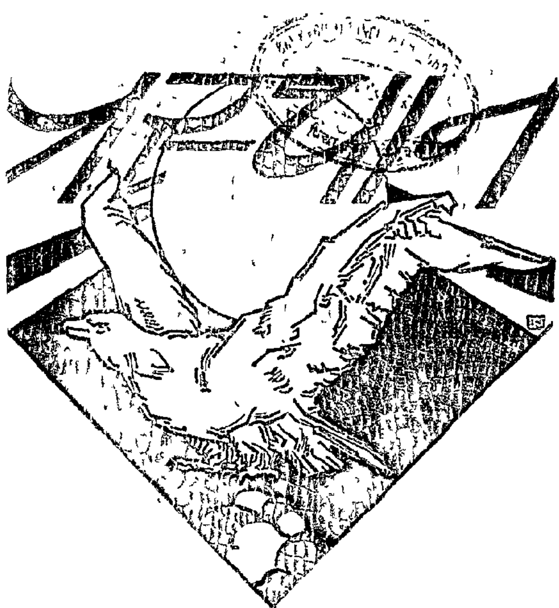

[illegible]

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

[illegible]

રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

અનુક્રમણિકા

પુ: ૨૫ કારતક : ૧૯૯૪ અંક ૧

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭॥ છૂટક અંક રૂ. ૦॥

પ્રકાશક: રણછોડજી ડેસુરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે: ખમાસા ચોકી અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૧૬-૧-૩૮

અથાગ-મુશ્કેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસભાનું નાવ
આગળ હંકારે જ જાય છે;
તેવી રીતે
કાર્યદક્ષ અને વ્યવહારૂ
ડીરેકટરોના કરકસરવાળા વહીવટથી

ધી સેન્ટીનલ

"સેન્ટીનલ"

દિન પ્રતિદિન આગળ ધપે છે. ટૂંક સમયમાં "સેન્ટીનલ"ની પ્રગતિ સંગીન પાયા ઉપર થએલ છે. દરેકને અનુકૂળ આવે એવી યોજનાઓ હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરો પોલિસીની પસંદગી તુરત જ કરી શકે છે.

"સેન્ટીનલની ફેમિલી ઈન્કમ પોલિસી"

દરેક કુટુંબવાળા માણસને આશીર્વાદ સમાન છે.

વધુ વિગત માટે લખો યા મળો:—

એસ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

બ્રાંચ:— રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

હેડ ઓફિસ:— કોટ, મુંબઈ.

સબ બ્રાંચ:— માંડવી રોડ, વડોદરા.

એજન્ટસ:— મહેતા એન્ડ સન્સ, સ્ટેશન રોડ, ગોધરા.

ચીફ રીપ્રેઝન્ટેટીવ:— માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે, પાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો જોઈએ છીએ.

બે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી ગ્રાહક થનારને બધાં પુસ્તકો પોણી કિંમતે મળે છે. ટ. ખ. જુદું.

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક
શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

ઘરે-બાહિરે

"સંભવ છે કે ટાગોરની બધી કૃતિઓમા આ ચઢી જાય એમ છે. કાવ્યનાં મોતી તો આ નવલકથામા એમણે છૂટે હાથે વેર્યા છે . ."

—કાકા કાલેલકર

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૩૨ પાનાં — કિ. ૨-૦-૦ ગ્રાહકોને ૧-૮-૦

ચતુરંગ
અને
બે બહેનો

"આવાં ભાષાન્તરો ખરેખર આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે એટલુ જ નહિ, પણ માત્ર ગુજરાતી વાઙ્‌મય વાંચનાર વર્ગની રસિકતા કેળવે છે, તેની દષ્ટિ વિશાળ કરે છે, અને ચિત્તને વધારે દ્રવીભૂત કરે છે."

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૦૦ પાનાં — કિ. ૧-૪-૦ ગ્રાહકોને ૦-૧૫-૦

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક
શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

૧ પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
૨ સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
૩ કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
૫ ,, ભા. ૨	૨-૦-૦
૬ ,, ભા. ૩	૧-૦-૦
૭ દૃષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વૈદ્ય)	૧-૪-૦
૮ કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
૯ લગ્નસુખ	૧-૪-૦
કુલ	૧૨-૮-૦

ગ્રાહકોને આ આખો સેટ હાલ પોણી કિંમતે એટલે રૂા. ૯-૬-૦માં મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પ્રસ્થાન

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

કારતક • ૧૯૮૪ અંક ૧

રેશીલન

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૨૫ કારતક · ૧૯૯૪ અંક ૧

ઇતિહાસનું પરિશીલન

પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર
એમ. એ.

ઇતિહાસ એટલે શું એ અત્યારે એક દૃષ્ટિએ ખાસ સમજવાની જરૂર છે, જો કે પ્રાકૃત માણસ એવો પ્રશ્ન કરી શકે છે કે એમાં ખાસ વિશેષતા હોવાનો સંભવ નથી. વીસમી સદીમાં દરેક સ્થળે જોવામાં અને અનુભવવામાં આવતી શિક્ષણપદ્ધતિમાં તો દરેક બાળક, દરેક યુવક યુવતી, ઇતિહાસના અર્થને, તેની વ્યાખ્યાને, તેનાં લક્ષણોને, અને તેની વિશિષ્ટતાઓને સમજી શકે છે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં તેનો પાઠ, તેનું અધ્યયન, તેનું પરિશીલન, તે શિક્ષણસંસ્થાના પ્રકાર પ્રમાણે થઈ રહ્યું છે. શિક્ષણસંસ્થા બાળકો માટે હોય અને જૂનવાણી પ્રમાણે તેનો વહીવટ ચાલતો હોય તો ત્યાં વંશાવળીઓ, તારીખો, લડાઈઓ, સુલેહો, કારણો, પરિણામો, વગેરે ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે; જો શિક્ષણસંસ્થા કાંઈક વિકાસ પામેલી હોય, તેના સંચાલકોમાં જો કાંઈ કલ્પના હોય, તો ઇતિહાસના પાઠમાં પણ ચારિત્ર-નિરૂપણમાં કલ્પના, અધ્યયનમાં કળા, અને સમાજના વિકાસ ઉપર ખાસ દૃષ્ટિ—એ જોવામાં આવશે; શિક્ષણસંસ્થા વિદ્યાપીઠની કોઈ કૉલેજ હશે તો ત્યાં શિક્ષકો અને શિષ્યો ઇતિહાસને વધારે ચીગતવાર વિચારશે, તેમાં તેઓ સાહિત્ય, કળા, રાજ્યશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી વગેરેને પણ તપાસતા જશે. જો અભ્યાસી કોઈ એક સમયના વિભાગનો ઇતિહાસ તપાસતો હશે તો તે વિભાગની તપસીલો વધારે ઝીણવટથી જોશે. ટૂંકામાં, ઇતિહાસ વિષે વધારે વિચાર આવશ્યક છે તે આપણામાંનાં ઘણાં માણસો ભાગ્યે જ ધારશે. અને છતાં એનો વિચાર અત્યારે ખાસ આવશ્યક છે; સવિશેષ આપણા દેશમાં અને તેમાં પણ ગુજરાતમાં.

કારણ એ છે કે આ વિષયને નવા જમાનાનો રોગ લાગુ પડેલો છે એમ મને લાગે છે. આ નવા જમાનાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે ખુબ માલ પેદા કરવો, અને તેને બજારોમાં ખપાવવો, પછી તે માલ ગમે તેવો હોય; માલ જેમ વધારે અને તેની ખપત જેમ વધે તેમ કાર્યદક્ષતા વધારે. ઇતિહાસને પણ આ વ્યાધિ અત્યારે લાગુ પડતો જાય છે. 'સંશોધન કરો, સંશોધન કરો' એવા સૂરો આપણને ચોમેર સંભળાય છે; જ્યારે સંશોધનનો અર્થ સમજવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી. જે વૃત્તાંતોના સ્પષ્ટીકરણમાં શુદ્ધિ થઈ શકતી હોય, અને જ્યાં શુદ્ધિ સમ્યક્-ભાવે થઈ શકતી હોય ત્યાં ખરું સંશોધન કર્યું કહેવાય. બાકી તો, શિલાલેખો થોકબંધ ભેગા કરો, જૂની પોથીઓ પોટલાબંધ ખોળી કાઢો, પુરાણી પ્રતિમાઓ, પુરાણા સિક્કાઓ, અનેક ખોદી કાઢો, છતાં તેમની સંકલનામાં જો સમન્વય સાધવામાં ન આવે તો તે ઇતિહાસ કહેવાય નહિ. દિલગીરીની બાબત તો એ છે કે અત્યારે આ દેશમાં આવા સમન્વય વગરના થોકડાઓના ટગલાઓને એક પછી એક ગોઠવવાની કળા જેને આવડતી હોય તે ઇતિહાસવેત્તા થઈ શકે છે એવી માન્યતા બધે પેસી ગઈ છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી તે કાળક્રમે ચોક્કસ જણાઈ આવશે; એ થોકડાઓ તો જ્યાં ઈંટ ઉપર ઈંટ કે પથ્થર ઉપર પથ્થર ચડાવવામાં આવે છે એવાં ગગનચુંબી મકાનોને તોલે આવી શકે છે. તેમાં નથી હવા, નથી ઉજાસ, નથી માપસર ઊંચાઈ, નથી તેમાં કળા કે નથી કોઈ પદ્ધતિસર વિધાન. જેમ ગામ લોકો એવા અનેકદંડી મહેલોથી ભોળવાઈ જાય છે તેમ આપણી પ્રજા પણ તેવા ઇતિહાસના પ્રાણ વગરના કદાવર કલેવરથી અત્યારે ભોળવાઈ જાય છે. પણ પ્રજાને તેથી કોઈ નવીન અનુભવ થતો નથી. જ્યાં સમાજને નવીન અનુભવ થતો નથી, અને જ્યાં તે અનુભવની નવીનતાથી પ્રજામાં નવીન ચેતન નથી આવતું ત્યાં આવા ઇતિહાસો મૃતદેહ જેવા છે.

ઇતિહાસની આ પ્રકારની સંશુદ્ધિ પુરાતન કાળથી જ થતી આવી છે. ઇતિહાસ ચમત્કારિક પણ સાચા વૃત્તાંતોને આલેખે છે. અને તે આલેખન સાહિત્યપણે પરિણમે છે. તેથી ઇતિહાસ માત્ર પૂર્વવૃત્તની લૂખી કથા નથી. ઇતિહાસનો હેતુ હોય છે, તે હેતુ પ્રજાને ઉપદેશ આપવાનો હોય છે, અને ઉપદેશ ધર્મનો, અર્થનો, કામનો અને મોક્ષનો હોય છે. આ વ્યાખ્યા તો મેં આપણા પ્રાચીન લેખકોની આપી છે, પણ તેમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે. એટલે મેં અહીં ખાસ તે વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે. મેં ઉપર કહ્યું તેમ, ઇતિહાસ ચમત્કારિક પણ સાચા વૃત્તાંતોનો ખ્યાલ આપે છે. ઇતિહાસકાર તે ખ્યાલને સાહિત્યરૂપે કેળવે છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે વૃત્તાંતો કયા, કેવા, અને કેના સંબંધના? આપણે એ વિશે અહીં વધારે વિચાર કરીએ.

ઇતિહાસ સમાજનો જ હોઈ શકે, વ્યક્તિઓનો હોઈ શકે નહિ. વ્યક્તિઓ ઇતિહાસને ઘડી શકે. પણ તે ઘડતર સમાજને અનુલક્ષીને થઈ શકે. તે ઘડતર માત્ર સમાજમાં અને સમાજદ્વારા થઈ શકે. એ ઘડતરમાં ચમત્કાર હોવો જોઈએ. પ્રાકૃત ઘડતરને ઇતિહાસમાં કશું સ્થાન મળી શકે નહિ. સમાજનું ચમત્કારિક ઘડતર એનું નામ ઇતિહાસ. કયા ઘડતરમાં કેવો અને કેટલો ચમત્કાર રહેલો છે તે જોવાનું અને સમજવાનું કામ ઇતિહાસકારનું છે. ઇતિહાસકાર પૂર્વ વૃત્તાંતોને સમાજના ઘડતરમાં જેટલી કુશળતાથી સમાવી શકે તેટલી કુશળતાથી તે સમકાલીન વૃત્તાંતોને સમાવી શકે નહિ. તેથી જ ઇતિહાસમાં પૂર્વકાળ વિશેષ-પણે જોવામાં આવે છે. સમકાલીન વૃત્તાંતોને આપણે ખરો ન્યાય આપી શકીએ પણ નહિ. આપણે જેટલું ભૂત વૃત્તાંતનું સમર્થન કરી શકીએ તેટલું સમર્થન આપણે વર્તમાનકાળનું

કરી શકીએ નહિ. કોઈ ભૂતકાળ કાં તો સર્વાંગે પૂર્વકાળ થઈ ગયો હોય, અથવા તો ભૂતકાળ વર્તમાનકાળને સ્પર્શી રહ્યો હોય અને કદાચિત્ ભવિષ્યમાં પણ તેની સંક્રાંતિ હજુ થવાની હોય. પહેલા ભૂતકાળના ઇતિહાસને લેખક સારી રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે સમજાવી શકે છે; જ્યારે બીજા પ્રકારના ભૂતકાળને તે બરોબર પારખી શકતો નથી તેથી તેને તે બરોબર સમજાવી શકતો નથી. બહુ સામાન્ય જણાતી આ હકીકતને હું બેચાર દૃષ્ટાંતોથી સમજાવું. ગ્રીસનો અને રોમનો, તેથી પણ આગ્રા જઈએ તો એસિરિયાનો અને ઇજિપ્તનો પૂર્વ વૃત્તાંત ચોક્કસ પૂરો થયો છે. તે દરેક દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું જીવન પૂરું થઈ ગયું છે. તેનું માપ આપણે ચોક્કસ કાઢી શકીએ; છતાં જો ઇજિપ્તમાં નવીન પુરાતન અવશેષો મળે, જો ક્રીટના ટાપુમાંથી આપણને કોઈ નવીન અવશેષો મળે, જો સુમેરની સંસ્કૃતિનો અવશેષો કોઈ નવીન મળે, તો તે સંસ્કૃતિઓને આપણે વધારે સંગીનપણે સમજી શકીએ અને સમજાવી શકીએ. આપણા દેશના ઇતિહાસનો દૃષ્ટાંત લઈ આ બાબતને હું સમજાવું. આપણી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ ખલાસ થઈ ગઈ છે. માત્ર તેનું યથાયોગ્ય સમર્થન થવાની હવે જરૂર છે. આપણી અફઘાન યુગની સંસ્કૃતિ માત્ર પૂર્વ વૃત્તાંતરૂપે થઈ ગઈ છે તેને આપણે કાંઈક અંશે સમજી શક્યા છીએ. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આપણી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જેમ પાછળ હઠતો જાય છે, તેમ આપણે તેનું સમીકરણ યથાયોગ્ય દૃષ્ટિથી કરી શક્યા નથી. એ આપણી દૃષ્ટિની ન્યૂનતા છે. આપણે યુરોપના રાષ્ટ્રવાદ (Nation-State)ને પૂર્વ વૃત્તાંત કહી શકીએ ખરા? આપણે મોગલ સંસ્કૃતિને કે અંગ્રેજ યુગના આપણા ઇતિહાસને પૂર્વ વૃત્તાંત કહી શકીએ ખરા? જવાબ નકારમાં જ હોવો જોઈએ. આપણી મોગલ સંસ્કૃતિ હજુ અધૂરી રહી છે. મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો તેથી મોગલ સંસ્કૃતિની છાયાઓ જતી રહી નથી. હજુ આપણા સમાજમાં મોગલ સંસ્કૃતિના અવશેષો રહ્યા છે; જે અવશેષો જીવંત દશામાં છે, અને જેમનો જીવનકાળ સમાપ્ત થતાં, થોડોક વખત લાગશે. ઉત્તર હિંદ જતાં આ બાબત સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. દક્ષિણ હિંદમાં તે સમજવા માટે આપણે હૈદરાબાદ સંસ્થાનનો પ્રવાસ કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે અંગ્રેજી સત્તા આપણે ત્યાં આથમતી જાય છે તેથી તેના વિકારો હવે શૂન્યવત્ થઈ જવાના એમ કોઈ ધારે તો તે ખોટું છે. અંગ્રેજી યુગનો આપણો ઇતિહાસ હજુ અધૂરો છે.

સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું સમર્થન એ જ ખરું સંશોધન છે એ હવે જણાઈ આવ્યું હશે. સંશોધન વ્યક્તિ ઉપર અવલંબે છે કોઈ વૃત્તાંતમાં ચમત્કાર રહેલો છે કે કેમ, એ ચમત્કાર કેટલો રહેલો છે, તેને સમાજ સાથે કેટલો સંબંધ છે, તે સમજવું વિકટ છે. તે સમજવા માટે શુદ્ધ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ, અને તેને સમજાવવા માટે ઇતિહાસકાર પાસે વિપુલ સાધનો હોવાં જોઈએ, આ કથનમાં રહેલી બાબતોને વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે.

ચમત્કાર એટલે? ચમત્કાર બે રીતે હોઈ શકે: વ્યક્તિઓનો પ્રેરિત ચમત્કાર; બીજો વસ્તુસ્થિતિનો પ્રેરિત ચમત્કાર. ઇતિહાસના અભ્યાસીને વ્યક્તિપ્રેરિત ચમત્કાર તુરત સમજાઈ જાય છે, પણ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રેરિત ચમત્કાર દરેક અભ્યાસીથી સમજી શકાતો નથી. અભ્યાસીએ બંને સમન્વય તો તેને શબ્દારૂઢ કરવાની શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ. ટૂંકામાં, અભ્યાસીને પોતે એ ચમત્કારનો અનુભવ થવો જોઈએ, તેનો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. તો જ તે ચમત્કાર ઇતિહાસરૂપે સમજી શકે અને સમજાવી શકે.

વ્યક્તિગત ચમત્કારો તો બધાને યાદ આવી જશે. એ ચમત્કારોના વર્ણનને જ આપણે ઘણે ભાગે ઇતિહાસ માનીએ છીએ. રામે રાવણને રગદોળ્યો, પાંડવોએ કૌરવોને માર્યા, સિકંદરે રાજા પુરુ (પોરસ) ને હરાવ્યો, ચંદ્રગુપ્તે એકચક્રી રાજ્ય સ્થાપ્યું, અશોકે પ્રવજ્યા લીધી, અલાઉદ્દીને નવો પંથ સ્થાપવાની અભિલાષા ધરાવી, અકબરે રાજપુતાણીઓને બેગમપદ આપ્યાં અને હિંદુઓને સતાવ્યા નહિ, શિવાજીએ મોગલોને હાંકી કાઢી મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું, બાજીરાવે મરાઠી સામ્રાજ્યને વધાર્યું, ચિમાજી અપ્પાએ વસઈ લીધું, બીજા બાજીરાવે વસઈનું તહ લખી આપી મહારાષ્ટ્રને પરતંત્ર બનાવ્યો, કલાઈવે અર્કાટને બચાવ્યું, વેલેસ્લીએ બધાં સંસ્થાનોને બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે લીધાં, અંગ્રેજોએ સિપાહીઓના બળવાને દાબી દીધો, હિંદીઓએ મહાસભાની સ્થાપના કરી; ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ જંગ મચાવ્યો—એ હિંદના ઇતિહાસના વ્યક્તિગત ચમત્કારો છે. ઇતિહાસનું પઠન પાઠન એ ચમત્કારોથી શરૂ થાય છે. એનો અભ્યાસ એક રીતે સરળ છે. બાળકોને તે એકદમ મનમાં ઠસી જાય છે. ઇતિહાસના અધ્યયનની તે પૂર્વપીઠિકા છે.

વ્યક્તિના પ્રેરેલા ચમત્કારનો એક પ્રકાર મેં ઉપર કહ્યો. એવા ચમત્કારના બીજા ઘણા પ્રકારો હોય છે. ઇતિહાસકાર તે તમામ ચમત્કારોને સમજાવવા ઘટે છે, જો તે ચમત્કારો ઇતિહાસકાર પોતે પ્રથમ સમજી શકે તો. આ ચમત્કારો વિશિષ્ટ પ્રકારના હોય છે. તેમાંના ઘણાખરા તો બુદ્ધિને ગ્રાહ્ય હોય છે. પણ તેનાં પરિણામોનું, તેના સંબંધોનું દર્શન બધાંને સુલભ થઈ શકતું નથી. ગૌતમ બુદ્ધ, ક્રાઇસ્ટ, શંકર વગેરેનું વ્યક્તિત્વ બધાને સમજાઈ શકે તેવું છે. પણ ઇતિહાસની સાથે તે વ્યક્તિત્વને ઘટાવવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. બુદ્ધે આર્ય સમાજનું અને સંસ્કૃતિનું સંસ્કરણ કર્યું, ક્રાઇસ્ટે યાહુદી અને પશ્ચિમ એશિયાના સમાજનું સંસ્કરણ કર્યું, શંકરે આર્ય-બૌદ્ધ-જૈન સંસ્કારોની શુદ્ધિ કરી, એ આપણે જોઈ શકીએ ખરા. પણ બૌદ્ધ સંસ્કારોને પ્રાચીન આર્યાવર્તના સમાજે કેવા ઝીલ્યા, ક્રાઇસ્ટના સંસ્કરણને રોમન તથા ગ્રીક સમાજે કેવું ઝીલ્યું, શંકરના નવા સંસ્કરણને પછીના હિંદુસ્તાનના સમાજે કેવું રૂપ આપ્યું, તે આપણે બધા સમજી શકીએ નહિ. આ ચમત્કારો વ્યક્તિગત મટી સમાજગત થઈ જાય છે. તે સમાજગત ચમત્કારો સમજવા માટે અને તેમને ઇતિહાસ સાથે ઘટાવવા માટે જુદી જાતની શક્તિ જોઈએ છીએ. એ શક્તિ જેટલી વિશુદ્ધ તેટલું લેખકનું દર્શન સમગ્ર એમ આપણે કહી શકીએ.

વ્યક્તિગત ચમત્કારોના ઇતિહાસ સાથેના સંબંધના બીજા બહુ જ જાણીતા સંબંધોનો હું અહીં નિર્દેશ કરું. વાલ્મીકિએ રામાયણ લખ્યું. વ્યાસે 'જય' કાવ્ય લખ્યું અને તેને બીજાઓએ વધારી 'મહાભારત'નું રૂપ આપ્યું. એ બે કાવ્યોના વાચનથી હિંદના ઇતિહાસમાં કેવી મોટી ક્રાંતિઓ થઈ છે! શિવાજીને 'સ્વરાજ્ય'નો મંત્ર આપનાર 'મહાભારત'નું પઠન હતું. રજપૂત રાજાઓની તલવારો એ કાવ્યના વૃત્તાંતો યાદ થતાં 'યવનો'નાં લોહીની તરસી બની. ગજનવીની વંશી પહેલાંના ગજનવંશોનું રાજકારણ એ કાવ્યમાંથી નીતરતું હતું. આ ચમત્કારને આપણે આપણા ઇતિહાસ સાથે જરૂર ઘટાવવો જોઈએ. 'ગ્રંથસાહેબ'ના પાઠથી શીખ પ્રજાનું રાષ્ટ્ર થયું. કુરાને શરીફના પાઠ ઉપર અનેક મોટાં રાજ્યો ફૂલી ગયાં અને અનેક મોટાં રાજ્યો ઊભાં થયાં. બાઈબલના નિરંતર પઠનથી રોમન મહારાજ્યની ઈમારત તૂટી પડી અને તે ઉપર યુરોપના મોટા પક્ષો ઊભા

થયા. અમેરિકાનું સ્વતંત્ર સમૂહરાજ્ય તેને આભારી છે. રુસોના *Social contract*ના પઠન ઉપર ઓગણીસમી સદીના યુરોપનો રાષ્ટ્રવાદ ઊભો થયો. મેઝિનીના રાષ્ટ્રધર્મ ઉપર ઈટાલીએ સ્વતંત્રતાનો યજ્ઞ કર્યો. મેકિયાવેલીના 'Prince' ઉપર રાષ્ટ્રની સાર્વભૌમ સત્તાની માન્યતાઓ રચાઈ. બોલિંગબ્રોકનાં લખાણો ઉપરથી ત્રીજા જ્યોર્જે પોતાનો નવો રાજપક્ષ તૈયાર કર્યો.

ઉપર મેં વ્યક્તિગત ચમત્કારોનાં સૌને જાણીતાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. પણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભેદ હોય છે. અને તેથી ચમત્કારે ચમત્કારે પણ ભેદ હોય છે. ચમત્કાર વ્યક્તિત્વના બળ ઉપર અવલંબે છે. સીઝર, નેપોલિયન જેવી મોટી વ્યક્તિઓના ચમત્કારો મોટા હોય છે. રાજકારણના ચમત્કારો ઇતિહાસમાં હંમેશાં નજરે ચડાવવામાં આવે છે. નાના ચમત્કારો પણ નજરે આવે છે, પણ રાજકારણની બહારના ચમત્કારો ઇતિહાસથી અલગ રાખવામાં આવે છે જે મોટી ભૂલ છે. ઘણીવાર એવું બને છે કે અનેક નાના ચમત્કારો મળી તેમાંથી મોટો ચમત્કાર પરિણમે છે અને તે ઇતિહાસના ઘડતરમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવતો થઈ જાય છે. સાહિત્ય, ધર્મ, આર્થિક વિકાસ, વગેરે વિષયોમાં અનેક નાના મોટા ચમત્કારો અનુભવવામાં આવે છે. એ ચમત્કારો કોઈ મહાન વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, કુરાન, બાઈબલ, રાજચંદ્ર, થોરો અને ટોલ્સ્ટોય વાંચતાં ગાંધીજીને સત્યાગ્રહનો, અહિંસાનો, શ્રમજીવનનો, અને હિંદ સ્વરાજ્યનો માર્ગ લાધ્યો. ઍડમ સ્મિથ, માલ્થસ, રિકાર્ડો, બાસિયાત, સિસ્મોંદિ વગેરે વાંચતાં કાર્લ માર્ક્સને Communism એકત્વવાદ સૂઝ્યો. એ દર્શનોમાંથી હિંદમાં અને યુરોપમાં ઇતિહાસના કેટલાયે મોટા ચમત્કારો ભવિષ્યમાં થશે. તેથી ઇતિહાસકારનું કર્તવ્ય છે કે આ બધા મોટા અને નાના ચમત્કારોનું સમગ્રદર્શન કરવું અને તેનું દર્શન કળાની રીતે સમાજને કરાવવું.

ઉપર મેં વ્યક્તિપ્રેરિત ચમત્કારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ અનેક વાર વ્યક્તિપ્રેરિત ચમત્કારોનું ઉપકારક કારણ કુદરતની કે બીજી પરિસ્થિતિ હોય છે. આ પ્રકૃતિની પરિસ્થિતિનું નિવારણ કરવા વ્યક્તિઓ પુરુષકાર કરે છે અથવા માનવ કુળો સામુદાયિક પુરુષકાર કરે છે. ઇતિહાસકારે તેનું દર્શન તો ચોક્કસ કરવું જોઈએ. તે માટે ઇતિહાસકારને ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે; કોઈવાર તેને તે માટે ભૂગોળશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે; કોઈવાર તેને તે માટે મનુષ્યશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે; કોઈવાર તેને તે માટે અર્થકરણનો કે રાજકરણનો ઉપયોગ કરવો પડે. માનવકુળો લાખો વરસો સુધી પાશવ જીવનમાં રહ્યાં છે. તેમની માનવ જીવનમાં થયેલી સંક્રાંતિને ઇતિહાસકારે પૂરેપૂરી ઓળખવી જોઈએ. આ ઇતિહાસ યુગોનો ઇતિહાસ થઈ જાય છે. પાશવ જીવનમાંથી માનવ જીવનમાં સંક્રાંત થયેલાં માનવકુળોએ કુદરતની અનેક વિટંબનાઓ સામે સામુદાયિક બળ વાપર્યું છે. તે બળના ઉપયોગમાં કેટલાંક માનવકુળો દબાઈ ગયાં છે, તો કેટલાંક વિટંબનાને પેલે પાર જઈ નવી સંસ્કૃતિને સિદ્ધ કર્યાં છે. નીલ નદીના નીચાણના ભાગને માનવકુળોએ ચોખ્ખાં કરી ત્યાં વસતિયોગ્ય સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી, પણ આર્કિટક મહાસાગરના પ્રદેશમાં વસતા એસ્કિમોએ બરફના જીવનની પેલે પાર જવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. મધ્ય એશિયાનાં માનવકુળોએ કૂતરો, ઊંટ, ગાય અને બળદ, તેમની સાથે એકાકારી જીવન જીવવાનું પસંદ કર્યું, તો

તે જ સાથે તેમણે ચીન, હિંદ, પશ્ચિમ એશિયા તથા યુરોપ ઉપર આક્રમણ કરી ચીની, હિંદુ, મુસ્લિમ અને યુરોપીય સંસ્કૃતિઓને જુદેજુદે વખતે અપનાવી લીધી. યુરોપીય પ્રજાઓએ અમેરિકા, આફ્રિકા તથા ઓસ્ટ્રેલિયા જઈ ત્યાંના ભૂગર્ભોને સોનાથી, ચાંદીથી, હીરાથી તથા રસાયણોથી વંચિત કર્યા, ત્યાંનાં જંગલોમાં મંગળો વર્તાવ્યાં અને નવી દુનિયાનો વસવાટ કર્યો. હિંદમા આર્ય જાતિએ દ્રવિડોને પોતાની સંસ્કૃતિમાં લીધા, અને નદીઓ તથા અરણ્યો બધાંને વશ કર્યાં. આ પ્રયત્નો સામુદાયિક હતા. તે પ્રયત્નો કુદરતી વિટંબનાઓ સામે હતા. તે પ્રયત્નોની નિષ્ફળતામાં અને સફળતામાં માનવ જાતિનું ભાવિ નિર્માણ થતુ હતું. ઇતિહાસકારે તેને સમજવું જોઈએ. માનવ વિકાસના આવા ક્રમને બધા પુરાણ ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યામાં આવ્યો. એ વર્ણન અનેક પ્રકારે તેમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઇતિહાસકારે તેને ઇતિહાસબુદ્ધિથી સમજી તેનું યોગ્ય દર્શન પ્રજાને કરાવવું જોઈએ. દૃષ્ટાંતોમાં, બ્રિટિશ સરકારે પંજાબ પ્રાંતમાં બાંધેલાં નહેરકામોથી પંજાબી લોકોનાં જીવનમાં મહત્ત્વનું પરિવર્તન થઈ ગયુ છે. ઇતિહાસકારે તેને અચ્છી રીતે સમજાવવું જોઈએ. છપ્પનીઆ દુષ્કાળ પછી કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના અનેક કુટુંબો પરદેશવાસી થઈ ગયાં, અને તેમના એ પરદેશવાસને યુરોપીય પ્રજાના આફ્રિકા, બર્મા, જાવા, ચીન વગેરે પ્રદેશોના વેપારને હસ્તગત કરવાના પ્રયત્ને હિંદમાં સ્થપાયેલા એકચક્રી બ્રિટિશ-રાજ્યે અને સ્ટીમબોટ વગેરેનાં નવાં સાધનોએ એકદમ સરળ અને અનુકૂળ બનાવી દીધો. આ સામુદાયિક પરિવર્તન આપણા ઇતિહાસમાં ખચિત આવવું જોઈએ. ઓગણીસમી સદીની યંત્રસામગ્રીની સંસ્કૃતિ, વીસમી સદીની બેંકો વગેરે અર્થસાધન, અર્થરક્ષણ અને અર્થગોપન માટે તૈયાર થયેલી સંસ્થાઓ, અને અર્થશાસ્ત્રીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ, વગેરેનાં મંતવ્યોનો તેમની સાથેનો એકાકાર, એ બધું ઇતિહાસમાં આવવું જોઈએ. રાજ્યકારભારના સામુદાયિક અનુભવોને હવે બધા ઇતિહાસગ્રંથોમાં સ્થાન આપવામાં આવે છે. પાર્લમેન્ટ, લોકસભાઓ, ચૂંટણીઓ, જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો, તેમના આગેવાનોનાં રાજકારણો, એ તો હવે બધા ઇતિહાસગ્રંથોની સામાન્ય વાર્તાઓ થઈ પડી છે.

સંશોધક છે. તે જો ન હોય તો તે કાંઈ નથી, પછી ભલે તેણે જમીનોને ખોદાવી જોઈ હોય, તેણે પ્રતિમાઓ, સ્તૂપો, સિક્કાઓ, રાજમહેલો, રાજમાર્ગો, સ્નાનગૃહો વગેરે ગોત્યાં હોય, દફતરો વાંચ્યાં હોય, બધું કર્યું હોય: જ્યાં સમગ્રદૃષ્ટિ નથી ત્યાં સંશોધન નથી; ત્યાં વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી.

ઉપરની ચર્ચા વાંચ્યા પછી વાચક એટલું તો પારખી શકશે કે ઇતિહાસ સાપેક્ષ સાહિત્ય છે. ઇતિહાસમાં બધી વિદ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. ઇતિહાસના પરિશીલનમાં અને સમર્થનમાં એકાંતિક તર્ક સંભવી શકે નહિ. ઇતિહાસની સમગ્રતામાં અનેક સિદ્ધ અંતો સમાઈ જાય છે. ઇતિહાસ એક જ દૃષ્ટિથી સમજાઈ શકે નહિ. એક જ દૃષ્ટિથી વિચારાયેલો ઇતિહાસ એકમાર્ગી અને સંકુચિત થઈ જાય છે. ઇતિહાસની સાપેક્ષતા સામાન્ય જણાય છે. પણ તેનો તુચ્છકાર કરવામાં મોટા મોટા ચિંતકોનાં નામો આવી જાય છે. તેમનુ ઇતિહાસનું દર્શન, તેમણે કરેલું સંસ્કૃતિનું દર્શન એકમાર્ગી થઈ ગયું છે, તેથી તે વામમાર્ગી થઈ ગયું છે. બેચાર દૃષ્ટાંતો હું રજૂ કરીશ એટલે આ સાપેક્ષ દૃષ્ટિની ઉપયોગિતા એકદમ સિદ્ધ થઈ શકશે. પહેલું દૃષ્ટાંત હું આપણા ઇતિહાસમાંથી આપીશ. મૌર્ય સમ્રાટોએ બૌદ્ધ સંસ્કૃતિને ભારતવર્ષીય બનાવી એ દરેકને સુવિદિત છે. તેમણે જૈન સંસ્કારિત્વને ભારતવર્ષીય બનાવ્યું તે પણ ઘણાને સુવિદિત છે. તેમના પછી આવેલા સમ્રાટો બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના ઉપાસકો હતા. તેમાંના છેલ્લા રાજ્ય સંચાલકોની નબળાઈથી દેશ ઉપર યવનો ચડી આવ્યા અને તેમણે પંજાબ, સુરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશોમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમના પછી કુશાનો આવ્યા. તેઓ પરદેશી હતા. પણ યવનો અને કુશાનો બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ બન્નેના પ્રશંસકો અને ઉપાસકો બન્યા. મુખ્યત્વે તેમનો પક્ષપાત બૌદ્ધો પ્રત્યે ખાસ હતો; એ યવન અને કુશાન શાસનદ્વારા આપણી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ હિંદ બહાર પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયામાં ગઈ. હવે બૌદ્ધ સંસ્કૃતિમાં બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ તો સંક્રાંત થયેલી હતી. તેથી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ હિંદ બહાર ફેલાઈ તે હિંદની સંસ્કૃતિ બહાર ફેલાઈ એમ આપણે માનવું જોઈએ. કુશાનો પછી ભારશૈવો અને વાકાતકો ચક્રવર્તી રાજાઓ થયા. તેમણે પરદેશી સત્તાને નાબૂદ કરી. તેમનો પક્ષપાત મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ તરફ હતો. એમના પછી ગુપ્ત ચક્રવર્તીઓ આવ્યા. ગુપ્તકાળના હિંદની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું કામ વાકાતકોએ અને ભારશૈવોએ કર્યું હતું. પુરાણોમાં આ ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. પણ પુરાણ સાહિત્ય લખનારાઓ બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ બૌદ્ધોના પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા. તેથી તેમણે કરેલું એ વખતનું દર્શન એકમાર્ગી છે, વામમાર્ગી છે, જો કે તેમની હકીકતોથી આપણને અત્યારે એ વખતનું સમગ્ર દર્શન થઈ શકે છે. પણ તેમનાં બીઆનોને સમગ્રતા અર્પવાનું કામ આપણું છે. તેમની દૂષિત દૃષ્ટિને શુદ્ધ-સંશુદ્ધ કરવાનું કર્તવ્ય આપણું છે. છતાં એ દૃષ્ટિને સંશુદ્ધ કરવાને બદલે આપણે માત્ર તેમણે આપેલાં વરસો નામો વગેરે બોલી અને લખી જઈએ અને તેને સંશોધનનું મોટું નામ આપી આપણે સમર્થ ઇતિહાસચિંતકોમાં ખપીએ તો થોડાં વરસો માટે તો આપણે જગતને ભ્રમમાં નાખી શકીએ, પણ ભવિષ્યમાં આપણું નામ ખરા ઇતિહાસવેત્તા તરીકે આવી શકે નહિ. બીજું દૃષ્ટાંત આપું. અકબરે દીને-એ-ઇલાહીનો નવો પંથ ચલાવ્યો, તેથી તેણે ઇસ્લામનું નવું સંસ્કરણ આ દેશમાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે હિંદુઓની સંસ્કૃતિને સમાન્યું, જો કે રાજ્યવહીવટમાં હિંદુઓ તે વખતે પણ ઘણી થોડી સંખ્યામાં મોટે પદે હતા. છતાં તેના અમલની સર્જનમાં

આવેલી હિંદ જનતા તે અગાઉની હિંદ જનતાથી જુદી હતી. એ જનતાને ન ઓળખવામાં ઔરંગઝેબની ભૂલ હતી, જે ભૂલ હજુ પણ મુસ્લિમો અને હિંદુઓ કરે છે. તે ફરક ઇતિહાસકારોએ બતાવવો જોઈએ. તેવી જ રીતે શિવાજીએ અને પછી પેશવાઓએ સર્જેલા અને વિકસાવેલા મહારાષ્ટ્રધર્મ પ્રેરિત સ્વરાજ્યમાં પાછળથી હિંદ સ્વરાજ્યનો ધર્મ આવી ગયો હતો, જે મહાદજી શિંદેએ અને તેના સહકારી ઉત્તર હિંદી મરાઠી મુસદ્દીઓએ ઓળખ્યો, પણ જેને નાના ફડનવીસ જેવા સંકુચિત મહારાષ્ટ્રવાસીઓએ સમજી લીધો નહોતો, અને જેથી મરાઠી સામ્રાજ્ય તૂટી પડયું, જો કે ઘણાં મરાઠી રાજ્યો તો ટકી રહ્યાં. આ નોખી જનતાના સર્જનને હજુ ઘણા મરાઠી મુસદ્દીઓ સમજતા નથી અને તેઓ ગુજરાતમાં અને મધ્ય હિંદમા બૃહદ મહારાષ્ટ્ર જુએ છે; અને જે ભૂલ બ્રિટિશો નથી કરતા તે ભૂલ તેઓ કરે છે, કારણ કે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીગીરી બૃહદ ગ્રેટબ્રિટન (Greater Britain)માં એકદમ જુદી છે.

પણ આટલાં દૃષ્ટાંતોને હું ઇતિહાસની સાપેક્ષતાને સમજાવવા માટે પૂરતાં ધારતો નથી. ઇતિહાસના અભ્યાસને જગતના ભલભલા મુસદ્દીઓએ અને ચિંતકોએ એકપક્ષી બનાવી દીધો છે. મોટા ઇતિહાસકારોએ પણ એ ભૂલ કરી નાંખી છે. ગિબને ખ્રિસ્ત પંથને અધૂરો સમજાવ્યો અથવા ખોટો સમજાવ્યો. મૅકોલેએ ઈંગ્લંડના ઇતિહાસને વ્હિગ પક્ષના વિજયનો ઇતિહાસ બનાવ્યો, જેમ બ્રાહ્મણોએ હિંદના પુરાણ-ઇતિહાસને બ્રાહ્મણીય રીતે સમજાવ્યો તેમ. કાર્લાઈલે ઇતિહાસને મહાપુરુષોનાં જીવનચરિતોનો સરવાળો કહી ઇતિહાસને ખૂબ વગોવ્યો. બકલે બધી ઇતિહાસપ્રગતિના આદિ કારણ માટે ભૂગોળ ભૂસ્તર વગેરેને જવાબદાર ગણ્યાં, જ્યારે કાર્લ માર્ક્સે તે જ માટે આર્થિક પરિસ્થિતિને જવાબદાર ગણી; અને હેગલે Time spirit—કાળના અસ્તિકાય (જૈન પારિભાષિક વાપરું છું)ને જવાબદાર ગણ્યો! ફ્રીમેનના *Unity of History* ઇતિહાસના એકત્વવાદમાં ઘણા લોકો continuity of History–ઇતિહાસના એકધારિત્વનો વાદ જુએ છે તે પણ આ સાપેક્ષત્વનો ઇનકાર કરવા જેવું છે. આ મુદ્દો જો આપણે ગુજરાતના ઇતિહાસને લાગુ પાડીએ તો?

ઇતિહાસ ઉપર આટલી ચર્ચા કર્યા બાદ હવે હું ઇતિહાસ-સાહિત્યના જુદાજુદા પ્રકારો વિષે કાંઈક કહીશ. એ બધા પ્રકારોમાં અમુક સામાન્ય સૂત્રો તો આવી જવાં જોઈએ, જે સૂત્રોનો નિર્દેશ હું પછી કરીશ.

ઐતિહાસિક સાહિત્યના ઘણા પ્રકારો હોય છે. ઐતિહાસિક સાહિત્ય ઘણાં મૂળ સ્થાનોમાંથી પરિણમે છે. અને એનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો હોય છે, જો કે તે દરેકમાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો તો હોવાં જ જોઈએ. ઇતિહાસ રાજ્યવંશોના અન્વયોમાં મળી આવે છે, પણ રાજ્યવંશનો અન્વય મુખ્યત્વે ઇતિહાસ નથી. ઇતિહાસનાં મહાકાવ્યો હોય છે: જેમકે ઇલિયડ, ઑડિસિ, રામાયણ, મહાભારત વગેરે. પણ તેમાંથી ઇતિહાસને મેળવવા માટે ઐતિહાસિક બુદ્ધિ જોઈએ. ઇતિહાસ જીવનચરિતમાં મળી શકે છે, જો કે જીવનચરિતને માત્ર ઇતિહાસના વિષય તરીકે લખવામાં જેટલી ભૂલ છે તેટલી જ ભૂલ ઇતિહાસને જીવનચરિત તરીકે લખવામાં ભૂલ છે. પહેલી ભૂલ મોર્લેએ ગ્લેડસ્ટનનું જીવનચરિત લખવામાં કરી; જ્યારે બીજી ભૂલ કાર્લાઈલે ક્રોમવેલનું જીવનચરિત લખી કરી. ઇતિહાસ નાટકોમાં અને સંવાદોમાં મળે છે,

જો કે તેથી ચારિત્ર વધારે સમજાઈ શકે છે; ઇતિહાસની હકીકતો નહિ. તેથી માર્લબરોએ જ્યારે એમ કહ્યું કે તેણે ઇંગ્લંડનો તમામ ઇતિહાસ શેક્સપિયરનાં ઐતિહાસિક નાટકોથી જાણ્યો હતો, ત્યારે તેણે શેક્સપિયરને અને પોતાને બંનેને ઘણો અન્યાય કર્યો હતો, કારણકે તે પોતે ઇતિહાસનો અભ્યાસી નહોતો, અને શેક્સપિયર ઇતિહાસકાર નહોતો. લેન્ડારના સંવાદોથી આપણને અનેક વ્યક્તિઓ વધારે સારી રીતે સમજાઈ શકશે, પણ તે ઇતિહાસ નથી અને ઐતિહાસિક સાહિત્ય તરીકે તેની ગણના ઘણી નીચી છે. ઇતિહાસ સમકાલીન વાર્તાઓથી સમજાઈ શકે છે; પણ ઐતિહાસિક નવલોમાં ઐતિહાસિક પાત્રોને ખોટું સમર્થન મળે તો તે ઐતિહાસિક મટી જાય છે અને ઇતિહાસને વિકૃત કરી નાંખે છે. હેમચંદ્ર આચાર્યના વ્યક્તિત્વને નવલલેખક અતિશયોક્તિ અર્પી શકે, પણ તેને તે વિકૃત તો ન જ કરી શકે. મીનળદેવી રાણી જો ચારિત્રભ્રષ્ટ ન હોય છતાં તેને ચારિત્રભ્રષ્ટ કરવી તે ઇતિહાસની વિકૃતિ છે. સિપાહીઓના બળવાના વખતમાં ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વને અને અહિંસાવાદને મૂકવાં તે તે વખત એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૮ના બનાવોને વિકૃત સ્વરૂપમાં મૂક્યા બરાબર હું ગણું છું–જો કે સુલેહ ખાતર શસ્ત્રસંન્યાસ કોઈ પાત્રમાં આરોપવો તે યોગ્ય છે; પણ અહિંસા ખાતર તે વખતે કોઈ આગેવાન વ્યક્તિમાં તે વાદને મૂકવો તે યોગ્ય નથી. ઐતિહાસિક નવલકાર ઇતિહાસનાં પાત્રોમાં પોતાના સમયની બલિહારીઓ મૂકે છે, જે અનિવાર્ય છે, પણ તેથી ઇતિહાસ વિકૃત થવો જોઈએ નહિ. કોઈ વાર નવલકાર પોતાના વિચારને કે અનુભવને ઇતિહાસની નવલકથામાં મૂકે છે. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ 'કૌમુદી'માં આવતી 'ક્ષિતિજ'ની કથામાં નાગ આર્ય અને રોમન સંસ્કૃતિઓના સમન્વયનો આપણને અનુભવ કરાવે છે; અને જો તેઓ મેલય અને હિંદ સંસ્કૃતિઓના સમન્વયને નવા નવલમાં હવે, એટલે તેમના તે તરફના પ્રવાસ પછી, મૂકે તો હું નવાઈ તો ન પામું ! ઇતિહાસ આત્મચરિતમાં જડી શકે છે, પણ આત્મચરિતને ઇતિહાસમાં કોઈએ ફેરવી નાખવું જોઈએ નહિ.

બાબરનું આત્મચરિત આ દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે. ગાંધીજીનું આત્મચરિત જ્યાં સુધી લખાએલું છે ત્યાં સુધી, તેમાં Human touches આવે છે તેટલે અંશે ઉત્તમ છે. ઇતિહાસ રોજનીશીથી મળી આવે છે. આ રોજનીશીમાં જહાંગીરની ડાયરી અથવા રોજનીશી ઉત્તમ ગણાય છે; કારણ કે તેમાં તે પાદશાહે પોતાનું સાધારણ વ્યક્તિત્વ અસાધારણ સ્પષ્ટતાથી બતાવી દીધું છે. ઇતિહાસ સ્મરણોમાં મળી શકે છે જેમાં ગુલબદન બાનુનાં સ્મરણો સુંદર ગણાય છે.

આપણે ત્યાં પ્રબંધો વગેરે મુખ્યત્વે સાહિત્યના પ્રકારોમાં ગણાય છે. આ બધું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ચર્ચવાની ઘણી જરૂર છે, જે હજુ સુધી થયું હોય એમ મેં જાણ્યું નથી. અહીં તે ચર્ચા વીગતવાર થઈ શકે એમ નથી તે લખતાં દિલગીરી થાય છે.

હવે હું ઇતિહાસ–સાહિત્યનાં મુખ્ય લક્ષણો ટૂંકમાં બતાવીશ. ઇતિહાસ માત્ર વર્ણનાત્મક ન હોઈ શકે, જ્યારે મુદ્રણ નહોતું ત્યારે પણ તે નહોતો. હવે તો તે ગદ્યમાં ઉત્તમ સાહિત્ય ગણાય છે. લેખકની દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ હોવી જોઈએ, તે જ સાથે તે વિશાળ હોવી જોઈએ; નાટકમાં સૂક્ષ્મતા ચાલી શકે. ઇતિહાસમાં માત્ર સૂક્ષ્મતા કદિ નભી શકે નહિ. આત્મચરિત, નાટક, સંવાદો, એ બધાં આ લક્ષણથી ખાસ ઇતિહાસગ્રંથથી જુદાં પડી જાય છે. ઇતિહાસના લેખકે તટસ્થતા કેળવવી જોઈએ, મહાભારતકાર દરેક પાત્રને પોતાની

ભાષામાં બોલવા દે છે; તેવી જ રીતે થ્યુસિકાઈડિસ જુદાં જુદાં ગ્રીક નગરોના પ્રતિનિધિઓના તેમના વિચારોને તેમના જ ભાષણોદ્વારા વર્ણવે છે. તટસ્થતાથી ઇતિહાસકાર પોતાની કૃતિને અમર બનાવી શકે છે. આ ગુણ સાપેક્ષ દૃષ્ટિ કેળવ્યા વગર કદિ આવી શકતો નથી. ઇતિહાસ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. એક વાત બીજીવાર આવવી જોઈએ નહિ. ઇતિહાસમાં સત્ય હોવું જોઈએ, સત્યને અસત્યથી તારવી શકવું એ ઇતિહાસકારનો પ્રથમ ધર્મ છે. ઇતિહાસકારનું જ્ઞાન વિશાળ હોવું જોઇએ. એક નાના ગૂજરાતનો ઇતિહાસ જમાવતાં જ્ઞાનની કેટલી વિશાળતા જોઈએ તે વાચક જ કલ્પી લેવું! આ જ્ઞાન એટલે માહિતી અત્યારે તો ઘણી પથી પડી છે. તેને તારવી તેમાથી અગત્યના મુદ્દાઓ પકડી તેમને સત્ય, સૂક્ષ્મ, સ્પષ્ટ અને ઉદાત્ત સાહિત્યનું સ્વરૂપ આપવું તે નાનુંસૂનું કામ નથી. ઇતિહાસકારમાં કલ્પના જોઈએ, તેને દર્શન થવું જોઇએ, તેનામાં કાર્યકારણની ભાવના પ્રકટ થવી જોઇએ; ઇતિહાસકારે 'કલ્પનાના ઘોડાઓ' દોડાવવાના નથી, તેનું દર્શન ભવિષ્યમાં નહિ પણ ભૂતકાળનાં વૃત્તાંતોમાં પહોંચવું જોઈએ. થ્યુસિકાઈડિસ ગ્રીસનો છેલ્લો આંતરવિગ્રહ વર્ણવે છે, તેમાં તે એ ત્રીસ વરસના વિગ્રહથી પરિણમેલી માનવ તુચ્છતાનું વર્ણન કરે છે. એ જ તેના આખા ઇતિહાસનું ખરું દર્શન છે, કારણકે તે પછી થોડાં વરસોમાં ગ્રીસ દેશને ફિલિપે અને તેના પુત્ર સિકંદરે જીતી લીધો અને તે હારને રોમન લોકોએ સંપૂર્ણ કરી ગ્રીસદેશને હંમેશ માટે પરતંત્ર દશામા મૂકી દીધો. ઇતિહાસકારમાં સમાજના આગેવાનોનાં જુદાં જુદાં વ્યક્તિત્વોનું રાષ્ટ્રીય ગવેષણ કરવાની શક્તિ હોવી જોઇએ. બદાયૂની 'મુંતાખબઉત તવારીખ'-માં અકબરને ગાળો જ આપે છે; કારણ કે અકબરના હિંદુ પલટાથી તે સંમત નહોતો. તેથી મુંતાખબનું ઇતિહાસમૂલ્ય ઓછું થઈ જાય છે, જો કે તેની વર્ણનાત્મક શૈલી અબુલ ફઝલ કરતાં ચડિયાતી હોઈ તે વાંચવામાં બહુ અનુકૂળ પડે છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથે અકબરની આ ધર્મભાવનાને સંકુચિત આંગ્લ દૃષ્ટિથી જોઈ તેથી *Akbar the Great Mogul* ને તેણે બહુ નીચી કૃતિ કરી નાખી છે; જ્યારે જદુનાથ સરકારે 'ઔરંગઝેબ'ની કૃતિમાં ઇતિહાસકારના ઘણા ગુણો બતાવ્યા છે. ઇતિહાસ ઉપદેશાત્મક હોવો જોઈએ. હિંદુ અને મુસ્લીમ લેખકો આ સૂત્રને બરોબર પાળી શક્યા છે. મુસ્લીમ લેખકોએ તો ઇતિહાસને પાને પાને અમૂલ્ય બોધ આપ્યા છે, અને કવિઓની કવિતાઓને ટાંકી ઇતિહાસનું વાચન જનતા માટે એકદમ રસિક અને બોધપ્રદ બનાવી દીધું છે. વીસમી સદીમાં ઇતિહાસલેખનનો ઉદ્દેશ જુદો હોવો જોઈએ. તેમાં રાષ્ટ્રોના અને વ્યક્તિઓના વિજયો અને સફળતા આવવી જોઈએ, તો તેની જ સાથે તેમના અવગુણો પણ આવવા જોઈએ. હિંદના બ્રિટિશ યુગના ઇતિહાસની એકચક્રી સત્તા, ધર્મસહિષ્ણુતા, સુલેહશાંતિ, નિષ્ણાતોનું રાજ્યતંત્ર, નવા જમાનાની સમૃદ્ધિઓનો પ્રચાર, એ તેમાં આવે તો તે જ સાથે હિંદીઓની પરાધીનતા, રાજ્યતંત્રમાં તેમનો તુચ્છકાર, તેમની નાલાસી, પ્રજામતની અવગણના, હિંદને પૈસે અને ભોગે બ્રિટિશ સલ્તનત તથા વેપાર બન્નેનો વિકાસ, એ પણ તેમાં આવવું જોઈએ. હિંદના મુસ્લીમ યુગના ઇતિહાસમાં મુસ્લીમ ફત્તેહો આવે તો તેની જ સાથે તેમની અધૂરી સંસ્કારિતા પણ આવવી જોઈએ, કારણ કે એ અધૂરી સંસ્કારિતા હજુ હિંદમાં એકરાષ્ટ્ર સામે ક્ષણે ક્ષણે આડી આવે છે. આપણા આર્યયુગનો ઇતિહાસ આલેખતી વેળા તેમાં શૂદ્રોને મળેલો અન્યાય ચોક્કસ આવવો જોઈએ. તે બધું બોધરૂપે, ઉપદેશરૂપે આવવું જોઈએ. ઇતિહાસલેખકની કળાની સફળતા એ બોધ કેવા રૂપમાં આપવામાં આવે છે તેમાં રહેલી છે.

છેવટે, ઇતિહાસના તમામ પ્રકારના સાહિત્યમાં કાર્યકારણના સંબંધ સુસ્પષ્ટ જળવાવો જોઇએ. કોઈ લેખક અકબર વિષે લખે અને તેમાં કહે કે "હીરવિજયસૂરીને બોલાવો, ફાધર એવિયરને બોલાવો, દસ્તૂર મહેરજી રાણાને બોલાવો, વગેરે" તો તેમાં કાર્યકારણભાવ, અને સમયની આનુપૂર્વી સચવાતાં નથી. તેટલા પૂરતી તે કૃતિ અધૂરી કહેવાય. સમયની આનુપૂર્વી સાચવવી તે મુશ્કેલ કામ છે. લડાઈનાં કારણો ગણાવી જવાં, અથવા તો લડાઈનાં પરિણામો ગણાવી જવાં, તેટલા પૂરતો કાર્યકારણ ભાવ સમજાવવો જોઇએ નહિ. દરેક વૃત્તાંતના કારણો ઊંડાં હોય છે. ઇતિહાસ, અસાધારણ વૃત્તાંત લખે છે. પણ તે લખતાં તેણે તેનાં ઊંડાં કારણો તપાસવાં જોઇએ. જેટલો વૃત્તાંત ઓછો વ્યક્તિગત, જેટલો તે વધારે સમાજગત, તેટલાં તેનાં કારણો, તેનાં મૂળો ઊંડાં. મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રધર્મની ભૂમિકા શિવાજીના તોરણાના કોટને સર કર્યાથી શરૂ થતી નથી. રાનડેએ તેનાં ઊંડાં મૂળ કાંઈક અતિશયોક્તિથી પણ ઝીણવટથી તો ચોક્કસ દોર્યાં હતાં. પણ શિવાજીનું બાળકર્તૃત્વ શાહજીને આભારી હતું, અને શાહજી બિજાપુર સંસ્થાનનો માત્ર મોટો દરબારી નહિ પણ પ્રથમ રાષ્ટ્રસ્રષ્ટા હતો. મિરજુમ્લાએ ગોલકોંડાની કુતબશાહી સલ્તનત માટે પૂર્વ કર્ણાટક લીધો તો શાહજીએ બિજાપુરી એટલે આદિલશાહી સલ્તનત માટે પશ્ચિમ કર્ણાટક લીધો અને ત્યાં તેણે પોતાની જાગીરીમાં નાનું પણ આદર્શ હિંદુ સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું હતું જે 'શિવભારત' વગેરે સાહિત્યથી આપણને જણાઈ આવે છે. ખુદ શાહજીનું હિંદુ રાજ્યની પરિભાષાનું કર્તૃત્વ તે જ પ્રદેશોની વિજયનગરની જાહોજલાલીને આભારી હતું. એ પ્રમાણે જો આપણે શિવાજી મહારાજના કર્તૃત્વનો નકશો દોરીએ તો આપણને મહારાષ્ટ્રધર્મ અને હિન્દવી સ્વરાજ્ય બરાબર સમજાઈ જાય. આ ખરું કાર્યકારણસંબંધદર્શક બીઆન છે.

ટૂંકામાં, ઇતિહાસ માનવકુળનાં વિવિધ જીવનના જુદા જુદા ચમત્કારોનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત છે. તે વૃત્તાંત રજુ કરવામાં લેખક પાસે વિશાળ સામગ્રી જોઇએ, લેખકની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ જોઇએ. તેની દૃષ્ટિ વિશાળ જોઇએ. તેને તે જીવનનાં તમામ મર્મસ્થાનોનો પરિચય હોવો જોઇએ. જેમ જેમ તે વૃત્તાંતોને એક પછી એક જોતો જાય તેમ તેમ તેના ચમત્કારોનો તે પોતે જ સુંદર અનુભવ લેતો હોય એમ તેને થવું જોઇએ. આદ્યકવિએ જ્યારે કામમોહિત ક્રૌંચયુગ્મને નિષાદનાં તીવ્ર તીરથી વિંધાતું જોયું ત્યારે જેમ આપમેળે તીવ્ર વેદનાના અનુભવે શ્લોક છૂટી પડ્યા તેમ ઇતિહાસકાર પણ વૃત્તાંતે વૃત્તાંતે સમાજના જીવનને વિંધાએલું જુએ છે. અને આપમેળે જ તે અનુભવને પોતે આત્મકળારૂપી અમૃત વાણીમાં સમાજ સમક્ષ મૂકે છે. સમાજ તે વાણીદેવતાને ઝીલે છે અને જીવનની નવી ચીનગારી તેમાંથી વરૂટે છે. ઇતિહાસવાચનથી સમાજનું જીવન જેટલું ઉત્કૃષ્ટ થાય તેટલું તે લેખન સફળ કહેવાય. ઇતિહાસલેખક દ્રષ્ટા છે અને દ્રષ્ટાનો ધર્મ સંસર્ગમાં આવનાર અધિકારીને પણ દ્રષ્ટા બનાવવાનો હોય છે; ઇતિહાસલેખક પ્રોમેથિયસ ચીનગારીઓનો અનુભવ કરે છે અને તે અનુભવ બીજાને કરાવે છે.*

---

* ગયા જુલાઈ મારામાં વડોદરા સાહિત્ય સભાના સ્વાધ્યાય મંડળમાં લેખકે કરેલા વિવેચનનું, વધારે વિસ્તારપૂર્વક, જો કે તો પણ અધૂરું, સમર્થન.

રાજકીય નોંધો

'નિરીક્ષક'

આંતરરાષ્ટ્રીય આંધિ

જગતરાજકારણમાં ગજબનાક આંધી ચઢી રહી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પણ એમાં સંડોવાયું છે. બ્રિટિશ પરદેશ કચેરીના સૂત્રધારો રાતદિવસ એક કરી રહ્યા છે. બ્રિટનનાં શાહીહિતો વિપરીત સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે. આજે બ્રિટનને એ જ ચિંતા છે કે જેના ઉપર પોતે માતબર થઈ શક્યુ છે એ સામ્રાજ્યમાંથી મળતી આર્થિક લ્હાણી શી રીતે ટકાવી રાખવી. ઑસ્ટ્રેલિયા, કૅનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે સંસ્થાનો સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર ભાગીદારો હોવાથી બ્રિટનનો કાબૂ એમના ઉપર રહ્યો નથી. પણ સામ્રાજ્યની-બ્રિટનની-ખરી થાપણ તો હિંદ છે. હિંદને રાજકીય કે આર્થિક સ્વતંત્ર દરજ્જો નથી, હિંદમાં આશરે દસ અબજની બ્રિટિશ મૂડી રોકાયેલ છે; ઉપરાંત બ્રિટિશ માલનું એ સલામત બજાર છે. આયાતી માલ ઉપરાંત ૭૦ થી ૮૦ કરોડનુ ડિવિડંડ દર વરસે હિંદ બ્રિટનને ભરે છે! હિંદ અને સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોમાંથી મળતી આવક બ્રિટનને માતબર રાખે છે. બ્રિટિશ બોર્ડ ઑવ્ ટ્રેડ જર્નલ (૨૮-૨-૧૯૩૫) ના આંકડા પ્રમાણે પરદેશના મૂડી રોકાણમાંથી બ્રિટનને મંદીના વરસ ૧૯૩૪ માં પણ ૧૮૫ દશલાખ પૌંડની આવક થઈ હતી વહાણવટુ, વીમો, કમિશન વગેરેમાંથી ૧૧૦ દશલાખ પૌંડની આવક થઈ હતી. આ પ્રમાણે વ્યાજ, વીમો, કમિશન, વહાણવટુ વગેરેમાંથી બ્રિટનને દર વરસે નહિ તો યે ૨૦૦ દશલાખ પૌંડ (૨૫૦ કરોડ રૂપિયા) ની આવક થાય છે. ૧૯૩૪મા બ્રિટિશ પ્રજાની કુલ આવક ૩૪૦૦ દશલાખ પૌંડની ગણાઈ હતી. આથી બ્રિટિશ પ્રજા વ્યાજ વહાણવટા વગેરેમાંથી રાષ્ટ્રીય આવકના ૬% મેળવે છે એમ કહી શકાય. દર વરસે વહાણવટાના વેપારમાંથી એક અબજ રૂપિયા બ્રિટન પેદા કરે છે! તો પછી હિંદી વહાણવટાને પગભર કરવાની નીતિ બ્રિટિશ સત્તાધીશો કેમ સ્વીકારે? હિંદના દરિયાઈ વેપારમાંથી બ્રિટિશ વહાણવટાને સેંજે ૧૫ થી ૨૦ કરોડની આવક થાય છે.

અન્યાયી વ્યવસ્થા

પરંતુ અન્યાય ઉપર નભતી વ્યવસ્થા ચિરકાળ ટકાવી શકાતી નથી. બ્રિટિશ સત્તા હેઠળ રોંદાતી પ્રજા પણ જાગૃત થઈને બંડવૃત્તિ દાખવતી થઈ ગઈ છે. હવે ફક્ત સવાલ સમયનો છે કે કેટલા વખતમાં શાહીધૂંસરીને એ પ્રજાઓ ફગાવી દેશે.

બ્રિટિશ રૂઢિચૂસ્તો આ વસ્તુ સમજતા લાગતા નથી. ઇતિહાસનું એમનુ વાચન અવળું લાગે છે. ચર્ચીલ અને લૉર્ડ લૉઈડ જેવાઓ હજુ એમ જ માન્યા કરે છે કે બ્રિટિશ સત્તા નીચે હિંદ રહે એ કુદરતના અફર કાનૂન જેવુ છે. એને ફેરવવાની વાત કરનાર કૉંગ્રેસને સત્તાના મુકામથી ટાળી દેવી જોઈએ. પરંતુ આવા આગ્રહો જ બ્રિટનનો અને સામ્રાજ્યનો નાશ નોતરી રહ્યા છે. આ જ જાતની ચેતવણી રૂઢિચૂસ્તોને થોડા દિવસ ઉપર સર લૉરી હમંડે

'હિંદ સાથે બ્રિટનનો સંબંધ' એ વિષય ઉપર બોલતાં આપી હતી. સર લોરી હમંડે જણાવ્યું હતું કે હિંદનાં વર્તમાન અસંતોષ માટે બ્રિટિશ રૂઢિચુસ્તો (Die hards) જવાબદાર છે. અને આ સ્થિતિ સામ્રાજ્યના હિતમાં ભારે જોખમરૂપ છે. રૂઢિચુસ્તો હજી પણ ચેતશે ? એમનામાંના થોડા ચેત્યા લાગે છે. પણ ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની ભેદનીતિની લાંબી ટેવ હવે એમનો સ્વભાવ થઈ ગયો હોવાથી, તાત્કાલિક બ્રિટિશ હિતોને નુકસાનકારક ભલે હોય પણ લાંબે ગાળે લાભપ્રદ નીવડે એવી નીતિ એઓ અનુસરવા તૈયાર નથી.

બ્રિટને શું કરવું જોઈએ ?

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તવારીખ જોતાં બ્રિટિશનીતિ સ્વાર્થ સાધવામાં ભારે કુશળ અને દૂરદર્શી પુરવાર થઈ છે એમ સ્પષ્ટપણે લાગે છે. પરંતુ આજની જગતપરિસ્થિતિ સાવ બદલાઇ ગઇ છે. નવી પરિસ્થિતિને અને પોતાના લાભને અનુકૂળ નીતિ ઘડવામાં બ્રિટિશ સત્તાધીશો નાલાયક પુરવાર થતા જાય છે. હાલની બ્રિટિશ નીતિની ટીકા કરતાં લૉઈડ જ્યોર્જે તાજેતરમાં જ માંચેસ્ટરની એક સભા સમક્ષ કહ્યું હતું કે બ્રિટિશ પરદેશનીતિનો એક પગ ભાંગી ગયો હોય એમ એ એક પગે ખોડંગાતી ખોડંગાતી ચાલે છે. જ્યારે આજે જરૂર છે બંને પગે દોટ મૂકવાની.

બ્રિટનનાં હિતોને જોખમમાં મૂકે એવાં બાહ્યબળો ઘણી ઝડપે તૈયાર થઇ રહ્યાં છે. આ સ્થિતિમાં સામ્રાજ્યની અંદરનાં બળોનો આંતરિક વિરોધ સમાવી દીધા વિના આંતર-સામ્રાજ્ય ઐક્ય–Inter Imperial Unity સ્થાપન કરવું અશક્ય છે. આજે ઉપરઉપરથી દેખાતું સામ્રાજ્યઐક્ય સ્વાભાવિક ઐક્ય નથી, હિતોની સમાંતરતામાંથી પેદા થતું ભેરુબંધીનું ઐક્ય નથી. પરંતુ એક પક્ષે સત્તા ને લશ્કરીબળ અને બીજે પક્ષે સામનો કરવાની પૂરતી શક્તિનો અભાવજનિત નિર્બળતામાંથી નીપજતું બળજબરીનું ઐક્ય છે. બાહ્ય અથડામણની વિષમતા વખતે એ ઐક્ય સામ્રાજ્યની ઇમારતની અંદરથી જ સુરંગ ફોડશે. બ્રિટને સ્વહિતની સલામતી ખાતર પણ એ સુરંગ આજે ખસેડવી જોઇએ.

એ કેમ બને ? એ માટે પ્રથમ તો હિંદને અનુકૂળ અને હિંદી રાષ્ટ્રવાદી રાજપુરુષો નક્કી કરે ને હિંદી પ્રજામત બહાલ રાખે એવા રાજ્યબંધારણની વ્યવસ્થા બ્રિટને કરવી જોઇએ. બ્રિટને જાણવું જોઇએ કે સામ્રાજ્યરક્ષણની આગામી લડાઈમાં સામ્રાજ્યના સહભાગીઓ જ લડશે, ગુલામો નહિ. ઊલટું, સામે પક્ષે ભળી જવાની જ ગુલામો તો અનેક તકો શોધ્યા કરશે. આ તર્ક સત્તાધીશોને ગળે નહિ ઊતરે, કારણ કે સામ્રાજ્યવાદીઓના તર્કની ભૂમિકા જુદી હોય છે.

પૅલેસ્ટાઈનની અસર

આગલી નોંધમાં મેં પૅલેસ્ટાઈન વિશે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પૅલેસ્ટાઈનના આરબોનો બળવો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અસ્તિત્વને નાબૂદ કરવામાં કેવડો મોટો ભાગ ભજવશે એ તો સમય નક્કી કરશે. પૅલેસ્ટાઈનના નક્કી થયેલા ભાગલાના પડઘા બહુ દૂરગામી થતા જાય છે. નજીકના પૂર્વમાં આવેલાં બધાં અરેબિક રાષ્ટ્રોમાં મુસોલિની અજબ કુશળતાથી પોતાનું પ્રભાવક્ષેત્ર જમાવતો જાય છે. અને હમણાં બે દિવસ ઉપર જ એક અખબારમાં મેં જોયું

છે કે હિંદની સરહદ ઉપર આવેલ સ્વતંત્ર મુસ્લીમ રાજ્ય અફઘાનિસ્તાનમાં જાપાન, જર્મની અને ઈટલીના ફાસિસ્ટ એજંટો ક્યારના પહોંચી ગયા છે અને અફઘાનોમાં બ્રિટનવિરોધી પ્રચારકાર્ય કરી રહ્યા છે ! હિંદી સરકારના પોલિટિકલ ડીપાર્ટમેંટ અને બ્રિટિશ પરદેશ કચેરીમાં આની માહિતી ક્યારની પહોંચી ગઈ છે

ટર્કીનો બ્રિટિશવિરોધ એ જાહેર વસ્તુ છે અને એ, નજીકના પૂર્વમાં અતિવેગથી બળવાન થતુ રાષ્ટ્ર છે. આ ઉપરાંત ઈજિપ્ત, પેલેસ્ટાઈન, ટ્રાન્સ-જોર્ડાનીઆ, અરેબિયા, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાક વગેરે આરબ રાષ્ટ્રો પેલેસ્ટાઈનની બ્રિટિશનીતિને કારણે અને ફાસિસ્ટ પ્રચારકાર્યથી બ્રિટિશ વગથી છૂટતા જાય છે બ્રિટિશ પ્રભાવક્ષેત્રથી એ રાષ્ટ્રો છૂટા પડે તો જ ભૂમધ્ય સામ્રાજ્ય સ્થાપનાના મુસોલિનીના કોડ પૂરા થાય એમ છે હિંદમા પણ મુસ્લીમ પ્રજા પેલેસ્ટાઈનને કારણે બ્રિટનવિરોધી થતી જાય છે

ગાઝી મુસ્તફા કમાલ પાશાના શબ્દોમા કહીએ તો, ના આગાખાન બ્રિટિશ સરકારના હિંદમાના એજંટ છે એમનો ઉપયોગ બ્રિટન કરવા માગે છે ઇસ્લામના એક સંપ્રદાયના ના આગા માન ધર્મગુરુ હોવાથી અને એમની સમસ્ત કારકીર્દિ બ્રિટિશ ભેદનીતિના નિષ્ણાત ભેરૂ બનવામા ગઈ હોવાથી, એમની લાગવગ ભારે છે હિંદી મુસ્લીમો અને અરેબિક રાષ્ટ્રોમા અમુક વર્ગો ઉપર એમની ભારે અસર છે બ્રિટિશ નીતિના એ કાયમી હા-ભણુ હોવાથી પેલેસ્ટાઈનની બ્રિટિશનીતિને એમણે સંમતિની મહોર લગાવી દીધી બ્રિટિશ રાજપુરુષોને રાષ્ટ્રસંઘના બંધારણ મુજબ પેલેસ્ટાઈનની નવી વ્યવસ્થા વિશે રાષ્ટ્રસંઘની મંજૂરી જોઈતી હતી લીગ ઍસેમ્બ્લીના પ્રમુખ ના આગાખાનને બનાવવામા આવે તો એમની ભારે કુશળતા ને લાગવગનો ઉપયોગ એઓ આરબ અને હિંદી મુસ્લીમોના વિરોધને ઠંડા પાડવામા કરી શકે ફ્રાન્સ અને બ્રિટન રાષ્ટ્રસંઘના સૂત્રધારો હોવાથી અને નાત્સી જર્મનીની બીકને લીધે હાલમા ફ્રાન્સને બ્રિટિશ સાથની ભારે ગરજ હોવાથી, ના આગાખાનને લીગની એસેમ્બ્લીના પ્રમુખ બનાવવાની બ્રિટિશ દરખાસ્તને એણે ટેકો આપ્યો અને આગાખાન પ્રમુખ બન્યા હવે એઓ પોતાની લાગવગ એ તરફ વાપરી રહ્યા છે હિટલર અને મુસોલિનીને મળીને એઓ એમના બ્રિટનવિરોધી આરબોમા થતા પ્રચારકાર્યને અટકાવવા માગે છે આના બદલામા કદાચ એઓ હિટલરને જોઈતો વેસ્ટર્ન પેક્ટ અને મુસોલિનીને જોઈતી ઍબિસીનિયાની જીતની મંજૂરી બ્રિટિશ સરકાર પાસે મેળવી આપે તો નવાઈ નહિ

આ ઉપરાંત આ વર્ષની શરૂઆતમા એઓ પૂર્વ આફ્રિકાના આરબ પ્રદેશોની મુલાકાત પણ લઇ આવ્યા હતા અને ત્યાં પોતાની લાગવગનો બ્રિટિશનીતિના ટેકામા પરોક્ષ ઉપયોગ પણ એમણે કર્યો હોવાનુ મને લાગે છે.

બ્રિટિશવિરોધી મુસ્લિમ લાગણી

અહીં હિંદમા પેલેસ્ટાઈનને લીધે મુસ્લિમોની લાગણી બ્રિટિશનીતિ સામે ઠીક ઠીક ઉશ્કેરાઈ ગઇ છે. અને મૌ શૌકતઅલી જેવા તો બ્રિટિશ સરકાર પાસે મુસ્લિમોનુ ડેપ્યુટેશન લઇ જવાની વાતો કરે છે પરંતુ કોમવાદી મુસ્લિમનાયકોનુ વલણ એ સંબધે ભારે વિચિત્ર લાગે છે બ્રિટિશ સરકાર સામે એઓ પેલેસ્ટાઈનની બાબતમા ભારે ધમપછાડા

કરતા જણાય છે. પરંતુ એ નીતિને સંમતિની મ્હોર દઈ એની સફળતા માટે મહેનત કરી રહેલ ના. આગાખાન સામે કોઈ પણ મુસ્લિમ કોમવાદી નાયક એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારતા નથી. કોંગ્રેસ મુસ્લિમહિતવિરોધી હિંદુ સંસ્થા છે, મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ, ઉર્દૂ લિપિ ને ભાષા, વગેરે બધું એ નાબૂદ કરવા માગે છે ને હિંદુ સંસ્કારિતા ફેલાવે છે વગેરે વાતો શ્રી. જીન્ના હજારો વખત એકના એક શબ્દોમા કહ્યા કરે છે. પરંતુ એમને કે એમના કોઈ ટેકેદારને, પેલેસ્ટાઈનને ચીરફાડ કરી ત્યાંની ઈસ્લામી અસ્મિતાનું ખૂન કરતી બ્રિટિશનીતિને સાથ આપનાર ના. આગાખાન સામે કંઈ જ કહેવાનું નથી! કે ના. આગાખાનનો સાથ એમને વિરોધના જેવો દેખાય છે! મુસ્લિમ કોમવાદીઓની આ કૂટનીતિ મુસ્લિમ જનતા ક્યારે સમજશે?

* *

સ્વાવલંબી પ્રાથમિક કેળવણી

નવા બંધારણ હેઠળ સાત પ્રાંતોમાં મહાસભાએ અધિકારગ્રહણ કર્યા પછી બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને પણ મહાસભાના પ્રધાનો શું શું કરી શકે એ સંબંધે મહાત્માજી વારંવાર લખી રહ્યા છે. એમના લખાણનો મુખ્ય ઝોક રાજકીય નહિ પણ રચનાત્મક છે. મહાસભાનો રચનાકાર્યનો કાર્યક્રમ કેવી રીતે ને કેટલે અંશે મહાસભા સત્તા હેઠળના પ્રાંતોમાં સફળ કરી શકાય એની યોજના એઓ બતાવે છે. પ્રજાવ્યાપી નિરક્ષરતાની નાબૂદી શી રીતે સિદ્ધ થઇ શકે એના વિધવિધ ઉપાયો એઓ ખોળી રહ્યા છે. પ્રજાવ્યાપી ગરીબાઈ અને પ્રાંતિક આવકની મર્યાદા એઓ જાણે છે. દારૂનિષેધના કાર્યક્રમથી એ આવકમાં પણ બાધ પડવાની. કારણકે પ્રાંતોમાં ખર્ચનો મહત્ત્વનો ભાગ કેફી પીણાની આવકમાંથી પુરાય છે. નીચેના આંકડા ઉપરથી એ માલૂમ પડશે.

૧૯૩૩-૩૪ માં બ્રિટિશ હિંદના પાંચ મુખ્ય પ્રાંતોની એકસાઈઝ આવક

પ્રાંત	વસ્તી	આબકારી આવક
મદ્રાસ	૪૬૭૪૦૧૦૭	૪૨૮૮૨૮૬૧
મુંબઈ	૨૧૯૩૦૬૦૨	૩૬૪૩૭૩૩૯
બંગાળ	૫૦૧૧૪૦૦૨	૧૩૪૦૬૦૨૨
યુક્તપ્રાંત	૪૮૪૦૮૭૬૩	૧૩૦૯૨૪૨૬
પંજાબ	૨૩૫૮૦૮૫૨	૯૪૩૫૮૩૦

આબકારી આવકમાંથી પ્રાંતો પોતાની કેળવણીનો ખર્ચ કાઢતા હોય એવી સ્થિતિ છે. કારણ કે દરેક પ્રાંતમાં કેળવણી પાછળ થતું ખર્ચ આબકારી આવકથી ઓછું હોય છે. દા. ત., મદ્રાસ, મુંબઈ, યુક્તપ્રાંત, પંજાબ અને બંગાળમાં ૧૯૩૪-૩૫ ના વર્ષ દરમ્યાન કેળવણી પાછળ અનુક્રમે રૂપિયા ૨૫૫૩૭૯૮૦, ૧૭૬૪૩૫૪૭, ૨૦૧:૬૧૩૦, ૧૪૯૯૨૮૮૫ અને ૧૩૬૧૯૪૪૫ ખર્ચ કરવામાં આવ્યું હતું. આમ હોવાથી હિંદી સરકારની મદદ ગણી લઈએ તોપણ હિંદમાં ભાગ્યે માથાદીઠ વરસે આઠથી બાર આના કેળવણી પાછળ ખર્ચ કરવામાં આવે છે! જ્યારે બીજી બાજુ ઈંગ્લેંડ, અમેરિકા અને રશિયા અનુક્રમે ૯૨, ૯૫ અને ૯૮ રૂપિયા માથા દીઠ કેળવણી પાછળ ખર્ચ કરે છે.

મહાસભાને તો સાર્વત્રિક મતાધિકારની સાથે કેળવણી પણ સાર્વત્રિક કરવી છે. નવા બંધારણમાં કેળવણીને સાર્વત્રિક કરવાના રસ્તામાં કંઈ પણ પ્રતિબંધ નથી એ વાત સાચી

છે, પણ હિંદ જેવા દેશમાં જ્યાં ૯૩ ટકા નિરક્ષરતા છે અને જ્યાં ત્રણથી ચાર કરોડ બાળકો શાળામાં જઇ શકે એવાં છે ત્યાં સાર્વત્રિક કેળવણી સિદ્ધ કરવા માગતા પ્રધાનો માટે નાણાંની જોગવાઈ નથી કરવામાં આવી. નાણાંની જોગવાઈ ન હોય છતાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વત્રિક અને ફરજિયાત શી રીતે થઈ શકે એની વિચારણા કરતાં મહાત્માજીને 'સ્વાવલંબી પ્રાથમિક શિક્ષણ'નો વિચાર સૂઝ્યો છે. એ મુદ્દા ઉપર કેટલાયે લેખો 'હરિજન'માં એમણે લખ્યા છે અને વર્ધામાં મળેલી શિક્ષણ પરિષદમાં પણ એ જ મુદ્દા ઉપર વિચારણા થઈ હતી.

પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્વાવલંબી શી રીતે થઈ શકે?

પ્રાથમિક શિક્ષણને હાથઉદ્યોગો મારફત સ્વાવલંબી બનાવવાની મહાત્માજીની 'મૌલિક' અને 'ક્રાંતિકારી યોજના'ને આપણે ત્રણ બાજુથી નિહાળવી જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણી ખર્ચની દૃષ્ટિએ સ્વાવલંબી બનાવવી એટલે એની આર્થિક બાજુનો વિચાર કરવો રહ્યો, બીજો વિચાર કેટલે અંશે એ શક્ય કે વ્યવહારૂ છે તે, અને ત્રીજો વિચાર, બાળકોને ઉદ્યોગ મારફત અપાતી કેળવણીમાં બાળકોના જીવનઘડતર માટે આર્થિક રીતે શાળાનો ખર્ચ કાઢે એ ધોરણે એમની પાસે કરાવવામાં આવતા ઉદ્યોગો શું ફાળો આપી શકે. અથવા નફો થાય એવી રીતે શાળામાં બાળકો પાસે ઉદ્યોગો કરાવવા ઇષ્ટ છે કે નહિ? આ નોંધમાં હું આર્થિક દૃષ્ટિએ જ મહાત્માજીની સ્વાવલંબી કેળવણીની સમીક્ષા કરીશ.

બાળકોને ઉપયોગી નાગરિકો બનાવવા માટે એમની બૌદ્ધિક કેળવણીમાં ઉદ્યોગોને તો અવશ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. પરંતુ કેળવણી પરિષદ સમક્ષ સ્વાવલંબી કેળવણીની યોજનાના સમર્થનમાં શ્રી. વિનોબા ભાવેએ જાહેર કર્યું હતું કે "મારી ખાતરી છે કે માણસે શરીરશ્રમ છોડી દીધો તેમાંથી જ જગતનાં અનિષ્ટો પેદા થયેલાં છે અને આ ક્રાંતિકારક યોજના (કેળવણીને હાથઉદ્યોગો મારફત સ્વાવલંબી બનાવવાની) એ અનિષ્ટોને એક ઘાએ નિર્મૂળ કરશે" એ વાક્યની મને પ્રતીતિ થતી નથી.

વર્ધા પરિષદ

વર્ધા કેળવણી પરિષદની કાર્યવાહીનો જે રિપોર્ટ મારા જોવામાં આવ્યો એના ઉપરથી મને લાગ્યું છે કે મહાત્માજીની યોજનાની આર્થિક શક્યતા ને વ્યવહારતાની દૃષ્ટિએ પ્રો. કે. ટી. શાહ (અને કદાચ ના. ડૉ. સુબારાયન) સિવાય કોઈએ વિચારો પ્રકટ નહોતા કર્યા. પ્રો. શાહ સિવાય પરિષદે નીચેનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો છે.

"આ પરિષદ આશા રાખે છે કે આ શિક્ષણપદ્ધતિમાંથી ધીરે ધીરે શિક્ષકોના પગાર નીકળી રહેશે."

એટલે કે અમુક વરસોના ગાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્વાવલંબી થઈ શકશે. મહાત્માજીને મતે સાત વર્ષમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉદ્યોગો મારફત સ્વાવલંબી થઈ શકશે. શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઇ તો એટલે સુધી માને છે કે 'જ્યારે આપણી પાસે સાત વર્ષનો અભ્યાસક્રમ અને ગાંધીજીની ઢબે ફરજ્યાત ચાર કલાકની અંગમહેનત હોય તો શિક્ષણ સહેલાઈથી સ્વાવલંબી બની શકે—પ્રાથમિક જ નહિ પણ મૅટ્રિક્યુલેશન સુધીનું સંપૂર્ણ આમ શિક્ષણ.' ('હરિજન' તા. ૧૧-૯-૩૭ માં નોંધ. પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખર્ચ.)

હાથઉદ્યોગો મારફત શાળાના ખર્ચ જેટલું વિદ્યાર્થી જરૂર મેળવી શકે એમ મહાત્માજી પણ કહે છે. તા. ૧૧-૯-૩૭ ના 'હરિજન'ના અંકમાં 'સ્વાવલંબી શિક્ષણ' વિશે

લખતાં એઓ કહે છેઃ " એમ ધારીએ કે દરેક છોકરો અને છોકરી યંત્રવત્ નહિ પણ બુદ્ધિશાળી ઘટક તરીકે કુશળ દોરવણી હેઠળ સામુદાયિક મહેનતમાં રસ લઈ કામ કરે તો એમાંથી એક વર્ષના અભ્યાસક્રમ પછી જણદીઠ કલાકે એક આનાની તો કમાણી થવી જોઈએ. આમ રોજના ચાર કલાકના કામ પ્રમાણે માસના ૨૬ દિવસમાં ઉદ્યોગમાંથી દરેક બાળક ૭ રૂપિયા આઠ આના કમાઈ શકે. સવાલ એ છે કે લક્ષાવધિ બાળકોને આમ નફાકારક રીતે કામ આપી શકાય કે નહિ." મહાત્માજી માને છે કે લક્ષાવધિ બાળકોને આમ નફાકારક રીતે કામ આપી શકાય. કારણ કે આગળ એ જ અંકમાં એઓ કહે છે, કે "એક વર્ષના અભ્યાસક્રમ પછી પણ આપણે આ બાળકોના મહેનતાણામાંથી કલાકે એક આના પ્રમાણેની બજારમાં ખપી શકે એવી નીપજ ન મેળવી શકીએ તો આપણે બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યા બરાબર ગણાવું જોઈએ." અને બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢવા દે એવા મહાત્માજી ક્યાં છે?

આર્થિક મુશ્કેલી

ઉપલી દરખાસ્તોની મારી નજરે ચઢતી આર્થિક મુશ્કેલી હું રજૂ કરીશ. આપણે સ્વીકારી લઈએ કે લક્ષાવધિ બાળકો પાસે મહિને ઉદ્યોગોમાંથી જણ દીઠ સાડા ૭ રૂપિયા મળી શકે. પરંતુ લક્ષાવધિ બાળકોએ પેદા કરેલ ચીજો તો કરોડોની થશે એ લેશે કોણ? મહાત્માજીએ એનો જવાબ મી. ડી. સીલ્વા (મધ્ય પ્રાન્તના કેળવણીખાતાવાળા) ને આ શબ્દોમાં આપ્યો હતો, કે 'રાજ્ય એ વસ્તુઓ લઈ લેશે અને એને માટે બજાર શોધી આપશે' ('હરિજન' : તા. ૧૧–૧૦–૩૭.)

પોતાનાં બાળકોને હાથે તૈયાર થતો માલ રાજ્ય લઈ લે એ એની ફરજ છે. અને મહાસભાવાદી પ્રધાનો એ જરૂર કરશે. તો આપણે સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની સ્વાવલંબી શાળાઓમાં બાળકોની શક્ય સંખ્યા, એમની પાછળ થતો શિક્ષણખર્ચ, એમના ઉદ્યોગોની પેદાશની કિંમત વગેરે તપાસી જોઈએ.

કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોવાળા ૭ પ્રાંતો આપણે લઈએ. કારણકે મહાત્માજીની યોજનાનો અમલ એ પ્રાંતો જ પહેલાં કરશે. કોંગ્રેસપ્રાંતોની વસ્તી ૧૬ કરોડની ગણાય. હવે મધ્ય પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના પ્રધાન શ્રી રવિશંકર શુક્લના જણાવ્યા મુજબ મધ્ય પ્રાંતમાં પ્રાથમિક શાળામાં જઈ શકે એવાં બાળકોની સંખ્યા પ્રાંતની વસ્તીના ૧૨.૬% છે. બીજા પ્રાંતોમા પણ એટલા જ ટકા ગણીએ તો ૧૬ કરોડની વસ્તીવાળા કોંગ્રેસ સત્તાવાળા પ્રાંતોમાં શાળામાં જઈ શકે એવાં બાળકોની સંખ્યા બે કરોડની થાય. બે કરોડ બાળકો હાથઉદ્યોગો મારફત કમાણી કરે તો મહાત્માજીના જ આંકડા (જણદીઠ સાડા ૭ રૂપિયા માસિક) પ્રમાણે એમની કમાણી માસિક ૧૩ કરોડ રૂપિયાની થઈ શકે! એટલે વાર્ષિક ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાની કમાણી બે કરોડ બાળકો કરે!

'હરિજન' તા. ૧૧–૯–૩૭ માં મહાત્માજીએ લખેલ લેખ 'સ્વાવલંબી શિક્ષણ'માં 'each child will have earned Rs. 6-8-0 per month' નો અર્થ શું કરવો એ સ્પષ્ટ થતું નથી. 'મહિને સાડા ૭ રૂપિયાની કમાણી' એટલે ચોખ્ખી કમાણી કે બાળકે તૈયાર કરેલ વસ્તુની કિંમત? હવે આપણે એમ માનીએ કે બાળકે તૈયાર કરેલ વસ્તુની કિંમત સાડા ૭ રૂપિયા હોય તો સાડા ૭ રૂપિયાની વેચાણ કિંમતની વસ્તુમાંથી

ચોખ્ખો નફો કેટલો થઈ શકે તે શોધી કાઢવું જોઈએ. દર રૂપિયે ચાર આના નફો ગણીએ. સાડા ૭ રૂપિયાની કિંમતનો માલ બાળક પેદા કરે તો એમાંથી રૂ. ૧-૧૦-૦ ચોખ્ખી આવક થાય. આ રીતે ૧૫૬ કરોડ રૂ.ના માલમાંથી વરસે ૩૯ કરોડ રૂપિયા ચોખ્ખી આવક થાય. 'મહિને સાડા છની કમાણી'નો અર્થ ચોખ્ખી કમાણી એમ કરીએ તો રૂપિયાની વસ્તુમાંથી ચાર આના આવક થતી હોય તો બાળકને મહિને ૨૬ રૂપિયાનો માલ પેદા કરવો પડે, જે વસ્તુ અશક્યવત્ ભાસે છે. શક્ય હોય તોપણ રાજ્ય બાળકદીઠ માસિક ૨૬ રૂપિયાના માલની નીપજ પ્રમાણે બે કરોડ બાળકોની માસિક બાવન કરોડની પેદાશ નહિ લઈ શકે; નહિ ખપાવી શકે.

બાળકો ને કારીગરવર્ગના માલ વચ્ચે હરીફાઈ

'મહિને સાડા છ'ની કમાણીનો અર્થ માલની કિંમતના અર્થમાં જ લઈએ તો ઉપલી ગણતરી પ્રમાણે બે કરોડ બાળકો વરસે ૬૫ કરોડની ચોખ્ખી કમાણી કરે. જો આપણે વસ્તુની કિંમતના ચોથા ભાગને ચોખ્ખો નફો ગણીએ, તો આ રીતે ૩૯ કરોડની આવક માટે બાળકો વરસે ૧૫૬ કરોડનો માલ પેદા કરે. ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાના માલને માટે નવું બજાર શોધી શકાશે? શોધી શકાય તોપણ ૭ પ્રાંતોનાં બજારમાં વરસે ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાના નવા માલનો ઉમેરો થવાનો એ જો ખપાવી શકાય તો એ જાતનો એટલા જ રૂપિયાનો માલ બીજા માણસોએ પેદા કર્યો હશે એમનો માલ પડી રહેશે. કેટલાં માણસો ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ પેદા કરતાં હશે! પ્રજાની ખરીદશક્તિ વધાર્યા વિના ઉત્પાદન-શક્તિ વધારવી એટલે 'ઓવર પ્રોડક્શન'નો રસ્તો લીધો ગણાય. પછી એ 'ઓવર પ્રોડક્શન' યંત્રો મારફત કે હાથઉદ્યોગો મારફત થાય એ મહત્ત્વની વસ્તુ રહેતી નથી. બાળકો જે વસ્તુ તૈયાર કરતાં હશે એને લોકો પસંદગી આપશે. હવે એ જ કે એવી ચીજો જે કારીગરો કે માણસો તૈયાર કરતાં હશે એમની નહિ ખપશે કે ઓછી ખપશે. કારણકે લોકો બેવડું તો ખરીદી શકે એમ નથી. એટલી એમની ખરીદશક્તિ—આવક—જ ક્યાં છે? હું માનું છું કે બાળકોએ તૈયાર કરેલ વસ્તુઓ—૧૫૬ કરોડ રૂપિયાની—ખપાવવા જતાં ૪૦ લાખ કુટુંબોને બેકાર કે અર્ધબેકાર કરવાં પડશે. માની લઈએ કે બાળકોની નીપજ કારીગરો સાથે હરીફાઈ ન કરે એવી જાતની હોય તોપણ શું? નીપજની જાત બદલશો તોયે કંઈ પ્રજાની ખરીદશક્તિ વધવાની છે? દા. ત., એક શાળામાં બાળકો નવી જ ઢબના પંખા તૈયાર કરે. કારીગરો એવા તૈયાર ન કરતા હોય. બજારમા પેલા પંખા આવશે, નવી ઢબ, નવી ભાત ને કળા એમાં હશે. છતાં કદાચ એ પંખાની કિંમત અણઘડ કારીગરે તૈયાર કરેલ પંખાના જેટલી જ હોય. આપણે જરૂર કહી શકીએ કે નવી જાતના પંખા કંઈ કારીગરોના પંખા સાથે હરીફાઈ કરવા માટે નથી. પરંતુ વસ્તુતઃ શું થવાનું? એક તો ફરજના ભાન તરીકે પણ લોકો શાળાના માલને પસંદગી આપશે. બીજું, એ જ કિંમતે સારી જાતનો માલ મળતો હોય. આ સ્થિતિમાં પંખા બનાવનાર કારીગરનો માલ નહિ ખપે કે ઓછો ખપે એ સહજ છે. અને એ રીતે એ બેકાર જ થવાનો ને? એ બેકાર તો તો જ ન થાય જો પ્રજા પૂર્વવત્ પેલા કારીગરના પંખા પણ એટલા જ પ્રમાણમાં લીધા કરે. આ વસ્તુ શક્ય નથી, કારણકે પ્રજાની એટલી આવક નથી. આ જ વસ્તુ કાપડ, રમકડાં, સાદડી, ટોપલા, રંગકામ, ભરતકામ વગેરેને લાગુ પડે છે.

બીજી રીતે વિચાર કરીએ. ૩૫ કરોડની હિંદી પ્રજાની જણદીઠ માથાદીઠ આવક સર એમ. વિશ્વેશ્વરૈયા વાર્ષિક રૂા. ૬૮ ની આપે છે. આપણે ૬૦ રૂપિયા પ્રમાણે ગણીએ તો આપણી રાષ્ટ્રીય આવક ૨૧૦૦ કરોડ રૂપિયાની થાય. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રાંતોની વસ્તી ૧૬ કરોડની હોઈ એમની આવક આપણે ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની ગણીએ બીજી રીતે કહીએ તો ૧૬ કરોડ માણસોની ખરીદશક્તિ ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની છે; ખરીદશક્તિ એટલે વાપરવાની સગવડ. સોળ કરોડ માણસોને ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચવાના મળે છે. એઓ પોતાને આવશ્યક ભિન્નભિન્ન વસ્તુઓ ખરીદશે. એટલે કે ૧૦૦૦ કરોડનો માલ વેચાશે. હવે આ સ્થિતિમાં શાળામાં બાળકો ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ ઉમેરે છે. લોકોની ખરીદશક્તિ ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની રહે અને બજારમાં વેચાવા આવનાર માલ ૧૧૫૬ (૧૦૦૦ કરોડનો ચાલુ માલ + ૧૫૬ કરોડનો શાળામાંથી આવતો માલ) કરોડનો થાય. આનાં બે પરિણામ આવે. કયાં તો લોકો ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયા વડે ૧૧૫૬ કરોડનો માલ ખરીદે. જો આમ થાય તો પહેલાં હજાર કરોડની ખરીદશક્તિ વડે ૧૦૦૦ કરોડનો માલ મળતો હતો તે નવી સ્થિતિમાં હજાર કરોડ વડે ૧૧૫૬ કરોડનો માલ મળે. આ સ્થિતિમાં વસ્તુના ભાવ બેસી જાય, રૂપિયાની સંખ્યા સરખી રહે અને માલનો જથો સવાયો થઈ જાય. એટલે ભાવની સપાટી Price level ઊતરી જાય. આમ ન બને તો બાળકોનો ૧૫૬ કરોડનો માલ આવતાં બીજાઓએ તૈયાર કરેલ ૧૫૬ કરોડનો માલ વેચાયા વિના પડી રહે. પોતાનો માલ ન વેચાય એટલે કારીગર બેકાર થાય. પ્રજાની આવક–ખરીદશક્તિ વધાર્યા વિના માલનું થતું ઉત્પાદન 'ઓવર પ્રોડકશન' જ લાવે છે. અને ઓવર પ્રોડકશનનો અનુભવ દુનિયાને બહુ કડવો છે. રૂના અતિ ઉત્પાદનને કારણે તાજેતરમાં એના ગગડી ગયેલા ભાવો એ જ બતાવે છે. આપણો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન માલનું ઉત્પાદન સંચાથી થાય છે કે હાથથી એ કદાચ નહિ હોય, પણ ઉત્પન્ન થતા માલની ખપત શી રીતે કરાવવી એ છે. પ્રજાની ખરીદશક્તિ વધાર્યા વિના હાથઉદ્યોગો મારફત થતું ઉત્પાદન પણ બેકારી લાવી શકે.

કયા ઉદ્યોગો દાખલ કરવા ?

મહાત્માજીની દરખાસ્ત પ્રમાણે ગોળ બનાવવો, રંગકામ, છાપકામ, વાંસની જુદીજુદી ચીજો બનાવવી, હાથકામળ તૈયાર કરવા અને ખાદીની પેદાશ કરવી વગેરે ઉદ્યોગો શાળામાં દાખલ કરવા. પરંતુ ખાદીની પેદાશને એઓ પ્રધાન મહત્ત્વ આપે છે; કારણ કે પીંજવું, પીંજવું, કાંતવું, વણવું વગેરે ક્રિયાઓ બીજા ઉદ્યોગોના પ્રમાણમાં સરળતાથી અને સરંજામની ભારે જવાબદારી વિના દાખલ કરી શકાય એમ છે. આ રીતે ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાના પેદા કરવાના માલમાં મોટો ભાગ ખાદીનો હશે. આપણે માની લઈએ કે ખાદીની પેદાશ ૧૦૦ કરોડની અને બીજી ચીજોની ૫૬ કરોડ રૂપિયાની હશે. હવે જે સો કરોડ રૂપિયાની ખાદીની પેદાશ પ્રાથમિક શાળામાં થશે એની કાપડના ઉદ્યોગ ઉપર શી અસર થશે એ જોઈએ.

હિંદમાં કાપડનો વાપર

ગયા એપ્રિલમાં વૉશિંગ્ટન શહેરમાં મળેલી ઇન્ટરનેશનલ ટેક્ષટાઇલ કૉન્ફરંસ સમક્ષ હિંદના ટ્રેડ કમિશ્નર સર ફિરોઝખાન નૂને રજૂ કરેલા આંકડા પ્રમાણે હિંદમાં સરેરાશ માથાદીઠ કાપડની વપરાશ ૧૬ વારની ગણાય છે. (દુનિયાની જણદીઠ સરાસરી કાપડ વપરાશ ૫૫ વાર છે.) હિંદમાં કાપડની વપરાશના ૭૬ ટકા દેશમાં જ તૈયાર થાય છે અને ૨૪

ટકા બહારથી આવે છે. આયાત તથા કાપડસૂતરની કિંમત ૨૧ કરોડની છે. હિંદમાં પેદા થતા મિલકાપડની કિંમત વધારેમાં વધારે ૮૦ કરોડ રૂપિયાની છે. (જુઓ 'મોડર્ન રિવ્યુ' નવેમ્બર ૧૯૩૭ ના અંકમાં નારાયણદાસ બજોરિયાનો લેખ.) હાથસાળના કાપડની કિંમત ૨૦ કરોડની ગણીએ. આમ હિંદમાં વપરાતા કાપડની કિંમત ૧૨૦ થી ૧૨૫ કરોડ રૂપિયા ગણાય. હવે સર ફિરોઝખાન નૂનની ગણતરી—જણદીઠ કાપડની ૧૬ વારની વપરાશ—પ્રમાણે ૩૫ કરોડની વસ્તી ૫૬૦ કરોડ વાર કાપડ વાપરે. એની કિંમત ગણીએ તો ૧૨૫ કરોડ રૂપિયા થાય. એટલે સરાસરી રૂપિયાનું સાડાચાર વાર કાપડ ગણાય.

આપણી શાળાઓનો કાર્યપ્રદેશ ૧૬ કરોડની વસ્તીવાળા કોંગ્રેસ પ્રાંતો છે. એ પ્રાંતોની શાળામાં ૧૫૬ કરોડની કિંમતનો માલ પેદા થવાની ગણતરી મેં ઉપર કરી છે, જેમા ખાદીનું ઉત્પન્ન ૧૦૦ કરોડનુ હશે. હવે સમસ્ત હિંદમાં મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ મિલકાપડ અને પરદેશી આયાત થતા કાપડની કિંમત અનુક્રમે ૮૦ કરોડ અને ૨૧ કરોડ રૂપિયાની છે. કોંગ્રેસ પ્રાંતોની સ્વાવલંબી શાળાઓમાં પેદા થતી ખાદીની કિંમત ૧૦૦ કરોડની હશે, જે હાથસાળને બાદ કરતાં સમસ્ત હિંદના કાપડની વપરાશ જેટલી હશે. હવે જો ૧૦૦ કરોડની ખાદી ખપાવવી હશે, અને માની લઇએ કે એ ખપશે, તો હિંદની તમામ મિલો બંધ કરવી પડશે, પરદેશી કાપડની આયાત સમૂળગી બંધ કરવી પડશે. આમ થાય તો, સમસ્ત હિંદની પ્રજા ખાદીધારી થઈ જશે. પરંતુ મિલવાળાઓ હિંદના ૭ પ્રાંતોમાં આર્થિક શાળાઓને સ્વાવલંબી કરવા માટે પોતાની મિલો બંધ થવા દેશે? બ્રિટિશ સત્તા બ્રિટિશ કાપડની હિંદમાં થતી આયાત બંધ કરવા દેશે? આમ થાય તોપણ મિલોમાં રોકાયેલ અઢી લાખ મજૂરોનું શું? એમને બીજું કામ શોધી આપવું પડશે. કયુ કામ શોધી આપી શકાશે? ચરખામંઘ મારફત પેદા થતી ખાદી ને એની મારફત રોજી મેળવતી સ્ત્રીઓનુ શું?

આ ઉપરાંત દેશી રાજ્યો ને બિનકોંગ્રેસ બહુમતી પ્રાંતોની ૧૯ કરોડની પ્રજામાં ૫૦ થી ૬૦ કરોડની ખાદી ખપાવવા કોણ જશે? કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની લાગવગ ત્યાં પહોંચશે? નહિ પહોંચે તો નહિ ખપતા માલનું શુ? એવું ઉત્પાદન બંધ કરવું પડશે. આમ થાય તો મહાત્માજીની 'ક્રાંતિકારી યોજના' નિષ્ફળ નીવડે.

હજી તો આપણે માત્ર ૧૬ કરોડની વસ્તીનાં બે કરોડ બાળકો મારફત થતા માલનો વિચાર કર્યો. બાકી રહેલ ૧૯ કરોડની પ્રજામાં બીજાં બે કરોડ બાળકોને ઉદ્યોગપ્રધાન સ્વાવલંબી કેળવણી મારફત ભણાવવા જતાં બીજું ૧૬૦ કરોડનુ ઉત્પન્ન થાય, એનો નિકાલ તો થઈ જ નહિ શકે. એને માટે તો પરદેશનાં બજારો જ જીતવાં રહ્યાં.

ઉપર જણાવેલી હકીકતમાં જો તથ્ય હોય તો મને લાગે છે કે સ્વાવલંબી શિક્ષણનું સ્વપ્નું એ મિથ્યા સ્વપ્નુ છે.* પ્રો. કે. ટી. શાહના શબ્દો ટાંકીને કહું તો "Even if the

* વર્ધા કેળવણી પરિષદ સમક્ષ પ્રો. શાહે જણાવ્યું હતુ કે "આપણી સામે સવાલ ઉત્પાદન વધારવાનો નથી. પણ ધનની ન્યાયપૂર્વક વહેંચણી કરવાનો છે. વળી છોકરાઓને બધી સામગ્રી મફત આપવી, તેના દામ ન લેવા, તેમનો માલ વેચી આપવો વગેરે વાતો થાય છે. એમ તો ધંધાદારી કારીગરો જોડે અસમાન હરીફાઈ થશે. આ યોજનામાં કલ્પેલી આદર્શ સ્થિતિ તો જ આવી શકે, જો તમામ વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરી શકાય. કે યંત્રોની બનાવેલી કોઈ ચીજ વપરાય જ નહિ એવું અનુમાન કાઢી શકાય. પણ એ તો બની શકે એવુ છે નહિ. ઉદ્યોગમાત્રની માલિકી રાષ્ટ્રના ને સમાજના હાથમા આપવી પડે. **કેળવણીને સ્વાવલંબી બનાવવી એ એક** તરંગ છે. અયોગ્ય પણ છે." ('હરિજનબંધુ' તા. ૩૧–૧૦–૩૭)

scheme were unobjectionable in essence its reaction upon the actual life promises to be far from agreeable. Assuming that the scheme is successfully put into practice, the reaction upon the rest of the community not at school, would be such a severe competition with the products of professional adult artisans, that its success even if it is an accomplished fact, would have been too dearly bought." ('ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' તા. ૫-૧૧-૩૭ : પ્રો. કે. ટી. શાહનો લેખ : શ્રી વર્ધા કૉન્ફરંસ)

અનેક ઘર્ઘરે રવે ઘસન્ત ટ્રામકાર ત્યાં,
અનેક ધ્યાનમગ્નશાં મકાન–કૌતુકો ઊભાં,
અનેક માનવીની આવજા અનન્તશી થતી,
અનેક ફેરિયાની વાકચાતુરી ખુમારી ત્યાં
અનેક વેળ સાંઝના સમીરને રમાડતી,
ગુલાબી કામથાકિયાં, કંઈ દિલે સ્ફુરાવતી.

વિશાળ વિસ્તરેલ કાતરેલ ઘાસના પટે
અનેક બાલકો યુવાન આમતેમ આથડે;
અનેક બોલબેટના 'ઠકા....ઠકા....' થતા રવે,
અનેક સુન્દરીતણા ધીમા શીળા ફૂંળા પટે,
અનેક વાતચીતનાં સ્મિતો ને અટ્ટહાસથી
મયદાનમાં સદા નિગૂઢ પ્રાણતત્ત્વ પાંગરે.

ત્યાં જ એક સાંઝરે,
ખુમારીમાં ગુલાબીમાં પ્રસન્નપ્રેમ સાંચરે
નવેલી નાર નૌજવાન સંગમાં;
નવીન કો ઉમંગમાં,
સ્વપ્નના તરંગમાં,
અનેક સૌરભેભર્યા પ્રફુલ્લ પ્રાણ પાંગરે.
જોડલું નિજાત્મડૂબ સર્વને ઉવેખતું
અધીર, વેગશીલ ને સ્મિતે છલક્છલક્ થતું.

અચિન્ત્યું કેમ એ ઊભું ?
કૌતુકે શું ન્યાળતું ?
મૂંગળાં થકી સરન્ત ધૂમરેખ
સની પથારીંમાંથી કૈંક ઉત્સરે.
હશે શું એ ?
અધીર શે ?
પથારીમાં ચતું પડેલ કોક ત્યાં;
ર ઢાંકિયું અઢાંકયું તોય ચીથરે.
નિહાળતો હતો કંઈક વ્યોમમાં
કાઢતો હસન્ત ખડખડી* ત્યહાં.
આવનારની પડી ન †દૈન્યવીરને;
ગરસૃષ્ટિમાંહિં ફિલસૂફીપ્રવીર એ.
યુવાન જોડલું અગાડી ત્યાં વધે,
દીન ફિલસૂફીતણા શું એ ભૂલે ?

સાલ્લે ચોર

પન્નાલાલ પટેલ

'કેમ કાકા, શ કર્યું ? વેગનો કાંઈ ભરક ઉતાર્યો કે નહિ ?' લેબાએ મોમાથી નીકળતા ધુમાડાના વાદળ સામે તાકતા માના ડામોરને કહ્યું

'ભરક ને બબરક ભા ! આ એક, બે તોલાની હાસડી આવી ગઈ છે, એના ઉપર બેરો છુ !' ડોસાએ લેબાને હુક્કો આપતા કહ્યું

'તે પછી ક્યારે ? હેડો કાલે જઈએ મહિનામાથી આજ નવ દન તો ગયા મારેય ગોડને મળવુ છે મારે તો તમે ઉસ્લી 'ઘડીએ દશમનદાવો' દીધો, નહિ તો કોઈનાય ભાની પગલા ન'તી !' લેબાએ હુક્કો પીવો ભૂલી પોતાની વીતક કહી

'હારતો ભાઈ, કંઈ નઈ કંઈ તોય વેગ જેવા જુલ તો નીકળત વેરમાં ન જવુ પડ્યુ હોત તો આમાનુ કાંઈ ન થાત ! પછી એ તો તતડ્યો તવ તે હાથ રે !' ડોસાએ લેબાના દુખે દુખી થતાં કહ્યું

'તોય વળી અડધા વેરાનો જોગ ખાત, પણ ત્યાં તો બગ'ના ખપીડા માટે મનસુખ વાણિયાએ ખરુ જ હાયવ્યુ ઘણું ઘણું કર્યુ પણ એકનો બે ન થયો,' લેબાએ કહ્યું

'ના, પણ એ તો ઠીક જ કર્યું નહિ તો કોઈ ફરી વિશવાય ન કરે ને બધાય વગર ચાલે, કાંઈ બળદ વગર ચાલવાનું હતું ?' માના ડોસાએ હુક્કો લેતા કહ્યુ

'મારે તો આણા ફરા એકે આરો નથી વાણિયાનો વિશવા તો નથી પણ વળી પાછળથી કે'શે મને પૂછ્યુ તો હતુ ? લેબાએ કહ્યુ, અને બીજે દિવસ જવાનુ નક્કી કરી ઊઠ્યો.

ડોસાએ નિશ્વાસ નાખ્યો અને જૂના સ્મરણો યાદ કરતા ભગવાનને ફરિયાદ કરી 'હે ગ . મ ! એક વેળા એવીય હતી, કે આખા ગામનો વેરો એક આખલામા પતતો. તે હવે તો ઘરદીઠ આખલાના મૂન !'

બીજે દિવસ લેબો તથા ડોમો શેઠને ત્યા ગયા ગોડે લેબાને છેડાછૂટ ના પાડી ડોસાની હાસડી જોતાં બોલ્યા, 'માના ડોહા, કેટના ભાર છે ?'

'કેમ મગનભાઈ, ભૂલી ગયા ? તમારી જ તો કરાવી આપેલી છે ને.'

'હા, હા, બગનગ છે એ તો ઘમારો પડ્યો છે એટલે ન ઓળખાઈ' શેઠ હાંસડી ફેરવી જોતા બોલ્યા

'ક્યાથી ઘસાય ? બાપડીએ ક્યાય વિવાવાજન વ ર તો કોરે નથી ચડાડી,' ડોસા તાજ્જુબ થતા બોલ્યા

'તોય એ તો મોનુ !' કહી ગોરે તોલનો બડસટો નોંધી ડોસાને રૂપિયા પચ્ચીસ આપ્યા.

'મગનભાઈ, આ તે આમ શુ કરતા છો ? અધૂરે વેરો ! પાછો ક્યાં ચાર ખાતર બાયો-ડિયા માગવા જવુ ?'

'તમે ક્યા વેચવા બેઠા છો ! લો, તમે ગણી લ્યો,' ગોરે ચાર રૂપિયા આપતા કહ્યુ ,

'મથુર, લે આ હાંસડી; પછી મૂકી દેજે,' અને રૂપિયાની પેટી ખસેડતાં ઉમેર્યુંઃ 'આ પેટી મેલ ઠેકાણે.' અને પેટી તરફ અવારનવાર તરાપ મારતી લેંબાની નજર તરફ શેઠે સહેજ શંકાશીલ નજરે જોયું.

લેંબાના મનમાં થયું, શેઠને આટઆટલા રૂપિયા છે તોય નથી ધીરતા, કોઈ બાળીને ઓછા મરી જવાના હતા?

માનો ડોસો એક બે કપડાં ખરીદવા વળ્યા. ડોસો ધોતિયાને હાથે ભરી ગણતા હતા. લેંબો શેઠના છાપરાની વળીઓ ગણતો હતો. ખરીદી પતતાં બેઉ ઊઠ્યા

'ડોસા, બેય ખાઈને જજો. ખીચડી ઓરાવી દઉં,' પગથિયાં ઊતરતા બેઉ જણને શેઠે કહ્યું.

'ના, રે, એટલામાં તો ઘેર પહોંચી જઈશું,' કહેતાકને ચાલતા થયા.

વેરો વસૂલ લેવાની સરકારની એક માસ આગમચ ચેતવણી મળી ત્યારથી લેંબો આંગળીઓના ત્રીસ ત્રીસ વેઢાંમાંથી બાદબાકી કરતો. લીલા લીલા ડુંગરોમાં કેસરવર્ણી ઉષા ઝળકતી અને લેંબાનો વેઢો શરૂ થતો, તે સંધ્યાની ગુલાબી સાડીનો પાલવ અદશ્ય થતાં વેઢો પૂરો થતો. એમ પૃથ્વીની પચ્ચીસ પચ્ચીસ ફૂદડીઓ પૂરી થઈ.

ઘેરી પાસે પણ દિલાસો દેવા સરખું કશું હતું નહિ. હાથપગ તો ચાટવા જેવા હતા, અને નવું વર્ષ જૂનાને ખાતું જ આવતું હતું. લેંબાને ગઈ સાલ પટવારીએ અધમણનો પથ્થર ચઢાવી કેડોના મંકોડા જુદા કરી નાખ્યા હતા એ યાદ આવ્યું. તે બબડ્યો, 'ગઈ સાલ તો બળદ હતો તે છૂટ્યો, પણ ઉ . . ણુ?' અને ભરજંગલમાં ભૂલો પડેલો મુસાફર વનચરની ઝાંખીઝાંખી પગથીએ આશાભીને હૈયે ચાલે, પણ પાછી અદશ્ય થઈ જતાં બીક અને નિરાશામાં ડૂબે; તેમ તેણે ચારે બાજુ વિચાર દોડાવી જોયા પણ બધાય વિચારના છેડા છેવટે નિરાશામાં જ પરિણમ્યા. અને છેવટે 'હે લાજના રાખનાર, તું જાણે!' કહી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ સાથે સદેશો શૂન્ય ભણી ધકેલ્યો.

આખરે છેલ્લો વેઢો આવ્યો. ગામમાં લગભગ સૌ કોઇએ જોગવાઈ કરી રાખી હતી. લેંબાએ પાસે બેઠેલા મેઘાને પૂછ્યું.

'કેમ મેઘા, પછી ધનિયાને મૂક્યો?'

'મૂક્યા વગર છૂટકો છે? મૂવા વીસે તો વીસ, વેરો તો પતશે. એમ કો'ને તે એ તો વળી રાંમા પટેલે રાખ્યો. વચમાં વળી છૂટી પડતા'તા; કે, "ઉણુ તો ભાગિયા વગર જ ચલાવવું છે." પણ વળી રુદે રામ વસ્યા તે માની ગયા. મૂવું એક વર્ષ એકલા હળે નભાવીશું.'

મેઘાએ પોતાની વાત પૂરી કરતાં પૂછ્યુંઃ 'તેં શું કર્યું?'

'કશુંય નહિ! તારે તો ભાઈ હતો તે મૂક્યો, કોઈએ ઘરેણું મૂક્યું, તો કોઈને વાણિયા હમારે પણ મારે તો ઉપર આભ'ને નીચે ધરતી!' કહી લેંબાએ ધમણની માફક શ્વાસ લીધો અને નાખ્યો. જાણે એ નિઃશ્વાસથી દાઝતો હોય તેમ મેઘો ઊઠી ચાલતો થયો.

સૂર્ય આથમણા ડુંગરમાં ઝાડોની ઓથે સંતાકૂકડી રમતો અનંતની ગુફામાં ઊતરી પડ્યો. પાછળ પડેલો ચંદ્ર ઘસાયેલે શરીરે અને ઉદાસ વદને પીછો પકડે રહ્યો. આકાશને આંગણે રમાતી આ રમત જોવા ઊંચેઊંચે તારાઓ દોડી આવ્યા. પૃથ્વી પર અંધારાએ પગના ઝાંઝરના તાલ દીધા અને જોતજોતામાં નૃત્ય મંડાયાં.

લેંબાનો છેલ્લો વેરો પૂરો થયો. આવતી કાલની લ્હાયમાં બળતા જિગરને હુક્કો પી ટાઢું પાડવા મથતો ખાટલામાં બેઠો હતો ત્યાં તો કાને પત્નીનો અવાજ અથડાયો: 'હું મોઘીકાકીની છાશ તાણવા જાઉં છું.' લેંબાની આંખો પત્નીની પીઠને અંધારાં ગળી ગયાં ત્યાં સુધી જોઈ રહી. કંટાળેલા મગજે પત્નીનો પાલવ પકડ્યો અને વિચારનાં વહેણ વહ્યાં. તે બબડ્યો, 'બિચારી મારે પાલે પડી કાંઈ જ સુખ ન પામી અને પાંચ વર્ષ પાછળ હતી'. પરણીને આવી ત્યારે ધરતીને ઠોકર મારતી ચાલતી હતી તે ચાલ, અને આજકાલની ધરતી ગળી જવાની હોય તેમ હળે પગે ચાલતી ચાલ, ને સરખાવવા વળ્યો. તેની નવી નવી જુવાની, જુવાનીના કોડ યાદ આવ્યા. અને બધાય પર ટાઢું પાણી ફરી ગયેલું જોઈ કારણ ખોળવા વળ્યો. પણ દીવા જેવું કારણ ખોળતાં વાર ન લાગી. તે બબડ્યો: 'મારા દુઃખના લ્હાયમાં જ એની જોવનાઈ ભરખાઈ ગઈ!' તેનું અંતર કકળી ઊઠ્યું. 'મારે જીવતે આ દશા?' વળી પાણી ચઢ્યું 'કાલ શણગારી દઉં.' પણ એ 'કાલે' તો તેને ઠંડોગાર કરી દીધો. કાનોમા પટવારીના ગઈ સાલના શબ્દો ગૂંજ્યા 'ઘર વેચ, બૈરી વેચ, પણ વેરો લાવ! કાળાચોરના લાવ, પણ વેરો લાવ!' અને ઉપરથી પડતો માર, પીઠ પર પથ્થર, એ બધું સાંભર્યું. તેણે ભગવાનને ફરિયાદ કરી 'હે રા..મ! એકસામટો મારી નાખે તો મૂવો. પણ આ દોરમાગ્થીય ભૂંડો માગ કેમ વેઠાય?' તેણે ફરીથી એક વાર વિચારોમાં તેની જાણ જેટલી દુનિયા ખૂંદી નાખી, પણ બધેય નિરાશાના ઓઘ દીઠા. એટલામાં વિચારોની હડીએ વાણિયો ચઢ્યો. વાણિયાની પેઢી, છાપરું, યાદ આવ્યાં. ઘરમાં પત્ની નથી તે ખ્યાલ આવતાં 'ઠીક લાગ છે' એમ બબડી ઊઠ્યો. ઘરમાં જઇ ખીંટીએથી તલવાર લીધી. ખૂણામાંથી કોસ લીધી અને બહાર નીકળ્યો. પણ પગે ચોપાડ બહાર પગ મૂકવાની ના પાડી. મગજમાં કંઈક વિચાર ઊઠ્યો અને 'છાંટાપાણી વગર નહિ જ બને' બબડી પાછો ઘરમાં ગયો. દબલીને* તળિયે જઈ બેઠેલી મકાઈમાંથી ચારપાંચ શેર બાંધી અને કાઠી છાતી કરી બહાર નીકળ્યો. ચોપાડ બહાર અંધારાના સમન્દરમાં પગ મૂકતાં જ છાતીએ પત્ની ભટકાઈ. ઉતાવળથી બાંધેલી પોટલી છૂટી ગઈ. પત્નીએ બગલમાં દબાવેલી તલવાર જોઈ, હાથમાં કોસનો કકડો જોયો. તે સમજી ગઈ. 'તમને મારા સમ છે જો અત્યારે ક્યાંય જાઓ તો!' કહી તે ઘરમાં ચાલી ગઈ.

લેંબો તરત જ પાછો ફર્યો અને સાજને ઠેકાણે મૂકી ચોપાડમાં પડેલા ખાટલામાં પડ્યો.

મકાઈ વીણતાં પત્ની બબડી: 'કોણ જાણે પેલા ભવ શું પાપ કર્યાં હશે, તે આ ભવ તો આટઆટલું દુઃખ વેઠવું પડે છે, ને પાછું આ ભવ આવા કરતક કરી ક્યાં છૂટવાનું?' કાનમાં સુખીની માના બારમા વખતે સાંભળેલા ગરુડપુરાણના સૂત્રો ગૂંજ્યા. આંખો આગળ પાપી જીવને લોઢાના ગોખરુ ઉપર ચાલતો, તો વળી લોખંડના ધગધગતા થાંભલા સાથે બાથ ભીડતો, સાપ, ઘો, વીંછુ વગેરે ઝેરી જીવોના કુંડમાં ગરો પાડતો અને ઉપરથી ચાબૂક વીંજતો યમ, એવું એવું તરવરવા લાગ્યું. તે કંપી ઊઠી અને નિર્ણય પર દઢતાનું સીલ માર્યું: 'કાલ મારી નાખતો તે આજ મારી નાખે, પણ આવો ધંધો તો નથી જ કરવો.' ઊડતાં ઊડતાં મનમાં આશાનું પડીકું બંધાયું: 'પટવારીના રદે રામ વસી જાય તો વળી દિવાળી સુધી વેરો બાકીય રાખે.'

---

* અનાજ ભરવાની કેડ સમાણી કોઠી.

'લે ઊઠો, ગોદડી પાથરું' પત્નીએ લેંબા પાસે આવી કહ્યું.

'હમણાં મૂક પછી પાથરી લઈશ.' લેંબાએ આંખની પાંપણ સરખીયે હલાવ્યા વગર કહ્યું.

પત્નીએ અંધારામાંય લેબાની અકળામણ, મૂંગી દઢતા પારખી. આજ તેને તેનામાં વિશ્વાસ ન આવ્યો. તે ખાટલાની ઈસ પર હાથ ટેકવી ઝૂકતાં બોલી 'શાનો વિચાર કરો છો?'

'કશાયનો નહિ.' લેબાએ અવળી બાજુ પાસુ ફેરવતા કહ્યું.

'એમ તો મને વિશવા નહિ પડે; વચન આપો તો માનું'

'લે, મારું વચન છે.' પત્નીની હરએક માગણી પોષવાની તમન્નાવાળા લેબાએ વચન આપ્યું. પત્નીને નીગંત વળી અને તે સૂઈ ગઈ.

લેંબો પડ્યો પડ્યો વિચારે ચઢ્યો. 'વચન તો આપ્યુ પણ પછી વેરાનુ શું? સરકાર ઓછો છોડી દેવાનો છે? પણ એને કયુ મોંઢું લઈ નામ પડાય!' વળી વચલો રસ્તો સૂઝયો. 'વચન ન પાળું તોય શું?' પણ આ વિચારને હૃદયમાં સ્થાન ન મળ્યુ અંતર પોકારી ઊઠયુ 'પછી 'એ'ને કયુ મોંઢું ભાળીશ?' અને આખરે આ બધા વિચારોના વલોણામાંથી માખણ જેવો નિર્ણય જાહેર કર્યો, 'ભલેને કાયાના કકડા થાય તોય વચન તો નહિ જ ફરવાનુ.'

કૂકડાની કલગી જેવી ઉષાય આવી અને પાછળ સૂર્ય પણ આવ્યો. ઊગમણી ભીતે બે વાંસવા ચઢયો ન ચઢયો ત્યાં તો ગામમાં બે વેડીઆ સાથે સિપાહી અને પાછળ ઘોડા પર પટવારી આવી પહોંચ્યા.

સિપાહી ઘેર ઘેર લાકડી ખખડાવી આવ્યો 'વેરો લઈને હાજર થઈ જાઓ!'

જાણે અકેક વર્ષનો જીવનનો પરવાનો મેળવતા હોય તેમ ટપોટપ સૌનો વેરો ભરાવા માંડયો. સાંજ પડતાં બાકીમાં રહ્યા લેંબો અને બીજા બે જણ.

પટવારીએ ત્રણ જણને બોલાવ્યા લેંબા તરફ જોતા બોલ્યા 'તારો ગુરુ તો પથ્થર જ છે' અને હીમ જેવી ઠંડી પણ જલદ નજરથી જોઈ રહ્યા.

'સા'બ! મારો કે તારો પણ...'

'ચૂપ સાલ્લા. ચોરેય હું તો આમ કરતો'તો' ભાલાની અણીઓ સરખી નજર હતી.

'પણ સા'બ, ચોર તો બળદેય હતો પણ ઊંણ તો....'

'હું કાંઈ ન જાણું. ગોઠે તો બળદ વેચ કે બૈરું વેચ. સરકારને એમા કાંઈ લેવાદેવા નથી. મારે તો વેરો જોઈએ.' કંટાળતાં પટવારી બોલ્યા અને સિપાહી સામે જોતા હુકમ કર્યો 'ચઢાવી દો આના પર પથ્થર.'

લેંબાના કાલાવાલાને સિપાહીની સિપાહીગીરીએ ટાઢા પાડયા. પીઠ પર અધમણનો પથ્થર ચઢયો.

પટવારીની આંખ બીજા તરફ ફરી 'કેમ ગમા પટેલ? જોયું ને?' લેબા તરફ આંખની આંગળી કરતાં કહ્યું.

'બાપુ! વાણિયાએ કેટલી ઘડીએ છેહ દીધો! કાલ બપોર સુધીમાં તો ભરી દઈશ. એટલી રે...મ...''

''સારુ. પણ બપોર નમવા ન જોઈએ.' પટવારીએ ગજાપુતને છાજતી ઉદારતા

કોઈ ને પાણી જતાં જોયાં. એક બે જણ જોડે વાત કરીને હિંમત વધારી, અને પછી ઘરકામમાં પરોવાઈ ગઈ. રોજની માફક પતિને ઉઠાડી દાતણ આપતાં આજ તેની હિંમત ન ચાલી: વેશે મળ્યાની વાત પતિ જાણશે ત્યારે ક્યાંથી લાવી, ક્યારે લાવી, વગેરે પૂછશે જ ધારી તેના જવાબ ગોઠવવામાં મગજ ગુંથાયું, વાસીદા પાણી વગેરે કામમાં હાથપગ ગુંથાયા.

સૂર્ય વાસવા ચઢ્યો હશે તેવામાં લેંબાની આંખ ઊઘડી, પણ પત્નીને મોં દેખાડવાનો સંકોચ આવતાં આંખોને મીંચેલી રાખી વિચારે ચઢ્યો, એને જાણ કરું કે નહિ? વળી પાછી ક્યાંથી લાવ્યા, ક્યારે લાવ્યા પૂછી જીવ ખાશે. મુખી આવશે ત્યારે સૌ થશે. પડી જ રહું. એમ વિચારી પડી રહ્યો.

સૂર્ય બેત્રણ વાંસવા ચઢ્યો હશે તેવામાં ગામમાં બે સિપાહી સાથે પોતાની પંડછંદ કાયને શોભાવે તેવા ઘોડા પર ફોજદાર પ્રવેશ્યા. પાછળ ટટવા પર મગન શેઠ પણ આવી લાગ્યા. ફોજદારે ફળીને નાકે થંભી સિપાહીને મુખીને બોલાવવા મોકલ્યો. અધીરા શેઠ બીજી ફળીને નાકે જઈ ઊભા. તોબરો ભરીને ચંદી મળવાનું પરિચિત ઠેકાણું ઓળખતાં ઘોડાએ હણહણી ગામ ગજાવી મૂક્યું. કોઈક જ વાર સંભળાતા આ હણહણાટથી મુખી બહાર નીકળ્યા. નાકે ઊભેલા ફોજદારને જોતાં જ પેટમાં ફાળ પડી. સામે આવતા સિપાહીને 'આવ્યો' કહેતાકને ઘરમાંથી ફાળિયું લઈ માથે વીંટતા વીંટતા ફોજદાર પાસે આવી સલામ ભરી.

ફોજદારે સલામ ઝીલી ન ઝીલી કરતાં કહ્યું: 'લેંબા ધનાને ઘેર ચાલો.'

લેંબાનું નામ સાંભળતા જ મુખીનાં મોતીઆં મરી ગયાં; મન પોકારી ઊઠ્યું: 'આવી બન્યું મારા બાપ!' અને ભાગી પડતા પગોને ઘનઘોર વાદળમાં દેખાતા તારલા જેવી થેલિયામાં ચમકતી ફોજદારની આંખે લેંબાના ઘર તરફ ચાલતા કર્યા. રસ્તામાં મુખીને થયું 'નક્કી આજે ત્રણસેં ને સાઠે દન ભરાઈ ચૂક્યા.' એટલામાં નાકે ચોકીદારની પેઠે ઊભેલા મગન શેઠને જોયા, મુખીના વિચાર ગૂંચવાયા.

ફોજદારનો ઘોડા ઘરનાં નેવાં આગળ થંભ્યો. સિપાહીઓએ ખાટલામાં પડેલા લેંબાને ફોજદારના આવ્યાની વાત શબ્દોથી નહિ પણ ઠુંસાથી સમજાવતાં ફોજદાર આગળ ખડો કર્યો.

ફોજદારે પાડા જેવી ગરદન હલાવતાં અને લીંબુની ફાડ જેવી આંખો ચમકાવતાં પૂછ્યું: 'અલ્યા, મગન શેઠને ત્યાં ગઈ રાતે તેં જ ખાતર પાડ્યું છે ને?' અને લેંબાના ઉઝરડાયેલા શરીર પર નજર ફેરવતાં ઉમેર્યું: 'મારમાંથી બચવું હોય તો સાચેસાચું બોલી મન'

લેંબાને ફોજદારની સલાહ વ્યાજબી લાગી. તે જાણતો હતો કે સરકારનો કોરડો ધારે તેની પાસે ધારે તેવું બોલાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેણે એક બાજુ માથું ઢાળી દેતાં અને નજરથી જમીન ખોતરતાં કહ્યું: 'હા સા'બ!'

ફોજદાર ડાયરીમાં ટપકાવવામાં ગૂંથાયા.

મગન શેઠ ઊકળી ઊઠ્યા: 'સાલા ચોર? તારો બાપ કમાઈ ગયો હશે?'

લેંબાને મનમાં થયું: 'ફોજદાર, પટવારી, સિપાઈ એ તો જાણે સરકારી આદમી તે ગાળ દે, પણ આ એંગુ?' તે ધૂંધવાઈ ઊઠતાં બોલ્યો: 'હા, હા; મારો બાપ નહિ ને કાકો, કાકો નહિ ને ભાઈ; નહિ તો તારે ક્યાં હળ ફરે છે?' વચમાં સિપાહીઓના ગોદા અને ગાળોને ન ગણકારતાં વાક્ય પૂરું કર્યું.

'જોયું ને સાહેબ? આ ચોર બોલે.' પણ ફોજદારની નજરે શેઠના વાક્યને અધૂરું રાખ્યું.

'અલ્યા, કેટલા રૂપિયા લાગ્યો છે?'

'સા'બ, આટલા જ. હજુ તો ગતના એમના એમ છે!' લેંઆંગે ઓટણમાંથી કાઢી રૂપિયા આપતાં વાક્ય પૂરું કર્યું.

ફોજદારની આખે બાજુમાં બાઘા જેવા ઊભેલા મુખીને હુકમ કર્યો.

મુખીએ ગણતરી ગણતાં કહ્યું: 'બાર રૂપિયા ને ઉપર ત્રણ આના, સાહેબ.'

ફોજદારે શેઠને પૂછ્યું ' તમારે કેટલા ચોરાયા છે?'

'સાહેબ, કહ્યું ને આપને? બાસઠ, ત્રણ આના. પેટીની આખીય સિલક. આપને ચોપડો બતા...'

'સારુ એ બધું પછી' કહી ઘોડા પરથી ઊતરતાં બોલ્યા: 'ઘરની ઝડતી લેવી પડશે.'

સ્વપ્ન જોતી હોય તેમ કમાડની ઓથે રહી જોતી મંછીને 'ઝડતી' શબ્દ સાંભળતા ભાન આવ્યું. તેણે ઝટપટ ચૂલા આગળ જઈ ચૂલાની બેડી પર મીઠાની કુલડી નીચેના ખામણામાંથી બૂચકી કાઢી, ભીંતે લટકાવેલા તૂંબડામાં સેરવી દીધી, અને ચૂલો ફુંકવા મંડી.

લેંઓ મનમાં ગણતરી ગણવા વળ્યો. 'મૂંવું ઘનિયાને હીરિયા કરતાં તો ખોટમાં નથી ને?'

ફોજદારે ઘરમાં બારણા આગળ ઊભા રહી મંછીને બોલાવી કહ્યું: 'તારા ધણીએ રૂપિયા મૂકવા આપ્યા છે તે લાવ.'

મંછી ગભરાઈ ઊઠતાં બોલી: 'ના સા'બ! હુ તો એમાંનુ કશુંય જાણુતી નથી!' અને બોર બોર જેવડાં આંસુ પાલવમાં સંતાડવા લાગી.

'એમ કે? ઠીક.' અને મુખી તરફ જોતાં 'તમે કોઠીઓ, નાનાંમોટાં વાસણ, કોડલો, એ બધું માધુસિંગ ને બે જણ થઈ તપાસો.' આમ લોકોની તિજોરીઓ ગણાવતાં ફોજદારે કહ્યું અને શેઠ તરફ જોઈ ઉમેર્યું 'તમે ને ગામનો એક પટેલ થઈ ચોપાડ જોઈ વળો.'

મુખીની આંખો ક્યારનીય મંછીને કંઈક પૂછતી હતી પણ તે રડવ.માંથી નવરી પડે ત્યારે ને? છેવટે કચવાતે મને અને 'મરી ગ્યા' ના પોકાર કરતે હૈયે માધુસિંગને જોડે રાખી કોઠીઓ તરફથી જોવા મંડ્યા. પહેલાં પોતે જોઈ ખાતરી કરતાં 'જુઓ જમાદાર' કહી માધુસિંગને સિપાહીમાંથી જમાદાર બનાવતાં બતાવવા લાગ્યા.

ફોજદાર પણ આજુબાજુના ગોપાલા જોવા લાગ્યા. કંઈક ખ્યાલ આવતાં ચૂલાની રાખ ફેંદી જોઈ. ઊભા થતાં ભીંતે લટકતી તુંબડી જોતાં ખખડાવી જોઈ અને નીચે ઉતારી ઠાલવી. એક બે તમાકુના ગાંગડા સાથે પોટલી નીકળી તે લઈ બહાર નીકળ્યા.

આ જોતાં મંછીમાં જીવ છે કે નહિ તે કહેવુ મુશ્કેલ હતું.

મુખી પણ બેત્રણ કોઠીઓ હાંલ્લાં વગેરે જોઈ ખાલી હાથે બહાર આવતાં કહ્યું: 'કાંઈ હાથ ન લાગ્યુ સા'બ!'

શેઠે પણ તે જ કહ્યું.

ફોજદારે મુખીના હાથમાં પોટલી મૂકતાં કહ્યું

'ગણો જોઉં' અને મંછીને બહાર બોલાવી પૂછ્યું.

'આ રૂપિયા તેં સંતાડ્યા હતા કે?'

ગોકને તો આ બધું જાદુ જેવું જ લાગ્યું.

ધરતીમાં ગડાઈ ઊભેલા ખૂંટા જેવી ઉભેલી મંછીથી સહસા 'ના સા'બ!' બોલાઈ ગયું.

મુખીએ બોચો બેસી ધ્રૂજતા હાથે પોટલી છોડી ગણવાનો ડોળ કરી ,પાછા આપતાં કહ્યું: ' પંદર છે સાહેબ.'

ફોજદારે પંગડા પર પગ મૂકતાં સિપાહીઓને કહ્યું: ' હાથકડી પહેરાવી લઈ આવો.'

લેંબાએ રૂપિયાની પોટલી જોતાં અને પેરા જેટલો જ રૂપિયાનો આંકડો સાંભળતા ગુસ્સાનો મારેલો મૂછ ઊઠયો. તેણે શરમ, શોક, બીક વગેરે વચ્ચે બીંસાતા મંછીના હૈયાને લાલઘૂમ જેવી આંખોમાંથી ઝાળ નાખી બાળી મૂક્યું પછીથી બાજુમાં ઉભેલા મુખી તરફ દાંત કચકચાવતાં તલવારની ધાર જેવી નજર ફેંકી

મુખી એ જીવતરસી નજર જોઈ કંપી ઊઠ્યા. અને ફોજદાર પાછળ જતા મગન શેઠ પાછળ ચાલતા થયા

સિપાહીઓએ હાથકડી પહેરાવી, રસી બાંધી એક છેડો હાથમાં લેતાં બળદને આર ઘોંચે તેમ ગોદા મારતાં ' ચલ સાલ્લે ચોર...!' કહી લેંબાને આગળ કર્યો.

લેંબાની પીઠ પાછળ એક ડૂસકું અથડાયું હૈયામાં ઘૂંટવાતી ગુસ્સાની વરાળોનાં પાણી થઈ આંખે વહ્યાં, અને રડતાં રડતાં હૈયુ બોલ્યુ: ' ભૂંડા ! બાપડીને વાટ મેલી ઉભેરે જવું પડ્યું એ કોની ખાતર !'

ચ્યવન અને અશ્વિનીકુમાર

[Secret of Rejuvination]

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

બ્રાહ્મણ ગ્રન્થ અને પુરાણોમાં એક સુંદર કથા છે. આ કથાનો સાર એ છે કે ઘરડા ચ્યવન ઋષિને અશ્વિનીકુમારોએ ફરીથી જુવાન બનાવ્યા. અશ્વિનીકુમાર દેવોના વૈદ્ય હતા. એ વૈદ્ય હતા એટલે એમને સોમયજ્ઞમાં યજ્ઞ-ભાગ મળતો નહિ. એક વખત અશ્વિનીકુમારોએ ચ્યવનઋષિને કહ્યું: "જો આપને અમો ફરીથી જુવાન બનાવીએ તો આપ અમને શું આપશો?" ચ્યવન ઋષિએ કહ્યું. 'દેવતાઓના યજ્ઞમાં હું તમને યજ્ઞ-ભાગ અપાવીશ.' અશ્વિનીકુમાર પ્રસન્ન થયા, ચ્યવનને યૌવન આપ્યું અને પોતે સોમપાનના અધિકારી બન્યા.

આ કથાનો સાર શો છે? અશ્વિનીકુમારો કોણ? ચ્યવન કોણ? કયી રીતે તે વૃદ્ધાવસ્થાને ત્યાગીને યુવાન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા? સોમ શું છે? અને એનું પાન કરવાથી અશ્વિનીકુમારોનું કલ્યાણ કેમ થયું? જો આ પ્રશ્નોનું ઉચિત સમાધાન આપણે કરી શકીએ તો પ્રાચીન ભારતવર્ષની વાજ્પેયવિદ્યા યા યૌવનપ્રાપ્તિના ઉપાયો (Rejuvination) સંબધી આપણે ઘણું જાણી શકીએ.

અશ્વિનીકુમાર

વેદોમાં અશ્વિનીકુમારોને દેવોના વૈદ્ય અથવા દૈવી ભિષક્ કહેવામા આવ્યા છે. "હે દેવતાઓના ભિષક્! અશ્વિનીકુમાર! આપની શક્તિથી મૃત્યુને અમારાથી દૂર કરો."

प्रत्यौहतामश्विना, मृत्युमस्मद्
देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ।

(अथर्व० ७-६३-१)

સમસ્ત રોગોની ચિકિત્સા કરનાર આ દિવ્ય વૈદ્ય કોણ છે જેની વિદ્યમાનતામાં મૃત્યુનું આક્રમણ થઈ શકતું નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળના મંત્રો સ્પષ્ટ કરે છે:

संक्रामतं मा जहीतं शरीरं प्राणापानौ ते सयुजाविहस्ताम् ।
शतं जीव शरदो वर्धमानोऽग्निष्टे गोपा अधिपा वसिष्टः ॥

(अथर्व० ७-५३-२)

અર્થાત્, હે પ્રાણ અને અપાન! તમો આ શરીરમાં બરાબર ફરતા રહો, શરીરને છોડીને ન જાઓ, તમો બન્ને જોડીદાર (સયુજૌ) રહીને સંયુક્ત મિત્રની માફક રહો. હે મનુષ્ય! તું નિરન્તર વર્ધમાન રહીને સો વર્ષ સુધી જીવ. વસિષ્ઠ અગ્નિ તારો રક્ષક છે.

આ મંત્રમાં પ્રાણ અને અપાન જ સદા સાથે રહેવાવાળા બે અશ્વિનો છે એ સ્પષ્ટ બતાવવામા આવ્યું છે. અશ્વિનોની એક સંજ્ઞા નાસત્ય છે. નાકમાં સંચરણ કરનાર શ્વાસ પ્રશ્વાસરૂપ પ્રાણાપાન જ નાસત્ય છે. જુઓ:

न सोमे प्राणो अस्तु ।

પ્રાણાપાન નામના અશ્વિનીકુમારો જ દેવતાઓના વૈદ્ય કેમ છે? ભારતીય વિચારકોના મત પ્રમાણે ચિકિત્સાપદ્ધતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છેઃ

(૧) આસુરીઃ વાઢકાપ દ્વારા. શસ્ત્રશાસ્ત્ર.

(૨) માનુષીઃ કાષ્ઠાદિ ઔષધિઓ દ્વારા.

(૩) દૈવી : પ્રાણાયામ, યોગાદિ દ્વારા.

ગ્રન્થિઓની શસ્ત્રક્રિયા દ્વારા યૌવનની પ્રાપ્તિ (Rejuvination) આસુરી વિધિ છે. કાષ્ઠાદિ ઔષધિઓની સહાયતાથી શારીરિક દોષોને દૂર કરી નવીન બલ પ્રાપ્ત કરવું એ માનુષી ચિકિત્સા છે. આ ચિકિત્સાપદ્ધતિથી રોગીના મન ઉપર પણ અમુક જાતના સંસ્કાર પડે છે. મન જ ઇંદ્રિયોનો સ્વામી છે અને મનના વિકારો શાંત થતાં તેનો પ્રભાવ શરીર ઉપર પણ સ્પષ્ટ જણાય છે જ.

પ્રાણાયામ દ્વારા શરીરની શુદ્ધિ સધાય છે અને માનસિક વિકારોના જય માટે તો પ્રાણાયામની તોલે આવે એવો અન્ય કોઈ ઉપાય જ નથી. શરીરના અને મનના દોષોને દૂર કરી શરીરને અજર અને અરોગી બનાવવાનું સામર્થ્ય પ્રાણાયામમાં છે. કારણ કે પ્રાણ જ અમૃત છે. જ્યાં પ્રાણ છે ત્યાં અમૃત છે. મર્ત્ય શરીરને અમર્ત્ય બનાવનાર પ્રાણ જ છે.

प्राणा एव अमृता आसुः शरीरं मर्त्यम्। श० १०/१/४/१.

સનાતન યોગવિધિ જેનો યમે નચિકેતાને ઉપદેશ દીધો હતો તે જ પ્રાણવિદ્યા છે. આ વિધિથી આયુષ્ય અજર અમર થઈ શકે છે. વૈદિક ઉપાખ્યાનોમાં સોમનો અને અમૃતનો ઘનિષ્ટ સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. સોમ જ અમૃત છે. સોમ પણ પ્રાણ છે અને અમૃત પણ પ્રાણ જ છે. પરંતુ અહીંઆં સોમવિદ્યા સંબંધમાં અધિક ન લખતાં ઉપાખ્યાનને જ આપણે સ્પષ્ટ કરીશું.

ચ્યવન

શરીરની પ્રાણશક્તિ (Vitality) નું સ્વાસ્થ્ય આદાન અને વિસર્ગની ક્રિયા (Assimilation and Elimination) ઉપર નિર્ભર છે. એને જ ' metabolic rate' પણ કહેવાય છે. આ પ્રાણોત્પાદિની જીવનશક્તિ જ સર્વસ્વ છે. કિશોરાવસ્થામાં તે વર્ધિષ્ણુ અથવા વર્ધમાન રહે છે; એને Anabolic condition કહી શકાય. વૃદ્ધાવસ્થામાં કે રોગાવસ્થામાં તે ક્ષયિષ્ણુ (catabolic) પણ થઈ જાય છે અને ત્યારે મૃત્યુનું આક્રમણ થવા લાગે છે. શરીરસ્થ સ્નાયુ, મજ્જારસ (Secretions) આ બધા ઉપર વૃદ્ધાવસ્થા યા જીર્ણતાનો (metabolic decay) પ્રભાવ પડે છે. શક્તિનો આધાર આધિભૌતિક (Physiological) છે; આ કારણથી શરીરની ધાતુઓ જીર્ણ યા જરાગ્રસ્ત થવા માંડે છે. જો આપણે આ ક્ષયિષ્ણુ પ્રવૃત્તિને રોકવા માગતા હોઈએ તો રસ અને ધાતુઓને સ્વસ્થ અને નિર્મલ બનાવવાની જરૂર છે. આ ક્ષયિષ્ણુ દશાનું નામ જ ચ્યવન સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિમાં શરીરનો હ્રાસ થવા માંડે છે. વ્યાધિ, જરા, જીર્ણતા, મૃત્યુ આ બધાં ચ્યવનનાં જ રૂપ છે.

ચ્યવન અને અશ્વિનીકુમાર

મનુષ્યની શક્તિની સંજ્ઞા વાજ છે. વાજને વીર્ય અથવા રેત પણ કહેવામાં આવે છે. વાજનું પાન કરનાર કર્મકાંડને વાજપેય કહેવામાં આવે છે. શરીરના રેતને શરીરમાં જ પચાવી લેવું એ જ સફલ વાજપેય છે. આ જીવનરસને ક્ષીણ કરી નાખવું એ વાજની હાનિ છે. જે દેહમાંથી વાજ બહાર વહી રહ્યું હોય તે શરીર કદી પુષ્ટ થઈ શકતું નથી. વાજથી શૂન્ય વ્યક્તિને પુનઃ વાજસંપન્ન કરવી તેનું જ નામ વાજીકરણ. આ વિધિ આયુર્વેદના વાજીકરણ તન્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવી છે. જે શરીરમાં વાજ સચવાયું હોય, જ્યાં બ્રહ્મચર્યપાલન નિષ્કલંક હોય, એના પ્રાણને ભરદ્વાજ કહેવાય છે. ચ્યવન પ્રાણનું ઊલટું ભરદ્વાજ પ્રાણ છે. ભરદ્વાજ પ્રાણ વાજનું પાન કરવાવાળો અથવા વાજપેયી હોય છે.

યૌવનની પ્રાપ્તિ માટે, ધાતુઓ અને રસોની શુદ્ધિને માટે પ્રાકૃતિક ચિકિત્સકોએ જે અનેક ઉપાયો બતાવ્યા છે-એ સૌનો સમાવેશ પ્રાણવિદ્યા યા વાજપેયવિદ્યામાં જ સમજવો જોઈએ. ભારતીય ઋષિઓએ આયુષ્ય-સંવર્ધન અને સ્વાસ્થ્ય-સંપાદનના પ્રકૃતિસિદ્ધ વિધાનો તરફ કંઈ ઓછું ધ્યાન નથી આપ્યું. ખરી રીતે તો તેઓએ જેટલું ગંભીર, તલસ્પર્શી રહસ્ય જાણ્યું હતું તેટલાનું યથાર્થ જ્ઞાન આપણા સમય માટે અત્યંત શ્રેયસ્કર થઈ શકે એમ છે. શરીરની અંદર જે પ્રાણની ગરમી છે, તે પ્રાણાગ્નિ (metabolic heat) આપણને નિરોગી બનાવે છે. ઔષધિઓ તો ઉપચાર માત્ર છે. આ અગ્નિ દ્વારા શરીરની રક્ષા, આયુષ્યની વૃદ્ધિ અને રોગોની નિવૃત્તિ થાય છે. આ તનૂપા અગ્નિને સંબોધીને આપણે આ સંકલ્પનો પાઠ કરીએ છીએ :—

तनूपा अग्निऽसि तन्वं मे पाहि ।
आयुर्दा अग्नेऽसि आयुर्मे देहि ।
अग्ने, यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥

અર્થાત્ હે અગ્નિ! તું તનૂપા છું, મારા શરીરની રક્ષા કર. તું આયુષ્યને આપનાર છું, મને આયુષ્ય આપ. તું વર્ચસ દેવાવાળો છું, મને તું વર્ચસ આપ. અગ્નિ! મારા શરીરમાં જેની કમી હોય તેને તું પૂરી કર.

અગ્નિ શબ્દનો ' પ્રાણ ' અર્થ કંઈ અમારા મનની કલ્પના નથી. ઉપનિષદો અને બ્રાહ્મણોમાં અનેકવાર અગ્નિનો અર્થ પ્રાણ કર્યો છે. જુઓ :—

प्राणो अमृतं तद् हि अग्नेः रूपम् ॥ शतपथ १०/२/६/१८
प्राणो वाऽग्नि. ॥ शतपथ २/२/२/१५
तदग्निर्वै प्राणः (जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण) ४/२२/११
प्राणो अग्निः । श० ६/३/१/२१
ते वा एते प्राणा एव यद् आहवनीय -
गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाख्या अग्नय. ॥ श० २/२/२/१८

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પ્રાણ એ જ અગ્નિ છે. યજ્ઞમાં જે ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ અને આહવનીય નામની ત્રણ અગ્નિઓની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, એનો શો અર્થ છે તે પ્રશ્ન ઉપનિષત્માંથી મળે છે :—

प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो
ह वा एषोऽपानः, व्यानोऽन्वाहार्यपचनः, यद्

गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः
यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति
स समानः, मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेव
उदानः, स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ (प्र. उ. ४/३/४)

અર્થાત્, આ શરીરરૂપી બ્રહ્મનગરીમાં પ્રાણાગ્નિઓ સળગતી રહે છે. ગાર્હપત્ય અગ્નિ અપાન, અન્વાહાર્ય પચન, દક્ષિણાગ્નિ વ્યાન અને આહવનીય પ્રાણ છે. શ્વાસપ્રશ્વાસરૂપ આહુતિઓને સામ્યાવસ્થામાં રાખનાર સમાન છે. મન યજમાન છે, ઈષ્ટફલ ઉદાન છે, તે આ મનને નિત્ય બ્રહ્મની સમીપ લઈ જાય છે.

આવી રીતે નિષ્પક્ષપાત રહીને મનન કરવાથી આપણને પ્રાચીન યજ્ઞ સંબંધી પરિભાષાનાં શાશ્વત અર્થોનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. ચ્યવન અને અશ્વિનીકુમાર જેવી કથાઓનાં અર્થો ઉકેલવા માટે આ ગવેષણાધીન પરિભાષાનું અવલંબન આવશ્યક છે.

અશ્વિનીકુમારોનું સોમપાન

ઉપર આપણે અશ્વિનીકુમારોનું સ્વરૂપ જોઈ ગયા. ચ્યવન કોને કહે છે તે પણ જોઈ ગયા. હવે એક પ્રશ્ન બાકી રહે છે કે જ્યારે અશ્વિનીકુમારોએ ચ્યવનને યૌવન બક્ષ્યું ત્યારે બદલામાં અશ્વિનીકુમારોએ યજ્ઞમાં સોમપાન કરવાની છૂટ માગીને જ કેમ સંતોષ માન્યો હતો ? આટલા માટે આપણે સોમ વિષે જાણવું જોઈએ. વીર્ય, રેત યા શરીરસ્થ રસનું નામ જ સોમરસ છે. ઇન્દ્રિય નાડીજાલ એ ઓષધિ વનસ્પતિઓ છે, જેમાં સોમરસ ભરેલો હોય છે. નાડી-રસની શુદ્ધિ જ સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ છે. મગજમાં પણ આ જ રસ છે, જે નીચે સુષુમ્ણા નાડીની શાખા પ્રશાખાઓને તર્પે છે. આ રસ ઉપર જ મસ્તિષ્કની સમસ્ત ચેતના નિર્ભર છે. આ રસ (Cerebro-spinal fluid) સંબંધી અર્વાચીન ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અનેક આશ્ચર્યજનક મહત્ત્વની વાતો આપણને સંભળાવે છે. મસ્તિષ્કને સદા તૃપ્ત રાખી, બલવાન બનાવવું એ આ રસનું કાર્ય છે. આ જ સોમરસ રેત યા વીર્યરૂપમાં શરીરમાં સંચિત થાય છે. અસંયમના કારણથી શરીર બહાર નીકળી તેનો ક્ષય થાય છે. જ્યાં સુધી પ્રાણાપાનરૂપ અશ્વિનીકુમારો આ સોમને પી શકે છે ત્યાં સુધી શરીર ઉપર જરાનું આક્રમણ થતું નથી. ચ્યવનની ક્ષીણ શક્તિને ફરીથી ઊર્જિત અને બલિષ્ઠ બનાવવાને માટે આ આવશ્યક છે કે શરીરના સોમરસથી ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિ શરીરમાં જ રહે, અર્થાત્ પ્રાણાપાન આ સોમરસનું પાન કરે. આ શરીર પણ એક યજ્ઞ છે :—

पुरुषो वै यज्ञः ॥

આની અંદર જે પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓ થાય છે તેનું જ અનુકરણ યજ્ઞના ક્રિયાકાંડમાં કરવામાં આવે છે. શક્તિ સંવર્ધન માટે સોમ યા રેતનું શરીરમાં જ પાચન અનિવાર્ય છે. આ જ કારણથી અશ્વિનીકુમારોએ ચ્યવન પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી કે હું તમને યજ્ઞમાં સોમપાનનો ભાગ અવશ્ય અપાવીશ. ચ્યવનના તપથી આ શક્ય બન્યું. એના મહિમાથી ચ્યવનની જીર્ણતા દૂર થઈ. જે ઉચિત પ્રકારથી સોમનું પાન કરી મન અને શરીરની સ્વસ્થતા સંપાદન કરી શકે છે તે સદા અરિષ્ટ, અજર, અમર રહી શકે છે. આથી જ કહ્યું છે કે :—

प्रविशतं प्राणापानावनड्वाहाविव व्रजम् ।
अयं जरिम्णः शेवधिररिष्ट इह वर्धताम् ॥ (अथर्व ७/५३/५)

અર્થાત્, પ્રાણાપાન એના શરીરમાં પ્રવેશ થયા કરે, જેમ કઠીઓમાં બળદ રહોય. સ્તોતાની આ નિધિ અરિષ્ટ (અક્ષય) રૂપમાં વધતી રહો અને એ પણ ચ્યવનની પેઠે કહી શકે છે—

पुनः प्राणः पुनरात्मान ऐतु
पुनश्चक्षुः पुनरसुर्न ऐतु ।
वैश्वानरो नो अदब्धः तनूपा
अन्त तिष्ठाति दुरितानि विश्वा ॥
सं वचसा पयसा सं तनूभि—
रगन्महि मनसा संशिवेन ।
त्वष्टानो अत्र वरीयः कृणो—
त्वनु नो मार्ष्टु तन्वो यद्विरिष्टम् ॥ (अथर्व ६/५३/२-३)

અર્થાત્, આગ શરીરમાં પ્રાણ, આત્મા, ચક્ષુ અને જીવનની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા હો. શરીરરક્ષક તનપા અગ્નિ અધૃષ્ય રહીને બધાં દુરિતોને હઠાવતા રહો. વર્ચસ્ રસ અને તનુની સાથ અમારો મેલ રહો. અમારા શરીરમાં જે જીર્ણતાનો અંશ (विरिष्ट decaying elements) હોય તેને ત્વષ્ટા (શરીરના નિર્માતા) પ્રાણ ધોઈ નાખો."

શશિની નિશામાં

ગુલાબદાસ બ્રોકર

તને સ્મરણ તો હશે ? નથી રહ્યું ? શું ભૂલી ગઈ ?
સુતમ ઉર પૃથ્વીનું નિજ વિશાળ રશ્મિ થકી
કરી, વિવિધ રંગ સાગર તટે અને પાથરી
ગયો જ ડુબી ભાનુ ત્યાં સકળ પૃથ્વી થંભી રહી
ક્ષણેક. ત્યહિં શાંતિદા, સન્રમ ચંદ્ર કેવો ઉગ્યો ?
વીંટાળ્યુ ઉર પૃથ્વીનું, નિરખી નાથ પોણી હસ્યાં,
અને નયનથી સખી ! તુજ અનેક તેજો ઢળ્યાં,
રહ્યો નિરખી એ, અને સરસ ચંદ્રનું તેજ ત્યાં.
નથી સ્મરણ એ કંઈ ? વદતી સાચું ભૂલી ગઈ ?

દઉં કંઈક યાદ અન્ય, સ્મરશે તદા એ સખી !
વહી પળ, અને વહ્યા સમય, રાત્રિ નાહી રહી
સુરમ્ય શશિ તેજમાં, કંઈક મૂક ગાનો સર્યા
બની બહુ જ શાંત ગાન સખી ! એ તમે સાંભળ્યાં.
અને થનગની રહી રવ વિહીન એ ગાનના
મધુર થડકારમાં તવ સુકોમળ આંગળી.
કહ્યું, “સખી ! વહેછ સાગર વહેતી તારાકણી,
વહેછ શશિ તેજ ત્યાં સુર વહાવ તારો અહિં !”
અને કંઈક “ના” કહી, કંઈક માન, ને, મેળવી
સખી ! મધુર ગાન વ્હેતું મુક્યું તેં નિશાની મહિં.
વહ્યા સ્વર, વહ્યો શશિ જલધિ યે વહ્યો, ને બન્યો
મધુર રૂપરાશિ તે નિરખી હું ય તેમાં વહ્યા.

હજી ય નવ યાદ તે ? સ્મરણ દાન દેવા તને
ચુમું, બધું ય યાદ આવી નહિં જાય તે ચુંબને ?

સહશિક્ષણની મીમાંસા

ફત્તેહચંદ વિઠ્ઠલદાસ

આજે શિક્ષણના વિષયમાં સહશિક્ષણ એ એક મહત્ત્વનો વિષય છે. અમુક મંતવ્ય એવું છે કે છોકરા છોકરીઓને સાથે ભણાવવાં જોઈએ. બીજું મંતવ્ય એમ પણ છે કે બન્નેને અલગ અલગ ભણાવવાં ઇષ્ટ છે. તે બન્ને સાથે ભણે કે જુદા ભણે: પરંતુ તેમાં એક લક્ષ હોવું જોઈએ કે બન્નેના જીવનવ્યવહારને નુકસાન ન પહોંચે અને બન્નેનાં ધ્યેયને આડું ન આવવું જોઈએ, નુકસાનકારક ન થવું જોઈએ. સહશિક્ષણના કોઈ પણ મંતવ્યને નક્કી કરવા પહેલાં કુદરત-પ્રકૃતિને સમજી લેવી ઘટે.

સ્વાભાવિક રીતે છોકરા છોકરીઓનાં શરીરબંધારણ ભિન્ન છે, માનસિક ગુણઅવગુણ જુદા પ્રકારનાં છે ('જુદા' શબ્દ બહુ આકરો પડતો હોય તો એમ કહું કે એક બીજાનાં પૂરક છે), કાર્યક્ષેત્રો જુદાં છે, કુદરતે તે જુદાં કરી આપ્યાં છે અથવા માનવી પ્રણાલિકાએ જરૂરિયાત પ્રમાણે જુદાં કરી આપ્યાં છે. (એની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં નહિ કરું.) આવી અવસ્થામાં શિક્ષણ ક્રમમાં કમ એવી ઢબનું હોવું જોઈએ કે તેમની માનસિક શક્તિ, વલણ ને કાર્યક્ષેત્રને અનુકૂળ હોય. શરીરબંધારણને નુકસાનકર્તા ન થાય. છોકરી ને છોકરો સમાન કક્ષામાં આવ્યા પછી, શરીરબંધારણ, માનસવલણ અને કાર્યક્ષેત્રનો ભેદ મટયા પછી, આ ચર્ચા જરૂરી નહિ લાગે; પરંતુ જ્યાં સુધી કુદરતી ભેદભાવ મટયો નથી ત્યાં સુધી બન્નેના જીવનવ્યવહારને અનુકૂળ શિક્ષણ હોવું જોઈએ.

એમ તો આપણે માનીએ જ છીએ કે વિદ્યાર્થીઓના માનસિક વલણને અનુસરતું, જબરજસ્તી કે ભારભૂત ન થાય એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેને માટે મોન્ટેસરી, કિન્ડરગાર્ટન વગેરે પદ્ધતિઓ દાખલ થવા પામી છે. એ જ ભાવના જેમ બારિકપણે વિદ્યાર્થીઓને માટે છે તેવી જ બારિક ભાવના કન્યાશિક્ષણમાં રહેવી જ જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ, છોકરા અને છોકરી બન્નેને એક સાથે ઢસડવાં, બન્નેને ઉપયુક્ત શિક્ષણક્રમ બદલ્યા પહેલાં ચાલુ સહશિક્ષણનું આંદોલન-પ્રચાર કે પ્રવૃત્તિ કરવી એ ઉતાવળ છે. પુરુષ કે સ્ત્રી, યુવક કે યુવતી, છોકરો કે છોકરી બંધી બાબતોમાં સમાન કક્ષામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી સહશિક્ષણ કદાચ શક્ય બને, તો પણ તે સફળ બને નહિ.

પ્રકૃતિદત્ત ભિન્ન કાર્યક્ષેત્રો બન્નેને રહેવાનાં છે, બહારથી પણ તેમાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ નથી. તેને અનુકૂળ શરીરબંધારણ પણ અમુક પ્રકારનું જ રહેશે. તેને અનુસરતું માનસિક વલણ પણ અમુક પ્રકારનું જ રહેશે. તે બધાનો શિક્ષણદ્વારા વિકાસ કરવાનો છે. અર્થાત્ સ્ત્રી કે પુરુષના જીવનનો વિકાસ કરવાનું લક્ષ્ય હોય તો તે વિકાસનાં સાધનો તેને અનુકૂળ રાખવાં જોઈએ. શિક્ષણ પણ વિકાસને સાધનારું રહેવું જોઈએ. પછી તે શિક્ષણ કે સાધનો છોકરા અને છોકરીઓનાં ભિન્ન હોય તો ભિન્ન, ને એક જ હોય તો એક. પરંતુ તેને અનુકૂળ શિક્ષણ

ન મળે અને સૌને એક જ લાકડીએ હાંકવામાં આવે તો તેમનો યથેચ્છ ને યથોચિત વિકાસ થવો શક્ય નથી.

આ બધો વિચાર વ્યક્તિગત રીતે એક યા અમુક સ્ત્રી કે પુરુષો માટે નથી, પણ આખી જાતિ પરત્વેનો છે. તે માટે એવા વિચારો, સિદ્ધાંતો, માર્ગો રજુ થવા જોઈએ જે જાતિનું હિત સાધી શકે. એક કે અમુક સ્ત્રીઓ માતૃત્વક્ષેત્ર બંધ કરે તો તે શક્ય-સંભવિત છે એક કે અમુક સ્ત્રીઓ બેરિસ્ટર, એન્જિનિયર કે સાયન્ટીસ્ટ બને તે શક્ય છે; પણ આખી સ્ત્રીજાતિ તેમ કરી શકે એ અશક્ય-અસંભવ છે.

અલબત્ત, યુવક યુવતીના દરજ્જામાં, હકમાં, લાલનપાલનમાં, રક્ષણબંધનમાં કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ. છોકરીનો જન્મ અળખામણો અને પુત્રજન્મ ઉત્સવ સમો દેખાય છે તે અનુચિત છે. ભણતર-શિક્ષણમાં છોકરા તરફ પૂરુ ધ્યાન અપાય છે તેવું કન્યા તરફ અપાતું નથી એ ગેરવ્યાજબી અને શોચનીય છે. પરંતુ પ્રકૃતિદત્ત ભિન્ન કાર્યક્ષેત્રોમાં પણ સમાનતાના સિદ્ધાંતો રજુ કરવા એ વ્યાજબી નથી. વ્યવહારનાં કાર્યોમાં પણ વિવેકભેદ હોય છે. અમેરિકામાં લાગુ પડતા કાયદા હિંદમાં કે જાપાનમાં બધા લાગુ ન પડે. છતાં કોઈ બેરિસ્ટર લાગુ પાડવા જાય તો હાંસીપાત્ર બને. તે એમ દલીલ કરે કે એ પણ દેશ છે ને આ પણ દેશ છે, પછી ત્યાંના કાયદા અહીં કેમ લાગુ ન પડે? તો એ દલીલ યોગ્ય નથી. તેમ સ્ત્રી પણ મનુષ્ય છે ને પુરુષ પણ મનુષ્ય છે: પછી બન્નેમાં ભેદ શા માટે! આ દલીલ પણ એવી જ છે. એટલે જે ક્ષેત્રનું જે બંધારણ હોય તે ત્યાં જ ફળદાયી નિવડે, છતાં જબરજસ્તીથી સ્ત્રી પુરુષને એક કરી નાખવાના પ્રયત્નો કુદરત સામે થઈને કરવામાં આવે તો તે જૂની જમાતની જેમ ધર્મઘેલછા છે તેમ નવી જમાતમાં સમાનભાવની ઘેલછા ગણાય.

ખરો પ્રશ્ન તો અત્યારે એ છે કે સેંકડો વર્ષોના સંસ્કારે સ્ત્રીજાતિને નીચ, નારી નરકની ખાણ, અને અસ્પૃશ્ય જેવી ગણી કાઢી છે અને પુરુષને સ્વર્ગના દેવ બનાવ્યા છે તેનું standard ધોરણ level સમકક્ષામાં લાવી શકાય કે નહિ, અને લાવી શકાય તો ક્યા ઉપાયોથી? પરંતુ તેના ઉપાય તરીકે, એક માત્ર સહશિક્ષણનું આંદોલન કરીએ કે સ્ત્રીઓ એવો આગ્રહ રાખે તો તે ભયંકર ભૂલ ને ઉપહાસ છે હા, સહશિક્ષણ તેમાં કેટલી હદે સહાયક થઈ શકે તે વિચારવાનું છે અને મુખ્ય મુદ્દો જ તે છે: જેટલા અંશમાં સહશિક્ષણ તેમાં સહાયક થઈ શકે તેટલા અંશમાં તેને સહાયક બનાવવું. એ લક્ષ્ય રહેવું જોઈએ.

સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર ગૃહરક્ષા, સંતાનપાલન, જનનક્રિયા, માતૃત્વધર્મ વગેરે છે. તેનું માનસિક વલણ પણ તેને અનુકૂળ મૃદુ ને સ્નેહભર્યું, લાગણીપ્રધાન ને સંવેદનની વિપુલતાવાળું છે. તેનું શરીરબંધારણ પુરુષો કરતાં નાજુક ને કોમળ છે. છોકરાઓ જેટલી મહેનત કરી શકે તેટલી છોકરીઓ નથી કરી શકતી, વિશેષે કરી માનસિક મહેનત ન કરી શકે. કોઈ કરી શકે તો અમુક ઉમર સુધી તેણે કરવી ન જોઈએ, જેણે ઉપરના ધર્મો પાલન કરવા હોય તેણે. એટલે તેના શિક્ષણક્રમમાં ગૃહરક્ષા, સંતાનપાલન, માતૃત્વ ને પત્નીત્વની ફરજો સંપૂર્ણપણે અદા કરવામાં સાર્થક થાય તે ઉપરાંત દુનિયાની પ્રગતિ-વિશ્વજ્ઞાન તરફ વૃત્તિઓ જાગે તે પ્રમાણેનું શિક્ષણ હોવું જોઈએ.

સહશિક્ષણ બાધક માનવામાં આવે છે એ પણ સર્વથા યુક્ત નથી. સ્ત્રીઓને માટે સહશિક્ષણ એ કોઈ પાપ કે દોષરૂપ નથી—એમ માનવાને કશું કારણ નથી. સહશિક્ષણનો એકાંત આગ્રહ કે વિરોધ બન્ને વસ્તુ ઉતાવળભરી છે. વસ્તુ તો માત્ર એક જ છે કે બન્નેનાં માનસ, ફરજો, ધર્મનિષ્ઠાનો વિકાસ થવો જોઈએ. પછી તે સહશિક્ષણથી થાય કે ભિન્નશિક્ષણથી

થાય, તે જોવાનું નથી. પરંતુ બન્નેના શિક્ષણક્રમ સાથે ગોઠવવામાં સહશિક્ષણ અસંગત થઈ પડે છે. અને ખાસ કરીને બારથી વીસ વર્ષની ઉમરમાં જે શિક્ષણ લેવાય અર્થાત્ માધ્યમિક શિક્ષણમાં સહશિક્ષણ બંધબેસતું થઈ શકતું નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો સમજવવા માટે તેની વચલી ઉમર જ વધારે જરૂરી છે. અને તે જ ઉમરમાં છોકરાને અપાતું શિક્ષણ કન્યાઓને નિરુપયોગી નિવડે છે, અને ઉપયોગી શિક્ષણ છોકરાઓ સાથે આપવામાં આવે તો છોકરાઓને કશા કામનું નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સહશિક્ષણને બહુ વાંધો આવતો નથી. તે ઉંમરમાં સામાન્ય વિશ્વજ્ઞાન છોકરા છોકરીઓને સાથે અપાય તો તે વ્યાજબી પણ છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તો કયે માર્ગે જવું તે સ્ત્રી પોતે પોતાનો નિર્ણય કરી-કરાવી શકે છે. એટલે તેના માટે કશા બંધનની જરૂર નથી. તે અવસ્થામાં તો ઉચ્ચજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તો સાધના ભાવે પણ સહશિક્ષણ ફરજિયાત થઈ પડે છે: કારણ કે અમુક સ્ત્રીઓ માટે કાંઈ કોલેજો સ્વતંત્ર સ્થપાતી નથી. અને સ્થપાય તો પણ હિંદ માટે તે દિલ્હી બહુ દૂર છે.

એક એવું મંતવ્ય પણ છે કે સહશિક્ષણ હોવું જ જોઈએ, સહશિક્ષણ વગર વિકૃતિનું પરિણામ ને પરિમાણ વધે છે. વિકૃતિઓ થતી અટકાવવાનો ઉપાય સહશિક્ષણ છે. એ મંતવ્ય અર્થ વગરનું ને ભ્રમ છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ (elementary knowledge) એટલે દસથી બાર વર્ષ સુધી છોકરા છોકરીઓ સાથે ભણે, એ ઇષ્ટ છે, સામાજિક દૃષ્ટિએ ને પોતાના જીવનની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. તેનો ખાસ લાભ તો એ છે અત્યાર સુધી રસ્તા ઉપર, ટ્રામોમાં કે ટ્રેનોમાં સ્ત્રી પુરુષનો સ્પર્શ થતાં આભડછેટ થયાનો જે દેખાવ કરવામાં આવે છે; દરવાજામાં કે દાદરાઓ ઉપર, સભા હોલમાંથી સભા બરખાસ્ત થતાં સ્ત્રીઓ બહાર નિકળતાં તેને અડવાની અસભ્યતા (?) ન થઈ જાય માટે તેને માર્ગ આપવામાં આવે છે અને સાથે જ વ્યંગ્ય કામુક દૃષ્ટિથી કટાક્ષ ફેંકવામાં આવે છે; જમણવારમાં ને યાત્રાસ્થળોમાં સ્ત્રીપુરુષોનો દેખાઈ આવતો ભેદ પડી જાય છે; ટ્રામ કે રેલવેમાં સ્ત્રી પેસેંજર આવતાં પુરુષો આડમ્બરભર્યું સન્માન આપે છે, સ્ત્રી પુરુષ સાથે ભટકાઈ જતાં અસભ્યતા ને હલકીવૃત્તિનો આરોપ મુકાય છે—એ બધી વસ્તુઓ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ને વિચિત્ર છે. તેને નાબુદ કરવા માટે સ્ત્રી-પુરુષના સામાન્ય વ્યવહારમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી એ સંસ્કાર ઘડવા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સહશિક્ષણનો પ્રચાર અને વિકાસ આવશ્યક છે. સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય ઘડતરની દૃષ્ટિએ એ ઉપયોગી છે. તેમાં સહશિક્ષણ વ્યાપક બને તે ઇચ્છવાજોગ છે.

બારથી અઢાર યા વીસ વર્ષ સુધી માધ્યમિક શિક્ષણનો કાળ ગણાવો જોઈએ. તેમાં ગૃહજીવન, દાંપત્ય, સંતાનપાલન, ગૃહરક્ષા, જાતીયજ્ઞાન વગેરે સ્ત્રી ઉપયોગી જ્ઞાન તેમણે સ્વતંત્ર કન્યાશાળાઓમાં લેવું જોઈએ જ્ઞાનસંપાદનની દૃષ્ટિએ આ ઉમરમાં સ્વતંત્ર કન્યાશાળાઓમાં તેમને ખૂબ અવકાશ મળે છે. એક ચિત્તે અભ્યાસ કરી શકે છે અને વૃત્તિઓને ચચળ થવાનાં કારણોનો બહુ ઓછો સામનો કરવો પડે છે. તે ઉમરમાં સહશિક્ષણથી વૃત્તિઓની ચંચળતાને નાબુદ થવાની દલીલમાં વાસ્તવિકતા લાગતી નથી, અકુદરતી છે, હજી સુધી કોઈ દેશમાં તે સફળ થઈ નથી. માનસશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. અને જ્યાં ચારિત્રને પુણ્ય, ઉત્તમ સદ્ગુણ કે મહાશક્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યાં માધ્યમિક શિક્ષણ લેતી યુવતીઓને સ્વતંત્ર કન્યાશાળાઓ જ વધારે લાભદાયી છે.

પાનગોષ્ઠિ

અ-કવિ

કોઈએ બગાડવાની કળા વિષે લખ્યું છે ખરું; પણ હજી એ કળા પણ જેની પાસે અ-કળા જેવી લાગે તેવી એક નવીન જ કલા વિષે કોઈએ લખ્યું નથી. એમ કહેવાય છે કે જૂના વખતના નૈયાયિકો લડાઈમાં હારવું નહિ એટલી પ્રતિજ્ઞા કરીને બેસતા અને પછી એમને કોઈ હરાવી શકતું નહિ. માણસનો નિશ્ચય ઘણી વખત અજેય છે. ભર્તૃહરિએ તો લખ્યું છે કે રેતીમાંથી તેલ નીકળી શકે પણ આગળથી ન માનવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલાને કોઈ પણ માણસ મનાવી શકે નહિ. એક રીતે એને હઠ ન ગણતાં વટ કહી શકાય. વટ અને વળ—એ બન્ને લગભગ સમાન જેવા જણાતા શબ્દો વખતે એક જ ધાતુમાંથી નીકળ્યા હોય તો ના ન કહેવાય.

રેતીમાંથી તેલ નીકળતું નથી એ ખરું, પરંતુ માણસ ધારે તો એમાંથી પણ તેલ કાઢી શકે. પણ વટમાં ચડેલા નિશ્ચિતાર્થ માનવને કોઈ ફેરવી શકતું નથી. એમાં નિશ્ચય એ પ્રધાન તત્ત્વ નથી; 'મારો' એ પ્રધાન તત્ત્વ છે. તમારી એ દલીલ પણ સાચી, આ પણ સાચી, હું સમજું છું, પણ 'મારો'—બસ એ શબ્દ પાસે સઘળી દલીલો શાંત થાય છે.

આવા વટવાન [?] માનવોને ઘણી વખત દૂધમાંથી પોરા કાઢવાની કલા સાધ્ય હોય છે.

બગાડવાની કલા કરતાં આ કલા પ્રાચીન છે. બલિરાજા પાસે વામને ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી માગી એમાં ખરી રીતે આ કલાનો આશ્રય લીધેલો છે. જે ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી એને લેવાની હતી, તે તો, એના વામન રૂપને બલિરાજાએ આપી હતી.

વામનરૂપ મીટાવી વિરટારૂપ લેવું ને પછી કહેવું કે 'લાવ ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી!' એ દૂધમાંથી પોરા કાઢવાની કલાનો પ્રાચીનકાલનો નમૂનો છે. વિશ્વામિત્રે, દશરથને ધમકાવી રામલક્ષ્મણને સાથે ઉપાડ્યા તે આ કલાને આધારે. રામચંદ્રે વાલીના વિનાશમાં આ કલાનો આશ્રય લઈ એક વિચિત્ર દલીલ મૂકેલી - 'આ પૃથ્વી પણ ઇક્ષ્વાકુ વંશની છે ને તેથી વાલીને માર દંડ દેવો ઘટે છે!'

યુરોપી રાજ્યો એકાદ પ્રજાજનના રક્ષણ અર્થે કરોડો પ્રજાજનને તોપને ગોળે ચડાવે છે એ આ કલા વિના સાધ્ય નથી.

વરુએ પેલા ઘેટાના બચ્ચાંને એ જ કહ્યું હતું 'તુ નહિ તો તારો દાદો!'

બગાડવાની કલાથી તો માણસે જે કામ કર્યું હોય તે નથી કર્યું કે ખરાબ કર્યું છે એટલું જ માત્ર બતાવી શકાય. આટલું જ બતાવવાથી ઘણી વખત નિંદારસની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી નથી. રસનિષ્પત્તિનો નિયમ એવો છે કે સમુદ્રની ભરતી પેઠે એમાં રસની પરંપરા આવવી જોઈએ. બગાડવાની કલાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એ દૂધમાંથી પોરા કાઢવાની કલામાં રહ્યું છે. ઘણા માણસો કોઈ પણ વસ્તુ વિષે કેવળ નકારાત્મક વાત કરે છે. આપણે

કહીએ કે આ કવિતા સારી છે એટલે તેઓ કહેશે કે ના, કવિતા સારી નથી આના માણસો પ્રસન્ન નથી એક નકારાત્મક વાક્યથી, એમણે ઘણો આનંદ જતો કર્યો છે ખરી મઝા એ કેમ સારી નથી એ બતાવવામા રહી છે આવુ વિવરણ સવળાને સાધ્ય પણ હોતુ નથી ઉત્તમ વિવેચકો વિષે કહેવાય છે કે તે કોઈ પણ જાતનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય નથી આપતા પણ જે વિવેચનશાસ્ત્રના નિયમથી પર છે, તેઓ હમેશા અભિપ્રાય ન આપતા દલીલો આપે છે દલીલો પૂરે તો દૂધમાથી પોરા કાઢી આપે છે છતા કોઈ પણ રીતે બીજુ ન કહેવાની એમની વટ તો કાયમ રહે છે

સારા વિવેચકોએ આખુ વ્યાકરણશાસ્ત્ર ડૂબી જાય તો ફિકર નહિ, પણ એમાથી 'પણ' ડૂબવો ન જોઈએ એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે 'આ કાવ્યગ્રથ છે ઉત્તમ 'પણ'— 'પણ' તમે કહ્યુ એટલે તમે ગમે તેટલા દૂધમાથી પોરા શોધી શકો એટલુ જ નહિ તમે 'પણ' મૂક્યુ એ જ બતાવે છે કે તમે વિચાર કર્યા વિના લખ્યુ નથી!

ઘણી વખત વેપારીઓ નામા ચોખ્ખા ન રહ્યા હોય ત્યારે દૂધમાથી પોરાનો આશ્રય લે છે

માલિકો ને મજૂરો તો એમના પર જ જીવે છે હક્કને નામે ચાલતી લડાઈઓ એના આશ્રય વિના તરત શાત થઈ જાય

આ દૂધમાથી પોરા કાઢવાના ન હોય, તો વકીલ માત્રને અપવાસ કરવાનો સમય આવે

ડોક્ટરોએ આ ક્રિયાનો આશ્રય લેવા જતુશાસ્ત્ર શોધી કાઢ્યુ છે આજે માણસ જેટલો તોપગોળાથી નથી ડરતો તેટલો જતુઓથી ડરે છે કોઈ પણ શ્રીમતના ઘરમાં જાઓ—એટલે ત્યા દેરેદેર જતુઓની જ ચર્ચા થતી હશે

વાયદા કરવા માટે દૂધમાંથી પોરા કાઢવા જેવો બીજો કોઈ પણ સરળ રસ્તો તમને નહિ મળે

અમને બાળપણમા એક વાઘજી મોચી મળેલો એના જેવો બહાદુર નર હજી તો શોધવો બાકી છે તમને કોઈ પણ કારીગરે બહુ બહુ તો કેટલા દિવસ રખડાવ્યા હશે? તમે પાંચ કહેશો, પદર કહેશો, બહુ બહુ તો એક મહિનો કહેશો પણ પૂરું એક વરસ રખડાવ્યા પછી વાઘજીએ અમને કહેલુ કે તમારા પગનુ પરમાણુ મારુ કયા મુકાઈ ગયુ' એ સાભરતુ નથી લાવો હવે બીજુ પરમાણું લઈ લઉ!!

એ બીજુ પરમાણું એણે લીધુ, અને ત્રણ દિવસની મુદત માગી ત્રણ દિવસ પૂરા થઈ ગયા ત્રીજે દિવસે બદા તો હાજર! કારણ કે નવરાધૂપ—કામ કાઈ મળે નહિ, ને જોડા પહેરવાનો શોખ ભારે

બીજુ કાઈ નહિ વાઘજીના જોડા એટલે ચમચમ થાતા આવે.

એ ચમચમ માટે થઈને જ એક વરસ ધ્યાન ધરેલુ

'કા વાઘજીકાકા, જોડા તૈયાર છે કે?'

'હા લ્યો, તમે આવ્યા કે? કાન સાળુ તમારા બાપા રસ્તામા મળ્યો'તા ને કેવાનુ રહી ગ્યુ કહી દીધુ હોત તો તમાર આજ ધક્કો થાત નહિ!'

'પગ જોડા તો તૈયાર જ છે ના?'

'હા, હા, આ પરમાણુ માડુ એટલી જ વાર!'

'પણ હવે તો ભાઈસા'બ, કરી આપો. એક વરસ થયું!'

'હવે તમારે ધક્કો ના થાય બીજું શું? એલા ક્યાં ગયો માવલો!—એ માવલા, ક્યાં મરી ગયો?' માવલો, વાઘજીનો નાનો સાળો અંદરથી દોડતો આવે: વાઘજી જાણે, આપણે કહ્યું તેનું શબ્દેશબ્દ પાલન કરવાનો હોય, તેમ માવલાને પૂછે: 'એલા, ભાઈનું પરમાણું માંડ્યું?'

માવલાને તો એની માએ શીખવીને જ જનમ આપ્યો હોય એટલે બોલે: 'તંઈ નથી માંડ્યું? કાલે તમે દપકો આપ્યો ત્યારનું માંડ્યું તો છે!'

વાઘજી હસતી આંખે, નરમ મુખમુદ્રાથી તમારી સામું જુએ: 'લ્યો બસ, હવે તમારે—આજ કયો વાર છે—ગુરુવાર નાં—? આ, શુક્ર, શનિ—ને રવિ—બસ, સોમવારે આવીને લઈ જાવ. નકર મંગળવારે જરૂર!—પણ જરૂર આવજો હો!'

તમારી પીઠ ન ફરે ત્યાં બેય જણા નિષ્ઠુર રીતે હસતા હોય!

મંગળવારે તમે જાવ— પણ તમને છેટેથી જુએ ત્યાં જ વાઘજી બૂમ પાડે: 'એ માવલા! ક્યાં મર્યો?—એલા ભાઈના જોડા લાવ જંઈ!'

માવલો જોડા લઈને આવે. કોકના જ હોય, એટલે તમને મોટા થાય.

વાઘજી માવલાને ધમકાવે: 'ઓટી વારનો નહિ તો? હજી પરમાણું લેતાં આવડ્યું નહિ. હવે નથી કરવા તારે જા—હું પોતે કરીશ!'

હું પોતે કરીશ એમ કહ્યું હોય એટલે તમારા અંતરમાં સારો માલ મળશે એમ આશા ઉત્પન્ન થઈ હોય. એટલે જ તમે કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઊભા રહો. ત્યાં વાઘજી બોલે: 'ભાઈ, આવતે રવિવારે જરૂર!'

રવિવારે તમે વાઘજીને ત્યાં જાવ ત્યાં દુકાને નગરનું મુદ્રિયું તાળું લટકતું હોય!

સોમવારે સવારે તમે એને પકડો ત્યા વાઘજી સૂંઠનો લેપ કપાળે ચોપડીને બેઠો હોય: તમે કાંઈ બોલો તે પહેલાં જ બોલે: 'બાપા! હું તો મરી ગ્યો. કાંઈ તાવ આવ્યો'તો. આંહીં આઠ દિ થ્યાં કામે જ કોણ આવ્યું છે? આજ જ આવ્યો. હવે તમારું કરી નાખીશ—બાપા, બહુ દિ તમને દખી કર્યા. હવે આટલા ભેગું બે દિ વધારે—પણ બનાવું કોઈ માલ તમારે!'

એમ ને એમ તમારા પગ ને જોડા—પેલા ચક્રવાક મિથુનની પેઠે—દીર્ઘ સમય સુધી એક બીજાનો વિરહ ભોગવે! છેવટે તમને લાગે કે જોડા લેવા જાતાં પગ ખોઈ નાંખવા કરતાં હવે સારો રસ્તો કોક તૈયાર મળે તો લઈ લેવાનો છે—ત્યારે તમને આ દૂધમાંથી પોરા કાઢનાર બહાદુર નરની પૂરી પિછાન થાય.

કેટલાક એમ ધારે છે કે દૂધમાંથી પોરા કાઢવામાં માત્ર બહાનાં રજૂ કરવાની હોશિયારી સમાયેલી છે તો એ ભૂલ છે. જેમ તુંડે તુંડે મતિ ર્ભિન્ના છે તેમ બહાનાં કાઢવામાં પણ જુદા જુદા પ્રકારની હોશિયારી રહી છે. કેટલાકને બહાનાં આપતાં આવડે છે, પણ શોધતાં આવડતાં નથી: જેમ કેટલાક વિવેચકો વિવેચન કરી શકે છે, પણ તેમાંની દલીલો એમને ઉછીની લેવી પડે છે તેમ.

હવે માત્ર બહાનાં આપવામાં જ જો આ કલાની સમાપ્તિ થતી હોય તો તો એ કલા જ નથી; ખરી રીતે તો એ તો એનો એક પ્રકાર જ છે. નિંદારસમાં મજા માણનારા કહે છે કે જેટલી મજા નિંદા કરવામાં નથી એના કરતાં હજાર ગણી મજા નિંદા ફેલાવવામાં છે. ત્યારે દૂધમાંથી પોરા કાઢવા એ માત્ર બહાનાંશાસ્ત્ર નથી કે કેવળ નિંદાશાસ્ત્ર પણ નથી. એની કોટી એ બન્નેથી અનોખી જ છે. એક વિવેચકે એક વખતે જે કહેલું તે આ અનોખી કોટીની પરાકાષ્ઠાનું સ્વરૂપ બતાવે છેઃ એણે કહેલું કે આ ચોપડીમાં ત્રણ વસ્તુ વાંચવા જેવી છે. એક તો લેખકનું નામ: બીજું પ્રકાશકનું નામ: ત્રીજું પ્રગટ કરનાર કંપનીનું નામ. અમે એ ત્રણે વાંચી ગયા. એથી વિશેષ કાંઈ કહેવા જેવું નથી. અલબત બીજા વિવેચકે એને જવાબ વાળેલો કે એમણે જે વાંચવાનું ન હતું તે વાંચ્યું છેઃ ને જે વાંચવાનું હતું તે છોડી દીધું છે!

પ્રેમ–અગ્નિ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

ઘેલી બોલ ન એમ તું,“ પ્રિયતમે સ્પર્શી જળાવ્યું ઉર, ”
પ્રાણાધાર સદા જળે, વિરહમાં તારા, ન તું જાણતી?
દોડી જાય દીવે પતંગ બળતું, જોઈ દયા સૌ ધરે,
કિન્તુ દીપક જન્મથી જળી રહે, તે ખ્યાલ ના કોઈને. *

* તાજેતરમાં પ્રગટનાર ‘પાંખડી’ નામના મુક્તકસંગ્રહમાંથી.

પ્રાણેશ્વરી

આકાશમાં જલકણો સમુહે ઉડન્તા
મેઘો મને તુજ હયો સમ કેમ લાગે ?
ને પંખી ગાયક, ફુલો તુજ પાય ચિન્હો,
ચંદા સુરે મન તને મુજ કેમ ભાળે ?

હું તો ગયો જીવનના અટવંત ઝાળે
મુંઝાઈ છેક, ભમતું મન, ડાળ ડાળે
ઉડન્ત પંખી નિજ ઢુંઢતું જેમ માળો
બેચેન તેમ, જગમાં; નથી ક્યાંય આરો
દષ્ટિ–પટે નિરખતો હું બધી જ માયા
છે વિશ્વમાં ફિલસુફી વદતી ધીમેથી,
સ્હોયે રહે તુજ છબી જગમાં સુનેરી
ત્યાં કેમ હોય બધું ડોળ ? બને જ કેમ !

વિજ્ઞાનથી મન જગે સહુ વસ્તુ કેરી
જાણે ખરી સ્થિતિ, તથાપિ ન માનતું તે
મારૂં હૃદય; તુજ કૃપા–વરસાદથી હ્યાં
છાઈ રહી રૂપવતી કુલ–છાંટણીઓ
તેજસ્ભરી ચમનમાં જગના, અને તું
માળી બની રહી સદા રૂપ પોષતી એ.

તું સ્વર્ગ, સ્વર્ગ પૃથીવી ઉપરે નિગાહે
દેખાતું કે ન પરખાતું, ઉરે ય ત્યારે
શી રીતથી અનુભવું તુજ હસ્તિ ? તું તો
આત્માતણાં વિહિત બાર રહી જ ઠોકી.

જ્યારે દિશા કૃપણ વ્યોમની ક્રૂરતાથી
શ્યામા વડે ગુમ થતી, જબ આંધિ ઓળે
વૃક્ષો ડુગે, રવ ઠરે, બની સુમ શુન્ય
એકાંત શાંત ભયકાર બને પૃથીવી
ત્યારે મને દરદ ઉંડું ઉરે અગમ્ય

થાયે, ન તે હૃદય-રોગ, ન હૈયું દુઃખે,
એથીય ઊંડું કંઈ ગૂઢ ખુંચ્યાં કરે ને
શ્વાસે હરેક મન મારું રહે મુંઝાતું.
ત્યારે તને નિરખું હું મુજ બંધ આંખે,
ત્યારે સ્વરૂપ પરખી તુજ ઉડું પાંખે
હું કલ્પનાની, તજી ભોમ, ફરું સુદૂરે
તારાથીયે, રવિશશીથીય, સ્વર્ગથી યે
ને ઝાંખું ત્યાં કમલપુંજ વિષે સરંતે.
શીળાં ઝુલન્તી મૃદુલાં ગીત ગાતી એક
પ્રાણેશ્વરી; હૃદય ધ્રુજતું મારું છેક
છેલ્લા સુરે ગીતતણાં; તબ ત્હેણું ચોંકે
તારા ગીતે જ મુજ પ્રાણ, સુરે જે મારા
છે શ્વાસ; તું કમલમાં, મુજ આત્મ તેથી
બંધાયલો રૂપ વિષે, તુજ દર્શ કાજે
દૃષ્ટિ વળે, નયન તો નવ થાક માગે,
હૈયું કરાર તણી સ્હેજ ન રાડ પાડે,
ને પ્રાણના જીવનસોસથી સ્હેજ ભાગે.

હું તો ઉડું અબોળ અશ્વ પરે અગાધ,
ઉંડાણમાં, હૃદય ધ્રુજતું, પાય કંપે,
નેનો ફરે ભયભર્યાં, દૂર ભોમ ભાસે
ત્યાં કલ્પના-કમરબંધ તુટેલ લાગે.

ઉડ્યો ઉડ્યો અદીઠ ભોમ વિષે પડું છું.
રે! શોક, શોક, સખિ! જીવન હારતો હું;
સિંધુ વિષે સરી જઈશ ડુબી હું, વ્હાલી!
કે પર્વતે હું પછડાઈ તુટી પડીશ.

રોક્યો ન રોકી શકું અશ્વ હું કલ્પનાનો;
તુટી રહ્યો શ્વસન, અંતરે છે ગભરાટ
વાંચુંતણો, કર તું હે મુજ પ્રાણ આડો,
લે, લે, પડ્યો સખિ! ઉગાર તું આત્મ-ત્રાતા!

'વિવાહવિધિ' પર અમારી ચર્ચા

રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા

વિવાહવિધિ કેવી હોવી જોઈએ અને આધુનિક લગ્નભાવનાને પ્રાચીન લગ્નવિધિ શી રીતે બંધ બેસતી કરી શકાય, તે વિષે રા. પાંડે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી, તેના સૂચનરૂપે શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ 'પ્રસ્થાન'ના આગલા (જેઠ: '૯૩ના) અંકમાં એક નોંધ લખી છે. એ નોંધ મેં અને મારો મિત્ર શરદે સાથે વાંચી હતી એક વાર ગંભીરતાપૂર્વક વાંચ્યા પછી મારા મિત્રે સ્વસ્વભાવઅનુસાર તેની અગંભીર આલોચના કરવા માંડી. મને રસ પડવા માંડ્યો એટલે મેં પણ તેમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. એ મારા મિત્રશ્રીની આગળ જેમ તમે ગંભીર દલીલો કરો તેમ તેઓ ખીલે એવા છે. એની ખરી મોજ ચાખવા માટે તમારે કેટલીક સામી દલીલો કરીને તમારે એમને ફક્ત સાંભળવાના. તેઓ કેટલુંક ખરું પણ કહી નાંખે, અને કેટલુંએક વાહિયાત પણ લાગે.... અમારે થયેલી ચર્ચા અહીં આપું છું. (અતિગંભીર માણસ તેનો રસાસ્વાદ કરશે કે નહિ તે વિષે મને શંકા છે; તેમજ આવા ગંભીર વિષયક લેખને હાસ્યસાધન બનાવી દેવામાં કોઈને દૃષ્ટિવિકૃતિ પણ લાગે; પરંતુ રસવિવેકીને એમ નહિ જ લાગે એ છાતી ઠોકીને કહી શકું.)

ચર્ચા એ સ્વરૂપે શરૂ કરવાની મારા મિત્રે તૈયારી કરવા માંડી. પુરી, મૂઠિયા, ગોળપાપડી કે સેવમમરા સિવાય ચર્ચા શરૂ કરીશ નહિ: એવી મારી અંતરપ્રેરણા છે, અંતરનો સાદ છે, એવી શબ્દે સૂચના કરી. સૂચના પ્રમાણે ઊંચા વાસી સેવમમરા પણ લાવી અને સેવમમરાની 'વાસીતા' ઢાંકવા, દરરોજ કસરત કરીનીરથી જ ભાંગે એવી ગોળપાપડી પણ સાથોસાથ લઈ આવી. એમ તેને ન્યાય આપવા માંડ્યો અને એ રીતે ચર્ચા શરૂ થઈ.

શરદે ઉપોદ્ઘાતરૂપે કહ્યું: "વ્યવહારમાં રૂઢ થઈ ગયેલી આજની વિવાહવિધિઓ મૂદેવો ટીકા સહિત જ બોલે છે; અને એ એમજ બોલાવું જોઈએ એમ મારું માનવું છે. એ રીતે કિશોરલાલભાઈની 'વિવાહવિધિ'—કિશોરલાલ પરણેલા છે કે હજી મારા જેવા જ છે? લેખ પરથી તો પરણેલા લાગે છે!—એ રીતે કિશોરલાલભાઈની 'વિવાહવિધિ' પણ સટીક જ શોભે. એ પારાયણ કરે છે મોટે ભાગે મહારાજો, એટલે આ ટીકા કરવામાં એક ભય તો છે જ,—મારા નામની આગળ કે પાછળ કોઈ 'ગોર' કે 'મહારાજ'નું બિરદ ચોંટાડશે. પણ એમાં મને વાંધો નથી; અને તે લોકો 'ગોર' કે 'મહારાજ' ફક્ત કહે નહિ પરંતુ ગણે અને પંચભાગ આપે તો એમાં મને જરાયે વાંધો નથી. આ દરરોજ અગિયાર વાગે પગ ઘસડતા જઈએ છીએ, ને છેક પાંચ સાડાપાંચે નોકરી પર નિસાસા મૂકતા છૂટીએ છીએ, તેના કરતાં તો આ ગોરપદું ઘણું જ ઉત્તમ. ગોર બનીને હું બધાને જ ઉપદેશ આપી શકું, આશીર્વચન કહી શકું, એકાદશીને દિવસે થોડા ગણગણાટ કરીને સહેજમાં પૈસો પડાવી શકું, કોઈ જન્મે કે મરે તે બંને વખતે દેવાધિદેવની માફક હર્ષશોકથી વિમુખ બનીને 'શિવ' કહીને મારું

'રિંગ' સાંધી શકું! પરંતુ મને કોઈ ગોર ગણે એમ નથી લાગતું. ઑને. મિ. મુનશી કાયદો કરી એટલું ન કરી શકે? મારા મિત્ર બનીને એટલું ન કરી શકે!"

મારા મિત્રે 'પ્રસ્થાન' હાથમાં લીધું અને મને તથા ઉષાને બતાવીને કહ્યું: "આ લેખમાં વપરાયેલા (ઘઉંમાં પુષ્કળ કાંકરા હોય એવા) ટાઈપ પરથી જ તમને સહેજે લાગશે કે આ 'વિવાહવિધિ'માં ઉપરથી જ આટલી બધી ભૂલો દેખી શકાય એમ છે, તો પછી વાંચીશું ને એક એક વાક્યને તપાસીશું, ત્યારે તો તેમાંથી કેટલીયે ભૂલો જડી આવશે! સાંભળો!"

શરદે એક પછી એક વાક્ય પોતાની ટીકા સહિત વાંચવાનું શરૂ કર્યું:

"સાંભળો! 'ટૂંકામાં ટૂંકો વિધિ કરવો હોય તો આ રીતે કરવો.' જુઓ ઉષાબહેન અને રમણભાઈ!–તમો પતિપત્ની હોવા છતાં તમને બહેન અને ભાઈ કહું છું તેમાં ખાસ વાંધો તો નથી ને? પરણ્યા પહેલાં તમે એકબીજાને 'ભાઈ' અને 'બહેન' જ કહેતા હતા ને?!—વિધિ ટૂંકામાં ટૂંકો કરો માટે પાણી પીવાનું લાવો. ચા નહિ જોઈએ; કૉફી પણ નહિ જોઈએ;–ઓવલટાઈનના પીઓ છો ને તમે?–ઓવલટાઈન પણ નહિ જોઈએ; દૂધ પણ નહિ જોઈએ; કંઈ નહિ જોઈએ; બસ ફક્ત પાણી જ જોઈએ." અને એને પાણી જ આપવામાં આવ્યું તે મારા મિત્રે થોડીક આનાકાની પછી, હું નાદાર થઈ ગયો છું એવો મુખેથી અને હાથેથી અભિનય કરી, કોઈ પીણું પીતો હોય તેમ ધીમે ધીમે ઘૂંટડા ઉતારતાં ઉતારતાં પીવા માંડ્યું અને સાથેસાથે ચર્ચા શરૂ કરી:

શરદ: "સાંભળો, કિશોરલાલભાઈ જે કહે છે તે:

'સવારે ચાર વાગે વરકન્યાએ ઊઠવું, નાહવું, ધોવું, ગામની ગોઠ વાળવી, કાંતવું, ધાર્મિક વાચન કરવું, સૂર્યનમસ્કાર કરવા, વડીલોને નમસ્કાર કરવા.'

"ઠીક, કોઈ કારણો વગર કાર્ય કરવાનું ફરમાવે તે એને જરાયે ગમતું નથી. હું કારણવાદી છું; વસ્તુનું કારણ માગવાની ટેવવાળો છું! . . . . . સવારના ચાર વાગે જ કેમ ઊઠવું? ચારને પાંચે કેમ નહિ? અને સાડાચારે ઊઠે તો લગ્નમાં શું વાંધો આવે?—"

હું વચ્ચે બોલી પડ્યો: "આપણાં શાસ્ત્રોમાં ચાર વાગે ઊઠવાનું કહ્યું છે. ચરક અને સુશ્રુતે, તેમજ પ્રહ્મ . . ."

શરદ: "અલ્યા, તારું સંસ્કૃત તો તદ્દન ખરાબ છે, થોડું સાહિત્ય ગોખી ગોખીને તો ઇન્ટર સુધી જેમ તેમ કરતાં પાસ થયેલો, છતાં આટલી બધી ગરબડ? બોલ, કોઈ પણ ઠેકાણે બતાવે છે, 'ચાર વાગે ઊઠવાનું' એવા શબ્દો? ચરક, સુશ્રુત અને બ્રહ્મભટ્ટની શું વાત કરે છે? એ લોકો સારા વૈદ્યો હતા એમ લગભગ બધા માને છે; પણ હું નથી માનતો. જૂના પડવામાં હું એક પ્રકારનું ગૌરવ સમજું છું. એ લોકોએ બનાવેલું એક પણ ટૉનિક બજારમાં મળતું નથી. એ લોકો સારા વૈદ્યો હતા તો મરી કેમ ગયા? દરરોજ કરતા હોને કંઈક જુદું અને સારું ગણાયેલું કરે છે તેમ લાગવાથી ચારપાંચ દિવસ તો ઠીક ઠીક તાઝગી અનુભવાય છે. પણ થોડા દિવસ પછી જરૂર એમ લાગવા માંડે છે કે ઊંઘ અને સુખને ઘણો સારો સંબંધ છે, અવિનાભાવ છે, માટે આમ ઊઠવાનું તો ચાલુ રાખીએ પણ ઊઠીને તરત પાછું ઊંઘી જવાનું પણ સાથોસાથ ચાલુ કરી દઈએ. હું પોતે સાડા છ સાત વાગે જ ઊઠું છું અને તેથી એટલા વાગે જ ઊઠવામાં માનું છું. ચાર પાંચ વાગે ઊઠનાર તદ્દન ગણ્યા ગાંઠ્યા જ છે અને લગ્ન કરનારાઓની સંખ્યા — Well! I wouldn't

try vainly to give any number and put limitation to the Unlimitable !—ચાર વાગે ઊઠવાની વાત વ્યવહારુ નથી; આદર્શ, હશે. ચાર વાગે ઉઠાડવાની વાત તો લગ્નના દિવસથી જ વર અને કન્યાને પજવવાનો પેંતરો છે.

"૯. અહીં એક બીજી પણ જબરી ભૂલ છે. કિશોરલાલભાઈએ વર અને કન્યા વચ્ચે સંબંધદર્શક ચિહ્ન (hyphen) મૂક્યું છે. હવે આ રીતે વિવાહવિધિ કરાવનાર ક્રાંતિકારી વર અને કન્યા—હું ધારું છું ત્યાં સુધી—હજી પરણ્યાં નથી; એક થયાં નથી. તો પછી વર અને કન્યા વચ્ચે સંબંધ બંધાયા વિના કશું સંબંધદર્શક ચિહ્ન હોઈ શકે જ કેમ ? તો પછી 'વર-કન્યા' એમ શબ્દપ્રયોગ કિશોરલાલભાઈ જેવા ભાષાવિજ્ઞાનીથી તો થઈ શકે જ કેમ ? આવી તો ઘણીયે ભૂલો આમાં આવી ગઈ છે !

"આ 'નાહવું-ધોવું'માં જ્યાં સુધી આપણે પૂરેપૂરા યુરોપિયનો બન્યા નથી ત્યાં સુધી માનવામાં હરકત નથી. . . . અને આ 'ગામની ગોઠ વાળવી' એ શું ? ગામડાંની વાતથી હું દૂર રહું છું. મને એ ગોઠ વાળવામાં સમજણ પડતી નથી. હા, એ રીતે કોઈની મશ્કરી કરવાની હોય તો એ આપણને કબૂલ છે. આ કાંતવાની વાત કિશોરલાલભાઈ આગળ ધરે છે તે પણ વ્યવહારુ નથી. શ્રી કિશોરલાલે વિવાહવિધિને વધારેમાં વધારે અનુકૂલ તથા વ્યવહારુ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે,—કંઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછો વખત જાય એ રીતે. એ કારણને લઈને જ વ્યવહારમાં જે ઉપયોગી લાગે કે નીવડે તે મારે આગળ ધરવું પડે છે; આગળ ધરવું હું મારી ફરજ સમજું છું.—"

વચમાં જ ઉષા બોલી ઊઠી: "લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગે રેંટિયાનો મીઠો ગુંજારવ સવારના પહોરમાં જ, નજદીક બે કે ત્રણ ધુપસળી ચેતાવીને, ચાલુ કર્યો હોય તો શું સુંદર વાતાવરણ ખડું થાય ! જીવનચક્ર જેવો રેંટિયો ધીમે ધીમે . . . ."

મારા મિત્રે તરત લાઈટ બુઝાવી નાંખી અને કહ્યું: "તમારે જો આવી સેન્ટિમેન્ટલ (લાગણીપ્રધાન) વાતો જ કરવી હોય તો તમને એકલાં મૂકીને હું જોઈએ તો ચાલ્યો જાઉં ! પછી તમે એવી વાતો કર્યા જ કરજો ને ! કાંતતાં નહિ આવડે તેને રેંટિયાની વાર્તા કરવી બહુ ગમે. . . . હું તો એ વિધિનિયમમાં એટલું જ ઉમેરવાની દરખાસ્ત મૂકું છું કે કાંતતાં જેને ન આવડતું હોય, અને કોઈ આવે ત્યારે જ દશ દિવસ સુધી ધૂળ ખાતો પડી રહેલો રેંટિયો સાફ કરી કાંતવા બેસતા હોય, તેમણે લગ્નને દિવસે તો એવો દંભ ન જ કરવો. દરરોજ કાંતતા હોય તેમણે એ નિત્યનિયમ પાળવા માટે તે દિવસે પણ કાંતવું હોય તો કંઈ નહિ. પણ એવા કેટલા ? આપણા સુરતમાં 'એક' ભાઈશ્રી સિવાય નિત્ય નિયમ તરીકે કાંતનાર બીજા એક પણ બતાવશો ? અરે, જે દરરોજ કાંતતા હોય તે પણ લગ્નના દિવસે ન જ કાંતે તો ઠીક, કારણ કે લગ્નના વિચારમાં અને ધમાલમાં સૂતર આઠ નંબરનું જ નીકળે અને તે બધું ફેંકી દેવું પડે ! . . . અને આ 'ધાર્મિક વાચન' કરવાનું કહેલું છે તે તદ્દન—"

ઉષા વચ્ચે બોલી પડી: "'તદ્દન વેદિયાન લાગે છે. જ્યાં ને ત્યાં ધરમની વાતો,' કેમ એમ જ બોલવાનો વિચાર રાખ્યો છે ને ?"

કોઈનું બોલેલું પોતે બોલે તો મારા મિત્રને ગુજરાતી કહેવતનો યાદ આવે છે અને મન કડવું થઈ જાય છે. જરા ગુસ્સાથી એમણે કહેવા માંડ્યું: "ધર્મની તમને બહુ સૂગ

લાગતી લાગે છે. મને ધર્મની જરાયે સૂગ નથી,—હા, કર્મની છે તેની ના કહેવાય નહિ!— 'ધાર્મિક વાચન કરવું' એમાં કંઈ એમ જ સમજવાનું નથી કે ગીતા, કે મહાભારત, રામાયણ જ વાંચવું. કિશોરલાલભાઈ અનુવાદિત 'વિદાય વેળાએ' પણ વાંચી શકાય; મહાત્માજીની 'આત્મકથા' પણ વાંચી શકાય, અને ટાગોરની 'ગાર્ડનર' કે 'ગીતાંજલી' પણ વાંચી શકાય. ને ભૂલ્યો, પ્રણય પણ પરમાત્માની જ ઉપાસના છે ને? એ રીતે શેલી કીટ્સ બાયરન ગમે તે વાંચી શકો ને કૃતાર્થ થઈ શકો. આગળ સાંભળો આગળ:

'પછી વડીલોએ આવશ્યક સગાંવહાલાં અને મિત્રોને ભેગાં કરવાં અને મધ્યસ્થાને વરકન્યાને બેસાડી પોતે તેમની સામે બેસવું.'

"હું તો મિત્રો સિવાય બીજા કોઈને, ભાઈ, બોલાવું નહિ; હા, તે બધાને પોતે જ બોલાવ્યા છે એમ વડીલો માને તો એ 'માન્યતા' સામે હું વાંધો ન ઉઠાવું. 'પોતે તેમની સામે બેસવું' એમાં વડીલોને વધારે પડતી છૂટ અપાઈ છે, એમ તમને નથી લાગતું! ચાલો, કંઈ નહિ.

'પછી બન્નેનાં વડીલોએ બન્ને પરણનારને ચાંલ્લા કરી આશીર્વાદ આપવા. તે પછી, તેઓએ વરકન્યાને કહેવું કે હજુ તમને વિચાર ફેરવવો હોય તો આ છેલ્લી તક છે. બેમાંથી એકપણનું મન પરણવાથી પાછું ડગતું હોય તો તમે તમારી ઇચ્છા તે રીતે જણાવો.'"

અમે ત્રણે જણાં એ પ્રસંગચિત્ર મનમાં ખડું કરતાં હસી પડ્યાં.—ચાંલ્લા થઈ જાય, આશીર્વાદ અપાઈ જાય, પછી બધાંનાં દેખતાં જ કહેવું કે વિચાર ફેરવવો હોય તો હજી ફેરવી શકશો!!!

શરદે વિવેચન આગળ શરૂ કર્યું: "વર અને કન્યા પોતે કંઈ બહુ ખરાબ કામ કરતાં હોય તો આવી જાહેર ચેતવણી આપવી યોગ્ય ગણાય. બન્નેનાં મન તે વખત સુધી મળેલાં હોય, તે હવે જરૂર ડાર્યાં થવા માંડે; મન જરૂર પાછું ડગવા માંડે! 'સમય વરતે સાવધાન'નું જ આ રૂપાંતર છે. બિચારાં બન્ને ઉત્સાહી જનોનો ઉમળકો બધોયે ઓગળી જાય; બાકી રહેલા લગ્નદિવસોમાં પતિપત્ની એક હરફ પણ ઉચ્ચારે નહિ, ને વડીલો ઇચ્છે તે રીતે આપમેળે જ બધું થઈ જાય!.....અને આગળ તો જુઓ:

'બન્નેએ વિચાર કરવો અને જો તે મક્કમ રહે તો કહેવું કે અમારો પરણવાનો નિશ્ચય જ છે.'

"આટલાં બધાંને ભેગાં કર્યાં હોય, નવાંનક્કોર કપડાં પહેર્યાં હોય, ત્યારે કોણ મૂર્ખાઈનું પાત્ર બનવા કહે કે 'મારી ઇચ્છા નથી; મારું મન ડગે છે!' બાકી હું તો માનું છું કે બન્ને જો પૂરતો વિચાર કરે તો કદી મક્કમ રહી શકે જ નહિ."

મારા મિત્રે ઘડિયાળ તરફ જોયું. પોતે જો આ રીતે દરેક શબ્દે અને વાક્યે વિવેચન કરવાનું ચાલુ રાખશે તો સમય બહુ વીતી જશે એમ એને લાગ્યું, એટલે 'પ્રસ્થાન'માંનાં વાક્યો ગબડાવવાં માંડ્યાં.

શરદે વાંચવા માંડ્યું:

'વડીલો: "ત્રણ વાર એમ બોલો કે અમે અમુક અમુક (દા. ત. શંકર અને ગૌરી.—હું બીજો દાખલો આપું: શરદ અને.....) બન્ને એક બીજા સાથે લગ્નથી જોડાવા ઇચ્છીએ છીએ.'

—"આ પણ વર તેમ જ કન્યાની બદનક્ષી છે. ત્રણ વાર એમ કહેવું કે અમે બન્ને એકબીજા સાથે લગ્નથી જોડાવા ઇચ્છીએ છીએ, એ અમે ત્રણવાર લગ્નથી જોડાવા ઇચ્છીએ છીએ—ની બરાબર જ છે. છૂટાછેડા લેવાનું એમા સૂચન લાગે છે!"

મને બોલવાનું કયારનું યે મન થઈ રહ્યુ હતું; એટલે મેં કહ્યું: "વળી ત્રણ જ વાર કેમ? કંઈ કારણ? બે જ વાર બોલવામાં હું તો માનું છું. મારી પાસે તેના મજબૂત કારણો છે. બેની સંખ્યાનું લગ્નમાં પુષ્કળ મહત્ત્વ છે. યતુ લગ્ન વર અને કન્યા એ બે જ જણનું છે. એ વર અને કન્યા (સ્થૂલ દૃષ્ટિએ તો જાનવર ન જ હોવાને કારણે) બન્નેને બે હાથ, બે પગ અને બે આંખો છે; ત્રણ નથી. 'વર-કન્યા' એ પોતે જ દ્વંદ્વ સમાસ છે. વળી સંસ્કૃતમાં પત્નીને દ્વિતીયા કહે છે અને વરકન્યાએ દ્વિતીય આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત લગ્ન પછી—મોટે ભાગે લગ્ન પછી જ—પત્નીશ્રી થોડા સમયમાં દ્વિહૃદયા થાય એ પણ તદ્દન સ્વાભાવિક વસ્તુ છે."

શરદ: "અરે, જરા ધીમે! તમારી વાત સાધારણ માણસને તરત ગળે ઊતરી જાય એવી છે! પરંતુ બે કરતાં ત્રણનુ મહત્ત્વ ઘણુ જ વધારે છે. દ્વિ કરતાં ત્રયનું પ્રમાણ પણ દુનિયામાં ઘણું જ વધારે છે. 'ત્રણ' તો આદિ છે; બધી વસ્તુઓનુ મૂળ છે. મૂળ રંગો પણ બે નહિ, ત્રણ છે. આ પેલુ બારીની બહાર દેખાય છે તે બ્રહ્મ પણ બે નહિ પણ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે એમ મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે. त्रयं ब्रह्म सनातनम्। મુખ્ય વેદો પણ ત્રણ કહેવાય છે. ऋग्यजुःसामानि। આ દુનિયામાં રાજ ચાલે છે તે પણ ત્રણ મિસ્ટરોનું જ ચાલે છે—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ઔર મહેશચાચાનું. એ રાજકર્તાઓ ફાસિસ્ટ છે પણ એ 'પ્રસ્તુત' વિષય નથી. સંગીતમાં પણ મુખ્ય તાલ ત્રિતાલ છે. અને તમે દ્વિહૃદયાની વાત કરતા'તા ને? તેમાં પણ ઊંડી દૃષ્ટિથી જોશો તો લાગશે કે વિકાસવાદની દૃષ્ટિએ એમાં પણ એના ત્રણ થવાનું જ અંતર્ગત છે.

"એ પછીના ફકરામાં કિશોરલાલભાઈ વરની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવવાનું કહે છે કે હું ગૌરીને મારી ઠોકીશ નહિ, દુ:ખ નહિ આપુ, એની 'તબિયત સંભાળીને' (=બનાવટ કરીને?) એની જોડે વર્તીશ, જે રીતે હું મારો નિર્વાહ કરીશ તેવી જ રીતે એનો નિર્વાહ ચલાવીશ, (અર્થાત્ હું અપવાસ કરીશ તો એની પાસે પણ અપવાસ કરાવીશ) ભાગ શોખો માટે પૈસા ખર્ચીશ નહિ; તેમજ તે પછીના ફકરામા કન્યા પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવાનું કહે છે કે હું એમની દાસી નહિ થાઉં તેમ સ્વામિનીયે નહિ થાઉં, કપડાં દાગીના વગેરે માટે એમને સંતાપીશ નહિ—સ્ત્રીઓનું આમાં ઠીકઠીક સ્વભાવદર્શન કરાવ્યુ છે!—વગેરે; આ બધામાં, હું ધારું છું તેમ, એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ છૂપુ રહેલું છે. મેં તમને અડધાએક કલાક પર કહ્યું હતું ને કે મારે ચા નહિ જોઈએ, કૉફી પણ નહિ જોઈએ, ઓવલટાઈન પણ નહિ જોઈએ, દૂધ પણ નહિ જોઈએ, એના જેવુ એ લાગે છે. હમણાં હું ઘેર જઈ ને બાપાજી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું કે હું બજારમાંથી શાક ખરીદતાં વધેલા પૈસા ખિસ્સામા રાખી નહિ મૂકું, રમણ સખત માંદો છે એમ કહી કુમુદ સાથે સિનેમા જોવા કે ચાંદનીમાં ફરવા ચાલ્યો નહિ જાઉં, ભૂખ નથી કહીને સુમિત્રાને ત્યાં જમી નહિ આવુ, પ્રોફેસરે આપેલ નોટ્સ વાંચું છું તેમા કોઈએ મને અડચણ ન કરવી એમ ઢોંગ કરી ઊર્મિના પત્રો વાચ્યા નહિ કરું, તો પિતાશ્રી જરૂર બીજા દિવસથી જ મારા પર આંખ રાખતા થઈ જાય, હું જે કહું કે કરું, તેમાં ભરોસો જ ન મૂકે!"

ઉષા મારી સામું જોઈ હસતાં હસતાં બોલીઃ "અને કિશોરલાલભાઈએ આમાં આટલું ખાસ ઉમેરવું જોઈએ કે 'હું એને લીધા વિના એકલો સિનેમા જોવા નહિ જ જાઉં!'"

મેં કહ્યું: "અને એનો અમલ પણ શરદે વિવરણ કર્યા બરોબર જ થશે!"

ઉષાઃ "વારુ!"

શરદે આગળ ચાલવા માંડ્યુંઃ "અને ત્યાર પછીના ફકરામાં બધું 'ધર્મ' થી જ કરવાનું કહેલું છે.—ધર્મથી સુખ ભોગવીશું, ધર્મથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરીશું, અને ધર્મથી તેને ઉછેરશું, વગેરે સબ-ધર્મથી. એટલે પરણતાં પહેલાં, 'ધર્મ' શી ચીજ છે, તે જાણવી જોઈએ એમ હું ધારું છું—જે સમજતાં જિંદગીનાં પચાસસાઠ વર્ષ તો સહેજે ચાલ્યાં જાય! હં, ને ત્યાર પછી લેખકે લખ્યું છેઃ

'પછી આચાર્યે મળી બન્નેનો હાથમેળાપ કરાવવો. આવેલાઓએ ચોખા કે ફૂલ નાંખવાં.'

This આચાર્ય is a great nuisance. હું તો મારો હાથ તેને આપું જ નહિ અને પેલીનો હાથ જો માગે તો જંગ જમાવી મૂકું. એને જ્યાં હૃદયમેળાપ થઈ ગયો હોય ત્યાં આ હાથમેળાપની ધમાલ શી?" મારા મિત્ર હવે અંગ્રેજીમાં બોલવા માંડ્યુંઃ "Yet if it is necessary to perform any kind of such ceremonies before the pair is allowed to *go off*, it should be carried out thus:—

Husband: "Miss Gauri! will your Honour be kind enough to give me your hand (no pampering abjectives before 'hand' as 'beautiful and sweet,' *when all are present*)?"

Wife. (giving her hand): "Surely. Oh! I am so much grateful to you!"

Husband: "Thank you!"

Wife: "Thank you!"

ભલે આ બધું ગુજરાતીમાં થાય. તેનો મને વાંધો નથી. અને હા, આ 'આવેલાઓએ ચોખા કે ફૂલ નાંખવાં' સંબંધી તારો શો અભિપ્રાય છે?" છેલ્લું વાક્ય શરદને કંઈક યાદ આવતાં તેણે આંખો ઝીણી કરીને પૂછ્યું.

મેં જવાબ વાળ્યોઃ "એ તો, ભાઈ, આપણને જરાયે કબૂલ નથી. મારા લગ્નને બહુ વખત નથી થયો; બધું યે મને યાદ છે. તારા જેવાને ચોખા નાંખવાનું કહ્યું હોય તો તે ચોખા નાંખે નહિ, ચોખા મારે! થોડા ચોખા નાકમાં જાય, થોડા માથામાં ભરાઈ રહે અને થોડા મૂછમાં આશ્રય શોધે.

ઉષાઃ "આમાં થાળી વગાડવાનું તો આવ્યું જ નહિ!"

શરદ: "એ થાળી વગાડવાની તો હું બહુ જ વિરુદ્ધમાં છું. સંગીતનો જેને જરા પણ પરિચય હોય તે તો એને ધૂતકારે. પેલી કાંસકીથી એકમેકના વાળ ઓળવાની (=ઓળેલા વાળ વિખેરી નાંખવાની) આપણા વાણિયાઓની વિધિ કાઢી નાખી છે, તે મને તદ્દન અરસિક લાગે છે. તેમજ એકીબેકીની રમત કાઢી નાંખી છે તે મને જરાયે ગમતું નથી."

મેં કહ્યું: "તદ્દન ખરી વાત, કેમ ઉષા?"

ઉષા હસી પડી. ('મોતી વેરાયાં' એમ તો હું જ્યાં સુધી ત્રણ થયો નથી–કવિ થયો નથી–ત્યાં સુધી નહિ લખું!) ઉષાને અમે રમેલી એકીબેકીની રમત યાદ આવી! મને પોતાને જ ખબર ન હતી કે મારા હાથમાં કેટલાં ઝીણા સોપારી છે, પણ મેં ધાર્યું કે બે સોપારી હોવા જોઈએ. પણ ઉષાએ કહ્યું કે ત્રણ, અને નીકળ્યા પણ ત્રણ! ઉષાનો હાથમાં ત્રણ હતા ને મેં કહ્યું કે દો. બને વખત 'હું હાર્યો અને ઉષા જીતી.' ઉષા પરેખર જીતી કારણ કે આજે પણ, એણે રૂપકેમાં ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે પ્રમાણે, અમે બે નહિ, પણ ત્રણ નીકળ્યાં છીએ; અમારે ઘરમાં પણ, પહેલાંની 'ન–જેમ,' વ્યાકરણનાં ત્રણે લિંગોનો તેમજ પુરુષોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે!

ઉષા: "શરદભાઈ! આમ કરીએ તો શું? કોઈ વિધિ જ ન કરીએ, પણ એને બદલે ફક્ત જાહેર કરીએ કે અમને હવે પરણેલાં ગણવાં! અને .... (ઉષાએ કંઈક લહેકા સાથ બોલવા માંડયું:) એમ જાહેર ન કરીએ તો પણ શું? થોડા વખતમાં જનતા તે જાણવાની જ છે ને? અને ન જાણે તો પણ શું? આપણે ક્યાં લોકોને બતાવવા ખાતર બધું કરીએ છીએ?!

શરદ: "હા, આ પણ કંઈ તદ્દન ખોટું નથી. આ ચર્ચા કરવાનો મારો લગભગ એ જ ઉદ્દેશ હતો... ચલો ભાઈ! હવે મારે જવું જ જોઈએ, નહિ તો (શરદે ગાવા માંડયું:) રાંધેલું ઢંકાઈ જશે ને મારી વાત 'ખરી' થઈ જશે! ચાલો ઉષાબહેન! સાહેબજી."

મેં કહ્યું: "એઈ, મને તો સાહેબજી કર!"

શરદ: "ઉષાબહેનને કરી તેમાં તું આવી ગયો."

મેં કહ્યું: "ના, મને સાહેબજી કરે તેમાં ઉષા આવી જાય.—અર્ધાંગના!"

શરદ: "પહેલાં એમ હતું, આજે સ્રીસન્માનના જમાનામાં એ નહિ ચાલે!"

નવદીક્ષિત

[નવદીક્ષિતોના ક્ષેમાંયાર્થનાં સાથે]

તનસુખ ભટ્ટ

સાંતી લઈ ખેડુત ખેતરેથી
પાછો વળ્યો, ગશ ઉનાળો શીંગડે
દાંઢા તણે. ખેતર છોડિયું ને
કાંધે થકી ધોંસરું ઊંચક્યું ત્યાં
માથું નમાવી બળદો છુટા થયા.

રોપી, પછી મૂંસરી એક છેડે
પૃથ્વી પરે, પૌરુષના પ્રતીક શો
પટેલ જ્યાં જાય, ફળી વિષે ત્યાં
દીઠો બેઠો, ઉજ્જ્વલ વસ્ત્રધારી
કો ભાવનામૂર્તિ સમો જુવાન.

આલિંગતા કેશ શિરે સુગંધી
ખશે દબાવેલ, સુનેરી સોહતા;
ધોબી-ધુયેલાં ગળીમાં ઝબોળ્યાં,
ઇસ્ત્રી ચીપેલાં, ઘડીઓ વળેલાં
વસ્ત્રો તહિં સંસ્કૃતિ-મેળ સૂચવે.

હસીને જુવાન તે
કહે "નથી કાંઈ જ કામ ધડકીનું
ને ખાટલાની તકલીફ કાજ શે ?"
પટેલ લીલો રજકો નીરીને
થાકેલ દેહે પછી ઓટલો ચડ્યા
ઈમે દઈ ભાગ જુવાન બેઠો
હતો તહિં તે પડખે ગયા ને
ધીમેશથી પાંગત કોર બેઠા.

"આવ્યા ભલે બાપુ, ભલે પધાર્યા"
મૂછો સમારી ઉચર્યાં પટેલ
એ કુલીનશેવી ફૂટડા જુવાનને.
"પટેલ છે આવક કેટલી ઘરે
ને આશરે કેટલું ખર્ચ આપનું ?
છે કર્જ કાંઈ તમને ? કહીયે
ગગાશિયો તોગ થકી દબાવે ?"

ને કર્જની વાત દીધી દબાવી
"હું તો કહું છું" વદિયો જુવાન
ઉત્સાહથી, "આ દુનિયા બધી યે
વ્હેંચાઈ છે શોષિત—શોષકોમાં
ગરીબને નિત્ય નવેથી ચૂસવા
દબાવવા સ્થાપિત સૌ હિતો ચહે
પૂંજીપતિઓ કરવા મજાહ
સામ્રાજ્યવાદી બળ કેરી સોડ
શોધે હમેશા નિજ સાથ કાજે
આ ધર્મ-ધંધા કરનાર બ્રાહ્મણો
છે સર્વ ખંધા, સહુ સ્વાર્થ સાધુઓ
ગરાસિયા તો નરમાખ જાણવા
ને વાણિયાઓ ચુસતા જળો બની"

પટેલ આશ્ચર્ય થકી મુંઝાઈ
અજ્ઞાનતા-ભાન થકી દબાઈ
શબ્દો-નવાથી વળી ગૂંચવાઈ
સુણી રહ્યા સંસ્કૃત પાર્વની ગિરા
યથા સુણે વ્યાસ તણી કથાને
શ્રદ્ધા તણી કારી પડી ન કેવી
ધીમે ધીમે પાંપણીઓ બિડાઈ
બે ચાર ઝોકાંય લીધાં ધીમેથી
તંદ્રા મહીં શબ્દ સુણે છ છૂટા

"સૌ શોષિતો પીડિત ક્રાન્તિ ભવ્ય,"
ત્યાં એક મોટું વળી ઝોકું આવિયું

'આતા! હવે વાળુ થયું તૈયાર'—
ની બૂમથી બે જણ જાગિયા તહીં
વિચાર ને ભાષણમાં વહેન
જુવાન ને એ ઘરનો ધણી જે
મજૂરીથી નીંદરમાં મળ્યો હતો

"લ્યો વાળુ થયું ત્યાર" વદ્યા પટેલ
"ના જાવું છે પાછું શહેર માંહી
સભા વિષે ભાષણ બીજું આપવા"
કહી ઊઠ્યો એકલ એ જુવાન

ટિકિટ કાઢી પછી સ્ટેશને જઈ
કૈં યાદ આવ્યું, સહસા વળ્યો તે
પ્યાલા અને કીટલીની દિશામાં
ઉત્સાહમાં, ધ્યેય તણા પ્રચારમાં
ભૂલ્યો હતો પેય, અડાડ્યું હોઠથી

પીધી છતાં ચિત્ત પ્રસન્ન ના થયું,
ને ખેદનું કારણ કાંઈ ના જડ્યું.
શાસ્ત્રીય રીતે, કરતા પૃથક્કૃતિ

અમેરિકાની ખેતી અને ખેડૂત

[એક પત્ર]

પુરુષોત્તમ જે. પટેલ બી. એ.જી.

અત્રે (અમેરિકા) આવ્યાં પહેલાં આ દેશના ખેડૂતની આબાદી વિષે ઘણી વાતો સાભળી હતી. તેમાં કેટલીક અતિશયોક્તિવાળી પણ હતી, જેવી કે હિમના વખતે કપાસના ખેતરોને ગરમ કામળીઓથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે! તપાસ કરતાં જણાયું હતું કે આ બીના સત્ય નથી. આયોવા સ્ટેટમા ઘણાં ફાર્મ જાતે જોવાનો લાભ મને મળ્યો, અને અહીંના ખેડૂતની સ્થિતિ જાણવાનો પણ લાભ થયો. ખરેખર, સુખી અને આબાદ ખેડૂત એ દેશનુ ગૌરવ છે. જગતભરના સર્વ દેશોમાં આ દેશની જાહોજલાલી પ્રથમ પંક્તિએ ગણાય છે, અને તેમાં ખેડૂત શો ભાગ ભજવે છે એ જાણવાની ઉત્કંઠા હરકોઈને થાય. અત્રે આવ્યા પછી મે જે કાંઈ જોયુ અને જાણ્યુ તે આપની જાણ માટે નીચે આપુ છુ:—

આ દેશ વિસ્તારમાં ઘણો મોટો છે. એનુ ક્ષેત્રફળ આપણા દેશ કરતાં લગભગ બમણું છે અને ખેડાણ જમીન અઢીગણી છે. દેશ નવો હોઈ જમીનમાં કસ પણ સારો છે, જેથી થોડી મહેનતે અને ઓછા ખર્ચે સારો પાક લેઈ શકાય છે. દેશના હવામાન તથા વરસાદપાણી પણ ખેતીને ઘણા અનુકૂળ છે. વરસાદ જોઈતા પ્રમાણમાં નિયમિત થાય છે.

શિયાળામાં અતિશય ઠંડી પડતી હોવાથી ખેતીને નુકસાન કરતાં જીવજંતુઓ અને રોગનાં બીજનો મોટે અંશે નાશ થાય છે, જેથી ખેડૂતને તે બાબતનો બહુ ઉપદ્રવ થતો નથી. ઉનાળામા ગરમી ૧૦૦° એફ. સુધી દેશના મોટા ભાગમા જતી હોવાથી સૂર્યના તાપથી ધરતીને થતા ફાયદા પણ મળે છે. આપણા ત્યાંની માફક અત્રે વર્ષાઋતુ નામની ઋતુ જ નથી. વરસાદ બારેય માસ વરસે છે. શિયાળામા તે બરફના રૂપે વરસે છે. એપ્રિલ તથા મે માસમાં સારા પ્રમાણમા થાય છે. જ્યારે જુલાઈ ઑગસ્ટ એ કોરા મહિના ગણાય છે. માર્ચ એપ્રિલમાં જમીન પરનો બરફ ઓગળી જાય છે, અને ત્યાર બાદ તેમાં વાવણી કરવામાં આવે છે. ગુજરાતના ખેડૂતની સામાન્ય માન્યતા છે કે હિંદુસ્તાનની ધરતી એ કાચું સોનું છે પરંતુ અત્રેની સ્થિતિ સાથે સરખાવતા એ ખ્યાલ અને અભિમાન ખોટાં ઠરે છે.

હરકોઈ દેશની માફક અત્રે પણ જમીન અને હવામાન સર્વત્ર એકસરખા નથી, પરંતુ પ્રાન્તવાર તેમાં ફેર પડે છે. મને જે જોવાનુ અને જાણવાનું મળેલુ છે તે આયોવા સ્ટેટ અને તેની આસપાસના પ્રદેશને લગતુ છે. આ દેશમા આ મુલક ખેતી માટે સારો ગણાય છે અને એથી કરીને ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ સારી છે.

દેશના મુખ્ય પાકો—મકાઈ, કપાસ, ઘઉં, ઓટ, બાર્લી, તમ્બાકુ, શેરડી, શાકભાજી અને ફળફળાદિ છે. પકવેલાં ધાન્યનું મોટું પ્રમાણ જાનવરોના ખોરાક તરીકે વપરાય છે, અને એમને હૃષ્ટપુષ્ટ કરી બજારોમાં વેચવામાં આવે છે. પ્રજા માંસાહારી હોઈ આ જાનવરોનો મોટો ઉપાડ થાય છે, જેમાં ડુક્કર, બળદ અને ઘેટા મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત દૂધ માટે ગાયો અને ખેતી માટે ઘોડા પણ ઉછેરવામા આવે છે. દૂધ માટે ગાય સિવાય બીજુ જનાવર જોવામાં

આવતુ નથી. ગાયનું દૂધ ભેંસના દૂધ જેટલુ પુષ્ટિકારક હોતુ નથી પરંતુ પ્રમાણ સારું હોય છે. સાધારણ ગાય એક દિવસનું ૩૦-૩૫ પાઉન્ડ દૂધ આપે છે, જ્યારે સારી ગાય ૫૦-૬૦ પાઉન્ડ દૂધ આપે ખરી. શહેરમાં દૂધ અઢી આને પાઉન્ડ અને સામાન્ય એક રૂપિયે પાઉન્ડ વેચાય છે, જે ખાવાની બીજી ચીજો કરતાં સસ્તી ગણાય. ગાયમાંથી કસ ઓછો થવા માંડે એટલે એને કતલખાને વેચી દેવામાં આવે છે, જેથી આર્થિક દષ્ટિએ એમાં સારો ફાયદો થાય છે. દિનપ્રતિદિન ઘોડાનો ઉપયોગ ઘટતો જાય છે અને એને બદલે ટ્રેક્ટરનો વપરાશ વધે છે. આ સિવાય દરેક ખેડૂત મરઘા બતકા મોટા જથ્થામાં ઉછેરે છે અને એના વેચાણમાંથી થોડી આવક પ્રાપ્ત કરે છે.

ખેતી આબાદ હોવા છતાં જમીનની કિમ્મત આપણા ત્યાંની માફક આકરી હોતી નથી. સાધારણ પ્રકારની જમીન એકરે સો (૧૦૦) ડોલરના ભાવે (રૂપિયા ૨૭૫) વેચાતી મળે છે. મહેસૂલનો દર પણ આકરો નથી. આખા સ્ટેટનો સરેરાશ દર ૯ ડોલર આવે છે. એક ડોલર વટાવીએ તો પોણા ત્રણ રૂપિયા મળે પરંતુ તેની બજાર, ચીજ ખરીદવાની શક્તિ આપણા ત્યાંના એક રૂપિયા બરાબર ગણી શકાય. ખેતીને અંગે, ખપ પૂરતી મૂડી અત્રેની બેન્કો ખેડૂતને ૭ ટકાના વ્યાજે ધીરે છે, જેથી નાણાં મેળવવામાં બિલકુલ હાડમારી પડતી નથી. ખેડૂતની પ્રામાણિકતાનું ધોરણ ઊંચું હોઈ નાણાં પતાવવામાં અડચણ આવતી નથી, અને એથી કરીને પરસ્પરનો સંબંધ જળવાઈ એકમેકને લાભદાયી નીવડે છે.

જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં દેશની વસ્તી ઓછી હોઈ અને ખાસ કરીને ખેતીનો ધંધો કરનારાઓની સંખ્યા કમી હોવાથી સામાન્ય રીતે એક ફાર્મ સરેરાશ ૧૫૦ એકરનું હોય છે. આખું ફાર્મ એક જથ્થામાં હોય છે જેથી મશીનરી વાપરવાનું અનુકૂળ પડે છે. ખેડૂત કુટુમ્બ સહિત ફાર્મ પર ઘર બાંધીને રહે છે. આ ઘર પાકાં અને કાયમી રહેઠાણ માટેનાં હોય છે અને તેમાં બધી સગવડ કરેલી હોય છે.

આપણા ત્યાંની માફક અત્રે ગામડાં જેવી સંસ્થા જોવામાં આવતી નથી. એક શહેરથી બીજે શહેર જઈએ તો ખેતરે ખેતરે મકાનો જોવામા આવે. આમ એકબીજાથી વિખૂટા રહેવાથી માંહેમાંહે વિખવાદ અને ઇર્ષ્યા જવલ્લે જ થાય છે; એથી પોતાનું કામ બગાડી કોર્ટમાં દોડાદોડ કરવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવે છે. બાળકોના અભ્યાસ માટે દર ચાર ચોરસ માઈલે એક નાની સ્કૂલ અને દર વીસ ચોરસ માઈલે એક મોટી સ્કૂલ એમ સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. દરેક ફાર્મને તારની વાડ કરેલી હોય છે, એટલે એક બીજાનાં ઢોર પોતાની હદની બહાર જઈ શકતાં નથી અને તેથી પાકને નુકસાન થતુ નથી.

ખેતીનુ સર્વ કામ મુખ્યત્વે ટ્રેક્ટર વડે કરવામાં આવે છે. મશીનોની બનાવટ એવી કરવામાં આવી છે કે હરકોઈ કામ, જેવું કે ખેડવું, કરબ દેવી, દેફાં ભાંગવા, ઓરણી કરવી, કરબડી દેવી, કાપણી, મશળવાનું કામ વગેરે એક જ માણસ એકલે હાથે કરી શકે છે. એક માણસ બીજા ફાલતુ એક જ મજૂરની મદદથી વર્ષની ૧૫૦ એકર જમીન ઉથલાવી શકે છે. ખેતીમાં મજૂર કરવા આ દેશમા પાલવે એમ નથી, કારણ કે એક દિવસનો ઓછામાં ઓછો રોજ ત્રણ ડોલરનો હોય છે, આથી કરીને મજૂરીનું બધુ કામ મશીનરીથી લેવાય છે. મશીન વાપરવાથી હાડમારીનુ કામ મટેવાઈથી, ઝડપથી અને સસ્તું થાય છે. આ દેશની ખેતીની આબાદીના મુખ્ય કારણોમાં મશીનરીને એક સ્થાન આપી શકાય. મશીનરી વાપરવામાં

શરૂઆતમાં મોટી મૂડી રોકવી પડે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી એ દેશમાં જ બનાવવાની હોય ત્યાં સુધી તે એકંદરે નફાકારક છે. મશીનરી બનાવનાર કારીગર પોતાની રોજીમાંથી તે ખેડૂતનો માલ ખરીદે છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ, પોતાની સ્થિતિ સારી હોઈ, ભાવ પણ સારો આપે છે. મશીનરી ચલાવવા માટે તથા તેના સમારકામમાં અત્રે કાંઈ મુશ્કેલી આવતી નથી. કારણ કે ખેડૂતને ખેડ ઓરણી વગેરે શીખવાનું હોય છે તેની સાથે આ પણ પ્રથમથી જાણવાનું હોય છે, અને તે શીખવાય છે. અત્રેના ખેડૂતને ખેડૂત કહેવો કે મિકેનીક કહેવો એ ઠરાવવું ઘણું અઘરું કામ છે. દરેક ફાર્મ પર એક નાની વર્કશોપ હોય છે જેમાં સુથારી-લુહારી કામનાં બધાં હથિયાર રાખવામાં આવે છે અને ખેડૂત તે વાપરી જાણે છે.

આ દેશના સમાજમાં આપણી માફક નાતજાતના વિભાગ નથી જેથી કરીને ગમે તે માણસ ગમે તે ધંધો કરી શકે છે. વકીલ, ડૉકટર અને સરકારી અમલદારીનો ધંધો ચઢિયાતો અને હજામ, મોચીનો ઊતરતો એવી માન્યતા લોકોમાં જરા પણ નથી. પ્રામાણિકપણે જે ધંધામાં પોતાની રોટી કમાવાય તે બધા ધંધા સારા અને સરખા ગણાય છે. પાદરીના દીકરાને હજામ કે મોચીનો ધંધો કરવામાં કાંઈ નાનમ લાગતી નથી. આથી કરીને ખેડૂતનો ધંધો હરકોઈ જણ કરી શકે છે. ધંધાની શરૂઆત માટે જો સંયોગો અનુકૂળ હોય તો ખેતીવાડીની કૉલેજમાં જઈ તેનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રથમ મેળવે. વેકેશનના સમય દરમિયાન કોઈ ફાર્મ પર રહી મજૂર તરીકે કામ કરે જેથી ખેતીનું વ્યવહારૂ જ્ઞાન મેળવે અને સાથે સાથે થોડી આવક પણ પેદા કરે. અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ પ્રથમ ભાગે ખેતી શરૂ કરે જેમાં રહેવાનું ઘર, મશીનરી, બીજું રાચરચીલું અને થોડી મૂડી જમીન માલિક તરફથી મળે છે. પાછળથી મૂડી ભેગી થતાં પોતે ફાર્મ ખરીદ કરે અને સ્વતંત્ર પોતાનો ધંધો ચલાવે. જેઓને કૉલેજમાં જવાનો લાભ નથી મળતો, તેઓ શરૂઆતથી કોઈ ફાર્મ પર મજૂર તરીકે કામ કરે. ત્યાં પૂરતો અનુભવ મેળવી ભાગે ખેતી શરૂ કરે, અને પાછળથી મૂડી ભેગી થતાં પોતાનું આગવું ફાર્મ ખરીદ કરે. શરૂઆતમાં જોઈતી મૂડી, જમીન અવેજમાં મૂકી, વેપારીઓ અથવા બેન્કો તરફથી વ્યાજે મેળવી શકે છે.

આ દેશની ખેતીની આબાદીનાં ઉપર દર્શાવેલાં કુદરતી અને અન્ય મુખ્ય કારણો ઉપરાંત, ખેતીના માલની બજારમાં ઊપજતી કિંમત, એ પણ એક મહત્ત્વનું કારણ ગણી શકાય. આખા દેશના ધંધાદારી ભાગનો ફક્ત પાંચમો ભાગ ખેતીમાં રોકાયેલો છે, જ્યારે બાકીના ચાર ભાગ હુન્નર ઉદ્યોગ વેપાર વગેરેમાં કામ કરે છે. દેશના વેપાર ઉદ્યોગ પણ ધમધોકાર ચાલતા હોવાથી કારીગર લોકને સારી રોજી મળે છે. સામાન્ય કારીગર અથવા મજૂર ઓછામાં ઓછા માસિક ૧૦૦ ડૉલર (૨૭૫ રૂપિયા) કમાય છે. આમ આવક સારી હોવાથી તે પોતાની જરૂરિયાતની ચીજો પૂરતા પ્રમાણમાં ખરીદે છે અને ભાવ પણ સારો આપે છે.

ખેતી અને કુટુમ્બનિર્વાહ ઉપરાંત ખેડૂતને માથે બીજો આર્થિક બોજો હોતો નથી. પોતાના આખાએ જીવન દરમિયાન, લગ્ન કે મરણ પાછળ કરવામાં આવતા સામાજિક ખર્ચના બોજામાંથી તે તદ્દન મુક્ત હોય છે. સાધારણ માણસને મરણ પાછળ આશરે ત્રણસો ડૉલરનું ખર્ચ થાય પરંતુ લગ્ન પછવાડે એક પાઇનું પણ ખર્ચ થતું નથી. દીકરા-દીકરીનાં લગ્ન અર્થે માબાપને કાંઈ કરવાનું હોતું નથી. એની જવાબદારી પરણનાર યુવક-યુવતીને

માથે હોય છે. એમા પણ એઓને સો ડોલરથી વધારે ખર્ચ થતો નથી. સ્થિતિ સારી હોય તો કુટુમ્બ તથા મિત્રમડળને એકાદ જમણુ આપે બીજુ, સમાજ કેળવાયેલો હોઈ સામાજિક અથવા કૌટુમ્બિક કલેશકકાસ ઘણા જ ઓછા થાય છે જેથી અદાલતો પાછળ થતા ખર્ચમાંથી તે મુક્ત રહે છે.

બાળકોની કેળવણીનો ખર્ચ પણ ઘણો જ હળવો હોય છે. મૅટ્રિક સુધીની કેળવણી મફત અપાય છે, તે ઉપરાંત પુસ્તકો તેમજ અન્ય સાહિત્ય ઘણે સ્થળે શાળા તરફથી જ પૂરા પાડવામાં આવે છે. કૉલેજમા આવ્યા પછી વિદ્યાર્થી પોતાના ખર્ચની રકમનો મોટો ભાગ પોતે મહેનતમજૂરી કરી કમાઈ લે છે.

વિદ્યાર્થીઓના ૯૦ ટકા ઉપરાંતનો ભાગ વૅકેશનમાં ફાર્મ કે ફૅક્ટરીમાં મજૂર તરીકે કામ કરે છે અને સારી રોજી મેળવી શકે છે. આ સિવાય જો પોતાના બાપ પાસેથી નાણાં લેવાં પડે તો તેનો જુદો હિસાબ રાખે છે, જે પોતે કમાતો થાય એટલે તે પાછાં વાળે છે.

ખેતીના ધંધાના વિકાસ અંગે રાજ્ય તરફથી કેળવણી, સંશોધન અને પ્રયોગો પાછળ અઢળક નાણાં વપરાય છે. જે ખેતીવાડી કૉલેજમા હું અભ્યાસ કરુ છું તેનું વાર્ષિક ખર્ચ એક કરોડ રૂપિયા આવે છે, જ્યારે આપણે ત્યા મધ્યસ્થ તથા પ્રાન્તિક સરકારો તરફથી આખાય દેશ માટે એક કરોડ અને દશલાખ રૂપિયા ખેતીવાડી પાછળ ખર્ચાય છે. અમારી જેવી ખેતીવિષયક કૉલેજો આ દેશમાં ૪૦–૫૦ જેટલી હશે. તે ઉપરાંત સંશોધન અને પ્રયોગનાં ક્ષેત્ર તો જુદાં આ સિવાય સરકારી અમલદારો તરફથી ખેડૂતને જરાય ત્રાસ થતો નથી જો કોઈ પ્રસંગે ખેડૂતને તેઓ સાથે કામ પડે તો તેની પ્રત્યે તોછડાઈ અને અપમાનપૂર્વક વર્તવામાં આવતુ નથી વિશેષમાં, સરકારી અમલદારોમાં લાચ રૂશ્વતની બદી અહીં જોવામાં આવતી નથી જેથી સર્વે કામો આખાય સમાજને લાભકારક થાય એવી રીતે કરવામા આવે છે.

ઉપરના વર્ણનથી સમજી શકાશે કે આ દેશની ખેતીની આબાદીમાં કુદરતી હાજતો, સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યઅમલ ઘણો જ અનુકૂળ અને અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આને લઈને ખેડૂતની આર્થિક ઉન્નતિ ઘણી જ સારી થવા પામી છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની સહાયથી તૈયાર કરવામાં આવેલાં શરીરસુખના સાધનો તે સંપાદન કરી શકે છે અને તે વડે જીવન સુખમય બનાવે છે.

ખેડૂતના જીવનની ખરી પરિસ્થિતિનો તાદૃશ અનુભવ મળે એ હેતુથી મારા એક મિત્રનું આમંત્રણ સ્વીકારી એમના ફાર્મ ઉપર ત્રણ દિવસ મેં ગાળ્યા હતા. મારા મિત્રના પિતા મિ. નીલ રાસમુસેનનો જન્મ ડેન્માર્ક દેશમાં એક ગરીબ કુંભાર કુટુમ્બમાં સને ૧૮૭૦ની સાલમાં થયો હતો. ૨૦ વર્ષની નાની વયે વખાના માર્યા તેઓ આ દેશમાં નસીબ અજમાવવા આવ્યા હતા. ન્યુયૉર્ક બંદરે ઊતર્યા ત્યારે એમની પાસે ૫૦ ડૉલરથી વધારે મૂડી ન હતી.

અત્રે આવ્યા પછી શરૂઆતમા પોતે એક ખેડૂતના ફાર્મ ઉપર, રહેવા ખાવા ઉપરાંત વાર્ષિક ૫૦ ડૉલરના પગારથી મજૂર તરીકે રહ્યા હતા. આમ સાત વર્ષ નોકરી કર્યા પછી, પોતે ભાગે ખેતી શરૂ કરી હતી અને ત્યાર બાદ મૂડી ભેગી થતા પોતાની આગવી જમીન

ખરીદી હતી. હાલ એમની પાસે ૨૦૦ એકર જમીન એક જથ્થે છે. ખંતથી મહેનત કરી આ ધંધામાંથી હાલ એમણે ૫૦,૦૦૦ ડૉલર (રૂ. ૧૩૭૫૦૦) ની પૂંજી પેદા કરી છે. એમને સંતાનમાં ત્રણ દીકરા અને ચાર દીકરી છે, જેમાંનાં એક મોટો દીકરો અને દીકરી પરણેલાં છે અને અલગ રહે છે. પત્ની સ્વર્ગવાસી થયેલ હોવાથી એક મોટી દીકરી ઘર સંભાળે છે અને બાકીની નાની બે નજીકના શહેરમાં કારકૂનની નોકરી કરે છે. એક દીકરો મારી સાથે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે અને સૌથી નાનો સત્તર વરસની ઉંમરનો બાપને ખેતીમાં મદદ કરે છે. આ બધાંએ મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરેલો છે.

આમ એક દીકરાની મદદ વડે મિ. રાસમુસેન એકલે હાથે ૨૦૦ એકર જમીન ઉથલાવે છે. એમણે આધુનિક સર્વ પ્રકારની મશીનરી વસાવેલી છે. આમાં બે ટ્રેક્ટર, બે મોટર, એક મોટર-ખટારો અને બીજી સર્વે નાનીમોટી મશીનરી હતી. હાલ મોસમ ચાલતી હોવાથી એક વધારાનો માણસ ખાવાપીવા ઉપરાંત માસિક ૪૦ ડૉલરના પગારે રોકેલો છે. આ સિવાય વેકેશનના ત્રણ મહિના મારા મિત્ર એક વધારાના મજૂર જેટલી મદદ કરશે.

ફાર્મ પર પોતાને રહેવા માટે એમણે ૫૦૦૦ ડૉલરના ખર્ચે એક સુંદર મકાન બાંધેલું છે. પીવાના પાણી માટે બોરિંગ કરી કૂવો કરેલો છે અને તેમાંથી પવનચક્કી અને પંપથી ઊંચે ટાંકીમાં પાણી ચડાવવામાં આવે છે. આ ટાંકી દ્વારા આખા મકાનમાં દરેક મજલે પાઈપથી પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે. ઘરમાં ફ્લશ (Flush) સીસ્ટીમવાળું સંડાસ હતું અને તેને માટે સેપ્ટિક ટૅન્ક (Septic tank) પણ બાંધેલું હતું. દસ માઈલ પર આવેલા પાસેના શહેરમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ મળતો જેના વડે આખા મકાનમાં બત્તી તથા બીજી નાની મશીનરીઓને પાવર પૂરો પાડવામાં આવતો. મકાનમાં આધુનિક સર્વ ચીજો વસાવવામાં આવી હતી, જેવી કે રેડિયો, ટેલિફોન, ફ્રિજીડેર, ઈલેક્ટ્રિક વૉશિંગ મશીન, ઈલેક્ટ્રિક પૂંજો વાળવાનું મશીન; દૂધ પીલવાનો સંચો, ઈલેક્ટ્રિક ઈસ્ત્રી તથા ઈલેક્ટ્રિક ટોસ્ટર વગેરે હતાં. ફર્નિચર પણ ઘણા જ ઊંચા પ્રકારનું હતું અને દરેક રૂમમાં ગાલીચા અને શેતરંજીઓ પાથરેલાં હતાં.

રસોડામાં રાંધવાનો ચૂલો પણ એક મશીન જેવો જ હતો જેની કિંમત આશરે એક હજાર જેટલી હતી. ટૂંકમાં કહું તો એકંદરે, આપણે ત્યાં એક હજારના માસિક દરમાયા વાળા ઑફિસરને ત્યાં જેટલી જોગવાઈ હોય એના કરતાં આ મકાનમાં મને વધારે અને ઊંચા પ્રકારની સાધનસામગ્રી જણાતી હતી.

આ ઉપરાંત ઘરનાં બારીબારણાંમાં બારીક તારની જાળીઓ મઢેલી હતી જેથી મકાનની અંદર માખી તથા અન્ય જીવજંતુઓ પ્રવેશી શકે નહિ. શિયાળામાં દરેક રૂમમાં ગરમ હવા પૂરી પાડવા માટે ઘરમાં એક મોટી ભઠ્ઠી બાંધવામાં આવેલી હતી. ઘરના આંગણામાં એક સુંદર લૉન હતું અને પાછળના ભાગમાં શાકભાજી અને ફળોનો બગીચો હતો. આમાંથી તેમને આખા વરસનું શાક મળી રહેતું. આ ઉપરાંત એક સુંદર બાગ પણ લૉનની કોરે કરેલો હતો. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે 'આબાદ ખેડૂત જીવન' કેટલું સુખી અને રસમય ગુજારે છે. છોકરીઓને શાળામાં ગાયન-વાદન શીખવે છે અને તેના ઉપયોગ માટે ઘરમાં

એક મોટું પિયાનો વાજિંત્ર પણ હતું. ઘરના બગીચામાં બે પાળેલી મધમાખના પૂડા પણ રાખવામાં આવ્યા હતા.

અજાયબી પમાડે એ બીના મને એ લાગી કે આટલી સાહ્યબીનાં સાધનોનો ઉપભોગ કરતાં છતાં ઘરકામ માટે એક પણ નોકર ન હતો, તેમજ ખેતીનું કામ પણ બધું તેઓ બધાં જાતે જ કરતાં. ઢોરોની કોઢમાંથી વાસીદું કાઢવાનું કામ પણ મિ. રાસમુસેન અને તેમનો દીકરો પોતે કરતા. તેઓ સવારમાં પાંચ વાગે ઊઠી કામે લાગતા તે સાંજના આઠ વાગ્યા સુધી કોઈ ને કોઈ કામમાં રોકાયેલા રહેતા.

ફાર્મ પર ૨૦૦ ડુક્કર, ૪૦ બળદ, ૮૦ મરઘાંબતકાં, ચાર ઘોડા, ચાર ગાય વગેરે જાનવર હતાં. આ બધાં માટે તથા મશીનરી રાખવા માટે ફાર્મ પર નાનાં નાનાં મકાન બાંધેલાં હતાં. આ મકાનોમાં આશરે ૧૦,૦૦૦ ડોલરની મૂડી રોકેલી હતી, તેમજ બધી મશીનરીમાં થઈ તેટલી જ બીજી ૧૦,૦૦૦ ની રકમ રોકેલી હતી. આ સિવાય રીપેર કામ માટે એક નાની વર્કશોપ પણ હતી, જેમાં સુથારી–લુહારીકામનાં નાનાંમોટાં સર્વ ઓજાર રાખેલાં હતાં. જાનવરોના ઔષધ ઉપચાર માટે પણ સગવડ રાખવામાં આવેલી હતી. જેટલાં સુખી અહીંનાં માણસો જણાય છે તેટલાં જ સુખી જાનવર પણ માલમ પડે છે. એમને પુષ્ટિકારક ખોરાક અને સારી માવજત મળે છે. મિ. રાસમુસેનનો મોટો દીકરો ઇન્જેક્શન દેવાનું કામ શીખેલ છે અને તેનો પરવાનો ધરાવે છે જેથી જ્યારે રોગ ફાટી નીકળે છે ત્યારે પોતે જ બધાં જાનવરને બજારમાંથી દવા ખરીદી ઇન્જેક્શન આપે છે. ફાર્મ પર ચાલુ વરસે મકાઈ, ઘઉં, ઓટ, બાર્લી તથા ઘોડાઘાસ (લુસર્ન) નો પાક લેવામાં આવ્યો છે. આ સર્વ ચીજો જાનવરના ખોરાક માટે પકવવામાં આવે છે અને તેમને હષ્ટપુષ્ટ કરી બજારમાં વેચે છે. આ વરસે એઓ દસેક હજારની સાલ પકવશે જેમાંથી ખર્ચ જતાં ત્રણેક હજારનો ફાયદો કરી શકશે.

આ સર્વ વિગતમાં એક વસ્તુ એ તરી આવતી હતી કે 'અહીંનો' ખેડૂત પોતાની કમાણીમાંથી પોતાના અને કુટુમ્બના જીવનસુખ માટે સારી રકમ ખર્ચે છે. ભવિષ્યમાં પોતાના વારસો માટે અથવા સામાજિક વરાઓ માટે મૂડી ભેગી કરવાની ચિન્તા કે કાળજી તે કરતો નથી. સંતાનોને સારી કેળવણી અને તંદુરસ્તી એ બે ચીજ મુખ્યત્વે વારસામાં આપે છે. બચત રહેલી મૂડી કાં તો જમીન ખરીદવામાં અથવા ખેતીનાં સાધનો સંપાદન કરવામાં ખર્ચે છે અને કેટલાક બેન્કમાં ખાતું ખોલી થોડી રકમ જમા પણ કરે છે. પોતાનાં બાળકોને વારસામાં મોટી મિલકત આપી તેમને પરાવલમ્બી ન કરતાં, તેઓ પોતાની અક્કલ હોશિયારીથી, શરીર તથા બુદ્ધિને બરાબર કસી, સ્વાશ્રયી બને અને પોતાનું જીવનનાવ પોતે જ હંકારતાં શીખે, એ સામાજિક ધોરણ હરકોઈ પ્રજાને પ્રગતિને પથે દોરનારું નીવડે એ સ્વાભાવિક છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી આ ગુણ આપણા લોકો માટે અનુકરણીય છે જે આપણી ભાવિ પ્રજાને ઉન્નતિને માર્ગે દોરવામાં જરૂર લાભદાયી નીવડે, એમ મને લાગે છે.

દર રવિવારે આખો દિવસ કામ બંધ રાખવામાં આવે છે. સવારે દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે અને બપોર પછીનો સમય મિત્રમંડળને મળવા જવામાં ગાળે છે. રવિવાર સિવાય બાકીના બધા દિવસોએ ટાઈમટેબલ પ્રમાણે ગોઠવેલું બધું કામ નિયમિત રીતે કરવામાં આવે.

છે અને કોઈપણ એક ઘડીભર નવરું લાગે નહિ હું મહેમાન તરીકે ગયેલો પરન્તુ મારી સાથે ઘેરે રહેવા કરતાં તેઓ મને સવારસાંજ ફાર્મ પર લઈ જતા. અહીં તેઓએ મને ઘોડા હાંકતાં અને ટ્રેકટર ચલાવતાં શીખવ્યું હતુ. કુટુમ્બનાં બધાં માણસો મમતાળુ અને હેતાળ હતાં અને મારી પરોણાગત ઘણા જ પ્રેમથી કરી હતી. વૃદ્ધ રાસમુસેન આપણા ગામડાના ખેડૂતની માફક ઘણાં જ સાદા અને ભોળા દીલના હતા. મારા પૂછવાથી, એમના જીવનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એમણે ઘણી જ સરળતાથી કંઈપણ છુપાવ્યા સિવાય કહ્યો હતો. રવિવારને દિવસે બપોરે, દેવળના પાદરી તથા પોતાના પાંચછ ખેડૂત મિત્રોને, મને મળવાને, કુટુમ્બ સહિત નોતર્યાં હતા. હું ઘણા જ દૂરના દેશમાંથી આવતો હોઈ તે સર્વ મને જોવા તથા મળવાની ઉત્સુકતાએ આવ્યા હતા. બધાની સાથે ત્રણ કલાક વાતો કરી હતી અને તે દરમિયાન તેઓએ મને આપણા દેશ વિષે ઘણા જ બુદ્ધિમાન પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. ભણેલો ખેડૂત પોતાના દેશ અને ક્ષેત્ર બહારની બાબતોમાં કેટલો રસ અને જ્ઞાન ધરાવે છે એ અનુભવ મને આ લોકોને મળવાથી થયો.

ત્રણ દિવસને અંતે હું જ્યારે મારે સ્થળે પાછો આવવા નીકળ્યો ત્યારે વધુ રોકાવા ઘણો જ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો અને અંતે જણાવવામાં આવ્યુ હતુ કે ભવિષ્યમાં જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે આવવું અને જેટલા દિવસ રોકાવું હોય તેટલા દિવસ સુખેથી રહેવું.

ક્ષણિકતા

હરિલાલ ગો. પંડ્યા

ઘડી પ્હેલાં હતી આભે કેવી સુરખિ સુન્દર !
અરે ! એ ચિત્રના વર્ણો બ્હીલાયા શે અચાનક ?

બળી, બળી ને દિન તાપથી હું
પણું કદી સાગર તીર, ન્યહાળવા
સુરેખ ચિત્રો નભનાં સુશોભન–
દોરી રહી પટુકરે પ્રિય જેહ, સંધ્યા !
દેખી રંગો, દીલમાં પ્રશ્ન જાગે:
શું ના એને નિત્યતા રૂપ કેરી ?
થોડી વારે કાલિમાના પ્રવાહે
મળી જશે સુંદર ચિત્ર માધુરી !
સ્વરૂપ ના શાશ્વત કો' દિસે હા,
ખીલે, ક્રમે શીઘ્ર ખરી પડે સૌ;
ઉલ્લાસ આપી જગને અનેરો
ભળી જતાં સર્વ અનંત આરે !
તેજસ્વિતા રૂપ તણી વહંત,
કદી જતી કાજળ વ્હેનમાં ભળી:
પ્રકાશે પૂર્ણિમા આજે, અમાવાસ્યા કદી ખરી,
વસ્તુમાં વિશ્વની, શાને આવી ક્ષણિકતા ભરી ?

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિના વિકાસ સાથે ભૂગોળવિદ્યાનો વાસ્તવિક ખ્યાલ બદલાતો ગયો છે. ઉપસાગર, મહાસાગર, શહેરો અને ભૂશિરોનાં નામથી ભૂગોળવિદ્યાની વિષયમર્યાદા બંધાતી નથી. આધુનિક સમયમાં માનવજીવનના પ્રત્યેક અંગનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી થઈ રહ્યો છે. માનવજીવનના વિકાસમાં જેટલો માનવ પોતે આધારભૂત છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેના સંયોગો જીવનના ઘડતરમાં પોતાનો ભાગ અચૂક રીતે ભજવે છે. માનવ પોતે પોતાનું જીવન જેમ જેમ વિકસાવે છે તેમ તેમ પોતાની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ઉપર કાબૂ મેળવતો જાય છે, અને પોતાના વિકાસના જીવનને અનુકૂલ બનાવતો જાય છે; સાથે સાથે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની પણ એ જીવનના ઘડતર પર અસર થતી જાય છે. કુદરતનાં બળોને વશ થવાની, એને અનુકૂલ બનવાની માનવને ફરજ પડે છે. પૃથ્વીનાં—સૃષ્ટિનાં—પ્રાકૃતિક બળો અને એને વશ કરવા મથતું અને વશ થતું માનવજીવન—આ બે બળોની લેવડદેવડનો અભ્યાસ એ ભૂગોળવિદ્યાનો વિષય છે.

પૃથ્વી એ માનવજાતનું નિવાસસ્થાન છે અને એ નિવાસસ્થાનની સર્વે દૃષ્ટિએ સમજ એના નિવાસીની સમજ વિના ભાગ્યે જ આવી શકે. આ કારણે, પૃથ્વી, તેમાં રહેલી સર્વે જડ અને ચેતન વસ્તુઓ એ સર્વેનો પરસ્પર સંબંધ સ્થાપી, કાર્યકારણ પદ્ધતિએ એકીકરણ કરવું એમાં ભૌગોલિક જ્ઞાનનું મહત્ત્વ છે. આપણી પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ એવું નિરાળું નથી કે જેથી ગ્રહો અને ઉપગ્રહો, સૂર્ય અને ચન્દ્ર આપણી સમક્ષ નિત્ય પ્રકાશી રહ્યા છે તેમને આપણા ભૌગોલિક અભ્યાસક્રમમાંથી નોખા કરી શકાય. આખા વિશ્વમંડળની માળામાં અનેક ગ્રહો સાથે પૃથ્વી તેના સ્થળે યોજાયેલી છે અને સર્વે ગ્રહો સાથે તેનો તેના જન્મકાળથી સંબંધ છે. સૂર્યમંડળમાં પોતાની ગતિએ પરિભ્રમણ કરતા સર્વે ગ્રહોમાં પૃથ્વી એક ગ્રહ છે. એટલે પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ જેટલું સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સ્વાવલંબી છે તેટલું જ સૂર્યમંડળના સંબંધમાં પરાવલંબી છે. આ દૃષ્ટિએ સૂર્યમંડળ અને ગ્રહમંડળમાં પૃથ્વીનું ચોક્કસ સ્થાન શોધી લેવું અને એ દ્વારા પૃથ્વી પર વસતા માનવનું સ્થાન સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક દૃષ્ટિએ સ્થાપિત કરવું એ પણ ભૂગોળવિદ્યાનો આગ્રહ હોવો જોઈએ.

માનવજાતિની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી એના આત્મરક્ષણના પ્રયત્નો શરૂ થયા. તેના જન્મ પહેલાં કેટલાય યુગોથી સર્જાયેલી પૃથ્વી પરની અનેક વસ્તુઓ સાથે માનવને રહેવાનું થયું. આવાં અપરિચિત બળો વચ્ચે માનવે પરિચિત વાતાવરણ એના શાન્તિભર્યા જીવન માટે ઊભું કર્યું. માનવશાસ્ત્રીઓ એ સર્જન તત્ત્વને બુદ્ધિ કહે છે; પ્રગતિવાદમાં (evolution) બુદ્ધિ અને માનવસંસ્કૃતિનો ત્યાં ઉદ્ભવકાળ થાય છે. 'વનસ્પતિ', જાનવરો, અન્ય પ્રાણીઓ, વરસાદ, વાયુ, તાપ અને ટાઢ એ સામે માનવે વિગ્રહો કર્યા અને ક્રમે ક્રમે કુદરતના એ

સર્વે બળો પર માનવે વિજય સ્થાપ્યો. આના ઇતિહાસમાં પ્રગતિવાદની પૂર્તિ છે અને માનવસંસ્કૃતિની વહેતી અસ્ખલિત સરિતા છે. માનવમાં રહેલું ચેતન અને વિશ્વક્રમની ઉત્પત્તિ પાછળ સંભવિત કાર્ય કરી રહેલી ચેતનાશક્તિ એ દરેક પ્રકારના વિકાસનું કેન્દ્રસ્થાન છે. આ હવે માનવનો પૃથ્વીની સઘળી વસ્તુઓ સાથેનો યોજાયેલો ઐતિહાસિક સંબંધ અને સમસ્ત વિશ્વમાં એવા સંબંધના આધારરૂપ રહેલી યોજના એ સર્વેનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ એ ભૌગોલિક વિજ્ઞાનનું આવશ્યક તત્ત્વ છે.

કુદરતે માનવ સમક્ષ પોતાનું ધન મૂકી દીધેલું છે. માનવના પોષણ માટે ઘણા પ્રમાણમાં એ અનાજ આપે છે. ઋતુને અનુકૂળ, માણસના રક્ષણ માટે કપડાંનાં સાધનો આપે છે; ઘરબારનાં સાધન રૂપ અનેક જંગલો પૃથ્વી પર આવેલાં છે. માનવના ભરણપોષણ અર્થે, ઔષધિ રૂપે અને કેટલેક અંશે સૌન્દર્યવૃત્તિના પોષણ માટે અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ, ફળ અને ફૂલ વસુંધરા આપે છે; વિકાસક્રમમાં ઊતરી આવેલી અહંભાવનાના પોષણ માટે ઐહિક સાધનસંપત્તિના સ્વરૂપે અનેક પ્રકારનું જવાહિર, સોનું, રૂપું અને એવી કીમતી વસ્તુઓ આપેલી છે. ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિના સૂચકરૂપ અનેક ઉપયોગી ખનિજો પૃથ્વીએ માનવ સમક્ષ મૂકી દીધાં છે. આ દૃષ્ટિએ માનવજાત સુખમાં રહી પોતાનો વિકાસ સાધી શકે અને કુદરતના વિકાસક્રમમાં બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરી પૃથ્વીના ધન ઉપર નિજનિજનું પ્રભુત્વ મેળવી પોતાનું સ્થાન શોભાવે એવો સર્વકાળે સંસ્કૃતિનો આગ્રહ હોય છે. પણ આ સર્વે સુખના અધિકારી બનવા માટે કુદરતના સ્પષ્ટ ધોરણોનું અને શર્તોનું માનવે આગ્રહપૂર્વક પાલન કરવું જ પડે છે. ભૌગોલિક વિજ્ઞાનમાં આવી સર્વે સંકલનાઓનો સમાવેશ થાય છે. કમભાગ્યે બધાં જ પ્રાણીમાં, માનવજાત, કુદરતના ધનના સંબંધમાં વિનાશની રીતો શોધવામાં વધારે નિયમિત રહી છે. આજે વેરઝેર, આન્તર કલહો, વિગ્રહો, સંગ્રામો, ગરીબી અને એવી સર્વ આપત્તિઓનું પ્રમાણ ચારે બાજુ વધતું જાય છે. આવા પ્રસંગોમાં એટલું તો ચોક્કસ કહી જ શકાય કે પૃથ્વી એ માનવજાતનું જેટલું નિવાસસ્થાન છે તેથીયે વિશેષ વિકાસક્ષેત્ર છે એવી ભાવનાનો અભાવ છે અને એનાં પરિણામ રૂપે જ આજનું આપણું વિપરિત જીવન બન્યું છે. નિવાસ અને નિવાસીના જીવનની ચર્ચા કરતું શાસ્ત્ર આ દિશામાં પણ પોતાનાં મન્તવ્યો સ્પષ્ટ કરે એ બહુ સ્વાભાવિક છે.

ભૂગર્ભનો અભ્યાસ અનેક પ્રકારની આવી રહેલી વનસ્પતિ અને કૃષિ માટે જરૂરનો છે; આપણે એને ભૂસ્તરશાસ્ત્ર કહીએ છીએ. વાયુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, વરસાદ, તાપ અને ટાઢ એવા અનેક બળોના માનવ પર થતા આક્રમણની સમજ માટે ઉપયોગનો છે; વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જ્યાં સુધી માનવને ખાવા અને ઔષધિ રૂપે ત્યાં સુધી કરવો જ પડશે એટલે ભૂગોળવિદ્યાના જ્ઞાનમાં આવા સર્વે પ્રકારના જ્ઞાનનો ઓછેવત્તે સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના પ્રકીર્ણ જ્ઞાનને સંકલિત કરી માનવજીવનના ઘડતરમાં તેની અસર શોધવી કે જેથી નિવાસસ્થાનના નિવાસીનું જીવન સરળ અને સુખભર્યું થાય એમાં ભૌગોલિક જ્ઞાનનું સાર્થક છે.

મીઠી પતાલત* પર ફિદા

: ગઝલ :

૧ ચાહે થવા જેઓ સુખી ભૂલી અસીરી[૧]–આપદા,
આવે અમારી સાથ તે છે જ્યાંય [૨]પીરે મયકદા :
૨ પ્હોંચાડશું જ્યાં પ્હોંચશું ત્યાં [૩]બાદિલે ખુશ તેમને
જે યારના દરબારમાં યકસાન છે શાહો ગદા.
૩ આવો અમારી સાથ તો આવો ભલા સાથી બની—
કરવી [૪]અદાવત હોય તો ના આવશો કોઈ કદા.
૪ ઓ ચાલનારાઓ! રહ્યા છો થોભી કોને વાસ્તે ?
છે તેમના રસ્તા જુદા, છે આપણા રસ્તા જુદા.
૫ શું મેળવ્યું ઝાઝી સુણી વાતો [૫]ખિરદમંદો તણી ?
જ્યાં ના ખિરદ પ્હોંચી શકે છે ત્યાં રહ્યો બેસી ખુદા.
૬ જે હોય કરવાની તલબ તે નાખવું બેહતર કરી :
[૬]ઉશ્શાકના દફતર મહીં છે ના કલમ કે કાયદા
૭ ઊઠો [૭]રફીકો, આપણે કરીએ કમાણી આજથી :
બેસી રહેવાથી શક્યું દેવું થઈ કોનું અદા ?
૮ ના મેળવાતું કાંઈ પણ કીધા વિના હાથો ઉંચા ;
આળસ કરે ઈન્સાન તો કિસ્મત કરે છે વાયદા.
૯ છે આજના [૮]એશો તરબ તે કાલનાં [૯]આહો ફુગાં
બીજો વિના [૯]બર છે નહીં, મેહનત વિના ના ફાયદા..
૧૦ ખોટી ખુશામત લોકની કરવાથી શું [૧૦]હાંસલ અહીં ?
કહે ના કશાની ના કદા તેના કરુ [૧૧]દર પર [૧૨]સદા.
૧૧ શી શે'રગોઈની ખુબી ? જાણે વહી [૧૩]ફરૂદે નઝમ !
છે [૧૪]મૂઝી તે બેશક ન જે મીઠી પતાલત પર ફિદા !

---

* પતાલત=શુક્રતે પતીલ : પતીલની જિગર.

૧. બંધન ૨ મયખાનાનો ગુરુ કલાલ ૩ ગજબખુશીથી ૪ વેર (અદૂ ઉપરથી) ૫ અકલમંદ ૬ દરદ ૭ મિત્રો ૮ મોજમઝા ૯ નિશ્વાસ અને આક્રોશ ૯ ફળ ૧૦ પ્રાપ્તિ ૧૧ બારણું ૧૨ અવાજ ૧૩ પદની નદી ૧૪ સ્વાર્થી અને કંજૂસ.

ભાલ પ્રદેશનાં લોકગીતો

લોકગીત એટલે લોકભાવનાને મૂર્તિમન્ત કરતી કવિતા લોકગીત એકત્ર કરીને રજૂ કરવાનો આપણા સાહિત્યમા એક જ યત્ન થયો છે અને તે પણ અધૂરો આપણા સાહિત્યકારો શહેરની સૃષ્ટિમા ન જીવતા હોત તો કદાચ તેમ ન થયું હોત

આપણુ અર્વાચીન રાસસાહિત્ય વાસ્તવિક જીવનથી, એટલુ તો વેગળુ છે કે ખાસ યત્ન કર્યા વગર તે કંઠસ્થ થઈ શકે તેમ નથી. તેમાય રાસ સાથે નૃત્યભાવના એટલી તો ઓતપ્રોત થતી જાય છે કે લખી વાચી ન જાણનારી ગામડાની ગુજરાતણો તે અપનાવી શકે તેમ નથી આથી જ અર્વાચીન રાસસાહિત્યે સારી જેવી પ્રગતિ કર્યા છતા તે ગામડા સુધી જઈ શક્યુ નથી

પરિણામ એ આવ્યુ છે કે જન્માષ્ટમી અને નવરાત્રિના પર્વના દિવસોમા ગામડાની સ્ત્રીઓને પુરાણા લોકગીતોથી જ ચલાવી લેવુ પડે છે આથી જ તે જીવતા રહેવા પામ્યા છે પણ તે સાથે એ કબૂલ કરવુ જોઈએ કે પ્રવર્તતી સંસ્કારિતા સાથે તેનો સુમેળ થઈ શકતો નથી ભાલ પ્રદેશનુ લોકસાહિત્ય મુસ્લિમ યુગ પહેલાનુ—છેક દશમી સદીનુ છે

લોકગીતનો વિષય સામાન્ય રીતે તેમના જીવનને સ્પર્શતો હોય છે તે કદીયે એક સરખાં ગવાતા નથી તેમા રાસબદ્ધતા, છંદ કે માત્રા જળવાતી નથી પણ આ સાહિત્યમા કૃત્રિમતા નથી, શબ્દોની રમત નથી, કલ્પનાના ઉડ્ડયન નથી વાસ્તવ જીવનને સ્પર્શતા તે ભાવના ગીતો છે આથી જ ગાનાર ગીત સાથે તન્મયતા સાધી શકે છે અને તેથી જ તે સાંભળવામા મોહક લાગે છે મને લાગે છે કે લોકગીતોનુ આ જ લાક્ષણિક આકર્ષણ છે

*

ગામડાની ગોરી એમ સહજમા ગરબે રમવા નથી બહાર પડતી તેનેય વિનામણા અને મનામણા ગમે છે અને માગી લે છે

ગામડાની ગોરી, તમે ગરબો રમવા આવો જો
રાત અંધારી ઘણા ગરમે ક્યમ રમુ જો

અને તરત જ ઉપાય જડે છે અને ગીત આગળ વધે છે

રાત અંધારી તો દીવડા મુકાવુ જો

એક બહાનુ ન નભ્યુ એટલે બીજુ શોધ્યુ

દીવડા મૂકાવો ત્યારે ગોરી કાંકર ખુચે જો
શેરી કાંકરો ખુચે ત્યારે છાય પથરાવુ જો

આખરે સાચી વાત કહી દેવાય છે

છાય પથરાવો ત્યારે ફૂલપછેડી લાવો જો
ફૂલપછેડી આપુ ગોરી ગરબે રમવા આવો તો

આખરે ફૂલપછેડી મળી ત્યારે જ—

... .પગના ઝાંઝર ઝમક્યા જો.

ઝાંઝર ઝમક્યા અને ગરબો શરૂ થયો. ત્યદજીવનનાં ગીત ઊભરાં. સાસરે વહુને જરાય સુખ નથી. આખો દિવસ કામ કરવા છતાં સાસુનાં મેણાં સાંભળવા પડે છે.... અને ગીત જન્મે છે:

મ્હારો સંદેશો લઈ જાવરે
મ્હારી માડીને એટલું જઈ કહેજો,
હમારી દીકરી વનવન વેઠે રે!

અને ગરીબ બીચારી વહુએ પોતાની માને, કાકાને અને મામાને સંદેશા મોકલ્યા. આમાં મામા કંઈક સદ્ધર સ્થિતિના હતા. એટલે—

મામાને ચઢી રીશ તેમણે વ્હેલ જોડાવી ત્રીસ રે.

અને છોડીને સાસરે આવીને જોયું કે—

સોને જડી મ્હાની થાળલી ને રૂપે જડી પેરસાળ રે!
મ્હારી બાળીના મેણાં ભાગો રે!

વાસ્તવ જીવનમાં તેમ બનતું નથી, પણ સ્ત્રીઓ એવું કલ્પી લઈને પણ આશ્વાસન મેળવી લે છે. પણ હવે તો વહુ મોટી થઈ ગઈ છે. ઘરમાં દેવરની વહુ આવી પહોંચી છે. આખું ઘર તેને 'નાની વહુ'ના નામથી સંબોધે છે. અને પછી બીચારી 'નવી' આવેલી બાળાનો ઉપહાસ કરતાં કંઈક આનંદ આવે છે:

હાથે ધોયા નથી ને પગે ધોયા નથી, ન્હાની વહુ,
એમ તે કામ કેમ ચાલે? .. ..ન્હાની વહુ.

પણ બન્ને વહુઓને બોર બહુ ભાવે છે અને ગીત જન્મે છે:

અમદાવાદી વિગેલા બોર,
બોર મ્હને બહુ ભાવે રે!
બાગમાંથી લાવી દે બોર,
બોર મ્હને બહુ ભાવે રે!

અને બોર લાવવાનું કામ નાના દેવરને જ સોંપાય. એટલે તેની ખુશામત કરવી જ રહી:

દેવર મ્હારા છેલગ રસીયા,
બાગમાંથી લાવી દે બોર!

પણ એટલામાં તો કોણ જાણે ક્યાંથી પણ સાસુ આવી પહોંચી. અને ઝટ લઈને બોર ખૂંચવી લીધાં. તે વખતે તો વહુએ કશું કહી શકી નહિ, પણ ગીતમાં ગાઈ નાંખ્યું:

સાસુ મ્હારી બળેલી કુકડી,
હાથમાંથી ઝુંટી લે બોર—
બોર મ્હને બહુ ભાવે રે.

•

લોકગીતોમાં સાસુ, સસરા, જેઠ અને જેઠાણી સામાન્ય રીતે આવ્યા જ કરે છે. કોઈ કોઈ વાર દિયર પણ દેખા દઈ જાય છે. પણ જ્યારે જ્યારે દિયર દર્શન આપે છે ત્યારે હમેશાં ઉમળકા સહિત હોય છે. 'સાસુ' ને ખાસ કરીને વખોડવામાં લોકગીતના સઘળા સર્જકોની સંમતિ છે અને તેથી જ કટાક્ષ કાવ્યમાં અમર રહે તેવું કાવ્ય જન્મ્યું છે:

મે તો મરચુ ખાયુ આમલીની ડાળ!
મ્હારે લડવુ,... કે ન્હાની વહુની સંગાથ!

પણ આ શાબ્દિક ઝંઝાવાત હતો, સમરયુદ્ધ હતુ

આવ્યા આવ્યા રે વહુ વારોનો સાથ
જીત્યા જીત્યા—રે મ્હારી દીકરીઓનો સાથ મે તો૦
હાર્યા ઉપર રે કઈ ગેરેડા ભૂંકાય
જીત્યા ઉપર રે કઈ નોબતો વગડાય મે તો૦

પણ સાસુ બહારગામ ગઈ હોય ત્યારે વહુઓ પોતાનો રોષ ઠાલવી દે છે

બાવાની બગીચીમા કુવા બનાવ્યા,
સાકડી શેરીમા સસરાજી મળીયા
લાજ કાઢે છે મ્હારી બલા બાવાની૦
સાકડી શેરીમા સાસુજી મળીયા
પગે પડે છે મ્હારી બલા બાવાની૦

આમ સદીઓથી સ્ત્રીઓએ પોતાના દુ ખ લોકગીતદ્વારા ગ્યા છે છતા ય હિંદુ સમાજ ઉપર તેની અસર થઈ હોય તેમ જણાતુ નથી સાસુપ્રથા અત્યારે પણ કેટલીય યુવાન માળાઓના જીવનને કડવા બનાવી રહી છે એ સત્ય તો સ્વીકારવુ જ પડશે.

પણ લોકગીત ઉપર પાછા આવીએ દુ ખ રડવાથી કઈ દિવસ વળવાનો નથી ગામમા વેપારીઓ આવ્યા છે. કહે છે કે જાતજાતના રેશમી રૂમાલ તેઓ વેચે છે. અને ઘરમા ફરતી વહુના દીલમા ઉમળકો જાગે છે ....

ઉગમણે દેશેથી વેપારી આવીયા
રેશમીયા રૂમાલ લાવીયા
માડી મ્હારે, રેશમીયા રૂમાલ લેવા જે
સાસુ લે છે, સસરો લે છે, લે છે ન્હાની નણદલ
માડી મ્હારે, રેશમીયા રૂમાલ લેવા જે
જેઠાણી લે છે, જેઠ લે છે, લે છે ન્હાનો દેવર
માડી મ્હારે રેશમીયા રૂમાલ લેવા જે

પણ રૂમાલ મળે કે ન યે મળે. ધણી પાસે માગે તો કદાચ ધોકો કાઢે એટલે આ ભવમા નહિ તો આવતા ભવમા પણ કામ આવે એ હેતુથી કૃષ્ણભજન કરી લઈએ. ...

ચદન તલાવડી કાનુડે રોકી,
જળ ભરવા ન દે,
કાનુડો મ્હારી કેડે પડયો છે!
વનમા કાનો દાતણ મ ગાવે
વનમા દાતણ ક્યાથી? કાનુડો૦
વનમા કાનો નાવણ મ ગાવે
વનમા નાવણ ક્યાથી? કાનુડો૦
વનમા કાનો ભોજન મ ગાવે
વનમા ભોજન ક્યાથી? કાનુડો૦
વનમા કાનો રમત મ ગાવે
વનમા રમત ક્યાથી? કાનુડો૦

ઊભો. મેં પૂછ્યું: 'તારે શું જોઈએ છે?' તેણે મારી પાસે આવીને ધીમેથી કહ્યું: 'મેં મારા એક સહાધ્યાયીનું ખૂન કર્યું છે. તાડની શેરીમાં ૪૨મી રૂમમાં તેનું મુડદું પડ્યું છે.'

હું તો આ સમાચારથી તાજુબ થઈ ગયો. તે સમયે મારા યૌવનની આશુમર્દાએ મને હિંમત આપી અને મેં મારો કાર્યક્રમ મનમાં જ ગોઠવી કાઢ્યો. અત્યાર સુધી હું એમ માનતો કે અમારે કૉન્સ્ટેબલોને ખાલી પરચૂરણ તપાસ કરવાની હોય છે અને ખૂન જેવા ગુનાઓને માટે અમારે કંઈ કરવાનું હોતું નથી. વળી કેટલીક વખત અમે બધી તપાસ કરીએ અને કોઈ ગુનેગાર અથવા ખૂનીને પકડીએ, ત્યાં અમારા ઉપરીઓ પોતાની નોંધપોથીમાં એવી રીતે ટપકાવી લે કે બધું માન તેઓ જ ખાટી જાય.

અત્યાર સુધી ગુનેગાર આતુરતાથી ઊભો હતો.

મેં કડકાઈથી પૂછ્યું: 'તમે શું કહ્યું?'

તેણે બેપરવાઈથી કહ્યું: 'હું ખૂની છું અને તમારે તાબે થાઉં છું.

મેં તપાસ માટે પૂછ્યું: 'શા માટે તમારે તેમ કરવું પડ્યું?'

'અમે લડી પડ્યા અને મેં તેને સખત ફટકો લગાવ્યો.'

કીર્તિ મેળવવાનો આવો અમૂલ્ય પ્રસંગ મને ફરી નહિ મળે એ વિચારથી મેં પોલીસ તપાસ મુજબ મારી સામાન્ય નોંધપોથીમાં નોંધી લીધું કે 'તાડની શેરીમાં ખૂન થવાની ખબર મળવાથી ખૂનીને પકડવા હું ગયો હતો.' આવી નોંધથી હું એવું સૂચવવા માગતો હતો કે ગુનેગાર મારે તાબે થયો નથી. પછી બીજી નોંધમાં મેં લખ્યું કે ગુનેગારને પકડીને હું પાછો ફર્યો છું. પછી આ બાબતનો રિપોર્ટ મેં મારા ઉપરી તરફ રવાના કર્યો.

હવે મુડદાને તપાસવા અને બીજા સાક્ષીઓની જુબાની લેવાનું કાર્ય બાકી રહ્યું. મારો વિચાર હતો કે મારા ઉપરી રજા ઉપરથી આવી જાય ત્યાર પહેલાં આ કાર્ય પતાવીને નામના મેળવી લેવી કે જેથી પગારમાં જલદી વધારો થાય. તેથી કેદીને એક રૂમમાં પૂરીને બીજા કૉન્સ્ટેબલને સાથે લઈને હું તાડની શેરીમાં ગયો, અને ૪૨મી રૂમના માલિકને મળ્યો કે જ્યાં મુડદું હોવાની મને ખબર મળી હતી. માલિકે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: 'મુડદું કોનું!'

આ જે ઘરમાં ખૂન થયું હતું ત્યાં તે મકાનના માલિકના આવા શબ્દોથી મારો મિજાજ ગયો. 'જે માણસનું આજે જ અહીં ખૂન થયું છે તેનું મુડદું ક્યાં છે!' તેણે કંટાળાથી કહ્યું: 'કેટલું જૂઠું! અહીં તો કંઈ થયું નથી.' આ જવાબથી હું આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયો અને માલિકના વિરોધને ગણકાર્યા સિવાય હું તે ઓરડામાં ઘૂસી ગયો. આ ઘરમાં ક્યાંય પણ મુડદું દેખાયું નહિ અને ખૂનની કાંઈ નિશાની પણ દેખાઈ નહિ તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ હું તો ગભરાઈ ગયો અને ઘરના માલિકને પૂછ્યું કે ઉપલા માળમાં બે વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા કે નહિ!

'હા. એક તો તેને ગામ જતો રહ્યો અને બીજો ફરવા ગયો છે.' આ ખબરથી મને ખાતરી થઈ કે નક્કી આ બેમાંથી એકનું ખૂન થયું હશે.

મેં કહ્યું: 'તમે હડહડતું જૂઠાણું બોલો છો. મને ખબર મળી છે કે આજે સાડાતીન બજે એક વિદ્યાર્થીએ બીજા વિદ્યાર્થીનું અહીં ખૂન કર્યું છે અને તે વિદ્યાર્થીને મેં પોલીસ સ્ટેશન પર પૂરી રોકેલ છે. તમે એ ગુનેગારને બચાવવા પ્રયત્ન કરો છો. પણ યાદ રાખજો કાયદાની બારીકીમાંથી છટકી જવા માટે મુડદાને ખસેડવાનો તમને બિલકુલ હક્ક નથી.'

તુર્ત જ મેં તેને કેદ કર્યો અને પોલીસ સ્ટેશન પર એક કોટડીમાં પૂરી દીધો. મારી ગૂંચવણો વધવા લાગી. એક ખૂન થયાના ખબર મળે છે, ખૂની કેદમાં છે, છતાં મુડદું હાથ લાગ્યું નથી! આ બધી ગૂંચવણો મને મૂંઝવવા લાગી.

રાત્રિનો ઘણો સમય પસાર થવાથી વધુ તપાસ સવાર પર મુલતવી રાખીને હું સૂઈ ગયો. બીજે દિવસે હું તાડની શેરીમાં ગયો અને ફરી વખત પાડોશીઓને પૂછ્યું. તેઓએ એ જ જવાબ આપ્યો. કેટલાકે કહ્યું કે બંને વિદ્યાર્થી સાંજના પાંચ સુધી તો પરીક્ષાના હોલમાં હતા. મને ખાતરી હતી કે આ બધું જૂઠાણું છે છતાં આ બધા લોકો શા માટે ગુનેગારને બચાવવા પ્રયાસ કરે છે અને પોલીસના કાર્યમાં વિઘ્ન નાખે છે તે સમજવું મહાતું. તેથી આ બંને વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાના હોલમાં નહોતા એવી ખાતરી કરવા મેં તેના વડાને મળવા નિશ્ચય કર્યો. પરીક્ષા હોલના વડાએ મારા તરફ ગુનેગાર વિદ્યાર્થીની પેઠે જોઈને કહ્યું 'મિ. તમને કોઈએ ઠીક બનાવ્યા લાગે છે. બંને વિદ્યાર્થીઓ અહીં પાંચ સુધી હતા.

આતુરતાથી તેણે મને રજા આપી અને મારે મ છૂટકે જવું પડ્યું. મારો ધૂંધવાટ વધવા લાગ્યો. મારા પહેલાં જ ખૂન કેસમાં આવાં જંગલી લોકોની સાથે અથડાવું પડ્યું. આ લોકોએ શાંત શહેરી તરીકેની ફરજો વિષે વિચાર કરવો જોઈએ અને પોલીસને મદદ કરવી જોઈએ. હું નિરાશ થઈને પાછો પોલીસ સ્ટેશન પર આવ્યો.

દરમિયાન મારો રિપોર્ટ વાંચીને મારા ઉપરી ઉતાવળથી એક મોટરમાં પોલીસ સ્ટેશન પર રાહ જોતા હતા. તેમણે મને પૂછ્યું: 'કેમ, પેલા ખૂનનું શું થયું? તેની તપાસનો રિપોર્ટ ક્યાં છે?'

હું ઠંડોગાર થઈ ગયો. 'હું રિપોર્ટ મેળવી શક્યો નથી, સાહેબ! હું . . . હું.'

'શું! તમે હજુ રિપોર્ટ તૈયાર નથી કર્યો?'

'ના—સાહેબ!'

મારા પગના થરથરાટથી મેં મારા શરીરનું સમતોલપણું ગુમાવ્યું અને અનિચ્છાએ સાહેબને મારે દંડવત્ કરવા પડ્યા.

'કેમ જવાબ આપતા નથી?' ગુસ્સામાં તેમણે પૂછ્યું.

અચકાતાં મેં કહ્યું: 'સાહેબ, મુડદું હાથ લાગ્યું નથી જે આરોપીને મેં કેદ કરેલ છે તેણે મને કહ્યું કે, મારા સહાધ્યાયીનું ખૂન મેં તાડની શેરીમાં કર્યું છે. મેં ત્યાં જઈને ઘરના માલિક અને પાડોશીઓને પૂછ્યું પરંતુ આવો અકસ્માત બનાવ બન્યો હોય એમ તેઓના ખ્યાલમાં પણ નથી. મેં ઘરના માલિકને પણ કેદ કર્યો છે, કારણકે મને લાગ્યું કે તે ગુનેગારને બચાવવા માગે છે.'

મારા સાહેબે આંખો ખેંચીને મારા તરફ એક વેધક દૃષ્ટિ ફેંકી લીધી. મને લાગ્યું કે તે મારા તરફ સહાનુભૂતિ ભરી નજરથી જુએ છે. તેણે હુકમ કર્યો: 'આરોપીને અહીં હાજર કરો.'

વિદ્યાર્થીને તુર્ત જ મેં તેમની સમક્ષ રજુ કર્યો.

પોલીસ અમલદારને જોઈને આરોપીએ કહ્યું: 'માફ કરજો! સાહેબ! મને ખબર નહિ કે મારી રમુજ ભરેલ કલ્પનાના પ્રયોગથી તમારા આરામ ભુવનમાંથી તમને અહીં ઘસડી લાવવામાં આવશે. હું તે બદલ માફી માગું છું. ખૂન થયું જ નથી. જે માણસના ખૂન બાબત મેં કહ્યું હતું તે માણસ તો ગઈ કાલે તેને ગામ પહોંચી ગયો છે!'

પોલીસ અમલદારે વહેમાઈને પૂછ્યું: 'વાહ, વાહ! ત્યારે શું તમે અમસ્તી જ કેદ થવાની ઇચ્છા બતાવી?'

આરોપીએ નરમાશથી કહ્યું: 'સાહેબ! ફરીથી હું આપની માફી માગું છું. ગઈ કાલે સાંજે પરીક્ષાનો છેલ્લો પેપર મેં આપ્યો, ત્યારે હું એટલા આનંદાવેશમાં હતો કે એક બીજા વિદ્યાર્થી પાસે મે એક વિચિત્ર તરંગ રજુ કર્યો કે આજની રાત હું નજીકના પોલીસ સ્ટેશન પર કોઈ પણ જાતનો ગુનો કર્યા સિવાય ગાળીશ.'

પોલીસ અમલદારે બીજાભાઈને કહ્યું: 'શું તમે પોલીસને હેરાન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે?'

વિદ્યાર્થીએ નમ્રતાથી કહ્યું: 'Excuse me, Sir, I am sorry. I crave your pardon.'

પોલીસ અમલદાર હસીને મારા તરફ ફર્યો. પરંતુ હું તો પગથી માથા સુધી ધ્રૂજી ઊઠ્યો. અમલદારે તેની કરડી નજરે મારા તરફ જોયું અને પાસે બોલાવ્યો.

'તમારો રિપોર્ટ દર્શાવે છે કે તમે તેને કેદ કર્યો છે. પરંતુ અત્યારે ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે કે આ યુવાન તેની મેળે તમારે તાબે થયો હતો. બોલો! સાચી હકીકત શી છે?'

પ્રામાણિકતા એ મનુષ્યજીવનના ગમે તે પ્રસંગે ઉત્તમ માર્ગદર્શક થઈ પડે છે, એમ મારા અનુભવથી મને લાગ્યું. મેં મારો ગુનો કબૂલ કર્યો અને કહ્યું કે આપણા ખાતામાં મને પ્રમોશન મળે એ લાલચે મારે આવો રિપોર્ટ કરવો પડ્યો!

બંને આરોપીઓને તુર્ત જ છોડી મૂકવામાં આવ્યા; પરંતુ આ વિદ્યાર્થીનો વિચિત્ર તરંગ મને નડ્યો—મારા ખોટા રિપોર્ટ બદલ મારો પાંચ રૂપિયા દંડ કરવામાં આવ્યો.

બહેરામજીએ પોતાની વાતનો અંત લાવીને કહ્યું: 'માટે જ હું કહું છું કે વિદ્યાર્થીઓને જવાબદારીનું ભાન હોતું નથી.'

કાયદાનો અભ્યાસ કરતો એક વિદ્યાર્થી બોલી ઊઠ્યો: 'સબૂર! ખોટી ખબર ફેલાવનાર તે વિદ્યાર્થીને સજા કેમ ન થઈ?'

'ચોક્કસ! મુદ્દાનો સવાલ છે સાહેબ! પણ આ બનાવ તો મારી જુવાનીમાં બની ગયો. ત્યારે કાયદાની અત્યારના જેટલી બારીક રચના નહોતી.'

એટલામાં સ્ટેશન આવતાં બહેરામજી અને તેના સાથીઓ ઊતરી પડ્યા. તે વખતે એક વિદ્યાર્થીએ ટકોર કરી: 'ખરેખર, આ તો અદ્ભુત તરંગ કહેવાય; અને પોલીસને પણ ઠીક બનાવ્યો.'

રસ્તે જતાં બહેરામજીના સાથીઓ તેને પૂછતા હતા: 'તમારી નબળાઈ બતાવતી આવી વાત તમે શા માટે કરી?'

'અહાં... અહા—હા... એ તો તેમને શાંત રાખવા કહેલી. શું તમે એમ માનો છો કે તે ખરી વાત હતી?'

આકાંક્ષા

આજે મારે હૈયે, ઓ રે સુન્દર !
ગુંજી રહ્યા તારા સુમંગલ સૂર,
દૂર દિગન્તે
દૃષ્ટિ પર્યાન્તે,
વ્યોમ વસુંધરા મીટ માંડી જ્યહાં,
ઊભાં મિલનાતુર,
તેથીય દૂર, અદૃશ્ય કિનારે
રણકે તારાં નુપૂર,
ઓ રે સુન્દર !
આજે મારે હૈયે ઓ રે સુન્દર !
ગુંજી રહ્યા તારા સુમંગલ સૂર. ૧

વાયુના સ્પર્શે
ઝુલતા વૃક્ષે,
ઉન્નત શ્રૃંગ ધરીને ઉભેલા
ગિરિવર કેરે ઉર
એજ અદમ્ય જલે આકાંક્ષા,
એવી જ પ્યાસ મધુર
ઓ રે સુન્દર !
ગુંજી રહ્યા તારા સુમંગલ સૂર. ૨

જે મહાગાને
મસ્ત બનીને
સાગર સ્તંભ રચે જલ કેરા
આભે ઉછાળે પૂર,
આજ મારા અણુયે અણુયે વહે
એ મહાગંભીર સૂર
ઓ રે સુન્દર ! ૩

યુરોપનું અર્થશાસ્ત્ર

ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

યુરોપમાં પાંચ મહારાજ્યો જગતના સર્વે ભાગોને આચ્છાદિત કરી બેઠાં છે. ત્યાં તો આર્થિક અને રાજકીય સંબંધ એકબીજાની સાથે ખૂબ મિશ્ર છે. યુરોપમાં હમણાં સંકુચિત સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિ ખૂબ જાગૃત થઈ છે. એટલે એકબીજાની સામે મોટી નકલી દિવાલો ત્યાંનાં રાજ્યોએ ઊભી કરી છે. તેઓ એકબીજાનાં કરજોથી દબાયેલાં છે, પરંતુ મુદ્દલ કે વ્યાજની એક પાઈ પણ કોઈ આપતું કે લેતું નથી. હજી યુરોપનાં મહારાજ્યોની ઈર્ષ્યા, અસૂયા અને પરસ્પરના ધિક્કારના ફળરૂપ મહાયુદ્ધ જાગ્યું નથી. પરંતુ આર્થિક યુદ્ધ તો ખૂબ જોશથી ચાલી રહ્યું છે. ચલણની જાદુગીરી, જકાતોની દિવાલો, સોનાનો મોટો સંગ્રહ, હૂંડિયામણની આંટીઘૂંટી આ સર્વે આર્થિક ભયંકર શસ્ત્રો છે. તેનો ઉપયોગ એકબીજાની સામે કોઈ પણ દયા વગર કરાય છે.

હમણાં યુરોપમાં દરરોજ નવા નવા આર્થિક બનાવો બન્યા જાય છે. તેની અસર આખા જગત ઉપર વ્યાપક રીતે થાય છે. દર વરસે આર્થિક જગત મોટાં પરિવર્તનો સેવે છે. છેલ્લાં પાંચ વરસોમાં જગતમાં મોટી આર્થિક ઉથલપાથલો થઈ છે. સોવિયેટ રશિયાએ પહેલી પંચવર્ષીય ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડી વિકાસની યોજના પૂરી કરી, બીજી યોજના શરૂ કરી પોતાની દરેક પેદાશ બેવડીથી સાત ગણી વધારી છે. બીજી તરફ, જાપાને પોતાની ૯૩ ટકા પ્રજાને અક્ષરજ્ઞાન સાથે ઉદ્યોગો સંબંધી જ્ઞાન આપ્યું છે. એણે પાશ્ચાત્ય યંત્રશાસ્ત્રોને પોતાનાં બનાવી જગતનાં બજારોમાં બહુ સસ્તો અને દેખાવડો માલ મોટા જથ્થામાં ભરી દીધો છે; જાપાન અનાજ વિશે આત્મસંતોષી બન્યું છે. ગ્રેટબ્રિટન, હોલાંડ અને બેલ્જિયમ એ ત્રણેય દેશોએ જકાત વગરના વેપારની નીતિ ત્યજી પોતાની સગવડ મુજબ આમદાની ઉપર મોટી રક્ષણ જકાતો નાખી છે.

યુરોપનાં આ મહારાજ્યોએ વેપારના પરસ્પર પ્રતિબંધોની મોટી દિવાલો ચણી જગતના વેપારને લૂલો કરી મૂંઝવી નાખ્યો છે. સને ૧૯૩૨માં ઓટાવા ખાતે ગ્રેટબ્રિટને પોતાનાં સંસ્થાનો સાથે જકાતી હક્કો કરી ઓટાવાના કરાર કર્યા હતા. તેમાં હિંદ પાસેથી દેવા કરતાં વધારે લીધું હતું પરંતુ કેનેડા વગેરે સંસ્થાનોને લીધા કરતાં વધારે આપ્યું હતું. ફ્રાન્સે પણ પોતાનાં સંસ્થાનો સાથે આવા આર્થિક કરારો વીન્સેન્સના મથક સમે ૧૯૩૪ માં કર્યા હતા. સને ૧૯૩૧ માં ગ્રેટબ્રિટને સોનાના ચલણના ધોરણને તિલાંજલી આપી. તે પછી અમેરિકાએ પણ આ ચલણ મૂકવું પડ્યું. આથી જગતની આર્થિક વ્યવસ્થા જે સોનાના ચલણ ઉપર હતી તે મટી ગઈ. હવે ઘણુંખરા દેશોએ સોનાના ચલણનું ધોરણ પડતું મૂક્યું છે. એકલું ફ્રાન્સ એને વળગીને વળગ્યું હતું. પરંતુ છેવટે એને પણ એ ધોરણ મૂકી દેવાની આર્થિક અવ્યવસ્થાએ ફરજ પાડી છે.

સને ૧૯૩૨માં લૉઝાન પરિષદે જર્મનીનું દેવું એટલે દંડ ફાળા ખર્ચમાંથી માત્ર ૨૦૦ કરોડ ડૉલર જેટલું કરી નાખ્યું. છતાં જર્મનીએ એટલું પણ કરજ ચુકાવ્યું નહિ. એટલે બધી જાતના લેણદેણ ઉપર મોટું મીંડું મૂકાયું છે. આથી દેશપરદેશો વચ્ચેની ધીરધાર અને ઉઘરાણી અટકી ગયાં છે. પ્રજાઓ વચ્ચેના વેપારી લેણદેણ ઉપર આની ખરાબ અસર થઈ છે. સોનું બધું અમેરિકા, અંગ્રેજ અને ફ્રેંચોએ સંઘર્યું છે. જગતનાં બાર આના ઉપરાંત સોનાનો જથ્થો આ ત્રણ રાજ્યો પામે છે. હવે જગતનાં ઘણાંખરાં મહારાજ્યો કાગળની નોટોના ચલણ ઉપર શ્રદ્ધા બાંધીને બેઠાં છે. જેની શાખ સારી છે એવાં અમેરિકા, ગ્રેટબ્રિટનને બાદ કરતાં બાકીનાં રાજ્યોના ચલણની કિંમત પોતાનાં રાજ્યો પૂરતી છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાએ ચાર વરસો થયાં પોતાની પ્રજાના આર્થિક ઉદ્ધાર માટે અબજો ડૉલરો દર વરસે ખર્ચી પ્રજાના આર્થિક પતનમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો ખૂબ પ્રયત્નો કર્યો છે. એણે પોતાના દેશમાં ખર્વો ડૉલર કરજે લઈ ખેડૂતોને રોકડી મદદ, પાકો ઘટાડવાની કોશીશ, નવા રસ્તા, ઘરો અને જાહેર બાંધકામો બાંધવાની મોટી શરૂઆત કરી છે. વધારે મજૂરોને કામ મળે તે માટે મજૂરોના કામ કરવાના કલાકો ઘટાડ્યા છે. ગ્રેટબ્રિટને પણ ૩૩ લાખ નવાં ઘરો બાંધ્યાં છે, સેંકડો નવા રસ્તા બનાવ્યા છે અને જાહેર બાંધકામો બાંધ્યાં છે. એ રીતે બેકારી નિવારણના ઉપાયો લીધા છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં બેકારી નિવારણને માટે સરકારે મોટી વીમાની યોજના કાઢી છે. તેનો સવા કરોડ મનુષ્યો લાભ લે છે. બીજા દેશોમાં પણ બેકારી નિવારણ માટે મોટી યોજનાઓ સરકારે મંજૂર કરી છે. ખાસ કરીને નાણાંની પુષ્કળ છૂટ કરી છે એટલે બહુ સસ્તે વ્યાજે આવી યોજના માટે પુષ્કળ નાણાં મળે છે. સોનાના ભાવો વધુ હોવાથી ખાણોમાંથી સોનાની પેદાશ ઘણી વધી છે. ને સોનાના સંગ્રહ ઉપર પોતાની આંટ વધારી પુષ્કળ પ્રમાણમાં નોટોનું ચલણ વધારવામાં આવ્યું છે,

હવે આ પાંચ વરસોમાં રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ વધારે પ્રમાણમાં બગડી છે. સૌ રાજ્યો પોતાના દેશની ઉન્નતિ બીજાના ભોગે કરવા માગે છે. યુરોપનાં રાજ્યોનું માંહોમાંહે અને ખાસ અમેરિકાનું તેમની પાસે અબજો ડૉલરોનું કરજ છે. તે કરજ અથવા વ્યાજ ચુકાવવાનું બંધ થવાથી યુરોપ ઉપરથી એક મોટો બોજો ઓછો થયો છે. પરંતુ હવે પરસ્પર અવિશ્વાસ ખૂબ વધ્યો છે. સને ૧૯૩૨માં લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડવાની પરિષદ તદ્દન ફારસરૂપ થઈ પડી હતી. જાપાને સને ૧૯૩૩માં મંચુરિયાને જરા પણ વિરોધ વગર 'પચાવી' પાડ્યું હતું. સને ૧૯૩૫માં એ જ જાપાને એટલી જ સહેલાઈથી ચીનનો જેહોલ પ્રાંત ઓહિયાં કર્યો. જર્મની અને જાપાને પ્રજાસંઘનો ત્યાગ કર્યો. સને ૧૯૩૫–૩૬માં ઇટલીએ પ્રજાસંઘની દરકાર કર્યા વગર એબિસીનિયા પચાવી પાડ્યું હતું.

યુરોપમાં પણ બે પક્ષો પડી ગયા છે. ફ્રાન્સ અને ગ્રેટબ્રિટન, થોડા અરસા સરસાઈ માટે હરીફાઈ કર્યા પછી હવે એકત્ર થયાં છે. આ બંને રાજ્યોએ પ્રજાસંઘની ઉપર મોટો કાબુ મેળવ્યો હતો. પરંતુ બંને વચ્ચે હરીફાઈ થવાથી યુરોપમાં એમનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું છે. હવે યુરોપમાં જર્મની, ઇટલી, પોર્ટુગલ, ઑસ્ટ્રિયા અને હંગરીનો સબળ પક્ષ એમની વિરુદ્ધ ઊભો થયો છે. પોતાના મોટા દુશ્મન ગણાતા રશિયા સાથે એ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ સંધિ કરી ત્રિપક્ષી હાથ બાંધ્યું છે. ફ્રાન્સ, ઝેકોસ્લોવેકિયા, રૂમાનિયા, પોલાંડ અને બીજાં રાજ્યોને મદદ કરી એમની સાથે પરસ્પર મદદનાં તહનામાં કર્યાં છે. જર્મનીએ એમાં ફાટફૂટ પાડવાનાં

સબળ પ્રયત્નો કરે છે. જર્મની પોતાનાં છીનવી લીધેલાં સંસ્થાનો પાછાં માગે છે. તેમના માટે એણે જંગી લશ્કરી તૈયારીઓ કરી છે. તેને યુરોપના ઝેકોસ્લોવેકિયા વગેરે રાજ્યો ખાઈ જવાની ખુલ્લી ઇચ્છા છે.

જર્મનીએ લોકાર્નોની સંધિને ફાડી તોડી નાંખી છે. એણે વરસેલ્સની સંધિ પણ સ્વીકારવાની ના પાડી છે. એણે પોતાનાં બધાં સાધનો યુદ્ધની તૈયારી માટે વાપર્યાં છે. ઇટલીએ સને ૧૯૩૫ના ઑક્ટોબરમાં ઍબિસીનિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું. પ્રજાસંઘે તેની વિરુદ્ધ પ્રતિબંધો નાંખ્યા, પરંતુ ઇટલીએ તેની દરકાર ન કરતાં ઍબિસીનિયા જીતી લીધું: જાપાને હમણાં ચીન ઉપર મોટું આક્રમણ કરી ચીનનો ઉત્તર ભાગ લગભગ જીત્યો છે. હજુ યુદ્ધ ચાલુ છે. પ્રજાસંઘ હવે તદ્દન નપુંસક બન્યો છે. રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્રમાં એની આણ સ્વીકારાતી નથી સોવિયેટ રશિયા અને જાપાન વચ્ચે ખૂબ ચકમક ઝરે છે, પરંતુ યુદ્ધ જાહેર કરતાં અચકાય છે. જર્મનીએ રાઇનલૅંડમાં તહનામા વિરુદ્ધ લશ્કર મૂક્યું છે. ઑસ્ટ્રિયાએ સંધિનો ભંગ કરી લશ્કરી શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું છે સ્પેનમાં અંદર અંદરની લડાઈ જાગી છે. આ ઘરની લડાઈમાં સ્પેનની સરકારને રશિયાની મદદ છે. બળવાખોરોને ઇટલીની મુખ્યત્વે અને જર્મનીની ગૌણ મદદ છે. આ યુદ્ધ પરદેશીઓ જ સ્પેનમાં ચલાવે છે.

આ આર્થિક સમાલોચના છે. પરંતુ તે સમજવા માટે રાજકીય અવલોકન પણ આપવું પડ્યું છે. તુર્કીએ આવા સમયમાં માથું ઊંચું કરી ડાર્ડેનલ્સની સામુદ્રધુનીમાં કિલ્લેબંધી કરવાનો હક મેળવ્યો છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં વેપારી આગબોટો ડુબાડી દેવા માટે સબમરિનોનો ઉપયોગ કરવાનો આરોપ ઇટલી ઉપર મૂકાયો છે. ઇટલી ઉપર અંગ્રેજોનાં આરબ સંસ્થાનોમાં બળવો જગાડવાના પ્રયત્નો કરાવવાનો પણ આરોપ મૂકાયો છે. ઇટલીએ દાદાગીરી કરી અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને ખૂબ સતાવવા માંડ્યા છે. જર્મનીની એને મદદ હોવાનું કહેવાય છે. હમણાં જ જર્મની, જાપાન અને ઇટલી વચ્ચે ત્રિપક્ષી સંધિ થઈ છે. યુરોપનો મામલો દિનપ્રતિદિન બગડતો જાય છે. પરંતુ લડાઈ કરવાથી યુરોપ તદ્દન ભસ્મીભૂત થઈ જશે એ બીકથી હજી યુદ્ધ અટક્યું છે.

મહાયુદ્ધ પછી વર્સેલ્સના કરારો કરી જર્મનીનું તદ્દન અધઃપતન થયું હતું. એનાં સંસ્થાનો અને પ્રદેશ ઝૂંટવી લેવાયાં હતાં. જર્મનીને વિકાસ જોઇએ છીએ. એણે જંગી યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં લશ્કરી વિનાશનાં સાધનો વસાવ્યાં છે. હેર હીટલર કહે છે કે જર્મનીને ભોજન કરતાં તોપોની અગત્ય વધારે છે. ઇટલી પણ જંગી લશ્કરી તૈયારીમાં પડ્યું છે. એ દેશોએ મોટી રકમો કરજે કાઢી લડાયક તૈયારીઓ કરી છે ફ્રાંસે પણ ખર્વો ફ્રેંકો લડાઈનાં સાધનો પાછળ ખર્ચવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. આ જોઈ અંગ્રેજોને બીક લાગી. એમણે પણ પાંચ અબજ પાઉંડ કરજે કઢી લડાઈનાં સાધનો વસાવવાનું શરૂ કર્યું છે. જાપાન તો પ્રથમથી જ પોતાની આવકનો મોટો ભાગ યુદ્ધનાં સાધનો માટે ખર્ચતું હતું. એમને જોઈ અમેરિકાએ પણ અબજો ડૉલરોની કિંમતનાં યુદ્ધનાં સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં છે.

યુરોપમાં સ્વીડન, સ્વીટ્ઝર્લૅંડ, નોર્વે વગેરે દેશોએ પોતાના દેશોમાં લશ્કર નાબુદ કર્યું હતું. એમણે તદ્દન શાંતિની નીતિ ધારણ કરી હતી પરંતુ પોતાના પડોશીઓને પગથી માથા સુધી હથિયારબંધ થતાં જોઈ અને એમની આક્રમણ કરનારી ભાષા સાંભળી, તેઓએ મોટાં

ખર્ચી કરી ફરી લશ્કરી સાધનો મોટા પ્રમાણમાં વસાવ્યાં છે. તુર્કી પણ કરી જઈ વિનાશનાં સાધનોનો સંગ્રહ કરે છે. આ ચેપ હવે દરેક દેશના રાજ્યને લાગ્યો છે. ચારે તરફથી વિનાશકારી સંહારક પદાર્થો માટે મોટા ઓર્ડરો અપાય છે. જગત પોતાની પેદાશનો ચોથો ભાગ આ સંહારક દ્રવ્યો પાછળ ખર્ચે છે.

દરેક રાજ્યે મોટું કરજ કરી આ વિનાશક સાધનો વસાવ્યાં છે. પરંતુ આવાં સાધનો બનાવવા માટે મોટાં કારખાનાં ઊભાં કરવાં પડ્યાં છે. લડાઈનાં વિમાનો મોટી સંખ્યામાં બનવા માંડ્યા છે. તેટલી જ મોટી સંખ્યામા વેપારી વિમાનો તૈયાર થવા માડ્યાં છે. મોટી તોપો, ટેંકો, સ્ટીમરો, મનવારો, સબમરિનો બધાં મોટી સંખ્યામાં બને છે. તેને માટે પોલાદ અને બીજાં કાચાં દ્રવ્યોની મોટી જરૂર ઊભી થઈ છે. જગતનાં બજારોમાં યુદ્ધની કાચી વસ્તુઓના ભાવો વધ્યા છે. લાખો માણસોને આથી નવુ કામ મળ્યું છે. બેકારી ખૂબ ઓછી થઈ છે. આ લડાયક સાધનો માટે હજારો જાતની વસ્તુઓની જરૂર પડે છે. એ વસ્તુઓની મોટી માગ નીકળી છે. રક્ષણ માટેના સાધનો લઈ લાવજાવ કરવા માટે રેલવેને નૂર મળ્યું છે. પરદેશોમા એ સાધનો પહોંચાડવા માટે સ્ટીમરોને પુષ્કળ કામ મળ્યું છે.

નવા કારખાના માટે મકાનો બનાવવાનું કામ નીકળ્યું છે. એનાં યંત્રો બનાવવા માટે જૂના કારખાનાં રાતદિન ચાલુ થયા છે. એને માટે લોઢું અને પોલાદની મોટી માગ નીકળી તેના ભાવો વધ્યા છે. આથી લોઢાની ખાણો અને પોલાદના મજૂરોને પુષ્કળ કામ મળ્યું છે. કોલસા પણ પુષ્કળ જથ્થામાં જોઈએ છીએ; અને તેથી કોલસાના ભાવો પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં વધ્યા છે. કોલસાની ખાણોના મજૂરોને પણ ઘણું કામ મળ્યું છે. લશ્કરમાં પણ મોટી ભરતી થવા માડી છે. વિમાનો માટે મોટાં કારખાનાં તૈયાર કરાય છે. હજારો વિમાનો માટે ઠેકાણે ઠેકાણે એરોડ્રોમો બધાય છે. હજારો વિમાન ચલાવનારાની ભરતી કરી તેમને શિક્ષણ અપાય છે. ટેંકો બાધવાનાં કારખાનાંઓ પણ પુષ્કળ નીકળ્યાં છે. ચારે તરફ યુદ્ધના સામાનની વરદીઓ પડી છે.

જગતનો દરેક દેશ યુદ્ધનાં સાધનોના મોટા ઓર્ડરો યુરોપનાં કારખાનાં વાળાઓને આપવા માડ્યો છે. હમણાં યુરોપનાં લડાયક સરંજામનાં કારખાનાં મોટા નફા કરે છે. સ્ટીમરો અને મનવારો માટે મોટા ડક્કા બધાય છે. મોટરો માટે સારા નવા રસ્તાઓ બાંધવામાં આવ્યા છે. કારખાનાઓ મોટા પ્રમાણમા રાત્રિદિવસ કામ કરે છે. એનાં મજૂરોને પુષ્કળ કામ મળે છે. એ મજૂરો પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ મળેલ મજૂરીના પૈસામાંથી ખરીદે છે. એ રીતે સર્વત્ર નાણાંનો સંચાર થઈ રહ્યો છે. હૃદયમાંનું લોહી નાડીઓમાં ફરી પાછું હૃદયમાં આવે છે. એવી રીતે યુરોપની સરકારોએ પ્રજા ઉપર મોટા કરો નાંખ્યા છે. તે કરોમાંથી સરકારો લશ્કરી સાધનો મોટા પ્રમાણમા બનાવરાવે છે. પ્રજાહિત માટે બાધકામો પણ કરાવરાવે છે. આ રીતે કરોમાંથી મેળવેલું ધન પાછું પ્રજામાં જ વહેંચાય છે, ઉદ્યોગોને પુષ્ટિ મળે છે.

કોઈ પણ પ્રજાને પુષ્ટ કરવા માટે ઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિની જરૂર છે. બ્રિટનમાં હમણાં ઉદ્યોગોમાં તેજી આવી છે તેનો દાખલો લઈએ. એ તેજી કયા કારણોથી આવી તે સમજીએ. બ્રિટન પોતાની પ્રજા પાસે મોટા મોટા કરો લે છે, તેમા ઈન્કમટેક્ષ લગભગ એક પૌંડે પાચ શીલિંગ જેટલો મોટો છે. આ નાણાંમાંથી એ બાર અબજ પૌંડના કરજનું વ્યાજ આપે છે. લશ્કરી સાધનો પાછળ અબજ પૌંડ ખર્ચે છે. ખેતીવાડી પાછળ કરોડો પાઉંડ ખર્ચે છે. નવા રસ્તા,

ઘરો અને બેકારીના વીમા પાછળ કરોડો પાઉંડો ખર્ચ છે. એ રીતે આ બધી સમૃદ્ધિ પાછી પ્રજાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાય એના બે મોટા ઉદ્યોગોમાં પણ ખૂબ તેજી આવી છે. સ્ટીલ એટલે પોલાદનો ઉદ્યોગ અને કોલસાનો ઉદ્યોગ મોટા નફો આપતા થયા છે. આ પદાર્થોની માગ વધવાથી અને વહાણવટા અને વીમાના ઉદ્યોગને ટેકો મળ્યો છે. યંત્રો બનાવવાની પુષ્કળ વરદીઓ તેને મળી છે. આથી આખી પ્રજાના દરેક ભાગને ઉત્તેજન મળ્યું છે.

પ્રજાઓ સમજી છે કે મોટાં કરજો કરીને પણ ઉદ્યોગોને સજીવન રાખવાં પ્રજાને કોઈપણ રીતે કામ મળવું જોઈએ. કામ હોય તો પ્રજા સમૃદ્ધ બને છે. એટલે કરજ ફેડવા અથવા તેનું વ્યાજ ભરવા જેટલો કરવેરો ખુશીથી આપે છે. યુરોપનું અર્થશાસ્ત્ર હમણાં આ પદ્ધતિ મુજબ ચાલે છે. નાણાંને કેદ મળવી ન જોઇએ. તેનો પ્રસાર સારી રીતે થવો જોઈએ. હવે ઘણાં રાજ્યોમાં ઉદ્યોગો અને વાણિજ્ય રૂપી સાધનો રાજ્ય પોતાની પ્રજાના ભલા માટે નક્કી કરેલી નીતિ પ્રમાણે વાપરે છે. રાજ્યનાં બધાં સાધનો પોતાની મૂઠીમાં એકત્ર કરીને પ્રધાનમંડળો બીજાં રાજ્યોની સામે શેતરંજની બાજી ખેલે છે.

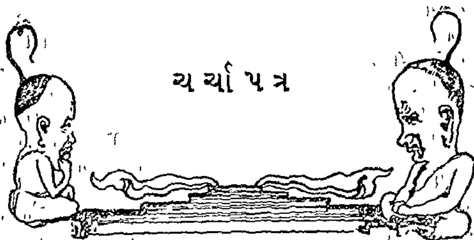
આવી રીતે સને ૧૯૩૫પછી યુરોપની આર્થિક સ્થિતિ સહેજે સુધરતી ચાલી. એમાં પણ ઉદ્યોગવાદી દેશોમાં વધારે ચેતના આવી. સને ૧૯૩૬માં પણ એ સુધારો ચાલુ રહ્યો. રશિયામાં ૨૭ ટકા, બેલ્જિયમમાં ૨૧ ટકા, હંગેરીમાં ૨૦ ટકા, ગ્રીસમાં ૧૮ ટકા, ઝેકોસ્લોવેકિયામાં ૧૬ ટકા, ઑસ્ટ્રીયામાં ૧૪ ટકા, બ્રિટનમાં ૯ ટકા, ફ્રાન્સ–જર્મનીમાં ૬ ટકા, અમેરિકામાં ૬ ટકા આર્થિક સુધારો ગણાયો હતો. સને ૧૯૩૭માં પણ એ સુધારો ચાલુ રહ્યો છે. સને ૧૯૨૯ની સાલ પેદાશ અને આર્થિક ઉન્નતિ માટે સારી નમૂનેદાર ગણાય છે. ઘણાંખરાં રાજ્યોમાં હવે એ વરસના આંકડાએ પહોંચાય તેટલી પ્રગતિ જોવામાં આવે છે. માત્ર કરજનું પ્રમાણ વધ્યું છે. ચલણના ગૂંચવાડા થયા છે, અને ભવિષ્ય માટે નિશ્ચિતતા જણાતી નથી. યુરોપનાં પ્રધાનમંડળો પોતાના દેશના વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગો વધારવા માટે ભારે પ્રયાસો કરે છે. સૌ દેશોના કરજોનો બોજો ભારે થઈ ગયો છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાએ સને ૧૯૩૬માં પોતાના કરજમાં ૪૦૦૦ દશ લાખ ડૉલરો ઉમેર્યા હતા. સને ૧૯૩૭મા ૩૦૦૦ દશલાખ ડૉલર ઉમેરશે. બ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઈટાલી, જાપાન એ સર્વે દેશો દર વર્ષે મોટા કરજો કરી તેનાં વ્યાજ ભરે છે.

ઘણાખરા દેશો પોતાની પ્રજાઓ પાસેથી કરજ લે છે. એમણે સોનું ભરી રાખ્યું છે. તેની ઉપરની આંટ ઉપર ચલણી નોટો પ્રજામાં ફેલાય છે. રૂપા અથવા ધાતુઓનાં નાણાંની ઘણી થોડી જરૂર રહે છે. જગતનો મોટા ભાગનો વ્યવહાર આ ચલણી નોટો ઉપર ચાલે છે. રાજ્યની બેંકો ચલણ માટે એજંટ છે, અને રાજ્યની નીતિ મુજબ ચલણના નાણાંની વ્યવસ્થા બેંકો કરે છે. પ્રધાનમંડળ અનુભવી નાણાંશાસ્ત્રીઓની સલાહ મુજબ ચલણની નીતિ નક્કી કરે છે. બેંકો તે મુજબ અનુસરે છે. ચલણની નોટોનો હમણાં બહુ મોટો પ્રસાર થયો છે. એટલે જોઈએ તેટલું નાણું છૂટથી મળી શકે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ નાણાં ગોંધવાની વાત કરતો નથી. એટલે નાણાંનો પ્રચાર વધતા વ્યાજના ભાવો એકદમ ઘટી ગયા છે. આવાં ટૂંકાં વ્યાજે નાણાંની લોનો કાઢીને જુદાં જુદાં રાજ્યો પુષ્કળ ખર્ચો પ્રજાહિતનાં કાર્યો અને લશ્કર પાછળ કરે છે. સસ્તું અને ફરતું નાણું રાખવું એ દરેક રાજ્યની આજની નીતિ છે.

કેટલાક હિંદ જેવા દેશોએ પરદેશોમાં લોનો કાઢી નાણું મેળવ્યું છે. એનું વ્યાજ એમને પરદેશીઓને ભરવું પડે છે. એ મોટા વાર્ષિક ઘસારો ક્ષયરોગ જેવો છે. વળી પોતે ઔદ્યોગિક દેશ નહિ હોવાથી, લશ્કરી સાધનો અને દરરોજની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ પરદેશો પાસેથી તેને ખરીદ કરવી પડે છે. આથી હિંદ જેવા પરાધીન દેશની સમૃદ્ધિ ચૂસાય છે. ત્રીજું, પોતાના દેશવાસીઓને મોટા પગારો આપી દેશમાં નાણું રાખવામાં આવતું નથી, પણ પરદેશીઓને મોટા પગારો અને પેન્શનો અપાય છે. પરદેશીઓનું વહાણવટું અને વાણિજ્ય હિંદ ઉપર નભે છે. એટલે હિંદ જેવો પરાધીન અને ખેતીપ્રધાન દેશ કયારે પણ સમૃદ્ધ થઇ શકે જ નહિ. એટલા માટે તો એની જકાતી નીતિ અને ચલણ નીતિ ઉપર હિંદી પ્રજાનો કાબુ નથી.

ચલણની જાદુગીરી ભારે સૂક્ષ્મ છે. ભલભલા અર્થશાસ્ત્રીઓ એમાં મૂંઝાઇ જાય છે. ફ્રાન્સનો દાખલો લો. એની પરદેશની મૂડી ખેંચાઇ ગઇ છે. ફ્રાંકના ભાવો ઘટીને એક પાઉંડના ૧૧૦ થયા. તેમાંથી ઘટીને ૧૩૦ થયા, હમણાં ૧૫૦ના આરે ઊભા છે. ફ્રાન્સ લશ્કરી ખર્ચ મોટું કરે છે. એનું બજેટ સમતોલ નથી. એણે સોનાના ચલણના ધોરણ ઉપર જોઇએ તે કરતાં વધારે વિશ્વાસ મૂક્યો, વગેરે કારણોથી ફ્રાન્સની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ સુધરી નથી, બગડતી જાય છે. એ ચલણના યુદ્ધમા હાર્યું છે. બ્રિટન, અમેરિકા અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ચલણ નિભાવવાના આર્થિક કરારો થયા છે. પણ ફ્રાન્સ મોટી રકમ સોનું વેચવા અને વ્યાજના ભાવો મોટા રાખવા છતાં, એ કરારો મુજબ પોતાનું ચલણ સ્થિર કરી શક્યું નથી.

હાલમાં તો લંડન અર્થશાસ્ત્રનું મુખ્ય મથક બની ગયું છે. આખા જગતની આંટ ત્યાં છૂટે છે. સૌ મહારાજ્યો પોતાના રાજ્યની હદમાં કૃત્રિમ રીતે વસ્તુઓના ઊંચા ભાવો રાખી પરદેશોમાં સસ્તા ભાવે વેચી વાણિજ્ય વધારે છે. યુરોપમાં આર્થિક યુદ્ધ મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ છે એ આર્થિક યુદ્ધ ઉપર વિશ્વયુદ્ધનો પણ અમુક અંશે આધાર રહે છે. ભવિષ્યના બનાવો એ બાબત સિદ્ધ કરી આપશે.

ઉત્તરરામચરિતની કાલગણનામાં એક ગૂંચ

વિદ્વાન તંત્રીશ્રી,

'પ્રસ્થાન'

મહાકવિ ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં કાલગણનાને અંગેની એક મુશ્કેલી તરફ આપના માસિક દ્વારા તદ્વિદોનું ધ્યાન ખેંચું છું. તે પ્રસ્તુત મુશ્કેલી યથાર્થ છે કે કેમ અને હોય તો તેનો નિકાલ શી રીતે તે સમજવાની ઇચ્છાથી જ. —ભવભૂતિના અપૂર્વ ગુણભંડારને ભૂલીને દોષને જ એક વીણી કાઢી આગળ કરવાની ઇચ્છાથી નહિ.

સમાંકી ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં પહેલા અંક અને બીજા અંક વચ્ચે બાર વરસનો ગાળો પડે છે. પહેલા અંકની પ્રસ્તાવનામાં ચોથા શ્લોક પછી નટની સૂત્રધાર પ્રત્યેની ઉક્તિ સ્પષ્ટ છે કે દશરથપુત્રી શાન્તાના વર ઋષ્યશૃંગે 'દ્વાદશવાર્ષિક' સત્રનો આરંભ કર્યો છે. અને તેના અનુરોધને વશ થઈ જાનકી કઠોરગર્ભા હોવા છતાં યે તેનાથી છૂટા પડીને અરુન્ધતીને આગળ કરી રાજમાતાઓ વસિષ્ઠ સાથે જમાઈને આશ્રમે ગઈ છે.... બીજા અંકના વિષ્કંભકમાં (શ્લોક ૬ પછી ૮ મી ઉક્તિ) આત્રેયી વનદેવતાને સમાચાર આપે છે કે હમણાં જ એ દ્વાદશવાર્ષિક સત્ર 'પરિસમાપ્ત' થયું છે, અને ઋષ્યશૃંગે વડીલોને યથાવિધિ વિદાય આપી છે.' આમ આ બાર વરસનો ગાળો તો સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવેલો છે.

મુશ્કેલી ઊભી થાય છે આત્રેયીને લીધે. આત્રેયી પ્રાચેતસ વાલ્મીકિની શિષ્યા. વાલ્મીકિ પાસે કોઈ બે જોડિયા કુમારો આવેલા છે, અત્યંત દીપ્તિમંત પ્રજ્ઞા વાળા એ કુમારયુગલની સાથેસાથે પોતાને અધ્યયન કરવાનો જોગ ખાતો નથી. એટલે પોતે વાલ્મીકિવન છોડીને દણ્ડકારણ્યમાં અગસ્ત્યાદિ ઉદ્ગીથવિદો પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા પર્યટન કરતી અહીં આવી છે એમ એ જનસ્થાનની વનદેવતા વાસંતીને કહે છે, એટલું જ નહિ પણ ધીરેધીરે આત્રેયી બાર વરસની બધી જ મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ વિષે વાસંતીને કહે છે. સીતાનો પરિત્યાગ, ઋષ્યશૃંગસત્રની પરિસમાપ્તિ, રામચંદ્રે આરંભેલો અશ્વમેધ યજ્ઞ, બ્રાહ્મણશિશુનું અકાલ મૃત્યુ થયું, તેને અંગે અશરીરિણી વાણીએ રામચંદ્રને તપ કરતા વૃષલ શમ્બૂકનો વધ કરવા આપેલી પ્રેરણા, તદનુસાર ગગનગ પુષ્પક વિમાનમા શમ્બૂકની શોધમાં પ્રયાણ, વગેરે વગેરે સમાચારો—છેલ્લી સ્ટોપપ્રેસ સુધીના—જનસ્થાનવાસિની વાસંતીને આત્રેયી પાસેથી મળે છે.... વાસંતી કહે છે કે શમ્બૂક જનસ્થાનમાં જ રહે છે એટલે રામ અહીં જ આવશે. અને થાય છે પણ એ પ્રમાણે.

હવે સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ બધા છેક તાજા છેવટ સુધીના સમાચાર આપવા આત્રેયી પગે ચાલીને પુષ્પક વિમાન કરતાં યે વધુ ઝડપથી કેવી રીતે જનસ્થાનમાં આવી પહોંચી ?

ક્યાં ગોદાવરી કાંઠા ઉપરનું જનસ્થાન અને ક્યાં વાલ્મીકિવન ? (બીજા અંકના વિષ્કંભકમાં બીજા શ્લોક પછીની ત્રીજી ઉક્તિથી સમજાય છે કે લક્ષ્મણ સીતાને વાલ્મીકિવન પાસે છોડી જાય છે. અને પ્રસવવેદના પ્રાપ્ત થતાં દુઃખ સહ્યું ન જવાથી સીતા પોતાની જાતને 'ગંગાપ્રવાહ'માં નાખી દે છે.) ગંગાકાંઠેનું વાલ્મીકિવન છોડીને આત્રેયી પગે ચાલતી ગોદાવરીતીરે આવી પણ દિશવિદિશમાં શમ્બૂકની શોધ કરતા પુષ્પકારૂઢ રામ હજી અયોધ્યાથી જનસ્થાન સુધી આવી શક્યા નથી !

આત્રેયી 'અધ્વગવેષા' પ્રવેશે છે. એથી એ કોઈ ચમત્કારી રીતે (જેવી રીતોનો સંસ્કૃત નાટકોમાં સારી પેઠે ઉપયોગ થયો છે, અને પ્રસ્તુત નાટકમાં જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટ એ પ્રમાણે કહેવાયું છે તેને આ ચર્ચા કરતાં સ્વીકારી જ લીધેલું છે.) ઝડપભેર આવી હોવાનો સંભવ નથી. પોતે જ કહે છે કે વાલ્મીકિવનમાં અધ્યયને પ્રત્યૂહ જાગવાને લીધે પોતે આ 'દીર્ઘપ્રવાસ' આદર્યો છે. (અંક ૨ શ્લોક ૨ પછી બીજી ઉક્તિ) તેથી એને થાક પણ લાગ્યો છે. (શ્લોક ૫ પછી ઉક્તિ ૬.)

જ્યારે પુષ્પક તો વેગવાળું 'પ્રજવિન્' (અંક ૨ શ્લોક ૨૮ પછી ઉક્તિ ૧) છે. સાધારણ વિમાન નથી, 'વિમાનવર' (અંક ૬ શ્લોક ૬ પછી ઉક્તિ ૧). છે.

વળી શૂદ્રતાપસના અન્વેષણ માટે 'જગતપતિ'ને 'દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં સંચાર' આરંભવો પડે છે. અશરીરી વાણીએ 'પૃથ્વીમાં તપનો તપ' એટલું જ શમ્બૂક વિષે કહ્યું છે. પણ તો જગતપતિને શૂદ્રતાપસ શોધી કાઢતાં વાર ઘણી બધી લાગી કહેવાય. ખાસ કરીને એક બાજુ બ્રાહ્મણપુત્ર મરેલો પડ્યો છે એ સંજોગોમાં.

સાથે સાથે થોડુંક બીજું પણ જોવાનું રહે છે. આત્રેયી વનદેવતાને કહે છે કે અરુન્ધતીએ વધૂવિહોણી અયોધ્યામાં પગ ન મૂકવાનો નિરધાર કર્યો છે અને એથી વાલ્મીકિવનમાં રહેવું એવો વસિષ્ઠે ઉપાય શોધ્યો છે. ઋષ્યશૃંગનો આશ્રમ કયે સ્થળે છે એ ઉત્તરરામચરિતમાંથી નક્કી થઈ શકતું નથી. છતાં જેમ દણ્ડકાવાસી વાસંતીને સીતાપરિત્યાગ જેવા અગત્યના બનાવની પણ આત્રેયી ગઈ ત્યાં સુધી ગંધ સુદ્ધા ન હતી એવું આ બાબતમાં નથી. ઋષ્યશૃંગ આશ્રમમાંથી વસિષ્ઠાદિ વાલ્મીકિવનમાં આવે છે એવા સમાચાર વાલ્મીકિવનમાં આવી શકે એટલો નજીક એ આશ્રમ હોવો જોઈએ. આ સમાચાર લઈને આત્રેયી ત્યાંથી દણ્ડકાવનમાં પહોંચે ત્યાર પહેલાં તો વસિષ્ઠ વગેરે મંડળી ક્યારની યે વાલ્મીકિવનમાં આવી જવી જોઈએ. અને જે વેગે રામ જનસ્થાન પહોંચ્યા હતા તેથી વધુ વેગે પાછા આવે તો પણ તેમના આવવા પહેલાં વસિષ્ઠાદિ ગુરુજનોએ વાલ્મીકિની ઘણી પરોણાગત માણી હોય. પણ વસ્તુસ્થિતિ શી છે ?

ચોથા અંકના વિષ્કંભકમાં શિષ્ટ મંડળીના આગમનથી રજા માણતા વિદ્યાર્થીઓ વાછરડી ઉડાવી જનાર વસિષ્ઠની પેટ ભરીને ઠેકડી કરી રહે છે તે પછી દૂર ઝાડનાં મૂળિયાં પર બેઠેલા જનકની દશા જોઈ અનુકંપા અનુભવતા દેખાય છે. ત્યાં જનક પાસે અરુન્ધતી, કૌસલ્યા, વગેરે આવે છે. એવામાં લવ એ ઠેકાણે આવી ચડે છે. એને થોડી વાર થઈ ત્યાં મેધ્યાશ્વ આવ્યાથી બટુકોમાં ખૂમરાણ મચે છે. તરત જ દોડી જઈને લવ અશ્વને બાંધે છે. પાંચમા અંકમાં લવ અને લક્ષ્મણપુત્ર ચંદ્રકેતુ વચ્ચે વાગ્યુદ્ધ થાય છે. અંતે બંને શસ્ત્રાસ્ત્ર-

સદ્‌ગત ગોવર્ધનરામ અને દયારામ ગીદુમલ વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર.

[સરસ્વતીચન્દ્રના ચોથા ભાગના છેલ્લા પ્રકરણ ઉપરથી સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમના સંબંધ વિશે વિરોધી તર્કો થાય છે તે ઉપર આ પત્રવ્યવહાર પ્રકાશ પાડતો હોવાથી 'સમાલોચક' પુ. ૧૪ અંક ૨માંથી ઉદ્ધૃત કરીને મૂકેલો છે.]

(૧)

સ્નેહી ભાઈ ગોવર્ધનરામ,

મ્હારા પર સરસ્વતીચંદ્ર વગેરે પુસ્તકો મોકલ્યાં તે બહુ મહેરબાની થઈ. મને ખાત્રી છે કે તે વાંચવાથી મ્હને ઘણો આનંદ મળશે.

લી. તમારો સ્નેહી,
દયારામ ગીદુમલ.

(૨)

સ્નેહી ભાઈ ગોવર્ધનરામ,

ગઈ કાલથી તમારો સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો મ્હેં વાંચવા માંડ્યો છે. મી. નાનજીઆણીનો "નણંદ કે બ્હેન"[1] પુસ્તકમાં એ વિષે થોડી ટીકા છે. તમારી કૃતિ માટે તમારાં મારે વખાણ જ કરવાનાં છે. પણ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે **સરસ્વતીચંદ્રને કુસુમ જોડે પરણાવવાની (પરણાવવાની) બિલકુલ જરૂર નહતી. કુમુદના સંબંધમાં તમારી વ્હાલી મર્હૂમ પુત્રી (લીલાવતી) ની જે લાગણી હતી તે જ મારી લાગણી છે;** [2]કુમુદને સરસ્વતીચંદ્ર જોડે પરણાવી નહિ તે તમે ઠીક કર્યું. કારણ જો પરણાવી હોત તો **એનાં માબાપનું મન દુખાત, તેમ જ વખતે એને પોતાને પણ દુઃખ થાત અને** એના પતિને પણ લાગી આવત. પણ કુસુમને તો કુંવારી જીંદગી જ ગાળવી હતી, અને મને લાગે છે કે એની જોડે લગ્ન કર્યા સિવાય પણ સરસ્વતીચંદ્ર પોતાનું કલ્યાણગ્રામ સ્થાપી શકત. શું કુમુદ ને કુસુમે પોતાની બાકીની જીંદગી સાધ્વીઓ તરીકે ગાળી હોત તો બહેતર

---

૧. પૃષ્ઠ ૬૧. મી. નાનજીઆણીએ બાધા ઘણી કઠણ ગણી છે, પરિણામ તરફ સંતોષ બતાવ્યો છે, વિસ્તીર્ણ નાપસંદ કર્યાં છે, અને વચમાં વચમાં આવતાં અંગ્રેજી વાક્યોવાળી શૈલી વખોડી કાઢી છે.

૨. **લીલાવતી જીવનકલા**, પૃષ્ઠ ૭૯ તથા ૮૦. કુમુદનું પુનર્લગ્ન ન થવા દેવું એ લીલાવતીની એક પ્રાર્થના હતી તથા બીજી તેને એવી આશા હતી કે કુમુદ પ્રમાદધનને સુધારશે. કેટલાંક કારણોસર રા. ગોવર્ધનરામને એ વિચાર પડતો મૂકવો પડ્યો.

થાત નહિ? એ રસ્તે તેઓ સરસ્વતીચંદ્રને મદદ કરી શકત. સ્ત્રીઓને માટે આશ્રમ અથવા શાળા (કોલેજ) કાઢી, અવિવાહિત સ્ત્રીઓ પોતાના દેશને કેવી આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે, તેનું દૃષ્ટાંત તેઓ આપી શકત. આ વિચાર તમને આવ્યો હશે, છતાં તે દૂર રાખી, જાણી જોઈને સરસ્વતીચંદ્ર પાસે એના સૂક્ષ્મ શરીર સંબંધે તમે એને બે સ્ત્રી જોડે લગ્ન કરવાની દશા શા માટે આણી હશે? જો એણે પોતાનું હૃદય કુમુદને અર્પણ કરેલું હતું તો પછી ખરી રીતે એ કુસુમને તે કેમ આપી શકે? કુમુદની ચઢતી તે એની પડતી કહેવાય. મને એમ લાગે છે કે તમે સરસ્વતીચંદ્ર તરફ ઘણી નિર્દયતા બતાવી છે.

લી. તમારો સ્નેહી,
દયારામ ગીદુમલ.

(૨)

(અંગ્રેજી શીખેલા વાંચકોને આ લાંબો કાગળ વાંચતાં જણાશે કે રા. ગોવર્ધનરામની ભાષા ઘણી જગાએ કર્કશ (inelegant), ગુંચવાએલી (involved), અસ્પષ્ટ તથા એમનો કહેવાનો ભાવાર્થ શું છે તે સમજવા માટે શ્રમ લેવો પડે તેવી છે. આટલા માટે એ પત્રનો અક્ષરશઃ તરજુમો કર્યો નથી, પણ માત્ર એમના કહેવાની મતલબ જ આપી છે.)

Dear Mr. Dayaram,

When I published my First Volume, the Gujarat public was very backward, and I could only see my way to educating the people by giving out my thoughts in the form of a novel with several volumes meant to rise by grades from the simple to the difficult, so as to induce and enable the general public to accept each succeeding volume with its increasing difficulties as a natural sequel to its predecessor. I think Providence has been pleased to give a lift to the people with each volume; and ordinary men and women in the province are devouring the books, including the 4th volume. A great change of ideas and sentiments has overtaken my readers, and new writers are imitating and stealing from my books—a result which is greater than my best anticipations. The procedure followed by me for these purposes, has, however, compelled me to deliberately sacrifice points of aesthetics and art, and I do not contradict those who opine that the book is not quite a novel.

As regards my final disposal of my hero and Kusum, and Kumud, that will be explained by the last sentences just penned,

as also by the progress of the psychological development of the various volumes. I have tried to make Kusum entertain an open but unconscious partiality for the hero ever since her first appearance in volume 2, and her mother and aunt think of marrying her to him as the best solution of the puzzle and she has been as warmly resisting their wishes and aspiring to be happier with a single life—an idea which shocks the elderly ladies as inconsistent with our social conditions The hero, on the other hand wanted to be an ascetic from the beginning and was diverted from that mood by the attractions of gentle Kumud. He left his paternal roof, forsook Kumud, under the impression that he would not be able to make her happy, but he was prepared to revise the situation, vol. 4 pp. 533–4. His realisation of the dreadful situation into which his procedure had thrown the girl strikes him with the awful remoarse which I have made him exhibit throughout the four volumes and his residence among the Sadhus with their high theories of social bonds makes him see the way to atone for his mistake by giving Kumud an opportunity to make herself happy with him in the best way she might choose. In the meantime, his own heart has become quite that of the ascetic of the Yoga-Vashishtha, able to court the ideals of Yoga and Vedant, as well as to enter upon the arena of love and worldiness for the sake of Kumud. His association with her for four nights at the caves, where sacred and invisible spirits ministered to the elevation of the inmates of the caves, transforms the two lovers–him and her–into spirits of higher calibre. They enter upon a struggle for elevating reciprocal lot in the higher sense until, at pp. 795–6, all agree that Kumud alone should give the final judgment and verdict. And she could not be cruel to her dear man, and the man could not refuse to do his duty to her by offering to obey her heart and soul And in chapter 45 of vol. 4, Kumud comes to a judgment which could not be just until and unless Kusum agreed with her heart. In ch. 50 of the volume, the elder sister touches the chords of the younger one's heart and settles its vibrations which cannot be appreciated without attending to every word from the hearts of both. Sisterly love and appreci-

ation coil into each heart, and the wiser, the more experienced, the more unhappy sister succeeds in making the younger sister accept the judgment of the elder as based upon genuine love, wisdom and highest, truest beneficence of life. Did or could Kusum love her sister's lover? That is left to be settled by the experts of pure love, viz the Sadhus (p. 837. ll. 3-4 vol. 4), whose judgment is delivered by Chandravali-the head of the experts (pp. 837-8 vol. 4) that Kumud should be the परिव्राजिका or the sister of mercy as our moderns would call her or यमुनामैया, and that Kusum should be her गंगामैया, to be the medium of carrying the waters of Yamuna as well as of herself into the ocean, where floated the projects of vast beneficence *i. e.* the hero-a diagnosis and prescription arrived at by ચંદ્રાવલી by sounding the depths of the sisterly hearts with સૂક્ષ્મચિકિત્સા-p 838, first para ચંદ્રકાંત in the next para gives the same verdict, though he with judgment and appreciation that are worldly adds that all hearts *except* the hero's would be happy with that result. What he so adds is only a paraphrase of what *you* think is *cruelty* to the hero With the ઉપદેશ from the ગુરુ as in chap. 46, vol. 4, the hero's ideal in life is neither love nor formal asceticism, but a महायज्ञ, a sacrifice, a શંખનાદ, and a પૂજા, of which the ગુરુ says "તમારા જેવા સમર્થ સાધુજનોના શંખનાદ, એ પૂજનની કીર્તિનાં સંગીત, લય, અને પ્રતિધ્વનિ વડે એ મંદિરને તળથી તે ઘુમટ સુધી ભરે છે. (p 803, vol 4). The symphony of selfless, passionless beneficence of life realised by the hero of the ideal in the way which the joint voices and yearnings of "all" around him made यथाहपत्तितधर्म for him—these "all" being but purest souls full of highest love and grace. Kumud's work as happy sister of mercy is anticipated in बीज form in the last chap. of vol. 4.

As regards your question about Kusum, her Arti, and love, you will note, that though not a philosopher without aesthetics, her love has been what I call સૂક્ષ્મ, as distinguished from સ્થૂલ (chap. 22, vol. 4) What does she offer out of love when she makes the આરતિ? A "kiss" A kiss is in our age of this country a symptom of physical काम. But elsewhere and in ancient India, fathers kissed daughters-a kiss in such cases is

the effusion of સૂક્ષ્મ love as well. That Kusum loved the hero was settled before her marriage by the Sadhus and by the search light fiercely applied by Kumud's art. Her love was for his great and selfless soul and not for his body of which not a thought has crossed her brain in the book. She makes an Arti for him, not because she felt the charm of his person but because she felt the significance of his ascetic frock–the કંથા–which at times she wore as well. She felt a charm in this badge of asceticism and in the bearer of that badge. The evening party had just finished and made her realise the extent and grandeur of the beneficent influence of that ascetic's self-sacrifice of his vast worldly belongings. And the penultimate para of p. 849 makes her realise that the great mission of her marriage now began in her new functions and ministrations in respect of the lady inmates of the कल्याणग्राम just started. She sees that the hero for whose great objects she had sacrificed her સ્વતંત્રતા had not only allowed it during the year that had closed but that she was only the રાધા of the band of Gopis who as noted by the poem at p. 133 (? 131) of the vol. depended upon the hero as on कृष्ण. She flies into a fit of ecstasy which makes her take the hero to be more deserving of the गोपिकागीत and आरति of p. 851 than the god of mythology, and her kiss follows as but the consummation of her love for a *soul*, unlike the kiss which in Cupid's world is but the starting point—the thin end of the wedge—serving but to make the drunkard to have a beastly craving for more drink. In Kusum's case the kiss is but the external automatic tread of a fruitional vision that fills her in her heart with a sacred spiritual reality and is not the thievish first step of Cupid towards crushing out the spiritual vision from the inner temple to make room for an infernal Satan. This is the psychological diagnosis of Kusum's kiss as they might judge who can rise to the subtle windings and workings of the moment and see the level of her soul. The author who can draw but a *poor* picture of the scene, is content to leave each class of reader to speculate on the kiss according to his own अधिकार, and has left Kumud to be the happiest and only eye witness and connoisseur. The speculations of others could arise from a

natural propensity of human curiosity to have a peep behind the scenes, where the author is content with closing his book for ever. Several people question me on the subject, and some have ventured to produce and publish "continuations" of the book according to *their* ideals. I am at times asked to "continue" the work and show the ગૃહસ્થાશ્રમ of કુસુમ and સરસ્વતીચંદ્ર, and have met the request, with the reply "my last volume is called 'પૂર્ણાહુતિ,' and my powers are exhausted: I can only spoil what I have already written. I have no power to improve or even sustain the work of my performance by attempting to continue it. God allots to each stage of an author's life what it can then alone best achieve and my stage is gone and my present stage would not question the sanctity of its predecessor."

Your sincerely,
GOVARDHANRAM M. TRIPATHI

નડીઆદ,
તા. ૧૩-૩-૧૯૦૬

સ્નેહી મી. દયારામ,

મારી ચોપડીઓ વાચનાં રસિક લાગે તેવી તમને જણાઈ છે તે જાણી હું ખુશ થયો છું મી. નાનજીઆણીના પુસ્તકમાં જે ટીકા આવી છે તેની મને ખબર છે, અને તે વિષે મારે તેમની જોડે તેમના જ કહેવાથી કેટલોક પત્રવ્યવહાર પણ ચાલેલો.

જ્યારે મેં આ વાર્તાનો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે ગુજરાતી વાચકવર્ગ બહુ પછાત હતો, અને તેથી મ્હારા વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવા મને ફક્ત એક જ રસ્તો સુઝયો કે તે વિચારો એક વાર્તાના રૂપમાં, દરેક પાછળનો ભાગ આગળના કરતાં ઓછો સરળ, એવા જુદા જુદા ભાગ પાડી વાચક સમક્ષ મૂકવા. કે જેથી તેઓ મુશ્કેલીમાં વધતો જતો દરેક પાછલો ભાગ, તેના આગળના ભાગનો કુદરતી પરિણામ તરીકે સ્વીકારતા જાય.[1] મને લાગે છે કે જેમ જેમ દરેક ભાગ બહાર પડતો ગયો તેમ તેમ ઇશ્વર એ વાચકવર્ગમાં ઉચ્ચ ભાવ મૂકતો ગયો, અને હવે ગુજરાતમાં સાધારણ સ્ત્રીપુરૂષો પણ મારૂં પુસ્તક ચોથા ભાગ સુદ્ધા મ્હોટા રસથી વાંચી જાય છે. મ્હારા વાચકવર્ગના વિચાર અને ભાવનાઓમા ઘણો મ્હોટો

૧ કેટલીએક વખત આ સંબંધી મારે રા. ગોવર્ધનરામ જોડે વાત થયેલી, તે વખતે તેઓ પોતાનો આશય એવો જણાવતા હતા કે એ પ્રમાણે ક્રમવાર (એક ભાગથી બીજો જરા વધારે મુશ્કેલ) વિભાગ પાડી ગુજરાતી વાચકવર્ગની લાગણી ઉત્તરોત્તર ખીલવતા જવી અને તેમનામાં ઉચ્ચ ભાવના પેદા કરી તેને પોષતા જવી અને પોતાનો એ આશય પાર પડ્યો છે એવો એમને છેવટ સંતોષ થએલો.

ફેરફાર થઈ ગયો છે, અને નવા લેખકો મારાં પુસ્તકોનું અનુકરણ કરે છે, એટલું જ નહી પરંતુ તેમાંથી ચોરી પણ કરે છે. આ પરિણામની મ્હે સ્વપ્ને પણ આશા રાખેલી નહી. પરંતુ આ ધાટી પર મ્હે પુસ્તક લખ્યું તેથી મારે જાણી જોઇને રસશાસ્ત્ર તથા કલાવિધાન એ બન્ને વિષયોનો ભોગ આપવો પડયો છે અને તેથી જેઓ એમ કહે છે કે આ પુસ્તક ખરેખર વાર્તાનું પુસ્તક નથી, તેમના અભિપ્રાયની સામે હું થતો નથી.

એ વાર્તાના નાયક, કુસુમ અને કુમુદને સંબંધે છેવટની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, તેનો ખુલાસો ઉપરના લખાણનાં છેલ્લાં વાકયોથી થયો હશે, તેમ જ જુદા જુદા ભાગની માનસિક રચનાના વ્યાપારમાં જે ખીલવણી થતી ગઈ છે તેથી પણ એ ખુલાસો થશે. બીજા ભાગમાં કુસુમસુંદરી દેખાવ દે છે ત્યારથી જ સરસ્વતીચંદ્ર માટે તેનો પક્ષપાત જેનું તેને પોતાને ભાન નથી તેવી રીતનો પણ ખુલ્લે ખુલ્લો દેખાઈ આવે તેવો બતાવવા મ્હે પ્રયત્ન કર્યો છે.[૨] પોતે જે મુશ્કેલીમાં આવી પડયાં છે તેમાંથી નીકળવાનો સૌથી સુતરો માર્ગ તેની મા તથા કાકીને એવો સુઝે છે કે એનું સરસ્વતીચંદ્ર જોડે લગ્ન કરી દેવું. કુસુમસુંદરી ઘણા આગ્રહથી તેમના એ ઇરાદાઓની સામે થાય છે અને કુમારી જીંદગી જ ભોગવવા મરજી બતાવે છે—આ વિચાર ઉંમરે પહોંચેલી એ બાઈઓને હિંદુસંસારની રીતભાતને તદન અનુગતો લાગવાથી તેઓ કમકમી ઉઠે છે.[૩] બીજા હાથપર આ વાર્તાના નાયકને પહેલેથી જ વૈરાગ્ય સેવો હતો, અને શંક કુમુદના આકર્ષણને લીધે જ તેણે તે રસ્તો પડતો મૂકયો હતો.[૪] તેણે પોતાનું બાપીકું ઘર છોડયું, કુમુદને તજી દીધી તેનું કારણ જ એ કે તેને લાગતું હતું કે પોતે કુમુદને સુખી નહી કરી શકે, છતાં પણ પોતાના વિચાર ફેરવવા એ તૈયાર હતો. (ભાગ ૪ થો પૃષ્ઠ ૫૩૩-૪). પોતે જે પગલુ લીધું છે તેને પરિણામે એ બાળાને જે ભયંકર સ્થિતિ અનુભવવી પડી હતી, તે વાતનુ ભાન થતાં એને જે પ્રચંડ પશ્ચાત્તાપ થયો છે તે ચારે ભાગમાં મ્હે દર્શાવ્યો છે, અને સાધુઓની જોડે રહી વ્યાવહારિક બધનના તેમના ઉચ્ચ વિચારોનું જ્ઞાન થવાથી પોતાની ભૂલ સુધારી તેનો બદલો આપવા પોતે જે રસ્તે તેની જોડે સુખી થાય તે રસ્તો પસંદ કરી તેને કહ્યો અને પોતે તેમ કરવા તૈયાર છે, એ બતાવવા તેને તક પણ આપે છે તે પણ મે બતાવ્યું છે. આટલા સમયમાં એનુ પોતાનુ હૃદય તો યોગવસિષ્ઠના યોગી જેવું થઇ ગયું હતું, યોગ અને વેદાંતના આદર્શનું ગ્રહણ કરી શકે, તેમ જ કુમુદને ખાતર પ્રેમ અને દુનિયાદારીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી શકે, એવી સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું. જે ગુફામાં પવિત્ર અને અદૃશ્ય દેવતાઓ ગુફાવાસીઓની વૃત્તિઓને ઉચ્ચ બનાવતા હતા, તે ગુફામાં ચાર રાત્રી કુમુદ જોડે ગાળવાથી એ બન્ને જણાની ભાવનાઓ બદલાઇ ઘણી ઉચ્ચ થઈ ગઈ હતી, અને તેઓના આત્મા ઉચ્ચતા પામ્યા હતા. પરસ્પર એકબીજાનું ભાગ્ય સુધારવા, ઉચ્ચતર બનાવવા તેઓ એકબીજા જોડે મથન કરતાં અંતે પૃષ્ઠ ૭૮૫-૬ પર સૌ એવા નિશ્ચય પર આવે છે કે છેવટનો ચુકાદો અને નિર્ણય કુમુદે પોતે જ આપવો. પોતાના પ્રિયજન તરફ ક્રૂરપણે તેનાથી વર્તી શકાય તેમ હતું નહી, તેમ સરસ્વતીચંદ્રથી પણ તેની વિનંતી બીનતકરારે સ્વીકારવાની ના પાડી પોતાના ધર્મની આડે અવાય તેમ હતું નહી. ચોથા ભાગના પ્રકરણ ૪૫ માં કુમુદ એવા નિર્ણયપર આવે છે કે જો કુસુમ તે પ્રમાણે ચાલવાની

---

૨ સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨. પૃષ્ઠ ૧૪૧-૧૪૨. ૩ સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪. પ્રકરણ ૮-૯.
૪ સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧. પ્રકરણ ૧૫, પૃષ્ઠ ૨૦૯ થી આગળ.

ખરા અંતઃકરણથી હા પાડે નહી તો તે નિર્ણય વાજબી કહેવાય નહી. પ્રકરણ ૫૦માં મ્હોટી બ્હેન ન્હાની બ્હેનના હૃદયના તારને સ્પર્શ કરે છે, ત્હેને આંદોલન કરાવે છે, હલાવે છે, પણ જે આંદોલનની કદર એ બેને બ્હેનોના અંતઃકરણમાંથી જે શબ્દ નીકળે છે તે ધ્યાનમાં ન રાખીએ તો બુઝી શકાય તેમ નથી. બ્હેન તરીકે એકબીજાના પ્રેમ તથા લાગણી પરસ્પર હૃદયનાં ગુંચળાં પેઠે વીંટળાઈ જાય છે, અને એમા વધારે ડાહી, અનુભવી અને દુઃખી બ્હેન ન્હાની બ્હેન પાસે પોતાનો નિર્ણય કબૂલ કરાવે છે, અને તે નિર્ણયનો પાયો શુદ્ધ પ્રેમ, ડહાપણ, અને પ્રસંગના ખરેખરા ઉચ્ચ ભાવપર રચાએલો છે એમ પણ ત્હેની પાસે સ્વીકારાવે છે. કુસુમ પોતાની બ્હેનને ચાહનારને ચ્હાતી હતી ખરી યા ચ્હાઈ શકે ખરી? આ વાતનો નિશ્ચય શુદ્ધ પ્રેમના જ્ઞાતા એટલે સાધુઓએ જ કરવો એવું ઠરાવ્યું છે (પૃ૪ ૮૩૭ પંક્તિ, ૩-૪. ભાગ ૪). એ નિશ્ચય એ સાધ્વિઓની ઉપરી ચંદ્રાવલીને મુખે પ્રસિદ્ધ થાય છે (પૃ૪ ૮૩૭-૮. ભાગ ૪). તે કહે છે કે, કુમુદે પરિવ્રાજિકા-જેને હાલ આપણે Sister of Mercy સેવિકા યમુના મૈયા કહીએ છીએ તે-થવું, કુસુમે તેની ગંગામૈયા થવું, કે જેનાવડે જે મહાસાગરમા (એટલે કે સરસ્વતીચંદ્ર તરફ) દુનીઆના ભલા માટે મ્હોટા મ્હોટા વિચારો તરતા હતા તે મહાસાગરમાં યમુનાના તેમ જ પોતાનાં પાણી જઈ મળે; એ ઔષધ ચંદ્રાવલીએ એ બ્હેનોનાં હૃદય સૂક્ષ્મચિકિત્સાવડે તપાસી શોધી કાઢ્યું હતું; પૃ૪ ૮૪૮. પારેગ્રાફ ૧ લો. બીજા પારેગ્રાફમાં ચંદ્રકાંત પણ એ જ નિર્ણય કરે છે, જો કે સંસારના વધારે અનુભવને લીધે એને એમ લાગતુ કે સરસ્વતીચંદ્રના પોતાના સિવાય આ સંબંધથી સર્વના મન આનંદ પામશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જેને તમે "નાયક" પ્રત્યે નિર્દયતા કહો છો તે જ તેના કહેવાનો આશય છે. પ્રકરણ ૪૬ માં ગુરુએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ધ્યાનમાં રાખી પોતાની જીંદગીના આશય તરીકે, નહી એણે પ્રેમ ગણેલો કે નહી સાધુતા (વૈરાગ્ય) ગણેલી પણ (લોકકલ્યાણના) મહાયત્ન, શંખનાદ અને પૂજનને આદર્શ તરીકે લીધેલા, કે જેને માટે વિષ્ણુદાસ કહે છે કે "તમારા જેવા સમર્થ સાધુજનોના શંખનાદ એ પૂજનની કીર્તિનાં સંગીત, લય અને પ્રતિધ્વનિવડે એ મંદિરને તળથી તે ઘુમટ સુધી ભરે છે (પૃ ૮૦૩). નિઃસ્વાર્થ, નિષ્કામ જીંદગીના સુખનું સંગીત, આવા આશયવાળી જીંદગીમા નાયકથી માત્ર ત્યારે જ ભોગવી શકાય, કે જ્યારે તેની આસપાસના "સર્વ" મનુષ્યના એકત્ર નાદ અને ઇચ્છાઓવડે તેને માટે પ્રવાહપતિત ધર્મ બનાવી શકાય-ઓ "સર્વ" તે તે શુદ્ધતમ આત્માઓ કે જેઓ ઉચ્ચતમ પ્રેમ અને સુંદરતાથી સંપૂર્ણ થએલા હોય. ચોથા ભાગના છેલ્લા પ્રકરણમાં સેવિકાતરીકેનું કુમુદનું કાર્ય બીજરૂપે દર્શાવ્યું છે.

કુસુમને માટે, તેની આરતી અને તેના પ્રેમ સંબંધે જે પ્રશ્ન તમે પૂછોછો તે સંબંધે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે જો કે રસશાસ્ત્રરૂપ ફિલસુફીનો તેનામાં અભાવ ન હતો છતાં ત્હેના પ્રેમને મ્હેં સ્થૂલને બદલે સૂક્ષ્મ જણાવ્યો છે (પ્રકરણ ૨૨, ભાગ ૪). આરતી ઉતારતાં ઉતારતાં પ્રેમનો ઉમળકો આવી જતાં પોતે પોતાના પ્રતિને શું આપે છે? પોતાનો અધરસ્પર્શ. હાલના સમયમા આપણા દેશમાં એ પ્રમાણે ચુંબન લેવું તે સ્થૂલ કામની નિશાની ગણાય છે. પણ બીજા દેશોમાં અને જૂનો વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં પણ પિતા પુત્રીને ચુંબતા, આવી વખતે ચુંબન એ સૂક્ષ્મ પ્રેમનું અંગ જ ગણાય છે. કુસુમ સરસ્વતીચંદ્રને ચહાતી હતી, એ વાત તો

તેમના ધર્મ પેના જ સાધુઓએ નક્કી કરી મૂકી હતી તેમ જ કુસુમે પણ પોતાની મુક્તિનો પ્રમાણ તેના હૃદયપર નાખી એ જ ગાંઠ કરી ગણી હતી કુસુમ ચાહતી હતી તે તેના મહાન, નિઃસ્વાર્થ આત્માને ચ્હાતી હતી નહી કે તેના સ્થૂલ શરીરને તેના શરીર અંગે એક વિચાર સરખો પણ એના મનમા આવતો નહી

એ શા માટે એની આરતી ઉતારતી હતી ? એના સ્થૂલ શરીરપર એ મોહી પડેલી, નહી, પરંતુ એનો વૈરાગ્યપૂર્ણ પોશાક-કફની-જે પોતે પણ કેટલીક વખત પહેરતી હતી, તે જોઈ, તે પોશાકથી સૂચિત થતી એની સાધુતા જોઈ એને ઉમળકો આવી ગએલો વૈરાગ્યના આ ચિહ્ન અને તે ચિહ્ન ધારણ કરનાર ઉપર એને મોહ થઈ આવ્યો એ સાધુજનની મહાન દોલત જે પોતે તજી દીધી હતી, તે વડે લોકકલ્યાણની જે પ્રચંડ યોજનાઓ અંતરમા ભ્રમતી હતી તેની મહત્તાએ તે દિવસની 'ઇવનીંગ પાર્ટી" પૂરી થતા તેના મનમા એકદમ સરસ્વતીચંદ્રના સ્વાર્થત્યાગની છાપ બેસાડી દીધી હતી, અને પૃ ૮૪૯ પરનો છેલ્લા પહેલાનો પારગ્રાફ બતાવે છે કે, લગ્ન પછી પોતે જે કામ કરવાનુ હતુ તરતના સ્થપાએલા કલ્યાણગ્રામમા વાસ કરનારી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પોતાને જે ધર્મ બજાવવાનો હતો ને હવે શરૂ થયુ છે ત્હેનું ત્હેને ભાન થયુ હતું. સરસ્વતીચંદ્રના જે ઉચ્ચ આશયને પોષવા પોતાની જે સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપ્યો હતો તે ગત વર્ષમા ત્હેને ત્હેણે આપી હતી એટલુ જ નહી, પણ એ જ ભાગને પૃષ્ઠ ૧૩૩ (? ૧૩૧) મે આપેલા કાવ્યની ગોપીઓ જેઓ આ વાર્તાના નાયકને જ કૃષ્ણરૂપે જોઈ રહેતી હતી ત્હેમના રાગમા પોતાને ગયા જેવી જ અગ્રભાગે જોઈ સરસ્વતીચંદ્રને નીરખી ત્હેને એકાએક આનંદ સ્ફુરી આવવાથી ગાયિકાગીત અને આરતી (પૃ ૮૫૧) ને લાયક ઈતિહાસ પુરાણમા વર્ણવેલા કૃષ્ણ કરતા તે વધારે લાયક છે એમ ત્હેને થઈ આવ્યુ, અને ત્હેને પરિણામે ત્હેવા એમ આત્માને ચુંબવા તેનો સ્નેહ ઉભરાઈ આવ્યો કામદેવતાના રાજ્યમા ચુંબનને જે સ્થાન છે તેનાથી તદ્દન ઉલટુ જ આ હતુ ચુંબન તો જેમ એક બાઉડીઆને તમે સ્હેજ દારૂ આપો કે વિશેષ પીવાની ત્હેની તલપ વધે તેમ—અધરસ્પર્શ માત્ર—કામ વધારે ઉદ્દીપન કરે, તેવુ હોય છે પોતાના હૃદયમા એક જાતનો આત્મિક પવિત્ર સ્વરૂપે આનંદ થઈ આવ્યો ત્હેને બહાર દર્શમાન કરવા માટે એકાએક, પોતાની મેળે સ્ફુરી આવતુ ચિહ્ન તે આ કુસુમનુ ચુંબન હતુ મનરૂપી મંદિરમાથી પવિત્ર ભ્રમ દૂર કરી ત્હેની જગાએ એક દુષ્ટ સેતાનને પ્રવત્ન કરાવવા રૂપી માત્ર જ ચોર જેવુ પ્રથમ પગલુ ભરે છે તે આ ચુંબન ન હતુ તે ક્ષણે એના મનમા કેવા કેવા ગુંચવણી ભરેલા વિચાર ઉદ્દ્ભવતા હતા, તથા એનો આત્મા શુ શુ અનુભવતો હતો તેની જેઓ કદર કરી શકે તેઓ જ કુસુમના ચુંબનના આ માનસશાસ્ત્રીય ખુલાસાનો ભેદ પામી નાખે ગ્રંથકર્તા તો માત્ર આવા દેખાવો એક નિર્જીવ ચિત્ર દોરી નાખે અને પછી દરેક વાચકવર્ગને ત્હેના અધિકાર મુજબ એ ચુંબનપરથી ધડો લેવા છોડી દઈ શકે વળી ત્હેંગે એકલી કુસુમને જ આ દેખાવની નિરીક્ષક તથા પરીક્ષક બનાવી છે સાધારણ વાચકવર્ગને મનુષ્ય સ્વભાવને તાજે થઈ, ગ્રંથકર્તા જ્યાં આગળ પોતાનુ પુસ્તક પુરૂ કરે છે, ત્હેનાથી આગળ જવાની કુદરતી રીતે ઇચ્છા થઈ આવે અને ત્યાર પછી શુ થયુ તે જાણવા તે ઇચ્છા બતાવે. કેટલાએક લોકોએ કુસુમ વગેરેનુ પછી શુ થયુ તે વિષે મને સવાલ પણ પુછ્યા છે અને કેટલાએકે પોતાની અક્કલ પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રનો 'વધારો" પ્રસિદ્ધ પણ કર્યા છે કોઈ કોઈ વખત મને એવી ભલામણ કરવામા આવે છે કે મ્હારે એ ગ્રંથ "ચાલુ" રાખવો અને કુસુમ

તથા સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહસ્થાશ્રમ બતાવશો. તે લોકોને હું એવો જવાબ આપું છું કે મારા છેલ્લા ભાગને મ્હેં પૂર્ણાહુતિ એવું નામ આપ્યું છે, અને હવે મારી શક્તિ પણ કમી થઈ છે, હવે વિશેષ લખવું તે અત્યાર સુધી કરેલા-લખાણને બગાડવા જેવું થાય. માટે કાર્ય બાકી રાખી તે સુધારવાની તો શું પણ તે કરવી રાખવાની પણ મારામાં હવે તાકાત રહી નથી. દરેક લેખકની જીંદગીના અમુક ભાગ સુધી પોતાનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરવાની ઇશ્વર ત્હેને શક્તિ બક્ષે છે, મારી તે ઉમર હવે પૂરી થઈ છે. અને મ્હારી ઉમરના આગલા ભાગમાં મ્હેં જે કર્યું છે તેની પવિત્રતા બગાડવા (તેના પર સંશય આણવા) જેવું હવે હું ઇચ્છતો નથી.

(સહી) તમારો સ્નેહી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

રોજનીશી

નવેમ્બર : ૧૯૩૭

તા. ૧ ગાંધીજીએ બંગાળના નજરકેદીઓને લગતી પોતાની યોજના બંગાળના ગવર્નરને મોકલી; આંદામાનના કેદીઓને છોડાવવાના પોતાના યત્નો વિશે ગાંધીજીએ નિવેદન બહાર પાડ્યું : " આવા પ્રવાસોમાં હું [illegible] કરનાર નથી " ગાંધીજીની તબિયત બગડી—લોહીના દબાણમા ખૂબ વધારો થયો; મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક પૂરી થઈ; બ્રિટનને સોનાનું ધોરણ છોડ્યું ત્યારથી આજ સુધીમાં ૩ અબજ અને ૫૦ કરોડ રૂપિયાનું સોનું પરદેશ ઊપડી ગયું; શાંઘાઈને ઘેરી લેવા જાપાને ધસારો કર્યો.

તા. ૨ સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણના મદ્રાસની એક સભામાં ઉદ્‌ગારો. " આજની કેળવણીની પદ્ધતિ એરનારી માણસોને ગુલામ બનાવે છે." સોવિયેટ પ્રતિનિધિએ બિન-દરમ્યાનગીરી પેટા સમિતિમા ભાષણ કરતાં જાહેર કર્યું કે સ્પેન અંગેની બિન-દરમ્યાનગીરીની નીતિ નિષ્ફળ નિવડી છે." નરીમાન-સરદાર પ્રકરણ અંગે મહાસભાની કારોબારી સભાનો ઠરાવ: " શ્રી. નરીમાનની વર્તણૂક વિશ્વાસ અને જવાબદારીભર્યા હોદ્દા માટે તેમને અયોગ્ય ઠરાવે છે." શ્રી. નરીમાને મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખપણાનું રાજીનામું આપ્યુ.

તા. ૩ લંડનની પાર્લામેન્ટમાં મેજર ઓર્મસબી ગોરે જાહેર કર્યું કે પેલેસ્ટાઇનના આરબોની હાઈ કમિટી પ્રત્યેના વલણમાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર નહિ થઈ શકે.

તા. ૪ ઉત્તર પેલેસ્ટાઇનમાં હથિયારબંધ આરબોએ પોલીસ થાણા પર દરોડો પાડ્યો: અર્ધા કલાકમાં સો ગોળીબાર કર્યા.

તા. ૫ રાજકોટમાં ગ્રામોદ્યોગ કલામંદિરની ઉદ્‌ઘાટન ક્રિયા થઈ; શ્રીનગરમાં, ગવર્નમેન્ટ સિલ્ક ફેક્ટરીવાળા વિસ્તારમા, ૧૪૪ની કલમનો અમલ જાહેર કરવામાં આવ્યો.

તા. ૬ ૭મી કાઠિયાવાડ રાજકોટ પરિષદ દરબારશ્રી ગોપાળદાસ દેસાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ રાજકોટમાં ભરાઈ; બિજનોરના ચૂંટણી જંગમાં મહાસભાવાદી પ્રધાન હાફીઝ મહમદ ઇબ્રાહીમ પાચ હજાર વધુ મતે ચૂંટાયા; બન્નુમાં સરહદી ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફારખાનનું ભવ્ય સ્વાગત થયુ; સામ્યવાદ સામે જાપાન-જર્મની-ઇટલીએ ત્રિપક્ષી જોડાણના કરાર રોમ ખાતે કર્યા; શાન્સી (ચીન)નું પાટનગર જાપાનીઓએ કબજે કર્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા.

તા ૭ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદે સમવાયતંત્રને ફગાવી દેવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

તા ૮ મૈસૂરની ગ્રામસમિતિના અગ્રમુખત્યાર શ્રી. કે. ટી. ભાષ્યમને રોઢ વર્ષની જેલની સજા થઈ.

બંગાળના ગવર્નર અને મહાત્મા ગાંધીજી વચ્ચે ઐતિહાસિક વાતચીત બે કલાક સુધી થઈ; બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાન મી. રામ્સે મેકડોનાલ્ડનું અવસાન; ગુરુવાયૂરમાં મળેલી મંદિરપ્રવેશ પરિષદે 'છ મહિનામાં અસ્પૃશ્યોને મંદિરપ્રવેશ નહિ મળે તો, ગુરુવાયૂર સામે સત્યાગ્રહ કરીશું' એવો ઠરાવ કરી મદ્રાસના પ્રધાનમંડળને મોકલી આપ્યો.

અમદાવાદમાં મિલોના કારીગરો હડતાળ પર ગયેલા, તેમને હડતાળ નહિ પાડવા સમજાવતું મજૂર મહાજનના મંત્રી શ્રી. ગુલઝારીલાલ નંદાનું અગત્યનું નિવેદન બહાર પડયું; જેરૂસલેમમાં કરફ્યુ ઑર્ડરનો અમલ જાહેર થયો.

સાહિત્યનું નોબેલ ઇનામ આ વર્ષે ફ્રેંચ લેખક મોં રોજર માર્ટિન દુ ગાર્ડને મળ્યું; ચીનની પીળી નદીમાં ભયંકર રેલ—લાખો માણસો નિરાધાર થઈ પડયા.

બંગાળના પ્રધાનો અને મહાત્મા ગાંધીજી વચ્ચે કલકત્તામાં મહત્ત્વની મંત્રણાઓ થઈ; શ્રી. ભૂલાભાઈ દેસાઈનું યુવાનો આગળ અમદાવાદમાં જાહેર વ્યાખ્યાન: "દુનિયાની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરો, આઝાદીના કાર્યમાં સાથ આપો; સત્યાગ્રહ એ જ સાચું હથિયાર છે." જાપાનીઓની યશસ્વી કૂચ: નાનકીંગની સલામતી ભયમાં હોવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

'નવજીવન' કાર્યાલય આગના સપાટામાં આવી નાશ પામ્યું.

"કાયમને માટે વેપારઉદ્યોગોને સજીવન કરવાં હોય તો નાના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે" એમ અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકમાં ભાષણ કર્યું; અમદાવાદમાં ૭૦૦૦ મિલકામદારો હડતાલ ઉપર: ૧૪૪મી કલમનો અમલ જાહેર થયો; લંડનની પાર્લામેન્ટમાં નાયબ હિંદી વજીરે જાહેર કર્યું કે સરહદનાં ગામડાં પર ૬૦ કલાકનો બૉમ્બમારો કરવામાં આવ્યો હતો અને ૧૨૬૦ કલાક સુધી વિમાનો ઊડયાં હતાં! જાણીતા હિંદી કવિ, નાટકકાર અને નવલકથાકાર શ્રી જયશંકર પ્રસાદનું અવસાન.

કલકત્તામાં નજરકેદીઓને છૂટા કરવાના પ્રશ્ન વિશે મહાત્મા ગાંધીએ બંગાળના પ્રધાનો તેમ પોલીસના વડા અધિકારી સાથે મહત્ત્વની મંત્રણા કરી.

ગાંધીજી કલકત્તાથી વર્ધા ઊપડયા, રસ્તામાં હીજલીની મુલાકાત લીધી; અમદાવાદનાં બે મુખ્ય દૈનિક પત્રો 'ગુજરાત સમાચાર' અને 'સંદેશ' પોતાના પત્રની કિંમત બે પૈસા કરવાની જાહેરાત કરી; મદુરાની મિલમાં ૬૨૦૦ કામદારોએ હડતાલ પાડી.

ગાંધીજીના પ્રયત્નને પરિણામે, આખરે, ૧૧૦૦ નજરકેદીઓને બિનશરતે છોડી મૂકવાનો બંગાળ સરકારે હુકમ બહાર પાડયો; વર્ધામાં ગાંધી સેવાસંઘની સભા ભરાઈ.

જગતમાં શાન્તિના વિકાસ માટે પ્રતિવર્ષ અપાતું નોબેલ ઇનામ આ વર્ષે લૉર્ડ સેસીલને આપવાનો નિર્ણય થયો; શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ વિમાનદ્વારા યુરોપ તરફ ઊપડી ગયા; હેર હિટલર અને લૉર્ડ હેલિફાક્સ વચ્ચે બર્લિનમાં મંત્રણા; ગાંધીજીની તબિયત ડૉક્ટરોએ તપાસીને નિવેદન બહાર પાડયું કે તેઓ માનસિક અને

શારીરિક સંપૂર્ણ આરામ નહિ લે તો જોખમ ભરેલું; શાળાનાં બાળકો પ્રત્યે ગેરવર્તન ચલાવવાના અને તેઓને પૂરતું પોષણ નહિ આપવાના ગુનાસર રશિયાના પાટનગર લેનિનગ્રેડમાં ત્રણ શિક્ષકોને ફાંસીની સજા કરવામાં આવી.

તા. ૨૨ ચીને રશિયા પાસેથી ૫૦ યુદ્ધવિમાનો ખરીદ્યાં.

તા. ૨૩ હિંદના મહાન વૈજ્ઞાનિક સર જગદીશચંદ્ર બોઝનું અવસાન; લખનૌ યુનિવર્સિટી પર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો.

તા. ૨૪ અમદાવાદની મિલ હડતાલ અંગે સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની મિલમાલિકો સાથે મંત્રણા; આર બર્નના શેખ ફર્હાન ઉપર ગુનો સાબિત થતાં તેમને ફાંસીની સજા ફરમાવાઈ; શ્રી. અરવિંદ ઘોષે એકાંતવાસમાંથી બહાર આવી અધિકારીઓને દર્શનનો લાભ આપ્યો.

તા. ૨૫ રાજસભામાં વીમા બિલ ત્રીજી વખતના વાચનમાંથી પસાર થયું; બ્રાહ્મણોનાં આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો શાસ્ત્રોક્ત છે એમ નક્કી કરવા પં. માલવીયજીની સૂચનાથી એક પરિષદ બનારસમાં ભરાઈ.

તા. ૨૬ ચીનના દરિયાઈ જકાત ખાતાનો વહીવટ કબજે કરવાના જાપાનના ઓચિંતાના પગલાથી ચીનની આંતર રાષ્ટ્રીય નાણાંની લેવડદેવડની પદ્ધતિ હચમચી ઊઠી; રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજીએ આસામ પ્રાંતનો પ્રવાસ આરંભ્યો; પ્રસિદ્ધ કલાવિવેચક શ્રી. કનૈયાલાલ હરદેવરાય વકીલનું અવસાન; 'પ્રતાપ'ના સહતંત્રી શ્રી. રમણલાલ શાહનું અવસાન; બિહારનાં ગામડાંમાંથી વીસ હજાર કિસાનોએ પટણા તરફ કૂચ કરી; તેમની માગણી સંતોષવા નાણાપ્રધાને ખાતરી આપી.

તા. ૨૭ અમદાવાદના મિલમાલિકોએ ૧૯૩૫ના પગાર આપવાની કબૂલાત આપતાં મિલહડતાલ બંધ થવાની શરૂઆત થઈ; પચીસ હજારની જંગી મેદની સમક્ષ જનરલ ગોઅરિંગનું ભાષણ: "જર્મની ફરી એકવાર મહાન સત્તા બન્યું છે. જગતે તેને માન આપવું જ પડશે. સામ્યવાદ ગંગીતલોનું અંકુર છે."

તા. ૨૯ મધ્યમ વર્ગના શિક્ષિત યુવાનોની બેકારી મટાડવાનાં પગલાં તરીકે, ધંધાની તાલીમ માટે મુંબઈમાં બે હુન્નરી શાળાઓ—એક દરજી કામની, બીજી ચામડાના ઉદ્યોગની—ખોલવાની યોજનાને સરકારે મંજૂરી આપી.

તા. ૩૦ કાનપુરના સામ્યવાદી નેતાઓને બે માસ સુધી ભાષણો કરવાની જિલ્લા મૅજિસ્ટ્રેટે મનાઈ ફરમાવી; બારીસાલના મહાસભાવાદી નેતા શ્રી. સત્યેન્દ્ર સેનનો છૂટકારો થયો; જાપાને બે ઈટાલિયન સ્ટીમરો કબજે કરવાથી પરદેશોના એલચી ખાતામાં ગભરાટ ફેલાયો; અમદાવાદના મિલ વિસ્તારમાંથી ૧૪૪મી કલમ પાછી ખેંચી લેવાઈ.

જોઈએ છે—ની જાહેરાત માટે આ જગાનો ઉપયોગ કરો

શિક્ષક જોઈએ છે—	માત્ર બે રૂપિયામાં ૩૦ દિવસ સુધી તમારું કામ કરશે !
આ જગા ભાડે આપવાની છે.	**ટ્યૂશન જોઈએ છે—**
	આ જગા ભાડે આપવાની છે.
કેન્વાસર જોઈએ છે— પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પુસ્તકો માટે પ્રચારકામ કરવા માટે. શરતો માટે વ્યવસ્થાપકને લખવું.	
આ જગા ભાડે આપવાની છે.	વરસના રૂ. ૨૦ એક વખતના રૂપિયા બે

કુમાર પરિપત્ર

કુમારનો માગશર (૧૯૯૪) અંક

દુનિયાનો એકેએક અજ્ઞાત રહેલો પ્રદેશ ખૂંદી વળી, ગઈ કાલની તેની મહાકાય અતાગતાને ખાબોચિયા જેવડી બનાવી દેનાર આ સદીની સિદ્ધિ પાછળ જે અનેક મરજીવાઓનો આત્મભોગ રહેલો છે, તેમાંના એક ડૉ. ફ્રિતેફ નાનસેનનું ચરિત્ર આ અંકમાં રજૂ થાય છે. કુમાર વયથી જ સાહસને વરી ચૂકેલા એ ઝિંદાદિલ કપ્તાને ધ્રુવસફરોના ચુનંદા ખેડનારાઓના ટોળ ને વિરોધ વચ્ચે થઈને સ્વપ્રજ્ઞા વડે આદરેલી સફળ સાહસ-સફરે તો એને સાહસબાજોની ચિરકાળની પ્રેરણામૂર્તિ બનાવી દીધી છે.

કાકાસાહેબે આ વખતે પોતે રાત્રે કરેલી ધુવાંધારની યાત્રાને 'નિશીથ યાત્રા'માં આલેખિત કરી છે. પોતાના યાત્રારહસ્યનુ નિરૂપણ કરતાં એમાં એ લખે છે, 'દેશમાંનાં જુદાં જુદા ધાર્મિક સ્થળો, ઐતિહાસિક સ્થાનો, કલામંદિરો અને નિસર્ગરમણીય દશ્યો જોઈને મેં માત્ર ચક્ષુતૃપ્તિ કદી અનુભવી નથી. જે રીતે મંદિરમાં જઈ આપણે દેવદર્શન કરીએ છીએ એ જ રીતે ભૂમિમાતાની આ વિવિધ વિભૂતિનાં હું દર્શન કરવા આવ્યો છુ, એ જ ભાવનાએ મેં મારી સઘળી યાત્રાઓ આજ સુધી કરી છે. મારા દેશના ગામડે ગામડાની માહિતી મને હોવા જોઈએ અને એ માહિતી સાથોસાથ ભક્તિની પણ વૃદ્ધિ થવી જોઈએ એવી મારી અપેક્ષા રહી છે.' છાશ જેવી પાંખી ચાંદનીમાં તુષારના ફુવારા જેવા ધુવાંધારનું એમણે કરેલુ દર્શન તમને પણ કલ્પનાતૃપ્તિ અનુભવાવશે

અસાધારણ નીડરચનાએ હજુ સુધી આપણું ભાગ્યે જ ધ્યાન ખેંચ્યુ છે પણ એ સૌમાં અત્યંત કુશળતાભરી અને તદ્દન જુદી જાતની રચના તો 'ફુત્કી'ના માળાની જ. એક જ પદ વારંવાર ગાવા છતાં જેના ગાનની મિઠાશ કૅનેરીના ગાનને યે હળવુ પાડી દે એવી રાખોડી માથાવાળી ફુત્કી તથા મૂગા જ પંખી જેવી ઇન્ડીઅન ફુત્કી, એ બંનેનો આ વખતે 'વનવગડાનાં વાસી'માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

'રોજ ઊઠીને ઉષાના ચાળા જોઈને, સાચુ કહુ તો, મારૂ લોહી તપી ઊઠતુ ઉષા લાડ કરે અને બા એ નાની છે એમ કરી એને ચાટે-પંપાળે. મારી પાસે એ લાડ કરતી ચાગલું ચાગલુ બોલતી આવે તો હું તો સંભળાવી દેતો, 'એ લાડ કરવા જા બા પાસે!' અને વધુ બોલે તો ઘણી વખત છાની રીતે ચીમટા પણ લઈ લેતો, તે જાય બા પાસે રડતી રડતી!' બાલ્ય જીવનના આવા દૈનિક પ્રસગોને ગૂંથતી 'લાડકી બહેન'ની વાર્તા તમને અવશ્ય બાલ્ય સંસ્કારોમાં લુબ્ધ બનાવશે.

હિંદી ભાષા સાહિત્ય અને શૈલીને નવુ જ જોમ આપનાર મર્દદિલ શિકારી પંડિત શ્રીરામ શર્માની શિકારકથાઓની બે વર્ષ થયાં અવાર-નવાર અપાતી વાનગીમાં આ અંકમાં એક વધુ ઉમેરો થાય છે મગર અને વરૂના એમણે કરેલા બે શિકારોનું બયાન એમની પરિચિત શૈલીમાં આ અંકનાં પાનાંઓમાં જોવા પામશો.

'તું પુરોઢ' આ વખતે હીરા ને સોનાના સુયોગ જેવો ગાંધી-ગોખલેના મિલાપનો પ્રસંગ ઉલ્લેખે છે. એ

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

ઃ વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
ોઇની વાતો	૦-૩-૦
ોરિકાનું સ્વા૦ યુદ્ધ	૦-૪-૦
્કથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
ન	૦-૬-૦
ન્તકારી લગ્ન	૦-૩-૦
પકર્ના ભણવાની બીજી બાજુ (નથી)	
ીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
વાની હાથ	૦-૩-૦
ની હાકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
નૈવેદ્ય અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
ડોશીની હિજરત	૦-૨-૬
ીપુચ આશ્રમ	૦-૮-૦
ીને પગલે	૦-૪-૦
ારતની વીરાંગનાઓ	૦-૨-૦
ાલ ટોપી	૦-૩-૦
યોધ્યા ઓઢિયા	૦-૩-૦
ટાવું હિંદ	૦-૩-૦
ફાનું કમળ	૦-૩-૦
પેયાનું વાડ	૦-૫-૦
ન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
ને ખાતર	૦-૩-૦
ફેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
ારી કહાણી	૦-૮-૦
મૂતરો	૦-૧૦-૦
યા જગતની કડવી વાણી અને ગરીબોના ગીતો	૦-૮-૦
ન્દ્ર બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
ાયુગ	૦-૩-૦
ોલા તાર	૦-૮-૦
ૌવનમાં પ્રવેશતી કન્યાને ત્રો [સુધારેલી આવૃત્તિ]	૦-૬-૦
ાનસભા	૦-૧૦-૦
ન રૂશિયામાં રોકિયું	૦-૮-૦
૧ જાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ભાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
ોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
..કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
ાસ	૦-૮-૦
્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
ાહનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
ાવા	૦-૩-૦
ર્ગો આહાર	૦-૬-૦
-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫-૦
ારાજ આવ્યું	૦-૮-૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ

×પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
×સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
×કથાવલિ ભા.૧	૧-૪-૦
×નવો અવતાર ભા.૧	૨-૮-૦
×નવો અવતાર ભા.૨	૨-૦-૦
×નવો અવતાર ભા.૩	૧-૦-૦
×દષ્ટિપરિવર્તન	૧-૪-૦
×કથાવલિ ભા.૨	૧-૪-૦
લગ્નસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

×ઘરે-બાહિરે	૨-૦-૦
×ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નૌકાડૂબી	છપાય છે.

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૧	૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૨	૧-૪-૦
ઈશ્વરનો ઇનકાર	૧-૦-૦
×ગાતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
×દ્વિરેફની વાતો ભા.૨	૧-૪-૦
×ગીતામન્થન	૧-૪-૦
×સત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લગ્નપ્રપંચ	૩-૮-૦
રોપના કાવ્યો	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

×દ્વિરેફની વાતો ભા ૧	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ	૧-૪-૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધી મણિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ[ત્રીજી આવૃત્તિ]	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર [„]	૦-૬-૦
×ઘરગથ્થુ વૈદક	૨-૦-૦
×દિનચર્યા	૧-૮-૦
×સાબરમતી	૧-૪-૦
રશિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
ચીદનો સંદેશ	૧-૦-૦
×તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦

*

અસહકાર	૨-૮-૦
ચંપારણ્યમાં ગાંધીજી	૧-૮-૦
મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
આનંદ	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પ્રસ્થાનના સં. ૧૯૮૪ના ગ્રાહકોને ૨૫ ટકા કમિશન મળશે.

સરસ્વતી ગ્રન્થમાલા

વાર્ષિક પૃષ્ઠસંખ્યા ૯૦૦

લવાજમ હિંદમાં રૂા. ૨; પરદેશમાં રૂા. ૩

આવકાર

ગુજરાતમાં ગ્રન્થમાળા તો ઘણી છે, પણ આટલી સસ્તી અને આવું સરસ વાચન પૂરું પાડનારી ગ્રન્થમાળા બીજી હજુ જોઈ નથી.

[પુસ્તકાલય] मादिलान्त

ગામડાંના લોકો રેલવેમાં વેચાતી સારી માઠી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યે ખરીદે છે અને વાંચે છે. તે કરતાં આવી ચોપડીઓ તેઓ વાંચતા રહે તો કેવું સારું? અમદાવાદ પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા ખાસ આ દૃષ્ટિએ જ યોજાયેલી છે. એના વિષયો થોડું ભણેલા લોકોને જ્ઞાન મળે એ ઢબથી પસંદ કરવામાં આવે છે અને કિંમત પણ રેલવેમાં વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓ કરતાં સસ્તી હોય છે.

(બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા) જુગતરામ દવે

"જાતિને જાગ્રત કરનારું સાહિત્ય દેશના યુવકો ઉપર બોમ્બની પેઠે ફેંક્યા જવું, આંધળાની આંખો અને બહેરાના કાન ઉઘાડી નાખવા એ આ ગ્રન્થમાળાનું વ્રત છે."

નરસિંહભાઈ પટેલ

વર્ષ ૧ લું

- વીર વલ્લભભાઈ ૦–૨–૬
- રાજાજીની વાતો ૦–૩–૦
- અમેરિકાનું યુદ્ધ ૦–૪–૦
- જાતકકથા સંગ્રહ ૦–૩–૦
- ક્રાન્તિ ૦–૬–૦
- ક્રાન્તિકારી લગ્ન ૦–૩–૦
- ૧૮૫૭ના બળવાની બીજી બાજુ નથી
- ઈટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ ૦–૬–૦
- ગરીબની હાય ૦–૩–૦

વર્ષ ૨ જું

- વીરની હાકલ ભા.૧ ૦–૧૨–૦
- દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ ૦–૪–૦
- બારડોલીની હિજરત ૦–૨–૬
- ગાંધીકૃત આશ્રમ ૦–૮–૦
- પૂણીને પગલે નથી
- બોરસદની વીરાંગના ૦–૨–૦
- લાલ ટોપી નથી
- અયોધ્યા ઓઢિયાં નથી
- મૂંઝાતુ હિંદ ૦–૩–૦

વર્ષ ૩ જું

- પચાસ વર્ષ પછી નથી
- ગુરુનું કમળ નથી
- રૂપિયાનું ઝાડ ૦–૫–૦
- ક્રાન્તિને પગલે ૦–૫–૦
- ગાંધીવિચારદોહન ૦–૮–૦
- ટેકને ખાતર ૦–૩–૦

વર્ષ ૪ થું

- પરદેશી કાપડની હરીફાઈ ૦–૮–૦
- મારી કહાણી ૦–૮–૦
- ચબૂતરો ૦–૧૦–૦
- કોયાભગતની કડવી વાણી ૦–૮–૦
- પ્રિન્સ બિસ્માર્ક ૦–૮–૦
- કળિયુગ ૦–૩–૦

વર્ષ ૫ મું

- તૂટેલા તાર ૦–૮–૦
- કન્યાને પત્રો ૦–૬–૦
- જીવનચર્યા ૦–૧૦–૦
- નૂતન રશિયામાં ડોકિયું ૦–૮–૦
- ચીનજાપાનની યાત્રા ૦–૮–૦
- ગરીબાઈનો ગુનો ૦–૩–૦

વર્ષ ૬ ઠું

- બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો ૦–૬–૦
- લગ્ન કે પ્રપંચ? ૦–૮–૦
- દેવદાસ ૦–૮–૦
- સામ્યવાદ અને સર્વોદય ૦–૬–૦
- રાષ્ટ્રીદનો સંદેશ ૦–૧૨–૦
- કાગવા ૦–૩ ૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

વર્ષ ૭ મુંઃ આપણો આહાર ૦–૬–૦ સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા ૦–૫–૦ ગિરિરાજ આબુ ૦–૮–૦

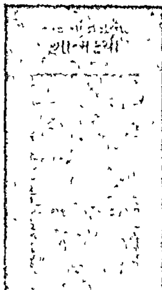

રશિયા
નું

રશિયન રાજક્રાન્તિનો
ઇતિહાસ
*
આર્ટપેપર ઉપર
બાવીસ ચિત્રો સાથે
કિંમત માત્ર બે રૂપિયા

નૂતન ક્રાન્તિકારી
પ્રેરક સાહિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા
ભા. ૧-૨ (ક્રોપોટકિન)
ભૂખમરાનો ઉપાય (ક્રોપોટકિન)
ક્રાન્તિ (,,)
રશિયાનું ઘડતર (બળવંતભાઈ મહેતા)
ક્રાન્તિકારી લગ્ન (રણછોડજી મિસ્ત્રી)
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું (ભાગવત)
બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો (રાજગોપાલાચાર્ય
સામ્યવાદ અને સર્વોદય (નરહરિભાઈ)
ગરીબાઈનો ગુનો (હેન્રી જ્યોર્જ)
દિલ્હીનો મુક્તિયજ્ઞ (નરસિંહભાઈ પટેલ)
અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ (જીવનલાલ દીવાન
શહીદનો સંદેશ (ચન્દુલાલ માનિક)

વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા

૨૦૦ પુસ્તકોની નામાવલી

પ્રથમ શ્રેણી [બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે]

૧ શ્રીરામ ૨ શ્રી કૃષ્ણ ૩ ભગવાન બુદ્ધ ૪ ભગવાન મહાવીર ૫ વીર હનુમાન ૬ ભડવીર ભીષ્મ ૭ સતી દમયંતી ૮ કચ-દેવયાની ૯ સમ્રાટ્ અશોક ૧૦ ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્ત ૧૧ રાજા ભર્તૃહરી ૧૨ સંત તુકારામ ૧૩ ભક્ત સુરદાસ ૧૪ નરસિંહ મહેતો ૧૫ મીરાંબાઈ ૧૬ સ્વામી સહજાનંદ ૧૭ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી ૧૮ લોકમાન્ય ટિળક ૧૯ મહાત્મા ગાંધી ૨૦ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

બીજી શ્રેણી [બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે]

૨૧ આદ્યકવિ વાલ્મિકી ૨૨ મુનિરાજ અગસ્ત્ય ૨૩ શકુન્તલા ૨૪ દાનેશ્વરી કર્ણ ૨૫ મહારથી અર્જુન ૨૬ વીર અભિમન્યુ ૨૭ સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર ૨૮ ભક્ત પ્રહ્લાદ ૨૯ પિતૃભક્ત શ્રવણ ૩૦ ચેલૈયો ૩૧ મહાત્મા તુલસીદાસજી ૩૨ ગોપીચંદ ૩૩ સતી પદ્મિની ૩૪ રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૩૫ સ્વામી વિવેકાનંદ ૩૬ સ્વામી રામતીર્થ ૩૭ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ૩૮ પંડિત મનમોહન માલવિય ૩૯ સરદાર વલ્લભભાઈ ૪૦ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ.

ત્રીજી શ્રેણી

૪૧ મહામુનિ વશિષ્ઠ ૪૨ સતી મદાલસા ૪૩ રાજકુમાર ધ્રુવ ૪૪ સતી સાવિત્રી ૪૫ દ્રૌપદી ૪૬ વીર વિક્રમ ૪૭ રાજા ભોજ ૪૮ મહાકવિ કાલિદાસ ૪૯ દુર્ગાદાસ ૫૦ મહારાણા પ્રતાપ ૫૧ સિદ્દીમનો સપૂત ૫૨ દાનવીર જગડૂ ૫૩ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૫૪ જગતશેઠ ૫૫ પંડિત મોતીલાલજી ૫૬ સર જગદીશચંદ્ર બોઝ ૫૭ શ્રી અરવિંદ ઘોષ ૫૮ વીર વિઠ્ઠલભાઈ ૫૯ ધોંડો કેશવ કર્વે ૬૦ એનીબીસેન્ટ.

ચોથી શ્રેણી

૬૧ શ્રી ગજાનન ૬૨ કાર્તિકેય સ્વામી ૬૩ ચંદ્રહાસ ૬૪ ભક્ત સુધન્વા ૬૫ શ્રી હર્ષ ૬૬ રસકવિ જગન્નાથ ૬૭ ભક્ત નામદેવ ૬૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ૬૯ છત્રપતિ શિવાજી ૭૦ સમર્થ સ્વામી રામદાસ ૭૧ ચાંદબીબી ૭૨ ગુરુ નાનક ૭૩ મહાત્મા કબીર ૭૪ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ ૭૫ લાલા લજપતરાય ૭૬ શ્રી ચિત્તરંજનદાસ ૭૭ શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર ૭૮ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ૭૯ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ ૮૦ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

પાંચમી શ્રેણી

૮૧ પાર્વતી ૮૨ શ્રી શંકરાચાર્ય ૮૩ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ૮૪ શ્રી માધવાચાર્ય ૮૫ શ્રી રામાનુજાચાર્ય ૮૬ મહારાજ કુમારપાળ ૮૭ ગુરુ ગોવિંદસિંહ ૮૮ રણજીતસિંહ ૮૯ લક્ષ્મીબાઈ ૯૦ શ્રી કેશવચંદ્રસેન ૯૧ શ્રી ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ૯૨ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ૯૩ દાદાભાઈ નવરોજજી ૯૪ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે ૯૫ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી ૯૬ શ્રી ગોવર્ધનરામ ૯૭ શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂ ૯૮ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ ૯૯ શ્રી સેનગુપ્તા ૧૦૦ તારામંડળ.

છઠ્ઠી શ્રેણી

૧૦૧ મહાદેવી સીતા ૧૦૨ નાગાર્જુન ૧૦૩ વીરાંગના કર્મદેવી ૧૦૪ વીર વનરાજ ૧૦૫ હૈદરઅલી ૧૦૬ મહાકવિ પ્રેમાનંદ ૧૦૭ સર ટી. માધવરાવ ૧૦૮ જામ રણજીત ૧૦૯ ઝંડૂ ભટ્ટજી ૧૧૦ શ્રી. શિલ્પી કરમારકર ૧૧૧ કવિ દલપતરામ ૧૧૨ સ્વ. હાજીમહમ્મદ ૧૧૩ વીર લધાભા ૧૧૪ સૌંદર્યધામ કાશ્મીર ૧૧૫ નૈનિતાલ ૧૧૬ ગિરનાર ૧૧૭ દ્વારિકા ૧૧૮ પાટનગર દિલ્હી ૧૧૯ મ્હૈસુર ૧૨૦ તાજમહાલ.

સાતમી શ્રેણી

૧૨૧ શ્રી ઋષભદેવ ૧૨૨ ગોરક્ષનાથ ૧૨૩ વીર કુણાલ ૧૨૪ અકબરશાહ ૧૨૫ મહામંત્રી મુંજાલ ૧૨૬ કવિ દયારામ ૧૨૭ જયકૃષ્ણઈંદ્રજી ૧૨૮ શ્રી સયાજી-રાવ ગાયકવાડ ૧૨૯ મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી ૧૩૦ મહાકવિ નાનાલાલ ૧૩૧ આચાર્ય ગિદવાની ૧૩૨ અબ્દુલ ગફારખાન ૧૩૩ સોરઠી સંતો ૧૩૪ નેપાલ ૧૩૫ મહાબળેશ્વર ૧૩૬ અમરનાથ ૧૩૭ બદ્રિકેદારનાથ ૧૩૮ કલકત્તા ૧૩૯ પાટણ ૧૪૦ અનુપમ ઈલુરા.

આઠમા શ્રેણી

૧૪૧ ગુરુ દત્તાત્રય ૧૪૨ ઉદયન-વત્સરાજ ૧૪૩ મહાત્મા આનંદઘન ૧૪૪ વસ્તુપાળ-તેજપાળ ૧૪૫ શામળભટ્ટ ૧૪૬ કવિ નર્મદાશંકર ૧૪૭ વીર સાવરકર ૧૪૮ સર જમશેદજી ટાટા ૧૪૯ કવિ કલાપી ૧૫૦ પ્રો. સી. વી. રામન ૧૫૧ શાહ સોદાગર જમાલ ૧૫૨ શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય ૧૫૩ શ્રીમતી કસ્તુરબા ૧૫૪ દાર્જીલીંગ ૧૫૫ ઉટાકામંડ ૧૫૬ જગન્નાથપુરી ૧૫૭ કાશી બનારસ ૧૫૮ જયપુર ૧૫૯ હૈદ્રાબાદ ૧૬૦ કાવેરીના જલધોધ.

નવમી શ્રેણી

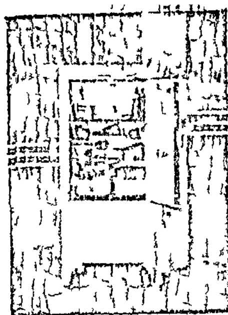
૧૬૧ શ્રી જ્ઞાનદેવ ૧૬૨ સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૬૩ ઉપા૦ યશોવિજયજી ૧૬૪ વીર બાલાજી ૧૬૫ નાના ફડનવીસ ૧૬૬ શ્રી દ્વિજેન્દ્રલાલ રોય ૧૬૭ રાજા રામમો-હનરાય ૧૬૮ શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કર ૧૬૯ પં. વિષ્ણુ દિગંબર ૧૭૦ શ્રી રામાનંદ ચેટરજી ૧૭૧ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ૧૭૨ પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય ૧૭૩ મૌ. અબ્દુલકલામ આઝાદ ૧૭૪ શિલોંગ ૧૭૫ પાવાગઢ ૧૭૬ ગમેશ્વર ૧૭૭ તારંગા ૧૭૮ મુંબઈ ૧૭૯ આગ્રા ૧૮૦ ગીરનાં જંગલો

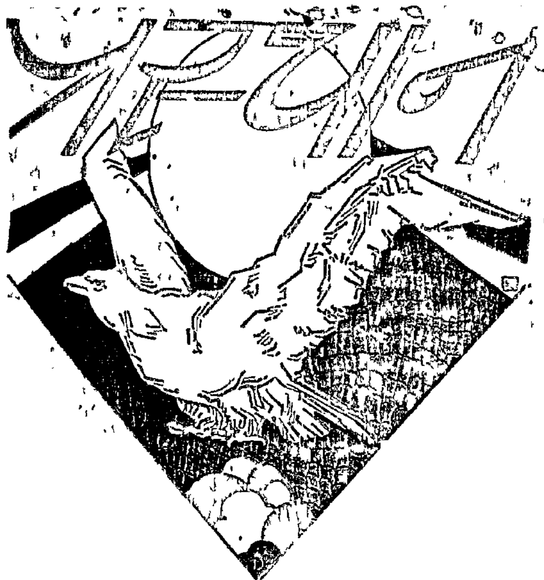
દસમી શ્રેણી

૧૮૧ શ્રી એકનાથ ૧૮૨ હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર ૧૮૩ અશો જરથુસ્ત ૧૮૪ મહાગણી અહલ્યાબાઈ ૧૮૫ શ્રી અવનીંદ્રનાથ ઠાકુર ૧૮૬ શ્રી રમેશચંદ્ર દત્ત ૧૮૭ શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા ૧૮૮ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ ૧૮૯ સંતકવિ પઢિયાર ૧૯૦ કલાકાર રવિવર્મા ૧૯૧ ડૉ. અન્સારી ૧૯૨ હિંદના અદ્ભુત યોગીઓ ૧૯૩ આબુ ૧૯૪ શત્રુંજય ૧૯૫ ગોમટેશ્વર ૧૯૬ અમદાવાદ ૧૯૭ લખનૌ ૧૯૮ વડોદરા ૧૯૯ અજંતાની ગુફાઓ ૨૦૦ શ્રેણીને સંપાદક

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ અમદાવાદ.

આનંદભુવન, ૧ લા માળે, નવી હનુમાનગલી, મુંબઈ ૨.

આદ્ય [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૯૪
માગશર

પ્રકાશક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

વર્ષ ૧૩
અંક ૨

અ નુ ક્ર મ ણિ કા

પુ. ૨૫ | માગશર : ૧૯૯૪ | અંક ૨

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭॥ છૂટક અંક રૂ. ०॥

પ્રકાશક: રણછોડલાલ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે: ખમાસા ચોકી: અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૨૨-૧-૩૮

બે નવા ગ્રન્થો : શેષનાં કાવ્યો તથા સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો

બંડખોર મહાગ્રન્થ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

આ ગ્રન્થના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખે છેઃ

"લગ્નના વિષય પર આજે જુવાનોનાં ચિત્ત ચકડોળે ચડયાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ બાબતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. એવા અનેક વિચારોથી ગૂંચવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને છે, પણ પુરુષવર્ગ ન સાંભળે તો યે સ્ત્રી તો પોતાના કલ્યાણાર્થે સાંભળે જ એવી એમની સ્રીજાતિ પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે. ગૂજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહભાઈ કરતાં સ્રીજાતિને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો મળવાનો સંભવ ઓછો છે."

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પુસ્તક ૧૦મું

લગ્નપ્રપંચ

લેખક

નરસિંહભાઈ પટેલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાલાના
ઉપોદ્‌ઘાત તથા પૂરક
અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રન્થ
કુલ ૪૮ અધ્યાય
અને
છ ખંડમાં
લખાયો છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા
૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦
ટપાલખર્ચ ૦-૬-૦

પરદેશ માટે શિ. ૬
રજિ. ટપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ → પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે મળશે

સં. ૧૯૯૪ના 'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને પ્રસ્થાન પ્રકાશનો પોણી કિંમતે મળશે.

'પ્રસ્થાન'ના ૧૯૯૪ના ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે મળશે

ઉત્તર વિભાગના કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧-૪-૦
,, ભા. ૨	,,	૧-૪-૦
ગીતામન્થન	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય જીવન	,, ,,	૦-૧૦-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨-૦-૦
દિનચર્યા	,, ,,	૧-૮-૦
ગાતા આસોપાલવ	સ્નેહરશ્મિ	૧-૮-૦
તૂટેલા તાર	,,	૦-૮-૦
સાબરમતી	(સંપાદક) નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	ટૉલ્સ્ટૉય; અનુ વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	,, ,,	૧-૦-૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	,, ,,	૫-૪-૦
કથાવલિ ભા. ૧-૨	,, ,,	૨-૮-૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	,, અનુ. વિજયરાય વૈદ્ય	૧-૪-૦
ઘરે-બાહિરે	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨-૦-૦
ચતુરંગ અને બે બહેનો	,, ,,	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજાય	ટૉલ્સ્ટૉય	૦-૬-૦
રાજાજીની વાતો	રાજગોપાલાચારી	૦-૩-૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કોસમ્બી	૦-૩-૦
મારી કહાણી	પાર્વતીબાઈ આઠવલે	૦-૮-૦
ચબૂતરો	રમણલાલ સોની	૦-૧૦-૦
કળિજુગ	રમણલાલ ભટ્ટ	૦-૩-૦
દેવદાસ	શરદ્ચંદ્ર	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	પ્રેમચંદજી	૦-૩-૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	ક્ષિતિમોહન સેન	૦-૮-૦

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને શ્રી. મશરૂવાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ પાઠક કૃત પુસ્તકો ઉપર ૧૫ ટકા કમિશન મળશે]

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગૂજરાતની-બૃહદ્ ગૂજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે !

લહાણી માટે કે ઈનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ ભાવે આપવામાં આવશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જપ્ત થયેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો હવે મળી શકે છે.

ગાંધીકૂચ [આલ્બમ]	૦–૮–૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦–૫–૦
વીરની હાકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ	નથી

પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે મળશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

મુંબાઈ : આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

'પ્રસ્થાન'માં જાહેરખબરના ભાવ

	૧ પાનું	½ પાનું	¼ પાનું
૧૨ માસ	૧૨૦	૭૨	૪૮
૬ માસ	૭૨	૪૮	૩૦
૩ માસ	૪૮	૩૦	૧૮
૧ માસ	૧૬	૧૦	૬

બે રંગમાં છાપવી હોય તો ૨૫ ટકા વધુ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૨૫ માગશર · ૧૯૯૪ અંક ૨

રંગભૂમિ

[એક પ્રવચન]

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

સજ્જનો અને સન્નારીઓ!

આ રંગભૂમિપરિષદનો સમારંભ સદ્‌ગત સાક્ષર રણછોડભાઈની સોમી જન્મતિથિ ઊજવવા નિમિત્તે છે જન્મતિથિ ઊજવવાનો આવો સમર્થ માર્ગ ગ્રહણ કરવા માટે ગુજરાત-સાહિત્યસભાને ધન્યવાદ ઘટે છે નવા ચીલા પાડવામાં આ સભા કૃતાર્થતા માણે છે, સાહિત્યપરિષદને પણ આ સભાએ જ જન્મ આપ્યો હતો—એ આ પ્રસંગે સ્મરણમાં આવે છે

રણછોડભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અનેકવિધ હતી, પણ તેમાં નાટકો રચી રંગભૂમિ ઘડવાનો તેમનો પ્રયત્ન વૈશિષ્ટ્યવાળો હતો ભવાઈ ઉપર અભાવ ઊપજવાથી—પ્રથમ તેમનું લક્ષ નાટક ઉપર ગયું જયકુમારીવિજય નામના તેમના પહેલા નાટકની ત્રીજી આવૃત્તિ સન ૧૮૮૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ લલિતાદુઃખદર્શક મુંબઈગુજરાતીનાટકમંડળીએ ભજવ્યું, તેના વ્યવસ્થાપકોની સૂચના ઉપરથી રચેલા વધારે ગાયનો સાથે તથા બીજા કેટલાક સુધારા સાથે તે નાટકની છઠ્ઠી આવૃત્તિ સન ૧૮૯૫માં પ્રગટ થઈ જે પ્રતિના આધારે આ માહિતી આપું છું તે બાર હજારમી છે! અત્યારના કયા નાટક લેખકને આની ઈર્ષ્યા નહિ આવે? અને આના તો તેમના અગિયાર મૌલિક નાટકો પ્રગટ થયેલાં માલવિકા આદિ ત્રણ અનુવાદો જુદા ઉપરાંત આ વિષયમાં તેમનું ચિંતન રજૂ કરતો તેમનો નાટ્યપ્રકાશ નામનો નિબંધ આવા પુરુષની જન્મતિથિ રંગભૂમિપરિષદના સમારંભથી ઊજવાય એ યોગ્ય જ છે

રણછોડભાઈ જયકુમારીની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે "ભવાઈ ઉપર અભાવ ઉપજવાથી, પ્રથમ મારું લક્ષ નાટક ઉપર ગયું અને મનમાં એમ આવ્યું કે નાટક વિષય પણ ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાવો જોઈએ" ગુજરાતની રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં આ સંકલ્પ, અંગ્રેજી શૈલીએ કહીએ તો, 'એક માર્ગસૂચક સ્તંભ' છે આ સંકલ્પ લગભગ અડધી સદીથી પ્રવર્તમાન છે આજે આપણે રણછોડભાઈની સોમી જન્મતિથિ ઉપર પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે એ પ્રવૃત્તિનું

કયા રૂપમાં પરિણામ આવ્યું છે ? નાટક વિષય ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાયો છે કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો અર્થ એવો હોય કે ગુજરાતી ભાષામાં નાટક સાહિત્ય સારી સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થયું છે કે નહિ તો તેનો ઉત્તર સંતોષકારક પ્રકારમાં મળે છે. ગુજરાતનું નાટક સાહિત્ય—રણછોડભાઈનાં નાટકો, દલપતરામનું મિથ્યાભિમાન, રમણભાઈનો રાઈનો પર્વત, ન્હાનાલાલની ઇન્દુકુમાર જયા-જયન્ત રાજર્ષિ ભરત આદિ નાટકાવલી, પ્રો. ઠાકોરનાં ઊગતી જુવાની, લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય આદિ, મુનશીનાં કાકાની શશી ઇત્યાદિ, દ્વિરેફનાં કુલાંગાર અને દેવી કે રાક્ષસી, બટુ ઉમરવાડિયાના મનનાં ભૂત આદિ નાટકો, રમણલાલનું શંકિત હૃદય, પ્રાણજીવન પાઠકનાં સ્વમુખ અને ગજના આદિ નાટકો, ચ. શી.નાં અખો આદિ નાટકો—અને ઉમાશંકર જોશીનાં નવા માર્ગ પાડતા અનુપમ શૈલીના ઉડણ ચરકલડી, સાપના ભારા આદિ નાટકો,—ગુજરાતી નાટક ગ્રંથોની કોઈ યાદી જોયા વિના અથવા બધા જ સમર્થ નાટક લેખકોનું સ્મરણ કરી પૂરી નોંધ આપવાના પ્રયત્ન વિના પણ આ અને આવી બીજી અનેક નાટક સાહિત્યની કૃતિઓ પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ કહેશે કે ગુજરાતી ભાષામાં નાટક સાહિત્યની ઊણપ નથી !

પણ રણછોડભાઈના સંકલ્પનો એવો અર્થ થતો હોય કે 'ભવાઈ ઉપર અભાવ ઊપજવાથી તેનું સ્થાન લે એવું નાટક ગુજરાતમાં ખેડવું' તો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેવો આપશો ? ગુજરાતમાં નાટક કંપનીઓ તો અનેક થઈ ગઈ અને થાય છે, પણ ભવાઈ ઉપરનો અભાવ દૂર કરે અને પોતા ઉપર ભાવ ઊપજાવે એવી રંગભૂમિ ગુજરાતમાં હયાત છે ? મારે મારા થોડાક અનુભવ ઉપરથી ઉત્તર આપવો હોય તો એટલું જ કહું કે અભાવ ઊપજવાથી ભવાઈની કળા તો ગુજરાતમાંથી નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ, પણ ભાવ ઊપજાવે એવી રંગભૂમિ હયાતીમાં આવી નહિ ! મેં હમણાં જ કહ્યું કે નાટક કંપનીઓ અનેક હયાતીમાં આવી છે અને આવે છે; એટલું ઉમેરું પણ ખરો કે કેટલાંક નાટકો સારાં ભજવાયાં પણ ખરાં; સારા અભિનેતાઓમાં માગ સુશાવે એવા નટો—બાપુલાલ અને જયશંકર જેવા પણ ગુજરાતમાં હયાત છે, છતાં ગુજરાતની રંગભૂમિ કહેવાય એવી કોઈ રચના થઈ નથી. અર્થાત્, આપણી સમક્ષ આવો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે: ગુજરાતમાં નાટક સાહિત્યના લેખકો છે, ગુજરાતમાં સારા અભિનેતાઓ છે, તો પછી ગુજરાતમાં રંગભૂમિ કેમ નથી ?

આ પ્રશ્નના બે બાજુથી બે જવાબ ફરિયાદ રૂપે મળે છે. ભજવનારાઓ કહે છે કે ભજવાય એવાં નાટકો સાહિત્યકારો લખતા નથી—લખી શકતા નથી. ભજવનારાઓના મતે હાલની કૃતિઓમાં, પ્રો. ઠાકોરનો શબ્દ વાપરીએ તો, 'નખના આવડી' નથી ! બીજી બાજુથી સાહિત્યકારો ફરિયાદ કરે છે કે નટો અજ્ઞાન છે. તેઓ અમારી કૃતિઓ સમજતા નથી, સમજી શકતા નથી, અને અમારી કૃતિઓના ગુણો પ્રદર્શિત કરતા નથી. અમારાં નાટકો ભજવતા નથી !

બન્ને બાજુઓની ફરિયાદની રીતિને અનુસરી મધ્ય નિકાલ લાવવો હોય તો કહીએ કે બન્ને પક્ષો સાચા છે ! પણ આ કથનનું સમાધાન રંગભૂમિના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવી શકતું નથી !

રંગભૂમિનો પ્રશ્ન શો છે ? આનો ઉત્તર મેળવવા રંગભૂમિનું સ્વરૂપ કંઈક સમજવું જોઈએ; અને તે સમજવા રંગભૂમિની સંસ્થાનો થોડોક ઇતિહાસ પણ જોવો જોઈએ.

એક રીતે રંગભૂમિ શબ્દ તદ્દન આધુનિક છે, અંગ્રેજી શબ્દ Theatreનો અર્થ ગુજરાતીમાં ઊતારવા યોજેલો શબ્દ છે રંગભૂમિમાં આપણે નાટક અને યાન્ત્રિક બોલતા ચિત્રોનો પણ સમાવેશ કરવા માગીએ છીએ

બીજી દૃષ્ટિએ રંગભૂમિ અથવા રંગ શબ્દ આપણા દેશમાં લોકસમાજને રંજન કરવાના પ્રકારો માટે ઘણા પ્રાચીન કાળથી વપરાયો છ ગીત વાદ્ય નૃત્ય, નાટ્ય આદિ કળાઓના પ્રયોગના સ્થળો માટે તેમ જ મલ્લ કુસ્તી આદિ વ્યાયામના પ્રયોગોના સ્થળો માટે પણ રંગ શબ્દ લક્ષણાથી રૂઢ હતો

રંગભૂમિનુ સમગ્ર સ્વરૂપ સમજવા આ પૂર્વકાલીન સ્થિતિ સ્મરણમા રાખવા યોગ્ય છે આ બધી કળાઓ તેમના વિકસિત રૂપમા આપણને ભિન્નભિન્ન અને સ્વતંત્ર દેખાય છે, પણ તેમનો વિકાસનો ઇતિહાસ જોતા દેખાય છે કે તે રંગભૂમિમાથી ઊગેલા એક કલાવૃક્ષની શાખાઓ છે, અથવા એમ કહો કે, રંગવડની વડવાઈઓ પોતે વધી જુદા જુદા વટવૃક્ષ બની ગઈ છે આવુ સર્વ કલાઓનુ ઐતિહાસિક સકલન સ્મરણમા રાખી તેમાની રંગવૃક્ષની એક શાખા—નાટ્ય શાખા—માટે રંગભૂમિ શબ્દ આપણે સંકુચિત કરીએ તો ઉચિત નથી બધી જ કળાઓને સ્થાન આપતી હોય—પોતાનુ સ્વરૂપ સાધવાના સાધન તરીકે—તો તે એક નાટ્ય કલા જ છે નાટ્ય કલાની અતિ લોકપ્રિયતાનુ આ એક કારણ છે, નાટ્ય કલાનો આ ચમત્કારી ગુણ પ્રાચીનોના ધ્યાનમા પણ આવી ગયો હતો ભરત મુનિએ જ 'સર્વશિલ્પ પ્રવર્તકમ્' (અ ૧, શ્લો ૧૫) એવુ વિશેષણ નાટ્ય માટે વાપર્યું છે, અને ફરી ફરીને ભાર દઈને જાણે આ ચમત્કારી ગુણ બતાવવો હોય તેમ કહે છે કે

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
न स योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ॥
सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्माणि विविधानि च ।
अस्मिन् नाट्ये समेतानि तस्मादेतन्मया कृतम् ॥ અ ૧, ૧૧૩-૧૧૪

પણ આનો એવો અર્થ ન થાય કે નાટ્ય બધી સામગ્રીઓનો ખીચડો છે કે સરવાળો છે કે સમુદાય છે? અર્થાત્ નાટ્યનુ પોતાનુ કોઈ વિશિષ્ટ રૂપ નથી પણ તે આ બધાનુ એક જાતનુ મિશ્રણ છે? અત્યારના આપણા કેટલાક નાટ્યપ્રયોગો અને બોલતા ચિત્રો જોઈએ તો આવી કલ્પનાને ટેકો પણ મળે છે હવે નાટ્યનુ સ્વરૂપ આવુ જ હોય તો તેને કલાઓની પંક્તિમા પોતાનુ સ્થાન હોય નહિ

આપણા દેશના કે બીજા દેશોના નાટ્યનો ઇતિહાસ જોઈશુ તો એ પ્રથમ જ જણાઈ આવે છે કે આવુ નથી નાટ્ય એ સ્વતંત્ર કલા છે

આપ જાણો છો કે કલાઓ પોતાના ભાવો જે સાધન અથવા ઉપાદાનદ્વારા વ્યક્ત કરે છે તે ઉપાદાનથી તેનુ તન રચાય છે, ઉદા ત ચિત્રનુ ઉપાદાન રંગ રેખા આદિ, ગીત-વાદ્યનુ સ્વર, કાવ્યનુ શબ્દાર્થ ઇત્યાદિ નાટ્યનુ આવુ સ્વતંત્ર ઉપાદાન છે, અને તે માણસની સમગ્ર ચેષ્ટા, જેમ માટી, પથ્થર કે ધાતુમાથી મૂર્તિ ઘડાય છે તેમ માણસની ચેષ્ટામાથી નાટ્ય ઘડાય છે, આના કલાત્મકરૂપ માટે પારિભાષિક શબ્દ અભિનય છે, અર્થાત્ કે નાટ્યનુ ઉપાદાન અભિનય છે પૂતળીઓના અભિનય ઉપરથી માણસે પોતે અભિનય કરી નાટ્ય ઉત્પન્ન કર્યું કે

માણસના નાટ્ય ઉપરથી પૂતળીઓ પાસે તેનું અનુકરણ કરાવ્યું તે નાટ્યની ઉત્પત્તિના શાસ્ત્રીય પ્રશ્નમાં આપણે અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અભિનય એ નાટ્યનું સ્વરૂપ સાધનારું લક્ષણ છે. આપને થશે કે આવી સીધી અને સર્વસ્વીકૃત હકીકત ઉપર આટલું બધું પિંજણ કરવાની જરૂર શી? જરૂર એટલા માટે છે કે આ વાત સર્વસ્વીકૃત મનાય છે છતાં તેમાંથી જે ફલિત થવું જોઈએ તે ફલિત કરાતું નથી; ધંધાદારી તેમ જ શોખીનોના નાટ્યપ્રયોગોમા આ સરળ તત્ત્વ સમજાયુ હોય તેમ દેખાતું નથી; સીનસીનરી, ધડાકાભડાકા, ગાયનો, નાચ આદિ, ધંધાદારી પ્રયોગોમા જેમ જોવા મળે છે અને અભિનય જોવા કે સાંભળવા મળતો નથી, તેમ શોખીનોના પ્રયોગોમાં પણ કંઈક સુરુચિવાળું, જરા જુદા નામનું પણ આવું આ જ જોવા મળે છે, અભિનય જોવા સાભળવા મળતો નથી; જોવા સાભળવા મળતો નથી અર્થાત્ કે અભિનય આવા પ્રયોગોમાં નિયામક તત્ત્વ હોતું નથી. શોખીનોના પ્રયોગોમા પણ સારાં ચિત્રો રજૂ કરવાની દૃષ્ટિ હોય છે; હવે આપ જાણો છો કે ચિત્ર એ સ્થિર ભૂમિની કલા છે, જ્યારે અભિનય, નૃત્ય, સગીત આદિ ગતિરૂપ કાલ તત્ત્વમા રમમાણ કલાઓ છે. આ મૌલિક ભેદ બરાબર ધ્યાનમાં નહિ રહેવાથી પ્રયોગોમા નાટ્યનું પોતાનું રૂપ પ્રગટ જ થતુ નથી.

આ વિષયમાં વધારે ઊંડા ગયા વિના અત્યારે એટલું ફરી ફરી અને ભાર દઈ કહેવાની રજા લઉં છુ કે નાટ્યનું સર્વસ્વ અભિનય છે. અભિનયના ગુણથી જ નાટ્યનું મૂલ્ય અંકાય; તેમાં પ્રદર્શિત થતા બીજી કલાઓના અંશોનુ મૂલ્ય અભિનયના મૂલ્યને અનુસરીને જ થાય! તેથી નાટ્યપ્રયોગ જોઈ 'સંગીત બહુ સારું હતું કે નાચ બહુ સારો હતો કે સીન બહુ સારા હતા' ઇત્યાદિ અભિપ્રાયો મૂળ વસ્તુને ભૂલી જાય છે. એ ખરું છે કે નાટ્યમાં જે વિષય રજૂ થાય છે તેનું સ્વરૂપ એવુ છે કે તે વિવિધ કલાઓને અને કારીગીરીઓને અવકાશ આપે! પણ તે બધા અભિનય સાથે તાદાત્મ્ય સાધે ત્યારે જ અવકાશને યોગ્ય છે, નહિ તો નહિ.

આ વિષયમા પ્રાચીનોએ રસનિષ્પત્તિનુ ધ્યેય ધ્યાનમાં રાખી આંગિકની સાથે વાચિક અને સાત્ત્વિકને અભિનય પ્રકાર તરીકે ગણ્યા એટલું જ નહિ પણ આહાર્યને પણ અભિનયનો પ્રકાર ગણ્યો. આહાર્ય અભિનયમા વેષની રચના—get up—નો સમાવેશ થાય છે; તેમાં સ્થળ-સમય સૂચવવા કરેલી રચનાઓનો પણ સમાવેશ કરી શકાય; કારણ કે ભરતના મતે આહાર્ય અભિનય, આગિક અભિનયને 'અયત્નતઃ'—પ્રયત્ન વિના, સહજ ભાવે—વિવિધ પ્રકારની પ્રકૃતિઓને અભિવ્યક્ત કરવામાં સહાયભૂત થાય છે (અ. ૨૩-શ્લો. ૪). સંક્ષેપમાં, નાટ્ય અભિનય-સ્વરૂપ છે, તેથી તેમાં જે કાંઇ આવે તે અભિનયનું કામ કરનાર હોવું જોઈએ; અભિનયરૂપ ન બને અને અલગ રહે અને એ રીતે પોતાના ઉપર જુદું ધ્યાન ખેંચે એવી કોઈ ચીજને નાટ્યમાં સ્થાન ન હોય.

ગુજરાતની સાથે ગાઢ સંબંધવાળા માલવ દેશના રાજા મુંજની ગોષ્ઠીના—વિદ્વત્સભાના—વિદગ્ધ પંડિત ધનંજયે નાટ્યની વ્યાખ્યા આમ આપી: अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्। ધનિકે અનુકૃતિનું વિવરણ આમ કર્યું: ચતુર્વિધ અભિનયના સાધનથી અવસ્થા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું તેનું નામ અનુકૃતિ. તાદાત્મ્ય શબ્દ ઉપર આપનું ધ્યાન ખેંચુ છું.

આ પ્રમાણે નાટ્યમા સર્વ અભિનય રૂપ હોવુ જોઈએ એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી અભિનય નો અર્થ કઈક સ્પષ્ટતાથી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ અભિ ઉપસર્ગ અને ની ધાતુમાથી બનેલા આ શબ્દને ભરત આ પ્રમાણે ઘટાવે છે 'શાથી જે પદાર્થોને રજૂ કરે છે—ખડા કરે છે તેથી તે અભિનય કહેવાય છે, અને વળી પ્રયોગથી વિવિધ અર્થોને પ્રગટ કરે છે તેથી અભિનય કહેવાય છે' (અ ૮, શ્લો ૬-૭) 'પદાર્થોને સશય રહિત નિર્ણય રૂપે વ્યક્ત કરવા' એ અભિનયનું કાર્ય છે, અર્થાત્ અભિનયનુ મૂળ એ જે પ્રમાણમા પદાર્થને વ્યક્ત કરે છે તેમા છે અગ્રેજી શબ્દો વાપરુ તો, expression—perfect expression—અભિનયનો ઉદ્દેશ છે, આનો સબધ રસનિષ્પત્તિ સાથે છે આચાર્ય અભિનવ ગુપ્તપાદે રસના અનુભવને નિર્વિઘ્ના સવિત—વિઘ્ન વિનાનુ સવેદન-કહીને વર્ણવ્યો છે આ નિર્વિઘ્ન સવેદનનો આધાર અભિનયની અર્થને નિર્ણીત રીતે વ્યકત કરવાની શકિત ઉપર છે—રસનો અનુભવ અભિનયની આ શકિત ઉપર અવલબે છે, ધનજય નાટ્યને રસાશ્રય કહે છે તેનો આનો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય

આ ચર્ચાના આધારે ગુજરાતની રગભૂમિનો કોયડો ઉકેલના પ્રયત્ન કરીએ, એક પક્ષે ભજવનારા અને બીજા પક્ષે નાટકના લેખકો એમ જ્યાસુધી બે પક્ષની કલ્પના રહે છે ત્યાસુધી નાટ્યપ્રયોગનો કોયડો ઉકલે નહિ, બે પક્ષોની સમાધાની કરવાથી પણ કોયડો ઉકલે નહિ બે પક્ષ જ ન હોવા જોઈએ એક અભિનયનો જ પક્ષ હોય, અભિનયને સિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ—લેખકોનો અને ભજવનારાઓનો હોવો જોઈએ! બન્નેનો ઉપાસ્ય દેવ અભિનય છે વસ્તુસકલના કરનાર લેખકની કૃતિ નાટક નથી, આહાર્ય, સાત્વિક અને આગિક અભિનય સહિત ભજવનારના વાચિક અભિનય રૂપે જ્યારે તે કૃતિ અવતરે છે ત્યારે જ તે નાટક બને છે, તેમ જ ભજવનારના અભિનય કૌશલનુ પ્રદર્શન એ નાટ્ય પ્રયોગ નથી, પણ જ્યારે તે કવિના અર્થને પૂર્ણ રીતે વ્યકત કરે—નિર્વિઘ્ન સવેદન રૂપ રસનિષ્પત્તિ કરે—ત્યારે જ નાટ્યપ્રયોગ બને શાકુન્તલની પ્રસ્તાવનામા—कालिदासग्रथितवस्तुना . नाटकेन-उपस्थातव्यमस्माभि.—એમ સૂત્રધાર કહે છે અર્થાત્ કે નાટક તે નટોનો અભિનયપ્રયોગ છે, કાલિદાસ તો એના વસ્તુનો ગુથનાર છે આ ઉપરથી જણાય છે કે કાલિદાસ પોતાનુ સ્થાન જાણતો હતો નટોના ધ્યેય માટે આધુનિક દાખલો લેવો હોય તો રશિયાઈ લેખક શેખોવની કૃતિ *Sea Gull*ના પ્રયોગનો લ્યો એનો પ્રથમ પ્રયોગ એવો થયો કે શેખોવે ફરી નાટક ન લખવુ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને એ નિષ્ફળતાથી એને મરવા જેવુ લાગ્યુ ? તે જ નાટકનો પ્રયોગ સ્ટેનિસ્લાવ્સ્કી અને ડાન્શેન્કોએ કર્યો અને તેમાથી મોસ્કો આર્ટ થિયેટરનો જન્મ થયો, કે જેણે આખી યુરોપની રગભૂમિને નવુ કલાદર્શન કરાવ્યુ સી-ગલનો નાટ્ય પ્રયોગ સિદ્ધ થયો તે પહેલા કેવી રીતે તૈયારી કરવામા આવી હતી તેનુ સરસ વર્ણન ડાન્શેન્કોએ પોતાના *My Life in the Russian Theatre*મા આપ્યુ છે, તેમા જે રીતે લેખક અને ભજવનારની એકમયતા થઈ હતી તેનું વર્ણન સાભળો

Behind the wings of the theatre, in its very milieu, more and more solidly and more and more definitely there came into being a region.. of the Chekhovian world-perception . Most firmly of

"Only the ablest critics believe that the theatre is really important: in my time none of them would claim for it, as I claimed for it, that it is as important as the Church in the Middle Ages and much more important than the Church was in London in the years under review. A theatre to me is a place "where two or three are gathered together." The apostolic succession from Eschylus to myself is as serious and as continuously inspired as that younger institution, the apostolic succession of the Christian Church. Unfortunately this Christian Church, founded gaily with a pun, has been so largely corrupted by rank Satanism that it has become the Church where you must not laugh; and so it is giving way to that older and greater Church to which I belong: the Church where the oftener you laugh the better, because by laughter only can you destroy evil without malice, and affirm good fellowship without mawkishness."+

રંગભૂમિની કોઈ આવી મહાન કલ્પના જેના જીવનને પ્રેરતી હોય તે જ ગુજરાતમાં નવીન રંગભૂમિ રચી શકશે.

સજ્જનો અને સન્નારીઓ! મેં આપની સમક્ષ નાટ્યનું સ્વરૂપ અને રંગભૂમિનો મહિમા તથા તે ઉપરથી પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો ઉકેલ કેટલેક અંશે રજુ કર્યો છે. બીજા અંશો બીજા વક્તાઓ રજુ કરશે, તેની ચર્ચા પણ થશે અને તેમાંથી ગુજરાતની રંગભૂમિની રચના કરવા પ્રયત્નો પણ થશે

આ વિષયમાં સંક્ષેપમાં હું થોડીક સૂચનાઓ આપની વિચારણા માટે રજુ કરું છું:

+ "સારામાં સારા વિવેચકો જ સમજી શકે છે કે રંગભૂમિ ખરેખર મહત્ત્વની સંસ્થા છે. મધ્યયુગમાં ચર્ચનું જેટલું મહત્ત્વ હતું તેટલું જ, અને જે સમયમાં આ લેખો લખાયા છે તે સમયમાં લંડનમાં ચર્ચનું જે મહત્ત્વ હતું તેના કરતાં ઘણા વધારે મહત્ત્વનો, હું રંગભૂમિ માટે દાવો કરતો હતો; બીજા વિવેચકો એ દાવો નહોતા કરતા. મારે મન રંગભૂમિ એવું સ્થાન છે કે જ્યાં 'બે ત્રણ જણા ભેગા મળે છે.' ઈસ્કાઈલસથી તે મારા (બર્નાર્ડ શૉ) સુધીની આચાર્ય પરંપરા, અમારાથી અર્વાચીન ખ્રીસ્તી સંપ્રદાયની પરંપરા જેટલી જ ગંભીરતાવાળી અને સતત પ્રેરણામય રહેલી છે. ખ્રીસ્તી ચર્ચ કે જે એક શ્લેષની મજાકથી સ્થાપવામાં આવ્યું હતું તે કમનસીબે શયતાનીથી એટલું બધું દૂષિત થઇ ગયું છે કે તે અત્યારે એવું ચર્ચ બન્યું છે કે જ્યાં હસવાનો પ્રતિબંધ છે; અને તેથી તે અત્યારે વધારે પ્રાચીન અને વધારે મહાન ચર્ચ કે જેનો હું અનુયાયી છું તેની આગળ પાછું હઠે છે. આ અમારા ચર્ચમાં માણસ જેમ વધારે હસે તેમ વધારે સારું ગણાય છે, કારણકે દ્વેષ વિના અનિષ્ટનો નાશ કરવો હોય તો તે હસવાથી જ થઈ શકે છે; અને હસવાથી જ દંભ વિનાની સાચી મૈત્રી સાધી શકાય છે."

૧. નવી રચના કરવા માટે નવી પ્રેરણાવાળા કાર્ય કરનારાઓ જોઇએ. ગુજરાતમાં સારા નાટક લેખકો છે, અને સારા ભજવનારા છે એવી મારી માન્યતા છે. પણ આ બન્નેને અભિનયના એક ધ્યેયમાં જડી દેવાનું બનતું નથી; તે બને એવા માર્ગો શોધવા જોઇએ.

૨. હાલની ધંધાદારી નાટકમંડળીઓમાં આવો માર્ગ મળે એમ નથી એવો મારો અનુભવ છે; અત્યારની મંડળીઓ જે સમાજના અને કલાના રોગરૂપ છે તેમને મિટાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે; પણ એ પ્રયત્ન સમર્થ રંગભૂમિને હયાતીમાં લાવવાથી જ થશે; કેવળ ગાળો દેવાથી નહિ થાય.

૩. ગુજરાતમાં વંશપરંપરાથી ભજવવાની કળા જેમને વારસામાં મળી છે, તેવી કોમ છે; હાલની નાટકમંડળીઓમાં તેમની કલા ભ્રષ્ટ થઇ ગઈ છે પણ તેમને જો સારું વાતાવરણ અને સારાં ધ્યેયો આપવામાં આવે તો તેઓ ઘણું કામ આપી શકે એવા છે. આનો અર્થ એવો નથી કે જેમની વંશપરંપરામાં આ કળા નથી એવા બીજા યુવાનો કે યુવતિઓને બહાર રાખવાં. આ તો આપણી પાસે સુભાગ્યે જે સાધન છે તેનો ઉપયોગ કરવા પૂરતી જ સૂચના છે. વાસ્તવિક રીતે બન્નેને ભેગા કરવામાં આવે તો વારસદારોને નવી પ્રેરણા મળે અને નવીનોને અભિનયની કારીગરીની તાલિમ મળે.

૪ અહીં આપણા શોખીનોના પ્રયત્નો વિષે એક સૂચના કરવી ઉચિત ધારું છું. હાલમાં યુવાન-યુવતિઓમાં કંઇક એવી માન્યતા પ્રસરતી હોય એમ લાગે છે કે ચાળા કરવાથી દરેકને અભિનય આવડી જાય છે; તેઓને એ ભાન નથી કે સંગીતઆદિની જેમ અભિનય એ શ્રમસાધ્ય કલા છે; તેમાં પ્રતિભા અને અભ્યાસ બન્ને આવશ્યક છે. આ વિષે આ ઉત્સાહીઓને સ્ટેનિસ્લાફસ્કીનો *My Life in Art* નામનો ગ્રંથ વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરું છું. અને શોએ એમેચ્યુર્સ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે તે ઉપર તેમનું ધ્યાન દોરું છું: "Alas! at this amateur performance, at which there need have been none of the miserable commercialism compulsory at the *regular theatres, I suffered all the vulgarity and absurdity of that* commercialism without its efficiency" (vol I, p. 28). આપણા શોખીનોના પ્રયોગોમાં પણ આ દક્ષતાનો અભાવ, અને ધંધાદારીપણાની ગ્રામ્યતા દેખા દે છે!

૫ જેમ એક બાજુએ નવા અભિનેતાઓ કેળવવાની જરૂર છે તેમ બીજી બાજુથી પ્રેક્ષક વર્ગને પણ નવી અપેક્ષાઓ રાખે એ રીતે કેળવવાની આવશ્યકતા છે

૬. આ બને પ્રયોજનો સિદ્ધ કરવા, નવી રંગભૂમિ હયાતિમાં આવે તે માટે તે પહેલાં, નાટ્યવિદ્યામંદિર સ્થાપવું જોઇશે. નાટ્યનો વિષય એવો છે કે તેના માટે જે વિદ્યામંદિર સ્થાપવામાં આવે તે સાચા અર્થમાં Arts College બને. નાટ્યકલાના શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને પ્રયોગ શિખવવા માટે જે સંસ્થા સ્થપાય તેમાં અનેક વિદ્યાઓના શિક્ષણને સ્થાન મળે પ્રારંભમાં કહેલો ભરતનો શ્લોક આપ યાદ કરશોઃ કોઈ એવું શિલ્પ નથી કે કોઇ એવું જ્ઞાન નથી જેને નાટ્યમાં સ્થાન ન હોય. ઉ. ત ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય; ચિત્ર અને તેજ છાયાનું વિધાન અને સ્થાપત્ય; સાહિત્ય અને કવિતા; ચિત્તશાસ્ત્ર; ઇતિહાસ અને પુરાણનું

જ્ઞાન; નાટક સાહિત્યની રચના અને તેને અભિનેય કેમ કરવું તેનું શિક્ષણ. આ અને એવા બીજા વિષયોનું જ્ઞાન મુખ્યતયા વિદ્યાર્થીને નાટ્ય માટે તૈયાર કરે. પણ સાથે સાથે તેની બુદ્ધિને વિશાળ બનાવવામાં અને તેની રસવૃત્તિને કેળવવામાં મદદગાર થાય. આવા કોઈ મંદિર વિના ગુજરાતમાં સમર્થ રંગભૂમિ હયાતીમાં આવે એમ લાગતું નથી. પ્રેક્ષકવર્ગને કેળવવા માટે પણ આવું નાટ્યમંદિર જરૂરનું છે; જો કે તે ઉપરાંત નાટ્યકલાના બોધક વિવેચનની વધારે જરૂર છે.

સજ્જનો અને સન્નારીઓ! વિદ્યામંદિર કે ધર્મમંદિર કરતાં નાટ્યમંદિરનું ઓછું સ્થાન કલ્પશો નહિ. અત્યારે એવું નથી તે હું કબૂલ કરું છું. કાલિદાસે જે નાટ્યને દેવોનો કાન્ત ક્રતુ (યજ્ઞ) કહ્યો છે તેને તમે ભ્રષ્ટ થવા દેશો? જે નાટ્યને શંકર પાર્વતીએ પોતાના એક દેહમાં બે રીતે વિભક્ત કર્યું તેને હલકુ પડવા દેશો? છેવટે તો–જેમ રાજ્યતંત્ર માટે કહેવાય છે તેમ રંગભૂમિ માટે પણ કહેવાય છે કે જેવા લોકો હશે તેવી રંગભૂમિ તેમને મળશે!

અત્યારની રંગભૂમિ આપણી આબરૂને બટ્ટારૂપ છે.

આપે મને પ્રથમ બોલવાની તક આપી તે માટે આપ સૌનો આભારી છું*.

* તા. ૪-૧૨-૩૭ના રોજ રંગભૂમિ પરિષદ પ્રસંગે આદિ પ્રવચન રૂપે પ્રેમાભાઈ હૉલમાં આપેલું ભાષણ.

બૂટ પાલીસ વાળાને

'પુનર્વસુ'

ડબ્બી બે ચાર કોબ્રા કે કીવી ચેરોટની લઈ,
ઘસાઈ છોતરાં જેવાં થયેલાં બ્રશ બે ગ્રહી,
પગથાર પરે બેસી "સા'બ પાલીસ" બોલતા
તને જ્યાં નિરખ્યો ત્યાં તો અધીરી મુજ કલ્પના
આભને પાટ ઊડીને, પતંગોથી ઘુમી રહી.

મને થયું : ડુંગરપેટ વીંધી,
ખીણો મહીં ને વનવાટમાં થઈ,
જતી હશે એકલ કોક કેડી
તારા ગૃહે, જ્યાં રૂપસુન્દરી કો,
લપેટીને યૌવન ચીંથરામાં,
ખોળે રમંતા નિજ બાળકેરાં
નેત્રો વિશે તારી છબી નિહાળતી
હશે, અને દૂર સુદૂર ચાલ્યા
ગયેલ તારાં સ્મરણો જગાડતી,
હશે રહી એકલ કાળ ગાળતી.

અને થયું : ફૂલફળે લચી રહી,
વનો તણા વૈભવથી લહેરતી,
પહાડને પ્રસ્નવ રે'તી ઊભરી,
વસુન્ધરા તારી ગઈ વસૂકી ?
કે બાળ તું તે અફઘાન ભોમનો,
તાજા નવા યૌવનથી તગી રહ્યો,
તજી દઈ બંદુક હાથમાંની,
અને તજી ડુંગર ભોમકાનાં
ખેડાણ સૌ પૌરુષથી ભરેલાં,
નવોઢ તારી રમણી તજીને,
(અને હશે વૃદ્ધ કદાચ તારા
માતા પિતા : ભાંડુ હશે ય નાનાં,

તેને બધાંને ય હશે તજ્યાં તેં :)
આવ્યો અંહી દૂર અજાણ દેશમાં.

(મળી મળીને ય મળે તને શું ?
કરી કરીને દિનભેર વૈતરું,
જોડા કરી પાલીસ લોકલોકના,
પાશેરનું પેટ તું પૂરતો હશે !) ૩૩

ને એટલામાં જ રહ્યો ભભૂકી
પ્રકોપ મારો જડ યન્ત્ર જેવાં,
સમાજનાં તંત્ર સમસ્ત સામે. ૩૬

નઠોર શી આ જગકેરી યોજના,
સશકત યે જ્યાં દિનરાત વૈતરું
કરે છતાં પામર પેટ કેરો
ખાડો રહે છે નિતનો અધૂરો ! ૪૦

ને ધાન પાશેર જ પામવાને,
જવું પડે માનવને અજાણ્યા
પ્રદેશમાં, જ્યા ઉર ઠારવાને
ખૂણો ય ખાલી નહિ પામવાનો. ૪૪

સાહેબી કરવાને વા લક્ષ્મીનાં વ્હેણ વાળવા,
ઓળંગી સાગરો આવે દેશાન્તર થકી પ્રજાઃ
તે તો સૌ સમજે; કિન્તુ મૂઠી ધન જ પામવા
માનવી બાળને જવું પડે આમ વિદેશમાં,
ધંધો સ્વીકારવા આવો ? ખૂટ્યાં શું ધાન્ય દેશનાં ? ૪૯

ચગી'તી કલ્પના મારી તને ન્ય્હાળી ખરેખરી,
રાજમાર્ગે ઉભો તો યે ગયો હું જગ વિસ્મરી.
ને મારાં નેણની પાસે કતારો ત્યાં થઈ ખડી,
દલિતો, શોષિતો કેરી આવતી ઠેરઠેરથી. ૫૩

છોકરા લૅાજવીશીના, મજૂરો, ઘાટીઓ તથા
લૅારી ને રેંકડીવાળા, ચંપીવાળા, અસંખ્ય આ
હમાલો, કારકૂનો ને ગુમાસ્તા, શિક્ષકો તણી,
મદ્રાસી, ગૂજરાતી ને મરાઠીમાં વહી રહી,
વાણી અન્તરની, ધારી વ્યથા કોઈ જ કારમી. ૫૮

અધીર મારા ઉરમાં થતું ત્યાં,
ચૈતન્ય મારું હું અશેષ વાપરી,
છેલ્લી કણી યે મુજ આત્મની દઈ,
પેટાવું હું પાવકઝાળ આફરી.
જે ઝાળમાં આ દુનિયાં તણા સૌ
મિનાર મોટા નભચુમ્બી મ્હેલના,
સૌ ભૂંગળાં મીલતણાં, અને આ
સૌ સાધનો સંસ્કૃતિચિહ્ન જેવાં,
આ વીજગાડી, બસ ને વિમાનો,
આ શબ્દ ને સૂર તણાં જ વાહનો,
બધાં બની જાય જ ભસ્મસાત. ૬૯
ભલે પછી જાય બળી જ સાથે,
દરિદ્રની ઝૂંપડીઓ ય રંક. ૭૧

યુગો પછી જો જગ જન્મશે ફરી,
યુગો સુધી આણ હશે નિસર્ગની,
ને તે થશે માનવમુક્તિની ઘડી. ૭૪

વેગેથી વમળે મારી નાવડી નાચતી હતી,
ત્યાં તો "સા'બ" તણા શબ્દે ઝબકી આંખ માહરી. ૭૬

નિરખી તું રહ્યો'તો ત્યાં ભરી આંખે કુતૂહલો,
"સા'બ"ને—ચિન્તને ડૂબ્યા, દયા ખાતા અજાણને. ૭૮

પૈસો આપી તને, જોતો રાહ ઊભો હું ટ્રામની,
ત્યાં તો તું ગોઠવી તારી ડબ્બી ને બ્રશ, ચેતવી
સીગારેટ, મંડ્યો વાતો કરવાને હસી હસી
તારા સૌ સાથીઓ સાથે, મંડળી પગથારની
ઊડી આનન્દમાં, જોતી રાહ કો અન્ય "સા'બ"ની. ૮૩

દયા તારી ખાઉં? લઘુ ય તુજ કાર્યે સભર તું
મઝા લૂટે તેની કયમ કરી દયા ખાઈ જ શકું?
દયા ખાતો મારા અબળ ઉરની હું તહીં ઊભો,
ન જે હૈયે પીધો જીવનરસનો એક ઘુટડો. ૮૭

દયા ખાવાનો એ અવસર ભલેને મુજ ગયો,
મને સાચી દૃષ્ટિ મુજ તરફની એ દઈ ગયો. ૮૯

ગુનેગાર

[દૂબળાઓનાં જીવનની હાડમારીઓનું
તાદ્દશ ચિત્ર ખડું કરતી નવલિકા]

(૫)

"આરોપી દોષિત" જુરીએ એકમતે જાહેર કર્યું.

"પંચ બોલે તે પરમેશ્વર." જજસાહેબ જુરી જોડે સમત થયા. એ સમતિ માટે કોઈ નવાઈ પામ્યું નહિ.

આ માટે બંધ રહેલી કોરટ હમણાં જ શરૂ થઈ છે. જજસાહેબ ટટાર શરીરે બેઠા છે. એક હાથ નાક ઉપરના ચશ્મા સીધા કરવામા રોકાયો છે. બીજો હાથ જજમેન્ટનાં પાનાં ઉઘાડબંધ કરી રહ્યો છે.

સાહેબે જજમેન્ટ વાંચવા માંડયું.

પ્રેક્ષકો શાન્ત થઈ ગયા, વકીલમંડળના કાન સરવા થયા.

એ વાચનમાં છટા હતી.

એ છટા પર વિદ્વાન વકીલો તાજુબ થયા—મોહી પડયા.

એની ભાષામાં મીઠાશ હતી.

એ મીઠાશના શબ્દે શ્રોતાવર્ગનાં ગળા કાનવાટે ગળ્યાં થવા લાગ્યાં.

એ લખાણની શૈલી સુંદર હતી.

એ ભાષાસૌષ્ઠવ પર છાપાના રિપોર્ટરો વારી જવા લાગ્યા.

લીટીએ લીટીએ નાટક ખીલતુ હતુ. પણ અરે, નાટકનો નાયક ક્યાં છે?

નાયક? એ તો એ...બેઠો આરોપીના પિંજરામાં.

આ નાટક નવી જાતનુ હતું. એમા નાયકે પોતાનો પાઠ મૂંગે મૂંગે જ ભજવવાનો હતો.

નાટયશાસ્ત્ર કહે છે "નાયક ધીર હોય છે."—આ નાયક પણ ધીર હતો,—ધીરો હતો; અધીરાઈ કરતાં એને આવડતી ન હતી. "નાયક શાન્ત હોય છે."—આ આરોપી શાન્ત હતો; સભાગૃહના ભભકાથી તે ગભરાઈ ગયો હતો, તેની દશે ઇંદ્રિયો બધીર બની ગઈ હતી, તે ફાટી આંખે તાકી રહ્યો હતો; વકીલોની ગોલાલડાઈ, સાક્ષીઓની ઉલટપાલટ તપાસ વગેરે વગેરેમાંનું કંઈ પણ તેને સમજાતું ન હતું.

જજમેન્ટ વંચાતું ચાલ્યું. આરોપની બીનાએ બીનાએ પ્રેક્ષકવર્ગ ઊંચોનીચો થતો હતો. હતાશ હરણ જેવા આરોપીને તેમની વાઘ જેવી આંખો આખો ને આખો ગળી જવા ઇચ્છતી ન હોય એવી કડક બનતી હતી.

પ્રેક્ષકવર્ગમાં આવડી મોટી અકળામણ ઉપજાવી શકે એવો એ અપરાધ હતો. આજ સુધી ન સાંભળેલી ને ન કલ્પેલી એવી એ બીના હતી. આંખોએ અંધારી બાંધી નીચી મુંડીએ ઘાણી ખેંચતા ઘાંચીના બળદે શિંગડા ઊંચક્યાં હતાં. ગુલામે માલિકની મરજાદ મોડી હતી. પગ તળે દબાયેલી ધૂળ વંટોળે ચડી માથે બેઠી હતી.

એ શું હતું?

મજૂરે માલિકને 'મહાવ્યથા' પહોંચાડી હતી માધિયા દૂબળાએ કહાનદાસ પટેલનો ખરડો હળવો કર્યો હતો!

આ નજીવી બીના માટે આવડો ઊહાપોહ?

પણ કોણે કહ્યું કે આ વાત નજીવી છે? પટેલની મરજાદા મોડાઈ હતી. એ અપમાન માત્ર પટેલનું ન હતું, એ આખા ગામનું હતું—સમસ્ત સમાજનું હતું. વંશપરંપરાથી વારસામાં મળેલી શાસ્ત્રસંમત, સરકારસંમત વ્યવસ્થાનો એમાં ભંગ હતો એ સાંખી લેવાય? બળવાના પહેલા ચણગા ઉપર જ ઠંડા પાણીથી ભરેલો ઘડો ઢોળવો જોઈએ.

જજમેન્ટમાં લખ્યું હતું:

વાદી–ફરિયાદી–કહાનદાસ પટેલ.

જાતે પાટીદાર, ઉમ્મરે આધેડ, ધંધો ખેડૂત, ફરિયાદ 'મૂઢમાર'

ફરિયાદ કરવા જેટલા 'મૂઢમારે' ઘવાયેલો પટેલ દેખાતો તો સાજોતાજો, વાઘ જેવો, છતાં વગર શકાએ દરેકે માની લીધું કે પટેલને માર પડ્યો છે.

પ્રતિવાદીના વકીલે પણ ઉલટપાલટ જુબાનીમાં એ વસ્તુની છેડતી કરી નહિ. કારણ દીવા જેવું ચોખ્ખું સરકારી દાક્તરનું પ્રમાણપત્ર કહેતું હતું કે પટેલને માર પડ્યો હતો. પટેલના શરીર પર ભલે આજે એ મારના ડાઘ, સોળ કે ઉઝરડા જોવામાં નથી આવતા. એની ખોજ કરવા જવું નિરર્થક હતું. દાક્તર સર્ટિફીકેટ જૂઠું લખે જ નહિ. એ દાક્તરી દાખલાનો કાગળ સરકારી મહોરવાળો હતો. એ લખાણને છેવાડે દાક્તર સાહેબની સહી હતી. એ સહીને દસબાર અક્ષરોનું પૂછડું હતું તેથી જ એ લખાણ બ્રહ્માક્ષર હતું. એ લખાણમાં એકવાર લખાય કે અમુક આદમી દેવલોક થયો છે તો તે આદમી જીવતો છતાં મરેલો મનાય છે. પટેલને એ દાખલો લેવા દસબાર કલદાર પોરિયા આઘાંપાછાં કરવાં પડ્યાં હશે. એટલે એ સર્ટિફીકેટ ખોટું ઠેરવાય જ કેમ?

જજમેન્ટવાચન આગળ ચાલ્યું:

પ્રતિવાદી માધિયો મંગલો.

જાતે દૂબળો–દહાડીઓ, ઉમ્મરે જુવાન, ધંધે હાળી–ગુલામ, બચાવ મૌન.

એ મૌનને વકીલે ગુનાની કબૂલાત માની, જજસાહેબે અપરાધનો સ્વીકાર ગણ્યો, લોકોએ એ પર સાથે ટીકા કરી. "ગુલામીનો 'સ્વધર્મ'–કુળધર્મ તજી આઝાદીના ભયાવહી 'પરધર્મ'–પાખંડને આશરે જનારની એવી જ દશા થવી જોઈએ. બોલની હવે મોં કેમ સીવાઈ ગયું છે?"

એ ગુલામીના કુળધર્મની વાર્તા લાંબી છે તેના ઊંડાણમાં ઊતરવાની જજસાહેબે જરૂર ના જોઈ. એઓશ્રીએ તો પુરાવાએ સાબિત થયું તેને સાચું માન્યું. અને એ સાબિતી ઉપર મદાર બાંધી જરાય આત્મડંખ વિના તેમણે વિદ્વત્તાપૂર્ણ જજમેન્ટની ઇમારત રચી.

આરોપીએ કેફિયત કરી હોત તો કદાચ જજસાહેબ સજા કરતી વખતે વિચાર કરી જોત. પણ માધિયો મંગલો પહેલેથી છેલ્લે સુધી કંઈ બોલે તો ને? એ મનમાં ને મનમાં ગૂંચવાતો, મૂંઝાતો, પણ એને બચાવ માટે એક પણ વાક્ય બોલતાં આવડ્યું નહિ એ બોલ્યો હોત તો એનું બચાવનામું લાંબુલચ થયું હોત. આ રહ્યાં એ સંભવિત બચાવનામાનાં થોડાંક પાનાં:

ગામડાંઓમાં ધરતી ઉપર મરઘાઓ અને આકાશમાં ઉજળીઓ તારા બધાથી પહેલાં જાગે છે. માધિયો એમનાથી પણ પહેલો ઊઠતો. સુખી લોકો વહેલા ઊઠે તો પ્રથમ પડખામાં ઊંઘતી પત્નીના વદનકમળ પર આંખ ઠેરવે છે કે નજીકમાં સૂતેલાં બાળકોને બચી કરે છે. માધિયાને એવી બે ઘડીની મોજ માણતાં આવડતી નહિ ઊઠતાં વેંત જ રોજના ટેવાયેલા તેના પગો ધણિયામાના ઘર તરફ વળતા. આંખ ઉઘાડતાં તેને યાદ આવતું કે કોઢારમાં ઢોરઢાંખર ચારાપાણી માટે અધીરાં બન્યાં હશે.

કોઈ પટેલને પૂછતું: "કહાનભાઈ, ઓણુસાલ કેટલી જાર પાકી?"

પટેલ માથુ ખજવાળતા, કહેતા: "માધિયાને પૂછુ ત્યારે.

પાડોશીઓ પટેલ પાસે ખેતીનાં ઓજારો ઉછીનાં લેવા આવતા. કયું ઓજાર કયાં હશે તે પટેલ જાણતા ન હોઈ આખરે માધિયાને બોલાવ્યા વિના એ કામ પાર પડતુ નહિ.

આવી નાનીમોટી દરેક વાતથી પટેલ અણજાણ રહેતા. ખેતીના કામમાં માથું મારવાની તેને જરૂર પડતી નહિ. માધુએ આખી જવાબદારી ઉપાડી લીધી હતી. પટેલનો વખત હુક્કાપાણી અને પંચાતના કારભારમાં પૂરો થતો પટેલ જેવા જમીનદારો માનતા હોય છેઃ "અમે જ ખેતી કરશું તો આ હાળીઓ શુ કરશે?" માધુ જાતવાન બળદ પેઠે ખેતીની ઝુંસરી વહ્યા કરતો. ખેતરપાધરનાં લીલાં કરસણોને વાચા હોત તો તેઓ બોલત કે તેમનો માબાપ માધુ જ હતો પટેલનાં ગાયબળદો પણ પટેલને નહોતા ઓળખતાં, તે બધાં માધુને જોઈ મલકાઈ ઊઠતાં; કારણ માધુ જ તેમને ખવડાવતો, નવડાવતો અને પપાળતો હતો.

રાજીખુશીથી વહોરી લીધેલી આ વેઠના બદલામાં માધુને શુ મળતુ? વણઝારાની પોઠમાં દાણાપાણી વહેનાર ઊંટને ખાવા માટે કોઈ દિવસ દાણોપાણી મળે છે? ના, એ ઊંટોને ધૂળ ચાટી કે ઝાડપાંદડાં કરડી પેટ ભરવું પડે છે! માધુને મળતુ મહેનતાણ પણ આવું જ હતું. બારબાર કલાકના વૈતરાની મજૂરીમા બશેર જાર કે ચાર શેર ડાંગર નગદ રોકડે મળતાં, અને વળી વધારામાં કોદરી કે કણકીનું સવારિયુ ભોજન અને બાજરીબાવટાના રોટલાનુ બપોરિયું ભાથુ એ દરમાયો દરેક હાળી વગર ફરિયાદે પેઢીઓ થયા સ્વીકારતો આવ્યો છે. તેના ઉપર બજારની તેજીમંદીની અસર પહોંચતી નથી.

આવા સત્ત્વહીન ખોરાક છતા એ લોકો તદુરસ્ત રહી શકે છે એનું પ્રથમ કારણ એમની અલ્પમાં સંતોષ પામવાની જીવનવૃત્તિ છે, અને બીજું કુદરતને ખોળે એમનો વસવાટ છે. એઓ ગામને સીમાડે ઝૂંપડાઓ બાંધી વસે છે. ઝાડપાલા અને વાઘવરૂઓ જોડે એમની દોસ્તી છે એ લોકો માંદા પડે ત્યારે તેમને મોટીમોટી ફીવાળા દાકતરો કે મોંઘીમોઘી માત્રાવાળા વૈદોની જરૂર પડતી નથી. ભુવાભગતના દોરાધાગા અને ધૂણીનો ધુમાડો એ લોકોના ઘણા રોગો ઉપર અકસીર નીવડે છે. અલૌકિક દુનિયામાં શિષ્ટ સમાજે અનાર્ય–આદિવાસીઓને બહિષ્કૃત કર્યા હોય છે. એથી જ કદાચ પારલૌકિક હડધૂત ભૂતપ્રેત અને ઈહલૌકિક હડધૂત હાળી–દૂબળાઓ વચ્ચે મૈત્રી હશે! દૂબળાઓની ધર્મભાવના અને ધર્માચરણ આવા દેવોની આસપાસ પ્રવર્તી રહે છે.

વર્ષોથી આવી વફાદારી અને એકનિષ્ઠાથી વેઠ કરનાર માધુએ કહાનદાસ સામે માથુ ઊંચકયું એ વાત પ્રથમ પ્રથમ તો કોઈ પણ માની શકશે નહિ. સાસુવહુઓની મારામારી હમેશાં એકપક્ષી હોય છે. એ બંનેમા માર ખાનાર સદાસર્વદા વહુ છે એની કોણ ના પાડશે?

એ જ રીતે હાળી–ધણિયામાની બોલચાલમાં ગાળ ખાનાર, લાતોનો સ્વાદ ચાખનાર હરહંમેશ હાળી જ હોય છે. વરસાદનાં ફોરાં મોંએ અડ્યાં પછી નેવાણી તરફ઼ ઢળવાનું છોડી ફરી આકાશ તરફ઼ ઊડે તે માની શકાય, પણ આ વાત માની નહોતી શકાતી કે ગુલામ માધુએ માલિક ક્હાનદાસને 'મહાવ્યથા' પહોંચાડી છે!

ટીપે ટીપે સરોવર છલકાયું હતું, કાંકરે કાંકરે બાંધેલા બંધારા તૂટી પડ્યા હતા. આકસ્મિક સંજોગો અને પ્રસંગોએ આ પરિસ્થિતિ જન્મી હતી. જ્વાળામુખી ફાટવા અગાઉ ધરતીના પેટાળમાં અનેક વર્ષો સુધી હ્લાવાની આગ ધૂમાઈ ધૂમાઈને ધીગે છે. માધુનું જીવનપરિવર્તન પણ એ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે વિકસ્યું હતું

યુરોપમાં જાદવાસ્થળીનો દાવાનળ ભભૂક્યો ત્યારે તે રાક્ષસી ખપ્પરનો ભોગ જોગવવા ગામેગામ પડો વાગ્યો હતો. રંગરૂટોએ ગામેગામથી સશક્ત શરીરવાળા દૂબળા લોકોને વણી વણી બસરે મોકલ્યા હતા દરિયાઇ કાળાપાણીની પેલીપારની પરદેશી હવા ચાખીને આ લોકો જ્યારે પાછા સ્વદેશ આવ્યા ત્યારે તેમની જોડે તે તરફ઼નો પવન પણ ગામડે ગામડે પહોંચી ગયો. રણમેદાનમાં જીવનું જોખમ વધારે હોઈ પગાર મોટો હતો. એ મોટા પગારમાંથી બચેલાં નાણાંને પ્રતાપે ઘણા દૂબળાઓ ધણિયામાના દેણામાંથી મુક્ત થયા. ક્હાનદાસ પટેલે માધુને બસરે જવા દીધો ન હતો. તેણે પાણી પહેલાં પાળ બાંધી હતી. પણ કુદરતે એની અગમચેતીની નકામી કરી મૂકી બસરે ગયેલો માધુનો એક પીતરાઈ લડાઈમાં માર્યો ગયો. સરકારી દફ્તરે જમા થયેલો એનો પગાર માધુને વારસામાં મળ્યો. માધુએ બધાની દેખાદેખી ક્હાનદાસનું દેણું પાઈએ પાઇ ચૂકવી આપ્યું આમ માધુ છૂટો થયો. જોકે હજુ તેણે પટેલના ઘર જોડેનો અસલી સંબંધ છોડ્યો નહિ જાણે કંઈ જ બન્યું ના હોય તેમ તે પટેલને ઘરે મજૂરી કરવા જતો હતો. પટેલના વડવાઓના અન્ને પોષાયેલાં માધુના બાપદાદાનાં લોહી માધુની નાડીમાં વહેતાં હતાં એનું બુદ્બુદ પટેલકુટુંબ પ્રત્યે વફાદારીનું ગાન ગાતાં. પિંજરામાં પુરાયા રહેવાયેલા પોપટને છોડી મૂકો તો પણ ઘડીએકડી છૂટો ફરી તે પાછો પિંજરામાં પુરાવા આવે છે. ગામના સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે મૂકેલો સાંઢ દર સાંજે પોતાના જૂના માલિકના અધિકાર કોઢારમાં બંધાવા આવે છે. લાંબા વખત સુધી ગુલામ રહેલી પ્રજાને ગુલામી પ્રત્યે મમતા જન્મે છે એ મમતા સહેજે છોડી શકાતી નથી.

આ બસગામીઓ કાયદેસર છૂટા થયા હતા. તેઓ હવે પોતાની મુન્સફીના માલિક બન્યા હતા. જમીનદારોનો તેમના ઉપરનો જૂનો અધિકાર રહ્યો ન હતો. એ વાત ગામની ઉજળીપરજને રુચતી ન હતી. વળી છૂટાપણાના પવને એ લોકોનાં જીવનનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. છૂટી મજૂરીએ જતા તેઓ બે પૈસા કમાતા. હાથમાં રોકડી રકમ આવતા દરેક માણસ તેને પ્રથમ શરીરના સુખ માટે વાપરે છે. એ છૂટા દૂબળાઓના સિદ્ધેહાલ કંગાળ હાલ બદલાવા લાગ્યા. મેલાંઘેલાં ને સતર થીગડાંવાળાં લુગડાંની જગ્યા સાફ રંગીં અને ઉજળાં એવાં કપડાંએ લીધી. વળી હવે તેઓ રોજ રોજ નહાતાં શીખ્યા. તેમનાં છોકરાંઓ નિશાળે જવા લાગ્યાં. મજૂરી ઓછી હોય તો જમીનદારને ઘેર કામે જતા તેઓ ના પાડવા લાગ્યા. દલિત પ્રજાની આ ધૃષ્ટતા માલમર પ્રજાને રુચી નહિ. એ પરિસ્થિતિ તેઓની આંખમાં પથ્થરની કસ્તર ખૂંચે તેમ ખૂંચવા લાગી. આમપણે આ બગાવાને મૂળમાં જ ડાબી દેવાનો ઠરાવ કર્યો. માધુના છૂટા થયા પછી પેલીનો બધો બોજો ક્હાનદાસ પટેલ ઉપર લદાયો

હતો. પટેલનાં ખભા એ ભાર વહન કરવા ટેવાયા ન હોઈ ખેતીમાં પાકનો ઉતાર ઘટયો, કોઢારમાં ઢોરોની માવજત ઘટી અને કોઠીખાજરાં જ્યારથી ભરેલાં હતાં તે અધૂરાં થવા લાગ્યા. આમ આ નૂતન પવનના સપાટાએ કહાનદાસ પટેલની પટલાઇની ઇમારત ડગમગી ઊઠી હતી એટલે ગામપંચના ઠરાવો ઘડવામાં અને તેનો અમલ કરાવવામાં તેણે આગેવાની લીધી.

દૂબળાઓ જડસુ રહે તે ગામને કબૂલ હતુ, કેમકે કાળીપરજોમાં અજ્ઞાન ન હોય તો ઉજળીપરજોના વૈભવવિલાસ જોતજોતામાં હતા નહતા થઈ જાય. દલિત પ્રજા દારૂતાડીની બદીમાં પાયમાલ બને છે એની પણ શિષ્ટ પ્રજાને સૂગ નથી, કારણ નશાખોરીમાં જેમનો આત્મા અધમૂવો થયો છે તેમને જ ગુલામી ડંખતી નથી નોકરો મેલાઘેલા રહે તેની પણ માલિકોને પડી નથી. પણ જો તેઓ ઊજળા દૂધ જેવા કપડાં પહેરે તો દરેક શેઠ ભૂત જોયો હોય તેમ ભડકી ઊઠે છે ગધેડા પણ ઘોડાઓની માફક રાજવંશી રીતે સાફસૂફ રહે એ વાત કુંભારોને કયે દહાડે ગમી છે? એથી જ જે ગામપંચ હાળી દૂબળાના દુર્ગુણોને ઉપેક્ષાની નજરે જોતું હતુ તે આ બસરાગામીઓની જાગૃતિથી ચમકી ઊઠયુ. બળવાના વૃક્ષના અંકુરોને ઊગતા જ દાબી દેવા તેણે કમ્મર કસી.

*

સવારનો વખત છે. ફળિયામાં હળગાડા જોડવાની તૈયારી ચાલે છે માધુ પટેલના ઘરે કામે આવ્યો હતો તે કોઢારમાંથી બળદોની જોડ લઈ બહાર નીકળ્યો. પટેલ ઓટલા ઉપર વિચારમગ્ન બેઠા હતા એવામાં સામેથી બાબરો વાળંદ પસાર થયો પટેલના મગજમાં વીજળી વેગે એકાદ વિચાર ચમકી ગયો. "બાબરા, અહીં આવ." પટેલનો હોકારો સાંભળી બાબરો પાસે આવ્યો "તારા અસ્રો કાતર સાથે જ છે કે?"

વાળંદની હજામતની પેટીમાં અસ્રો કાતર ન હોય એવી અસંભવિત શંકા પટેલના મનમાં ઉપજેલી જોઈ બાબરો નવાઈ પામી બોલ્યો.

"હા માબાપ"

માધુ આ સંવાદ સાંભળી રહ્યો હતો પટેલની કરડી નજર તેના તરફ ફરી.

"માધવ, અહીં આવ!"

પટેલના હુકમો યંત્ર પેઠે પાળવા ટેવાયેલો માધુ બળદોને એક બાજુ પર બાંધી ઓટલા તરફ આવ્યો. આવતાં વેંત જ લાબીટૂંકી કોઈ પણ જાતની પૂછપરછ કર્યા વિના ગરોળી ઓચિંતી કરોડિયાને પકડે તેમ પટેલે માધુના માથા પરની બાબરી પકડી હમણાં થોડાક મહીના થયાં માધુએ ઝુલ્ફાવાળા વાળ વધાર્યા હતા. સવારના નાવણધોવણ બાદ એ બાબરીમાં ગરીબોનુ 'કેશરંજન તેલ'—દીવેલ સિંચાતુ. અને દીવેલનો સ્નેહરસ પી પી એ બાબરી બાગાયત ખેતરોમાં વગર મોસમે ઉગેલાં નાદરવા પેઠે ખીલતી હતી. ઓચિંતા હુમલાથી ગભરાઈ ગયેલા માધુને શું થઈ રહ્યું છે તેનું જ્યારે ભાન થયુ ત્યારે તો વાળની એ વનવાડીમાં આડાંઅવળા ભંગાણુ પડી ચૂકયાં હતાં. આદરેલા એ 'શુભકાર્ય'ને અધૂરું રહ્યુ ત્યાંથી બાબર વાળંદે ઉપાડી લીધુ.

માધુને રડવાનો ડૂમો આવ્યો, છતાં આંખમાંથી એકે આંસુ ટપકયુ નહિ. કદાચ અંતરની મૂંગી હાયવરાળે તેનાં ઝરણા મૂળસ્થાનમાં જ શોષાઈ ગયાં હશે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ મારવાની આવી ઘટનાઓની ગામડાગામમાં નવાઈ નથી. ગામેગામ કુળવાન, ધનવાન અને

ધર્મવાન શિષ્ટ લોકો જાણે નાનકડી પાદશાહી ભોગવતા હોય છે એ સુલતાનીનાં ખપ્પર ગરીબનાં, દલિતનાં અને હડધૂતના સ્વાતંત્ર્યના બલિદાન વગર ધરાતા નથી. એ અત્યાચારોની રાવ નથી, ફરિયાદ નથી. સરકારે તે તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ કેળવી છે. માધુના વાળથી શરૂ થયેલો કેશયજ્ઞ બેચાર દિવસ અખંડ રીતે બળતો રહ્યો એ અગ્નિની જ્વાળામાં સમસ્ત કાળીપરજની બાબરીની હોળી થઈ. રાજા પરીક્ષિતના તક્ષક યજ્ઞ જેવો જ નિર્દોષભક્ષી એ યજ્ઞ હતો. ગામપંચના એ આપખુદ વર્તન સામે દૂબળવાળે એકાદ આંગળી પણ ઊંચી કરી નહિ. ગુલામી જેની રગેરગમાં પચી ગઈ છે તેને માથુ ઊંચકતાં આવડતું જ નથી. ખાસડાનો માર પણ એ પ્રજા નીચી મૂંડીએ જ ખમી લે છે. ધણિયામા ઉપર જ હાળી લોકોનો જીવનગાળો અવલંબેલો છે. ગામડાંની આર્થિક વ્યવસ્થામા ચાલુ રગશિયા ગરેડમાંથી અલગ ચાલનાર માટે જીવનનિર્વાહ અઘરો થઈ પડે છે.

પંચે પોતાના ઠરાવો એક પછી એક અમલમા મૂકવા માંડ્યા. લોહીના ચાખેલ વાઘની દાઢ વગર શિકારે કરડવા લાગે છે. લગનગાળાની મોસમ હતી. સુખી લોકો 'પ્રભુતામાં પગલાં' માંડતાં હતા ગરીબો ગુલામીની હાંસડી ગળે ઘાલતાં હતા. માધુના સાળાનાં લગન હતાં. માધુની બૈરી ભાઇની જાનમા જવા મલકાતી હતી. તેનાં છોકરા મામાના લગન માણવા જવાનાં હતા. બધાંએ નવા લૂગડા પહેર્યા. લંગોટીભેર રહેવાનો જમાનો વીતી ગયો હતો. માધુએ કોટ, ખમીસ, ધોતિયુ, જોડા, ટોપી વગેરે પહેરી લીધાં. તે સપરિવાર લગનમાં જવા નીકળ્યો. આ અવસર માટે વરસભરની રોકડ મજૂરીના પૈસા બચાવી બચાવી તેણે કપડાં કરાવ્યાં હતાં. આજે તે પહેલી જ વારના પહેર્યાં હતા.

સાળાને ગામ જવાનો રસ્તો પાધર પાર કરીને ચાલી જતો. માધુનો રસાલો પાધર પર આવ્યો ત્યારે ત્યાં ચોરા ઉપર ગામના પટેલીઆઓનું એક ટોળું બેઠુંબેઠુ ગપાટા હાંકતું હતું. તેમની નજર માધુના કપડા ઉપર પડી ન પડી કે તેઓમાં ઝેરનું ખુન્નસ ચડવા લાગ્યુ. ઘણે આઘેથી જોયો છતા સસલુ તરત જ વરતી જાય છે કે અમુક પડછાયો શિકારીનો છે કે સામાન્ય રાહદારીનો. પટેલોની આંખોની આરસીમાં માધુએ ચઢી આવતાં ભયનાં વાદળાંના ઓળા જોયા. એ આગામી ઉલ્કાપાતના ભયે તેના પગ ત્યાં જ ઠરી ગયા. પટેલીઆઓ મરડાટમાં બોલતા હતા :

"કાલસુધી લંગોટી મારતા પત્તો લાગતો ન હતો અને આજે રોફ તો જુઓ ?"

"જાણે મોટા આત્મારામ ભૂખણ."

આવી ટીકાના ઝાપટા વરસી કરી વેરાઈ જતા હોત તો માધુ માત્ર પલળીને જ બચી જાત. પણ ના. મેઘઘટામાથી વીજળી પડવાની હતી, એ ઉલ્કાપાતની આગાહીની ગંધ માધુને આગળથી જ આવી હતી. માલિક કહાનદાસનો ચિરપરિચિત સાદ સાંભળી માધુ મદારીના સાપ પેઠે ચોરા તરફ ઘસડાઈ આવ્યો.

દ્રૌપદીની ભરસભામાં લાજ લૂંટાઈ એ બદલ તો મોટાં મહાભારતો રચાયાં છે, ભરવસ્તીમાં માધુ જેવાની કેટલીયે વાર લાજ લેવાતી હશે, એનાં અણલખ્યા મહાભારતો ક્યારે લખાશે?

માધુનાં કપડાં ઝૂંટવી લેવાયાં. તેની હોળી થઈ. લંગોટીભર ધ્રૂજતા માધુને તે પછી કહેવામાં આવ્યું :

"જો, આજ તો તારા એકલાની જ ફજેતી કરી છે, પણ હવે પછી તારાં બૈરી છોકરાનેય છોડશુ નહિ."

માધુને કોઈએ વગર પૈસાની સલાહ આપી:

"માધુ, પંચ પર ફરિયાદ નોંધાવ."

"ના રે! બાપ! પંચમા તો પરમેશ્વર વસે છે એની સામે માથુ ઊંચકી કયા જાઉં?"

સાથે જ ગામમા રહેવુ અને ગામ સામે માથુ ઊંચકવુ એ બે વાત એક સાથે બની શકે નહિ.

*

પ્રકૃતિનો નિયમ પચની શિરજોરી અને માધુની તાબેદારી મુજબ વર્તતો ન હતો. પ્રત્યેક તાપે સોનું તવાઈ પાતળુ બને છે, નરમ બને છે, પણ સાથે જ તેનો કસ અને ચળકાટ વધે છે. અપમાનોની પરંપરાએ માધુનુ જીવનમૂઢ સ્વમાન જાગ્રત થતુ ગયું. ઉનાળાના તાપમાં તપી ઊઠેલા લાકડામાં ઘણીવાર આપોઆપ જ આગના તણખા પ્રગટે છે. ધણિયામાનાં દેણુમાંથી છૂટો થયેલો માધુ આજ સુધી બે આંખની શરમે પટેલના ઘરે જ મજૂરીએ જતો. પટેલનાં ખેતરો અને ઢોરો જોડે એને કાયમની મમતા જામી હતી. સ્વમાનના નવા આગ્રહે એ માયા—મમતા પર વિજય મેળવ્યો. પરવશતાની અસહ્યતાનું સ્થાન સ્વાધીનતાએ દાખલ કર્યું. તેણે સ્વતંત્ર, ઉપજીવિકાના માર્ગનો આશ્રય લીધો તેણે પોતાનુ ઝૂંપડું કહાનદાસની જમીનમાથી ઉઠાવી લઈ સરકારી ખરાબામા બાધ્યુ. એક એક કરી તેણે ગાયબકરીઓ પોષવી શરૂ કરી. કપાસની મોસમમા તેની બૈરી જીનમા નોકરીએ જતી, પોતે મીઠાના અગરમાં જતો એ રીતે કમાઈ આણેલા પૈસામાથી તેણે નવો સંસાર શરૂ કર્યો.

માધુના બારણે ખાતરનો ગંજ ખડકાયો. લોભી પટેલની એ ઉપર દાનત બગડી. ગામડાગામમાં ઢેડા વેઢિયાઓના ઉકરડાનાં ખાતર ગામના પટેલીઆઓ વગર મૂલ્યે અથવા તો પાણીના મૂલ્યે ઉઠાવી લઈ જાય છે. કહાનદાસ પટેલની એવી ઉઠાવગીરી નવા જીવનના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં રહેલા માધુએ સ્વીકારવા ના પાડી.

"ના કાકા, મારે ખાતર નથી આપવું."

"નથી કેમ આપવું? તારે એ શા ખપનુ?"

"મારે ઓણુમાલ સાંથે ભાગે ખેતી કરવી છે. મારે પણ મારાં ખેતરો ખાતરવા જોઈશે ને?"

"જોયો નહિ હોય મોટો ખેતી કરવાવાળો! દૂબરભાઈ જમીનદાર થશે તો પછી જમીનદારો જશે કયાં?"

માધુએ પટેલનો બોલ ઉથાપ્યો તેમ જ તેણે ખાતર ના આપ્યું તે નહિ જ. આ બે જ બીના કહાનદાસ પટેલને ઉશ્કેરવા બસ હતી પણ તેણે જ્યારે સાભળ્યું કે એ માધુ–મગતે પગ ઊગ્યા છે, તે ખેતી કરવા ધારે છે, ત્યારે તો તે ચોટલીથી માંડી પગની એડી સુધી લાલચોળ થઈ ગયા: એમનો એ ગુસ્સો સોડા વોટરની બાટલીનાં પાણીનાં ફીણ પેઠે ઉભરાઈ શમી ગયો નહિ. તે એક ભયંકર કાવત્રાંમાં પરિણમ્યો.

બીજે દિવસે માધુ માટે ગામની મેડીએથી તેડુ આવ્યું. મુખીએ તેને કહાનદાસ પટેલનું અપમાન કરવા જેટલી ઉદ્ધતાઈ કરવા બદલ ઉધડો લઈ નાખ્યો. ત્યારે પણ 'બને પટેલ

કાકા ખાતર લઈ જતા' એવું માધુ બોલ્યો હોત તો વાત એટલેથી જ પતત. તેણે મૂંગે મૂગે ગાળો ખાવા કરી પણ મૂળ વાતમા ને એકનો બે ના થયો અંતે તેને સાંભળવા મળ્યું

"માધવા, ગાય બકરીઓ વેચી દે."

પોતાના નવા જીવનના પાયા ઉપર જ ઘા પડતો જોઈ માધુથી મૂંગા ન રહેવાયું. તેના પેટમાંના સ્વતંત્ર આપકમાઈનાં અન્ને ઉછાળો માર્યો. માલિકો આગળ તાળવે ચોંટી રહેવા ટેવાયેલી જીભ આ પ્રસંગે છૂટથી બોલવા લાગી.

"કાકા, એ નહિ બને."

"નહિ બનશે તો ભારે પડશે."

"મારા ઢોર તમને કયા નડયા?"

"નડવા ન-નડવાની વાત રહેવા દે તુ એને ક્યાં ચરાવી લાવે છે?"

"ખાડી કોતરોમા, ખરાબાઓમા, ગૌચરમા"

"એ બધા તારા બાપના વજીફા કે ગરાસ હશે, નહિ?"

હાળીઓના બાપદાદાને વળી ગરાસ શા? હા! એ લોકોને વંશપરપરાથી એક ગરાસ મળતો આવે છે—ધણિયામાની બીનતકરારી ગુલામીનો.

માધુ ના પાડતો રહ્યો. મુખીએ વેઠિયા વરતણીઆઓને તાકીદ હુકમ આપ્યો:

"જાઓ, માધવના ઢોર છોડી લાવો. એને એ વેચવા નથી ખરું ને? તો પછી તેને કસાઇવાડે લઈ જજો અને તેની લહાણી કરજો આવી સખત સજા વગર એ છકી ગયેલા દૂબળાઓ ઠેકાણે નહિ આવે."

પોતીકાં જ સગા સમાં મૂંગાં પ્રાણીઓને કસાઇવાડે જતાં જોઇ માધુનો જીવ બળવા લાગ્યો. તેના હાથો વરતણીઆઓને વારવા ઊંચાનીચા થવા લાગ્યા. તેની બૈરી એના બળતા જીગરની વ્યથા પારખી ગઈ. તે ભયભીત બની. તેણે વિચાર્યું જો માધુ હાથ ઉપાડશે તો જરૂર નવાજૂની થશે. કારણ એ વરતણીઆઓ માત્ર ગામના હુકમના તાબેદાર નહતા, તેઓ અમાનુષી ગ્રામપચના પ્રતિનિધિઓ હતા. અને પોતાના પ્રતિનિધિનું અપમાન મુખી કાકા થોડા જ સાખી રહેવાના હતા?

માધુની છેડછાડ આટલેથી જ પતી નહિ ડગલે ને પગલે તેનું અપમાન થવા લાગ્યું. જેમજેમ તે મુખી-પટેલીઆઓની આમન્યા તોડવા લાગ્યો તેમતેમ ગામદેવોની નજર એના ઉપર કરડી બનવા લાગી ત્રાજવાનાં અનાજવાળાં પલ્લામા જ્યારે તોળવા ધારેલા વજનથી વધારે એવી અનાજની છેલ્લી મૂઠી પડે છે ત્યારે સામા પલ્લામાં કાટલાંના ભાર હોય છે છતાં તે ઊંચકાઇ જાય છે. એ વખતે જોનારને ભાસ થાય છે કે જાણે એક જ મૂઠી અનાજથી સામી બાજુની પાંચશેરી પણ ઊંચકાઈ ગઇ! ઉનાળાના આકરા તાપમા જંગલો આપાદમસ્તક બળુબળુ થઈ રહ્યાં હોય છે, છતાં એ વનમાં દવ લગાડવાનું નિમિત્ત તો એકાદ નાનો તણખો જ બને છે. માધુના મનની સમતુલા ખોવડાવનાર આવો જ એક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. એ પ્રસંગે ગરીબ ગાય જેવા દીન, દુર્બળ દૂબળો માધુ ફેરવી વાત કરી.

પાસેના ગામમાં ધાડ પડી. ગામેગામ મુખીએ દૂબરવાડે બૂમ પડાવી: "દરેક હાળીએ પોતપોતાના ધણિયામાને ત્યાં સૂવા જવું. વગર ધણિયામાવાળાઓએ મુખીને ત્યાં સૂવું" એ હુકમને માન આપી દરેક રાતે ઘરઘરના ઓટલાઓ પર વગર પગારના ચોકીદારો બેસી

જતા. માધુએ એઓની પંગતમાં ભળવા ના પાડી. તેનાં છાપરાં પાસે સ્મશાન હતું. બાજુમાં કોતર હતુ. અંધારી રાતે એવી ભયકર અને એકાંત જગ્યામાં પોતાની બૈરી છોકરાને ત્યાં એકલા રાખી ગામમા ચોરી કરવા જવાને માધુનો જીવ ન ચાલ્યો. કહાનદાસથી આ ધૃષ્ટતા ના સંખાઈ. આ વખતે તેણે ચૌદમું રતન વાપરવા નિશ્ચય કર્યો.

"માધવા, તું કેમ આવતો નથી?"

"હું કંઈ તમારો બંધાયેલો નથી."

"એમ! સીધો સીધો આવે છે કે બરડો પાંસરો કરાવવો છે?"

"કાકા, હાથ ઉપાડતા અગાઉ વિચાર કરજો. આ વખતે હું કોઈની મરજાદા રાખનાર નથી."

માધુની આવી ધૃષ્ટતા જોઈ પટેલે ધીરજ ખોઈ. તે પગમાથી જોડા કાઢી સડસડ લગાવવા લાગ્યા.

દૂર ઊભીઊભી કરપાતી લપાતી માધુની સ્ત્રીથી આ જોઈ ના શકાયું. 'હં! હ! કાકા ખમ્મા કરો' કહેતી તે વચ્ચે પડી. ઝનૂને ચડેલો આદમી આંધળો હોય છે. એને વારવો એટલે કે તેનો કોપ પોતાને માથે વહોરી લેવો. સાચે જ કાકાના જુતિયાં માધુની બૈરી ઉપર પડવા લાગ્યાં.

ગમ ખાઈ ધૂંધવાઈ રહેલો અગ્નિ ભડકી ઊઠયો. જુગોની માઝા તોડી જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. કાકાનાં જ જુતિયા ને કાકાનો જ બરડો! પેઢીઓથી જે પ્રસાદ હાળી દૂબળાઓને મળતો હતો, તે આજે માધુને હાથે કહાનદાસને પણ મળ્યો

જજમેન્ટમાં એ વારતા ન હતી કહાનદાસે, મુખીએ, ગામના આગેવાનોએ બનાવટી તરકટ ઊભું કર્યું હતું વાદી, વકીલ અને સાક્ષીના પુરાવાઓના થાભલા ઉપર બંધાવેલી આરોપની ઇમારત ઉપરની વારતાથી જુદી હતી માધુએ તે મૂગે મોઢે સાભળ્યા કર્યું. તેની જીભ સીવાઈ ગઈ હતી એકપક્ષી પુરાવાથી જુરીએ જાહેર કર્યું. "આરોપી તકસીરવાર."

એ ઉપર સીલ મારતા શબ્દો જજમેન્ટને છેવાડે લખાયા. "બે વરસની સખત સજા અને ભવિષ્ય માટે જામીન"

માધુને અત્યાર સુધીના નાટકમાં કંઈ સમજ ન પડી જજસાહેબનાં છેલ્લા વાકયનો અર્થ તેને પૂરેપૂરો સમજાયો. તેની કેડ તો સીપાઈ દાદાના દડાએ કયારનીએ ભાંગી ગઇ હતી. પણ આ શબ્દશસ્ત્રના ફટકાએ તો એનુ આખુ શરીર જ ભાંગી નાખ્યું.

મુખી કહાનદાસ વગેરેએ મૂછ પર તાલ દીધા "હરામખોરોને હવે જ શિક્ષા લાગશે."

આઘે આઘે ઊભેલાં માધુનાં બૈરીછોકરાં અત્યાર સુધી બાધા જેવા તાકી રહ્યા હતા તે રડી પડયા.

એ રડવું સાંભળી જજસાહેબના મોં ઉપર અણગમો ફેલાયો. વકીલમડળ એક બીજાના કાન કરડવા લાગ્યુ. કહાનદાસનાં ટોળાની આંખો હસવા લાગી.

દલિત પ્રજાની દુર્દશા પર સમાજ જુગોથી હસતો જ આવ્યો છે.*

* હમણાં શરૂ થયેલા માસિક 'પૂર્ણી'માથી ઉદ્ધૃત.

પ્રાર્થના

જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એમ. એ.

[શ્રી. કાંતિલાલ દેસાઇની પુત્રી કુ. નિરંજના સોળ વરસની કુમળી વયે મૃત્યુ પામી તેના આત્માની શાંતિને અર્થે તા. ૩૧-૧૦-૧૯૩૭ ને દિવસે કરવામાં આવેલી પ્રાર્થના.]

ओम् असतो मा सद्गमय।
तमसो मा ज्योतिर्गमय।
मृत्योर्माऽमृतं गमय॥
ओम् शांतिः शांतिः शांतिः॥

હે પ્રભુ ! આ તારા જગતમાં દરેક પળે કેટલાંય જન્મ થાય છે અને કેટલાંય મૃત્યુ થાય છે. સેંકડો ઘરમાં પુત્ર કે પુત્રીના જન્મથી ગોકુળમાં શ્રીકૃષ્ણના જન્મપ્રસંગે થયો હતો તેવો ઉત્સવ થઈ રહે છે, ત્યારે સેંકડો ઘરોમાં વહાલસોયાં બાળકોના લુપ્ત થવાથી શોક અને દિલગીરીની ઘેરી છાયા પ્રસરી રહે છે. જે બાળકોના ઉછેરમાં માબાપે રાત અને દિવસ ગાળેલ છે, જેના મુખ ઉપર સ્મિત ફરકે તો માબાપનાં હૃદયમાં પરમ શાંતિ થાય, જેમનાં મુખ ગ્લાનિથી છવાય તો માબાપનાં હૃદયમાં ઉદ્વેગની જ્વાળા ભભૂકી ઊઠે, જે બાળકો એમનાં હૃદય સાથે એટલાં ઓતપ્રોત થયેલાં હોય છે કે જાણે એક વાણો અને બીજો તાણો; તે બાળકોને આ જગતરૂપી ચોપટ ઉપરથી વિધિ સોગટાંની માફક ઉપાડી લે ત્યારે માબાપને શાં દુઃખ થતાં હશે તે તારા કરતાં વધારે કોણ સમજી શકે એમ છે!

પ્રભુપ્રેમ એ સૌથી દિવ્ય અને ઊંચામાં ઊંચો પ્રેમ છે પણ તેનાથી સહેજ ઊતરતો બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ છે એક કવિએ કહ્યું છે કે બાળકો અમર દુનિયાનું તેજ પોતાની સાથે લઈ આવે છે અને આ તેજ અને તેની ફોરમ વર્ષો સુધી તેમની આસપાસ રહે છે. જેમ જગતમાં રાત્રિ અને દિવસનો ક્રમ છે તેમજ જગતમાં જીવન અને મૃત્યુનો ક્રમ છે; પરંતુ અમારી નિર્બળતાથી આ બીજા ક્રમને અમે સ્વાભાવિક ક્રમ તરીકે ગણી શકતા નથી. આંધળાંને લાકડીનો ટેકો હોય તેમ અમને બાળકોનો ટેકો છે; અને એ લાકડી જ્યારે સહસા ચાલી જાય ત્યારે તેમની જેવી દુઃખદ સ્થિતિ થાય તેવી દુઃખદ સ્થિતિ અમારામાં ઘણાંની થાય છે આખું ઘર તે બાળકમય બની રહેલું હોય છે. આ એનાં રમકડાં, આ એની ચોપડીઓ, જેના ઉપરની કોર હેતાળ માએ હજી બેએક દિવસ ઉપર જ મૂકી હતી તે આ એની સાડી; આ એનો ઘેરવાળો ઘાઘરો અને આ એની જામનગરી બાંધણી જે પહેરીને તેણે છેલ્લા રાસ લેવડાવ્યા હતા—આવાં આવાં અનેક સ્મરણચિહ્નો ભૂંસાતાં નથી.

"મા, રસોઈ વહેલી કરને, બહેનપણીઓ તો બધી નિશાળે ચાલી!"નો ધ્વનિ સવારે ઘરમાં ગાજી ઊઠે. "મા! પાસે એમને, ઊંઘ નથી આવતી!"નો અવાજ રાતના ઘરમાં

પ્રસર્યો રહે છે. તેનાં રૂમણાં, તેના લાડ અને તેનાં હમવાં કોઈ-મૂલ્યે વેચાતાં-નથી, કોઈ મૂલ્યે ખરીદાતાં નથી. આપણી તબિયત અસ્વસ્થ હોય ત્યારે બાલકોનાં કૂદવાં ખમાતાં નથી: પણ તેમના જવા પછી તેમનો ઘણુઘણાટ, તે રમઝટ મચાવતા પણ સવારથી સાંજ સુધી અને પછી રાતના ગાઢ અંધકારમાં પણ મનુષ્યોને વિહ્વળ કરી મૂકે છે!

દેવ! આ જગત તો મનુષ્યને શાંતિ અર્પી શકતું નથી પણ માત્ર તું આ વિખૂટાં પડેલાં માબાપોને શાંતિ અર્પે છે. અમારી જે બાળકી ગઈ છે તેનાં માબાપને, સગાંસ્નેહીઓને તું તારા વિશ્વવિશાળ હૈયામાંથી શાંતિ આપ, તારા અનંત તેજમાંથી તેજ આપ, તારો સર્જનજૂનો છતાંય નિત્યનવો પથ બતાવ કે જેથી કોઈના પણ હૃદયમાં અશ્રદ્ધા ન રહે, અશાંતિ ન રહે, કઠોરતા અને શુષ્કતા ન રહે.

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।

*

શ્રી. કાંતિલાલ અને તેમનાં પત્ની શ્રી. હસુબહેનની પુત્રી કુ નિરંજના વિશ્વતેજમાં વિલીન થઈ છે તે દુઃખદ પ્રસંગે આપણે બધાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાને ભેગાં મળેલાં છીએ. પ્રાર્થના એટલે પ્રભુનું ધ્યાન, તેનું મનન અને તેનું ચિંતન—એક ભાવના તરીકે એમ કહી શકાય કે—દરેક પળે ચાલુ રહેવું જ જોઈએ જેવી રીતે હવા વગર રહી શકાતું નથી તેવી રીતે પ્રાર્થના વગર પણ ન રહી શકાવું જોઈએ. મહાત્માજીએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે 'અન્ન કરતા પ્રાર્થના વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. અન્ન છૂટે પણ પ્રાર્થના ન છૂટે.' આ તો ઊંચામાં ઊંચી ભાવના થઈ. આપણે આ કોટિને પહોંચી શકતા નથી તેથી જ દિવસમાં ત્રણચાર વેળા કે અઠવાડિયામાં ત્રણચાર વેળા કે એથી પણ વધુ અંતર રાખીને પ્રભુ પ્રત્યેનું આપણું દેવું આપણે ચૂકવવાનો આદર્શ રાખીએ છીએ.

પ્રાર્થના અમુક શબ્દોમાં જ થવી જોઈએ એમ નથી. પ્રભુના મંદિરમાં જઈ ભક્તજનો ઘંટ વગાડે અને પ્રભુને પ્રણામ કરે તેમા પણ પ્રાર્થનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સૂર્યોદય વેળા સૂર્યના દર્શન કરી તેને અંજલિ અર્પવી એ પણ પ્રાર્થના છે.

પ્રભુ ખ્રિસ્તે કહ્યું હતું કે પ્રાર્થનામાં આપણા પોતાના મનોરથો અને વાંછનાઓ મૂકવાની આવશ્યકતા નથી. મનુષ્ય પોતે આ પ્રકારની સ્વાર્થી માગણીઓ કરવાના ભયમાં છે એટલે જ ખ્રિસ્તે પ્રાર્થના કેવી હોવી જોઈએ તે વિશે પોતાના શિષ્યોને સમજાવ્યું હતું. ગાયત્રી મંત્રો એ પણ પ્રાર્થના જ છે. પ્રાર્થનાનો ઉદ્દેશ આપણી મલીનતા, અસ્વચ્છતા, નિર્દયતા દૂર કરી, વિશ્વમાં અને તેની આસપાસ પ્રસરી રહેલ અનન્ત તેજ સાથે વધુ અને વધુ તાદાત્મ્ય સાધી શકાય.

સ્નેહીના મૃત્યુ પ્રસંગે આપણે પ્રાર્થના કરવા ભેગાં મળીએ છીએ કારણ કે સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી સદ્ગત આત્માને માટે આપણે શાંતિ માગીએ છીએ તેમજ એણે વિયોગી બનાવેલાં સ્નેહીઓને માટે પણ શાંતિની યાચના કરીએ છીએ.

સ્વ. કુ. નિરંજના પોતાના કુટુંબની લાડકી દીકરી હતી એટલું જ નહિ, પણ એક મોટા સ્નેહીવર્ગની પણ લાડકી હતી. જીવનમાં ઊગી તે પહેલાં તો તે આથમી. આવાં મૃત્યુ જીવનના કઠણ કોયડા છે. એમ કહેલું છે કે: "Wages of sin is death." (પાપનું ફળ મૃત્યુ છે.) પણ આવી નિર્દોષતાભરી મૂર્તિઓમાં પાપ ક્યાં છે? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એ માર્ગે થતો નથી. આ વિષયમાં ટૉલ્સ્ટોયે ઘણું વિચારેલું છે. એઓ લખે છે:

"જનાવર અને મનુષ્ય વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે જનાવરને પોતાની શારીરિક સુખાકારી એ જ અન્તિમ ધ્યેય છે પણ મનુષ્યને આ શરીર તે જ જીવન નથી જે દશામા મનુષ્ય તેનું ખરુ ધ્યેય સમજી શકે છે અને જોઈ શકે કે એવી એ માત્ર એક દશા છે" એટલે જીવવુ કે મરવુ એ પ્રસગને અગત્યતા આપવી જ ન જોઈએ ઉચ્ચતમ જીવન જીવીને, પોતાનું ધ્યેય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય એ જ મનુષ્યનો ઉદ્દેશ બની રહે છે સામાન્ય રીતે એમ માનવામા આવે છે કે ત્યાગ એ જીવનનુ મહાન કાર્ય છે ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે "ત્યાગમા કોઈ પણ પ્રકારની મોટાઈ પણ નથી એમ દલનાઈ પણ નથી એ તો જીવનનુ એક માત્ર સ્વરૂપ છે' ત્યાગ, મૃત્યુ વગેરે આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા મનુષ્યને આશ્ચર્યના કારણભૂત ન હોવા જોઈએ, પણ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પેઠે પ્રકૃતિના આવશ્યક ફેરફારો ગણાવા જોઈએ ટૉલ્સ્ટૉયે ફિલસૂફ તરીકે જે પૃથક્કરણ કર્યું તે સ્વ મુ નરસિંહરાવે કવિ તરીકે 'બુદ્ધચરિત' મા કહેલુ છે કિસા ગૌતમીને બુદ્ધદેવ કહે છે.

"આજે જાણ્યુ તે જગ આ વિરાટ,
તુજ દુખે આજે આસુ ધાર'

એ જ કવિએ પોતાના બીજા કાવ્યમા (સ્મરણસંહિતા) મૃત્યુનો ઉકેલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો જુદી જુદી દૃષ્ટિઓથી એણે તે ગૂઢ રહસ્યને ઉકેલવાનો યત્ન કર્યો એક ઠેકાણેથી જવાબ મળ્યો :

"વીસરી જા ભસ્મને,
માહ્ય સુખ જીવનતણુ,
નયનથી દિસે નહિ,
તે નાસ્તિ નાસ્તિ ખરુ ભાઇ"

પણ બીજી બારીથી તાણુ ખોલતા જીવનના આ ગભીરમા ગભીર પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતે આ પ્રમાણે આપે છે

"જો સનાતનતા તણુ પૂર વ્યાપ્યુ સહુ સ્થળે,
મૃત્યુ ત્યા કેમ જ થશે, જીવન વિના ન બીજુ મળે

જીવન અને મૃત્યુ એ કેટલા જોડાયેલા છે તે ક્રમની ફિલસૂફીમાથી સમજાય છે જીવન છોડી ક્રુસ ધારીને ખ્રિસ્તે જગતને મૃત્યુમાથી અનન્ત જીવન અર્પ્યું ટૉલ્સ્ટૉયે આપેલો સિદ્ધાત કૃષ્ણ અને ઉદ્ધવના સંવાદમા પણ વર્ણવેલ છે

देहो गुरुमम विरक्तिविवेकहेतु-
र्बिभ्रत्स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कम् ।
तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि
पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्गः ॥

"The body is a teacher of mine, being the cause of dispassion and discrimination, and being subject to birth and death and both which always bring pain in their wake With its help I adequately reflect on the ultimate principles, yet I have known for certainty that it belongs to others, and hence I wander without attachment"

મૃત્યુને જગતમાથી કે જીવનમાથી આપણે ખસેડી શકતા નથી કારણ કે એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ છે પણ જીવનને મૃત્યુ જેવુ બનાવનાર કટુતા, મલીનતા, રોગ, વેર આપણે ધારીએ

તો દૂર કરી શકીએ તેમ છીએ. મનુષ્યના મૃત્યુ પામવા પછી તેના સ્નેહીઓ પુષ્પો મોકલાવે છે તેને બદલે એના જીવતાં એ જ સ્નેહીઓ એટલાં સ્મિતરૂપી પુષ્પો એને આપ્યા કરે તો આ જગત એને માટે અને એના સ્નેહીઓ માટે વધારે સુંદર બને. સંસારમાં આ કટુતા અને આ વેરઝેર ઠેકઠેકાણે જોવામાં આવે છે જેને બદલે સ્નેહ અને પ્રેમ ખુશીથી મૂકી શકાય.

'કાલના ચક્ર' (Wheels of Time) નામની નવલકથામાં જોયું હશે કે એક બાલિકાને ગુલાબનું ફૂલ જોઈતું હતુ પણ તેની માએ તે બગીચામાંથી તેને તોડવા દીધું નહિ. તે બાલિકા બહાર ગઈ અને ત્યાં મોટર નીચે કચરાઈ ગઈ તે સમયે તેની માને કેટલો સંતાપ થયો હશે કે એણે એક ફૂલ પણ પોતાની દીકરીને ન આપ્યુ; અને આખરે તેની મૃતશૈય્યા ઉપર ગુલાબફૂલના ઢગલા એણે કર્યા, પણ તે શા ખપના?

આ પ્રમાણે આપણામાંથી કેટલાય મનુષ્યો પોતાના સ્નેહીઓ પાસેથી ગુલાબના ફૂલો માગી રહ્યા છે! પતિ પત્ની પાસેથી, પત્ની પતિ પાસેથી, ભાઈ ભાઈ પાસેથી, ભાઈ બહેન પાસેથી, બાલકો માબાપ પાસેથી, માબાપ બાળકો પાસેથી સ્નેહની યાચના કરી રહ્યાં છે, ભીખ માગી રહ્યાં છે. પણ તે યાચનાને—તે ભિક્ષાને ઠોકર મારવામાં આવે છે અને પછી જ્યારે પ્રકૃતિનો કાયદો તેમને વિખૂટા પાડે છે ત્યારે અસહ્ય દુઃખ પરિણમે છે, પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને જગતને તજી દઈ ને ચાલી ગયેલ સ્નેહીઓને રૂદનની અંજલિ અર્પાય છે. આવા પ્રકારનું રૂદન સારું કે જીવનભરનો સ્નેહ સારો?

જગતને મીઠુ બનાવવું હોય, 'મૃત્યુ મરી ગયુ રે લોલ' એ ગતનો ધ્વનિ જગાડવો હોય, તો પ્રભુની પ્રતિમારૂપી પ્રેમનું જીવનમા સ્થાપન કરવુ જોઈ એ. નિરંજના જેવાં બાલકો, યુવક-યુવતીઓ જે સ્નેહના પદ્દચિહ્ન પોતાની પાછળ મૂકતા જાય છે તે એમની જનતાની સેવા છે.

પોતાના એક શિષ્યને ત્યા ખ્રિસ્ત બેઠા હતા-ત્યારે એક શિષ્યાએ પ્રભુના પગ ઉપર અતિશય કીમતી અત્તર નાખ્યું અને એના વડે એમના પગ ધોયા જેણે પાછળથી ખ્રિસ્તને દગો દીધો હતો તે જુડાસે તેમને પૂછ્યુ કે આટલી કીમતી વસ્તું આ પ્રમાણે ફેંકી દેવી તેના કરતા ગરીબોને તેટલા પૈસા આપ્યા હોત તો કેવું સારું?

ખ્રિસ્તે જવાબ વાળ્યો કે પ્રેમને પરિસીમા નથી—ન જ હોવી જોઈએ. આ જીવનમાં પ્રભુ પ્રત્યે, પોતાના સ્નેહીઓ પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ દર્શાવાય એટલો ઓછો છે, કારણ કે જીવન પછી એ નિરર્થક થશે. ઓસ્કાર વાઈલ્ડે પોતાના 'બેલેડ ઑફ રીડીંગ જેલ'ના કાવ્યમાં ઉપર દર્શાવેલ વિચારો જ જણાવ્યા છે:

"And every human heart that breaks,
In prison cell or yard,
Is as that broken box that gave
Its treasure to the Lord,
And filled the unclean leper's house
With the scent of costliest nard.
*
How else may man make straight his plan
And cleanse his soul from sin?
How else but through a broken heart
May Lord Christ enter in?"

—o—

ગહન કુંજમાં

પૂજાલાલ

બજી ગહન કુંજમાં અમૃતસૂર કો બંસરી;
અનેરી સૂરતા વિમુગ્ધ કરતી છવાઈ વળી;
સરી કર થકી જનાર સુખ પૂંઠળે બ્હાવરી
પ્રવૃત્તિ સહુ અંધ ગોકુલતણી બની પાંગળી.

ગયાં છ જલ થંભી પ્રાણયમુનાતણાં, આકળા
તરંગ મલશ્યામળા વિષમ વ્હેણ કેરે પટે
ઉઠે નહિ; તૂટી પડયા સકલ દ્વારના આગળા,
વિમુક્ત બની બંદી ચેતન નિકુંજ નામો રટે.

ઝરી નયનધાર કુંજવનની દિશામાં વહે,
પ્રમત્ત સમ ચિત્ત સૂર-સપન પ્રદેશે ભમે,
અસહ્ય જગ રૂઢિદોર પ્રણયાગ્નિજવાળા દહે,
મહા મિલન ઝંખના સકલ માર્ગ બાધા દમે.

ધસે ત્વરિત પ્રેમની પગલીઓ સૂરીલે પથે
જઈ પ્રણયનાથ સાથ રસસિંધુ ઊંડા મથે.

આપણા વિવેચનના કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો

[સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન]

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

વર્તમાન યુગના સાહિત્ય ઉપર અંગ્રેજી સાહિત્યના સસ્કારોની અસર છે એ તો હવે કહેવું પડે એવું નથી તેથી આપણું સાહિત્ય જાણ્યે અજાણ્યે વસ્તુ લાગણી અને સ્વરૂપમાં તેના જેવું કંઇક અંશે થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ અસર જેટલી લલિત વાઙ્મય કે સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉપર થઈ છે તેટલી જ તેના વિવેચન ઉપર પણ થઈ છે. વિવેચન તો સર્જનસાહિત્ય કરતાં વિશેષ કરીને પશ્ચિમના વિવેચનનુ ઋણી છે, કારણ કે અત્યારે થાય છે એ વિવેચન-પ્રકાર તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમા નહોતો, સંસ્કૃતમાં પણ નહોતો એમ કહી શકાય આથી આપણા વિવેચનસાહિત્યે આપણા સાહિત્યનુ વિવેચન કરતાં અંગ્રેજી વિવેચનના રૂઢ પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યોનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો. પણ દરેક ભાષામાં શબ્દોના રૂઢ થયેલા અર્થો પાછળ ઇતિહાસ હોય છે અને એ ઇતિહાસજ્ઞાનના સસ્કારો આપણામાં નહિ હોવાથી આપણે ઘણી વાર એ શબ્દોનો ઉપયોગ આપણા વિવેચનમા સમજ્યા વિના કર્યો. હુ આવી રીતે એકદમ અંગ્રેજી શબ્દો પકડી લેવાની વિરુદ્ધ છું,—સાથે સાથે કહુ છું,—માત્ર શબ્દ પકડી લેવાની વિરુદ્ધ છું, અંગ્રેજી સાહિત્યના કે બીજા કોઈ દેશી કે પરદેશી સાહિત્યના સસ્કારોની કે તેની અસરોની વિરુદ્ધ નથી આમ પરદેશી અસરની વિરુદ્ધ થવાનું એક જ વાજબી કારણ હોઈ શકે—જો એથી આપણું સર્જકપણુ દબાતુ હોય કે વિકૃત થતુ હોય તો. શબ્દની વિરુદ્ધ હોવાનું કારણ પૂરા નહિ સમજેલા શબ્દોથી ગોટાળા થાય છે, ખોટા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, અને વિચારો અને અભિપ્રાયો ડહોળાય છે એ છે.

એક દાખલાથી આ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ આપણા વિવેચનમાં અંગ્રેજી વિવેચન પદ્ધતિ અને પારિભાષિક શબ્દોને સૌથી પ્રથમ પ્રવેશ કરાવનાર કવિ નર્મદ. તેણે આપણી કવિતાની અંગ્રેજી વિવેચન પદ્ધતિ પ્રમાણે જાતિઓ કે પ્રકારો કે વિભાગો કરવા માંડ્યા. તેમાં Lyric (લીરક)ને માટે તેણે ગીતકવિતા શબ્દ વાપર્યો અને Epic (એપિક)ને માટે વીરકવિતા. અંગ્રેજી કાવ્યો ગવાતાં નથી, પાઠ્ય હોય છે, લીરિક પણ પાઠ્ય હોય છે તે એની સરત બહાર રહ્યુ ને તેણે ગીતકવિતાનું લક્ષણ આપ્યુ કે “ આવી કવિતા રચવામાં છન્દના નીમ સાથે ગાયનના નીમ પણ પાળવા પડે છે.” એમાં તો ખાસ ખોટું નથી થઈ જતું, જો કે અત્યારે અગેય લીરિકો પણ ગુજરાતીમાં લખાય છે. પણ આ બધાનો ગોટાળો ‘ વીર કવિતા ’ની વ્યાખ્યા કરતાં ઊભો થયો. અંગ્રેજીમાં એ કવિતા અગેય જ હોય છે અને લીરિકનું લક્ષણ કહ્યા પછી આ કવિતાને તેનાથી ભિન્ન બતાવવા અગેય જ કહેવી પડે. પણ ગુજરાતીમાં તો બધી વીરકવિતાઓ ગેય જ છે. તે લખે છે: “ કોઈ કહેશે કે, આ કવિતાઓ ગાયનને જ અરથે બનાવેલી છતાં ગીતકવિતામાં કેમ નથી મૂકતા ? તો એનો જવાબ એમ કે, ગીત તો તુટક તુટક સંબધરહિત જુદાં હોય છે ને આમાં એક જ વિષય અથથી ઇતિસુધી સપૂર્ણ રીતે રચેલો છે; માટે હું

ધારું છું કે, અગર કદાપી તેઓ ગાયનમાં છે, તથાપિ તેઓને આ જાતીમાં ગણ્યાં હોય તો સારું."× પછી ગીતકવિતા ગેય છે એ ભેદ કર્યાં રહ્યો? આ ગોટાળો લીરિકનું અંગ્રેજી વાઙ્મયમાં ઇતિહાસમાં સિદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ નહિ સમજવાને લીધે થયો છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તેણે ગેયભિન્ન પાઠ્યરૂપ લીધું! લીરિક સંબંધી જે જે આપણા વિવેચનમા ચર્ચા થઈ છે તેમાં ઘણી ગેરસમજ લીરિક શબ્દ પરભાષાનો છે તેને અંગે થયેલી છે તેમા ઉપર છેલ્લું પુસ્તક પ્રો. બલવતરાય ઠાકોરે લખેલું છે અને તેમાં તેનું ઇતિહાસસિદ્ધ સ્વરૂપ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં પણ દૃષ્ટાન્તો એકલાં અંગ્રેજી વાઙ્મયનાં જ આપ્યાં છે તે સાથે ગુજરાતી અને તે ન મળે ત્યાં સંસ્કૃત આપ્યાં હોત તો વિષય વધારે વિશદ થાત. તેમ છતાં આપણામાં અંગ્રેજી સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ વધતો જાય છે એટલે આશા રાખીએ કે તેમના પ્રયત્નથી આ ચર્ચા હવે બંધ પડશે.

આ સાથે હું માનું છું કે આપણાં અલંકારશાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. તેથી પશ્ચિમના વિવેચનમા ઊઠતા ઘણા પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. અને તેમ થતાં બીજી તરફથી આપણા વિવેચનના સિદ્ધાન્તોનો પણ વિકાસ થશે. આના દૃષ્ટાંત તરીકે અત્યારે આપણા વિવેચનમા કૂટ પ્રશ્નનું રૂપ પામેલ એક જ દૃષ્ટાન્ત હું લઉં છું, અને તે છે Art for art's sake એટલે 'કલાની ખાતર કલા' 'કવિતાની ખાતર કવિતા'. પશ્ચિમમાં આ પ્રશ્ન ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ છે તેને હું સ્પર્શવા માગતો નથી. પણ મારી રીતે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રથમ તો મારે એ કહેવાનું છે કે 'કલા ખાતર કલા' એમ કહેતી વખતે તેના પ્રતિપાદકો કંઈક એમ માનતા લાગે છે કે એમ કહેવાથી કાવ્યની દિવ્યતા કે અન્ય સર્વ માનવ પ્રવૃત્તિથી વિલક્ષણતા અદ્વિતીયતા અને જીવન ઉપરનો તેનો કોઈ અદ્ભુત હક સાબીત થઈ જાય છે, અને તેના વિરોધીઓ પણ કંઈક આમ થઈ જશે એ ભયે તેનો સામો પક્ષ લેતા મને જણાય છે. તો મારે કહેવાનું કે એવું કાંઈ નથી કાવ્ય દિવ્ય કે અદ્ભુત છે તેની મારે ના નથી, પણ તે બીજાં કારણોને લીધે, કલા ખાતર કલા છે માટે નહિ. અને કલા કલા ખાતર છે એમ કહેવાથી તેનો અન્યથા હોય તે કરતાં સમસ્ત જીવન ઉપરનો હક કે દાવો જરા પણ વધી જતો નથી

માત્ર કલા જ કલા ખાતર છે એમ માનવું એ ખોટું છે. હું પૂછું છું શું જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન નથી?—પછી ભલે જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી પણ થાય છે. શું નીતિ ખાતર નીતિ નથી?—પછી ભલે નીતિથી કીર્તિ અને બીજા લાભો પણ મળતા હોય. એટલું જ નહિ, શું રમત ખાતર રમત નથી?—પછી ભલે શારીરિક રમતથી શરીર સુધરતું હોય, અને માનસિક રમતથી બુદ્ધિ તીવ્ર થતી હોય હજી આગળ જઈને પૂછું છું, શું કેટલાક અને ઘણાખરા ધન ખાતર ધન મેળવતા નથી? અરે ઘણા ખાવા ખાતર ખાતા નથી? નાનાં છોકરાંને ખાવામાંથી જ, એ વ્યાપારમાંથી જ આનંદ આવે છે, અને ઘણા માણસો જિંદગીભર એ દશાથી આગળ ગયા હોતા નથી. અને સમજણા માણસો પણ ખાય છે ત્યારે તેમને ખાવામાંથી સ્વતંત્ર સ્વાદ આવે છે તેની ના પડાય તેમ નથી એટલું જ નહિ, ઘણી વાર એક પ્રવૃત્તિ તેનાથી ભિન્ન પ્રયોજન માટે શરૂ કરીએ અને શરૂ કર્યા પછી તે પ્રયોજન તિરોહિત થઈ આપણે એ પ્રવૃત્તિમાંથી જ

× જૂનું નર્મગદ્ય. પૃ. ૩૩૯-૪૦

રસ લેવા માંડીએ અને એ પ્રવૃત્તિ થોડી વાર એ પ્રવૃત્તિની ખાતર જ ચલાવીએ એમ પણુ બને છે. હું પગાર ખાતર શીખવવાનું શરૂ કરું, પણ શીખવવાની ક્રિયા દરમિયાન મને એ ક્રિયામાં જ રસ પડે અને હું શીખવવાની ખાતર શીખવું, એમ બને ઘણી ક્રિયામાં એમ બને છે અને એ તો જીવનયોજનાની એક ધન્યતા છે. એમ ન હોત તો જીવન અસહ્ય થઈ પડત જેમ અનેક જીવનશક્તિના વ્યાપારમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રસ આવે છે તેમ કાવ્યમાં અને કલામાં કલ્પનાશક્તિ સ્વૈર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને બીજી કશી બાબતના સંબંધ વિના એ વ્યાપારમાંથી જ આપણને આનંદ મળે છે. એમ થવાથી કાવ્યની કશી ય વિલક્ષણતા સાબીત થતી નથી, તેનો કશો પણુ જીવન ઉપરનો હક વધતો નથી એ વાક્યથી ભડકવાની જરૂર નથી.

અને તેમ છતાં હું માનુ છુ કે કાવ્ય અદ્દભુત કલા છે અને હુ એમ શા માટે માનું છુ તે ટૂંકમાં બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ મે કહ્યું કે કાવ્યમા કલ્પના સ્વૈર પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ સ્વૈર પ્રવૃત્ત થાય છે તેનો અર્થ તે પ્રવૃત્તિના મુખ્ય અવલમ્બનની બાબતમાં ઉદાસીન હોય છે એમ નથી. કલ્પનાને જેમા, જે પ્રવૃત્તિમાં, જે અનુભવમાં, સૌથી વધારે જીવનનું રહસ્ય લાગે તેમાં જ તે સ્વાભાવિક રીતે રાચે, તેમાં જ વ્યાપારવતી થાય ઉત્તમ કવિને ઉત્તમ રહસ્યવાળા અનુભવમા જ રાચવુ ગમે, અને તેથી એ કલ્પનાની કૃતિ ઉત્તમ અનુભવ કરાવનાર, ઉત્તમ સસ્કાર પાડનાર નીવડે. અને તેમા કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે. માણસને પોતાના જીવનનો ઉત્તમ, સૌથી રહસ્યવાળો અનુભવ જ કલ્પના દ્વારા ફરી અનુભવવો ગમે છે. એક દૃષ્ટાન્તથી આ સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. ધારો કે બે મિત્રો પદરેક વરસે ભેગા થયા. બન્ને દિલોજાન મિત્રો છે. બન્ને પાસે પાસે પથારી નાંખી સુએ અને રાત આખી પોતાના આગલા ભેગા જીવનના અનુભવો સભારવામાં અને પોતાના તે પછી થયેલા અનુભવો કહેવામાં આખી રાતનો ઉજાગરો કરે તો પણુ નવાઈ નહિ હવે વિચારો કે આટલા બધાં વરસોના આટલા બધા અનુભવોમાંથી તેઓ કયાની વાત કરશે? અલબત તેમને જે અનુભવમાં જીવનનુ રહસ્ય સૌથી વધારે અનુભવાયુ હશે તેની વાતો કરશે અત્યત બીડના દુઃખના પ્રસગોની યાદ કરશે, જ્યારે જીવનની સર્વ શક્તિઓએ તીવ્રમાં તીવ્ર વેગથી કાર્ય કરવાનુ કર્યું હશે! નવા સાહસના પ્રસગો જ્યારે એકલાં કે ગોઠિયાઓ સાથે જીવનની બહાદુરી હિંમત મૈત્રીના લ્હાવા લીધા હશે! જીવનના અદ્વિતીય પ્રેમ સપાદન કર્યાના, જ્યારે જીવનમા નવા ગહન અનુભવો થયા હશે, જીવનનો પ્યાલો હર્ષથી ઘડીભર ઉભરાતો લાગ્યો હશે! એ સામાન્ય મિત્રોની કલ્પના જે રીતે જીવનના રહસ્યને અવલબીને પોતાના અનુભવો પોતે ભોગવતાં મિત્રને અંગત સમભાવ અને કલ્પના દ્વારા ભોગવાવે છે, તેમ જ કવિ પણુ પોતાના અનુભવોમાંથી સૌથી રહસ્યવાળા અનુભવો આખા સમાજને અનુભવાવે છે. મિત્રોમાં સમભાવ હતો, એવો સમભાવ અહીં નથી. એવો સમભાવ નથી એટલે કવિના સબધમા ખરેખર જ વસ્તુ રહસ્યવાળી, સામાન્ય કરતા લોકોત્તર રહસ્યવાળી હોવી જોઈએ. માબાપને પોતાના છોકરા તરફના મમત્વને લીધે તેનામા ઓછો ચમત્કાર પણુ વધારે મોટો લાગે, પોતાના છોકરાંની શક્તિની પરીક્ષામાં તેમને મોહ થાય, તે કરતાં શિક્ષકને પોતાનાં વિદ્યાર્થીઓના સબધમાં ઓછો મોહ થાય. તેમ જ કવિ અંગત પિછાન વિનાના અનિર્દિષ્ટ સમાજ આગળ બોલે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેને માત્ર ઉત્તમ રહસ્યવાળી વસ્તુ કહેવાની જ પ્રેરણા થાય, અને એવી વસ્તુ જ સમાજને રસિક નીવડે. કેવળ અગતતાને લીધે આવતી વસ્તુ તેનામા પ્રવેશ જ પામી ન

શકે. વળી કવિમાં વિશેષ એ છે કે એ માત્ર કોઈ પણ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું જ ચિત્ર આપતો નથી પણ એ રહસ્યને અવલંબીને એ રહસ્ય પ્રગટ થાય એવી રીતે પરિસ્થિતિ રચે છે. બીજી અનેક રીતે કવિનો વ્યાપાર પેલા બે મિત્રોના વ્યાપાર કરતાં વધારે જટિલ જીવનની વધારે ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર વર્તનારો હોય છે. અને માટે કાવ્ય અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે, નહિ કે કાવ્યની ખાતર કાવ્યપ્રવૃત્તિ થાય છે માટે.

આ રીતે બે મિત્રોની વાતચીત કરતાં કવિનું વક્તવ્ય વધારે ઉત્કૃષ્ટ હોવાનો સંભવ ઘણો મોટો છે. છતાં જેમ મિત્ર યુગલે યુગલેમાં ફરક પડે તેમ કવિ કવિમાં ફરક પડે. કોઈ બે મિત્રો માત્ર ધનલોભી જ હોય—એવા વચ્ચે મૈત્રી જ બહુ સંભવતી નથી પણ એ વાત જવા દઈએ—તો તેમની વાતમાં ધન મેળવવામાં તેમને ક્યારે ક્યારે મજા પડી એ જ આવે. બે મિત્રો વિષયલંપટ હોય તો તેમની વાતમાં એવા જ અનુભવો આવે. એટલું જ નહિ એક ને એક મિત્ર યુગલના દૃષ્ટાન્તમાં તેમની અનુભવ પકવવાની ભૂમિકાએ પ્રમાણે એકની એક બાબત તરફ જુદી જુદી દૃષ્ટિમાં તેમને રસ પડશે એમ કલ્પી શકીએ. દાખલા તરીકે તેમાંના એકને ધારો કે તરતમાં કોઈની સાથે વેર બંધાયું હોય તો તે પોતાના મિત્ર આગળ વાત કરતા પોતાના વૈરીનુ ઘસાતુ બોલવામાં કચાશ નહિ રાખે. પણ વૈરને લાંબો સમય થઈ ગયો હોય તો કદાચ કહે કે એ વખતે તો મે બહુ વૈર રાખેલું પણ હવે લાગે છે કે એમ ન કર્યું હોત તો સારું એક વખત વૈરમાં જીવનનું રહસ્ય લાગતું હતુ તે હવે ક્ષમામાં ઉદારતામાં તટસ્થતામાં લાગે. તેમ જ કવિએ કવિએ, અને કવિની પોતાની વિકાસભૂમિકા પ્રમાણે તેની કલ્પના જુદી જુદી વૃત્તિમા રાચે, અને તે પ્રમાણે જુદી જુદી કવિતા થાય. કવિ હલકી નિકૃષ્ટ વસ્તુમા રસ લેતો હોય તો તેની કલ્પના નિકૃષ્ટ વિષયમાં રાચે અને તેનુ ફળ કાવ્ય એવું નિકૃષ્ટ વસ્તુ વ્યક્ત કરે. ત્યાં કલાની કૃતિ નિકૃષ્ટ જ ગણાય, ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ વસતા ભાવકને તેમાં રસ ન આવે, નિકૃષ્ટ ભૂમિકાવાળાને જ તેમાં રસ આવે, અને કલાની ખાતર કલા હોવા છતા એવી કૃતિનો બચાવ ન થઈ શકે.

અને અહીં જ 'કલાની ખાતર કલા'ના સિદ્ધાન્ત તરફની શંકાની નજરનું કારણ સમજાય છે. આપણે જોયુ કે કાચા કે વિકૃત સંસ્કારવાળા કલાકારની કલ્પના હીન વૃત્તિમાં રાચે અને તેની કૃતિ હીન થાય. હવે 'કલા ખાતર કલા' કહેનારા એમ માને છે કે કલ્પનાના વ્યાપારમાં જ એની કૃતાર્થતા હોવાથી કોઈ પણ કલાની કૃતિને હીન ન કહી શકાય. અહીં મને એક દૃષ્ટાન્ત યાદ આવે છે. ગુજરાતીના એક અભ્યાસીએ કોઈને કહ્યું કે પ્રેમાનન્દના ઓખાહરણની કેટલીક પંક્તિઓ અશ્લીલ છે. ખરી રીતે તો એ પંક્તિઓ જોઈને, તેની મન ઉપર શી અસર થાય છે અને એ અશ્લીલ અને એ તરીકે રસમાં ક્ષતિકર છે કે નહિ એ જોઈને ને વિચારીને આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવુ જોઈએ. તેને બદલે પેલા ભાઈએ એમ કર્યા વિના જ પરભાર્યું કહી દીધુ: "તમે 'કલાની ખાતર કલા'નો સિદ્ધાન્ત માનતા નથી શું?" જેમ જાણે કલાની ખાતર કલા કહ્યા પછી કલામાં અશ્લીલતા એ દોષ જ અશક્ય થઈ જતો હોય! પણ એમ નથી. ઉપર કહ્યું તેમ કલા તરફ બન્ને દૃષ્ટિ રહે છે. હલકી વૃત્તિમાં કલ્પના વિહરવાથી ઉચ્ચ સંસ્કાર વાળાને તેમાં રસ ન લાગે, અથવા અન્યથા સારા કાવ્યમાં અમુક જગાએ અશ્લીલતાનો દોષ આવી જાય. અને ખરી રીતે. જેનાં એમ બનતું આવ્યુ છે. ભવાઈમાં પણ જોઈએ તો ઘણી જગાએ કલ્પનાનો વિહાર હોય છે જ, પણ અશ્લીલ વિષયમાં કલ્પના જતી

હોવાથી સંસ્કારી સમાજે તેને છોડી દીધી. શેકસપિયરનાં નાટકોમાં ઘણી જગાએ અશ્લીલ ઇબારતો આવતી હોવાથી પછીના સંસ્કારી સમાજે તેનું વિશોધન કર્યું. કલ્પનાનો સાચો વિહાર હોવા છતાં જે રહસ્યમાં કલ્પના રાચતી હોય તે રહસ્યની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ઉચ્ચાવચ હોઈ શકે, અને એ જ કારણથી તે અધમ અને હાનિકર્તા હોઈ શકે, અને એમ હોય ત્યારે તેનું નિયન્ત્રણ કરવું પણ પડે હું તો એમ માનું છું કે ઉચ્ચ રહસ્યના અવલંબનમાં જ કલ્પના વધારે વખત અને વધારે વૈવિધ્યથી રાચી શકે છે, આપણા સર્વ ચિત્તત્રનો સ્વામી આત્મા કે જીવ એક જ હોય તો એમ જ બને, પણ એ માન્યતા એક તરફ રાખતા પણ, 'કલા ખાતર કલા'નો સિદ્ધાન્ત માનનાર પણ ખરાબ કલાનું નિયન્ત્રણ તેમ જ નાશ પણ કરી શકે. પછી કોઈ વાર અને ઘણી વાર પણ, કલાપરીક્ષામાં ભૂલ થાય એ જુદો સવાલ છે; નીતિનાં ધોરણો બદલાય, માણસ જાતની દૃષ્ટિ બદલાય એ જુદો સવાલ છે

અહીં એક પ્રશ્ન તરફ સાથે સાથે ધ્યાન ખેચું છું. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે કાવ્ય રસનિષ્પત્તિ માટે છે એમાં જ Art for art's sake, કલા ખાતર કલાનો સિદ્ધાન્ત આવી જતો નથી? રસનો કોઈ પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ ને ભાષામાં તે જે રીતે રૂઢ થયો છે તે રીતે કરીએ, તો તેટલાથી પણ તરત સમજાય કે રસ શબ્દમાં જ આપણે કલાની સ્વતંત્રતા અને અનન્યપરતા સ્વીકારી છે રસ શબ્દ મૂળ તો જીભના સ્વાદ માટે વપરાય છે. તેને લીધે જીભને રસના પણ કહીએ છીએ. અન્નકોષમાં જે અનાજ જાય છે તેના માર્ગમાં તેને જીભનો સ્પર્શ થાય છે અને તેમ થતાં સામાન્ય સ્પર્શથી સ્વતન્ત્ર એક અનુભવ થાય છે તેને રસ કહીએ છીએ. એની ઇન્દ્રિય જ સ્વતન્ત્ર છે. તેવી જ રીતે વસ્તુઓના અનુભવો, માનસ અનુભવકોષમા જતાં એક સ્વતન્ત્ર રસેન્દ્રિયને લીધે અનુભવનો સ્વાદ, અનુભવનો રસ આવે છે. આ અર્થમા રસ એ અંગ્રેજી taste નથી, તેમ જ એ sentiment પણ નથી. સદ્‌ગત રમણભાઈએ એક વાર કહેલું કે ગુજરાતીમાં spirit (i. e spirit of law)નો સમાનાર્થ શબ્દ નથી, અને અંગ્રેજીમાં રસનો સમાનાર્થ શબ્દ નથી. તેના પૃથક્કરણમાંથી aesthetic joy અર્થ આવે છે પણ એ પદ રસનું સમાનાર્થ નથી. પછીથી આલંકારિકોએ રસનો પારિભાષિક અર્થ કર્યો છે, અને તે વિશે અનેક ચર્ચાઓ થઈ છે, તે ઉપરથી લાગે કે રતિ હાસ ક્રોધ જેવી લાગણીઓ એ જ એનો અર્થ છે, પણ આવા પારિભાષિક અર્થો થતાં પણ, સ્વાદ સાથે સંબંધ ધરાવતો અને તેના તત્ત્વને અવલંબીને વિસ્તાર પામેલો ઉપર કહ્યો તે મૂળ અર્થ ક્યાંઈ દૃષ્ટિ બહાર ગયો હોય એમ હું માનતો નથી. આપણે ગુજરાતીમાં કરુણરસ વગેરે શબ્દો પારિભાષિક અર્થમાં વાપરીએ છીએ પણ સામાન્ય ભાષામાં રસ રસિકતા સરસ સરસતા રસજ્ઞતા અરસિકતા વગેરે શબ્દોમાં પ્રતીત થતો રસનો અર્થ, મૂળ રસના અર્થ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. પણ રસનો પારિભાષિક અર્થ લેતાં પણ કાવ્યની અનન્યપરતા તો જળવાઈ જ આવે છે. આપણા આલંકારિકોએ કદી એમ કહ્યું નથી કે કાવ્ય નીતિની ખાતર છે. તેમણે બુદ્ધિ અને નીતિ બન્નેથી આ રસિકતાને જુદી પહેલેથી જ ગણેલી છે. બુદ્ધિ અને નીતિના વિચારને મળતી મતિને તેમણે એક વ્યભિચારી ભાવ ગણેલો છે જે બતાવે છે કે કલ્પનાવ્યાપારને ગૌણ રહીને મતિ વ્યાપારવાળી બની શકે, જેમ બીજી અનેક વૃત્તિઓ બને છે તેમ ખરું તો કલ્પના માનસતન્ત્રની અનેક શક્તિઓને અવલંબીને વિહરે છે. પણ તે કેવળ સ્વતન્ત્ર વિહારને માટે અવલંબે છે, અને તેમાંથી કાવ્ય બને છે. એટલે એ પ્રવૃત્તિ

સ્વતંત્ર છે અને કેવળ સ્વપર છે. આમ સમજ્યા પછી 'કલા ખાતર કલા' કે એવું કશું કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. હું માનતો આવ્યો છું કે આપણે આપણાં કાવ્યશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વધારવો જોઈએ. એમ કરવાથી પશ્ચિમના કેટલાક પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પડે છે, અને એ પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં લઈ આપણા જૂના સિદ્ધાન્તો વિચારવાથી એ સિદ્ધાન્તનું અંતસ્તત્ત્વ વિકાસ પામે છે. બીજી રીતે કહીએ તો આપણી કલામીમાંસા પોતાની વિચારસરણીએ વિકાસ પામે છે.

અર્થાત્ મારી દૃષ્ટિએ તો 'કલા ખાતર કલા' અથવા અહીં પ્રસ્તુત 'કાવ્ય ખાતર કાવ્ય'ના સિદ્ધાન્તથી કાવ્યની કશી વિલક્ષણતા સિદ્ધ થતી નથી કાવ્યની અપૂર્વતા તેના વક્તવ્યમાં અને તે વક્તવ્ય કહેવાની શક્તિમા રહેલી છે, અને કાવ્યમાં કલ્પનાવ્યાપાર હોવા છતાં વક્તવ્યના રહસ્યની દૃષ્ટિએ કાવ્યો ઉચ્ચાવચ હોઈ શકે, અધમ પણ હોઈ શકે, અને તેમ હોય ત્યારે તેનુ નિયન્ત્રણ પણ કરવુ પડે. વળી રસદૃષ્ટિએ જોતાં આ ચર્ચા આપણે ત્યાં અસ્થાને છે. એ આપણી ચર્ચામા નકામો કૂટ પ્રશ્ન થઈ બેઠેલો છે.

હું હવે એક બીજા કૂટ પ્રશ્નની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું. Realism એટલે વાસ્તવવાદ વિરુદ્ધ Idealism એટલે આદર્શવાદ અથવા ભાવનાવાદ આપણે પ્રથમ અહીં વાપરેલા શબ્દોનો જ અર્થ સમજવાનો અને તેને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ. આપણે કહીએ છીએ કે કાવ્ય કોઈ લાગણી કે ભાવ વ્યક્ત કરે છે. હવે અહીં જેને ભાવના કહીએ છીએ એ પણ એક લાગણી કે ભાવ જ છે. સામાન્ય રીતે જગતના અનુભવમાં ન આવતી, અથવા જગતના સામાન્ય અનુભવમાં આવે છે તે કરતાં ઉચ્ચતર લાગણી કે ભાવ, જેમ કે ભક્તિ, ઉદારતા, ઉન્નત વિશુદ્ધ પ્રેમ, તે જ ભાવના છે. એ ભાવના આદર્શભૂત હોવાથી ભાવનાવાદને આદર્શવાદ પણ કહે છે. આદર્શવાદમા પણ ભાવના એટલે લાગણી અભિપ્રેત છે કારણ કે કાવ્યનું કામ લાગણી પ્રેરવાનુ, કે અનુભવાવવાનુ, અહીં આદર્શ માટેની ઉચિત લાગણી પ્રતીત કરાવવાનુ છે, બીજી રીતે કહીએ તો આદર્શનો રસ ચખાડવાનુ છે

વાસ્તવવાદ, ભાવનાવાદ કે આદર્શવાદની સામેના પલ્લામાં મુકાય છે પણ તેનો અર્થ ભાવના કે આદર્શ અવાસ્તવિક એટલે ખોટો છે એવો નથી. ભાવનાનો સ્થૂલ અનુભવ વ્યવહારમાં ભલે વિરલ રહ્યો, પણ તેથી તે જરા પણ અવાસ્તવિક બનતો નથી. જગતમાં જે વધારે વાર બનતુ હોય તે વધારે વાસ્તવિક અને વિરલ બનતું હોય તે ઓછું વાસ્તવિક એવો કોઈ નિયમ નથી. એથી ઊલટું કશા જ અવાસ્તવિક વસ્તુથી રસનિષ્પત્તિ થઈ શકે નહિ. આપણું આખુ ચિન્તન એમ કહે કે આ તો આમ જ બને ત્યારે જ રસનિષ્પત્તિ થાય. કલામાં, આપણને અજાણ રીતે, આપણા ચિત્તનનાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વલણો અનુસરવાં હોય છે. કલા સાચી હોવાની કસોટી, કૃતિમાં વર્ણવેલું બરાબર બહારની દુનિયામાં બને છે કે નહિ એ નથી, પણ જગતના અનુભવોથી ઘડાયેલું આપણ માનસ–આખું ચિંતન–તેને અત્યન્ત અનુકૂલતાથી સ્વીકારી શકે છે કે નહિ એ છે. આ વાત માત્ર ભાવનાને માટે જ સાચી છે એમ નથી, બધા રસો માટે સાચી છે. અરેબિયન નાઈટ્સમાં એક સ્ત્રી પોતાના પતિને મંત્ર મારી, તેનું નીચેનું અર્ધું અંગ પથ્થરનું કરી નાંખે છે, અને આ રીતે તેને અપંગ કર્યા પછી હમેશાં ખાસડાં મારે છે અથવા એવું કંઈક અપમાન કરે છે. અહીં કોઈને આવી રીતે અપંગ કરી

લાચાર કરી અપમાન કરવું એ કોઈ ભાવના કે આદર્શ નથી, તેમ જ અરધુ અંગ પથ્થરનું કરી નાખવાની હકીકત વ્યવહારના અનુભવ બહારની છે અને છતાં સ્રીની પતિ તરફની રીસ એ કોઈ ખોટી વસ્તુ નથી આપણુ માનસ અત્યાર સુધીના અનુભવથી સ્વીકારી શકે છે કે સ્રીને પતિ તરફ એટલો કાળો ક્રોધ ચડે કે જેથી આટલે સુધી તે તેને અપગ કરી અપમાન કરે,—છેવટ અરેબિયન નાઈટ્સ જ્યાં અને જ્યારે લખાયુ ત્યાં તે કાળનું સમાજમાનસ સ્રીનુ આવું માનસ સ્વીકારી શકે તેમ હતુ. હાસ્યમાં તો આવા દાખલા વધારે બતાવી શકાય

જાન જનાવરની મળી, મેઘાડબર ગાજે;
બકરી બાઈનો બેટડો પરણે છે આજે.

એમાં વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કશું જ વાસ્તવિક નથી, અને છતા તેમા વ્યક્ત થતી ગુજરાતીઓની ગમે તેવાં કજોડાના લગ્નોમા દેખાતી વિવલાઈ ઘેલછા, એ મનની કોઈ પણ બીજી વૃત્તિ જેટલી જ સાચી છે અને કાવ્યને જે જાતના સત્યનુ અવલંબન જોઈએ છે તે આ સત્યનુ. કવિ એ સત્ય વ્યક્ત કરવાને ગમે તેવી બાહ્ય સૃષ્ટિ કલ્પે, ગમે તેવી અતિશયોક્તિ કરે, પણ તેથી કાવ્ય જો સાચુ કાવ્ય હોય, તો એવી અતિશયોક્તિથી તેને જરા પણ ક્ષતિ થતી નથી. ભાવનાવાદમાં પણ અતિશયોક્તિ આવે છે, ને દુનિયાના વ્યવહારમા ભાવનાકૃતિમાં વર્ણવેલ બનાવો દૃશ્યમાન થતા નથી એ વાધો સાચો નથી

હવે વાસ્તવવાદનો અર્થ તપાસીએ દલીલમા વાસ્તવવાદ કેવા ખોટા અર્થમાં કોઈ વાર વપરાય છે તે પછી જોઈશુ, પણ પહેલા તો તેનો સાદો અર્થ જોઈએ. વાસ્તવવાદી એવો આગ્રહ કરે છે કે દુનિયાંમાં જે દેખાય છે તે પોતે કલામા રજુ કરવા ઇચ્છે છે. હવે આ પ્રતિજ્ઞા ગમે તેટલી સાચી હોય છતા એક બાજુ એ કહેવુ જોઈએ કે કલા માત્ર અનુકરણ નથી, તે ફોટોગ્રાફી જેવુ માત્ર છે તેનુ છે તેવું જ ચિત્ર રજુ કરવા ઇચ્છતી નથી, અને ફોટોગ્રાફીમાં પણ દૃષ્ટિકોણની પસંદગી તો થાય જ છે. કલામાં છે તેવી જ દુનિયાં પ્રગટ કરી પણ ન શકાય, કારણ વાસ્તવિક દુનિયા તો અનંત કાલ વહે છે, અને આપણી કલાની કૃતિમાં અનંતને પ્રગટ કરીએ એ ભલે, પણ એ કૃતિ તો સાદિ અને સાન્ત છે. આ જગત કહો કે આપણો અનુભવ કહો, જે કહો તે અનાદિ, અનંત, અરૂપ, નિરવધિ વહે જાય છે. આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ (scientists) તેને કારણકાર્યની શૃંખલાથી સમજે છે ને તેમાંથી વિજ્ઞાનશાસ્રો રચાય છે, અને આપણા કવિઓ તેમાંથી રહસ્ય સમજે છે, તેને વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાંથી કલાની કૃતિઓ થાય છે. એ અનાદિ અનંત અરૂપ વહેતા પ્રવાહને જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કારણકાર્યના રૂપમાં જ સમજી શકે અન્યથા નહિ, તેમ આપણા કવિઓ તેને રહસ્યથી જ ગ્રહણ કરીને વ્યક્ત કરી શકે, અન્યથા નહિ. આ નિરવધિ વહેતા અનંત પ્રવાહમાં હેય શું ગણવુ ઉપાદેય શુ ગણવુ, તેની પસંદગી રહસ્યને અવલબીને જ થઈ શકે. અને એ રહસ્ય, કોઈ સમસ્ત જીવનભાવનાના મધ્યબિન્દુએ સ્થિત થઈ અમુક વસ્તુ તરફ કરેલી દૃષ્ટિથી જ જોઈ શકાય છે. ભાવના વિના રહસ્ય પારખી શકાતુ નથી. તમે લોભ કે અભિમાન કે વિષયલપટતા તરફ ત્યારે જ હસી શકો, કે જ્યારે ઉદારતા, દૃષ્ટિવિશાલતા, અનુચિત વિષયાસક્તિથી ઉપરનાની તમારામા ભાવના હોય. નિર્બળતા કે ક્ષુલ્લકતા માટે આખી માણુસ જાતને ધિક્કારતાં પણ તમારા મનમાં તમે કલ્પેલ કોઈ

સમ્મળતા કે ઉદારતા તો હોય જ છે. કોઈ માણસ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, સ્રીજાતિ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, કે એવું કાંઈ કહેતી વખતે પણ તમારા મનમાં કોઈ ભાવના તો હોય જ છે. એ ભાવનાથી જોયેલા રહસ્યને અવલમ્બીને પછી કલાની સૃષ્ટિ રચાય છે. એ રહસ્યને વ્યક્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી કલામા હેય ઉપાદેય સમન્વય છે. અર્થાત્ વાસ્તવવાદમાં ભાવના હોય જ નહિ એમ ન બને. એટલે તત્ત્વત. વાસ્તવવાદ અને આદર્શવાદ કે ભાવનાવાદમાં કશો ફેર નથી.

કાવ્યમાં એવું ઘણી વાર બને છે કે સામાન્ય રીતે મનાતા ભેદો તત્ત્વતઃ ભિન્ન ન હોય અને છતાં એવા ભેદોથી વિવેચનમા એક પ્રકારની સગવડ આવે. વાસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદનું પણ હું એમ સમજુ છું. તત્ત્વદૃષ્ટિએ તેમા ભેદ નથી છતાં અમુક પ્રકારના સાહિત્યને વાસ્તવવાદી કહેવાથી કેટલીક સગવડ પડે. હવે તેનો ભેદ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. એક ભેદનું સૂચન તો પહેલાં કરેલુ છે. ભાવનાવાદનુ સાહિત્ય જગતમાં વિરલ દેખાતી ઉન્નત ભાવનામાં રાચે છે તેને બદલે વાસ્તવવાદી સાહિત્ય જગતમા જે દેખાય છે તે સ્થિતિનું નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ખરી રીતે આ સમસ્ત જીવન તરફના બદલાયેલા દૃષ્ટિકોણનું પરિણામ છે. મધ્ય યુગ સુધી ધર્મ જ જીવનનુ મુખ્ય બળ હતુ અને ધર્મ ઉચ્ચ ભાવનાનો પ્રચારક અને માત્ર તે તરફ જ લક્ષ આપનારો હતો. તે પછી જેમ જેમ વિજ્ઞાન અને ખાસ કરીને પ્રાણિશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, વગેરે તરફ ધ્યાન વધતુ ગયુ તેમ તેમ ઐહિક વસ્તુનું જીવનમાં મહત્ત્વ વધ્યુ, અને તેની અસર સાહિત્ય ઉપર પણ થઈ. કેવલ ઉચ્ચ ભાવના સિવાયની ઐહિક અને માનવ વૃત્તિઓનુ કૌતુક વધ્યુ. બીજી તરફથી એક ને એક ઉચ્ચ ભાવનાઓનુ નિરૂપણ નીરસ થયુ હતુ, તેમાથી નવીનતા ચાલી ગઈ હતી, અને તેનુ વાસ્તવિકતાનુ બલ પણ કમી થતું જતુ હતુ. સામાન્ય સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં નવો રસ દેખાયો તે સાથે પુષ્કળ વૈવિધ્ય દેખાયુ અને કવિમાનસ તે તરફ આકર્ષાયુ. આ ફેરફાર કાવ્યના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અગ સુધી પહોચ્યો. નાટકો પદ્યબંધ છોડી ગદ્યમા લખાયાં અને જૂનાં ઉપમાનો, મુખકમલ કે પાદારવિંદ જેવા છોડાઈ, મુખનુ વધારે આબેહૂબ વર્ણન કરવાનું વલણ થયુ, વગેરે આ દૃષ્ટિપરિવર્તનની જ એક કે બીજી રીતની અસર છે. આમાં એક પ્રકારનો સત્ય તરફનો આગ્રહ પણ છે. કલાની દૃષ્ટિએ એક રીતે કેટલીક વિગત મૂકીને વાસ્તવવાદી સાહિત્ય ચિત્રોને વધારે હૂબહૂ અને મૂર્ત કરી શકે છે. આને મર્યાદા હોય તો તે એક બાજુ કાવ્યના વિષયની અને રીતિની, અને બીજી બાજુ શબ્દશક્તિની. કોઈ કોઈ કાવ્યનો વિષય જ એવો હોય છે અથવા તેની રીતિ જ એવી હોય છે કે અમુક બાબતની વિગતો તેમાં ન આવી શકેઃ દાખલા તરીકે બીભત્સ વિષયમા આવે તેટલી ભવ્યતામાં ન આવે, ગદ્યમાં આવે તેટલી પદ્યમાં ન આવે, નવલકથામાં આવે તેટલી નાટકમાં ન આવે. બીજી બાજુ શબ્દો અમુક સુધી જ દશ્યોને મૂર્ત કરી શકે છે, અને ઘણી વાર અનેક વિગતાથી દશ્ય વધારે સ્પષ્ટ થવાને બદલે ઊલટું ગૂંચવણવાળું અને તેથી અસ્પષ્ટ બને છે. ઘણી વાર અનેક નાની વિગતોથી અસર થાય છે તેના કરતાં એક જ કૌશલથી પસંદ કરેલી વિગતથી આખુ દશ્ય વધારે સારું દર્શાવી શકાય છે. આ વાસ્તવવાદી વલણમાં કશો દોષ નથી. એ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધારનારુ છે.

પણ વાસ્તવવાદી સાહિત્યનો સામાન્ય રીતે એક બીજો પણ અર્થ થાય છે. ભાવનાવાદી સાહિત્ય સુંદર વસ્તુનું નિરૂપણ કરે તો વાસ્તવવાદી બેડોળ અને ગંદી વસ્તુનું નિરૂપણ

કરે. અને વધારે પ્રચલિત તો આ જ અર્થ છે. આવા નિરૂપણ સામે એક વાંધો તરત ઊઠે. કલાનું કામ તો રસમય અને સુંદર વસ્તુઓ રજૂ કરવાનું હોય, તેની પાસે ગંદી વસ્તુઓ શા માટે નિરૂપાવવી? જગતમાં ગંદવાડો છે જ તેને કલામાં શા માટે પ્રગટ કરવો? એ તો તદ્દન નીરસ બને! પણ એ દલીલ તત્ત્વતઃ સાચી નથી આને મળતી દલીલ કરુણરસની સામે મુકાઈ હતી. જગતમાં દુઃખ તો ભરેલું જ છે, તો તેને કલામાં શા માટે લઈ આવવું? એમાં રસ શો? અને આનો જવાબ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ આપેલો છે. તેઓ કહે છે કે કરુણથી ભલે આંસુ આવે છતાં તેમાં રસ તો છે જ કારણ કે કરુણરસનું કાવ્ય પણ વારવાર વાંચવાનું મન થાય છે. એટલે વ્યવહારમાં જે અનુભવ દુઃખમય હોય તે પણ કલામાં આવી રસપ્રદ થઈ શકે છે. અને એ જ યુક્તિ જુગુપ્સાકારક વસ્તુઓની બાબતમાં ખરી છે. બીભત્સને પણ રસ ગણ્યો છે એ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોની ઊંડી દૃષ્ટિ બતાવે છે. જગતમાં જે ખરેખર જુગુપ્સાકારક છે તેને જુગુપ્સાકારક સમજવું, જે દુઃખકારક છે તેને દુઃખકારક સમજવું એમાં રસ રહેલો છે. એટલે બીભત્સરસ સામે વાંધો લઈ શકાય નહિ. બીજી તરફ સાહિત્ય જગતની ગંદી કે બેડોળ ચીજો નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરે તેમાં તત્ત્વતઃ, અહીં બતાવ્યું તેમ, કશું નવું પણ નથી.

પણ દરેક રસને પોતપોતાના ભયસ્થાનો હોય છે હાસ્યને ક્ષુલ્લકતા, ઠોળિયાપણું, અશ્લીલતાનું ભયસ્થાન છે તે જાણીતું છે શૃંગારને અશ્લીલતાનું ભયસ્થાન છે. તેમ બીભત્સ રસને પણ પોતાનું ભયસ્થાન છે. રસની ચર્ચામાં વિશ્વનાથ કહે છે કે દરેક રસમાં અદ્ભુત અનુસ્યૂત હોવો ઇષ્ટ છે. એનો બીજો અર્થ એ છે કે કવિના વક્તવ્યમાં કંઈક નવીનતા, અપૂર્વતા હોવી જોઈએ. એટલે ગંદી વસ્તુ પણ એવી જ નિરૂપવી જોઈએ જે ગંદી હોવા છતાં સામાન્ય રીતે સામાન્ય માણસ હજી સમજતો નથી કે સમાજજીવનમાં અહીં ગંદવાડ છે. જે ગંદવાડ બધા જ જાણે છે તે નિરૂપવાનો કશો અર્થ નથી ઇબ્સેને અનેક નાટકોમાં પોતાના સમાજમાં ક્યાં ક્યાં છૂપો સડો રહેતો હતો, તેની નીચે કયું માનસ કામ કરતું હતું, સમાજમાં એ સડો કયા દંભથી ટકતો હતો, અને એ દંભ ફાવવાની પાછળ કઈ સામાજિક પરિસ્થિતિ રહેલી હતી તે બતાવેલું છે, અને તેના તરફ સામાજિક ઘૃણા તેણે પ્રેરી છે. એટલું જ નહિ, કોઈ કોઈ જગાએ તો એ દંભી પાત્રો પાસે જ પોતાનું પાપ કબૂલ કરાવી, બતાવેલું છે કે માણસે પોતે પોતાની મેળે સુધરવું જોઈએ, ત્યાં વાસ્તવવાદ યોગ્ય રીતે ઊતરેલ છે. આવી વાસ્તવવાદી કૃતિઓની સામે વાંધો લેવાનું કાંઈ કારણ હોઈ શકે નહિ. પણ ઘણી વાર એવી અપૂર્વતા હોતી નથી. ઘણી વાર અતિપ્રસિદ્ધ ગંદકીવાળું, જેમાં કશું જ નવું નથી, જેમાં ગંદકીના માનસ ઉપર કશો જ નવો પ્રકાશ નાખેલો હોતો નથી, એવું સાહિત્ય સર્જવામાં આવે છે. વિશેષ તો એ છે કે આવા સર્જનની નીચે સર્જકનો હેતુ ગંદકી તરફ જુગુપ્સા ઉપજાવવાનો હોતો નથી, પણ તેને પોતાને તેમાં રસ પડે છે એ હોય છે. ઇંગ્લંડના કેટલાક માણસો અશ્લીલ વસ્તુના રસથી છૂટાછેડાના કેસો વાંચે છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. હું જાણું છું, થોડાં વરસો પહેલાં આપણા એક ગુજરાતી પુસ્તકપ્રકાશક અત્યંત ગંદી વસ્તુ- વાળા કેસો સત્ય પ્રકાશ કરવાના નામે પ્રસિદ્ધ કરતા. તેમ આપણો કહેવાતો વાસ્તવવાદી સાહિત્યસર્જક પણ સત્ય કે વાસ્તવિકતા રજૂ કરવાને બહાને ગલીચ વસ્તુની પોતાની વાસના, તૃપ્ત કરતો હોય છે. અને સાહિત્ય તેના સર્જક કરતાં પણ વધારે સાચાબોલું હોય છે.

દલપતરામે ફાર્બસવિલાસમાં એક મશ્કરી કરી છે. એક માણસ ઢુંઢિયા ધર્મના બે સાધુઓને કહે છે કે અમદાવાદમાં જોવા જેવી જગાઓ કઈ ? સાધુઓએ કહ્યું કે અમે ધામ બતાવીએ તો તમે ત્યાં જાઓ ને પગતળે જીવજંતુ કચરાય તેનું પાપ અમને લાગે. પણ અમારા ધર્મનું એક કવિત અમે તમને શીખવીએ તે શીખો તો તે તમારા અર્થનું છે. એ કવિત પછી નીચે પ્રમાણે આપેલું છે.

> અંજનશલાકા, સ્વામીનારાયણની હવેલી
> કાંકરીયું સરોવર જોવું નહિ કોઈએ;
> શાહઆલમ, કે શાહીબાગ ન સિધાવીએ તો,
> મકરબો કે જુમામસીદ શીદ જોઈએ ?
> સતરના સાચા, કન્યાશાળા કે પુસ્તકશાળા,
> વાવ દાદા હરિની જોતાં વખત ખોઈએ;
> ગાવી અમદાવાદમાં એવું નહિ જોવું કશું,
> સાધુ પાસે ધરમ શુણીને પાપ ધોઈએ.

એટલું જ નહિ, સાધુઓ આગળ કહે છે

> સાત ગાઉ પર સરસ છે, જોવા લાયક જોડ;
> વાવ અડાળજ આગળે, જશો ન જોવા તેડ.

અહીં ન જવાનું કહીને અમદાવાદના સ્થળો તો કહ્યાં પણ સાત ગાઉ પરના અડાળજની પણ વાત કરી, તેમ ઘણી વાર કુત્સિતવસ્તુમુગ્ધ લેખક વાસ્તવવાદને ઓઠે વાસ્તવિક જગતમાં હોય તે કરતાં પણ વધારે ખરાબ વસ્તુને વધારીને બતાવે છે. અને તે પણ કેવળ ખરાબની ખાતર ખરાબ વસ્તુ બતાવે છે—જાણે કે 'કલા ખાતર કલા'ના સિદ્ધાન્તનું વેર વાળતો હોય નહિ!

અને કેવળ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવામાં એક અસત્ય તો રહેલું છે. જેમ કોઈ માણસને આપણો સમાજ જોવો હોય ને તેને સમાજના નમૂના તરીકે દવાખાનું કે ફોજદારી ગુનાની કોર્ટ બતાવવી એ અસત્ય છે, તેમ સાહિત્યને જો ખરા જીવનનું પ્રતિબિંબ કરવું હોય તો તેમાં માત્ર જુગુપ્સિત વસ્તુઓ બતાવવી એ અસત્ય છે. ભાવનાવાદી સાહિત્યમાં, ભાવનાનો ઉત્કર્ષ કે વિજય બતાવવા માટે પણ જગતનું અનિષ્ટ મૂકવાની આવશ્યકતા રહેતી હતી. પણ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવાને માટે સુંદર વસ્તુ બતાવવાની એવી કોઈ જરૂર રહેતી નથી એટલે જુગુપ્સિત વસ્તુઓનું નિરૂપણ વધારે એકાંતિક થઈ જવાનો સંભવ છે અને એમ થાય છે. એ રીતે વાસ્તવવાદ ખોટી દિશાએ જઈ, પોતાને જ ખોટો પાડે છે.

ખરું તો આ કવિતા ખાતર કવિતા, વાસ્તવવાદ વગેરે પરસ્પર આક્ષેપ માટે મગદળ વાળાં પદો છે. કોઈ બે માણસોને લેવડદેવડને અંગે તકરાર થાય, અને બન્ને માણસો ન્યાય શો છે તે જોવાની કે સમજવાની દરકાર કર્યા વિના જેમ પરસ્પર આક્ષેપો કરવા માંડે, એક બીજાને સામસામા કહે કે તમે વાણિયા તો આવા જ હો, કે તમે અસત્યવાદી તો આવા જ, કે તમે કાઠિયાવાડી તો આવા જ, જેમ અંગ્રેજો કહે કે તમે પારસીઓ તો આવા જ: એમ એક માણસ બીજાની કૃતિની ટીકા કરે કે તમારી કૃતિ અશ્લીલ છે તો તેની સામે તમે 'કલા

ખાતર કલા' સમજતા નથી, કે તમે નવીન વાસ્તવવાદ સમજતા નથી, એમ તૈયાર પદો ઘા કરવાને સગવડવાળાં છે. બાકી ઉપરની વાણિયાઓ કે કાઠિયાવાડીઓ વિશેની ઉક્તિઓમાં સત્યકથન કરતા ગાળ ભાંડવાની વૃત્તિ જ વિશેષ હોય છે, તેમ આ 'કલા ખાતર કલા' કે 'વાસ્તવવાદ' વિશેના ઝગડામાં પણ મૂળ પ્રશ્નને એક બાજુ રાખી લડવાની વૃત્તિ જ હોય છે. ખરો પ્રશ્ન અમુક કૃતિ કલા છે કે નહિ એ છે. જો એ કલા નહિ હોય, તો કોઈ પણ વાદ તેને કલા બનાવી શકવાનો નથી. એટલા માટે જ કેટલાક અંગ્રેજ વિવેચકો આવી શબ્દજાળમાં પડવાની ના કહે છે. જેમ અખો ધર્મવાદોમા પડવાની ના કહે છે.

ખટ દર્શનના જુજવા મતા, માંહોમાંહી ખાધા ખતા;
એકનુ થાપ્યુ બીજો હણે, અન્યથી આપને અધકો ગણે;
અખા એ જ અંધારો કુવો, ઝઘડો ભાંગી કોઈ ન મુવો.

તેમ જ આ મતો કે વાદો પણ ઘણી વાર આડે રસ્તે ચઢાવનારા છે અને આ જમાનામાં જેમ રાજ્ય-પ્રકરણમા ખોટું ખરુ સમજીને સોશિયાલિઝમ ઓ કોમ્યુનિઝમની, સામાન્ય વાતચીતમાં જેમ સાઇકો-એનેલિસિસ કે માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોની વાતો કરવાની ટેવ પડી છે તેમ જ કાવ્યચર્ચામા કલા ખાતર કલા, વાસ્તવવાદ વગેરે શબ્દો પકડીને વાતો કરવાની ટેવ પડી છે આવા અર્ધ સમજેલા શબ્દોની વાતો કરે છે તે કરતા કોઈ કાવ્યને કાવ્ય તરીકે સમજે, તેનુ વક્તવ્ય સમજે, અને એ વક્તવ્ય તે કવિએ કેવી રીતે પ્રગટ કરેલુ છે તેની ખૂબી, આવો કોઈ પણ શબ્દ વાપર્યા વિના સ્ફુટ કરતા શીખે, તો કાવ્યચર્ચાને અને કાવ્યના અભ્યાસીને વધારે લાભ થાય એની મને ખાત્રી છે

આવો ત્રીજો કૂટ પ્રશ્ન પ્રગતિવાદી સાહિત્યનો છે હમણા પ્રગતિશીલ લેખકોનો સંઘ સ્થપાયો છે અને તેમાં ઘણા જુવાન લેખકો ભળ્યા છે તેથી આ તરફ સારુ ધ્યાન ખેંચાયુ છે. આ સંઘની સ્થાપના નીચે રહેલા બળો તપાસવાથી એનુ સ્વરૂપ સમજાશે મહાન યુરોપીય યુદ્ધ પછી રશિયામાં બોલશેવિક પક્ષનો વિજય થયો અને અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં નહિ થયેલી એવી રાજકીય અને સામાજિક ક્રાન્તિ થઈ આ ક્રાન્તિએ હિન્દના યુવાનોનુ ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યુ છે આ ક્રાન્તિના મુખ્ય મન્તવ્યો હિંદમા પણ થોડે ઘણે અંશે સ્વીકારવા લાગ્યા છે. એ આદર્શની ફિલસૂફી એ છે કે ઇતિહાસના બનાવોનુ ખરુ પ્રવર્તક કારણ સમાજની ભૌતિક પરિસ્થિતિ છે એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ બનાવો બને છે તેમ જ એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ધર્મ અને સમાજરૂઢિઓ રચાય છે. આ મત પ્રમાણે આપણી ઈશ્વરની શ્રદ્ધા, નીતિનુ બંધારણ, રાજ્યબંધારણ, સામાજિક બંધારણ, એ પરિસ્થિતિમાં જેમને લાભ મળતો હતો તેમણે જાણે અજાણે એ લાભ ટકાવી રાખવા ઉત્પન્ન કરેલાં. એનો ફલિતાર્થ એ થયો કે ધર્મ સમાજબંધારણ બન્નેમાં તત્ત્વત. કશુ સત્ય નથી ધર્મને તેમણે દુઃખી જનોને દુ ખ અને અન્યાય ભુલાવવાનો માદક પદાર્થ ગણ્યો સમાજમાં દરેક માણસને જીવવાનો અને વિકાસ પામવાનો સરખો હક હોવો જોઈએ એમ ગણી, રાજા, અમીર ઉમરાવો, ધર્મોપદેશકો, મૂડીદારો, એ સર્વની સ્થિતિ તેમણે સમાજનો દ્રોહ કરનારી ગણી સ્ત્રીપુરુષોનો લગ્નસંબંધ, બન્ને પક્ષે તલ્લાકના એક સરખા સંપૂર્ણ હકવાળો હોવો જોઈએ એમ ગણ્યુ. સમાજની આજ સુધીની ઊંડામા ઊંડી બે ભાવનાઓના મૂળ પર આથી આઘાત થયો, એક ધર્મની અને બીજી લગ્નસંબંધની અપૂર્વતા કે દિવ્યતા કે અલૌકિકતાની આ બે ભાવનાઓ જ મુખ્યત્વે આજ સુધીના

સાહિત્યની પ્રેરક હતી. ક્રાન્તિવાદીઓ આ ક્રાન્તિને જગતનાં બધાં વર્તમાન અનિષ્ટોનો એક જ અમોઘ ઉપાય માને છે અને તેથી ધર્મ અને મૂડીવાદ સામે ઝુંબેશ ઉઠાવે છે. પ્રગતિવાદી લેખકો પણ ધર્મ અને મૂડીવાદના વિનાશનો અને સ્ત્રીપુરુષ સંબંધની ઐહિકતા તથા સુવર્ણ વિચ્છેદનો આદર્શ પ્રેરતા સાહિત્યને જ પ્રગતિવાદી માને છે. સાહિત્યનો એ જ આદર્શ હોવો જોઈએ એમ માને છે, એવું જ સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે એમ માને છે, અને એવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનાં પગલાં યોજવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે આ પ્રગતિશીલ સાહિત્યના પ્રચારમાં અનેક પ્રશ્નો ગૂંચવાયેલા છે. તેને એકે એકે ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીએ. પ્રથમ તો એ કે જે માન્યતાઓ ઉપર પ્રગતિવાદીઓને શ્રદ્ધા છે તે માન્યતા કંઈક અંશે તત્ત્વદર્શનની છે, કંઈક અંશે સમાજશાસ્ત્રની છે, કંઈક અંશે રાજ્યપ્રકરણની છે, અને તે સર્વ ઉપરાંત આપણે માટે તો આપણી વ્યાવહારિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન છે. આ માન્યતામાં રહેલા મુદ્દા એટલા બધા ગંભીર છે કે તેમાં બધાની સંમતિ હોઈ શકે નહિ. આ મતની તુલના કે પરીક્ષાનો આ પ્રસંગ નથી કારણ કે આ માનવું કે ન માનવું એ વિવેચનનો પ્રશ્ન નથી. ઉપર કહ્યું તે તે શાસ્ત્રનો અને વ્યવહારનો છે. વિવેચનમાં તેને સ્થાન નથી.

વિવેચન સાથે આનો બે રીતે સંબંધ છે. એક તો એ કે સાહિત્યસર્જકોને એમ કહી શકાય ખરું કે તમારે ઉપરની શ્રદ્ધાવાળું જ સાહિત્ય સર્જવું અને બીજું ન સર્જવું? અને બીજો પ્રશ્ન એ કે આવું જ સાહિત્ય સર્જવું જોઈએ એવી પ્રતિજ્ઞાથી કરેલું સાહિત્ય પ્રચારક બનવાથી તે કલા તરીકે નિકૃષ્ટ કે અકલાત્મક બની ન જાય? બંને પ્રશ્નોનો જવાબ એક જ છે. સાચા વિવેચનમાં ઉપરના બંને પ્રશ્નો અપ્રસ્તુત છે. આપણી પાસે રજૂ થયેલી કૃતિ કલાની છે કે નહિ એ એક જ પ્રશ્ન વિવેચનનો છે. જીવનના કોઈ અપૂર્વ રહસ્યના અનુભવને અવલંબીને કલ્પના સ્વૈર વ્યાપાર કરે તો કલાની કૃતિ જન્મે. અમુક કૃતિમાં એવો સ્વૈર વ્યાપાર હોય તો તે કલા છે. એ વ્યાપારની પછવાડે ઉપરની માન્યતા છે કે કોઈ બીજી એ હકીકતનો પ્રશ્ન છે, સિદ્ધાન્તનો નહિ. ઉપર કહી તેવી માન્યતા કવિના સૂક્ષ્મ રહસ્યમય અનુભવમાં ઊતરી હોય તો તેવી માન્યતાવાળું કાવ્ય રચાય. અને કવિનો ગહન અનુભવ એવો હોય તો તેને એવા વસ્તુ ઉપર કાવ્ય રચવાની ભલામણ કરવાની જરૂર પણ ન રહે. માબાપના અવગુણોનું પરિણામ પ્રજાને ભોગવવું પડે એવું શરીરશાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત થયું પછી તેના કોઈ પણ ખાસ પ્રચાર વિના ઇબ્સેને અનેક નાટકોમાં એ સત્ય પ્રકટ કરી બતાવ્યું. બીજી બાજુ નવા જમાનાના બળો ક્યાં ક્યાં છે તેનો વિચાર કરીને ઉપર લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા જતાં ઇબ્સેનના નાટકો બગડ્યાં નથી. તેવી જ રીતે નવું માનસપૃથક્કરણ-શાસ્ત્ર પ્રકટ થયું તેણે સાહિત્યકારોમાં કશા પણ પ્રચાર વિના, સાહિત્ય ઉપર ઘણી અસર કરી છે. ઘણું સાહિત્ય એ શાસ્ત્રનાં વિધાનોની માન્યતા ઉપર લખાય છે. મને પોતાને લાગે છે કે ગાન્ધર્વ વિવાહનું અનિષ્ટ લોકોને બતાવવું એવો સ્પષ્ટ વિચાર કાલિદાસે શાકુન્તલ લખતાં હશે પણ એ વિચારથી ક્યાંઈ તેની કલા બગડી નથી. એટલું જ નહિ, કલાની ઉત્તમ કૃતિ જીવનના કોઈ અપૂર્વ રહસ્યને અવલંબે છે અને એવા કાવ્યથી એ રહસ્યના સંસ્કાર વાચકના ચિત્તમાં દૃઢ થાય તેમાં નવાઈ નથી. અર્થાત્ કાવ્યથી રહસ્યનો પ્રચાર થાય છે એમ કોઈ કહે તો ના કહી શકાય નહિ. એટલે ભલામણ કે પ્રતિજ્ઞા કાવ્ય સર્જનની પછવાડે હતી કે નહિ એ કાવ્યને અને તેથી વિવેચનને અપ્રસ્તુત છે. એ કવિમાનસના ઇતિહાસનો બનાવ છે,

વિવેચનનો નહિ. એવી ભલામણ કે પ્રતિજ્ઞાથી કવિની કલ્પના ઉત્તેજાઈ હોય અને કલ્પનાનો ખરેખરો સ્વૈર વ્યાપાર થયો હોય તો કાવ્ય બને. તેમ જ એ ભલામણ કે પ્રતિજ્ઞા કલ્પનાના સ્વૈર ઉડ્ડયનમાં આડી આવે, ભાનપૂર્વક કવિ કલ્પનાને સ્વૈર ઊડવા ન દેતાં અમુક દિશાએ વાળે, તો કાવ્ય થાય જ નહિ અથવા તેમાં કૃત્રિમતા આવી જાય. કાવ્યસર્જનમાં કવિની પોતાની પણ જરા પણ ડખલ ન જોઈએ ઉપદેશક કાવ્યો સામે આટલો બધો અણગમો થવાનું કારણ એ જ છે કે ત્યાં કવિની ભાનપૂર્વક ડખલથી ઘણી વાર કાવ્યમાં કૃત્રિમતા આવી જાય છે. પણ એવી કૃત્રિમતા આવી છે કે નહિ એ વિવેચકે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નિર્ણય કરવાનો છે. આવી પ્રકારની ભલામણ કે પ્રતિજ્ઞા હતી માટે કાવ્ય ખોટું જ થાય એવું અનુમાન ન કરી શકાય. મારે શુદ્ધ કાવ્ય કરવુ છે, તેને ઉત્તમ કરવુ છે, એવી પ્રતિજ્ઞાથી જેમ કાવ્ય ઉત્તમ નથી થઈ જતુ, તેમ જ સર્જન બહારના પ્રયોગના ઉદ્દેશથી તે અવશ્ય બગડી પણ જતુ નથી. કાવ્યની કસોટી કાવ્યમાં જ છે, કાવ્ય પોતે જ છે, કાવ્ય બહારની કોઈ વસ્તુ તેની કસોટી થઈ શકે નહિ

પણ આટલુ કહ્યા પછી મારે કહેવુ જોઈએ કે પ્રગતિવાદના આગ્રહથી કલા બગડવાનો સંભવ છે અને ઘણી જગાએ તે બગડી છે ઘણી જગાએ પ્રગતિવાદના પક્ષપાતથી કોઈ કૃતિના ખોટાં વખાણો થાય છે એવી ફરિયાદ પણ થઈ છે [1] પ્રગતિવાદનુ રહસ્ય કવિના ઊંડા અનુભવમા ઊતરવું જોઈએ ને પછી કલામાં પ્રગટ થવુ જોઈએ, તેને બદલે ઘણી વાર લેખક પ્રગતિવાદ એટલે મૂડીદારો અનીતિવાળા જ હોય, વિષયલંપટ જ હોય, નિર્દય જ હોય, સ્ત્રી તરફ વિશ્વાસઘાતી જ હોય, એમ પકડી બેસવાથી કલા બગડે છે. ઉપર કહી તે વાત તે રીતે સાચી નથી જ, ઘણા મૂડીદારો એવા હોતા નથી, મૂડીદાર ન હોય એવા ઘણા ય માણસોમાં એ જ પાપવૃત્તિઓ હોય છે; પણ ઉપરનાં મૂડીદારોની સામેનાં વિધાનો સાચાં જ હોય તોપણ જ્યાં સુધી મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહેલા તેનાં ગૂઢ કારણો સુધી પ્રતિભા પહોચી ન હોય ત્યાં સુધી તેનું રહસ્ય લેખકને જણાયુ નથી જ, અને રહસ્ય જણાયુ ન હોય ત્યાં સુધી તેનાથી કાવ્યની કૃતિ બને નહિ. આવાં વાક્યો કે વિધાનો પકડી લઈ તેનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરવો એ સૂક્ષ્મ કે સંસ્કારી બુદ્ધિનું લક્ષણ નથી. આપણે ધર્મમા ધૂનોનો ઉપયોગ કરતા, તે ગમે તેમ પણ નિર્દોષ હતો. રાજ્યપ્રકરણે, તેનુ જાણે અજાણે અનુકરણ કરી નવી ધૂનો (slogans) ઉપજાવી રાજ્યપ્રકરણમાં એ ચાલતુ હોય તો ભલે ચાલે, તેમા કદાચ માનસ તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય અમુક ક્રિયા તત્કાલ કરી લેવાની જરૂર હોય તેથી એમ કરવુ પડે. પણ કાવ્યસર્જન, કાવ્યભાવન, કાવ્યવિવેચનમાં એ ન ચાલે. કશુ પણ રહસ્ય સુધી ગયા વિના પકડી લેવું એ માનસજડતા છે. અને કલાનો જડતા જેવો બીજો કોઈ શત્રુ નથી. શુદ્ધકલાનો આદર્શ કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યવિલાસ છે. ગમે તેવુ ઊંચુ સત્ય પણ સમજ્યા વિના પકડી રાખ્યું હોય તો,

૧ આનો અર્થ એવો નથી કે પ્રગતિવાદી મંડળ ન બની શકે કે કોઈએ તેમા ન જવુ જોઇએ, મેં ઉપર કહ્યુ તેમ મંડળ હોય ન હોય એ તરફ વિવેચન તટસ્થ છે. કોઈ પણ અમુક મતવાળા માણસો કે લેખકો કે સર્જકો કે વિવેચકો મળે ચર્ચા કરે તે વિશે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કશુ કહેવાનું હોઈ શકે નહિ. એથી સાહિત્ય સુધરશે કે બગડશે એ આખા મંડળની તેમાની સર્જક વ્યક્તિ ઉપર શી અસર થાય છે તે ઉપર જ આધાર રાખે છે. કારણ કે વ્યક્તિ ઉપર બહારના સમાજની ગમે તેટલી અસર હોય તોપણ છેવટે સાહિત્ય સર્જાય છે તે તો વ્યક્તિ દ્વારા જ.

તે માત્ર એક બંધન જ છે, એ ચૈતન્યનું અવલંબન નથી. અવલંબન એ પણ મારે ભાષાને લીધે કહેવું પડે છે, ખરુ તો સત્ય સંપૂર્ણ જીવન્ત બનતાં, ચૈતન્ય સાથે તેનું તાદાત્મ્ય થતા, ચૈતન્યના વિકાસમાંથી જ કલા પ્રસરે છે, એમ હું કહું. પણ અહીં હું આથી વધારે દૂર કે ઊંડે જવા માગતો નથી. સત્ય અને કલાનો સબંધ શો છે એ જુદો જ પ્રશ્ન છે અને સ્વતંત્ર નિરૂપણ માગે છે અત્યારે તો કલા સબંધી અમુક અમુક સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોને આધારે અમુક કૂટ મનાતા પ્રશ્નોની બને તેટલી સ્પષ્ટ અને બને તેટલી સર્વને સમજાય તેવી ભાષામાં ચર્ચા કરવી એટલો જ મારો ઉદ્દેશ છે. મારે મુખ્ય કહેવાનું એ છે કે આવા વાદોને લીધે વિવેચનનો મુખ્ય પ્રશ્ન કે અમુક કૃતિ કલાત્મક છે કે નથી, હોય તો કઈ રીતે છે, એ ધૂમાયિત થાય છે. કોઈ વાદથી કોઈ અકલા કલા બનતી નથી એક પણ વાદનું નામ લીધા વિના, કે તેની પચાત કર્યા વિના કલાની સાચી કૃતિઓ થઈ છે, અને એક વાર કૃતિને સમસ્તરૂપે અને તેનું એકેએક સૂક્ષ્મ અંગ-પ્રત્યગ જોઈને તે કલા છે એમ પ્રતીત થયા પછી, વાદના શબ્દોથી તેની ટીકા કરવાની સગવડ મળે, પણ તે સર્વ એ કૃતિ સમજવા માટે છે, કૃતિ એક બાજુ પડી રહે ને ચોખ્ખી વાદની ચર્ચા થાય એ મિથ્યાચેષ્ટા છે.

રાજકીય નોંધો

'નિરીક્ષક'

[આપણા સાહિત્યમા આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણનો અભ્યાસ કરનાર ઘણા ઓછા છે. તે સ્થિતિમાં આ યુવન લેખકના લેખો ધ્યાન ખેચે એવા છે. તેઓ દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણનો અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકટ અને વહેવારુ પરિચય પણ ધરાવે છે, એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ. **પ્રસ્થાનતંત્ર**]

વર્ધા રિપોર્ટ

ગયા અંકની નોંધમા શિક્ષણને હાથઉદ્યોગો મારફત સ્વાવલંબી બનાવવાની મહાત્માજીની યોજનાની આર્થિક વ્યવહારુતાની દૃષ્ટિએ એ યોજનાની સફળતાના રસ્તામાં નડતી કેટલીક મુશ્કેલી વિશે મેં ઉલ્લેખ કર્યો હતો એ વખતે ડા ઝકીર હુસેન કમિટીનો રિપોર્ટ બહાર નહોતો પડ્યો. હવે એ રિપોર્ટ બહાર પડી ચૂક્યો હોવાથી એનો આધાર લઈને મુશ્કેલીની રજુઆત વધારે સારી રીતે થઈ શકે એમ છે.

ડા. ઝકીર હુસેન કમિટીનો રિપોર્ટ જોતા માલમ પડે છે કે નવા પ્રાથમિક શિક્ષણનો હેતુ દ્વિવિધ હશે. એક તો દેશની ગરીબાઈ ને અપાર નિરક્ષરતાનુ પ્રમાણ જોતા પ્રાથમિક શિક્ષણને જો સાર્વત્રિક કરવું હોય તો શાળાઓ ખર્ચની દૃષ્ટિએ મહદ્ અંશે સ્વાવલંબી બનાવવી જોઈએ; અને બીજો હેતુ શિક્ષણ લેનાર વિદ્યાર્થી ભણીને દેશની બેકારીમાં વધારો કરે એમ નહિ પરતુ એ, શિક્ષણ દરમિયાન ઉદ્યોગો શીખીને રોટલો રળી શકનાર 'સ્વાવલંબી ઘટક' થવો જોઈએ. કમિટીના શબ્દોમાં કહું તો "આ યોજના એ વસ્તુ આપવા માગે છે કે અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી દરેક વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબી ઘટક–Self supporting unit—બનશે."

રિપોર્ટની અપૂર્ણતા

મેં આગલી નોધમાં જણાવેલી મુશ્કેલી બરાબર હોય તો મને લાગે છે કે આ બને હેતુ સફળ કરવાનો રસ્તો ઝકીર હુસેન કમિટીનો રિપોર્ટ બતાવી શકતો નથી. એ રીતે મને એ રિપોર્ટ અધૂરો લાગે છે.

૧ રિપોર્ટમાં જણાવેલી ઉદ્યોગોની યોજના પ્રમાણેની શાળાઓ દેશમાં સર્વત્ર ઊભી કરવામાં આવે તો એ શાળાઓમા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા કેટલી હોઈ શકે? (અલબત, એ આંકડો અડસટ્ટાથી જ આપી શકાય) અને એટલી સંખ્યાના વિદ્યાર્થીઓ મારફત કેટલા જથામાં ને કેટલી કિંમતનો માલ પેદા થાય? અને આ પ્રમાણે પેદા થતો માલ રાજ્ય કેવી રીતે ખરીદીને બજારમાં ખપાવી શકે એ બતાવવું જોઈતુ હતુ. કારણ કે એના ઉપર તો આખી યોજનાની ઇમારત ચણાવાની છે. મહાત્માજી પ્રાથમિક શાળાઓમાં તૈયાર થતો માલને લઈ લેવાની રાજ્ય પાસે બેરટી માગે છે; (જુઓ 'હરિજન' તા. ૧૧-૧૦-૩૭ના અંકમાં મહાત્માજીએ ડી. સીલ્વાને આપેલો જવાબ) તો એમની સલાહ પ્રમાણે તૈયાર

થયેલા રિપોર્ટમાં એ બતાવવું જોઈતું હતું કે રાજ્ય શી રીતે બધો માલ સફળતાથી બજારમાં ખપાવી શકે.

૨ રિપોર્ટમાં કાંતણ અને વણાટના ઉદ્યોગ મારફતે શાળાને સ્વાવલંબી બનાવવાની યોજનાનો કંઈક વિગતવાર ને વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એ તો સ્વાવલંબી શિક્ષણની યોજનાના પ્રથમ હેતુની સિદ્ધિનો વિચાર થયો. એનો બીજો હેતુ—અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી દરેક વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબી ઘટક બનશે એ,—શી રીતે બર આવશે તેનો વિચાર જ કર્યો જણાતો નથી. માની લઈએ કે રિપોર્ટમાં જણાવેલ યોજના પ્રમાણે વિદ્યાર્થી અભ્યાસ પછી ઉદ્યોગ કરીને કમાવાની શક્તિ ધરાવતો થશે. પણ એ તો માત્ર વિદ્યાર્થીમાં કમાવાની શક્તિ પેદા થઈ એટલું જ ફલિત કરે છે. એ શક્તિનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થી શી રીતે કરશે, વણાટ વગેરે હાથઉદ્યોગ કરીને રોટલો રળવા માગતા હજારોની સંખ્યામાં પ્રાથમિક શાળામાંથી ઉદ્યોગો શીખીને બહાર પડતા આ વિદ્યાર્થીઓ શી રીતે ધંધા શરૂ કરી શકશે, એમને હાથે તૈયાર થતા માલને નફાકારક રીતે એઓ ક્યાં ને કેવી રીતે ખપાવી શકશે,—વગેરેનો વિચાર કરવો જ જોઈએ નહિ તો, આજે જેમ 'ટેકિનેકલ એજ્યુકેશન' લઈને યુનિવર્સિટીઓમાંથી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓ રોજગાર નહિ મેળવી શકવાને કારણે બેકાર રહે છે તેમ પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી બહાર નીકળતા હાથઉદ્યોગ-કુશળ વિદ્યાર્થીઓ ધંધાને અભાવે બેકાર રહેશે. હાથઉદ્યોગો કરવાની શક્તિ પેદા કરવા માત્રથી બેકારી નહિ મટે ઉદ્યોગો મારફત પેદા થતી વસ્તુઓ ખપાવવાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવાથી જ બેકારી મટી શકે. આ પરિસ્થિતિ નિર્માણ થવી એટલે પ્રજાની ખરીદ-શક્તિ વધારવી. આ સિવાય આપણો ઉગાર આરો નથી. જનતાની ખરીદશક્તિ વધારવાનો રસ્તો રિપોર્ટમાં બતાવ્યો નથી.

સ્થાનિક અર્થવ્યવસ્થાનો ખ્યાલ

હજી વધારે વિચાર કરી જોઈએ દરેક શાળામાં તૈયાર થતો માલ બહુ મોટે ભાગે સ્થાનિક જ ખપાવવો પડશે. કારણકે આ યોજના સાર્વત્રિક થતાં ગામડે ગામડે ને શહેરમાં ચકલે ચકલે પ્રાથમિક શાળાઓ હશે, જે માલ તૈયાર કરતી હશે અને પોતાની આસપાસનું બજાર હાથ કરી લેતી હશે. હવે એ જ શાળાઓમાં શીખીને સાત વર્ષ પછી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ 'સ્વાવલંબી' બનવાના ધોરણ ઉપર શાળામાં શીખી આવેલ ધંધો શરૂ કરશે. એવા વિદ્યાર્થીઓ પણ દર વરસે લાખોની સંખ્યામાં બહાર પડવાના. કારણકે આખા દેશમાં આવી શાળાઓમાં ફરજિયાત શિક્ષણનો કાનૂન હોવાથી સેંજે ત્રણ કરોડ વિદ્યાર્થીઓ હશે. આ ત્રણ કરોડ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં પહેલા વર્ષમાં દર વરસે ત્રીસેક લાખ જેટલા નવા દાખલ થશે અને એટલા જ સાતમા વર્ષમાંથી પસાર થઈ બહાર પડશે. એટલે કે દરેક વરસે હાથઉદ્યોગો શીખીને ત્રીસેક લાખ નવા કારીગરો ધંધાદારી કારીગરો થઈ શકશે. આમાંથી અડધી સંખ્યા વેપાર, ખેતી, નોકરી વગેરેમાં જોડાય તો પણ ધંધાદારી કારીગર વર્ગ તરીકે પંદર-લાખોની સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ જોડાશે. આ યોજનામાં કલ્પેલી સ્થિતિ પ્રમાણે તો ખેડૂત, કારીગર કે વેપારી પણ કાપડ વગેરે કૌટુંબિક જરૂરિયાતની વસ્તુ 'સ્વાવલંબી' ધોરણે પેદા કરી લેતા હશે. આમ થાય ત્યારે શાળામાં તૈયાર થતા માલને લેશે કોણ અને કેટલા? આનો અર્થ એ થાય કે શાળામાં તૈયાર થતા માલને માટે હરરોજ વિકસતું બજાર—

ever expanding market—નહિ પણ હરરોજ સંકુચિત થતું બજાર—ever contracting market—જ રહેવાનું આ યોજના પ્રમાણે ઘડાતી સામાજિક ને અર્થવ્યવસ્થામાંથી એ જ ફળ આવવું જોઈએ. કારણ કે આ યોજનામાં દેખાતી વિચારસરણી દરેક ગામ ને કુટુંબને મોટે ભાગે સ્વાવલંબી બનાવવા માગે છે. પણ બીજી બાજુ આ જ સ્થિતિ શાળાઓમાં તૈયાર થતા માલને ખપાવવાની પરિસ્થિતિને પણ ધીરેધીરે નાબૂદ કરે છે. આ ઉપરાંત એ જ શાળાઓમા શીખીને ધંધાદારી થતા કારીગરોના માલ સામે પણ અમુક વરસો પસાર થતા શાળાઓને હરીફાઈનુ યુદ્ધ કરવુ પડશે. આ વિશે પણ રિપોર્ટમા વિચાર કર્યો જણાતો નથી.

જ્યારે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણવ્યવસ્થામા ને શિક્ષણપદ્ધતિમાં ધરમૂળ પલટો કરવાની યોજના થતી હોય ત્યારે એ વિચાર પણ થવો જ જોઈએ કે નવી વ્યવસ્થાની સમસ્ત સામાજિક જીવનવ્યવસ્થાના અંગઉપાગો ઉપર શી અસર થશે. આ નોંધમાં સ્વાવલંબી પ્રાથમિક શિક્ષણની યોજનાનો આર્થિક બાજુઓની જ સમીક્ષા કરવાનો મારો આશય હોવાથી વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમા એના સાર્વત્રિક અમલ પછી આપણા દેશની રાષ્ટ્રીય અર્થપદ્ધતિ--national economy—ઉપર એની શી અસર પડશે તે જણાવીશ.

મહાસભાની રાજકીય નીતિ

પ્રથમ, આ યોજનાને (કદાચ) સિદ્ધ કરવી હોય તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં મહાસભાને વરસો સુધી અધિકારગ્રહણનો માર્ગ કાયમી તરીકે પકડી રાખવો પડશે. કારણકે કોંગ્રેસ-પ્રધાનો અધિકારને સ્થાને રહ્યા વિના એ યોજનાનો અમલ થઈ શકે એમ છે જ નહિ એ વિશે તો એ યોજનાના ચુસ્ત હિમાયતીઓને પણ શકા નહિ હોય એ યોજના સફળ થશે એમ માનનાર ઝકીર હુસેન કમિટી પણ કહે છે કે "એવી ધારણા રાખી છે કે સાત વર્ષના પહેલા ગાળાના કરતાં સાત વર્ષના બીજા ગાળાના તબક્કામાં આ યોજના વધારે સફળ પરિણામ બતાવી શકશે" રાજકીય દૃષ્ટિએ મહાસભાને માટે આનો અર્થ એ થયો કે આ યોજનાને વધારે સફળ જોવા માટે મહાસભાવાદી પ્રધાનો એના બીજા ગાળાના અંત સુધી એટલે કે ઓછામા ઓછાં આવતાં પદર વર્ષ માટે તો હોદ્દા ઉપર હોવા જ જોઇએ. એટલે દોઢ દાયકા સુધી કોંગ્રેસની હોદ્દાસ્વીકારની નીતિ અફર રહે. સાત વર્ષના એ ગાળા સુધી આ યોજના કોંગ્રેસપ્રધાનો અજમાવી જુએ એટલે પદર વર્ષ સુધી અધિકારગ્રહણ કરી રાખવાની નીતિની કોંગ્રેસને પક્ષે મૂગી કબૂલાત કે બાહેધરી!

યોજનાની બીજા ઉદ્યોગો ઉપર અસર

ઝકીર હુસેન કમિટીના રીપોર્ટ પ્રમાણે પ્રાથમિક શાળાઓને સ્વાવલંબી બનાવવામાં કાંતવા વણવાનો ઉદ્યોગ મુખ્ય ભાગ ભજવશે આમ હોવાથી લાખો શાળાના વિદ્યાર્થીઓ કરોડોનું કાપડ તૈયાર કરશે. આ કાપડને ખપાવવુ હશે તો પરદેશી આયાત થતું કાપડ અને મિલકાપડને જવું પડશે. આની અસર મિલઉદ્યોગને નાબૂદ કરશે. મિલઉદ્યોગ ઉપર નભના આડંધધાઓને મજૂરોને એથી ખમવુ પડે. આ ઉપરાત ઉદ્યોગપતિઓ મારફત સરકારને થતી આવપત આવક વગેરે પણ નાબૂદ થાય આયાત થતું કાપડ અટકે એટલે સરકારની જકાતી આવકમાં પણ બાધ પડે આયાત થતું કાપડ, મિલઉદ્યોગને અંગે હેરફેર થતું રૂ અને કાપડ વગેરેને અંગે ચાલતો કરોડોનો ટ્રાન્સપોર્ટ વેપાર પણ નબળો પડે. રેલવે, કોલસો,

વગેરે ધધાને પણ મોટી અસર થાય એ ઉઘાડી વસ્તુ છે. સરકારને મળતી જકાતી ને આયપત આવકને અને રેલવેને નડતી બાધ, ટ્રાન્સપોર્ટ ડૉક ને મિલમજૂરોની જથાબધ ઊભી થતી બેકારી, વગેરેમાંથી ઊભા થતા પ્રશ્નોનો વિચાર પણ થવો જોઈએ. આ બાજુનો વિચાર રિપોર્ટમા નથી કરવામાં આવ્યો.

શાળાના માલના નિકાલની મુશ્કેલી

ઉપર કરેલી ચર્ચા ઉદ્યોગપ્રધાન પ્રાથમિક શાળાઓમાં તૈયાર થતો માલ ખપશે એમ ગણીને એની સામાન્ય અસર શું થશે એ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી છે. પરતુ શાળાઓમાં તૈયાર થતો માલ ખપાવવો શી રીતે એ જ કદાચ મોટામા મોટી મુશ્કેલી પેદા કરશે; જે એ યોજનાને નિષ્ફળ કરવા માટે પૂરતી ગણાશે. ઝકીર હુસેન રિપોર્ટમા જણાવેલી ઉદ્યોગોની યોજના પ્રમાણે પ્રાથમિક શાળાના છઠ્ઠા અને સાતમા વર્ષમાં પસાર થનાર દરેક વિદ્યાર્થી અનુક્રમે ૧૦૮ અને ૨૧૬ વાર કાપડ તૈયાર કરશે. આ ૧૦૮ અને ૨૧૬ વાર કાપડ જે જે જાત ને ભાતનું તૈયાર થશે એની રાશ કિંમતનો અડસટ્ટો રિપોર્ટમા આપવો જોઈતો હતો. કારણકે એ કાપડની કિંમત જણાવવામાં આવી હોત તો સમજી શકાત કે ધધાદારી હાથસાળ કારીગરોના, મિલોના અને પરદેશી આયાતી એવી જ જાતના કાપડની કિંમતની સરખામણીમાં શાળામાં તૈયાર થનારું કાપડ કિંમતની દૃષ્ટિએ કઈ રીતે ટકી શકશે કે હરીફાઈમા ઊભુ રહી શકશે આમ છતા એટલુ તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે શાળામાં તૈયાર થતુ કાપડ એવી જ જાતના મિલ, પરદેશી કે કારીગરની હાથસાળના કાપડના કરતાં કિંમતમા મોઘુ હશે તો એ મોઘા કાપડને માટે બજાર નહિ મળશે કે અલ્પ પ્રમાણમા મળશે સોઘુ હશે તો મિલ, પરદેશી કે હાથસાળના કાપડને અદૃશ્ય થતુ પડશે જેનું પરિણામ શું આવે એનો વિચાર ઉપર કરવામાં આવ્યો છે

શાળાઓમાં તૈયાર થતું કાપડ કે બીજો માલ બજારમાં મળતા કાપડ કે માલની સરખામણીમા મોંઘા હશે તો રાજ્યને બજારૂ કાપડ કે બીજા માલ સામે અટકાયતી પગલાં લેવાં પડશે અને પ્રજાને શાળાનો મોઘો માલ લેવાની ફરજ પાડવી પડશે. આ બન્ને વસ્તુ હાલની સ્થિતિમા કોગ્રેસપ્રધાનોને માટે અશક્ય નહિ તો સલાહભરી તો નહિ જ ગણાશે.

યોજનાની રૂ ઉગાડનાર ખેડૂતો ઉપર અસર

હવે રૂ ઉગાડનાર ખેડૂતોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. હિંદી સરકારના ડિરેક્ટર જનરલ ઑવ્ કૉમર્સે ચાલુ સાલે હિંદમા રૂના પાકનો છેલ્લો અડસટ્ટો હમણાં જ બહાર પાડ્યો છે. એ પ્રમાણે હિંદમા ચારસો રતલની ૫૪૩૪૦૦૦ ગાસડી રૂ થશે રૂના પાકને અંગે રોકાયેલી જમીન ૨૪૨૭૬૦૦૦ એકર છે. હિંદી રૂનો પાક આપણે ૫૦ લાખ ગાસડીનો ગણીએ. હવે હિંદમાં હાથસાળો ને મિલો લગભગ દર વરસે ૩૦ લાખ ગાંસડી રૂ વાપરે છે. આ રીતે જોતાં ૨૦ થી ૨૫ લાખ રૂની ગાસડી દર વરસે હિંદ નિકાસ કરે છે, જે મોટે ભાગે જપાન અને બ્રિટન ખરીદે છે, અને એના બદલામા એ દેશો હિંદમા કાપડ અને સૂતર મળીને ૨૧૧૪ લાખ (૧૯૩૫-૩૬મા) રૂપિયાનો માલ મોકલે છે. જ્યારે નિકાસ થતા રૂની કિંમતરૂપે પરદેશો હિંદને ૩૩૭૦ લાખ રૂપિયા (૧૯૩૫-૩૬) આપે છે. આમ આયાતી કાપડ ને નિકાસી રૂના પરદેશો સાથેના વેપારમાં હિંદના લાભમાં (Favourable Trade Balance) ૧૨૫૬ લાખ રૂપિયા રહે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની દૃષ્ટિએ

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારી નીતિ મહાયુદ્ધ પછી સ્વાર્થી ને સંકુચિત થઈ ગઈ હોવાથી દરેક દેશ બીજા દેશ સાથેના પોતાના વેપારમાં મોટા બદલાની પદ્ધતિએ વરતે છે. જાપાન હિંદી કે અમેરિકન રૂ ખરીદવા તો જ તૈયાર થાય છે કે એના બદલામાં હિંદ કે અમેરિકા જાપાનીઝ કાપડ ને સિલ્ક ખરીદવા કબૂલાત આપે જો હિંદ જાપાનીઝ માલનો બહિષ્કાર કરે તો તરત જ જાપાન હિંદી રૂનો સામો બહિષ્કાર કરે છે. છેલ્લા ઇન્ડો-જાપાનીઝ ટ્રેડ એગ્રીમેન્ટ પહેલાં હિંદી સરકારે જાપાનીઝ કાપડ સામે જકાતી દિવાલ ઊભી કરવાનું પગલું ભરતાં જ જાપાને હિંદી રૂની ખરીદી બંધ કરી હતી એ વસ્તુ તાજી જ છે. આ જ નીતિ લગભગ બધા દેશો અનુસરે છે. હવે ઝકીર હુસેન યોજનાનો મફળતાનું એક અંગ એ પણ છે કે એનાથી પરદેશથી આયાત થતું કાપડ સમૂળું બંધ થાય. આના પ્રતિકારરૂપે તરત જ જાપાન કે બ્રિટન હિંદી રૂ ખરીદવાનું પણ બંધ કરે એ દેખીતી વાત છે. આયાત થતા પરદેશી કાપડની કિંમત, નિકાસ થતા રૂના બદલામા બાદ કરીએ તો પણ હિંદને પક્ષે ૧૨૫૬ લાખ રૂપિયાની પુરાંત રહે છે. આ પુરાત પછી નહિ રહે એટલે કે હિંદી રૂની ખપત અટકી જાય. એનું પરિણામ એક તો એ આવે કે દેશમા ખપતા રૂના કરતાં ઉત્પાદન વધારે થવાથી રૂની કિંમત બેસી જાય અને ખેડૂતોને કરોડોની નુકસાની વેઠવી પડે. બીજો રસ્તો એ લેવો પડે કે વધારાના રૂના પાક ઉપર અંકુશ મૂકી વાવેતર ઘટાડવુ પડે. એ સ્થિતિમાં સરકારની ફરજ થઈ પડે છે કે રૂના વાવેતર ઉપર અંકુશ મૂકતાંની સાથે જ રૂ ઉગાડનાર ખેડૂતો નફાકારક રીતે બીજો પાક ઉગાડી શકે એમ કરવું જોઈએ.

કેળવણી અને ઉદ્યોગ

ઝકીર હુસેન સમિતિના રિપોર્ટની ટીકા કરવી એ નહિ પણ એની સફળતાના રસ્તામાં મારી નજરે પડતી મુશ્કેલી જ જણાવવાનો મારો હેતુ છે બાકી કેળવણી પુસ્તકિયા જ થઈ પડી છે એને લીધે આપણી પ્રજાનું સર્વસામાન્ય અંગકૌશલ્ય ખવાઈ ગયું છે અને એનો ઉપાય શિક્ષણ સાથે અંગકૌશલ્ય કેળવતા ઉદ્યોગો મારફત જ કાઢવો જોઈએ, એ વિશે ભાગ્યે જ કોઈ વાંધો લઈ શકે. બૌદ્ધિક વિકાસ અને અંગકૌશલ્યવર્ધક કારીગરીવાળા ઉદ્યોગો વચ્ચે શિક્ષણ વ્યવસ્થા સામંજસ્ય સાધી શકે તો જ એ, દેશની સામુદાયિક ને રાષ્ટ્રીય પ્રતિભા પૂર્ણપણે પ્રગટ કરી શકે. હુ ધારુ છુ કે અદ્યતન શિક્ષણપ્રથાનું એ જ મિશન હોવું જોઈએ કે એ સંકુચિત નહિ પણ સાર્વત્રિક હોય અને એકાંગી વિકાસ સાધવા મથતી નહિ હોય પણ બૌદ્ધિક, શારીરિક અને અંગકૌશલ્યની ખીલાવટ પ્રમાણસર કરી વૈયક્તિક ને સામાજિક વિકાસમા સુમેળ અને એકવાક્યતા સાધવા તરફ એ ગતિ કરતી હોય.

દુનિયાના આર્થિક પ્રવાહો

કેળવણીની યોજનાનો વિચાર કરતાં આર્થિક બાબતોની પણ આ નોંધમાં કેટલીક સમીક્ષા થઈ હોવાથી હવે રાજકારણના ક્ષેત્રનો સ્પર્શ ન કરતા જગતની વર્તમાન આર્થિક ઘટનાના પ્રવાહોનું ટૂંકું અવલોકન કરી નોંધ સમાપ્ત કરીશ

જેમ રાજકારણમાં હિંદીરાજકારણ જગત્રાજકારણની વેગવાન ઘટમાળનો એક ભાગ માત્ર હોઈ એને ઘડવા ફેરવવામાં આતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

તેમ આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ હિંદી અર્થવ્યવસ્થા સ્થાનિક, સંકીર્ણ ને સ્વતંત્ર નથી રહી પણ જગતઅર્થ વ્યવસ્થાનો એક ભાગ બની ગઈ છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાંયે સ્વતંત્ર દેશો પણ સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર રહ્યા નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય સલામતીએ ને જોખમોનાં સંધિપત્રો દરેક દેશને એક યા બીજા રૂપમાં ભળવાની ફરજ પાડે છે. આર્થિક ક્ષેત્રમાં તો, દેશોને રાજકીય ક્ષેત્રના કરતાં પણ ઓછી સ્વતંત્રતા મળે છે. બીજા દેશોમાં થતી આર્થિક કે રાજકીય ઉથલપાથલોની અસર આજે જગતવ્યાપી થઈ ગઈ છે. વર્તમાન અર્થકારણ ને રાજકારણ જગતના દેશોના પ્રાદેશિક ને ભૌગોલિક સીમાડાઓ તોડી રહ્યું છે. આપણે સામુદાયિક જીવન જીવીએ છીએ, પણ સામુદાયિક જીવનજનિત સામુદાયિક શિસ્ત પાળવાની ના પાડીએ છીએ. આ જાતની શિસ્ત દેશદેશની પ્રજાઓને પક્ષે સમાન અને પ્રામાણિકપણે એકબીજાના હક્કો ને ફરજોનું પાલન માગે છે. સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો એ હક્કો ને ફરજોનું ખંડન છડેચોક કરતા આવ્યા છે. આજે ચોમેર એ જાતનું ખંડન થઈ રહ્યું છે અને સામુદાયિક શાંતિ ને સલામતીની વાતો નકામી થઈ પડી છે. સ્વરક્ષણને માટે બચાવની લશ્કરી તૈયારી ને યુદ્ધમાં સાથ આપે એવા ભેરુઓની શોધથી આજે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ ગૂંચવાઈ રહ્યું છે.

આર્થિક યુદ્ધ

આર્થિકક્ષેત્રમાં પણ આર્થિક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. કોઈ પણ રીતે એક દેશ બીજા દેશને ભોગે પરદેશોમાં પોતાનો માલ ખપાવવા માગે છે. આ હરીફાઈ એક બાજુ અથડામણ પેદા કરે છે, જ્યારે બીજી બાજુ 'ઓવર પ્રોડક્શન' લાવે છે. કારણ કે સામા હરીફને તોડી પાડવા માટે એકેએક દેશ પોતાના માલની ઉત્પાદન કિંમત ઘટાડવાના પ્રયત્નો કરે છે. મજૂરોને ઓછો પગાર આપીને યંત્રોને ઑટોમેટિક બનાવીને અને કાચા માલના ઓછા દામ આપવાના રસ્તા શોધીને ઉત્પાદનની કિંમત ઘટાડવાના પ્રયત્નો દરેક દેશ કરે છે. આ સ્થિતિ લાંબેગાળે પ્રજાની ખરીદશક્તિ કમી કરે છે.

આર્થિક મંદીના બે મુખ્ય કારણો હરીફાઈ ને વધુપડતા માલનું ઉત્પન્ન કહી શકાય. ઉગ્ર આર્થિક મંદી પૂરી થયા પછી આવેલી તેજીના દિવસો હવે પૂરા થતા જાય છે. રાષ્ટ્રસંઘના આર્થિક વિભાગ તરફથી બહાર પડેલી ગણતરી પ્રમાણે ઉગ્ર મહામંદીને કારણે દુનિયાની આર્થિક ખુવારીનો આંકડો ૨૪૦૦૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડનો હતો! આ નુકસાનીના આંકડાને આપણે ગત મહાયુદ્ધના ખર્ચના આંકડા સાથે સરખાવતા એનો ⅔ ભાગ જેટલો થઈ જાય છે! આ સ્થિતિ શું સાબિત કરે છે? વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થાની મહામંદીની આર્થિક નુકસાની એક જગતવ્યાપી યુદ્ધની આર્થિક નુકસાનીના આંકડાની લગોલગ પહોંચતા જાય છે.

આગામી મંદી

ગઈ આર્થિક મંદી પછી આવેલી તેજી બહુ અલ્પજીવી સાબિત થતી જાય છે. ૧૯૨૯માં શરૂ થયેલી મંદી ૧૯૩૩ના અંત સુધી પહોંચી. ૧૯૩૪માં શરૂ થયેલી તેજી ઘણાં વરસો સુધી પહોંચશે એમ ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા. પરંતુ એ વખતે પણ કેટલાક દૂરદર્શી અર્થશાસ્ત્રીઓ કહેતા હતા કે શરૂ થયેલી 'તેજી' મોટે ભાગે રાષ્ટ્રોના શસ્ત્રીકરણ ને આગામી યુદ્ધના ભયને કારણે દુનિયાની સરકારોએ, અનાજ વગેરેના સારુ કરેલા પ્રચંડ સંગ્રહજનિત ખરીદીને લીધે હોવાથી એ લાંબી ટકવાની નથી. હજી ગયે જ વરસે ઑક્ટોબરમાં

વિખ્યાત અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી જે. એમ. કેનીસે જાહેર કર્યું હતું કે આગામી મંદી ૧૯૩૭ના અંતમાં કે ૧૯૩૮ની શરૂમાં થશે.

મંદીનાં ચિહ્નો

આજે એ વસ્તુ સાચી પડતી લાગે છે. દુનિયાભરમાં શેરબજારોમાં શેરોના ભાવ બેસતા જાય છે. અનાજ વગેરે કાચા માલની કિંમત પણ છેલ્લા બેત્રણ માસથી ઊતરવા લાગી છે. અને હવે એમ ચોક્કસપણે લાગે છે કે આવતું વર્ષ સામાન્ય મંદીનું જ જશે. ૧૯૩૯માં તો કદાચ ૧૯૨૯ની મહામંદીનું પુનરાવર્તન થાય એવા ચિહ્નો સ્પષ્ટપણે લાગે છે. ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં 'ઇકોનોમિસ્ટ' પત્રના આંકડા પ્રમાણે સામાન્ય કિંમતનું ધોરણ છેલ્લા બે માસથી ઊતરતું જાય છે. ખેતીની પેદાશની વસ્તુઓમા રૂ, શણ, ઘઉં, તેલીબીઆં, ચોખા વગેરેની કિંમત ઊતરતી જાય છે. સામાન્ય રીતે ખેતીની પેદાશની ચીજોના ભાવ નીચા પડવાની શરૂઆત થયા પછી ઔદ્યોગિક ચીજોના ભાવ પડવા માંડે છે. અમેરિકામાં એની શરૂઆત થઈ પણ ચૂકી છે. ગયા ઑગસ્ટ પછી ત્યા ઉત્પાદનમાં ૨૦%નો ઘટાડો થયો છે. ઇંગ્લેંડમાં પણ બેકારોની સંખ્યામાં છેલ્લા મહિનામાં સાત ટકાનો વધારો થયો છે. આગામી મંદીનાં આ સૂચનચિહ્નો છે.

તા. ૨૫-૧૨-૩૭

આત્મલક્ષી—પરલક્ષી

'પારાશર્ય'

લખું મારાં જ હું કાવ્યોઃ વિવેચક કહે મને :
'પરલક્ષી લખો' મારે હૈયે કો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે.
આત્મલક્ષી ! પરલક્ષી ! સ્પષ્ટ ભેદ મળ્યો કયહીં !
માળાથી મણકો જૂદો ! સંકળાયલા આ ઉર
અન્યનાં ધબકતાં હૈયે સુણે જે મુજ સ્પંદન.
સંબંધી સ્વજનો એ તો ! અહો એ પરલક્ષી શું ?

અમે હું તું અને સર્વે અજાણ્યા જનલોકમાં
અન્તઃકરણ ને બુદ્ધિ જડ ચૈતન્ય સામ્યથી
મનુષ્યત્વ પ્રસારીને હૈયું એક રહ્યું ધબી,
વીંટીને વિશ્વ સારાંને વાયુ એક રહ્યો ફરી.*
મનુષ્યત્વ તણી જો હું કવું તો કાવ્ય કાવ્ય ના.
અને એ સહ જાગેલાં સ્વયંભૂ સ્વપ્ન ઊરનાં
લખું જો આત્મલક્ષી તો પરલક્ષી ન શું થતાં ?

* वायु सर्वत्रगो महान्—गीता.

બાળકોનાં પેટન્ટ ફૂડઝ

[એક વ્યાખ્યાન]

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

સદ્‌ગૃહસ્થો ! આપણે બધા આજે આપણાં બાળકોના ખોરાક ઉપર વિચાર કરવા ભેગા મળ્યા છીએ. બાળકોને શું ખાવા આપવું, કયી રીતે આપવું—આ પ્રશ્ન અત્યંત અગત્યનો છે અને ભલભલા નિષ્ણાત ડૉક્ટરો અને વૈદ્યોને તે આજે મૂંઝવે છે. આ વિષય ઉપર ઘણું લખવામા આવ્યું છે, પણ એ લખાણો વાચવાથી તમારો ભ્રમ ઘટવાને બદલે ઊલટો વધશે એમ હુ માનુ છું. વિચિત્ર પ્રકારના બનાવટી ખાદ્યો, વિવિધ જાતના તે ઉપર અનુભવો અને અનુમાનો—આ બધુ વાચીને માણસની મતિ મૂંઝાઈ જાય છે. એટલે આજે હું તમારી સમક્ષ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે આ વિષય ઉપર મારા અનુભવની કેટલીક વાતો કહીશ. વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો કે કૃત્રિમ ખાદ્યોની બનાવટનો ઇતિહાસ—એને હું સુદ્ધલેં ય નહિ સ્પર્શું. હુ આશા રાખુ છું તમો બધા મારા સ્પષ્ટ કથનને સહેલાઈથી સમજી શકશો.

કૃત્રિમ ખાદ્યની જરૂર છે ?

સૌથી પ્રથમ તમો મને પ્રશ્ન પૂછશો ' પણ, બાળકો માટે કૃત્રિમ ખાદ્ય—પેટન્ટ ફૂડઝ—ની જરૂર જ શી છે ? ' વાહવાહ ! બહુ સરસ પ્રશ્ન. દરેક માતાએ તેના બાળકને સ્તનપાન કરાવવું જ જોઈએ અને પશુજગતમા—જે પશુઓ કુદરતી પ્રેરણા (natural instinct)થી જ બધુ કાર્ય કરે છે—પણ એમ જ જોવામા આવે છે પરતુ જે સ્થિતિમાં આપણે અર્થાત્ આપણુ જગત આજે મુકાયેલુ છે તે સ્થિતિમા આપણે આ પ્રશ્નને ન્યાય આપવાનો છે. આ જમાનામા પોતાના બાળકોને ઓછી સ્ત્રીઓ ધવડાવે છે. આનુ કારણ તપાસતા ઘણાખરા આજની સ્ત્રીઓનો દોષ કાઢે છે પણ પોતાના બાળકને ધવડાવી શકતી નથી એમાં સ્ત્રીનો જ દોષ કાઢવો એ તો સ્ત્રીને અન્યાય કરવા સમાન છે. જરા ઊંડા ઊતરીને જોતાં આપણને જણાશે કે સ્ત્રી પોતાના પ્રિય બાળકને નથી ધવડાવી શકતી તેમા તેની અનિચ્છા કરતા અશક્તિ વિશેષ જવાબદાર છે અને યુરોપ અમેરિકા અને અન્ય સુધરેલા દેશોમાં આજે માતાઓ પોતાના બાળકોને અશક્તિને કારણે ધવડાવી નથી શકતી. હા, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના દેહાભિમાન અને સૌંદર્યનિભાવ માટે સશક્ત છતાં નથી ધવડાવતી—એ હું જાણું છું. આવી સ્ત્રીઓને આપણે જેટલો ઠપકો આપીએ તેટલો ઓછો છે, પરતુ બધી જ સ્ત્રીઓ કઈ આવા જ કારણથી નથી ધવડાવતી એ વાત સાચી નથી. હું ધારું છુ કે, આપણે બધા જે સુધારાની બાગો ફૂંકીએ છીએ તે સુધારાની જ આ કિંમત આપણે આપીએ છીએ. ગમે તેમ હો, પણ આ જમાનામાં ' બાળક સ્તનપાન ન કરતું હોય તો તેને શું આપવું ' એ પ્રશ્ન વિચારવા યોગ્ય ઠર્યો છે અને માતાના દૂધના બદલામાં શું આપવુ, કયી રીતે આપવુ, તે જાણવું રહ્યું છે.

સારી ધાવ

મા જો બાળકને ધવડાવવા અશક્ત હોય તો સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે સારી ધાવ

(nurse) બાળક માટે રોકવી. આ ધાવ કેવી હોવી જોઈએ તે તો આપણને ચરક સુશ્રુત વગેરે વિદ્વાનોએ સારી રીતે બતાવી આપ્યુ છે. પણ બધા કંઈ ધાવ રાખી શકવાના નથી, શક્તિ હોય તો યે ધાવ રાખવી બધા માટે શકય નથી. એટલે આજે આપણે કૃત્રિમ ખાદ્ય (artificial feeding) વિષે જ વિચાર કરવાનો રહ્યો છે.

પણ આ વિષયનો વિચાર કરતાં પહેલા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો રહી જાય છે· "માતા બાળકને ધવડાવવા અશક્ત છે એ શી રીતે જાણવુ? ધારો કે એક સ્ત્રીએ પોતાના સંતાનને ધવડાવવાનુ શરૂ કર્યુ છે. હવે એ ધાવણ ધવડાવવુ યોગ્ય છે કે નહિ તે અમારે શી રીતે જાણવુ?" હુ એક જ વાકયમા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દઈશ. જો બચ્ચું દર અઠવાડિયે વધવું જોઈએ તે ન વધતા વજનમા ઘટતુ જાય તો સમજવુ કે તે બાળક માટે માનુ દૂધ યોગ્ય નથી. બરાબર ધવડાવવા છતા બાળક વજનમા ઘટતુ જાય તો સમજવું કે માનું ધાવણ તેને માફક નથી આવતુ—ધાવણ છોડાવવુ ઘટે છે દોઢ માસનું એક બાળક માતાના દૂધ ઉપર જ રહેતું હતુ. દર અઠવાડિયે અમો તે બાળકને જોખતા હતા. બાળકને અપચો કે મદાગ્નિ—એવુ કંઈ જ જણાતુ નહિ છતા યે બાળક જરા પણ વધતુ નહિ એટલે અમોએ તે બાળકને ધવડાવવાનું છોડાવી દઈ તેને શીશીમા દૂધ ભરી પાવા માડયુ માતાનુ ધાવણ ખરાબ હોય છે તો તે છોડાવ્યા પછી શીશીના દૂધથી બાળક વધવા માડે છે. પણ બાળકને ધાવણ છોડાવતા અગાઉ બાળકમા પાચનયત્રની કંઈ ગડબડ છે કે નહિ તેની બરાબર તપાસ કરવી જોઈએ. માના ધાવણ પર રહેતા બચ્ચાને ખાસ કરીને કબજિયાત રહે છે શીશી ઉપર જીવતાં બચ્ચામાં (bottle-fed babies) જેમ અતિસાર સામાન્ય ફરિયાદ છે તેમ સ્તનપાન ઉપર રહેતાં બાળકોમા કબજિયાત સાધારણ ફરિયાદ છે. એટલે જો કબજિયાત કે બીજી પાચન ગંભીરની ગડબડ ન હોય અને બચ્ચુ વજનમા ન વધે તો જ ધાવણ છોડાવવુ. ધાવણ છોડાવતા અગાઉ માના ધાવણની પરીક્ષા * કરી લેવી. તે કફયુક્ત છે, પિત્તવાળુ છે કે વાયડુ છે તે પણ જોઈ લેવુ તમો માતાનું ધાવણ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરી જોજો. માતાનુ ધાવણ સુધરતા ઘણો વખત લાગે છે. મેં એક બાઇને તેનું ધાવણ સુધારવા ઘણી યે સ્તન્યશોધન દવાઓ—પીવાની તેમજ સ્તન ઉપર ચોપડવાની—આપી જોઈ, તેનો ખોરાક પણ બરાબર ગોઠવ્યો હતો. છતાં ય ત્રણચાર મહિના બાદ પણ ધાવણમાં મુદ્દલે ય ફેર ન જણાયો. આવી સ્થિતિમા ધાવણ છોડાવી દઈ બાળકને શીશીના દૂધ ઉપર ચઢાવી દેવું.

માતાના ધાવણની તોલે આવે એવું પીણું કયું?

પણ માતાના ધાવણની તોલે આવે તેવું કયું પીણુ છે એ પ્રશ્ન હવે ઊઠશે. સાધારણ રીતે ધાવણની અવેજીમા ગાયનું દૂધ આપવાનો ચાલ સર્વત્ર છે. બીજાં ઘણાંએ જાતનાં દૂધ આપવાની ભલામણો કરવામાં આવે છે. પરતુ હુ તો ગાયના દૂધની જ તરફેણમાં છું. ગાયના દૂધમાં જે કેસીન નામનું તત્ત્વ છે તે જો દૂધમાં ન હોય તો ગાયનું દૂધ વિનાસંકોચે આપણે બાળકોને આપી શકત દરેક જાતના દૂધમાં આ તત્ત્વ—'કેસીન'—તો હોય છે જ. માતાના ધાવણનું કેસીન ગાયના દૂધના કેસીન કરતાં પચવામાં ઘણુ જ સહેલું છે. માટે જ ગાયના

* આ વિષે હું વિસ્તારથી કોઈ વખત લખવાનો છું.—બા. ગ.

દૂધમાં આપણે કંઈ ઉમેરવાની જરૂર છે. અને આના માટે તો જેટલું દૂધ તેટલું જ પાણી દૂધમાં ઉમેરીને તે આપવું એ જ હિતાવહ છે. તમારી ઈચ્છા હોય તો, સાદા પાણીની જગોએ તમો ચૂનાનું નીતરું પાણી કે બાર્લી વૉટર ઉમેરો તોયે ચાલશે સાદા પાણી કરતાં ચૂનાના પાણી અને બાર્લી વૉટરથી દૂધ વિશેષ સુપાચ્ય બને છે. અર્ધોઅર્ધ પાણી ઉમેરેલું દૂધ લગભગ ધાવણના જેવું જ ગુણવાળુ થાય છે માના ધાવણમાં (Human milk) ૧॥ ટકા પ્રોટિન, ૬॥ ટકા ખાંડ, ૩॥ ટકા ચરબી હોય છે ગાયના દૂધમાં ૩ ટકા પ્રોટિન, ૪॥ ટકા ખાંડ અને ૪ ટકા ચરબીના હોય છે. અર્થાત્ ગાયના દૂધમાં માતાના ધાવણ કરતાં પ્રોટિનનુ પ્રમાણ બમણુ હોય છે એટલે અડધોઅડધ પાણી ઉમેરવાથી એ પ્રમાણ સરખુ થઈ જાય છે. માતાના ધાવણ કરતાં ગાયના દૂધમા ખાંડનું પ્રમાણ સહેજ ઓછું છે તે ખોટ આપણે દૂધમા એક બે ચમચા ખાંડ યા પતાસા નાખીને પૂરી કરીએ. ચરબીનું પ્રમાણ પાણી ઉમેરતા કંઈક અંશે સમાન થઈ શકે છે[1] એટલે અર્ધોઅર્ધ પાણીવાળુ ગાયના દૂધનું મિશ્રણ[2] (ખાંડ સાથે) લગભગ ધાવણ જેવુ જ થાય છે. માના ધાવણની સરખામણીમાં તો કોઈપણ ખાદ્ય પદાર્થને મૂકી શકાય એમ છે જ નહિ.[3]

કેટલુ' અને કેટલી વખત?

બીજો પ્રશ્ન ઉપરોક્ત મિશ્રણ કેટલુ અને કેટલી વખત આપવું એ સંબધી ઉપસ્થિત થશે આ માટે મેં એક ચિત્ર તમારી સામે ધર્યું છે તે તમો જોશો એટલે પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી રહેશે. પણ આ વખત અને પ્રમાણનુ તમો અક્ષરશઃ પાલન રખે કરતા. બાળકની ભૂખ ઉપર તમારે ધ્યાન દેવુ પડશે. બાળક ભૂખ્યુ હશે તેટલું જ દૂધ લેશે. મોટે ભાગે આ મિશ્રણ બાળકનું જઠર સહેલાઈથી હજમ કરશે.

કયી જાતની શીશી?

કયી જાતની શીશી વાપરવી?—એ પ્રશ્ન તમો હવે પૂછશો માવડી આકારની કાચની શીશી, રબ્બરની ટોપીવાળી મળે છે તે જ વાપરવાની હુ સૌને ભલામણ કરું છું. રબ્બરની ટોટીઓનું છિદ્ર બહુ નાનું અગર બહુ મોટું ન હોવુ જોઇએ. આ નાનું મોટું છિદ્ર પારખવા તમો શીશીમાં દૂધ ભરીને નીચી ધરો. ૧ સેકંડમા એક ટીપું પડે એટલી ત્વરાથી દૂધ ટપકે તો શીશી સારી સમજવી. બહુ મોટા છિદ્રમાંથી દૂધ જલદી આવે છે અને તેથી બાળકને અજીર્ણ થાય છે. બહુ નાના છિદ્રથી બાળક જોઈતા પ્રમાણમાં દૂધ લઈ શકતું નથી, ધરાયા પહેલાં તે થાકી જાય છે અને પરિણામે વજનમાં બરાબર વધી શકતું નથી.

---

૧ કેટલાક મલાઇ ઉમેરવાનું કહે છે. પણ હચીન્સન કહે છે કે દૂધમા મલાઈ ન નાખતાં દરેક ખોરાક પછી એક નાનો ચમચો કોડલીવર ઑઇલનું ઇમલ્સન આપવું.

૨ ૭ અધોળ મિશ્રણ (દૂધ અને પાણી સરખાનુ)મા બે મોટા ચમચા ખાંડ (સાધારણ ખાંડ ચાલશે) નાખવી હિતાવહ છે.

૩ "A genuinely humanized cows milk is a Chemical impossibility."

Robert Huchinson.

બચ્ચાને દૂધ પાવાનુ સમયપત્રક

ઉમર	દિવસમા કેટલા અંતરે આપવુ	રાત્રે કેટલી વખત	દર વખતે કેટલું
	કલાક		૧ ઔંસ (અધોળ)
૧ લું અઠવાડિયું	૨	૨	૧ થી ૧।।
૨થી ૩જુ અઠવાડિયું	૨	૨	૧।। થી ૩
૪ થી ૫ ,,	૨	૧	૨।। થી ૩।।
૬ થી ૧૨ ,,	૨½	૧	૩ થી ૪।।
૩ થી ૫ મહિના	૩	૧	૪ થી ૫।।
૫ થી ૯ મહિના	૩	—	૫।। થી ૭
૯ થી ૧૨ મહિના	૩½	—	૭।। થી ૯

દૂધને ઉકાળવું જોઈએ કે નહિ?—એ પ્રશ્ન હવે આવે છે દૂધને ઉકાળીને આપવું કે ઠંડુ જ આપવુ એ ઉપર જોઈએ તે કરતા વધુ વાદવિવાદ થયો છે અને હું ધારુ છું કે આ પ્રશ્નની ઉપયોગિતા કરતાં એ પ્રશ્ન વધુ ચર્ચાયો છે. મારી સલાહ તો ઊભરાણુ આવતાં સુધી ઉકાળેલુ નહિ, કાચુયે નહિ, પણ દઝાય એવુ ગરમ (scalded) દૂધ આપવું એ છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં એને Boiling point સુધી ઉકાળવુ કહે છે. ઊભરાણુ આવતાં પહેલાં ઉતારી લેવું એ ઠીક છે. ઊભરાણુ ધીમા તાપે આવવા દેવામા વાંધો નથી ઉકાળેલા દૂધથી 'સ્કર્વી' રોગ થાય છે એ જૂઠાણું છે દૂધ ઉકાળવાથી એની પચનીયતા ઊલટી વધે છે. તાજાં ફળોનો રસ થોડો થોડો આપવાથી એ ખોટ ઉકાળવાથી થતું નુકસાન ભરપાઈ કરી શકાય. ગરમ ઋતુમાં ખાસ કરીને સહેજ ગરમ દૂધ (scalding) આપવું હિતાવહ છે. બહુ ધીમા તાપે દૂધને ગરમ કરી લેવુ હિતાવહ છે

પરિણામ કેવું આવે છે?

શીશીમાં દૂધ કેટલી વખત, કેટલા પ્રમાણમા, ઉકાળેલું કે કાચુ—આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા પછી હવે મારે બીજા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર—'આ રીતે દૂધ આપવાથી પરિણામ કેવું આવે છે?'—આપવાનો છે. દૂધનું મિશ્રણ બાળકને માફક આવે છે કે નહિ તે જાણવા માટે બાળકને દર અઠવાડિયે જોખીને તે વધે છે કે ઘટે છે તે જોવાનું છે. તંદુરસ્ત બાળક હમેશાં સામાન્ય રીતે એક અધોળ વધે છે. અઠવાડિયે ૭ અધોળ તે વધવું જોઈએ. દૂધ માફક નહિ આવતું હશે તો તે વજનમાં ઘટશે; ચૂક, ઝાડા, ઊલટી વગેરેથી પીડાશે. જો બાળક વજનમાં વધે નહિ અથવા તો તેને ચૂંક, ઝાડા, ઊલટી ઈત્યાદિ થયા આવે તો શું કરવું? જો બાળક બહુ નાનુ હોય તો ધારવુ કે આ મિશ્રણ (અર્ધોઅર્ધ દૂધ અને પાણીવાળુ) તેને સખત લાગે છે. આવા વખતે આ મિશ્રણમાં અર્ધ ઉપરાંત પાણી ઉમેરી તેને મૃદુ બનાવવું.

આ ચિત્ર* એ બતાવે છે કે ચરબીનુ પ્રમાણ નાના બાળક માટે વધુ પડતું હતું અને તેથી તે ન પચતા બચ્ચુ વધતું ન હતુ. પાણીના બે ભાગ અને દૂધનો એક ભાગ—કરવાથી ચરબીનું પ્રમાણ ઓછુ થયુ અને બાળક વધવા માંડ્યુ એટલે બહુ નાનાં બચ્ચાને એક ભાગ દૂધ અને બે ભાગ પાણીવાળુ મિશ્રણ આપવુ જ હિતાવહ છે ખાંડ અને મલાઈનું પ્રમાણ મિશ્રણના પ્રમાણમા ઓછુવત્તુ કરી લવુ.

અતિમૃદુ મિશ્રણ માફક ન આવે તો?

પણ ધારો કે આ અતિમૃદુ મિશ્રણ (એક ભાગ દૂધ, બે ભાગ પાણી) પણ માફક નથી આવતુ તો તમો શુ કરશો? હુ ધારુ છુ કે આથી વધુ મૃદુ—હલકા મિશ્રણ ઉપર બાળક ન જ નભી શકે—જીવી શકે. એક ભાગ દૂધ અને ત્રણ ભાગ પાણીવાળા મિશ્રણ ઉપર બાળકો ભાગ્યે જ જીવી શકે છે એટલે આવા કેસોમા તો તમારે ગાયના દૂધ કરતાં કોઈ બીજી જ જાતનું દૂધ શોધવુ પડશે. તમો ગાયનુ દૂધ બદલીને બકરીનું આપવા માડશો. જો સવડ હોય તો તે બકરીથી અનુભવ લઈ જ લેવો મોટે ભાગે બકરીનું દૂધ (મિશ્રણ) માફક આવશે જ. પણ શહેરોમા બકરીનું દૂધ મેળવવામા અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે અને આજકાલ તો ગામડામા પણ બકરાનુ દૂધ જડતુ નથી એટલે બકરીના દૂધને આપણે ભૂલી જઈએ તો હવે કડેન્સ્ડ મિલ્ક (જમાવેલુ દૂધ) એ જ આપણે હવે અજમાવવાનુ રહ્યું. ગાયના દૂધનો અથવા બકરીના દૂધનો એક ભાગ અને પાણીના બે ભાગવાળુ મિશ્રણ જો બાળકને બરાબર માફક ન આવે તો પછી કડેન્સ્ડ મિલ્ક વાપરવાની જ હુ ભલામણ કરું. ઘણા કડેન્સ્ડ મિલ્કના નામથી ભડકે છે પણ ભડકવાનુ કારણ હું સમજી શકતો નથી. કામચલાઉ ખાદ્ય (temporary expedient) તરીકે કડેન્સ્ડ મિલ્ક સારુ છે. કંડેન્સ્ડ મિલ્કમાં ચરબીનું પ્રમાણ નહિ જેવુ છે માટે જો તે ભરપાઈ કરવામા આવે તો હુ ધારુ છું કે પહેલા, બીજા અથવા ત્રીજા મહિનાના બાળકોને થોડા વખત સુધી જરૂર એ ઉપર રાખી શકાય. હા, કડેન્સ્ડ મિલ્કનો હમેશ માટે ઉપયોગ હિતાવહ નથી—તેથી સુકતાન થવાનો સંભવ રહે છે. છ મહિના સુધી જો બાળકને સતત કડેન્સ્ડ મિલ્ક ઉપર રાખવામાં આવે તો જરૂર સુકતાન થવાનો સભવ રહે. પરતુ છ મહિના પહેલાં સુભાગ્યે, બાળકની પાચનશક્તિ સુધરી જાય છે અને એ પછી તેને ગાયના દૂધવાળુ મિશ્રણ આપી શકાય છે. કામચલાઉ તરીકે જ કડેન્સ્ડ મિલ્કનો ઉપયાગ કરવાનો છે

જમાવેલાં દૂધમાંથી કયી જાતનો ઉપયોગ કરવો?

ઠીક ત્યારે, અનેક જાતના જમાવેલા દૂધોમાંથી કયી જાતનો ઉપયોગ કરવો?—એ પ્રશ્ન હવે તમો પૂછશો. મલાઈ કાઢી લીધેલા (skimmed separated) કડેન્સ્ડ મિલ્ક કદીયે ન લેવાં. બધી મલાઈ જેમા હોય તે જાત પસંદ કરવી જોઇએ. કડેન્સ્ડ મિલ્ક બે જાતનાં આવે છેઃ એક મધુર અને બીજું અમધુર (unsweetened). હું અમધુર પ્રકાર પસદ કરું છું, પણ આ જાતનુ દૂધ મળવુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યુ છે એટલે વ્યવહારમાં તો હુ નેસલ્સ મિલ્ક (nestle's milk) ઉપયોગમાં લઉ છુ. આ દૂધમા ૧૩ટકા ચરબી—અર્થાત્ દૂધની બધી જ મલાઈ—અને યોગ્ય પ્રમાણમાં સાકર છે શરુઆતમાં હું એક ટીસ્પુનફુલ—મોરો ચમચો—આ દૂધ અને છ ચમચા (ટેબલસ્પુન) પાણીનું મિશ્રણ શરુ કરવાની ભલામણ કરું

* ચિત્ર અહીં આપ્યા નથી. સં.

છું. બાર્લો વૉટર નહિ પણ સાદું જ પાણી લેવું. પાણીને ઉકાળીને ઠંડુ પડવા દેવું. આ જાતના મિશ્રણમાં નીચે પ્રમાણે તત્ત્વોનું પ્રમાણ હશેઃ—

પ્રોટીન	૧.૧૩	ટકા
સ્નેહ	૧.૨૮	,,
સાકર	૬.૭૨	,,
ઍશ	૦.૨૫	,,

આ મિશ્રણમાં સાકરનું પ્રમાણ અતિશય છે અને સ્નેહ—ચરબીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે એટલે આ મિશ્રણમાં એક ચમચો મલાઈ ઉમેરવાથી માતાના ધાવણમાં જેટલી ચરબી હોય છે તેટલી લગભગ ચરબી થઈ રહેશે. ધીરે ધીરે આ પ્રમાણમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાથી સારું પરિણામ આવેલું છે. મેં એક નાના બાળકને બે ટીસ્પુનફુલ કંડેન્સ્ડ મિલ્ક અને આઠ ટેબલસ્પુન્સ વૉટર (પાણી) આપેલું અને તેથી બચ્ચું ધીરેધીરે વધતું ગયું હતું.

તમો પ્રશ્ન કરશો કે ગાયના દૂધ કરતાં કંડેન્સ્ડ મિલ્ક શાથી વધુ સુપાચ્ય છે? હું ધારું છું કે પાણી ઉમેરીને તેને અત્યંત હલકું (dilute) કરવામાં આવે છે એ જ કારણ છે તમો કંડેન્સ્ડ મિલ્કને બદલે સાઈટ્રેટેડ મિલ્ક (Citrated milk) પણ આપી શકો. એક અધોળ ગાયના દૂધમાં એક ગ્રેન સાઈટ્રેટ ઑફ સોડા નાખી પછી તેમાં ગાયના દૂધની માફક પાણી ઉમેરીને આપવાથી પણ દૂધ ઠીક માફક આવે છે. સાઈટ્રેટ ઑફ સોડા દૂધમાં ઉમેરવાથી દૂધમાં જે વધુ ખનિજ ક્ષારો (lime-salts) છે તે દૂર થાય છે અને દૂધના જે ફોદડાં બંધાય છે તે નથી બંધાતા. ઘણી વખત આવું દૂધ સાધારણ દૂધ કરતાં વધુ માફક આવે છે.

સુકાવી નાખેલું દૂધ (Desiccated) દૂધ કરતાં વધુ સુપાચ્ય છે, કારણકે સુકવવાની વિધિમાં કેસીનનું એવું તો રૂપાંતર થઈ ગયું હોય છે કે જે દૂધ ને દહીંનાં ફોદડાં બાઝતાં અટકાવે છે. આ સુકાયેલા દૂધમાં સૌથી સારું ગ્લેક્ષો (Glaxo) છે ગ્લેક્ષો, બહુ નબળાં બચ્ચાં પણ સહેલાઈથી પચાવી શકે છે

જો આ બધી રીતો બાળકને માફક ન આવે તો હું પેપ્ટોનાઈઝડ મિલ્ક આપવાની ભલામણ કરું છું. આ દૂધ બનાવવાની વિધિ (શીશી ઉપર વિધિ લખેલી હોય છે) ૧૦ ઔંસ દૂધ અને ૧૦ ઔંસ પાણી અર્થાત્ દૂધ અને પાણી સરખે ભાગે—૧૫ મિનિટ સુધી પેપ્ટોનાઈઝ ('પેપ્ટોજેનિક મિલ્ક પાઉડર'[1] આવે છે તે ૧ માપ ભરીને નાખવું શીશી ઉપર લખેલું હોય છે.) કરવું એમાં મલાઈ (cream) પ્રથમથી ન ઉમેરવી, જો કે શીશીના લખાણમાં તો પ્રથમથી મલાઈ ઉમેરવાનું કહેલું જ છે આવી રીતે દૂધ અને પાણીના પ્રમાણમાં ફેરફાર કરતા રહી દૂધને પેપ્ટોનાઈઝ કરીને આપવાથી દૂધ બહુ સારું માફક આવે છે. એક બાળકને ગાયનું દૂધ આપવામાં આવતું, પણ તેથી તેને કબજિયાત અને ચૂંક આવતી. પછી અમે તે બાળકને પેપ્ટોનાઈઝડ મિલ્ક અને પાણી ઉપર રાખ્યું અને તમો સાથેના ચિત્રમાં જોઈ શકશો કે વજન એકદમ વધવા માંડ્યું. કેટલાક માણસો પેપ્ટોનાઈઝડ દૂધથી વિરૂદ્ધ છે કારણકે તેઓ એમ માને છે કે એના સેવનથી તો બાળકની હોજરી એટલી તો મૃદુ થઈ જાય છે કે તે એકલું દૂધ કદી પચાવી શકતી નથી, પણ ગૃહસ્થો! મને લાગે છે કે આ કેવળ કલ્પના જ છે મેં ઘણાયે બચ્ચાંને મહિનાઓ સુધી પેપ્ટોનાઈઝડ દૂધ ઉપર રાખ્યા છે, પણ જ્યારે તેમને ગાયનું દૂધ આપવામાં આવતું ત્યારે તેઓ ખુશીથી તે હજમ કરી શકતાં. માટે પેપ્ટોનાઈઝડ દૂધ વિષે તમારા મનમાં કંઈ વહેમ હોય તો કાઢી નાખજો.

1. Fairchild's Peptogenic milk powder—આવે છે તે સાથે એક માપ આવે છે. વિધિ ઉપર લખેલી હોય છે.

પણ ધારો કે બાળકને આ પેપ્ટોનાઈઝ્ડ દૂધ પણ માફક ન આવ્યું તો પછી તમો શું કરશો ? સુધારાનાં સાધનો હજી ખલાસ થઈ ગયાં નથી, બીજી અનેક ચીજો તમારી વધારે ધાય તેવી છે!! તમો પેપ્ટોનાઈઝડ દૂધ આપી જુઓ અને જો તે બાળકને બરાબર માફક ન આવે, વજન ન વધે તો પછી તમો થોડો ગ્રે પાઉડર અજમાવી જુઓ. ગ્રે પાઉડર (gray powder)[1] કયી રીતે કાર્ય કરે છે તે હું હજી સમજી શકયો નથી. તમો ધારશો કે ઉપદંશના વારસાવાળાં (conjenital syphilictic taint) બાળકોને જ ગ્રેપાઉડર માફક આવતો હશે, પરંતુ ઉપદંશની અસર વિના પણ ગ્રે પાઉડર ચમત્કારિક રીતે કામ કરતું જણાય છે. કેટલાંક બચ્ચાંને તો ગ્રે પાઉડર કોડલીવર ઑઈલ જેવુ જ માફક આવે છે અને તેથી બચ્ચાં રુષ્ટપુષ્ટ બને છે એક બાળકને ગાયના દૂધ અને સરખા વજને બાર્લીવૉટર * ઉપર રાખવામાં આવ્યું હતું પણ એથી એ બાળક ઠીક રહેતુ નહિ. પછી મેં એને થોડો ગ્રે પાઉડર આપી જોયો.

આટલુ કરવા છતા પણ જો બાળકની પાચનક્રિયા સુધરતી ન હોય તો પછી તો એ બાળક ગાયનુ દૂધ હજમ કરી જ નહિ શકે એમ ધારવાનો તમોને હક્ક છે. ગાયના દૂધનું કેસીન કેટલાંક બચ્ચા જરા પણ હજમ કરી શકતાં નથી. આ સ્થિતિમાં તમો બાળક માટે ધાવ રાખો અથવા તો દુધની છાશ બનાવી બાળકને પીવા આપો. દૂધનું દહીં જમાવી, તેને ભાગી નાખી, પાણી મેળવી છાશ તૈયાર કરી આ છાશ કપડા વડે ગાળી લઈને બાળકને પીવડાવો આ રીતે તમો દૂધમાંનુ કેસીન દૂર કરી શકશો. છાશ એ ખરી રીતે પૂરતી પોષક નથી (In-efficient nutrition) કારણ કે એમાં ચરબીનો અંશ સરખો નથી હોતો માટે તમારે તેમા થોડી મલાઈ ઉમેરવી જોઇએ. છ કે આઠ ભાગ છાશમાં એક ભાગ મલાઈ (cream) ઉમેરવાથી ચરબીની ઊણપ ભરપાઈ થશે. મલાઈને બદલે તમો ઈંડાંની સફેદી અથવા બીજું કોઈ કૃત્રિમ ખાદ્ય ઉમેરી શકો. મેં છાશ અને મેલિન્સ ફૂડ બન્ને સાથે વાપર્યાં છે અને તેનું સારુ પરિણામ મેં જોયું છે હમણા મારી પાસે એક કેસ છે જેને મેં સેવરી અને મૂર્સ ફૂડ (Savery & Moor's food) છાશ સાથે આપવા માંડયુ છે ભલભલા કૃત્રિમ ખાદ્યો જયા માફક નથી આવ્યાં ત્યાં આ સેવરી અને મૂર્સ ફૂડ ઠીક પડયું. પણ મોટે ભાગે છાશ અને મલાઈ જ ઠીક છે.

આવી રીતે તમો બાળકની પાચનશક્તિને ધીરેધીરે સુધારી શકશો અને બાળકની અનેક ફરિયાદોને ધીમેધીમે દૂર કરી શકશો. દાત ફૂટતા સુધી આવી રીતે ધપાવ્યુ તો પછી હરકત નથી આવતી દાત બહાર નીકળતાની સાથે બચ્ચાની પાચનક્રિયા બહુ સારી રીતે સુધરે છે. હું ધારું છું કે પાચક રસોનો સ્રાવ કરતી ગ્રંથિઓ આ દરમિયાનમાં સારી રીતે કામ કરતી થઈ જાય છે.

ચાલુ]

---

[1] 'ગ્રે પાઉડર' વિલાયતી દવાઓ વેચનારને ત્યા તૈયાર મળે છે. આમા એક ભાગ શુદ્ધ પારો અને બે ભાગ શુદ્ધ ચૉક આવે છે નાના બાળકોને ઝાડા થતા હોય, ઊલટી થતી હોય, ઉપદંશવિકાર હોય તો આ બધા રોગોમા આ દવા સારુ કામ કરે છે. આધુનિક વૈદ્યોએ આનું 'મુગ્ધરસ' નામ રાખ્યું છે અને 'શિશુરોગહર' તરીકેની આની પ્રતિષ્ઠાને અપનાવી છે.

* છ મહિનાથી નાના બાળકને બાર્લીવૉટર ન આપવું જોઈએ. છ મહિના પહેલા બાળકનું ક્લોમાશય (પેંક્રીયસ) બરાબર બંધાયેલું નથી હોતુ. બાર્લીવૉટરમા સ્ટાર્ચ છે. સ્ટાર્ચના પાચન માટે પેંક્રીયસના રસની જરૂર છે. આ પેંક્રીયસ નથી હોતુ અને આ વખતે બાર્લીવૉટર આપવામાં આવે છે તો તે પચાવવાનુ કામ યકૃત (લીવર)ને બજાવવું પડે છે એટલે પરિણામે યકૃત્ પણ બગડે છે.
આથી જ છઠ્ઠા મહિના પછી અન્નપ્રાશનવિધિ કરવામા આવતી હશે ?

પ્રેમ-પ્રયાગ

'સરોદ'

પ્રયાગ મુજ પ્રેમની સખિ! હજી નથી આંખી મેં
તને, હૃદય તેથી તુષ્ટિ વિણુ આગમાં છે બળે,
કરાર નથી આત્મને, નયન તો તણાઈ મરે
સહુ વિટપ વિટપે ફુલફુલે અને પગીડે
સહુ રૂપ વતી વિભૂષિત મુખે ઢળી તે પડે. ૧

હજી મળી ન જ્યોત્સ્નિકા, રજની મારી શ્યામાભરી;
સુણાવું તબ ગીતમાં ઘુવડ—ચિત્કૃતિ વીણુ શું? ૨

સખિ! જડસ છે હયુ તુજ વૃપા વિના આતપે;
મળે પ્રુલસુવાસ કે વિહગ કલરવો શી રીતે? ૩

સુતાં ભીતિભરેલ સ્વપ્ન નિરખી સચિંતા ઉઠી
મુજંત હૃદયે મળે જ્વલત દીપ દેખી અને
ઉરે સુખ, અહા! સખિ! કદિક તેમ ન્યાળી તને
હું માનસવિહારમાં, અસીમ સુખ પામું ઉરે. ૪

તું તો ભગીરથી પ્રવાહ, સગરે તપો જે કર્યાં
સદા કરી રહ્યો છું હું, તુજ વિના લીધેલા દમે;
ઉરે કરવતો ફરે, નયનમાં શીલાઓ ખુંચે,
જડાય જીભમાં ખીલા, વદી શકાતું નાહીં સખિ! ૫

તું છો પરમ સત્યનું સ્વરૂપ, ન્યાય ધર્મે રહે,
હજી વિમલ છે ન હૈયુ મુજ, વાંછના મારી છે
અનર્થકર, ભાવ છે સ્વસુખ ઇચ્છતા ને હજી
નથી કરમ માહરા પર ન દુઃખભારે દહે. ૬

તું આવ સખિ! કયાંથી જ્યાં હૃદય છાપરૂં આવરૂં
મલીન ઉરમિતણું, ગગન જ્યાં ન ભાળી શકે
સુતેલ ઉર આત્મ ત્યાં કયમ તું દેવતાઈ સખિ!
સરન્તી શશીતેજ શી મુજ નિગાહ પુણ્યે ભરે? ૭

કદીક મુજ છાપરે જરજરીત જાળી થકી
નિહાળી તુજ રૂપ ને બની ગયો છું ઘેલો, હવે
તને હું પ્રયું પામવા, તું જ મુકાની મારી ખરી;
તું છો હૃદય-શ્વાસ, પ્રાણુ મુજ ઝંખી તુંને રહે. ૮

કરું વિમલ ક્યાંથી હૈયું ? શિશુકાલ ઝંખ્યા કરું,
મથું પુનિત સુત્ર સર્વ સમયે સુચિંતી અને
કરી વિમલે હૈયું ને તુજ પ્રકાશ હું પામવા. ૯

ચહું હું સહચાર, તારી ખરદાસ, તારી પ્રીતિ,
ચહું હું બસ રાત ને દિવસ હસ્તિ તારી કને. ૧૦

કરાર વળશે કદિ તું મળશે જ તો હે સખિ !
હવે જીંવ્યુ જીવાય ના, તુજ વિયોગ સ્હેવાય ના;
ધરા ધરતીકંપથી ધ્રુજવ, પાડ તું છાપરું,
કરી હૃદય મુક્ત ને દરશ તાહરાં તેજ કે
મળે તું તુજ તેજમાં, હૃદય-વાંછના મારી ને
અસીમ સહચારની પુરણ થાય કે વિશ્વમાં
અહીં જ બસ સ્વર્ગ છે, અહીં જ સ્વર્ગ છે, સ્વર્ગ છે. ૧૧

ભૌમાસુર વધ

રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન નાટકનો

અંક ૬ અને ૭ વચ્ચેનો

વિષ્કંભક

સંશોધક : કે. હ. ધ્રુવ.

અંક ૭

પુરોલેખ

નારદ મુનિ કૃષ્ણદેવના દર્શને આવે છે. તેઓ એમને પારિજાતક પુષ્પ સમર્પી પાછા ફરે છે. વળતાં નારદ પોતાનો ભાવ ભજવે છે. રુકિમણીને મળી તે એમને કહે છે કે કૃષ્ણદેવ તો પારિજાતક પુષ્પ આપવા સત્યભામાને મંદિરે પધારે છે. પછી તેઓ રસ્તે પડે છે. રુકિમણી કૃષ્ણદેવને આંતરી પોતાને મંદિર લેઈ જાય છે. ત્યાર સોરા નારદ સત્યભામાને મંદિર જઇ પ્હોંચે છે અને કહે છે કે કૃષ્ણદેવ તો, જો ને, રુકિમણીને મંદિરે મોજ કરે છે. એ રીતે રજક મૂકી ચાલતા થાય છે તે સ્વર્ગ પહોચ્યા નહિ હોય ને કૃષ્ણદેવના અંતઃપુરમાં વિગ્રહનો ભડાકો થાય છે. ભગવાન રુકિમણીની વેણી ગૂથી પારિજાતક પુષ્પ તેમાં ગૂંથતા હતા તેજ ટાણે સત્યભામા ત્યા આવે છે અને દદ મચાવે છે. એ કૃષ્ણદેવને વેણબાણ મારી રોષભેર પોતાને મંદિરે ચાલી જાય છે. રૂસણું લેઈ બેઠેલી સત્યભામાને દેવ પારિજાતકનું ઝાડ આણી આપવાનું કબૂલી મનાવે છે. એ ટાણે ભગવાનના મનનો વિચાર જાણી ગરુડ હાજર થાય છે તે ઉપર સત્યભામા સાથે આરૂઢ થઇ તેઓ સ્વર્ગ ભણી પ્રયાણ કરે છે. વચમાં પ્રાગ્જ્યોતિષ આવે છે. એનો રાજા ભૌમાસુર ત્રણે લોકને ત્રાસ દેતો હતો; તેનો વધ કરવા ઈંદ્રની વિજ્ઞપ્તિ હતી તે એઓ અમલમાં મૂકે છે. ભૌમાસુર શી રીતે મરાયો તેની વિગત, આ રંભા અને તિલોત્તમાના સંભાષણમાં આવશે. વળી વસલા આહીરને લીલે તોરણે પાછો કાઢયો હતો તે વૃંદાવન પ્હોચે તે પહેલાં કૃષ્ણદેવે રાધિકાની પ્રેમપત્રિકાનો કેવો પ્રેમભર્યો મર્મિક ઉત્તર વાળ્યો તે પણ અતિ ગૂઢ સ્વરૂપમા મળી આવશે. *

---

* મહાકાળીને ભોગ આપવા ભૌમાસુરે હરી આણેલી સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓ બીજા દેહમાં વ્રજની ગોપીઓ હતી, તે રહસ્ય સાતમા અંકના ઉપાત્ય ' આ ગોપીઓ ' એ પ્રતીકના શ્લોકમા લેવામા આવશે.

અંક ૭

દશ્ય ૧

રંભા અને તિલોત્તમા વાતો કરતી પ્રવેશ કરે છે.

૧ તિલોત્તમા—અલી રંભા! તને તો સીતાની પેઠે શુદ્ધ કરી લેવા દિવ્ય કરાવવું પડશે.

૨ રંભા—તેં પણ વનના મુનિઓને ભ્રષ્ટ કર્યા છે. માટે તને ય [1]શાસન કરાવવાનું શકદેવ કહેતા હતા.

૩ તિલોત્તમા—મુનિઓને ભ્રષ્ટ કરવા કાજે તો અપ્સરાઓ [2]ઉત્પન્ન થઇઓ છે. મુનિ કને રહેનારી કઇને:શાસન થયુ છે કે મને થવાનું છે? પણ તું તો અસુર કને રહી છું, તે તારો તો છુટકો થવાનો નથી. હશે, જે થવાનું હશે તે થશે. પણ તું કહે તો ખરી, કે ગનમાન્યુ સુખ મળ્યા છતાં તું આમ સુકાઈ કેમ ગઈ?

૪ રંભા—સખી! શેનુ સુખ? અરસિક અસુર આગળ કાળ નિર્ગમન કરવો તેના કરતાં તે[3] વનમા [3]રત કરવો તેને હું ઠીક[4] માનું છું. બહેની! શક્ર સ્વામીની નિંદા, બ્રાહ્મણોનો ઘાત, સોળ સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓના વિલાપ, [5]એવું એવું જ જોવાનુ અને સાંભળવાનુ હતું.[5] પરમેશ્વર કૃષ્ણદેવનું કલ્યાણ [6]કરજો, કે એમણે મને દુ:ખસમુદ્રમાથી [7]તારી સ્વર્ગસદનમાં મોકલી દીધી.

૫ તિલોત્તમા—એ દુષ્ટે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ શા કાજે ટોળે કરી'તી અને એટલી બધી કયાંથી લાવ્યો'તો?

૬ રંભા—મુઆને એમનો [8]યજ્ઞ કરી મહાકાળીને પ્રસન્ન કરવી'તી. જે [9]રાજકન્યાને દેખતો, તેને ઉપાડી લાવતો. અલી તિલોત્તમા! એ સ્ત્રીઓએ જ આપણને આ સુખની ઘડી આણી આપી છે.

૭ તિલોત્તમા—[10]એમનાથી તે શું થાય? આ તો બધું નારદ મહર્ષિએ કર્યાનું કહેવાય છે.

તજી દીધેલા પાઠ

અંક ૭

દશ્ય ૧

૧ કંઈ શાસન. ૨ ઉત્પન્ન જ. ૩-૩ આ વનમાથી પેલા વનમા વિચરી કાલ. ૪ અતિ ઉત્તમ. ૫-૫ એવાં એવાં અનેક દુ:ખ આંખે જ જોવાના હતા. ૬ કરશે. ૭ દૂખની તારી. ૮ સત્ર. ૯ રાજાની કન્યા. ૧૦ અહીં કવિના આરંભે સુધારાખમા નીચેનું વાક્ય વધારે છે:—તે કેમ કરીને તે મને બધું કહે જોઈએ.

૮ રંભા હાથ હલાવી—[11]બ્રહ્મકુમારથી શું કરમ થાય ? એ તો એવું થયું કે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓએ એક છાનો પત્ર લખી કાંચનપુરીમાં કૃષ્ણ કને મોકલ્યો. તેમણે સમાચાર જાણ્યા કે ગરુડારૂઢ થઈ તરત જ આવી રણાંગણને વેદિ કરી સત્રાજિતસુતા સહ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો અને જોતજોતામાં ભૌમાસુર રૂપી પશુનું બલિદાન આપી દીધું.

૯ તિલોત્તમા—હેં હેં ! [12]શું ભૌમાસુરને કૃષ્ણદેવે[13] [13]મારી નાંખ્યો ? ત્યારે તો તે આપણા સ્વામી શક્ર કરતાં ય બલવત્તર ! પણ, અલી, કહે તો ખરી, એને કૃષ્ણદેવે કેમ કરી માર્યો ? મુઓ વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ ભૂલી ગયો’તો કે શુ ? [14]વળી એણે તો પિતામહ પાસે એવું વરદાન મેળવ્યુ હતું, કે મને મારી માતા મરાવે ત્યારે જ હુ મરૂં તે બ્રહ્મદેવનુ વચન શી રીતે સાચું થયું ? [15]એનો મુખ્ય મંત્રી પચમુખી મુર મરાયો કે ?[16]

૧૦ રભા—સખી ! સાભળ્ય. કૃષ્ણદેવના ગુણાનુવાદ ગાવા મને બહુ ગમે છે. પંચમુખી મુર પાણીમાં પોઢી રહ્યો હતો. તેને કૃષ્ણદેવે પંચજન્યની ગર્જના વડે જાગ્રત [17]કર્યો, તેવો જ તે[17] ત્રિશુળ લઇ લઢવા [18]ધાયો. તેને આવતો જોઈ પ્રતાપી પ્રભુએ [19]ચક્ર તેના પર નાખ્યું કે મુઆના પાંચે મુખ પટોપટ પૃથ્વી પર પડી ગયાં. તે મુઓ સાંભળી [20]તેના સાત સુત યુદ્ધ કરવા આવ્યા. તેમને પણ કૃષ્ણદેવે ચપટી વગાડતામાં જ ચીરી નાંખ્યા.

૧૧ તિલોત્તમા—[21]વાહરે [21]વાહ ! કૃષ્ણદેવ તો કોઈક [22]અલૌકિક પુરુષ દેખાય છે. [23]એમણે પેલા મહિષનું બલિદાન કેમ કરી આપ્યુ, તે મને[24] કહે.[24]

૧૨ રભા—મુર મત્રી અને એના[25] સાત સુત મરાયા સાંભળી નરકાસુરનો નરકપતિ જેવો સેનાની સકળ સેના લઈ યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. [26]એના [27]મોટા કરી જેવા અસુર[27] કૃષ્ણકેસરીની હાકથી ઢપી[28] ગયા.[28] એટલામાં તો ચક્ર ચરેડાટ કરતુંક જે પડયુ કની કે તેણે સર્વેનો ઘાણ[29] કાઢી નાંખ્યો.

૧૩ તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલો જ [30]લડયો કે ? મુઆની કને વૈષ્ણવાસ્ત્ર હતું, એટલે એને [31]બીજાની ગરજે શી ?[31] વારૂ, બહેન, એનું શું થયું ?[32]

---

૧૧ એ કુવારાથી. ૧૨ શું સખિ. ૧૩-૧૩ આ બે બોલ વચ્ચે સંસ્કરણમા ‘જોતજોતામા’ એટલો બોલ વધારે છે. ૧૪ અને વળી. ૧૫ અને એનો. ૧૬ અહીં ઉક્તિને છેડે સસ્કરણમા નીચેનૂં વાક્ય વધારે છે:—કે ? જીવ લઇ પાતાળમા નાસી ગયો છે ! ૧૭-૧૭ જાગ્રત થયો કે ૧૮ દોડયો ૧૯ ચક્ર લઈ. ૨૦ તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન, તથા અરુણ, એ ભૌમાસુરના. ૨૧-૨૧ વાહરે બેન વાહ. ૨૨ અલૌકિક જ ૨૩ પણ ૨૪-૨૪ જરે જરે કહેજે હો ૨૫ ૦ ૨૬ ૦ ૨૭-૨૭ શુ સખિ મોટા મોટા ગિરિ જેવડા. ૨૮-૨૮ કંપી ઉઠયા ૨૯ કચ્ચરઘાણ ૩૦ રહ્યો. ૩૧-૩૧ બીજા કશાની શી ગરજ છે. ૩૨ અહીં ઉક્તિને છેડે સસ્કરણમા નીચલૂ વાક્ય વધારે છે'— તે તું વહેલી વહેલી કહી દે.

૧૪ રંભા—[૩૩]એ મુઓ[૩૩] સત્રાજિત્સુતાને જોઈ મોહિત થયો. [૩૪]અને, બનવા કાળ, તે[૩૫] સત્રાજિત્સુતાએ વિલંબથી કંટાળીને [૩૬]પ્રિયતમને કહ્યું કે આ[૩૭] રહ્યો છે[૩૮] તેને સત્વર મારી નાંખો, એટલે હું નિરાંતે તમારી સાથે[૩૯] જ્યાં જવું છે; ત્યાં જઉં.

૧૫ તિલોત્તમા તાળી આપી—સખી ! ઘાટ તો ઠીક આવ્યો: [૪૦]મુઆને[૪૦]માએ જ મરાવ્યો. પછી ?[૪૧]

૧૬ રંભા—[૪૨]એટલું કહેતામાં જ કૃષ્ણદેવે ચક્ર મૂકી મુઆના બે કટકા કરી નાંખ્યા એ સહુ વાત સત્યભામા દેવી સમજ્યાં, ત્યારે તેમણે અતિ શોક કર્યો. તેમનુ મન[૪૩] [૪૩]વળાવવા ભૌમાસુરના સુત ભગદત્તને રાજાસન આપ્યુ. અને[૪૪] મને, માતલિને, ઐરાવતને, અમૃતને અને અદિતિ માતાનાં કુંડળને ગુરુસુત કચ સાથે અહીં મોકલી દીધાં. કચ પણ બિચારો મહાકષ્ટ-માંથી છૂટયો. અમારા કરમની કહાણી એવી હતી. પણ અલી તિલોત્તમા! કાલ સુધી તો ભૌમાસુરનું રાજ્ય હતું; એટલામાં સ્વામી શક્ર, શચી આદિ [૪૫]સર્વે શી રીતે આવી પોતપોતાના સ્થાને ગોઠવાઇ ગયાં?

૧૭ તિલોત્તમા—ત્રિકાળદર્શી [૪૬]ત્રિદશોથી જો એટલું ય ન જણાય, તો પછે સુરમાં અને નરમા શો અંતર રહે?[૪૭] પણ, સખી, પેલી સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓનું કયમ થયું, તે [૪૮]તેં કહ્યું નહિ.

૧૮ રંભા—[૪૯]વિદ્યુતો ઘન મૂકી કહીં જાય?[૪૯]

૧૯ તિલોત્તમા—શું ત્યારે તે સહુ[૫૦] કૃષ્ણદેવને જ વરીઓ?[૫૦]

૨૦ રંભા—અનાયાસે અલૌકિક પુરુષ તેમને મળી આવ્યા. નરકમાંથી નીકળતાં જ સ્વર્ગસુખ મળે, તો તે, સખી, કોણ ન ભોગવે? બહેન! હું જ [૫૧]ઓછા કર્મની[૫૧] કે કૃષ્ણદેવે સોળ સહસ્રનો સ્વીકાર કરી તેમને દ્વારિકા વળાવી લીધી અને મને અહીં મોકલી?

૨૧ તિલોત્તમા—સખી! કૃષ્ણદેવ તેમની સાથે [૫૩]ન [૫૩]ગયા? [૫૪]જો તું આવે તો જ્યાં હોય ત્યાં કૃષ્ણદેવને [૫૫]જોઇને [૫૫]આવિયે. તેં વાત કરી તેનો [૫૬]આટલો તો લાભ લેઉં.[૫૬]

૩૩–૩૩ મુઓ કામી તો હતો જ હતી. તે ૩૪ અને એવામાં ૩૫ કે ૩૬ પોતાના પ્રિય-તમને ૩૭ હવે આ ૩૮ ૦ ૩૯ સાથે વાતો કરતી. ૪૦–૪૦ મુઆની માએ જ મુઆને. ૪૧ પણ પછી શું થયું તે ઉતાવળી કહી નાખ્ય. ૪૨ પછી શું! એટલું ૪૩–૪૩ મન મનાવવા ૪૪ અને પછી ૪૫ તમે સર્વે ૪૬ ત્રિદશોને ૪૭ રહેવાનો છે. ૪૮ તેં કહ્યું ૪૯–૪૯ ઘનપરા લોઈ કંઈ વિદ્યુતના ચમકારા બીજે જનારે થાય? ૫૦–૫૦ કૃષ્ણદેવ વેરે જ વરીઓ કે શું? ૫૧–૫૧ અકર્મણ્ય ૫૨ દ્વારિકામાં ૫૩–૫૩ કેમ ન ગયા ૫૪ સખી! આકષ જે ૫૫–૫૫ જઈ જોઈ આવીએ વારુ ૫૬–૫૬ એટલો ય લાભ તો લઈએ.

૨૨ રંભા—ગુરુપુત્ર [૫૭]કહ્યે કૃષ્ણદેવને સ્વર્ગમાં તેડી લાવવા ઘણો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે 'તમે જાઓ. હું આ રાજકન્યાઓને કાંચનપુર ભણી વળાવી સત્વર સ્વર્ગમાં આવી શક્રને મળું છું.'

૨૩ તિલોત્તમા ગભરાયલે વેશે—સખી ! આ સુસવાટ શેનો થાય છે? (ધ્રૂજતે શરીરે) મારૂં તો કાળજું ફફડી જાય છે.

૨૪ રંભા સ્થિર નયને નીચું જોતી—[૫૯]અહા ! ગરુડારૂઢ ગોવિંદ દેવ[૬૦] આવે છે. ચાલ્ય ચાલ્ય. [૬૧]સખી ! ઊતાવળે જઈ શક્ર સ્વામીને એમનું આગમન વિદિત કરિયે.

(બંને જાય છે.)

સમજુતી

અંક ૭

૨ ઋષિઓ ભ્રષ્ટ કર્યા છે—ભૌમાસુર સ્વર્ગ ઉપર ચઢી આવ્યો, ત્યારે રંભા એના હાથમાં પડી અને તિલોત્તમા નાસી છૂટી, તે વનમાં એક આશ્રમથી બીજે આશ્રમે અને બીજેથી ત્રીજે, એમ ભયની મારી ભટકતી હતી. તે વારે અનેક ઋષિઓ એના રૂપે મોહ પામી તપથી ચલિત થયા હતા, એવો કહેવાનો ભાવાર્થ છે. તિલોત્તમાએ કોઈ ઋષિને છળ્યાનું જાણવામાં નથી. ભ્રષ્ટ—તપોભ્રષ્ટ.

૩—૧૪ (૩) મુનિઓને ભ્રષ્ટ કરવા કાજે—તેમના સંયમની પરીક્ષા માટે. (૯) પંચમુખી મુર—ભૌમાસુરના વધનો વૃત્તાંત **ભાગવત** । ૧૦ । ૫૯ । માંથી મોટે ભાગે લીધો છે. જિજ્ઞાસુએ જોઈ જવો ઘટે છે. (૧૧) મહિપ—ભૌમાસુર. (૧૨) નરકપતિ—યમ સેનાની—સેનાપતિ. (૧૪) વિલંબ—પારિજાતક લેવા જવામાં ઢીલ

૧૫-૧૭ (૧૫) મુઆને માએ જ મરાવ્યો—સત્યભામા પૂર્વ જન્મે ભૌમાસુરની મા હતી. (૧૬) મન વળાવવા—સારી રીતે સાંત્વન કરવા. રાજાસન—રાજગાદી. એટલામાં—ત્યાર પછીના સ્વલ્પ સમયમાં. (૧૭) જણાય—જાણ પડે, સૂઝે. કયમ થયું—શું થયું?

૧-૨૪ ભૌમાસુર સાથે સંગ્રામ એ સાત્ત્વતી અને આરભટી વૃત્તિનો વિષય છે કૈશિકી વૃત્તિના આ નાટકમાં વિસ્તારથી તે જણાવાય નહિ અને વધ તો રંગભૂમિ ઉપર થાય જ નહિ, આથી સૂચ્ય વસ્તુરૂપે તે વિષ્કંભકમાં ગૂંથ્યો છે.

---

૫૭ કહ્યે જ્યારે ૫૮ હાય હાય મારૂં ૫૯ સખિ । એ તો ૬૦ ભગવાન ૬૧ ૦

પાઠચર્ચા

અંક ૭

દૃશ્ય ૧

૪ અરણ્ય સાથે પ્રાસાદ-વાસની અને એકલાં અરણ્યવાસની અહીં સરખામણી છે. એટલે અધિકતાદર્શક રૂપનો જ પ્રયોગ ઇષ્ટ છે, શ્રેષ્ઠતાદર્શક ન વપરાય. ૫ વધ ચક્ષુગ્રાહ્ય છે અને નિંદા તથા વિલાપ શ્રવણગ્રાહ્ય છે. આથી 'સાંભળવાનું' એ પદ મેં ઉમેર્યું છે. ૯ જે રાજાની કન્યા દેખતો, તે ઉપાડી જતો—અર્થની સ્પષ્ટતા સારૂ 'રાજાની કન્યા' બદલ 'રાજકન્યા' બોલ પસંદ કરવા જોગ છે. આગળ એ સામાસિક શબ્દનો જ ઉપયોગ કર્યો છે ૧૦ સમાગમનો સમય બહુ અલ્પ છે વિષ્કંભક પૂરો થતામા કૃષ્ણદેવ અમરાવતી આવી પહોંચે છે. તે વાત ધ્યાનમા રાખી આવા મિથ્યા કાલક્ષેપ કરતા ફાલતુ શબ્દો મેં તજી દીધા છે.

૧૧ અહીં કુંવારા પરણેલાનો પ્રશ્ન જ નથી. 'રાજકુમાર' બદલ કોઈ ફરડાકી ભરેલી બોલીના રસિયાએ વગર સમજ્યે 'કુંવારો' બોલ ફોકટ યોજ્યો છે ૨૦ હરિવંશ અને ભાગવત બંનેમાં તામ્ર વગેરે સાત અસુર સુભટને મુરના પુત્ર કહ્યા છે. એઓ ભૌમાસુરના પુત્ર હતા જ નહિ. ભેળપની કાલમર્યાદા ધ્યાનમા રાખી એ સાતના નામ મેં ટાળી નાખ્યા છે. ૨૪ જરે જર કહેવા કહેવરાવવા જેટલો વખત ફાજલ નથી. માટે એ નિરર્થક વધારો મેં તજી દીધો છે. ૨૭ કૃષ્ણકેસરી પદના પ્રયોગ સાથે સમન્વય સાચવવા 'ગિરિ' બદલ 'કરી' (હાથી) પાઠ કલ્પ્યો છે, ઉપરાંત ખૂટતો 'અસુર' શબ્દ ઉમેર્યો છે. ૩૦ ઉતારનારે 'સટ્યો' બદલ 'રહ્યો' બોલ પ્રમાદથી લખી કાઢ્યો છે.

૩૩ ભૌમાસુર ઉપર કામીપણાનો આરોપ હરિવંશ અને ભાગવતમાં મૂક્યો નથી. એને નાટકકારે મોહિત કહ્યો છે એ જ બસ છે ૪૩ સત્યભામા પુત્રના મરણનો શોક કરતી હતી; એ રીસાઈ ન હતી. તે વાત ધ્યાનમા લઈ 'મન મનાવવા' બદલ 'મન વળાવવા' પાઠ મેં ગોઠવ્યા છે ૪૯ કોઈએ સાદા સીધા કથન બદલ પ્રસ્તુત આડંબરી વાક્ય યોજી દઈ લિંગ ભેદનો દોષ વહોરી લીધો છે. કૃષ્ણદેવને માટે સ્ત્રી લિંગ 'ધનધટા' પદ ન વપરાય.

૫૬ 'લઈયે'-અહીં બહુવચનનો પ્રયોગ ભૂલ ભરેલો છે. રુક્મિણીને તો પ્રાગજ્યોતિષમાં જ કૃષ્ણદેવના દર્શનનો લાભ મળ્યો હતો, એકલી તિલોત્તમાને જ એમના દર્શન નહતા થયાં. ૬૦ દેવો કૃષ્ણદેવને મધ્યમલોકપાલ તરીકે માન આપે છે. એમા બમવદ્બુદ્ધિનો સ્પર્શ નથી. માટે મેં બમવંત બોલ બદલ્યો છે.

સ્વ૦ ખાંસાહેબ અબ્દુલ્લ કરીમખાં

મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

ચા રેક માસ પહેલાં સ્વ૦ અબ્દુલ્લ કરીમખાંના સંગીતની એક રેકર્ડ ઉપર વિવેચન કરતી વખતે છેલ્લે એમ લખેલું કે 'ખાં સાહેબ હવે જીવનને કાંઠે બેઠા છે' વગેરે. તે લખતી વખતે એવું તો કલ્પનામાં પણ નહોતું કે આટલું જલદી આ વાક્ય ક્રૂર આગાહીનું સૂચક બનશે.

સ્વ૦ અબ્દુલ્લ કરીમખાંના મૃત્યુને કેવળ સંગીતરસિકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તો એક અસાધારણ સંગીતકળાના ઉપભોગથી આપણે વંચિત બન્યા, એટલો જ શોક થશે. પણ અત્યારની હિન્દુસ્તાની સંગીતની જે સ્થિતિ છે, તેનો જે કાળજીથી અભ્યાસ કરતા હશે, તેમને તો કદાચ એમ લાગશે કે હિન્દુસ્તાની સંગીતના ઇતિહાસનું એક અતિ ઉજ્જવળ પાનું આજે બંધ થાય છે નવું ખૂલતું પાનું કેવું છે, તેની ખબર નથી.

જેમ સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે, તેમ આપણે ત્યાં સંગીતકળામાં classical તત્ત્વોનું સ્થાન અકથ્ય થતું જાય છે. Classical સંગીતનો કાળ તેમાં જ દાખલ થયેલી ખરાબીને કારણે નષ્ટપ્રાય થવા લાગ્યો. કોઈ પણ શૈલીમાંથી પ્રાણ ચાલ્યો જાય છે, અને કેવળ તેનો દેહ રહી જાય છે, ત્યારે તે કળા કેવી લાગે છે, તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપણું કહેવાતું 'ઉસ્તાદી' સંગીત છે. ઉસ્તાદી સંગીતકાર હોવાનો દાવો કરનાર, અને 'ઉસ્તાદી' સંગીતને સમજવાનો દાવો કરનારાઓ આને કારણે સમાજના સંગીતરસિક વર્ગથી જુદા પડી ગયા. આની પાછળ બીજાં ઘણાં કારણો હતા. પણ તેમાં આપણે અહીં નહિ ઊતરીએ.

અને એ જ વખતે બીજી બાજુથી લોકોનો સંગીત તરફનો પ્રેમ વધતો ચાલ્યો. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, ગ્રામોફોન, રેડિયો અને ધ્વનિ-ચિત્રોએ લોકોની સંગીત તરફની રુચિ વધારવામાં નિમિત્ત બન્યાં કે કારણભૂત બન્યાં ગ્રામોફોન, રેડિયો કે સિનેમા, એ ત્રણેય યંત્રોમાં classical સંગીતની અત્યારની શૈલીને ગોઠવવું અશક્ય હતું, કારણ કે classical શૈલીના વિસ્તારપ્રિયતા, મંદગતિ, વગેરે માટે આ બધા સાધનો પ્રતિકૂળ જ ગણાય. અને આને કારણે ટૂંકાણ એ સંગીતનું લક્ષણ બનવા લાગ્યું અને આને કારણે Romantic શૈલીના કેટલાક ગુણો પણ આપણા સંગીતમાં પ્રવેશવા પામ્યા. પણ classical શૈલીની પાછળ જે બળવાન પ્રણાલિકાનું પીઠબળ હતું, તે આની પાછળ ન હોવાથી તેમાં ઉપરછલ્લાપણું વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે જુદી જુદી કેટલીક સંગીતની શૈલીઓની આના પર અસર દેખાય છે, કહો કે અસરનું સુમિશ્રણ નહિ પણ અસરની અંધાધુંધી દેખાય છે.

એક સંગીતની ચીજમાં તમને ચાર પાંચ રાગની, સુરોની અસર દેખાય, બીજી બાજુથી ગઝલની રચના પણ ડોકિયાં કરતી દેખાય વળી પશ્ચાત્‌ભૂમિ સંગીતમાં તમને યુરોપિયન સંગીતના સ્વરોનું કંઈક સ્મરણ થાય, એવું સંભળાય. સ્વરોને અમુક અમુક જગ્યાઓએ લંબાવીને બંગાળી સંગીતની અસર ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન પણ દેખાય.

આમાં કેટલાક અપવાદ હશે. અને જે અપવાદ હશે, તેમાં આ જટિલતા ઓછામાં ઓછી હશે. પણ મોટે ભાગે અત્યારના સંગીતમાં અંધાધુંધી પ્રવર્તી રહી છે, એવું કહીએ તો તે વધારે પડતું નહિ કહેવાય.

પણ આ બધાંમાંથી પણ ધીરે ધીરે આપણે કદાચ મુક્ત થઈશું. અને આપણું સંગીત જતે દહાડે કોઈ ચોક્કસ ધોરણ પકડશે, એમ પણ આપણે આશા રાખી શકીએ. પણ તેમાં એક ભયસ્થાન છે, તે જ રજૂ કરીશ.

આપણા હિંદુસ્તાની સંગીતનો પ્રાણ એ 'રાગ' છે. સ્વરો એક રાગમાં બંધાઈને જ પ્રગટ થાય છે. સ્વરોનું સ્વતંત્ર સૌંદર્ય એ રાગના આશ્રયે જ શોભે છે. આ જે રાગરચના છે, તે મને લાગે છે કે દુનિયા આખીની સંગીતકળાઓનો એક અમૂલ્ય વારસો છે. Classical શૈલીના સગીતકારોમાંથી રાગોનું ખરું સૌંદર્ય ઓછું થવા લાગ્યું હતું એ વાત સાચી. પણ આપણા સંગીતનો આ પ્રાણ સાચવી રાખનારા પણ કળાકારો આપણે ત્યાં હતા અને છે, તેમાંનો એક મહાન કળાકાર આપણી પાસેથી આ કાળે ચાલ્યો ગયો, ત્યારે ઘડીભર એમ થઈ જાય છે કે શું હવે હિંદુસ્તાની સંગીતમાંથી 'રાગ' અદશ્ય થઈ જશે? અને એ પરિણામની આશંકા પણ આઘાત ઉપજાવનારી છે

રાગ એ કેવળ આરોહ અવરોહની એક પ્રકારની ગોઠવણી જ નથી, પણ તેમાં સંગીતકળાની પરાકાષ્ઠા વ્યક્ત કરી શકાય છે, એ અત્યારે કોઈએ વધારેમાં વધારે પોતાના સંગીતથી બતાવ્યું હોય તો તે સ્વ૦ અબ્દુલ્લ કરીમખાં હતા. તેમના ગળામાંથી બહાર નીકળતાં જ રાગ, એક ચિત્રકારથી એક પીંછીના ઝટકાથી જેમ ચિત્ર ખડું થાય, તેમ થતો હતો. વળી સંગીતની દૃષ્ટિએ કેળવાયેલું તેમનું ગળું એકેએક સ્વરને તેના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતું, સ્વર, રાગ, લય, તાલ એ બધાની એકરૂપતા, મપ્રમાણતા, શૈલીનો સંયમ, એ તેમના જેટલું બહુ જ થોડા કલાકારોએ પ્રાપ્ત કર્યું હશે.

આપણા classical સંગીતની શૈલીનો પ્રાણ દર્શાવનારા જે રડ્યાખડ્યા સંગીતકારો પડ્યા છે, અને જે પ્રાણ અને શૈલી બંને હવે અદશ્ય થતા ચાલ્યાં છે, તેનો એક ઉત્તમ પ્રતિનિધિ આપણે ગુમાવ્યો છે.

અને માટે જ સ્વ૦ અબ્દુલ્લ કરીમખાંનું તેમની ઉમર જોતા નહિ, પણ હિંદુસ્તાનની સંગીતની સ્થિતિ જોતાં અકાળ મૃત્યુ છે અને તેમનું મૃત્યુ આપણને ચેતવતું જાય છે કે જોજો સગીતમા ગતિ લાવવા જતા ગંભીરતા ઓછી ન થાય, વિવિધતા લાવવા જતાં વર્ણસંકરતા ન આવે, અનુકરણના મોહમાં મરણ ન થાય.

ઘોંઘાટ

યશવંત શુ. નાયક એમ. એસસી.
રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ : મુંબઈ

જેમ જેમ જગત વધુ પ્રવૃત્તિમય થતુ જાય છે, તેમ તેમ જગતમાં વધુ ને વધુ ઘોંઘાટ ઉત્પન્ન થતો જાય છે. માણસ તેના યાંત્રિક સાધનો વડે જેમ જેમ વધુ પ્રગતિ કરી સુખસંપન્નતાનાં સાધનો મેળવે છે, તેમ તેને અનેક જાતની અગવડો પણ ભોગવવી પડે છે. રેલવે, મોટર, એરોપ્લેન વગેરેથી માણસ પોતાની ગતિને વધારી શક્યો છે પરતુ તેની સાથે અકસ્માતના ભયો પણ તેટલા જ વધ્યા છે. એ જ પ્રમાણે ટ્રામ, મિલો, આગગાડી, વિમાન અને યંત્રો વડે ખાસ કરીને શહેરોમા ઘોઘાટ વધી પડયો છે. ભાષણકર્તા, ફેરિયા, ગ્રામોફોન અને રેડિયો વડે આપણને જેટલો લાભ થાય છે તેના કરતાં તેમના ઘોંઘાટથી વધુ હાનિ થાય છે. શહેરના ઘીચ લત્તામા સાજરે ફરતા હોઈએ તો આસપાસનાં વાહનોનો અવાજ, ફેરિયા અને માગણોની બૂમો, હોટલોમાથી નીકળતુ અર્થહીન અને કાન ફાડી નાંખે એટલા મોટા અવાજવાળુ સગીત અને રેડિયોમાંથી નીકળતા અનેકવિધ અવાજો માણસના મગજને અસ્થિર બનાવી મૂકે છે. એવાં ઘોઘાટથી કિલષ્ટ થયેલાં વાતાવરણમાં માણસ વિચાર કરી શકતો નથી તો એ ચિત્તની શાંતિ તો ક્યાથી જ અનુભવે? સાજરે થાકેલો મનુષ્ય બે ઘડી આરામ લેવા આવે છે ત્યાં નળ ઉપર વાસણના ખખડાટ, ઘાટીના બૂમબરાડા, ભીખારીની રાગરાગણી, છોકરાના રૂદન અને તોફાનમસ્તીના અવાજો, કેટલીક વાર ગૃહિણીનાં ભાષણો, આસપાસનાં કહેવાતા સંગીતપ્રેમીનાં ગાયનો અથવા ગ્રામોફોન અને રેડિયોના પ્રોગ્રામો એના મનને વધુ ઉદ્વેગી બનાવે છે. ગામડાંમાં હજી આના કરતાં કંઈક શાન્તિ છે. એ શાન્તિનુ સામ્રાજ્ય પણ ધીમે ધીમે ઓછુ થવા લાગ્યુ છે ઘોઘાટમા માણસ સારી પેઠે વિચાર કરી શકતો નથી, એકબીજા સાથે સ્પષ્ટ રીતે વાતચીત કરી શકતો નથી અને સામાન્ય રીતે પોતાના પ્રત્યેક કામમા એને ગમ પડતી નથી. કેટલાક તબીબી નિષ્ણાતોનો એવો અભિપ્રાય છે કે ઘોંઘાટ વડે મનુષ્યનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે. ચીન દેશમાં જૂના કાળમા ઘોંઘાટ વડે માણસને સજા કરવામાં આવતી. ગુનેગારને બાંધી રાખી તેના મસ્તક ઉપર અતિ પ્રચડ અવાજો નીકળે એવા ઘટો વગાડવામાં આવતા. આ રીતે લાંબો વખત ચાલુ રાખવ.થી ગુનેગારનું ચિત્તભ્રમ થતું અથવા ઘણી વાર મૃત્યુ પણ થતું. જેમ અકસ્માતને અટકાવવા માટે આપણે વાહનોના માર્ગ નિયત કરી તેમને નિયમિત રાખીએ છીએ, તેવી જ રીતે હવે જગતમાં વધતા જતા અવાજને દૂર કરવા અથવા ઓછો કરવાને યોગ્ય પ્રયત્નો કરવા તરફ વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. ઇંગ્લેન્ડ અને બીજા દેશોમાં ઘોંઘાટ દૂર કરવા માટે રાજ્ય તરફથી કમિશનો નિમાય છે અને તેમના અભિપ્રાયો લક્ષમાં લઈ, ઘોઘાટને જેમ બને તેમ ઓછા કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. શહેરના ગીચ લત્તામાં રહેલા માણસને માથેરાનની અથવા ગામડાંની નિરવ શાન્તિથી જેટલો આનંદ થાય છે એટલો ગામડાંના માણસોને નથી થતો. ગામડાંમાં તો ઘણી વાર મનુષ્યને અમુક પ્રકારનો ઘોંઘાટ પ્રિય થઈ પડે છે. પ્રભાતે ઘટીનો ઘેરો અવાજ, સમુદ્રનું ગર્જન, પખીનો કલકલાટ, સંધ્યાકાળે ઢોરના અને વાછરાંના અવાજો, મંદિરમાં

યના ઘટારવના નિનાદો ગામડાંમાં આકર્ષક નિવડે છે, પરંતુ એ જ અવાજો શહેરના વાતાવરણમાં પ્રિય ન જ થઈ પડે. એટલે ઘોંઘાટ મુખ્યત્વે શહેરમાં જ વધુ પ્રમાણમાં ત્રાસરૂપ થઈ પડયો છે.

ઘોંઘાટનું માપ એ રીતે કાઢી શકાય છે. આપણી કર્ણેન્દ્રિય વડે આપણે ઘોંઘાટને ઓછો વધતો અથવા અતિતીવ્ર એમ પારખીએ છીએ, પરંતુ એ માપમાં એકરૂપતા ન આવી શકે. જુદા જુદા માણસની કર્ણેન્દ્રિયની તીવ્રતા ઉપર ઘોંઘાટના વત્તાઓછાપણાનો આધાર રહે. આમ છતાં નવાં સાધનો ન શોધાયાં તે પહેલાં ઘોંઘાટનું માપ એ રીતે જ નીકળતું હતું, હવે તો વિદ્યુત વડે કાર્ય કરતા માઇક્રોફોન વડે ધ્વનિનું આપોઆપ માપ કાઢી શકાય છે. માયક્રોફોનમાં લોખંડની પતરી હોય છે તેના ઉપર ધ્વનિનાં આંદોલનો પડતાં તે ધ્રુજવા લાગે છે, અને તેને લીધે પાછળ રાખેલા વિદ્યુતના સાધનમાં વધતોઓછો વિદ્યુત-પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે એ વિદ્યુતપ્રવાહની નોંધ ગેલ્વેનોમિટર અથવા એમિટર નામના યંત્રો વડે થઈ શકે છે, એટલે ઘોંઘાટની આડકતરી રીતે નોંધ થઈ કહી શકાય છે.

હવે જો ઘોંઘાટનું માપ કાઢવું હોય તો તેને માટે અમુક નિયત ઘોંઘાટનો અથવા અવાજનો એકમ હોવો જોઈએ કે જેના વડે ઘોંઘાટ કેટલા ગણો છે તે માપી શકાય. ટેલિફોનના શોધક ગ્રેહામ બેલના નામ ઉપરથી ઘોંઘાટનો એકમ એક 'બેલ' ગણ્યો છે. વળી કેટલાંક કારણથી બે, ત્રણ કે ચાર બેલ અવાજ અનુક્રમે $૧૦^૨$, $૧૦^૩$, $૧૦^૪$, ગણો મોટો ગણવામાં આવે છે. આથી ૭ બેલ અવાજ ૧ બેલ અવાજ કરતાં $૧૦^૭$ (૧,૦૦,૦૦ ૦૦૦=એક કરોડ) ગણો મોટો ગણાય છે. આ એકમ ઘણો મોટો હોવાથી 'ફોન' નામનો નાનો એકમ ગણવામાં આવ્યો છે. સેકન્ડના ૧૦૦૦ આંદોલન ઉત્પન્ન થાય તેવો અવાજ એટલા અંતરે હોય કે જેથી કાનના પડદા ઉપર ૦૦૦૦૨ ડાઈન જેટલું દબાણ કરે તેને એક 'ફોન' અવાજ કહેવામાં આવે છે.

એક ફોનથી ઓછો અવાજ સાંભળી શકાતો નથી. સાધારણ રીતે કાનને બહુ ત્રાસ ન પડે એ પ્રમાણે વધુમાં વધુ ૧૩૦ ફોન જેટલો અવાજ આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. પાછળ આપેલી આકૃતિ ઉપરથી જુદા જુદા યંત્રો અને વાહનો વડે કેટલા પ્રમાણમાં અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે એનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે સાધારણ રીતે ૭૦ ફોનથી મોટો અવાજ આપણને અપ્રિય થઈ પડે છે અને ચાલુ સાંભળવાથી આપણને ઘોંઘાટ લાગે છે. આથી ઘોંઘાટ દૂર કરવામાં જેનાથી ૭૦ ફોન કરતાં વધુ અવાજ ઉત્પન્ન થાય તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

ઘોંઘાટને દૂર કરવાનું પણ બે રીતે થઈ શકે છેઃ ઘોંઘાટના મૂળને દૂર કરવાથી ઘોંઘાટ ઓછો થઈ શકે અથવા ઘોંઘાટ આપણને અસર ન કરી શકે એવાં ગૃહો બનાવવાં. પહેલી રીત સાધારણ રીતે વધુ ઇષ્ટ છે, પરંતુ બીજી રીત કેટલાંક મોટાં યંત્રોના અવાજને દાબી દેવા માટે ઉપયોગી છે. ઠંડા પ્રદેશોમાં મોટા શહેરના ઓફિસના બારી, બારણાં અને દિવાલની વચ્ચે હવાનો થર અથવા બીજી એવી વસ્તુનો થર ગણવામાં આવે છે કે જેથી અવાજનાં આંદોલનો ગોપાઈ જાય. હિંદુસ્તાન જેવા ઉષ્ણપ્રદેશમાં બારી, બારણાં બંધ ન કરી શકાય એટલે અવાજને રોપવાનું કાર્ય વધુ મુશ્કેલીભર્યું છે આમ છતાં પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો કેટલેક ઘોંઘાટ ઓછો કરી શકાય એમ છે. કેટલાક ઘોંઘાટને દાબી દેવા માટે કાયદાનો આશરો પણ લેવો પડે. મુંબઈમાં રાત્રે ૧૧ વાગ્યા પછી કોઈના લગ્નમાં કોઈપણ જાતનો ઘોંઘાટ કાયદો કરી બંધ કરવામાં આવ્યો છે. મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ

ડેસ	
૧૩૦	ત્રાસદાયક અવાજ
૧૨૦	એરોપ્લેનનો અવાજ
૧૧૦	પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
૧૦૦	મોટરના હોર્નનો તથા નાની યંત્રશાળાનો
૯૦	૨૦ ફૂટ દૂરથી ભારે મોટર લોરીનો
૮૦	ઝડપી ગાડીનો
૭૦	વાહનની અવરજવરવાળા રસ્તાનો મોટેથી થતા શોરબકોરનો
૬૦	સાધારણ શાંતિથી થતી વાતચીતનો
૫૦	ઇલેક્ટ્રીક મોટર (શાંત) ૩ ફૂટ દૂર હોય તેનો
૪૦	૩ ફૂટ દૂર કાગળ ફાડવાનો, શાંત રસ્તા ઉપરનો
૩૦	૩ ફૂટ દૂર ઘડિયાળનો
૨૦	શાંત ઓરડામા પવનથી અથવા હાલચાલથી
૧૦	તદ્દન શાંત ઓરડામા
૦	

કાયદા વડે ગ્રામોફોનના અવિરત સંગીતનો પ્રચંડ ઘોંઘાટ ઘણોખરો બંધ કરાવી દીધો છે. એ જ પ્રમાણે મોટરના વિજળીના 'હોર્ન'માંથી નીકળતો કેટલોક કર્કશ અવાજ પણ કાયદા વડે અટકાવી શકાય છે. રેડિયોથી ઉત્પન્ન થતો ઘોંઘાટ પણ કાયદા વડે બંધ કરી શકાય એમ છે. કોઈ પણ ઘરમાં વાગતા રેડિયોનો અવાજ ૭૦ ફોનથી વધે તો તેના માલિકને શિક્ષાપાત્ર ગણવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ઘોંઘાટ ઓછો કરવા માટે ઘોંઘાટની તપાસ કરનારા ઇન્સ્પેક્ટરો પ્રત્યેક મ્યુનિસિપાલિટીએ નીમવા જોઈએ.

અત્યારે અત્યારે વૈજ્ઞાનિકો પણ યંત્રની રચનામા જેમ બને તેમ અવાજ ઓછો થાય એને માટે પુરતુ ધ્યાન આપવા લાગ્યા છે. આમ છતા કેટલાક યત્રો એવાં હોય છે કે જેમાથી નીકળતો અવાજ ઓછો થઇ શકે એમ નથી. એવા યંત્રોને આસપાસની જમીનથી ઊંડો પાયો નાખી તેના ઉપર મૂકી અલગ કરવા જોઈએ અને ફરતેની ઇમારતની દિવાલોની વચ્ચે અવાજ શોષી લે એવા પદાર્થો મૂકવા જોઈએ જાડુ ઊનનુ પડ, દબાવેલા ઘાસનું પડ, અથવા રબરનું પડ અવાજ રોકવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે દિવાલની વચ્ચે માત્ર હવાનું પડ રાખવામાં આવે તો પણ ઘોંઘાટ ઘણોખરો શોષાઈ જાય છે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઘોંઘાટ ઓછો કરવાનું કાર્ય મ્યુનિસિપાલિટી, સરકાર અને વૈજ્ઞાનિકોએ ઉપાડી લવું જોઈએ. બંનેના સહકારથી ઘણો ફાયદો થઈ શકે એમ છે. મોટી ઓફિસોમાં પહેલાં કઝનબંધી ટાઈપરાઇટરના કટ-કટ અવાજો હવે બિનઅવાજી (Silent) ટાઈપરાઇટરથી ઓછા થયા છે. શાન્તિના ગુણગાન અનેક લેખકોએ અને કવિએ કર્યાં છે. માણસ વધતા જતાં ઘોંઘાટથી કંટાળ્યો છે. એના પરિણામે વખત જતાં દુનિયામાથી ઘોંઘાટ ઓછો થશે. અને કદાચ એક બીજા સાથેના વાર્તાલાપ પણ માત્ર સંજ્ઞાથી જ થાય તો નવાઈ નહિ! ઘોંઘાટથી ફાયદો થાય છે તેના કરતાં ગેરફાયદો વધારે થાય છે. એ માણસોની શારીરિક પ્રકૃતિ ઉપર અસર કરે છે અને જો ઘોંઘાટ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં ન આવે તો વખત જતાં માણસોને ઘોંઘાટના દર્દની અસર થશે. શહેરની ગીચ વસ્તીમાં ગંદકી, ખરાબ હવા, ખરાબ ખોરાક વગેરે દર્દોમાં આજકાલ ઘોંઘાટનું દર્દ વધી પડ્યુ છે. એ દર્દ ઓછું કરવું આવશ્યક છે, અને પ્રત્યેક જવાબદાર વ્યક્તિએ એના ઉપર ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

ઉધામા

રમણિક અરાલવાળા

[મંદાક્રાંતા]

આઘે આઘે અનુદિન જતા કલ્પનાના કિનારા,
થાકયા બાહુ અતલ દરિયે આથડી છેક મ્હારા,
ઊંચેનીચે નયન નિરખે વીંધીને રાતકાળી,
ઊભાઊભા અદય હસતા તારલા દેઈ તાળી.

વીતે મીઠા સ્વપન સરખું જીંદગીનું પ્રભાત,
ત્યારે મ્હારે સતત સહવા કારમા ઝંઝવાત;
આત્મા ઝંખી અમૃત મીઠડી સિદ્ધિને શકય એવો
થાતો મ્હારો ભવભ્રમણનો વ્યર્થ દુર્લંધ્ય ફેરો.

છોડી હાવાં સ્વજન સહુના નાવડીનું સુકાન,
થાકયા ગાત્રો કરી લઈ ફરી સ્ફૂર્તિલાં જોમવાન,
પ્હોંચી પ્યારા તટ પર પછી રેલવું મુક્તગાન–

–ચાળી ત્યાંથી સ્વજન સ્થિતિને દુણીને કલ્પનાના
રૂંવેરૂંવે દવ સળગતા, ભસ્મ થૈ જાય ગાન,
લાગે પાછો નવજલભર્યો મેઘગો વર્તમાન.

સર જગદીશચંદ્ર બોઝ

'પિપાસુ'

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ભારતવર્ષનું નામ પ્રથમ અંકિત કરનાર વિભૂતિ સર જગદીશચંદ્ર બોઝના આલોક છોડી જતાં જગતે અને ખાસ કરીને ભારતે એક મહાન સર્જક ગુમાવ્યો છે. થોડા જ માસ ઉપર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માર્કોનીના અકાળે થયેલા અવસાનના ઘા હજી તો રૂઝાયા નહતા, ત્યાં તો આપણે બ્રિટિશ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી રધરફોર્ડના મૃત્યુનાં દુ:ખદ સમાચાર સાંભળ્યા. વૈજ્ઞાનિક જગતના એ અશ્રુ હજી સુકાયા પણ નહતાં ત્યાં તો સર જગદીશ બોઝના અવસાનની ખબર સાચે જ દાઝયા પર ડામ સમી નીવડી છે.

આજે તો આપણે જગતના દરેક ભાગની ખબરો ઘરમાં બેઠાં બેઠાં વાયરલેસથી જાણી શકીએ છીએ. એ ક્ષેત્રમા ચચૂપ્રવેશ કરવાની પ્રથમ પ્રેરણા આપનાર જર્મનીનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હર્ટઝ હતો હર્ટઝે આપેલી પ્રેરણાને એકી સાથે ઝીલનાર પુરુષો ભારતે અને ઇટલિએ જગતને આપ્યા સર જગદીશે અને મહાન માર્કોનીએ એક સાથે સ્વતંત્રપણે વાયરલેસના ક્ષેત્રમાં શોધખોળ કરી, ને એ ક્ષેત્રમા પોતાના નામો અમર કર્યાં. કુદરતની ગતિ પણ કેવી ગહન છે કે માર્કોની–બોઝ પોતપોતાની પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરી સ્વતંત્રપણે જગતને વાયરલેસની ભેટ ધરે છે

આમ આપણા યુવાનોને માટે પ્રેરણારૂપ એવા આપણા આ મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના જીવનમાં ડુબકી મારવી આવશ્યક છે.

ઢાકા જિલ્લાના વિક્રમપુર નામના ગામમાં ઇ. સ ૧૮૫૮ના નવેંબરની ૩૦મી તારીખે એક સન્માનિત કુટુંબમાં સર જગદીશ બોઝનો જન્મ થયો હતો જગદીશના પિતા શ્રી. ભગવાનચદ્ર બોઝ ફરીદપુરના ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ હતા. સરકારી નોકર હોવા છતા તેના પિતા સ્વદેશપ્રેમી, કર્તવ્યશીલ અને ભાવનાશાળી પુરુષ હતા સર જગદીશે પોતાના પિતા વિષે લખતાં એક જગાએ લખ્યુ છે કે "મારા પિતાએ ઉદ્યોગ અને હુન્નરની શાળાઓ સ્થાપી હતી મારા પિતાની સર્જક મનોવૃત્તિએ મારામા નૂતન સર્જનની પ્રેરણા મૂકી હતી."

તે જમાનામાં જ આપણા દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણની પ્રથમ શરૂઆત થઈ હતી. પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી પિતા પોતાના બાળકને શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો ગામડાની પ્રાથમિક શાળામા જ ભણાવે છે; જગદીશ બોઝે પોતાના પ્રાથમિક અભ્યાસ વિષે લખતાં લખ્યું છે કે "મારા પિતાના શિક્ષણને લગતા ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ વિચારો તે કાળમાં સુધરેલા અને ભણેલાઓને મન અરુચિકર હતા. આજે જ તે વિચારો આપણે સન્માનીએ છીએ. મારા પિતાએ મને ગામડાંની પ્રાથમિક શાળામા ભણાવ્યો, મને ખેડૂતોના, મજૂરોના અને દલીતોના બાળકો ભેડે ભણાવ્યો તેથી જ મારામા કુદરતની ગહનતામાં ડુબકી મારવાની મનોવૃત્તિ જાગ્રત થઈ હતી તેમજ પ્રાણી અને વનસ્પતિ પ્રત્યે પ્રેમ અને આકર્ષણ થયાં હતાં."

આમ બચપણમાં સુસંસ્કારનાં બીજ રોપ્યા પછી જગદીશને તેના પિતાએ અંગ્રેજી શિક્ષણ આપ્યું. સોળ વર્ષની વયે જગદીશે શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો. ત્યારબાદ કલકત્તાની સેન્ટ ઝેવિયર કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી જગદીશે બી એ.ની ડિગ્રી મેળવી. બી. એ. થયા પછી તેને ઇંગ્લેન્ડ જઈ આઈ. સી. એસ. ની પરીક્ષા પસાર કરવાની પ્રબળ ઇંતેજારી થઈ. એની પાછળ પોતે પોતાના પિતાને ભારરૂપ ન થવાની, પિતાનું દેવુ પતાવી દેવાની અને પિતાને શાન્તિ આપવાની ભાવના હતી.

પણ એ લાલચુ અને લપસણા માર્ગે જવાનું નક્કી કરવા પહેલાં તેને પિતાની સમ્મતિ મેળવવાની હતી. પિતાને પોતાની મુરાદ જણાવી ત્યારે તેમણે મક્કમપણે ના પાડતાં કહ્યું હતુ કે ' હું આ સરકારી નોકરીમા રહ્યો છુ છતાં તને એમાં નાંખવા ઇચ્છતો નથી. તુ નૂતન સર્જન કર, મહાન નિષ્ણાત થા. " આમ આઈ. સી એસ થવાનું જગદીશનું સ્વપ્ન તેના પિતાના પ્રબળ નિશ્ચય સામે અફળ ગયું. પાછળથી વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેન્ડ જવાનુ જગદીશે વડીલોની સંમતિથી નક્કી કર્યું તે વેળા પણ તેના પિતાએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે " વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે જવાની તને છૂટ છે. આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષા આપવા માટે હું તને ન જવા દઉં. કેમકે તારી સર્જન શક્તિ ચીમળાય જાય એમ હું નથી ઇચ્છતો "

આમ જગદીશ માત્ર વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે વિલાયત જઈને ૧૮૮૪માં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની બી. એ ની પરીક્ષા પસાર કરે છે. બીજે જ વર્ષે તેણે લંડન યુનિવર્સિટીની બી. એસસી.ની ડિગ્રી લીધી વિલાયતના કૉલેજ જીવનમાં જગદીશ પોતાના અધ્યાપકો પર સારી છાપ પાડે છે. એના એક અધ્યાપક ફોસેટે તો તે વેળાના હિંદી પ્રધાન પાસેથી તે સમયના હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ રીપન પર એક ભલામણપત્ર મેળવી આપ્યો હતો. જગદીશ પચીસ વર્ષની વયે હિંદ પાછો ફર્યો ગવર્નર જનરલ પરના ભલામણપત્રને લીધે કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમા તેની યુરોપિયન પ્રિન્સિપાલના વિરોધ છતાં વિજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ પરંતુ થોડા જ દિવસોમા એની કાર્યશક્તિ અને સર્જનશક્તિને લીધે એના તરફ તિરસ્કારભરી નજરથી જોનારાઓ પણ અંતે તેના મિત્રો બની ગયા હતા.

કૉલેજની પ્રયોગશાળામા પૂરતાં સાધનોનો અભાવ હોવા છતાં અધ્યાપક જગદીશે શરૂઆતનાં વર્ષોમા પોતાની ખાનગી પ્રયોગશાળામા ખંતપૂર્વક કાર્ય જારી રાખ્યું. ને ધીરજ શ્રદ્ધા અને ખંત, ઓછાં ન થવા દીધા તેના પરિણામે ' વિજળીના કિરણ ' પર ૧૮૯૫માં એક મૌલિક લેખ લખ્યો. તે પછી તરત જ તેમણે વિજળીના વિષય પર મનનીય નિબંધો લખ્યા. તે પછી તરત જ વિજળીના વિષયને લગતા એમના એક નિબંધે તો લંડનની વિજ્ઞાનને લગતી રોયલ સોસાયટીનું ધ્યાન ખેંચ્યું, ને તેણે એ નિબંધ છપાવ્યો એટલું જ નહિ, પરંતુ શ્રી. બોઝને સ્કૉલરશીપ પણ આપી. એથી એમણે પોતાની શોધખોળના પરિણામો ૧૮૯૬માં રોયલ સોસાયટી પર મોકલી આપ્યાં. સોસાયટી એમના કામ પર મુગ્ધ બની, અને લંડનની યુનિવર્સિટીએ એમને સાયન્સની ડૉક્ટરની ડિગ્રી એનાયત કરી.

પછી તો શ્રી. બોઝે વાયરલેસ તરફ ધ્યાન આપ્યું માર્કોની અને બોઝ એક સાથે વાયરલેસની શોધ કરે છે. જગદીશ બોઝ ૧૮૯૫માં કલકત્તાના ટાઉનહૉલમાં વાયરલેસનો અખતરો ફતેહમંદ રીતે બનાવે છે તેમણે ઈથરનાં મોજાંને ઘનવસ્તુમાંથી, માણસોની હાર

ભેદીને પસાર કરી બતાવ્યાં, તારનાં દોરડાં વિના ઘંટડી વગાડી બતાવી, ભારે વજન ઊંચકી બતાવ્યું, આમ સાચું કહીએ તો, જગતને વાયરલેસની શોધની પ્રથમ ભેટ કરનાર શ્રી બોઝ હતા. પણ સાચે જ એઓ વિજ્ઞાની હતા, વેપારી ન હતા. એટલે એમણે પોતાની શોધનું પેટન્ટ ન નોંધાવ્યું ને શોધ માત્ર જગતને ચરણે ધરી. જ્યારે માર્કોનીએ પેટન્ટ નોંધાવ્યું ને તે અઢળક ધન કમાયો.

અધ્યાપક બોઝની કીર્તિ ચોમેર ફેલાવા લાગી. શ્રી બોઝની મદદે ઊભેલી રોયલ સોસાયટીએ ૧૮૯૭માં વિજ્ઞાનના વિષયો પર ભાષણો આપવા માટે તેમને લંડન બોલાવ્યા. આમ વિજ્ઞાનના વિષયમા ભાષણો આપવા માટે એ મહાન સંસ્થાએ કોઈ પણ હિંદીને પ્રથમ બોલાવ્યા હોય તો તે શ્રી. બોઝને. શ્રી. જગદીશનાં જ્ઞાન, શક્તિ, પ્રતિભા જોઈ લંડનના મોટા મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પણ એમના પર મુગ્ધ થયા. એ પછી તો શ્રી. જગદીશે જગતને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અવનવો પ્રકાશ આપ્યો ને તેના પરિણામે રોયલ સોસાયટીએ ફરીથી બે વખત તેમને ભાષણો આપવા માટે વિલાયત બોલાવ્યા. આ અપૂર્વ માનનો ભોક્તા આજે એ જ એક માત્ર હિંદી છે. ત્યાર બાદ તો જગદીશને પૅરિસ, ચિકાગો, ન્યૂયૉર્ક, વગેરે અનેક સ્થળેથી આમંત્રણો મળ્યાં ને જગતભરની વિજ્ઞાનની મોટી મોટી સંસ્થાઓ સમક્ષ તેમણે પોતાની પ્રતિભા રેડીને ભારતનું વર્ચસ્વ વધાર્યું.

વિજળીનું ક્ષેત્ર છોડી શ્રી. બોઝ વનસ્પતિ અને પ્રાણી વચ્ચેના જગતે માનેલા ભેદો પ્રતિ પોતાનું લક્ષ્ય દોરે છે. કુદરતની ગહનતામાં ડૂબકી મારી નૂતન સર્જનની ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપમાં જોવા ઝંખનાર શ્રી. બોઝ જગતને નવો પ્રકાશ આપતાં સંભળાવે છે કે "પ્રાણી માત્ર જેવાં આકર્ષણો અને અપાકર્ષણો અનુભવે છે તેવાં જ આકર્ષણો અને અપાકર્ષણો વનસ્પતિ પણ અનુભવે છે." જગદીશની આ ઘોષણાએ જગતના આધુનિક અને ભાવિ વિજ્ઞાન સંશોધકોને એક નવું ક્ષેત્ર આપ્યું. ઝાડપાનને પણ પ્રાણી માત્રની જેમ ભૂખતરસ લાગે છે, ઊંઘઆરામની જરૂર છે, આપણી જેમ એમાં પણ જીવ છે, પ્રેમ, શરમ, દુઃખ, સુખની ભાવના છે એવું બધુ જગતને શ્રી૰ બોઝ પાસેથી જ પ્રથમ જાણવાનુ મળ્યું. શ્રી. બોઝની અપૂર્વ શક્તિની પ્રતીતિ તો વનસ્પતિને થતાં આકર્ષણો અને અપાકર્ષણો માપવાના તેમણે શોધી કાઢેલા એક અત્યત નાજુક યંત્ર પરથી થાય છે. જગત સમક્ષ તેમણે એ બધું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

આ શોધના પરિણામ અને અસર વિષે શ્રી. બોઝને પૂછવામા આવતા તેમણે જ કહ્યું છે કે "એ શોધના પરિણામે નજીકના ભાવિમાં શરીરશાસ્ત્ર, વૈદક અને ખેતીશાસ્ત્રમાં ચમત્કારિક ફેરફારો થશે."

શ્રી. બોઝને જગતે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી લેખ્યા ત્યારબાદ હિન્દની આંખો ઊઘડી. હિન્દી સરકારે ૧૯૦૦ની સાલમાં ડોક્ટર બોઝને પૅરિસની સાયન્સ કોન્ગ્રેસમાં મોકલ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ બતાવી ભેગા થયેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે સારો મોભો સંપાદન કર્યો. ૧૯૦૩માં સી. આઈ. ઈ. નો ઈલકાબ હિંદી સરકારે આપ્યો. સને ૧૯૧૧માં દિલ્હી દરબાર વખતે તેમને સી. એસ આઈ. બનાવ્યા. ૧૯૧૭માં અમેરિકાથી પાછા ફર્યા તે વેળા તેમને સરકારે સરનું બીરદ આપ્યું ૧૯૧૭માં એ પ્રસંગે આભાર દર્શન માટે ડોક્ટર પ્રફુલ્લચંદ્ર

રોયના પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં શ્રી બોઝને યુગપ્રવર્તક તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા હતા. તે સભામાં ડોકટર રોયે જણાવ્યું હતું કે "વિજળીના ક્ષેત્રમાં ચમત્કારિક શોધખોળો કરી તેમણે માર્કોની પહેલાં વાયરલેસથી સંદેશા મોકલવામાં સંપૂર્ણ ફત્તેહ મેળવી હતી. જો તેમણે તેનું પેટન્ટ લીધું હોત તો આજે કરોડાધિપતિ બન્યા હોત. પરંતુ એઓ તો સર્વાંશે વિજ્ઞાની છે. કીર્તિની ઝંખના વિના અનેક વિરોધો છતાં તેમણે તો હાંસીપાત્ર બનીને પણ ખંતપૂર્વક મહેનત, મહેનત અને મહેનત જ કરી છે. મહેનતનું જે ફળ આવ્યું તે તેમણે નિરભિમાનપણે, નિર્લોભપણે જગત સમક્ષ મૂક્યું."

સર જગદીશ બોઝે સને ૧૯૧૭માં વિજ્ઞાનપિપાસુઓના લાભાર્થે એક મહાન પ્રયોગશાળા સ્થાપી છે. એનું નામ 'બોઝ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટયૂટ ઓફ સાયન્સ' છે. એ પ્રયોગશાળા હિન્દમાં અપ્રતિમ છે, હિન્દને એમની અનુપમ ભેટ છે.

અધ્યાપકપદ પરથી ફારગ થયા પછીથી જીવ્યા ત્યાંસુધી શ્રી. બોઝે એ સંસ્થામાં પોતાનો પ્રાણ રેડી અનેક વિદ્યાર્થીઓના આશીર્વાદ લીધા છે. એમણે પોતાની પૂંજીનો મોટો ભાગ પોતાના દેશના યુવાન વિજ્ઞાનીઓ માટે રોકયો છે. આમ એઓ વિજ્ઞાનવિકાસ માટે જ જીવ્યા ને એમના પિતાનું સ્વપ્નું સફળ કર્યું.

શ્રી. બોઝની વનસ્પતિને લગતી શોધને જોઈને ભાવિ પ્રજા જરૂર ઉચ્ચારશે કે શ્રી. બોઝ એમના જમાના કરતાં બે સદી આગળ હતા! આવી વિજ્ઞાનયુગપ્રવર્તક અને પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ ભારતમાતાને ગૌરવાન્વિત બનાવી છે. પ્રભુ એમના અમર આત્માને શાંતિ આપો.

શ્રદ્ધા વિષે એક પ્રશ્ન અને તેનું સમાધાન

શ્રી. અરવિંદ ઘોષ

પ્રશ્નઃ—(૧) વિશ્વમાં બનતી સર્વે ઘટનાઓ તથા ક્રિયાઓની પાછળ ભગવાનની ઇચ્છા–તેની દિવ્યતપઃશક્તિ–કાર્ય કરી રહી હોય છે. અને (૨) જગતમાં અત્યારે જે પ્રકારની અભિવ્યક્તિ થઈ રહી છે તેમા ભગવાનની ઇચ્છા—તેની દિવ્યતપઃશકિતનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે બે પરસ્પર વિરોધી વિચારોમા મેળ કેવી રીતે મેળવવો?

ઉત્તરઃ— શ્રદ્ધા બે જાતની હોય છે. એક તો સમતાને પોતાની શક્તિ વડે સાદ કરીને બોલાવી શકે તથા માનવમા એ સમતાને સ્થાપન કરી શકે એવી શ્રદ્ધા. બીજા પ્રકારની શ્રદ્ધા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે માનવના અંતરમાંથી સાદ કરે છે.

આ બે પ્રકારની શ્રદ્ધા ભગવાનનાં બે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો જોડે સંબધ ધરાવે છે. એક બાજુએ ભગવાન પરાત્પર છે, બીજી તરફ પ્રભુ–વિરાટ—વિભુ–સ્વરૂપ છે.

સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રેરતી તપ.શકિત ભગવાનના પરાત્પર સ્વરૂપમાંથી ઉદ્ભવે છે. અત્યારના સંજોગોમા, ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમા વ્યવહારુ પરિણામો ઉપજાવવાં એ વિરાટ–સ્વરૂપનું કાર્ય છે. આ જગતની પ્રત્યેક ગતિધારામાં તથા પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમા જે ઇચ્છા—જે તપઃશકિત–પ્રગટ થાય છે તે ભગવાનના વિરાટસ્વરૂપની હોય છે.

આપણી સામાન્ય ચેતનાને વિરાટસ્વરૂપની ઇચ્છા—તપઃશકિત–પોતાનું ધાર્યું કરવાને સ્વતત્ર હોય એવી સત્તા તરીકે કાર્ય કરતી જણાતી નથી; એ તો સર્વ પ્રાણીઓ દ્વારા, જગતમાં લીલા કરી રહેલ વિધવિધ શકિતઓ દ્વારા તથા એ શકિતઓમાં કાર્ય કરી રહેલ નિયમો તથા તેનાં પરિણામો દ્વારા કાર્ય કરે છે. જ્યારે આપણે સામાન્ય માનવ ચેતનામાથી બહાર નીકળીને કોઈ ઊર્ધ્વચેતના પ્રત્યે ખુલ્લા થઈ શકીએ છીએ ત્યારે એ વિરાટની તપઃશકિત સ્વતત્ર સત્તા તરીકે દખલ કરતી જણાય છે, અને શકિતઓની સામાન્ય લીલાને બાજુ પર મૂકીને પોતાનું ધાર્યું કરતી આપણને દેખાય છે. ત્યારે જ આપણને જણાય છે કે વિરાટમા કાર્ય કરી રહેલી વિધવિધ શકિતઓની લીલાદ્વારા તથા તેમાં અનેક વિકારો થતા હોવા છતાં પણ વિરાટની તપઃશકિત પરાત્પર—પુરુષોત્તમની જ ઇચ્છાને સિદ્ધ કરવા તરફ પ્રયાણ કરતી હોય છે.

વિજ્ઞાનની દિવ્યચેતનાનો માનવ સાક્ષાત્કાર કરે અને તેની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એવી પરાત્પર ભગવાનની ઇચ્છા–તપઃશકિત છે. આપણે એ દિવ્ય તપઃશકિતને જીવનમાં બર લાવવાની છે. પરતુ એ કાર્ય કરવાના સંજોગો નીચે પ્રમાણે છેઃ આપણી અત્યારની માનવ ચેતના ઊતરતા પ્રકારની હોઈ તેમાં રહેલું અજ્ઞાન, નિર્બળતાઓ તથા સ્ખલનોને પરિણામે

તથા અરસપરસ ઝઘડતા બળોની અથડાઅથડીને પરિણામે વસ્તુના સ્વરૂપનું આપણું જ્ઞાન વિકૃત થઈ જાય છે. દિવ્ય તપઃશક્તિને બહાર લાવવાનો પ્રયત્ન આપણે આવી પરિસ્થિતિમાં રહીને કરવાનો છે. આમ હોવાથી શ્રદ્ધા અને સમતા અપરિહાર્ય થઈ પડે છે.

આપણામાં એવી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ કે "મારામાં અજ્ઞાન, સ્ખલનો તથા દુર્બળતાઓ પુષ્કળ ભરી છે તે છતાં,—વિરોધી શક્તિઓ આપણા ઉપર હુમલાઓ કરે છે તથા હાલ તુર્તને માટે ચોમેર નિષ્ફળતા જ દેખાય છે તે છતા, પણ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં ભગવાનની દિવ્ય તપઃશક્તિ અંતિમ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે આપણને દોરી રહેલી છે." આવી શ્રદ્ધા આપણને સમતા પણ આપશે. જીવનમા જે કાંઈ બને છે તેનો એ શ્રદ્ધા સ્વીકાર કરી લે છે—અલબત્ત, આખરી ઘટના તરીકે નહિ જ, પરંતુ આધ્યાત્મિક પ્રગતિને માર્ગે આવતી અંતરિયાળ પરિસ્થિતિ તરીકે એકવાર ચેતનામા સ્થાપન થાય, એટલે પછીથી તેનો આધાર લઈને બીજા પ્રકારની શ્રદ્ધા પણ સ્થાપન કરી શકાય. વિજ્ઞાનમય ચેતનામાંથી કોઈક જ્યોતિ એ શ્રદ્ધામાં પ્રવેશ કરે અને એ શ્રદ્ધાને સક્રિય બનાવે તો વર્તમાન સંજોગોના ઉપર (પણ) તે વિજય મેળવી શકે છે, શું બનવું જોઈએ તે નિર્માણ કરી શકે છે, તથા પરાત્પર પુરુષોત્તમ ભગવાનની ઇચ્છાના સાક્ષાત્કારનું અવતરણ થવામાં સહાય કરી શકે છે.

વિરાટ—વિષ્ણુ-સ્વરૂપ—ની જે શ્રદ્ધા હોય છે તેની શક્તિ વિરાટની લીલાથી પરિમિત હોય છે. એ મર્યાદામાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થઈ જવા માટે માનવે પરાત્પર પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. *

સ્મરણઅંગાર

ન્હોતી ચિન્તા, નવ જરીય; વા કલેશપીડા ય લેશ
મ્હારે હૈયે; થનગન થતી હર્ષની ઊર્મિમાળા;
ત્યહાં ઓચિન્તો, અહ, સ્મરણઅંગાર કો' પ્રાણઘાત
ચેંહો, લીલી મઘમઘતી મ્હારી ઉરોદ્યાન ભસ્મ!

જયાનન્દ દવે

* *Riddle of This World*—(આ જગતનો કોયડો) નામના શ્રી. અરવિંદના પુસ્તકમાંથી.

‘શૈવલિની’ કે ‘તટિની’?

બોટાદકરના પાંચમા—અને છેલ્લા—કાવ્યસંગ્રહનું ‘નામકરણ’ સ્વ૰ નરસિંહરાવે કર્યું છે: ‘નદીના અર્થનો શબ્દ યોજવો એમ ત્હેમની (બોટાદકરની) ઇચ્છા હતી તેની માહિતી રા. દાણી તરફથી મળી અને નામ પાડવાની માગણી પણ એઓએ કરી, તેથી ‘શૈવલિની’ એમ નામ મ્હેં પાડી આપ્યું છે,’ (પુરસ્કરણ, પાનું ૬૯). નદીના લયગર્ભ પર્યાયો કલ્લોલિની, સ્રોતસ્વિની, નિર્ઝરિણી, અને તરંગિણી બોટાદકરે પોતે જ પૂર્વગામી કાવ્યસંગ્રહોની નામયોજનામાં ઉપયોગમાં લીધા હતા. તેથી નરસિંહરાવે પોતા ઉપર પડેલી મર્યાદામાં રહીને “શૈવલિની” શબ્દ પસંદ કર્યો.

એ પછી લગભગ ત્રણ વરસે એક પ્રસંગ બન્યો. ૧૯૩૨ની સાલમાં નરસિંહરાવ એમ. એ. ના વર્ગને ‘શૈવલિની’નો પાઠ આપતા હતા. તા. ૬–૧૨–૩૨ને રોજ ‘પનઘટ’ કાવ્ય શરુ કરતાં, એમણે આરંભની પંક્તિ વાંચી :

આજ **તટિની** તણા પુણ્ય પનઘટ પરે
નગર કુલનારીઓ નીર ભરતી :

અને બોલી ઊઠ્યા કે આ કાવ્યસંગ્રહનું નામ ‘તટિની’ શા માટે નહિ? બોટાદકરનો જ વાપરેલો શબ્દ છે તો તેનો પ્રયોગ કરવો એ વધારે ઉચિત છે.*

આમ, ‘તટિની’ બોટાદકરનો સ્વકંઠોચ્ચારિત શબ્દ હોવાથી નરસિંહરાવે આ કાવ્ય–સંગ્રહની સંજ્ઞા તરીકે એની અભ્યર્હિતતા સ્વીકારી.

‘શૈવલિની’ કરતાં ‘તટિની’ સંજ્ઞા બીજી એક દૃષ્ટિયે પણ વધારે યોગ્ય અને અર્થવાહી છે. બોટાદકરની કાવ્ય–સરિતાના આ છેલ્લા સંગ્રહ–ઝરણાને શેવાળ–પ્રધાન કહેવા કરતાં પ્રશસ્ત–તટવાળું કહેવું વધારે ઉચિત છે તદુપરાન્ત, પોતાના અન્તિમ કાવ્યની અન્તિમ પંક્તિઓમાં બોટાદકરે પોતાનો અન્તિમ અભિલાષ પ્રગટ કર્યો છે કે :

‘જનિ ને મૃત્યુના ભૂંડા ઘણા આઘાત તો ઝીલ્યા;
હવે એ ચક્રથી છૂટી પરત્વે પ્હોંચશું ક્યારે?’

પોતાના કાવ્ય–નિર્ઝરતા સ્રોતમાં ન્હાનામોટા તરંગોમાં હીંચતા હીંચતા, આ સંગ્રહ (છેલ્લે હોવાથી) દ્વારા, બોટાદકર પેલે પાર—પેલે તટે—પરત્વે પ્હોંચ્યા છે એવો ધ્વનિ પણ ‘તટિની’ સંજ્ઞા યોજવાથી નીકળી શકે.

મુંબઈ તા. ૬–૧–૩૮ } ગૌરીપ્રસાદ ચુ. ઝાલા

* મ્હને ખ્યાલ હતો કે નરસિંહરાવે એ વેળા પોતાની પ્રતમાં આ મુદ્દો નોંધી લીધો હતો. મ્હારા આ ખ્યાલની સમૂળતા–નિર્મૂળતા તપાસી આપવાનું બન્ધુ–કૃત્ય રા. ભાનુશંકર વ્યાસે કરી આપ્યું. નરસિંહરાવનાં પુસ્તકો ફાર્બસ ગુજરાતી સભાને એનાયત કરવામાં આવ્યાં છે; ત્યાં જઈને રા. વ્યાસે નરસિંહરાવની ‘શૈવલિની’ની પ્રત જોઈ : ત્હેમાં ‘શૈવલિની’ શબ્દ આગળ ‘તટિની શા માટે નહિ?’ એમ નરસિંહરાવે લખ્યું છે, અને ‘પનઘટ’ કાવ્યમાં ‘તટિની’ શબ્દને ચિહ્નિત કર્યો છે.

લો ક ચ ર્ચા

આર્યકુમારોની પ્રવૃત્તિ : વડોદરા — **સુમન્ત મહેતા**

લંડનમાં જ્યારે 'જનરલ' વિલિયમ બૂથે 'સાલ્વેશન આર્મી' અથવા મુક્તિફોજની સંસ્થા કાઢી ત્યારે તેની ખૂબ જ મશ્કરી થઈ હતી અને ફોજનાં માણસો રસ્તામાં પ્રાર્થનાઓ કરતાં ત્યારે ત્યા એકઠા થયેલા લોકસમૂહ પર સડેલાં ઇંડાં અને સડેલા બટાટા ફેંકવામાં આવતા હતા. તે છતાં આજે એ મુક્તિફોજની સંસ્થા આખા જગતની અંદર ફેલાઈ રહી છે અને ગરીબ માણસોની સેવા કરવાની સેંકડો, બલકે હજારો સંસ્થાઓ આ ફોજની મારફતે ચાલે છે જનરલ બૂથે એક ચીજ જોઈ લીધી કે ધર્મનું પાલન માત્ર મંદિરોમા જવાથી કે પ્રાર્થના કરવાથી થતું નથી, પાદરી એટલે ધર્મગુરુ એ માત્ર આશ્રમ અગર મંદિરમાંથી ઉપદેશ કરવાનો નથી પણ જે ગરીબ કચડાયેલો માણસ છે તેનું રક્ષણ કરવાથી અગર તેની આર્થિક સ્થિતિ સુધાર્યાથી તે માણસ ધર્મ તરફ દોરાય છે. ભૂખ્યા માણસનું પેટ ધર્મોપદેશથી જરાય ભરાતુ નથી અને ભૂખ્યુ પેટ ગમે તે પ્રકારનો અધર્મ કરવાને પ્રેરે છે. તેથી જો દુ:ખી માણસનું હૃદય આર્થિક સગવડ કરી આપીને પ્રેમથી જીતી લીધું હોય તો ત્યાર પછીથી તે વ્યક્તિને ધર્મને માર્ગે દોરી શકાય.

ગુજરાતની અંદર અનેક પછાત કોમના દુ:ખી, ભૂખ્યા, કચડાયેલા, દબાયેલા માણસોને પરધર્મની અંદર (ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામી તથા આગાખાની) વટલાતા જોઈને તેમનું રક્ષણ કરવા માટે જે સમર્થ સસ્થા (આર્યસમાજ) નીકળી છે તેની સરખામણી હું મુક્તિફોજની જોડે કરું તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિચિત્ર અને અજુગતું જણાશે. પણ તે છતાં એ બન્ને સંસ્થાની પાછળ જે આધ્યાત્મિક બળ છે તે લગભગ એકસરખું છે.

હિંદુ સમાજે અસ્પૃશ્ય ગણાતી કોમની જે ભયંકર અવગણના કરી છે અને તેના તરફ સતત, ક્રૂર બહિષ્કારનું જે શસ્ત્ર ખડુ કર્યું છે તેમાંથી બચવા માટે એ કોમની મોટી સંખ્યા વટલાઈ જઈને ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ અગર આગાખાની થઈ જતી હતી. ખેડા જિલ્લાની તપાસ પરથી આ બાબતની ખાતરી થઈ શકે છે. મોટે ભાગે આવો ધર્મપલટો આર્થિક સંકડામણને લીધે કરવામાં આવે છે. અંત્યજ કહેવાતી કોમ બીજા લોકોની માફક ધંધા-રોજગાર કરી શકે અને પોતાની સ્થિતિ સુધારે એવુ વાતાવરણ આ દેશમાં આજ સુધી નહોતું, પણ ઇસ્લામની અંદર સમાનતા તથા ભાઈબંધીની ભાવના, માત્ર ભાવના તરીકે રહેતી નથી પણ તેનો અમલ થાય છે; તેથી કેટલાક અંત્યજો મુસ્લિમ થઈ ગયા. અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કેટલેક અંશે અંગ્રેજોએ કર્યું અને "અંગ્રેજના રાજ્યમાં ઢેડ મારે ધક્કે" એ કહેણીને માટે સાચુ કારણ આપ્યું અસ્પૃશ્યોને કેળવણી આપવાની પ્રથા પણ અંગ્રેજ સરકારે દાખલ કરી, અને આજે પણ વડોદરા રાજ્યમાં જ્યાં અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાંખવા માટે અનેક હુકમો ગાયકવાડ સરકારે કાઢ્યા છે ત્યાં 'અસ્પૃશ્ય' છોકરાંઓને

હિંદુઓ કેટકેટલું વિતાડે છે તે કોઈ પણ ગામડાંમાં જોઈ શકાય એવું છે. તે ઉપરાંત મરેલાં ઢોરને ઉપડાવવા માટે ગામલોકો હદપાર ત્રાસ આપે છે. ગમે તેવો ભણેલો અંત્યજ હોય તેનું અપમાન થવાના સેંકડો દાખલા થયે જાય છે. જો એ અસ્પૃશ્યો ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન થાય છે તો તેનું કોઈ નામ દેતુ નથી. હિંદુઓ પોતે પોતાની જાતને આવી રીતે નીચે પાડે છે, હિંદુ કોમની પ્રતિષ્ઠા તોડે છે અને જાતભાઈઓથી અપમાનિત કોમોનું રક્ષણ પરધર્મીઓ (ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો) કરે છે.

હિંદુ ધર્મનુ રક્ષણ કરવા માટે, એ ધર્મમાં જે વહેમના સડા પેસી ગયા છે તે દૂર કરવા માટે, સંકુચિત દૃષ્ટિથી જે પછાત અગર પીડિત કોમોને ધર્મપલટો કરવો પડતો હતો તેમને રક્ષણ આપીને સાચવી રાખવા માટે, જો કોઈએ પણ સંગીન વિશાળ પ્રયાસ કર્યો હોય તો તે આર્યસમાજીઓએ કર્યો છે. તેમણે અછૂતોદ્ધારની મારફત અસ્પૃશ્યોને અપનાવી લીધા છે અને તેમને ન્યાય આપીને ધર્મ બદલવાની જરૂરત રાખી નથી. ધર્માંતર કર્યું હોય તેમને પાછા હિંદુ—આર્ય—સમાજમા લઈ લેવા માટે પ્રબંધ કર્યો છે. લાખો હિંદુ વિધવાઓ મુસ્લિમ બની જતી તેમને હિંદુધર્મમા ટકાવી રાખવા માટે આર્યસમાજે વિધવાવિવાહ ધર્મ્ય ગણ્યો અને આવી વિધવાઓનું રક્ષણ કર્યું છે.

* * *

વીસમી સદીના પહેલા દસકામાં અંત્યજોની કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે વડોદરા રાજ્યે ચારે પ્રાંતમાં એકેક બોર્ડિંગની સ્થાપના કરી અને અનેક ગામગામડાઓમાં આ બહિષ્કૃત કોમ માટે છૂટી શાળાઓ કાઢી. આ બધી શાળાઓની દેખરેખ માટે ઉપનિરીક્ષકો રાખ્યા હતા તેમના પર દેખરેખ રાખવા માટે, અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્ન વિશે પ્રચાર કરવા માટે, તેમજ ચારે બોર્ડિંગો પર દેખરેખ રાખવા માટે એક નિરીક્ષક અથવા ઈન્સ્પેકટરની નિમણૂક કરી. આવા જવાબદાર કાર્યને માટે લાયક હોય એવા ગૃહસ્થની પસંદગી સહેલી ન હોય, પણ વડોદરાના સારા નસીબે અમૃતસરના પંડિત આત્મારામ મળી ગયા. તેઓ પોતાનાં કુટુંબ સાથે વડોદરામાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યા, હજી સુધી રહે છે. અંત્યજ કોમને થતા અન્યાયની વાતો, તેમના રક્ષણ તથા શિક્ષણ માટે લેવાતાં પગલાંની ચર્ચાઓ, પંડિતજીનાં કુટુંબીઓને હરહમેશ સાંભળવાને મળતી. એક વ્યક્તિના ઘડતરમાં વંશપરંપરાગત આવતા ગુણો (અને અવગુણો) અને જે વાતાવરણમા તેનો ઉછેર થાય છે તે વાતાવરણની અસર કેટકેટલી થાય છે તે આપણે ચોક્કસ રીતે જાણતા નથી—એટલું નક્કી છે કે વડોદરા અંત્યજ આશ્રમમાં રહેતાં પંડિત આત્મારામના કુટુંબ પર આવી વાતો અને ચર્ચાની અસર ઠીક પ્રમાણમાં થઈ. એ કુટુંબ આર્યસમાજી હતું અને ગુજરાતમાં આર્યસમાજનો પ્રચાર પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો હતો. સ્વામી વિવેકાનંદે લડાયકવૃત્તિ (Aggressive Hinduism)નો ઉપદેશ અનેક સ્થળે આપ્યો છે પણ પંજાબનું વાતાવરણ એવું હતું, અને છે, કે ત્યાં હિંદુઓને એવા ઉપદેશનો અમલ રોજબરોજ કરવો પડે છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અત્યંત નિડર અને હિંમતવાન પુરુષ હતા અને એમણે પોતાના અનુયાયીઓમા લડાયકવૃત્તિને તથા નિડરતાને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યુ હતું. ગુજરાત પોચું અને ડરપોક ગણાતું હતુ અને ગુજરાતીઓમાં હિંદુત્વના રક્ષણ તરફ બેદરકારી જણાઈ આવતી હતી તે આ પંજાબી કુટુંબને અસહ્ય લાગી હશે. આવા વાતાવરણમાંથી આર્યકુમાર

આશ્રમનો જન્મ થયો. અને આ આશ્રમમાંથી મોટી સસ્થાઓનો વેલો ફેલાયો કે જેને ચલાવવા માટે વાર્ષિક રૂ ૧૫૦૦૦૦ કે વધારેનો ખર્ચ આજે થાય છે અને જેનો પાસે લગભગ બે લાખ રૂપિયાનાં મકાનો (જમીન સાથે) થઈ ગયા છે

* * *

૧૯૨૧ની સાલમાં, એટલે માત્ર ૧૬ વર્ષ પહેલાં, આર્યકુમાર મહાસભાની સ્થાપના વડોદરામા થઈ. એ સંસ્થાના ઉદ્દેશ થોડી વિગત સહિત નોંધુ છુ.

(૧) મહર્ષિ દયાનંદજી પ્રતિપાદિત વૈદિકધર્મનો પ્રચાર કરવો અને કરાવવો.
(૨) આર્ય તથા અન્ય કુમારોને ઈશ્વર, વૈદિકધર્મ અને દેશના સાચા ક્રિયાશીલ ઉપાસક બનાવવા.
(૩) ગુરુકુળ, વિદ્યાલય, આશ્રમ, વ્યાયામશાળા ખોલવાં અને ચલાવવાં.
(૪) ઉપદેશકો તૈયાર કરવા, તેમની દ્વારા પ્રચાર કરાવવો.
(૫) અબલાશ્રમ, વિધવાશ્રમ વગેરે અનેક પ્રકારની સસ્થાઓ સ્થાપવી.

બે વર્ષ પછી આર્યકુમાર આશ્રમની સ્થાપના થઈ. તેમાં નિરાધાર અગર વિધર્મીઓની જાળમાં ફસાયેલાં બાળકોના રક્ષણ તથા શિક્ષણ માટે, તેમનામા સુસંસ્કારો ફેલાવીને દેશના અથવા આર્યધર્મના સાચા સેવકો બનાવવાનો પ્રયાસ શરૂ થયો આ આશ્રમની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તે મારી નજરમાં આવ્યો હતો. તેમાં રગ, જાતિ કે મતપથી સંપ્રદાયના ભેદભાવ વિના હિંદુમાત્રનાં બાળકોને દાખલ કરવામાં આવ્યાં અંત્યજનાં છોકરાંઓને છૂટાં પાડીને જુદી શાળા કે વસતિગૃહમાં કેળવવામા આવે છે તેમ ન કરતાં આ આશ્રમમા બધા છોકરાઓને સમભાવથી રાખવામા આવે છે આર્યકુમાર મહાસભા અને આશ્રમના મત્રી તથા પ્રેરક પડિત આત્મારામના બીજા પુત્ર આનંદપ્રિય છે આ આશ્રમમાં વ્યાયામનું શિક્ષણ સારૂ છે અને કસરત તથા ડ્રીલની સાથે સાથે એક સારુ બૅન્ડ તૈયાર થઈ ગયું છે. છોકરાઓને ભાષણ કરવાની કળા શીખવવામા આવે છે અને શિક્ષણક્રમ પણ એવો રાખ્યો છે કે આ છોકરાઓ મોટા થઈને આર્યમિશનરી તરીકે કામ ઉપાડી શકે.

પ્રચારકામને અંગે ત્રણ માસિકો ચાલતા હતા: (૧) પ્રચારક, (૨) સુધારક, અને (૩) હિંદુ પત્રિકા ૧૯૩૫ની સાલથી 'સુધારક' બધ કર્યું છે. આ માસિકો ઉપરાત જરૂર પ્રસંગે પ્રચાર પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવામા આવે છે

જેવી રીતે મિશનરીઓ ગામડામા જઈને શાળાઓ કાઢે છે તેવી રીતે આશ્રમ તરફથી પાંચ આર્યકુમાર પાઠશાળાઓ ચાલતી હતી બે ધારાળાઓની વસ્તી માટે અને ત્રણ અંત્યજોની વસ્તી માટે.

સંન્યાસીઓનુ જીવન લોકકલ્યાણ માટે જ હોવું જોઈએ તેથી સેવાભાવી સંન્યાસીઓ આશ્રમમાં રહીને વખતોવખત પ્રજાસેવા માટે જઈ શકે. તેમને માટે એક સન્યાસ આશ્રમની સ્થાપના ૧૯૨૯માં કરવામાં આવી છે. આપણા દેશમા કરોડો માણસો ઘણા પછાત, અજ્ઞાન, તેમજ અનેક વહેમોમાં ગડોવાયેલા હોવા છતાં હિંદુ તથા જૈન સાધુઓ આવી વસ્તીમાં જઈને વસતા નથી. આ ગરીબ કંગાલ માણસો તેમની યોગ્ય આગતાસ્વાગતા ન કરી શકે એ ખુલ્લું છે. મેં ઘણા ઘણા સાધુઓ સાથે આ બાબતની ચર્ચા કરી છે. ગમે તેવાં ક્ષુલ્લક કારણો બતાવીને પણ આ બન્ને ધર્મના સાધુઓ પછાત પ્રજામાં ઘર કરીને બેસતા નથી અને જૂઠા જૂઠા ભટક્યા કરે છે. જો પછાત પ્રજામાં રહે તો માસાહાર અટકાવી શકે, મદ્યપાન ઓછું કરાવી

શકે અને ધર્મના સુસંસ્કારો રોપી શકે. આ બાબતમાં પ્રજામત સંગીન થાય તો સાધુઓને પછાત પ્રજામાં કામ કરવાની ફરજ પડે. પ્રજાસેવાની બાબતમાં આર્યસમાજી અને સ્વામી વિવેકાનંદના સાધુઓ ઉત્તમ કામ કરી રહ્યા છે

કન્યા કેળવણીની શરૂઆત ઈટોલામા કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપનાથી (૧૯૨૫) થઈ હતી. ત્યાં મકાનો પણ બંધાયાં છે. મોટી વયની કન્યાઓને વડોદરે લાવવામાં આવ્યા પછી આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલયની ખીલવણી વડોદરામા ૧૯૨૯માં થઈ આજે ત્યા લગભગ ૩૦૦ છોકરીઓ રહે છે અને ભણે છે. આર્યકુમાર મહાસભાનું મુખ્ય કામ આર્યધર્મના રક્ષણ તથા પ્રચારનું છે. આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલય એ તેનું મોટામાં મોટું અને મહત્ત્વનું કામ બની રહ્યું છે અને તેની પાછળ વર્ષે રૂ. ૭૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થાય છે ૧૯૨૯માં ૧૭ કન્યાઓ હતી; ત્યાં ૧૯૩૫ના રિપાર્ટમાં ૩૧૬ કન્યાની સખ્યા બતાવી છે ૪૨ બહેનો વગર ફીએ અને ૫૦ અડધી ફીએ ભણે છે એટલે ૩૦ ટકા જેટલી સખ્યા ગરીબ કુટુબોમાંથી લેવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમની અંદર ખાસ ભાર નીચેના વિષયો પર મુકાયો છે'

(૧) સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય; (૨) હિંદી ભાષા અને સાહિત્ય; (૩) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય; અને (૪) વ્યાયામ.

આ શાળાની બારીક તપાસ કરવાનો મને પ્રસગ મળ્યો નથી તેથી હુ શિક્ષણને વિશે અભિપ્રાય આપતો નથી. એમ તો અંગ્રેજી સાહિત્ય, ગૃહવિજ્ઞાન, પાકશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવે છે, પણ કન્યાઓ કેટલુ શીખે છે તે જાણ્યા વિના કોઈ પ્રકારનો અભિપ્રાય આપવાનો અર્થ નથી. હું એટલુ કહીશ કે કન્યાઓ શરીરે સશક્ત જણાય છે. ધનુષ્યબાણ વગેરેના નાટકીઆ પ્રયોગો કરવામા વાંધો નથી પણ હુ તેને જરાય મહત્ત્વ આપતો નથી. શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શરીર અને મનને ખીલવવાનો છે, અને સાથેસાથે ચારિત્ર્યનું ઘડતર એવી રીતનું થવું જોઈએ કે દેશપ્રેમ અગર મનુષ્યપ્રેમ ખીલે અને 'પુરુષાર્થ' કરવાની દક્ષતા આવે. આપણી યુનિવર્સિટીઓએ સાતઆઠ દશકાથી કેળવણી આપી છે અને તેનું પરિણામ બહુ સતોષકારક નિવડ્યુ નથી એ યુનિવર્સિટીઓએ માત્ર ગુલામો પેદા કર્યા છે, અગર ગુલામવૃત્તિ ખીલવી છે એ ટીકામાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલયની સ્નાતિકા કેવી નીકળે છે અને જીવનસંગ્રામની અંદર કેટલી સફળ થાય છે તેને વિશે આજે મત આપી શકાય નહિ. આજે દેશમાં સ્ત્રીઓ માટે તેમજ પુરુષો માટે ઢગલેઢગલા કામ પડ્યુ છે. પરણ્યા છતા અને પરણ્યા વિના દરેક વ્યકિત થોડુંઘણુ કામ કરી શકે છે. કામ કરવાની વૃત્તિ, તીવ્ર ઈચ્છા, કુશળતા અને સગવડ મેળવી લેવાની શકિત હોવી જોઈએ. મહાવિદ્યાલયનુ વાતાવરણ આશાસ્પદ છે.

આ મહાવિદ્યાલયની કન્યાઓ આખા ગુજરાતમાં અગર જ્યાં ત્યાં એમણે મુસાફરી કરી છે ત્યાં ત્યાં વ્યાયામનો પ્રચાર કરીને કન્યાઓ માટે વ્યાયામની આવશ્યકતાનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો છે એ સૌ કોઈ કબુલ કરશે. અને જ્યારે એક ટુકડી આફ્રિકાના કેટલાક ભાગમાં ફરી ત્યારે હિંદી કન્યાઓ અને સ્ત્રીત્વ વિશે ગોરી પ્રજામા સારા સંસ્કાર પાડ્યા તે વિશે બે-મત ન હોય. મુકિતફોજની માફક આ સસ્થાનો પ્રચાર બહુ જબરો છે, પ્રચાર અને તમાશામા બહુ સમય જાય એ બહુ ઇચ્છવા જેવું નથી, પણ ખર્ચ એટલો ભારે છે કે

મારા જેવા બહારના મનુષ્યે ટીકા ન કરવી જોઈએ. મહાવિદ્યાલયની છોકરીઓએ કોઈ માની લીધેલા ગુંડાને મેથીપાક આપ્યાની વાતને જે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે બાલીશ અને નાટકીઆ છે. હિંદ દેશમાં આખો યુગ બદલાયો છે અને આર્યકુમારી મહાવિદ્યાલયની નહિ એવી છોકરીઓએ પણ જરૂર પ્રસંગે સામનો કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો છે. જે ખરી કસરતી અને બળવાન વ્યક્તિ છે તે પોતાના બળની અગર 'પરાક્રમ'ની જાહેરાત કરતી નથી. ૧૯૨૭ની સાલમાં અબલાશ્રમ (Rescue Home) જેવી સંસ્થા કાઢવામાં આવી છે અને ૧૯૩૩માં વિધવાશ્રમ પણ કાઢ્યું છે. આવી સંસ્થાઓ ચલાવવામાં કેટકેટલી તકલીફ પડે છે તે જેમને આ બાબતની પૂરી માહિતી નથી તે કદી કલ્પી શકે નહિ. આજની સમાજની સડેલી સ્થિતિની અંદર આવી સંસ્થાઓની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

૧૯૨૯ની સાલમાં સોનગઢમાં (કાઠિયાવાડ) ગુરુકુળ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ હતી. આ સંસ્થાનો વાર્ષિક ખર્ચ આશરે રૂા. ૪૫,૦૦૦ થાય છે.

બીલ પ્રજાને કેળવવા માટે અંકલેશ્વરની પાસે અમૃતપરા નામના ગામમાં એક બીલ આશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો છે અને વલસાડ તાલુકાના ખેર ગામમાં પણ એક આશ્રમ છે.

આ સિવાય અનેક પ્રવૃત્તિઓ છે તેની વિગતોમાં ઊતરવાથી લખાણ બહુ થઈ જાય. અમદાવાદ તથા સૂરતમાં હિંદુમિશન કાઢીને દીન દુ:ખી કે ત્રાસેલાં સ્ત્રીપુરુષોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

નોકરીને અંગે આવેલાં પંડિતજીના કુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષો ગુજરાતની સેવા કેવી રીતે કરી રહ્યાં છે તે આ સંસ્થાઓ પ્રત્યક્ષ જોવાથી માલૂમ પડે એમ છે. જો તેમને ગુજરાતી કાર્યકરોનો વધારે સાથ મળે તો વધારે ઉત્તમ કાર્ય થઈ શકે.

પોરબંદરમા કન્યા ગુરુકુળ કાઢવા માટે એક સજ્જને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા છે અને આ લેખ લખાય છે તે વખતે તે ગુરુકુળની સ્થાપના થઈ ગઈ હશે. સોળ વર્ષના ટૂંકા સમયની અંદર કેટકેટલી પ્રગતિ થઈ છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે હું પ્રેરાયો છું. વડોદરામા એક સાંજે હું ફરવા ગયો હતો ત્યારે અચાનક આ સંસ્થામાં ખબર આપ્યા વિના ગયો અને ત્યાંની વ્યવસ્થા જોઈને રિપોર્ટ વગેરેમાથી માહિતી મેળવીને થોડી હકીકત ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરું છું.

(૧) આજનું ચીન

['સેટર્ડે ઇવનીંગ પોસ્ટ' નામના અમેરિકન અઠવાડિકના નવેંબર છઠ્ઠીના અંકમાં જાણીતા પત્રકાર એડગર સ્નોએ એક લેખ લખ્યો છે તેનો બહુ ટૂંકો સાર, મારી ભાષામાં આપ્યો છે   સુ. મ.]

૧૯૨૪ની સાલમાં ડા. સુન-યાટ-સેને એમની કયુઓ-મીન-ટાંગ અને ચીની સામ્યવાદીઓનો સહકાર સાધ્યો હતો અને રશિયા સાથે દોસ્તી કરી હતી. સામ્યવાદીઓનું જોર દિનપરદિન વધતું હતું સામ્યવાદી વિચારસરણી આગના વેગે ફેલાતી હતી, પણ નૂતન ચીનના સર્જક ડા. સુન-યાટ-સેન ગુજરી ગયા અને ૧૯૨૭ની સાલમાં ચીઆંગ-કાઈ-શેકે નાન્કીંગ કબજે કર્યું અને તેની સાથે સાથે કયુઓ-મીન-ટાંગ (ટૂંકામાં કયુ-મી-ટાં) પક્ષને પોતાના તરફ આકર્ષી શકયા. છેક ૧૯૨૭થી તે ૧૯૩૭ સુધી-૧૦ વર્ષ સુધી, આ કયુ-મી-ટાં પક્ષ અને કુંગ-ચાગ-ટાંગ (ટૂંકું કું-ચા-ટાં) વચ્ચે ખૂનખાર લડાઈઓ ચાલી. વિપ્લવનું જોર ચીઆંગ-કાઈ-શેકે લગભગ નાબૂદ કરી નાખ્યું હતું. લાખો માણસો આ લડતોમાં મરી ગયા હતા. હજારો ગામડાંને સળગાવી મૂકયા હતાં. હજારો કે લાખો નિર્દોષ માણસો હદપાર દુઃખ પામી, ભૂખ્યા કે પીડાઈને મરણ પામ્યા હતા, અને નાન્કીંગની સરકાર એટલે કોમ્યુનિસ્ટ-વિરોધી ચીઆંગ-કાઈ-શેકનું જોર જામતું ગયું હતું. સામ્યવાદીઓએ અનેક વાર કહેવડાવ્યું કે આપણે સલાહ કરીએ, નહિ તો જાપાન ચીન દેશને ધીમેધીમે પચાવી જશે. પણ ચીઆંગે પાછો ઉત્તર વાળ્યો કે એક સામ્યવાદીઓને નાબૂદ કરવા છે, એમને નાબૂદ કરીને ચીનમાં ઐક્ય સ્થપાશે અને ત્યારપછી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા સંભાળી લેવાશે. સફેદ ચીન (લાલ ડાંઘાવાળું નહિ) જાપાન સાથે લડશે.

૧૯૩૧માં જાપાનીઓ મંચુરીઆમાં ઘૂસ્યા. કોમ્યુનિસ્ટોએ કહ્યું કે 'આપણે હવે તો દોસ્તી કરો અને આપણે બધા જાપાની સામે લડીએ. ચીઆંગે વધારે સિપાઈઓ, મશીનગન અને બોંબ મોકલીને કોમ્યુનિસ્ટોને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ૧૯૩૨માં મંચુરીઆનો વધારે ભાગ જાપાને દબાવ્યો ૧૯૩૩માં જેહોલ પડાવ્યું. ૧૯૩૪માં પૂર્વ હોપી ગયું. ૧૯૩૫માં ઉત્તર ચહાર કબજે કર્યું. પણ ચીનાઓ માહોમાંહે પાંડવકૌરવની માફક લડયા કરતા હતા. સામ્યવાદીઓને દેશદાઝ વધારે હતી પણ સત્તાના મોહથી આંધળો થયેલો ચીઆંગ તેમની સાથે સુલેહ કરવાને રાજી નહોતો. પ્રજામત ચીઆંગની વિરુદ્ધ થતો ગયો. તેમણે માગણી કરી કે આંતરવિગ્રહ છોડીને હવે જાપાની જોડે લડો, નહિ તો આ અજગર કાંઈ બકરું પાછું કાઢશે નહિ અને ચીનને ગળી જશે. જાપાની પ્રજા લોભથી આંધળી બનેલી હતી અને તેમના લશ્કરે ધીમેધીમે આગળ વધીને ચીની પ્રજાને હદપાર સતાવી

૧૯૩૫માં સામ્યવાદીઓએ ચીઆંગને કહેવડાવ્યું કે અમારું આખું લશ્કર તમારા હાથ નીચે મૂકીએ, માત્ર તમે એકહથ્થુ, આપખુદ રાજ્ય ન કરો; કયુ-મી-ટાં નો એક ભાગ આખી સત્તા પચાવી બેઠો છે તેને બદલે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરો અને વચન

હમણાં ચીઆંગ જોડે જે કરારો થયા છે તેને લીધે જમીનદારોની જમીન વહેંચી આપવાનો પ્રોગ્રામ મોકુફ રહ્યો છે. હવે પ્રશ્ન કોઈ પ્રોગ્રામનો નથી પણ રાષ્ટ્રીય જીવન-મરણનો છે. લાલ લશ્કરના અફસરો સંયમી હોય છેઃ તે બીડી પીતા નથી કે દારૂ પીતા નથી. સિપાહીઓની સરેરાશ ઉમર ૨૦ થી ૨૨ની છે. ઘણા ૨૨-૨૩ વર્ષના સૈનિકોએ પાંચ ૭ વર્ષ નોકરી કરી છે. રણસંગ્રામના અનુભવમાથી આગેવાનો પેદા થયા છે.

સામ્યવાદીઓ એવું માને છે કે હાલની લડતની હારજીતમાથી સમાજવાદી સ્વરાજ્ય (ડેમોક્રેસી) જન્મ પામશે. લડાઈ ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલશે અને તેનો ભાર ખેડૂતો એટલે ગામડાંની પ્રજાને માથે પડશે.

રશિયા તરફથી વધારે સક્રિય મદદ મળશે કે કેમ એ અતિમહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે, અને તેનો ઉત્તર સ્ટૅલિન સિવાય કોઈ આપી શકે એમ નથી. આજે તો જાપાન ચીનને ભાંગીને ભૂક્કો કરી રહ્યુ છે

સુમન્ત મહેતા

(૨) સોયાબીન અને મગફળીનો ખોળ

ચીન, જાપાન ને એ તરફના દેશોમા સોયાબીન નામનું અનાજ બહોળા પ્રમાણમાં નીપજે છે. એ દેશોમા એનો ઉપયોગ અનેક રીતે કરવામા આવે છે. સોયાબીનમા સાકર બિલકુલ ન હોવાથી ને પિષ્ટ પદાર્થો પણ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં હોવાથી મધુમેહના દરદીઓને એ સારી રીતે માફક આવે છે. એમાં તેલ પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા હોય છે. સોયાબીનમાં વિટામીનો પણ હોય છે. એ ઉપરાત એમિનો એસિડવાળા પ્રોટીનો પણ એમાં હોય છે ને ઍમિનો અસિડનો શરીરને ઘણો ઉપયોગ થાય છે. સોયાબીનમાં આટલા બધા ગુણ હોવાથી બીજી જાતનાં અનાજ કરતા એનું મહત્ત્વ વધારે ગણાય છે. થોડા વરસ પહેલાં સોયાબીને હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો છે ને ત્યારથી ચારે તરફથી એની તારીફ થઈ રહી છે. બેત્રણ વરસથી વર્તમાનપત્રો ને માસિકોમાં સોયાબીનના મહત્ત્વનુ એટલુ બધુ વર્ણન કરવામાં આવે છે કે એના જેવુ અનાજ હિંદમાં બીજુ એકે ય નથી, એવુ વાંચકોને લાગ્યા વિના રહે નહિ. ચારે તરફથી સોયાબીનનુ વાવેતર કરવાની ભલામણો થઈ રહી છે. સોયાબીનના વાવેતરથી ખેડૂતોને પૈસા મળવા ઉપરાંત પ્રજાને પણ ભારે પૌષ્ટિક ખોરાક મળવા લાગશે એવું પણ ઘણાં લોકો માને છે. સોયાબીનની આવી રીતે હદ ઉપરાંત તારીફ થતી હોવાથી આપણે ત્યાં થનારા બીજાં ધાન્યોની યોગ્યતા સોયાબીન કરતા પણ વધારે હોવા છતાં ઓછી છે એવું આપણને લાગવા માંડ્યુ છે.

મગફળીનો ઉપયોગ

સોયાબીનની હરીફાઈ કરી શકે એવો એક પદાર્થ મગફળીનો ખોળ છે. મગફળીનું વાવેતર ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં લગભગ બધે ઠેકાણે થાય છે મગફળીનો ઉપયોગ તેલ કાઢવા માટે કરવામાં આવે છે. મગફળી રોજના ખોરાકમાં પણ આપણે વાપરીએ છીએ. એનો સ્વાદ પણ લોકોને ગમે છે. સોયાબીનમાં કડવાશ હોવાથી સ્વાદની બાબતમાં તે મગફળીની સાથે ટકી નહિ શકે. મગફળી ને સોયાબીનનુ રાસાયનિક પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે છેઃ

દ્રવ્ય	મગફળી (સેંકડે)	સોયાબીન (સેંકડે)
પાણી	૭.૯૨	૮.૦૮
પ્રોટીન (માંસવર્ધક પદાર્થ)	૨૬.૭૨	૪૩.૨૨
ફૅટ (ચરબી)	૪૦.૧૩	૧૯.૫૦
કાર્બોહાઈડ્રેટ (પિષ્ટ પદાર્થ)	૨૦.૨૯	૨૦.૮૫
ફાઈબર	૩.૦૧૭	૩.૭૨
મિનરલ મૅટર (રાખ)	૧.૮૭	૪.૬૩

ખાવાના પદાર્થોમાં પ્રોટીન ને ક્ષારો (રાખ) બહુ જ મહત્ત્વના ગણાય છે. મગફળીમાં એ સારા પ્રમાણમાં છે પરંતુ સોયાબીનમાં એના કરતા પણ વધારે છે. એટલે એટલા પ્રમાણમાં એની યોગ્યતા વધારે ગણાય પરંતુ મગફળીનો ઉપયોગ તેલ કાઢવા માટે જ કરવો જોઈએ. તેલ કાઢ્યા વિના મગફળી વધારે ખાવાથી એનાથી કેટલાંક લોકોને ત્રાસ થાય છે એવો અનુભવ છે. તેલ કાઢી લીધા પછી રહેલા ખોળમાના પ્રોટીન ને ક્ષારના પ્રમાણમાં વધારો થાય છે. ખોળ કાઢતી વખતે મગફળીનાં ફોતરાં કાઢી નાખીને દાણા બરાબર સાફ કરીને લેવામાં આવતા નથી એટલે એમા થોડાઘણા કાંકરા રહી જાય છે ને મગફળીનો ખોળ જો આપણે ખાઈએ તો ઝીણા ઝીણા કાકરા આવે છે. એટલે મગફળીનો ખોળ માણસોને ખાવા લાયક ગણાતો નથી અત્યારે એનો મુખ્ય ઉપયોગ જાનવરોને ખવરાવવામા કે ખાતરમાં કરવામાં આવે છે. ખોળ વધારે નીકળતો હોવાથી અને ઝાઝા દિવસ ટકી શકતો ન હોવાથી બહુ જ સસ્તો એટલે કે રૂપિયાનો ૨૦ શેર (પાકા) જેટલો મળે છે

મગફળીનો ખોળ

મગફળીના ખોળની યોગ્યતાની આપણને વધારે ખબર ન હોય તો પણ બીજા દેશોના લોકો એ સારી પેઠે જાણે છે એટલે બહારના દેશોમાથી એની ઘણી માગણી થાય છે. નીચે આપેલા રાસાયનિક પૃથક્કરણ ઉપરથી સોયાબીન ને મગફળીના ખોળની તુલનાત્મક યોગ્યતા સમજાશે. *

દ્રવ્ય	સોયાબીન (સેંકડે)	મગફળીનો ખોળ (સેંકડે)
પાણી	૮.૦૭	૮
પ્રોટીન	૪૩.૨૨	૪૯
ફૅટ	૧૯.૫૦	૧૦
કાર્બોહાઈડ્રેટ	૨૦.૮૫	૨૪
ફાઈબર	૩.૭૨	૪
મિનરલ મૅટર	૪.૬૩	૫

ઉપર આપેલા આંકડાઓ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે મગફળીનો ખોળ સોયાબીન કરતાં વધારે સારો ને પૌષ્ટિક છે. એમાં સોયાબીન કરતા વધારે ક્ષાર છે. આપણા દેશમાં નિપજતી વસ્તુઓ તરફ દુર્લક્ષ કરીને બહારના દેશોમાંથી સોયાબીન મગાવીને કે અહીં જ એનું વાવેતર કરીને એનો ફેલાવો કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની તો બિલકુલ જરૂર નથી. એટલે આપણે આપણા સમય ને પૈસાનો વિનિયોગ યોગ્ય જાતના ખોરાકનો ફેલાવો કરવા માટે કરવો હોય તો મગફળીના ખોળ જેવા ઉત્તમ ખાદ્યને માટે જ કરવો જોઈએ.

* આ આંકડા Health Bulletin No. 23, Govt. of India Press 1937માંથી લીધા છે.

ખોળ ઉપરના આક્ષેપો

મગફળીના ખોળની વિરુદ્ધ જે આક્ષેપો ઉઠાવવામાં આવે છે કે આવવાનો સંભવ છે એનો પણ આપણે વિચાર કરી લઈએ. મુખ્ય શંકા એવી ઉઠાવવામાં આવે છે કે મગફળીના ખોળમાં પ્રોટીન વધારે હોય તોપણ એ પ્રોટીનની અંદરના એમિનો એસિડ સોયાબીનના એમિનો એસિડ જેવાં છે કે નહિ; ને હોય તો એના જેટલા પ્રમાણમા છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. કેમકે સોયાબીનના પ્રોટીનમા મનુષ્યોને બહુ જ જરૂરી ગણાય એવાં એમિનો એસિડ હોય છે. બન્ને પદાર્થોની અંદરના પ્રોટીનનું પૃથક્કરણ કરવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ થઈ જશે ને નીચે આપેલા પૃથક્કરણ ઉપરથી ખાતરી થશે કે સોયાબીન કરતાં મગફળીનો ખોળ વધારે શ્રેષ્ઠ છે.

મગફળીનો ખોળ વધારે દિવસ સુધી ટકી શકતો નથી, એના પર છારી વળી જાય છે ને એ જલદી ખરાબ થઈ જાય છે એવી દલીલ હમેશાં કરવામાં આવે છે. પણ સોયાબીનનો લોટ સુદ્ધા જલદી ખરાબ થઈ જાય છે ને વધારે દિવસ ટકી શકતો નથી. મગફળીના ખોળમા ઘણી વાર પાણી વધારે હોય છે એટલે જલદી બગડી જાય છે. એને બરાબર સૂકાવા દેવામા આવે તો એ જલદી બગડતો નથી. એક્સ્પેલરમાથી કાઢેલો ખોળ વધારે સૂકો હોય છે એવો ખોળ કે એનો ભૂકો કરીને જો બાટલી કે ડબામાં પેક કરી રાખવામાં આવે તો ઘણા દિવસ સુધી ટકે છે એવો અનુભવ છે. આવી રીતે ડબામાં બંધ કરીને રાખેલો ખોળ બબ્બે વરસ સુધી બગડયા વિના રહી શકે છે એવો અનુભવ છે.

પ્રોટીન	સોયાબીનનું પ્રોટીન (સેંકડે)	મગફળીના ખોળનું પ્રોટીન (સેંકડે)
ટ્રીપ્ટોફેન		૦.૫૮
ટાયરોસીન	૧.૮૬	૫.૫
અર્જિનાઈન	૫.૧૩	૧૩.૫
હિસ્ટીડીન	૧.૩૯	૧.૮૮
લિસીન	૨.૭૧	૫.૫૦
સિસ્ટીન		૦.૮૫

કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા છે કે મગફળીનુ તેલ કાઢવાથી એની અંદરના વિટામિનો તેલમાં આવી જાય છે ને ખોળમાં રહેતા નથી પણ એ માન્યતા ખોટી છે. કોઈ પણ જાતના વિટામિનો (તેલમા ઓગળી જાય એવા હોય તો પણ) તેલમાં જતા નથી, પણ ખોળમાંજ રહે છે. એટલે મગફળીનો ખોળ ખાવાથી જાનવરોને વિટામિન નહિ મળે, એવી બીક રાખવાની જરૂર નથી.

મગફળીના ખોળનો લોટ પૂનાના ગાડે બંધુઓને બિસ્કીટ કરી જોવા માટે આપ્યો હતો. તેમણે એ લોટના સરસ બિસ્કીટ બનાવ્યાં હતાં. એ લોટમાથી લાડવા જેવા ગળ્યા ને સેવગાંઠિયા જેવા તીખા ખાસ પદાર્થો પણ બહુ જ સારા બનાવી શકાય છે, એવો અનુભવ છે.

કોઈ પણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મગફળીનો ખોળ એક સાગમાં સારો ખોરાક છે એવું કહેવાને હરકત નથી. મધુમેહના દરદીઓને એનો સોયાબીન જેટલો કે એનાથી પણ વધારે સારો ઉપયોગ થાય છે. જેમને સોયાબીન ખાવું હોય તેઓ ભલે ખાય, પણ સોયાબીનનો ફેલાવો કરવાની ધૂનમાં મગફળીના ખોળ જેવા પદાર્થો તરફ દુર્લક્ષ કરવું

જાઈએ નહિ. મગફળીનો ખોળ સસ્તો હોવાથી ગરીબ માણસો પણ એનો ઉપયોગ કરી શકશે.

સોયાબીનના દોષ

વળી, સોયાબીન તદ્દન દોષરહિત છે એવું પણ નથી. સોયાબીનનો લોટ કડવો લાગે છે ને વધારે દિવસ સુધી ટકતો પણ નથી: જલદી બગડી જાય છે. આ દોષ તો બધા જાણે છે, પણ એ ઉપરાંત થોડા વખત પહેલાં એના બીજા દોષની પણ ખબર પડી છે. એ વિષયમાં વૈજ્ઞાનિકો શું કહે છે એ નીચે આપેલા ઉતારા પરથી જણાઈ આવશે:

A number of nutrition experts have recommended the Soyabean as the ideal diet for India's population.

Now, no less an authority than Dr. W. R. Aykroyed, Director of Nutrition Research, Indian Research Fund Association, discounts dietic value of the Soyabean. Addressing the Rotary Club of Calcutta, he uttered a word of warning about this increasingly popular product. In his opinion, it remained to be shown by conclusive experiment whether the Soyabean had any particular advantage over common pulses.

Here are the makings of a pretty controversy which should set nutrition experts agog. Calories and vitamins can be bandied to and fro What the outcome will be, is a matter of speculation. Probably, as with the most experts, they will finally agree to disagree. (*Times of India*, Dec. 5, 1936.)

—From the *Punjab Agricultural College Magazine* 1937 IV 197.

Soyabean flour destroyes Vitamin A.

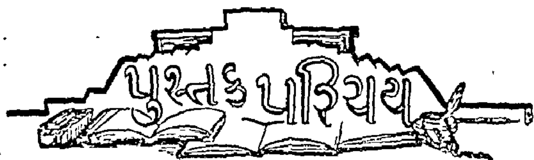
Flour made of legumes, particularly Soyabeans and added to bread to improve the color of the crumb has been found to destroy its vitamin 'A' content. The color which is removed by Soyabean flour is carotene, which is oxidised and hence decolorized in the process. Since carotene is the basic substance of vitamin 'A', its activity is thus destroyed. Similar tests with cod-liver oil have shown that Soyabean flour will destroy at least 99 % of its vitamin 'A' content. (*Scientific American* Feb. 1937)

—(From *The Madras Agricultural Journal*, 1937 XXV. 133.)

સોયાબીન અને મગફળીના ખોળના ગુણદોષ ટૂંકામાં ઉપર જણાવ્યા છે. એ ઉપરથી સોયાબીન ખાનારાઓને અને ખાસ કરીને જોરશોરથી એનો પ્રચાર કરનારા લોકોને લઈ શકાય એટલો બોધ લેવાની અમે વિનતિ કરીએ છીએ.

ડૉ. દ. લ સહસ્રબુદ્ધે
ડી. એસ. સી., એમ. એજી., એમ. એ. સી.

'ચિત્રમય જગત'માંથી]

૧ સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળાઃ ગ્રન્થાંક ૧ શ્રી મેરૂતુંગાચાર્ય વિરચિત પ્રબંધચિન્તામણિઃ—સંપાદક અને પ્રકાશકઃ શ્રી. જિનવિજયમુનિ. વિ. સં. ૧૯૮૯. મૂલ્ય રૂા ૩–૧૨–૦

સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામાં સંપાદિત તથા પ્રકાશિત પાંચ ગ્રન્થોની નકલો સૌહાર્દભાવથી શ્રી. મુનિ જિનવિજયજીએ અમને મોકલી છે. અને એ પાંચમાંથી ચારનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે આપ્યો છે.

સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળા, જૈન આગમિક, દાર્શનિક, સાહિત્યિક, ઐતિહાસિક, કથાત્મક ઇત્યાદિ વિવિધ વિષય ગુમ્ફિત પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગૂર્જર, રાજસ્થાની આદિ ભાષા નિબદ્ધ બહુ ઉપયુક્ત પુરાતન વાઙમય તથા નવીન સંશોધનાત્મક સાહિત્ય પ્રકાશિની જૈનગ્રન્થાવલિ છે એમ એ ગ્રન્થના મુખપૃષ્ટમાં કહ્યુ છે.

કલકત્તાનિવાસી સ્વર્ગીય શ્રીમદ્ ડાલચન્દજી સિંધીની પુણ્યસ્મૃતિનિમિત્તે તેમના સુપુત્ર શ્રીમાન્ બહાદુર સિંઘજી સિંધી દ્વારા આ ગ્રન્થમાળા સંસ્થાપિત થઈ છે. સમગ્ર ગ્રન્થમાળાના મુખ્ય સંપાદક શ્રી. મુનિ જિનવિજયજી છે. અને અમને મળેલાં એ ગ્રન્થમાળાનાં પાંચ પુસ્તકોમાંથી ચારના સંપાદક પણ તેઓ જ છે સર્વ પુસ્તકોનું પ્રાપ્તિસ્થાન હવે ગ્રન્થાંક ૧૧માં કહ્યું છે તેમ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળાના સંચાલક પાસેથી, ભારતીનિવાસ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ એ સ્થળેથી અને સિંધી સદન 48 Gariyahat Road Ballygunge, Calcutta એ સ્થળેથી મળશે. બીજા ગ્રન્થોમાં લખ્યુ છે તેમ ઘણું કરી શાન્તિનિકેતન, બંગાળમાંથી પણ મળતાં હશે કારણકે સમગ્ર માળા સિંધી જ્ઞાનપીઠ વિશ્વભારતી, શાન્તિનિકેતનથી પ્રકાશિત છે.

સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળા વિષે ઘણો થોડો અને ત્રુટિત ખ્યાલ આટલાથી આવશે. પણ 'પ્રસ્થાન'ના વાંચનાર માટે તો આ ગ્રન્થમાળાના મુખ્ય સંપાદક મુનિશ્રી જિનવિજયજી છે એટલું જાણવું પૂરતું છે. એમને હાથે જે પ્રગટ થશે તે ઐતિહાસિક સામગ્રી મુખ્યતવે હશે એ અનુમાની શકાય છે.

ઉપર કહેલી સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામાં પ્રબંધચિંતામણિ પ્રથમ ગ્રન્થાંક તરીકે પ્રકાશિત થયો છે. ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનાં પ્રબંધાત્મક સાધનોમાં અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ સાધન કહેવાય એવો પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રન્થ છે એ મેં અન્યત્ર કહ્યું છે. આ સિંધી ગ્રન્થમાળામાં પ્રબંધચિંતામણિના પ્રકાશનનો પણ ઇતિહાસ છે. ફાર્બસ સાહેબ, બુહ્લર સાહેબ, પીટર્સન સાહેબ, ડા. ભાઉ દાજી, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી વગેરે પ્રાચીન પુરાવિદોના લગભગ ૬૦ વર્ષ પહેલાં, પહેલવહેલી ફાર્બસ સાહેબના અને પછી બીજાઓના, જોવામાં જેમ જેમ આ ગ્રન્થની હાથપ્રતો આવતી ગઈ, તેમ તેમ આ ગ્રન્થની મહત્તા પણ ધ્યાનમાં આવતી ગઈ.

પરિણામે 'રાસમાળા'. મુંબઈ ગેઝીટિયરનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ વગેરે લખવામાં એનો ઉપયોગ પણ થયો. પરંતુ એ ગ્રન્થ પ્રથમ છપાયો તો ઇ. સ. ૧૮૮૮માં શાસ્ત્રી રામચન્દ્ર દીનાનાથને હાથે. દશ–પંદર વર્ષથી એની નકલ અલભ્ય હતી. વળી કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિકમાં, શ્રી. જિનવિજયજી કહે છે તેમ, એનું સંપાદન આધુનિક દૃષ્ટિએ જોતાં ઘણું અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ ગણાય. એટલે સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા પછી પુરાતત્ત્વ મંદિરના સંચાલક તરીકે શ્રી. જિનવિજયજીના ચિત્તમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલીના અનુસંધાનમાં પોતાના પ્રિય વિષયની ઉપયુક્ત સામગ્રી રૂપ પ્રબંધચિંતામણિની સુસંપાદિત આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનો તથા તેની પૂર્તિરૂપે પ્રબંધકોષ, કુમારપાલ પ્રબંધ, વસ્તુપાલ ચરિત્ર, વિમલપ્રબંધ વગેરેની સુસંપાદિત આવૃત્તિઓ તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ ઊઠયો. એ જ અરસામાં અથવા એક બે વર્ષ પાછળથી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના સંચાલકોએ પણ પ્ર ચિં. વગેરે ગ્રન્થો ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રગટ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી યોજના પ્રમાણે પ્રબંધચિંતામણિ મૂળ તથા તેનો સટિપ્પણ અનુવાદ અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ અને તેનો અનુવાદ પ્રગટ થઈ ગયા. પણ પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રગટ થવાના પ્ર. ચિં નું શું થયું તેનો ઇતિહાસ શ્રી. જિનવિજયજીએ કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિકમાં આપ્યો છે. તેનો સાર એ છે કે તેઓએ આ ગ્રન્થની પુરાતન પ્રતિઓ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી પ્રેસકૉપી તૈયાર કરી તથા છાપવાનું પણ શરૂ કરી દીધા પછી પોતાને યુરોપ જવાનું થયું અને ત્યાંથી ધાર્યા પ્રમાણે આ ગ્રન્થને છપાવવાનું બન્યું નહિ. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૯માં યુરોપથી પાછા આવ્યા ત્યાં આ દેશમાં વાતાવરણ ફરી ગયું હતું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પણ વિદ્યાના વાતાવરણને બદલે સત્યાગ્રહી યુદ્ધનાં વાજાં વાગી રહ્યાં હતાં. પરિણામે આ કાર્ય તો મુલતવી રહ્યું અને પોતે જેલમાં જઈને બેઠા. અલબત્ત જેલમાં તો શ્રી. જિનવિજયજી એક પ્રકારની પાઠશાળા ચલાવતા હતા. અને જેલમાં જ શ્રી. ક. મા. મુનશી વિગેરે મિત્રોની બીજું બધું કામ છોડીને વિદ્યાના કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત રહેવાની સલાહ મળી. અને જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી શ્રીમાન્ બાબુ બહાદુરસિંહજી સિંઘીનું શાન્તિનિકેતન જઈ જૈન સાહિત્યના અધ્યયન અધ્યાપનની વ્યવસ્થા હાથમાં લેવાનું આગ્રહભર્યું આમંત્રણ મળ્યું અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ જોઈ ને શ્રી. જિનવિજયજીએ શાન્તિનિકેતનમાં સિંઘી જૈન જ્ઞાનપીઠના સંચાલનનો ભાર ઉપાડયો. એટલું જ નહિ પણ પોતાની જૂની યોજનાને ધ્યાનમાં રાખી જૈન જ્ઞાનપીઠના સંસ્થાપક શ્રીમાન્ બહાદુરસિંહ બાબુને એ જ્ઞાનપીઠદ્વારા સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળા પ્રગટ કરવાની ઉપયુક્તતા દર્શાવી અને એ ઉદારચિત શેઠે ઉદારતાથી એ યોજના, એને માટેના યથોચિત દ્રવ્યના ખર્ચના સ્વીકાર સાથે સ્વીકારવાથી આ સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળા શરૂ થઈ અને તેના પ્રથમ ગ્રન્થાંક તરીકે જેની પ્રેસકૉપી વર્ષોથી તૈયાર હતી તે પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રન્થ સં. ૧૯૮૯માં પ્રગટ થયો.

આ પ્ર. ચિં.ના સંપાદન માટે સુલભ હાથપ્રતો ઉપરાંત બીજાને દુર્લભ એવી કેટલીક પ્રાચીન હાથપ્રતો શ્રી. જિનવિજયજીએ મેળવી રાખી હતી. જેમાં અમદાવાદના ડેલાવાળા ઉપાશ્રયની બે પ્રતો અને પાટણના સાગરગચ્છ ઉપાશ્રયની એક પ્રત, પાટણના સંઘના ભંડારની એક પ્રત વગેરે કેટલીક પ્રતો પહેલાં ન વપરાયેલી છે.

શ્રી. જિનવિજયજીના સંપાદન માટે તો ખાસ કાંઈ કહેવા જેવું નથી. સંપાદન શિષ્ટ ધારણ અનુસાર છે. જૂના જૈન ગ્રન્થોનો પરિચય, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓનું

જ્ઞાન, સારી હાથપ્રતો અને આધુનિક સંપાદન કાર્યની આવડત એ બધા ગુણો એકત્ર હોય ત્યાં સંપાદન તદ્દવિદોની પસંદગી પામે એવું થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ ગ્રન્થમાં ઉપર મૂળ પુસ્તકોનો પાઠ, ટિપ્પણીઓમાં પાઠાંતરો, જુદી જુદી હાથપ્રતોમાં પ્રાપ્ત ન્યૂનાધિક પ્રકરણો, શ્લોકો વગેરે આદર્શનિર્દેશપૂર્વક અમુક ચિહ્નથી સૂચિત અથવા કોષ્ટકાન્તર્ગત પણ મૂળ સાથે એ રીતે ગોઠવણ રાખી છે. ગ્રન્થને અંતે કુમારપાલના અહિંસા સાથે વિવાહસંબંધ વિષે એક પ્રબંધ પરિશિષ્ટરૂપે છાપ્યો છે. અને છેવટ પ્ર ચિ. માં આવેલાં પદ્યોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા છે. જ્યારે આરંભમાં ગુરુને ગ્રન્થનું અર્પણ, વિષયાનુક્રમણિકા, સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળાના સંસ્થાપકની સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ પ્રશસ્તિ અને હિંદીમાં 'કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક' એટલું છે. એ 'પ્રાસ્તાવિક'માંથી પ્રસ્તુત આવૃત્તિની જન્મકથા વિસ્તારથી આપી છે, જેમાંથી થોડો ઉતારો ઉપર કર્યો છે

આ પ્ર. ચિ સંબંધી શ્રીજિનવિજયજીની આખી સંકલના ઘણી વિસ્તારવાળી છે અને એ પ્રમાણે પ્ર. ચિ. મૂળ ઉપરાંત એના ચાર ભાગ છે. જેમાંથી બીજો ભાગ તો બહાર પડી ચૂક્યો છે.

૨ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ — સંપાદક વગેરે ઉપર પ્રમાણે. પ્ર. સ. ૧૯૩૬. મૂલ્ય સાધારણ પ્રતિ રૂ ૪–૮–૦ વિશિષ્ટ પ્રતિ રૂ ૫–૮–૦. સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળાના ગ્રન્થાંક બીજા રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલો આ ગ્રન્થ, ઉપર કહ્યું તેમ, પ્રબંધચિંતામણિનો બીજો ભાગ છે. સંપાદક કહે છે તેમ પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રન્થગત પ્રબંધોની સાથે સંબંધ અને સમાનતા રાખનારા અનેકાનેક પુરાતન પ્રબંધોનો આમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અને તેથી એનું પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રન્થ સંબદ્ધ 'પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ' એ રીતે આખું નામ રાખ્યું છે.

આ પુસ્તકના 'પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય'માં શ્રી જિનવિજયજીએ કહ્યું છે તેમ, પાટણ, પૂના, ભાવનગર, અમદાવાદ, રાજકોટ વગેરે સ્થાનોના ગ્રન્થસંગ્રહોમાંથી કેટલાક એવા પ્રબંધ સંગ્રહો મળી આવ્યા જેમાં ગ્રન્થકર્તાનું નામ નહિ પણ પ્રબંધચિંતામણિના ધોરણે કોઈએ પ્રબંધોના સંગ્રહો કરેલા. જેમાં કેટલીક વાતો એકની એક, કેટલીક વાતો એક જ પણ ન્યૂનાધિક રૂપમાં, કોઈ થોડા પાઠ ફેરવાળી, તો કેટલીક વાતો જુદા જુદા સંગ્રહોમાં જુદી જુદી. વળી કેટલીક વાતો પ્રબંધચિંતામણિની વાતોની તદ્દન સમાન, કેટલીક પ્ર. ચિ ની નહિ પણ પ્રબંધકોશની વાતો સાથે સમાન; ત્યારે કેટલીક વાતો પ્ર. ચિ. અને પ્રબન્ધકોશમાં આવેલી વાતની પૂર્તિરૂપે લખાયેલી. આ પ્રકારના સંગ્રહોમાંથી કુલ પાંચ સંગ્રહોનો આ ગ્રન્થ માટે શ્રી. જિનવિજયજીએ ઉપયોગ કર્યો છે. જેમાંના ઘણાખરા પ્રબંધોના સંબંધ કોઈ ને કોઈ રૂપે પ્ર. ચિ. સાથે છે. જે થોડા પ્રબંધોને કશો સંબંધ નથી તેઓનો પણ વિષય વર્ણન પ્રકાર અને રંગઢંગ પ્ર. ચિ ને મળતો લાગવાથી તેને આ ગ્રન્થમાં દાખલ કર્યા છે.

પ્ર. ચિ. સાથે આ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહને કઈ જાતનો સંબંધ છે એના ઉદાહરણ તરીકે જેના ઉપર ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, વગેરેમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના રસિકો તરફથી પુષ્કળ ચર્ચા થઈ છે તે વનરાજ વૃત્તમ્ નામના પ્રબંધનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. આ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહના ૧૨મા પૃષ્ટમાં વનરાજવૃત્તમ્ નામનો એક અગિયાર પંક્તિનો ટૂંકો પ્રબંધ છે. જેમાં લખ્યું છે કે "આંબાસણના રહેવાસી ચાપોત્કટ જ્ઞાતિ ... મેં... નામના બે ભાઈઓ હતા. પછી કોઈ જોષીએ કહ્યું કે ચામકની પત્નીના ... નું

મરણ થશે એટલે ચામુંડની સગર્ભા પત્નીને તજી દીધી. પછી તે પચામર ગામે ગઈ. ત્યાં ઉચ્છવૃત્તિથી પોતાનું પેટ ભરતી હતી પછી એક વખત શીલગુણસૂરિએ ગામ બહાર જતાં વડની છાયાને તેના ઉપર નમતી જોઈને તથા બાલકને સારા લક્ષણોવાળો જોઈને તે સ્ત્રીને પોતાના ચૈત્યમાં રાખી." બાકીના ભાગમાં અતિટૂંકામાં વનરાજે અણહિલ્લપુરની સ્થાપના કરી ત્યાં સુધીનો વૃત્તાન્ત પ્ર. ચિ. (સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળા આ. પૃ ૧૨) ને અનુસરતો જ છે.

ચાવડાવંશનો જે કાંઈ વૃત્તાંત મળે છે તે દંતકથારૂપ જ છે અને તે દંતકથા પણ ઘણાં વર્ષો પછી લખાયેલી. એ વંશના કોઈ રાજાનો ઉત્કીર્ણ લેખ હજી સુધી મળ્યો નથી. અને દંતકથામાં વધારાઘટાડા-ફેરફારો થયા કરે એ તદ્દન કુદરતી છે. મતલબ કે પ્ર. ચિ માં અણહિલ્લપુર પાટણના સ્થાપકની દંતકથામાં એના માતાપિતાના જ નામો ન જોઈને જે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થઈ તેમાંની એક કૃષ્ણાજીકૃત રત્નમાળામાં મળે છે. જેમાં વનરાજના પિતાનું નામ જયશિખરી, માતાનું નામ રૂપસુન્દરી અને જયશિખરી ઉપર કલ્યાણના રાજા ભૂવડની ચડાઈનું લાંબુ વર્ણન છે શ્રી. ફાર્બસ સાહેબે રત્નમાળાવાળી જયશિખરી-રૂપસુંદરી પિતામાતા હોવાની દંતકથા રાસમાળામાં ઉતારી અને ગુજરાતમાં એ ચાલી—ચાલી શું, ઐતિહાસિક હકીકત મનાઈ ગઈ જો કે બીજી દંતકથા—જેમાં વનરાજના પિતાનું નામ પરશુરામ આપ્યું છે, એ તેઓના જાણવામાં હોવી જોઈએ. કારણકે ફાર્બસ સભા પાસેના એક ચોપડામાં એ દંતકથા છે. (જુઓ ફાર્બસ ગુ. સ.ના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પ્ર. ભા. અં. ૪૮-૮)

પણ રત્નમાળાવાળી દંતકથા ઉત્પન્ન થયેલી નહિ હોય કે જાણવામાં નહિ હોય ત્યારે આ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહવાળા 'વનરાજવૃત્તમ્'માંથી ઉપર ઉતારેલી ત્રીજી દંતકથા જોડાઈ છે. વનરાજની માતાના નામો પણ એક કરતા વધારે મળે છે ધર્મારણ્યમાં અક્ષતા નામ છે. ટૂંકામાં મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્ર. ચિ.માં અણહિલ્લપુર પાટણની સ્થાપનાની દંતકથા સંગ્રહાઈ ત્યારે વનરાજનું નામ પાટણના સ્થાપનાર તરીકે પ્રખ્યાત હોવા છતાં વનરાજનાં માબાપનાં નામો પ્રસિદ્ધ નહિ હોય—ઘણું કરી ભૂલાઈ ગયેલાં, તેથી આવી જુદી જુદી કલ્પનાઓ પાછળથી થઈ. હવે તો જ્યાં સુધી નવો વધારે વિશ્વસનીય પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી વનરાજનાં માબાપના નામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સંદિગ્ધ ગણવા પડશે.

પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં પ્ર. ચિ. સાથે સંબદ્ધ છતાં વિશેષ જે કાંઈ વૃત્તાંત છે તે પ્ર. ચિ. સાથે ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનોના ભવિષ્યના અભ્યાસીએ જોવો પડશે, એટલી વાત ચોક્કસ છે.

આ પુરાતન પ્રબંધોની જે પોથીઓ શ્રી. જિનવિજયજીને મળી છે તેમાં આ પ્રબંધો જે ક્રમમાં છપાયા છે તે ક્રમમાં ન હતા. આ તો પ્ર. ચિ. સાથે સરખાવવાનું ઠીક પડે માટે પ્ર. ચિ.ના ક્રમમાં ગોઠવીને શ્રી જિનવિજયજીએ છપાવ્યા છે. મૂળ કયા ક્રમમાં હતા તેની સવિસ્તર સૂચી પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્યમાં આપી છે. બત્રીશ પાનાંનાં આરંભના આ પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય ઉપરાંત છેવટ વિશેષ નામોની અકારાદિ સૂચી છે, તથા પદ્યાનુક્રમણિકા છે. વળી આરંભમાં પ્ર. ચિ. પેઠે આમાં પણ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા સ્થાપકની પ્રશસ્તિ છે. ચાર શ્લોકમાં પ્રવર્તક શિરોમણી કાન્તિવિજયજીને ગ્રંથ સમર્પણ છે અને વિષયાનુક્રમણિકા છે. પ્ર. ચિ માં તથા પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં મુખ્ય હાથપ્રતોના હાફટોન બ્લોક પણ છાપ્યા છે.

૩. સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા ગ્રંથાંક ૬ શ્રી રાજશેખરસૂરિકૃત પ્રબંધકોશઃ—સંપાદકઃ મુનિ જિનવિજય. પ્ર. સં ૧૯૯૫ મૂલ્ય સાધારણ પ્રતિ રૂ. ૩-૮-૦ વિશિષ્ટ પ્રતિ રૂ. ૪-૦-૦.

આ પ્રબંધકોશ અથવા તેમાં ચોવીશ પ્રબંધો હોવાથી ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ નામથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ વિ સં. ૧૯૭૭માં પાટણની હેમચન્દ્રાચાર્ય ગ્રન્થાવલીમાં છપાઈ ગયો છે. અને પછી વિ. સં. ૧૯ માં ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી પ્રકાશિત થયો છે. મતલબ કે પ્રસ્તુત ત્રીજી આવૃત્તિ છે. પાટણની હેમચન્દ્રાચાર્ય ગ્રન્થાવલિમાં છપાતાં જે સંપાદન થયેલું તે જૂની ઢબનું 'પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય'માં શ્રી જિનવિજયજી કહે છે તેમ કેવળ વ્યાકરણની દૃષ્ટિથી પાઠને શુદ્ધ કરીને છપાવવું એનું નામ સંપાદન એ જાતનું હતું. પ્રસ્તુત સંપાદન શાસ્ત્રીય ધોરણ પ્રમાણે છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. સંપાદન કાર્યમાં વપરાયેલી હાથપ્રતોનું વર્ણન પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્યમાં કરેલું છે તે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવું. વપરાયેલી પ્રતિઓનાં અમુક પાનાંઓની પ્રતિકૃતિઓ આમાં પણ છાપી છે.

પ્રબંધકોશમાં ઉપર કહ્યું તેમ ૨૪ પ્રબંધો કુલ છે. તેમાંથી ૧૦ જૈનધર્મના પ્રભાવશાળી આચાર્યોના, ચાર સંસ્કૃત ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિ પંડિતોના, ૭ પ્રાચીન અથવા મધ્યકાલીન પ્રસિદ્ધ રાજાઓના અને ત્રણ જૈનધર્માનુરાગી રાજમાન્ય ગૃહસ્થોના છે વળી પ્રબંધકોશ, પ્રભાવકચરિત, પ્રબંધચિંતામણિ, અને વિવિધ તીર્થકલ્પ એ ચરિત્ર ગ્રન્થો ઘણે અંશે સમાન વિષયક છે. અને પ્રબંધકોશ આ ચારેમાં કાલાનુક્રમમાં છેલ્લો છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે બાકીના ત્રણેય ગ્રન્થોનો પ્રબંધકોશ ઋણી છે. પ્રબંધકોશના ૨૪ પ્રબંધોમાંથી વીશ તો બાકીના ત્રણ ગ્રન્થોમાંથી કોઈ ને કોઈમાં મળે છે. અલબત્ત બીજા ગ્રન્થોમાં કહેલી વાતો સાથે સાથે પ્રબંધકોશમાં કેટલીક નવી વાતો પણ કહેલી મળે છે. અને ચાર પ્રબંધો તો નવા જ છે ટૂંકામાં, જૈન ઇતિહાસના સાધન તરીકે તો પ્રબન્ધકોશ ઉપયોગી છે જ પણ તે ઉપરાંત ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે પણ પ્ર. ચિં. અને તે પહેલાંના સુ. સં. વગેરે પ્રબંધો કરતાં આમાં કેટલાક નવા ઇતિહાસોપયોગી પ્રકરણો હોવાથી પ્રબંધકોશ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ એક ઉપયોગી સાધન છે. આ ગ્રન્થના ઐતિહાસિક મૂલ્ય વિષે મારો અભિપ્રાય મેં અન્યત્ર આપ્યો છે, એટલે અહીં પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

આ ગ્રન્થની સંસ્કૃતભાષા મુગ્ધજન-સાધારણ પંડિત વર્ગ પણ સમજી શકે એવી સરળ અને સુબોધ કહીને તેનાં ખૂબ વખાણ શ્રી. જિનવિજયજીએ કર્યાં છે; પણ મને તો અબુધક અને અશુદ્ધ લાગે છે

પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય ઉપરાન્ત પદ્યસૂચી, વિશેષ નામોની સૂચી, સિંઘી ગ્રન્થમાલા સ્થાપક પ્રશસ્તિ વગેરે આ ગ્રન્થમાં પણ છે જ.

૪ સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળા ગ્રન્થાંક ૧૦ જિનપ્રભસૂરિ વિરચિત વિવિધતીર્થ કલ્પ-સંપાદક વગેરે ઉપર પ્રમાણે. સં. ૧૯૯૧ મૂલ્ય રૂ. ૪-૪-૦.

શ્રી. જિનપ્રભસૂરિ રચિત વિવિધ તીર્થકલ્પના ગ્રન્થ એક રીતે ભારતમાં વિક્રમની ચૌદમી શતાબ્દીમાં જેટલાં પુરાતન તથા વિદ્યમાન જૈનતીર્થો હતાં તેની એક પ્રકારની ગાઈડ છે. પણ એમાંથી ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક મૂલ્યવાળી પુષ્કળ સામગ્રી મળી આવે છે.

ગ્રન્થકર્તા પોતાના સમયના મોટા વિદ્વાન અને પ્રભાવશાળી આચાર્ય હતા. તેઓને યાત્રાનો ભારે શોખ હતો જ પણ એ સાથે ભિન્નભિન્ન જૈનતીર્થોનો મહિમા નોંધવાના

વિચારથી તે તે સ્થળ સંબંધી પ્રચલિત અન્યસ્થ ધાર્મિક કથાઓ તથા મૌખિક દંતકથાઓ પણ એમણે નોંધી લીધી છે. પરિણામે આજે આપણને એમના ગ્રન્થમાંથી ઐતિહાસિક અગત્યની ગણાય એવી કેટલીક વિગતો મળી આવે છે. પ્રાસ્તાવિક નિવેદનમાં શ્રી. જિનવિજયજીએ દર્શાવ્યું છે તેમ (૧) ગુજરાત કાઠિયાવાડ, (૨) રાજપૂતાના, (૩) માળવા, (૪) યુક્ત પ્રાન્ત, (૫) અયોધ્યા, (૬) બિહાર, (૭) વરાડ, (૮) દક્ષિણ, (૯) કર્ણાટક અને (૧૦) તેલંગદેશ—એટલા દેશોનાં જૈનતીર્થો સંબંધી કલ્પો છે. અલબત્ત આ ગ્રન્થમા કોઈ જાતનો ક્રમ નથી. બધા સ્થળોનાં વર્ણનો એકધારીના કે એકધોરણે નથી ગ્રન્થનો કેટલોક ભાગ ગદ્યમાં છે તો કેટલોક પદ્યમા છે. કેટલાંક પ્રકરણો સંસ્કૃતમા છે તો કેટલાક પ્રકરણો પ્રાકૃતમાં છે. એક જ સ્થાન વિષે એક કરતાં વધારે પ્રકરણો પણ છે. વળી આખા ગ્રન્થની રચના એકે સમયે નથી થઈ. એક કલ્પમાં રચનાસમય સં. ૧૩૬૪ મળે છે, તો અન્તિમ ઉલ્લેખ સં. ૧૩૮૯ છે. પણ બધામાં સંવત્ આપેલ નથી એ જોતા, શ્રી જિનવિજયજી કહે છે તેમ, આ ગ્રન્થની પહેલી અને છેલ્લી રચના વચ્ચે ત્રીશેક વર્ષનો ગાળો ઓછામા ઓછો હોવો જોઈએ.

વિવિધ તીર્થ કલ્પમા ભિન્નભિન્ન વિષયો તથા સ્થાનો સંબંધી બધા મળીને સાઠ એકસઠ કલ્પ છે તેમાંથી ૧૧–૧૨ સ્તુતિરૂપ છે ૬–૭ ચરિત્ર અથવા કથારૂપ છે, અને બાકીના ૪૦–૪૧ સ્થાન વર્ણનાત્મક છે. પણ કોઈક સ્થાનના એક કરતા વધારે કલ્પો પણ છે. દા. ત. ઉજ્જયન્ત અથવા રૈવતગિરિના વર્ણનના ચાર કલ્પ છે. પરિણામે ઉપર કહેલા ભારતના જુદા જુદા ભાગનાં ૩૭–૩૮ તીર્થોના વર્ણનો આ ગ્રન્થમા મળે છે.

કોઈ વાર કેવી રીતે પ્રસંગોપાત્ત ઐતિહાસિક માહિતી આ ગ્રન્થકાર આપે છે, એના બે દાખલા નીચે આપ્યા છે—અણહિલપુર સ્થિત અરિષ્ટનેમિ કલ્પમા સં. ૮૦૨માં વનરાજે સ્થાપના કરી ત્યારથી છેક કર્ણદેવ સુધીની વંશાવળી આપી છે (જુઓ પૃ ૫૧). ત્યારે સત્યપુર તીર્થ કલ્પના વર્ણનપ્રસંગમાં સં ૧૩૫૬માં અલાઉદ્દીન સુલતાનનો નાનો ભાઈ કયે રસ્તે ગુજરાત ઉપર મંત્રી માધવની પ્રેરણાથી ચડી આવ્યો એ નોંધ્યું છે (જુઓ પૃ ૩૦).

પ્રતો વગેરે કયાંથી અને કેટલી મેળવી તે માટે જુઓ પ્રાસ્તાવિક નિવેદન. પ્રતિઓની પ્રતિકૃતિઓ ધોરણ પ્રમાણે આમાં પણ આપી છે છેવટ વિશેષ નામની સૂચી છે, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. આ ગ્રન્થ સ્વર્ગાદપિગરીયસી માતૃભૂમિ મેવાડને શ્રી. જિનવિજયજીએ અર્પણ કર્યો છે તે ઉચિત જ કર્યું છે

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

સ્ત્રીરોગ ચિકિત્સાઃ—લેખકઃ વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી પ્રાણાચાર્ય. પ્રકાશકઃ વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી. તંત્રીઃ વૈદ્યકલ્પતરુ, અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૨૭૬ કિંમત રૂ. ૧–૮–૦.

વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય વૈદ્ય છે. ને હાલ લિંબડીના રાજવૈદ્ય છે.* પાટણ બી. પી. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના તે માજી પ્રિન્સિપાલ છે. સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય ભાગ ૧ અને ભાગ ૨ ના તે લેખક છે. આજદિન સુધીમાં એમની પાસે આસરે સવાબસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી ગયા છે. પ્રાતઃસ્મરણીય ઝંડુ ભટ્ટજીના

* તાજેતરમા જ તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા છે. —સં૦

તેઓ નજીકના સગા થાય છે. વૈદ્યક સંસ્કારો ગળથુથીમાંથી જ તેમને મળેલા છે અને તેને વિદ્વાન્ પિતાએ અને ઝંડુ ભટ્ટજી વગેરેએ ઠીક ઠીક પોષેલા છે. ગુજરાતમાં વૈદ્યો તો ઘણાયે છે, ઘણા સારા પૈસા પણ કમાય છે, પરંતુ સંસ્કાર અને વિદ્યાનું સુભગ તીર્થસ્થાન તો અમૃતલાલ પટ્ટણી જ એમ કહેવામા હું જરાપણ અતિશયોક્તિ કરતો નથી. મારા તો એ પૂજ્ય ગુરુવર્ય છે એટલે આ સમાલોચનામાં કેટલાકને પક્ષપાત જણાશે, પરંતુ સમાલોચક તરીકે હું તેમને મારા ગુરુ તરીકે ભૂલી જાઉં છું અને સાધારણ લેખકની જેમ તેમના ગ્રન્થનું મૂલ્યાંકન કરું છું તો મને જણાય છે કે ગુજરાતના વૈદ્યક સાહિત્યમાં આ પુસ્તક અદ્વિતીય છે, અસામાન્ય છે. લેખકનો વિશાળ અનુભવ પાને પાને પ્રગટ થાય છે અને સાદી, રમતિયાળ શૈલીમા, શાસ્ત્રીયતા જરા જેટલી પણ ઓછી થવા દીધા વિના, લેખક વાચકને રસપાન કરાવી શકે છે. સિદ્ધહસ્ત લેખક વિના આવી સફળતા ન જ મળે.

સને ૧૯૧૬-૧૯૧૭માં 'વૈદ્યકલ્પતરુ' માસિકની ભેટ તરીકે 'સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય' બે ભાગમાં સ્વ વૈદરાજ જટાશંકર લીલાધરે અમૃતલાલભાઇ પાસે લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલું. પ્રકાશક કહે છે કે આ બન્ને ભાગની ચાર ચાર હજાર પ્રતો ખપી ગઇ અને છતાંયે એની માગણી ચાલુ રહી એટલે વૈદ્યકલ્પતરુના હાલના તંત્રીએ અમૃતલાલભાઈને "સામાન્ય ભણેલી બહેનો તેમજ ગામડામા રહેનારી બહેનો વાંચીને પોતાના દરદનો ઉપાય પોતાની મેળે કરી શકે એવી સરલ ભાષામાં નવું પુસ્તક" લખી આપવા વિનવ્યું અને પોતાના એકના એક પુત્રના વિરહદુઃખે તે પીડાતા હતા છતાંય, કેવળ લોકકલ્યાણાર્થે આ પુસ્તક તેમણે લખી આપ્યું. અમૃતલાલભાઈની વૃદ્ધાવસ્થા, મધુમેહ જેવા અસાધ્ય વ્યાધિથી શીર્ણ થએલું શરીર, પુત્રવિયોગનું દારૂણ દુઃખ—આવી સ્થિતિમાં આ પુસ્તક એમણે લખ્યું છે અને ગુજરાતી જનતાને ઋણી બનાવી છે.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓના ગુહ્ય દરદોના નિષ્ણાતો થોડા છે. પરંતુ કોઈ વૈદ્ય સ્ત્રીઓનાં ગુહ્ય દરદોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવતો હોય તો તે એકલા પટ્ટણીજી જ. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ ખોટી શરમને લીધે પોતાના દરદો વિષે પુરુષો પાસે ભાગ્યે જ વાત કરે છે. પરિણામે ઘણી સ્ત્રીઓ અનેક જાતના દુઃખદાયક દરદોથી પીડાતી હોય છે. અમૃતલાલભાઇ ઝાડેશ્વરમાં વૈદ્ય હતા અને ત્યા અનેક સ્ત્રીઓને ભયંકર રોગોથી પીડાતી જોઈ તેઓ આ અભ્યાસ પાછળ પડયા. સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ મેળવ્યો અને પછી તો એમનો અનુભવ વધતો જ ચાલ્યો. અનેક જાતનાં દરદોથી પીડાતી ભોળી સ્ત્રીઓએ અમૃતલાલભાઈ પાસે પોતાનાં દુઃખદરદો ધર્યાં અને આ કરુણાર્દ્ર વૈદ્યે, શુદ્ધ નિષ્કામ ભાવથી—અપાર વાત્સલ્યથી એ દુઃખો દૂર કરવા પોતાની બધી શક્તિઓ વાપરી. સ્ત્રીઓનાં દરદો વિષે વાત કરતાં આ લેખકે ઘણીવાર એમની આંખમાં આંસુઓ જોયા છે અને નિગૂઢ ભાવોને દર્દભરી વાણીમાં પ્રગટ થતા સાંભળ્યા છે. આ પુસ્તકમા પણ તેમણે અનેક સ્થળે આ દર્દ વર્ણવ્યું છે. લંપટ 'પ્રાણનાથો'ને અનેક સ્થળે ચીમટીઓ ભરેલી છે અને સ્થળે સ્થળે પોતાના અનુભવમાં આવેલા કેટલાક કેસો પણ તેમણે નિખાલસતાથી નોંધેલા છે.

પ્રદર વિષે પૃષ્ટ ૬૩ ઉપર પરેજી બનાવવામાં આવી છે તે અહીં ઉતારવાની લાલચ હું રોકી શકતો નથી:

"પરેજી—પુરુષ સસર્ગથી હમેશાં દૂર રહેવું એ આ દરદની મોટામાં મોટી પરેજી છે. મારે આ સ્થળે ઘણી શરમ સાથે કહેવું પડે છે કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓના

મરણનું કારણ પચાસ ટકા પતિનો અસાધારણ અયોગ્ય સ્નેહ છે અને પોતે મરતાં સુધી પતિને અસંતોષ ન આપવો એ આપણા દેશની અબળાઓની અયોગ્ય ધર્મભિરુતા છે. બીજા દેશોમાં પણ આપણે સાંભળીએ છીએ કે વધારે પડતા નખ કે દંતક્ષત–વ્યાપારના કેસો પણ કોર્ટમાં દાખલ થયા છે અને ડાઈવોર્સ (છુટાછેડા) થઈ ગયા છે, જ્યારે આ દેશની સ્ત્રીઓ અન્યાય ભરેલી રીતે ચલાવેલા અયોગ્ય પાશવ વ્યવહારથી પોતાનું થતું ખૂન પણ સહન કરે છે. ધન્ય છે આર્યદેશની ધર્મભાવનાને! પણ એક બાજુ તરફથી સારો વૈદ્ય કે ડૉક્ટર સ્થાનિક ઉપચારોથી પ્રવાહ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે બીજી બાજુથી દરદીનું અત્યંત ભલુ ઈચ્છનાર અને દરદ મટે એટલા માટે વૈદ્યનુ ઘર બતાવનાર પ્રાણનાથ (ધણી) સંયમ ન પાળી શકવાથી દરદને તાજું કરી આપે છે. બીજે દિવસે વૈદ્ય પાસે દવા લેવા આવતા જણાવે છે કે દરદીને દવા ખાવાનો કંટાળો છે અને આપે આપેલી પેલી લેવાની દવાથી ઘણો ફાયદો છે; પરંતુ વૈદ્યરાજ! આજે મને પોતાને શક્તિની દવા આપો. . . . આથી આગળ શરમ મૂકીને લખવામા મારી કલમ ઊપડતી નથી. પરંતુ મારે જણાવવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી પુરુષો સ્ત્રીઓ તરફનો પોતાનો ધર્મ નહિ સમજે ત્યાં સુધી દેશમાંથી પ્રદરનાં દરદો અને તેથી થતાં સ્ત્રીઓનાં મરણનું પ્રમાણ ઓછું થશે નહિ. પ્રભુ સૌને સદ્બુદ્ધિ આપો . . ."

હીસ્ટીરીઆ[1]ના પ્રકરણમાં 'સંતતિનિયમન નામનો એક મોટો રોગ પ્રજામાં ચાલ્યો છે' તે વિષે ઈસારો કરે છે અને જણાવે છે કે "એથી સંતતિનિયમન થતુ હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન બાજુ પર રાખીને બીજી રીતે જોઈએ તો તેનાથી મનોવહસ્રોત ઉપર ખરાબ અસર થઈને કેટલાક શારીરિક કે માનસિક રોગો તો જરૂર થાય છે."..."સંતતિનિયમનના મોહમાં ભવિષ્યની પ્રજાને ઘણા માનસિક અને શારીરિક દરદોનો અનુભવ કરવો પડશે એમ અમારો અંતરાત્મા કહે છે. જીવશે તે જોશે." (પૃ. ૭૬)

લેખક વૈદ્ય છે પરંતુ દેશી દવાઓ સાથે ઘણી ઉપયોગી વિલાયતી દવાઓ પણ તેમણે બતાવી છે. દેશી દવાઓ માટેનો તેમનો આગ્રહ જાણીતો છે, છતાંય સારું હોય તે બધેથી વિવેકથી લેવું એમ માનવા જેટલા તે ઉદાર છે અને પારકાનુ અપનાવી લઈને પોતીકું બનાવવાની પ્રતિભા એમનામાં છે. પોટાશ આયોડાઈડ એ એક ઉપયોગી વિલાયતી દવા છે. રક્તવિકારમાં તે અત્યંત હિતાવહ છે. એના લાંબા વખતના વપરાશથી શરદી વગેરે થઈ આવે છે. અમૃતલાલભાઈ પોટાશ આયોડાઈડ વાપરવાની નીચેની રીત બતાવે છે જે આપણા વૈદ્ય અને ડૉક્ટરોએ ધ્યાન આપવા જેવી છેઃ "...પરંતુ એ વિષયમાં મારો પોતાનો મત અને અનુભવ એવો છે કે પોટાશ આયોડાઈડ જેવા ઍક્ટિવ પ્રિન્સિપલ્સવાળી દવાઓ વાપરવી હોય ત્યારે બીજી કોઈ રસાયન રૂપ ગણાતી વનસ્પતિ કે મિશ્રણની સાથે વાપરવી, જેથી તેની એકદમ ખરાબ અગર એકદમ સારી અસર તરત થતા ધીમે પણ મક્કમ ફાયદો આપે છે. અને તેજ અસરથી થતાં નુકસાન થતાં નથી મેં પોટાસ્યમ આયોડાઈડ નીચેની રીતે ઘણીવાર વાપર્યો છે. પોટાશ આયોડાઈડ તો. ૧, સોડાબાયકાર્બ તો. ૨, લોહભસ્મ

[1] હીસ્ટીરીઆને કેટલાક વૈદ્યો યોષાપસ્માર, કેટલાક આક્ષેપક અને કેટલાક અપતાનક તરીકે વર્ણવે છે. પરંતુ પટ્ટણીજી તેને માટે તંદ્રા શબ્દ સૂચવે છે અને તદ્રાની સંપ્રાપ્તિને હીસ્ટીરીઆ સાથે સરસ ઘટાવે છે. (પૃ. ૭૧)

તો. ા થી ાા–ઉપરનાં મિશ્રણને શોધની એટલે પીલુડી (હિંદી–મકોય)નાં પાનના રસ સાથે ઘૂંટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે વાપરવી. આ દવાના ઓવર ડોઝથી પણ શરદી વગેરે ખરાબ અસર થતી નથી એ જ રીતે ઉપરનાં મિશ્રણને કાંટાશેળીઆનાં પાનના રસ સાથે વાટીને પણ વાપરવું અથવા ચદ્રપ્રભા કે યોગરાજના પાઠ પ્રમાણે એક ઘાણ બનાવવો અને તેમાં ૨ થી ૪ તોલા પોટાસ્યમ આયોડાઈડ નાખવું એ પણ સારુ કામ આપે છે. ઉપરની બન્ને દવાઓ લાંબા દિવસ લેવાથી વધ્યા–વાઝિયાપણાને પણ દૂર કરે છે. " (પૃ. ૯૫.)

ગુજરાતના ડૉકટરોને આ પુસ્તક સાદ્યંત વાંચી જવા હું વિનંતી કરું છું. તેમને આમાંથી ઘણું નવું જાણવા મળશે અને કેટલીયે ઉપયોગી દેશી દવાઓનું જ્ઞાન પણ તેઓને થશે. ફ્લેગ્મેન્સીયા ડોલન્સ નામના રોગ ઉપર જે પોતાના અનુભવનો એક લેપ આપ્યો છે તે પણ વાપરીને યશ સંપાદન કરવામાં સહાયભૂત થશે. આ વિષયના જે નિષ્ણાત ડૉક્ટરો હોય તેમને તો આ પુસ્તક ખાસ વાંચી જવા જેવું છે વિદ્યાભ્યાસંગી વૈદ્યનો બહોળો અનુભવ પોતાના અનુભવો સાથે સરખાવવાની પણ તેમને ઠીક તક મળશે.

જોડણીની ભૂલો ઘણી રહી ગઇ છે. પૃ. ૫૨ ઉપર 'કાંટા અશેળીઆ' નહિ પણ 'કાંટાશેરીઆ' જોઇએ પૃ. ૧૮૦ ઉપર ચંદન બટવો કે પાગલફ્રી જડીની જગોએ ચદમરુઆ કે પાગલફ્રી જડી એમ જોઇએ. ચંદન બટવા ભાજીનું નામ છે અને તે નહિ પરંતુ ચદમરુઆ કે ધનમરુઆ (સર્પગંધા)–જોઈએ. પુસ્તકનુ નામ પણ અશુદ્ધ જોડણીમા લખ્યુ છે એ પ્રકાશકની બેદરકારીનુ દ્યોતક છે પ્રકાશકોએ જોડણી તરફ ઠીકઠીક ધ્યાન દેવું ઘટે છે. કામાંતપત્ર (પૃ. ૨૪૯) નહિ પણ કામાતપત્ર જોઈએ. પૃ. ૮૨ ઉપર 'કમળ (પોયણાં)નું ચૂર્ણ' એમ છે તેની જગાએ 'કમળનાં કોમળ પાનનું ચૂર્ણ' એમ જોઇએ.

પૃ. ૭૯ ની ટિપ્પણીમા " હાલમાં નિશાળના ભણતરમાં છોકરીઓ માટે દોરી કૂદવાની એક કસરત શીખવવામા આવે છે " તે સબધી લેખકના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે—"કેળવણીકારોને કે માબાપોને તેનું ભાન પણ હોતુ નથી કે દીકરીને કૂદકા મારવાથી શું થશે, પરતુ એવા કૂદકાઓથી કોઇવાર ગર્ભાશય નમી કે ફરી જાય અને યુવાન થયા પછી એ છોકરીને ઘણુ સહન કરવું પડે છે પીડિત આર્તવાર્તવ, વાંઝિયાપણું, ખાલી જવું વગેરે દરદો તેને ભોગવવાં પડે છે." ગુજરાતના કેળવણીકારો અને વ્યાયામ નિષ્ણાતોનું આ તરફ ધ્યાન ખેંચાય તો સારું. હું પોતે આ વિચાર સાથે સહમત થઈ શકતો નથી. દોરી કૂદવાથી લેખક કહે છે તેટલું અનિષ્ટ પરિણામ આવે એ મારી બુદ્ધિમાં ઊતરતું નથી. છતાં પણ વિદુષી સ્ત્રીઓ, કેળવણીકારો અને વ્યાયામ નિષ્ણાતોને આ ઉપર પ્રકાશ નાખવા હું વિનવુ છું.

પ્રત્યેક ગુજરાતીએ આ અમૂલ્ય પુસ્તકને પોતાના ઘરમાં સ્થાન આપવું ઘટે છે. પ્રકાશકે આવા વિદ્વાન અને અનુભવી વૈદ્ય પાસેથી આવું ઉપયોગી પુસ્તક મેળવ્યું તે બદલ તેમને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે. ગુજરાતની સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને તો આ પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે. અમૃતલાલભાઈ પાસે અનુભવોનો ભંડાર છે ઈશ્વર એમને દીર્ઘાયુષ્ય આપો અને આવાં એવાણુ બીજાં પુસ્તકો તેઓ ગુજરાતને આપી જાય એમ આપણે સૌ ઈચ્છીએ.

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

રોજનીશી

ડિસેમ્બર : ૧૯૩૭

તા. ૧ ભાવનગર રાજ્યના ડુંગરના પથ્થરોમાંથી પરદેશી રંગોને ટક્કર મારે તેવા ભભકદાર રંગો બન્યાની વિગત બહાર આવી; બિહારના જમીનદારો સામે કિસાનોની અર્ધો લાખ જેટલી અરજીઓ વડા પ્રધાનને મળી.

તા. ૨ દિલ્હી ખાતે રાજકીય કેદીઓની પરિષદના બે પ્રમુખોને પકડયા; કાકોરીના ૭ મુક્ત કેદીઓ સામે મનાઇ હુકમ છૂટયા, નહાશપાશાના ખૂનનો પ્રયાસ કરવા માટે ૩૦૦ મીસરીઓને ગીરફતાર કર્યા.

તા. ૩ માર્કિવસ ઓફ લોધિયને એક મુલાકાત દરમ્યાન જણાવ્યું: "રાષ્ટ્રસંઘ એ એક અસરકારક સંસ્થા નથી. બળવાન રાષ્ટ્રોના વલણથી બ્રિટનનું કાર્ય મુશ્કેલ બની રહ્યું છે." સૂરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં મહાસભા પક્ષ સ્થપાયેલો તેના ૩૦ માંથી ૨૨ ઉમેદવારો બિનહરીફ ચૂંટાયા.

તા. ૪ અમદાવાદમાં રંગભૂમિ પરિષદ ભરાઈ, મુંબઇ સરકારના એડવોકેટ જનરલે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું; કલકત્તામાં સર એસ. રાધાકૃષ્ણના પ્રમુખપણા હેઠળ સાંસ્કૃતિક પરિષદનું બીજું અધિવેશન ભરાયું.

તા. ૫ ચીનના પાટનગર નાનકીંગ ઉપર જાપાનીઓનો વિનાશક હુમલો; મુંબઇ સરકારના એડવોકેટ જનરલ તરીકે શ્રી. મોતીલાલ ચીમનલાલ સેતલવાડની નિમણૂંક થઈ.

તા. ૬ કાનપુરના 'પ્રતાપ'ના તંત્રી શ્રી. ગણપતરાય સક્સેનાની ૧૪૪મી કલમ હેઠળના હુકમના ભંગ બદલ ધરપકડ થઇ, જાપાનીઓએ નાનકીંગના સીમાડા પરના પર્વત પર જાપાનનો ધ્વજ ફરકાવ્યો; માદામ ચાંગ-કાઇ-શેક એક વિમાનમાં કોઇ અજાણ્યા સ્થળે ઉપડી ગયા એવા સમાચાર બહાર આવ્યા, ફ્રાન્સ અને પોલાંડ વચ્ચે મૈત્રીના કરાર થયા.

તા. ૭ તબિયતની સુધારણા અર્થે ગાંધીજી સેગાંવથી જુહુ આવ્યા; ઇંગ્લેંડમાં પ્રવેશ કરવા સામે શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ ઉપર જે પ્રતિબંધ હતો તે બ્રિટનની સરકારે રદ કર્યો.

તા. ૯ સંયુક્ત પ્રાંતના છ જિલ્લાઓમાં મદ્યનિષેધનો અમલ કરવાની જાહેરાત બહાર પડી

તા. ૧૨ સિનોર મુસોલિનીએ જાહેર કર્યું કે ઇટલી રાષ્ટ્રસંઘમાંથી છૂટું થાય છે.

તા. ૧૩ જાપાનીઓએ ચીનના પાટનગર નાનકીંગનો કબજો લીધો, પેનેના બનાવ માટે જાપાની પ્રધાનોએ અમેરિકન સરકારની માફી માગી; મદ્રાસ સરકારે મિ. નીલનું બાવલું હાલની જગાએથી ખસેડીને એગમોર ખાતેના સરકારી મ્યુઝિયમની હથિયારોની ગેલેરીની બાજુના વરંડામાં મૂકવાનો હુકમ બહાર પાડયો; સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદેથી નિવૃત્ત થયા તેમની જગાએ શ્રી. અનંતરાય પટ્ટણી દીવાનપદે નિમાયા.

તા. ૧૪ સ્વાતંત્ર્ય દિનના ઠરાવ ઉપરનો મુંબઇ સરકારે મૂકેલો પ્રતિબંધ હાલની સરકારે રદ કર્યો; જહાજને ડુબાડવાને પરિણામે પોતાને થયેલું બધું નુકસાન ભરી આપવાની યાદી અમેરિકન સરકારે જાપાનની સરકારને મોકલી આપી.

તા. ૧૫ સત્યાગ્રહ સંગ્રામ વખતે અમદાવાદની ગુજરાત સભાના રૂા. ૩૫૦૦૦ સરકારે જપ્ત કર્યા હતા તે પાછા આપવાનો હુકમ બહાર પડયો.

તા. ૧૬ ગુજરાતનાં નાનાંનાનાં રાજ્યોનો વહીવટ (બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, રેવાકાંઠા જેવાં) વડોદરાના શ્રીમંત ગાયકવાડને સોંપવાની યોજનાને અંગે ગાયકવાડ સરકારનો દિલ્હી-કલકત્તાનો પ્રવાસ; સુરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં મહાસભા પક્ષે ૩૯માંથી ૨૯ બેઠક કબજે કરી; આદામાનના કેદીઓને અને જાહેર જનતાને ઉદ્દેશી શ્રી. શરદચંદ્ર બોઝે નિવેદન બહાર પાડ્યું : "મહાત્માજીએ કરેલા કાર્યને નિરર્થક રખે બનાવી દેતા"; અલ્લાહાબાદની એક સભામાં રાષ્ટ્રપતિના ઉદ્‌ગારો : "લોહી રેડવા માટે પ્રજાને ઉશ્કેરે તેવાં ભાષણો નહિ સંખાય : એની સામે મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો જરૂર પગલાં લેશે."

તા. ૧૭ ગૃહઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે ચાલુ વર્ષના અંદાજપત્રમાં દોઢ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ મુંબઈ સરકારે કર્યાની જાહેરાત બહાર પડી.

તા. ૧૮ ઝેકોસ્લોવેકિઆ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે કરારો થયા; રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલ નહેરુ ઉપર ન્યૂયોર્કથી મિ. જ્હોન ડેવે, મિ. આલ્બર્ટ ઈન્સ્ટીન, મિ બર્ટ્રાન્ડ રસેલ અને મિ. રોમેં રોલા તરફથી જાપાની માલનો બહિષ્કાર કરવાને લગતો તારસંદેશો આવ્યો.

તા. ૧૯ 'પ્રજાબંધુ', 'ફુલછાબ', 'હિંદુસ્થાન પ્રજામિત્ર' અને 'પ્રજામિત્ર-કેસરી' પત્રોને એજન્સી રેસિડન્ટે ગોંડલ રાજ્યમાં આયાત કરવાનો મનાઈ હુકમ ફરમાવ્યો.

તા. ૨૦ રાજાજીએ મદ્રાસની ધારાસભામાં ખેડૂત ઋણ-મુક્તિ બિલ રજૂ કર્યું; બ્રિટિશ પરદેશ મંત્રીએ આમની સભામાં જાહેર કર્યું કે જાપાને પેકીંગમાં સ્થાપેલી નવી સરકારનો બ્રિટન સ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે ના. શાહી સરકારે સમસ્ત ચીનની સરકાર તરીકે મધ્યસ્થ સરકારનો સ્વીકાર કરેલો છે.

તા. ૨૧ પેલેસ્ટાઇનમાં હથિયારબંધ પોલીસો અને લશ્કર વચ્ચે અથડામણી થઈ; સર્વોજીના બહિષ્કારને પરિણામે ગ્રાઝીઆર સરકારને જંગી ખોટ: નોકરોના પગાર કાપવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો.

તા. ૨૨ દ. દસક્રોઈ તાલુકાના ગામોમાં હીમ પડ્યું; લાહોર કાવતરા કેસના માજી કેદી શ્રી. પરમાનંદને અને બીજા માજી કાકોરી કેદીઓને હુકમભંગને અંગે ૬ અઠવાડિયાની સજા થઈ.

તા. ૨૩ મદ્રાસ સરકારે કોઇમ્બતૂરની ફોરેસ્ટ કૉલેજ ૧૯૩૯ના જુલાઈ માસથી બંધ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો;

ચીનની મધ્યસ્થ સરકારે અખિલ ચીનની ઉત્પાદન શક્તિનો કાબૂ પોતાના હાથમાં લીધો. લોર્ડ લોધિયન અને રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલ વચ્ચે અલ્લાહાબાદમાં ફરીવાર મંત્રણા થઈ.

તા. ૨૪ જાપાને હેંન્ચાઉનો કબજો મેળવ્યો, કાનપુરની મ્યુર મિલમાં ત્રણ હજાર કામદારોએ હડતાલ પાડી.

તા. ૨૭ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું અમદાવાદમાં 'મજલીસ'ના આશ્રય હેઠળ 'યુવાનોની જવાબદારી' ઉપર વ્યાખ્યાન.

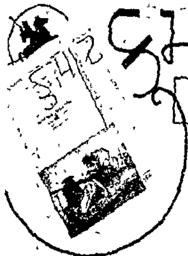
લોર્ડ લોધિયન, રાજેન્દ્ર બાબુ તેમજ શ્રી. કૃષ્ણસિંહ વચ્ચે મસલત, મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ શ્રી. ઝીણાએ નિવેદન બહાર પાડ્યું.

તા. ૩૦ અમદાવાદમાં બેરિસ્ટર સાવરકરના પ્રમુખપણા હેઠળ હિંદુ મહાસભા સંમેલન ભરાયું.

તા. ૩૧ કરાંચીમાં શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ તેરમું સાહિત્ય સંમેલન ભરાયું.

નાના ગૃહઉદ્યોગના વેપારીઓ માટે : અજમાવી જુઓ.

કુમાર પરિપત્ર

કુમારનો પોષ (૧૯૯૪) અંક

પૂઠા પર શ્રી બળવન્ત ભટ્ટના 'આથમતી ઉત્તરાયણ'ના સૌંદર્યાત્મક ફોટોચિત્ર પછી મુખચિત્ર પર રજૂ થતું શ્રી રસિકલાલ પરીખનું ચિત્ર 'ફૂલિ-મહોત્સવ' એમની વરદ પીંછીનો એક અહ્લાદક નમૂનો હોઈ, આજ સુધીની એમની કલાપ્રતિષ્ઠાને સગ ચડાવે છે એમ સહેજે કહી શકાય.

અંદરની પ્લેટો પર પણ આ વખતે બે વિશિષ્ટ ફોટોચિત્રો પ્રગટ થાય છે.

અંકના ઉઘડતા પાને જ 'આયુષ્યની અણપ્રીછી મધુપ્રેરણા શી' ઉપાનું કૌમાર્-ના ભર્ગભર્યું દર્શન હરકોઈ કુમાર-આત્માને એમાંના દાર્શનિક અતિથિ જેટલો જ મુલકત બનાવી, તેનામા અનેરી મહત્ત્વાકાક્ષા જગવ્યા સિવાય નહિ રહે.

ત્યારપછી આવે છે ઇંગ્લૅંડે જેને 'spoilt child of the Empire'–સામ્રાજ્યનો વંઠેલ છોકરો ગણાવ્યો છે એ આયર્લૅંડના આજના સરમુખત્યાર ઍમન-દ વેલેરાનું ચરિત્ર. ફાંસીના સજામાંથી બચી, અનેક મુશ્કેલીઓ ઓળંગી, છ સદીઓથી ઇંગ્લંડની ધૂંસરી નીચે રહેલા પોતાના દેશને 'આયર'ને નામે તેણે ઇંગ્લંડને પડખે અને તેના કશા સબંધથી વિમુક્ત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે ઊભુ કર્યું છે આયરિશ પ્રજાને તેનામાં દેવ જેટલી શ્રદ્ધા છે. અને એને પણ પ્રજામા પૂરતો ઇતબાર છે એ કહે છે, 'મને શું જોઇએ છે એની મને નથી પડી; આયર્લૅંડની પ્રજાને શુ જોઈએ છે એ જ મારો મુખ્ય સવાલ છે.' જગતના અત્યારના સર-મુખત્યારો વચ્ચે અનોખી જ ભાત પાડતા આ સરમુખત્યારનુ ચરિત્ર ચૂકવા જેવું નથી જ.

આ સદીના વિજ્ઞાનીઓ એક અજબ વિજ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા પાછળ મંડ્યા રહ્યા છે. એ વિજ્ઞાન તે 'ટેલીવિઝન' રેડીઓની મદદ વડે મુંબાઈમાં ગવાએલુ સંગીત કે ક્રિકેટ મૅચનું વર્ણન ઘેર આ પીતાં સાંભળવા મળે છે; પણ એની જોડે જો ટેલીવિઝન હોય તો ગાનારના હાવભાવ અને ક્રિકેટરે બાઉન્ડરી પર મારેલો ફટકો પણ તાદૃશ જોવા મળે. આ વિજ્ઞાન સંપૂર્ણતાએ પહોંચતાં આપણા જીવનમાં તે અભૂતપૂર્વ નવીનતાઓ આણી શકશે. આ અંકમાં એ ટેલીવિઝન પર ચિત્રો અને ઉદાહરણોથી ભરચક વિસ્તૃત લેખ આપેલો છે અને તે એના વિજ્ઞાનના આજ સુધીના વિકાસની જ નહિ, પણ એ વિકાસની શક્ય ભાવિ પ્રગતિની યે સ્પષ્ટ અને વિશદ માહિતી આપે છે.

'વીસમી સદીનાં પગલાં'માં હિંદને અને જગતને પાને અંકાએલી તવારીખની પગથાર જેવી તેની આજ સુધીની સાલવારી અંકિત થાય છે, જ્યારે 'જીવનનું પરોઢ'માં મહામના ગોખલેજીનું દક્ષિણ આફ્રિકાનું સ્વાગત આગળ લંબાય છે ડરબનના ટાઉન હૉલમાં એમણે આપેલા મુખ્ય ભાષણ વિષે લેખક લખે છે, 'હિંદીઓ ને ગોરાઓથી એ આખો વિશાળ ખંડ ચિક્કાર ભર્યો હતો એટલી ભીડ છતાં કોઇનો ખોંખારો સંભળાતો ન હતો સૌનાં આંખકાન ગોખલેજી પ્રત્યે એકાગ્ર થયાં હતાં. એમનુ ભાષણ ભાષણ ન હતુ, જાણે મંત્રપ્રવાહ હતો એકેએક બોલ સ્પષ્ટ, ગંભીર અને સાંભળનારાનું દિલ હલાવી

[પ્રસ્થાન] કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[...તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજુર થયેલાં છે.]

...ગા

૦-૨-૬
૦-૩-૦
૦-૪-૦
૦-૩-૦
૦-૬-૦
૦-૩-૦
[illegible] (નથી)
૦-૬-૦
૦-૩-૦
૦-૧૨-૦
૦-૪-૦
૦-૨-૬
૦-૮-૦
૦-૪-૦
૦-૨-૦
૦-૩-૦
૦-૩-૦
૦-૩-૦
૦-૩-૦
૦-૫-૦
૦-૫-૦
૦-૩-૦
૦-૮-૦
૦-૮-૦
૦-૧૦-૦
૦-૮-૦
૦-૮-૦
૦-૩-૦
૦-૮-૦
૦-૬-૦
૦-૧૦-૦
૦-૮-૦
૦-૮-૦
૦-૩-૦
૦-૬-૦
૦-૮-૦
૦-૮-૦
૦-૬-૦
૦-૧૨-૦
૦-૩-૦
૦-૬-૦
૦-૫-૦
૦-૮-૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ

×પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
×સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
×કથાવલિ ભા.૧	૧-૪-૦
×નવો અવતાર ભા.૧	૨-૪-૦
×નવો અવતાર ભા.૨	૨-૦-૦
×નવો અવતાર ભા.૩	૧-૦-૦
×દૃષ્ટિપરિવર્તન	૧-૪-૦
×કથાવલિ ભા.૨	૧-૪-૦
લગ્નસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

×ઘરે-બાહિરે	૨-૦-૦
×ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નૌકાડૂબી	છપાય છે.

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૧	૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૨	૧-૪-૦
ઈશ્વરનો ઇનકાર	૧-૦-૦
×ગાતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
×દ્વિરેફની વાતો ભા.૨	૧-૪-૦
×ગીતામન્થન	૧-૪-૦
×સત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લગ્નપ્રપંચ	૩-૮-૦
શેષનાં કાવ્યો	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

×દ્વિરેફની વાતો ભા.૧	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
જીવનના દર્દ	૧-૪-૦
સુખન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
भारतपुण्यप्रवास	૧-૦-૦
ગાંધી મણિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ [ત્રીજી આવૃત્તિ]	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર [,,]	૦-૬-૦
×ઘરગથ્થુ વૈદક	૨-૦-૦
×દિનચર્યા	૧-૮-૦
×સાબરમતી	૧-૪-૦
રંગીયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૦-૦
×તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦

*

અસહકાર	૨-૮-૦
અપારણ્યમાં આંધીજી	૧-૮-૦
મહિશપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

*

सरस्वती ग्रन्थमाला

વાર્ષિક પૃષ્ઠસંખ્યા ૭૦૦

લવાજમ હિંદમાં રૂા. ૨;
પરદેશમાં રૂા. ૩

વર્ષ ૧ લું

વીર વલ્લભભાઈ ૦-૨-૬
રાનડેની વાતો ૦-૩-૦
અમેરિકાનું યુદ્ધ ૦-૪-૦
જાતકકથા સંગ્રહ ૦-૩-૦
ક્રાન્તિ ૦-૬-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન ૦-૩-૦
૧૮૫૭ના બળવાની
બીજી બાજુ નથી
ઈટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ ૦-૬-૦
ગરીબની હાય ૦-૩-૦

વર્ષ ૨ જું

વીરની હાકલ ભા.૧ ૦-૧૨-૦
દારૂનિષેધ અને
સ્વરાજ ૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત ૦-૨-૬
ગાંધીકૃત્ય આશ્રમ ૦-૮-૦
પૂજારીને પગલે નથી
ગોરસદની વીરાંગના ૦-૨-૦
લાલ ટોપી નથી
અયોધ્યા ઓઢિયાં નથી
[illegible]તું હિંદ ૦-૩-૦

વર્ષ ૩ જું

ચાર વર્ષ પછી નથી
[illegible]નું કમળ નથી
[illegible]પિયાનું ગાદ ૦-૫-૦
[illegible]ન્તિને પગલે ૦-૫-૦
[illegible]પીવિચારદોહન ૦-૮-૦
[illegible]ને ખાતર ૦-૩-૦

આવકાર

ગુજરાતમાં ગ્રન્થમાળા તો ઘણી છે, પણ આટલી સસ્તી અને આવું સરસ વાચન પૂરું પાડનારી ગ્રન્થમાળા બીજી હજુ જોઈ નથી.

[પુસ્તકાલય] माहिलान्त

ગામડાંના લોકો રેલવેમાં વેચાતી સારી માઠી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યે ખરીદે છે અને વાંચે છે તે કરતાં આવી ચોપડીઓ તેઓ વાચતા રહે તો કેવું સારું ? અમદાવાદ પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સસ્તી ગ્રન્થમાળા ખાસ આ દૃષ્ટિએ જ યોજાયેલી છે. એના વિષયો થોડું ભણેલા લોકોને જ્ઞાન મળે એ ઢબથી પસંદ કરવામાં આવે છે અને કિંમત પણ રેલવેમાં વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓ કરતાં સસ્તી હોય છે.

(બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા) જુગતરામ દવે

"જાતિને જાગ્રત કરનારું સાહિત્ય દેશના યુવકો ઉપર ઓરખની પેઠે ફેંક્યા જવું, આંધળાની આંખો અને બહેરાના કાન ઉઘાડી નાખવા એ આ ગ્રન્થમાળાનું વ્રત છે."

નરસિંહભાઈ પટેલ

વર્ષ ૪ થું

પરદેશી કાપડની
હરીફાઈ ૦-૮-૦
મારી કહાણી ૦-૮-૦
ચબૂતરો ૦-૧૦-૦
ક્રોયાભગતની
કડવી વાણી ૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક ૦-૮-૦
કળિયુગ ૦-૩-૦

વર્ષ ૫ મું

તૂટેલા તાર ૦-૮-૦
કન્યાને પત્રો ૦-૬-૦
જીવનચર્યા ૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં
ડોકિયું ૦-૮-૦
ચીનજાપાનની યાત્રા ૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો ૦-૩-૦

વર્ષ ૬ ઠું

બોલ્શેવિઝમ અને
બીજી વાતો ૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ? ૦-૮-૦
દેવદાસ ૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને
સર્વોદય ૦-૬-૦
ચાદીનો સંદેશ ૦-૧૨-૦
કાગવા ૦-૩-૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

[illegible]ર્ષ ૭ મું: આપણો આહાર ૦-૬-૦ સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા ૦-૫-૦ ગિરિરાજ આબુ ૦-૮-૦

ઉન્નત રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિ

(આ ગ્રંથાવલિના વર્ષની શરૂઆત ઓગસ્ટ ૧૯૩૭થી ગણ થાય છે.)

આ માળાના પહેલા વર્ષમાં પ્રગટ થનાર ચાર પુસ્તકો—

પરાધીન રશિયા

[પ્રગટ થયું છે]

રશિયા—તેની ઉત્પત્તિ અને રાજતંત્રની શરૂઆતથી માંડીને ૧૯૧૪ના યુરોપીય મહાવિગ્રહ સુધીમાં રશિયાની રાજક્રાંતિ અને સામાજિક પરિવર્તનોનો પ્રમાણભુત ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

સુંદર આકર્ષક બેરંગી પુંઠું, પૃષ્ઠ ૨૨૮ કિંમત રૂપિયો દોઢ

દશ ફોટોગ્રાફ અને નકશા સાથે

સ્વાયત્ત રશિયા

ઉપરના પુસ્તકના અનુસંધાનમાં—

ઝાર યુગથી બાકી રહે છે ત્યાંથી હાલના બોલ્શેવિક અને ટ્રોટસ્કીની દેશનિષ્કાન્ત સુધીનો સમગ્ર પરિચય આપતું ઇતિહાસનું આ પુસ્તક છપાય છે સુંદર આકર્ષક બેરંગી પુંઠું નકશો—જાણીતી વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફ સાથે.

થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે

સ્વાધીન જાપાન

જાપાન બેટમાં વસ્તીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી માંડીને અત્યારે જગતમાં સામી છાતીએ આગળ ઉભેલુ જાપાન કઈ રીતે આગળ આવ્યુ તેની ઉન્નતિનો સપ્રમાણ ઇતિહાસ આંકડા-ફોટાચિત્રો તથા નકશાઓ સાથે છપાય છે.

સ્વતંત્ર જર્મની

ઈ સ ની બીજી સદીથી ચાલ્યા આવતા જુદા જુદા નાનકડા રાજ્યોના મણકા એકત્ર થઈ જર્મની બન્યુ અને કૈઝર અને હીટલરની સત્તા નીચે તેણે જે ભોગવ્યુ અને જગતને કરી બતાવ્યુ તેનો સરળ ભાષા, સુન્દર શૈલી અને સપ્રમાણ હકીકતથી ભરપુર સચિત્ર ઇતિહાસનુ પુસ્તક છપાય છે.

આ ગ્રંથાવલિના ગ્રાહક થવા માટે નિયમો મંગાવો.

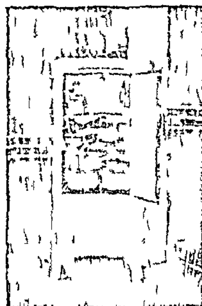
જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશા રોડ, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

અમારી સોલ એજન્સીનાં પુસ્તકો

૧ સોરઠગાળી	૧—૮—૦
૨ જ્યોતિ-રેખા	૧—૦—૦
૩ યૌગિક સાધન	૦—૮—૦
૪ જીવનશિક્ષણ	૧—૮—૦
૫ શિવપુકામ	૦—૧૨—૦
૬ રાવપુરાની રસીલી વાતો	૧—૮—૦
૭ રામમંદિર	૧—૦—૦
૮ કાઠિયાવાડી દુહા	૧—૦—૦
૯ રમીલાના રાસ	૧—૦—૦
૧૦ પ્રેમલીલા ભાગ ૧ લો	૧—૪—૦
૧૧ ગાંધી યુગની વાતો	૦—૧૨—૦
૧૨ મહીપાળદેવ	૨—૮—૦
૧૩ હાલગીરકાનો હાયરો	૧—૮—૦
૧૪ ગુજરાતનું ટાઇપીંગ	૧—૪—૦
૧૫ ગાયસુગની રમકથાઓ	૧—૮—૦
૧૬ યોગી લોકવાર્તાઓ	૧—૧૨—૦
૧૭ ફોરમ ભાગ ૧ થી ૫	૦—૧૩—૬
18 Mother America	5—0-0
૧૯ બાળવાર્તાવલિ ભાગ ૨ જો	૧—૮—૦
૨૦ વડોદરામાં ચાળીસ વર્ષ	૧—૦—૦
૨૧ પ્યારા પ્રેરક પ્રસંગો	૦—૬—૦
૨૨ ગુજરાતી સાહિત્ય (એનું મનન અને વિવેચન	૨—૦—૦
૨૩ શ પ્રસ્થાનભેદ	૦—૧૨—૦
૨૪ કુમાર વીરસેન, ભાગ ૧લો	૦—૫—૦
૨૫ " ભાગ ૩જો	૦—૬—૦
૨૬ જાતક કથાઓ ભાગ ૧લો	૦—૧૦—૦
૨૭ રામસિંહ રાઠોડ	૦—૬—૦
૨૮ ફિરોઝ હોશંગ	૦—૬—૦
૨૯ હિતોપદેશની વાર્તાઓ ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર) દરેકના	૦—૬—૦
૩૦ સતી (સચિત્ર)	૦—૬—૦
૩૧ સુધન્વા "	૦—૬—૦
૩૨ પ્રહ્લાદ "	૦—૬—૦
૩૩ ધ્રુવ "	૦—૬—૦
૩૪ પાર્વતી "	૦—૬—૦
૩૫ માર્કંડેય "	૦—૬—૦
૩૬ હરિશ્ચંદ્ર "	૦—૬—૦
૩૭ રુક્મિણી "	૦—૪—૦
૩૮ કર્ણ "	૦—૬—૦
૩૯ કબીરસાહેબનું બીજક ભા. ૧-૨	૩—૩—૦
૪૦ એકલવ્ય	૦—૬—૦
૪૧ ભગીરથ	૦—૬—૦
૪૨ વિશ્વામિત્ર	૦—૬—૦
૪૩ બલ-ભદ્ર-નંદા	૦—૬—૦
૪૪ અમૃત તરુ	૦—૧૨—૦
૪૫ દમયંતી	૦—૮—૦
૪૬ ગુજરા રોળપસારીત	૧—૬—૦
૪૭ મેદૂસા	૦—૮—૦
૪૮ મોરેથા	૦—૬—૦
૪૯ સિદ્ધપુર	૦—૬—૦
૫૦ જગતના વિદ્યમાન ધર્મો	૨—૩—૦
૫૧ ચિંતનસૃષ્ટિ	૧—૦—૦
૫૨ પરશુરામ	૦—૬—૦
૫૩ નર્મદા	૦—૬—૦
૫૪ સ્વપ્ન	૦—૬—૦
૫૫ મીરાંબાઈ	૦—૬—૦
૫૬ ભરત	૦—૧૦—૦
૫૭ સંગ્રામ	૦—૬—૦
૫૮ કેમિતો-નેચૂર	૧—૮—૦

છપો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા, વડોદરા.

ફ્રિજિડેઅર વિનાનું ગૃહ સંપૂર્ણ સજ્જિત નથીજ.

૧૯૩૭ના નવા ફ્રિજિડેઅર્સ આ વર્ષના સર્વોત્તમ રેફ્રિજરેટર્સ છે. તેમાં બીનહરીફ સૌન્દર્ય છે—ડીઝાઈનમાં મોડર્ન છે અને છતાં ગમે તે ટાઈપના રૂમમાં ભળી જાય એટલું સરળ અને છતાં ભવ્યતાવાળું છે—અને ઉપયોગિતામાં તો તેની તપાસ પછી જ તમને ખાત્રી થશે. ઈન્સ્ટન્ટ આઈસ ક્યુબ રીલીઝ, ફુડ સેફ્ટી ઈન્ડીકેટર, વધુ જથ્થા માટે જગા વગેરેની સગવડ તેમાં સમાએલી છે જ અને વીજળીનો ખર્ચ તો એટલો નજીવો આવે છે કે નહિ જેટલો જ. શોરૂમ ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને સાગ્રહપૂર્વક વિનતી છે.

કિંમત રૂ. ૫૦૦/–થી

મહિને રૂ. ૧૩ના ભાડાથી પણ અપાય છે: ઓછામાં ઓછા છ મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન નં ૨૨૨૪ **ધી બોમ્બે ગેરેજ** મિરજાપુર રોડ અમદાવાદ

આદ્ય [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

અનુક્રમણિકા

પુ. ૨૫ પોષ : ૧૯૯૪ અંક ૩

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭॥ છૂટક અંક રૂ. ૦॥

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે: ખમાસા ચોકી: અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૨૨-૧-૩૮

'કિશોર' મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.
'કિશોર' વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સીમાં શાળાઓ માટે મંજૂર થયુ છે
'કિશોર' વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયુ છે

બે વર્ષ પૂરાં કરી 'કિશોરે' ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે.

અનેકવિધ સાહિત્ય અને સુંદર ચિત્રોથી સમૃદ્ધ, ગુજરાતના કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું માસિક

ઓછું ભણેલી બહેનોને જુદાજુદા વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે એવી સામગ્રી આપતું માસિક

卐 કિશોર 卐

તંત્રી : નગીનદાસ પારેખ

આવકાર

"કિશોર માસિક મને ખૂબ ગમી ગયું છે એટલું બધુ ગમ્યુ છે કે ... રાજ્યના પુસ્ત...લયોનુ બજેટ મંજૂર કરવાની તક મને મળી હોત તો રાજ્યના ઘણા પુસ્તકાલયોમા 'કિશોર' માસિક દાખલ કરી દીધુ હોત × × માસિક માટે મારાથી બનતું કરીશ"

શ્રી મોતીભાઈ અમીન
વડોદરા

' × × મને તો એક શિક્ષક તરીકે આ કક્ષાનુ બીજુ કોઈ સામયિક નથી માલમ પડ્યુ બીજા વધુ પડતા છીછરા કે વધુ પડતા ગભીર છે, જ્યારે આ વિદ્યાર્થીને જોઈએ તેવુ જ છે 'સાહિત્ય પાઠાવલિ'ની યોજનાને અંગે મેં આપણા બધા માસિકો ઠીકઠીક ઉથલાવ્યા છે, અને મને તો એમ લાગ્યુ છે કે 'કિશોર' પાસે એટલુ વૈવિધ્ય છે કે પાચ સાત વર્ષે કોઈ નવો સંગ્રાહક નીકળશે તો તેને પોતાના સંગ્રહનુ નામ 'કિશોર પાઠાવલિ' કે એવુ જ રાખવુ પડશે. એટલા બધા પાઠો તેને 'કિશોર'માથી લેવા પડશે વિદ્યાર્થીઓ સમજે એવી ભૂમિકા ઉપર એનું લખાણુ વિહરે છે છતા તેના સાહિત્યગુણ તેણે બરાબર જાળવી રાખ્યા છે, એટલે મને તો આનંદ સાથે ગર્વ પણ થાય છે × × × હું તમને સતત રીતે મારાથી બનતી બધી મદદ કરીશ × ×"

ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ [સ્નેહરશ્મિ]
પ્રિન્સિપાલ જી પી હાઈસ્કૂલ વિલેપારલે

"× × એની ભાતભાતની વાનીઓ વિદ્યાર્થી વર્ગની જુદી જુદી જરૂરિયાતો અગર ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરે એમ છે અને તેથી આખાય વિદ્યાર્થી વર્ગને એ પ્રિય થઈ પડશે જ, એ નિ:શંક બાબત છે મારા જેવા વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને પણ એમાથી ખૂબ ખૂબ રસ અને આનંદ મળે છે મને તો પૂરતી ખાત્રી છે કે તમારુ આ નવીન માસિક દરેકે દરેક બાળક જોડે પ્રિય થઇ પડશે

શ્રી શંકરપ્રસાદ શુક્લ
પ્રિન્સિપાલ ફેલોશિપ સ્કૂલ મુંબઈ

તમે પણ ગ્રાહક થઈ અમારા આ સાહસને ઉત્તેજન આપશોજી.

લવાજમ હિંદમાં રૂા ૪) પરદેશમાં રૂા ૬)

કિશોર કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ.

ત્રીજા વર્ષના ગ્રાહક થનારને પહેલા તથા બીજા વર્ષના બન્ને અંકો અડધી કિંમતે મળશે.

પુસ્તકોની સંપૂર્ણ યાદી આ અંકમાં અન્યત્ર છાપી છે. લહાણી માટે ખાસ ભાવે મળશે. પુછાવો

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૨૫ પોષ • ૧૯૯૪ અંક ૩

વિશ્વપ્રણેતા પ્રતિ

પતીલ

: અંડ :
[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

(૧)
ફાડી પત્થર પ્હાડના વચ તણા,
આવેલા વનમાંહ્ય નિર્દય ઘણા
બૂરા જ્યાંય બનાવની હતી મણા
નાના રહેલી કશી,
એવા જીવનમાં હશે કયમ વૃથા ગંગા સદાની વસી?

(૨)
થાકી જાતી છતાં પ્રવાસ કરતી,
જોતી ઓટ અનેક તેમ ભરતી;
પાછાં પાદ છતાંય ના જ ધરતી
ખોતી ન કેમે દિશા,
જોતા જેહ વિષે સુખો દિવસ ને જોતી સુખો કૈં નિશા.

(૩)
શંકે હૈયું કરે સવાલ વસમા
છીપી છે શકી જેહની તરસ ના,
સાંખી તાપ ગયા ઘણા વરસના,
"ક્યાં એ કરે છે ગતિ?"
આવે ત્યાંય જવાબ ભેદુ સહસા, "વિશ્વપ્રણેતા પ્રતિ."

રાજકીય નોંધો

'નિરીક્ષક'

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણનો અભ્યાસ કરનાર ઘણા ઓછા છે. તે સ્થિતિમા આ યુવન લેખકના લેખો ધ્યાન ખેંચે એવા છે. તેઓ દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણનો અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકટ અને વહેવારુ પરિચય પણ ધરાવે છે, એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ. પ્રસ્થાનતંત્ર]

મંદીનાં પગરણ

ગયા માસની નોંધમાં મેં આગામી જગતવ્યાપી મંદીનાં ચિન્હોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આ માસમાં બ્રિટિશ અને અમેરિકન પત્રોમાં આગામી મંદીનાં ચિન્હોની વધારે સાબિતી જોવા મળે છે. છેલ્લા ચાર માસથી દુનિયાના બે મુખ્ય ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો, ગ્રેટબ્રિટન અને યુ. એસ. એ.માં છેલ્લાં વરસોમાં આવેલી ઔદ્યોગિક તેજીની ભરતીનાં પાણી ઓગરતાં હોય એમ લાગવા માંડ્યુ છે. અને ગ્રેટબ્રિટન અને યુ. એસ. એ. બંને મહત્ત્વના ઔદ્યોગિક દેશો હોવાથી દુનિયાની સામાન્ય વ્યાપારવ્યવસ્થા ઉપર ત્યાંની તેજી મંદીની ભારે અસર પડે છે.

હજી આવતી મદીનાં ચિન્હો એટલાં સ્પષ્ટ નથી. હમણાં જ મિડલેન્ડ બૅંકના ચેરમેન મિ. મેકકેનાએ પોતાના એક ભાષણમાં જાહેર કર્યું છે કે ઇંગ્લૅંડમાં તેજીનો ગાળો પૂરો થયો નથી અને હાલ મદીની વાતો અસ્થાને છે. બ્રિટિશ કેબિનેટના પ્રધાનો પણ હમણાં વારાફરતી એ જ જાતની જાહેરાતો કરે છે. આજે ઇંગ્લેંડ અને બીજા યુરોપિયન દેશોમાં તેજી માલમ પડે છે એનું મુખ્ય કારણ એ દેશોએ મોટા પ્રમાણમા શરૂ કરેલ શસ્ત્રીકરણની 'રેસ' છે. હમણાં જ બહાર પડેલ 'લીગ ઓફ્ નેશન્સ વર્લ્ડ આર્મામેન્ટ યિઅર બુક'માં આપેલા આંકડા એ જ બતાવે છે. દા. ત., ૧૯૩૨માં શસ્ત્રીકરણ પાછળ દુનિયાના દેશોનો કુલ ખર્ચ ૩૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડૉલર હતો. ૧૯૩૬માં એ વધીને ૫૮૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગોલ્ડ ડૉલર થયો; અને ૧૯૩૭માં ૭૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગોલ્ડ ડૉલર એટલે ૨૪૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ એટલે ૩૧૮૦૦ ૦૦૦,૦૦૦ રૂપિયા હતો! ૭૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગોલ્ડ ડૉલરના કુલ ખર્ચમાં યુરોપનો ફાળો ૪૫૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડૉલર એટલે દુનિયાના કુલ લશ્કરી ખર્ચનો ૬૩·૪% હતો.

હજી ચાલુ વરસે જગતનો લશ્કરી ખર્ચ વધીને ૮૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ અને ૯૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગોલ્ડ ડૉલરની વચ્ચે થાય એવું લાગે છે. હજી ગયે મહિને જ હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સમાં બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના સભ્ય સર થોમસ ઇંચકીપે જાહેર કર્યું હતું કે ગંજાવર શસ્ત્રીકરણના કાર્યક્રમને લીધે ઔદ્યોગિક મંદી કે નિરાશાને જરા પણ સ્થાન રહેતું નથી. એમના જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૧૩માં બ્રિટનનો લશ્કરીખર્ચ ૭૭,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ હતો, ૧૯૨૪માં ૧૧૩,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ અને ૧૯૩૬–૩૭માં એ વધીને ૨૭૮,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ થયો હતો. જ્યારે ૧૯૩૮–૩૯માં બ્રિટન બચાવને અંગે ૩૪૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચ કરશે.

આટલા મોટા પ્રમાણમાં જ્યારે શસ્ત્રીકરણ થઈ રહ્યું હોય ત્યારે એ સહજ છે કે એની અસર બધા ઉદ્યોગો ઉપર તેજીની પડે. આમ છતા હવે એની મર્યાદા પૂરી થઈ જતી લાગે છે. ગયા ઓગસ્ટ માસથી બ્રિટનમા બેકારોની સંખ્યામાં વધારો થઈ રહ્યો છે. નવેંબરમાં, ઑક્ટોબર માસ કરતાં બેકારોની સંખ્યામાં ૧૦૮૯૫૪નો વધારો થયો, ઑક્ટોબરમાં આગલા માસ કરતાં ૫૧૦૦૦નો વધારો હતો જે એનાથી આગલા માસના પ્રમાણમાં ૩૦,૦૦૦નો વધારો બતાવે છે. ડીસેમ્બરના આંકડા હજી બહાર પડયા નથી પરતુ એમ લાગે છે કે નવેંબરના આંકડામાં એ જંગી વધારો બતાવશે.

યુ. એસ. એ.ની પરિસ્થિતિ

યુ. એસ. એ.માં બ્રિટનના કરતાં મદીની અસર વધારે ઝડપી થતી જાય છે. જબરી ઔદ્યોગિક કંપનીઓના શેરોની કિંમતમાં ભારે ઘટાડો થઈ રહ્યો છે અને 'ન્યૂયોર્ક હેરાલ્ડ ટ્રીબ્યૂન' (૨૫-૧૦-૩૭)માં જણાવેલા આકડા પ્રમાણે શેરોની કિંમત ઘટી જવાને કારણે શેર હોલ્ડરોને ઑક્ટોબરની ૨૫ સુધીમાં ૨૫,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડૉલરની નુકસાની લાગી હતી! માલનો ઉપાડ ઘટી જવાને લીધે ઉત્પાદન પણ ઘટવા માંડ્યુ છે અને માલનો જથ્થો વધવા માડ્યો છે. માલના જથ્થાના નીચેના આંકડા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ માલમ પડશે.

માલનો જથ્થો (૧૯૨૩-૨૫=૧૦૦)

	૧૯૩૬	૧૯૩૭	
	ઑગસ્ટ	મે	ઑગસ્ટ
ઔદ્યોગિક માલ	૧૦૦	૧૦૭	૧૧૦
કાચો માલ	૧૧૩	૯૩	૧૧૬
ધાતુઓ	૯૩	૭૦	૧૧૫
રાસાયણિક વસ્તુઓ	૧૨૨	૧૪૪	૧૪૫
કુલ	૧૦૦	૯૯	૧૧૪

ઉપરના આંકડા ઉપરથી માલમ પડે છે કે ૧૯૩૭ના મે માસના કરતાં ઓગસ્ટ માસમાં માલના કુલ જથ્થામાં લગભગ ૧૪ ટકાનો વધારો થયો છે. અને આ આંકડા તો ઓગસ્ટ સુધીના છે. ડીસેમ્બરના આકડા બહાર પડશે ત્યારે સહેજે જથ્થાનો વધારો વીસ ટકાએ પહોંચી ગયો હશે ત્રાંબાનો સ્ટૉક સપ્ટેમ્બરમાં ૧૪૪,૦૦૦ ટન હતો તે વધીને ૧૮૨,૦૦૦ થયો છે અને વપરાશ એ જ મહિનાઓમાં ઘટીને ૬૬,૦૦૦ ટનથી ૪૫,૦૦૦ ટન થઈ ગઈ છે. લોખંડના ઉદ્યોગોની ઉત્પાદક શક્તિના ૮૪ ટકા ઓગસ્ટ માસમાં કામમાં લેવાયા હતા, એ નવેંબરમાં ઘટીને ૩૬ ટકા આવી ગયા છે.

૧૯૩૮ માં

૧૯૩૬ના વર્ષમાં લગભગ આખી દુનિયામાં ઔદ્યોગિક તેજીનાં પાણી ચઢતાં હતાં. ૧૯૩૭નુ વર્ષ પણ એ જ રીતે શરૂ થયું. પરંતુ એ વર્ષના બીજા હમામાં તેજીનો ચઢાવ ધીમો પડવા માંડ્યો અને ઓગસ્ટ માસથી રીતસર ઔદ્યોગિક મંદવાડ શરૂ થયો. 'ટાઈમ્સ આવ ઇન્ડિયા'ના શબ્દોમાં કહીએ તો "૧૯૩૭નુ વર્ષ ઉજ્જવલ આશાઓથી શરૂ થયું. એનીની પેદાશની ચીજોની કિંમત વધારેમાં વધારે ઊંચાઈએ પહોંચી; પણ એ વર્ષના છેલ્લાં અર્ધવાર્ષિક

ગાળામાં એનો પ્રવાહ ઊતરવા લાગ્યો. ઑગસ્ટના અંતથી નવેંબરની શરૂઆત દરમ્યાન 'ઇકૉનૉમિસ્ટ'ના કાચી વસ્તુઓની કિંમતના 'ઇન્ડેક્સ' પ્રમાણે ૧૦ ટકાનો ઘટાડો થયો.

આમ જે 'ઉજ્જવલ આશાઓ'થી ૧૯૩૭નું વર્ષ શરૂ થયું હતું એટલી જ ઝાંખી અને ફોગટ આશાઓથી ૧૯૩૮નું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આખી દુનિયામાં આજે ખેતીની પેદાશ અને કાચી વસ્તુઓના ભાવ ઘટતા જાય છે. આર્થિક મંદીની શરૂઆત આ રીતે જ થાય છે. પ્રથમ, કાચી વસ્તુઓના ભાવ ગગડે એટલે એ વસ્તુઓ પેદા કરનાર દુનિયાની મોટા ભાગની વસ્તીની ખરીદશક્તિ એટલા પ્રમાણમા ઓછી થાય. જેટલા પ્રમાણમાં બહુજન સંખ્યાની ખરીદશક્તિ ઘટે એટલા પ્રમાણમાં ઔદ્યોગિક પેદાશની વસ્તુઓની માંગ ઓછી થાય. કારખાનાંઓનાં ગોડાઉનો ને વેરહાઉસીઝમાં તૈયાર માલનો સ્ટૉક વધવા માડે સ્ટૉક વધવા માંડે એટલે સેંજે ઉદ્યોગપતિઓ કયાં તો એની કિંમતમાં ઘટાડો કરે, માલનુ ઉત્પાદન કમતી કરે કે બન્ને કરે. બીજી બાજુ 'રેશનલાઈઝેશન'ની પદ્ધતિથી યંત્રોને ઑટોમૅટિક બનાવવાની પ્રક્રિયા તો ચાલુ જ હોય I મજૂરોને ઉપલા કારણોસર બેકાર થવું પડે છે.

ઇંગ્લૅંડ અને અમેરિકામા છેલ્લા મહિનાઓમાં બેકારોની સંખ્યામાં થતો વધારો એ જ સૂચન કરે છે. બેરોજ મજૂરોની ખરીદશક્તિ ઘટવાને લીધે પણ માલની માંગ ઓછી થાય. આમ આખુ ઝેરી કૂંડાળુ ચાલ્યા કરે છે.

હિંદ ઉપર અસર

ગઈ આર્થિક મંદીએ હિંદી આમજનતાની ખરીદશક્તિ લગભગ ૪૦ થી ૫૦ ટકા કમતી કરી નાખી હતી. ઘઉં, રૂ, તેલીબીયાં અને શણના ભાવો અસાધારણ રીતે પડી ગયા હતા. શણ અને રૂના ભાવો ઘટવાની સાથે એ પકવનાર ખેડૂતોની આવકમાં છેલ્લાં વરસોમાં કેટલી વધઘટ થઈ હતી એ નીચેના આકડાઓ ઉપરથી જોઈ શકાશે.

	શણની પેદાશ	૪૦૦ પાઉંડની ગાંસડીની શરા કિંમત	નિકાશ થતા શણની કિંમત
	ગાંસડી લાખમાં	રૂ. આ. પા.	કરોડ રૂપિયામાં
૧૯૨૫-૨૬	૯૦	૧૨૪-૨-૧૦	૯૬·૭૮
૧૯૨૬-૨૭	૧૨૩	૮૩-૫-૯	૭૯·૯૮
૧૯૨૭-૨૮	૧૧૩	૭૩-૮-૪	૮૪·૮૨
૧૯૨૮-૨૯	૧૦૭	૭૬-૧૩-૯	૮૯·૨૫
૧૯૨૯-૩૦	૧૦૫	૬૬-૧૧-૨	૭૯·૧૦
૧૯૩૦-૩૧	૧૦૭	૪૨-૯-૦	૪૪·૭૪
૧૯૩૧-૩૨	૬૫	૩૮-૩-૮	૩૨·૧૧
૧૯૩૨-૩૩	૮૬	૨૯-૧૦-૯	૩૨·૦૦
૧૯૩૩-૩૪	—	૩૦-૭-૩	૩૨·૩૦
૧૯૩૪-૩૫	૭૨	૩૫-૬-૬	૩૨·૩૦
૧૯૩૫-૩૬	૮૭	૩૨-૮-૯	૩૭·૧૮

રૂ ઉગાડનાર ખેડૂતોની આવકમાં પણ કિંમતમાં ભારી ઘટાડો થયા કરવાને લીધે ખાધ પડતી રહી છે. 'ફિનાન્શ્યલ ન્યૂઝ'ના આકડા પ્રમાણે છેલ્લાં કેટલાંક વરસોમાં હિંદમાં પેદા થતા રૂની કિંમત નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ઘટતી રહી છે.

	હિંદી રૂની કિંમત રૂપિયામાં		હિંદી રૂની કિંમત રૂપિયામાં
૧૯૨૨–૨૩	૧૧૨૬૬૦૦૦૦૦	૧૯૩૦–૩૧	૪૨૫૬૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૩–૨૪	૧૩૧૮૯૦૦૦૦૦	૧૯૩૧–૩૨	૩૫૨૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૪–૨૫	૧૨૫૧૧૦૦૦૦૦	૧૯૩૨–૩૩	૪૫૦૬૦૦૦૦૦
૧૯૨૫–૨૬	૯૮૭૫૦૦૦૦૦	૧૯૩૩–૩૪	૫૦૯૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૬–૨૭	૬૧૮૧૦૦૦૦૦	૧૯૩૪–૩૫	૫૧૫૮૦૦૦૦૦
૧૯૨૭–૨૮	૯૭૪૯૦૦૦૦૦	૧૯૩૫–૩૬	૬૩૫૭૦૦૦૦૦
૧૯૨૮–૨૯	૮૫૯૮૦૦૦૦૦	૧૯૩૬–૩૭	૬૯૬૧૦૦૦૦૦
૧૯૨૯–૩૦	૫૯૩૦૦૦૦૦૦		

ગયે વરસે રૂના ભાવોમા અસાધારણ ઘટાડો થવા પામ્યો હતો. ગયા વર્ષના ભાવો આ વરસે વધવા સંભવ નથી આ વર્ષમાં રૂનો પાક શ્રી ચુનીલાલ મહેતાની ગણતરી પ્રમાણે ૬૮ લાખ ગાંસડી થવા સંભવ છે હાલની કિંમત પ્રમાણે એની કિંમત ૪૧ કરોડ રૂપિયા થાય. આમ એક જ વર્ષમાં ભાવની વધઘટને લીધે રૂ ઊગાડનાર ખેડૂતોને ૩૦ કરોડની ખોટ ખમવી પડવાની બીજા શબ્દોમા કહીએ તો એ ખેડુતોની ખરીદશક્તિ આ વરસે ગયા વર્ષના કરતાં ૩૦ કરોડ ઓછી હોવાની વત્તાઓછા પ્રમાણમા ખેતીની પેદાશની ચીજોના ભાવ ઘટતા જવાના તેલીબિયાં અને શણના ભાવો પણ ફરી ઊતરવા લાગ્યા છે.

* * *

ભૂખમરાનું પ્રાંતિક સ્વરાજ

નવા બંધારણ હેઠળનું પ્રાંતિક સ્વરાજ આમજનતાની આ નિઃસહાય દશામાં કંઈ ફેરફાર કરી શકે છે? કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની ગમે તેટલી સુધારક યોજનાનાં સ્વપ્નાં બંધારણની મર્યાદા હેઠળ સફળ નહિ થઈ શકે જ્યાં સુધી હિંદી પ્રજાને આર્થિક સ્વરાજ નહિ મળે ત્યાં સુધી ભૂખમરો, બેકારી, વધારે પડતી જનસખ્યાની વૃદ્ધિ, ઔદ્યોગિક પાંગળાપણું, નિરક્ષરતા, અનારોગ્ય, પ્રજાવ્યાપી ક્ષેમશક્તિનો અભાવ વગેરેમા જરૂરી ઝડપે ને નોંધવા યોગ્ય સુધારો થઈ શકે એમ છે જ નહિ. મૂળગત બાબતોમા જ્યાં સુધી દેશનાં આર્થિક હિતો સામ્રાજ્યવાદીઓના હાથમા ગીરે મૂકાયેલાં પડયા છે ત્યા સુધી જનકલ્યાણની મોટી યોજનાઓની સફળતા શકય જ નથી. આજે સમસ્ત હિંદી અર્થવ્યવસ્થા યોજનાબદ્ધ પુનર્ઘટન માગે છે. જબરદસ્ત યાંત્રિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ, મોટા પાયા ઉપર શાસ્ત્રીય ઢબની ખેતી, દશ વર્ષમાં નિરક્ષરતાની નાબૂદી, શહેરો ને ગામડાઓમાં ઠેર ઠેર સોંઘી ઈલેક્ટ્રીસિટી પ્રાપ્ય કરવી, દેશના ખૂણા ખૂણાને નિશાળ ને પાકા રસ્તાઓથી જોડી દેવા, ઔદ્યોગિક ને ખેતીની પેદાશ ત્રણથી ચાર ગણી વધારી મૂકવી, વિશાળ નહેરોથી ગામડાંની ખેતીને આબાદ કરવી, રોગ નિવારણ ને સુખાકારીની યોજનાઓ, મોટા પ્રમાણની હાઉસીંગ યોજનાઓ વગેરે પ્રાંતિક સ્વરાજ કે ફેડરેશન મારફત શકય છે? પાંચ કે દશ વર્ષમા હિંદી પ્રજાની આવક બેવડી કરી શકાય એવી એકાદ યોજનાની થોડીશી સફળતાને નવા બંધારણના ખૂણાખાંચરામા યે અવકાશ છે? જે રીતે આજે ખુદ બ્રિટનમાં ખેડૂતોને પગભર

આમ બંધારણીય રસ્તે હિંદ રાજકીય કે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એવો કોઈ પણ માર્ગ નવા કાનૂનમાં નથી. હવે હિંદના પ્રજાકીય વિકાસ ને મુક્તિ માટે રાજકીય ને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવવું ઇષ્ટ હોય તો એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે એ બંધારણની મારફત કે અંદર રહીને નહિ પણ બંધારણથી બહારને રસ્તે જ શક્ય છે.

ફેડરેશનનું ઝેર

નવા બંધારણનો પ્રાંતિક ભાગ તો ગયા વર્ષના એપ્રિલથી અમલમાં આવ્યો. પ્રજાના ગમે તેટલા વિરોધ છતાં એ ભાગ અમલમાં મૂકાયો. એ વખતે બ્રિટિશ સત્તાધીશોને હિંદી પ્રજામતને માન આપવાનો થોડોયે ઇરાદો હોત તો બંધારણનો વિરોધ પ્રજાનો કેટલો ભાગ કરે છે એ જાણવા માટે એમણે પ્રજાનો સર્વસામાન્ય મત માગ્યો હોત. ઇંગ્લેંડમાં હજી બે વર્ષ ઉપર જ એ રસમ ઉપર પ્રજાકીય મતની માગણી થઈ હતી. 'પ્રાંતિક સ્વરાજ' અમલમાં મૂકતી વખતે જો હિંદી સરકારે પ્રજાનો સર્વસામાન્ય મત—General Referendum—લીધો હોત તો જરૂરથી કહી શકાય કે પ્રજાના ૭૦ થી ૭૫ ટકાએ વિરોધી મત જ આપ્યા હોત. આટલા મોટા ભાગનો વિરોધ હોવા છતાં બંધારણ ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે એ જ બતાવે છે કે હિંદી જનતાને પ્રજાકીય સર્વોપરિતા જેવું છે જ નહિ.

આ વચ્ચે નવા બંધારણનો ઝેરીમાં ઝેરી ભાગ ફેડરેશન દાખલ કરવાની વાતો નક્કી થઈ ગઈ છે. એમાં બ્રિટિશ હિંદી પ્રાંતો ઉપરાંત લગભગ સાતસો જેટલા દેશી રજવાડાંને જોડીને હિંદની એક સમૂહસરકાર ઊભી કરવામાં આવશે. દેશીરાજની સાત કરોડની પ્રજાને એક પણ પ્રતિનિધિ મોકલવાનો એમાં હક્ક નથી. ફેડરલ લેજિસ્લેટિવ ઍસેમ્બ્લીની ૩૭૫ બેઠકોમાંથી ત્રીજા ભાગની બેઠકો આપખુદ રજવાડાંઓને આપવામાં આવી છે. આ આપખુદોના પ્રતિનિધિઓને બ્રિટિશ હિંદી પ્રાંતોના સમસ્ત મધ્યસ્થ વહીવટી કારોબારમાં ડખલ કરવાનો હક્ક રહેશે; જ્યારે બ્રિટિશ હિંદના ૨૫૦ પ્રતિનિધિઓને રજવાડી પ્રદેશોના 'આંતરિક કારોબાર'માં (પછી એ ગમે તેવો આપખુદીભર્યો ને પ્રગતિવિનાશક હોય) હાથ નાખવાનો નહિ હોય. આ સાથે બ્રિટિશ હિંદની ૨૫૦ બેઠકોમાં ૮૨ મુસ્લિમો માટે, ૭ જમીનદારો માટે, ૮ યુરોપિયનો માટે અને ૪ ઍંગ્લો-ઇંડિયનો માટે અનામત રાખવામાં આવી છે. આમ ૧૦૧ બેઠકો કોમવાદી મુસ્લિમો, પ્રગતિવિરોધી જમીનદારો ને હિંદી સ્વાતંત્ર્યના કટ્ટા વિરોધી શાહીવાદી યુરોપિયનો ને ઍંગ્લો-ઇંડિયનો રોકશે. કોમવાદ, જમીનદારવાદ, આપખુદવાદ, શાહીવાદ, રાષ્ટ્રવાદ ને પ્રજાતંત્રવાદના કોઈ અદ્ભુત મિશ્રણ સમું હિંદી ફેડરેશનનું કલેવર હશે. હિંદી ફેડરલ એસેમ્બ્લીમાં રાષ્ટ્રવાદ ને શાહીવાદ, લોકતંત્રવાદ ને રાજાવાદ, પ્રગતિવાદ ને દુર્ગતિવાદના પરસ્પર વિરોધી સૂરો સંભળાશે. આ બધા સૂરોમાં સાથ પુરાવવા કોમવાદી પ્રતિનિધિઓ કોમવાદનો બસૂરો અવાજ કાઢશે. પ્રજાતંત્રની પ્રતિમાને ખભે શાહીવાદીઓ બેઠા હશે, તો ગરદન ઉપર કોમવાદી ને સ્થાપિત હિતોવાળા બેઠા હશે. એના હાથ ને પગે રાજાવાદ ને જમીનદારવાદના આડતિયાઓ કેટલીયે વળ ચઢાવેલી રસી વીંટતા માલમ પડશે. અને એ સૌના શિરોમણી રૂપ બ્રિટિશ હકુમતના વડાપ્રતિનિધિ ગવર્નર જનરલ પોતાની કેટલીયે ખાસ સત્તાઓ ને 'ડિસ્ક્રીશનરી' સત્તાની બાંગ પુકારતા એ પ્રતિમાના માથા ઉપર બેઠા હશે. ભૂતકાળનાં મૃત બળો, વર્તમાનનાં જીર્ણજર્જરિત થતા બળો ને ભવિષ્યનાં વર્ધમાન બળોને કોઈ અસાધારણ કુશળતાથી ફેડરેશનમાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યાં છે. એમાં પ્રજાકલ્યાણને અનુરૂપ કયો કાનૂન ઘડાવો જોઈએ, રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ ને લોકવિકાસ માટે શું જરૂરી છે એ

દૃષ્ટિએ વિચાર નહિ થઈ શકશે કે કાનૂન નહિ ઘડી શકાય. બધા કાનૂનોમાં જમીનદારો ને જાગીરદારો, રાજાઓ ને નવાબો, સ્થાપિત હિતો ને શાહી હિતો, કોમવાદી ને પંથવાદી હિતોની સલામતી, અક્ષતતા ને અમરતા જાળવવી પડશે. પછી ભલે હિંદી કિસાન મુમાંત સુધી નાના નાના જમીનના ટુકડાઓ ખેડીને ચૂસનારાઓનું ભરણું ભરતાં ભૂખે મરી જતા હોય, ભલે હિંદી મજૂર બેકામ ને બેરોજગાર દળવાડાઓમાં ને કારખાનાંઓમાં ભીંસાવા કરતો, ભલે હિંદી પ્રજાનો મોટો ભાગ કાયમી નિરક્ષરતા ને નિર્ધનતા ભોગવ્યા કરે ને રોગી ને મુફલિસ રહ્યા કરે. હિંદી ફેડરેશન બધાં સ્થાપિત હિતોને બ્રિટિશ શાહીસત્તા તરફથી મળેલ કાયમી પહેરામણી ને વરદાન છે. પછી એમને બ્રિટિશ રાજનો વિરોધ કરવાનું શું કારણ ?

કિંતુ ફેડરેશન એ રીતે સુંવાળા ને ચળકતા દેહવાળી નાગની ચૂડ સમું ભારતીય પ્રજાને ગળે પહેરાવવામાં આવ્યું છે. આ વ્યવસ્થાનો વિરોધ હિંદી પ્રજાએ ને એની પ્રતિનિધિરૂપ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ કરવો જ રહ્યો.

સફળ વિરોધ શી રીતે ?

આજે કોંગ્રેસને માટે મહામોટો પ્રશ્ન એ જ છે કે આગામી ફેડરેશનનો સામનો શી રીતે કરવો ? મહાસમિતિની કલકત્તાની બેઠક સમક્ષ પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ અને સરદાર વલ્લભભાઈએ ફેડરેશનને અંગે જે ખરડો રજૂ કર્યો હતો એમાં એમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યુ હતું કે નવાબંધારણના ફેડરેશન વિભાગનો સામનો કરવાનો કોઈ પણ બંધારણીય રસ્તો એમાં છે જ નહિ

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે 'સીધી લડત' સિવાય કોંગ્રેસને માટે ફેડરેશનના સામનાનો કોઈ બીજો વિકલ્પ નથી પરંતુ 'સીધી લડત' મારફત ફેડરેશનનો સામનો એ એક વાત છે ને 'સીધી લડત' મારફત એનો સફળ સામનો એ બીજી વાત છે. સીધી લડત સિવાય ફેડરેશનનો સામનો કોંગ્રેસને માટે શક્ય નથી એ વિશે ભાગ્યે જ કોઈને શક હશે સવાલ એ છે કે 'સીધી લડત' મારફત આજે એનો 'સફળ સામનો' શક્ય છે કે નહિ. જો કોંગ્રેસને એમ લાગે કે આજે સીધી લડત માંડવાથી ફેડરેશનનો વિજયી સામનો શક્ય છે, પછી એ લડત ગમે તેટલી કપરી હોય તો પણ, તો મને લાગે છે કે એમ કરવાની કોંગ્રેસની રાષ્ટ્રીય ફરજ છે.

આજે લડત મારફતે સામનો શક્ય છે ?

હવે મહત્ત્વનો વિચાર એ કરવાનો રહે છે કે મહાસભા સીધી લડત આપે તો બ્રિટિશ સત્તાને શિકસ્ત આપી શકાય એમ છે ખરું ? બ્રિટિશ સત્તાની જડ ઉખાડી શકે એટલી કોંગ્રેસ આજે મજબૂત છે ખરી ? કારણકે ફેડરેશન તે સિવાય તો ફેંકી દેવું શક્ય નથી જ ને ?

અત્યાર સુધી બધા જ કોંગ્રેસ અગ્રણીઓ ફેડરેશન દાખલ ન થવા દેવા માટે કોંગ્રેસે જબરદસ્ત સામનો કરવો જ જોઈએ એમ જાહેર કરતા રહ્યા છે હજી શી રીતે એનો સફળ સામનો કરવો એ વસ્તુ નથી કોંગ્રેસ ઉદ્દામવાદીઓએ જણાવી કે નથી કોંગ્રેસ 'સુધારવાદી નેતાગીરી' (!) એ જણાવી. આગામી મહાસભાની બેઠકમાં આ મહત્ત્વનો સવાલ જરૂર લાંબી વિચારણા માગશે. ફેડરેશનનો સફળ સામનો કરવાની તરકીબ શોધવામાં કોંગ્રેસના રાજદ્વારી પુરુષોની રાજકીય પ્રતિભા ને વિશદ દૃષ્ટિની કસોટી થવાની છે એમાં મને શક નથી. અસ્તુ.

તા. ૧૩-૧-૧૯૩૮

અમે અમે

[એક કૂચગીત]

અમે સદાય હોશિયાર સજ્જ ધીર વીર,
અમે સદાય તીક્ષ્ણતેજ ધારદાર તીર,
અમે અમે, અમે અમે,
સ્વતંત્રતા તણા શહીદ.
અજર અમર જયી સદા રહો અમારો હિન્દ !

ન ભેદ ભાવ કોમના, ન ભાવ ઊંચનીચ,
સમાનતાની ભૂમિએ ચગાવીએ છ હીંચ,
એક બંધુતાનો ધર્મ,
એક મુક્તિ કેરું કર્મ,
એ વિનાનાં અન્ય કર્મ-
માં મહાન છે જ શર્મ.
બંધુતા, સ્વતંત્રતા, સમાનતાની હાક
પાડતા બધે, ભૂમિનું રાખીએ જ નાક !

અમારી સેન દુર્ગ શી રહે સદા ખડી,
આસપાસ જુલ્મની ભલે પડે તડી;
ન થાય લેશ નીચું શીશ,
મોં થકી પડે ન ચીસ,
અંતરે ઊઠે ન રીસ,
આવતા ભલે ખવીસ,
તોય હાથ ના ધ્રૂજે, ન પગ ડગે લગીર !
અમે અકંપ, મોતના ભલે ઊડે સમીર !

અમે કસી કમર લીધી, કસી લીધાં છે ચિત્ત,
અમે હસી તજી દીધાં છે સૃષ્ટિ કેરાં વિત્ત !
અમે જુવાળ પ્રેમના,
કરાળ શત્રુ જુલ્મના,
અમે વિહારી વ્યોમના,
અમે પુજારી સોમના,
અટક ટેકી, ટૂંક શા હિમાદ્રિની ખડા,
અમારી ભેરના ધ્વનિ જગત વિષે પડ્યા. અમે૦

સ્વરાલેખન

યોજક : શ્રી. ના. મો. ૫

ધં | સા સા સા સા | રે રે રે રે | ગ ગ મ ગ | મ ऽ ऽ
અ મે સ દા ય હો શિ યા ર સ જ્જ ધી ર વી ર

ગ | પ પ પ પ | ની ની પ પ | ગ પ ગ રે | સા ऽ ऽ ||
અ મે સ દા ય તી ક્ષ્ણ તે જ ધા ર દા ર તી ર

ધં | સા ऽ સા સા ऽ ધં | સા ऽ સા સા ऽ
અ મે, અ મે, અ મે, અ મે,

સા | રે રે રે સા | ગ રે ગ
સ્વ તં ત્ર તા ત ણા શ હીદ

સા | ગ ગ મ મ | પ પ ધ ધ | ની ની સા રેં | સા ऽ ऽ
અ જર અ મ રંજ પી ર હો સ દા અ મા રો હિ ન્દ

ધં | સા સા સા સા | રે રે રે ऽ સા | ગ ગ પ પ | મ ऽ ऽ
ન ભે દ ભા વ કો મ ના ન ભા વ ઉ ચ્ચ ની ચ

મં | ગ મ પ ધ | નિ રેં સાં ऽ નિ | ગ મ પ પ | મ ऽ ऽ ऽ ||
સ મા ન તા ની ભૂ મિ એ ચ ગા વી એ છ ડી · · ચ

સાં સાં સાં સાં | સાં સાં સાં સાં | પ પ પ પ | ધ ધ ધ ધ
એ ક બં ધુ તા ને ા ધ ર્મ એ ક મુ ક્તિ કે રું ક ર્મ

મ મ મ મ | મ પ પ પ | પ પ ધ રેં | સાં સાં સાં સાં
એ વિ ના નાં અ ન્ય ક ર્મ માં મ હા ન છે જ શ ર્મ

ગ રે સાં ધ | સાં રે સાં ધ | સાં ધ સાં રે સા Ɪ I T
બં ધુ તા સ્વ તં ત્ર તા સ મા ન તા ની હા • ક

સા સા ગ ગ | મ મ પ પ | ધ ધ ની ની | સા Ɪ I T
પા ડ તા બ ધે ભૂ મિ નું રા ખી એ જ ના • ક

સ્વરલેખનની સમજૂતી

૧ તાર સ્વર પર ઊભી લીટી ઉ૦ સાં

૨ મંદ્ર સ્વર પર બિન્દુ ઉ૦ સાં

૩ એક માત્રાની નિશાની – ઉ૦ સા

૪ બે માત્રાની નિશાની ~ ઉ૦ સા

૫ બે માત્રાનો વધુ ઉચ્ચાર Ɪ
એક માત્રાનો ,, ,, I
બે માત્રાની વધુ વિશ્રાન્તિ T
એક ,, ,, ,, T

જ્યાં ઊભી લીટી છે ત્યાં તાલી સમજવાની છે. દરેક ખંડમાં ૭ માત્રા છે.

કિશોરી

એ જાણે નવો યુગ બેઠો હોય ને પાંચ વર્ષમાં માણસો પચાસ વર્ષ આગળ વધ્યાં હોય તેવું જણાતું હતું. સાડાત્રણું વર્ષનું બાળક પણ 'છવરાજ'ના સૈનિકનો દમામ બતાવવા માંડયું હતું: ઘેરઘેર સ્વાર્પણની વાતો શાક સમારતાં સમારતાં પણ થતી હતી. શેરીએ શેરીએ સૈન્યો ફરતા ઘેરઘેરથી રૂપસુંદરીઓ, યૌવનને અને જીવનના ઉલ્લાસને ભૂલીને, એક ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં, ખાદીની થેલી લઈ ને, સર્વત્યાગના પાઠ પઢાવતી નીકળી પડી હતી. વાતાવરણ ફરી ગયું હતું, લોકોના મન ફરી ગયા હતાં; કલ્પનામાં સ્વરાજ વેંતહાથમાં દેખાતું હતું બાજીરાવ ત્રીજાની મુગલોની દીવાલો ભેદીને અંગ્રેજ લશ્કર ન આવી શકે એવી ઘેલી માન્યતા હતી, તેમ ચરખામાથી નીકળતા સૂતરના તારને અંગ્રેજનો તોપગોળો નહિ પહોંચે એવી લોકમાન્યતા હતી શા માટે નહિ પહોંચે એવું તમે પૂછો તો એના અર્થશાસ્ત્રની આટીઘૂટી બહુ થોડાને ગમ્ય હતી, પણ તોપ કરતાં સૂતરના તાર બળવાન છે એ સીધું સૂત્ર, બજારૂ બની ગયું હતું સઘળું ફરી ગયું હતું માત્ર સામાન્ય માનવી—હતો ત્યા ને ત્યા ઊભો હતો. એ ઘરખૂણે ચાકરડીને ચુમ્બન કરીને શેરીમાં નીકળતો, ત્યાં રાષ્ટ્રગીતોમાં ભળી જતો ને એને ભાષણ કરવાનો હક્ક મળતો; એ જેલ જવાના ભયને તજી દેતો, ને હજારોની મેદનીમાં તુરત નેતા બની જતો. એ રંગભૂમિ ઉપરથી ઊતરતો ને એનાં વાક્યો લોકો ઝીલી લેતા. એ સસ્તા વાતાવરણનો સસ્તો આદમી હતો, એમ એ પોતે પણ માની શકતો નહિ. એ સરકારી ગમે તે અમલદારને ભાંડતો અને એનું ચારિત્ર્યબળ અદ્વિતીય ગણાતું. સામાન્ય માણસ, વિકાસ પામ્યા વિના, અસામાન્ય જવાબદારીઓ ઉપાડવા માંડયો હતો વાતાવરણ એટલું ક્ષોભ પામ્યું હતું કે માણસને પોતે કાંઈક કરી નાંખવું જોઈએ એવી ધૂન લાગી હતી. વર્તમાનપત્રો વીરવાક્યો શોધવા માટે દિવસરાત એક કરતાં. જોડકણા રચનાર કવિઓ સાગર અને સબરસ માટે ભારોભાર ખ્યાતિ મેળવતા. કેટલાકને મીઠાઈ ખાતા દેશનો અવાજ સંભળાતો, અને તે ઘટી દળવા બેસી જતા; કેટલાક મશરૂની તળાઈઓ છોડી, પથરા પર સૂવા માંડ્યાં હતા. સૌથી વધારે અસર પહોંચવાનું જે વર્ગમાં શક્ય હતું તે તરુણ વર્ગ—આઘુંપાછું જોયા વિના, દલીલો કર્યા વિના, પરિણામની દરકાર રાખ્યા વિના, પીઢારૂ ઠગ બાપના પૈસાના વ્યાજમાંથી ઘરનો ખર્ચ બરાબર ચાલશે એવી ટાઢક મેળવીને, કીર્તિના પરપોટા પાછળ દોડતા તકવાદીઓની હૃદય હચમચાવે તેવી વાણી સાંભળીને, દોડયો હતો. ન એમણે પાછળ જોયું કે કેટલાં માબાપોની આશા કચરાઈ જાય છે: કેટલી અજ્ઞાત યૌવનાનાં મધુર આંસુથી માટી ભીની બને છે: કે કેટલો ને કેવો ભીષણ માર્ગ આગળ પડયો છે. સંસ્કારજન્ય નહિ, કેવળ લાગણીજન્ય વિચારો એમને આગળ ધકેલી રહ્યા હતા. આખું વાતાવરણ એટલો ક્ષોભ પામ્યું હતું કે જેમણે ઝંપલાવ્યું તેમણે વિચાર કર્યા વિના. વિચાર કરીને ઝંપલાવ્યુ તેમણે તો પાછળથી એ જ

કામ કર્યાં : ધોળી ટોપી પહેરવાનું. ને ધોળા સિક્કા ભેગા કરવાનું. પણ જેમના પર હરકોઈ ચળવળનો મુખ્ય આધાર છે તે તરુણો—જેમનો સ્ફુર્તિમય ચહેરો જોતાં, હરકોઈ સ્ત્રીના હૃદયમાં માતૃત્વ જાગે, જેમની આશાઓ, ઇચ્છાઓ, મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, અદ્‌ભુત હતી, જેમને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવાની કલ્પનાઓ જાગી હતી, જેમને હાલતાં ને ચાલતા પીઢનેતાઓ પીઠ થાબડીને રણભૂમિ માટે તૈયાર કરી રહ્યા હતા, જેમની ફના થઈ જવાની ઇચ્છા આડે સ્વરાજની ઇચ્છા પણ ગૌણ બની હતી—તે તરુણો—એમની આસપાસનું રાજનૈતિક ખોટું હાસ્ય, તકવાદીઓની દ્વિઅર્થી ઠગવાણી, સ્વાગ પૂરતા દેખાતા સજ્જનો, દેશીરાજના શઠના શઠને પણ ભૂલાવે એવી ષટ્‌યંત્ર રચનાઓ, અવ્યવસ્થિત હિલચાલો, એ કાંઈ જોવા માટે નવરા ન હતા. એમણે તો સુંદરીઓના પ્રલોભનો પણ છોડ્યા હતા. એમને દેશનો અવાજ જ સઘળે સંભળાતો હતો. હરદયાલ એ જુવાન દળમા હતો, અને એણે જ્યારે માતા છોડી, પિતા છોડ્યા, પરીક્ષા છોડી, ઘર છોડ્યુ, ધન છોડયું અને છેવટે કાળીભમ્મર કીકીઓ વાળી ઊર્મિલાને પણ છોડી, ત્યારે એને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હતો કે આવો ત્યાગ પણ વિનિપાત જન્માવી શકે છે, કારણકે ત્યાગ પણ વિદ્યાની પેઠે વર્ષોની તાલીમ માગે છે : એણે કરેલો ત્યાગ એ નકલી ત્યાગ હતો. એને એ ખબર ન હતી, કારણકે એ વખતે ત્યાગની મીમાંસા કરવી, એ ધર્મની ટીકા જેવુ પાપ મનાતુ એણે તો સઘળુ છોડયુ

૨

જેલમાં જે એક સ્ત્રીમિત્ર સાથે હરદયાલને વધારે પરિચય થયો તેનું નામ કિશોરી. કિશોરી ચાલાક, સ્ફુર્તિમય, તેજસ્વી, અને વળી કેટલીક વખત તમારી સાથે વાતચીતમાં ઊતરીને તમને પણ છક્કડ ખવરાવે તેવી નવયુગની નારી હતી. જેમ એક તરફથી તેને પુરુષોની મૈત્રીમાં રસ પડતો, તેમ બીજી તરફથી એ પુરુષોની મૈત્રીને ધિક્કારી કાઢતી. 'પુરુષ ?' પોતાના નાના અભિમાની નાકનું ટેરવુ ચડાવીને એ જ્યારે બોલતી : 'પુરુષ ?—એ કોણ પ્રાણી છે ?' ત્યારે માનસશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત જ એ સિદ્ધ કરતી. 'હું જ્યારે પ્રાણીજન્ય મનોદશામાં હોઉં ત્યારે કોઈક પુરુષ મને મળી જજો !' કામશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સ્ત્રીની 'ના'માં જે 'હા' સૂતેલો છે તેમાં જ રસ રહ્યો છે. કિશોરીના પુરુષદ્વેષી સ્વભાવમા જે પુરુષપ્રિય સ્વભાવ હતો તેની ગંધ પણ કોઈ કોઈને આવી હતી : અને હરઘડીએ ને હરપળે, વાણી ઉપર, વર્તન ઉપર, વાર્તાલાપ ઉપર, વ્યવહાર ઉપર, જે કૃત્રિમ સંયમ સૈનિકો અનુભવી રહ્યા હતા તેણે, ઘણાને મોઢેથી ગૌતમબુદ્ધની વાતો કરતા ને રાત્રે વાત્સાયનસૂત્ર વાચતા કર્યા હતા. ભગવાન તથાગતના પેલા વિચક્ષણ શિષ્ય ઉપાલીની પુનરાવૃત્તિ હોય તેમ નિયમમાંથી બારીની શોધ ચલાવવા માટે કેટલાક તર્કવાદ પણ કરતા. હરેક યુદ્ધમાં અનિવાર્ય છે તેમ ઉત્તમમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને લાગણીના સમન્વયથી સંયમિત નરોત્તમો પાસે, નશો ચાલી રહ્યા હતા.

હરદયાલ ને કિશોરીની મૈત્રી રાષ્ટ્રગીતાવલિની સામસામેની લાઈનો બોલવામાંથી જન્મી : પ્રભાતફેરીએ એને પોષી : ખાદીના કારણે એને દઢ બનાવી : સૂતરના તાંતણે એ સંગાથી થાલી : જેલનિવાસે એને વજ્રલેપ બનાવી. અને કૃત્રિમ સંયમે, એને એકદમ ઉતાવળે એકબીજાના વધુ પરિચયમા આવતા કરી શરીરભોગી બનાવી.' કિશોરી કુદરતના પરિણામ વિષે ચિંતાતુર બની રહી.

કિશોરી

એ જાણે નવો યુગ બેઠો હોય ને પાંચ વર્ષમાં માણસો પચાસ વર્ષ આગળ વધ્યાં હોય તેવું જણાતું હતું: સાડાત્રણ વર્ષનું બાળક પણ 'છવરાજ'ના સૈનિકનો દમામ બતાવવા માંડયું હતુઃ ઘેરઘેર સ્વાર્પણની વાતો શાક સમારતાં સમારતાં પણ થતી હતી. શેરીએ શેરીએ સૈન્યો ફરતા ઘેરઘેરથી રૂપસુંદરીઓ, યૌવનને અને જીવનના ઉલ્લાસને ભૂલીને, એક ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા, ખાદીની થેલી લઈ ને, સર્વત્યાગના પાઠ પઢાવતી નીકળી પડી હતી. વાતાવરણ ફરી ગયુ હતુ, લોકોનાં મન ફરી ગયા હતાં; કલ્પનામા સ્વરાજ વેંતહાથમાં દેખાતુ હતુ બાજીરાવ ત્રીજાની મુગલોની દીવાલો ભેદીને અંગ્રેજ લશ્કર ન આવી શકે એવી ઘેલી માન્યતા હતી, તેમ ચરખામાથી નીકળતા સૂતરના તારને અંગ્રેજનો તોપગોળો નહિ પહોચે એવી લોકમાન્યતા હતી. શા માટે નહિ પહોંચે એવું તમે પૂછો તો એના અર્થશાસ્ત્રની આટીઘૂટી બહુ થોડાને ગમ્ય હતી, પણ તોપ કરતાં સૂતરના તાર બળવાન છે એ સોંઘુ સૂત્ર, બજારૂ બની ગયુ હતુ સઘળુ ફરી ગયુ હતું. માત્ર સામાન્ય માનવી—હતો ત્યા ને ત્યા ઊભો હતો. એ ઘરખૂણે ચાકરડીને ચુંબન કરીને શેરીમા નીકળતો, ત્યાં રાષ્ટ્રગીતોમાં ભળી જતો ને એને ભાષણ કરવાનો હક્ક મળતો; એ જેલ જવાના ભયને તજી દેતો, ને હજારોની મેદનીમાં તુરત નેતા બની જતો. એ રગભૂમિ ઉપરથી ઊતરતો ને એનાં વાક્યો લોકો ઝીલી લેતા. એ સસ્તા વાતાવરણનો સસ્તો આદમી હતો, એમ એ પોતે પણ માની શકતો નહિ. એ સરકારી ગમે તે અમલદારને ભાંડતો અને એનું ચારિત્ર્યબળ અદ્વિતીય ગણાતુ. સામાન્ય માણસ, વિકાસ પામ્યા વિના, અસામાન્ય જવાબદારીઓ ઉપાડવા માડયો હતો વાતાવરણ એટલું ક્ષોભ પામ્યું હતુ કે માણસને પોતે કાંઈક કરી નાંખવું જોઈએ એવી ધૂન લાગી હતી. વર્તમાનપત્રો વીરવાક્યો શોધવા માટે દિવસરાત એક કરતાં. જોડકણા રચનાર કવિઓ સાગર અને સબરસ માટે ભારોભાર ખ્યાતિ મેળવતા. કેટલાકને મીઠાઈ ખાતાં દેશનો અવાજ સંભળાતો, અને તે ઘંટી દળવા બેસી જતા; કેટલાક મશરૂની તળાઈઓ છોડી, પથરા પર સૂવા માડયાં હતા. સૌથી વધારે અસર પહોંચવાનું જે વર્ગમાં શકચ હતું તે તરુણ વર્ગ—આઘુપાછુ જોયા વિના, દલીલો કર્યા વિના, પરિણામની દરકાર રાખ્યા વિના, પીઢારૂ ઠગ બાપના પૈમાના વ્યાજમાંથી ઘરનો ખર્ચ બરાબર ચાલશે એવી ટાઢક મેળવીને, કીર્તિના પરપોટા પાછળ દોડતા તકવાદીઓની હૃદય હચમચાવે તેવી વાણી સાંભળીને, દોડયો હતો. ન એમણે પાછળ જોયું કે કેટલાં માબાપોની આશા કચરાઈ જાય છેઃ કેટલી અજ્ઞાત યૌવનાનાં મધુર આસુથી માટી ભીની બને છેઃ કે કેટલો ને કેવો ભીષણ માર્ગ આગળ પડયો છે. સંસ્કારજન્ય નહિ, કેવળ લાગણીજન્ય વિચારો એમને આગળ ધકેલી રહ્યા હતા. આખું વાતાવરણ એટલો ક્ષોભ પામ્યું હતુ કે જેમણે ઝંપલાવ્યુ તેમણે વિચાર કર્યા વિનાઃ વિચાર કરીને ઝંપલાવ્યું તેમણે તો પાછળથી એ જ

કામ કર્યાં · ધોળી ટોપી પહેરવાનું. ને ધોળા સિક્કા ભેગા કરવાનું. પણ જેમના પર હરકોઈ ચળવળનો મુખ્ય આધાર છે તે તરુણો—જેમનો સ્ફુર્તિમય ચહેરો જોતા, હરકોઈ સ્ત્રીના હૃદયમાં માતૃત્વ જાગે, જેમની આશાઓ, ઇચ્છાઓ, મહત્ત્વાકાક્ષાઓ, અદ્ભુત હતી, જેમને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવાની કલ્પનાઓ જાગી હતી, જેમને હાલતા ને ચાલતાં પીઢનેતાઓ પીઠ થાબડીને રણભૂમિ માટે તૈયાર કરી ગયા હતા, જેમની ફના થઈ જવાની ઇચ્છા આડે સ્વરાજની ઇચ્છા પણ ગૌણ બની હતી—તે તરુણો—એમની આસપાસનુ રાજનૈતિક ખોટું હાસ્ય, તકવાદીઓની દ્વિઅર્થી ઠગવાણી, સ્વાગ પૂરતા દેખાતા સજ્જનો, દેશીરાજના શઠના શઠને પણ ભૂલાવે એવી ષટ્યંત્ર રચનાઓ, અવ્યવસ્થિત હિલચાલો, એ કાંઈ જોવા માટે નવરા ન હતા એમણે તો સુંદરીઓના પ્રલોભનો પણ છોડ્યા હતા. એમને દેશનો અવાજ જ સઘળે સભળાતો હતો હરદયાલ એ જુવાન દળમાં હતો, અને એણે જ્યારે માતા છોડી, પિતા છોડ્યા, પરીક્ષા છોડી, ઘર છોડ્યું, ધન છોડ્યુ અને છેવટે કાળીભમ્મર કીકીઓ વાળી ઊર્મિલાને પણ છોડી, ત્યારે એને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હતો કે આવો ત્યાગ પણ વિનિપાત જન્માવી શકે છે, કારણકે ત્યાગ પણ વિદ્યાની પેઠે વર્ષોની તાલીમ માગે છે: એણે કરેલો ત્યાગ એ નકલી ત્યાગ હતો એને એ ખબર ન હતી, કારણકે એ વખતે ત્યાગની મીમાંસા કરવી, એ ધર્મની ટીકા જેવુ પાપ મનાતુ એણે તો સઘળું છોડ્યુ.

૨

જેલમાં જે એક સ્ત્રીમિત્ર સાથે હરદયાલને વધારે પરિચય થયો તેનુ નામ કિશોરી. કિશોરી ચાલાક, સ્ફુર્તિમય, તેજસ્વી, અને વળી કેટલીક વખત તમારી સાથે વાતચીતમાં ઊતરીને તમને પણ છક્કડ ખવરાવે તેવી નવયુગની નારી હતી. જેમ એક તરફથી તેને પુરુષોની મૈત્રીમાં રસ પડતો, તેમ બીજી તરફથી એ પુરુષોની મૈત્રીને ધિક્કારી કાઢતી. 'પુરુષ?' પોતાના નાના અભિમાની નાકનું ટેરવુ ચડાવીને એ જ્યારે બોલતી: 'પુરુષ?—એ કોણ પ્રાણી છે?' ત્યારે માનસશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત જ એ સિદ્ધ કરતી. 'હુ જ્યારે પ્રાણીજન્ય મનોદશામાં હોઉં ત્યારે કોઈક પુરુષ મને મળી જજો!' કામશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સ્ત્રીની 'ના'માં જે 'હા' સૂતેલો છે તેમાં જ રસ રહ્યો છે. કિશોરીના પુરુષદ્વેષી સ્વભાવમાં જે પુરુષપ્રિય સ્વભાવ હતો તેની ગંધ પણ કોઈ કોઈને આવી હતી: અને હરઘડીએ ને હરપળે, વાણી ઉપર, વર્તન ઉપર, વાર્તાલાપ ઉપર, વ્યવહાર ઉપર, જે કૃત્રિમ સંયમ સૈનિકો અનુભવી રહ્યા હતા તેણે, ઘણાને મોઢેથી ગૌતમબુદ્ધની વાતો કરતા ને રાત્રે વાત્સાયનસૂત્ર વાચતા કર્યા હતા. ભગવાન તથાગતના પેલા વિચક્ષણ શિષ્ય ઉપાલીની પુનરાવૃત્તિ હોય તેમ નિયમમાંથી બારીની શોધ ચલાવવા માટે કેટલાક તર્કવાદ પણ કરતા. હરેક યુદ્ધમાં અનિવાર્ય છે તેમ ઉત્તમમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને લાગણીના સમન્વયથી સંયમિત નરોત્તમો પાસે, નરો ચાલી રહ્યા હતા.

હરદયાલ ને કિશોરીની મૈત્રી રાષ્ટ્રગીતાવલિની સામસામેની લાઈનો બોલવામાંથી જન્મી: પ્રભાતફેરીએ એને પોષી: ખાદીના કારણે એને દૃઢ બનાવી: સૂતરના તાંતણે એ લંબાતી ચાલી: જેલનિવાસે એને વજ્રલેપ બનાવી. અને કૃત્રિમ સંયમે, એને એકદમ ઉતાવળે એકબીજાના વધુ પરિચયમાં આવતા કરી શરીરભોગી બનાવી. કિશોરી કુદરતના પરિણામ વિષે ચિંતાતુર બની રહી.

૩

'કોણ હું?'

'ત્યારે બીજું કોણ, હું?'

એક સુંદર હવેલી જેવા મકાનમા માદીકરીનો સંવાદ ચાલી રહ્યો હતો. મા દીકરીને સમજાવી રહી હતી કે હવે હરદયાલ રખડુ જેવો થઈ ગયો છે માટે તું બીજો વર શોધી લે. આપણા ચમનનો ગિરધર બહુ સારો છે. દીકરીએ પૂછ્યુ પણ એને પરણશે કોણ? માએ કહ્યું: 'તુ.'

ઊર્મિલાએ વધારે ઉગ્રતાથી કહ્યુ: 'કોણ હું?'

માએ એટલી જ ઉગ્રતાથી જવાબ આપ્યો: 'ત્યારે બીજું કોણ, હું?'

ઘણી વખત બને છે તેમ આ મહેલ જેવું મકાન માત્ર બે જ મનુષ્યની વસાહત જેવું હોવાથી ભયંકર લાગતું હતું. ઊર્મિલાના પિતા મરણ પામ્યા હતા. તે સિવાય બીજું કોઈ હતું નહિ. હરદયાલ સાથે એનું સગપણ થયુ હતુ હરદયાલે લડતમાં ઝંપલાવી—ઊર્મિલાની માની દૃષ્ટિએ રખડુ પદ મેળવ્યુ હતુ; પણ ઊર્મિલાની દૃષ્ટિએ દેવપદ મેળવ્યું હતું. ખરી રીતે એ તો રખડુ પણ ન હતોઃ લાગણીના ઉભરામા કરી નાખેલા ત્યાગથી દેવ પણ બન્યો ન હતો. એ તો જે હતો તે જ હતોઃ સામાન્ય માણસ.

હરદયાલ જેલમાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે ઊર્મિલાએ એને સૌથી પહેલો ફૂલહાર પહેરાવ્યો. જેલસંકટમાંથી થોડો વખત આરામ લેવા માટે ઊર્મિલાનું ઘર જ નક્કી થયું. અને હરદયાલ ત્યાં આવી રહ્યો. ઊર્મિલાની માને આ ગમ્યું નહિ, પણ તેણે છોકરીને કાંઈ ન કહેતાં વાતને મનમાં જ સમાવી દીધી

થોડા દિવસ આરામચેનમાં નીકળી ગયા. હરદયાલ એટલી સાદી રીતે રહેતો કે એને જરૂરી આરામને માટે પણ માદીકરી બન્નેએ સમજાવટથી કામ લેવું પડતું. પોતાનાં કપડાં હાથથી ધોતો. પોતાનુ પાણી પોતે ભરી લેતો ખાવામાં પણ ભાખરી ને શાક. દૂધ લેતો નહિ, કારણ કે એ પણ લોહીનું જ રૂપાંતર હોઈ તેમાં સંપૂર્ણ અહિંસાનો ત્યાગ હતો. ઘી પણ દૂધનું જ છોકરું. એ પણ ન ખપે. પોતાનાં વાસણ પોતે માંજી નાંખતો.,

એક વખત એ પ્રમાણે એ વાસણ માંજવા બેઠો હતો, ત્યાં ઊર્મિલા આવી પહોંચી, બોલી· 'ઊઠો છો કે પોલિસને બોલાવું?'

'પોલિસથી તો હવે અમે ડરતા નથી.'

'એમ?—એ પોલિસ—' એમ ઊર્મિલાએ ખોટી બૂમ મારી—અને જાણે એના જવાબમાં હોય તેમ 'સાહેબ! મૈં હાજર!' કહેતીક ને કિશોરી આવી પહોચી કિશોરીને જોતાં જ હરદયાલના હાથમાંથી વાસણ છૂટી ગયું. 'જુઓ, કેમ પોલિસથી ડરતા નથી ને?' ઊર્મિલાએ એની મશ્કરી કરી. પણ એના મનમા મોટો અવાજ થઈ રહ્યો: 'હરદયાલના હાથમાંથી વાસણ કેમ છૂટી ગયું?'

ત્રણે જણાં હસી પડ્યાં. ઘડીભર શું બોલવું તે સૂઝ્યુ નહિ. અંતે હરદયાલ બોલ્યો:

'કેમ સારાં છો બહેન? પ્રવૃત્તિ બરાબર ચાલે છે કે? બહુ કામ ઉપાડ્યું છે?'

'અરે, આ વખતે તો મારે હરીફાઈમાં પહોંચવું છે. કંઈ જેવી તેવી વાત છે!'

'એમ?'

પણ કિશોરીનું મોં હસતું હતું, છતાં એના મનમાં કાંઈક ગૂઢ વેદના હતી. તેણે હરદયાલ સામે જોઈને કહ્યું: 'મારે જરાક તમને મળવું છે.'

'હા, ચાલોને ખુશીથી.' હરદયાલ તેની સાથે અંદરના રૂમમાં ગયો.

રૂમમાં પેસતાં જ કિશોરી નીચે જોઈને ઊભી રહી

'કેમ—એ—કેમ—કિશોરી? શું કામ હતું?'

કિશોરી આંખમાં મીઠું હસી રહી: 'આ એસ્તો.'

'પણ શું?'

'એ હો?—નહિતર જાણે નાના કીકલા—જાણે નહિ સમજતા હોય!'

'તારા સમ—જો હું સમજતો હોઉં તો!'

'નાહકના મારા સમ શું કરવા ખાઓ છો?—હું તમારે મન વધારાની હોઈશ, પણ કોઈકને મન તો—'

'લે, પણ તારે શું કહેવાનું છે? કાંઈ છે નહિ નાં?'

'એ જ કહેવા આવી છું!'

'હે?'

'હવે આપણે પરણવું જોઈએ—પછી બહુ મોડું થાય!'

એક ધબાકા સાથે હરદયાલ નીચે કોચ પર પટકાઈ પડ્યો. પુરુષ ગમે તેવો વીર હોય—ત્યાગી હોય—પણ આ જમાનામાં એ સ્ત્રીને મોંએ સંતાનની વાત સાંભળતાં હતાશ બની જાય છે.

કિશોરી તેની સામે જોઈ રહી. તેનામાં હિમ્મત હતી. તે આ પુરુષની કાયરતા જોઈને છળી પડી: 'ત્યારે તમને ખબર ન હતી?'

'પણ મને શી ખબર કે આવું થશે—મારી તારી પ્રતિષ્ઠા—લડત, આપણી પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રીય કારણ—'

'હવે એ ગેં ગેં ફેં ફેં કરો માં—શું તમને ખબર ન હતી—અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં થર્ડ સ્ટેન્ડર્ડમા ફરીવાર જાઓ ત્યા તમને આ બધુ શીખવાડશે.'

'કિશોરી! લડત મરી જશે—મારી જાશે.'

એક પણ વધુ શબ્દ બોલ્યા વિના કિશોરી પાછી ફરી ગઈ. ઘરના ઉંબરે પહોચતા તેણે વીંધી નાખે એવી એક દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોયું ને કાંઈક ઉશ્કેરાટથી બોલાઈ જવાયું 'યાદ રાખજે, બાયલા, મારું તો થાવું હશે તે થાશે—પણ તુ ક્યાક મોટો થઈને બેઠો હોઈશ ને ત્યાં આવીને અચાનક પગમાં છોકરુ મૂકી જઈશ: પે'લું છોકરાને સંભાળ—પછી રાષ્ટ્રને સંભાળજે. નિર્માલ્ય!'

૪

ઊર્મિલા હરદયાલને પરણી. અનેક રીતે હરદયાલને એ જીવન વધારે ફાવે તેમ હતું. બેઠી આવક ઉપર જીવવા જેવો આનંદ દુનિયામા બીજો કોઈ પણ નથી. પણ હરદયાલના માનસમાં એક વિચિત્ર ફેરફાર થયો પહેલાં 'મે સર જાવે તો જાવે' એવા યુદ્ધનાદથી રણ ગજવતો યોદ્ધો હવે છેક શાંત થઈ ગયો. એટલું જ નહિ, એ તો રાષ્ટ્રનું નામ નીકળે ને

બેચેન બની જતો. એનામાં જન્મથી કે અભ્યાસથી કે સંસ્કારથી ત્યાગ કે વીરત્વ વિકાસ પામીને એનાં પોતાનાં થયાં ન હતાં: કેવળ શબુમેળિયા વાતાવરણમાંથી એણે ઉશ્કેરાટમાં જે પગલું ભર્યું એ પગલુ પછી આબરૂ જવાના ભયે સ્થિરતા પામ્યું. પણ એથી એનું માનસ તો જે હતું તે જ હતું. એણે પ્રવૃત્તિ માત્ર છોડી દીધી; એટલું જ નહિ, એ પ્રવૃત્તિથી પોતે હજાર ગાઉ દૂર રહેવા લાગ્યો. હવે તો એ પ્રવૃત્તિનું નામ નીકળતાં કે મોટાભાઈ થતાં તે અસ્વસ્થ બની જતો. ઊર્મિલાની માને તો જમાઈ સુધર્યો ને વહેવારૂ બન્યો તે ગમ્યું. પણ ઊર્મિલા કળી શકી નહિ કે આ ફેરફાર શી રીતે થયો છે. એમ ને એમ ત્રણ ચાર વર્ષ નીકળી ગયાં દરમ્યાન કિશોરી વિષે હરદયાલે કાંઈ સાંભળ્યું નહિ. તે કાંઈક સ્વસ્થતા અનુભવવા લાગ્યો. એટલામાં એક દિવસ નોકરે આવીને એને ચિઠ્ઠી આપી. સમય સાંજના સાડાસાત–આઠનો હતો પોતે જે ધર્માદા સંસ્થામાં એક કાર્યકર હતો તેમા એક નર્સ રાખવાની હતી. અને તે માટે 'ઈન્ટરવ્યૂ' લેવા બોલાવેલી એક નર્સ અત્યારે આવી હતી. આવવા દેવાનુ કહીને હરદયાલ જરાક સ્વસ્થ બેઠો: ને આવનારની રાહ જોવા લાગ્યો.

બારણામાંથી વાદળી રંગની સાડી દેખાઈ.

'આ કિશોરીબહેન આવ્યાં છે!' કહેતાંકને ઊર્મિલાએ પ્રવેશ કર્યો. ઊર્મિલાની સાથે જ ઠસ્સાભરેલી બેદરકાર રીતે કિશોરીએ પ્રવેશ કર્યો: 'હવે એ તો નર્સ થયા છે, ને આંહીના દવાખાનામા જ રહેવા આવ્યાં છે!'

'એમ?' હરદયાલ બેઠો થયો. એને સ્મિત કરવું પડ્યું. હાથ પણ જોડવા પડ્યા. અને 'ઓહો! એમ?' કહીને પોતાનું અંતર છુપાવવુ પડ્યુ એને હર પળે પગ નીચેની જમીન જાણે ધ્રૂજતી હોય તેવુ લાગતું હતુ. કિશોરી તે કળી ગઈ. તે હસી પડી: 'ઓહો! હજી તો તમે એવા ને એવા રહ્યા; મોટા શેઠ થયા તોપણ'—એમ બોલીને એણે આગળ આવી એક અરજી આપી. હરદયાલે અરજી લીધી પણ વાંચી નહિ. 'હવે એ તો ઠીક— તમારા કરતાં કોણ વધારે લાયક—પણ તમે—તમે નોકરી શું કામ કરો છો?'

'કેમ—મારે ખાવું નહિ જોઈએ? અને મારો—'

હરદયાલ હાથ જોડીને હસી પડ્યો ને ઊર્મિલા પ્રત્યે બહુ જ મોટેથી બોલવા લાગ્યો: 'તમે એમને પૂરાં ઓળખતા નથી, પહેલેથી જ એ તો સ્વાધીનતામાં માનનારાં છે. એમણે સ્વાધીનતામાં જ જીવન માન્યું છે.'

'માનવું જ પડયું છે' કિશોરીએ 'જ' ઉપર વધારે પડતો ભાર દીધો હોય તેમ હરદયાલને લાગ્યુ. વળી પહેલાના વાક્યમાં 'મારો'—પછી 'દીકરો' શબ્દ આવી જાત, જો એમણે બોલવામા જરાક મોડું કર્યું હોત તો—એ ભય છુપાવવા માટે જ જાણે હરદયાલ મોટેથી બોલી રહ્યો હતો—એટલે મોટેથી કે એ પોતે પણ પોતાના અવાજથી ભડકી જતા હોય તેવું લાગવા માંડ્યું. 'બહુ જ સ્વતંત્ર. પહેલેથી જ પોતાના પગ પર ઊભા રહેનારાં. સારું. ત્યારે તમે ગમે ત્યારે નોકરીએ ચડી જજો—અને અમારું ઘર જુદુ ગણ્યા વિના જે જોઈએ તે મંગાવી લેજો.'

'હા બહેન, એમાં કહેવાપણું રાખતાં નહિ.' ઊર્મિલાએ વિવેક કર્યો.

કિશોરી ચાલી ગઈ. પણ એણે જતી વખતે પાછા ફરીને એવી રીતે જોયું કે હરદયાલ આરામખુરશીમાં બેઠો હતો તે લાંબો થઈને ડોક નીચે નમાવી સીલિંગ તરફ જોવા લાગ્યો; તે પહેલાં પણ તે ગઈ ત્યારે એવી જ દૃષ્ટિથી એણે જોયું હતું.

૫

હરદયાલના જીવનમાં વધુ પરિવર્તન થયું. તે એટલો બધો નમ્ર, નિરાશાવાદી, સામાની મહેરબાની પર જીવવાનો યત્ન કરનાર, રંક જીવ બની ગયો કે કારણ ન સમજનારને લાગે કે હરદયાલ હવે વાનપ્રસ્થાવસ્થાની તૈયારી કરે છે હરદયાલનો આ ખરી રીતે તો ત્રીજો પલટો હતો. પહેલા પલટામાં એ વિકાસ પામ્યા વિના કે સમજ્યા વિના ત્યાગવીર બની ગયો; બીજા પલટામાં મિથ્યા ત્યાગમાંથી જન્મતી લાલસાના બળે એ કિશોરી સાથે પ્રેમમા પડ્યો, જેમ કામના અત્યંત બોજાથી મજૂર દારૂના વ્યસનમાં પડે છે તેમ. ત્રીજા પલટામાં એના અંતરમાં બેઠેલ છાના પાપની ધાકમાં ને ધાકમાં રંક બનતો ગયો ખાસ કરીને તો એ પાપ પ્રગટ થઈ જવાની શકયતા બહુ નજીક હોવાથી—એ કિશોરીને તો ઘણી વખત મળતો—પણ નમ્ર—અત્યત નમ્ર રહેતો. પોતાની પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરતાં એને લાગ્યું કે ફરી જો કિશોરી એની બને તો જ એના જીવનમાથી ભય દૂર થાય હવે એને લાગ્યુ કે એણે કિશોરીને જીતવી જોઈએ. કેવળ ઈન્દ્રિયજન્ય આનંદની ખૂબી એ છે કે એ હમેશાં પોતાના રાહને છુપાવવાનો માર્ગ શોધે છે. પણ સ્ત્રીઓ જ્યારે નિશ્ચય કરે છે—ખાસ કરીને પ્રેમના વિષયમા, ત્યારે એમનું અજેયત્વ નૈસર્ગિક છે. કિશોરી અત્યત ચાલાક હતી હરદયાલની પરિસ્થિતિ અને એની યોજના એ તરત કળી ગઈ. એક વખત ઊર્મિલા બહાર ગયેલી એ તકનો લાભ લઈને હરદયાલે કિશોરીને ચા પીવા બોલાવી હતી ત્યાં સંવાદ શરૂ થયો. સાધારણ રીતે ખાદ્ય પદાર્થ પરથી, ટેઈસ્ટ પર, ત્યાથી કલા પર, ને ત્યાથી સેક્સ પર ચાલ્યા જવાનો માર્ગ પ્રચલિત છે:

'તમે ચા આવી જ ગળ્યી લો છો કે? ખાંડ લેશો?'

'ના, બસ બરાબર છે. બહુ મીઠાશ જીવનને કૃત્રિમ બનાવે છે.'

છેલ્લા વાકયમાં કાંઈ વધુ અર્થ સમાયો છે કે નહિ એ વિશે હરદયાલ વિચાર કરે તે પહેલાં જ કિશોરી બોલી:

'હવે તમે તો ઘરને સુંદર રીતે શણગાર્યું છે હો—ઊર્મિલાબહેનનો સ્વભાવ રસિક લાગે છે.'

'પણ તમારા જેટલો નહિ' હરદયાલને આ તક સરસ મળી ગઈ હતી

'હાં, હા,' કિશોરીએ તુરત જ વાત ફેરવી નાખી: 'મારી રસિકતા તો મેં એક જીવને માટે હવે વેડફી જ નાખી છે.'

એક જીવ એટલે કોણ? પોતે કે બીજા કોઈની—એના સંતાનની—વાત છે એ હરદયાલ સમજી શકયો નહિ.

'અનાથાશ્રમનો પટાવાળો લાગે છે!' બહારથી કોઈ નોકરને આવતો જોઈને હરદયાલ બોલ્યો: ખરી રીતે એ અનાથાશ્રમનો માણસ ન હતો. પણ હરદયાલ સૂચનાદ્વારા સત્ય મેળવવા મથી રહ્યો હતો. નોકર ચિઠ્ઠી હાથમાં મૂકીને ચાલ્યો ગયો સાધારણ વ્યવહારની જ ચિઠ્ઠી હતી. તેમાંથી ઊંચે જોઈને હરદયાલ બોલ્યો: આ વખતે એના અવાજમાં કૃત્રિમ માધુર્ય હતું 'કિશોરી! મારે તમને એક વાત કરવી છે!'

'શી?'

'તેં તારી રસિકતા મારે ખાતર વેડફાઈ જવા દીધી—એ મારો દોષ હું સ્વીકારી લઉં છું—ને તારો સ્નેહ પાછો મેળવવા—'

'ના, ના, તમે ભૂલો છો!' કિશોરી બોલીઃ 'મેં તમારે ખાતર એમ કર્યું જ નથી. એક જીવને ખાતર એમ મેં કર્યું હતું. અને એ અનાથાશ્રમમાં પણ હોય. અને ગમે ત્યારે તમારા ચરણ પાસે મૂકી શકાય!' કિશોરી બેઠી થઈ ગઈ. એનો સીનો ફરી ગયો. એણે સ્પષ્ટ કહ્યા વિના એવો ઘા માર્યો હતો કે હરદયાલના હાથમાં ચાનો કપ એમને એમ રહી ગયો. પણ તેણે ફરી હિંમત કરી

'કિશોરી! મારું જીવન ભયભીત, શંકિત, અરણ્ય જેવું છે એક વખત તું માને—ને હવે તું નર્સ છે—હોશિયાર છે—બધું સમજે છે—આપણે સુખેથી રહીશું!'

'ભલે, હું ઊર્મિલાબહેનને પૂછી જોઈશ!'

'શું?' હરદયાલ જવાબ આપે તે પહેલાં અકસ્માત ઊર્મિલાએ પ્રવેશ કર્યો. એ ધાર્યા કરતા કાંઈક વહેલી પાછી આવી પહોંચી હતી.

'કે—' કિશોરી બોલી. હરદયાલનો દેખાવ છૂરી નીચે આવેલા પ્રાણી જેવો દયાપાત્ર હતો. 'કે' પછીના શબ્દો પર એનું ભવિષ્ય લટકતું હતું.

'કે?'

'કે મારે અનાથાશ્રમમાં બાળકોને જોવા જવું છે, તમારે સાથે આવવું હોય તો—' કિશોરીએ વાક્ય પૂરું કર્યું હરદયાલનો જીવ હેઠો બેઠો.

'હા, હા, હું પણ એ જ કહેતો હતો—' હરદયાલે ઉતાવળે, બહુ જ ઉતાવળે કહ્યું. પણ એનો આ ક્ષણિક મુક્તિનો આનંદ તરત ઊડી ગયો. એને તુરત લાગ્યું કે કિશોરી અનાથાશ્રમમાં ઊર્મિલાને બાળકો જોવા માટે તેડી જઈને તો શું નું શું કરી શકે. તે પાછો હતો તેવો બની ગયો. શંકા ને ભયને લીધે વિનમ્ર. એનું આ પરિવર્તન ઊર્મિલાને ઘણું અકારું લાગ્યું. એને શંકા પડી હતી કે હરદયાલ અંતરમાં ઊંડે ઊંડે કાંઈક ગ્લાનિ અનુભવી રહ્યો છે; અને કિશોરી સાથેની તે દિવસની મુલાકાત પછી એ શંકા વધારે દૃઢ થઈ હતી.

વહાલસોઈ પત્નીની માફક એણે એક દિવસ એને પૂછ્યુંઃ

'મારે તમને એક વાત પૂછવી છે!'

'શી?'

'મને લાગે છે તમારી તબિયત અસ્વસ્થ છે!'

'ના રે, અસ્વસ્થ શાની? તું તો છે જ એવી પહેલેથી.'

'પણ તમારો વિનોદ-રમત-આનંદ સઘળાં ક્યાં જતા રહ્યાં? તમે હવે કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં પણ રસ લેતા નથી. એ શું? તમને થયું છે શું?'

'અને પછી—આ સઘળો વ્યવહાર કેમ ચાલશે?'

'એ તો ચાલે જ છે તો. પણ મને પરણીને તમને એમ લાગ્યું હોય કે તમે તમારી પ્રવૃત્તિ ઉપર જબરો ઘા માર્યો—તો હજી હું તમને વિનવું છું કે તમે ફરી એ સઘળું સંભાળો. હું તમારી પડખોપડખ ઊભી છું!'

'અરે, તું તો ગાંડી છે ગાંડી. કાંઈ એમ વર્ષોનાં વર્ષો વેડફાય? એ તો ઠીક છે, એક બે વર્ષ રમત કરી લીધી!'

'તો પછી આ ઉદાસીનતા—વ્યગ્રતા—એ શાનાં છે?'

'કહું?'

'હા કહો.'

'ત્યારે જોને આ તારી અલકલી છે ને એમાં એક ધોળો વાળ દેખાય છે. એને લીધે આ ગ્લાનિ આવી છે!'

'એ તો છો ને દેખાતો!'

હરદયાલે વાત ઉડાવવા, ઊર્મિલાના વાળ પિંખવા માંડ્યા:

'જો બતાવું—એ આ ધોળો વાળ, પછી જો આ બીજો ધોળો વાળ, ને લે આ ત્રીજો—'

૬

ઊર્મિલાએ કિશોરીને કહ્યું: 'તમને ખબર છે, જ્યારે જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે એમનામાં કેટલી સ્ફુર્તિ હતી?'

'હા, કેમ નહિ?—કદાચ એમ જ કહોને કે સઘળી પ્રવૃત્તિના પ્રાણ એમનામાંથી જન્મ્યા.'

'અને હવે તમને ખબર છે?'

'શું?'

'જાણે એ જોમ, જુવાની, જગમાં જવાની તાકાત, સ્ફુર્તિ કાંઈ નથી. ઘરખૂણે—બનતાં સુધી અંધારખૂણે બેસે છે ને વાંચે છે.'

'શું વાંચે છે?'

'ડીટેક્ટીવ વાર્તાઓ—કે સિનેમાની નટીઓનાં જીવનવૃત્તાંતો.'

'એનું શું કારણ બહેન?'

'એ જ સમજાતું નથી ને. એને જાણે કોઈ ઊંડી ઊંડી બીક પેસી ગઈ હોય—અથવા તો જાણે કે પ્રવૃત્તિ માત્રમાંથી રસ ઊડી ગયો હોય તેવું લાગે છે.'

કિશોરીએ આ વાર્તાલાપ પછી પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો. એને લાગ્યું કે કારણ વિના બન્નેનાં જીવન વેડફાઈ જાય છે.

એક દિવસ પાછી એવી જ અચાનક રીતે તે હરદયાલને મળવા આવી. આ વખતે એને જીવનના એક મહાન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો હતો. નિઃશસ્ત્ર કે સશસ્ત્ર, સંગ્રામ ગમે તે પ્રકારનો હોય, પણ એ માનવમાં રહેલી તેજસ્વિતાને બહાર આણે છે. જેણે પોતાના એકના એક જુવાન પુત્રને સંગ્રામમાં ગુમાવ્યો હતો, અને હજી પણ જેની મધરાતે નીકળેલી સ્મશાનયાત્રા એ જ જેને માટે જીવનની મધુરમાં મધુર સ્મૃતિ હતી, એવા એક સર્જનની ઓળખાણ છેલ્લા છેલ્લામાં કિશોરીને થઈ હતી. જ્યારે જુઓ ત્યારે એના ચહેરા પર વિષાદ ભરેલું સ્મિત રમતું હોય. એનું નામ ડૉ. રાજશેખર. રાજશેખરનો પુત્ર લડાઈમાં પડ્યો અને લાંબા જેલનિવાસે ને ત્રીજા વર્ગના અનાજે એને હતો ન હતો કરી નાખ્યો. રાજશેખરની પત્ની તો તે પહેલાં જ મૃત્યુ પામી હતી: એટલે કાંઇક પીઢ ગણાય એવી વયે એ પોતે એકલો જ થઈ રહ્યો. સઘળા ઘાને શાંતિથી સહન કરી એ પોતાના કામમાં લાગી ગયો. એણે પોતાનો જીવનક્રમ ફેરવી નાખ્યો. અને એને એક મહાન સત્ય મળ્યું હોય તેમ એના ચહેરા પર સ્મિત આવી ગયું. અંતરમાં બેઠેલા વિષાદ સાથે એ ભળી ગયું. અને સત્યમાંથી

સૌન્દર્ય જન્મે તેમ એના ચહેરા પરનું અજબ આકર્ષણ તે આ વિષાદભર્યું સ્મિત થઈ પડ્યું. અત્યાર સુધીનું એનું જીવન હોઠમાં રહેલી ચીરૂટની સતત હાજરીથી શોભી રહેતું. માણસ આવીને ઊભો રહે કે પહેલી વાતચીત એ આ રીતે કરતો: 'મને વધારે વખત નથી. તમે ત્યાં કમ્પાઉન્ડરને ફી આપીને પછી વાતચીત કરવા આવો.' એની દૃઢ માન્યતા હતી કે મનુષ્ય સંચા જેવો છે, એને ક્યાં તેલ ખૂટે છે એટલું જાણી ત્યાં તેલ સીંચી દેવાથી, સંચો થોડો વખત અવાજ કર્યા વિના ચાલશે. એટલે એ અવારનવાર શરીર સિવાય મનમાં પ્રવેશ કરતો જ નહિ. એટલો એને વખત પણ ન હતો. એ કહેતો કે મારે મન દરેક માણસ પાંચની, દસની, પચાસની, સોની એવી નોટનું બંડલ છે. આવો કડક, હોંશિયાર, પોતાના કાર્યમાં અત્યંત પ્રવીણ, પણ કાંઈક માનવતા વિહોણો ડૉ. રાજશેખર એક રીતે તમને આ જમાનાની પણ ઘણી આગળ પડતી પેદાશ જેવો લાગે. એના એકના એક પુત્રની લાંબી માંદગીએ એને પહેલવહેલા ખબર પાડી કે માણસ, સંચો અને મન બન્નેની હાજરી બતાવે છે. અને પુત્રના મરણ પછી એનો જીવનક્રમ સાવ ફરી ગયો. તે વખતે એને એ પણ લાગ્યું કે મારા જેવા સાધન-સંપન્ન માણસને માંદગી આટલી મુશ્કેલીભરેલી થઈ પડી, તો ગરીબ માણસની જીવનકથા કેટલી ભયંકર હોવી જોઈએ. જેમ જેમ માનવો પ્રત્યે માનવ તરીકે જોવા લાગ્યા તેમ તેમ એને જીવનમાં નવો રસ આવ્યો. કિશોરીને એની સાથે પરિચય થયો ત્યારે પહેલવહેલાં એની અજબ શક્તિ અને એની માનવની અજબભક્તિ એ બન્ને વસ્તુ જોઈને એ છક્ક થઈ ગઈ. એને લાગ્યું કે આ માણસ, માણસ તરીકે સંપૂર્ણ બનેલ છે. એ એના વધારે પરિચયમાં આવતી ગઈ અને ધીમે ધીમે એની હાજરીમાં એ પોતાની જાતને ભૂલી જવા લાગી.

કિશોરી હરદયાલને મળવા આવી ત્યારે એ આ પરિસ્થિતિમાં હતી. એને રાજશેખર પ્રત્યે મોહિની નહિ, રાજશેખર પ્રત્યે ભક્તિ જન્મી હતી. એનું મન આજે છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું. એક માત્ર હરદયાલનો પ્રસંગ ન પડ્યો હોત તો એ કેટલી પાવનજ્વાલાના સંસર્ગમાં પોતાને મૂકી શકી હોત: અને તેથી જ જ્યારે રાજશેખરની સાથેના સંસર્ગના પરિણામે સહધર્મચારિણી બનવાનો પ્રસંગ આવે એવી પરિસ્થિતિ જન્મી ત્યારે એના મનમાં એક મહાપ્રશ્ન આવીને ઊભો: 'હું એને દગો તો નથી કરતી નાં!' પણ એનામાં રાજશેખર પાસે આ પ્રશ્ન રજૂ કરવાની હિમ્મત આવી શકતી ન હતી એનાં બે કારણ: એક તો પેલો સ્મિતભરેલો વિષાદમય આકર્ષક ચહેરો, ફરી એના કારણે સ્મિતવિહોણો બની જાય એવી એને શંકા હતી. બીજું, રાજશેખર માનસિક ભૂમિકા ઉપર હતો કે જ્યાં કોઈ અમંગલ કે અનુચિત વાર્તાની શરૂઆત કરવાનું કોઈને પણ મન ન થાય. એ કારણે હરદયાલને મળી પોતાની વાત પર ઉકેલો પડદો પાડી દેવાનો તેમજ બાળક વિશે કાંઈક નિશ્ચિંત બની જવાનો એનો ઈરાદો હતો. એ હેતુથી આજે એ આવી ત્યારે ઊર્મિલાને બહાર જવા માટે તૈયાર થતી જોઈ એને આનંદ થયો.

'કેમ બહેન?—છે, શેઠસાહેબ છે?'

'હા, આવોને. મારે જરા ડૉ. રાજશેખરને મળવું છે એટલે હું જાઉં છું. તમારે બહુ વાર ન થાય તેમ હોય તો હું રોકાઉં છું.'

'મારે નાં—! મારે, વાર્ષિક બજેટનું કામ છે એટલે જરા વાર થશે. તમો તમારે જાઓ.'

ઊર્મિલા ચાલી ગઈ. કિશોરીએ નિઃશંકપણે હરદયાલના દીવાનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

આખા વિશાળ દીવાનખંડમાં એકલા હરદયાલને બેઠેલ જોઈ ને, કોઈ વખત નહિ થયેલો એવો અધીરો આનંદ આજે એને થયો.

'હું તમારી પાસે એક કામે આવી છું!' તે હરદયાલની પાસે પહોંચતાં જ બોલી. આવી રીતે એને બોલવાના હક્કનો હરદયાલથી ઇનકાર થાય તેમ ન હતો પરંતુ એને પણ લાગ્યું હતું કે આ સ્ત્રી હવે ગજબ રીતે પોતાના ઉપર વધુ ને વધુ કાબુ મેળવતી જાય છે. એને ઘણી વખત બળવો કરવાનું મન થઈ આવતું પણ બીજી ક્ષણે પરિણામથી ડરીને શાંત થઈ જતો. એણે શિકારમા સપડાયેલા પ્રાણીની નિરાશાથી જવાબ વાળ્યો: 'હા, શું, બોલોને!'

કિશોરી કાંઈક ઉતાવળથી બોલી: 'જુઓ, એમ છે, કે હવે મારે ફરી ઠામ થવું છે!'

'બરાબર!'

'અને તેનો આધાર તમારા ઉપર છે.'

'શી રીતે?'

'શી રીતે? આ ડૉ રાજશેખર છે ના—'

રાજશેખરનું નામ આવતા હરદયાળને સાંભર્યું: 'તમને ખબર છે ઊર્મિલા ત્યાં જવાની હતી તે ગઈ છે કે નહિ?'

'હમણાં જ ગયાં મેં જોયા ને. મને સામા જ મળ્યા'

'હાં, તો બસ. હવે આગળ ચલાવો કારણકે ઊર્મિલાને શકા પડી છે કે તમારી કોઈ ગુપ્ત વાતમાં કે મારી કોઈ ગુપ્ત વાતમા આપણે એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છીએ.'

'એમ!...એ તો બહાર ગયા છે.'

'હાં, તો ચલાવો. શું છે રાજશેખર વિષે?'

'એમ કે રાજશેખરના જીવનકાર્યમાં હું રસ લઈ શકુ છું.'

'ઘણું સારું.'

'અને આ રેંકડીવાળાને પણ જીવનસંગ્રામમા સાથોસાથ હલકથી ચાલ્યાં જતાં જોઈને મને આપણા જીવનની દયા આવે છે. આપણું જીવન એવુ સંવાદી ક્યારે બનશે? જાણે એક બીજાના આશ્રય વિના આગળ વધવાનુ જ અસંભવિત હોય. એટલા માટે હું રાજશેખર સાથે જોડાવા ઇચ્છું છુ!'

'એ વિચાર અત્યત—અત્યત સુંદર છે' હરદયાલે કાંઇક ઉત્સાહથી કહ્યું.

'પણ વાત એમ છે કે આપણા ગોપાલ—મેં આપણાં એ સંતાનનું નામ ગોપાલ રાખ્યું છે એ તમને ખબર નહિ હોય!—તુ શું? આજ દિવસ સુધી હું એને મારી સખીમિત્રની ઓળખાણને લીધે અનાથાલયમાં રાખી શકી—ને હજી પણ રહી શકે—પણ શા માટે એણે અનાથ રહેવું જોઇએ? મારે તમારી એવી મૈત્રી શા માટે જાળવી રાખવી?'

'ત્યારે?'

'મને એક રસ્તો સૂઝે છે.'

'શો?'

'કાલે સવારે લગભગ પાંચ વાગે હું આવીશ. ગોપાલ સાથે. એને હું તમારા દરવાજા પાસે મૂકીને જતી રહીશ—તમારે એને મોટા કરવો રહ્યો—'

'કિશોરી—તું આટલી ધૃષ્ટ—આટલી બધી ક્રૂર—'

ચાલે એવી, જેને તમે 'થર્ટી થીઅર્સ વૉર' કહી શકો, તેનું મૂળ શોધો તો કાં લાણામાં થાળી આપવી રહી ગઈ હોય કે જમણવારમાં નોતરું રહી ગયું હોય! જૂનો જમાનો જૂની ભૂલો માટે લડ્યા કરતો ને બળહીન બનતો. નવો જમાનો પણ એમ ભૂલોને ગણીને ગાંઠે બાંધીને જ ફર્યા કરશે?'

કિશોરીની નજર સમક્ષ લાખો કેટલાય દિવસોનો વ્યર્થ સંતાપ તરી આવ્યો! પોતે હેરાન થઈ—હરદયાલને અંધારિયા ખૂણામાં બેસનારો નિર્માલ્ય બનાવ્યો, ને છેવટે—

એની વિચારમાળા અટકી. રાજશેખરનો આધારરૂપ હાથ એના ખભા પર કાંઈક અવાજ સાથે પડયો: 'અને મારે તો, કિશોરી! મારા જીવનકાર્યને સમજીને આગળ ઉપાડી શકે એવા એક નિર્દોષ પ્રબળ આત્માની જરૂરિયાત હતી તે આજ મળી ગયો. કેમ ગોપાલ! એનું નામ તમે ગોપાલ રાખ્યુ છે કાં?'

કિશોરીએ માત્ર માથુ ધૂણાવ્યું

'પણ તમે બોલતા કેમ નથી? ઊર્મિલાબહેન! આ તમારાં સૈનિક બહેન કેમ શાંત બની ગયાં છે? હેં! એમની લુચ્ચાઈ તો જુઓ. આવું સુંદર બાળક અમને અમારા કાર્યમાં કેટલું પ્રોત્સાહન આપે...એને સંતાડી રાખતાં હતા...'

રાજશેખર બોલતો અટકીને એકદમ જરા પાછળ ખમી ગયો: 'મહાનુભાવ!' કિશોરી એના પગ પાસે પડીને ગદ્દગદ્દ કંઠે બોલી રહી હતી. 'હું તમારે માટે લાયક કહેવાઉં? મારી એક છેલ્લી વિનતી છે મને મારા અંધાર પ્રદેશમાં જ રહેવા દો! મને ફરી અણજાણી સ્ત્રી બની જવા દો!'

'અરે, ચાલ ચાલ, હવે તારે છટકી જવુ છે કા? તારા જેવીનું જ અમારે કામ છે!'

હરદયાલ આ બધા દેખાવથી એટલો બધો ગભરાઈ ગયો હતો કે તે જે રસ્તે આવ્યો હતો તે જ રસ્તે પાછો જવા માટે સરકી જવા લાગ્યો. પણ ઊર્મિલાએ તેને જતો દેખ્યો કે તરત પકડયો. 'ક્યાં જાઓ છો હવે? ચોરી કરીને પછી ભાગી જવું છે એમ! હવે તો પૂરો ન્યાય સાંભળી લો!'

'એમને—ને કિશોરીને બંનેને આ મૂંઝવણ સતાવી રહી છે કે આ વાત પ્રગટ થઈ શી રીતે—? પણ ભાઈ, તમે ઊર્મિલાબહેનને ઓળખતાં નથી; એ તો દીવાનખંડમાં કોચ નીચે પેસીને પણ બધુ સાંભળી લે તેવાં છે!'

છોકરો ગોપાલ ખડખડાટ હસી પડયો!

'ચાલો ચાલો હવે, અંદર ચાલો. કિશોરી, હવે આપણે પણ હમેશને માટે ધામા તો આંહી જ નાખવાના છીએ હો. એટલો દંડ હરદયાલ ભરશે ત્યારે જ એનો છુટકારો થશે. ઊર્મિલાબહેને એ સરત કરાવ્યા પછી જ મને આ વાત કરી છે તો!' સૌ અંદર જવા લાગ્યાં.

ગોપાલ, રાજશેખરની આંગળીએ વળગીને અંદર જઈ રહ્યો હતો.

કિશોરી અને ઊર્મિલા એનો ઠેક જોઈને હસતાં હસતાં પાછળ ચાલી રહ્યાં હતાં.

હરદયાલ સૌથી પછવાડે હતો. ઊર્મિલાએ એ જોયું ને એ પાછી ફરીઃ મા બાળકને ધમકાવે તેમ ખોટા ઠપકાથી એને ધમકાવી રહીઃ 'તમારે પણ મારી આંગળી નથી છોડવાની સમજ્યા? મારો હાથ પકડીને આગળ ચાલો. નફ્ફટ નહિ તો?' *

---

* શ્રી. ધૂમકેતુની નવલકથા અને નવલિકાઓના સંગ્રહ 'મલ્લિકા'માંથી

આધુનિક ગુર્જર સાહિત્યક......૨

શ્રી. ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ

'પિપાસુ'

[મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યાકાશમાં થોડા જ વખત પહેલાં ઉદય પામી 'શેપ' તખલ્લુસ હેઠળ બહાર પડેલી પોતાની અનેક લઘુ વાર્તાઓથી મહારાષ્ટ્રીય વિવેચકો અને વિદ્વાનોની પ્રશંસાને પાત્ર બનેલ ઍડવોકેટ શ્રી ખંડેરાવ સુળેએ મરાઠી ભાષાના 'જ્યોત્સ્ના' નામના સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં "આધુનિક ગુર્જર સાહિત્યક" ના શીર્ષક હેઠળ એક લેખમાળા શરૂ કરેલ છે. એક સિદ્ધહસ્ત ગદ્ય લેખક હોવા ઉપરાંત ઍડવોકેટ શ્રી. સુળે બહુશ્રુત છે, વિજ્ઞાનથી માંડી સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન સુધીના વિષયોમાં એમને ઊંડો રસ છે, અને એને લીધે શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકથી માંડી શ્રી. ઉમાશંકર જોષી સુધીના અનેક પીઢ કે તરુણ ગુજરાતી સાહિત્યસેવકોનો એ સર્વાંગી પરિચય સાધી શકયા છે. પોતાના પ્રાન્તના લેખકોને પરપ્રાન્તીય વિદ્વાનો કેવી રીતે જુએ છે તે જાણવાની વૃત્તિ તો સહુ કોઈમાં સ્વાભાવિક હોય છે એ દૃષ્ટિએ શ્રી સુળેની લેખમાળાનો ગુજરાતી અનુવાદ 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો ઉલ્લાસપૂર્વક વાચશે એમ ધારી આપવો શરૂ કરેલ છે શ્રી. રામનારાયણ પાઠક પરના પ્રથમ મણકાનો ગુજરાતી અનુવાદ અષાડ માસના 'પ્રસ્થાન'ના અંકમાં પ્રકટ થયો હતો. આ શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ પરના બીજા મણકાનો અનુવાદ છે. એ પછી ત્રીજો આવતા અંકમાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી પરનો આવશે -પિપાસુ]

નૂતનયુગના પ્રેરક

સને ૧૯૨૧ની અસહકારની ચળવળે સારાય ગુજરાતના સામાજિક જીવનમાં એક બળપ્રદ ક્રાન્તિ ફેલાવી. ગુજરાત એટલે તો 'દોઢિયાનું ઘી અને ઘીનું દોઢિયું' એમ વદનારા વણિકોનો પ્રાન્ત. અંગ્રેજી રાજના અમલની શરૂઆતમાં પણ માત્ર કરસનદાસ મૂળજી સરખો એક કૃતનિશ્ચયી સમાજસુધારક આપણે જોયો હતો, અથવા તો નર્મદાશંકર સરખા આગામીયુગની નવી દૃષ્ટિવાળા પ્રતિભાસંપન્ન દ્રષ્ટા નજર સમક્ષ ખડા થાય છે. પણ આ તો અસહકારયુગના પહેલાના સમયમાં માત્ર અપવાદ તરીકે જ સમજવું. સને ૧૯૨૧ની સાલના રાજકીય આંદોલને વીજળીનો સ્પર્શ જેમ શરીરને થરથરાવી મૂકે તેમ ગુજરાતને થરથરાવી મૂકયું. કંઈક અદ્‌ભુત ચૈતન્યનો સંચાર થતાં સારોય યુવકવર્ગ ખળભળી ઊઠયો. એ રાજકીય ક્રાન્તિએ ગુજરાતના જીવનસમસ્તમાં ક્રાન્તિ પેદા કરી, સામાજિક તેમજ સાહિત્યક્ષેત્રમાં સુદ્ધાં એ રાજકીય ચળવળે ગુજરાતમાં એક નૂતનયુગનાં મંડાણ માંડયાં. એ નવીનયુગની પ્રેરણા ઝીલી, હૃદયમાં ઉદ્‌ભવેલી અવનવી ઊર્મિઓને ગુર્જર સાહિત્ય માળામાં સિંચીને સુપીક કરનારા યુવાન લેખકોમાં શ્રી. ઝીણાભાઈ ઊર્ફે 'સ્નેહરશ્મિ'નું સ્થાન મોટું મનાય છે. હૃદયમાં ઉદ્‌ભવેલા રસભાવોનું ગુંજન કાવ્યરૂપે પ્રકટ કરવાની પ્રથા આદિકવિ વાલ્મિકીથી શું નથી ચાલી આવી?

સ્વાવલંબી ઉર્જીતાવસ્થા

ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યમાં શ્રી. ઝીણાભાઈ 'સ્નેહરશ્મિ'ના નામથી અધિક પરિચિત છે. એમનો જન્મ સને ૧૯૦૩માં સુરત જિલ્લાના ચીખલી તાલુકાના સમરોલી ગામમાં એક અનાવિલ બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં થયો હતો. નાનપણમાં જ એમના પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. તેથી અનેક કષ્ટો સહન કરીને તેમના માતુશ્રીએ તેમને તથા તેમના નાનાભાઈ શ્રી. ગુલાબભાઈને શિક્ષણ આપવું જારી રાખ્યું. સને ૧૯૨૦ની સાલમાં શ્રી. સ્નેહરશ્મિ મેટ્રિકના વર્ગમાં હતા. તે અરસામા શાળા પાઠશાળાના બહિષ્કારની ચળવળ શરૂ થઈ. શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ શાળા છોડી સીધું પોતાના ગામ તરફ પ્રયાણ કર્યું યુનિવર્સિટીમાં પહેલા દશની અંદર આવે એવા હોશિયાર વિદ્યાર્થીને શાળા છોડી જતો જોઈને શાળાના સંચાલકો અત્યંત ખિન્ન થયા હતા શાળા છોડ્યા પછી પોતાના આઠદશ સોબતીઓ સાથે શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ પોતાના તાલુકામાં સ્વદેશી, દારૂબંધી, શિક્ષણપ્રચાર, વગેરે ચળવળ શરૂ કરી. ત્યારબાદ એક વર્ષે અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીએ સ્થાપન કરેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી બની તેમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને ત્યા રાજકારણશાસ્ત્રનો વિષય લઈ ચાર વર્ષમાં તેમણે વિદ્યાપીઠની સ્નાતક અથવા બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી તે પછી થોડા સમય સુધી તેમને વિદ્યાપીઠમાં ઇતિહાસ અને રાજકારણના અધ્યાપક તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. વિદ્યાપીઠમાં જ પોતાનો સઘળો અભ્યાસ ટ્યુશન, શિષ્યવૃત્તિ મેળવી પૂરો કર્યો. એ રીતે પોતે મેળવેલા પૈસામાંથી પણ તેમણે ત્રણચાર ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પણ સહાય કરી હતી. સને ૧૯૨૯ની સાલમા ભરાયેલી પ્રથમ 'અખિલ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય પરિષદ'ના તેઓ સ્વાગત પ્રમુખ બન્યા હતા. ત્યારબાદ અમદાવાદમાં 'નૂતન ગુજરાત' નામના અઠવાડિક પત્રના તંત્રી તરીકે કેટલોક સમય કામ કર્યું હતું ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ની સાલમાં કાયદાભંગની ચળવળને અંગે અનુક્રમે તેમણે નવમાસ અને બે વર્ષનો કારાવાસ ભોગવ્યો. આજે ગુર્જર સાહિત્ય ક્ષેત્રમા સાચે જ પ્રથમ પંક્તિના ગણાતા અધ્યાપક શ્રીરામનારાયણ પાઠક જેવા પીઢવયી સાહિત્યકારથી માંડીને શ્રી ઉમાશંકર જોષી જેવા અત્યત નાની વયના સરસ્વતીકુમાર સુધીમાં આ કારાવાસ સત્રના ઝપાટામાથી બચવા પામેલા ગુર્જર સાહિત્યકારો બહુ જ ઓછા હશે. બે વર્ષની સજાની મુદત પૂરી કરી સને ૧૯૩૪માં બહાર આવી શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ સ્વતઃ સહશિક્ષણની સંસ્થાનો ભાર ઉપાડી લીધો, ને મુંબઈના ઉપનગર વિલેપારલેમા આવેલી શ્રીમતી ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક બની થોડા જ સમયમાં એ શાળાને પહેલી પંક્તિની શાળાની કોટિમા મૂકી દીધી. ગયે વર્ષે અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીના પ્રમુખપદે મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બારમા અધિવેશનમાં પરિષદનું બંધારણ બદલવા માટેની ત્રણ સભ્યોની સમિતિ નીમાઈ હતી, તેમાં શ્રી. સ્નેહરશ્મિ પણ એક સભ્ય છે.

કારાવાસમાં સાંપડેલી વાઙ્મય સ્ફૂર્તિ!

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ 'સ્નેહરશ્મિ'ના નામે શ્રી. ઝીણાભાઈએ કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું હતુ. કાવ્યલેખન શરૂ કર્યાને પંદર વર્ષ થઈ ગયા છતાં અનેક કારણોવશાત્ એમનો 'અર્ધ્ય' નામનો કાવ્યસંગ્રહ છેક ૧૯૩૫ સુધી પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો ન હતો. એમની ટૂંકી વાર્તાઓના સંગ્રહ એક પછી એક ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થતા રહ્યા છે. એક બે વાર્તાઓ સિવાયની એમની તમામ ટૂંકી વાર્તાઓ ૧૯૩૨ની સાલની લડત

વખતે સાબરમતી જેલ માહેના બે વર્ષના કારાવાસ દરમ્યાનમા લખાઈ હતી. તે વેળા સાબરમતી જેલમાં કર્ણાટકના સુપ્રસિદ્ધ આગેવાન શ્રી. હુકેરીકર અને ડૉ. હાર્ડીકરે એમની ટૂંકી વાર્તાલેખનના કાર્યમા ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યુ હતુ કારાવાસમાં લખેલી વાર્તાઓને 'સ્નેહરશ્મિ 'એ જેલમાંથી બહાર આવી ' સહદેવ ' નામથી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આજસુધીમાં ' તૂટેલા તાર ' ' ગાતા આસોપાલવ ' અને ' સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ' એમ એમના ત્રણ વાર્તાસંગ્રહ પ્રકટ થઈ ચૂકયા છે. ' તૂટેલા તાર ' નામના વાર્તાસંગ્રહમા એમની ' તૂટેલા તાર ' ' કમુ ' અને ' મોટીબહેન ' એ ત્રણ દીર્ઘકથા છે. એ ત્રણે ઉત્કૃષ્ટ વાર્તામાં એમણે માનવ સ્વભાવનું જે મનોરમ ચિત્રાલેખન કર્યું છે તે વાચીને થાય છે કે લાબી વાર્તા પરથી નવલકથા લેખન પ્રતિ શ્રી. સ્નેહરશ્મિની પ્રતિભા વળે તો તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમા એક ઉત્તમ પક્તિના નવલકથાકાર દરે એમા શકાને સ્થાન નથી ' ગાતા આસોપાલવ ' નામના એમના બીજા સગ્રહમાં ' પ્રતીક ' ' તેની પ્રતિમા ' અને ' માછી કન્યા ' એ એમની અત્યન્ત કાવ્યપૂર્ણ વાર્તાઓ છે. એ વાર્તાઓ પરથી જ એક બે ટીકાકારોએ તો ' આખરે તો કવિ જ ને!" એવું એમને વિષે ઉચ્ચાર્યું છે. પરતુ એ સગ્રહમા એમની ' એન્જિન ડ્રાયવર ' ' પહેરણુ ', ' ગરીબનો દીકરો ', ' નારી હૃદય ', ' ગૌરી ', વગેરે વાર્તાઓમાં આપણા સમાજની ગરીબ, દુઃખી, કષ્ટપીડિત વર્ગની હાલતનો એમણે એવો આબેહૂબ ચિતાર આપ્યો છે કે તે જોતાં કાવ્યની પેઠે જ જીવનમાંના ક્લેશકકાસનુ વાસ્તવિક ચિત્ર તેઓ વાર્તામા રજૂ કરી શકે છે એમ સૌ કોઈ કબૂલ કર્યા વિના ન રહી શકે. ઘરે સખત તાવથી થરથરતા પોતાના પુત્રની બરદાસ કરવાની પણ રજા ન મળતા પુત્રની માંદગીનો વિચાર કરતાં કરતાં જ એન્જિન ચલાવનારો ડ્રાયવર પોતાના પુત્રના મૃત્યુનુ વેર લેવાનો નિર્ણય કરીને સાહેબના બગલાની ફરતે આંટા મારે છે ને આખરે આગની ઝાપટમાં સપડાયેલા સાહેબના પુત્રનો પ્રાણ કેવી રીતે બચાવે છે તે વેર અને માનવદયાના દ્વદ્વ વિષેની વાર્તા ખરેખર હૃદયસ્પર્શી છે ' પહેરણુ ' નામની વાર્તામાં પુત્રના અંગરક્ષણ માટે એક ગરીબ માતા દરજીની દુકાને પહેરણ શીવડાવવા ગઈ છે ત્યા સિલાઈના પૈસાને બદલે દરજી તેના શિયળની માગણી કેવી રીતે કરે છે તેનુ અંતર્યંત હૃદયદ્રાવક વર્ણન કરેલુ છે. એ સંગ્રહમાની ' આખ ' નામની વાર્તામા માનસશાસ્ત્રની એક અદ્ભુત સમસ્યા રહેલી છે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિની ' મિત્રો ' નામની વાર્તાનો 'જ્યોત્સના'ના 'પરપ્રાંતીય વાઙ્મય વિભાગ'ના સપાદક શ્રી. ગિજરેએ તેની સાહિત્યકથાના એક અંકમાં અનુવાદ કર્યો છે.

વાર્તા માંહેનો સામ્યવાદી દૃષ્ટિકોણ

શ્રી. સ્નેહરશ્મિના ' સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ' નામના ત્રીજા વાર્તાસંગ્રહમાં ગુજરાતના એક પ્રખર ટીકાકાર અને વિખ્યાત સાહિત્યકાર અધ્યાપક બલવંતરાય ઠાકોરે એક મોટી પ્રસ્તાવના લખેલી છે. એ સંગ્રહમા ' ભાગેલો હાથ ', ' કાળી ટોપી ', ' ચપલ ', ' ચોર ', આપણા સમાજની વર્ગવિષમતાના મર્મ ભાગો બતાવતી અત્યન હૃદય સ્પર્શી વાર્તાઓ છે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિની વાર્તામાં માનવસ્વભાવમા ગર્ભિત રહેલા દભ, અહંકારાદિ દોષોનો ભારે કલાપૂર્ણ ઉપહાસ છે. ' તેની પત્ની ', ' અનાદી ', ' તેની તે વાત ', ' બુરખાવાળી ' ઇત્યાદિ વાર્તાઓમાં પણ એ કટાક્ષ પ્રધાનસ્થાન ભોગવતો દેખાય છે. શ્રી સ્નેહરશ્મિના કાવ્યોમાં ન જોવામાં આવતો પ્રણયરસ તેમની વાર્તાઓમાં ખૂબ પ્રમાણમાં જોવામા આવે છે. તથાપિ એમની પ્રણયકથાઓ કામપૂર્ણ—વિકારી નથી પરતુ પ્રેમપૂર્ણ-સાત્ત્વિક છે.

'અર્ઘ્ય'નું મુગ્ધ કરુણ વાતાવરણ

શ્રી. સ્નેહરશ્મિનો 'અર્ઘ્ય' નામક કાવ્યસંગ્રહ સને ૧૯૩૬ની શરૂઆતમા પ્રસિદ્ધ થયો હતો. કવિની મૂળ યોજના પ્રમાણે એ સંગ્રહના 'દીપક', 'ફૂલછાબ', 'યજ્ઞ' અને 'આહુતિ' એવા ચાર વિભાગ કરી અર્ઘ્યના ચાર વિભાગોની જેમ પ્રત્યેક વિભાગમાં તે તે વિભાગને અનુરૂપ કાવ્યો આપવાનો આશય હતો. પરતુ 'યજ્ઞ' અને 'આહુતિ' વિભાગમાં રાજકીય સ્વરૂપનાં કેટલાંક કાવ્યો મુદ્રકે છાપવાની ના પાડી તેથી કાવ્યોનું વર્ગીકરણ ન કરતાં મૂળ યોજનામાંની અનેક કવિતાઓ પડતી મૂકી આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. શ્રી. સ્નેહરશ્મિના શરૂઆતનાં કાવ્યોએ ગુજરાતી વાચકવર્ગનું ધ્યાન તરત જ ખેંચ્યું હતું. પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે શ્રી. સ્નેહરશ્મિની અને પોતાની પ્રથમ મુલાકાત કેવી રીતે થઈ હતી તેનું પોતાને મોંએ જ ભાવભર્યું વર્ણન કર્યું છે. તેઓ કહે છે "સાબ્રમતીતીરે શ્રી. કસ્તુરબાને હીંચકે તે પાછલો પ્રહર મને હજી સાભરે છે, જ્યારે કિશોર ઝીણાભાઈ દેસાઈ અને હું પ્રથમ પહેલા મળ્યા, એમનાં સગીતમધુર બગાળીલયની છાટવાળા સ્નિગ્ધઘેરા પદો દ્વારા. સર્જન મદિરને ઉમરે રમતા એ કવિ કિશોરની કૃતિઓમાં મને મુગ્ધકરુણ વાતાવરણની વિશિષ્ટતા લાગી."

કાવ્યમાં વિકાસવાદ-સમાજવાદ

જેમ બંગાળી ધાટીના પ્રથમ ગીતોમા શ્રી. સ્નેહરશ્મિને પ્રસિદ્ધિ મળી ગઈ તેમ તે સાથે એમના પ્રતિકૂળ ટીકાકારોને પણ એક ટીકા કરવાનુ મર્મસ્થાન મળ્યુ વાસ્તવિક રીતે છંદોનું અનુકરણ કરવામા અને કાવ્યના વિચારોનુ કે તત્ત્વજ્ઞાનનું અનુકરણ કરવામાં મોટો તફાવત રહેલો છે તત્ત્વ કે વિચારને અંગે શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ કોઈનુ પણ અનુકરણ કર્યું દીસતુ નથી. શરૂઆતમાં એમના તરુણ માનસ પર રવીન્દ્રનાથના છાયાવાદની થોડીશી અસર પડી હતી ખરી, પરતુ પોતાના ગૂઢ ગૂંજનના કોશમાથી બહાર આવનાર સ્વતંત્ર વૃત્તિના પતગિયાની જેમ તેમણે મૌલિક કવિતાઓ લખવાની એકદમ શરૂઆત કરી દીધી. એમની પ્રતિભા જ ગૂઢવાદને જોઈએ તેવી અનુકૂળ નથી. એઓ તો ભૌતિક, વિકાસવાદી હોઈ દેશ, જાતિ, ધર્મ, વગેરે બાબતોમા પૂરેપૂરા સમાજવાદી લાગે છે. એમનાં છેલ્લા કાવ્યો તો ખુલ્લી રીતે વર્ગવિગ્રહને અનુલક્ષીને જ લખાયા છે

મહારાષ્ટ્રના ટીકાકારોની જેમ કવિના કાવ્યોનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરી તેની પ્રતિભા, શૈલી, ગુણદોષ, તેમા રહેલાં વિચારઋણ યા પિતૃકુલ વગેરે પર વિસ્તૃત વિમર્શક ટીકા કરનાર ગુર્જર ટીકાકારો બહુ જ ઓછા છે. તેમની સમાલોચનાની મુખ્ય દિશા એટલે કવિએ કયો છંદ વાપર્યો છે, અમુક શબ્દ બરાબર છે કે નહિ, ઉપમા એકશબ્દી છે કે અનેકપદી છે, ઉપમા અને ઉપમેય સમતોલ છે કે નહિ, એવા બાહ્ય અંગો પર જ ખાલી માથાફોડ કરવી એ જ છે. પ્રો. નરસિંહરાવ દિવેટીઆની 'જયાજયત' સરખી એક બે સમાલોચના બાદ કરતાં ગુર્જર ટીકાકારોની અત્યત વિદ્વત્તાપૂર્ણ સમાલોચનામા સુદ્ધા શબ્દજાળ મોટા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. પ્રો. રામનારાયણ પાઠકનુ 'અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય' નામનુ પુસ્તક નામ પરથી ભારે આશાએ કોઈ વાંચી જુએ તો તેમાયે તેને 'રણપિંગલ' ભરેલો લાગશે. અપવાદ તરીકે પ્રો. પાઠકના 'નર્મદાશકર' પરના વ્યાખ્યાનની અને શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટની ગુજરાત સાહિત્ય સભાની વાર્ષિક સમાલોચનામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એક બે સમાલોચનાઓ આવી શકે. તથાપિ તરુણ લેખકોનાં લખાણોની પણ તટસ્થતા અને

નિઃસ્પૃહતાથી ટીકા કરનારા એક સહૃદયી વિવેચક નજર સમક્ષ આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના બહુશ્રુત શાયર શ્રી. મેઘાણી એવા એક વિવેચક છે 'કૌમુદી' નામના માસિકમાં 'સુન્દરમ્' નામના યથાર્થ નામધારી એક ગુર્જર કવિએ 'ત્રણ સુકવિઓ' શીર્ષકના લેખમા શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, શ્રી. મેઘાણી અને શ્રી સ્નેહરશ્મિના અનુક્રમે 'નિહારિકા' 'યુગવદના' અને 'અર્ધ્ય' એમ પ્રસિદ્ધ થયેલા કાવ્યસંગ્રહોની એક સમર્થ સમાલોચના કરી છે તે મનનીય છે.

શક્તિ, શાન્તિ, વિશ્વબંધુતા

અસહકારની ચળવળમાં શ્રી. સ્નેહરશ્મિની કાવ્યશક્તિને ખૂબ સ્ફુર્તિ મળી. મહાત્મા ગાંધીના સત્ય, પ્રેમ, અહિંસાદિ ધ્યેયવાદોએ તરુણ ગુજરાતના માનસમાં શક્તિ, શાન્તિ અને વિશ્વબંધુતાની એક સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી કરી દીધેલ છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં ખેંચાઈ ગયેલા ગુજરાતના નવહૃદયમાં પોતાના શક્તિ અને વ્યક્તિત્વ વિષે નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થયાં. રાજકીય લડતમાં અહિંસાના નવા સાધને શક્તિની ઉપાસના અને તે સાથે શાન્તિ મગળ પણ ગાયાં. અને વિશ્વબંધુતા તેમજ સમતાની આદર્શસૃષ્ટિ કવિની દૃષ્ટિમા ખડી થઈ. પારસમણીનો સ્પર્શ થતા જેમ ક્ષણમાત્રમાં હલકી ધાતુનું પણ સુવર્ણ બની જાય છે તેમ એકાદ યુગપ્રવર્તક દૃષ્ટા સારાય સુષુપ્ત સમાજને પણ જાગ્રત કરી દે છે તેનુ આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેની આદરબુદ્ધિ શ્રી. સ્નેહરશ્મિની કવિતામા પૂર્ણ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિએ પડે છે 'અવતાર', 'કર્ણધાર', 'દીવાદાંડી', 'નાખુદા' એ કવિતાઓ મહાત્મા ગાંધીને ઉદ્દેશીને જ લખેલી છે.

મહાત્મા ગાંધી વિષે લખતાં એઓ લખે છે:

"નિર્ભયતા ઉર ઉરમા ભરતો,
સ્વતંત્રતાના મંત્ર ગજવતો,
કરે વિશ્વમા નવચમકાર!"

તેમજ

"આજે દૈવી ગીત ગજાવે
વિરાટ પગલે શૌર્ય અપાવે
દાનવમાંથી દેવ બનાવે—
સ્નેહભર્યો એ નવ અવતાર!"

આવો અભિમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ આમાં કર્યો છે. 'કર્ણધાર' કવિતામાં કવિ કહે છે:

"તું બતાવે તે ભોમ અમારી જાવું ત્યાં નિર્ધાર!
પછી તે હોય કિનારો,
હોયે વા મોતનો આરો."

આવો સ્વતંત્રતાના સૈનિકને શોભે એવો વિશ્વાસ આમાં પ્રકટ કર્યો છે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિ પોતાના દેવોનું વૈષ્ણવોની જેમ પ્રેમગીતોથી નહિ પરંતુ શાક્તો અને શૈવોના રૂદ્રસૂક્તોથી આવાહન કરે છે. પ્રાર્થના વિષેની કવિતામાં એઓ લખે છે. ગાઢ અંધકારમાં મારૂં અંતઃકરણ રૂંધાઈ ગયું છે, માટે હે પ્રભુ! હું એક જ ઇચ્છા કરી રહ્યો છું કે,

"ચહે પ્રબળ એક વીજ-ઝબકાર ને ગર્જના—
બને પૃથિવી અંતરીક્ષ દૃગ આંજતા તેજથી
પ્રદીપ્ત પળમાં, અને કડકડાટ અંગો થઈ
વિરાટ જગ જાગતું પ્રબળ એક આઘાતથી!

ભૂલેશ્વરના હલવાઈને બનારસી બાલુશાહી તૈયાર કરનારા રસાચાર્યથી શ્રેષ્ઠ સમજવો પડે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિના 'એરોપ્લેન' અને 'एको ऽहं बहुस्याम्' એ બે કાવ્યો એમની કાવ્યશક્તિનો પરમ ઉત્કર્ષ બતાવે છે. 'એરોપ્લેન'ના કાવ્યમાં હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસરેલા 'નિસર્ગવાદ'નો નિષેધ કર્યો છે, અને યાંત્રિક સંસ્કૃતિથી માનવજાત ઉચ્ચતમ કોટિએ જશે એવો જ્વલંત આશાવાદ પ્રકટ કર્યો છે. સ્થળ અને કાળ એ માનવપ્રગતિનાં બે મુખ્ય અવરોધક તત્ત્વોનો ભેગ કેવળ યંત્રસિદ્ધિથી જ શક્ય બનશે એવું પુરોગામી સત્ય કવિએ ઉચ્ચાર્યું છે. રૂસોએ પ્રશંસેલી પ્રકૃતિ માનવ ઇતિહાસમા હિંસક પ્રાણીઓની સ્થિતિ બતાવે છે એવુ કવિ આગ્રહપૂર્વક માને છે. કવિ કહે છે.

"ને લોહી મુખી નખદંતવાળી
મને ડરાવે પ્રકૃતિ રૂસોની!"

આ કાવ્ય માંહેની ઉદાત્તતા સૌ કોઈને મુગ્ધ કરે એવી છે:

"ને પૃથ્વીના આ મનુબાલ કેરી
હશે ઘસાતી મૃદુ પાંખ સ્વાતિએ,
ને રોહિણી યે મલકાતી પેખશે
તેજસ્વી એવા પૃથિવી કુમારની
કીર્તિ ધ્વજા ઊડતી ઉચ્ચ શૃંગે
સપ્તર્ષિ, ચિત્રા, મૃગ, વ્યાધ કેરા!

આવી ઉદાત્ત કલ્પના આપણને આ કાવ્યમાં જોવાની મળે છે. 'एको ऽहं बहुस्याम्' નામના કાવ્યમા તેમણે દશાવતારની વિકાસવાદી કથા ગાઈ છે. એ કવિતા વિષે બોલતાં ગુજરાતના મહાકવિ ન્હાનાલાલે નીચે પ્રમાણે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા હતા. "તાજેતરમા બે એક માસ ઉપર એક ગુજરાતી કાવ્ય છપાયુ છે. તમારી પાડોશમાંથી—કમળવનના સરોવર તીરે ઊભેલા પેલા ચીખલી ગામમાંથી છપાયુ છે. મહીં દશાવતારની evolution ભાવના ગાઈ છે. વાંચ્યુ છે? ન વાંચ્યું હોય તો વાચજો મારી ભલામણ છે, વિનતિ છે. આજની ઊગતી જોબનપૂર ગુજરાતી કવિતાનુ ગૌરવ વધશે આપણી કવિતા શક્તિની દિશા જાણશો. અહીં પુરુષસૂક્તના પડછન્દા બોલે છે, વિરાટના હૃદય ધબકારા છે, અનન્તના શ્વાસોચ્છ્‌વાસ છે. દિશાકાયના એકીકરણનો એ મહાપ્રયત્ન છે."

ગુજરાતના કવીશ્વરે કરેલી આવી પ્રશસ્તિ જીવનમાં એક વખત પ્રાપ્ત કરવા કયો ગુર્જર કવિ તપશ્ચર્યા નથી કરતો?

અમે ઉતારુઓ

ગુલાબદાસ બ્રોકર

આકાશ કાળુ, ઘનઘોર કાળુ,
બન્યું હતુ, વાદળ વર્ષતાં'તા,
ચોમેર પાણી ઢળતા જતા'તા,
ને પાણીને દૂર, સુદૂર ખેંચવા
ઘેલો બન્યો હોય ન એમ પેલો
તોફાની વ્હાલો પતિ અજનાનો
અદમ્ય રીતે વહેતો જતો'તો ૭

અમે બધા રક્ષિત સર્વ રીતથી—
અંગે ધરેલા ઉની કાપડોથી,
અને વળી વાટરપ્રૂફ કોટથી
હાથે પડી નાજુક છત્રીઓથી,
ને હાલ તો ટ્રેનની બારીઓથી—
બેઠા હતા લોકલ ટ્રેન મધ્યે ૧૩

ઉતારુઓ વર્ગ બીજા તણા અમે
ના મેઘથી કે મરુતો થકી બ્હીએ,
ને વસ્ત્ર જે સ્વચ્છ અમે પહેરીએ
ના મેઘ તેમા જરી એક ડાઘો
કરી શકે, રક્ષિત કોટથી જ તે ૧૮

વધ્યા જતા'તા ખુબ લ્હેરથી અમે
ના મેઘ, વાયુ, ગણકારનારા,
ઘડી ઘડી ગાડી ઉભી જતી'તી
કો સ્ટેશને, ને ફરી ચાલતી'તી ૨૨

બેઠો હતો હું સહુ કોઈ બેઠા
હતા, ગપાટા કઈ લાખ મારતા
ત્યા તો બધાના દૃગ એક સામટા
પડ્યા ડબાના વચલા જ ભાગમા
પળેક, ને ત્યા સ્થિર તે થઈ રહ્યા ૨૭

જેને હતુ વસ્ત્ર ન ઓઢવાને,
ના પ્હેરવાને વળી કોટ જેને,
ફાટેલ, તૂટેલ, વીંટેલ અંગે,
કો ધોતીઆનો કટકો જ જેણે
તેવો, શરીરે નબળો સુદામા
જેવો, ત્યહિં ટાઢથી ધ્રૂજતો કો
બેઠો હતો બાળક એક ખૂણે ૩૪

અહિં હતો કાપડમા ન ડાઘો
ત્યહિં નહિં કાપડ એક પ્હેરવા;
અહિં નહિં ટાઢ જરાય લાગતી
ત્યા ટાઢથી તો ડિલ ધ્રૂજતુ'તુ. ૩૮

બે ગોઠણો ઉપર માથુ ઢાળી
બેભાન છે કે હમણા થવાનો
તેવી રીતે એ ધ્રૂજતો પડ્યો'તો. ૪૧

પળેક સર્વે દૃગ ત્યા જ ચોંટ્યા,
પળેક સિત્કાર થયો મુખેથી
દયાળુ કો સજ્જનના, અને ફરી
અમે અમારા ક્રમમા ગુંથાયા—
નવીનવી વાત બનાવવાના,
સાહિત્યના મૂલ્ય મુલાવવાના,
ને બેઠી કો યૌવનકેરી મૂર્તિશી
અમારી સામે લલના વિદેશી
સૌંદર્ય તેનુ જ નિહાળવાના—
ભૂલી ગયા બાળક ધ્રૂજતાને ૫૧

ઉભી રહી ગાડી ફરી અને ત્યા
તપાસવા સર્વ તણી ટિકીટો
આવ્યો મહીં માસ્તર એક લાંબો.
આવ્યો, નિહાળ્યો ધ્રૂજતા જ બાળને

જે કોકડા જેમ પડી રહેલો,
અને સુકા ઓષ્ટ વિષે જ તેના
રમી રહ્યું ક્રોધ ભરેલ હાસ્ય.
ગયો ઉપાડી પગ લોંકડીસમા
બેઠો, હેનો બાળક તે જગાએ.
બધાં ઉતારુ પર દષ્ટિ રાખી
મથી રહ્યો બાળકને ઉઠાડવા. ૬૨

ધ્રૂજી રહ્યો'તો, ધ્રૂજતો રહ્યો તે
ના માથુ એણે જરી યે ઊંચુ કર્યું.
ગુસ્સો વધ્યો માસ્તરનો ત્યહીંને
બે ગાળ દીધી, પણ તે ન ઊઠ્યો. ૬૬

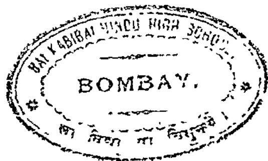
બધા રહ્યાં જોઈ જ એ દિશામાં
ને ગર્વ તો માસ્તરનો ઘવાયો.
હમાલ બેને બુમ પાડી તેણે
બોલાવી, તે બાળકને હઠાવવા
કરી દીધો હુકમ ક્રુદ્ધ સ્હેરે. ૭૧

બધાં રહ્યાં જોઈ જ એ દિશામા.
હમાલ બોલ્યા, દમદાટી દીધી,
ના ધ્રૂજતો બાળક તોય માન્યો.
"ઉઠાવીને ફેંકી દિયોની બ્હાર,"
પ્હોળો કરી માસ્તર સાદ બોલ્યો.
"કુત્તા હવે આંહિંથી ઉઠી જા તું."
વદી હમાલે બળથી જ ખેંચ્યો
એ બાળને; માથું ઊંચું કર્યું ને
નિહાળ્યું સર્વે ભયત્રસ્ત સ્હેરે.
ખેંચી રહ્યો નિર્દયતાથી પેલો
જોયો, અને દાંત ભીંસી લઈને
હમાલના હાથ મહિં જ જોરથી
એ દાંતને ખોલી ભીડી દીધા પછી. ૮૪

બધાં હસ્યાં; માસ્તર ને હમાલે
હસી રહ્યા ત્યાં પળ એક, ને પછી
ઘુરતા અને પાટુ લગાવી પેલા
ધ્રૂજી રહેલા, વિફરી ગયેલા,
ને બ્હીકથી ભાનહીના બનેલા,
રોતા જતા બાળકને નિકાલ્યો. ૯૦

બધાં હસ્યાં, માસ્તર સર્વ સામે
જોઈ હસ્યો, ગાડી ફરી વહી રહી.
એનાં થતાં ભીષણ ક્રન્દનોમાં
એ બાળનું ક્રન્દન તો ભુલાયું. ૯૪

બધા મથ્યા કોટ ઉપાડવામાં,
ને અર્થહીનું હસતા જવામા,
કો ટાઈને સ્વસ્થ બનાવવામાં,
ને લાલ ઓષ્ટો વધુ લાલ રંગવા,
ગોરા કપોલો કરવા વધારે
ગોરા, મથી પેલી સુયૌવના રહી
તે બારીકાઈથી નિહાળવામા
મથ્યા બધા, બાળકને ભુલી જઈ. ૧૦૨

બાળકોનાં પેટંટ ફૂડઝ

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

[ગતાંકથી ચાલુ]

પણ ગૃહસ્થો! તમોને એવા પણ કેટલાક કેસો જોવા મળશે જે કોઈ પણ પ્રયત્ને સારા થતા નથી અર્થાત્ ગમે તેટલી તમો આ કૃત્રિમ ખોરાકોની ફેરબદલી કરો તોયે તેમને કંઈ પણ માફક નથી આવતું સુકતાન મેરેસ્મસ્ (Marasmus) જેવા કેટલાક રોગોમાં બાળકને કંઈ પણ ખાદ્ય માફક આવતું નથી. એક બાળકને અમોએ દૂધ અને પાણી સરખે ભાગે આપી જોયું. પણ તે જરા સ્ટ્રૉંગ જણાયું અને તેથી તેને અતિસાર થયો. પછી અમોએ પેપ્ટોનાઈઝ્ દૂધ, થોડોક વખત, આપ્યું. તેથી પણ ઝાડા અને ઊલટી થયા અને છેવટે બાળક મરી ગયું. આ બાળકને વારસામાંથી જ જે અતિ ખરાબ પાચનયંત્ર (Congenital feebleness of digestive power) પ્રાપ્ત થયું હતુ તેને માટે તમો કંઈ પણ ન કરી શકો.

પણ એક વાત હુ તમને ખાસ ઠસાવવા ઇચ્છુ છુ. કૃત્રિમ ખાદ્ય વારવાર—તુરતાતુરત—બદલાબદલ ન જ કરવા જોઈએ. ઘણીયે માતાઓ તમારી પાસે કહેતી આવશે મેં ભલભલી દવાઓ અને પેટંટ ફૂડઝ અજમાવી જોયાં છે પણ એકેય માફક નથી આવતું. એવી વખતે તમે નક્કી ધારજો કે તેણે ખરી રીતે કોઈ જ ફૂડ બરાબર વાપર્યો નથી. છ સાત દિવસમાં તમોને કૃત્રિમ ખાદ્ય (પેટંટ ફૂડ) નો ફાયદો ન પણ જણાય ખરો ફાયદો જોવા માટે તો લાબા વખત સુધી તે ખાદ્યનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અને જો એ ગાળામાં બાળક વજન ન લે અને ઘટે તો જ તમો તે ખાદ્યને બદલી શકો છો.

એક વધુ પ્રશ્ન: આ પેટંટ ફૂડો તરફ તમારુ મતવ્ય (Attitude) શું હોવું જોઈએ? આને માટે હું તમારા હાથમા એક સંપૂર્ણ યાદી મૂકુ છુ એ યાદીમાં, દરેક પેટંટ ફૂડમાં કયા કયા પ્રમાણમાં કયાં કયાં તત્ત્વો છે તે તમો જાણી શકશો. આમાનાં ઘણાખરાં તો માના ધાવણની અવેજીમાં મૂકી શકાય એવાં છે જ નહિ. એટલે મેં આ પેટંટ ફૂડોને સગવડ ખાતર ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે. પ્રથમ વર્ગનાં ફૂડો માના ધાવણનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવી શકાય એવાં છે. (Complete substitute for Human Milk) બીજા વર્ગનાં ફૂડો ગાયના દૂધ સાથે મેળવીને અપાય એવાં છે. આ પેટંટ ફૂડોમાં જે કૃત્રિમ ખાદ્ય મિશ્રણ છે તેની પચનીયતા ઘણી જ સરસ છે. અને ત્રીજા ચોથા વર્ગનાં ફૂડોમાં મુખ્યત્વે સ્ટાર્ચ છે. મારી સલાહ તો આ છેલ્લા વર્ગનાં ફૂડોને તિલાંજલી આપવાની છે.—ખાસ કરીને છ મહિનાથી નાની ઉમરનાં બચ્ચાં માટે. માના દૂધ સાથે સરખામણીમાં ઊભુ રહે એવું તો એકેય પેટંટ ફૂડ નથી—તેની અવેજીમા આમાંથી કેટલાંકથી ચલાવી શકાય એટલે અંશે જ તેની ઉપયોગિતા છે. દરેક પેટંટ ફૂડ કાયમ માટે કંઈ વાપરવાનાં છે જ નહિ લાંબા વખતના પેટંટ ફૂડોના ઉપયોગથી સ્કર્વી થવાનો સંભવ રહે છે માટે પેટંટ ફૂડ ચાલતાં હોય ત્યારે તાજાં સીલાં ફળોનો રસ હમેશાં આપતા રહેવું જોઈએ.

બીજા વર્ગનાં પેટંટ ફૂડો જે બચ્ચાંને ગાયનું દૂધ માફક નથી આવતું, જેમની પાચનશક્તિ કંઈક અંશે મંદ થયેલી હોય છે અને જેમને દાંત ફૂટવાની તૈયારી હોય છે—તેમને માટે સારાં છે. મેલિન્સ ફૂડ સહેલાઈથી પચી જાય છે એવું છે એટલે તે વિશેષ વપરાય છે. પણ યાદ રાખો કે બધાં પેટંટ ફૂડોમાં ચરબી (fat)ની ઉણપ છે અને તે લાંબો વખત આપવાથી સુકતાન (Rickets) થવાનો સંભવ રહે છે.

બાળકોના ખોરાકોમાં રહેલાં તત્ત્વો દર્શાવતી યાદી

ખાદ્ય પદાર્થ	જલ	નત્રિલ	સ્નેહ	કર્બોદિત	ખનિજ ક્ષાર	સાધારણ વર્ણન અને રીમાર્કસ
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	
સરવેલું સ્ત્રીનું ધાવણ	—	૧૨•૨	૨૬•૪	૫૨•૪	૨•૧	જે કૃત્રિમ ખાદ્ય પદાર્થો અહીં આપવામાં આવ્યા છે તે સૌને આ ધોરણથી તપાસવા જોઈએ.
ગ્રૂપ ૧						
એલન્બરી ફૂડ નં. ૧ (ત્રણ માસ નીચેનાં બચ્ચાં માટે)	૫•૭	૯•૭	૧૮•૫	૬૨•૩	૩•૭૫	શુષ્ક ગૌદુગ્ધ, જેમાથી વધારે પડતું કેસીન દૂર કરવામાં આવ્યું છે અને તેની જગોએ દ્રાવ્ય વનસ્પતિજન્ય આલ્બ્યુમીન, દુગ્ધ-શર્કરા અને મલાઈ ઉમેરવામા આવ્યા છે. સ્ટાર્ચ બિલકુલ નથી.
એલન્બરી ફૂડ નં. ૨ (ત્રણથી ૭ માસની ઉમરનાં બાળકો માટે)	૩•૯	૯•૨	૧૭•૬	૬૬•૮	૩•૫૦	ઉપરની માફક જ, કિંતુ ફણગા ફૂટેલા ધાન્યનો લોટ (મોલ્ટેડ ફ્લોર) સહેજ ઉમેરવામા આવ્યો હોય છે. સ્ટાર્ચ બિલકુલ નથી.
હોર્લીક્સ મોલ્ટેડ મિલ્ક	૩•૭	૧૩•૮	૯•૦	૭૦•૮	૨•૭૦	શુષ્ક ગોદુગ્ધ (૫૦ ટકા), ઘઉંનો લોટ (૨૬। ટકા), બાર્લી મોલ્ટ (૨૩ ટકા) અને સાડા બાય કાર્બ (૦।। ટકા)—આટલાનું મિશ્રણ.
કાર્નીક્સ સોલ્યુબલ ફૂડ	૫•૩	૧૩•૬	૨•૫	૭૬•૨	૨•૨૦	શુષ્ક ગોદુગ્ધ (૩૭।। ટકા), મોલ્ટેડ ઘઉંનો લોટ (૩૭।। ટકા), દુગ્ધ શર્કરા (૨૫ ટકા)નું મિશ્રણ. સૂચના પ્રમાણે બરાબર બનાવતાં કેસીનોજન મોટે ભાગે સુપાચ્ય બને છે, પરતુ અરૂપાંતરિત સ્ટાર્ચ (unchanged starch)નો મોટો ભાગ અંદર જણાય છે.

બેરીના (Berina) ફૂડ નં. ૧	૩·૦	૧૯·૭	૧૩·૩	૫૫·૯	૩·૯૭	મલાઈ સાથે જ સૂકવી નાખેલુ દૂધ, દુગ્ધશર્કરા અને ઘઉંના લોટનું સત્ત્વ સાથે મેળવેલું.
બેરીના ફૂડ નં. ૨	૩·૦	૨૦·૩	૧૫·૭	૫૬·૯	૩·૯૨	નં. ૧ની માફક જ, પરતુ માલ્ડ એક્ષ્ટ્રેક્ટ ઉમેરેલુ. ૭ માસથી વધુ ઉમરના બચ્ચાંઓ માટે ઉપયોગી.
આલમેટા (Almata)	૩·૫	૧૨·૫	૨૭·૦	૫૪·૬	૨·૬	ઈંડાં, માખણ, દુગ્ધ અને ફલ શર્કરા, અને થોડાક કેસીન સાથે ફળનો રસ–ની બનાવટ.
નીવ્ઝ મિલ્ક ફૂડ	૨·૪	૨૦·૦	૨૬·૦	૪૭·૧	૪·૫	શુષ્ક ગોદુગ્ધ, દુગ્ધશર્કરા અને ધાન્ય શર્કરા (માલ્ટોઝ)–નું મિશ્રણ. અંદર સ્ટાર્ચ નથી.
સ્ટાન્ડર્ડ ગ્લેક્ષો	૨·૪	૨૨·૯	૨૫·૫	૪૨·૫	૫·૧	મલાઈ સાથે સૂકવી નાખેલું દૂધ, અંદર ૧૦ ટકા લેક્ટોઝ ઉમેરેલો છે
ગ્લેક્ષોફૂલ-ક્રીમ ડ્રાઇડ મિલ્ક	૨·૯	૨૪·૯	૨૬·૫	૩૮·૫	૫·૬	મલાઈ સાથે સૂકવી નાખેલુ દૂધ બીજી કંઈપણ મિલાવટ નથી.
હાફક્રીમ ગ્લેક્ષો	૨·૦	૩૧·૦	૧૬·૫	૪૩·૦	૬·૦	મલાઈ સાથે સૂકવેલુ પરંતુ સ્નેહનુ પ્રમાણ સહેજ ઘટાડેલુ દૂધ.
સનશાઈન ગ્લેક્ષો (ઑસ્ટર મિલ્ક)	૨·૦	૧૭·૦	૨૦·૦	૫૬·૦	૩·૯	સ્ત્રીસ્તન્ય જેવો જ આ ખાદ્ય પદાર્થ, વીટામિન 'ડી' અને લોહના મિશ્રણ સાથે.
કાઉ એન્ડ ગેટ (ફૂલક્રીમ)	૨·૫	૨૬·૬	૨૭·૪	૩૭·૪	૬·૦	સાકર વિનાનું સ્વચ્છ શુષ્ક ગોદુગ્ધ.
,, ,, (હાફક્રીમ)	૨·૦	૨૦·૦	૧૫·૫	૫૮·૦	૪·૫	સહેજ સાકરવાળું સ્વચ્છ શુષ્ક દુગ્ધ.
ડ્રાઈકો	૧·૧	૨૬·૩	૨૯·૨	૩૭·૩	૫·૯	૧૪૫° ફાર્નહાઈટથી ઓછી ગરમીથી સૂકવી કાઢેલું સ્વચ્છ ગોદુગ્ધ
હ્યુમેનાઈઝ્ડ ડ્રાઈકો	૧·૪	૧૧·૮	૨૮·૯	૫૨·૩	૫·૪	સ્ત્રીના ધાવણને લગભગ મળતુ આવે એવી રીતે બનાવેલું દૂધ.
એગ્લોમિયા (ફૂલ–ક્રીમ)	૧·૭	૨૬·૮	૨૮·૯	૩૬·૮	૫·૬	શુદ્ધ શુષ્ક દૂધ.

ખાદ્ય પદાર્થ	જલ	નત્રિલ	સ્નેહ	કર્બોદિત	ખનિજ ક્ષાર	સાધારણ વર્ણન અને રીમાર્કસ
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	
એમ્બ્રોસિયા (મોડીફાઈડ હ્યુમેનાઈઝડ)	૧.૬	૧૩.૭	૨૦.૩	૬૦.૮	૩.૫	સ્ત્રીના ધાવણ તુલ્ય ખાદ્ય પદાર્થ
એમ્બ્રોસિયા (ફુલ્લી હ્યુમેનાઈઝડ)	૧.૩	૧૫.૦	૨૫.૨	૫૪.૮	૩.૪	,,
મિલ્કલ (Milkal)	૧.૫	૨૭.૧	૨૬.૦	૩૯.૨	૬.૦	શુદ્ધ શુષ્ક દુગ્ધ
લેકટોજન	૩.૦	૨૧.૦	૨૩.૪	૪૭.૮	૪.૬	લેકટોઝ ઉમેરેલું શુદ્ધ શુષ્ક દૂધ
ડોસેલા	૨.૨	૨૨.૩	૨૭.૧	૪૨.૩	૫.૯	શુદ્ધ શુષ્ક દુગ્ધ.
હ્યુમેનાઈઝડ ડોસેલા મિલ્ક ફૂડ	૨.૯	૧૨.૩	૨૫.૯	૫૫.૬	૨.૯	ધાવણને મળતું, સહેજ લેકટોઝ ઉમેરેલું ખાદ્ય.
ગ્રીસો ફૂડ	૩.૬	૧૪.૦	૫.૨	૭૫.૩	૧.૯	શુષ્ક સ્વીસ મિલ્ક, શેકેલો ઘઉંનો લોટ, અને ઇક્ષુ-શર્કરાનું મિશ્રણ આસરે ૧૫ ટકા જેટલો સ્ટાર્ચ આવે છે.
ગ્રૂપ ૨						
મેલિન્સ ફૂડ	૬.૩	૭.૯	સ્હેજ	૮૨.૦	૩.૮	ધાન્યાંકુરને શેકીને બનાવેલું ખાદ્ય (a completely malted food.)
ચેલ્ટાધન માલ્ટોઝ ફૂડ	૪.૬	૫.૩	૦.૨૭	૮૭.૬	૨.૨૫	કેવળ માલ્ટમાંથી બનાવેલું ખાદ્ય. સ્ટાર્ચ જરા પણ નથી. દૂધ સાથે વપરાય છે.
ગ્લેક્ષો મોલ્ટેડ ફૂડ	૪.૫	૧૧.૩	૨.૧	૮૧.૬	૦.૫	ઘઉં અને બાર્લીમાંથી બનાવેલો મોલ્ટેડ ફૂડ.
ગ્રૂપ ૩						
સેવોરી એન્ડ મુર્સ	૪.૫	૧૦.૩	૧.૪	૮૩.૨	૦.૬	ઘઉંના લોટમાં માલ્ટ ઉમેરીને બનાવેલું ખાદ્ય. સૂચનાઓ મુજબ બનાવતાં બધો તો નહિ પણ ઘણોખરો સ્ટાર્ચ ડેક્ષ્ટ્રીનમાં રૂપાંતરિત થાય છે.

	૮·૦	૧૦·૨	૧·૨	૭૯·૫	૦·૮૦	ઘઉંનો લોટ અને પેન્ક્રીયાટીક એક્સ્ટ્રેક્ટનું મિશ્રણ. સૂચના મુજબ બનાવતાં બધો નહિ પરંતુ ઘણોખરો સ્ટાર્ચ દ્રાવ્ય સ્વરૂપમાં રૂપાતરિત થઈ જાય છે. નત્રિલ પણ સુપાચ્ય છે.
એલન્બરીઝ માલ્ટેડ ફૂડ	૬·૫	૯·૨	૧·૦	૮૨·૮	૦·૫૦	ઘઉંનો લોટ અને માલ્ટનું મિશ્રણ. સૂચનાઓ પ્રમાણે બનાવતાં પણ અંદર અરૂપાતરિત સ્ટાર્ચ નજરે પડે છે. છમાસથી ઉપરનાં બાળકો માટે વાપરવા યોગ્ય છે.
મોસેલેઝ ફૂડ (Moseley's food)	૧૦·૮	૧૧·૦	૦·૯૨	૭૬·૪	૦·૯૪	મિલાવટ કરતી વખતે તમામ સ્ટાર્ચ રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. દૂધ સાથે અપાય છે.
ગ્રૂપ ૪ રીજ્જ ફૂડ (Ridge's food)	૭·૯	૯·૨	૧·૦	૮૧·૨	૦·૭૦	૩ ટકા જેટલો દ્રાવ્ય કર્બોદિત યુક્ત સેકેલો લોટ. બાકીનો સ્ટાર્ચ. પાણી કે દૂધ સાથે ઉપયોગમા લેવાય છે પાણી સાથે બનાવતા અપૂર્ણ ખાદ્યપદાર્થ બને છે માટે દૂધ જ વાપરવુ ઈષ્ટ છે.
નીવ્ઝ ફૂડ (Neave's food)	૬·૫	૧૦·૫	૧·૦	૮૦·૪	૧·૬૦	ઉપરની જેમ જ, પરતુ પાણી અને દૂધ બન્નેના મિશ્રણથી બનાવાય છે
સીસ્ટર લોરાસ ફૂડ	૬·૮	૯·૯	૦·૮	૮૧·૦	૧·૧૦	દૂધ સાથે વાપરવા યોગ્ય. સ્ટાર્ચઘટિત ખાદ્યપદાર્થ.
મિરિયામ્સ ફૂડ	૮·૨	૧૩·૫	૪·૮	૭૧·૭	૧·૬	વિવિધ ધાન્યોમાથી બનાવેલો ખાદ્યપદાર્થ.
બનાનીના	૯·૫	૪·૧	૦·૪	૮૪·૦	૨·૦૭	કેળાના લોટમાંથી બનાવેલ સ્ટાર્ચઘટિત ખાદ્યપદાર્થ.
ચેલ્ટાઈન ઈન્ફન્ટ્સ ફૂડ	૭·૨	૧૬·૨	૩·૯૨	૭૧·૦	૧·૮૩	સ્ટાર્ચ હોય છે.
રોબીન્સન્સ ગ્રોટ્સ	૧૦·૪	૧૧·૩	૧·૬	૭૫·૦	૧·૭૦	છોડા કાઢી નાખી દળી કાઢેલા ઓટ. નત્રિલ અને ખનિજ ક્ષારોથી સમૃદ્ધ.
રોબીન્સન્સ પેટન્ટ બાર્લી	૧૦·૧	૫·૧	૦·૯	૮૨·૦	૧·૯૦	દળેલી પર્લ બાર્લી, સ્ટાર્ચ અને ખનિજ ક્ષારો સિવાયના દરેક તત્ત્વની આમા ઊણપ છે.
ચેપમેન્સ હોલ ફ્લોર	૮·૪	૯·૪	૨·૦	૭૯·૩	૦·૯૦	આમા ઘઉંનો અતિસૂક્ષ્મ લોટ. ઘરના સાધારણ લોટ કરતાં પોષણ દૃષ્ટિએ જરાકેય વધારે ઉપયોગી નહિ.
સ્કૉટ્સ ઓટ ફ્લોર	૫·૮	૯·૭	૫·૦	૭૮·૨	૧·૩૦	ઓટનો સૂક્ષ્મલોટ.*

* 'Lectures on Diseases of Children' by Robert Hutchinson. Edition 7th. p. 34–37 ઉપરથી.

પણ બાળક માના ધાવણ ઉપર જ રહેતું હોય અને બધી રીતે સારું હોય તો પછી તેને ધાવણ ક્યારે છોડાવવું? આ વિષય ઉપર હું તમોને સ્પષ્ટ કહેવા ઇચ્છું છું. ઘણા માને છે કે દાંત આવતા સુધી બાળકને ધાવણ છોડાવવું નહિ. Troussean જેવો વિદ્વાન પણ આ જ મતનો હતો. પણ કેટલાંક સુકતાનવાળાં બચ્ચાંને દાંત મોડા ફૂટે છે, લાંબા વખત સુધી માના ધાવણ ઉપર રહેતાં બચ્ચાંના દાંત પણ મોડા ફૂટે છે. એટલે દાંત ફૂટવા ઉપર બહુ વજન ન અપાવવું જોઈએ. તમો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તરીકે એક વાત નોંધી લ્યો કે નવમા અને દશમા મહિના વચ્ચે બાળકને ધાવણ છોડાવી દેવું. ઘણીયે પછાત ગરીબ કોમોમા માતાઓ પોતાનાં બચ્ચાંને લાંબા કાળ સુધી ધવડાવે છે. બાળકને દૂધ આપવાના પૈસા પાસે નથી હોતા તેથી અને જલદી ગર્ભ ન રહી જાય એ બીકે એ માતાઓ લાંબા કાળ સુધી ધવડાવે છે. હું તમને હાંસોટના ખારવા કોમની વાત કરું પાંચ વર્ષના બચ્ચાને ધવડાવતી કેટલીક માતાઓને મે જોઈ છે. ૨–૩ વર્ષ સુધી ધવડાવવું એ તો તે કોમમાં સાધારણ છે. આથી ખાસ નુકસાન જોવામા નથી આવતું. પણ, હું ધારું છુ કે બહુ વખત સુધી ધવડાવવાથી માનું શરીર ઘોવાય છે. મોડામાં મોડું દશમા અને બારમા મહિના વચ્ચે બાળકને ધાવણ છોડાવી દેવું સારું છે.

પણ ગરમ ઋતુમાં કદીયે બાળકનુ ધાવણ ન છોડાવવુ. ઉનાળામાં ધાવણ છોડાવવાથી બચ્ચાંઓ મોટે ભાગે અતિસારનો ભોગ થઈ પડે છે. ગામમાં ઝાડાનો રોગચાળો ચાલતો હોય ત્યારે પણ ધાવણ ન મૂકાવવું.

બાળકને ખાવા ક્યારે આપવુ? સ્ટાર્ચવાળો ખોરાક ક્યારે શરૂ કરવો? એ પ્રશ્ન પણ મહત્ત્વનો છે. બધાં બાળકોની સ્ટાર્ચ પચાવવાની શક્તિ એકસરખી નથી હોતી. મેં કેટલાંક એવાં બચ્ચા જોયા છે કે જેને ઘણી નાની ઉમરે સ્ટાર્ચ—ખાદ્ય આપવામાં આવતું અને છતાં કશુ પણ નુકસાન થયેલુ જોવામાં નથી આવ્યુ. બે જોડકાં બચ્ચાને ત્રીજે કે ચોથે મહિને એકલા બાર્લીનો ક્વાથ (Strong Decoction of Barley) આપવામા આવતો (દૂધ સિવાય—લાગલાગટ ત્રણ માસ સુધી) છતાં તેમનું શરીર સુકલકડી ન હતું, પાચનક્રિયા પણ સારી હતી. એક મહિનાના એક બાળકને રોબ્સ બિસ્કિટ આપવામાં આવતું અને તેથી તે બાળકને જરા પણ નુકસાન થતું ન હતું. પણ બધાં બાળકોને કંઈ સ્ટાર્ચ સહેલાઈથી પચતો નથી. બાળકોને સ્ટાર્ચ—ખાદ્ય આપવાથી ઝાડા, ચૂંક, ઊલટી, ઇત્યાદિ જોવામા આવે છે. માટે સાધારણ નિયમ તો એ જ હોવો જોઈએ કે બાળકને એક–બે દાંત ફૂટ્યા ન હોય ત્યાંસુધી તેને કાંઈ પણ સ્ટાર્ચ—ખાદ્ય ન જ આપવું એક–બે દાંત ફૂટ્યા પછી સંભાળ રાખી ધીમે ધીમે ખોરાક આપવાનું શરૂ કરવુ. પણ કેટલાંક બચ્ચાં જેને માનું અથવા ગાયનું દૂધ સદતું નથી અને જે કેસીન પચાવી શક્તાં નથી તેવાં બચ્ચાંને સહેજ જોખમ ખેડીને પણ, સ્ટાર્ચ ઘટિત ખોરાક શરૂ કરવો જ જોઈએ. આ પાઠ મને એક નાના બાળકની માતા, જે મારી પાસે તે બાળકની દવા કરાવતી હતી, તેની પાસેથી શીખવા મળ્યો છે. હું એ બાળકને અપચા અને મંદાગ્નિ માટે દવા આપતો હતો. પેપ્ટોનાઇઝ્ડ મિલ્ક ઉપર થોડો વખત મેં તે બાળકને રાખ્યું. થોડા દિવસ તેથી કંઈ ખાસ ફાયદો તે બાળકને થયો હતો નહિ થોડા દિવસ બાદ તે બાઈ તે બાળકને મારી પાસે લાવી ત્યારે તેનું વજન પ્રથમ કરતાં વધ્યું હતુ અને બાળક તંદુરસ્ત પણ હતું. તેની

માતાએ કહ્યું કે એને હું થોડો મગજ ખાવા આપું છું. એટલે કેટલાંક બચ્ચાં જે દૂધ હજમ નથી કરી શકતાં તે વખતે મગજ કે ગોળપાપડી હજમ કરતાં દેખવામાં આવે છે. તમો વખત આવે વિચારપૂર્વક આવો અખતરો કરી જોજો. જો અખતરો માફક ન આવે તો તુરત જ તે છોડી દેજો.

ધાવણ છોડાવ્યા પછીથી ખૂબ ચઢીને લોટા જેવો કે રાજા જેવો થઈ ગયેલો. થોડા ભાત અને દાળનું પાણી (ધાટી દાળ નહિ) આપવું દૂધ ગાયનું દિવસભરમાં શેરથી દોઢશેર જેટલું ધીમે તાપે ઊકાળેલું આપવું. મોસંબી કે નારંગીનો થોડો રસ જો અપાય તો સારું. મગજ વગેરે લોટના પદાર્થો જો માફક આવે તો થોડે થોડે આપવા. અજીર્ણ થાય એમ લાગે કે તુરત જ એ બંધ કરવુ.

ભાઈઓ! બાળકોના ખોરાક પર હવે હું આટલેથી અટકીશ, નહિ તો ખરી રીતે તો આ ઉપર હજી ખૂબ બોલવા જેવું છે. ૧૦ માસથી ૧૨ માસનાં બાળકો માટે, ૧ વર્ષથી ૬ વર્ષનાં બાળકો માટે, અને તેથી ઉપરનાં બાળકો માટે કયી પ્રકારની ગોઠવણ થવી જોઈએ તે વિષે પણ વિચાર કરવા જેવો છે.

આપ સૌએ જે શાંતિથી આ વિષયનું શ્રવણ કર્યું છે તે બદલ આપ સૌનો આભાર માની વિરમું છું.*

થા મોખરે

રમણિક અરાલવાલા

[મિશ્રજાતિ]

રે આજ તો ચેતનને હીડાળે
ઝૂલી રહયું ભારત મસ્ત ઝોલે,
ઉતારવા સૂર્ય સ્વતંત્રતાનો
ઊડી રહયાં યૌવનનાં વિમાનો!

ઓ મંદભાગી મુજ સુપ્ત પ્રાણ!
જો જો પ્રજાના નવલા પ્રયાણ
નિદ્રા સમાં જીવનવ્હેણ છોડી
યુગો યુગોના ઉંઠીઆ અંધોરી!

આજે બધી આંખડીએ અજંપા,
આજે બન્યાં સાગસમાન ચપા
આજે સ્વયંભૂ સુરજ્યોત જાગી,
અંધારમાં ઊંઘત કો અભાગી.

ઉપાડતી એક જ સાથ પાય,
જો કોટિકોટિની કતાર જાય!
ગોરભતાં ગૌરવમત્ત ગાન
ઊડે ત્રિરંગી નભમાં નિશાન!

પાછી વળે જુદ્ધ જીતી સવારી
તહીં લગી ત્હારી અહીં પથારી?
પેલું અનેરું ઇતિહાસપાનું
સુનેરી ને શાશ્વત એ બિછાનું.

એ આવતા મંગલમુક્તિભાનુ–
તણું થવા કિરણ એક ન્હાનું,
માથે ધરી માતની આર્દ્ર આણ
થા મોખરે, હો બડભાગી પ્રાણ!

* "*Lectures on the Diseases of children*" by Robert Hutchinson M. D, LL. D, F. R. C. P ઉપરથી થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે.

अनी बाराखडी

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

લિપિ સુધારાને અંગે જે અનેક સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે, તેમાંની એક અની બારાખડી કરી નાંખવાની છે. ઘણાખરા સુધારકો આ ફેરફારની તરફેણમાં છે એમ મેં જોયું છે. છતાં, એ સુધારો મને યોગ્ય લાગતો નથી અને, લિપિ સુધારાનો હિમાયતી છતાં, મારે એમાં જુદો સૂર કાઢવાનું કમભાગ્ય છે. આ લેખમાં વાચકો આગળ આ બાબત પરના મારા મતભેદનાં કારણો રજૂ કરું છું. લિપિ સુધારકોને મારી આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે કે મારી દલીલોને ફેંકી દેતા પહેલાં તે પર ગંભીરપણે વિચાર કરે.

હું માનું છું કે આટલું તો બધા સ્વીકારે છે કે ઉચ્ચાર વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ સ્વરમાળાને અની બારાખડી કહી શકાય એમ છે જ નહિ. इ, उ, ऋ, ऌ अनी विकृतिओ नथी, પણ સ્વતંત્ર સ્વરો છે. એ, ઐ, ઓ, ઔ વિષે એમ કહી શકાય નહિ. એમાં કંઠસ્થ અ પણ ભળેલો છે.

જો ઉચ્ચારણની અતિશુદ્ધિ દેખાડવાની જરૂર જ હોય તો ઋિ, ઋુ ની સ્વતંત્ર ઉપયોગિતા છે. ઉર્દુલિપિ દ્વારા સમજાવીએ તો इ, उ અનુક્રમે અલેફ–ઝેર અને અલેફ–પેશ છે, અને ઋિ, ઋુ ઐન–ઝેર અને ઐન–પેશ છે.

પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને જવા દઈએ અને સરળ લેખનની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરીએ, તો લિપિ સુધારણામાં વધારે મહત્ત્વની આવશ્યકતા એ છે કે બેવડાં સ્વર ચિહ્નોને બદલે એકવડાં કરવા. હાલ આપણે સ્વતંત્ર અક્ષરો તરીકે એક જાતની સ્વર સંજ્ઞાઓ વાપરીએ છીએ, અને વ્યંજનો સાથે જુદી જાતની વાપરીએ છીએ. આ આવશ્યક નથી

ભિક્ષુ ને બદલે ભ્ઇક્ષુ, અથવા જોઈએ તો એથી ઊલટું, અમર, ઈશ્વર અને ઉદર બદલે ામર, ીશ્વર અને ુદર લખ્યે શું કામ ન ચાલે? લિપિના મરોડોના વિકાસનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે િ, ી, ુ, ૂ નાં ચિહ્નો અનુક્રમે ઇ, ઈ, ઉ, ઊ નાં જ લખતાં લખતાં થયેલાં રૂપાન્તરો છે. આ બેવડાં સ્વરચિહ્નો પરથી આપણે એકવડા પર જવું હોય તો અ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ ને રાખવાં કે ા, િ, ી, ુ, ૂ ને રાખવાં તે વિચાર કરવા જેવી વાત છે. એમાંથી બન્નેના પક્ષમાં કાંઈક કહી શકાય એમ છે. એમાંથી ઇ, ઉ ના પક્ષનો જ અહીં વિચાર કરીએ.

હું માનું છું કે લિપિ સુધારણાનો એક ઉદ્દેશ, બની શકે તો, સંજ્ઞાઓ ઘટાડવાનો પણ છે. જેમ ઇ, ઉ, ઋ, લૃ નો એના વ્યંજન સહચારી ચિહ્નો સાથે સંબંધ છે, તેમ ય, વ, ર, લ જોડે પણ છે, અને ઇ, ઉ નો ઐ, ઔ સાથે પણ છે. આમાંથી ऌ અર્વાચીન ભાષાઓમાં નથી જ એમ ગણવાને હરકત નથી એટલે લ નો પ્રશ્ન રહેતો નથી. ઋ–ર નો વિચાર પછી કરીશું. પહેલાં ઇ, ઉ, ય, વ, ઐ, ઔ નો વિચાર કરીએ. ય, વ નાં જુદાં ચિહ્નો રાખવાને બદલે ય=ઇઅ અને વ=ઉઅ એમ કરવું અશક્ય નથી. એનો ઉચ્ચાર કરવા

જાઓ તો ય, વ સિવાય બીજો થઈ શકે જ નહિ. ય ને તો એવી રીતે લખી પણ બતાવી શકાય કે તેમાં ઇ + ા છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે.

ભાષા લેખનમાં આમ કરવામાં કાંઇ મુસ્કેલી આવે એમ છે કે કેમ તે જોઈએ. આપણી ભાષામાં ય ભાગ્યેજ જોડાક્ષરની શરૂઆતમાં આવે છે. આથી ઇ કે ય્ નો ઘોટાળો થવાનો સંભવ નથી.

વ નુ એમ નથી; અને એની વિશેષતા એ છે કે એ ઘણુ ખરું ય ને ર જોડે જ પહેલો ભાગીદાર બને છે. દા. ત. વ્યય, વ્રણ ઇ૦. અહી વ્ અને ઉ નો ઘોટાળો થવા સંભવ છે. એનો વિચાર કરવો પડે એમ છે.

ઐ અને ઔ ને અઇ, અઉ લખવામા ઉચ્ચારણની દષ્ટિએ કાઈ જ મુસ્કેલી આવતી નથી. મુંબઈના દૈનિક છાપાઓએ આ વ્યવહાર કેટલાંયે વર્ષોથી ચાલુ કરેલો જ છે. એ આપણી સાક્ષર વૃત્તિને ન રુચે એ જુદી વાત છે પણ એ દોષ જ છે એમ માનવાને કાંઈ સબળ કારણ નથી.

ર એ લિપિ સુધારકોના માર્ગમા મોટામાં મોટો પહાડ છે સૂપનું સર્પ થવામાં લેખકે ઋકારના ચિહ્નનું સ્થાનાંતર કર્યું છે એમ જોઈ શકાય છે. આમ ઋકાર ચિહ્ન અને રેફનો સંબંધ મળે છે. એ રીતે શ=શ્ર ની જેમ ર = ̣ અથવા મોડીની જેમ] બની શકે. આમ કરી શકાય એમ છે કે નહિ તે વિચારવા જેવી વાત છે.

આ બધાની તુર્ત પૂરી ચર્ચા ઉપાડતો નથી. કારણ કે લિપિમાં જેટલા સુધારા કરી શકાય એમ છે તે બધા દાખલ કરતા વખત જશે. દરમ્યાનમાં ટૂકો રસ્તો કાઢવાની દષ્ટિથી જો આપણે અની બારાખડી બનાવી દઈ ઇ, ઉ ને કાઢી નાંખશું તો ભવિષ્યના સુધારામા અડચણ ઊભી કરશું. લિપિ સુધારકોને મારી આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે આવી ઉતાવળ ન કરે.

સેગાંવ-પદ્ધતિનો અર્થ

મગનભાઈ દેસાઈ

રા. 'નિરીક્ષકે' 'પ્રસ્થાન'ના ગયા અંકની 'રાજકીય નોંધો'મા વર્ધા શિક્ષણ સમિતિના હેવાલની, શિક્ષણદૃષ્ટિથી નહિ પણ રાજકીય ને આર્થિક દૃષ્ટિએ, જે ચર્ચા કરી કરી છે તે, તેમના લેખના મથાળા પ્રમાણે જોતાં જ ક્ષમ્ય ગણાય. એ વાંચતાં મને તો, પોતાનો ચણો ખોવાવાથી, સુતાર પાસે, ત્યાંથી રાજા, રાણી, ઉંદર, બિલ્લી, કૂતરો ને એમ પરંપરામા ફરિયાદ કરવા ગયેલા પેલા છોકરાની વાત યાદ આવી. જો તકલી રેંટિયો શાળામાં ચાલ્યાં, તો "પરદેશી આયાત થતુ કાપડ અને મિલકાપડને જવું પડશે. આની અસર મિલઉદ્યોગને નાબૂદ કરશે મિલઉદ્યોગ ઉપર નભતા આડધંધાઓને ને મજૂરોને એથી ખમવું પડે. આ ઉપરાંત—જકાતી આવકમાં ખાધ પડે. આયાત થતું કાપડ, મિલઉદ્યોગને અંગે હેરફેર થતું રૂ અને કાપડ વગેરેને અંગે ચાલતો કરોડોનો ટ્રાન્સપોર્ટ... રેલવે, કોલસો વગેરે ધધાને પણ.. . જથાબંધ ઊભી થતી બેકારી..." આ અને આવી લાંબી પરંપરા વર્ણવતી ચર્ચા જોઈને, મને લાગે છે, પેલી ચણા-વાળી વાત ઘણાને યાદ આવી હશે..

વળી, એમ પણ મને લાગ્યું, ખરેખર જો તકલી આવડી મોટી શક્તિ ધરાવે છે તો તે જરૂર અજમાવી જ શુ કામ ન જોવી? તે દ્વારા ગાંધીજી સ્વરાજ સાધવા હામ ભીડે છે તેથી નવાઈ શુ કામ પામવુ? અને જે બધી સંકટમાળા રા. નિરીક્ષકે વર્ણવી છે તે ઇષ્ટાપત્તિ જ નથી શુ? પરદેશી કાપડ બધ થાય એ લેખકને ભારે અનિષ્ટ સમાન લાગતું હશે? રેંટિયા ને ખાદીને જોરે મિલો જો બેકાર થાય તો શું દેશની આમજનતા ભૂખે મરશે! વાહન, રેલવે, જકાત વગેરેની આમદાની ઘટશે તો કોણ રોશે? હિંદનો ગરીબ ખેડૂત? અને આડધધા તૂટશે તો રેંટિયો નવા ઊભા પણ નહિ કરે કે? પરદેશ રૂ નહિ જાય, ત્યાંથી કાપડની આયાત બંધ થશે, તો ખેડૂત મરશે, એ વાંચીને તો ભારે નવાઈ લાગે છે. શું તે એમ ઇચ્છે છે કે આપણે આપણા રૂની ખાદી ન કરવી ને તેને પરદેશ જ મોકલતા રહી ત્યાંથી કાપડ આણ્યા કરવું? અને, પરદેશમાં જતા રૂનો વધારેનો ભાગ તે દેશોને જરૂરનો નહિ રહે એ કેમ કરીને માનવું? હિંદમાં કાપડ બનીને આવતું રૂ અહીં જ વપરાશે. બાકી બચતું રૂ બીજા દેશોને જોઈશે તો લેશે. નહિ તો, આપણી જમીન ઓછી રૂ જ ઉગાડો એમ કહે છે? કેટલા બધા કાલ્પનિક ભયોથી લેખક સાવ ડઘાઈ જ ગયા લાગે છે. નહિ તો એક માત્ર શિક્ષણચર્ચાના ઇરાદાવાળા હેવાલ પાસે, કેટલી બધી અશિક્ષણવિષયક બાબતોની માગણી તેઓ ન જ કરત. 'બજારમાં માલ કેમ ખપાવશો?' જનતાની ખરીદશક્તિ કેમ વધારશો? બેકારી વધશે, રૂ બહાર નહિ જાય, તે બધાનું શું કરશો? આ બધું રિપોર્ટ કરવા જાત તો, મને લાગે છે, હિંદના દુઃખમાત્રનું નિવારણ વિચારતાંય પેલી સમિતિનો છૂટકો થાત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

વાત એમ લાગે છે કે, નિવેદનમાં સૂચિત યોજના મુદ્દે નહિ ગમવાથી તેનાં આડાં

કારણો શોધવો પર આ લેખક ફંટાઈ ગયા. નહિ તો પ્રધાનપદ સ્વીકાર સુધીનાં ઊંડાં પાણીમાં શું કામ ઊતરત? તેમ કરવા જતાં, સાદા સીધા શિક્ષણના મુદ્દાનો એમનો તરણાધાર હાથમાંથી છૂટી ગયો અને એમને દરિયામાં ડૂબકાં મારવાં પડ્યાં! સદ્‌ભાગ્યે છેવટે એમને સાચો મુદ્દો હાથ આવ્યો અને 'કેળવણી અને ઉદ્યોગ' પર પાછી વાત કરવા માંડી.

મારી સમજ પ્રમાણે, આપણો કેળવણીનો પ્રશ્ન આ છે: ૭ લાખ ગામડાંમાં શાળા જોઈએ. માનો કે ૪ લાખ શાળાથી ચાલી શકે છે. આજ જે રીતે શાળાઓનું તંત્ર ઘડાય છે અને વ્યવસ્થા યોજાય છે તે પ્રમાણે, દરેક શાળા પાછળ ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ખર્ચ તો થાય, એ વધારે પડતો અંદાજ નથી. એટલે વર્ષે ૮૦ કરોડ રૂપિયા આ શાળાઓ માટે જોઈએ! આ બોજો કોણ ઉઠાવે? ક્યાંથી તે કાઢવાનો? એટલે, યા તો શાળાઓ ન જ કાઢી શકાય એમ માનવું પડે, એટલે કે ફરજિયાત કેળવણીનો આદર્શ છોડવો જોઈએ; અથવા તો પ્રજાનાયકે કશોક બીજો રસ્તો યોજવો જોઈએ. 'રાજકીય નોંધ'ના લેખકને આ દિશાનાં લેખાંમાં ઊંડવા હુ નોતરું છું. વળી, અંગ્રેજ સરકારે જે જાતની શાળા—વ્યવસ્થા ને તેનું જેવુ તંત્ર ઘડ્યું તે જ શું આપણા દેશ માટે વજ્રલેપ છે? કોઈ બીજું તંત્ર ન વિચારી શકાય? કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આજ આપણી સામે આ પ્રશ્ન મુખ્યપણે આવીને ઊભેલો છે, એ તરફ આજ તો હવે આપણે નજર કરવી જોઈશે..

બીજી વસ્તુ: આપણું જીવન નભે છે આપણા જ જીવનના સર્વાંગીણ ને વ્યવસ્થિત ઉપયોગ દ્વારા. જીવનના ઘસારામાંથી જ તેનાં ધારણ અને પોષણ થાય છે. સજીવ પ્રક્રિયાનું લક્ષણ જ એ છે. ગાંધીજીના કેળવણી બાબતના સૂચનમાં, મને લાગે છે, આ વસ્તુ પાયારૂપે રહેલી છે. બાળક, વિદ્યાર્થી પણ consumer છે ને એની પાસે પણ, ઓછીવત્તી, અનઘડ છતાં ઉત્પાદક શક્તિ તો છે જ. બીજી બાજુથી, તે પોતાની રાષ્ટ્રશક્તિઓને કસવા, કેળવવા માગે છે. રાષ્ટ્ર તેમ કરવા ચાહે છે એટલુ જ નહિ, તેની પાસે ફરજરૂપે રાખવા ઇચ્છે છે એટલે રાષ્ટ્રે એનાં બાળકોને ભણાવવાં જોઈએ. ગાંધીજીનો પ્રશ્ન છે. 'આ બે વસ્તુઓ—*બાળકનો સર્વાંગીણ વિકાસ અને તેની આર્થિક ઉત્પાદનની તાકાત તથા રાષ્ટ્રના શિક્ષણનો* પ્રશ્ન—એ બે ભેગાં ન થઈ શકે? ના, એ તો એથી આગળ જઈ, કેળવણીના શાસ્ત્રકારને એમ કહે છે, 'હું તો એ બેના સમન્વિત ઉકેલમાં જ સાચી કેળવણીનું સાધન જોઉં છુ. આજની આપણી કેળવણીની અફળતા એ સાચા સાધનને ઉવેખવાથી થઈ છે. બાળકને હાથપગની તાલીમ તો આપવી જ છે, તો તે અનુત્પાદક (એટલે કે, માત્ર ખરચાળ) ક્રિયાઓથી જ અપાય એમ ઓછું છે? ત્યાં તમે શું કામ ઉત્પાદકને આપણા જીવન-પ્રશ્નો સાથે સંબંધ ધરાવતા ધંધાઓ ન રાખો?'

અને એમ કરવા જતાં જો કરોડોનું કાપડ ઉત્પન્ન થાય ને તેથી આપણો સ્વરાજનો પ્રશ્ન સરળ થાય, તો તેમાં, કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ, દુઃખ ક્યાં આવ્યુ? Indian Social Reformerમાં એક લેખક કહે છે. 'આ રિપોર્ટનો ઇરાદો મુખ્યત્વે રાજકીય છે, કેળવણીનો નથી. કમિટિ બધાને મહાસભામાનસવાળા કરવા તાકે છે.' મને તો આવો કશો ઇરાદો આ નિવેદનમાં જણાયો નથી. પરતુ હોય તો પણ એ કેળવણીને ન છાજે એવો શા માટે? શું કેળવણી સ્વરાજ અને સ્વાતંત્ર્યથી ડરે છે? એ બે વસ્તુઓ શું કેળવણીને

સેગાંવ-પદ્ધતિનો અર્થ

મગનભાઈ દેસાઈ

રા. 'નિરીક્ષકે' 'પ્રસ્થાન'ના ગયા અંકની 'રાજકીય નોંધો'માં વર્ધા શિક્ષણ સમિતિના હેવાલની, શિક્ષણદૃષ્ટિથી નહિ પણ રાજકીય ને આર્થિક દૃષ્ટિએ, જે ચર્ચા કરી કરી છે તે, તેમના લેખના મથાળા પ્રમાણે જોતાં જ ક્ષમ્ય ગણાય. એ વાંચતાં મને તો, પોતાનો ચણો ખોવાવાથી, સુતાર પાસે, ત્યાંથી રાજા, રાણી, ઉંદર, બિલ્લી, કૂતરો ને એમ પરંપરામાં ફરિયાદ કરવા ગયેલા પેલા છોકરાની વાત યાદ આવી. જો તકલી રેંટિયો શાળામાં ચાલ્યાં, તો "પરદેશી આયાત થતુ કાપડ અને મિલકાપડને જવું પડશે. આની અસર મિલઉદ્યોગને નાબૂદ કરશે. મિલઉદ્યોગ ઉપર નભતા આડધંધાઓને ને મજૂરોને એથી ખમવું પડે. આ ઉપરાંત—જકાતી આવકમાં બાધ પડે. આયાત થતુ કાપડ, મિલઉદ્યોગને અંગે હેરફેર થતુ રૂ અને કાપડ વગેરેને અંગે ચાલતો કરોડોનો ટ્રાન્સ્પોર્ટ... રેલવે, કોલસો વગેરે ધંધાને પણ. .. જયાબંધ ઊભી થતી બેકારી ..." આ અને આવી લાંબી પરંપરા વર્ણવતી ચર્ચા જોઈને, મને લાગે છે, પેલી ચણા-વાળી વાત ઘણાને યાદ આવી હશે..

વળી, એમ પણ મને લાગ્યુ, ખરેખર જો તકલી આવડી મોટી શક્તિ ધરાવે છે તો તે જરૂર અજમાવી જ શુ કામ ન જોવી ? તે દ્વારા ગાંધીજી સ્વરાજ સાધવા હામ બીડે છે તેથી નવાઈ શુ કામ પામવું? અને જે બધી સંકટમાળા રા. નિરીક્ષકે વર્ણવી છે તે ઇષ્ટાપત્તિ જ નથી શું? પરદેશી કાપડ બંધ થાય એ લેખકને ભારે અનિષ્ટ સમાન લાગતુ હશે? રેંટિયા ને ખાદીને જોરે મિલો જો બેકાર થાય તો શું દેશની આમજનતા ભૂખે મરશે! વાહન, રેલવે, જકાત વગેરેની આમદાની ઘટશે તો કોણ રોશે? હિંદનો ગરીબ ખેડૂત? અને આડધંધા તૂટશે તો રેંટિયો નવા ઊભા પણ નહિ કરે કે? પરદેશ રૂ નહિ જાય, ત્યાંથી કાપડની આયાત બંધ થશે, તો ખેડૂત મરશે, એ વાંચીને તો ભારે નવાઈ લાગે છે. શું તે એમ ઇચ્છે છે કે આપણે આપણા રૂની ખાદી ન કરવી ને તેને પરદેશ જ મોકલતા રહી ત્યાંથી કાપડ આવ્યા કરવું? અને, પરદેશમાં જતા રૂનો વધારેનો ભાગ તે દેશોને જરૂરનો નહિ રહે એ કેમ કરીને માનવું! હિંદમાં કાપડ બનીને આવતુ રૂ અહીં જ વપરાશે. બાકી બચતું રૂ બીજા દેશોને જોઈશે તો લેશે. નહિ તો, આપણી જમીન ઓછી રૂ જ ઉગાડો એમ કહે છે? કેટલા બધા કાલ્પનિક ભયોથી લેખક સાવ ડઘાઈ જ ગયા લાગે છે. નહિ તો એક માત્ર શિક્ષણચર્ચાના ઇરાદાવાળા હેવાલ પાસે, કેટલી બધી અશિક્ષણવિષયક બાબતોની માગણી તેઓ ન જ કરત. 'બજારમાં માલ કેમ ખપાવશો?' જનતાની ખરીદશક્તિ કેમ વધારશો? બેકારી વધશે, રૂ બહાર નહિ જાય, તે બધાનું શું કરશો? આ બધું રિપોર્ટ કરવા જાત તો, મને લાગે છે, હિંદના દુઃખમાત્રનું નિવારણ વિચારનાર પેલી સમિતિનો છૂટકો થાત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

વાત એમ લાગે છે કે, નિવેદનમાં સૂચિત યોજના રૂરે નહિ ગમવાથી તેનાં આર્થિક

કારણો શોધવા પર આ લેખક ફંટાઈ ગયા. નહિ તો પ્રધાનપદ સ્વીકાર સુધીનાં ઊંડાં પાણીમાં શું કામ ઊતરત? તેમ કરવા જતાં, સાદા સીધા શિક્ષણના મુદ્દાનો એમનો તરણાધાર હાથમાંથી છૂટી ગયો અને એમને દરિયામાં ડૂબકાં મારવાં પડ્યાં! સદ્ભાગ્યે છેવટે એમને સાચો મુદ્દો હાથ આવ્યો અને 'કેળવણી અને ઉદ્યોગ' પર પાછી વાત કરવા માંડી..;

મારી સમજ પ્રમાણે, આપણો કેળવણીનો પ્રશ્ન આ છે: ૭ લાખ ગામડાંમાં શાળા જોઈએ માનો કે ૪ લાખ શાળાથી ચાલી શકે છે આજ જે રીતે શાળાઓનું તંત્ર ઘડાય છે અને વ્યવસ્થા યોજાય છે તે પ્રમાણે, દરેક શાળા પાછળ ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક રૂા. ૨૦૦૦ ખર્ચ તો થાય, એ વધારે પડતો અંદાજ નથી એટલે વર્ષે ૮૦ કરોડ રૂપિયા આ શાળાઓ માટે જોઈએ! આ બોજો કોણ ઉઠાવે? ક્યાંથી તે કાઢવાનો? એટલે, યા તો શાળાઓ ન જ કાઢી શકાય એમ માનવું પડે, એટલે કે ફરજિયાત કેળવણીનો આદર્શ છોડવો જોઈએ, અથવા તો પ્રજાનાયકે કશોક બીજો રસ્તો યોજવો જોઈએ 'રાજકીય નોંધો'ના લેખકને આ દિશાનાં લેખામા ઊડવા હું નોતરું છું વળી, અંગ્રેજ સરકારે જે જાતની શાળા—વ્યવસ્થા ને તેનું જેવું તંત્ર ઘડ્યું તે જ શું આપણા દેશ માટે વજ્રલેપ છે? કોઈ બીજું તંત્ર ન વિચારી શકાય? કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આજ આપણી સામે આ પ્રશ્ન મુખ્યપણે આવીને ઊભેલો છે, એ તરફ આજ તો હવે આપણે નજર કરવી જોઈશે..

બીજી વસ્તુ: આપણું જીવન નભે છે આપણા જ જીવનના સર્વાંગીણ ને વ્યવસ્થિત ઉપયોગ દ્વારા. જીવનના ઘસારામાંથી જ તેનાં ધારણ અને પોષણ થાય છે. સજીવ પ્રક્રિયાનું લક્ષણ જ એ છે. ગાંધીજીના કેળવણી બાબતના સૂચનમા, મને લાગે છે, આ વસ્તુ પ્રાયારૂપે રહેલી છે. બાળક, વિદ્યાર્થી પણ consumer છે ને એની પાસે પણ, ઓછીવત્તી, અનઘડ છતાં ઉત્પાદક શક્તિ તો છે જ બીજી બાજુથી, તે પોતાની રાષ્ટ્રશક્તિઓને કસવા, કેળવવા માગે છે. રાષ્ટ્ર તેમ કરવા ચાહે છે એટલું જ નહિ, તેની પાસે ફરજરૂપે રાખવા ઇચ્છે છે એટલે રાષ્ટ્રે એનાં બાળકોને ભણાવવા જોઇએ. ગાંધીજીનો પ્રશ્ન છે. 'આ બે વસ્તુઓ— બાળકનો સર્વાંગીણ વિકાસ અને તેની આર્થિક ઉત્પાદનની તાકાત તથા રાષ્ટ્રના શિક્ષણનો પ્રશ્ન—એ બે ભેગાં ન થઈ શકે? ના, એ તો એથી આગળ જઈ, કેળવણીના શાસ્ત્રકારને એમ કહે છે, 'હું તો એ બેના સમન્વિત ઉકેલમા જ સાચી કેળવણીનું સાધન જોઉં છું. આજની આપણી કેળવણીની અફળતા એ સાચા સાધનને ઉવેખવાથી થઈ છે. બાળકને હાથપગની તાલીમ તો આપવી જ છે, તો તે અનુત્પાદક (એટલે કે, માત્ર ખરચાળ) ક્રિયાઓથી જ અપાય એમ ઓછું છે? ત્યાં તમે શું કામ ઉત્પાદકને આપણા જીવન-પ્રશ્નો સાથે સંબંધ ધરાવતા ધંધાઓ ન રાખો?'

અને એમ કરવા જતા જો કરોડોનું કાપડ ઉત્પન્ન થાય ને તેથી આપણો સ્વરાજનો પ્રશ્ન સરળ થાય, તો તેમા, કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ, દુ:ખ કયા આવ્યું? Indian Social Reformerમાં એક લેખક કહે છે. 'આ રિપોર્ટનો ઇરાદો મુખ્યત્વે રાજકીય છે, કેળવણીનો નથી. કમિટિ બધાને મહાસભામાનસવાળા કરવા તાકે છે.' મને તો આવો કશો ઇરાદો આ નિવેદનમા જણાયો નથી. પરંતુ હોય તો પણ એ કેળવણીને ન છાજે એવો શા માટે? શું કેળવણી સ્વરાજ અને સ્વાતંત્ર્યથી ડરે છે? એ બે વસ્તુઓ શું કેળવણીને

હિન્દી અર્થશાસ્ત્ર પરિષદ—૨૧મું અધિવેશન

પ્રો. જશવંતરાય જ. અંજારિયા

હિન્દી અર્થશાસ્ત્ર પરિષદનું ૨૧મું અધિવેશન હૈદરાબાદ મુકામે તા. ૨૮મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૭ને દિવસે શરૂ થયું હતું. તે પ્રસંગે દેશની આર્થિક ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના પ્રશ્નોની જે ચર્ચા થઈ હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવાનો અહીં ઇરાદો છે.

પરિષદના પ્રમુખ ડૉ. પી જે ટૉમસે '*The Central Problem of Indian Economy*' પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતુ. એમણે જણાવ્યુ કે હિન્દનો મુખ્ય પ્રશ્ન સામાન્ય જનતાનું જીવનધોરણ સુધારવાનો છે, અને એ બાબતમાં આપણે હજુ પ્રગતિ કરી નથી. છેલ્લા ૭૦ વર્ષમાં આપણી ઉત્પાદનશક્તિ તેમજ આપણો વિદેશો સાથેનો વ્યાપાર વધ્યાં છે. છેલ્લાં વિશ્વયુદ્ધ પહેલા આપણી કાપડની જરૂરિયાતના લગભગ ૭૫ ટકા માટે આપણે લૅન્કેશાયર પર આધાર રાખતા, અને ખાંડ, દિવાસળી અને પોલાદનો માલ બધો જ આયાત કરતા. આજે આપણે આપણી જરૂરિયાતનું ૮૩ ટકા જેટલું કાપડ દેશમાં બનાવીએ છીએ, પોલાદી માલ પણ સારી પેઠે બનાવી શકીએ છીએ, અને ખાંડ અને દિવાસળીની બાબતમાં સ્વાવલંબી બની શકયા છીએ. ૧૯૨૦ની સાલમાં આપણે રૂા ૫૮ કરોડનું કાપડ પરદેશથી આયાત કર્યું હતું, જ્યારે ૧૯૩૬-૩૭ માં માત્ર ૧૩ કરોડનુ કાપડ એવી રીતે મગાવ્યું હતુ. ૧૯૨૦માં આયાત કરેલી ખાંડની કિંમત રૂા. ૧૫ કરોડ હતી ૧૯૩૬-૩૭માં માત્ર રૂા. ૨૩ લાખ હતી. આમ આપણું ઉત્પાદન વધ્યુ છે એ વાત બેશક સાચી છે. પણ હજુ સંઘટિત ઉદ્યોગમાંથી આપણી એકંદર વસ્તીના માત્ર ½ ટકાને રોજી મળે છે. હિન્દના ૪૦ ટકા લોકોને અપૂરતું પોષણ મળે છે, અને ૨૦ ટકા તો તેથીય ખરાબ સ્થિતિમાં હોઈ શારીરિક શિથિલતા અને રોગોના ભોગ થઈ પડે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિનું કારણ શું? ડૉ. ટૉમસના અભિપ્રાય પ્રમાણે, વ્યાપારી મંદી જ નહિ, કારણ કે એકંદરે જોતા મંદીના વખતમાં પણ આપણું ઉત્પાદન વધ્યું છે અને લોકોની ખરીદશક્તિ જળવાઈ રહી છે. ખરું કારણ એજ છે કે આપણે આપણાં દ્રવ્યોત્પાદનનાં સાધનોનો પૂરો ઉપયોગ કરી શકયા નથી. અને વળી આપણી દ્રવ્યવિતરણની પદ્ધતિ પણ અસંતોષકારક છે. બિનકાશલભર્યું ઉત્પાદન (Inefficient production) અને વહેંચણી (Inequitable distribution) એ બે હિન્દના મૌલિક પ્રશ્નો છે. ઉત્પાદક ધંધારોજગારમાથી મળતા નફાની રકમ આપણા લોકો સોનું કે જમીન ખરીદવામાં વેડફી નાખે છે, અથવા તો આકરા વ્યાજના દરે ધીરે છે. પરિણામે આપણા હુન્નર ઉદ્યોગો ખીલી શકતા નથી. દેશના હિતમા સૌથી આવશ્યક એ છે કે પ્રજાની બચતનો ઉપયોગ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે થવો જોઈએ વળી, હિન્દનું ઉદ્યોગીકરણ કરવું જોઈએ એમ કહેવાથી આપણા પ્રશ્નનો નિકાલ આવતો નથી. આપણા દેશમા થોડાએક મોટા ઉદ્યોગોને સ્થાન છે એ બેશક

છે, પણ અત્યારનાં ચિહ્નો જોતાં જરૂર એમ કહી શકાય કે વિરાટ ઉદ્યોગો સ્થાપવા કરતાં સાધારણ કદના ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને ખેતીવાડીનું પુનરુત્થાન એ બેજ આપણી નીતિનાં મુખ્ય અંગ હોવાં જોઈએ, તેવી જ રીતે આપણું દ્રવ્યવિતરણ સુધારવા માટે કૃષિકોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવો પડશે. કામદારવર્ગને રાજ્યની મદદથી સંરક્ષણ આપવું જોઈશે, અને પ્રજાને જીવનધોરણ ઉન્નત કરવાના રસ્તા બનાવવા જોઈશે માત્ર સરકારની જમીન-મહેસૂલ પદ્ધતિ નહિ પણ સારીય અર્થપદ્ધતિ બદલવી જોઈશે. સરકાર હાથ જોડીને બેસી રહે એ સમય હવે રહ્યો નથી. દેશની અંદર સમતોલ અર્થવ્યવસ્થા સ્થપાય અને જળવાય તે માટે રાજ્યે નિર્ણિત પગલાં લેવાં પડશે, અને આ કાર્યની અંદર નવી પ્રાન્તિક સરકારો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકશે.

પરિષદમાં દેશી શરાફી પદ્ધતિ, બેકારી અને પ્રાન્તિક નાણાવહીવટ પર નિબંધો વંચાયા હતા, અને ચર્ચા થઈ હતી. દેશી શરાફી પદ્ધતિ અને આધુનિક બેંકો વચ્ચે સુયોગ્ય સંબંધ બાંધી બન્નેનો સુમેળ સાધવો જોઇએ એમ હરકોઈ સ્વીકારે છે, અને એ કર્તવ્ય હાથ પર લેવાનું કામ નવી સ્થપાયેલી રિઝર્વ બેંકને સોંપાયું છે. એ મેળ શી રીતે સધાય તે સમજવા માટે દેશી શરાફી શી રીતે ચાલે છે—ચાલતી આવી છે—તે બરાબર જાણવું જોઈએ. આ વિષય પર પૂનાના પ્રોફેસર વી. જી. કાળેએ એક સુંદર નિબંધ વાંચ્યો હતો અને આજથી સો વર્ષ પહેલાં એક દેશી પેઢી પોતાનું કામ શી રીતે કરતી તે વિષે પત્ર-વ્યવહાર પ્રગટ કરી એ વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડ્યો હતો. બીજા કેટલાક નિબંધો પણ આ વિષય પર વંચાયા હતા. એટલું સ્પષ્ટ છે કે શરાફ અને નાણાંધીરનાર વચ્ચે જે ફરક છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવો નથી. દેશી શરાફી પેઢીઓ જેને કેવળ બેંકિંગ કહીએ તે ઉપરાંતનાં કેટલાંક કામ પણ કરતી આવી છે, અને તેથી જો તેમને રિઝર્વ બેંક સાથે જોડવામાં આવે તો જે શરતો નક્કી કરવી પડશે તે સરળ અને એકધારી નહિ રહી શકે.

બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન બેકારીનો છે. એ વિષય પર ડૉ. રાવનો મત હતો કે આપણે ત્યાં જે બેકારી છે તે મુખ્યત્વે seasonal છે. વ્યાપારી તેજીમંદીને લીધે કે ઉદ્યોગોની પરિસ્થિતિમાં થતા ફેરફારોને લીધે બેકારી નથી એમ નહિ, પણ હિંદુસ્તાનના ખેડૂતવર્ગમાં જે બેકારી છે તેજ ગંભીર છે, અને તેનું કારણ એ છે કે ખેડૂતને જે સમય ખેતીમાંથી બાકી રહે છે તે સમય માટે કંઈ ધંધો મળતો નથી. આપણા જૂના હુન્નરઉદ્યોગો હવે ટકી શકે એમ નથી. માટે એવા ગ્રામઉદ્યોગો ખીલવવા જોઇએ કે જેની પેદાશ માટે ગામડાંમાં કે આસપાસમાં જ માંગ હોય અને જેને માટે બહુ મૂડી કે ઊંચા પ્રકારની કારીગરી કે કુશળતાની જરૂર ન હોય. ડૉ. પંતનો અભિપ્રાય હતો કે બેકારી ટાળવા માટે supply side કરતાં demond side પર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ. supply ઓછો કરી સમતા મેળવવા કરતાં માંગ વધારી સમતોલસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ બહેતર છે. આ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કેળવણીના દરવાજા બંધ કરી અથવા પરીક્ષાનાં ધોરણો કડક બનાવી ઓછી સંખ્યા તૈયાર કરવાની યોજનાઓ ખોટી છે. હજુ હિન્દમાં નિરક્ષરતાનું સામ્રાજ્ય છે ત્યાં કેળવણીના માર્ગમાં અંતરાય નાખવાની વાત કરવી એ આત્મઘાત કરવા જેવું છે. બેકારીને પહોંચી વળવા માટે એક બાજુથી રાજ્યની મદદ વડે નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા જોઈએ તેમ બીજી બાજુથી બેકારોને આર્થિક મદદ આપવાની યોજના ઘડાવી જોઈએ એમ કેટલાકનો મત

હતો, અને એ મદદની યોજનામાં રાજ્ય, મૂડીદારો તેમજ કામદારોએ સહકાર આપવો જોઈએ એમ સામાન્ય મત હતો.

બધા નિબંધોનો અને ચર્ચાનો સાર આપવાનો અહીં ઇરાદો નથી તેમ એ શક્ય પણ નથી. પરિષદના અધિવેશનમાં થયેલાં વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓ પરથી બે વાત ખાસ કરીને સ્પષ્ટ થાય છેઃ (૧) દેશની ગરીબી ટાળવાનો પ્રશ્ન ઉત્પાદનનો તેમજ દ્રવ્યવહેંચણીનો છે. એ પ્રશ્ન તેમજ બેકારીનો પ્રશ્ન સાથે લેતાં જણાય છે કે અત્યાર સુધી આપણી જે માન્યતા હતી કે પશ્ચિમનાં અનુકરણે મોટા પાયાપરના ઉદ્યોગો સ્થાપવાથી આપણા પ્રશ્નનો નિકાલ થશે તે ભૂલભરેલી છે. અત્યારે દેશને ખાસ જરૂર છે મધ્યમ પરિમાણના ઉદ્યોગોની અને તે પણ પ્રમાણમાં નાનાં શહેરોમા અને ગામડાંઓમાં. હિન્દનું ભાવિ મુંબઈ કે કલકત્તા જેવાં વિરાટ શહેરોમાં નહિ, પણ સામાન્ય કદનાં, સાધારણ વસ્તીવાળાં શહેરોમાં છે; અને (૨) આ ઉન્નતિસાધક કાર્યક્રમમાં રાજ્યે સક્રિય ભાગ ભજવવો જોઈશે. વ્યક્તિગત પ્રયત્ન પર શ્રદ્ધા રાખી બેસી રહેવામાં શ્રેય નથી રાજ્યે ચોક્કસ યોજના પ્રમાણે નાણાવિષયક તેમ જ ઉદ્યોગ અને ખેતીવિષયક નીતિ હાથ ધરવી જોઈએ. દેશને સાધનોની ખોટ નથી, પણ સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં આપણે શીખવું જોઈશે.

———o———

વીજલડી રે !

'સ્વપ્નસ્થ'

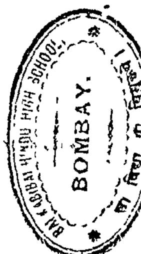
(વાંસલડી રે વેરણ થઈ
લાગી તું વ્રજની નારને)

વીજલડી રે વિજન પથે ઝબકાર
કરી જાજે જરી !

કંઈ ગાઢ વનો પથરાયાં છે
ઘનઘોર અંધારાં છાયાં છે
પથ ચિહ્ન બધાં અટવાયાં છે.
વીજલડી રે !

સહુ સાથ સંગાથ તજાયા છે
મન એકલતાથી દુભાયાં છે
સ્મૃતિની એકજ તું માયા રે !
વીજલડી રે !

ઉર દરશન વિણ રઘવાયાં છે
અંતરનાં દૃગ ખોવાયાં છે
પેલાં સ્વપ્નોનાં ધામ લુટાયાં છે
વીજલડી રે !

ॐ

સૉનેટ અને ગીત

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

[નાસિકમાં એક સન્ધ્યાકાળે અપૂર્વ રંગરચનાનું દર્શન—એ આ બંને કૃતિનું મૂળ છે. પહેલું સૉનેટ લખાયું પણ સાન્ધ્ય રંગદર્શને ચિત્તમાં જગાડેલું નર્તન ચાલુ જ રહ્યું અને બીજે જ દિવસે ગીતરચના યોજાઈ. એક જ દર્શન બે ભિન્ન કાવ્યસ્વરૂપોમાં પ્રવર્તતાં એક જ લેખકને હાથે કેવું ભિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તે દર્શાવવા આ બંને રચના અહીં એક સાથે ઉપસ્થિત કરી છે.]

એક તારા

પૂર્વે ઊડે નવલ રસના નીલિમાના ફુવારા,
ને વર્ષન્તી રજતવરણી પશ્ચિમે સાન્ધ્યધારા,
શૃંગેશૃંગે જલદવિભવો દક્ષિણે વિસ્તરેલા,
ને સૂતેલાં તિમિર જગવે કારમી વીજલીલા.
ઓચિન્તો ત્યાં દિશદિશ પલોટી ઘૂમે ચંડ વાયુ,
ભૂંસે શું એ વિધવિધ છટાચિત્રણો વ્યોમ કેરાં!
આવ્યાં ક્યાંથી અહિં ફુજવતાં ઝાપટાં અંધકારે?
ઉદ્ઘોષો શા? વળી ભટકતી એકલી તારિકા ત્યાં?

હે મૂંઝાવી મનુહૃદયના નીલરંગી ફુવારા,
ને હે ઢાંકી સુભગવરણા કલ્પનાના મિનારા,
ને રોધી લે યુગયુગતણી સિદ્ધિકેરી સમૃદ્ધિ,
સૂતાં જાગી તિમિર વસમાં આખરી આંચકામાં;
એ વેળાએ તિમિરવન વિસ્તાર કેરી પછાડી
શીળી હોશે તિમિરશિખરે એક તારા વિરાજી.

નાસિક તા. ૨૯-૧૦-૩૭

પરવણી

નીલ ફુવારા પૂર્વમાં, કંઈ પશ્ચિમ સોનલ મેહ રે,
આજ રંગપરવણી આભમાં રે,
આજ રંગપરવણી આભમાં.
દક્ષિણ વ્યોમે વિસ્તર્યો અભિનવ રૂપે ઘનશ્યામ રે,
આજ કૃષ્ણપરવણી વિશ્વમાં રે,
આજ કૃષ્ણપરવણી વિશ્વમાં.

આજ શિખર શિખર નર્તન્ત દિસે,
કંઈ મેઘલ અંતરમાં વિલસે;
રમે શ્યામની શ્યામળ છાયમાં વીજલરાધા મલકન્ત રે
આજ પ્રેમપરવ બ્રહ્માંડમાં રે,
આજ પ્રેમપરવ બ્રહ્માંડમાં.

કંઈ અનિલ સુશીતલ સંચરતો,
બ્રહ્માંડ—હૃદે નવલું સ્ફુરતો;
આજ દિશદિશ નવ સંચારનાં ઉન્મેષ, સ્ફુરણ રમમાણ રે,
આજ પરવ નવલ સ્ફુરણા તણાં રે
આજ પરવ નવલ સ્ફુરણા તણાં.

કંઈ છલક છલક બ્રહ્માંડ રસે;
નવ તારા શું વિસ્મિત ચમકે—
જોઈ સન્ધ્યાના ભંડાર ખુલ્લા આભ–અવનિ પગથાર રે,
આજ પરવ નવલ તારા તણાં રે
આજ પરવ નવલ તારા તણાં

નીલ ફુવારા પૂર્વમાં, કંઈ પશ્ચિમ સોનલ મેહ રે,
આજ રંગપરવણી આભમાં રે,
આજ રંગપરવણી આભમાં.
દક્ષિણે વ્યોમે વિસ્તર્યો અભિનવ રૂપે ઘનશ્યામ રે,
આજ કૃષ્ણપરવણી વિશ્વમાં રે
આજ કૃષ્ણપરવણી વિશ્વમાં.

૩૦-૧૦-૩૭

ગામડિયા ગુજરાતી

વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ

આજકાલ ગુજરાતી ભાષામાં નાનીમોટી વાર્તાઓ 'પુષ્કળ' લખાય છે અને જેને વાસ્તવદર્શી કહેવામા આવે છે તે પ્રકારની વાર્તાઓ વિશેષ પડતી જોવામાં આવે છે. કામદારોનાં દુઃખ, ગરીબોની દુનિયા, પીડિતોનાં શોષણ તેમજ જેઓને ઉતરતા વર્ગનાં ગણવામાં આવ્યાં છે તેઓના આદર્શો, ભાવનાઓ, પ્રેમસૃષ્ટિ વગેરેમાં દૃષ્ટિપાત કરાવનારી વાર્તામાં વાસ્તવિક્તા અર્પવા માટે તે તે વર્ગમાં બોલાતી ભાષા વાતચિતમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. પાત્રો જે 'ભાષા બોલ તે જ વાર્તાલાપમાં મૂકવી જોઈએ એ તદ્દન વાજબી છે, પરંતુ એ ભાષાની ખરી માહિતી આ લેખકોમાંના' કેટલાકને હોતી નથી અને પારસીઓ જેને 'છબરડો' કહે છે તેવું જ ઘણી વેળા શિષ્ટભાષા વાપરનાર લખક કરી મૂકે છે. ગામડિયા ભાષા પણ અમુક સ્વરૂપની છે. પ્રદેશ પ્રમાણે તેમાં ભિન્નતા રહેલી છે અને તે ન સચવાય તો વાસ્તવિકતા આણવાનો જે મુખ્ય હેતુ તે નિરર્થક થાય છે. જેમ શિષ્ટભાષા ખોટી વાપરવી તે યોગ્ય નથી, તેમ ગામડિયા ભાષા પણ ખરી વપરાય તો જ વાજબી કહેવાય.

કાઠિયાવાડની ગામડી ભાષા જુદી છે. ચરોતરની વળી એથી જુદી અને સુરત ભરૂચ જિલ્લાની તદ્દન જુદી હોય છે. પંચમહાલ અને ઉત્તર ગુજરાતની પણ ભિન્નભિન્ન છે. આ પરિસ્થિતિમાં પાત્રો પાસે ખીચડો ભાષા બોલાવવી એ અસહ્ય છે. ચરોતરનો ગામડિયો 'કર્યાં'ને 'રયો' કહેશે, સુરતનો ગામડિયો કદી તેમ નહિ બોલે. સુરતનો ગામડિયો 'શું'ને 'હું' કહે છે તેમ ચરોતરનો નહિ કહે. સુરતનો 'સાત'ને 'હાત' કહેશે તો કાઠિયાવાડી 'છાપું'ને 'સાપું' કહેશે 'છાત સાપાં લઈ રયોં જાસ ને હું કરવા નોસે' એમ બધા પ્રદેશના બોલો અથવા થોડા ભેળસેળ કરેલા ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. જે પ્રાંતના લોકોનું ચિત્ર હોય તે જ પ્રાંતની ગામડી બોલીનો અભ્યાસ કરી ચોકસાઈથી મૂકવાનો પ્રબંધ સર્વ લેખકભાઈઓ કરે એ ઇચ્છવા જેવું છે. પુસ્તકોના વિવેચકોએ જેમ શિષ્ટ ભાષા શુદ્ધિ તરફ લક્ષ દેવું જોઈએ તેમ ગામડી ભાષાની ચોકસાઈ પણ કરવી જોઈએ. એવી ખીચડા ભાષાના સંવાદ હાસ્યસ્પદ બને છે એ દેખાડી આપવું એટલું જ જરૂરનું છે.

આ તકે બીજી એ વાત પણ જણાવવા જેવી છે. બાળકોની બોબડીભાષા પણ નિયમપૂર્વક હોય છે. અમુક સ્થાનના શબ્દોચ્ચાર ન કરી શકે એવી ઘણાં બાળકોને ટેવ હોય છે. એવી કાલી બોબડી ભાષા બાળકોનાં મુખમાં મૂકવામાં પણ ગમે તેમ લખી મારવામાં આવે છે. એક વાક્યમાં બાળક 'ક' વર્ગ ન બોલે ને 'ર'ને બદલે 'લ' બોલે. બીજા વાક્યમાં તેથી ઊલટું જ જોવામાં આવે. ચોકસાઈના અભાવનું આ પરિણામ છે. સાહિત્યમાં આવું ચલાવી ના લેવાવું જોઈએ.

બીજું, ઘણી વાર્તામાં પારસી પાત્રો આવે છે. પારસી ભાષાના થોડાક બોલો અને તેમની જીભની કાંઈક ખામી એટલું કરવાથી પારસીઓની ઘરગથ્થુ ભાષા બની જતી નથી.

બાવા, આય, ટમે, સુ એવા થોડા પ્રયોગોથી જાણે ઘરની પારસીબોલી બની એમ માનવામાં ભૂલ થાય છે. એ બોલી ઘણીવાર ફક્ત વાંચનારમાં હાસ્ય ઉપજાવવા પણ લખવામાં આવે છે. લખાણમાં હાસ્યને અંશ નહોય પણ બોબડી બોલી પાત્ર પાસે બોલાવી કૃત્રિમ હાસ્ય ઉપજાવવાની પદ્ધતિ બહુ જ ઊતરતી કોટિની છે એમ કહેવું જોઈએ. તેમાં પણ ભૂલ ભરેલા પ્રયોગો કરવા એ સારા લેખકોને છાજતુ નથી.

ટૂંકી વાર્તાએ એ જે નવીન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેને આવકાર આપવા સાથે તેમાં રહેલી ઉપર કહેલી ખામીઓ દર્શાવી છે તે ક્ષમ્ય ગણાશે એવી આશા છે.

ભારતી ક્ષિતિજ પર

લાભશંકર પાઠક

[ઝૂલણા]

ભારતી ક્ષિતિજ પર સૂર્ય સ્વાતંત્ર્યને,
નવલ ઉષ્મા નવાં તેજ લાવે,
સ્ફૂર્તિ–સામર્થ્ય–ચેતનભર્યાં રશ્મિએ,
અજબ ઉલ્લાસ આશા વહાવે,
દિશ દિશે દિવ્ય દીપ્તિ દિપાવે,
અહા,સૂત્ર સ્વાતંત્ર્યનાં એ શિખાવેઃ

જીવન અસ્તિત્વનું સત્વ સ્વાતંત્ર્ય છે,
પરમ એ શાન્તિ સુખ જિન્દગીમાં:
સખ્ય, સહકાર,વિનિમય, વિનય, બંધુતા,
વ્યર્થ એ વાદ સ્વાતંત્ર્યહીના,
સ્વીય પરકીય સ્વાતંત્ર્યરક્ષા,
ખરી સાત્વિકી સંસ્કૃતિની સમીક્ષા.

સુભગ સંદેહવાહક સમીરણ સરે,
સુ સુ સુ સ્વાધીનતાસૂક્ત ગુંજે,
મુક્તિના મધુ મધુર મંત્ર સૂણાવતા,
ભારતી ભૂમિની કુંજકુંજે,
મુક્તિ—માર્તંડનાં મયૂખ ઝીલે,
અહા ભારતી જનહૃદય કમળ ખીલે.

'સ્વાતંત્ર્ય દિન' ૩૮.

મેઘદૂત અને તાજમહાલ

મૂળ લેખક : વિષ્ણુ સખારામ ખાંડેકર
અનુવાદક : નારાયણ કસાન

[શ્રી વિષ્ણુ સખારામ ખાંડેકર મરાઠી સાહિત્યના સિદ્ધહસ્ત લેખક છે. એમની બે નવલકથાએ *'દોન ધ્રુવ'* અને *'उल्का'* ખૂબ વખણાયેલી છે. અને એમની લેખનકલાનું તેમજ જીવનદષ્ટિનું દર્શ કરાવે છે. શ્રી ખાંડેકર ખૂબ જ ગરીબાઈમાંથી આગળ વધ્યા છે. ઘરની કફોડી સ્થિતિ અને દત્તક પિતાન અનિચ્છાથી ઇંટર સુધીનો અભ્યાસ કરી કોલેજ છોડી પિતા સાથે ન બનવાથી કોંકણમાં શિરોડા,ગામે પંદર વરસ ઉપર એક શાળા ઉપાડી–દશ છોકરાથી શરૂ થયેલી તે શાળા આજે તેમના પુરૂષાર્થને પરિ ણામે ૨૫૦–૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓવાળી હાઈસ્કૂલ થઈ ગઈ છે. આ શાળાની પ્રવૃત્તિ સાથે તેમણે પોતાન સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રાખી છે અને મરાઠી સાહિત્ય જગતમાં તેમણે પોતાનું અનોખું સ્થાન પ્રાપ કરી લીધું છે. એમની એક વાર્તાનો અનુવાદ આજે રજૂ કરીએ છીએ.]

લં ડનનો સુંદર બાગ અને એમાંય વસંતની સંધ્યા! એથી વધારે શું હોઈ શ એવો સવાલ એ બગીચામાં વિહાર કરનારાઓને પૂછયો હોત તો, માત્ર બે જણ સિવા બધાંએ 'કશું જ નહિ' એવો જવાબ આપ્યો હોત. બહુમતી વિરુદ્ધ જનાર આ બન્નેં હાથ ઊંચો કરવા કહેવામાં આવત તો એક પણ હાથ ઊંચો ન થાત. એવા રૂક્ષ સવાલ પર મત આપવા માટે બગીચામાં વિહાર કરનારા કયા પ્રેમીને પોતાની પ્રિય વ્યક્તિન હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવવો ગમે?

વસંતની સંધ્યા સુંદર ખરી, પણ લૈલાના સુંદર મુખચંદ્ર આગળ રમેશને વધારે પડ નહતી એમાં નવાઈ શેની? એ ઉદ્યાનમાં જુદીજુદી વેલીઓ ચિત્ર વિચિત્ર પુષ્પોથી સજ હતી. લૈલાની અને પોતાની વેલીને આવેલું પ્રેમનું ફૂલ જોઈને રમેશના ચહેરાપર જે અવર્ણની રંગો નાચી રહ્યા હતા એના આગળ લૈલાનું ધ્યાન બીજાં ફૂલો તરફ જાય જ શેનું કેટલાય વખત સુધી બન્ને જણ એકબીજાના હાથમાં હાથ મૂકી મૂકતાથી બેઠાં હતાં ગુપ્તદાનનું પુણ્ય જાણે પ્રેમને પણ નહિ સમજાતું હોય?

. બગીચાના દરવાને બૂમ પાડી; એ, એ, કોણ ફૂલ તોડે છે?

એ શબ્દો કાને પડતાંની સાથે રમેશ બોલ્યો: 'લૈલા, આવતી કાલે હિંદમાં પ એવી બૂમ પડશે નહિ?'

લૈલા કાંઈક વિચારમાં પડી હતી. એણે પૂછ્યું: 'કેમ?'

'ફૂલ તોડવા માટે'

'કયું?'

પોતાની આંખ લૈલા પર ઠેરવી રમેશે કહ્યું: 'આ!'

'ચિત્રકાર જ છે તું. ફૂલ સિવાય તને બીજું શું દેખાય?'

'બધું દેખાય છે. હિંદુ રમેશે મુસલમાન લૈલા સાથે લગ્ન કર્યું એટલે કેટલાય શંકરાચાર્યે માથાં ફેરવી લેશે અને કેટલાય મૌલાનાઓની દાઢીઓ ક્રોધથી થથરવા લાગશે—'

'જવા દે ને એ વાત. મને તો પેલી કવિતા સાંભરે છે.'

'કઈ?'

'ગુરુને શીખવવાનો વખત શિષ્યને આવ્યો–'

'કળિયુગ છે આ.'

હસતાં હસતાં લૈલા ગાવા લાગી.

'બ્રાહ્મણ નહિ, હિંદુએ નહિ, ન હું કોઈ એક પંથનો—'

'સાચે જ લૈલા, જાણે આપણા પ્રેમનું જ વર્ણન કર્યું નહિ હોય!' 'પ્રેમ જ શું? જીવનની બધી ઉત્કટતા એવી જ હોય છે. એને ભેદભાવ હોતો જ નથી.'

'તેથી જ તો બે મન એક થાય છે'

'કેટલું વિલક્ષણ છે, નહિ આ?'

'વિલક્ષણ શું? આપણી બન્નેની ઓરડીઓ કેટલી દૂર છે? છતાં તારી ઓરડી મને મારી લાગે છે.—'

'અને તારી ઓરડીમાં હું ગમે ત્યારે આવી શકુ છું. ઓરડીની ચાવી જ પાસે હોય એટલે—'

'પ્રેમ શું એ જ કરે છે. પોતાના મનને લાગતી ચાવી બીજાના હાથમાં આપે છે—'

રસ્તા પર છાપાં વેચનાર છોકરાની બૂમ સંભળાઈ: 'હિંદમાં કોમી રમખાણ! મુંબઈમા–'

લૈલાના રૈનાડા ઊભાં થયાં એણે પૂછ્યું: 'રમેશ, શું થયું મુંબઈમાં?'

'શું થાય? ક્યાંક બોમ્બ ફૂટ્યો હશે નહિ તો– જવાદે એ લૈલા, આપણા જેવા સ્વર્ગના માણસોને—'

લૈલાનો હાથ રમેશને ધ્રૂજતો લાગ્યો એણે પૂછ્યું: 'શું થયું બ્હીવા?'

'કંઈ નહિ!'

'બે મન એક થયાનું આ જ ચિહ્ન કે?'

'કોઈક કવિની કલ્પના મનમાં આવી.'

'કઈ?'

'સ્વર્ગ અને નરક બન્ને એક બીજા પાસે હોય છે.'

* * *

લૈલાની ઓરડી તરફ જવા રમેશ નીકળતો હતો એવામાં જ હિંદમાથી આવેલો તાર એના હાથમાં પડ્યો. ધ્રૂજતા હાથે એણે તે ફોડ્યો, અને વાંચતાની સાથે જ એની આંખો ટગર ટગર ફરવા લાગી. હિન્દુ મુસલમાનના રમખાણમાં એના પિતા સપડાયા હતા. એમને એટલો માર પડ્યો હતો કે ઈસ્પિતાલમાં લઈ જતા પહેલાં જ તેઓ મરણ પામ્યા.

રમેશ પોતાના ગુણો પર સ્કોલરશિપ મેળવી ઈંગ્લાંડ આવ્યો હતો. પોતાના પિતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ લૈલાને પરણવાનું પગલું એ ભરવાનો હતો ત્યાં તો એમના કરુણ મૃત્યુની ખબર વાંચી એનો પિતાપ્રેમ જાગી ઊઠ્યો. નિર્દોષ પિતાનું છિન્નવિછિન્ન શરીર એની આંખ સામે દેખાવા લાગ્યું. 'આ મુસલમાનો એટલે રાક્ષસો જ' એવો વિચાર એના તપેલા મગજમાં એકદમ આવ્યો

એટલામાં એને લૈલા યાદ'આવી અને એનું મન જરા શાંત થયું. એને લાગ્યું: તાર

ડિગ્બીના સમયમાં અને આજે

વિઠ્ઠલદાસ મ. કોઠારી

"આખી દુનિયામાં એવો એક પણ દેશ નથી જ્યાં આવી ઉત્તમ અને સુધરેલી રીતે રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હોય."

"આખી દુનિયામાં હિંદુસ્તાન જેવો ઓછામા ઓછો કર ભરનારો એક પણ દેશ નથી."

"અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હિતને માટે ચિંતાતુર હૃદયે સદૈવ તત્પર રહેલા છે."

આ શબ્દોનો ગુંજારવ ઓગણીસમી સદીમા હિંદમાં તેમજ ઇંગ્લંડમાં સંભળાતો. 'દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જાતાં પકડે કાન' એ જાતના ખ્યાલો પ્રજામા ઉતારવા ચારે તરફથી પ્રયત્નો થતા હતા; અને સર્વત્ર અંગ્રેજી 'રામરાજ્ય'નાં ગુણકીર્તન થતાં હતાં. શાળા, કોલેજો, સાહિત્ય અને કાયદા મારફત પ્રજામાં વ્યવસ્થિત રીતે ઊભી કરવામાં આવતી આ જાતની ભાવનાને ઓગણીસમી સદીના અંતમાં પ્રથમ સખત ફટકો દત્ત, દાદાભાઈ અને ડિગ્બીની ત્રિમૂર્તિએ જુદીજુદી રીતે પ્રમાણભૂત પુસ્તકો લખીને લગાવ્યો; અને પ્રજા આગળ દાખલા દલીલો અને આંકડાથી પુરવાર કરી બતાવ્યું કે:

"હિંદુસ્તાન અંગ્રેજોને માટે એક લૂંટી ખાવાની વસ્તુ જ છે અને તેઓ તેને નિરાંતે લૂટે છે."

"પ્લાસીના યુદ્ધ પછી તેમના હાથમાં થોડી ઘણી રાજસત્તા આવતાં વેંત જ તેમણે ઉઘાડે છોગે લૂંટારુનો ધંધો શરૂ કરી દીધો"

"હિંદુસ્તાનમાં વધી ગયેલા દુકાળ, ભૂખમરાથી થતાં મરણો અને બેહદ ગરીબાઈ એ અંગ્રેજી રાજ્યનું સીધું પરિણામ છે."

આ લેખકો પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી બરાબર રંગાયેલા હતા અને સરકારી રાજતંત્રની આંટીઘૂંટીથી માહિતગાર હતા. તેમણે સરકારી દફતરોના પુરાવા ઉપરથી જ પોતાના નિર્ણયો રજૂ કર્યા હતા. ત્રણેમાં કોનું સ્થાન ઊંચું છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પણ દરેકે, લેખક તરીકે લગભગ સરખી જ સેવા બજાવી છે, એમ કહી શકાય. અલબત્ત, પોતે અંગ્રેજ હોવા છતાં ડિગ્બીએ હિંદી પ્રજા પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે, તથા હિંદુસ્તાનનો કેસ પોતાના દેશબંધુઓ તેમજ દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરવાને જે જહેમત ઉઠાવી છે, તે જોતાં તેમના પ્રત્યે આપણું હૈયું આભારની લાગણીથી વધારે નમે છે. ડિગ્બી પોતે મિશનરી તરીકે મદ્રાસ ઇલાકા તરફ કામ કરતા હતા. તે અરસામાં દક્ષિણમાં પડેલા દુકાળ વખતે તેમણે ભૂખે મરતા લોકોને રાહત આપવાનાં કામોમાં ઝંપલાવ્યું. પરંતુ, તે ભાગોમાં દુકાળની ભીષણતા અને નિયમિતતા તથા લોકોમાં તેની સામે ઝૂઝવાની શક્તિનો તદ્દન અભાવ જોઈને તેમનું ધ્યાન એક નવા જ મુદ્દા તરફ ખેંચાયું. તેમને વિચાર આવ્યો કે, આ બધી કરુણ વસ્તુ-સ્થિતિ અને અંગ્રેજી રાજ્ય વચ્ચે કાંઈ કાર્યકારણ સંબંધ તો નથી? અને પૂરતા અભ્યાસ બાદ તેમણે તે બાબતમાં પોતાના નિર્ણયો વ્યવસ્થિત રૂપમાં જાહેર કરવા માંડ્યા. તે નિર્ણયો

સરકારને રુચિકર તો ન જ થઈ પડયા. સરકારે જ્યારે દુકાળ કમિશન નીમ્યું, ત્યારે તેમાંથી ડિગ્બીને બાતલ રાખવામાં આવ્યા. ડિગ્બી જેવા લોકસેવક, કે જેમણે દુકાળના વખતમાં લોકોમાં કામ કર્યું હોય, ઉપરાંત આખી પરિસ્થિતિનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ પણ કર્યો હોય, તેમને એ કમિશનમાંથી બાતલ રાખવામાં સરકારનો મુદ્દો શો હોઈ શકે, તે હવે ડિગ્બીને પોતાને જ વધુ સ્પષ્ટ થઈ ગયું. તે અરસામાં હિંદી વઝીરે પાર્લામેંટમાં ભાષણ દરમ્યાન પડકાર કર્યો કે, જો કોઈ એમ સાબિત કરી આપે કે, આપણા રાજ્ય દરમિયાન હિંદી પ્રજા વધુ ગરીબ બનતી જાય છે, તો આપણે હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરવાનું છોડી દેવા તૈયાર છીએ. તેના જવાબમાં ડિગ્બીએ પોતાનું '*Prosperous British India*' નામનું પુસ્તક લખ્યું; અને શરૂઆતમાં એક લાંબો કાગળ લખી તે પુસ્તક હિંદી વઝીરને મોકલાવ્યું. એ પુસ્તક લખાયાને ૩૭ વરસ થઈ ગયાં છે. તથા ત્યારપછી હિંદુસ્તાનની નદીઓમાં ઘણાં પાણી વહી ગયાં છે, છતાં અત્યારે પણ ડિગ્બીએ પોતાના પુસ્તકમાં જાહેર કરેલા નિર્ણયો અમુક ગૌણ વિગતો કે મુદ્દાઓ બાદ કરતાં એટલા જ સાચા છે અને વસ્તુસ્થિતિનો તાદૃશ ચિતાર રજૂ કરે છે. ડિગ્બીએ આપેલી હકીકત એક જમાના પછીના આંકડાઓ પણ પુરવાર કરે છે અને બતાવે છે કે ૧૯મી સદીની ઘટના ૨૦મી સદીમાં ચાલુ જ છે.

ડિગ્બી શું કહે છે?	આજે શું છે?
(૧) માણસોની કુલ વાર્ષિક આવકમાંથી સરકાર દર વર્ષે ૨૦ ટકા લઈ લે છે. (પા. ૬)	ઇ. સ. ૧૯૩૫માં સર વિશ્વેશ્વરૈયાએ કરેલી ગણતરી પ્રમાણે કરનો માથાદીઠ બોજો આવકના ૨૦ ટકા એટલે કે રૂપિયે ત્રણ આના થાય છે.
(૨) હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની સીધી હકુમત હેઠળ ૨૨ કરોડ માણસો છે પણ તેઓ ઇંગ્લંડના ૪ કરોડ માણસો જેટલો આવક–વેરો ભરે છે તેના દશમા ભાગનો પણ ભરી શકતા નથી. (પા. ૮)	૧૯૩૩–૩૪માં હિંદમાં ૬૫ ટકા લોકોની વાર્ષિક આવક રૂા. ૫૦થી વધારે નથી. સરકારી આવક વેરો ભરતા લોકોની સંખ્યા માત્ર ૨૫ ટકા છે.
(૩) અંગ્રેજો આવ્યા પછી ૧૭૪૫ની સાલ સુધીનાં ૭૪૫ વરસમાં ૧૮ સ્થાનિક દુકાળ જ નોંધવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે અંગ્રેજો આવ્યા પછી ૧૭૪૫થી ૧૯૦૦ સુધીનાં વરસોમાં દેશવ્યાપી ૩૬ દુકાળ નોંધાયા છે (પા. ૯)	૧૯૦૦ પછીના વીસ વરસમાં ૪ દુકાળો નોંધાયા છે. તેમાંથી બેની અસર વધારે વ્યાપક હતી.

(૪) માથાદીઠ આવક (પા. ૧૦)

ઇંગ્લંડ	રૂ. ૬૭૫	૧૦૯૨
અમેરિકા	૫૮૫	૨૦૫૩
ફ્રાન્સ	૪૦૫	૬૩૬
કૅનેડા	૩૯૦	૧૨૬૮
જર્મની	૩૩૦	૬૩૪
હિંદુસ્તાન	૧૫	૫૦

(૫) હિંદમાંથી ઇંગ્લંડ તરફ રોજ વધ્યા કરતા અને વેગથી વહેતા ધનપ્રવાહ આગળ કલાઈવ અને હેસ્ટીંગ્સે પડાવેલી રકમો ગણતરીમાં પણ ન લેવા જેવી તુચ્છ બની ગઈ છે. (પા. ૧૪)

અત્યારે લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયા. દર વરસે દેશની મહેસૂલમાંથી બહાર ચાલ્યા જાય છે. તે ઉપરાંત બૅંકો, સ્ટીમરો અને કારખાનાં દ્વારા લગભગ ૧૬૦ કરોડ રૂપિયા. પરદેશીઓ લઈજાયછે.

(૬) દુનિયાના સર્વદેશોમા સરકાર વેપારમાંથી મહેસૂલ મેળવે છે પણ હિંદમાં અંગ્રેજોએ એ નિયમને અવળો કરી રાજ્યની મહેસૂલ વડે વેપાર ચલાવતા હતા. એ રૂપિયા દેશને કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો પાછો આપ્યા વિના જ પરદેશ ઘસડી જવામાં આવતા હતા. (પા ૧૭)

સરકાર હાલ પણ દેશની મહેસૂલમાંથી દર પાંચ રૂપિયે એક રૂપિયો પ્રજાને કંઇ પણ બદલો આપ્યા વગર પરદેશ તાણી જાય છે.

(૭) બિલકુલ થોડા અપવાદો સિવાય, દેશીઓને માત્ર અંગ્રેજોના નોકરો કે ગુમાસ્તાઓ તરીકે અથવા તો તે ખાતાની છેક હલકી નોકરીઓમાં જ લેવામા આવે છે. (પા. ૧૭)

માસિક રૂ. ૧૦૦૦ થી વધારે પગારની નોકરીઓમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ ૧૮૭૭મા બે ટકા. ૧૮૯૭મા ૫ ટકા અને ૧૯૧૩માં ૭ ટકા હતું. તે જ વરસમાં માસિક રૂ. ૨૦૦ ઉપરાંતના પગારની નોકરીઓમાં ફક્ત ત્રીજા ભાગના હિંદીઓ હતા. આ પ્રમાણમાં હજુ પણ લાંબો ફેર પડયો નથી.

(૮) હિંદુસ્તાનના અર્ધ ઉપરાંત ખેડૂતો કદી છૂટી ન શકાય તેવા દેવામાં સપડાઈ ગયા છે. (પા. ૪૯)

મુંબઈ ઇલાકામાં મૅકડોનેલ કમિશનના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ખેડૂતોનો ૪/૫ ભાગ દેવામા સપડાયો છે. આખા દેશમાં ખેડૂત દીઠ દેવું લગભગ ૧૦૦ આવે છે.

(૯) હિંદુસ્તાનમાં પાકતા અનાજમાથી હિંદના દરેક માણસને પેટપૂરતુ ખાવાનું આપવામાં આવે તો દેશનો પોણો ભાગ વર્ષમાં ત્રણ માસ અર્ધભૂખ્યો રહે અને કેટલાય લાખને તો જરા પણ ખાવાનુ ન મળે. અને છતા દર વરસે હિંદમાથી ઢગલાબંધ અનાજ પરદેશ ચડાવવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે ઉપર જણાવેલી સંખ્યા કરતાં પણ વધારે મોટી સંખ્યા, વધારે પ્રમાણમાં હમેશાં ભૂખી રહે છે. (પા. ૫૦)

સરકારની જેલોમાં જે ધોરણે ખોરાક અપાય છે તે ધોરણે ગણતાં દેશની વસ્તીને ખાવા માટે અત્યત આવશ્યક પ્રમાણમાં પણ ૪૦ ટકા અનાજની તૂટ રહે છે. મર જહોન મીગટેની ગણતરી પ્રમાણે ૬૧ ટકા લોકોને એટલે અત્યારની વસ્તીના લગભગ ૨૧॥ કરોડ લોકોને પૂરતુ ખાવાનું મળતું નથી અને ફક્ત ૩૯ ટકાને એટલે કે ૧૩॥ કરોડ લોકોને પૂરતું ખાવાનું મળે છે.

(૧૦) ૧૮૫૭માં હિંદી વહાણોનું કુલ વજન પરદેશી વહાણોથી લગભગ અર્ધોઅર્ધ હતું તે ૧૮૯૮માં ઘટીને ૭૦મા ભાગનું થઈ ગયું હતું. (પા. ૫૫)

ગયા મહાયુદ્ધ પહેલાંનાં દસ વરસમાં દુનિયામાં ૧૭૦૦૦ નવાં વહાણો બંધાયાં તેમા હિંદનો ફાળો ૨૨ હતો. આપણો ૯૯ ટકા દરિયાઈ વેપાર પરદેશી આગબોટોમાં થાય છે.

જુદા જુદા દેશોનું માલિકીનાં વહાણોનું પ્રમાણ અત્યારે આ પ્રમાણે આવે છેઃ-(ટનેજ લાખમાં)

ઇંગ્લાંડ	૧૯૭	અમેરિકા	૧૩૪
જપાન	૪૩	હિંદ	૨

(૧૧) બધા પાકા માલનો હિંદનો વેપાર બિલકુલ પડી ભાંગ્યો ત્યારે જ તેના ઉપરનો જકાતનો ભારે બોજો દૂર કરવામાં આવ્યો. (પા. ૫૮)

હવે નિકાસ વેપારમા ૭૪ ટકા કાચો માલ પરદેશ ચડે છે અને આયાત વેપારમાં ૭૫ ટકા પાકો માલ પરદેશથી આવે છે એટલે પાકા માલનો વેપાર આજે પણ નજીવો છે.

(૧૨) મહેસૂલ ઉઘરાવવાનુ ખર્ચ નિઝામ રાજ્યમાં દેશી અમલદારો નીચે સેંકડે રૂ ૬-૬-૩, અંગ્રેજી રાજ્યમાં અંગ્રેજ અમલદારો નીચે રૂ. ૪૫-૧૪-૫ આવે છે. (પા. ૬૪)

આખા દેશની ગણતરીએ આ ખર્ચ ૧૨॥ ટકા આવે છે ઇંગ્લડમા માત્ર ૨॥ ટકા આવે છે.

(૧૩) કહેવાતા પ્રજાકીય દેવાની રકમ જાહેર કામોને માટે લીધેલી રકમ બાદ કરતાં લગભગ એક અબજ જેટલી એટલે કે હિંદની ૩॥ વર્ષની કુલ જમીન મહેસૂલ જેટલી થાય છે. (પા. ૬૮)

આજે કુલ સરકારી દેવાનો આંકડો આખા દેશનું ૩૦ વર્ષનુ જમીન મહેસૂલ અથવા ૪ વર્ષનું સરકારી મહેસૂલ અથવા ૭ માસની આખા દેશની કુલ આવક જેટલો થાય છે.

(૧૪) ઓસ્ટ્રેલિયાને હિસાબે હિંદમાં ઢોર હોય તો ૨,૬૨૮,૦૦૦,૦૦૦ જોઈએ. પ્રાચીન કાળથી હિંદમાં જમીનનો ૧/૧૦ ભાગ ગોચર રાખવી જોઈએ એવો નિયમ ચાલતો આવ્યો છે, પણ અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમા આવ્યા બાદ, ઢોર કે મનુષ્ય કોઈની દરકાર કર્યા વગર તે જમીનો મહેસૂલ વધારવાની દાનતથી તોડી નાખી છે. (પા. ૭૦)

હિંદમાં ગોચર જમીનનું પ્રમાણ ખેડાણ જમીનના માત્ર ૧૬ ટકા છે બીજા ખેતી પ્રધાન દેશોમાં ૧૫ ટકા કરતા ઓછું નથી. જુદા જુદા દેશોમાં દર સો માણસે ઢોરની સખ્યા નીચે મુજબ છે

હિંદ	૬૧
ડેન્માર્ક	૭૪
અમેરિકા	૭૯
કેનેડા	૮૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૨૫૯

હિંદમાં જે ઢોર છે તે પણ સારી સ્થિતિમાં નથી.

(૧૫) દેશમા કુલ ૧૪૧૭ કંપનીઓ છે અને તેમની મૂડી કુલ ૫૩ કરોડ રૂપિયા છે દેશીઓના હસ્તકની મિલો તેમાં ગણી લઈ એ તોપણ માત્ર ૧૫ કરોડ રૂપિયાની મૂડી જ દેશીઓના હાથમાં છે. બાકી બધી પરદેશીઓની છે. (પા. ૭૩)

હિંદમાં ૧૯૨૯-૩૦માં દેશી કંપનીઓની સંખ્યા ૬૯૨૫ છે અને તેમાં ૨૮૬૯૦ લાખ રૂપિયા રોકાયા છે. જ્યારે પરદેશી કંપનીઓ ૮૮૩ છે અને તેમાં ૯૮૦૦૦ લાખ રૂપિયા રોકાયા છે. દેશી કંપનીઓમા પણ પરદેશી મૂડી ૭૫૦૦ લાખ રૂપિયાની છે. એટલે દેશમાં વિદેશી

(૧૬) રેલવેમાં સરકારે શરૂઆતથી બધી ખોટ ખિસ્સામાંથી ભરેલી હોવાથી પહેલેથી છેવટ સુધીનો હિસાબ ગણતા દર વર્ષે સરેરાશ ૧ કરોડ અને ૩૦ લાખ રૂપિયાની ખોટ જ ભર્યા કરી હતી. એસ. આઈ. આર કંપનીની રેલવે સરકારે ખરીદી ત્યારે તેના ઉપર સરકારે ૩ કરોડ રૂપિયા જેટલી ખોટ ભરી હોવા છતાં તેની ૩૨ લાખ પાઉન્ડની મૂડી ઉપર ૯,૮૦,૦૦૦ પાઉન્ડ પ્રિમિયમ આપ્યુ. (પા.૭૬)

(૧૭) લશ્કરમાં બ્રિટિશ સોલ્જરને રૂા. ૧૧૬૦ વાર્ષિક મળે છે ત્યારે હિંદીને રૂ. ૩૧ મળે છે (પા. ૭૮)

(૧૮) ઇંગ્લંડના કરતાં હિંદમાં વેપારના વિસ્તારના પ્રમાણમાં વધારે ચલણી નાણું જોઈએ છે અને તેનું કારણ હિંદમા પ્રવર્તી રહેલી શાખના વ્યવહારની અગવડ છે જે સુધારવા સરકારે ધ્યાન આપ્યું નથી (પા. ૧૦૨)

(૧૯) પરદેશનું જ હિત હમેશાં ઇચ્છતી પરદેશી સરકારે હિંદના લોકોને જાણી જોઈને દર વરસે હુંડિયામણના ફેરફારને લીધે રૂા ૮૦ કરોડની ખોટમાં ઉતાર્યા છે. (પા. ૧૧૭)

(૨૦) કુલ જમીન ઉપર બોજો વધ્યો એટલે કે લોકો તેટલા ગરીબ બન્યા. (પા ૧૧૬)

મૂડી આશરે ૧૦ અબજ રૂપિયા અને દેશી મૂડી આશરે બે અબજ રૂપિયા કંપનીઓમાં રોકાયેલી છે.

૧૯૨૦ની આખર સુધીની વ્યાજ સાથેની કુલ ખોટ ગણીએ તો લગભગ ૨૭૫ કરોડ રૂપિયા થાય. ૪ ટકા લેખે દર વરસે તેનું ૧૧ કરોડ રૂપિયા વ્યાજ થાય. આ કંપનીઓ પાસેથી રેલવે ખરીદતી વખતે, સરકારે ઉપર મુજબ કરોડોની ખોટ હોવા છતાં શેરના પ્રિમિયમ તરીકે ૫૦ કરોડ રૂપિયા વધારે આપ્યા છે.

		ઘોડેસ્વાર	પાયદળ
બ્રિટિશ	રૂ.	૨૫૨૬	૨૫૦૩
હિંદી		૬૬૯	૬૩૧

દર ૧૦ લાખની વસતીએ જુદા જુદા દેશોમા બેંકોનું પ્રમાણ :

ઇંગ્લંડ	૨૭૩	જર્મની	૩૩
અમેરિકા	૧૭૯	જપાન	૧૦૩
કૅનેડા	૪૧૭	હિંદ	૨.૫
ફ્રાન્સ	૪૯		

૧૯૨૭માં સરકારે હુંડિયામણનો ભાવ ૧૬ પેન્સને બદલે ૧૯ પેન્સ કર્યો ત્યારથી દર વરસે હિંદને ૧ અબજ રૂા. નું નુકસાન થાય એવો અંદાજ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૯૯૧માં કુલ વસ્તીના ૬૦ ટકા લોકો ખેતી ઉપર આધાર રાખતા તે ૧૯૩૧માં વધીને ૭૩ ટકા થયા છે.

આ ઉપરાંત ડિગ્બીએ કરેલા નિરૂપણમાંથી આપવા જેવા આંકડાઓ અને ઘણાં વાક્યો છે પણ તેને માટે ઉત્સુક વાચકે તે પુસ્તકનો આશરો લેવો જોઈએ*

* ડિગ્બીના આ પુસ્તકનો સાર હમણા જ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે 'આબાદ હિંદુસ્તાન!' એ નામથી બહાર પાડયો છે. તેમાંથી આ હકીકત લીધી છે.

સન્ધ્યા

'પારાશર્ય'

ઉષાથીયે ન્યારી
મને સન્ધ્યા પ્યારી જનજીવનની કે જગતની.

નિસર્ગેથી માંડી બસ અબલ સૌ ચેતન કણી
પરોઢે જાગેલી અવિરત ધમાલે ઉછળતી
ધસે ને આકર્ષે નજર, દગ આંજે ભભકથી,
સ્વકાર્યે પ્રસ્વેદે વિજયિત હસે ભિન્ન સ્વરથી.

મહેચ્છા કર્તવ્યે અધિર ધસતાં સત્ત્વ સહુમા
ઉષા કૈંકે વ્હાલી નવજીવન જેથી વિકસતાં.

કરી ઊંચો નીલો રજનિ પડદો કોમળ કરે
ઉષા પ્રાચીદ્વારે પ્રણય પલકારે સ્મિત કરે.
ધરી આશાઘેલાં કુસુમકુમમે લોચન રમે
નવે ખંડે મજુ કવણુન અધિરાં કકણુ કરે.

મૃદુ બંસી બાજી
મહેચ્છા કો જાગી

લસે તાજી આછી શરમ સુરખિ ગૌરવદને.
તજી સર્વે વ્યોમે, અમિત પગથારે ઉમળકે
નવોઢા શી પ્યાસી સમદ સરતી ધીર પગલે.
ધરા કંકુભીનાં ચરણુસ્પરશે સ્વસ્તિક ગ્રહે.
તરંગો સિન્ધુના પ્રતિધ્વનિત ઝકારણુ ઝિલે.

ઉષાનો આભારી
સદા, તોયે મ્હારી
ઉષાથીયે ન્યારી

ચહું સન્ધ્યા પ્યારી સ્વરત પરિતોષે વિરમતી
ઉષાએ અર્પેલાં નિજ શયનમાં પુષ્પ ધરતી
ધવાયાં હૈયાંને સદય ઉરભાવે રુઝવતી.
લપેટી વાત્સલ્યે અમિત સહુને અંક ધરતી.

દિનાન્તે એકાંતે
નિહાળ્યાં મેં માળે

પરોવાં વેરાને પરણુદિન કો વૃક્ષ અટૂલે
થતાં ઊંચાં નીચાં ખગશિશુ વિલોકે ક્ષિતિજને.
વળે પંખી માળે રખડી રઝળી સીમ વગડા
ઝિલી સન્ધ્યારંગો અમિત તન ને પાંખ હૃદયમાં.

મૃદુ ન્હાની મીઠી કલબલ થતી સુમ અનિલે.
પ્રસારીને પાખો ખગ, શિશુપરે સાન્ત્વન ગ્રહે.

સમર્પી સન્ધ્યાએ
કુટુમ્બી સ્નેહે સુખદ રજની નિદ્રિત કરે.

નમેલી સન્ધ્યાએ
ધરેલી આશાએ ક્ષિતિજગતપંથે નિરખતી.

વિહ્વળાતી જોયેલી
કદીકે લ્હોયેલી

ઝરૂખે ચંભેલી પ્રિયતર્ણી જ્યાં પાંપણુ ભરી.
દિનાન્તે કાર્યાન્તે શ્રમિતતન અંતે ગૃહ વળે.
હજારો ઓજાઓ તનમન સ્મૃતિથી પરવરે.

અને સન્ધ્યારંગે
ધરી દષ્ટિ સંગે પ્રિય ગૃહિણીની આંખ પલકે.
હજારો આશાનો હરદમ વિસામો તરવરે.

જતી સન્ધ્યા ધીરે
પ્રિછેલાં દામ્પત્યે
રચેલા એકત્વે અમર ઉતરે રંગરજની.

અભીપ્સા શાતાએ
સમીક્ષા આવેશો નિકટ ધરી આકર્ષણુ રચી

જતી સન્ધ્યા ધીરે
મહાબ્ધિને તીરે જળકણુ કણે સેજ રચતી.
સુણી ઊર્મિંગીતો, પ્રકૃતિ સુખનાં ઓટણુ ધરી.

ગમે સન્ધ્યા તેથી
મને, ઇચ્છા જેથી ફલિત પરિતૃપ્તિ અનુભવે.
વળે જ્યાં થાકેલાં સહુ નિજગૃહે તોષિત દિલે.

અને જ્યાં સર્વેનું,
વિયોગી પ્યાસીનું,

સજ્યો આત્માનું મિલનનટથી સંપુટ બને.
વિકાસ્યાં જે તત્ત્વો નિવૃત પરિતોષે જઈ સુએ.

(૧૬) રેલવેમાં સરકારે શરૂઆતથી બધી ખોટ ખિસ્સામાંથી ભરેલી હોવાથી પહેલેથી છેવટ સુધીનો હિસાબ ગણતાં દર વરસે સરેરાશ ૧ કરોડ અને ૩૦ લાખ રૂપિયાની ખોટ જ ભર્યા કરી હતી. એસ. આઈ. આર કંપનીની રેલવે સરકારે ખરીદી ત્યારે તેના ઉપર સરકારે ૩ કરોડ રૂપિયા જેટલી ખોટ ભરી હોવા છતા તેની ૩૨ લાખ પાઉન્ડની મૂડી ઉપર ૯,૮૦,૦૦૦ પાઉન્ડ પ્રિમિયમ આપ્યુ. (પા.૭૬)

(૧૭) લશ્કરમાં બ્રિટિશ સોલ્જરને રૂા. ૧૧૬૦ વાર્ષિક મળે છે ત્યારે હિંદીને રૂ. ૩૧ મળે છે (પા. ૭૮)

(૧૮) ઇંગ્લંડના કરતાં હિંદમાં વેપારના વિસ્તારના પ્રમાણમાં વધારે ચલણી નાણું જોઈએ છે અને તેનુ કારણ હિંદમા પ્રવર્તી રહેલી શાખના વ્યવહારની અગવડ છે જે સુધારવા સરકારે ધ્યાન આપ્યું નથી. (પા. ૧૦૨)

(૧૯) પરદેશનું જ હિત હમેશા ઇચ્છતી પરદેશી સરકારે હિંદના લોકોને જાણી જોઈને દર વરસે હૂંડિયામણના ફેરફારને લીધે રૂા ૮૦ કરોડની ખોટમાં ઉતર્યા છે. (પા. ૧૧૭)

(૨૦) કુલ જમીન ઉપર બોજો વધ્યો એટલે કે લોકો તેટલા ગરીબ બન્યા. (પા ૧૧૬)

મૂડી આશરે ૧૦ અબજ રૂપિયા અને દેશી મૂડી આશરે બે અબજ રૂપિયા કંપનીઓમાં રોકાયેલી છે.

૧૯૨૦ની આખર સુધીની વ્યાજ સાથેની કુલ ખોટ ગણીએ તો લગભગ ૨૭૫ કરોડ રૂપિયા થાય. ૪ ટકા લેખે દર વરસે તેનું ૧૧ કરોડ રૂપિયા વ્યાજ થાય. આ કંપનીઓ પાસેથી રેલવે ખરીદતી વખતે, સરકારે ઉપર મુજબ કરોડોની ખોટ હોવા છતાં શેરના પ્રિમિયમ તરીકે ૫૦ કરોડ રૂપિયા વધારે આપ્યા છે.

	ઘોડેસ્વાર	પાયદળ
બ્રિટિશ રૂ.	૨૫૨૬	૨૫૦૩
હિંદી	૬૬૯	૬૩૧

દર ૧૦ લાખની વસતીએ જુદા જુદા દેશોમાં બેંકોનું પ્રમાણ :

ઇંગ્લંડ	૨૭૩	જર્મની	૩૩
અમેરિકા	૧૭૯	જપાન	૧૦૩
કૅનેડા	૪૧૭	હિંદ	૨.૫
ફ્રાન્સ	૪૯		

૧૯૨૭માં સરકારે હૂંડિયામણનો ભાવ ૧૬ પેન્સને બદલે ૧૯ પેન્સ કર્યો ત્યારથી દર વરસે હિંદને ૧ અબજ રૂા. નું નુકસાન થાય એવો અંદાજ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૯૯૧માં કુલ વસતીના ૬૦ ટકા લોકો ખેતી ઉપર આધાર રાખતા તે ૧૯૩૧માં વધીને ૭૩ ટકા થયા છે.

આ ઉપરાંત ડિગ્બીએ કરેલા નિરૂપણમાથી આપવા જેવા આંકડાઓ અને ઘણાં વાક્યો છે પણ તેને માટે ઉત્સુક વાચકે તે પુસ્તકનો આશરો લેવો જોઈએ*

* ડિગ્બીના આ પુસ્તકનો સાર હમણા જ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે 'આબાદ હિંદુસ્તાન!' એ નામથી બહાર પાડયો છે. તેમાથી આ હકીકત લીધી છે.

સન્ધ્યા

'પ્રાશર્ય'

ઉષાથીયે ન્યારી
મને સન્ધ્યા પ્યારી જનજીવનની કે જગતની.

નિસર્ગેથી માંડી બલ અબલ સૌ ચેતન કણી
પરોઢે જાગેલી અવિરત ધમાલે ઉછળતી
ધસે ને આકર્ષે નજર, દગ આંજે ભભકથી,
સ્વકાર્યે પ્રસ્વેદે વિજયિત હસે ભિન્ન સ્વરથી.
મહેચ્છા કર્તવ્યે અધિર ધસતાં સત્ત્વ સહુમાં
ઉષા કૈંકે વ્હાલી નવજીવન જેથી વિકસતાં.

કરી ઊંચો નીલો રજનિ પડદો કોમળ કરે
ઉષા પ્રાચીદ્વારે પ્રણય પલકારે સ્મિત કરે.
ઘડી આશાઘેલાં કુસુમકુસમે લોચન રમે
નવે ખડે મંજુ કવણુન અધિરાં કકણ કરે.

મૃદુ બંસી બાજી
મહેચ્છા કો જાગી
લસે તાજી આછી શરમ સુરખિ ગૌરવદને.
તજી સર્વે વ્યોમે, અમિત પગથારે ઉમળકે
નવોઢા શી પ્યાસી સમદ મરતી ધીર પગલે.
ધરા કુંભીનાં ચરણસ્પરશે સ્વસ્તિક ગ્રહે.
તરંગો સિન્ધુના પ્રતિધ્વનિત ઝંકારણ ઝિલે.

ઉષાનો આભારી
સદા, તોયે મ્હારી
ઉષાથીયે ન્યારી
ચહું સન્ધ્યા પ્યારી સ્વરત પરિતોષે વિરમતી
ઉષાએ અર્પેલાં નિજ શયનમા પુષ્પ ધરતી.
ઘવાયા હૈયાને સદય ઉરભાવે રુઝવતી.
લપેટી વાત્સલ્યે અમિત સહુને અંક ધરતી.

દિનાન્તે એકાંતે
નિહાળ્યાં મેં માળે
પડેલાં વેરાને પરણુહિન કો વૃક્ષ અડૂલે
થતાં ઊંચાં નીચાં ખગશિશુ વિલોકે ક્ષિતિજને.
વળે પંખી માળે રખડી રઝળી સીમ વગડા
ઝિલી સન્ધ્યારંગો અમિત તન ને પાંખ હૃદયમાં.

મૃદુ ન્હાની મીઠી કલબલ થતી સુસ અનિલે.
પ્રસારીને પાંખો ખગ, શિશુપરે સાન્ત્વન ગ્રહે.

સમર્પી સન્ધ્યાએ
કુટુમ્બી સંતોષે સુખદ રજની નિદ્રિત કરે.

નમેલી સન્ધ્યાએ
ધરેલી આશાએ ક્ષિતિજગતપંથે નિરખતી.

ભિલાતી જોયેલી
કદીકે લ્હોયેલી

ઝરૂખે થંભેલી પ્રિયતર્ણી જજે પાંપણ ભરી.
દિનાન્તે કાર્યાન્તે અમિતતન અંતે ગૃહ વળે.
હજારો બોજાઓ તનમન સ્મૃતિથી પરવરે.

અને સન્ધ્યારંગે
ઘડી દષ્ટિ સંગે પ્રિય ગૃહિણીની આંખ પલકે.
હજારો આશાનો હરદમ વિસામો તરવરે.

જતી સન્ધ્યા ધીરે
પ્રિછેલાં દામ્પત્યે
રચેલાં એકત્વે અમર ઉતરે રંગરજતી.

અભીપ્સા શાતાઓ
સમીક્ષા આવેશો નિકટ ધરીં આકર્પણ રચી

જતી સન્ધ્યા ધીરે
મહાબ્ધિને તીરે જળકણ કણે સેજ રચતી.
સુણી ઊર્મિગીતો, પ્રકૃતિ સુખનાં ઓઢણ ધરી.

ગમે સન્ધ્યા તેથી
મને, ઇચ્છા જેથી ફ્લિત પરિતૃપ્તિ અનુભવે.
વળે જ્યાં થાકેલાં સહુ નિજગૃહે તોષિત દિસે.

અને જ્યાં સર્વેનું,
વિયોગી પ્યાસીનું,

મળ્યી આત્માનું મિલનતટથી સંપુટ બને.
વિકાસ્યાં જે તત્ત્વો નિવૃત પરિતોષે જઈ સુએ.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને ઈટલી

ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

ઈટલી સીનોર મુસોલિનીના શાસન નીચે બહુ બળવાન બન્યું છે. એ બીજા વર્ગનું સામ્રાજ્ય પ્રથમ વર્ગના દરજ્જે પહોંચ્યું છે. ઈટલી એક નબળું, કુસંપી અને નમતે કાંટે બેસનાર રાજ્ય ગણાતું હતું, પરંતુ આજે સીનોર મુસોલિનીએ એ રાજ્યને પોતાની કુનેહથી લશ્કર અને વિમાની કાફલામાં યુરોપનાં અગ્રગણ્ય રાજ્યોમાંનું એક બનાવ્યું છે. ઈટલી હવે મોટી ૩૫૦૦૦ ટનની મનવારો બાંધે છે, સેંકડો સબમેરીનો તેણે તૈયાર કરી છે. એનાં હજારો વિમાનો અનુભવી સુકાનીઓના હાથ નીચે આકાશમંડળમાં વ્યાપી રહે છે. એની પાસે પાંચ લાખ લડવૈયાઓ રાત્રિદિવસ હુકમની રાહ જોતા સરંજામ સાથે તૈયાર ઊભા છે. ઈટલીના યુવાન માણસોને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ અપાય છે. ઈટલીમાં આઠ વરસના બાળકને લશ્કરી ફરજિયાત તાલીમ મળે છે. પંદર વરસના છોકરાને બંદૂક ઉપાડવી પડે છે. છેલ્લા પંદર વરસોમાં સીનોર મુસોલિનીએ ઈટાલિયનોના બીરૂ, ડરપોક માનસમાં અજબ પરિવર્તન કરી નાંખ્યુ છે. આજે ત્યાં નિડર, સાહસિક અને અભય સેવનારા અર્ધો કરોડ યોદ્ધાઓ જરૂર પડયે ઈટલી માટે મેદાને પડવા તૈયાર શસ્ત્ર સજીને ઊભા છે.

સીનોર મુસોલિનીએ અનેક રાજ્યનેતાઓના પક્ષોમાં વહેંચાયેલાં ઈટલીને એકતંત્ર નીચે આણ્યું. એણે ઈટલીના સાધનોનો એને બળવાન બનાવવા માટે ઉપયોગ કર્યો છે. એક વખતનો સમાજવાદી નેતા સને ૧૯૧૯ના અકટોબરની તા. ૨૩મીથી ફેસીસ્ટ સર્વસત્તાધારી બન્યો છે. એણે પોતાના વિરોધીઓનું સામ, દામ, ભેદ અને મુખ્યત્વે દંડથી દમન કરી તેમને ડારી દીધા છે એ ઈટલીનો ભાગ્યવિધાતા, સર્વસત્તાધારી સમર્થ પુરુષ છે. પંદર વરસોમાં એણે ઈટલીમા હજારો માઈલોના રસ્તાઓ બાંધ્યા છે, લાખો એકર ખાડાખબચા વાળી જમીન ખેતી માટે કામ આવે તેવી કરી કાચી વસ્તુઓની પેદાશ વધારી મૂકી છે. પરદેશોનો મોટો વેપાર ચાલુ કર્યો છે. સારૂ વહાણવટુ બાંધ્યું છે. ઈટાલીમાં ત્રણગણા કારખાના ઊભા કર્યા છે. ઉદ્યોગોને ભારે ઉત્તેજન આપ્યુ છે. પ્રજાના સારા ભાગોની નિરક્ષરતા દૂર કરી છે. તુર્કો પાસેથી ત્રિપોલી લીધું છે. એબિસીનિયા હબસીઓ પાસેથી જીત્યુ છે. લીબિયામાં ભારે કિલ્લેબંધી કરી છે. પંદર વર્ષોની ટૂંક મુદ્દતમાં સીનોર મુસોલિનીએ ઈટલીની અનેક રીતે અનેક દિશામાં સુધારણા અને પ્રગતિ કરી છે.

સીનોર મુસોલિની લુહારનો પુત્ર છે જાને ઘણા વર્ષો સુધી પોતાના હાથે ચણતરનું કામ કરી એણે ઉદર નિર્વાહ કર્યો હતો. એ સીડીના તદન નીચા પગથિયાથી ઊંચે ચડતો ચડતો આજે ઊંચામા ઊંચા સ્થાને બેઠો છે-સમ્રાટ અને પાર્લામેંટની સર્વે સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી બેઠો છે. પત્રકાર, લેખક, બંડખોર, લડવૈયો એ સૌ ધંધા એણે કર્યા છે. અંગ્રેજ લેખકો એને જુસ્સાદાર અને અર્ધગાંડા જેવો અગાઉ ગણતા હતા. પરંતુ હવે તે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન, દેશનો તારણહાર અને રાજ્યદ્વારી રમતો રમવામાં અતિ કુશળ ગણાય છે.

એનાં પાસાં સવળાં પડે છે. એણે કોઈએ પણ ન કરેલી હિંમત દાખવી છે અંગ્રેજ સિંહની પૂછડી પોતાના હાથોમાં પકડી એણે ખૂબ આમળી છે

ભૂમધ્ય સમુદ્ર સાડા અઢારસો માઈલ લાંબો છે. એની પહોળાઈ પાંચસો માઇલ છે. સાધારણ રીતે એની ઊંડાઈ ઘણી છે. આથી સબમેરીનો વહાણવટા ઉપર હલ્લો કરી શકે તેવી રચના છે. એના સાધારણ રીતે બે વિભાગો ગણાય. પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે સીસીલી પાસે આવાગમનનો સાંકડો રસ્તો છે. એના ઉત્તર ભાગમાં સ્પેન, ફ્રાન્સ, અને ઇટલી આવ્યા છે. દક્ષિણમાં આફ્રિકાનો કિનારો છે. તુર્કી પશ્ચિમ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પુષ્કળ લાગવગ ધરાવે છે ગ્રીસ સાગરમગ્ન નહિ હોવાથી એની લાગવગ ન્યૂન છે.

બ્રિટિશ ટાપુઓ ભૂમધ્ય સમુદ્રની બહાર છે. પરતુ ભૂમધ્ય સમુદ્ર અંગ્રેજોનું તળાવ કહેવાય છે. અંગ્રેજો ઘણા દીર્ઘદૃષ્ટિ ધરાવનાર ગણાયા છે. એમની રાજ્યનીતિ સૌથી પહેલા કાર્યસિદ્ધિનો માર્ગ પકડે છે. બીજાં રાજ્યો જાગે છે તે પહેલા તો અંગ્રેજો પોતાની સ્થિતિ ખૂબ મજબૂત બનાવી લે છે. અંગ્રેજોએ ભૂમધ્ય સમુદ્રના દ્વારરૂપી સુવેઝની નહેરમાં હોશિયારીથી મુખ્ય ભાગ રાખી લીધો. જિબ્રાલ્ટર, માલ્ટા, સાઈપ્રસ વગેરે સરસ ચાવી રૂપ મથકો પસંદ કરી તેમા મજબૂત કિલ્લેબધી કરી આખા ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર પોતાની શેહ બેસાડી દીધી છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર હિંદ, ઑસ્ટ્રેલિયા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા કેટલાક માર્ગો તરફ જવાનો ધોરી રસ્તો છે. એ માર્ગે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અર્ધ ક્ષેત્રફળ અને ⅘ પ્રજા વસે છે. પૂર્વ તરફ લશ્કરી મદદ મોકલવાનો એ રાજમાર્ગ છે. બ્રિટનના ઉદ્યોગો માટેની અને ખોરાકીની વસ્તુઓ જેવી કે શણ, ટીન, રબર, ચા, અનાજ વિગેરે-મંગાવવાનો અને અંગ્રેજી બનાવટની મુખ્ય વસ્તુઓ પરદેશો મોકલવાનો એ સગવડભર્યો અને ટૂંકામાં ટૂંકો માર્ગ છે. લગભગ અર્ધા ભાગનુ અંગ્રેજી વાણિજ્ય અને વહાણવટુ એ માર્ગનો ઉપયોગ કરે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રના માર્ગનુ રક્ષણ એ અંગ્રેજોને માટે બહુ જ અગત્યની વસ્તુ છે. આથી મોટી દરિયાઈ મનવારોનો કાફલો આ ભાગનુ રક્ષણ કરે છે. વિમાની યુદ્ધનો મહિમા અને અગત્ય વધ્યાં હોવાથી હવે વિમાનોનો મોટો કાફલો પણ અંગ્રેજો એના રક્ષણ માટે નિભાવે છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્રની અગત્યતા સુવેઝની નહેર (આશરે ૧૦૦ માઈલ લાંબી છે) નો માર્ગ ખુલ્લો થવાથી વધી છે. એ નહેર હમણા દેશપરદેશોની ખાનગી કંપનીના વહીવટ નીચે છે. પરતુ ઈજિપ્તના ખેદિવ મોહમદઅલી પાસેથી જ્યારથી અંગ્રેજોના મોટા પ્રધાન ડીઝરાયલીએ અર્ધા શેરો દૂરઅંદેશીથી ખરીદી લીધા ત્યારથી એ નહેર ઉપર અંગ્રેજોનો કાબૂ વધ્યો છે. સુવેઝની નહેર ખોદાયા પહેલા કેપ ઑફ ગુડ હોપ દ્વારા હિંદ અને ઑસ્ટ્રેલિયા તરફ જવાનો રાજમાર્ગ હતો. બને માર્ગો વચ્ચે નીચે મુજબ અંતર છે આ અંતર ઇગ્લંડના પ્લીમાઉથ બંદરથી ગણાયેલું છે.

પ્લીમાઉથથી દૂર	સુવેઝ નહેરને રસ્તે માઈલ	દિવસો	કેપને રસ્તે માઇલો	સમય	બચાવ દિવસ
હિંદ	૬૨૦૦	૧૫	૧૦૫૦૦	૨૬	૧૧
સીડની	૧૧૨૦૦	૨૮	૧૨૩૦૦	૩૧	૩
હોંગકોંગ	૯૫૦૦	૨૪	૧૨૮૦૦	૩૨	૮
સીંગાપુર	૮૧૦૦	૨૧	૧૧૪૦૦	૨૯	૮

દિવસોનો બચાવ કરતાં પણ વહાણો, કોલસા, તેલ વિગેરેનો બચાવ અગત્યનો છે. હિંદ માટે જેટલા સમયમાં પાંચ સ્ટીમરો કામ ચલાવે છે, તેટલા જ કામ માટે કેપ ઑફ ગુડ હોપને રસ્તે ૯ સ્ટીમરો જોઈએ. આ ઉપરથી અંગ્રેજોના વેપાર અને સંસ્થાનો માટે આ સુવેઝ કેનાલનો રસ્તો કેટલો બધો ઉપયોગી છે તે સહેજે સમજાઈ શકાશે.

અંગ્રેજોને આ બાર હજાર માઈલના લાંબા રસ્તાનું રક્ષણ કરવાનું રહે છે એ માટે એમણે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી જિબ્રાલ્ટર, માલ્ટા, સાઈપ્રસ વગેરે બંદરો ઉપર મનવારોનાં મથકો, કોલસા, તેલ વગેરેનો મોટો સંગ્રહ, જબરદસ્ત કિલ્લેબંધી અને મોટી ભયંકર તોપોની હારમાળા ગોઠવી છે. મનવારોના કાફલા પણ અર્ધરાત્રે કૂચ કરવા તૈયાર ઊભા છે. લગભગ છેલ્લાં દોઢસો વર્ષો થયાં અંગ્રેજોએ આ મોટા માર્ગ ઉપરનો કાબુ જાળવી રાખ્યો છે. પરન્તુ હવે સંયોગો બદલાયા છે. અંગ્રેજોને ઈટલીનો મુસોલિની રાત્રે સુખે સૂવા દેતો નથી. એ મેલારીસ ટાપુઓ કબજે કરી તેમાં કિલ્લેબંધી કરે તો જિબ્રાલ્ટરની સલામતી જોખમમાં પડે એવી વકી છે.

હમણાં વિમાનનો લશ્કરી સાધન તરીકે વિશેષ ઉપયોગ થવાનો સમય આવ્યો છે. અંગ્રેજો મનવારોના કાફલા ઉપરે નિર્ભય હતા, તે હવે વિમાનોના ઝડપી આકાશઉડ્ડયન અને ભયંકર ગોળાઓના વરસાદ સામે તેટલા નિર્ભય રહી શક્યા નથી. એમને પણ પોતાના કિલ્લેબંધીનાં સ્થાનો જિબ્રાલ્ટર, માલ્ટા, સીંગાપુર ખાતે મોટા વિમાની કાફલા રાખવા પડ્યા છે. વિમાનો સામે બચાવનાં સાધનો પણ ગોઠવવા પડ્યા છે. એમણે કિલ્લેબંધી વાળાં મથકોને નવા શસ્ત્રાસ્ત્રોની સામે થવા નવી જાતના સાધનો વાપરવાં પડ્યાં છે.

ઈટલીને અંગ્રેજો સામે સંપૂર્ણ દ્વેષ છે. મુસોલિનીના રોમન મહારાજ્યનાં સ્વપ્નાં સાચાં પાડવામાં અંગ્રેજોની મોટી આડખીલી છે. જે જે ઉપયોગી કાચા પદાર્થો પેદા કરનારા અને કારખાનામાં બનાવેલા પાક પદાર્થ ઊંચા ભાવે ખરીદ કરનારા દેશો છે તેમાના ઘણાખરા ઉપર રાતો રંગ છે. મહત્ત્વાકાંક્ષી મુસોલિનીને આ સાલે છે. એની ઍબિસીનિયાની જીતમાં સૌથી મોટો વિરોધ કરનાર અંગ્રેજો ઉપર દબીલો મુસોલિની દાંત કચકચાવે છે. યુરોપમાં સૌથી ધનવાન અને સમૃદ્ધિશાળી અંગ્રેજોની સંપત્તિ એને ઈર્ષા ઉત્પન્ન કરાવે છે. ચાર કરોડ ઈટાલિયનોને જગતમાં માર્ગ જોઈએ છીએ. પરંતુ જ્યાં ત્યાં અંગ્રેજોની મનવારો એને અટકાવે છે. ઈટલીને કોલસો, તેલ, કપાસ, વગેરે કાચા પદાર્થો પુષ્કળ જથ્થામાં જોઈએ છીએ. પરંતુ સર્વત્ર અંગ્રેજોનું પ્રાબલ્ય એનો વિરોધ કરે છે. અંગ્રેજોએ ઍબિસીનિયાની જીત હજી ક્યાં સ્વીકારી છે ? ઈટલીના રાજાને ઍબિસીનિયાના બાદશાહ તરીકે ઓળખવા અંગ્રેજો હજુ ના પાડ્યા કરે છે. ઈટલીની મહત્વકાંક્ષાની સામે અંગ્રેજો જ્યાં ત્યાં આડા ઊભા છે. મુસોલિનીથી એ સહન થાય ?

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અંગ્રેજોના દેશની સીમા નથી. એમને સીધી લાગવગ કાંઈ નથી. બીજી તરફ ઈટલીની ભૂમિ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઉત્તર દક્ષિણ આવેલી છે. બીજા કોઈ પણ રાજ્ય કરતાં ઈટલીનો એ સમુદ્રમાં વિશેષ હક્ક રહે છે. છતાં કાબુ અંગ્રેજો રાખે એ તો સહન ન થઈ શકે એવી વાત છે. ધન, સંપત્તિ, શસ્ત્રાસ્ત્ર, વિમાનો, મનવારો, મોટી તોપો,

સાહસશક્તિ, વિજ્ઞાન સર્વેમાં અંગ્રેજો ચડે છે. એની સામે યુદ્ધ કરી સીધી રીતે ઈટલી ફાવી શકે નહિ. એણે ત્રણ માર્ગો પસંદ કર્યા છે

(૧) ધીમે ધીમે મોટી મનવારો અને સબમેરીનો બાંધી અંગ્રેજો જેટલું જ દરિયાઈ બળ પ્રાપ્ત કરી બળવાન થવું ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કબજો મેળવવો.

(૨) યુરોપમાં પોતાના મિત્રો ઊભા કરી અંગ્રેજો અને તેના મિત્રો કરતાં વિશેષ બળવાન સંઘશક્તિ ઊભી કરવી. અંગ્રેજોની પરદેશની રાજ્યનીતિ નબળી બનાવવી. ફેસીઝમનો ખૂબ પ્રચાર કરાવવો.

(૩) અંગ્રેજોના હાથમા ઘણી પ્રજાઓ છે. દૂતો અને રેડિયો દ્વારા એ પ્રજાઓમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કરવો.

એ ત્રણે માર્ગોએ કામ કરે છે. એણે મોટો દરિયાઈ કાફલો બાધવાની શરૂઆત કરી છે. યુરોપમાં જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, હગરી, પોર્ટુગલ, રોમાનિયા, આલ્બીનિયા અને એશિયામા જપાન એ સર્વે રાજ્યોનો સહકાર એણે મેળવ્યો છે. પ્રજાવાદ ઉપર ફેસીઝમનો વિજય હવે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. પેલેસ્ટાઈન વગેરે અંગ્રેજની હકુમતવાળા દેશોમા ઈટલી અસંતોષ પ્રવર્તાવે છે. સ્પેનમાં બળવાખોરોને તે ખુલ્લી મદદ કરે છે. એને સ્પેનના બેલેરીમના ટાપુઓ જોઈએ છીએ. તે એને જલદી મળે તેવી વકી છે. ત્યા મજબૂત કિલ્લેબધી કરી જિબ્રાલ્ટરને એ નબળુ બનાવશે ભૂમધ્ય સમુદ્રની બીજી ચાવી માલ્ટા હમણા અંગ્રેજોનું જબ્બર કિલ્લેબધી વાળુ મથક છે. પરતુ ત્યા મુખ્ય વસ્તી ઈટાલિયન પ્રજાની છે. એને જીતી લેવું જોઇએ તેવી મુસોલિનીએ ખુલ્લી મહત્ત્વાકાક્ષા દેખાડી પણ છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્રમા ફ્રાન્સના મોટા કિલ્લેબધી વાળા મથકો છે ફ્રાન્સના આફ્રિકાના બધાં સંસ્થાનો સાથે ભૂમધ્ય સમુદ્રના માર્ગે જ વ્યવહાર ચાલી શકે છે સુવેઝની નહેરની કંપનીમાં ફ્રાન્સનો અંગ્રેજો પછી સારો હિસ્સો છે એટલે ફ્રાન્સની સાથે હમેશાં સહકાર રાખવાની અંગ્રેજોની રાજ્યનીતિ તત્પર રહે છે ફ્રાન્સનો દરિયાઈ સબમેરીનોનો કાફલો સબળ છે. એટલે ફ્રાન્સની મૈત્રી અંગ્રેજોને ઘણી રીતે કીમતી છે.

સ્પેનમાં ત્યાંની સરકાર અને બળવાખોરોના સરદાર જનરલ ફ્રાન્કો વચ્ચે ચૌદપંદર માસ થયાં મહાયુદ્ધ ચાલે છે. ઈટલિ જનરલ ફ્રાન્કોને સીધી રીતે મદદ કરે છે. હમણાં કોઈ અણજાણી અને બિનઓળખાયેલી સબમેરીનોએ વેપારી વહાણોને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ડૂબાડી દીધાં. આથી ઘણો ખળભળાટ જાગ્યો. ઉપરાઉપરી વહાણો ડૂબવા માંડયાં. તરત અંગ્રેજો, ફ્રાન્સ અને તુર્કીના પ્રતિનિધિઓ ભેગા મળ્યા આ સબમેરીનો ઇટાલિએ સ્પેનના બળવાખોરોને આપી આ કામ કરાવ્યું છે એવો ખુલ્લો આરોપ રશિયાએ મૂકયો. ફ્રાન્સનાં વર્તમાનપત્રોએ પણ એને ટેકો આપ્યો. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં મુખ્ય રસ ધરાવનાર રાજ્યોની પરિષદ ભેગી થઈ. ભૂમધ્ય સમુદ્રની ચોકીનું કામ એ પરિષદે અંગ્રેજો અને ફ્રાન્સને સોપ્યું. ઈટલી રિસાઇ ગયું.

પરિષદ પૂરી થઈ. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોની મનવારોએ ચોકીનું કામ આરંભ્યું. પાછળથી રાજ્યદ્વારી કારણોસર ઈટલીને મનાવવાની ફરજ ઉપલા બે રાજ્યો ઉપર પડી. ઈટલીને સમાન દરજ્જે ચોકીનું કામ સોંપાયું. હજી આ સબમેરીનોના ક્વચિત ક્વચિત હલ્લા થાય

છે તેમને પકડી શકાઈ નથી. ઈટલીનો ઉપલાં બે રાજ્યોને વિશ્વાસ નથી. પરતુ એની સાથે ખુલ્લી રીતે બગાડવા પણ તે તૈયાર નથી. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ રાજ્યો યુરોપમાં જાદવાસ્થળી ન સળગે તે માટે પોતાથી બનતા પ્રયત્નો કરે છે.

ઈટલીએ ધમકી અને બેપરવાઈથી અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને વારવાર દબાવ્યા છે. એનાં વર્તમાનપત્રો ખુલ્લી રીતે અપમાનજનક ભાષામા લખાણ કરે છે. સ્પેનની બિનદરમ્યાનગીરીની કમિટીમાં ઈટલીએ ઘણા ખોટા વાધા અને તકરારો લીધા તે પણ આ બે રાજ્યો સહન કરી રહ્યાં છે. એમને યુદ્ધ જોઈતું નથી. મુસોલિની યુદ્ધમાં મહાલે છે. હિંસા એને પ્રિય છે. એને મોટું રોમન સામ્રાજ્ય બનાવવું છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કબજો મેળવવો છે. આખા જગતમાં ઈટાલિયનોને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજા બનાવવી છે. ગ્રેટ બ્રિટન જેવા અંતરાયોને એ ધીમે ધીમે પરાજીત કરવા માગે છે ગરીબાઈ, સાધનોની અછત, પ્રજા ઉપરના મોટા કરો, ખાલી ખજાનો, બાલ્કન રાજ્યોની બેવફાઈ આ સર્વે એને નાહિંમત બનાવતા નથી. એ પોતાના આદર્શ પાછળ આદુ ખાઈ ને પડયો છે

ઈટલી ભૂમધ્ય સમુદ્રમા ભૌગોલિક રીતે પશ્ચિમ તરફ ૧૦૦ માઈલો સુધી જમીન ધરાવે છે સાગર અને આકાશદ્વારા તે અગ્રેજ અને ફ્રેંચના માર્ગમા અંતરાયરૂપ થઈ પડે એવી સગવડ ધરાવે છે. આથી જ એ બને મહારાજ્યોને ભૂમધ્ય સમુદ્રમા ચોકી કરવાનું કામ ઈટલીને સોપવાની ફરજ પડી હતી. સબમેરીન ઈટલીની છે એમ જાણવા છતાં આ કામ એને સોંપાયુ એ વિચિત્રતા છે.

જિબ્રાલ્ટરમા અંગ્રેજોનો મોટો મનવારોનો કાફલો, હવાઈ વિમાનોનો કાફલો, મોટી અઢાર ઈંચ વ્યાસની તોપો અને કિલ્લેબધી છે કોલમા અને નેવીનો મોટો જથ્થો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો છે. પરતુ જિબ્રાલ્ટર બહુ જ થોડી જમીન ધરાવે છે. એમાં વિકાસનું સાધન નથી. સ્પેનના સામે કાઠે આવેલા સ્યુરા બદર અથવા બેલેરીસ ટાપુમાં કિલ્લેબધી કરી જિબ્રાલ્ટરને હારી શકાય છે. બીજા સાઈપ્રસના ટાપુ ઉપર અગ્રેજોએ કિલ્લેબધી કરી નથી. પણ મોટું વિમાની અને દરિયાઈ મથક સ્થાપ્યુ છે. એ ઇજીપ્ત અને પેલેસ્ટાઈનના રક્ષણ માટે ઉપયોગી છે. માલ્ટામાં પણ મોટી કિલ્લેબધી કરી છે.

કેપના માર્ગે પણ ગ્રેટ બ્રિટને આ સાલ જુદાંજુદાં મથકોને મજબૂત બનાવ્યાં છે. એ માર્ગ ઉપર વિશેષ કિલ્લેબધીની જરૂર નથી. ફ્રીટાઉનને મજબૂત બનાવવામાં આવ્યું છે. ડરબાન અને દિલીદાનીના બદરોમાં પણ પુષ્કળ મજબુતાઈ કરવામાં આવી છે. પરંતુ સર્વેથી મોટું કિલ્લેબધીનું મથક સીંગાપુરમાં સ્થપાયુ છે. કરોડો પૌંડ ખર્ચી એ મરમ લશ્કરી, વિમાની અને મનવારોનુ મથક બનાવાયું છે. જાપાનના લશ્કરી બળ સામે રક્ષણ માટે સીંગાપુરની કિલ્લેબંધી થઈ છે.

(૧) ખેડૂતોનું સંગઠન

આપણા દેશની આમ—પ્રજા એટલે કે આપણી વસ્તીના ૮૦ ટકા જેવડો ખેડૂતવર્ગ, એનુ સંગઠન કર્યા વગર આપણો આરો નથી, એ શોધ આજની નથી. ગાંધીજી ઇ સ ૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઘેર આવ્યા તે પહેલાની નહિ તોય, ત્યારની તો તે શોધ છે જ એમાં કશી શંકા નથી. અને, એક રીતે જોઈએ તો, આ શોધનો અમલ શી રીતે કરવો, આ આપણો આમજનતાનો વિશાળ સમુદાય-તેને શી રીતે અપનાવવો, રાષ્ટ્રના આ સાચા સેવ્ય વર્ગની ખરી સેવાના માર્ગો કયા—આ પ્રશ્નનો જ પ્રત્યક્ષ અને વ્યવહારુ ઉકેલ આણવો એ જ ગાંધીજીની આખી રાજકીય ને સામાજિક કારકિર્દીનું એકમાત્ર ને મોટું રહસ્ય છે. તેમના કાર્યનો પ્રારંભ એટલે ચંપારણ અને ખેડાના ખેડૂતોની સેવા. પછી એમણે જે જે સેવાના માર્ગો શોધ્યા એ બધા આ જ એક કોયડાના ઉકેલ જેવા હતા. ખાદી અને રેંટીયો, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિંદુ-મુસ્લિમ ઇત્યાદિની એકતા, હિંદી પ્રચાર, અને છેવટે ગ્રામોદ્યોગ—આ સર્વની દ્વારા આપણી સાચી સેવાશક્તિ પુષ્ટ કરવાનો અને તે રીતે ઉપર જણાવેલો ઉકેલ સાધવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો છે.

આમાં ગાંધીજીએ એક ખાસ પદ્ધતિ કેળવી છે. એનું એક શાસ્ત્ર નિર્માણ કરી શકાય એટલી હદ સુધી એમણે, આ વીસ બાવીસ વર્ષોમા, એ પદ્ધતિને વિકસાવી છે. એનુ ધ્રુવપદ જો એક શબ્દમા કહેવુ હોય તો, 'આત્મશુદ્ધિ' છે. પણ એ શબ્દ કદાચ ધાર્મિક પરિભાષાનો આજ કેટલાકને લાગે છે—એમને એની સૂગ છે. પણ એ શબ્દનો સાચો અર્થ એટલો જ છે કે, (અંગ્રેજી કહેવતના શબ્દોમા કહું તો,) 'જે પોતે જાતે જાગ્રત થઈ કમર કસતા નથી એમને ઇશ્વર પણ મદદ કરવા માટે લાચાર બને છે.'

આપણાં દુઃખોના મૂળમાં આપણો પણ વાક કારણભૂત હોય જ છે, એ એક સાર્વભૌમ ને સર્વવ્યાપક સિદ્ધાંત જ ગણાય. એટલે, સામાનો વાક દૂર કરાવવા તાકનારે પહેલો પોતાથી તે દૂર કરવા મંડવું, એ ન્યાયી અને સહજ સમજાય એવી સીધી વાત છે. એનેજ ગાંધીજીએ આપણા ધર્મપ્રધાન સંસ્કારવાળા દેશ માટે તેને યોગ્ય ભાષાનો શબ્દ વાપરીને કહ્યુ કે, રાષ્ટ્રે આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. આત્મશુદ્ધ પ્રજા પાસે એવી તાકાત આવશે કે, એની માગણીને કોઈ ઇન્કારશે નહિ, ઇન્કારશે તો તેવી પ્રજા સત્યાગ્રહ દ્વારા એની સાન લાવી શકશે.

પ્રધાનમંડળો મહાસભાવાદી આવવાને કારણે એક ભયાનક વલણ એ થતુ જાય છે કે, લોક તેમની સામે બધું કરાવવા આંખ માંડે છે. અને એ વલણ ઉત્પન્ન કરવામાં એ જ

વર્ગો મોટે ભાગે ગુનેગાર છે કે, જેઓ પ્રધાનપદાંનો વિરોધ કરતા, પ્રધાનો કાંઈ ન કરી શકે એવી જોર જોરથી દલીલો કરતા હતા એમનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ એ તો નહિ હોય કે, દલીલો ને મત દ્વારા જે પ્રધાનપદાં આવતાં ન અટકાવી શકયા તે હવે અવળા આડાજીના રસ્તા- ઓથી બદનામ કરવાં? આ માનસપૃથક્કરણની પંચાતમા પડવું બિનજરૂરી છે. પરંતુ જે વલણ આજ કાંઈક ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્નો કરાતા લાગે છે તે પરથી એક આફત જરૂર દેખાય છે કે, ગાંધીજીએ સફળ રીતે જે સંગઠન-પદ્ધતિ આપણા લોકોને શીખવી છે, તેની ભૂમિકા જ ચૂંથાઈ જવાનો ડર છે. અંતે તો સાચી વાત જ ફાવે છે. દૂધના ઊભરાથી દૂધ નથી વધતું. પરતુ એની શરત એક જ છે કે, સાચી વાતમાં માનનારા તે પકડીને સૂતા ન રહે. સાચી વાતનો એકમાત્ર ને યોગ્ય સાથી અપ્રમાદપૂર્વક તેનો અમલ છે. સાચી વાત જો અમલમાં ઉતારવાનો આગ્રહ રખાય તો તે આગ્રહ માત્રે કરીને તેની સામેના બધા વિરોધો ઓગળી જાય છે. એટલે, જેઓ ઉપરની ગાંધીજીની પદ્ધતિમાં માને છે, એમને માથે એ જવાબદારી રહે છે કે, તે પદ્ધતિને તે બરોબર ચલાવતા રહે ખેડૂત સંગઠનને અંગે આપણે વિચારતા હોઈ, આ પદ્ધતિ તેને અંગે શું શીખવે તે અહીં જોઈએ.

તાજેતરમાં ખેડા જિલ્લાના 'ઠાસરા કપડવણજ તાલુકા લાટ ખેડૂત મંડળે' કરેલી પોતાના પ્રશ્નોને અંગેની તપાસનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ હેવાલ દરેક ખેડૂત—સંગઠન- કારે મનન કરવા જેવો છે. નહિ કે તેમા બતાવેલી છે તે કલમો એવડી ભારે તલસ્પર્શી મહત્ત્વની છે માટે; (જોકે તે કલમો પણ કીમતી તો છે જ.) પરંતુ, જે પદ્ધતિએ આ મડળે પોતાનુ કામ કર્યું છે એ ધડો લેવા જેવી વાત છે. ખેડૂતોની સ્થિતિ દેશમા કયાંય પણ સારી નથી, તેમ જ આ પ્રદેશનુ પણ છે. ત્યા વળી તેની પોતાની ખાસ હાડમારીઓ છે, જે નિવેદનમાં ટૂંકમાં પણ સરસ રીતે વર્ણવી છે. આ બધાનું નિવારણ કરવા માટે, આ મંડળે કે તેમના સલાહકારોએ ધારાસભા ઊઘડે ત્યારે ત્યાં જથો લઈ જવાનો વિચાર ન કર્યો. કેમ કે મહાસભાવાદી પ્રધાન આગળ તેઓ જાણતા હતા કે એવા નિર્દેશનો કરવાની જરૂર નથીઃ તે કયાં નથી જાણતો કે, ખેડૂતોને માટે શુ શું કરવાનુ છે? તેની મુશ્કેલી તો એ છે કે, શું હુ કરી શકીશ અને હાલ તરતમાં શું કરવુ; કયે રસ્તે જાઉં તો ખેડૂતોની ખરેખરી શક્તિ વધે, તેમનુ સ્વાવલંબન વધે. દરેક ધારાસભા બહારનો તેમ જ ધારાસભા અંદર ગયેલો મહાસભાવાદી એ બિરદ રાખે છે કે, ગમે તે માર્ગે પણ પ્રજાની સાચી તાકાત ખીલવવી છે ધારો કે પ્રધાનો પાસે ઘણું ઘણું કરવાની સત્તા છે, તોય તેઓએ તે કરવાના એવા રસ્તા લેવા જોઈશે કે જેથી પ્રજાની તાકાત વધે, જે કાંઈ તેમને માટે કરવામાં આવે તેને તે પચાવી શકે. દાન અને 'ડોલ' જેમ ખરાબ છે તેમ જ ઉપરથી અદ્ધર વરસતા સુધારાનુ પણ છે.

ખેડૂતમંડળની તપાસ સમિતિએ, આ બધાનો ખ્યાલ કરીને, તાત્કાલિક શું કરવું ઘટે તેનો જ વિચાર કર્યો છે. સામ્યવાદી કે કોઈ—વાદી ગગનવિહારમાં તે નથી ઊડયા. પ્રધાન- મંડળો આપણા બહારના સંગીન કાર્યને પોતાની સહાનુભૂતિ અને સરકારી અનુકૂલતા દ્વારા વેગ આપી શકે; તેઓ તે કાર્યને સરકારી તંત્રદ્વારા કદી સંગીન ન જ બનાવી શકે. એટલે, સંગઠનનો સાચો માર્ગ આપણા સંગીન કાર્યદ્વારા પ્રધાનો પાસેથી કામ કઢાવવાનો છે. તે નહિ થાય તો પ્રધાનો પણ લાચાર જ બનશે એમાં જરાય શંકા નથી. કાંઈ પણ કરવા માટે પ્રજામત બાંધવાનું કામ પ્રધાન નહિ કરી શકે, અને પ્રજામત વગર પ્રધાનથી ડગલું પણ આગળ જઈ શકાનાર નથી.

આમ હોવાથી આ લાટ ખેડૂત મંડળની તપાસ સમિતિ પોતાના હેવાલમાં 'સરકાર મારફત કાયદાથી કે બીજી રીતે ખેડૂતોને રાહત મળે તેટલાનો જ ઉલ્લેખ' કરીને બેસી ન રહેતાં, પોતાનું બળ અને હિંમત કેળવવા તથા સ્વાવલમ્બનનો કાર્યક પ્રયત્ન કરવાના પણ માર્ગો સૂચવે છે. અત્યાર સુધી આપણા રચનાત્મક કામને એકતરફી ચાલવું પડતું હતું: સરકાર તેમાં જે અંશ પૂરી શકે—જે ફાળો આપી શકે, તે મુદ્દલ નહિ મળતો એટલું જ નહિ, તેનો વિરોધ ને ક્યાક કનડગત મળતાં આજ આપણી સ્થિતિ સુધરી છે: પ્રધાનો પ્રજાકીય હોઈને, આપણે કરવા ધારીએ તે કામમાં તેઓ સરકારી તંત્ર દ્વારા બનતી મદદ કરી શકે છે. અને એ જ ઈરાદે પ્રધાનપદસ્વીકાર પણ થયો છે જે રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા મહાસભાએ આજની શક્તિ મેળવી છે, તેને જ વધારવાનો આજનો ઉપાય પ્રધાનપદ઼ા પણ છે, એ સમજ જ એની પાછળ રહેલી છે આથી કરીને મહાસભાના સેવકો પ્રજામા કામ કરતાં કરતાં તેમાં જે વિઘ્નો જુએ તે દૂર કરાવવા પ્રધાનોનુ ધ્યાન ખેંચે

એ ધ્યાન ખેંચવાની પદ્ધતિ પણ આ તપાસસમિતિએ સ્વીકારી છે તે ધ્યાનપાત્ર છે. તેમણે મહાસભાના તંત્ર મારફત પોતાના વિઘ્ન રજૂ કર્યાં છે. વિઘ્નો કયાં કયા છે તે બરોબર તપાસ કરાવીને ખેડૂત મંડળ આગળ વધે છે. આ રીતે કામ કરવાથી ખેડૂતોને આવશ્યક કેળવણી મળે એટલું જ નહિ, પરતુ તેઓને વ્યવસ્થિત કામ કરતાં પણ આવડે, તેઓમાથી પોતાના નેતા ઘડતા આવડે; એવો નેતા એની મેળે જાગે એવી પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થતી જાય.

ખેડૂત–સગઠનની પદ્ધતિને અંગે, ખરેખર, આ ખેડૂતમડળનો હેવાલ મનન કરવા ને ધડો લેવા જેવો છે કોઈ પણ વાદનું ભૂત મનમા ઘાલ્યા વગર સીધા પ્રશ્ન પર જ પહોંચવાથી ઘણું કામ સરળ થઈ જાય, એ આ હેવાલનો ઉત્તમ પાઠ છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
૨૪-૧-૩૮

મગનભાઈ દેસાઈ

(૨) એક ખેડૂત-તપાસ સમિતિનું નિવેદન

[ડાસરા તાલુકા લાટ ખેડૂત મડળે તા. ૨૧-૮-૧૯૩૭ના રોજ નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો હતો'—

નીચે જણાવેલા કામસર એક સમિતિ નીમવામા આવે તે સમિતિએ ડાસરા કપડવણજ તાલુકાની લાટ જમીન ના ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ તથા હાડમારીઓનો અભ્યાસ કરી, તે સુધારવા કાયદેસર શા ઉપાયો લઈ શકાય તે, તથા તે બાબત બીજું શુ કરવું ઘટે તે—આની તપાસ કરી જિલ્લા સમિતિને પોતાનુ નિવેદન રજૂ કરવુ.

આ સમિતિમા નીચેના સભ્યો નીમવામા આવે છે,

(૧) શ્રી. રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ, ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના સભ્ય.
(૨) શ્રી માધવલાલ ભાઈલાલ શાહ. બી. એ. માતર તાલુકા સમિતિના મંત્રી.
(૩) શ્રી. જમિયતરામ દયાશંકર પંડયા બી. એ. વકીલ અમદાવાદ.
(૪) શ્રી. બબલભાઈ પ્રાણજીવનદાસ મહેતા, ગ્રામસેવામંડળ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.
(૫) શ્રી. પ્રભુદાસ ભીખાભાઈ રાય, ડાસરા તાલુકા લાટ ખેડૂતમડળના પ્રમુખ
(૬) ફૂલાભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ, ડાસરા તાલુકા લાટ ખેડૂતમંડળના મંત્રી.

તે ઠરાવ અનુસાર આ સમિતિએ ખેડા જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખને નીચેનું નિવેદન રજૂ કર્યું છે આ અંકમાં તે નિવેદન પર 'ખેડૂતોનું' સગઠન નામથી નોંધ પણ છે. —સંપાદક]

૧. દાસરા તાલુકા લાટ ખેડૂત મંડળ ૧૯૩૬ના માર્ચની ૩૦મીએ સ્થપાયું. દાસરા તાલુકાની ને તેની આસપાસની લાટ જમીન અને પોતે ખેડનાર લોક જ આના સભ્ય થઈ શકે છે હાલ એના ૧૮૨ સભ્યો છે. અને તે સંખ્યા આપણા જિલ્લાના દાસરા કપડવણજ તાલુકાના નાનાંમોટાં થઈ ને ૩૫ ગામડાંમાંથી છે.

૨. 'લાટ જમીન' નામથી ઓળખાતી આ જમીન આશરે ૧૪ માઈલ લાંબી ને ૮ માઈલ પહોળી છે. જમીનનું ઉપલું તળ કપાસની કાળી જમીનનું છે અને એની નીચે પથ્થરનું તળ જોવામાં આવે છે. એ રીતે, આ જમીન આપણા જિલ્લાની બીજી જમીન તથા વડોદરા, ભરુચ અને સૂરતની કાંઠાની જમીન કરતાં જુદી પડે છે. કપાસ સિવાય બીજો પાક લેવાના પ્રયત્નો થયા છે તે સામાન્યતઃ નિષ્ફળ ગયા છે. ઈ. સ ૧૯૧૪ સુધી આ જમીન ઊંચીનીચી ને સરકારી પડતરની જ હતી. તેની પર ચોમાસુ ઘાસ, બાવળ કે બોરડીઓ જ થતી દર વર્ષે સરકાર આ ઘાસને લાટબંધ વેચતી, જેમાંથી તેને જૂજગાજ નજીવી આવક જ થતી.

૩. ગુજરાતના બધા ફળદ્રુપ ભાગોમાં ગઈ કેટલીય પેઢીઓથી ખેડાઉ જમીન પર વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું ગયુ છે, જેને પરિણામે બાપીકી જમીનના પાર વગરના ને બિન-ઉપજાઉ ટુકડા થઈ ગયા છે, એ તો સર્વવિદિત વાત છે.

૪. આ સૈકાની શરૂઆતમાં સરકારે ચાપાનેર આસપાસનાં કેટલાંક જંગલોની તથા પડતર જમીન ખેતીમાં લેવાનું ઠરાવી ખેડૂતોને તે જમીન આપી હતી. પરિણામે ઘણા ખેડૂતો ત્યાં પહોંચ્યા હતા. આ પ્રકારની સરકારી નીતિ જાણવામા આવતાં કેટલાક લોક જે ખરેખર ધંધે ખેડૂત નહોતા, તેમણે તે પ્રદેશના મોટા ભાગોનો સરકાર પાસેથી કબજો મેળવ્યો અને પછી તે ભાગોના ટુકડા પાડી ખરા ખેડૂતોને સાથથી આપ્યા. આ લોકો હાલમાં પૈસાદાર થઈ ગયા છે.

૫ કલમ ૬મા જણાવેલા પ્રદેશમા જમીન ખૂટી પડી, એટલે જમીન શોધનાર ખેડૂવર્ગ આ જિલ્લાના દાસરા ને કપડવણજ તાલુકા તરફ વળ્યો. અને તેમાંના કેટલાકે, સરકાર ભરતથી ૩ થી ૫ ગણી કિંમતે, સીધી સરકાર પાસેથી જમીન ખરીદી. ખેડૂ પ્રજા આ પ્રમાણે ફરતી રહે એવી એમની વૃત્તિ પામી જઈ ને, આપણા જિલ્લાના કેટલાક સાહસિક માણસોએ આ બે તાલુકાની લગભગ બધી સરકારી પડતર જમીન પોતાને નામે કરી લેવાની ગોઠવણ કરી. મહેસૂલ ખાતાએ તે વખતે જે જમીનનું વેચાણ કર્યું તેની જાણ ધંધાદારી ખરા ખેડૂતોને જોઈએ તે પ્રમાણમા નહોતી થઈ. ખરેખર, આ ગૃહસ્થોએ જે કિંમત સરકારને આપીને જમીન લીધી, તે સરેરાશે એકરના ૨ થી ૪ રૂપિયા લગભગ હતી. મોટા લાટના લાટ પર માલકીહક મેળવી બેઠેલા આ માણસોને, તે વખતે પણ, જાતે ખેતી કરવાનો તો ખ્યાલ નહોતો જ એ ઉઘાડી વાત છે. એમને તો એક જ ખ્યાલ હતો ને તે એ કે, વગર કશી મજૂરી કર્યે, યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ પૈસા મેળવતા રહેવું

૬. કેટલાક દાખલાઓમાં આ 'જમીનદારો' એ જમીન પ્રથમ ખેડૂતોને માંધવાતી ગોઠવણ કરી અને પછી પોતાના નામ પર કબજા-હક મેળવ્યા. બીજા કેટલાક દાખલાઓમાં પહેલા કબજા-હક મેળવ્યાને પછી જમીન માથી શરૂઆતમાં આ 'જમીનદારો'એ ખેડૂતોને આકર્ષે એવી વાતો કરી. જે નવા આવે તે સૌને કાયમી ગણોતપટાની ખાતરી અપાયેલી પણ આ અજ્ઞાન ખેડૂતો તેમના ભોળપણમાં વિશ્વાસે રહ્યા, અને રજિસ્ટર ખત કરાવી

લેવામાં બેપરવાઈ રાખી તથા આ જમીન ખેડવાલાયક બને તેટલા સારુ તેની પાછળ ગાંઠની મોટી રકમો ખર્ચી મફત ગોચરો મળશે, ઘર બાંધવા જગા મળશે, એવી એવી લાલચોએ કામ કાઢી આપ્યું. અવારનવાર, નવા આવનારા માટે મફત રસોડા રખાયાં, અને એનાથી જમીનદારો ને તેમના માણસોનાં મોઢાનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખવા ટેવાયેલા આપણા ખેડૂતોનો વિશ્વાસ વળી વધ્યો.

૭. આ જમીન પર સરકાર ભરત વીઘે ૮ ને ૧૨ આના વચ્ચે હોય છે. જમીનદારોએ સરકારને આ ભરત કરતાં બેથી પાંચ ગણા પૈસા આપી કબજાહક લીધો આ હક કાયમી થયો. પછી તેમણે નાના નાના ભાગ ખેડૂતોને સાથે આપ્યા, તે વીઘે ૩॥ રૂ. થી ૮ સુધી : એટલે કે એકરે ૫ થી ૧૨ રૂપિયા વરસે થયા.

૮. તે વખતે જમીન તરતોતરત ખેડાણલાયક તો હતી જ નહિ સખત, અસમાન કાળી જમીન; ને તેની પર બોર, બાવળને ચોમાસું ઘાસ ઊગતું એટલે આખું ઉપલું તળ જડિયા ને મૂળિયાંવાળું જ હતું. આ બધું કાઢવામાં, જમીન સપાટ કરવામાં, ઘાસના ઊંડાં મૂળ ખોદી કાઢવામાં અને પહેલું ઉપરનું તળ તોડવામાં પહેલે વરસે આ ખેડૂતોએ દર વીઘે લગભગ ૫૦) રૂપિયા ખરચ્યા છે. છતાં પણ, પહેલો કપાસનો પાક જોઈએ તેવો તો ન જ આવ્યો. ખેડૂતોને આગળ બે વષ વળી વધારે રૂપિયા જમીનમાં બરકત આણવા નાખવા પડ્યા. એમ એકંદરે આ ખેડૂતોએ જમીન ખેડાઉ કરવા પાછળ ૭૦ થી ૮૦ રૂપિયા વીઘે ખર્ચ કર્યું છે.

૯. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મોટી રકમો ખર્ચ્યા બાદ, આ ખેડૂતોનાં તેમના જમીનદાર જોડેનાં કરારનામાં લખવાનો વખત આવ્યો. આ ખેડૂતો એમના જમીનદારો જોડેના વ્યવહારમાં કેવા અજ્ઞાનથી વર્તે છે એ જોવા માટે એક હકીકત પણ બસ છે કે, તેમણે ગણોતપટાની નકલ સરખી પણ લીધી નહોતી ! અને આજ પણ, ભાગ્યે છએક જણ જ એવા હશે કે જેમની પાસે એ નકલો છે. કેટલાક દાખલામાં ૨૫ કે ૩૦ વર્ષનો પટો કરવામાં આવેલો, ને આગળ માટે ગણોતિયાની ઇચ્છા પર રાખવામાં આવ્યું હતું. કેટલાક દાખલામાં ગણોતની શરતો પર સહી લેવાઈ છે તે જમીનદારે પોતાના જ ચોપડામાં લીધી છે. કેટલાક દાખલામાં ગણોત વિષે કશું જ લેખિત કરારનામું નથી

૧૦. આ જમીન પર આવનારો ખેડૂતવર્ગ એકંદરે ઘરનો સુખી ને સમૃદ્ધ કહેવાય એવો હતો. તેમણે પોતાની બચતના પૈસા—દરેકે કેટલાક હજાર રૂપિયા સુધી જેટલા—સાથે આણ્યા હતા, એ આશાએ કે આ જમીનપર કુટુંબકબીલા સાથે ઘર કરીને રહીશું. પરંતુ ઘરુમાં નાંખવી પડેલી રકમ જ કેટલાકને તો ભારે પડી અને વારંવાર આવ્યા કરતાં ભરણાંથી એમની આશા મરી ગઈ, અને દેવામાં ડૂબવા વારો આવ્યો. એટલે એમણે પોતાના ગણોત-હક નવા આવનારાઓને કરી આપ્યા ને પોતે પાછા મૂળ વતનમાં ગયા. ઘણી જગાએ આ કરી આપવાનું મોઢામોઢનું જ છે, જો કે અલબત્ત જમીનનો કબજો તો નવા ગણોતીને અપાતો જ. એટલે કેટલીકવારે એવું બને છે કે, આ નવો ગણોતી જ પેલા જૂના ચાલ્યા ગયેલાને નામે જમીનદારને સીધી જ સાંથ પહોંચાડે છે. નવા ખેડૂતોનાં કેટલાંક પેટા ગણોત-ખત એક આનાના સ્ટેમ્પ પર કોરા કાગળ પર જ કરેલા મળે છે. એ રજિસ્ટર થયેલાં હોતાં નથી, એટલે મહેસૂલ ખાતાને ચોપડે એમની નોંધ નથી હોતી.

૧૧. એની માટે જમીન મર્યાદિત પ્રમાણમાં હતી. એટલે પ્રથમ આવનાર ખેડૂતોને એકર રૂ. ૫ ની સાંથની જમીન મળી હતી. પણ પછી આવનારા માટે તે સાંથ વધીને રૂ. ૧૧ થઈ. (સરકાર ભરત આ ઉપરાંત ને જુદુ છે.) સાથનો આ દર ગામડાંની કેવી પાયમાલી કરી દે તેનું અનુમાન નીચેની બે બાબતો પરથી કરી શકાય :

(૧) આ જમીનમાં વીઘે ૧॥ મણથી ૨ મણ (બગાળી) કપાસ આજ ઊતરે છે

(૨) આ પાકમાથી ખેડૂને બળદ ખર્ચ, મજૂરી ખર્ચ, ઓજાર ખર્ચને કુટુંબપાલન કર્યા ઉપરાંત ઉપર કહ્યા તે ભરણાં ભરવાં જોઈએ.

૧૨. ૧૬ ગામો સંબંધી અનેક જાતના આંકડા એકઠા કરી અમને આપવામાં આવ્યા હતા. એમાંનાં ૮ ગામમા અમે જાતે જઈને, ૨૫ જ વર્ષ પર જે માતબર હતા તે ખેડૂતો દાદાનાં સાવ પાયમાલ શી રીતે થઈ ગયા તેના કાગળો તપાસ્યાં છે. બધી જ જગ્યાએ લગભગ એની એ જ કથની સાભળી : થોડાક હજાર રૂપિયા લઈ ખેડૂતો જમીન પર આવ્યા; આવ્યા ને થોડા વખતમા તે રૂપિયા ઊડી ગયા; દેવુ વધવા લાગ્યું; ને વધુ દેવું થવા લાગ્યું તે સીડવામા મૂળ વતનના ઘરખેતર ખોવાના થયા. ગયાં ૨૦ વર્ષથી એ લોકો પાસે ખાતર નાખવાનેય નાણા નથી. પરિણામે ધીરે ધીરે જમીન કસમાં ઊતરતી જાય છે. એટલે હવે ખેડૂતને, ખાતર ન મળવાથી અર્ધી જમીન ખેડવી ને અર્ધી પડતર છોડવી એ પદ્ધતિ સ્વીકારવી પડવાની. જેનો સાર એ થયો કે, અત્યારે જ જે સાંથનો દર ઊંચો છે તે બેવડાશે. કાંઈક વિગતમાં જઈને અમે કેટલાક નમૂનારૂપ કુટુંબોની આવકજાવકનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પરથી અમને જણાયું છે કે, પસીનો પાડીને જમીન ખેડનાર આ વર્ગને જો જીવતો રાખવો હોય તો આમ નરી આંખે પણ એમની આર્થિક સ્થિતિ સાવ દેવાળિયાના જેવી છે અને તેને સદ્ધર કરવાની જરૂર છે. આ ખેડૂતો મદ્યપાની નથી. ઘણાંખરાં પાટીદાર છે. એક વીસી પર જ્યારે તેઓ આ જમીન પર આવ્યા ત્યારે દરેક પાસે ૨ થી ૫ હજારની મતા હતી હાલ એમાનુ કાંઈ રહ્યું નથી. આ મહેનતુ અને પ્રામાણિક માણસો પોતાની દેવાદારીના આકડા અમને આપવા તૈયાર હતા, પણ પોતાનાં ગામની એક પ્રચલિત કહેવત જ જે ટૂંકમા અમને કહી કે : 'જેટલા એકર જમીન ખેડે છે તેને ૧૦૦ થી ગુણો તો એનુ દેવુ લગભગ થઈ રહે.'

૧૩. વળી અધૂરામા પૂરુ કરવા જમીન ઉત્તરોત્તર ઊતરતી જાય છે અને કપાસના ભાવ પડતા જાય છે ને હવેના વરસોમા કાંઈ તે વધે એમ આશા નથી એટલે આ ખેડૂતો પરના બોજા અસહ્ય થઈ ગયા છે એમા તલમાત્ર શકા નથી. એટલે લાગતાવળગતા સૌને માટે પણ લાભદાયી ને સલાહભર્યું એ છે કે, આ ખેતીના ધધાને ગેજને રોજ દેવામાં ડૂબતો જતો બચાવવા ઉપાયો શોધવા.

૧૪. સરકારી પડતર જમીનો પર ખેડૂતો વસાવી તેને તોડાવાની પાછળ કોઈ ખાસ યોજના વિચરાઈ હોય એમ લાગતુ નથી. ખેડા જિલ્લામાં ખેડૂતોનો ખેતર પર નહિ પણ ગામમાં રહેવાનો રિવાજ છે. ખેતર પર જ બાધીને રહે તો એની સારી થાય એ ખરું; પણ ડાકુના ભયને કારણે એમ એકલા રહેતું સહીસલામત નથી. આ જમીનને ખેડાઉ કરાવવી વખતે સગવડ પડતી જમીન ગામતળ માટે ખાસ અલગ રાખવામાં આવી ન હતી. તેવું તો ગમે તેમ, પણ થોડ પડતાં ગામડાં તો બંધાય જ. અને તેનાં ઘર ને તેના

વાડા તથા રસ્તાઓની જમીન-માટે તે ગામડાંના લોક સરકારને મહેસૂલ ભરે છે અને જમીનદારને સાંથ આપે છે. જિલ્લામાં બીજે બધે ગામતળની જમીનનું મહેસૂલ કે સાંથ નથી; તો અહીંના આ ખેડૂતોને માથે એ બેનો બોજો શું કામ, એનું કશું ન્યાયી કારણ અમે જોતા નથી.

૧૫. આપણા જિલ્લાનાં બધાં જૂના ગામોમાં, ગામથી ખેતર જવાના જાહેર રસ્તા હોય છે. આ લાટ જમીનમાં ગામતળનો ભાગ કે રસ્તા કશું નિયમસર નક્કી કરવામાં નથી આવ્યું. છતાં, આ ખેડૂતોને પોતાની સાથે લીધેલી જમીનમાંથી રસ્તા માટે જમીન તો રાખવી જ પડે છે. આને માટે સરકારને ભરત ભરે છે, અને એક વીસી પર જેમણે કબજે-હક કરી નિંગત કરી છે એમને સાથ દેવી પડે છે. એટલે, આ ભાગમાં કાંઈક આપણી જેવું કરીને જાહેર રસ્તાની જમીન અલગ પાડવામાં આવે એ જરૂરનું છે.

૧૬. આને જ મળતી અવળી વાત ગોચર બાબત પણ જોવામા આવે છે. આ જમીન જ્યારે પ્રથમ તોડવાનો હુકમ થયો ત્યારે તેમા ગોચર અલગ રાખવાનુ કોઈના ભેજામાં આવ્યું લાગતું નથી. આ બાબતમા જમીનદારોની ખેડૂતો સાથેની વર્તણૂક એક સરખી નથી. કેટલાકે થોડી જમીન ખેડૂતોને ગોચર માટે આપી છે તે એ શરતે કે તે સરકાર-ભરત આપે. બીજી કશી રાહત આપતા નથી, અને ખેડાઉ જમીન જેમ જ આ ગોચર જમીનનુય ગણોત માગે છે.

૧૭. નવાં વસેલા આ ગામોમા શાળા કે દાક્તરી મદદની કશી સોઈ નથી. સામાન્ય રીતે ખેડૂતો પોતાની સ્ત્રી, બાલબચ્ચાંને ૨૦ વર્ષે પર છોડીને આવેલા વતનમાં જ રાખે છે.

૧૮. ઘર, રસ્તા, ગોચર, નિશાળ બાબત જોઈ એ છીએ કે, આ ગામો પર, આપણા જિલ્લાનાં બીજાં ગામો પર હોય છે તેનાથી વધારે બોજો છે.

૧૯ જાનમાલની સલામતી, જેવી આપણે શહેરોમાં જાણીએ છીએ, એવી તો આ પ્રદેશમાં કોઈ જાણતું જ નથી એમજ કહો. આ પ્રદેશની જમીન તૂટવાનુ શરૂ થયું તે પહેલાં ચોરડાકુઓને તે એવો અનુકૂળ હતો કે ત્યા સલામતીને નામે મીંડુ જ. એવી એની નામચીની હતી. આજ પણ સામાન્યત. લોક રાતે ગામની ભાગોળ છોડીને આઘે નથી નીકળતા. પોલિસ ને અદાલત પાસે અહીંના એક બે ડકાટીની પચાતો તો હમેશ પડેલી જ હોય છે! આ ઉપરાત, પોલિસને નહિ જણાવેલા ડકાટીના કેસ પણ હમેશ હોય જ છે. બદમાસો વધુ પજવશે અને આપણો અહીં શો આધાર છે એ લાચારીના માર્યા લોકો કેસ નથી જણવતા. પોલિસના કામ પર આ લોકોનો વિશ્વાસ પણ અમે ન જોયો. એકાદ રડયાખડયા કોકને હથિયાર રાખવાનો પરવાનો મળે તેનાથી તો ઊલટો બહારવટિયો ઓચિંતોને તે લેવા છાપો મારવા આકર્ષાય છે. જાહેર કે ખાનગી અખાડા પણ અહીં નથી. બહારવટિયા આવે ત્યારે તેમની સામે વ્યવસ્થિત સામનો કરવાની કળા પણ આ લોકને કદી શીખવવામાં નથી આવી. પરંતુ, દરેક ગામે પોતાને ખર્ચે ચોકિયાતો રાખવાની ગોઠવણ છે અને એનું વાર્ષિક ખર્ચ દર કુટુંબે ૨૦ થી ૩૦ રૂપિયા પડે છે. વરસે વરસે સાંથના

પહેલાં પોતાની સાંથ માગે છે. આ બાબતમાં, તે જગાએ તેનો જ કાયદો ચાલે છે. અને લોકો ફરી ફરિયાદ કરતા નથી, કેમકે ઘણીવાર તેઓને મહેસુલી ને પોલિસ અમલદારો એની ગાડીમાં ફરતા જોવા મળે છે

૨૦. મહેસૂલ ખાતાની જાણીતી પદ્ધતિ એક બાબતમાં જમીનદારના લાભમાં ને ખેડૂતની સામે જાય છે: તે છે આનાવારીની ગણતરી. ખેડૂતોને એ પદ્ધતિમાં ઝાઝી સમજ હોતી નથી. દુકાળ, હીમ વગેરેને કારણે સરકાર ભરતમાં ક્યારે ક્યારે ને કેવી રાહતના પોતે હકદાર છે એની એમને બહુ ગતાગમ નથી હોતી જો કાગળ પર નુકસાનીનો આંકડો ઓછો પડે તો જમીનદારને પૂરેપૂરી સાથ પડાવવામાં સહેલાઈ પડે એ દેખીતું છે. આમ, રેલ, દુકાળ કે હીમથી પાયમાલ થયેલા ખેડૂતને સાંથ ભરવી પડે એ તો ઓછું જ ન્યાયી કહી શકાય!

૨૧ વચલા જમીનદારની જરૂર વગર, સીધો સરકાર પાસેથી કબજા-હક જેમણે મેળવ્યો છે એવા ખેડૂતોની દશા અમે તપાસી છે. ઉપરની કલમોમાં બતાવેલીમાંની કેટલીય વાતો તેમને અંગે જોતા, તેઓ પણ બે પાસા સરખાં કરી શકયા નથી અને તેઓમાંના કેટલાય દેવામાં છે, પરંતુ એમના જીવનની અર્થવ્યવસ્થામાં થોડા નાના નાના સુધારા કરવાથી અને કપાસના સારા ભાવ થતાં, તેઓ પોતાનુ ગાડુ રાગે પાડી શકે છે, એમ અમને લાગે છે

૨૨. પરંતુ, જેમની ખાંધ પર થોડાક જમીનદાર કહેવાતા લોકો, (કાંઈ કર્યા વગર હજારો રૂપિયા ખાટવાને ઈરાદે,) ચડી બેઠેલા છે તેવા બાકીના બીજા ખેડૂતોની દશા એવી અસહ્ય છે કે તે કહી જાય એમ નથી. આ પ્રદેશમા તે એક વીમીથી રહે છે, ને તે ઘણીવાર પોતાના કુટુંબોથી દૂર ચારે તરફથી ભયની વચ્ચે, અને પોતાના પરસેવાના ઉત્પન્નમાંથી આસપાસના દરેકનુ તરભાણુ ભરવુ જ જોઈએ એવી અનિવાર્યતામાં—આવી દશામા છે. કોઈ તેમની સ્થિતિ સમજતુ નથી તો મહાનુભૂતિ કે જરૂરની વખતે મદદની વાત જ ક્યાં? એટલે આ ખેડૂતવર્ગ પાછો પગભર થાય એનો કોઈને કોઈ માર્ગ યોજવો જ જોઈએ એમાં આપ સંમત થશો. એવી અમને ખાતરી છે

૨૩. તેથી, અમે સૂચવીએ છીએ કે, કૃપા કરીને આપ નીચે બતાવેલા સુધારાને સગવડો કરાવવા માટે અને એ બાબતમા કશી કારોબારી કે કાયદાની જોગવાઈ કરવી પડે તો તે કરાવવા માટે પ્રયત્ન આરંભશો.

(૧) જે ખેડૂતો સાથિયા છે અને જેમણે યા તો પોતાને ખર્ચે જમીન તોડી ખેડાઉ કરી છે અથવા જેમણે આવા ખેડૂતોને ખર્ચના પૈસા આપીને જમીન રાખી છે તે અથવા જેઓ ૫ વર્ષ કે તેથી વધારે સમયથી જમીન ખેડતા આવ્યા છે,—આવા સાથિયાને કાયમી સાથિયા જાહેર કરવા જોઈએ. અને તેમની સાથનો આકાર આજ એમનો તે પેટે કાંઈ કરાર કે રિવાજ હોય તે પ્રમાણે રહે; પરંતુ તે હવે પછી આવતી ૨જી કલમમાં જણાવેલા દરતાં કોઈ પણ રીતે વધુ ન હોવો જોઈએ.

(૨) ખેતી અને એના આનુષગી ગ્રામોદ્યોગો માટે વપરાતી જમીન પર, જમીનદારનો સાંથનો હક બે પક્ષ વચ્ચેના કરારની કે તેને અંગે ધારો પડચો હોય તેની મર્યાદામાં જ હોવો જોઈએ. પરંતુ તે જમીનના સરકાર ભરત કરતા બેવડી રકમથી વધી ન જ શકે. આ સાંથમાં સરકાર ભરતની રકમ પણ આવી જાય.

(૩) આ ખેડૂતોના ગામતળ તરીકે વપરાતી જમીનની માપણી કરવામાં આવે, અને બીજે બધે ગામતળને અંગે સામાન્યતઃ હોય છે એમ તે જમીન મહેસૂલ કે સાથથી માફ કરી, યોગ્ય કિંમતે લઈ ગામલોકની કરી આપવામાં આવે

(૪) આ જમીનની માપણી કરી જાહેર રસ્તા અને અવરજવર નક્કી કરવામાં આવે અને જરૂર હોય તો તેને માટે આવશ્યક જમીન સરકાર લઈ આપે

(૫) દરેક ગામ કે પરા માટે ગોચરની જમીન અલગ રાખવામાં આવે અને તેનું મહેસૂલ કે સાંથ માફ કરાય.

(૬) સરકારે યા તો ચાકીદારનું કામ સભાળવું જોઈએ. નહિ, તો જમીનદારોએ એ પેરે ખેડૂતો કરે છે તે ખર્ચ વેઠવુ જોઈએ.

(૭) મહેસૂલી કાયદામા એક કલમ એવી ઉમેરવી કે, જ્યારે જ્યારે દુકાળ હીમ કે રેલ જેવાં સકટોમા ખેડૂત પોતાના જમીન મહેસૂલન માફી કે મોકૂફી મેળવી શકતો હોય, તેવા દરેક પ્રસગે દીવાની કે મહેસૂલી અદાલત (જે હોય તે) ખેડૂતની સાંથમાં પણ તેવા પ્રકારની ને ને પ્રમાણની રાહત અપાવશે.

(૮) સરકાર મહેસૂલ બાકી માફ કરી છે તે બીનાને ધ્યાનમાં લઈને, સાંથ બાકીમાં પણ ઉપર કલમ (૨) મા બતાવ્યા અનુસાર ધરછોડ કરવામાં આવે.

(૯) એવા પ્રકારની કશીક યોજના કરાવી જોઈએ કે જેથી ખેતીની જમીન તે ખરેખર ખેડનારની જ માલિકીની બને. દાખલા તરીકે, અમુક મુદત ઠરાવવામા આવે કે જે દરમ્યાન, જમીનના માલિક છતા જે જાતે તે ખેડતા નથી એવા લોકને પોતાનો માલકી-હક ખરેખર જમીન ખેડનારાને વેચી દેવો પડે; આ મુદત વીત્યા બાદ, નહિ અપાયેલી જમીન સરકાર તરફથી ઘટતી કિંમતે ખેડૂતને અપાવી શકાય; અથવા શરૂઆતમાં એવો કાયદો કરવામા આવે કે, હવે પછી કોઈ ખાનગી ઇસમ જમીનનું વેચાણ સાથેસાથ ખેડનારા સિવાય બીજાને કરી ન શકે, તેમ જ અદાલત જમીનની હરાજી પણ બીજાને ન કરી શકે. કદાચ, ખેડૂતોના સગીર છોકરાઓ અને વિધવાઓને માટે કેટલાક અપવાદ કરવા પડે અથવા રહેવાકરવા વગેરે ઉપયોગ માટેની ગામતળ કે શહેર પાસેની જમીનને આવો કાયદો લગાડવામાં પણ અપવાદ કરવા પડે. પણ કહેવાનો સારાશ કે ખેડૂત વર્ગ ઉપર નાખેલાં અન્યાયી બોજો જો દૂર કરવા માગતા હોઈએ અને ગામડા તેમને માટે રહેવા લાયક કરવાં હોય તો આવી જાતનો કંઈ ને કંઈ રસ્તો કાઢવો પડશે.

(૧૦) ગામડાંની દેવાદારીનું પ્રમાણ કેટલું છે તેની તપાસ થવી જોઈએ અને જાતે ખેતી કરનારાનો દેવાનો બોજો હલકો કરવા માટે કંઈક યોજના કરવી જોઈએ. હમણાં મદ્રાસ સરકારે રજૂ કરેલી યોજના કદાચ અહીં પણ ઠીક ખપમા આવે એવી છે.

[નોંધ : અમે એવા અભિપ્રાયના છીએ કે જો ૨૫ મી કલમની પેટા કલમ ૧ અને ૨ નો બરાબર અમલ કરવામાં આવે તો ૨૫મી કલમની ૯મી પેટા કલમમા કરેલી સૂચનાનો હેતુ આપોઆપ સરશે. અને ૨૫ મી કલમમા ૯મી પેટા કલમની જરૂર રહેતી નથી.

(સહી) બબલભાઈ મહેતા
માધવલાલ શાહ

પર જે હેવાલ રજૂ કર્યો છે તેમાં સરકાર મારફત કાયદાથી કે બીજી રીતે ખેડૂતોને રાહત મળે તેટલાનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે સાથે અમે બધા એવા અભિપ્રાયના છીએ કે ખેડૂતની આવી કંગાલ સ્થિતિને માટે જવાબદાર એકલી સરકાર નથી પણ જમીનદારો, શાહુકારો તથા ખેડૂતના સામાજિક રીતરિવાજો, આળસ, અજ્ઞાન, વહેમો તથા કુસંપ વગેરે બાબતો પણ જવાબદાર છે.

ખેડૂતોએ પોતાનું સંગઠન કરવું જોઈશે પોતાની અવદશાનાં શાં શાં કારણો છે તે શોધવા તેમણે પ્રયત્ન કરવો જોઈશે. આત્મબળ અને હિંમત કેળવવાં પડશે. આટલું કરશે તો જ સુખી જીવન જીવવાનો દિવસ નજીક આવશે.

અમારી દૃષ્ટિએ ખેડૂતોએ નીચેની બાબતો ઉપર બહુ જ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

૧. આળસ એ મોટામાં મોટો શત્રુ છે, અને સામાન્ય રીતે બધે જોવામાં આવે છે. આળસુ મટી ઉદ્યોગી બનવુ જોઈએ

૨. અજ્ઞાનતા પણ લગભગ બધે જ ઠેકાણે જોવામા આવે છે. અજ્ઞાનતા એટલે અક્ષરજ્ઞાનનો અભાવ એટલુ જ નહિ પણ પોતાની ફરજ રહેણીકરણી, સ્વચ્છતા વગેરે વિષેનું અજ્ઞાન તો ટાળ્યે જ છૂટકો છે.

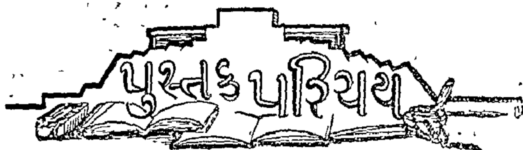
૩. ખેડૂતને વરસમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણથી ચાર માસ નવરાશ મળે છે. તે સમયમાં કોઈ ને કોઈ જાતનો ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ ખેડૂત પાસે મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ કાંતવા-પીંજવાનો છે ખેડૂત ધારે તો પોતાના ખપપૂરતાં કપડાં તૈયાર તો કરી જ શકે. કપાસ તો ઢગલાબંધ પકવે છે એટલે રૂ શોધવું પડે તેમ નથી.

૪. સામાજિક રીતરિવાજોમા પણ જમાના પ્રમાણે ફેરફાર કરવા જોઈશે. સરકાર શાહુકારની ચૂસ કરતાં સામાજિક રીતરિવાજો વધારે ચૂસે છે. અનિષ્ટ રીતરિવાજોનો સામનો કરવા ખેડુને ભારે હિંમત અને બળ કેળવવાં પડશે.

૫. ખેડૂતોમા પરસ્પર સહાયવૃત્તિનો અભાવ જણાય છે. પહેલાં ખેડૂતો એકબીજાને મદદ કરતા અને તેવી મદદ અમૂલ્ય થઈ પડતી પરસ્પર સહાયવૃત્તિ અને સહકાર કેળવવાની, ખાસ જરૂર છે.

૬. આપસઆપસની તકરારોનો નિકાલ લાવવા માટે કચેરીનો આશરો લેવા કરતા લવાદ કે પંચનો આશરો લેવો સારો છે કારણ કે કચેરીનો ન્યાય હમેશાં મોંઘો પડે છે અને ન્યાય મળે કે કેમ તે શકાસ્પદ રહે છે.

૭. નિર્ભય બનવું એ ઘણું જ જરૂરી છે. માત્ર ઈશ્વર વિના કોઈ નો ડર ન હોવો જોઈએ.

રતનઃ—લેખકઃ ચન્દ્રવદન મહેતા' ઈલાકાવ્યોના પ્રકાશન પછી શ્રી. ચન્દ્રવદનનાં કાવ્યો સામયિકોમાં કવચિદ્ કવચિદ્ જ દષ્ટિએ પડવાથી એમનો કવિતાપ્રવાહ આટલેથી જ અટકયો કે શું એવી જે ભીતિ રહેતી હતી તે આ રતનના પ્રકાશનથી દૂર થઈ છે 'ઈલાકાવ્યો'માં ભાઈબહેનના પ્રેમને શ્રી ચન્દ્રવદને પ્રથમ વેળા જ કવિતામા આલેખ્યો. અને ભાઈબહેનના પ્રેમનો વિષય જ એમની કવિતાને અનુકૂળ છે એ પણ ઈલાકાવ્યોએ નિશ્ચિત કરી દીધુ. અહીં રતનમાં પણ શ્રી. ચન્દ્રવદને એક ખેડૂત ભાઈબહેનની પ્રેમગાથા આલેખી છે. રતન એક લાબું કથાકાવ્ય છે. એ કથા છે તેથી એ કલિકા કે દર્શનિકા જેવા લાંબા કાવ્યથી જુદુ પડે છે. એમાં એક જ છંદ વપરાયો છે એ દષ્ટિએ એ શામળની પદ્યવાર્તાઓથી છૂટું પડે છે. એમાં આલેખાયેલી કથા કવિકલ્પિત છે. અને કાવ્યને સર્ગમાં વહેંચી નથી નાંખ્યું તેથી એ પૃથુરાજરાસા કે ઈન્દ્રજીતવધ મહાકાવ્યથી જુદુ પડશે. આમ કથાભાગ, એમાં વપરાયેલો એક જ છદ (પૃથ્વી), અને કવિકલ્પિતકાવ્યનુ વસ્તુ એ સર્વે રતનને પૂર્વકાલીન લાંબા કાવ્યોથી જુદુ પાડે છે.

આ કાવ્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે, સોળસો પંક્તિનુ આ કાવ્ય પૃથ્વીમાં જ લખાયું છે. આમ કવિતાનું બાહ્યસ્વરૂપ જોતાં, માત્ર છદ પ્રત્યે જ દષ્ટિ રાખીએ તો આ કાવ્યને આજના જમાનાનુ પ્રતિનિધિ કહી શકાય. સોળસો પંક્તિઓ, છંદની પ્રવાહીતા જાળવીને, પૃથ્વીમાં આપણા કાવ્યસાહિત્યમા પ્રથમ વેળા જ લખાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અહીં પૃથ્વીની પંક્તિઓનો પિંગળઅનુસાર જ્યાથી આરભ થવો જોઈએ ત્યાથી આરભ થતો નથી. અને એક જ છદમા પણ વૈવિધ્ય આણ્યું છે. જેમકે

એકદા
ગયો સુરજ આથમી તરુવરો તણા છાયડા

અહીં પૃથ્વીના છેલ્લા ગાલગાથી કાવ્યની પંક્તિ શરૂ થાય છે બીજે એક સ્થળે પૃથ્વીના છેલ્લા ઉત્તરાર્ધથી કાવ્ય શરૂ થયું છે. જેમકે:

હતો સકળ ગામને મસ્તકે
ઢળ્યો દિનકરે લીધો ઊચકી શ્યામલો ઓચણો

આમ પૃથ્વીમાં પણ અનેક પ્રકારના પ્રયોગો થઈ શકે, તેની પ્રતીતિ કરાવતું અને પૃથ્વીની અદ્ભુત શક્તિના દર્શન કરાવતું આ કાવ્ય શ્રી. બ. ક. ઠાકોરના આરોહણનુ વારસ કહી શકાય.

અહીં શહેરમાં વસવાટ કરતો કવિ ગ્રામજીવનનું આલેખન કરે છે, પરંતુ ગ્રામજીવનનું ચિત્ર આલેખતાં લેખક લવલેશ પણ મુશ્કેલી અનુભવતો નથી, ઊલટું લેખકને ગ્રામજીવનના પ્રત્યેક અંગોપાંગનો અનુભવ હોય, અભ્યાસ હોય, લેખક ગ્રામજીવન જોડે તદ્રૂપ બની ગયો

હોય, એટલી સરળતાથી તથા સ્વાભાવિકતાથી ગ્રામજીવનનું ચિત્ર દોરાયું છે. ગામને પાદર વડનું વર્ણન, ભાણા અને ધનાની લઢવાડનું બ્યાન, રતનને પડતાં દુઃખોમાં ગ્રામજીવનની વિષમતાનુ આલેખન, એ સઘળાં ખરેખર કળાકારની પીંછીથી દોરાયેલાં વાસ્તવિક ચિત્રો છે. ગામડાનું વાતાવરણ જમાવવા એમણે ગામડાના ખેડૂતવર્ગમાં વપરાતા ગ્રામશબ્દો વાપર્યા છે, પરંતુ ક્યાંય પણ એ શબ્દો અરુચિકર નથી લાગતા કે એ શબ્દોના ઉપયોગથી કોઈ પણ સ્થળે ગ્રામ્યતા નથી પ્રવેશી ગઈ. જેમકે :

હતું સુઘડ એક પાદર થકી ન આઘે જરી
ન તેમ બહુ ઢૂંકડે . . . . . .
મુસીબત સહે સુણે કવરધા કદિ બોલ એ
અને ન જરી જાણતું કરમ એમ સ્હેજે કરી.

આમ વાતાવરણને જમાવવામાં ગ્રામશબ્દોનો ફાળો નજીવો નથી. શબ્દો ઉપરાંત ગ્રામજીવનના રોજના પ્રસંગો તથા નિત્યક્રમમાથી એમણે ઉપમા પણ વાપરી છે. જેમકે :

જમીનમહીં જે ઊંડા, હળ થકી પડયા ચાસ શા
દીલે ઉઝરડા પડયા અકથ વેદના કેટલી !

આમ ઉપમા પણ આલેખન વિષયને અનુરૂપ હોઈ વાતાવરણ જમાવવામાં મદદદાથી થઈ પડે છે. પરંતુ ક્વચિદ્ આવી ઉપમા વાપરવાના મોહને લીધે અતિસામાન્યતામાં ઊતરી પડાય છે અને તેથી રસક્ષતિ થાય છે. એક ઉદાહરણ લઈએ :

અને પૃથિવીને ડીલે, મણસમા અરે કેટલાં
મહાનગરના ઞરે ખરજવા સદા ચેગમ.

અહીં ખરજવાં ઉપમાન વક્તવ્યને સ્પષ્ટ ભલે કરતુ હોય, છતાંય એ આપણને જુગુપ્સાકારક નહિ તોપણ અપ્રિય તો લાગવાનું જ, અને તેથી રસક્ષતિ થવાની.

ઉપર દર્શાવ્યું તેમ માત્ર ઉપમા જ નહિ પરંતુ સુંદર કલ્પનાઓ પણ આ કાવ્યમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. એકાદ ઉદાહરણ લઈએ :

તપેલ રવિતાપથી ઝરણ વારિદોડયાં ધસે
વિશાળ વટવૃક્ષની શીતળ અર્ધછાયા તળે
થવા શીતળ ·

આવી કલ્પનાઓ તો ક્યાક ક્યાક દૃષ્ટિએ પડે છે. કિંતુ બહુધા તો એમની કલ્પનાઓ જઈ જઈને હિમાલયપ્રદેશ પર ઠરે છે. આથી કલ્પનાવૈવિધ્યને લઈને પ્રાપ્ત થતો કાવ્યાનંદ અહીં ક્વચિદ્ જ આસ્વાદ્ય બને છે.

શ્રી. ચન્દ્રવદને પ્રકૃતિતત્ત્વોનો ઉપયોગ રસોચિત વાતાવરણ સર્જવાને તેમ જ ભવિષ્યના સૂચનાર્થે પણ કર્યો છે. ભાણો જ્યારે પોતાની જીવનકથા રતનને કહે છે ત્યારનું પ્રકૃતિવર્ણન જુઓ:

ગયો સુરજ આથમી : તરુવરો તણા છાયડા
મળી શ્રમ ઉતારવા નિંદરભાર ઘેરા બન્યા.

અહીં સંધ્યા જેમ રાત્રીના આગમનનું સૂચન કરે છે, તેની સાથે ભાણો પણ રતનને જે કથા કહેવાનો છે, તે કથા પણ દર્દભરી છે, અને જગતની સંધ્યાની જેમ ભાણાની જીવનસંધ્યા પણ અસ્ત થવાની છે તેનું સૂચન કરે છે. તેવી જ રીતે જ્યારે હીરાનો હૃદયપલટો થાય છે અને હીરો પોતાને વતન પાછો ફરે છે ત્યારનું પ્રકૃતિદશ્ય જોઈએ :

હતો સકળ ગામને મસ્તકે
ઉગ્યો દિનકરે લીધો ઉંચકી શ્યામલો ઓયલો.

હીરાના હૃદયની મોહરૂપી શ્યામતા પણ ઊંચકાઈ ગઈ છે. હીરાના જીવનમાં પણ પુનઃ દિનકર ઊગ્યો છે, એનાં લગ્ન થવાનાં છે, એ ભાઈ ને માટે સૂરની રતનને મળવાનો છે, એ બધાનું સૂચન સૂર્યોદય કરે છે. આમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રકૃતિને માનવભાવને અનુકૂળ ચીતરવી તેમાં નીરસતા કે યાન્ત્રિકતા આવી જવાનો સંભવ છે.

શ્રી. ચન્દ્રવદનમાં તાદૃશ ચિત્ર ઊભું કરવાની શક્તિ છે. હીરો શહેરમાં ભણવા જાય છે ત્યારે એને માટે તૈયારી કરતી રતનનું ચિત્ર જુઓ :

સૂઝે ન કંઈ બાધલું, રતન એકલી હાથમાં
લઈ વીગતનોંધને જરૂરનું કરી એકઠું
મૂકુ છ અહિં લે અને ગરમ શાલ આ પોટલે
રજાઈ અહિં બીસ્તરે ખપ પડે ભલે ખોલજે.
અહિં છ તુજ વાટકો નજર રાખજે એટલી
રહને ન કંઈ કાળજી તદન ભાનભૂલો નકી.

પરતુ આખા કાવ્યમાં વાર્તાપ્રવાહ અખંડિત નથી વહેતો. વચ્ચે વચ્ચે લાંબાં વર્ણનોથી વાર્તાપ્રવાહ અવરોધાય છે પ્રથમ એકસો ને પાસઠ પંક્તિ તો માત્ર ગામડાના વર્ણનોથી જ ભરેલી છે. આટલી પંક્તિઓ વટાવ્યા બાદ કવિ આપણને વસ્તુપ્રવેશ કરાવે છે. વાતાવરણ જમાવવા માટે, વસ્તુની પશ્ચાદ્‌ભૂ દર્શાવવા માટે વર્ણનની જરૂર હશે, પરતુ અહીં તો વર્ણનનો અતિરેક થઈ ગયો છે. વચ્ચે વચ્ચે એમનુ કથન પ્રચારલક્ષી કે ઉપદેશાત્મક બની જાય છે તેથી રસક્ષતિ થાય છે, અને વસ્તુનો વેગ અતીવ મદ પડી જાય છે. થોડાંક ઉદાહરણોથી આ કથન સ્પષ્ટ થશે:

વિનમ્ર કૃષિકાર હો! જઠરપોષકો અન્યના
તમે જ રસરાજ છો, પશુજનો તણા પાલકો.

. . . .

કુલીન કુળવાન હો! કૃષિક લોક આ હિન્દના
તમે જગતતાત ગણાય કૃષિલોક સૌજન્યમાં
વિવેક વિનયે વિશેષ ઋષિરાજ છો ભોમના
ગણાય કરાવી તણો ઉજળ તો વળી ઉત્તમ
છતા ન ભરણું મળે ઉદર પૂરવા પૂરતું
નસીબ પુરુષાર્થનો સુભગમેળ એતી વિષે
છતાં વિધિરૂઠે મહેનત ઉગે ન દાણો કુળે
પિતા જગતનો ગણાય જગતાતની આ દશા.

અથવા

ન શું સકળધર્મમાં સહનધર્મ સૌથી વડો

. . . .

મનુષ્ય નિજપિંડમાં વતન માટી બંધાયલો
ઉમંગ થકી ભોમને નમન એક મૂંગુ ન દે.
નવા મનમહીં કદિ સ્મરણ એક મીઠું ધરે
ખરે જગવિષે થયો અધમ જન્મ એનો નકી.

વસ્તુપાલચરિત્ર, વિમલમંત્રીચરિત્ર વગેરે ઘણા ઐતિહાસિક સામગ્રીના રસિકોને ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થવાના છે.

અલબત્ત મુનિશ્રી જિનવિજયજી જેવા પાસેથી ગુજરાતે જે આશા રાખેલી તેની આ રીતે સંપૂર્તિ થઈ જોઈને આનંદ થાય છે. **દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી**

શ્રાવણી મેળો : લેખક: શ્રી. ઉમાશંકર જોષી. પ્રકાશક: વોરા ઍન્ડ કં. ૮, રાઉંડ બિલ્ડીંગ, કાલબાદેવી, મુંબઈ.

કવિ અને નાટ્યકાર તરીકે આપણા અર્વાચીન લેખકોમાં નિશ્ચિત સ્થાન પામી બેઠેલા શ્રી. ઉમાશંકરની પ્રતિભાનું આ નવું પ્રસ્થાન છે. આ સંગ્રહદ્વારા એ નવલિકાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે એ પ્રવેશ પણ એમના કવિતાનાં અને નાટકનાં ક્ષેત્રોમાંના પ્રવેશ જેવો જ સફળ અને યશસ્વી થાય એમ લાગે છે.

આ સંગ્રહમા પંદર વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. એ પંદરે વાર્તાઓનું સૌથી આગળ તરી આવતુ લક્ષણ એનુ વૈવિધ્ય છે એ વૈવિધ્યને લીધે આ વાર્તાઓની ભાષા, શૈલી કે અલંકારો સરખામાં પણ પુનરુક્તિ નથી થતી. એટલુ જ નહિ, પણ પરિસ્થિતિ કે પાત્રોમાં પણ એને લીધે નવીનતા, તાઝગી અને વ્યક્તિત્વ આવી શક્યાં છે. કોઈપણ બે વાર્તાઓમાં એક જ ભાવનુ આલેખન કરવાનું હોય ત્યા પણ તે આલેખન સ્પષ્ટ અને પરસ્પર સ્વતંત્ર ભાવાલેખનની કક્ષાએ પહોચે છે. "પગલીનો પાડનાર" અને "પિપાસુ"નું ઔત્સુક્ય એકબીજાથી નોખુ તરી આવે છે, તેજ રીતે "દિલ્લી"નુ મૌગ્ધ્ય પણ "મારી ચંપાનો વર"ના મૌગ્ધ્ય કરતાં જૂદું પડી આવે છે.

ભાવોના વૈવિધ્ય જેટલું જ વૈવિધ્ય પાત્રોમાં પણ સચવાયું છે. ધરાની માટીમાંથી ઊગેલા જીવોનો મેળો જ આ સંગ્રહમા ભરાયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. એમાં વૃદ્ધો છે ને વૃદ્ધાઓ છે, બાવા છે ને ભૂવા છે; જુવાન શહેરીઓ છે ને ગામડિયા છે. આ પાત્રો માત્ર શહેરનાં જ નથી કે ગામ ગામડાના જ નથી. આ પાત્રો કેવળ ધૂની કે તરંગી પણ નથી. તેમજ આપણી નજર સામે નાચતી વસ્તુસ્થિતિનાં પૂતળાં પણ નથી. આ પાત્રો વાસ્તવિક ભૂમિમાંથી ઊગ્યાં છે. એ પ્રત્યેકને પોતાના જીવનની કવિતા છે. લેખકે એ કવિતાને શોધી છે ને મૂર્ત કરી છે. એટલે જ તો લેખકે અવતરણમાં આપેલી પંક્તિ "ધન્ય ધરાર માટી, જગતે ધન્ય જીવેર મેલા," સાર્થક બને છે.

ભાવો અને પાત્રોનાં વૈવિધ્ય જેવું જ બીજું આકર્ષક તત્ત્વ આ સંગ્રહની પ્રયોગશીલતા છે. આ પ્રયોગશીલતાની સિદ્ધિ સંગ્રહના આલેખન સંયોજનમાં દેખાઈ આવે છે. એ લક્ષણને લીધે જ "શ્રાવણી મેળો"ની રચનામાં પ્રસન્ન ગંભીર નિર્મળતા અને નૂતનતા આવી શક્યાં છે. એને જ લીધે, આ સંગ્રહ એકવિધતાથી મુક્ત રહી શક્યો છે.

અલબત્ત, આ સંગ્રહની બધીયે વાર્તાઓ એક સરખી જ કક્ષાની નથી. રુચિભેદને લીધે કોઈને અમુક તો કોઈને અમુક વાર્તા ચડિયાતી લાગે. તોપણ આમાંની પ્રત્યેક વાર્તા પોતાની રીતે વિશિષ્ટ છે જ. તેમાં પણ "પગલીનો પાડનાર" "દિલ્લી" "લોહી તરસ્યો" "ઉઘડ્યુ છાપું" "મારી ચંપાનો વર" "ઝાકળીયું" "શેષ માનવી" ને "શ્રાવણી મેળો" આ વાર્તાઓને ગૂજરાતની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓમાં ગણી શકાય.

અમે આ સંગ્રહનો સત્કાર કરીએ છીએ. **મનસુખલાલ ઝવેરી**

રોજનીશી

જાન્યુઆરી : ૧૯૩૮

તા. ૧ અમેરિકાએ કૅનેડા, મેક્સિકો અને ચીન સાથેના ચાંદીના કરારો એક વર્ષ લંબાવ્યા : ચાંદીના ભાવમાં અમેરિકાએ ઘટાડો કર્યો.

તા. ૨ મુંબઈમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક થઈ તેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની બેઠક પૂરી થઈ; ઇજિપ્તના શાહી ફરમાન મુજબ ત્યાંની પાર્લામેન્ટને એક માસ માટે બરતરફ કરવામાં આવી; મિ. જીન્હાને પં. જવાહરલાલનો પડકાર : ' રાજેન્દ્રબાબુ સાથે તમે કરેલી કામચલાઉ સમાધાની મહાસભાને મંજૂર છે : કોઈ પણ દરખાસ્ત પર અમે વિચાર કરીશું.''

તા. ૩ 'ધી હેલ્પીંગ બેંક ઑફ ઇંડિયા લી.' નામની બેંકના અમદાવાદ બ્રાંચના બારણાં ખુલ્લાં મૂકી વહીવટદારો પલાયન થઈ ગયાના વિચિત્ર સમાચાર બહાર પડ્યા.

તા. ૪ આંતરરાષ્ટ્રીય લેબર ઑફિસના ડિરેક્ટર મિ. હેરોલ્ડ બટલર અમદાવાદ આવ્યા, સોવિયેટોની દેખરેખ હેઠળ તૈયાર થતી ચીનાઈ વિમાની ફોજને ડારવા માટે જાપાનીઓએ ૪૦ વિમાનોમાંથી બૉમ્બની વૃષ્ટિ કરી; કાકોરી કેસના માજી કેદી શ્રી જોગેશ ચેટરજીને બંગાળમાં વસવાનો પ્રવેશવાનો કે રોકાવાનો મનાઈ હુકમ ફરમાવાયો.

તા. ૫ હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા સાધવા માટે મહાત્માજી અને રાજેન્દ્રબાબુ વચ્ચે મુંબઈમાં મંત્રણા; કલકત્તાના 'હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'ના તંત્રી અને મુદ્રક ઉપર રાજદ્રોહ ફેલાવે એવું લખાણ પ્રગટ કરવા બદલ સમન્સ નીકળ્યા.

તા. ૬ અલ્હાબાદના જુવાનોને મિ. જિન્હાની વિચિત્ર સલાહ : કોમીવાદી કહેવડાવવાથી ડરશો નહિ. કોમીવાદી હોવા માટે હું મગરૂર છું !''

તા. ૭ બ્રિટિશ કામદારોની બ્રિટિશ પ્રજા અને દુનિયાના બીજા રાષ્ટ્રોને જાપાની માલનો બહિષ્કાર કરવાની આગ્રહભરી અપીલ બહાર પડી; ટેરૂએલ ખાતેનો બળવાખોર સેનાપતિ શરણે આવ્યો હોવાની સ્પેનિશ સરકારે જાહેરાત બહાર પાડી.

તા. ૮ મહાત્માજી જુહુથી સેગાંવ પાછા ફર્યા, જાપાનીઓએ શાંઘાઈમાં બ્રિટિશ વાવટા ઉતારી નાખ્યા, બ્રિટિશ હોટેલોનો કબજો લીધો વગેરે, મુંબઈ સરકારે મુંબઈની ધારાસભામાં મંદિર પ્રવેશ બિલ રજૂ કર્યું.

તા. ૯ રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલના માતુશ્રી અને સ્વર્ગ શ્રી. મોતીલાલ નહેરૂના પત્ની શ્રી સ્વરૂપરાણી નેહરૂનું આનંદભુવનમાં અવસાન, રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલના ફરમાન મુજબ આખા હિંદમાં 'ચીનદિન' ઉજવાયો, ધંધૂકા—ધોળકા તાલુકાના તાલુકદારોની દરબારશ્રી ગોપાળદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ સભા ભરાઇ; 'સામ્યવાદ શું છે ?' એ વિષય ઉપર અમદાવાદમાં શ્રી સૌમેન્દ્રનાથ ટાગોરનું જાહેર વ્યાખ્યાન થયું, સાણંદના ઠાકોરે પરાપૂર્વથી જમીન ખેડતા ખેડૂતોને જમીનનો કબજો પોતાને સોંપી દેવા માટે નોટિસો આપી.

તા. ૧૦ શ્રી. સુભાષ બોઝનું લંડનમાં ભવ્ય સ્વાગત થયું; જાપાને સીંગ્ટાઉનો કબજો લીધો; લાહોરની સેન્ટ્રલ જેલમાં ૧૫ રાજદ્વારી કેદીઓ ભૂખમરાની હડતાલ પર હોવાની વીગત બહાર આવી; કાઠિઆવાડનું દીવ બંદર પોર્ટુગલ પાસેથી જર્મનોએ ખરીદી લીધાની અફવા પ્રસિદ્ધ થઈ.

તા. ૧૧ મુંબઈ ધારાસભામાં અસાધારણ બહુમતિથી 'સમવાયતંત્રની બંધારણીય ભય'કરતા અમારે નથી જોઈતી એવું જાહેર કરતો ઠરાવ પસાર થયો, ના. વાઇસરોય અને મદ્રાસના વડા પ્રધાન શ્રી. રાજગોપાળાચારી વચ્ચે મદ્રાસમાં મંત્રણા થઈ.

તા. ૧૨ સુભાષ બોઝે લંડનમાં રૂટરના પ્રતિનિધિની મુલાકાત દરમ્યાન જાહેર કર્યું કે હિંદી મહા-

સભાએ ઓદ્ધા સ્થાયી સ્વીકારી લીધા છે એમ માનવાની ભૂલ ન કરશો અને અમે તો સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય તથા જનતાના હાથે ઘડાયેલું બંધારણ માગીએ છીએ; ઇટાલી અને અમેરિકા વચ્ચેના વેપારી કરારો અટકી પડયા.

તા. ૧૩ પાલીતાણા રાજ્ય અને ત્યાંના ખેડૂતો વચ્ચે અથડામણ ઊભી થઈ: સમાધાન પડી ભાગ્યું અને લડત ઊપડશે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા. ૧૪ ફ્રાન્સના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું; જાપાનના જર્મન એલચી અને જાપાનના વડાપ્રધાન વચ્ચે મહત્ત્વની મુલાકાત થઈ.

તા. ૧૫ જીવનું જોખમ ભલે હોય પણ આદામાનના અને બંગાળના નજરકેદીઓનો પ્રશ્ન છોડી શકું તેમ નથી—એવું ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું; સરહદ્ પ્રાંતમાં સવિનય ભંગ અંગે છૂટા કરાયેલા અમલદારોને પાછા નોકરીઓમાં લેવામાં આવશે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા. ૧૬ બંગાળી સાહિત્યના પ્રખર નવલકથાકાર સમ્રાટ શ્રી. શરદચંદ્ર ચેટરજીનું અવસાન; મુંબઈમાં જર્મન પહેલવાન ક્રેમર અને હિંદના પહેલવાન ઇમામ બક્ષ વચ્ચે કુસ્તીજંગ થયો તેમાં માત્ર અર્ધી મિનિટમાં જ ઇમામ બક્ષ જીત્યો, શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ અને દ'વેલેરા વચ્ચે લંડનમાં મુલાકાત; જાપાને ચાગ-કાઈ-શેકની સરકાર સાથેનો સંબંધ તોડવાની જાહેરાત કરી.

તા. ૧૭ અમેરિકાની સરકારે આવતા નાણાકીય વર્ષમાં ૫૫ કરોડ નૌકાખાતામાં નવાં લડાયક બારકસો બાંધવા મંજૂર કર્યા; 'ધી જેનેસીઝ ઑફ ફેસિઝમ' એ વિષય ઉપર પ્રો. પી. એન ડ્રાઇવરનું અમદાવાદમાં ભાષણ, બામરોલી નજીક માલગાડી-એકસપ્રેસ ટ્રેન વચ્ચે ભયંકર અથડામણ થઈ, 'એક સમય એવો આવી લાગશે કે જ્યારે લો. મા. ટિળકની જેમ, મહાસભાને મજબૂત બનાવવા ખાતર, મારે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે' એવા પટનાના એક ભાષણમાં શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણે ઉદ્ગાર કાઢયા; એંગ્લો-આયરિશ જુદા જુદા પ્રશ્નો વિશે વાતાઘાટ કરવા દ' વેલેરા અને ચેમ્બરલેનની મંત્રણા શરૂ થઈ.

તા. ૧૮ અલ્લાહાબાદથી મહાસભા કચેરીની જાહેરાત · હિંદી મહાસભાની ૫૧મી બેઠકના પ્રમુખ તરીકે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા છે; અમદાવાદમાં 'અમદાવાદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ એસોસિયેશન'ની સ્થાપના થઇ, લૉર્ડ લોધિયન અને મહાત્માજીની સેગાંવમાં મુલાકાત; મોં. શોતાએ ફ્રાન્સનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું નવા પ્રધાન મંડળના ૨૦ પ્રધાનો પૈકી ૧૮ ઉદ્દામવાદીઓ —રેડિકલ્સ છે. સુરત જિલ્લા વિદ્યાર્થી પરિષદ સૂરતમાં ભરાઈ.

તા. ૧૯ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ એકાએક માંદા પડયા, સ્પેનિશ બળવાખોરોએ બાર્સીલોના ઉપર વિમાનોમાંથી બોમ્બ મારો ચલાવ્યો.

તા. ૨૦ અત્યાચારવાદી કેદીઓને આંદામાનમાંથી ખસેડવાની હિંદી સરકારે મંજૂરી આપી, ગાંધીજી સાથેની મુલાકાત પછી તુરતજ લૉર્ડ લોધિયન દિલ્હી વાઇસરૉયની મુલાકાતે ઉપડી ગયા.

તા. ૨૧ પંજાબનું (લાહોરનું) સુપ્રસિદ્ધ સીતલા મંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાયું; કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક 'બસુમતી'ની રૂપિયા પાંચ હજારની જામીનગીરી જપ્ત કરવાનો હુકમ થયેલો તે કલકત્તાની હાઇકોર્ટે અપીલ થતા રદ કર્યો.

તા. ૨૨ અમદાવાદમાં શ્રી. નગીનદાસ પારેખના પ્રમુખપણા હેઠળ ગુજરાતના પ્રો. અનન્તરાય રાવળનું 'રોમેન્ટીસિઝમ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાન; પંજાબ ધારાસભા પર થનારી કૂચ અંગે, રાજકીય કેદી સમિતિના સભ્યસ સામે પંજાબ સરકારે ૧૪૪મી કલમ મુજબ પ્રતિબંધ મૂકયો; મુંબઈ ધારાસભામાં લોકલબોર્ડ એકટ સુધારણા બીલ સામે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા મુસ્લીમ લીગના અને સ્વતંત્ર પક્ષના સભ્યોનો 'વૉક આઉટ' થયો

તા. ૨૫ ઇપીના ફકીરનો રાષ્ટ્રપતિ પં જવાહરલાલ ઉપર પત્ર : મારી લડત રાષ્ટ્ર આઝાદીની છે. હું અંગ્રેજ સરકારની આક્રમણકારી નીતિનો ભોગ થઇ પડયો છું.

કુમાર-પરિપત્ર

કુમારનો માહ (૧૯૯૪) અંક

'લીલાકાકા, પાંચ વરસ ચાકરી કરીશ.'

'કેમ, પાંચ જ વરસ જીવવું છે?' શેઠની હાજરજવાબી-માં પૂછવા જવું પડે એવું ન હતું.'

'ના, પણ મારા ભાગના પૈસા તો પાંચ વરસમાં ભરાઈ નહીં જાય?'

'મારા ભાગના? શું બોલ્યો? એકાવનો એકાવન તારે જ ભરવાના છે ને?'

'પણ, પ...ણ અમલદાર શા'બ તો તમારો ય ગનો કાઢતા'તા ને? તે તમારા ભાગના ય માંય એચાર હશે ને!'

વસ્તો પણ ઓછો ઊતરે એમ ન હતો. લીલાશેઠની ચાકરી એ એવી તો ગજાવતો કે મીરખાં જમાદારને પણ જોઈને એકવાર તો થતું કે વસ્તો ગુનેગાર માલ્યો ન હતો. અને લીલાશેઠને પણ થતું કે પૈસા વ્યાજ સાથે ઠીક વસુલ થાય છે.

પણ લીલાશેઠ કરણે ઊપડ્યા ત્યારે તે જ રાતે વસ્તાને હાથે પૂરાયેલા બાકોરાથી જ ચોર તેના ઘરમાં કેમ પેઠા? આ પ્રશ્નનો ઊકેલ જાણવો હોય તો વાર્તાક્ષેત્રના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ લેખક ઉમાશંકર જોશીની આ અંકમાંની 'વસ્તો'ની વાર્તા વાંચજો

શ્રીરામ શર્માની 'શિકાર'ની લેખમાળા પૂરી થઈ, છતાં શિકારકથાના રસિયાઓને સહેજ પણ રસક્ષતિ ન અનુભવવા દે એવી 'વકરેલો સૂવર માર્યો'ની વાર્તા પણ આ અંકમાં પીરસાઈ છે. સૂવરનો શિકાર કેટલો મુશ્કેલ હોય છે એ તો આ વાર્તા વાંચ્યા પછી તમે જાણશો. બંદૂક કે તમંચો પણ તેના સામનામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. અને એનાં લોહી-માંસ એવાં હોય છે કે થએલા જખમને રૂઝાતાં પણ વાર નથી લાગતી

મુખપૃષ્ઠ પર રજૂ થતા માનવ મહત્ત્વાકાંક્ષાના હુંકાર સમા 'નાઙ્ગા શિખર' કાવ્ય પછી 'સામયિક ચિંતન'ની કંડિકાઓ નિવૃત્તિ વેળાએ તમારા મગજને ચિંતન માટેની ભરપુર સામગ્રી પૂરી પાડશે. ત્યારપછીને પાને જેની જીવનરેખા આલેખાઈ છે એ લૂઈ પાસ્તર તો વિજ્ઞાનજગતની એક અપૂર્વ વિભૂતિ છે. નેપોલિયન કરતાં યે ફ્રાન્સને એ વધુ સંમાનનીય અને જગતને વધુ આદરણીય છે પત્ની કરતાં પણ વિજ્ઞાનને પહેલું સ્થાન આપનાર એ પ્રજ્ઞાપુરુષની જીવની આદર્શપ્રાપ્તિની અચૂક તમન્ના જગાવી રહેશે

'જીવનનું પરોઢ' આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાનાં હિંદીઓની હાલાકીનો કરુણ ચિતાર આલેખે છે તો 'મારી સફર' તીન લોકથી ન્યારી કાશીનો અનન્ય પરિચય આપે છે, જ્યારે હરિકૃષ્ણ વ્યાસ વાર્તા લખવા જતાં વાર્તાની પ્રસ્તાવના જ લખી બેઠા છે—'આભાર દર્શન'! તો એ લાંબી નૉવેલ લખવાનું શરૂ કરશે તો તેમની શી દશા થશે?

તાપી તીરે હાલ જ્યાં મહાસભા મળવાની છે ત્યાંની રાનીપરજ ગુજરાતણનો શ્રી રવિશંકર રાવળે દોરેલો સામે આપેલો સ્કેચ આ અંકના પૂઠા પર દેખા દે છે ને ત્યાર પછી દખ્ખણની પ્રખ્યાત સુલતાના ચાંદબીબીની તસ્વીરની પૂર્ણરંગી અનુકૃતિ આપણી તસ્વીરીકળાના પ્રાચીન ગૌરવને મૂર્તિમંત કરે છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
રાસજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા૦ યુદ્ધ	૦-૪-૦
ગતકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
ક્રાન્તિ	૦-૬-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦-૩-૦
રેંટિયો બળવાની બીજી બાજુ	(નથી)
હરાહીનો મુક્તિપત્ર	૦-૬-૦
ગરીબની હાય	૦-૩-૦
ચીનની હાકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
ગાંધીજીનો આશ્રમ	૦-૮-૦
પૂજારીને પગલે	૦-૪-૦
બેગમાની પીરોગનાઓ	૦-૨-૦
લાલ ટોપી	૦-૩-૦
અયોધ્યા એળિયાં	૦-૩-૦
મુંઝાયું દિલ	૦-૩-૦
ગુલાનું કમળ	૦-૩-૦
રશિયાનું ઝાડ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
×રોટીને ખાતર	૦-૩-૦
પસેરી કાપરની દરીફાઈ	૦-૮-૦
×ખતી કહાણી	૦-૮-૦
×ચણતરો	૦-૧૦-૦
ડોશા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીતો	૦-૮-૦
ફ્રિન્ડ બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
×ગણિયુગ	૦-૩-૦
×તૂટેલા તાર	૦-૮-૦
તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પત્રો [સુધારેલી આવૃત્તિ]	૦-૬-૦
જીવનચર્યા	૦-૧૦-૦
×નૂતન રશિયામાં રોઝિયું	૦-૮-૦
×ચીન જાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
×દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
સ્ત્રીનો ફેરો	૦-૧૨-૦
કાવ્યો	૦-૩-૦
આપણો આહાર	૦-૬-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫-૦
નિશિરાજ આત્	૦-૮-૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ

×પ્રેમનો દંશ	૧-૪-૦
×સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
×કથાવલિ ભા.૧	૧-૪-૦
×નવો અવતાર ભા.૧	૨-૪-૦
×નવો અવતાર ભા.૨	૨-૦-૦
×નવો અવતાર ભા.૩	૧-૦-૦
×હૃદયપરિવર્તન	૧-૪-૦
×કથાવલિ ભા.૨	૧-૪-૦
લગ્નસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

×ઘરે-બાહિરે	૨-૦-૦
×ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નૌકાડૂબી	છપાય છે.

બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૧	૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૨	૧-૪-૦
ઈશ્વરનો ઇનકાર	૧-૦-૦
×માતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
×દ્વિરેફની વાતો ભા.૨	૧-૪-૦
×ગીતામન્થન	૧-૪-૦
×સત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લગ્નપ્રપંચ	૩-૮-૦
શેષનાં કાવ્યો	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

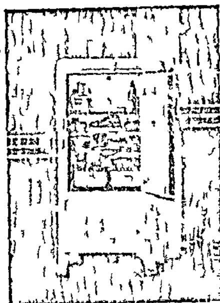
પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

×દ્વિરેફની વાતો ભા.૧	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ	૧-૪-૦
સુખન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધી મણિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ [ત્રીજી આવૃત્તિ]	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર [„]	૦-૬-૦
×પરંતપ વૈદ્ય	૨-૦-૦
×દિનચર્યા	૧-૮-૦
×સાબરમતી	૧-૪-૦
રશિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
શાંતિનો સંદેશ	૧-૦-૦
×તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦

અસહકાર	૨-૮-૦
ચપારણમાં ગાંધીજી	૧-૮-૦
મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

ફ્રિજિડેઅર વિનાનું ગૃહ સંપૂર્ણ સજ્જિત ન

૧૯૩૭ના ન્યૂ ફ્રિજિડેઅર્સ આ વર્ષના સર્વોત્તમ રેફ્રિજરેટર્સ છે તેમાં બીનહરીફ સૌંદર્ય છે—ડીઝાઈનમાં મોડર્ન છે અને છતાં ગમે તે ટાઈપના ઘરમાં ભળી જાય એટલું સરળ અને છતાં ભવ્યતાવાળું છે—અને ઉપયોગિતામાં તો એની વપરાશ પછી જ તમને ખાત્રી થશે 'ઈન્સ્ટન્ટ આઈસ ક્યુબ રીલીઝ', 'ફૂડ સેફ્ટી ઈન્ડીકેટર', વધુ જથ્થા માટે જગા, વગેરેની સગવડ તેમાં સમાયેલી છે જ અને વીજળીક ખર્ચ તો એટલો નજીવો આવે છે કે નહિ જેટલો જ શોરૂમ ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને આગ્રહપૂર્વક વિનતી છે

કિંમત રૂ. ૫૦૦/-થી

મહિને રૂ. ૧૩ના ભાડાથી પણ અપાય છે: ઓછામાં ઓછા ૭ મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન ૨૨૨૪ **ધી બોમ્બે ગેરેજ** મિરઝાપુર અમદા

આદ્ય [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૮૪ | સંચાલક | વર્ષ ૧
મહા–ફાગણ | રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી | અંક ૪

અ નુ ક્ર મ ણિ કા

પુ. ૨૫ મહા-ફાગણ : ૧૯૯૪ અંક ૪-૫

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૫॥ છૂટક અંક રૂ. ૦॥

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે ખમાસા ચોકી: અમદાવાદ,
મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયખડ રોડ: અમદાવાદ. તા. ૨૧-૪-૩૮

ચૈત્ર અંક પછી જેમનું લવાજમ પૂરું થાય છે એવા

ગ્રાહકોને સૂચના

(૧) તમારું લવાજમ ચૈત્રના અંક પછી પૂરું થાય છે તો નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫ [બર્મા તથા પરદેશના રૂ. ૭ાા અથવા શિલિંગ ૧૨] વૈશાખ સુદ ૫ તા. ૪–૫–૩૮ સુધીમા મ. ઓ. થી મોકલી આપશો.

(૨) ત્યાં સુધીમાં જેમનું લવાજમ નહિ મળી જાય તેમને ચૈત્રનો અંક રૂ. ૫–૪–૦ના વી. પી. થી રવાના થશે, જે સ્વીકારવા વિનતિ છે.

(૩) જેમને આવતા વર્ષે ગ્રાહક ન રહેવું હોય તેમણે વૈશાખ સુદ ૫ તા. ૪–૫–૩૮ સુધીમાં તે રીતે લખી જણાવવુ જેથી તેમને વી. પી ન કરતાં સાદા બુક–પોસ્ટથી તે અંક મોકલાશે. પણ જેઓ આ બાબતની ખબર નહિ આપશે તેમને ચૈત્રનો અંક વી. પી. થી મોકલાશે અને વી. પી પાછું વાળશે તો વી. પી. ખર્ચના ૦–૪–૦ વસુલ કર્યા પછી જ એ અંક મોકલાશે.

(૪) અમદાવાદ શહેરના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ કાર્યાલયમાં ઉપરની તારીખ સુધીમાં ૧૧ થી ૫ ની અંદર (રવિવાર સિવાય) ભરી જવું.

(૫) પરદેશમાં વી. પી. થતાં નથી એટલે પરદેશના ગ્રાહકોને તેમનું લવાજમ મ. ઓ. થી યા પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલવા વિનંતિ છે.

'પ્રસ્થાન' હવેથા નિયમિત સમયે આપી શકાય તે હેતુથી આ અંક જોડિયો અંક કર્યો છે. આવતો અંક ત્રણ અઠવાડિયાંમા પૂરો કરી આપવામાં આવશે. અને તે પછીના અંકો નિયમિત બહાર પાડવા જરૂર યત્ન કરીશું. અંકો અનિયમિત થવામાં આજની મદી અને નાણાંભીડ પણ કારણભૂત છે. અંકો મોડા બહાર પાડવામાં અમને રસ નથી, ગ્રાહકસંખ્યા ઉપર અતિ ખરાબ અસર થાય છે જ: છતાં આર્થિક સંકડામણને લીધે અનિયમિતતા આવી છે. આ સંજોગોમાં ગ્રાહકોને વિનતિ છે કે તેઓ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહે, નવા ગ્રાહકો મેળવી આપે અને એ રીતે નિયમિત થવામાં સહાય્ય આપે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ
તા ૧૮–૪–૩૮

વ્યવસ્થાપક
'પ્રસ્થાન'

ધર્મ
નાટક
અર્થશાસ્ત્ર
ઇતિહાસ
ટૂંકી વાર્તા
નવલકથા
રાજકારણ
સમાજશાસ્ત્ર
તત્ત્વજ્ઞાન
જીવનચરિત્રો

વગેરે ઉપરના ગ્રન્થો આપતી

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

૧-૨ એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨ (પીટર ક્રોપોટકિન) ૨-૮-૦
૩-૪ મારી જન્મટીપ ભા. ૧-૨ (સાવરકર) (જપ્ત થયાં છે)
૫ ઈશ્વરનો ઇનકાર (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૧-૦-૦
૬ ગાતા આસોપાલવ (સ્નેહરશ્મિ) ૧-૮-૦
૭ દ્વિરેફની વાતો ભાગ ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦
૮ ગીતામન્થન (કિ. ઘ. મશરૂવાળા) ૧-૪-૦
૯ સત્યમય જીવન (કિ. ઘ. મશરૂવાળા) ૦-૧૦-૦
૧૦ લગ્નપ્રપંચ (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૩-૮-૦
૧૧ શેષના કાવ્યો (રા. વિ. પાઠક) ૨-૦-૦
૧૨ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦

આ માળાના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧ [ત્રીજી આવૃત્તિ]	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
રશિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૦-૦
સાબરમતી	૧-૪-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	૨-૦-૦
દિનચર્યા	૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ	૧-૪-૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધીમણિમહોત્સવાંક	૧-૦-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦

નવી આવૃત્તિ
સુંદર ગેટ-અપ
છતાં
ઘટાડેલી કિંમત

રામ અને કૃષ્ણ	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૬-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

પુસ્તક ૧૦ મું : લગ્નપ્રપંચ

પૃષ્ઠસંખ્યા ૭૭૦
કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ (ટ. ખ. ૦-૫-૬)

'પ્રસ્થાન'માં જાહેરખબરના ભાવ

	૧ પાનું	½ પાનું	¼ પાનું
૧૨ માસ	૧૨૦	૭૨	૪૮
૬ માસ	૭૨	૪૮	૩૦
૩ માસ	૪૮	૩૬	૧૮
૧ માસ	૧૬	૧૦	૬

બે રંગમાં છાપવા હોય તો ૨૫ ટકા વધુ.

ત્યાગ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૨૫ મહા-ફાગણ · ૧૯૯૪ અંક ૪-૫

ત્યાગ

[એક ચિત્રવિવેચન]

રામનારાયણ વિ. પાઠક

આ ચિત્રના વિધાયક ડૉ. ત્રિવિક્રમને[1] ત્યાં આ ચિત્ર જોતાં અને તે સંબંધી તેમની સાથે વાતચીત થતાં, આવા ચિત્રો ગુજરાતમાં ઓછાં છે જોઈ, એનો પરિચય કરાવવાની ઇચ્છા થઈ.

મૂળ ચિત્ર તૈલચિત્ર છે. પણ મેં તેમને દવાખાને દાદરમાં જોયું તે મૂળનો ફોટો જ હતો, અને ફોટા ઉપરથી જ આ બ્લોક બનાવેલો છે. એ મૂળ ચિત્ર એમની પાસે તે વખતે નહોતું.

આ ચિત્ર ત્યાગનું છે ત્યાગ એટલે અમુક એકાદ બે વસ્તુનો ત્યાગ નહિ, પણ સર્વ ઐહિક વસ્તુઓનો મહાન ત્યાગ! સંસારત્યાગ! એ ત્યાગ બતાવવાને ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિ એક દિશાથી વિમુખ ઊભેલી બતાવેલી છે. ત્યાગ ખરી રીતે એક પછી એક વસ્તુનો કરવાનો નથી. એ સર્વ સંસાર તરફની વિમુખતા છે, પરાઙ્મુખતા છે. એવા ત્યાગને માટે મનની દઢતા જોઈએ. વળી આ ત્યાગ તે કચવાતે મને કરેલો ત્યાગ નથી, સ્વસ્થતાથી કરેલો છે, અને તેનું પ્રથમ ફળ વિશેષ નહિ તો સંસારની વ્યાકુલતાથી પર રહેલી, તેમાંથી ઊર્ધ્વ સ્થિતિમાં ભોગવાતી સ્વસ્થતા છે. એ દઢતા અને સ્વસ્થતા બન્ને, કેડે દીધેલા હાથથી પ્રતીત થાય છે. આખા શરીરની ઊભાં રહેવાની ઢબ પણ એ જ દઢતા અને સ્વસ્થતા બતાવે છે.

1. Dr. T. K. N. Trivikram B. A, M D. (Bioch.)

પણ ત્યાગ એ અંતિમ સ્થિતિ નથી, અંતિમ ધ્યેય નથી. તે તો પરમ પદ મેળવવાના સાધનરૂપ છે. એનાથી આગળ સાધકે જવાનું છે અને એ વસ્તુ એક પદવિન્યાસથી વ્યક્ત થાય છે. સાધકનો એક પગ દૃઢતાથી ઊભેલો છે, અને બીજે કોઈ દિશામાં જતો હોય તેવો બતાવેલો છે. એ જ દિશા તરફ મોં પણ છે. અને એ માર્ગ કે સાધન તે ધ્યાનમાર્ગ છે. એ હાથને ટેકે રાખેલુ મુખ અને તેની મીંચેલી આંખો બતાવે છે. મુખમુદ્રા ધ્યાનનિમગ્ન છે.

કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આ ત્યાગમૂર્તિ સ્ત્રી છે કે પુરુષ? તો તેનો જવાબ એ છે કે સર્વ ત્યાગમાં સ્ત્રી કે પુરુષના અભિમાનનો પણ ત્યાગ આવી જાય છે. એ ભેદની એ પર ગયેલ છે. અથવા કહો કે આવો મહાન ત્યાગ કરવામાં સ્ત્રીપુરુષ બન્નેની ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓની જરૂર છે. આ ત્યાગમૂર્તિમાં સ્ત્રીનુ માર્દવ છે, અને પુરુષની દૃઢતા પણ છે. અર્ધનારીશ્વરની કલ્પનામાં જેમ સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનાં અર્ધાંગો આવી જાય છે તેમ આ ત્યાગની કલ્પનામાં પણ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનાં ઉત્તમ લક્ષણો આવી જાય છે.

આખી મૂર્તિ સુરેખ મનોરમ સુકોમળ તેજસ્વી દૃઢ સ્વસ્થ ચિંતનમગ્ન છે.

ભક્તિ-ઘેન નારદ

સ્વ૦ પંડિત નારાયણ મો. ખરેને અંજલિ

સુન્દરમ્

તંબૂરે તાર તૂટયા છે, તૂટયો તંબૂર આજ છે,
મૃત્યુના તીવ્ર સૂરોથી ઘેરાતી આજ સાંજ છે.

સ્મરાવતી સાંજ અનેક સાંજને,
જગાવતા સૂર અનેક સૂરને,
ને ભગ્ન તંબૂર વિદારી હૈયું
વ્હેતાં કરે નીર કંઇ સ્મૃતિનાં.

અહો, તમારા મુખથી સર્વતાં
સુગીત મૃત્યુંજય શક્તિ અર્પતાં,
ને વેદનાઓ કપરી વિયોગની
આશ્વાસને ડૂબી જતી હતી કેઃ
અબ હમ અમર ભયે, ન મરેંગે.

ત્યાં પામતું મૃત્યુ જ મૃત્યુ જાતે,
અને નવોલ્લાસની વલ્લરીઓ
ઉર પ્રદેશે વળી પાંગરી રહે.

પુષ્ટ એ કંઠથી ગાન ઝરતું ભક્તિસંભર,
ઝરે કો ગિરિથી જેમ મુક્તકલ્લોલ નિર્ઝર.

એ ભદ્ર કાયા ગિરિ જેમ ઉન્નત
નિહાળતાં ખ્યાલ મને થતો કદી,
કે મૃત્યુ આને શિખરે જતાં જતાં
હાંફી, થાકી, પાછું જાશે ફરી જ.

પણ એ ક્રૂર નાસંતું, બીતું ને હાંફતું પશુ
તમોને શીંગની ટોચે ભરાવી રહેલમાં જશે

એ તો ન મેં કલ્પ્યુ હતું કદી યે.

કલ્પના સત્યના મેળ જવલ્લે મળતા જગે,
સત્યને આજ આલંબી કલ્પના દ્રવતી દગે.

*

ભલે ગયા ! એ પથના જનારને
રોકી શકે કોઈ નહિ કદી યે.
એ -દ્વારની પૂંઠળ છૂપનારને
ભાળી શકે કોઈ નહિ કદી યે.
પરંતુ ઓ પંડિત જી ! શું થંભશે
એ ગુફ્તગો આપણુ અંતરોની ?

હવે તમે સુસ્થિત સ્થાનમાં છો,
જ્યાંથી કદી ના પડવા તણો ભો;
મૃત્યુશિરે આપ વિરાજી હાવાં
ગાઈ શકો -અમ્રુતગાન નિત્ય.

શું ગાન ગાશો ?
સંધ્યા સમે, નિર્મળ નીરને તટે,
રેતી વિષે, કોમળ તેજમંડપે,
જ્યાં મ્હેકતી સૌરભ તે મહાત્મા–
તણાં તપો જીવન વલ્લરીની,
બિછાતી જ્યાં પુષ્પ પથારી–જે ખિલ્યાં
સ્મિતોતણી પાંદડી–ડાંખળીએ
સુચિંતનોની, તપભૂમિ આંગણે;
ગુંજેલ ત્યાં મંજુલ ગાન–ધૂનોઃ
વેદાદિ સ્તોત્રો, સુરદાસનાં સુખી
સુરમ્ય ગીતો, તુલસીની મંજરી
ભક્તિ ભરી, ને મલકંત મીરાં
મંજીર હાથે રુમઝૂમ નર્તતી
ગોપાલ સામે, નરસિંહ ઘેલો
હાથે લઈને કરતાલ કૂજતો
પ્રભાતિયાં વૈષ્ણુવ આરજૂનાં,
ભક્તો ભવાદિ થકી આજકાલના

કંઠે તમારે જીવતા થઈ જતા
નદીતણા 'સા' સ્વરભૂમિકા પરે.
કે શૂર સંગ્રામની વેદિકા પે
સુદીર્ઘ પંથે ડગ દીર્ઘ માંડતાં,
લાખો તણી મેદનીના મહાધ્વનિ
નિર્ઘોષ ઉદ્‌ઘોષની ભૂમિકા પરે
જમાવતા રાઘવકેરી ધૂનઃ
યદા મહા રાવણ જીતવાને,
સ્વાતંત્ર્ય સીતા ગૃહ લાવવાને
સેના ચઢંતી નર–વાનરોની,
સંગ્રામ શીંગું ત્યહીં તીવ્ર ફૂંકતા
કે શૂર સંગ્રામ થકી ન ભાગે.

અને વળી,
સંગ્રામસૂતા નરને નિવાપની
દેતા તમે અજલિ ગીતગૂંથી;
મરેલને ઈશ્વરધામ દાખવી
ખોલાવી કે મંગલમંદિરો ને
પ્રભુપ્રદેશે પધરાવતા, અને
જીવન્તને અમૃત મૃત્યુ કેરુ
પીવાડતા ગાઈ હલેકથી મીઠીઃ
અમે હવે ના મરીએ, અમર બન્યા.

વળી કદી મંગલમંત્ર ઉચ્ચરી
ઉર્જ્વલ વહ્નિ હવિપુષ્ટ પાસમાં
કરે કરો મેળવી, પ્રાણસાંકળી
દેતા ગુંથી કે નવલોહિયાંની
બની જતા જીવનના પુરોહિત.

વિશ્વનાં વિરહો દર્દો નામદોઈ નિવારતા,
ગીતના ઓસડે મીઠા, ધન્વંતરિ શું રીજતા!
શોક માંગલ્યને ટાણે, બલિ ને તપની ક્ષણે,
તિતિક્ષા ત્યાગની તાલે, ઝુલાવી ગીત પામરી,
ત્રૈલોક્યે ભમતા જાણે કો ભક્તિ–ધન નારદ!

ભલે તમે ગીતકલાવિદોમાં
ઉચ્ચોચ્ચ સ્થાને નથી કોઈ એમ કહે,
ન જાણતા એ પણ કે સુગીતની
કળા અનોખી સરજી તમે ય છેઃ

સ્વાતંત્ર્યપાંખે ચડવું અને ત્યાં
ફના થવું, એક ફકીરી લઈ,
ભક્તિ–સદાચાર–કલા ત્રિવેણી
ગૂંથી, રચી જીવનકેરી માલા,
અર્પી જવી દેશ–પ્રભુ પદોમાં.

તમે કર્યું તે કર્યું છે જ અલ્પે,
યદ્વાતદ્વા છો જગત્ ઝાઝું જલ્પે

હવે આ લોકના રોપો આક્રોશો દ્રોહ–શોકના
ડુબાવી વૈતરણીમાં શાંતિક્ષીરનિધૌ* વસો.

અને ત્યહીં ક્ષીરનિધિ નિવાસી
વિષ્ણુ પ્રભુના પદમાં વિરાજીને,
મુહૂર્ત બ્રાહ્મે, વળી પુણ્ય સાન્ધ્યે
મચાવજો રાઘવકેરી ધૂન.

અમારો આજ તંબૂર ભલે શાંત કર્યો, પ્રભુ!
તમારે ભીડ જો એના દિવ્ય વાદકની પડી.

પ્રભુના પદ્મમાં પાછી વિખૂટી પદ્મપાંદડી
ચડી ગૈ જાણી એ રોતી હસશે સ્હેજ આંખડી.

૧૮–૩–૩૮

* નિધૌ–નિધિમાં, નિધિનું સપ્તમી એકવચનનું સંસ્કૃત રૂપ

રાજકીય નોંધ

'નિરીક્ષક'

મહાસભાનું અધિવેશન

સામાન્ય રીતે મહાસભાનાં વાર્ષિક અધિવેશનો દરેક વરસે એની અગત્યતાની દૃષ્ટિએ અપૂર્વતા ધરાવે છે. હરિપુરા અધિવેશન પણ આગલા અધિવેશનોનાં કરતાં મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ અને યોજના ને વિશાળતાની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ હતું એમ કહી શકાય. મહાસભાનાં બધા અધિવેશનો ઉપર દૃષ્ટિપાત્ કરતા માલમ પડે છે કે એની મુલાકાતે આવનાર જનસંખ્યાની દર વરસે વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આખા દેશમાં ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ ને પ્રજાની પ્રગતિવાંછુ જાગૃતિની ભાવનાને વ્યવસ્થિતપણે પ્રગટ કરનાર મહાસભા એક જ સંસ્થા છે. બંદીવાન એશિયાટિક દેશોમાં છૂટાપણાની ભાવના આ યુગનું એક મહાઉદ્દામ ને બંડખોર લક્ષણ થઈ પડ્યુ છે. રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય ને રાષ્ટ્રની સાર્વભૌમતા (National Sovereignty) એ આજની યુગપ્રેરણા છે. હિંદમાં પણ આ જગતવ્યાપી રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાનાં મોજાં ઉછળતાં જાય છે. એને વેગ આપનાર, એની ગતિને નિયમનમાં રાખનાર રાષ્ટ્રીય મહાસભા એક જ પ્રબળ સંસ્થા છે. પ્રજાની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું એ પ્રતીક હોવાથી પ્રજાની કલ્પના ને આકાંક્ષાઓને મહાસભા જ આકર્ષી શકે છે. હિંદની કોઈપણ રાજદ્વારી કે કોમી જમાતનો પ્રજા ઉપર આટલો કાબુ નથી.

રાષ્ટ્રવાદ : નવે તબક્કે

છેલ્લાં આઠ વર્ષથી જગતના રાજકારણની પરિવર્તનશીલતા ને ગતિમાં જબરો ફેરફાર થઈ ગયો છે. રાજકારણની ભૂમિકા કેટલાયે તબક્કા પકડીને છોડતી જાય છે. ફાસીઝમ, બોલ્શેવિઝમ અને લીબરલ લોકશાસનવાદના ત્રિવિધબળોની અથડામણની ઉગ્રતા ક્યાંયે વધી પડી છે. આ અથડામણોની અસરથી હિંદ પણ મુક્ત રહી શક્યુ નથી. હિંદી રાજકારણ પણ છેલ્લાં આઠ વરસથી નવી ઉગ્રતા ને ગરમી અનુભવી રહ્યું છે પ્રજાનો બુદ્ધિશાળી ને રાષ્ટ્રવાદી વર્ગ વધારે ને વધારે હઠીલો, અધીર ને બંડખોર વૃત્તિવાળો થતો જવાને કારણે મહાસભામાં પણ એની અસર પડે છે. આપણુ રાજકારણ આમ દુનિયાના રાજકારણ સાથે શીઘ્ર પલટો લેતુ સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યું છે.

મતાંતરતા

મહાસભામાં આજે સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવતો વર્ગ વધતો જાય છે. આ વર્ગ અને મોટે ભાગે ગાંધીઅન વિચારસરણી ધરાવતા વર્ગ વચ્ચે ગયે વરસે અંતર વધતુ ગયું હતું. એકસાથ સામનો કર્યા વિના સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી સંસ્થા તરીકે મહાસભાને ટકાવી રાખી ન શકાય એમ મહાસભાવાદીઓને લાગવા છતાં એ ભિન્ન વિચારસરણી ધરાવનાર પક્ષો વચ્ચે મહાસભામાં અંતર પડયે જતું હતું. સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવનાર મહાસભાવાદીઓને, અધિકારગ્રહણ પછી એમ લાગવા માંડયું કે હવે મહાસભાની જીવવાણી

વિચારસરણી ધરાવનાર વર્ગે પોતાની રહી સહી ઉદ્દામતાનો રંગ પણ છોડવા માંડ્યો છે અને વાંઝીઆ બંધારણવાદના ચીલાના આંકેલા રાહે જ એ લોકો હવે ચાલ્યા કરશે. આને લીધે હવે એ વર્ગ સાથે સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી એકસાથ સામનો કરવાનું ઉદ્દામવાદીઓને માટે લાંબો કાળ શક્ય નથી.

મદ્રાસ સરકારે રાજદ્રોહના આરોપસર શ્રી. બાટલીવાળાની કરેલી ધરપકડ, માઈસોર સરકારના દમનને વખોડી કાઢતા શ્રી. મસાણીના ઠરાવ વિરુદ્ધ 'હરિજન'માં મહાત્માજીએ લખેલ લેખ અને એવા બીજા કેટલાક નાનામોટા બનાવોને લીધે ઉદ્દામવાદી મહાસભાવાદીઓને એમ ચોક્કસ થવા માંડ્યુ હતુ કે 'ઑફિશ્યલ ગ્રુપ' સાથે હવે લાંબો વખત મેળ રહી શકે એવુ નથી અને મહાસભાના બે ભાગ જુદા પાડ્યા વિના મહાસભાની ક્રાંતિકારી ભાવના ને બળવૃત્તિ આગળ ધપાવી શકાય એવુ નથી. ઉદ્દામવાદી અગ્રણી શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણના પૂના અને પટણા ખાતેના ભાષણોનો ધ્વનિ એ જ હતો.

હરિપુરામાં અથડામણની શક્યતા

એક બાજુ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો પોતાની નવી જવાબદારીમાં વધારે સુવ્યવસ્થિત થતા જતા હતા ત્યારે બીજી બાજુ ઉદ્દામવાદી તત્ત્વો એમને મતે મહાસભાની વધતી જતી બંધારણ વૃત્તિ વિશે નિરાશ ને અધીર થતાં હતાં. આ પરિસ્થિતિમાં સૌ'જે એમ લાગતુ હતું કે હરિપુરા અધિવેશનમાં મધ્યમમાર્ગી મહાસભાવાદીઓ ને ઉદ્દામવાદીઓ વચ્ચેનું અંતર વધારે દૃઢ અને સ્પષ્ટ બનશે. અને આંતરિક અથડામણ વધુ ઉગ્ર બનશે.

મડાગાંઠે સાંધેલી એકતા

હરિપુરા અધિવેશન આમ બે વિચારસરણી ધરાવનાર ગ્રુપ વચ્ચે અથડામણનું મેદાન થઈ પડવાની પરિસ્થિતિ દેખાતી હતી ત્યાં તો અણધાર્યો એક બનાવ બન્યો. એ બનાવ તે યુક્તપ્રાંત અને બિહારનાં પ્રધાનમંડળો ને ગવર્નરો સાથે કેટલાક રાજદ્વારી કેદીઓના સામુદાયિક ને બિનશરતી છૂટકારાની બાબતમા પડેલો મતભેદ. મહાસભાની કાર્યવાહીએ કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે યુક્તપ્રાંત અને બિહારના વડાપ્રધાનોએ ત્યાંના રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. ગવર્નરોએ એ હુકમને પોતાની ખાસ સત્તાથી અટકાવ્યો, ગવર્નર જનરલની સૂચનાથી. નવા બંધારણ પ્રમાણે સામાન્ય સંજોગોમા પ્રજાના પ્રતિનિધિ પ્રધાનોના હાથમાં 'પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય' (?) હેઠળ કાયદો ને વ્યવસ્થાની સત્તા સોંપવામાં આવ્યાનુ સત્તાધીશો તરફથી કહેવામાં આવે છે જો કાયદો ને વ્યવસ્થાની સુલેહશાંતિ માટેની સત્તા પ્રજાકીય પ્રધાનોના હાથમાં સોંપાઈ હોય તો સૌ'જે એમ ફલિત થાય કે એની જવાબદારી પણ એમના જ હાથમાં જાય. પ્રધાનોનુ અમુક પગલુ કદાચ ગવર્નરોને મને સુલેહશાંતિને ભયમાં મૂકશે એમ લાગે તો એમની પ્રથમ ફરજ એ રહી છે કે એમણે પોતાના પ્રધાનોને એ બાબતની ચેતવણી આપી દેવી. અને છતાં પ્રધાનો મક્કમ રહે તો જણાવી દેવું રહ્યું કે જો એ પગલાંથી સુલેહશાંતિનો ભંગ થશે તો એની જવાબદારી પ્રધાનમંડળની રહેશે આમ જણાવી દીધા પછી બંધારણીય વડા (?) ગવર્નરોની ફરજ એ રહે છે કે પરિણામ માટે રાહ જોવી. પ્રધાન કે પ્રધાનમંડળના કોઈ પગલાના પરિણામે સુલેહશાંતિનો ભંગ થાય તો જ ગવર્નરે વચ્ચે પડવુ જોઈએ. આમ થાય તો જ પ્રધાનમંડળથી ઉપરવટ જવાની પોતાની ખાસ સત્તાનો ગવર્નરે ડહાપણપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો કહી શકાય.

[અનુસંધાન જુઓ પાનું ૩૬૯]

કોમી વાદનાં ઝેર

'જિજ્ઞાસુ'

આપણી સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં અનેક વિટંબણાઓ જોઈએ છીએ. મહાસભાના શાહીવાદવિરોધી યુદ્ધમાં અનેક પ્રતિબળો કાર્ય કરતાં પણ જોઈએ છીએ. હમણાંહમણાં તો કોમી વાદની અથડામણો વધતી જોઈએ છીએ. મુસ્લિમ લીગ મહાસભાના વિકાસને રુંધવા પ્રયત્નો કરે છે; કોમી ધર્મને નામે, સસ્કૃતિને નામે અને કોમી ભાઈઓને નામે તે પ્રત્યાઘાતી વલણ બતાવે છે.

આવી કોમી સંસ્થાએ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને મદદ કરવાને બદલે મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે. લઘુમતીના નામે મિ. ઝીન્હા લઢી રહ્યા છે. મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ બની મહાસભાની નીતિને તે વખોડી કાઢે છે, મહાસભાના મહારથીઓ માટે કડવા વચનો બોલે છે; અને આટલું આટલું કરવા છતાં મહાસભાને કંઈ જ કરી શકયા નથી. તેમનાથી મહાસભાનો વધતો જતો વિશ્વાસ સહન થઈ શકતો નથી. એટલે ખોટા બખાળા કરી, 'વંદે માતરમ્' જેવા રાષ્ટ્રગીતમાં મૂર્તિપૂજાની ગંધ અનુભવે છે. લીગને રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કહેવડાવે છે મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના રક્ષક તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવે છે ને તેને માટે ખપી જવા તૈયાર થયા છે. ઝીન્હા કટ્ટર કોમીવાદી બન્યા છે. તેમના શરીરમાં કોમવાદનુ લોહી પસરી ગયુ છે. તેમને હવે સાચી સૂઝ પણ પડતી નથી.

આવી આ એક સંસ્થા નથી. મુસ્લિમ લીગની સામે જવાબ આપનાર હિંદુ મહાસભા છે, જેનું અધિવેશન અમદાવાદમાં હમણાં જ બેરિસ્ટર માવરકરના પ્રમુખપણા નીચે ભરાઈ ગયુ. હિંદુ મહાસભાને ભય રહ્યા કરે છે કે મુસલમાનો રાજકારણમા પગપેસારો કરી હિંદુઓને દબાવશે. લઘુમતીને નામે વધુ હક્કો લઈ હિંદુઓને કનડશે જ્યારે મુસ્લિમ લીગ એમ માને છે કે દેશમાં સ્વતંત્રતા આવતા હિંદુઓનુ રાજ્ય આવશે ને મુસલમાનોને કચડી નાખશે. આમ પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો વચ્ચે યુદ્ધ જામે છે.

હિંદુ મહાસભા માને છે કે હિંદની સંસ્કૃતિને પોષવામાં હિંદુઓનો ફાળો છે. હિંદુધર્મ, હિંદુસંસ્કૃતિ અને હિંદુ કોમ મુસલમાનોથી દરેક રીતે જુદી છે. એટલે આ કોમનો સવાલ નથી, પરતુ ધર્મની લઢાઈ છે, સંસ્કૃતિની લઢાઈ છે, કોમની લઢાઈ છે. આમ બને કોમ વચ્ચે તણખા ઝરે છે

આપણે જોઈ એ કે આ કોમી તકરારોથી આપણી સ્વરાજ્યયાત્રાને કેટલો ધોકો પહોંચે છે.

અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભા તો હિંદુઓની નથી, મુસલમાનોની નથી, પારસીઓની નથી, કે ખ્રિસ્તીઓની નથી. મહાસભા કોઈ કોમની નથી. ત્યાં કોમને સ્થાન હોઈ ન શકે. શાહીવાદવિરોધી યુદ્ધમા સર્વ કોમને સાથે જ લઢવાનું હોય. હિંદ ગુલામ છે તો હિંદુઓ પણ ગુલામ છે, મુસલમાનો પણ ગુલામ છે, દરેક હિંદી ગુલામ છે. એ ગુલામીમાંથી કોઈ કોમ બાદ નથી. તો પછી ગુલામ દેશમાં આ કોમી ઝઘડા શા ?

મુસલમાનો એમ માને છે કે હિંદમાં મુસલમાનોની લઘુમતી છે. એટલે સંરક્ષણ માટે તેમને કેટલાક વિશેષ હક્ક મળવા જોઈએ. આ નવા બંધારણમાં તેમને કેટલાક વિશેષ હક્કો મળ્યા છે. જ્યાં જ્યાં મુસલમાનોની લઘુમતી હોય છે ત્યાં ત્યાં તેમને પ્રાંતીય ધારાસભાઓમાં વધુ બેઠકો મળી છે. જ્યારે જ્યાં હિંદુઓ લઘુમતીમાં છે ત્યાં તેમને વધુ બેઠકો મળી નથી. આમ છતાં મિ. ઝીન્હાની ભૂખ સમતી નથી. હજુ તેમને વધુ બેઠકો જોઈએ છે. હજુ વધુ ઉદાર શરતો જોઈએ છે.

મહાસભા સર્વ કોમને રક્ષણ આપવા તૈયાર છે. ત્યાં કોઈ કોમના તો ન હોઈ શકે. થોડા દિવસ પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે મિ ઝીન્હાની સાથે વાટાઘાટ કરવા માટે તૈયારી બતાવી હતી. મહાસભા મુસ્લિમ લીગ સાથે સંપર્ક સાધવા હમેશા તૈયાર છે. પરતુ આપણા કમનસીબે મિ. ઝીન્હા મેળ કરી શકતા નથી. તેમની શરતો દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. એટલે કોમી સંસ્થાઓ મહાસભાથી દૂર દૂર જતી જાય છે.

જ્યા જવાહરલાલનું નિવેદન બહાર પડ્યુ ત્યાં બેરિસ્ટર સાવરકરે વિરોધ કર્યો અને કહ્યું કે મુસ્લિમ લીગ સાથે વાટાઘાટ કરવાનો અધિકાર મહાસભાને નહિ પરંતુ હિંદુ મહાસભાને છે. આનાથી કોમ કોમનાં ઝેર વધ્યાં છે હિંદુઓને એમ લાગે છે કે મહાસભા મુસલમાનોને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. મહાસભા મુસ્લિમ લીગથી ડરી જઈ માગે તે આપવા તૈયાર છે. આ વાત સત્યથી વેગળી છે. છતા હિંદુ મહાસભાથી આ જોયું જતુ નથી. તે મહાસભા સામે ધુંધાટિયા કરે છે.

કોમી વાદનાં ઝેર પ્રસરતાં આપણું આખરી ધ્યેય ભૂલી જવાય છે. એ ઝેર બધું ભુલાવી દે છે. માત્ર પરસ્પર કોમ સામે લડવા માટે જ પેરવી કરે છે. મુસ્લિમ લીગે પરદેશી સરકારની સામે લઢવાને બદલે હિંદુઓ સામે—મહામભા સામે લઢવાનું શરૂ કર્યું હિંદુ મહાસભાએ પણ મુસ્લિમ લીગ સામે મોરચા માડ્યા. આપણું કર્તવ્ય ભૂલાઈ ગયું. અને તેમની પ્રત્યાઘાતી પ્રવૃત્તિઓ કેટલી હિન મનોદશા દર્શાવે છે તે જોઈએ.

લવિંગ બહિષ્કારની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં આવી, મહાસભા પક્ષ તો તેની તરફેણમાં હતો જ. બીજા થોડાક સભ્યો પણ એમાં સમત થયા પરતુ કોમી ઝેરમાં તરબોળ થયેલા મિ. ઝીન્હાએ વિરોધ કર્યો પરતુ તે કેમ ભૂલી જાય છે કે લવિંગનો વેપાર કરનાર મોટે ભાગે તો વોરા—મુસલમાનો જ છે. ઝાંઝીબારમા હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોનો વેપાર વધારે છે. પરંતુ કોમી ઝેરમાં આ કેમ સમજી શકાય?

તેઓ તો આગળ વધીને તાડૂકે છે કે જો હિંદુ પ્રધાનો મુસલમાનોને હેરાન કરશે તો જ્યાં મુસ્લિમ પ્રધાનમંડળ—(બંગાળ અને પજાબ) હશે ત્યા હિંદુઓને હેરાન કરશું. બંગાળના વડા પ્રધાન ફ્જલુલ હક્ક પણ આવા શબ્દો કહ્યા ત્યારે તો આશ્ચર્ય સાથે દુઃખ થાય છે. કેટલું ઝેર વ્યાપી ગયું હશે?

હિંદુ મહાસભાના આગેવાનો પણ કોમી ઝેરથી પર નથી. તેઓ પણ ઝેરની અસરમાં મુખ્ય વસ્તુને વિસારે મૂકે છે અને અંધકારમાં ગોથાં મારે છે. હિંદુ મહાસભાના અધિવેશનમાં પસાર થયેલો એક ઠરાવ સૌ કોઈને ખૂચે તેવો છે. મહાસભા ફેડરેશનનો વિરોધ કરે છે. હમણાં જ મુંબઈની પ્રાંતીય ધારાસભામાં તે ઠરાવ પસાર થયો. બીજે બધે પણ તેનો વિરોધ જ થાય છે. છતા તેનો અમલ કરવાનો આગ્રહ કરતો ઠરાવ હિંદુ મહાસભાએ અમદાવાદમાં જ

પસાર કર્યો છે આનાથી વધુ બીજી કયી અક્કલની નાદારી હોઈ શકે? બીજીયે છે, આનાથી વધુ ચમકાવે તેવી બીજી નાદારી છે.

મહાસભાએ ચીનદીન ઊજવ્યો, ચીનની પીડાતી પ્રજા માટે રાહત ફંડ કર્યું ચીનની તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા જાપાની માલનો બહિષ્કાર પોકાર્યો. જ્યારે આ ઠરાવ થયો ત્યારે હિંદુ મહાસભાના મંત્રીએ જાપાનના વડા પ્રધાનને બીજો ઠરાવ મોકલ્યો કે, 'હિંદુ કિસાનો, હિંદુ કામદારો અને હિંદુ મહાસભા. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જાપાન વિરોધી ઠરાવ સાથે મળતા થતા નથી' (જન્મભૂમિ તા. ૨૨–૧–૩૮).

આનાથી બીજી કોઈ અજાયબ પમાડે તેવી વાત હોઈ શકે? જાપાનનો બહિષ્કાર માત્ર હિંદ નહિ, પરંતુ યુરોપના દેશોએ પણ કર્યો છે ત્યારે માત્ર હિંદુઓ જ તેનો બહિષ્કાર નથી કરતા? બહારની દુનિયાને એમ દેખાડે છે કે હિંદની મોટી કોમ હિંદુઓ, છવ્વીસ કરોડ હિંદુઓ જાપાનની બાજુમાં છે?

બંને સંસ્થાઓ કેમ ભૂલી જાય છે કે હિંદમાં મહાસભા એ જ એક જ મોટી સંસ્થા છે. એ જ એક જ સાચી સંસ્થા છે મુસ્લિમ લીગમા જેટલા મુસલમાન સભ્યો છે તેનાથી વધુ મહાસભામા સભ્યો છે. હિંદુ મહાસભામા જેટલા હિંદુ સભ્યો છે તેનાથી વધુ હિંદુ સભ્યો મહાસભામાં છે. મહાસભામા આટલુ આટલુ જોર હોવા છતા આ બે કોમી સંસ્થાઓ કેમ ધમપછાડા કરતી હશે?

મિ. ઝીન્હા મુસલમાનોના કાનમા કોમ વાદનાં ઝેર રેડી એક કરવા માગે છે. બૅરિસ્ટર સાવરકર બગલાવેગથી હિંદુઓનુ સગઠન કરી રહ્યા છે. તે તો આગળ વધી હથિયાર—રાઈફલો વાપરવાની હિમાયત કરે છે. આ રાઇફલો કોની સામે ધરવાની?

હિંદ જ્યારે આખી દુનિયાને અહિંસાના પાઠ શીખવે છે ત્યારે રાઈફલોની વાત કરવી એ શું અજુકતું નથી? અને એ રાઈફલો સ્વરાજ્ય મેળવવામાં કેમ કરી મદદમાં આવી શકશે?

આમ હિંદમાં આ બે કોમી સસ્થાઓ સ્વતન્ત્રતાથી દૂર દૂર ભાગતી જાય છે. ગુલામી દૂર કરવાના પ્રયત્નો બાજુમા મૂકી ખોટા માર્ગે ચઢી ગયા છે. આનો અંત ક્યારે આવી શકે?

હિંદુઓ કહે છે દેશ માટે લઢ્યા હોય તો માત્ર હિંદુઓ, દેશ માટે ફાંસીએ ચઢ્યા હોય તો માત્ર હિંદુઓ. તો પછી હિંદુઓનું સગઠન કરી એકલે હાથે કેમ સ્વરાજ્ય ન લઈ શકાય? મુસલમાનો પણ એવી જ વાત કરે છે. મુસલમાનો પણ તેમનુ સંગઠન કરી સ્વરાજ્ય લેવાની વાતો કરે છે.

પરતુ બને સંસ્થાઓ કોમી ઝેરને લીધે સાચી વસ્તુ સમજી શકતા નથી. હિંદુઓએ કે મુસલમાનોએ દેશ માટે જો કંઈ પણ કર્યું હોય તો તે હિંદુ તરીકે નહિ પરતુ હિંદી તરીકે, મુસલમાન તરીકે નહિ પરતુ હિંદી તરીકે. આજે પણ કેટલાયે હિંદુ–મુસલમાન હિંદી તરીકે ફના થવા તૈયાર છે.

નવાઈની વાત તો એ છે કે બને સસ્થાઓ પાછી કોમી કહેવડાવતી નથી. હિંદુ મહાસભા પોતાને કોમી કહેવડાવતી નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીયતાનો દાવો કરે છે. મુસલમાનોની વતી મિ. ઝીન્હા કેટલીયે વાર બોલ્યા છે, કે લોકો ભલે મને કોમી ગણે પરતુ હું કોમી નથી. એ જ બતાવે છે કે ખોટું ખોટું પણ રાષ્ટ્રીયતાનું નામ આપ્યા વિના તેમનું અસ્તિત્વ પણ શક્ય નથી. જૂઠને પણ સાચનો પહેરવેશ પહેરવો પડે છે. સમજુ માણસો તો આનાથી છેતરાતા નથી. પણ બિચારા ગામડાનાં અને અજ્ઞાન માણસોને ધર્મને નામે કોમી ઝેર અત્યારે આપવામાં આવે છે.

જોન ડી' સુઝાનો સંકલ્પ

ગુલાબદાસ બ્રોકર

દૃશ્ય પહેલું

[સમય : સાંજના છ એક વાગ્યાનો]

[સ્થળ : જોન ડી'સુઝાનું દીવાનખાનું. બહુ મોટો નહિ એવો એ ઓરડો છે. દીવાનખાનાની વચ્ચોવચ્ચ દીવાલ ઉપર Hopeનું જગપ્રસિદ્ધ ચિત્ર ટીંગાયેલું છે. એક સોફા ને બે ખુરસીનો થોડો વખત પહેલાં જ લીધેલો સેટ સારી રીતે ગોઠવ્યો છે. એ સેટની વચ્ચે એક નાના ટેબલ ઉપર વાઝમાં તાજાં ફૂલો ગોઠવેલાં પડ્યાં છે. જમણી બાજુ દીવાલને અઢેલીને એક પિયાનો પડ્યો છે. બે ખૂણામાં બે ખુરસીઓ છે.

પડદો ઊપડે છે ત્યારે જોન ડી'સુઝા એ રૂમમાં આંટા મારતો દેખાય છે. તે પચ્ચીસેક વર્ષનો જુવાન છે. બહાર જવાને શણગાર્યો હોય તેવી રીતે તેણે કપડાં પહેરેલાં છે. નવો જ સૂટ બરોબર બધ-બેસતો છે વાળ બરોબર ઠામાં ગોઠવાયા છે અને તે ઉપર તેનો હાથ વારવાર ફરતો રહે છે. કોઈની વાટ જોતો હોય તેમ ઘડીમાં તે આંટા મારતો મારતો સોફા કે ખુરસી ઉપર બેસી જાય છે, તો ઘડીમાં પાછો આંટા મારવા લાગે છે. વચ્ચેવચ્ચે મોંએથી સિસોટી મારતો જણાય છે.

બેત્રણ મિનિટ આમ પસાર થાય છે ત્યાં કોઈનો પગસંચાર થતાં ઠાવકો બની સોફા ઉપર તે બેસી જાય છે.

ત્યાં મેરી વાઝ દાખલ થાય છે. તે બાવીસેક વર્ષની સુંદર છોકરી છે. તેણે પહેરેલો ફ્રૉક પણ નવો છે. તેના ચહેરા ઉપર એક જાતની ચપળતા છતાં મક્કમ નિશ્ચયબળની છાપ છે. તેને જોતાં જ જોન ઊભો થઈ સામો જાય છે.]

જોન : હલ્લો ડાર્લિંગ!

મેરી : હલ્લો જોન!

(બન્ને હસ્તધૂનન કરે છે.)

જોન : હું તો તારી જ રાહ જોઈને બેઠો હતો. (હાથે બાંધેલા ઘડિયાળ તરફ જોતાં) મને તો લાગતું હતું કે કેટલોયે સમય વહી ગયો. પણ તું તો બરોબર કહેલા સમયે જ આવી પહોંચી હો!

મેરી : એમાં કેમ ફેર પડે? (ચારે બાજુ નજર ફેરવે છે. દીવાલ આગળના પિયાનો તરફ નજર જતાં) ઓહો! આ તો તેં નવો પિયાનો પણ ખરીદ કર્યો લાગે છે! (ઝડપથી તે પિયાનો પાસે જાય છે અને ખુરસી ઉપર ગોઠવાઈ તેમાંથી સૂરો કાઢે છે. જોન તેના તરફ પ્રેમભીની આંખે જોતો બાજુમાં ઊભો રહે છે.)

જોન : (મેરીના બન્ને હાથ પકડી) તું ખરેખર સુંદર બજાવે છે હોં, મેરી! હું તને કેટલી ચહાઉં છું!

મેરી : (વહાલથી) જો જરીક જ સમય મળતાં વળી પાછો ચગ્યો કે? અને થોડાં જ દિવસો પહેલાં તો આ બધાનો લગભગ અંત આવી ગયો હતો!

જોન : (મેરીના હાથ છોડી દઈ, ખેદથી) તને એ વાતનો આટલો જબરજસ્ત તિરસ્કાર હશે એ મને શી ખબર? અને તે દિવસે તો મેં તારી મુખમુદ્રા જોઈ ત્યારે મને લાગ્યું કે ખરેખર મેરીને મે ગુમાવી જ. દારૂ તો શું તને મેળવવામા સ્વર્ગ પણ આડુ આવતુ હોય તો તેને પણ ગુમાવવા હુ તૈયાર છું.

મેરી : (ઊભી થતાં) પણ દારૂ સામેના મારા વિરોધની તને ખબર હતી છતાંય તુ તેના વિના રહી શકયો નહિ, એટલે હું બીજું શુ કરુ ?

(બન્ને પિયાનો પાસેથી ખસી સોફા તરફ જાય છે.)

જોન : (જતાં જતાં) તુ એ લતની વિરુદ્ધ છે એમ તો મેં સાભળ્યુ હતુ. પણ તારો આવો મક્કમ વિરોધ હશે તેનો તો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. હોય! એ તો છોકરીઓને અમુક પ્રકારની ધૂન હોય છે તેમ તને પણ આ ધૂન હશે એમ મેં ધાર્યું હતું. પણ તું તો ખરેખર મક્કમ છે હોં!

(બન્ને સોફા ઉપર બાજુ બાજુમાં ગોઠવાય છે)

મેરી : મને એનો સખત તિરસ્કાર છે (એએક પળ બન્ને ચૂપ રહે છે. ફરી પાછા) અને એમા મારો વાક નથી. મારા બાપદાદાઓથી દારૂની લતે અમારા કુટુબમા ઘર કરેલું અને મારી બાને મારા બાપુએ એ વ્યસનનો ભોગ બનીને જે રીતે હેરાન કરેલી એ યાદ આવતાં તો હજી હું કમકમી ઊઠુ છુ કોઈ દારૂ પીનારાનુ મોઢુ જોવુ પણ મને ગમતુ નથી.

(જોન કઈ બોલતો નથી. મેરી તેની સામુ જોઈ રહે છે. પછી તેના હાથ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી)

જોન : તું કોઈ દિવસ પણ એ ચીજને અડકવાનો નથી એ તારો નિર્ણય તદ્દન પાકો છે ના?

જોન : (મેરીના હાથ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી તેને કોલ આપતો હોય એ રીતે) એમાં હજી તને પૂછવા જેવુ લાગે છે, મેરી? તને મેળવવા માટે એટલું પણ ન કરી શકુ તો પછી હું બીજું શું કરવાનો હતો! (મેરીની આખોમાં જ જોતા) વર્ષો થયાં તને જ મેળવવાની અભિલાષા સેવતો આવ્યો છુ. તારુ આ નિર્મળ વદન, તારી એ સુંદર આંખો અને વિશ્વાસભર્યું હાસ્ય મારાં જ કલ્પી લેવા મેં કેટકેટલી સ્વપ્નમાળાઓ ગૂંથી છે! અને આટલા બધા હરીફોની વચ્ચેથી આટલે વર્ષે જ્યારે તને હું મારે માટે ખેંચી લાવ્યો છું ત્યારે હવે તને કદી પણ મારી પાસેથી છટકી જવા દઉં એવો મૂર્ખ તુ મને ધારે છે?

(તેનો હાથ મેરીની હથેળી નીચેથી નીકળી મેરીની કમર તરફ દોરાય છે. સહજ જ મેરી એ સમજી જાય છે. જરી આઘી ખસી સ્વસ્થતાથી)

મેરી : જોન, આપણો સિનેમાનો સમય થઈ ગયો છે હોં! અને તુ તો કયારનો તૈયાર બની બેઠો છે, પણ જાણે ત્યા જવાનું જ ભૂલી ગયો હોય તેમ શાંત કેમ બેસી રહ્યો છે! ચાલો ઊપડીએ, નહિ તો નહિ પહોંચીએ.

(મેરી સોફા ઉપરથી અર્ધી ઊભી થઈ જાય છે. પોતાનો હાથ તેની કમરે વીંટાળી જોન તેને પોતાની બાજુમાં બેસાડી દે છે. એ જ સ્થિતિમાં હાથ રાખી)

જોન : નથી જવું આજે સિનેમામાં, ત્યાં વળી નવું શું મળવાનું છે! અને આ તારી સુંદરતા કયાં કોઈ નટી ચોરી શકે એમ છે કે ત્યા મને એવી સુંદરતા જોવા મળે?

(પળેક રહી) સાચે જ! તું બહુ સુદર છે હોં, મેરી! (ઉત્સાહમાં આવી) અને હવે તો થોડા જ દિવસોમાં એ સૌંદર્ય મારુ બનશે, મારુ' નામ મારી મેરી ધારણ કરશે, આ

નિર્મળ આંખોમાંથી મારા ઉપર પ્રેમ ઢોળાશે. પેલો આલ્બન ને જોકીમ ને પીન્ટો ને બધા આપણા તરફ ઈર્ષ્યાથી, આકાંક્ષાથી જોઈ રહેશે—એ બધા વિચારો જ મને કેટલો આનંદ પમાડે છે! મેરી તુ મારી જ રહેજે હોં! તુ જો મારા જીવનમાં ન હો તો મારું શું થાય!

મેરી : (જોનની આંખોમાં આંખો પરોવી) અને હું પણ કયા તને ઓછું ચાહું છું, જોન? કૉલેજમાં અને કૉલેજ બહાર અનેક પુરુષોએ મને ઝંખી છે, જુદીજુદી રીતે મને પોતાની કરવા તે લોકો મથ્યા છે. પણ મારું મન તો તેમા કોઈમાં કોઈ દિવસ પણ ચોંટયુ નથી. તારી નિખાલસતાએ મને એવી જકડી રાખી છે કે તેમાંથી, કશું મને ખેંચી લઈ જઈ શકે તેમ નથી. અને તે દિવસે પણ જ્યારે મેં તારી સામે ક્રોધ કર્યો ત્યારે મારું હૃદય મને કેટલું દુઃખ દેતુ હતું તે તુ કયાથી જાણે? અને—અને—(તેનો સાદ વધારે કોમળ બને છે)

અને જોન, જ્યારે તેં દારૂને કદાપિ ન અડકવાનુ મને વચન આપ્યું ત્યારે મને કેટલો આનંદ થયો હશે એ તો હુ જ જાણુ છુ.

જોન : (ઉમળકામા તેને પોતા તરફ ખેંચે છે. વહાલથી) મેરી!

મેરી : (જોનના વાળમા પોતાની આંગળીઓ ભરાવે છે. એટલા જ ઉમળકાથી) જોન!

(બન્ને એ જ સ્થિતિમા એકબીજાને ચુંબન કરે છે.)

(ત્યા આલ્બન ડાબી બાજુથી દાખલ થઈ ઓરડામાં ઊભો રહ્યો હોય છે તેને બન્નેએ દેખ્યો નથી. ઓચિંતી મેરીની નજર તેની તરફ જાય છે, અને તે ચમકીને જોનને છોડી સોફાના બીજા છેડા ઉપર બેસી જાય છે. જોન પણ આલ્બનને દેખે છે.)

જોન : હલ્લો આલ્બન, તુ તો આવ્યો તે દેખાયો જ નહિ?

આલ્બન : હલ્લો (મેરી તરફ) હલ્લો મેરી કેમ છે? (જોનને કંઈક ઈર્ષ્યાથી) તમારા પ્રણયરંગમા મેં ભંગ પડાવ્યો તે માટે મને માફ કરજે. મને ખબર નહિ કે હું નડતરરૂપ થઈશ નહિતર હું આવત જ નહિ. મને માફ કરજે હોં! (ચાલી જવા કરે છે)

(જોન ઊભો થઈ તેને જતો અટકાવે છે. આલ્બન સોફાની સામે જઈ ખુરશી ઉપર બેસે છે.)

(અમુક પળો સુધી કોઈને કશું બોલવુ સૂઝતુ નથી. આલ્બન સત્તાવીશઅઠાવીશ વર્ષનો જુવાન છે. દેખાવે અને પહેરવેશે લહેરી લાગે તેવો છે. મેરીનો હાથ પોતાને ન મળતાં અંદરથી બળેલો પણ છે. પગલાંઓનો ધબકાર નવીન આગમન સૂચવે છે. જોનના બેત્રણ મિત્રો આવી ચડે છે! એકબીજાને સત્કાર્યા પછી વાતચીત ચાલે છે.)

આલ્બન : પીન્ટો, હવે તો થોડા દિવસોમાં જ જોનના લગ્ન થશે એટલે પછી આપણાથી આવી રીતે હરહમેશ આવી ચડાશે નહિ. (કંઈક હસવા જેવું કરી) અત્યારથી જ આવવુ તો ભયભરેલુ છે, કેમ મેરી?

(મેરી મૂંઝાયેલી હોય છે. તે હસવા પ્રયત્ન કરે છે)

જોકીમ : કેમ જોન! ક્યારે લગ્ન નક્કી કર્યાં!

જોન : બસ હવે મહિના દિવસમાં (મેરી તરફ વહાલથી જોઈ) કેમ મેરી!

(મેરી ડોકુ ધુણાવી હા કહે છે.)

આલ્બન : આ મેરી તો જાણે આપણને ઓળખતી પણ ન હોય તેમ મૂંગી થઈ ગઈ છે. જોકીમ, એટલી વારમાં જ મેરી વાઝે આપણી ઓળખાણ છોડી દીધી, તો પછી

મિસિસ ડી'સોઝા થશે ત્યારે તો આપણું શું થશે? (ખડખડાટ હસે છે)

મેરી : એવું કં નથી. આપણે બધાં તો નાનપણથી મિત્રો છીએ. તમને તે કેમ ભૂલાય?

જોકીમ : આ શબ્દો હું નોધી લઉં છું હોં! કોઈ દિવસ બેકારી હશે અને તારે ત્યાં ખાવાનું આવ તો સૂકો રોટલો તો આપજે જ હોં!

આલ્બન : અને જોનના દારૂનો એકાદ બાટલો પણ (તેના હોઠના ખૂણા મરકાય છે.)

(મેરી ચમકી ગભરાઈ જોન સામું જુવે છે જોન દમનો હસતો ખુલાસો કરે છે.)

જોન : એ આશા ન રાખતા મિત્રો. દારૂનો તો મેં સદંતર ત્યાગ કર્યો છે. મેરી ડી'સોઝાના રાજ્યમાં દારૂ મેળવવાની તો તમારે આશા જ છોડી દેવી.

(મેરી તરફ સ્નેહથી જુવે છે મેરીની સ્નેહભરી આખ તેનો બદલો આપે છે)

આલ્બન : એવો સાધુ તુ ક્યારથી થયો જોન? અને તાગથી કઈ દારૂ વિના રહેવા-વાનું છે? જોકીમ, પીન્ટો, આ જોનને દારૂ વિના ચાલવાનુ છે? તમને યાદ નથી તે રાતની આપણી બોટની સફર?

જોકીમ : જોન, તું ગમે તે વાત કરે પણ એ મુશ્કેલ તો પડશે જ હો! યાદ છે તે રાતે જ્યારે આપણે આનંદમાં મધદરિયે બોટમા ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે તુ કેવો ચગ્યો' તો તે? માંડ ઘેર લાવી સુવાડેલો તેનુ તો તને ભાન પણ નહિ હોય.

પીન્ટો : એ તો હોય, ધીમેધીમે એ ટેવ જશે. કઈ વર્ષોની ટેવ એક દિવસમાં ચાલી જાય છે?

મેરી : જોને મને વચન આપ્યું છે. એ વચન એ પાળવાનો જ. મને ખાતરી છે. મારો જોન મને દારૂડિયાની પત્ની નહિ બનાવે.

આલ્બન : તું યે ક્રૂર છે, મેરી. જોનની પહેલી પ્રિયતમા તો બાટલી છે. તેને છોડવી કેટલી મુશ્કેલ પડશે તે તો હું જ જાણુ. અને કોઈ કોઈવાર બિચારાને એનો આસ્વાદ કરવા દેવામાં તને કયું નુકસાન થઈ જવાનું છે? (કવિત્વમય બની) અને આ તારી રમણીય સુંદરતા પણ એની ગુલાબી અસર નીચે એને વધારે રમણીય લાગશે, વધારે મનોહર લાગશે.

જોન : એ બધી વાત જ જવા દો દોસ્તો! તમે બધા જોઈ શકશો હું એ પ્રતિજ્ઞા બરાબર પાળુ છું કે નહિ.

આલ્બન: જરૂર. તેમા સફળ થઈશ તો મારો પહેલાં અભિનંદનો તું જ મેળવીશ. પણ........(ફરી પગલાનો અવાજ સંભળાય છે. બેએક યુવતીઓ દાખલ થાય છે. તે જુવાન છોકરીઓને વિવિધ રીતે બધાં વધાવી લે છે જોન અંદરથી બેએક ખુરસીઓ લાવે છે.)

આલ્બન : હવે જવા દો એ બધી વાત. મિત્રો, આ મેરી અને જોન, બન્ને આપણા નાનપણનાં મિત્રો થોડા વખતમાં પતિપત્ની થવાનાં છે એના માનમાં અત્યારે આપણે અહીં નાચગાન કરીએ, અને છેવટે જોનનો દારૂ પી વિખેરાઈ જઈએ.

જોન : (જરા છેડાઈ) ફરી પાછી એ જ વાત? દારૂ તો મેં છોડી દીધો એ મેં કેટલી વાર કહ્યું?

આલ્બન : (હસતાં હસતાં) અરે એ તો હું ભૂલી ગયો. પણ નાચ તો જરૂર કરીએ. પીન્ટો તું પિયાનો સંભાળ. બાકીના એકેક પુરુષ દીઠ એકેક સ્ત્રી વહેંચાઈ જાય. બજાવ પીન્ટો.

(પીન્ટો પિયાના પાસે જાય છે. અંદરથી થોડા સૂર કાઢે છે. બધાં ઊભાં થાય છે. જોન મેરીનો હાથ નૃત્ય માટે પકડે છે. તેને અટકાવી)

આલ્બન : આજે તો મેગી વાઝ સાથે મારે જ નૃત્ય કરી લેવું છે. મેરી ડીસોઝા ઉપર સર્વ હક્ક તારા જ રહેશે કેમ મેરી, મારી સાથે નહિ નાચે?

જોન : જરૂર, જરૂર, મેગી વાઝ શું, મેરી ડી'સુઝા પણ તને ના નહિ પાડે.

મેરી : (આલ્બન સાથે જતાં) પણ જોન પેલી તારી હેટ જોવી તો રહી જ ગઈ તુ તો કહેતો હતો કે બહુ જ સુંદર હેટ તું લાવ્યો છે અને તે જોવા તો હું ખાસ અહીં આવી. બધા મિત્રોને એ બતાવી દે, પછી આપણે નૃત્ય શરૂ કરીએ.

જોન : એ તો જોવાશે એની શી ઉતાવળ છે? આપણા લગ્નના દિવસે તો તું અને બધાં મિત્રો એ જોવાના જ છો, અત્યારે તો બધાં સાથે મળી મોજ કરી લઈએ. ચાલ વાયોલેટ, આપણે એ પાર્ટનર્સ (નૃત્યમાં જોડીદાર) થઈએ.

(જોન વાયોલેટને સાથે લે છે આલ્બન મેરીને લઈ નૃત્ય કરે છે પિયાનોનાં સૂર રંગભૂમિને ભરી દે છે. જોકીમ પણ બીજી છોકરીને લઈ નાચવા માંડે છે. ફરનીચરવાળા રૂમમા આડાઅવળા ફરતા ફરતા એ લોકો નાચતાં હોય છે. ત્યા પડદો પડે છે.)

દૃશ્ય બીજું

[સમય : સાંજના પાંચેક વાગ્યાનો.]

[સ્થળ : જોન ડી'સુઝાનો સુવાનો ઓરડો. એમા પણ નવું ફરનીચર આવ્યું છે. પંદરેક દિવસ પહેલા જ ખરીદેલો એકદમ અર્વાચીન ઢબનો પલગ એક ખૂણામા પડયો છે. એની બાજુમા એકાદ ખુરસી ઉપર બેચાર ચોપડીઓ અસ્તવ્યસ્ત પડેલી છે બીજા ખૂણામા અર્વાચીન ઢબનો એક મોટો કબાટ ગોઠવેલો છે. બાથરૂમમા અને દીવાનખાનામા દાખલ થવાના બારણાઓને સરસ પડદાઓથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યા છે.

પડદો ઊપડે છે ત્યારે આ બધી વ્યવસ્થામા અવ્યવસ્થા વ્યાપી ગઈ હોય છે. દીવાનખાનામાંથી ખેંચી આણેલી ત્રણચાર ખુરસીઓ ઉપર આલ્બન, જોકીમ, પીન્ટો વગરે જોનના મિત્રો ગોઠવાયા હોય છે પલગના ઓશીકાઓ આડાઅવળા પડયા છે. પલગ ઉપર બિછાવેલી રેશમી ચાદર સંકોચાઈ ગઈ છે, ફેંદાઈ ગઈ છે. પલગ ઉપર અર્ધભાન અવસ્થામા જોન પડયો છે. તેણે પહેરેલો નવો સૂટ પલગ ઉપર જેમતેમ આળોટવાથી સાવ ચોળાઈ ગયો છે તેના વાળનું તો કંઈઠેકાણુ જ નથી રહ્યું. તેના ચહેરા ઉપર ચારે તરફ તે આડાઅવળા પથરાયેલા છે. તેની આંખો લાલઘૂમ બની ગઈ છે. લગ્ન માટે ખરીદેલા નવા બૂટ પણ પલંગના ગાદલાને ખૂંદી રહ્યા છે

તે આમથી તેમ પડખા ફેરવતો દેખાય છે.

બધું શાંત છે. કોઈ કશું બોલતુ નથી.]

જોન : (ઓચિંતા જ) ઓ! મારી હેટ! મારી હેટ ખોવાઈ ગઈ એમાં જ આ બધી મોંકાણ વળી ગઈના? કોઈ દિવસ મેં હેટ ગુમાવી નથી (પથારીમાં અર્ધો બેઠો થઈ આડાઅવળા ચાળા કરતો)ના કોઈ દિવસ નહિ.

આલ્બન : (સહાનુભૂતિનો દેખાવ કરતો) તું શાંત પડયો રહે, જોન! કંઈ બોલ ના, બધું પતી જશે.

જોન : અરે, પણ મેરી મારી રાહ જોતી હશે. અને હેટ વિના હું ત્યાં જાઉં શી રીતે? મેં દારૂ પીધો છે એમ જ તે માને ના? અને દારૂ ન પીવાની તો મને પ્રતિજ્ઞા છે. આ તમે બધા છાકટા બન્યા છો, પણ હું એક ગ્લાસને પણ અડયો છું? સાચું કહેજે, આલ્બન, મેં એક ટીપું પણ મોંને અડાડયું છે?

(લાચારીથી તે બધા સામે જોઈ રહે છે.)

(જોકીમ ખુરસી ઉપરથી ઊઠી જોનની પાસે જાય છે. તેને ખભેથી પકડી સુવાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં)

જોકીમ : તું થોડો આરામ લઈ લે, જોન! બધુ થઈ રહેશે. જો, સૂઈ જા જોઉં!

જોન : (તેને ખંખેરી નાખી ઊભો થઈ જાય છે લથડિયાં ખાતો ખાતો) હું કોઈદિ દારૂને અડું નહિ. તમે બધાએ ખૂબ પીધો, ઢીંચી ઢીંચીને પીધો. મને બરોબર યાદ છે. પણ મારુ તો મન પણ ચળ્યુ નહિ. પણ–(વાળમા હાથ નાખી વાળને પીંખી નાંખતાં) પણ મારી હેટ કયાં મૂકાઈ ગઈ એ જ મને ખબર ન રહી ના? અને એના વિના મેરી પાસે જવાય પણ કેમ? (નાક ઉપર આંગળી મૂકી વિચાર કરતાં કરતાં) કયાં હશે? (એકેક પળ તેમજ ઊભો રહી કેં ઓચિંતું જ યાદ આવ્યું હોય તેમ) હા, હાં, યાદ આવ્યું. પેલા કબાટમાં રહી ગઈ લાગે છે.

(પાટલૂનના ખીસામાથી ચાવી કાઢી લથડિયા ખાતો ખાતો તે કબાટ પાસે જાય છે. બધા મિત્રો તેની પાછળ જ જોઈ રહ્યા છે. જોન કબાટ ખોલે છે. બન્ને બારણા ખોલી તેમાં નજર નાખે છે.)

જોન : આમાં તો કયાંય દેખાતી નથી. પણ આમાં જ હોય. બીજે કયાં જાય?

(પોતાના મિત્રો તરફ તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ ફેરવી) અને આ બધા તો છાકટા બન્યા છે એટલે એમની મદદ પણ કયાંથી મળે?

(બારીકાઈથી કબાટમાં જોઈ રહે છે. પાછું ઉત્સાહથી) હાં, હાં, બરોબર. (તાળી પાડે છે) પેલાં કપડાંઓની પાછળ મારી હેટબાઈ તો સંતાઈને બેસી ગઈ હશે! આજે એ નહિ ચાલે મારી હેટબાઈ. (ઊંચે સાદે, પ્રફુલ્લિત રીતે) આજે તો મારા લગ્નનો દિવસ છે. આજે તો (આનંદમાં નૃત્યનાં એકબે પગલા ભરી, લથડિયા ખાતો) મારી મેરીને (બાથમાં લેવાનો અભિનય કરી ચુમ્બન ઉગાડે છે). ચાલો આવો જોઉં બહાર

(કબાટ પાસે જઈ અંદરથી એક પછી એક કપડાં લઈ જેમ આવે તેમ બહાર તે ફેંકતો જાય છે. ચારે બાજુ કપડાં વેરાઈ રહે છે. અંદર કયાય હેટ દેખાતી નથી.

(ત્યાં બારણા પાસે પગલાંનો ધબકારો થાય છે. દીવાનખાનામાં લઈ જતા બારણાનો પડદો ઊંચકાય છે અને મેરી દાખલ થાય છે.

(આજે મેરીનો દેખાવ સાવ બદલી ગયો છે. તેણે પરણનાર કન્યા પહેરે એવાં કપડાં પહેર્યાં છે. તેના ચહેરા ઉપરથી લોહી સાવ ઊડી ગયું છે. તેની આંખોમાં નિરાશાની અને અકથ્ય દુઃખની લાગણીઓ તરી આવેલી દેખાય છે. તેના હોઠ કંપી રહ્યા છે પણ મક્કમ નિશ્ચયબળની છાયા તેના ઉપર દેખાઈ આવે છે,

(આ બધી ધાંધલ જોઈ તે બારણામા જ અટકી જાય છે. પગલાંના અવાજથી ચમકી જોન તે બાજુ ફરે છે. મેરીને જોતાં હર્ષથી તેના તરફ ધસતાં)

જેન : ઓ મેરી ડાર્લિંગ! તું યે આવી પહોંચી કે?

(મેરીને પોતાના હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મેરી તેનાથી અભડાતી હોય, ગભરાતી હોય તેમ બાજુમાં ખસી જાય છે. એક લથડિયું ખાઈ ગાંડ જેન સીધો થાય છે. મેરીના મુખ ઉપર તિરસ્કાર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.)

મેરી : (ગુસ્સાથી થથરતા હોઠે) બસ, આ જ તારું નિશ્ચયબળ કે? આ જ તારું વચન કે! એક લગ્નના દિવસે પણ દારૂ વિના ન રહી શક્યો?

(ઓચિંતી જ તેની નજર ખુરશી ઉપર બેસી ગયેલા બીજા મિત્રો તરફ જાય છે. આલ્બનના ચહેરા ઉપર વિજયની છાપ તે સ્પષ્ટ ઉકેલી શકે છે.)

(આલ્બન ઊભો થાય છે. મેરી પાસે જાય છે અને જાણે જેન તરફ સમભાવ બતાવતો હોય તેવી રીતે કહે છે)

આલ્બન : એમાં એનો વાંક નથી મેરી! કોઈક વાર જ આવું તો બની જાય! તું તેનો તિરસ્કાર ન કરતી!

(જેન પાસે જઈ આલ્બન તેની પીઠ થાબડે છે.)

જેન : (આલ્બનના શબ્દો વાગોળતો) એમાં મારો વાંક નથી, મેરી, એમાં મારો વાંક નથી. (છૂટક છૂટક) મારો વાક નથી. મારી હેટ જ આ લગ્નને દિવસે ખોવાઈ ગઈ એમાં હું શું કરું? કોઈ દિવસ નહિ અને આજે જ! આ કબાટ અને દીવાલની વચ્ચે છુપાઈને બેઠી હશે?

(નીચો નમી કબાટની નીચે જોવા માંડે છે. પીન્ટો એને ઊભો કરે છે.)

મેરી : (ગુસ્સાથી) તારી હેટ અને તું બન્ને જહાન્નમમાં જાઓ. મારે કોઈનું કામ નથી. પણ (જરા કોમળતાથી) પણ જેન, તને આજે જ દારૂ પીતાં કંઈ વિચાર ન આવ્યો?

જેન : (ડાહ્યો બની, ખાનગીથી) પણ મેં દારૂ ક્યાં પીધો છે, મેરી? તને આપેલું વચન હું ભૂલી જાઉં? દારૂ તો આ બધાએ પીધો, ખૂબ જ પીધો, પ્યાલાઓ ભરીભરીને ગટગટાવ્યો, અને હવે ભાન ભૂલી છાકટા થઈ બેઠા છે તે મારી હેટને આ કબાટ પાછળથી શોધી આપવાની એમની શક્તિ પણ નથી રહી. ઊઠો, દોસ્તો, એ તો એ અસર હમણાં જ નાબૂદ થઈ જશે.

(ઉન્મત્ત બની) આવ મારી મેરી, મારા હોઠ તારે માટે તલસે છે. તારા હૃદય ઉપર માથું ઢાળી મને આરામ લેવા દે. (મેરી તરફ ધસે છે. મેરી બે હાથોથી હડસેલી તેને દૂર રાખે છે.)

આલ્બન : (ધીમેથી, મેરીને) એને બસ હેટનું જ ગાંડું ભરાયું છે. બપોરથી એ હેટ વિષે જ લવ્યા કરે છે અને બીજું કશું કરતો નથી. બીજી હેટ ખરીદી લેવાની પણ અમે એને સૂચના કરી પણ એ તો કંઈ સાંભળતો જ નથી.

(ફરી પાછો કોઈ સિદ્ધાંત સિદ્ધ થયો હોય એ રીતે, ખૂબ જ ધીમેથી) અને મેરી, હું તને નહોતો કહેતો! દારૂની લત એમ કંઈ નાબૂદ થાય તેવી છે?

(તેના હોઠના ખૂણામાં અને આંખોમાં ઇર્ષ્યાને અંગે મેળવેલો વિજય ચમકી ઊઠે છે. મેરી તે જોઈ શકે છે.)

મેરી : મારે કે નથી સાંભળવુ આલ્બન હું બધું સમજી શકુ છું (ઓચિંતા ગુસ્સાથી) અને હું તમને બધાને ઓળખુ છું. તારી માગણીઓને મેં વારવાર નકારી એનું આ ફળ છે તેમાં મને શકા છે એમ તું ધારે છે? અને પેલા છોકરાને મને બોલાવવા મોકલ્યો. તેમાં પણ તારો ઉદ્દેશ શો હતો? જોનની દુર્દશા હું મારી નજરે જ મારા લગ્ન પહેલાં કલાક પહેલાં જ જોઈ લઉં એ જ કે બીજો કૈં? પણ હું પરણવાની જ નથી. એને પણ નહિ ને કોઈને નહિ.

(તે રોઈ પડે છે.)

જોન : (ઓચિંતા મૂર્છામાંથી જાગ્યો હોય તેમ) અરે એમાં રૂવે છે શું મેરી? (તેનાં આંસુ લૂછવા તેની પાસે જતાં જતા) આ મારી હેટ મળી એટલે હું તારી સાથે ચાલ્યો. અને પછી તો તું અને હું: the Sun and the Star La lalalala .....(મેરીની પાસે આવતાં મેરી જોરથી તેને ધક્કો મારે છે. જોન પડી જાય છે મેરી ભયથી તે તરફ જોઈ રહે છે. આલ્બન ખડખડાટ હસી પડે છે.)

આલ્બન : (હસતાં હસતાં) જોકીમ, પીન્ટો, જુઓ જુઓ આ આપણી સૌન્દર્ય-રાણી મેરી અને (પડેલા જોન તરફ હાથ ચીંધતાં) આ તેનો પતિદેવ, આદર્શો સેવતો અને પ્રતિજ્ઞાઓ પાડતો, મેરી માટે તો સ્વર્ગને પણ તુચ્છકારતો, મારા તમારા કરતાં અનેકગણો ચડિયાતો આશાસ્પદ જુવાન. (ગંભીરતાથી મેરીને, તિરસ્કારથી હોઠ મરડી) અને તારે પણ જ્યારે સત્ય જ જોઈએ છે તો તુયે સાંભળી લે.

(ખુંખારો ખાય છે. અત્યાર સુધી નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેલો જોન સળવળે છે, અને કદાચ પહેલી જ વાર ધ્યાનથી સાંભળે છે.)

તને મેળવવા મેં મારાથી બનતું બધુંયે કરી જોયું. વર્ષો સુધી એ એક જ ઇચ્છાએ મારાં કાર્યો પ્રેર્યાં. એ એક જ ધ્યેયે મારી વર્તણૂક ઘડી. પણ, પણ......(કટુતાથી) હું તને લાયક ન લાગ્યો. મારામાં તને આદર્શોની ખામી જણાઈ. હું તો તને એક અર્વાચીન વાતોડિયો, મોજિલો, બિનજવાબદાર જુવાનિયો જ દેખાયો. અને એ બધી ઉણપો તને આ (જોન તરફ હાથ બતાવી) દારૂડિયામા, મન ઉપર જરા પણ સંયમ વિનાના, લગ્નને દિવસે જ હું, જોકીમ, પીન્ટો બધા "હવે બસ, જોન; હવે બસ, જોન" કરતા રહ્યા છતાં ગ્લાસ ઉપર ગ્લાસ ઢીચી છાકટા બનતા જતા જોનમાં પુરાતી દેખાઈ. મારી તરફ શુષ્ક બની જતી તારી આંખોમાં એના તરફ કેટલો પ્રેમ છલકાતો?

(થોડીવાર થોભી જઈ. મેરી બધો વખત એક ધ્યાને, મટકું પણ માર્યા વિના તેની સામે જોઈ રહી હોય છે. ફરીથી)

છેલ્લે તે દિવસે અહીં આપણે નૃત્ય કર્યું ત્યારે મેં સામે ઊઠી તારી સાથે છેલ્લી વખત નાચી લેવા માગણી કરી ત્યારે પણ તારા હાથ કેટલા ભાવહીન રીતે મારા હાથોમાં બીડયા હતા? અને એ બધો વખત અમીનીગળતી તારી આંખો તો તારા જોન ઉપર ચોટેલી જ હતી. તો હવે જોઈ લે એ તારો જોન!

(જોન બેઠો થવા પ્રયત્ન કરે છે. પાછો લોટી જાય છે.)

મેરી : તે તેં એનું વેર લીધું એમ ના? એ જ તારો પ્રેમ ના?

આલ્બન : પૂછ આ લોકોને. જોકીમ, પીન્ટો, આપણે બધાએ તો જોનને દારૂ પીતો વારવાને કેટલા પ્રયત્નો કર્યા હતા? છતાં તે જરા પણ માનતો હતો?

જેકીમ : નારે ના, એ તો ઢીંચ્યે જ જતો હતો.

પીન્ટો : ઊલટું અમને તે વધારે પીવા આગ્રહ કરતો હતો, અને મૂર્ખ હજી એમ જ માને છે કે અમે જ પીધેલા છીએ અને ભાઈસાહેબ તો તદ્દન નશારહિત છે.

(આ બધી વાતો દરમિયાન જોન ઊભો થઈ ગયેલો હોય છે અને આખા દશ્ય દરમ્યાન પહેલી જ વાર સંપૂર્ણ ભાનમાં આવી ગયો હોય તેમ લાગે છે.)

જોન : (મેરી તરફ જોઈ) એ બધું જૂઠુ છે મેરી, બધું જૂઠું છે. હવે મને બધું બરોબર યાદ આવે છે. આજે મારા લગ્નનો દિવસ હોઈ આ બધા મારા મિત્રો મને હોટેલમાં લઈ ગયા. અમે ખૂબ ખાધુ પીધું, મઝા ઉડાવી. અને છેવટે આ આલ્બને સૂચના કરી કે હવે થોડો થોડો સેમ્પેન પી બધાએ વીખેરાઈ જવું. મારે તો પ્રતિજ્ઞા હતી; મેં ના પાડી. બધાએ, આલ્બને તો ખાસ, આજના દિવસ માટે જ એ પ્રતિજ્ઞાના અર્થને ઢીલો કરવા મને ખૂબ વિનતી કરી. આટલા વર્ષોના અભ્યાસીને એકબે ગ્લાસ કૈં ચઢવાના નથી તેમ પણ કહ્યું. અને અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ, મારા તરફ ઢળતી તેમની પ્રેમભરી મુખમુદ્રાઓ જોઈને એ કમભાગ્ય પળે હું તેમનું માની ગયો. જગ તાણાતાણી કરતાં એકના બે પીવાયા. જૂનો સ્વાદ ફરી આકર્ષક લાગતા બધાના આગ્રહને હું નકારી ન શક્યો. અને હું પીવા જ લાગ્યો. પછી તો મને ભાન જ ન રહ્યું. અને મારી હેટને, અને એ રીતે માથાના સર્વોત્તમ મુકુટ સમી મારી મેરીને મેં ગુમાવી.

આલ્બન : (વાંધો ઊઠાવતો) તું જ અમને આગ્રહ કરતો હતો જોન. અમે બધા જૂઠ્ઠા અને તુ સાચો ?

જોન : (દુઃખથી) તારી ઈર્ષ્યાએ મારી જિંદગીમાં દાવાનળ સળગાવ્યો. છતાં આટલી નાની બાબતમાંયે શા માટે જૂઠુ બોલ્યે રાખે છે, આલ્બન. મેરી તો મારી મટી જ ગઈ. એ હા પાડે તોયે હવે હું તો તેને મને પરણવાની ના પાડું. (પલગ તરફ જતાં જતાં) હું તેને લાયક જ નથી રહ્યો.

(ઓચિંતો ગુસ્સાથી) ચાલી જાવ, તમે બધા મને તમારું મોઢું કદિ પણ બતાવશો નહિ.

(કોમળતાથી, મેરીને) મેરી, મને માફ કરજે હોં !

(આલ્બન, પીન્ટો વગેરે પોતપોતાની હેટ ઉપાડી ચાલ્યા જવા કરે છે.)

આલ્બન : (જતા જતાં) ત્યારે હવે તારાં લગ્ન તો આજે નથી થવાના ના, જોન !

જોન : આજે શું કોઈ દિવસ નથી થવાના.

મેરી : (અત્યંત દુઃખથી, ધીમા અવાજે) તારી બધી મનોકામના તો સિદ્ધ થઈ ના આલ્બન ? (હોઠ પીસી) હું તને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારુ છું.

(એ લોકો ચાલી જાય છે. મેરી ડૂસ્કુ રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ રોકી શકાતું નથી. પડદા તરફ ફરી, રોતા રોતાં)

મેરી : અને હવે તો હું પણ કોઈ દિવસ પરણી જ નહિ શકું ......

(દોટ મૂકી તે ચાલી જાય છે.)

(પલગ ઉપર એક બાજુ બેસી ગોદડું ઉપર હાથ રાખી, મોંને હાથથી દબાવતો, અને વિખરાયેલા વાળોને ચૂંથતો જોન પલંગ બેઠો રહે છે, ત્યાં—

પડદો પડે છે.

જીવન સન્ધ્યાને

અમીદાસ કાપડિયા

શાં શાં લાવે સોણલાનાં તારા
પાલવમાં કહે રૂપ?
સૂના મારા મંદિર, સૂના
ચન્દન દીપ ને ધૂપ;
ક્ષિતિજમાં મીટ મેં માંડી,
બધી મનધારણા છાંડી. ૧

લોચન ઝંખતાં દર્શન તારા
ઝંપે નહિ ક્ષણવાર;
આવરે મારગ મેઘનાં મંડળ,
ઘૂમતા ઘોર અન્ધાર;
જીવનભર ઝંખના રાખી,
પડી મારી દીવડી ઝાંખી. ૨

દૂર, સુદૂર સમુદર ઊછળે,
મોતીડાંની રચે માળ,
નાચે રાચે રંગ તરંગો,
ગુંથે સુંવાળા વાળ.
ઊડે જ્યાં તેજફુવારા,
આઘે રૂડા વાસ એ તારા. ૩

જુગજુગથી આ બારણાં રાખ્યાં
બંધ હવે તો ઉઘાડ,
પડદાંના પટ આઘાં ખસેડી
મુખની શોભા બતાડ.
જોવાં મારે લોચને તારાં,
સોનેરી સોણલાં ન્યારાં. ૪

શા શા ભેદ ઊંડા તારા આભમાં ?
અંતર શા શા ઊજાસ ?
જીવનસન્ધ્યા ! રંગ સોહામણું,
શા શા ઉર ઉલ્લાસ ?
ચૂવે તારી ચુંદડીના નવરંગ;
જુવે મારી આંખડી થાતી દંગ.

કોમળ તારા કુમકુમ રંગ્યા
હળવે ફેરવી હાથ,
ઘેન ચડ્યાં ઉતારજે મારાં
આંખલડીનાં અનાથ;
મુલક નવા ન્યાળવા મારે
આવી ઊભી નાવડી આરે.

કૃતજ્ઞતા અને નસીબવાદ

મગનભાઈ દેસાઈ

માણસ માણસ વચ્ચેના વહેવારમાં અને કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચેના કૃતજ્ઞતા એ ધર્મ મનાય છે, આવશ્યક સદ્ગુણ લેખાય છે. કોઈને કૃતઘ્ન કહેવુ એ ગાળસમાન લાગે છે. 'ગરજ મટી એટલે વૈદ વેરી' એ લોકોક્તિ હીનતાવાચક સમજાય છે. આમ છતાં વર્ગ વર્ગ વચ્ચે, દેશ દેશ વચ્ચે, પક્ષ પક્ષ વચ્ચેના સામુદાયિક વહેવારમા તે કેવી રીતે પળાય છે? ત્યાં આગળ આપણે કૃતજ્ઞતાને યાદ કરીએ છીએ ખરા?

એક મિલમાલેક આગળ પરદેશી વસ્ત્રના વેપારીએ દલીલ કરી, "જુઓ, મહાસભાના આદેશને લીધે અમે તો મરી ગયા. પણ તમે તો ભુગળા વધારતા જ જાઓ છો."

મિલમાલેકે આનો જે જવાબ આપ્યો તે એક રીતે વિલક્ષણ છે પણ બહુ સામાન્ય જેવો લાગે છે. તેણે કહ્યું, "આપણે રસ્તા પર ચાલીએ ત્યારે પગ નીચે આવતી કીડી જ ચગદાય, બાજુએ રહેલી બચી જવાની. એમા આપણે શુ કરીએ?"

એકમેકમાં સંકળાઈને ચાલતા સમાજમાં કોઈ એમ તો ન જ કહી શકે કે મારી સંપત્તિ મેં જ સંપાદન કરી છે. સમાજબળના પ્રવાહમાં જેટલુ અજ્ઞાન, અવિચાર, સ્વાર્થ હશે તેટલાં અસમાનતા અને દુઃખરૂપે દેખાવાનાં જ તે એટલા બધાં પરોક્ષ રીતે નીપજે છે કે તેને બુદ્ધિમાં ઉતારવા ઉપરના જવાબમા બતાવેલા નિયતિવાદ જેવી યુક્તિ યોજવામાં આવે છે. મૂડી અને મજૂરીની અસમાનતા સમજાવવા એક આવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે જે નદીની લગોલગ રહેતા હોય તેમને તો વધારે પાણી જ મળે એ સમજાય એવી બીના છે. આ પણ ઉપર જોયો તેવો નિયતિવાદનો જ પ્રકાર છે. નદી કિનારાવાળો એમ નથી સમજતો કે તેનાથી દૂર રહેલા લોકને જ આભારી પોતાનું સ્થાન છે. એને બદલે એ તો આવો એકાદ યુક્તિવાદ ગોઠવી કાઢે છે.

કોઈને શા માટે દાન કરવુ? દુઃખીની મદદે શા સારુ ધાવું? તેના નસીબ અનુસાર તે પામે તેમાં આપણે શા સારુ આડે આવીએ? ઈશ્વરી સંકેતમાં વિઘ્ન ન નંખાય. આવી આવી રૂપાળી દલીલ કરનારા પણ ઘણાએ સાંભળ્યા હશે. ધાર્યો પાસો નાંખી શકનારા લોકો જ આવો શબ્દપ્રપચ રચતા લાગે છે. તેમને એમ નથી સૂઝતું કે તેમનુ મદદે ધાવું એ પણ શા સારુ ઈશ્વરી સંકેત ન હોય? પણ બને છે એમ કે એ નથી જ સૂઝતું. ઉત્પત્તિનાં સાધનોની આકાશ ધરતી જેટલી અસમાન વહેંચણી હોવા છતાં આજના લોક એમ આશ્વાસન નથી મેળવતા કે દરેકને જોઈએ એટલુ કમાવાની, ધારે તેટલો મોટો થવાની પૂરી છૂટ છે? આવી નિષ્ઠુર મશ્કરી પણ આપણને સાચી વાત લાગે છે, કારણ કે આપણે સામુદાયિક કૃતજ્ઞતાનો સમાજધર્મ, સ્વાર્થ આગળ, ભૂલી જઈએ છીએ.

આવી ભૂલનો દાખલો જોવો હોય તો સનાતનીઓની અસ્પૃશ્યતા સંબંધી માન્યતા. ગાંધીજી જેવા અસ્પૃશ્યો વિષે આ પ્રમાણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વિચારેઃ—"અંત્યજ એ 'હરિજન' છે,......અને આપણે 'દુરિજન' છીએ. એણે આપણે સારુ પાયખાનાં સાફ કર્યાં, એણે મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં ઉતાર્યાં છે, એણે આપણને ખાદી પહેરાવીને આપણી લાજ ઢાંકી છે,......" (ન. જી. તા. ૯-૮-૨૧) અને એ ખોટું તો નથી જ. પરંતુ, સનાતની હિંદુ કહેશે, "અસ્પૃશ્યનો જન્મ નસીબમાં આવ્યો એટલે આવાં દુઃખો ભોગવે એમાં શી નવાઈ!"

રાજપ્રકરણી બાબતોમાં પણ આવી કૃતજ્ઞતાનો અભાવ જ્યાં ત્યાં જોવા મળે. દેશ દેશ વચ્ચે મૈત્રી કેવી રીતે બંધાય છે અને કેવી રીતે તૂટે છે, આજે મિત્ર તે કાલે દુશ્મન કેમ બને છે, એ બધુ એના પુરાવા માટે બસ છે. આ તો ઠીક પણ વ્યક્તિને પણ દેશ ભૂલી જાય છે અને તેની સેવાની કદર કરવાને બદલે તેને મારવા કે ઉતારી પાડવા પ્રેરાય છે એ તો સામાન્ય વસ્તુ હોય છે. રશિયાનો ક્રાંતિવિધાયક ટ્રોટ્સ્કી, અને અનેક તેના જેવાની દશા યાદ કરો. એ જ વસ્તુને વખોડી કાઢવા 'હિંદ સ્વરાજ'માં અધિપતિનો આ જવાબ છેઃ

"જે જુવાનિયા પોતાનાં માબાપની હઠી પ્રકૃતિથી કંટાળે ને તેઓ પોતાની સાથે ન દોડે તો ગુસ્સે થાય, તેઓ પોતાનાં માબાપનો અનાદર કરે છે એમ આપણે માનીએ છીએ, તેમ જ પ્રો. ગોખલે આપણી સાથે નહિ દોડે તેથી શું થયું? સ્વરાજ ભોગવવા ઈચ્છતી પ્રજા પોતાના વડીલોનો તિરસ્કાર કરી શકતી નથી. આપણામાંથી માન આપવાની ટેવ જાય ત્યારે આપણે નકામા થઈ પડવાના."

(હિંદ સ્વરાજ પ્રકરણ ૧ પાનું ૮)

તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી આ વિષયનો દાખલો લેવો હોય તો કાર્લ માર્ક્સના નિયતિવાદનો આપી શકાય. તેણે પોતાના ત્રિપદી પ્રગતિવાદમા (Dialectics) જણાવ્યું કે, વાદમાંથી પ્રતિવાદ નીપજીને તેમાંથી સમન્વય થાય છે. તે પાછો વાદ બની પ્રતિવાદ જન્માવી નવો સમન્વય આણે છે અને એમ ઇતિહાસની ઘટમાળ ચાલે છે; અને આ ઘટમાળ હિંસાબળથી જ ચાલતી આવી છે અને ચાલવી જોઈએ આજે મૂડીવાદ ચાલે છે તેમાંથી મજૂરવાદ જન્મશે એમ તેણે ભાખ્યું અને મજૂરે તો આ નિયતિને વશ થવાનું જ રહે છે. પરિણામે મજૂરવર્ગ મૂડીવાદનું સમાજ પર ઋણ ભૂલી ગયો અને તેનું નિકંદન જ કરવા પ્રેરાયોઃ સમુદાય પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા બતાવવાની ગડભાગમાં પડવા કરતા નિકંદનનો આ સહેલો માર્ગ સ્વીકારાયો.

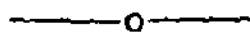
જો ગીતાને ઐતિહાસિક માનીએ તો તેમાં પણ આવા જ નિયતિવાદની ગંધ નીચેના શ્રીકૃષ્ણના કથનમાંથી નથી આવતી?

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ।

(હે અર્જુન, આ (લોકો) તો પહેલેથી જ મારા મરાઈ ચૂકેલા છે. તું તો નિમિત્તમાત્ર બન) અર્જુનમાં જે કોમળભાવ છે તેનો આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે છેદ ઉડાડ્યો એમ કહી શકાય.

આજે દુનિયામાં નાનાં નાનાં મંડળો મટી જઈને જ્યાં ત્યાં મોટા સમુદાયો ઊભા થાય છે. જીવનની નાની લાગતી વાતો પણ જગતના મોટા પ્રશ્નો સાથે સંકળાતી જાય છે.

પરિણામે એક જણની જવાબદારી કેટલે સુધી પહોંચે છે તેનો વ્યાપ ચોખ્ખો નથી જણાતો. કૃતજ્ઞતા અને ખાનદાની જે કુટુંબવ્યવહારમા શક્ય હોય છે તે, આ કારણથી, સમુદાયમાં નથી બનતી. એથી તો મોટા આર્થિક પ્રશ્નોમાં સ્વૈરવાદ (Laisse Faire) જેવા ઘાતુક સિદ્ધાંતની હયાતી શક્ય થઈ હતી પરતુ એ શક્ય ન કરાય તો સંસ્કૃતિને કેમ સાચવવી એ પ્રશ્ન છે. સમુદાય સમુદાય વચ્ચે પરસ્પર ભાવ છે એ જ્ઞાન પર જો સમાજરચના અને વ્યવહાર નહિ ગોઠવાય તો યુદ્ધ, વર્ગ વર્ગ વચ્ચે કલહ (class war) અનિવાર્ય થવાનાં. ઇષ્ટની જેમ અનિષ્ટ પણ પરસ્પરાવલબનથી જ નભે છે અને આજે અનિષ્ટ લાગતી વસ્તુ કાલે ઇષ્ટની જનક હતી. એટલે એના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા આપણને એમ શીખવે છે કે એકાદ નિયતિવાદ વિચારી કાઢી તેનું નિકદન નહિ, પણ તેનો અસહકાર—આપણા અવલબનને પાછું ખેંચી લેવું—એ જ એને દૂર કરવાનો ઉપાય છે. અને સાથે સાથે એના પ્રત્યે સાચી સેવા છે. આપણા દેશમાં સત્યાગ્રહ જો આપણે સફળ કરી બતાવીએ તો આ દિશામા તેની ભારે અસર થવી જોઈએ એમ દુનિયાનો મત બંધાતો જાય છે. તેની સાથે આપણી જવાબદારી પણ વધે છે.

ऋग्वेदने—

જયાનન્દ દવે

સરો કવન દૂબળાં ક્ષણજીવી;—ખસો સિદ્ધ સૌ
મહાકવિ તણી અપૂર્વા રસની પ્રસાદી બધી;
રહો દુર, જરી બધા યુગયુગાન્તરો કાળનાં;
ચહું પ્રણમવા સનાતન, સુભવ્ય ऋग्वेदने !.....૪

કયહાં મનુજ બુદ્ધિજન્ય કવિતા તણી અલ્પતા,
અમર્ત્ય, મહદોજ, ભવ્ય તવ કાવ્યધારા કયહાં?
સુઘોષિત, અપૌરુષેય સ્વર રે! ઉદાત્તાદિ કયાં,
અગેય પદબદ્ધતા મનુજકાવ્ય કેરી કયહાં?......૮

ત્હમે ન હત તો,—અહા! સકળ કાવ્યસિદ્ધાન્તનું
સમર્થન થતે ય શે? ભભકવન્ત કાવ્યો બધાં
અસંભવિત; કાલિદાસ, ભવભૂતિના રહેત; ને
વિકાસ નવ થાત ધર્મ, ફિલસૂફિનો યે કદિ !....૧૨

સમસ્ત ફિલસૂફિ, ધર્મ, કવિતા તણા આદિ ઓ!
ત્હને પ્રભવસ્થાનને પ્રણમી નિત્ય ગાતો રહું !...૧૪

સુખદુઃખનાં સાથી

પન્નાલાલ પટેલ

'કોઈ આંધળીને પાઈપૈસો આપો માબાપ!' ફૂટપાથની ધાર પર બેસી એક બાઈ પોકારી રહી હતી.

'માબાપ, કોઈ લૂલાંલંગડા પર દીયા કરો બાપ!' બાજુમાંથી એક બેઉ પગે લંગડાનો અવાજ આવ્યો.

'કુણ્ જાણે નખ્ખોદિયાં ક્યાથી ટળે છે? જ્યાં જઉં છું ત્યાં કેડે ને કેડે...' બબડતી બબડતી પેલી આંધળી બાઈ ઊઠી અને દીવાલનો ભોમિયો બનાવી ચાલવા લાગી.

'એ બેસ બેસ. હું જઉં છું.' પેલા અપગે ઢમેડાતાં કહ્યું.

'તારા બાપનો રસ્તો છે? એને બદલે, આવું કહેનાર આ પહેલું જ માણસ સાંભળતાં, તે બાઈને મશ્કરી લાગી. આસ્તે આસ્તે ચાલતાં તેણે કહ્યું, 'જવું' તું ત્યારે તારું મૂળ જવા અહીં પાસે ધલાણો' તો?'

'ના ના, ખરું કહું છું બેસ.' લંગડાએ કહ્યું અને પછી હસતાં હસતાં ઉમેર્યું: 'અમથું ગયેલા મૂળનું મૂળ હું કામ કાઢે છે.' એટલામાં રસ્તે જતા એક ધાર્મિક માણસને દેખતાં એનો અન્નપૂર્ણા જેવો વાડકો ધરતા બોલી પડ્યો. 'લંગડાને કાંઈ આલો માબાપ!'

'આંધળીને પાઈપૈસો આલો માબાપ!' કહી બાઈએ પણ ઝટ પીઠ ફેરવતાં વાડકો ધર્યો; પેલા શેઠે લંગડાના વાડકામાં પાઈ નાખી. ખણ્ખણાટ સાંભળતાં પાછી પેલી બાઈ આર્જતી રહી. શેઠને ચાલી જતા જોઈ લંગડાએ ભલામણ કરી, 'આ આંધળીને આલતા જાઓ શેઠ!'

શેઠને દયા આવી, અને પાછા ફરતાં ખીસ્સામાંથી પાઈ કાઢતાં કાઢતાં પૂછ્યું, 'અલ્યા તારી બૈરી છે?'

'હઆં માબાપ!' લંગડાથી બોલી જવાયું, અને પેલી બાઈ કાંઈ કહેવા જાય તે પહેલાં તો વાડકામાં કશુંક ખખડ્યું. શબ્દો જીભ પર જ રહ્યા. ગુસ્સો વાયરે ભળ્યો.

શેઠના ગયા કેડે, દૂર દૂર નજર દોડાવી લઈ લંગડાએ હજુ ઊભી રહેલી એ બાઈને વળા કહ્યું: 'લે બેસ, જઉં છું.'

પેલી બાઈ બેઠી, અને લંગડાના ખસવાનો અવાજ આવતાં બોલી: 'બેસને હુંય. કાંઈ મારા કરમમાંથી થોડું લઈ લેવાનો છે?'

'પણ પાછી મૂળ કાઢે તો?'

'તું તો કે'તો તો ને મૂળ રે'વા દરખુ તો આઈ નથી?' સહેજ મોં મલકાવતાં બાઈ બોલી, અને પછી પેલા શેઠને કહેલું યાદ આવતાં મોં ચઢાવી ઉમેર્યું, 'જો પામો પેલા શેઠને કહ્યું એવું ફરી કે'તો!'

'અરે ગાંડી, એમ કહ્યું તો પાઈ મલી. એમાં તારું શું ગયું?'

બાઈએ તેના તરફ ફક્ત ડોકુ ફેરવ્યુ. લગડાએ એની નામની પાંપણો પરથી પારખ્યું, કે એ અંધ આખોમા મોહિની છે

પછી પેલીએ એનું કામ શરૂ કર્યું, 'આંધળીની કોઈ દીવા-કરો માબાપ. કોઈ પાઈપૈસો........'

'શુ કામ મોંઢુ દુખાડે છે? કોઈ આવતુ હશે તો હુ કાઈ નહિ બોલુ? એટલે તુંય બોલજે.'

બાઈને પણ એ વાત ગમી. છતાય રોજની ટેવ પ્રમાણે બોલી જવાતું હતું. અને જ્યારે પેલો લગડો બોલતો ત્યારે વળી બમણા વેગે બોલતી.

એમ કરતાં અંધારૂ પડયુ પેલી બાઈ ઊઠી ચાલવા લાગી.

'ક્યાં જઈશ? તારે ક્યાય ઠામ ઠેકાણુ છે?' લગડાએ પૂછ્યુ.

'તારે શી પચાત જઈશ મારે જ્યાં જતી હઈશ ત્યા. ભિખારીને વળી ઠામ ઠેકાણાં શાં!' ચાલતાં ચાલતાં તે બોલી. જવાબની આશા હતી પણ વ્યર્થ ગઈ.

લગડો કઈ ન બોલ્યો. તેણે પણ હમણાં બેચાર દિવસથી ગણેલા નવા ઘર તરફ સરકવા માંડયુ.

બીજે દિવસ સૂર્યના આવતાં પહેલાં લગડો, પેલા ઠેકાણે આવી બેઠો, અને પેલી બાઈની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો થોડીવાર કેડે દૂરથી તે બાઈ આવતી દેખાઈ. લગડાએ બમણા વેગે ઘાંટો પાડચો, 'કોઈ દીયા કરોરે શેઠ! કોઈ લગડાને પાઈપૈસો...'

પેલી બાઈ પણ તેનાથી થોડે છેટે બેસી દયાળુઓને આર્જવી રહી

બપોર ચઢ્યે, ઘરાકોની અવરજવર ઓછી થતાં, લગડાએ તે બાઈ તરફ સરકતાં પૂછ્યું, 'કેટલા પૈસા આવ્યા?'

'એક આનો ને બે પાઈ. તારે કેટલા થયા?' બાઈએ પૂછ્યુ.

'મારે તો એક આનામાંય બે પાઈ ઘટે છે.' ત્યાં સેરો તો લગડો છેક પાસે આવી લાગ્યો હતો.

થોડીવાર ચૂપકીદિ છવાઈ.

'તારું નામ શુ?' લગડાએ પૂછ્યુ.

'તારે શુ કામ છે? તારું નામ કે'ને?'

'મારુ નામ તો ચમનો.'

'ત્યારે મારુ નામ જમની' કહી જમનીએ તેના તરફ મોં ફેરવ્યું

ચમને, જમનીના મોં પર હાસ્ય જોઈ હિંમત કરી કહ્યું, 'જમની કરતાં ચમની નામ રાખ.'

'તારું જ જમનો રાખને?'

એટલામાં ચમને બેચાર ઘરાક જેવા આવતા ભાળી બોલવા માડયુ, 'લંગડાને કોઈ...'

'આંધળાને કોઈ ...!' જમનીએ પણ બોલવા માંડયુ

બપોર નમતાં બેઉ જણે બબ્બે પૈસાના ચણા લઈ લારીવાળાને ખટાવ્યો.

સાજ પડતાં પાછો દિસાબ કિતાબ કર્યો અને જવાની તૈયારી કરી. જતાં જતાં ચમને પૂછ્યુ, 'કાલે અગ્યારસ છે, ભદ્રકાળી માતાએ આવીશ?'

'હુ શી રીતે આવુ? ક્યાય ભૂલી પડુ તો?!'

'તું અહીં આવજે, પછી આપણે બેય જઈશું.'

'સારું' કહી જમનીએ ચાલવા માંડ્યુ.

બેઉના ઉપર કાળનો કુહાડો તો બહુ નહોતો ફર્યો; હશે, અઠ્ઠાવીસ ત્રીસની આજુબાજુ. પણ ભૂખના કુહાડાએ અંગને વેરણછેરણ કરી નાંખ્યુ હતુ.

પાછો દિવસ ઊગ્યો, ને લગડો તે રસ્તા પર આવી જમનીની રાહ જોતો બેઠો. થોડીવાર કેડ જમની પણ આવી લાગી.

'જો મારી પાછળ પાછળ આવ્યા કર' કહી ચમન ખસવા લાગ્યો રોજ જે રસ્તો કાપતાં ઘણીવાર થતી, તે આજ તેનાથી ઝટ ઝટ કપાઈ જતો હતો—આજ એને ચાલ પર કાબૂ રાખવો પડ્યો. રસ્તામાં ઊતરવાનુ કે ચઢવાનું આવતુ તો ચમન, જમનીને ચેતાવતો, 'જોજે ઢાળ છે.' 'એ અહીં ચઢવાનુ છે.' વળી કોઈ મોટર કે ઘોડાગાડી રસ્તો ઓળગતા દેખાતી તો પણ બોલી ઊઠતો 'જમની ઊભી રે' મોટર આવે છે.' અને એમ કરતાં કરતાં બેઉ જણ ધારેલે ઠેકાણે આવી માતાને આગળે ધૂણી ધખાવી, 'માબાપ કોઈ...!'

સાંજ પડવા આવતાં, બેઉ જણ ઊઠ્યાં. આજ એમનામાં સારી કમાણીનો ઉલ્લાસ હતો અને તેમાય જમનીને વધારે.

'પેલી જગ્યા આવતા કે'જે પાછો હો?' જમનીએ કહ્યું.

વિજળીના ગોળા, પોતાના અંતર બાળી બાળી રસ્તાઓને ઝળહળાવી રહ્યા. ચમને રસ્તાની આજુબાજુ ઘૂગવતા અધારને જોઈ રાત પડતી જાણી; જમનીએ વાતાવરણને બોલતું સાંભળી રાત પડતી માની.

જમનીના અંતરમા આછી આછી ફડક હતીઃ ચમનો ક્યાંય અવળી ન દોરી જતો હોય. અને સવારના કાપેલા રસ્તાનું માપ કાઢતા ઘડી ઘડી હાથને ભીત તરફ લબાવી ખાતરી કરી જોતી. પેલી ભીત આવી કે નહિ.

'આ તારી હદ આવી જમની. તુ નિત આ પાહથી જ આવતી'તી.'

'હઆં, બરોબર આ જ' જમનીએ ઊભા રહી દીવાલને આંગળીઓથી જોઈ કહ્યું; અને મગજમાથી એના નિતના રસ્તાનો નકશો વિચારી રહી. વળી આ માતાના રસ્તાનો નકશો પણ ચીતરી લેવા ઓછોવત્તો પ્રયત્ન કરવા લાગી. એટલામાં ચમનનો અવાજ આવ્યો. 'જમની' તુ ક્યાં પડી રે'છે? સારી જગા ન હોય તો મેં એક સારું ઠેકાણુ ખોળી કાઢયુ છે. ત્યા નથી કોઈ ભિખારી વીતાડે એવુ, કે નથી પોલિસવાળા કાઢે એવું.' અને જમનીને ચૂપ રહેલી જોઈ પાછુ પૂછયુ, 'લે હેંડ આવે છે?'

જમનીએ, ફૂટપાથની એક દીવાલ સોડે ઝાડનાં બે જબરાં થડિયાં. એની વચ્ચે એ સૂઈ રહે એટલી જગ્યા, થોડે છેટે પાણીનો નળ એમ પોતાનું ઘર તથા લત્તાનું સ્મરણ કર્યું. વળી અખંડ રાત જાગતાની સાક્ષી પૂરતાં ભસ્યા કરતાં બે કૂતરા યાદ કર્યા. તેને જવું ન ગમ્યુ. 'ના, મારે તો સારી જગા છે.'

'તો તું જાણે; બાકી આ જગા સારી હતી.' ચમન ઉદાસ થતાં બોલ્યો અને પછી ઘસડાવા માંડતાં કહ્યું 'જાતો.'

જમની, ચમનની ઉદાસી સમજી ગઈ. તેને પણ બેઉ પગે લૂલો જાણેલો અને અવાજથી કલ્પેલો ચમન છોડી જવો આજ નહોતો ગમતો. આખરે પોતાને પંથે પડતાં જમનીએ પૂછ્યું 'કાલ આવીશ ને?'

'પાછી તું ભાંડશે તો ?'

'એવું ન બોલતો હોય તો, મેં ક્યારે તને ભાંડ્યો છે ?' મોં પર બનાવટી રોપ હતો.

'સારુ જા' ચમને હસતાં હસતાં કહ્યું, અને પછી વૃક્ષ નીચેના પોતાના ઘરને ગળે કોઈ ન પડી ગયું હોય એ ફિકરે હાથની કંગાળો ભરતો સરકવા મડ્યો.

ઉનાળાનો સમય હતો એટલે બેઉને બિસ્તરાની પીડા ઓછી હતી.

પછી તો રોજ જમની તથા ચમન એ રસ્તા પર બેસતાં અને નવરાશની ઘડીએ વાતોચીતો પણ કરતાં.

એક દિવસ જમની પોકારી રહી હતી 'માબાપ કોઈ..' એટલામાં વાડકામાં કઈંક ખખડ્યું. જમનીએ હાથ ફેરવી જોતાં અને પાઈ પૈસાને બદલે કાંકરી હાથ આવતા બાજુમાં બેઠેલા ચમનને છૂટી મારતાં કહ્યું, 'ચાળાનો ભરેલો ન દીઠો હોય તો ?' અને અવળી દિશામાં ચમનને ખડખડાટ હસતો સાભળી બોલી, 'આવજે મારી પાહે અત્રે ?' ચમન તો હસતો જ હતો.

આજે જમનીનુ અક્ષયપાત્ર રૂઠ્યુ હતું સાજ પડતા ફક્ત ચાર પાઈ મળી હતી. સાલ્લાની પાલવતિજોરીએ બાંધેલા ચાર આનામાંથી ખાવું પડશે એ વિચારે તે ઉદાસ હતી. ચમનને પણ આજ પૈસો જ મળ્યો હતો. પણ તેની પાસે અકબંધ પડેલા બે રૂપિયાનો તેને ગરમાવો હતો.

'લે ચાલ વેળા થઈ. જવુ નથી ?' ચમને પૂછ્યુ.

'બેસને. કોઈ દિયાળુ આવે તો!' જમની બોલી

ચમન જમનીની ઉદાસીનુ કારણ કળી ગયો.

એવામાં જમનીના કાનોએ બૂટનો ખડખડાટ સાભળ્યો. 'કોઈ આંધળીને આપો માબાપ!' છાલામાં કઈંક નાખતુ સાંભળી 'જીવતા રો' શેઠ, ભગવાન તમારો વેલો વધારો.' અને છાલામાંથી પૈસો હાથ આવતાં મોં પર આનંદ નાચી રહ્યો.

'જમની, વેલો તે રો વધે! મૂળમા બૈરુ જ ન હોય પછી. "ભગવાન બૈરુ આલે" એમ કે' એમ ?' કહી ચમન હસવા લાગ્યો.

જમની સમજી ગઈ. પેલા બૂટ તો સીધા જ જતા સાંભળ્યા હતા. સાન ન સાન, પણ આ કારસ્તાન ચમનનાં જ છે, વિચારી બોલી, 'લે આ તારો પૈસો.'

'પૈસાને શુ કરું મારે તો બૈરુ મલે એવો આશરવાદ જોઈએ છે'

'એય મલશે. લે.' ચમન તરફ પૈસો ધરેલો હાથ એમને એમ રાખી જમની બોલી.

'દાનમાં દીધેલુ પાછુ ન લેવાય'

'ઉંહુ; તારે લેવો જ પડશે.'

'એક સરત કબૂલે તો લઉં' ચમને સહેજ પાસે ખસતાં કહ્યું.

આલમને આગણે અંધારા ઘૂઘવાતાં હતાં પણ એમાંથી એકેને ભાન નહોતું.

'શુ ?' જમનીએ ઈંતેજારી દર્શાવતા અવાજે પૂછ્યુ.

'તું આજ મારે ઘેર પરણી થાય તો.' ચમને છાતી પર હાથ રાખી કહ્યું.

જમની વિચારમાં પડી અને થોડીવાર પછી બોલી, 'તો તું જ મારી હારે હેડ ને ?'

'આવી જગા ત્યા નહિ હોય જમની. અહીંથી ઘણુ છેટું નથી. આ હવેલીઓથી ચોડે

વેગળે ઉઘાડામાં એક લેબડો છે કોઈય નામ લે એવુ નથી ત્યાં ' અને થોડીવાર છાના રહી પાછું ચલાવ્યુ, ' આજ ન ગોઠે તો કાલ ન આવતી. '

' લે હેડ ત્યારે ' કહી જમની ઊઠી.

ચમનનુ હૈયુ થનગની ઊઠયુ ભક્તને ઘેર જાણે ભગવાન આવતા હોય એમ.

' ઊભી રે ' થોડાં ભજિયાં લઈ લઈએ તુ આઈ ઊભી રે'જે હુ આવ્યો. હાથોના ઠેકડા ભરતાં ચમન બોલ્યો, અને નજીકની હોટલમાથી શેર ભજિયાં લઈ, ખભે વિંટાયેલા કપડાએ ગાંઠ મારી, ઘડીકમા પાછો ફર્યો

' લે ચાલ. ' ચમન આગળ થતાં બોલ્યો પાછળ અવાજની લાકડીએ જમની દોરાઈ.

ચમનનુ ઘર આવી પહોંચ્યુ. તેનુ ઘર—ધરતી માતાએ અંતરનાં અમી પાઈ ઊછેર્યું હતુ, કુદરતે આછી આછી પાંદડીએ છાયુ હતુ. અનિલ સદાય જેને હસાડયા રમાડ્યા કરતો હતો, અને રોગ જેનાથી તોબાહ પોકારતો હતો–એવા એ લીમડા નીચે હતુ. ચારે બાજુ મેદાનનું ખુલ્લુ આગણુ હતુ. નીચે સદાય પડીને પાથરી રહેતી, ધૂળની પથારી પર ઠરતાં ચમને જમનીને કહ્યુ, ' બેસ. '

પછી ભજિયા છોડી બેઉ જણ ખાવા લાગ્યાં જમનીની ભૂખ આજ ક્યાંય મૂઠીએ વાળી ગઈ હતી. પણ ભજિયાના સ્વાદે, થોડીક તાજી કરી. તેણે હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું ' તું તો ખાય છે કે નથી ખાતો ? '

' ખઉં છું ને. ' ચમને જમનીના હાથને અડે એમ ભજિયુ લેતાં કહ્યુ. એને તો આજ જાણે જીવતરની ભૂખ ભાગી હોય એવુ હતુ.

થોડીવાર પછી પાછી જમની બોલી ' લુચ્ચો. ભજિયાં તો એટલાં અને એટલાં લાગે છે. ' અને ચમનને ' ના, ના, ખઉં છુ ને ' કહેતો સાંભળી પૂછ્યુ ' ખા જો મારા સમ ? પણ જ્યારે ચમન કાંઈ ન બોલ્યો, ત્યારે ' એમ નહિ; અડધો અડધ ભાગ પાડીએ ' કહી બેઉ હાથે ભાગ પાડી પોતાનાં ભજિયાં પર એક હાથ મૂકી ખાવા લાગી.

' તેં તો ઓછાં લીધા ? '

' મારે વધારે નથી ખાવા ' જમનીએ કહ્યું.

ખાઈ પરવાર્યા કેડે ચમન, જમનીને થોડે આવેલા નળે દોરી ગયો. બેઉ જણ પાણી પી પાછાં ફર્યાં અને આડા પડી મોડી રાત સુધી વાતો કરતાં કરતા ઊંઘી ગયાં.

પછી તો જમની તથા ચમન સાથે જ માગવા જતાં, સાથે જ ખાતાં અને સાથે જ રહેવા લાગ્યાં.

ચોમાસું શરૂ થઈ ગયુ હતુ ચમનને ઘર બદલવાની જરૂર જણાઈ. તુ બેસ હુ જરા કોઈ સારું ઠેકાણુ જોઈ આવુ ' કહી ચમન બેઉ હાથ વચ્ચે શરીર ઝુલાવતો નીકળ્યો.

' જો ક્યાંય બહુ છેટે ન જતો. પાછો થાકી જઈશ. ને ઝટ પાછો વળજે ' જમનીએ કહ્યું, અને પાછી ઘરાકોની દયા યાચી રહી

ચમન મોડેથી, ઘર ખોળી આવી લાગ્યો, અને થોડીવાર પછી ગગનનો આગગોળો ક્ષિતિજના જડબામા અદશ્ય થતાં બેઉ ઊઠયાં.

થોડેક ગયા કેડે દૂરથી લોજ જોઈ ચમનના મોમા પાણી વછ્યુ ' જમની, બે પૈસા મારી પાસે છે. જો એક આનો આલે તો દાળભાત લાવત, ઘણા દન થયા આજ સ્વાદ થયો 'તો'.

બેગાં રહ્યા કેડે બેઉની લક્ષ્મી, ભેગી જમનીના સાલ્લાને છેડે રહેતી
'તે લેને ના કોણે કહ્યું. પણ લાવીશ શામાં?'
'એક શકોરું મેં સંતાડી રાખ્યું છે.' એ વીશીની પાસે, ગટરનાં બાકોરામાં, તું નતી ત્યારે કોક કોક દન ત્યાં ખાઈ આવતો.'
'પણ તને લાવતાં શી રીતે ફાવશે? લે હેડ હુંય આવું.' જમની બોલી.
વીશી પાસે જતાં ચમને, ફૂટપાથની કિનારી નીચે પાણી જવાના બાકોરામાંથી શકોરું કાઢી એક છોકરાને કહ્યુંઃ 'ભાઈ એક ૭ પૈસાનો દાળભાત આપો ને?
થોડીવાર પછી છોકરો દાળભાત નાખવા આવ્યો.
'શાક નથી લાવ્યા ભાઈસા'બ?' ચમને ખાલી દાળભાત જોઈ પૂછ્યું.
'લેવો હોય તો લે નહિ તો ચાલતો થા. સાલી ભિખારીની જાતને સવાદ તો જુઓ,' થડે બેઠેલા શેઠ બોલ્યા.
ચમને વાટલું ધર્યું.
'અથ્યા પૈસા લીધા?' શેઠે પૂછ્યું
છોકરાએ પહેલાં પૈસા મૂકાવ્યા, અને પછી દાળભાત વાટલામા નાખી, પૈસા લઈ ચાલતો થયો. ચમન જમનીનુ રગસિયું ગાડુ પણ ચાલવા માડ્યુ
'હવે પડવા દેને દાળમાં ઉમેરો થશે ક્યાય પડી બડી જઈશ' ચમને વર્ષાદનાં ફોરાને ટાળવા શકોરા પર પાલવ ટાકતી જમનીને કહ્યુ.
ચમન એક દીવાલ પર નાગની ફેણ માફક ઝૂકેલા વૃક્ષ નીચે ઠરતા બોલ્યો, 'બેસ. જો અહીં એક છાંટોય પડે છે?'
'સારુ ખોળી કાઢ્યુ છે, કોરું કટ છે' જમનીએ બેસતાં કહ્યુ.
'મેં તો ગયે વર્ષેય અહીં ચોમાસુ ગાળ્યુ' તું. 'ચમને કહ્યુ, અને જમનીનો ખભો હલાવતાં ઉમેર્યું, 'પણ એ વેળાએ જમની ન'તી ગત તો જાણે કૈડવા દોડતી.' પછી બેઉ જણ વચ્ચે વાટલું રાખી ખાવા વળ્યાં.
'તું ભેંત બાજુ સૂઈ રે,' જમનીએ ફૂટપાથની કિનાર તરફ ખસતા ચમનાને કહ્યું.
'ના, એણીપા તું સૂઈ રે' ચમને કહ્યું.
અને એમ કેટલીય રકઝક પછી જમની દીવાલ તરફ સૂતી; સોડમાં ચમન સૂતો.

એમ કરતાં દિવાળીના દિવસો આવ્યા. જમનીને, ચમન રોજના ઠેકાણે મૂકી, બેઉ હાથના ઘોડા પર ચઢી અલક મલકને મંદિરે ઘૂમી આવી, સુખીયા લોકોની દયાથી પાઈ પૈસો મેળવી એની મિઠાઈ લઈ સાંજે મુકામ પર જમનીને તેડી જઈ એની આગળ મૂકતો.
'તુ ખાને?' જમની કહેતી.
'મેં તો ખાધું છે. તુ ખાં' કહી ચમન ના પાડતો
'ના, ખાધું હોય તો ફેર ખા; પણ એમ તો હુ એકલી નહિ ખાઉ' અને જ્યારે ચમનને ખાવું પડતુ, ત્યારે જમની પાંપણો નચાવી કહેતી, 'હું તને ન ઓળખતી હોઉ ત્યારે ને? પણ કાલથી તું ન જતો. ક્યાય ફરવામાં ને ફરવામા મોટર નીચે આવી જઈશ. બળ્યુ એ ખાવુ. જીભને તો જેટલા સવાદ કરીએ એટલા ઓછા'

'આ બે દિન. પછી ક્યાંથી આવા ચમ્ચાર આના મળવાનાય છે, ને આવું ખાવાનાંય છીએ?'

'મૂવું નહિ મળે તો થોડુ મળશે તો સુંઘું ખાઈશું.'

દિવાળીય પસાર થઈ ગઈ.

એક દિવસ રાતના ઠંડીનો ચમકારો જોઈ ચમને ગોદમાં સૂતેલી જમનીને પૂછ્યું, 'જમની, કેટલા પૈસા છે?'

'બે રૂપિયા ને એક આઠ આની અધક છે, બીજી થોડીક પાઈઓ છે. કેમ પૂછવું પડ્યુ?'

'કાલે શકરવારીમાંથી એક સાલ્લો ને ઘાઘરો લઈ આવું' અને પછી જમનીના અંગ પર નજર દોડાવતા ઉમેર્યું 'જોને તારાં લુગડાં? કાઢ્યુ હોય તો એક ગયણુય સાબત ન નીકળે.'

'ત્યારે તારું ક્યાં સારું છે' અને આડા પડેલા ચમનના શરીર પર હાથ ફેરવતાં 'આ...આ, જેમ તેમ ગાંઠો મારીને તો વેંઢારી રાખ્યાં છે.'

'મારી વાત તો ઠીક છે.'

'ના, લાવે તો બેયને સારુ લાવજે, નહિ તો હું નહિ પહેરું હા.' જમનીએ કહ્યું.

જમની તથા ચમન ઠંડીના ચમકારમાં દિવસ ઊગતા પહેલાં રોજને સ્થાને આવી બેઠાં હતાં. માતા ચઢી હોય એમ શરીર કાંપતુ હતુ મોં પોકારી રહ્યું હતુંઃ 'કોઈ દિવાળુ દિયા કરો રે શેઠ!' પણ દિવાળુનાય શા ભોગ લાગ્યા હોય તે આવા વખતે ખીસ્સામાંથી હાથ બહાર કાઢે.

પેપરોવાળા ઝડપી ચાલથી ઠંડીને હઠાવતા પોકારી રહ્યા હતા 'ઠેર ઠેર પડેલાં હીમ, હીમે તાગાજ ચગેલો પાક. .'

'આજ તો બહુ ટાઢ છે જમની. ગોદડી વીંટી છે તોય કાળજુ કાંપે છે!' ચમને કડકડતી ડાઢીએ વાત કરી

'તે અહીં મારે પડખે દબાઈ ને બેસને.'

'ના રે ના, કોઈ પાઈ પૈસો આપતુ હોય તોય ન આપે.' ચમને ભેગું હાસ્યને બેજવ્યુ.

'તો ક્યાય તાપમાં જઈને બેસ હવે તો તાપ નીકળ્યો હશે!' જમનીએ કહ્યું. અને પોતે ઓઢેલી ચારશેરક ગાભાની ગોદડી કાઢતા બોલી 'લે આ ગોદડી લેનો ત.'

'અરે ના, તુ તારે રે'વા દે, પેલા તાપમાં જઈને બેસુ છુ' કહી ચમન સરકવા લાગ્યો ધીમેધીમે. આજ હાથ ઊભા રહે તેમ નહોતુ

બપોર થવા આવ્યા તોય ચમનની ટાઢ ઊડી નહિ જમનીને વહેમ પડ્યો, અને 'કે પછી તાવબાવ આવ્યો છે' કહી ચમનના શરીરને હાથ અડાડતામાં બોલી પડી, 'હાય હાય શું ટાટ ટાઢ કરે છે' ડીલ તો તાવે ધીખે છે!'

'એ તો અમયુ.' ચમને જમનીના મોં પરથી ઊડી જતું લોહી જોતાં કહ્યું.

'અમયુ શું તારું કપાળ. લે આ ગોદડી ને સૂઈ જા ઓઢીને '

ચમનનાથી આ વખત ના ન પાડી શકાઈ. ના પાડવી તેને યોગ્ય પણ ન લાગી, અને બેઉ ગોદડીઓ ઓઢી ભીંત સોડે પ્રજ્લો લાંબો થયો.

જમનીએ વચ્ચે બેત્રણ વાર 'પાણીબાણી પીવું છે?' 'સોડા લાવી આપુ?' વગેરે પૂછી જોયું, અને રોજની વેળા થતા પહેલાં, ચમનને આગળ કરી મુકામ પર આવી.

ચમનના શરીર પર તલ મૂકો તો તતડી જાય એવો તાવ હતો. જમનીએ તેને ભીંત સોડે સુવડાવી બેઉ ગોદડીઓ ઓઢાડી અને બીજી બાજુમાં આખી રાત જાગતી પડી રહી તેને હૂંફ આપ્યા કરી.

'જમની, વેળા થઈ તુ જા.' સવાર પડતાં ચમને કહ્યું.

'તને આવો મેલીને?' જમનીએ કહ્યું.

'તું જા જમની! હું તો અહીં સૂઈ રહીશ. મને તો કાંઈ નથી થવાનું. મારું તો ઠીક છે, પણ તું શું ખાઈશ? અધૂરામા પૂરી કાલની ભૂખી છે જા ઊઠ,' કહી ચમને તેને ધકેલી.

જો ગોદડીઓ અને કપડાંમાં પૈસા ન ખર્ચી નાખ્યા હોત, તો જમની ન જાત; અને પેટને કાંઈ ઓછી લાજ શરમ છે? વળી તે બેસી રહે તોય શુ? થોડો કંઈ દવાદારૂ કે શેક કરવાનો હતો? પણ તોય તેને ખસવાનું દીલ નહોતુ થતુ આખરે જ્યારે ચમને મોંમાં જીભ ન ઘાલી ત્યારે, 'જો માથેમોઢે ઓઢીને સૂઈ રે'જે, ને પાણી પીવુ પડે તો વાડકો ઓશિકા તરફ ભરી મેલ્યો છે,' કહી જમની ઊઠી અને રોજની જગ્યાએ જઈ ભિક્ષાની નોકરીએ ચઢી ગઈ. જીવ ચમનમાં હતો, જીભ રોજને પથે ચાલતી હતીઃ 'આધળાની કોઈ દિયા કરો માબાપ!—' પણ મન નહોતુ કોઈની ચાલ સાંભળવામા કે વાતચીત પારખવામાં!

થોડીક વાર થઈ હશે એટલામાં કાને અવાજ આવ્યો, 'એ અધી, ઊઠ ઈધર સે.' જમની સમજી નહિ કે કોને કોણ કહે છે. તેણે તો બોલવુ ચાલુ જ રાખ્યુંઃ 'દિયાળુ કોઈ ...' પણ આ વખત વાક્ય પૂરું નહિ થઈ શક્યુ. 'સાલ્લી માનતી નહિ હૈ? ઊઠ ઈધર સે' મોં આગળથી જ અવાજ આવ્યો જમની સમજી ગઈ કે પોલિસદાદા છે. 'સાબ! આંધળી છું! માગી ખાઉં છું. શુ કામ...'

'અરે ઊઠ. જા દુસરી જગે બેઠના. ગવર્નર સાહબ ઈધરસે નીકલનેકા હૈ વો માલુમ નહિ? ઊઠ, નહિ તો અભી દેતા હું'

જમની ઊઠી, અને પોતાના ઘર તરફ મોં ફેરવ્યું ત્યાં તો પાછો પેલો અવાજ આવ્યોઃ 'એ ઉધર કહાં જાતી હૈ, ઉસ તરફ જા.'

'સા'બ.. !'

'સુનતી નહિ ઔર સા'બ સા'બ કરતી હૈ?' જમાદાર ઉખડ્યા અને બાવડે ઝાલી મોં અવળી દિશામાં ફેરવતાં બોલ્યાઃ 'જા, ઈસ તરફ હો કર જલદી નીકળ જા'

જમનીને ના છૂટકે અવળી દિશાએ માપવું પડયુ થોડેક ગઈ હશે ને બીજો અવાજ આવ્યો 'એ નીકળ જલદી' જમનીનો જીવ ચમનમા હતો, આંધળા પગ અજાણ્યે રસ્તે આગળ અને આગળ માપતા હતા. ઘડી ઘડી જુદા અવાજ પણ એનાં એ વાક્ય અથડાતા હતા—'એ અંધી ચલ જલદી નીકળ.' વળી એક બીજો અવાજ 'બિચારી અંધી હૈ કહાં જાયગી?' આવો અવાજ સાંભળતાં કાળજે પૂરી ટાઢક વળે ન વળે ત્યા તો સાંભળ્યુ 'અરે મિયાં ગવર્નરસા'બ આનેકા વખત હોને આયા હૈ' અને પાછો પોતાને ઉદ્દેશાતો અવાજ લાગ્યો, 'ચલ ચલ જલદી ચલ.' જમનીએ ક્યાંય ભરાઈ બેસવાનો વિચાર કરી હાથની ઓથે ભીંતને જોવા લાગી એટલામાં એક ખાચા જેવું લાગતાં જમની સીધી અંદર ચાલી ત્યાં તો સાંભળ્યું 'એ, ક્યાં જાય છે

અહીં! બહાર જા.' લાચાર બની પાછી પેલી તૂટેલી દીવાલનો છેડો ખોળી કાઢ્યો અને ચાલવા લાગી. અવાજ તો આવતા જ હતા 'ચલ જલદી ચલ' જમનીને સમજ ન પડી કે ગવંડર એવું તે કેવું મનેખ હશે, કે ઠેર ઠેર પોલિસદાદા ઊભા છે; ને પોતે એમને શું કરવાની હતી? વળી જેમ જેમ પગલુ આગળ માંડતી તેમ તેમ ચમનની યાદ વધારે આવતી હતી. મનમાં ફિકર ધર કરી બેઠી હતી: એનીય આવી દશા હશે તો એ ક્યાં જશે?! કેમ કરીને જશે?! એટલામાં દીવાલે દગો દીધો. જમનીને ખાતરી હતી કે ધરતી દગો દેવાની નથી અને આશરે સીધુ માપવા લાગી ત્યાં તો અવાજ, 'એ ઉધર જમણે હાથને ખાંચેકો વળ જા!' આવતાં વળી ખાંચામાં વળી, અને છેક દૂર ગઈ ત્યાંસુધી અવાજ આવ્યા કર્યો. 'ઉધર મત બેઠના ઔર આગે જા.' અને એમ જમની કોઈ ઊંડી ઊંડી ગુફામાં જતી હોય એમ જવા લાગી. થોડીવાર સુધી કઈ અવાજ ન સાંભળતાં છૂટકારાનો દમ લઈ બેસી પડી અને ચમનની પોતા જેવી દશા કલ્પી આંસુ નીતારવા લાગી. સારું હતું કે જોવાનો રસ્તો બંધ હતો પણ આંસુ વહાવવાનો બંધ નહોતો.

જમનીની કલ્પના ખોટી નહોતી તેના ગયા કેડે થોડી જ વારમાં ચમનને, કોઈ રાક્ષસી હાથે ઢંઢોળતું અને કહેતુ લાગ્યુ 'ઊઠ એ ઉલ્લુ, અભી તક સોતા હૈ.'

ચમને આંખ ઉઘાડી જોયુ તો પોલિસદાદાના પગ ઢંઢોળતા હતા. ઊઠતા ઊઠતામાં તો પાછો તેમનો પગ ઊપડ્યો, 'ચલ ઊઠ, ક્યા દેખતા હૈ. ઊઠા યહ સબ.'

'સા'બ! તાવ આવ્યો છે! અહીં બેસી તો રે'વા...'

'અરે ચલ બેસી રે'વાકી બહુ બુખાર આયા હૈ તો જા હોસ્પીટલમેં. અબ ચલ ઊઠ જલદી.'

ચમને પોલિસદાદાની બેરીઓના સ્વાદ ઘણીવાર ચાખ્યા હતા. તેણે જવાની તૈયારી કરી. તે ટાઢે ધ્રૂજતો હતો તાવની સગડી રોમેરોમ ધીખતી હતી. હાથના પંજામાં સળી ઉપાડવા જેટલી પણ તાકાત નહોતી. મિલકતમાં મિલકત ગોદડીઓ ને છાલું તેને મૂકી જવાનું મન થયું પણ પોલિસદાદા એ શોભાને એ રહેવા દેવા દે ખરા કે? 'ચલ ફીતની દેર ઊઠા લે સબ'

ચમને ખભાની પીઠ પર ગોદડીઓ લાદી અને 'હે રામ!' કહી, લાવ જમનીના તરફ જાઉં, થોડે છેટેથી બોલાવી લઈશ, વિચારી તે તરફ ખસવા મડ્યો. ત્યાં તો પોલિસદાદા બોલ્યા 'એ ઉધર કહાં જાતા હૈ? યહ રાસ્તે પર તો અભી ગવર્નર સા'બ નીકલને કે હૈ. ઇધર જા; ઔર વો ખાંચેમે વળ જાના.'

ચમન પાછો ફર્યો; અને કીડીની વાદે જવા લાગ્યો. ઘડી ઘડી પેલા જમાદારનો અવાજ ધકેલતો હતો 'ચલ, જલદી નીકળ જા' આખરે ખાચામાં વળતા એક પાણીના નળની ડહેરીનું ઓથુ જોઈ તેની સોડમાં લપાયો. હાંફ એવી ચઢી હતી કે પૂરો શ્વાસ પણ લઈ શકતો નહોતો તાવ થોડે ચડીને આવ્યો હોય એમ લાગ્યુ. અંગેઅંગ ઝાડની પત્તીઓ પેઠે કાપતાં હતાં. આખોના તેજ ઊંડા ઊતરવા લાગ્યા. જીવ જમનીમાં જઈ ભરાયો જીભને બદલે હૈયુ રટવા લાગ્યુ 'જમની! જમની!' થોડીવાર કેડે ટાઢ ઓછી થઈ; હૈયાએ એકએ પછાડો મારી, 'જમની! જમની!' અને તાવ. ચેતન લઈ પલાયન થઈ ગયો। અંગ લાકડા જેવું થઈ પડ્યું રહ્યું.

દિવસ માથા પર આવવા થયો હશે તેવામાં જમનીએ બૂટના અવાજ કરનારને પૂછ્યુઃ 'શેઠ, ગવડર સા'બ ગયા?' પેલાને સહેજ નવાઈ લાગી પણ પૂછવાની ફુરસદ નહોતીઃ 'હા નીકળી ગયા.'

જમની ઝટપટ ઊઠી અને મગજને પૂછતી પૂછતી પડતી આખડતી ચાલવા લાગી, આવી હતી એ રસ્તે. રોજને ઠેકાણે આવી પહોંચતાં તેના મને નિરાંતનો શ્વાસ લેતાં કહ્યું, 'ફકર નથી. હવે તો જઈ પહોંચીશ'. અને થડકને હૈયે પગની ફુગાળો ભરતી ઘર તરફ આગળ વધી. હૈયું ઘડી ઘડી વહેમ ખાયા કરતુ હતુ 'ચમનો ત્યાં હશે કે નહિ?' મન સાન્ત્વન દેતું હતું 'નહિ હોય તો ક્યા ગયો હશે? એવા તાવવાળા મનેખને તો કાઈ નહિ કાઢી મકયો હોય? અને કાઢી મૂકયો હશે તોય ક્યાક એટલામાં હશે' એમ કરતા કરતા ધગ-ધૂલાનું ઠેકાણુ આવી પહોંચ્યુ. જમનીએ બોલાવ્યો 'ચમના! એ ચમના!' વળી હાથ વડે દસ દસ હાથ ધરતી ખૂદી વળી. પણ હોય તોને! એણે તો જોરથી બૂમ પાડી 'ચમના?! એ ચમના!' જવાબ ન મળતા જીવ અકળાઈ ઊઠયો. આજ તેને આંખોની ખોટ સાલી તેટલી કદાચ કદીય નહિ સાલી હોય! ગળામાં ડચૂરો બધાયો, આંખો ઊભરાવા લાગી. તેણે થોડેક આગળ જઈ વળી માંડમાંડ બૂમ પાડી 'ચમના?!' એટલામા રસ્તે ચાલતા એક બે જણનો અવાજ સાંભળ્યો, 'ગાડી લાગે છે' જમનીએ તેમને પૂછ્યુ 'શેઠ, આટલામા કયાંય ચમનો ભાળ્યો? પગે ટૂંટો છે? એ શેઠ'!' ચાલ્યા જતા શેઠનો જવાબ આવ્યો 'ના.' જમનીનુ હૈયુ લૂલુ પડયું. તેણે ચાલવું ચાલુ રાખી નર્યા રુદનભીના અવાજે વળી બૂમ મારી 'ચમના! ક્યાં ગયો?! એ ચમના?!'

'અરે કયા ચિલ્લાતી હૈ કભી સે? કીસકુ ઢૂંઢતી હૈ?' એક નારંગી વેચવા બેઠેલા મુસલમાને પૂછ્યું.

'તમે બે પગે ટૂંટો છે એને ભાળ્યોશ કે?' એને તાવ આવતો'તો કુણ જાણે કયાં...'

'અરે હા, પાસમે દો ગોદડી થી ના? ઔર એક છાલિયા, ઔર દોનું પગસે ટૂ...'

'હાં હા શેઠ! એ જ એ જ, એ કયા છે શેઠ?! મને બાધળીને...?'

'અરે ઉસકુ તો અભી મ્યુનિસિપાલિટીકી ગાડીમે ડાલ કર લે ગયે. ફોજદાર સા'બ ભી અભી ગયે. ઉધર, નલકી પાસ મરા હુઆ પડા થા.' પેલા મુસલમાને કહ્યુ.

'હૈ! ચમનો મરી ગયો?! હે શેઠ ખરી વાત?' જમની બેસી પડતા ફાટે મોએ પૂછી વળી, અને પછી પાંપણની પાળ નીચેથી પૂરપાટ વહતાં આંસુ સાથે આછા પડતા અવાજે 'ચમના! તુ...મરી...ગ...!' બોલતાં બોલતાં ઢળી પડી

મિયાંએ ખભે નારગીની ટોપલી મૂકી; 'યે સાલી બલાકુ મૈંને કહાં કીયા? મર જાયગી તો ભોગ મીલેગે! ન લેના ન દેના આમ ખાં...' બબડતાં બબડતાં ચાલતી પકડી.

ભજનિકને—

હરિલાલ ગો. પંડ્યા

મીચેલ નયને જુએ જગતને; બુઢાપા તણી
પડી કરચલી બધા અવયવે; નિરાશા ઢળી
વિશાળ જગના ક્રમે: શિથિલ સાવ પંચેન્દ્રિય
પ્રકાશ તુજ દીપનો હરપળેજ ઝાંખો કરે! ૪

હશે કદિક તું ય બાળ-જનની તણી ગોદમાં
નિરંતર ચુમી અનેક, ઉરસ્રોત કેરાં અમી
ગ્રહી કંઈ કરી હશે અવનવી મહા કલ્પના-
પરી જગતનો બનેલ યુવરાજ શાણો હશે! ૮

અનેકવિધ દેશના ભ્રમણની મહેચ્છા થતી:
અનેક કુલ, જાતિ, ધર્મ-સહુ બાલ્ય ક્રીડાંગણે
-ત્યજી તરક ને ગુમાન, નિજ પક્ષની શ્રેષ્ઠતા-
નિખાલસ દિલે અભેદ મય એક ખાટે હિંચે! ૧૨

હશે તનમનાટ કૈં ઉછળતા ઉરે યૌવને,-
અજોડ બનવા, મહાનપદ સ્થાપવા વિશ્વમાં-
અનેક નરનારનાં જીવનના સુકાની બની
ચહ્યું નિત હશે અજાણ તટ નાવ હંકારવા....
ચહી દગ અનન્ય કો' જીવન ધન્ય કાજે સ્વયં! ૧૭

તરંગ ઉરના અગણ્ય તુજ શા ફળ્યા તાત રે!
અશક્ત તન આ અને શિશુ તુફાન નાદાન ક્યાં?-
કયહીં ઉલટભેર પાય પડતા નવા ઉત્સવે-
કયહીં અકડ લાકડી વિરહની અકારી દશા? ૨૧

છતાં જીવન યાત્રિક!—
બધી જીવનની ખટાશ તુજ અંતરે સંગ્રહી,
રહે અરપતો સદાય નવનીત-ગાણાં મ્હને! ૨૩

મીચેલ તુજ નેત્ર ધ્યાન ધરતાં રહે બ્રહ્મનું;
અને ભજનકીર્તને નિતરતી કથા કૃષ્ણની
સમસ્ત મુજ ગામને વિવિધ ચોતરે, શેરીએ
કરે સદુપદેશ મર્મ ગ્રહવા મનુષ્યત્વનો-
અને સકલમાં વસેલ પરમાત્મને પ્રીછવા
થશે બસ, અગમ્ય સૂર તુજ એક તારા તણા! ૨૯

નમે શિર સહસ્રવાર ભજનિક, શા દીન ઓ!
શું કામ દીન?—જે ધરે મુકુટ સચ્ચિદાનંદનો? ૩૧

આર્થિક પુનર્રચના અને પ્રાથમિક તપાસ

પ્રો. જશવંતરાય જ. અંજારિયા

દેશની આર્થિક પુનર્રચના માટે ત્રણ વસ્તુઓ ખાસ આવશ્યક છે : (૧) દેશનુ આર્થિક હિત શામાં સમાયેલુ છે તે વિષે ચોક્કસ જ્ઞાન, (૨) એ હિત સાધવા માટે કયાં પગલાં લેવાં જોઈએ તેનુ જ્ઞાન અને તે લેવાની સત્તા; અને (૩) આ ધ્યેય તેમજ સાધનો વિષે અડગ શ્રદ્ધા. એ ત્રણે વસ્તુઓ ન હોય ત્યા સુધી આર્થિક પ્રગતિ શક્ય નથી દેશનું હિત શામાં છે તે જાણતા હોઈએ, પણ તેને માટે આવશ્યક રાજ્યનીતિ ઘડવાની સત્તા આપણી પાસે ન હોય, અથવા એ ધ્યેયમા કે સાધનોમાં આપણને શ્રદ્ધા ન હોય, તો આર્થિક પુનર્રચનાનું કાર્ય આગળ વધી શકે નહિ

કૉંગ્રેસના હોદ્દાસ્વીકાર પછી આર્થિક ઉન્નતિ માટે આવશ્યક રાજ્યનીતિ ઘડવાનાં કેટલાંક સાધનો આપણા હાથમાં આવ્યાં છે અને એ નવી મેળવેલી સત્તાનો ઉપયોગ પ્રજાની ગરીબી ટાળવા માટે થાય એમ સૌ કોઈ ઇચ્છે છે. પણ હજુ આર્થિક વ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંત વિષે મતભેદ છે. દેશનું હિત શામા સમાયેલુ છે તે અત્યારે ચોક્કસપણે કોઈ કહી શકતુ નથી, અને એવી સ્થિતિમાં ઘડાયેલ કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હોય તો પણ અડગ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ બે તત્ત્વો દેશની આર્થિક ઉન્નતિને અંતરાયરૂપ છે અત્યારના સંજોગોમા, પ્રજાએ અને દેશનેતાઓએ બે પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થામાથી પસંદગી કરવાની છે એક, સમાજવાદી કે સામ્યવાદી વ્યવસ્થા; અને બીજી, મુખ્યત્વે મૂડીવાદ પર રચાયેલી, પણ મનેકમને સમાજવાદી કે સામ્યવાદી તત્ત્વોનાં મિશ્રણવાળી વ્યવસ્થા પસંદગી આ બેમાંથી જ કરવાની છે, કારણ કે નર્યો મૂડીવાદ હવે જગતમા કયાંય ટકે તેમ નથી. મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાનાં લાક્ષણિક અંગો— જેવાં કે નિરંકુશ હરીફાઈ, નફો મેળવવાના આશયથી જ દ્રવ્યોત્પાદન, અને રાજ્યની 'નિષ્ક્રિયતા' કે 'તટસ્થતા'—કાગળ પર ગમે તેવાં સુંદર હોય, પણ સામાજિક શ્રેયની દૃષ્ટિએ અનેક રીતે ખામી ભરેલાં છે. તેથી મૂડીવાદ માટે પક્ષપાત હોય તેવાઓએ, ઔદ્યોગિક સ્વાતંત્ર્યનો જેમને મોહ હોય તેમણે પણ, કંઈક અંશે આર્થિક પદ્ધતિમાં સમાજવાદી તત્ત્વોને સ્થાન આપવું પડશે જ. બીજો રસ્તો છે સીધો સમાજવાદનો. એ માર્ગ પસંદ કરીએ તો મૂડીવાદી વ્યવસ્થાના કિલ્લા પર સીધુ આક્રમણ કરવુ જોઈએ, અને દ્રવ્યોત્પાદનના સાધનો, રેલવે, કારખાના, જમીન વગેરે બધાં સમાજવાદી રાજ્યતન્ત્રના અંકુશમાં લઈ લેવાં જોઈએ. દીર્ઘદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બેમાંથી કયો માર્ગ શ્રેયસ્કર છે એ કહેવુ મુશ્કેલ છે. મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં સમાજવાદી તત્ત્વો દાખલ કરવા ઇચ્છીએ તો પણ એ સમાધાન લાંબો વખત ટકે એ સંભવતું નથી. છેવટે તો એવો સમય આવવાનો જ કે જ્યારે મૂડીદારનો નફો અને સમસ્ત પ્રજાનુ હિત એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો સામસામાં ઊભાં રહેશે, અને તે વખતે પ્રજાએ કંઈક ચોક્કસ વલણ લેવું પડશે જ. આ દીર્ઘદૃષ્ટિની, લાંબે ગાળે શું થાય તેની વાત છે. પણ તાત્કાલિક સગવડ અને શકયતાનો વિચાર કરીએ તો અવશ્ય એમ લાગે કે

મૂડીવાદી વ્યવસ્થાને એકદમ તોડી પાડવાનો વિચાર કરવા કરતા એમાં સમાજવાદી તત્ત્વો દાખલ કરી અને તેટલા સુધારા કરવા, અને પ્રજાને કંઈક રાહત આપવી એ જ વિશેષ સહાયક છે. કૉંગ્રેસમાં સમાજવાદી પક્ષ છે, કૉંગ્રેસના આગલા પ્રમુખ પં. જવાહરલાલ પ્રખર સમાજવાદી છે, કૉંગ્રેસની બહાર સામ્યવાદી પક્ષો પણ છે, પણ એકંદર હજુ સમાજવાદી વ્યવસ્થા માટે દેશ તૈયાર છે એમ ન કહી શકાય. એ નજરે અત્યાર સુધીમાં કૉંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોએ જે નીતિ અખત્યાર કરી છે તે વાસ્તવિક લાગે છે. ખેડૂતવર્ગ તરફ અને મજૂરવર્ગ તરફ કૉંગ્રેસને સહાનુભૂતિ છે, તેમનુ હિત કૉંગ્રેસને હૃદયે છે, એ હિત સાધવા કૉંગ્રેસ બનતુ કરવા મથે છે, પણ સ્થાપિત હક્કો પર સીધી રીતે તરાપ ન મારતા, સુલેહથી અને સમજાવટથી કામ લેવા કૉંગ્રેસપ્રધાનોએ નિર્ણય કર્યો છે

એટલે કૉંગ્રેસની રાજ્યનીતિ આર્થિક ઉન્નતિ નીચેની રીતે સાધવા મથે છે: (૧) જમીન મહેસૂલ અને કરજનો ભાર ઓછો કરી ખેડૂતોને રાહત આપવી; (૨) ઓછામા ઓછા મજૂરીના દર નક્કી કરી, સામાજિક વીમાની યોજના (Social Insurance Schemes) તૈયાર કરી, અને એવી બીજી રીતે કામદારોની સ્થિતિ સુધારી એ વર્ગને રાહત આપવી; (૩) ખેતીને અને ગ્રામઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપી ખેડૂતની અને સામાન્ય પ્રજાની આવકમાં વધારો કરવો, (૪) કેળવણી, મદ્યનિષેધ, દવાખાના અને ગ્રામપંચાયત વગેરે મારફતે પ્રજાપોષક નૈતિક બળોને ઉત્તેજન આપવુ, અને પ્રજામાં સ્વમાનની નવી ભાવના પ્રેરવી. કૉંગ્રેસના અત્યારના ધ્યેય તરફ જોતા દેખીતુ છે કે આપણા પ્રધાનમંડળો આટલુ જ કરી શકે. આટલુ ઓછુ કે નકામુ છે એમ કહેવાનો આશય નથી પણ આ કાર્યક્રમ કયા ધ્યેયને અનુલક્ષીને છે અને એ કાર્યક્રમ વડે છેવટે કયાં લક્ષ્યને આપણે પહોંચવાના છીએ એ વાત ભૂલાવી જોઈએ નહિ.

આ પ્રમાણે દેશનું અત્યારનુ ધ્યેય અને તે સાધવા માટેનાં સાધનો નક્કી કર્યા પછી પ્રશ્ન ઊભો થાય છે દેશની પરિસ્થિતિ વિષેની માહિતીનો, દેશની જરૂરિયાતો અને દેશના પ્રશ્નો વિષે પૂરતા જ્ઞાનનો. આવી માહિતી હોય ત્યારે જ સમયની અને નાણાની મર્યાદામાં વધુમાં વધુ સુધારા કરી શકાય એ માહિતી મેળવવા માટે દેશની આર્થિક તપાસ એ પહેલુ આવશ્યક પગલુ છે એક વખત સમગ્ર દેશની આર્થિક તપાસ થવી જોઈએ એટલુ જ નહિ પણ વારવાર, સમય જતા, દેશની આર્થિક સ્થિતિમા શા શા ફેરફારો થયા જાય છે તેની પણ સંપૂર્ણ વિગત રાજ્ય પાસે આવવી જોઈએ જો ખરેખર આર્થિક ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવો હોય અને, દરેકે દરેક કાયદાથી પ્રજાને શો ફાયદો કે નુકસાન થાય છે તે જાણવું હોય, તો સંપૂર્ણ અને ભરોસાપાત્ર આંકડા તૈયાર થવા જોઈએ. આવા હેતુથી જ પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રત્યેક આર્થિક વિષય પર બને તેટલી માહિતી એકઠી કરવામાં આવે છે અને તટસ્થ નિષ્ણાતો દ્વારા આર્થિક પ્રશ્નો શા છે અને શી રીતે તેને પહોંચી વળાય તેની તપાસ કરવામાં આવે છે. રશિયામા અર્થવિષયક બધાં ક્ષેત્રોમાં રાજ્યદ્વારા જોઈતી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તેથી ત્યાં ખાસ કરીને વિગતવાર આંકડાઓની માહિતી (detailed statistical information)નું મહત્ત્વ ઘણુ જ છે. આપણા દેશમાં પણ અનેક આર્થિક તપાસો થયેલી છે. અત્યારે હિંદની આર્થિક પરિસ્થિતિ વિષે આપણી પાસે કશી જ માહિતી નથી એમ નહિ જ કહી શકાય. છેક ૧૮૮૦ની સાલથી એક કે બીજે પ્રસંગે સરકાર તરફથી જુદા જુદા

વિષયો પર તપાસ યોજાયેલી છે ખેતીવાડીને લગતા પ્રશ્નો પર, દુષ્કાળસંકટનિવારણ પર, મિલ મજૂરોની સ્થિતિ પર, દેશની ચલણનીતિ પર, કારભાર પર, વગેરે અનેક વિષયો પર સરકારે નીમેલ કમિટી કે કમિશનના રિપોર્ટ આપણી પાસે છે. પણ આ બધી તપાસ જુદેજુદે સમયે, જુદાંજુદાં અમુક દૃષ્ટિબિન્દુથી, અને ખેતીના કે ઉદ્યોગના અમુક ક્ષેત્રને અનુલક્ષીને થયેલી છે. પરિણામે બન્યું છે એમ કે દેશના આર્થિક પ્રશ્નોને પરસ્પર શો સંબંધ છે અને અર્થપ્રકરણના અમુક વિભાગની નીતિ બીજા વિભાગ પર શી રીતે અસર કરે છે, તે આપણે જાણતા નથી વળી, આવી કમિટી કે કમિશન તપાસ કરે ત્યારે મુખ્યત્વે પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી એ વિષયમાં જેમને કંઈ લેવા દેવા હોય તેવાના અભિપ્રાય એકઠા કરે છે, અને તે પરથી પોતાનો મત બાંધે છે તેથી કેટલીક વખત આવી તપાસમાં પ્રજાજીવનનું ખરુ પ્રતિબિંબ પડતું નથી. હવે એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે દેશના સમસ્ત આર્થિક પ્રશ્નની તપાસ યોજનાપૂર્વક થવી જોઈએ, આપણે બને તેટલી વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવી જોઈએ, કારણકે આકડાના સચોટ આધાર વિનાના generalisations પરથી સુધારક રાજ્યનીતિ ઘડી શકાય નહિ. જ્યા સુધી એમ મનાતુ કે પ્રજાને કેવળ રક્ષણ આપવામાં જ રાજ્યની ફરજનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને હુન્નર ઉદ્યોગના વિકાસ પરત્વે રાજ્યને કશુ જ કરવાનુ રહેતુ નથી ત્યારે રાજ્યનું અર્થપ્રકરણ સાદુ અને સરળ હતુ. પણ હવે દરેક પ્રગતિશીલ રાજ્ય સ્વીકારે છે કે તેની પહેલી ફરજ પ્રજાનુ જીવનધોરણ અમુક કક્ષાએ પહોંચે તે જોવાની છે તેથી ખેતીવાડીની પેદાશ, ખાણોની પેદાશ, ઉદ્યોગોની પેદાશ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સ્થિતિમા થતા ફેરફાર, બેકારી વગેરે અનેક વિષયો પર વિગતવાર હકીકત મેળવવાની તેને જરૂર પડે છે જો માત્ર બાહ્યોપચાર કરી જેમતેમ રોગને અટકાવવાની આપણી ઇચ્છા ન હોય, પણ મૌલિક સુધારા કરી પ્રજાપોષક આર્થિક નીતિ ગ્રહણ કરવી હોય તો દેશની એક સુયોજિત અને પદ્ધતિસર આર્થિક તપાસ થવી જોઈએ.

આનો અર્થ એવો નથી કે દરેકે દરેક ગામડે જઈ ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેના હેવાલો એકઠા કરવા જોઈએ જરૂરનુ માત્ર એટલુ જ છે કે દેશના જુદાજુદા ભાગોમા કયાં ગામડાં કયાં શહેરો અને કયા તાલુકા તપાસ માટે પ્રતિનિધિ રૂપ ગણી શકાય તે નક્કી કરી તેને વિષે ભરોસાપાત્ર માહિતી મેળવવી જોઈએ. એટલે કે, પહેલાં કયુ ગામડુ કે શહેર કે તાલુકો એવો છે કે જે આજુબાજુના ગામડા કે શહેર કે તાલુકાની પરિસ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ આપે છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. આ કામ વ્યક્તિઓનુ નથી, કોઈ કેન્દ્રસ્થ સમિતિ કે સંસ્થાનુ છે. તેવુ જ બીજુ કામ છે એક સર્વસામાન્ય પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરવાનુ. સ્વેચ્છાએ કામ કરતા સંશોધકો પોતાને ફાવે તે અથવા યોગ્ય લાગે તે વિષયો પર હકીકત એકઠી કરે એ પદ્ધતિએ જુદાજુદા સંશોધકોએ કરેલી તપાસનાં પરિણામો સરખાવી શકાય નહિ અને કેટલીક મહેનત વ્યર્થ જાય

કોઈ પણ દેશની આર્થિક તપાસ બે રીતે થઈ શકે

(૧) એક પ્રશ્ન લઈ, જેવો કે ખેડૂતોનુ દેવુ, ગ્રામઉદ્યોગ, કામદારવર્ગની પરિસ્થિતિ વગેરે, તેને અંગે આખા દેશમાથી મળે તેટલી હકીકત ભેગી કરવી. અત્યાર સુધી હિંદી સરકાર તરફથી જે તપાસ યોજાઈ છે તે સામાન્ય રીતે આ પ્રકારની છે.

(૨) બીજી રીત એ છે કે એક ગામડું કે શહેર કે એવો કોઈ નાનો વિભાગ લઈ ત્યાંના લોકો સાથે મળી, એ વિભાગની પ્રજાના આર્થિક પ્રશ્નો શા છે, કેવી રીતે ઉપસ્થિત થયા છે, અને એકંદરે તે વિષે શું કરવાનું રહે છે તે નક્કી કરવું આ પ્રકારની તપાસ આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે સંશોધકોએ વ્યક્તિ તરીકે કરેલી છે. ડૉ. મેન, ડૉ. સ્લેટર, ડૉ. લ્યુકસ અને શ્રી. મુખત્યાર વગેરેએ મુંબઈ, મદ્રાસ, પંજાબ અને બંગાળનાં કેટલાક ગામડાંનો આવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરી તેનાં પરિણામ જનતા સમક્ષ મૂક્યાં છે. તે ઉપરાંત, થોડા જ સમય પહેલાં, શ્રી. કોઠારી અને શ્રી પટેલે ગ્રામ-ઉદ્યોગ સંઘના કામકાજને અંગે શેરથા ગામની આર્થિક તપાસ કરી તેનો રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે. એવી બીજી એક તપાસ શ્રી. શુકલે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ એ ની ડિગ્રી માટે કરેલી, તે ઓલપાડ તાલુકાને લગતી છે. એ બંને તપાસનાં પરિણામ જોઈશું તો દેશની આર્થિક ઉન્નતિ માટે કેવા પ્રકારની આર્થિક તપાસની જરૂર છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

પહેલાં શેરથાની તપાસ લઈએ શેરથા ગામ શા માટે પસંદ કર્યું તે વિષે યોજકો કહે છે કે ત્યાં ડૉ. સુમન્ત મહેતાનો આશ્રમ ૧૯૩૧ની સાલથી ચાલતો હોવાથી પ્રાથમિક તૈયારી વગર એ ગામમાં તપાસ થઈ શકે અને લોકોનો સાથ મળી શકે. દેખીતું છે કે સરકાર તરફથી જેમને કોઈ પ્રકારની સત્તા આપવામાં આવી ન હોય તેવા સંશોધકોએ લોકોને સમજાવીને, તેમનો વિશ્વાસ મેળવીને તેમની પાસેથી જોઈતી માહિતી મેળવવી જોઈએ. 'સ્થાનિક માણસોના સહકાર વિના કે તે ગામમાં અગાઉથી કામ કર્યા વિના આવી હકીકત મળી શકે નહિ.' ખરું; પણ આનો અર્થ છેવટે તો એ થયો કે જે ગામમાં તપાસ કરવાનું સગવડ ભરેલું જણાયું ત્યાં તપાસ કરી. કયું ગામડું તપાસીએ તો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એ ગામડા કરતાં વિશેષ મોટા Unitને એ તપાસ ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિએ ગામડાની પસંદગી કરવામાં આવી નથી આ તપાસની આ પહેલી મર્યાદા થઈ. હવે આગળ ચાલીએ. શેરથા નાનું ગામ છે તેની વસ્તી ૨૩૦૦ લગભગની છે ગામની ખેડાણ જમીન ૫૦૦૦ વીઘાં આશરે છે. તેમાંથી ૩૬૦૦ જેટલાં વીઘાં પર કપાસ, બાજરી અને જુવારનો પાક થાય છે. તે સિવાયની મુખ્ય પેદાશમાં મરચાં, કઠોળ અને ડાંગર છે ગામમાં એકંદરે ૫૬૦ કુટુંબ છે અને તેમાંથી ૮૦ ટકા ખેતી પર જીવે છે. પરન્તુ કેવળ ખેતી પર આજીવિકા કરનારાં કુટુંબોની સંખ્યા જૂજ છે, ખેતી સાથે ઢોરઉછેર, વેપાર, ધીરધાર કે મજૂરી કર્યા સિવાય નભી શકાતું નથી. કેટલાક કુટુંબોની આવકની તપાસ કરતાં જણાયું કે એમની આવકનો માત્ર ૫ ટકા જેટલો ભાગ અનાજની ખેતીમાંથી મળે છે, ૩૭ ટકા અનાજ સિવાયની ખેતીમાંથી, ૧૪ ટકા ઢોરઉછેરમાંથી અને ૪૪ ટકા મજૂરીની અને બીજી આવક મળી થાય છે માથાદીઠ સરેરાશ આવક રૂ ૬૩-૬ થાય છે તે ઉપરથી લાગે છે કે 'આજુબાજુનાં ગામોની સરખામણીમાં આ ગામ કંઈક સુખી ગણાય છે' તે સાચું હોવું જોઈએ. હિન્દનાં ગામડામાં રહેનારી પ્રજાની સરેરાશ આવક રૂ ૪૦થી ૪૫ હોવાનો અંદાજ છે આનો અર્થ એટલો જ કે બીજાં કેટલાંય એવાં ગામડાં હોવા જોઈએ કે જેની સરેરાશ આવક રૂ ૪૦-૪૫ થી એ ઓછી હોવી જોઈએ. શેરથા ગામના એકંદર ખર્ચમાંથી ૪૭.૧ ટકા ખોરાકી ખર્ચ અને ૧૮.૨ ટકા કપડાંનું ખર્ચ આવે છે. ગામમાં દેવાનો બોજો કેટલો છે, વ્યાજના દર શા છે, કપાસ વગેરે વેચવાની પદ્ધતિ શી છે વગેરેની ચર્ચા આ

રિપોર્ટમાં જણાતી નથી કુટુંબનાં માણસો માટેનું ખર્ચ અને ખેતી માટેનું ખર્ચ એકંદર ગણતાં તેનો ૭ ટકા જેટલો ભાગ ઢોર પર અને ૧૫ ટકા જેટલો ભાગ ખેતી પર ખર્ચાય છે. સારી ખેતીની દૃષ્ટિએ આ કેટલું ઓછું કહેવાય તેનો કંઈ ક્યાસ કાઢ્યો હોય તો તે માહિતી અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડે ઉપરાંત sub-division and fragmentation of holdings વિષે આ રિપોર્ટની અંદર કશું જ કહ્યું નથી અને તે એક ગંભીર ન્યૂનતા જતી કરીએ તો પણ આવી તપાસની અંદર સંશોધકોના અંગત અભિપ્રાયોને સ્થાન હોવું નહિ જોઈએ. ગ્રામસ્વાવલમ્બનનો આદર્શ જે આદર્શ આ તપાસની પાછળ છે તે જ ચર્ચાસ્પદ વસ્તુ છે. આપણે ખેડૂતની કમાણી વધારવી છે કે ગામડાંઓને સ્વાવલમ્બી બનાવવા છે તે પહેલાં નક્કી કરવું જોઈએ. 'સંપૂર્ણ સ્વાવલમ્બન અશક્ય છે' એમ કબૂલ કરીએ તો સ્વાવલમ્બનની કે પરાવલમ્બનની મર્યાદા ક્યાં દોરવી? 'હિંદુસ્તાનના એકેએક ગામને વીજળીથી જોડી દેવું, કારખાનાનુ મથક બનાવી દેવુ અગર મૂડીવાદી કે સામ્યવાદી બનાવી દેવુ એ અત્યારે હવાઈ કિલ્લા છે ' એ ખરુ હોય તો પણ છેવટે તો એ પ્રશ્ન આપણી સામે ઊભો થવાનો જ. જ્યાંસુધી કંઈ મોટી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી શકીએ નહિ ત્યાસુધી ગામડામાંથી મળી આવતાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી, ખેડૂતોના ફાજલ સમયનો ઉપયોગ કરી, નાના ગ્રામોદ્યોગદ્વારા ગામડાંના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી એ એક વાત છે, ગામડાંને સ્વાવલમ્બી બનાવવા ઇચ્છવુ એ બીજી વાત છે. ગામડાને સ્વાવલમ્બી બનાવીએ તો દરેક કુટુંબને કેમ નહિ? ખરું જોતાં સમગ્ર દેશને સ્વાવલમ્બી બનાવવાની વાત પણ પ્રત્યાઘાતી છે, એમા narrow patriotism છે ગ્રામસ્વાવલમ્બન માટે પક્ષપાત ધરાવતો આ રિપોર્ટ આપણને કહે છે કે' કુટુંબના કુલ ખર્ચમા કાપડના ખર્ચના ૧૮ ટકા આવે છે અને દર સાલ રૂ. ૨૦,૦૦૦નુ કાપડ ગામમાં આવે છે. તે જો આવતુ બંધ થાય તો બમણી જમીન મહેસૂલ જેટલો બચાવ થાય ..એક તો કાપડનો જ ઉદ્યોગ ગામ ઉપાડી લે તો કેટલી બચત થાય?' આ હિસાબ 'સીધો અને સટ્ટેલો' નથી. ખાદીપ્રવૃત્તિને માટે કે બીજા ગ્રામોદ્યોગ માટે આપણને ગમે તેટલો પક્ષપાત હોય તો પણ એટલુ સ્વીકારવુ પડશે કે જો આપણે સસ્તો અને સારો માલ પેદા કરી મિલોની અને પરદેશની હરીફાઈ ઝીલી શકીએ નહિ તો લાંબો વખત સુધી, ગમે તેટલું પ્રચારકાર્ય કરવા છતાં, પ્રજા એ બોજો સહન કરશે નહિ. ટૂંકમા, ગ્રામસ્વાવલમ્બનના કે એવા બીજા કોઈ મર્યાદિત દૃષ્ટિબિંદુથી નહિ, પણ કેવળ ભરોસાપાત્ર માહિતી એકઠી કરવા માટે આવી તપાસ થાય તો તે વિશેષ ઇચ્છવા યોગ્ય છે

શ્રી. શુકલનો ઓરપાડ તાલુકાનો અભ્યાસ વધારે ઝીણવટથી અને વિશેષ પદ્ધતિસર થયેલો છે. પણ એ તપાસ જુદાજુદા પ્રકારની છે. એમાં સ્થાનિક તપાસ ઉપરાંત, સરકારી પ્રકાશનો અને દફતરોમાંની માહિતીનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે આજે આપણા ખેતીના ઉદ્યોગને લગતા જે જે પ્રશ્નો છે તે બધાનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જમીનને લગતા પ્રશ્નો, મજૂરીને લગતા પ્રશ્નો, મૂડીવિષયક પ્રશ્નો, કરજ સંબંધી પ્રશ્નો, સહકારી મંડળીદ્વારા ખેતીનો ઉદ્ધાર, એ બધા પર પદ્ધતિસર હકીકત મેળવી ગ્રામપુનર્રચના વિષે કેટલાક ધ્યાન ખેંચે એવા મુદ્દા બતાવવામાં આવ્યા છે. દાખલા તરીકે, ખેતીનુ કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ વિશે જે વિગત મેળવી છે તે સામાન્ય રીતે અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓના ખ્યાલમાં પણ નથી હોતી. સુરત જિલ્લામાં પ્રવર્તતી હળી પદ્ધતિ આજના જમાનામાં અસહ્ય ગણાવી જોઈએ. હળી એટલે લગભગ ગુલામ

કે બધાને લાગે છે કે મત લેવાતાં તેમનો પક્ષ બહુમતી મેળવી જશે. પણ તેમને પોતા માટે બહુમતી મેળવવાનો શોખ નથી. વર્ષો થયાં તે અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના સભ્ય છે. વર્ષો થયાં કાર્યવાહક સમિતિએ તેમની સલાહનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમને પોતાનો પક્ષ કાર્યવાહક સમિતિ સામે વિજય મેળવે તેનો હર્ષ નથી, તેવી તેમને હોંસ પણ નથી. ઊલટું એ સમિતિ સામે પોતાના સુધારા પર મત લેવાય એ વાતથી પોતાને સંકોચ પેદા થાય છે. કોઈ પણ રીતે થોડો ઘણો પણ ફેરફાર સમિતિ પોતાના ઠરાવમાં કરે અને રાજસ્થાની પ્રજાને જરાપણ ન્યાય મળે તો સમાધાન કરવા પોતે તૈયાર છે તેમ તે કહે છે

"મારા વાળ ધોળા થયા છે. ચર્ચામાં વિજય મેળવ્યાનો યુવાનોને સુલભ આનંદ મારે, મારે નથી રહ્યો. ઊલટું આટલે વર્ષે મહાસમિતિની સામે મારે મતગણતરી કરાવવી પડે એ! વાતથી મને દુઃખ થાય છે" તે કહે છે.

કાર્યવાહક સમિતિ થોડો ઘણો ફેરફાર કરી સમાધાન કરવા તૈયાર થાય છે. અંદર અંદર થોડી ઘણી વાટાઘાટ ચાલે છે અને અંતે નિશ્ચિત સમાધાન પર તે લોકો આવી જાય છે.

પણ એક મુશ્કેલી ઊભી થઈ હોય છે. આ ચર્ચાને closure લાગુ પડી ગઈ હોય છે. હવે તો શ્રી. આઝાદ ચર્ચાનો જવાબ વાળવા આવી શકે. બીજું કોઈ કે બોલી શકે નહિ. નવો સુધારો તો ન જ આવે.

અને શ્રી. સુભાષબાબુ એ ગૂંચનો સીફતથી ઉકેલ કરે છે. જો કે તેમાં કદાચ બંધારણીય ભૂલ હશે પણ એ ઉકેલથી કામ સરી જાય છે. સભાએ જ closure પસાર કરી છે, સભા તેને પાછી ખેંચી લઈ શકે તેમ છે. જો તે પાછી ખેંચવાની સભા પરવાનગી આપે તો શ્રી. સીતારામૈયા આ નવો ઠરાવ મૂળ ઠરાવના સુધારા રૂપે મૂકે તેમ પ્રમુખથી, સૂચવે છે. સભા તેમની સૂચના ઝીલી લે છે ઠરાવ વિષયવિચારિણી સમિતિમાં તો સર્વાનુમતે પસાર થઈ જાય છે. અલબત્ત અમુક ભાઈબહેનોએ પોતાના સુધારાઓ ખેંચ્યા નથી, પણ એ સુધારાઓ તો તરત ઊડી જાય છે

આના જેવી જ બંધારણની મુશ્કેલી સુભાષબાબુને આ જ ઠરાવ ઉપરની મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં થતી ચર્ચા વખતે નડે છે મહાસભાનું બંધારણ કહે છે કે જો ઠરાવ વિષે સુધારો સૂચવવાનો હોય તો પહેલાં વિષયવિચારિણી સમિતિમાં સૂચવાવો જોઈએ, તો જ તે સુધારો ખુલ્લી બેઠકમાં રજૂ થઈ શકે. ડૉ. કપુર એક નવો સુધારો ખુલ્લી બેઠકમાં રજૂ કરે છે. તે બંધારણ વિરુદ્ધ હોઈ સુભાષબાબુ તેને rule out કરે છે. ખૂબ દલીલો થાય છે, જે લોકો પ્રતિનિધિ હોય પણ વિષયવિચારિણી સમિતિના સભ્યો ન હોય તો, જો એ લોકો એક સુધારો પણ રજૂ ન કરી શકે, તો હક્ક શું રહે? એ તો અન્યાય ન કહેવાય? ન્યાય કે અન્યાય, પ્રમુખ તો બંધારણ પ્રમાણે જ કામ ચલાવી શકે. વળી એક વખત ruling આપી દીધા પછી ફેરવાય પણ કેમ? પણ બધાંની અજાયબી વચ્ચે સુભાષબાબુ આ સુધારો ડૉ. કપુરને મૂકવા દેવો કે નહિ તે સંબંધી પ્રતિનિધિઓનો મત માગે છે. બહુમતી તેમને રજા આપવાના પક્ષમાં છે. પોતાનું ruling ખેંચી લઈ સુભાષબાબુ તેમને એ સુધારો રજૂ કરવાની છૂટ આપે છે.

ખૂબ ખૂબ દલીલો થાય છે. વાત એટલી વધી જાય છે કે કાર્યવાહક સમિતિના એક પછી એક સભ્યો આવી પોતાના મૂળ ઠરાવનો બચાવ કરી જાય છે. છતાં કયા પક્ષમાં

જાજવું હશે એ નિશ્ચિત નથી: શ્રી. વલ્લભભાઈ બીજી કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટી લેવાની ધમકી આપી બાજી ફેરવી નાંખે છે. અને બધા સુધારાઓ મોટી બહુમતીએ ઊડી જાય છે.

સુભાષબાબુને પ્રમુખ તરીકે જોતાં સહુ કોઈ ને હર્ષ થતો. તેમની વર્ષોની સાધના અને ત્યાગને ઉચિત માન મળ્યું છે તેમ સહુ કોઈને લાગતું. જ્યારે જવાહરલાલ પ્રમુખસ્થાન છોડી સુભાષબાબુને તે સ્થાને બેસાડે છે, અને એ બધાનો યોગ્ય ઉત્તર વાળવા તે ઊભા થાય છે ત્યારે લોકોનાં હૃદય હલી ઊઠે છે. આ માણસ વર્ષો સુધી કારાવાસમાં પડયો રહ્યો છે, જ્યારે બધા આનંદ કરતા ત્યારે આને પરદેશ વેઠવો પડયો છે, તે બધી વસ્તુઓનુ ભાન તેમના તરફ કુદરતી ભક્તિ ઉપજાવે છે. એમના હાથમાં દેશનુ સુકાન નિર્ભયપણે સોંપી શકાય તે વિષે કોઈને કશી શકા નથી

તેમનો ચહેરો સુંદર લાગે છે. તદુરસ્તી તેમના મુખ ઉપર દેખાઈ આવે છે. અને તેમનામાં રોપેલી આશાઓને મૂર્ત કરે તેવું પ્રમુખ તરીકેનું તેમનું ભાષણ છે. જુવાન છે, આદર્શવાદી છે, છતાં એકલા આદર્શોની જ વાતો તેમણે તેમના ભાષણમાં કરી નથી. તેમાં ભાવિને માટેની નવી કલ્પનાઓ છે અને રચનાત્મક સૂચનો પણ છે. દરેક વસ્તુ વિચારપૂર્વક કરેલી છે અને માત્ર શબ્દોની જ દુનિયામાં તે રમતા હોય તેમ લાગતું નથી

છતાં વર્ષોનો લાંબો ગાળો તેની અસર તેમના પ્રમુખ તરીકેના વર્તનમાં મૂકી ગયો જણાય છે. પ્રમુખ તરીકેનું જવાહરલાલનુ જે વ્યક્તિત્વ જણાઈ આવતું, તે સુભાષબાબુનું નથી જણાઈ આવતું. તે closureને ફેરવે છે, અપાયેલા rulingને બદલે છે. શ્રી. વલ્લભભાઈના આક્ષેપો વખતે હોહા થાય છે ત્યારે પણ તે શાંત બેઠા હોય છે. વારેવારે જવાહરલાલ કે કૃપલાની તેમને બંધારણની ગૂંચો કે બીજું કશું સમજાવવા તેમની પાસે જતા હોય તેમ લાગે છે. ફક્ત એક જ વાર કુદરતી વિનોદવૃત્તિ તેમના શબ્દોમાં હાસ્ય મૂકે છે. કોઈ એક સભ્ય કશો શબ્દ ન સમજાયાની ફરિયાદ કરે છે સુભાષબાબુ તેને પોતાના શબ્દકોશમાંથી એ શબ્દ ખોળી કાઢવાનું કહે છે (Refer to your dictionary.)

* * *

આ મહાસભાની સ્વાગતસમિતિની વિશિષ્ટતા તેણે કરેલી sanitationની યોજનામાં છે. આટલો વિશાળ જનસમુદાય ત્યાં ઉભરાયો હોવા છતાં, પાણી નળોમાંથી ધોધમાર વહે છે, સંડાસ તથા મુતરડીઓ અને પાણીના નળો ચારે તરફ વેરાયેલા પડયા હોય છે. બધું એટલુ ચોખ્ખુ હોય છે કે બીજી ભવિષ્યની સભાઓમાં જરૂર આનું અનુકરણ થશે.

અને બીજું સુંદર અંગ ત્યાંનું પ્રદર્શન છે. ગ્રામોદ્યોગની દૃષ્ટિને જ તેમાં પ્રાધાન્ય છે અને બીજાં બધાં પ્રદર્શનો કરતા આમા એ વિભાગ સૌથી વધારે વિશિષ્ટ અને સૌથી વધારે સંપૂર્ણ છે.

* * *

લાખો માણસો ત્યાં ઉભરાયા હોય છે. તેમાંનો મોટોભાગ તો અંગ્રેજી જરાપણ સમજે નહિ, હિંદી પણ થોડુઘણું જ સમજે. તે માટે પણ એ લોકોએ વિચાર કરી રાખ્યો હોય છે. દરેક ઠરાવ શ્રી. ભૂલાભાઈ ગુજરાતીમાં મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં સભા સમક્ષ વાંચી જાય છે જેથી બધાને સભામાં શું ચાલે છે તેની સમજ પડે. અને ફેડરેશનનો ઠરાવ ચર્ચાતો

હોય છે ત્યારે તે બધાં સમજી શકે તે ખાતર એ ઠરાવ ઉપર શ્રી. ભૂલાભાઈ ગુજરાતીમાં વીસથી પચાસ મિનિટ સુધી વિવેચન કરે છે. તેમાં તે ભાષા એકદમ સાદી, ઘરગથ્થુ વાપરે છે જેથી કોઈ.ને સમજવામાં મુશ્કેલી ન પડે. આથી શ્રોતાવર્ગને ખૂબ જ સંતોષ થાય છે અને દરેક પ્રાંતમાં એ રીતિ અનુકરણ કરવા જેવી તો જરૂર લાગે છે.

દરેક નવી નવી લડાઈ, દરેક નવું કષ્ટ અને નવી મુશ્કેલી મહાસભાને વધારે 'જોરદાર બનાવે છે. આ બિહાર અને યુક્ત પ્રાંતમાંનો પ્રશ્ન પણ મહાસભાને વધારે ઐક્યવંત, વધારે જોરદાર બનાવી ગયો

પણ એક ચીજ આ મહાસભામાં દેખાઈ આવતી હતી અને તે કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષનું ઘટતુ જતુ જોર લખનૌમાં એ લોકો જે રીતે ઝળકી ઊઠયા હતા તેમ અહીં ઝળક્યા નથી. જો કે તેનુ કારણ તો ખાસ વિવાદાત્મક કોઈ પ્રશ્ન આ સભા સામે નહોતો તે પણ હોય. છતાં એમનું બળ તો ઘટતુ જાય છે તેમ લાગ્યા વિના રહેતુ નહોતું.

મહાસભા દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે બળવાન બને, ક્રાંતિનો અને એ રીતે મુક્તિનો દિન વધારે ને વધારે નજદીક લઈ આવે એવી આશા ત્યાંથી પાછા ફરતાં દરેકના હૃદયમાં રમી રહી હોય છે

અને એમ જ થશે તે વિષે કોને શકા છે?

અહીં ભજવવો વેશ

'સરોદ'

હશે શાને વિશ્વે ગરૂડ પદ પંજા ગ્રસી સમા?
કપોતો ને ભોળાં કયમ અહીં હશે આયુધ વિના?
હશે શાને કાંટે સુરજની નહીં રહેજ અસરે?
ફુલો, જે ઓછાવે ધરણી, કરમાતાં કયમ હશે?

શુણું છું હુ વિશ્વે હરસ્થળ મિલાવ્યા વિણ સુરો
રહ્યા વાગી ને હ્યાં ધડમથલમાં છે સહુ ઉરો.
વિસંવાદે ગાજે ઘન ઘનથી આંહીં અથડતા
અને ચિંગારી શી અનલ દવની ઘોત બળતી.

હું યે છું આ સર્વે અથગળડીમાં સ્થાનહીન, કો
અજાણ્યો ને જાણ્યા મુજ ન અહીં તત્ત્વો મળી શકે.
તવાઉં છું આહી અપર જનનીના શીશુ સમો,
ગમે ના ત્હોયે એ અહીં ભજવવો વેશ ધરિયો.

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક . . . ૩

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

'પિપાસુ'

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખસ્થાને શ્રી. મુનશીને બેસાડી ગુજરાતે જ્યારે તેમની સાહિત્ય સેવાની કદર કરી છે-એક પ્રજા પોતાના ઉત્તમપ્રતિના સાહિત્યકારની જે સારામાં સારી રીતે જાહેર કદર કરી શકે તે કદર કરી છે તે પ્રસગે, એક મહારાષ્ટ્રીય વિવેચક અને સાહિત્યકારે દોરેલુ એમનુ રેખાચિત્ર ગુજરાતી સાહિત્યરસિકો વધાવી લેશે એવી ઉમેદ છે. એડવોકેટ શ્રી. સુળેની 'જ્યોત્સ્ના' નામક મરાઠી માસિકમાં પ્રગટ થતી 'આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક' નામની લેખમાળાથી તો હવે 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો પણ પરિચિત થયેલા છે. એ લેખમાળાનો પ્રથમ મણકો-'શ્રી. રામનારાયણ પાઠક' પરનો 'પ્રસ્થાન'ના અષાઢ માસના (૧૯૯૩) અકમા પ્રગટ થયો હતો. બીજો મણકો 'શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ, સ્નેહરશ્મિ' પરનો 'પ્રસ્થાન'ના પોષ માસના અકમા પ્રગટ થયો હતો આ શ્રી. મુનશી પરનો ત્રીજો મણકો છે હવે પછીથી 'જ્યોત્સ્ના' માસિકમા પ્રકટ થયેલો શ્રી ઉમાશકર જોષી પરનો ચોથો મણકો ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકો સમક્ષ મૂકવામા આવશે.—પિપાસુ]

ગુર્જર સરસ્વતીના મદિરે સાહિત્યનો ઉત્સવ ઉજવાય અને તેમાં દંપતીઓને આમત્રવામા આવે તો તેઓ પૈકીમા અગ્રપૂજાનું માન મુનશીદંપતીને જ મળે એમાં શકાને સ્થાન નથી. જેમ શ્રી કનૈયાલાલ અને શ્રીમતી લીલાવતી સરખી સંસ્કારી, રસિક અને સરસ્વતીદેવીની ઉપાસક જોડલી ભાગ્યે જ જોવાની મળે છે તેમ સમાજમાં પણ શ્રી, સરસ્વતી અને યશ એ ત્રણેને પ્રાપ્ત કરેલ સાહિત્યકાર પણ ભાગ્યે જ જોવાનો મળે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી વકીલાતના ધધામા જેમ આજે અગ્રેસર છે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમા પણ તેઓ પ્રથમ પક્તિએ બીરાજે છે જાહેરજીવનમાં યશનુ એક પછી એક પગથિયું ચઢી આપણા ઈલાકાના "કાયદો અને વ્યવસ્થા ખાતા"ના પ્રધાનપદે તેઓ બીરાજે છે. અને એ યશના માર્ગનો તસુએ તસુ એમણે જીવનયુદ્ધને અંતે મેળવેલો છે. દૈવના અનુકૂળ પવનથી તેમની જીવનનૌકા હકારાયેલી નથી, પરતુ માત્ર પુરુષાર્થના બળ પર તેઓ સિદ્ધિને માર્ગે આજે પણ ગતિ કરતા આવેલ છે. તેમના સ્વભાવનું મજેનું ચિત્ર શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ તેમની સાથેના લગ્ન પહેલા કેટલાક વર્ષો ઉપર પોતાના 'રેખાચિત્રો' નામના પુસ્તકમાં દોરેલું છે. તેમા તેઓ લખે છે:

"રા. મુનશી દેખાવમા નાજુક અને નીચા છે. મારી ભાષામાં 'નાના માણસ' છે. અન્નદેવ સાથે એમને બાહુ મૈત્રી નથી પણ પૈસા કમાવા સવારથી સાંજ એ મહેનત ખૂબ કરી શકે છે. એમનું લેખનકાર્ય એમાથી ઉદારતાથી ખેંચી લીધેલી થોડીક મિનિટોમાં એ કરે છે. મનુષ્યસ્વભાવ પારખવાની એમની શક્તિ અજબ છે. મેધાના ચમકારા એમનામાં ચમકે છે, પણ સાથે અહંના ચમકારા પણ તેટલા જ છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માફક જનના સાથે એ ભળે છે તે પૃથક્કરણ કરવા માટે. સ્વભાવનાં

બધાં તત્ત્વો એ જુએ છે, દયાહીન રીતે એનુ વર્ગીકરણ કરે છે; અને હું એ કરી શકું છું એમ એ સમજી શકે છે. આવા મનુષ્યની બુદ્ધિને જગત નમે, પણ ચાહી ન શકે. દુનિયા તરફ તેઓ બેદરકાર છે. લાગે છે કે દુનિયા પાસે કંઈક વસ્તુ એમણે માગી પણ મળી નહિ. ગર્વને લીધે તેની સમક્ષ તે ફરિયાદ કરતા નથી પણ તેને તિરસ્કારે છે, અને પોતાના અંતરમાં તેને નિર્દય રીતે ચૂંથવામાં આનંદ માને છે તેમને સહાનુભૂતિ ગમતી નથી. કારણ કે તે મેળવ્યે ગૌરવનો ભંગ થાય એમ તે માને છે. પણ કદાચ એ દેખીતી બુદ્ધિની કઠણ સપાટી નીચે હૃદયના કૂપમાં ઊર્મિઓનાં મીઠાં વારી ઊભરાતાં હશે કોઈએ એ જળ પીધાં હશે, પણ એ જળ દુર્લભ તો ખરાં જ. હૃદયની તો વાપરે જ કિંમત વધે છે"

માત્ર થોડા પરિચય પરથી જ પોતાના ભાવિ પતિનુ દોરેલુ થોડુ સાચુ, થોડુ અનુદાર રેખાચિત્ર આજે વાંચતાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીને પોતાને પણ ઘણી ગમ્મત પડતી હશે.

સને ૧૮૮૭ની સાલમાં ભરૂચના એક સરકારી ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ કુટુબમા શ્રી. કનૈયાલાલનો જન્મ થયો હતો. થાણામા ભરાયેલી પ્રથમ કોકણ સાહિત્ય સમેલનમા પોતાના પ્રમુખપદના ભાષણમાં પ્રો. કાણેએ કહ્યુ હતુ કે ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમા કોંકણી બ્રાહ્મણ કહે છે. પરશુરામમાં અત્યત અભિમાન લેનાર એ કુટુબનુ 'મુનશી' જેવુ મુસલમાની નામ કેવી રીતે પડયુ હશે તે સમજાતુ નથી શાળા અને પાઠશાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી તેઓ ૧૯૧૩ની સાલમાં વકીલ બન્યા. વડોદરા કોલેજ મધ્યેના અભ્યાસજીવનમા તેમના ભાવનાશીલ મન પર શ્રી. અરવિંદ ઘોષના રાજકીય શિક્ષણની છાપ પડી હતી શ્રી મુનશીના આ ભાવનાસુલભ સ્વભાવની જેમને પ્રતીતિ છે તેઓ જ શ્રી મુનશી સુખી જીવનક્રમ ત્યજી એકદમ મહાત્મા ગાંધીની કાયદાભગની ચળવળમા કેમ પડયા અને હોપ્સન પર ગોળી છોડનાર મહારાષ્ટ્રીય યુવાનના ભાવિજીવનની જવાબદારી ઓઢવા કેમ તૈયાર થયા તે સમજી શકશે. તેઓ પોતાની યુવાવસ્થાથી જ લો. તિળક, અરવિંદ બાબુ અને બિપિનચદ્ર પાલ જેવા ઉદ્દામ આગેવાનોને ચાહતા હતા સુરતની મહાસભા પર લખેલી પોતાની 'સ્વપ્નદ્રષ્ટા' નામની નવલકથામાં આ મહાન આગેવાનોનો તેમણે ઠેકઠેકાણે ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે વકીલાતના ધધાની અને સાહિત્યની સેવાની એકસાથે જ શરૂઆત કરી હતી. 'ઘન.શ્યામ' નામથી તેમણે 'વેરની વસુલાત' નામની પ્રથમ નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. ત્યાર પછીના પચ્ચીસ વર્ષના ગાળામાં તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા, નાટકો, પ્રકીર્ણ લેખો, ટૂંકી વાર્તાઓ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના લગભગ ત્રીસથી પાંત્રીસ ઉત્તમોત્તમ ગ્રથોનો ઉમેરો કર્યો છે.

ગુર્જર લલિત સાહિત્યમાં શ્રી. મુનશી એક અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર અને નાટયકાર ગણાય છે. સામાજિક, રાજકીય અને ઐતિહાસિક એમ ત્રણ પ્રકારની નવલકથાઓ તેમણે લખી છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની 'સરસ્વતીચદ્ર' નામની નવલકથા મુનશીના પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતી હતી. પણ એ હરિકીર્તન જેવી અને પડિતાઈ ભરી ખેડાળ નવલકથાને હડસેલતી શ્રી મુનશીની ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલકથા જેમજેમ પ્રસિદ્ધ થતી ગઈ તેમતેમ ગુજરાતના લલિત સાહિત્યનુ આખુ રૂપ બદલાવા લાગ્યુ. અગ્રેજ અમલની શરૂઆતના સમયની કૃષ્ણશાસ્ત્રીની ૭ ફૂટ ઘેરાવાની પાઘડીને બદલે વીસમી સદીના

આરંભમાં જ જેમ સપ્રમાણુ પાઘડી, ટોપી પ્રચલિત થઈ તેમ નવલકથા અને નાટ્યસાહિત્યમાં પણુ લાંબીચોડી વિગતો પડતી મૂકીને શ્રી મુનશીએ સાહિત્યલેખનમાં પદ્ધતિ, વ્યવસ્થા અને સપ્રમાણુતા આણ્યાં. યુરોપીય સાહિત્યના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થયેલ તેજસ્વિતા અને બહુશ્રુતપણુ તેમજ એલેકઝાન્ડર ડૂમા, હ્યુગો, સ્કોટ, ઇત્યાદિ નામાંકિત નવલકથાકારોની અમૂલ્ય કૃતિની મન પર થયેલી અસર શ્રી. મુનશીનાં સર્વ લખાણોમાં સહજે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ડૉક્ટર તારાપોરવાલા શ્રી. મુનશીના સાહિત્યની સમાલોચનામાં લખે છે "પાઠશાળામાંહેના જીવન-કાળથી જ શ્રી. મુનશી યુરોપીય સાહિત્યમાં મસ્ત રહ્યા છે. ડૂમા, હ્યુગો, સ્કોટ, શેલી, ગેથે અને વધુમા બરનાર્ડ શૉની આગેવાની સાથેના આધુનિક સાહિત્યકારો એમના સાહિત્ય ગુરુઓ છે. એમની સાચી શક્તિ પોતાના વચનમાંથી શૌર્ય અને પ્રતિભા સંપાદન કરવામા, સર્જક કલ્પનાશક્તિ વડે પોતામાંહેનુ સામામા ઠસાવવામાં, અને અમર કૃતિઓ સર્જવામાં રહેલી છે" શ્રી. મુનશીએ પોતે જ એ સંબધી કહ્યુ છે કે "ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં મેં જો કઈ મહત્ત્વની વસ્તુઓ રજૂ કરી હોય તો તે આકર્ષક વાર્તા, રોમાંચક પ્રસંગ, મનોહર સવાદ અને જીવનપૂર્ણ પાત્રો એટલુ છે હુ મારા લખાણમાં નીતિશિક્ષક નહિ પરતુ શરૂઆતથી છેવટ સુધી મનોવેધક વાર્તાકાર જ છુ જગતના વાર્તાસાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વાર્તાકાર ડૂમાની સિદ્ધહસ્ત કળાને મેં શરૂઆતમા મારા આદર્શ તરીકે સ્વીકારી હતી"

એમની સામાજિક નવલકથાઓમા 'વેરની વસુલાત' 'કોનો વાંક' 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' અને 'સ્નેહ સંભ્રમ' પ્રગટ થઈ ચૂકલ છે એ પૈકીમાં 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' તો ખરેખર દેખીતી રાજકીય નવલકથા છે. વડોદરા કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ એક ગુપ્ત ક્રાંતિકારી મડળ કેવી રીતે સ્થાપ્યુ અને સ્વગત મહાસભા તોડી પાડવા માટે તે સર્વે જણા કેવી રીતે ભેગા મળે છે, એવું કથાનુ વસ્તુ તેમાં આવે છે 'વેરની વસુલાત' પણ અર્ધી રાજકીય છે. 'કોનો વાંક' આપણા સમાજના અનેક દર્ભોનું આવિષ્કરણ કરનારી એક પ્રબળ સામાજિક નવલકથા છે. મણિ નામની સમાજે ફસાવેલી એક બાળવિધવા મુચકુદ નામના એક તરુણ વિદ્યાર્થીનો આશ્રય લે છે પણ ત્યાં યે સમાજે તેનો પીછો પકડી તેને મુચકુદ પાસેથી દૂર કરવાનો કેવો પ્રયત્ન કર્યો, મુચકુદને તેના પિતાએ કાશી નામની કદરૂપી બાળા સાથે જબરજસ્તીથી પરણાવ્યો, અને આખરે મુચકુદની બિમારીમાં સમાજની પરવા ન કરતાં મણિએ તેની કેવી બરદાસ કરી અને અંતે તે બન્નેનુ મિલન કેવી રીતે થયું તેનુ તેમણે કૌશલપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે 'સ્નેહસંભ્રમ' નામની નવલકથામાં શ્રી મુનશીની લેખન શૈલીમાં વિનોદ અને ઉપહાસ એ બે ગુણોનો માર્મિક સમાવેશ થએલો નજરે પડે છે. યુવાનબાળા પર ખુશ થનાર એક પ્રોફેસરનુ વિનોદી ચિત્ર એ નવલકથામાં તેમણે દોર્યુ છે. પરતુ શ્રી. મુનશીના લેખનકૌશલની પરાકાષ્ઠા તો તેમની ઐતિહાસિક નવલકથામાં નજરે પડે છે. ગુજરાતના પ્રાચીન વૈભવના ઇતિહાસ વિષે લખેલી તેમની 'પાટણની પ્રભુતા,' 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજાધિરાજ' એ ત્રણ નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમા અણમૂલ છે. જેમ ડૉ. રાખાલદાસ બેનરજી ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ગુણ ગાનારા નવલકથાકાર હતા તેમ સિદ્ધરાજ જયસિંહના ગુજરાતના સુવર્ણયુગનો મહિમા ગાનારા નવલકથાકાર શ્રી. મુનશી છે. જયસિંહ ચાલુક્યના યુગ વિષે લખેલી એ ઉપરોક્ત ત્રણે નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. મુનશીને અમર રાખે એટલી શ્રેષ્ઠ કોટિની છે. જયસિંહની માતા

મીનળદેવી, તેના પ્રધાન મુંજાલ, તેના પ્રણયપથના પ્રતિસ્પર્ધી ખેંગાર, તેની મોહિત કરનારી ખેંગારની પ્રિયતમા રાણક, જયસિંહનો પ્રગ્નજન પણ ખેંગારનો મિત્ર કાક, કાકની પ્રિય પત્ની મજરી, ઇત્યાદિ વૈવિધ્યપૂર્ણ પાત્રોનુ વિધાન શ્રી. મુનશીએ માનવસ્વભાવનું કેવું કલાપૂર્ણ ચિત્ર આલેખ્યુ છે તેની સાક્ષી પૂરે છે શ્રી. મુનશીની પ્રણયકથામાં 'પૃથ્વી વલ્લભ' નામની નવલકથાનું સ્થાન અપૂર્વ છે. એ નવલકથાનો કેટલાંક વર્ષો પહેલાં શ્રી દેશપાંડેએ મરાઠીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. સરસ્વતીદેવીના પ્રાણસમા ધારાનગરીના મુંજરાજની અને કર્ણાટકના રાજા તૈલપની વિધવા બહેન મૃણાલવતીના પ્રેમરહસ્ય પર લખેલી દુ ખાંત કથા ઘણી હૃદયસ્પર્શી છે. તૈલપે મુંજરાજને કેદ કરી આખરે તેને કેવી રીતે હાથીના પગ તળે ચગદી નાખવાની સજા કરી, મુંજને મૃત્યુ પહેલા કેમ ભિક્ષા માગવી પડી, મૃણાલવતીના ઘરે ભિક્ષા માગવા જતાં કેવળ પોતા પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર મુંજે એ બધી આપત્તિઓ કેવી રીતે વહોરી લીધી, એ વિચારે મૃણાલવતીને શુ શુ થયુ હશે—એ બધાનુ વર્ણન કરતા શ્રી. મુનશીએ પ્રત્યક્ષ કરુણરસનુ દર્શન કરાવ્યું છે.

નવલકથાના લેખન પછી શ્રી મુનશી નાટક લખવા પ્રતિ પોતાની દૃષ્ટિ દોરવે છે. 'પુરંદર પરાજય' 'અવિભક્ત આત્મા' 'તર્પણ' 'પુત્રસમોવડી' 'ધ્રુવસ્વામિનીદેવી' અને 'લોપામુદ્રા' (આમાં 'શબરકન્યા' 'દેવે દીધેલી' અને 'વિશ્વામિત્રર્ષી' એમ ત્રણ નાટકોનો સમાવેશ થાય છે.) એ શ્રી. મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકો છે અને એ ઉપરાંત 'વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય' 'બે ખરાબ જણ' 'આજ્ઞાંકિત' 'કાકાની શશી' અને 'બ્રહ્મચર્ય' એ સામાજિક નાટકો પણ તેમણે લખ્યા છે. તેમના સામાજિક નાટકોમાં નજરે પડતો ઉચ્છૃંખલ વિનોદ, કઠોર ઉપહાસ, સમાજનાં છિદ્રો અને દોષ ઉઘાડા પાડવાનુ તેમનુ કૌશલ અલૌકિક છે. પરતુ એ વિનોદ અને ઉપહાસની શક્તિનો તેમણે હજી સુધી પૂરો વિકાસ કર્યો નથી એ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે. સમાજ પર પ્રહાર કરનારો મર્મભેદી ઉપહાસ તેમને પ્રાપ્ત છે છતા અદ્યાપિ તે પોચીપોચી પ્રણયકથાના વાતાવરણમા જ ફર્યા કરતા લાગે છે. 'કાકાની શશી' નામના નાટકનું મરાઠી રૂપાંતર આપણી રંગભૂમિ પર ટૂક સમયમા જ આવનાર છે.* તેમનુ 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમ' નાટક તેમના યરવડા જેલ મધ્યેના કારાવાસ દરમિયાનમાં લખાયેલું છે. કારાવાસમાં સત્યાગ્રહીઓને સ્ત્રીઓનુ દર્શન ક્યાથી હોઈ શકે? ત્યાં વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતાની જેમ એ મહાભાગ તરુણો બ્રહ્મચર્યની પ્રશસા કરવા લાગે છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવાનો વિચાર કરી કારાવાસમાંથી બહાર આવી એ મડળી એક આશ્રમ સ્થાપીને રહે છે. પણ તેમના દુર્ભાગ્યે આશ્રમનો વૃદ્ધ રમોયો એક વખત બિમાર પડ્યો અને તેથી તે પોતાની ભત્રીજી પ્રેમલીને આશ્રમમાં મોકલે છે અને એ બધા કાર્તિકેયોનો મેળો પ્રેમલીનો પ્રેમ સંપાદન કરવા માટે સુંદોપસુંદ (એક સ્ત્રીનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા માટે સુંદ અને ઉપસુંદ નામના બે ભાઈઓ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરી મૃત્યુ પામ્યા હતા એવી પુરાણ કથા છે. તે પરથી આ શબ્દપ્રયોગ થયો છે) કરે છે. અંતે કટાળીને સર્વે આશ્રમ છોડી જાય છે. માત્ર આશ્રમ સ્થાપનની મૂળ કલ્પના કરનાર ડૉ. મધુભાઈ એકલા રહી જાય છે ને પોતાના ધીરોદાત્ત ધ્યેયનો થયેલો ફારસ જોઈ આખરે પ્રેમલીના ગળે વળગી રડવું શરૂ કરે છે. શ્રી મુનશીનાં નાટકોમાં આ નાટક ખરેખર અપ્રતિમ છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ગુર્જર વિવેચકોએ આ નાટકની યશસ્વિતા પર યોગ્ય ચર્ચા કરેલી દેખાતી નથી

* આ નાટક મરાઠી રંગભૂમિ પર આજે તો સ્નેહમંદ રીતે ભજવાઈ રહ્યુ છે. —પિપાસુ

'મ્હારી કમળા અને બીજી વાતો' એ નામનો એમની ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમાં 'મ્હારી કમળા' 'શકુંતલા અને દુર્વાસા' 'કોકિલા' ઇત્યાદિ વાર્તાઓ વાંચવાલાયક છે. એમની ટૂંકી વાર્તાઓ વિષે ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ કવિ, નાટ્યકાર અને લઘુકથાકાર શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ ટૂંકી વાર્તાઓ વિષેના પોતાના એક લેખમાં લખ્યુ છે.

> "શ્રી મુનશીની વાર્તાઓ નર્મને લીધે ચેતનવંતી લાગે છે વાર્તાઓની અંદરનાં કેટલાંક ચિત્રો ન ભૂંસાય એવી છાપ મૂકી જાય એવા હૂબહૂ અને વાસ્તવિક છે. શૈલીમાં ગતિ છે. ભાષામાં ભારોભાર શિષ્ટતા હોવા ઉપરાંત ગુજરાતીઓની બોલચાલની અને ગૃહજીવનની ભાષાને આગવી ચમક છે એમની વાર્તાઓમાં સામાજિક કુરિવાજો ને કુટેવોની ઠેકડી છે. .... વેગીલી શૈલી, કટાક્ષવૃત્તિ, સમાજનાં છિદ્રો પકડનારી વેધક દૃષ્ટિ, એની વિડંબના કરવાની આવડત, ઘરગથ્થુ ભાષા પરનો કાબુ અને શિખામણવેડાનો અભાવ, એમની શૈલીના એ ગુણો કદાચ ટૂંકી વાર્તાની કલાને વધારે પોષક નિવડનારા ગણાય."

લલિત સાહિત્ય લખ્યા પછી તેમણે વિવેચન સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં લખ્યું છે. સને ૧૯૨૨માં તેમણે સાહિત્ય સંસદ્ નામની એક સાહિત્ય સસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. તથા 'ગુજરાત' નામનું માસિક શરૂ કર્યુ હતુ. સાહિત્ય સંસદ્‌ના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે અપાયેલા ભાષણનો સંગ્રહ "ગુજરાત એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ અને આદિ વચનો'ના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એ સંગ્રહમાં તેમણે સાહિત્ય અને સમાજ જીવનમાં સાંપ્રદાયિક ગતાનુગતિકત્વને લીધે થયેલી હાનિનું માર્મિક વિવેચન કર્યું છે. પ્રણાલિકા ભંગ કર્યા સિવાય સાહિત્યમાં નવજીવન અને પ્રગતિશીલ તત્ત્વ સર્વસામાન્ય બની શકનાર નથી, એમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેઓ કહે છે

> "આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રણાલિકાવાદે વૈવિધ્યનો વિનાશ કર્યો છે. સ્ત્રીનુ, પુરુષનું, નગરનુ કે સુહૃદનુ વર્ણન વસ્તુ જોઈ કોઈ લખતું નથી, પણ કાવ્યની પ્રણાલિકાએ સ્વીકારેલા અલંકારોથી જ થયા કરે છે કલ્પના પણ પ્રણાલિકાથી મર્યાદિત રહે છે રસની જમાવટ પણ શાસ્ત્રોક્ત ગોઠવણી હોય તે જ રીતે થયા કરે છે. તે જ પ્રમાણે સાહિત્યમા પણ પ્રણાલિકાવાદે વિનાશ કર્યો છે ગ્રીકોએ જ્યારે નાટક કરવા માંડયા તે પહેલાં હિંદમા નાટયકલાની શરૂઆત થઈ. તે કલાને પરિકાષ્ઠારૂપ કાલિદાસ થયા ને તેમણે અપૂર્વ નાટકો લખ્યાં એ અપૂર્વ થયાં કે તરત પ્રણાલિકાવાદ આખી નાટયકલા પર ચઢી બેઠો. નાયક આવો જોઈએ, નાયિકા આવી જોઈએ વિદૂષક હોવો જ જોઈએ. રાજાનો કંચુકી પણ જોઈએ. શરૂઆત સૂત્રધારથી થવી જોઈએ. અંતે બધુ સુખકર થવું જ જોઈએ. સદીઓ પછી સદીઓ ગઈ. યુરોપમાં સજીવ ને જ્વલંત નાટયકલા અદ્‌ભુત ભૂમિકાએ પહોંચી છતા આ દેશની મગદૂર નથી કે કોઈ સામાન્ય રીતે ત્રણનું ચારઅંકી નાટક લખે. કે સૂત્રધારના નખરા વગર નાટક શરૂ કરે, કે વિદૂષકની હાજરી વિના કે સુખકારી અંત સિવાય કોઈ નાટક રંગભૂમિ પર દેખાડી શકે! પ્રણાલિકાવાદ ભયંકર રાક્ષસની માફક રંગભૂમિનો અધિષ્ઠાતા બની આપણે સચેતન થવા દેતો જ નથી."

બીજી જગાએ એઓ કહે છે:

"અર્વાચીન જીવનમાં પ્રાચીન જીવનનાં લક્ષણો થોડાં જ રહ્યાં હોય છે, એટલે જૂના આદર્શોનો ઉપયોગ પણ થોડો જ થવાનો. રામ, ભીષ્મ કે કૃષ્ણનાં સંસ્મરણો આપણા સંસ્કાર ઘડવામાં કંઈક મદદ કરે છે, પણ માત્ર એ સંસ્મરણો પરથી રચાયેલા આદર્શોનો ઉપયોગ કરવો તે હાલના સમરાંગણમાં ગદાયુદ્ધનો ઉપયોગ કરવા જેવું થઈ પડે હૂણ અને ગુર્જર, મુસલમાન અને અંગ્રેજ સંસ્કારનો આપણા જીવનમાં સંચાર થયો છે. પરદેશી અને પરસંસ્કારી સત્તાની ધુસરી આપણા પર પડી છે. વરાળ ને વીજળી એ સમય ને સ્થળના અંતરનો નાશ કરી વસુધાને કુટુંબની માફક સાંકળી દીધી છે. દેશદેશ ને સમયસમયના સંસ્કારોના વિનિમયથી માનવજીવનનો પ્રવાહ એકત્રિત થવા મથે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસથી વિનાશ અને વ્યવસ્થા બન્ને સહેલાં થઈ પડ્યાં છે."

ગતાનુગતિકત્વની વિરુદ્ધ લખેલા એ વિચાર વાંચી શ્રી. મુનશીએ લલિત લેખનદ્વારા ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમા કેવી નવીન દૃષ્ટિ ઊભી કરી છે તે ધ્યાનમા આવે છે પોતાના *Gujarat and its Literature* યાને ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસના છેવટના ભાગમાં તેમણે કહ્યું છે કે "આપણી આર્ય સંસ્કૃતિ આપણુ જીવન સર્વસ્વ નથી. વૈદિકકાળના ઋષિઓની માતાઓએ જે પથ્થરથી ધાન દળ્યુ તે પથ્થર, રામ ને સીતા જે હોડીથી સરયૂ નદી પાર ઊતર્યાં હતા તે હોડી, અને જે ચરખાના સુતરના તતુથી રાષ્ટ્રભક્તોના શરીર આજે વિભૂષિત થયાં છે તે ચરખો આપણી જીવનસામગ્રી નથી. જીવન આ બધાથી પર અને ભિન્ન છે." ગુર્જર સાહિત્યનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ તેમની સર્વોત્ત આધુનિક અને ચિરંજી કૃતિ છે.

પરતુ આ પ્રણાલિકાવાદમાંથી બહાર પડીને પણ. શ્રી. મુનશી આજે ય મનથી તો પ્રાચીન આર્ય જ રહ્યા છે સાહિત્યનો ઉદ્દેશ આનદપ્રાપ્તિ છે એમ તેઓ માનતા આવ્યા છે. આધુનિક સામ્યવાદ, વાસ્તવવાદ તેમને મોહ પમાડી શક્યા નથી આનદલક્ષી સાહિત્ય એ જ ગુજરાતનું સાહિત્ય છે, એમ તેઓ કહે છે. તેઓ કહે છે કે જીવનનાં સર્વે અગોને સ્પર્શ કરનારી એક પણ સામાજિક ગુર્જર નવલકથા લખાઈ નથી અને તેમનુ અનેક પ્રકારનુ પ્રવૃત્તિમય જાહેરજીવન જોતા ગુર્જર જીવનના સર્વાગીનુ ગુણગાનારી સાહિત્યકૃતિ તેમના હસ્તે તો નજીકના ભવિષ્યમાં પણ તૈયાર થવી શક્ય લાગતી નથી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની તેમના પૌર્વાત્ય બાંધણીવાળા મન પર બહુ અસર થઈ નથી નવીન યુગનો દૃષ્ટા, નવીન યુગની આકાંક્ષા સ્ફૂટ કરનારો અને ગુજરાતના તરુણ હૃદયમાં ઊઠતી ઊર્મિઓનુ ચિત્રલેખન કરી શકે એવો મહાન લેખક ગુજરાતે હજી મેળવવો રહ્યો છે. પરતુ ત્યા સુધી તો ગુર્જર સાહિત્યની એકનિષ્ઠાથી સેવા કરનારા, માતૃભાષાનુ ગૌરવ વધારવા અવિશ્રાંત પ્રયાસ કરનાર ગુજરાતના આ તેજસ્વી લેખકનું સાહિત્યઋણ ગુર્જરભૂમિ કદિ પણ ભૂલે એમ નથી.

વેણીનાં ફૂલ

નવલરામ ત્રિવેદી

"નથી કને નૂતન વર્ષ વંદવા,
ને તેથી અંજલિ આ અરપું તવ પદે વેણીનાં ફૂલ કેરી."
"નથી નથી એ ફૂલકેરી પાંદડી,
કે એ નથી હીન થયેલ છો ને,
આવ્યાં ચઢી મુજ કને અલકેથી ત્હારે.
બાંધ્યો પાટો ચીરીને વસ્ત્ર પ્હેર્યું
કૃષ્ણાએ જે કૃષ્ણની અંગુલીએ—
તે તો હતું વેષ્ટન દેહ કેરું,
ને તેથી પૂર્યાં નવસેં નવાણું
વસ્ત્રો; ભલે—તો પણ દેહ ઢાંકવા.

કારી મણો આ ઉરના રૂઝાવવા
ચંદ્રાંકશા કેશ કલાપ થી ત્હેં
ઉતારી અર્પ્યું શુચિ ચંદ્રતેજ.[1]
ને રક્તિમા[2] એ નથી પ્રેયસી તણા
પાદે રમન્તા અળતાશી ધૂલિ—
વિષે રહે છે ખરડાઈને જે
કિંતુ તેમાં નિહાળ્યુ તવ શુચિઉરનું દેવિ માણિક્ય મ્હેં તો.
અને નથી સ્વામી હું વૈનતેયનો
કે આવી પ્હોંચું સ્મરતાં હું સ્હાયે.
ને તૂટ્યું ફૂટ્યું ઉર એક બાપડું
બની શકે શે નવસેં નવાણું!

તો અર્પું હૈયે વસતી વિશુદ્ધતા
અને જરી સાંધ્યની આછી રક્તિમા.
—આછું, ઓછું, કિંતુ સર્વસ્વ મ્હારું."

રોમાન્ટિસિઝમ

નગીનદાસ પારેખ

રોમાન્ટિસિઝમ જેવા અતિશય શાસ્ત્રીય અને કૂટ વિષયની ચર્ચા વખતે પ્રમુખનુ સ્થાન લેવું એ મારા જેવા માટે સાહસ જ ગણાય, અને એ આફતમાંથી છટકવા માટે જેટલા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ તે બધા કર્યા છતા જ્યારે મારો છૂટકો ન થયો, ત્યારે 'આ પણ એક અભ્યાસની તક છે' માની, મે એ વિષયનુ સ્વરૂપ જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો

પહેલાં તો મે 'ધ કોન્સાઇઝ ઑક્સ્ફર્ડ ડિક્સનેરી' લીધી, અને રોમૅન્ટિક અને રોમાન્ટિસિઝમ શબ્દો 'રોમાન્સ' ઉપરથી આવેલા છે, એટલુ હું જાણતો હતો એટલે પહેલાં મેં તેમાં 'રોમાન્સ' શબ્દ જોયો. 'રોમાન્સ'ના તેમા આ પ્રમાણે દસ અર્થો આપેલા છે.

રોમાન્સ (૧) લૅટિનમાંથી વિકાસ પામેલી પણ લૅટિનથી જુદી જ ક્રાસની પ્રાચીન ભાષા.
(૨) સ્પેન, પ્રોવેન્સ વગેરે પ્રદેશની એવી ભાષા
(૩) લૅટિનમાંથી ઊતરી આવેલી ભાષાઓ.
(૪) સ્ત્રીદાક્ષિણ્યના કોઈ વીરની પદ્યમા લખેલી મધ્યયુગની વાર્તા.
(૫) હમેશના જીવનથી વેગળાં જ (રિમોટ ફ્રૉમ એવરીડે-લાઈફ) દસ્યો અને બનાવો વાળી ગદ્યમાં—અને કોક વાર પદ્યમાં—લખેલી વાર્તા.
(૬) આવી વાર્તાઓનો સાહિત્યપ્રકાર
(૭) પોતાની અપૂર્વતા અને હલમલાવવાની શક્તિથી આવી વાર્તાઓનું સૂચન કરે એવી હકીકતો, ઘટનાઓ, પ્રેમપ્રસગો વગેરે.
(૮) આવી વાર્તાઓનું વિશિષ્ટ વાતાવરણ.
(૯) એનાથી પ્રભાવાન્વિત થઈ જવાની માનસિક વૃત્તિ.
(૧૦) સમભાવજન્ય કલ્પનાશીલતા.

આટલુ વાંચ્યા પછી મને એટલું સમજાયુ કે લૅટિન ભાષામાંથી નીકળેલી કેટલીક ભાષાઓ 'રોમાન્સ' નામે ઓળખાતી હતી. પછી એ ભાષાઓમા લખાતી સ્ત્રીદાક્ષિણ્યવીરની વાતોને પણ રોમાન્સ કહેતા હતા. આ વીરોની પરાક્રમપરપરામા ઘણો અંશ એવો હતો જે સામાન્ય દૈનન્દિન જીવનમાં જોવામાં ન આવે આને લીધે પાછળથી દૈનન્દિન જીવનથી વેગળાં જ દસ્યો અને વેગળા જ બનાવોવાળી વાર્તાઓ પણ રોમાન્સ નામે ઓળખાતી થઈ. વળી અત્યાર સુધી આ બધી વાર્તાઓ પદ્યમાં જ લખાતી હતી, તે ક્વચિત્ ગદ્યમા પણ લખાવા લાગી અને તેને પણ રોમાન્સ સંજ્ઞા મળવા માંડી. આવી વાર્તાઓ ખૂબ લખાવા માડી એટલે તેનો એક સ્વતત્ર વર્ગ જ ઊભો થયો અને એ આખા વર્ગને પણ એ રોમાન્સ નામે જ ઓળખવાનું શરૂ થયું. ત્યાર પછી એ પ્રકારના સાહિત્યનાં જે વિશિષ્ટ લક્ષણો—અપૂર્વ અને હલમલાવી નાખે એવી હકીકતો, ઘટનાઓ અને પ્રેમપ્રસંગો—પણ રોમાન્સ નામે ઓળખાવા

લાગ્યાં. અને એવી વાર્તાઓમાં જે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વાતાવરણ જામતું હતું તેને પણ રોમાન્સ નામ લાગુ પાડ્યુ. એ વાતાવરણની ઝટ અસર થઈ જાય એવું મનનું વલણ પણ રોમાન્સ કહેવાવા લાગ્યું, અને છેવટે કેવળ સમભાવને લીધે જ માણસમાં જે કલ્પનાશીલતા જાગે છે, તેને પણ રોમાન્સ નામ આપવામાં આવ્યું.

આમાંથી રોમાન્સનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો પ્રત્યે હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગુ છુ.

પ્રેમ અને પરાક્રમ
દૈનન્દિન જીવનથી દૂરતા
અપૂર્ણતા
હૃદયને હલમલાવવાની શક્તિ
કલ્પનાશીલતા

'રોમાન્સ' શબ્દનુ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તેના લક્ષણોની થોડી કલ્પના બંધાતાં એ શબ્દ ઉપરથી બનેલુ વિશેષણ 'રોમાન્ટિક' મ કોશમાથી ખોળી કાઢ્યું અને તેના અર્થ જોવા માંડ્યા, તો ઑક્સફર્ડ કોશે 'રોમાન્ટિક' શબ્દના આ પ્રમાણે સાત અર્થો આપેલા છે:

રોમાન્ટિક : (૧) રોમાન્સ એ જ જેની ખાસિયત છે એવુ. રોમાન્સસૂચક, રોમાન્સમય.
(૨) કલ્પનાશીલ
(૩) અનુભવથી દૂરનુ (રિમોટ ફ્રૉમ એક્સ્પીરિયન્સ).
(૪) સ્વપ્નદર્શી (વિઝનરી) જેમકે રોમાન્ટિક વાર્તા, દશ્ય, સાહસ, છોકરી.
(૫) (સંગીત બાબતે) વસ્તુ આગળ સ્વરૂપને ગૌણ ગણનાર, કલ્પનાશીલ, રાગમય (પેશનેટ).
(૬) (કાર્યોના સંબંધમાં) તરંગી, અવ્યવહારુ, અડવાશાઈ, સ્વપ્નમય.
(૭) (સાહિત્યની કે કળાની રીતિના સંબંધમાં) ઓપ (ફિનિશ) અને સપ્રમાણતા કરતાં ભવ્યતા, ઝાકઝમક (પિક્ચરસ્કનેસ), રાગ કે અનિયમિત (ઇરરેગ્યુલર) સૌંદર્યને વધારે મહત્ત્વ આપનાર, સમગ્ર કરતાં ભાગોને અથવા સ્વરૂપ કરતાં વસ્તુને વધારે મહત્ત્વ આપનાર.

રોમાન્ટિસિઝમના સ્વરૂપવર્ણન ઉપરથી મેં પહેલાં તારવી આપેલાં લક્ષણો અને આ કોશમાં આપેલાં લક્ષણોનો ભેગો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે રોમાન્ટિસિઝમનાં પ્રધાન લક્ષણો આપણને આટલાં લાગે છે:

(૧) દૈનન્દિન જીવનથી દૂરતા
(૨) કલ્પનાશીલતા
(૩) અનુભવથી દૂરતા
(૪) સ્વપ્નદર્શીતા
(૫) અવ્યવહારુતા, અડવાશાઈપણું

આ બધાંનો સરવાળો જો કરીએ તો આપણે એમ કહી શકીએ કે વાસ્તવિક જીવનથી દૂર ભાગવાની વૃત્તિ એ એનુ પ્રધાન લક્ષણ છે. અને એ રીતે વિચારતાં વાસ્તવિકતા એ રોમાન્ટિસિઝમની વિરોધી છે. આમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ બેનાં જે વિરોધ છે તે રોમાન્ટિસિઝમ

અને રિયાલિઝમ વચ્ચે છે, રોમાન્ટિસિઝમ અને ક્લાસિસિઝમ વચ્ચે નથી આપણા વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા સાથે અહીં મારો મતભેદ હું નમ્રતાપૂર્વક નોંધવાની જરૂર જોઉં છુ.

આ મુદ્દો જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવા હુ પ્રયત્ન કરીશ. 'ક્લાસિકલ' અને 'ક્લાસિસિઝમ' એ બન્ને શબ્દો 'ક્લાસિક' શબ્દ ઉપરથી બનેલા છે તો પહેલા આપણે 'ક્લાસિક' શબ્દનો અર્થ જોઈ લઈએ. ઑક્સ્ફર્ડ કોશમાં એ શબ્દના આ પ્રમાણે આઠ અર્થો આપેલા છે:

ક્લાસિક : વિ૰ (૧) પ્રથમ કોટિનુ, સર્વમાન્ય ઉત્કૃષ્ટતાવાળુ
(૨) લૅટિન અને ગ્રીકના પ્રાચીન પ્રમાણભૂત લેખકનું, કળાનું કે સંસ્કૃતિનું.
(૩) પ્રાચીન લૅટિન કે ગ્રીકને લગતુ.
(૪) ક્લાસિક શૈલીમાં લખાયેલુ, સાદુ, સુમેળવાળુ (હાર્મોનિયસ), સપ્રમાણુ, અને મઠારેલુ (ફિનિશ્ડ)
ના૰
(૫) સર્વમાન્ય ઉત્કૃષ્ટતાવાળો લેખક કે કળાકાર.
(૬) પ્રાચીન ગ્રીક કે લૅટિન લેખક.
(૭) લૅટિન અને ગ્રીકનો અભ્યાસી
(૮) ક્લાસિકલ નમૂનાઓને અનુસરનાર.

આ બધા અર્થો વાંચતા આપણે રોમાન્સ વિરુદ્ધનુ કંઈ વાંચીએ છીએ એવુ લાગતું નથી માત્ર એક લક્ષણુ ખાસ આપણા ધ્યાન ઉપર આવે છે અને તે એ કે 'રોમાન્ટિક'નો એક અર્થ આવો હતો: મઠાર અને સપ્રમાણતા કરતા ભવ્યતા, ઝાકઝમક, રાગ કે અનિયમિત સૌંદર્યને વધારે મહત્ત્વ આપનાર; જ્યારે અહીં 'ક્લાસિક'નો એક અર્થ આવો છે. સાદુ, સુમેળવાળુ, સપ્રમાણુ અને મઠારેલુ. આટલી નોંધ કરી આપણે હવે 'ક્લાસિકલ' શબ્દનો અર્થ જોઈ લઈએ. ઑક્સ્ફર્ડ કોશમા એ શબ્દના આ પ્રમાણે પાચ અર્થો આપેલા છે:

ક્લાસિકલ : વિ૰ (૧) આદર્શભૂત (સ્ટાન્ડર્ડ), પ્રથમ કોટિનુ–ખાસ કરીને સાહિત્યમાં.
(૨) ગ્રીક કે લૅટિનના પ્રાચીન આદર્શભૂત લેખકનુ કે કળાનુ.
(૩) એમાં વિદ્વાન હોય એવુ.
(૪) એના ઉપર રચાયેલુ, જેમકે ક્લાસિકલ શિક્ષણ.
(૫) પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિનની સંયમપ્રધાન શૈલીમાં રચાયેલું કે તે શૈલીને અનુસરતુ.

આ બધા અર્થો જોતાં એક વિશેષ લક્ષણુ આપણને મળે છે—સંયમપ્રધાનતા. પણ તેમ છતાં જે વસ્તુ ઉપર વારંવાર ભાર દેવામા આવ્યો છે તે વસ્તુ તો બીજી જ છે. આ બધા અર્થોમાં જે એક અર્થ ઓતપ્રોત રહેલો છે તે એ છે કે ક્લાસિકલ એટલે પ્રથમ કોટિનું, સર્વમાન્ય ઉત્કૃષ્ટતાવાળુ.

આમ ક્લાસિકલ અને રોમાન્ટિકના અર્થો જોતાં એ બન્ને શબ્દોમાં એવું કંઈ દેખાતું નથી કે જેને લીધે આપણે એ બન્નેને એક બીજાના વિરોધી કહી શકીએ. એટલે હું તો આ મુદ્દો આ રીતે રજૂ કરું:

ગીતામાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એમ ત્રણ ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે. અને પછી નિસ્ત્રૈગુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ કરેલો છે, એ સૌના ખ્યાલમાં હશે. એ રીતે અહીં રોમાન્ટિસિઝમ, રિયાલિઝમ, આઇડિયાલિઝમ વગેરે વસ્તુઓ ગુણો જેવી છે અને એ ગુણોનો સુમેળ તે

કે જાણવા માગતું જ નથી અને એથી પરિણામે એને સ્પષ્ટ દર્શન થતું જ નથી. પણ એ એવું છે કે એને-એવું દુઃખ નથી થતું એને એ અસ્પષ્ટતામાં જ મઝા પડે છે, કારણ એ અસ્પષ્ટતાને લીધે એને પોતપોતાની મનમાનતી કલ્પના કરી લઈ સંતોષ મેળવવાનો અવકાશ રહે છે. ઘણી કવિતાઓમાં આવી સંદિગ્ધતાજનિત જે સૌંદર્ય હોય છે, તે આ પ્રકારનું અંતરજનિત રોમાન્ટિક સૌંદર્ય હોય છે. અને એ સૌંદર્યની વ્યાખ્યા કરવાનું વિવેચકોને ખૂબ સુગમ—અને ક્વચિત્ દુર્ગમ પણ—થઈ પડે છે.

બાહ્ય જગતની પ્રતિકૂળતાથી અસંતુષ્ટ થઈ રોમાન્ટિસિઝમ અંતરમાં ઊતરી પડે છે. અને ધીમેધીમે એ અંતરતમ શક્તિ ઉપર એની શ્રદ્ધા એટલી તો દૃઢ બની જાય છે અને પરિણામે એ એવુ માનવા લાગે છે કે એ શક્તિ સર્વ કાર્ય કરી શકશે, એ જ આખા જગતને મંગળમય બનાવશે અને આજની એની સર્વ અપૂર્ણતાઓ દૂર કરી એને સર્વસંપૂર્ણ બનાવી દેશે. આ જાતની બુદ્ધિ ન સમજી શકે એવી જગતના મંગળમય ભાવિ ઉપરની જે શ્રદ્ધા તે ગૂઢવાદ (મિસ્ટિસિઝમ) અને એ પણ આ રીતે જોતા રોમાન્ટિસિઝમમાંથી જ જન્મે છે.

*

આમ રોમાન્ટિસિઝમ એ એક પ્રકારની જીવનદૃષ્ટિ હોવાથી, માનવ મનની એક વિશેષ વૃત્તિ હોવાથી જ્યારથી સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યુ ત્યારથી એ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યુ એમ કહેવુ જોઈએ અગ્રેજો આવ્યા પછી રોમાન્ટિસિઝમે આપણા સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો એમ કહેવાનો કઈ અર્થ નથી. શુ ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં, રામાયણમહાભારતનાં આખ્યાનો અને કથાનકોમા, પુરાણોની વાતોમાં, અને ત્યાર પછી લખાયેલાં સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકોમાં રોમાન્ટિસિઝમ નથી? નથી એમ તો કોણ કહી શકે? રોમાન્ટિસિઝમના રંગો અને ખડો આપણા દેશના વિપુલ સાહિત્યમાં ઠામઠામ વેરાયેલા પડેલા છે આમ છતાં આપણે જ્યારે રામાયણને અને મહાભારતને ક્લાસિક કહીએ છીએ ત્યારે એનો અર્થ માત્ર એટલો જ થાય છે, કે એ બે મહાકાવ્યોનુ સમગ્ર સ્વરૂપ એવું છે, સમગ્ર વાતાવરણ એવુ છે કે જે આપણા મન ઉપર સ્વસ્થતાની જ છાપ પાડે. કાલિદાસમાં પણ રોમાન્ટિસિઝમની ઝમક નથી એમ કોણ કહેશે? છતા સમગ્રરૂપે જોતાં તે પણ સ્વસ્થ છે જ્યાં કવિ પોતાની લાગણી અને ઊર્મિઓના વેગમા ઘસડાતો નથી પણ તેના ઉપર પ્રભુત્વ જમાવી શકે છે ત્યાં ક્લાસિસિઝમ વર્તે છે, અને જ્યાં લાગણી કે ઊર્મિ કવિ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવી શકે છે, ત્યાં રોમાન્ટિસિઝમ વર્તે છે એમ આપણે કહી શકીએ. કાલિદાસ અને ભવભૂતિ એના નિદર્શક દાખલા છે.

આપણું વાર્તાસાહિત્ય પણ ખૂબ વિપુલ છે. કથાસરિત્સાગર, વૈતાલ પચ્ચીસી(પંચવિંશતિકા), સિંહાસન દ્વાત્રિંશતિકા, શુકસપ્તશતી વગેરેમાં રોમાન્સ નથી એમ કેમ કહેવાય? અને એ જ વાર્તાઓ ફરી વાર ગુજરાતીમાં ઉતારનાર જૈન સાધુઓ અને સામળ પણ રોમાન્ટિસિઝમ વિનાના હતા એમ કહેવાનો શો અર્થ?*

*

* આની ખૂબ વિશદ ચર્ચા માટે જિજ્ઞાસુએ એન્સાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકામા ગેન્ટ્સબરીનો 'રોમાન્સ' ઉપરનો લેખ જોવો.

રોમાન્ટિસિઝમ એ હૃદયની એક વૃત્તિ છે, એટલે એ જીવનને સ્પર્શતા પ્રત્યેક વિષયમાં પ્રવર્તે છે અને વિવિધરૂપે પ્રગટ થાય છે. હમણાં જ આપણા વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ એનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો ગણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ૧ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય (પ્રણાલિકાભંગ). ૨ ઉલ્લાસ. ૩ વિષાદ. ૪ અસ્ફુટતા (સંદિગ્ધતા). ૫ ગૂઢતા (અગમ્યવાદ). ૬ કૌતુકપ્રેમ. ૭ જીવન પ્રત્યેનો ઉગ્ર અસંતોષ. ૮ વાસ્તવિકતાથી ભાગવાની વૃત્તિ. ૯ મસ્ત આવેગ. ૧૦ નીતિ કલા બંનેમાં પ્રણાલિકાભંગ ૧૧ વર્તમાનથી કંટાળી ભૂત તરફ વળવાની વૃત્તિ. ૧૨ સૌંદર્યપિપાસા. ૧૩ જીવનનો આનંદ લૂંટવાની વૃત્તિ. ૧૪ અદ્ભુત રસ. ૧૫ સ્વપ્નશીલતા.

આ પંદર અને એમાં મે ગણાવેલાં ઉમેરો એટલે સંખ્યા વીસ પચીસે પહોંચશે. આ બધાં અનેકવિધ અને કેટલાંક તો પરસ્પરવિરોધી સ્વરૂપોનો વિચાર કરો એટલે તમને સમજાશે કે રોમાન્ટિસિઝમ એ કેવી મૃગતૃષ્ણિકા જેવી વસ્તુ છે. મે એનુ પ્રધાન લક્ષણ તમને પકડી બતાવ્યું છે, છતાં જો મારે એ વસ્તુનુ સાચુ જ વર્ણન કરવુ હોય તો મારે કવિ કાલિદાસનુ જ શરણું લેવુ પડે રોમાન્ટિસિઝમનુ સ્વરૂપ કેવુ છે, એ પ્રશ્નનો જવાબ 'મેઘદૂત'મા કાલિદાસે આપેલો છે. મેઘનુ વર્ણન કરતાં યક્ષ કહે છે·

जानामि त्वा प्रकृतिपुरुष कामरूप मघोन. ।

તો હું પણ કહું કે રોમાન્ટિસિઝમ એ પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલી વસ્તુ છે, અને કામરૂપ છે. કામરૂપ એટલે ઇચ્છામાં આવે એવુ રૂપ ધારણ કરનાર અને આજનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી કોણ કહી શકે એમ છે કે એ કામરૂપ નથી?

આ તો એનો સ્વરૂપ પરિચય થયો. પણ એ શાનુ બનેલુ છે? એનાં ઘટકતત્ત્વો કયાં છે? એમ જો કોઈ મને પૂછે, તો ફરી હુ તેને 'મેઘદૂત'માનો જ એક બીજો શ્લોક બતાવું. 'મેઘદૂત'માં કવિ મેઘનુ વર્ણન કરતા કહે છે.

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघ ।

આનો મારા કામપૂરતો ગુજરાતી અનુવાદ આમ કરી લેવાય:

ધૂમ જ્યોતિ જળ પવનનુ માળખું મેઘ આ તો.

મેઘ શાનો બનેલો છે? તો કહે ધુમાડો, જ્યોતિ, પાણી અને પવનનો. રોમાન્ટિસિઝમ શાનુ બનેલું છે? બરાબર આ જ તત્ત્વોનુ. એમા પણ મારે ભાગે ધુમાડો છે, અસ્પષ્ટતા છે. જેમ ધુમાડાના બાચકા ભરી શકાતાં નથી, તેમ આને પણ પકડી શકાતુ નથી એમા પણ જ્યોતિ છે, પણ થોડી પ્રતિભાની જ્યોતિ વિના તો કાવ્ય બને જ શી રીતે. જળ છે—રસ છે. એ તો મેઘનો તેમ કાવ્યનો આત્મા છે. વળી રોમાન્ટિસિઝમ અમરગી તો છે જ. અને છે પવન—હવા. આ તત્ત્વ નો એટલા વિપુલ પ્રમાણમા છે કે રોમાન્ટિસિઝમ એ વસ્તુ જ આખી હવાઈ બની ગઈ છે આવુ ધૂમજ્યોતિજળપવનનુ કામરૂપ માળખું તે રોમાન્ટિસિઝમ. એ શબ્દને હવે આપણા વિવેચનમા વાપરવો કે નહિ એની ચર્ચામાં હુ ઊતરવા માગતો નથી. એનું આ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ જેણે ધુમાડાના બાચકા ભરવા છે, હવામાં મહેલો ચણવા છે, પાણીમાં ડબૂકિયાં ખાવાં છે, તે ભલે યથેચ્છ તેમ કરે ×

તા. ૨૨-૧-૩૮ને રોજ પ્રો. શ્રી અનંતરાય રાવળના 'રોમાન્ટિસિઝમ અને ગુજરાતી સાહિત્ય, વિષયક વ્યાખ્યાન વખતે પ્રમુખપદેથી કરેલો ઉપસંહાર.

મદ્રાસનું ખેડૂત કરજ નિવારણ બીલ

ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

મદ્રાસની સરકાર શ્રીયુત રાજગોપાલાચારીના અધ્યક્ષપણા નીચે પ્રજાહિતનાં અનેક કામો કરી રહી છે. બીજાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પણ લોકહિતની દૃષ્ટિથી નવાનવા કાયદાઓ ઘડે છે. પરતુ મદ્રાસની સરકારે વિશેષ પ્રગતિ કરી હોય એમ લાગે છે. મદ્રાસની ધારાસભાએ પ્રધાનમંડળને અનુકૂળ સાથ આપી રહી છે એમણે પ્રથમ ફીડરેશનના હાલના સ્વરૂપને ધિક્કારી કાઢી, તેમા પ્રજાતંત્રના હાથમાં સત્તા આવે એવા સુધારા માગતો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. આ વરસે ખેડૂતોને પચોતેર લાખ રૂપિયા મહેસુલ માફ મળ્યું છે. સેલમ જિલ્લામા દારૂબંધી કરી ત્રીસ લાખની મહેસૂલને જતી કરી છે. દારૂની દુકાનને બદલે હવે ત્યાં દૂધ વેચવાની દુકાનો નીકળી છે. સેલમમાં દારૂબધી અચૂક ફતેહમદ થઈ છે. આ દારૂબધીથી સેલમના લોકોને એક કરોડ રૂપિયા ફાયદો થવા વકી છે

ખાદીને ઉત્તેજન આપવા બીજા કોઈપણ જાતના કાપડ ઉપર લાયસંસ ફી નાંખવામાં આવી છે. ગામડાંઓમાં પાણી પૂરું પાડવાની યોજનાઓ માટે થોડા લાખ રૂપિયા જુદા રાખવામાં આવ્યા છે પ્રધાનોના પગારો રૂા. ૫૦૦ અને પાર્લામેંટરી સેક્રેટરીઓના પગારો રૂા. ૨૫૦ના ધારાસભાએ ઠેરવ્યા છે. ખાદીના ઉત્તેજન માટે અને હાથવણાટની પ્રગતિ માટે બે લાખ રૂપિયા ખર્ચવા કાઢ્યા છે. બધા કેદીઓને કારાગૃહમા છાસ પૂરી પાડવા માટે આઠ હજાર રૂપિયા જુદા કાઢ્યા છે. ગામડાંઓમાં દવાખાનાં ખોલવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ગામડાંઓમા રેડિયોના સેટ ગોઠવી ગ્રામસુધારણાનુ પ્રચારકામ કરવા ઇરાદો રખાયો છે ત્રીસ લાખ રૂપિયાની નાદર રકમ ગ્રામસુધારણા માટે ખાસ જુદી કાઢી તે વાપરવાનુ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ખેડૂતોના કરજની ભરપાઈ માટે ત્રીસ લાખ રૂપિયાની બીજી રકમની બજેટમાં જોગવાઈ થઈ છે. આ રકમો કરજ ભરપાઈ કરવા માટે વાપરવામાં આવશે. આ સિવાય સરકારી નવા અમલદારોના પગારની પદ્ધતિમાં પણ કાપ મૂકવામાં આવ્યો છે. રૂા. ૧૦૦ થી ઉપર અને રૂા. ૨૦૦ સુધીના પગારમાં પાંચ ટકાથી ક્રમે વધતો કાપ મૂકાયો છે. હજાર રૂપિયાના પગારદાર ઉપર ત્રીસ ટકા જેટલો કાપ મૂકવામાં આવ્યો છે

પહેલી જ ધારાસભામાં સાત કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં એક તો દારૂબધીનો હતો. તેમાં સેલમ જિલ્લામાં તદ્દન દારૂબધી અને મદ્રાસ ઇલાકાના બાકીના બીજા બધા જિલ્લાઓમા દારૂની જાહેરખબર કરવાની બધી કરવામાં આવી હતી. મદ્રાસ લોકલ-બોર્ડોમાં સરકારી સભાસદોની નિમણૂક બધ કરી દેવામા આવી હતી. સ્ત્રીઓને સભાસદો તરીકે ખાસ ચૂંટવાનો પ્રબધ કરવામાં આવ્યો હતો. ગૃહઉદ્યોગોને ખાસ મદદ કરવાને માટે જુદો કાયદો પસાર કરી મદ્રાસના ગ્રામઉદ્યોગોને સારો ટેકો મળે તેવાં પગલાં ભરાયાં છે.

પરંતુ આ સૌ પગલાંથી વિશેષ મહત્ત્વનો કાયદો તે મદ્રાસનો ખેડૂત કરજ નિવારણ કાયદો છે કાયદો એ વિશાળતા અને નવી દષ્ટિ માટે ખાસ અનોખી ભાત પાડે છે. આ કાયદાથી ખેડૂતોને ખાસ લાભ મળે છે. શાહુકારોને પણ તેમનો વાજબી હક્ક મળે છે. મદ્રાસમાં આજ દિવસ સુધી ખેડૂતોને રાહત આપતો કાયદો નહોતો. મુંબઈમાં જેમ દખ્ખન એગ્રીકલચરલ રીલીફ કાયદો નાનાનાના ખાતેદારોને ખાસ રાહત આપે છે, પંજાબમાં પણ તેવો કાયદો ખેડૂતોને માટે કરવામાં આવ્યો છે, તેવી રીતે મદ્રાસમાં નહોતું હિંદના કોઈપણ પ્રાંતોના ખેડૂતોને માટે જે કાયદાઓ બાંધવામાં આવ્યા છે, તે કરતાં આ કાયદો વિશાળ અને વધારે મહત્ત્વનો છે

મદ્રાસમાં ખેડૂતો પાસેથી ઘણું આકરું વ્યાજ લેવાય છે. ઘણા સિંધી વેપારીઓએ મદ્રાસ ઇલાકાનાં શહેરોમાં દુકાનો ખોલી ત્યા આવતા ઊંચા વ્યાજનો લાભ લે છે. આ કાયદા પ્રમાણે ખેડૂત ઉપર ગમે તેટલું વ્યાજ ચડયુ હશે પરંતુ મૂળ રકમ કરતાં બેવડી રકમથી વધારે નાણા શાહુકારને મળશે નહિ કોઈપણ સંયોગોમાં આ રકમથી વધારે નાણું કરજદાર ખેડૂતને ભરવાનું નથી

એક સાદો દાખલો લઈએ એક ખેડૂતે શાહુકાર પાસેથી રૂપિયા પાંચસો કરજે લીધા છે. તેનુ વ્યાજ ટકો એક અથવા સવા ઠેરવ્યુ છે. એ વ્યાજ ચડતાં ચડતાં બે હજાર રૂપિયાની રકમ એને ખાતે થઈ ગઈ છે પરંતુ ખેડૂતને તો માત્ર એક હજાર રૂપિયા જ કુલ ભરવાના રહે છે એને આવી રીતે એક હજાર રૂપિયાનો ફાયદો થાય છે અગાઉ વ્યાજ ભરી કાઢ્યું હોય તે પણ આ ગણતરીમાં સાથે જ ગણાય છે. કોઈપણ સંયોગોમાં એક હજાર રૂપિયાથી વધારે ખેડૂતને દેવાનુ નથી.

ખાસ રાહતમાં એક ખેડૂતે એક શાહુકાર પાસેથી રૂા. ૨૦૦ ઉછીના લીધા હતા. તે રકમ ઉપર ૮૦ રૂપિયા વ્યાજ ચડી ગયું છે. હવે ખેડૂત જો બસો રૂપિયા મૂળ રકમના આપી દેવા તૈયાર હોય તો તેને વ્યાજ પેટે કાંઈ ભરવાનુ રહેતુ નથી. કાયદો ખાસ રક્ષણ આપે છે. વ્યાજ માટે શાહુકાર દાવો કરી શકતો નથી. તા. ૧ ઑક્ટોબર ૧૯૩૭થી કોઈ શાહુકાર ૭ ટકાથી વધારે વ્યાજ ખેડૂત પાસેથી મેળવી શકશે નહિ. એ રીતે શાહુકારોના મોટાં વ્યાજ ખાવાના ધંધાને મર્યાદિત કરી તેને વેપારી ધોરણે વ્યાજ મળે એવી પેરવી કરાઈ છે.

કાયદો પસાર થાય તે પછી એને અમલમા આણવાની મુદત હમેશાં નાખવામાં આવે છે. આ કાયદો ઘડાય અને તે પહેલાં શાહુકારો, ડીક્રીઓ કરાવી લઈ ખેડૂતોને હેરાન ન કરે તે માટે આ કાયદાનો અમલ તા. ૧ ડીસેમ્બરથી જ રાખવાનું ખાસ ઠરાવવામાં આવ્યું છે. આથી કેમો માંડી ડીક્રીઓ મેળવવામાં કાંઈ ફાયદો રહ્યો નથી.

જે ખેડૂતો જમીનદારોની જમીન ગણોતે લઈ ખેડે છે, કરવેરા વગેરેને લીધે જેઓ જમીનદારોને ભૂતકાળમાં મહેસૂલ ભરી શક્યા નથી, જે મહેસૂલની રકમ વ્યાજ સાથે તેઓ પાસેથી લખત કરી લખાવી દીધી છે, તેવા જૂના લેણા માટે કાયદો ખેડૂતોને રાહત આપે છે. પણ નવા જમીનદારની મહેસૂલ ભરે તો જ જૂના લાભનો ખેડૂત અધિકારી બને છે. એ રીતે ખેડૂતોના હક્કો ઉપર દૃષ્ટિ રાખી કાયદો ઘડાયો છે. પરંતુ જમીનદારોના નવા હક્કોને તે કાંઈ નુકસાન કરતો નથી. જૂના લેણામા જમીનદારોએ રાહત આપવાની રહી. જે લેણાં પરંપરા શાહુકારો અથવા જમીનદારોના રહે છે, તેમને હવે પૂરેપૂરા વસૂલ કરાવી શકાશે નહિ. પણ મોટી રકમની રાહત આપવી પડશે. ખેડૂતો કરજના ભાર નીચે દબાયેલા જ રહેતા

તેમની હવે આ દબાણથી મુક્તિ થશે કાયદો ઘણો વિશાળ છે. વ્યાજ અને કરજમાં મોટો ઘટાડો કરી એ ખેડૂતને રાહત આપે છે સાથે સારા સજ્જન શાહુકારોને ૭ ટકા જેટલું વ્યાજ વ્યાજબી રીતે કમાવાની જોગવાઈ કરી આપે છે. ખેડૂતોને નીચોવી નીચોવી તેની મહેનત અને પરસેવાનાં ફળો ખાઈ જનાર શાહુકારોને આ કાયદો વેપારી ધોરણ ઉપર મૂકે છે શાહુકારી ધંધાને વેપારી ધંધા જેવો સાદો સીધો બનાવે છે.

મદ્રાસનો કાયદો ખાસ ખેડૂતોને માટે ઘડાયો છે ખેડૂતો સિવાય બીજાઓને માટે એમાં અવકાશ રાખવામાં આવતો નથી. આ કાયદાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવવા મુજબ ખેડૂતોના જૂના કરજ પેટે રાહત આપવાની એની ખાસ યોજના છે. નવા કરજ માટે ૭ ટકાથી વધારે વ્યાજ આપી શકશે નહિ. અમુક સંયોગોમાં માત્ર મૂળ રકમ આપવાથી જ છૂટકારો થઈ શકશે. નવા કરજ માટે ખાસ લાભ ખેડૂતોને આપવામાં આવ્યો નથી શાહુકારોના ચોપડા તપાસી કોર્ટ સાદાઈ અને સરળતાથી કાયદાને અમલમાં લાવે તેવી એની યોજના છે.

સીલેકટ કમિટીએ બીલમા એક અગત્યનો ફેરફાર કર્યો છે. તેથી કાયદામાં વધારે ચોકસાઈ આવી છે. ખેડૂતોના કરજ માટે મંદી પહેલાંનાં અને મંદી પછીના કરજો એવા બે ભાગો કરવામા આવ્યા છે. તેની મર્યાદા માટે તા. ૧ ઓકટોબર ૧૯૩૨ ની તારીખ આ બે ભાગોની વચ્ચે મૂકવામાં આવી છે. તા ૧ લી ઑકટોબર ૧૯૩૨ પહેલાંના કરજ ઉપર ચડેલા વ્યાજ માટે તદ્દન રાહત આપવાની વ્યવસ્થા કરાઈ છે. અને તા. ૧ ઑકટોબર ૧૯૩૨ પછીનાં કરજનાં નાણા માટે સીલેકટ કમિટીએ પાંચ ટકાનું વ્યાજ ઠરાવ્યું છે. પાંચ ટકા ઉપરનુ વ્યાજ ખેડૂત પાસેથી વસુલ કરી શકાશે નહિ. સીલેકટ કમિટીએ કોઈ વિધવા અથવા બાળકો જેનો જીવનનિર્વાહ આવા વ્યાજ ઉપર ચાલતો હોય તેમને આ બીલની મર્યાદામાંથી બહાર રાખેલાં છે.

ખેડૂતોની વ્યાખ્યા વિસ્તારવામાં આવી છે. તેમા ખેતીની જમીનના કોઈ ભાગને ભાડે રાખનાર પેટા ખેડૂતને પણ ખેડૂત તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. લેણદારની વ્યાખ્યામાં લેણદાર અથવા તેના વારસદારો, કાયદેસરના પ્રતિનિધિઓ અને પાવર ધરાવનારાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સીલેકટ કમિટીએ વ્યાજ ૬ ટકાને બદલે ૬। ટકા ઠરાવ્યુ છે. કોઈ પણ શાહુકાર આથી વધારે વ્યાજ ચાર્જ કરી શકશે નહિ. આ રીતે આ કાયદો બને ધારા-સભાઓએ પસાર કર્યો છે. અને તેને ગવર્નર જનરલની સમતિ પણ મળી ગઈ છે. આવા વિશાળ કાયદા ઉપર ઘણી ટીકાઓ અને વિરોધી લખાણો તથા અરજીઓ થઈ છે. જૂના જમીનદારો અને શાહુકારોને આ કાયદાથી ઘણી તકલીફ અને નુકસાની ભોગવવી પડશે એ ખુલ્લી વાત છે. પણ આવા કાયદાના અમલ માટે બહુ સાવચેતી રાખવી જોઈશે. શાહુકારો કે જમીનદારો એમાં કયાંક છિદ્ર શોધી એની રાહત આપનારી કલમોને શિથિલ બનાવવાના પ્રયત્નો જરૂર કરશે. મદ્રાસના ખેડૂતો ઉપર ઓછામાં ઓછુ ૧૦૦ કરોડ રૂપિયાનુ કરજ સરકાર ધીરી શકે તેટલી ધનવાન નથી.

હિંદી ખેડૂતોના કરજનો સવાલ બહુ ગંભીર છે. સહકારી ધોરણે સ્થપાયેલી બેંકો આ કરજનો નિકાલ લાવી શકી નથી. કાચી ચીજોના ભાવો છેલ્લાં પાંચસાત વરસો થયાં ઘટી ગયાં છે. આથી ખેડૂતો વધારે સંકોચ અને નાણાંભીડમાં આવ્યા છે સરકારી બેંકોની ધીરધારો આજ ઘણી ઠરી અને વસુલ ન થઈ શકે તેવી થઈ ગઈ છે. હિંદી સરકારને માટે આ ભારે

કાયદો ઊભો થયો છે શાહુકારોમાંથી ઘણા મોટું વ્યાજ લે છે. ક્યારેક કોથળી છોડામણી અને બીજી રીતે સવાયા પણ વસૂલ કરી લે છે. છતા તેમને મોટું જોખમ ખેડવું પડે છે ઘણી વખતે તેમનાં નાણાં ખોટાં થાય છે પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમા તો ખેડૂતની જમીન કોર્ટની ડીક્રી નીચે પણ ખેતીનો ધંધો નહિ કરનારને સોંપાતી નથી

ખેડૂતોને કરજ વિહોણા કરી એમને તદ્દન મુક્ત કરવા માટે ત્રણ ધોરણે કામ કરવુ જોઈએ: (૧) શાહુકારો અને લેણદારોનાં કરજનુ નિયમન કરી લાયસેન્સની પદ્ધતિદ્વારા બધું કરજ શિસ્તમા લાવવામાં આવે; (૨) ખેડૂતોના સાધનો જોઈ તેમના ગજા જેટલી જ કરજની રકમ નક્કી કરવામાં આવે; (૩) નાના ખેડૂતોને જોઈએ ત્યારે ખેતીના કામ માટે સસ્તા દરે નાણાં મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવામા આવે આ પછી જમીનદારો ખોટો લાભ ખેડૂતો પાસેથી ન લે તેવા રાહતના કાયદાની પણ જરૂર રહે છે ભાવનગરમાં ખેડૂતનાં કરજની ચૂકવણી રાજ્યે કરી, પરંતુ ભવિષ્યમાં કરજ અટકાવવા માટે સરકારી બેંકોની સ્થાપના કરી નથી. પંચાયતોની સ્થાપના અને બીજા કાયદાઓ પણ કરેલ છે, છતા સરકારી બેંકોના અભાવથી ત્યાં ખેડૂતો કરજ કરતા શરૂ થવાની ફરિયાદ છે

બિહારમા ત્યાંની સરકારે નાણા ધીરનારુ બીલ પાસ કર્યુ છે આના પરિણામે શાહુકારો સાથે ખેડૂતના કરજની પતાવટ જલદી થઈ શકવાના સંયોગો ઉત્પન્ન થયા છે. ત્યાં ખેડૂત સાથે પતાવટ કરવા મડળોની યોજના કરી છે પરતુ હિંદના ખેડૂતોનો મોટો ભાગ જૂના કરજ પેટે કાંઈ આપી શકે તેવી હાલતમા નથી આ વરસનો જ દાખલો લો. કપાસના પાકમાંથી ખેડૂત કાંઈક વ્યાજ ભરી શકે પરતુ અમેરિકાના મોટા પાકને લીધે હિંદી ખેડૂતને કપાસનાં નાણાં બાર આના પણ મળી શકતા નથી શાહુકારો પાસે ઉધાર લઈ જેમતેમ પોતાનુ ગુજરાન નિભાવ્યા સિવાય ખેડૂતોને છૂટકો નથી સરકારી બેંકોની વિશાળ યોજના વગર હિંદી ખેડૂતોને સ્વરાજ મળવુ મુશ્કેલ છે છતા આવા મદ્રાસ જેવા કાયદા જરૂર એમને રાહત આપે છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં ખેડૂત અને શાહુકારો વચ્ચે સમાધાન કરનાર અધિકારીઓ નીમાયા છે. પણ ખેડૂતોની ગીરવી રાખેલી જમીનમાથી ખેડૂતનુ ગુજરાન થાય એટલી જમીન પણ તેમને સ્વાધીન કરવા શાહુકારો ના પાડે છે ખેડૂતોને હપ્તા આપવાની ગોઠવણ કરી આપે છે, પરતુ ઘણા ખેડૂતો એવા દીન છે કે સાદા હપ્તા પણ ભરી શકતા નથી. બગાળના ખેડૂત રાહત કાયદા મુજબ સમાધાન કરનારા અધિકારીઓને ખેડૂતની ત્રણ એકર જમીન હોય તો તેમાંથી એક એકર જમીન રાચમાં લઈ શકાય એવી આજ્ઞાની સત્તા ધરાવે છે. પરતુ બગાળમાં તો લોર્ડ કોર્નવોલીસનો જમાબંધીનો જમીનદારોની તરફેણનો કાયદો ચાલે છે તેથી મોટો ભાગ જમીનદારોની દયા ઉપર હમેશાં રહે છે. હમણા એ હમેશની જમાબંધીના કાયદાને શિથિલ બનાવવા બગાળમાં હીલચાલ ચાલે છે.

હિંદમા સર્વે પ્રાંતોના ખેતીના સંયોગો જુદા જુદા છે. સૌને લાગુ પડે એવો એક જ કાયદો બનાવ્યાથી તકલીફ ભરેલુ થશે તેથી સૌ પ્રાંતો પોતપોતાના પ્રાંતના સંયોગો પ્રમાણે કાયદા ઘડે છે. મુંબઈના પ્રધાનમંડળે પણ હમણાં ખેડૂતોને તાત્કાલિક રાહત આપતો કાયદો પસાર કર્યો છે. પરતુ હમેશની રાહત માટે એમને વધારે વિશાળ કાયદો પસાર કરવો પડશે. આ તાત્કાલિક કાયદાની રૂએ શાહુકારોના દબાણમાંથી ખેડૂતોને રક્ષણ મળશે. રૉયલ ખેતીના કમિશનરે એની ભલામણ કરી હતી કે જે કરજ વીસ વરસોમા પાછું ન ભરાય તે કરજ રદ

તેમની હવે આ દબાણુથી મુક્તિ થશે કાયદો ઘણો વિશાળ છે. વ્યાજ અને કરજમાં મોટો ઘટાડો કરી એ ખેડૂતને રાહત આપે છે સાથે સાથ સજ્જન શાહુકારોને ૭ ટકા જેટલું વ્યાજ વ્યાજબી રીતે કમાવાની જોગવાઈ કરી આપે છે. ખેડૂતોને નીચોવી નીચોવી તેની મહેનત અને પરસેવાનાં ફળો ખાઈ જનાર શાહુકારોને આ કાયદો વેપારી ધોરણ ઉપર મૂકે છે. શાહુકારી ધંધાને વેપારી ધંધા જેવો સાદો સીધો બનાવે છે.

મદ્રાસનો કાયદો ખાસ ખેડૂતોને માટે ઘડાયો છે. ખેડૂતો સિવાય બીજાઓને માટે એમાં અવકાશ રાખવામાં આવતો નથી. આ કાયદાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવવા મુજબ ખેડૂતોના જૂના કરજ પેટે રાહત આપવાની એની ખાસ યોજના છે. નવા કરજ માટે ૭ ટકાથી વધારે વ્યાજ આપી શકશે નહિ. અમુક સંયોગોમાં માત્ર મૂળ રકમ આપવાથી જ છૂટકારો થઈ શકશે. નવા કરજ માટે ખાસ લાભ ખેડૂતોને આપવામાં આવ્યો નથી. શાહુકારોના ચોપડા તપાસી કોર્ટ સાદાઈ અને સરળતાથી કાયદાને અમલમાં લાવે તેવી એની યોજના છે.

સીલેક્ટ કમિટીએ બીલમા એક અગત્યનો ફેરફાર કર્યો છે. તેથી કાયદામાં વધારે ચોકસાઈ આવી છે ખેડૂતોના કરજ માટે મંદી પહેલાંના અને મંદી પછીનાં કરજો એવા બે ભાગો કરવામા આવ્યા છે. તેની મર્યાદા માટે તા. ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ ની તારીખ આ બે ભાગોની વચ્ચે મૂકવામા આવી છે. તા. ૧ લી ઑક્ટોબર ૧૯૩૨ પહેલાંના કરજ ઉપર ચડેલા વ્યાજ માટે તદ્દન રાહત આપવાની વ્યવસ્થા કરાઈ છે. અને તા. ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ પછીનાં કરજનાં નાણા માટે સીલેક્ટ કમિટીએ પાંચ ટકાનું વ્યાજ ઠરાવ્યું છે. પાંચ ટકા ઉપરનું વ્યાજ ખેડૂત પાસેથી વસુલ કરી શકાશે નહિ. સીલેક્ટ કમિટીએ કોઈ વિધવા અથવા બાળકો જેનો જીવનનિર્વાહ આવા વ્યાજ ઉપર ચાલતો હોય તેમને આ ખીલની મર્યાદામાંથી બહાર રાખેલાં છે

ખેડૂતોની વ્યાખ્યા વિસ્તારવામાં આવી છે. તેમા ખેતીની જમીનના કોઈ ભાગને ભાડે રાખનાર પેટા ખેડૂતને પણ ખેડૂત તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. લેણદારની વ્યાખ્યામાં લેણદાર અથવા તેના વારસદારો, કાયદેસરના પ્રતિનિધિઓ અને પાવર ધરાવનારાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સીલેક્ટ કમિટીએ વ્યાજ ૬ ટકાને બદલે ૬૫ ટકા ઠરાવ્યું છે. કોઈ પણ શાહુકાર આથી વધારે વ્યાજ ચાર્જ કરી શકશે નહિ. આ રીતે આ કાયદો બંને ધારાસભાઓએ પસાર કર્યો છે. અને તેને ગવર્નર જનરલની સંમતિ પણ મળી ગઈ છે આવા વિશાળ કાયદા ઉપર ઘણી ટીકાઓ અને વિરોધી લખાણો તથા અરજીઓ થઈ છે. જૂના જમીનદારો અને શાહુકારોને આ કાયદાથી ઘણી તકલીફ અને નુકસાની ભોગવવી પડશે એ ખુલ્લી વાત છે. પણ આવા કાયદાના અમલ માટે બહુ સાવચેતી રાખવી જોઈશે. શાહુકારો કે જમીનદારો એમાં ક્યાંક છિદ્ર શોધી એની રાહત આપનારી કલમોને શિથિલ બનાવવાના પ્રયત્નો જરૂર કરશે. મદ્રાસના ખેડૂતો ઉપર ઓછામાં ઓછું ૧૦૦ કરોડ રૂપિયાનું કરજ સરકાર ધીરી શકે તેટલી ધનવાન નથી

હિંદી ખેડૂતોના કરજનો સવાલ બહુ ગંભીર છે. સહકારી ધોરણે સ્થપાયેલી બેંકો આ કરજનો નિકાલ લાવી શકી નથી. કાચી ચીજોના ભાવો છેલ્લાં પાંચસાત વરસો થયાં પડી ગયાં છે. આથી ખેડૂતો વધારે સંકોચ અને નાણાંભીડમાં આવ્યા છે. સરકારી બેંકોની ધીરધારો પણ ઘણી ડૂબી અને વસૂલ ન થઈ શકે તેવી થઈ ગઈ છે. હિંદી સરકારને માટે આ બેરે

કાયદો ઊભો થયો છે. શાહુકારોમાંથી ઘણા મોટું વ્યાજ લે છે કયારેક કોથળી છોડામણી અને બીજી રીતે સવાયા પણ વસૂલ કરી લે છે. છતાં તેમને મોટું જોખમ ખેડવું પડે છે. ઘણી વખતે તેમનાં નાણાં ખોટાં થાય છે. પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં તો ખેડૂતની જમીન કોર્ટની ડીક્રી નીચે પણ ખેતીનો વર્ગ નહિ કરનારને સોંપાતી નથી

ખેડૂતોને કરજ વિહોણા કરી એમને તદ્દન મુક્ત કરવા માટે ત્રણ ધોરણે કામ કરવું જોઈએ (૧) શાહુકારો અને લેણદારોના કરજનુ નિયમન કરી લાયસેન્સની પદ્ધતિદ્વારા બધુ કરજ શિસ્તમાં લાવવામાં આવે; (૨) ખેડૂતોનાં સાધનો જોઈ તેમના ગજા જેટલી જ કરજની રકમ નક્કી કરવામાં આવે; (૩) નાના ખેડૂતોને જોઈએ ત્યારે ખેતીના કામ માટે સસ્તા દરે નાણાં મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે આ પછી જમીનદારો ખોટો લાભ ખેડૂતો પાસેથી ન લે તેવા રાહતના કાયદાની પણ જરૂર રહે છે. ભાવનગરમાં ખેડૂતનાં કરજની ચૂકવણી રાજ્યે કરી, પરતુ ભવિષ્યમાં કરજ અટકાવવા માટે સરકારી બેંકોની સ્થાપના કરી નથી. પંચાયતોની સ્થાપના અને બીજા કાયદાઓ પણ કરેલ છે, છતાં સરકારી બેંકોના અભાવથી ત્યાં ખેડૂતો કરજ કરતા શરૂ થવાની ફરિયાદ છે

બિહારમાં ત્યાંની સરકારે નાણા ધીરનારું બીલ પાસ કર્યું છે આના પરિણામે શાહુકારો સાથે ખેડૂતના કરજની પતાવટ જલદી થઈ શકવાના સંયોગો ઉત્પન્ન થયા છે. ત્યા ખેડૂત સાથે પતાવટ કરવા મડળોની યોજના કરી છે પરતુ હિંદના ખેડૂતોનો મોટો ભાગ જૂના કરજ પેટે કાંઈ આપી શકે તેવી હાલતમા નથી. આ વરસનો જ દાખલો લો. કપાસના પાકમાંથી ખેડૂત કાંઈક વ્યાજ ભરી શકે પરતુ અમેરિકાના મોટા પાકને લીધે હિંદી ખેડૂતને કપાસનાં નાણા બાર આના પણ મળી શકતા નથી શાહુકારો પાસે ઉધાર લઈ જેમતેમ પોતાનુ ગુજરાન નિભાવ્યા સિવાય ખેડૂતોને છૂટકો નથી સરકારી બેંકોની વિશાળ યોજના વગર હિંદી ખેડૂતોને સ્વરાજ મળવુ મુશ્કેલ છે છતાં આવા મદ્રાસ જેવા કાયદા જરૂર એમને રાહત આપે છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં ખેડૂત અને શાહુકારો વચ્ચે સમાધાન કરનાર અધિકારીઓ નીમાયા છે. પણ ખેડૂતોની ગીરવી રાખેલી જમીનમાંથી ખેડૂતનુ ગુજરાન થાય એટલી જમીન પણ તેમને સ્વાધીન કરવા શાહુકારો ના પાડે છે. ખેડૂતોને હપ્તા આપવાની ગોઠવણ કરી આપે છે, પરતુ ઘણા ખેડૂતો એવા દીન છે કે સાદા હપ્તા પણ ભરી શકતા નથી. બંગાળના ખેડૂત રાહત કાયદા મુજબ સમાધાન કરનારા અધિકારીઓને ખેડૂતની ત્રણ એકર જમીન હોય તો તેમાંથી એક એકર જમીન હાથમાં લઈ શકાય એવી આજ્ઞાની સત્તા ધરાવે છે. પરતુ બંગાળમાં તો લોર્ડ કોર્નવોલીસનો જમાબંધીનો જમીનદારોની તરફેણનો કાયદો ચાલે છે. તેથી મોટો ભાગ જમીનદારોની દયા ઉપર હમેશાં રહે છે. હમણા એ હમેશની જમાબંધીના કાયદાને શિથિલ બનાવવા બંગાળમાં હીલચાલ ચાલે છે.

હિંદમા સર્વે પ્રાંતોના ખેતીના સંયોગો જુદા જુદા છે. સૌને લાગુ પડે એવો એક જ કાયદો બનાવ્યાથી તકલીફ ભરેલુ થશે તેથી સૌ પ્રાંતો પોતપોતાના પ્રાંતના સંયોગો પ્રમાણે કાયદા ઘડે છે. મુબઈના પ્રધાનમડળે પણ હમણાં ખેડૂતોને તાત્કાલિક રાહત આપતો કાયદો પસાર કર્યો છે. પરતુ હમેશની રાહત માટે એમને વધારે વિશાળ કાયદો પસાર કરવો પડશે. આ તાત્કાલિક કાયદાની રૂએ શાહુકારોના દબાણમાંથી ખેડૂતોને રક્ષણ મળશે. રોયલ ખેતીના કમિશનરે એવી ભલામણ કરી હતી કે જે કરજ ત્રીસ વરસોમાં પાછું ન ભરાય તે કરજ રદ

(૧૪) 'સુડાં'ની. (૧૫) 'મન ભમરા'ની: (૧૬) 'ડુંગરિયા'ની: (૧૭) 'પવડા'ની: (૧૮) 'ધણુરા ઢોલા'ની: (૧૯) 'સાદડાં'ની: (૨૦) 'અલબેલા'ની:—વગેરે.

આ બધી પ્રસિદ્ધ દેશીઓનાં અસલ, આખાં ગીતો શ્રમ કરીને પાછાં મેળવવા જેવાં અને સમુદ્ધારવા જેવાં છે: તેમ થવાથી આપણુ લોકસાહિત્ય તેટલા પૂરતુ વિશેષ સમૃદ્ધ થશે.

આખ્યાનશૈલી માટે અનુકૂલ 'દેશીઓ'નો વળી અલગ વિભાગ છે: છતાં એની ભૂમિકા પણ લોકસંગીત પર જ રચાયેલી છે. વિક્રમના સત્તરમા શતકના પ્રારંભથી કડવાંબદ્ધ આખ્યાનોની રચના, વિશેષે કરીને, બ્રાહ્મણીય કવિઓએ કરેલી જોઈ શકાય છે. 'પદ' જેવાં ટૂંકાં કડવાંવાળાં આખ્યાનો (ઉદાહરણ. સં ૧૫૪૮માં રચાયેલું જનાર્દન ત્રવાડીનું 'ઉષાહરણ') આ સમય પહેલાં થયાં છે.

પરંતુ તે પછીના આખ્યાનકાળના 'કડવા'[1]ના ત્રણ વિભાગ પડી શકે છે:

(૧) રાગસૂચક મુખબંધ;

(૨) ઢાળ; અને

(૩) વલણ, ઊથલો કે પૂર્વ છાંયો

'મુખબંધ' ઉપર આશાવરી, દેશાખ, કેદારો, મેવાડો, રામગ્રી, ધન્યાશ્રી વગેરે આખા કડવાના રાગનું નામ આપવામાં આવે છે.

'ઢાળ'ના ખાસ કરીને ત્રણ પ્રકાર જોવામાં આવે છે: એ 'ઢાળની દેશીઓ', એક રીતે તપાસતાં, પિંગળના, કોઈ હરિગીતને મળતી, કોઈ ચોપાયાને મળતી કે કોઈ સોપાઈને મળતી હોય છે. ઊલટાક્રમે, કેટલાક છંદોને આખ્યાન માટે 'છંદની ચાલ' બનાવીને, કવિઓએ વાપરી છે.[2]

આ 'દેશીઓ'નું પૃથક્કરણ, તેનું ઘનીકરણ અને વ્યવસ્થીકરણ કરવાથી, તેમાંથી માત્રામેળ, ગણમેળ કે અક્ષરમેળ વૃત્તોની ઉત્પત્તિ સમજાવી શકાય છે: પરંતુ અહીં તે વિષય અપ્રસ્તુત હોવાથી, માત્ર લોકસંગીતની દૃષ્ટિએ 'દેશીઓ'નો પરિચય કરવાનું હાથ પર લઈએ છીએ.

કર્મણમંત્રીના 'સીતાહરણ' [રચના સંવત ૧૫૨૬; 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય': દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવની આવૃત્તિ:]માંનું પૃષ્ઠ ૪૪ ઉપરનું 'સપન ગીત':

"એક જ અચરજ સહી ! આ ભણૂ, બોલઈ ત્રિજટા બહિનઃ
રામલક્ષ્મણ બિહૂ જાણૂ, લંકા આવ્યા વાનર સેનિ·
—મઈ લાધું સપનૂ સખિ!"

તથા 'સીતાહરણનાં ધૂલ'—એ કાવ્યમાંના દૂહા, ચૂપઈ, છપ્પય, પવાડુ–વગેરે આખ્યાનનો સળંગ રચનાબંધથી જુદાં પડી જાય છે.

તે જ પ્રમાણે ભીમકૃત "હરિલીલા ષોડશકલા' (રચના સંવત ૧૫૪૧: શ્રી. અંબાલાલ જાનીની આવૃત્તિ·)માંનાં પ્રારંભનાં 'ગણેશગીત', 'સરસ્વતીગીત' તથા 'વેલાઉલિવાણી ગીત' (પૃ. ૬૮):

---

૧ 'कडवकम्' શબ્દ

૨ ઉદાહરણ તરીકે: છંદ ભૂજંગીની ચાલ, હરિગીતની ચાલ, ચંદ્રાઉલાની દેશી વગેરે.

'થડ-વિણુ એક મહાવૃક્ષ ઊગ્યું, પ્રસરી શાખા પંથ'

'પ્રહ્લાદનું સ્તવન':

'ત્વં હરિ એક સનાતન, ભક્તવત્સલ ભગવત હો:
સર્વ ભૂતનઈ હૃદિ વસઈ, અંતરયામી અનંત હો–"

તથા કૃષ્ણજન્મોત્સવનું 'વસંતગીત' (પૃ. ૧૪૬):

"નન્દ કરઈ આનન્દ, પુત્ર જન્મ્યા પ્રેમાનન્દ:
હરખ્યુ સુર નરનાયક ઇન્દ્ર, કાંપ્યુ કંસાસુર મન્દ રે:
—રે ગોકુલિ જનમ્યા ગોવિન્દ."

અને રાસક્રીડાનું 'વિરાડી ગીત': (પૃ. ૧૫૩)

"આનદ એક અભિનવુ રે, વૃન્દાવન મઝારિ:
વંશ વજાવઈ વિઠ્ઠલુ રે, તેણઈ છંદઈ નાચઈ નારી,
વૃંદાવનિ ગોપી નાચઈ રે, તેણઈ રંગિ રાચઈ રામ–"

તે જ પ્રમાણે મલ્લ અખાડા વખતનાં સિંધુ રાગનાં 'ત્રોટક' સાથેનાં પદ: (પૃ. ૧૬૦-૧૬૧): ભ્રમરગીતાનું પદ્ધડી છંદનું ગીત (પૃ. ૧૬૭) રુક્મિણી હરણનાં 'ધવલ'; છેલ્લુ કલશનું ગીત (પૃ. ૨૧૬)—એ પ્રમાણે ચાલુ પદબંધથી નિરાળાં પાડેલાં એવાં ગીતો પ્રાચીન આખ્યાન કાવ્યોમાં ગૂંથેલાં જોઈ શકાય છે.

જનાર્દનના 'ઉષાહરણ' (રચના સંવત ૧૫૪૮)માં તો દરેક 'કડવું' જ નાના 'પદ' જેવું છે. એટલે એક આખુ 'ગીત-કાવ્ય' જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. જ્યાં પણ તેમાં યે (પૃ. ૮૦)

'આદિ ઉષાએ આલોચિઉં': સાહેલડી રે:
ગવરીવર। કરિ સાર: સાહેલડી રે'

—એવી 'સાહેલડીની દેશી'; તથા (પૃ. ૮૩)

'ન પરણું રે અસુરકુંઆરી'

—ના ધ્રુવપદવાળું પદ ૧૬મું: તથા

'અઢાઈ વરતા વારિયા, હગ ગોપાલા રે'

—વાળું ૨૭મું પદ—એટલાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અને તે પદો વિશેષે કરીને ગેય હશે એમ લાગે છે.

ભાલણકૃત 'નળાખ્યાન' (રચના સંવત ૧૫૪૫ (?)' શ્રી. રામલાલ મોદીની આવૃત્તિ કડવું ૧૮)માં

'પિયુડા! આવો રે, ભક્ષ કરે છ વ્યાલ:
નળ મૂકાવો રે—'

—જેવી દેશી દીઠામાં આવે છે; છતાં એ કાવ્ય સત્તરમા શતકથી શરૂ થયેલી કડવાબદ્ધ આખ્યાનોની પદ્ધતિને વધારે મળતું આવે છે. એટલે એમાંથી વધારે ઉદાહરણ લેવાં ઠીક નથી.

કેશવદાસકૃત 'દશમસ્કંધ' અનુવાદ (રચના સંવત ૧૫૨૯)માંનાં ગીતો અને દેશીઓનો ઉલ્લેખ સ્થલસંકોચથી મૂકી દેવો પડ્યો છે.

આ પ્રમાણે સોળમા શતકમાં જૈનેતર કાવ્યોનું કલેવર છે. નાકરના સમય (સં. ૧૫૭૫–૧૬૨૫)થી કડવાંબદ્ધ આખ્યાનોની શરૂઆત થયેલી તે છેક પ્રેમાનંદ યુગના અંત સુધી, એટલે લગભગ વિક્રમના ૧૯મા સૈકાની શરૂઆત થતા સુધી ચાલુ રહી. તે પછી છૂટક પદ, ભજન, ગરબા, ગરબી અને 'મીરાં'નો યુગ આવ્યો.

પ્રેમાનંદ કવિનો 'દશમસ્કંધ અનુવાદ' તથા 'ઓખાહરણ' જેવાં રસપૂર્ણ આખ્યાનોમાં, કાવ્યના રચનાબંધ ભેગાં વણી લીધેલાં સુંદર ગીતો મળી આવે છે. ખરાં, તોપણ સામાન્યતઃ આખ્યાનના એકધારા રચનાબંધમા ખૂબ વૈવિધ્ય ભર્યું હોય એવાં કાવ્યો જૈનેતરોમાંથી ખોળી કાઢવાં અઘરાં છે. લગભગ અશક્ય છે.

'રાસાઓ'નું કલેવર અનેક દેશી ગીતમાલાનુ બનેલુ હોય છે 'અમુકની દેશી' કહીને આપેલાં તેમાંની કેટલીક 'દેશીઓ'નાં આદર્શગીતનાં ઉપડતાં ચરણ જ એવા કવિત્વમય અને મોહક આવે છે કે તેના આખા ગીત માટે વાંચકને સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે: નીચેની, પ્રમાણમાં લાંબી લાગે તેવી, છતાં ખૂબ વિચારપ્રેરક નીવડે તેવી યાદી અકારાદિ ક્રમથી આપું છું: તેનો ઉદ્દેશ તથા હેતુ આગળ ઉપર જણાવીશ:

(૧) 'અડશો મા જો, હાં રે વાલમિયા!
અડશો મા જો—'
(૨) 'અબ તું ધીરા રે—'
(૩) 'અનોપમ સુપનડાં રે'
(૪) 'આજની હે ભેટ, દીસે નાહલો'
(૫) 'એક વજ ઊછાળતો રે'
(૬) 'એણે આંગણડે પિયુ રમિયો હોરી'
(૭) 'એ દુઃખ કુણ મુજ મેટે?
મનમેં રંગ રલી'
(૮) 'આવો અલબેલા હો નાહ,
રમણ કરો મુજ મંદિરે હોજી'
(૯) 'આજ સખિ, મનમોહનાં'
(૧૦) 'આવી ધૂતારા નંદના, તેં 'ધૂત્યું' ગોકુલગામ'
(૧૧) 'આજ ધુરાધુર ધુંધળો હો લાલ'
(૧૨) 'ઓ સખિ! ઊગ્યો ચંદ કે
ચાંદો અમી ઝરે કે'
(૧૩) 'આજ હજારી ઢોલો પ્રાહુણો'
(૧૪) 'અમદાવાદના ખેડચા રે, વાલિમ્! વહેલો આવજે'
(૧૫) 'ઓલે કાંઠે ગંગા ને પેલે કાંઠે જમુના'
(૧૬) 'ઓધવ! માધવને કહેજે'
(૧૭) 'ઓધવ પ્રીતિવચન, ગોપી બોલે રે'
(૧૮) 'ઊબરિયાને ગાજે હો,
ભટિયાણી રાણી ચિહુ દિશે.'

(૧૯) 'એડી રી ગેડી કરું, મારા લાલ !'
(૨૦) 'ઈડર આંબા આંબલી રે, ઈડર દાડમ દ્રાખ.'
(૨૧) 'એક દિવસ રુકિમણી હરિ હાથે—'
(૨૨) 'કપૂર હોયે અતિ ઊજળો રે'
(૨૩) 'કેસરવર્ણો હો, કાઢી કસુંબો મ્હારા લાલ !'
(૨૪) 'કહું કહું મન મૂરખ મેરે !'
(૨૫) 'કાન્હા, પ્રીતિ લાગી હો'
(૨૬) 'કહાન બજાવે વાંસળી, હરિ જોવા સરીખો.'
(૨૭) 'કુંતા રે માતા ઈમ ભણે'
(૨૮) 'કોઈલો પર્વત ધુંધલો રે લો'
(૨૯) 'કાગળિયો કિરતાર ભણી શી રીતે લખું રે ?'
(૩૦) 'કાયાવાડી કારમી'
(૩૧) 'કામણકુ કીધું રાણી મિણલ કાજિ'
(૩૨) 'ગઢડામેં ઝૂલે સહિયા ! હાથણી'
(૩૩) 'સખિ ગઢડામાં વાજે શબ્દ મૃદંગના'
(૩૪) 'ગોરી માહરી છોડો ઘોડીલાની વાગ રે :
લશ્કર વહી ગયું રે'
(૩૫) 'ગિરધરે આવે લો'
(૩૬) 'ગળિયા રે સાજન મિલ્યા'
(૩૭) 'ઘર આયો જી આબો મોરિયો'
(૩૮) 'ચતુર સનેહી મોહનાં'
(૩૯) 'ચદનરી કટકી ભલી'
(૪૦) 'ચરણાલી ચામુંડા રણ ચઢે'
(૪૧) 'ચાલ, ચતુરા ચદ્રાનની !'
(૪૨) 'ચંગ રણરંગ મગલ હુઆ અતિ ઘણા
ભૂરિ રણતૂર અવિદૂર વાજે'
—એ કડવાની દેશી.
(૪૩) 'છાનો રે' છપીને કના ! ક્યાં ગયો રે !'
(૪૪) 'જૂઠા બોલા રે જાદવા !'
(૪૫) 'જા જા રે બાંધવ ! તું બડો'
(૪૬) 'જીવણજી ! બોલ દીજિયે જી'
(૪૭) 'જોઉં રે શામળિયાનું મુખડું'
(૪૮) 'જી રે મારે જાગ્યો કુંવર જામ,
તવ દેખે દોલત મગી'
(૪૯) 'ડુંગરપુરરા સોનીડા ! મને વિંછીયડો ઘડી આલ રે'
(૫૦) 'તુમ્હે પીતાંબર પહેર્યાંજી'

(૫૧) 'તેતરિયા ભાઈ તેતરિયા'
(૫૨) 'તિહુયણ તારણ તીરથ, પાસ–ચિંતામણિ રે'
(૫૩) 'થરથર કંપતી રે'
(૫૪) 'થારાં મોહલા ઉપરિ મેહ:
ઝરુખે વીજળી, હો લાલ!'
(૫૫) 'થારા ને મ્હારા કરહલા! ચરતાં એ કણ ઠામ, હમીરા!'
(૫૬) 'થારો નગર ભલો, જોધાણો રાજજી.'
(૫૭) 'દેવર! દૂર ખડા રહો, લોક ભરમ ધરેંગા'
(૫૮) 'દેહુ દેહુ નણન્દ, હઠીલી'
(૫૯) 'દખ્ખણ દોહલો, હો રાજ!'
(૬૦) 'ધોબીડા રે! ધોજે રે મેલાં લુગડાં રે'
(૬૧) 'નિંદડલી વેરણ હોઈ રહી'
(૬૨) 'નથ ગઈ, મેરી નથ ગઈ'
(૬૩) 'નાનો તે નાનો નાહલો રે'
(૬૪) 'નદી યમુનાકે તીર, ઊડે દોય પખિયા'
(૬૫) 'પ્રીતમ સેંતી વિનવે, પ્રેમદા ગુણની ખાણ, મેરે લાલ!'
(૬૬) 'પ્રોહિતજી! અલગા રહોને'
(૬૭) 'પડિતિયારે! તું તો જોવે જોષ કે'
(૬૮) 'પરદેશી લાલ! મોરી અખિયાં લગી'
(૬૯) 'પ્રેમલદેવ પ્રેમરૂ, મનભમરા રે'
(૭૦) 'પુરવ મિત્ર તિહાં તેડિયા, સાહેલડિયાં'
(૭૧) 'બેડલે ભાર ઘણો છે, રાજ!
બાતાં કેમ કરો છો?'
(૭૨) 'ભાદ્રવે ભીસ મચાણી'
(૭૩) 'મેઘ! મન કાંઈ ડમડોલે?'
(૭૪) 'મનમધુકર મોહી રહ્યો'
(૭૫) 'મુજરો માનો, જાલીમ જાટણી!'
(૭૬) 'મેં તો તને છાનો હો રસિયા! તેડિયો'
(૭૭) 'મારગડામાં જોઉં છું, આવે પ્યારો કાન્હ'
(૭૮) 'મ્હારા આલીગારા નાહ! મારુડા–રી મ્હારી નથ ગઈએ'
(૭૯) 'માહરો નન્દકુવર કેણે દીઠો?'
(૮૦) 'મ મ કર, જીવડા! ઓ મ્હારો મ્હારો'
(૮૧) 'મારગ સન્મુખ તાળ, ઊડે એહ ઘણીરી'
(૮૨) 'મ્હારો દેને દેને હો નણદલ! પોમચો'
(૮૩) 'યોગીડાને કહેજો રે આદેશ'
(૮૪) 'રજની ન જાવે રે'
(૮૫) 'રામચન્દ્રકે બાગ, ચાંપો મહુરી રહ્યો રી'

(૮૬) 'રાણી હાથિં કુકડો, લેઈ ડસડસ રોય'
(૮૭) 'રાવણ સરિખો ગર્જ્યો રે'
(૮૮) 'રહો રહો, રહો રહો વાહલા!'
(૮૯) 'રતન કુરો મુખ સાંકડો રે, સાહિબા!'
(૯૦) 'રાજ! મુજ લેખુ માગસ્યે એ'
(૯૧) 'લડથડતા મારે આંગણિયે :
કાંઈ અમલ કરી ઘર આવ્યા? મારા રાજ!'
(૯૨) 'લખિયો લોક લોચને, ઓળખિયો અહિનાણું:
હો પન્થી મારા!'
(૯૩) 'લોહારણ જાયો દીકરો, સોનારી હે'
(૯૪) 'લીંબુડાની મારી નહી મરું રે : વાહાલા!
બોલવચન બળી જઉં એ!'
(૯૫) 'વાડી ફૂલી અતિઘણી, મનભમરા રે!'
(૯૬) 'વીણા વજાવે રે'
(૯૭) 'વાદલ દસે દિશ ઊનહ્યા'
(૯૮) 'શેરીમાંહે રમતો દીઠો'
(૯૯) 'શહેર ભલુ પણ સાંકડુ'
(૧૦૦) 'સાચી વાત કહું છું આજ, સુણો સહુ કાને રે'
(૧૦૧) 'સુણ મેરી સજની! રજની તજાવો રે'
(૧૦૨) 'સુડલા! સદેશો કહેજે મ્હારા પૂજ્યને રે'
(૧૦૩) 'સખિરી! ડુંગરિયા હરિયા હુઆ'
(૧૦૪) 'એ તો સરસ કથા અધિકાર, સુણો, મૂકી આમળો' સનેહી સાંભળો:
(૧૦૫) 'સાહેલડી હો! લૂંબાઝૂંબા વરસલો મેહ'
(૧૦૬) 'સુણ બહેની! પિઉડો પરદેશી'
(૧૦૭) 'સાહેલડી! યૌવનલાહો લીજિયે, હો લાલ!'
(૧૦૮) 'સુણ સુણ, કન્તારે! શીખ સોહામણી'
(૧૦૯) 'શિયાળો ભલે આવિયો'
(૧૧૦) 'સુધારસ મોરલી વાગે'
(૧૧૧) 'સુણ સુણ, પિયુ! મુજ વિનતિ'
(૧૧૨) 'સાંચો કીધો શામળિયાં'
(૧૧૩) 'સૂતો સિંહ જગાવિયો'
(૧૧૪) 'સૂરત બંદર મડણો'
(૧૧૫) 'સ્વર્ગલોકથી ફૂલડું આવ્યુ'
(૧૧૬) 'હરિયા! મન લાગો રે'
(૧૧૭) 'હો મતવાલે સાજ્નાં!'
(૧૧૮) 'હીંચ રે હીંચ, હઈયાં હિંડોલે'
(૧૧૯) 'હેડીલાને મ લાગો નેહ નિવાહો'

સોળ, સત્તર અને અઢારમી સદીમાં રચાયેલા જૈન રાસોમાંથી આ યાદી ઉપજાવી કાઢેલી છે. આદર્શ ઢાળ તરીકે સ્વીકારેલાં આટલાં વૈવિધ્ય ભરેલાં લોકપ્રિય ગીતોનાં ચરણો એટલું બતાવી આપે છે કે જૈનયતિઓએ બ્રાહ્મણીય સાહિત્યનાં, તેમના સમયમાં લોકઝીલાતાં બનેલાં ગીતોનો પણ આધાર પોતાની રચનાને લોકપ્રિય બનાવવા લીધો છે.

'દેશી'ના વળી બે ભેદ પડે છેઃ કેટલીક 'દેશીઓ' વર્ણનાત્મક આખ્યાન શૈલીની દૃષ્ટિએ, એટલે માત્ર શ્રાવ્ય પ્રસંગોમાં સવિશેષ અનુકૂળ જણાઈ આવે છે. ત્યારે કેટલીક ખાસ કરીને કોઈ ભાવ અથવા લાગણીનું નિદર્શન કરવામાં અનુકૂળ આવે તેવી ગેય સ્વરૂપની હોય છે; આ બીજા પ્રકારની 'ગેય દેશીઓ' 'ગીત' નામથી ઓળખાય છે. ઉપર જે બે મોટી યાદીઓ આપી તેમાં બને પ્રકારની દેશીઓનાં ચરણો છે. પ્રત્યેક 'દેશી'નું મૂળ સ્થાન અને અસલ સ્વરૂપ ખોળવામાં જ સારા સંશોધકની કસોટી છેઃ તે માટે વ્યાપક તેમજ ઊંડા અભ્યાસની જરૂર છેઃ તેમ તેવા શાસ્ત્રીય પરિશ્રમ માટે પ્રવાસની પણ તેટલી જ જરૂર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ અને તેને અંગે મળતા સાહિત્યસંમેલનના કાર્યવાહકોએ આવી શોધખોળના કાર્યમાં અભ્યાસીઓને સક્રિય પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. અમદાવાદમાં મળેલી ગઈ સાલની બેઠકમા, "નરસિંહ મહેતાના પદોનો મારવાડમા પ્રચાર" એ નામના મારા લેખને અંતે મેં પરિષદનું ધ્યાન આ દિશામા દોરવાની તક લીધી હતી. પરતુ તેનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું જણાતું નથી. માટે આ બીજે પ્રસંગે એ પ્રશ્ન ફરીથી રજૂ કરવાની હિંમત કરું છું.

યુનિવર્સિટીઓ તરફથી અભ્યાસીઓને જેવી રીતે થોડીઘણી આર્થિક મદદ મળે છે; અને તેમને તેમના અભ્યાસના ઉપયોગી વિષયોનું first hand જ્ઞાન મેળવવાની જોગવાઈ કરી અપાય છે, તેવી કોઈ પદ્ધતિએ, ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોને લગતી શોધખોળને પરિષદ જેવી સંસ્થા જ ઉત્તેજી શકે તેમ છે. તેનો યોગ્ય પ્રબંધ કરવા વિનંતિ છે.

બ્રાહ્મણીય સંપ્રદાયના કવિઓના 'આખ્યાનો'ને પડ છે. જૈન કવિઓના 'રાસાઓ'માં દૂહા ચોપાઈના વર્ણનાત્મક કાવ્યબંધ ભેગી, સ્થળેસ્થળે લોકપ્રસિદ્ધ દેશીઓ અને ગીતોની રમ્ય ગૂંથણી કરેલી જોઈ શકાય છે. આ પ્રમાણેની 'દેશી'ની પ્રચુરતા શા કારણે હશે તે વિચારવા જેવું છે.

જૈન યતિઓ આઠ માસના વિહાર પછી, ચોમાસું કરવાને નિમિત્તે દેશપરદેશમા ફરતા કોઈ સ્થળે ઠરી ઠામ રહેતા; અને તે તે શહેર અગર ગામડાના સામાજિક તથા ધાર્મિક જીવનનો અભ્યાસ કરતા. વળી તે તે દેશના લોકસંગીતની રચનાઓ, સાંભળતા; અને એમાંથી જે તેમને પોતાની રચનામા ગૂંથવા યોગ્ય લાગતુ તેવું 'દેશી સંગીત' ઉપાડી લેતા અને તેનો તેઓ સ્પષ્ટ અંગીકાર પણ કરતા. આમ તેમના રાસાઓદ્વારા ગુજરાતના લોકસંગીતમાં નવાં તત્ત્વો અને સાધનોનુ ભરણું એમનીદ્વારા થયું છે એ ભૂલવા જેવું નથીઃ ઉદાહરણ તરીકે, બે પ્રમુખ જૈન કવિઓ ઋષભદાસ અને સમયસુંદર—તેમનાં કાવ્યોમાંથી તેમનો લોકસંગીત સાથેનો ગાઢ પરિચય પાનેપાને જોઈ શકાય છે. આ કારણથી, દેશીઓની રચનાદૃષ્ટિએ, આ કવિઓનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ થવાની જરૂર છે.

'દેશીઓ'નાં ઊપડતાં ચરણો (જુઓ ઉપરની યાદી) તરફ સહજ નજર કરવાથી જણાય છે કે એમનું મૂળ આપણા હાલના ગુજરાતની સીમાઓ બહાર ખોળવું પડે તેમ છે. અકબરે સને ૧૫૭૩માં ગુજરાત લીધું; અને પછી ઈ. સ. ૧૫૮૫ના અરસામાં ગુજરાતના 'સુબા' (પ્રાંત)ની રાજ્યવહીવટી સીમાઓ નવેસર નક્કી કરી; અને તેમ કરતાં, ઉત્તરમાંથી મારવાડ અને માળવા અને દક્ષિણ પૂર્વમાંથી ખાનદેશ એ ભાગને ગુજરાતથી જુદા પાડ્યા.

પરિણામે, તે સમયથી વર્તમાન ગુજરાતની સીમામાં વસનાર ગુજરાતીઓનો સંબંધ તથા સંસર્ગ એ પડોશના પ્રાંતોથી અલગ થતો ગયો. ખાનદેશ અને માળવાના પ્રાંતોએ ગુજરાતી સંસ્કૃતિ ઉપર જેટલી અસર કરી હશે તેના કરતાં મારવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતના સરહદી પ્રદેશે ચિરંતન અસર કરી છે. ગુજરાતની મુખ્ય જાતિઓનાં આદિનિવાસ સ્થાન પણ મારવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં ખોળવાં પડે તેમ છે. તેથી જ આપણી ભાષા, સાહિત્ય, સામાજિક આચાર તથા રૂઢિ વગેરેનો સંબંધ જેટલો તે ભાગ સાથે છે તેટલો બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર કે સિંધ સાથે નથી

તેથી જ ગુજરાતના દેશી સંગીત ઉપર મારવાડની સ્પષ્ટ અસર છે. પ્રચલિત ઢાળોનાં મૂળ ખોળીશું તો કોઈ મારવાડી ગીત સાથે તેનું સગું શોધી શકાશે: કવિ ન્હાનાલાલે લોકપ્રિય કરેલો 'રૂપલા રાતલડીમા ઊઘડે ઉરનાં બારણા, હો બ્હેન—એ 'સંભારણાં' રાસનો ઢાળ

'લાલજી ! કારતક મહિને રથ :
જાદવરાય જોતર્યા હો લાલ :
વહેલા આવજો હો લાલ !'"

—એ કૃષ્ણકથાને લગતા ગીતને અનુસરનો છે. પરંતુ આ ગીતના પહેલાં રચાયેલ, છેક સોળમાં સૈકાનાં એ જ 'રાસ'માં આદર્શ દેશી તરીકે આપેલ નીચેનું ગીત મળી આવે છે. તેની મારવાડી ભાષા સૂચક છે:

'થારા મોહલા ઉપરિ મેહ :
ઝરૂખે વીજળી હો લાલ :
ઝરૂખે વીજળી હો લાલ"

આ તો એક જ ઉદાહરણથી સંતોષ માન્યો છે.

—આમ જણાય છે કે આપણાં ગીતોના પ્રચલિત 'ઢાળ' સૈકાઓ જૂના છે: અને એમાંના ઘણાનું પીયેર મારવાડ તથા વ્રજની ભૂમિ છે. હાલમાં કહેવાતુ 'કાઠિયાવાડી' 'સોરઠી' તથા 'ગુજરાતી' પ્રાચીન લોકસાહિત્ય આ દષ્ટિએ, કંઈક અસલીગીતોની બીજી, ત્રીજી અથવા ચોથી આવૃત્તિ પણ હોય એમ માનવા કારણ રહે છે. તેથી મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસમાં 'દેશીઓ'નો વિભાગ મહત્ત્વનું સ્થાન લે છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.[૧]

[અનુસંધાન પાન ૨૯૬]

હિંસક રાજદ્વારી ગુનાઓ પ્રમાણે સજા પામેલા અમુક કેદીઓને છોડી મૂકવાની બાબતમાં યુક્તપ્રાંત અને બિહારનાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો અને ગવર્નરો વચ્ચે મતભેદ ઊભો થવાનું એ જ કારણ હતું કે પ્રધાનોને મને હિંસક રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવાથી સુલેહશાંતિનો ભંગ નહિ થાય, જ્યારે ગવર્નરોએ ગવર્નર જનરલના હુકમથી એ જાતનો મત આપ્યો કે એ જાતના કેદીઓને એકસામટા છોડી મૂકવાને પરિણામે પ્રાંતોમાં સુલેહશાંતિ જોખમાશે. પ્રધાનો મક્કમ રહેતાં ગવર્નરોએ પોતાની ખાસ સત્તા વાપરી કાયદો ને વ્યવસ્થાના પ્રધાને રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવાના છોડેલા હુકમને અટકાવ્યો; આ સામે પ્રધાનોનું કહેવું એમ હતું કે કેદીઓની અલ્પસંખ્યા જોતા એમના છૂટવાથી પ્રાંતની સુલેહશાંતિ જોખમાવાનો કશો જ ભય નહોતો. પચ્ચીસ ત્રાસવાદીઓને છોડી મૂકવાથી જે પ્રજાકીય સરકારના કારોબારમાં અરાજકતા ફાટી નીકળે અને એને અંકુશમા ન મૂકી શકે એ પ્રજાકીય સરકાર પોતાનું નૈતિક દેવાળુ જાહેર કરે છે એમ કહેવાય. અને જે કઈ ગડબડગોટા થાય એની સીધી જવાબદારી તો પ્રધાનોની રહે છે આ ઉપરાંત છૂટનાર કેદીઓને પ્રધાનો જાતે મળીને એમની પાસે ખાતરી મેળવી શક્યા હતા કે એમનો વિશ્વાસ ત્રાસવાદમાંથી ઊઠી ગયો હતો. આ સંજોગોમા અને અમુક અનિષ્ટ પરિણામ આવશે એવી ધારણાના પાયા ઉપર ગવર્નરો પ્રધાનોના તંત્રીય કારોબારમાં ડખલ કરે એ ઉઘાડી આપખુદી સિવાય બીજુ કશું ન ગણાય. આ ઉપરાંત અધિકારગ્રહણ કરતાં પહેલા કોંગ્રેસને ગવર્નર જનરલ અને હિંદી પ્રધાન તરફથી સામાન્ય સંજોગોમા રાજકારોબારના રોજબરોજના વ્યવહારમાં પ્રધાનોના કામમાં ગવર્નરો ડખલ નહિ કરે એ જાતની સમજ આપવામા આવી હતી.

આ કારણોને લીધે ગવર્નરોનો બચાવ સાવ લૂલો થઈ જતો હતો.

ચૂંટણીના જાહેરનામા પ્રમાણે કોંગ્રેસ રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવા બંધાયેલી હોવાથી એને માટે આ મડાગાંઠ એક અતિ મહત્ત્વની ને ગભીર થઈ પડી. મૂઠીભર ત્રાસવાદી કેદીઓને પણ ન છોડી શકાય એટલી બધી પ્રધાનોની સત્તાહીનતા જોઈને કોંગ્રેસને એમ લાગ્યું કે આ રીતે પ્રધાનો પોતાના હોદ્દા ઉપર ન રહી શકે અને સરકારને વિચાર કરવાની એક વધુ તક આપવાના હેતુથી મહાત્માજીની સલાહથી હરિપુરા બેઠકની વિષયવિચારિણી સમિતિ અને ખુલ્લી બેઠકે એ જાતનો ઠરાવ ન કર્યો કે જેથી બીજા પ્રાંતોના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પણ રાજીનામાં આપી દે.

આ ઠરાવ મહાસભાના અગ્રણીઓનાં રાજદ્વારી વ્યૂહ ને ડહાપણના નમૂના રૂપ હતો. હાથે કરીને મહાસભા બંધારણીય મડાગાંઠ ઊભી કરી સમસ્ત દેશમા સરકાર સામે નવી હિલચાલ ઉપાડવા આ તબક્કે નથી માગતી એ યુક્તપ્રાન્ત, બિહારના પ્રધાનમંડળનાં રાજીનામાં ને ત્રાસવાદી કેદીઓના છૂટકારા ઉપરના ઠરાવ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયુ આ ડહાપણભર્યા ઠરાવથી બ્રિટીશ સરકારની સ્થિતિ દુનિયાની અને હિંદી જનતાની નજરે વધુ પાંગળી થઈ પડી.

પરતુ અણધારી આ બંધારણીય મડાગાંઠથી ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિએ મહાસભાવાદીઓને વિભક્ત થતા અટકાવ્યા. મતભેદના અનેક મુદ્દાઓ આ નવી પરિસ્થિતિની તાણમાં વિસરાઈ ગયા અને નરમ ને ગરમ વિચારસરણીવાળા કોંગ્રેસવાદીઓને બ્રિટીશ સત્તા સામે એકસાથ સામનો કરવા માટે વધું તત્પર મનવાળા બનાવ્યા. દરેક મહાસભાવાદીને

એમ લાગવા માંડ્યું કે જો આ ક્ષણે સંગઠિત ને એકત્રિત પ્રતિકાર કરવામાં કોંગ્રેસ નિષ્ફળ નીવડી તો ઉગ્ર થતી જતી રાષ્ટ્રીય મુક્તિની હિલચાલને બ્રિટીશ સત્તા તાત્કાલિક તો કચરી નાખશે. નરમ અને ગરમ વિચારસરણીમાંથી ફલિત થતી કાર્યપ્રણાલીની દુર્બળતાને આગળ લાવી કોંગ્રેસને વિભક્ત કરી સત્તાધીશોને હાથે 'પરસ્પરનો વિપરીત વિનાશ' વહોરી લેવો કે આંતરિક મતભેદ ભૂલી જઈને સામ્રાજ્ય સત્તાને મજબૂત પડકાર આપવો ને મહાસભાવાદી રાષ્ટ્રવાદની એકતા ને અભંગતા સિદ્ધ કરી સયુક્ત બળનો પરચો બતાવવો એ પ્રશ્ન મોખરે આવી પડ્યો નરમ અને ગરમ વિચારસરણી ધરાવનાર મહાસભાવાદીઓના ડહાપણને લીધે વિભક્ત થવાની શક્યતા દૂર હટી ગઈ અને મહાસભાનું અધિવેશન સંયુક્ત સામનાની નવી શક્યતા ઊભી કરી પૂરું થયું.

રાષ્ટ્રપતિનું ભાષણ

મહાસભાના દરેક વાર્ષિક અધિવેશન વખતે નવા આવનાર પ્રમુખના ભાષણમાં સામાન્યરીતે એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે એઓ આગલાં વરસોની પોતાની રીતે બારીક સમીક્ષા કરે, એમાંથી વિધાનો દોરે અને અનુમાનો ખેંચે તથા આગામી વરસ દરમિયાન પોતાના નેતૃત્વ હેઠળની મહાસભાની કાર્યનીતિની રૂપરેખા આપે. રાષ્ટ્રપતિ સુભાષબાબુના ભાષણમાં ઉપસી આશા સારી રીતે ફળી છે એમ કહી શકાય આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ ને અર્થકારણની હાલની ઉગ્રતાની વિદ્વત્તાપૂર્ણ સમીક્ષા, બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનું વર્તમાન જગતમાં અલ્પતાને પામતુ જતુ સ્થાન અને એનુ લય પામતું સ્વરૂપ, ચીન જાપાન સંગ્રામ, ફાસીઝમ ને પ્રજાતંત્રવાદ વચ્ચે ચાલતી ઉગ્ર અથડામણ, જગતના રાજકારણના તોફાની મેદાનમાં હિંદનું સ્થાન અને હિસ્સો, હિંદી સ્વાતંત્ર્ય હિલચાલનો નવો તબક્કો, નવા બંધારણ પછી ઊભી થયેલી ફેડરેશનની સમસ્યા વગેરે બાબતોની એમનાં ભાષણમાં સુંદર, વિદ્વત્તાભરી ને મનનપૂર્ણ ઊંડી સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. દા. ત., જગતરાજકારણની મહાયુદ્ધ બાદ ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના ધણી બ્રિટનનાં વર્તમાન અને ભાવિ સ્થિતિ વિશે બોલતાં એમણે કહ્યું કે "આજે બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય ઇતિહાસના એક 'ક્રૉસ રોડ' ઉપર ઊભું છે." એટલે કે આજે એ કઈ દિશામાં હવે પ્રયાણ કરશે એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. "ક્યાં તો ભૂતકાળમાં લય પામી ગયેલા સામ્રાજ્યોને પંથે એ પળશે કે ક્યાં તો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના એક સમૂહતંત્રમાં એનુ રૂપાંતર થશે ૧૯૧૭મા ઝારીસ્ટ સામ્રાજ્ય તૂટી ગયું પણ એનાં ખંડિયેરમાંથી આજનુ સોશ્યાલિસ્ટ સોવિયેટ રીપબ્લિક ઊભું થયું છે રશિયન ઇતિહાસમાંથી કંઈક પાઠ શીખવાનો હજી પણ બ્રિટનને માટે સમય છે. એવો પાઠ એ શીખશે?"

ઇતિહાસનો ત્રિભેટો

ઇતિહાસના ત્રિભેટા ઉપર ઊભેલ બ્રિટન નષ્ટ થયેલાં ભૂતકાલીન સામ્રાજ્યોની દશા પસંદ કરશે કે પોતાના સામ્રાજ્યને સ્વતંત્ર ને સમાન રાષ્ટ્રોના સંઘમા ફેરવી નાખશે એ હમણાંની સ્થિતિમાં કહી શકાય એવું નથી. બ્રિટીશ પરદેશનીતિ અને સામ્રાજ્યની બંદીવાન પ્રજાઓની સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિને જુલમી સત્તા કે ભેદી કૂટનીતિથી દાબી દેવાની બ્રિટનની વિનાશક પ્રવૃત્તિ ઉપરથી તો જરૂર એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે જે ભૂતકાલીન સામ્રાજ્યસત્તાધીશોએ પોતાના જ વિનાશમાં કરી હતી એવી ભૂલ આજે સત્તાધારી બ્રિટીશ રાજપુરુષો કરી રહ્યા છે. ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની નીતિમાં બ્રિટીશ સત્તાધીશો એટલા લાંબા સમયથી ટેવાઈ

ગયા છે કે એમને એ સિવાય બીજા કોઈ સારા રસ્તા સૂઝતા જ નથી પૅલેસ્ટાઈન કે ઝાંઝીબાર, આયર્લૅાંડ કે હિંદ દરેક સ્થળે બ્રિટીશ રાજનીતિનું પ્રધાનલક્ષણ શાસિતોમાં ફાટફૂટ પડાવી, અંદર અંદર ઝઘડા કરાવી એમને નબળા પાડી એમની કમજોરી ઉપર પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાનુ જ રહ્યું છે. આ ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની બ્રિટીશનીતિ લાંબે ગાળે બ્રિટનના સાચા હિતને નુકસાનકારી છે એ વસ્તુ શ્રી સુભાષબાબુએ બહુ સ્પષ્ટપણે બતાવી છે. ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની બ્રિટીશ પદ્ધતિને લીધે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનીતિ ને પરદેશનીતિ બેધારા રંગ ધારણ કરે છે. શ્રી સુભાષબાબુના જ શબ્દોમાં કહીએ તો—

"ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની નીતિના કેટલાક દેખીતાં લાભો જણાવા છતાં એ શાસક સત્તાને માટે અમિશ્રિત કલ્યાણરૂપ નથી હકીકતે એ નવી સમસ્યાઓ અને નવી ગૂચવણો ને મૂંઝવણો ઉપસ્થિત કરે છે ગ્રેટબ્રિટન પોતાને હાથે પેદા કરેલ રાજકીય દ્વિમુખીતા–Political dualism–ની જાળમાં સપડાઈ ગયું લાગે છે. હિંદમાં એ કોને રાજી રાખશે? હિંદુને કે મુસ્લિમને? પૅલેસ્ટાઈનમાં એ કોની તરફદારી કરશે–આરબની કે યહૂદીની? ઈરાકમા કૂર્દની કે આરબની? ઈજિપ્તમા ત્યાના રાજાની હારમાં બેસશે કે વફદીની? એ જ જાતની દ્વિમુખીતા સામ્રાજ્યની બહાર પણ માલમ પડે છે. સ્પેનની બાબતમાં બ્રિટીશ રાજપુરુષો જનરલ ફ્રાંકો કે સત્તારૂઢ રીપબ્લિકન સરકારની તરફદારી કરવી એ બાબતમા વહેચાઈ ગયા છે અને વિશાળ યુરોપિયન રાજકારણના ક્ષેત્રમાં ફ્રાન્સનો પક્ષ લેવો કે જર્મનીનો એ એમને મૂંઝવી મારે છે"

બ્રિટનનું ભાવી

આ તો બ્રિટીશ નીતિની બેધારી પદ્ધતિની વાત થઈ. પણ ભૂતકાળથી અનુસરાયેલી એ પદ્ધતિના ફલસ્વરૂપ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની વર્તમાન સ્થિતિની સમીક્ષા કરતાં એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નક્કર હકીકત જણાવી છે.

"આજે કેટલી યે જગ્યાએ બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય તાણ અનુભવી રહ્યું છે. સામ્રાજ્યની અંદર આ તાણની જગ્યાઓ પશ્ચિમમાં આયર્લૅાંડ અને પૂર્વમાં હિંદ છે. મધ્યમાં ઈજિપ્ત અને ઈરાક સાથે પૅલેસ્ટાઈન છે. સામ્રાજ્યની બહાર ભૂમધ્યમાં ઈટલી અને દૂર પૂર્વમાં જાપાન દબાણ કરી રહ્યા છે. અનંતોષની આ પાર્શ્વભૂમિકા સામે સોવિયેટ રશિયા ઊભુ છે, જેનુ અસ્તિત્વ માત્ર સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના શાસકવર્ગોના દિલમાં ભયનો ચમકારો પેદા કરે છે આ જાતના આંતરબાહ્ય દબાણ ને તાણની એકત્રિત અસર સામે બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય કયા સુધી નભી શકશે?"

રાષ્ટ્રીય ઐક્યની અનિવાર્યતા

પોતાના વક્તવ્યની શરૂઆત આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આજે કામ કરતાં પરિવર્તનકારી પરિબળો ને એની પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ અસરની સમીક્ષા કરી શ્રી સુભાષબાબુ હિંદી રાજકારણની આજની મહાઆવશ્યક ને મૂંઝવણભરી સમસ્યા તરફ વળે છે. આ સમસ્યા તે હિંદુ મુસ્લિમ વૈમનસ્ય ને આગામી ફેડરેશનનો સામનો શી રીતે કરવો એ છે. જ્યારે હાલની પ્રધાન આવશ્યકતા છે લઘુમતિ વધુમતિ કોમો વચ્ચે જબરદસ્ત એકરાગ ને ઐક્યની. હિંદની લઘુમતિ ને બહુમતિ કોમો વચ્ચે કોઈપણ રીતે જો આજે રાજદ્વારી માગણીની એકતા લાવી શકાય તો જ આગામી ફેડરેશનનો સફળ સામનો થઈ શકે. આતરરાષ્ટ્રીય અથડામણોની ઉગ્રતા વચ્ચે બ્રિટનના હિતસંબંધોની વર્તમાન વિષમતાને કારણે આજે જે

હિંદની બધી કોમોને રાષ્ટ્રીય મહાસભાના છત્ર હેઠળ એકઠી કરી બ્રિટનને એકત્ર સામનો આપી શકાય તો હિંદના પ્રશ્નનું નિરાકરણ આજે જીવનકાળમાં કોઈ પણ સમયે હતું એના કરતાં કેટલુંયે સહેલું થઈ પડે આ વસ્તુ એમના ધ્યાનમાં હોવાને લીધે એમણે કોમી પ્રશ્નના નિરાકરણ અંગે કહ્યું કે "આ પ્રશ્નના અંતિમ નિરાકરણ માટેના પ્રયત્નો કરવા માટે હમણાં બહુ સારો વખત છે."

અત્યારે કોમી પ્રશ્નને કાયમનો હલ કરવાના પ્રયત્નો શરૂ કરવા એ બહુ ઈષ્ટ વસ્તુ છે એમાં તો શકા જ ન હોય. સવાલ એ છે કે આજે મુસ્લિમ લઘુમતિ કોમનું માનસ જોતાં એમા સફળતા કેટલી મળશે, અને કયા પાયા ઉપર એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનુ શરૂ થાય તો એમાં સફળતા મળે એ જોવુ રહ્યું. સુભાષબાબુ તો કહે છે કે "ફક્ત આપણા (હિંદુ મુસ્લિમ વગેરે કોમોના) સર્વસામાન્ય હિતસંબંધો–રાજકીય ને આર્થિક–ઉપર વધારે ભાર દેવાથી જ આપણે કોમી ભાગલા ને ફાટફૂટને વટાવી શકીએ.' રાજકીય ને આર્થિક સમાન હિતસંબંધો ઉપર ભાર દેવાથી કોમી ભાગલાને ફાટફૂટનો અંત લાવી શકાશે એ હજુ અસિદ્ધ વસ્તુ હોઈ એ રસ્તે કોમી સમાધાન નક્કરમા સાધી શકાય એમ કહેવું અતિ કઠીન છે. હિંદુ મુસ્લિમ આમજનતાના આર્થિક હિતો એક જ હોવા છતાં કોમીવાદનું ઝેર આજે રાષ્ટ્રશરીરમાં એટલે અંશે વ્યાપી ગયુ છે કે આર્થિક એકતા ને સમતાની જાગૃતિના કરતાં કોમી ભિન્નતા ને દુર્બળતાનુ ભાન જ વધારે જોર કરતુ માલમ પડે છે. જગત આખામા સામુદાયિક વિનાશ ને દુર્ગતિ લાવનાર પ્રત્યાઘાતી બળોનુ પ્રાબલ્ય જ જામતુ જાય છે. હિંદ પણ વિનાશક પ્રત્યાઘાતવાદની અસરમા સપડાતુ જાય છે. રાષ્ટ્રવાદના ચોક્કસ અને સલામત ભાવિ વિશે નિર્ણય બાંધવો આજે અંધારે અક્ષર વાંચવા જેવુ કામ છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ દીસે છે કે ભારતવર્ષના ઐતિહાસિક પ્રકાશની આ ઘડીએ જો ભારતીય પ્રજા સામ્રાજ્યવાદી ને પ્રત્યાઘાતી બળો સામે એકત્રિત ને જાગૃત સામનો ન આપી શકે તો રાષ્ટ્રીય વિકાસ ઘણો રૂંધાઈ જાય.

આ વિકાસ રૂંધાતો ન અટકે એટલા વાસ્તે જ શ્રી. સુભાષબાબુએ વહેલી તકે કોમી ઐક્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નની ખાસ જરૂર ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

કોમી ઐક્ય ને ફેડરેશન

આગામી મહિનાઓ દરમિયાન દેશનું ઉગ્ર રાજકારણ મધ્યસ્થ સરકારમાં ફેડરેશનની બ્રિટીશ યોજના દાખલ થતી અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં ને એના સફળ સામનાની તરકીબો શોધવામાં રોકાયેલું રહેવાનુ. કોમી વિખવાદ એ તો આપણો એક રીતે જૂનો રોગ હોવાથી એની ભયાનક વિષમતાથી આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ. પરંતુ ફેડરેશનની નવી વ્યવસ્થાની ભયાનકતા નવી હોવાથી રાષ્ટ્રવાદી હિંદી પ્રજાને માટે આજે દેશનો એ મહાભારી પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. દેશનાં ઉદ્દામવાદી તત્ત્વો ફેડરેશન સામે શી રીતે મોરચા માંડવા એ શોધવા વિચારવામાં ગંભીરપણે રોકાઈ પડ્યાં છે. અખિલ હિંદ મહાસમિતિની કલકત્તા ખાતેની બેઠકમા ફેડરેશન સબંધે સરદાર પટેલ અને શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈએ રજૂ કરેલ ખરડામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જવાબદાર માર્ગે ફેડરેશનના સામનાની એકે બારી નવા કાનૂનમાં ખુલ્લી નથી. એ ખરડા પછી મહાસભાવાદીઓની પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે બંધારણના ફેડરેશન વિરુદ્ધ સામનો સીધી અને સબળ લડત વિના શકય જ નથી. બ્રિટીશ સરકાર રીતે પડતી મૂકવા પણ તૈયાર નથી એ પણ હમણાં જ બ્રિટીશ તરફથી કહેવાઈ ગયુ છે

બ્રિટીશ સરકાર ફેડરેશનની યોજના થોડા વખતમાં જ દાખલ કરવા માગે છે અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા એનો જબરદસ્ત સામનો કરવા માગે છે. મહાસભાના પ્રચંડ વિરોધનાં નીચેનાં કારણો શ્રી. સુભાષબાબુએ એમના વક્તવ્યમાં જણાવ્યાં છે

૧. ફેડરેશનમાં શાહી આર્થિક ને નાણાકીય હિતો ઉપર પ્રજાનો કાબૂ રહેવાનો નથી એ સત્તા ગવર્નર જનરલના હાથમાં સલામત રહેશે.

૨. હિંદની રક્ષણનીતિ ને પરદેશનીતિનુ સંપૂર્ણ સૂત્રસંચાલન બ્રિટીશ શાહી સરકારના હુકમ પ્રમાણે ગવર્નર જનરલ કરશે.

૩. બચાવ માટેના લશ્કરી ખર્ચની રકમ જોકે કુલ બજેટના ૬૦ ટકા જેટલી થશે તો પણ એના ઉપરનો કાબૂ ફેડરલ ધારાસભાઓનો નહિ પણ ગવર્નર–જનરલનો હશે

૪ ગવર્નર–જનરલ મધ્યસ્થ ફેડરલ બજેટની ૮૦૦ જેટલી રકમ ઉપર આપખુદ સત્તા ધરાવી શકશે.

૫. રીઝર્વ બેંક અને ફેડરલ રેલવે ઉપર ફેડરલ ધારાસભાઓનો અંકુશ રહેશે નહિં અને હમણા ધારાસભાના હાથમા એ બંને ખાતા ઉપર અસર કરવાની ને દબાણ લાવવાની જે થોડી પણ શકયતા છે તે પણ ચાલી જશે.

૬. હિંદની નાણાં ને હૂંડિયામણની નીતિ નક્કી કરવાની સત્તા ગવર્નર–જનરલના હાથમાં રહેશે.

ફેડરેશનની યોજના અંગે ઉપર જણાવેલા વાંધા એ જાતના છે કે હિંદી પ્રજાની સાર્વભૌમતાનો એમાં જરા જેટલો પણ સ્વીકાર નથી. હિંદ બ્રિટનનું સંસ્થાન છે અને રહેશે. આમ હોવાથી હિંદને સ્વતંત્ર ને સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર કરવા મથતી સંસ્થા મહાસભા ફેડરેશનની યોજના સાથે કદી પણ સંમત ન થઈ શકે. ઊલટું એનો વિરોધ કરવો એ જ એનો પ્રથમ ધર્મ થઈ પડે છે સવાલ એ છે કે એ સામનો કઈ રીતે કરવો. ફેડરેશનના પ્રબળ સામના માટે આખી પ્રજાને એકછત્ર હેઠળ ભેગી થઈ એકત્ર પડકાર કરે એ પ્રથમ ને અનિવાર્ય શરત છે. આજે એવી એકતા હિંદી પ્રજામાં છે? હિંદુ મહાસભા, મુસ્લિમ લીગ વગેરે કોમી જમાતોના અગ્રણીઓ આજે રાષ્ટ્રીય ધોરણે મહાસભા સાથે ઊભા રહેવા તૈયાર જ નથી. ઊલટું, એમની સાચી દુશ્મન જાણે રાષ્ટ્રીય મહાસભા હોય એવું એમનુ આજનુ વલણ છે. બ્રિટીશ સત્તાને તો એ જમાતો પોતાના હિતની રક્ષક ગણે છે.

આથી મહાસભાને માટે ફેડરેશનનો સામનો કરવાની પ્રાથમિક શકયતા જન્માવવી એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. સામનાની પ્રાથમિક શકયતા કોમી જમાતોના અગ્રણીઓ સાથે વાટાઘાટો કરવાના પ્રયત્નો કરી એમાં વારવાર નિષ્ફળ જવામાં નથી પરતુ પ્રજા ઉપર પોતાનો કાબૂ સુદૃઢ કરી આખી પ્રજાને મહાસભા હેઠળ લાવવામાં સમાયેલી છે. માજી રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલજીએ શરૂ કરેલ મુસ્લિમ જનતા સંપર્કની હિલચાલને પ્રાંતેપ્રાંતમાં વધારે વેગવાન બનાવી મુસ્લિમ લીગનો મુસ્લિમજનતા ઉપરનો કાબૂ હચમચાવી કાઢવામાં છે. એમાં મહાસભા સફળ ન થાય ત્યાં સુધી ફેડરેશનનો સામનો કરવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન સફળ થાય એવું લાગતું નથી.

પંડિતજી ખરે શાસ્ત્રી

નરહરિ દ્વા૰ પરીખ

સંગીતશાસ્ત્રી પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર ખરેના અવસાનથી કેવળ ગુજરાતને જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનને એક મોટી ખોટ પડી છે. ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારપછી આપણા પ્રજાજીવનના અંગ પ્રત્યંગમાં જે નવીન ચેતના સ્ફુરી તેમાં સંગીત તેમજ અન્ય લલિતકળાઓ પ્રત્યે ઉચ્ચ પ્રકારની અભિરુચિ જાગૃત થઈ. આપણી પડતીના સમયમાં સંગીતવિદ્યા મોટે ભાગે ચારિત્ર્યહીન સ્ત્રીપુરુષોને પનારે જઈ પડી હતી. તેમાંથી તેને છોડાવી ઉચ્ચભાવને પોષણ આપનારા સંગીતનો પ્રચાર કરવાનું પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર શાસ્ત્રીએ ઉપાડ્યું. આપણા પંડિત ખરેજી તેમના પટ્ટ શિષ્ય. પોતાના ગુરુએ ઉપાડેલા કાર્યને આગળ ચલાવવામાં તેમણે પોતાની કાયા નિચોવી નાખી.

પંડિતજીનો જન્મ સતારા જિલ્લામાં તાસગાંવ તાલુકામાં ઈ. સ. ૧૮૮૯માં થયેલો. મીરજ સંસ્થાનના મહારાજના આશ્રયથી તેમણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો. સને ૧૯૦૭માં ૧૮ વર્ષની વયે જ્યારે મૅટ્રિકમાં ભણતા હતા ત્યારે વિષ્ણુ દિગંબર શાસ્ત્રીનો મેળાપ થયો. સંગીત માટેની તેમની લાયકાત જોઈ તેમણે પોતાની સાથે રહી સંગીતનો અભ્યાસ કરવા સૂચના કરી. મીરજ મહારાજાએ સાત વર્ષ સુધીનું તેમનું બધું ખર્ચ આપવા હા પાડી અને તેઓ પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરના અંતેવાસી બન્યા. ચાર વર્ષમાં જ તેમણે સંગીતમાં સારી પ્રગતિ કરી અને પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરે તેમને પોતાના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક મંડળમાં લીધા અને સને ૧૯૧૨માં તેના ઉપઆચાર્ય (Vice-Principal) બનાવ્યા.

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સંગીતકળા પંડિતજીના પિતાશ્રીમાં તેમ જ તેમનાં ભાઈબહેનોમાં પણ નહોતી. પંડિતજીના માના બાપ કેશવ બુવા ગોકટે કોલ્હાપુર તાબાનાં બાવડા સંસ્થાનમાં ઉસ્તાદ ગવૈયા હતા. અને પંડિતજીનાં માતુશ્રીમાં નૈસર્ગિક સંગીતશક્તિ હતી, જોકે તેમણે બિલકુલ અભ્યાસ નહિ કરેલો. બાપની શક્તિ દીકરીના એક જ બાળકમાં ઊતરી.

ગાંધીજીએ પોતાના આશ્રમ માટે આશ્રમજીવનમાં સમરસ થઈને રહી શકે એવા કો સંગીતશાસ્ત્રીની પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પાસે માગણી કરી. સ્વ. મગનલાલભાઈ રૂબરૂ મુંબઈના મહાવિદ્યાલયમાં જઈ આવ્યા તે વખતે ખરેજી તો ક્યાંક બહાર ગયેલા એટલે તેમનો અને મગનલાલભાઈનો ભેટો નહિ થયેલો. પણ પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરે ખરેજીને પસંદ કરીને મોકલ્યા અને વિષ્ણુ દિગંબરની એ પસંદગી સોની નીકળી. સને ૧૯૧૮ના જાન્યુઆરીમાં ખરેજી આશ્રમમાં આવ્યા. અને ત્યારથી જ તેમની 'રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ'ની ધૂનથી તથા ભક્તિરસથી તરબોળ ભજનોથી ગાંધીજી અને બીજા સૌ આશ્રમવાસીઓ ઉપર તેમણે જે ભૂરકી નાખી તે કાયમની રહી ગઈ. જુદેજુદે ઠેકાણે વસતા સઘળા જ આશ્રમવાસીઓ એ પ્રિય સ્વજનની ખોટ આજે અનુભવે છે.

પંડિતજી આશ્રમમાં આવ્યા તે દિવસનાં તેમનાં બૂટ મોજાં હાફકોટ ફેંટો વગેરે વેષ જોઈ કોઈને સહેજે વિચાર આવે કે આશ્રમના જીવનમાં આ ભાઈ કેમ ભળશે. પણ એ બાહ્ય સ્વાંગ ફેંકી દેતાં એમણે ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કર્યો. અને ત્યારપછી આશ્રમની ઘટમાળમાં જે ફેરફારો થયા તે બધામાં તે આનંદ અને ઉત્સાહથી ભળ્યા. પાયખાનાં-સફાઈનું કામ આશ્રમમાં બધાને જ વારાફરતી કરવાનું આવતુ અને પંડિતજી એ કરતા ત્યાં સુધી એમના ગુરુભાઈ બીજા સંગીતશાસ્ત્રીઓ કાંઈ બોલતા નહિ, કારણ એમાં ઝાઝો વખત જતો નહિ. પણ ગાંધીજીએ આશ્રમમાં સંયુક્ત રસોડાનો પ્રયોગ ચલાવ્યો અને પંડિતજીએ રસોડામાં ઠીકઠીક વખત આપવા માંડ્યો ત્યારે એમના ગુરુભાઈઓ એમની મશ્કરી કરતા કે સંગીતનું કામ છોડી તમે આ દૂધદહીંની અને શાકની વ્યવસ્થામા ક્યાં પડ્યા છો? એ ટીકાનો જવાબ આપ્યા વિના પંડિતજી માત્ર હસતા જ. પરંતુ આ કામ જ્યારે કરતા હતા ત્યારે પણ સંગીતના અધ્યયનમાં અને અધ્યાપનમાં તેમણે લવલેશ ન્યૂનતા આવવા દીધી નથી એટલુ જ નહિ, પણ તે વખતેય આવા કામને મિથ્યા બોજારૂપ ગણતા હશે એવા બીજા સંગીતશાસ્ત્રીઓ કરતાં પંડિતજીનો સંગીતના કાર્યમાં ફાળો જરાયે ઓછો નહોતો, બલકે વધારે હતો. કારણ પંડિતજી આખા સંગીતમય હતા સવારે ચારથી તે રાતે નવ દશ વાગે સૂએ ત્યાં સુધી ગમે તે કામ તેઓ કરતા હોય પણ તેમના દિલમા સંગીતનુ જ રટણ ચાલતુ. તેમની પાસે સંગીત શીખવા ઇચ્છનારને તેઓ સંગીત શીખવવા હમેશાં તત્પર રહેતા અને તેના વખતની અનુકૂળતા સાચવવામાં પોતાને ગમે તેટલી અગવડ પડે તેમ હોય તેનો કદી વિચાર નહિ કરતાં, મારા જેવા સંગીતની બાબતમાં તદ્દન જડને પણ તેમણે સંગીત શીખવવા માંડેલું. એક વખત હું બાળકોને 'પશુમાં પડી એક તકરાર' એ કવિતા શીખવતો હતો. મને બરાબર ગાતાં ન આવડે એટલે જે બાળકને ઠીક આવડતુ હતુ તે વર્ગના બધાં બાળકોને ગવરાવે એમ હું ચલાવતો હતો. પંડિતજી મારા સાખ પાડોશી. તેમણે આ જોયું. એટલે મને કહે કે તમારે જેટલી કવિતાઓ શીખવવાની હોય તેટલી ગાતા તો તમને આવડવી જ જોઈએ. ચાલો હું શીખવાડું. મેં કહ્યું મને તો ગાતાં જ નથી આવડતુ અને હુ મારું ટટ્ટુ આમ જ ચલાવું છું. એટલે કહે હાર્મોનિયમની મદદથી ગાઓ ચાર દિવસ સુધી મને રોજ પકડે અને પેલી 'પશુમાં પડી એક તકરાર' એ કવિતા બરાબર ગાતાં શીખવે. પણ મારે ક્યાં શીખવી હતી? એટલે હું છટક્યો. કવિતા ગાવાને બદલે અર્થને અનુસરીને વાંચીને શીખવવાનો મેં સિદ્ધાન્ત કાઢ્યો અને પંડિતજી થાક્યા.

પંડિતજીનુ હૃદય ભક્તનુ હતુ. એમની બધી ભક્તિ ગુરુ પ્રત્યે ઢળેલી હતી. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરનું નામ દેતાં એમના ચહેરા ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવનું સ્ફુરણ થતુ. અને આ ભક્તિભાવમાં વેવલાઈ નહોતી. એ ભક્તિભાવમાં તો સંગીતવિદ્યાની શુદ્ધ અને ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર પ્રતિષ્ઠા કરવાના પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરે આરંભેલા કામને આખા ભારતવ્યાપી કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. વિષ્ણુ દિગંબરજીના અવસાન પછી તેમના બધા શિષ્યો સંગઠિત રહે અને આખા ભારતવર્ષમાં સ્થળે સ્થળે ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયો ચાલે એ માટે પંડિત ખરેજીએ જે તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો છે તેનો હું સાક્ષી છું. તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારપછી અમદાવાદમાં તેમણે પોતાના ગુરુભાઈઓને બોલાવી સારે સારે ઠેકાણે કામે લગાડ્યા. એ બધા સંગીતના પ્રચારમાં પોતાનો ફાળો આપે એવું તેઓ ઇચ્છતા અને પેલા ભાઈઓની

કાંઈક અનિચ્છા હોય તોપણ તેમની પાસેથી વધારાનું કામ વિનવેતને કરાવતા, એટલે પ્રોત્સાહક અને પાવક પ્રભાવ પોતાના ગુરુભાઈઓ ઉપર તેઓ ધરાવતા.

આશ્રમમાં આવ્યા પછી આશ્રમના સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે વિરલ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ તેમણે કેળવ્યાં હતાં. તેઓ સાદા સરળ. ઉદ્યમી અને નમ્ર તો સ્વભાવથી જ હતા. તેના ઉપર નિઃસ્વાર્થ સેવાવૃત્તિ અને ત્યાગનો ઓપ ચડ્યો, આશ્રમમાં આવ્યા પછી સંગીતશાસ્ત્રી તરીકે તેમની કીર્તિ ગુજરાતમાં અને બહાર ફેલાઈ અને મોટા પગારવાળી નોકરીઓ વગેરે તેમની સામે આવી ઊભી રહેવા લાગી પણ એવા દ્રવ્ય પ્રત્યે કદી એમણે નજર તેમણે કરી નથી.

કર્તવ્યપરાયણતાનો ખ્યાલ તેમનો કેટલો ઊંચો હતો તેનું એક જ ઉદાહરણ બસ છે. આશ્રમમાં દાંડીકૂચની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી પ્રાર્થનામાં રોજ હજારોની મેદની ઊભરાતી. પંડિતજીનો નાનો દીકરો વસંત શીતળામાં સપડાયો હતો અને બચવાની આશા નહોતી. પંડિતજી તેની સારવારમાં ગૂંથાયેલા છતાં બન્ને વેળા પ્રાર્થનામાં નિયમિત હાજરી આપતા. છેલ્લે દિવસે તો મરણ સમીપ દેખાતું છતાં પોતાના વહાલા પુત્રની મૃત્યુશય્યા છોડી તેઓ પ્રાર્થનામાં ગયા. ત્યાં તેના મરણના સમાચાર આવ્યા. સંપૂર્ણ ધૈર્ય અને શાન્તિથી તે સાંભળી લીધા અને પ્રાર્થના પૂરી થયે જ ઘેર ગયા ગાંધીજીએ કહ્યું કે લક્ષ્મીબહેનના આશ્વાસન અર્થે ભલે તમે દાંડીકૂચમાં ન આવો, પણ એ ધીર પતિપત્નીએ સૂચના ન સ્વીકારી અને પંડિતજી પોતાના પુત્રના મરણને પાંચમે દિવસે દાંડીકૂચમાં નીકળ્યા.

લડત પૂરી થયા પછી અમદાવાદમાં ફરી પાછી પોતાની સંગીતપ્રચારની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. સંગીતના શિક્ષકો તથા પ્રચારકો તૈયાર કરવા વિદ્યાપીઠના આશ્રય નીચે એક સંગીત વિદ્યાલય કાઢ્યું અને સંગીતના સર્વસામાન્ય શિક્ષણ માટે અમદાવાદ શહેરમાં એક ગાંધર્વ વિદ્યાલય કાઢ્યું પંડિતજીના ઊંચા ગુણો અને નિર્મળ ચારિત્ર્ય એ આપણો આધ્યાત્મિક વારસો છે, ત્યારે પંડિતજીની આ સંગીતપ્રવૃત્તિ એ આપણો સ્થૂળ વારસો છે સંગીત પ્રત્યે પ્રેમ અને ઉચ્ચ અભિરુચિનો જે પ્રવાહ તેમણે ગુજરાતમાં રેલાવ્યો છે તે પ્રવાહને વહેતો રાખી એ વારસાને લાયક આપણે થવાનું છે

પંડિતજીની કૃતિઓમાં 'આશ્રમ ભજનાવલિ' તો આખા દેશમાં પ્રસિદ્ધિ પામી છે. તે ઉપરાંત 'લોકસંગીત' નામના પુસ્તકમાં કેટલાક ગુજરાતી ગીતો સ્વરલિપિબદ્ધ કરીને એક મોટી સેવા તેમણે કરી છે. વળી કેટલાક રાગોનાં મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો તે જ રાગમાં તેમણે રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત સંગીતના શિક્ષણ માટે કેટલાંક ક્રમિક પુસ્તકો પણ તેમણે રચ્યાં છે સંગીતની કળા સાથે સંગીતના શાસ્ત્રની પણ તેમણે ઉપાસના કરી હતી. સંગીતશાસ્ત્ર વિષેના તેમના લેખો અને વ્યાખ્યાનો સંગૃહીત કરવા જેવાં છે.

સ્મૃતિ પટેથી

લેખક : રેવા

'તમે ફીલ્મ તમારી જાતેજ 'ડેવલપ' અને 'પ્રિન્ટ' કરો છો કે રતિભાઈ?' માથેરાનના કુંજભવનમાં મને મારા એક મિત્રે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. અને મેં તેના જવાબમાં અસ્ફુટ અભિમાનભર્યા હ્રદયે હા કહી.

'હું નહોતો કહેતો સુરેશ, કે જાતે જ 'ડેવલપીંગ' અને 'પ્રિન્ટીંગ' કર્યા વિના ફોટોગ્રાફની ખરી મજા જ નથી.' પેલા મિત્રે બીજા મિત્ર જોડે વાર્તાલાપ આગળ વધાર્યો અને 'ડેવલપીંગ' 'પ્રિન્ટીંગ'ની આવડતથી ફોટોગ્રાફીની કલાના વિકાસ ઉપર થતી અસર વિષે એક લાંબું વ્યાખ્યાન આપ્યુ. મને લાગ્યુ કે આ બને કળાઓ મને સાધ્ય છે એટલે મારા ફોટોગ્રાફીના શોખને હું કળામયતાની ટોચે પહોંચાડી શકીશ આ વિચારે મારી છાતી સહેજ ઊંચી થઈ.

મારા વર્તન અને વિચાર પર સદાએ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવતી મારી એક ખાસિયત છેઃ બીજાનું કહેવું ઝડપથી માની લેવાની મારી શક્તિ. કેટલાક તેને સદ્‌ગુણ ગણે છે, કેટલાક તેને દુર્ગુણ ગણે છે. હુ પોતે તેને શુ ગણુ છુ તે કહેવા માટે તો એકાદ મિત્રના તે ખાસિયત પરના વિચારોની તાજી અસર જોઈએ. જો કે આ રીતે કરેલો મારો પોતાનો મત તો ક્ષણજીવી જ હોય છે.

આ ખાસિયત પ્રમાણે માથેરાનના પ્રસંગ પછી, હુ મારી ફોટોગ્રાફીને કોઈ કળા-પ્રદર્શનમાં ઇનામ જીતે તેવી બનાવવા તરફ વળ્યો. વળ્યો એટલે તેના વિષે વિચારો કરવા અને કલ્પનામાં તેવાં ફોટોચિત્રો સારાં સારા માસિકોમાં પ્રગટ થયેલા શોધવા લાગ્યો. વાંનર અને મનુષ્યમાં થયેલા રૂપાંતરના Biological Science ના પુરાવામા એક કડી સદાએ ખૂટતી રહી છે, તેવી રીતે મારા વિચારો અને તેના ભવિષ્યમાં મળનારા પારિતોષિક વચ્ચે એક કડી સદાયે ખૂટતી રહી છે. તે કડી તે વિચારના વર્તનની. આ કડી કોઇક જ વાર મળે છે. આ પ્રસગમા તે મળત એવી મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે, પણ તે કડી મેળવવાના પ્રયાસમાં આગળ વધુ તે પહેલાં તો ખબર પડી કે ગયા અઠવાડિયાનુ *Illustrated Weekly*નુ ઇનામી ચિત્ર મારા જૂના પાડોશીમિત્ર નંદનભાઈનું છે. તેઓ બાર રહે છે. એટલે એમને મળવા માટે મારી કોર્ટની ઓફિસમાંથી એકાદ 'કેંચ લીવ' લેવી પડે અથવા તો એકાદ રવિવાર શોધવો પડે. 'કેંચ લીવ' લેવાની હિંમત કેળવવા તો વિચારની જ ભૂમિકામાં હતો, તેથી રવિવારનો ઉપયોગ કરવા ધારી ત્યાં ગયો.

'અભિનંદન નંદનભાઈ' મેં જતાં વેંત જ, અભિનંદનનો વરસાદ વરસાવતાં કહ્યું. 'Weeklyમાં ઇનામ મેળવવા માટે અભિનંદન.'

અભિનંદન ગમે તેવી નાની સફળતા માટે અને નાના માણસ તરફથી અપાયાં હોય તો પણ મેળવનારના મુખ પર લાલીભર્યું સ્મિત તો પ્રેરે જ છે. તો પછી આ તો મારા ખાસ

સ્નેહી નંદનભાઈ હતા. અને તેમના અને મારા મનથી, તેમની આ સફળતા પણ કાંઈ નાની સૂની ન હતી. એટલે ગમે તેટલાં મોડાં પણ મારાં અભિનંદને તેમના મોં પર સ્મિત ફરકાવ્યું.

'થેન્ક યૂ' રતિભાઈ. મારી સફળતામાં ખાસ નવીન કાંઈ જ નથી. તેનો બધો આભાર મારી સર્વાંગસુંદર કાર્યપદ્ધતિ પર જ છે' નંદનભાઈને હું મારા ઘણા મિત્રોની જેમ ખૂબ જ દ્રઢતાથી વિચાર અને વર્તન કરી શકતા માનતો. તેમના આ શબ્દોએ મારી માન્યતા વધારે દ્રઢ કરી.

'ત્યારે તો તમે સારાં સારાં દશ્યો 'એક્સપોઝ' કરી 'ડેવલપીંગ' અને 'પ્રિન્ટીંગ' પણ જાતે જ કરી તેમને આવાં કલાભર્યાં બનાવી શકતા હશો?'–મારી 'ડેવલપીંગ' અને 'પ્રિન્ટીંગ'ની યશગાથા ગાતી મગજની ગ્રંથી અહીં ઝબૂકી આવી.

'અરે ના રે મારા ભાઈ ના, મારી ઑફિસ આવી માથાકૂટમાં પડવા માટે પૂરી ફુરસદ નથી આપતી. આપણે તો 'એક્સપોઝ' કરવા સિવાયની બાકીની ક્રિયાઓ ફોટોગ્રાફર પાસે જ કરાવી લઈએ છીએ. અને જોજો ભાઈ, તમે પણ આવી માથાકૂટમાં ન પડતા; નહિ તો સફળ ફોટોચિત્રના સર્જક થવા માટે વર્ષો જોઈશે વર્ષો'

મારા એક મિત્રની, ખાસ કરીને મારી સાથે વાત કરતી વખતની, ખાસિયત પ્રમાણે નંદનભાઈનું વક્તવ્ય ઘણું લાંબુ ચાલ્યું. તેના પરિણામરૂપે મારો દ્રઢ મત બંધાઈ ગયો કે 'ડેવલપીંગ' અને 'પ્રિન્ટીંગ' જાતે કરવું એ તો નરી મૂર્ખાઈ જ છે. પૈસા અને વખતનો દુરુપયોગ જ છે. આ પ્રમાણે અત્યારે તો દશ્યો 'એક્સપોઝ' કરી બાકીનુ કામ ફોટોગ્રાફર પાસે કરાવી સફળ 'એમેચ્યોર' થવાના રાહ પર છું. અને જ્યાં સુધી 'એક્સપોઝીંગ' 'ડેવલપીંગ' અને 'પ્રિન્ટીંગ' એ ત્રણે કામ બીજા પાસે કરાવવાની સલાહ દેનારો કોઈ મિત્ર નહિ મળી આવે ત્યાં સુધી આ જ રાહ પર રહીશ! કેટલાકને એમ લાગશે કે હું બહુ નબળા મનવાળો છુ. બીજાનું કહેલું એકદમ ઝડપથી સ્વીકારવાની મારી ખાસિયતને દુર્ગુણ કહેવો કે સદ્‌ગુણ તેના નિશ્ચય પર હું હજી આવી શક્યો નથી, ત્યાં સુધી તો હું નબળા મનવાળો છું કે નહિ તે કહી શકુ નહિ બાકી એટલુ તો ખરું કે આવી ખાસિયત ઘણાની હોય છે.

*

મારા એક સ્નેહી અને મામાના દૂરના ભત્રિજાની સગાઈએ સગા પણ થતા ચન્દ્રવદન ભાઈનો જ દાખલો લ્યો. ગઈ શરદપૂર્ણિમાની રાતે અમે ચાંદનીમાં રસપાન કરવા નીકળેલા. ઘરેથી વિચાર કર્યો હતો કે ચોપાટી પર ચન્દ્રને આવકારવા અને ભેટવા ધસતા સમુદ્રનાં ઊછળતાં પાણી જોવાં જો કે આ વિચારની મૂળ સર્જક તો રામુ ભેળવાળાના મસાલેદાર ભેળ માટે આતુર સ્વાદગ્રંથી જ હતી અમે ઘરની બહાર નીકળ્યા ત્યાં જ જયન્તીભાઈ મળી ગયાં. બે કરતાં ત્રણ ભલા એ વિચારથી મેં તેમને પૂછ્યું·

'કેમ, ચોપાટી ચાલશું ને જયન્તીભાઇ?'

'તમે તે કાંઈ ગાંડા થયા કે શું? આજે ચોપાટી? ચન્દ્રનાં અમૃતબિંદુ ઝીલવા હોય તો પાર્લેવાં ચાલો પાર્લેવા.' જયન્તીભાઈ બોલ્યા.

અને તે પછી તો તેમના પાલવાના શીતળ, શાંત, આહ્લાદક અને મધુર જળના વર્ણને અમને મુગ્ધ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અમે ત્યાં જવાનાં પૂરા નિશ્ચય પર આવી આગળ વધ્યા

'કેમ, ચન્દ્રવદન, જુહુ ચાલવુ છે કે?' શબ્દોના અવાજ સાથે જ ચન્દ્રવદનભાઈના ખભા પર એક ધબ્બાકો સંભળાયો આ તો અમારા કવિમિત્ર સનમુખભાઇ!

'ના, અમે તો પાલવા જઈએ છીએ '

'ત્યારે સાંભળો ચન્દ્રવદન,

'શરદ્પૂનમના રસથાળ લેવા અને લૂંટવા,
મધુરાલાપે લવતી રસકિન્નરીઓના રસગાન
સુણવા અને ઉપભોગવા,
દેહપુષ્પની પાખડીએ,
રાસનૃત્યના સુંદર પાના ઉકેલતી,
એ કુમારિકાઓને જોવા ને આનંદવા,
એક જ રસરસીલુ સ્થાન તે જુહુ.'

અમારા આ Blank (બધી રીતે-ભાવ તેમ જ અર્થ) Verseમાં રાચંતા કવિરાજના શબ્દાલાપની અસર સદાયે અમારા પર થતી. આજે તો તે વધારે થઈ.

અમે એકાદ 'રેસ્ટોરાં'માં નાસ્તો લઈ આગળ વધવા વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં તો મારા મગજમાં એક વિચાર વિજળી પેઠે ઝબુકયો મેં તેને શબ્દસ્વરૂપ પણ આપ્યુ.

'આજે "દુનિયા ન માને"મા ટિકિટો સહેલાઈથી મળી શકશે ત્યા જઈએ તો કેમ?'

'હા, હા, ચાલો તેમ જ કરીએ!' બધાની એક સાથે જ સંમતિ આવી. પહેલાં તો તેનું કારણ હું ન સમજી શકયો પણ પછી ખબર પડી કે ત્રણેની મારા ખીસા પરની દૃષ્ટિએ ઝડપથી હા કહેવડાવી હતી.

આમ ચોપાટીનો નિશ્ચય કરી નીકળેલા અમે, પાલવા થઇ, જુહુ આવી (કલ્પનામાં જ) 'દુનિયા ન માને' માં ગયા. આમાં અમારી અસ્થિરતા ભલે ન દેખાતી હોય, પણ વૈજ્ઞાનિકોના કહેવા પ્રમાણે તો વિશ્વ આખુંય અસ્થિર છે પુરાણોમા કહે છે તે પ્રમાણે તો વિશ્વનો સર્જનહાર પણ અસ્થિર જ છે. એમ તો મારા કાકાના ચિરંજીવી સુદરચદ B. Com. થઈ મહાન વેપારી થવાના રાહ પર હતા તેમાથી કોણુ જાણે કેમ હમણાં તેમની સોલાગામની વાડીમાં આંબાના રોપા વાવવામાં તલ્લીન થઇ ગયા છે.

*

મારા એક મિત્ર નરહરભાઈ ગઈ સીઝનમા માથેરાનમા ઘોડા પરથી જરા પડી ગયેલા અને હાથ પર થોડુ વાગેલુ પણ ખરું મેં તેમને આંબાહળદર અને તેલ ચોપડવાની સલાહ આપેલી અને તે તેમણે માનેલી. બીજે દિવસે તેમના કોઈ સગાએ ટીંકચર આયોડીન પર જ વિશ્વાસ રાખવા કહ્યું. તેઓ તે માને તે પહેલાં તો તેમના કોઈ દાક્તર મિત્ર તેમને હાથ પર બાંધવાની લાકડાની પટ્ટીઓ આપી ગયેલા. અને તે પછી કોઇએ હાડવૈદ પાસે

હાડકુ ચડાવી આવવાની સલાહ આપેલી. આ બધાથી મુંઝાઈ કે ગુસ્સે થઈ તેઓ હાથ પર ટીંક્ચર ચોપડી, તે પર આંબાહળદર લગાવી, ડૉક્ટરે આપેલ ખપાટિયું બાંધી હાડવૈદ પાસે હાડકુ ચડાવવા ગયેલા!

આ બધા પ્રસંગો પરથી મારો તો ચોક્કસ મત બંધાઇ ગયો છે (અને તે ત્યાં સુધી બીજાના મતની અસર ન થાય ત્યાં સુધી ચોક્કસ જ રહેવાનો) કે બીજાનું કહેવુ માનવા તરફનું વલણ તો દરેકનુ હોય છે. અને તેથી તે અવગુણ તો નથી જ. આપણા અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી હઠાવવાનો આ એક પ્રકાર જ છે. દુનિયાનો દરેક મનુષ્ય બધુએ જ્ઞાન ધરાવી શકે જ નહિ. તેથી તેને બીજાનું કહેવુ માનવું પડે છે.

તે સિવાય જો Objective દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ, એટલે કે તેના પરિણામની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો કદાચ આને અવગુણ માનવાની વૃત્તિ થઇ આવે. પણ ઘણીએ સારી વસ્તુઓનાં પરિણામ ખરાબ આવે છે. કોઇને પણ પૂછશુ તો તે સત્ય બોલવાની ટેવને સદ્‌ગુણ જ કહેશે. પણ તેના પરિણામ વિશે પૂછશું તો સત્ય બોલનારને સદાયે સહન કરવું પડતુ હોય એમ જણાશે. ઉપર કહેલા પ્રસંગમાં નરહરભાઈ બીજાની સલાહ માનતાં ભલેને મૂંઝાઈ ગયા, પણ તે તેમનો અવગુણ હતો એમ તો ન જ કહી શકાય. મારું ફોટોચિત્ર ભલેને કદી કલાચિત્ર ન બની શકે પણ બીજાની સલાહ માનવામાં મારો ઉદ્દેશ તો ઊંચે ચડવાનો જ છે. તો પછી આવા શુભ ઉદ્દેશની પાછળ બીજાની સલાહ માનવાની વૃત્તિને અવગુણ તો કેમ જ કહી શકાય?

વસંતની જ્યોત

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

વસંત કેરી બંસી બાજે, આંબા ડાળે કોયલ કૂંજે;
કેસુડાં કુંકુમ ઉરાડે, ભ્રમર મધુરાં ગીતો ગુંજે–
પુષ્પ મીઠું મલકે.

આંબા મ્હોરે, લીમડી ફોરે, પુષ્પ પરાગ–પવાલાં ઢાળે;
ઝરણાંઓ ઝમઝમતાં જોરે, ઠલવાતાં સરિતાને ખોળે
ગાય મીઠી હલકે.

નરનારીમાં જોબન છલકે. કિશોર કેરાં હૈયાં મલકે;
જીવન કેરુ જોમ વછૂટે, તિમિર તણા બંધો સૌ તૂટે
મુક્તિ-જ્યોત ઝલકે.

❦

ભારતકળાનું ત્રૈગુણ્ય

મૂળ લેખક: **શ્રી ક્ષિતિમોહન સેન**
અનુવાદક : જયંતીલાલ આચાર્ય

સામાન્ય રીતે આપણા દેશમા કળાને ત્રણ રીતે જોવામા આવે છે. આ ત્રણ પ્રકાર તે સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક છે. જે કળા આપણા કેવળ પ્રયોજન પૂરતી ઘડાય છે તે માત્ર શારીરિક ભોગને માટે ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તામસિક ગણાય

વેદમાં રથકારને "*मनीषी कर्मकार*" કહેવામાં આવ્યો છે (અ વે. ૩, ૫, ૬.). ઘર વગેરે નિર્માણ કરનાર 'તક્ષા'નો ઉલ્લેખ પણ વારવાર જોવામાં આવે છે (ઋ.વે ૧, ૬૧, ૪; ૧, ૧૦૫, ૧૮.). આ બધી કળા તામસિક ગણાય છે. આ કળા દ્વારા આપણી દેહરક્ષા અને માત્ર પ્રયોજન પૂરતો નિર્વાહ થઈ શકે, એથી કોઈ ઉચ્ચ સૌન્દર્યસર્જન ન થાય. જ્યાં કળા ધનિક વર્ગ કે પુરોહિતની ફરમાશથી સર્જવામા આવે ત્યા તે કળા દાસકળા ગણાય. કળાભવનના નીચલા માળની આ સામગ્રી ગણાય.

જે કળા આપણી વિલાસિતા, ઐશ્વર્ય અને નૈપુણ્યનો પ્રકાશ કરે તે કળા રાજસિક કળા છે. જ્યાં કળાકાર પોતાના ઐશ્વર્યથી અને શક્તિથી સમગ્ર સમાજ પર પ્રભુત્વ સ્થાપે છે અને પોતાના સર્જનના વૈભવથી બધાને ચમકાવી મૂકે છે, ત્યાં કળા રાજસિક ગણાય. વાજસનેયી સંહિતામાં (૩૦, ૭) અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમા (૩, ૪, ૩, ૧) મણિકારનો ઉલ્લેખ મળે છે, તે ઉપરાત વળી હિરણ્યકારનો પણ (૩૦, ૧૭) ઉલ્લેખ મળે છે. તેમની સર્જેલી કળા પ્રાણપોષણ પૂરતી ન હોવા છતાય તે વખતના ધનિક લોકના વૈભવ અને કળાકારનું નૈપુણ્ય વ્યક્ત કરતી હતી. ઋગ્વેદના ૧૦મા મડળના ૮૫મા સૂક્તમાં સૂર્યાના વિવાહમાં વહુનો વેશ "*वाधूय*" કહેલો છે. તે પુરોહિતપ્રાપ્ય છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવવામાં આવે છે કે વસ્ત્રના આરંભમા, મધ્યમા અને અંતમાં જેમ નકશી કરેલું કામ ('*पेशस्*') વસ્ત્રને દીપાવે છે, તેમ કાવ્યને 'નિવિત્' દીપાવે છે. જેમ મૂલ્યવાન અલંકૃત વસ્ત્રને વણવા પહેલા તેની નકશી કરવી પડે છે, તેવી રીતે કાવ્યારભમા 'નિવિત્' હોવું જરૂરી છે (ઐ. બ્રા. ૩, ૧, ૧૦).

આ બધી કળા જો કે માત્ર પ્રયોજનની સામગ્રી નથી, છતાંય વિલાસનું ઉપકરણ તો છે જ. તેથી એ કળા પણ સાત્ત્વિક ન ગણાય. આ રાજસિક કળા તે કળાભવનના બીજા માળની વાત થઈ. કળાદેવીના આંગણામાંથી તેના ભોગમદિરમાં કે નાટ્યમદિરમાં એ કળા પ્રવેશી ન શકે.

ત્યારે સાત્ત્વિક કળા કેવી હોય? જે કળામાં અનંતને માટે અંતવાન રહ્યા છતાં ઝંખના હોય, સીમાના મંદિરમાં અસીમનો આનદ હોય તે કળા સાત્ત્વિક કળા છે. અમૃતને માટે મર્ત્યનો જે નિત્યરાગ અને નિત્યાભિસાર છે, અપરૂપને પામીને રૂપનો જે વિપુલ આનદ છે–

તે જ છે સાત્ત્વિક કળાનો પ્રાણ, તેનુ સર્વસ્વ. જ્યારે માનવ વિશ્વને કેવળ જીવનહીન જડ "તત્ત્વ" માનતો નથી, પરન્તુ સમસ્ત વિશ્વને પોતાના જીવનમાં ગ્રહણ કરવા માગે છે, ત્યારે તે વિશ્વને રસરૂપે પરિણત કરે છે. રસ છે હંમેશા તરલ, સદા સ્પંદિત, ભાવચંચલ રસ જ છે પ્રાણસલિલ. વૃક્ષ પાર્થિવ વસ્તુને રસમાં પરિણત કરીને ટકે છે. દરેક પ્રાણી પણ બધી વસ્તુઓને પ્રાણરસમાં પરિણત કરીને જીવે છે. તેથી જ સાત્ત્વિક કળાકારને માટે આ પૃથ્વી જીવંત છે. તેની સાથે તેનો યોગ કેવળ જ્ઞાનનો નહિ, પરંતુ પ્રેમનો છે. "પૃથ્વી માતા છે, હું તેનો પુત્ર છુ" એ આથર્વણનો મત્ર કળાના રસનુ મૂળ છે. આથર્વણ વિશ્વસમસ્તને પ્રાણવાન ગણીને જ બેસી રહેતા નથી, પરન્તુ પ્રેમવડે-આનદવડે અહોરાત તેને આલિંગીને તેઓ વિશ્વરસ પીએ છે. તેથી જ વિશ્વ તરફના તેમના દર્દનો (sympathy) અંત નથી. સાત્ત્વિક કળાની ભોંય (back-ground) એ જ વિશ્વપ્લાવી અમૃતરસ છે. આથી જ દાસકળાના કરતાં સાત્ત્વિક કળા સ્વતંત્ર કળા છે આ કળાને કેવળ વ્યક્ત કર્યાથી કામ સરતું નથી, તેને તો જીવનમાં ઉતારવી પડે છે.

ઉત્તર હિંદના વૈષ્ણવમત પ્રમાણે પણ કળાનાં આ ત્રણ સ્વરૂપો સ્વીકાર્ય છે. તેઓ જણાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણની માફક કળાના ત્રણ રૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે મલ્લરૂપે પ્રચંડ યોદ્ધા બનીને શત્રુને હણે છે, ત્યારે તેમનુ તામસિક રૂપ પ્રગટ થાય છે. તેમની ઐશ્વર્યમયી મૂર્તિ મથુરાના રાજસિંહાસનમા ઉપસ્થિત છે આ ઐશ્વર્ય અનુપમ છે. આ તેમનું રાજસિક રૂપ છે. પરન્તુ તેમનુ યથાર્થ સાત્ત્વિક રૂપ વ્રજના પ્રેમધામમા છે. આ રૂપ પ્રયોજનાતીત છે. એમાં તેમનો લીલારસ છે.

કેટલાક સંત કવિઓએ આ ત્રણે પ્રકારના રૂપ વ્યક્ત કરવા માટે સુંદર રૂપક આપ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે રસનુ પ્રથમ રૂપ તામસિક છે, જેવી રીતે દ્રાક્ષને ગાળાને જ્યારે તેમાંથી ઉજ્જ્વલ સુરા થાય છે, ત્યારે તે તેનુ ઐશ્વર્યરૂપ થયુ, તે રાજસિકતા છે અને તેનું પાન કર્યાથી જે આનદ મળે છે, તે સાત્ત્વિકતા છે. ત્યા વસ્તુનુ અસ્તિત્વ નથી, માત્ર આનદ રહે છે.

હાથમેં તેરા લાલ ચમકોં મૈ અમીરસ પ્યાલા!
અંદર તેરા જબ સમાઉં મસ્ત ખુસ મતવાલા.

"હે પ્રાણસ્વરૂપ, જ્યારે તારા હાથમાં હું અમૃતરસનો પ્યાલો થઈને ચમકુ છું, ત્યારે મારો કેવો રંગ હોય છે, કેવો ચળકાટ! જ્યારે તારા અંતરમાં સમાઈ જાઉં છું, ત્યારે હું તારો નશો છુ, તારો આનદ છુ."

કળાના આચાર્ય શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર પણ આ ત્રણ સ્વરૂપો સ્વીકારે છે.

પ્રત્યેક સભ્યતાની ઉન્નતિ અને વિકાસની સાથે તામસિક અને રાજસિક કળા આપોઆપ ઘડાય છે. પરન્તુ સાત્ત્વિક કળાની ઉત્પત્તિ સહજસાધ્ય નથી, એ તો છે કઠોર તપસ્યાનું ધન.

શાથી સાત્ત્વિક કળા સહજસાધ્ય નથી? કારણકે કળાની એક બાજુએ રૂપ છે, બીજી બાજુએ અરૂપ છે. આ કળામાં અરૂપ રૂપ ધારણ કરે છે અને અરૂપના રસસમુદ્રમાં રૂપ સતત વિલીન થાય છે

મોટે ભાગે આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ પણ સભ્યતા કે કોઈ એક રૂપરસત, કોઈ પણ એક પ્રકારની સભ્યતા કે અરૂપતત્ત્વના ધ્યાનમાં મગ્ન હોય છે. આ રૂપ અને અરૂપનાં

બન્ને તત્ત્વો એકસાથે યોગ્ય સુમેળ પામતાં નથી. તેથી જ જ્યાં સુધી આ બન્ને તત્ત્વોનું હરગૌરી મિલન ન થાય, ત્યાં સુધી સાત્ત્વિક કળાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. અને તેથી કરીને તો આ કળા દુર્લભ છે!

ભારતની પ્રાચીન આર્ય જાતિ અરૂપના ધ્યાનમા જ મગ્ન હતી તેમનું મન રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરેથી અતીત પરબ્રહ્મની તરફ જ વળેલુ હતું, તેથી જ તેમનો મંત્ર હતોઃ "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" । परो दिवा परा: पृथिव्या ।

આ દેશના પ્રાચીન આર્યોના કરતાં અનાર્યો રૂપના ઉપાસક હતા. આ અનાર્યોમાં કોઈ કોઈ શ્રેણી ઘણી સભ્ય હતી. તેઓ અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ ઘડતા અને પ્રતિમા પૂજતા. હાલમાં પણ દ્રાવિડ દેશમાં અનાર્ય સ્થપતિ-ગણનાં ગોપુર મંદિરો જેટલા સુદર છે તેટલા જ વિરાટ છે. પ્રાચીન આર્યોનુ સભાગૃહ મયદાનવ આવીને રચતો, ગવર્ણે પૂરીને કેવી અદ્વિતીય ઐશ્વર્યશાળી બનાવી છે! આ ઇંગિતો સૂચવે છે કે પ્રાચીન અનાર્યો ખૂબ રૂપરસિક હતા. તેમનામાં તામસિક અને રાજસિક કળા સતત વિકાસ પામતી. પરતુ તેમની આ કળામાં અનંતનો, અરૂપનો ગુપ્તભાવ ન રહેવાથી સાત્ત્વિક ન બની શકી, તેથી જ જેવા આર્યો આવ્યા કે તરત જ એક પ્રકારનું ગંગાયમુનાનુ મિલન થયુ. રૂપ અને ધ્યાનની ધારા મળતા એક અપૂર્વ રસતીર્થ સર્જાયુ.

આથી જ કળાનો મસાલો જેટલા પ્રમાણમાં અથર્વવેદ અને ત્યાર પછીના વૈદિકયુગમાં મળી આવે છે, તેટલા પ્રમાણમાં ઋગ્વેદમાં મળતો નથી, કારણ કે તે વેળા આર્ય-અનાર્ય પરસ્પર ભળ્યા ન હતા. અથર્વ અને પછીના યુગથી આ મિલનરસ જામ્યો.

હવે અહીંયાં એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે વિજયી આર્યો પરાજીત અનાર્યોની પાસેથી રૂપરગ સ્વીકારે એ શક્ય છે?

આ લેવડદેવડનું શાસ્ત્ર ઘણુ જ સુદર છે કાંઈક દેવાનુ હોય તો પરાજીત પણ તે દે છે અને તેમાં લેવા જેવુ હોય તો વિજેતા તે સ્વીકારે પણ છે. જ્યાં જ્યા દૈન્ય હોય ત્યા ત્યાં વિજેતાઓ પણ પરાજીતનુ શિષ્યત્વ સ્વીકારે,—જેમ વિજેતા રોમે ગ્રીસની સભ્યતા સ્વીકારી, જેમ ભારતના આર્યોએ પરવર્તી વિજેતાઓને ઘણુ જ આપ્યુ. આ જાતનો આદાનપ્રદાનનો વ્યવહાર બધે જોવામાં આવે છે

અથર્વવેદમાં દેવતાઓ ઉપરાત પૃથ્વીનાં તેમજ વ્રતહીન માનવોનાં સ્તવ કરવામાં આવ્યાં છે. તે પરથી જણાઈ આવે છે કે તેમનામાં આર્ય સિવાય બીજો કોઇ એક પ્રભાવ ભળ્યો હતો.

મૂર્તિપૂજા વગેરે વાતો અનાર્યોની જ હતી અને તેથી જ સ્મૃતિયુગમા ગ્રામ્ય દેવતા અને પૂજારી બ્રાહ્મણ અશ્રદ્ધેય બન્યાં મૂર્તિપૂજાના અનેક ભાવોમાં અનાર્યપ્રભાવ જોઇ શકાય છે. બૃહદ્ધર્મપુરાણમાં (૨૨મો અધ્યાય) જણાવવામાં આવે છે કે દેવીપૂજામાં સ્ત્રીઓએ અશ્લીલ ગાનોથી બધાને સતોષવા. પુરાણમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક મળે છે કે રાજાઓએ દંડ આપીને વેદબાહ્ય દેવતાઓની મૂર્તિપૂજાને અને વેદગાન સિવાય સામાન્ય પૂજ્ય દેવતાઓનાં અને પ્રાકૃતજનોના ગાનોને બંધ કર્યાં હતાં (લિં. પુ; ઉ, ખડ ૩૦ મો અધ્યાય.) જે તન્ત્રોમાં મૂર્તિના લક્ષણ અને ધ્યાનાદિ વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેવાં તન્ત્રોનો પ્રભાવ દ્રાવિડ દેશોમા વધારે જોવામાં આવે છે. મોટે ભાગે આવાં તન્ત્રો રાવણપ્રોક્ત હોય છે. અગ્નિપુરાણના મત પ્રમાણે સ્થાપત્યવિદ્યા હયશીર્ષતન્ત્રમાંથી મળેલી છે. આ તન્ત્ર અનાર્યતંત્ર છે. અસ્તુ!

આટલી ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે અનાર્યોમાં મૂર્તિવિદ્યા અને મૂર્તિકળા હતા, પરંતુ તેઓમાં ઈન્દ્રિયાતીત ધ્યાનરસ ન હતો. આ રસ મળ્યો આર્યોમાંથી. આ બન્નેના મિલનથી ભારતમાં એક અપૂર્વ સાત્ત્વિક કળાની ભૂમિકા ઘડાઈ રહી હતી. આ જે પૃથ્વી અને પાર્થિવ પદાર્થો તરફનું દરદ જ સમગ્ર કળાનો પ્રાણ છે, તે તત્ત્વ ક્રમશઃ આર્યોના હૃદયમાં જાગ્રત થતું જતું હતું.

પ્રાણમા જેમ જડ દેહ અને દેહાતિરિક્ત અનિર્વચનીય 'જીવન' હોય છે, તેમ તે વખતની ભારતીય પ્રતિભામા વિશ્વના સમસ્ત જીવનથી જીવન થઈને પ્રાણરસ પરિણત થતો હતો. તેમની પાસેનું કાંઈ જ જડ હતુ નહિ, સઘળુ હતું પ્રાણમય

प्राणाय नमो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्
नमस्ते प्राण क्रन्दाय नमस्ते स्तनयित्नवे ॥
नमस्ते अस्त्वायते नमो अस्तु परायते।
प्राणो मृत्यु प्राणस्तक्मा प्राण देवा उपासते॥
प्राणो विराट् प्राणो देष्ट्री प्राण सर्वं उपासते ॥

(અ. વે. ૧૧, ૬)

"જેમાં સર્વ પ્રતિષ્ઠિત છે તે પ્રાણને નમસ્કાર. જે પ્રાણ ક્રંદન કરે છે, જે ગર્જન કરે છે, જે (જીવનરૂપે) આવે છે, જે (મૃત્યુરૂપે) જાય છે, તે પ્રાણને નમસ્કાર. મૃત્યુ પ્રાણ છે, વેદના પ્રાણ છે, દેવતાઓ આ પ્રાણની ઉપાસના કરે છે, પ્રાણ વિરાટ છે, પ્રાણ માર્ગદર્શક છે તેની જ બધા ઉપાસના કરે છે."

यत्प्राण ऋतना वागते अभिक्रन्दत्योपधीः ।
सर्वं तदा प्रमोदन्ते यत्किंच भूम्यामधि ॥
यदा प्राणो अभ्यवर्षीद वर्षेण पृथ्वीं महिम् ।
अभिवृष्टा औषधयः प्राणेन समवादिरन् ॥
परार्चीनाय ते नमः प्रतिचीनाय ते नमः ॥

(અ. વે ૧૧, ૬)

"બરાબર ઋતુની વેળાએ પ્રાણ જ્યારે ઓષધી સમૂહ તરફ ક્રંદન કરે છે (ઓષધીને વ્યથાપૂર્ણ આહ્વાન કરે છે) કે તરત જ આ ભૂમિ ઉપર જે કાંઈ છે તે બધુ પ્રમોદિત થઈ ઊઠે છે. જ્યારે પ્રાણ આ મહતી પૃથ્વીને પ્રાણરસથી તરબોળ કરે છે, ત્યારે રસસિક્ત સર્વ ઓષધી પ્રાણદ્વારા જ મધુર છંદમા પ્રત્યુત્તર આપે છે. હે નિત્યપ્રાચીન પ્રાણ, તને નમસ્કાર, હે નિત્યનવીન પ્રાણ, તને નમસ્કાર."

જે ભાવરસ વિશ્વચરાચરને પ્રાણિત કરીને, જીવત કરીને પ્રેમથી પોતાનું કરીને લુએ છે, તે સંપૂર્ણપણે પ્રયોજનાતીત હોય છે. પ્રયોજનાતીત આ ભાવરસ, પ્રેમરસ જ કળામાં પ્રકાશ પામતો હતો.

આથર્વણ અને અંગીરસોમાં વિશ્વ તરફ પ્રીતિ, પૃથ્વી તરફ આકર્ષણ અને મનુષ્યના હૃદય પ્રત્યે ભાવ ઘણો જોવામાં આવે છે. તેથી જ વશીકરણ અભિચાર વગેરે મંત્રો તેમનામાં પ્રબળ થવા પામ્યા. સ્વર્ગની સરખામણીમાં પૃથ્વી તેમને માટે વધારે સત્ય હતી.

આ પૃથ્વીની માટીમાં જ તેમનો આનંદ હતો. તેથી જ તેમની પાસેથી કળાનો મશાલો વધારે મળી આવે છે.

પૃથ્વી તરફના તેમના આ દરદમાં જ કળાની પ્રતિષ્ઠા છે. અથર્વવેદમાં આ દરદનો પાર નથી. આ પૃથ્વીને જોઈને તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું છે. વર્ણ, રસ અને આનંદના આવા વૈચિત્ર્યમાં જ આથર્વણનું હૃદય કળાદેવીની પાદપીઠ બન્યું છે.

તેથી તેઓ મહીનું સ્તવ કરે છેઃ

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तो ऽरण्यं ते पृथ्वी स्योनमस्तु ।
बभ्रु कृष्णां रोहिणी विश्वरूपा ध्रुवां भूमि पृथिवीमिन्द्र गुप्ताम् ॥
अजीतोऽ हतो अक्षतोध्यऽष्ठां पृथिवीमहम् ॥ (અ વે ૧૨,૧)

"હે પૃથ્વી, તારા હિમવાળા પર્વતો, તારાં અરણ્યો અમને સુખકર થાઓ. આ ધ્રુવ ભૂમિ જ બભ્રુવર્ણ, કૃષ્ણવર્ણ, અરુણવર્ણ, વિચિત્રરૂપવાળી છે. આ દેવરક્ષિત ભૂમિ અજીત અહત અક્ષત રીતે હુ પ્રતિષ્ઠિત છુ."

माता भूमि· पुत्रोऽहम् पृथीव्या· ।
त्वामि निषीदेम भूमे ॥ (અ વે. ૧૨, ૧)

"ભૂમિ મારી માતા છે, હું તેનો પુત્ર છું; હે ભૂમિ, હુ જાણે તારા ખોળામા બેસી શકું!"

येभ्यो ज्योतिरमृत मर्त्तभ्य कयन् सूर्यो रश्मिभिरातनोति ॥ (અ. વે ૧૨, ૧.)

"આ મર્ત્યો માટે સૂર્ય ઉદય પામીને પોતાના પ્રકાશથી જ્યોતિરૂપી અમૃત પ્રસારે છે."

यस्ते गन्धः पृथ्वी सबभूव य बिभ्रत्यौषधयोयमायः ।
य गंधर्वा अप्सरसश्च भेजिरे तेन मां सुरभिं कृणु ॥ (અ. ૧૨, ૧.)

"હે પૃથ્વી, જે તારી ગધ સર્વે ઓષધી તેમજ પાણીને સુગધિત કરે છે, ગધર્વો અને અપ્સરાઓ જેનો ભાગ ગ્રહણ કરે છે, તે જ ગધ અમને સુગધિત કરો."

यस्ते गन्ध पुष्करमाविवेश पृथिवीगन्धमग्रे
तेन मां सुरभिं कृणु ॥ (અ. વે. ૧૨, ૧.)

"તારી જે ગધ પદ્મમાં છે, તારા આદિમાં છે, તે ગંધ, હે પૃથ્વી, અમને સુગધિત કરો."

शिलाभूमिरश्मापांसुः सा भूमिः सधृता धृता ।
तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकर नम. ॥ (અ વે. ૧૨, ૧)

"તારી શિલાઓ, તારી ભૂમિ, તારા પથ્થર, તારી ધૂળ–બધુ જ જાણે તને પકડી રાખે છે. તે જ હિરણ્યવક્ષ ધાતા પૃથ્વીને નમસ્કાર"

ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः ।
ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवी नो दुहाताम् ॥ (અ. વે. ૧૨, ૧.)

"હે ભૂમિમાતા, તારી ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમન, શિશિર, વસંત વગેરે ઋતુઓ, અને સંવત્સર, દિવસ રાત્રિ, તારા સ્તનની દૂધધારાની માફક ઝરો.'

यस्याम् गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्याः ।
युद्धन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः ॥ (१२, १.)

"જે ભૂમિમાં કર્મકોલાહલમાં ડૂબેલા મર્ત્યગણો ગાન કરે છે, નાચે છે; જ્યાં યુદ્ધ થાય છે, દુંદુભિ ગડગડે છે, તે જ ભૂમિ અમારે માટે કલ્યાણકારી થાઓ."

यां पक्षिणः संपतन्ति हंसा सुपर्णा. शकुना वयांसि ।
यस्याम् वातो मातरिश्वेयते रजांसि कृण्व च्यावयंश्च वृक्षान् ॥

"જેમાં હંસ, સુપર્ણ પખીઓ વગેરે ઊડે છે, જ્યાં વાયુ ધૂળ ઉડાડીને વૃક્ષને હલાવતો માતાના અંતરના નિશ્વાસની જેમ વાય છે (તે પણ અમારે માટે કલ્યાણકારી થાઓ)."

જેવી રીતે જળધારા કોઈ એક મૂળમાંથી નીકળે છે, તેવી રીતે આ સૃષ્ટિ પણ એક રસધારા છે. જે તેનું મૂળ છે, તે જીવંત છે. તેને આથર્વણો 'સ્કંભ' કહે છે. આ સૃષ્ટિના ખોખાને પણ સ્કંભ કહેવામા આવે છે. આ જીવન સૃષ્ટિનુ ખોખું કાંઈ સૂકું લાકડું નથી, એ તો છે ચચલ રસ. તે સ્કંભને લીધે જ સઘળી વસ્તુઓ રસથી પરિપૂર્ણ થાય છે.

ऊर्ध्वं भरन्तमुदकं कुम्भे नेवोदहार्यम् ।
पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा न सर्वे मनसा विदुः ॥

"જળપૂર્ણ કુંભની માફક તેઓ છલોછલ રસ ભરી દે છે. આંખથી બધાએ જોયું, પરંતુ મનથી તો જોયુ નહિ!"

કેવળ રસથી ભરી દઈને જ તેઓ સંતોષ પામતા નથી, પરંતુ સમસ્ત સંસારને તેઓ નામથી બોલાવે છે. આ આહ્વાનના આકર્ષણથી જ સમગ્ર વિશ્વ ચાલી રહ્યુ છે. એ આહ્વાનના માધુર્યથી વિશ્વ સ્થિર થઈને સુંદર બન્યું છે આ સૌન્દર્ય પ્રયોજનાતીત હોવાથી જ કળાનો રસ છે. આ આહ્વાનમાં પ્રાણની ગતિ અને સૌન્દર્યની સ્થિતિ રહેલાં છે. હરગૌરીની માફક આ વેગ અને કાંતિની અર્ધનારીશ્વર મૂર્તિ કળામંદિરની કાયા છે. તે મહાન આહ્વાનથી વિશ્વ જેટલું જીવંત તેટલું જ સુંદર છે.

આ પ્રમાણે સર્જન ઉપર સર્જન, રૂપ ઉપર રૂપનો વિકાસ થયે જાય છે, છતાં જાણે તેની મધુર ભાવે બોલાવવાની આશા કેમે કરી સંતોષાતી નથી! કોણ જાણે શાની શોધ આ પૃથ્વીમાં ચાલી રહી છે?

कथं वातो नेलयति कथं न रमते मनः ।
किमापः सत्यं प्रेप्सन्तीः नेलयन्ति कदाचन ॥ (અં. વે. ૩૦, ૭, ૩૭)

"વાયુ શાથી સ્થિર ન થયો, શાથી મનમાં સંતોષ ન થયો? કયા સત્યને મેળવવા પ્રકૃતિની જળધારા કદાપિ સ્થિર થઈ શકતી નથી?"

પરંતુ આથર્વણો જાણતા હતા કે આ સઘળી ચચલતાની વચ્ચે એક નિત્ય અચચલ કાંઈક જરૂર છે; નહિ તો આટઆટલા પ્રાણના ઉચ્છ્વાસ, આટઆટલી ગતિ અને પ્રવાહ ક્યાંથી સંભવે! તેઓ જાણતા હતા કે મૃત્યુલોકમાં જ તે અમૃત રહેલુ છે, તેથી જ આ મૃત્યુલોકમાં આટલું રૂપવૈચિત્ર્ય જોવામાં આવે છે. જે સ્થિર છે તે જ સર્વ સૌન્દર્યનું મૂળ છે, કારણ કે સૌન્દર્ય સ્થિરના ચાહે છે વેગ અને ગતિ તેમનું જ પ્રયોજનાતીત પ્રાચુર્ય છે, તેથી જ કળાનો તે પ્રાણ છે, તેથી જ તેઓ સનાતન છતાં નિત્યનૂતન છે.

सनातनमेनमाहुरुताद्य स्यात् पुनर्णवः ।
अहोरात्रे प्रजायेते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ (અ. વે ૧૦, ૮, ૨૩.)

"તેમને સનાતન કહેવામાં આવ્યા છે, છતાં પ્રતિદિન તેઓ નવાં નવાં-રૂપ ધારે છે; દિવસ અને રાત્રિ પરસ્પરનાં રૂપને પૂર્ણ કરીને જન્મે છે."

पूर्णात्पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।
उतो तदद्य विद्याम यतस्तत् परिषिच्यते ॥ (અ. વે ૧૦, ૮, ૨૯.)

"પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ ઉદ્‌ભવે છે. પૂર્ણને પૂર્ણ જ સીંચે છે. આજ તે જાણી શકયો કયા રસથી તેનું સિંચન થાય છે?"

આ રસસમુદ્રમાં માનવ જાણે કે પુષ્પની માફક વિકસે છે! આ માનવ કેવળ પ્રયોજનશાળી માનવ નથી, કારણ કે પ્રયોજનના ક્ષેત્રમા તો તે માત્ર પ્રાણી છે. વિશ્વના ખોળામાં માનવ પ્રયોજનથી અતીત છે, અનત વિકાસશીલ કમળ પુષ્પ છે. વિશ્વરસમાં તરતા આ કમળના સૌન્દર્યની સીમા ક્યા છે? તે છે અનત.

अपां त्वा पुष्प पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम् ॥ (૧૦, ૮, ૩૧)

"પાણીના ફૂલની તે વાત તમને પૂછું છું કયા વિચિત્ર કૌશલથી તે આ જળમાં ફૂટયુ?"

पुंडरीक तद्वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ (૧૦, ૮, ૪૩)

"આ પદ્મપુષ્પને બ્રહ્મવેત્તા જ જાણે છે."

માનવ જાણે કે બ્રહ્મરસમાં તરતુ કમળ છે. આ માનવની દેહશ્રી પણ તેમને ઓછો મોહ પમાડતી નથી. કેવા આશ્ચર્ય તેનો દેહ!

कोऽस्य बाहू समभरद् वीर्यं करवादिति ॥ (૨૦, ૨, ૫)

"પરાક્રમ કરી શકે એવા આ હાથ કોણે ઘડયા?"

मस्तिष्कमस्य यतमो ललाटं ककाटिकां प्रथमो यः कपालम् । (૩૦, ૨, ૮)

"એનું માથું, લલાટ, માથાનો પાછળનો ભાગ અને તેનું કપાળ કોણે ઘડયાં?"

को अस्मिन् रूपमदधात् को महानं च नाम च ॥ (૧૦, ૨, ૧૨)

"આ રૂપ કોણે દીધુ, આ મહિમા અને નામ કોણે દીધાં?"

को बाण को नृतो दधौ । (૧૦, ૨, ૧૭)

"કોણે સંગીત આપ્યું? કોણે નૃત્ય આપ્યું?"

માનવ અપરૂપ છે. તે બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય હોવાથી માત્ર શ્રેષ્ઠ નથી. ધર્મ, સમાજ, આચાર વગેરે સર્વે બાહ્ય પ્રયોજનવાળાં બંધનોથી તે વાસ્તવિક રીતે પર છે. તેથી કરીને જ માનવ કોઈ પદાર્થમાત્ર નથી. તેનું સૌન્દર્ય જેમ અપરૂપ છે, તેમ તેનો મહિમા પણ અપાર છે. ભલે તે અનાર્ય હોય, વ્રતહીન હોય, પરતુ તે માનવ છે તેથી જ તેનો મહિમા અનુપમ છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વગેરેને જ્યારે પરિમિત આસન આપવામાં આવ્યાં, ત્યારે 'વ્રાત્ય' તે લેવાને ન આવ્યો. તે તો કેવળ સ્વર્ગભણી માથુ ઊંચુ રાખીને ઊભો જ રહ્યો!

આ આથર્વણ ઋષિઓના હૃદયમાં સર્વેને સ્થાન છે. આ સમગ્ર પ્રકૃતિને જોતાં તેમની આનંદનો પાર માતો નથી

भद्रासि रात्रि चमसो न विष्ट ।
चक्षुष्मती मे ऊशती वपूंषि प्रति त्व दिव्या न क्षाममुक्था॥ (૧૯, ૪૯, ૮)

"હે રાત્રિ, તુ અલકૃત પાનપાત્રની જેમ મનોરમ છુ, તુ કલ્યાણી છું આંખોથી તુ પરિપૂર્ણ છુ, કેટલાં રૂપ તુ અમને દેખાડે છે! કેવું ઉજ્જવલ દિવ્યાંબર તેં ધારણ કર્યું છે!"

જે કવિઓ આ વિશ્વના રહસ્યને, સૌન્દર્યને, વર્ણ તેમ જ સુરમાં વ્યક્ત કરી શક્યા છે, તેઓ મૃત્યુંજયી છે. તેથી જ આથર્વણ જણાવે છે.

कालो अश्वो वहति सप्तरश्मि सहस्राक्षो अजरो भूरिरेता ।
तमारोहन्ति कवयो विपश्चितस्तस्य चक्रभुवनानि विश्वा ॥ (૧૯, ૫૩, ૧)

"કાલરૂપી સહસ્રાક્ષ વીર્યવાન અજર અશ્વ ચાલ્યો જાય છે. તેનાં સાત કિરણો છે. મર્મદર્શી કવિઓ તેના પર ચડે છે. આ વિશ્વ તેનુ ચક્ર છે"

આ કવિઓ સર્વ રૂપમા જે અનતને, જે અરૂપને જોઈ શકે છે તે કેવળ તેમની તપસ્યાને લઈને જ

पवित्र ते विततम्ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वत ।
अतप्त तनुर्नतदामो अश्नुते श्रृतास इद्वहन्त सन्तदाशत ॥
(સા. વે. ઉ આ. ૪, ૫, ૨, ૧૬)

"હે સ્તવના અધિપતિ દેવતા, તમારુ પવિત્ર શરીર વિશ્વમાં સર્વત્ર પરિવ્યાપ્ત છે તપસ્યાથી અતપ્ત અપક્વ જેવું શરીર છે તે તેને સ્પર્શી શકતુ નથી. જે શરીર તપ્ત છે, પક્વ છે, જે તમારી તપસ્યાને સહી શકે છે, તે જ તમારો સ્પર્શ પામી શકે.*"

કવિ તે અપરૂપ રૂપને ગોચર કરે છે. સીમામાં તે અસીમને ઇંગિત કરે છે.

ભારતમા મૃણ્મય અને ચિન્મયનો આ જે સુંદર મેળ થયો તેથી કળાની રસમૂર્તિ મનોહર બની. તેથી જ તેમની પાસેથી કળાનો જે આદર્શ આપણને વારસામાં મળ્યો છે, તે કરતાં વધારે ગભીર હજુય આપણને કોઈ બતાવી શક્યું નથી.

ઋગ્વેદનુ ઐતરેય બ્રાહ્મણ એક અપૂર્વ ગ્રથ છે. કહેવાય છે કે એક ઋષિની પત્નીનું નામ હતું 'ઇતરા.' શૂદ્રને જ ઇતરા ગણવાથી ઘણાના પ્રમાણે તે પણ શૂદ્ર જ હતી. તેના ગર્ભસ્થ સંતાનના નામને છેડે પણ 'દાસ' છે. કોઈ યજ્ઞમાં કોઈ ઋષિએ પોતાની ઉત્તમ વર્ણની સ્ત્રીના સંતાનનો આદર કરીને, ઇતરાના સંતાનની ઉપેક્ષા કરી. ઇતરાનો આ પુત્ર માતાની પાસે રડતો રડતો આવીને કહેવા લાગ્યો. "પિતાએ મને અપમાનિત કર્યો છે. મને હવે વિદ્યા કોણ દેશે?" ઇતરાએ કહ્યુઃ "બેટા, મારી તો બીજી કાંઈ જ સંપત્તિ નથી. આપણે પૃથ્વીમાતાનાં સંતાન છીએ, તો તે મહીની પાસે તને લઈ જાઉં. તે જ તને દીક્ષા દેશે."

* આચારી વૈષ્ણવો આ શ્લોક બોલીને મુદ્રાને ગરમ કરીને શરીરને ચાપે છે. તેઓ માને છે કે આથી 'તપ્તતનુ' થઈને તેઓ ભગવાનના શરીરનો સ્પર્શ પામશે.

ભૂમિના દેવતાએ દિવ્ય મૂર્તિમાં પ્રત્યક્ષ થઈને પુત્રને દિવ્ય સિંહાસને બેસાડીને ચિન્મય દીક્ષા દીધી. આ દીક્ષા પામીને ઇતરાનો પુત્ર તે જીવંત મંત્ર ઉપલબ્ધ કરવા લાગ્યો. પ્રતિદિન નવનવ વાણીદ્વારા પરિપૂર્ણ મહીનું એકએક પત્ર તેની સમક્ષ ખુલવા લાગ્યું, અને તે આ અનુભવ કરતો કરતો મહાકવિ થવા લાગ્યો. ઋતુ ઋતુની વાણી ગંધમાં, સ્પર્શમાં, શબ્દમાં, રૂપમાં, રસમાં અનુભવતો તે કૃતાર્થ થવા લાગ્યો. ઇતરાનો પુત્ર હોવાથી તે કહેવાયો 'ઐતરેય' અને મહીનો શિષ્ય હોવાથી થયો 'મહીદાસ'. આ 'મહીદાસ ઐતરેય'નું રચેલું બ્રાહ્મણ તે જ ઋગ્વેદનું પેલું 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ' આ 'બ્રાહ્મણ'માં આર્ય તેમજ અનાર્યની ચિન્મય તેમજ મૃણ્મય વિદ્યાનો સુંદર મેળ થયો છે. એમાં ઘણી મહાવાણી ધ્વનિત છે. તેના મત પ્રમાણે સંગીત, દેવકળા, અને બીજી બધી કળાઓ તેનું અનુસરણ કરીને જ દેવકળાને મૂર્તિમાન કરે છે.

ॐ शिल्पानि शंसन्ति देवशिल्पानि । एतेषां वै शिल्पानामनुकृतिरिह शिल्पमधिगम्यते। हस्ती कंसो वासो हिरण्यमश्वतरीरथः शिल्पम् ॥ (ઐ. બ્રા. ૩, ૨, ૫)

આ જે સંગીત ગવાય છે તે કળા છે, તે દેવકળા છે. આ કળાનું અનુકરણ જ હસ્તી, કાંસ્ય, વસ્ત્ર, હિરણ્ય, રથ વગેરે. પરંતુ આ બધી થઈ તામસિક અને રાજસિક કળા.

ત્યારે સાચી કળા કઈ?

शिल्पं ह यस्मिन्नधिगम्यते य एवं वेद यदेव शिल्पानि । (ઐ. બ્રા. ૩, ૨, ૫)

જોઓ જાણે છે કે આ કળા દેવકળાનું જ અનુકરણ છે તે યથાર્થ કળાને પામે છે.

આ કળાનો લાભ શો? સુખ કે સ્વર્ગ કે અપવર્ગ?

आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि । (૩, ૨, ૫)

કળા આત્માને સંસ્કૃત કરે છે. બસ એ જ તેનું ફળ.

આથી યજમાન પોતાને છંદોમય બનાવે છે. આથી સુખ, સફળતા, વિદ્યાપ્રાપ્તિ થતી નથી; કેવળ આત્મા છન્દોમય થાય છે.

छन्दोमयं वा एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते ॥ (૩, ૨, ૫)

શું કળાને માટે આ સૌથી ઉત્તમ વાત નથી? શું આ જ રસજ્ઞનું સ્વર્ગ, રસજ્ઞની મુક્તિ નથી? *

ફોઈબા

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

ન દૈવે દીધી હા!
અરે એકે યે ના!
ભવે શું વ્હેવું આ વગર ભગિનીભાવ કુમળા?
હૃદય, તુજ આ કેવિય દશા!

અજન્મી બ્હેનીના
અદીઠા ભાવોનાં
કરી કરી કંઈ કલ્પન મીઠાં,
સદા શું શોષાવું, હૃદય, તુજ નિર્માણ જ ભલા?

સખીયે વ્હીલાતી,
કદી એ ચ્હીડાતી:
નહિં નહિં કદી કો નણદીના
કટાક્ષો મોંઘાં વા દિલધમક કે વ્હાલછણકા.
અધૂરું લાગે કે જીવનફુલડું સૌરભ છતાં.

વિના બ્હેની મ્હારાં જીવનભર શું મન્દિર સૂનાં?
અધૂરું આખું સૌ યદિ ન ભગિની મંજુલસ્વરા.

અરે બાળાંભોળાં હૃદય સુખિયાં શાં શિશુતણાં!
કહ્યું, "આ ફોઈબા," બસ હૃદય એનાં છલી જતાં.
હું યે ઇચ્છું મોંઘી શિશુદિલની નિર્વ્યાજ સ્થિતિ એ,
ગળી જેમાં જાઉં વિસરી નિરખી ખોટ વિધિએ.
મુજ શિશુતણી જો તું ફઈબા,
મુજ હૃદયબ્હેનીય તું સદા.

હિન્દની ખનિજ સંપત્તિ

કોલસો

રામચંદ્ર સોમણ

૧

આપણા દેશની ખનિજ સંપત્તિનો વિચાર કરતી વખતે સૌથી પહેલું સ્થાન કોલસાને આપવું જોઈએ, એ વાંચીને ઘણાને નવાઈ લાગશે. પ્રિ પેનમન કહે છે તેમ, " હિંદુસ્તાન એક મોટો દેશ ગણાય છે, તેનાં કારણોમા એક મહત્ત્વનુ કારણ એ છે કે તે દેશમાં કોલસાની વિસ્તૃત અને કિંમતી ખાણો છે " ઇંગ્લંડના રાજ્યમાં સૌથી વધારે કોલસાની ઉત્પત્તિ આપણા દેશમાં થાય છે. ગયાં કેટલાંક વરસોનુ સરવૈયુ કાઢતાં માલૂમ પડયુ છે કે જ્યારે આપણા દેશમાં તેની વાર્ષિક ઉત્પત્તિ ૨૩૦ લાખ ટનોની છે, ત્યારે દક્ષિણ રોડેશિયા સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયન કે કાનડા કે ઑસ્ટ્રેલિયાના અનુક્રમે આંકડા ૧૩૦, ૧૫૦ અને ૧૨૦ લાખ ટનોના છે. હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડના મુગટનુ સૌથી કિંમતી રત્ન કહેવાય છે. આ વિધાન, રત્ન શું કે કોલસો શું, બન્ને ભૂમિમાતાના ઉદરમાથી ઉદ્‌ભવેલાં હોવાથી, થોડુ બદલીને 'હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડના ભંડારમાંનો સૌથી મોટો કોલસો છે' એમ કહીએ તો કોઈ વાંધો ન ઉઠાવી શકે! ૨૩૦ લાખ ટન જો દર વરસે ભૂમિમાંથી કાઢીએ તો થોડાં જ વરસમાં આપણને કોલસાને માટે બીજા દેશનો આશરો લેવો પડશે, એવો પણ ડર રાખવાનું કારણ નથી પ્રિ. પેનમને પોતાની 'ઑલ અબાઉટ કોલ' નામની ચોપડીમાં એક મજાનો હિસાબ ગણાવ્યો છે આપણા દેશમા અત્યાર સુધી જેટલી ખાણો શોધાઈ ગઈ છે, તેમાં તેમના મત પ્રમાણે સાત હજાર, નવસો કરોડ ટન કોલસો હોવો જોઈએ. એમાંથી બધો કોલસો આપણા હાથમા ન આવે, પણ ફક્ત એક-પંચમાંશ એટલે ૧૫,૮૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ટન આપણને મળે અને આપણી વાર્ષિક આવક ૨૦૦ લાખ ટન ગણીએ (આ ગણતરી પ્રિ. પેનમનની છે) તોપણ બધો કોલસો કાઢવા માટે આપણને ૭૯૦ વરસ જોઈશે! આપણી કોલસાની વાર્ષિક ઉત્પત્તિ વધે તો પણ ૪૦૦-૫૦૦ વરસ સુધી કોલસાની બાબતમાં આપણને નિરાંત રહે, એવી સ્થિતિ છે. અંગ્રેજોના ભંડારમાં આપણો દેશ એ એક મોટો કોલસો છે, એમ અમે જે પાછળ વિધાન કર્યું છે તેની સત્યતા હવે વાચકોને સમજાશે.

કોલસાના ઉપયોગ વિષે વધારે લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. આપણા દેશનાં શહેરોમાં જ તેનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. તેને માટે કોલસાનો વાર્ષિક ઉપાડ લગભગ ૨૦ લાખ ટનનો છે. રેલવે સૌથી વધારે એટલે કે ⅓ કોલસો લઈ જાય છે. બાકીનો કેટલોક લોઢાનાં અને પોલાદનાં કારખાનાં, મિલો અને બીજાં નાનામોટાં કારખાનાંને માટે અને ડામર, આમોનિયા કે ખાતર કરવાને માટે વપરાય છે આ છેલ્લા ઉપયોગ વિષે વાચકને જરા વિચારપૂર્વક સમજાવવાની આવશ્યકતા છે..

કોલસામાંથી અનેક ઉપપદાર્થો (Bye-products) કાઢવામાં આવે છે. એમાંથી કેટલાંકનાં નામ નીચે આપીએ છીએઃ

૧ ગ્રેફાઇટ :—આ પદાર્થનો ઉપયોગ સીસાપેન બનાવવામાં મુખ્યત્વે થાય છે.

૨ ડામરઃ— આને વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી એ રસ્તાઓ માટે વપરાય છે અને ઊધઈ કે એવાં જીવજંતુઓ લાકડાને ખાય છે, તેને અટકાવવા એ લાકડાને લગાડે છે. કપડાં અને ચોપડીઓમા પણ ડામરની ગોળીઓ મૂકે છે, જેથી તે સુરક્ષિત રહે છે.

૩ પિચઃ—હોડી કે જહાજનાં પાટિયાંના સાંધાઓ જોડવા માટે અને છત્રીઓ વોટરપ્રૂફ કરવામાં આ રાળવાળો પદાર્થ વપરાય છે.

૪ હલકાં તેલઃ—
૫ વજનવાળાં તેલ.— } આ તેલો યત્રોમાં વપરાય છે.

૬ ક્ષારો, દવાઃ—બેન્ઝોઈક એસિડ, સૅકેરીન કૅરઓલીક એસિડ વગેરે નીકળે છે. બેન્ઝોઈક એસિડ સંરક્ષક છે. સૅકેરીન સામાન્ય ખાંડ કરતાં ૩૦૦ ગણું ગળ્યું હોય છે અને મધુપ્રમેહથી પીડાતા દરદીઓ ખાંડના બદલામાં એ જ પદાર્થ વાપરે છે. યુદ્ધમાં સિપાઈઓને માટે ખાંડ તરીકે આનો ઉપયોગ થાય છે.

૭ સુગંધીઓ.—કોલસામાંથી સુગંધીઓ બને છે, આ વાત સહેજમાં માનવા જેવી નથી લાગતી; પણ વિજ્ઞાનનો આ ચમત્કાર છે

૮ મદ્ય.—આલ્કોહોલ મદ્ય એમાંથી થાય છે.

૯ સ્ફોટક દ્રવ્યોઃ—પિકરિક એસિડ જેવાં સ્ફોટક દ્રવ્યો એમાંથી કાઢે છે.

૧૦ રંગોઃ—અનેક જાતના રંગ થાય છે.

૧૧ સડાને અટકાવનાર.—ડીસઈન્ફેકટન્ટસ્-ફિનાઈન જેવાં-થાય છે.

૧૨ ખાતરો —હાલ આપણા દેશમાં એનાં ખાતરોનો સારી પેઠે ઉપયોગ થાય છે.

૧૩ આમોનિયા.—આ વસ્તુની ઉપયોગિતા વિષે ઝાઝું કહેવાની જરૂર નથી.

૧૪ વાર્નિશ.—ફર્નિચરને વધારે ટકાઉ અને સુશોભિત કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૫ ગૅસ —બત્તીમાં વપરાતો અને ઉપરની કેટલીક વસ્તુઓ કોલસામાંથી કાઢવા માટે વપરાતો ગૅસ આમાંથી નીકળે છે

૧૬ કોક—આ પદાર્થ કોલસા કરતાં વધારે ગરમી આપે છે અને ધુમાડો હોતો નથી. રસોઈ માટે એ વપરાય છે. પણ એનો મુખ્ય ઉપયોગ લોઢું અને પોલાદ ગરમ કરવામાં થાય છે.

કોલસામાથી થતી વસ્તુઓમાંથી થોડીક જ ઉપર ગણાવેલી છે. આગળ આપેલી કેટલીક ખાણો પાસે આ વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. ગોરક્ષા વિષે ચર્ચા કરતાં ગાંધીજીએ અનેક વાર લખ્યું છે કે ગાયના શરીરનો કોઈ પણ ભાગ નિરુપયોગી નથી. એ જ વાત કોલસાને વિષે પણ સાચી છે

૨

કોલસાની કુળકથા અદ્ભુત હોય છે. તે જાણવી હોય તો આપણને હજારો—ના, લાખો વરસ પહેલાંની સૃષ્ટિની કલ્પના કરવી જોઈએ. તે કાળમાં પૃથ્વી પર માણસો કે બીજાં પ્રાણીઓ રહેતા નહોતાં, પણ મોટાં મોટાં ઝાડો ઊગતાં અને કાળે કરીને મરી જતાં. કહેવાય છે કે તે કાળે જમીન આજના કરતાં વધારે સપાટ હતી અને પાણી ઘણે ભાગે ત્યાંને ત્યાં જ રહેતુ, વહેતુ નહિ. તેમાં અનેક જાતની વનસ્પતિઓ ઊગતી, પાંદડાં ત્યાં જ ખરી પડતાં ને કોહતાં કેટલાયે હજારો વરસ સુધી આવું ચાલ્યા કર્યું હશે, કેટલીયે વાર ધરતીકંપ થયા હશે અને જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યા હશે તેથી વટોળિયા થવા લાગ્યા હશે પછી ધૂળના ઢગલા ને ઢગલા ઊડીને કોહતાં ઝાડપાલા પર પડ્યા હશે આમ એક ઢગલા પર બીજો ને બીજા પર ત્રીજો આવા અનેક થરો થવા લાગ્યા હશે. ફરી ઉપર ઝાડો, લાકડાં ને પાંદડાં

અને પછી માટી આમ ને આમ કેટલા હજાર કે લાખો વરસ સુધી ચાલ્યું હશે તે કોઈ કહી શકતું નથી. એવી રીતે ઉપરના દબાણને લીધે અને અંદરની ગરમીને લીધે લાકડાં, પાંદડાં વગેરે વસ્તુઓ બળીને કાળી થઈ, આનું જ નામ કોલસો. તે પૃથ્વીના પેટમાં રહીને અનેક દ્રવ્યોની ગરમી જેમ જેમ વધારે સહન કરે છે તેમ તેમ તેની આર્દ્રતા ઓછી થતી જાય છે અને સ્થિર કાર્બન વધે છે. જેટલી આર્દ્રતા ઓછી અને સ્થિર કાર્બન વધારે તેમ કોલસો વધારે સારો ગણાય છે

કેટલીક જગ્યાએ કોલસો દસ કે પદર ફૂટના ઊંડાણમાં મળે છે, પણ ઘણી જગ્યાએ તેની ખાણ બહુ ઊંડાણ સુધી ખોદવી પડે છે. આ ખાણનો શાસ્ત્રીય શબ્દ 'કોલીઅરી' છે અને કોલસાના થરને 'સીમ' કહે છે. ભૂગર્ભશાસ્ત્રીને ફલાણી જગ્યાએ કોલસો છે કે નહિ એ જોવાનુ હોય છે ત્યારે તેઓ અનેક જગ્યાએ દૂર દૂર અંતરે નાનાનાના પણ ઊંડા ખાડા ખોદે છે. તેમાં કોલસો કેટલે અંતરે અને કયી જાતનો મળે છે, તેનો થર કેટલો જાડો હોય છે અને તેનો વિસ્તાર કેટલો હોય છે, એની કલ્પના તે પરથી તેને આવે છે. કોલસો મોટા પ્રમાણમાં મળી શકે એમ હોય તો પછી ખાણો ખોદવાનુ શરૂ થાય છે કેટલીક ખાણનુ ઊંડાણ ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦ ફૂટ સુધી કે એક માઈલ સુધી પણ હોય છે, અને તેનો ઘેરાવો ૪૦૦થી ૫૦૦ માઈલ સુધી હોય છે! આ બધી જગ્યામાં કોલસો હોય જ છે, એવું નથી બનતું; પણ વચ્ચે વચ્ચે હારો તૂટેલી હોય છે છતાં આ આખા ભાગમાં એક જ જાતનો થર હોય છે.

ખાણ ખોદવાની હોય છે ત્યારે પ્રથમ વચમાં એક ખાડો લગભગ ૭ ફૂટ પહોળાઈનો ખોદાવે છે. કોલસાનો થર મળે એટલો તે ઊંડો હોય છે એની ચારે બાજુ ઢળી ન પડે તે માટે ઈંટોથી ચણે છે. આ ખાડાને 'શૅફ્ટ' કહે છે. આ શાસ્ત્રીય શબ્દ છે આ ખાડાની ઉપરની બાજુમા એક રેંટ જેવુ યત્ર ગોઠવે છે અને તે પર થઈને મૂકેલા એક મજબૂત તારના દોરડાવતી એક 'પાળણુ' કે 'પાંજરુ' ખાડામાં ઉતારે છે. આ પાજગાને 'કેજ' કહે છે. આનો ઉપયોગ માણસ, ખેંચરો કે સામાન ખાણમાં ઉતારવાને કે બહાર કાઢવા માટે કરવામાં આવે છે. ખાડાના તળિયામા ચારેય બાજુ શહેરના રસ્તાઓની જેમ ભોગદાઓ ખોદવામાં આવે છે. પછી એમાં બીજા ભોગદાઓ, એમ કર્યા પછી ચારેય દિશામાં કોલસાના થર ભાગી નાખવા લાગે છે. આ ભોગદાનો નકશો તમે જોશો તો તે તમને શેતરંજના ખાનાના જેવો દેખાશે. ઘણી ખાણોમાં આ ભોગદાઓ માઈલો ને માઈલો સુધી લાંબા હોય છે. ઘણા બહુ પહોળા પણ હોય છે અને તેમાં કોલસાની હાથગાડીઓ મુખ્ય ખાડાની તળેટીમાં લાવવા માટે રેલવેના પાટા ગોઠવે છે આ ગાડીઓ ખેંચી જવાનુ કામ માણસો, છોકરાઓ અથવા કેટલીક ખાણોમાં ઘોડા કે ખચ્ચર પણ કરે છે. અમેરિકામાં આ કામ ઇલેકટ્રિક મોટરો કરે છે. પેટા–ભોગદાઓ સાકડા હોય છે અને તેમાં કેટલાકમાં માણસને બેસીને જવું પડે છે. આની બાજુમાં મજૂરો ખોદવાનુ કામ કરે છે. કોલસાના થર જાડા કે પાતળા હોય તે પ્રમાણે મજૂરો ઊભા રહીને કે બેસીને અથવા કેટલીક વખત સૂઈ જઈ ને પણ કોતરવાનું કામ કરે છે થર જાડા અથવા બહુ કઠણ હોય છે ત્યારે તેને ભાંગી નાખવા સુરંગો પણ ફોડે છે. પણ આવે વખતે આજુબાજુ સ્ફોટક દ્રવ્યો ન હોય તેની ખાતરી કરવી પડે છે. મજૂરો જ્યા કામ કરતા હોય છે ત્યાં શુદ્ધ હવા બહારથી લાવવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોય

છે. અને બોગદામાં દરવાજા વગેરેની એવી ગોઠવણ કરેલી હોય છે કે એક બાજુથી સારી હવા આવે અને બીજી બાજુથી ખરાબ હવા ઉપર ચાલી જાય. તોપણ અંદરની ગરમીની કલ્પના વાચક સહેજે કરી શકે એમ છે. તેથી મજૂરોને ઓછામાં ઓછાં કપડાં પહેરીને ત્યાં કામ કરવું પડે છે. કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે ક્યાંક પાણીનાં ઝરણાં નીકળે છે અને ત્યાં પાણી કાઢવાનું એક સ્વતંત્ર કામ થઈ જાય છે

કામની જગ્યાનો ઉપરનો ભાગ સુરક્ષિત છે કે નહિ તેની પૂરતી કાળજી લેવાની જરૂર હોય છે. નહિ તો તે નીચે પડે ને મજૂરો દટાઈ જાય. આપણે છાપાંમાં આવા અકસ્માતના કેટલાક દાખલાઓ વાંચીએ છીએ. આવો અકસ્માત અટકાવવા માટે ઉપરનો ભાગ લાકડાના પાટિયાંથી ઢાંકીને તેને લાકડાના થાંભલાનો ટેકો આપે છે છતની ઊંચાઈ બહુ ન હોય તો આવી જગ્યામાં રેતી નાખી પોલાણ ભરી કાઢે છે. છતની સુરક્ષિતતા જળવાઈ રહે તે માટે સતત દક્ષતાની જરૂર હોય છે.

ખાણમા બીજી જાતના અકસ્માત થવાનો ડર રહે છે અને તે સ્ફોટક દ્રવ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થતા 'ફાયર-ડેમ્પ' નામના ગૅસનો સ્ફોટ થાય છે તેનો જમીનમાંથી અનેક જાતનાં દ્રવ્યો ખોદતાં ખોદતાં નીકળે છે. તે વખતે શાસ્ત્રીય દક્ષતા ન જળવાય તો આખી ખાણમાં સ્ફોટ થાય છે અને એક મિનિટમાં બિચારા કેટલાય સેંકડો મજૂરો મરી જાય છે. ગૅસની બત્તીનો જે જાતનો ગૅસ હોય છે તે જ જાતનો આ ગૅસ હોય છે. આ ગૅસ હમેશાં ખાણના અંદરના ભાગની હવામા હોય છે અને સામાન્ય બત્તીનો સ્પર્શ થતાં વેંત તરત જ તેનો સ્ફોટ થાય છે. આ ગૅસ જે ખાડામાં વધારે હોય છે તેને 'ફાયરી પિટ' (ભયંકર ખાડો) કહેવામાં આવે છે. અહીંયાં જેનો ઉપયોગ થઈ શકે એવી એક 'ડેવ્હી લૅમ્પ' નામની બત્તી શોધવામાં આવી છે. તેને 'સેફ્ટી લૅમ્પ' એટલે 'સલામત બત્તી' પણ કહેવામાં આવે છે. આ બત્તીની એવી ખૂબી હોય છે કે જ્યારે પેલો ગૅસ તેની તરફ આવે છે ત્યારે એની મેળે જ ઓલવાઈ જાય છે. તેથી ચારે કોર અંધારું થાય છે પણ તેમાં સહીસલામતી હોય છે.

આ ગૅસ કાઢી નાખવા માટે બે જાતના 'શૅફ્ટસ' (ખાડાઓ) હોય છે. તેમને *'ઊર્ધ્વમુખ' (અપ-કાસ્ટ)* અને *'અધોમુખ' (ડાઉન-કાસ્ટ)* કહેવાય છે. ઊર્ધ્વમુખ ખાડામાં અગ્નિ બળતો રાખે છે જેથી અશુદ્ધ હવા બળવામાં વપરાઈ જાય છે. અથવા ત્યાં એવી રીતે પખાઓ ગોઠવે છે કે જેથી તેવી હવા બહાર ફેંકાય છે. શુદ્ધ હવા 'અધોમુખ' ખાડાથી અંદર આવે છે અને ત્યાં દરવાજાઓ એવી રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે જેથી કરીને શુદ્ધ હવા ખાણમાં ચારેકોર ફેલાય છે, અને આખરે અશુદ્ધ રૂપમાં ઊર્ધ્વ ખાડામાં આવી જાય છે.

ખાણની અંદર ખચ્ચર કે ઘોડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એમ પાછળ કહ્યું છે. શરૂઆતમા ખાણમાં આ પ્રાણીઓનાં બહુ ભૂંડા હાલ થતા. હાલ તેમને સારી રીતે રાખવામાં આવે છે. એટલું ખરું કે એકવાર અંદર ગયા પછી તેઓ જીવતાં ફરી ઉપર આવતા નથી! હમણાં હમણાં અંદરનાં હવાપાણીની અને સ્વચ્છતાની સુખસગવડ વધારે સારી રીતે કરવામા આવી છે, તેથી મજૂરો પોતાનાં છોકરાંને અંદર લઈ જવા લાગ્યાં છે. માબાપ બન્ને અંદર કામ કરવા જાય અને છોકરાં આખો દિવસ એકલાં ઝૂપડામાં રમ્યા કરે કે રડ્યા કરે, એ સ્થિતિ અનિષ્ટ હતી. હવે તેનો કંઈક ઉકેલ થવા લાગ્યો છે.

૩

ઘણા જૂના કાળથી આપણને કોલસાની માહિતી હતી એમ દેખાય છે, પણ તેની ખાણ ખોદવાનું માન અંગ્રેજોને જ ઘટે છે. ઈ. સ. ૧૭૭૪માં વૉરન હેસ્ટિંગ્સે ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના બે નોકરોને ખાણ ખોદાવવાનો પરવાનો આપ્યો હતો. પણ તે વખતે સારો કોલસો નીકળ્યો નહિ ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૧૪માં આ કામ પર એક હોશિયાર ભૂગર્ભશાસ્ત્રી નીમાયો અને તે વખતે ઉત્તમ જાતનો કોલસો નીકળ્યો તે વખતથી આપણા દેશમાં ખાણો ખોદવાનું કામ શરૂ થયેલુ છે, એમ કહી શકાય.

ભૂગર્ભશાસ્ત્રીઓએ પોતાના અભ્યાસને પરિણામે એવું શોધી કાઢ્યુ છે કે આપણા દેશમાં નીચેના ભાગોમાં કોલસાના ખડક છે —

(૧) શોણ અને દામોદર અને તેમને મળતી નદીઓની ખીણોનો ભાગ;
(૨) છત્તીસગઢ અને મહાનદીની ખીણોનો ભાગ;
(૩) ગોદાવરી અને વર્ધા નદીઓની ખીણોનો ભાગ;
(૪) સાતપુડા પર્વત પાસેનો કેટલોક ભાગ; અને
(૫) આપણા દેશની પશ્ચિમ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશાનો ગોદાવરીની ઉત્તરનો કેટલોક ભાગ.

પહેલા ચાર ભાગોમા જે જાતનો કોલસો મળે છે તે ગોંડવન યુગનો કોલસો કહેવાય છે અને પાંચમા ભાગના કોલસાને ટર્શિયરી, ક્રેટેશિયસ અને જુરેસિક જાતનો કહેવાય છે. ગોડવન યુગના કોલસામાં વધારે કાર્બન અને ઓછી આર્દ્રતા હોય છે. ટર્શિયરી અને બીજી જાતના ખડકના કોલસામાં પ્રમાણમા ઓછો કાર્બન અને વધારે આર્દ્રતા હોય છે. એથી પહેલો કોલસો બીજા કોલસા કરતાં વધારે સારો ગણાય છે. નીચેના કોઠા ઉપરથી આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટ થશે—

ઝરિયા ખાણના કોલસાનું પૃથક્કરણ (ગોંડવનયુગનો)

કોલસાની જાત	આર્દ્રતા ટકા	સ્થિર કાર્બન ટકા
ટેલમુચ	૨.૧૧	૫૨.૮૦
મુકુલીઢી	૨.૨૦	૫૭.૨૦
ભાગબેંદ	૧.૮૦	૫૯.૩૦
જિ અલગારા	૧.૫૯	૬૨.૪૦
ગારેંગ	૦.૭૦	૬૩.૦૫
મુરૈદી	૦.૬૫	૬૮.૦૦

હવે બ્રહ્મદેશના ટર્શિયરી કોલસાનું પૃથક્કરણ જુઓઃ—

કોલસો ક્યાનો છે	આર્દ્રતા ટકા	સ્થિર કાર્બન ટકા
યા નદી	૧૮.૭૩	૩૫.૮૬
કાબવેટ	૧૨.૨૭	૩૮.૯૭
ચિંદવી	૧૦.૧૪	૪૯.૯૫

ઉપર ગણાવેલા પાંચ ભાગોનો પ્રાંતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો દેખાશે કે ગોંડવન યુગનો કોલસો બંગાલ, બિહાર, ઓરિસા, મધ્ય હિંદ, મધ્ય પ્રાંત, નિઝામ હૈદરાબાદ અને મદ્રાસમાં મળે છે. ટર્શિયરી અને બીજી જાતનો કોલસો આસામ, બલુચિસ્તાન, પંજાબ, રજપૂતાના, બ્રહ્મદેશ, કાશ્મીર અને સરહદ પ્રાંતમાં મળે છે આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીશું કે આપણા દેશમાં ઘણી જગ્યાએ કોલસાના થર છે. ભૂગર્ભશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે અહીંનો કોલસો કોઈપણ દેશના કોલસા કરતાં ઊતરતો નથી અને અહીં મજૂરી ઓછી હોવાને લીધે સસ્તો પણ પડે છે.

પાછળ મિ પેનમનના મત પ્રમાણે આપણા દેશમા કોલસાનો સંગ્રહ છે, તે કહ્યુ છે. આ પ્રશ્નનો સારો અભ્યાસી મિ સી એસ. ફોક્સ તેને વિષે શું કહે છે તે હવે જોઈએ.

૧૯૩૪માં તેની ગણતરી મુજબ તે સંગ્રહ કુલ ૭ હજાર કોટી જેટલો હતો. પણ તેણે પછીની ગણતરીમાં ૪ ફૂટ ઉપરની જાડાઈના અને ૨૦% ગાખવાળા અને ૧૦૦૦ ફૂટ ઊંડાણમાં રહેલા કોલસાનો હિસાબ ગણાવ્યો છે અને તે પ્રમાણે નીચે મુજબ સંગ્રહ બતાવ્યો છે·

	સ્થાન	દસ લાખ ટન
૧	દાર્જિલિંગ ખીણ	૨૦
૨	ગિરિદી, જતી અને રાજમહાલ ટેકરીઓ પાસેની ખાણો	૮૦
૩	રાણીગંજ, ઝરિયા, બોકારો અને કરણપુરાની ખાણો	૧૦,૧૫૦
૪	શોણની ખાણ—હુતારથી ઉમારિયા અને સોહાગપુર	૨,૦૦૦
૫	છત્તીસગઢ અને મહાનદી	૧,૨૦૦
૬	સાતપુડા પ્રદેશ—મોહપાણીથી કન્હાન અને પેંચ	૧૫૦
૭	વર્ધા—ગોદાવરી—વરોરાથી સિંગરેણીની પેલી પાર	૬,૪૦૦
	સરવાળો	૨૦,૦૦૦

મિ. પેનમનની ગણતરી સાત હજાર નવસો ટનની છે જ્યારે મિ. ફોકસની બે હજાર કરોડ ટનની છે; એટલે બન્નેની ગણતરી વચ્ચે ૪ : ૧ આ પ્રમાણ થયું. મિ. જે. સી બ્રાઉન નામનો સરકારી ભૂગર્ભશાસ્ત્રી અને ખાણો ઉપરનો અધિકારી મિ. ફોકસના મતને ટેકો આપે છે. ગયા માસમાં માઈનિંગ કમિટીનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં પણ કોલસાનું ભાવી મિ. પેનમન ચિતરે છે એવુ આશાદાયી તો નથી જ બલકે આપણા દેશનો કોલસો ૫૦–૬૦ વરસમા જ ખલાસ થવાનો છે, એવું કમિટીવાળાઓનું માનવું છે! ખાણો ખોદવાનું અને પછી કોલસો કાઢવાનું કામ વ્યવસ્થિત ચાલતુ નથી, તેથી કોલસાનો વધારે ભાગ નિરુપયોગી થાય છે, એવુ તેમનુ કહેવુ છે.

કમિટીના આ મત વિષે મિ. બ્રાઉનને મે લખીને પૂછાવ્યુ હતું. તેઓ જવાબમાં જણાવે છે કે ' કોલસાનુ ભાવી ખાસ આશાદાયી નથી એમ જો કમિટી માનતી હોય તો તેની સાથે હું સહમત થઈ શકતો નથી, તેની મને દિલગીરી છે. ઘણા દેશોમાં કોલસાની ઉત્પત્તિ પહેલાં કોઈ દિવસ નહોતી એટલી ઝડપથી વધતી જાય છે. અને વિસ્તૃત ખનિજ સંપત્તિવાળા હિંદુસ્તાન દેશે પણ આવી ઉત્પત્તિમાં નાનોસૂનો ન જ રહેવું, એવી મારી ખાતરી છે. હિંદુસ્તાનની જરૂર.. એશિયાના બીજા દેશોની સરખામણીમાં પ્રથમ પંક્તિમાં આવી શકે એવા કોલસા ... જાતનો છે."

ચાલુ]

ભવાઈ અને તરગાળા:

બન્નેનો ભાવી રંગભૂમિમાં સંવાદી સહકાર સાધવાની જરૂર

[એક વ્યાખ્યાન]

શ્રી. જયશંકર ભૂધરભાઈ (સુંદરી)

માન્યવર પ્રમુખસાહેબ, બહેનો અને ભાઈઓ,

ગુજરાતમાં રંગભૂમિ પરિષદ ભરવાની જરૂરિયાત તો ઘણાં વર્ષોથી લાગ્યા કરતી હતી, કેમકે આપણી આધુનિક રંગભૂમિને ઉત્પન્ન થયાને લગભગ એકસો વર્ષ થવા આવ્યાં છે, ગુજરાત પાસે વિદ્વાનો છે, ધનવાનો છે, ભજવનારો એક વર્ગ–આનુવંશિક કલાના સંસ્કારવાળો, એટલું જ નહિ પણ ભજવવાનુ કલાનૈપુણ્ય નો છસો વર્ષ જેટલુ પ્રાચીન છે; છતાં ગુજરાત બીજા પ્રાન્તોથી શા માટે પાછળ પડ્યો હશે એ સમજવુ મુશ્કેલ છે.

મોડી મોડી પણ કલાઓ પ્રત્યેની બેદરકારી ખખેરી નાંખી ગુજરાત એક આદર્શ રંગભૂમિ ઉત્પન્ન કરવા, તેને નિયમિત અને નિયમબદ્ધ કરવા ચાહે છે, તેથી ઘણો જ હર્ષ થાય છે. વધારે હર્ષ તો સ્વ દિ બા રણછોડભાઈ ઉદયરામની શતાબ્દીના નિમિત્તમાંથી આદર્શ રંગભૂમિ ઉત્પન્ન થશે એવા યોગાનુયોગથી થાય છે. અહી બેઠેલ દરેક ભાઈ કે બહેન જાણે છે કે સ્વર્ગસ્થની રંગભૂમિની સેવાઓના ચાર વર્ગ કરી શકાયઃ

(૧) પહેલા વર્ગમાં, ભજવવા યોગ્ય નાટકો લખી આપી, પોતાના ખર્ચે છપાવી, તેમણે રંગભૂમિની સક્રિય અને આદ્યનાટકકાર તરીકેની સેવા કરેલી છે.

(૨) બીજા વર્ગમાં, ભજવનાર તરગાળા ભાઈઓના અને અન્ય સર્વના પૂરા પરિચયમાં આવી, વિચારોની આપલે કરી, પ્રોત્સાહન આપી, ટીકાઓ કરી, તેમના અંગત જીવનમા રસ લઈ, માર્ગદર્શક થઈ નટવર્ગની આમરણાંત સેવા કરી છે.

(૩) ત્રીજા વર્ગમાં, ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગને રંગભૂમિ તરફ આકર્ષવા, તેની ઉન્નતિ માટે નવાં નાટકો લખી આપવા, રજનીઓ અને વેકેશનમાં જાતે ભજવી બતાવવાની પ્રેરણા આપીને સેવા કરેલી છે.

(૪) ચોથા વર્ગમા, રંગભૂમિનો સળંગ ઈતિહાસ લખવાને, જે તરગાળા બંધુઓની આસપાસ રંગભૂમિનો ગયાં છ સો વર્ષનો ઇતિહાસ ગાઢ રીતે વિંટળાયેલો છે તેમને ઘેર બોલાવીને, અથવા તો સામા પગલે તેમને ઘેર જઈ ને, એ ઇતિહાસની સામગ્રી એકઠી કરી હતી. કોઈપણ હિંદી કે ગુજરાતી નાટક બહાર પડતાં જ, છેક વૃદ્ધ વયે પણ, તે જોઈ ને પોતાની નોંધમાં ઉતારી લેવા ચૂક્યા નહોતા. ભવાઈની કલાથી માંડીને છેક સ્વ વિભાકર સુધીની નાટ્યકૃતિઓ જોઈને, તેની એક ટૂંકી નોંધ મને તેમણે વંચાવેલી તે આજે પણ મારા સ્મરણમાં તરી આવે છે.

કલા અને કલાકારના અંગત જીવનમાં રસ લઈ આમરણાન્ત અને અવિરત રંગભૂમિની સેવા કરનાર બીજો એક ગુજરાતી તો મને બતાવો ?

આ અતિ શ્રમે એકઠો થયેલો ઇતિહાસ ગ્રન્થાકારે છપાયો હોત, તો આજે આપણે આપણા કલાકારોને ઓળખીએ છીએ તેના કરતાં વધારે સારી રીતે ઓળખતા થયા હોત—ગુજરાતને શું ગર્વ લેવા જેવું છે અને શું શરમાવા જેવુ છે, એને સારી રીતે તારવી શકયા હોત ! અને આજની પરિષદને વિચારવાના મુદ્દાઓ પણ મળી રહ્યા હોત. અને તેથી જ સ્વર્ગસ્થની આવી મહેચ્છાને સેવામાં જ ગણી લેવા આપ પણ મારી સાથે સમ્મત જ થશો

આજે હું રંગભૂમિના અનુભવો કહેવા ઊભો નથી થયો પણ આજની આપણી પરિષદે વિચારવાના તેર મુદ્દાઓ પૈકીના દસમા મુદ્દામાં—"પરંપરાદ્વારા ઊતરી આવેલી ભવાઈ વિષે અને આપણા પ્રાન્તની વિશિષ્ટતારૂપ–નાટક–અભિનય–નૃત્યની ધંધાદારી જ્ઞાતિ તરગાળાઓના હવે પછીના સંવાદી સત્કાર વિષે, ચર્ચા કરવાનુ ઠરાવ્યુ છે." તો તેના ઉપર જ હું થોડું બોલીશ—અને હવે પછી તરગાળા જાતિના સંવાદી સહકાર વિષે પણ સૂચના કરીશ.

એક ખુલાસો પ્રથમ જ કરી લઉં છું કે, આજની મારી માહિતી ઇતિહાસના કાળક્રમ વિનાની છે

ભવાઈમાંથી જ કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રશ્નો ઊભા થવાનો સંભવ છે. તેના ય જવાબો શોધવા હજુ બાકી જ છે

ભવાઈની કવિતા, તેના રાગો, નૃત્યો અને પહેરવેષ ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવે તો ઘણી જ રસપ્રદ નિવડે તેમ છે—તે પણ કરી શકાય તેમ નથી. એટલે આજની માહિતી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી વાતોના આધાર ઉપર રચાયેલી છે છતાં તે એકદમ અશ્રદ્ધેય નથી, તેને કંઈક પણ આધાર છે એ પણ કહી લઉં છું.

સાથે સાથે ભવાઈ વિષે પણ એટલું કહી લઉં છું કે તેના ત્રણસો ને સાઠ વેશો આજે આપણને જોવા કે વાંચવા મળે તેમ નથી—જો કે તે મેળવવા અસંભવિત તો નહિ પણ કષ્ટસાધ્ય તો છે જ. હજુએ સંભવ છે કે ભવાઈના ગુણી લોકોની પરંપરા જોતાં—તેઓ ગવૈયાઓના, નૃત્યકારોનો, વાદકોના, ને કવિઓના પ્રસંગમાં આવવાની એકપણ તક ચૂકયા ન હતા, તેથી હજુએ કાવ્યો, રસોત્પાદક વાર્તાના ટૂચકાઓ, નૃત્યના તોડાઓ, ને નરઘાંની ગતો તેમણે લખી રાખ્યા હોય—ને હજુએ શોધ કરવાથી જડી આવે ખરાં. વળી ભાવી આદર્શ રંગભૂમિ રચવામાં પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસની સદ્ભાગ્યે જ જરૂર પડશે. તેથી ભવાઈનું સાહિત્ય મેળવવા કમિટિ નિમવાની ભલામણ પરિષદને કરી હું મૂળ વાત ઉપર આવીશ.

બંધુઓ, રંગભૂમિની ગયાં છસો વર્ષથી આજદિન સુધી સતત સેવા કરનાર તરગાળા જાતિ એ ઔદિચ્ય, શ્રીમાળી ને વ્યાસ બ્રાહ્મણોમાંથી ઊતરી આવેલી જાતિ છે. તેની સ્મરણશક્તિ, અનુકરણશક્તિ, આનુષંગિક કલા–સંગીત–નૃત્ય–અભિનયની શક્તિ, તેની સામસ્વર અને નૈપુણ્ય તેમજ પરાઈ ભાષાની સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ શક્તિ આશ્ચર્યકારક છે. આવી કુશળ જાતિની ઉત્પત્તિ વિષે એક ભાઈએ મને મોકલેલી કવિતા આ રહી:

"ઠાકર શાખે યજુર્વેદી ઔદિચ્ય સિદ્ધપુર નગર નિવાસ,
બ્રાહ્મણ ભારદ્વાજી ગોત્રના અસાઈતિ—ભૂમાં પ્રખ્યાત,
ઊંઝા ગામે પટેલ હેમાતણિ પુત્રી ગંગા ગુણવત,
શિયળ રક્ષવા શાહ સભામાં ભેળા જમિને ગખ્યો રંગ,
જમતાં એ ઠાકરથી ઉપજી નાયક તરગાળાની જાત,
ત્રણસો સાઠ ભવાઈ વેશો રચી આરાધી અંબામાત."

કવિતામાં કહેવાયેલો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે હિંદુસ્તાનમા અલાઉદ્દીન ખીલજીના રાજ્યકાળમાં જહાનશેઝ નામનો સરદાર દિલ્હી—કનોજ ઉપર સવારી કરી ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો હતો. સિદ્ધપુરથી ચાર ગાઉના છેટે આવેલા ઊંઝા ગામે હેમાળા પટેલની પુત્રી ગંગાના રૂપગુણની પ્રશસા સાંભળી તેણે ઊંઝા ગામે છાવણી નાખી. સિપાઈઓએ સરદારની ઇચ્છા મુજબ ગંગાને પકડી જનાનામા બેસારવા તબુમા આણી

બરાબર આ જ અરસામાં સિદ્ધપુર ગામના "રાજારામ ઠાકર—(છત્રાપદના ઠાકર અટકધારી) યજુર્વેદી ભારદ્વાજ ગોત્રના બ્રાહ્મણ—ગીત વાણીથી કથા કહેતા હોવાથી આજુબાજુમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા

તેમનો પુત્ર કવિ, વક્તા અને ગાયક હોવાથી "અસાઇતિ ઠાકર" પણ સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. ઊંઝાના એ હેમાળા પટેલ સાથે તેમને ગુરુશિષ્યનો સંબંધ ચાલ્યો આવતો હતો તેમના કાને ગંગાની હકીકત જતાં ઊંઝા ગામે જઈ સરદારને પોતાના ગીત-વક્તૃત્વથી રીઝવી ગંગાને પોતાની પુત્રી જણાવી મુક્ત કરવા અસાઇતિ ઠાકરે માગણી કરી

સરદારને ગંગા બ્રાહ્મણ કન્યા હોવાની શકા પડી તેથી તે સાબિત કરી આપવા અસાઇતિ ઠાકરને એકભાણે જમવા આજ્ઞા કરી.

અસાઇતિ ઠાકર એમ ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા, તેનું હૃદય અબલાના આસુ—બળાત્કારે કરાવેલો ધર્મપલટો—સહી લે તેમ નહોતું. તેનુ મિત્રહૃદય કોઈપણ ભોગ આપતાં પાછું હઠે તેમ નહોતુ તેનું બ્રાહ્મણત્વ કટોકટીના પ્રસંગે પાટીદાર કન્યા સાથે જમતા ભ્રષ્ટ થઈ જનારું નહોતુ. તેથી તેણે તરત જ નિશ્ચય કરી છેલ્લા પ્રણામ કર્યા—ઔદિચ્ય શ્રવણ જ્ઞાતિને, ઠાકર કુટુમ્બને અને સિદ્ધપુર નગરને તેણે સરદારનુ આહ્વાન સ્વીકારી લીધુ. તે ગંગા સાથે એક જ ભાણે જમ્યા ને ગંગાને મુક્તિ અપાવી.

આથી સિદ્ધપુરના પચાતિયાઓ, આવા કુલાંગારને, સાત સાત પેઢી નર્કે લઈ જનારને, હુંટ દુર્મુખ ઠાકર કુટુમ્બી અસાઈત કવિને સાંખી લે તેમ થોડા જ હતા? તેમણે જ્ઞાતિના શસ્ત્રભંડારમાથી અનેક શસ્ત્રો એકપછી એક ફેકવાં શરૂ કર્યાં. અસાઇતના રોટીબેટી વ્યવહાર બધ કર્યા, તેના સદ્‌ગુણોને ઢાકી તેની દુષ્કીર્તિ કરવા માંડી, તેને એકલવાયો બનાવી દીધો. ખરેખર જ્ઞાતિ તે વળી કોઈના સદ્‌ગુણ સાખી રહે ખરી?

સિદ્ધપુરથી હિજરત કરી અસાઇત તેના ત્રણ પુત્રો—સાકણ ઠા, જયરાજ ઠા, નારણ ઠા સાથે ઊંઝા આવીને રહ્યા

હેમાળા પટેલે તેમને સત્કારી તેમને તથા તેમના ત્રણ પુત્રોને ઊંઝામા ત્રણ ઘર બધાવી આપ્યાં, પોતાની જમીનમાથી થોડાક વીઘા જમીન બક્ષીસ આપી, એટલુ જ નહિ

પણ એક તામ્રપત્ર ઉપર કડવા પાટીદારની સમસ્ત જ્ઞાતિ તરફથી વંશપરંપરાના અમુક હક્કો લખી આપ્યા. જે પૈકી જમીન અને હક્કો અસાઈતના વંશજોને મળેલા છે એને આજદિન સુધી કડવા પાટીદારો પાળતા આવ્યા છે. આ રીતે હેમાળા પટેલે ગુરુભક્તિ અને ઉપકારની ફેડ કરી આપી.

ઊંઝામાં સ્થિર થઈ તેમણે ભવાઈના ત્રણસો ને સાઠ વેશો લખી નાંખી પોતાના પુત્રોની મદદથી ભજવવા શરૂ કર્યા આમ ગામડાની જનતામાં ધાર્મિક ઉત્સવ સાથે ભવાઈએ પણ જીવનમાં ઉલ્લાસ આણ્યો; પોષણ મેળવ્યુ. બહેનોએ પણ તેના ગીતોના ઢાળ પોતાના ગળામાં અપનાવ્યા, જેની ધૂનો આજદિન સુધી નાગર કુટુમ્બોમાં અને અન્યત્ર સાંભળવા મળે છે.

ભાઈઓ, હવે કહેવાની જરાય જરૂર નથી કે અસાઈત ઠા: એ જ આદ્ય ભવાઈ-સાહિત્યના કર્તા, તરગાળા જાતિના પ્રથમ પુરુષ અને પિતામહ થાય છે.

સિદ્ધપુરના બ્રાહ્મણોએ ત્યાગ કરવા છતાં, ઊંઝામાં આવી તેમણે જનોઈ—નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનો ત્યાગ નહોતો કર્યો. સાથે સાથે હેમાળા પટેલ સાથેના સહભોજનનો ત્યાગ પણ નહોતો કર્યો. આથી ઊંઝાના સત્તાવીસ ઘરના જ્ઞાતિભાઈઓએ અહીં પણ તેમને જ્ઞાતે બેસવા ન દીધા. માડણ ઠા. ઇત્યાદિ ત્રણ પુત્રોના ત્રણ ઘર ઉપરથી તેમને "ત્રણ ઘરવાળા" કહેવામાં આવતા, ધીમે ધીમે ટૂંકાક્ષરી "ત્રણ ઘરાળા" અને તેનો અપભ્રંશ થઈને "ત્રાગાળા" અગર "તરગાળા" એ જાતિવાચક નામ બની ગયુ છે. આ ઉપરાંત ધંધા ઉપરથી "ભવાઈઆ" અને નાયક પણ આજે જાતિવાચક છે.

વળી તરગાળા નામ અપભ્રંશ છે તેની વ્યુત્પત્તિ જડી આવતી નથી, એમ કહી એક સ્નેહીએ મને કહેલું કે "ત્રણ જાતિના બ્રાહ્મણો—આ જાતિમાં ભળેલા હોવાથી—આવા ત્રણેનો સૂચક શબ્દ "ત્રણ ગાળા" છે, અને તે જ ખરો હોવો જોઈએ, એમ ભારપૂર્વક તેઓ જણાવે છે; પણ ત્રણ ફીરકા, મંડળ અગર અખાડાનો અર્થ "ગાળા" શબ્દમાં છે કે નહિ તે તો હું કહી શકતો નથી.

બીજો એક તર્ક એવો છે કે "ત્રાગા ઉપરથી "ત્રાગાળા" નામ પડયુ હશે!" જ્યારે ત્રાગા કરનાર એક બીજી જ જાતિ ગુજરાતમાં હોવા છતાં આમને આવું નામ શાથી મળ્યુ હશે? એમ આ તર્ક ઉપર શંકા આવ્યા વિના રહે તેમ નથી ગમે તેમ હોય, પણ રોટી કરતા બેટીના બહિષ્કારે અસાઈતને ખૂબ મૂંઝવ્યા ને તેવા જ કોઈ બહિષ્કૃત બ્રાહ્મણમાં ભળી જવાની તેમને જરૂર ભાસવા લાગી.

બરાબર આ જ અરસામાં હોય કે પછી એચાર પેઢી આગળપાછળ હોય, પણ કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યના વખતમાં ભિન્નમાળથી પાટણમાં આવી વસેલા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની ટોળીએ આચાર્યશ્રી પાસેથી બોધ પામી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. આચાર્યશ્રીએ વાસક્ષેપ (વાસક્ષેપ) નાંખતી વખતે ચતુર્વિધ સંઘ પાસેથી શ્રીમાળીઓને કેટલાક હક્કો કરી આપી જૈન સમાજમાં જોડી દીધા હતા, જે હક્કો આજ દિન સુધી શ્રાવકો પાળે છે. આ જૈનધર્મી શ્રીમાળીઓને ભોજક નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ પણ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોથી બહિષ્કૃત થયેલા હતા તેથી તરગાળા અને ભોજકો વચ્ચે રોટીબેટી વ્યવહાર શરૂ થઈ જતાં વાર લાગી નહિ. બેટી વ્યવહાર ગમે તેટલો જરૂરનો હોય છતાં ધાર્મિક

વિચારોને અંગે કેટલાક આચાર—રીતરિવાજો, વર્તન અને પહેરવેશમાં ભોજકો પોતાનું ભિન્ન વ્યક્તિત્વ સાચવે છે. ભવાઈમાં ભોજકોનાં બાળકો કદી જ ભાગ લેતાં નથી. તેથી પાટીદારો સાથે તેમનો સંબંધ ગાઢ થએલો જણાતો નથી. તેઓ માત્ર શ્રાવકના આશ્રિત છે. તેમનો ધંધો ગીતવાદ્યથી દેરાસરમાં પૂજા, કળશ ભણવાં ભણાવવાં, આગમ ગ્રન્થો શીખવા શીખવાડવા, જૈન પાઠશાળાઓમાં શ્રાવકો સાધુઓને ભણવાં ભણાવવાનો છે વળી લગ્ન કરનાર દરેક કન્યા શ્વસુરપક્ષનો ધર્મ સ્વીકારે છે એટલે આ જોડાણમા કલેશ કજિયા કદી થતા નથી.

આ સિવાય વ્યાસ અટકના બ્રાહ્મણો પણ આ બન્નેના ટોળામાં ભળી ગયેલા જણાય છે. અને તેઓ કાઠિયાવાડ ને માળવામાં ગયાં બસો વર્ષ ઉપર જઈને વસ્યા છે ને તેમાના હાલ પણ કલોલ તાલુકામાં પણ વસે છે.

ગયાં છસો વર્ષ ઉપર જોડાયેલા ઔદિચ્ય, શ્રીમાળી ને વ્યાસો મળીને ઉત્તરે અમદાવાદથી પાલણપુર સુધીમાં, અને ઈડર તરફ વસતી આ તરગાળા જાતિના ૭ હજાર ઘરથી વધારે ઘરો નથી તેમાં ભોજકોના માત્ર અઢીસો ઘરો છે.

બધુઓ, હવે ભવાઈ અને તેના ત્રણસો સાઠ વેશો, આજે દુષ્પ્રાપ્ય છે, તે તો હુ આગળ કહી ચૂકયો છુ. પણ ભવાઈની વ્યાખ્યા, તેની રચનાશૈલી, તેની અંતર વ્યવસ્થા વિષે કઈક કહું તે પહેલાં, ભવાઈની અશ્લીલતા વિષે પ્રથમ ખુલાસો કરું છું.

અસાઈત ઠાકરે મૂળ રચનામાં આજના બીભત્સ શબ્દોનો, નિર્લજ્જ ચેનચાળાનો, બેફાટ મસ્તી તોફાનનો અને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે તેવા હાવભાવનો ઉપયોગ કર્યો હતો કે કેમ? એ પ્રશ્ન કરનારને હું નીચે પ્રમાણે જવાબ આપુ છું:—

(૧) જે અસાઈત કૃત ભવાઈ ને પૂનાના પેશ્વા રાજાઓએ અપનાવી સોનાની જનોઈ એ બક્ષીસ આપી, બેત્રણ ટોળા નિભાવતા તે તેના અશ્લીલપણા માટે હશે?

(૨) જે ભવાઈ અને કવિત્વ માટે મોતીનાયક (ખંઢોણિયા) વડનગરવાળા, જુનાગઢમાં દીવાન જેવી ઉચ્ચ પદીએ આવ્યા તે શાથી હશે?

(૩) જે ભવાઈ અને નૃત્યથી હરિશંકર અંબારામ નાયક ગેરીતાવાળાએ ખંડેરાવ મહારાજથી બક્ષીસમાં ગામ લીધુ, જેની ઉપજ આજ પણ એમના વશજો ખાય છે, તે શાથી હશે?

(૪) જે નૃત્ય માટે અમૃતલાલ નાયક ગુજીઆ ઊંઢાઈવાળાને, ઊંઢાઈગામ બક્ષીસમાં મળ્યું હતું તે નૃત્ય કેવું હશે?

(૫) કટાસણના ઠાકોર બેત્રણ ટોળાં જીવનભર રાખતા, ભવાઈ જોતા, તે કલા કેવી હશે?

(૬) જે ધ્રુપદ અંગના ઉચ્ચ સંગીત માટે ત્રિભોવનદાસ ભોજક વીસનગરવાળાને રાજરામ સીદની દરબારના દોઢસો ગવૈયાની જોડીમાં 'છોટા ફકુદીન' નામની ઉપાધિ મળેલી અને જેમને પાલણપુરના નવાબ સાહેબે—અમદાવાદનાં હરકોર શેઠાણીને જેસંગભાઈ પાસેથી માગણી કરીને લઈ લીધા, વર્ષાસનો બાંધી આપ્યાં તે સંગીત કેવું હશે?

(૭) જે ખ્યાલ નામના સંગીત માટે શિવરામ સુરજરામ નાયક વડનગરવાળાને

ભાવનગર દરબારે વંશપરંપરાની નોકરી આપી, જેમના એક સંતાન ડાહ્યાલાલ શિવરામને "સંગીત કલાધર નામનો મોટો ગ્રન્થ રચવાની સગવડ આપી," અને આજના દરબારથી બીજી આવૃત્તિ છપાવી આપે છે: આ કલાકારો કેવા હશે?

(૮) જે ઠુમરી નામના સંગીતની, શબ્દરચના, સ્વરરચના, આડી, ડોઢીલયના બંધે સમાટે, જગજીવન અને મૂળચંદ નાયક વડનગરવાળા બધુરૂપ હિન્દુસ્તાનના ગાયકોમાં નામના કરી ગયા. આજ પણ જેમની અદ્ભુત રચના ક્યાંક સાંભળવા મળે છે, અને

જે નરઘાના બાજ માટે ડોસાભાઈ ભોજક માયસુરના ગુણી લોકોમાં ગુજરાતની નામના કરી આવ્યા છે, આ બધા ગુણી લોકો કેવા હશે?

(૯) તેમજ સૌથી છેલ્લે કલાકારોના છેલ્લા નમૂના આજના હયાત, સંગીતશાસ્ત્રી વાડીલાલ શિવરામ જિઢાઈવાળા સ્વ. ભાતખંડેના પટ્ટ શિષ્યને હમણાં જ વાસદા સરકારે સંગીતશાળા ચલાવવા રાખી લીધા છે. અને

દલસુખરામ ભોજક વડનગરવાળા જેવા સુમધુર કંઠના વૃદ્ધ ગાયક અને તેમના પુત્ર વાસુદેવને આજે પણ ભાવનગર દરબારમાં સ્થાન મળેલું છે. તેમના જ ભાણેજ, મફતલાલ ભોજક પણ એક ભાવી ઉત્તમ ગાયક છે.

અને મણિલાલ નાયક પાટણવાળા, બીનકાર, સતારિયા, પખવાજી અને ઉત્તમ ગાયક પણ છે.

આ બધા ગુણવાનો અને તેમના ગુણો, શુ તુચ્છ, હીન અને ક્ષુદ્ર જેવા છે કે તેમને રાજ્યોમાં અને હિંદુસ્તાનના ઈતર ગુણવાનોમા આટલો બધો આદર મળે છે?

આજની ભવાઈની અશ્લીલતા માટે, અસાઈત અને તેના સર્વ વંશજોને જવાબદાર ગણવા સામે સાવધ રહેવા માટે નમ્ર સૂચના રૂપે, ઉપરના ગુણવાનોનાં નામ મેં આપ્યાં છે. તેથી આજની ભવાઈનો બચાવ થઈ જતો નથી. વળી આજની ભવાઈનુ સ્વરૂપ કેટલુ વિકૃત છે, તે બતાવવા માટે ભવાઈની કવિતાની એક લીટીના નમૂના ઉપરથી આખી વિકૃતિ આપને સમજાઈ જશે

એક ફકીર જેવા ડોળનો પુરુષ વેશમા પ્રવેશતાં ગાય છે કે:—

"તેરે શેયું પેદુ હેલા બાબા
અથવા—તેરે શેયુ પદ્દુ હેલ્લા મીયાં—
શેયુ પદુ હેલ્લા મીયાં
શેયુ પંદ્દુ હેલ્લા મીયાં
શેયુ પદ્દુ હેલ્લા મીયાં

કાંકરા ભરેલી તુંબડીના ખડખડાટ જેવા આ શબ્દોમાં અર્થ કઈ સમજાય છે?
શબ્દોને અર્થ હોય છે તેની ગંધ પણ આમાં કોઈને ક્યાંઈ આવે છે?
બાબા અને મીયાં સિવાયના બધા જ શબ્દો કાનને અરબી ભાષાના નથી થઈ પડતા?
હવે મૂળ રચનારના શબ્દો આમ છે:

"સાંવકા પંથ દોહેલા રે બાબા
મેરે સાંવકા પંથ દોહેલા રે મીયાં."

વળી ઉપરના શબ્દોની વિકૃતિ કરતાં ભજવવાયાની વિકૃતિ તો હજાર ગણી ચડી જાય તેવી છે.

પ્રભુને શોધવા નીકળેલો આ મસ્ત પુરુષ, ઉપરની લીટીઓ ગાતોગાતો, મોઢે ખડીનાં ટીલાં કરી, પાયજામાની બાંય સાથળ સુધી ચડાવી, કમર ધોળેની ધોળતો પ્રવેશે છે. સર્પ પેઠે જીભના લપલપારા કરે છે, અને બગલો વાંદરા માફક ખણે છે ને લોકો ખડખડાટ હસી પડે છે !

જીભના લપલપારા અને બગલો ખણવામાં પ્રભુની કઈ શોધ ચાલી રહી હતી ?

મસ્ત પુરુષની મસ્તીની આ કઈ પ્રક્રિયા ?

યોગની કે ફકીરાતની આ કઈ ગૂઢ ક્રિયા ?

આમ જો આજના ભજવનારને પૂછીએ તો સંભવિત એક જ જવાબ મળશે કે "અમને ખબર નથી. અમે તો જોતાં જોતાં શીખ્યા અને આવડે છે તેવું ભજવીએ છીએ આગળના ગુણી લોકો કયાં છે? અને સમાજમા આજે ભવાઈનુ માન પણ કયાં છે ? "

ભજવનારા મરી પરવાર્યા, અને સમાજમાં ભવાઈનુ માન નથી. સિવાય મુસલમાની કાળમાં ગાયનની સાથે સાથે ભજવવાની કલાનો પણ અંત આવવો શરૂ થયો. અને ભવાઈની દરિદ્ર દશાએ તેમાં સર્વ દોષો ઉત્પન્ન કર્યા એમ કહેવુ જરાય ખોટુ નહિ ગણાય ' અસ્તુ

ભવાઈની વ્યાખ્યા ભવની વહીઃ જગતનુ જમા–ઉધારપાસું એવી કરવામાં આવે છે. મનુષ્ય જીવનની પુણ્ય પ્રવૃત્તિ અને પાપ પ્રવૃત્તિ એમ બન્નેનુ ચિત્ર તેમાં દોરેલું છે એમ વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજાય છે. હાલ જે કેટલાક વેશો ઉપલબ્ધ છે, જેમાંના કેટલાક અસાઈત પછી ઉમેરાયા છે, અને કેટલાક તો છેક હાલમાં જ લખાઈને ભજવાયા છે; પણ તે સર્વના નામ ઉપરથી પાપ અને પુણ્ય એમ બન્નેનુ ચિત્ર તેમાં છે એમ ખાતરી થયા વિના નહિ રહે.

અસાઈત કૃત ભવાઈની રચના હાલનાં નાટકોની માફક એક વાર્તાને પાંચપદર વેશોમાં (દશ્યોમાં) વહેંચીને કરેલી નથી પણ તેનો દરેક વેશ સ્વતન્ત્ર વાર્તાનો બનેલો છે. ઘણે ભાગે દરેક વેશમાં નાયક, નાયિકા અને વિદૂષક એમ ત્રણ પાત્રો હોય છે.

શરૂઆતમાં કેટલીક મંડળી ગીતવાદ્યોથી લોકોને શાન્ત કરી શરૂઆતની પાર્શ્વભૂમિકા તૈયાર કરે છે, નાટકની પેઠે બધાં જ પાત્રો પોઢમા (રંગમંચમાં) પ્રવેશતા નથી, પણ મુખ્ય ત્રણ પાત્રો સાથે સવાલજવાબ કરવા, ગીતવાદ્યોવાળાઓમાંથી એકાદ બે ઊભા થાય છે.

દરેક વેશની પૂર્ણાહુતિ થતાં આગામી વેશનુ સૂચન કરવામાં આવે છે કે જેથી હવે પછી પ્રેક્ષકે શુ જોવાનું છે તેની સમજ પડી રહે છે, જેમકે—

એકજણ—અસાઈત કહે ઠાકરો હવે કજોડો રમતો થયો.

અને તુરત કજોડાનો વેશ આવે છે.

રચનાની આ શૈલી આપણાં પ્રાચીન નાટકોના કોઈ પ્રકાર ઉપરથી અસાઈત ઠાકરને સૂઝી હોય તો નવાઈ જેવુ નથી

દરેક વેશમાં ગીત અને નૃત્ય કરતાં ગદ્યનું પ્રમાણ ઓછું જણાય છે. નૃત્યમાં અનેક પ્રકારો જેમકે:—રાજા નાચનો પ્રવેશે ત્યારે ગંભીર છાપ પાડે છે નૃત્યમાં વેગ, કોમળતા,

અધીરાઈ, શૌર્ય છે. અનેક વાતો ગુણી લોકો દેખાડી શકે છે. નૃત્યનાં નામ. ૧ લાંક-ભમરીઈ છે. બીજા નામ મળી શક્યાં નથી

રાત્રીના નવ વાગ્યાથી તે સવારના દસ વાગતા સુધીમાં સમય પ્રમાણે કેટલાક રાગો ભવાઈમાં નીચે પ્રમાણે મુકાયેલા છે.

૧ માડ	૪ દેશ	૭ આસાવરી
૨ પરજ	૫ સોરઠ	૮ કલીંગડો
૩ સોહની	૬ પ્રભાત	૯ બીલાવલ

ગીતના તાળો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ઉલાળો ૨ ખોડ ત્રગડો. બાકીના નામ મળી શક્યાં નથી.

વેશોના નામ જેના ત્રણ વર્ગ કરી શકાય તેમ છે. જેમકે

સામાજિક	પૌરાણિક	ઐતિહાસિક
૧ જુઠણ	૧૬ તાડકા	૨૧ ડોડિયો (રજપૂત)
૨ બટાઉ	૧૭ રામ-લક્ષ્મણ	૨૨ સૂરો રાઠોડ
૩ કજોડો	૧૮ મહાદેવ-પાર્વતી	૨૩ માગનાર (તથાવિકો સીસોદીઓ)
૪ ભક્તાણી અને સાધુ	૧૯ વામનબલિ	
૫ કુકડા	૨૦ કાન-ગોપી	૨૪ જસમા ઓડણ
૬ મિયાંબીબી		૨૫ રામદેવ
૭ મિયાંસાહ્યણી		
૮ ઝંડો		
૯ વણઝારો		
૧૦ અજાણિયો		
૧૧ દરજી		
૧૨ સરાણિયો		
૧૩ મુન્ડા (નાનકશાહી)		
૧૪ લાલવાદી		
૧૫ પાવાઈ		

ઉપર કહેલા વેશોના નામોમાંથી સૌથી વધારે પ્રાચીન અને અસાઈતકૃત " રામદેવના વેશને ગણવામાં આવે છે. સાડાત્રણ દિવસ ભજવાય " તેટલો લાંબો અને કુશળ ભજવનાર જ તેને ભજવી શકે એવી ખ્યાતિ છે તે આવે છે. તેની કવિતાના એક બે નાનકડા નમૂના ઉપરથી અસાઈતની કૃતિ કેવી હશે તેની ઝાંખી કલ્પના કરી શકાશે.

સવુણ—માય નાકનું મોતી લ્યોને રે
ગુણવનાને જોવા દોને રે—રામા.
એક માથુ ગુથ્યું ને લટ વિસરી
ગુણવનાને જોવા નિસરી રે—રામા.

ટેક—સાંકડી શેરીમાં ગુણીયલ રામ મળ્યા
સાથે છેલ બે ચાર
ઝાંઝરને મિષે હું નમી
મારા માની લેજો જુવાર—રે રામ, મારા

રજપૂતોમાં અમલ અને કસુંબાનો રિવાજ હદ બહાર વધી પડતાં ઠાકોર રાણીજીને પણ અમલ લેવા કહે છે. જવાબમાં રાણીજી મીઠી ચિમકી ભરે છે કે

સકળ સભામાં એમના ભાઈબિધો બેઠા રે
તીયાંની લાજ મને આવે રે હો—નણદીના રે વીરા
સકળ સભામાં તમે પુછો રે
બૈરાં તે અમલ આરોગેરે! હો—નણદીના રે વીરા.

ભવાઈની અંતર વ્યવસ્થાને લીધે નવા નવા કુશળ ભજવનારાઓને મેળવી લઈ દર વર્ષે આઠ મહિના માટે એક ટોળું ભવાઈ માટે નીકળે છે.

ટોળાના બંધારણની એક શરત આઠ માસ માટે બ્રહ્મચર્યની રાખેલી હોવાથી આખી ભવાઈની સંસ્થાને ધાર્મિક રંગ ચડી જાય છે.

જેની પાસે ગામડામાં નાચવાનો ગરાસ હોય તેવો એક માણસ, નવથી ઓછા નહિ અને વીસથી વધારે નહિ તેવા પદર માણસોને ઢુંઢાડે છે. (ટોળામાં જોડાવા આમંત્રણ આપે છે.) ગરસદાર પોતે ટોળાનો મુખી નાયક કહેવાય છે. કુલ આવકમાંથી ૨॥ ભાગ નાયકને મળે છે.

વેહગોર—વેશગોર (વેશનો આચાર્ય) મુખ્ય પુરુષ ભૂમિકા ભજવનાર ત્રણ હોય છે. (મુ. નાયક, ઉ. નાયક, પ્ર. નાયક) તેમને અનુક્રમે ૨॥, ૨।, ૨ ભાગ મળે છે.

કાંચળિયો—મુખ્ય સ્ત્રીભૂમિકા ભજવનાર ત્રણ હોય છે. તેમને પણ ઉપર મુજબ ભાગ મળે છે.

મશકરો—મસ્કરો (રંગલો) એક જ હોય છે. તે પણ નાયક જેટલો ભાગ મેળવે છે. ને તે સિવાય, વાદ્યવાળા, સાથીદારો, રસોઈઓ તે સર્વેને અનુક્રમે, ૧॥, ૧, ૦॥ ભાગ મળે છે. વાદ્યોવાળા કુશળ હોય તો ભવાઈની જમાવટ સહેલાઈથી કરી શકાય છે.

ભુગળિયો—ભુગળ વગાડી આજે રાત્રે ભવાઈ થશે એમ જાહેર ખબર કરે છે. ભજવનારને શૌર્ય ચડાવે છે. ગીતને ક્યાં શરૂ કરવું, ક્યાં અટકાવવુ, અને ક્યાં પૂર્ણ કરવું તે તે સૂચવે છે.

અને પરવારવા ગયેલા (વસ્ત્રો પહેરવા) ભજવનારને ભુગળના એક નાદથી પોઢમાં હાજર થવા ઇશારો આપે છે.

નરઘાંવાળો—ક્યાંક મંદ તો ક્યાંક જોરથી ને ક્યાંક ખુલ્લા બાજથી વગાડી ભજવનારને ઉત્તેજના, શૌર્ય આપી નૃત્યકારને ખૂબ સહાય કરે છે

આવી રીતે ભવાઈમાં સુમધુર કંઠ, સુડોળ શરીર, કુશળ ભજવનારા તથા તેવા જ વાદકો હોય તો ગીત નૃત્ય સાથે ભજવવાનો આ પ્રકાર આકર્ષક અને કલામય લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. સંસ્કૃત નાટ્ય પરંપરા નષ્ટ થયા પછી મનોરંજન કલાની કોઈપણ સંસ્થાએ

વધારેમાં વધારે લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તે ભવાઈ જ છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થતી નથી. અસ્તુ.

અહીં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈના એક મન્તવ્ય વિષે ખુલાસો કરી લેવો ઠીક ધારૂં છું.

તેઓ આપણી આધુનિક રંગભૂમિની ઉત્પત્તિમાં ભવાઈને કારણ રૂપ નથી માનતા, પણ ગુર્જર રંગભૂમિ તો સ્વતંત્ર રીતે અગર તો બીજા પ્રાન્તને ભજવતા જોઈને ઉત્પન્ન થઈ છે, એવું કંઈક માનતા જણાય છે.

પરંતુ ગુજરાતમાં ભવાઈનું સાતત્ય તેના વેશોનુ સામાજિક, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક સ્વરૂપ જોતાં, તેમજ લાગવગ અને લોકપ્રીતિ જોતા નરસિંહરાવભાઈની વાત સાચી નથી લાગતી પરંતુ આ પ્રશ્નનો નિકાલ તો, રંગભૂમિના ભાવી ઇતિહાસકાર ઉપર છોડી આપણે ગયાં પોણોસો વર્ષમાં ભવાઈના ઉત્તમ કલાકારોનાં નામ તપાસી જઈએ.

(૧) છીતા નાયક ગામ લાખવડ. ભોઈનો વેશ તથા રૂક્ષ્મણીહરણ ઉત્તમ રીતે ભજવનાર

(૨) (સ્વ.) મનસુખ નાયક (સુઢિયા) મીયાંજીબી. ઉત્તમ નૃત્યકાર હતા.

(૩) (સ્વ) નાથાલાલ (દેણપીયા) વેશગોર, કાંચળિયા અને કથાકાર.

(૪) મણિરામ (જમણપુરા) જસમા ઓડણનો વેશ બતાવનાર. કાંચળિયા.

(૫) સ્વ. અમથારામ વેરાવરા (ઊમતા) મધુર અવાજના કાંચળિયા, નૃત્યકાર અને શ્રેષ્ઠ કલાવાન હતા.

(૬) સ્વ ઝવેરલાલ બામણવા (ઊમતા) મધુર અવાજના કાંચળિયા, નૃત્યકાર અને શ્રેષ્ઠ કલાવાન હતા.

(૭) સ્વ. જેઠાલાલ (કોડિયા) કાંચળિયા.

(૮) સ્વ. પુરુષોત્તમ (જમણપુરા) વેશગોર, કથાકાર તથા સાહિત્યકાર.

(૯) સ્વ. ગોપાળજી (ઊંઢાઈ) વેશગોર, કથાકાર, સાહિત્યકાર. હજારો કવિતા કંઠસ્થ હતી

(૧૦) સ્વ કસ્તુરજી (ઊંઢાઈ) સરંગિયા (વડોદરાના ગુલામ રસુલથી શીખેલા) ગાયક. સાહિત્યકાર.

(૧૧) નાયક અમરચંદ તથા કવિ પ્રભાશંકર ગામ ઊમતા આજના કુશળ ભજવનાર તરીકે જાણીતા છે

આ સિવાય બીજાં નામો મળી શક્યાં નથી.

બંધુઓ, આમ રાજાઓમાં, ઉચ્ચ નાગરિકોમાં અને સામાન્ય જનતામાં એક વખતે પ્રશંસા પામેલી ભવાઈ ધીમેધીમે, તેના કુશળ ભજવનારાઓના અભાવે, દીનહીન દશામાં આવી વિકૃતિ પામી અશ્લીલ અને બીભત્સ જણાવા લાગી.

વળી ભવાઈના કુશળ ભજવનારાઓ નાટક મંડળીઓમાં જોડાતાં, ગયાં પોણોસો વર્ષ ઉપર ભવાઈ છેક જ પડી ભાગી.

નાટકમાં જોડાયેલો વર્ગ પણ રંગભૂમિ પર પોતાનુ તેજ પાડ્યા વિના રહ્યો નથી. વધારે

તો શું પણ આધુનિક રંગભૂમિનો ઇતિહાસ તેમની આગેવાનીની નોંધ સાચવી રહ્યો છે. અને આ ઇતિહાસ તે તો તેમનો જ ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષનો છે.

આજે એ તેજ ઝાંખું પડતું જણાય છે તેનાં એક નહિ પણ અનેક કારણો મૌજુદ છે. આ જાતિએ ભૂલ નહિ કરી હોય એમ કહી હું બચાવ કરવા નથી ઇચ્છતો, પણ કેટલીક વાર તો પાડાના વાંકે, પખાલીને ડામ દેવાતા હોય છે એ તરફ આપનું માત્ર ધ્યાન ખેંચું છું એ ચર્ચવા આજનો સમય નથી.

ગુજરાતમાં આ કલાની પરંપરા જોતાં, તેમજ ગુજરાતની વિશિષ્ટતારૂપ તરગાળા જાતિમાં આ વિષયના આનુવંશિક સંસ્કારો જોતાં, આપણી ભાવી આદર્શ રંગભૂમિ રચવામાં, તેમનો સંવાદી સહકાર મેળવી શકીએ તો, આપણું સ્વપ્ન વહેલું સિદ્ધ થાય અને કાર્ય અતિ હળવું બની જાય

આ સંવાદી સહકાર સાધવામાં નીચેના મુદ્દાઓ વિચારવા હું પરિષદને ભલામણ કરું છું.

(૧) હજુ પણ ગામડાંઓમાં ભવાઈની લાગવગ જોતાં ભવાઈની જ ધરતી ઉપર આજના આપણા બળતા પ્રશ્નો ગૂંથી આ જાતિ મારફતે રજૂ કરવાથી લોકહૃદયમાં સહેલાઈથી ઊતરી શકાશે.

(૨) નાટ્યમંદિર (એકેડેમી)ના અભ્યાસક્રમમાં, તરગાળાના બાળકોને પણ પ્રવેશવા સગવડ કરી આપવી કે જેથી ભજવવાની પ્રાચીન ચાવીઓ અને પ્રકાર સચવાયેલાં રહે.

(૩) નિવૃત્ત નૃત્ય કલાભિજ્ઞોનો સહકાર સાધી અભ્યાસવાંચ્છુઓને શિખવવામા સહાય રૂપ બનાવવા જોઈએ.

(૪) ભાવી રંગભૂમિના જુદા જુદા અંગમાં સહાય કરવા ઇચ્છનારાઓની સેવાઓ પણ લેવી જોઈએ. *

* પહેલી રંગભૂમિ પરિષદમા આપેલું ભાષણ

નયનને

'જરિલ'

[પૃથ્વી]

તમે નયન ધન્ય છો ' સુભગ વિશ્વ સૌન્દર્યની
છટા, મધુરતા ન શક્ય કદિયે તમારા વિના:

વિરાટ નભ-દર્શને હૃદય તાર ઝંકારતા
નવીન જ સુગીતને; જલભર્યા મહા સિન્ધુના
સુભવ્ય પટ ખેડવા નવીનતા બધી પેખવા
જ્યાં સફર વિશ્વની સમ વળે ઉરે વાંચ્છના.
વિરાટ ગિરિ દર્શને ઉરની ભાવનાઓ મથે
થવા ગગનગામિ, આ સકલ ઉદ્ભવાવો તમે.

છતાં નયન. ભવ્ય દર્શન મહિં બધાં શું તમે
નથી વિવિધતા દીઠી ? અણુ મહીં અને પર્વતે
સુવર્ણ ધૂળ વર્ણના પણ તમે જ ભેદો કર્યા
નથી શું ? પથ દોરતી અસત આ તમારી લીલા.
તમે નયન અન્ધ છો, ક્ષણિક સ્થૂલ સૌન્દર્યને
તમે નિરખ્યુ, આત્મના ઋત ન પારખ્યુ ઐક્યને.

"બૂટ પાલીસવાળાને" નામનાં શ્રી પુનર્વસુના 'પ્રસ્થાન'ના માગશરના અંકમાં આવેલા કાવ્યમાં નીચેની લીટીઓ વાંચી:

— — — — — —

પેટાવું હું પાવક આગ આકરી,
જે ઝાળમાં આ દુનિયા તણા સૌ
મિનાર મોટા નભચુંબી મ્હેલના,
સૌ ભૂંગળાં મીલનાં, અને આ
સૌ સાધનો સંસ્કૃતિચિહ્ન જેવા,
આ વીજગાડી, બસ ને વિમાનો,
આ શબ્દ ને સૂર તણા જ વાહનો,
બધા બની જાય જ ભસ્મસાત.
ભલે પછી જાય બળી જ સાથે
દરિદ્રની ઝૂંપડીઓ ય રંક.

યુગો પછી તો જગ જન્મશે ફરી,
યુગો સુધી—આણ હશે નિસર્ગની,
ને ને થશે માનવ મુક્તિની ઘડી.

અને તે વાંચતાં અમુક વિચારો આવ્યા.

કવિ બતાવે છે તે ઉપાય સાચો છે? તેથી "માનવ મુક્તિની ઘડી" પાસે આવશે ખરી?

જે વેદનામાંથી આ કાવ્ય જન્મ્યું છે તે વેદના ખરી છે. દરેક સંવેદનશીલ વ્યક્તિને આ સમાજરચનાના અન્યાયો અને તેને અંગે મચી રહેલી ઘોર વિષમતાઓ શૂળની જેમ ખૂંચે છે. અને તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી, નવો જ સમાજ રચવાના. નવીન જ દુનિયા વસાવવાના કોડ તો કોણે નથી સેવ્યા હોતા? તેને માટે કેટકેટલાં બલિદાનો દેવાયાં છે?

પણ તે નવો સમાજ, તે નવી દુનિયા અત્યારનાં સંસ્કૃતિચિહ્નો જેવી બધી વસ્તુનો એક પુણ્ય પ્રકોપથી નાશ કરી નાખ્યે વધારે નજદીક આવશે? કે એ વ્યવસ્થાની અંદર ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપરની ખાનગી માલિકીને અંગે જે સડો પેસી ગયો છે તે માલિકીનો

નાશ કરી તેના ઉપર સમાજની માલિકી બેસાડવાથી આપણી કલ્પનાની દુનિયા આપણે રચી શકીશુ?

સાધન તો નિર્જીવ છે, નિર્દોષ છે. તેનો જે રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે રીત જ તે સાધનને દોષમય કે પુણ્યમય બનાવી શકે છે. ભયંકરમાં ભયંકર ઝેર કુશળ ડૉક્ટરના હાથ નીચે અમૃતમય બની જાય છે. જે સાધનો આજના સમાજને બાંધી રહ્યાં છે, પીડી રહ્યાં છે, તે જ સાધનો કુશળ ક્રાંતિકારોના હાથ નીચે સમાજને મુક્તિદાતા થશે.

અને આ વિષે કોઈ ને કશી શંકા નથી. જગતના મોટામાં મોટા વિચારકો એ વાત કબૂલ કરે છે.

અને યુદ્ધ થાય તો મોટા વિચારકોને મોટી દહેશત તો એ જ છે કે આપણે આટલાં હજારો વર્ષોએ રચેલી આ સંસ્કૃતિનો સમૂળગો નાશ થઈ જવાનો સંભવ રહે ફરી પાછું માનવજાતે એકડે એકથી બધુ શરૂ કરવાનું રહે.

છેલ્લી ત્રણ લીટીઓમાં તો ઇતિહાસની ઉપેક્ષા છે. સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી નિસર્ગની આણમાંથી છટકી, તેની ઉપર પોતાની આણ જમાવતો જમાવતો માનવ આટલી હદે આજે પહોંચ્યો છે કુદરત તેને બાંધી શકી નથી, તેણે કુદરતને બાંધી છે. તો ફરી પાછો તેને પ્રાથમિક દશામાં મૂકી દેવાથી કઈ સ્થિતિ સુધરી શકે એમ છે? કે ફરી પાછો આનો આ જ ક્રમ? અને અંતે આ સ્થિતિએ આવતા (જો કે તેને હજારો વર્ષ લાગે) તે વખતના કવિએ આવી ને આવી કવિતા ગાઈ રહેવાની?

એટલે, મને તો એમા સમાજશાસ્ત્રીય અને રાજકારણીય સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વિચારદોષ લાગે છે. પ્રગતિ આગળ વધવામાં છે, પાછા જવામાં નહિ. અને બેક ટુ નેચર (Back to Nature) તો રૂસો સાથે જ નથી મરી ગયુ?

ગુલાબદાસ બ્રોકર

(૧) ચીનનાં ખેતી અને ખેડૂતો

આપણા દેશની માફક ચીન પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ચીનની વસ્તી ૪૦ કરોડની છે. વસ્તીના એંસી ટકા ખેતી કરીને જીવન ગુજારે છે.

આપણા દેશના ખેડૂતોની માફક ચીન દેશના ખેડૂતો પાસે પણ ટૂકડી ટૂકડી જમીનો છે, તેમની ખેતી કરવાની રીત પણ હિંદની ખેતી કરવાની રીત જેટલી જ પુરાતન છે. તેમના ખેતીનાં ઓજારો પણ પ્રાચીન ઢબનાં અને સામાન્ય કોટીનાં હોય છે. ગધેડાંથી ચાલતો સમાર, (ડલના=વેલણ જેવું?) લાકડાનું હળ અને ૧૩ ઇંચ લાંબી કોદાળી એટલા એમનાં ખેતીનાં મુખ્ય ઓજારો છે. ખાતર તરીકે તેઓ પોતાના જ હાથે તૈયાર કરેલું ખાતર વાપરે છે. વિદેશી રાસાયણિક ખાતર તો જરા જેટલુ પણ વાપરતા નથી. અને છતાં ય પોતાની રીતે ખાતર વાપરી તેઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં અનાજ પકવે છે.

ચીનના ખેડૂતો તેમની ખેતી કરવાની રીતમાં કોઈપણ જાતનો નવીન સુધારો દાખલ કરવા નાખુશ છે. આપણને કદાચ આ વિચિત્ર લાગશે પણ તેમની આ ગાડાઈ જેવી વિચિત્રતા અને નવીન રીતના ફેલાવા સામેના અણગમા હેઠળ કેટલાંક કારણ છૂપાયાં છે. ચીની લોકો ચાર હજાર વર્ષથી સફળતાપૂર્વક ખેતી કરતા આવ્યા છે. જે ખેડૂતો ૪૦ કરોડ જેટલી વસ્તીનું ભરણપોષણ હજારો વર્ષથી કરતા આવ્યા છે તેમને ખેતીના વિષયમાં કૈં નવીન શીખવવાનું હોય ખરું કે!! એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્‌ભવશે. ચીનના ખેડૂતો આવી વિરાટ વસ્તીનાં આહારપાણી તેમજ વસ્ત્રની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરે છે તેનો આપણને એકદમ ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે.

ઉત્તર ચીનના મધ્ય વિભાગના સાન્ટુ પ્રદેશના લગભગ ૪½ વીઘાં જેટલા એક ખેતરની પેદાશમાંથી ત્યાંના એક કુટુંબનાં બાર માણસ, એક ગાય અથવા બળદ, એક ગધેડુ અને બે ભુંડ જેટલાંનો નિભાવ થઈ શકે છે. આમ ત્યાંની ૭૦ વીઘાં જેટલી જમીન ૧૯૨ માણસોની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે, અથવા તો ખેડાતી જમીનના એક ચોરસ માઈલ જેટલા વિસ્તારમાંથી ૩૦૭૨ માણસોનુ ભરણપોષણ થાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ૫ વીઘાંની ઉપજવાળા એક ખેતરમાંથી ૧૦ માણસના અન્નવસ્ત્ર પુરતું થાય તેટલુ મળી રહે છે. ચીનમાં આવાં નાનાંનાનાં હજારો ખેતરો છે. આવાં આ નાનાં ખેતરોએ હજારો વર્ષથી તેમના માલિકને ખાવા પહેરવાનું પૂરતા પ્રમાણમાં પૂરું પાડ્યુ છે. આચાર્યશ્રી પી. સી. રોયના મત મુજબ, એક એકર જેટલી જમીનમાથી ચીની ખેડૂત દર વર્ષે ૪૫૦ થી ૬૦૦ રૂપિયા જેટલી આવક મેળવે છે. આ ઉપરથી સહેલાઈથી સમજી શકાશે કે એક વીઘા જેટલી જમીનમાંથી ત્યાંનો ખેડૂત દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી રૂ. ૨૫૦ જેટલી આવક મેળવે છે.

[illegible] ખેડૂતો ખેતીકામ માટે કેવો અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે તે ઉત્તર ચીનમાં આવેલા [illegible] અને સાન્ટું પ્રદેશના ખેડૂતોના જીવનકાર્યના વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે. અહીં [illegible] સામાન્ત : આ બને પ્રદેશના ખેડૂતોની વાત કરીશું ખેતીકામ માટે અનુકૂળ આબોહવા આવશ્યક છે. ઉત્તર ચીનના ખેડૂતો આ બાબતમાં ભાગ્યશાળી છે. તદુપરાંત પ્રબળ તોફાનો અને અતિવૃષ્ટિની બીક ત્યાં નથી. ત્યાનો વરસાદ પ્રમાણમાં ઓછો છે. સરાસરી માત્ર ૨૪ ઇંચ જેટલો. જૂનથી સપ્ટેમ્બર વરસાદના માસ ગણાય છે. આ ચાર મહિનામાં જ ઘણોખરો લગભગ ૧૭ ઇંચ જેટલો વરસાદ થાય છે. વળી ત્યાની ઋતુઓ પણ ઘડિયાળના કાંટા માફક નિયમિત છે. એટલે ત્યાંનો ખેડૂત ક્યારે કેવી આબોહવા થશે તે નિશ્ચિતરૂપે સહેલાઈથી જાણી શકે છે. કસમયની અતિવૃષ્ટિથી ત્યાનો પાક બગડવાની ધાસ્તી તો છે જ નહિ. વળી શિયાળામાં પણ જમીન ભીની રહેવાને લીધે ત્યા હળ ફેરવવામાં જરાપણ મુશ્કેલી પડતી નથી ત્યાંના ખેડૂતો ત્યાંની આબોહવાને માફક આવતાં મકાઈ અને બાજરી જેવાં ધાન્ય ખાસ કરીને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉપરાત તેઓ નાસ્પતિ (સફરજન), આલુ જેવાં વિલાયતી ફળ અને મલય પ્રદેશનાં મગુસ્તાન જેવા ફળો પણ પકવે છે. ઘઉં, ચીની બદામ અને મીઠાં આલુ વગેરેને પણ વધારાની ફસલ તરીકે નીપજાવવામાં આવે છે.

ચીની ખેડૂતો વિદેશી રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ નથી કરતા. છતાં ય એકની એક જ જમીનમાંથી ચાર હજાર વર્ષથી યથેષ્ઠ પરિમાણમા ધાન્ય ઉત્પન્ન કરતા આવ્યા છે. અમેરિકામાં સંયુક્ત રાજ્યોને એકની એક જ જમીનમાંથી સો વર્ષ સુધી પાક લીધા પછી ખૂબ રાસાયણિક ખાતર નાખવુ પડ્યુ હતુ અને ત્યારે જ તેઓ પહેલાંના જેટલું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી શકવા શક્તિમાન થયા હતા ચીન દેશના ખેડૂતો ખેતીકાર્ય કેટલું સારી રીતે સમજે છે તેનું આ એક સરસ ઉદાહરણ છે. ખાસ કરીને વારાફરતી કરવામા આવતું ધાન્યનું ઉત્પાદન, ધાન્ય ઉગાડતી વખતે કરાતા મિશ્રણો (જેમકે બાજરીમાં કઠોળ), જમીનમાં લીલા ખાતરનો ઉપયોગ અને બધી જાતની નકામી ચીજોમાથી ખાતર બનાવવાની રીત આ બધાં ચીની ખેડૂતોની સફળ કાર્યપ્રણાલીના મુખ્ય અંકોડા છે. તેઓ એની એ જ જમીનમાંથી અનેક પ્રકારનું ધાન્ય ખૂબ દક્ષતાપૂર્વક ઉપજાવે છે શિયાળામાં ૨૮ ઇંચ જેટલુ ખાતર ભરી તેઓ ઘઉં પકવે છે. વસંત ઋતુમાં ઘઉંમા બાજરી જેવુ ધાન્ય વાવે છે. ઘઉં લઈ લીધા બાદ શિમ જાતનુ ધાન્ય પકવે છે. બાજરી જેવુ ધાન્ય પાકયા બાદ આ ધાન્ય પાકે છે. આ પ્રમાણે એક જ ખેતરમા ખાતર નાખીને જુદી જુદી જાતના ધાન્ય આબાદ કરીને યત્નથી સુંદર રીતે પકવે છે. ફળ સ્વરૂપે જમીન ખૂબ પોચી રહે છે અને તેથી જમીનમાં રસ પણ ખૂબ જળવાઈ રહે છે. ધાન્યથી લચી પડતા ખેતરો કુદરતના સુંદર બાગબગીચા જેવાં લાગે છે. શહેરોની પાસેનાં સ્થળોમાં ધાન્ય ઉપરાંત શાક તરકારીની પણ વાડીઓ હોય છે. ડુંગળી, બટાટા, કોબીજ, મૂળા વગેરેની ફસલો એક પછી બીજી એમ ખૂબ હોશિયારીપૂર્વક લેવામાં આવે છે.

કયી જાતનુ ધાન વાવવાથી જમીનમાથી જોઈતો કસ ઉપર નીકળી આવશે એ ચીનના ખેડૂતો સારી રીતે જાણે છે. કઠોળ ઉગાડવાથી માટીમાં નાઈટ્રૅટની વૃદ્ધિ થાય છે એ હાલમાં શોધાયું છે. પણ આ શોધ થયા પૂર્વે કેટલાય વર્ષથી હિંદના તેમજ ચીનના ખેડૂતો આ વૈજ્ઞાનિક તથ્યને જાણતા હતા; એટલું જ નહિ પણ તેનો ઉપયોગ પણ કરતા હતા. વટાણા જેવું કઠોળ હજી લીલું જ હોય ત્યાં તેને કાપી લેવામા આવે છે. પછી એક ખાડામાં આ

કંડોળના થર ઉપર થર બનાવી તેમને નહેરનાળાનાં કાદવથી અથવા ખેતરની નીચેના પડની ભીની માટીથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે થોડા થોડા દિવસને અંતરે આ થરોને ઉલટાવીને ફરી ગોઠવવામાં આવે છે. પરિણામે આવાં પડોના બધા જ અંશ સરખી રીતે પાકી જઈ મૂલ્યવાન ખાતર બની જાય છે. આ ઉપરાત બધી જાતનુ ખોરેણુ (કચરો પૂંજો) નાના નાના ખાડાઓમાં નાખી તેઓ તેની સાથે ગખ અને માટી મેળવે છે. થોડા દિવસ બાદ એ પણ ઉત્તમ પ્રકારના ખાતરનું સ્વરૂપ પામે છે જીવજતુનાં મળમૂત્ર વગેરેને કોઈ જરાપણ બગડવા દેતુ નથી. એ બધાનુ ખાતર બનાવી ખેતરોમા વાપરવામાં આવે છે ચીની ખેડૂતો ઢોરઢાંકનાં મળમૂત્ર કેવી રીતે સંગ્રહે છે એ જાણીને આશ્ચર્ય પમાય તેવું છે. એ ગામ વચ્ચેના ચરાની જમીનમાં આજુબાજુથી થોડીથોડી માટી ઉસરડીને નાના ખાડા જેવુ બનાવવામાં આવે છે. આવા ખાડાઓની ધારે ધારે ચરાઉ ઘાસના જડિયા જામવા દેવામાં આવે છે મુસાફરો ગોવાળિયા વગેરે જ્યારે ગામના રસ્તે થઈ ઊંટ, ગધેડાં, વગેરે જનાવર લઈ પસાર થાય ત્યારે તેઓ પોતાનાં ઢોરને ચરવા માટે છૂટાં મૂકે એ સહજ છે પશુઓ ચરતાં ચરતા આ ખાડાઓમાં મળમૂત્ર ત્યાગ કરે છે. પછી આ મળમૂત્ર મિશ્રિત માટીને ખાડાઓમા ઉકાવીને ખાતરરૂપે ખેતરમા નાંખવામાં આવે છે આ ઉપરથી સમજાયુ હશે કે ખેતીકામના મૂળ પાયારૂપ ખાતર બનાવવામાં લગભગ દરેક મનુષ્યનો હિસ્સો હોય છે. પરસ્પર સહાયવૃત્તિનુ આ ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે ખેતીકામની ઉન્નતિ માટેની ચીનના ખેડૂતોની આ કાર્યપદ્ધતિ ખરેખર અદ્ભુત જ છે. *

ચીનના ખેડૂતોનાં ઘરના ભોંયતળીઆ કાચાં હોય છે. અને તેથી ત્યાની માટીમા લૂણો લાગે છે. ચીની ખેડૂતો લગભગ ત્રણ ઇંચ જેટલી લૂણાવાળી જમીન ખોતરી લઈ તેનો ખાતર રૂપે ઉપયોગ કરે છે. પોતાનાં જ પરિશ્રમ અને બુદ્ધિદ્વારા જમીનની શક્તિ સાચવી રાખી તેની ઉપયોગિતા વધારનારી કેવી અદ્ભુત જાતિ!

ચીનના ખેડૂતોની સફળરૂપે ખેતી કરવાની રીતનુ રહસ્ય તેમનુ કુદરતને અનુકૂળ થવા માટે કરવા પડતા કઠોર પરિશ્રમરૂપી શિક્ષણ જ છે. અને આ શિક્ષણ તે બીજુ કે નહિ પણ કોઈ ચીજ કે જેનો ખાવામાં, સળગાવવામાં અથવા ખાતર બનાવવામાં ઉપયોગ થઈ શકતો હોય તેનો કદી બગાડ ન કરતાં તેને યોગ્યરૂપે વાપરવા ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવવામાં કદી પણ પીછેહઠ ન કરવી એટલુ જ છે

ખેતીકામ માટે ચીનના ખેડૂતો જેટલી જહેમત ઉઠાવે છે તેટલી જ જહેમત તેમને ઘરસંસારનાં કાર્યો માટે પણ ઉઠાવવી પડે છે. ઉત્તર ચીનમા મોટાં વૃક્ષ થતા નથી એમ

---

* એમના દેશમા (ચીનમા) ખાતરનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે એ પૂછ્યુ. એણે (મિ. ચેન) કહ્યું, "હા, અમે તો અમારા નાનાનાના તળાવનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તે આ રીતે. આ તળાવડા ને ખાડીઓમા પાણી સુકાઈ જવા આવે કે તરત અમે માટીનાં ભીના પડ પાવડા વડે ઉસેડી લઈને તે ખેતરમા પાથરી દઈએ છીએ; એનુ બહુ જ સરસ ખાતર બને છે. વળી અમે જંગલો ને પહાડો પરથી સન પાદડા ભેગા કરીએ છીએ અને તેનું એક ખાસ રીતે ખાતર બનાવીએ છીએ. પાદડાનો થર, તેના પર છાણ વગેરે ને તેના ઉપર તળાવડામાથી કાઢેલી માટી, એમ પાચ ફૂટ ઊંચો ઢગલો થાય ત્યા સુધી એક પર એક એમ થર પાથરી દઈએ છીએ પછી આખા ઢગલા પર માટીનુ જાડું લીંપણ કરીએ છીએ જેથી પાણી અંદર પેસી ન જાય. બીજી વસતઋતુ આવતા સુધીમા સુંદર ખાતર તૈયાર થઈ જાય છે." આ રીત ગામડાના ખેડૂતોએ જાણવા જેવી અવશ્ય છે.

[હરિજનબંધુ—૯ ઑગસ્ટ '૩૬] મ. હ. દેશાઈ

કહીએ તો ચાલે. મોટાં વૃક્ષની અછતને લીધે તેમને બાળવાનાં લાકડાંની હંમેશાં તંગી રહે છે. ખનીજ કોલસા અથવા લાકડાના કોલસા વેચાતા લઈ તેનો ઉપયોગ કરવો એ તેમના ગજા બહારની વાત છે. એટલે ખૂબ મહેનત કરીને પણ તેઓ બળતણ માટે લાકડાં ભેગાં કરે છે. દેવધાન જાતના વૃક્ષના સાતઆઠ ફૂટ લાંબા મજબૂત ટુકડાઓને તેઓ વાડ તેમ જ ઘરનાં છાપરાં બાંધવાના કામમાં વાપરે છે, ત્યારે વૃક્ષના મૂળ અને ડાળનાં છોતરાને તેઓ બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. ગાય બળદને તેઓ મકાઈના સાંઠા અને પાંદડાને કાપી નાખી કરેલા નાનાનાના ટુકડાઓ નીરે છે.

ચીનના ખેડૂતો શયનગૃહ ગરમ રાખવા માટે ઘરની અંદર એક કાચો ચૂલો તૈયાર કરે છે. આ ચૂલાની ચીમનીની ઈંટો પણ કાચી જ રાખવામાં આવે છે. આવી ચીમની સાધારણત: ચારેક વર્ષ ચાલ્યા બાદ તૂટી જાય છે તૂટેલા ચૂલાની બધી ઈંટોનો (મેશવાળી ઈંટો સુદ્ધાંનો) ભૂકો કરી ખેતરમાં વાપરવામાં આવે છે. ચૂલાની રાખ પણ ખાતર તરીકે વાપરવામાં આવે છે. મકાઈ અને મટરના છોડના સૂકા ટુકડા તેમ જ મૂળનો આ ચૂલાઓમાં બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરવામા આવે છે આમ ચીનના ખેડૂતો ધાન્યને કાપીને તેનો ઉપયોગ કરે છે એટલુ જ નહિ, પણ તેને મૂળ સુદ્ધાં ઉપાડી લાવીને તેના બધા વિભાગો ઉપયોગમાં લઈ તેનુ કલ્પવૃક્ષ નામ સાર્થ કરે છે. ચીની ખેડૂતો, આગળ કહ્યું તેમ, કોઈપણ ચીજનો દુર્વ્યય કરતા નથી બાળવાના લાકડા ભેગાં કરવામાં ખેડૂતોની સ્ત્રીઓ, બાળક તેમજ બાળિકાઓ પુરુષોને યથેષ્ટ સહાય કરે છે નીલા રંગના સાદા પણ રમ્ય પોશાક પહેરી પહાડ પર્વત અને રસ્તે યા ઘાટે મકાઈ મટરનાં મૂળ તથા ટુકડા ઇત્યાદિ ભેગાં કરતાં તેમને અતિ આનંદથી આમતેમ ફરતાં પ્રવાસીગણ જોઈ શકે છે.

ચીન દેશના ખેડૂતો સાધારણત અલ્પાહારી છે. માંસ બહુ જ જૂજ પ્રમાણમાં ખાવામાં આવે છે ઘણાખરા ખેડૂતો દૂધ ખાતા નથી ઘઉં અને મકાઈનો લોટ યા મેંદો તેમનો ખોરાક છે. સાથે સાથે તેઓ બાજરી જેવા અનાજને બાફીને ખાય છે. આ ખોરાક સાથે તેઓ ભાજી, ચટણી વગેરેનો પણ વ્યવહાર કરે છે પરંતુ તેઓ મીઠું ખાતા નથી. આવું સીધું સાદુ ભોજન ખાઈને શરીરસ્વાસ્થ્ય તેઓ સરસ રીતે જાળવી રાખે છે. સ્ત્રીઓ સુંદર અને લાવણ્યમયી હોય છે. બાળકો હૃષ્ટપુષ્ટ, સુંદર અને હમેશાં આનંદી માલૂમ પડે છે.

ચીન દેશના ખેડૂતોની માફક તેમની સ્ત્રીઓ પણ કષ્ટસહિષ્ણુ હોય છે. સ્ત્રીઓ બજારમાં જઈ ખાદ્યસામગ્રી અને ઘરકામને જોઈતી ચીજો ખરીદી લાવે છે. તેઓ નહેર અથવા નદીએ જઈ કપડા ધુવે છે, ઘંટી ચલાવે છે, ગામના કૂવામાંથી સવારસાંજ સ્વચ્છ પાણી ભરી લાવે છે એટલુ જ નહિ, પણ ખેતરોમાં પુરુષોને વિવિધ પ્રકારે મદદ કરે છે અથવા ફળબાગમાંથી નાના પ્રકારના ફળ વીણી લાવી તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે છે.

ચીન દેશની સ્ત્રીઓ સીવણકામમાં ખૂબ પ્રવીણ છે. બની શકે ત્યાંસુધી તેઓ કપડાંને થીગડાં મારી, વારંવાર સીવી પહેરી શકાય ત્યાંસુધી પહેરે છે. કપડાં સંપૂર્ણ ભાવે તૂટી જાય અથવા સીલાઈ કરવામાંથી બાતલ થાય ત્યારે તેમને અગ્નિદેવને અર્પણ કરી બળતણ તરીકે વાપરવામાં આવે છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી રાખનો નાશ ન કરતાં ખાતર તરીકે ખેતરમાં વાપરવામાં આવે છે. કેવું અદ્ભુત જાતિચાતુર્ય !

ઠંડીમાં ચીનના લોકો ઘર ગરમ રાખવા હંમેશાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત રાખતા નથી. ઠંડીમાં પહેરવાનાં તેમનાં વસ્ત્રો ખૂબ સાદાં હોય છે. લાંબા ઓવરકોટ તે પહેરતા નથી. સુતરાઉ

લાંબો ડગલો તેમનો શિયાળાનો પ્રિય પોશાક છે. પહેરેલાં કપડાં ભારે ન હોવાને લીધે તેમને કામકાજ કરવામાં કશી મુશ્કેલી પડતી નથી.

જોકે ચીનના ખેડૂતોને જીવનયાત્રા માટે અતિકઠોર પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તથાપિ તેઓ પોતાનાં સંતાનસંતતિને ખૂબ યત્નપૂર્વક ઉછેરે છે. બાળકો તરફનો તેમનો વર્તાવ ખૂબ મીઠો હોય છે. પ્રત્યેક ગામમાં હૃષ્ટપુષ્ટ, પરિશ્રમી અને પ્રફુલ્લ બાળક–બાલિકાઓના જૂથ જોવામાં આવે છે. નાનીનાની છોકરીઓ રંગીન પટ્ટીથી કેશવેણી ગૂંથી તેમજ ગાલે સહેજ રાતા રંગ લગાવી રસ્તે ઘાટે આમતેમ રમતી માલમ પડે છે ખાવાનુ વેચનારને જોતાં જ તેઓ આનંદથી નાચતાં નાચતાં તેની પાસે દોડી જાય છે અને બધાં મળી બેએક પૈસાનુ ખાવાનુ લઈ વહેંચી ખાય છે. છોકરાને ભણાવવામાં પણ ચીના લોક પૂરતી કાળજી રાખે છે. પ્રાય દરેક ગામમાં નિશાળ હોય છે નિશાળનુ મકાન ઝાકઝમાળ નહોતાં સાદુ પણ દેખાવમાં સુંદર હોય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમા સવારે ૭ વાગ્યાના સુમારે છોકરા છોકરીઓ ટોળાબંધ ગીત ગાતાં ગાતાં નિશાળે જાય છે નિશાળમા બેસવા માટે બેંચ કે પાટલીઓ હોતી નથી. છોકરાં ચર્માસન પર બેસી આનંદથી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે.

ચીન દેશના બહુ જ થોડા ખેડુતો લખી વાચી શકે છે તેમના આનંદનાં પ્રધાન સાધનોમા તેમનું મુક્ત કંઠનુ હાસ્ય, અમેરિકન સીગારેટ અને લોકોને મોઢેથી દેશપરદેશની વાતો સાંભળવી એટલા મુખ્ય છે માટી (ભૂમિ) જ ચીનના ખેડૂતોની સાથી અને શિક્ષક છે, યુદ્ધ સમયે થતી દુ ખદુર્દશા સિવાય રાજનીતિ એટલે શુ તે તેઓ જાણતા પણ નથી તેમનામાં નવીન સમાચારો જાણવાની કુતૂહલવૃત્તિ ખૂબ પ્રબળ હોય છે ચીની ખેડૂતો દુ ખી વા દરિદ્રી નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. પણ તેમનામાં માનસિક મલીનતા અને અવસાદ ખૂબ જ ઓછાં છે. નૈતિક પતન થતાં મલીનતા ગભેવે છે અને હતાશ દુ:ખ વગેરેને લઈને પોતાનું મનુષ્યત્વ સાચવવુ મુશ્કેલ થઈ પડે તેવી પરિસ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ચીનના ખેડૂતોમાં આવું નૈતિક પતન સામાન્યતઃ જોવામાં આવતુ નથી. નૈતિક પતનને તેઓ વિનાશ જ સમજે છે. તેઓ કોઈપણ સંજોગોમાં હળ (ખેતી) છોડી દેતા નથી, ઊલટું મદ પડી જતા કાર્યને પૂર્ણ મન અને ખંતથી સફળ કરવા પ્રયત્ન આદરે છે. ખેતરોમાં કામ કરી કરીને તેઓ આવું કઠોર સત્ય શીખ્યા છે. આ સત્યનું શિક્ષણ તેમની નસેનસમાં વ્યાપી ગયું છે, મન્ત્રરૂપ થઈ પડ્યુ છે. કોઈ પણ વસ્તુનો દુર્વ્યય તેમને આઘાત પહોંચાડનારો લાગે છે. અદમ્ય પરિશ્રમ, અસીમ ઉત્સાહ અને પ્રકૃતિ સાથે આખું ય જીવન યુદ્ધ ખેલવું એ આ પ્રાચીન જાતિને મનુષ્યત્વના પ્રદાન કર્યે રાખે છે.

ચીનના ખેડૂતોના ઉપરોક્ત વર્ણન ઉપરથી સહેજે માલમ પડે છે કે ખેતીકામમાં આધુનિક પાશ્ચાત્ય ખેતી–પ્રણાલીનું અવલમ્બન ન કરતાં તેઓ કેવળ અતિ પરિશ્રમ અને પોતાના અભિજ્ઞતાલબ્ધ વ્યાવહારિક જ્ઞાનદ્વારા પોતાના દેશના ચાલીસ કરોડ લોકનાં અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડે છે. આપણા દેશના ખેડૂતોની માફક તેઓ અદૃષ્ટવાદી કે નિરુત્સાહી નથી. બધાં કામ તેઓ સંપૂર્ણ આશા અને આનંદથી કરે છે. થોડી જમીનમાંથી પુરાતન ખેતી પદ્ધતિનુ અવલમ્બન કરવા છતાં ય જે રીતે ચીની ખેડૂતો પાક પકવે છે એ આખી ય પદ્ધતિ ભારતવાસીઓને જરૂર માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી છે એમ કહીએ તો તેમાં કંઈ જ ખોટું નથી. અસ્તુ[1]

છોટાલાલ સુથાર

[1] 'ચીનેર કૃષિ ઓ કૃષક પરિવાર' નામના શ્રી. દેવેન્દ્રનાથ મિત્રના લેખને આધારે. પ્રવાસી પૌષ ૧૩૪૧.

(૨) હાથવણાટનો ઉદ્યોગ

[અમદાવાદની શેઠ લા. દ. આર્ટ્સ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. રાવે ધારવાડ હેન્ડલૂમ વીવર્સ કૉન્ફરન્સના પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ મહત્ત્વનું હોઈ અહીં ઉતાર્યું છે:]

હું વણકર નથી, માત્ર આપના ધંધાના અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસી છું, અને છતાં આપની આ પહેલી પરિષદના પ્રમુખનું અપ્રતિમ માન મને આપે આપ્યું છે તે માટે આપનો ઘણો આભારી છું.

હાથવણાટનું સ્થાન

હાથવણાટનો ઉદ્યોગ હિંદનો કદાચ જૂનામાં જૂનો ઉદ્યોગ છે અને હિંદુસંસ્કૃતિ જેટલો જ એ પણ પ્રજાના હાડમાં ઊતરેલો છે. ઇંગ્લાંડનો આ ઉદ્યોગ ૧૯મી સદીના પહેલા પાંચ દાયકામાં જ કારખાનાની સામે ટક્કર ન ઝીલી શક્યો; જ્યારે તમે તો હજુસુધી ટકી શક્યા છો. તમારા કાપડના આંકડા પરથી જણાય છે કે હિંદમાં આ ઉદ્યોગ ટકી રહ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ તેનું ઉત્પન્ન વધી ગયું છે. ૧૮૯૬માં ૮૦ કરોડ વાર કાપડ થતું તે વધીને ૧૯૨૯માં ૧૪૦ કરોડ વાર સુધી પહોંચ્યું એટલે કે ૭૦ ટકા જેટલું વધ્યું. પ્રજા ૨૮ ટકા જેટલું હાથવણાટનું કાપડ વાપરતી હોવાની ગણતરીને આધારે બેધડક એમ કહેવાય કે આ ધંધો મૃતપ્રાય થતો ઉદ્યોગ નથી જ. ગ્રામીણ અર્થકારણમાં એનું નિશ્ચિત સ્થાન છે. એના પર આવેલી આફત જીવલેણ નથી. તમારા (બિજાપુર) જિલ્લામાં શાળ પરના કાપડના ઉત્પાદનમાં ૫૦ ટકા જેટલો ઘટાડો થયો છે અને તમારી કમાણીમાં તો એથીયે વધારે ઘટાડો થયો છે. પણ આનાં કારણો સમજવાની જરૂર છે. તમારું જાડા સૂતરમાંથી તૈયાર થયેલું જાડું કાપડ ગામડાના લોકનું જ હોય છે પણ એ વરસોમાં ખેતીની પેદાશના ભાવો સારી પેઠે બેસી ગયા ખેડૂત ગરીબ બન્યો ને તેની કાપડ ખરીદવાની શક્તિ ઘટી. હમણાંથી ભાવોમાં કંઈક સુધારો થવા લાગ્યો છે એટલે લાંબે ગાળે તમારા કાપડની માગ પાછી વધશે.

વણકરોની સમસ્યા

છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં તમારા કાપડના આંકડા વધતા ગયા છે, છતાં તમારો ઉદ્યોગ દિનપ્રતિદિન નબળો પડતો લાગે છે. મિલના કાપડની માગ વધ્યા જ કરે છે અને તમારી વિશિષ્ટતાઓ ગણાય એવી બનાવટો મિલો કાઢવા મંડી પડી છે. અને છેલ્લા દાયકામાં તો ટકાઉપણું કે એવા બીજા કારણસર નહિ, પણ માત્ર સસ્તી ને લોકરુચિને અનુકૂળ હોવાને કારણે જ મિલની સાડીઓએ તમારી બનાવટને બજારમાંથી હાંકી કાઢી છે. તેમાં ભાતો તેમ જ જાતોનું વૈવિધ્ય ઘણું આવે છે. લોકોએ જાડું કાપડ ઓછું વાપરવા માંડ્યું છે. હજી વર્ષોથી કેવળ તમારાં જ [illegible] વાપરનારા મરાઠા ઇલાકામાં અત્યારે અમદાવાદની મિલોમાંથી [illegible] ધોતિયાં આવી રહ્યાં છે. અંગેના કાપડનો તો તમારો જાણે ઇજારો જ હતો. પણ તેમાં ય અત્યારે તો જાપાની છીંટો ને મિલના એવા જ કાપડે તમારા માલને હરાવી દીધો છે. પરિસ્થિતિ પલટાઈ છે, એટલે આપણા બાપદાદાને ચીલે કામ કર્યે જવાથી અર્થ સરવાનો નથી. આ ઉદ્યોગ તો ટકી રહેવો જોઈએ. લોકરુચિ પારખીને તમે કાપડ કાઢવાનું રાખો તો તમે લોકરુચિ કેળવી પણ શકો.

સમસ્યાનો ઉકેલ

હાથવણાટના ઉદ્યોગ માટે ત્રણ બાબતો જરૂરી છે: (૧) વેચાણના ભાવમાં ઘટાડો; (૨) ઉત્પાદનના ખર્ચમાં ઘટાડો; (૩) નવી જાતો ને ભાતોને પૂરતું સ્થાન. આ ત્રણેય એકમેક સાથે સંકળાયેલાં છે.

હાથવણાટ એ માત્ર એક ધંધો ન રહેતાં જીવનનો જ એક પ્રકાર થઈ જવાને કારણે આ ધંધાની સ્થિતિ સુધારવા માટે વણકરના સમગ્ર જીવનમાં પરિવર્તન કરવું જોઈએ. દરેકની છૂટક છૂટક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાથી અર્થ સરે એમ નથી. વણકરોએ સહકારના ધોરણે માલ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. વ્યવસ્થિત ને નિયત કાર્ય કરવાથી અર્થલાભ સારો થાય છે. આને માટે વણકરોની એક સહકારી મંડળી અહીં ઊભી કરવી જોઈએ. સો–બસો શાળથી ભલે શરૂ કરો. પણ એમાં આવા કંઈક નિયમો જોઈએ (૧) એક નક્કી કરેલે ઠેકાણે સૌએ કામ કરવું. (૨) યોગ્ય દેખરેખ નીચે નિયમિત રીતે નિયત કલાક કામ કરવું (૩) શાળ પર કામ કરનારને યોગ્ય મહેનતાણું આપ્યા પછી નફો કામના પ્રમાણમાં વહેંચી આપવો. (૪) કાચો માલ જથાબંધ ખરીદવો. (૫) માલ પરભાર્યો વેચવાની વ્યવસ્થા કરવી દલાલ વેપારીઓને બદલે સીધો ઘરાક સાથે સંબંધ જોડવાની વ્યવસ્થા કરવી હાથવણાટના બધા મથકોએ આવા ધોરણ પર સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવી ને એ બધાનો મળીને એક મોટો 'વણકર સહકારી સંઘ' સ્થાપવો કે જે હિંદના કાપડ બજાર પર સારી અસર કરી શકે વણકર વર્ગમાં ઉત્સાહ, ઉમંગ, ખંત અને નિયમનની જ જરૂર છે.

શાળના ઉદ્યોગના પુનરુજ્જીવન માટે મારી દૃષ્ટિએ આમ થવું જોઈએ કે આયાત થતા કાપડની તેમજ મિલના કાપડની હરીફાઈ કરી શકે એટલુ એ સસ્તું થવું જોઈએ અને લોકરુચિને અનુકૂળ આવે એટલે કે બજારમા સારી રીતે ઉપાડ થઈ શકે એવી આકર્ષક ભાતો તથા જાતોમાં તે નીકળવું જોઈએ આ માટે અણનમ નિશ્ચયબળ અને સુંદર વ્યવસ્થા-પૂર્વક કામ કરવું જોઈએ. દુનિયાભરમાં અને ખાસ કરીને હિંદમાં તો હાથવણાટના કાપડ તરફ એક પ્રકારનો પક્ષપાત રહ્યા જ કર્યો છે

પરતુ આમાં મુખ્ય મુશ્કેલીઓ આ છે—(૧) મૂડી. આ ધધામાં પડેલા ૭૫ ટકાને તો પોતાની મૂડી હોતી જ નથી. શાહુકાર પાસેથી, એને જ પાછો તૈયાર થયેલો માલ અગાઉથી નક્કી કરેલી કિંમતે આપવાની શરતથી, સૂતર ઉધાર લાવવાનુ હોવાથી એને ભાગે લગભગ કંઈ જ રહેતું નથી. આટલા માટે જ વણકર સંઘ જેવી સંસ્થાની જરૂર છે. (૨) કામમાં બેપરવાઈભરી અનિયમિતતા. એમ અડસટો થયો છે કે વણકર આખા વરસમાં બેથી ત્રણ મહિના જ પૂરેપૂરું કામ કરે છે આ અડસટો સાચો નહિ હોય પણ એટલુ તો સાચું જ છે કે મિલમા કામ કરનાર વણકર કરતા દિવસના ઓછા કલાક ને વરસના ઓછા દિવસ તમારા લોકો કામ કરતા હોવાથી પેલા નિયમિત નિયત કલાક કામ કરનાર કરતાં તમારી આવકમાં ઘટાડો થાય એ સ્વાભાવિક છે. બેઠી આવક આવ્યા કરતી હોય એવાનેય આળસમાં વખત ગુમાવવો પરવડે તેમ નથી. કારણ કે એની પણ આ વખતમાં કશી સ્થિરતા નથી તો પછી વણકરને તો થોડો પણ પ્રમાદ કર્યે કેમ જ પરવડે ? નિયમિત કામ ચાલુ રાખવાથી ઝાઝો માલ ઉત્પન્ન થશે. એની કિંમત કંઈક ઓછી ઉપજશે, પણ થોડે નફે ઝાઝો વકરો કરનાર જ એકંદરે સારો ફાયદો મેળવતો હોય છે એ વ્યાપારના સનાતન

નિયમમાં શ્રદ્ધા રાખીને અઠવાડિયે એક દિવસ જ આરામનો રાખીને બાકીનો બધો વખત સાચા દિલથી કામ કર્યા કરવાની મારી તમને વિનતિ છે. (૩) બજારની ખપતનો અભ્યાસ. એકની એક જ જાતો ને ભાતો કાઢ્યા કરવાનું ન રાખતાં લોકોને તરત જ પસંદ પડે એવા પ્રકારનું ભિન્નભિન્ન જાતનું કાપડ કાઢવા તરફ નજર દોડવતાં રહેવું જરૂરી છે. લોકને હમેશાં અવનવું વધારે ગમે છે. તેની વૃત્તિ સંતોષવી એ પણ ઉત્પાદનના ધધામાં પડેલાઓએ વિચારવાનું આવશ્યક છે.

સરકારનું કર્તવ્ય

સરકારી હેવાલોમાંથી પણ જણાય છે કે વણકર કોમ દેવામાં દટાયેલી છે તેને ભારે વ્યાજ આપવુ પડે છે. એટલે ખેડૂતો માટે જેમ ઋણમુક્તિનો કાયદો વિચારાઈ રહ્યો છે તે પ્રમાણે વણકરો માટે પણ એ વિચારાવો જ જોઈએ. આપણી મુંબઈ સરકાર આ પ્રશ્ન પર પૂરતુ ધ્યાન આપશે એવી મારી ઉમેદ છે. સહકારી ધોરણે વણકર કોમ કામ શરૂ કરે તો આવા સધોને, ખેડૂતોને જેમ સસ્તે ભાવે બી આપવામા આવે છે તેમ સૂતર ને રેશમ, શા માટે ન આપવામાં આવે? હુ તો એમ પણ ઇચ્છુ કે મુંબઈમાં હાથવણાટનું કામ સરખી રીતે ગોઠવીને વેચી શકાય એ માટે એક જુદી જ દુકાન સરકાર તરફથી ખોલાવી જોઈએ. હાથવણાટના ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો કેમ ને કયાં થઈ શકે એ બાબતનું સશોધન કરનારી પ્રયોગશાળાની મંજૂરી અપાઈ છે એ જાણીને મને ખૂબ જ આનદ થયો છે.

આ ઉદ્યોગની આવી કગાલ હાલત માટે વણકરનો પોતાનો જેટલો વાંક છે એટલો જ વાંક સરકાર તરફથી થતી તેની અવગણના માટે સરકારનો ને મિલઉદ્યોગના વધતા જતા ફેલાવાનો પણ છે જ.

આ પરિસ્થિતિ બદલવા માટે પ્રજામત કેળવવાની જરૂર છે, સરકારનું લક્ષ ખેંચવાની જરૂર છે. આવી પરિષદોદ્વારા વણકર વર્ગની મુશ્કેલીઓ, હાડમારીઓ વગેરેની સારી પેઠે ચર્ચા થાય એ જરૂરી છે.

અંતમાં, આ પરિષદ વર્તમાન મુશ્કેલીઓનો જ નહિ પણ હમેશને માટેની મુશ્કેલીઓનો નીવેડો લાવવા માટે કાયમનુ વ્યવસ્થિત તત્ર યોજવામા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવશે એવી મારી ઉમેદ છે.'

અમૃતલાલ મોદી

(૩) 'ગુરુ–શિષ્ય' પદ્ધતિ માટે અપીલ

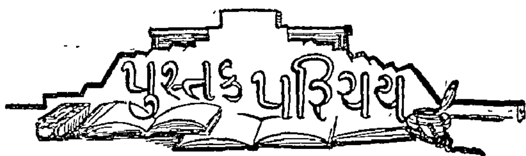
"અહીં બેઠેલા મારા શિક્ષકબધુઓને, એક શિક્ષક તરીકે અપીલ કરવાની હું ધૃષ્ટતા કરું છુ કે આપણે જુદાજુદા વિષયોનુ કામ એવી રીતે પૃથક્ પૃથક્ વહેંચી નાખીએ કે વિદ્યાર્થીઓમાં 'ટોળા' (crowd)ની હલકી મનોવૃત્તિને બદલે 'મડળી' (group)ની ઊંચી મનોદશા પ્રકટાવી શકીએ; એમની સાથે એકસામટા ટોળા તરીકે કામ લેવાને બદલે આપણે આપણુ કામ એવી રીતે ગોઠવીએ કે જેથી આપણા વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વને, વિશિષ્ટત્વને, અંગત ભાવને સ્પર્શી શકીએ. 'ટોળા'વૃત્તિના હલકા તત્ત્વને બદલે શિક્ષકો તરીકે 'મડળી'ના આ ઉદાત્ત તત્ત્વને જો આપણે અમલમાં મૂકવાને કૃતનિશ્ચય થઈએ, તો આપણામાં જે કંઈ છે તેમાનું ઘણુ વધારે આપણા વિદ્યાર્થીઓને આપણે આપી શકીશુ; આપણે એમની નજીક વધારે જઈ શકીશું. આ રીતે કામ કરવાથી ડ્રીલમાસ્તર તે જો

જોહુકમી ચલાવનાર મટીને વળી પાછા આપણે ગુરુ અને શિષ્યનો સાચો અંગત સંબંધ બાંધી શકીશું."

શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સંબંધોના વિષયમાં અધિકારીઓના દષ્ટિબિંદુમાં નૂતન પ્રકાશ પાડનારી આ આદરણીય સૂચના રેવરન્ડ સી એફ. એન્ડ્રુઝે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર નામદાર ગવર્નર લોર્ડ બ્રેબોર્નના પ્રમુખપદે ઉજવાયેલા પદવીદાન સમારંભ સમયે આપેલા વ્યાખ્યાન દરમિયાન કરી હતી.

આગળ ચાલતાં તેમણે જણાવ્યું "ખીચોખીચ ભરેલા વર્ગોમાં વ્યક્તિત્વ ઓછું હોય છે, માનવવૃત્તિ ઓછી હોય છે; એમાં ટોળાવૃત્તિ, ગતાનુગતિક વૃત્તિ વિશેષ હોય છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓથી ઊભરાતી કૉલેજો, વધારે પડતા કામના બોજાથી લદાએલો શિક્ષકસમુદાય, છાત્રોથી ઊભરાતાં છાત્રાલયો, આ બધું જે રીતે અત્યારે જોવામાં આવે છે તે જોતાં તો યુનિવર્સિટીની ઉપાધિ લઈ ને નીકળતા થોકબંધ ટોળાને અટકાવવા માટે શાં પગલાં ભરવાં જોઈએ એ વિચારવાની જરૂર છે શિક્ષણવિષયક તપાસ ચલાવનારાં કમિશનોએ આ સમસ્યા ઉકેલી નથી. આપણા વિચારપ્રવાહને માર્ગદર્શક થાય એવો આ એક સિદ્ધાંત છે· મોટાં મંડળોને બદલે નાનીનાની મંડળીઓમાં રહેવાથી સામાન્ય માણસ બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવા માટે પોતાથી બનતો વધારેમા વધારે પ્રયત્ન કરી શકે છે. કારણ કે ખીચોખચ ભરાએલા વ્યાખ્યાનવર્ગમા સામાન્ય વિદ્યાર્થી પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરી શકે એવી રીતે શાંત બેસી રહેવાનો સંભવ વધારે છે. એ વિદ્યાર્થી વાદળીની માફક માહિતી ચૂસી લે છે. એ પોતે નથી 'વાંચતો, કે નોંધ કરતો, કે શીખતો કે પોતાનું જ્ઞાન પચાવતો.' એ આખું ને આખું ગળી જાય છે. આ એક અતિ સાદો પણ ગહન ને વિચારણીય સિદ્ધાંત વર્તમાન માનસશાસ્ત્રે આપણને શીખવ્યો છે, અને જગતભરમાં ધીમેધીમે એનો સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે. એક વર્ષ ઉપર જ્યારે હું કેમ્બ્રીજમાં વ્યાખ્યાન આપતો હતો ત્યારે મેં જોયેલું કે છેલ્લાં છેલ્લાં વર્ષોમાં જે કંઈ ફેરફારો આ દિશામાં થયા છે તે બધાને ત્યાં સ્થાન મળેલું હતુ. શિક્ષણની એ પદ્ધતિને લાભદાયી ને પથ્ય આવે એવી તરીકે પરિપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે અને હવે એનો પ્રચાર ધમધોકાર થઈ રહ્યો છે."

'ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિયા'માંથી] અમૃતલાલ મોદી

દીપશિખા[1]

નહિ વિશેષ વિધાન, કલા નહીં;
જીવનના સ્મરણે ધરતો અહીં.

પોતાનાં કાવ્યો વિશે આમ વિનીત ઉદ્દગાર કાઢનાર રા. અમીદાસ કાણકિયાએ માસિકોની બારીઓમાંથી બહુ ડોકિયાં કર્યાં નથી તેથી એમની કાવ્યલેખનની પ્રવૃત્તિ એક દશકાથી વિશેષ સમયની હોવા છતાં વાચકવર્ગને એમની કૃતિઓનો બહુ પરિચય ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરતુ ગુજરાતના નૌજવાન લેખકોને એમનુ નામ તદ્દન અપરિચિત નથી. કવચિત્ કવચિત્ પ્રકાશ પામેલાં એમનાં કાવ્યોમા પણ એમની શક્તિનું વત્તુંઓછું દર્શન કર્યું હોય એવા થોડાઘણા સાહિત્યરસિકો પણ છે જ. એટલે 'દીપશિખા'નુ પ્રકાશન અનપેક્ષિત કે સાવ અચિન્તિત પણ ગણાવાનો બહુ સભવ નથી.

'નિવેદન'માં લેખકે પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ જરૂરપૂરતો ઉલ્લેખ્યો છે, અને પોતાની કાવ્ય વિશેની દૃષ્ટિ પણ વિનયપૂર્વક સ્પષ્ટ કરી છે. લાંબો સમય કાવ્યસંગ્રહને અપ્રગટ રાખવાથી અનેક પ્રકારની ચહેરાભૂસ અને વીણામણનો વિવેક કરવાનો એમને ઠીકઠીક અવકાશ મળ્યો છે, અને પરિણામે વિલમ્બનુ વ્યાજ એમની કૃતિઓને મળી ગયું છે. આ હકીકત એમનો મિત્રવર્ગ તો જાણે જ—એમણે પોતે પણ આ બાબતની નોંધ નિવેદનમાં કરી છે.

પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિનુ પૃથક્કરણ પણ એમણે કર્યું છે. તે 'નિવેદન'માંનાં નીચેનાં વચનો જોવાથી સમજાશે.

"પ્રજાજીવનમા પ્રવર્તતા યુગબળોની અસર કવિના માનસ પર થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ સંગ્રહમાંનાં કેટલાક કાવ્યોમા આ યુગબળોની અસર જણાશે, પરંતુ માનવહૃદયના સૂક્ષ્મ સંકુલિત (સંકુલ ?) સવેદનો મને વધારે સ્પર્શે છે . .. .."

કેવળ આટલા પૃથક્કરણથી કૃતકૃત્ય ન થતાં એમણે પોતાની મર્યાદાનો ઉલ્લેખ પણ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે :

"કવિ પોતાના વૈયક્તિક વિશ્વમાથી બહાર આવી, વિશાળ જગ્યા સાથે એકમયતા સાધી, સમગ્ર માનવજીવનની ઊંડી અંતરવ્યથાઓ કે ગૂઢ ચિત્તપ્રભાવી ઊર્મિઓ અનુભવે ત્યારે તેની કલા ઉત્કૃષ્ટ અને ચિરંજીવી બને. મારી કલા વૈયક્તિક સીમાના બન્ધનો વડે મર્યાદિત રહી છે, એનું મને વિસ્મરણ નથી."

આમ છતાં એમની કલામાં 'અહમેવ સર્વમ્'ની સંકુચિતતાનુ દર્શન થતું નથી.

---

[1] દીપશિખા કાવ્યસંગ્રહ રા. અમીદાસ કાણકિયાનો હમણા જ પ્રગટ થયેલો.

કવિહૃદયના વ્યક્તિગત અનુભવોને અન્ય માનવહૃદયના અનુભવોના સામ્યનો લાભ મળે છે. અને તેથી જ આત્મલક્ષી કૃતિઓ અનેક સમભાવશીલ વાંચકોનુ અભિવન્દન કરી શકે છે. આ પ્રકારની અભિવન્દનશક્તિ 'દીપશિખા'નાં કાવ્યોમાં પણ છે એમ ગુજરાતીના કાવ્યશોખીન વર્ગને અવશ્ય લાગશે

'સ્મૃતિ' નામની ખંડશિખરિણીની રચનામાં અંતિમ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

વિરમી સહસા વાસ્તવ જગ્‌,
અભિનવ દશા કો અનુભવું;
તદા યોજી મારી વિકલ ઉરવીણા કંઈ ક્યું,
અધૂરા ઉદ્‌ગારો અનુભવ તણા, ના કંઈ નવું

એમાં કવિએ પોતાની કાવ્યકલાનુ સ્વરૂપ કવિત્વયુક્ત રીતિએ ખરેખરું દર્શાવ્યું છે. 'ના કંઈ નવું' એ વચનની વિનયશીલતા લક્ષ બહાર રહે તેવું નથી. પરતુ આ સંગ્રહમા અવનવીન લાગે એવાં સ્થાન અનેક છે એમ સ્વીકારવુ જોઈએ. આ જ કાવ્યના આરભના શ્લોકોમાં સ્મૃતિનું પ્રવર્તન કેવી ચારુતાથી થતુ વર્ણવ્યું છે! શ્લોકો જ ઉતારીએ :

પરિમલસુધા શી સુખભરી
મલયજ સમી શાન્ત મધુરી
ઝમે જ્યોત્સ્ના જેવી અમૃતમય ધીમે રજનિમા,
અહો! એવી આજે સ્મૃતિ સહજ જાગે હૃદયમા.

કમલદલથી સુન્દર સરે,
અમલ જલમોતી જલ પરે,
લસે જેવું સ્વપ્નસ્મિત લલિત કો લોચનમહીં
સખે! એવી રીતે સ્મૃતિ અભિસરે અંતરમહીં.

અનેક છન્દો આ લેખકે કૌશલપૂર્વક યોજ્યા છે; પરતુ એમના ખંડ શિખરિણી શ્લોકો ખરેખરા આકર્ષક છે એમ અહીં નોંધવા જેવુ છે.

'સ્મૃતિ'ની ચારુતા જોડે 'સ્મૃતિસુધા'ની મનોહારિતા સ્મરણમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. આ બીજા કાવ્યમાં પ્રથમ શ્લોક પ્રાચીન મુક્તક શૈલીનો અર્વાચીન નમૂનો પૂરો પાડે છે અને બીજો શ્લોક આધુનિક કવિઓની વિસ્તારી રીતિનું દર્શન કરાવે છે એક જ કૃતિમાં આ ઉભય વ્યાપાર પરસ્પર પ્રતિકૂળ ના બનતાં એકરસ થયા છે. કૃતિ સમગ્ર સ્વરૂપે સંગ્રહમાં જ જોઈ લેવા વિનંતી છે.

કવિની જીવનદૃષ્ટિ અથવા કવિજીવનની કર્તવ્યદૃષ્ટિ 'જીવનશિલ્પકાર'માં અત્યંત સંક્ષેપમાં જતાં અસ્પષ્ટ રહ્યા વગર લેખકે શબ્દાંકિત કરી છે

છે વ્યસ્ત આ જીવન સ્થૂલ તેને
આદર્શને યોગ્ય ઘડી સુનવ;
ઉલ્લાસ, આશા, શુભભાવનાઓ,
આલેખજે યૌવનના પ્રભાવ
પાથો મહાચેતનની પ્રસાર,
તારે થવું જીવનશિલ્પકાર.

વિરલ શક્તિસપન્ન માનવ—જિસસ, બુદ્ધ, ગાંધીજી જેવા યુગવિધાયક—ને જ ઉપાડવો શક્ય એવો કર્તવ્યભાર કવિ ઉપર નાખ્યા જેવી કૃતિ અહીં જણાય તો તેથી અકળાવાની જરૂર નથી. અનેક માનવહૃદયમા, અને જીવનક્ષેત્રમાં વ્યસ્તરૂપે વેરાયેલા સૌન્દર્યકણોને એકઠા કરી તેમાં પોતાના હૃદયકૂપનું વિશુદ્ધ જલ ઉમેરી તેને દૃઢ, મૂર્તરૂપ આપી, કલ્પનાના કીમિયાથી તેમા ચેતનસંચાર કરવાનો કવિનો—જીવનશિલ્પકારનો આદર્શ અહીં દર્શાવ્યો હોય એમ લાગે છે જો એમ જ હોય તો કશી અસંગતિ જોવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી

'એના પાવલોવા'ના નૃત્યદર્શનથી અભિપ્રેરિત થઈને 'નર્તકીને' નામનુ નાનુ ગભીરતાભર્યું ઊર્મિકાવ્ય રા અમીદાસે લખ્યુ છે તે એમના કલાનુભવની ઘનતાનું સાક્ષી બન્યુ છે તે સાથે એવા અનુભવોને ઉચિત શબ્દમૂર્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાની એમની શિલ્પશક્તિનુ યે ઉદાહરણ બન્યું છે.

ભવ્ય ઉન્નત ભાવના
કાવ્ય તવ ઉર પ્રેરતુ,
લાસ્ય લલિત રસોર્મિનું
સ્મિતકિરણ સુભગે' વેરતું.

એ સ્મિતકિરણોનુ આલેખન શબ્દોમાં કરવુ અશક્યં જ છે તે સાથે એ અનુભવનું નિર્વચન પણ એટલુ જ મુશ્કીલ છે અથવા એની અનિર્વાચ્યતામાં જ તેની મુગ્ધ અનુભૂતિની કૃતકૃત્યતા છે તે દર્શાવવા

મેઘધનુની ભવ્યતા
કોણુ આલેખે કદી?
ગહન નિજ સવેદનો
ઉર મુગ્ધ કેમ શકે વદી?

એમ અંતિમ ઉદ્‌ગાર કર્યો છે.

આ કાવ્ય વાચતા Shelleyનું Skylark તેમ જ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ કરેલું તેનું ગુજરાતી રૂપાન્તર સ્મરણમા આવે છે તેથી યે એક પ્રકારનો આનન્દ જ અનુભવાય છે. એમનું 'યાચના' કાવ્ય પણ W. B. Yeatsના Aedh Wishes for the Cloths of Heaven' અને શ્રી. સ્નેહરશ્મિના 'અર્ઘ્ય'નું સંસ્મરણ કરાવે છે. પરતુ આ પ્રકારના સંસ્કાર જાગે એટલે અનુકરણનો આરોપ મૂકવા તત્પર બની જવું એ આ વિશાળ વાંચનના યુગમાં હમેશાં યોગ્ય નથી. અનેક પ્રકારનાં સાસ્કારિક બળોની અસર કવિચિત્તના ઘડતરમાં પ્રવર્તેલી હોય એ અનિવાર્ય સ્થિતિ છે ને તે કલંકરૂપ પણ નથી જ. આવી અસર વિવેકી વાચકમા રસિક સંસ્કાર જાગૃત કરે ત્યા તે ગુણરૂપ પણ ગણાય. જ્યાં તે કેવળ જડ નકલ રૂપની હોય ત્યાં તે અવશ્ય અક્ષમ્ય દોષ રૂપે જ જોવાય. આ પ્રકારની મર્યાદાની રેખા દોરવી અશક્ય કે મુશ્કેલ નથી જ. આ સંગ્રહમાં બીજી પણ કૃતિઓ છે જે વાંચતાં અન્ય કવિઓની કૃતિઓ સાંભરી આવે; પરંતુ તે દરેકમાં ઉપર કહેલા ભેદદર્શનનો કયો પ્રકાર પ્રવર્તે છે તે, તે તે સ્થળે, વાચક પોતે જ પારખી કાઢે તે ઇષ્ટ છે.

'દર્શન' કાવ્યમાં રીસાયેલી કાવ્યદેવીનો અનુનય અત્યંત હૃદયંગમ છે. એ કાવ્યનો અંતિમ શ્લોક જ ઉતારીએ:

સ્વપ્નો શાં ભવ્ય આજે સ્ફુરિત ઉર થતાં! નેત્રનાં નર્તનો શાં!
રેલે સ્વર્ગીય જ્યોત્સ્ના સ્મિતસુમનભર્યા વ્હાલનાં વર્ષણો શાં!
સ્પર્શે એ સ્નેહભીના પુલકિત બનતા પ્રાણ સૌકુપ જાગે!
નાચે ભાવોર્મિમાળા, અખિલ જગ જતુ જાગી એ દિવ્ય ગાને.

આવાં તો આ સંગ્રહમાંથી અનેક શ્લોકોનાં અવતરણો કરી શકાય પરંતુ કર્તાની શક્તિનો પરિચય આપવાને અહીં તો થોડા નમૂનાથી જ સંતોષ માનવો સુઘટિત છે. 'કલ્પનાને', 'પિતૃ ચરણે', નિર્દોષ અજ્ઞાન', કલાનિધિને,' 'કીર્તિને', 'વિયુક્ત પંખી', 'વાદળીને' વગેરે લેખકની ઇતર વિશિષ્ટ કૃતિઓના નામનિર્દેશથી જ અહીં અટકવું ઠીક છે.

કેટલાંક સુબદ્ધ સૉનેટ પણ આ સંગ્રહમાં સ્થાન પામ્યા છે. તે બધાંમા 'પંથવિભેદ' લાગણીના ઘનીભાવની દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ જણાય છે. હૃદ્‌ગત વ્યાપારોને લલિત છન્દોમયી વાણીમાં મૂર્ત કરવા એ કાવ્યકલાધર્મનું અનુસરણ વફાદારીપૂર્વક કવિએ કર્યું છે. અને એ પ્રકારના અનુસરણથી એમને પોતાને આનન્દ જ થયો છે વાચકમાં એ આનન્દની સંક્રાન્તિ કરવાનું સામર્થ્ય પણ એમની આ વફાદારીનું સ્વાભાવિક ફળ લાગે છે.

કવિને સંસ્કૃત છન્દો જેટલા પ્રિય થયા છે તેટલી ગેય રચનાઓ પ્રિય થઈ નથી. ભાષાનો સંસ્કાર અને છન્દોની શુદ્ધિ એમની વિશિષ્ટતા છે. આધુનિક કવિઓને છન્દ અને ભાષાના વિષયમાં જે ભાંગફોડ કરવાનો ઉત્સાહ સામાન્ય છે તેનું દર્શન આખા સંગ્રહમાં વિરલ છે. સ્વ. કાન્ત અને નરસિંહરાવની શિષ્ટ શૈલી આ બંને વિષયમાં કવિની રુચિને વિશેષ અનુકૂળ છે. વૈવિધ્યને ખાતર પણ છન્દોભંગ કે કવિત્વયુક્ત ન ગણાતો શબ્દોપયોગ એમણે ખપમાં લીધો જણાતો નથી. અને વિષય પરત્વે પણ એમની પ્રીતિને એમણે દૃઢ નિયંત્રણમા રાખી છે. એ નિયંત્રણને જરા શિથિલ કર્યું હોત તો સંગ્રહને વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ વિશેષ લાભ થાત એમ અવશ્ય લાગે છે. પોતાની શુદ્ધ સંસ્કારી શૈલીને એ રીતે વિશેષ મોકળાશ આપી કવિ પોતાની કાવ્યવાડીને અધિકતર પલ્લવિત કરે એવી શુભેચ્છા વિવિધ પ્રસંગે અનુભવેલા અન્તઃક્ષોભના પરિણામરૂપ એમનાં અનેક કાવ્યોનો આસ્વાદ લેતાં સહૃદય વાચકને થાય તે સ્વાભાવિક છે. જે સ્વરૂપે આ સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેને રસિક વાચકવર્ગ પૂર્ણ હૃદયથી સત્કારશે અને કવિની 'અકથ અંતરમાં રહી ભવ્ય' ભાવનાને આવિષ્કાર પમાડવા એમને ઉત્તેજિત કરશે એમ આશા છે. પુસ્તકને અંતે શ્રી. ભાનુશંકર વ્યાસનું કેવળ અર્થદર્શનની સરળતાની દૃષ્ટિએ લખેલું તટસ્થ ટિપ્પણ મૂક્યુ છે તે વાચકોને અવશ્ય ઉપકારક જણાશે.

છપાઈ, બાંધકામ ઇત્યાદિમાં શિષ્ટ ગુજરાતી પ્રકાશનો હવે સાફ અને સુઘડ જ હોય છે એટલે તે વિશે કશું કહેવા જેવું નથી. કિંમત કવિતાના પુસ્તકોની, સાહિત્યનાં અન્ય પ્રકાશનોની સરખામણીમા વધારે જ રાખવી પડે એવી સ્થિતિ અત્યારે તો છે એટલે તે વિશે ફરિયાદ કરવામા ઘણીવાર વહેવારુ મુશ્કેલીની અવગણના થાય છે.

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ:—સ્વ. ગાંધી સાંકલચંદ નરસિંહદાસ સ્મારકમાળા પુ. ૨: શ્રી. વામનરાવ જોશીના મરાઠી પુસ્તકનો અનુવાદ કરનારઃ ગોરધનદાસ કહાનદાસ અમીન, સિનોર, પ્રકાશકઃ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરસ્તો, અમદાવાદ; પૃષ્ઠ ૨૮+૫૭૨, કિંમત રૂા. ૩-૮-૦

લેખકે નીતિશાસ્ત્રની ખૂબ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરી છે, પણ તે એકમાર્ગી છે, એટલે કે ધર્મને ને નીતિને ઇશ્વર સાથે સાંકળી દીધાં છે અને જે લોકો ઇશ્વરના પાયા ઉપર નીતિને રચતા નથી તેઓ પ્રસંગ આવ્યે નીતિશિથિલ બને છે એમ માન્યું છે. પરિણામે જૈન જેવા નિરીશ્વરો અને બૌદ્ધ જેવા અજ્ઞેયવાદીઓ એમને મતે નીતિશિથિલ પણ હોય! નીતિ જો ઇશ્વરપ્રણીત હોય તો તે સદા સનાતન હોય, એમાં કશો ય ફેરફાર સંભવે નહિ પણ જેમ જેમ સમાજનો વિકાસ થતો ગયો છે તેમ તેમ નીતિનિયમોનો પણ વિકાસ થતો ગયો છે એમ તો લેખક પોતે જ સ્વીકારે છે (પૃ ૧૩) અને વળી કાલે સમાજની પરિસ્થિતિ એવે રૂપે પણ વિકસે કે ધનસંચય અને લગ્ન પણ પાપરૂપ મનાય તો આશ્ચર્ય નહિ. આમ ધર્મ અને નીતિ ઇશ્વર તરફ નહિ, પણ સમાજ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને વિકસે છે.

સાચી વાત એ છે કે આત્મરક્ષણ અને વંશવર્ધન એ જીવમાત્રનો–શું વનસ્પતિનો, શું પશુપક્ષીનો કે શું માનવીનો–સહજ ધર્મ છે અને એ સૌ કોઈ પોતાનું હિત સાધવા કર્મ કરે છે. પણ સમાજમાં સૌ કોઈ એમ સ્વતન્ત્રભાવે વર્તે તો પરસ્પરનાં–પરિણામે સૌનાં–હિત હણાય. એ અનુભવે માનવીએ માન્યુ કે પોતે સમાજદેહનુ એક અંગ છે અને સમસ્ત સમાજના જ હિતમાં મારું હિત છે. અને એમ સમસ્ત સમાજહિતની દૃષ્ટિએ માનવીના આચારનિયમો ઉદ્ભવ્યા ને વિકસ્યા; અને એ ધર્મનું ને નીતિનું સ્વરૂપ પામ્યા. धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजा । સમાજને ધારણમાં રાખે તે ધર્મ. નીતિમાં ની (દોરવુ) ધાતુ છે, સમાજહિતને માર્ગે જે નિયમો દોરે એ નીતિ. અંગ્રેજી Policy શબ્દનો પણ એ જ અર્થ છે. એ શબ્દ (અને વળી Policy શબ્દ પણ) ગ્રીક Polis (નગર) ઉપરથી અવતર્યો છે, નગરરાજ્યની હિતજનક વ્યવસ્થા રાખનાર નિયમો તે Policy (નીતિ). અને માટે તો Honesty is the best Policy (પ્રામાણિકપણું એ સર્વોત્તમ નીતિ છે) એમ કહેવાયુ છે.

આમ નીતિને ઇશ્વર સાથે કશો યે સંબંધ નથી, સમાજ સાથે જ છે; અને તે પણ મોટે ભાગે તો માનવસમાજ સાથે છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. માણસ માણસને છેતરે એમાં અનીતિ મનાય છે, વાનરને છેતરવા ખેડૂત ખેતરમાં ચાડિયો ઊભો કરે એમાં અનીતિ નથી મનાતી. છતાં નીતિને–ધર્મને–વિશાળ સ્વરૂપ આપનાર મહાત્માઓ તો પ્રાણીમાત્ર–ભૂતમાત્ર–પ્રત્યે હિતદૃષ્ટિએ–सर्वभूतहित દૃષ્ટિએ જોવાનુ કહે છે.

પણ ધર્મને–નીતિને–ઇશ્વર સાથે સાંકળવામાં આવે તો ધર્માધર્મનાં ફળ ભોગવવા માટે સ્વર્ગનરકની યોજના થાય તો સ્વર્ગ મેળવવા ને નરકમાંથી બચવા યજ્ઞયાગની ને વ્રત્તોની યોજના થાય. આમ ધર્મ–નીતિ–પ્રદેશમાં ઇનામની લાલચ ને સજાનો ભય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે અને તેથી અનિષ્ટ જ પરિણામ આવે; અને એમ થયુ જ છે. કેળવણીના પ્રદેશમાં ઇનામની લાલચ અને સજાનો ભય ત્યાજ્ય છે એમ માનસશાસ્ત્રીઓ ઠોકી ઠોકીને કહે છે. અને નીતિપ્રદેશમાં પણ એ સૂત્ર એટલું જ સાચુ છે માત્ર સમાજહિત જ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને આચારધર્મનો નિર્ણય થવા જોઇએ

બેશક આજુ સમાજહિત શેમાં છે એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. સમાજહિતનો નિર્ણય અલ્પદૃષ્ટિએ નહિ, પણ દીર્ઘદૃષ્ટિએ થવા ઘટે. જુગજુગને અનુભવે માનવીને સમજાયુ કે

છેવટે તો સત્ય જ સમાજનું સાચું હિત સાધે છું; એકાદ પ્રસંગે અસત્યથી તાત્કાલિક લાભ દેખાય, પણ દીર્ઘદષ્ટિએ તો સત્ય જ સાચું સમાજહિત સાધે છે લેખક જણાવે છે કે "'સત્ય' એટલે શું તેનો નિર્ણય પ્રથમ કરવો પડશે. આ પ્રશ્નનો ઉહાપોહ કરતાં કરતાં છેવટે કબૂલ કરવું પડે છે કે આ યોગથી, માણસના આત્માનું પૂર્ણ સમાધાન થાય તે પૂર્ણ સત્ય અને જેથી આત્માના એકાંગનું જ સમાધાન થાય તે એકાંગી સત્ય. ...એકાગી સત્યતા–એટલે એક રીતે અસત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે" (પૃષ્ઠ ૩૦૪) અને છતાં કહે છે : "ધારો કે એક સોલ્જર દારૂ પી છાકટો બનીને પૂછે છે કે, 'અમુક કેપ્ટનને મારી નાખવો છે, તે કયાં છે?' આવા સમયે તેને ખરો પત્તો આપી શકાય નહિ, તેને ફસાવવો જ જોઈએ. તેમ ન કરીએ તો તે કેપ્ટનનું ખૂન કર્યા સિવાય ન રહે!" (પૃષ્ઠ ૨૯૨) દીર્ઘદષ્ટિથી સમાજ-હિત નહિ, પણ અલ્પદષ્ટિથી પ્રાસંગિક હિત સાધવા લેખક સત્યનું આવું વિધાન આપે છે એ. કેવળ અસત્યનું જ વિધાન છે. સાચો સત્યપૂજક તો પોતે જોખમ ખેડીને પણ 'હું કેપ્ટનનો પત્તો નથી આપવાનો' એમ જ કહે.

લેખક જણાવે છે કે "સુસંસ્કૃત જનના અંતરાત્માને પ્રમાણભૂત લાગે છે એ જ તેનું (સદાચારનું, નીતિનિયમનું) પ્રમાણ છે" (૨૫૨) બેશક બહુ અંશે એમ માનવું પડે છે, પણ છતાં યે એ વિધાન નિર્ભ્રમ તો નથી જ. રામચંદ્ર જેવાને સુસંસ્કૃત તો માનવા જ પડે, તેમણે સ્વાર્થને ખાતર વાલિને સંતાઈ ને મારવો અથવા અગ્નિપરીક્ષા આપી પોતાનું શુદ્ધ શીલત્વ સિદ્ધ કરી આપ્યા પછી પણ સીતાને વનવાસ આપવો એને સદાચારનું ને નીતિનું પ્રમાણ કેમ માની શકાય? આથી જ કહેવું પડે છે કે ધર્મ–નીતિ–સદાચાર–એકદરે સમાજહિત શેમાં છે એનો નિર્ણય કરવો બેશક કઠણ છે. માટે જ દરેકે પોતાની ધર્મબુદ્ધિ કેળવવી રહી અને જે પ્રસંગે એ ધર્મબુદ્ધિ સૂચવે એ આચાર કરવો રહ્યો; એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

લેખકે વિષયનું વિવેચન બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ કર્યું છે; પણ શરૂઆતમાં જ મે જણાવ્યું છે તેમ એમણે નીતિને–ધર્મને ઈશ્વર સાથે સાંકળી દેઈ ને વિવેચન કર્યું છે, તેને બદલે સમાજ તરફ દૃષ્ટિ રાખી હોત તો ઘણાં વિધાનો એમણે બીજે રૂપે કર્યાં હોત. વળી ઈશ્વરે સૃષ્ટિ રચી છે તે પણ માનવીને કેન્દ્રમાં રાખીને રચી છે એમ એમણે માન્યુ છે, તેને બદલે સૃષ્ટિનાં સૌ અંગ પ્રત્યે ઈશ્વરને સમદષ્ટિ છે એમ માન્યુ હોત તો ય અનેક વિધાનો એમણે બીજે રૂપે કર્યાં હોત

પોતાની દૃષ્ટિએ વિવેચન કરતાં લેખકે આધુનિક આધિભૌતિક જ્ઞાનને–ખાસ કરીને વિકાસવાદને–ઊતારી પાડવામાં અને તેની સામે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનવામાં જ પુસ્તકનો મોટો ભાગ ભરી કાઢ્યો છે અને એ દૃષ્ટિએ પુસ્તકનું નામ 'નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ' ને બદલે 'આધિભૌતિક વિદ્યાનો પરાજય ને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો વિજય' એવું રાખ્યું હોત તો વધારે વાસ્તવિક થાત.

મૂળ મરાઠી પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ બહુ સારો થયો છે. અનુવાદની ગુજરાતી ભાષા સરળ ને સુંદર છે.

'પાટીદાર' મંદિર, આણંદ

આચાર્ય કૃપાલાનીના લેખો —સંપાદક : મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ; પ્રકાશક : જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. કિંમત રૂા. ૨—૦—૦

આજે આપણા દેશનું વાતાવરણ 'ઉત્તેજનાનું' છે. જમાનો પણ એક રીતે અનેરો છે: આજે આપણામાં જેવાં ને જેટલાં વિધવિધ મંથનો ચાલી રહ્યાં છે, તેવાં ને તેટલાં પહેલાં કોઈ જમાનામાં ચાલ્યાં હોય, એમ લાગતું નથી નવાં નવા વિચારો આ પ્રાચીન દેશના કિનારે અથડાય તેમાં કશુંય દુઃખ કરવા જેવું નથી; ઊલટું તે તો આવકારલાયક છે. પણ અંગ્રેજો આવ્યાં પછીની આપણી વિચારસૃષ્ટિ તપાસીએ તો તેમાં એક પ્રકારની અડગતા, નિશ્ચિતતા કે ગંભીરતા દેખાવાને બદલે વિમનસ્કતા વધતી દેખાશે. અંગ્રેજી કેળવણીથી આપણામાં સંશયપિશાચ જન્મ્યો અને આપણી પુરાણી સંસ્કૃતિ વિષેની શ્રદ્ધા ડામાડોળ થવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં યંત્રવાદ આવ્યો અને આપણાં મૂલ્યાંકનોમાં ભારે ફેરફારો થયા. તેનાં ઇષ્ટો સાથે અનિષ્ટો પણ આવ્યાં, જેનો ઉકેલ કરવાને પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો હજુ પણ ફાંફાં મારતાં જણાય છે. આટલામાં તો સમાજવાદ પોતાની સંપૂર્ણ જીવનની ફિલસફી સાથે દુનિયામાં અવતર્યો, અને તેણે બીજાં રાષ્ટ્રોની જેમ આપણા મન પણ ઊંચાંનીચાં કરી નાખ્યાં છે.

આ ત્રણેય બનાવોનું પરિણામ આપણા માનસ ઉપર એવી જાતનું થયું છે કે આપણે રાષ્ટ્ર તરીકે ઊગવું અને જીવવુ હોય તો પશ્ચિમને જ પગે ચાલ્યે છૂટકો છે, એવો નિર્ણય બંધાતો જાય છે આજના સાહિત્યમાં જે કૃત્રિમ કલાવિકાસ, વિકૃત સૌન્દર્યકલ્પના અને વિચારોનું છીછરાપણુ દેખાય છે તેનું કારણ ઉપરની માનસિક વિભ્રમાવસ્થા છે. તેથી જ વિચારપ્રધાન ગ્રંથો સાહિત્યમાં આજે વિશેષ કરીને આવકારલાયક છે. આચાર્યશ્રીના લેખોનો આ સંગ્રહ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે, એમ કહેતાં અમને જરાયે સંકોચ થતો નથી.

આચાર્યશ્રી એક લેખમા જણાવે છે 'આ બધા વિચારો આજના ઉત્તેજનાના વાતાવરણમાં, આ યુગમાં તમને ખૂબ જૂનવાણી, જરીપુરાણા લાગશે. પણ મારી પાસેથી તો તમે સીધા અને સ્પષ્ટ વિચાર સિવાય બીજા કશાની ભાગ્યે જ આશા રાખી હશે'. પ્રસ્તુત ગ્રંથનો કોઈ પણ લેખ લો, તેમાં સીધા અને સ્પષ્ટ વિચારો, તર્કકઠોર લેખન, પ્રતિપક્ષીને નિરુત્તર કરનારો યુક્તિવાદ, માર્મિક કટાક્ષ અને લહેજતદાર ભાષા હશે જ, અને તેને લીધે આખા ગ્રથનું વાચન પ્રક્ષોભક અને ઉદ્‌બોધક થતું હશે.

ગ્રંથના ચાર ખંડ છે. પહેલો તત્ત્વવિચારનો છે. શરૂમાં ગીતા ઉપર નવ ભાષણો છે. અર્વાચીન માનસને ગીતા કેવી રીતે માર્ગદર્શક થઈ શકે એમ છે, તે એમાં વાચક જોઈ શકશે આજનો જમાનો સંપૂર્ણ સ્વાતન્ત્ર્યનો છે. આ સ્વાતન્ત્ર્યનો વિચાર 'સંયમ એટલે શું?' અને 'સ્વતંત્રતા અને બંધન' આ બે લેખોમાં કરેલો છે લેખકને મન, 'સંયમ એ બીજા કુદરતી નિયમો જેવો જ કુદરતી નિયમ છે;' તેથી, 'ગમે તે માણસનું જીવન તપાસો, તેને ક્યાંય સંયમ વિના ચાલ્યું છે?' એવો ભેદક સવાલ આચાર્યશ્રી સંયમવિરોધકને પૂછે છે! ને પ્રશ્નથી મૂઝાય છે, આટલામાં લેખક પોતાનો નિર્ણય આપી છૂટી જાય છે : તે એ છે કે, 'કોઈ પણ પ્રકારના બંધન વિના સાચી સ્વતંત્રતા સંભવતી જ નથી!' 'વિદ્યુધર્મચર્યા અને સ્ત્રી' એ લેખ વાંચી આજના આપણા જમાનાને તો 'નર્મમ્ શૉક' જ લાગે!

'સ્ત્રીને સમાન હક્ક મળવા જ જોઈએ' એવો બબડાટ કરનારને આચાર્યશ્રી ચેતવણી આપે છે, 'સ્ત્રીને અબળા માનવાની ભૂલ રખે કરતા દેખીતી નિર્બળ અને કચરાયેલી હોવા છતા, તે ધેર ધેર પુરુષને કાનપટ્ટી પકડીને પોતાની મરજી મુજબ હાંકી રહી છે' આ વિધાનને સસ્મિત માન્યતા મળશે, એ કંઈ લખવાની જરૂર છે?

બીજા ખડમા સત્યાગ્રહનો મર્મ સમજાવ્યો છે સત્યાગ્રહનુ આટલુ સમર્થ વિવેચન મે બીજે ક્યાય વાચ્યાનું યાદ નથી 'વૈયક્તિક અને સામુદાયિક ધર્મ' અને 'ગાધીજીની પદ્ધતિ' આ બે વિસ્તૃત લેખોમા સત્યાગ્રહનુ સપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન આવ્યુ છે પહેલા જ લેખમા લેખક સવાલ ઉઠાવે છે કે 'સમાથી મથી મથીને સાધેલી બૌદ્ધિક અને નૈતિક પ્રગતિ, એને પેલુ સમુદાયરૂપી પશુ ધૂળભેગી કરવા બેઠુ છે, તેને નાથીને નીતિપરાયણ કેમ કરીને કરવુ?' તેનો જવાબ આપવા 'વ્યક્તિની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ' લેખક તપાસે છે વ્યક્તિની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ એટલે તેણે ઉત્પન્ન કરેલી સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ તેથી કુટુંબસસ્થા, લગ્નસસ્થા, બાળઉછેર, ધર્મસસ્થા, વ્યાપાર રાજ્યતત્ર, ફોજદારી કાયદો, સજાઓ, દીવાની કાયદો, આટલી માનવી સસ્થાઓનો વિકાસ તપાસીને લેખક સમાજશાસ્ત્રનો એક સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તારવી કાઢે છે કે, 'બધી માનવસસ્થાઓને હિંસામાથી અહિંસા તરફ વળતા જવુ પડ્યુ છે' માનવી સમાજશાસ્ત્રનુ આ તારણ સાભળી હિંસાવાદી તો બિચારો દિઙ્મૂઢ જ થઈ જવાનો! આટલી ભૂમિકા પ્રસ્થાપિત કર્યા પછી લેખક આગળ વિધાન કરે છે કે, 'સમુદાયરૂપી પશુ જો કદીય પણ સુધરવાનુ હોય, તો તેણે પણ એ જ વ્યક્તિસુધારની પ્રક્રિયાને માર્ગે આગળ વધવુ પડશે' પણ એવો માર્ગ કોઈએ ખોળી કાઢ્યો છે ખરો?

લેખક આગળ બતાવે છે 'આમ નઝાઈ રહેલી દુનિયામા ગાધીજી તેમનો સત્ય અને અહિંસાનો સંદેશ લઈ આવે છે કાળચક્રની ગતિમા તે એક ઐતિહાસિક આવશ્યકતા અને ઐતિહાસિક ઊણપ પૂરી કરવા આવ્યા છે' ત્યારથી આવેલુ સત્યાગ્રહનુ પૃથક્કરણ નિતાંત સુદર છે તે આખાની સમાલોચના અહીં કરવી અસ્થાને છે 'સત્યાગ્રહ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો અંતિમ માર્ગ કેવી રીતે થઈ શકે? આખરે થોડી તો હિંસા કરવી જ પડશે,' એવો સવાલ આપણામાના ઘણા પૂછ્યા કરે છે તેમને આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે 'ગાધીજીના આ ત્રણ અહિંસક યુદ્ધો પછી, હિંદુસ્તાનનુ સ્વરાજ એ તો આજે માત્ર સમયનો સવાલ થઈ ગયો લાગે છે'

આ વિષય 'ગાધીજીની પદ્ધતિ'મા વધારે ચર્ચાયો છે આ પદ્ધતિમા સંક્રાંતિ સાથે શાંતિ પણ છે અને તે 'હડતાલ રૂપ છે .એની નિર્ણયશક્તિ ઈર્ષ્યા, આવેશ અને ક્રોધથી કલુષાતી નથી, તે પોતાના સામાવળિયાના શસ્ત્ર નકામા કરી મૂકે છે શક્તિ, નીડરતા, શિસ્ત અને સગઠનની દૃષ્ટિએ આ સત્યાગ્રહી લડતોનુ ચોખ્ખુ પરિણામ રાષ્ટ્રની પ્રગતિ'જ છે...સત્યાગ્રહની ત્રણ લડતોનું (૧૯૨૦-'૩૦-'૩૨) તાત્કાલિક પરિણામ હાર તહકૂબી'ને વળી હાર એમ આવ્યુ ને છતા રાષ્ટ્ર પોતાના ધ્યેય પ્રતિ સ્થિર રીતે પ્રગતિ જ કરતુ ગયુ છે.. બાબત જય હો કે પરાજય હો, જેનાથી આપણુ બળ વધતુ જાય એ વસ્તુને સાચી સફળ ગણવી જોઈએ, કેમકે એ આપણી અંતિમ ધ્યેયની નજીક લાવનારી વસ્તુ છે'.. વગેરે સચોટ દલીલો કરવી છે આખરે વિરોધકોને આહ્વાન આપે છે કે 'એમાના (ટીકાકારોમાના) કોઈએ વ્યવસ્થિત સામનો કરવાની કશી નવી પદ્ધતિ આપણી આગળ રજૂ કરી

છે?" કોઈ કૉમરેડ આ 'ચેલેન્જ' સ્વીકારશે! આ ખંડમા 'બે ક્રાંતિઓ' નામના નાના લેખમાં અંગ્રેજો આવ્યા તે વખતની ક્રાંતિ અને ગાંધીજી 'હિંદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં આવ્યા' ત્યારની ક્રાંતિનું તુલનાત્મક સરસ વિવેચન છે.

ત્રીજો ખંડ 'હિંદનાં રાજકારણ' વિષે છે અને આપણા રાજકારણની પેઠે તેમાં પણ વિષયોની સારી પેઠે ખીચડી થઈ છે. આપણા સામ્યવાદીઓએ મહાસભાને કેટલાંક નામો ને વિશેષણો આપ્યાં છે: તે આધ્યાત્મિક છે, તે ક્રાંતિમાં નહિ પણ સંક્રાંતિમા માને છે, તેને તો રચનાત્મક કાર્ય જ કર્યા કરવું છે, તે તો સુધારકીય છે, ક્રાંતિકર નથી, વગેરે. 'ક્રાંતિ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ' એ એક સરસ સંપૂર્ણ નિબંધમાં આ બધાને જવાબ આપ્યો છે. સામ્યવાદીઓને મહાસભાની કાર્યપદ્ધતિ વિષે એવી બીક લાગે છે કે તેના રચનાત્મક કાર્યને લીધે ક્રાંતિને માટે જોઈતી ભાવનાની તીવ્રતા ઓછી થશે! સ્ટેશન ઉપરની પેલી પેટીમાં નીકલની એક આની નાખીએ તો એક પ્લેટફૉર્મ ટિકિટ બહાર આવે જ, એવી જ શ્રદ્ધા ક્રાંતિ વિષે ઉપરના સામ્યવાદીઓની હોય છે! તેઓ કહે છે કે પ્રજાની દુર્દશા અમુક આર્થિક કક્ષા સુધી પહોંચે તો ક્રાંતિ થવાની જ! આનો જવાબ સમર્થ વિવેચકે આ લેખમાં મુખ્યત્વે આપ્યો છે. અમુક આર્થિક હાડમારી હોય તો ક્રાંતિ થઈ નથી, અને તેના કરતાં સારી સ્થિતિ હતી તોપણ ક્રાંતિ થઈ હતી, એ બે સત્યો ઇતિહાસના દાખલાઓ આપીને આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધ કર્યાં છે, અને ક્રાંતિની પોતાની કલ્પના આગળ વિશદ કરે છે. તેમના મત પ્રમાણે 'ભૌતિક અને આર્થિક દશા અસહ્ય હોવી જોઈએ, એવા પૂર્વકારણની કશી જરૂર નથી,' 'ક્રાંતિની કશીયે પુરોગામી આવશ્યકતા હોય તો તે ભૌતિક કે આર્થિક પરિસ્થિતિમાંથી નહિ, પણ માનસિક અને વૈચારિક ક્ષેત્રોમાંથી મળે છે.'...'આવી બીજી માનસિક દશા છે તે માનવહૃદયમાં સમૂહગત આશાંકુરણ પ્રગટે એ છે'...'પેલી નવી આશા, નવતર શ્રદ્ધા, નવીન વિચાર, નવો ઉદ્ધારમંત્ર એક વ્યક્તિદ્વારા અવતરે છે...એ આકર્ષણમૂર્તિ આગળ વસ્તુ ને વ્યક્તિ સૌ કોઈ ઝૂકે છે.' આ લેખમાં કરેલી ક્રાંતિની મીમાંસા હૃદયગમ છે. પ્રજા ઉપર આફતો આવે તોપણ આપણે કદાચ ક્રાંતિ આવવાની અટકે એ બીકથી કશુંય કરવું નહિ, હાથ જોડીને બેસી રહેવું, એવું કહેનારા ક્રાંતિવાદીઓને લેખક તેમની દલીલનો તર્કશુદ્ધ છેડો બતાવે છે. તે કહે છે: "કોઈ માણસ પ્રજા પર કુદરતી આફતો પણ આવકારે એમાં દોષ ન બતાવી શકાય. અરે, એથી આગળ વધીને અસંતોષની તીક્ષ્ણ ધારને પાણી ચડાવવા, બદદશાને બદતર કરવા સક્રિય પગલાં લઈએ, તેમાં પણ કશું ખોટું ન કહી શકાય!" તેથી આગળ પોતાની દલીલ પૂરી કરતાં તેઓ કહે છે: 'સાગ ડૉક્ટરની જેમ સુધારકનો દ્વિમુખી ધર્મ છે'

'અર્વાચીન નવવિધાન,' 'સમાજવાદ અને મહાસભા' અને ત્યાર પછીના બે લેખોમાં, 'મહાસભાની આધ્યાત્મિકતા,' 'કેટલાક મુદ્દા', 'રાજકારણ અને અધ્યાત્મ', આટલા લેખોમાં સમાજવાદીઓની દલીલોનો પ્રાધાન્યતઃ વિચાર કર્યો છે. આજે આપણા દેશમાં જુવાનિયાઓનો પક્ષ સમાજવાદી પક્ષ કહેવાય છે. તે પક્ષની સ્થાપના ૧૯૩૪માં થઈ છે અને ત્યારથી માંડી અત્યાર સુધીમાં તેમણે કંઈ ખાસ કામગીરી કરી હોય, એવું મારા જાણવામાં નથી. હા, એક આગેવાન સમાજવાદીએ 'તિલક થવાનો' પોતાનો કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો છે! તેઓ જો આચાર્યશ્રીના લેખો વાંચે તો તેમને પોતાના પક્ષની ખામીઓ દેખાશે

અને કદાચ મહાસભા સાથે સહકાર કરવા પણ તેઓ તૈયાર થશે. દેશના મુખ્ય પક્ષ સાથે લડવાથી જર્મની અને ઇટલીમા આવેલા પરિણામોની સમાજવાદીઓને ખબર છે જ. તે ઉપરથી આપણા સમાજવાદીઓ પદાર્થપાઠ લેશે, એવી આશા છે. આ જ ખંડમાં આવેલા ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ ઉપરના લેખો અભ્યસનીય છે.

પ્રકીર્ણ ખંડમાં કૃપાલાનીસાહેબ મુખ્યતઃ માનવ્યના વિધવિધ રંગોમાં ઝળકે છે. 'ગુરુવર રાયને,' 'રાષ્ટ્રવિધાયક મેઝિની,' 'ગાંધીજીનું પહેલું દર્શન' વગેરેમાં તેમનો ગુરુજન પ્રેમ કે વીરપૂજાની વૃત્તિ દેખાઈ આવે છે. 'જૂના દોસ્ત'મા ખખળતો મિત્રપ્રેમ અને 'સ્નાતકોને સંદેશ', 'તમારું કાર્ય' વગેરેમાં નિતાંત વાત્સલ્ય પ્રતીત થાય છે. આ ખંડમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર ચાર સારા લેખો છે. 'આકાશનાં ફૂલ ને પૃથ્વીના તારા' આ લેખ નિતાંત સુંદર છે આચાર્યશ્રીના વ્યક્તિત્વનુ ગૂઢ અંગ તેમાં નજરે આવે છે. 'કવિ અને પયગંબર'માં તેમનો જ્વલંત દેશપ્રેમ ઝળકે છે.

આચાર્યશ્રીના મૂળ લેખો ઘણે ભાગે અંગ્રેજીમાં હશે, તેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર આજે આપણી પાસે છે. વિષય કઠણ છે છતાં ભાષાંતર સરસ અને પ્રવાહી થયું છે તે સારુ ભાષાંતરકારને અભિનંદન ઘટે છે કેટલીક જગ્યાએ તેમણે યશસ્વી રીતે નવા ગૂજરાતી શબ્દો પણ તૈયાર કર્યા છે. કેટલાક શબ્દો જોઈએ એટલા સારા નથી, તે તરફ અમે તેમનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ : દા. ત. પ્રગતિક (૧૯૪) નહિ પણ પ્રાગતિક, પરાગતિક (૧૯૪) નહિ પણ પારાંગતિક, સડાગ્રસ્ત (૧૭૦) નહિ પણ સડેલું, સાંકર્ય (૧૭૯) નહિ પણ સંકર. ગૌણભાવ (૧૮૭)નો ઉપયોગ ભૂલભરેલો છે ત્યા 'આદરભાવ' અથવા 'ગુરુભાવ' જોઈએ. નિબંધોની સરસતા ધ્યાનમા લેતા લાગે છે કે ચોપડીનો કાગળ વધારે સારો હોવો જોઈતો હતો.

આવાં સરસ પ્રકાશનો આપણા સાહિત્યમાં વધતાં રહો, એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી વિરમીએ છીએ.

શા. જ. સો.

રોજનીશી

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૮

તા. ૧ જાપાને પેગપૂ છોડ્યું; મધ્યવર્તી લોકસભામાં હિંદી લશ્કરને પ્રજાકીકરણ કરવા વિશેનો તથા કંપની કાયદામાં સુધારા કરવાનો ઠરાવ પસાર થયો; મુંબઈની ધારાસભાએ હરિજન મંદિર પ્રવેશ સંબંધી ઠરાવ પસાર કર્યો.

તા. ૨ ચીને રાષ્ટ્રસંઘ પાસે જાપાનને આર્થિક દંડ કરવાની માગણી કરી પણ રાષ્ટ્રસંઘે તેને નીતિના બોધપાઠ શીખવા ભલામણ કરી.

તા. ૩ શારદા ઍક્ટમાં રહી ગયેલી ત્રુટીઓનો લાભ લઈ બાળલગ્નો થતાં હતાં તેથી એની કેટલીક કલમોમાં સુધારો કરી, દંડ સાથે શિક્ષા કરવાનો ઠરાવ વડી ધારાસભાએ પસાર કર્યો.

તા. ૪ વર્ધામાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિ મળી; રાજકેદીઓની ભૂખમરાની હડતાળ પ્રતિ અસંતોષ જાહેર કર્યો; મંદિરપ્રવેશ બિલ સામે વિરોધ દર્શાવવા મુંબઈના સનાતનીઓએ મુંબઈ કાઉન્સિલ ઉપર કૂચ કરી.

તા. ૫ આસામના સાદુલ્લા પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું, તેની જગાએ સર મહમ્મદ સાદુલ્લાએ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; અમેરિકન સરકારે જાપાન સરકાર પાસે તે મોટા જહાજો નથી બાંધતી એવી ખાતરી માગી.

તા. ૬ સુપ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી પં. નારાયણ મો. ખરેનું વિઠ્ઠલનગરમાં અવસાન; કાનપુરમાં રમખાણ. ૧૪૪ મી કલમનો ઉપયોગ. ૫૦ ને ઇજા; કોમી સમાધાની માટે મહાત્માજીએ અને રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલે મિ. જિન્હાને પત્રો લખ્યા એની વિગત બહાર આવી.

તા. ૭ હિંદી સરકારે મદાખેલની ટોળી પાસે ઇપીના ફકીરની સારી ચાલના જામીન માગ્યા.

તા. ૮ ઝાંસીમાં યુક્તપ્રાંતના વડા પ્રધાન પં. ગોવિંદ વલ્લભ પંતની એક લાખ કિસાનોની મેદની સમક્ષ ઘોષણા : *'મહાસભા જ્યારે કિસાનોના દુઃખ ભૂલશે ત્યારે તેનામાં જોમ નહિ રહે અને નિર્માલ્ય બની જશે. ધારાસભાની ખુરશીઓ મોહ માટે નથી પણ સેવા માટે લીધી છે, જે દિવસે સેવા કરવા અસમર્થ થઈશું ત્યારે ખુરશીઓ ફગાવી દઈશું.'*

તા. ૯ અમદાવાદમાં એમ. એન. રોયના પ્રમુખપણા હેઠળ ઉદ્દામવાદી પરિષદ ભરાઈ; નૌકાખાતાના બાંધકામ વિશે બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાને માહિતી આપવાની જાપાનની સરકારે ના પાડી; માણસા રાજ્યમાં ખેડૂતોએ મહેસૂલ ન ભરવાથી જપ્તીઓ થવાની શરૂઆત થઈ, ખેડૂતોના ઘરબાર લૂંટાવાની શરૂઆત થઈ : ખેડૂતોએ દરબારગઢ આગળ દેખાવ કર્યા; ગાંધીજી વિઠ્ઠલનગર આવ્યા.

તા. ૧૦ મહાત્મા ગાંધીજીએ વિઠ્ઠલનગરમાં ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું; રૂમાનિયાના ગોગા મંત્રીમંડળે રાજીનામું આપ્યું.

તા. ૧૧ રૂમાનિયામાં નવું પ્રધાનમંડળ નિમાયું.

તા. ૧૨ આંધ્ર યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ રાજાજીની સલાહથી હડતાળ બંધ કરી; હિસારમાં મુસ્લીમોએ ગાયનો વધ કર્યાથી હિંદુ મુસ્લીમ છમકલું થયું, હેર હિટલર અને ડૉ. શુશનીગ વચ્ચે ઑસ્ટ્રો-જર્મન હિતસંબંધ વિશે મહત્ત્વની મંત્રણા થઈ.

તા. ૧૩ વિઠ્ઠલનગરમાં નવા રાષ્ટ્રપતિ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝનું ભવ્ય સ્વાગત.

તા. ૧૪ સિંગાપુર મથકે બ્રિટને દુનિયાભરની પૈકીમાં મોટી ગોદી બાંધી તેની ઉદ્‌ઘાટન ક્રિયા થઈ.

તા. ૧૫ બિહાર અને યુક્ત પ્રાંતનાં પ્રધાનમંડળોને રાજકીય કેદીઓના છુટકારાના પ્રશ્ન અંગે ગવર્નર સાથે મતભેદ પડતાં, રાજીનામાં આપવાનો મામલો ઊભો થયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; જાપાને ચુંગચુંગ ઉપર વિમાની હલ્લો કર્યો.

તા. ૧૬ કાઠિયાવાડના સુપ્રસિદ્ધ મુત્સદ્દી અને ભાવનગરના પ્રધાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું અવસાન; ગુજરાતના એક જાણીતા લેખક શ્રી નારાયણ વસનજી ઠક્કુરનું અવસાન; વિઠ્ઠલનગરમાં વિષય-વિચારિણી સમિતિની શરૂઆત થઈ. રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલ રાષ્ટ્રપતિપદેથી ફારેગ થતાં તેમને અભિનંદન અપાયાં અને નવા રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝને વધાવી લેવામાં આવ્યા; વિઠ્ઠલનગરમાં સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈનું બાવલું ખુલ્લું મુકાયું, રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિ વિશે ગાંધીજીના ઉદ્ગારો : "વણ કે ત્રીસ કેદીઓનો આ પ્રશ્ન નથી, સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન છે. જો પ્રધાનોને આ જાતની સત્તા નથી તો પ્રધાનો થવાનો અર્થ શો છે?"

તા. ૧૭ બ્રિટીશ લિબરલ પક્ષના નેતા લોર્ડ સેમ્યુઅલ વિઠ્ઠલનગર મહાસભામાં હાજરી આપવા આવ્યા; ગાંધીજી સાથે તેમની મુલાકાત, જાપાને હોઆન પ્રાંતની રાજધાની નજીક મોરચા માંડ્યા; ઑસ્ટ્રિયામાં નવું પ્રધાનમંડળ સત્તા પર આવ્યું.

તા. ૧૮ કેદીઓની મુક્તિને અંગે ઊભા થયેલા પ્રશ્ન અંગે મહાત્માજીનું સરકારને ચેલેન્જ : "જો કેદીઓની મુક્તિથી અંધાધુંધી પ્રવર્તે તો તેથી સરકાર કરતાં મહાસભાએ વધુ ગુમાવવાનું છે." શાંઘાઈ ખાતેના જાપાની સેનાપતિ મત્સુઇને જાપાન સરકારે પાછો બોલાવી લીધો.

તા. ૧૯ બાબુ સુભાષચંદ્ર બોઝના પ્રમુખપણા હેઠળ વિઠ્ઠલનગરમાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ૫૧મા અધિવેશનની શરૂઆત થઇ.

તા. ૨૦ બ્રિટનના પરદેશમંત્રી મિ. ઇડને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

તા. ૨૧ ૫૧મી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક પૂરી થઇ. આવતી મહાસભાની બેઠક મહાકોસલ પ્રાંતમાં ભરવાનો ઠરાવ થયો. રૂમાનિયાની રાજ્યઘટનામાં ફેરફાર થયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા

તા. ૨૨ હેર હિટલરે જર્મનીમાં અને જર્મની બહાર વસતા જર્મનોના સંરક્ષક હોવાની ઘોષણા કરી; બ્રિટનના કામદારપક્ષે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં અવિશ્વાસ હોવાનો પ્રસ્તાવ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કર્યો પણ તે ઊડી ગયો; સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારની મડાગાંઠ વિશે ના. વાઇસરૉયે નિવેદન બહાર પાડ્યું.

તા. ૨૩ ફ્રાન્સની સરકારે શસ્ત્રસરંજામ માટે ૩૨૦૦ દશ લાખ ફ્રાંક મંજૂર કર્યા; સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારની મડાગાંઠ વિશે મહાત્માજીએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડી વાઇસરૉયના રદિયાનો જવાબ આપ્યો.

તા. ૨૪ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝનું મુંબઈમાં ભવ્ય સ્વાગત; લાહોર સેન્ટ્રલ જેલના કેદીઓએ ગાંધીજીની વિનંતિથી ઉપવાસ છોડ્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા.

તા. ૨૫ મિ. ઇડનની જગાએ બ્રિટિશ પરદેશમંત્રીપદે લોર્ડ હેલીફેક્સની નિમણૂક થઈ; યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર અને વડા પ્રધાને સંયુક્ત નિવેદન બહાર પાડ્યું : "અમે પરસ્પર સમજૂતિ-પૂર્વકના નિર્ણયો કરી લીધા છે અને તે અનુસાર પ્રધાનો પોતાની રાબેતા મુજબની ફરજો ફરી હાથ ધરી લેશે." આમ એ મડાગાંઠનો અંત આવ્યો; મુંબઇ સરકારે પોતાનું પહેલું અંદાજપત્ર (૧૯૩૮-૩૯) મુંબઇની ધારાસભામાં રજૂ કર્યું

તા. ૨૬ બિહારના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું પાછું ખેંચી લીધું, સર જેમ્સ ગ્રીગે નવા વર્ષનું અંદાજપત્ર વડી ધારાસભામાં રજૂ કર્યું, સર્વસામાન્ય મતનોંધણી થયા પછી રૂમાનિયાની નવી રાજ્યઘટના માન્ય કરવામાં આવી

તા. ૨૭ ઇંદોર દરબારે પોતાના રાજ્યનાં બધાં મંદિરો હરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં.

તા. ૨૮ જાપાને ચીનના જુદા જુદા ભાગો પર એકસાથે વિમાની હલ્લા કર્યા.

માર્ચ : ૧૯૩૮

તા. ૧ સંયુક્ત પ્રાંતના શિક્ષણપ્રધાન ના. પ્યારેલાલ શર્મા અને પ્રધાનમંડળ વચ્ચે મતભેદ થતા તેમણે રાજીનામું આપ્યું; સરહદ પ્રાંતમાં દારૂબંધી કરવાનો નિર્ણય જાહેર થયો.

તા. ૩ બાલ્કન રાજ્યોની પરિષદ ભરાઈ; ચીના લશ્કરમાના રશિયન વિમાનીઓએ એકસપ થઇને એક સ્ત્રી સેનાપતિનું નેતૃત્વ સ્વીકારવાની ના પાડી : પરિણામે સુપ્રસિદ્ધ માદામ ચિયાંગ-કઈ-શેકે રાજીનામું આપ્યું, બંગાળ સરકારે ૧૭૫ રાજકીય સંસ્થાઓ ઉપરથી પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો.

તા. ૪ સરહદ પ્રાંતમાંના દમનના કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા.

તા. ૫ સેનાપતિ ફ્રાન્કોએ વાર્સિલોના પર વિમાની હલ્લો કર્યો.

તા. ૭ જાપાને પૂર્વી શહેર કબજે કર્યું; ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મની વચ્ચે મહત્ત્વની મંત્રણાઓ થઇ; ઇજીપ્તના માજી મુખ્યપ્રધાન નેસિમ પાશાનું અવસાન થયું.

તા. ૮ રૂમાનીઆએ એબિસીનિયા ઉપરના ઈટાલીના આધિપત્યનો સ્વીકાર કર્યો.

તા. ૧૦ ફ્રાન્સના વડા પ્રધાન મો. શૌતેમે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું; ઑસ્ટ્રિયન પ્રજાને પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોવું જોઇએ એ મુદ્દા પર ડૉ. શુશ્નિગે ઑસ્ટ્રિયન પ્રજાની જાહેર મતનોંધણી લેવાની ઘોષણા કરી.

તા. ૧૧ ફ્રાન્સમા મો. બ્લુમે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું.

તા. ૧૨ જર્મન સૈન્યે ઑસ્ટ્રિયામાં પ્રવેશ કર્યો : ઑસ્ટ્રિયન વડાપ્રધાન ડૉ. શુશ્નિગે રાજીનામું આપ્યું અને નાઝીપક્ષના મિ. ઝેસિનકાર્ટ વડાપ્રધાન તરીકે જાહેર થયા.

તા. ૧૪ ઑસ્ટ્રિયાના પ્રમુખ મિકલાસે પણ રાજીનામું આપ્યું; તા. ૧૦મી એપ્રિલના રોજ ઑસ્ટ્રિયા વિશે સર્વસામાન્ય મતનોંધણી કરવાની જર્મનીએ જાહેરાત કરી; મુંબઇ ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગોમાં ધરતીકંપના ધીમા આંચકા લાગ્યા

તા. ૧૫ ઈંગ્લાંડના વડાપ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેને પાર્લામેન્ટમાં ઑસ્ટ્રિયા વિશે નિવેદન કર્યું, જર્મનીએ ઝેકોસ્લોવેકિયા પાસે નવા કરારો કરવાની માગણી કરી; જો જર્મની ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર આક્રમણ કરે તો ફ્રાન્સ ઝેકોસ્લોવેકિયાને મદદ કરશે એવી ફ્રાન્સે જાહેરાત કરી; મહાત્મા ગાંધી રાજકીય અને નજરકેદીઓને લગતા પ્રશ્ન અંગે કલકત્તા ગયા.

તા. ૧૭ અલ્લાહાબાદમાં કોમી રમખાણ થયું.

તા. ૧૮ મુંબઇ સરકારે, સટ્ટાખોરીનું અનિષ્ટ નાબુદ કરવા માટે, મોરિસન સમિતિની ભલામણોની વિચારણા પછી, એક ઠરાવ પસાર કર્યો, હેર હિટલરે રીશ્ટેગ બરખાસ્ત કરી : ઑસ્ટ્રિયન બેંક અને રેલવેઓનો કબજો જર્મન અધિકારીઓએ લીધો.

તા. ૧૯ મુંબઇ સરકારે ૧૯૩૨ નો સ્પેશિયલ પાવર્સ એક્ટ રદ કર્યો; લીથુઆનિયાની સરકારે પોલેન્ડના આખરી નામાનો સ્વીકાર કર્યો; મહાત્મા ગાંધી અને રાષ્ટ્રપતિ સુભાષબાબુ વચ્ચે બંગાળ ધારાસભાના જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે એકતા લાવવા માટે મહત્ત્વની મંત્રણા.

તા. ૨૧ સિંધના હિદાયતુલ્લા પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું · ખાનબહાદુર અલ્લાહબક્ષે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; મદ્રાસ સરકારે સમાજવાદી કાર્યકર્તા શ્રી. બાટલીવાળાને બાકીની સજા રદ કરી છોડી મૂક્યા; લીથુઆનિયાના વડા પ્રધાને રાજીનામું આપ્યું.

તા. ૨૨ મહાત્મા ગાંધી અને બંગાળના ગવર્નર વચ્ચે કલકત્તા ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં કેદીઓના છૂટકારા અંગે મંત્રણા; કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીજીની કલકત્તામાં મુલાકાત થઈ; રાજ્યસભાની બેઠકમાં નાણાબિલને અંગે ચૂંટાએલા સભ્યોએ 'વૉક આઉટ' કર્યો.

તા. ૨૩ પતિયાલાના નરેશનું અવસાન.

તા. ૨૪ બ્રિટીશ સરકારની પરદેશનીતિ વિશે વડા પ્રધાને નિવેદન કર્યું.

જોઈએ છે—ની જાહેરાત માટે આ જગાનો ઉપયોગ કરો.

શિક્ષક જોઈએ છે—	માત્ર બે રૂપિયામાં ૩૦ દિવસ સુધી તમારું કામ કરશે !
આ જગા ભાડે આપવાની છે.	**ટ્યૂશન જોઈએ છે—**
	આ જગા ભાડે આપવાની છે.
કેન્વાસર જોઈએ છે— પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પુસ્તકો માટે પ્રચારકામ કરવા માટે. શરતો માટે વ્યવસ્થાપકને લખવું.	
આ જગા ભાડે આપવાની છે.	વરસના રૂ. ૨૦ એક વખતના રૂપિયા બે

આ અંકનો વધા

ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક

માધુરી

૧૦૦—૧૨૫ પાનાનુ ડેમી ૬૦ ગ્નલી એન્ટીક કાગળ અને મો રૂપીએ
રીમના ભાવનું ત્રિરંગી મુખપૃષ્ઠવાળો દરેક અંક દળદાર અને સમૃદ્ધ છે.

જાન્યુઆરી અને એપ્રિલ અંકો બહાર પડી ગયા છે

નમુનાની નકલ માટે બાર આનાની ટીકીટો બીડવી.

પહેલો અંક

સ્વ. દિ. બ. રણછોડભાઈ, અરદેશર ફ. ખબરદાર, લલિતજી, હિ. ગ. અંજારિ ગોકુલભાઈ ભટ્ટ, શંકરપ્રસાદ રાવલ, સ્નેહરશ્મિ, સુંદરજી બેટાઈ, ઉમાશંકર જોષી, પતી ભાનુશંકર વ્યાસ. રમણ વકીલ, ગુલાબદાસ બ્રોકર, રમણિક અરાલવાળા, કન્દ વસાવ પિપાસુ, મોહિનીચંદ્ર વિગેરે

બીજો અંક

ખબરદાર, બળવંતરાય ઠાકોર, હિ. ગ. અંજારિયા, જ્યોતીન્દ્ર હ દવે, દશરથલ જોષી, હરિન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય. ગોકુલભાઈ ભટ્ટ, શંકરપ્રસાદ રાવલ. નટરાજ વશી, સુન્દર સુંદરજી બેટાઈ, ઇન્દુલાલ ગાંધી, વાત્સ્યાયન. પૂજાલાલ, કુન્દ વસાવડા, રમણ વકી ગુલાબદાસ બ્રોકર.

ત્રીજો અંક જુલાઈ મહિનામા બહાર પડશે. તે પહેલા તમારુ લવાજમ ચેકથી કે મનીઓર્ડ· નોંધાવી દેજો નહિ તો વી પી થી મગાવી લેશું

એના દરેક અંકમા કાવ્યો, કાવ્ય મધુ નામનો સાહિત્યના નવા કાવ્યોની સમાલોચના કરતો લે ખણથી ચાર વાર્તાઓ-પ્રવાસ-સંશોધન-તેમજ રસાયણ અને ઇતિહાસ પરના નિષ્ણાતોથી લખાયેલા લે આપવામા આવશે.

લવાજમ દેશમાં રૂપીઆ ત્રણ ——	પરદેશમાં શીલીંગ ૭.

ગુજરાતના વિદ્વાન સાક્ષરોના અભિપ્રાયો

આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય જેવા ઝડપથી પ્રગતિ કરતા સાહિત્યમા નવનવીન માસિકો અને ત્રિમાસિકો માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ છે. દુનિયા વીરની તથા સાહસિક પુરૂષની છે, અને જેનામા શક્તિ હોય તે ઝળકે એ શક્તિ તમને પ્રાપ્ય થાઓ એ મારા આશીર્વાદ છે

આનન્દની વાત છે કે "માધુરી"ના પ્રથમ અંકમાજ તમે આધુનિક ગુજરાતના જાણીતા, શ્રેષ્ઠ અને વિદ્વાન લેખકો ને કવિઓ ઉપરાત નવીન જોમ અને દૃષ્ટિવાળા યુવાન ઉત્સાહી લેખકો ને કવિઓનો સહકાર મેળવી શક્યા છો ઉંચા ભાવ ગણીને ચાલનાર તમજ સાંકડા વાડાઓ ને વર્તુલોમાજ પોતાના વાહનો દોડાવ્યા કરતા કેટલાક માસિકો ત્રિમાસિકોથી કાંઈક જુદુ પડીને, સાહિત્યની વિશાળ વાડીમા ચોમેર ઘૂમતી ફરીને સાહામા સાદા પુષ્પમાથી પણ માધુર્ય ચૂસી લઈ તેનુ મધ બનાવી આપે, એવા મધમાખનો ધર્મ બજાવતા માસિકની ખરી જરૂર છે, અને એ કાર્ય ધ્વનિ રૂપ સૂચવતુ નામ તમારા "માધુરી"ને તમે આપ્યુ છે, તે સાર્થક કરો "માધુરી"મા ઉંચા કાગળ વપરાયા છે, છાપકામ ને રૂપરંગ પણ સારા છે તમારા સાહસને ગુજરાતી ભાઈઓ કદર કરીને ઉત્તેજન આપે અને તમને યશ મળો એજ આશિષ છે

મદ્રાસ, તા ૩ જી માર્ચ ૧૯૩૮ — અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

*

'માધુરી' જેવા માસિકો નો પગો પડે છે રૂપ, આકાર વગેરેમા 'માનસી'ને મળતુંજ છે તેવારમા 'વિષયસૂચી' જોતા અને લેખ વાચતા પણ 'માનસી'ના ઉચ્ચ ધોરણના ભણકાર વાગે છે આ અંકના લેખકો ઉચ્ચ કોટીના છે એટલે અંક પણ ભભકદાર તેમ સંગીન થયો છે એ ઉચ્ચ ધોરણ જાળવી રાખવાનુ કામ તમારૂ છે ભાઈ ઉમાશંકર જોશીએ 'નવ્ય મધુ'ના લેખથી જે માળા શરૂ કરવા ધાર્યું છે તે દરેક રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે, કારણ તેથી ઉગતા કવિઓના કાવ્યો એકજ જગાએ વર્ષાદિ ગ્રંથના ધ્યાન પર આવશે અને જુદી જુદી જગાએ જઇ તે વાચવાની તકલીફમાથી તે ઉગરી જશે આમ પ્રસિદ્ધ થવાથી લોકોમા એ કાવ્યો માન્યવારે જાણીતા થશે અને તેથી અવશ્ય લોકપ્રિય પણ થશે

તા ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૮ — દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

*

(બળવંતરાય ઠાકોરે આપેલા પાચ પાનાના અભિપ્રાયમાથી આ એક ભાગ છે)

—પરતુ પ્રસ્તાવનાભવે કે જ્યા ઉધાર તારી જે નવજુવાની અટકી પડે તો તે નવજુવાની એટલી મોઘીજ હતી! સમય અને પરિસ્થિતિ સુધરતા પણ આવે છે. અને પાચ છ હજારની ગ્રાહક સખ્યાવાળુ ગુજરાતી માસિક ત્રૈમાસિક આજેજ ઉગતા પામે કે દશ પદર પચીશ વર્ષે, તેનો વર્તારો કોઇ પણ જોષી મહારાજ આગળથી ભાખી શકે એમ નથી આવા આશાસ્પદ પ્રભાતિકાળમા નવજુવાની ઝપલાવ્યા કરે, નવનિર્માણનુ વય પૂરૂ થતા લગી મથ્યાજ કરે, આમા પણ કશી નવાઇ નથી

આ 'માધુરી' માસિકના ઉત્પાદી તંત્રીએ જૂના જાણીતાની સાથે નવનવા લેખકોનો સહકાર પ્રયત્નથી સાધ્યો દેખાય છે, અને એમ વિષય વિવિધતા પણ મેળવી છે, એ એનુ લક્ષણ મને આશાસ્પદ લાગે છે

મુંબઈ — બળવંતરાય ક ઠાકોર

'માધુરી'નો પ્રથમ અંક મને ઘણો આનન્દપ્રદ લાગ્યો છે ભાઈ મગનલાલ દેસાઈએ એની તૈયારી પાછળ જે શ્રમ લીધો છે તે ઘણે અંશે સફળ થયેલો દેખાય છે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો સહકાર એ મેળવી શક્યા છે એટલુજ નહિ, પણ આ અંકનો કાવ્યવિભાગ એઓ બહુ ઉંચી કોટિનો રાખી શક્યા છે એ બહુ આનન્દજનક છે.

આ પ્રકારના ઉચ્ચ કોટિના સામયિકોને ગુજરાતની ભૂમિ સામાન્ય રીતે માફક નથી આવતી એમના જન્મ ને અવસાન વચ્ચેનો ગાળો યાદ પણ ન રહે એટલો ટૂંકો હોય છે અને તેથીજ 'માધુરી' સરખા સામયિકની જરૂર હમેશા રહે છે

'માધુરી' પુરોગામીઓ કરતા વધુ દીર્ઘાયુષી બને અને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધે એવી આશા રાખુ

બોર્ડિંગ, બાલમંદિર, હાઈસ્કૂલ, ટ્યુશન સ્કૂલ.

ભાઈ—બ્હેનો—નોકરીઆત માટે અલગ સગવડ.

આ જન્મેજ સમજો, કે લાખ જન્મે.

વખત બચાવો તેટલાજ સુધર્યા, તર્યા, ધર્મિષ્ઠ, શોધક.

[૧૧ વર્ષની હાઇ સ્કૂલ] **શિક્ષણશોધઃ—** [સત્ય શક્તિ. હનુમાનનો કૂદકો.

વખત, પૈસા, મહેનત બચે.

૧. ચાલુ સ્કૂલો અને તેના દલાલના કેળવાયેલા જૂઠથી અને જુને ચીલે ચાલવાના પોતાના (દારૂથી ખરાબ) વ્યસનથી ચેતો. નહિ તો એકજ રસ્તો—સાતથી પંદર વર્ષ સુધી, તેનાં શિકાર બનો—બનાવો, આત્મહત્યા—બાલહત્યાને વરો.

૨. સરકારની પ્રજા, દેશના બાળક, છેલ્લા **નંબર માટેજ ચાલુ સ્કૂલો છે.** ઉંચા નંબર, **વર્ગના રાજા માટે નહિજ.**

૩. **શ્રી કમલાબ્હેન, તેમનાં માતપિતા તથા દાદાઓની માફક,** પોતાની, પોતાનાં બાળકની, અને આ શાળાની અગાધ શક્તિ વિશે આસ્તિકપણું છે? નફાખોરી અને તેના દલાલની જૂઠ્ઠાંજાળમાંથી—જુના ચિલામાંથી—છટકવાની, **સત્ય સમજવાની આદત અને જીગર છે?** જ્યારે એવી આદત, જીગર અને શ્રદ્ધા પરિપક્વ થશે ત્યારે **એક—બે વર્ષમાંજ મેટ્રિક** થવા, પોતાનાં બાળકોને આ અગીઆર વર્ષની શાળામાં તરતજ દાખલ કરી શકશો. ત્યા સુધી, સાતથી પંદર વર્ષ સુધી, ચાલુ સ્કૂલોના શિકાર બનવા—બનાવવાનું આપને સ્વરાજ (છૂટ).

૪ **૯—૧૦ વર્ષનો ભાઈ** ઇંગ્લીશ ચોથા—પાંચમા ધોરણમાં ભણે છે. ગોખણપટ્ટી વિના, ચાર—પાંચ હજાર ઇંગ્લીશ શબ્દ સિદ્ધ કર્યા છે.

૫. દરેક બાળક પણ, ત્રણથી ૭ વર્ષની ઉમર સુધી, પોતાની ભાષા, સાંભળી—સાંભળીનેજ, સિદ્ધ કરે છે. ત્યારે તો, ઉંચો નંબર બે—ત્રણ વર્ષમાં કેટલુંય વધારે કરે!

૬. **બાળકની દેહશક્તિને હદ છે; મગજશક્તિ બેહદ છે.**

૭. **તપાસો:—નાનાં—મોટાં માટે, કુદરતી વર્ગ એકજ હોય છે:—**ઘર, મંદિર, કથા, નાટકશાળા, ટોકીઝ, રેડીઓ, દુનિયા, અંતર્યામી.

૮. તો, હાઇસ્કૂલોમા, છેવટ **બે—ત્રણજ વર્ગ (વર્ષ) બસ છે.** પછી તો, કેળવણી અને ઓછી યાદદાસ્તીની એકજ સામાન્ય દવાઃ—ફરી—ફરી, સાંભળો—બોલો—વાંચો—લખો.

૯. દરેક ખાતામા કોઈ કૂદકો અપાવનાર હોય તો પછી કામ કામને શિખવે છે. તેને આપણે ગાળ દેતા નથી, નિંદતા નથી, સામા વખાણીએ છીએ. તેમજ સ્કૂલોમાં હોવું જોઈએ. પણ તેમ કોઈ છે? હા, છે ખરું, પણ નફાખોરીના અંતરમાં, બહાર નહિ કહેવાનું. નહિ તો પછી, શિકાર (સારા વિદ્યાર્થી) મળે કયી રીતે?!

૧૦ મનુષ્યનાં સ્વભાવ, ટાળ, વ્યસન, ગુલામી જોઈ, નફાખોરી અને દલાલોએ આ શાળા વિશે જૂઠ્ઠાંજાળ પાથરીને ચાલુ બાળકોને પકડી રાખ્યાં છે.

૧૧ ભલે, પણ અમારું **સત્ય એ માણેકનાથ બાવાની કાંકરી છે.** વિદ્યાર્થી અને વાલીની અંદર બાંધેલા જૂઠના કિલ્લે-કિલ્લાને એક વખત તે સત્ય તોડી પાડશે.

૧૨ શ્રી. કમલબ્હેનની પ્રિલિમિનરિ પરીક્ષા લેતાં, એક સ્કૂલનો પડઘોઃ— મી. મ્હેતા, આવી યોજનાને હું ઉત્તેજન નહિજ આપું, સામો તોડી પાડીશ, નહિતો હું મારા

૧૪ વખત બચાવવા એ ક્યાંઇ પાપ નથી. બધિ, એ એકજ સર્વવ્યાપક પુણ્ય છે.
૧૫ આ બધું જીવમાં સમજાઇ જાય તો આજેજ દાખલ થવાય, કરાય.
૧૬ ત્રણ વિષયમાં નાપાસ થવાનો હક રાખી, જલ્દી, સસ્તું, સહેલું, સર્વોપરિ કેમ્બ્રિજ મેટ્રિક થવાનું સ્વર્ગ:—

આઇડીયલ પુરુષોત્તમ બોર્ડિંગ હાઇ સ્કૂલ, ૧૬૮૦, ખાડીઆ, અમદાવાદ.

૧૬૮૦, ખાડીઆ, **અમદાવાદ.**	રા. મૂ. મ્હેતા, બી. એ., પ્રિન્સિપાલ, જીવકોર મ્હેતા, મેનેજર, આઇડીયલ પી. બી. હાઇ સ્કૂલ.

Infant School, Tution School, High School, Hostel.

Separate for Boys, Girls, Adults.

Quickest, Cheapest, Easiest Cambridge Matriculation (S. C.)

Bombay University Five subjects branch off here into Eight. Appear for these eight subjects, and **pass in only five, retaining the right of failing in three.**

Heaven of Quickest, Far Superior Matriculation:–

Ideal Purushottam Boarding High School,

Sir Chinubhai Building, Khadia, **AHMEDABAD.**

Miss Kamalaben Narayanbhai Patel passed seven standards in ten months, matriculated in eighteen months, gaining mathematics-exemption in twelve months.

Cause.--the habit of ranking higher upto Gujrati Standard V

Master Navinchandra aged nine and a quarter has been in standards IV–V, mastering about five thousand English words, **without the least cramming.**

The present schools, and the syllabus therefore are meant **only for the dullest of the dull**, the subject of the Crown and child of the Nation.

Finish up the whole course of studies in one or two years, and then consign everything to repetition-revision reproduction, the only general remedy for short memory.

It has been in this way alone that the dullest child picks up its mother tongue by the age of six

This will **save a good deal of time, money, energy,** minimizing examination-fear, worries, suicide-cases

Elsewhere, the brightest of the bright has often to be satisfied with **repeated failures for seven to fifteen years.**

1680, Sir Chinubhai Building, Khadia, AHMEDABAD.	**R M Mehta, B A., Principal, Jivkor Mehta, Manager, Ideal P. B. High School.**

શ્રી રમણીક પ્રિન્ટરી શાહપુર ભુખારાની પોળ અમદાવાદ.

ફક્ત

પંદર મિનિટ

આપને આ પત્રિકા વાંચવા કાઢવી પડશે.

પણ....

તેમાં આપ ગુજરાતી ભાષાના

જીવન ઘડતર

કરનારા અવનવા સાહિત્યથી

પરિચિત થશો

અને....

આપને ચોક્કસ

જણાશે કે આ પુસ્તકો વિના આપનું

પુસ્તકાલય અધુરું છે. આ પુસ્તકો વિના ન જ ચાલી શકે.

નિવેદક :

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ

જુમ્મા મસ્જીદ સામે, **અમદાવાદ.**

પ્રાન્ચ—આનંદ ભુવન, ૧લા માળે, નવી હનુમાન ગલી,

મુંબઈ ૨.

પુસ્તકોની યાદી માટે સામેના પૃષ્ઠ જુઓ

વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા

૨૦૦ પુસ્તકોની નામાવલી

પ્રથમ શ્રેણી [બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે]

૧ શ્રીરામ ૨ શ્રી કૃષ્ણ ૩ ભગવાન બુદ્ધ ૪ ભગવાન મહાવીર ૫ વીર હનુમાન ૬ ભડવીર ભીષ્મ ૭ સતી દમયંતી ૮ કચ–દેવયાની ૯ સમ્રાટ્ અશોક ૧૦ ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્ત ૧૧ રાજા ભર્તૃહરી ૧૨ સંત તુકારામ ૧૩ ભક્ત સુરદાસ ૧૪ નરસિંહ મહેતા ૧૫ મીરાંબાઈ ૧૬ સ્વામી સહજાનંદ ૧૭ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી ૧૮ લોકમાન્ય ટિળક ૧૯ મહાત્મા ગાંધી ૨૦ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

બીજી શ્રેણી [બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે]

૨૧ આદ્યકવિ વાલ્મિકી ૨૨ મુનિરાજ અગસ્ત્ય ૨૩ શકુન્તલા ૨૪ દાનેશ્વરી કર્ણ ૨૫ મહારથી અર્જુન ૨૬ વીર અભિમન્યુ ૨૭ સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર ૨૮ ભક્ત પ્રહ્લાદ ૨૯ પિતૃભક્ત શ્રવણ ૩૦ ચેલૈયો ૩૧ મહાત્મા તુલસીદાસજી ૩૨ ગોપીચંદ ૩૩ સતી પદ્મિની ૩૪ રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૩૫ સ્વામી વિવેકાનંદ ૩૬ સ્વામી રામતીર્થ ૩૭ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ૩૮ પંડિત મનમોહન માલવિય ૩૯ સરદાર વલ્લભભાઈ ૪૦ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ.

ત્રીજી શ્રેણી

૪૧ મહામુનિ વશિષ્ઠ ૪૨ સતી મદાલસા ૪૩ રાજકુમાર ધ્રુવ ૪૪ સતી સાવિત્રી ૪૫ દ્રૌપદી ૪૬ વીર વિક્રમ ૪૭ રાજા ભોજ ૪૮ મહાકવિ કાલિદાસ ૪૯ દુર્ગાદાસ ૫૦ મહારાણા પ્રતાપ ૫૧ સિંકીમનો સપૂત ૫૨ દાનવીર જગડૂ ૫૩ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૫૪ જગતશેઠ ૫૫ પંડિત મોતીલાલજી ૫૬ સર જગદીશચંદ્ર બોઝ ૫૭ શ્રી અરવિંદ ઘોષ ૫૮ વીર વિઠ્ઠલભાઇ ૫૯ ધોંડો કેશવ કર્વે ૬૦ એનીબીસેન્ટ.

ચોથી શ્રેણી

૬૧ શ્રી ગજાનન ૬૨ કાર્તિકેય સ્વામી ૬૩ ચંદ્રહાસ ૬૪ ભક્ત સુધન્વા ૬૫ શ્રી હર્ષ ૬૬ રસકવિ જગન્નાથ ૬૭ ભક્ત નામદેવ ૬૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ૬૯ છત્રપતિ શિવાજી ૭૦ સમર્થ સ્વામી રામદાસ ૭૧ ચાંદબીબી ૭૨ ગુરુ નાનક ૭૩ મહાત્મા કબીર ૭૪ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ ૭૫ લાલા લજપતરાય ૭૬ શ્રી ચિત્તરંજનદાસ ૭૭ શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર ૭૮ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ૭૯ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ ૮૦ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

પાંચમી શ્રેણી

૮૧ પાર્વતી ૮૨ શ્રી શંકરાચાર્ય ૮૩ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ૮૪ શ્રી માધવાચાર્ય ૮૫ શ્રી રામાનુજાચાર્ય ૮૬ મહારાજા કુમારપાળ ૮૭ ગુરુ ગોવિંદસિંહ ૮૮ રણજીતસિંહ ૮૯ લક્ષ્મીબાઇ ૯૦ શ્રી કેશવચંદ્રસેન ૯૧ શ્રી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ૯૨ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ૯૩ દાદાભાઇ નવરોજજી ૯૪ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે ૯૫ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી ૯૬ શ્રી ગોવર્ધનરામ ૯૭ શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂ ૯૮ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ ૯૯ શ્રી સેનગુપ્તા ૧૦૦ તારામંડળ.

છઠ્ઠી શ્રેણી

૧૦૧ મહાદેવી સીતા ૧૦૨ નાગાર્જુન ૧૦૩ વીરાંગના કર્મદેવી ૧૦૪ વીર વનરાજ ૧૦૫ હૈદરઅલી ૧૦૬ મહાકવિ પ્રેમાનંદ ૧૦૭ સર ટી. માધવરાવ ૧૦૮ જામ રણજીત ૧૦૯ ઝંડૂ ભટ્ટજી ૧૧૦ શ્રી. શિલ્પી કરમારકર ૧૧૧ કવિ દલપતરામ ૧૧૨ સ્વ. હાજીમહમ્મદ ૧૧૩ વીર લધાભા ૧૧૪ સૌંદર્યધામ કાશ્મીર ૧૧૫ નૈનિતાલ ૧૧૬ ગિરનાર ૧૧૭ દ્વારિકા ૧૧૮ પાટનગર દિલ્હી ૧૧૯ મ્હૈસુર ૧૨૦ તાજમહાલ.

સાતમા શ્રેણી

૧૨૧ શ્રી ઋષભદેવ ૧૨૨ ગોરક્ષનાથ ૧૨૩ વીર કુણાલ ૧૨૪ અકબરશાહ ૧૨૫ મહામંત્રી મુંજાલ ૧૨૬ કવિ દયારામ ૧૨૭ જયકૃષ્ણઇંદ્રજી ૧૨૮ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૨૯ મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી ૧૩૦ મહાકવિ નાનાલાલ ૧૩૧ આચાર્ય ગિદવાની ૧૩૨ અબદુલ ગફારખાન ૧૩૩ સોરઠી સંતો ૧૩૪ નેપાલ ૧૩૫ મહાબળેશ્વર ૧૩૬ અમરનાથ ૧૩૭ બદ્રિકેદારનાથ ૧૩૮ કલકત્તા ૧૩૯ પાટણ ૧૪૦ અનુપમ ઈલુરા.

આઠમા શ્રેણી

૧૪૧ ગુરુ દત્તાત્રય ૧૪૨ ઉદયન-વત્સરાજ ૧૪૩ મહાત્મા આનંદઘન ૧૪૪ વસ્તુપાળ-તેજપાળ ૧૪૫ શામળભટ્ટ ૧૪૬ કવિ નર્મદાશંકર ૧૪૭ વીર સાવરકર ૧૪૮ સર જમશેદજી ટાટા ૧૪૯ કવિ કલાપી ૧૫૦ પ્રો. સી. વી. રામન ૧૫૧ શાહ સોદાગર જમાલ ૧૫૨ શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય ૧૫૩ શ્રીમતી કસ્તુરબા ૧૫૪ દાર્જીલીંગ ૧૫૫ ઉટાકામંડ ૧૫૬ જગન્નાથપુરી ૧૫૭ કાશી બનારસ ૧૫૮ જયપુર ૧૫૯ હૈદ્રાબાદ ૧૬૦ કાવેરીના જલધોધ.

નવમી શ્રેણી

૧૬૧ શ્રી જ્ઞાનદેવ ૧૬૨ સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૬૩ ઉપા૦ યશોવિજયજી ૧૬૪ વીર બાલાજી ૧૬૫ નાના ફડનવીસ ૧૬૬ શ્રી દ્વિજેન્દ્રલાલ રોય ૧૬૭ રાજા રામમોહનરાય ૧૬૮ શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કર ૧૬૯ પં. વિષ્ણુ દિગંબર ૧૭૦ શ્રી રામાનંદ ચેટરજી ૧૭૧ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ૧૭૨ પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય ૧૭૩ મૌ. અબદુલકલામ આઝાદ ૧૭૪ શિલોંગ ૧૭૫ પાવાગઢ ૧૭૬ ગમેશ્વર ૧૭૭ તારંગા ૧૭૮ મુંબઇ ૧૭૯ આગ્રા ૧૮૦ ગીરના જંગલો

દસમી શ્રેણી

૧૮૧ શ્રી એકનાથ ૧૮૨ હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર ૧૮૩ અશો જરથુસ્ત ૧૮૪ મહારાણી અહલ્યાબાઈ ૧૮૫ શ્રી અવનીંદ્રનાથ ઠાકુર ૧૮૬ શ્રી રમેશચંદ્ર દત્ત ૧૮૭ શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા ૧૮૮ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ ૧૮૯ સંતકવિ પઢિયાર ૧૯૦ ચિત્રકાર રવિવર્મા ૧૯૧ ડૉ. અન્સારી ૧૯૨ હિંદના અદ્ભુત યોગીઓ ૧૯૩ આબુ ૧૯૪ શત્રુંજય ૧૯૫ ગોમટેશ્વર ૧૯૬ અમદાવાદ ૧૯૭ લખનૌ ૧૯૮ વડોદરા ૧૯૯ અજંતાની ગુફાઓ ૨૦૦ શ્રેણીને સંપાદક

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમાટેડ અમદાવાદ.

આનંદભુવન, ૧ લા માળે, નવી હનુમાન ગલી, મુંબઈ ૨.

કુમાર-કુમારિકાઓના જીવનમાં સાહસ, શૌર્ય અને સામાન્ય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતી

કુમાર ગ્રંથમાળા

સંપાદક : ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સહિત રૂા. ૩ પરદેશમાં ૮ આના વધુ

પ્રથમ વર્ષનાં પુસ્તકો

૧ કોયડા સંગ્રહભાગ ૧ લો ૦-૮-૦

દુનિયાભરના કોયડાઓમાંથી ચુંટી કાઢેલા ઉત્તમ કોયડાઓનો સંગ્રહ.

૨ કુમારોની પ્રવાસ કથા ૦-૮-૦

ગુજરાતના સાહસિક કુમારો કેવાં અજબ સાહસ ખેડે છે તેનો હૃદયંગમ ચિતાર આપતી રસભરી કથા.

૩ આલમની અજાયબીઓ ૦-૮-૦

વૈજ્ઞાનિક સત્યો પર પ્રકાશ પાડતી અદ્ભુત ઘટનાઓ.

૪ કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૨ જો- ૦-૮-૦

ઉત્તમ કોયડાઓનો વિશેષ રમુજી સંગ્રહ

૫ ચીનની સરહદ પર ૦-૮-૦

હાથીઓના જંગલથી છવાએલી, નગ્ન જંગલી મનુષ્યોથી ઉભરાતી ચીનની સરહદનો રોમાંચક પ્રવાસ.

૬ જંગલ કથાઓ ૦-૮-૦

સાહસિક કુમારોના જંગલના અને જંગલી પ્રાણીઓ સાથેના દિલ ધડકાવે તેવા પ્રસંગોથી ભરેલી કથાઓ.

લવાજમ પોસ્ટેજ સહિત રૂા. ત્રણ.

પ્રથમનાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડી ચુકયાં છે

(જેમાંથી)

મુંબઇ ઈલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ પ્રાથમિક શાળાઓની લાયબ્રેરીઓ માટે 'કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૧ લો' તેમજ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓની લાયબ્રેરીઓ માટે 'આલમની અજાયબીઓ'ને મંજુર કર્યાં છે.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ,
જુમ્મા મસ્જિદ સામે પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.
બ્રાન્ચ—આનંદભુવન પહેલે માળે, નવો હનુમાન ગલી, મુંબઇ ૨.

જૈન વિભાગ

(૨૫) બાળ ગ્રંથાવળી પ્રથમ શ્રેણી ૨૦ પુસ્તકો	૧-૮-૦
(૨૬) " ત્રીજી શ્રેણી "	૧-૮-૦
(૨૭) " પાંચમી શ્રેણી "	૧-૮-૦
(૨૮) " છઠી શ્રેણી "	૧-૮-૦
(૨૯) નવયુગનો જૈન કાચું પુંઠું	૧-૦-૦
(૩૦) વિવિધ પૂજા સંગ્રહ ભાગ ૧ થી ૮	૧-૪-૦
(૩૧) મહાવીર ભક્ત મણિભદ્ર	૧-૪-૦
(૩૨) રાજનગર સાધુ સંમેલન	૧-૮-૦
(૩૩) તપવિચાર	૦-૪-૦
(૩૪) સુજશવેલી ભાસ	૦-૩-૦
(૩૫) શ્રીપાળ રાજાનો રાસ (પુષ્કળ ચિત્રો સાથે)	૨-૦-૦
(૩૬) નવસમરણ પોકેટ સાઇઝ	૦-૨-૦
(૩૭) જળમંદિર પાવાપુરી (સચિત્ર કાવ્ય)	૦-૨-૦
(૩૮) " " ત્રિરંગી ચિત્ર	૦-૨-૦
(૩૯) આદર્શ રામાયણ	૧-૪-૦
(૪૦) જૈનોની શિક્ષણ સમસ્યા	૦-૨-૦
(૪૧) ભારતવર્ષની જૈન શિક્ષણ સંસ્થાઓની યાદ	૦-૩-૦
(૪૨) શત્રુંજયોદ્ધારક સમરસિંહ	૦-૧૩-૦
(૪૩) વીર દયાલદાસ	૧-૮-૦

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ

જુમ્મામસ્જિદ સામે, **અમદાવાદ.**

બ્રાન્ચ:-આનંદભુવન પહેલે માળે,

નવી હનુમાનગલી, મુંબઇ ૨.

એ વાસનગર અલોપ થયા છતાં પણ તેની પ્રેરણામૂર્તિ સમા ગઢમત વિક્રમાદિત્ય જે સિદ્ધહસ્ત પ્રતીક ચામરતા કરી મૂક્યું છે, તેના અર્જનનો ઇતિહાસ પણ 'કુમાર' જ પહેલવહેલો આપે છે. વળી વાચકવર્ગને વધુમાં વધુ આકર્ષનાર પ્રચાર ચિત્રો કે સૂચનાચિત્રો મુજાને એણે છટકવા નથી દીધાં. એમાંનું 'શાન્તિ નહિ પણ હૃદયપલટો'નું નીચે આપેલું ચિત્ર જુઓ. આપણા રાષ્ટ્રની પુનર્રચનાનો સાદ દર્શાવતા એવાં અનેક પોસ્ટરો 'કુમારે' વીણીવીણીને બે ચાર પાના ભર્યાં છે.

પરંતુ આ જ મહાસભાને પડછે, સુરત જિલ્લાની પ્રમુખ નગરીમાં ઈ. ૧૯૦૭માં ભરાએલી મહાસભા પણ એટલી જ અમર બની છે. ગોખલેજી જેવાને પણ અવમાની, મવાળ હાથોમાંથી કૉંગ્રેસનું સુકાન હાથ કરવા નિકળે તેમાં ગરમ પક્ષીઓનો જ ... ના ને લોકજીએ તે 'લોકમાન્ય' બન્યા. કૉંગ્રેસને તેની આજની સ્થિતિ નક્કી કરી આપનાર એ બનાવના સંસ્મરણો 'કુમાર'ના આ અંકમાં રજૂ થાય છે.

'તીન લોકસે ન્યારી કાશી'નો ગયા અંકમાં બાહ્ય પરિચય મેળવ્યા પછી 'મારી સફર'નો નવો હપ્તો તમને તે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરીના એ વાતાવરણમાં લઈ જાય છે, જેને ઘડાની સંસ્કૃતિ કે પ્રતજીવનની પરવા જ નથી, જ્યાં ડૉક્ટરો, પ્રોફેસરો, કૉલેજ શિક્ષણ પામેલાઓ જ્યાં પાશ્ચાત્ય ભાવાપન્ન ગણાઈ નાસ્તિક કહેવાય છે, અને જ્યાં દેશનેતાઓનું નામ સરખું લેવું એ પણ પ્રભુનો દ્રોહ કર્યા બરાબર દેખાય છે.

રોગના નિદાન માટે ગાંધીજીએ પ્રાકૃતિક ઉપચારોનો કરેલો સ્વીકાર તો જાણીતો છે પણ દેહ કરતાં યે દેહીની ઉપર વધુ અસર કરનાર એમના એ મન પરના ઉપચારોની દક્ષિણ આફ્રિકાની ટૉલ્સ્ટૉય વાડીથી જ આરંભાએલી પ્રયોગકથાથી જેને વાકેફ થવું હોય તેણે 'જીવનનું પરોઢ'માંનું પ્રકરણ 'બાપુજીનું વૈદું' વાંચવું જ જોઈએ.

'દમનનીતિ, નર્કની માફક જલદીથી નથી જીતી શકાતી પરંતુ અમે ખ્યાલમાં રાખજો કે આપણો સંઘર્ષ જેમ વધુ દુષ્કર તેમ આપણા પ્રયાસો વધુ ગૌરવશાળી બનશે' આવા પ્રોત્સાહક વચનોએ અમેરિકાની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં જોશ ભરનાર ને વૉશિંગ્ટનની સાથે ખભેખભા મેળવી લડનાર ટૉમસ પેઈનનું નામ ઘણાને અજાણ્યું લાગશે, પણ વૉશિંગ્ટનથી યે એ અમેરિકાનો મહાન પુરુષ થઈ ગયો. ગુલામોના માનવતાહીણી દયાની કદમબોસી કરવાને બદલે દુનિયાના દલિતોની વાચા બનવામાં જ એણે સાચો પુરુષાર્થ માન્યો હતો. એની કલમે જ અમેરિકા સંગઠિત જન્માવ્યું, એની કલમે જ મનુષ્યના પ્રાથમિક હકોનો પ્રતિપાદ કર્યો, પણ એની જ કલમે સાચા માનવધર્મની પહેલી વ્યાખ્યા જે આપી તે રૂઢ જગતને એવી આકરી પડી કે એની બધી પૂર્વસેવાઓ પર ... આટલા દાન કર્યા છતાં યે યુગના પુત્રો ને એંગ્લ જેવા ... માંગણી કરી જગતની માનવતાને એક તાંતણે બાંધવાના એ સ્વપ્નસેવીનું ચરિત્ર, -દિવ્ય માનસનું આમૂલાગ્ર ચિત્ર તમારી નજર સામે ખડું કરશે.

અને તમે જાણો છો? હિંદની પહેલી પોસ્ટટિકિટો હિંદી સરકારે નહિ પણ એક પ્રાંતના કમિશ્નરે પોતાની મુખત્યારીથી બહાર પાડેલી, સમગ્રમાં મદીના યુરોપમાં દારૂ પીનાર સામે સમન્સ નીકળતા, અને કેટલાક દેશોના તો તેના પીનારા ફાંસીએ પણ લટકતા, પ્રાણિસૃષ્ટિમાં કેટલાક પ્રાણીઓ મરજી મુજબ પોતાનો રંગ બદલી શકે છે,—આવી આવી તો કેટલીયે અજાયબ જ્ઞાનસામગ્રી 'કુમાર'ના 'માધુકરી' વિભાગનાં આઠ પાનામાં ભરેલી છે

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ ૦-૨-૬
રાજાજીની વાતો ૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા૦ યુદ્ધ ૦-૪-૦
જાતકકથાસંગ્રહ ૦-૩-૦
ક્રાન્તિ
ક્રાન્તિકારી સંઘ ૦-૬-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ ૦-૩-૦ (નથી)
ઇટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ
ગરીબની હાય ૦-૬-૦
૦-૩-૦
વીરની હાકલ ભા. ૧ ૦-૧૨-૦
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ ૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત ૦-૨-૬
ગાંધીકૃષ્ણ આલ્બમ ૦-૮-૦
પૂજારીને પગલે ૦-૪-૦
બોરસદની વીરાંગનાઓ ૦-૨-૦
લાલ ટોપી ૦-૩-૦
અયોધ્યા ઓઢિયાં ૦-૩-૦
ઝૂંટાયું હિંદ ૦-૩-૦
ચૂકાનું કમળ ૦-૩-૦
રૂપિયાનું ઝાડ ૦-૫-૦
ક્રાન્તિને માર્ગે ૦-૫-૦
×ટેકને ખાતર ૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ ૦-૮-૦
×મારી કહાણી
×ચમૂતરો ૦-૮-૦
કોયા ભગતની કડવી વાણી ૦-૧૦-૦
અને ગરીબોનાં ગીતો
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક ૦-૮-૦
×કળજુગ ૦-૮-૦
×તૂટેલા તાર ૦-૩-૦
તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને ૦-૮-૦
પત્રો [સુધારેલી આવૃત્તિ] ૦-૬-૦
જીવનચર્યા
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું ૦-૧૦-૦
ચીન જાપાનની યાત્રા ૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો ૦-૮-૦
બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો ૦-૩-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ? ૦-૬-૦
દેવદાસ ૦-૮-૦
ભાગ્યવાદ અને સર્વોદય ૦-૮-૦
શહીદનો સંદેશ ૦-૬-૦
ગાથા ૦-૧૨-૦
આપણો આહાર ૦-૩-૦
ી-પુરુષ-મર્યાદા ૦-૬-૦
િરિરાજ આબુ ૦-૫-૦
મદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા ૦-૮-૦
૧-૪-૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

×પ્રેમનો દંભ [ત્રીજી આવૃત્તિ] ૧-૪-૦
×સ્ત્રી અને પુરુષ ૧-૦-૦
×કથાવલિ ભા. ૧ ૧-૪-૦
×નવો અવતાર ભા. ૧ ૨-૪-૦
×નવો અવતાર ભા. ૨ ૨-૦-૦
×નવો અવતાર ભા. ૩ ૧-૦-૦
×દૃષ્ટિપરિવર્તન ૧-૪-૦
×કથાવલિ ભા. ૨ ૧-૪-૦
લગ્નમુખ ૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

×ઘરે-બાહિરે ૨-૦-૦
×ચતુરંગ અને બે બહેનો ૧-૪-૦
નૌકાડૂબી છપાય છે.

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧ ૧-૪-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨ ૧-૪-૦
ઈશ્વરનો ઇનકાર ૧-૦-૦
×ગાના આસોપાલવ ૧-૮-૦
×હિરેફની વાતો ભા. ૨ ૧-૪-૦
×ગીતામન્થન ૧-૪-૦
×સત્યમય જીવન ૦-૧૦-૦
લગ્નપ્રપંચ ૩-૮-૦
શેષનાં કાવ્યો ૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ ૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

×હિરેફની વાતો ભા. ૧ ૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧ ૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ ૧-૪-૦
સુમન અને બીજી વાતો ૧-૪-૦
ભારતપુષ્પપ્રવાસ ૧-૦-૦
ગાંધી મણિમહોત્સવાંક ૧-૪-૦
કયે રસ્તે ? ૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ [ત્રીજી આવૃત્તિ] ૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર [,,] ૦-૬-૦
×ધરગથ્થુ વૈદક ૨-૦-૦
×દિનચર્યા ૧-૮-૦
×સાબરમતી ૧-૪-૦
રશિયાનું ઘડતર ૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય ૨-૦-૦
શહીદનો સંદેશ ૧-૦-૦
×તમને એ નહિ સમજાય ૦-૬-૦

અસહકાર ૨-૮-૦
ચંપારણ્યમાં ગાંધીજી ૧-૮-૦
મહિલાપ્રતાપ ૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી ૦-૧૨-૦
અનના ૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આ—

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વાર્ષિક પૃષ્ઠસંખ્યા ૭૦૦

લવાજમ હિંદમાં રૂા. ૨; પરદેશમાં રૂા. ૩

આવકાર

ગુજરાતમાં ગ્રન્થમાળા તો ઘણી છે, પણ આટલી સસ્તી અને આવું સરસ વાચન પૂરું પાડનારી ગ્રન્થમાળા બીજે હજુ જોઈ નથી.

[પુસ્તકાલય] मादिलान्त

ગામડાંના લોકો રેલવેમાં વેચાતી સારી માઠી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યે ખરીદે છે અને વાંચે છે. તે કરતાં આવી ચોપડીઓ તેઓ વાચતા રહે તો કેવું સારું ? અમદાવાદ પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા ખાસ આ દૃષ્ટિએ જ યોજાયેલી છે. એના વિષયો થોડું ભણેલા લોકોને જ્ઞાન મળે, એ ઢબથી પસંદ કરવામાં આવે છે અને કિંમત પણ રેલવેમાં વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓ કરતાં સસ્તી હોય છે.

(બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા) જુગતરામ દવે

"જાતિને જાગ્રત કરનારું સાહિત્ય દેશના યુવકો ઉપર બોમ્બની પેઠે ફેંકયા જવું, આંધળાની આંખો અને બહેરાના કાન ઉઘાડી નાખવા એ આ ગ્રન્થમાળાનું વ્રત છે."

. નરસિંહભાઈ પટેલ

વર્ષ ૧ લું

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
રાજાજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું યુદ્ધ	૦-૪-૦
જાતકકથા સંગ્રહ	૦-૩-૦
ક્રાન્તિ	૦-૬-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦-૩-૦
૧૮૫૭ના બળવાની બીજી બાજુ	નથી
ઈટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
ગરીબની હાય	૦-૩-૦

વર્ષ ૨ જું

વીરની હાકલ ભા.૧	૦-૧૨-૦
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
બાપીકૂચ આશ્રમ	૦-૮-૦
પૂજારીને પગલે	નથી
બોરસદની વીરાંગના	૦-૨-૦
લાલ ટોપી	નથી
અયોધ્યા ઓહિયા	નથી
લૂંટાયું હિંદ	૦-૩-૦

વર્ષ ૩ જું

પચાસ વર્ષ પછી	નથી
ગુફાનું કમળ	નથી
રૂપિયાનું ઝાડ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિને પગલે	૦-૫-૦
ગાંધીવિચારદોહન	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	૦-૩-૦

વર્ષ ૪ થું

પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
મારી કહાણી	૦-૮-૦
ચબૂતરો	૦-૧૦-૦
કેયાભગતની કડવી વાણી	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
કળિયુગ	૦-૩-૦

વર્ષ ૫ મું

તૂટેલા તાર	૦-૮-૦
કન્યાને પત્રો	૦-૬-૦
જીવનચર્યા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં રાક્ષિયું	૦-૮-૦
ચીનજાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦

વર્ષ ૬ ઠ્ઠું

બાલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
શહીદનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
કામાવા	૦-૩-૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

વર્ષ ૭ મું: આપણો આહાર ૦-૬-૦ સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા ૦-૫-૦ ગિરિરાજ આબુ ૦-૮-૦

અ નુ ક્ર મ ણિ કા

પુ. ૨૫ ચૈત્ર : ૧૯૯૪ અંક ૬

લવાજમ હિંદમાં રૂા. ૫ પરદેશમાં રૂા. ૬ાા છૂટક અંક રૂા. ૦ાા

પ્રકાશક· રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે· ખમાસા ચોકી· અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય · રાયખડ રોડ : અમદાવાદ. તા. ૧૮-૫-૩૮

પૃષ્ઠસંખ્યા ૭૦૦
કિંમત રૂા. ૩-૮-૦ (ટ. ખ. ૦-૫-૬)

'પ્રસ્થાન'ના ૧૯૯૪નાં ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે મળશે

ઉત્તર વિભાગના કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧–૪–૦
,, ભા. ૨	,,	૧–૪–૦
ગીતામન્થન	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૧–૪–૦
સત્યમય જીવન	,, ,,	૦-૧૦-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨–૦–૦
દિનચર્યા	,, ,,	૧–૮–૦
ગાતા આસોપાલવ	સ્નેહરશ્મિ	૧–૮–૦
તૂટેલા તાર	,,	૦–૮–૦
સાબરમતી	(સંપાદક) નગીનદાસ પારેખ	૧–૪–૦
પ્રેમનો દંભ	ટૉલ્સ્ટૉય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧–૪–૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	,, ,,	૧–૦–૦
નવો અવતાર ભા. ૧–૨–૩	,, ,,	૫–૪–૦
કથાવલિ ભા. ૧–૨	,, ,,	૨–૮–૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	,, અનુ. વિજયરાય વૈદ્ય	૧–૪–૦
ઘરે-બાહિરે	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨–૦–૦
ચતુરંગ અને બે બહેનો	,, ,,	૧–૪–૦
તમને એ નહિ સમજાય	ટૉલ્સ્ટૉય	૦–૬–૦
રાજાજીની વાતો	રાજગોપાલાચારી	૦–૩–૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કોસમ્બી	૦–૩–૦
મારી કહાણી	પાર્વતીબાઈ આઠવલે	૦–૮–૦
ચબૂતરો	રમણલાલ સોની	૦-૧૦-૦
કળજુગ	રમણલાલ ભટ્ટ	૦–૩–૦
દેવદાસ	શરદ્ચંદ્ર	૦–૮–૦
ટેકને ખાતર	પ્રેમચંદજી	૦–૩–૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	ક્ષિતિમોહન સેન	૦–૮–૦

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને શ્રી. મશરૂવાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ પાઠક કૃત પુસ્તકો ઉપર ૧૫ ટકા કમિશન મળશે]

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગૂજરાતની—બૃહદ્ ગુજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે!

લહાણી માટે કે ઈનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ ભાવે આપવામાં આવશે.

गल्प-संसार-माला' का आर्डर देते समय आप प्रकाशकों के प्रसिद्ध पत्र 'हंस' की एक प्रति देखने के लिए मँगा सकते हैं और उनका बड़ा सूचीपत्र भी।

परिचय: भारत में ६ प्रमुख जीवित भाषाएँ हैं, जिनका अपना कहानी साहित्य है—हिन्दी, बंगाली, मराठी, गुजराती, तमिल, तेलुगु, कन्नड़ी, और मलयालम। इनके अतिरिक्त ४ और ज़बानें भी हैं उड़िया, सिंधी, गुरुमुखी। हमारी योजना यह है कि पहली ६ भाषाओं में प्रत्येक से १० या अधिक सर्वश्रेष्ठ कहानियाँ एक-एक पुस्तक में हिन्दी अनुवाद रूप में संग्रहीत होकर 'गल्प-संसार-माला' के नाम से प्रसिद्ध हों। इन ६ भाषाओं का संग्रह तैयार होगा। १० वें भाग में अन्तिम चार ज़बानों की लिखी हुई कहानियाँ पूरी की। इसके उपरान्त अंग्रेज़ी, फ्रेंच, रूसी आदि संसार की और भी भाषाओं की कहानियाँ इन पुस्तिकाओं में संग्रहीत जाएँगी और यह माला ३-४ वर्षों में संपूर्ण होगी। किन्तु प्रत्येक भाग अपने आप में पूर्ण होगा और इसलिए अन्यों अपवि मसंभर न होनी चाहिये। प्रत्येक भाग में १५०-२०० पृष्ठों तक रहेंगे, कागज़ सुन्दर, सफ़ेद ग्लेज़ रहेगा, मूल्य बेहद सस्ता, यानी आठ आने प्रति भाग और स्थायी ग्राहकों को छः आने में मिलेगा। प्रत्येक भाग नामकरण अलग-अलग केवल—'हिन्दी' 'गुजराती' आदि। प्रथम भाग, 'हिन्दी' प्रकाशित हो गया। दूसरा 'गुजराती' तैयार है। और भागों की सूचना समय-समय पर मिलती रहेगी। इस माला की सबसे बड़ी विशेषता प्रामाणिकता है जिसके लिए प्रकाशकों ने सभी साहित्यकारों तथा संस्थाओं की मदद ली है और प्रबन्ध किया है; जिसके लिए प्रकाशकों का नाम ही पर्याप्त है।

'गल्प-संसार-माला' के द्वितीय भाग—'गुजराती का गल्प-संसार' की सूची

कन्हैयालाल माणिकलाल मुंशी ... सोगनशाह का ब्याह
रामनारायण विश्वनाथ पाठक ... मेथी
झवेरचन्द कालिदास मेघाणी ... सुहिणी-मेहार
'धूमकेतु' ... पोस्ट-ऑफिस
लीलावती मुंशी ... पतन की एक करुण कथा
रमणलाल छोटालाल पारीख ... शोभनकुमार
धनसुखलाल कृष्णलाल मेहता ... परिवर्तन
'सुन्दरम्' ... एक गुजराती रात
'स्नेहरश्मि' ... मोची-कन्या
रमणलाल वसन्तलाल देसाई ... सधेरे भाई

पृष्ठ-संख्या, २२४ ; मूल्य ॥) मात्र।

माला का हिसाब :

१० भागों का मूल्य ॥) प्रति भाग से ... ५)
पूरी माला के ग्राहकों को कमीशन २५% ... १।)
३॥।)
पोस्टेज इत्यादि अब के हिसाब से १।), जिसका आधा प्रकाशकों के ज़िम्मे रहेगा, यानी ग्राहकों के ज़िम्मे ...॥=)
पूरे सेट का मूल्य .... ४।=)

माला के नियम :

(१) पूरे सेट के ग्राहकों को ही कमीशन मिलेगा।
(२) ४।=) अग्रिम मनीआर्डर से आना चाहिये। वी॰ पी॰ भी मँगाई जा सकती है।
(३) फुटकर प्रतियों पर कोई रियायत नहीं की जायगी।

आज ही लिखिये—

परिचयः भारत में ६ प्रमुख प्रान्तीय भाषाएँ हैं, जिनका अपना अपना साहित्य है—हिन्दी, बंगाली, मराठी, गुजराती, तमिल, तेलुगु, कन्नड़ी, और मलयालम। इनके अतिरिक्त ४ और उल्लेखनीय हैं— उड़िया, सिंधी, गुरुमुखी। हमारी योजना यह है कि इन्हीं ६ भाषाओं में प्रत्येक से १० या अधिक सर्वश्रेष्ठ कहानियाँ एक-एक पुस्तक में हिन्दी अनुवाद रूप में संकलित होकर 'गल्प-संसार-माला' के नाम से प्रसिद्ध हों। इस ६ भाषाओं का संग्रह तैयार होगा। १० वें भाग में अंतिम चार भाषाओं की लिखी हुई कहानियाँ पूरी की। इसके उपरान्त अंग्रेजी, फ्रेंच, रूसी आदि संसार की और भी भाषाओं की कहानियाँ इन पुस्तिकाओं में आवेंगी और यह माला १०४ भागों में संपूर्ण होगी। किन्तु प्रत्येक भाग अपने आप में पूर्ण होगा और इसलिए अन्यों [illegible] न होनी चाहिये। प्रत्येक भाग में १५०-२०० पृष्ठों तक रहेंगे, कागज सुन्दर, [illegible] मूल्य केवल आठ आने प्रति भाग और स्थायी ग्राहकों को छः आने में मिलेगा। प्रत्येक भाग नामकरण अलग-अलग केवल—'हिन्दी' 'गुजराती' आदि। प्रथम भाग, 'हिन्दी' प्रकाशित हो गया। दूसरा 'गुजराती' तैयार है। और भागों की सूचना समय-समय पर मिलती रहेगी। इस माला की सबसे बड़ी विशेषता प्रामाणिकता है जिसके लिए प्रकाशकों ने सभी साहित्यकारों तथा संस्थाओं की मदद ली है और प्रबंध किया है; जिसके लिए प्रकाशकों का नाम ही पर्याप्त है।

'गल्प-संसार-माला' के द्वितीय भाग—'गुजराती का गल्प-संसार' की सूची

कन्हैयालाल माणिकलाल मुंशी ... [illegible] का प्यार

[illegible] ... [illegible]

આ વિષય ઉપર પુષ્કળ લખાયેલું છે. આપણા આધુનિક સાહિત્યના ઘણાખરા પ્રચલિત પ્રકારો, પશ્ચિમના અને વિશેષે કરીને અંગ્રેજી સાહિત્યના નમૂના ઉપરથી અને તે સાહિત્યની પ્રેરણાથી થયેલા છે, અને આધુનિક સાહિત્યની ટૂંકી વાર્તાનું પણ એમ જ છે પશ્ચિમમાં તેના સ્વરૂપની પુષ્કળ ચર્ચા થઈ છે અને હજી થાય છે. ત્યાં પણ ટૂંકી વાર્તા વાર્તાસાહિત્યના અન્ય પ્રકારોની અપેક્ષાએ મોડી અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. આનું એક સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે ટૂંકી વાર્તાના વિવેચનમાં તેની નવલકથા સાથે સરખામણી થઈને તેના વ્યાવર્તક લક્ષણો નિર્ણીત થાય છે. આપણું વિવેચન પણ એ જ દિશાએ જાય છે. આ માર્ગ ખોટો નથી. તે ઐતિહાસિક હોવાનો તેમાં વિશેષ લાભ છે. પણ એ દૃષ્ટિએ એકવાર જોઈ લીધા પછી કોઈ બીજું દૃષ્ટિબિન્દુ લઈ શકાય તો તે લાભકારક નીવડે. એક વસ્તુને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવાથી તેનું સ્વરૂપ વધારે સારું સમજાય.

ટૂંકી વાર્તાની એક બાજુ જેમ નવલકથા છે તેમ તેની બીજી બાજુ ટુચકો છે વાર્તા શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સંસ્કૃતમાં 'સમાચાર' થાય છે. 'સમાચાર' એટલે બનેલી હકીકત કોઈને કહેવી. આ દૃષ્ટિએ વાર્તાનું મુખ્ય અવલંબનબીજ કોઈ વૃત્તાન્ત કે બનાવ સમજાય છે. વૃત્તાન્ત કે બનાવને અવલંબીને કહેવાતાં વાર્તાસ્વરૂપોને તેના કદના ક્રમે ગોઠવીએ તો સૌથી નાનું સ્વરૂપ ટુચકો થાય, મધ્યમાં ટૂંકી વાર્તા કે નવલિકા (જો એ શબ્દ સ્વીકારીએ તો) આવે ને અંતે નવલકથા આવે. નવલકથાથી આગળ જઈ કોઈને પુરાણ કહેવું હોય તો કહે, સરસ્વતીચંદ્રને પુરાણ કહેલું પણ છે, પણ તે અહીં પ્રસ્તુત નથી. આમાંથી નવલકથાના પરિચય ઉપરથી ટૂંકી વાર્તાઓનો પરિચય ઘણાએ આપેલો છે. હું અહીં ટુચકો શું છે તે કહી તે ઉપરથી ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા પ્રયત્ન કરીશ. કદની દૃષ્ટિએ ટૂંકી વાર્તા નવલકથા કરતાં ટુચકાની વધારે નજીક છે.

આપણા સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા લખાય છે તેટલા ટુચકા લખાતા નથી. ટુચકાનું એક પ્રાચીન સ્વરૂપ તો અત્યારે પૂર્વ પશ્ચિમ બન્નેમાં લગભગ લુપ્ત થઈ ગયું છે. તે સ્વરૂપ તે અંગ્રેજીમાં જેને *fables* અને parables કહે છે તે. આ બન્ને પ્રકારો અતિપ્રાચીન કાલમાં હિંદમાં હતા, કદાચ અહીંથી જ તે પશ્ચિમમાં ગયા હશે, છતાં તેને માટે આપણામાં ખાસ નામો નથી. પ્રથમનો દાખલો હિતોપદેશ અને પચતંત્રની વાતો અને પશ્ચિમમાં ઈસપની વાતો છે, અને બીજાનો દાખલો બુદ્ધ અને ક્રાઈસ્ટના ઉપદેશોમાં આવતાં દષ્ટાંતો છે. અત્યારે આ સ્વરૂપોનું સ્વતંત્ર રૂપ ચાલુ નથી, જોકે અત્યાર પહેલાંના જમાનામાં પ્રાણીઓની વાર્તાઓ ઘણી કહેવાતી. આ વાર્તા ઘણીખરી લોકસાહિત્યની પેઠે અલિખિત હોય છે, અને તેની પરંપરા તેનો કોઈ કર્તા હોવાનું આપણને જણાવતી નથી આવી કેટલીક વાતો તો મનુષ્યસ્વભાવ ઉપર કોઈ વાર બહુ કુશળતાથી પ્રકાશ પાડે છે એક જ નાનો ટુચકો નાનપણમાં સાંભળેલો કહું છું.

એક દેડકો ને દેડકી સરોવર કિનારે રહે. ત્યા હાથી પાણી પીવા આવ્યા. દેડકીને થયુ કે મારા નાના નાનાં બચ્ચા આના પગ નીચે ચગદાઈ જશે. તેણે પેલા હાથીઓને કહ્યુ:

છાપરાપગના હાથિયા રે,
મારાં રતન ચગદાશે.

હાથીઓ કહે : જા રાડ દેડકી રે,
તને કોણ દેખે છે!

દેડકીને આ અપમાન લાગ્યું. તેણે દેડકાને ફરિયાદ કરી :

વાડમાં બેઠા ઠાકરા રે
લોક તો દેડકી કહે છે!

દેડકાએ આશ્વાસન આપ્યું :

જાઓ ગોરાદે પાતળા રે
ઝાંખરાં ઝખ મારે છે!

આટલા નાના ટુચકામાં કર્તા ઘણું કહે છે સ્ત્રીનું મોટામાં મોટું અપમાન તેને અદર્શનીય તુચ્છ કહેવી એ છે. સ્ત્રી અપમાન વખતે ધણીને નહિ તો બીજા કોને ફરિયાદ કરે? અને દુનિયાંના ધોરણે અંકાતી પોતાની તુચ્છતા ઢાંકવાનું સાધન પરસ્પર પ્રશંસા કરી આત્મસંતોષ મેળવવા સિવાય બીજું શું છે? તેમાં પણ આવી પ્રશમાનિષ્પન્ન આત્મપ્રતારણા પતિપત્નીમાં સૌથી વધારે સંભવિત છે. દેડકી દેડકાને 'ઠાકરા' કહે છે, ને દેડકો તેને 'ગોરાદે પાતળાં' કહે છે! પછી દુનિયાંનાં બધાં માણસો, ગમે તેવાં મોટાં હોય તો પણ, 'ઝાંખરાં ઝખ મારે છે!'

આવી વાર્તાઓ કે ટુચકાઓ હવે લખાતા નથી. કદાચ માનવભાવોને અન્ય પ્રાણીમાં આરોપી વાર્તા કહેવાની જરૂર નહિ રહી હોય કદાચ એમ પણ હોય કે એમ અન્ય પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરી વાર્તા સર્જવાની શક્તિ અનુપયોગથી ચાલી ગઈ. અને જ્યાં એ જાતના ટુચકા કદી જ નહિ બને એમ કોઈ કહી શકે નહિ. ચિત્રોમાં કાર્ટૂન (cartoons) થાય છે તેમાં જરા જુદી રીતે પણ આ જ શક્તિ પાછી દેખાવા માંડી છે.

બુદ્ધ અને ક્રાઈસ્ટ પોતાના ઉપદેશમા દૃષ્ટાન્તો parables આપતા તેવી રીતે હાલ દૃષ્ટાંતો અપાતાં નથી, જોકે ભાષણોમાં અને વ્યાખ્યાનોમાં દૃષ્ટાંતો આપવાનો રિવાજ કાંઈ

ચાલ્યો ગયો નથી પણ બીજા અનેક પ્રકારના ટુચકા રહ્યા છે. આપણે પ્રથમ આ ટુચકાનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

ટુચકો એ ઉપર કહ્યું તેમ વૃત્તાંતબીજક સાહિત્યનું ટૂંકામાં ટૂંકું રૂપ છે. તેના પ્રયોજન ઉપરથી તેનું સ્વરૂપ આપણે કંઈક જાણી શકીશું. સૌથી પહેલું પ્રયોજન પ્રસંગને અનુરૂપ દૃષ્ટાંત આપવાનું હોય છે એકબે દાખલા મને તરત યાદ આવે છે તેવા નીચે મૂકું છું

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સાથે વાતચીત ચાલતી હતી. મહાત્માજીએ કંઈક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનાં મન્તવ્યો વિશે ટીકા કરી હતી અને તેથી આર્યસમાજીઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા એને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું: (ટુચકાનાં પાત્રોનાં નામો ભૂલી ગયો છું.)

અમુક યુરોપિયનનો છોકરો ફરવા નીકળેલો. તેણે ઊંચે મધપૂડો જોયો ને પથરો માર્યો. બધી માખીઓ આવીને વળગી પડી ને રાડેરાડ નાખવા માંડ્યો. આ તમારા મહાત્માજીએ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીની વિરુદ્ધ લખ્યું છે તે મધપૂડા ઉપર પથરો માર્યો છે.

અહીં, ટુચકો વક્તવ્યના નિદર્શનરૂપ બને છે, અને કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામા કહી શકાય કે તે નિદર્શના અલંકારમાં પણ ઘણી વાર આવી જાય છે. એવો જ એક બીજો દાખલો જરા વધારે ગંભીર સાહિત્યમાંથી આપું 'આપણો ધર્મ'માં શ્રી આનંદશંકરભાઈ ધર્માડંબરના દૃષ્ટાંત તરીકે લખે છે:

જૂના વખતમા અમારી જ્ઞાતિના એક અમલદાર વિષે કહેવાય છે કે (આશા છે કે એ વાત કલ્પિત હશે) તેઓ નિત્ય દેવનું પૂજન કરતા અને પૂજન કરતી વખતે બોલતા નહિ, માત્ર સંજ્ઞાથી જ વાત કરતા હતા. તેવામાં કારકૂને આવીને પૂછ્યું કે અમુક ગુન્હેગારને શી શિક્ષા કરવી? પેલા અમલદારે લાલજીને પોતાની જનોઈથી વીંટીને ટાંગ્યા, અને આચમની વતી ફટકા મારી બતાવ્યા।

અહીં એક બાબત કહેવી પ્રસ્તુત છે. હું ઉપર કહી ગયો કે ટુચકો એ લગભગ લોક-સાહિત્યનો પ્રકાર છે. તેનું કર્તૃત્વ કોઈ એક જ માણસનું ન પણ હોય. એક બનાવ બન્યો હોય અને પછી તે મુખપરંપરાએ ચાલતાં તેના રહસ્યને અવલંબીને તેમાં અનેક ફેરફારો થાય. તે સાચો પણ હોય, ખોટો એટલે કલ્પિત પણ હોય, અથવા તેમાં બન્ને અંશો ભળેલા હોય. વાર્તા, સાહિત્ય તરીકે થોડી પણ કલ્પિત હોવી જોઈએ. ટુચકો સાચો હોય તો પણ ચાલે.

આ ટુચકાનું એક પ્રયોજન થયું—વક્તવ્યને અનુકૂળ દૃષ્ટાંત આપવાનું.

ટુચકાનું બીજું પ્રયોજન કેવળ મનોરંજન છે. આવા ટુચકા ઘણે ભાગે હાસ્યના જ હોય છે. એ હાસ્ય બે રીતે નિષ્પન્ન કરેલો હોય છે. કોઈની મૂર્ખતા બતાવીને અથવા કોઈનું આતુર્ય કે હોશિયારી બતાવીને. હોશિયારી બતાવવામાં કોઈવાર સામા પક્ષની બેવકૂફી પણ બતાવાય છે, પણ તેમ કર્યા વિના કેવળ હોશિયારી બતાવીને પણ હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. હાસ્યમા, સદ્ગત રમણભાઈ બતાવે છે તેમ, કોઈક નમૂના (type)ની મશ્કરી હોય છે. આપણા જૂના ટુચકામા ઘણીવાર નાતોનો નમૂનો લઈને મશ્કરી કરી હોય છે. ભવાઈમાં બ્રાહ્મણ, ધાંયજો, વાણિયો, કણબી વગેરે નાતના નમૂના લઈ મશ્કરી કરી હોય છે. આ પ્રકાર હવે સંભવિત નથી કારણ કે આપણે હવે નાતજાતમાં એટલું માનતા નથી, અને નાતની વ્યક્તિઓ પહેલાં જેટલી એક જ રૂઢિબદ્ધ હવે રહી નથી. છતાં આ પ્રકાર છેક નાબુદ થયો નથી. કણબી કે કોઈ એવા માણસ મુંબઈ ગયા ને ત્યાંની અપરિચિત વસ્તુઓ અને રીતભાતો ન સમજ્યા એવી નવી મશ્કરીઓ હજી પણ યોજવામાં આવે છે, પણ તે હવે

સુરુચિને અનુકૂળ નથી લાગતી. નાત સિવાય અમુક ટેવવાળાઓની મશ્કરીઓના ટુચકા છે, જેમકે અફીણીની મશ્કરી. નીચેનો ટુચકો સદ્‌ગત મણિશંકર રત્નજી પાસેથી સાંભળેલો.

એક અફીણીને તેની બૈરીએ પૈસા ને એક નાની કાચની વાડકી આપી તેલ લેવા મોકલ્યો. ઘાંચી પળી ભરી તેલ લઈ આવ્યો ને વાડકી ભરતા પળીમાં થોડુ વધ્યું. અફીણી કહે 'એ પણ દેદી દે.' ઘાંચી કહે 'પણ કયાં રેડુ?' વાડકીને નીચે પડઘી હતી એટલે ઘેરો ખાડો હતો. અફીણીએ વાડકી ઊંધી કરીને એ ખાડો બતાવીને કહ્યુ: 'અહીં રેડ.' ઘાંચીએ એ ખાડો પૂરી આપ્યો. એ વાડકી એમ ને એમ ઊંધી ઝાલીને ઘેર ગયો. બૈરી કહે: 'આટલું જ?' બંધાણી કહે: 'ના, જો બીજી બાજુ પણ છે.' એમ કહીને તેણે વાડકી ફેરવી બતાવી!

તરત જોઈ શકાશે કે આ વાર્તા વાંચવા કરતાં અભિનય સાથે કહી બતાવવાની છે. એ રીતે પણ એ લોકસાહિત્યનો ભાગ છે, એ વધારે સ્પષ્ટ થશે. લોકસાહિત્ય મુખ્યત્વે વાંચવા કરતા અભિનય સાથે કહેવાનુ હોય છે.

અડવાના અને અકબર–બીરબલના ટુચકા બધા આ પ્રકારના છે. ઠગોના નાના ટુચકા બધા આ જાતના છે. લંબાણભયે વધારે દાખલા નથી આપતો, પણ આપણી ભાષામાં હાસ્યના આવા ઘણા સુંદર દાખલા છે. પશ્ચિમમાં આવા હાસ્યના નવા ટુચકા લખાયા જ કરે છે. એ જાતનુ આખું સાહિત્ય ત્યાં ખેડાય છે. દરેક વર્તમાનપત્ર આવા હાસ્યના ટુચકા આપે એવો રિવાજ થઈ ગયો છે. આપણે ત્યા પણ કેટલાક ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો આવા ટુચકા નવા બનાવીને આપે છે, પણ અંગ્રેજી જેવા ચતુરાઈવાળા તે ભાગ્યે જ હોય છે. આપણામાં હાસ્યનું સાહિત્ય ઓછું છે તેમ હાસ્યના ટુચકા પણ ઓછા છે.

ટુચકાનો ત્રીજો પ્રકાર કેવળ વૃત્તાન્તની–બનાવની ચમત્કારિકતાનો હોય છે. આવા ટુચકા સાચા તરીકે જ કહેવાય છે, જો કે તેમાં કલ્પિત અંશ પેસી ગયાનો ઘણો જ સંભવ છે. મારા એક મિત્રને ઘણા ટુચકા યાદ છે. તેમાંનો એક કહું છુઃ

એક ભાઇ (કહો કે કેશવલાલ)ને વેપાર અર્થે દિલ્હી જવુ હતું. ટ્રેનમા બેઠા અને એ જ ટ્રેનમા કોઇ બીજા ભાઈ આવ્યા. નોકરોએ પહેલેથી સામાન ગોઠવવામા કંઇ ભૂલ કરી કે કંઇ ગેરસમજૂત થઇ કે ગમે તે થયું પણ બન્ને વચ્ચે જગાની તકરાર થઇ, ને ગરમાગરમી થઇ. મૂકવા આવનારાઓ પોલીસને બોલાવવા તૈયાર થયા ત્યા કોઇને વળી સૂઝ્યુ ને પેલા નવા આવનારને પૂછ્યું કે તમારે ક્યા જવુ છે? તો કહે 'દિલ્હી'. નામ શું તો કહે (વાર્તા ખાતર આપણે કહીએ) 'નર્મદાશંકર'. 'ફલાણા સરનામાવાળા?' તો કહે 'હા.' 'અરે' પેલા પોલીસને બોલાવવા જતા હતા તેને કહે 'પાછા ફરો, પાછા ફરો, આ તો નર્મદાશંકરભાઇ છે, એમને ઘેર તો આપણે ઊતરવાનુ છે!" નર્મદાશંકર ઉપર જ ભલામણ ચિઠ્ઠી લઈ કેશવલાલ જતા હતા!

આ વાત એકવાર મે ટુચકાના દાખલા તરીકે કહી તો એ સાંભળનાર મિત્રે બીજો સામો ટુચકો કહ્યો, તે પણ જોવા જેવો છે.

સેકન્ડ ક્લાસના ડબામા હુ ઉપરની બેઠક ઉપર સૂતો હતો. નીચે બે માણસો લડતા હતા. બોલાચાલી ઉપરથી હું સમજી શક્યો કે બન્ને વચ્ચે તકરાર એ હતી કે એકને બારી ઉઘાડી રાખવી હતી ને બીજાને બંધ રાખવી હતી, તે એક ઉઘાડતો'તો ને બીજો બંધ કરતો'તો. તેમાથી એકાએક એક માણસ હસી પડયો. મે નીચે ઊતરી જોયુ, તો જે બારીને માટે બન્ને લડતા હતા તેને કાચ જ નહોતો, એટલે એ ઉઘાડી વાસી બન્ને સરખી હતી. લડાઈની ગરમાગરમીમા બારી કેવી છે એ કોઈએ જોયેલું નહિ!

નાનપણમાં વાંચેલો હજી એક ટુચકો કહું. વાત ઇંગ્લંડમાં બનેલી છે:

એક બાઇએ પોતાના નોકર સાથે કોઇને વીંટી મોકલાવી. રસ્તામાં કોઇ વહેળામાં ઊતરવા જતાં કે કંઇ કરતાં વીંટી વહેળામાં પડી ગઈ. ઘણી શોધી પણ જડી નહિ. નોકર એટલો શરમાઇ ગયો કે ત્યાંથી પરભાર્યો જ અમેરિકા ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ખૂબ કમાયો ને ઘણે દિવસે ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. પોતાની મૂળ શેઠાણીને મળવા ગયો અને ત્યારે તેણે વીંટીની વાત કહી. બધાં ફરવા નીકળ્યાં. ફરતાં ફરતાં એ જ વહેળા પાસે આવી ચડ્યાં. પેલા નોકરે વહેળાને કાંઠે ઊભા ઊભા 'જુઓ અહીં વીંટી પડી ગઈ હતી' એમ કહી ત્યાં લાકડી ખોસી. લાકડી બહાર કાઢી ત્યાં એ જ વીંટી એટલાં વરસ ઉપર પડેલી લાકડીમાં પરોવાઈ બહાર નીકળી આવી!

હવે આ ટુચકામાં ચમત્કાર ક્યાં રહ્યો છે તે જોઇએ. પહેલા રેલવેના ટુચકામાં એક જ જગા માટે બે મુસાફરો લડે તે બનાવમાં વાર્તાનો ચમત્કાર નથી. તેમાં કશું કહેવા સાંભળવા જેવું નથી. પણ એ જેની સાથે લડતો હતો તે માણસ તો તેનો યજમાન નીકળ્યો એ અકસ્માતમાં ચમત્કાર છે એટલે કે બનાવની વિલક્ષણતા બતાવવા તે ટુચકો કહેવાય છે. છેલ્લા વીંટીના ટુચકામાં, નોકર કેવો શરમાળ હતો, કે માણસ ઉપર કેવા ખોટા આળ આવી ચડે કે એવું કોઈ રહસ્ય ટુચકાનો પ્રાણ નથી તેમજ નોકર સાચો હતો તો જુઓ આટલે વરસે તેનું સાચ જણાઇ આવ્યું એ પણ ટુચકાનું રહસ્ય નથી. એ રીતે એ કહેવાયો નથી, જો કે એવા રહસ્ય ખાતર પણ એ વાર્તા કહેવાઇ શકે; માત્ર આટલા વરસે કેવો અકસ્માત બન્યો એ જ બતાવવા, એ કહેવાય છે એટલે અહીં પણ બનાવની વિલક્ષણતા એ જ ટુચકાનો પ્રાણ છે. વચલી વાર્તામાં પણ બનાવની વિલક્ષણતા ટુચકાનો ચમત્કાર છે, જો કે તે ઉપરાંત એ રહસ્ય પણ છે કે માણસ એટલો કલહપ્રિય અને કલહાંધ છે કે કલહની વ્યગ્રતામાં કલહના પ્રયોજનની અવાસ્તવિકતા જોઈ શકતો નથી.

આપણે ત્રણ પ્રકારના ટુચકા જોયા. પહેલામાં વક્તવ્યને સ્ફુટ કરવા દૃષ્ટાન્ત તરીકે ટુચકો કહેવાય છે. બીજા કેવળ મનોરંજનાર્થે કહેવાય છે અને તે બેવકૂફીના કે ચાતુર્યના હોય છે. ત્રીજા કેવળ બનાવની વિલક્ષણતાને લીધે કહેવાય છે. આ ત્રીજા કોઇવાર પ્રસંગને લઈ ને કહેવાય છે. ધારો કે કોઈ માણસ, કોઈ સ્વજનની ગંભીર માંદગી સાંભળી બને તેટલા પ્રયત્ન કરી તેને મળવા આવે, પણ ભેગો થઈ શકે નહિ. તો તેને સાન્ત્વન આપવા પાસે બેઠેલા માણસો આવા જ અકસ્માતના બીજા અનેક દાખલા આપશે. ટુચકા આ રીતે જ પ્રસંગોપાત્ત કહેવાતા કહેવાતા પ્રસરે છે. આ ત્રીજા પ્રકારમાં કહેનારે વાતમાં મીઠું મરચું ભભરાવ્યું હોય તે ભલે, પણ તે બધા, આટલા વિલક્ષણ કે અસંભવિત છતાં, સાચા છે એવી પ્રતીતિ કરાવવા જ કહેવાય છે. ઉપરના સ્વજનના મૃત્યુના પ્રસંગના દાખલાથી તરત જોઇ શકાશે કે સાન્ત્વન આપનારા એ પ્રસંગે નહિ બનેલી એવી વાત કહી જ ન શકે! એમ કહે તો સાન્ત્વનનું પ્રયોજન સિદ્ધ ન થાય. એટલે કે બનાવની વિલક્ષણતાના ટુચકામાં બનાવ અસંભવિત છે અને છતાં ખરેખર અનુભવમાં આવેલો છે એ વિરોધ જ એ ટુચકાનો પ્રાણ છે. ભૂતપ્રેતના અને બીજા વહેમોના ટુચકા આવી રીતે સાચા તરીકે કહેવાઈ ને જ પ્રસરે છે.

અહીં એક બાબત સાથે સાથે કહેવી પ્રસ્તુત છે. ટુચકો માત્ર બનાવની વિલક્ષણતાથી કહેવા યોગ્ય બને છે, તેમ, માત્ર બનાવોના ચમત્કારની જ ટૂંકી વાર્તા કે નવલિકા બની શકે? હું માનું છું કે સામાન્ય રીતે કેવળ બનાવની, અલબત્ત કલ્પિત બનાવની, ટૂંકી

વાર્તા ન થઈ શકે, થાય તો તે હલકા પ્રકારની થાય. બનાવોથી પણ એક સુંદર આકૃતિ બને છે, પણ કેવળ બનાવથી સુંદર આકૃતિ રચવાને માટે જેટલો લાંબો પટ જોઇએ તેટલો ટૂંકી વાર્તામાં મળતો નથી. અને જ્યાં બનાવોની આકૃતિ સુંદર હોય છે ત્યાં પણ કોઇ માનવજીવનરહસ્યને લઇને જ એ બનાવોની આકૃતિનું ઔચિત્ય સમજાય છે.

ટુચકો અને ટૂંકી વાર્તા બન્ને બને એટલા ટૂંકાં હોવા જોઈએ. ટુચકો દૃષ્ટાન્ત માટે આપ્યો હોય તો ટૂંકો જોઇએ એ તો દેખીતુ છે, કારણકે નહિતર મૂળ વક્તવ્યનો પ્રવાહ ખંડિત થાય.[1] હાસ્યનો ટુચકો તો ટૂંકો જોઇએ જ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે 'ટૂંકાણ એ હાસ્યનો પ્રાણ છે.' સદ્‌ગત રમણભાઇ કહે છે કે હાસ્યમાં બે વિરુદ્ધ પ્રકારની પરિસ્થિતિની અથડાઅથડી હોય છે, અને અથડાઅથડી જોરથી થાય માટે વેગની જરૂર છે જ. છેવટના, પ્રસંગોપાત્ત કહેવાતા કેવળ વિલક્ષણ બનાવના ટુચકા પણ ટૂંકાણમાં જ કહેવા જોઈએ. અને એ જાતના બનાવોનું આશ્ચર્ય ઉપજાવવા પણ કથનમાં વસ્તુનાં વેગની જરૂર છે. લોકો કહે છે કે વાઘ નદી ઊતરે ત્યારે જરાપણ વહેણમા તણાયા વિના સીધો સામે કિનારે જ પહોંચે. જરા પણ તણાય તો પાછો હતો તે જગાએ આવી ફરી સીધો પાણી કાપવા માડે. તેમ વાર્તાકારે પણ સીધા જવુ જોઇએ પોતાના વહેણમાં પણ, પોતાની લાગણીમાં પણ તણાવું નહિ જોઈએ, તણાઈ જવાય તો વાઘની પેઠે પાછા મૂળ જગાએ આવીને સીધી ગતિ કરવી જોઈએ. હુ તો બધી કલા આવી હોવી જોઈએ એમ માનુ છું. પણ ટૂંકી વાર્તા માટે તો એ અપરિહાર્ય છે. તેમા લાંબા વર્ણનો કે વિવેચનો કે ચિંતનો અસ્થાને છે. વળી સુઘડતાને માટે પણ ટૂંકાણ ઇષ્ટ છે. સાહિત્યનુ સ્વરૂપ જેમ નાનુ તેમ તેની રચનામાં વધારે ઝીણવટ અને સુઘડતા જોઈએ. જરા પણ શિથિલતા તેમા ચાલી શકે નહિ જેમ મોટા મકાનની બાજુઓ કરતા નાના હીરા કે માણેકની બાજુઓ વધારે સફાઈદાર જોઈએ તેમ.

ટુચકો જેમ અમુક વૃત્તાન્તનો કે બનાવનો બનેલો હોય છે તેમ ટૂંકી વાર્તામાં પણ વૃત્તાન્ત જોઇએ. બેની વચ્ચેના એક તફાવતની વાત તો હું પહેલાં કરી ગયો કે ટુચકો કેવળ સાચી બનેલી હકીકતનો હોઈ શકે, કોઈ કોઈ પ્રસંગે તો અમુક બનાવ બનેલો હતો એ જ એ ટુચકામા વકતવ્ય હોય છે, પણ ટૂંકી વાર્તામા સાચી બનેલી હકીકત ગમે તેટલી હોય તોપણ તેમા કલ્પિત અંશ હોવો જ જોઇએ. કેવળ બનેલી હકીકત ગમે તેટલી મનોહર શૈલીમા કહેલી હોય તોપણ તે વાર્તા ન ગણાય જો કે વાર્તામાં થોડી બનેલી હકીકત આવે તે દોષ નથી. ઘણી વાર્તામા એવા બનાવો આવે પણ છે. પણ ઘણે ભાગે તો બનેલા બનાવો વાર્તાલેખકની કલ્પનાને ઉત્તેજે છે, અમુક બનાવથી અમુક જીવનરહસ્યનુ સૂચન તેને થાય છે, અને તેથી તે પોતાના વક્તવ્યને અનુકૂળ રીતે વાર્તાના બનાવો ઉપજાવે છે. આ બાબતને આથી વધારે સ્ફુટ કરવાની હુ જરૂર જોતો નથી.

આપણે જોયુ કે ટુચકો અને ટૂંકી વાર્તા બન્નેમાં વૃત્તાન્ત કે બનાવ આવે જ. કેટલા

---

[1] મહાભારત જેવામા આખુ નલોપાખ્યાન દૃષ્ટાન્ત તરીકે આવે છે પણ ત્યા તો એ સાથે સાથે સ્વતંત્ર આખ્યાન પણ છે. અને અનેક લાબા ટૂંકાં આખ્યાનો ગૂથવા એ પુરાણની શૈલી છે. વ્યવહારમા આપણે એવડા લાબા દૃષ્ટાન્તો આપતા નથી એવી વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિ ત્યા અપ્રસ્તુત છે. એ એ કલાનો સંકેત છે.

બનાવો આવે તો જ વાર્તા કહેવાય તેનો કોઈ નિયમ કરી શકાય નહિ: કોઈમાં વધારે આવે, કોઈમાં થોડા આવે. અત્યારે ટૂંકી વાર્તાસાહિત્યમાં પૂર્વપશ્ચિમમાં અનેક અખતરા થાય છે, તેમાં કેટલીકમાં ઘણા જ બનાવો હોય છે, કેટલીકમાં ઘણા ઓછા બનાવો હોય છે. તેને માટે કોઈ નિયમ હોય તો તે કલામાત્રનો સામાન્ય નિયમ, એટલે ઔચિત્યનો નિયમ, વક્તવ્યને અનુકૂલ અને ઉચિત બનાવો જોઇએ એટલું જ કહી શકાય. પણ એક વાત અહીં સ્ફુટ કરી શકાશે. વાર્તામા જોઇએ તેટલા બનાવો ન હોય તો વાર્તા શિથિલ લાગે, —હાડકા વિનાના દેહ જેવી ! કેટલાક લેખકો એક જ નાનો પ્રસંગ—લઈ તેને અવલંબી અમુક વિચાર કે ચિંતન કે લાગણીનું નિરૂપણ કરે છે. કહો કે એ પ્રસંગને એ વિચાર—ચિંતન—લાગણી લટકાવવાની ખીંટી બનાવે છે. તેવે પ્રસગે એ ખીંટી એટલો ભાર ખમી શકે એવી હોવી જોઇએ. એટલા વિચાર, ચિંતન કે લાગણી અમુક પાત્રમા ઉત્પન્ન કરે એવો એ પ્રસગ સ્વાભાવિક રીતે હોવો જોઈએ. પણ આ પણ ઔચિત્યનો જ પ્રશ્ન કહેવાય.

વાર્તાના બનાવો વાર્તાનું વાતાવરણ ઘડવા અને વાર્તાના પાત્રોની પરિસ્થિતિ ઘડવા આવે છે. આમાં કેટલાક બનાવો કુદરતી હોય છે. કેટલાક મનુષ્યકૃત હોય છે. મનુષ્યકૃત બનાવો કેટલાક કેવળ કુદરત જેવા જ માત્ર પરિસ્થિતિને ઘડનારા જ હોય છે. કેટલાક તે ઉપરાંત વાર્તાના પાત્રના વર્તનના હોઈ તે પાત્રનો સ્વભાવ પણ બતાવે છે. એક દાખલાથી આ સ્પષ્ટ થશે.

અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપનાની શરૂઆતમા ઇડર રાજ્યના પ્રખ્યાત પટાવત સૂરજમલજી બહારવટે નીકળ્યા હતા. તે એક વાણ્યું પકડી, ઘોડા પર નાખી નાઠા ગામમાથી ઘોડેસ્વારોની વ્હાર ચડી. સૂરજમલજી એક નેળમા થઈ જતા હતા. આગળ ખૂબ માલ ભરેલું બારોટિયું જતુ હતુ. નેળ સાંકડી હતી, પડખે થઈ જવાય એવું નહોતું. સૂરજમલજીએ જે એડી મારી ને, તે ઘોડુ બન્નેને લઇને આખા ગાડાને ટપી ગયું, ને વ્હાર પાછળ રહી ગઇ !

અહીં સૂરજમલજીની બહાદુરી બતાવવાની પરિસ્થિતિ સાંકડું નેળિયું અને આગળ જતું ગાડું ઘડે છે. બન્ને મનુષ્યકૃત છે પણ તે મનુષ્યકૃત હોય કે કુદરતી હોય બધું સરખુ છે. વચમાં ગાડુ આવ્યું તેને બદલે વાવાઝોડાથી પડી ગયેલું મોટુ ઝાડ મારગ રોકીને પડયુ હોત તોપણ પરિસ્થિતિ એની એ જ હોત. ગાડુ હાંકવાનું કાર્ય એ હાંકનાર વ્યક્તિનો સ્વભાવ વ્યક્ત કરવા ત્યા આવતું નથી, માત્ર પરિસ્થિતિના અંશ તરીકે આવે છે.

વાર્તાના બનાવો કુદરતી કે મનુષ્યકૃત, જે હોય તે, સ્વાભાવિક લાગવા જોઇએ. બીજી રીતે કહીએ તો વાર્તાના બનાવો પ્રતીતિકર હોવા જોઇએ. વાંચનાર કે સાંભળનારને વાર્તાના બનાવો બન્યા છે એમ માનવા જતાં ક્લેશ ન થવો જોઇએ. વાર્તાના બનાવો સંભવિત હોય તો પ્રતીતિકર થાય જ. પણ આ વાત જણાય છે તેવી સહેલી નથી. બનાવની સંભવિતતા વાર્તાના વાતાવરણમાંથી જ ઊઠી આવવી જોઇએ વાર્તા વાંચતાં આપણને લાગે કે અમુક બનાવો સંભવિત નથી, ત્યારે એ બાબત ચર્ચા થતા વાર્તાલેખક ઘણીવાર બચાવ કરે છે કે એ બનાવ તો પોતે ખરેખર બનેલો જોયો છે. આ સાચુ હોય તોપણ બચાવ સાચો નથી વ્યવહારમાં બનતા બનાવોની પ્રતીતિ અને વાર્તાના બનાવોની પ્રતીતિ થવામાં એક મહત્ત્વનો ફેર છે. વ્યવહારમાં બનતો બનાવ આપણી બાહ્ય ઇન્દ્રિયો મારફત આપણે જાણીએ છીએ.

[અનુસંધાન પૃ. ૫૩૯]

રાજકીય નોંધો

'નિરીક્ષક'

મહાસભા પછી

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી મહાસભાએ કોમી પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે ફરીથી જોરદાર પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ખરું કહીએ તો અધિકારગ્રહણનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યા પછી મહાસભાને શાહીસત્તા સાથે કામચલાઉ પણ સહકાર મળ્યો હોવાથી એનું મુખ્ય કામ કોમી સવાલનો ઉકેલ લાવવાનું જ રહ્યું છે. ચાર વર્ષ ઉપર સત્યાગ્રહ બંધ રાખ્યા પછી મહાસભાએ બે જ મહત્ત્વના ને મુખ્ય કાર્યક્રમ તરફ નજર માંડી· ધારાગૃહોનો કબજો મેળવી જેટલી પણ સત્તા બંધારણ હેઠળ મળી હોય એ સત્તા અને પોતાની લાગવગ બન્ને ભેળવી આમજનતાને થોડી પણ રાહત આપવી; અને સવિનય કાનૂનભંગવેળા જે દમનધારાઓથી પ્રજાપ્રાણ રૂંધાઇ રહ્યો હતો એને દૂર કરાવી પ્રજાજીવનને હળવાશ ને છૂટકારો આપવા. બીજી બાજુ જેને કારણે મહાસભાનો સત્તા સામેનો સામનો તૂટી જતો હતો એ કારણ—કોમી ભિન્નતા ને રાષ્ટ્રીય છિન્નતા—દૂર કરવા માટે મહાસભાએ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા.

નવું બંધારણ પ્રાંતિક બાજુએ અમલમાં આવ્યા પછી મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોએ પ્રજાને બને એટલી રાહત આપવાનો અને બદ્ધ ને કુંઠિત નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય પાછું સ્થાપિત કરવાનો પૂરતો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો એ કાર્ય આજે પણ ચાલુ છે. આમ સવિનય કાનૂનભંગ પછી મહાસભાએ સ્વીકારેલા બે કાર્યક્રમમાંથી પહેલો કાર્યક્રમ ઠીકઠીક અમલમાં મૂકાઈ રહ્યો હોઇ એ બાજુની અમુક નિરાંત હતી. પરંતુ કોમવાદ નાબૂદ કરી દેશની બે મહત્ત્વની કોમો–હિંદુ અને મુસ્લીમ–ને એક રાષ્ટ્રીય પ્લેટફોર્મ ઉપર ઊભી રાખી એક અવાજે સ્વાતંત્ર્યની માગણી કરવાના કાર્યક્રમમાં હજુ મહાસભા નિષ્ફળતા અનુભવી રહી છે. હરિપુરા અધિવેશન પછી એમ લાગે છે કે આ વરસે મહાસભાનો એ જ એક કાર્યક્રમ રહેશે, જેના ઉપર વધારેમાં વધારે ભાર દઇ શક્ય હોય એટલા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવશે.

કોમી હુલ્લડો

કોમી ઐક્ય સાધવા માટેના આ પ્રયત્નોની જરૂર મહાસભા અધિવેશન પછી દેશમાં ઠેરઠેર થયેલાં કોમી હુલ્લડોએ બતાવી આપી છે. પંજાબમાં હજી શહીદગંજને કારણે પેદા થયેલ શીખ–મુસ્લીમ વૈમનસ્યનો દવ સળગતો જ હતો ત્યાં મહાસભાના પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રાંતોમાં લગભગ અપવાદ સિવાય કોમી રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં છે, (આ રમખાણોની ભયાનકતા ગયા દાયકાની અધવચમાં થયેલા રમખાણોની યાદ આપે છે) પરંતુ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રાંતોમાં જ આ વખતે કોમી હુલ્લડો શા માટે થયાં? શું મહાસભાનો અમલ કોમવાદી છે? રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને માટે કોમી એકતા પ્રથમ શરત છે એમ માનનાર અને એને

માટે આટલા બધા પ્રયત્ન કરનાર મહાસભા પોતાના પ્રધાનોને કોમવાદી ધોરણે અમલ ચલાવવાનું કહી શકે? ના. તો પછી એ જ પ્રાંતોમાં હુલ્લડો શાથી થયાં? એનો જવાબ શોધવો મુશ્કેલ નથી. મહાસભાનો અમલ રાષ્ટ્રીય ધોરણે થતો હોવાથી, અને પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી શાસન શરૂ થયા પહેલાંના વખતમાં કોમવાદીઓને મળતી આમાની રાષ્ટ્રવાદીઓના અમલમાં અદશ્ય થવા લાગી છે. આ ઉપરાંત, પ્રાંતીય શાસનતંત્ર હાથમાં લીધા પછી મહાસભાનો જનતા ઉપરનો કાબૂ દૃઢ થતો જાય છે ને એની પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય છે આ પરિસ્થિતિ કોમવાદી માનસ ધરાવનાર જમાતોને માટે અસહ્ય થઈ પડી છે એને કારણે મુસ્લીમ લઘુમતિ પ્રાંતોમાં મુસ્લીમ લીગ વધારે ને વધારે સંગઠિત ને કોમવાદી થતી જાય છે. મુસ્લીમ લીગના અગ્રણીઓની પ્રવૃત્તિ, એમનાં વક્તવ્યો ને એમનો પ્રચાર છેલ્લા વરસમા જોઈશું તો ભારે કોમવાદી ઝનૂનથી ભરેલાં જણાશે. મહાસભાના વધતા જતા રાષ્ટ્રવાદ સામે એમણે મોરચા માંડયા છે. કોમવાદી પ્રચારનું ઝેર દિવસે દિવસે વધતુ જાય છે અને હજી પણ જેમ જેમ લીગનું સંગઠન વધતુ જશે તેમ તેમ એનો કોમવાદી ધોરણે મહાસભાનો સામનો વધારે ને વધારે ઉગ્ર થતો જવાનો.

મહાસભાવાદી પ્રાંતોમાં થતાં કોમી રમખાણો બીજી પણ એક વસ્તુની શકયતા પ્રગટ કરે છે. હજી આજે મહાસભાવાદી શાસન બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં ને બહુ મર્યાદિત સત્તાવાળુ છે તેમ છતા એનો સામનો કોમવાદી ધોરણે આજે આટલા પ્રમાણમાં દેખાય છે, પરંતુ જ્યારે મહાસભાનો એટલે કે ઉદ્દામ રાષ્ટ્રવાદનો સંપૂર્ણ સત્તાવાળો અમલ દેશમાં શરૂ થશે તે વખતે કે તે પહેલાં કોમવાદી મંડળો આંતરવિગ્રહની આગમા દેશને ધકેલવા પૂરતા પ્રયત્નો કરશે

મુસ્લીમ કોમવાદી નાયકો વધારે ને વધારે વ્યગ્ર ને વ્યાકુળ થતા જાય છે. કારણકે સમસ્ત આમવર્ગને આર્થિક હિતોની સમાંતરતાના પાયા ઉપર બિનકોમી ધોરણે એકત્રિત કરવાના પ્રયત્નો મહાસભા વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં કરતી જાય છે. એટલેકે મહાસભા દિવસે ને દિવસે વધારે વ્યાપક ને વિશાળ બનતી જાય છે. મુસ્લીમ જનતા પણ રાષ્ટ્રીય ઝંડા હેઠળ આવતી જાય છે. આ પ્રક્રિયામાં જ કોમવાદનું મૃત્યુ સમાયેલું છે કોમવાદી અગ્રણીઓ આ સ્થિતિ જોતા જાય છે. બહુ મોડું થઇ જતાં પહેલાં આમવર્ગની બિનકોમી એકતા થતી અટકાવવાના એમના પ્રયત્નો સંગઠિત થતા જાય એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય એમ છે.

પરતુ કોમવાદ જનતાની નબળાઈ ઉપર નભે છે. જનતાના સંકીર્ણ ને રૂઢિબદ્ધ જીવન ઉપર એ ફાલે છે. મુસ્લીમ જનતા વધારે પ્રમાણમાં કોમવાદી માનસ સેવતી અને રાષ્ટ્રવાદથી અલગ રહી હોવાનું પણ એ જ કારણ છે. પરતુ આ યુગમાં નબળાઈ ને સંકીર્ણતા કે ધર્મ-ઝનૂન લાંબો કાળ નભી શકે એમ નથી. પ્રજા પોતાનાં સાચાં હિતો જોઈ શકવાની શક્તિ મેળવતી જાય છે.

આજે એક વસ્તુ તો ચોક્કસ દેખાય છે કે મહાસભાનો જેટલો કાબૂ બહુમતિ કોમ ઉપર છે એટલો કાબૂ મુસ્લીમ જનતા ઉપર નથી. મુસ્લીમ બહુમતિ પ્રાંતોમાં ગઈ પ્રાંતિક ધારામંડળોની ચૂંટણીમાં મહાસભાવાદી મુસ્લીમોને બદલે કોમવાદી મુસ્લીમો મોટી સંખ્યામાં ચૂંટાયા હતા એ જ એની પૂરતી સાબિતી હતી. મુસ્લીમ જનતા ઉપર મહાસભાનો કાબૂ જમાવ્યા વિના કોમવાદી અગ્રણીઓનો સામનો થઈ શકે એમ નથી, કે નથી મુસ્લીમ બહુમતિ

પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો સ્થાપી શકાય એવું, એ વસ્તુસ્થિતિ પ્રાંતિક ચૂંટણીએ સ્પષ્ટ કરી બતાવી. આને લીધે તરત જ તે વખતે પં. જવાહરલાલ નેહરુએ મુસ્લીમ આમસંપર્ક હિલચાલ ઉપાડી.

આ હિલચાલનો સીધો પ્રત્યાઘાત મુસ્લીમ કોમવાદી નાયકો ઉપર એ થયો કે એમણે મહાસભાની આ હિલચાલનો સામનો કરવા મુસ્લીમ લીગને સ્થળે સ્થળે વ્યવસ્થિત કરવા માંડી. પ્રગતિવાદી પ્રવૃત્તિ સામે આ પ્રત્યાઘાત હતો. પરંતુ આજે સર્વત્ર જેમ પ્રત્યાઘાતી પરિબળો જોર પકડતાં જાય છે તેમ આપણા દેશમાં પણ કોમવાદી પ્રત્યાઘાતે જોર પકડ્યું છે. શ્રી જીન્નાએ તો મહાસભાની મુસ્લીમ આમસંપર્કની પ્રવૃત્તિ સામે ખુલ્લો પડકાર પણ જાહેર કર્યો છે. છેલ્લા એક વરસથી એમનું કાર્ય મુસ્લીમ જનતાને મહાસભાની અસર હેઠળ આવતી અટકાવવાના પ્રયત્નોમાં જ લગભગ સમાઈ ગયું છે.

આના પડઘા ઠેર ઠેર પડવા લાગ્યા. લખનૌમાં મળેલી લીગની વાર્ષિક પરિષદના ઠરાવો, ભાષણો, શ્રી જીન્નાનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ, વંદેમાતરમ્ અને રાષ્ટ્રીય ઝંડા સામે લીગ પરિષદે કરેલા ઠરાવોમાં શું માલમ પડતું હતું?

આ સ્થિતિ વધતી જતી અટકાવવા માટે મહાસભાએ કટિબદ્ધ થવું જ રહ્યું. પરંતુ કોમવાદી અગ્રણીઓ સાથે વાટાઘાટોથી સમજૂતી થઈ શકે એમ લાગતું નથી. જો રાષ્ટ્રવાદ ને કોમવાદ વચ્ચે વાટાઘાટથી સમજૂતી થઈ શકતી હોય તો જ એ શક્ય બને. સમજૂતી કે સમાધાન તો તો જ શક્ય છે કે ક્યાં તો મહાસભા પોતાનો રાષ્ટ્રવાદ છોડે કે ક્યાં તો લીગનાયકો પોતાનો કોમવાદ છોડે. લીગનાયકો કોમી પણ રહે, મહાસભા રાષ્ટ્રવાદી પણ રહે અને બન્ને વચ્ચે ઐક્ય સધાય એ પરસ્પર વિરોધી વસ્તુ છે. કોમવાદ ને રાષ્ટ્રવાદનું રાસાયણિક મિશ્રણ અશક્યવત્ ભાસે છે દા. ત., નીચેના સાત મુદ્દાઓ જો મહાસભા કબૂલ રાખે તો શ્રી. જીન્નાએ મહાસભા સાથે સમજૂતી કરવાની હા પાડી કહેવાય છે.

૧ મુસ્લીમ લીગ મહાસભાથી સ્વતંત્રપણે અને અલગ રાજકીય-પક્ષ તરીકે ચાલુ રહેવી જોઈએ. મહાસભામાં એ ભળી ન જાય.

૨ મહાસભાએ મુસ્લીમ આમસંપર્કનો કાર્યક્રમ પડતો મૂકવો

૩ કોમી બાબતો પરત્વે મુસ્લીમ લીગને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ.

૪ લોકલબોર્ડો ને મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણી અલગ મતદાર પદ્ધતિ પ્રમાણે થવી જોઈએ. અને જ્યાં આવી અલગ મતદાર મંડળોની પદ્ધતિ હોય ત્યાં એને સ્થાને સંયુક્ત મતદાર મંડળો દાખલ કરવાના પ્રયત્ન ન થવા જોઈએ.

૫ મહાસભાએ લીગનો ધ્વજ અને પોતાનો ત્રિરંગી ધ્વજ સરખા તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ. અને દરેક સ્થળે એ બન્નેને સાથે ફરકાવવા જોઈએ.

૬ મહાસભાએ હિંદીપ્રચાર છોડી હિંદી સાહિત્ય સંમેલન સાથેનો અને બીજી હિંદી પ્રચારાર્થે સ્થાપિત સંસ્થાઓ સાથેનો સંબંધ છોડી દેવો.

૭ કોંગ્રેસે વંદેમાતરમ્ ગીતનો ત્યાગ કરવો.

શ્રી જીન્નાના આગલા ૧૪ મુદ્દાઓ તો નવા બંધારણમાં મંજૂર થયા છે. કોમી ચુકાદો એ

રીતે શાહીસત્તા તરફથી એમને મળેલી મોટામાં મોટી સોગાદ છે પરંતુ હવે એમને ઉપલા સાન મુદ્દાઓ મહાસભા મારફત કબુલાવવા છે. પરંતુ આ મુદ્દાઓ હું માનું છું કે મહાસભા કોઈ પણ રીતે કબૂલી ન શકે. ન તો મુસ્લીમ લીગ એ મુદ્દાઓ છોડે. આમ લીગ–કોંગ્રેસ સમાધાન અશકય દીસે છે.

ગાંધી–જીન્ના મુલાકાત

આ સંજોગોમાં પણ રાષ્ટ્રીય મહાસભા કોમી ઐકય સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરી રહી છે. કેટલાંયે વરસો બાદ મહાસભા તરફથી મહાત્માજી હમણાં શ્રી જીન્નાને કોમી સમાધાન માટે મળે છે. પરંતુ લીગનાયકોનું હાલનું માનસ જોતાં એમ લાગતુ નથી કે મહાસભા-નાયકો એમને મનાવી શકે. આ પ્રયત્ન પણ પહેલાંના અનેક પ્રયત્નોની માફક નિષ્ફળ જવા સરજાયો હોય એમ લાગે છે.

મહાસભાને માટે કોમવાદ નાબૂદ કરવાનો ટૂંકો ને શીઘ્રફળદાયી એક રસ્તો જ નથી. કોમવાદી અગ્રણીઓને રાષ્ટ્રવાદી બનાવી શકાય એવું પણ લાગતુ નથી. બીજો એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે અને તે એ કે મુસ્લીમ જનતાનો જે ટેકો આજે મુસ્લીમ કોમવાદીઓનું પીઠબળરૂપ છે એ તોડી પાડવો. એનો અર્થ એ થયો કે મુસ્લીમ જનતામાં રાષ્ટ્રવાદનો બહોળો ફેલાવો કરવો. એનું કોમવાદી ને ઝનૂનસંકીર્ણ માનસ બદલવું. આ રસ્તો બહુ લાંબો છે ને એનાં પરિણામ ક્યારે આવશે તે કહી શકાય એમ નથી. પરંતુ મહાસભાની સમગ્ર શકિત, સંગઠન ને સમૃદ્ધબળ જો આ માર્ગે વ્યવસ્થિત રીતે વાળવામાં આવે તો આજે જે ગતિએ મુસ્લીમ જનતા મહાસભા હેઠળ આવતી જાય છે એ ગતિની ઝડપ ઘણી વધારી શકાય.

કોમી હુલ્લડ અને અહિંસા

હમણાં થયેલા કોમી રમખાણો દેશના ભાવિ વિશે ઘણાને નિરાશ કરે એ પ્રકારનાં હતાં. મહાસભાના આટલાં વરસના સતત પ્રયાસો છતાં જનતા ઉપર મહાસભાનો એટલો કાબૂ જમાવી શકાયો નથી કે જેથી એ કોમી હુલ્લડો થતાં અટકાવી શકે. કોમી હુલ્લડોથી બન્ને કોમોને પાર વિનાનું નુકસાન થાય છે એ દીવા જેવી વસ્તુ હોવા છતાં, પ્રજામાં એવાં કેટલાંક તત્ત્વો છે કે જેનું ધર્મઝનૂન રાષ્ટ્રીય વિકાસને ભારે ધોકો લગાડી રહ્યુ છે. રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે જે સંસ્થાની હયાતિ છે એ સંસ્થા–મહાસભા–આ હુલ્લડો શી રીતે અટકાવી શકે?

જ્યારથી ખિલાફત ચળવળને અંગે અસ્તિત્વમાં આવેલી કામચલાઉ હિંદુ–મુસ્લીમ એકદિલી તૂટી ગઈ ત્યારથી મહાસભાના ધુરીણોને માટે કોમી રમખાણો અટકાવવાનો પ્રશ્ન મૂંઝવણભર્યો રહ્યો છે. હજી સુધી એનો કોઇ ઉપાય મહાસભાને હાથ લાગ્યો નથી. આ હુલ્લડોનું મૂળ બંને કોમોમાં પરસ્પર અવિશ્વાસની લાગણીમાં રહેલું છે. રાષ્ટ્રીય મહા-સભાનો રાષ્ટ્રવાદ મુસ્લીમ જનતાના બહુ નાના વર્ગ સિવાય મોટા ભાગને હજી સુધી સ્પર્શી શક્યો નથી એ હકીકત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. જો મહાસભાના કાર્યક્રમ તરફ મુસ્લીમ આમવર્ગને આકર્ષી શકાય તો જ મહાસભાનો કાબૂ એના ઉપર જમાવી શકાય અને તો જ મુસ્લીમ જનતા થોડા કોમવાદી મુસ્લીમનાયકોના પ્રત્યાઘાતી પાશમાંથી છૂટી શકે. પરંતુ મહાસભાનો સંપૂર્ણ-સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ કે સંયુક્ત મતદાર મંડળોની માગણી, કે હિંદી–હિંદુસ્તાની

ભાષા, કે લઘુમતિની સંસ્કૃતિ, લિપિ, ધર્મ વગેરેને રક્ષણ આપવાના ઠરાવો વગેરે કાર્યક્રમ મોટા ભાગની મુસ્લીમ જનતાને માટે બિનઆકર્ષક કાર્યક્રમ રહ્યો છે. દરમ્યાન, મુસ્લીમ કોમવાદી મંડળો, મુસ્લીમ જનતાનું સંકીર્ણ કોમીપણું, સામાન્ય અજ્ઞાનતા વગેરેનો લાભ લઈ 'ઇસ્લામ ભયમાં,' 'કોંગ્રેસ હિંદુ સંસ્થા છે,' 'કોંગ્રેસ હિંદુ સંસ્કારિતાને રાષ્ટ્રવાદના બુરખા હેઠળ ફેલાવવા માગે છે' વગેરે પોકારો મુસ્લીમ જનતાના કાન ઉપર નાખ્યા કરે છે.

પંડિત નહેરુએ લખનૌ મહાસભા પછી મુસ્લીમ જનતાને મહાસભા હેઠળ લાવવા માટે હિંદુ-મુસ્લીમ આમવર્ગની આર્થિક હિતોની એકરૂપતા ઉપર ભાર મૂકી મુસ્લીમ આમ-સંપર્કની હિલચાલ શરૂ કરી. લગભગ દોઢ વર્ષ થયા એ ચળવળ ચાલવા છતાં હજી એનું પરિણામ આશાજનક લાગતુ નથી.

મહાસભાની મુસ્લીમ આમસંપર્કની હિલચાલનો સામનો કરવા માટે લીગનાયકોએ મહાસભાનો કેટલોક કાર્યક્રમ લખનૌ ખાતેની એની છેલ્લી વાર્ષિક પરિષદમાં સ્વીકાર્યો. લીગે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પણ કર્યો. આ ઉપરાંત મુસ્લીમ આમવર્ગનો આર્થિક દુઃખોના નિવારણનો કેટલોક કાર્યક્રમ પણ સ્વીકાર્યો મુસ્લીમ જનતાને મહાસભાના ઝંડા હેઠળ આવતી અટકાવવા માટે આ એક બહુ કુશળ પ્રયોગ લીગનાયકોએ અજમાવ્યો. કારણ કે કોમવાદી માનસ સાથે રાષ્ટ્રવાદી ને આર્થિક મુદ્દાઓ ભેળવવાથી આમવર્ગને સફળ ભ્રમણામાં નાખી શકાય એમ લીગનાયકો જોઈ શકે છે. આ સાથે લીગને વધારે સંગઠિત કરવાની પ્રવૃત્તિ જોશભેર શરૂ કરવામા આવી. આનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે મુસ્લીમ આમસંપર્ક હિલચાલને સારી પેઠે ફટકો પડયો છે. આજે એમ લાગે છે કે હજી ઘણા વખત સુધી મહાસભા મુસ્લીમોને પોતાની અમર હેઠળ લાવી શકે એમ નથી. કોમી હુલ્લડો એ રાષ્ટ્રીય શરીરમાં વ્યાપી ગયેલ કોમવાદી ક્ષયનો હુમલો છે. કોઈ પણ રીતે એ રોગને અને એના હુમલાને નિર્મૂળ કર્યા વિના રાષ્ટ્રની એકતા અને આગામી ભયભર્યા સંજોગો,—જેમાં રાષ્ટ્રીય સંગઠન વિના દેશ પોતાનો બચાવ કરી શકે એમ નથી—માંથી નીકળવા માટેની તૈયારી થઈ શકે એમ નથી.

અહિંસક માર્ગે સામનો

કોમી રમખાણોનો સામનો કરવાનો એક નવો જ અને અસરકારક માર્ગ મહાત્માજીએ હમણાં જ સૂચવ્યો છે. એમને મતે રમખાણ વખતે જો અહિંસક માણસો ઝનૂની ટોળાં વચ્ચે જઈ એમને શાંત થવા માટે શાંતિથી સમજાવે અને એમ કરવામાં ખૂની હુમલાનો ભોગ થઇ પડે તોપણ પાછા ન હઠે એવી વ્યવસ્થિત સેના તૈયાર કરવામાં આવે તો રમખાણો કાયમ માટે નાબૂદ થઈ શકે. મને લાગે છે કે જો અહિંસા મનુષ્યોની પશુવૃત્તિનો સામનો કરવાનું એક પ્રબળ શસ્ત્ર હોય તો કોમી મરકી અટકાવવાની એ એક અતિ ઝડપી દવા થઈ પડે. ધર્માંધ માણસોની ઝનૂની ખૂની વૃત્તિ સામે અહિંસક માણસોની અતિ ઉચ્ચ વૃત્તિની એ અપીલ છે. પાશવી સામે ઉચ્ચ લાગણીની એ હરીફાઈ છે. અને આ ઉચ્ચ વૃત્તિની અપીલ એટલા માટે અનિવાર્ય જલદ બને છે કે એ જાતની અપીલ કરનાર માણસો એને માટે પોતાનો પ્રાણ કાઢી આપવા જેટલા તૈયાર હોય છે. કોમી હુલ્લડોમાં મુસ્લીમ કોમી ઝનૂનની હિંસક વૃત્તિ સામે હિંદુ કોમી ઝનૂનની હિંસાનો ભેટો થાય છે. આ બંને

હિંસક વૃત્તિનો ગુણધર્મ એક હોવાથી એનો પ્રત્યાઘાત પરસ્પરની એ જ જાતની વૃત્તિને વધુ ઉત્તેજિત કરવા તરફ થાય છે. એ બળતા અગ્નિને ભેગા કરવાથી એની ગરમી અને બાળી નાખવાની શક્તિ બેવડાય છે પરંતુ એક અગ્નિ સાથે એનો નિષેધસૂચક જળનો ભેટો પૂરતા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તો આગને નાબૂદ કરી શકાય. મનુષ્યોની વૃત્તિઓ વિશે પણ એ જ પ્રકારનું છે. ક્રોધ સામે અક્રોધ, ગૃદ્ધવૃત્તિ સામે ત્યાગ, નૈષ્ઠુર્ય સામે કરુણા–દયા, વિનાશવૃત્તિ સામે અભય, સકીર્ણતા સામે ઔદાર્ય વગેરેનો ભેટો કરવાથી કદાચ એનું શમન ન કરી શકાય તો પણ એનું દમન તો જરૂર કરી શકાય છે. હિંસા સામે હિંસા કે પશુવૃત્તિનો સામનો કરવામાં આવે તો એકે પક્ષની હિંસા નાબૂદ થતી નથી માત્ર બંને પક્ષની હિંસામાંથી જે પક્ષમાં હિંસાનો જથ્થો કે બળ વધારે હશે તે પક્ષ બીજા પક્ષને દબાવી દેશે એટલું જ. આ અથડામણને અંતે એકે પક્ષ જે ભૂમિકા ઉપર ઊભા રહીને સામનો કરવામા આવ્યો હોય છે એનાથી ઊંચી ભૂમિકા ઉપર ચડતો નથી. બન્નેનુ ગ્રાઉન્ડ બદલાતુ નથી. માત્ર 'shifting of ground' જ થાય છે, 'lifting of ground' નથી થતું

આ એક માનસિક સ્થિતિ છે. કોમી ટોળાની ઝનૂની હિંસા, સામુદાયિક હિંસા છે. એક વ્યક્તિની બીજી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિસમૂહ પ્રત્યેની હિંસાવૃત્તિથી એ જુદા પ્રકારની હિંસા છે. સામુદાયિક હિંસા સામે એટલા જ પ્રમાણની સામુદાયિક અહિંસા જો વાપરવામા આવે તો એનો સામનો થઈ શકે. ટોળાની હિંસાવૃત્તિ, સમૂહમાનસ–Mass Psychology–વાળી હોઈ એમાં સામુદાયિક લાગણીનો આવિષ્કાર થતો હોય છે. સમૂહતાણ–Mob hysteria–ને વશ થઈને માણસો કોમી રમખાણ વખતે વિરુદ્ધ કોમનાં માણસો ઉપર હુમલા કરતા હોય છે. એની પાછળ હિંસકવૃત્તિ ઉપરાત ધર્મઘેલછા કે ઝનૂન હોય છે. આને લીધે પ્રતિપક્ષ ઉપર હુમલો કરનાર વ્યક્તિને પોતાના ધર્મની કે કોમની સેવા કર્યાના સંતોષની લાગણી પણ થતી હોય છે. આ ઉપરાંત એમા જેહાદીની ભાવના પણ હોય છે. આમ સંતોષની લાગણી, અને ધાર્મિક જેહાદીની વૃત્તિને લીધે હિંસા કરનાર વ્યક્તિઓ પોતાની પશુવૃત્તિ વિશે બહુ જાગ્રત નથી હોતી. આને કારણે એમનો અહિંસક સામનો કરવામાં આવે તો પણ એનાં પરિણામને મર્યાદા રહેશે. દા. ત, ધર્મને ખાતર ખૂન કરનાર કોમવાદી, પેટને ખાતરની નોકરી માટે શેઠ કે સરકારને માટે હિંસા કરતા નોકરો કે પોલિસો પોતાના વર્ગીય હિતસબંધ કે કુળની ટેક માટે હિંસા કરનાર માણસોઃ આ બધા હિંસક માણસોને હાથે થતી હિંસાના પ્રકાર ભલે એક સરખા હોય (એટલે કે એમને હાથે માણસોનાં લોહી રેડાતાં હોય) તો પણ એ દરેકના ભિન્ન હેતુને કારણે એમની હિંસાવૃત્તિની લાગણીનો પ્રકાર ભિન્ન હોય છે. અને એને લીધે એ દરેકને અહિંસક સામનાની અસર પણ ભિન્ન રીતે પડવાની શેઠ કે સરકાર માટે સત્યાગ્રહી સૈનિકોના માથાં ભાંગનાર પોલીસોને અહિંસક સામનાની અસર વહેલી થશે, જ્યારે પોતાના ધર્મની, વર્ગની કે કુળની રક્ષા, ટેક કે આબરૂના ખ્યાલથી (પછી ભલે એ ખ્યાલ ભ્રમજનક હોય અને સાચી રીતે હિંસક રસ્તે ધર્મ, વર્ગ કે કુળની સેવા, રક્ષા, ટેક કે આબરૂમા વધારો નહિ થતો હોય) હિંસા કરનાર વ્યક્તિ કે વ્યક્તિસમૂહને અહિંસક સામનાની અસર બહુ મોડી થશે કે અલ્પ પ્રમાણમાં થશે કે કદાચ મુદ્દલે નહિ થાય.

મારે મને અહિંસાની શક્તિની આ મર્યાદા છે. જે ઇસ્લામીને એમ લાગતું હોય કે

જબરો કાબૂ છે જ. આ કાબૂ હોવા ઉપરાંત આજે કોંગ્રેસવાદીઓ દેશમાં સૌથી વધારે બંડવૃત્તિવાળા હોઈ વધારેમા વધારે સંગઠિત અને એકરાગી રાજકીય સમૂહ છે. જનતા ઉપરના કાબૂને લીધે જેટલું મહાસભાનું બળ જણાય છે એટલું જ બળ મહાસભાવાદીઓના સંગઠન અને બંડવૃત્તિની ઉગ્ર માત્રાને લીધે પણ છે આજે દેશમાં મહાસભાવાદીઓ જેટલો નક્કર ને સંગઠિત નિયમનવાળો એક પણ વર્ગ નથી અને આધુનિક ઇતિહાસ એ જ બતાવે છે કે વિગ્રહી પરિસ્થિતિમાં મધ્યસ્થ સત્તા જ્યારે છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં હોય ત્યારે જે વર્ગ રાજકીય રીતે વધારે સગઠિત, હિંમતબાજ, કુશળ, નિયમનબદ્ધ ને જોખમપ્રિય હોય છે તે જ વર્ગ સત્તાની લગામ આંચકી લે છે કારણકે એને જોખમોનો ડર નથી. સગઠનની એની આદત તૂટી નથી નિયમનને કારણે એનામાં એકશક્તિ ને એકઇચ્છા પેદા થઈ હોય છે બ્રિટીશ સત્તા આ હકીકતથી પૂરતી વાકેફ છે એટલા માટે જ મહાસભાનો સાથ એને માટે મહામૂલ્યવાન સલામતી છે

આને લીધે સામ્રાજ્યવાદી ચોકઠાના લક્ષણુમા રહીને જેટલી શકય છે એટલી ધરછોડ કરીને બ્રિટીશ સત્તા મહાસભાના નરમ અને જનતા ઉપર કાબૂ ધરાવનાર વર્ગને સમજાવી લેવા માગે છે એ વર્ગ બ્રિટીશ સત્તાની મર્યાદિત ધરછોડથી માની જશે કે નહિ એ પ્રશ્ન જવા દઇએ, પરંતુ આજે ચારે બાજુ શુભદિલી ને રાજ્યકર્તાઓની શુભનિષ્ઠા ને ગવર્નરોની પ્રધાનો સાથે 'ડેમોક્રેટિક' ધોરણે પ્રાંતીય કારોબાર ચલાવવાની રીતની જે પ્રશંસા થઇ રહી છે, એ મહાસભાને જીતી લેવાના પ્રયાસની સૂચક છે મહાસભાના સર્વમાન્ય નાયક મહાત્માજી સાથે મુલાકાતો ગોઠવી મહાસભાનુ માનસ જાણી લેવાનો વાઈસરોયનો પ્રયત્ન એ પણ આ જાતની ધરછોડ કરવાની શાહીનીતિનો આવિષ્કાર જ છે.

ફેડરેશનનો સામનો

હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્ન જેમ મહાસભાને મૂંઝવી રહ્યો છે, એમ આગામી ફેડરલ બંધારણની સ્થાપનાનો સામનો શી રીતે કરવો એના ઉપાયોની શોધ મહાસભાને મૂંઝવી રહી છે. હમણાં જ ગવર્નર જનરલે વડી ધારાસભાની વર્ષ માટે લખાવેલી મુદત અને પેશાવર ખાતે વાઇસરોયે પોતાના એક પ્રવચનમા આગામી ફેડરેશનનો કરેલો ઉલ્લેખ બતાવે છે કે હવે એક જ વર્ષમાં ફેડરલતંત્ર અમલમા લાવવાના તનતોડ પ્રયાસ બ્રિટીશ સરકાર કરી રહી છે. મને એમ લાગે છે કે ફેડરેશનનો સામનો પ્રજાની હાલની માનસિક સ્થિતિ જોતાં સામુદાયિક કાનૂનભગની ચળવળનો આસરો લઇને કરવો સફળતાસૂચક દેખાતો નથી. હજી પ્રજાનો અતિમોટો ભાગ અતિમંદ, અસગઠિત, કમજોર ને પૂરતી જાગૃતિ વિનાનો છે આ સંજોગોમાં સામુદાયિક કાનૂનભગ મારફત સામનો કરવા પ્રયત્ન કરવો એ નિષ્ફળતા માગી લેવા જેવું દીસે છે. એનો અર્થ હું એમ નથી કરતો કે સામુદાયિક કાનૂનભગ શાહીસત્તાને ઢીલી કરી મૂકવા માટે જલદ શસ્ત્ર નથી. એ શસ્ત્ર અતિ જલદ હોવા છતાં જે પ્રમાણુમા વાપરનારાઓનો સમૂહ તૈયાર થવો જોઇએ એ હજી તૈયાર થયો લાગતો નથી. આથી મને લાગે છે કે મહાસભાનું તાત્કાલિક કાર્ય એ છે કે ફેડરેશનના વાંધાભરેલા મુદ્દાઓને નક્કી કરી એ મુદ્દાઓ ઉપર દેશમાં ઠેર ઠેર પ્રજામત સંગીન કરવો.

આંગણામાં બળદ બાંધતા વાલાએ આ વાતચીત કરતાં બેઉને દીઠાં. તે લાલપીળો થતાં બબડ્યોઃ 'તારી માની રાંડ મારું! આ હસીહસીને વાતો કરે છે એ તો જુઓ!' અને ઝવેર પાછળ ઘરમાં જઈ પૂછ્યુંઃ 'શી વાત કરતી'તી?'

'એમની સામરીના સમાચાર પૂછ્યા, તે કે'તી'તી; બીજી શી વાત કરવાની હતી!' ઝવેરે મોં ચડાવી કહ્યું.

'મેં તને લાખવાર કહ્યું, કે તારે કોઈની સાથે વાત ન કરવી, તોય માનતી નથી!' અને એના રાઠોડી હાથનો તમાચો મારતાં બોલ્યોઃ 'હવે તો તું મારની જ ઘરાક છે.'

'પોતે એવા એટલે આખી મલક એવી હશે?' ઝવેર ગાલ પંપાળતાં પંપાળતાં ઘૂરકી.

'એવા એવા જા. હું તો એકને બદલે હજાર બૈરાં રાખીશ; એનું તારે શું!' અને પછી પાછો ફરતા બોલ્યોઃ 'ખબરદાર, જો કોઈની સાથે વાત કરતાં ભાળી, તો જીવતી નહિ મેલું.'

'મનેખ છે તે કોઈની સાથે વાતેય ન કરે ત્યારે!'

'કરજે જો માર ખાવાનો ભાવ હોય તો.'

'ના ત્યારે?'

વાલો ઝટ પાછો ફર્યો અને પત્નીનું મોં ઝાલી દબાવતાં બોલ્યોઃ 'પાછી બોલતાં શીખી છે? મોઢું જ ભાગી નાખીશ હા.' અને પછી ભોંય પર પટકતો 'મારા મનથી કોણ બોલે, કોણ બોલે, તેમ તેમ વધારે?' એમ બબડતો બબડતો ગામમાં ચાલતો થયો.

ઝવેર હળ વળતાં ભાંડવા વળીઃ 'હગાઈના કરનારાનું નખ્ખોદ જજો, તે આવા ભીલને પાલે નાખી!...'

કારતકી પૂનમનો મેળો હતો. વાલો ખમીસ પર કોટ ચડાવી સાફો બાંધતો હતો એવામાં ઝવેરે કહ્યુંઃ 'મારેય મેળે આવવું છે.'

'બેસ બેસ હવે મેળે જનારી મોટી ન ભાળી હોય તો. એમ કરીને પિયરના મોટીઓને મળવું હશે?' વાલાએ આંખો કાઢી કહ્યું.

'ત્યારે તો તમેય મળવા જતા હશો? મેળે જાય એટલાં પાત્તર...'

'તું મને કુણ પૂછનાર? તું કાંઈ ધણીનીય ધણી છે?' અને પછી હાથમાં સોટી લઈ ગળે લાલપીળો રૂમાલ વીંટતો વીંટતો બહાર નીકળતાં કહ્યુંઃ 'જો વાડામાં કોઈનું ઢોર ન પેસી જાય, નહિ તો જાણતી નહિ હોય?'

ઝવેર નિશ્વાસ નાખી કમાડનો કલુખડો ઝાલી ઊભી રહી. ફળીને નાકે જાતજાતનાં ગવનો ઓઢી ધરતી રણકાવતી ચાલી જતી યુવતીઓ જોઈ, યુવાનીના મદમાં ઝૂલતા હોય તેવા દોડતા જતા યુવાનો જોયા. તે એક નિશ્વાસ સાથે બબડીઃ 'બળ્યું આ જીવતર!'

એટલામાં ફળીમાંથી એક છોકરીએ પૂછ્યુંઃ 'ભાભી, મેળે નથી આવતાં?'

'ના બુન શું લેવા!'

'હૈડો બંગડીઓ ફૂંગડીઓ લાવવી હોય તો; તમે તે દન કે'તા'તાં ને?'

'ના, તમારા ભાઈ ગયા છે તે લેતા આવશે.'

'સારું ત્યારે' કહી પેલી છોકરી પણ ચાલી ગઈ.

મેળામાં એક વહોરાની દુકાનેથી એક જુવાનડીને બગડી ખરીદી આપતા વાલાને જોઈ, પેલી છોકરીને યાદ આવતાં કહ્યુંઃ 'વાલાભાઈ, મારી ભાભી સારું બંગડીઓ લીધી!'

'જા જા હવે તારે શી પચાત?' વાલાએ આંખો કાઢતાં કહ્યું.

'ભાભી કે'તાંતાં એટલે મેં તો પૂછ્યું' છોકરીએ મોં ચડાવતાં કહ્યું. અને જતાં જતાં બબડી: 'મારે શું, તમારે લઈ જવી હોય તો લઈ જજો ને?'

'વાલા, એ બંગડીઓ લેતો જાને તો?' પેલી યુવતીએ ભલામણ કરી.

'અરે લીધા! પૈસાય જોઈએને પાછા?'

'તો લે આ મારા વાળી લઈ જા' કહી યુવતીએ બગડીઓ ધરી.

'રે'વા દે હવે. એ પાછી બંગડીઓ પહેરે એવી ખરી તે?' કહી વાલો ચાલવા લાગ્યો. પેલી પણ ચૂપ થઈ ગઈ.

મેળામાંથી આવતાં પેલી છોકરીએ ઝવેરને વાત કરી: 'ભાભી, મેં વાલાભાઈને તમારી બંગડીઓ લાવવા કહ્યું'તું, પણ એ તો ઊલટા મને લડવા બાજ્યા.'

'હશે!' ઝવેર બોલી.

'શું હશે તમારુ' કપ્પાળ? પેલી નાથીને કેવી ચાર આનાની બગડીઓ લઇ અલાણી? ને હું કેવા ગઈ એટલામાં...'

'હશે બુન! ધણીનું કોઈ ધણી છે!' ઝવેરે નિશ્વાસ નાંખતાં કહ્યું. અને પછી ઉમેર્યું: 'જાઓ ઘેર જાઓ. હમણાં આવતા હશે.'

છોકરી ચાલતી થઈ.

વાલાને ઘરમા પેસતાં જોઈ ઝવેર મનમાં મનમાં ધૂંધવાઈ ઊઠી. જાણવા છતાંય તેણે પૂછ્યું: 'બંગડીઓ લાવ્યા?'

'પૈસા જોઇએ ને?'

'માઓને આપવા ક્યાંથી...'

પણ વાક્ય પૂરું કરતાં પહેલાં તો વાલો નારિયળની કાચલી દબાવતો હોય તેમ તેનું મોં દબાવતાં બરાડ્યો: 'ચૂપ! સાલી વતરી? મારું મન ફાવશે તો આખું ઘર ઉડાડી દઈશ, તેમાં તારે શું?' અને પછી ઉપરથી લાત મારતાં કહ્યું: 'જો ફરી બોલી છે, તો જીભ જ ખેંચી કાઢીશ'

'તે આમ કર્યા વગર એને ઘરમાં જ ઘાલોને?' રડતાં રડતાં ઝવેર બોલી.

'તને પૂછીશું?' કહી વાલો કપડાં ઉતારવા લાગ્યો, અને પછી હુક્કો ભરી ચોપાડમાં બેઠો.

ઝવેર આ સુખદુઃખની વાતો પેલી સહિયરને કોઇ વાર કરતી અને ઓછુંવત્તુ આશ્વાસન મેળવતી. પણ એય એક દિવસ વાલાએ 'જો પેલી દલાલણને ત્યાં ફરી ગઈ છે તો પગ જ કાપી નાખીશ' કહી બંધ કરી દેવરાવ્યુ. કોકવાર પાણીઆરે મળતાં તે જ.

એક વખત ચોપાડમાં બેઠેલા વાલાને એક ભાઈબંધે ઘરમાં ઝવેરને રડતી સાંભળી કહ્યું. 'વાલા, બૈરુ ન ગમતું હોય તો ફારગતી આપી દે'

'બેસ બેસ હવે. મારી બૈરી મારે જીવતે બીજાને ત્યમ? અને તેય હું હાથે કરીને બળાવું એમ?' વાલાએ તિરસ્કાર વરસાવતી આંખે કહ્યું.

'ત્યારે તું એમ હેડતાં ને ચાલતાં શું કામ માર છે?'

'એટલો તાપ ન દેખાડીએ તો વશમાંય રે' કે?'

'અમારે તો કાંઈ વઢી જતાં નથી,' પેલાએ કહ્યું.

વાલાની જીભે આવ્યું 'તારા મનથી ને?' પણ એ ન ઉચ્ચારતાં બોલ્યો: 'બધાંય કાંઈ સરખાં નથી હોતાં.'

પેલાને આગળ બોલવાનું મન તો થયું પણ, વાલો કાં તો અવળો વહેમાશે ધારી ચૂપ રહ્યો અને થોડીવાર પછી ઊઠી ચાલતો થયો.

એક દિવસ ગામમાં એક જણને ત્યાં છોકરીના આણા પ્રસંગે ગાણાં ગાતાં વાલાની નજર, યુવાનોના અર્ધવર્તુલની સામેના યુવતીઓના અર્ધવર્તુલમાં આકર્ષી દોરી રહી હતી. તેવામાં ઝવેર ગાણાં ગાવા અંદર પેસતી દેખાઈ, અને વાલાની આંખ ફાટી. ગાણું પૂરું થતાં તેણે બૈરાંના ટોળામાં ઊભેલી ઝવેરને કહ્યું: 'જા ઘેર. ઘરમાં કોઈ પેસી જશે તો!'

'ગામ વચ્ચે ઘર છે ને કોણ પેસી જવાનું છે?' એક આધેડ બાઈ બોલી.

'તમારે વચમાં પચાત ન કરવી' વાલાએ રોકડું પરખાવ્યું.

ઝવેર, આ હુકમનો અનાદર કરવાથી શો અન્જામ આવે છે એ જાણતી હતી. 'અમરથુ ભર્યા માનવીઓમાં ફજેત થવુ' વિચારી ઘર તરફ ચાલી. થોડેક ગઈ હશે ત્યાં કોઈકનાં પગલાનો અવાજ આવતાં પાછળ ફરીને જોયું તો ગામના મુખી—દલાકાકા. તે સહેજ સંકોચાઈ બાજુમાં ખસી, ત્યાં તો નજીક આવતાં દલાકાકાએ ચાલતા ચાલતાં કહ્યું: 'ઝવરી, શું કામ માર ખાઇને મરી જાય છે! નાતમાં મૂરતિયાનો કાળ તો નથી પડયો!' અને સહેજ ખમચાઈ આજુબાજુ જોતા 'ફલાણે ગામ ફલાણો છે ને ઢીકણે ગામ ઢીકણો છે' કહી ધીમે ડગલે ચાલવા લાગ્યા. અને પછી છૂટા પડતાં બોલ્યા: 'નાત પૂછશે તો અમારા સરખા કે'નાર નથી કાંઈ?'

ઝવેર ઘેર આવી વિચારમાં પડી સાસરે આવ્યે છઆઠ મહિના થયા એમાં એકેય અઠવાડિયું માર ખાધા વગર નથી ગયું બાપેય ઠપકો દેવાની રીતે દઈ ગયા પણ ઊલટું ત્યાર પછી તો વધારે માર પડે છે; ને એમના મોઢા પર જ કયાં ન'તુ કહ્યું, કે મારી બૈરી છે તે મનફાવે તેમ કરીશ અને તે નિશ્વાસ નાખતાં બબડી: 'બાપાય સાંભળી જ રયા'તા ને? એમનોય શો ઈલાજ!' પાછા તેને દલાકાકાનાં વાક્ય યાદ આવતાં થયું: 'એય શું ખોટું કે' છે. નાતમાં ઘણીય ઊભે છેડે જાય છે; કાંઈ મારી એકલીની ઓછી નવાઈ છે.' પછી તેની આંખ આગળ દલાકાકાએ બતલાવેલા મૂરતિયા ખડા થતાં વિચાર આવ્યો: 'ભલે, આના જેટલા રૂપાળા નથી પણ આવા કસાઈ તો નહિ જ હોય ને? એકલા રૂપને તે શું દેવતામાં નાખવુ છે? આદમી છે વાંક ગનો પડે તો મારેય, પણ આમ વગર વાંકેય?' અને આ વિચારો સાથે તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં: 'દલાકાકા કે'તા'તા એમ જ કરું. આ તો જન્મારાનું દુઃખ!' અને એ મારના દર્દનો સ્વાદ તાજો કરતાં બબડી: 'ઉંહું, નહિ વેઠાય.'

ફરી એક દિવસ પાણી ભરીને આવતી ઝવેરને દલાકાકા મળ્યા. તેમણે ગઈ કાલનો એકબે જુવાનોને હોળી ખેલવાના ગુના બદલ પડેલો માર યાદ દેવરાવતાં કહ્યું: 'ભૂંડી મારું

કહ્યું માનં! શું કામ કૂતરાને મોતે-મરી જાય છે?' એક ફેરા તું હોવ કે', તો હું બધું ય ગોઠવી આપુ '

ઝવેરની જીભે આવ્યું: 'ગોઠવજો જાઓ' પણ હોઠ ન ઊઘડ્યા.

પણ ત્રીજી વાર તો તેણે જ લાગ મળતાં કહી દીધું' 'દલાકાકા, તમે કે'તા તે નક્કી કરી દેજો 'ફલાણા'ને ત્યાં!'

'સારુ ભાઃ હુ તને નક્કી કરીને કહીશ. તુ તારે બેફકર રે'જે,' કહી દલાકાકા ઝવેરનું દુઃખ મટશે, પેલો પણ સુખી થશે, ને ઉપરથી બેચાર મહિનાનું અશીણુ નીકળશે એમ ગણતરી ગણતા ગણતા ચાલ્યા ગયા.

ઝવેરે એક વખત પાણી ભરી વળતાં, એકાંત જોઈ પેલી બહેનપણીને વાત કરીઃ 'મણી! મારાથી તો હવે જુલમ નથી વેઠાતો! ક્યાય જતી રહું એમ થાય છે.'

'તે મને તો એ વિચાર આવ્યો જ હતો, પણ કહુ તો તને વળી થાય, કે જુઓ રાંડ મારું ઘર ભગાવવા બેઠી છે.'

'પણ આ પીટચો પાછળથી કાંઈ કરે તો?!'

'અરે કર્યાં કર્યાં એની શું દેન હતી?'

'તુ ન જાણે બુન, એ તો કાળા કાળજાનો છે!' ઝવેરની આખમા ધોળે દિવસે ય રસ્તા વચ્ચે આંસુ આવ્યાં.

મણિએ ત્યાર પછી બેચાર દાખલા આપ્યા અને 'એ તો તું અમથી બીએ છે' કહી હિંમત આપી અને છૂટી પડતા ઉમેર્યુંઃ 'આ કસાઈખાનાથી તો છૂટીશ.'

એક દિવસ ઝવેરને દલાકાકાએ કહ્યું. 'ઝવરી, આ અંધારિયાની અમાસે બારીની* પા બેત્રણ જણ અડધી રાતે આવશે.' અને જતા જતાં કહ્યુંઃ 'જોજે મારું નાક ન કપાવતી. આડી બે રાતો છે હોં. જો ભૂલી જતી '

ઝવેરનું હૈયુ કંપી ઊઠયું. તે રાતે પડયા પડયા વિચારે ચડી. પકડાઈ જઈશ તો? આવો સવાલ ઊઠયો પણ તરત જ 'એ તો ખળે સૂએ છે એ કયા જોઈ બેઠો છે' આ જવાબે તેને ટાઢી પાડી. વળી 'મૂવું કાંઈ જન્મારો તો આવો ને આવો કસાઈ નહિ રે'' એ વિચાર આવતાં આઠ દસ માસના દિવસોના પાનિયાં ઉથલાવી જોયાં, એકે દિવસ હસીખુશીનો ના ભાળ્યો. તે બબડી 'કૂતરાની પૂંછડી સાત દાટી રાખો તોય વાંકી ને વાંકી!' અને એમ કેટલીય ગડમથલ પછી કાઠી છાતી કરી નક્કી કર્યું 'ગમે તેમ થાય પણ આ ઘર તો છોડવું જ.'

પડવોની પરોઢના વાલો ખેતરેથી ઘેર આવ્યો. આગલું કમાડ અંદરથી બંધ જોઈ બેચાર બૂમો પાડી અને છતાંય ન ઊઘડયુ ત્યારે, આ રાંડ શુ કરે છે ઘરમાં' બબડતો બબડતો પાછલે બારણે ગયો. કમાડ ધકેલી જોતાં ઊંવડી ગયુ. ફાટી આખે મનમાં થયું નક્કી આજ રાંડે અખડજતર કર્યું લાગે છે. તેમાં જ અત્યાર સુધી ઘોરે છે. અને 'આજ તો રાંડનો કુચો જ કરી નાખું' બબડતો ધુંધવાયેલે મગજે ઘરમાં ગયો પણ ખાટલો ખાલી દીઠો, પાણિયારે બેડાં બેઠાં દીઠાં. કોઈને ઘેર દેવતા લેવા ગઈ હશે કરી આગલું બારણું

* બારી = વાડો

ઉઘાડી બેચાર ધાંટા પાડ્યા. વળી ફળીનાંને પણ પૂછી વળ્યોઃ 'આ રાંડ ક્યાં ગઈ છે?' પણ જવાબ 'હું જાણું' મળતાં વધુ અકળાયો. લેરે ગઈ હશે વિચારી સળવળના હાથને મસળતો ઊભો રહી થાકયો. વળી ગામમાં એક ચક્કર લગાવી આવ્યો પણ કાંઈએ પત્તો ન ભાળ્યો. આખરે પિયરે જ નાસી ગએલી વિચારી 'આજ તારી વાત છે. પીરી રે' બબડી ધૂંધવાટમાં ને ધૂંધવાટમાં ઢોરઢાંખરની બાધછોડ કરવામાં વળ્યો.

બપોરના દોઢેક ગાઉ પર આવેલી સાસરીએ જઈ સસરાને પૂછ્યુંઃ ' તમારી છોડી ક્યારની આવી છે?' અને તેના સસરાને કંઈ પણ પૂછવા દીધા વગર ચલાવ્યે જ રાખ્યું: 'મારે તમારું કશુય સાંભળવુ નથી હમણા ને હમણાં આગળ કરી આપો.'

'અરે પણ વાત શી છે? અહીં તો કોઇ નથી આવ્યું.'

'કોઇ નથી આવ્યું?' અને બીજે ક્યાં જવાની હતી વિચારીઃ 'સારુ, સારુ, ઘાલી રાખો ઘરમાં. કેટલા દિવસ ઘાલી રાખો છો જોવ' વાલાએ આંખો કાઢતાં કહ્યું.

બાપને ખાતરી થઈ ગઈ કે છોકરીએ કાળુ કર્યું. તેમની નજર આગળ, એકએ વાર મળવા ગયેલા તે વખતનું તેનું ગરીબડું મોં, આંખમાં આંસુની ધાર, એ બધું ખડું થયું. કાનોમાં એની કાકલુદી, 'બાપા ગમે' એમ કરો પણ અહીંથી—આ કહાઈવાડેથી છોડવો ઘેર લઈ જઇ ગોડે તો મારી નાખજો. હવે તો મારાથી આ નથી વેઠાતું.' વગેરે ગુંજવા લાગ્યું અને ચડેલી રીમને દબાવતાં કહ્યુંઃ ' વાલજી, તમે બાપડીને હેંડતાં ચાલતાં ટીપો છો તે ક્યાંય...'

'મારું મનેખ છે તે ગમે એમ કરીશ. પચાત કર્યા વગર મોકલવી છે કે નહિ!...'

'પણ અહીં આવી હોય તો ને!' અને પછી ગળગળે અવાજે ઉમેર્યું: 'ક્યાંય કૂવોહવાડો તો નથી કરી બેઠી?!'

વાલાને દસબાર આની ખાતરી થઈ કે અહીં નથી. તેણે પોક ફેરવતાં કહ્યુંઃ 'ગરો ગયા મરી ગઈ હોય તો તો. પણ જો મારું નાક વાઢ્યું હશે તો જીવતી તો નહિ રે'વા દઉં હા...'

બેત્રણ દિવસે વાલાને ખબર પડી કે પત્નીએ બીજાનું ઘર માંડ્યું છે. તેને પોતાનું નાક વઢાઈ ગયેલું લાગ્યુંઃ કાન પર ભવિષ્યનાં લોકોનાં મેણાં અથડાયાં, 'બેસ બેસ રાંડવા, ઝેરું તો સચવાણુ નહિ. ઢાકણીમાં પાણી ઘાલી ડૂબી મર ડૂબી.' વાલો અકળાઈ ઊઠ્યો. અને છેલ્લવેલ્લો નિર્ણય કરી નાખ્યોઃ 'ભૂઈ ૭ મહિનાની જેલ થાય, તો પણ રાંડનું નાક તો કાપવું જ. એય જાણશે કે માથાનો મળ્યો'તો; ને દુનિયાય કે'શે કે માએ મર્દ જણ્યો'તો.'

વળી ગામના જુવાનોને પણ ઝવેરનું આ પગલું ગામને હીણપત લગાડનારું લાગ્યું. અંદર અંદર કહેતા પણ ખરા 'અરે, આ તો વાલા એકલાનું નાક નથી ગયું પણ આપે આપણા જુવાનોનુંય ગયું છે. અને આની તો ચારેપા તોબાહ પોકરાવવી જોઇએ.' એટલે વાલાને કહેવા લાગ્યાઃ 'વાલા, રાંડની સાન ઠેકાણે લાવે તો જ તો તું મરદ ખરો. લોકોય જાણશે કે ના ના મરદ પાકયો'તો વળી.' અને બેચાર જુવાનોએ તો તેને સક્રિય મદદ આપવાનું પણ વચન આપ્યુંઃ 'તું ફિકર ન કરતો. અમે એ રાંડને અલકમલકમાંથી તારી આગળ લાવશું.' અને આમ કહી વાલાના મિજાજને સતેજ રાખ્યા કર્યો.

એક દિવસ હલાકાકાએ વાલાને કહ્યું : 'વાલા, ઝવેરીએ તો કાળું કર્યું પણ હવે રાંકો ઘેલાનું કેમનું કરવું છે? તું કે' તો, ગામના બે જણને લઈ, હું પૂછી આવું.'

'તમે તો એવું જ ખોળતા ફરો છો ને? મારું નાક ગયું એવું કાંઈ નહિ, ને ઉપરથી દાવો લેવા જવા તૈયાર થયા છો? ના મારે તો...'

દલાપટેલ વચ્ચે બોલ્યા: 'અરે, તું કે'તો હોય તો દન આથમતાંમાં પાછી લાવું. પણ આ તો પેલા જેવું થાય, કે "અલ્યા તારી મા તો નાતરે ગઈ." ત્યાર કે' છેઃ "ઘણું ખોટું થયું!" "અલ્યા, પણ પાછી આવી" ત્યારે કે' છે, 'એ તો વળી એનાથીય ખોટું થયું!" આમ છે. માટે હવે તો દાવો લઈ ફારગતી લખી આલ્યે જ છૂટકો.'

વાલો ધૂંધવાઇ ઊઠયો: 'હું ફારગતી લખી આલું?' અને પછી આંખો ફાડી બોલ્યો: 'દલાકાકા, મારે તો—' પણ કંઈક વિચાર આવતાં જીભને ગુલાંટ ખવડાવી—'મારે તો દાવો નથી લેવો.'

'અરે ગાંડા શું કામ બસો ત્રણસો રૂપિયા ખુએ છે?' એમને વધારે ફિકર તો ફાટવા આવેલી પાઘડીની હતી.

વાલો ઊઠી ઊભો થતાં બોલ્યો: 'છો ખોવાતા.' અને ધૂંધવાયેલો ચાલતો થયો. પાછળ દલાકાકા બોલતા હતા: 'જરા આગળ પાછળનો વચાર કરજે વચાર.'

પછી તો વાલો ગામના બેત્રણ જુવાનો સાથે ઝવેરને દાવમાં લેવા, વેળાકવેળાએ તેની નવી સાસરીએ એકબે ફેરા પણ મારી આવ્યો. પણ વાલાને સારી પેઠે ઓળખતી ઝવેર એમ એટલામાં બહાર નીકળે ખરી કે?

ઝવેરને ગયે લગભગ મહિનો થવા આવ્યો ચોમાસાએ પાણી સાથે કામનો પણ વરસાદ વરસાવ્યો હતો. પણ વાલાને તેની ઝાઝી પડી ન હતી ઘરમાં પણ કશુંય કામ સઝતું ન હતું. એક દિવસ સાંજના પડયે પડયે 'કા તો મરણિયા થઇ રાંડનું નાક ઘરમાં પેસીને કાપી નાખવું કે કાં તો માંડી વાળવુ' આવો વિચાર કરતો હતો, અને એ વિચાર 'માંડી વાળવા'ની વધારે તરફેણ કરે ત્યા તો લાખો અને કોદર આવી ચંડચા. લાખાએ વાલાને ધીમેથી કહ્યું 'વાલા, આજ ચારપાંચ દનથી "પેલી" ખેતરોમાં જતીઆવતી થઈ છે.' અને કોદરે કમ્મરે પછેડી વીંટતાં ઉમેર્યું: 'લે ઊઠ હેંડ. આજ ખરો લાગ છે મે બરોબર ભાળ કાઢી છે; એવીએ આંબાવાળા ખેતરમાં ઢોર આડે નીત સાંજના આવે છે.' વાલાને સડપ દઈને બેઠા થવાને બદલે તેને અમળાતો જોઈ લાખાને દાઝ ચડી: 'લે ઊઠને? આમ શું ઘોની પેઠે અમળાય છે?' પણ તોય વાલામાં જોઈએ એવી સ્ફૂર્તિ ન આવી. ત્યાં તો કોદરે વાલાના ઢચુપચુ થતા મનને ચાબખો માર્યો: 'હત્ બાયલા! સડપ દઈ ને બેઠા થવાને—' પણ વાલાએ ખાટલામાંથી છલંગ મારી એના બીજા શબ્દોને અધૂરા રાખ્યા. વાલાનું હૈયું, એ 'બાયલા' શબ્દથી ધૂંધવાઈ ઊઠયું હતું. તેણે ઘરમાં જઈ ફાળિયુ બાંધ્યું અને ખીંટીએ લટકતી છરી કમ્મરમાં ખોસી આગ... રસ્તે ચાલતાં ય તેને દુનિયા જાણે મેણાં મારતી હતી: 'હત્ બાયલા!' અને ક્યારે વૈરીનું નાક વાઢુ, અને ક્યારે લોકોને મર્દાઈ ભાળુ એવા વિચારે કોણ જાણે કયી ઘડીએ ત્રણ ગાઉનો પલ્લો વટાવી નાખ્યો.

'જો, આંણા નેળિયામાં થઈને હમણાં નીકળશે' લાખાએ કહ્યું અને ત્રણેય જણ્ અરણીઓની ઝૂકામાં શિકારીની પેઠે સંતાઈને બેઠા. થોડીકવાર થઈ હશે ને કોદરે ઝીણી

આંખો કરતાં કહ્યું: 'પેલી આવે... માથે ચારનો પૂળો લઈને' કહી હાથ લાંબો કરી બતાવી રહ્યો.

વાલાએ ઊંચી ડોક કરી જોયું તો ઝવેર ચાલી આવતી હતી.

'જો તું આંણા નાકામાં જ કામ પતવી દેજે હાં. અમે આટલામાં જ ઊભા ઊભા ચાર પા જોતા રહીએ છીએ.' કાદરે કહ્યું અને લાખા સાથે ઊપડ્યો. 'જો કામ પૂરું થતાં આંણા છીંડામાં થઈને પમાર હેં' લાખાએ જતાં જતાં ઉમેર્યું. વળી કાદરે સલામતીનું સૂચન સમજાવ્યું: 'જો કોક આવતું હશે તો અમે સીટી મારશું હેં.'

પણ વાલાનું ચિત્ત અત્યારે ઠેકાણે નહોતું તે ધ્રૂજતા અંગે અને ઝાળ વેરતી આંખે ઝવેરને આવતી જોઈ રહ્યો ઝવેર જો અત્યારે પાસે જ હોત તો છરીને ઠેકાણે કદાચ દાંતનો ઉપયોગ કરત એટલો એને ગુસ્સો આવ્યો હતો, અને જાણે ઝવેરને ન ઉદ્દેશતો હોય, તેમ, છરીને મ્યાન બહાર કાઢી હલાવતાં બબડ્યો: 'મારું નાક વાઢનાર રાંડ, આજ તારી વાત છે!' વળી એત્રણ રાશવા છેટેથી તેના માથા પર નાના નાના ઘાસનો પૂળો જોતાં થયું: 'આ શું સુખ માણવા અહીં આવી હશે?' અને પછી પોતાની જાતની તથા ઘર, ખેતરો, ઢોરઢાંખર વગેરેની સરખામણી ઝવેરના નવા ઘર સાથે કરી જોઈ, પણ કોઈ બી બાબત ચડતી ન લાગતાં બબડ્યો: 'ખાટી ખાતાં ખૂજ આવી નહિ તો મારે ત્યાં શું દુઃખ.'—પણ, 'હતું' શબ્દ અધૂરો રહ્યો. સાથે જ સવાલ ઊઠ્યો: 'મેં એને શું સુખ આપ્યુ છે?' અને રાશ દોઢ રાશવા છેટે આવતી ઝવેરને ભૂલી ભૂતકાળમાં ભૂલો પડ્યો. તેની નજર આગળથી ગાડીનાં ડબ્બા પસાર થઈ જાય તેમ સહચારના દિવસો યાદ આવ્યા અને ગયા. તે બબડ્યો. 'મીંય એને મારવામાં ક્યાં કસર રાખી'તી!' અને પછી ઝવેરની નવી પણ હળવી ચાલ, તથા કદિય નું દેખેલો એવો મોં પરનો આનંદ જોતાં 'આનું કારણ?' એ પ્રશ્નનો જાતે જ જવાબ વાળ્યો: 'મીં કોઈદિન હસવા દીધી હોય તો હસે ને?'—એટલામા પાછળથી અવાજ આવ્યો: 'અલ્યા ઊઠ', અને એ અવાજ સાથે ઊઠ્યો પણ ખરો. પણ પગ આગળ ન ઊપડ્યા—નેળિયાની પેથ ન ઊતરી શક્યો. વળી અવાજો આવ્યા: 'અલ્યા જા... ઊનર...' પણ વાલાના કાન અત્યારે અંતરના અવાજોથી બહેરા બન્યા હતા 'મીં ઝૂડ ઝૂડ ન કરી હોત તો અહીં શું સુખ માણવા આવત?' સાથે જ હાથવેંતમા આવતા ઝવેરના ભૂતકાળના શબ્દો યાદ આવ્યા: 'એ તો કે'તી'તી'સ્તો તમને ન ગમતી હોઉં તો કાઢી મેલો, પણ આમ વગર વાંકે શું કામ મારી નાખો છો!'—એટલામા પીડ હડસેલાતા અવાજ ઉપર અવાજ ગૂંજ્યા 'એનો શો ગનો? બૈરીને મારવામાં વળી'—પણ 'હત્ બાયલા...જા હજી લાગ છે. રાંડવાની પેઠ–'; એ શબ્દોએ તેને ગાંડો કર્યો અને ઘાયલ વાઘના ગુસ્સાથી ઝટ પાછળ ફરતાં ઘૂરક્યો: 'આવી જા મરદનું પારખું કરવું હોય તો. લે આ છરી—' કહી કાદરના પગ આગળ છરી ફેંકતાં ઉમેર્યું: 'તમે બે ને હું એકલો, જોઉં છુ કુણ બાયલો છે–' અને બાંયો ચડાવતાં–'સાચા જુઠાનાં પારખાં હમણાં જણાશે.' પણ પાછળ કશાકનો ધબકારો ગંભળાતાં અને ઝવેરને ધરતી સાથે રોપાઈ ગયેલી ધ્રૂજતી જોતાં બોલ્યો: 'જા, તું તારે જતી રે.' પછી હેબતાઈ ગયેલા કાદર તથા લાખાને લાલઘૂમ આંખો સાથે આવાહન આપ્યું: 'મોટા મરદ ન દીઠા હોય તો? આવોને સામા? બૈરીને મારવામાં શી મર્દાઈ જણાવાની છે?'

———o———

મને જીવનયામિની –

અમીદાસ કાણકિયા

મને જીવનયામિની ! હૃદયના પરિષ્વંગમાં,
જવા જગત સર્વ દે વિસરી મુક્ત આનંદમાં;
પ્રસન્ન મન શાંતસાગર તણા જલોત્સગમાં
સુષુપ્તિ શયને વહી મધુર સ્વપ્નના છન્દમાં
સદા અનુભવી રહું રસસમાધિ સંતર્પણે;
વિરામ, ગતિ કાલની અતલ શૂન્યમાં પામશે
થશે સ્મરણની ભૂતાંવળ, વિલુપ્ત; મોંઘી ક્ષણે
અભાન અવિરામ આ જીવનશેષમાં વ્યાપશે.
અવાચ્ય સુકુમારતા નયનમાં નિહાળી શમી
બધી જીવનવેદના; મધુર સ્વપ્ન સોહામણાં
નિહાળી સરતાં, વિમુગ્ધ બની વિરમે કલ્પના;
થયાં હૃદય એકરાગ; નહિ જાતી હાવાં ખમી
જરા પણ જુદાઈ. હે પ્રણય ! ગાઢ આશ્લેષથી
મને વિરલ આ ક્ષણે નયન મીંચવા વિશ્વથી.

સહશિક્ષણ અને કામમીમાંસા

રમણલાલ પરેલ

ખોરાક પચાવવા માટે જેમ પાચનરસોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે તેમ સમાજને સુવ્યવસ્થિત ને પ્રગતિશીલ બનાવવા માટે સહશિક્ષણ એક આવશ્યક અંગ છે. આ મંતવ્યને ધોરણે દુનિયાના દરેક દેશમાં સહશિક્ષણનો પ્રચાર દિવસે દિવસે વધતો જાય છે.

અસંતોષથી ભરેલું સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય જીવન સહશિક્ષણ ખેંચી લાવ્યું છે. તે આપમેળે આપણી પર આવી પડ્યું નથી. હવે તેના આવ્યા પછી, તેની એક જ બાજુ તપાસી તેનાથી નિપજેલાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામોથી ડરી જઈ એને ધકેલી દેવા પ્રયત્ન કરશું તો જરૂર નિષ્ફળતા જ મળવાની છે.

સહશિક્ષણ જાતે સુંદર છે. પણ સુંદરને અસુંદર બનાવનારાં તત્ત્વો હમેશાં સુંદરનો હાથ પકડી સાથે ને સાથે જ ચાલે છે. આ અસુંદર તત્ત્વોને સમજી લઈ તેમને દૂર કરવા કે ઠીકઠાક કરવાં ઉચિત સમજપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સહશિક્ષણ પર જે આક્ષેપો ટીકાકારો લાદે છે તે આપોઆપ ગબડી પડશે.

ટીકાકારો કહે છે કે સહશિક્ષણ એ તો આંધળી બની ઊછળતી વૃત્તિઓ સાથેનો અખતરો છે. અભ્યાસ કરતાં યુવકયુવતીઓની વૃત્તિઓ ચચળ બનાવે છે તેઓ એકચિત્તે અભ્યાસ કરી શકતાં નથી. ચંચળ વૃત્તિઓનો સામનો કરવામાં તેમની ઘણી જ શક્તિ અને સમય વેડફાઈ જાય છે. આ અર્ધસત્ય હકીકત છે. સહશિક્ષણથી યુવકયુવતીનાં ચિત્ત વમળે ચડે છે એ અસત્ય છે પુખ્ત વયે પહોંચતાં દરેક યુવકયુવતીની વૃત્તિઓ ચંચળ બને છે. પછી તે સહશિક્ષણ લેતાં હોય કે અલગઅલગ શાળાઓમાં ભણતાં હોય કે ઘેર માબાપ કે સગાંસંબંધી પાસે રહેતાં હોય. યુવાન વય જ એવી છે કે જ્યારે વૃત્તિઓના આવેગમાં દરેક યુવકયુવતી ઓછાવત્તા-પ્રમાણમાં સહજ ખેંચાઈ જાય છે. એથી, સહશિક્ષણ ચિત્તને ચંચળ કરે છે એમ કહેવું અશાસ્ત્રીય છે. ઊલટું, સહશિક્ષણ યુવકયુવતીને સહવાસમાં લાવી આંધળી વૃત્તિઓનું અજ્ઞાન દૂર કરી તેના ઉછાળા અટકાવતાં શીખવે છે. જેમણે અનુભવી શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે સહશિક્ષણ લીધું નહિ હોય તેમનાથી ઉપલું કથન નહિ સમજાય. અને જેઓએ તેવું શિક્ષણ લીધું જ નથી અથવા આપ્યું નથી તેમનો તેની વિરુદ્ધ ટીકા કરવાનો અધિકાર પણ નથી.

છોકરાછોકરીઓની શારીરિક ભિન્નતાને કારણે તેમને સહશિક્ષણ ન આપવું એ કહેવું બેહૂદું છે. શારીરિક ભિન્નતા સહશિક્ષણમાં આડે આવતી હોય તો પણ સમાજના ઉદ્ધાર માટે શિક્ષણ પૂરતી એ ભિન્નતાને મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ. કારણ કે શિક્ષણ લેવામાં શરીર કરતાં મન અને બુદ્ધિનો અનેક ઘણો વધારે ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

બન્નેનાં, સ્ત્રીપુરુષનાં કાર્યક્ષેત્ર જુદાં છે માટે તેમને તેમના કાર્યમાં મદદરૂપ થાય તેવું શિક્ષણ છોકરાછોકરીઓની સ્વતંત્ર શાળાઓમાં આપવું જોઈએ. આવો મત ધરાવતો એક

પક્ષ હિંદમા છે સ્ત્રીનું પ્રકૃતિજન્ય પ્રજોત્પત્તિનું કાર્ય બાતલ કરતા સ્ત્રીપુરુષના કાર્યક્ષેત્રમા ભિન્નતા નથી દુનિયાની પોણા ભાગની વસ્તીવાળા ખેડૂતો અને મજૂરોનુ જીવન આ કથનની વાસ્તવિકતા પુરવાર કરે છે તો પ્રકૃતિદત્ત એક જ ભિન્ન કાર્યને છાડી દઈ છોકરાછોકરીઓ એક સાથે શિક્ષણ લઈ વિકાસ પામે, સાચા નાગરિક બને તેમા કોઈનેય વાધો ઉઠાવવાનું કારણ નથી અને પ્રકૃતિએ વહેંચી આપેલા કાર્યના શિક્ષણ પૂરતા છોકરાછોકરીઓના અલગઅલગ સ્વતત્ર વર્ગો હોય તેટલુ બસ છે

શારીરિક ભિન્નતાને કારણે સ્ત્રીપુરુષના માનસિક વલણમા પણ ભિન્નતા છે એ મતવ્યે આપણામા કેટલાય ભ્રમ પેદા કર્યા છે સત્ય હકીકત એ છે કે સ્ત્રીપુરુષમા માનસિક ભેદ મુદ્દલેય નથી અને આ કથનને ટેકો આપનાર માનસવિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે સ્ત્રીપુરુષમા વૃત્તિભેદ (instinctive differences) બિલકુલ નથી તેથી તેમના માનસિક વલણમા ભિન્નતા હોવાને એક પણ કારણ નથી પરતુ લાબા કાળના સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેના તિરસ્કારથી આવા પાયા વગરના વિચારો રૂઢ થયા છે ધર્મસિદ્ધાતો, નીતિનિયમો, સમાજનિગ્રહો (Taboos) એકતરફી ઘડાયેલા હોવાથી સ્ત્રીના માનસને ઘણુ વેઠવુ પડ્યુ છે જો સ્ત્રીને આર્થિક સ્વાતત્ર્ય આપી, તેના પ્રત્યેની તિરસ્કારની લાગણીનો સદતર નાશ કરી, આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા ફરીથી ઘડીએ તો સ્ત્રીપુરુષના શારીરિક ભેદ સિવાય બીજો કોઈ ભેદ રહેશે નહિ અને સ્ત્રીને સપૂર્ણ સ્વતત્રતા મળેલી હશે તેના ભવિષ્યના સમાજમા ઉછરેલી વ્યક્તિઓ આવા ભેદને ભૂતકાળનો વહેમ ગણી હસી કાઢશે.

ઉપર જણાવેલા શારીરિક, માનસિક અને કાર્યક્ષેત્રની ભિન્નતાનો શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યા સિવાય વધારે પડતુ મહત્ત્વ અપાતી કેટલીક લાગણીઓથી દોરવાઈ જેઓ છોકરાછોકરીઓને અલગઅલગ શાળાઓમા શિક્ષણ આપવાનું સૂચવે છે તેઓ ભવિષ્યની પ્રજાને મોટો અન્યાય કરી સમાજની પ્રગતિ રોધે છે અલગઅલગ શાળાઓમા શિક્ષણ લેતા છોકરા-છોકરીઓમા હમેશા વધારે પડતુ જાતીયભાન (Sex-consciousness) હોય છે અને જાતીયભાનને દબાવવા તેઓ સતત પ્રયાસ કરે છે આથી જે વિકૃતિથી તેઓ પિડાય છે તેના અનેક અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે, જે સહશિક્ષણથી નિપજતા અનિષ્ટ પરિણામો કરતા હજાર ગણા વધારે દુખદ હોય છે એટલુ જ નહિ, પણ જે પ્રજામા જાતીયભાન વધારે પ્રમાણમા હોય તેનો નાશ થાય છે અને આ ચિત્ર જોતા, જે પ્રજામા, જે દેશમા ફરજિયાત સહશિક્ષણ છે તેનુ ભાવિ અવશ્ય ઉજ્જ્વળ છે

સહશિક્ષણ, આર્થિક સ્વાતત્ર્ય અને સામાજિક સમાનતાના વિકાસ સાથે જીવનના રગઢગ પલટાતા જાય છે વર્ષોથી ઘર કરી બેઠેલા દુખ અને સડાને જડમૂળથી ઉખેડવામા સક્રિય મદદ કરનાર સહશિક્ષણ આર્થિક સ્વાતત્ર્ય ને સામાજિક સમાનતાને ટકાવી રાખનારુ માનસ કેળવવામા સહશિક્ષણ પ્રથમ કક્ષાનુ અગ છે જે દેશમા સહશિક્ષણ ન હોય તે દેશમા આર્થિક સ્વાતત્ર્ય ને સામાજિક સમાનતા હોવાનો સભવ નથી

કામમીમાંસા

કામવૃત્તિને ઉન્નત અને વ્યવસ્થિત કરવાના કેળવણીના આદર્શને પહોચવા સહશિક્ષણ અત્યત મહત્ત્વરૂપ થઈ પડ્યુ છે પરતુ એકલા સહશિક્ષણથી તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી.

તેથી સહશિક્ષણ સાથે શાળાઓમાં કામમીમાંસા (Sex-instruction) કરવામાં આવે તો છોકરાછોકરીઓ વધારે સંયમી ને સશક્ત બને છે, એવું કેટલાક કેળવણીકારો ને ડૉક્ટરોનું માનવું છે. આ વિષય ગરમાગરમ ચર્ચાનો થઈ પડયો છે અને આ વિકટ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવો ઘણું જ અઘરું થઈ પડયું છે.

કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવું તો જોઈએ જ એ વિષે સઘળા એક મત છે. પરંતુ તે શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ વિષે ઘણા જ અંગત્યના મતભેદ છે.

એક પ્રકારના વિચારકો માને છે કે શાળાઓમાં કામવિદ્યાનો વિષય દાખલ કરી વિદ્યાર્થીઓને પુખ્ત ઉમરના થાય ત્યાં સુધીમાં સઘળી માહિતી ખુલ્લી રીતે આપી દેવી. પુખ્ત ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ સામે કામ સંબધના પ્રયોગો પણ કરી બતાવવા જોઈએ એવી તેમની માન્યતા આજે તો જરૂર ભયભરેલી અને ભયકર પરિણામ ઉપજાવનારી લાગે છે.

બીજો મત એ છે કે કામવિદ્યાને શાળાનો એક વિષય ગણી તેને સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક વગેરે ખોખાઓમાં મૂકી બાળક અથવા યુવાનના કામને ન ઉશ્કેરે તેવી રીતે તેની માહિતી જરૂર આપવી જોઈએ.

ત્રીજી જાતના મતવાળા ઉપરના બન્ને મતનો વિરોધ કરી કહે છે કે કામવિદ્યાને શાળાના વિષય તરીકે શીખવાડવાથી વિદ્યાર્થીઓની કામવૃત્તિ ઉશ્કેરાય છે અને તેથી માણસની સ્વભાવજન્ય પ્રયોગ કરવાની ટેવને ટેકો અપાય છે. કામવિજ્ઞાન જાણી તેના પ્રયોગો કરી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તૃપ્ત કર્યાના ઘણા દાખલા મળી આવ્યા છે. તેથી શાળામાં કામવિજ્ઞાનનો અલગ વિષય ન રાખતાં આખી શિક્ષણપદ્ધતિ જ એવી ગોઠવવી જોઈએ કે વિદ્યાર્થી પુખ્ત ઉમરનો થાય ત્યાંસુધીમાં તેને કોઈપણ પ્રકારનો ઉશ્કેરાટ કે પ્રયોગ કરવાની જરૂર ન પડે તેવી રીતે કામવિજ્ઞાનનું જરૂરી જ્ઞાન મળી રહે.

સ્પષ્ટ રીતે કોઈપણ પ્રકારની મર્યાદાનો ખ્યાલ કે પડદો રાખ્યા વિના કામવિદ્યાનું સપૂર્ણ જ્ઞાન આપવાના પહેલા મતનો પ્રચાર કરનાર મુખ્યત્વે ડૉક્ટરો છે; જ્યારે બીજા અને ત્રીજા પ્રકારની દલીલ કેળવણીકારોની છે.

ઉપર જોયું કે કામમીમાંસાનો બોધ આપવાનું કેળવણીકારો અને ડૉક્ટરોએ સ્વીકાર્યું છે. ફક્ત તે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને કઈ ઉમરે અને કઈ પદ્ધતિએ આપવું જોઈએ તે વિષે મતભેદ છે.

જેઓ આ વિષયનું વર્ગશિક્ષણ આપવાની તરફેણમાં છે તેઓ સઘળા એકમતે કહે છે કે જેમ બને તેમ વહેલી ઉમરે—શાળાની શરૂઆતનાં વર્ષોથી તેની શરૂઆત થવી જોઈએ. કારણકે કામ બહુ નાની ઉમરથી જાગૃત થાય છે. અને ઉપર ઉપરથી દેખાતી ઢોંગી મુગ્ધતા (innocence) પર વિશ્વાસ ન રાખતાં વિદ્યાર્થીને પહેલેથી જ કામમીમાંસાનું જ્ઞાન આપવું શરૂ કરી દેવું જોઈએ. સિનેમા જોઈ, છાપામાં આવતાં લખાણો વાંચી, ઠેરઠેર છાપાંઓમાં અને દીવાલો પર બેઅદબી, અશ્લીલ જાહેરખબરો જોઈ, તેઓમાં વિકારી વૃત્તિઓ નાની ઉમરથી જ જાગૃત થાય છે ને ઉશ્કેરાય છે. તેને યોગ્ય ચીલે પાડવા માટે જો શરૂઆતથી તેમને કામવિજ્ઞાનની સમજણ ન આપવામાં આવે તો તે અત્યંત હાનિકર્તા છે.

બીજો મત છે કે જોબનકાળ સુધી કે તેથી પણ એકબે વર્ષ વધુ રાહ જોવી, કારણકે તે વિષેનું જ્ઞાન બરાબર સમજી શકે, ચર્ચા કરી શકે ત્યારે તેનો પૂરતો લાભ વિદ્યાર્થી એ

ઉમરે લઈ શકે છે. વહેલી ઉમરથી કામમીમાંસાનો બોધ આપી બાળકને નાહક ગભરાવી મૂકવું ન જોઈએ.

બાળક ગાંડુઘેલું ઘણું સાંભળે છે અને જુએ છે, કેટલુંક અનીતિભર્યું પણ. પરંતુ તે તેના વિષે વિચાર કરવા કે સમજવા થોભતું નથી. અનુકરણ કરવા મંડી પડે છે, કારણ કે જેના પ્રત્યે તેને માનની લાગણી હોય છે તેઓ જે કાંઈ કરે છે એ સારુ કરે છે એમ માની તરત જ તેનું અનુકરણ કરે છે. થોડા સમય પછી તેનું અજ્ઞાન તેને માટે કોયડો બને છે; તરત જ તેના મનમાં લપટ વિચાર આવે છે. દસબાર કે તેથી પણ નાની ઉમરનાં છોકરા-છોકરીઓ વિસ્મય પમાડે તેવી લપટ ભાષા બોલે છે, તેવા ગીત શીખી લાવી ગાય છે, અને તેવા ચાળા પણ કરે છે. સાતઆઠ વર્ષની સરખી ઉમરનાં બાળકોને કુચેષ્ટા કરતાં ઘણાયે જોયાં હશે. આવાં કારણો માટે બાળકને તેના દશમા વર્ષથી તાત્ત્વિક, આરોગ્ય અને સામાજિક દૃષ્ટિથી ખૂબ સંભાળપૂર્વક કામમીમાંસાનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. દશમા વર્ષથી સૃષ્ટિજ્ઞાનદ્વારા પશુપખી અને ફૂલઝાડની પુનરુત્પત્તિની ક્રિયા શિખવાડી ધીમેધીમે ચૌદ વર્ષ સુધીમાં તો આ વિષયની દરેક અગત્યની બાબતો અને છેવટે મૈથુનથી થતા રોગો જણાવી દેવા જોઈએ. ચૌદમા વર્ષ પછીના ભયભરેલા જીવનકાળમા પણ પદ્ધતિસર સમજણ આપવી ચાલુ રાખવી જોઈએ. પરતુ આ વિષયમા જે ઘણુ અગત્યનું છે તે વારંવાર ન કહેવું

ચારિત્રશુદ્ધિ અને સયમનુ જ્ઞાન આની સાથે સાથે ન આપવામાં આવે તો તે નુકસાન-કારક નીવડવાનું. બાળકની તદુરસ્તી, ખોરાક અને ઊંઘ પર ધ્યાન રાખવા ઉપરાંત તેનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનુ અને તેનામાં છૂપેલી અજાગૃત શક્તિઓને જગાડવાનું ભૂલવુ ન જોઈએ. શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીની શારીરિક તેમજ માનસિક તદુરસ્તી કેળવી શરીર અને મન સાથે સુયોગ પ્રાપ્ત કરાવવો જોઈએ રમતગમતથી શરીર તથા પાઠ્ય પુસ્તકોથી બુદ્ધિ ખીલે છે. કેળવણીનો હેતુ પાર પાડવાનું આ એક અંગ છે પરતુ તેનુ મુખ્ય અંગ તો કામવિજ્ઞાનનું ઘાડું અને ઊંડુ જ્ઞાન આપી મનનશીલ બનાવી આત્મસંયમની ટેવ પાડવાનું છે. કામસંબંધના વિલક્ષણ કાલ્પનિક સ્વપ્ના જેવો બાળકોનો તેમજ યુવાનોનો બીજો કોઈ વેરભાવી શત્રુ નથી તેથી મોટેરાંઓના ઉશ્કેરણીભર્યા શારીરિક સુખ અને મોજમઝાથી દૂર રાખવા ઘટે. વિકારી જીવનથી બચવા માટે પુરુષાતન ખીલવવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે.

કામમીમાંસાની માહિતી આપવી જોઈએ કે ન આપવી જોઈએ, આપવી હોય તો કઈ પદ્ધતિએ આપવી જોઈએ એ વિષે ચર્ચા અને અખતરા દરેક દેશમાં થઈ રહ્યા છે. પરતુ કોઈ દેશ, રશિયા સિવાય, આ બાબતમા ચોક્કસ નિર્ણય પર આવ્યો નથી. રશિયામાં જ્યાં ફરજિયાત સહશિક્ષણ છે ત્યાં, આ કોયડાનુ નિરાકરણ કેવી રીતે લાવવામાં આવ્યું છે તે જરૂર જાણવા જેવુ છે.

અંગ્રેજ બાઈ બિયાટ્રીસ કીંગે ગયે વર્ષે સોવિયેટ રશિયાની શિક્ષણપદ્ધતિનું વિવેચન કરતું પુસ્તક *Changing Man: The Soviet Education System* પ્રગટ કર્યું છે. ઇંગ્લેંડના કેળવણીખાતાની Society for Cultural Relationshipના આ બાઈ પ્રમુખ છે અને The Congress for Peace and Friendship with U. S. S. R.

નાં સભાસદ છે. આ બન્ને અધિકારથી તેઓ રશિયાની અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિની નિકટની માહિતી ધરાવે છે રશિયાની સરકાર તરફથી કેળવણી પરત્વેના પ્રસિદ્ધ થતા દરેક ઠરાવ તેમને મળે છે. રશિયાની ભાષા પર તેમનો સારો કાબૂ છે. બેત્રણ વખત ત્યાં જઈ તેમણે જે જે જોયું છે ને ત્યાંના અધિકારીઓ સાથે ચર્ચ્યું છે તે સઘળું આ પુસ્તકમાં મૂક્યું છે. તેથી આપણા વિષયને લાગુ પડતા '*Sex-instruction*'વાળા પ્રકરણનો કેટલોક ભાગ અહીં ઉતારું છું:

"સોવિયેટ રશિયામાં વિદ્યાર્થીને કામમીમાંસાનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન ગંભીર તેમજ અગત્યનો થઈ પડ્યો નથી. ત્યાંના મોટેરાંઓ કે જેમના પર દેશની આર્થિક સ્થિતિની અસર થઈ છે તેઓના 'કામ' પ્રત્યેના વલણની છાપ બાળકો પર પડી છે બંને જાતિની સંપૂર્ણ આર્થિક તેમજ સામાજિક સમાનતાથી અને નોકરીઓ મેળવવાની હરીફાઈનો લોપ થવાથી —આર્થિક સકડામણ અને અસમાનતાને કારણે બન્ને જાતિની એકબીજા પ્રત્યે તિરસ્કારની અને વૈરભાવની લાગણી હતી તે દૂર થઈ છે. ઇચ્છા થાય ત્યારે લગ્ન કરી લેવાની સગવડ અને તેના પરિણામે કામાવેગના સંયમિત સંતોષથી 'કામ' વિષે અતિશયોક્તિ ભરેલા વિચારો ને કામઉપભોગના ધખારાની બદીથી ત્યાનુ મન મુક્ત થયું છે સહેલાઈથી મળતા છૂટાછેડા પણ મદદકર્તા બીજું અંગ છે બીજા દેશોમા આધુનિક જીવનના મુખ્ય અંગ ગણવામાં આવે છે તેવા જાતીય પ્રદર્શનોને છાપાઓમા રંગભૂમિ અને સિનેમામાં (જ્યાં બાળકો જાય છે) સ્થાન નથી. બાળકો માટે કામવૃત્તિને ઉશ્કેરે તેવી વસ્તુ વિનાનું શુદ્ધ અને સ્વતંત્ર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં બીજા અંગો સાથે તે જોડાય છે. તેથી વિદ્યાર્થીની કામજિજ્ઞાસા હાનિકારક થઈ પડે તેવી રીતે ઉશ્કેરાતી નથી. જે યુવાનોના પરિચયમાં હું આવી છું તેઓ વિસ્મય પમાડે એટલા કામભોગની લતથી ખરેખર મુક્ત છે.

"કામવિજ્ઞાનની બાળકો સાથે ચર્ચા કરી શકાતી નથી તેથી તેમની પાસે વસ્તુનું સત્યનિરૂપણ ઘણું જ મુશ્કેલ છે. જેમની સાથે મેં ચર્ચા કરી છે તે ડૉક્ટરો અને કેળવણીકારો વચ્ચે આ મતવ્ય પર ઘણા મતભેદ છે. ડૉક્ટરો માને છે કે વિદ્યાર્થીને કોઈ એક પગથિયે કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવુ આવશ્યક છે પરતુ તેની વિગતો વિષે તેઓ અનિશ્ચિત છે. ત્યારે સઘળા કેળવણીકારો ભારપૂર્વક કહે છે કે સાધારણ રીતે શિખવાતા ક્રમમાં, એકે એવો પ્રશ્ન નથી જે છેડી ન શકાય.

"વિદ્યાર્થીઓને કોઈ એક કક્ષાએ કામવિદ્યાનો બોધ આપવો જરૂરી છે એવું માનતા ડૉક્ટરો, જેમની સાથે આ વિષય પર મેં ચર્ચા કરી છે તેઓ પણ ઇંગ્લેંડના 'કામ' વિષેના પ્રગતિવાદી વિચારોનો એકમતે વિરોધ કરે છે. યુવાનોની કેટલીક વર્તણૂક સ્વાભાવિક છે અને તેનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ તેવી માન્યતાવાળાઓના વલણને તેઓ તદ્દન ખોટું ગણે છે અને તરુણ યુવકોને તેમની કોઈપણ ઊછળતી કામવૃત્તિનો ઉદ્‌ભવ થતાં તેને સંતોષવાની તક આપવાના વિચારને બાયોલોજીની દૃષ્ટિએ ભયંકર–વિપરીત ગણે છે. તેઓની દલીલ છે કે સામાન્ય છોકરાછોકરીને કામોર્મિ આચરણમા આણવાની શારીરિક જરૂરિયાત હોતી નથી અમે કહે છે કે જેટલો લાંબો વખત—૧૮ વર્ષ સુધી તો અવશ્ય જ—કામજીવનને ભૂલાવી શકાય તેટલા પ્રમાણમા મનુષ્ય વધારે તંદુરસ્ત થવાનો. લાંબા સમયનો તેઓનો ડૉક્ટરી અનુભવ છે કે માનસિક રોગના મોટા ભાગના દર્દીઓ ઘણી નાની ઉમરથી તેમજ અતિશય કામ

ભોગવવાથી થયેલા હોય છે. કામ પરનો સંયમ બહુ નડતરરૂપ નથી. લાગણી સંતોષવા, ભાવના વ્યક્ત કરવા અને સાહસિક જીવન માટે સઘળી સગવડો આપવાથી ગંદું વાતાવરણ ઊભું કરે તેવા 'કામ'થી બાળકો દૂર રહે છે.

"કોઈ પણ શાળામાં કામમીમાંસાનું જ્ઞાન ખાસ વિષય તરીકે અપાતું નથી. પરંતુ મનુષ્યની પુનરુત્પત્તિ તરફ આડાકાન ધરવામાં આવતા નથી. પ્રાણીવિજ્ઞાન કે માનસશાસ્ત્રનું શિક્ષણ અગત્યના પ્રશ્નોથી અટકતું નથી. પુનરુત્પત્તિ એક સાધારણ વિષય માફક શિખવાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં સૃષ્ટિજ્ઞાન સાથે પશુઓની સંભાળ વિષે શિખવાડવામા આવે છે અને અહીં પણ જરૂરી હકીકત દાબી દેવામાં આવતી નથી તેથી વિદ્યાર્થીની બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા સંતોષાય છે લાગણીપ્રધાન જિજ્ઞાસા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતુ નથી. છતાં પણ કોઈ છોકરાને કે છોકરીને સલાહ કે મદદની જરૂર જણાય તો તે કાર્ય શાળાના ડૉક્ટરને સોંપાય છે.

"મોસ્કોની ગોર્કી મોડેલ સ્કૂલના કુશળ અધિકારી પોલ્ટરેવેસ્કીનો અનુભવ છે કે આ કોયડાને પોતાની જાતે જ નિરાકરણ શોધવા છોડવો ન જોઈએ. તેઓ માને છે કે કામ-વિદ્યાનું શિક્ષણ શાળાના જીવનનો સતતક્રમ હોવો જોઈએ. અને તેને વર્ગશિક્ષણ ગણી સમય-પત્રકમાં કે વાર્તાલાપમાં સમાવી દેવો ન જોઈએ. આથી તો 'કામ' ઉશ્કેરાય છે. તેમના પ્રમાણે ત્રણ ચોક્કસ 'કામ' અવસ્થા છે: પહેલી અવસ્થા તે નાના બાળકની જિજ્ઞાસાની જે સૃષ્ટિજ્ઞાનના પાઠોથી સંતોષાય છે; બીજી અવસ્થા બાર કે તેરમા વર્ષની છે, જ્યારે મુખ્યત્વે છોકરાઓમાં જાતીયભાન આવે છે અને 'કામ' પોતાનું સ્વરૂપ જાણેઅજાણે બતાવે છે; ત્રીજી અવસ્થા તે પંદર અને સત્તર વર્ષ વચ્ચેની જ્યારે છોકરાઓમાં તે ખુલ્લી રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ અવસ્થામા 'કામ' અને તેથી ઉદ્ભવતી ગૂંચો વિષે સાફસાફ વાતો કરી દઈ વૈજ્ઞાનિક રીતે જ્ઞાન આપવુ જરૂરી છે.

"આત્મસંયમની જરૂરિયાત, સામાજિક તેમજ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ તેની અગત્ય એ વિષેની સમજણ તેઓ સાતઆઠની છોકરાછોકરીઓની અલગઅલગ ટુકડીઓને આપે છે. છોકરીઓને મર્યાદાશીલ-વિનયી બનવાનાં કારણો સમજાવે છે. મૂડીવાદી અર્વાચીન સાથે ફેંકી દેવાનો તે જૂના જમાનાનો અવિચારી ગુણ નથી બલકે એક ઉપયોગી સામાજિક લક્ષણ છે. કારણકે છોકરાઓમાં કામવૃત્તિ જગાડવી એ વ્યક્તિને હાનિ પહોંચાડનાર છે અને વ્યક્તિદ્વારા સમાજને સૌથી પ્રથમ સમાજવાદી સમાજનાં શરીર અને મન મજબૂત-તંદુરસ્ત હોવાં જોઈએ.

"છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓને જુદી રીતે સમજાવવામા આવે છે. વિશેષ પ્રકારની ખાસ અંગકસરત તેમની પાસે કરાવવામા આવે છે. ઉદ્યમ-હુન્નરકળા તેમજ રોગ અટ-કાવનારાં સાધનોનો ઉપયોગ લેવામાં આવે છે. છોકરાઓનું છોકરીઓ પ્રત્યે, તેમનાં માબાપ પ્રત્યે અને તેમના ભવિષ્ય સંબંધમાં તેમનું વર્તન કયા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તે વિષે ચર્ચા કરી કામવિદ્યાનું શિક્ષણ અટકે છે. વિદ્યાર્થીને કોઈ મુશ્કેલી હોય ત્યારે તેમની પાસે જાય છે. પરંતુ તેમનો અનુભવ છે કે ટુકડીઓને અપાયેલું શિક્ષણ પૂરતું છે. જ્યારે આ વ્યર્થ

જાય છે ત્યારે વ્યક્તિગત શિક્ષણ આપે છે. પરંતુ એકે દાખલો એવો નથી બન્યો કે જેને ઠેકાણે લાવવામાં નિષ્ફળતા મળી હોય.

"શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની ઝીણામાં ઝીણી તપાસ લેવાય છે, અને તંદુરસ્ત જીવન માટે દરેક શક્ય સાધનોનો ઉપયોગ લેવામાં આવે છે. પાયખાનાં તપાસાય છે. યોગ્ય મેજ અને ખુરસીઓ અપાય છે જેથી અયોગ્ય પ્રકારની બેઠક કામવિકાર ઉશ્કેરે નહિ. માબાપનો સહકાર આ બાબતમાં ઘણો જ જરૂરી અને ઉપયોગી છે હસ્તમૈથુનને તેઓ ખચિત ખરાબ ગણે છે. હસ્તમૈથુન કરતા વિદ્યાર્થીને તે ટેવમાંથી બચાવવા ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવાનો ઉપાય પણ અજમાવે છે તેમના અનુભવ પ્રમાણે 'છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓમાં ઓછો 'કામ' હોય છે. તેર છોકરીઓમાં એક જ છોકરીને હસ્તમૈથુન કરવાની ટેવ હતી અને તેને તેમાથી મુક્ત કરી હતી.

"જોબનકાળમા છોકરાઓ છોકરીઓ તરફ ખૂબ આકર્ષાય છે. પરંતુ તે આકર્ષણ અપરોક્ષ હોય છે. છોકરાઓ આ સમયે ખૂબ સાહસિક, પ્રાણીઓ પ્રત્યે સ્નેહ બતાવનારા અને શૂરવીર કથાઓના શોખીન હોય છે. શૌર્ય બતાવવા કે સાહસ કરવા માટે સોવિયેટ રશિયાનું જીવન પૂરતી તક, સગવડ આપે છે.

"સોવિયેટના કેળવણીકારો અને ડોક્ટરો ભાર દઈ કહે છે કે આ કોયડો ઘણો જ ઓછો ફૂટ છે અને તેનો ઉકેલ સહેલો છે એવું, સતત અને લાંબા કાળ સુધી શાળાઓમાં અને બાળકો સાથે કાર્ય કર્યા સિવાય, કહેવું અશક્ય છે. સઘળા જાતીય પ્રશ્નો-ગાંડપણના દર્દો સિવાયના, સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાના પરિણામ છે એ માન્યતા સોવિયેટને પોતાના જીવનદ્વારા સાબિત કરી બતાવતા હજુ ઘણો વખત લેશે—પરંતુ એટલું તો કહી શકાય કે સોવિયેટ રશિયામા બાળકો, યુવાનો અને મોટેરાંઓનુ વાતાવરણ—જે તેમના પરિચયમા આવ્યા છે તે અને હું મારા વિશાળ અને જાતજાતના અનુભવ પરથી કહી શકું કે—કામભાવથી મુક્ત છે બીજા દેશના શિક્ષણ પામેલા વર્ગમાં ઘર કરી બેઠેલો, તે વર્ગને ઘેરી રહેલો, કામના અભખરાથી પિડાતો એકપણ દાખલો મને જડ્યો નથી બગીચાઓમા ફરતાં યુવકયુવતીઓ એકબીજાને ઉશ્કેરવા માટે પોતાની જાતને શણગારી ભપકાદાર બનતા નથી આટલો તો પક્ષપાત સોવિયેટના સિદ્ધાંતો તરફ ઢળે છે."

ગુજરાતના રજવાડા

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

પાંત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા આખા હિંદ દેશમાં ૫૬૧ દેશી રાજ્યો (રજવાડા અથવા રાજસ્થાનો) છે એટલે એક કરોડ ગુજરાતીઓને ભાગે ૧૭ રાજસ્થાનો હોત તો તે દુઃખ સહન કરી લેવાત, પણ ગુજરાતમાં ૧૯૧ કાઠિયાવાડનાં અને ૧૪૪ ગુજરાતનાં એમ મળીને કુલ ૩૩૫ દેશી રાજ્યો છે પણ, દેશી રાજ્યોને આટલા બધા તિરસ્કાર અને કટાક્ષને પાત્ર ગણવાં એ યોગ્ય છે?

ન્યાયની ખાતર કબૂલ કરવું જોઈએ કે કોઈ કોઈ દેશી રાજ્યોએ કળાને ઉત્તેજન આપ્યું છે જ્યારે ગુજરાતમાંથી સંગીતનો શોખ નાબૂદ થવા આવ્યો હતો ત્યારે વડોદરામાં મૌલાબક્ષ જેવા મહાન સંગીતકાર તથા તેમના સાગરીતોને પોષવામા આવેલા. તેવી જ રીતે જ્યારે ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રત્યે પૂરેપૂરી બેદરકારી ફેલાઈ રહી હતી ત્યારે વડોદરામાં સારા સારા કુસ્તીબાજો અને મલ્લોને ઉત્તેજન મળી રહ્યું હતુ એવા એક જુમ્માદાદા નામના મલ્લના શિષ્ય માણિક્રે અખાડો કાઢ્યો, અને એ અખાડામાં તથા અન્ય સ્થળે તાલીમ લઈને આપણા એ ગુર્જગતી બંધુઓ છોટુભાઈ અને અંબાલાલ પુરાણીએ નવી ભાવનાથી વ્યાયામનો પ્રચાર ગુજરાતમાં કર્યો. શ્રી. માણિકનું નામ (અટક છે) ગુજરાતમાં તેમજ હિંદના બીજા કેટલાક પ્રાંતોમાં માણિકરાવ તરીકે મશહૂર થઈ ગયું છે

પણ દેશી રાજ્યોને લીધે કુસંપ, વેરઝેર, ખટપટ, ગુલામી વૃત્તિ, ખુશામત, કપટવાળી મુત્સદ્દીગીરી, જૂઠાણું, અદેખાઈ, લંપટતા, જુલમ, દારૂપ્રચાર, ખોટી મોટાઈ વગેરે અવગુણો ગુજરાતમાં વિશેષ ફેલાયા છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો બારીક અભ્યાસ સમાજશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના નિષ્ણાતોએ કરવાની જરૂર છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં એમ. એ. ની ડિગ્રી માટે ટીંબકટુના તાલુકાની આર્થિક તપાસ જેવા વિષયો પર થિસિસ લખવા કરતાં આવા કોઈ વિષયોનો ઊંડો અભ્યાસ થાય તો તેમાંથી વધુ જાણવાજોગ માહિતી મળશે.

રાજારજવાડા સાથે સાધારણ સારો પરિચય હોવા છતાં, અથવા તેને લીધે, હું એટલું સ્પષ્ટ રીતે કહી શકું છુ કે મે સારા રાજા જાણ્યા છે પણ એકેય સારું રાજ્ય જાણ્યું નથી. દેશી રાજ્ય એટલે અંધેર અને ગેરવ્યવસ્થાની હદ, અને તેથી જ દેશી રાજ્યો ઘૃણા તથા તિરસ્કારને પાત્ર ગણાઈ ગયાં છે.

આંકડાઓ વાંચવા અને લક્ષમાં રાખવા એ કંટાળાભરેલું છે તે છતાં કેટલાક આંકડા આપ્યા વિના છૂટકો નથી.

	વસ્તી	એટલે	વિસ્તાર ચો. મા.	એટલે
મહાગુજરાત	૧,૧૫,૦૦૦		૬૪૦૦૦	
તેમાંથી રાજસ્થાની	૮૨,૦૦૦	૭૨%	૫૪૦૦૦	૮૪%

જો બીજી રીતે કહીએ તો આખા ગુજરાતની જમીનનો માત્ર ૧૬ ટકા ભાગ અને વસ્તીનો માત્ર ૨૮ ટકા ભાગ ખાલસા એટલે બ્રિટીશ ગુજરાતના પાંચ જિલ્લામાં છે.

ગુજરાતનાં રાજસ્થાનો

હવે આપણે જો કચ્છ કાઠિયાવાડ સિવાયના ગુજરાતનો વિચાર કરીશું તો તેમાં ૩૨ લાખ માણસો ખાલસામાં રહે છે અને ૪૨ લાખ રાજસ્થાનોમાં રહે છે, અને એ રાજસ્થાનોની સંખ્યા ૧૪૪ ગણાય છે. એકલા વડોદરા રાજ્યમાં ૨૪ લાખ ઉપરાંતની વસ્તી છે, અને બીજાં રાજ્યો સાબરમતી, મહી તથા નર્મદાના કાંઠાની આસપાસ તથા સૂરતનાં જંગલોમાં આવેલાં છે. વડોદરા રાજ્યની વસ્તી ૨૪ લાખની છે ત્યારે એક સંસ્થાનમાં માત્ર ૮૭ માણસોની વસ્તી છે. વડોદરાની આવક બે કરોડ અને ૬૦ લાખ રૂપિયા દર વર્ષે છે ત્યારે એક રાજસ્થાની રાજવીને વાર્ષિક રૂા. ૭૦ મળે છે! કાશ્મીરમાં ૮૫,૦૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન છે, ગુજરાતનાં એત્રણ સસ્થાનોમાં માત્ર એક ચોરસ માઈલ જમીન છે! પણ આ બધાનો સમાવેશ ૫૬૧માં થાય છે.

આ ગુજરાતના મહારાજાઓ, રાજાઓ, ઠાકોરો, તાલુકદારો, જે કાંઈ કહેવાતા હોય તે આજે પ્રજાના રક્ષકો નથી પણ ભક્ષકો છે એ પુરવાર કરવું બહુ અઘરું નથી. ખાલસા ગુજરાતમાં ગાંધીજીનું કલ્પેલું રામરાજ્ય સ્થપાઈ ગયું છે, ત્યાં કરવેરા પ્રમાણસર તથા ન્યાયસર છે, ત્યાં પોલિસનો ભયંકર ત્રાસ નથી, શાહુકારો પ્રામાણિકતાથી લોકોને ઉપયોગી થવા માટે નાણાં ધીરે છે, વેઠનો ત્રાસ નાબૂદ થયો છે એવી વ્યવસ્થા હજી ઉપસ્થિત થઈ નથી; પણ દેશી રાજ્યનું અંધેર તથા જોહુકમી તો જગપ્રસિદ્ધ છે. મૈસુર કે વડોદરા જેવાં મોટાં રાજ્યોમાં કેટકેટલી આપખુદી, ગેરવ્યવસ્થા, લાંચરૂશ્વત અને ત્રાસ છે તે આપણા વાંચવામાં આવે છે. પણ નાનાં ઠકરાતોના ત્રાસનું તો વર્ણન કરવું અઘરું છે.

એક દિવસ હું નાના ઠકરાતી ગામમાં મારા મિત્રો સાથે જઈ પહોંચ્યો. એક શણગારેલા મંડપમાં અમને લઈ ગયા અને ગામડામાં જેટલા ભણેલા કે પ્રતિષ્ઠિત માણસો ગણાતા હશે તે અમારી આસપાસ વીંટળાઈ ગયા અને અમે એ ગામની તથા સંસ્થાનને લગતી માહિતી મેળવવા માડી. મારા સાથીઓએ ભાષણ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે હું પાણી પીવા તથા મોં ધોવા માટે મડપની બહાર ગયો. ત્યાં મને ખબર પડી કે તે દિવસે ગામમા હડતાલ પડી હતી કારણ કે ઠકરાણીએ (જાતની કોળી અગર ઠાકરડા) એક દરજીને ખૂબ માર્યો હતો. હું અત્યત થાકી ગયો છુ માટે થાક ખાવા માટે જાઉં છું એમ કહીને એક શેઠિયાના નવી બાંધણીના મોટા ઘરમાં હું ગયો. નહાવા માટે પાણી તૈયાર કરાવ્યું પણ તે દરમિયાન મેં દરજીને તપાસવાની માગણી કરી શેઠ કહે કે જો ઠાકોર જાણે તો એને ત્રાસ આપશે, દરજીને કહેવડાવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે હુ આવીશ તો મને જાનથી મારી નાંખશે. હું હઠ લઈને બેઠો તે છતાં હું દરજીને તો જોઈ શકયો નહિ પણ ત્રીજે દિવસે મારા સાથીએ તેની મુલાકાત લીધી. હકીકત એવી હતી કે ઠાકરડી ઠકરાણીએ દરજીને કહેવડાવેલું કે એને કાપડાં શીવડાવવાં છે. કોઈપણ દરજી ત્યાં જવાને રાજી તો ન જ હોય કારણ કે તેને એક પાઈ મહેનતાણું મળે નહિ એટલું જ નહિ, પણ સોયદોરો યે તેનો જ વપરાય. આખો દિવસ કામ કરવાનું હોય ને છતાં રોટલો કે પાણી આપે નહિ, અરે ચવાણાની પણ સગવડ ન થાય. બપોર થઈ હશે ત્યારે દરજી ઘેર ખાવા માટે ચાલ્યો ગયો, અને આરામ

લઈને ઠાકોરને ત્યાં ગયો. એટલે એના હાથમાંથી ગજ છીનવી લઈને પેલી ઠાકરડી કાળકા માતાએ દરજીનો વાંસો ટીપી નાંખ્યો! હવે આવી આપખુદી અને અન્યાયને શી રીતે પહોંચી વળવું? જો દરજી તે ગામ છોડવા તૈયાર હોય તો જ એજંસીમાં ફરિયાદ કરી શકે. ફરિયાદ કરે તો શાહેદી કોણ પુરાવે? એ ન્યાય મેળવવામાં કેટલા દિવસ ભાંગે? અને જો ઠાકોરને ઠપકો મળે તો તેનું વેર લેતાં કેટલીવાર લાગે?

ચાર પાંચ માઈલ આગળ ગયા પછી એક બીજા ઠકરાતી ગામડામાં અમે ગયા. ત્યાંનો ઠાકોર ગમે તે બહાના કાઢીને વાણિયા તથા પાટીદારો પાસે પૈસા પડાવતો અને લોકોને બીવડાવવા માટે બજારમાં આવીને હવામા બંદૂક ફોડતો. એક જરા મોટા ગામડાના લોકોએ ઉરતાદી કરીને મારો મુકામ ઠાકોરને ત્યાં ગખ્યો. ઠાકોરે અમારી મહેમાનગીરી કરી. ચા પીતાં પીતાં એમનુ હૃદય ખુલી ગયું અને મને ઠાકોરે ખાનગીમાં, કહ્યુ કે કેટલાક નાના ઠાકોરો ચોરીઓ કરાવે છે. ચોરોનો માલ રાખે છે, દારૂ ગળાવે છે, દારૂ વેચે છે, સ્ત્રીઓનાં અપહરણ થાય છે, તેમને વેચે પણ છે! હું સાભળેલી બધી વાતો માની લેતો નથી પણ સરહદ પર આવેલાં રાજ્યોને આવાં કૃત્યો કરવાની સગવડ ઘણી છે એટલુ તો કબૂલ કરવું પડશે.

બ્રિટીશ સરકાર સાથે જે કોલકરારો, સંધીઓ, લખાણો, સનદો વગેરે થયા હશે તેના જોર પર આ ૫૬૧ રાજસ્થાનો એમ માને છે કે યાવતચંદ્રદિવાકરૌ એમનાં રાજ્યો કાયમ રહેવાનાં છે; પણ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટીશ પ્રજાનું રાજ્ય કાયમ રહેવાનું છે ખરુ?

એક બીજા પ્રશ્નની થોડી ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતા જો રાજ્યો નાબૂદ થાય તો પણ રાજાઓને યોગ્ય વળતર આપવું જ જોઈએ. આપણે આપીશું કે નહિ આપીએ તેની આજે ચર્ચા કરવી વ્યર્થ છે કારણ કે જ્યારે (અને જો) આવો વખત આવશે તો તેનો વિચાર અને નિકાલ તે વખતના દેશનેતાઓ તે વખતના વાતાવરણને અનુસરીને કરશે. તે છતા એટલુ તો પૂછી શકાય કે આ રાજ્યો કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા? અણહીલવાડ પાટણમાં રાજપૂત રાજ્ય હતુ ત્યાં તો હવે મરાઠા ગાયકવાડનું રાજ્ય છે. અંધાધુધીના જમાનામાં, 'જેની લાઠી તેની ભેંસ'ના ન્યાયે મુસલમાનો તથા મરાઠાઓએ રાજ્યો પચાવ્યા હતાં, અને રાજપૂતો ક્યાં ગુજરાતમાં પાકચા હતા? આ ન્યાયની દલીલમા બહુ વજુદ નથી. જગતમાં ક્રાંતિ થયાં જ કરે છે. રશિયાના રાજકુંવરો યુરોપની હોટેલોમાં પીરસવાની નોકરી કરે છે, અને કરોડો મુસ્લિમોના ખલીફ તુર્કીના સુલતાન ક્યાં રહે છે તે આપણે ભૂલી ગયા છીએ. ગાંધીજીની વિચારસરણી પ્રમાણે રાજાઓ પ્રજાના મુખ્ય સેવક થશે અને રાજ્યનાં નાણાના ટ્રસ્ટી. કોઈ પણ વ્યક્તિને સંસ્થાનની આવકના પાંચથી દસ ટકાથી વધારે નહિ, અને કોઈ પણ રાજાને માસિક રૂ. ૫૦૦ થી વધારે નહિ મળે એ કલમ જો લાગુ પડવાની હોય તો આપણે રાજાઓને "બધાનણીય મુખ્ય સેવક" તરીકે રહેવા દઈશુ એનો અર્થ એ થાય છે કે વાર્ષિક રૂા ૭૦ વાળા ભાઈને, (અરે! રાજવીને) વાર્ષિક રૂા. ૩-૮-૦ થી ૭ સુધી મળી શકે અને નિઝામ બહાદુર વગેરે વગેરેને માસિક રૂા. ૫૦૦ થી વધારે નહિ એટલી રકમ મળે. આજે તો આ ચર્ચા અર્થવિનાની લાગે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષની અંદર યુરોપમા તેમજ એશિયામાં ઘણી ઘણી નિરર્થક ગણાતી બાબતો અર્થસૂચક બનીને અસ્તિત્વમાં આવી છે, તેની કોઈ ના પાડી શકે એમ છે!

ગુજરાતનાં મોટાં રાજ્યો

જો ગુજરાતનાં ૧૪૪ રાજ્યોમાં રાજકીય સ્વતન્ત્રતાનો પ્રચાર કરવો હોય, જાગૃતિ આણવી હોય, પ્રજાનું સગઠન કરવું હોય તો કેટકેટલાં વર્ષો સુધી કેટલુ ભગીરથ કામ કરવું પડશે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે. રાજકારણના અનુભવથી કહી શકાય કે નાનાં રાજ્યોનું વાતાવરણ સુધારવામાં વધારે ત્રાસ થવાનો નથી. આજે જે ચીજ વધારે અઘરી લાગે છે તે ભવિષ્યમાં વધારે સહેલી થઈ જવાની છે. જે પ્રમાણમાં પ્રજાના હાથમાં સત્તા આવતી જશે તે પ્રમાણમાં આ નાનાં રાજ્યો કે ઠકરાતોમાં વાતાવરણ સુધરશે કારણ કે ત્યાંની પ્રજામાં બળ આવશે, અને સ્વરાજ્ય ભોગવતા મુંબઈ પ્રાંતના લોકોની સાથે આ રાજ્યોને દરરોજનો વ્યવહાર રાખવાનો છે. જો કોઈ માથાનુ ભારે રાજ્ય પ્રજામતને ગણકારે નહિ અને તેનો ચોમેરથી બહિષ્કાર થાય તો તે રાજાથી પાચ મહિના જીવી શકાય નહિ.

ત્યારે આપણા ગુજરાતમા મોટા રાજ્યો કેટલાં છે? વડોદરા પછી નીચેનાં આઠ રાજ્યોની વાર્ષિક આવક દસ લાખ કે તેનાથી વધારે છે:

૧	રાજપીપળા	૨૫ લાખ		૫	ધરમપુર	૧૦½ લાખ
૨	ઇડર	૨૧ ,,		૬	રાધણપુર	૧૦ લાખ
૩	છોટાઉદેપુર	૧૩ ,,		૭	ખભાત	૧૦ લાખ
૪	બારિયા	૧૧½ ,,		૮	પાલણપુર રાજપૂતાનામાં છે. તેને જો ગણીએ તો	૧૧ લાખ

હવે જો ત્રણ લાખ સુધીના નાના રાજ્યો લઈએ તો તે માત્ર પાંચ છે:

૧	વાંસદા	૭½ લાખ		૩	સતરામપુર	૪½ લાખ
૨	લુણાવાડા	૫½ ,,		૪	સચીન	૪ ,,

અને સરકારની દૃષ્ટિએ જોહરનું રાજ્ય થાણા જિલ્લામાં હોવા છતાં ગુજરાતમા ગણાયું છે તેની આવક ૫½ લાખ છે.

આવી રીતે વડોદરા સાથે ૧૨ રાજ્યો છે. આવાં રાજ્યોમાં સ્વરાજ્ય એટલે પ્રજાને જવાબદાર એવી રાજ્યવ્યવસ્થા મેળવતા થોડી મુશ્કેલી પડશે. એવી શંકા ઉઠાવવામાં આવશે કે જે રાજ્યોમાં મડળો સ્થાપવાની છૂટ નથી ત્યા પ્રજામંડળો શી રીતે સ્થપાય? જ્યાં પ્રેસના મોંમાં ડૂચા માર્યા હોય ત્યાં લેખીપ્રચાર શી રીતે થાય? જ્યાં સભા ભરવાની પરવાનગી ન મળતી હોય ત્યા પ્રજામન શી રીતે કેળવાય? પ્રજામત કેળવ્યા વિના નેતાગીરી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? જ્યાં જાનમાલની સલામતી નથી ત્યાં આગળ પડીને કોણ કામ કરે? ટૂંકમાં, જ્યાં પ્રજાના પ્રાથમિક અને જન્મસિદ્ધ હક્કો કહેવાય છે તે મળતા જ ન હોય ત્યાં સ્વરાજની વાતો કરવી નકામી છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે. જે રાજ્યોમાં પરિષદો ભરતાં લોકો ગભરાતા હતા અને અમલદારો ધમકી આપતા હતા ત્યાં હવે પરિષદ ભરી શકાય છે કારણ કે પ્રજાવર્ગના જુવાનો વધારે નિડર બનતા જાય છે. અને સરકારી વર્ગ લોકલાજને લીધે વધારે નરમ પડતો જાય છે. આજે માણસાના બાર ગામડાંના નાના રાજ્યમા પછાત ગણાતા ખેડૂતો રાજ્યનો સામનો કરી રહ્યા છે તે બતાવે છે કે જરૂરને ટાંકણે પ્રજામાં જોઈતું બળ આવી રહે છે. ભવિષ્યમાં માણસાની પ્રજાને કોઈ

આગેવાન દગો દે અને તે લડતમાં હારે તે છતાં મારા કથનને ટેકો મળે છે કે ત્યાં પ્રજા સંગઠન કરી શકે છે, સભાઓ કરે છે, પ્રચારકામ કરે છે અને લડત ચલાવી શકે છે, અને રાજાની નજર માત્ર પોલિટિકલ એજન્ટ તરફ નહિ પણ ગુજરાતની રાજકીય પ્રજા તરફ રાખવી પડે છે

જો સભાઓ રાજ્યમાં ન થઈ શકે તો બહાર ભરવામાં આવશે. જો રાજ્યો ડહાપણ વાપરીને પોતાનાં રાજ્યોમાં પ્રજામંડળ સ્થાપવા નહિ દે તો પાસેના મોટાં ગામો કે શહેરોમાં સ્થાપશે. ત્યાંનાં મંડળો વધારે છૂટથી સાચી હકીકત રજુ કરશે અને પેપરોદ્વારા તે હકીકત રાજ્યોમા ફેલાશે અને આખા ગુજરાતમાં ફેલાશે. મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ તથા વડોદરા એ ચાર શહેરો એવાં છે કે જ્યાં છૂટથી જુદાજુદા પ્રદેશનાં રાજ્યોના મંડળો સ્થાપી શકાય, અને વડોદરામાં વાંધો આવે તો નડિયાદ, આણંદ, ભરૂચ જેવા કસ્બાઓમાં કાર્યાલયો ચાલશે. આ વિષયમા એક બાબત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે જેમ પ્રજા પર દબાણ વધારે થશે તેમ તે વધારે જોરથી ઊછળશે અને વધારે જોરથી ફટકો મારશે. એ એક કુદરતી નિયમને અનુસરીને થવાનુ છે. તેવી જ રીતે રાજ્યમા વર્તમાનપત્રો અને પત્રિકાઓ પર અંકુશ મુકાશે તો તે બહાર છપાઈને રાજ્યમાં ફેલાશે. કોઈ પણ રાજ્ય એટલી સખત દેખરેખ ન રાખી શકે કે તેમાં પેપરો અને પત્રિકાઓ ઘૂસી ન શકે. છોકરાઓને ગળપણ ખાવા નહિ દો તો ચોરીને ખાશે જ્યાં બંદૂકની ગોળી, ફાંસી અને દેશનિકાલની સજાઓ ઉપરાછાપરી થયાં કરતી ત્યાં છૂપા પત્રોનો પ્રચાર થયા જ કરતો હતો એ રશિયાના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ જોઈ શકે છે. ત્યાં ગામડેગામડે છૂપા ખબરપત્રીઓ, બાતમીદારો, પત્રો અને પત્રિકાઓના છૂપા વહેંચનારા મળી આવતા હતા. આવી વ્યવસ્થા દરેક દબાયેલા દેશમાં થઈ છે.

રચનાત્મક કામ

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય હકો મેળવવા માટે અને પ્રજાને જવાબદાર એવું રાજ્યતંત્ર મેળવવા માટે જે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે અને કરવાના છે તેમા રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો એક અનુભવ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે કે જે રચનાત્મક કામ કહેવાય છે—ખેતી સુધારણા, ગ્રામ-ઉદ્યોગ, ગ્રામોદ્ધાર, હરિજન સેવા, ખાદી વગેરે, એ બધા કામો માટે સ્વતંત્ર મંડળો રાખવાં જોઈએ અને રાજકીય લડતના મંડળ છૂટાં રાખવા જોઇએ, કારણ કે જ્યારે સરકારની ખફામરજી પ્રજામંડળ કે લોકસભા પર ઊતરી પડે ત્યારે રચનાત્મક કામને નુકસાન ન થાય અથવા ઓછું થાય તો સારું. બાકી, લડતમાં જાન જાય છે, જેલો ભરાય છે, લાઠી અને બંદૂકોના જખમ ઝીલવાના હોય છે તેવે વખતે રચનાત્મક સંસ્થાઓ થોડા વખત માટે બંધ પડશે તેથી પ્રજા અપંગ થઈ જવાની નથી. જો કોઈ રાજ્યમાં લૂલીલંગડી ધારાસભા હોય તો તેની મારફતે પ્રજાને હકો મળશે એ વિચારસરણી ભૂલભરેલી નીવડી છે એ બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમા પ્રજાને જણાવી દેવું જોઈએ. એવી ધારાસભાઓનો પણ ઉપયોગ જરૂર કરવો, કોઈપણ સાધનનો સદુપયોગ કરવો, પણ પ્રજામા આત્મશ્રદ્ધા અને અન્યાયની સામે થવાની શકિત ખીલવવાની માત્ર જરૂર છે, અને બન્ને ચીજ કરવા માટે જે ખરેખરો દુખી કચડાયેલો વર્ગ છે તેના જ પ્રશ્નો ઉપાડવા જોઇએ ૧૯૧૬ સુધીની કોંગ્રેસમા લગભગ બધો વિચાર શિક્ષિતવર્ગ મારફત, અને સરકારની સત્તા કબજે કરવા વિશે ઠરાવો થતા હતા, પણ એ શિક્ષિતવર્ગ એવી સત્તા માટે ભોગ આપવા તૈયાર નહોતો, અને કદી થઈ શકે નહિ, કારણકે તે સત્તા વિના તેમનો

જીવનવ્યવહાર ચાલી શકતો હતો. આજે ખેડૂતો સરકારોનો સામનો કરે છે તેમને તો કાં તો ભૂખમરો કે રોટલાની પસંદગીનો પ્રશ્ન ખડો થયો છે. ભૂખમરા કરતાં લાઠીનો માર શો ખોટો છે? જેલ મળે તો તેમાં બે વખત ખાવાનું તો મળે છે! મરવું પડશે તો શું દુઃખ વધવાનું છે? એક કહેણી છે તે ખરી છે કે કચડાયેલી પ્રજાને ગુલામી અને ગરીબી સિવાય ખોવાનું શું છે?

હવેનો કાર્યક્રમ

તેથી હવે ત્રણચાર પ્રશ્નો હાથમાં લેવા નક્કી થઈ ગયું છે. નાનાં રાજ્યોમાં મોટે ભાગે પ્રશ્ન ખેડૂતો અને ખેતી કરનારા મજૂરોનો છે. દરેક રાજ્યમાં, દરેક પ્રાંતમાં જુદા જુદા પ્રકારના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, અને ખેડૂતો તથા ખેતીના મજૂરોની દરરોજની માગણીઓ, અડચણો, કનડગતો, અન્યાયોને લઈને તેમનામાં સામનો કરવાની શક્તિ ખીલવવાની યુક્તિ હવે જગજાહેર થઈ ગઈ છે ખેડૂતોને જવાબદાર રાજ્યતંત્રમાં સમજ પડતી નથી, તેમને તેમાં રસ પડતો નથી તેમને તો જમીન મહેસૂલ ઓછું કરાવવું છે, તેમને ઓછે વ્યાજે નાણાં જોઈએ છે. તેમને વેઠ, લાંચ, રૂશ્વત, અપમાન, અને જુદા લાગાઓથી બચવું છે; તેમને પોતાના કુટુંબને પોષવુ છે.

મધ્યમ વર્ગનાં રાજ્યોમાં નાના વેપારીઓ તથા કારીગરોનો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. ત્યાં ઇજારા અને જુદા લાગાઓનો ત્રાસ હોય છે, ત્યાં એ વર્ગને ગામના માટે તૈયાર કરી શકાય છે. અને મોટાં રાજ્યોમાં કામદારો, મિલના કે રેલવેના મજૂરો, ગુમાસ્તાઓ, નાના નોકરો વગેરેના પ્રશ્નોનો ઉમેરો થાય છે.

(૧) મુખ્ય ચીજ એ છે કે હવે રાજ્યોમાં પ્રજામંડળો સ્થાપવાં, રાજ્યમાં ન સ્થપાય તો રાજ્યની બહાર સ્થાપીને સાચી હકીકત જાહેર કરવી.

(૨) પ્રજાને જાગૃત કરવા માટે વર્તમાનપત્રો તથા પત્રિકાઓનો પ્રચાર વધારવો, અને વર્તમાનપત્રોમાં જે તે રાજ્યો વિશે વધારે ખબર આપવી. તેને માટે ગામડાઓમા બે ચીજ કરવી પડશે. ગામડાંનાં દુઃખો કે અન્યાયની માહિતી મોકલનારની વ્યવસ્થા અને પત્ર કે પત્રિકા વહેંચનાર. જ્યા પ્રજાજનોમાં તીવ્ર ઇચ્છા હશે ત્યા કોઈ પોલિસ કે મુખીપટેલ પેપરો અટકાવી શકવાનો નથી. લક્ષમા રાખવુ કે મુખીપટેલ અને પોલિસ છેવટે ગામડામાં પેદા થાય છે અને તેને ખરી વસ્તુસ્થિતિની સમજણ પડી નથી ત્યાં સુધી જ પ્રજાને કનડે છે. પ્રજાના સામનામાં જીતહારનો પ્રશ્ન ખડો થતો નથી. જીતમાથી કોઈ વખત આળસ અથવા સંતોષ આવી જાય છે, હારને લીધે થોડા સમય સુધી પ્રજા દબાય છે પણ તેનામાં પાછુ બળ આવે છે. જોડાની ખીલી દરેક પગલે ઘોંચાતી હોય તો તે પહેરનારો ક્યા સુધી તે ખીલીને ઠોક્યા વિના રહે?

આજે ખેડૂતો ન્યાય મેળવવા માટે તૈયાર થતા જાય છે હજારો જુવાનોને દેશમુક્તિનું કામ કરવાની તમન્ના જાગી છે. હવે આગેવાનીનો પ્રશ્ન રહ્યો નથી. જે કાયર લોકો છે તે બૂમ મારે છે કે બધું તૈયાર છે પણ અમને આગેવાનો મળતા નથી. આગેવાની જે તે વર્ગમાંથી પેદા થશે અને તે જ માત્ર સારી લડત લડી શકશે. ભણેલા વર્ગની દોરવણીની જરૂર હજી થોડા વર્ષો સુધી રહેશે, પણ જેમ સાધક રખડી રખડી ગુરુને શોધી કાઢે છે તેમ દોરવનારને મેળવી લેવાનો છે. એવા દોરવનાર ઠેરઠેકાણેથી મળી રહે એવી ગુજરાતમા વસ્તુસ્થિતિ છે. દેશી રાજ્યોમાં દોરવનાર ન મળે તો પાસેના ખાલસા ગુજરાતમાંથી મળશે.

એક ચેતવણી આપવાની જરૂર છે. ઘણાં રાજ્યોમાં કેટલાક સેવાભાવી પણ સાથે સાથે બીકણ, પોતાનો સ્વાર્થ છોડી ન શકે એવા, અને જેમનું માનસ તદ્દન વિનીત અને ભીખ માગનાર જેવું હોય છે; જેમને પ્રજાની મોખરે ઊભા રહેવાની ઇચ્છા તથા લોભ બન્ને હોય છે પણ જે સરકારની લાલ આંખ સામે હમેશાં નમતું મૂકવાની સલાહ આપે છે તેવાને દૂર રાખવા પડશે. સાચો સત્યાગ્રહી માને છે કે જ્યાં સુધી સ્વમાન જાળવીને કોઈ માર્ગે સમાધાન થાય એ માર્ગ ઇષ્ટ છે લડત એ છેલ્લામાં છેલ્લુ અને અનિવાર્ય થઈ પડે ત્યારે જ વાપરવાનું સાધન છે, પણ વિનીત કહેવાતા નબળા નેતાઓ હમેશાં ખોટી સલાહ આપે છે, પ્રજાનુ બળ તોડી પાડે છે, સંગઠન લૂલુ કરે છે અને લડતને છેવટે દગો દે છે. આવા સાધુ જેવા દેખાતા, વિનયી વખતે સેવાની ભાવનાવાળા, પણ હૃદયના નબળા, કાયર, પ્રજાનું બળ ન સમજનારા, દુઃખ વેઠી ન શકે એવા નેતાઓથી ચેતતા રહેવાની જરૂર રહે છે.

દેશી રાજ્યોની પ્રજા આ વિચારસરણી પ્રમાણે કામ કરતી થશે તો ૧૪૪ ગુજરાતી રાજ્યોમાં સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો પ્રશ્ન લાંબો વખત નહિ લે. સત્યાગ્રહની જે કળા (ટેકનિક) છે તે પ્રજા સમજી ગઈ છે. માણસાના પાટીદારોની સ્ત્રીઓ પણ સમજી છે. આજના યુગમાં વિચારો અને યોજના તથા યુક્તિઓનો પ્રચાર થતાં વાર લાગતી નથી.

ગુજરાત રાજસ્થાની પ્રજામંડળ, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ, અખિલ હિંદ રાજસ્થાની પ્રજાપરિષદ એ બધી સંસ્થાઓ માત્ર મદદરૂપ થઈ શકે, જે ખરુ સાચુ કામ કરવાનું છે તે દેશી રાજ્યોનાં ગામડાંમાં કરવાનુ છે. આ યુગ એવો છે કે ધારેલું કામ અત્યંત ઓછા શ્રમથી, ઓછા પ્રયાસથી હવે સફળ થવાનો સંભવ છે, કારણકે પ્રજા તૈયાર છે અને લડતની કળા જાણીતી થઈ ગઈ છે.

છેવટે, થોડા શબ્દો રાષ્ટ્રીય મહાસભાના વલણને માટે કહેવાના રહે છે. મહાસભાની પરિષદમાં જે ઠરાવો પસાર થાય છે તેની પાછળ મહાસભાના મોટા ભાગના સભ્યોની શી લાગણી છે તેનો ખાસ વિચાર કરવાનો હોય છે ઠરાવોના શબ્દોની અંદર ગૂઢ અર્થો સમાયેલા હોય છે. એક ચીજ દીવા જેટલી સ્પષ્ટ છે કે મહાસભાએ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહ્યું છે કે જે જાતનું સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હિંદ દેશમા મેળવવાનુ છે તેવુ જ રાજ્યોમાં મેળવવાનું છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ પોતાની જાગૃતિ કરવી, હક્કો મેળવવા, અન્યાય દૂર કરવા. તેમ કરતાં સરકારની સામે થવાના પ્રસંગ ઓછા આવે તેની દરકાર રાખવી. પણ જો સરકારનો સામનો કરવો પડે તો તે પોતાની જવાબદારી પર કરવો, મહાસભાની સમિતિને માથે જવાબદારી ઢોળી પાડવી નહિ. પણ રાજ્ય સામેની પ્રજાની સાચી લડતોમાં મહાસભાના સભ્યોની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ, સલાહ અને સહાય મળશે વ્યક્તિ તરીકે, મહાસભાના સભ્યો દરેક પ્રકારની મદદ કરશે તેથી જરાય સંકોચ વિના કહી શકાય કે હવે ઘણે મોટે ભાગે રાજસ્થાની પ્રજાની લડતોમાં ગરમાગરમી આવશે કે તરત મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ મદદ કરતા થઈ જશે એવી આશા રાખવી એ વ્યર્થ નથી. કોઈ અપવાદ બને પણ ખરો, પણ સામાન્ય રીતે જોતાં આપણે આખા દેશની સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ તેથી અરસપરસ મદદ ન મળે એ ભાગ્યે જ, ક્વચિત જ, બને.

ફાટસરની ટેકરી પરથી

પ્રજારામ ન. રાવળ

[પૃથ્વી]

વીત્યાં વરસ કૈંક, આજ ફરી આંહીં આવી ઉભો.
ઉભેલ અહિં ટેકરી પરથી દૃષ્ટિ ફેંકું બધે.
તળેટી મહિં ક્ષેત્ર નીલમ લીલાં સુતેલાં મહીં
થઈ વિષમ કેડી વાંકીચુંકી લાંબી ચાલી જતી
સુદૂર, દગ જાય ત્યાં લગ; વીંટી બધા ગામને
ઉભેલ ગઢ જીર્ણના અચલ કાંગરા; ને લીલા
ધર્યા મુકુટ વૃક્ષનાં શિર; અપૂર્ણ મ્હેલો જુનો;
અને વરસ વીતતાં નિબીડ ઝાડીના શેષમાં
સુતા લઘુ તળાવ મધ્ય દ્વીપ-મારુતિ-મંદિર-
તણો ફરફરંત ગેરુધ્વજ ન્હાળું; ને દૂરથી
સુણાય કિચુડાટ વાવમહિં ચાલતા કોસના.

અને સ્મરણ સુપ્ત સૌ સળવળી ઉઠે ભૂતનાં:
સરે દગ સમીપથી વરસ સામટાં વેગમાં.

અનેક વરસોનું આવરણ ગાઢ ઊડી જતાં
તરે નયન બાલ્યના તરવરાટ; તેજે ભર્યાં
દગો; ઉઠત અંગઅંગ થકી સ્ફૂર્તિના ધોધ; ને
જુના, નટુક, સોબતી સમવયસ્કની મંડળી-
મહીં કરી અનેક મોજ; વળી બાળમંદિરના
હસન્મુખ, સખા સમાજ 'ગુરુદેવ', જે જ્ઞાનના
વિશાળ વનમાં ઉગેલ કંઈ દેવવૃક્ષોતણી
કરાવત પિછાન અંગુલિ ગ્રહી કુણી પ્રેમથી.

લીટા કઈક ચિત્રના; પરીકથાતણા પાઠ,-રે!
રહી ઘણીક વેળ બાળવીરં સાથીની સંગમાં
પરાક્રમ કર્યા હતા કંઈક; સાહસોત્સાહનાં
કરી અમૃતપાન, ઘૂમત અરણ્ય ગાઢાંમહીં.
હણી અસુર કૈંક, કેદ પડી રૂપની રાશિ શી
વિમુક્ત કરી'તી અનેક કુંવરી; નિધિ સાતને
વીંધી, વન વટાવી ઘોર, વટી ચોકીને રાક્ષસો-
તણી, કંઈક વેળ અમૃત ફળેય લાવ્યા હતા.

'ઇલાસૂનુ-ઈલા' તણાં કરુણ ક્રન્દને હાર્દને
વલોવી, નયનેથી અશ્રુજલધાર વ્હાવી હતી.
અસહ્ય અપમાન-ચાબુક ફરીફરીને ખમી,
સખા-જીવન-ઘાતક પ્રબળ ઝેરને ચૂસતા,
ધરી કરુણ મૌન ગંભીર સહંત આક્ષેપની
ઝડી, દલદલો વિશુદ્ધ ઉરના ઉઘાડી, થતા
અચેતન પષાણમૂર્તિ 'મનસાગરે' થંભવ્યા
હતા જ અમ પ્રાણશ્વાસ; નિજ મિત્રસૂનુતણું
અડધે લગિર બિન્દુ રક્તનું સજીવ થાતા ફરી
કિલોલ કરતા સખા સહુ કિલોલ કરતા હતા.

ભમંત પડી આખડી લઘુક તો'ય વાડી મીઠી–
મહીં ફળ અનેક વેળ, કદિ એકલા, સોબતી
સહે વળી કદીક, ઓર કંઈ સ્વાદથી ચાખતા
અનેકવિધ, તૃપ્તિ કો'દિ પણ ના હતા લાધતા.

મીઠી સપન-સૃષ્ટિ આ જીવનછોડને સીંચતી
અમીરસ સમી જ મિષ્ટ હતી જાગૃત-સૃષ્ટિયે.
મીઠા વિહગવૃન્દનાં કિલકિલાટ, ઝરણાં તણા
વિમુક્ત ખળકાટ, બીન ઝણણાટ, શા બાલકો–
તણે અગણ કંઠ ઉલ્લસિત ઊઠતા હાસ્યના
ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિતણાં પૂર દિવાલ અથડાઈને
વિશાળ અમ બાગમાં સભર લ્હેરતા, ડોલતા.

ધર્યા વસન શ્વેત, શુભ્ર, 'ગુરુદેવ'ની મૂર્તિઓ
પ્રસન્ન ફરતી અહીંતહીં, ઉરોર્મિ બાલોતણી
ઉછાળત નિહાળતી રમતે બાલજુથો તણી.
અહો! શિશુક ક્રીડનો! રમત સાતતાળી તણી
વિશાળ અમ બાગમાં ઘણીક વેળ જામી જતી.
છુપાતું લઘુ વૃક્ષપત્ર જુથમાંહિં; શ્વાસે ભરી
કરેલ કંઈ દોડ; સાથીથી ઝલાઈ જાતાં, જઈ
ઉભેલ 'ગુરુદેવ' પાસ, કરસ્પર્શ પામી મીઠો
જતાં સકલ થાક ઓસરી રમંત પાછા ફરી.
અહો! લઘુક કેડી આજ પરથી થઈને અમે,

અમારી બધી મંડળી, 'ગુરુજનો'ય સંગાથમાં
લઈ, પ્રથમ વેળ 'ફ્રાટસર' ન્હાળવા નીકળ્યા
હતા. બટુકમંડળી સરવ પ્હેલી પૈડાં લઈ,
સુસાટભર દોડતી 'કવણ પ્હેલું?'ની હોડમાં
રહેલ 'ગુરુદેવ' પાછળની વાટ જોયા વિના
ચડી જઈ જ ટેકરી, શિખર પ્હોંચીને ન્હાળતી
દૂરેથી 'ગુરુદેવ' મંડળી ધીમેધીમે આવતી.

અનેક સરતી અહો! સ્મરણફૂલમાળા, મીઠી
સ્ફુરાવતી સુગંધ, શાંતિ અરપંત અંગાંગને,
નિમીલિત કરંત નેન, મધુધેન આંજી, ઘડી
સુવાડી ભૂતઅંકમાં શીતળ વાયરો ઢાળતી.

*

'લિયે અમૂલ લાભ શિક્ષણ તણો ભલે બાળકો
અછૂત જનનાય' નિર્ણયથી એહ શાળા તણા
ઉઠ્યું ખળભળી શહેર સઘળું, અને રોષમાં
કરી સરવણી બધીય ફુલછોડની બંધ ત્યાં.

રહે અછૂતબાળ શિક્ષણથી દૂર શાળા તણા
થકી મરણને ગણી વર, સમગ્ર સંચાલકો શાળાતણી
સુઅલ્પ, યશ-પૂર્ણ જીવનલીલા જ સંકેલતા.

*

—ગયું સરવ. ફોરીને સુરભિ, સર્વ મ્હેકાવતા-
તણા હજી થયા ન પૂર્ણ નિજ સર્વ આદર્શ, ત્યાં
અરૂઢ ફુલછોડ ઉન્મૂલ થયો, સુઝી શ્હેરને
મતિ અવળી, કયાંય છૂટી પડી પાંખડી પાંખડી.

પળ્યા સરવ પંથપંથ વિખરાઈ માળો ગયો
શમ્યા કલબલાટ, શૂન્ય રવમૂક ભેંકાર શું
પડ્યું સરવ ખાલી, આત્મહીણ ખોળિયા શું રહ્યું
ગયું અવર નામધારી કંઈ ચોટી ત્યાં પાટિયું........
—મીઠાં સ્મરણજન્ય વાદળ વિષાદ વીંટાયલો
ઢળેલ શિર, ભારી પાય, લઘુ ટેકરી ઊતર્યો.*

* આ શિક્ષણસંસ્થા તે વઢવાણ શહેરનું દસબાર વર્ષ પહેલાં બંધ પડેલ 'શ્રી વઢવાણ કેળવણી મંડળ.'

બંગસાહિત્યસ્વામી શરદબાબુ

ભોગીલાલ ગાંધી

શરદબાબુના અંગત જીવનની મને માહિતી નથી. પણ એમના અક્ષરદેહનો હું રસિયો છુ. એમની મોટા ભાગની નવલકથાઓ અને વાર્તાઓએ મને આકર્ષ્યો છે. માનવીના દિલની વેદના, દર્દકથા વ્યકત કરવામાં હિંદુસ્તાનના સાહિત્યકારોમા કદાચ શરદબાબુ અનન્ય જ છે. માનવતા પ્રત્યેની એમની સહૃદયતાએ એમની કલમને તેજસ્વી બનાવીછે. જીવનના આવેગો, જીવનની ઊંડી ઊર્મિઓ, જીવનની અદમ્ય વાસનાઓને આજના રૂઢિબદ્ધ સમાજમા કેટલી ભયકર અથડામણુમાં આવવુ પડે છે અને એ સંગ્રામમાં વ્યકિતઓનો કેવો કચ્ચરઘાણુ નીકળી જાય છે, એનો સચોટ ચિતાર એમની નવલકથાઓમા નજરે પડે છે.

માનવ સ્વભાવને સમજવાની એમની અદ્ભુત શકિત અને એને યથાર્થરૂપે રજૂ કરવાની એમની તેજસ્વી શૈલી, સંવાદ ઉપરનો એમનો કાબૂ અને પાત્રો સર્જવાની એમની કુશળતા, ઉપરાંત વાર્તાનો વેગ છેવટ સુધી તેવો ને તેવો રહે એટલી કલ્પના—આ બધાને કારણે શરદબાબુ કેવળ બંગાળના સાહિત્યકાર મટી સમસ્ત હિંદના બની ગયા છે. ગુજરાતીઓને મન તો તેઓ આપણા પોતાના ગુજરાતી નવલકથાકાર જ હોય એટલી આત્મીયતા વસી ગઈ છે.

બગાળી પ્રજાનાં હ્રદયને તેમણે હચમચાવી મૂકયાં છે. પતિપત્ની, ભાઈભાઈ, સાસુ-વહુ, નણંદભોજાઈ, ઓરમાન મા, ગામડાંનો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો સમાજ, શહેરનો સુધરેલો બ્રાહ્મ સમાજ અને જેને વિષે સમાજ કેવળ ઘૃણા જ વરસાવતો રહ્યો છે અને છતાં પોતાના સ્વાર્થ ખાતર જેને ટકાવી રહેલ છે તે વેશ્યાઓ—આ સૌનાં ચરિત્રો અને ચિત્રો આબેહુબ રજૂ કરી શરદબાબુએ બંગાળની પ્રજાને જીવનનો-ધબકારો સંભળાવ્યો છે.

અને આ શકિતને પ્રતાપે જ તેમના પુસ્તકો ઉપરથી તૈયાર થયેલી ફિલ્મો—દેવદાસ અને ગૃહદાહે—લાખો માનવીઓને મુગ્ધ કર્યા છે. શ્રીકાન્ત જેવી નવલકથા—આત્મકથાની શૈલીની નવલકથા—વિશ્વસાહિત્યના થોડાક ઉત્તમ ગ્રંથોમા સ્થાન ભોગવી શકે એટલી પ્રતિભાશીલ બની છે.

આમ શરદબાબુ બંગાળના—સમસ્ત હિંદના સાહિત્યસ્વામી તરીકે અમર બન્યા છે.

*

અને છતાં, આ મહાન સાહિત્યકારની મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના હુ નથી રહી શકતો.

એક વાત સ્પષ્ટ કરું કે કોઈ લેખક સંપૂર્ણ પ્રગતિશીલ કે સંપૂર્ણ પ્રત્યાઘાતી ભાગ્યે જ હોય છે. જ્યારે શરદબાબુ વિષે ટીકા કરવાની ધૃષ્ટતા કરું છું ત્યારે તેઓ જ્યાં જ્યાં પ્રત્યા-

ગિરીધઃ—આ ખાણનો વિસ્તાર ફક્ત ૧૧ ચો. માઇલ છે, તો પણ અહીંનો કોલસો વખણાય છે. અહીંનો કોક પણ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૮૫૧માં ખોદવાનું કામ શરૂ થયું અને ૧૮૭૧ માં રેલવે આવ્યા પછી આ કામ ખૂબ વિકાસ પામ્યુ છે. ૧૮૮૦માં એનું ઉત્પન્ન ૪ લાખ ટનોનું હતું અને ૧૯૧૯માં તે ૯૫૦ હજાર ટનોનું થયું. અહીંનો કોલસો ઈસ્ટ ઈંડિયા રેલવે કંપની અને બંગાલ કોલ કંપની વાપરે છે.

તાલચેરઃ—આ ખાણ ઓરિસામાં બ્રહ્મપુત્રા નદી પાસે કટકની વાયવ્ય દિશામાં ૬૫ માઈલો પર આવેલી છે. ૧૮૫૫માં તે ક્ષેત્રમાં બહુ લાભ દેખાયો નહિ, પણ ૧૯૧૯માં વધારે ચીવટથી શોધ કર્યા પછી જણાયું કે આ ક્ષેત્રમાં ૧૮૪૫ લાખ ટન જેટલો કોલસો મળી શકે એમ છે. આ ખાણ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મદ્રાસ પાસે હોવાથી તે બાજુની રેલવે માટે બહુ ઉપયોગી છે. ૧૯૨૩માં એનુ ઉત્પન્ન ૨૫૩ હજાર ટનોનું હતું.

આ સિવાય આ ભાગમાં રામગઢ, રાજમહાલ હિલ્સ, ઔરંગા, ડાલ્ટનગંજ, રામપુર, દાર્જિલિંગ વગેરે ખાણો છે અને તેમના લગભગ ૪૦૦ ચો. માઈલના ક્ષેત્રમાં લગભગ ૧૦-૧૫ લાખ ટન કોલસો મળે છે. કોલસો હલકી જાતનો હોય છે. ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝે દાર્જિલિંગના કોલસા ઉપર પ્રયોગ કરીને તેમાથી સારો કોક થઈ શકે એમ છે, એમ બતાવ્યું છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાન

હવે મધ્ય હિંદુસ્તાનમા ઊતરીએ. આ ભાગમાં કુલ ૫ ખાણો છે અને રેવા સંસ્થાનના તાબામાં છે. આ સૈકામાં દેશની બધી ખાણોની ઉત્પત્તિ ૫૩ કરોડ ટન ઉપર હતી, તેમાંની ૫૯,૬૯ હજાર ટન ઉપરનુ ઉત્પન્ન અહીંની ઉમારિયા અને સોહાગપૂર આ બે ખાણોનું છે.

ઉમારિયાઃ—આ ખાણ શોણ નદીની ઉપનદી ઉમરાર નદી ઉપર આવેલી છે, અને કટનીથી ૩૬ માઈલ પર છે. તેનો વિસ્તાર ૬ ચો. માઈલનો છે પણ મિ. સી. એક્સ. ફોક્સે ૧૯૩૪માં ગણતરી કરેલી કે આ ખાણમાં ૨૪૦ લાખ ટન સુધી છે. ૧૯૧૬ માં તેનુ ઉત્પન્ન ૨,૦૦,૨૮૫ ટન હતું ૧૮૮૪થી ૧૯૩૨ સુધીમાં તેનુ કુલ ઉત્પન્ન (જોહીલા ખાણનું ૧૮૯૮થી ૧૯૦૨ સુધીનું ઉત્પન્ન એની સાથે ગણીએ તો) ૫૮,૪૮,૫૯૯ ટન જેટલું થાય છે.

સોહાગપુરઃ—આ ખાણ બહુ વિસ્તૃત એટલે ૧૨૦૦ ચો. માઈલની છે. એમાં બહુ કોલસો હોવો જોઈએ, એમ તજ્જ્ઞો કહે છે. ૧૯૩૨માં તેનું ઉત્પન્ન ૧,૬૬,૧૯૫ ટન જેટલું હતું

જોહિલ્લાઃ—આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ૧૪½ ચો. માઇલ છે, જેમાંથી ૫૦૦ ફૂટ સુધીના ઊંડાણમાં ૩ કરોડ જેટલો કોલસો મળી શકે એમ છે.

આ સિવાય કોરાર અને સિંગ્રોલી આ બે ખાણો છે પણ તેમનું ઉત્પન્ન બહુ ઓછું છે.

મધ્યપ્રાંત

આ પ્રાંતમાં આવેલી ખાણોમાંથી આખા દેશની કોલસાની આવકમાંનો ૨-૭૫%, અથવા તો ૧,૪૫,૭૮,૮૦૭ ટન ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ખાણોના ચાર વિભાગો કરેલા છે.

(૧) રેવા સંસ્થાનની બાજુથી મધ્યપ્રાંતમાં આવનારી;
(૨) શોણ નદીને મળનારી નદીઓ પાસેની;
(૩) સાતપુડા પર્વત પાસેની; અને
(૪) વર્ધાની ખીણ પાસેની.

વિભાગ ૧ લો

આ વિભાગમાં સનહત, ઝાગ્રાખંડ, કુરાસિયા અને કોરેગઢ આ ચાર ખાણો આવે છે. સનહત ખાણુનો વિસ્તાર ૩૩૦ ચોરસ માઈલનો છે અને એનો કોલસો સામાન્ય જાતનો હોય છે. ઝાગ્રાખડનું ક્ષેત્ર ૨૨ ચો. માઈલનું છે પણ કોલસો સારો હોય છે. આ ખાણુના ૪–૫ ચો. માઈલો સુધીમાં દર ચો. માઈલે ૩૦૮ લાખ ટન કોલસો છે, એમ મિ. એ. એલ્. કૅાલસન નામના ભૂગર્ભશાસ્ત્રીએ શોધી કાઢયું છે. કુરાસિયા ખાણુ સાવ એકબાજુમાં છે અને તેનો વિસ્તાર ૪૮ ચોરસ માઈલનો છે. આની શરુઆત ૧૯૩૦માં થઈ છે અને ૧૯૩૨ સુધીમાં એમાંથી ૧,૪૮,૭૨૬ ટન કોલસો નીકળ્યો છે આ ખાણની અગ્નિ દિશામાં કોરેગઢ નામની ખાણુ આવેલી છે અને તેના ૬ ચો. માઈલના વિસ્તારમા મધ્યમ પ્રકારના ત્રણુ થર છે.

વિભાગ ૨ જો

ઉદેપુર સંસ્થાનમાં માંડ, બિલાસપુર જિલ્લામા કોરબા, સિરગુજા સસ્થાનમાં ગમપુર, લખનપુર, વિશ્રામપુર, રામકોલા–તાતાપાણી અને ઝીલમિલી આટલી ખાણો છે. આ હજી સુધી પૂરતા પ્રમાણુમાં ખીલી ન હોવાથી તેમનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરવા જેવો છે.

કોરબા ખાણુ હસદા નદીની ખીણુમાં આવેલી છે અને તેનો વિસ્તાર ૨૦૦ ચો. માઈલનો છે. એમાં પાંચસો લાખ ટન સારો અને બે-હજાર ટન સુધી ઊતરતા દરજ્જાનો કોલસો મળશે, એમ ત્યાના અધિકારીઓ કહે છે. અહીંથી બગાલ નાગપુર રેલવે ૨૪ માઈલ પર આવેલી હોવાથી આગળ ઉપર આ ખાણુનું ભવિષ્ય સારું દેખાય છે.

વિશ્રામપુર—આ ખાણુમાં ૪૦૦ ચો. માઈલમાં સારો કોલસો છે. પણુ તેની વધારે તપાસ હજુ થવાની છે.

ઝિલમિલઃ—આ ખાણુનો વિસ્તાર ૪૦ ચો. માઈલનો છે અને એના કોલસામાંથી સારો કોલ થઈ શકશે, એમ મનાય છે. પણુ એ દિશામા હજી પ્રયત્ન થયો નથી.

આ સિવાય બીજી ચાર ખાણોનું ક્ષેત્ર ૯૩૫ ચો. માઈ લોનુ છે, તેમાં સરવાળે હલકી જાતનો કોલસો છે.

વિભાગ ૩ જો

ઉત્તરમાં નરસિંગપુર જિલ્લાના મોહપાની સુધી અને દક્ષિણુમા બેતુલ અને છિંદવાડા જિલ્લા સુધીના ૧૭૦ માઈલના ટાપુમાં મોહપાની, શહાપુર, તાવા, કાન્હા ખીણુ અને પેંચ ખીણુ આટલી ખાણો છે. મોહપાની ખાણુમાંથી ૧૯૦૩ સુધીમાં ૧,૮૧,૦૮૦ ટન કોલસો કાઢયો હતો, અને ૧૯૨૬મા તે બંધ કરાવી ત્યારે તેમાંથી ૧૯૦૩ પછીના વરસોમાં ૧૪ લાખ ટન ઉપર ઉત્પન્ન આવ્યું છે આ ખાણુનો કોલસો હલકી જાતનો હોય છે. શહાપુર ખાણુનો ૨૬ ચો. માઈલનો ભાગ ખોદાવીને કોલસાની પરીક્ષા કરી હતી. પણુ તે વધારે પ્રમાણુમાં નીકળ્યો નહિ. ૧૯૨૩માં આમાંથી ફક્ત બે હજાર ટન ઉપર થોડો વધારે કોલસો નીકળ્યો તેથી ૧૯૨૭માં આ ખાણ બધ થઈ. તાવાનો વિસ્તાર ૭૯ ચો. માઈલનો છે, અને ત્યાં પાચ ફૂટ જાડાઈનો થર છે કાન્હા ખીણુમાં ચારેક સારા થર છે અને તેમાંના એકમાં ઉત્તમ કોકના કોલસા નીકળે છે. પેંચ ખીણુનો ખોદેલો ભાગ ૭૬ ચો. માઈલનો છે અને આ તથા તેની પશ્ચિમ બાજુના ભાગમાં ૧૫૫ લાખ ટન કોલસો મળી

શકે એવી મિ. ફોકસ નામના ભૂગર્ભશાસ્ત્રીની ગણતરી છે. ૧૯૩૨માં એનું ઉત્પન્ન ૮,૩૧,૮૧૭ ટનનું હતું.

વિભાગ ૪ થો

વર્ધા ખીણમાંની ખાણો ચાંદા અને યવતમાળ જિલ્લાઓમાં આવેલી છે અને તે બધાનો વિસ્તાર ૧૬૦૦ ચો. માઈલનો છે. ત્યાંના કોલસાનો વધારેમાં વધારે મોટો થર ૯૦ ફૂટનો છે. હવે એની ખાણોની વિગતવાર માહિતી નીચે આપેલી છે.

વરોરા ખાણ નાગપુરની દક્ષિણમાં ૬૨ માઈલ પર આવેલી છે. ૧૮૭૩થી ૧૯૦૬ સુધીમાં આ ખાણમાંથી ૩૦ લાખ ટન સુધી કોલસો કાઢ્યા પછી ખોદવાની મુશ્કેલીઓને લીધે કામ બંધ થયું છે. ઘૂગસ–તેલવાસાનો વિસ્તાર ૧૦૦ ચો. માઈલનો છે અને તેમાં ૧૦,૦૦૦ લાખ ટન સુધી કોલસો હોવો જોઈએ એમ જાણકારો કહે છે. હમણાં હમણાં તેના પર કામ શરૂ થયું છે. બંદરનો વિસ્તાર ૬ ચો. માઈલનો છે અને મિ. ફોકસ કહે છે કે આમાં ૫૪૦ લાખ ટન કોલસો હોવો જોઈએ. પણ હજીસુધી તે દિશામાં વધારે પ્રયત્ન થયો નથી. બલ્લાલપુર હૈદ્રાબાદ સંસ્થાનમાં આવે છે પણ ખાણનો ભાગ અંગ્રેજોની હદમાં છે. એમાંથી ૧૯૩૧માં ૨,૨૩,૦૨૫ ટન અને ૧૯૩૨માં ૨,૧૭,૪૨૧ ટન કાઢ્યા હતાં. અહીંના આખા ભાગમાં કુલ ૪૦૦ લાખ ટન હોવા જોઈએ, એમ તજજ્ઞો કહે છે. ચાંદા અને વામનપલ્લીમાં પણ કોલસાની ખાણો નાના પ્રમાણમાં છે. વૂણ અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં (૭ માઈલમાં) ૧૦,૫૦ લાખ ટન અને પિસગાંવથી વરોરા (૧૨ માઈલ)નાં પ્રદેશમાં ૨૪,૦૦ લાખ ટન કોલસો છે. એકલા યવતમાલ જિલ્લામાંથી ૧૯૨૦થી ૧૯૨૭ સુધીમાં ૧૩,૪૮૯ ટન કોલસો નીકળ્યો છે. મધ્યપ્રાંતનો કોલસો જી. આય્. પી. રેલવે અને ત્યાંનાં મિલો ને કારખાનાં ખરીદી લે છે.

૫

હૈદરાબાદ

૧૯૦૦થી ૧૯૩૨ સુધીમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં મળીને ૫૩ કરોડ ૬ લાખ ટન ઉપર કોલસાની આવક હતી. તેમાંથી ૧ કરોડ ૯૪ લાખ ટન કોલસાની ઉત્પત્તિ એકલા નિઝામ હૈદરાબાદ સંસ્થાનની ખીણોમા થાય છે. તેમાંના આદિલબાદ જિલ્લામાં સાષ્ટી અને તાંદૂર અને વારંગળ જિલ્લામાં કામારમ્, માધવારમ્ અને સિંગારેણીમાં ખાણો છે. તે સિવાય બીજી કેટલીક જગ્યાએ કોલસાના નાના નાના ખડક મળ્યા છે.

સાષ્ટીની ખાણ વર્ધા નદીની દક્ષિણ દિશામાં આવી છે. અને ૧૮૭૪ના અરસામાં થયેલી શોધખોળ ઉપરથી એમ માલૂમ પડ્યુ છે કે એના ૧½ ચો. માઈલના ઘેરામાં ૪૦ ફૂટ જાડાઈનો કોલસાનો ખડક છે. ૧૯૨૦થી એના પર વ્યવસ્થિત કામની શરુઆત થઈ છે અને ૧૯૩૨માં તેનું ઉત્પન્ન ૬૧,૧૮૪ ટન હતું તાંદૂરની ખાણ કૈરગુરા અને અકનાપલ્લીની વચ્ચે આવી છે અને હાલ સાત માઈલના પ્રદેશમાં ૧૫ ફૂટ સુધીમાં કોલસો લગભગ બધેય મળે છે. આ ઉપરથી મિ. યુગસ નામના ભૂગર્ભશાસ્ત્રીનું અનુમાન છે કે આ થર આગળ ૨૪ માઇલો સુધી એમને એમ ચાલુ હશે. ૧૯૩૨માં આ ખાણનું ઉત્પન્ન ૧,૨૬,૪૭૧ ટનનું હતું. કામારમ્‌નો વિસ્તાર ૧૫૬ એકરનો છે અને તેમાં ૧૧,૩૨,૫૬૦ ટન સારી જાતનો કોલસો છે. માધવારમ્‌ની ખાણ ભદ્રાચલમ્‌ની દક્ષિણમાં આવેલી છે અને તેનો

વિસ્તાર ૨૪ ચો. માઈલનો છે. ૧૮૯૧માં રાઝાંપલ્લી પાસે એક સારી જાતના કોલસાનો ખડક મળ્યો છે અને ત્યારથી તે ખાણ તરફ બધાનું ધ્યાન ગયું છે. સિંગારેણી ખાણ હૈદરાબાદ શહેરથી ૧૪૬ માઈલ પર છે અને તેનો વિસ્તાર વચ્ચે વચ્ચે તૂટેલો છે છતાં ૧૯ ચો. માઈલનો છે. આના એક થરમા કુલ ૩૬૦ લાખ ટન કોલસો છે, એવી ગણતરી છે. દરેક વરસે આનું ઉત્પન્ન સરેરાસ પાંચ લાખનુ હોય છે. ૧૯૩૨માં તેનો આંકડો ૫,૯૩,૪૬૬ ટનનો છે. આ ખાણમાં અકસ્માતો વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે અને ત્યાંના કોલસામાં બળ્યા પછી ફક્ત રાખ જ સિલક રહે છે, એવો હલકો તે હોવાથી આ ખાણનુ કામ ધીમું ચાલે છે.

ક્રેટેશિયસ, જ્યુરેસિક અને ટર્શિયરી જાતના કોલસાની ખાણો

આપણા દેશમાં આ જાતનો કોલસો ૨% હોય છે અને એની ખાણો આસામ, બલુચિસ્તાન, પંજાબ, રજપૂતાનામાં છે અને બ્રહ્મદેશ, કાશ્મીર અને સરહદ પ્રાંતની ખાણોનું કામ સારી રીતે શરૂ થયુ નથી.

આસામ

આ પ્રાંતના પશ્ચિમ ભાગમાં ગારો ટેકરી ઉપર આવેલી ખાણો ક્રેટેશિયસ યુગની છે અને તેનો વિસ્તાર ૨૦ ચો. માઈલનો છે. ૧૮૮૨માં લા ટૂચે નામના ભૂગર્ભશાસ્ત્રીએ કરેલી ગણતરી મુજબ આ ભાગમાં ૭૬૦ લાખ ટન કોલસો છે. એની જાત સારી છે, પણ અહીંથી રેલવે દૂર હોવાને લીધે ખાણનું કામ આગળ ફાલતું નથી. ખાસી અને જયતી ટેકરી ઉપરની ખાણોમાં ક્રેટેશિયસ અને ટર્શિયરી યુગનો કોલસો છે. અહીંનો એક થર ૩ થી ૯ ફૂટ જાડો છે. તેની લબાઈ ૧૩૬ એકર છે. મિ. ટૂચેની ગણતરી પ્રમાણે આ ભાગમા ૧૧,૮૫,૦૦૦ ટન કોલસો હોવો જોઈએ. અંબાલી નદીની બાજુમાં પણ બીજી એક ખાણ છે અને તેનો વિસ્તાર ૩૦ ચો. માઈલનો છે.

ઉત્તર આસામમાં કેટલાંક સારા ક્ષેત્રો છે. દિસી નદી પરની ખાણનો વિસ્તાર ૫ માઈલનો અને જાંજીની ખાણનો ૩ માઈલનો છે, પણ આ કોલસો સારો નથી. જાંજીની પાસે આવેલી નઝીરા ખાણનો કોલસો કઠણ છે. તેનો વિસ્તાર ૧૬ માઈલનો છે અને તેમાંથી કુલ ૩૭૨ લાખ ટન નીકળશે, એવી ગણતરી છે. આ ભાગમાંથી ૧૯૩૨ સુધીમાં કુલ ૭,૧૬,૧૧૦ ટન અને એકલા ૧૯૩૨માં ૩૮,૪૦૩ ટન કોલસો નીકળ્યો છે. નઝીરાની ઈશાન દિશાએ જયપુર નામની ખાણ છે, અને તેનો વિસ્તાર ૨૫ માઈલનો છે. એમાંના ૧૫ માઈલમાં ૪૫૦ ફૂટના ઊંડાણમાં ૨૦૦ લાખ ટન કોલસો છે. પણ સૌથી પ્રસિદ્ધ ખાણ માકુમની છે; તેનો વિસ્તાર ૧૮ ચો. માઈલનો છે. આના કોલસાના નિકાસ માટે બ્રહ્મપુત્રા નદીની હોડીઓ હોવાથી આ ખાણને આ એક મોટી સગવડ છે. આની ખાણની શરૂઆત ત્યાંની વેપારી અને રેલવે કંપનીઓએ મળીને ૧૮૮૧મા કરેલી અને તે બ્રહ્મપુત્રા નદી ઉપરની ડિબ્રુગઢ ખાણ સાથે રેલવેથી જોડાયેલી છે. લેડો, તિકાક અને નામડાંગના ભાગમાં અતિશય ઉત્તમ જાતનો કોલસો મળે છે. એ કોલસો બળવાને માટે અને કોક કરવાને માટે સારો હોય છે. આ ખાણનું ઉત્પન્ન ૧૯૦૦માં ૨,૧૫,૯૬૨ ટન અને ૧૯૦૯ માં ૩૦૫,૫૬૩ ટન જેટલું થયું છે. ૧૯૩૨મા સામાન્ય મંદીને લીધે ઉત્પન્ન ૧,૭૦૩૯૯ ટન થયું હતું. આ કોલસો રેલવે અને આગબોટ કંપની અને ચાનાં કારખાનાં ખરીદી લે છે.

બલુચિસ્તાન

આ ભાગમાં ઓસીન યુગનો કોલસો કેટલીક જગ્યાએ મળે છે પણ અહીંનો ખડક અસ્થિર હોવાને લીધે ખાણો ખોદવાનું કામ જોખમ ભરેલું અને ખર્ચાળ હોય છે. આમાંની સોર, બોલન અને ખોસ્ટ આ ત્રણ ખાણો પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રાંતમાં સામાન્યરીતે બળતણ ઓછું હોવાથી અહીંના કોલસાને વિશેષ મહત્ત્વ છે. સોર અને બોલનની ખાણોનું ઉત્પન્ન ૧૯૨૨માં ૨૬,૨૬૯ ટનનું છે, અને ૧૯૩૨માં ૧૩,૬૩૧ ટનનું છે. ખોસ્ટમાં નોર્થ-વેસ્ટર્ન રેલવે કંપનીએ ખાણનું કામ શરૂ કર્યું હતું અને ૧૯૧૩માં ૪૫,૫૮૫ ટન કોલસો કાઢ્યો હતો. આ આંકડો ૧૯૨૫માં ૧૭,૦૮૫ ટન સુધી ઊતર્યો હતો. આ કોલસો સ્ફોટક હોવાને લીધે હાલ આ ખાણ લગભગ બંધ થઈ છે.

બ્રહ્મદેશ

બ્રહ્મદેશના લગભગ બધા ભાગોમાં કોલસો મળે છે. પાનલાંગ ખીણ અને લોઇનમાં જુરેસિક જાતનો કોલસો હોય છે. આનો વિસ્તાર ૧૩ માઈલ કરતાં વધારે છે. પણ ખડક અસ્થિર અને તૂટેલો હોવાથી એનું ઉત્પન્ન વધારે થતું નથી. હેનઝાદા જિલ્લામાં પણ કેટલીક જગ્યાએ કોલસાના થર મળેલા છે, પણ તે બહુ નરમ હોવાથી ત્યાંની ખાણો યશસ્વી થઈ નથી. હમણાં નામાર્વે પાસે ૧૦ ફૂટ જાડાઈનો થર મળેલો સંભળાય છે. અહીં કેટલીક જગ્યાએ ટર્શિયરી જાતનો કોલસો મળે છે. યૂચિનબેટ અને મિંબુમાં ૪ થી ૫ ફૂટના થર મળેલા છે. કાબવેટમા ૧૮૯૧ થી ૧૯૦૪ સુધીમાં દર વરસે સરેરાશ દસથી પંદર હજાર ટન મળતા હતા હાલ ત્યાનો કોલસો ખલાસ થયો છે ઉત્તર ચિંડવીની ખીણમા એક સારી ખાણ છે અને તેની બાજુમા નાન્તાહી, પેલેંગ વગેરે ખીણોનો મળીને ૫૫-૬૦ માઈલનો ટાપુ કોલસાવાળો છે, અને તેમાં ૨,૧૦૦ લાખ ટન કોલસો હોવો જોઈએ, એવી ગણતરી છે.

કાશ્મીર

કાશ્મીરમાં જમ્મુ જિલ્લામાં આ ખાણો આવેલી છે તે જમ્મુ શહેરની ઉત્તરમાં ૨૦ માઈલ પર છૂટીછવાઈ મળીને ૪૦ માઈલો સુધી પથરાયેલી છે. તેના ૭ ભાગ થઈ શકે છે—રૈસી, દાંડલી, મહોગાલા, મેટકા, કાલાકોટ અને છેલ્લે શ્વનસ્વાલ-સવાલકોટ. રૈસીનો લડુ-સંગમમાર્ગ નામનો ભાગ પ્રયત્ન કરવા જેવો છે. આમાં ૩૧ ઇંચનો થર સર્વત્ર છે અને આ આખી ખાણમાં લગભગ ૨૦૫ લાખ ટન કોલસો હોવો જોઈએ એવી મિ. મિડલમિસની ગણતરી છે. મહોગાલામાં ૮ ફૂટ જાડાઈનો થર છે અને તેમાં ૪૦ લાખ ટન મળશે. મેટકા ૫ ફૂટ જાડાઈના થરમા-૫૦ લાખ ટન છે. કાલાકોટમાં ૯૦ લાખ ટન અને શ્વનસ્વાલ-સવાલકોટમાં ૯૦ લાખ ટન મળશે, એમ જાણકાર કહે છે. એથી વધારે પ્રદેશમાં કોલસો મળવો અસંભવિત નથી. અહીંનો કોલસો સારો હોય છે અને તેનો કોક સારો બને છે.

પંજાબ

અહીંની ખાણો વિશેષ કરીને મીઠાના ડુંગરોની હારમાં અને રાવળપિંડીની ઉત્તરની ટેકરીઓમાં છે. અહીંનો કોલસો બલુચિસ્તાનની પેઠે ઓસીનયુગનો છે. ભાગનવાલા પાસે સાત ફૂટ જાડાઈનો થર એકાદ માઈલનો છે અને તેમાં ૧૦ લાખ ટન કોલસાની ગણતરી છે. ૧૮૯૩ માં નોર્થ-વેસ્ટર્ન રેલ્વે કંપનીએ અહીંનુ કામ હાથમાં લીધું અને સિંધ-સાગર રેલ્વે સાથે આનું જોડાણ થયું. ૧૮૯૭ માં અહીંની આવક ૧૩,૧૪૫ ટનની હતી. ૧૯૦૦માં

ાહીંની ખાણો બંધ થઈ છે. દાણદોતમાં બે ફૂટ જાડાઈમાં થરો છે. અને તેનું ૧૯૦૦ થી ૯૩૨ સુધીનું ઉત્પન્ન ૧૪,૪૯,૬૧૧ ટન છે. આ કોલસામાં વધારે સલ્ફર હોવાને લીધે બંગાળના કોલસા સાથે ભેળવીને બળતણ તરીકે પંજાબમાં વપરાય છે. મિયાનવાલી જિલ્લામાં ઈસાખેલની પાસેના ભાગમાં કેટલાક ૨૭ ઇંચ જેટલા થરો છે, અને તેની લબાઈ ૨ે માઇલ છે. ૧૯૦૪મા અહીં ખોદવાનુ કામ શરૂ થયુ છે અને ૧૯૦૭મા અહીંનું ત્પન્ન ૭૬૫ ટન હતું તે ૧૯૧૨માં ૭૦૮૦ ટન થયું, અને ૧૯૩૨મા ૩૦,૭૯૨ ટન ધી ગયું છે. શહાપુર જિલ્લામાં તેજૂવાલા અને ઝાકરકોટ, આ બે ખાણો છે. અને માંથી વાર્ષિક ૫૦૦૦ ટનની આવક થાય છે. ૧૯૩૨મા ૯,૫૩૮ ટન આવક હતી.

રજપૂતાના

બિકાનેર સંસ્થાનમાં પલાનામાં ખાણો ખોદવાનું કામ શરૂ થયું છે અને તે કોલસાનો ગ છીંકણી જેવો છે. આનો થર ૧૦ થી ૧૪ ફૂટનો હોય છે અને ૧૯૦૪માં આનું ઉત્પન્ન ૫,૦૭૮ ટન હતું, અને ૧૯૩૨માં ૩૭,૦૪૩ ટન હતું. આ કોલસામાં ૪૦થી ૪૫ ટકા આર્દ્રતા ાય છે અને બહાર કાઢ્યા પછી બિકાનેરના રણની ગરમ ગરમ હવાને લીધે તે આર્દ્રતા ૫ ટકા ઓછી થાય છે. હાલ માધ અને ચનેરી પાસે બીજા થર મળ્યા છે.

૬

આપણા દેશમાં કુલ કોલસાની ઉત્પત્તિ નીચલા કોષ્ટક ઉપરથી દેખાશે:—

સાલ	ટન
૧૯૦૦	૬૧,૧૮,૬૯૨
૧૯૧૨	૧,૪૭,૦૬,૩૩૯
૧૯૨૨	૧,૯૦,૧૦,૯૮૬
૧૯૩૨	૨,૦૧,૫૩,૩૮૭

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી વાચક જોઈ શકશે કે કોલસાની ઉત્પત્તિ વધવા લાગી છે. ખાણોનું કામ વ્યવસ્થિત હાથમાં લેવામાં આવે તો ઉત્પત્તિ હજી વધે, એમ મિ. ડાઉન કહે છે.

આપણા દેશમાં કોલસાની આયાત મુખ્યતઃ યુનાઈટેડ કિંગડમમાંથી થાય છે, અને નેકાસ એડન અને સિલોનમાં થાય છે. તે સિવાય આયાતના ઓસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા, જાપાન ાગેરે દેશો અને નિકાસના જાવા, સુમાત્રા, હોંગકોંગ વગેરે સ્થાનો છે. આયાત નિકાસના આંકડા નીચે આપ્યા છે:—

આયાત

સાલ	યુનાઈટેડ કિંગડમ લોંગટન	ઓસ્ટ્રેલિયા લોંગટન	કુલ આયાત
૧૯૦૦–૦૩	૧,૭૩,૫૧૫	૧૩,૫૨૦	૨,૧૮,૯૩૮
૧૯૦૯–૧૩	૨,૨૯,૫૨૬	૫૨,૩૯૩	૪,૬૬,૧૬૨
૧૯૧૯–૨૩	૨,૬૫,૨૩૬	૪૦,૦૧૫	૬,૦૪,૯૪૧
૧૯૨૯–૩૨	૨૩,૧૬૩	૨,૪૨૫	૧,૪૨,૭૯૨

નિકાસ

સાલ	એડન	સિલોન	કુલ નિકાસ
૧૯૦૦-૦૩	૪૦,૫૭૧	૩૨૫,૮૯૭	૪,૯૮,૪૩૭
૧૯૦૯-૧૩	૮,૦૮૪	૪૬૬,૯૬૫	૮૧૪,૪૭૫
૧૯૧૯-૨૩	૨૨,૯૫૪	૨૮૨,૯૫૧	૪૪૪,૫૧૦
૧૯૨૯-૩૨	....	૨૮૦,૦૯૫	૫૩૭,૧૩૨

વાચક ઉપરના આંકડા પરથી જોઈ શકશે કે આયાત અને નિકાસ બન્ને ઘટી છે આયાત ૧૯૨૩ સુધીમાં ત્રણ ગણી થઈ હતી, પણ પછી એકદમ ઘટાડો થયો છે. નિકાસમાં ગયાં ત્રીસ વરસમાં થયેલો ઘટાડો પણ નવાઈ પમાડે તેવો છે.*

ધ્વનિ

કાન્તિ વરાદરિયા

[પૃથ્વી]

રચે અનિલ વિંઝણાં વિરલ સ્નેહનાં નૃત્ય ત્યાં,
વિરાટ દિસતાં ફ્હણે પરમ દૃશ્ય સન્ધ્યા તણાં;
તહિં ક્ષિતિજપેં મળી પૃથિવી વ્યોમ દાંપત્યનાં
મુકી જ અવશેષ કૈં મધુર ગીત ગુંજી રહ્યાં.

અચાનક ઉઠે તહિં ધ્વનિ સુડોળ કૈં દૂરથી,
સુણાય પડઘી મિઠી ગીત મહિં જ કૈં દર્દની;
હશે અફળ સ્નેહની દુખદવેદના ત્યાં ભરી ?
કુંળી વિરહની હશે મનવરાળ ડામી રહી ?

હશે વતનનાં મિઠાં ગહન નાદ ગીતે ભર્યાં ?
હશે ગીત મહિં જ વા પ્રણયતાર ગુંજી રહ્યાં ?
કંઈ વસવસો હશે વહી ગયેલ વર્ષો તણો ?
હશે દુખદ નાદ વા ફરી ગયેલ પ્રારબ્ધનો ?

કળાય ન છતાં કંઈ, અટકળો ત્યજી હું ફરું,
ઘણા દિન વહ્યા છતાં મધુર યાદ ચિત્તે ધરું.

* ઉપરના લેખની ઘણીખરી માહિતી મિ. જે. સી. બ્રાઉનના '*India's Mineral Wealth*' માંથી લીધેલી છે. અને તેના પ્રકાશક 'ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ' છે.

કોલેજ જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં

'સરોદ'

કો લાલ ચુંદડી ધરી જતી કન્યકા શો
કૉલેજ કાળ વહતો, જગની ઉપાધી
ઝાડી ગુફા સમ મહા મુખડું ઉઘાડી
છે જોઈ રાહ રહી, તે સમયે લખે તું
કે ચાલ સાથ, ઘડી બે ઘડી ખેલી લે ને
ચાલ્યા જતા સમયને ઉર સંગ્રહીએ.

વિદ્યુતની ઝણુક શી જતી મોટરો ને
મીંચામણાં સમ વિમાન હજી નિહાળ્યાં
પુરાં ન ત્યાં વહી જતા, પણ અંતરે તો
લાગી જતી સ્મૃતિની છાપ અમુલ્ય; એથી
તો જીવતાં હૃદય સંમીલનો મધુરાં
શું ઝીંદગી તક ન સંગ્રહમાં રહેશે
હૈયે ભર્યાં સ્મરણનાં? દિપતાં સદા તે
સંધ્યા સમે અચલ તેજ જરૂર દેશે.

ડરબીની ટિકિટ

મૂળ લેખક : સૌરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય
અનુવાદક : રોપણ દયાળજી ઘેલાણી

નીરદ ચૌધુરી યુરોપિયન મરકન્ટાઇલ ઑફિસમાં નોકરી કરતો હતો. બી. એ. પાસ; રંગપેંજી નહિ. શોખીન પણ હતો. અને શોખ પૂરા કરવા ફાલતું ખર્ચ પણ કરી નાંખતો. શોખની વાત મનમાં જાગતાં ખરચની વાત તેને યાદ રહેતી નહિ, પણ પછી મહિનાની આખર તારીખમાં પૈસાની તાણ પડતાં આંકડા માંડતાં જ્યારે બે બાજુના સરવાળા સરખા કરી શકતો નહિ, ત્યારે ઘરમાં એકદમ શિવતાંડવ નૃત્ય જેવી ધમાલ કરી બેસતો!

તેની સ્ત્રી પ્રજ્ઞાદેવી હસીને કહેતી: "શા માટે ગુસ્સે થાઓ છો? ગુસ્સે થવાથી ફાલતુ ખરચી નાંખેલા પૈસા કાંઈ પાછા તો આવવાના નથી!"

નીરદ ત્રાડ પાડી કહેતો: "એ પેલા કરમફૂટ્યા અકરમીનાં કામ એની સંગત કરી તે દિવસે ઑફિસમાંથી છૂટ્યા પછી હું ગયો હતો રેસમાં. તેણે કહ્યું માંડમાંડ. રમ. 'લેડી પી' ઘોડો ચોક્કસ કહું છું. કાંઈ નહિ તો સોએક રૂપિયા તો જરૂર તારા ગજવામાં મૂકી ઘેર જઈશ....રાસ્કલ શા ..."

પ્રજ્ઞાદેવી બોલી "પોતાની જ અક્કલની ખામીને લીધે પૈસા ગુમાવી આવવા અને ગુસ્સો કરવો આખી દુનિયા ઉપર! કામ ખોટું નહિ!...હવે ચાલો, લ્યો સોગન કે કોઈની સલાહથી રેસ ખેલવાના નશામાં પડીશ નહિ."

નીરદે હાંક્યુ: "હું શું મારી મરજીથી જાઉં છું? પાંચ શેતાન મળીને મને..."

આવો ને આવો એકાદ કલહ રોજ ને રોજ થયેલો જ હોય. પ્રજ્ઞાદેવી કોઈપણ ઉપાયે સંસારનૌકા ચલાવ્યે જતી દુઃખ કોઈ દિવસ મટયું નહિ. પૈસાનો અભાવ અને તેને અંગે એકબીજા ઉપર આક્ષેપો થયા જ કરતા. આ ખરીદે તો પેલું ખરીદવાની શક્તિ રહેતી નહિ.

એક સાધારણ જ્યોતિષી પાસે નીરદ પોતાનો હાથ દેખાડી બોલ્યો: "ખરેખર, હવે તો હું થાક્યો છું. જુઓને કાંઈ આશા જેવું છે કે નહિ? આ નથી-નથી શબ્દથી ગાજી રહેલો મારો સંસાર સહરાના રણ જેવો થઈ પડ્યો છે. પૈસા કમાવાની હાયવોયમાં બાયડી છોકરાં સાથે બેસી બેઘડી વાત કરવાનો પણ વખત મળતો નથી.. ."

જ્યોતિષી હાથને આમતેમ ફેરવી, ઘણીવાર સુધી બહુ બારીકીથી બધું નિરીક્ષણ કરી બોલ્યો· "જુઓ, આ ચિન્હ ક્યાંસુધી ચાલ્યું ગયું દેખાય છે.... થવું જ જોઈએ. પણ એમાં વિઘ્ન કરે છે આ ત્રણ નાની નાની રેખાઓ પેલી ચિન્હવાળી રેખાને આગળ વધવા દેતી નથી.... પણ તમે એક લોટરીની ટિકિટ ખરીદો. ... તમને ઇનામ લાગવું જ

જોઈએ. જુઓ આ એક, બે, ત્રણ ... પેલી તરફથી પણ આ એક, બે, ત્રણ ... ધન થયા વગર રહે જ નહિ. ખરીદો ટિકિટ... હું કહું છું ને. ખરીદો, બસ ખરીદો."

જ્યોતિષીની સલાહ...

નીરદ વિચાર કરવા લાગ્યો. એને પોતાને પણ જાણે કેમ એવું જ મનમાં થયા કરતું હતું કે આવી દશા હમેશને માટે રહેશે નહિ. મનમાં તો જાણે શહેનશાહ–બાદશાહ જ બેઠો હતો અને કાન પાસે આવી ધીમા સ્વરથી ગુંજન કરી કહેતો કે: "આમ ફાટેલા જોડા પહેરી માગનારાઓની નજર ચુકાવી જીવન ગુજારવા સારુ તારો જનમ નથી, તું એક દિવસ..."

નીરદે લોટરીમા ટિકિટો ખરીદવી શરૂ કરી દીધી દેશી અને અંગ્રેજી જાતજાતનાં છાપાં—દૈનિકો, અઠવાડિકો, માસિકો વગેરે ક્રોસવર્ડ પઝલની મોટીમોટી લોભનીય જાળો પાથરી સુવર્ણમૃગ પકડવાનો લોભ દેખાડતાં એ બધાં છાપાઓ વગેરે ખરીદી લાવતો અને પાચ સાત ડીક્ષનેરીનાં પાનાં આમથી તેમ ફેરવી ખાલી ખાનાઓમા અંગ્રેજી અક્ષરો બેસાડી નકામા ખરચનું પૂર લાવી પોતાના મિજાજને દિલદરિયાવ બનાવી દેતો. પણ હાય રે ! પેલા પદના ગાયનની છેલ્લી લીટી જ આકાશ અને હવામાં અવાજ કરી ઊઠતી "માધવ હે પરિણામ નિરાશા."

એક દિવસ તે ઑફિસમાં જઈ બેઠો કે તુરત હરેન્દ્રે તેને 'સ્ટેટ્સમેન' છાપું દેખાડ્યુ. ટેલેગ્રામ કોલમમાં મોટા અક્ષરે એમા લખેલું હતું.—

Derby Sweep Drawings

અને તે પછી ટિકિટોના નંબરોનુ લિસ્ટ. એમાં નંબરો જણાવતા અસખ્ય આકડાઓ હતા.

હરેન્દ્ર બોલ્યો: "તારો નંબર શુ છે, નીરદભાઈ?"

ટિકિટનો નંબર તો નીરદને યાદ જ હતો. નીરદ બોલ્યો: "N. 20304."

"તું ઈનામ મારી ગયો નીરદભાઈ! મને મનમાં ક્યારનુ એમજ થયા કરતું હતુ કે જાણે આ નંબર જ તારો હોવો જોઈએ. તારો નંબર જરા peculiar ખરો ને? .."

નીરદે નીચા વળી છાપામા જોયું. .હા. એમજ છે તો. આ રહ્યો તેની જ ટિકિટનો નબર અહીં છાપેલો—N. 20304 ઘોડાનું નામ 'બ્લૅક પ્રિન્સ.'

પાસે ઊભો હતો ડી' ક્રુઝ સાહેબ. તે બોલી ઊઠ્યો: "આ ઘોડો બહુ જ 'હૉટ' છે... નેરાડ (નીરદ)ને ગુડ ચાન્સ છે ..લકી ડૉગ.. હાર્ટી કૉન્ગ્રેચ્યુલેશન્સ."

હેમન્ત બોલ્યો· "ટિકિટ ઘરેથી મગાવી લે ભાઈ. બરાબર મેળવી ને ખાતરી કરી મનમાંનો વહેમ કાઢી નાંખ. નિશ્ચિંત બનવું સારું."

"કોને મોકલશું?"

વેરર આકલુને ઘેર મોકલવામાં આવ્યો, ટ્રામનું મીડ કે ચીપ ફેરનુ ભાડું આપીને.

થોડી જ વારમા આકલુ ટિકિટ લઈ પાછો આવ્યો અને ટિકિટનો નંબર મેળવી જોઈ જે અજયધ્વનિ ... આનંદધ્વનિ ઑફિસમાં ઊઠ્યો....

બૅટલ ઑફ્ હેસ્ટીંગ્સમાં જય મેળવી નોર્મનોએ આવો જયધ્વનિ નહિ કર્યો હોય મોહન બગાને (ફુટબૉલ ટીમનું નામ) અગાઉ એક વખત જ્યારે 'શીલ્ડ' મેળવી હતી ત્યારે પણ મેદાનમાં આવો જયજયકાર જાગ્યો નહોતો.

ડી'ક્રુઝ સાહેબ બોલ્યો : "હું તને લખી આપું નેરોડ (નીરદ). નોટ ડાઉન કર… મતલબ કે…'થ્રી લેકસ.'"

ધીમેધીમે આ વાત પહોંચી મોટા સાહેબ મેકફરસનને કાને. મેકફરસને નીરદને બોલાવી કહ્યું: "Hearty congratulations, Nerode…આજ તને રજા આપું છું. જા વહેલો ઘરે…Tell your wife of your Luck…."

તે દિવસે મહિનાની ૧૦મી તારીખ હતી. પગારના રૂપિયા હજુ બધા ખરચાઈ ગયા નહોતા. ઑફિસમાંથી બહાર નીકળી નીરદે ટૅક્સી જ પકડી અને ટૅક્સીમાં બેસીને…

પ્રજ્ઞાદેવી ખાવા બેઠી હતી. નીરદને અત્યારમા જ ઘરે પાછો ફરેલો જોઈ તે થાળી ઉપરથી ઊઠી ઊભી થઈ અને અનેક જાતના તર્કવિતર્ક કરતી હાંફળીફાંફળી દોડની સામી આવી અને બોલી : "શા ખબર છે? અત્યારમાં પાછા કેમ આવ્યા?"

નીરદ: "આજે સાહેબે છૂટી આપી છે…બહુ જ ખુશખબર છે. હું ડરબી જીત્યો છું…"

"એટલે?"

"મારી ટિકિટે એક સારો ઘોડો ખેંચ્યો છે. રેસમાં એ ફર્સ્ટ આવવાનો સંભવ છે. ફર્સ્ટ કદાચ ન આવે તો પણ બીજા કોની મકદુર છે કે સેકન્ડ પ્લેસ આવે કમ-સે-કમ ત્રણ લાખ રૂપિયા તો આવશે જ. બધાનું એમ કહેવું છે."

પ્રજ્ઞાદેવી : "રેસમાં ફર્સ્ટ આવશે ત્યારે રૂપિયા આવશે! એટલામાં જ તમે આમ નાચી ઊઠ્યા—વાહ! આને જ કહેવાય 'ભેંસ ભાગોળે, છાશ છાગોળે, ઘરમાં ધમાધમ.'"

પ્રજ્ઞાદેવીએ નિસાસો નાખ્યો : તેનું મોઢું નિસ્તેજ બની ગયું. તે જોઈ નીરદ બોલ્યો: "તું આનો મર્મ બરાબર સમજી શકે નહિ; આનો મર્મ એ લોકો સમજી શકે કે જે લોકો આ બાબતમાં પ્રવીણ હોય…"

નીરદ ઉપર બીજે માળે ચાલ્યો ગયો. પ્રજ્ઞાદેવી પાછી ખાવા બેઠી… રૂમમાં આમ-તેમ આટા ફેરા મારતાં મારતાં નીરદ આરીસાની સામે આવી ઊભો. ચહેરો…ઈઃ કેવો કદરૂપો બની ગયો છે. બે દિવસથી હજામત કરાવી નથી. અસ્ત્રાની ધાર બુઠી થઈ ગઈ છે. શરાણે ચડાવવા આપતાં હમણાં જ આના બાગની ઊડે! એ બાર આનાના પૈસામાં તો…

એ કાંઈ શોખનો માર્યો રેસમાં જાય છે? આટલા બધા લોકો જાય છે. એ લોકો પૈસા ન કમાતા જિંદગીભર હમેશ શું નુકસાન કરી આવતા હશે? પણ કોઈ દિવસ ચાર રૂપિયા વધારે એના પોતાના ગજવામાં તો હજુ સુધી આવ્યા નથી.

જ્યોતિષીએ કહેલું ભવિષ્ય યાદ આવ્યું. એ લગભગ દશ અગિયાર મહિના પહેલાંની વાત. જ્યોતિષીએ કહ્યું હતું કે "લૉટરીની ટિકિટ ખરીદો. ભાગ છે કે બીજો કોઈ જીતી જાય… આજે સારે નસીબે એની વાત ખરી પડવાનું ટાણું આવ્યું છે……"

તેથી જ આજ સુખના દિવસો પાસે આવતા દેખાય છે.

બારી પાસે ઊભો ઊભો નીરદ હિસાબના આંકડા ગણવા લાગ્યો.. ત્રણ લાખ રૂપિયા. . ઑફિસના બધા માણસોને ગોઠ આપવી પડશે. છોડશે નહિ સાહેબોને વારતે હોટેલમાં બંદોબસ્ત નોકરી કરવાની તો હવે જરૂર જ રહેશે નહિ સાહેબો હવે મિત્ર બનશે. સ્ટીફન સાહેબ બહુ જ ભલો માણસ છે. રેસ ટીપ્સ આપે છે. ઑફિસની બહારનું તેનું વર્તન બરાબર મિત્ર જેવું. તેની મેમસાહેબ પણ અજબ. જેવો ચહેરો તેવું જ ચહેરા ઉપર

સ્મિત... ભારી મીઠાબોલી. હમણાં તો પોતે નોકર કહેવાય. વાતચીત કરવી એ અણુઘટતું ગણાય. પણ પછી તો દોસ્તી થશે. મેમસાહેબને પણ નિમંત્રણ આપીશ. પ્રભા જરાતરા અંગ્રેજી તો જાણે છે. અને એક મેમસાહેબ રાખી જરા વધુ શીખવી લેતાં વાર કેટલી ?...

છોકરાંઓ... એ લોકો છોડશે નહિ એક મોટર ગાડી માગી બેસશે. લઈ દઈશ. ગાડી બે જોશે: એક વાપરશે છોકરાંઓ; અને બીજી પોતાના અને પ્રભાના ઉપયોગ વાસ્તે. એક ટુ સીટર હોય તો...

પણ ના, આ ઉમરે મોટર હાથે ચલાવવાનું જોખમ માથે લેવાની જરૂર શી છે ? કોઈને કચરી નાખુ તો આસામી બનીને પોલીસ કોર્ટમાં...

ના.

આ ઘર છોડવું પડશે. બાપદાદાનું ઘર છે વેચી નાખશું જે ઊપજ્યુ તે ખરૂં. શા માટે રાખી મૂકવુ ? પછી લેક તરફ એક મોટી જમીન ખરીદી એના ઉપર એક મોટો બંગલો... લૉન...ટેનીસ કૉર્ટ.. સ્ટીફનસાહેબ અને તેની મેમ બેય જણુને ટેનીસ રમવુ ગમે છે. રોજ આવશે રમવા.

એક બબરચી...અંગ્રેજી ખાણાનો બંદોબસ્ત રાખવો જોઈશે...કારણ તે વખતે જરા પોઝીશન રાખવું પડશે. બબરચી ન રાખીએ તો ડગલે ને પગલે મશ્કરી થાય અને ભોંઠા પડવું પડે...

કલ્પનાની પાંખો ઉપર ચડી નિરંકુશ મન અતિશય ઝડપથી ઊડવા લાગ્યું. ભવિષ્યના રસ્તા ઉપર...

ખાવું પીવું અને બીજા કામકાજથી પરવારી પ્રભાદેવી ઉપર બીજે માળે આવી.

નીરદે કહ્યું : "તારો ઘણા વખતનો શોખ-હોંશ એક કાકાકૌવો પાળવાની—ઘરે કાંઈ નહિ તો એક મુલતાની ગાય-એક બગીચો કલકત્તા શહેરની બહાર-તેમાં જાતજાતનાં શાકભાજી, ફળફૂલ, તરીતરકારી. પાણીથી ભરપૂર સુંદર માછલાંઓવાળું તળાવ—એ બધો શોખ હવે પૂરો થશે."

વિસ્મયથી આભી બની પ્રભાદેવી પતિ તરફ જોઈ રહી.

નીરદ બોલ્યો : "આ આપણી નેલી મોટી થઈ છે. તેના લગ્ન કરવાની વાત રાત-દિવસ કરી તું મતાવ્યા કરે છે. મારું થયું કે મેં આજ દિવસ સુધી એ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. મને ચોક્કસ ખાતરી હતી કે એનામાં જેવી અક્કલ હોશિયારી અને ચતુરાઈ છે, એનું જેવું કપાળ છે ને તારે પેટે જન્મ લીધો છે, છતાં કોઈ ગરીબ નોકરીઆતની સ્ત્રી થવાને માટે એ સરજાયેલી નથી. કેટલુંક લેશે એક બેરિસ્ટર કે માજિસ્ટ્રેટ મૂરતિયો ? એટલે કે બહુ સારું ઘર—મોટા માણસનું ઘર ? દશ હજાર લેશે, દેશું..."

હવે પ્રભાદેવી બોલી : "અને તમારા દોસ્ત વિપિનબાબુને તમે જે વચન આપી બેઠા છો ઘણા વખત પહેલાંનું—એના દીકરા સાથે..."

નીરદ બોલ્યો : "ગાંડી થઈ છે ? હવે આપણી પાસે પૈસા થયા ત્યારે હવે ત્યાં શા માટે ! વિપિનનો પુત્ર તો મીકેનિકલ એન્જીનિયર થઈ ફક્ત રૂપિયા પચોતેરનો મહિનો લાવે છે. એમાં એ કેટલુંક આગળ વધી શકે ? એક જ ઠેકાણે મુદી નીચી રાખી જિંદગી આખી

કાઢી નાખે તો, ઘરડો થાય ત્યારે બહુબહુ તો દોઢસો કે એકસો પંચોતેર. એમાં શું શુકરવાર વળે? આ તુ તારો જ સંસાર જોને. જો આટલાં વરસનો અનુભવ. હજુ મને તો બસો પચીસ મળે છે."

પ્રજ્ઞાદેવી ખરેખર અવાક્ થઈ ગઈ. તેના-પતિને આ થયું શું? ક્યાં રૂપિયા, શી વાત, કાંઈ ઠામઠેકાણું નથી. ખાલી એકાદ ઊડતી ખબર સાભળી એટલામાં સ્વભાવ આમ છેક બદલાઈ ગયો. આ કાંઈ સારાં લક્ષણ નથી.

નીરદ બોલ્યો: "તું આમ કેમ વિચારમા પડી ગઈ? શું કરશું એનો એક પ્લાન ઘડી કાઢીએ આવ."

પ્રજ્ઞાદેવીને મનમાં ને મનમાં એની દયા આવી. આકાશકુસુમનું સ્વપ્ન દેખી તેનો પતિ જો ઘડીભર ખુશી થતો હોય, આનંદ માનતો હોય તો એનુ એ સ્વપ્ન ભાંગી નાંખવાની શી જરૂર છે? એમ વિચારી તે દઢ સ્વરથી બોલી: "હું તે શો પ્લાન બતલાવવાની હતી કહો જોઈએ? તમે જે કરશો તેજ થશે. જેવી સ્થિતિમાં રાખશો તેવી સ્થિતિમાં આરામ-સુખ માની રહીશું... પણ અત્યારમા એ બધા વિચાર શા માટે કરો છો? જો કદાચ આગળ ઉપર કોઈપણ કારણથી રૂપિયા ન આવે તો તે વખતે મનના દુઃખની સીમા રહેશે નહિ"

અવજ્ઞા ભરેલા અવાજથી નીરદ બોલ્યો: "અરે, ના રે ના; એમાં મીન મેખ થાય એમ છે જ નહિ. આ વિલાયતી કંપનીની ટિકિટ છે!..તાલતલા, કે માણિકતલા સ્ટ્રીટની લોટરી નથી, સમજી? વળી આવો સરસ ઘોડો લાગ્યો છે... ત્યારે હું જરા બહાર જઈ આવુ. એકવાર મોટરની દુકાનો તરફ જઈ બધુ જોઈ રાખું... એકાદ ગાડી અગાઉથી પસંદ નહિ કરી રાખીએ તો પછી ઉતાવળમા ક્યાંક ગમે તે દલાલ કે ઓળખીતાને પનારે પડી કોઈ રેંજીપેંજી ગાડી ખરીદી બેસીશુ. તે સિવાય આ બાબતમાં જે વધુ જાણતા હોય એની સલાહ લઈ રાખવી સારી છે કે જેથી કોઈ હથેલીમાં ચાંદ બતાવી છેતરી જાય નહિ.

પ્રજ્ઞાદેવી ઊભી જ રહી... નિસ્પંદ... મૌન... ચુપચાપ... તે વિચાર કરવા લાગી રૂપિયા જો આવે તો તો ઠીક છે પણ હજુ શું કહેવાય? આવેયે અથવા ના પણ આવે. કોને ખબર છે? રૂપિયા હાથમા આવ્યા પહેલા આટલી બધી ધમાધમ!

રૂપિયાની હાયવરાળમાં નીરદના મનને ક્ષણની પણ વિશ્રાંતિ નથી એ શું એ સમજતી નહોતી? રૂપિયા લઈને પોતાને ભોગ ભોગવવા છે એવું પણ કાંઈ એના મનમાં નથી... સ્ત્રીછોકરાંને કેટલું આપી શકાશે, કેટલા સુખમાં તેઓ રહી શકશે બસ એની જ ચિંતામાં ગાંડાતુર.

ભગવાન જો કદાચ ખરેખર સામું જુએ તો છોકરાંઓને તો બિચારાંઓને કાંઈક આરામ મળે. મોટો છોકરો શ્રીશ બી. એ.નો અભ્યાસ છોડી કોરપોરેશનમાં નોકરી કરવા દાખલ થઈ ગયો છે. તેને બી. એ.નો અભ્યાસ પાછો શરુ કરવા દેવો. ભલે પાસ થાય. એથી નાનાને મેડિકલ કોલેજમાં ભણીને ડાકટર થવાની હોંશ છે. હમણાં આઈ. એસ. સી. ભણે છે તે પાસ કરતાં જ મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થવાય. પણ એ ભણતરનો ખરચ....

જીવ જાણે કટકે કટકા થઈ જવા લાગ્યો. ઘોડા તો ઘણાએ ઘડાય, ઇચ્છા ઘણીએ છે પણ એ ઇચ્છા, એ હોંશ પૂરી કરવાની શક્તિ નથી....

મોડી રાતે નીરદ ઘરે પાછો ફર્યો હાથમાં એક મોટું વજનદાર બંડલ હતું. પ્રજાદેવી ઘરમાં જમીન ઉપર સાદડી પાથરી તેના પર બેસી ખમીસની સિલાઈ કરતી હતી.

નીરદ બોલ્યો: "તારે વાસ્તે એક જોડા સ્કર્ટ સાડી ખરીદી લાવ્યો અને નેલીને માટું પણ એક જોડા.... સમજી...?"

પ્રજાદેવી બન્ને આંખો ફાડી જોઈ જ રહી.

નીરદ બોલ્યો: "વીણુની દુકાનેથી લાવ્યો છું. રોકડા પૈસા આપવા પડયા નથી. રૂપિયા આવશે ત્યારે આપીશું."

પ્રજાદેવી: "એ સાડી હું પહેરીશ નહિ કયાં રૂપિયા, શી વાત—અત્યારમાં તો તમે ઉધાર લેવું પણ શરૂ કરી દીધું!... આવતી કાલે જ તેને તે પાછી આપી આવજો. એ સાડીની મને હાલમાં કાંઈ જરૂર નથી. સમજ્યા....?"

નીરદ જાણે હતાશ થઈ ગયો. બંડલ બાજુમાં ફેંકી ચૂપ બેસી રહ્યો. જરાવાર પછી બોલ્યો: "એમને બધાને કહ્યું?"

"છોકરાંઓને?"

"હાં!"

"ના, મને યાદ રહ્યું નહિ."

યાદ રહ્યું નહિ! નીરદની અકળામણનો પાર રહ્યો નહિ. તે બોલ્યો: "ઘણે ઠેકાણે આજે ગયો હતો. એક જણાએ બહુ જ સારી સલાહ આપી..."

પ્રજાદેવી: "રાતના બાર વાગવા આવ્યા તમને કાંઈ ભાન છે? હાથમોઢું ધોઇને ખાવા બેસો ખાવા. મને બહુ જ ભૂખ લાગી છે. ખરેખર."

—'વારુ ચાલ, ખાતા ખાતા કહીશ."

ખાતા ખાતાં નીરદ બોલ્યો: "એક જણ મારી ઑફિસમાં કામ કરે છે તેનુ નામ અચિન્ત્ય... એનો ભત્રીજો એક પાકો રેસખોર છે તેણે કહ્યું કે મારે જો એ ટિકિટ વેચવાની મરજી હોય તો એક મારવાડી ઘરાક છે. આંખો મીચી ઉઘાડતા જ પાંચસાત હજાર રૂપિયા હમણાં જ મળી જાય."

પાંચ-સાત હજાર રૂપિયા! હમણાં જ! ખરેખર?

પ્રજાદેવી બોલી: "ખરેખર?"

—"હા, અચિન્ત્ય મને તેની પાસે તેડી ગયો હતો... એ સદ્‌ગૃહસ્થનું ઘર છે બહાદુર બગાનમાં. તેણે કહ્યું: 'જુઓ, જો તમારી મરજી થાય તો બેએક દિવસમાં મને જણાવજો. એકદમ કલદાર કડકડિયા રૂપિયા ગણી લેજો તરત જ....'"

પ્રજાદેવીએ વાત બધી સાંભળી. પણ કશો જવાબ દીધો નહિ.

નીરદે પૂછ્યું: "તું શું કહે છે? વેચી નાંખુ! સાત હજાર રૂપિયા કહે છે. પણ જરા ખેંચતાણ કરીએ તો કદાચ દશ હજાર પણ આપે."

પ્રજાદેવી બોલી: "તો ખોટું શું! તુરતાતુરત જો દશ હજાર રૂપિયા મળતા હોય તો વેચી નાંખોને એ ટિકિટ. ઉલટ કયાક એવું ન બને કે વધુ મળશે એવી આશામાં—લોભમાં-બેસી રહીએ અને કાંઈ જ ન મળે! એમ પણ બને તો છે ને."

નીરદ બોલ્યો : "પણ દશ હજાર રૂપિયામાં શું દળદર ફીટવાનું હતું? નહિ આવે મોટરગાડી કે નહિ થાય લેક તરફ લોન ટેનીસવાળો બગલો બેંકના ખાતામાં પણ કાંઈક રકમ તો રાખવી જ જોઈએ ને. લેવ દેવ તો લાગી જ પડી છે. ફક્ત બેચાર દિવસની વાતમાં બે લાખ નેવુ હજાર રૂપિયાનું નુકસાન વેઠવું? . . . ત્રણ લાખને બદલે ફક્ત દશ હજાર જ!"

પ્રજ્ઞાદેવી · "કદાચ કાંઈએ ના મળે તેથી હુ એમ કહું છું."

નીરદ બોલ્યો : "મારો મત શું છે સમજી? લેવા તો ત્રણ જ લાખ લેવા ઇચ્છા છે. જેથી હા સમજાય તો ખરું કે દુઃખ મટી સુખ આવ્યું! નહિ તો આ દશ હજાર... એટલાથી તો હમણા જેવાં 'મોચી' છીએ તેવા 'મોચી' જ રહીશું!"

પ્રજ્ઞાદેવી : "ત્યારે રહેવા દો. ટિકિટ વેચશો માં . . ." •

—"હું :" નીરદ ચૂપ રહી વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડો વખત વિચાર કરી દૂધના વાટકામાં ભાત નાખતો નાખતો બોલ્યો· "પણ તે પહેલાં જે કહ્યુ એ વાતનો એ હુ વિચાર કરું છુ—કોઈપણ કારણથી કદાચ જો એ ઘોડો રેસમાં દોડે નહિ! તું સમજી? અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે A Bird in hand is worth two in the bush."

બીજી સવારે છોકરાછોકરીઓ ભેળા થતાં વળી આલોચના શરૂ થઈ. પ્રજ્ઞાદેવીએ મગલાચરણ કર્યું, હાક મારીને: "અરે શ્રીશ, સાભળે છે?"

શ્રીશ બોલ્યો: "શુ છે મા?"

પ્રજ્ઞાદેવી બોલી : "વારુ, ધાર કે અમને જો કોઈ ઠેકાણેથી ઘણાબધા રૂપિયા મળે— તો તમે બધા શુ શું કરો?"

શ્રીશ બોલ્યો : "કેટલા રૂપિયા તે પહેલાં કહે"

પ્રજ્ઞાદેવી બોલી : "ધાર કે બેત્રણ લાખ!"

નાના છોકરા અનદાએ ભમર ઊંચી કરી. તે બોલ્યો : "અરે બાપ રે ... બે ત્રણ લાખ!"

પ્રજ્ઞાદેવી બોલી: "હાં."

શ્રીશ બોલ્યો : "એમ થાય તો હુ પચાસ હજાર રૂપિયા લઈ એક ફીલ્મ કંપની ખોલું. ખોલીને તેનો ડાયરેક્ટર થઈને બેસું"

અનદા બોલ્યો: "ડાયરેક્શનની બાબતમાં તમે શુ જાણો?"

શ્રીશ : "એમાં જાણવા જેવુ શુ હતું? પગારદાર માણસો હોય એ લોકો જ બધું કરે કારવે—અને નામ લખતી વખતે ડાયરેક્ટર તરીકે નામ પ્રસિદ્ધ થાય મારું . . . વારુ, તું શું કરીશ?"

અનદા બોલ્યો : "હું વિલાયત ચાલ્યો જાઉં! ત્યાંથી કોઈ એક જ્યુટ કંપનીની એજન્સી લઈ હિંદુસ્તાનમાં પાછો આવું–મહિને મહિને મોટો પગાર–અને ગગાના કિનારા ઉપર આ જે બધાં ફર્સ્ટક્લાસ ક્વાર્ટર્સ, એમા રહી મજા કરું. બસ! બીજું કાંઈ મને ના જોઈએ."

પ્રજ્ઞાદેવીએ છોકરીના મોં તરફ જોયું; તેને પૂછ્યું : "તુ કેમ કાંઈ બોલતી નથી, નલી?"

શ્રીશ બોલ્યો: "એ વળી બોલે શું? કન્યા તો પારકી. આ રૂપિયામાં એને લાગે·

વળગે શું? એને તો એક સારો મૂરતિયો જોઈ પરણાવી દેજો—ચારપાંચ હજાર રૂપિયા દાયજો—બસ . . ."

પ્રજ્ઞાદેવી હસી હસીને બોલી: "વાહ, તમને વિદ્યા બુદ્ધિ આવી ખરી! તમારી પોતાની વેળા પચાસ સાઠ હજાર—અને એની વેળા દોડ મારી ત્યારે પાંચ હજાર!. . કેમ?"

શ્રીશ બોલ્યો: "વાઃ અમારી તો તમારા રૂપિયા સિવાય બીજી ગતિ જ નથીને?"

અન્નદા બોલ્યો: "એને તો એના ધણીના રૂપિયા ઉપર હક મળશે. એ તરફથી અમને તો પાઈ પૈસો મળશે નહિ!"

પ્રજ્ઞાદેવી: "તું પોતે તો કમાય છે ને શ્રીશ. . ."

શ્રીશ બોલ્યો: "એ તો ન છૂટકે—લાચારીથી તમે જો બેત્રણ લાખ રૂપિયાના ધણી થાઓ તો પછી હું ગધેડા જેટલું વહીતરું કરી એ હલકા માણસોની નોકરી શા માટે કરું?"

મા બોલી: "ઓહો!"

છોકરાંઓ બધાં માને પકડી બેઠાં. આજ આમ અચાનક બેત્રણ લાખ રૂપિયાની વાત માએ કેમ ઉપાડી? ક્યાંય કોઈ અજાણ્યા મુલકમાં માનો કોઈ કાકોજી સમગે હતો કે શું—આફ્રિકા અથવા ફિલીપાઈનમાં . . . અનર્ગલ ધન રાખી મરી ગયો કે શું? અને એ રૂપિયા છેવટના વીલથી એમની મા શ્રીમતી પ્રજ્ઞાદેવીને. . . ."

મા બોલી: "આ ઉંમરે તમારા બધાના મનમાં આવી વાર્તાના તરંગ ભારી ઊડે છે ને?"

શ્રીશ બોલ્યો: "વાહ! રૂપિયાથી આખી દુનિયા ચાલે છે ત્યારે આવી વાતોની ખબર અમને કેમ ન હોય?"

અન્નદા બોલ્યો: "વિલાયતી વાર્તાઓ વાંચીએ છીએ. કોઈ ગરીબ ભિખારી. ખાવાના ફાંફાં—અચાનક ક્યાંયથી એટર્નીની ચિઠ્ઠી આવે 'અરે બાપુ, તારો કોઈ દૂરનો કાકો મરી ગયો છે. કામશકાટકામાં ત્રીસ લાખ પાઉન્ડ મિલકત રાખીને; અને મરતી વખતે બધી સંપત્તિ તે દઈ ગયો છે તને! . . ."

શ્રીશ બોલ્યો: "સાચું કહેજો મા . . . ક્યાંથી રૂપિયા તમને આવશે?"

હવે માએ બધી વાત સમજાવીને કહી. છોકરાંઓ બધા આનંદથી નાચી ઊઠ્યા.

અન્નદા બોલ્યો: "ત્યારે તો હું વિલાયત જઈશ જ . . ."

શ્રીશ બોલ્યો: "તું જો જાય તો વિલાયતમાં તારા ભણતરમાં જેટલા રૂપિયા ખરચ થશે એટલા રૂપિયા હું લઈશ રોકડા મારા હિસાબમાં જમે."

અન્નદા બોલ્યો: "અને તમે જે પચાસ હજાર રૂપિયા લીઓ છો ફ્રીલ્મ કંપની ખોલવા તેનું શું?"

શ્રીશ બોલ્યો: "એ તો વેપાર કરવા લઉં છું!. . મને ભણાવવામાં જે ખરચ બાપુને થયું છે તારા ભણતરમાં એ એટલું જ ખરચ થાય. એનાથી વધુ શા માટે તને ભણતરના ખરચ પેટે મળે?"

અન્નદા ગુસ્સે થઈ આંખ ચડાવી બોલ્યો: "વાહ રે! પોતાનો હિસાબ પાઈ પાઈ પોતે મૂકશે નહિ અને. . . ."

શ્રીશ પણ એમ કાંઈ ગાંજ્યો જાય એવો નહોતો. તે બોલ્યો: "કેમ શા માટે ન લઉં! બાપીની મિલકતમાં તારો જેટલો હક છે તેટલો જ મારો છે. . તું પણ ત્યારે પછી આવજે મા આ ફ્રીલ્મ કંપનીના ધંધાના નફામાં ભાગ લેવા!"

અજાદા બોલ્યો : "તમે પણ ત્યારે આવજો મા, જ્યારે હું વિલાયતથી આઈ. એમ. એસ. થઈ મારા ધંધાની કમાણી કરું ત્યારે એ કમાણીમાંથી ભાગ ખાવા..."

શ્રીશ ગુસ્સે થઈ ગયો ને બોલ્યો: "અરે એ સ્ટુપીડ...હું તારો મોટાભાઈ થાઉં—મારી સાથે આમ insulting tone (અપમાનકારક અવાજ)માં વાત કરે છે?"

અજાદા બોલ્યો: "મોટાભાઈ થયા તેથી સંપત્તિ અને મિલકતમાં મારો જે Share (ભાગ) છે તેની તમે લૂંટ ચલાવી શકશો નહિ. આ દેશના કાયદા પ્રમાણે બાપની મિલકતમાં બધા દીકરાઓનો સરખો હક...એની ખબર છે કે?"

તેના ચાળા પાડતાં શ્રીશે જવાબ વાળ્યો: "હા, હા; ખબર છે ખબર. મને એ કાયદા તારે શીખવવા આવવાની જરૂર નથી!"

બન્ને આંખો કપાળ સુધી ઊંચે ચડાવી મા બોલી. "અરે શ્રીશ, અરે અજા, આટલી બધી અક્કલ તમારામાં આવી ગઈ છે? ક્યાં રૂપિયા—કાંઈ ઠામઠેકાણું નથી ..એ રૂપિયાનું નામ પડતાં જ બેઉ ભાઈઓએ અહીં કુરુક્ષેત્ર પર્વ શરૂ કરી દીધું...રૂપિયા જે આવશે તે હું એમને કહીશ કે ઘરમાં લઈ આવવાની જરૂર નથી—એને ગંગા નદીમાં પધરાવી આવે!"

શ્રીશ બોલ્યા: "ઉં ઉંહુ! રૂપિયા કાંઈ એટલા સસ્તા નથી, ખરેખર! બાપુ પુરુષ છે—રૂપિયાની કિંમત શું છે તે તમે બાયડીઓ ન સમજી શકો, પણ બાપુ જરૂર સમજે છે."

પ્રજ્ઞાદેવી બોલ્યાં: "વધુ નહિ સમજતી હોઉં પણ આટલું તો આજ હું જરૂર સમજી કે તમે બેઉ ભાઈઓ જે ગરીબ ગાય જેવા થઈને અમારી માથે પડ્યા છો તે પૈસા આપણી પાસે નથી તેથી જ... હોત તો આજસુધીમાં એના લોભમાં અમારું બન્નેનું ગળું કાપી બધું ઉડાવીને રસ્તે પડવામાં પાછીપાની કરી ન હોત... સપુત ખરા! હું આવા દીકરાઓની મા છું તેથી રત્નગર્ભા તો ખરી, એવું સમજીને મને મારા મનમાં બહુ જ અહંકાર આવે છે.."

સવારે વહેલો ઊઠીને નીરદ ક્યાંક કાંઈ કામસર બહાર ગયો હતો તે લગભગ દશ વાગે પાછો ફર્યો બન્ને છોકરાઓ દશની પહેલાં જ બહાર ચાલ્યા ગયા હતા.

નીરદ આવતા પ્રજ્ઞાદેવીએ કહ્યું. "તમારો વિચાર શો છે! ઑફિસમાં જવું નથી કે ના, ડરબીના નશામાં ઑફિસની નોકરીમાથી રજા મળી છે?"

હસીને નીરદ બોલ્યો: "જરૂર જવું છે—જરા વાર થઈ ગઈ! શ્રીપતિ એક ગાડી જોવા મને તેડી ગયો હતો ને તેથી.. સેકન્ડ હેન્ડ...ને ભલે પણ દેખાવમાં બહુ જ સારી—નવી જેવી જ. કિંમત પડશે બારસો—આમાં જ આપણા અઢી હજાર તો બચ્યા!"

પ્રજ્ઞાદેવીનું આખું શરીર ક્રોધને લીધે લાલ થઈ ગયું. મનમાં બહુ જ ગુસ્સો આવ્યો. તે બોલી: "આ તમે તો ખરેખર પાગલ જ થઈ ગયા! જરા ધીરજ રાખી સબુરી પકડો. પહેલાં રૂપિયા આવવા દીઓ માણસો શરીર ઉપર થૂંકશે તમારી આ ઘેલછા જોઈને"

નીરદ બોલ્યો: "મેં શ્રીપતિને એમ નથી કહ્યું કે મારે ગાડી લેવી છે. મેં તો કહ્યું છે કે મારી ઑફિસના એક સાહેબને કોઈ સારી સેકન્ડહેન્ડ કાર હોય તો લેવી છે."

પ્રજ્ઞાદેવી બોલી: "દશ વાગી ગયા તમને કાંઈ ભાન છે? જો જો ટિકિટની માયાજાળમાં ભાન ભૂલી જઈ ક્યાંક ઑફિસની નોકરીનું ગયામાં શ્રાદ્ધ કરી આવતા રખે"

"ગાંડી થઈ છો"...કહી નીરદ નહાવા ચાલ્યો ગયો.

પ્રજ્ઞાદેવી રસોડામાં ગઈ, છોકરીને બોલાવી: "અહીં એકવાર આવ, નેલી. તેં પાન બનાવી લીધાં?"

એક બાજુના ખૂણામાં બેઠેબેઠે નેલીએ જવાબ વાળ્યો: "આ થોડાંક બીડાં જ વાળવા બાકી છે. તે વાળી હું આ આવી."

જાણે મોટો બળવો જાગ્યો.

ઘરમાં હવે બીજી કાંઈ વાત જ નથી. વર્તમાનકાળમાં શું બને છે તે તરફ નીરદની નજર જ નથી—એ છોકરાઓની પણ નહિ ભવિષ્યમાં શું થશે, તેનું ચિત્ર મનમાં ખડું કરી શેખચલ્લી બની હવામાં કિલ્લા બાંધવામાં જ ત્રણે જણા બમ મસ્ત–મશગુલ બની ગયા.

શ્રીશ તે દિવસે ઑફિસમાંથી બહુ મોડી રાતે ઘેર આવ્યો મા તો ચિંતા કરી કરી અરધી જ થઈ ગઈ. નીરદ પણ હજુ આવ્યો નહોતો.

શ્રીશ આવતાં જ માએ પૂછ્યું: "આટલુ મોડુ કેમ? ઑફિસ તો રાતે ઉઘાડી રહેતી નથી!"

શ્રીશ બોલ્યો: "ગેન્જેટીક ફીલ્મના સ્ટુડિયોમાં ગયો હતો સિનેમાના ફોટા કેમ લે છે તે જોવા...બહુ જ સહેલું કામ. સમજી મા! કોણે કયાં શું બોલવું તે એ લોકોને ઊભા રાખી થોડીથોડી વારે એમની પાસે જરા દૂર ઊભા રહી કહેતા જવું અને એમની પાસે બોલાવવું. ખરેખરી મહેનત તો જોઈ કૅમેરામેનની અને ...."

માએ શ્રીશ સામું જોયું. શ્રીશ બોલ્યો: "એક સુટનો ઑર્ડર આપી આવ્યો મા .. બહુ જ હોંશ હતી આવા સુટની. બાવીશ રૂપિયા કિંમત પડશે."

મા મોઢેથી કાંઈ બોલી નહિ: છોકરાના આ બધા શોખ જોઈ તે કંપી ઊઠી.

નીરદ આવ્યો વળી બહુ જ મોડી રાતે. પ્રજ્ઞાદેવીએ પૂછ્યુ: "ટિકિટ વેચવા ગયા હતા?"

નીરદ બોલ્યો: "જરા જો વધારે વાર થઈ હોત તો વેચી જ નાંખી હોત સારે નસીબે કપીલે તેમ કરવા ના પાડી. તેણે કહ્યું, ત્રણ લાખને બદલે ફક્ત દશ હજાર! ભાઈ, તુ કાંઈ ગાંડો થયો છે?"

પ્રજ્ઞાદેવીએ કહ્યું: "હિતોપદેશમાંના શ્લોકનું પેલું પદ ભૂલી ગયા લાગો છો—

'છોડીને મુખનો ગ્રાસ જે મૂર્ખ જાય....'"

નીરદ બોલ્યો: "તારી ભૂલ થાય છે, પ્રજ્ઞા! અહીં મોઢાનો કોળિયો ત્રણ લાખ રૂપિયા...એ તો મેં છોડી દીધો નથી. ફક્ત રોકડા દશ હજારના ... લોભમાં..."

પ્રજ્ઞાદેવી: "હું ખાવાનું-લાવું છું તમે હાથમોં ધોઈ લો..." પ્રજ્ઞાદેવી ગઈ ખાવાનું લેવા. નીરદ ચૂપચાપ પલંગ પર બેસી રહ્યો—તે વિચાર કરવા લાગ્યો ભવિષ્યનો ..

'હવે કેટલા દિવસ! સ્ટીફન સાહેબને ઘેર જઈ સાંજને વખતે એક ટોપલી ફૂલ દઈ આવ્યો હતો. ત્યારે સાહેબે એ ભેટ નોકર જેમ શેઠને નજરાણું ધરે એવી રીતે લીધી હતી. પણ થોડા દિવસ પછી...

'નોકરીનું રાજીનામું આપી જે દિવસે તેને અને તેની મેમસાહેબને ડીનરનું નોતરું આપવા જઈશ ત્યારે...'

કેટલાએ તરંગો તેના મનમાં ઊઠવા લાગ્યા. 'સ્ટોવર સાહેબે તે દિવસે શિપોઈના

હિસાબમાં છેકછાક જોતાં આંખો લાલ કરી ઠપકો આપ્યો હતો... તેને ખબર નથી નીરદની કિંમત આજ કેટલી છે? એ (નીરદ) તો ખાલી એમજ દયા કરી ઑફિસમાં હજુ પડ્યો રહ્યો છે... આ મહિનાનો પગાર ખાલી ફોકટનો શા માટે ગુમાવવો એમ સમજી... પછી...

'નોતરું આપવું છે ઑફિસના બધા માણસોને—ફક્ત આ સ્ટોવર સાહેબને એમાંથી બાતલ કરવો છે... મને કરેલા અપમાનનો બદલો સાહેબ તે દિવસે રગેરગમાં સમજશે.'

પ્રજ્ઞાદેવી ખાવાનું લઈ રસોડામાંથી પાછી આવી: "અરરર! માડી, હજુ આમ ગુમ સુમ બેસી રહ્યા છો! હાથ મોઢું ધોયાં નહિ! ના. બાબુ. આ તો ટિકિટ બહુ સારી ખરીદીને! ઘરમાં જે શાંતિ હતી તે જાણે કયાં ચાલી ગઈ! એનું નામનિશાન પણ મળતું નથી! બન્ને છોકરા જાણે મનવારના ગોરા... ધણધણ રોફમાં જ ફરે છે! શો મિજાજ! કોઈને લેખામાં જ ગણતા નથી!...હજુ તો રૂપિયાનું મોઢું જોયું નથી... તમે પણ એમનાથી પણ ચડી જાઓ એમ છો...વારું, હું પૂછું છું કે તમે શા વિચાર કરો છો?"

નીરદ હસ્યો. હસીને બોલ્યો: "આજ યતીશ એક જમીનની વાત કરતો હતો—માણેકતલાના પૂલની પેલી તરફ એક મોટા બાગ, તેની અંદર બંગલો, તળાવ... નાદુરસ્ત અવસ્થામાં બધું પડયુ છે. તે કહે છે કે પાણીને મૂલે મળશે—ફક્ત વીસ હજાર રૂપિયામાં! સમજી! જશું આ રવિવારે જોવાને?"

પ્રજ્ઞાદેવીની છાતીમાંથી એક મોટો નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો. જાણે પ્રલયનો પ્રચંડ વાયુ! આંખમાં સાથેસાથે ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં...

રુંધાયેલા અવાજે તે બોલી: "બે દિવસ મબૂર કરી જાઓ રે! માણસો આ નાચ જોઈને મશ્કરી કરે છે—તમે એ કેમ સમજી શકતા નથી! રૂપિયાથી મળતો બધો આનંદ રૂપિયા આવવાની પહેલાં જ ભોગવી લેશો તો પછી જે દિવસે રૂપિયા મળશે તે દિવસે કરશો શું?"

પ્રજ્ઞાદેવીની આંખમાં ખરેખર પાણી આવી ગયાં. નીરદ ચૂપ રહ્યો. પ્રજ્ઞાદેવી બોલી. "આના કરતાં તો રૂપિયા નહોતા ત્યારે સુખ હતું... તમને હાથ જોડું છું...આ બેચાર દિવસમાં તમે કેવા થઈ ગયા છો. જરા અરીસામાં મોઢુ તો જુઓ!..ખરેખર મને રડવું આવે છે!"

નીરદ બોલ્યો: "તું સમજતી નથી..."

પ્રજ્ઞાદેવી: "હું કાંઈ સમજવા માગતી નથી. આ બધાં ગાંડા થઈ જવાનાં લક્ષણ છે. ગાંડા થવામાં હવે શું બાકી છે? આ કાંઈ રૂપિયા નથી...આ તો જંજાળ! મનમાં ચાલુ ચંટાળિયો જ વહ્યા કરે છે ..એક મિનિટ પણ તમને કોઈને શાંતિ નથી–સુખ નથી... કયાં રૂપિયા, કાંઈ ઠેકાણું નથી ..બેય છોકરા હમણાંથી જ કમર કસી બાથેબાથા કરવા ઘુરકાઘુરકી કરી રહ્યા છે...રખેને બીજો વધુ રૂપિયા લઈ જાય!...અને તમારા નાના દીકરાએ તો પાંચ રૂપિયા ઉછીતા લઈ મિત્રોને હૉટલમાં ગોઠ પણ આપી દીધી છે!... મોટો દીકરો બાત્રીશ રૂપિયાના પહેરવાનાં કપડાંનો ઑર્ડર દઈ આવ્યો છે."

નીરદની બન્ને આંખોની કીકીઓ સ્થિર થઈ ગઈ... જાણે હમણાં જ કૂદકો મારી બહાર નીકળી આવશે...

પ્રજ્ઞાદેવીએ નિસાસો નાંખ્યો.

રાત્રે સુતા પહેલાં પ્રજ્ઞાદેવી હમેશ દીવાલ ઉપર લટકાવેલી એક લક્ષ્મીનારાયણની છબિને પ્રણામ કરતી...આજે પણ તેમ કર્યું.

પ્રણામ કરી શય્યા પાસે આવતાં નીરદે પૂછ્યું: "આટલી બધી વાર સુધી હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યા... શું પ્રાર્થના કરી? શું માગ્યું?"

પ્રજ્ઞાદેવી બોલી: "તમે પતિ. પરમ ગુરુ...માફ કરજો તમારી પાસે જૂઠું નહિ બોલું. મેં પ્રાર્થના કરીને એમ માગ્યું કે ઘોડાને મારી નાંખજો પ્રભુ! આ પૈસો અમારા ઘરમાં ન આવે તેમ કરજો..."

નીરદ એકીટસે પ્રજ્ઞાદેવી સામું જોઈ રહ્યો હતો—નિઃસાસો નાંખી તેનાથી બોલાઈ જવાયું: "ખરેખર પ્રજ્ઞા! માથામાંનો સળવળાટ એક મિનિટ પણ જાણે થોભતો નથી. ઘોડી અશાંતિ છે? આના કરતાં આપણે આગળ હતા તે સારા હતા!...પ્રભુ કરે ને તારી પ્રાર્થના મંજૂર થાય...ખરેખર!"

પછી...

બન્ને જણ પ્રથમ યૌવનની જેમ એકબીજાના બાહુપાશમાં લપટાઈ મનમાં ને મનમાં બોલ્યાં: "આ અશાંતિનો અંત લાવજે પ્રભુ..."

થોડા દિવસ નીરદે તનતોડ મહેનત કરી મનમાંથી ટિકિટના ઘોડાને વિસારી દેવાની. જે વર્તમાનમાં હતું તેનાથી દિવસો એકરીતે ઠીક પસાર થઈ જતા હતા. કોઈ વખતે અભાવ જણાતાં મનને જરા દુઃખ થતુ ખરું પણ તે એકાદ બે ક્ષણ જ. એને મેળવવાને માટે વાસના એટલી પ્રબળ થતી નહોતી કે જેને ન રોકી શકાય.

પણ આ શું? મળશે એનો વિચાર કરી કરી મન જાણે નશામાં ચકચૂર બની ગયું હતું. એ ચકચૂરપણું...જે હતું તે પણ જવા બેઠું.

ઓફિસમાં મિત્રો અને માણસો કહેતા કે—જે ટિકિટ તારા હાથમાં છે તે ટિકિટના માલેક જો અમે હોત તો એ ટિકિટ ગીરો મૂકી આજ વીશ પચીશ હજાર રૂપિયા ઉધાર લઈ જે કાંઇ અમે કરત...ઉફ્:

નીરદ કાંઈ જવાબ દેતો નહિ—ખાલી હસતો.

એક દિવસ ઓફિસમાં આવી બેઠા પછી થોડીવારે સ્ટીફન સાહેબના રૂમમાંથી હાકલ આવી: 'નેરોડબાબુ!' નીરદ જઈ સાહેબને સલામ કરી સામે ઊભો.

સાહેબ બોલ્યા: "બહુ જ ખરાબ સમાચાર છે નેરોડ! આજના છાપામાં 'ફોરેન ટેલેગ્રામ' વાંચ્યા?"

"ના સાહેબ."

—"બ્લેક પ્રિન્સ ટ્રાયલ ગેલપમાં પડી જતાં તેનો પગ ભાંગી ગયો. ગઈ કાલે તેને ગોળીથી ઠાર કરવામાં આવ્યો છે!"

નીરદના હૃદયમા સખત ઝાટકો લાગ્યો, તે બોલ્યો: "એટલે કે I will get nothing?"

સાહેબ: "એમ તો નહિ. ડ્રોઇંગ થયું છે તેથી લગભગ હજારેક રૂપિયા તને મળશે."

નીરદ બોલ્યો: "એક હજાર રૂપિયા એ કાંઈ રૂપિયા કહેવાય સાહેબ...ચાલો જવા દો. મને એનું દુઃખ નથી. એ રૂપિયા મળ્યા હોત તો કદાચ હું પાગલ થઈ જાત. નહોતા મળ્યા તેટલામાએ જે ખેલ ખેલાઈ ગયા તે હું જ જાણું છું."

ઑફિસમાં તે દિવસે...

આટલા દિવસ જે બધા મિત્રો મોઢેથી ખુશામતના વચનો બોલી નીરદને વહાલા વહાલા થતા હતા, નીરદને ખરચે પાનસિગારેટ ઉડાવી નીરદને જાણે કૃતકૃત્ય કરી ગમેતેમ મનની આગ મનમાં જ દબાવી રાખતા હતા...આજે એ લોકોએ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. નીરદની ગેરહાજરીમાં એની મશ્કરી કરી અંદર અંદર બોલવા લાગ્યા: "એ જ વિચાર થતો હતો કે જન્મથી જ જે કારકુન તે થાશે અમીર ઉમરાવ, અને આપણે મરશું કલમ ઘસતા જ...હું: હાશ અબુ હુસેનનું સ્વપ્ન રે ભાઈ, અબુ હુસેનનું સ્વપ્ન."

ઘેર આવી પ્રજ્ઞાદેવીને નીરદે આ ખબર કહ્યા, પ્રજ્ઞાદેવી બોલી: "ચાલો, ખરેખર છૂટ્યાં. પ્રભુએ દયા કરી. એ હજાર રૂપિયા પણ ઘરમાં ઘાલશો નહિ..."

નીરદ બોલ્યો: "ઉધાર લઈ કરજ કર્યું છે તે ચૂકવી આપી પછી જે બચે તે મોકલી આપીએ કોઈ અનાથઆશ્રમમાં."

———o———

શિવલાલ તુલસીદાસ જેસલપુરા

સુહાગી સંધ્યાનાં ચઢઉતર રંગે વિલસતા,
વિશાળા વિસ્તારે લલિત તૃણકેરા રસળતા,
રહ્યા ઝૂકી કેવાં? અભય દિલડે ગાન કરતા,
મહા ઝંઝાવાતે, કર કર મિલાવી મલકતા;
અહો! શા ઉન્માદે, પ્રબળ નિજ ઐક્યે છલકતા?

અરે! કિન્તુ આ શું? ભડભડ થતા અગ્નિભડકા,
બની ગાંડા વેગે ચહુદિશ વિષે ફાળ ભરતા!
ભીરુ કંપી ઊઠ્યા તૃણપટ બધાં યે પ્રજળિયાં!
રહી ઊડી ભસ્મે પલક મહીં વાયુ વમળમાં!

તુફાનો વર્ષોનાં, હીમ, ધુમસ, ઠંડી કકડતી,
સહી કૈં વર્ષોથી, શિર ભીષણ ગ્રીષ્મો પ્રજળતી,
જનોનાં કલ્યાણે જીવનભરનો ફાલ અરપી,
ઉભું છે કો ઠૂંઠું, અડગ, ધીર, ગંભીર, અઢુલું,
ધખારા ધીખંતા ચીર સમય એને અણુઅણુ.

મૅક્ઝિમ ગૉર્કીએ લખેલાં

ટૉલ્સ્ટૉયનાં સંસ્મરણો

અનુવાદકઃ પદ્મકાન્ત ર. શાહ

જાણે કે મને પ્રહાર કરતા હોય તેવી રીતે અચાનક જ તેમણે મને પૂછ્યુંઃ

"તમે પ્રભુમાં કાં નથી માનતા?"

"પ્રભુમાં મને શ્રદ્ધા નથી, લિયો નિકોલાવીચ!" મેં કહ્યું.

"એ વાત સાચી નથી. પ્રકૃતિએ જ તમે શ્રદ્ધાળુ છો અને પ્રભુ વિના તમને ચાલી શકવાનું નથી. કોઈક દિવસ તમે તે જાણશો. તમારી નાસ્તિકતા હઠમાંથી જન્મેલી છે કારણ કે તમારું હૃદય ઘવાયું છે. દુનિયા તમને ગમે તેવી નથી વળી કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે કેવળ શરમાળપણાને લીધે જ તેઓ માનતા નથી યુવાનો સાથે આમ બને છેઃ કોઈ સ્ત્રીના તેઓ પ્રશંસક હોય છે પણ પોતાની ભક્તિ દેખાડવા તેઓ ખુશ હોતા નથી; કારણ, એક તો તેમનામાં મનોબળ હોતું નથી અને બીજું, એમને એવી દહેશત હોય છે કે એ સ્ત્રી તેમના પ્રેમને સમજી નહિ શકે. પ્રેમની માફક શ્રદ્ધા પણ મનોબળ અને સાહસ માગી લે છે. 'મને શ્રદ્ધા છે' એટલું જ પોતાની જાતને કહેવાનું અને બધું સીધે-સીધું ઊતરશે. જાણે તમારે તેની જ જરૂર છે એમ તમને બધુ દેખાશે, તે જ તમને બધું રહસ્ય ખુલ્લું કરી દેશે અને તમને આકર્ષશે. ત્યારે તમારામાં તો આટલો બધો સ્નેહ ઢળી રહ્યો છે ને શ્રદ્ધા એ સ્નેહનું જ વિશાળ સ્વરૂપ છે. હજી પણ વધારે સ્નેહ તમારે ઠાલવવો રહ્યો અને પછી એ તમારો સ્નેહ શ્રદ્ધામાં પરિણમશે.

"કોઈ એક માણસ, જ્યારે એકાદ સ્ત્રીને ચાહતો હોય છે ત્યારે તેને મને તો તે સ્ત્રી દુનિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ જ વસે છે. દરેક પ્રેમી એમ જ માનતો હોય છે કે તેની પ્રેમિકા જગતની સર્વોત્તમ સ્ત્રી છે. આનું નામ જ શ્રદ્ધા. અશ્રદ્ધાળુ કોઈને ચાહી ન શકે. આજે એકના, તો કાલે બીજીના અને વરસ દહાડે કોઈ ત્રીજીના પ્રેમમાં તે પડવાનો. નિર્માલ્ય જીવન જીવતા રખડુઓ જેવા આવા માણસોના આત્માઓ હોય છે આ ઠીક ન કહેવાય. પરંતુ તમારામાં તો શ્રદ્ધા જન્મથી જ સાંપડેલી છે અને હવે તેમાંથી ઉથલી પડવામાં કૈં અર્થ નથી. હ, તમે શું બોલ્યા? સૌન્દર્ય? અને સૌન્દર્ય એટલે શું? સહુથી ઉચ્ચ અને સર્વસંપૂર્ણ તો પ્રભુ જ છે."

આ વિષય ઉપર તેઓ પહેલાં ભાગ્યે જ મારી સાથે બોલ્યા હતા. અને પ્રસંગની ગંભીરતા અને આકસ્મિકતાએ મને ખૂબ આકુળ કરી દીધો. હું ચૂપ રહ્યો.

તેઓ સોફા ઉપર પગનું ટૂંટિયું વાળીને બેઠા હતા. વિજયભર્યા સ્મિતથી મારા તરફ આંગળી કરી તેઓ બોલ્યાઃ

"એમ મૂંગા બેસી રહેવાથી તમે આમાંથી નહિ છૂટી શકો. અંહ!"

ને પ્રભુને ન માનનારો હું, કૈંક અગમ્ય કારણથી તેમની તરફ ધ્યાનપૂર્વક અને જરા ભીતિથી જોઈ રહ્યો અને વિચાર્યું: "(આ) દૈવી જીવ છે."

*

"આપણે બધા ભયંકર શોધકો છીએ. મને પોતાને, લખતાં લખતાં ઓચિંતી કોઈ પાત્ર ઉપર દયા ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પછી હું તેનામાં કોઈ સારો ગુણ ઉમેરું છું અથવા તો કોઈ બીજા પાત્રનો સદ્‌ગુણ ઓછો કરું છું, જેથી તુલનાત્મક દૃષ્ટિને તેનું પાત્રાલેખન ખૂબ કાળુ ન લાગે.

"એટલે જ હું કહું છું કે કળા એ જૂઠાણું છે, એક ગબડાવેલો ગોળો છે, અને લોકોને તે હાનિકારક છે. સાચું જીવન કેવું છે તે કોઈ નથી લખતું પણ તે જીવનને જેમ સમજે છે તેમ ચીતરે છે. કોઈ મિનારા કે સમુદ્ર અથવા તાર્તાર પ્રત્યે મારી જે દૃષ્ટિ હોય તેમાં બીજાને શો રસ અથવા ખપ હોઈ શકે?"

*

તેમણે હૃદય આગળથી છાતીને ખૂબ ઘસી, ભવાં જરા ઊંચાં કર્યાં અને કૈંક યાદ કરતાં ચલાવ્યે રાખ્યુ:

"એક પાનખર ઋતુમાં, મોસ્કોમાં સુખારેવા દરવાજા આગળ આવેલી એક સાંકડી ગલીમા મેં એક સ્ત્રીને પીધેલી હાલતમાં ગટરમાં પડેલી જોઈ હતી. એક ઘરના વાડામાંથી નીકળી રહેલો ગંદા પ્રાણીનો પ્રવાહ તેની પીઠ અને ગળા નીચે થઈને વહી રહ્યો હતો. એ ઠંડા પાણીમા ને પડી હતી, બબડતી, ભીનામાંથી ઊઠવા માટે શરીરને વારંવાર તરફડાવતી, પરંતુ તે ઊઠી શકી નહિ—"

તેમને (ટૉલ્સ્ટૉયને) એક કંપારી આવી. આંખો અડધી બંધ રાખી, તેમણે ડોકું ધુણાવ્યું અને ધીરેથી બોલવાનુ શરૂ કર્યું:

"મને તેને ઊંચકીને ઉઠાડવાની વૃત્તિ થઈ પણ હું તેમ ન કરી શકયો. મને ખૂબ સૂગ ચઢી. એવું ચીકણુ અને લપસણું તેનું શરીર બની ગયું હતું કે જો હું તેને સ્પર્શીશ તો એક મહિના સુધી મારા હાથને પૂરેપૂરો ધોઈ નહિ શકું એમ મને લાગ્યું.—ભયંકર. અને તેની પાસે જ તેનો તેજદાર ભૂરી આંખોવાળો પુત્ર બેઠો હતો; ડૂસકાં ભરતો હનારની જેમ અસહાયતાથી એ બોલ્યા કરતો હતો: 'મમી, મમી, ઊઠને......!' તે હાથ હલાવતી, માથું ઊંચું કરવા પ્રયત્ન કરતી અને ફરી ધબ...લઈને તેનું માથું એ ભીની ગટરમાં પડતું"

તેમણે મૌન ધારણ કર્યું અને પછી ચારે તરફ જોતાં, જાણે કાનમાં વાત કરતા હોય તેવી રીતે ખૂબ જ ધીમેથી ઉચ્ચાર્યું. "હા, હા...ભયંકર! તમે પીધેલ સ્ત્રીઓ જોઈ છે ઘણી? ઓ પ્રભુ! તમે...... તમે એમના વિશે લખતા નહિ."

*

તેમની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. એ લૂછી નાંખ્યા પછી સ્મિતપૂર્વક તેમણે રૂમાલ સામે જોયું અને ફરી એમનાં કપોલ પર અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં. "હું રડી રહ્યો છું," તેમણે કહ્યું, "હું ઘરડો થયો છું. કૈં પણ ભયંકર સ્મરતાં મારું હૃદય કપાઈ જાય છે."

*

આખું જગત, આખી પૃથ્વી, તેમના તરફ મીટ માંડી રહ્યું છે. ચીનમાંથી, હિંદમાંથી, અમેરિકામાંથી, સર્વ ઠેકાણેથી તેમના તરફ ચૈતન્યથી સ્પંદિત થતા તંતુઓ વિસ્તરે છે. તેમનો આત્મા બધાને માટે અને બધાય વખત માટે છે. કુદરતે પોતાના નિયમને એક પણ અપવાદ શા માટે ન રાખવો જોઈએ? શા માટે એક જ માણસને તે અમરત્વ ન બક્ષે? શા માટે નહિ? ચમત્કારમા ન માને એટલા તો તેઓ વિચારવાન છે જ પણ તે સાથે તેમની સંશોધક ને યુવાન બુદ્ધિ અજાણ્યુ આપદનો સામનો કરવામા ભય અને નૈરાશ્યને ન ગણકારે તેવી છે.

*

"માણસો દારૂ પીએ છે ત્યારે મને તેઓ ગમતા નથી પણ એવા કેટલાક માણસો મારી જાણમા છે કે ચકચૂર બન્યા પછી તેઓ ખૂબ રસિક બની જાય છે—તેમનામા હોય છે તેના કરતાં કંઈક નવીન તત્ત્વ જ તેમનામાં દેખાય છે—ભાષાગૌરવ, મર્મ કટાક્ષ કરવાની શકિત, વિચારોની સુંદરતા, ને તેજસ્વિતા. આવી બાબતોમા તો હુ શરાબને કલ્યાણકારક માનવા તૈયાર છુ."

*

"પોતાના દેહથી સ્ત્રી જેટલી માણસની છે તેટલી હૃદયથી નથી જ."

*

"જનસમૂહના અલ્પ ભાગને તેની પાસે બીજું બધું હોવાથી પ્રભુની આવશ્યકતા લાગે છે; જ્યારે લોકોનો મોટો ભાગ તો પોતાની પાસે કંઈ જ ન હોવાથી પ્રભુમાં માન્યા કરે છે."

હું આ વાતને જુદી જ રીતે મૂકું. જનસમૂહનો મોટો ભાગ બીકણવૃત્તિથી ઈશ્વરને માને છે; ફકત થોડાક વિરલ જ તેને અસીમ અંતઃકરણપૂર્વક માને છે.

એ જ વિભૂતિ

સ્વ. શ્રી. મૂળશંકર કે. પંડ્યા

[સદ્‌ગત શ્રી મૂળશંકર કે. પંડ્યા ઈડર સ્ટેટના વડાલી ગામના રહીશ હતા અને મોડાસા હાઈસ્કૂલમા સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. તેઓ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા, ખરા સેવાભાવથી શિક્ષણનું કામ કરતા, સ્વભાવે અત્યંત નમ્ર અને પ્રસિદ્ધિના નિ:સ્પૃહ હોવાથી તેઓ ગુજરાતમા જાણીતા થયા નથી, પણ બહોળા મિત્રવર્ગ અને વિદ્યાર્થીવર્ગના તેઓ ઘણા પ્રિય હતા. અને તેમના જવાથી ભારતીના એક સાચા ઉપાસકની ખોટ પડી છે સદ્‌ગતના કેટલાક ગદ્યપદ્ય લેખો પ્રસિદ્ધિયોગ્ય છે.]

[: મનહર :]

ક્ષિતિજના તટપર ઉષાના તરંગ-રંગ,
મન્દ મન્દ મલયના સમીરનું મ્હેકવું;
ભાતીગળ પાંખવાળા પંખીઓનાં સ્નેહ ગાન,
કોયલનું મધુર વિકુંજમાં ટહુકવું,
નૃત્ય બાલ રવિતણું જલના તરંગ-સંગ,
કુસુમચુંબન અને મોતીનું ટપકવું;
પ્રકૃતિની રંગભૂમિ સુન્દર બતાવી દઈ,
પડદા પાછળ નાટ્યકારનું ઝળકવું
પ્રકૃતિને ઉર, વન-ભૂમિના પાલવ મહીં,
પ્રફુલ્લ કુસુમતણા વિમલ સુહાસમાં;
મધુર પરાગ-મદિરાની મન-મોહનીમાં,
ઝરણોના ઝરણમાં, સરિતાનાં ગાનમાં.
કવિતાના જીવનમાં, ચિત્રની સજીવતામાં,
નાયકના નેહ વિશે, ગાયકના તાનમાં;
એજ એક મનહર વિભૂતિ પ્રકાશે નિત્ય
જલ થલ અનલ અનિલ આસમાનમાં.

સર્વતન્ત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિમિશ્ર

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન, અને શાંકરદર્શનમાં શંકરાચાર્ય પછી તરતનું–દ્વિતીય પંક્તિમાં મુખ્ય સ્થાન જેનું છે તે સર્વતન્ત્ર સ્વતન્ત્ર વાચસ્પતિમિશ્રના અક્ષર-જીવન વિષે ટૂંકી નોંધ નીચે કરી છે એ સમર્થ વિદ્વાનનો સમય નિશ્ચિત છે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઈતિહાસમાં ગ્રન્થકર્તાએ પોતે જ પોતાનો સમય નોંધ્યો હોવાના, જ્યોતિષશાસ્ત્રની બહાર, જે થોડા અપવાદભૂત દાખલાઓ છે તેમાંનો એક આ છે ન્યાયસૂચી નિબન્ધ નામના પોતાના ગ્રન્થમા વાચસ્પતિમિશ્રે એ ગ્રન્થની સમાપ્તિ સં. ૮૯૮માં કરી હોવાનું લખ્યું છે. અને આ સંવત વિક્રમ સવત જ છે એવો નિર્ણય એની પછીના ઉદયન વગેરે ગ્રન્થકારોના સમય ઉપરથી અત્રત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોએ કર્યો છે.[1] આ રીતે ઇ. સ. ૮૪૨ના, વાચસ્પતિમિશ્રના સમયનિર્ણયે આગળપાછળના સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ઘણા લેખકોના સમયનિર્ણયમાં સહાય કરી છે.

વાચસ્પતિમિશ્રના ઐહિક જીવન સંબંધે આથી વધારે કાંઈ જ ખરી રીતે જાણવામાં નથી. મિશ્રાન્ત નામ ઉપરથી તથા પોતાના ગ્રન્થોમાં તેઓએ સરસીયાં તેલનો વારવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરથી, તેઓ બિહાર કે બગાળના વતની હોવાનો તર્ક થયો છે. એટલુ જ નહિ પણ પ્રાચીન મિથિલાને સ્થળે ભામતી નામનુ તળાવ હોવાની અને ભામા નામનું ગામ વાચસ્પતિમિશ્રનું નિવાસસ્થાન હોવાની કલ્પના કરવામાં આવી છે[2] પણ એ આધારરહિત કલ્પના જ છે.

વળી વાચસ્પતિમિશ્રે ભામતી ટીકાના અન્તમાં લખ્યું છે કે "જે રાજાએ જનસમૂહના મનોરથો સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરીને પૂર્યા છે, જેના ચરિત્રનું બીજા રાજાઓ અનુકરણ કરવા ઇચ્છે છે પણ કરી નથી શકતા, જે જાતે શાસ્ત્રવિચક્ષણ છે તે મહનીયકીર્તિ નૃગરાજાના રાજ્યમાં મેં આ નિબન્ધ (ભામતી ટીકા) લખેલ છે."[3] અને ભામતીમાં જ અન્યત્ર દાખલો આપતાં કહે છે કે, "બીજા રાજાઓ જેનો વિચાર પણ નથી કરી શકતા એવા મહેલો અને બગીચાઓ શ્રી. નૃગનરેન્દ્રે રમતમા તૈયાર કર્યા છે."[4]

---

૧ જુઓ કીથનુ ઈંડિયન લૉજિક ઍન્ડ ઍટમિઝમ્ પૃ. ૨૯ તથા શ્રી. દાસગુપ્તાનું હિસ્ટરી ઑફ ઈંડિયન ફિલોસોફી ગ્ર. ૨, પૃ. ૧૦૭

૨ જુઓ અન્નમલ્લાઇ યુનિવર્સિટી સસ્કૃત સીરીઝમા છપાયેલ તત્ત્વબિન્દુ (ઇ. સ. ૧૯૩૬)નો ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૫૨

૩ नृपान्तराणां मनसाप्यगम्यां भ्रूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।
कार्तस्वरासारसुपूरितार्थं सार्थः स्वय शास्त्र विचक्षणश्च ॥
नरेश्वराय च्चरितानुसारमिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन्महीपे महनीयकीर्तौ श्रीमन्नृगे कारिमया निबन्ध ॥

૪ नन चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासाद प्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणा-मन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । ભામતી. ૨–૧–૩૩.

જે નૃગનૃપતિનાં વાચસ્પતિમિશ્રે ઉપર પ્રમાણે વખાણ કર્યાં છે તે નૃગરાજાનો પુરાવિદોને હજી તો પત્તો લાગ્યો નથી. ભામતીકારે નૃગ કયા દેશનો અને કયા વંશનો રાજા હતો એ નથી કહ્યું એ તેને શોધી કાઢવામાં નડે છે. મ. મ. ડા. ગંગાનાથ ઝાએ[1] નૃગ જેવાં વિશેષ નામનો માણસને વાહન બનાવી ફરનાર એવો યૌગિક અર્થ કર્યો છે અને મિથિલાનો નાન્યદેવ પહેલાં થયેલો એક રાજા (સમય વિ. સ. ૧૦૧૯) જેનો 'કિરાતાધિપતિ' તરીકે અમુક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે જ આ નૃગ કારણકે કિરાતના રાજાઓ માણસને વાહન બનાવીને ફરતા એવો તર્ક કર્યો છે પણ તદ્વિદોમાં એ તર્કનો સામાન્ય સ્વીકાર થયો નથી.

વાચસ્પતિમિશ્રના ઐહિક જીવન વિષે એક દંતકથા પંડિતોમાં થોડા ઘણા વિગતોના ફેરફાર સાથે સર્વત્ર પ્રચલિત છે,[2] તેનો સાર એ છે કે વાચસ્પતિમિશ્ર પોતાના વાંચવા લખવાના કામમાં એટલા બધા તલ્લીન રહેતા કે પોતે પરણ્યા હતા અને પોતાની પત્ની ઘરમાં હતી એ વાત જ ભૂલી ગયા! પછી છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની આખી જિંદગી સુધી સંભાળ રાખનાર ઉપેક્ષિત પત્ની તરફ વાચસ્પતિમિશ્રનું ધ્યાન ગયું અને જિંદગીભરની ઉપેક્ષાનો બદલો વાળવા માટે પોતાના છેલ્લા ગ્રંથનું પોતાની પત્નીના નામ ઉપરથી ભામતી નામ પાડ્યું અને એને અમર કરી.

વાચસ્પતિમિશ્રની પત્નીનું નામ ભામતી હોવાની નોંધ ભામતી ટીકા ઉપર વેદાન્ત કલ્પતરૂ નામની ટીકા લખનાર ૧૩મા શતકના અમલાનન્દે કરી છે.[3] એ જોતાં ઉપરની દંતકથાનો તેટલો અંશ ૧૩મા શતક જેટલો જૂનો માનવો પડશે. બાકી વાચસ્પતિમિશ્રના ગ્રન્થો જોતાં ઉપરની દંતકથામાં કલ્પ્યા છે એવા ભૂલકણા અને બેદરકાર એ વિદ્વાન હોય એવું લાગતું નથી. પાછલા કાળના વ્યવહારવિમુખ પંડિતોના દૃષ્ટાન્તથી ઉપરની દંતકથા જોડાઈ હોવાનો સંભવ છે.

આ સિવાય જે એક હકીકત વાચસ્પતિમિશ્ર સંબંધી જાણવામાં આવી છે તે એના ગુરુનું નામ ત્રિવિક્રમ હોવાની છે.[4] ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા સિવાયના બીજા ગ્રન્થોમાં આ ગુરુનું નામ નથી એ જોતાં કદાચ ત્રિવિક્રમ ન્યાયશાસ્ત્રના જ ગુરુ હોય.

પણ વાચસ્પતિમિશ્રનું અક્ષરજીવન ઘણું જાણવા જેવું છે. તેઓ સર્વતન્ત્ર સ્વતંત્ર કહેવાય છે અને ખરેખર સર્વ પ્રાચીન દર્શનો ઉપર એ વિદ્વાનની વેધક દૃષ્ટિ સમાન રીતે

---

૧ મ. મ. ડા. ગંગાનાથ ઝાની સાંખ્ય તત્ત્વકૌમુદીની આવૃત્તિમાં એમની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના. અને તત્ત્વબિન્દુનો ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૫૩

૨ આ દંતકથાને વિસ્તારીને રચેલી કથા કોઇ ગુજરાતી માસિકમાં થોડા વખત પહેલાં છપાઈ હતી. ક્યાં તે યાદ નથી આવતું.

૩ स्वशक्त्या नटवद् ब्रह्म कारणं शंकरो ब्रवीत् ॥
जीवभ्रान्ति निमित्तं तद् बभाषे भामतीपतिः ॥ ब्र. सू. २-१-१९

૪ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકામાં ગુરુનું નામ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.
त्रिविक्रम गुरुप्रीतमार्गानुगमनोन्मुखैः ॥
यथामानं यथावस्तु व्याख्यातमिदमीदृशम् ॥

મર્મગ્રાહી છે. વાચસ્પતિએ કયો ગ્રન્થ પહેલો લખ્યો હશે અને કયો પછી એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્ય ઉપરની ભામતી ટીકા એ આ વિદ્વાનનો છેલ્લો ગ્રન્થ છે એ ચોક્કસ છે કારણ કે ભામતીને અન્તે પોતાના સર્વ ગ્રન્થોનાં નામો તેઓએ લખ્યાં છે—

यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षा तत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥
समचैष महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥

ઉપરના શ્લોકમા વાચસ્પતિમિશ્રે પોતાના નીચેના ગ્રન્થોનાં નામો ગણાવ્યાં છે: (૧) ન્યાયકણિકા, (૨) તત્ત્વસમીક્ષા, (૩) તત્ત્વબિન્દુ, (૪) ન્યાય દર્શન ઉપર નિબન્ધ–ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા (ન્યાયસૂચી નિબન્ધ સાથે) (૫) સાખ્ય દર્શન ઉપર નિબન્ધ–સાખ્ય તત્ત્વકૌમુદી નામની સાખ્યકારિકા ઉપર ટીકા, (૬) યોગ ઉપર નિબન્ધ તે પાતઞ્જલયોગ સૂત્રના વ્યાસ ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વશારદી નામની ટીકા અને (૭) વેદાન્ત ઉપર નિબન્ધ તે બ્રહ્મસૂત્રના શાંકરભાષ્ય ઉપરની ભામતી ટીકા

ઉપર પ્રમાણે ન્યાય, સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંત એ ચાર દર્શનો ઉપર વાચસ્પતિમિશ્રે ટીકાઓ લખી છે જ્યારે પાચમા પૂર્વમીમાંસા દર્શનના અમુક વિષય ઉપર ન્યાયકણિકા અને તત્ત્વબિન્દુ એ બે ગ્રન્થો લખ્યા છે. ફક્ત વૈશેષિક દર્શન ઉપર કશું લખ્યું નથી તે ન્યાય વૈશેષિક ને દાર્શનિક દૃષ્ટિથી એક ગણીને હશે.

આ રીતે બધાં દર્શનો ઉપર પાછળના વિદ્વાનોમાં પ્રમાણભૂત ગણાય એવી તલસ્પર્શી ટીકાઓ લખનારી પ્રતિભા સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિરલ છે. ન્યાય દર્શનનો મૂળ ગ્રન્થ તે અક્ષપાદનાં ન્યાયસૂત્રો. એ ઉપર વાત્સ્યાયન ઉર્ફે પક્ષિલસ્વામી (ઈ. સ. ૪૦૦ની આસપાસમાં)એ ભાષ્ય લખ્યુ છે. આ ભાષ્યના કેટલાક નિર્ણયો ઉપર બૌદ્ધ નૈયાયિક દિઙ્નાગે "ખોટા તર્કો" કરીને જે આક્ષેપો કરેલા તેનું ખંડન કરીને ન્યાયભાષ્યના બચાવ માટે ઉદ્યોતકરે ન્યાયવાર્તિક ઈ સ. સાતમા શતકમાં લખ્યું. પણ ધર્મકીર્તિ (સાતમુ શતક) વગેરે બૌદ્ધનૈયાયિકોના કુતર્કોથી ઉદ્યોતકરની વાણી રૂપ વૃદ્ધ ગાય, વાચસ્પતિ કહે છે તેમ, દબાઈ ગઈ હતી તેનો વાચસ્પતિએ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યટીકા લખીને ઉદ્ધાર કર્યો.[1]

સાંખ્ય દર્શનનો પ્રાચીનતમ મૂળ ગ્રન્થ ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા છે (સમય ઈ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસ) આ કારિકા ઉપર જ વાચસ્પતિએ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા લખી છે. વાચસ્પતિની આ ટીકા પહેલાં ઘણું કરી ગૌડપાદનું ભાષ્ય અને માઠરવૃત્તિ લખાયાં છે. છતાં સાંખ્યકારિકાનું સ્પષ્ટીકરણ જેવું વાચસ્પતિની ટીકામાં છે તેવું એ બે એકેયમાં નથી. આ કારણથી વાચસ્પતિની ટીકા ઉપર પાછી ટીકાઓ લખાઈ છે.

યોગદર્શનનો મૂળ ગ્રન્થ પાતંજલ યોગસૂત્ર છે. એ ઉપર વ્યાસ ભાષ્ય (ઈ. સ. છઠ્ઠું શતક) શિષ્ટ ગ્રન્થ છે. વાચસ્પતિએ આ ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વ વૈશારદીય નામની સૂત્ર અને ભાષ્યના વિષયોને સ્પષ્ટ કરતી ટીકા લખી છે.

---

૧ इच्छामिकिमपि पुण्यं दुस्तर कुनिबन्धपंकमग्नानां उद्योतकरगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात् ॥
ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્ય ટીકાનો આરંભ

પૂર્વમીમાંસા દર્શનના સૂત્ર ભાષ્યાદિ મુખ્ય પ્રવાહને વાચસ્પતિએ સ્પર્શ નથી કર્યો, પણ મંડનમિશ્ર નામના ઘણું કરી સાતમા શતકના મીમાંસકના વિધિવિવેક નામના ગ્રન્થ ઉપર ન્યાયકણિકા નામની ટીકા લખી છે. જેમાં સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ, ખ્યાતિઓ, ક્ષણુભંગવાદ વગેરે દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચા કરી છે. જ્યારે તત્ત્વબિન્દુ નામના એક ટૂંકા સ્વતંત્ર ગ્રન્થમાં વૈયાકરણોએ સ્વીકારેલા સ્ફોટવાદનું ખંડન કર્યું છે.

વેદાંત દર્શનને લગતા પણ વાચસ્પતિએ બે ગ્રન્થો લખ્યા છે: (૧) ભામતી અને (૨) ઉપર કહેલા મીમાંસક અદ્વૈતવાદી મડનમિશ્રના[1] બ્રહ્મસિદ્ધિ નામના ગ્રન્થ ઉપર બ્રહ્મતત્ત્વ સમીક્ષા નામની ટીકા. વાચસ્પતિના બાકીના સર્વ ગ્રન્થો છપાઈ ગયા છે; ફક્ત આ બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષાની હાથપ્રત પણ ક્યાંયથી હજી સુધી મળી નથી—છપાવાની વાત તો દૂર રહી. પણ વાચસ્પતિનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને છેલ્લો ગ્રન્થ તે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્ય ઉપર લખેલી ભામતી ટીકા ભામતીમા જુદે જુદે સ્થળે "આનો વિસ્તાર ન્યાયકણિકામાં છે" એ રીતે ન્યાયકણિકા, તત્ત્વબિન્દુ અને બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષા એ ત્રણેયનો વાચસ્પતિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વાચસ્પતિએ જુદી જુદી ટીકાઓના જે જુદાં જુદાં નામ પાડ્યાં છે તે પણ સૂચક છે. સાંખ્યની ટીકા 'કૌમુદી', યોગની 'શારદી' કે 'વૈશારદી', અને વેદાંતની 'ભામતી'. પહેલા બે નામ ચદ્રના પ્રકાશના સૂચક છે અને છેલ્લુ સૂર્યના પ્રકાશનું. વાચસ્પતિ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર હોવા છતા શાંકર અદ્વૈતના પક્ષપાતી છે એ સ્પષ્ટ છે.

વાચસ્પતિની સ્વતંત્રતા જેવી ગ્રંથ વિષયની પસંદગીમા અને ભિન્ન ભિન્ન મતોના વિવરણમા છે તેવી ધાર્મિક વિષયમા પણ છે. એના મગલાચરણોની વિવિધતા જોવા જેવી છે. ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યની ટીકાના આરંભમા પહેલો શ્લોક પિનાકીની સ્તુતિનો છે. ન્યાયવાર્તિકના લેખક ભારદ્વાજ ઉદ્યોતકર પાશુપત શૈવ હોવાથી, વાચસ્પતિએ કદાચ એના ગ્રંથ ઉપરની ટીકાનું મંગલાચરણ શિવસ્તુતિથી કર્યું હશે. એ મંગલાચરણના બીજા શ્લોકમાં ન્યાયસૂત્રના કર્તા અક્ષપાદને "ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યશાલી તથા વાગ્વિશુદ્ધિના નિધિ" કહીને નમસ્કાર કર્યો છે. અક્ષપાદની આટલી બધી સ્તુતિ કરી છે તે કદાચ ન્યાયદર્શનના પ્રમાણ વિચારની સર્વ દર્શનો ઉપર જે ભારે ઉપકારકતા છે તે ધ્યાનમાં રાખીને હશે.

વિધિવિવેક ઉપરની ન્યાયકણિકા નામની ટીકાના મગલાચરણમા વાચસ્પતિએ યોગશાસ્ત્રના क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ઇત્યાદિ સૂત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત ઈશ્વરને વિષ્ણુ નામથી પહેલાં નમસ્કાર કર્યો છે, પછી અષ્ટમૂર્તિ શિવની સ્તુતિ કરી છે અને તે પછી ગુરુને નમસ્કાર કર્યો છે.

યોગદર્શનની ટીકામાં વળી યોગસૂત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત ઈશ્વરની જ વિષ્ણુ નામથી સ્તુતિ કર્યા પછી વાચસ્પતિએ સૂત્રકાર પતંજલીને નમસ્કાર કર્યા છે. તત્ત્વબિંદુનું મંગલાચરણ વળી સર્વથી વિલક્ષણ છે. એમા એક જ શ્લોકથી શંકરને (અહિર્બુધ્ન્ય નામથી), સૂર્યને (બ્રહ્મ નામથી), ગણપતિને, આર્યા સરસ્વતીને તથા વિષ્ણુને એક સાથે નમસ્કાર કર્યો છે.

---

[1] શાંકરદિગ્વિજય વગેરે પાછળના ગ્રન્થોમા મડનમિશ્ર સાથે શંકરાચાર્યના વાદવિવાદનું રોચક વર્ણન છે. અને મડનમિશ્ર વાદમા હારીને શંકરાચાર્યના સુરેશ્વર નામધારી શિષ્ય થયા એવું કહેલ છે. પણ એ બધી નિરાધાર કલ્પના છે અને મંડનમિશ્ર નામના અદ્વૈતવાદી મીમાંસક શંકરાચાર્ય પહેલાં થઈ ગયા હોવાના પુરાવા બહાર આવ્યા છે. પણ એ વિષે વધુ વિસ્તારથી અન્ય કોઈ પ્રસંગે.

શાંકરભાષ્યની ભામતી ટીકામાં વાચસ્પતિએ, એ પોતાનો છેલ્લો ગ્રંથ હોવાથી મંગલાચરણ પણ લાંબું કર્યું છે પહેલા શ્લોકમાં જગદ્વિવર્તનું અધિષ્ઠાન અને અપરિમિત સુખ, જ્ઞાન અને અમૃતરૂપ જે નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેને નમસ્કાર કર્યા છે. બીજા શ્લોકમાં "વેદો જેનું નિઃશ્વસિત છે, પંચભૂતો જેનું વીક્ષિત છે, ચરાચર જેનું સ્મિત છે અને મહાપ્રલય જેની નિદ્રા છે" એ રીતે એ જ બ્રહ્મની સગુણતાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ત્રીજા શ્લોકમાં વેદને અને શિવને નમસ્કાર કર્યા છે, ચોથામાં સૂર્યને, તિલકસ્વામી (કાર્તિકેય)ને તથા મહાગણપતિને નમસ્કાર કર્યા છે. પાંચમામાં ભગવાન વિષ્ણુની જ્ઞાનશક્તિના અવતારરૂપ સૂત્રકાર વેદવ્યાસને નમસ્કાર કર્યા છે, અને છઠ્ઠામાં શંકરાચાર્યને નમસ્કાર કર્યા છે.

આટલો લાંબો નમસ્કાર વિધિ કર્યા પછી સાતમા શ્લોકમાં નમ્રતા દર્શાવતા વાચસ્પતિ કહે છે કે: "જેમ ગંગાના પ્રવાહમાં પડવાથી રસ્તાનું પાણી પવિત્ર થાય છે, તેમ આચાર્યની કૃતિ સાથે જોડાવાથી અમારા જેવાની તિરસ્કૃત વાણી પણ પવિત્ર થાય છે"[1] વાચસ્પતિએ આ જ શ્લોક વિધિવિવેક ઉપરની ટીકાના આરંભમાં પણ લખ્યો છે.

જેમ દાર્શનિક પાંડિત્યની બાબતમાં વાચસ્પતિની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે, અને ધાર્મિક વિષયમાં શિવ વિષ્ણુ આદિને એક જ સગુણબ્રહ્મનાં વિવિધ નામો ગણીને શિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુસરી સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવાનો માર્ગ સ્વીકારી, સાંકડા સાંપ્રદાયિક ચીલાથી તેનું ચિત્ત સ્વતંત્ર રહે છે તેમ જ વાદસ્વીકારની બાબતમાં પણ વાચસ્પતિ મંડનમિશ્રનો વિપર્યયવાદ સ્વીકારે છે અને મંડનમિશ્રે કરેલા ભાટ્ટમતના ખંડનને અનુમોદન આપે છે વળી મંડનમિશ્રના બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થમાંના શંકરાચાર્ય પહેલાના અદ્વૈતવાદના કેટલાક સિદ્ધાંતોનો વાચસ્પતિએ સ્વીકાર કર્યો છે એમ બ્રહ્મસિદ્ધિ સાથે ભામતીના વિશિષ્ટ મતોને સરખાવીને શ્રી. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી આદિ દાક્ષિણાત્ય વિદ્વાનો કહે છે[2] અલબત્ત બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રંથ મદ્રાસમાં પહેલીવાર છપાય છે અને છપાઈને બહાર ન પડે ત્યાં સુધી વાચસ્પતિના વેદાંત વિચારો ઉપર મંડનમિશ્રનું ઋણ કેટલું છે તેનો નિર્ણય આપણે નહિ કરી શકીએ. પણ વિધિવિવેકના આરંભમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ આચાર્ય મંડનમિશ્રની કૃતિને ગંગાપ્રવાહ સાથે સરખાવી છે અને બ્રહ્મસિદ્ધિ ઉપર ટીકા લખી હતી (જોકે એ ટીકા મળતી નથી) એ હકીકત મંડનમિશ્ર વિષે વાચસ્પતિની માન્યબુદ્ધિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે છતાં એ જ મંડનમિશ્રના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ સ્ફોટવાદનું ખંડન કરવામાં કુમારિલનાં વચનો ઉતારીને તેનું અનુસરણ વાચસ્પતિએ કર્યું છે. આ સ્ફોટવાદના પુરસ્કર્તા ભર્તૃહરિ આદિ વૈયાકરણો છે. સમર્થ મીમાંસક કુમારિલે સ્ફોટવાદનું ખંડન કર્યું છે. જ્યારે મંડનમિશ્રે કુમારિલના ખંડનનું પોતે લખેલ સ્ફોટસિદ્ધિ નામના ગ્રંથમાં ખંડન કર્યું અને સ્ફોટવાદનું મંડન કર્યું, ત્યારે ભામતીમાં અનેક સ્થળે શંકરાચાર્યને અનુસરી કુમારિલના મતોનું ખંડન કરનાર વાચસ્પતિએ આ વિષયમાં કુમારિલનું અનુસરણ કરી મંડનમિશ્રે સ્વીકારેલા સ્ફોટવાદનું ખંડન કર્યું છે. અલબત્ત સ્ફોટવાદ શંકરાચાર્યને માન્ય નથી. (જુઓ બ્ર. સૂ. ૧-૩-૨૮નું ભાષ્ય).

આ રીતે અનેક પ્રકારનું બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય દર્શાવનાર વાચસ્પતિ છેવટ તો શાંકરવેદાંતી છે અને એનો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ભામતી છે એ ચોક્કસ છે. વાચસ્પતિના બીજા ગ્રંથો સાથે સરખાવતાં

---

૧ आचार्य कृति निवेशन मप्यवधूत वचोस्मदादीनां।
रथ्योदकमिव गंगाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥

૨ જુઓ અધાર, મદ્રાસના થિયોસોફિકલ પબ્લીશીંગ હાઉસ તરફથી છપાયેલા ભામતીચતુઃસૂત્રી પુસ્તકનો તેના સંપાદક શ્રી. એસ. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રીનો અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૪૯

ભામતીની ભાષા અત્યંત પરિપક્વ, પ્રૌઢ અને પ્રવાહી છે. સચોટતા અને અર્થની સ્પષ્ટતા તો વાચસ્પતિનાં બધા લખાણોમા છે, પણ બીજાંમાં ભાષાની ક્લિષ્ટતા વધારે છે. અલબત્ત શાંકરભાષ્યની પ્રસન્નતા તો દુર્લભ છે અને ભાષ્ય કરતા તેની ટીકા સમજવામા ઘણી વાર વધારે શ્રમ પડે છે એ વાત સાચી છે છતા શ્રી. નં દે મહેતા વાચસ્પતિની ટીકાને ભાષ્યની "સમાન ચમત્કૃતિવાળી" કહે છે[1] તે સાચુ છે. શંકરાચાર્યનાં ગભીર વચનોનાં તાત્પર્યનું વિવરણ કરવાની તથા તેની તીક્ષ્ણ અને ન્યાયોપબૃંહિત દલીલોનો મર્મ ઉઘાડીને દેખાડવાની વાચસ્પતિની કળા અનનુકરણીય છે પ્રસન્નગંભીર ભાષ્યનું પૃથક્કરણ કરવાનો વાચસ્પતિનો દાવો શબ્દશ. યથાર્થ છે.[2] વાચસ્પતિની શૈલી પણ વિશિષ્ટ છે. ભાષ્યકાર સીધુ ગદ્ય લખ્યે જાય છે ત્યારે વાચસ્પતિ વચ્ચે વચ્ચે પદ્યો મૂકીને ગદ્યમાં ભાત પાડે છે. ભાષ્યમાં કહેલા પૂર્વપક્ષને પહેલાં એક કે બે શ્લોકમા મૂકી પછી એનું વિસ્તારથી વિવરણ કરે છે અને એ જ રીતે એક અથવા બે શ્લોકમા સિદ્ધાંત કથન કરી પછી તેનું વિવરણ કરે છે (જુઓ બ્ર. સૂ ૧–૨–૧૧, ૪–૪–૧૭ વગેરે). અલબત્ત આખી ટીકામા સળગ આવી પદ્યમિશ્રિત પદ્ધતિ વાપરી છે એમ પણ નથી. વળી વાચસ્પતિની ટીકાની બીજી ખૂબી એ છે કે ઘણી વાર એ પૂર્વ ગ્રંથકારોના વચનો નામ સાથે કે નામ વગર ઉતારે છે, પરિણામે કેવલાદ્વૈત દર્શનના ઐતિહાસિક દર્શનમા વાચસ્પતિની ટીકા ખાસ ઉપયોગી છે વાચસ્પતિ કહેવતો પણ ઘણી વાર ઉદાહરે છે. "કાગડાનુ કહ્યું તું ને કૂતરાનું નહોતુ કહ્યું" એવી કહેવત હાલમાં પ્રચલિત છે. હવે વાચસ્પતિએ આ કહેવતનુ મૂળ નીચેના શ્લોકમાં ઉતાર્યું છે:—

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोपि नोदितः ।
उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥ (બ્ર સૂ ૧–૪–૩ની ટીકા)

અલબત્ત ઉપરના શ્લોકમા 'કાગડાથી અનાજનુ રક્ષણ કરવાનુ કહ્યું હોય તો બાળક પણ કૂતરાથી રક્ષણ ન કરે એમ ન કરે' એવી મતલબ છે. પણ સમજુ છોકરો કાગડાને ઉડાડવા સાથે કૂતરાને પણ હાંકી કાઢે ત્યારે અણસમજુ છોકરો કાગડાનુ કહ્યું હોય તો કાગડાને ઉડાડે અને કૂતરાને અન્ન ખાવા દીએ. ગુજરાતી કહેવતમા અણસમજુ બાળક લક્ષ્ય છે અને સંસ્કૃત વચનમા સમજુ બાળક લક્ષ્ય છે.

ભાષ્યકારના વચનોમાં જે વસ્તુ વારવાર ટૂંકામાં કહેલી હોય છે તેનો વાચસ્પતિએ સ્પષ્ટતા ખાતર વિસ્તાર કરેલો હોય છે દા. ત., બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યના આરંભમાં અધ્યાસનું લક્ષણ આપતા ભાષ્યકારે ફક્ત ત્રણ વિકલ્પોનુ સૂચન કર્યું છે. પણ વાચસ્પતિએ આત્મખ્યાતિ વગેરે ખ્યાતિ વિષયક મતભેદો તે તે મત પ્રસ્થાપક દલીલો સાથે સ્પષ્ટ દર્શાવી બીજા ભેદોનું ખડન કરી કેવલાદ્વૈત સંમત અનિર્વચનીય ખ્યાતિનુ મડન કર્યું છે. વળી શંકરાચાર્યે પોતાનો અમુક સિદ્ધાન્ત એક સ્થળે કહ્યો હોય છે અને બીજે બીજે સ્થળે કહ્યો હોય છે અને એ બે સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કોઈ ત્રીજે સ્થળે સૂચવ્યો હોય છે. મતલબ કે વિસ્તારભયથી તથા સૂત્રોના ક્રમને તેમજ તે તે સૂત્ર સૂચિત ઉપનિષદ્ વચનોને વળગી રહેવાની ઈચ્છાને

૧ જુઓ 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ' ઉ. પૃ. ૨૨૮

૨ नत्वाविशुद्धविज्ञान शंकर करुणाकरं ।
भाष्यं प्रसन्नगंभीरं तत्प्रणीत विभज्यते ॥
ભામતીના આરંભનો શ્લો. ૧

પરિણામે ભાષ્યોમાં એક જ સ્થળે સમગ્ર સિદ્ધાન્ત નથી મળી આવતો. વળી ઉપરના જ કારણથી ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાન્ત ઉપર ભાર હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાંથી ભાષ્યમાં કેટલીક અસ્પષ્ટતા દેખાય છે. વાચસ્પતિની ટીકા એ ભાષ્ય ઉપર પહેલી ટીકા છે અને એમાં ભાષ્યની અસ્પષ્ટતાને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પણ આ બાબતમાં મતભેદને અવકાશ હોઈને પાછળથી શાંકર વેદાંતીઓમાં ગૌણ સિદ્ધાન્તભેદો ઉત્પન્ન થયા છે. અને શંકરાચાર્યના પોતાના શિષ્ય પદ્મપાદના મતથી એક બે બાબતમાં વાચસ્પતિનો મત જુદો પડવાથી એ વખતથી જ વાચસ્પતિથી ચાલેલું ભામતીપ્રસ્થાન અને પદ્મપાદથી ચાલેલું વિવરણપ્રસ્થાન એ રીતે બે પ્રસ્થાનો ઉદ્‌ભવ્યાં છે. આ મતભેદના ઊંડાણમાં કે વાદવિવાદમાં ઊતરવાની જરૂર નથી પણ વાચસ્પતિએ શાંકર ભાષ્યોનાં વચનોનો સમ્બન્ધ કરીને અને ભાષ્યના ગાંભીર્યમાં તલસ્પર્શી અવગાહન કરીને ભાષ્યનું હાર્દ પકડ્યું છે. એના ટીકાકાર અમલાનન્દ પેઠે મને પણ વાચસ્પતિ, ભાષ્યનું હૃદય જાણનાર લાગે છે. અમલાનન્દ કહે છે કે:—

> जीवस्याया अविद्याया विषय ब्रह्मशुक्तिवत् ।
> इत्थं वाचस्पति मन्ये श्रुत्योर्हृदयवेदिता ॥
>
> બ્ર. સૂ. ૧-૪-૧૧ ઉપર કલ્પતરુ

વાચસ્પતિની ભામતી ટીકાના અદ્વૈત દર્શનના સાહિત્યમાં મહત્ત્વના સ્થાનને લીધે એના ઉપર પુષ્કળ ટીકાઓ લખાઈ છે જેમાં શ્રેષ્ઠ અને જૂનામાં જૂની અમલાનન્દ (ઇ. સ. ૧૨૪૭ થી ૧૨૬૦)ની વેદાન્ત કલ્પતરુ છે. અને આ કલ્પતરુ ટીકા ઉપર પાછી અપ્પય દીક્ષિત (ઇ સ ૧૬૦૦ની આસપાસમાં)ની કલ્પતરુ પરિમલ નામની ટીકા છે. આ ઉપરાંત ભામતી ઉપર ભામતીતિલક, ભામતીવિલાસ, ભામતીવ્યાખ્યા નામની ટીકાઓ લખાઈ છે. અને કલ્પતરુ ઉપર લક્ષ્મી નૃસિંહે આભોગ નામની ટીકા ૧૭મા શતકમાં લખી છે તથા વૈદ્યનાથ પયગુન્ડે કલ્પતરુમંજરી લખી છે

જેમ ભામતી ઉપર અનુકૂળ ટીકાઓ થઈ છે તેમ પ્રતિકૂળ ટીકાઓ—વાચસ્પતિનો સિદ્ધાન્ત ભાષ્ય વિરુદ્ધ છે વગેરે આક્ષેપો પણ જૂના વખતમાં થયેલ છે. અને કેટલાક આક્ષેપોના જવાબો અમલાનન્દે કલ્પતરુમાં આપ્યા છે. એક સ્થળે અમલાનન્દ કહે છે કે—
तस्माद् वाचस्पतिमतं भाष्य विरुद्धमिति केचिदयुक्तमुक्तम् । किं च—

> अज्ञलभ्रान्तितादोषादरक्षत्परमेश्वरम् ।
> एतद्भाष्यार्थतत्त्वज्ञो वाचस्पतिरगाधधीः ॥
>
> (બ્ર. સૂ. ૧-૨-૨૨ ઉપર કલ્પતરુ)

ખરેખર, અમલાનન્દ કહે છે તેમ, સર્વતન્ત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિ અગાધ બુદ્ધિશાળી હતા.*

અર્પણ

મોહિનીચન્દ્ર

કહો, કોને અર્પો નવલ લઘુનો ગ્રંથ તમ આ ?
ગુરુને ? શિષ્યોને ? જનનિ અથવા તાત ગતને ?
સ્વકીયા ગિરાને ? ગુરજરી, ધરા, કો સ્વજનને ?
પ્રિયાને ? મિત્રોને ? નવલરચનામાં નિપૂણને ?
કહો, કોને અર્પો ? અવધૂત મહા—સંતવરને ?
કવિને ?—

નહિ જ, કવિતા એક નિજને,
સરી જે વર્ષોથી મમ ઉર તણા-
લઘુતમ અજાણ્યા કણુ થકી,
અને સ્પર્શે જેના ઝગમગી રહે સોળ કિરણો
મહારા હૈયાનાં

વળી જે આ ગ્રંથે, રૂપ ધરી બીજું, સૌમ્ય સ્મિતથી
બજવતી રહે તંત્રી સુજની,
ખિલવતી રહે સ્નેહ ઝરણી,
વહવતી રહે જીવન-નદી.*

ઉત્તરરામચરિત

ભાષાન્તરકાર . રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા.

અંક પહેલો

પૂર્વના કવિઓ વન્દી, પ્રાર્થીએ આટલું અમેઃ
પામીએ દેવતા વાણી, અમૃત આત્મની કલા.
નાન્દી અંતે.

સૂત્રધાર : બસ, થયું હવે અતિ વિસ્તાર કરીને ! ચાલ, આજ આ ભગવાન કાલપ્રિયનાથની યાત્રાએ આવેલા આર્યમિશ્રોને વિજ્ઞપ્તિ કરું. આપ સદ્‌ગૃહસ્થો આટલુ સાંભળો. આપ જાણો છો તેમ, કશ્યપકુલનો, શ્રીકંઠ પદની અવટંકવાળો, પદ, વાક્ય અને પ્રમાણ જાણનાર, ભવભૂતિ નામે, જાતુકર્ણીનો પુત્ર છેઃ

જેહ બ્રહ્માણને વશ્ય સમી વાગ્દેવી વર્તતી,
યોજીએ તેહ કૃત આજ, "ઉત્તર રામનું ચરિત્"

આ હું, કોઈ કાર્યને અંગે આવેલ, તે સમયનો અયોધ્યાનો નિવાસી થયો. (ચારેપાસ અવલોકી) રે, રે! ભગવાન પૌલસ્ત્યકુલના ધૂમકેતુ, મહારાજ રામચન્દ્રનો આ અભિષેક સમય છે, તો તેમાં અહોરાત, અવિરત આનન્દગીતો ચાલ્યા રહેવાને બદલે, બંદીજનવિહોણાં મહેલનાં આંગણા કેમ નિહાળુ છું ?!

(પ્રવેશ કરીને)

નટ : ભાવ, લંકાના યુદ્ધમાં સુહૃદ બનેલા, મહાત્મા વાનર રાક્ષસો, તથા વિધવિધ દિગંતોથી મહારાજશ્રીની પૂજાર્થે પધારેલા બ્રહ્મર્ષિ રાજર્ષિઓને, મહારાજે અહીંથી પોતાને ગૃહ વિદાય કરેલા છે, જેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે જ આટલા દિવસ ઉત્સવ હતો.

સૂત્રધાર : હાં, એ કારણ છે કે ?

નટ : બીજું પણ કારણ છે

અરુંધતી કરી અગ્રે, વસિષ્ઠઋષિ દોરીયાં
વળ્યાં છે રાજમાતાઓ, યજ્ઞે જામાતુ આશ્રમે.

સૂત્રધાર : પરદેશી છું માટે પૂછું છુંઃ એ જામાતા તે કોણ ?

નટ :

શાંતા નામે દશરથ રાજને એક કન્યકા,
દત્તપુત્રી સમી દીધી જેહને લોમપાદને.

તેને, વિભાણ્ડક સુત, ઋષ્યશૃંગ પરણ્યો. તેણે હમણાં, દ્વાદશ વર્ષ ચાલે એવો, સત્ર આરંભેલો છે. તેના આગ્રહને લઈ ને, વધૂ જાનકી પૂર્ણમાસ હોવા છતાં, તેને મૂકીને ગુરુજનો ત્યાં ગયાં છે.

સૂત્રધાર : પણ તેમાં આપણને શું ? ચાલ, આપણે, આપણી મેળે, આપણી જાતિ-મર્યાદાને યોગ્ય રીતે, રાજદ્વારે ઊભા રહીએ.

નટ : તો ભાવ, મહારાજ પાસે જતી વખતે ઉચ્ચારવાનું, કોઈ સુપરિશુદ્ધ આગમન-સ્તોત્ર નિયોજો.

સૂત્રધાર : મારિષ!

સર્વથા, વ્યવહરવું! ક્યાંથી નિર્દોષતા શકે?!
સ્ત્રી તણે, તેમ વાણીને, સાધુત્વે દોષ સૌ જુએ!

નટ : અતિ દોષ, એમ કહો!

દેવી વૈદેહીને, કહે, કલંક પણ લોક દે!
રાક્ષસ ગૃહવાસેથી, ના શ્રદ્ધા અગ્નિશુદ્ધિએ!

સૂત્રધાર : કદી જો આ કિંવદતી મહારાજ પાસે સરી ગઈ તો મહાકષ્ટ થશે!

નટ : ખરેખર, ઋષિઓ અને દેવો જ શ્રેય કરશે! (પરિક્રમણ કરી) રે રે! મહારાજ અત્યારે ક્યાં વર્તે છે?

(સાંભળીને)

લોકો કહે છે:

સ્નેહેથી આવી પૂજવા, દિન ઉત્સવે આ
વીતાવી, આજ મિથિલેશ વળ્યા વિદેહે,
તે દુ:ખ શાંત કરવા પ્રિય જાનકીને,
ધર્માસનેથી નૃપ વાસગૃહે પ્રવેશે.

[બન્ને ચાલ્યા જાય છે.]

(રામ અને સીતા આસન ઉપર બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે.)

રામ : દેવી વૈદેહી, શાંત થા! તારા પિતાશ્રી કદી આપણને મૂકીને જાય નહિ

કર્તવ્ય નિત્યતા કિંતુ, લે છે સ્વાતંત્ર્ય સૌ હરી,
દુ:ખવાન અગ્નિહોત્રીની, દુ:ખે ગાર્હસ્થ્ય જિન્દગી!

સીતા : જાણું છું, આર્યપુત્ર, જાણું છું. પરંતુ બન્ધુજનોના વિપ્રયોગ હમેશાં સંતાપ કરાવે છે!

રામ : એમજ છે. આજ હૃદયમર્મવેધી સમારભાવોથી કંટાળીને, સઘળી કામનાઓ છોડી મનીષિઓ, અરણ્યોમાં વિશ્રામ લે છે.

(પ્રવેશ કરી)

કંચુકી : રામભદ્ર—(એટલું અરધું બોલી માશક) મહારાજ—

રામ : (સસ્મિત) આર્ય, પિતાજીના પરિજનોને તો મારા પ્રતિ 'રામભદ્ર' એજ ઉપચાર શોભે. માટે હમેશ પ્રમાણે જ બોલાવો.

કંચુકી : દેવ, ઋષ્યશૃંગના આશ્રમેથી અષ્ટાવક્ર પધાર્યા છે.

સીતા : આર્ય, ત્યારે વિલંબ શાને કરો છો?

રામ : જલદી લઈ આવ, એમને.

(કંચુકી જાય છે.)

(પ્રવેશ કરી)

અષ્ટાવક્ર : શુભ થાઓ, તમારું !

રામ : ભગવાન, અભિવન્દન કરું છું. બિરાજો અહીં.

સીતા : ભગવાન, નમસ્કાર આપને. જમાઈરાજ, વડીલો તથા આર્યા શાંતા કુશળ છે ?

રામ : ભગિનીપતિ, સોમવીતી, ભગવાન ઋષ્યશૃંગ તથા આર્યા શાંતા, નિર્વિઘ્ન વર્તે છે ?

સીતા : સંભારે છે અમને કે ?

અષ્ટાવક્ર : (બેસીને) બીજું શું સંભવે ? દેવી, કુલગુરુ ભગવાન વસિષ્ઠે તમને કહાવ્યું છે કે

વિશ્વંભરા ભગવતી તુજ છે જનેતા,
રાજા પ્રજાપતિ સમો તુજને પિતા છે,
તે રાજકુલ-તણી નન્દિની છું વધૂ તું
જેને કુલે દૃય ગુરુ સવિતા અને હું.

માટે બીજું તો શું ઇચ્છીએ ? માત્ર વીરપ્રસૂતિની થજે !

રામ : અનુગ્રહ થયો, અમારા ઉપર.

લૌકિક સાધુઓ કેરી, વાણી અર્થ અનુસરે,
આદ્ય, કિંતુ, ઋષીઓની વાણીને અર્થ તો વરે !

અષ્ટાવક્ર : અને ભગવતી અરુંધતી, બહેન શાંતા તથા માતાઓએ પણ બહુ બહુ કહીને કહાવ્યું છે કે જે કઈ ભગવતીની ગર્ભદોહદ થાય તે તમારે અવશ્ય સત્વર પૂરવી.

રામ : જે એ કહેશે તે કરીશ.

અષ્ટાવક્ર : અને દેવીને એમના નણદોઈએ પણ કહાવ્યું છે કે બહેન, કઠોર ગર્ભવાળી છું, એથી તને અહીં બોલાવી નથી અને રામભદ્રને પણ તારા વિનોદનાર્થે ત્યાં જ રાખેલા છે. તો હવે તો, પુત્રથી પૂર્ણઉત્સંગવાળી જ, તને આયુષ્મતીને હું જોઈશ.

રામ : (સહર્ષ લજ્જાસ્મિતથી) તથાસ્તુ ! ભગવાન વસિષ્ઠે મને કાંઈ આદેશ આપ્યો નથી ?

અષ્ટાવક્ર : સાંભળ:

જામાતૃ યજ્ઞે અમ સૌ ખળ્યાં છીએ,
તું બાલ છું. રાજ્ય જ છે નવીન,
પ્રજાતણા રંજન મગ્ન રે'જે,
ઉત્કૃષ્ટ તેમાં યશ, આપણું ધન.

રામ : જેવો ભગવાન મૈત્રાવરુણીનો આદેશ.

સ્નેહ, દયા અને સૌખ્ય, કદી વા જાનકી અપિ,
લોક આરાધના અર્થે, છોડતાં ના વ્યથા મને !

સીતા : એટલા જ માટે આર્યપુત્ર, રાઘવકુલધુરંધર છો.

રામ : અરે, કોણ છે અહીં ? ભગવાન અષ્ટાવક્રને વિશ્રામ આપો.

અષ્ટાવક્ર : (ઊઠીને પરિક્રમણ કરી) અરે, કુમાર લક્ષ્મણ આવ્યા લાગે છે.

(જાય છે)

(પ્રવેશ કરીને)

લક્ષ્મણ : જય જય આર્ય. આપણે કહ્યા પ્રમાણે તે ચિત્રકારે આર્યનું ચરિત્ આ ચિત્રવીથિકામાં આલેખ્યું છે, તે જુઓ આપ.

રામ : વત્સ, શોકથી મુંઝાતી દેવીને કેમ રીઝવવી, તે જાણું છું તું. ક્યાં સુધી ચિત્રવર્ણન છે?

લક્ષ્મણ : આર્યાની અગ્નિશુદ્ધિ પર્યંત.

રામ : શાંતમ્ પાપ! (સાન્ત્વન આપતાં)

ઉત્પત્તિથી પરિપૂત, તેને શાં અન્ય પાવનો?
તીર્થોદક અને વહ્નિ, ના માગે શુદ્ધિ અન્ય કો!

દેવયજ્ઞમાંથી ઉત્પત્તિ પામેલ દેવી! ક્ષમા કર, આ તારા પ્રતિ જીવન પર્યંતના અપવાદને!

રે કષ્ટ! રંજિત પ્રજા કરવી કુલીને!
ના યુક્ત આ અશિવ તુ પ્રતિ ઉક્ત ગોષ્ટિ!
નૈસર્ગિકી સ્થિતિ સુગંધી સુપુષ્પ કેરી
શીર્ષે, ઘટે ચરણના ન પ્રહાર તેને!

સીતા : હશે, આર્યપુત્ર, હશે. આવો આપણે તમારું ચરિત્ર નિહાળીએ.

[ઊઠીને પરિક્રમણ કરે છે]

લક્ષ્મણ . આ રહ્યાં એ આલેખનો.

સીતા . (નિહાળીને) આ કોણ ઊંચે, ખિચોખિચ, આર્યપુત્રની પ્રાર્થના કરતાં હોય એમ ઊભા છે?

લક્ષ્મણ : આ તો સરહસ્ય જાંભકાસ્ત્રો છે, જે ભગવાન કૃશાશ્વ હતેથી મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને પ્રાપ્ત થયાં હતા અને તેમણે, તાડકાના વધ પ્રસંગે, આર્યને પ્રસાદી રૂપે અર્પણ કર્યા હતાં, તે.

રામ : દેવી, વન્દન કર, આ દિવ્યાસ્ત્રોને!

બ્રહ્માદિએ બ્રહ્મહિતાર્થ તાપ્યાં
સહસ્ર વર્ષોથી વધુ તપોને,
પુરાણ એ ગુરુઓએ દીઠાં તવ
તપોમયી, આ, નિજ જ્યોત જેવાં!

સીતા : નમસ્કાર હો, એમને!

રામ : સર્વથા, આ સૌ જ તારી પ્રસૂતિને પ્રાપ્ત થશે!

સીતા : અનુગ્રહ થયો મારા ઉપર!

લક્ષ્મણ : આ મિથિલા વૃત્તાંત.

સીતા : અહો! પ્રફુલ્લ નવનીલ કમળ જેવા ઘેરાવર્ણવાળા, ચક્રચક્રિત, બળવાન, સુંવાળા દેહસૌભાગ્યથી, પિતાજીની આંખોને આશ્ચર્યથી હારી દેતા, સૌમ્ય સુન્દર મુખશ્રીવાળા, શંકરનું શરાસન વિણસન્માન તોડી ઊભેલા, લટકતાં વાળનાં ગુચ્છાંથી મુગ્ધ મુખમંડળવાળા, આર્યપુત્ર આલેખેલા છે!

લક્ષ્મણઃ—આર્યા, જુઓ, જુઓઃ

વસિષ્ઠાદિ સબધીને, અર્ચે છે તાત આપના,
પુરોહિત શતાનન્દ ગૌતમસ્ કુલના સહે!

રામ : જોવા યોગ્ય છે આ!

જનક ને રઘુઓનો કો'ને સંબધ ન પ્રિય?
દાતા જ્યાં ને ગૃહિતા જ્યાં પોતે કુશિક નન્દન!

સીતા : આ તે વખતે, તત્કાળ કેશ સમારી, વિવાહદીક્ષિત ઊભેલા, તમે ચાર ભાઈઓ! ઓહો! મને થાય છે, જાણે અત્યારે એ જ સ્થળે અને એ જ સમયે છું!

રામ :

વર્તે જ એ સમય, ગૌતમે દીધા
કમનીય કકણુ વીંટયા કરે, યદા
તુજ, મૂર્તિમાન જ્યમ શું મહોત્સવ,
મુજને કીધો સુમુખી! પૂર્ણ નન્દિત!

લક્ષ્મણ : આ આર્યા—આ આર્યા માન્ડવી – આ વધૂ શ્રુતકીર્તિ-

સીતા : વત્સ, આ કોણ છે બીજું?

લક્ષ્મણ : (સલજ્જ સ્મિતથી, સ્વગત) અરે, આર્યા તો ઊર્મિલા વિષે પૂછે છે? લાવ, બીજી તરફ લક્ષ દોરું (પ્રકાશ) આર્યા, જુઓ, જોવા જેવું છે આ! આ ભગવાન ભાર્ગવ!

સીતા : (ગભરાટથી) મને કપ થાય છે!

રામ : ઋષિજી, પ્રણામ!

લક્ષ્મણ : આર્યે! જુઓ, જુઓ! આ એમને આર્યે—

(એટલુ અર્ધું બોલે છે ત્યાં)

રામ : (અટકાવીને) અરે વત્સ! બીજું ઘણુએ જોવાનું છે. બીજું કાંઈ દાખવ.

સીતા : (સસ્નેહ બહુમાનથી નિહાળીને) બહુ શોભો છો, આર્યપુત્ર, આ વિનયમાહાત્મ્યથી!

લક્ષ્મણ : આ આપણે અયોધ્યામાં આવ્યાં તે.

રામ : (સાસ્ર) સ્મરુ છું, અરે! સ્મરું છું!

જીવતા પૂજ્ય તાતશ્રી, વરી'તી નવવલ્લભા,
ચિંતતાં માતૃઓ હૈયે—ગયા તે દિવસો જ હા!!

આ જાનકી પણ, તે સમયે,

મનહર ઝીણા આછા છૂટી લલાટ પડયા કચે,
કળી સમ કુંળા દંને, મીઠુ શિશુમુખ ધારતી,
લલિત મધુરાં, જ્યોત્સ્ના જેવાં મૃદુ, લઘુ અંગની,
હૃદય હરતી, માતૃઓના, અકૃત્રિમ કેલિથી!

લક્ષ્મણ : આ મન્થરા.

રામ : (સત્વર બીજી બાજુએ દાખવીને) દેવી વૈદેહી,

ઇંગુદી વૃક્ષ આ તેહ, શૃંગિવેર પુરે, પુરા,
મળ્યાં'તાં આપણે સ્નિગ્ધ, નિશાદરાજને જ્યહાં

લક્ષ્મણ : (હસીને, મનમાં) અરે, વચલાં માતુશ્રીનું વૃત્તાંત ઓડંગ્યું આર્યે તો!

સીતા : અહો! આ જટાધારણ વૃત્તાંત!

લક્ષ્મણ :

પુત્રને લક્ષ્મી પામી જે, વૃદ્ધ ઐક્ષ્વાકુએ ગ્રહ્યું,
ગ્રહ્યું તે બાલ્યમા આર્યે, પુણ્ય આરણ્યક વ્રત!

સીતા : આ પ્રસન્ન પુણ્ય જલવતી, ભગવતી ભાગીરથી!

રામ : દેવી, રઘુકુલ દેવતા! પ્રણામ તમને!

સગર યજ્ઞને ભેદી પૃથ્વી, તુરી નિજ શોધતા,
ક્રુધિત કપિલે બાળ્યા રોષે, પિતામહ જે પુરા,
અગણિત તપો તાપી, તેને, કઠોર, ભગીરથે,
ભગવતી! ઉગાર્યા અંતે તું–શુચિજલસ્પર્શને!

તે મા! તુ અરુંધતિની પેઠે, તારી વધૂ સીતાને, શુભ કલ્યાણવતી થજે!

લક્ષ્મણ : આ ભારદ્વાજ મુનિએ બતાવેલા, ચિત્રકૂટ જવાના માર્ગ ઉપર, કાલિન્દી તટે આવેલો શ્યામવટ.

(રામ તેને સસ્પૃહ જોઈ રહે છે)

સીતા : આર્ય, સાભરે છે આ પ્રદેશ?

રામ : અયી! એ તે કેમ વિસરાય?![1]

ગમનશ્રમથી ઢીલાં, મુગ્ધ આલસ્ય ભાર્યાં,
દઢ કરી પરિરંભો પ્રેમથી ખૂબ ચાંપ્યાં,
પરિમૃદિત મૃણાલી દુર્બળાં, અંગકો જ્યાં,
મુજ હૃદય મુકીને, પામતી'તી તું નિદ્રા!

લક્ષ્મણ : આ વિંધ્યાટવિના મુખ આગળ થયેલો વિરાધ સાથે સંવાદ.

સીતા : બહુ થયુ હવે, આ બધું જોવું! પોતાના હાથમાં તાલપત્રનું છત્ર ધારીને આગળ ચાલતા આર્યપુત્ર સાથે, આ દક્ષિણારણ્યમાં આપણો પ્રવેશારંભ જોઈએ.

રામ :

આ તે તપોવન, ગિરિ નદી તીર ઊભાં,
વૈખાનસો તરૂ નીચે જહીં વાસ પામે;
આતિથ્યમાં પરમ, જ્યાં મુનિ શાંત આત્મ,
મુષ્ટિ નિવાર પચને ગૃહ–વાસ સેવે.

લક્ષ્મણ : આ, અનંત ગીચોગીચ વૃક્ષજૂથોથી, અતિશ્યામળ અને શ્યામ પ્રાન્તોવાળાં અરણ્યોમાંથી માર્ગ કાપતી, ગોદાવરીના નિનાદથી રણકતી ગુફાઓવાળો, ગગન ટપકતાં વાદળાંઓના ગોરંભથી અતિવધુ વેગે દેખાતો, જનસ્થાનની મધ્યમાં આવેલો, પ્રસ્રવણગિરિ.

---

૧. સ્વ. મણિલાલના સત્વરમાન સ્મરણમા.

રામ :

સ્મરું છું સુતનુ! ગાળ્યા, પર્વતે એ દિનો તે,
સુખમય પ્રિયબન્ધુ કેરી સંભાવનાથી?!
સ્મરું છું જલમધુરી મિષ્ટ ગોદાવરી, ને
સ્મરું છું પ્રિય! સુકંઠે આપણો સ્નિગ્ધ-વાસ?!

તહીં,

જડી પ્રણયભરેથી, ગાલની સાથ ગાલ,
અનિયમિત વદતાં પ્રેમથી મંદ મંદ,
ઉભય કર અકેકો વીંટી, ભેટંત ગાઢ,
વહી જતી જ અજાણી, આપણી રાત્રી આખી!

લક્ષ્મણ : આ પંચવટીમાં શૂર્પણખા

સીતા : હા, આર્યપુત્ર! ત્યારે આપનું આ છેલ્લું દર્શન?

રામ : અયે, વિયોગભીરુ!, આ તો ચિત્ર છે!

સીતા : હશે, હશે તે. પણ દુર્જનો દુઃખ ઉપસ્થિત કરે છે

રામ : અહો! આ જનસ્થાન વૃત્તાંત હમણાં જ વર્તમાન હોય એમ મને ભાસે છે!

લક્ષ્મણ :

કીધું જે રક્ષોએ કનક મૃગના દુષ્ટ છળથી
દહંતુ હૈયાને હજીય લીધું છે વૈર તદપિ,
જનસ્થાને શૂન્યે, વિકલ તવ એ આર્ય રુદને
રુવે અશ્મોયે ને ઉર પણ તૂટે વજ્ર ઘડિયાં!

સીતા : (સાસ્ર, મનમા)
ઓ દેવ, રઘુકુલાનંદ, આવું દુઃખ કયુ હતુ, મારે માટે?

લક્ષ્મણ : (રામ તરફ જોઈ, આશ્ચર્યથી)
આર્ય, આ શું?

સરતાં અશ્રુ આ ત્રુટિત મણી મુક્તાસર સમાં,
પડતાં ધારાએ ધરણી ઉપરે જર્જર થતાં,
નિરોધ્યો તોયે આ હૃદય મથતો દુઃખ ભર તે
સ્ફુરંતી નાસા ને અધરથી બને સ્પષ્ટ પરતે!

રામ : વત્સ,

તે કાલે પ્રિયજનના વિયોગ કેરું
વેઠ્યું'તું દુઃખ અતિ તીવ્ર, વૈર-આશે;
જાગતા પણ ફરી દુ:ખ અગ્નિ એહ,
પીડે છે જ્યમ ઉર મર્મઘાવ, ઊંડો.

સીતા : અરે, ધિક્, ધિક્! અત્યત હૃદયદુઃખની મારી, હું પણ મને પોતાને આર્યપુત્રવિહોણી બની ગયેલી દેખું છું!

લક્ષ્મણ : (મનમાં) ઠીક, હું બીજે સ્થળે એમનું મન દોરું. (ચિત્ર જોઈને મોટેથી) આ અહીંથી, મન્વંતર પુરાણ, ગૃધ્રરાજ, તાત જટાયુનાં વીર પરાક્રમોનું આલેખન શરૂ થાય છે.

સીતા : હા, તાત! તમારાં તનુજો માટે તમારો સ્નેહ તમે પૂરેપૂરો દાખવ્યો!

રામ : હા, તાત! કાશ્યપકુલવીર, વિહંગરાજ! તમારા જેવા મહત્તીર્થ સાધુજનો ફરી જગતમાં ક્યાંથી સંભવે?

લક્ષ્મણ : આ અહીં જનસ્થાનની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો, દનુકબંધ રાક્ષસોનું નિવાસ-સ્થાન, ચિત્રકુંજવાન નામનો દંડકારણ્યનો ભાગ. આ ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર મતંગઋષિનો આશ્રમ. આ શ્રમણા નામની સિદ્ધા શબરતાપસી. આ પંપા સરોવર.

સીતા : જ્યા ક્રોધ અને ધૈર્ય સાથે લાગાં ખૂટી જતાં, આર્યપુત્રે મુક્તકંઠે રૂદન કર્યું હતું તે, ખરું ને?

રામ : દેવી, અતિ રમણીય છે આ સરોવર! ત્યાં તો મેં

ડોલતા, મદકલ મલ્લિકાક્ષ કેરી
પાંખોએ, કમળ સુદડથી ભરેલા,
અશ્રુનાં પતન પ્રરોહ મધ્ય દેખ્યા
છાએલા નીલ નલિને ભૂમિ વિભાગો!

લક્ષ્મણ : આ આર્ય હનુમાન.

સીતા : આ જ ચિરકાળ નિરાશામાં ડૂબેલા માનવસંસારને ઉદ્ધારનાર, મહોપકારી મહાનુભાવ, મારુતિ.

—રામ :

આજ હા! તે મહાબાહુ, અંજનાનંદ વર્દ્ધન,
કૃતકૃત્ય કર્યાં જેણે, વીર્યે, આપણ ને જગત્!

સીતા : વત્સ, આ કુસુમિત કદંબ શિખરે નૃત્ય કરતા મયૂરોવાળો કયો ગિરિ છે, જ્યાં વૃક્ષની તળે, તારાથી ટેકવાયેલા, આંતરપ્રતાપના સૌભાગ્ય માત્રથી જ સોહામણા, ધૂસરથી, મૂર્છિત આર્યપુત્ર આલેખેલા છે?

લક્ષ્મણ :

આ તે અહીં, કકુભસુરભી, માલ્યવાન નામ રૂડો,
તાજાં ભૂરાં, શિખર હરતાં, જેહને અંબુવાહ—

રામ :

રે', રે'! બાપુ! ન અહીંથી વધારે સહી મેં શકાશે!
જાણું આવ્યો ફરી મુજ શું એ જાનકી વિપ્રયોગ!

લક્ષ્મણ : અહીંવાંથી આર્યપુત્રનાં તથા એ મહાનુભાવ વાનર રાક્ષસોનાં, ઉત્તરોત્તર, વધુ અને વધુ આશ્ચર્યજનક, અગણ્ય પરાક્રમો આલેખાયેલાં છે. પરંતુ આર્યા થાક્યાં છે, તો વિજ્ઞપ્તિ કે આપ વિશ્રાંતિ લ્યો.

સીતા : આર્ય, આ ચિત્રદર્શનથી એક દોહદ જાગ્રત થઈ છે મને, અને એક યાચના આપની પાસે કરવાની છે!

રામ : કરને આજ્ઞા, ત્યારે!

સીતા : મને થાય છે કે જાણે ફરીને એકવાર પ્રસન્ન ગંભીર એ વનપરંપરાઓમાં હું વિહાર કરું ને ફરીને એકવાર, એ પવિત્ર સૌમ્ય, શિશિર જલવંતી ભાગીરથીનાં નિર્મળ નીરમાં સ્નાન કરું!

રામ : વત્સ, લક્ષ્મણ.

લક્ષ્મણ : આ રહ્યો છું.

રામ : વત્સ, લેશમાત્ર પણ ઢીલ વિના દેવીની સર્વ મનોકામના પૂર્ણ કરવી, એવો હમણાં જ વડીલોનો આદેશ થયો છે, તો લગીર પણ ઉછાળ ન આવે, એવો સંપૂર્ણ સુખમય રથ જોડાવ.

સીતા : આર્ય, આપને પણ આવવું પડશે, હોં

રામ : અરે કરુણહૃદયે, એ પણ કહેવાનું હોય ?

સીતા : બહુ જ ગમ્યું મને!

લક્ષ્મણ : જેવી આર્યની આજ્ઞા. (જાય છે)

રામ : પ્રિયે, ચાલ, આ વાતાયન પાસે થોડી વાર બેસીએ.

સીતા : ચાલો, હું તો થાકથી નિદ્રાએ ઘેરાઈ ગઈ છું.

રામ : તો આરામ માટે મને ગાઢ અવલંબીને જરા સૂ.

ભીતિ ને શ્રમથી સ્વેદથી ભીંજયો,
પ્રેરતો જીવન અંગ અંગમાં,
કંઠ ધાર કર, ઇન્દુએ ભીંના
ચન્દ્રકાન્ત મણિહાર શો, પ્રિયે!

(તેમ કરાવી, સાનંદ)

શકું ના જાણી, શું સુખ હૃદય કે દુઃખ પ્રસરે?
ઊડી મૂર્છા, નિદ્રા, સરતી વિષની લ્હેર, મદ કે?
પ્રતિ સ્પર્શે તારે, મૂઢ સકલ ઇન્દ્રિય કરતો
ભમાવે હૈયું, સ્તિમિત કરતો ભાવ નવ કો!

સીતા : એ તો આપનો અવિચળ પ્રસાદ, તે જ, બીજું શું ?

રામ :

નિસ્તેજ આત્મકુલને વિકસાવનારા,
તુષ્ટિપ્રદાયી, સહુ ઇન્દ્રિય મોહનારા,
આ તાહરાં કમલનેણી! સુવેણ મીઠાં
કર્ણે અમિ, ઉર રસાયન રેલનારાં!

સીતા : મારા મીઠાબોલા નાથ! આવો; આપણે અહીં આડાં થઈએ. (ચારે તરફ સૂવા માટે જુએ છે).

રામ : અયિ, શા માટે શોધું છું?

લગ્નકાળથી સદા, ગૃહે, વને,
શૈશવે ત્યમ સુયૌવને તુજ,
અન્યને ન દીધ જે વિશ્રામવા,
રામબાહુ ઉપધાન છે પ્રિયે!

સીતા : (નિદ્રા આવતી બતાવીને) એમ જ, આર્યપુત્ર, એમ જ છે! (ઊંઘી જાય છે)

રામ : અહો! પ્રિયવાદિની મારા હૈયા ઉપર ઊંઘી જ ગઈ!

રૂડી ગેહે લક્ષ્મી ઈહ, નયનની અમૃત શળી,
શીળો એનો દેહે, ઘન સુખડશો સ્પર્શ મધુરો,
વીંટયો કંઠે બાહુ, શિશિર મૃદુ મુક્તાસર સમો,
—ન શું એનું વ્હાલું, અસહ ફરી ના જે વિરહનો?!

(પ્રવેશ કરી)

પ્રતિહારી : દેવ, ઉપસ્થિત છે—

રામ : અયિ, કોણ?

પ્રતિહારી : દેવનો અંગત પરિચારક, દુર્મુખ!

રામ : (સ્વગત) એને ગુપ્ત રીતે નગરજનોનાં મન જાણવાને મે પાઠવ્યો હતો. (પ્રકાશ) આવવા દે.

[પ્રતિહારી જાય છે]

(પ્રવેશ કરીને)

દુર્મુખ : (સ્વગત) ઓહ! કેમ કરીને દેવી સીતા વિષે આવી કલ્પી પણ ન શકાય એવી લોકવાર્તા, દેવને કહું? અથવા હું મદભાગ્યનું જ એ નસીબ!

સીતા : (સ્વપ્નમા) ઓ! આર્યપુત્ર! ક્યાં છો તમે?

રામ : અરે, એની એ જ, ચિત્રદર્શનથી ઉપસ્થિત થયેલી વિરહઝંખના, સ્વપ્નમાં પણ દેવીને ઉદ્વેગ કરે છે! (સસ્નેહ અંગોને ચાંપીને)

સર્વે દુઃખસુખે અદ્વૈત, સ્થિતિ સૌ માંહે અનુરૂપ જે,
વિશ્રાંતિ ઉરની સુનિત્ય, રસના વાર્ધક્ય અલ્પે હરે,
કાળે આવણુ સૌ પરાંઙ્મુખ થતાં જે સ્નેહ-સારે ઝગે,
રે! તે ધન્ય મનુષ્ય!-જેહ કરી કેં એ પ્રેમ પામે જગે!

દુર્મુખ : (પાસે આવીને) જય જય મહારાજ.

રામ : બોલ, જે જાણી લાવ્યો હોય તે.

દુર્મુખ : નગરજનો આપની સ્તુતિ કરે છે કે રામભદ્રે તો દશરથ મહારાજને ભૂલાવી દીધા.

રામ : અર્થવાદ છે એ તો કંઈ દોષ મારો હોય તે કહે કે તે નિવારી શકાય.

દુર્મુખ : (સાસ્ર) સાંભળો, દેવ! (કાનમાં) એમ, એમ!

રામ : અહહ! ભયંકર તીવ્ર છે, આ વાક્વજ્ર!

[મૂર્છિત થાય છે]

દુર્મુખ : શાંત થાઓ, દેવ!

રામ : (શાંત થઈ)

હા! હા! ધિક્! પર ગૃહવાસ દુષ્કલંક,
વૈદેહી તણું, અદ્ભુત, ધોયું, રીતે,
તે વ્યાપ્યું, વિષમ ફરી વિધિ વિપાકે,
સૌ પામે વિષ ન્યમ શ્વાનદંશ કેરે!

ત્યારે હું મંદભાગ્ય હવે શું કરું? (વિચારીને સકરુણ) અથવા બીજું શું?

સજ્જનોએ, કરી કૈએ, રજવા લોક, એ વ્રત!
પાળીયું જેહ ત્યાગીને, પિતાએ, પ્રાણ ને મને!

વળી ભગવાન વસિષ્ઠે પણ હમણાં જ સંદેશો પાઠવ્યો છેઃ

દીપાવ્યું જે સૂર્યવંશી નૃપાળે
લોકશ્રેષ્ઠે, શુદ્ધ સાધુ ચરિત્ર,
ઝંખાયે જો કશ્મલા હું સંબંધી
કો વાતે તો, ધિક્ મને હા! અરે! ધિક્!

હા! દેવયજનમાંથી ઉત્પન્ન થનાર દેવી! હા જન્મમાત્રથી જ પૃથ્વીને પાવન કરનાર! હા નિમી જનકકુલની કુલનંદિની! હા અગ્નિ, વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીએ પૂજેલા શીલવાળી! હા, રામમય જીવને! હા, મહારણ્યવાસની પ્રિય સખી! હા, તાતપ્રિયે! હા, અલ્પભાષિણી! તું જેવીનુ આ શુ ભાગ્ય?!

તું થકી પુણ્ય છે વિશ્વ, અપુણ્ય ઉક્તિ તુ પ્રતિ!
સનાથ તું થકી લોક, અનાથા તું વિપદ્ધને!

(દુર્મુખ પ્રતિ) દુર્મુખ! લક્ષ્મણને જઈને કહે કે નવીન આ રાજા રામ, આજ્ઞા કરે છે તને કે (કાનમાં) એમ, એમ!

દુર્મુખ : હા! અગ્નિથી પરિશુદ્ધ, રઘુકુલનાં પવિત્ર સતાનોને ગર્ભમાં ધારણ કરતાં દેવી પ્રત્યે, કેવળ દુર્જન લોકના વચન ઉપરથી, આપે આવુ કુકૃત્ય નિર્ધાર્યું?

રામ : શાંતમ્! નગરલોકને કેમ દુર્જન કહેવાય?

ઇક્ષ્વાકુ કેરુ કુલ માન્ય લોકે,
દૈવે થયું તે અપકીર્તિ બીજ!
વિશુદ્ધિ કાળે કીધી અદ્ભૂત કૃતિ,
વિશ્વાસ દે કેમ દૂરસ્થને તે?!

માટે, જા!

દુર્મુખ : હા! દેવી! (ચાલ્યો જાય છે)

રામ : હા! કષ્ટ! ભયંકર, ઘોરકર્મ કરનાર, નૃશંસ બન્યો હું!

પોષી જેહ શૈશવ થકી પ્રીતે,
અન્ય કો પ્રણયથી ન જાણતી,
મૃત્યુને છળથી અર્પું છું પ્રિયા,
પખી પાવિત કસાઈને જ્યમ!

તો કેમ હું પાપી, અસ્પર્શ્ય, મારા સ્પર્શથી દેવીને દૂષિત કરું છું?

[ધીરેથી સીતાનું માથું ઊંચું કરી, પોતાનો હાથ ખસેડી લઈને]

અપૂર્વકર્મ ચંડાળ, આર્યમુગ્ધે! મને ત્યજ!
ચંદનભ્રાન્તિએ ભેટી દુષ્ટ છુ વિષનું દ્રુમ!

(ઊભા થઈ જઈ)

અરે હાવ! હાવાં બદલાઈ ગઈ પ્રાણીજ સૃષ્ટિ! રામના જીવન પ્રયોજનનો આજે પાર આવ્યો! શૂન્ય જીર્ણારણ્ય છે હવાં, જગત! અસાર છે આ સંસાર! દુઃખમય છે આ દેહ! શરણવિનાનો થઈ ગયો છું—શું કરું!—ક્યાં જાઉં? અથવા,

દુઃખ સંવેદનાર્થે જ ચૈતન્ય અર્પ્યું રામને!
મર્મવેધિન આ પ્રાણ, વજ્રખીલા સમાહદ!

હા, મા અરુંધતી, હા ભગવાન વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર, હા ભગવાન અગ્નિ, હા દેવી ભૂતધાત્રી, હા પિતૃતુલ્ય રાજા જનક, હા તાત, હા માતૃઓ, હા પ્રિય સખા સુગ્રીવ, હા સૌમ્ય હનુમાન, હા પરમોપકારી લંકાધિપતિ બિભીષણ, હા સખી ત્રિજટા—આ રામ દુષ્ટે, તમને ઉતર્યા, અવમાનીત કર્યા!!—અથવા હું કોણ, એમને અત્યારે આહ્લાદન પણ કરનાર!

સઉ એહ મહાત્માઓને, કૃતઘ્નિ દુરાત્મ હું
બોલાવતાં મુખે જાણે, લાગે છે પાપ એમને!

હું—જે—

વિશ્રંભે હૃદય ચડી સુખે સુતેલી,
પીડાથી સ્ફુરિત કઠોર ગર્ભભારી,
ઉખેડી, મુજ ગૃહની નિતાંત શોભા,
ફેંકું છું, કૂર, બલિ તેમ, શ્વાપદોને!

(સીતાના ચરણદ્વય મસ્તકે ધારી) દેવી! દેવી! આ તારા પાદપંકજને રામમસ્તકનાં છેલ્લા નમન! (રુવે છે)

(નેપથ્યમાં)

અબ્રહ્મણ્યમ્! અબ્રહ્મણ્યમ્!!

રામ : અરે! જાઓ કોઈ, જાણી આવો, શું છે તે આ!

(ફરી નેપથ્યમાં)

યમુના તીર તપના, તાપસો તપ ઉગ્ર તે
લવણ ત્રાસથી આવ્યા, શરણ્ય આપની કને!

રામ : આ! શું હજી પણ રાક્ષસોનો ત્રાસ છે? લાવ, હમણાં જ એ દુરાત્મા કુમ્ભીનસ પુત્રને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા માટે શત્રુઘ્નને પાઠવું!

(કેટલાંક પગલાં આગળ જઈ, પાછા ફરી)

હા, દેવી! આ દશામાં તારું શું થશે! ભગવતી વસુંધરા! તારી પુણ્યપુત્રિ જાનકીને સંરક્ષજે તું!—

જનક ને રઘુઓનું સઉ જે ગોત્રમંગલ,
પુણ્યવાન, દેવયજે જે, જણી તેં, પુણ્યવંતીને!

(રુદન કરતા ચાલ્યા જાય છે.)

સીતા : હા! સૌમ્ય આર્યપુત્ર! ક્યાં છો તમે!!

(સહસા ઊભાં થઈ) રે, ધિક્! ધિક્! દુષ્ટ સ્વપ્નથી છેતરાઈને આર્યપુત્રને મેં મારે બોલાવી રહી છું!

• (ચારે બાજુ જોઈ) હા! ધિક્! ધિક્! મને એકલી મૂકીને આર્યપુત્ર ચાલ્યા ગયા? આ તે શું? ઠીક. વઢીશ એમને, મળશે ત્યારે—વઢી શકાશે તો! અરે! કોણ પરિજન છે અહિંયા?

(પ્રવેશ કરીને)

દુર્મુખ : દેવી, કુમાર લક્ષ્મણ વિનવે છે કે રથ સજ્જ થયેલો છે; તેથી દેવીએ પધારવું.

સીતા : આ આવી હું. (ઊઠી પરિક્રમણ કરી) ગર્ભભારથી ફરકે છે મને, માટે ધીરથી ચાલો.

દુર્મુખ : આમ, આમ, દેવી!

સીતા : પ્રણામ, તપોધનોને, પ્રણામ.

રઘુકુલ દેવતાઓને, પ્રણામ આર્યપુત્રના
ચરણકમળને, પ્રણામ સકળ ગુરુજનોને!

(સર્વે જાય છે)

મહાકવિ ભવભૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિતનો ચિત્રદર્શન નામનો પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

બાળપણની સ્મૃતિ

પ્રફુલ્લ અત્રિ

[શિખરિણી]

અહા ! કેવા નાના દિગ-વસનમાં મસ્ત ફરતા !
વીણી બોરાં ખાતા, પલટન રચી રાજ્ય કરતા,
નદીએ જાતા, ને જલકલરવે સૂર પૂરતા,
બિલોરી પાણીની તલરજ ગ્રહી તાગ લહતા.

ચિરોડી, પાંચીકા, છીપ વીણી વીણી શંખલિ'વળી,
—રતન સમ તેના જતનમાં
કલાકો વીતાવી દિન બણુકડા શા રખડતા !
અદા ને મોટીબા કદિક વઢતાં, માર મળતો,
અને પાછો તેનો કર મિઠલડો માથ ફરતો.

ઊંઘી જાતા કેવા, ફિકર રમવાનું રમકડું
ગણી, ફેંકી દેતાં, નિરભયપણે બા સમીપમાં !

—અને આજે જાગું, દીપક બળતો, બાર બજશે.
કિતાબોનો સામે ઢગ પડી રહ્યો, પાસ સ્ટવપે
શિખો આસમાનીના ગભીરરવમાં 'ચા' ઉકળતો.
દૂરે બારીમાંથી ગગનમહિં તારા ટમટમે,
ન હો જાણે કે'તા, ચપલ મીંચતાં નેન મુજને,
—'રમવું ન ગમે મુક્ત તુજને ?'

બાલજીવનનો અભ્યાસ

અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી

પોતાનાં બાળકોના વિકાસ સમજવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ હમણાં હમણાંથી માબાપોમાં વધવા લાગી છે. ઘણી વખત માબાપો પોતાનાં બાળકોમાં વધારે પડતા વિકાસની આશા રાખે છે. પણ ઘણાંખરાં પાસે તો એ ઉમરે બાળકમાં ક્યા પ્રકારનો કેટલો વિકાસ થયો હોય તો સંતોષકારક લેખાય એ જાણવાનું માપ હોતું નથી.

ગુજરાતમાં 'નૂતન શિક્ષણ'ના ન્હાના-મોટા છૂટાછવાયા પણ વિચારપૂર્વક યોજાયેલા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. એ પ્રયોગોમાંથી માબાપોને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું કંઈક તારણ તે તે અખતરા કરનારાઓની નોંધપોથીમાંથી નિતારી પ્રજા સમક્ષ રજૂ થાય એ શુભ આશયથી, અમેરિકાના Child Study Association તરફથી માર્ગદર્શન પૂરતી રજૂ થયેલી હકીકત, અહીં આપું છું.

બાળકના વિકાસનું સાચું ચિત્ર એક ચલચિત્ર હોય છે—એ ચિત્ર નરી આંખે દેખી ન શકાય એવી રીતે આગળ વધ્યા જ કરતું હોય છે. સરળતાની ખાતર બાળકનો શારીરિક, બૌદ્ધિક, ઊર્મિક અને સામાજિક વિકાસ અહીં વર્ણવ્યો છે.

આ વર્ણન માત્ર માર્ગદર્શન પૂરતું જ છે. બાળકોના વ્યક્તિત્વ પરત્વે આમાં ઓછોવત્તો ફેરફાર જરૂર માલમ પડવાનો જ; પરંતુ જે કંઈ અનુભવસિદ્ધ અને પ્રાયોગિક માહિતી મળી શકી છે તેનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરીને સર્વસામાન્ય તારણ નીચે આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

ત્રણ વર્ષનું બાળક

શારીરિક વિકાસ.—બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય છે કે ઓચિંતી ખબર પડી જાય છે કે હવે એ તદ્દન નાનું બાળક મટીને જલદી વિકસતી નવી નવી શક્તિઓના ઉંબરા પર આવી ગયું છે. ત્રણ વર્ષના છોકરાઓ ઊંચાઈમાં ૩૩" થી ૪૦" સુધીના અને વજનમાં ૨૬થી ૩૬ રતલ સુધીના હોય છે. છોકરીઓ ઊંચાઈમાં ૩૨" થી ૪૦" સુધીની ને વજનમાં ૨૫ થી ૩૫ રતલ સુધીની હોય છે. ત્રણ વર્ષના બાળકને સામાન્યતઃ બીજી દાઢ સાથે પહેલા ૨૦ દાંત હોય છે. ઝાડાપિશાબની હાજતની એને એવી સરખી રીતે ખબર પડે છે. એવું બને છે કે કેટલાંક બાળકોને રાતે ઊંઘમાં એની ખબર નથી પડતી ને પરિણામે પથારી ભીંજાતી હોય છે. આ બાબતો પર એનો સંપૂર્ણ કાબૂ આવ્યો હોતો નથી. પણ એ પછી એ પ્રગતિ કરી રહ્યું હોય છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિમાં શીઘ્ર વિકાસ થઈ રહ્યો હોય છે, અને બાળક જે ઝડપ ને ચતુરાઈથી અનેક કામ કરી રહ્યું હોય છે તે પરથી તે દિશામાં તેનો વિકાસ તરત જ સમજી શકાતો હોય છે. તેના બોલવામાં ને ચાલવામાં આ સવિશેષ દેખાતો હોય છે. ત્રણ વર્ષનું બાળક સાધારણ રીતે દાદર પકડ્યા સિવાય ચડી શકે છે. ને એ પૂરતું ઊંચું હોય તો ઘણી વખત મોટા માણસની પેઠે વારાફરતી પગના ભરી પગથિયાં પર ચડે છે. બીજી રીતે પણ પોતાની એ શક્તિ વ્યક્ત કરે છે—જેમકે, એક પગ ઉપર ઊભા રહીને અથવા એક પછી એક કૂદકા ભરીને, નાના નાના કૂદકા મારીને, સાતઆઠ ઘન એક ઉપર એક ગોઠવીને, જોઈ જોઈને આડીઅવળી લીટીઓ દોરીને, વર્તુળની નકલ

કરીને, સફાઈથી કાગળનો કટકો વાળીને, વગેરે વગેરે. વળી ઘણાં બાળકો ડાબાને બદલે જમણો હાથ વધારે ચોકસાઈથી વાપરવાનું શરૂ કરે છે અને વધારે સુંદર કામ કરવામાં જમણો હાથ વાપરવાનું પસંદ કરે છે.

બૌદ્ધિક વિકાસઃ—બેથી ત્રણ વર્ષની વયમાં બાળક ઘણી વખત છસો જેટલા શબ્દો શીખે છે, અને એ સમજતું હોય છે એવા બધાનો સરવાળો તો લગભગ આઠમોથી નવમો જેટલો થતો હોય છે. સર્વનામ, બહુવચન ને ભૂતકાળ તે વાપરે છે. સાચી કે બનાવી કાઢેલી સાદી વાતો કહેવામાં એને મઝા પડે છે. 'કાલીઘેલી વાતો' તરફનું એનું વલણ ઓછું થવા લાગે છે. એવી વાતો કરતું તદ્દન બંધ થવા માટે તો બાળક ઓછામાં ઓછું ચાર વર્ષનું તો થવું જ જોઈએ. એ પોતાનું પહેલું નામ, ને પાછળથી પાડેલું નામ તેમજ પોતાની જાતિ જાણે છે. ઉભય જાતિ વચ્ચેનો ભેદ પણ કદાચ એણે શોધી કાઢ્યો હોય છે જે જે પદાર્થોનાં નામ એની પાસે બોલવામાં આવે છે તે એ બતાવી શકે છે તેમજ ચિત્રમાં દેખાતી વસ્તુઓ કહી શકે છે એ 'માં,' 'નીચે' 'પાછળ'નો ભેદ સમજે છે. લાંબાટૂંકાનો ભેદ પણ તે જાણે છે. એને બદલે ત્રણ આંકડાની સંખ્યા બોલી શકે છે. બે પ્રકારનાં કામ કરવાં પડે એવી સૂચનાઓનો અમલ કરી શકે છે. ઘન વડે જોઈ જોઈને તે પુલ બનાવી શકે છે રંગનાં નામ શીખવા માંડે છે, અને રંગની જુદીજુદી મિલાવટમાં તેમજ સાદા રંગોમાં એને ખૂબ રસ પડે છે. ગમે તેમ લીટા કર્યા કરવાની સ્થિતિમાંથી એ આગળ વધી જવાની તૈયારીમા હોય છે, અને જોકે એનાં ચિત્રોનો આકાર સારો કે સાચો નથી હોતો છતાં એ પોતાનાં ચિત્રોને બીજા ઘાટ સાથે આકસ્મિક મેળ ખાતો હોય એવાં નામ આપી શકે છે.

સામાજિક અને ઊર્મિલ વિકાસઃ—પોતાના કુટુંબનું નામ અને બીજાઓનાં નામ વગેરે સમજવામાં ને તે વાપરવામાં, ભાગી જાય એવા બરડ પદાર્થો એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવામાં, વસ્તુઓ આઘીપાછી મૂકવામાં મદદ કરવામાં, બારણાં ઉઘાડવામાં, પોતાનાં કપડા પોતે જ પહેરવામાં તેના વધતા જતા રસમાં–આ બધી બાબતોનો બાળકના શારીરિક તેમજ બૌદ્ધિક વિકાસ સાથે અતિ નિકટનો સંબંધ છે. ખરી વાત તો એ છે કે અત્યારે પોતાની જાતને લગતાં બધાં કામો કરવામાં એને જ્યાંસુધી એ નવોનવો અનુભવ છે ત્યાંસુધીમાં જેવાં આનંદ ને મઝા આવે છે તેવાં એ બાબત જૂની થઈ ગયા પછી એને નથી આવના.

એની રમત વૈયક્તિક ઓછી હોય છે, પણ નાટક જેવી ને સામાજિક વધારે હોય છે. પોતાની ઉમરનાં બાળકો સાથે રમતું એને ખૂબ ગમે છે છોકરાછોકરીઓની રમતોમાં, અત્યારથી જ કંઈક ભેદ હોય છે. પણ મોટી ઉમરે પહોંચ્યા પછી જેવા એકદમ જુદા તરી આવે છે એવા અગત્યના હોતા નથી ત્રણ વર્ષના બાળકને પોતાની આજુબાજુની તમામ વસ્તુઓમાં ખૂબ રસ પડે છે પરિણામે 'બધામાં માથુ મારવાની' એની સ્વાભાવિક વૃત્તિમાં વધારો થતો હોય છે. અને આ કારણથી જ એને વ્યવસ્થિત રાખવાનું કામ ઘણી વખત મુશ્કેલ થઈ પડે છે. બીક એ વધારે સામાન્ય વસ્તુ હોય છે; ખાવામાં ને ઊંઘવામાં એ ઘણી વખત કંઈક કંઈક કજિયો કરતું હોય એમ બનવાજોગ છે. એનું જગત વિશાળ બને છે અને એનું વ્યક્તિત્વ એવી રીતે પ્રકટ થતું હોય છે કે રોજ નવો દિવસ એને માટે નવીન સાહસ લાવતો હોય છે.

પરિચય[1]

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

'નૌકાડૂબી' નવલકથા એક રીતે એક જ મુખ્ય મોટા અને વિલક્ષણ બનાવની નવલકથા કહી શકાય. અને એ બનાવ વાર્તાની શરૂઆતમાં જ બને છે. પછી તો એ બનાવની દૂરગામી અસરો અને એ બનાવની વિષમતામાંથી મુક્ત થવાના વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રોના પ્રયત્નો જ આવે છે એમ કહી શકાય

વાર્તાના નાયક રમેશનો પિતા તેને પરણાવીને વહુ સાથે જાન નદીમાર્ગે મછવામાં લઈ પાછો ઘેર જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં ભયંકર વાવાઝોડું થયું ને મછવા ઊંધા વળી ગયા. રમેશ બચી ગયો ને બીજાનું કોઈ બચ્યું છે કે નહિ તેની શોધમાં નીકળતાં નદીના બેટમાં તેણે નવવધૂને બેભાન પડેલી દીઠી. કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસથી તેને ભાનમાં આણી તેણે તેને પોતાની જ પરિણીત પત્ની સુશીલા માનેલી હતી. પણ ખરી રીતે તે બીજી જાનની નલિનાક્ષબાબુની પરિણીતા કમલા હતી. વાર્તાનો આ જ મુખ્ય બનાવ. આપણને લગ્ન એ હમેશ બનતો અત્યન્ત સાધારણ અને માટે સામાન્ય મહત્ત્વનો બનાવ લાગે છે. પણ જેમ શરીરમાં કોઈ પણ અંગનું મહત્ત્વ તે અટકી પડે ત્યારે જ જણાય છે તેમ કોઈ પણ સામાજિક સંબંધમાં વિષમતા પેસી જાય, અને તે સંબંધ ખોટકી પડે ત્યારે જ તેનું ખરું મહત્ત્વ જણાય. રમેશ અને કમલા પતિપત્ની નહોતાં છતાં પતિપત્ની તરીકે તેમને ભેગાં રહેવાનું આવ્યું: એ વિષમતા કેટલી ભયંકર છે તે જોતાં જણાય છે કે લગ્ન ભલે અતિસાધારણ બનાવ હોય પણ સમાજવૃક્ષની ડાળીએ ડાળીએ જ નહિ પણ પાંદડે પાંદડે, પાંદડાના એકેએક રેસા સુધી પહોંચેલો બનાવ છે.

બંગાળીઓમાં લગ્નમાં વધૂવરને સામસામે જોવાનો વિધિ હોય છે જેને શુભદૃષ્ટિ કહે છે. તે વિધિ વખતે આ બન્ને દંપતીએ એકબીજા સામે જોયેલું નહિ. આ અકસ્માત શાથી થયો તેનો કવિએ ઘણા કૌશલથી તદ્દન સ્વાભાવિક જણાય તેવો ખુલાસો કરેલો છે. રમેશના પક્ષે તેનું કારણ એ હતું કે તે પહેલાંથી બ્રાહ્મોધર્મ પાળતા અન્નદાબાબુની, નાનપણથી માતા વિનાની થયેલી કુમારી હેમનલિનીને પહેલેથી ચાહતો હતો, અને પિતાના દબાણથી પરણ્યો હતો, એટલે લગ્નના અણગમામાં તેણે વધૂ તરફ જોયેલું નહિ. એટલે કમલાને તે પોતાની પત્ની જ માનીને તેને ઘેર લઈ ગયો. ઘેર ગયા પછી કમલાએ એક દિવસ પૂછ્યું કે તમે બધાં મને સુશીલા કેમ કહો છો? મારું નામ તો કમલા છે, ત્યારે જ રમેશને સૌથી પહેલાં સમજાય છે કે તે પોતાની પરિણીતા નથી. કમલા માબાપ વિનાની મામાને ત્યાં ઊછરી હતી, વગેરે ઇતિહાસ, અને મામાનું સરનામું વગેરે તે ખૂબીથી જાણી લે છે અને તપાસ કરાવે છે તો માત્ર એટલું જણાય છે કે વરનું નામ નલિનાક્ષ હતું, તે રંગપુરમાં ડૉક્ટરનો ધંધો કરતો હતો અને મછવાના અકસ્માત પછી તેનો કશો પત્તો નથી.

---

૧ કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત 'નૌકાડૂબી'ની પ્રસ્તાવના.

આખી વાર્તાનું એક જ પ્રયોજન છે—કમલાને નલિનાક્ષ સાથે મેળવી આપવી. આ પ્રયોજનથી કવિએ રમેશને અને નલિનાક્ષને બન્નેને આદર્શવાદી અને ઉદાર ચરિત્રના કલ્પેલા છે. પણ આખી વાર્તામાં વસ્તુસ્થિતિની વિષમતાનું સઘળું તાણ શરૂઆતમાં તો બધું એકલા રમેશ ઉપર, અને વાર્તાની મધ્યથી રમેશ અને કમલા બે ઉપર જ આવી પડે છે. પણ બે ઉપર આવવાથી તે ઘટતું નથી, ઊલટું વધે છે. પોતાના કોઈ પણ દોષ વિના, આ બન્ને નિર્દોષ રસિક વ્યક્તિઓને આપણે કરુણમાં કરુણ યાતનામાંથી પસાર થતી જોઈએ છીએ.

રમેશ સૌથી પહેલાં તો આ વિષમતા ઢાંકવા પોતાનું નાનું ગામ છોડી કલકત્તા ચાલ્યો જાય છે, જ્યાં શહેરની ઉદાસીન વસ્તીમાં તેની સ્થિતિની વિષમતા બીજાની નજરે ન ચડે. ને ભણાવવાને બહાને કમલાને એક સ્ત્રીઓની શાળામાં રાખે છે, અને લાંબી રજાઓમાં પણ તેને છાત્રાલયમાં જ રાખવાનો નિર્ણય કરે છે.

આવા મોટા પ્રશ્ન આગળ તેને હેમ સાથેનો સંબંધ તો ધ્યાનમાં જ આવતો નથી. પણ વિધિ તેને એમ છોડે એમ નથી. એક દિવસ તેઓ ઓચિંતાં કલકત્તામાં મળી જાય છે અને ફરી પૂર્વવત્ સબંધ ઘનતર બનતો જાય છે કવિ આ સંબંધ તેના અંતિમ બિન્દુ સુધી લઈ જાય છે. રમેશ પરણવાનો નિશ્ચય કરે છે, અને પરણ્યા પછી હેમને કમલાની હકીકત કહી, તેની જ મારફત કમલાને ઓછામાં ઓછા આઘાતપૂર્વક એ હકીકત કહેવરાવી, પોતાના સમાજથી દૂર ત્રણે યે રહેવા જવું એવો નિર્ણય કરે છે.

પણ વાર્તાનો પ્રતિનાયક અક્ષયબાબુ હેમના હાથનો અભિલાષી છે. હેમને મેળવવાને તેનામાં એક પણ લાયકાત નથી. પણ તેણે હેમનો વહેવારુ અને જાડી બુદ્ધિનો ભાઈ યોગેન સાધી રાખ્યો છે. તેને પોતાની લાયકાત બતાવી આપતાં નથી આવડતી, પણ રમેશની નાલાયકાત તે બહુ ઉદ્યમથી શોધીને સાબિત કરી આપે છે. કમલાને રજાઓમાં છાત્રાલયમાં રહેવું વસમું લાગે છે અને તેથી રડીને તે ઘેર રહેવાનું કહે છે. રમેશને લગ્નની નક્કી થયેલી તારીખ એકદમ બંધ કરવી પડે છે, અને તે કારણ સમજાવી શકતો નથી. હેમ વિશ્વાસને લીધે પૂછતી નથી. અન્નદાબાબુ અત્યંત અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. ત્યારે અક્ષય યોગેનને લઈ, કમલા છાત્રાલયમાંથી આવીને રમેશ સાથે બેઠી છે ત્યાં આવી પહોંચે છે! રમેશ ખુલાસો કરી શકતો નથી, યોગેન તેને ઘેર આવવાની બંધી કરે છે. તે આ વાત ઘેર જઈ કરે છે ત્યારે હેમ મૂર્છા ખાઈ ખુરશી પરથી પડે છે. લગ્ન સુધી ગયેલો પ્રેમતંતુ આમ છેદાય છે!

રમેશ હવે ક્યાં જવું તે નક્કી કર્યા વિના કલકત્તાથી કમલાને લઈ નાસે છે. અક્ષય તેનો પીછો પકડે છે પણ તેને ચુકાવી તે બોટમાં બેસી નદીરસ્તે પશ્ચિમ તરફ જાય છે. તે કમલાથી બહુ સાવચેત રહે છે, પણ કમલાનું જીવન, પહેલેથી કરી ગોખેલા પ્રેમ-ચાસમાં જ જેમ પાણી વહે, તેમ લગ્નપ્રેમ માટે ઉત્સુક થઈ વહેવા માંડે છે. તેની મુગ્ધ અજ્ઞાન અભિલાષાઓ અપૂર્ણ રહેતાં તેને ઘણો આઘાત લાગત, પણ કવિ બે બીજાં પાત્રોના પ્રવેશથી આ સ્થિતિમાંથી કમલાને બચાવે છે. પહેલાં નાનો લાચાર સ્થિતિનો ઉમેશ પ્રવેશ કરે છે, જેના તરફ માતાનો સ્નેહ થતાં કમલાને પોતાનું જીવન ખાલી લાગતું મટી છે

પછી એક વૃદ્ધ ચક્રવર્તી મશાય આવે છે જે કમલા તરફ પિતા જેવું વાત્સલ્ય રાખે છે. આમ બે જણુ વચ્ચેના સ્નેહતંતુ ઉપર ઝિલાઈ કમલા નિરાશામાં પડતી બચે છે. આ ચક્રવર્તી મશાયને આવા સુંદર યુગલના સબંધમાં વિલક્ષણતા લાગે છે, જોકે તે કશું સમજતો નથી.

આ ધ્યેય વિનાની મુસાફરીનો અંત ચક્રવર્તી મશાય બધાને પોતાની સાથે ગાજિપુર લઈ જવાનો ઠરાવ કરી આણે છે. ચક્રવર્તી તેમને પોતાને ઘેર જ ઉતારે છે. ચક્રવર્તીની પુત્રી શૈલજા અને ઘરજમાઈ રહેતા વિપિનનો સ્નેહ જોઈ કમલાની ઉત્સુકતા વધારે સાકાર થાય છે. તેનો સ્નેહ જોતાં તેને પોતાની સ્નેહદરિદ્ર સ્થિતિ વધારે કરુણ લાગે છે. રમેશ આ જુએ છે, સમજે છે અને નિર્ણય કરે છેઃ "ના, બહુ થયું. કાલે જ કલકત્તા જઈ તૈયાર થઈ આવું. કમલાને મારી સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારવામાં જેમ વિલબ થાય છે, તેમતેમ મારો અન્યાય વધતો જાય છે." હેમનલિની તરફનો સ્નેહતંતુ અકાંડવિચ્છિન્ન થતાં નિરાશ થયેલ વાચક અહીં ફરી સ્નેહની અપેક્ષા પરિતૃપ્ત થવાની આશા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. અત્યન્ત નિરુપાય સ્થિતિમાં તેને આમાં કશું અનૌચિત્ય ન લાગે એક વાર રમેશે વિચાર્યું હતું તેમ તે પણ વિચારે.

મંત્ર ભણાયા નથી એટલા માટે કોઈપણ જાતનો સકોચ રાખવો એ ખોટું છે. તે દિવસે યમરાજે પોતે કમલાને વધૂ તરીકે મારી પાસમા આણી આપી ને રેતીના નિર્જન દ્વીપમા તેમણે પોતાને હાથે છેડાછેડી બાધી આપ્યાં હતાં—તેમના જેવા પુરોહિત જગતમા બીજો કયા મળવાનો હતો?

પણ આ તંતુ પણ છેદાવાનો જ હતો, અને વધારે કરુણ રીતે! રમેશ કલકત્તા પોતાનો સરસામાન લેવા જાય છે. ત્યાં હવે બધી હકીકત હેમને કહી ખુલાસો કરવાની ઇચ્છાથી સરનામા વિના એક પત્ર લખે છે, અને અન્નદાબાબુને ઘેર આપવા જાય છે, પણ ત્યાં નોકરો સિવાય કોઈ હોતું નથી. નોકરો પાસેથી ખબર મળે છે કે બાબુ પશ્ચિમમાં હવા ખાવા ગયા છે અને ત્યાં સાથે કોઈ જુવાન નલિનબાબુને લઈ ગયા છે. યુવાનની સાથે ગયા છે એ વિચારથી હેમ સાથેનો તેનો સંબંધ વધારે શિથિલ બને છે, અને તે ઘેર આવી નવા ઘરમાં કમલા સાથે રહેવાને ઉત્સુક બને છે. હજી નવું ઘર તૈયાર થવામાં થોડીવાર છે જોઈ, તે કેસને અંગે અલ્લાહાબાદ જાય છે. પણ તે દરમિયાન હેમને સરનામા વિનાનો લખેલો કાગળ કમલા વાંચે છે. તે બધું સમજે છે. હેમનું નામ જાણ્યા વિના તે સમજે છે કે તેની સાથેનો સ્નેહ, અકસ્માતથી તેને માથે જડાયેલી કમલાને લીધે રમેશને તોડવો પડ્યો અને હવે તે અનાથ પ્રત્યે દયા લાવીને પ્રેમસંબંધ બાંધે છે. તેને પોતાનું આખું જીવન વિધિની એક ક્રૂર મશ્કરી જેવું લાગે છે. તે કોઈને કશું પણ કહ્યા વિના પહેરેલે લુગડે ગૃહત્યાગ કરે છે! આટલી નાની કમલા ક્યાં જવું તે જાણ્યા વિના ગંગાને કિનારે કિનારે ચાલ્યાં જવાનો નિશ્ચય કરે છે. "આમ કરવાથી કોઈને પણ તેણે રસ્તો પૂછવો નહિ પડે, અને જો તેને માથે કંઈ આફત આવી પડે તો એક ક્ષણમાં આ ગંગા તેને આશ્રય આપશે."

સાંજે વખતે મનનું દ્વિધાત્વ છોડી ઉત્સુકતાથી રમેશ પોતાને નવે બંગલે કમલાને મળવા સવારમાં વહેલો આવે છે ત્યારે ઘરમાં કમલાને જોતો નથી. ચક્રવર્તીને ત્યાં તપાસ

કરતાં તે ત્યાં પણ નહોતી. નદી તરફ તપાસ કરતાં તેણે ફેંકી દીધેલો કૂંચીનો ઝૂમખો અને થોડું ઘરેણું જડે છે! રમેશને લાગે છે કે કમલાએ આપઘાત કર્યો છે, જોકે શાથી તે તે સમજી શકતો નથી. તેનું જીવન હવે હેતુ વિનાનું નિષ્ફળ થઈ જાય છે. તે કંઈ પણ પ્રયોજન વિના મુસાફરીએ નીકળી પડે છે.

આપણી વાર્તાનું ત્રીજું સૂત્ર હેમનલિની હવે લઈએ. અક્ષયબાબુને માટે, રમેશ હતો તે સ્થાન ખાલી કરાવવું સહેલું પડ્યું પણ તેવું તે જગાએ બેસવું તેને સહેલું ન લાગ્યું. હેમનલિની સ્ત્રીસુલભ અંતર્દષ્ટિથી અક્ષયને જ બધાં અનિષ્ટનું મૂળ માનતી હતી. યોગેને અક્ષયને માટે અનેક યુક્તિઓ કરી પણ તે બધી દેખાઈ આવતી, અને તેનાથી કશી પણ ધારી અસર થઈ નહિ. છેવટે અક્ષયે જ એક યુક્તિ બતાવી. પહેલાં તો હેમનો રમેશ તરફ જે આદરભાવ છે તે ઓછો થવો જોઈએ. એટલા માટે તેણે એક નલિનાક્ષબાબુના વ્યાખ્યાનમાં બાપદીકરીને જવાનો યોગ કર્યો. અને લગભગ ધારી અસર થઈ. હેમને નલિનાક્ષની ધર્મશ્રદ્ધા અને વ્રતાદિથી સાન્ત્વન મળ્યું. યોગેનને તો આ પણ ઇષ્ટ નહોતું, કશું જ એક ને એક બે પેઠે ન દેખાય તે તરફ તેને સંશય હતો. પણ રમેશ તરફનું આકર્ષણ ઓછું થતું દેખાયું. નલિનાક્ષ પોતાની માતા ક્ષેમંકરીની તબિયત બગડી હતી તેથી કાશી ગયો, અને તે પછી થોડે દિવસે અન્નદાબાબુ અને હેમનલિની પણ હવાફેર માટે કાશી જ ગયાં. ત્યાં ફરી નલિન અને હેમનો પરિચય વધ્યો અને તેથી હેમની નલિન ઉપરની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. બીજી તરફ ક્ષેમંકરી હવે નલિનને પરણાવવા માટે અધીરી થઈ. તેણે અન્નદાબાબુ પાસે હેમનું માગું કર્યું. અન્નદાબાબુ તો રાજી થયા પણ હેમને પૂછતાં તેણે ના પાડી. હજી તે રમેશને ભૂલી નહોતી! અન્નદાબાબુને જેમ હેમના પક્ષમાં ગૂંચ જણાઈ તેમ ક્ષેમંકરીને નલિનના પક્ષમાં બીજી ગૂંચ જણાઈ. માની સેવા કરવા અને તેને પુત્રવધૂ બતાવીને ઓચિંતી રાજી કરવા તે માને કહ્યા વિના પરણ્યો હતો, પણ પરણીને પાછાં આવતાં મછવો ઊંધો વળી ગયો, અને તેને નવવધૂનો પત્તો લાગ્યો નથી. કદાચ હજી એ જીવતી હોય ને મળે એ માટે તેણે એક વરસ સુધી તેની રાહ જોવા નિશ્ચય કર્યો છે. ક્ષેમંકરી તો આ હકીકતથી થથરી ઊઠે છે પણ હેમની વાત યાદ રાખવા કહે છે. આમ હેમ અને નલિન બન્ને પક્ષમાં વાંધો છે, ત્યાં અક્ષયબાબુ ફરી એકવાર હેમ અને રમેશના શ્વાસભર્યા સંબંધ ઉપર ફરી આઘાત કરે છે.

રમેશ તેની હેતુ વિનાની પરિવ્રજ્યામાં એક વાર પાછો કલકત્તામાં અન્નદાબાબુને ઘેર જાય છે. ત્યાં તેને પાડોશીને પૂછતાં ખાતરી થાય છે કે બાપદીકરીની સાથે નલિનબાબુ ગયા હતા તે વાત તો ખોટી હતી. અને એ જ નલિનબાબુ વિશે તેણે વધારેમાં જાણ્યું કે તે પહેલાં રંગપુરમાં ડૉક્ટરનો ધંધો કરતા હતા અને હમણાં કાશીમાં રહેતા હતા. યોગેન્દ્ર મિર્ઝાપુરમાં હેડમાસ્તર હતો. બદલામાં તેણે એને પોતાની હકીકત પણ કહી કે તે ગાઝિપુરમાં પ્રેક્ટિસ કરતો હતો. અને હવે એ છોડીને નક્કી કર્યા વિના ફર્યા કરે છે.

અહીંથી નીકળી રમેશ યોગેનને મળવા જવાનો નિર્ણય કરે છે. તેને લાગે છે કે પોતા વિશેની જટિલ સમસ્યાનો ઉકેલ કરવાનો હવે સમય થયો છે. તે મિર્ઝાપુર જઈ

યોગેનને મળી બધી વાત કરે છે. યોગેન કબૂલ કરે છે કે એ વાત ત્યારે કરી હોત તો પોતે માનત નહિ. અને હવે પોતે જે હાનિ કરી છે તે પોતાને હાથે જ સુધારવા, તેને નાતાલ સુધી પોતાને ત્યાં રોકે છે. અને રજામાં જઈ હેમ રમેશનાં લગ્ન કરવા નિર્ણય કરે છે. નાતાલને દસ જ દિવસ બાકી હતા.

પણ સારા માણસો પોતાના હિતને માટે ઉતાવળા હોતા નથી, એટલા ખરાબ માણસો પારકાના અહિતને માટે ઉતાવળા હોય છે. અન્નદાબાબુના જે પાડોશીએ રમેશને બધી વાત કરી તેણે જ રમેશ વિશેની વાત અક્ષય આવ્યો ત્યારે તેને કરી. તેની દાઢ સળકી. તે ગાજિપુર ગયો અને ચક્રવર્તી મશાય પાસેથી બધી હકીકત જાણી લીધી. તેને રમેશ સામે ફરી એક ફટકો મારવાનો લાગ મળ્યો. તે જાણતો હતો કે તેની એકલાની સાક્ષી તો હેમ માનવાની નથી. એટલે તેણે ચક્રવર્તી મશાયને લઈ જવાનો પેંતરો રચ્યો. કમલા કદાચ જીવતી હોય, કાશીએ ગઈ હોય માટે એની ત્યાં તપાસ કરવા જઈએ કહી તે ચક્રવર્તી મશાયને લઈને કાશી ગયો. અને અન્નદાબાબુ અને હેમની સાથે એમને ભેટાડી દીધાં. બન્નેને સખત આઘાત થયો. હેમે પિતાની ચિંતાકારક સ્થિતિમાં નલિનાક્ષ ડૉક્ટરને બોલાવ્યા અને ફરી તેને તેની પાસેથી સાન્ત્વન મળ્યું. હેમનું રમેશ સંબંધી છેલ્લું અવલંબન પણ હવે તો ગયું. અન્નદાબાબુ સાથેના પછીના વાતચીતપ્રસંગે તેણે કહ્યું: " તમે જે આજ્ઞા કરશો, તે હું જરૂરથી પાળીશ. માત્ર એક વાર મન સ્વચ્છ કરી સારી રીતે મારે તૈયાર થઈ લેવું છે."

બરાબર આ સંયોગોમાં કમલા અજ્ઞાત વેશે આ દૃશ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ગંગાકિનારે ચાલતાં એક મુકુંદલાલ દત્તની પત્ની નવીનકાલીનો તેને ભેટો થાય છે. તેઓ મછવામાં બેસી કાશી જતાં હતાં, અને આશ્રય આપવા કમલાને લઈ જવા કહે છે, ખરું તો એમને મફત રસોયણ જોઈતી હતી. આ પ્રૌઢ બાઈ ઘણી જ સ્વાર્થી, લોભી અને ક્રૂર હતી, પણ તેના ઘરમાં કાળી મજૂરી કરતાં પણ કમલાને તેના જીવનનું પહેલું સાચું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. દત્તની માંદગીમાં નલિનબાબુ તેને જોવા આવે છે. કમલાને ઘરના નોકર મારફત ખબર મળે છે કે તે પહેલાં રંગપુરમાં પ્રૅક્ટિસ કરતા. તેને ખાતરી થાય છે કે તે જ તેના લગ્નના પતિ. પણ તેને આ સુખ કંઈ પણ વધારે લભ્ય થાય તે પહેલાં તો તે નિરાશાના ગર્તમાં એક વાર હડસેલાય છે. દત્ત કુટુંબ કાશી છોડી મીરત જવા ઊપડ્યું અને પ્રૌઢ નવીનકાલીએ કમલાને લગભગ કેદીની માફક સાથે લીધી. પણ રસ્તામાં મોગલસરાઈ જંક્શને તેને ઉમેશ મળી ગયો, કમલા તેને મળવા નીચે ઊતરી ત્યાં 'બામનઠાકુરણ' ને બૂમો પાડતી નવીનકાલીને લઈ ગાડી ઊપડી. ઉમેશ કમલાને પાછો કાશી લઈ ગયો ને તેને ચક્રવર્તી મશાયને ઘેર ઉતારી. ઉમેશ પણ ગાજિપુરથી કમલાની તપાસમાં જ નીકળી ગયો હતો.

અહીં હવે કમલા શૈલજાને પોતાનો આખો ઇતિહાસ કહે છે, અને શૈલજા કહે છે: " સારું થયું કે તું રમેશબાબુના હાથમાં પડી હતી! ગમે તે કહે, બિચારા રમેશબાબુની યાદ આવે છે ત્યારે ખૂબ દુઃખ થાય છે." કમલા પેલો સાચવી રાખેલો રમેશનો હેમ ઉપરનો કાગળ પણ આપે છે, જે શૈલ પિતાને આપે છે. પિતાપુત્રી શૈલજાની દીકરી ઊર્મિને જોવા

બીજે દિવસે કમલા ઘરકામ માટે વહેલી ઊઠી ઉપાસનાની ઓરડીમાં હમેશ મુજબ વ્યવસ્થા કરે છે ત્યાં તે નલિનને હમેશ કરતાં વહેલો ઊઠેલો જુએ છે. તે નલિનને પ્રણામ કરે છે, અને ઘણા વખતથી કરી રાખેલા નિર્ણયોને અમલમાં મૂકતાં શબ્દોથી માત્ર "હું કમલા છું" એટલું જ કહી શકે છે. નલિન કહે છે: "હું જાણું છું કે તું મારી કમલા છે, આવ મારા ખંડમાં ચાલ." પાછલા પહોરે નલિન પુષ્પો લઈ માતાને સાંજે પ્રણામ કરવા જવાનું કહે છે. ત્યારે કમલા કહે છે: "પણ તમે મારી બધી વાત તો સાંભળી નહિ." નલિનાક્ષ કહે છે: "તારે કશું કહેવાની જરૂર નથી. હું બધું જાણું છું." હેમની પેઠે તે પણ અટકળે જ બધું પેલા કાગળથી સમજી ગયો જણાય છે.

કમલા જમણા હાથે મોં ઢાંકીને બોલી: "મા શું—" એટલું બોલી પણ વાક્ય પૂરું ન કરી શકી.

નલિનાક્ષે તેને મોઢેથી હાથ કાઢી નાખી કહ્યું: "મા પોતાના જીવનમાં અનેક અપરાધ ક્ષમા કરતાં આવ્યાં છે. જે અપરાધ જ નથી, તેની ક્ષમા તેઓ જરૂર આપી શકશે." અને એ ખરું હતું. ક્ષેમંકરીએ ભયંકર અપરાધો માફ કર્યા છે, જોકે આ પરિચયમાં તેનો ઈસારો મેં નથી કર્યો.

આખી વાર્તા વાંચતાં ઠેઠ સુધી આખું મન લાગણીઓના ખેંચાણથી બહુ જ તંગ રહ્યા કરે છે. વાર્તા પૂરી થયે વાંચનાર એક જાતની 'હાશ!' અનુભવે છે.

અને છતાં કોઈ ને લાગે: આમાં વાર્તા ક્યાં પૂરી થઈ? રમેશ અને હેમનલિનીનું શું થયું! હવે તેમને બન્નેને પરણતાં કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ કે અંતરાય નથી, ત્યારે કર્તાએ તેમને પરણાવ્યાં કેમ નહિ? આટલાં આટલાં દુઃખ, ત્યાગ, દમન, સંયમને અંતે, જે પ્રેમથી તેઓ વાર્તાની શરૂઆતથી જ લગ્નનાં અધિકારી હતાં, તે લગ્ન કેમ ન કરાવ્યાં! પણ વાર્તાનું ઔચિત્ય એમાં જ છે. રમેશ કે હેમ અક્ષયબાબુ જેવાં હોત તો જરૂર પરણત. પણ *એવાં હોત તો તો આ વાર્તા રમેશ કમલાના પ્રથમ મિલન પછી આગળ ચાલત જ નહિ.* લગ્ન એ રમેશ કે હેમને માટે માત્ર વ્યવહારનો પ્રશ્ન નહોતો. લગ્ન એ એમને મન જીવન-પટ ઉપરના એક સુંદર ચિત્ર જેવું હતું જે પટ ઉપર કરવા ધારેલ ચિત્રના રંગની વિરુદ્ધના જ રંગો વારંવાર ઢળે તેના ઉપર પછી મૂળ ચિત્ર દોરવાનો ઉલ્લાસ ક્યાંથી રહે! કમલા ગાઝિપુરમાં ગંગાકિનારે કૂંચીનો ઝૂડો નાંખી ચાલી ગઈ ત્યારથી જ રમેશને તો સંસારનો ઉલ્લાસ બધો ઊતરી ગયો હતો. તે વખતે તે વિચારે છે: "મારા જીવનમાં જે ભયંકર બનાવનો આઘાત લાગ્યો છે, તેણે મારે માટે સંસારને અયોગ્ય બનાવી દીધો છે. જે ઝાડ ઉપર વીજળી પડી હોય તેણે પ્રફુલ્લ ઉપવનમાં સ્થાન પામવાની આશા શું કામ રાખવી?" અને એ પછી પણ તેના પર ફરી વીજળી તો પડી—ત્યારે તે યોગેન સાથે કાશી ગયો ને હેમનલિનીએ તેના તરફ ઉપેક્ષા દર્શાવી, ને તેણે જાણ્યું કે હેમે ક્ષેમંકરીના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે! રમેશ અને હેમ બંને વાર પરણવા તૈયાર થયાં ને તેમનાં લગ્ન એટલે આવી બંધ રહ્યાં. એમ થયા પછી બન્નેને પરણવાનું મન શું રહે!

કાશી ગયો ને હેમનલિનીએ તેના તરફ ઉપેક્ષા દર્શાવી, ને તેણે જાણ્યું કે હેમે ક્ષેમંકરીના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે! રમેશ અને હેમ બબ્બે વાર પરણવા તૈયાર થયાં ને તેમનાં લગ્ન એટલે આવી બંધ રહ્યાં. એમ થયા પછી બન્નેને પરણવાનું મન શું રહે?

આ વાર્તામાં પાત્રો ઘણાં ઓછાં છે એમ કહી શકાય. મુખ્ય પાત્રો તો માત્ર હેમ, રમેશ અને નલિન, કમલા જ છે તે પછી ગૌણ પાત્રોમાં હેમની આસપાસ તેના પિતા, ભાઈ અને ભાઈનો મિત્ર અક્ષય છે. રમેશ અને કમલાની આસપાસ ઉમેશ અને ચક્રવર્તી ગૂંથાય છે. વચમાં કમલાને થોડા દિવસ દત્ત કુટુંબમા ગાળવા પડે છે. આટલાં થોડાં પાત્રોથી કવિએ અનેક લાગણીઓનું એક ભારે અટપટું સંગીત ઊભું કર્યું છે. વાર્તાના બનાવો સમયપટ પર બહુ મનોરમ આકૃતિઓ દોરે છે. હેમના વલ્લભ રમેશનુ જીવન જેમ બીજા યુગલની સ્ત્રીના જીવન સાથે ગૂંથવાય છે, તેમ હેમનું પોતાનું જીવન એ જ યુગલના પુરુષ સાથે ગૂંથવાય છે. અક્ષય જેટલી વાર રમેશની વિરુદ્ધ ખટપટ કરે છે તે દરેક વાર તે હેમ–રમેશના સંબધ ઉપર પ્રહાર કરે છે, પણ સાથેસાથે વાર્તાનાં સૂત્રો તેથી અંતિમ પ્રયોજન તરફ વળતા જાય છે. એટલે કે તેથી નલિન અને કમલા પાસેપાસે ધકેલાય છે. પહેલી વાર રમેશના વિચારો હેમના મનમાંથી ટાળવા તે યોગેન સાથે ખટપટ કરે છે તો તેથી નલિન ભૂમિકા ઉપર આવે છે બીજી વાર, રમેશ વિરુદ્ધ પુરાવો ઊભો કરવા, તે ચક્રવર્તી મશાયને લઈ જાય છે તો તેથી કમલાને ફરી ચક્રવર્તીનો આશ્રય મળે છે, અને અંતે તે જ નલિન કમલાનો યોગ કરી આપે છે. બધા પાત્રો સામાન્ય કરતાં ઊંચી ભૂમિકાનાં, ઉચ્ચતર સંસ્કારવાળાં છે ખરાબમાં ખરાબ અક્ષય પણ સામાન્ય માણસ કરતાં બહુ ખરાબ કાર્ય કશું કરતો નથી. તેનાં કાર્યોમાં ધીરજ, કાર્યદક્ષતા તો છે જ, તેમાં તેનો કુટિલ હેતુ પણ છે, પણ તે કશું જૂઠું તો નથી જ કરતો. તે ફાવે છે તેનું કારણ આ કોઇ ન માને તેવો, જેનો ખુલાસો પણ ન કરી શકાય તેવો, વાર્તાનો મુખ્ય બનાવ છે અને બધા પાત્રોમાં, જાડી બુદ્ધિના યોગેનમાં અને કુટિલ બુદ્ધિના અક્ષયમાં પણ એક પ્રકારનો હાસ્ય તો સતત વહ્યા કરે છે. એ હાસ્યનું ચાતુર્ય જાણે કવિનુ પોતાનુ જ છે. જાણે બધા પાત્રો કવિ પાસેથી હાસ્ય ચાતુર્ય શીખી આવ્યાં છે અને છતાં તેમના હાસ્યમા પણ સ્વભાવ તો તે તે પાત્રનો જ વ્યક્ત થાય છે

વાર્તામાં કોઈ અસાધારણ બનાવ આણી વાર્તા રચવામા ઘણી બળવાન કલ્પના જોઇએ છે. ઘણા લેખકો કલ્પનાની નિર્બળતાથી અમુક પરિણામ કે વસ્તુસ્થિતિ માટે ઉચિત પ્રતીતિકર અને સ્વાભાવિક લાગે તેવા બનાવોની પરંપરા નહિ કલ્પી શકવાથી; ગમે તેવા બનાવો હઠથી બલથી યોજી, ધારી પરિસ્થિતિ આણે છે, અને ત્યાં વાર્તાકારનો પ્રયત્ન દેખાઇ આવે છે. એવા વાર્તાકારો તો વાર્તામા સંભવિત શું, અસંભવિત શુ, એનો વિવેક જ કરી શકતા હોતા નથી. સંભવિત અસંભવિત બધા બનાવો એકસરખા સંભવિત તરીકે એની વાર્તામા આવે છે. એવાને માટે તો કશું કહેવાનું જ નથી, પણ તે પ્રશ્ન એક બાજુ રાખતાં, વાર્તામાં અસંભવિત બનાવ પણ આવી શકે. વાર્તાસૃષ્ટિ બધી રીતે આપણી વ્યવહારની દુનિયાં જેવી હોય છે, એટલે તેમાં સંભવિત બનાવ સંભવિત તરીકે અને અસંભવિત બનાવ અસંભવિત તરીકે આવી શકે. સામાન્ય રીતે સંભવિત અને અસંભવિત બન્ને પ્રકારોની યોજના કૌશલની અપેક્ષા રાખે છે. પણ અસંભવિત બનાવ અને અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર તેનાથી થતી અસરો નિરૂપવામાં અસામાન્ય કલ્પનાશક્તિ અને માનવસ્વભાવનું સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ

જોઈએ. એવી વિલક્ષણ સ્થિતિમાં પણ માનવસ્વભાવ તો પોતાપણે જ પ્રવર્તવો જોઈએ, અને એ પ્રવૃત્તિ કલ્પવામાં કલ્પના ઘણી બળવાન જોઈએ. અહીં રમેશને નલિનની પત્ની સાથે પતિપત્ની તરીકે રહેવાનું આવ્યું એ બનાવ ઘણો વિલક્ષણ છે. અને એ કેટલો બધો વિલક્ષણ હોવા સાથે વિષમ છે એ આ વાર્તામાં બરાબર બતાવેલું છે. એવા બનાવમાં ભેગાં થઇ ગયેલાં સ્ત્રીપુરુષ ઉપર અને તેમના સમર્ગમાં આવતાં સમાજનાં બીજાં માણસો ઉપર શી અસર થાય તે અહીં ઘણા કૌશલથી કહ્યું છે. એ સ્થિતિ એટલી બધી વિલક્ષણ છે કે, આ વાર્તા વાંચતાં વાંચતાં પણ વાંચનાર વાર્તાની સ્વાભાવિકતા ન સમજે! તેને એમ થઈ જાય છે કે રમેશ શા માટે આટલો બધો ચીકણો થાય છે! એક ફેરા ન ફર્યા એટલા માટે કમલા પોતાની નહિ, એમ માની શા માટે પોતે દુ:ખી થાય છે ને કમલાને દુ:ખી કરે છે' જો વાંચનારને એમ થાય તો એનો એટલો જ અર્થ કે વાર્તાની મદદ છતાં તે રમેશ-કમલાની પરિસ્થિતિ સાક્ષાત કરી શકતો નથી. માણસ માત્રમાં લગ્નવિધિ માટેનું માન, બીજાની સ્ત્રીના શીલરક્ષણનો આગ્રહ, લગ્ન જેવા નિકટ સંબંધમાં બધી જ મુખ્ય હકીકતનું અગોપન—પ્રામાણિકતા, લગ્નપ્રેમને માટે એ વ્યક્તિઓ વચ્ચે કશી જ વાતનો અંતરાય ન જોઈએ એવો સંસ્કાર, લગ્ન જેવી બાબતની સાચી હકીકત સમાજમાં ગુપ્ત રાખી શકવાનો અસંભવ, અને એ પ્રકટ થતા સમાજમાં અને પત્ની તરફ કરેલ છેતરપિંડીનાં ભયંકર પરિણામ, આ બધા સંસ્કારો માણસના મનમાં એટલા ઊંડા રૂઢ થયેલા હોય છે કે તે છે એ પણ આપણી જાણમાં ન હોય! લગ્નપ્રેમમાં અનંત વિકાસની શક્યતા છે, અને એવો વિકસ્વર સંબંધ સત્ય સિવાય બીજા કશાના પાયા પર ન નભી શકે એ માણસજાતિનો ઘણો ઊંડો સંસ્કાર છે એ સંસ્કાર ઊંડો છે માટે વાંચનાર કદાચ ભાનપૂર્વક તે સમજે નહિ ને તેથી કહે કે રમેશ-કમલા બીજી શોધમાં પડયા વિના પતિપત્ની તરીકે રહ્યાં હોત તો કશું ખોટું ન થઇ જાત! પણ કવિ આપણા સંસ્કારો આપણે સમજીએ તે કરતા વધારે સમજે છે, અને આપણને તેની પ્રતીતિ થાય એ રીતે તે નિરૂપે છે. આ વાર્તાની એ જ ખૂબી છે!

વાર્તામાં કમલા ગાજિપુરના રમેશના બંગલાનો ત્યાગ કરી ચાલી જાય છે, ત્યારે પોતાની વિચિત્ર સ્થિતિ જોતા રમેશ વિચાર કરે છેઃ

વિધિએ આ શું કૌતુક માંડયું છે! એક તરફ મારી સાથે કમલાનું અને બીજી તરફ નલિનાક્ષની સાથે હેમનલિનીનું આ મિલન તદ્દન નવલકથાની વાત જેવું લાગે છે.—અને તે પણ વળી ખરાબ રીતે લખેલી નવલકથાની! આમ તદ્દન ઊલટપાલટ સંબંધ જોડી દેવાનુ તો વિધિ સમા બેપરવા રચનારને જ શોભે—સંસારમા તે એવા અદ્દભુત બનાવો બનાવે છે કે કોઇ બીજું લેખક કાલ્પનિક નવલકથામાં જે લખવાની હિંમતે ન કરે.

ખરેખર કોઇ બીજું લેખક આવું લખવાની હિંમત ન કરે અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એવી વાર્તા લખી છે. અને તેમાં જેટલી નાજુકાઇ, સ્વચ્છતા, મહાનુભાવતા બતાવી છે, તેટલી જ ખરેખર એક કલાના ક્ષેત્રમાં વીરતા પણ બતાવી છે એમ કહેવું જોઇએ.

કવિવર રવીન્દ્રનાથની વાર્તા ભાષાન્તર માટે ઘણી ચીવટ અને બંગાળીનો નિકટનો અભ્યાસ માગે છે. અને વાંચનાર જોઇ શકશે કે શ્રી નગીનદાસ પારેખે આ ભાષાન્તરમાં બન્ને બરાબર બતાવેલાં છે.

અનુસંધાન પૃ. ૪૩૯]
આપણી ઇચ્છા ન હોય તો પણ ઇન્દ્રિયો પર બાહ્ય બનાવથી થતા આઘાતોથી માણસને અવશ થઈ તે માનવા પડે છે. વાર્તામાં બહારથી એવા કશા આઘાતો આવતા નથી. વાર્તામાં વાચક કે ભાવક વાર્તાલેખકનાં સૂચનો પ્રમાણે પોતે વાર્તાના બનાવો ઘડતો જાય છે. એમ ઘડવાના વ્યાપારમાં તેની પોતાની સંભવાસંભવની બુદ્ધિ કામ કરતી હોય છે. એટલે વાર્તાના બનાવો વાંચનારને સંભવિત લાગવા જોઈએ અથવા એને સંભવિત માનવા તે પ્રેરાય એવી રીતે એ બુદ્ધિ ઉત્તેજવી જોઈએ. વાર્તાકારે પોતે અમુક બનાવ જોયો એટલા ઉપરથી વાર્તામાં એ સંભવિત બનતો નથી. સાધારણ વાચનારની બુદ્ધિ તેને સંભવિત માને તેવી રીતે તેણે તેને નિરૂપવો જોઈએ. એટલે વાર્તાના બનાવની સંભવિતતા વાર્તાનિરૂપણ ઉપર આધાર રાખે છે. આ દૃષ્ટિએ વાર્તાની સંભવિતતા એક રીતે દુનિયાથી સ્વતંત્ર છે. દુનિયામાં ખરેખર બને તે વાર્તામાં સંભવિત ન પણ લાગે, અને બીજી તરફથી દુનિયામાં ન જ બને એવા બનાવો પણ વાર્તામાં સંભવિત લાગે. ટુચકા વિશે બોલતાં મેં કહેલું કે કેટલાક ટુચકાનું રહસ્ય જ એ છે કે તેવો બનાવ અસંભવિત કે વિલક્ષણ હોવા છતાં બન્યો હતો વાર્તામાં એવા અસંભવિત બનાવો ખાસ પ્રયોજન વિના ત્યાજ્ય ગણાવા જોઈએ. ઉપર કહેલા ટુચકામાં પેલો ચાકર વહેળા ઉપર ગયો ને તેને તરત વીંટી જડી એ બનેલો બનાવ છે. પણ માણસની સંભવાસંભવની સાધારણ બુદ્ધિ પ્રમાણે એ અસંભવિત છે. વાર્તામાં એ બનાવ એવી રીતે ન આવી શકે. શાકુન્તલમાં શકુન્તલાના અસ્વીકારના પ્રસંગે દુષ્યન્ત તેને શચીતીર્થ પર લઈ જાય, વીંટી ક્યાં પડી હતી એમ પૂછે, ને લાકડી ખોસતાં વીંટી ઉપર આવી જાય તો વાર્તા નિષ્ફળ જાય. કારણકે વાંચનાર જાણે છે કે એમ વીંટી મળી આવવાનો સંભવ જરા પણ નથી. વાંચનાર વીંટી નીકળે એમ ન માને એટલું જ નહિ, દુષ્યન્ત શકુન્તલાને શચીતીર્થ બતાવવાનું કહે, ને શકુન્તલા બતાવવા જાય એ પણ ન માને, કારણકે દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા પણ એટલું સમજતાં જ હોય કે અત્યારે જવાથી એમ વીંટી જડવાની નથી.

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે કોઈ પણ વાર્તામાં અસંભવિત બનાવ આવી જ ન શકે. અસંભવિત બનાવો વાર્તામાં આવે પણ છે. દાખલા તરીકે 'નૌકાડૂબી' વાર્તાના બધા બનાવો વાર્તાની શરૂઆતના એક અસંભવિત બનાવથી જ બને છે. પણ ત્યાં એ અસંભવિત બનાવ અસંભવિત તરીકે જ આવેલો છે, અને વાર્તા આખી એક અસંભવિત બનાવનાં પરિણામો તરીકે જ નિરૂપેલી છે. એટલે સિદ્ધાન્ત તરીકે એમ કહી શકાય કે જ્યાં વ્યવહારજગતની ભૂમિકા જ વાર્તાકારે સ્વીકારેલી હોય ત્યાં અસંભવિત બનાવ અસંભવિત બનાવ તરીકે આવી શકે. સંભવિત બનાવ સંભવિત તરીકે આવે, અને અસંભવિત બનાવ અસંભવિત તરીકે આવે. અકુશલ લેખકને હાથે ગોટાળો થાય છે તે એ છે કે તે ઘણીવાર અસંભવિત બનાવને સંભવિત તરીકે દાખલ કરે છે, અથવા સંભવિત અસંભવિત બધા બનાવો એકસરખા સંભવિત તરીકે વાર્તામાં દાખલ કરે છે. ઉપર શાકુન્તલનો દાખલો આપેલ છે તે મુજબ જો દુષ્યન્ત-શકુન્તલા શચીતીર્થ જાય, અને ત્યાં તેમને વીંટી જડે તો એ અસંભવિત બનાવ સંભવિત તરીકે વાર્તામાં પ્રવેશ પામ્યો ગણાય. અને એમ ન થવું જોઈએ. વળી વાર્તામાં બનાવો પણ પ્રયોજન માટે આવે છે. એટલે અસંભવિત બનાવનું પ્રયોજન હોય તો જ તે અસંભવિત તરીકે આવવો જોઈએ. એવું પ્રયોજન ન હોય ત્યાં અસંભવિત બનાવ દાખલ કરવો એ અનૌચિત્ય છે.

છતાં કોઈ વાર્તામાં અસંભવિત બનાવ આવી જાય છે ત્યાં એ દોષ કે ક્ષતિ જ છે. કુશલ વાર્તાકાર એ દોષ રહી ગયો હોય તો તેને કોઈ ખૂબીથી ઢાંકી દે છે. ઘણી વાર કોઈ બીજી જ વસ્તુ તરફ ધ્યાન દોરવાથી સાધારણ માણસ એ ક્ષતિ જોઈ શકતો નથી, અથવા તેને ક્ષમ્ય ગણે છે. પણ વાર્તાનો રસ એ જ ક્ષતિને ક્ષમ્ય કરનાર મોટામાં મોટું બળ છે રસના જ વેગથી વાચક પોતાના માર્ગમાં આવતુ ગાબચુ સહેજે ટપી જાય છે અસંભવિત બનાવથી ઊભી થતી સ્થિતિમાંથી પણ જો અત્યંત રસિક કે મનોહર પરિણામ આવતું હોય તો વાચક એ ક્ષતિને સહેજે સહન કરી લે છે. આ રીતે એક જ પ્રકારની ક્ષતિ એક લેખકમાં વાચક માફ ન કરે, તે બીજામાં કરે. મહાન લેખકો ઘણીવાર પ્રમાદ કરવા છતાં પણ પોતાની પ્રતિભાને બળે આ રીતે વાચકને પોતાની સાથે લઈ જાય છે. એટલે ગુણ-દોષની બધી ચર્ચા છતા વિવેચકે સમર્થ લેખકનુ આ બળ સ્વીકારવું જ જોઇએ, અને તેથી જ સાધારણ વાર્તાલેખકે આવી બાબતમા પ્રમાદ ન કરવો જોઇએ

વાર્તામા જ્યા બનાવોની પરપરા હોય ત્યાં, બનાવ સ્વાભાવિક રીતે એક બીજામાંથી ઊગતો હોય, એવી પ્રતીતિ થવી જોઈ એ. વાર્તાલેખકે પોતે, અમુક પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા, કે અમુક પરિણામ લાવવા અમુક બનાવ ઉપસ્થિત કર્યો છે એમ ન લાગવુ જોઈએ. જેમ ઈશ્વર આ જગત ચલાવે છે છતા કોઈ જગાએ તેમા હસ્તક્ષેપ કરતો નથી, જગત એની મેળે ચાલ્યુ જતું ભાસે છે, તેમ વાર્તા કર્તા રચે છે છતાં તેના બનાવો એની મેળે ચાલતા જણાવા જોઈ એ. તેણે ચલાવ્યાની નિશાની ક્યાય ન જોઈએ. જેમ શિલ્પી ટાંકણાથી મૂર્તિ ઘડે પણ મૂર્તિ ઉપર ક્યાય ટાંકણાનુ નિશાન ન જોઈએ તેમ વાર્તાકાર વાર્તા ઘડે છે છતા ક્યાય પણ તેણે અમુક બનાવ બનાવરાવ્યો એવુ જણાવુ ન જોઈએ. એને હું વાર્તાકલાનો વિરોધ કે વિરોધાભાસ (paradox) કહુ છું. વાર્તા પોતાની મેળે આગળ ચાલવી જોઈએ, એટલે એ જીવન્ત જોઈએ. વાર્તાનુ પાત્ર મરતુ હોય તો એની મેળે મરવું જોઇએ, કર્તાએ કરુણ નિષ્પન્ન કરવા પાત્રને મારી નાખ્યુ એમ પ્રતીત થવુ ન જોઇએ. અમુક પરિણામ ખાતર જાણે બનાવ બન્યો છે એમ ન લાગવું જોઈએ પણ એ બનાવ ને એ પરિણામ એક જ નિર્માણથી બન્યા છે એમ લાગવુ જોઈ એ. કલામા સાધન અને સાધ્યનો ભેદ આ દૃષ્ટિએ નથી હોતો.

મે ઉપર કહ્યું કે વ્યાવહારિક જગતના બધા બનાવો વાર્તામાં સંભવિત ગણાય નહિ. એ રીતે વાર્તાની સંભવિતતા જગતના બનાવો કરતાં વધારે મર્યાદિત છે અને સંકુચિત છે. તો બીજી રીતે જગતમા કદી ન બનતા બનાવો વાર્તામા સંભવિત તરીકે આવી પણ શકે છે. અરેબિયન નાઈટ્સ, કથાસરિત્સાગર વગેરે અનેક વાર્તાઓમા કેવળ અસંભવિત બનાવો પાર વિનાના આવે છે. આ બનાવો વાર્તામા સભવિત બને છે તેનું કારણ લેખક વાચકની બુદ્ધિને એ સ્વીકારવા તરફ ઉત્તેજે છે તે છે. લેખક આપણા જગતથી ભિન્ન નવી સૃષ્ટિમાં વાચકને લઈ જાય છે, જ્યા તે આ જગતની મર્યાદાઓ સ્વીકારતો નથી અને લેખકની ઉત્તેજના પ્રમાણે જગતમાં અસભવિત એવા બનાવો તે ઘડવા માંડે છે. તે એમ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે એ ઘટતદ્પ્રવૃત્તિ વાચકને ઇષ્ટ છે. દાખલા તરીકે, મરજીમાં આવે ત્યાં ઊડીને જઈ શકાય, મરજીમાં આવે ત્યારે તિરોહિત–અદશ્ય થઈ શકાય, અદશ્ય રહી ગમે તેટલે દૂર

ઘોડાથી કોઈને મારી શકાય, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ કોઈ પણ એક વ્યક્તિને નહિ, પણ આખી માણસજાતને ઇષ્ટ છે. લાખો વરસોથી માણસે આવી શક્તિઓ તાકી, કે અજ્ઞાત રીતે ઇચ્છી છે જંગલી પ્રાણીઓથી કે શત્રુઓથી બચવા, કે શિકાર કરવા કે શત્રુઓને મારવા, કે ઇષ્ટ જનોને મળવા તેણે આવી શક્તિઓ લાખો વરસોથી ઇચ્છી છે. અને એ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા વાચક પોતાની કલ્પનાશક્તિને, એ દિશામા જવા દે છે. જગતના સભવાસંભવની બુદ્ધિને આવુ કલ્પતા ક્લેશ નથી થતો, ઊલટી મજા આવે છે માટે આવા બનાવો વાર્તામા આવે છે આવી ચમત્કારક કે અલૌકિક શક્તિઓ સપાદન કરવાની રીત પણ મનુષ્યસ્વભાવને પ્રતીતિકર હોવી જોઈએ. જૂના સમયમા આવી શક્તિઓ મત્રથી મળી શકતી એમ મનાતુ ભાષા એ ઘણા ગૂઢ સામર્થ્યવાળી છે એ માણસજાતનો ઘણો જૂનો સસ્કાર છે, અને તેથી એવી શક્તિ જૂના સમયમાં ભાષાથી મળતી જણાવાતી. વળી તપથી પણ એ પ્રાપ્ત થતી, અને તપ ઉપર પણ માણસજાતની શ્રદ્ધા ઘણી પ્રાચીન છે હાલ એવી વાર્તાઓમાં આવી શક્તિની સિદ્ધિ સાયન્સ—વિજ્ઞાનદ્વારા મેળવેલી નિરૂપાય છે કારણકે હાલના જમાનામા સાયન્સ એવુ કરી શકે એવુ ગણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે માણસજાતના સંસ્કારો સૈકે સૈકે જેમ બદલાય તેમ વાર્તાકારની પદ્ધતિઓ પણ બદલાય.

આપણે જોયું કે અલૌકિક શક્તિઓ સપાદન કરવાની રીત માનવસસ્કારોને અનુકૂળ હોવી જોઈએ. પણ તેથી પણ વધારે અનુકૂળ એ શક્તિઓનો વિનિયોગ હોવો જોઈએ. મનુષ્યસ્વભાવને વ્યક્ત કરવા જ એ શક્તિઓ આવવી જોઈએ. અરેબિયન નાઈટ્સમા કે ડૉ. જેકિલ અને હાઈડની વાર્તામા કે એચ જી. વેલ્સની ઇનવીઝિબલ મૅનની વાર્તામાં એ અલૌકિક શક્તિઓનો ઉપયોગ કે વ્યાપાર માનવમા રહેલી ગૂઢ વાસનાનુસાર થાય છે: ઊડવાની શક્તિ વાર્તામાં ઇષ્ટજનને મળવા કે ભયથી દૂર રહેવા વપરાય. એક પણ શક્તિ મનુષ્ય-સ્વભાવથી પ્રતિકૂલ રીતે, અમાનવી રીતે વપરાય નહિ જેમ વ્યવહારમા માનવ માટે અમાનવ બનવું અશક્ય છે, તેમ કલામા પણ તેને માટે અમાનવ બનવું અશક્ય છે. કશી જ અમાનવ વસ્તુમા માનવને રસ પડી શકે નહિ! મહાભારત, રામાયણ, અરેબિયન નાઈટ્સ, બધામાં જ્યાં જ્યા આવી ચમત્કારક શક્તિઓ આવે છે ત્યા ત્યા સર્વત્ર તેનો વિનિયોગ માનવ-સ્વભાવને એ રીતે વ્યક્ત કરવા જ થયેલો હોય છે.[1] વાર્તામા જડસૃષ્ટિના નિયમોમા ગમે તેટલી છૂટ લઈ શકાય, પણ માણસના સાચા સ્વભાવની બાબતમાં લેશ પણ છૂટ ન લઈ શકાય. ઊલટું માણસના સ્વભાવમાં રહેલા ગુપ્ત સ્વાભાવિક વ્યાપારોને વ્યક્ત કરવા એ કલાનું કામ છે.

---

૧ કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આપણી વાર્તાઓમા રાક્ષસોના બધા વર્તનો ક્યાં માનવસ્વભાવ પ્રમાણે હોય છે? દાખલા તરીકે રાક્ષસો કેટલુ ય તપ કરીને અપ્રતિમ શક્તિ માગે છે અને પછી એક દુશ્મન માગે છે, તેનો શો ખુલાસો? તો ખુલાસો એ છે કે માણસ પશુમાથી ઉત્ક્રાન્ત થયો ત્યારથી તેનામાં યુયુત્સા રહેલી છે, જેને આપણે primitive pugnacity તરીકે ઓળખીએ છીએ. અને અત્યારે પણ માણસમા રહેલી ડફાસમા એ શત્રુઓ ઊભા કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે. ઘણાને અનુભવો હશે કે રેલવે મુસાફરોમાં કેટલાક માણસો પોતાની સત્તા કે બળ કે મોટાઈ બતાવવા વિના પ્રયોજન બીજાની સાથે લડે છે. આ વૃત્તિ રાક્ષસી છે, અને રાક્ષસોની વાર્તામાં એ બરાબર વ્યક્ત થાય છે.

આ ઉપરથી સહેજે ફલિત થાય છે કે જ્યાં ચમત્કારક શક્તિઓ માનવસ્વભાવને વ્યક્ત કરવા ન આવે, પણ વ્યવહારમાં સાધારણ રીતે નહિ મનાતી કોઈ વાત સિદ્ધ કરવા આવે, ત્યાં વાર્તા પોતાના પ્રયોજનથી બહાર જાય છે. જેમકે ભૂત છે એમ સાબીત કરવા ભૂતની વાર્તા લખવી એ વાર્તાના પ્રયોજનની બહારની વાત છે. અલબત ભૂત જેવી સૃષ્ટિમા માનવચિત્ત કેવો વ્યાપાર કરે તે બતાવવુ તે વાર્તાના પ્રયોજનમાં આવી શકે પણ ભૂતો સાચાં છે એમ સાબીત કરવાનુ કામ વાર્તાનું નથી. બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે ભૂતોની વાર્તા, જો બનેલા બનાવોની જ હોય, તો તે વાર્તા નથી, જો કલ્પિત હોય તો તેથી ભૂતયોનિ સાબીત થવાની નથી.

આપણે બનાવો વિશે આગળ વિચાર કરીએ. વાર્તાના પાત્રોનું પોતાનું વર્તન એ પણ એક બનાવ જ છે. સાધારણ બનાવમા અને વર્તનમા ફરક એ છે કે વાર્તામા તે પાત્રના સ્વભાવ કે લાગણીના પ્રકટીકરણ માટે આવે છે. અહી વર્તનમા પાત્રોની ઉક્તિઓ અને શારીરિક ક્રિયાઓ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. બોલવુ એ પણ એક બનાવ જ છે ઉક્તિ અને ક્રિયા બન્ને માણસનો સ્વભાવ અને તેની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમા ઉત્પન્ન થયેલી લાગણી વ્યક્ત કરે છે. અહીં એટલુ કહેવુ જોઈએ કે ઉક્તિ અને વર્તન બન્ને પ્રસંગને ઉચિત હોવુ જોઈએ. એ પ્રસગમા જે લાગણી થઈ શકે તે લાગણીથી જે ઉક્તિ કે વર્તન થાય તે જ તેવા જ તેટલાં જ થવા જોઈએ અને આપણા અત્યારના વાર્તાકારમાં મને વધારેમાં વધારે ક્ષતિઓ અહીં થતી લાગે છે. અને એનુ કારણ સમજી શકાય એવુ છે વાર્તામા પ્રસગને લીધે પાત્રમાં લાગણી થાય છે, પણ વાર્તાકારના ખાનગી માનસઇતિહાસમા, પહેલી લાગણી થઈ હોય, અને પછી એ લાગણી વ્યક્ત કરવા તે પ્રસગ યોજે એમ પણ બને વાર્તામાં સ્વજનના મરણથી કરુણ નિષ્પન્ન થાય છે, પણ વાર્તાકારમા ઘણી વાર કરુણની ઇચ્છા પહેલી જાગેલી હોય છે અને પછી તેને માટે તે વાર્તામા મૃત્યુ ગોઠવે છે. આમા કરુણમા સંક્રાંત થવાની અધીરાઈથી, કે પ્રસગ ઘડવાના અકૌશલથી, તે પાત્રને ગમે ત્યારે મારી બેસે છે. ઘણા તો કેવળ સર્જકબુદ્ધિને અભાવે ગમે તેવા બનાવો યોજી ગમે તેવી લાગણીઓનાં વર્ણન કરે છે. જ્યારે કંઈ ન સૂઝે ત્યારે કોઈકને માંદા પાડે છે, કોઈને ક્ષય કરે છે, કોઈને મારે છે, કોઈ પાસે આપઘાત કરાવે છે. 'અરે કર્તામા કેટલી બધી લાગણી છે !' 'તમે કેવા લાગણીહીન છો કે આટલી બધી લાગણી છતા કલા નથી એમ કહો છો?' પણ અહીં પણ કલાનો નિયમ તો એ જ છે—ઔચિત્યનો. પ્રસગને ઉચિત લાગણી, ને લાગણીને ઉચિત ઉક્તિ અને વર્તન બીજી રીતે કહું તો પ્રસગ લાગણી ઉક્તિ ક્રિયા સર્વ પ્રતીતિકર થવાં જોઈએ. પ્રસંગ લાગણી ઉક્તિ ક્રિયા નિરૂપ્યા પ્રમાણે પોતાના મનમા ઘડતા વાચક કે ભાવકને ક્લેશ ન થવો જોઈએ. એ વ્યાપાર તેના આખા ચિત્તતંત્રને અત્યંત અનુકૂળ હોવો જોઈએ.

પણ વાર્તામાં બનાવો ઉક્તિઓ અને પાત્રોનાં વર્તનો સભવિત હોય એટલુ બસ નથી. સંભવિત હોવા સાથે તે ચમત્કારક—લોકોત્તર હોવાં જોઈએ. અને આને હું વાર્તાનો બીજો વિરોધ કે વિરોધાભાસ ગણુ છુ પહેલો વિરોધાભાસ મેં એ કહેલો હતો કે વાર્તાકાર વાર્તા ઘડે છે છતાં તે ઘડે છે એવી નિશાની ન જોઈએ, વાર્તા એની મેળે ચાલતી હોવી જોઈએ. બીજો વિરોધાભાસ એ કે વાર્તા અત્યંત પ્રતીતિકર સંભવિત હોવી જોઈએ અને તે છતાં

તે ચમત્કારક હોવી જોઈએ. ઘણી વાર્તામાં બધું સંભવિત હોય છે અને છતાં કશું જ ચમત્કારક નથી હોતું. એ વાર્તા જ નથી. સર્વ રસમા અદ્દભુત રસને ઇષ્ટ કહ્યો છે તે આને લીધે.

હવે હું વાર્તાની વ્યક્તિઓ વિશે કહેવા ઇચ્છું છું. તેને માટે મેં પહેલાં કહેલો સુરજમલજીનો ટુચકો ફરી યાદ કરશો. ત્યાં મેં કહ્યું કે વાર્તાના બનાવો કેટલાક કુદરતનાં બળોથી બનેલા, અને કેટલાક મનુષ્યથી બનેલા છતા કુદરત જેવા જ કેવળ જડ પરિસ્થિતિના અંશરૂપ હોય છે. એ વાર્તામાં મેં કહ્યુ કે સાંકડી નેળ એ મનુષ્યકૃત છતાં જડ પ્રકૃતિનો અંશ હતી, તેમ જ નેળમા આગળ જતુ ગાડું એ પણ જડ પ્રકૃતિનો અંશ હતુ. પણ, આપણે આગળ પૂછીએ, કે સુરજમલજીને પકડી પાડવા તેની પાછળ પડેલી ઘોડેસ્વારની વ્હાર એ શું હતી? એ જડ પ્રકૃતિનો અંશ હતી? ના, નહિ જ પણ તે સાથે તે સ્વભાવને વ્યક્ત કરતું વર્તન પણ નથી એ ઘોડેસ્વારોના સ્વભાવ વિશે આપણે અહીં કશું જ જાણવા પામતા નથી. ત્યારે એને શું કહીશુ? આપણે એને વ્યક્તિનુ વર્તન કહેવાને બદલે આખા સમાજનું વર્તન કહીશું. એ વખતનો સમાજ એવો હતો કે કોઈ બહારવટિયો બાણુ પકડીને નાસે ત્યારે રાજ્યના અસ્વારો તેની પાછળ વ્હારે ચડે ત્યારે ફરી પ્રશ્ન કરીશુ? શું સુરજમલજી પોતે પણ એ રીતે સમાજનુ જ વર્તન ન કહેવાય? એક રીતે કહી શકાય. તે વખતનો સમાજ એવો હતો કે કોઈને અન્યાય થાય ત્યારે તે માણુસ બહારવટે ચડે, અને એમ બહારવટે ઘણા ચડતા. સુરજમલજીનુ વ્યક્તિત્વ એ, કે તેઓ સાંકડા નેળિયામાં ઘેરાઈ જતાં ભરેલું ગાડું ઠેકીને નાસી ગયા. આ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે વાર્તા મુખ્ય પાત્રનું પૂરેપૂરુ વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેની પાછળની ભોયમા આખો સમાજ, સમાજના વર્ગો કે વ્યક્તિઓ અને તેની પણ પાછળ અત્યત ઝાખી રીતે આખુ જગત રહેલુ હોય છે. જેમ આપણે હાથમા પુસ્તક લઈ વાચતા આંખ અમુક પક્તિ ઉપર હોય, ત્યારે તે પંક્તિ જ બરાબર વચાય છે, પણ તેની આસપાસની પક્તિઓ પણ નજરમા હોય છે, તેની પાછળ પુસ્તક નીચેનુ ટેબલ પણ નજરમા હોય છે, પણ તે વધારે વધારે આછાં દેખાય છે, તેમ વાર્તામાં અમુક મુખ્ય વસ્તુ અત્યત વિશિષ્ટ રૂપે દેખાય છે, અને તેની આસપાસનાં પાત્રો ઓછાં વિશિષ્ટ, અને સૌની પછવાડે આખુ જગત હોય છે, જો કે વાર્તામા તેનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય. અને તેથી જ વાર્તા વ્યક્તિ ઉપર, સમાજ ઉપર અને આખા જગત ઉપર પ્રકાશ નાખી શકે છે.

સાહિત્યમા એવો એક મત છે કે વાર્તાનાં પાત્રો વ્યક્તિ જ હોવા જોઈએ, નમૂના (types) ન હોવાં જોઈએ. અહીં આ આખા મતની ચર્ચા શકય નથી પણ ઉપરના નિરૂપણથી આપ જોઈ શકયા હશો કે વાર્તાનાં બધા પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ એકસરખુ ન જ બતાવી શકાય ઉપરની વાર્તામા સુરજમલજીનું બતાવાય તેવુ આખી વ્હારના દરેક અસ્વારનું ન બતાવી શકાય નાટકમાં અનેક પાત્રો આવે, તેમાં નાયિકાને ટપાલી કાગળ આપી જાય તેનું વ્યક્તિત્વ આપી શકે નહિ. એ તો માત્ર કાગળ આપીને ચાલ્યો જાય. (અલબત્ત સિવાય કે એ ટપાલી પણ મુખ્ય પાત્ર હોય, અને એ હોઈ શકે) વાર્તામા આવતા દરેક પાત્રનું વ્યક્તિત્વ આપવા એમાય પણ નહિ તેમાં મુખ્ય અમુખ્યનું તારતમ્ય રાખવું જ જોઈએ. એટલે આ વ્યક્તિત્વ એ તત્ત્વતઃ તો ઓછાવત્તાનો પ્રશ્ન થઈ રહે છે પણ આ વ્યક્તિત્વનો નિયમ

એક બીજી રીતે પણ ખોટો છે. મદ્દગત રમણભાઈએ હાસ્ય ઉપરના લેખમાં જણાવ્યું છે તેમ, હાસ્ય માટે તો હમેશા નમૂનો (type) જ જોઈએ. અકબર-બીરબલ, આરો, ભદ્રંભદ્ર, એ બધા નમૂના (types) જ છે. સાહિત્યને માટે એટલું જ કહી શકાય કે જે કોઈ પાત્ર આવે તે જીવન્ત હોવુ જોઈએ, એ એની મેળે બધું કરતુ પ્રતીત થવું જોઈએ, જાણે કે વાર્તાકાર તેને ધક્કો મારી મારીને ચલાવે છે એમ ન દેખાવું જોઈએ. એટલે વાર્તામાં જે ખરેખર જરૂરનું છે તે વાર્તાની જીવન્તતા, નહિ કે વ્યક્તિત્વ. એ જીવન્તતામા વ્યક્તિત્વ પણ આવતું હોય તેટલું આવે વ્યક્તિત્વ કેટલું આવવુ કેટલું નહિ એ વાર્તાના સ્વરૂપ ઉપર અને રહસ્યભૂત વક્તવ્ય ઉપર આધાર રાખે છે. એ વ્યક્તિત્વને પણ વાર્તાકલાની બલાબલની મર્યાદા રહેવાની જ.

મેં આગળ કહ્યુ કે ટુચકામા માત્ર બનાવનો ચમત્કાર હોય તો બસ થાય. વાર્તામાં મેં કહ્યુ કે માત્ર બનાવનો ચમત્કાર બસ નથી. એમા જે વિશેષ જોઈએ તે માનવજીવનનું રહસ્ય છે એ રહસ્ય એ જ કથાસાહિત્યનો પ્રાણ છે આ બાબત સમજાવવી મુશ્કેલ છે પણ આગળ આપેલા એ રેલવેમાં બનેલા બનાવના ટુચકાથી કંઈક સમજાવી શકીશ. રેલવેમા બેસવાની જગા માટે બે માણસ વચ્ચે તકરાર થઈ તે બન્ને મહેમાન અને યજમાન નીકળ્યા. એમાં માત્ર બનાવની વિલક્ષણતા છે પણ રેલવેની કાચ વિનાની બારી ઉઘાડી રાખવા કે બંધ રાખવા બે ઉતારુઓ લડતા હતા તેમાં બનાવની વિલક્ષણતા ઉપરાંત રહસ્ય પણ છે, કે માનવ કેવો કલહપ્રિય અને કલહાંધ છે? કોઈ પૂછે કે પહેલા દાખલામા રહસ્ય ન હોય, તો રુસ્તમ અને સોરાબ બે અજાણ્યા માણસો તરીકે લડ્યા અને બાપદીકરો નીકળ્યા તેમાં વિશેષ રહસ્ય શુ આવી ગયુ? એમાં વિશેષ રહસ્ય અલબત આવે છે બાપદીકરાના યુદ્ધમા દીકરો હણાયો, બાપની અત્યત કરુણ દશા થઈ, વસ્તુસ્થિતિ માણસને કેવો આંધળો કરીને કરુણ અવસ્થામા લાવી મૂકે છે, અને જીવનમા કરુણનું શુ મહત્ત્વ છે-તે એ વાર્તાનું રહસ્ય છે. રેલવેના બનાવમા આવુ કશુ રહસ્ય નથી.

અને ટૂંકી વાર્તા જીવનના કોઈ રહસ્યને ઓછાંમા ઓછાં પાત્રોથી, ઓછામા ઓછા બનાવોથી, ઓછામા ઓછા શબ્દોમા નિરૂપિત કરે છે ધૂમકેતુનો અલી લ્યો. તેની દીકરીનો કાગળ લેવા તે હમેશા પોસ્ટમાસ્તરને ત્યાં જાય છે, ત્યારે પોસ્ટમાસ્તર તેનુ માનસ સમજી શકતો નથી પણ પોતે જ એકવાર પોતાના ફરજંદના સમાચાર માટે ઉત્સુક થયો ત્યારે તેને અલીનું માનસ સમજાયું દર્દી જ દર્દીને ઓળખી શકે છે, નહિતર માણસ એટલો જડ છે કે પારકી મનઃસ્થિતિ તે સમજી શકતો નથી, એ એનુ રહસ્ય છે. વાર્તાની સમગ્રતા આ રહસ્યથી બને છે વાર્તામા રહસ્ય સપૂર્ણ પ્રતિબિંબિત થવુ જોઈએ. વાર્તાના બનાવો અધવચ રહી જાય એ દોષ નથી, પણ રહસ્ય પૂર્ણ આવવું જોઈએ ઇતિહાસમાં બનાવ પૂરો થવો જોઈએ, વાર્તામા રહસ્ય પૂરુ થવું જોઈએ આ વાત ઘણી સાદી દેખાય છે છતાં મેં અનેક વાર્તાઓ એવી જોઈ છે જેમાં કાંઈ રહસ્ય જ ન હોય! અને જો કોઈ આ રહસ્યની આવશ્યકતા ન સમજતુ હોય તો તેને સમજાવવુ ઘણુ મુશ્કેલ છે એમ મેં મારા અનુભવથી જોયું છે તેને માટે સારામાં સારો ઉપાય, મહાન વાર્તાકારોની વાર્તાનું વારવાર પરિશીલન એ જ છે.

દરેક કલા પોતપોતાની રીતે જીવનનુ રહસ્ય પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દરેક કલા

પોતાના ઉપાદાનની શકયતા અને મર્યાદામાં જે રહસ્ય પ્રકટ કરી શકાય તેને પ્રકટ કરે છે. કલાકાર એ ઉપાદાનના પરિચયથી અને પોતાની પ્રતિભાથી પોતે પસંદ કરેલા સાહિત્યપ્રકારમાં શું પ્રગટ કરી શકાય ને શું નહિ, તે સમજી જાય છે અથવા બીજી રીતે એમ કહીએ કે રહસ્ય ઉપરથી તેને અનુકૂળ સ્વરૂપ નક્કી કરે છે. એ સિવાય ટૂંકી વાર્તામાં શું કહી શકાય ને શું ન કહી શકાય તે સંબંધી સામાન્ય નિયમ કરી શકાય નહિ. સામાન્ય રીતે એમ લાગે કે જે રહસ્યો આખા જીવનપટને જોવાથી જ સમજી શકાય, તેવાં રહસ્યો ટૂંકી વાર્તામાં બતાવી ન શકાય. પણ સર જેમ્સ બેરી એક નાની જ નાટિકામાં એવું કરી બતાવે છે. એક પરિણીત દંપતી ત્રણ વાર સોલીસીટરને ત્યાં વિલ કરાવવા જાય છે, અને પહેલી વાર જે દંપતી અત્યંત મુગ્ધ અને પરસ્પર આસક્ત હતાં, તે છેવટ કેવાં લાગણી વિનાનાં અને ગણતરીબાજ થઈ ગયા છે તે બતાવેલું છે. એટલે બધાનો આધાર વાર્તાકારના કૌશલ ઉપર છે.

વાર્તાઓ ઘણીખરી ગદ્યમાં લખાય છે અને ગદ્ય છપાય છે તેથી વાર્તાકારનું વક્તવ્ય અસલ સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહી શકે છે. આથી સાહિત્યસર્જનમા વસ્તુ રીતિ ભાવ વગેરેની બાબતમાં અવકાશ ઘણો વધી ગયો છે. વાર્તા જ્યારે માત્ર કહી જ શકાતી ત્યારે તેના બનાવો ઘણે ભાગે સમયાનુક્રમમા જ કહી શકાતા. હવે છપાતી વાર્તામાં વાર્તાના બનાવોને કર્તા ગમે તે ક્રમે મૂકી શકે છે. કહેવાતી વાર્તામાં માનવસ્વભાવ ઉક્તિથી કે સંવાદથી ન બતાવી શકાય, કારણ કે મુખપરપરામા ગદ્યની ઉક્તિ બરાબર સચવાઈ શકતી નથી, અને તેથી કર્તાને ઘણે ભાગે બનાવ અને ક્રિયા ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડતો. હવે ઉક્તિ સચવાઈ રહે છે તેથી માત્ર ઉક્તિથી પણ તે સ્વભાવ બતાવી શકે. તેથી સ્વભાવના જે અંશો ક્રિયા સુધી ન પહોંચે તે પણ વાર્તામાં ઊતરી શકે. ટૂંકી વાર્તામા જીવનના ઘેરા રંગો પણ આવી શકે છે, પણ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે જીવનના આછા રગો પણ એમા આવી શકે છે. એકબે દાખલાથી આ સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. નીચેની વાર્તા માનસીના અંકમાં આવેલી. વાર્તાની વિગતો યાદ નથી પણ તેનો વાંધો નથી

(માનો કે) આમસ્ટર્ડામ જતી ટ્રેનમા બે ઉતારૂઓ છે. તેમા એક અજાણ્યો છે અને બીજો તે જ શહેરનો વતની છે અને ઘણે વરસે પોતાને ઘેર જતો હોય છે. પેલો શહેરનો માણસ અજાણ્યાને બને તો સહાયભૂત થવા આમસ્ટર્ડામ વિશે ઉપયોગી માહીતીઓ આપે છે, અને તેને કહે છે કે આમસ્ટર્ડામમાં એક સરસ હોટલ છે તેમા ઊતરજો. હોટલના માણસો સારા છે, સામે દૃશ્ય સુંદર છે, વગેરે અનેક વખાણ તે કરે છે પણ હોટલનું નામ ભૂલી ગયો હોય છે. તે ઘણો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેને સાંભરતું નથી. સ્ટેશન આવે છે, પેલો અજાણ્યો માણસ ઊતરતી વખતે પૂછે છે, છતા પોતાને નથી સાંભરતું. એ અજાણ્યો માણસ તો પછી જુદો પડીને ચાલ્યો જાય છે. પણ આ માણસને આ ભૂલાઈ ગયાનો સંતાપ થાય છે. તે ઘેર જાય છે, કુટુબના માણસો સાથે વાત કરવામા તેનું ચિત્ત પરોવાતું નથી, રાત્રે ઊંઘ આવતી નથી, અને છેવટે એટલો બધો વ્યગ્ર થાય છે કે પથારી છોડી, મધરાતે એ હોટલ જઈને તેનું પાટિયું વાચી આવે છે.

અને નામ ત્યારે નીકળે છે—આમસ્ટર્ડામ હોટલ—એ જ શહેરનું!

આમા રહસ્ય એટલું જ છે કે માણસ કોઈવાર બહુ જ પરિચિત વાત પણ ભૂલી જાય છે, અને કોઈવાર ભૂલી ગયેલી વાત ભલે એ વાતનું કંઈ પણ પ્રયોજન ન હોય છતાં

એટલી બધી ખટકે છે કે એ સાંભરે નહિ ત્યાં સુધી જંપ ન વળે. આ વાત જો લખાય નહિ તો કહેવાના એક નાના ટુચકા તરીકે પણ સુંદર લાગે તેવી છે. મેં ઉપર સાર આપ્યો છે તેમાં તેનું રૂપ સ્વભાવિક રીતે કહેવાતા ટુચકા જેવું થઈ પણ જાય છે.

એક બીજી વાર્તા, સદ્ગત રમણભાઈની, 'ચિઠ્ઠી' યાદ કરો. તેમાં રહસ્ય એ છે કે આપણા સમાજમાં માણસો કેવા કેવા મૂર્ખતાવાળા અને અન્યાયવાળા પોતાના સ્વાર્થો સાધવા ચિઠ્ઠીઓ માગે છે. આ ચિઠ્ઠીની વાર્તામાં એક રીતે એમ કહી શકાય કે એ કોઈ પણ વ્યકિત કરતાં આખા સમાજની એક ટેવ ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે. તેમાં કોઈ પણ એક વ્યક્તિના ગુણો ઉપર પ્રકાશ નથી પડતો, માત્ર સમાજનું વ્યક્તિગત સ્વાર્થીપણું લક્ષમાં આવે છે. આ વાર્તાઓનુ રહસ્ય એવું છે કે તેને વ્યકત કરવા નવલકથા ન લખી શકાય. અને ટૂંકી વાર્તાની એ જ વિશિષ્ટતા છે તેનાથી આવાં નાનાં નાનાં છતાં જાણવા જેવાં રહસ્યોને વાર્તામાં પ્રગટ થવાનો અવકાશ મળે છે. તેનું ભવિષ્ય મોટું છે

હવે એક પ્રશ્ન ચર્ચી આ વિષય પૂરો કરીશ. નવલકથાથી મોટી કથાને આપણે પુરાણ કહી શકીએ. તેમ ટૂંકી વાર્તાથી મોટી અને નવલકથાથી નાની એવી લાંબી વાર્તાનો વર્ગ સ્વીકારવાની જરૂર છે ખરી ? મને લાગે છે કે એવો વર્ગ સ્વીકારવો ઠીક છે. શ્રી. મુનશીની 'પૃથિવીવલ્લભ' અને 'સ્નેહસંભ્રમ' વાર્તાને નવલકથા કહેવા કરતાં લાંબી વાર્તા કહીએ તો વધારે સારુ. એ વાર્તામાં નવલકથા જેવો વાર્તાનો ઉઠાવ નથી. આ બન્ને વાર્તાનું વસ્તુ નવલકથા જેવુ અનેક પાસાવાળુ નથી, પણ એકધારું ચાલ્યું આવતું વૃત્તાન્ત છે. સદ્ગત શરદબાબુની 'વિપ્રદાસ' નવલકથા છે, પણ તેમનું 'સ્વામી' 'દેવદાસ' અને એ જ દૃષ્ટિએ 'દત્તા' સુદ્ધાં લાંબી વાર્તા છે આ રીતે આપણે વૃત્તાન્તબીજ કથાસાહિત્યનો નીચે પ્રમાણે ક્રમ કરી શકીએ. ટુચકો, ટૂંકી વાર્તા, લાંબી વાર્તા, નવલકથા અને પુરાણ. આ સર્વનુ વાહન ગદ્ય છે, અને ગદ્યમાં હજી પુષ્કળ વિકાસને સ્થાન છે કારણકે ગદ્યનો વિસ્તારી વિકાસ મુદ્રણકલા પછીથી થયો છે. આપણા સાહિત્યકારોનો આ દિશાનો પ્રયત્ન બહુ ફળદાયી નીવડવા સંભવ છે. *

* પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, ભાષાન્તરશાખા, વડોદરા (વડોદરારાજ્ય કેળવણીખાતું) તરફથી યોજાયેલી વ્યાખ્યાનમાળામાં તા. ૧૭ માર્ચ ૧૯૩૮ના રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન.

બહિર્જગત

રામભાઈ પટેલ

['પ્રસ્થાન'ના વાચકો હવે સારી પેઠે જાણે છે કે ભાઇ રામભાઈ પટેલ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના સારા અભ્યાસી છે. હિંદ બહારના જુદાજુદા દેશોમાં દરરોજ જે નવા નવા પલટાઓ થતા જાય છે, નવા નવા રીતરિવાજના દાવો ખેલાય છે તેથી હવે આપણે પરિચિત રહેવું જ જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ હવેથી તેમણે દર મહિને 'પ્રસ્થાન'માં બહિર્જગતના મથાળા હેઠળ લેખો લખવાનું સ્વીકાર્યું છે એ જણાવતા મને આનંદ થાય છે.—સંચાલક]

ઑસ્ટ્રિયા-જર્મની

પ્રિન્સ બિસ્માર્કે જર્મન રાજ્યોને પોતાની મધ્યસ્થ સત્તા હેઠળ એકત્ર કરીને જર્મનીને મહાન લશ્કરી રાષ્ટ્ર બનાવ્યા પછી જર્મની જ યુરોપીય રાજકારણ અને 'બૅલન્સ ઑવ્ પાવર્સ'ને કોઈ પણ જાતનો પલટો આપવામાં મોખરે રહ્યુ છે. ફ્રાંસ, બ્રિટન, ઈટલી, ઑસ્ટ્રિયા-હંગરી કે ઝારનુ રશિયાઃ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર જર્મનીની માફક યુરોપીય રાજકારણનું કેન્દ્રસ્થાન નહોતું થઈ શક્યુ. ઊલટું, જર્મની જ મોટે ભાગે બીજાં રાષ્ટ્રોની પરદેશનીતિ નક્કી કરાવતુ રહ્યુ છે. યુરોપીય મહારાષ્ટ્રોની નજર જર્મની ઉપર કાયમ માટે મંડાયેલી રહી છે. યુરોપીય રાજકારણમા જર્મની જે જાતનો પાસો ફેંકે એના ઉપર જ બીજાં રાષ્ટ્રો પોતાની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ ઘડતા રહ્યાં છે. મહાયુદ્ધ પહેલાંના ફ્રાંસ-બ્રિટનના દુર્મેળ વિરોધો જર્મનીને કારણે જ સંધાયા. રૂસો-બ્રિટીશ ગજગ્રાહનો અંત જર્મનીએ જ આણ્યો. અને ફ્રાંસ, બ્રિટન, રશિયા અને જાપાનને જર્મનીએ જ ભેગાં કર્યાં.

આનું કારણ શું હતું? બિસ્માર્ક અને કૈઝરની નીતિ જગતસ્વામિત્વ સ્થાપવાની હતી. અને એ સ્વામિત્વ ત્રિવિધ હતુ. આર્થિક, રાજકીય અને લશ્કરી. લશ્કરી સ્વામિત્વનો વિકાસ કરવા જતાં કૈઝરે ફ્રાંસ, બ્રિટન અને રશિયાને ભેગાં કર્યાં, ને ફ્રાંસની ચોક્કસ દુશ્મનાવટ ઊભી કરી. આર્થિક અને નૌકાબળનું પ્રભુત્વ સ્થાપવામાં બ્રિટીશ સત્તાને એણે પ્રતિસ્પર્ધાની પરિસ્થિતિમાં મૂકી. રાજકીય બાજુએ સમસ્ત યુરોપ ખંડનું આધિપત્ય મેળવીને કૈઝરને ૨૦મી સદીના નેપોલિયન થવું હતુ અને જેમ ૧૮૧૫માં નેપોલિયનની યુરોપીય સ્વામિત્વની વિનાશક મહત્ત્વાકાંક્ષાએ ઑસ્ટ્રિયા, ઇંગ્લંડ અને રશિયાને એકપક્ષી કર્યાં હતાં તે જ પ્રમાણે કૈઝરે, ફ્રાંસ, બ્રિટન અને રશિયાને એકત્ર કર્યાં.

મહાયુદ્ધ પછી થોડાં વરસ માટે જર્મની યુરોપિયન રાજકારણના સરમુખત્યાર તરીકે દૂર થયુ. ફ્રાંસ અને બ્રિટને યુદ્ધમાં એની કેડ ભાંગી નાખી હતી. પરતુ એ રાષ્ટ્રો જર્મનીનો લશ્કરીવાદ દૂર ન કરી શક્યાં. માત્ર થોડાં વરસ એને દબાવી શક્યાં એટલું જ.

જર્મનીના લશ્કરીવાદને ફરી ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવાની અનુકૂળ તક આર્થિક મંદી અને ફ્રાંસ-બ્રિટનની સ્પર્ધાએ મોકળી કરી આપી જ્યારે આખુ જગત આર્થિક મંદીના ઊંડા ખાળમાં અટવાઈ પડ્યું હતું ત્યારે જર્મનીની કુદિત લશ્કરીવૃત્તિ નાત્સીવાદે વિકસાવી આજે ફરી પાછું જર્મની કૈઝરના વખતનુ પોતાનું યુરોપીય વર્ચસ્વ ધારણ કરી રહ્યું છે. અને જે ભય યુરોપને માથે કૈઝરના જર્મનીનો હતો એ જ ભય હિટલરાઈટ જર્મનીનો છે. નાત્સી જર્મની યુરોપને માટે મહાભયસમાન હોવાના કારણો ખુલ્લાં છે.

હિટલરની આક્રમણકારી નીતિનુ પ્રધાન અંગ એ છે કે એ જે દેશોમાં જર્મન પ્રજાઓ વસે છે એ પ્રજાઓને તે તે દેશની પ્રજા તરીકે અને તે તે રાષ્ટ્રની સર્વોપરિતાને અધીન રાખવા માગતો નથી. એને બધી જર્મન પ્રજાને એક રાષ્ટ્રના અંકુશ હેઠળ લાવી જર્મન સરકારની અધીનતા હેઠળ લાવવી છે. એમ કરવાનો જર્મનીનો રાજનૈતિક હક્ક હોવાનો એનો દાવો છે. એ દાવો સફળ કરવા માટે બધા જ યુરોપીય દેશોમા નાતસીવાદનો ફેલાવો કરવાની સખત હિલચાલ એણે ઉપાડી છે. આ હિલચાલનુ પ્રાથમિક સ્વરૂપ બીજા યુરોપીય દેશોમાં વસતી જર્મન પ્રજામાં જર્મન રાષ્ટ્ર સાથે જોડાઇ જવા માટે સખત પ્રચારકાર્ય ચાલી રહ્યું છે.

પરતુ એ માટે એનુ પ્રથમ કાર્ય ઑસ્ટ્રિયાને જર્મની સાથે જોડી દેવાનું હતું. આર્થિક, ભૌગોલિક, રાષ્ટ્રીય ને જાતીય—Racial—દૃષ્ટિએ ઑસ્ટ્રિયા જર્મનીનો જ એક ભાગ છે એમાં શકા નથી: અને મહાયુદ્ધ પછી ઑસ્ટ્રિયાને જર્મની સાથે જોડાઈ જતું પગાણે અટકાવવામાં આવ્યુ હતુ. ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મની બન્ને યુદ્ધપરાજિત રાષ્ટ્રો હોવાથી મિત્રરાજ્યોની બળજબરી એમને સહન કરી લેવી પડી હતી બન્ને રાષ્ટ્રોને અલગ ને સ્વતંત્ર રાખવામાં મિત્રરાજ્યોનો એક વાસ્તવદર્શી હેતુ એ જરૂર હતો કે ઑસ્ટ્રિયા જર્મનીને ભિન્ન રાખવાથી જર્મનીની એકતા તૂટી જશે અને એટલે અંશે એ નબળુ પડશે. આથી યુરોપને માથેથી જર્મન પ્રભુત્વનો ભય કાયમ માટે દૂર થાય.

હિટલર એ જાણતો હતો કે બૃહદ્ જર્મની—Greater Germany—ની પોતાની મુરાદ ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનીથી અલગ રાખીને બર નહિ લાવી શકાય બૃહદ્ જર્મનીના સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવામા ઑસ્ટ્રો–જર્મન જોડાણ એ પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ હતી. કારણકે ઑસ્ટ્રિયા જોડાવાથી જર્મન પ્રજાની વસતી, પ્રદેશ ને સંપત્તિ વધે, જે જર્મનીના લશ્કરી દૃઢીકરણ માટે ખૂબ જરૂરી વસ્તુ હતી. પરંતુ ઑસ્ટ્રિયાને જર્મની સાથે જોડવું શી રીતે?

ફ્રાસ કે બ્રિટન કોઇ પણ ઑસ્ટ્રિયાને જર્મની સાથે ભળી જવા દે એમ નહોતાં. મુસોલિનીને પણ એ ફાવે એમ નહોતુ. આ ઉપરાત બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે ઑસ્ટ્રિયન પ્રજાનો મોટો ભાગ ઑસ્ટ્રિયન સ્વાતત્ર્ય જાળવી રાખવા માગતો હતો. ઑસ્ટ્રિયન સત્તાધારી વર્ગના અગ્રણી ડૉ ડૉલ્ફસ સુશનીગ વગેરે મુસોલિનીના ભેરુઓ હોઈ એમને હિટલરના અંગૂઠા નીચે દબાવુ નહોતુ.

આ મુશ્કેલીનો સામનો સત્તામા આવ્યા પછી તરત જ કરવામાં હિટલરને સફળતા ન દેખાઈ. ૧૯૩૪ના જૂન માસમા ઑસ્ટ્રિયન ચાન્સેલર ડૉ. ડૉલ્ફસનું ખૂન કરાવી ઑસ્ટ્રિયામાં આંતરવિગ્રહ જગવી એને કબજે કરવાનો હિટલરનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. કારણકે ડૉલ્ફસના પક્ષને પાછળથી મુસોલિનીનો ટેકો હતો. એ વખતે નિષ્ફળ ગયા પછી હિટલરે ત્રણ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવા પોતાનુ ધ્યાન દોર્યું.

૧ જર્મનીનું અતિવેગી લશ્કરી બળ વધારી નાત્સી સત્તાનું દૃઢીકરણ કરવું;

૨ ઑસ્ટ્રિયામાં ડૉલ્ફસની પાછળ આવનાર સુશનીગના પક્ષનું જોર તોડી પાડવા માટે ઑસ્ટ્રિયામા નાત્સી પ્રવૃત્તિ જોરદાર કરવી; અને

૩ મુસોલિની સાથે મૈત્રી સ્થાપિત કરવી.

ફ્રાંકો–બ્રિટીશ પ્રતિસ્પર્ધાને લીધે ૧૯૩૫માં જર્મનીનુ લશ્કરી બળ વધારવાની અનુકૂળતા હિટલરે મળવી લીધી. વર્સેલ્સના કરારનામાનો ભગ કરી ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ એણે અમલમાં મૂકી. આ સાથે મુસોલિનીની મૈત્રી સર કરવાની તક પણ ઊભી થઇ. એબિસીનિયા

ઉપર મુસોલિનીએ ચડાઈ કરી એમાં રાષ્ટ્રસંઘના બહિષ્કારની સામે જઈને એણે મુસોલિનીને બધી મદદ આપી. બદલામાં પોતાની ઑસ્ટ્રિયન નીતિ પ્રત્યે એણે મુસોલિનીની સમતિ મેળવી લીધી. ઑસ્ટ્રિયામાં નાત્સી પ્રચારકાર્ય પણ ખૂબ જોરમાં ચાલતું હતું દિવસે દિવસે નાત્સી પ્રવૃત્તિ જોરદાર અને વધારે ને વધારે ત્રાસવાદી બનતી જતી હતી.

આ બધી સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ પેદા કર્યા પછી માત્ર હવે કોઈપણ બહાનાની જ રાહ હિટલરે જોવા માંડી. સુશ્નીગને બોલાવી એણે એને આપેલું અલ્ટીમેટમ એ એક બહાનું જ હતું. અલ્ટીમેટમની શરતોનો શુશ્નીગે કરેલો ભંગ, વિયેના ઉપર નાત્સી કૂચ કરવાનું સુંદર બહાનું હતું.

લોહીનું ટીપુંય પાડ્યા વિના હિટલર ઑસ્ટ્રિયાને કબજે કરી શક્યો એનું કારણ એ હતું કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં નાત્સી લશ્કરી શક્તિ એટલી વધી ગઈ હતી કે એનો સામનો કરવાની સુસ્નીગની તાકાત નહોતી. આ ઉપરાંત, ઑસ્ટ્રિયન નાત્સી પક્ષ, ઑસ્ટ્રિયન લશ્કરમાં નાત્સી અમલદારો, ઑસ્ટ્રો-જર્મન સરહદ ઉપરના અમલદારોના મોટા ભાગમાં નાત્સીવાદનો ફેલાવો વગેરે કારણો પણ હતાં. આ કારણોને લીધે સુસ્નીગ, હિટલરનો સામનો કરી શકે એમ પણ નહોતું. અને આ બધાંની પાછળ જર્મનીનું અદ્યતન નાત્સી લશ્કર, ઑસ્ટ્રિયન નાત્સીઓનું પીઠબળ હતું.

ઑસ્ટ્રો-જર્મન જોડાણની અસર

કદાચ યુદ્ધ પછીના આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવોમાં જર્મનીનો ઑસ્ટ્રિયા ઉપરનો સફળ હલ્લો એ સૌથી મહત્ત્વનો બનાવ લેખાય. ભવિષ્યના યુરોપીય અને જગતઇતિહાસને પલટી નાખતો એ બનાવ થઈ પડે એટલી એની વિપુલ શક્યતાઓ છે. એને લીધે જ અચાનક એ સમાચાર જાણી યુરોપીય રાજપુરુષો સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. ઑસ્ટ્રિયાને જર્મની સાથે જોડાવાથી જર્મનીની વસ્તીમાં ૮૦ લાખનો વધારો થયો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઑસ્ટ્રિયન કાચો માલ, ઑસ્ટ્રિયન સેન્ટ્રલ બૅંકનું સોનું અને ઑસ્ટ્રિયન વિદ્યુદ્ શક્તિ ધરાવનાર જળધોધોનો તો જર્મનીને લાભ મળ્યો જ છે. હિટલરની રાષ્ટ્રીય સ્વપર્યાપ્તિ—self-sufficiency—ની યોજના પૂરી કરવામાં ઑસ્ટ્રિયાની પ્રાપ્તિ એક મોટી સહાય થઈ પડે એમ છે.

પરંતુ જર્મન વર્ચસ્વ જમાવવા રસ્તામાં ઑસ્ટ્રિયા જર્મનીને દરવાજા મોકળા કરી આપે છે. રૂમાનિયા, હંગરી, બલ્ગેરિયા, જુગોસ્લેવિયા અને પોલાંડને પોતાની અસર નીચે લાવવામાં ઑસ્ટ્રિયાને લીધે હવે જર્મન સરમુખત્યારને ઘણી અનુકૂળતા થઈ પડશે.

આની સૌથી માઠી અસર ફ્રાન્સ, ઝેકોસ્લોવેકિયા અને સોવિયેટ રશિયા ઉપર પડી છે. જર્મનીનું સામર્થ્ય વધવાને લીધે એ પ્રમાણમાં ફ્રાંસની સલામતી જોખમાઈ છે. ઝેકોસ્લોવેકિયા પણ જર્મનીની સરહદ ઉપર આવેલું હોવાને કારણે અને એના સરહદી પ્રદેશોમાં ૩૦ લાખ જેટલા જર્મનો વસતા હોવાથી, એને જબરી બીક પેઠી છે. ઝેકોસ્લોવેકિયાના જર્મનોમાં ખૂબ જોરથી જર્મની સાથે જોડાઈ જવાનું પ્રચારકાર્ય ચાલી રહ્યું છે. આને લીધે ઑસ્ટ્રિયાના જોડાણ પછી તરત જ ઝેક સરકારે ફ્રાંસ અને સોવિયેટ રશિયા પાસે નાત્સી હુમલાની પરિસ્થિતિમાં કેટલે અંશે સહાય મળશે એની માગણી પેશ કરી. ફ્રાંસ અને સોવિયેટ રશિયાને નાત્સી જર્મનીના વધતા જતા જોરની સખત બીક હોવાને લીધે એ બંને દેશોએ ઝેકોસ્લોવેકિયાને જર્મન હુમલાની પરિસ્થિતિમાં તરત મદદ કરવાની ખાતરી આપી દીધી છે. આમ છતાં હિટલર ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર કઈ ઘડીએ હુમલો કરે એ કળી શકાય એમ નથી. ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર હુમલો કરતાં પહેલાં એને નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી પડે એમ છે:

(૧) ફ્રાંસ અને સોવિયેટ યુનિયને ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર હુમલો થતાં એને તરત જ મદદ કરવાની બાહેધરી આપી હોવાથી એના ઉપર હુમલો કરતાં જર્મનીને ફ્રાંસ, ઝેકોસ્લોવેકિયા અને સોવિયેટ રશિયા સામે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડશે.

(૨) જેમ ઑસ્ટ્રિયાને જર્મની સાથે જોડવામાં હિટલર મુસોલિનીનો સાથ મેળવી શક્યો, એમ ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર હુમલો કરવામાં સાથ મેળવી શકે એમ આજે તો લાગતું નથી. કારણકે રોમ-બર્લિન ધુરાને કારણે મુસોલિની હિટલર સાથે ગમે એટલી બાહ્યંજધીની ગાંઠથી જોડાયો હોય, છતાં એ જર્મન પ્રજાને અને જર્મનીના લશ્કરીવાદને સારી પેઠે પિછાને છે. ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર આધિપત્ય જમાવ્યા પછી જર્મની મધ્ય, પૂર્વ ને ઉત્તર યુરોપીય રાષ્ટ્રો ઉપર સહેલાઈથી કાબૂ જમાવી શકે. શરૂઆતમાં એ કાબૂ આર્થિક હોય જે પાછળથી રાજકીય કાબૂ જમાવવામાં મદદકર્તા થઈ પડે.

મુસોલિની આ સ્થિતિ સહન કરી શકે એમ લાગતું નથી, કારણકે એને લીધે એ ભાગોમાં આજે જામેલ ઇટાલિયન પ્રભાવક્ષેત્ર નવી પરિસ્થિતિમાં જોખમમાં મુકાય. આ ઉપરાંત મુસોલિનીની પોતાની મુરાદ પણ ઇટાલિયન વર્ચસ્વની હોવાથી એ જર્મન પ્રભુત્વને બેફામ વધવા દે એમ લાગતું નથી.

(૩) જે યુદ્ધમાં ફ્રાન્સ સંડોવાય એ યુદ્ધમાં વહેલુંમોડું બ્રિટન પણ એને પક્ષે સંડોવાયા વિના ન રહી શકે કારણ કે બ્રિટન જાણે છે કે ફ્રાન્સ, ઝેકોસ્લોવેકિયા વગેરે દેશોને કચડી નાખ્યા પછી જર્મન લશ્કરીવાદ એટલો મજબૂત થઈ ગયો હશે કે એનો સામનો પછી બ્રિટનને એકલે હાથે કરવો અશક્ય થઈ પડે.

ઝેકોસ્લોવેકિયાને વિશે આ પરિસ્થિતિ હોવાથી હિટલર જો યુરોપિયન યુદ્ધ જગાવવાની ગણતરી કરતો હોય તો જ એ ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર હમણાં હલ્લો કરવાનો વિચાર અમલમાં મૂકે. પરંતુ ગમે ત્યારેય એને એ સરહદના જર્મન પ્રદેશોને જર્મન પ્રજા-જર્મન સત્તા-સાથે જોડી દેવા છે એ ઉઘાડી વાત છે. એને માટે અસરકારક પગલું એ ક્યારે ભરશે એ આજે કહી શકવું મુશ્કેલ છે.

દરમ્યાન ઝેકોસ્લોવેકિયન જર્મનોને ઝેક સરકાર સામે ઉશ્કેરવાની ક્રિયા જોશભેર ચાલી રહી છે. જેમ ઑસ્ટ્રિયા ઉપર હુમલો થયો એ પ્રમાણે કદાચ ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર હિટલર હુમલો નહિ કરે. કારણકે તો ફ્રાંસ અને સોવિયેટ રશિયા તરત એને પડખે જોડાઈ જાય અને વહેલુંમોડું બ્રિટન પણ જર્મની સામે યુદ્ધમાં પડે આથી હિટલર કદાચ હવે ઝેકોસ્લોવેકિયામાં બીજી રીતે કામ લેશે ઝેકોસ્લોવેકિયન જર્મનો અને ઝેક પ્રજા વચ્ચે એ આંતરવિગ્રહ જગાવે. એને માટે જ કદાચ ઑસ્ટ્રિયા લઈ લીધા પછી ઝેક જર્મનોમાં નાત્સી પ્રવૃત્તિને એણે ખૂબ વેગ આપ્યો હોય. જો ઝેકોસ્લોવેકિયામાં નાત્સી જર્મનો આંતરવિગ્રહનો દવ સળગાવે તો આજે જેમ સ્પેનના આંતરવિગ્રહમાં ફાસિસ્ટ ઇટલી અને જર્મની બળવાખોરોને મદદ કરે છે છતાં એને હુમલો કર્યાનું ગણવામાં નથી આવતું તેમ ઝેકોસ્લોવેકિયાના આંતરવિગ્રહ વિશે બને.

બીજો માર્ગ એ લેવામાં આવે કે ચારે બાજુથી ઝેક સરકાર ઉપર દબાણ લાવી ઝેકોસ્લોવેકિયાના જર્મન જિલ્લાઓને સ્વસત્તાક —Autonomous—કરવામાં આવે. એ પ્રદેશના નાત્સી જર્મન આગેવાનોના ભાષણોમાં હમણાં એ જાતની માગણીનો સૂર સંભળાય છે. આ માગણી ઝેક સરકાર સ્વીકારી શકે એમ નથી. કારણકે એમ થાય તો ઝેક રાષ્ટ્રના ભાગલા

છૂટા પાડવા જેવું થઈ જાય. ઝેકોસ્લોવેકિયા બહુ ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ હોવાથી એનો એકેએક પ્રદેશ આર્થિક અન્યોન્યાશ્રય સબંધથી જોડાયેલો છે. જર્મન પ્રદેશોને સ્વસત્તાક બનાવવા જતા, ઝેકોસ્લોવેકિયાની બીજી લઘુમતિ કોમ રૂમાનિયન, મગ્યાર વગેરેને પણ છૂટી પાડવી પડે. આ મુશ્કેલી ઉપરાંત એ કોમો એક સ્થળે વસેલી નથી જર્મનો સિવાય બીજી લઘુમતિ કોમો દેશમાં બધે છૂટક છૂટક પથરાયેલી વસે છે. બધા જર્મનો પણ એક સાથે નથી વસેલા. અને જ્યાં જર્મનો વસેલા છે ત્યાં એમની વચ્ચે જ થોડા પ્રમાણમાં પણ ઝેક, મગ્યાર વગેરે લોકો વસે છે. આમ એકબીજા સાથે વણાઈ ગયેલી પ્રજાને શી રીતે છૂટી પાડવી એ સમજી શકાય એવું નથી છતાં જર્મનો આજે આ જાતની માગણી કરી રહ્યા છે. કદાચ આવી વાહિયાત માગણીને નકાર મળતાં આંતરવિગ્રહ સળગાવવાનું એ એક બહાનું એમને મળી જાય તો નવાઈ નહિ.

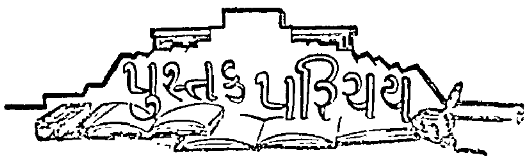
બ્રિટીશનીતિ

યુરોપીય મહારાજ્યોની સત્તાતુલામાં વિક્ષેપ પડતા બ્રિટીશનીતિ ઉપર એની ભારે અસર પડે છે. કારણકે બ્રિટન યુરોપીય રાષ્ટ્ર રહ્યું નથી, એ જગતવ્યાપી રાષ્ટ્ર થઈ ગયુ છે. દુનિયાને ખૂણે ખૂણે બ્રિટીશ હિતસબંધોની જાળ પથરાઈ ગઈ છે. હિટલરની વધતી જતી શક્તિ આને લીધે બ્રિટીશ સત્તાને ચિંતામાં મૂકી દે છે. ઑસ્ટ્રો-જર્મન જોડાણે બ્રિટીશનીતિ ઉપર ગભીર અસર કરી છે આજે બ્રિટીશ સત્તાધીશો હિટલર-મુસોલિની સાથે કઈ રીતે કામ લેવાથી બ્રિટીશ હિતોની યથાસ્થિતતા અક્ષત જળવાઈ રહે એ બાબતમાં ભારે મતભેદમાં પડી ગયા છે. ચર્ચિલ અને લૉઈડ જ્યૉર્જનું ગ્રૂપ એમ માને છે કે ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રો સામે ડેમોક્રેટિક રાષ્ટ્રો કે જેને મહાયુદ્ધ પછીની વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવામાં લાભ છે એમને સાથે લઈ ફાસિસ્ટ વિરોધી બ્લોક રચવાથી હિટલર-મુસોલિનીને દબાવી શકાશે. જ્યારે ચેમ્બરલેઈન, સાઈમન, હેલિફેક્સની બનેલી બ્રિટીશ કેબિનેટ એમ માને છે કે એ જાતનો બ્લોક રચવાથી યુદ્ધની શકયતા સહેલી બને છે કારણ કે એ સ્થિતિમાં હિટલર-મુસોલિની સ્વરક્ષણની દૃષ્ટિએ ભેગા થઈ જશે. એમની નીતિ એવી છે કે બ્રિટને ફ્રાન્સ કે સોવિયેટ રશિયાના બ્લોકમા દાખલ ન થવું કે ન તો ફાસિસ્ટ બ્લોકમા દાખલ થવું. પરતુ તટસ્થ વલણ અખત્યાર કરવું. તટસ્થ વલણ અખત્યાર કરીને જે બાબતોમાં હિટલર-મુસોલિનીના હિતસબધો અથડાતા હોય તે બાબતોમા એમની સાથે ભળી જઈ એમની અથડામણ વધારી મૂકવી; જેથી રોમ-બર્લીન ધૂરા નબળી પડે દા ત, મધ્ય યુરોપમા નાત્સી વર્ચસ્વ જામે એ મુસોલિનીને ફાવે એમ નથી. તો મુસોલિની સાથે બ્રિટીશ હિતોની અથડામણમા સમાધાન કરી એનો સાથ મેળવી હિટલરનો સામનો કરવો તાજેતરમાં થયેલ એંગ્લો-ઈટાલિયન કરાર ને સ્પેનના આતરવિગ્રહમાં ફાસિસ્ટ દખલગીરીને અને એબિસીનિયાની જીતને મંજૂર કરવાની જે નીતિ ચેમ્બરલેઈને અખત્યાર કરી છે એ મુસોલિનીને હિટલરથી વિખૂટો પાડવાનો એક મોટો પેંતરો હોવાનું જ સૂચન કરે છે.

આમ છતાં બ્રિટીશ સત્તાધારીઓ હિટલર કે મુસોલિની બન્નેને એક સાથે સંતોષી શકે એમ નથી. એમ કરવા જતા ઘણા બ્રિટીશ હિતોનો એમને ભોગ આપવો પડશે.

પરંતુ હમણાની બ્રિટીશનીતિ એટલું તો જરૂર બતાવે છે કે કોઈ આતરરાષ્ટ્રીય નીતિ કે નીતિનો સિદ્ધાત બ્રિટીશનીતિને દોરતો નથી, પરતુ પોતાના હિતસંબધો પ્રમાણે જ બ્રિટીશનીતિ ઘડાય છે ને બદલાય છે

તા. ૬-૫-૧૯૩૮

ધર્મકોષ, વ્યવહાર કાંડ, વિભાગ ૧ઃ સંપાદક : શ્રી. લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોશી : ધર્મકોશ મંડળ, વાઇ રૂા. ૧૫

આ પુસ્તકને હિંદુધર્મનો દરેક પ્રેમી તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને હિંદના ઇતિહાસનો દરેક અભ્યાસી આવકાર આપશે. હિંદુધર્મની સમગ્ર સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપની એક મોટી પ્રકાશન યોજનાનું આ પહેલું પુસ્તક છે એ યોજનામાં ધર્મ, સમાજ, વ્યવહાર, કલા વગેરે સર્વ વિષયો પર ઉપલબ્ધ સર્વ સાહિત્યનો સાર આપવામાં આવે છે. એક જ વિષય ઉપર જે ગ્રંથકારોએ કંઈ પણ લખેલું હોય છે તેમના અવતરણો સમયના અનુક્રમે આપેલા છે. પહેલાં અવતરણો સંપૂર્ણ હોય છે અને પછીનામાં જ્યાં કંઈ પણ નવું હોય તે અને બાકીનાનો સાર આપેલો છે. આવું કામ અત્યંત ધીરજ, શ્રમ, તંત્રવ્યવસ્થા, ગોઠવણ અને અનેક શાસ્ત્રીઓના સહકારનું ફળ છે

ઉક્ત પહેલો વિભાગ વ્યવહાર એટલે કાયદા અને કાયદાનું કામ ચલાવવાની રીત, સાક્ષીઓ બોલાવવાની રીત વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં દિવ્ય કસોટી જેવી કે હાથમાં અગ્નિ લેવા વગેરે પ્રાચીન માન્યતાઓનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે.

ઉચ્ચતમ અભ્યાસની કૉલેજ જેવી સંસ્થાઓ, મોટાં પુસ્તકાલયો વગેરેએ આ ઉત્તમ પ્રકાશન સાહસને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનાં વાર્ષિક પ્રકાશનો : આ વરસનાં પ્રકાશનો પણ દર વરસની પેઠે ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે **દાર્શનિક કોશઃ પ્રથમ ખંડ** સંપાદક શ્રી. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ કિંમત એક રૂપિયો. આપણાં પ્રાચીન સંસ્કૃત દર્શનશાસ્ત્રોમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દો અને પદોનો અહીં ગુજરાતીમાં અર્થ આપેલો છે કોશના શબ્દો જોતાં સદ્‌ગત શાસ્ત્રીનું વિશાળ વાચન જણાઈ આવે છે. માત્ર આવા કોશની મદદથી ગુરુ વિના ભાગ્યે જ કોઈ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી શકે, તેમ જ આ કોશ સંસ્કૃતમાં જગદીશનો ન્યાયકોશ છે તેટલો વિસ્તૃત નથી, પણ એકવાર જેને અમુક શાસ્ત્રમાં વિધિસર પ્રવેશ થયો હોય, તેને આગળ અભ્યાસ કરતાં આવો કોશ મદદ કરી શકે તેથી પણ વિશેષ તો ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત પારિભાષિક શબ્દો વાપરનાર આવા કોશની મદદથી વધારે સારી રીતે અર્થ સમજીને વાપરી શકશે.

કોશ તો સદ્‌ગતને લખેલો છે એ જ ઉપાય છે, એટલે તેમાં હવે વધારો કે એવો ફેરફાર શક્ય નથી, અને છે તે રૂપમાં પણ તે અનેક રીતે ઉપયોગી છે. જ્યાં એક સૂચના કરવી તો આવશ્યક છે. કોશનું મુદ્રણ ભૂલ વિનાનું થવું જોઈએ. નહિ તો અનર્થ બને. આ કોશમાં પણી જગાએ મુદ્રણના દોષો રહી ગયા છે, અને કેઈ કોઈ જગાએ તે

તદ્દન વિપરીત અર્થ થઈ જાય એવી ભૂલો રહી ગઈ છે. દાખલા તરીકે अनुपलम्भः નો અર્થ "અનુપલબ્ધિનો અભાવ" છે ત્યાં "ઉપલબ્ધિનો અભાવ" જોઈએ. અહીં તો ભૂલ સુધારી લેવાય તેવી છે પણ તેના ઉપર अनुपलब्धिप्रमाणम् નીચે 'જે 'અદૃષ્ટ' જે મધળા બનાવોનું સાધારણ કારણ છે, તેની વૃત્તિ કરવાને 'અસાધારણ કારણ' એવુ પદ લક્ષણમા મૂક્યું છે " પહેલો 'જે' નહોત તો વાકચ વધારે સ્પષ્ટ થાત, અને 'વૃત્તિ' છે ત્યા 'વ્યાવૃત્તિ' શબ્દ હશે એમ અમારું અનુમાન છે. વિરામચિહ્નો પણ વધારે સભાળપૂર્વક મૂકવાથી અર્થ વધારે સારો સમજાય. દાખલા તરીકે અહીં જ "જ્ઞાનના કરણરૂપ અત્યન્ય અભાવના અનુભવનુ અસાધારણ કારણ" કહ્યું છે ત્યાં "જ્ઞાનના કરણરૂપ" શબ્દો પછી અલ્પવિરામ હોય તો ગુજરાતી વાંચનારને વધારે મદદ થાય. સંસ્કૃત અવતરણોમાં પણ ઘણી જગાએ છાપની ભૂલો છે. જૈન પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ આપવામા ઘણી ભૂલો છે દાખલા તરીકે 'અજીવ'નો અર્થ ખોટો આપ્યો છે અજીવનો અર્થ જૈનશાસ્ત્રોમા 'જડ' થાય છે, જેને માટે બીજો પારિભાષિક શબ્દ 'પુદ્‌ગલ' છે. બધ મોક્ષ વગેરે ક્રિયાઓ આત્માને હોઈ શકે છે, અજીવને નહિ તે જ પ્રમાણે 'લોકાકાશ' 'અલોકાકાશ' ના અર્થો પણ ખોટા છે. સભવિત છે કે મૂળ લેખકને જૈનદર્શનોનો અભ્યાસ ઓછો હોય. તેથી જૈનશબ્દો કોઈ જૈનશાસ્ત્રના પરિચિત પાસે જોવરાવી સુધરાવવા જોઈએ બીજી સૂચના એ કરવાની છે કે આ પુસ્તકમાં પુસ્તકો કે ગ્રંથકર્તાઓનાં નામો ટૂંકી અક્ષર સજ્ઞામા આપ્યા છે તેનો ખુલાસો મૂકવો જોઇએ.

અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૩ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૮. તૈયાર કરનારઃ શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ. દરેકની કિંમત રૂ. ૧. પહેલાના જેવાં જ આ પુસ્તકો ઉપયોગી છે. પૂઠા ઉપર જ 'નું' ઉપર અનુસ્વાર નથી, તે સુધારવો જોઈએ આવી સંસ્થાએ પ્રૂફો માટે ખાસ અનુભવીનો લાભ લેવો જોઈએ.

મનોમુકુર (ગ્રંથ ત્રીજો): કર્તા સ્વ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા. કિં. એક રૂપિયો.

આ બહુમૂલ્ય વિવેચન નિબંધોના સંગ્રહનો આ ત્રીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો તે આવકારયોગ્ય છે. આ સંગ્રહમાં કેટલાક લેખો ગદ્યપદ્ય પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાના છે. કેટલાક પુસ્તકોનાં અવલોકનો છે. એક કાવ્યનું વિવેચન છે. અને તે ઉપરાંત છૂટક નિબંધો છે. લેખો જુદે જુદે સમયે લખેલા છે. એ રીતે કંઈક લેખકની શૈલીનો અભ્યાસ કરવામાં પણ આ સંગ્રહ કામ આવે એવો છે. "રસદર્શનની બે પદ્ધતિઓ"નો લેખ તો ૧૮૮૨મા લખી અધૂરો મૂકેલો, પછી બાવન વરસે એટલે કે ૧૯૩૪મા પૂરો કર્યો છે, જે લેખકની અરધી સદીની સાહિત્યસેવાના સાક્ષીરૂપ છે. અનેક દૃષ્ટિએ આ લેખો અભ્યાસયોગ્ય છે. શ્રી નરસિંહરાવની વિવેચનપદ્ધતિ ઘણાને અરુચિકર લાગે છે, પણ સ્પષ્ટ વિચાર કરવાના અને મપ્રમાણ લખવાના સંસ્કાર પાડવાને તે અતિ ઉપયોગી છે.

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ (વિભાગ ૧લો).—લેખક. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીઃ કિંમત ૧ રૂપિયો.

શ્રીયુત શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતના ઇતિહાસના (૧) પૌરાણિક (૨) પ્રાચીન (૩) મધ્યકાલીન રાજપૂત (૪) મધ્યકાલીન મુસલમાન અને (૫) આધુનિક એવા વિભાગો પાડેલા છે. તે પૈકી ત્રીજાનો પ્રારંભ તેઓ વલભી રાજ્યના અંત અને અણહિલપુરની સ્થાપનાથી ગણે છે. આ પહેલા વિભાગમા સિદ્ધરાજના મૃત્યુ સુધીનો સંવત ૧૧૯૯ સુધીનો ઇતિહાસ આવે છે.

સિદ્ધરાજના સમયનો અને તે પછીનો ઇતિહાસ, કર્તા કહે છે તેમ સળંગ છે, અને આ વિભાગો માત્ર સગવડ ખાતર કરવામાં આવેલ છે.

શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ઇતિહાસના સંશોધક તરીકે ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ યશસ્વી છે, પણ તેમાં ઘણાં સંદેહસ્થાનો છે, ઘણી જગ્યાએ નિર્ણાયક પુરાવાનો અભાવ છે, ઘણી જગાએ એક જ કાળના ઇતિહાસને માટે ભિન્ન હકીકત રજૂ કરતાં ઓછાં વધુ સંદિગ્ધ પ્રકારનાં પ્રમાણો છે આ સર્વ સ્થળોમાં શ્રી શાસ્ત્રીએ સ્વતંત્ર ચર્ચા કરી છે અને બહુ જ પ્રામાણિક રીતે પોતાના નિર્ણયો નોંધેલા છે. આમ કરવામાં તેમણે ગુજરાતના અભિમાનથી કે કથાની આકર્ષકતાથી નિર્ણયતુલાને ડોલવા દીધી નથી. આ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને પરિણામે તેમણે પ્રબંધાત્મક સાહિત્ય વિશે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેથી ઘણાને અણગમો થયો છે. પણ પ્રબંધાત્મક સાહિત્ય તેમણે દર્શાવ્યું છે તેથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય તેમ નથી જ. આવી ચર્ચાથી ઇતિહાસના બનાવોનો પ્રવાહ ક્યાંક વિચ્છિન્ન થતો લાગે પણ તે આપણી ઇતિહાસ સંશોધનની ભૂમિકાએ અનિવાર્ય છે, અને આવી ચર્ચા તેમણે બને તેટલી ટૂંકી કરી છે. અને એ સઘળું છતાં આખું પુસ્તક એવી રીતે લખાયું છે કે તે સમયના ઇતિહાસ વિશે વાચકને પૂરો ખ્યાલ આવે. લેખકે સાથેસાથે સામાજિક સ્થિતિ પણ જણાવી છે, અને ઘણા ભાગો તો વાચક બહુ રસથી અને ગુજરાતને માટે મમત્વ ધરાવી વાંચશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પ્લેટોનું આદર્શ નગર :—અનુવાદકઃ શ્રી પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક. કિંમત રૂ. એક.

પ્લેટોના રીપબ્લિકની જગતસાહિત્યમા ગણના થાય છે. હજી પણ કોઈપણ રાજ્યપ્રકરણની ગમે તેટલી આધુનિક સ્થિતિને ચર્ચતા પુસ્તકમાં પણ, જો તત્ત્વચર્ચા હશે તો જરૂર તેમા પ્લેટોના પુસ્તકનો ઉલ્લેખ હશે, છેવટે પ્લેટોની અસર તો હશે જ. આવું પુસ્તક અવશ્ય અનુવાદ યોગ્ય છે

પ્લેટોએ તત્ત્વચર્ચા સંવાદોદ્વારા કરેલી છે. એક પ્રકારના કલાત્મક સંવાદનો એ નમૂનો ગણી શકાય તેમાં તત્રબદ્ધ દર્શનશાસ્ત્રની શુષ્કતા કે જડતા નથી છતાં વિચારો સ્પષ્ટ છે. તેમાં વિચારોની તાઝગી છે, અને સંવાદ સ્વાભાવિક રીતે રસળતો ચાલે છે.

આ જે અંશો સંવાદની વિશિષ્ટતા છે તે જ ભાષાન્તર માટે અઘરા છે. છતાં કહેવું જોઈએ કે ભાષાન્તર સારું સ્પષ્ટ અને મૂળની તાઝગીવાળું સહેલી સરળ યથાસ્થાન ગુજરાતી વાતચીતની ભાષાવાળું થયું છે. ભાષાન્તરકારે મૂળ ગ્રીકના અંગ્રેજી ભાષાન્તરને વળગી ન રહેતાં, ગ્રીક પારિભાષિક શબ્દોનો પૂરો અર્થ સમજી તેને માટે ગુજરાતી સંસ્કૃત શબ્દો પસંદ કર્યા છે તે યોગ્ય કર્યું છે.

નીતિશાસ્ત્રઃ—ભાષાન્તરકર્તાઃ રા. રા. પ્રહ્લાદભાઈ આનન્દશંકર ધ્રુવ. કિંમત બાર આના.

પ્રો. મૂરના Ethics પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. મૂળ પુસ્તક વિશે ભાષાન્તરકાર કહે છે કે એ પુસ્તક “લઘુ છે, પણ ગૌરવવાળું છે, અને તેથી જ શાન્તિથી અને ધીરજથી એનું વાકયેવાકય મનન કરવા જેવુ છે. એમાં લોકપ્રિય શૈલીમાં નીતિશાસ્ત્રનાં રસિક ઉદાહરણો નથી...પણ વિચારની ઝીણવટ અને નિષ્પક્ષપાત ચર્ચા વિસ્મય પમાડે એવી છે.” અને અનુવાદ જોતાં ભાષાન્તરકારનો એ મત અમને યથાર્થ લાગે છે પશ્ચિમના નીતિશાસ્ત્રની ચર્ચાનાં મુદ્દાનો જેમને પરિચય નથી તેમને આ પુસ્તક અઘરું, ક્વચિત અરસિક લાગશે, પણ આવી ચર્ચા હમેશાં અભ્યાસી માનસની અપેક્ષા રાખે છે, અને તત્ત્વચર્ચાના રસિક

અભ્યાસીને આમાંથી ઘણું મળશે. દલીલો ઘણી સૂક્ષ્મ છે, અને તેને સફળ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારી છે.

ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો: શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી. કિંમત ચાર આના.

આ નાની ચોપડીમાં ભાલણથી માંડીને મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી સુધીના જે જે ગુજરાતીઓએ હિંદીમા લખેલું છે તેનો ટૂંકમા ઉલ્લેખ છે. ઘણાખરા ઉલ્લેખોમા દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે તેથી વાચન રસિક થયું છે.

અત્યારે આખા હિંદમા હિંદી પ્રચારની હીલચાલ ચાલે છે ત્યારે હિંદી સાથેનો આપણો પૂર્વસબંધ જાણવા જેવો છે.

લીંબુ અને તેની જાતનાં ફળોનો ઉદ્યોગ : લેખક મગનલાલ ગર્જર. કિ. ચાર આના.

ટરકેજી અને તેના માણસો : શ્રી અમૃતલાલ ચૂનીલાલ મોદી. કિંમત દશ આના

૨૦

લગ્નપ્રપંચ:—લેખક : શ્રી નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ. ઉપોદ્‌ઘાત તથા પૂરક અધ્યાયના લેખક : શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા પ્રકાશક. શ્રી. રણછોડજી કે મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ બૃહદ્ ગ્રંથાવલિ પુસ્તક ૧૦. પૃષ્ઠસંખ્યા ૭૦૦ કિંમત રૂ. ૩–૮–૦.

જેને ગૌરવપૂર્વક માનવસંસ્કૃતિ કહેવામા આવે છે તેમાની લગ્નસંસ્થા પણ એક છે. માનવી પોતાની પ્રાથમિક અવસ્થામાં પશુપક્ષીઓની જેમ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતો હતો. જગતનાં પ્રાચીનતમ ધર્મપુસ્તકોમા એનાં પુષ્કળ પ્રમાણ મળી આવે છે. "આદિ માનવ વનમાં વસીને વનફૂલ અને વનફળ ખાતો ને નગ્ન રહેતો તે વારે તે લગ્નહીન અવસ્થામાં રહેતો." (લગ્નપ્રપંચ પૃષ્ઠ ૧૦) આ સ્થિતિમા તેણે સુધારો કર્યો અને તે આજસુધી અવિરત ચાલ્યા જ કર્યો છે અને ચાલશે. એ સુધારો તે જ આપણી આજની માનવ–સંસ્કૃતિ અને તેનો આજસુધીનો ઇતિહાસ તે એ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ. સુધારામા કુધારાની અને કુધારામા સુધારાની અથડામણ પણ એ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ જેટલી જ જૂની છે. આ સુધારો, સભ્યતા અથવા માનવ–સંસ્કૃતિ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનારી નીવડી છે કે કેમ તે ધરમૂળથી જ શંકાભરેલું છે. આજના અનેક વિચારકોને એની સંસ્કૃતિનું મંડાણ જ ભૂલભરેલું લાગવા માંડ્યું છે. આથી જ ઉઘાડા શરીરે રહેનાર (ન્યુડીસ્ટ) લોકોના મંડળ યુરોપ અમેરિકામાં સ્થપાતાં જાય છે લગ્નસંસ્થાનું પણ આમ જ છે, છતાં લેખક કહે છે તેમ "તેમાંથી પાછા વળીને ફરી મૂળ સ્થિતિએ જવું હવે અશક્ય નહિ તો અશક્યવત્ થઈ પડ્યુ છે. યાદ રાખવું ઘટે કે નદીપ્રવાહ પાછો ફરીને પોતાને મૂળ સ્થાને જઈ શકતો નથી." (પૃષ્ઠ ४૬૦) જે સંસ્કૃતિનો તેને વારસો મળ્યો છે તે તેના હાડમા ઊતરી ગઈ છે. આથી લગ્નસંસ્થાના દોષોનો અભ્યાસ કરી તેમા સુધારા કરવા એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. જે રીતે માનવસમાજનું વધુમાં વધુ કલ્યાણ થઈ શકે એ રીતે તેના પર વિચાર થવો ઘટે અને એ જ હેતુથી મહાન વિચારકોએ સમાજને દોરવા જોઇએ.

આ દૃષ્ટિએ 'લગ્નપ્રપંચ' એક સુંદર ગ્રંથ છે. એના લેખક શ્રી. નરસિંહભાઈ ગૂજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા વિચારકોમાંના એક છે. વિચારક સાહિત્યમા આપણુ સાહિત્ય છેક જ દરિદ્ર છે. આપણે ત્યા વિચારક સાહિત્યનું પરભાષાઓમાથી ભાષાન્તર ઘણું થયું છે, પણ સ્વતંત્ર તર્કથી બહુ ઓછા પુસ્તકો લખાયા છે. જગતના એક મહાવિકટ પ્રશ્નને ઉકેલતા આ

જ પોષાતી વિચારશ્રેણી પર તેમણે ઊંડા પ્રહારો કર્યા છે એમાં શંકા નથી. એમના વિચારો માટે એમને મમતા છે, પણ દુરાગ્રહ નથી. નિષ્ક્રિય અને નિર્બળ ન બનતા યુવક યુવતીઓ પૂર્વગ્રહો ત્યજી વિવેકબુદ્ધિથી સારાસારનો વિચાર કરતાં થાય એ જ એમની કામના છે. વૃદ્ધ છતાં તેમનામાં યુવકનું લોહી વહે છે અને તેથી જ તેમને યુવક જગત પર વિશેષ શ્રદ્ધા છે. એમની એ શ્રદ્ધા સફળ નીવડો.

લગ્નમીમાંસાના અનેક પ્રશ્નો આ પુસ્તકના વિષયની બહારના છે. આપણે ત્યાં બળાત્કારે વૈધવ્ય અને વાંઢાપણાનો સળગતો પ્રશ્ન છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓના વારસાહકનો ગૂંચવણ ભરેલો પ્રશ્ન છે. લગ્નવિચ્છેદ, સંતતિનિયમન, બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન વગેરે પ્રશ્નો છે. જ્ઞાતિના ગોળ અને લગ્નક્ષેત્રની મર્યાદા; સંવનનનાં ક્ષેત્રનો અભાવ, લગ્નમાં મોટાં જ્ઞાતિભોજન, પરઠણ અને વસ્ત્રાલંકાર અને તેથી પુત્રી અળખામણી થઈ પડવાની દુઃખદ સ્થિતિ, કેળવણી, સ્ત્રીકેળવણી અને તેમાંયે આપણા દેશને માફક આવે તેવી સાચી કેળવણીનો અભાવ; કામવિજ્ઞાન અથવા જાતિવિજ્ઞાનનું છેક જ અજ્ઞાન: આવા અનેક પ્રશ્નો આપણી સામે છે. આપણી લગ્નસંસ્થાને પાંગળી બનાવતા આ બધા પ્રશ્નો પર સ્વતંત્ર પુસ્તકોની આપણા સાહિત્યને જરૂર છે શ્રી નરસિંહભાઈના આ પુસ્તકથી ઉપરના પ્રશ્નો પર ગંભીરપણે વિચાર કરવાની આપણામાં વૃત્તિ જાગશે એવી આશા સહેજે બંધાય છે.

શ્રી. નરસિંહભાઈએ પિતૃગૃહને સ્થાને માતૃગૃહની હિમાયત કરી છે. આ વિષય વધુ વિચારણા માગે છે.

કેટલાક અધ્યાય સુંદર નિબંધ જેવા છે. વિધવા, અતિવસતિ, સંતતિનિરોધ, યુગ્મો, સુપ્રજનન, નરનારીના સેવાવિભાગ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે અધ્યાયો આ કોટીના છે. ચર્ચાસ્પદ થઈ પડે તેવા અધ્યાયોમાં 'લગ્નવય' ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ઓછામાં ઓછું વય વીસથી શરૂ થઇ, સરખાથી માંડી વધુમાં વધુ પાંચ વર્ષનું અંતર લગ્નવય માટે એમણે ઠરાવ્યું છે તે ખૂબ વિચારણીય છે. છઠ્ઠા ખંડને અંતે આપેલ નવનીત પણ ખૂબ વિચારણીય છે. "સમસ્ત સમાજ અસ્તવ્યસ્ત થતો જાય છે ને તેનો મૂળ પાપભાગ પુરુષને જ માથે છે. ત્યારે સમાજને સર્વાંગ સુંદર બનાવવો હોય તો પુરુષે સ્ત્રીને સાચી રીતે મુક્તિ આપવી જોઇશે, તેને તેનું ધર્માસન પાછું સોંપવું જોઇશે" અને "અધર્મ-વશ થઈ પુરુષ ન સોંપે તો સ્નેહસંગ્રામ, સેવાસંગ્રામ મચાવીને પોતાનું એ સાચું ધર્માસન પ્રાપ્ત કરવું જ જોઈ શે" નવનીત ૩૦ અને ૩૧ (પૃષ્ઠ ૫૫૯.)

લેખક માટે શ્રી. મશરૂવાળા કહે છે:"લેખક તરીકે એમણે ગૂજરાતમાં એવી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે કે તેઓ જે લખે તે ગૂજરાતે ધ્યાન દઇને વાંચવું જ પડે." આ શબ્દો જો સાચા હોય—અને તે છે જ—તો આ પુસ્તક ગૂજરાતી નરનારીઓ વાંચે અને ખૂબ વિચારે.

ડાહ્યાભાઈ મનોરભાઈ પટેલ

નિવેદન

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ, તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૮ની સાલના ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષાનું કામ શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારને સોંપવામાં આવેલ છે. તો આખા ગુજરાતના લેખકો અને પ્રકાશકોને વિનંતી કરવાની કે તેઓએ પોતાનાં પુસ્તકો શ્રી. મજમુદારને નીચેના સરનામે મોકલી આપવાં:—

શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદાર
ચૈતન્યધામ, પ્રતાપગંજ,
વડોદરા

રોજનીશી

માર્ચ : ૧૯૩૮

તા. ૨૬ ઓસ્ટ્રિયાની આર્થિક પુનર્રચના માટે જનરલ ગોઅરીંગે એક યોજના બહાર પાડી, હિસારમાં હિંદુ–મુસ્લીમ રમખાણ થયું; નાશિકમા ભોસલે લશ્કરી શાળાની ઉદ્દઘાટન ક્રિયા થઈ.

તા. ૨૮ જાપાને નાનકીંગમા પોતાની નવી સરકાર સ્થાપન કરી, એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા. ૨૯ ઓરિસ્સાની ધારાસભાએ સમવાયતંત્રનો વિરોધ કરતો ઠરાવ પસાર કર્યો.

તા. ૩૦ સ્વ શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ફંડની રકમ રૂા. ૫૮૦૦૦) ગાંધી સેવા સંઘને સુપરત કરવામાં આવી; માણસામા ખેડૂત સત્યાગ્રહ અંગે જલિયાનવાલા બાગનું પુનરાવર્તન થયું' ૫૦૦ સ્ત્રીઓને દરબારગઢ આગળ ચારે બાજુથી ઘેરી લાઠીમાર કર્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા ૩૧ શારદા એક્ટમા સુધારો કરતુ શ્રી બા. દાસનું બિલ વડી ધારાસભામા પસાર થયું; રૂમાનિયાના મંત્રીમંડળે રાજીનામું આપ્યુ.

એપ્રિલ

તા. ૧ મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક કલકત્તામા ભરાઈ; હિંદ-બ્રિટીશ કરારો કરતા પહેલાં વડી ધારાસભાનો મત લેવો જોઇએ, એવો શ્રી. સત્યમૂર્તિએ રજૂ કરેલો ઠરાવ વડી ધારાસભામા પસાર થયો.

તા. ૨ બંગાળના નજરકેદીઓના પ્રશ્ન અંગે મહાત્માજીની બંગાળ સરકારના ગૃહસચિવ સર નઝીમુદ્દીન સાથે મંત્રણા.

તા ૫ ધી અમદાવાદ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિયેશનમા કટોકટી ભરેલી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ: બજાર બંધ રાખવાનું પ્રમુખે જાહેર કર્યું.

તા. ૬ હિંદભરમા જલિયાનવાળા બાગ અંગે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ ઊજવાયું; મધ્યપ્રાંતનો પ્રશ્ન એક સ્વતંત્ર ટ્રીબ્યુનલને સોંપવાનો મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ નિર્ણય કર્યો.

તા. ૭ ચાલુ ધારાસભાની મુદત સને ૧૯૩૮ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખથી એક વર્ષ વધુ લંબાવવાનો નિર્ણય કર્યાનો ગવર્નર–જનરલનો સંદેશો વડી ધારાસભામા વાંચી સંભળાવવામા-આવ્યો; મુંબઈ સરકારનું પ્રાથમિક કેળવણી બિલ સિલેક્ટ કમિટિને સોંપવાની કેળવણીપ્રધાનની દરખાસ્ત પસાર થઈ.

તા ૮ હિજલીના રાજકેદીઓ સાથે ગાંધીજીએ વાટાઘાટ કરી; ફ્રાન્સની મો. બ્લૂમની સરકારે રાજીનામું આપ્યું

તા. ૯ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહને 'સ્વ. રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક' અર્પણ કરવામા આવ્યો; ઇ. સ. ૧૯૩૭ના ગુજરાતી પ્રકાશનોની સમાલોચના પ્રો. અનંતરાવ રાવળે કરી; અલાહાબાદમા કોમી રમખાણ ફાટી નીકળ્યુ.

તા ૧૦ મો. દલાદિયરે ફ્રાન્સનું નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યુ; ઓસ્ટ્રિયામા લોકમત ગણતરીનું પરિણામ જર્મનીના પક્ષમા આવ્યું ૯૯.૭૫ ટકા લોકોએ એટલે ૪૩ લાખ ઓસ્ટ્રિયનોએ જર્મન સત્તા હેઠળ જવું પસંદ કર્યું, મૈસૂરના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે મહાસભાનો ધ્વજ ફરકાવવાનો મનાઇ-હુકમ જાહેર કર્યો.

તા. ૧૧ ચીનાઓએ શાંગહાઇ નજીકના બે મહત્ત્વના મથકોનો કબજો મેળવ્યો.

તા. ૧૩ ફ્રાન્સના વડાપ્રધાનને નાણાંપ્રશ્નો અંગે નિરંકુશ સત્તાઓ આપતું બિલ ફ્રેન્ચ ચેમ્બરે પસાર કર્યું; ગાંધીજીએ નિવેદન બહાર પાડ્યું "બંગાળ સરકાર સાથે વાટાઘાટો ચાલતી હોય ત્યાં સુધી કેદીઓ અંગે જાહેર દેખાવો કરશો નહિ...આખરી નિર્ણય જાહેર થતાં હજી મુદતની જરૂર."

તા. ૧૫ મહાત્મા ગાંધી અને વાઇસરૉય વચ્ચે દિલ્હીમાં મંત્રણા; અમદાવાદમાં શેઠ માણેકલાલ જેઠાલાલ પુસ્તકાલય સરદારશ્રી વલ્લભભાઇના હસ્તે ખુલ્લું મૂકાયું.

તા. ૧૬ ઈંગ્લાંડ અને ઇટાલી વચ્ચે મહત્ત્વના કરારો થયા.

તા. ૧૭ મુંબઈમાં કોમી રમખાણ થયું.

તા. ૧૮ આંદામાનથી છૂટી આવેલા કેદી શ્રી પ્રવેશચંદ્ર ચેટરજીનું અવસાન થયું.

તા. ૧૯ વિશ્વભારતીના ચીનભવનના ડિરેક્ટર પ્રો. તાન-યુન-શાન ઉપર પં. જવાહરલાલ નહેરુનો સંદેશો: "રાષ્ટ્રની આઝાદીના સંગ્રામમાં આખરે ચીનનો જ વિજય થશે."

તા. ૨૦ યુક્ત પ્રાંતની ધારાસભામાં ગણોત બિલની શરૂઆત થઇ.

તા. ૨૧ ચીને લીંગ્યુ ગુમાવ્યું એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; રૂમાનિયામાંથી ફાસિઝમને નાબૂદ કરવા ત્યાંની સરકારે ચાંપતા પગલા લેવાની જાહેરાત કરી.

તા. ૨૨ મદ્રાસમાં કામદાર અને માલિકોની સંયુક્ત પરિષદમાં શ્રી. ગિરિના ઉદ્ગારો "કામદારો અને માલિકોના સહકાર વિના ઉદ્યોગોની આબાદી નથી...લવાદના કરતાં સમજૂતીની પદ્ધતિમાં મને વધારે વિશ્વાસ છે."

તા. ૨૩ લખનૌમાં શીઆ-સુન્ની રમખાણ ફાટી નીકળ્યું; સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપણા નીચે વેડછી આશ્રમમાં ૯મી રાનીપરજ પરિષદ ભરાઇ.

તા. ૨૪ અમદાવાદમાં શેઠ ચીમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાવિહારનો ૨૫ વર્ષ પૂરાં કર્યાં નિમિત્તે મહોત્સવ ઉજવાયો, જયપુર રાજ્ય અને સીકરના રાજ્યભાયાત વચ્ચે ઝઘડો ઊભો થયો.

તા. ૨૫ ઈંગ્લાંડ આયર્લેંડની સરકાર વચ્ચે નાણાંવિષયક કરારો થયા; મુંબઇ સરકારે મુંબઇ અમદાવાદ તથા સોલાપુરમાં મકાનભાડાની તપાસ કરવા સમિતિ નીમી; બેંગલોરથી ૫૦ માઇલના અંતરે આવેલા વિદુરસ્વતમ્ ગામની એક જાહેર સભામાં ધ્વજવંદનને અંગે મૈસૂરની પોલિસે ગોળીબાર કર્યાં ૩૨ માણસો માર્યા ગયાની વીગત બહાર આવી.

તા. ૨૬ બ્રિટિશ સરકારનું નવું અંદાજપત્ર આમની સભામાં રજૂ કરવામાં આવ્યું પારેરીઓ આ પર જકાત નખાઇ.

તા. ૨૭ ગુંડાગીરી સામે કડક પગલાં ભરતું બિલ મુંબઈની ધારાસભામાં રજૂ કરવામાં આવ્યું.

તા. ૨૮ મહાત્મા ગાંધી અને શ્રી. ઝીણા વચ્ચે મુંબઈમાં હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્ન અંગે મંત્રણા; લંડનમાં બ્રિટિશ સરકારના વડા પ્રધાન અને ફ્રાન્સના વડા પ્રધાન મો. દલાદિયર વચ્ચે યુરોપીય પરિસ્થિતિ વિષે મહત્ત્વની મંત્રણા થઈ.

તા. ૨૯ મહાત્મા ગાંધીજી સરહદના પ્રવાસે ઊપડ્યા; ઓરિસ્સાના કામચલાઉ ગવર્નરની નિમણૂકને અંગે ઊભી થયેલી કટોકટીના પ્રસંગે મહાત્મા ગાંધીજીએ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું.

તા. ૩૦ 'મજલિસ'ના આશ્રય હેઠળ શ્રી. રાયજીના પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદમાં ગુજરાતી કવિઓનો મુશાયરો. મૈસૂર રાજ્યમાં થયેલા ગોળીબાર અંગે સરકાર તરફથી નેમાયેલ મહાસભા તરફથી તપાસ સમિતિ નીમાઈ; સ્વીટ્ઝર્લૅંડની સરકારે દરેકાઈ મામલામાં તટસ્થ રહેવાની ચાદી રાષ્ટ્રસંઘ ઉપર મોકલી આપી.

———o———

ાના ગૃહઉદ્યોગના વેપારીઓ માટે : અજમાવી જુઓ.

કુમાર-પારિપત્ર

કુમારના ચૈત્ર (૧૯૯૪) અંકનું અવલોકન

'હેં ખેમા, સાચું કેજે; તને શેઠને ત્યાં રોજ ઊનુ ખાવા મળે છે ખરૂ? અને તે ય દાળ, ભાત, રોટલી, શાક બધુંય?'

'હવે એ તો, પરસનભાઈ, જોગ પરમાણે મળ. રાતનુ યું હોય તો કાંઈ ફેંકી ય દેવાય? ને બીજું કોણ ખાય? એ લોક તો ખાય તો તરત બીજે ા પડે ને આપણ ઢેખાળા જેવાને શું થવાનુ હતું? ને શાક કે રોટલી એવુ ખૂટી પડે તો સારૂ કંઈ ફેર ચૂલો સંધૂકે? એ તો એમ જ હોય.'

તને ઘરના કરતાં તો સારૂં ફાવે છે ને?'

ળગું એમ તો કેમ કહેવાય? એ તો ક'તના લખ્યું છે કે "ઘરની ઘેંસ ને પરઘરના લાડવા" તો તોલે તો ન આવે.'

તો શેઠાણીનો અવાજ આવ્યો ...... અને એ અવાજે તો ખેમાના મુખનું હાસ્ય અને નાગની મલકાટ બધુ યે સુકાવી દીધુ હતું. પણ એ એટલેથી જ નહોતો અટક્યો. એના આશાભર્યાં જિગરનો એણે જે કરણ કેજ કર્યો એ તો આ અંકમાંની 'એક શેઠાણી ને બે વરસ'ની વાર્તા જ તમને કહેશે.

હિંદમાં ક્રાન્તિની પહેલી ચિનગારી ઊઠી ઈ ૧૯૦૭ની સાલમાં અને તેનું કારણ, બડા લાટ કર્ઝને બંગાળના કરેલા આપખુદ ભાગલા લોકશક્તિના બળે ચાર વર્ષમાં જ આખરે એ ભાગલા રદ કરવા પડયા. પણ એ બોધપાઠ ભૂલી જઈ બ્રિટને આજ ત્રીસ વર્ષ પછી બીજી એવી જ ભૂલ આદરી છે—લૉર્ડ પીલની યોજનાથી પાલેસ્ટાઈનના એણે ત્રણ ટુકડા પાડયા છે. પરિણામે ૧૯૦૭ના હિંદ જેમ જ ત્યાં ખૂન અને વિનાશનું મોજુ ફરી વળ્યું છે. એ પ્રત્યાઘાતનો સુકાની છે અમીન અલ હુસૈની. એ બિચારાં વતનના ક્રાન્તિદીક્ષિત જ્યોતિર્ધરનું ચરિત્ર, શાહીવાદી છળનીતિ અને એક પ્રજાની આઝાદીની તમન્ના નમ્ર સ્વરૂપે રજૂ કરે છે

'કલા એ ભાવનાની ભાષા છે. કોઇ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ એની કલાના ઇતિહાસ પરથી આવી શકે છે વ્યક્તિમાત્રનું જીવન નાશ પામે છે, પરંતુ, વ્યક્તિઓના જીવનનો ઉલ્લાસ વ્યક્ત કરનારી કલાઓ તેમના પછી પણ જીવે છે; અને તે દ્વારા રાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ રચાય છે. અને એટલે જ વ્યક્તિજીવનને સમૃદ્ધ કરવા માટે કલાનું સ્થાન અજોડ રહે છે. તો પછી આ અંકમાં શ્રી મંજુલાલ મજમુદાર ને હાથે થએલી હિંદી ચિત્રકલાના સ્વરૂપની સચિત્ર અને રસભર મીમાંસાની અમારે વકીલાત કરવાની રહેતી નથી.

ફક્ત

પંદર મિનિટ

આપને આ પત્રિકા વાંચવા કાઢવી પડશે.

પણ....

તેમાં આપ ગુજરાતી ભાષાના

જીવન ઘડતર

કરનારા અવનવા સાહિત્યથી

પરિચિત થશો

અને....

આપને ચોક્કસ

જણાશે કે આ પુસ્તકો વિના આપનું

પુસ્તકાલય અધુરું છે. આ પુસ્તકો વિના ન જ ચાલી શકે.

નિવેદક :

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ

જુમ્મા મસ્જીદ સામે, અમદાવાદ.

બ્રાન્ચઃ—આનંદ ભુવન, ૧લા માળે, નવી હનુમાન ગલી,

મુંબઈ ૨.

વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા

૨૦૦ પુસ્તકોની નામાવલી

પ્રથમ શ્રેણી [બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે]

૧ શ્રીરામ ૨ શ્રી કૃષ્ણ ૩ ભગવાન બુદ્ધ ૪ ભગવાન મહાવીર ૫ વીર હનુમાન ૬ ભડવીર ભીષ્મ ૭ સતી દમયંતી ૮ કચ-દેવયાની ૯ સમ્રાટ્ અશોક ૧૦ ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્ત ૧૧ રાજા ભર્તૃહરી ૧૨ સંત તુકારામ ૧૩ ભક્ત સુરદાસ ૧૪ નરસિંહ મહેતા ૧૫ મીરાંબાઈ ૧૬ સ્વામી સહજાનંદ ૧૭ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી ૧૮ લોકમાન્ય ટિળક ૧૯ મહાત્મા ગાંધી ૨૦ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

બીજી શ્રેણી [બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે]

૨૧ આદ્યકવિ વાલ્મિકી ૨૨ મુનિરાજ અગસ્ત્ય ૨૩ શકુન્તલા ૨૪ દાનેશ્વરી કર્ણ ૨૫ મહારથી અર્જુન ૨૬ વીર અભિમન્યુ ૨૭ સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર ૨૮ ભક્ત પ્રહ્લાદ ૨૯ પિતૃભક્ત શ્રવણ ૩૦ ચેલૈયો ૩૧ મહાત્મા તુલસીદાસજી ૩૨ ગોપીચંદ ૩૩ સતી પદ્મિની ૩૪ રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૩૫ સ્વામી વિવેકાનંદ ૩૬ સ્વામી રામતીર્થ ૩૭ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ૩૮ પંડિત મનમોહન માલવિય ૩૯ સરદાર વલ્લભભાઈ ૪૦ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ.

ત્રીજી શ્રેણી

૪૧ મહામુનિ વશિષ્ઠ ૪૨ સતી મદાલસા ૪૩ રાજકુમાર ધ્રુવ ૪૪ સતી સાવિત્રી ૪૫ દ્રૌપદી ૪૬ વીર વિક્રમ ૪૭ રાજા ભોજ ૪૮ મહાકવિ કાલિદાસ ૪૯ દુર્ગાદાસ ૫૦ મહારાણા પ્રતાપ ૫૧ સિદીમનો સપૂત ૫૨ દાનવીર જગડૂ ૫૩ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૫૪ જગતશેઠ ૫૫ પંડિત મોતીલાલજી ૫૬ સર જગદીશચંદ્ર બોઝ ૫૭ શ્રી અરવિંદ ઘોષ ૫૮ વીર વિઠ્ઠલભાઈ ૫૯ ધોંડો કેશવ કર્વે ૬૦ એનીબીસેન્ટ.

ચોથી શ્રેણી

૬૧ શ્રી ગજાનન ૬૨ કાર્તિકેય સ્વામી ૬૩ ચંદ્રહાસ ૬૪ ભક્ત સુધન્વા ૬૫ શ્રી હર્ષ ૬૬ રસકવિ જગન્નાથ ૬૭ ભક્ત નામદેવ ૬૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ૬૯ છત્રપતિ શિવાજી ૭૦ સમર્થ સ્વામી રામદાસ ૭૧ ચાંદબીબી ૭૨ ગુરુ નાનક ૭૩ મહાત્મા કબીર ૭૪ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ ૭૫ લાલા લજપતરાય ૭૬ શ્રી ચિત્તરંજનદાસ ૭૭ શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર ૭૮ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ૭૯ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ ૮૦ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

પાંચમી શ્રેણી

૮૧ પાર્વતી ૮૨ શ્રી શંકરાચાર્ય ૮૩ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ૮૪ શ્રી માધવાચાર્ય ૮૫ શ્રી રામાનુજાચાર્ય ૮૬ મહારાજા કુમારપાળ ૮૭ ગુરુ ગોવિંદસિંહ ૮૮ રણજીતસિંહ ૮૯ લક્ષ્મીબાઈ ૯૦ શ્રી કેશવચંદ્રસેન ૯૧ શ્રી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ૯૨ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ૯૩ દાદાભાઈ નવરોજી ૯૪ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે ૯૫ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી ૯૬ શ્રી ગોવર્ધનરામ ૯૭ શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂ ૯૮ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ ૯૯ શ્રી સેનગુપ્તા ૧૦૦ તારામંડળ.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડનાં

લોકપ્રિય પ્રકાશનો

(હાલમાં મળી શકતાં)

(૧) કુદરત અને કળાધામમાં વીશ દિવસ (સચિત્ર)	૧–૮–૦
(૨) ઇલુરાનાં ગુફામંદિરો (સચિત્ર)	૦–૮–૦
(૩) અજંતાનો યાત્રી (સચિત્ર આર્ટ પેપર પર)	૦–૮–૦
(૪–૫) મ. સયાજીરાવ ગાયકવાડનાં ભાષણો ભા. ૧–૨ પાકું પુંઠું દરેકના રૂા. –	૨–૦–૦
(૬) મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ (જીવનરેખા)	૦–૪–૦
(૭) વિમળશાહ (સચિત્ર)	૦–૬–૦
(૮) વસ્તુપાળ તેજપાળ (સચિત્ર)	૦–૬–૦
(૯–૧૦) ફૂલવાડી ક્યારો ૧ લો ૨ જો દરેકના	૦–૪–૦
(૧૧) સોરઠી શૂરવીરો (સચિત્ર)	૦–૪–૦
(૧૨) ૪૪ પ્રાણવાન વાતો (સચિત્ર)	૨–૦–૦
(૧૩) નેકીનો રાહ	૦–૪–૦
(૧૪) સિક્કીમની વીરાંગના	૦–૫–૦
(૧૫) વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા શ્રેણી ૧ લી	૧–૮–૦
(૧૬) ,, ,, ૨ જી	૧–૮–૦
(૧૭) ,, ,, ૩ જી	૧–૮–૦
(૧૮) ,, ,, ૪ થી	૧–૮–૦
(૧૯) ,, ,, ૫ મી	૧–૮–૦
(૨૦) ,, ,, ૬ ઠી	૧–૮–૦
(૨૧) ,, (છપાય છે) ,, ૭ મી	૧–૮–૦
	૦–૮–૦
	૦–૮–૦
	૦–૮–૦

જૈન વિભાગ

(૨૫)	બાળ ગ્રંથાવળી પ્રથમ શ્રેણી ૨૦ પુસ્તકો	૧–૮–૦
(૨૬)	" શ્રીજી શ્રેણી "	૧–૮–૦
(૨૭)	" પાંચમી શ્રેણી "	૧–૮–૦
(૨૮)	" છઠ્ઠી શ્રેણી "	૧–૮–૦
(૨૯)	નવયુગનો જૈન કાચું પુંઠું	૧–૦–૦
(૩૦)	વિવિધ પૂજા સંગ્રહ ભાગ ૧ થી ૮	૧–૪–૦
(૩૧)	મહાવીર ભક્ત મણિભદ્ર	૧–૪–૦
(૩૨)	રાજનગર સાધુ સંમેલન	૧–૮–૦
(૩૩)	તપવિચાર	૦–૪–૦
(૩૪)	સુજશવેલી ભાસ	૦–૩–૦
(૩૫)	શ્રીપાળ રાજાનો રાસ (પુષ્કળ ચિત્રો સાથે)	૨–૦–૦
(૩૬)	નવસ્મરણ પોકેટ સાઇઝ	૦–૨–૦
(૩૭)	જળમંદિર પાવાપુરી (સચિત્ર કાવ્ય)	૦–૨–૦
(૩૮)	" " ત્રિરંગી ચિત્ર	૦–૨–૦
(૩૯)	આદર્શ રામાયણ	૧–૪–૦
(૪૦)	જૈનોની શિક્ષણ સમસ્યા	૦–૨–૦
(૪૧)	ભારતવર્ષની જૈન શિક્ષણ સંસ્થાઓની યાદ	૦–૩–૦
(૪૨)	શત્રુંજયોદ્ધારક સમરસિંહ	૦–૧૩–૦
(૪૩)	વીર દયાલદાસ	૧–૮–૦

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ

જુમ્મામસ્જિદ સામે, **અમદાવાદ.**

બ્રાન્ચ:–આનંદભુવન પહેલે માળે,

નવી હનુમાનગલી, મુંબઇ ૨.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જપ્ત થયેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો હવે જપ્તી દૂર થયેલી હોવાથી મળી શકે છે

ગાંધીકૃત્ય [આલ્બમ]	૦–૮–૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦–૫–૦
વીરની હાકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ	(નથી)

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

गल्प संसार माला
प्रकाशक:—
सरस्वती प्रेस, बनारस

परिचय: भारत में ६ प्रमुख जीवित भाषाएँ हैं, जिनका अपना कहानी साहित्य है—हिन्दी, उ
बंगाली, मराठ, गुजराती, तमिल, तेलुगु, कन्नड़, और मलयालम। इनके अतिरिक्त ४ और ज़बानें भी हैं—आस
उड़िया, सिंधी, गुरुमुखी। हमारी योजना यह है कि पहली ६ भाषाओं में प्रत्येक से १० या अधिक सर्वश्रेष्ठ आधु
कहानियाँ एक-एक पुस्तक में हिन्दी अनुवाद रूप में संग्रहीत होकर 'गल्प संसार माला' के नाम से प्रसिद्ध हों।
इन ६ भाषाओं का संग्रह तैयार होगा। १० वें भाग में अंतिम चार ज़बानों की मिली हुई कहानियाँ पूरी की जायें
इसके उपरान्त अंग्रेज़ी, फ्रैंच, रूसी आदि संसार की और भी भाषाओं की कहानियाँ इन पुस्तिकाओं में संग्रहीत
जायेंगी और यह माला ३-४ वर्षों में सम्पूर्ण होगी। किन्तु प्रत्येक भाग अपने आप में पूर्ण होगा और इसलिए
लम्बी अवधि भयंकर न होनी चाहिये। प्रत्येक भाग में १५०-२०० पृष्ठ तक रहेंगे, काग़ज़ सुन्दर, सफ़ेद ग्लेज़ रहे
मूल्य बेहद सस्ता, यानी आठ आने प्रति भाग और स्थायी ग्राहकों को **छः आने** में मिलेगा। प्रत्येक भाग
नामकरण अलग-अलग केवल—'हिन्दी', 'गुजराती' आदि। प्रथम भाग हिन्दी, दूसरा भाग गुजराती, तीसरा भ
बँगला, चौथा भाग तमिल प्रकाशित हो चुके हैं। और भागों की सूचना समय-समय पर मिलती रहेगी। इस माला
सबसे बड़ी विशेषता इसकी प्रामाणिकता है जिसके लिए प्रकाशकों ने सभी साहित्यकारों तथा संस्थाओं की स
ली है। और अथक परिश्रम किया है; जिसके लिए प्रकाशकों का नाम ही पर्याप्त है।

'गल्प-संसार-माला' के पंचम भाग—'उर्दू का गल्प-संसार' की सूची

प्रेमचन्द	...	कफ़न
सुदर्शन	...	कप्ले मुहब्बत
पतरस	...	कुत्ते
मुहम्मद मुजीब	...	नया मकान
इमतियाज़ अली 'ताज'	...	चचा छक्कन ने सबके लिए केले ख़रीदे
अख़्तर हुसैन रायपुरी	...	मरघट
अहमद अली	...	हमारी गली
उपेन्द्रनाथ 'अश्क'	...	डाची
कृष्णचन्द्र	...	माँगी
कावटर नक़वी	...	लाश
अली अब्बास हुसैनी	...	रफ़ीक़े तनहाई
राजेन्द्रसिंह बेदी	...	भोला

पृष्ठ-संख्या, २१० ; मूल्य ॥) मात्र !

माला का हिसाब :

१० भागों का मूल्य ॥) प्रति भाग से ... ५)
पूरी माला के सदस्यों को कमीशन २५% ... १।)
३॥।)

पोस्टेज प्रति अंक के हिसाब से १।), जिसका आधा प्रकाशकों के जिम्मे रहेगा, यानी ग्राहकों के जिम्मे ...॥=)

पूरे सेट का मूल्य .... ४।=)

माला के नियम :

(१) पूरे सेट के ख़रीदारों को ही कमीशन मिलेगा।
(२) ४।=) अग्रिम मनीआर्डर से आना चाहिये। वी० पी० भी मँगाई जा सकती है।
(३) फुटकर प्रतियों पर कोई रियायत नहीं दी जा सकेगी।

आज ही लिखिये—

સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના

સેક્રેટરીને

પ્રિય ભાઈશ્રી,

આ પાછળ અમારી
પ્રવૃત્તિ વિષે ટૂંકી માહિતી
આપી છે. હવે તો આપણો
સંબંધ પંદર વર્ષનો થયો એટલે
વિશેષ લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે.
અમારી પ્રસ્થાન તથા કિશોર માસિકની પ્રવૃત્તિ
તરફ, તેમજ અમારાં પ્રકાશનો તરફ, આપનું ધ્યાન
ખેંચું છું અને એ માટે ઘટતું કરવા વિનંતિ કરું છું.

લિ૰ આપનો
રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ.

૧-૬-૩૯

કિશોર માસિક મને ખૂબ ગમી ગયું છે. એટલું બધું ગમ્યું છે કે વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોનું બજેટ મંજૂર કરવાની તક મને મળી હોત તો રાજ્યનાં ઘણાં પુસ્તકાલયોમાં કિશોર દાખલ કરી દીધું હોત—સ્વ. મોતીભાઈ અમીન

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૨૮ વૈશાખ : ૧૯૯૫ અંક ૧

સાહિત્ય અને જીવન*

રામનારાયણ વિ. પાઠક

સાહિત્યનો અર્થ હું અહીં વાઙ્મય લલિતકલા, એટલે સર્જનાત્મક સાહિત્ય એવો કરું છું. આજે સાહિત્ય સંબંધી એક પ્રશ્નની હું ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું. વિવેચનના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે સાહિત્ય સંબંધી બે સામસામા પક્ષો છે, બે વિવેચનના જાણે ધોરી માર્ગો છે જે ક્યાંય મળતા દેખાતા નથી. એક મત એવો છે કે કલા અને સાહિત્ય પણ જીવનને અર્થે જ છે. કલાનું મુખ્ય કામ જીવનને ઉન્નત કરવું એ જ છે. ઘણા ફિલસૂફો, લોકનાયકો, ધર્મસંસ્થાપકો આ મતના જણાયા છે. આ વ્યાખ્યાનમાં હું ઝાઝા મતો ટાંકવા માગતો નથી, માત્ર સર્વગમ્ય થાય એવી પદ્ધતિએ ચર્ચા કરવા માગું છું એટલે વધારે અવતરણો ન આપતાં માત્ર મહાત્મા ગાંધીજીનું એક અવતરણ આપીશ. તેઓ કહે છેઃ

> આપણામાં જે સારી ભાવના સૂતેલી છે તેને જાગ્રત કરવાની જે શક્તિ ધરાવે છે તે કવિ છે.
>
> મંગળપ્રભાત પૃ. ૮૧

---

* સદ્ગત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની જયન્તીસપ્તાહને પ્રસંગે તા ૧૧-૩-૩૯-ના રોજ આપેલા ભાષણની નોંધ ઉપરથી.'

અર્થાત્ એમનો અભિપ્રાય એવો છે કે સાચા કાવ્યે માનવમાં રહેલી ઉન્નત ભાવના જાગ્રત કરવી જોઈએ. બીજો મત તે પ્રસિદ્ધ Art for Art's sake—'કલા ખાતર કલા'નો છે. એ મત પશ્ચિમમાં જ જન્મ્યો છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ. પણ એ મત આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોનો પણ છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો પૂરો અભ્યાસ નહિ થતો હોવાથી જ આપણે એમ માનીએ છીએ. વાગ્દેવતાવતાર મમ્મટ 'કાવ્યપ્રકાશ'ના પ્રારંભમાં ઇષ્ટ દેવતાને નમસ્કાર કરતાં કહે છે:

नियतिकृतनियमरहिता ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥

મમ્મટ ભારતી એટલે સરસ્વતીને વન્દે છે. એ ભારતી કેવી છે? એ નવરસથી સુન્દર એવી નિર્મિતિ એટલે સૃષ્ટિ રચે છે. એ સૃષ્ટિ કેવી છે? એ આપણા જગતના નિયમથી રહિત છે, કેવળ આનન્દમય છે, અને અનન્યપરતન્ત્ર છે. કાવ્ય કે સાહિત્ય અનન્યપરતન્ત્ર છે એટલે એનું પ્રયોજન એનાથી વ્યતિરિક્ત, એનાથી પર, એમાંથી બહાર નથી. એ કોઈ બીજી વસ્તુને લીધે ઇષ્ટ નથી બનતું, પણ એ પોતે જ ઇષ્ટ છે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિવેચક એ. સી. બ્રેડલી 'કલા ખાતર કલા' કે 'કાવ્ય ખાતર કાવ્ય'-ની ચર્ચા કરતાં જે શબ્દો વાપરે છે તે આના અનુવાદ અને ભાષ્યરૂપ જણાશે. એ કહે છે:

> What then does the formula 'Poetry for poetry's sake' tell us about this experience? It says, as I understand it, these things. First, this experience is an end in itself, is worth having on its own account, has an intrinsic value. Next, its poetic value is this intrinsic worth alone. Poetry may have also an ulterior value as a means to culture or religion . But its ulterior worth neither is nor can directly determine its poetic worth as a satisfying imaginative experience; and this is to be judged entirely from within. And to these two positions the formula would add, though not of necessity, a third. The consideration of ulterior ends.. tends to lower poetic value. It does so because it tends to change the nature of poetry by taking it out of its own atmosphere. For its nature is to be not a part, nor yet a copy, of the real world (as we commonly understand that phrase) but to be a world by itself, independent, complete, autonomous. ૧

૧ *Oxford Lectures on Poetry pp. 4-5.*

એ કહે છે કે કાવ્યદ્વારા મેળવાતો અનુભવ જાતે જ ઇષ્ટ છે, સંસ્કૃત વિવેચકોનો શબ્દ વાપરું તો તે જાતે જ 'ઉપાદેય' છે. બીજું, એની આંતર ઇષ્ટતા એ જ કાવ્યને ઉપાદેય કરે છે. અને છેલ્લે કહે છે કે કાવ્યથી વ્યતિરિક્ત કોઈ પ્રયોજનની ખાતર કાવ્યને ઇષ્ટ માનવાથી કાવ્યની કિંમત, કાવ્યની ઇષ્ટતા, કદાચ ઓછી થાય તે કહે છે. "કાવ્યનું સ્વરૂપ એવું છે કે કાવ્ય, વ્યાવહારિક દુનિયાંનો ભાગ નથી, તેમ નકલ પણ નથી. તે પોતાની મેળે જ એક દુનિયાં છે: સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ, સ્વાયત્ત"

અને એક દૃષ્ટિએ જોતાં આ તદ્દન સાચું છે. પ્રથમ તો વ્યાવહારિક જગતનો અનુભવ અને કાવ્યનો અનુભવ આપણે તદ્દન ભિન્ન રીતે લઈએ છીએ જીવનનો અનુભવ આપણે બાહ્ય આઘાત સહન કરીને લઈએ છીએ, તેમાં આપણી ઇચ્છા ઉપર કશો આધાર નથી. આપણે વશે કે કવશે તે લેવો પડે છે આપણી ઇચ્છા ન હોય તોપણ ઉનાળામાં આપણે તાપનો અનુભવ લેવો જ પડવાનો, તેવી જ રીતે જગતની અનેક અસંખ્ય પરિસ્થિતિમાં સુખદુ:ખ માનાપમાન શીતોષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વોનો અનુભવ આપણે સહન કરીને લઈએ છીએ. કાવ્યનો અનુભવ આપણે લેવો હોય તો લઈએ, ન લેવો હોય તો ન લઈએ. જગતનો અનુભવ આપણી ઇંદ્રિયો ઉપરના બાહ્ય જગતના આઘાતથી કરીએ છીએ, કાવ્યનો અનુભવ આપણે એકાદ બાહ્ય ઇન્દ્રિય દ્વારા પણ મુખ્યત્વે આપણી કલ્પનાથી કરીએ છીએ. કાવ્ય અલબત્ત આપણે કાનથી સાંભળીએ છીએ પણ કાવ્યનો અનુભવ મુખ્યત્વે કલ્પના પોતે ઘડીને આપણને કરાવે છે. અને કલ્પના પોતે એ અનુભવ ઘડે છે તેનું કારણ આપણને એ અનુભવમાં આનંદ થાય છે એ છે. વ્યાવહારિક જગતનો અનુભવ ન લેવો હોય તોપણ લેવો પડે છે; કાવ્યનો અનુભવ કલ્પના સ્વયં રાચતી રાચતી લે છે. જગતના અનુભવ વખતે ચિત્ત સર્વાત્મથી એ અનુભવને સંમુખ નથી થતું. અનેક પ્રયોજનો તેમાં આડાં આવે છે, અનેક પ્રયોજનો ચિત્તને દ્વિધા શું અનેકધા કરતાં હોય છે; કાવ્યના અનુભવ વખતે ચિત્ત સર્વાત્મથી એ અનુભવની સંમુખ થાય છે, તે વખતે વ્યવહારનો સર્વ અનુભવ વિગલિત થઈ જાય છે, જીવનનો આખો જાણે એના જ અનુભવથી છલકાય છે.

ત્યારે જીવનને અને કાવ્યને કશો સંબંધ નહિ? ના, એમ નથી. ઘણો સંબંધ છે અને તે પણ માર્મિક સંબંધ છે. ઉપર નિર્દેશ કરેલ એ. સી. બ્રેડલી પણ આ જ પ્રશ્ન પૂછી તેનો હકારમાં ઉત્તર આપે છે. તે કહે છે:

Again our formula may be accused of cutting poetry away from its connection with life. And this accusation raises so large a problem that I must ask leave to be dogmatic as well as brief. There is plenty of connection between life and poetry, but it is, so to say, a connection underground. ૨

૨ એજન, પૃ ૬.

કહે છે કે કાવ્ય અને જીવનનો સંબંધ જાણે કે ગૂઢ, અંદરખાનાનો છે, આંતરભૌમ છે, ભૂમ્યંતર છે, બહાર દેખાય તેવો નથી. હું ઉમેરીશ કે, માત્ર ભૂમ્યંતર નથી. પણ ઉપર આથા ઉપરનો પણ છે, મારી દષ્ટિએ દશે દિશાનો છે, સર્વતોભદ્ર છે. કાવ્ય એક સ્વતંત્ર સર્જન છે, તેનો અનુભવ લેવાની પદ્ધતિ બીજા બધા અનુભવોથી ભિન્ન છે, તેનો અનુભવ વ્યવહારથી સ્વતંત્ર થઈ લેવાનો છે એટલું કહ્યા પછી એટલું જ કહેવાનું રહે છે, કે તે સિવાય, કાવ્યને જીવન સાથે સર્વતોભદ્ર સંબંધ છે. એ કેવી રીતે તે કહેવાનો હવે પ્રયત્ન કરીશ.

અલબત, કાવ્ય સ્વતંત્ર રીતે અનુભવવાનું છે પણ તેનો અનુભવનાર, ભાવક આ વ્યવહાર જગતનો છે. તેનું ચિત્ત વ્યવહારના સંસ્કારોથી સિદ્ધ થયેલું છે. એ સંસ્કારસિદ્ધ ચિત્ત લઈને તે કાવ્યાનુભવ કરવા આવે છે. એ સંસ્કારસિદ્ધ ચિત્તને અનુકૂલ એ કાવ્યાનુભવવ્યાપાર થવો જોઈએ. એટલું જ નહિ, કાવ્યનો નિર્માતા કવિ પણ એ વ્યવહારજગતમાંથી જ આવેલો છે. અને તે એ વ્યવહારજગતની જ વાણી વાપરે છે. વાણી પ્રથમતઃ અને મુખ્યત્વે વ્યવહારના પદાર્થો અર્થો સૂચવવા રચાયેલી છે. કવિ એ વાણીમાંથી વિલક્ષણ અર્થ કાઢે છે એ ખરું. પણ તે એ વાણીના મુખ્ય અર્થ દ્વારા જ' એ વાણીનો મુખ્ય અર્થ કદી નાશ પામી શકતો નથી. એ અર્થનો નાશ થાય તો તે સાથે એ શબ્દની સર્વ શક્તિ પણ નાશ જ પામે છે. એ મુખ્ય અર્થનો નાશ થતાં એ શબ્દમાં ભાવકના મનમાં કશો અર્થ સૂચવવાની શક્તિ રહેતી નથી. તેવી જ રીતે કવિ પોતાનું ઉપાદાન પણ આ વ્યાવહારિક જગતમાંથી જ મેળવે છે. શિલ્પી જેમ આ જગતમાંથી લાકડું કે પથ્થર લઈ તેનો આકાર ઘડે છે તેમ કવિ આ જગતના લોકવૃત્તમાંથી અર્થજાતમાંથી પોતાની સૃષ્ટિ ઘડે છે. એ વસ્તુમાંથી, એ, વ્યવહારમાં અનનુભૂત એવા, અપૂર્વ એવા ભાવો જાગ્રત કરી શકે છે, પણ વસ્તુ તો આ વ્યાવહારિક જગતમાંથી જ લે છે. જેમ વ્યવહારમાં અર્થ ન થઈ શકે એવા શબ્દથી કાવ્યમાં અર્થ થઈ શકતો નથી, તેમ જ વ્યવહારમાં કેવળ અપરિચિત હોય એવી વસ્તુથી" ભાવ પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. એટલું જ નહિ, કવિમાં કેવળ અનનુભૂત વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોતી નથી, અને કેવળ અનનુભૂત વસ્તુ કોઈ માનવી કે ભાવક સમજી પણ ન શકે. દાખલા તરીકે, શાકુન્તલના છેલ્લા અંકમાં સર્વદમન સિંહના બચ્ચાના દાંત ગણવા તેને મોઢું ફાડવાનું કહે છે એ, બાલચેષ્ટા વાત્સલ્ય જન્મસિદ્ધ નિર્ભયતા શક્તિ એ સર્વનું અપૂર્વ દશ્ય છે. વ્યવહારમાં ક્યાંઈ ન અનુભવાયુ હોય એવું વાત્સલ્ય અને આશ્ચર્ય ત્યાં અનુભવાય છે. પણ ત્યાં કવિ જે ભાષા વાપરે છે તેનો દરેક શબ્દ વ્યવહારની ભાષાનો જ છે. અને બાળક, તેનો દ્રષ્ટા પિતા, સિંહ, વગેરે સર્વ વસ્તુ આ વ્યવહારની પરિચિત વસ્તુઓ જ છે. વ્યવહારમાં સિંહ ઘણો પ્રતાપી છે, એ પ્રતાપની સૂચકતા નાટકમાં પણ ઇષ્ટ છે એટલું જ નહિ, આવશ્યક છે. નાટકનો સિંહ જો પ્રતાપી ન હોય તો એ દશ્યમાં ચમત્કાર રહે નહિ. પ્રતાપી સિંહથી પણ આ આવડો નાનો બાળક ડરતો નથી, એમાં ચમત્કાર રહેલો છે. અર્થાત્, કાવ્ય સ્વતંત્ર હોવા છતાં, ભાવક ભાષા વસ્તુ અને કવિ એ ચાર દ્વારા તેનો જીવન સાથેનો સંબંધ માર્મિક રહે છે. અને એ સંબંધ સર્વતોભદ્ર છે, કાવ્યમાં આંતર બાહ્ય સર્વત્ર, અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત છે.

ઘણા એમ માને છે કે કાવ્ય કવિની કલ્પનાએ સ્વતંત્ર રીતે ઘડેલુ છે એટલે કાવ્યની સૃષ્ટિને આપણા વ્યાવહારિક જગત સાથે સબંધ હોઈ શકે નહિ. પણ એ માન્યતા સાચી નથી. કલ્પના સ્વતંત્ર રીતે વિહરે છતાં તે કલ્પના આપણા આત્માની જ કલ્પના છે. એ આત્માના સ્વભાવથી વિસંવાદી રીતે વિહરે જ નહિ. આપણે પ્રથમ જોયું કે કાવ્ય નિરતિશય આનંદ આપે છે. તેનું કારણ એ છે કે કાવ્યનો અનુભવ આપણા આત્માને કે ચિત્તને અત્યન્ત અનુકૂલ છે. નૈયાયિકો કહે છે કે अनुकूलवेदनीयं सुखम्। प्रतिकूलवेदनीयम् दुःखम् । જેનો અનુભવ આપણને અનુકૂળ હોય તે સુખ, પ્રતિકૂલ હોય તે દુઃખ. કાવ્યનો અનુભવ આપણા સમગ્ર આત્માને અનુકૂળ છે માટે તેમાં આનંદ અનુભવાય છે. અને સમસ્ત આત્માને એટલે આત્માની ગોચર–અગોચર જ્ઞાત–અજ્ઞાત બુદ્ધિ–હૃદય–નીતિ સર્વ શક્તિઓથી સંપન્ન આત્માને એટલે વ્યવહારમાં જે વસ્તુ આત્માને ક્લેશકર લાગે–આત્માની નીતિબુદ્ધિને ક્લેશકર લાગે, અરુચિકર લાગે, અનુચિત લાગે, તે કાવ્યમાં અન્યથા લાગે એમ બની શકે નહિ વ્યવહારમાં ઉચિત–અનુચિત સુરુચિ-દુરુચિ જે અનુભવે છે કે નક્કી કરે છે, તે જ આત્મા કાવ્યમાં સ્વૈરલીલા કરે છે. એટલે કાવ્યસૃષ્ટિ વ્યવહારસૃષ્ટિથી તત્ત્વતઃ કે સ્વભાવત ભિન્ન ન જ હોઈ શકે.

કેટલાક એમ માને છે કે કાવ્યસૃષ્ટિ સૌંદર્યને માટે છે એટલે તેને વ્યવહારસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ન હોઈ શકે. સૌંદર્ય માટે છે, એનો હું એટલો જ અર્થ કરું છું કે એ અનુભવ સમસ્ત આત્માને અનુકૂલ છે, આત્માના સમગ્ર સંકુલ સુકુમાર તંત્રને અનુકૂલ છે, અને તેમાં સમસ્ત આત્મા સર્વ શક્તિથી જીવન્તતા અનુભવે છે. સમસ્ત આત્માને અનુકૂલ ન હોય એવો કોઈ અનુભવ સુંદર હોઈ શકે નહિ. નિત્ય વ્યવહારને માટે એક વસ્તુ અનુકૂળ, નીતિને માટે બીજી અનુકૂળ, વળી સૌંદર્યને માટે કોઈ ત્રીજી જ અનુકૂળ હોય, એમ હું માનતો નથી. એમ હોય તો આત્માના વિભાગ થઈ જાય. ચેતનમાં વિભાગ માનવા એ ચેતનનું સ્વરૂપ નહિ સમજવા બરાબર છે. ચેતનમાં વૈવિધ્ય હોય, પણ એ સર્વ વૈવિધ્યને વ્યાપીને અને અતિક્રમીને રહેલું, એ સર્વને એકતંત્ર કરનારું, એ સર્વને એકત્વ આપનારું એકત્વ રહેલું જ હોય. આ દૃશ્ય જડસૃષ્ટિમા એકત્વ છે કે નહિ તે સંબંધી વિજ્ઞાનને ભલે શંકા હોય, પણ ચેતનમાં એકત્વ હોવું જ જોઈએ. એ ચેતનમાં રહેલુ એકત્વ જ સૃષ્ટિમાં એકત્વની અપેક્ષા કરે છે, શોધે છે, અને સૃષ્ટિના નાનાત્વમાં રહેલું એકત્વ અનુભવી શકે છે.

અલબત ઉપર કહી તેવી સર્વ શક્તિની એકતંત્ર વ્યવસ્થા આપણે સિદ્ધ કરેલી હોતી નથી. એ સિદ્ધ કરેલી હોય તેને આપણે પૂર્ણ પુરુષ જીવન્મુક્ત સિદ્ધ પુરુષ કહીએ. આપણે એ જેટલે અંશે સિદ્ધ નથી કરી એટલે અંશે આપણે અપૂર્ણ છીએ. આપણું જીવન બધું એ સિદ્ધ કરવાના જુદા જુદા પ્રકારના ઉધામા છે. વ્યવહારમાં જે આપણે સિદ્ધ નથી કર્યું, તે કાવ્યમાં એ કાવ્યાનુભવ પૂરતું એક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થાય છે. કવિને કોઈ ધન્ય ક્ષણમા એ પૂર્ણતા દેખાઈ જાય છે, અને એ દર્શનની આસપાસ તેની કલ્પના ગમમાણ થઈ એવી સૃષ્ટિને રચે છે, કે જેથી એ દર્શનાનુભવ કાવ્યના ભાવકને પણ થાય. આમ કરવા કવિ કોઈ પૂર્ણ પુરુષનું પાત્ર કાવ્યદ્વારા આપે છે એવુ હમેશ હોતું નથી. એમ તો વ્યાસ જેવો કોઈ મહાકવિ કરી શકે. પણ સામાન્ય રીતે કવિ પોતાનાં પાત્રોની

અપૂર્ણતા પણ એવી રીતે નિરૂપે કે આપણને એ અપૂર્ણતા જોતાં જોતાં પણ પૂર્ણતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ અનુભવગમ્ય થાય. એ અપૂર્ણતા જ પૂર્ણતાના મધ્યબિન્દુનો આક્ષેપ કરે. એક દાખલાથી આ બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ. એને માટે ચેખોવની તરત સ્મરણમાં આવી ચડેલી એક વાર્તા દૃષ્ટાન્ત તરીકે લઉં છું. રશિયામાં કોઈ સાધારણ નાના શહેરમાં એક દાકતરને ત્યાં એક માણસ આવે છે અને તેને પોતાની પત્ની ઓચિન્તી માંદી પડી છે તેને માટે મુલાકાતે આવવા કહે છે. હવે તે જ દીવસે દાકતરનો નાનો દિકરો મરી ગયેલો હોય છે. ઘર છોડી જવાની તેની જરા પણ મરજી નથી, પણ પેલાની કાકલૂદીથી છેવટ હા પાડે છે અને જાય છે. મને વિગતો યાદ નથી, આટલામાં પણ મેં જ વિગતો પૂરી છે, તેમ પૂરીને કલ્પીએ કે દાકતરને તે માણસ સાથે ઘણી ઠંડીમાં વરસતા વરસાદમાં રશિયાના ખરાબ માર્ગો પર થઈને પંદર અઢાર માઈલ જવું પડ્યું. બંને જણા ઘરમાં ગયા. દાકતર દીવાનખાનામાં બેઠો, અને પેલો માણસ દરદી પાસે લઈ જવાની સગવડ કરી પોતાને બોલાવે તેની રાહ જોતો અધીરો થતો બેઠો છે ત્યાં તે આવીને કહે છે કે ખરી હકીકત તો એ હતી કે બૈરી ઘર મૂકી નાસી ગઈ છે. એ માંદી હતી જ નહિ, માત્ર નાસી જવાને માટે માંદી હોવાનો તેણે ઢોંગ કરેલો હતો—અને દાકતરનો પિત્તો જાય છે ! તે પેલા માણસને ભાંડી નાખે છે, અને ન થાય એટલું કરે છે.

આખી વાર્તામાં એ દાકતરનું વર્ણન વાંચતાં આપણને જરૂર લાગે કે દાકતર ગુસ્સે થાય એ સ્વાભાવિક છે. વાંચનાર એ દાકતરના ગુસ્સાની પૂર્ણ પ્રતીતિ કરશે. પણ વાર્તાકારની કલાનો ચમત્કાર એ કે એમ કરતાં છતાં સાથે સાથે વાંચનાર જોઈ શકશે કે દાકતરનો અનુભવ ગમે તેટલો કલેશકારક હતો છતાં પેલો માણસ ગુસ્સાને પાત્ર નહોતો, ઊલટો દયાને સમભાવને સાન્ત્વનને પાત્ર હતો. તેનો કશો જ દોષ નહોતો, તેને મર્મઘાતક નુકસાન થયું હતું, અને તેની ક્રૂરમાં ક્રૂર મશ્કરી થઈ હતી ! અહીં વ્યવહારનો અનુભવ અને કાવ્યનો અનુભવ, બંનેનો ફેર આપણે જોઈ શકીએ છીએ. વ્યવહારમાં આપણે દાકતરની જગાએ હોઈએ તો આપણને પણ કદાચ દાકતરની પેઠે જ ગુસ્સો ચડી જાય. પણ તે અનુભવ સાથે, એમ થવામાં આપણી ઉદારતાની, માણસાઈની અપૂર્ણતા છે એવો ખ્યાલ, એવું દૃષ્ટિબિન્દુ, આપણને ન આવે એમ બને. પછીથી પણ એવો ખ્યાલ આવે તો આપણું સદ્ભાગ્ય. પણ કાવ્યમાં એ સર્વ વૃત્તાન્તનું વર્ણન એવી રીતે કરેલું છે કે દાકતરના માનસની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કરતાં, સાથે સાથે તેનાથી ઊર્ધ્વ પણ જઈએ છીએ, એ ભૂમિકાનો અનુભવ કરતાં તેને અતિક્રમીને પણ જઈએ છીએ. અને સમજાય છે કે દાકતરે સહનશીલ થવું જોઈતું હતું. ઊલટું સાન્ત્વન આપવું જોઈતું હતું.—સમજાય છે એટલે કાંઈ કવિએ એમ કહેલું હોતું નથી, આપણા મનમાં આપણે એ કે એ અર્થનું વાક્ય બોલતા હોતા નથી, પણ મન એની મેળે એ દૃષ્ટિ અનુભવી લે છે. એનું જ નામ વ્યંજના ! એને જ હું કહું છું કે કાવ્ય અપૂર્ણતાનું નિરૂપણ કરતાં પણ પૂર્ણતાના દૃષ્ટિબિન્દુનો આક્ષેપ કરે છે. આપણે કાવ્યમાં જે દૃષ્ટિ સમજી શક્યા તે વ્યવહારમાં નથી સમજતા તેનું કારણ એ કે વ્યવહારમાં આપણે સર્વાંશથી જાગ્રત હોતા નથી. એ દાકતરનો દાખલો ખરેખરો જ બનેલો માનો. એમ માનવામાં કશી જ મુશ્કેલી આવે એમ નથી, વ્યવહારજગત અને કાવ્યજગત એટલાં બધાં એકસ્વરૂપ

હોઈ શકે છે. એ દાકતર એટલું ઉદારતાનું દષ્ટિબિન્દુ કેમ ન લઈ શક્યો ? તો જવાબ એ છે કે તે વખતે તે સર્વાંશથી જાગ્રત નહોતો. જૂની ફિલસૂફીની પરિભાષામાં કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે તેનો જીવ પુત્રશોક અને મુસાફરીના થાકના મોહના આવરણ વાળો હતો. દુઃખ થાકના મોહથી તે અભિભૂત હતો—હારેલો હતો, દુઃખ થાકની સામે થઈ, તેનાથી ઊર્ધ્વ થઈ તેનું ચેતન ઉચિત વૃત્તિ સ્ફુરાવી શક્યું નહિ. વ્યવહારમાં એ દાકતરનું દશ્ય નજરે જોત તોપણ કદાચ આપણામાં દાકતરના માનસથી ઊર્ધ્વ દષ્ટિબિન્દુ ન આવત, પણ વાર્તા એવી કલાથી કહેવાઈ કે એ દષ્ટિબિન્દુ વાર્તા વાંચનારને ગમ્ય થયું. વ્યવહારિક અનુભવનો અને વાર્તાકારા મેળવેલા અનુભવનો આ ભેદ. વાર્તાનો અનુભવ વધારે રહસ્ય-વાળો થયો. અને મહાત્માજી કહે છે કે જીવનની ઉચ્ચ ભાવનાને જાગ્રત કરવી એ કલાનું કામ છે, તે આ દષ્ટિએ ખરું છે. આ રીતે કલા આપણા જીવનનાં સુપ્ત રહેલાં દષ્ટિ-બિન્દુઓ આપણને અનુભવગમ્ય કરાવે છે. વ્યવહારમાં જે અનુભવ નજરે જોઈને થાય તે અનુભવ કલામાં કલ્પનાથી થાય છે, એ અનુભવ પણ પ્રત્યક્ષ જેવો જ થાય છે, ફરક એ છે કે કલામાં એ અનુભવ સરહસ્ય થાય છે.

મેં શરૂઆતમાં કહ્યું કે કલ્પનાનુભવ આપણે વ્યાવહારિક અનુભવ કરતાં જુદી રીતે લઈએ છીએ, કાવ્યસૃષ્ટિ એક સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ છે અને તેનો અનુભવ વ્યવહારથી સ્વતંત્ર રીતે કરવો જોઈએ, કાવ્યાનુભવ કરતી વખતે વ્યવહારનું સર્વજ્ઞાન વિગલિત થઈ જાય છે. પછી મેં કહ્યું કે એમ હોવા છતાં કાવ્યાનુભવ પહેલાં જે ભાવક અને કવિ આ વ્યાવહારિક જગતમાં વિચરતા હતા તે જ સ્વયકાવ્યનો અનુભવ કરનારા છે. કાવ્યાનુ-ભવ પહેલાં તેમનો આ વ્યવહારજગત સાથે સંબંધ હતો. અને હવે મારે એ કહેવાનુ છે કે જેમ કાવ્યાનુભવ પહેલાં ભાવકને વ્યવહારજગત સાથે સંબંધ હતો તેમ હવે કાવ્યાનુભવ લઈ લીધા પછી ભાવક પાછો પોતાના વ્યવહારજગતમાં આવે છે ત્યારે કાવ્યનો અનુભવ સાથે લઈને આવે છે. તેના પૂર્વના અનુભવમાં કાવ્યનો અનુભવ ઉમે-રાય છે, તેની સાથે એકરસ થઈ જાય છે. અને સરહસ્ય કાવ્યાનુભવ કરવાથી હવે ભાવક વ્યવહારજગતનો અનુભવ પણ કંઈક વધારે રહસ્યપૂર્વક કરતાં શીખે છે. જગતને સમજવાની તેની શક્તિ વધેલી છે. કાવ્યથી તે વધારે સસ્કારી થયો છે. કાવ્યનુ આ આનુષંગિક ફલ છે.

આ રીતે સાહિત્યકલાનો અને જીવનનો ઘણો માર્મિક સબંધ છે. જીવનમાં સાહિત્ય-કલાને ઘણું ઊંચું સ્થાન છે. જીવનનું એ એક ઉચ્ચ પ્રકારનું ઇષ્ટ છે.

અને તેમ છતાં સાહિત્યસેવન, કાવ્યાનુભવ એ જીવનનું એક જ ધ્યેય નથી, તેમ જ તે સૌથી ઉન્નત ધ્યેય પણ નથી. જીવનનું સૌથી ઉન્નત ધ્યેય પોતે ઉન્નતિ, વિશાલતા, જાગૃતિ, નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવી એ છે. અમુક કાવ્યના પરિમિત અનુભવમાં પૂર્ણતા મનસમક્ષ વ્યક્ત થાય એટલાથી કૃતાર્થ થઈ શકાતું નથી. એ પૂર્ણતા સમસ્ત જીવનમાં સિદ્ધ કરવી જોઈએ. અને તે તરફ જવાનો માર્ગ વાસ્તવિક જીવન સોંસરો પડેલો છે. વાસ્તવિક જીવનના ઉપસ્થિત પ્રસંગોએ નિર્ભયતા વિશાળતા સેવતાં સેવતાં જ એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એવા પ્રસંગો જતા કરીએ, તેવા પ્રસંગોએ ખસી જઈએ, તો એ

પ્રસંગનું કામ કોઈ કાવ્ય કરી શકશે નહિ. બહાદુરી કરવાને પ્રસંગે ફરજમાંથી ખસી જઈએ તો એ પ્રસંગનું ફળ વીરરસ કાવ્યવાચનથી કે વીરરસના નૃત્યથી નથી મળવાનું. ફળ નથી મળવાનું એટલે વ્યાવહારિક ફળ નથી મળવાનું એ તો દેખીતું જ છે. પણ બહાદુરીના કૃત્યથી આત્માની જે ઉન્નતિ થવાની હતી તે વીરરસકાવ્યવાચનથી નથી થવાની. ઊલટું, બહાદુરીનો પ્રાપ્ત પ્રસંગ જવા દીધો, ચેતનની સ્ફૂર્તિની એક તક ગુમાવી, એથી ચેતન એટલું ઓસર્યું. અને પછી એ ક્રિયાને ફરી અટકાવીએ નહિ તો એ ઓસરતું જ જવાનું. એ ચેતન પછી કાવ્યદ્વારા પણ વીરરસનો અનુભવ કરવાને એટલું નાલાયક બનવાનું. ખરી રીતે વાસ્તવિક જીવનના પ્રસંગો વાસ્તવિક જીવનના જ છે. તેની જગા બીજી કોઈ વસ્તુ લઈ શકે જ નહિ. ચેતનતંત્રમાં અવેજી ચાલતી નથી. એકની જગા બીજું લઈ શકતું નથી. અને સામાન્ય માણસની ઊંડી પ્રતીતિ પણ એવી જ હોય છે, માત્ર આત્મપ્રતારણા માટે કલાની અવેજીનું બહાનું માણસ કાઢે છે. લડવા જવાનું કોઈ પણ બહાનાથી ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે, વીરરસના નૃત્યમાં બહાદુરી અનુભવી લેવાય છે એમ માનવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ કોઈ પોતાના પ્રેમપાત્રને પરણવાને બદલે માત્ર પ્રેમના સાહિત્યથી કે પ્રેમના નૃત્યથી ચલાવી લેતું નથી.

એટલે સાહિત્ય અને જીવનનો માર્મિક સબંધ કહ્યા છતાં, સાહિત્ય જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે, ઉન્નત કરે છે, એ સ્વીકાર્યા છતાં, કાવ્ય કે કોઈ પણ કલા સાથે વાસ્તવિક જીવનનું સાટું ન કરી શકાય એ મારે કહેવાનું રહે છે. અને એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે કારણ કે હાલના કલાપ્રશસ્તિના વાતાવરણમાં, મનુષ્ય પોતાની નિર્બળતાથી ઘણી વાર એમ માની પોતાની જાતને છેતરે છે. જેવું ધર્મનું વેવલાપણું હતું, તેવું કલાનું પણ હોઈ શકે છે અને છેતરનાર માણસ ભલે બીજાને છેતરી શકતો હશે, પણ કોઈ જીવનને છેતરી શકવાનું નથી.

ત્રીજો દિવસ*

મનસુખલાલ મ૦ ઝવેરી

ગગડયાં યુદ્ધનાં જેવાં ત્રીજે દિવસ દુંદુભિ,
ને ટંકાર થયો પ્હેલો આપનો, તે ઘડી થકી,
પાર્થો શું વિજયશ્રી આ વરસી સ્મિતને રહી,
અને કૌરવસેનામાં ઓટ ઉત્સાહની થઈ.
ભીમ ને ભીમનો પુત્ર ભવ્ય પેલો ઘટોત્કચ,
ઘૂમી બે ય રહે જાણે સાગરે વડવાનલ.
લણાતાં ધાન્ય, વેરાઈ પડેલાં - કણને ચણે
પારેવાં, શુક ને ભોળાં ચકલાં; ત્યાં યથાવિધે
સીંચાણા સૂસવી આવે સહસા કયાંકથી અને
ઊડી જાય ગ્રહી ચાંચે ફફડન્ત વિહંગને.
પિતાપુત્ર તણાં તેવાં સહસા શર આવતાં,
યોદ્ધાને કૌરવો કેરા ટપોટપ ગ્રસી જતાં.
અને મધ્યાન્હ પ્હેલાં તો નિરાશા ગાઢ કો ફરી
વળ્યે, કૌરવસેનામાં નાસાનાસ મચી રહી.
દુર્યોધન નિહાળી આ નિજ સૈન્યતણી ગતિ,
ચાલ્યો ભીષ્મતણી પાસે ખિન્ન ઉદ્વિગ્ન ચિત્તથી.
તેને નિરખતાં પૂછ્યું પૌરવોના પિતામહે,
"કેમ ? શા કાજ બેટા તું દીસે આજ ઉદાસ છે ?"
દુર્યોધન વદ્યો, "ના, ના, એ તો અમથું આપને
લાગે છે; આપ બેઠાં શી ચિન્તા યે હોય માહરે ?"

* મહાભારત યુદ્ધનો.

"એમ તે હોય? તારાં આ વદને ખેદ વ્યાપતો
છાનો કેમ રહે? કહેને શાને ઉદ્વેગ ધારતો?"
"શાનો ઉદ્વેગ? ને શાનો ખેદ? કૈં યે મને નથી;
એ તો દૃષ્ટિ સદા હોયે પક્ષપાતી વડીલની.
તેથી તો આપને લાગે મુખ મારું ઉદાસ આ;
બાકી હોય મને શું આ તપે જ્યાં તેજ આપનાં?"
"તો ય આ?" હસતા, એને વૃદ્ધ નેણે વિલોકતા,
પિતામહ રહે પૂછી, "તો ય આ મુખભાવ શા?"
"મુખભાવ? નહિ,-હા, હા,-કાલના એ પ્રસંગની,
પડી કૈંક હશે છાયા; બાકી આજ કશું નથી."
"પ્રસંગ કાલનો? ભાઈ, તને શું ખટકે હજી
વત્સ લક્ષ્મણ કેરી એ દોહ્યલી વીરની ગતિ?"
"ના રે, એ ખટકે શાની? મારે લક્ષ્મણ ક્યાં હતો
પુત્ર એક જ કે તેનાં મરણે શોક હું કરું?"
પિતામહ મથે એનાં તાગવા વક્ર વેણને,
ને તેને અધમીંચેલાં નયને નિરખી રહે.
દુર્યોધન વદે રાખે, "મારે પુત્ર, પિતામહ,
બીજા છે અતિતેજસ્વી અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ;
રહેંસ્યો લક્ષ્મણને કાલે ભલેને અભિમન્યુએ,
ને ઘટોત્કચ આજે છો સેના સકળ સંહરે.
ને આજે કૌરવો કેરી વાડી વેરાન થાય છો;
ભીમપુત્ર તણા હાથે આજે વિધ્વંસ છો થતો;
સો યે કૌરવ કેરા ને કૌરવોના સહાયનો
ને ભલે પાંડવો કેરો દિગન્તે યશ ગાજતો.
તો યે પાંડવના પુત્રો તે છે પુત્રો ય માહરા,

તેમના કરથી લેશે પિંડદાનો ય આત્મ આ. ”
પામીને પાર વેણોનો પિતામહ ધરી રહે
ગભીરું મૌન, તે ન્હાળી દુર્યોધન ફરી વદે.
“ એ તો ઠીક થયું કે આ નથી કર્ણ હવાં અહીં;
ને નહીં આવશે યુદ્ધે હશો આપ તહીં લગી.
નહિ તો શાં ય દુર્ભાગ્ય થાત કૌરવ વંશનાં
કે પુત્રો પણ પાર્થોના પિંડ દેવા રહેત ના!
એ તો સુન જ છો આપ કે પ્રસન્ન હજી રહ્યા;
ને મારા વંશની રક્ષા સ્થિર ચિત્તે કરી રહ્યા. ”

—અને ગાંગેયને અંગે રોષ રાતા ભભૂકતા,
વૃદ્ધ કંઠ થકી ઘેરી સરતી સિંહગર્જના;
દુર્યોધન તણાં વેણે વીંધાતાં, નેણ રોમમાં
વ્યાપતાં વહ્નિ, કમ્પે છે એમનો અધરોષ્ઠ ત્યાં.

ને ટંકાર કરી તીખો ધનુકેરો ધનુર્ધર,
ધસે છે રથમાં બેસી પાર્થ સૈન્યે પિતામહ.
કાલેયો હણવા કાજે ધસે જેવા શચીપતિ,
એવા આજે ધસે ભીષ્મ પાર્થના સૈન્યની ભણી.
સંજીવન વહાવે એ શંખનાદે સ્વસૈન્યમાં,
ને પ્રસ્વેદ વછૂટાવે સૈન્યની મહિં પાર્થના.
ન્હાળિયે રોજ તોયે જે રૌદ્રતા ન ચખે ચડી
ચંડરશ્મિ તણી, ગ્રીષ્મે અચિંતી તે છતાં થતી,
એના એ વાયરા જેમ વહ્નિઝાળ વહાવતાં,
ને સરો પણ એનાં એ શોષ, કંઠે વધારતાં,

ઢાળીને શિર ઉંઘે છે કુસુમો કરમાઈને,
વૃક્ષકોટરથી ન્હીંલાં વિહંગમ ખરી પડે,
જડચેતન સૃષ્ટિ સૌ સૂમસામ બની રહે,
ને પ્રભાતેથી ઝંખે સૌ કૈંક શીળા પ્રદોષને;
તે વિધે ભીષ્મના ભાળી આજે ભીષણ ભર્ગને,
ને છટા કારમી એના નિહાળી અસ્ત્ર શસ્ત્રની,
કલ્પેલી ય નહિ તેવી સુણી ડણક એહની
કૌરવ પણ થંભે છે ભરાઈ ભય વિસ્મયે.
એના એ રથમાં બેસી, એના એ ભીષ્મ ઘૂમતા,
ને એનાં એ જ અસ્ત્રોને પાર્થને સૈન્ય ઝીંકતા.
તો યે આજ અનોખી કો દીપ્તિ ભીષ્મ ધરી રહે,
ને અપૂર્વ જ તેજેથી દઝાડી પાર્થને રહે.
ક્યાં પ્રશાન્ત સદાના એ પુણ્યમૂર્તિ પિતામહ !
ને ક્યાં આ કાલના યે કો કાલ શા કુરુપુંગવ !
અવિશ્રાન્ત રહે છે એ રેલી શરની ધારને,
લેખીને સિંહશા ઘેરા નિજ કંઠનિનાદને.
કૈંકને ખડ્ગથી ઢાળે, ગ્રસે છે કૈંકને શરે,
કૈંકને મૂશળો કેરા પ્રહારે ચૂર્ણ એ કરે.
કૈંકનાં પ્રાણને શોષે તેજેથી નયનો તણાં,
તો વળી નિજ દુર્ધર્ષ હુંકારે કૈંકને હણે.
નેણુની તર્જના, ઘેરી ગર્જના, અસ્ત્રશસ્ત્રની
ઝાપટો ચોદિશે ઢાળી પાર્થના સૈન્યને રહી.
ચોમાસે ચરતાં જેવાં વડાં વૃન્દો અજાતણાં
વનરાજ તણી ઘેરી સુણંતાં માત્ર ગર્જના,
ને અંડયે નેણુની એનાં પિંગળી પાવક પ્રભા,

ગળી ગાત્ર જતાં જેવાં થઈ નિશ્ચેષ્ટ સૌ જતાં,
તે વિધે ભીષ્મની ત્રાડે મૃતકલ્પ થઈ જતું
સૈન્ય પાંડવ કેરું ને કૌરવી બળ વાધતું.
ને ધસે ભીષ્મ સેનામાં પાર્થની, જે વિધે ધસે
વેગથી વિનતા કેરા પુત્ર પાતાલ મંડલે,
છૂટે સાપોલિયાં તો યે રાખીને દૃષ્ટિ નાગપે,
તે વિધે શોધતાં નેણે અધીરાં, પાંડુપુત્રને.
પણ પાંડુ તણા પુત્રો, છાડીને માર્ગ ભીષ્મનો
આજે અન્યત્ર પોતાનાં ચકાસી શૌર્યને રહ્યા.
હાંકતો શ્રમથી, ક્રોધે ગાંજતા ભીષ્મનો તહીં
ધસે છે રથ સંગ્રામે, રથની પાસ ધર્મના.
"ચેતજે પાર્થ" ગર્જીને શરનો મેઘ વર્ષતા
ઘોર પુષ્કરના જેવા પિતામહ તુટી પડયા.
પણ પૃથ્વી તણા ઊંડા ચેટાળે નિજ મૂળને
ફેલાવીને ઉભા કોઇ તોતિંગ વડના સમો,
યુધિષ્ઠિર રહ્યા ઝાલી ઓક ગાંગેયની અને
પ્રગટી ય રહ્યા સામી કલાને નિજ ક્ષાત્રની.
ઘડીમાં શરથી એ તો આવરે રથ ભીષ્મનો,
ઘડીમાં ભીષ્મના બાણે વીંધાયે દેહ એહનો.
ઘડીમાં મેઘનું ભાસે સર્વથા બળ ખૂટતું,
ઘડીમાં મૂળ ખોદાયે ઝપાટે વૃક્ષરાજનું.
પરસ્પરે રહે ખૂંપી શરો તે, પુગવો સમા
ખંખેરી પંક્ષમાં બન્ને રમી આજે રણે રહ્યા.
કૂદીને સહસા ત્યાં તો રથથી કુરુપુંગવ,
ભરીને ફાળ, વેગેથી ચડે છે ધર્મને રથ.
ને ઝીંકે કાલનો કોળા દંડશુ નિજ મૂશલ
ગર્જીને ધર્મરાજાના વિશાળા વક્ષમંડળે.
અચિંત્યો, અણકલ્પેલા પ્રહારે લથડી પડી,
મૂર્છામાં ઢળતો ત્યાં તો પાંડુનો પુત્ર અગ્રણી.

સારથી લઈને તેને રથ દૂર લઈ જતો,
અને વિજયનાદેથી ગર્જે ગાંગેય ગાજતો.
પણ ત્યાં તો નિહાળે એ સામેથી રથ આવતો
સવ્યસાચી તણો વેગે, ધરા ધમધમાવતો.
પૂર્વમાં મેઘની પૂંઠે જેવો બાલાર્ક દીસતો,
તેવો કૃષ્ણ તણી ઓથે દીસતો મૌલિ પાર્થનો.
ઊડે છે રજનાં કાળાં પટલો મેઘશાં બધે,
હાંફતા હયમુખેથી ફીણોટા તે મહીં ઉડે.
કિરણો અસ્ત્રશસ્ત્રોનાં રચી ત્યાં વીજળી તણા
સળાકા, રથને શોભા આવર્તકની અર્પતા.
ભીષ્મના રથની પાસે આવ્યો જ્યાં રથ પાર્થનો,
ત્યાં તો "પાર્થ ! તું આવ્યો કે ? શોધતો'તો હું ક્યારનો !"
ગર્જના ભીષ્મની એવી સંભળાય અને સરે
શિલીમુખતણી ધારા પાર્થ કેરી ધ્વજા પરે.
કપિધ્વજ તણો ત્યાં તો ધ્વજદંડ ધરા પરે
પડે છે સહસા, જેમ પકવ કો ફળ વાયરે.
મૂંઝાઈ નયને ધારે, પાર્થ ગાઢા વિષાદને
મધુસૂદનનાં નેણો રોપે જાસૂદ શાં બને.
"સજ્જ ગાંડીવધારી, થા: પાછો શાનો વિષાદ આ ?"
પાર્થને પડકારે ત્યાં ફરીથી કાળ કંસના.
ને વદે, "સવ્યસાચીને શોભતા ઉપચારથી
હજી કેમ ન પૂજા તું કરે આ કુલવૃદ્ધની ?
આપે તું અર્ઘ્ય તે પ્હેલાં આશિષો વરસી રહ્યા
પિતામહ, છતાં તારાં હજી ના ઘેન ઉડતાં ?"
"વિષાદે નથી વાર્ષ્ણેય ! ઘેરાયો હું જરા, નથી
ઘેનમાં અથવા ડૂબ્યો, નથી ભૂલ્યો પ્રમાદથી.
પણ આ અન્તરે કાંઈ—ન જાણું શું ય—થાય છે,
અને અકળ રીતે આ મતિ મૂંઝાઈ જાય છે.
ઓળા કાલ તણા ગેબી આંખને મુજ આવરે,

અહીંહાં સોસ અંગોનાં બંધાં ચેતનને હરે."
"જશું શિબિરમાં ત્યારે?" વક્રનેણે હસી રહી
પૂછે છે પાર્થને એના રણના રથસારથી.
પાર્થ પ્રત્યુત્તરે તેના, પ્રત્યંચા નિજ તાણતો,
અને ભીષ્મ ભણી તીણાં શરને વરસી રહ્યો.
પણ આજ શરો તેનાં લક્ષ્ય ચૂકી ઉડી રહ્યાં,
ભીષ્મના રથથી દૂરે, સુદૂરે એ સરી રહ્યાં.
મૂંઝાઈ અદકો એ તો અદકાં શર છોડતો,
લક્ષ્યચૂક થતાં, પાછો મૂંઝાઈ અદકો જતો.
ને તેનાં વદને કાળી નિરાશા કો ફરી વળે,
કૃષ્ણનાં અંગ ક્રોધેથી કમ્પી કૂંપળશાં રહે.
વિજેતાને મુખે જેવું રમી વિરલ કો રહે,
અટ્ટહાસ કરી તેવું ભીષ્મ પૂછે છ પાર્થને,
"થાકી આજ ગયો, ભાઈ? શાને તો શ્રમ તું કરે?
લે, ઘડી જંપ નિદ્રામાં"—ને વર્ષી શર એ રહે,
તીક્ષ્ણ નાગફણા જેવાં, જેણે અર્જુન ઢાળિયો
મૂર્છામાં, મચવી એને અંગે તીવ્ર પ્રકમ્પ કો.
ને ધનુષ્ય સર્યું નીચે કરમાંહિથી પાર્થનાં;
"સવ્યસાચિ! સખા!" બોલી, ન્હાળતા રથમાંહિ ત્યાં,
સ્તબ્ધ કૃષ્ણ થયા દેખી દશા કૃપણ પાર્થની,
નિશ્ચેતન પડ્યો 'તો જે શવશો રથની મહીં.
અને ભીષ્મ તણી ભાળી મુખે વ્યાપી કૃતાર્થતા
રોમે રોમ રહ્યાં એનાં રોષ કો તીવ્ર ધારતાં.
કોટિકોટિક સૂર્યોની દીપ્તિ ભીષણ ધારતું
સુદર્શન ગ્રહ્યું એણે કરે પ્રલયવર્ષતું.
ને ધસ્યા ભીષ્મની સામે ભીમ ભૂકમ્પના સમા
ચક્રપાણિ મહાવેગે, અંગે ક્રોધેથી કમ્પતાં.
પાર્થના સારથી કેરા કરે નિઃશસ્ત્ર, ન્હાળતાં
મૂર્તિ આ મૃત્યુની, સૈન્યો કમ્પી ઉભય ત્યાં ગયાં.

ત્યાં તો ગાંગેયના 'શબ્દો સર્યા ગૌરવથી ભર્યા,
"આવો કૃષ્ણ! મુરારિ! લો, તજું છું શસ્ત્ર માહરાં.
મધુસૂદન! ચક્રેથી છેદીને શીર્ષ માહરૂં,
મારો વિજય સ્વીકારો, આટલું બસ પ્રાર્થું હું."
"તમારો જય?" ગર્જે ત્યાં વિસ્મયે વાસુદેવ; ને
"મારો વિજય? હા, મારો જય" ભીષ્મ તહીં વદે.
"મારો વિજય ના શાને? પાર્થોને મેં નસાડિયા
તે તો ઠીક; પરંતુ મેં હરાવ્યા તમને ય આ.
પ્રતિજ્ઞા તમ નિઃશસ્ત્ર રહેવાની પરંતપ!
ભુલાવીને ઝલાવું હું શસ્ત્ર એ જ નથી જય?
આવો, આ મસ્તકે મારા ચલાવો શસ્ત્ર આપનું;
આવો, પૂર્ણ જયશ્રીને ઝંખે છે ચિત્ત માહરું."
– પણ કૃષ્ણ તણે હસ્તે ચક્ર નિશ્ચલ થૈ જતું,
રોષે રાતું થયેલું એ મુખ મ્લાન થઈ જતું.
પ્રતિજ્ઞાભંગની લજ્જા હૈયે એને ફરી વળે;
અને ગાંગેય કેરા એ પ્રતીતિ બળની કરે.
આજીવન રહ્યા ધારી પ્રતિજ્ઞા ભીષ્મ જે રહ્યા,
આજીવન રહ્યા જીતી જેહ દુર્દાન્ત વાસના.
એવા ભીષ્મ ક્યહીં ને ક્યાં પોતે, અશ્લેષ જેમના
હૈયાની દૃઢતાને યે દ્રવાવે પલમાત્રમાં?
અને 'વિજય મારો' એ વચનો ભીષ્મનાં રહ્યાં
ઠસાવી નિજ સાર્થક્ય અન્તરે આર્દ્ર કૃષ્ણના.

*

અને મૂર્છા વચ્ચે પાછી રમણા પાર્થની મચી,
સન્ધ્યાએ તો છતાં ધારી છાયા ગૂઢ વિષાદની.×

નવવર્ષ

મૂળ લેખક: કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુવાદક: રામભાઈ પટેલ

આજે નવા વરસને દિવસે તમે જે જે લોકો અહીં આવ્યાં છો એ બધાં, જીવનપંથનું પાથેય સંગ્રહ કરવાનો મનમાં ખ્યાલ રાખીને આવ્યાં છો. એ જ રીતે પંથીયાત્રીઓ નૌકાઘાટે વાટનું ભાતું બાંધીને આવતાં હોય છે. નવી રીતે આજે તમે લોકો તમારાં પ્રયાણપ્રવૃત્ત થઈને આવ્યાં છો. તમારાં જીવનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ તમારા સિવાય અન્ય કોઈ જાણતું નથી—તે બીજો જાણે કેવળ અંતર્યામી. પ્રેમવૃત્તિની કોણ જાણે કેટલીયે આનંદ-વેદનાઓનાં ઉપકરણોથી તમારાં એક એકના જીવનના તાંતણા વણાયેલા હશે! એ બધાંને સમગ્ર સ્વરૂપે ઉપાડીને આજ તમે લોકો સામેની દિશામાં નવીન યાત્રાને પંથે પ્રવૃત્ત થશો. નિશ્ચય, ઉદાસીન ભાવે ઘરના ખૂણામાં પડી રહેવાનું દુઃખ તમારે ભાગે નથી. સુદીર્ઘ જીવન હજી તમારી સામે ખડે પગે ઊભું છે. તમારાં સકળ સુખદુઃખનો સમગ્ર સંભાર લઈને તમે તમારી જીવનયાત્રામાં અગ્રેસર થાઓ એવા મારા તમને આશીર્વાદ છે.

મારી વાત તો જુદી છે. હું તો હવે આવી પહોંચ્યો છું મારી યાત્રાને કાંઠે. મારી સામે આજે હવે સંસારયાત્રાનો પંથ વિસ્તૃત રહ્યો નથી. એટલે આજે હવે હું ચાલી આવેલા રસ્તા તરફ પાછો ફરી જીવનનું આશ્ચર્ય રહસ્ય, જીવનનો માયનો ને હેતુ શું છે એ જોવા સમજવા મોં ફેરવું છું. આજે સ્થિર થઈને બેસવાનો મારો સમો આવી લાગ્યો છે. કેટલાક દિવસથી હવે મારા ઉદ્ભ્રાંત ચિત્તમાં એ જ પ્રશ્ન ઊઠ્યા કરે છે—જીવનમાં શું લાધ્યું લાધ્યું ને મારી અભિજ્ઞતામાં સર્વથી મોટી વસ્તુ કઈ છે? મારી નજરે ચડતી સૌથી મોટી ચીજ 'વિસ્મય'ની છે. જીવનના આરંભથી આજ સુધી મારે માટે 'વિસ્મય'નો પાર નથી. ઈતર જીવજંતુઓ એમની બાંધી જીવનયાત્રાના વ્યાપમાં રહીને એમનાં ખાદ્યપેય સાધનો મેળવવામાં જ તૃપ્તિ અનુભવે છે. એમને માટે તો કોઈ 'વિસ્મય' નથી! આપણને પ્રેમાનુભવ થાય છે. એ પ્રેમાનુભૂતિનું કોઈ સાંસારિક મૂલ્ય નથી. એ તો મૂલ્યપ્રયોજનાતીત છે.

મને બચપણની વાત યાદ આવે છે. મારા બગીચામાં કેળનાં ઝૂંડોનાં પાદડાં ઉપર શિશિરકણિકાઓ ઠરતી. એ કણિકાઓ ઊગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં હીરાકણીશી ઝળહળી ઊઠતી. હું એ જોવા નાસી છૂટતો. એ વખતે મનમાં થતું જાણે એ ઝાકળબિંદુઓ કદી પણ નાશ ન પામે તો કેવું મઝાનું! આ પરમ વિસ્મયનું કારણ દસ્યાતીત છે પણ એની ભીતરમાં બીજું યે કંઈ છે જે આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતા નથી. છતાં આપણા અંતરમાં સમજી શકીએ છીએ કે એની અંદર છે આનંદનાં અખૂટ ઝરણાં, સુંદરની વેદી. હું તન્મય થઈને વિશ્વપટને તાકી રહેતો. એ આશ્ચર્ય આજે પણ ગયું નથી. વિસ્મયના આ આવેગને ઐહિક પ્રયોજનની દિશાએથી જોતાં એનો કોઈ અર્થ માલમ

પડતો નથી. પરંતુ એનાં ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરી શકતાં એના રહસ્યને સ્પર્શી શકાય છે. ને સમજાય છે કે જ્યોત્સ્ના રાત્રિનું વિસ્મય, પ્રિયમિલનનો આનંદઃ એનો ફુટારો ક્યાંથી હોય છે ?

બીજી એક વાત મારા મનપ્રાણને ગંભીરભાવે આન્દોલિત કરી રહી છે. જ્યારે કોઈ નવસર્જન કરું છું, ગાન ગાઉં છું ત્યારે પણ લાગે છે કે એની અંદર પણ કોઈ વિરાટ વિસ્મય વિરાજી રહ્યું છે. આત્મપ્રકાશના આનંદતરંગે મારા મનને એકાંત ભાવે ડોલાવ્યું છે. ગાનસર્જકના ગાનમાં જ્યારે યોગ્ય સૂર મળે છે ત્યારે તે વિશ્વસૃષ્ટિના છંદરહસ્યના આનંદની સાથે એકરાગે ચડી જાય છે.

એ ઉપરાંત મારા જીવનમાં બીજું પણ એક ગભીર વિસ્મય છે. ઉત્કટભાવે જીવનમાં પ્રેમાનુભૂતિ કરી છે. કેટલાં નિબિડ આકર્ષણોનો મેં અનુભવ કર્યો છે, જેમાં અનિર્વચનીય આનંદ સમાયો હોય છે—એ જ આનંદ મને અસીમની દિશામાં લઈ જાય છે. પ્રિયજનને સ્નેહ કરવાની અંદરથી આપણે આપણા જીવનની નાની સીમાની અંદર રહીને પણ વિશ્વના એ મૂળતત્ત્વનો સંપર્ક પામીએ છીએ, જેને વિશે કહેવામાં આવ્યું છેઃ

आनदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।

આ પ્રસંગે મારા મનમાં માનવના જીવનની બીજી એક વિસ્મયની વાત યાદ આવે છે. એ વાત, તે કલ્યાણને તાંતણે માનવની સાથે માનવના સંબંધની છે. માનવને માટે માનવ શા કારણે ત્યાગ કરે છે? માણસ જ્યારે પોતાના સ્વાર્થને માટે, કમાણીને વાસ્તે, કોઈ સિદ્ધિને વાસ્તે, કંઈ કામ કરે કે જહેમત ઉઠાવે એનો અર્થ તો સહેજે સમજાય એવો છે પરંતુ માનવે યુગે યુગે એવી કોઈ વસ્તુ માટે શા કારણે પ્રાણાર્પણ કર્યાં છે જે એની પોતાની ન હોય? આ ત્યાગનો મહિમા કે ભાવનો બધાને સૂઝતો નથી. માણસ માણસનો સમૂહ થઈને જે માનવદેવતા થયો છે તે કંઈ દૂરદૂરનાં નક્ષત્રોનો દેવતા તો નથી કે જે આપણાથી જ્ઞાનાતીત હોય? માનવદેવતાનો દાવો તો માણસો ઉપર જ છે. તે તો માણસોને આહ્વાહન કરે છે કે તમારા ગજા પ્રમાણે મને દાન કરો. એ તો માણસનો પ્રાર્થી છે. આ અપાદાનમાં જ માનવની મહત્તા છે. માણસનું મહત્ત્વ એના ધનકાન્ભારમાં કે એની ઉદરતૃપ્તિમાં નથી. મહાનનો અર્ધ્ય પણ મહાન જ હોય. સમગ્ર માનવની અંદર જે દેવતાનો વાસ છે તેને વંદના કરવી પડશે. એ સિવાય બીજો કોઈ પણ દેવતા જો હોય તો તે મારી જાણ બહાર છે. એની સાથેનો આપણો સંપર્ક દૂરવર્તી છે. આ માનવદેવતાનો થોડો ય અર્ધ્ય હું આ જીવનમાં ભેગો કરી શક્યો હોઉં તો જીવન સાર્થક થયું છે એમ ગણીશ.

એક વાત આજના દિવસોમાં અનેકના મનમાં ઊઠયા કરે છે—એ જ કે આજે માણસ મહાપાતક ભોગવે છે. આ અમાનુષિકતામાં મંગલનો પ્રકાશ ક્યાં છે? એમ થાય છે જાણે શેતાનનું લીલાતાંડવ ચાલી રહ્યું છે. જાણે દેવતા સાથે એનું દ્વંદ્વયુદ્ધ જામી રહ્યું છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ મેં જે વિચારી કાઢ્યો છે તે તમને કહું.

માણસને સ્વાધીનતામાં જ મુક્તિ લાધી છે. જે રીતે પશુને પ્રકૃતિ દોરે છે એ રીતે માણસને પ્રકૃતિ કાન આમળીને તો ચલાવી નથી શકતી? પશુના બધા જ અભાવો પ્રકૃતિ પૂરા કરે છે. જેમકે ઠંડીથી પશુઓ પોતાનાં જ રૂવાંથી રક્ષણ મેળવે છે. વિધાતાએ માણસને વિવસ્ત્રાવસ્થામાં મોકલ્યો છે; પરંતુ એને શક્તિ આપી છે. એના વડે એ પોતાને ઢાંકવાનાં ઉપકરણો મેળવે છે. પ્રકૃતિ પાસેથી એ પોતાની જરૂરિયાતો સ્વાધીનભાવે ગ્રહણ કરે છે, ભિક્ષુકભાવે નહિ. આ સ્વાધીનતા દ્વારા આપણે પ્રકૃતિના સ્વામી થવાની શક્તિ પામીને એની વેદી સમક્ષ બેસવાનો અધિકાર મેળવ્યો છે. માનવની આ સ્વાધીન શક્તિના ક્ષેત્રમાં જો સ્વચ્છંદ વૃત્તિ, નિષ્ઠુરતા, ને અન્યાય પ્રવેશ પામે તો એનું મોચન એણે શ્રેય બુદ્ધિ વડે જ કરવું રહ્યું. માનવ કંઈ બાળક નહોય. એને તો કહેવું પડશે કે આ નિષ્ઠુરતાને હું મારી સ્વાધીન શક્તિથી અટકાવીશ. મનુષ્યત્વની મહાવેદનાનો આ અધિકાર છે. માણસને કહેવું પડશે કે અમે સર્વનાશ થવા દઈશું નહીં; અમે એનો પ્રતિકાર કરીશું. માણસને પોતાની તવારીખ પોતે રચવી પડશે. જે સર્વ શક્તિમાન છે એ જો આપણું સકલ કલ્યાણ સાધી આપે તો એણે આપણને શ્રેયઃશક્તિ આપી શું કામ? માનવના આ અધિકારને માટે શ્રેયસાધકોએ યુગેયુગે પ્રાણત્યાગ કર્યા છે. એ શ્રેયસાધકો સમજ્યા હતા કે 'હું અને તમે' એક જ છીએ.

આ વાતના મૂળમાં એ મુદ્દો છે કે માણસ પોતા થકી સંપૂર્ણ નથી. બધાં માનવ-મન સાથે પ્રેમનો સુયોગ કરવામાં એની સાર્થકતા છે. એને જ બુદ્ધે બ્રહ્મવિહાર કહ્યો છે. ક્રિસ્તે પણ એવું જ કહ્યું છે. આ માનવસત્યની ઉપલબ્ધિ થઈ શકી હોય તો જ આપણી ઉપાસના સાર્થક થાય. આ સત્યની ઝાંખી કરી શક્યો છે માટે જ માનવ અન્યને કાજે પ્રાણ વિસર્જન કરી શક્યો છે. એમ કરતાં એના મનમાં એ પ્રશ્ન નથી ઊઠ્યો કે આ ત્યાગનું ફળ એ પોતે પામશે કે નહીં. એણે તો એટલું જ જાણ્યું છે કે એના ત્યાગનો અર્ઘ્ય મહામાનવના ભંડારમાં સમર્પિત થયો છે. જેમણે ત્યાગ સ્વીકારીને પ્રાણ હોમ્યા છે એઓ જાણે સમજે છે કે આ ભંડાર અસીમ છે, અક્ષય છે.

મારા પોતાના જીવનમાં અહવૃત્તિની ક્ષુદ્ર સીમા ઉત્તીર્ણ કરીને કોઈ એક નાના સરખા દ્વારમાં થઈને પણ જો હું ત્યાગના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી શક્યો હોઉં, મારાં કાર્યોમાં આ સત્યની ક્યારેય જરા સરખી પણ ઝાંખી કરી શક્યો હોઉં કે માગ જીવનની સાર્થકતા એકના પોતામાં નહીં પણ બધાંમાં છે તો જ આ દીર્ઘ જીવનપંથને અંતે બોલી શકીશઃ 'મારું જીવન પૂર્ણ થયું છે.'*

* શાંતિનિકેતનમાં નવવર્ષ-ઉત્સવ વખતે આચાર્યશ્રીનું પુરોવચન.

પ્રેમનું અદ્વૈત

પતીલ

[લાવણી]

નહિ હતું મને લવ ભાન મગજની છુપી શક્તિનું મારી
જ્યાં સુધી આદરી મેં ન હતી તુજ યારી;
પણ ગયું મારું તમ, અને ઉઘડતી આંખ થઈ મુજ ત્યારે,
મુજ તરફ આપવા લક્ષ લાગી તું જ્યારે!

મેં તને ખેંચી મુજ તરફ, જેમ તું મને રહેલી ખેંચી
ને એક અન્યને લીધાં આપણે વ્હેંચી.
પછી સ્નેહ માહરો પ્રેમ વિષે પલટાયો
ને બની વસ્તુ તે ગઈ હતો જે છાયો;
ઓળખ્યાં આપણે એકબીજાને જ્યાહે,
એકેક થકી વધુ સરલ ઘણા અનુવાદે
જ્યાં જુએ બીજાઓ ભૂલ ભવ્યતા ત્યાંય આપણે દેખી,
બળ એક બીજાનું યોગ્ય આદરે લેખી.
જ્યાં હતો મને સંદેહ, મળ્યો ઉત્સાહ ત્યાંય તુજ આવી
ને નાખ્યું માહરું સર્વ ફેરવી ભાવી.

ગતિ કરી આપણે જીવન સમરમાં સાથે,
કાળને કાપતાં જતાં આપણા હાથે.
ભયતણાં ભૂત નહિ હવે આવતાં આડે,
રહી ગયાં ભૂખ ને ભાર વળી પછવાડે,
કર્મથી કસાતાં રહ્યાં આપણે તાજાં,
બ્હારથી ભલે નહિ તો ય ભિતરમાં સાજાં.
કેળવી આપણે કળા જગત તેહને કહે છે જાદુઃ
કેટલું બધું એ કહે, રહસ્ય જ સાદું!

રાજકીય નોંધો

'નિરીક્ષક'

વળતાં પાણી

રાજકોટ દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજતંત્રની હિલચાલની જાગૃતિનું બારડોલી સે બન્યુ અને ચૌરીચોરાયે બન્યુ. ચૌરીચોરા ખાતે પ્રજાની હિંસાવૃત્તિ ફાટી નીકળવાને કારણે હિંદવ્યાપી સવિનય ભંગની લડાઈ મહાત્માજીએ થંભાવી દીધી હતી. દેશીરાજ્યોની પ્રજામાં શિસ્તબદ્ધ અહિંસાનો અભાવ લાગવાથી અને અમુક અમુક સ્થળોએ સત્તાવાળાઓ સામે પ્રજાની હિંસકવૃત્તિ ફાટી નીકળવાથી રાજકોટ અને બીજે ચાલતી જવાબદાર રાજતંત્રની હિલચાલ મહાત્માજીએ સમેટી લીધી છે.

જવાબદાર રાજતંત્રની પ્રજાકીય હિલચાલ સમેટી લેવાના આદેશનું સીધું પરિણામ દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં નૈરાશ્યભર્યા અવસાદમાં આવ્યું છે એમ અખિલ હિંદ રાજસ્થાની પ્રજા પરિષદના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલજીએ પણ જાહેર કર્યું છે.

૧૯૩૭ની આખરે મૈસૂર રાજ્યમાંથી રજવાડી જાગૃતિનાં આંદોલનો શરૂ થયાં. ૧૯૩૮ના આખા વરસ દરમિયાન અને એ વરસની આખરમાં ખાસ કરીને રાજકોટની સંચાલક સરદારી, સરદારશ્રી વલ્લભભાઈએ લીધી ત્યાર પછી બધાં જ દેશી રાજ્યોમાં કોઈ અવનવા ઉત્સાહ, જાગૃતિ ને લડાયક વૃત્તિનાં મોજાં ઊછળવા લાગ્યાં. વરસાદની શરૂઆતમાં ફરી વળતા કોઈ તોફાની વંટોળના ઝપાટા ને ઝનૂનથી સરદાર વલ્લભભાઈ ગુજરાત–કાઠિયાવાડનાં નાનાંમોટાં રજવાડાંમાં પ્રજાને લડાયક મોરચામાં ખડી કરવા ઘૂમવા લાગ્યા. એમના અસામાન્ય યુદ્ધકૌશલ્ય ને બળતી ઝાળ જેવી દાહકશક્તિના સપાટામાં એમણે થોડા માસમાં રજવાડી ગઢને આવરી લીધો. નરેન્દ્રમંડળના સ્તંભો ધ્રૂજી રહ્યા. એક બાજુ બ્રિટિશ હિંદમાં મોટા ભાગના પ્રાંતોમાં 'કૉંગ્રેસ રાજ' ની આણ ફરતી હતી. કૉંગ્રેસની લાગવગ બ્રિટિશ સત્તાની ભીતર સુધી સત્તાશીલ હવે પહોંચી ગઈ હતી. બ્રિટિશ રાજના હક્કદાર વારસ તરીકે કૉંગ્રેસની શાખ લંડનની ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ સુધી જામતી જતી હતી. હવે રાજાઓને કદી નહીં પેઠી હોય એવી ચમક પેઠી કે એઓ તાજનો ટેકો ગુમાવી બેઠા છે અને તાજની નીતિ કૉંગ્રેસ સાથે મૈત્રી જમાવવાની હતી.

અમુક અંશે મધ્યયુગી અંધારરાજના પ્રતીક સમા હિંદી નરેન્દ્રોના અગ્રણીઓની આ ચમક પાયાદાર પણ હતી. ઝેક–જર્મન અથડામણની કટોકટી વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સલ્તનતનું નાવ તોફાને ચડ્યા પછી શાહીસત્તાએ એના હિંદી પ્રતિનિધિને હિંદમાં વિફરી જતી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પગલાં લેવાની સલાહ મોકલતાં 'થોભો અને જુઓ; કોઈ બાજુ બંધાશો નહિ' એ જાતની સૂચના પણ આપી હતી. સત્તા ઉપર હોવાથી પોતાની સત્તા અને સંગઠનની બેવડી શક્તિનો લાભ મહાસભાએ રજવાડી

ચળવળને પડકાર આપવાની હદે લાવી મૂકવામાં કર્યો. બ્રિટિશસત્તા મુંઝાયેલી હોવાથી એની નિષ્ક્રિયતાએ આ ચળવળને પગભર થવામાં મદદ કરી.

પરંતુ પદ્ધતિસરની અને લોકશાસનની રીતરસમોવાળી બ્રિટિશ સત્તા સામે લડવામાં ને લડતના વ્યૂહો ગોઠવવાના અનુભવમાં ટેવાયેલા મહાસભાવાદી રાજકીય નેતાઓને અને જવાબદાર તંત્રની લડાઈ ઉપાડનાર પ્રજાને, કોઈ પણ જાતની પદ્ધતિ કે રાજનીતિના દુશ્મનો જેવા આપખુદ નરેન્દ્રોની સત્તા સામે કામ લેવાનું હતું. વિરોધી ચળવળને દબાવવાની બ્રિટિશ પ્રણાલી રજવાડી સત્તાને માન્ય ન હતી. જ્યારે હિંદી પ્રજા એ સત્તા સામે લડવાની રીતોથી વાકેફ હતી. આ એક જબરી મુશ્કેલી હતી. આ મુશ્કેલી જ છેવટે આખી રજવાડી હિલચાલને વેરવિખેર કરનાર તત્ત્વ થઈ પડી. વ્યવસ્થિત ગુંડાગીરીની એમની પદ્ધતિએ ને એમનાં લક્ષણને છાજે એવી રીતે રાજવાડાંઓએ જનતાની હિલચાલને તોડી પાડવાનો રસ્તો લીધો. મૈસુર અને ત્રાવણકોરના ગોળીબારોથી ન દબાયેલ પ્રજા રાજગાદીની વ્યવસ્થિત ગુંડાગીરીથી જેર થઈ ગઈ એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ગુંડાગીરી પ્રજાકીય કિલ્લાની ભીતરમાંથી બાકોરાં પાડનાર તત્ત્વ થઈ પડયુ.

રાજસત્તાવાળાઓ પ્રજાકીય લડતને દાબી દેવા માટે આ નવી રીત અજમાવવાના તબક્કાએ પહોંચ્યા કે ગાંધીજી સીધી રીતે આ ચળવળના ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા. એમણે રાજકોટને પ્રથમ લીધું. રાજા પ્રજા વચ્ચે થયેલ કરારનામાનો અર્થ કરવા બાબતમાં પટેલ મહાશયનો શાંતિના દૂત તરીકે ઉકેલ કાઢી આપવાના ઇરાદાથી ગાંધીજી આ રાજશાહી–લોકશાહીની ખીચડી અથડામણમાં દાખલ થયા અને કપરી મૂંઝવણની પરિસ્થિતિ ભોગવી રજવાડી હિલચાલને સંકેલી લેવરાવનાર તરીકે બહાર નીકળ્યા. આ બધુ કેવી રીતે થયુ એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ આ આખી હિલચાલનું અવલોકન કરતાં કેટલાક મુદ્દાઓ મારી નજરે પડ્યા છે તેનો હું ઉલ્લેખ કરી લઉં.

સત્યાગ્રહની મર્યાદા ને બળજબરીની ફિલસૂફી

આપખુદ રજવાડી સત્તાનો સામનો કરવામાં સત્યાગ્રહની રીત બ્રિટિશસત્તા સામે અજમાવવા જેટલી અસરકારક નહીં પુરવાર થઈ. ખુદ ગાંધીજીને પણ રાજકોટ ખાતે રાજકોટ નરેશ અને એના સલાહકારને પોતાની સત્યાગ્રહી શક્તિથી પલાળવાની અશક્તિ જાહેર કરવી પડી છે. આમ છતાં એમણે ભાર દઈને કહ્યું છે કે સત્યાગ્રહશસ્ત્રની કાર્યસાધકતા અપરાજેય ને અમોઘ છે. સત્યાગ્રહની શક્તિમાં આ એમની શ્રદ્ધા ગણાય, સિદ્ધિ નહીં. એઓ પોતાની શ્રદ્ધાને સિદ્ધિ સાથે ભેળવી દે છે. વ્યવહારુ રાજકારણમાં શ્રદ્ધા એ વેગ આપનાર બળ ગણાવું જોઈએ; સિદ્ધિ મર્યાદાનો ખ્યાલ અપાવનાર માપ ગણાવું જોઈએ. મહાત્માજીની આ શ્રદ્ધા ભારે મૂલ્યવાન ને ઉચ્ચ કોટિની ભલે હો, પણ પોતાના સાધનની કાર્યસાધકતાનો આંક માંડવા બેસતાં એણે કરેલી સિદ્ધિ વધારે જોખાવી જોઈએ. કાર્યસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોતાં સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર, આપખુદી ને બળાત્કારમાં પોષાયેલ વ્યવસ્થાના ઠેકેદારોની જ્યારે, આપખુદી ને બળજબરી કે બળાત્કાર ફિલસૂફી બને છે ત્યારે જુદી જ જીવનફિલસૂફી ધરાવનાર સત્યાગ્રહને માટે એઓ 'અપીલપ્રૂફ' બની બેસે છે. અનિષ્ટ વ્યવસ્થા જ્યારે પોતાની એક નોખી ફિલસૂફી જન્માવે છે ત્યારે ઇષ્ટ વ્યવસ્થાની

ફિલસૂફી એને ભાગ્યે જ શાંતિમય માર્ગે ફેરવી શકે કે શ્રદ્ધાપલટ કરાવી શકે. શ્રદ્ધા-પરિવર્તનની પુરોગામી શરત ફિલસૂફીપરિવર્તન છે. મહાત્માજી અહિંસાની ફિલસૂફીને હિંસાની ફિલસૂફી કરતાં અબાધિતપણે ચડિયાતી—Absolutely superior—માનતા જણાય છે. એઓ એમ પણ માને છે કે અબાધિતપણે ચડિયાતી ફિલસૂફીની અપીલ ઊતરતી ફિલસૂફી સ્વીકારનારને થાય જ છે. માત્ર એમાં એઓ જે શરત માગે છે તે એ જ કે એ અપીલ કરનાર વ્યક્તિમાં પારદર્શક શુદ્ધતા હોવી જોઈએ. વાસ્તવમાં એવું જણાય છે કે આવી પારદર્શક શુદ્ધતાવાળી વ્યક્તિની અબાધિતપણે ચડિયાતી ફિલસૂફીની અપીલ ઊતરતી ભલે હોય પણ નોખી ફિલસૂફીમાંથી ઊગમ પામતી શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યોને નથી થતી. દા. ત. થોડા સમય ઉપર જર્મન પ્રચારખાતાના પ્રધાન ડૉ. ગોબેલ્સે એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે 'શસ્ત્રો એ જ સૌથી સરસ દલીલ છે.' ડૉ. ગોબેલ્સ જેવા હિંસાની ફિલસૂફીને ધર્માંધ ઝનુનથી સ્વીકારનાર માણસને માટે અહિંસાની અપીલ નકામી છે. એ જ રીતે હિંદના મોટા ભાગના આપખુદ રાજવીઓ આપખુદીની માન્યતા સુદૃઢપણે ધરાવતા હોવાથી સમજાવટની રીત કે લોકશાસનની રીતરસમ એમને માટે અસરકારક નહીં નીવડે એવો મજબૂત સંભવ છે.

પશુબળના દોર

આજે યુરોપીય ફાસિવાદે હિંસા, મારફાડ, બળજબરી, આપખુદી ને કબજેગીરીના વિષમ સિદ્ધાંતો માનવ આલમમાં વહેતા મૂકી દીધા છે. લીબરલીઝમ, ડેમોક્રસી, સંઘ-સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના રસ્તામાં ૧૯મી સદી ને વીસમી સદીના ત્રણ દાયકા સુધીમાં જગતે સાધેલી પ્રગતિ ફાસિવાદના પાશવી આંદોલનો ભૂસી નાખવા માંડી છે. પ્રત્યાઘાત ને બળજબરીને આજે, ફિલસૂફીને સંગઠનથી મઢવામાં આવ્યાં હોવાથી એનો અમલ વ્યાપક ને નિર્ઘૃણ બનતો જાય છે. હિંદમાં પણ એના છાંટા ઊડી રહ્યા છે. પ્રગતિકારક બળો જો લડાયક જોરથી એને હઠાવવા કટિબદ્ધ નહીં થઈ શકે તો છેલ્લાં વીસ વરસમાં મહાત્માજીના નેતૃત્વ હેઠળ લોકશાસનવાદના ધ્યેય તરફ હિંદી પ્રજાએ સાધેલી પ્રગતિ નામશેષ થઈ જશે. આપણી સામે હવે પ્રગતિ કે પ્રત્યાઘાત ને પીછેહઠના બે જ વિકલ્પો ઝડપથી આવી રહ્યા છે. પ્રત્યાઘાતી બળોની ફિલસૂફીને પગદંડો જમાવતી અટકાવવા માટે સત્યાગ્રહી વિગ્રહપદ્ધતિ—War Technique—કેટલી સફળ થાય એમ છે એ હજી સ્પષ્ટ નથી થયું.

ત્યારે કરવું શું?

આજે મહાસભા ને એના ધુરીણો સમક્ષ હવે શું કરવું એ વિકટ સમસ્યા મોં ફાડીને ખડી થઈ છે. એનો વિરાટ ત્રાસ એમને અકળાવી રહ્યો છે. આપખુદીનો પ્રત્યાઘાત ને કોમવાદનો સફળ સામનો કરવા માટેની કોઈ પણ પદ્ધતિ હજી આપણને હાથ નથી લાગી. હાથ લાગી હોય તો એનો વ્યવહાર સાધ્ય થયો નથી. જગતવ્યાપી પાયા ઉપર આજે રાજકીય ગુંડાગીરીની ટેકનિક વપરાઈ રહી છે. હિંદની રજવાડાશાહી પોતાના હિતસંબંધો ટકાવી રાખવા માટે ઠેર ઠેર એનો આસરો લઈ રહી છે. આ આસુરી હવાનો

ચેપ પ્રજાને ભરખી જતો અટકાવવા શું કરવું એ મહાત્માજી પણ શોધી રહ્યા છે. એ વખતે મહાસભાની ડાબી પાંખ તરફથી એવી આશંકા સેવાતી માલૂમ પડે છે કે ગાંધિયન નેતૃત્વ આ તોફાનનો સામનો કરવા અસમર્થ પુરવાર થતું જાય છે. આમાં કેટલું તથ્ય છે એની આંકણી કરવાનું બાજુએ રાખીને એટલું તો કહી જ શકાય એમ છે કે હિંદી ગજકારણના પ્રત્યાઘાતને પાછો હઠાવવા ગાંધિયન શક્તિ અસમર્થ પુરવાર થશે તો બીજી કોઈ પણ શક્તિ નજીકના ભવિષ્યમાં તો સમર્થ થવાની નથી. ગાંધિયન શક્તિને આજે કંઈ પણ કરવાપણું હોય તો તે પોતાની પદ્ધતિનું ને વ્યૂહનું નવવિધાન કરવું એ છે. કારણ કે એને હવે કોઈ પણ નીતિરીતિને ન અનુસરનાર બેનમૂન આપખુદીનો સામનો કરવાનો છે.

તા. ૧૬-૬-૩૬

જીવન-પતંગ

વાસુદેવ જાની

૧

કનકવો મમ જીવનનો કરી,
હૃદય તારૂં તણી ફીરકી ભરું
ચગવું હું અતિ દૂર દિગન્તમાં,
મૂકી દઈ ફીરકી પૂરપાટમાં.

૨

વિકટ રાન અને ઘીચ ઝાડીયો,
નદ સરોવર ને ગિરિમાળ કો,
સરવને નિરખી થપતો ઉંચો,–
કનકવો મમ જીવન પંથનો.

૩

ચગવવો દૂર વ્યોમ વિષે ઊંચો
પછીને તૂટેલો ફૂટતો. ભલે
તૂટી કના છટકી જઈ દોરથી,
જઈ પડેછ અદીઠ પ્રદેશમાં.

કવચિત તો તૂટશે મમ દોર આ!
શીદ અહીં રહું હસ્ત મહીં પછી?

લતા

ધૂમકેતુ

અજિતે ને ચંપાએ જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે પ્રતિજ્ઞા આટલી વહેલી પૂરી થાશે એનો અજિતને ખ્યાલ નહતો. ખરી રીતે એ પ્રતિજ્ઞા તો રમતના એક અંશ જેવી થઈને રહી ગઈ; કારણ કે તે પછી તેમનો પરિચય ઓછો થઈ ગયો. ચંપાએ આગળ અભ્યાસ કરવાનું છોડી દીધું હતું અને અભ્યાસમાં અજિતને એકના રહેવાના ને મુક્ત વાતાવરણમાં અનેક જાતના મિત્રો સાથે ભળવાના પ્રસંગો આવતા ગયા.

જ્યારે જ્યારે એ રજામાં ઘેર આવતો ત્યારે ત્યારે જુદા જુદા વિચારોથી ભરેલી અનેક વાતો લઈને એ આવતો; પણ પહેલાં જે રસથી ચંપા એ વાતોને વધાવી લેતી— અને લગભગ અજિતના શબ્દોના પડઘા પાડતી—એ ઉત્સાહ હવે એનામાંથી સરી જતો હોય તેવું અજિતને લાગ્યુ હતુ. એનાથી આ ફેરફાર સમજી શકાયો નહિ, છતાં હજી બન્ને એકબીજાની સાથે જ ફરતાં ફરતાં.

તે દિવસે ચા-ટેબલ ઉપર જે નિખાલસ સ્વતંત્રતાથી એણે માત્ર પૈસા સંઘરનારની વિનાશક જડતા વૃત્તિ વિષે કહ્યું હતું એ નિખાલસ સ્વતંત્રતા એનામાં હજી કાયમ હતી એનું રમતિયાળ માધુર્ય પણ કાયમ હતું, એની કોઈની પણ શેહમાં ન તણાવાની વૃત્તિ કાયમ હતી : માત્ર એક નવી વાત ઉમેરાઈ હતી અને તે એની સૌન્દર્યદર્શન માટેની અત્યંત-અત્યંત તીવ્ર અભિલાષા. સ્પષ્ટ રીતે આ અનુપમ સાથેના સહવાસનું પરિણામ હતું.

એક વખત તેણે અજિતને કહ્યુ. 'મને જેટલું જંગલમાં રખડવાનુ મન થાય છે એના હજારમા ભાગનું પણ ચા-ટેબલ પર બેસવાનું મન નથી થતું. મને લાગે છે— દુનિયાની વિનાશક એવી દરેક પ્રવૃત્તિના મૂળમાં એક જગ્યાએ સ્થિર થવાનો માણસનો મોહપ્રધાન ભાગ ભજવે છે! શા માટે મનુષ્યે એક જ દેશના ને એક જ સ્થળના રહેવુ ? એનો અર્થ જ એ છે કે એણે માલિક બનીને રહેવું. એવું શા માટે ? મને તો એવું બહુ ગમે કે જાણે આખી દુનિયા સરિતાના જળની પેઠે નિત્ય ચાલતી હોય. નેપાળનાં પુરુષો સ્ત્રીઓ બાળકો રખડતાં રખડતાં સિલોનમાં જાય સિલોનના લોકો કાશ્મીરમાં ફરતા હોય! દુનિયા આખી ધર્મશાળા જેવું રૂપ ધારે તો હજારો વિનાશક પ્રવૃત્તિઓ એની મેળે બંધ થઈ જાય!'

'પૂર્વયુગના જંગલીઓ પેઠે રખડુ ટોળારૂપે કાં! પણ એવી રીતે દુનિયા વિકાસ કરી શકે ખરી?'

'હું જાણવા માગું છું કે અત્યારે પણ તમે શો વિકાસ કર્યો છે?'

'કેમ? વિદ્યુતબળ, પવનબળ, જળબળ, સમુદ્રબળ—આ દરેક પ્રકારનાં બળ સ્થિરતા વિના મનુષ્યને મળી શકે ખરાં? સ્થિરતા વિના સંસ્કારિતા જન્મે ખરી?'

'મુસ્કારિતા!' ચંપા હસી પડી. એના હાસ્યમાં ચોખ્ખો કટાક્ષ હતો.

'તમે ભલે હસો, પણ દરેક પ્રકારનો વિકાસ અમુક પ્રકારની સ્થિરતા માગે છે. સ્થિરતા વિના જીવન નથી.'

'એમ કહો કે તમને વહેતા પાણીનું સૌન્દર્ય મળ્યું નથી. જે એક જગ્યાએ બંધાયું—એક જગ્યાએ રહ્યું—એક રીતે રહ્યું તે વધારે ને વધારે જડ થતું ગયું. ચૈતન્ય માત્ર ગતિ દર્શાવે છે. જડ સ્થિર રહે છે એ વસ્તુ સૂચક નથી?'

'મને તો તારા વિચાર ભમતા ટોળાની એકાદ રખડુ છોકરી જેવા લાગે છે!'

'મને તો વહેતું ઝરણું, ચાલતાં પાણી, તરંગી જલનિધિ, બોલતાં જંગલ—મને તો એ સઘળાં મારા લોહીમાંથી કોઈક રીતે બોલતાં હોય તેમ લાગે છે!'

'દરેક સ્થૂળ વૃત્તિને, અસંસ્કારી જનને, વિકાસક્રમમાં અશ્રદ્ધા ધરાવનારને, પ્રાચીન યુગી માનસને, આ રીત પસંદ પડે છે, પણ એ માત્ર તારા જંગલી લોહીનો અવશેષ છે!'

'મને પણ એમ લાગે છે, અજિત! જાણે મારા લોહીમાં કોઈ ને કોઈ જંગલી અવસ્થાનાં શેષ રજકણો હજી પણ રહ્યાં છે. જ્યારે એ મને બોલાવે છે ત્યારે એમના સાદમાં આજ્ઞા કરનારની સત્તા ગાજી રહે છેઃ એ મને બોલાવે છે અને જાણે મારે જવું જ પડશે એમ થઈ જાય છે. હું એ અવાજની અવજ્ઞા કરી શકતી નથી —એને ના પાડી શકતી નથી.'

'એ તારું અતિશય પ્રાથમિક અવસ્થાનું—અનુપમ જેવું માનસ સૂચવે છે!'

'હા, બસ અનુપમ જેવું જ મને થાય છે. જાણે કેમ—અમે જ બે એ વાત સમજતા હોઈએ!'

'અમે જ' એ શબ્દમાં મુકાયેલો ભાર અજિતને ખૂંચી રહ્યો.

તે દિવસે તો વાત આટલેથી અટકી, પણ બન્નેની વિચારસૃષ્ટિ વચ્ચે પડેલા મહાન અંતરની આ ઝાંખી વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતી ગઈ.

અજિત જે ક્ષેત્રમાંથી આવતો તે ક્ષેત્રમાંથી તે અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનો લઈને આવતો. અનેક પ્રકારના વિચારોને લઈને આવતો. અનેક પ્રકારના નવા પ્રયોગોની સૃષ્ટિ લઈને આવતો. જ્યારે એકધારા જીવનપ્રવાહના કિનારા પર બેઠેલી ચંપા પોતાની જીવન-સરિતાના જળમાં વધારે ને વધારે ઊંડું અવગાહન કરી રહી હતી. એકની દૃષ્ટિ-મર્યાદાને કાંઈ અંત ન હતો, એના વિચારો અનેક પ્રયોગશાળામાં ઘડાઈ રહ્યા હતા; બીજાની દૃષ્ટિમર્યાદા સમક્ષ આખી સૃષ્ટિ, સૌન્દર્યના પટની પેઠે પથરાયેલી પડી હતી અને એમાં પોતે કોઈ મુક્તાત્માના આનંદથી વિહરવા માગતી હતી. બન્ને વચ્ચે ઘણું મોટું અંતર છે, એ તો જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ સ્પષ્ટ થતું ગયું. પછી તો અજિત પણ જે ઉલ્લાસથી રણમાં આંહીં દોડ્યો આવતો તે ઉલ્લાસ પણ મંદ પડી ગયો.

અને થોડે અંતરે એક એવો બીજો પ્રસંગ પણ બન્યો કે જેથી અજિતના મનનો ઉલ્લાસ વધારે ને વધારે મંદ થતો ગયો.

અજિત જ્યારે રજાઓમાં ને બીજી રીતે આવી આવતો ત્યારે સમવયસ્ક હોવાને લીધે ચંપકની સાથે ઘણે ભાગે લાબે સુધી ફરવા જતો.

પહેલાં તો અજિતને ચંપકમાં શ્રદ્ધા ન હતી અને પોતાની માને આ સ્થિતિમાં મૂકનાર રાધાકૃષ્ણ તરફ તિરસ્કાર હતો. પણ વાતવાતમાં ચંપકે ચાલાકીથી પોતાનો રાધાકૃષ્ણ સાથેનો મતભેદ પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારથી ચંપકની અને તેની વચ્ચે એક પ્રકારની ગાંઠ બંધાવા લાગી.

વળી ગુલાબનું અમક પ્રકારનું જૂનવાણી માનસ પણ અજિતથી સહન થતું નહિ. ગોપાળે આશ્રય આપ્યો માટે હવે ગોપાળ પ્રત્યે અસાધારણ માન રાખવું એ એને ખરાબ લાગતું.

એટલે સાધારણ રીતે અનેક વિષયો પર વાત થતી તેમા માણસો વિષે પણ કાંઈ ને કાંઈ ચર્ચા થતી.

અજિતને ધીમે ધીમે ખાતરી થતી હતી કે ચંપા આ જમાનામાં રહેનારી સ્ત્રી નથી. એ જમાનાથી પર રહેનારી અને છેક મૂળ સુધી પહોંચી જનારી—નદી પર પશુધન લઈને માનવી રખડતો તે જમાનાની—એ નારી છે. માત્ર એનો વેષ આજનો છે. એનું માનસ તો જંગલીનું છે. એના કેટલાક વિચાર અત્યંત વિચિત્ર છે. કેટલાક વિચાર ભયંકર પણ છે. કેટલાક વિચાર અતિશય પ્રાચીન છે તો કેટલાક અતિશય અર્વાચીન પણ છે. આવી રીતે ચંપાનું રૂપરંગમાં જે આકર્ષણ હતું તેમાં બુદ્ધિનું આકર્ષણ બહુ જ ઓછું છે એમ અજિતને લાગવા માંડયું હતું. તેણે આજે એ વિષે જ ચંપક સાથે વાત ઉપાડી હતી.

'મને લાગે છે કે મારી માની પણ ભૂલ છે. ગોપાળ પોતે ઇચ્છતો હોય તો પણ તેણે પોતે સ્પષ્ટ રીતે ચંપાને જ કહેવું જોઈએ કે તું મને ભલે ગમતી હો પણ મારે ત્યાં તારું સ્થાન નથી.'

ચંપકે આ વિચાર અજિત પાસેથી પહેલ વહેલો સાંભળ્યો. તેના મનમાં કાંઈક આનંદ પણ થયો તે બોલ્યો·

'મને તો ભાઈ! એક શંકા પણ થઈ છે.'

'શાની?'

'સાચું કહો ન કહો—પણ આ સ્વતંત્રતા, આ રમતિયાળ મધુરતા, આટલું મધુર આકર્ષણ, આંખમાં આવી જલનિધિ રંગની મોહિની—એ સઘળાંમાંથી કાંઈ પણ ગોપાળનું નથી.'

'પણ ગોપાળની વહુ—'

'એ તો મરી ગઈ છે. પણ મારા બાપુ કહેતા હતા—જો કે—' ચંપકે સાવધાનતાથી ઉમેર્યું—'જો કે એમના શબ્દ ઉપર હું બહુ વિશ્વાસ ન મૂકું.'

'શું કહેતા હતા?'

'એમ કે લોહીફેર છે.'

થોડા દિવસ પહેલાં ચંપાએ પોતે કહેલી વાત અજિતને અચાનક યાદ આવી. તેણે કહ્યું ન હતું કે તેના લોહીમાંથી આવતો અવાજ આજ્ઞા કરનારની સત્તાથી આવે છે. તે

વિચારમાં પડી ગયો. એટલામાં તેને એક બીજી વાત પણ સાંભરી. ચંપાની દંતપંક્તિમાં જંગલીપણાની નિશાની હતી. નાના, મનોહર, સીધા, સ્વચ્છ દાંત હોવા એ જંગલી વારસો બતાવે છે. સુધરેલા સમાજમાં બનતાં સુધી દાંત ખરબચડા ને કઢંગા હોય છે. એ રીતે ચંપાના મનોહર દાંતમા જંગલીપણાનો સ્પષ્ટ અવશેષ હતો; અને તો એ લોહીકર કયાં કોઈને અટકતો હશે! એનું મૂળ કયાં હશે?'

અજિતને વિચારમાં પડેલો જોઈને ચંપક બોલ્યોઃ 'સાધારણ રીતે માસ આપનો સ્વભાવ હું જાણું છું—એમાં ઈર્ષાનો રંગ હોય છે!'

અજિતને ચંપકના આ વાકયે વધારે સ્પષ્ટ બનાવ્યો.

'મને પણ એક શંકા તો પડી છે; અને શંકાનું કારણ શકય લાગ્યું છે.'

'કે!'

'કે કદાચ ચંપાનું મૂળ આ ઘરમાં ન હોય!'

'ન હોય તો પછી કયાં હોય?'

'એ કહી શકાતું નથી.'

ચંપકે આસપાસ જોઈને ખાસ સાવધાનતા બતાવી, પણ ધીરેથી ઉમેર્યું 'ચંપામાં-કયાંથી એ ખબર નથી, પણ કુસુમબહેનના સ્વભાવની કુમાશ ને સુવાસ છે.' પછી તે અચાનક ચૂપ થઈ ગયો

અજિતને પહેલા નહિ સમજાયેલા અનેક પ્રસંગો નજરે તરી આવ્યા. કુસુમની ચંપા પ્રત્યેની અસાધારણ પ્રીતિનું કારણ સ્પષ્ટ થતું લાગ્યું પોતાનું માનસ જે વખતે માલિકીપણાના ભાન માત્રને ધિક્કારનારું થયું હતું તે જ વખતે ચંપાનું માનસ માલિકી-પણાને ધિક્કારનારું છતા સ્પષ્ટ રીતે વ્યકિતત્વ માટે અસાધારણ માન ધરાવનારું થયું હતું. એ ફેરફારમાં પણ તેને આ પૈસાવાદની ગંધ આવી. તેણે ચંપકને કહ્યુઃ 'સાળું બધું ગોટા જેવું લાગે છે!'

આટલી વાતના બીજથી એનું અંતર ચંપાથી વધારે દૂર થઈ ગયું. એને હવે એકદમ દીવા જેવું સમજાઈ ગયું કે ગોપાળનો આમદ એ સ્વાર્થી આમદ છે. તેને ગોપાળ પ્રત્યે મનમાં છાનો ધિક્કાર થયો. અને તેજ રીતે ચંપા વિષે પણ.

ચંપકે આ વાત રાધાકૃષ્ણને કાને પણ નાખી દીધી.

ત્યાર પછી અજિતને લાગ્યું કે પોતે લતા તરફ જે રીતે આકર્ષાયો છે તેમાં ચોખ્ખી રીતે બુદ્ધિની સમાનતા કારણરૂપ છે, એટલે એ ધીમે ધીમે ચંપાથી દૂર થતો જ ગયો અને ચંપા પણ તેનાથી દૂર થતી ગઈ. આથી તેમણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા નાનાં છોકરાંની ઢીંગલીની રમત જેવી બની, તેમની વચ્ચે ભૂતકાળનાં મુડદાં જેવી વસ્તુ થઈ રહી.

ત્યાર પછી જ્યારે અજિત પાછો ગયો ત્યારે તે સીધો લતાને ત્યાં ગયો. રતનબાઈ તે વખતે ઘેર ન હતાં. લતા એકલી સ્ટવ સળગાવી ચા તૈયાર કરી રહી હતી.

'હલ્લો! મિ. અજિત! હું આજે જ તમને સંભારી રહી હતી!'

'એક સુંદર "પ્લૉટ" મળ્યો છે. મેં કહ્યું મિ. અજિતને કહીશું. એના ઉપર સારામાં સારી નવલકથા તે લખી શકશે.'

અજિતની એમના વિદ્યાર્થી મિત્રોમાં નવલકથાકાર તરીકેની કીર્તિ હતી. પોતે જે લખતો તે સ્ત્રીમિત્રોને ભેગાં કરી વાંચી સંભળાવતો. તેમાંની કોઈની એવી ઇચ્છા પણ હતી કે એ એની કવિતા કરે!

પણ અજિતે હજી કવિતા કરી ન હતી, એટલે નવલકથાનાં પાત્રોની—વસ્તુવિધાનની, અને છેલ્લે છેલ્લે માલિકી ભાવનાથી નિકંદન પામતી પ્રજાઓની ચર્ચા થતી. તેમાં લતા એટલો બધો રસ લેતી કે એ મંડળનું નામ પણ લતામંડળ પડયું હતું. કોઈએ પછી પાછળથી એમ સૂચવ્યું હતું કે લતામંડપ રાખો તો ઠીક પડશે. ગમે તેમ પણ દુનિયાથી બેપરવા—દુનિયા વિષે વધારેમાં વધારે વિચાર કરનારા, સામાજિક રિવાજોને સખત શબ્દથી નિંદનારાઓ, કાર્યની મુશ્કેલીનો ઓછો ખ્યાલ હોવાથી ઘણી મોટી ભાવના સેવનારાઓ, એવા સાતઆઠ મિત્રો ને બેત્રણ સ્ત્રીમિત્રોનું એક લતામંડળ દર શનિવારે ચાર વાગે મળતું. તેમાં અજિતનું સ્થાન નવલકથાકાર, લેખક ને ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવનાર તરીકે જાણીતું હતું. એટલે આજે લતાએ તેને 'પ્લૉટ'ની વાત કરી.

'શાનો "પ્લૉટ" છે?'

'એક સ્ત્રી છે.'

'તો હવે પુરુષ હોવાનો જ.'

'હોવાનો જ એમ નહિ. સ્ત્રી એકલી પણ હોઈ શકે.'

'સ્ત્રી કોઈ દિવસ એકલી રહેવાની નથી. એકલી રહેનારી સ્ત્રી...કાં પ્રૌઢ વયે શોધશે.'

'શું શોધશે?' લતાએ ગુસ્સે થઈ ને કહ્યું. ગુસ્સે થવાથી કોઈક જ સ્ત્રી રૂપાળી લાગે છે. સાધારણ રીતે એ રડે ત્યારે રૂપાળી લાગે છે, પણ લતા ગુસ્સે થતી ત્યારે વધારે રૂપાળી બની જતી.

'તમે ગુસ્સે ન થાઓ તો કહું!'

'હું ગુસ્સે થઈ જ નથી.'

'મને માફ કરજો—તમે ગુસ્સે થાઓ છો ત્યારે વધારે રૂપાળાં લાગો છો!'

'યુ-હૂ—તમે પુરુષો સ્ત્રીઓના શરીરને જ વખાણ્યા કરો છો'

'એનું કારણ છે. એમની બુદ્ધિમાં તો બહુ વખાણના જેવું હોતું નથી તેથી...'

'પ્રચલિત વિચારોનો મૂર્ખાઈ ભરેલો પડઘો!'

'ત્યારે તમે ભૂલો છો. દુનિયા વિચાર કરવા થોભતી નથી કે પોતે વિચાર કરતી પણ નથી. એ તો પ્રચલિત વિચારો સ્વીકારી તેમને પોતાના કરી લે છે. દુનિયામાં વધુમાં વધુ મુશ્કેલ કામ વિચાર કરવાનું છે. હાં, પણ તમારી વાત શી હતી?'

'એક સ્ત્રી હતી—જુવાન, સુંદર, પવિત્ર; અને એક પુરુષ હતો.'

'હં.'

'બન્ને સાથે રહેતાં હતાં. પ્રેમ થયો. પ્રતિજ્ઞા થઈ—' અજિત શંકાથી તેની સામે જોઈ રહ્યો. પોતાની વાત તો તે નથી કરતી ને?—'કે આપણને મૃત્યુ પણ જુદાં નહિ પાડે.'

'બરાબર, પછી ?'

'હવે એટલા પરથી તમે વાર્તા કરી કાઢો.'

'તમે કરો.'

'હું તો લગ્નમા માનતી જ નથી.'

'પણ જે રીતમાં તમે માનો છો તે રીત પરથી ગોઠવો—લગ્ન એ પણ એક રીત છે. એવી બીજી રીત પણ હોઈ શકે.'

'જાણે એ પુરુષ પૈસાદાર હોય, સ્ત્રી સુંદર હોય, પરણે, સાથે રહે, પછી જ ખબર પડે કે એમની વચ્ચે મહાન અંતર પડેલું છે—બન્ને પૂર્વપશ્ચિમના કિનારા ઉપર ઊભા છે. છૂટાછેડા લેવાતા નથી; બીજી ગૈરી પણ પરણાતી નથી.'

'કેમ? કોણ ના પાડે છે?'

'પ્રતિષ્ઠા.'

'હવે એમનુ શુ થાય છે તે કહો'

'બન્ને વિચાર કરે છે કે—'

'એક સવાલ પૂછી લઉં? છોકરાં નથી નાં એમને?'

'ના નથી.'

'ચાલો પછી.'

'હવે તમે એ વાર્તા ગોઠવો.'

'આમાં કાંઈ ગોઠવવાપણું નથી. એ તો ઘરઘરની વાર્તા છે. વર્ષોથી ચાલતી આવતી વાર્તા છે. જ્યારથી માણસ પોતાને બીજાનાં કરતાં વધારે શક્તિશાળી માનવા લાગ્યો ત્યારથી ચાલી આવે છે. એનુ મૂલછેદન કર્યાં વિના—કેવળ થીગડાંથી એ વાત સુધરે તેમ નથી. પણ વાર્તા કોની છે?'

'મારી, તમારી—સૌની.'

'ત્યારે હવે આ વાર્તા હું પૂરી કરુ છું. પહેલવહેલો એક "ભયંકર" વિચાર ઉપાડી લો કે દુનિયામા સઘળી પવિત્રતા જાણે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં જ વમી રહી છે. જાતિજીવન સંબંધી જેમનો વિચાર બહુ શિથિલ હોય તેનામાં પણ માનવતા રહી શકે છે. એક વેશ્યા એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી કરતાં અધમ જ હોય એવો કોઈ નિયમ નથી. જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એવું પણ બને કે તમે અમુક દિશામાં શિથિલ ને સ્થૂલ રહી જાઓ: અમુક દિશામા સૂક્ષ્મ ને તત્ત્વજ્ઞ બનો. ગૃહસ્થ સ્ત્રી આતિથ્યમા આગળ હોય, રૂપજીવી વખતે સંગીતમાં આગળ હોય. માનવતામાં કોણ આગળ છે એ તો પ્રસંગ પડયે જ સમજી શકાય; પણ આપણી જે જાતિની ભાવના છે તે પણ એક પાળબદ્ધ મોરીમાં વહેનાર ગંદા પાણી જેવી પરંપરાગત પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ છે. પરંપરાને ઘણી વખત પરિવર્તનથી શુદ્ધ કરવાની જરૂર હોય, પણ જો તે શુદ્ધ કરાતી નથી તો ઘણુખરું એ વિચારહીન વસ્તુ બની જાય છે ને એવી રીતે પ્રજાનો મોટો ભાગ પણ પરંપરામાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો નહિ—પરંપરાને અનુસરનારો થઈ જાય છે. માટે આ વાર્તાને તમારે ઘરઘરની વાર્તાના પ્રતીક રૂપ બનાવી એનું નિરાકરણ કરવું હોય તો આ રહ્યું: બન્ને પાછાં હતાં તેવાં થઈ જાય, નવેસરથી જીવન જીવે.'

લતા સાંભળી રહી. તે ધીમે રહીને ચાનો પ્યાલો નકતાં બોલી: 'ત્યારે તમે તો વાર્તા લખી જાણી, પણ હું તો વાર્તા જીવી ગઈ!'

'કેમ? આ તમારી વાર્તા છે?'

'ત્યારે નહિ? મારો વિવાહ મારી માએ ગોઠવ્યો હતો તે તમને ખબર છે નાં? મેં માની રજા લઈ, મારો એ વિવાહ ફોક કરવાનો તાર આજે રવાના કરી દીધો. પણ આ તો વિવાહ હતો એ જ પ્રમાણે લગ્ન હોત તોપણ હું તેમ જ કરત.'

અજિતના દિલમાં વિચાર આવી ગયો. આ અકસ્માતે એને ઉત્તેજના આપી

'ચાલો ત્યારે, હું પણ એક પ્રતિજ્ઞા ફોક કરીને આવ્યો છું!'

'શાની?'

'મેં એક પ્રતિજ્ઞા બાળપણમાં લીધેલા—ચંપા સાથે!'

'ચંપા કોણ?'

'હું જ્યાં રહું છું નાં—તે ઘરમાલિકની પુત્રી.'

'રૂપાળી છે?'

'જુઓ અંતે તો તમે સ્ત્રી ને? હું જોઉં છું કે સભામાં તમે એકબીજાનાં રૂપ ને કપડાં જોયા કરો છો. અમારા પુરુષોનાં કરતા પણ રૂપની ચર્ચા એ તમારો ખાસ વિષય હોય તેમ લાગે છે. સ્ત્રીઓ એકબીજા સામે સભામાં પણ લૂગડાં, ઘરેણાં ને રૂપ જુએ છે."

'એનું કારણ છે. તમે પુરુષો, સ્ત્રીઓને માલની પેઠે પસંદ કરો છો. તમારે સશક્ત, સુંદર, મજબૂત, ઘસારો સહી શકે તેવો "માલ" જોઈએ છીએ—સ્ત્રી કયા જોઈએ છીએ? એટલે એ બજારમાં રૂપ મુખ્ય વસ્તુ થઈ પડી છે.'

'અને બીજું પૈસા—એમાં બિચારો "પ્રેમ" તો પરદેશી મહેમાન જેવો થઈને રહે છે. કોઈ જાણતું નથી એ ક્યારે આવ્યો. કોઈ એને કહેતું નથી કે તું કેમ ગયો. કોઈ બોલતું નથી કે બે દિવસ રહે!'

'હાં, પણ તમે શું કહેતા હતા?'

'કે મેં પણ પ્રતિજ્ઞા ફોક કર્યાનો આજે મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો.'

'ક્યારે?'

'તમારે ત્યાં આવતાં પહેલાં.'

'ત્યારે મેં આ બાજુ તાર કર્યો. તમે આ બાજુ પ્રતિજ્ઞા ફોક કરી. એ બન્નેની વચ્ચે કાંઈ સંબંધ હશે?' લતા તેના ખ્યાલમાં ચા રેડતી રેડતી સ્વગત કહેતી હોય તેમ બોલી: 'વખતે હોય—વખતે ન પણ હોય.'

ત્યાર પછી તો અજિત ને લતા વચ્ચે આવા પ્રસંગો વધતા જ ગયા.

એક વખત તો બન્ને આબુ સુધી સાથે ફરી આવ્યાં પણ ખરાં. આ વખતે અજિત સાથે લતાએ જવું એમ નક્કી થયું હતું.*

---

* 'અજિતા' નામની લેખકની નવલકથાનું એક પ્રકરણ.

આંધળે બેરૂં

'પારાશર્ય'

આંધળે બેરું કૂટાણું રે સાયબા !
ચોપાસે તુંજ તોય દેખ્યો નથી અમે,
તેં યે જવાબ નથી વાળ્યો, શું
આંધળે બેરુ કૂટાણું, રે સાયબા !

એરણુ અંધાપો, બેરો હથોડો
વચ્ચે બ્રહ્માંડ આ ટીપાણું, રે આંધળે બેરું—૦

બૈરી રતાંધળી ને બેરો ધણી સૂતાં
ચોરે નિરાંતે ઘર ફાડ્યું, રે આંધળે બેરું—૦

ઘાંચીને ભૂળગી આંખો મળે નહીં
આ તો બળદાના કાનનું કાચું, રે આંધળે બેરું—૦

શ્રોતાધિકાર નહીં જાણ્યો કથાભટે
ભેંસ કને ભાગવત વાંચ્યું, રે આંધળે બેરૂં—૦

અંમે સહુ માનવી જનમ્યાં રે આંધળાં
તારે કે' દી હતા કાન ? આમ આંધળે બેરું—૦

હજીયે મેં આંધળે જાણ્યું ન આટલું
આ તો બેરાના કાનમાં ગાયું, રે આંધળે બેરૂં—૦

આંધળે બેરું કૂટણું રે સાયબા !

✻

સાત પેઢીનું વેર*

રવિશંકર સંતોષરામ ભટ્ટ

જાણે પ્રથમ-જલ પૃથ્વી સમસ્તને ફરી ઘેરી લેતાં હોય એમ જણાતું હતું. ધોધમાર વરસાદ છેલ્લા ચાર કલાકથી સતત વર્ષતો હતો અને હજુ કેટલો સમય વધુ વરસશે તેની આગાહી થઈ શકે તેમ નહોતું. ગગનમાં અને પૃથ્વી પર અંધકારના થર જામ્યા હતા. મનુષ્યની આંખ ખુલતાં જ તેની દૃષ્ટિને આંખે વળતી અને સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહેતો. દિનમાન પૂરું થયું હતું. એથી અંધકાર અને ભીની ધુમ્મસ વધુ ઘેરાં બન્યાં હોય એવો ભાસ થતો હતો.

આ ધુમ્મસના પ્રચંડ ગોદમાં વીંટાયેલ બે ઘોડેસ્વાર ધીમે કદમે રસ્તો કાપતા હતા. એમાંનો એક સ્વાર બુઝર્ગ કાઠી હતો. અફીણ, ગાંજો વગેરે કેફી પદાર્થોના સેવનથી એનું શરીર નિર્બળ અને જર્જરિત થયેલું હતું. અને એના કપાળ પરની કરચલીઓ એના આકરા જીવનની યાદ આપતી હતી. એની આંખો ઊંડી પેસી ગઈ હતી. એની દાઢીના સફેદ વાળ વરસાદના પાણીથી ભીંજાઈ અત્યારે ધુમ્મસમાં ભૂખરા જણાતા હતા. એના માથા પર મોટો આંટીદાર ફેંટો બાંધ્યો હતો; અને એની કમ્મરે તલવાર લટકતી હતી. એક હાથમાં સુતરના દોરડાની ઘોડાની લગામ હતી અને બીજા હાથમાં રંગબેરંગી દાંડી વાળી ચાબૂક હતી. એનો ઘોડો એક ટટ્ટાર વછેરો હતો. આવી ધુમ્મસમાં અને વરસાદના તોફાનમાં કલાકોથી ચાલ્યા છતાં જાણે હજુ હમણાં જ બહાર નીકળ્યો હોય અને હજુ ગમે તેટલા વર્ખત સુધી મુસાફરી કરવા તૈયાર હોય એવા પ્રગલ્ભ કદમે એ ચાલતો હતો.

બીજો ઘોડેસ્વાર કાઠીનો યુવાન ભત્રીજો હતો. એનું વદન મજબૂત અને ભરાવદાર હતું. એનું વદન સુંદર અને ઘાટીલું હતું. અત્યારે સંયોગોની કઠિનતા પણ જાણે એને નવીન અનુભવની મજા આપતી હોય એમ એનું મોં મરકી રહ્યું હતું. માથેથી સાફો ભીંજાવાથી એણે કાઢી નાંખ્યો હતો; અને એના અંગ્રેજી ઢબમાં કાપેલ વાળ ભીંજાઈને ચોંટી ગયા હતા. એની કમ્મર પર પણ તલવાર લટકતી હતી પરંતુ ટેવ ન હોવાથી એને તે વારંવાર સરખી મૂકવી પડતી. એનું ઘોડું વૃદ્ધ હતું. ઘરડા કાઠીનો જુવાન વછેરો અને આ જમાનાનું ખાધેલ ટાયડું મુસાફરીનો પંથ સાથે કેમ કાપી શકતાં એ કલ્પવું મુશ્કેલ હતું. સ્વભાવ પ્રમાણે તેણે જુવાન ઘોડેસ્વારને સારી પેઠે કંટાળો આપ્યો હતો. મુસાફરી દરમિયાન લગભગ આઠમીવાર ફરી ઘરડું ઘોડું ઊભું રહ્યું. અને યુવાન ઘોડેસ્વારે કહ્યું: "વળી પાછી જીદ આદરી." વૃદ્ધ કાઠીએ જાણે પોતાને સંબોધીને કૈં કહેવાયું છે એમ માની પાછું વાળી જોઈ ઉચ્ચાર્યું: " શું કહ્યું, હમીર?" યુવાને જવાબ

* આ વાર્તામાં જણાવેલ સ્થળ તથા પાત્રનાં નામો કેવળ કાલ્પનિક છે.

આપવાને બદલે હાથમાં રાખેલ એક નાની નેતરની સોટીથી ઘોડાને મારવા માંડયું. પરન્તુ એ છતાં જ્યારે વૃદ્ધ અશ્વ નિશ્ચલ રહ્યો ત્યારે એણે વૃદ્ધ કાઠીને જવાબ વાળ્યો :

"કાકા, આ તો હવે સાફ ના પાડે છે. કહો તો હવે એને દોરીને હું ચાલું." કાકાએ, પોતાના ઘોડાને ફેરવીને, યુવાન તરફ આવી કહ્યુઃ

"અરે, એ તો અમથું. એમને એમ એણે તો દહકો કાઢી નાંખ્યો. જરા થાક ખાઈને વળી પાછું હાલવા માંડશે."

યુવાનને કાકાના આશાવાદમાં શ્રદ્ધા ન બેઠી. એણે કહ્યું : "હશે, પણ હવે બીજા દસ કલાક પણ એ નહિ કાઢે!"

"અરે, તો આ ગામ ક્યાં આઘું છે? હમણાં પહોંચી જાયે. હવે જરા હળવા હાલશું." એમ કહી વૃદ્ધ કાઠીએ પોતાનો વછેરો ફરી મુસાફરીની દિશા તરફ ફેરવ્યો અને આગળ ચલાવ્યો. અત્યાર સુધીની ગતિ હતી એથી વધારે ધીમી ગતિએ જઈ શકાય તેમ નહોતું. એટલે વૃદ્ધ કાકાના શબ્દો માત્ર સાંત્વન રૂપ હતા એમ માની જુવાને પોતાના ઘોડા પર જ તેને ફાવે ત્યારે આગળ વધવાનું છોડયું. વછેરો આગળ ગયો જાણીને કે અન્ય કોઈ આકર્ષણથી વૃદ્ધ ઘોડું આપમેળે જ ચાલવા માંડયું. ત્યાં જુવાને હર્ષમાં આવી : "હં—જીતે રહો" કહી એડી મારી એટલે વળી જૂની જીદ યાદ લાવી ઘોડું ઊભું રહ્યું. પરન્તુ આખર મુસાફરી શરૂ થઈ.

લગભગ ત્રણેક કલાકની મુસાફરીને અંતે બન્ને મુસાફરો એક ગામના ચોરા પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવતાં જાણે એ પ્રદેશની ભૂગોળથી માહિતગાર હોય એવી અદાથી વૃદ્ધ કાઠીએ કહ્યું: "આ તો 'નેસડા' લાગે છે. આપણે રાત રહી ભળકડે હાંકીયેં તો કસુંબા વખતે રામપરે પહોંચી જાયેં."

યુવાન ભત્રીજા હમીરે એનો જવાબ ન વાળ્યો કેમકે આ સ્થાન-નિશ્ચય માટે અને મુસાફરી દરમિયાન સામાન્ય રીતે તેને વૃદ્ધ કાકા, આલા ખુમાણ, પર જ આધાર રાખવાનો હતો. અંધારું ખૂબ હતું; વરસાદની ઝરમર ચાલુ હતી. ચોરા પાસે આવીને આલાએ "રામ રામ" એમ બૂમ મારી. ચોરા પર આ વખતે કોણ હોય? દૂર ચોરાની ઊંડી દિવાલની વચ્ચે બે ડોઢિયામાં દીવા બળતા હતા અને તેની સામેને ખૂણે એક ઝાંખું, ધુમાડિયું હરીકેન ફાનસ બળતું હતું. એની નીચે એક ચારણ ગોદડી નાંખી બેઠો હતો તેણે "એ રામ રામ" એમ ઉત્તર વાળ્યો. અને ચારણ હાથમાં હરીકેન લઈ ચોરાના ઓટલા પર આવ્યો. આવીને એણે ખબર પૂછયા.

આલા ખુમાણે કહ્યુઃ "આ જુઓને—મે જામ્યો છે : મારગ સૂઝે તેમ નથી અને રાત પડી ગઈ છે એટલે અહીં થંભી જાવું પડશે. હવારે પાછા પંથે પડી જાશું."

"આપ કોણ? બાપુ!" ચારણે ઓળખાણ કરવા કહ્યુ.

"હું આલો ખુમાણ" કાઠીએ કુલના ગર્વથી ઉચ્ચાર્યું.

ચારણે માત્ર "હં" એમ કહ્યું. અહીં ખુમાણનાં ઘર તો ન મળે." એમ કહી એ શાંત થઈ ગયો.

આલાએ રોષથી કહ્યું : "એ કાંઈ નહિ બાપુ ! હમીર ! ચોરે બેસીને રાત કાઢી નાંખશું. ભાઈ, આ જાનવર ક્યાંય બંધાય તેમ છે ?"

ચારણને થયું કે આ મુસાફરો ચોરા પર રાત રહેશે તો એને જ મહેમાનગતી કરવી પડશે અને પોતાની નિદ્રા બગડશે એટલે જાણે એકાએક રસ્તો સુઝયો હોય એમ તે બોલી ઊઠ્યો :

"પણ એમ શું કામ બાપુ? હું તમને લઈ જાઉં. હાલો. કાંઈ ચોરે એહાં રાત ન્હોળાય ?"

આલાએ તે ન ગણકારતાં કહ્યું : "એ કાંઈ નહિ. તમારે શું કામ કાંઈ તકલીફ લેવી હોય?"

ચારણને લાગ્યું કે આલા ખુમાણને માઠું લાગ્યું એટલે એ વિનવવા લાગ્યો અને આગન્તુકોને ગામના એક કાઠી જમીનદારને ત્યાં ઉતારો સ્વીકારવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો. થોડી ખુશામત અને રીઝવણી પછી આલા ખુમાણે હા કહી, અને એના બહાનારૂપ જાણે આત્મ-સંબોધનથી કહેતો હોય તેમ ઉચ્ચાર્યું:

"આપણે આ દિશ ઓછું કામ : એટલે ઝાઝી ભાળ નહિં."

થોડી વારમાં આલો ખુમાણ, હમીર અને ચારણ એ ત્રણે જણા એક ડેલી પાસે આવી ઊભા રહ્યા. બાવાએ ડેલીનો આગળીઓ ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો અને ઊંચા સાદે બોલ્યોઃ "મેરામ બાપુ ! આજ આપને ત્યાં મહેમાન પધાર્યાં છે." અને એણે ડેલીનો દરવાજો ખોલ્યો. અને મુસાફર કાકો ભત્રીજો અંદર દાખલ થયા. ચારણનો પરિચિત અવાજ સાંભળીને ઘરની પરસાળના બારણામાં એક ઊંચી કાઠીનો, ભરાવદાર શરીરવાળો માણસ ઊભો રહ્યો; અને ત્યાંથી મહેમાનોને જોતાં જ તેમને સંબોધી લાક્ષણિક રીતે કહ્યુંઃ "એ રામ રામ છે મહેમાનોને ! આજ અમારા ધનભાગ્ય !" એમ કહી એણે ડેલી પરનું ફાનસ નીચે ઉતાર્યું અને પરસાળ પરથી નીચે ઊતરી ચોકમાં બન્ને આગન્તુકો સામે આવી ઊભો રહ્યો, અને માયાળુ રીતે પૂછ્યુ :

"પધારો આપા ! ક્યાં રહેવું આપને ?"

"મારું નામ આલો ખુમાણઃ આ મારો ભત્રીજો હમીરઃ અમારું ગામ પડધરી." આલાએ ઉત્તર વાળ્યો.

મેરામણે સાહજિક રીતે કહ્યુંઃ "ભલે—બાપુ—ભલે. હું મેરામણ !" અને પછી એણે નોકરને બોલાવી હુકમ કર્યોઃ "અલ્યા કરશન ! મહેમાનોનાં ઘોડાંને આપણી કોઢે બાંધી આવઃ એને કડબનીરણ કરજે."

મેરામણ બન્ને મહેમાનોને અંદર લઈ ગયો. ચારણ છૂટવાની તક જોઈ બોલ્યોઃ "હું રજા લઉં બાપુ !" એને વિદાય મળતાં એ ગયો.

આલા ખુમાણ અને હમીર બન્નેને મેરામણની પ્રસન્ન મુદ્રા અને આવકારથી એની અભિજાતતા વિષે પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી. હમીરને આવું ઉદાત્ત વર્તન જોતાં મેરામણ માટે માન થયું.

મેરામણે સત્કારનો આરંભ કરતાં કહ્યું: " વાળુ તૈયાર છે: આપણે સૌ સાથે જ બેસીએ."

આલાએ કહ્યું: " ના બાપુ, હજુ બેત્રણ કલાક પહેલાં જ નીકળ્યા છીએ અને ચાલતાં પહેલાં ટીમણ લઈ લીધુ છે એટલે વાળુ નહિ કરીએ !"

" પણ તો ય કાંઈ રાત નીકળે ? આ જુવાનજોધ કુંવર છે: એને કાંઈ એમ ચાલે ?" મેરામણે વિવેકપૂર્વક આગ્રહ કર્યો.

હમીરે પોતાને માટે કહ્યું: " ના જી—મને ઇચ્છા નથી. આપ જમી લ્યો."

" અરે! પણ મહેમાન ભૂખ્યા સૂવે અને મારે ગળે કોળિયો કેમ ઊતરે? મારો દેવ દુભાય ને !" મેરામણે હસતાં કહ્યું.

" ના–બાપુ–ના, એમ હોય નહિ. આ મેઘરાજાએ અમને તો અધવચ રોકી રાખ્યા, નહિ તો અત્યારે અમે રામપરે પહોંચી ગયા હત."

" આપા ! રામપરું અહીંથી બહુ છેટું: લગભગ બાર ગાઉ—અહીંથી ઊગમણી દિશામાં જાવાનું."

" આ ' નેસડા' નહિ ?" એમ લગભગ સ્વગત બબડી આલો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો. પોતાની ભૂલ છુપાવવા પ્રયત્નો કરવા હવે વ્યર્થ હતા એમ માની એણે જરા રોષમાં કહ્યું: " આ મેઘલે મારગ ભૂલાવ્યો. હશે ! જેવું લખ્યત ! પણ કાંઈ નહિ ! ભળકડે વહેલા હાલશું તો વેળાસર પહોંચી જાશું."

મેરામણે આલાની અધીરાઈ અને અવાજમાંનો રોષ જાણ્યાં. એને શમાવવા મીઠાશથી કહ્યું: " મારી પર એવો જુલમ થાય આપા ! હવે ક્યાં મારગમાં ઊભા છો ? અને એવડી ઉતાવળ થાય? સવારે કસુંબા લઈને નીકળજો: આગ પર એટલી તો મહેર કરવી પડશે."

આલાએ નિશ્ચિત જવાબ આપવાને બદલે કહ્યું: " સારું–બા–જોઈએ. જો વરસાદ નહિ અટકે તો તો થોડું રોકાઈ જાવું પડશે. પણ અમારે કાલે વેળાસર ચાલવું જોઈએ, કેમકે રામપરેથી કહેણ છે. અમો આ હમીરના વિવાહ માટે નીકળ્યા છીએ."

મેરામણે ખુશ થઈને કહ્યું:–" ઓહો ! મારી વધામણી–ત્યારે મને આ અચાનક મહેમાનગતી કરવાનો અવસર મળ્યો એ મારું અહોભાગ્ય ! આપા! આપને માટે હું પાગરણ પાણીનો બંદોબસ્ત કરું." ફરી ' એ કરશન ' એમ બૂમ મારી એ બહાર ગયો.

આલાને પોતાની ભૂલ મનમાં ખૂંચી ગઈ હતી. આટલે વર્ષે પણ આવી ભૂલ કેમ થઈ એ વિષે એના મનમાં ક્ષોભ જન્મ્યો. પરન્તુ એનું કૈં સમાધાન થઈ શકે તેમ નહોતું. એને ખબર પડી કે એ ' નેસડા ' ગામમાં નહિ પરન્તુ ' મૂળધરી 'માં છે. એ શંકા ઊપજતાં જ આલો ગંભીર થયો હતો. ગાંભીર્ય તોડી એણે હમીરને કહ્યું: " હમીર ! આપણે પેલો મારગ ફંટાતો'તો ત્યાંથી જ આ ખોટે મારગે વળ્યા. પણ......"

" કાકા ! હશે ! એમાં શું થઈ ગયું ? આપણને આવી બરદાસ્ત મળી છે: મેરામણ અમોલ માણસ છે !" હમીરે કાકાને સાંત્વન આપતાં કહ્યું.

"હા, અમીરાઈ એના લોહીમાં વહે છે...આપણો દૈત્ર એટલો પાંસર્યો..." એટલી વાત થઈ ત્યાં મેરામણ અંદર આવ્યો.

"બાપા ! પાગરણની ગોઠવણ થઈ ગઈ છે. આપને ખુશી પડે ત્યારે પધારજો" અને હમીર તરફ ફરી એણે ફરી સ્નેહપૂર્વક કહ્યું: "તમે તો થોડું વાળુ આરોગવા આવો !" પરન્તુ હમીરે વિવેકપૂર્વક ના કહી એટલે મેરામણ "લ્યો ત્યારે રામ રામ બાપુ ! સવારે મળશું" એમ પ્રસન્ન હાસ્ય સાથે કહી એ ચાલ્યો ગયો.

આલાના મનમાં ક્ષોભ અને ગાંભીર્ય વધતાં હતાં. એને નિવારવા માટે આલાને જલદી આરામ લેવાનું ઉચિત લાગ્યું. એ હમીરને લઇને બહાર દોઢી પર આવ્યો. ત્યાં બે નાની ઢોરણીઓ નાંખી હતી. ઢોરણીઓ પાસે પાસે મૂકેલી હતી. દોઢી પર ઊંચે એક ઝાંખું ફાનસ બળતું હતું. દોઢી બહુ વપરાશમાં નહોતી. જૂની સડેલ ધૂળની વાસ આવતી હતી; અને ભેજને લઈને એક પ્રકારની દુર્ગંધ વાતાવરણમાં પેસી ગઈ હતી. કાકા ભત્રીજાએ એક એક ઢોરણી લીધી અને એ પર બેઠા. હમીરે ફાનસની વાટ જરા ઊંચી કરવા તે નીચે ઉતાર્યું પરન્તુ એથી ઝાળ વધવા લાગી અને દિવામાં ધુમાડો ભરાવા લાગ્યો એટલે વાટ પાછી હતી તેમની તેમ કરી ઊંચે ટીંગાવી દીધુ. કાકાએ પથારીમાં બેઠા પછી થોડી વારે કપડાં ઉતારવા માંડયાં. એનાં ભવા સહેજ ચડેલાં લાગતાં હતાં. મુખમુદ્રા ગંભીર બની હતી. એણે પોતાની તરવાર લઈ ઓશીકા પર મૂકી અને તેને નમન કર્યું. હમીર તરફ એક શૂન્ય નજર નાંખી આલાએ લાંબી સોડ઼ણ કરી અને પોતાની પછેડી લઈ એને ઓઢીને સૂતો. એને ધડપણની સૂકી ઉધરસ આવવા લાગી. અને લગભગ પંદરેક મિનિટ સુધી ઉધરસ આવી પછી બળખો કાઢ્યો અને માથું ઊંચું કરી ત્યાં જ થુંક્યો. અંધારું, ભેજની દુર્ગંધ અને એમાં આલાની ઉધરસ—એનો મેળ હમીરને અસહ્ય જણાયો. એને થયું કે એ પોતાની ઢોરણી જરા દૂર લઈ લે. પરન્તુ એમ કરવાથી આલાના અનેક પ્રશ્નોના જવાબ આપવા પડશે અને કદાચ એને માઠું લાગશે એવી દહેશતથી એણે વિચાર માંડી વાળ્યો.

હમીર શાંત હતો. પરન્તુ આલાના ગાંભીર્યથી અને એકાએક મૌનથી એને મનમાં ક્ષોભ થયો હતો. છતાં એ કાકાની બધી ચેષ્ટાઓ રસથી નિહાળતો હતો. આલાએ એકાએક હમીરને પૂછ્યુઃ "ભાઈ! તલવાર ક્યાં મૂકી ?"

"એ રહી ત્યાં" હમીરે પોતાની તલવાર છોડીને દૂર મૂકી હતી તે તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું.

"અરે, ભાઈ! ત્યાં મૂકાય? એને તો હમેશાં માથા પર જ મૂકવી જોઈએ" આલાએ ઠપકો અને ઉપદેશ આપતાં કહ્યુ.

હમીરે હાથ લંબાવી તલવાર પોતાની પાસે લીધી અને ઢોરણી પર પોતાના ઓશીકા નીચે મૂકી.

આલાએ સ્વાભાવિક રીતે જ પૂછ્યું: "તલવાર નવી છે ને ? કે તેજ કરાવી છે ?"

હમીરે સહેજ મરકતાં કહ્યું: "તલવાર તો મ્યાનમાંથી નીકળતી જ નથી. એટલે મ્યાનને પાલીસ કરાવ્યુ છે!" એમ કહી તેણે ચમકતું મ્યાન દીવા સામે ધર્યું.

"ટેકડી મેલ" એમ કહી આલાએ અરુચિ બતાવી ફરી ગાંભીર્ય ધારણ કર્યું અને આલો પડખું ફરી ગયો. હમીરે માત્ર હાસ્ય કર્યું. અને એણે પણ દોરણીમાં શરીર લાંબું કર્યું.

લગભગ ત્રણેક કલાક વીત્યા હશે. ફરી આલાને ઉધરસ આવવા લાગી; અને એ પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો. થોડી વારે ઉધરસ શમી. હમીરની ઊંઘમાં આથી ખલેલ આવી પરન્તુ એ શાંત પડી રહ્યો. આલાએ પાણી પીધું અને ખોંખારો ખાઈ ફરી સુવાની તૈયારી કરી. ત્યાં ઘરની અંદરથી વાતચીત થતી હતી તેનો અવાજ કાને આવવા લાગ્યો. વરસાદ રહી ગયો હતો: અને રાત્રિની નીરવતામાં ઊંચે સાદે બોલાયેલ શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે સંભળાતા હતા. વાત પરથી જણાયું કે ઘરનો માલિક—મેરામણ—પોતાની પ્રામાણિકતા પુરવાર કરવા જાહેર કરતો હતો કે "તો તો સાતમી પેઢીએ મૂળુ માણેકની કીર્તિ લાજે!" એ શબ્દો ઊંચે સાદે ઉચ્ચારાયા હતા અને આલો તથા હમીર સૂતા હતા ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે સંભળાયા. આલાએ વાતચીત સાંભળી. આ છેવટનું વાક્ય સાંભળ્યું અને જાણે અચાનક એની કારમી કુશંકા ખરી પડી હોય એમ એ સફાળો બેઠો થઈ ગયો. એ ટટ્ટાર થયો. એણે પોતાની આંખો ઝીણી કરી અને જાણે ભૂતકાળની કોઈ વાત યાદ કરતો હોય એમ બેત્રણ વાર માથું ધુણાવ્યું. વૃદ્ધના ચોંકવાથી હમીર આલા તરફ ફર્યો; અને આલા પાસે આવ્યો.

આલાએ ફરી માથું ધુણાવ્યું અને કહ્યું: "ભાઈ, બહુ બારે થઈ! દૈવ રૂઠ્યો હશે તે આપણે આવે વખતે નીકળ્યા!"

હમીરે અજાણતાં પૂછ્યું: "પણ કાકા! થયું છે શું?"

આલાએ રોષથી તાડુકીને કહ્યું: "થયું છે શું? છોકરા! તને તારા કુળની પણ ખબર નથી. શહેરમાં કૉલેજમાં ભણીને પોથીઓ શું વાંચે છે?"

હમીરને આ ટોણો સાલ્યો પરન્તુ એની પ્રસ્તુતતા એ સમજી શક્યો નહિ. એટલે એણે ફરી પોતાનું અજ્ઞાન જણાવ્યું.

આલાનો બીજો ઉપાય નહોતો. ટૂંકામાં વાત એમ હતી કે આલાની પાંચેક પેઢી પરના આલા ખુમાણને અને 'મૂળધરી'ના મૂળુ માણેક—જેનું નામ અમર કરવા આ ગામનું નામ મૂળધરી પાડવામાં આવેલ—સાથે તકરાર થયેલ. તકરારનું કારણ ન જેવું હતું. પરન્તુ એ જમાનામાં એ તકરાર બન્ને પક્ષના સ્વમાનનો વિષય બની અને આખરે ખૂનખાર લડાઈમાં પરિણમી હતી. બન્ને પક્ષનાં થોડાં માણસો માર્યાં ગયાં અને એ રીતે વેર બંધાતાં એકબીજાનાં કુટુંબો વચ્ચેનો સંબંધ તૂટી ગયેલો.

આલાએ એ તકરારનું અને સમગ્ર વેરકથાનું વર્ણન ચારણોને મુખેથી સાંભળેલું. શૌર્યની કથાઓ મુખે સાચવી રાખનાર આ લોક-કવિઓ આવા નમૂનાઓ યોગ્ય પ્રસંગે વર્ણવે છે; એ વર્ણનો કુલની અને ગામની સુદ્ધાં યશ-લક્ષ્મી ગણાય છે. એ કથાઓમાં પરંપરાગત ઉમેરાઓ થાય છે. અને એ રીતે ઘણી વાર બનેલી હકીકતનું રૂપાંતર એક કાલ્પનિક ગાથા જેવું થયેલું જણાય છે. પ્રસ્તુત વાત સમય જતાં ભૂલાયેલી અને બન્ને કુટુંબો વચ્ચે કશો સંબંધ ન હોવાથી પહેલાંની કટુતા અને વેર પણ ઓછાં થયેલાં. પરન્તુ આલાએ તો એ વર્ણન એના નાનપણથી ઘણીવાર સાંભળેલ અને એ સાંભળતાં

એના શૌર્યની લાગણી આ વેર વાળવા માટે ઘણીવાર ઉદ્દીપ્ત બની રહેલી. એ સ્મૃતિ જૂની થઈ હતી પણ અત્યારે આલાએ 'મૂળધરી' ગામનું નામ સાંભળ્યું ત્યારથી એક પ્રકારની બેચેનીની લાગણી એના મનમાં ઊગી હતી; અને મૂળુ માણેકનું નામ સાંભળતાં એને આખી વેરકથા યાદ આવી અને વર્ણનમાંના પસંગો, જે તેને ઘણી વાર કલ્પનામાં અનુભવેલા એ તેની સ્મૃતિમાં સળકી ઊઠયા. વેરની લાગણીએ એના ચિત્તને ઘેરી લીધું. નાનપણથી માત્ર ગામનાં ચાર ગોંદરા વચ્ચે આખું જીવન નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં ગાળેલું એટલે આ વેર એને મન મહત્ત્વનું હતુ. વધારામાં એણે સાંભળ્યું હતું કે એના પૂર્વજે શપથ લીધેલ કે "આ વેર વાળવામાં એક માથું માગણું રહ્યું છે એ મરતાં પહેલાં લઈશ" એ શપથ અપરિપૂર્ણ રહેલ. એ વાત આલાને વધુ શૌર્ય આપતી. કદાચ, એ વેર વાળવામાં અથવા શપથ પૂર્ણ કરવામાં પોતે નિમિત્ત રૂપ બને તો એણે કુલ–ઋણ અદા કર્યું કહેવાય અને એના કુલની કીર્તિ વધે. એ આત્મ–ગૌરવ વધારનારી લાગણી પણ સુષુપ્તિમાંથી જાણે અત્યારે બહાર આવી અને વેરની લાગણીને બળવત્તર કરવા લાગી.

આખું ચિત્ર જાણે એની નજર સમક્ષ ખડું થઈ ગયું હોય તેમ આલાએ કહ્યું:

"દૈવ રૂઠયો: દૈવ. નહિ તો આપણે આ દશ વળવાનું હોય? આડો સાપ ઊતર્યો હશે."

હમીરે આશ્ચર્યથી પૂછયુ. "કેમ કાકા! એવું બોલો છો?"

"કેમ? આપણે દુશ્મનના ઘરમાં બેઠા છીએ."

"દુશ્મન? આપણને જેણે આશ્રય આપ્યો એને દુશ્મન કહો છો?"

"હા–આપણે એના ઘરનો ઊંબરો હરામ છે. આપણાથી અહીં ન રહેવાય!"

"કાકા, પણ છે શું?"

"છોકરા! તને ખબર નથી: મૂળુ માણેક અને આલા ખાચરના કટમ વચ્ચે જૂનું વેર છે. આપણે વેરીના ઘરમાં બેઠા છીએ. એની હારે તો એક માથાનુ સાટું બાકી છે."

હમીર કંપી ઊઠયો: આલો આ શી વાત કરે છે, મેરામણે એ બન્નેની બરદાસ્ત કરી આશ્રય આપ્યો. અને આલો જૂનું વેર સંભારી કૃતઘ્ન રીતે વાત કરે છે. હમીરે આલાને શાંત પડવા કહ્યું:

"આપણે જેના મહેમાન થયા એનું માથું લેવાની ઇચ્છા સરખી પણ પાપ ગણાય."

આલાએ ભવાં ચડાવી કહ્યું: "હમીર! મારે એનો આશરો ન ખપે." અને ઢોરણીમાંથી બેઠા થઈ એણે ઓશીકા પરથી પોતાની તરવાર લીધી અને કપડાં પહેરવા લાગ્યો.

હમીરે ઊભા થઈને કહ્યું: "આ વરસાદપાણીમાં રાતે કયાં જશું? સવારે ભળકડે તો નીકળવું જ છે ને?"

"અરે—ગમે ત્યાં જશું: પણ હવે તો એના જ પાદર પર એક માથાનું સાટું કરીશ ને!"

"અરર! કાકા! મેરામણ માણેક સાથે એવું થાય? આપણે હવે જૂનું વેર શું કામ ઉખેળવું?"

"શું કામ ઉખેળવું?" આલાએ નીચા વળી ડોળા કાઢી હમીર સામે મીટ માંડી અને પછી ધીમા પણ સખત અવાજે કહ્યું: "બાયલા! એમાં તારા કુળની લાજ છે." એમ કહી આલો જાણે અગન વરસાવતો હોય એવી આંખે હમીર સામે તાકી રહ્યો. એની આંખો લાલઘુમ બની ગઈ. હમીરના મનમાં સખત આંચકો આવ્યો: એને બાયલો કહ્યો એને લઈને એનું સ્વમાન ઘવાયું અને કાકાની સામે ધ્રુસ્યો. નર્યા ક્રોધથી વિવશ બની આલાનું શરીર ધ્રૂજતું હતું; અને જ્યારે તેણે હમીરનો ગુસ્સો જોયો ત્યારે આવેગમાં એના શરીર પરનો કાબૂ જતો રહ્યો. આલો ઢોરણી પર ફસડાઈ પડયો. હમીરે તેને ઝીલી લેવા યત્ન કર્યો. તેણે આલાને બરાબર સુવાડયો.

આલો થોડો વખત નિશ્ચેતન પડી રહ્યો. પછી જાણે રોષના આવેગથી એનાં ગાત્રો તંગ બન્યાં હોય એમ આલો સફાળો બેઠો થઇ, હમીરને મનાવતો હોય તેવી રીતે ધીમે પણ મક્કમ અવાજે કહેવા લાગ્યો: "બેટા! હમીર, હું આપણા કુળની લાજ રાખવા કહું છું. આ ગામના મૂળુ માણેકે આપણા આલા ખુમાણને પાદર આવી એની સાથે જુદ્ધ કર્યું. બહાદર આલાએ એને હરાવ્યો એટલે "આલાનું ગામ લૂંટીશ અને બેદાન-મેદાન કરી નાંખીશ' એવા સમ ખાઈને એ મોટું ધાડું લઈને આવ્યો. આલાએ અને એના બે દીકરાએ મૂળુને હંફાવી પાછો વાળ્યો, બેઉ બાજુએ સરખાં માણસો માર્યાં ગયાં હશે. એમાં મૂળુનો એક જુવાન કુંવર ખપી ગયો. એનું વેર વાળવા ત્રણ મહિને એક વાઘરીએ આલાના નાના કુંવરને છાની રીતે મારી નાંખ્યો. આલાને ખબર પડી કે મૂળુ માણેકના વાઘરીએ જ કુંવરને માર્યો'તો એટલે એણે પાણી મૂક્યું કે "મરીશ તો મૂળુના ઘરના એક કુંવરનું માથું લઈને." આલાએ શ્વાસ લીધો અને ફરી કહેવા લાગ્યો: "એની તક આજે મળી ગઈ છે. આલાનો વંશ જ આજ હવે સાટું પૂરું કર્યા વિના પાછો ફરે નહિ: તો તો કુળ લાજે. હમીર! આજ ભળકડે કાંતો હું ખપી જાઉં અને નહિ તો—મેરામણ યાદ રાખજે! હું મરું તો કુળની લાજ રાખવાનું તારે માથે છે."

હમીર આલાના આ શબ્દો સાંભળી કંપી ઊઠયો, હમીરનું સ્વમાન ઘવાયું હતું, એટલે એના મનમાં અત્યંત રોષ અને ક્ષોભ જન્મ્યાં હતાં. આલાની થંડી અને મક્કમ ક્રૂરતાથી એનો રોષ વધ્યો. એણે બધી હિંમત સમેટીને કહ્યું:

"કાકા! તમે હત્યા કરવાનું કહો છો. આ જમાનામાં તમે ખૂન કરશો તો એનો બદલો મેરામણના વંશજે નહિ લેવો પડે: સરકાર લેશે."

આલાથી આ સહન ન થયું, એને મન વેરને રોધક એવી બધી દલીલો વ્યર્થ હતી. એણે ભભૂકીને કહ્યું: "અરે! કુળની લાજ પાસે મારો જાન શી વસાતમાં છે. હું મોતથી નથી બીતો સમજ્યો? અને તારામાં અત્યારથી મોતની આવડી બીક જોઈ મારું દીલ દુભાય છે." એમ કહી એણે હાથમાં તલવાર લીધી અને ઢોઢી પરથી નીચે ઊતરી ડેલી તરફ જવા ધસ્યો, ત્યાં આલાનો પગ લથડયો અને આલો ગોથું ખાઈ ગયો.

ક્રોધાવેગથી આલાને એકાએક મૂર્છા આવી હતી. હમીરે કાકાને ઊંચકીને ફરી ઢોરણીમાં સુવાડયો. અને મૂર્છા પાછી વાળવાના પ્રયત્નમાં એ પવન નાખવા લાગ્યો.

હમીર આલાની પાસે જ બેસી રહ્યો. કાકાની દયાજનક સ્થિતિનું દુઃખ એને વિષાદમય બનાવતું હતું. ઊંઘ ઊડી જવાથી એનું માથું ભારે થયું હતું. છતાં એના મનમાં અનેક વિચારો ઉભરાતા હતા. આવો ગુસ્સો અને આટલા જૂના વેરની લાગણીનો જુસ્સો સંસ્કારી હમીરને સ્પર્શ નહોતાં કરી શકતાં. આલાના અજ્ઞાન અને ઝનૂન વિષે હમીરને પહેલાં સૂઝ થયેલ; પછી આલો વધુ દૃઢ અને ગંભીર બન્યો ત્યારે હમીરને એની સ્થિતિ વિષે દયા જન્મી હતી. કુલની લાજ વિષે આટલી પ્રબલ સ્વમાનની લાગણી એણે પહેલી વાર અનુભવાયેલ જોઈ. એ વિષય ઉપર એના અને આલાના વિચારો જુદા હતા. એ બન્ને જુદી જ દુનિયામાં વસતા હતા. એટલે એને આલાની વૃત્તિ સમજાઈ નહોતી. દશકાઓ પહેલાંનું વેર આવી રીતે જીવતું રાખી માત્ર એકબીજાનો નાશ કરવામાં શું ગૌરવ હતું? ખરી રીતે, એ જ ગલમાં રહેનારાઓની નીતિ હતી. એક પક્ષ જરા પણ ક્ષમાશીલતા બતાવે તો એ નબળાઈ ગણાય એ બીકે બન્ને પક્ષો વેરની લાગણી ટકાવી રાખતા. 'સ્વમાન'નો ખ્યાલ, ખરી રીતે બીરુ હોવા છતાં, અત્યંત કાળજીપૂર્વક જીવને જોખમે પણ સાચવી રખાતો. આલાના મનમાં એ ખ્યાલ ખૂબ દૃઢ થયેલો હતો; અને તેને લઈને આલાનું મન અત્યારે હચમચી ગયું હતું. હમીર શહેરમાં ઉછર્યો હતો એના સંસ્કારો જુદા પ્રકારના હતા. એના વર્તન અને વિચારમાં માણસ માણસ વચ્ચેનો સમભાવ અને સહૃદયતા સ્પષ્ટ જણાતાં. આલાના વર્તનથી એની ચિત્તવૃત્તિને આઘાત પહોંચ્યો હતો.—જો કે એ જાણતો હતો કે આલાએ પોતાના ગામમાં જ સઘળું જીવન વીતાવ્યુ હતું. ગામમાં આલાની પ્રતિષ્ઠા એક શૂરવીર તરીકેની હતી; એ કીર્તિ માટે આલાને ગર્વ હતો. એ ગર્વ ઘણી વાર શેખાઈમાં વ્યક્ત થતો ત્યારે રમૂજ થતી. પણ એ વૃત્તિનું આજનું દર્શન તો હમીરને બહુ વિઘાતક જણાયું. આલાના અને પોતાના જીવન વચ્ચે કેટલું જબ્બર અંતર હતું એનો વિચાર કરતાં હમીરે આલાની ઢોરણી પર માથું ટેકવ્યું.

લગભગ અડધો પોણો કલાક વીતયો.

આલાની મૂર્છા વળતી હોય એમ જણાયું. ઢોરણીમાં સળવળાટ થયો એથી હમીરની તંદ્રા ઊડી ગઈ. આલાએ પડખું ફેરવ્યુ. હમીર ઊભો થઈ, આલાને ભાન આવ્યું છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા નીચે નમ્યો. આલાએ ધીરેધીરે આંખો ઉઘાડી. એની દૃષ્ટિમાં શૂન્યતા જણાતી હતી. જાણે કોઈ અજાણ્યા માણસ સામે જોતો ન હોય તેમ એ હમીર સામે તાકી રહ્યો. હમીરને લાગ્યું કે આલો હજુ તંદ્રામાં જ છે. એને બોલાવવાનું મન થયું પરન્તુ આલાની ચિત્તશાંતિને કોઈ રીતે ક્ષુબ્ધ ન કરવી એવા આશયથી એ શાંત રહ્યો. આલાએ ફાનસ સામે જોયું અને આ વિચિત્ર વાતાવરણમાં પોતે ક્યાંથી આવ્યો એ સંભારવા મથતો હોય તેમ એણે આસપાસ નજર નાંખી. પરંતુ એની શ્રમિત નજર પાછી વળી અને આલાએ પોતાનું માથુ બીજી તરફ ઢાળી દીધું. થોડી વાર એ આંખો મીંચી પડી રહ્યો. એ દરમિયાન આલાના હોઠ ફફડવા લાગ્યા; આલો પ્રાર્થના કરતો હોય એમ લાગ્યું. આલાએ ફરી પડખું ફેરવ્યું. અને ઢોરણીમાં બેઠો થવા યત્ન કરવા લાગ્યો. હમીરે તેને ટેકો આપી બેઠો કર્યો. આલો ધીમે સાદે પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રાર્થના ઉચ્ચારવા લાગ્યો. આલો દેવીભક્ત હતો એટલે તેણે દેવીની

આરાધના કરી. પ્રાર્થનામાં ગરકાવ થઈ ગયો હોય તેમ એ આંખો મીંચી બેસી રહ્યો. એનું મોં શાંત અને સ્વસ્થ જણાતું હતું. આલાના મોં પર અત્યારે અસાધારણ નમ્રતા છવાઈ હતી. પ્રાર્થના પૂરી થઈ ન થઈ ત્યાં આલાએ અચાનક ચારણી કથાના દુહા ઉચ્ચારવા શરૂ કર્યા અને હમીર સામે જોઈ તેનું ધ્યાન ખેંચતો હોય તેવી ચેષ્ટા કરી દુહાનાં બે પદો તેણે ભાર દઈને ઉચ્ચાર્યાં. આલો વેર–કથાના દુહા સંભારીને ઉચ્ચારતો હતો. આલામાં અચાનક એ સ્મૃતિ કેમ જાગ્રત થઈ તેની હમીરને ખબર ન પડી. દેખીતી રીતે આલો સ્વસ્થ જણાતો હતો છતાં તેના કપાળ પરની ચામડી કોઈ વાર તણાતી હતી અને તેનો હાથ ધ્રૂજતો હતો. હમીરે આલાને સંબોધીને કહ્યું: “કાકા, તમે બહુ થાકી ગયા છો, હવે સૂઈ જાઓ.” એમ કહી એ તેને સુવાડવા લાગ્યો. આલાએ શાંત થઈ હમીર સામે જોયું, અને તેને અધીન બનતો હોય તેવી રીતે ગંભીર મુદ્રા રાખી એ ઢોરણીમાં સૂતો. આલો થોડી વાર સૂઈ રહ્યો. એ ફાનસ સામે તાકી રહ્યો. અને પછી હમીર સામે મીટ માંડી જોઈ રહ્યો. આલાની દૃષ્ટિમાં ફરી શૂન્યતા જણાતી હતી. હમીરને લાગ્યું કે આલો થોડી વારમાં સૂઈ જશે. તે ઢોરણી પાસે બેઠો.

એકાએક આલાના માનસનું પરાવર્તન (regression) થયું હોય તેમ એ ઢોરણીમાં બેઠો થઈને કૂદ્યો. એણે પોતાની તરવાર લીધી. હમીર ઝબકી ઊઠ્યો અને એ આલાને પકડવા ગયો. આલો તલવારની મૂઠ પર હાથ રાખી આગળ ધસ્યો અને બોલવા લાગ્યો: “ક્યાં છે મૂળુ માણેકનો વંશજ! આવી જા! આજે એવો ભેટો થઈ ગયો છે કે હવે જો અવસર ચૂકું તો મારે ઝેર કચરી મરવું પડે.” આલાએ દાંત પીસ્યા અને મ્યાનમાંથી તરવાર બહાર ખેંચી.

હમીરને તુરત જણાયું કે આલો ઉન્મત્ત બની આવો પ્રલાપ કરે છે; અને એ સ્થિતિમાં નાગી તરવાર ફેરવતાં કદાચ પોતાની જાતને ઘાયલ કરશે એવી બીકથી હમીર દોડ્યો અને આલાને બાથમાં જકડી લીધો. આલાનું શરીરબળ અતિશય વધ્યું હતું; એ હમીરની બાથમાંથી છૂટવા માટે યત્ન કરવા લાગ્યો. હમીરે કહ્યું: “કાકા! સૂઈ જાઓ! અહીં કોઈ નથી.” આલાએ ઉશ્કેરાઈને જવાબ વાળ્યો:

“અરે! પણ આ રહ્યો ને! હું તો તૈયાર જ છું: બહાદરને વળી વાર શી? મેં તો મારો જન્મારો વાટ જોઈને કાઢી નાંખ્યો. હવે આ અવસર ચૂકાય? આલા! તારો આતમો ત્રીજી પેઢીએ રાજી થશે!” એમ કહી આલો વેર–કથાના વર્ણનના દુહા બોલવા લાગ્યો; અને એમાં જ્યારે શૌર્યનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે આલાએ આવેશમાં હમીરને ધક્કો મારી દૂર ખસેડ્યો. હમીરની બાથ લગભગ છૂટી ગઈ; પરન્તુ તેણે આલાને ફરી જકડીને પકડી લીધો. આલો છૂટવા માટે ખૂબ મથતો હતો. તેના હાથમાંથી તરવાર પડી ગઈ. આલાએ એક જબ્બર ચીસ નાંખી અને અકથ્ય કષ્ટથી પીડાતો હોય તેમ એ હમીરના હાથમાં ઢગલો થઈ ઢળી પડ્યો. હમીરને આ દૃશ્ય બહુ ભયંકર લાગ્યું. એના અનુભવમાં આવો પ્રસંગ કદી આવ્યો નહોતો. એણે આલાને તેડીને ફરી ઢોરણીમાં સુવાડ્યો. આલાનાં અંગ તણાતાં હતાં; અને તે કાંઈ બોલવા મથતો હોય એમ લાગ્યું, પરન્તુ સ્પષ્ટ શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ.

આલાની ચીસ સાંભળી મેરામણ જાગી ઊઠ્યો. એના મહેમાનને કંઈ આફત પડી હશે તેમ માની એ દોડી ઉપર દોડી આવ્યો. એણે હમીરની પાસે આવી તેના ખભા પર હાથ મૂકયો. મેરામણે હમીરના મોં પર ગાંભીર્ય અને ચિંતા જોયાં. હમીર મેરામણના એકાએક આવવાથી જરા ભોંઠો પડયો. પણ સ્વસ્થ બનવા યત્ન કરતો હોય તેવી રીતે એણે મેરામણ સામે, હાસ્ય કરી, માથું નમાવ્યું. મેરામણે તેનો ક્ષોભ ઓછો કરવા પૂછ્યું :

"આપાને શું થયું છે? મેં બૂમ સાંભળી એટલે મને લાગ્યું કે કાંઈ થયું."

હમીરે મેરામણનાં મુખ પર સહાનુભૂતિભરી ચિંતા જોઈ. એથી એની ગભરામણ ઊડી ગઈ. પણ એ મેરામણને શો જવાબ આપે? જેના ઘરની મહેમાનગતી એવી હોય એ જ ઘરના છાપરા નીચે ઊભા રહી તેની સામેની દુશ્મનાવટનો એકરાર કેમ જણાવાય? હમીરે પોતાની બધી હિંમત સમેટી કહ્યું

"કાકાને ઊંઘમાં નાસવાની ટેવ છે. પણ અત્યારે જરા ગંભીર લાગે છે."

મેરામણે વધુ સવાલ ન પૂછ્યા. તેણે હમીરને સાંત્વન આપ્યું અને એ આલાની ઢોરણી પાસે ગયો. આલો નિશ્ચેતન બની પડી રહ્યો હતો. ત્યાં એકાએક આલાના શરીરે મરડ લીધો અને એનાં અંગો તણાવા લાગ્યાં. આલાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. એના દાંત પીસાયા. મેરામણે આલાના શરીરનો મરડ જોયો અને અપૂર્વ અનુકંપાની લાગણીથી એણે હળવેથી આલાનો હાથ પકડી નાડ તપાસી.

આલાનાં ગાત્રોમાંથી તાણ છૂટી ગયું. આલો નિશ્ચેતન થઈ ગયો. આલાનું હૃદય એકાએક બંધ પડી ગયું.

મેરામણ આભો બની ગયો. તેણે માથું ધુણાવ્યું. હમીરે જોયું કે આલાનો દેહ પડી ગયો. એ આલાની ઢોરણી પાસે ઘુંટણ વાળી બેસી ગયો અને આલાના નિશ્ચેતન શરીર પર માથું રાખી ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડયો.

મેરામણે ધીરેથી હમીરને ઊભો કર્યો. થોડી વાર બન્ને નિશ્ચેષ્ટ મૂંગા ઊભા રહ્યા. મેરામણે હમીરને માયાળુ શબ્દોમાં સાંત્વન આપતાં કહ્યું: "ભાઈ, શોક ન કરશો. થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ઈશ્વરને જે સૂઝ્યું તે ખરું." અને પછી થોડી વારે ઉમેર્યું: "આલાને મારી મહેમાનગતીમાં ઉણપ લાગી! જેવું મારું ભાગ્ય."

* * *

બીજે દિન મેરામણને ઘેર આખું ગામ શોક કરવા માટે ઉભરાયું. બધાનાં સહાનુભૂતિભર્યાં સાંત્વન વચ્ચે એક બુઢ્ઢા ખખ્ખર ચારણે આવીને કહ્યું:

"આ હાલો ખુમાણ તો પડધરીનાને!" એ સાંભળી મેરામણે હમીર સામે જોયું; હમીરે 'હા' કહી એટલે ચારણે ઉમેર્યું: "ત્યારે એ તો આલા ખુમાણના વંશજ—એ આલાએ આપણા મૂળુ માણેક સાથે વેર બેઠેલ." એમ કહી એણે એક દુહો ઉચ્ચાર્યો. ચારણે આગળ ચલાવ્યું: "આલા ખુમાણે પાણી મૂકયુ 'તું કે 'મરીશ તો મૂળુ માણેકના એક કુંવરના માથાનું સાટું કરીને.' બહુ વટવાળી પાટી! બહુ વટવાળી."

આ સાંભળી મેરામણ ગંભીર બની વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

હમીરને તમ્મર આવ્યાં. એ જીભ કરડીને બેસી રહ્યો.

વાત્રકકાંઠે

રમણિક અરાલવાળા

[પૃથ્વી]

અહો ! અહીં વિશાળ વાત્રકતણે મીઠે કાંઠડે
ઉઠી નિત પ્રભાત, માત ! પરીવાત સૂણાવતાં
મ્હને હુલવી ઝૂલવી કરમહીં ત્હમે લાવતાં.

મ્હણે લગીર છીછરે પણ સુસ્વચ્છ આરે ત્હમે
નિરાળી, મૃદુ વ્હેનમાં વિવિધ વસ્ત્ર ધોતાં જતાં;
અને હું ઉછળંત ઊર્મિપર ઊર્મિનાં વર્તુલો
રચી, સીકરછત્રમણ્ડિત સલીલને પારણે
ઝુલી, સુરભીપુચ્છગુચ્છ સહી સેલતો નીસરૂં
તીરે, તહીં ધીરે નીરે પદ ધરી ત્હમે પૂંઠળે
મ્હને પકડતાં, પટાવી પુલકાવીને પાટલે
ચડાવી, ચખ મીંચવી, ગવરી ગાયને ગોરસે
હથેળી હળવી પસારી શિરણાખરી ચોળતાં.
અને સરિત આદરે લહરી અંગુલીએ ગલી,
બળે જનની ઝૂલવે શિશુઉરે પછી શી પડી ! ૧૪

ત્હમે તટપરે ઉભાં કર ધરી છ કંકાવટી,
ધીમી પવનસેર શ્વેતપટ સાળુ હીલોળતી,
છુટી જલકુમારયુક્ત લટ સ્કન્ધપેં ઝૂલતી,
ઢળ્યાં નયન, અંગુલી ચિર પ્રકાશને પૂજતી,
અતીવ રમણીય ભાલ વિલસંત ભક્તિદ્યુતિ,
અનન્ય જગવંદ્ય સંસ્કૃતિની સોનલા આરસી !

અને અનિલ જેમ પાલવ રમાડતો હુંય ત્યાં
હતો નિરખતો બધું જનની ! કેવું નિશ્ચિંત થૈ !
અગમ્ય અહ ભાવ એ હજી અગમ્ય છે એટલા. ૨૩

પ્રસન્ન સરિતાતણા સ્મિતકણોશું સોહામણાં
દીપો ધવલ શંખલા લળીલળી વીણીને ત્હમે

ભરાવી ગજવે, કુંળા કર કપોલને ચૂમતાં,
અને રજતવેણુના સરિતસાળુએ લ્હેરતી
કલામય કિનારથી સકરટેટીની વાડીઓ
વટાવી વળતાં ગૃહે સુલવતાં ફળો મીઠડાં.
તહીં તરવરંત કોમલ ગુલાબી ન્હાના કરે
ભરેલ શિરહેલ્યની કનકકેડયમાં ક્રીડતો
ગૃહે સુરજ આવતો મુજશું મીઠ્ઠું ગેલતો.

અહો જનની! એ જ આ વિમલસ્રોત જેને તટે
ભયંકર ભવાબ્ધિના સુભગ સેતુબંધો સમી
અલૌકિક પળો વીતાવી ઉભયે, સુતાં આજ ત્યાં
ભરી નયનમાં બધી અધુરી ઊંઘ આયુષ્યની.

સુતાં અહીં, સુતેલ તેમ કદી ન્યાળતો જીવને,
તહીં કરકમાનની કનકપાળમાં ઝૂલતું
સરોવર સમું તમારૂં મુખ સ્નિગ્ધ વાત્સલ્યને
નીરે છલકતું, ઢળી નયનપદ્મની પાંદડી;
ભવિષ્ય પરિવારનાં નિરખી ભવ્ય સ્વપ્નસ્મિતે
સ્ફુરંત મૃદુ દંતપંક્તિ,—ઘડી આવતી ને જતી
હરોળ સમી હંસની,—વિવિધ મંથનો વાંચતી
અનંત લહરી સમી તરવરંત રેખાવલી.
અમીટ નયને નિહાળી બધું મુગ્ધ બાલોર્મિએ
જતો પગ તળાંસવા, તહીં ઉઘાડતાં આંખડી,
અને અગણ ચુંબને, ભીડી લઈ મ્હને બાથમાં,
પીયૂષ પીવરાવતાં સ્મિતની સાકરો સાથનાં.

મહોર્મિમય, માત! નિત્ય મુજ શક્તિ સંવર્ધવા
શું શૂં નવ કર્યું? શું શૂં નવ સહ્યું? શું શૂં વિસર્યું?
ભરી ભવભવો તણા જિવનવેગ જીવ્યાં ત્હમે
અકેક ધણકારમાં, સુમનશીર્ષ શૈલેશ લૈ
પ્રલંબ અવિલંબ અંધભવપંથ ઘૂમી વળ્યાં;
સુણ્યો ન સમર્ણેય મ્હેં શબ્દ આહ ઉચ્છ્વાસમાં,
સુતાં જનની! આજ તો ફક્ત આગની આશમાં.

અરે! સરલ શૈશવે કિસલયો સમા જે કરે
લહ્યા તુલસીપત્રવેષ્ટિત પ્રસાદ પૂંજ તણા,

લહ્યાં જ વળી જે કરે તવ અગાધ વાત્સલ્યના
શિવોર્મિમય સિન્ધુથી સકલ સારશાં ચુંબનો;
ધર્યો જનની! આજ એ જ કર ક્રૂર કાલાગ્નિ મ્હેં! ૬૦

અહો અદય અગ્નિ! શૈશવ વિશેય મ્હારે ઉરે
વસ્યો અડપલે, અકારણ હઠે, જુઠે ક્રંદને;
વસ્યો ઉછળતી યુવામહીં અનિષ્ટ ભાવોર્મિએ,
લહ્યું નવ અનિષ્ટ ઈષ્ટ નવયૌવનોન્માદમાં,
અકારણ અનેકધા દમીદમી દઝાપા દીધા,
કથા દહન કાજ હે અનલ! આજ મ્હારે ઉરે
વસીશ? ઉર તો બન્યું ભસમપુંજ—દાઝી ચિતા.-
સુતાં સ્મરણ—ફૂલશાં ધવલસાનીભાર્યાં-હજી
ફરીશ વળી કેટલે સ્થળ રૂપાન્તરે અંતરે! ૬૯

હજી મધુર એમની સ્વપનગૂંથી છાબે નથી
ધર્યું સુમન એક, ત્યાં સુમનશાં જ ચૂંટાઈ એ
અનંત યુગથી ઉણી સુહવવા ગયાં છાબડી.
ચલી વિમલ ચંદ્રિકા, સમસમંત ઘેરી નિશા,
કિહાં નવ ઉષા! કિહાં જિવનરંગ મધ્યાન્હના? ૭૪

અયે સરિત! આજ તો સકળ સ્વપ્નને તાહરે
તીરે જ મુકી જાઉં છું, પણ કદી કદી આવી હું
પસારી કુમળી હથેળી તવ અંક બેસીશ ત્યાં
અકેકુ મુજ સોહલુ કરી જિવંત આપીશ મા?
કદીકદી બળ્યો ઝળ્યો તવતીરે હું આવીશ ને
બિલોરી જલદર્પણે વદન એ જ ન્યાળીશ મા!
સુરમ્ય સલિલોર્મિએ ઉમળકા સરંતા સ્મિતે,
ગભીર જલઘૂમરી મહીં અગાધ એ ચિંતનો,
સુણીશ પરભાતિયાં મુખરવ્હેનમાં માતનાં;
પ્રવાહ મહીં ન્યાળી જીવન-પ્રવાહ એ સ્ફૂર્તિલો,
અટલ જગયાત્રી હું ડગ ભરીશ અંધારમાં.× ૮૫

હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ

મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડિયા

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓએ જગતને મુગ્ધ કર્યું છે તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે:—

૧ એમની કૃતિઓ સાર્વજનિક ઉપયોગની છે.

૨ એમણે સંસ્કૃત–પ્રાકૃત વાંઙ્મયની સર્વ દિશાઓ ખેડી છે.

૩ એમણે જે જે વિષયો લીધા છે તેમાં વિચારની સ્પષ્ટતા અને વસ્તુનો મેળાપ અસાધારણ છે.

૪ એમની વિષયોની ચર્ચા પરિપૂર્ણ છે.

૫ એમણે બાળ મધ્યમ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓનો તફાવત બરાબર ધ્યાનમાં રાખ્યો છે.

૬ એમની વિષયોને સહેલા સ્પષ્ટ અને આકર્ષક બનાવવાની રીતિ અદ્વિતીય છે.

૭ વૈજ્ઞાનિક વિષયોની તેમની છણાવટ તલસ્પર્શી છે અને કોઈ પણ સ્થાને તેઓ ગૂંચવણમાં પડી ગયા નથી કે કોઈ સ્થાને તેઓએ અસ્પષ્ટતા થવા દીધી નથી.

એમની કૃતિઓ બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવા જેવી છે. એક વિભાગ વિજ્ઞાનનો છે. એમાં એમણે વ્યાકરણને પ્રાધાન્ય આપી, કોષ, લિંગ, અલંકાર અને છંદ સુધી જઈ આખો શબ્દનો વિષય લીધો છે અને ત્યાર પછી તર્ક (ન્યાય) અને નીતિના વિષયને ન્યાય આપ્યો છે. સમસ્ત સંસ્કૃત વાંઙ્ગમયને આ રીતે એમણે હાથ ધર્યું છે. અને બીજા વિભાગમાં કાવ્ય અને ઉપદેશ વિષયને હાથ ધરી તેમાં યોગ અને આધ્યાત્મ તથા ભક્તિ–સ્તુતિને ન્યાય આપ્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવું સર્વદેશીય જ્ઞાન ધરાવનાર એક પણ વિદ્વાન આ ભરતભૂમિમાં થયેલ હોય એવું જાણવામાં નથી. ખુદ વ્યાકરણનાં પાંચે અંગો, તે પર વૃત્તિ, તે પર ન્યાસ લખનાર એક અખંડ વિદ્વાન થયો નથી. એમણે તો સર્વાંગી વ્યાકરણ, વૃત્તિ અને ન્યાસ સહિત લખવા ઉપરાંત કોષો બનાવ્યા, અલંકાર પર છેલ્લા શબ્દો લખી નાખ્યા, છંદ સાહિત્યને અપનાવ્યું અને એ રીતે 'કલિકાલસર્વજ્ઞ'નું બિરુદ સાચું કરી બતાવ્યું. એવી જ રીતે કાવ્ય લખ્યું તો મોટા મહાભારત સાથે તુલના થાય તે રીતે તે કામ કર્યું અને યોગમાં સ્વાનુભવ ચીતરી મહાયોગીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને સાથે સાથે પ્રભાવશાળી ભાષામાં સ્તુતિગ્રંથો પણ લખ્યા. સંસ્કૃત વાંઙ્મયમાં તેમનું સ્થાન અનોખું છે.

તેમની કૃતિઓ ઉપર સંક્ષેપમાં દૃષ્ટિપાત કરી જઈએ.

હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ

પ્રથમ વિભાગ

સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની આ અમર કૃતિના સંબંધમાં ખાસ જણાવવું જરૂરી છે કે એ કૃતિ શ્રીમાન સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી રચવામાં આવી. એ રચના કરતી વખત દેશપરદેશથી સર્વ વ્યાકરણો મંગાવવામાં આવ્યાં, એમાં સૂત્રો, ઉણાદિ પ્રત્યયો, દશગણો, ધાતુઓ અને નામની જાતિ માટે જુદા જુદા વિભાગો પાડવામાં આવ્યા. એ વ્યાકરણની પ્રસિદ્ધિ હાથીની અંબાડી પર એના સ્થાપન દ્વારા થઈ. એના અધ્યાપક તરીકે **કક્કલ** નામના વિદ્વાન પાસે અધ્યયનશાળા પાટણમાં ખોલવામાં આવી, ત્રણસો લહીઆઓ રોકી એની નકલો કરાવવામાં આવી અને એના પર હેમચંદ્રાચાર્ય પોતે ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ લઘુવૃત્તિ અને ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહદ્‌વૃત્તિની રચના કરી. આ વ્યાકરણની આખી કૃતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં થઈ હોય એમ જણાય છે. એમાં માળવાના યશોવર્માના કેદની હકીકત પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં આવે છે તેથી, તેમજ પ્રબંધકારોના ઉલ્લેખ પરથી એ કૃતિનો કાળ સં. ૧૧૯૩ લગભગ લાગે છે.

એ જ વ્યાકરણ પર કર્તાએ પાછળની જિંદગીમાં અલંકાર ચૂડામણિ બનાવ્યા પછી બહન્યાસ લખ્યો, એની શ્લોક સંખ્યા ૯૦૦૦૦ની છે. આ સર્વ બાબતો વિચારતાં વ્યાકરણ સવા લાખ શ્લોકનું બનાવ્યું અને મેરૂતુંગાચાર્ય કહે છે તે વાત બરાબર જણાય છે.

એમના જીવન પછી સદર વ્યાકરણ પર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે, એ પરથી અનેક નાનાંમોટાં વ્યાકરણો રચાયાં છે અને એના જુદા જુદા વિભાગો પર ટીકા લખાઈ છે તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે સદર વ્યાકરણ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું અને વિદ્વાનોએ તેનો સારી રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. નોંધવા જેવી બાબત છે કે એ વ્યાકરણ પરથી દેવાનંદે **સિદ્ધ સારસ્વત** વ્યાકરણ (સં ૧૩૩૪) રચ્યું અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૭૧૨માં લઘુ **હૈમપ્રક્રિયાના** નામથી અને તેના પર ન્યાસ 'હૈમપ્રકાશ' નામે લગભગ ૩૦૦૦૦ શ્લોકનો રચ્યો. જિનમંડનગણિ કુમારપાળ પ્રબંધમાં કહે છે કે 'શબ્દસમુદ્રના પારગામી જે હેમચંદ્રે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું તેની મતિની કઈ રીતે કેવી સ્તુતિ કરીએ! આ કુમારપાળ પ્રબંધ ગ્રંથ સં. ૧૪૯૨માં બનેલ છે, એટલે તે સમયે હેમચંદ્રાચાર્યનું વિદ્વદ્‌વર્ગમાં કેટલું માન અને કયું સ્થાન હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

'**અનુશાસન**' શબ્દનો અર્થ **નિરૂપણ** થાય છે એટલે શબ્દના વિષયનું નિરૂપણ કરનારો ગ્રંથ એમ એનો અર્થ સમજવો. અંગ્રેજીમાં Treatise કહે છે એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો જણાય છે. સંસ્કૃત કોષમાં એનો અર્થ **નિયમો-ધારાઓનો સંગ્રહ** એમ પણ થાય છે. એમાં હુકમ કે ફરમાનનો ભાવ પણ આવે છે.

આ શબ્દાનુશાસન પર દુર્ગપદ વ્યાખ્યા નામનો લઘુન્યાસ ૩૦૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ રચ્યો છે. સં. ૧૩૬૮માં વાદિ દેવસૂરિની પાટે થયેલા વિદ્યાવર ગણિએ બ્રહદ્‌વૃત્તિ પરથી દીપિકા ઉદ્ધરી સં. ૧૩૩૪માં દેવાનંદે એના ઉપરથી સિદ્ધ સારસ્વત વ્યાકરણ રચ્યું. સદર વ્યાકરણ પર રત્નશેખર સૂરિએ અવચૂરિ રચી. સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં સાધેલા ૭૫ લિંગના શબ્દોનો સંગ્રહ સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય નામે વાયટગચ્છીય અમરચંદ્રસૂરિએ કર્યો (યશોવિજય ગ્રંથમાળા). આવી રીતે શબ્દાનુશાસન પર અનેક પ્રકારની રચનાઓ થઈ છે.

લિંગાનુશાસન એટલે શબ્દની જાતિના નિયમો તથા ઉણ વગેરે પ્રત્યયોની હકીકતનો સમાવેશ પણ એ જ વ્યાકરણમાં થાય છે.

શ્રી. જિનમંડન આ વ્યાકરણના સંબંધમાં તેમના સમયમાં ચાલતી ઉક્તિનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કરે છે:

भ्रात : पाणिनि सं वृणु प्रलपितं कातंत्रकंथाकथा
मा कार्षीः कटु शाकटायन वचः क्षुद्रेण चांद्रेण किम् ।
कः कंठाभरणादिभिर्बठरयत्यात्मानमन्यैरपि
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुराः श्रीसिद्धहेमोक्तयः ॥

"ભાઈ પાણિનિ ! તારા અપલાપ બંધ કર. વરરુચિ! તારું વ્યાકરણ કંથા જેવું છે એટલે તને તો શું કહું? શાકટાયન! તારાં કડવાં વચન કાઢીશ જ નહિ અને ચંદ્ર! તારું વ્યાકરણ સાર વગરનું છે એટલે તારી તો વાત પણ કરતો નથી. જ્યાં સુધી હેમચંદ્રની અર્થગંભીર મધુર વાણી આ જગતમાં વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી કંઠાભરણાદિ બીજાં વ્યાકરણો ભણી કયો પુરુષ પોતાની બુદ્ધિને જડ કરે?"

આ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણના સૂત્રોના શ્લોક ૧૧૦૦ છે. સર્વ મળીને સૂત્રો ૪૬૮૫ છે, તેમાં ૩૫૬૬ સંસ્કૃત વિભાગના છે અને ૧૧૧૯ પ્રાકૃત વિભાગના છે. આ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતા એ છે કે પંચાંગી વ્યાકરણોમાં સૂત્ર, ગણપાઠ, ધાતુપાઠ, ઉણાદિ અને લિંગાનુશાસન જુદા જુદા લેખકોએ લખેલ હોય છે ત્યારે હેમચંદ્ર આખું પંચાંગી વ્યાકરણ જાતે લખ્યું, તે પર નાનીમોટી વૃત્તિ લખી અને મોટો ન્યાસ પણ જાતે લખ્યો. આ મોટા ન્યાસના ટુકડાઓ છૂટા છૂટા મળે છે, પણ જે મળે છે તે જોતાં એ અસાધારણ કૃતિ છે એમ તે વિષયના જાણકારને જરૂર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. બીજી ખૂબી એ છે કે આખા વ્યાકરણના વિષયને તદ્દન સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યો છે. વ્યાકરણ પરિપૂર્ણ સર્વાંગી હોવા છતાં સહેલાઈથી સમજાય તેવું અને અલ્પ પ્રયાસે યાદ રહી જાય તેવું બનાવ્યું છે. પ્રાકૃત વિભાગ લખી ભાષાજ્ઞાનનું મજબૂત સાધન પૂરું પાડ્યું છે. કલાકૃતિના સર્વ વિભાગોને એક સ્થાનકે કરી અભ્યાસીને ભારે સરળતા કરી આપી છે.

(૨) અભિધાન ચિંતામણિ [કોષ-નામમાળા પર ટીકા]

આ ગ્રંથની જુદી જુદી પાંચ આવૃત્તિઓ મુદ્રિત થઈ ગયેલ છે. આ કૃતિ સં. ૧૨૦૦ના અરસામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના મરણ બાદ થઈ હોય તેમ અનુમાન થાય છે. એ શબ્દશાસ્ત્રનું આરંભેલ કાર્ય પૂર્ણ કરવા લખાયેલો ગ્રંથ હોવા છતાં એની સાથે કે

એની અંદર કોઈ રાજાનું નામ જોડાયેલું નથી તેથી જયસિંહના મરણ બાદ અને કુમારપાળના રાજ્ય દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલ ગુરુસ્થાન પહેલાં એટલે કે વચ્ચેના સમયમાં આ કૃતિ રચેલ હોય એમ સંભવ રહે છે.

આ આકર ગ્રંથ યશોવિજય ગ્રંથમાળામાં ટીકા સહિત છપાયેલ છે. તેનાં ૬૨૦ પૃષ્ઠ છે. એના અધૂરા સૂચિપત્રનાં ૧૫૨ પૃષ્ઠો છપાયેલાં છે. આ ગ્રંથના ૭ કાંડ છે. પ્રથમ કાંડમાં દેવાધિદેવ, બીજા કાંડમાં દેવ, ત્રીજામાં મનુષ્ય, ચોથામાં તિર્યંચો, પાંચમામાં નારકો અને છઠ્ઠામાં સાધારણ. એક અર્થવાચી શબ્દોનો આમાં સંગ્રહ છે. દા. ત. **દેવ** શબ્દના અર્થમાં સુપર્વ, સુર, નિર્જર, ઋભુ, બર્હિર્મુખ, અનિમિષ, દેવતા, નાકિન, નાકિલેખ વગેરે ૨૭ શબ્દો બતાવ્યા છે. આમાં યૌગિક, યોગરૂઢ અને રૂઢ શબ્દો સ્પષ્ટ કર્યાં છે. છઠ્ઠા કાંડમાં અવ્યયની ચર્ચા કરી તેનાં સ્થાન બતાવ્યાં છે.

નામમાળા ગ્રંથ પર હેમચંદ્રાચાર્યે આ અભિધાનચિંતામણિ નામની ટીકા રચી છે. ગ્રંથ ઘણો વિશાળ છે.

શબ્દાનુશાસન પછી આ ગ્રંથ રચ્યો છે એ એના પહેલા શ્લોકથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળ ગ્રંથનુ નામ **નામમાળા** છે એ પણ પ્રથમ શ્લોકથી જ સમજાય છે. આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં વ્યાડિ વાસુકિ અને ધનપાળ પૂર્વ પંડિતોનો આધાર બતાવી ગ્રંથનો મહિમા વધાર્યો છે.

(૩) હૈમલિંગાનુશાસન

શબ્દ વિષયનો એક વિશેષ આકર ગ્રંથ તે લિંગાનુશાસન છે. એમાં શબ્દોની નર, નારી અને નાન્યતર જાતિ પર વિવરણ છે. કેટલાક શબ્દો નરનારી, કેટલાક નારી-નાન્યતર અને કેટલાક નરનાન્યતર જાતિના હોય છે તે તેમાં વિસ્તારથી બતાવ્યુ છે.

એ ગ્રંથ પર હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે અવચૂરિ લખી છે. અવચૂરિ સહિત મૂળ ગ્રંથ યશોવિજય ગ્રંથમાળા (નં. ૨)માં છપાયેલ છે. પૃષ્ઠ ૧૬૦ કાઉન છે. એને છેડે ગ્રંથકર્તા લખે છે 'મહાન શબ્દવિષયની લિંગવિધિ સંક્ષેપમાં અત્ર બતાવી છે. જે અહીં કહ્યુ ન હોય તે સજ્જન માણસોએ લોકથી જાણી લેવું.' એકને એક શબ્દ એક અર્થમા એક જાતિનો હોય તે જ શબ્દ બીજા અર્થમાં બીજી જાતિનો હોય તે પણ આ ગ્રંથમાં બતાવ્યુ છે. આખો ગ્રંથ પદ્યબંધ છે, ગેય છે અને અવચૂરિ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. આ ગ્રંથને શબ્દાનુશાસનનો એક સ્વતંત્ર વિભાગ ગણી શકાય.

(૪) અનેકાર્થ સંગ્રહ

કોશ ગ્રંથનો આ બીજો વિભાગ છે. અભિધાન ચિંતામણિમાં એકઅર્થવાચી અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો તેમ આ ગ્રંથમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યા છે. આ ગ્રંથ પર હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય મહેંદ્રે ટીકા રચી છે. સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના શ્લોક ૬૦૦૦ છે અને મહેંદ્રસૂરિની વૃત્તિના શ્લોક ૧૨૦૦૦ છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થઈ ગયો છે.

(૫) દેશ્ય શબ્દસંગ્રહ [દેશી નામમાળા] રમણાવલિ

એકાર્થવાચી શબ્દો, એક શબ્દના અનેક અર્થો લખ્યા, એટલે આખી સંસ્કૃત ભાષાની ચર્ચા થઈ ગઈ અને કોષ લગભગ પૂરો થયો, પણ હેમચંદ્રાચાર્યને તો દેશી શબ્દોનો સંગ્રહ પણ કરવો હતો તે એમણે આ ગ્રંથમાં કર્યો. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જે શબ્દો સિદ્ધ ન થઈ શકે, છતાં ભાષામાં વપરાતા હોય તેનો અત્ર સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે આ શબ્દોની **રમણાવલિ** અતિ મહત્ત્વની છે અને હિંદુસ્તાનની ભાષાના અભ્યાસને અંગે અને જૂની શોધખોળને અંગે અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત છે. આ રીતે શબ્દશાસ્ત્રના વિષયને આગળ ધપાવ્યો.

(૬) નિઘંટુ શેષ

શબ્દશાસ્ત્રનો આ છેલ્લો ગ્રંથ છે. એમાં વનસ્પતિનાં નામોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. વૈદક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઘણો મહત્ત્વનો છે, પરિપૂર્ણ છે, પણ એના ઉપર કોઈ ટીકા લખાયેલી લભ્ય નથી. બનવા જોગ છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે કે એના કોઈ શિષ્યે આ ગ્રંથ પર કદાચ ટીકા ન પણ લખી હોય.

આ રીતે સિદ્ધરાજના અવસાન સમય સુધીમાં અને ત્યાર પછીના થોડા સમયમાં હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની અસાધારણ યૌગિક શક્તિથી શબ્દશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનની એની સર્વ દિશામાં પૂરું કર્યું. આ કાર્યમાં એમના શિષ્યોએ મદદ કરી હશે એમ જણાય છે, જેમકે અનેકાર્થસંગ્રહની ટીકા મહેંદ્રે કરી, પણ સર્વ ગ્રંથરત્નોની રચનાકાર્યનું મોટું માન તો હેમચંદ્રાચાર્યની અસાધારણ ગ્રહણશક્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિને જ અવલંબે છે. આ ગ્રંથોમાં મૌલિકતા કરતાં ગોઠવણ–વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો છે, અને વ્યવસ્થા એ જ મૌલિકતા કહી શકાય એવા આ વિષયો છે એ દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રાચાર્યની મૌલિકતા જરૂર આકર્ષક છે. સર્વગ્રંથોની વચ્ચે એકવાક્યતા રહી શકી છે એ ગ્રંથરચનામાં સ્વાધીન આધિપત્ય એક ગ્રંથકારને જ સૂચવે છે.

(૭) દ્વયાશ્રય કાવ્ય

શબ્દાનુશાસનના સૂત્રોનાં અનુક્રમે દૃષ્ટાંતો આપવા માટે અને સાથે મૂળરાજથી માંડીને સોલંકીનો ઇતિહાસ રચવા માટે આ કાવ્ય લખ્યું. તેમાં વીશ સર્ગ છે. એમાં મૂળરાજ, ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ, ભીમદેવ અને કર્ણદેવના રાજ્યનું વર્ણન કરી છેવટે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનાં વર્ણનો કર્યાં છે. સાથે સાથે વ્યાકરણનાં દૃષ્ટાંતો ચાલે છે. એટલે એનું નામ દ્વયાશ્રય કહેવાય છેઃ એ ગ્રંથનું ઐતિહાસિક નજરે ઘણું મોટું મૂલ્ય છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર મણિભાઈ નભુભાઈએ વડોદરા કેળવણી ખાતાના આશ્રય નીચે કરી એ ગ્રંથની ઉપયોગિતા બતાવતી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી છે. એમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના અલ્પભાવ પરત્વે વિચારણા કરી આ ગ્રંથને ખૂબ અપનાવ્યો છે. એ ગ્રંથનું બીજું નામ '**ચૌલુક્ય વંશોત્કીર્તન**' આપવામાં આવ્યું છે. એની શરૂઆતના ૭૦ શ્લોકમાં-પાટણ શહેરનું વર્ણન છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીમાં પંદર સર્ગો કરી તે પછી કુમારપાળ રાજાના સંબંધમાં છેલ્લા પાંચ સર્ગો છે. તે યુગની સાંસારિક રીતિઓ, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ, લડાયક પદ્ધતિઓ વગેરે પર એ ગ્રંથ ખૂબ પ્રકાશ

પાડે છે. ફાર્બસસાહેબે ગ્રંથમાળામાં એ ગ્રંથનો આધાર લીધો જણાય છે, પણ અનેક જગોએ એ ગ્રંથ બરાબર સમજ્યા નથી એમ દેખાઈ આવે છે. આ ગ્રંથનો ઇતિહાસની નજરે સાર્વત્રિક ઉપયોગ છે. અને વ્યાકરણના અભ્યાસીને વૈજ્ઞાનિક નજરે પણ ઉપયોગ છે. આ ગ્રંથ પર **અભય તિલકગણિએ** ટીકા રચી છે અને આખો ગ્રંથ ટીકા સહિત બે વિભાગમાં બોમ્બે સંસ્કૃત સીરિઝમાં પ્રો. કાથાવટેએ મુદ્રિત કર્યો છે. એમાં ૧૪૦૦ પૃષ્ઠ થાય છે. ગ્રંથ અસાધારણ ઉપયોગિતાથી ભરપૂર છે. એમાં તદ્યુગીન શસ્ત્રોનાં નામો, વ્યવહાર નીતિઓ, ચાલુ રિવાજો વગેરે ખૂબ જાણવા જેવું છે અને એનું વાચન ઇતિહાસની નજરે પણ પૂર્ણ બદલો વાળે તેવું છે. એ ગ્રંથ લગભગ ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ગણાય.

(૮) કુમારપાળ ચરિત

શબ્દાનુશાસનનાં આઠમા અધ્યાય–પ્રાકૃત વિભાગનાં દૃષ્ટાંતો આપવા દ્વયાશ્રય કાવ્યની પૂરવણી રૂપે કુમારપાળ ચરિત હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતમાં લખ્યું. એમાં એક બાજુ દૃષ્ટાંતો ચાલે છે અને સાથે સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયના વીશમા સર્ગ પછીનું કુમારપાળ ચરિત્ર ચાલે છે. એના આઠ સર્ગો છે પ્રથમના પાંચ સર્ગમાં અણહિલ્લપુર પાટણનું વર્ણન, રાજાનો વૈભવ, જિનેશ્વરનાં મંદિરોની ભવ્યતા, રાજા દર્શને જાય તેની સ્વારીનું વર્ણન, રાજાની ભવ્ય ઉદાર જિનપૂજા, ઉદ્યાનોની ભવ્યતા, રાજવૈભવ અને રૈવતના સુખનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠામાં મલ્લિકાર્જુન સાથે કુમારપાળનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે અને સાતમા આઠમા સર્ગમાં શ્રુતદેવીનો ઉપદેશ અને રાજાના મુખમાં ગુણવર્ણન મૂક્યું છે. આ ગ્રંથ પણ ઐતિહાસિક છે. એના ઉપર **પૂર્ણકળશગણિએ** સુંદર ટીકા રચી છે અને શંકર પાંડુરંગ પરબે એને બોમ્બે સંસ્કૃત સીરિઝમાં પ્રગટ કરેલ છે. મુદ્રિત ગ્રંથના પૃ. ૨૯૮ થયા છે સદર ગ્રંથને છેડે આઠમો અધ્યાય (શબ્દાનુશાસનનો) પણ આપ્યો છે.

ઇતિહાસ અને વ્યાકરણની નજરે આ ગ્રંથ પણ ઘણો ઉપયોગી છે. સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કદાચ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં ૧૫ સર્ગ સુધી લખાયેલ હોય, આ આખો ગ્રંથ તો કુમારપાળના સમયમાં લખાયો છે અને કુમારપાળના જૈનત્વ સ્વીકારાદિ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં તેની કૃતિનો સમય સં ૧૨૨૦ લગભગ ગણી શકાય. ગુજરાતના ઇતિહાસ લખનારે આ બન્ને દ્વયાશ્રયોનો ઉપયોગ સારી રીતે કર્યો છે અને તેમાં નોંધેલ બનાવને આધારભૂત ગણ્યા છે.

(૯) કાવ્યાનુશાસન [અલંકાર ચુડામણિ]

શબ્દશાસ્ત્ર અને કોશનું કામ પૂરું કર્યા પછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાનું ધ્યાન કાવ્યના વિષય તરફ દોર્યું. કાવ્યની વ્યાખ્યા, રસો, ચંપુ, અલંકાર, વગેરે આખો વિજ્ઞાનનો વિષય છે. એના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા છે. એમાં રસ, ભાવ, રસાભાસ અને ભાવાભાસ પર વિવેચન છે, એમાં કાવ્યના દોષો બતાવ્યા છે, કાવ્યના ગુણોમાં માધુર્ય ઓજસ્ અને પ્રસાદ પર વિવેચન છે, છ પ્રકારના શબ્દાલંકાર પર વિવેચન છે, અનુપ્રાસ પર ચર્ચા છે, અલંકારોના ઓગણત્રીસ વિભાગ પાડ્યા છે, નાયકનાયિકાના પ્રકાર અને ગુણો પર વિવેચન છે વગેરે કાવ્યનું સંપૂર્ણ વિવેચન આ ગ્રંથમાં છે. એ કાવ્યાનુશાસન

પર પોતે અલંકાર ચૂડામણિ નામની ટીકા લખી છે અને વિશેષ જાણકારને માટે વિસ્તૃત વિવેચન સાથે વિવેક નામની ટીકા લખી છે. આ આખો ગ્રંથ સદર બંને ટીકાઓ સાથે શ્રી. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી 'એડિટ' કર્યો છે. એના પર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને કાવ્ય-સાહિત્ય ગ્રંથમાં આ પુસ્તકનું સ્થાન શું છે તેનું નિદર્શન કર્યું છે.

કાવ્ય-સાહિત્યના વિષય પર આ ગ્રંથ સર્વદેશીય હોવા સાથે સંક્ષિપ્ત અને સ્પષ્ટ હોઈ વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામ્યો છે. એમાં ૨૦૮ સૂત્રો છે. શબ્દાનુશાસન પછી પોતે આ સાહિત્યગ્રંથ બનાવ્યો છે એમ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જણાવી ગ્રંથનું કર્તૃત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

(૧૦) છંદોનુશાસન

કાવ્યાનુશાસન પછી છંદોનુશાસન રચ્યું. આ ગ્રંથ તે સંસ્કૃત પ્રાકૃતભાષાનું પિંગળ છે. એમાં આઠ અધ્યાયમાં ૭૬૩ સૂત્રો છે. સંજ્ઞા પ્રથમ અધ્યાયમાં બતાવી માત્રામેળના છંદો અક્ષરમેળના છંદો પર ખૂબ વિગતો આપી છે અને પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશના વૃત્તો માટે તો આ એક જ ગ્રંથ છે. એના પર વિસ્તારથી ટીકા જાતે લખી છે. દૃષ્ટાંતોના શ્લોકો જાતે જ બનાવ્યા છે એટલે કાવ્ય પર તેમનો કેટલો કાબુ હતો તે જાણવા માટે આ ગ્રંથ દાખલાઓ પૂરા પાડે છે.

આ રીતે શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, છંદોનુશાસન અને લિંગાનુશાસન દ્વારા લક્ષણશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય વિભાગના સર્વ વિષયો એક જ લેખકે પૂરા કર્યા છે. **સાહિત્ય** શબ્દ અહીં કાવ્યના વિજ્ઞાનમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. એના વિશાળ અર્થમાં તો આખું ભાષાશાસ્ત્ર આવે આપણે સાહિત્યશબ્દ એ અર્થમાં આપણી પરિષદ્ સાથે વાપરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં બન્ને અર્થ સુયોગ્ય છતાં સાહિત્યનો પારિભાષિક અર્થ સંકુચિત પણ થાય છે. એ રીતે આ દશ ગ્રંથો દ્વારા લક્ષણ અને સાહિત્યનું આખું વિશાળ ક્ષેત્ર લેખક મહાત્માએ પરિપૂર્ણ ખેડી લીધું. પૂર્વકાળમાં ભાષાના વિજ્ઞાન અને કળામાં જે જે વિષયો આવે તે સર્વને આ રીતે તેઓએ અપનાવ્યા. અને આ રીતે તેઓની સાહિત્યસેવાનું પ્રથમ પ્રકરણ સં ૧૨૦૮ આસપાસ પૂરું થયું.

(૧૧) પ્રમાણ મીમાંસા

વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય અને છંદનો વિષય પૂરો કરી આચાર્યશ્રીએ ન્યાયના વિષય તરફ પોતાનું ધ્યાન દોડાવ્યું. ન્યાય અને પ્રમાણના વિષય પર જૈનોએ ખૂબ ચર્ચા કરી છે. એમના નય નિક્ષેપ અને પ્રમાણના વિચારો સ્પષ્ટ સુગમ્ય અને વિદ્વાનોને વિચારમાં નાખી દે તેવા છે. એમનો સ્યાદ્વાદ—અનેકાંતવાદ તર્કની કોટિ પર રચાયેલો છે. આ વિષય પર આચાર્યે પ્રમાણ—મીમાંસા રચી. એના પાંચ અધ્યાય બનાવ્યા. હાલ તો એના બીજા અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિક સુધીનો ભાગ લભ્ય થાય છે. આખું પુસ્તક જેસલમીરના ભંડારમાં છે એમ કહેવાય છે. એની શોધ થવાની જરૂર છે. પ્રમાણ મીમાંસાનો ઉપલબ્ધ ભાગ જોતાં છએ દર્શનનું વિશિષ્ટ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હેમચંદ્રાચાર્યને હતું એમ જણાઈ આવે છે. આ પુસ્તક લોકહિતની દૃષ્ટિએ રચાયેલું છે એ

ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. વસ્તુતઃ હેમચંદ્રાચાર્યની સર્વ કૃતિઓ જનતાના હિત માટે લખાયેલી હતી એના પુરાવા સર્વ ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એની જૈનો માટે સંકુચિત નજર નહોતી, કારણ કે એ **લોકની** અંદર જૈનોનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજી શકતા હતા. અનાદિ વિદ્યાઓ સંક્ષેપ અથવા વિસ્તાર દ્વારા નવીન થાય છે એટલે કોઈ ગ્રંથ નવો બનતો નથી, પણ લેખકની આવડત પ્રમાણે નવું સ્વરૂપ અપાય છે. એટલે મૌલિકતા કરતાં વ્યવસ્થાનો જ એમાં સવાલ રહે છે એમ ગ્રંથકાર પોતે આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ જણાવી દે છે.

નાટ્યદર્પણકાર લખે છે કેઃ

शब्द–प्रमाण–साहित्य छन्दो लक्ष्मविधायिनाम्
श्री हेमचन्द्रपादाना प्रसादाय नमो नमः ।

અત્યાર સુધીમાં શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છંદ અને કોષકાર તરીકે નામના મેળવનાર હેમચંદ્રસૂરિના પ્રસાદને અત્ર નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧૨ ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર

હવે આપણે પરમાર્હત કુમારપાળ મહારાજાના સમયમાં આવીએ છીએ. કુમારપાળ મહારાજાને ઉપદેશ આપવા અને તેની પ્રેરણાથી આ મોટું મહાભારત હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યું. તેના દશ પર્વો છે, કુલ ૩૬૦૦૦ શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદમાં છે અને આખો કાવ્ય-ગ્રંથ છે. એમાં ચોવીશ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ, નવ પ્રતિવાસુદેવ અને નવ બળદેવનાં મળી ત્રેસઠ પુરુષોના ચરિત્રો છે. એનો આદર્શ મહાભારત તથા રામાયણનો છે. ગ્રંથકર્તા પોતે મહાન કોશકાર હોવાથી એણે ભાષાપરનું સ્વામીત્વ ખૂબ સારી રીતે આ ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે. એમની લેખનપદ્ધતિ સરળ, સ્પષ્ટ અને હૃદયંગમ હોઈ વાંચતાં ખૂબ મજા આવે એવો આ ગ્રંથ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ જે મૌલિક દાખલાઓ છંદાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસનમાં મૂકયા છે તે જોતાં અને આ ગ્રંથનું કાવ્યત્વ જોતાં લેખક મહાત્માની અજબશકિત માટે માન થયા વગર રહે તેમ નથી. કુમારપાળ મહારાજે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે નહિ તે સંબંધમાં કોઈને જરાપણ શંકા હોય તો મહાવીર ચરિત્રના ભવિષ્યવાણીના શ્લોકો વાંચતાં ખુલાસો થઈ જાય તેમ છે. આ સંબંધનો વિગતવાર ખુલાસો દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં પણ આવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આ મહાન કાવ્યગ્રંથમાં શલાકા પુરુષોમાં ચરિત્રો ઉપરાંત પ્રાસંગિક ઘણાં ચરિત્રો આવે છે. એમાં પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ, ઋષભદેવ, ચરમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી અને રામ લક્ષ્મણનાં ચરિત્રો ખૂબ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં છે. આખો ગ્રંથ મનન કરવા યોગ્ય છે અને અનેક રીતે શિક્ષણીય છે. એનું પરિશીલન કરનાર કહે છે કે એ આખો ગ્રંથ સાદ્યંત વાંચવામાં આવે તો સંસ્કૃત ભાષાના આખા કોશનો અભ્યાસ થઈ જાય તેવી તેની ગોઠવણ છે. આ આખો મૂળ ગ્રંથ છ વિભાગમાં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ મુદ્રિત કર્યો છે અને તેનું ગુજરાતી સરળ ભાષાંતર પણ તે જ સંસ્થાએ બહાર પાડેલ છે. આ કાવ્યગ્રંથ છે.

૧૩ પરિશિષ્ટ પર્વ

ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રની પુરવણી તરીકે શ્રી મહાવીરસ્વામી પછીના ૧૩ આચાર્યોના ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ ચાર સર્ગમાં (૧) જંબુસ્વામી, પછીના સર્ગોમાં (૨) પ્રભવસ્વામી, (૩) સય્યંભવસ્વામી, (૪) યશોભદ્રસૂરિ, (૫) સંભૂતિવિજય, (૬) ભદ્રબાહુસ્વામી, (૭) સ્થૂળભદ્ર, (૮) આર્ય મહાગિરિ, (૯) આર્ય સુહસ્તિ, (૧૦) આર્ય સિંહગિરિ, (૧૧) વજ્રસ્વામી (૧૨) આર્ય રક્ષિતસૂરિનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે.

આ પૂર્વના અભ્યાસીઓની જીવનરેખા વિસ્તારથી આપી શ્રી મહાવીરસ્વામી પછીનો ઇતિહાસ ૨૦૦ વર્ષ આગળ લઈ આવી ઈ સ. પૂર્વ ત્રણ સૈકા સુધી લઈ આવેલ છે. આ ગ્રંથના કુલ ૩૪૫૦ શ્લોક અનુષ્ટુપ છે, ભાષા અને ઇતિહાસની નજરે એમાં અપૂર્વતા છે અને જંબુસ્વામી તથા સ્થૂલભદ્રનાં ચરિત્રો ખાસ વાંચવા–મનન કરવા—અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. એમાં પ્રસન્નચંદ્ર વગેરેનાં રસિક અવાંતર ચરિત્રો પણ આપ્યાં છે. આ ગ્રંથને પ્રો. હરમન જેકોબીએ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે બોમ્બે રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં છપાવ્યો છે અને ત્યાર પછી તેની આવૃત્તિ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ કરેલ છે. અને ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ પ્રકટ કરેલ છે.

આ રીતે ઇતિહાસના વિષયમાં સારો પ્રકાશ પાડનાર ગ્રંથની રચના આચાર્યવર્યે કરી.

(૧૪) યોગશાસ્ત્ર

કુમારપાળ રાજાના આગ્રહથી યોગશાસ્ત્રની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરી. આ ધાર્મિક ગ્રંથ છે. એમાં યોગની વ્યાખ્યા કરી એને મોક્ષનુ કારણ જણાવ્યું છે. ગુણસ્થાનમાં ચઢતો જાય તેમ યોગમાં પ્રગતિ કરે એ નજરે એમણે માર્ગાનુસારીપણાથી યોગની શરૂઆત કરી છે. એમાં શ્રાવક–જૈનના ગુણો વર્ણવ્યા છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિનું સ્વરૂપ વિગતવાર બતાવ્યું છે અને પ્રથમના ચાર પ્રકાશ પર ઘણી વિગતવાર ટીકા લખી છે. એમાં કથાઓ પણ ગોઠવી ગ્રંથને વ્યાખ્યેય બનાવ્યો છે. જ્ઞાનદર્શનચરિત્ર એ આત્મા છે એમ જણાવી આત્મિક ગુણોને ખૂબ બહલાવ્યા છે અને છેલ્લા પ્રકાશમાં સ્વાનુભવ બતાવી યોગના વિષયને પરાકાષ્ઠાએ મૂકયો છે. આખો ગ્રંથ કુમારપાળ રાજાના આત્મશ્રેય માટે લખ્યો છે એમ ગ્રંથને છેડે જણાવી આશીર્વાદ આપ્યો છે. આ ગ્રંથ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના પર અનેક જાતની ચર્ચાઓ થયેલ છે. એના બાર પ્રકાશ છે અને આખો ગ્રંથ આત્મિક પ્રગતિ માટે વાંચવા વિચારવા યોગ્ય છે. આ ગ્રંથનું પૂર ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે (ટીકા સાથે) અને મૂળ ગ્રંથ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચવામાં આવ્યો છે.

ગ્રંથને છેડે લખે છેઃ

श्री चौलुक्य कुमारपाल नृपतेरत्यर्थमभ्यर्थता-
दाचार्येण निदिता पथि गिरा श्री हेमचन्द्रेण सा।

આ ગ્રંથ કુમારપાળ ચૌલુક્યની અભ્યર્થનાથી રચ્યો એ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૫) વીતરાગ સ્તોત્ર

આ ગ્રંથ પણ કુમારપાળ રાજાના આગ્રહથી તેના હિત માટે રચવામાં આવ્યો છે. આમાં તીર્થંકર વીતરાગની સ્તુતિ છે. એના ૨૦ સ્તવ-વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે આ પ્રમાણેઃ— (૧) પ્રસ્તાવના સ્તવ, (૨) સહજાતિશય વર્ણનાસ્તવ, (૩) કર્મક્ષય જાતિશય વર્ણના સ્તવ, (૪) સુકૃતાતિશય વર્ણના પ્રકાશ, (૫) પ્રાતિહાર્ય સ્તવ, (૬) વિપક્ષનિરાસ પ્રકાશ, (૭) જગત્કર્તૃત્વ નિરાસ પ્રકાશ, (૮) એકાંત નિરાસ સ્તવ, (૯) કલિ પ્રશમ સ્તવ, (૧૦) અદ્ભુત સ્તવ, (૧૧) અચિંત્ય મહિમસ્તવ, (૧૨) વૈરાગ્યસ્તવ, (૧૩) વિરોધ સ્તવ, (૧૪) યોગસિદ્ધ સ્તવ, (૧૫) ભક્તિ સ્તવ, (૧૬) આત્મગર્હા સ્તવ, (૧૭) સર્વ સ્તવ, (૧૮) કઠોર સ્તવ, (૧૯) આજ્ઞા સ્તવ અને (૨૦) આશીસ્તવ આ ગ્રંથના ૧૮૬ અનુષ્ટુપ છંદ-શ્લોકો છે. ભાષા અતિ મધુર અને યાદ રહી જાય તેવી છે. એના પર અન્ય લેખકોએ સંસ્કૃત ટીકા કરી છે. ગ્રંથ મુદ્રિત છે, ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે.

(૧૬) બે બત્રીશીઓઃ (૧) અયોગ વ્યવચ્છેદિકા; (૨) અન્યયોગ વ્યવચ્છેદિકા.

આ બત્રીશીઓ વિવિધ છંદમાં છે. બન્નેના નામ પ્રમાણે બત્રીશ બત્રીશ શ્લોકો છે. પ્રથમ બત્રીશીમાં જૈન ધર્મ ખોટો છે એ વાતને ગ્રંથકર્તા જુદી પાડે છે અને બીજી બત્રીશીમાં અન્ય દર્શનકારો પોતાના મત સત્ય છે એ વાત પર ચર્ચા કરી એના પર જૈન તરીકે જવાબ આપે છે. આ બીજી બત્રીશી પર મલ્લીષેણે સ્યાદ્વાદ મંજરી નામની મોટી ટીકા લખી છે જે બોંબે સંસ્કૃત સીરિઝમાં (નં. ૮૩) પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે વિસ્તૃત ઉપોદ્‌ઘાત નોટ સાથે બહાર પાડી છે. બત્રીશ શ્લોકમાં સર્વ દર્શનને તપાસી લેવા અને તેમાં એક અક્ષર પણ બિનજરૂરી કે વગર અર્થનો આવવા ન દેવો-એમાં ગ્રંથકાર લેખકનો ભાષા પર કાબૂ, દર્શનોનો અભ્યાસ અને સંસ્કાર સ્વામીત્વ દાખવે છે. આ સ્યાદ્વાદ મંજરી ન્યાયનો અદ્ભુત ગ્રંથ ગણાય છે અને એનું માન હેમચંદ્રાચાર્યને યોગ્ય શબ્દોમાં ટીકાકાર આપે છે.

પ્રકીર્ણ

સપ્તસંધાન કાવ્ય

આ નામનું કાવ્ય શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે બનાવ્યું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ગ્રંથ પ્રાપ્ત થતો નથી.

દ્વિજવદન ચપેટા

લાલબાગના ભંડારમાં એની પ્રત છે. મારા જોવામાં એ ગ્રંથ આવ્યો નથી.

અર્હન્નીતિ

આ ગ્રંથ વારસા દત્તકાદિ ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથ છે. એનું કર્તવ્ય નિર્ણિત નથી, તે પર કેટલીક ચર્ચા છે તે પ્રસંગે હાથ ધરવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત **મહાદેવસ્તોત્ર, અલંકારવૃત્તિ વિવેક** અને **અર્હત્સહસ્રનામ સમુચ્ચય** સ્તુતિગ્રંથો અને **વાદાનુશાસન** નામનો યોગગ્રંથ તેમના નામ પર આવે છે, તે પર હજુ વિશેષ શોધખોળને સ્થાન છે.

ધમ્મપદ

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

[અપ્રમાદવર્ગ]

૨૧ અપ્રમાદ અમૃતપદ, પ્રમાદ પદ મૃત્યુનું,
અપ્રમત્તો નવ મરે, પ્રમત્તો મૃતના સમા. ૧

૨૨ એ વિશેષત્વ જાણીને પંડિતો અપ્રમાદનું
અપ્રમાદે પ્રમોદન્તા આર્યગોચરમાં[1] મચ્યા. ૨

૨૩ તે ધ્યાની, સાતતિક[2] તે, સદા દૃઢપરાક્રમી.
ધીરો સ્પર્શન્ત નિર્વાણ યોગક્ષેમ અનુત્તમ. ૩

૨૪ ઉત્થાનવંત, સ્મૃતિવંત,
શુચિકર્મી, સુવિચારકર્મી જે,
સંયમી, વળી ધર્મજીવી જે,
અપ્રમત્ત, યશ તેહનો વધે. ૪

૨૫ ઉત્થાને ને અપ્રમાદે સંયમે ને દમે (વળી)
રચવો પંડિતે દ્વીપ—જેને ઓઘ ન વીખરે. ૫

૨૬ પ્રમાદમાં મચે બાલો[3] અને દુર્બુદ્ધિ જે જનો;
ધન શ્રેષ્ઠ ગણી રક્ષે મેધાવી અપ્રમાદને. ૬

૨૭ મા પ્રમાદ વિશે ડૂબો; મા કર્મરતિમાં ફસો,
અપ્રમત્ત ધ્યાનયુક્ત પામે વિપુલ સૌખ્યને. ૭

૨૮ જ્યારે પંડિત અપ્રમાદે હઠાવી દે પ્રમાદને
ત્યારે અશોક બનીને પ્રજ્ઞાપ્રાસાદથી જુએ
શોકયુકત પ્રજાને એ;
ભૂમીઊભેલને જેમ
પર્વતસ્થ જુએ, તેમ નિરખે ધીર બાલને. ૮

૧ સત્કર્મ ૨ સતત ક્રિયા કરનાર. ૩ અજ્ઞાનીઓ.

૨૯ શીઘ્રાશ્વ[4] નિર્બલાશ્વીને[5] પછાડી જેમ મૂકી દે,
સુમેધાવી જતો આગે
અપ્રમત્ત પ્રમત્તોમાં સુપ્તોમાં બહુ જાગતો. ૯

૩૦ ઇન્દ્રને અપ્રમાદેથી દેવોમાં શ્રેષ્ઠતા મળી;
પ્રશંસાતો અપ્રમાદ, પ્રમાદે ગર્હણા સદા. ૧૦

૩૧ અપ્રમાદરત જે ભિક્ષુ, પ્રમાદે ભયદર્શી જે,
સંયોજન[6] અણુસ્થૂલ દહી અગ્નિ સમો જતો. ૧૧

૩૨ અપ્રમાદરત જે ભિક્ષુ, પ્રમાદે ભયદર્શી જે,
પરિહાનિ નહીં ત્હેની, પાસે નિર્વાણની જ એ. ૧૨

卐

કૂલી

'કૌટિલ્ય'

"એઇ, સારંગી, વાપી ઈ કો સારંગ, ચાલ બોગીનાં બાર ઉઘાડ." મધ્યાહ્નના પ્રખર તાપમાં જંગલમાં આવેલ રેલવે સાઈડીંગ ઉપર છસાત જબરજસ્ત ગોડાઉન પથરાયેલાં પડયાં હતાં. પાસે આઠ વેગન લાઈનબંધ પડયાં હતાં અને પ્લેટફોર્મ ઉપર દસથી બાર નેટિવોનું ટોળું ઊભું હતું. તેમાંના કેટલાક અર્ધનગ્ન હતા. માથે ટોપી, ખુલ્લું શરીર અને ચિંટાળેલ કટકા સિવાય સૂર્યના તાપમાં તેમનાં કાળાં શરીર ચમકતાં હતાં. પાસે એક હિંદી ટ્રાન્સપૉર્ટર ઊભો. ઊભો એક વેગનનાં બાર ખોલવા નેટિવ ફોરમેનને હુકમ આપતો હતો.

મારું કામ ત્યાં રૂની ગાંસડીઓ જેમ જેમ ઊતરે તેમ તેમ તેની નોંધ રાખીને જુદા જુદા જથ્થાવાર ગોઠવાય છે કે કેમ તે જોવાનું હતું. વેગનનાં બાર ખોલવા એક નેટિવ ગયો ત્યારે હું પણ પાસે જઈને ઊભો. સીઝનની પહેલી ગાંસડી જોવાનો અને નોંધ લઈને ગોડાઉનના ઠંડા વાતાવરણમાં બેસી જવાનો મારો ઈરાદો હતો.

"લેગો (Let go) જવા દે" કડીંગ. વેગનનું બાર ખુલ્યું. અંદરથી હું ઊભો હતો ત્યાં એક ગાંસડી પડી અને રબ્બરના દડાની માફક કુદકા મારતી દૂર જઈ પડી. મારા સદ્દભાગ્યે કે સારંગની ચાલાકીથી ગાંસડી પડી ત્યારે હું તે જગ્યાએ નહોતો. મારી છાતીના ધબકારા વધી ગયા હતા!

"બ્વાના મઝુન્ગુ—આમ ઊભા ન રહેવાય." બેચાર નેટિવો બોલી ઊઠયા. રતનસી—ટ્રાન્સપૉર્ટર—પાસે આવી ઊભો. "જુઓ શેઠ, કોકવાર ચગદાઈ મરશો. બારને અઢેલીને ઘણીયે ગાંસડી ઊભી હોય. અલ્યા સારંગ—પાન્ગા, પાન્ગા (ચાલુ કર) ડેમીટ." તરત જ તે કૂલીઓ તરફ વળ્યો. ચારસો ચારસો રતલની એ ગાંસડીઓને એક પછી એક બોગીમાંથી કાઢવા લાગ્યા. બે જણા બોગીમાં રહ્યા. બે જણા ગોડાઉનમાં લઈ જવા અને આઠ જણ અંદર ગોઠવવાના કામમાં રોકાયા.

એક ઉપર બીજી, બીજા ઉપર ત્રીજી, એમ એ ગાંસડીઓ ખડકાવા લાગી.

મેં રતનસીને કૂલીઓને આરામ આપવા જણાવ્યું. જવાબ અણધાર્યો મળ્યો: "હવે કામ પૂરું કર્યા વગર એ લોકો આરામ નહિ લે."

છતાં મેં બૂમ પાડી: "હાફ—ટાઈમ—કામ મૂકી દો."

"વાચા બ્વાના, રહેવા દો. અમને આ ગાંસડીઓ પૂરી કરી લેવા દો. પછી નહિ થઈ શકે."

ત્યાં ઉપર ગાંસડી ગોઠવતો એક નેટિવ ગાવા લાગ્યો:

"લે લો લે લો કોઈ ગન્ગ લે લો."

દિવસનો શિલિંગ કમાતા એ મસ્ત કૂલીઓમાં કેટલી સહનશક્તિ હોય છે. તેનું માપ હજી કાઢી શકાયું નહોતું. ટ્રક ઉપર ટ્રક ખાલી થવા લાગ્યાં પણ એકપણ નેટિવમાં થાકની નિશાની ન જણાઈ.

બપોરના તડકામાં મારી આંખ ઘેરાવા લાગી હતી ત્યાં નેટિવો વચ્ચે ચાલતી ચર્ચાએ મારી ઊંઘ ઉડાડી દીધી.

"માન્ગા (એક જાત) સ્વાહીલી કરતાં ચડતા છે."

"મેન્ડેગ્ઝાકો, તારા બાપાને પૂછયુ હતું?" એક કૂલીએ જવાબ આપ્યો. બધા હસી પડયા. જેનું અપમાન થયું હતું તે માન્ગા જાતનો નેટિવ બોલી ઊઠયો: "સાઈદી મ્પોટો. અલફ્ક જેવી વસ્તુનું નામ પણ તું જાણે છે? માન્ગા એટલે મચરાણુ. માન્ગા એટલે બીદુઈનોના વંશજ. અરબસ્તાનના બીદુઅનો એ આફ્રિકાના માન્ગા." વળી બધા ખડખડ હસ્યા.

"બુકીન્ગનું ચસકી ગયુ છે" કહેતાં એક નેટિવ તેની દાઢી પકડીને ગાવા લાગ્યો:

રાધે કૃષ્ણુ બોલ મૂંખસે, રાધે કૃષ્ણ બોલ.

"આલી, બુકીન્ગ," રતનસીભાઈનો તીણો સૂર કાને પડયો. "ડેમીટ, અપાના મનેનો. વાત નહિ કરો, જલદીથી કામ કરવા મંડો."

"ઓકે. મઝુન્ગુ" વળી પાછા બધા કામે વળગ્યા.

"એ...એ" થોડા વખત થયાં શાંત પડી ગયેલું વાતાવરણ ભેદતી હોય તેવી ચીસ પડી. ગોડાઉનના બાર આગળ ઉભેલા વેગન તરફ બધા દોડયા. અંદર એક કૂલી ઉપર ચારસો રતલની એક રૂની ગાંસડી પડી હતી. બીજા બે જણા એ દૂર કરવાની કોશીશ કરતા હતા.

મને બીક લાગી. માથા ઉપર ગાંસડી પડી હોવાથી વખતે છે ને......

ગાંસડી ઊપડી, નીચે એક કૂલી તરફડિયાં મારતો હતો. તેની આંખ ફાટી ગઈ હતી. બધા ઉશ્કેરાઈને બોલવા લાગ્યા પણ કોઈને બિચારા કૂલીની સારવાર કરવાનું સૂઝયુ નહિ. મને મારી ફર્સ્ટ એઈડની કેળવણી યાદ આવી. બધાને દૂર ખસેડી મેં તેના તરફ જોયું. એક વખત તો ચીતરી ચઢી પણ તેને દૂર કરીને પાણી મંગાવ્યું.

આલીનું માથું હાથમાં લીધુ. પડતાં પડતાં તે રહી ગયું. તેની જીભ ફાટી ગઈ હતી. પણ તેનામાં જીવ હતો. તરત જ પાણી છાંટયુ અને મોઢું સાફ કર્યું.

રતનસીને લોરી પાસે લાવવા કહ્યુ. પરંતુ એ જ વખતે આલી બેઠો થયો, અને હસવા લાગ્યો. એક વખત તો હું આઘો ખસી ગયો, મને થયું કે તેની ચાવી ખસી ગઈ લાગે છે. પણ બીજી જ ક્ષણે તેના શબ્દોએ મારી બીક ભાંગી નાખી:

"બહુ નથી વાગ્યું, બ્વાના."

આખી જીભ ફાટી ગઈ હતી, આંખ લાલચોળ થઈ ગઈ હતી, છતાં એ કૂલી હસતાં હસતાં "કંઈ નથી થયું" એમ બોલી રહ્યો હતો. બધાના ધિક્કારને પાત્ર થયેલ,

ચગદાતા, બધાનાં અપમાનો સહન કરીને હડધૂત થતા એ શ્યામ દેશના વતનીઓ પ્રત્યે મારું માન વધવા લાગ્યું.

લક્ષ્મીને ખોળે રમેલો હોવાથી અત્યાર સુધી કાળા માનવીને હું હુકમ કરવાની, સત્તા ચલાવવાની ચીજ તરીકે જ સમજતો. મને એ વખતે ખ્યાલ નહોતો કે કાળા શરીરમાં પણ સ્ફટિકથી પણ શુદ્ધ અને માખણથી પણ નરમ હૃદય વસતું હશે. અલબત્ત, બીજા હિંદીઓ અને યુરોપિયનોની સરખામણીમાં એ લોકોને તુચ્છકારવાની મારી ટેવ નહોતી.

ત્રણ વાગ્યા છતાં કામ પૂરું નહોતું થયું. કામ નવુંસવું હોવાથી ગરમી, ધૂળ અને ભૂખથી હું હેરાન થઈ ગયો હતો. દુનિયામાં સહુથી વધુ કામવાળો માણસ હું મને પોતાને માનવા લાગ્યો હતો.

"હવે તો આ લોકોને આરામ આપો." મેં ચાર ઉપરાઉપરની થપ્પી પરથી સાદ કર્યો. મારું માથું એ જંગી ગોડાઉનના છાપરાને અડતું હતું. એસ્ટેટોસની ઠંડીથી નીચે કરતાં વાતાવરણ સારું હતું.

"બ્વાના, તમે પણ ઠીક છો. જુઓ આ" કહીને એક નેટિવે એક કાચનો શીશો કાઢ્યો. એ શીશો બીઅરનો હતો.

"રતનસી, આ લોકો જો દારૂબારૂ પીશે તો કામ નહિ કરે. તમારા કૂલીમાં ડિસીપ્લીન તો રાખો."

"તમે પણ ક્યાં ડિસીપ્લીનનું પૂછડું પકડી બેઠા છો. તમને ખબર છે કે દારૂ પીધા પછી તો તેમનામાં વધુ જોર આવશે અને આજે રાતના બે વાગ્યા સુધીમાં બધું કામ પતાવશે."

એટલામાં મારે માટે ચાની થર્મોસ તથા સેન્ડવીચ આવ્યાં. એ જોઈને એક કૂલી મારી પાસે આવ્યો.

"આ શું છે?"

"ચા તથા બ્રેડ."

"ઉહ, તમે બ્વાનાકુવા થઈને ચા પીઓ છો?"

તેની મશ્કરી કરવાનું મન થયું એટલે મેં તેને પૂછ્યુંઃ "ત્યારે શું પીઉં? દૂધ?"

"જુઓ, હું રસ્તો બતાવું. તમે મને ચા આપો—એ મને ગરીબને શોભશે. અને તમે આ બીઅર પીઓ. મારાં છોકરાં પણ ચાને તો અડતાં નથી." મને હસવું આવ્યું. પછી એના કુટુંબની પૂછપરછ કરવી શરૂ કરી "તને છોકરાં કેટલાં છે?"

"નવ."

"ઈન્શાલ્લાહ! આલી, તો પછી એ બધાંને તું આ એક શિલિંગમાંથી પોષે છે?"

"મારી બીબી પણ બધી કામ કરે છે. મારા બાપનો થાંભ્લો છે અને ઘેર ગાય છે."

"તારી બીબી કેટલી?"

"અત્યારે તો બ્વાના ત્રણ જ છે. પણ જો પૈસા બચશે તો એકબે બીજી ખરીદીશ."

આ લોકોમાં અમુક મણ મીઠું અને અમુક બકરાં સાથે સ્ત્રીઓનો વિનિમય થાય છે. પરંતુ આમાં સ્ત્રીના બાપને વધુ સારી કિંમત મળી ગણાય છે.

વળી પાછું કામ પૂર જોશમાં શરૂ થયું.

"સીમ સાશી, સીમ સાશી, મનાન્ગો કીગુરૂ, સીમ સાશી" નેટિવો ગાતા ગાતા કામ ઉપર ચડયા. થોડી વારમાં પાછા વાતોના ગપાટા ઊડવા લાગ્યા. મને મારા કામ કરતાં આ લોકોની psychologyનો અભ્યાસ વધુ રસપ્રદ લાગ્યો. મારી tally book મેં એક બાજુએ મૂકી.

"બ્વાના એનેડા જ. આબેહૂબ. એ જર્મન એટલો ખારો છે કે એની જ સરખામણી થઈ શકે." બધા હસી પડયા અને મારી સામું જોવા લાગ્યા. હું વિચારમાં પડ્યો. વાતોમાં કંઈ કડી નહોતી મળતી.

"ગયે વર્ષે હું સામા ગોડાઉનમાં કામ કરતો હતો ત્યાં એક રૂની ગાંસડી ઉપરનો માર્કો ભુંસાઈ ગયો ત્યારે મને એણે કંઈ હન્ટર માર્યા છે—હન્ટર. હમદુલીલ્લાહ."

"આ બ્વાના પણ એવા જ છે. પણ ખીજાય ત્યારે જ."

રતનસીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: "શેઠ, આ બધા ગુણો તમારા જ ગવાય છે. તમારું નામ આજથી નેટિવોમાં જો બ્વાના મ્વેનેડા ન થઈ જાય તો કહેજો."

"અરે, આપણા ઉપર હાથ તો ઉગામે." બુકીન્ગ બોલ્યો.

"તો તું શું કરીશ?" આલીએ પૂછ્યું.

"સામો થઈશ."

"એમ? તો લે આ." કહીને હજી અમે વચ્ચે પડીએ તે પહેલાં આલીએ એક થપાટ ચડાવી દીધી હતી. બુકીન્ગે સામો હાથ ઉગામ્યો પણ સારંગે આવીને બુકીન્ગને બીજો તમાચો માર્યો. એટલે તે શાંત પડયો. પણ બબડાટ ચાલુ રહ્યો.

"હું એક ખ્રિસ્તી. મને માર્યો. તે પણ તારા જેવાએ. એક નાચીઝ માન્ગો મને મારે! જોર્જની કોર્ટમાં તને ન લઈ જાઉં તો કહેજે."

"પણ સુલ્તાન જોર્જ તો પાંચ હજાર માઇલ દૂર બેઠો છે."

"હું ત્યાં જઈશ."

એમને એમ સાંજના ૭ વાગ્યા. સાત, આઠ, નવ, દસ. પણ નીરાંતે કૂલીઓ કામ કરતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે કોક કોક ઘેર જવાની વાત કરતો હતો તો બધા તેને નમાલો ગણીને કાઢી નાખતા. મેં ધીમેથી કામ બંધ કરવાની વાત છેડી.

"તમારે જવું હોય તો જાવ. પણ આજે આખી રાત થાય તો પણ અમે કામ પૂરું કર્યા વગર નહિ આવીએ. કેમ સારંગ?"

"બિલકુલ નહિ બ્વાના"

"પણ તમે બધા આજે પંદર કલાકથી કામ કરો છો તેનું શું?" મેં વચમાં પૂછ્યું.

"ત્રણ દિવસથી કેમ નથી કરતા ? અમને મઝુન્ગુએ આજે દારૂ આપ્યો છે તેનો બદલો જરૂર વાળશું."

પરિણામે દસના અગિયાર થયા, બાર, એક અને બે વાગ્યા.

છેલ્લી પાંચદસ ગાંસડી રહી હતી.
"બ્વાના, હવે પછી કાલ આવીએ તો ?" સારંગ બોલ્યો.
"હવે આ પાંચદસને માટે કાલ કોણ આવશે ?"
"આજે તો કામ નહિ જ થાય."
વિચિત્ર ભેજાંનો એક નમૂનો નહિ તો શું.

સવારના સાત વાગ્યાથી પરોઢિયે બે વાગ્યા સુધી સતત કામ કર્યાં પછી દશ મિનિટના કામમાં આનાકાની કરવા લાગ્યા. મને ગુસ્સો ચડયો. એ વખતે મેં વીસ કલાકનું કામ ન જોયું, પણ દશ મિનિટને માટે થતું આળસ જોયું. "સારંગ, અમાના મને નો, પાન્ગા માટામોથી." મેં બૂમ પાડી. બીજી જ ક્ષણે મને પસ્તાવો થયો. પણ માનવ સ્વભાવ જ એવો છે કે ભૂલને તરત પકડશે. કર્યું કામ: નજરમાં ન લેતાં થોડીશી આનાકાનીથી ગુસ્સે થશે.

"બ્વાના શેનેડા. કળાશા બ્વાના રોમેડા" એમ બબડતાં કામ પૂરું થયું.

સવારના પાંચ વાગે ઘેર પહોંચીને હું પથારીમાં પડયો. ઊંઘમાં સ્વપ્નાં પણ એ કૂલીઓનાં જ આવ્યાં !

વર્તુળયાત્રા

પદ્મકાન્ત ર. શાહ
બી. એસસી; એ. એમ આઈ ટી (લંડન)

રજાનો દિવસ હતો અને અમે ફરવા નીકળ્યા હતા. વાતાવરણમાં પુષ્કળ ધુમ્મસ વરસ્યું હતું એટલે રસ્તો કૈં દેખાતો નહોતો. અમારે કૈં ઉતાવળ ન હતી અને અમને લાગ્યું કે બેત્રણ માઈલ ભટક્યા પછી સીધે રસ્તે આવી જઈશું. પણ અમારી ધારણા ખોટી પડી. એ ખુલ્લી વિશાળ જગ્યામાં અમે ખૂબ ફર્યા પણ રસ્તાનો કૈં પત્તો લાગ્યો નહિ. અમે ખરેખર ભૂલા પડયા હતા. અમારા સુભાગ્યે આખરે અમને એક ભરવાડ મળ્યો; તેને અમે રસ્તો પૂછ્યો એટલે તેણે કહ્યું કે પાએક કલાક સુધી સીધા નાકની દાંડીએ ચાલ્યા જશો તો રસ્તો મળશે. અમે એ પ્રમાણે ચાલ ચાલુ કર્યું અને અમારી અજાયબી વચ્ચે પેલો ભરવાડ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જ અડધા કલાક પછી આવી પહોંચ્યા! અમે વર્તુળયાત્રા કરી હતી. ભરવાડે સલાહ આપી કે ધુમ્મસ વિખેરાઈ જાય ત્યાં લગી અમારે થોભી જવું. અને અમે તેની સલાહ સ્વીકારી.

અંધારું, જંગલ, ધુમ્મસ, બરફનાં તોફાનો વગેરેમાં જ્યારે માણસ ભૂલો પડે છે ત્યારે એ વર્તુલાકારે રખડે છે એ સર્વસામાન્ય અનુભવ છે. આવી જ જાતનો અનુભવ સસલાં, શિયાળ, હરણ વગેરે પશુઓની બાબતમાં, જ્યારે તેમની પાછળ કોઈ શિકારી પડે છે ત્યારે માલમ પડયો છે. જેમ મનુષ્યની આંખ આગળ ધુમ્મસ હોય છે અને તેને રસ્તો દેખાતો નથી, તેમ આ પ્રાણીઓનાં મનમાં બીક હોય છે અને તેથી તેઓ પોતાનો માર્ગ સંભાળી શકતાં નથી.

કંસાસ યુનિવર્સિટી (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા)ના પ્રોફેસર એ. એ. શેફરે આ વર્તુળયાત્રા સંબંધી ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે અને અનેક વિગતો ભેગી કરી, આંખે પાટા બાંધી ચાલનારાઓ, પાણીમાં તરનારાઓ, વાહન હાંકનારાઓ, વગેરેએ લીધેલા માર્ગોના નકશા તૈયાર કર્યા છે. એ બધા નકશા ઓછેવત્તે અંશે વર્તુલાકાર છે, ખાસ કરીને તો જે પ્રદેશોમાં બરફનાં તોફાનો અને ધુમ્મસ સતત છાઈ રહે છે ત્યાં. વર્તુલયાત્રાની સૌથી પ્રથમ નોંધ ૨૦,૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની એણે મેળવી છે જેમાં એક શિકારી પાછળ પડતાં હરણે ઘડિયાળની કમાન જેવો રસ્તો લીધો હતો એવો ઉલ્લેખ છે.

માણસને જ્યારે ચાલવામાં અમુક ધ્યેય હોય છે ત્યારે આજુબાજુનો દેખાવ એના ધ્યાનમાં હોય છે અને તેને લીધે પોતાનો રસ્તો નિર્ણીત કરી શકે છે. હોડીમાં સહેલ કરવા નીકળેલા બિનઅનુભવી યુવાનો કરતાં માછીમારો પોતાનો રસ્તો પાણીમાં વધારે સારી રીતે સંભાળી શકે છે. અનુભવને લીધે તેઓ પોતાનો રસ્તો સાચવી શકે છે. ભૂગોળનો સારો અભ્યાસ હોવા છતાં, જ્યાં દિગ્સૂચક કંપાસ ભૂલાઈ જવાના દાખલાઓ

બન્યા છે ત્યાં ભલભલા અનુભવી નાવિકો પણ આડે રસ્તે ચડી જઈ જુદે જ ઠેકાણે પહોંચી ગયાના બનાવો નોંધાયા છે. કેટલાક ખૂબ અનુભવી માણસો પોતાનો રસ્તો ગમે તેવા ધુમ્મસમાં પણ નક્કી કરી શકે છે તે તો તેમના અતિશય મહાવરાને લીધે છે. આજુબાજુના પ્રદેશોનો ખૂબ જ પરિચય હોવાને કારણે તેઓ સીધે રસ્તે ચાલી શકે છે. પરંતુ ઘણાખરા મનુષ્યો આવા પ્રસંગોમાં પોતાનો રસ્તો ભૂલવાના અને ગોળાકારે જ ફરવાના. કેટલીક વાર જમણી તરફ, તો કેટલીક વાર ડાબી તરફ અને ઘણી વાર તો તદ્દન ઊંધી જ દિશામાં—પેલા અફીણી ઠાકોર ઠકરાણીના મહેણાંથી કંટાળી નોકરી શોધવા જતાં પાછા પોતાને જ આંગણે આવી ચડ્યા હતા તેવી રીતે!

તરવાની જેમને પુષ્કળ છૂટ છે એવાં પ્રાણીઓ સ્વતઃ સર્પાકારે તરે છે. અલબત્ત, આપણે જમીન ઉપર તો બે જ પરિમાણો (Dimensions)માં વર્તુળયાત્રા કરીએ છીએ પણ પાણીમાં તો એ પ્રાણીઓ ત્રણે પરિમાણોમાં વર્તુળયાત્રા કરી શકે છે.

પ્રોફેસર શેફરે બીજા પણ પ્રયોગો કર્યા હતા. તેમાં બરફ વડે આચ્છાદિત થયેલાં મેદાનો પર, જ્યાં પગલાંનાં સ્પષ્ટ બીબાં પડેલાં જોઈ શકાય, ત્યાં માણસોને આંખે પાટા બાંધીને તેણે ચલાવ્યાં હતાં. તેઓ પણ નિયમિત કે અનિયમિત વર્તુળયાત્રા કરતાં માલમ પડયાં હતાં. બેશક, જુદાં જુદાં માણસોએ બનાવેલા વર્તુળોના વ્યાસમાં તેમજ આકારોમાં ફેર હતો, પણ એ તો સંભવિત જ હતું. આવી જ વર્તુળયાત્રા જ્યારે કોઈ માણસ આંખે પાટા બાંધીને મોટર ચલાવે છે ત્યારે પણ થાય છે. આંખે પાટા બાંધીને તરવામાં પણ આ જ વસ્તુ જોવામાં આવી છે. આમાં માણસ જે દિશા લે છે તેને ખાસ સંબંધ નથી; મુદ્દાની વાત વર્તુળયાત્રાની છે. જુદા જુદા પ્રયોગોમાં એક જ માણસ જુદી જ દિશામાં કુંડાળાં કરે છે! આપણે મશ્કરીમાં 'કુંડાળું કર્યું' એમ કોઈને કહીએ છીએ ત્યારે જાણે-અજાણે આ વર્તુળયાત્રાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

ધુમ્મસમાં રસ્તો ગુમાવ્યાનો જેઓને અનુભવ થાય છે તેમને ખબર પડતી નથી કે તેઓ કુંડાળામાં જ ફરે છે પરંતુ તેઓને એવો વહેમ પડયા વગર રહેતો નથી. તે જ પ્રમાણે આંખે પાટા બાંધેલા માણસો એમ માને છે કે તેઓ સીધા જ જાય છે. એક માન્યતા એવી છે કે આંખે પાટા બાંધવાથી આપણે રસ્તો જોઈ શકતા નથી અને તેથી આપણું સમતોલપણું સાચવવામાં આપણને મુશ્કેલી પડે છે એટલે પગ એવી ઢબે પડે છે કે આપણે સમતોલપણું ગુમાવી ન બેસીએ. પણ આ વસ્તુ છેક નાનાં પ્રાણીઓ, જેમના પગ અતિશય ટૂંકા હોય છે તેમને લાગુ પડી શકતી નથી. શેફર કોઈ ઊંડું રહસ્ય કલ્પે છે છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે વર્તુળયાત્રા શરીરની મુખ્ય જ્ઞાનતંતુસંસ્થાની આજ્ઞાઓને આભારી છે.

વિલિયમ બટલર યીટ્સ

કૃષ્ણવદન જેતલી એમ. એ.

He disappeared in the dead of winter;
The brooks were frozen, the airports almost deserted,
And snow disfigured the public statues:
The mercury sank in the mouth of the dying day.
O all the instruments agree
The day of his death was a dark cold day.

* * *

Now he is scattered among a hundred cities,
And wholly given over to unfamiliar affections;
To find his happiness in another kind of wood,
And be punished under a foreign code of conscience,
The words of a dead man
Are modified in the guts of the living.

—W. H. Auden
"In the Memory of W. B. Yeats"

મહાન કવિ યીટ્સના આ વર્ષના જાન્યુઆરીમાં થયેલ મૃત્યુથી આયર્લૅન્ડે એ. ઈ. ઉર્ફે જ્યોર્જ રસેલ પછી બીજું એક સાહિત્યરત્ન ગુમાવ્યું છે. આયર્લૅન્ડની જૂની દંતકથાઓમાં દટાયેલી સંસ્કૃતિનું પાન કરી તેણે પોતાનો કલ્પનામય ગૂઢવાદ પોષ્યો હતો. તેની પ્રેરણાનું બળ તેણે આયર્લૅન્ડની લીલમ જેવી ગણાતી હરિયાળી ભૂમિમાંથી મેળવ્યું હતું. છતાં હિંદી પ્રકૃતિવાદ (pantheism) અને ફ્રેંચ રૂપકવાદની તેના પર ગાઢી અસર હતી. આવું ધાવણ ધાવી તેની કવિતા અત્યંત અર્થઘન બની ગઈ છે. શાબ્દિક બળથી ગહન વાતાવરણની જાદુઈ અસર પેદા કરી ભૌતિક વસ્તુઓની રૂપરેખા સ્વપ્નસમાં ધુમ્મસમાં તે ભુંસી નાંખે છે. ધૂખરી ભૂમિકા પર જાપાની શૈલીએ તે વાયુમય અલૌકિક ચિત્રો આલેખે છે.

ડૉ. અમિયા ચક્રવર્તિ તેને માટે લખે છેઃ 'જેવું તેનું લેખન હતું તેવું જ તેનું દર્શન હતું. એક ઋષિ જેમ તેનાં નયનોમાં તેના મનાકાશના નક્ષત્રોનું તેજ ચમકતું. તેની ભ્રમરો પર તેનાં ભ્રમણની ક્ષિતિજ રેખાઓ આલેખાઈ હતી.'

યીટ્સનો જન્મ ૧૩મી જૂન ૧૮૬૫ને દિને ડબ્લીન પાસે સેન્ડીમાઉંટ નામના ગામમાં થયો હતો. તેનો પિતા જે. બી. યીટ્સ અગ્રગણ્ય આયરિશ કલાકાર હતો અને

'રૉયલ હિબરનિયન એકેડેમી' નો સભ્ય હતો. તેની માતાનો પિતા સ્લીગો પરગણાનો વેપારી અને વહાણમાલિક હતો. તેના જન્મ પછી તેનાં માતાપિતાએ આયર્લૅન્ડ છોડી લંડનમાં વસવાટ કર્યો. તેને દસ વર્ષની ઉંમરે હૅમરસ્મિથમાં ગોડોલ્ફીન શાળામાં મૂકવામાં આવ્યો. પાંચ વર્ષ પછી તે ડબ્લીન ગયો અને ઈરાઝમસ શાળામાં દાખલ થયો. આ પહેલાં યે તે ઘણી વખત રજાઓમાં સ્લીગોમાં તેના મોસાળે આવ્યો હતો. સ્લીગોનાં સરોવરો, પર્વતો અને રંગીન ખેતરો તેની કવિતામાં અવતરવા સર્જાયાં હતાં તેની શાળાના શિક્ષણ પછી તેના પિતાના પ્રોત્સાહનથી તેણે ચિત્રકલાનો ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો. પણ તેના ભાઈ જૅક જેવો તે સફળ ચિત્રકાર ન બની શક્યો. તેણે તો કવિતા-દેવીનું શરણ શોધ્યું. તે પુસ્તકાલયોમાં પરદેશી સાહિત્યના અનુવાદો વાંચવામાં તેમ જ કરવામાં અને કૅનોટના ખેડૂતો પાસેથી રસપૂર્ણ વાર્તાઓ સાંભળવામાં સમય ગાળવા લાગ્યો. ઓગણીસ વર્ષની વયે તેનું પ્રથમ કાવ્ય 'પ્રતિમાઓનો ટાપુ' 'ડબ્લીન વિદ્યા-પીઠના સામયિક'માં પ્રગટ થયું. પછી તેણે 'આયરિશ માસિક'માં પણ કાવ્યો પ્રગટ કરવા શરૂ કર્યાં. ૧૮૮૬માં એકવીસ વર્ષની વયે તેણે પીંછી અને રંગને છેલ્લી વિદાય આપી, અને તેનું પ્રથમ નાટ્યકાવ્ય 'Mosada' પ્રગટ થયું. ૧૮૮૭માં યીટ્સે લંડનમાં કવિ અને પત્રકાર તરીકે જીવન ગાળવું શરૂ કર્યું. પણ તેના પ્રથમ પ્રકાશન તરીકે ખ્યાતિ પામેલ The Wandering of Oisin (૧૮૮૯) માંનાં કાવ્યો સ્લીગોમાં જ લખાયા હતાં. એ સંગ્રહના પ્રથમ પાને ઉધ્ધૃત કરેલ Tulka નું લાક્ષણિક વાક્યઃ

"Give me the world thou wilt, but grant me an asylum for my affections' યીટ્સના માનસ પર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે.

તેની ચોવીસ વર્ષની ઉંમરથી તે તોતેર વર્ષની ઉંમરે દાંતમાં તેના થયેલ મરણ પર્યંતની તેની જીવનકથા તેના મિત્રોએ લખેલ અનેક સંસ્મરણોમાં તથા તેની ગદ્ય વિચાર-માળાઓમાં નોંધાયેલી છે. પેટર અને આર્થર સાયમોન્સના આ મિત્રના ઘડતરમાં વિલિ-યમ બ્લેકની અસરે ખૂબ ભાગ ભજવ્યો છે. અત્યારે અપ્રાપ્ય હૉનેે લખેલ તેના જીવન-ચરિત્રમાં યીટ્સે તેની યુવાવસ્થામાં ડબ્લીનમાં રહેતા એક હિંદુ અભ્યાસકે તેના પર ઊંડી અસર કરેલી એવું કહ્યું છે. ૭ વર્ષ પર તેણે મોહિની ચેટરજીને અર્પણ કરેલું સુંદર કાવ્ય, તેનો રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર સાથે મૈત્રીસબંધ, મેજોર્કાના ટાપુમાં ઉપનિષદોનાં ભાષાંતર માટે તેનો શ્રી પુરોહિતસ્વામી સાથેનો સહકાર વગેરે માહિતી યીટ્સના હિંદી વાચકોને રસદાયક લાગશે. તેનાં 'અનુસૂયા અને વિજય' 'પ્રભુ પ્રત્યે હિંદી' 'હિંદી તેની પ્રિયા પ્રત્યે' (Crossways ૧૮૮૯) કાવ્યો હિંદીઓ વાંચશે ત્યારે જાણશે કે તેણે તેના એક પાત્ર પાસે કબૂલ કરાવ્યું છે કે તેનું ડહાપણ 'એક આત્માની યાત્રાએ નીકળેલા વિદ્વાન હિંદીના રૂપકમય વિવાદમાંથી' આવ્યું છે.

બધા કલાકારો જેમ તે પણ મહાન સમન્વયસાધક હતો. પશ્ચિમ અને પૂર્વના અનેક જ્ઞાનઝરણોના પાણી પી તે જીવનવિદ્યા પામ્યો હતો. ચીની સંસ્કૃતિ તેની કલાની મહાન પ્રેરણા બની ચૂકી હતી અને પૂર્વમાં બાઈઝન્ટિયમ સુધીની તેની મુસાફરીએ અંગ્રેજી ભાષાનાં એ સુંદરતમ ઊર્મિકાવ્યોને જન્મ આપ્યો છે.

રંગભૂમિની પ્રવૃત્તિની સહાય વગર ભજવાયાં જ નહોત. ૧૯૦૩માં 'આયરિશ રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિ મંડળ' સ્થપાયું અને ૧૯૦૪માં 'એબે થિયેટર' ઊઘડ્યું. એ. ઈ. યીટ્સ, સીંજ, લેડી ગ્રેગરી સિવાય આધુનિક આયરિશ નાટકકારોમાં સેંટ જહૉન અરવીન, લેનોક્ષ રૉબિન્સન અને સિન ઓ' કેસિ મુખ્ય ગણાય છે. નાટકકાર કરતાં ટીકાકાર તરીકે વધુ ખ્યાતિ પામનાર સેંટ જહૉન અરવીને તેનાં બે મહાન ગૃહજીવનનાં કરુણ નાટકો Mixed Marriage (૧૯૧૧) અને John Ferguson (૧૯૧૫) દ્વારા કીર્તિ સંપાદિત કરી છે. લેનોક્ષ રૉબિન્સને The Lost Leader (૧૯૧૯)માં આયરિશ નેતા પારનેલ મૃત્યુ પામેલો જાહેર થયો ત્યારે છૂપી રીતે જીવતો હતો એવી લોકોમાં ચાલેલી અફવાનો આધાર લઈ વસ્તુ ગુંથ્યું છે. તેનું The Whiteheaded Boy (૧૯૨૦) અત્યંત હાસ્ય રસિક, હાસ્યચિત્ર સમાં લાગતાં છતાં સંપૂર્ણ માનવતાભર્યાં પાત્રોના આલેખનવાળું નાટક છે. Juno and the Paycock (૧૯૨૫)ના પ્રકાશને સિન ઓ'કેસિને સીંજની હરોળમાં બેસી શકે એવો મહાન નાટકકાર બનાવી દીધો. ૧૯૧૬ના ઇસ્ટરના બળવા પર રચાયેલ આ નાટકની ભાષા સામાન્ય જનસમૂહની હોવા છતાં કાવ્યમય છે. તેના હાસ્યરસિક પાત્રો ઘણી વાર શેક્સપિયરના મહાન પાત્ર ફૉલ્સ્ટાફની સરખામણી કરે એવાં હોય છે. તેની પાત્ર કે પાત્રસમૂહમાંથી ઉપજતી કરુણતા દેશની કરુણદશાની દ્યોતક છે.

કવિ યીટ્સે કાવ્યમય નાટકો ઉપરાંત સુંદર ગદ્ય પણ લખ્યું છે. The Celtic Twilight (૧૮૯૩) અને Ideas of Good and Evil (૧૯૦૩)માંનું વિવેચન અને Autobiographiesમાંનાં સંસ્મરણો બુદ્ધિની ચમક સાથે સુંદર મૌલિક કલ્પનાનું અદ્‌ભુત મિશ્રણ કરે છે. છતાંયે તેનો કીર્તિધ્વજ તો તેના કાવ્યમંદિર પર જ ફરકતો રહેશે. તેના ગદ્ય અને પદ્ય લખાણની તુલના કરતા *Christian Register Unitarion* ના તંત્રીએ લખ્યું છે:

> To read his autobiographical work and some of his essays is to be puzzled and irritated, as if one has to sit by while a navigator who rejected the Copernican astronomy plotted his position by Ptolemaic tables. But to read his poetry is to get more and more away from that kind of baggage.

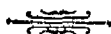
રૉબર્ટ લીન્ડ તેના Wind among the Reeds કાવ્યસંગ્રહને અર્વાચીન કાળનો સર્વોત્તમ પ્રેમકાવ્યનો ગ્રંથ ગણે છે. જેરાલ્ડ બુલેટે તેનાં કાવ્યો માટે લખ્યું છે: "તેને સાંપડેલી ઊર્મિમયતાની બક્ષીસ, રંગીન તરંગો ખડા કરવાની તેની શક્તિ, દર્દભર્યું સંગીત, લાવણ્યમય પ્રવાહી અને મૃદુ પદ્યમાં વપરાયેલા સ્પષ્ટ કડીણ રૂપકો તેને કવિઓમાં અજોડ સ્થાન આપવા માટે પૂરતાં છે. Mr. W. B. Yeats's poetry with its gemlike clarity of image and its wistful music, is one of the major glories of modern literature."

યીટ્સના મિત્ર એચ. ડબલ્યુ. નેવિનસને યીટ્સના યૌવનકાળનું સંસ્મરણ તેનાં કાવ્યોનો ઉલ્લેખ કરતા શબ્દોમાં સુંદર રીતે નીચે પ્રમાણે નોંધ્યું છે:

"It was a golden or silvery time when we entered the 'Celtic Twilight' and followed the 'Wanderings of Oisin,' and knew how Cuchullain died, and perceived from far away the 'Isle in the Water' and went 'Down by the Salley Gardens' and listened to the 'Wind among the Reeds' and asked 'Who will go drive with Fergus now?' and set out for the 'Townland that is the World's Bane,' and gazed upon the Poor Old Woman who 'went down the path a young girl and had the walk of a queen,' or when we stand by the lake where two souls are 'Love and Continual Farewell.' It was a new and lovely time of the youthful Yeats—and nearly fifty years ago many of us were living in it."

London Mercury. March—'39.

ગેવરલી નિકોલ્સે 'ટ્વેન્ટી-ફાઈવ'માં યીટ્સ માટે લખ્યું છે: 'Yeats always seems to me to move in a mist. He was like "men as trees walking." યીટ્સ મને હંમેશાં ધુમ્મસમાં ફરતો હોય એવું લાગે છે. તે 'વૃક્ષો જેમ ચાલતાં માણસો જેવો" હતો.'

રૂપવસંત

ગૌતમ કે. ભટ્ટ

વિશાલ ગિરિકંદરા, મુખર આ બની ગાજતી,
ગભીર ઘનગર્જને વિફરતા મૃગેન્દ્રો તણા
પ્રચંડ પડછંદથી; પ્રલયનાં પૂરો રેડતા
ધસંત જલધોધના પતનથી વિકંપે ધરા.

સુગૂઢ તરુપલ્લવે નિવસતાં વિહંગો ઘણાં,
સમૂહ કલગાનથી વિહસતા વનાન્તો રહ્યા,
સુરમ્ય મૃદુ મર્મરો અનિલના હૂંતો વા રચે,
પ્રસન્ન જલસ્રોતના સરણમાં તરંગો શમે.

અનંત ઉદયાસ્તથી ચમકતાં દિસે દિઙમુખો,
કરાલ રવહીનતા ધુધવતી ગિરિશૃંગપે,
તપેલ રવિબિંબથી હિમ તણા મહાખંડ કૈં,
વિભક્ત બનતા, ખીણે ગબડતાં કરે ઘોર શો.

સદાય મકરંદથી ખિલવતો રૂડાં ફૂલ જે,
અગાધ ઉદધિ ઉરે જ્વલન તેજ તું પેટવે,
જરા ન મનવાણીના બળહીણા લઘુ સાધને
મપાય તવ ભવ્યતા, વિરમતાં બધાં સર્વદા.

નિસર્ગ નયનોઃ રવિ, તરલ તારલા ઇન્દુના
અગમ્ય પલકારને સમજવા, જગન્મંજુષા
ભરેલ ગૂઢ વસ્તુથી, પલટતા મહાસાજથી,
અપાય વિણ ખોલવા મુજ કને નથી કીલિકા.

ચહું મધુ પીવા મળે ભ્રમરીડંખની વેદના,
ગુલાબ રૂપવાસ કાજ ગ્રહતાં દમે કંટકો,

લહું કીટ ગણે, મહા વિષ વમન્ત સર્પો રહ્યા
અને વનચરો મહીં ડણક વાઘ સિંહો તણી.
ભલાં વનચરો ફરે, લહરીઓ લીલા ઘાસના
સમૂહ પર ખૂબ ઝાકળ તણાં ઝગે બિન્દુડાં,
સુમંદ લહરો શીળી બનતી એ જ ઝંઝાનિલો,
તુષાર જલબિન્દુમાં ડૂબતી કૈંક નૌકા વડી.

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥११८॥

જે એક પોતા સારુ જ રાંધે છે ને તરણાને અન્ન દેતો નથી તે અન્ન નહિ પણ કેવળ પાપ જ ખાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે 'કેવલાઘો ભવતિ કેવલાદી'! બીજાને જમાડતાં શેષ વધે એ જ અન્ન સજ્જને ખાવું.

नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यात् ॥२–५६॥

કોઈને એઠું ન આપવું

नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

સવારસાંજ બે વાર જમવું. [सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिनोदितम् । मिताक्षरा १—८१ ।] સવારસાંજના ભોજન વચ્ચે ન જમવું.

न चैवात्यशनं कुर्यात् ।

અતિ ભોજન ન કરવું

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ ३-१२६ ॥

દેવકાર્યમાં બે ને પિતૃશ્રાદ્ધમાં ત્રણ અથવા બેયમાં એક એક બ્રાહ્મણ જમાડવો; વધારે ને જમાડવા જેટલો માણસ સુસમૃદ્ધ હોય તોય વિસ્તર ન કરે.

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । १३२ ॥

હવ્યકવ્ય જ્ઞાનીને જ દેવાં.

यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।
तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

જેમ ખારી ઊસ ભૂમિમાં બીજ વાવનાર ફળ પામતો નથી તેમ અવિદ્વાન બ્રાહ્મણને દાન દેનારો પણ ફળ પામતો નથી.

भृतकाध्यापको यश्च वार्धुषिश्च चिकित्सकः । १५६, १५३ ॥
हव्यकव्येषु वर्ज्याः स्युर्नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ १५२ १५८ ॥

પૈસા લઈને ભણાવનારા વૈદું કરનારા, વ્યાજ ખાનારા, ને જોષ જોઈને જીવનારા બ્રાહ્મણને જમાડવા નહિ.

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ १—८८ ॥

ભણવું, ભણાવવું, યજ્ઞ કરવો ને કરાવવો, દાન દેવું અને લેવું આ બ્રાહ્મણનાં છ કર્મ બ્રહ્માએ કલ્પ્યાં છે.

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥ ८—३ ॥

માત્ર યાત્રા અર્થાત્ પ્રાણસ્થિતિને સારુ જ સ્વકર્મ કરીને ધનસંચય કરવો.

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भी धान्यक एव च।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७ ॥

ત્રણ વર્ષ ચાલે એટલું અથવા એક વર્ષ ચાલે એટલું ધાન સંઘરવું, અથવા ત્રણ દિવસના નિર્વાહોચિત ધન રાખવું, અથવા આવતી કાલનું ભાતુ પણ ન રાખવું.

[પરિગ્રહનું માપ બાંધવું એ બ્રાહ્મણ તેમજ જૈને બહુ આવશ્યક ગણ્યું છે. ભગવતી સૂત્ર (૮-૯)માં ગૌતમ મહાવીરસ્વામીને પૂછે છે કે માણસ નરકમાં કેમ કરીને જાય છે, પછી ભગવાન અસદ્ગતિનાં કારણ બતાવે છે તેમાં ' મહાપરિગ્રહ ' પહેલું અને માંસાહાર ને પંચેન્દ્રિયવધ એના પછી મૂકયાં છે. એટલે મહાપરિગ્રહમાં માંસાહાર ને હિંસા કરતાં યે વધારે પાપ છે. મહાવીરસ્વામીના શ્રાવકો પરિગ્રહનું પરિમાણ બાંધતા તેમ આજ પણ કોઈ શ્રાવક બાંધતા હોય તો કોણ જાણે. પણ બૉસ્ટનમાં એક અમેરિકન વેપારી હતો. તેણે ડબ્લ્યુ. એચ. ડેવન્પોર્ટ આદમ્સના ' ધી સીક્રેટ ઑવ સકસેસ 'માં લખ્યા પ્રમાણે એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર કર્યું હતું તે એના મરણ પછી હાથ લાગ્યુ હતું:

' ઈશ્વરનો અનુગ્રહ હશે તો હું પચાસ હજાર ડૉલરથી વધારે ધન મારી આગળ નહિ રાખું. ઈશ્વર કૃપાએ મારા ધંધાના શુદ્ધ લાભનો ચોથો ભાગ હું ધર્માદામાં વાપરીશ. જો મારી આગળ કદાપિ વીસ હજાર ડૉલર થાય તો મારા શુદ્ધ નફાનો અર્ધો ભાગ દાનધર્મમાં કાઢીશ; ત્રીસ હજાર ડૉલર થાય તો પોણા ભાગનું દાન કરીશ, અને પચાસ હજાર પછી પૂરેપૂરો નફો ધર્માદામાં નાખીશ. આ પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ભગવાન મને સહાય થાય; નહિ તો મારા કરતાં વધારે રેઢીલા કારભારીને એ ધન આપે ને મને કાઢી મૂકે.'
અને આ પ્રતિજ્ઞા એણે અક્ષરશઃ પાળી હતી.

[અપૂર્ણ

સ્વરવિજ્ઞાન

હરકાન્ત શુક્લ

સ્વર વિષે કાંઇ પણ જાણતા પહેલાં સ્વરનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ શું છે તે જાણવું અતિ આવશ્યક છે. વસ્તુતઃ સ્વર એ અવાજનો જ એક પ્રકાર છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે અવાજ એ બે દ્રવ્યોના અફળાવાથી, ઘર્ષણથી અથવા ધ્રૂજારીથી ઉત્પન્ન થતા આન્દોલનોનું પરિણામ છે. જ્યારે આ આન્દોલનો કર્ણેન્દ્રિય પર અથડાય છે ત્યારે અવાજ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આપણે ત્યાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અવાજને નાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, અને નાદના પ્રકારોનું ઘણું સરસ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. આપણે ત્યાં નાદના બે પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. આહતનાદ અને અનાહત નાદ છે. જે નાદ આઘાત વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે આહતનાદ કહેવાય છે; જ્યારે જે નાદ મનુષ્ય કર્ણેન્દ્રિય શકિત બહારનો છે તે અનાહત નાદ કહેવાય છે. આહતનાદના બે પ્રકારો છે, જેમાં એક જીવજન્ય અને બીજો જડજન્ય છે. જીવજન્ય નાદનું સ્વરૂપ વાણી કહેવાય છે, જ્યારે જડજન્ય નાદનું સ્વરૂપ ધ્વનિ કહેવાય છે. વાણીના શબ્દ અને સ્વર તેવા બે પ્રકારો છે, જ્યારે ધ્વનિમાં માત્ર ઘોંઘાટ અને સ્વર એવા વિભાગો છે નાદના સ્વરૂપમાં અનાહતનાદનું રૂપ ઘણું ગૂઢ અને અગમ્ય રહે છે હિંદના મહાન વિજ્ઞાનવેત્તા સર વેંકટ રમણે 'અનાહતનાદ' (Sound that is not heard) ઉપર સરસ રીતે લખતાં અનાહતનાદને કાંઇક પારજાંબલી કીરણો (Ultra vioret lays અને અંતર રકત કીરણો Infrared rays) સાથે સરખાવેલ છે.

કુદરતે પ્રાણીને પોતાની ભાવના કે સુખદુઃખની લાગણી દર્શાવવા વાણી રૂપી મહાન સાધન આપેલ છે. જો કે જીવનના સાધારણ વ્યવહારમાં પ્રાણી માત્રને કાન કરતાં આંખનો સવિશેષ ઉપયોગ કરવો પડે છે, છતાં પણ મનુષ્યના કિસ્સામાં તો શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા મનુષ્યના ચિંતન અને વિચારો તથા લાગણીઓ પર ન ભુંસાઇ શકે તેવી પ્રબળ છાપ પડે છે. મનુષ્યે વાણીમાંથી ઉપજતા શબ્દોમાં એક પ્રકારની અર્થસૂચકતા તથા ભાવવાહકતા આરોપી ભાષા રચી પોતાનો જીવનવ્યવહાર અને વિચારવિનિમય તદન સરળ બનાવેલ છે. પ્રાણીઓ તથા પક્ષીઓમાં પણ આવો જ વાણીપ્રકાર જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેના નિયમો જાણવા મુશ્કેલ છે; ઉપરાંત તે પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ વિરમે છે. આમ હોવા છતાં પણ પ્રાણીઓ તથા પક્ષીઓની શ્રવણેન્દ્રિય શકિત મનુષ્ય કરતાં વધુ સતેજ હોય છે, કારણ કે જીવન સંરક્ષણનાં ઘણાં કાર્યો તેને માત્ર કાનની જ મદદ વડે કરી લેવાં પડે છે.

આપણી વાચાશકિત બહુધા શ્રવણેન્દ્રિય શકિત પર અવલંબે છે શ્રવણેન્દ્રિય જ્ઞાનતંતુઓનું ઉત્તેજન મન ઉપર અસર કરતાં તે વાણીદ્વારા વહન થાય છે. અવાજ જેટલો કાન સાથે જોડાયેલ છે તેટલો જ જીભ સાથે પણ સંકળાયેલ છે. એક ઇન્દ્રિય તેને ગ્રહણ

કરે છે જ્યારે બીજી તેને બહાર લાવે છે. ઘણી વાર મૂંગા માણસો બહેરા પણ જોવામાં આવે છે. આપણા પોતાના જ અવાજનું પ્રમાણ પારખવાનું, આપણા જ કાન પર રહે છે. આથી ઘણી વાર બહેરા માણસો નજીક હોવા છતાં ખૂબ તાણીને વાતો કરતા માલૂમ પડે છે. ઘણી વાર ચક્ષુ વગરના માણસોની શ્રવણેન્દ્રિય શક્તિ એટલી સતેજ થાય છે કે તેઓ ઘણુંખરું કાનથી જ જોઈ લેતા હોય તેમ લાગે છે. કુદરતની પારિણામિક અવસ્થામાં મનુષ્યે વાણીના અનેક પ્રકારો શોધી તેના પર શાસ્ત્રો રચી વાણીની જ એક સંગીત જેવી સ્વયંભુ કલા રચી કમાન કરી છે. સંગીત એ શ્રવણેન્દ્રિય ગોચર કલા છે સંગીતની સામગ્રી સ્વરો છે, અને સ્વરોનું સુમધુરતાના નિયમ પ્રમાણે સંમિશ્રણ કરવાથી તેમાંથી આનંદ, અનુકૂળતા, અને પ્રસન્નતા ઉદ્ભવે છે.

૨

સંગીત કલાના અવયવો સ્વરો એ પણ અવાજનું જ સુમધુર સ્વરૂપ છે. અવાજ એ દ્રવ્યના આન્દોલનથી ઉત્પન્ન થતો ઇન્દ્રિય સંસ્કાર છે, એટલે અવાજ અને આન્દોલનો બેઉ સહચારી વસ્તુ છે. પરંતુ અવાજને ઉત્પન્ન થવા માટે તથા એક જગ્યાથી બીજી જગ્યા પર જવા માટે કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્યની આવશ્યકતા રહે છે જો દ્રવ્યનો અભાવ હોય અગર તો શૂન્યાવકાશ હોય તો તેમાંથી અવાજપ્રસરણ થવું મુશ્કેલ છે. ઘન, પ્રવાહી કે વાયુમાન ત્રણે જાતના પદાર્થમાંથી અવાજ વધુ ઓછી ઝડપે ગતિ કરી શકે છે અને દ્રવ્યની ધ્રૂજારીથી ઉત્પન્ન થતાં મોજાંઓ દ્વારા પ્રસરે છે. અથડાતી વસ્તુની સ્થિતિસ્થાપકતા એ પણ અવાજના ઘડતર અને આન્દોલનોની ગતિ માટે જરૂરની વસ્તુ છે કેમકે દ્રવ્યની સ્થિતિસ્થાપકતા વિના કમ્પન થવું મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ જાતના અવાજ લઈ જનાર દ્રવ્યમાં અવાજ થતાંની સાથે બધા અણુઓ એકી સાથે આન્દોલિત થતા નથી. એટલે અવાજ થતાંની સાથે તે દ્રવ્યના અણુ ઘણા જ નજીક આવે છે અને પછી વિસ્તારને પામે છે. અવાજ પસાર થતા દ્રવ્યમાં અણુઓ નજીક આવવાની જે ક્રિયા છે તેને ઘનીભવન કહેવામાં આવે છે, જ્યારે અણુઓ એકમેકથી દૂર જવાની ક્રિયાને સ્ફારીભવન કહેવામાં આવે છે. અવાજનું મોજું ઘનીભવન અને સ્ફારીભવનના ક્રમ વડે આગળ વધે છે. હવા અને પાણી કરતાં લોખંડમાં અવાજનો વેગ સૌથી વિશેષ ઝડપી બને છે, એટલે સંગીતમાં ધાતુના બનાવેલા તારોની મદદ સ્વરોત્પત્તિ માટે ખૂબ લેવામાં આવે છે.

અવાજનાં ત્રણ આવશ્યક તત્ત્વો છે, અને તે પ્રમાણ, મોટાઈ અને રૂપ અગર તો ગુણ છે. અવાજનું પ્રથમ તત્ત્વ પ્રમાણ લઈએ. તે અવાજને તીણો, ઊંચો નીચો, વગેરે બનાવે છે. અવાજનું પ્રમાણ તે અવાજ ઉત્પન્ન કરનાર દ્રવ્ય સેકન્ડમાં કેટલું ધ્રૂજે છે તેના પર રહે છે. જેમ જેમ આન્દોલનોની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ અવાજનું પ્રમાણ ઊંચું થતું જાય છે. જ્યારે એક ક્ષણમાં થોડી સંખ્યાના આન્દોલનો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે અવાજ ઘેરો થાય છે. મનુષ્યની કર્ણેન્દ્રિય શક્તિની ઓછામાં ઓછી અવધી ક્ષણના ૧૬ આન્દોલનોથી શરૂ કરતાં વધુમાં વધુ ૪૦૦૦૦ આન્દોલનો સાંભળી શકવાની છે. આ કક્ષા વચ્ચે દુનિયાના બધા સ્વરો અને સંગીતસપ્તકોનો સમાવેશ થાય છે.

અવાજ-પ્રમાણ પછી બીજું ઉપયોગી તત્ત્વ અવાજની મોટાઈ છે. અવાજની મોટાઈ તે અવાજ ઉત્પાદક દ્રવ્યોના અથડામણની શક્તિ પર અવલંબે છે. દ્રવ્યોના અફળાવાના જોર પર અવાજ તરંગોની ઊંચાઈ, પહોળાઈ, અને લંબાઇનો આધાર રહે છે અને તેના પ્રમાણમાં અવાજ નાનો અગર મોટો થઈ શકે છે.

અવાજનું ત્રીજું લાક્ષણિક તત્ત્વ તેનો અવાજ ગુણ કે રૂપ છે, અને તેને અંગ્રેજીમાં Timbre કહેવામા આવે છે. જ્યારે એક જ સ્વર જુદા જુદા માણસો ગાય છે અગર જુદાં જુદાં વાજિંત્રોમાં વગાડવામા આવે છે, ત્યારે એ સ્વરનુ અવાજ પ્રમાણ અને મોટાઈ એકસરખાં હોય છે. છતાં પણ તે બધા અવાજો એકબીજાથી જુદા તરી આવે છે. જગતમાં જેમ બધા માણસો એક જ સરખી મુખાકૃતિવાળા નથી હોતા, તેમ બધા માણસોના અવાજના રૂપો પણ એક જ જાતના નથી હોતાં. જે માણસો આંખો વડે જોઈ શકવા અસમર્થ છે તે એક માણસ બીજાથી માત્ર અવાજ વડે પારખી શકે છે આ ઓળખવામાં અવાજ ગુણ અને અવાજવળાક મુખ્ય વસ્તુ છે. અવાજનાં આંદોલનો એક સરખી પહોળાઈ અને લંબાઈ તથા ઊંચાઈના હશે તો પણ તેનો અવાજગુણ જુદા જુદા પ્રકારનો હોઈ શકે છે. તેનુ કારણ દરેક મનુષ્યની સ્વરપેટીમાં સ્વરતંતુ, અને તેની સ્થિતિસ્થાપકતા તથા તેની લંબાઈમા ફેરફારો રહે છે. આથી કરીને આંદોલનોની ઊંચાઈ, લંબાઈ, અને પહોળાઈ ઉપરાંત તેના વળાક પર ખાસ લક્ષ આપવાનુ રહે છે. આ વળાકના રૂપ અને રચના પર અવાજ ગુણનો મુખ્યત્વે કરીને આધાર રહે છે. અવાજના વળાકનું રૂપ અવાજમાંથી નીકળતા ઓછાવત્તા સદસંવાદી અનુસ્વરોની અતિશયતા કે ધીમાપણા પર અવલંબે છે. પુરુષ અને સ્ત્રીના અવાજ ગુણમાં જે દેખીતો ફેરફાર જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આ છે. અવાજના જુદા જુદા પ્રમાણ તથા ગુણો છે, જે ઉપરથી યુરોપીય સંગીતમાં અવાજના રૂપ પ્રમાણે ગાયકોના પ્રકારો પાડવામાં આવેલ છે, અને તે પ્રકારોનું ધોરણ આન્દોલનોની સંખ્યા અને કક્ષા પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવેલ છે.

અવાજ પ્રકાર	આન્દોલનો
બાસ Bass	૮૨–૨૯૩
બેરીટોન Baritone	૮૭–૩૭૦
કોન્ટ્રાલ્ટો Contralto	૧૬૪–૬૯૪
મેઝોસોપ્રાનો mezzo Soprano	૧૭૪–૮૭૦
સોપ્રાનો Soprano	૨૧૮-૧૦૪૪

સાધારણ રીતે મનુષ્યના અવાજની કક્ષા બેથી અઢી સપ્તકની ગણાય છે. પરંતુ બરાબર કેળવાયેલ અવાજ સાડાત્રણ સપ્તક સુધી જઈ શકે છે. ઉપર મુજબ અવાજના પ્રકારો પ્રમાણે ગાયકોના વિભાગો પાડવાની પ્રથા આપણે ત્યાં નથી, પણ ઉદાહરણ તરીકે, ફૈયાઝખાન, સાયગલ, અબ્દુલ કરીમખાં અને પ્યારાસાહેબના અવાજ અનુક્રમે બાસ, બેરીટોન, મેઝોસોપ્રાનો અને સોપ્રાનો કહી શકાય.

કુદરતના બધા અવાજો મધુર અને કર્ણપ્રિય નથી હોતા. અવાજને મધુર બનવા માટે અવાજના આન્દોલનોને સરખા અંતરવાળાં, તથા સમાન લંબાઈ, પહોળાઈ, અને મોટાઇવાળાં થવું જોઈએ છીએ. જ્યારે અવાજનાં આન્દોલનો એકસરખાં, સમપ્રકૃતિક, સમાન્તરવાળાં, અને ક્ષતિ વગરનાં હોય છે ત્યારે તેમાંથી સ્વર જન્મે છે. જો અવાજનાં આન્દોલનો વચ્ચેનું અંતર અસમાન રહે તો અવાજ ભાગ્યે જ સંગીતમય સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે. અવાજનાં સુવ્યવસ્થિતિત અને સમાન્તરવાળાં આન્દોલનો કર્ણેન્દ્રિય પર અથડાતાં તે શ્રવણેન્દ્રિય તંતુઓ દ્વારા જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજે છે. વ્યવસ્થા અને તાનબદ્ધતા એ જ્ઞાનતંતુ ક્રિયાનો પણ ક્રમ હોવાથી સ્વરના આન્દોલનો કાનને શબ્દ કે ઘોંઘાટ કરતાં વધુ મધુર, અનુકૂળ અને આહ્લાદક લાગે છે.

૩

મનુષ્યના કંઠની રચના જોતા તે એક શુષિરવાદ્ય જેવું લાગે છે. સ્વરપેટી, જ્ઞાનતંતુઓ વગેરે અવાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે મુખ્ય અવયવો છે. મનુષ્યનો કંઠ એ તેનું નૈસર્ગિક વાજિંત્ર છે તે ખરું પણ તે કંઠમાંથી રેલાતા સ્વરની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરવા માટે સૌથી પ્રથમ તારના વાજિંત્રનો ઉપયોગ લેવામાં આવેલ છે અને તેમાંય ખાસ કરીને બે ઘોડી વચ્ચે ટેકવેલ તાર (આધુનિક એકતારાનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ) એ સૌથી પ્રથમ નૈસર્ગિક વાજિંત્ર છે. બે ઘોડી વચ્ચે ટેકવેલ તાર ખેંચશું તો તેમાંથી એક સ્વર નીકળે છે, જે સ્વર તારની ઘટ્ટતા, જાડાઈ, લંબાઈ, અને ખેંચાણ પર અવલંબે છે. આ સ્વરને મુખ્ય સ્વર કહેવામાં આવે છે. આજ સ્વર આપણને આ તારની લંબાઈના બરાબર મધ્યમાંથી પણ મળી આવે છે. આમ જોશું તો એક સ્વરથી શરૂ કરી તે જ સ્વર ફરીથી મળે ત્યા સુધીમાં સ્વરની એક સીધી લીંટી થાય છે. ફરીથી મળતો સ્વર તે મુખ્ય સ્વરથી બમણા પ્રમાણમાં ઊંચો રહે છે અને તેના આન્દોલનોનું પ્રમાણ પણ બમણું રહે છે. દાખલા તરીકે, પ્રથમ સ્વર જેને આપણે ષડ્જ કહીએ છીએ તે જ જાતનો સ્વરની સીધી લીંટીએ બીજો ષડ્જ મળે તેને તાર ષડ્જ કહેવાય છે. આ બે ષડ્જ વચ્ચે કાનને અનુકૂળ લાગતાં અમુક અંતરો નક્કી થયાં તે સ્વરો કહેવાય છે. આવા સ્વરોની સંખ્યા સાત છે અને તેને આપણે સંગીતસપ્તક તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ સ્વરો ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ છે ષડ્જ કેટલા આન્દોલનો કે કમ્પન સંખ્યાનો બનેલો છે તે માટે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્યાંય સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલ જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ આધુનિક સમયમાં તે ૨૪૦ ની કમ્પન સંખ્યાનો છે તેમ માનવામાં આવે છે. એટલે ષડ્જના ૨૪૦ આન્દોલનો થાય તો તાર ષડ્જના ૪૮૦ આન્દોલનો થાય. આ બે સ્વરો વચ્ચેનું વચલું પ્રમાણ ૩૬૦ આન્દોલનોનું થાય આને પંચમ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે ષડ્જ અને પંચમ વચ્ચેનો મધ્યસ્થ સ્વર તે ૩૦૦ આન્દોલનોનો થાય અને આ સ્વરને ગાંધાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હવે ગાંધાર અને ષડ્જનો નૈસર્ગિક સંવાદ છે. જેઓના કાન તંબુરના રણકારથી ટેવાયેલા હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે તંબુર પર તારની જવારી ખોલ્યા પછી ષડ્જમાંથી ગાંધાર સાંભળી શકે છે. એટલે ષડજ સાંભળ્યા પછી તેમાંથી જ ઉદ્‌ભવતો ગાંધાર સ્વર પર સ્થાન મેળવવું સહજ થઈ પડે છે, અને પંચમ અને ષડ્જ વચ્ચેનું મધ્ય

પ્રમાણુ પણ ગાંધાર જ થાય છે. આમ ગાંધારની સ્થિતિ બધી રીતે સાનુકૂળ બને છે. જેવી રીતે ષડ્જમાંથી ગાંધાર સંભળાય છે તેમ પંચમમાંથી ઋષભ સ્વર સંભળાય છે. ષડ્જ, ગાંધાર અને પંચમ આમ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થતાં ઋષભના સ્થાન માટે કાંઈ કહેવાપણું રહેતું જ નથી. ઋષભ દેખીતી રીતે ગાંધાર કરતાં નીચી અવસ્થાને હોવાથી ગાંધાર પહેલાં ઋષભ સ્થાન લે છે. ઉપરાંત ષડ્જ ગાંધાર વચ્ચેનું મધ્ય સ્થાન પણ ઋષભનું છે. આવી રીતે સ્વરસપ્તકના સારેગમ તેમ ચાર સ્વરો નૈસર્ગિક મહસંવાદથી જ અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. હવે સારિગમ તે પૂર્વાંગના સ્વરો મળતાં મધ્યમ પોતાનું સ્થાન સહજ રીતે મેળવી લે છે. અવાજની ખાસ ખાસિયત છે કે એક સ્વરથી બીજા ઉપર જતાં તે કુદકાથી ચાલે છે અને તેમ થતાં તે મધ્યમ પર વિશેષ આવે છે. મધ્યમ એ ગાંધાર અને પંચમ વચ્ચેનો બરાબર મધ્યસ્થ સ્વર નથી પણ મધ્યમના આન્દોલનો જોઈએ તે કરતાં ૧૦ ઓછા પ્રમાણમાં રહે છે. તેમ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ વધુ રૂચિકર થાય છે. ઉપરાંત ષડ્જ અને મધ્યમ તથા ઋષભ અને પંચમ વચ્ચે પણ નૈસર્ગિક સહસંવાદ છે. આવી રીતે સ્વરસપ્તકના પૂર્વાંગના બધા સ્વરો આપોઆપ નક્કી થયા પછી પાછળ રહેતા ધૈવત અને નિષાદના સ્વરોના સ્થાન નિયત કરવા બહુ મુશ્કેલ નથી. આપણા પૂર્વજોએ સ્વરોની કમ્પન સંખ્યા કે આન્દોલનોની બાબતમાં આધુનિક સમયમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ નક્કી કરવામાં આવેલ છે તેમ નક્કી કરેલ નથી. પણ સ્વરવિજ્ઞાન અને સ્વરગણિતનો એક સિદ્ધાંત છે કે કાનને મધુર લાગતા સ્વરો વચ્ચે નૈસર્ગિક સહસંવાદ છે એટલે તેનુ ગુણોત્તર પ્રમાણ પણ ગણિતના હિસાબે સપ્રમાણ જોવામાં આવે છે. પંચમ પછીના ધૈવત અને નિષાદ પણ ષડ્જ સાથેના ઋષભગાંધારના પ્રમાણ હિસાબે મેળવવામાં આવેલ છે. આપણે ત્યાં માત્ર ગણિતનો મેળ કરતાં કાનની સુરુચિ પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાયુ છે.

હિંદના સૌથી પ્રાચીન વાજિંત્ર વીણાના દંડ પર જોશુ તો તેના તારની સળંગ લંબાઈની ૧/૨, ૧/૩, ૧/૪, ૧/૫, ૧/૯ એ વિભાગોએ પડદા મૂકવામાં આવેલ છે. આમ પડદાઓથી તારની મૂળ લંબાઈ ઘોડીથી મેરૂ સુધીની જે થતી હોય તે લંબાઈ તે તે પડદાઓથી ઘોડી સુધી ગણતાં અનુક્રમે ૧, ૮/૯, ૪/૫, ૩/૪, ૨/૩, ૧/૨ થાય છે. હવે ધ્વનિનો એક એવો નિયમ છે કે કોઈ પણ તારના ભાગ કરીએ ત્યારે તે ભાગની કંપન સંખ્યા તારની મૂળ લંબાઈ તથા તે ભાગની લંબાઈના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં થાય છે. જેમકે એક લંબાઈના તારની કંપન સંખ્યા ૨૪૦ રહે તો તારના ૮/૯ ભાગે પાડતાં એટલા ટુકડાની કમ્પન સંખ્યા ૨૪૦×૯/૮=૨૭૦ થશે. આથી ૧, ૮/૯, ૪/૫, ૩/૪, ૨/૩, ૧૬/૨૭, ૮/૧૫, ૧/૨ એ બધા વિભાગોની અનુક્રમે કમ્પન સંખ્યા ૨૪૦, ૨૭૦, ૩૦૦, ૩૨૦, ૩૬૦, ૪૦૫, ૪૫૦, ૪૮૦ થશે. ઉપરના વિભાગોમાં જણાવેલ ૧૬/૨૭ અને ૮/૧૫ ના વિભાગો ઋષભ અને ગાંધારનો ૨/૩ મો ભાગ એટલે ૮/૯×૨/૩=૧૬/૨૭ અને ૪/૫×૨/૩=૮/૧૫ થાય છે. જેમ એક લીટી અનેક બિંદુઓની બની હોય છે તેમ સ્વરસપ્તક વચ્ચે અનેક સ્વરો આવી શકે છે. પરંતુ એક સ્વર બીજાથી પારખી શકાય અને બીજાથી જુદો પાડી શકાય તેને હિંદી સંગીતમાં શ્રુતિ કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિ એ સ્વરનું નાનામાં નાનુ અંતર છે જે એક સ્વરને બીજાથી સ્પષ્ટ રીતે જુદો પાડે છે. હિંદી સંગીતમાં શ્રુતિની સંખ્યા ૨૨ ની છે. ગ્રીક લોકોએ ૨૪ ની સંખ્યા કરી હતી, જ્યારે કેટલાકે તો ૩૪ ની રાખેલ હતી. તાંજોરના

અગ્રદામ ૫ડિશારે ૯૬ શ્રુતિઓ ગણાતી છે. આમ શ્રુતિઓની અનેક સંખ્યા થઈ શકે પણ હિંદી સંગીતના સ્વરસમકમાં ૨૨ શ્રુતિનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદી સ્વરસપ્તક એ નૈસર્ગિક સ્વરસપ્તક છે પ્રથમ ષડ્જથી તાર ષડ્જ વચ્ચેનાં અંતરો સમભાગે વિભિન્ન થાય તો તે Tempered Scale સમભાગી સપ્તક કહેવાય છે. આમ કરવાથી કમ્પન સંખ્યા અને સ્વરગણિત સહેલું છે પરંતુ સ્વરમાધુર્ય બરાબર સચવાતું નથી. હિંદી સંગીતસપ્તક ઉપર પ્રમાણે રચાયું હોવાથી નૈસર્ગિક સહસંવાદને જ તેમાં સ્થાન મળતાં તેમાં સ્વરમાધુર્ય પણ નૈસર્ગિક જ રહે છે. આથી કરીને હિંદી સંગીતમાં યુરોપીય સંગીતમાં જોવામાં આવતા સહસંવાદનો અભાવ રહે છે. હિંદી સંગીતસપ્તકના ત્રણ પ્રકાર છેઃ મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર. મન્દ્રસપ્તકના સ્વરો કાઢતાં છાતીમાં જોર પડે છે, મધ્યસપ્તક અનાયાસે નીકળે છે, જ્યારે તારસપ્તકમાં મગજમાં જોર પડે છે. કર્ણેન્દ્રિય શક્તિની અવધી ૧૬–૪૦૦૦૦ આન્દોલનોની છે જે વચ્ચે ૧૧ સપ્તકો શક્ય છે. આમાંથી ૨૪૦ આન્દોલનોથી શરૂ થતા ષડ્જવાળું સપ્તકને મધ્યસપ્તક ગણાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં Middle C Scale કહેવામાં આવે છે.

સંગીતસપ્તક એ કાંઈ જલદીથી પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ નથી પણ સૈકાઓની મહેનત અને ઉત્ક્રાન્તિનું પરિણામ છે. સંગીતનો ઇતિહાસ મનુષ્યજાત જેટલો જ પુરાતન છે. ભાષા અને વ્યાકરણની જેમ સંગીત અને તેનું શાસ્ત્ર પરસ્પરનો સંબંધ ભોગવતું આવેલ છે સંસ્કૃત પ્રજાઓનાં સંગીતગ્રામ પણ ખૂબ સંસ્કૃત અને સંપૂર્ણ જોવામાં આવે છે. હિંદનું સંગીતસપ્તક પણ ઘણા જ પુરાતન સમય પહેલાં સંપૂર્ણ બની ચૂક્યું હતું.

સ્વર એ શબ્દ કરતાં વધુ ભાવવાહક છે, પણ મનુષ્ય જેટલે દરજ્જે સ્વરની અર્થપૂર્ણતા મુકરર કરવા સફળ નીવડયો છે તેટલે દરજ્જે શબ્દની અર્થપૂર્ણતા મુકરરતા ચોક્કસ કરી શકયો નથી. ખૂબ જંગલી અને અસંસ્કૃત માનવીથી માંડી સુધરેલ અને ખૂબ જ સંસ્કૃત માણસોએ સ્વરોનો લાગણી દર્શાવવા ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ તે સમજાવવા હજુ તેને શબ્દો મળ્યા નથી. આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે જીવનની ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરી તેનું પૃથક્કરણ કરી તેનો જીવન સાથેનો સંબંધ નક્કી કરવામાં ખૂબ જ સહાય અને સફળતા સાધી છે તો હવે સ્વરની અર્થવાહકતા સ્પષ્ટ કરવાનું તેના માટે બહુ દુષ્કર નથી તેવી અપેક્ષા અસ્થાને ન જ ગણાય.

એક પત્ર

સોનીવાડ, વલસાડ
તા. ૨૨-૫-૩૬

સ્નેહી સુરભ્ભાઈશ્રી,

હું બે દિવસ થયાં અહીં આવ્યો છું. અત્યાર સુધી નડિયાદ હતો. હમણા ગુજ-રાતમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ ખૂબ જોશમાં ચાલે છે. પ્રૌઢ શિક્ષણનું કાર્ય કરનાર ખેડા જિલ્લાનાં શિક્ષકશિક્ષિકાઓનો એક તાલીમવર્ગ નડિયાદમાં ખોલ્યો હતો. એમાં મારે ગૃહપતિ તરીકે કામ કરવાનું હતું.

એ પહેલાં ઉનાળાની રજા દરમિયાન ખેડા જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ કરવા જનાર શાળા-કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને માટે ત્રણ દિવસનો એક તાલીમવર્ગ ઉત્તરસંડા ખાતે ખોલવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પણ હું ગયો હતો. આવા વર્ગો મારફતે નવા નવા જુવાનો સાથે સંપર્ક સધાય છે, એમને આપણી વાત સંભળા-વાય છે અને એમના મન કઈ દિશામાં ગતિ કરી રહ્યાં છે, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવે છે. આ ત્રણ દિવસના વર્ગમાં પોણોસોએક જણ આવ્યા હતા. કેટલાક બી. એ., બી. એસસી. વગેરે પણ હતા. રોજ ગ્રામસફાઈ, ઉપાસના, સંગીત ઉપરાંત કેમ શીખવવું, ખાદીનું મહત્ત્વ, મહાસભાના પ્રધાનમંડળનું કાર્ય, ગાંધીજી, રવીન્દ્રનાથ, ગામડાંના પ્રશ્નો એમ કેટલાક વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો રાખ્યા હતાં. આ બધાંનો ખર્ચ ગામના એક જુવાન આગેવાને જ ઉપાડી લીધો હતો. ત્રણ દિવસ પછી આ બધા આખા જિલ્લામાં વેરાઈ ગયા. ૨૬મી સુધી એઓ કામ કરશે. જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં ગ્રામસફાઈ કરશે, બાળકોને રમતો રમાડશે, ગીતો અને ભજનો શીખવશે, દેશ અને દુનિયાના સમાચાર કહેશે, સ્વચ્છતા અને એવા જ બીજા વિષયો ઉપર વાતચીત કરશે અને સાથે સાથે અક્ષરજ્ઞાન પણ આપશે. ગામડાંની સ્થિતિનો એકંદર ખ્યાલ આવે એવા કેટલાક આંકડા પણ ભેગા કરશે. આ માટે અમે એમને એક પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરીને આપી છે.

આ રીતે આપણા ભણેલા અને ભણતા યુવાનો કંઈક કામ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ગામડાંમા જાય એનું સારું જ પરિણામ આવશે. આપણા દેશનો શિક્ષિતવર્ગ ગામડાથી વિમુખ બન્યો એ આપણા ગામડાના પતનનું એક મોટું કારણ છે આજે આવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આપણે એ શિક્ષિત યુવાનોને ધીમેધીમે પાછા ગામડાને અભિમુખ કરવા મથીએ છીએ.

અહીં અમને જે કૉલેજિયનોનો પરિચય થયો તે ઉપરથી તો મને લાગ્યું કે એ વર્ગમાંથી પણ આવાં કામો માટે આપણને માણસો જરૂર મળી શકે. એમનામાં પણ કંઈક કરવાની ભાવના હોય છે, પણ આજે એ ભાવનાને યોગ્ય પોષણ અને માર્ગદર્શન જ્યાંથી મળવું જોઈએ ત્યાંથી મળતું નથી. આજના આપણા અધ્યાપકો નિષ્પ્રાણ જેવા થઈ ગયા છે. તેઓ આ વિદ્યાર્થીઓને આવાં કામો બતાવતા નથી. તેમને આ વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનમાં રસ જ બહુ ઓછો છે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ સાથે હળે છે મળે છે જ બહુ ઓછું, અને હળે છે મળે છે ત્યારે પણ જીવનને સ્પર્શતા વિષયોની વાત જ થતી નથી.

વર્ગોમાં ચાલુ પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય, પણ જાણે કોઈ દૂરના પરાયા મુલકના પ્રશ્નો ચર્ચતા હોઈએ, તેની સાથે આપણો કંઈ સંબંધ જ ન હોય એમ શાસ્ત્રીય ચર્ચા થાય, પણ આ તો આપણા પોતાના દેશની વાત છે, એમાં આજે જે ક્રાંતિ થઈ રહી છે તેમાં આપણે પોતાને પણ કંઈક કરવાનું આવે છે, એવું ભાન જ થતું નથી આને પરિણામે હવાઈ ચર્ચા–જેમાં કશું કરવાપણું ન હોય એવી શાસ્ત્રીય ચર્ચા ખૂબ ચાલે છે પણ કાર્ય કરવાની વાત થતી નથી.

આ વિદ્યાર્થીઓ કંઈક કરવા માગતા હોય છે અને તેમને તેમના અધ્યાપકો તરફથી કોઈપણ પ્રકારનું માર્ગદર્શન, પ્રોત્સાહન કે પોષણ મળતું નથી એટલે પોતાની એ ભૂખને તેઓ સમાજવાદ, સિનેમા અને સુંદરીની વાતો કરીને શમાવે છે. આજે યુવાનો રાજકારણમાં ભાગ લેવાની વાતો કરે છે, પણ રાજકારણમાં ભાગ લેવો એટલે ભાષણો કરવાં અને ચર્ચા કરવી એટલામા જ બધું સમાપ્ત થઈ જાય છે. એમનો સંપર્ક સાધી જો આપણે એમને કર્તવ્યને માર્ગે વાળી શકીએ તો આપણને લોકશિક્ષણના કાર્યમા જબરો સાથ મળે. અને સાથેસાથે આ આપણા ઊગતા નાગરિકોને પોતાના દેશનો સાચો પરિચય થાય. વળી શાળા મહાશાળામાં જે કેટલાક હવાઈ ખ્યાલો બાંધ્યા હોય તે પણ વસ્તુસ્થિતિના પ્રત્યક્ષ પરિચયથી સુધરે અને સાચી કોઈ દિશા સૂઝે. અસ્તુ.

નડિયાદનો વર્ગ દસ દિવસનો હતો. તેમા આવનાર બધા જ શિક્ષકો હતા. એ વર્ગમાં એકંદરે ૧૦૪ ભાઈબહેનો આવ્યાં હતાં. ૧૦૧ ભાઈઓ અને ૩ બહેનો. તેમાં પાંચ મુસલમાનો, અને ત્રણ હરિજનોનો સમાવેશ થતો હતો. એમાં ઘરડા યે હતા અને જુવાનો હતા. આમ છતાં સૌએ આખી દિનચર્યામાં ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો.

મળસ્કે ચાર વાગે ઊઠવાનું હતું અને તળાવે જઈ નાહી આવવાનું હતું. બધા માટે પીવા વાપરવાનું પાણી ભરવાનું, રહેવાના અને વર્ગના ઓરડા વાળવાના, ચોગાન વાળવાનું, દીવાબત્તી કરવાનાં, શાક સમારવાનું, પીરસવાનું, એમ બધાં જ કામો જાતે કરવાનાં હતાં. પોતાના વાસણો માંજવાનાં તો હોય જ. આ બધું સૌએ હસતાં હસતા કર્યું. સાંજે કવાયતમાં અને રમતમાં સુદ્ધાં બુઢ્ઢા કાકાઓએ પણ હોંસથી ભાગ લીધો. સૌમાં કંઈક નવું જાણવાની, નવું અનુભવવાની વૃત્તિ જણાતી હતી. આપણા દેશની પ્રાણશક્તિ વધતી જાય છે, એનાં આ બધાં લક્ષણો લાગે છે.

આ વર્ગમાં ખાસ નોંધવા જેવી અને જેની બધા ઉપર ખૂબ અસર થઈ એવી વાત તો એ હતી કે અમે આ વર્ગમાં કોઈ પણ જાતનો પંક્તિભેદ પાળ્યો નહોતો. જે મુસલમાન અને હરિજન ભાઈઓ આવ્યા હતા તેઓ બધા સામાન્ય માટલેથી જ પાણી પીતા હતા, એક જ પંક્તિએ જમતા હતા અને વારા પ્રમાણે સૌને પીરસતા પણ હતા. એકસો ચારમાંથી માત્ર એક જ શિક્ષક એવા નીકળ્યા જે આ અનાચારથી અકળાઈ પાછા ગયા. વર્ગમાં આવેલા મુસલમાનભાઈઓ માથે ફેઝ સાથે જ્યારે દાળભાત પીરસવા નીકળ્યા ત્યારનું દશ્ય હજી યે યાદ આવે છે. આ બધાંની અસર મુસલમાન-ભાઈઓ ઉપર તો ખૂબ જ પડી. છેલ્લે દિવસે વિદાય સમારંભમાં તેમણે એ વસ્તુ વ્યક્ત પણ કરી. તેઓમાંના એક જણે કહ્યું: " હિંદુઓ પણ અમારી સાથે એક માટલે પાણી

પીએ, અમારી સાથે એક પંક્તિએ બેસી જમે, અરે, અમારે હાથે પીરસેલાં દાળભાત જમે, એ તો અમે કદી સ્વપ્ને પણ કલ્પેલું નહિ. પણ અહીં તો અમે એ નજરોનજર જોયું. આવું જો આખા સમાજમાં રોજ ચાલતું હોય તો કેવું સારું !"

અમારી ઉપાસનામાં પણ એ સૌ ભાઇઓ ભળતા અને ધૂનો પણ લલકારતા. એમની નમાઝ પણ નિયમિત ચાલુ હતી. એક દિવસે તો એઓમાંથી એક ભાઇએ ઇસ્લામી ભજનો પણ ઉપાસના વખતે ગાઈ સંભળાવ્યાં. આમ કોમકોમનો ભેદ ભૂલી જવાયો અને સૌ ભાઈભાઈ બની ગયા. આ રીતે પણ મને તો આવા વર્ગો ખૂબ ઉપકારક લાગ્યા.

બીજી એક વાત આટલા બધા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને મેં તો પહેલી જ વાર આમ સાથે રહીને જોયા. કેટલા નિસ્તેજ બની ગયા છે ! ઉપલા અમલદારોએ એમનામાં સ્વમાન કે હિંમત જેવી કોઈ વસ્તુ રહેવા દીધી નથી. સાહેબ સાહેબ કહીને ખુશામત કરવી એ એમની સામાન્ય ભાષા થઈ પડી છે. એઓ એટલા તો દબાયેલા છે કે પોતાની સાચી અગવડો અને મુસીબતો સુદ્ધાં રજૂ કરતાં ડરે છે.

એમને માથે આપણા ભાવિ નાગરિકો તૈયાર કરવાનું કામ આપણે નાખેલું છે. જો એમની ભીતિ દૂર કરવામાં ન આવે, એમની સાથે સમભાવપૂર્વક વર્તવામાં ન આવે, એમનામાં અમલદારો સાથે સામી છાતીએ વાત કરવાની હિંમત પ્રેરવામાં ન આવે, એમનામા આત્મવિશ્વાસ અને સ્વમાન જગાડવામાં ન આવે, અને એમને પોતાનાં સાચા ગૌરવ અને મહત્ત્વનુ ભાન કરાવવામાં ન આવે તો આપણું એ રાષ્ટ્રઘડતરનું કામ કદી થવાનુ નથી. તેજસ્વી નાવધીતમસ્તુ એ પ્રાર્થના આજે આપણી શાળાએ શાળાએ ગજાવવાની જરૂર છે. આજે પ્રજામાં જે નવું જીવન, નવું ચેતન સળવળી રહ્યું છે તેનો લાભ લઇ કેળવણી ખાતાના વડાઓએ પોતાના અધિકારીઓ અને અમલદારોને સૂચના આપવી જોઈએ કે શિક્ષકો સાથેના વર્તાવમા અમલદારશાહી તોર ન હોવો જોઈએ, પણ મોટાભાઇને છાજે એવાં સમભાવ અને મદદ કરવાની વૃત્તિ હોવાં જોઈએ; શિક્ષકોના દોષો જ જોવાની કાકદૃષ્ટિ નહિ, પણ એમની મુશ્કેલીઓ સમજી તેનો ઉકેલ સૂચવવાની સ્નેહદૃષ્ટિ હોવી જોઈએ; શિક્ષકોને રૂઆબથી દબડાવીને દબાયેલા રાખવાને બદલે સમભાવથી એમનાં મન જીતી, નિર્ભયતા પ્રેરી એઓ પોતાના મનની વાત મોકળે મને કહેતા થાય એવું કરવાની જરૂર છે. જો આપણે આટલુ પણ નહિ કરી શકીએ તો પછી કેળવણીના ક્ષેત્રમા જે નવો મહાન ક્રાંતિકારી પ્રયોગ આપણે કરવા માગીએ છીએ તે શરૂ થતાં જ દફનાઈ જશે એવો ભય રહ્યા કરે છે.

અહીં ભેગા થયેલા શિક્ષકોમાંથી સિત્તેરેક જણ તો આપઉત્સાહથી રાત્રિશાળાઓ ચલાવતા હતા બાકીનાઓ જઇને શરૂ કરવા માગતા હતા. એમાંના બધા જ સેવાભાવી, કંઇક કરી છૂટવાની વૃત્તિવાળા હતા. આપણે જો એમની સાથે વધારે નિકટનો પરિચય સાધી શકીએ તો સહેજે એમની મારફતે ગામે ગામે રાષ્ટ્રીયતાનો સંદેશ પહોંચાડી શકાય એમ મને લાગ્યું.

અમે એક દિવસ રાતે પરિચયનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. દરેક જણ પોતપોતાનો પરિચય આપે એવું રાખ્યું હતું. આમાંથી અમને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. કેટલાય શિક્ષકો કેટકેટલા ધંધા કરી કરીને આખરે પાછા શિક્ષક થાય છે. કેટલાક ખૂબ આપભોગ આપીને શિક્ષણનું કામ કરનારા હોય છે, કેટલાય નોકરી મળે એ આશાએ મહિનાના મહિના બલકે વરસો સુધી ઉમેદવારી કરનારા એટલે ઘરનું ખાઈને છોકરાં ભણાવનારા હોય છે. આ પરિચયમાંથી અમને આ શિક્ષકોની સ્થિતિનો સારો ખ્યાલ આવ્યો કેટલાક પરિચયોથી ખૂબ આદર જન્મ્યો, આનંદ થયો, આશા પ્રગટી.

'આ વર્ગ દસ દિવસનો હતો, એટલે અમો વ્યાખ્યાનો ઘણા ગોઠવી શકયા હતા. વ્યાખ્યાનો ગોઠવવામાં અમે એક દૃષ્ટિ રાખી હતી. પ્રૌઢ શિક્ષણને માટે સારી પદ્ધતિ બતાવવી એ એક વાત. દેશમાં થઈ રહેલી ક્રાંતિની સમજ આપી એ ક્રાંતિમાં સમજપૂર્વક કંઈક ભાગ લેવાની વૃત્તિ જગાડવી એ બીજી વાત. શિક્ષકના કાર્યનું ગૌરવ અને મહત્ત્વ સમજાય એ ત્રીજી વાત.'

રોજ એક કલાક અમે સંગીત ખાતે કાઢ્યો હતો. એમાં બાળગીતો, રાષ્ટ્રગીતો, પ્રચારગીતો, ભજનો વગેરે શીખવ્યાં, ગાઈ બતાવ્યાં, ગવડાવ્યાં રંજનના કાર્યક્રમ દ્વારા શિષ્ટ હાસ્યવિનોદનો પણ પરિચય કરાવ્યો અને આ પ્રસંગે શ્રી દરબારસાહેબ, ખેડા જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડનાં પ્રમુખ શ્રી ભક્તિલક્ષ્મીબા, જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ શ્રી રાવજીભાઈ, ધારાસભાના સભ્ય શ્રી બાબુભાઈ વગેરે હાજર હતાં અને એમણે આ બધામા ખૂબ રસપૂર્વક ભાગ લીધો હતો એટલે એની અસર શિક્ષકો ઉપર ખૂબ સારી પડી હતી.

અત્યાર સુધી આપણે આ શિક્ષકવર્ગને મળી જ શકતા નહોતા. આજે એવી પરિસ્થિતિ છે કે આપણે એમની સાથે મળી શકીએ છીએ. તો આપણે આપણી વાત એમને કહેવાના અનેક પ્રસંગો યોજવા જોઈએ, આપણો સંપર્ક વધારવો જોઈએ શિક્ષક જ સમાજનો સાચો નેતા છે. આપણા શિક્ષકોને પણ જો આપણે નવજીવનના અગ્રદૂતો બનાવી શકીએ તો આપણા સમાજમાં પલટો લાવવાનું કામ ઝટ અને સહેલાઈથી થઈ શકશે.

આવા સાતઆઠ દિવસના ટૂંકા ટૂંકા તાલીમવર્ગો ખોલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા આપણા કાર્યકર્તાઓ જોડે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો સંપર્ક સાધવામાં આવે તો આપણા શિક્ષણમાં કંઈક નવું તેજ, કંઈક નવો પ્રાણ, કંઈક નવો આનંદ જોવા પામીશું, એવું મને આ દસ દિવસના અનુભવ ઉપરથી લાગ્યું છે.

એક વાત હું વચમાં લખવાની ભૂલી ગયો એટલે હવે અહીં અંતે લખું છું. આ વર્ગમાં અમે એક કલાક કાંતણ માટે પણ રાખ્યો હતો. પરિણામે બધા શિક્ષકો કાંતતાં શીખી ગયા. કેટલાકને એ વસ્તુનો ચેપ પણ લાગ્યો અને તેઓ રેંટિયા પણ ખરીદી લઈ ગયા. બીજા કેટલાક તકલી ખરીદી લઈ ગયા. પૂણી પણ ગઈ. આ વર્ગમાં—કાંતણવર્ગમાં—રેંટિયા વિષે, ખાદી વિષે અનેક વાતો પણ કરવામાં આવી હતી. આમ થોડા રેંટિયા અને થોડી તકલી ભેગી ખાદીની અને સ્વદેશીની વાતો પણ ગામડાંમાં ગઈ, નવા, આજ સુધી અસ્પૃષ્ટ રહેલા વર્ગમાં ગઈ, ધારે તો એ વસ્તુનો પ્રચાર કરી શકે એવા વર્ગમાં ગઈ.

બસ ખલાસ.

હું ચોથી સુધી અહીં રહેવાનો છું. પછી પાછો અમદાવાદ. મુંબઈ આવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે. આવત તો તમે મને જરૂર પૂછત કે શું ચાલે છે? આટલા દિવસ શું કર્યું? એટલે ત્યાં આવ્યા વિના પણ હિસાબ મોકલી આપ્યો છે. હમણાં રોજ હજાર પંદરસો વાર કાંતવાનું ચાલે છે. આ રજામાં દોઢશેર બશેર સૂતર કંતાઈ જશે. મારે આવતે વરસે ઈતિહાસ લેવાનો છે એટલે હમણાં તો ઈતિહાસ વાંચું છું.

તમારી તબિયત સારી હશે, અને તમારું કામ ધમધોકાર ચાલતું હશે. વિવેચનના લેખોમાંથી પરવારી ગયા?

હાલ એજ.

લિ. સ્નેહાધીન,
નગીનદાસ પારેખનાં વંદન.

તૂંમય હું રફીક!

'સરોદ'

છે શ્રાંત છેક તન ને મન છે સુવાળું
તો યે લખાવ કંઈ ને કંઈ તું પરાણે
ને હું લખું; સમજી તે ન શકું હું શાને,
મારે ન મારું પલ જીવન દોરવાનું!

સોંધુજલે સફર બ્હાણુ કરે મહાન,
ઊર્મિ ભરી ભરી, કુદે બની એકતાન;
તેને ય ભાવિદીશ વાયુ કરે જ સોંપી
રાહે રહેવું નિજ; એ જ પ્રભુની શાન.

મેં મૂકી આ કલમ, એવું પરાશ્રયે તો
તારાય જીવવું નથી, કર સ્હાય સો તે;
તારો ફુંકે પવન ઉર સઢે ભલે ને
હું ન્હૈં જ એક પણ વામ વઢારવાનો!

લે! ફુંકથી તુજ લખાઈ ગયું કંઈક!
મારો વૃથા ગરવ; તૂંમય હું રફીક.

卐

બહિર્જગત

રામભાઈ પટેલ

એક કબજેગીરી પછી

ગયા સપ્ટેમ્બરમાં જ્યારે યુરોપના ચાર માંધાતાઓએ ભેગા થઈ ને મ્યુનિચમા નવુ વર્સેલ્સ રચ્યું ત્યારે તટસ્થ વિચારકોને એના ગમખ્વાર ભાવિની શંકા નહોતી રહી. બળજબરી ને સામ્રાજ્યવાદી સ્વાર્થને જોરે નાનાં કે નબળાં રાજ્યોનો ભોગ લેનાર અન્યાય ઉપર રચાતા કરારો શાંતિ કે સલામતી લાવી નહિ શકે. ચેમ્બરલેઈનને માટે તો એક બીજા સ્વરૂપે એ કરારો ચતુર્રાષ્ટ્રી કરારો જ હતા; જેને માટે હિટલર સત્તાસ્થિત થયા પછી બ્રિટન મથતું જ રહ્યું હતું અને જેની સફળતામાં એબિસીનિયા વચ્ચે આવી પડ્યું હતું. મ્યૂનિચ કરારો વખતે ચેમ્બરલેઈનની સરદારી હેઠળ એંગ્લો–જર્મન હિતસંબંધો એમની પરદેશનીતિ પૂરતા તો એકરાહિયા બન્યા. પહેલેથીજ હિટલરની પરદેશનીતિના બે પ્રધાન સૂત્રો હતાં: એક, મહાયુદ્ધ પછી ફ્રાંસની જામેલી યુરોપીય સર્વોપરિતા તોડી નાખી એને સ્થાને જર્મન ખંડપ્રભુત્વ સ્થાપિત કરવું; બીજું, યુરોપમાં જર્મની વિરુદ્ધ કોઈ પણ મહારાજ્યોનું જુથ જામવા ન દેવું અને તેટલા માટે સામ્યવાદી લાલ રશિયાને તદ્દન અટૂલું પાડી દેવું. ફ્રાંકો–સોવિયેટ કે એંગ્લો–સોવિયેટ સંધિ, મૈત્રી કે જોડાણ ન થવા દેવામાં આવે તો જ યુરોપનાં જર્મની સામે ભવિષ્યમાં કોઈ પણ અસરકારક પ્રતિકારી ગઠ્ઠજુથ ખડું ન થાય, જે જર્મન મહેચ્છા પૂરી થવામાં બાધારૂપ થઈ પડે. જર્મની પૂરતો શસ્ત્રસાજ કરી લે એટલે ફ્રાંકો–બ્રિટિશ જોડખું એને દબાવવા જેટલી મગરૂરી નહિ બતાવી શકે. આ ઉપરાંત જર્મની સાથે ઈટલીને પણ જો 'અભંગ ને અનિવાર્ય' લશ્કરી સાથી તરીકે યુરોપના રાજકીય શેતરંજ ઉપર મૂકી શકાય અને રશિયાને અટૂલુ જ રાખી શકાય તો ફ્રાંકો–બ્રિટિશ બળ સામે યુરોપમાં જર્મન બળનો ઓરંગો જામે. આ મુરાદથી હિટલરે પોતાની પરદેશનીતિ ઘડી. રશિયન સામ્યવાદના ઝડપી પ્રસરણનો ભ્રમ પેદા કરી પોતે સત્તાધારી બ્રિટિશ ટોરીઓને મિત્ર બનાવ્યા ને એમનાંમાં પશ્ચિમ યુરોપી ચાર ગજ્યો વચ્ચે પરસ્પર ચડાઈ ન કરવાની જર્મની અને ઈટલી સાથે કરાર કરવાની લાલચ જન્માવી. મ્યુનિચ આ લાલચ અને સોવિયેટ અસરના પ્રસરણના ભયનું દ્વિવિધ પરિણામ હતું. મ્યુનિચ ખાતે થયેલ ચતુર્રાષ્ટ્રી કરારનું પાલન હિટલર તરફથી કરવામાં આવ્યું હોત તો યુરોપિયન રાજકારણ ને યુરોપીય તવારીખ કોઈ જુદી જ સૂરત ધારણ કરત. પણ હિટલરે શા માટે એ કરારનો એકદમ ને એકપક્ષી ભંગ કરી ફ્રાંસ અને બ્રિટનને પોતાથી અલગ પાડી દીધાં અને રશિયાને જર્મન વિરોધી જબરા જુથમા દાખલ થવાની તક ઊભી કરી આપી એનાં કારણો જોતાં પહેલાં મ્યૂનિચકરારભંગ થતાં યુરોપના બે પ્રમુખ રાષ્ટ્રો, ફ્રાંસ ને બ્રિટનની પરદેશનીતિમાં ને યુરોપિયન રાજકારણમાં શા શા મહત્ત્વના ને તલસ્પર્શી ફેરફારો થયા તે જોવું જોઈએ.

બધાં જ વિગ્રહી સાધનો સાથે જોડાશે. અમેરિકન નૌકાદળ, હવાઈ દળ અને ભૂમિદળની છૂપી બાબતો ખોળી કાઢવા માટે જર્મની તરફથી અમેરિકામાં વ્યવસ્થિત પણે રચવામાં આવેલી જાસૂસી જાળનું પકડાઈ જવા પણું, યહૂદીઓ ઉપર થતા અત્યાચાર, ઝેકોસ્લોવેકિયાની કબજેગીરી, ફાસિસ્ટ લશ્કરી જોડાણ વગેરેને લીધે યુ. એસ. એ. અને દુનિયાંના બીજા સ્વતંત્ર દેશોને સામુદાયિક સલામતીના ધોરણ ઉપર ફાસિસ્ટ આક્રમણવાદ સામે વિગ્રહી મોરચો ખડો કર્યા સિવાય જગતશાંતિને માટે બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

હિટલર અને મુસોલિનીએ પોતાની એકામ નીતિને કારણે એમની સાથે મોટા ભોગો (અલબત, ઓસ્ટ્રિઆ, ઝેકોસ્લોવેકિયા જેવાં બીજાં રાજ્યોને ભોગે) આપીને પણ ભાઈબધી કરવા ઇચ્છતા ચેમ્બરલેઈન અને એના ટોરી જોડીદારોને વિરોધી દળમાં હડસેલી મૂકયા છે. બ્રિટિશ પ્રત્યાઘાતી ટોરીઓએ નિર્ધાર કર્યો હતો કે ફાસિઝમ વિરોધી દળ ન જ રચવું. અને એવું દળ રચાય તોપણ સોવિયેટ રશિયાને એમાં ન જ દાખલ કરવું. એમને એ મોટામાં મોટી બીક હતી કે જો રશિયાને યુરોપીય નાનાંમોટાં રાજ્યોના સમુહમાં એક મહારાજ્ય તરીકે દાખલ કરવામાં આવશે તો એને આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવાનું ને એ રીતે ભાવિ વિગ્રહમાં દરેક દેશમાં મૂડીવાદ સામે આંતરવિગ્રહ જગાવવાની એક મોટી તકનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી આપવા જેવું થશે. આમ થાય તો રશિયા સિવાય વિગ્રહમાં પડનાર બંને પક્ષોનાં રાજ્યોમાં વિગ્રહ બે મેદાને લડાય એક મોરચા ઉપર અને બીજો સરહદની અંદર આંતરવિગ્રહને સ્વરૂપે. આ બે મોરચાના કેડ ભાંગી નાખે એવા વિગ્રહમાંથી માત્ર રશિયા જ બચી શકે. આ પરિસ્થિતિ કે જે ટોરી હિતસંબંધોના મૂળમાં જ ઘા કરે છે એમાંથી બચવા માટે બ્રિટિશ ટોરીઓએ ઓછા અનિષ્ટરૂપી હિટલર મુસોલિનીને સંતોષવાનો વ્યવસ્થિત પેંતરો રચ્યો. ઝેકોસ્લોવેકિયામાં મોકલવામાં આવેલું રન્સિમેન શિષ્ટમંડળ, સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહમાં ફ્રાંકોને મળતી જર્મન-ઈટાલિયન મદદને અક્ષુણ્ણ રાખી સ્પેનિશ સરકારને મળતી મદદ અટકાવવાના હેતુથી ઊભું કરવામાં આવેલ નોન ઈન્ટર્વેન્શન કમિટીનું ક્રમઠાણ વગેરેની પાછળ બ્રિટિશ સરકારનો એ જ હેતુ હતો. મ્યૂનિચ કરાર એ હેતુની પરાકાષ્ટા હતી. પણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા પછી ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારો એ બ્રિટિશ નીતિને ઊંડી ખીણમાં ધકેલી મૂકી. પરિણામે આજે હવે ન છૂટકે બ્રિટન રશિયા સાથે લશ્કરી જોડાણની વાટાઘાટમાં ઊતર્યું છે. પોલાંડ, રુમાનિયા અને ટર્કીને આક્રમણ વખતે ફ્રાંકો-બ્રિટિશ તાત્કાલિક મદદની બાહેધરીઓ આપવામાં આવે છે. પણ આ બાંહેધરીઓ પૂરી કરવા માટે સોવિયેટ રશિયાની મદદ અનિવાર્ય છે એમ હમણાં જ મિ. લૉઈડ જ્યોર્જે જણાવ્યુ છે. આ બાંહેધરીઓ અપાયા બાદ બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોએ વડાપ્રધાનને જણાવ્યુ હતું કે ભૌગોલિક મર્યાદાઓને કારણે રુમાનિયા કે પોલાંડ ઉપર ફાસિસ્ટ આક્રમણ થાય તો ફ્રાંસ અને બ્રિટન એકલાં એ દેશોને અસરકારક મદદ નહિં આપી શકે. જવાબદાર બ્રિટિશ લશ્કરી તત્ત્વોએ એ પણ અભિપ્રાય આપી દીધો કહેવાય છે કે આજે સોવિયેટ રશિયાં સમસ્ત યુરોપમાં લશ્કરી દૃષ્ટિએ સૌથી બળવાન રાષ્ટ્ર છે અને ભૌગોલિક રીતે સૌથી વધારે અભેદ્ય હોઈ સલામત છે. આને કારણે છેવટે બ્રિટિશ ટોરિઓના રાહબરોને સોવિયેટ મૈત્રિ માટે વાટાઘાટો શરૂ કરવાની ફરજ પડી છે. પણ આજે સોવિયેટ સરકારને બ્રિટિશ કે ફ્રેંચ મૈત્રિની એટલી

પાડીને પોતાના ભાવિ પરાજય ઉપર મહોર મારી હતી. પહેલેથી જ પોતાના વિગ્રહી પરાજય ઉપર પાકી મહોર મારવાની નીતિ વર્તમાન ઇતિહાસમાં આંધળા સરમુખત્યારો જ અનુસર્યા છે.

હિટલર કેવી રીતે નિષ્ફળ જશે!

જર્મનીની લશ્કરી તાકાતની દીશાએથી જોતાં ઝેક પ્રજાને જર્મન ત્રીજા રીશ સાથે જોડીને હિટલરે એક જબરી થાપ ખાધી છે. ગત મહાયુદ્ધ પહેલાંના ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર થવાની જબરી તેજદિલીવાળી પ્રજાઓને પરાણે દબાવી રાખવાને લીધે આધુનિક યુદ્ધમાં અતિ જરૂરી રાષ્ટ્રીય એકદિલી ને કડણ શિસ્ત ન રહ્યા. એને લીધે એ સામ્રાજ્યમાં વસતી વિરોધી પ્રજાઓ તક મળતાં મિત્રરાજ્યો સાથે મળી ગઈ. ઓસ્ટ્રો-જર્મન પરાજયનું આ પણ એક જબરું કારણ હતું. થર્ડ રીશસાથે આવી વિરોધી પ્રજાને જોડીને ભાવિ વિગ્રહ વખતે હિટલર આંતરવિગ્રહની પાકી સજાવટ કરી રહ્યો છે.

પ્રદેશો ઝાળવવાની આંધળિયા નીતિને વશ થઈને કૈઝરે બ્રિટિશનૌકા પ્રભુત્વને પડકારવા માટે જબર નૌકા કાફલો તૈયાર કરવાની જંગી યોજના અમલમાં મૂકી હતી અને બ્રિટનને નિર્ણયાત્મક ઢબે જર્મની વિરોધી કરી મૂક્યુ હતુ. મ્યુનિચ કરારનો ભંગ કરી ઝેકોસ્લોવેકિયાને નાબૂદ કરવાથી અને ૧૯૩૫ના એંગ્લો-જર્મન નૌકા કરારો રદ કરીને ૧૯૩૯માં હિટલરે બ્રિટનને જર્મની વિરોધી દળની સરદારી સોંપી છે.

ફાસિસ્ટ વિગ્રહી આક્રમણવાદી નીતિનો અસરકારક સામનો કરવા માટે જોઈતી હેતુશુદ્ધિના અભાવને લીધે અને એને માટે અનુસરવી પડતી સામુદાયિક સલામતીમાં માનતાગાં રાષ્ટ્રોના એકી કરણમાં સોવિયેટ રશિયાને દાખલ કરવાની અનિચ્છાને કારણે ફ્રાંસ બ્રિટન વગેરેએ બતાવેલી નબળાઈને લીધે ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોને એબિસીનિયાના દાખલા ઉપરથી અણધારી સફળતાની ઝનૂની આશા બંધાઈ. એ પછી તરત જ હિટલરે ૧૯૩૬ની શરૂઆતમાં રહાઈન લેન્ડની કિલ્લેબંદી જાહેર કરી ને નિષિદ્ધ જર્મન પ્રદેશમાં લશ્કર દાખલ કર્યું. આનો અસરકારક જવાબથી સામનો કરવામાં ફ્રાંસ અને બ્રિટને ભારે નબળાઈ બતાવી. આ પછી તો આક્રમણો, દમ મરાવવાની નીતિ ને ઝનૂની કબ્જેગીરી ને ખાલસાનીતિનો ફાસિસ્ટ સૂત્રધારોએ રીતસરનો અમલ શરૂ કર્યો. આ સાથે અસાધારણ ગતિએ ને અભૂતપૂર્વ વ્યાપ ઉપર શસ્ત્રીકરણ શરૂ કર્યું. ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૯ના માર્ચનાં ત્રણ વરસનો યુરોપીય ઇતિહાસ એટલે કોઈપણ જાતનાં સંધિપત્રો, વચનો, સ્વાતંત્ર્ય વગેરેના ભંગનો ને ઝઝૂમતા વિગ્રહનો ઇતિહાસ છે. લોકશાસનવાદી દેશોની વિગ્રહી નબળાઈનો હિટલર-મુસોલિનીએ છેક છેવટ સુધી લાભ લીધો અને બ્રિટન અને ફ્રાંસ સફાળા થાય એ પહેલાં એમનાં ધરાવ્યાપી ને સાગરગ્રાહી સામ્રાજ્યનાં એકેએક મથકોએ ભયકારક હદે પોતાનાં લશ્કરી સામાં થાણાં ઊભાં કરી દીધાં. જીબ્રાલ્ટરથી સિંગાપોર સુધીનો બ્રિટિશ ધોરી રસ્તો આવતા વિગ્રહમાં એને લીધે લગભગ નકામો થઈ પડવાનો છે.

આમ છતાં ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોની નરાતાળ આંધળિયા નીતિને કારણે જ્યારે પણ વિગ્રહ ફાટશે ને વખતે ફ્રાંસ-બ્રિટનને પક્ષે દુનિયાંના રાષ્ટ્રોનો ઘણો મોટો ભાગ પોતાનાં

બધાં જ વિગ્રહી સાધનો સાથે જોડાશે. અમેરિકન નૌકાદળ, હવાઈ દળ અને ભૂમિદળની છૂપી બાબતો ખોળી કાઢવા માટે જર્મની તરફથી અમેરિકામાં વ્યવસ્થિત પણે રચવામાં આવેલી જાસૂસી જાળનું પકડાઈ જવા પણું, યહૂદીઓ ઉપર થતા અત્યાચાર, ઝેકોસ્લોવેકિયાની કબજેગીરી, ફાસિસ્ટ લશ્કરી જોડાણ વગેરેને લીધે યુ. એસ. એ. અને દુનિયાંના બીજા સ્વતંત્ર દેશોને સામુદાયિક સલામતીના ધોરણ ઉપર ફાસિસ્ટ આક્રમણવાદ સામે વિગ્રહી મોરચો ખડો કર્યા સિવાય જગતશાંતિને માટે બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

હિટલર અને મુસોલિનીએ પોતાની એકામ નીતિને કારણે એમની સાથે મોટા ભોગો (અલબત, ઓસ્ટ્રિઆ, ઝેકોસ્લોવેકિયા જેવા બીજાં રાજ્યોને ભોગે) આપીને પણ ભાઈબંધી કરવા ઇચ્છતા ચેમ્બરલેઇન અને એના ટોરી જોડીદારોને વિરોધી દળમાં હડસેલી મૂક્યા છે. બ્રિટિશ પ્રત્યાઘાતી ટોરીઓએ નિર્ધાર કર્યો હતો કે ફાસિઝમ વિરોધી દળ ન જ રચવું અને એવું દળ રચાય તોપણ સોવિયેટ રશિયાને એમાં ન જ દાખલ કરવું. એમને એ મોટામાં મોટી બીક હતી કે જો રશિયાને યુરોપીય નાનાંમોટાં રાજ્યોના સમુહમાં એક મહારાજ્ય તરીકે દાખલ કરવામાં આવશે તો એને આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવાનું ને એ રીતે ભાવિ વિગ્રહમાં દરેક દેશમાં મૂડીવાદ સામે આંતરવિગ્રહ જગાવવાની એક મોટી તકનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી આપવા જેવું થશે. આમ થાય તો રશિયા સિવાય વિગ્રહમાં પડનાર બંને પક્ષોનાં રાજ્યોમાં વિગ્રહ બે મેદાને લડાય એક મોરચા ઉપર અને બીજો સરહદની અંદર આંતરવિગ્રહને સ્વરૂપે. આ બે મોરચાના કેડ ભાંગી નાખે એવા વિગ્રહમાંથી માત્ર રશિયા જ બચી શકે. આ પરિસ્થિતિ કે જે ટોરી હિતસંબંધોના મૂળમાં જ ઘા કરે છે એમાંથી બચવા માટે બ્રિટિશ ટોરીઓએ ઓછા અનિષ્ટરૂપી હિટલર મુસોલિનીને સંતોષવાનો વ્યવસ્થિત પેંતરો રચ્યો. ઝેકોસ્લોવેકિયામાં મોકલવામાં આવેલું રન્સિમેન શિષ્ટમંડળ, સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહમાં ફ્રાંકોને મળતી જર્મન-ઈટાલિયન મદદને અક્ષુણ્ણ રાખી સ્પેનિશ સરકારને મળતી મદદ અટકાવવાના હેતુથી ઊભું કરવામાં આવેલ નોન ઈન્ટર્વેન્શન કમિટીનું ક્રમઠાણ વગેરેની પાછળ બ્રિટિશ સરકારનો એ જ હેતુ હતો. મ્યૂનિચ કરાર એ હેતુની પરાકાષ્ટા હતી. પણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા પછી ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારો એ બ્રિટિશ નીતિને ઊંડી ખીણમાં ધકેલી મૂકી. પરિણામે આજે હવે ન છૂટકે બ્રિટન રશિયા સાથે લશ્કરી જોડાણની વાટાઘાટમાં ઊતર્યું છે. પોલાંડ, રુમાનિયા અને ટર્કીને આક્રમણ વખતે ફ્રાંકો-બ્રિટિશ તાત્કાલિક મદદની બાંહેધરીઓ આપવામાં આવે છે. પણ આ બાંહેધરીઓ પૂરી કરવા માટે સોવિયેટ રશિયાની મદદ અનિવાર્ય છે એમ હમણાં જ મિ. લૉઈડ જ્યોર્જે જણાવ્યુ છે. આ બાંહેધરીઓ અપાયા બાદ બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોએ વડાપ્રધાનને જણાવ્યું હતુ કે ભૌગોલિક મર્યાદાઓને કારણે રુમાનિયા કે પોલાંડ ઉપર ફાસિસ્ટ આક્રમણ થાય તો ફ્રાંસ અને બ્રિટન એકલાં એ દેશોને અસરકારક મદદ નહિં આપી શકે. જવાબદાર બ્રિટિશ લશ્કરી તત્ત્વોએ એ પણ અભિપ્રાય આપી દીધો કહેવાય છે કે આજે સોવિયેટ રશિયા સમસ્ત યુરોપમાં લશ્કરી દૃષ્ટિએ સૌથી બળવાન રાષ્ટ્ર છે અને ભૌગોલિક રીતે સૌથી વધારે અભેદ્ય હોઈ સલામત છે. આને કારણે છેવટે બ્રિટિશ ટોરિઓના રાહબરોને સોવિયેટ મૈત્રિ માટે વાટાઘાટો શરૂ કરવાની ફરજ પડી છે. પણ આજે સોવિયેટ સરકારને બ્રિટિશ કે ફ્રેંચ મૈત્રિની એટલી

અધી ગરજ ન હોવાથી સોવિયેટ પરદેશમંત્રી મોલોટોવે સોવિયેટ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ તાજેતરમાં કરેલ વકતવ્યમાં પોતાની સરકારનો શરતો સ્પષ્ટપણે રજુ કરી હતી. આ શરતો પ્રમાણે સોવિયેટ સરકાર, પોલાંડ, રુમાનિયા ને ટર્કીને બ્રિટિશ સરકારે જે જાતની 'ગેરંટી' આપી છે એ પ્રકારની ગેરંટી આપવા જરૂર તૈયાર થાય. પણ સામે પક્ષે બ્રિટન અને ફ્રાંસ સોવિયેટ સરકારની સલામતી માટે સોવિયેટ સરહદ ઉપર આવેલાં નાનાં રાજ્યોને આક્રમણ સામે બિનશરતી મદદની ખાતરી આપે. બ્રિટનને આ ખાતરી આપવી નથી. જ્યારે સોવિયેટ રશિયા ઉપર આક્રમણ કરવાના આગલા પગથિયા તરીકે એની સરહદ ઉપર આવેલાં લેટવિયા, લિથુઆનિયા જેવાં નાનકડાં રાજ્યોને પ્રથમ હડપ કરવાની જર્મન નેમ સોવિયેટ સરકાર વરતી શકે છે. રશિયાને મદદ કરવાની કપરી કસોટીમાંથી પોતે છટકી જવું અને પોતાની ભેરે ભીડ વખતે એને તાણી લાવવું એ જાતની કૂટનીતિ ચેમ્બરલેઈન અનુસરવા માગે છે. પણ મોલોટોવે કહ્યા પ્રમાણે, રશિયા આજે દશ વરસ પહેલાંનું નબળું ને દરિદ્ર રાષ્ટ્ર નથી; કે એને સામ્રાજ્યવાદી ને ફાસિસ્ટ ડિપ્લોમસીની અપવિત્ર શેતરંજમાં ગરજાળુ ને અનાદૃત રાષ્ટ્ર તરીકે ઊભા રહેવાની જરૂર પડે. આજે તો એ મજબૂત ને મગરૂર પણ શાંતિપ્રિય રાષ્ટ્ર છે. અને જૉન ગંથરના શબ્દોમાં કહીએ તો, આવતાં ત્રણેક વરસમાં એ દુનિયાનું સૌથી પ્રબળ ને પાણીદાર રાષ્ટ્ર થઈ જશે, માત્ર એટલું કે એ ગાળા દરમિયાન વિગ્રહ ન થવો જોઈએ. માટે જ રશિયા આજે વિગ્રહ ટાળવા મથી રહ્યું છે. અને જો ચેમ્બરલેઈન વાસ્તવદર્શી રાજપુરુષની માફક આજની કટોકટીમાં મજબૂત રીતે પોતાની નીતિ ઘડે ને ફાસિઝમ વિરોધી રાષ્ટ્રોનો રક્ષણાત્મક મોરચો—defensive front—રચે તો ફાસિસ્ટ 'માર્ચીંગ બૂટો'ની કૂચ થંભાવી શકાશે. પણ એક બાજુ રશિયા સાથે વાટાઘાટમાં ઊતરીને ખાનગી રીતે હિટલર-મુસોલિનીને સમજાવી લેવાની છૂપી પેરવીઓ આજે ચાલી રહી છે એની કેટલાક જાણીતા અમેરિકન પત્રકારોને ગંધ આવી ગઈ છે. પોતાની નીતિ ને હેતુ સંબંધે ભૂતકાળમાં બ્રિટન ક્યારે પ્રામાણિક ને નિખાલસ રહ્યું છે કે તે આજે બેધારી નીતિની રમત ન રમે ?

પરિણામની બેપરવાઈ ને ઝનૂન એ બે માનસિક કારણોથી જો કોઈ પક્ષ વિગ્રહમાં જીતી શકતો હોય તો એકચક્રી શાસનવાળી જર્મન અને ઈટાલિયન પ્રજા લોકશાસનવાદી દેશોને જીતી જાય એમ છે. આજે ફ્રેંચ, બ્રિટિશ અને નાનાં રાષ્ટ્રોમાં વસતી બીજી યુરોપીય પ્રજાની માનસિક પ્રતિકારી શક્તિ ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોએ તોડી નાખી છે. નહિ તો જે ઝડપે ફાસિસ્ટ દળ રચાતું જાય છે એટલા જ વેગથી ફ્રાંસ અને બ્રિટને એનો સામનો કરવાના પાકે પાયે પગલાં લીધાં હોત. પણ સામ્રાજ્યવાદની કાળી કારકીર્દિનો ભાર રાષ્ટ્રોને એવું કરવા દે એમ નહોતું.

સામે પક્ષે

બીજી બાજુ ફાસિસ્ટ મૈત્રીજુથનો મરણિયો વેગ કેટલી અધીરાઈથી આગળ વધે છે તે જોઈએ તો જણાય છે કે જેવી બ્રિટને રુમાનિયા, ટર્કી અને પોલાંડને વિગ્રહી મદદ કરવાની બાંહેધરી આપી કે તરત જ રોમ-બર્લિન રાજકીય ધૂરા ભાગીદારીને લશ્કરી ભાગી-

હારીમાં પલટાવી નાખતી સંધિ હિટલર અને મુસોલિનીના પરદેશમંત્રીઓ હર ફોન રીબન-ટ્રૉપ અને કાઉન્ટ સીઆનોએ કરી લીધી છે. અને પોલાંડ ઉપર ડાન્ઝીગ બાબતમાં દબાણ લાવવું શરૂ કર્યું છે. હવે પોલાંડ આગામી યુરોપીય રાજકારણીય હોંસાતોંસીનું તોફાન-કેન્દ્ર બનશે.

ઈટાલો-જર્મન વિગ્રહી સંધિ

૧૯૧૪ના ઑગસ્ટમાં મહાવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યા પહેલાં જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા ને ઈટલી ત્રિપક્ષી સંધિથી બંધાયેલાં મિત્રરાજ્યો હતાં. છતાં ઈટલી જર્મનપક્ષે લડ્યું નહોતું એટલું જ નહિ પરંતુ મિત્રરાજ્યોના વડાઓ સાથે છૂપી સંધિથી જોડાઈ જઈ જર્મનીને એણે છેહ દીધો હતો. આ ઐતિહાસિક હકીકતની પુનરુક્તિ ન થાય એની આજે કૈઝરનો અનુગામી હિટલર ખૂબ કાળજી રાખે છે. આથી ઈટલી સાથે લશ્કરી સંધિ કરીને એ અટક્યો નથી. એને તો જર્મન વર્ચસ્વ ઈટાલિયન રાજ્યતંત્રમાં ને યુદ્ધ ખાતામાં અતૂટ રીતે પાથરી દેવું છે. આમ થાય તો ઈટલી કોઈપણ રીતે કટોકટી વખતે છટકી શકે નહી. લશ્કરી સંધિ ઉપર સહીસાટાં થતાં જ જર્મન યુદ્ધવિશારદોની પોઠોની પોઠો ઈટાલિયન યુદ્ધખાતાને સલાહ આપવાને બહાને એના ઉપર પોતાનો અંકુશ જમાવવા ઈટલીમા ઊતરી પડી છે. ઈટલીના છોટા સરમુખત્યાર કાઉન્ટ સીઆનોને હિટલરે સંપૂર્ણપણે પોતાનો કરી લીધો છે. હવે પછી યુરોપિયન રાજકારણમાં અને રોમ-બર્લિન ધૂરાની ગતિના સંચાલનમાં મુસોલિનીનો દોર ઓછો થતો જવાનો. એ જ લાક્ષણિક જર્મન પદ્ધતિનું હાર્દ છે. સર્વગ્રાહી ને એકહથ્થુ જર્મનીની ફિલસૂફી નેતૃત્વની છે; સહકારીની નથી. ઈટાલિયન મૈત્રીને અચોક્કસ રાખીને યુદ્ધમાં પડવાની ભૂલ કૈઝરે કરી હતી, હિટલર કરવા માગતો નથી.

તા. ૧૩-૬-૧૯૩૯

(૧) માનવ-સમસ્યા

આ પૃથ્વી પર વસતાં માનવીઓ પાસે જે જ્ઞાનસંભાર અને શક્તિ એકઠાં થતાં આવ્યાં કરે છે તેને વાપરવાના બે સ્વાભાવિક માર્ગ છે; જેમાંનો એક આ બધી શક્તિઓનો દુરુપયોગ કરી માનવવંશનો આખરી અંત લાવવામાં કારણભૂત બને છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ન હોય એવા ઘણાઓનું પ્રામાણિક મંતવ્ય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ થયું છે કે વિજ્ઞાનની શક્તિઓનો ધોધ સન્માર્ગે વાળવામાં નહિ આવે તો એ પોતાની જ ઘોર ખોદશે. બીજો માર્ગ એ છે કે એનાથી આખોય મનુજવંશ ઉચ્ચ કોટિનાં મનુષ્યોનો જ બનો જાય. અને એ મનુષ્યો એવાં થાય કે શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓમાં જેમનો જોટો જગતમાં અદ્યાપિ મળી શકે તેમ નથી.

દેશનું ભાવિ અને સંરક્ષણ માત્ર તેના જન્મમરણપ્રમાણ પર નથી અવલંબતું, પણ તે કેવા પ્રકારની પ્રજા ઉછેરે છે તેના પર પણ આધાર રાખે જ છે. એટલે દરેક પ્રજાએ એટલી વાત તો ગંભીરતાપૂર્વક વિચારી જ લેવી જોઈએ કે પોતાનો બુદ્ધિમાન વર્ગ, દાખલા તરીકે અધ્યાપકો અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધકો, જીવનની જરૂરિયાતોને બરાબર પહોંચી વળાય એટલો પુરસ્કાર વગર મુશ્કેલીએ મેળવી શકે છે કે કેમ. એમને એટલું ઓછું વેતન તો ન જ મળવું જોઈએ કે જેથી એમનામાં પોતાને બાળક હોય એ પ્રકારની ઇચ્છા અને બાળક થયા બાદ એને સારામાં સારી રીતે ઉછેરવાના કોડ જાગે તે પહેલાં જ શમી જાય. સફળ જીવનનું સાચું માપ તમે કેટલી મિલકત ભેગી કરી છે એમાં નથી, પણ માનવસમાજને એક યા બીજી રીતે ઉપકારક થઈ પડે એવાં કેટલા પુત્રપુત્રીઓ પૌત્રપૌત્રીઓનો પરિવાર તમારી જીવનલીલા સંકેલાયા બાદ પાછળ મૂકી જાઓ છો તેમાં, અને તમારા જીવનકાળ દરમિયાન બીજાઓનાં કેટલાં બાળકોને સહાય કરી છે, પાલનપોષણ કર્યું છે, ભણાવ્યાં છે, યોગ્ય તાલીમ આપી છે વગેરેમાં (એ માપ) મળે છે. જો કોઈ મોટામાં મોટી સમસ્યા હોય તો તે માનવ-સમસ્યા છે. સ્ત્રીપુરુષો એ એક જ પાક આખરે અવશિષ્ટ રહે છે કે જેની સુધારણા તરફ વધારેમાં વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે, પણ કમનસીબે એ જ વધારેમાં વધારે દુર્લક્ષ્યનો ભોગ બની રહ્યાં છે. આપણે સારામાં સારાં મોટરો, બાઇસિકલો, વિમાનો અને એવી એવી સુખસગવડ આપનારી હજારો વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં એટલા બધા લીન થઈ ગયા છીએ કે આ બધાંય કરતાં આપણી ઘણી જ મોટી જરૂરિયાત—સારામાં સારાં માનવીઓ—તરફ આપણે નિરંતર દુર્લક્ષ્ય આપ્યું છે. વસ્તુઓ અને જ્ઞાન એ બંનેય તેનો ઉપયોગ કરનાર માનવી

કરતાં ઘણાં જ ઓછાં મહત્ત્વનાં છે; અને વિચારબળના આક્રમણનો સામનો કરવા કરતાં વસ્તુઓ સામેના આક્રમણનો સામનો વધારે સહેલાઇથી ને સફળતાથી કરી શકાય છે.

'વધારે સમૃદ્ધ જીવન' પ્રાપ્ત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રશસ્ય જ છે. પણ ઇતિહાસના તજ્જ્ઞો સિવાય બીજાથી આ તથ્ય યથાર્થ નથી સમજાતું લાગતું કે કોઈ પણ પ્રજા એશઆરામને બદલે ત્યાગની ઉપાસના કર્યા સિવાય, તેમજ એઠે:એઠે ખાધા કરવાની પ્રમાદી વૃત્તિને તિલાંજલી આપી, સેવાભાવનાનું સેવન કર્યા સિવાય ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકી હોય; અને પ્રાપ્ત કર્યા પછી દીર્ઘ કાળ પર્યંત ટકાવી શકી હોય. રોગર ડબ્લ્યુ. બેબસનના સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો, "સત્ય જ પ્રગતિનું ઉગમસ્થાન છે, હિંમત અને ધૈર્ય જ સલામતીની જનની છે, અને ત્યાગ એ જ સ્વાતંત્ર્યનું પ્રાકટ્યદ્વાર છે."*

અમૃતલાલ ના. મોદી

(૨) સન્સિ લોકો વિષે

સન્સિ લોકો પંજાબના કેટલાક ભાગોમાં મળી આવતી ભરવાડ જાતિના છે. તેઓ હજુ પ્રાચીન અવસ્થામાં છે. તેઓ સરદાર પ્રત્યે વફાદાર છે અને તેઓ જેકબના ૧૨ પુત્રોના વંશમાંથી ઊતરી આવેલા માને છે.

તેઓ બધા સારા શિકારી છે. દરેક જાતના પશુને પકડીને તેઓ ખાઈ જાય છે. સ્વચ્છતાની તેઓ કદી દરકાર કરતા નથી. પશુઓના પર તેમનો નિર્વાહ ચાલતો હોઈને તેઓને કૂતરા બહુ ગમે છે. તેઓ ઘણી વખત જનાવરોનાં ટોળાંની માલિકી ધરાવે છે. સ્ત્રીઓ સામાન્યતઃ ઘરવપરાશ માટે કાંતતી હોય છે. તેઓના નીચે પ્રમાણે વર્ગ પાડી શકાય:

વસાહતમાં રહેતા સાન્સિ લોકો; જેમને માટે ખાસ કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા છે તેઓ; જેઓનો ખાસ વહીવટ કરવામાં નથી આવતો તેઓ અને પાછળના વર્ગની પણ બે જાત છે.

૧. રેહલુવાળા—કારણકે તેમની કન્યાઓ જંગલી રીતે ગાય છે તથા નાચે છે.
૨. વર્તવન.

તેમની ભાષા ઘણી રમૂજી છે. શબ્દો ટૂંકા છે અને જ્યારે તેઓ ઝડપથી બોલે છે ત્યારે સમજવા અઘરા પડે છે. તેમની ભાષામાં ઓછામાં ઓછા શબ્દો છે.

સન્સિની બહુમતિ રજપૂત તથા હિંદુઓ છે પણ તેઓ નાતબહાર છે. એક રીતે તેઓ એકેશ્વરવાદી છે. તેમનો મુખ્ય દેવ 'ગુગાપીર' છે. તે દૈવીશક્તિ ધરાવે છે. તેઓ કાલીમાતાને પણ પૂજે છે.

જન્મ આપતી વખતે માતા દશ દિવસ એકાંતવાસમાં રહે છે. આ દિવસો દરમિયાન કાલીને ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. (દેવોનો પ્રિય ખોરાક ચોખા છે.)

દશમે દિવસે દેસુથાનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ઝૂંપડું સાફ કરાય છે તેમજ બાળક તથા માતાની શુદ્ધિ માટે સાધુઓ હવન કરે છે.

---

* તા. ૮-૬-૩૮ના Science માંથી

તેઓ શબને ખાટલા પર લઈ જાય છે અને 'અર્થી'નો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ કપાલક્રિયા (ખોપરી તોડવાની ક્રિયા)ની વિધિ પણ કરે છે. દહન થયેલ શબના અવશેષ એટલે ફુલ ત્રીજે દિવસે ભેગા કરવામાં આવે છે. રોવા કકળવાનું ત્રણ દિવસ ચાલે છે. પછી શબને ઊંચકનારાઓને મીઠાભાતનું ભોજન આપવામાં આવે છે.

સન્સિ લોકો તરવારને ખૂબ પવિત્ર માને છે. હિસારમાં કોઈ પણ દિવસ તરવારની મૂઠ પર હાથ મૂકીને સન્સિ લોકો કદી જૂઠ્ઠું બોલતા નથી.

સન્સિ લોકોમાં લગ્નનો મહિમા ઘણો હોય છે. તેઓ પોતાના ગામથી બહાર પરણે છે અને નજીકનાં સગાં સાથેનું લગ્ન અપવિત્ર ગણવામાં આવે છે. જ્યારે પુરુષો યોગ્ય વયના થાય ત્યારે તેઓ પોતાને ઠીક પડે તેવી પત્ની શોધી લે છે. કેટલીક વાર માબાપોની પણ સલાહ લેવામાં આવે છે.

જાતિના રિવાજ પ્રમાણે છોકરાછોકરીઓને નાસી જવાની છૂટ છે. જ્યારે ભાગી ગયાની ખબર પડે છે ત્યારે જ્ઞાતિના મહોત્સવ વખતે આ સંબંધ જાહેર કરવામાં આવે છે.

કન્યા મેળવવાની બીજી રીત એ છે કે જંગલમાં કન્યાઓ ટોળે મળી ભેગી થઈ હોય ત્યાં પ્રેમીએ જઈને પોતાને પસંદ પડે તે કન્યા લઈ ભાગી જવું. બાકી રહેલી કન્યાઓ ઘેર જઈને તેમનાં માતાપિતાને કહે છે કે કોઈ પણ તમારી કન્યાને ઉપાડી ગયું છે અને અમુક યુવક તેની મદદે ગયેલ છે.

એક બીજો રિવાજ એવો છે કે પુરુષ પસંદ કરેલ કન્યાના વાળમાં ફૂલ ચોંટાડે છે. આ રીતે તેમનો સંબંધ બંધાતાં બીજો કોઈ કન્યાની માગણી કરી શકતું નથી.

(૨) હિમાલયના ભોટિયા લોકો

હિમાલયના લોકોમાંથી ભોટિયા લોકો જેટલા બીજા લોકોમાં આપણને રસ પડશે નહિ. તેમના રીતરિવાજો તથા પોશાકો ઉપરાંત તેમના વિષે ઘણું વિચિત્ર જાણવાનું છે. સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦,૦૦૦ થી ૧૬,૦૦૦ ફૂટ ઊંચે હંમેશાં બરફની નજીક રહેતા આ ભોટિયા લોકો તેમની પરિસ્થિતિના ગુલામ છે. જાતિ તરીકે તેઓ શક્તિશાળી, મજબૂત, ઉદ્યમી અને પ્રમાણિક છે—પણ તેઓ દુરાચારી તથા ગંદા પણ છે. શરીરનો બાંધો ખૂબ જ મજબૂત હોઈ તેઓની સહનશક્તિ અદ્‌ભુત છે, અને કુદરત પોતાની બક્ષિસ આપવામાં ખૂબ કંજુસાઈ કરતી હોઈ તેમની જરૂરિયાતો પણ મર્યાદિત છે. જાનવરો ઉછેરીને નિર્વાહ ચલાવનાર જાતિના તેઓ હોવાથી તેઓએ વેપારને ધંધો ગણ્યો છે, અને હિંદ તેમજ તિબેટ વચ્ચેના વેપારનો મોટો ભાગ આ ગામેગામ ફરનાર વેપારીઓના હાથમાં છે. સપાટ પ્રદેશ પર શિક્ષણે ઠીક પ્રગતિ કરી છે પણ ટેકરીઓના આંતર ભાગમાં તે પ્રગતિ શિથિલ છે અને તેથી ભોટિયા લોકો અજાન તથા વહેમી છે. પણ મનુષ્યવિજ્ઞાન તથા કુદરતની નૈમિત્તિક મદદ વિના પણ શું કરી શકે તે આ પહાડી લોકોના જીવનથી તાદશ જણાઈ આવે છે. તેમનાં ઝૂંપડાંમાં તેઓ તદ્દન સુખી છે. શહેરની સુખસગવડ અગર મહેલો માટે પણ તેઓ આ ઝૂંપડાનો ત્યાગ કરશે નહિ.

તથા ગાય તેમાં કંઈ અજુગતું લાગતું નથી. એકબીજાની કેડમા હાથ નાખીને મશ્કરી કરતાં કે ચુંબનો લેતાં સ્ત્રીપુરુષો જાહેરમાં ઊભા રહેલાં જોવામાં આવે છે. ભોટિયા સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં ઘણાં વિચિત્ર છે. તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. કોઈ પણ ઠેકાણે પહેરાતી કોઈપણ વસ્તુ સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી. જસતના બનાવેલા એરીંગને કદ તથા આકારમાં ઘરની મોટી કૂંચીઓ સાથે સરખાવી શકાય.

સમાન દરજ્જો

કુટુંબમાં ભોટિયા સ્ત્રીને પુરુષ જેટલા જ હકક છે તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે. કુમાઉનમાં સ્ત્રીઓને ગુલામ અથવા ભારવાહી પશુ તરીકે ગણવામાં આવે છે. હિમાલયના નીચેના પ્રદેશની સ્ત્રીઓને કુટુંબમા મજૂરની માફક વહીતરું કરવું પડે છે અને તેમની સખત મજૂરીના બદલામાં તેમને અપમાન સહન કરવું પડે છે. કુમાઉનના પુરુષોએ કુટુંબના કામના એવા વિભાગ પાડયા છે કે બધું મહેનતનું કામ સ્ત્રીઓ પર જ આવી પડે. ઘર વાળવુ, ઠામ ઉટકવાં, દળણું દળવું અને આખા કુટુંબની રસોઈ કરવી—આ બધું ઘરનું કામ કરવા ઉપરાત તેઓને ખેતરમાં જઈને પણ સખત કામ કરવું પડે છે. હિમાલયના નીચેના પ્રદેશની કુમાઉન સ્ત્રીને શારીરિક મહેનતનો, બધો બોજો માથે ઉપાડવાનો હોય છે. એક પ્રખ્યાત અધિકારીના શબ્દોમાં, "સ્ત્રીને પુરુષો માટે ખેતરમાં ભાત લઈ જવાનુ હોય છે, ઢોરની ગમાણુ સાફ કરવાની હોય છે, ઢોરને માટે ઘાસ કાપીને નીરવાનુ હોય છે. ઉપરાંત બાળકોની સંભાળ લેવાની હોય છે. ટૂંકામા તે ખોદકામ કે ખેતી કરતી નથી કે બળદ હાંકતી નથી. તે સિવાય મહેનતનું એવુ બીજું કોઈ કાર્ય નથી કે જે તે ન કરતી હોય." વળી તે તેના પતિના પ્રેમની એકલી ભાગીદાર હોતી નથી તેના પતિના પ્રેમમાં ભાગ પડાવવા માટે હરીફ હોય છે અને કુમાઉનના ઘણાખરા ભાગોમા બહુપત્નીત્વ ખૂબ પ્રચલિત છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે ટેકરીમા રહેનાર માણસની દોલતની ગણતરી તેની પત્નીની સંખ્યાથી થઈ શકે છે. ભોટિયા સ્ત્રી ખૂબ મહેનતુ છે પણ તે પુરુષોનું એઠું ખાતી નથી. ઘરની વણકર હોવાથી તે હમેશાં સાગમા સારા કપડાં પહેરે છે.

જ્યારે ભોટિયા લોકો તિબેટ અને બીજે વેપાર કરવા માટે જાય છે ત્યારે સ્ત્રીઓ જ ઘરની માલિક થઈ રહે છે. તેઓ 'કલબનું જીવન' ગાળે છે. આ રિવાજમાંથી એક મોટું અનિષ્ટ ઉત્પન્ન થયુ છે. દર્મા અને ચોરદાસમાં 'રંગભંગ' તરીકે ઓળખાતી કલબો છે. તે ખરાબ ચાલના પુરુષો માટે અનુકૂળ સ્થાન થઈ પડે છે. અાહી કુંવારાં સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં થઇને અગ્નિની આસપાસ આખી રાત્રી નાચગાન કરે છે. આ કલબમાં લગ્નો પણ ગોઠવાય છે. લગ્ન પહેલાંનો સહવાસ સાધારણ વસ્તુ છે. સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ બિલકુલ લગ્ન કરતો નથી અને આખું જીવન સ્વચ્છંદમાં ગાળવાનું પસંદ કરે છે. નીતિનો કાયદો કુમાઉનનાં હિંદુ કુટુંબના કાયદા કરતાં અર્ધો પણ સખત નથી. સ્ત્રી અને પુરુષોમાં ગુપ્ત દરદો સામાન્ય છે અને એવો ભય રાખવામાં આવે છે કે જો આ વિવેકહીન જાતીય સંબંધ ચાલુ રહેશે તો ભોટિયા જાતિનો નાશ થઈ જશે.

ભોટિયામાં લગ્નના કાનુન પણ જરાયે સખત નથી. વિધવાના પુનર્લગ્ન માટે કઈ પ્રતિબંધ નથી. સામાન્યતઃ પતિના મૃત્યુ પછી તેની વિધવા, તેના પતિનો નાનો ભાઈ લગ્નલાયક ઉમરનો હોય તો, તેને પુરુષ ભાગીદાર તરીકે સ્વીકારે છે. કોઈ વાર વિધવાનાં સગાં તેને બીજા માણસને વેચી નાખે છે. આવા કિસ્સામાં નવો પતિ વિધવાના પહેલા પતિનાં સગાંઓને અથવા તો તેનાં માબાપને યોગ્ય રકમ આપે છે. જો પત્ની પતિનો ત્યાગ કરીને બીજાની સાથે રહેવા જાય તો, બીજા માણસે પતિને યોગ્ય બદલો આપવાનો હોય છે. આ રકમ, તેના બીજા લગ્નના ખર્ચ પૂરતી હોય છે. આ બદલા સિવાય છૂટાછેડાની ક્રિયા પૂરી થતી નથી. ભોટિયા લોકો અત્યારે ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓના જુના રીતરિવાજોની નકલ કરી રહ્યા છે અને કન્યા અથવા પતિની સંમતિ સિવાય હવે માબાપો લગ્ન નક્કી કરે છે.

ભોટિયા લોકો જબરા ખાનારા છે. તેઓ ખોરાકનો મોટો જથ્થો—વિશેષતઃ માંસ—ખાય છે. અનાજમાં માત્ર મહુઆ અથવા જવ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બહુ જ ધીમે પચે છે. ઘેટાંબકરાંનો ઉપયોગ ઊન માટે તથા ભારવાહક પશુઓ તરીકે થાય છે. જ્યારે તેઓ ઉપયોગી મટી જાય છે, ત્યારે તેમને મારી નાખવામાં આવે છે. ભોટિયા લોકો ખાવાની વાનીઓની વિવિધતાથી બહુ પરિચિત નથી, અને તેમનાં સાધનો મર્યાદિત હોવા છતાં તેઓની તંદુરસ્તી સારી રહે છે તે નવાઈ જેવું છે. કુમાઉનના બ્રાહ્મણો તેમને અસ્પૃશ્યો ગણે છે અને તેમના હાથના સ્પર્શવાળું પાણી પણ પીતા નથી. ભોટિયા લોકો કાચી ને પાકી રસોઈ વચ્ચે બહુ ભેદ ગણતા નથી. હિમાલયની નીચેના પ્રદેશના લોકો આ તફાવત માટે બહુ ચોકસાઈ રાખે છે. તેઓ કપડાં પહેરીને જમતાં અચકાતા નથી. અમુક જણને હાથે થયેલ રસોઈ જ જમવી એવો પણ તેમને બાધ નથી. તેઓ ઘણા ગંદા હોય છે. અંગત સ્વચ્છતાનું તેમને જરાયે ભાન નથી. તેઓ પાણીનો ઉપયોગ કરતાં ડરે છે અને પોતાનાં શરીર લૂછવા માટે તથા રાંધવાનાં વાસણો સાફ કરવા માટે ખમીસનો ઉપયોગ કરે છે.

અદ્વૈતવાદી

ભોટિયા લોકો ધર્મે અદ્વૈતવાદી છે વળી તેઓ ઘણા વહેમી છે. પોતાના કુટુંબના જ્યોતિષીની સલાહ વિના તેઓ બહાર મુસાફરીએ નીકળતા નથી. બકરાના બલિદાનમાં તેમને ઘણી શ્રદ્ધા છે. પર્વતના શિખરને તેઓ પૂજ્ય ગણે છે. મિ. ટ્રેઈલ લખે છે કે. "ભોટિયા લોકોને હિંદુ પૂર્વગ્રહ ધારણ કરવાની ફરજ પડી છે. હિંદુઓ સાથેના સતત સહવાસથી તેમના ઘણા વહેમોએ તેમનામાં ધીમે ધીમે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વળી તિબેટ સાથેના વાર્ષિક સંબંધને અંગે તેમના બાપદાદાની માન્યતાઓ સજીવન રહી છે. ભોટિયાઓને અત્યારે અદ્વૈતવાદી ગણી શકાય. હિંદુ અગર બૌદ્ધ લોકોએ ચણાવેલ દરેક મંદિરને તેઓ સરખું માન આપે છે. ભોટના દેવળો તો મૂર્તિનું રક્ષણ જ થઈ શકે તેવા છૂટાછવાયા પથ્થરોનાં અનેકાં નાનાં મકાનો છે. ડર્મામાં ભોટિયાના દેવોની પૂજા થાય છે. ભોગ અપાયેલ બકરાના યકૃતમાંથી શુકન જોવાય છે. આ ક્રિયા સિવાય કોઈ પણ મહત્ત્વના કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવતો નથી. પહેલી ભવિષ્યવાણી પ્રતિકૂળ નીવડતાં, ફરીથી ભોગ અપાય છે અને ફરીથી શુકન જોવાય છે. શુકનની બહુમતિનું પરિણામ, પ્રશ્નનો નિવેડો લાવે છે.

બીજા હિંદુઓની માફક ભોટિયાઓ પણ શબને બાળે છે. જો મરનાર પોતાના નિવાસસ્થાનથી બહુ દૂર મૃત્યુ પામ્યો હોય તો તેનાં સગાઓ મડદાને બાળી નાખ્યા બાદ મૃત શરીરના હાડકાનો એક કટકો લાવે છે. આ હાડકાનો કટકો પેટીમાં ઘેર લાવવામાં આવે છે અને તેના પર ઊનનો દોરો બાંધવામાં આવે છે, જેથી કરીને મૃત્યુ પામેલ મનુષ્યને ઘેર આવી પોતાના બાપદાદા સાથે થવામાં કંઈ મુશ્કેલી નડે નહિ. સ્વર્ગસ્થના સ્મરણમાં સગાંવહાલાંઓ કોઈ વાર માછલી અથવા દહીં અથવા ખોરાકની કોઈ વસ્તુ ખાવાનું એકાદ વર્ષ માટે અગર તેથી થોડા સમય માટે છોડી દે છે. અંત્યેષ્ટિ ક્રિયામાં ખૂબ ખર્ચ થાય છે. તે પૂર્ણ કરવા માટે સગાંવહાલાં તથા મિત્રોને મોટી મિજબાની આપવી આવશ્યક મનાય છે.

એમ દેખાઈ આવશે કે ભોટિયા લોકો અનેક રીતે બહુ વિખ્યાત લોકો છે. તેઓમા ટેકરી પર રહેનાર લોકોના બધા ગુણ-અવગુણો છે પણ હિમાલયની નીચેના પ્રદેશમાં રહેતા લોકો કરતાં તેઓ વધારે ખંતીલા તથા ઉદ્યોગી છે. તેઓની ઊંચાઈ મધ્યમ છે. તેમનો વાન શ્વેત તથા ગાલ લાલચોળ હોય છે. તેઓ ખૂબ કસાયેલ હોવા ઉપરાંત અત્યંત પ્રમાણિક છે. આ પ્રદેશમાં ચોરી શું એ કોઇ જાણતું જ નથી. તેઓની રીતભાત જંગલી તથા અવિનયી ગણી શકાય કેમકે મેદાન પરના કેળવાયેલ માણસોમાં મળી આવતી સંસ્કૃતિનો તેમનામાં અભાવ છે. છતાં તેઓ બહુ આનંદી તથા રમૂજી છે. તેઓ સંગીતના ખૂબ શોખીન છે. નાચમાં સ્ત્રીપુરુષો મુક્તપણે ભાગ લે છે. આ નાચ તેમની પ્રિય વસ્તુ છે. અત્યાર સુધી તો, દુરુપયોગ છતાં, આ લોકોએ પોતાની શક્તિ જાળવી રાખી છે. છતાં કોઈ પણ પ્રજાની શકિત પર સતત મારો થતાં અંતે તે શકિતનો હ્રાસ થાય છે. જોહરી લોકો બદલાયેલ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થયા છે અને તેમની જાતિના બીજા લોકો કરતાં તેઓ વધારે શ્રીમંત તથા આબાદ છે. તેમના શ્રીમંત પાડોશીની અડોઅડ ઊભા રહેવા માટે પછાત વર્ગો પણ જરૂરી સુધારા દાખલ કરશે તેવી આશા રાખવામા આવે છે.

'મુસાફર'ના 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'ના લેખ પરથી]

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

પુસ્તક પરિચય

પારિજાત :—લેખક અને પ્રકાશક . શ્રી. પૂજાલાલ. સોલ એજન્ટઃ શ્રી અરવિન્દ કાર્યાલય, આણંદ. મૂલ્ય ૨–૦–૦.

'પ્રસ્થાન'ના વાચકો, અને વિશેષે કરીને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓ શ્રી. પૂજાલાલના આ કાવ્યસંગ્રહને જરૂર વધાવી લેશે. પાંચેક વર્ષ પૂર્વે જ્યારે શ્રી. પૂજાલાલનાં કાવ્યો ગુજરાતી સામાયિકોમાં પ્રગટ થવા માંડયાં ત્યારથી જ અમે એ નવા કવિ વિષે ઉજ્જવળ આશાઓ બાંધી હતી, અને આ પ્રકાશન તથા એની શરૂઆતમાંનો પ્રો. ઠાકોરનો પ્રવેશક અમારી આશાઓ પૂર્ણાંશે ફળી છે તેની પ્રતીતિ કરાવશે.

આ સંગ્રહ જોતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણને આકર્ષે એવું તત્ત્વ વૈવિધ્ય છે, એમની કવિતાનો પટ અત્યંત વિશાળ છે અને તેથી આત્મભોગની ગાથા ગાવા તેઓ ઇશુ પાસે જાય છે, સૌંદર્યને પિછાનવા તેઓ મોના લીસા પાસે જાય છે, અને અરવિંદબાબુના અધ્યાત્મવાદથી રંગાયેલા હોવા છતાં તેઓ 'વિજ્ઞાનસૂર્યને' જેવાં કાવ્યો સર્જે છે.

શ્રી. અરવિંદબાબુના અધ્યાત્મવાદની અસરને લીધે એમની કવિતામાં બેત્રણ તત્ત્વો પ્રવેશ પામેલાં જણાશે. તેમાંનું પ્રથમ લક્ષણ ચિન્તન છે. પણ આ ચિન્તનનુ વૈશિષ્ટ્ય એ છે કે એ ચિન્તન ભકિતજન્ય છે. એમનું માનસ ચિન્તનપ્રધાન હોવા છતાં એમનુ હૃદય તો, પ્રવેશક-લેખક પ્રો. ઠાકોર કહે છે તેમ, ભક્તનું જ છે. જૂની ભકિતપ્રધાન કવિતામા હતું તેમ, શ્રી. પૂજાલાલની ભકિતપ્રધાન કવિતામાં પણ, માનવની અલ્પતા તથા પંગુતા, 'વિશ્વદેવ' 'અપાત્રતા' વગેરે કાવ્યોમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. પરન્તુ એમની કવિતામાં મધ્યકાલીન કવિઓની જેમ માત્ર માનવની અલ્પતાની કરુણગાથા કે દીનવચનો જ નથી, પરંતુ, માનવની મહત્તા અને શકિતનો પરિચય એઓ 'મનુપ્રભુ' 'હીનની પ્રાર્થના' 'મરજીવિયા' વગેરે કાવ્યોમાં કરાવે છે, એટલું જ નહિ કિન્તુ 'કુંઠિત સ્વભાવને' 'અગ્નિનું આવાહન' 'આત્મવિહંગમ' વગેરે કાવ્યો એમની કવિતામા જેમ છે, થનગનતું ચૈતન્ય છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. એઓ કલ્પનાના પૂજારી છે, અને એઓ કલ્પનાને વિનન્તિ કરે છે કે:

સરી ન જતી કલ્પના ત્વરિત આમ ત્યાગી મ્હને
... ... મા અધીરી જવા
થતી; હજુ અતૃપ્ત માનસ કવિત્વ ઝંખી રહ્યુ
વિમુગ્ધ કરી કલ્પના, લસત લોકની અપ્સરા
અલોપ થઈ જાન, મુકત કર કાવ્યકેરા ઝરા.

કલ્પનાના આવા ભકત હોવા છતાં, કલ્પના વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને વિસરાવી દે છે, એવો ભય જે આજના કવિઓ અને વિવેચકો સેવે છે, તેનો ઉત્તર શ્રી. પૂજાલાલની કવિને સંબોધાયેલી નીચેની પંક્તિઓ આપે છેઃ

> પરન્તુ ગગનોપરે, રસસમાધિમાં ઝૂલતો
> રખે તુ નિજ માત આ અવનીની જૂની વેદના
> દુઃખે દલિત મૂક સ્નેહ ઉર... .. ....

શ્રી. પૂજાલાલ ગુજરાતથી દૂર પોંડીચેરીમાં વસતા હોવા છતાં અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યથી એઓ સુપરિચિત છે. 'હું શું આપું' કાવ્ય માટે શ્રી. સુન્દરજી બેટાઈનું, અને 'નમું તને'માં શ્રી. સુન્દરમ્‌નું ઋણ તેઓ સ્વીકારે છે. પરન્તુ તદુપરાંત 'સદ્‌ગત્ પિતાશ્રીને શ્રદ્ધાંજલિ' કાવ્યને કવિશ્રી ન્હાનાલાલના 'પિતૃતર્પણ' સાથે, 'સૌન્દર્યોપભોગ' શ્રી. રસિકલાલ પરીખના 'કહો હું શું શીખ્યું' સાથે, 'મૃગમુંડુકને' સ્વ. કલાપીકૃત 'શિકારીને' તથા સ્વ. બોટાદકરકૃત 'મૃગ અને ઉદ્યાન' સાથે, 'મ્હારે હૈયે આવ'ને શ્રી. સુન્દરમ્ કૃત 'જૂદાઈ' સાથે, ક: ને શ્રી. સુન્દરમ્ કૃત 'કોણ' સાથે સરખાવવા જેવાં છે.

એકી સાથે ૫૪ સોનેટો આપણને પ્રથમ વેળા શ્રી. પૂજાલાલ જ આપે છે. અને આ સોનેટોમા એમને ઠીક સફળતા મળી છે, એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય, પરન્તુ કેટલીક વેળા કાવ્યના ભાવ સ્વયમેવ સ્ફૂર્યાં હોય એમ લાગવાને બદલે, જાણે યાન્ત્રિક રીતે કાવ્યમાં આવ્યા હોય એવું લાગે છે. 'અરવલ્લી' કે પુરાણ પાટણોના 'અવશેષોમાં' કે 'ચિતોડને' કાવ્યને જોઈને જે શૌર્ય અને મહત્તાનાં એ સ્થાનો પ્રતીક છે તે ભૂતકાલીન મહત્તા તથા શૌર્ય અને વીરત્વનું સ્મરણ, અને આજે એ સર્વ ભૂંસાઈ ગયું છે માટે શોક, એ બધુ, ઊર્મિજન્ય તો નથી જ લાગતું. આ સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે, સંસ્કૃતપ્રચુરતા તથા પ્રવાહીતાના આગ્રહથી, અત્યંત લાંબી વાકયરચનાથી, ભાષા વધુ ભારેખમ બની ગઈ છે. કંઈક અંશે અર્થદુર્બોધતા પણ આવી છે, અને શબ્દબાહુલ્ય પણ પોષાયું છે. જેમકે'

> અલૌકિક સ્વરૂપિણી, દ્યુતિવિહારિણી માનસી '
> કલા શરદ્‌ચન્દ્રની, અમલ આત્મલાવણ્યમા
> પ્રફુલ્લ પમરાવતી, અમરગંગના વ્હેનમાં
> થતા સ્નપિત ફેનશીકર વડે રહેલાં હસી
> સુપલ્લ કિરણાગુલિ પર રમાડતી ઉલ્લસી.
>
> (માનસીને)

'પ્રણયરૂપિની' કાવ્યમાં પણ પ્રથમ આઠ પંક્તિમાં માત્ર નકારોક્તિ જ છે. આમ છતાં એમના કાવ્યમાં પ્રસાદ છે, અને શબ્દમાધુર્ય પણ છે. અનુપ્રાસ અને યમક તો એમને સ્વતઃસિદ્ધ છે. એકાદ દૃષ્ટાંત જ બસ થશેઃ

ઉતારી મલિનામાયા મર્ત્ય માનવકાયની

વા,

નિર્બન્ધ, નિર્વસન, નીરવ, નિર્વિકલ્પ
નિત્યપ્રભાવ પુરુષ પ્રભુ પ્રાણુ પાટે.

ઉપમા અને અલંકારો પણ એમની કવિતામાં સમુચિત સ્થાને હોવાથી, એમની કવિતાને માધુર્ય અર્પે છે છતાં જ્યારે એકની એક ઉપમા વા એકનું એક રૂપક પુન. પુન. દૃષ્ટિએ પડે છે, જેમકે, 'આત્મવિહંગમ,' 'કાવ્યનું દિવ્ય પંખીડું' 'સ્વાતંત્ર્યનુ પંખી' 'પ્રભુતાનું પંખી' ત્યારે આપણને એ ઉપમા વા રૂપક ખૂચવાનુ જ.

એમનાં કુદરતવિષયક કાવ્યો કવિશ્રી ખોટાદકરનાં કાવ્યોની જેમ બોધપ્રધાન બની જાય છે. કુદરતનાં તત્ત્વો પરથી બોધ લેવાની વૃત્તિ વા કુદરતનું અવલંબન લઈને કુદરતમાથી માનવજીવનમાં સંક્રમણ કરવાની વૃત્તિ—જે સ્વ. કલાપીથી શરૂ થયેલી છે—નવી કવિતામાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે, તેનું દર્શન શ્રી. પૂજાલાલનાં પ્રકૃતિ કાવ્યોમા પણ થાય છે.

એમનાં લાંબા કાવ્યો વિષે એટલું કહી શકાય કે, સૅાનેટ વા ઊર્મિગીતો જેવા નાના કાવ્યપ્રકારોમાં એમને જેટલી સિદ્ધિ મળી છે, તેટલી લાંબાં કાવ્યોમાં મળી નથી. 'જન્મદિન' કે 'માતૃભાવો' જેવાં કાવ્યો નિબંધ જેવાં જ લાગે છે. 'રાજર્ષિ શિવાજી' કાવ્યમાં કથાનું તત્ત્વ હોવાથી એમાં કવિને સફળતા મળી છે. લાંબાં કાવ્યોમા કાં તો કથાનું તત્ત્વ હોય વા અનન્ય પ્રતિભાયુક્ત જોમદાર કથન હોય તો જ કાવ્યનો રસ જળવાઈ રહે ને કાવ્ય સુબદ્ધ વા સંશ્લિષ્ટ બની રહે.

જૂના સતોનાં ભજનોની લઢણ એમની કાવ્યપ્રતિભાને અનુકૂળ છે. અને 'લાંબી વાટે' જેવાં કાવ્યો ભવિષ્ય માટે સારી આશા આપે છે.

આવા શિષ્ટ સાહિત્યના ગ્રન્થમાં ચાર પાનાં ભરાય એટલી અશુદ્ધિઓ હોય તે સ્થિતિ હવે તો અસહ્ય જ લેખાવી જોઈએ.

શ્રી. સુન્દરમ્, ઉમાશંકર વગેરેનાં કાવ્યોદ્વારા, આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં ગાંધીવાદ તથા સમાજવાદની અસર પ્રતિબિંબિત થઈ. શ્રી સ્નેહરશ્મિ અને શ્રી શ્રીધરાણીએ કવિવર ટાગોરના અગમ્યવાદની આપણને ઝાંખી કરાવી તો શ્રી પૂજાલાલ 'પારિજાત' દ્વારા શ્રી અરવિંદબાબુના અધ્યાત્મવાદની અસર ગુજરાતી કવિતામાં લાવે છે.

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

વિશ્વદર્શન :—સંગ્રાહક : છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ પ્રકાશક . ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૩–૮–૦.

ગુજરાતી ભાષામાં, યુરોપીય ભાષાઓની માફક જગતની આંકડાવિષયક તેમજ ઈતર આધારભૂત માહિતી માટે સંદર્ભગ્રંથ તરીકે 'ઇયર બૂક' પ્રગટ થતી નથી. ભારતી સાહિત્ય સંઘે શ્રી. કામદાર મારફત સંગ્રહ કરેલ વિશ્વદર્શન પ્રગટ કરીને આ બાબતમાં પ્રશસાપાત્ર પહેલ કરી ગણાય.

પુસ્તકમાં સારી પેઠે માહિતીઓ ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવી છે. આવું પુસ્તક માહિતી માટે જ હોવાથી 'માહિતીભંડાર જેવું' થાય એ યોગ્યજ છે. પરંતુ માત્ર માહિતીઓ આવા પુસ્તકને રમ્ય નથી બનાવી શકતી. માહિતીઓની ગોઠવણ ને એનાં ઉપરનાં ટૂંકાં કથનો ખૂબ આકર્ષક ને રોચક રીતે ગોઠવાવાં જોઇએ. ગોઠવણમાં સરળતા પણ

હોવી જોઇએ. કારણ કે સગળતા એ આંકગ્રંથની શાસ્ત્રીયતાને સાર્થક કરે છે. રોચક ને આકર્ષક ને વાંચવાં ગમે એ રીતે જે આવા ગ્રંથ ન લખાયા હોય તો એ શુષ્ક લાગે. આ બાબતમાં શ્રી. કામદાર સફળ થયા નથી એમ અનભિજ્ઞ વાચક—Layreader—ને લાગ્યા વિના નથી રહેતુ. આ ઉપરાંત એની ગોઠવણી શાસ્ત્રીય સંદર્ભગ્રંથને અનુરૂપ મને નથી લાગતી આ એક મહત્ત્વનો દોષ આવા પુસ્તકને માટે ગણાય.

ત્રીજો મુદ્દો હકીકતો ને માહિતીઓમાં ભૂલો સંબંધે. વિશ્વદર્શનમા લેખકે આંકડાઓની માહિતી સબંધે બહુ કાળજી રાખી જણાતી નથી, જ્યારે આધારભૂતતા એ સંદર્ભગ્રંથોની ઉપયોગિતાનું મોટામાં મોટું અંગ છે. આંકડાની ભૂલો બાબતમાં આખા પુસ્તકની માહિતીઓને મેં અંગ્રેજી ઇયર બૂકો સાથે સરખાવી નથી જોઈ પરંતુ પુસ્તક વાચતા અમુક આંકડાઓ સંબંધિના મારા ખ્યાલ સાથે શ્રી કામદારે આપેલા આંકડાનો મેળ ન બેઠો એટલે મેં અંગ્રેજી ઇયર બૂકો સાથે બેચાર જગ્યાએ એના આંકડા સરખાવ્યા ત્યારે એ ભૂલટભરેલા કે અધૂરા દેખાયા. દા. ત. પુસ્તકમાં ‘ચીનની મોટી દીવાલ એક હજારથી વધારે ફૂટ લાંબી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૪માં બાંધવામાં આવી.’ ચીનની દીવાલ બે હજાર ફૂટ લાંબી નથી, એની લંબાઈ સેંકડો માઈલની છે.

૭૯મે પાને લખ્યુ છે: “ આખા જગતના પેટ્રોલિયમનો ⅔ ભાગ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની જમીનમાંથી નીકળે છે.” સ્ટેટ્સમેન ઇયર બૂક (૧૯૩૭)માં આપેલા આંકડા પ્રમાણે આ બાબતમાં યુ એસ. એ. નો હિસ્સો ૫૫ થી ૬૦ ટકા છે.

આવી બીજી ભૂલો પણ છે. આ જાતના ગ્રંથમાં લેખકે આ બાબતમાં ખૂબ ચોકસાઈ રાખવી જોઇએ, નહિ તો આવાં પુસ્તકની ઉપયોગિતા મારી જાય.

હકીકતોની ગોઠવણીમાં એમને એકબે સૂચનાઓ કરવાનું મન થાય છે. એમણે બે મુખ્ય ભાગો પાડવા જોઈએ: એક હિંદનો અને બીજો આખી દુનિયાનો. આ બંને ભાગોમા પછી વિષયવાર વિગતોની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. નહિ તો એક જ જાતની હકીકતો શોધવા માટે વાચકને કેટલાંયે પાનાં ઉથલાવવાં પડે. એવું આમાં થઈ ગયું છે. અમેરિકન વર્લ્ડ આલમેનેકની રચનાને ગોઠવણીનો નમૂનો લેખકે નજર સામે રાખવો જોઈતો હતો એમ કહેવાનું મન થાય છે.

પુસ્તકની ભાષા ઘણી અસ્પષ્ટ છે. દા. ત. “ બ્રિટિશ સૈનિકને દર મહિને અપાતા ભથ્થાનુ સરેરાશ ખર્ચ ૭૨૭૦૦૦ રૂપિયા છે” (પૃ. ૪૩૧). આની સામે“હિંદી સૈનિકને દર મહિને અપાતા ભથ્થાનું ૩૮૭૦૦૦ છે.” એમ લખવામાં આવ્યુ છે. ઉપલાં વાક્યોનો અર્થ એ થાય કે દરેક હિંદી અને દરેક બ્રિટિશ સૈનિક દીઠ સરેરાશ દર મહિને અમુક ભથ્થાખર્ચ આવે છે. આ વસ્તુ તદ્દન ન માની શકાય એવી છે. બધા બ્રિટિશ અને હિંદી સૈનિકોને કુલ માસિક ભથ્થુ અમુક મળે છે એમ લેખકનું કહેવું છે, પણ વાક્યરચનાનો અર્થ વિપરિત થાય છે.

આવાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન ઘણું જરૂરી છે, એ નિર્વિવાદ છે. લેખક એના બીજા સંસ્કરણમા સારી પેઠે સુધારા કરીને એને ફરી ગોઠવીને પ્રસિદ્ધ કરે એમ ઇચ્છીએ. પુસ્તકને તદ્દન અદ્યતન, અપ–ટુ–ડેટ, બનાવવું જોઇએ.

રા. હી. પ.

નૂતન ક્રાન્તિકારી
પ્રેરક સાહિત્ય

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧—૨		૨—૮—૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	(ક્રોપોટકિન)	૨—૦—૦
ક્રાન્તિ	(,,)	૦—૬—૦
રશિયાનું ઘડતર	(ગગનભાઈ મહેતા)	૨—૦—૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	(રણછોડજી મિસ્ત્રી)	૦—૩—૦
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું	(ભાગવત)	૦—૮—૦
બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	(રાજગોપાલાચાર્ય)	૦—૬—૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	(નરહરિભાઈ)	૦—૬—૦
ગરીબાઈનો ગુનો	(હેન્રી જ્યોર્જ)	૦—૩—૦
ડેટ્રોલીનો મુક્તિયજ્ઞ	(નરસિંહભાઈ પટેલ)	૦—૬—૦
અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ	(જીવનલાલ દીવાન)	૦—૪—૦
શહીદનો સંદેશ	(ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક)	૧—૦—૦

ાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા

વર્ષ : ૧

*૧ પલટાતું રશિયા : દિનકર મહેતા ૦-૧૪-૦
*૨ સમાજવાદ તરંગમાંથી વિજ્ઞાન :
[ફ્રેડ્રિક એંગલ્સ કૃત] ૦-૬-૦
૩ કમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું [માર્ક્સ એંગલ્સ કૃત] ૦-૬-૦
*૪ લાલ મોરચા (નવલકથા) ૧-૦-૦
૫ લેનિન : (સંપૂર્ણ જીવન ચરિત્ર)
નીરુ દેસાઈ ૧-૮-૦
*૬ નિશ્વાસ (નવલિકાઓ) બકુલેશ ૧-૦-૦
૭ હિંદ કયે રસ્તે? જવાહરલાલ નહેરુ ૦-૨-૦
ફુદડીવાળા પુસ્તકો સિલકમાં નથી. બાકીનાં પુસ્તકોનો સેટ પોસ્ટેજ સહિત રૂા. ૧ાા માં.

વર્ષ : ૨

૮ સમાજવાદ શા માટે? જયપ્રકાશ નારાયણ ૧-૦-૦
*૯ લાલ પડછાયા : રમણલાલ સોની ૧-૦-૦
૧૦ ખેડૂતોની સમસ્યા : લાલજી પેન્ડસે, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, સૌમ્યેન્દ્ર ટાગોર
(કાચું પૂંઠું) ૧-૦-૦
૧૧ સોવિયેટ સમાજ : નીરુ દેસાઈ
(કાચું પૂંઠું) ૧-૧૨-૦
[રશિયામાં થયેલા પરિવર્તનની વીગતો]
૧૨ ક્રાંતિને કિનારે : (નવલકથા)
સનત કુમાર વીણ (કાચું પૂંઠું) ૧-૧૨-૦
ફુંદડી વિનાના પુસ્તકોનો સેટ પોસ્ટેજ સાથે રૂા. ૩ા માં. અથવા લાલ પડછાયાને બદલે રુસ ભા. ૧ અથવા માનસ વિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ મળશે. તે સાથેના સેટની કિ. પોસ્ટેજ સહિત રૂા. ૪

વર્ષ : ૩

૧૩ શહીદી : [ક્રાંતિની પાંચ વાર્તાઓ]
ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૧-૪-૦
*૧૪ સુભાષચંદ્ર : (જીવન તથા વિચારો)
કકલભાઈ કોઠારી, ભોગીલાલ ગાંધી, ધનવંત ઓઝા. ૦-૧૨-૦
૧૫ અમ્મા (નવલકથા) ભોગીલાલ ગાંધી
[મેક્સિમ ગોર્કીની mother ઉપરથી] ૨-૦-૦
૧૬ અમે પિંજરનાં પંખી (નવલકથા)
નીરુ દેસાઈ ૧-૪-૦
૧૭ ભટ્ઠી (મૌલિક ક્રાંતિકારી નવલકથા)
ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૨-૦-૦
સુભાષને બદલે રુસ ભા. ૧ અથવા માનસ વિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ મળશે. આખા સેટના રૂા. ૪ પોસ્ટેજ સાથે

ઘણામાંના થોડાજ અભિપ્રાયો

લેનિન

આ પુસ્તક બધાથી જુદું પડે છે. × × જીવનકથા અને વર્ગયુદ્ધની વાતો છતાં સારી નવલકથા જેટલો રસ ઉત્પન્ન થાય છે × × જાણે કે આજેજ ચાલી રહેલ ક્રાંતિના સમાચાર ટેલિફોન ઉપર સાંભળતા ના હોઈએ।

—જન્મભૂમિ

એક ઘણાજ પ્રભાવશાળી સફળ ક્રાંતિકારનું આ જીવન છે × × પુસ્તક દરેક યુવાને અને અભ્યાસીએ વાંચવા લાયક છે.

—પ્રસ્થાન

સોવિયેટ સમાજ

સોવિયેટ રશિયા વિધવિધ ક્ષેત્રમાં કેટલી સામાજિક ઉન્નતિ સાધી શક્યું છે એનો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાષા આકર્ષક છે, શૈલિ સુંદર ને વેગીલી છે.

—પ્રજાબંધુ

શહીદી

રશિયા, ઈંગ્લેન્ડ અને ચીનની ક્રાંતિના સમયની પાંચ વાર્તાઓ લેખકે તદ્દન સુસ્પષ્ટ શૈલિમાં આલેખી છે. દરેક વાર્તામાંથી અગ્નિની ઊડતી ચીણગારીઓ જેવી લાલાશ ટપકતા વાંચનાર માનસને નવી ઉત્તેજના મળે છે અને સ્ફટિક જેવી વીરતાનો પાસ તેના ઉપર ચડે છે

—જ્યોતિર્ધર

અમ્મા

રૂપાંતર સરસ છે. સફળ છે. ક્રાંતિની માનસ-પ્રતિમા એમાં હુબહુ રજુ થઇ છે. પરેગ, લતા, નિખિલ ને કલ્પના, કિરણ, કિસન એ બધા રશિયાએ જેને ઓળખ્યું હતું તે સતને કાજે ઝુઝતાં પાત્રો પણ આકર્ષક છે. ગોર્કી ને ગુજરાતી રૂપાંતર દ્વારા શ્રી. ગાંધીએ એ આતર-તત્વનાં મૂલ ઓછાં થવા દીધાં નથી એટલું સંતોષ સાથે કહેવાનું રહે છે.

—પ્રજાબંધુ

શરદ કાર્યાલય

[શિષ્ટ અને કલામય વિવિધ સાહિત્ય પીરસતી સંસ્થા]

: સંચાલકો :

રમણલાલ સોની

ભોગીલાલ ગાંધી

૧.	શ્રીકાન્ત ભા. ૩ [શરદબાબુ]	રમણલાલ સોની	૨-૦-૦
૨.	ગૃહદાહ [નવલકથા : શરદબાબુ]	ભોગીલાલ ગાંધી	૩-૦-૦
૩.	રૂપાની ગાય [કિશોર નાટિકાઓ]	રમણલાલ સોની	૦-૮-૦
૪.	બીજો ચોટ્ટો [નવલકથા]	,,	૨-૦-૦
૫.	ચિર વિદાય [કાવ્ય]	ભોગીલાલ ગાંધી	છપાય છે.

—: હવે પછી :—

૬.	આલો વાલો ને માલો [બાળવાર્તાઓ]	રમણલાલ સોની
૭.	પશો પટેલ ,,	,,
૮.	બદામ ને કોડી ,,	,,
૯.	દિલ્હી ને આગ્રા [પ્રવાસી]	,,
૧૦.	પુસ્તકિયો કીડો [કિશોર કથાઓ]	,,
૧૧.	એક નવલકથા	
૧૨.	ભોગીલાલ ગાંધીની વાર્તાઓનો સંગ્રહ	

આ ઉપરાંત નીચેનાં પુસ્તકો મળશે

૧.	માથાનું દાન [વિદ્યાર્થીઓ માટે ત્રિઅંકી નાટક]	૦-૮-૦
૨.	બિલ્લી પગો જોનસન	૦-૧-૬
૩.	મહર્ષિ દયાનંદ [પ્રમાણભૂત સંપૂર્ણ જીવન]	૦-૪-૦

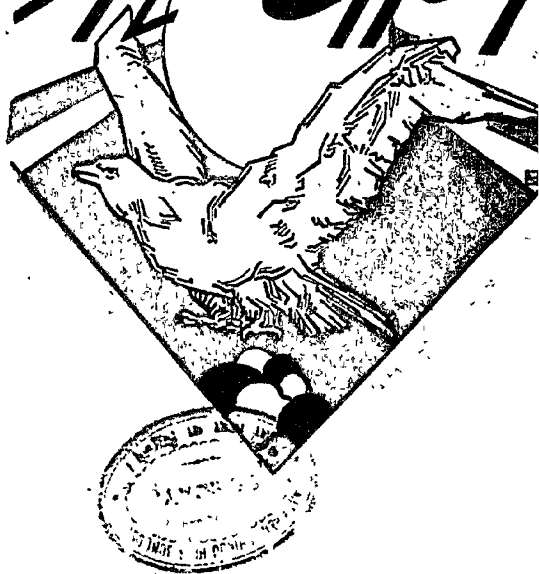
નવી દુનિયા ગ્રંથમાળાના ચાલુ વર્ષના ગ્રાહકને આ પ્રકાશનો પોણી કિંમતે મળશે.

રૂા. પાંચ અનામત મૂકનારને આ પ્રકાશનો પોણી કિંમતે મળશે.

શરદ કાર્યાલય : ભદ્ર : અમદાવાદ

કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

પ્રસ્થાન

આદ્ય [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૨૮ જેઠ : ૧૯૯૫ અંક ૨

પ્રકાશક : રણછોડદાસ ઈશ્વરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ
મુદ્રક : રણછોડદાસ ઈશ્વરભાઈ મિસ્ત્રી : કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ તા. ૨૦-૬-૩૯

"કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં"

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાયોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧ હેડ ઑફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી
તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં જાહેર થએલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર	જિંદગીના વીમા ઉપર
રૂ. ૩૬	રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર ૧/૪ ટકા વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિક એજન્ટો
પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો યા લખોઃ—
સુંબઈ ઈલાકાના બ્રાન્ચ મેનેજર્સ

ઑફીસો— મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઇશ્વરલાલ આર. દેસાઈની કું.
બુગનપુરી ભાગોળ, સૂરત

વૈદકીય ક્ષેત્રમાં અનેરો પ્રકાશ

દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોનો અપૂર્વ સંગ્રહ

કાયા કલ્પ વિજ્ઞાન.

(લેખક : વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી)

સુપ્રસિદ્ધ માસિક વૈદ્યકલ્પતરૂની સને ૧૯૩૯ની ૪૪માં વર્ષની ભેટ.

જેમાં શાસ્ત્રસિદ્ધ, અનુભવસિદ્ધ, ઋષિમુનિ પ્રણિત, સરળ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સેંકડો દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આવી શૈલીમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો પૈકીમાં આ પુસ્તક અગ્રસ્થાને ગણાય છે, જેને માટે નીચે જણાવેલા વિદ્વાનોએ તેમજ પ્રસિદ્ધ પેપરોના અધિપતિઓએ ઉત્તમ અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યા છે.

ડૉ. ચંદુલાલ એમ. દેશાઈ. એચ. એલ. એમ. એસ. પ્રાઈવેટ મેડીકલ પ્રેકટીશનર. ઓડ, વૈદ્યરાજ સુખરામદાસ ટી. ઓઝા. પ્રમુખ વૈદ્યસભા કરાંચી વૈદ્યરાજ બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર પાઠક. પ્રમુખ શ્રી. ગુ. ક. કા. વૈદ્યમંડળ, સુરત વૈદ્યરાજ દામોદર સ્વામી. પ્રમુખ આ. હિતવર્ધક સભા, અમદાવાદ. વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ ત્રિભોવન શાસ્ત્રી, માજી પ્રમુખ વૈદ્યસભા, અમદાવાદ. વદ્યરાજ ભાઈશંકર ગૌરીશંકર શીહોરી નિ. ઓ. અધ્યાપક આયુર્વેદ પાઠશાળા, ભાવનગર, વદ્યરાજ હરિસીંહ રામસીંહ પરમાર મંત્રી વૈદ્યસભા ભાવનગર. વિ. વદ્યરાજેના અને મુંબઈ સમાચાર, સાંજવર્તમાન, છાયા, ચિત્રપટ; પ્રજાબંધુ, ગુજરાતી પંચ, જયભારત, લોકવાણી, દાંડીઓ, હિતેચ્છુ (કરાંચી), આરોગ્ય દર્પણ, ફૂલછાબ વિ. પત્રોના અધિપતિઓના ઉત્તમ અભિપ્રાયો મળેલા છે.

આ ઉપરાંત બીજા અભિપ્રાયો છે અને આવતા જાય છે. જે આ ગ્રંથની ઉત્તમતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

૨૫૦ ઉપરાંત પ્રયોગો—તુલનાત્મક ચર્ચા—સંપૂર્ણ વિધિઓ

વૈદ્ય કલ્પતરૂના ગ્રાહકોને વિના મૂલ્ય. છૂટક નકલ કિં. રૂ. ૧-૮-૦.

વૈદ્યકલ્પતરૂનો નમૂનાનો અંક મફત મળશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, કાલબાદેવીરોડ, મુંબઈ, હાઈરોડ, સુરત.

- એ જ લેખકનું નાનું પુસ્તક લગ્ન કે પ્રપંચ? કિં. ૦-૮-૦

બંડખોર મહાગ્રંથ બહાર પડયો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

આ ગ્રન્થના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખે છે:

"લગ્નના વિષય પર આજે જુવાનોના ચિત્ત ચકડોળે ચડયાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ બાબતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. એવા અનેક વિચારોથી ગૂંચવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને છે, પણ પુરુષવર્ગ ન સાંભળે તો યે સ્ત્રી તો પોતાના કલ્યાણાર્થે સાંભળે જ એવી એમની સ્ત્રીજાત પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે. ગૂજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહભાઈ કરતાં સ્ત્રીજાતિને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો મળવાનો સંભવ ઓછો છે."

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પુસ્તક ૧૦ મું

લગ્ન પ્રપંચ

લેખક

નરસિંહભાઈ પટેલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્‌ઘાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રન્થ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયો છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂા ૩-૮-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

પરદેશ માટે શિ. ૬

રજિ. ટપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય: ચાર રસ્તા ખાડિયા: અમદાવાદ.

અથાગ મુશ્કેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસભાનું નાવ

એક જ તણખો

અને યુરોપભરમાં આગ ભભૂકશે

એક જ પગલું

અને યુરોપની સરહદો તોપોથી ધણધણી ઊઠશે
યુરોપના દેશદેશ પર લોખંડનો અગ્નિ વરસશે
યુરોપની ધરતી પર લોહીની છોળો ઊડશે

શા માટે ?

તમે પૂછો છો, સૌ પૂછે છે ?

શા માટે ?

સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે વાંચો જોન ગન્થરનું જગવિખ્યાત

»→ INSIDE EUROPE ←«

જેની આજ સુધીમાં અનેક આવૃત્તિ થઈ છે
જેની લાખો નકલો દુનિયામાં પથરાઈ ગઈ છે

તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર

• યુરોપની ભીતરમાં •

જોશીલી, વેગવાન શૈલીમાં તૈયાર થયેલું છપાય છે.
ટૂંક સમયમાં બહાર પડશે

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

મહેતા એન્ડ સન્સ સ્ટેશન રોડ, ગોધરા.	માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે પાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો જોઈએ છીએ.

प्रस्थान

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૨૮ જેઠ : ૧૯૯૫ અંક ૨

ભગવી ધજા

મૂસિકાર

અવાવર કુવો ! નજીક અટુલો ઉભો લીમડો
ઉગેલ થડ પાંદડાં, ત્રુટિત બાહુ–શાખા બધી
સુબન્ધુ સમ સંકટે સહુ ઉભાં સુકા ખેતરે
ઉભા ચરણુ ત્યાં જઈ મન ઉભું વશે વર્તતું.

શમેલ ગરમી કઁઈ, ધુળટ સાંજ વૈશાખની,
ઉડે ધ્વજ શિવાલયે, બજત આરતી ઝલ્લરી
અવાજ ! ન તથાપિ ત્યાં મન તણો જ વિક્ષેપ કો.
વિચાર ભગવા ધ્વજે નયન માંડતો સંચરે.

ગયો ન દશકો હજી, બળદને હળે હાંકતા
કૃષીવલતણા અવાજ અથવા ચિચૂડાતણા
સુણ્યા, તરુતળે પણે જગવતો ધુણી જોગિડો
પ્રસાદ દઈ બાળવલ્લભ બને સ્વયં બાળુડો !

તજી ખલક જોગિડે ફરકતી ધજામાં હસે !
પણેથી ધસતું શહેર, કરમાય આ ખેતરો
અવાવર કુવા રહે, નહિ રહે હવે સ્થાન કો
ધમાલ વિણ ! જામશે સુખ–સહસ્ર–કોલાહલ !

વિષાદ પરિવર્તને ? સતત તો વિષાદે વસું !
ગમે અમુક ના ગમે ? સડક ડામરી દોડશે,
અને ઉપર મોટરો, મહિં ઉડંત ઝુલ્ફાં હશે
જુવાન લલનાતણાં, ઘુવડપાઘડી વા ડગે !

વિચિત્ર બહુ બંગલા ધનિક મધ્યમી લોકના
વિચિત્ર બઈરાં વળી ધનિક મધ્યમી લોકના
વિચિત્ર ફરજંદ એ ધનિક મધ્યમી લોકના
ગમે નહિ શું ઠાવકી ધનિક મધ્યમી સંસ્કૃતિ ?

દિલાવર દિલે નહિ, સુરુચિહીન અત્યંત એ,
રમે કુટિલમાર્ગમાં, સરલતા ન જાણી કદી
પુરો મરદ ના મળે, ન મહિલા પુરી પ્રાણવાન્
સમર્થ નહિ ભોગમાં, નહિ સમર્થ એ ત્યાગમાં !

વિષાદ પરિવર્તને ? પ્રથમ ભૂમિ વાસો અહીં
વનેચરતણો હશે, ઘન ઘટા અરણ્યોતણી
બને વિરલ, જે હતી નિબિડ, હાથ–હાથાથકી.
લુંટાય તુજ શોભના સુરત જે, અરણ્યાનિ ઓ !

વનેચર ગયો, કૃષીવલં પછી હળે ખેડતો
જમીન જડ જે, કરે મૃદુ સબીજ, વર્ષાકૃપા–
પ્રતીક્ષણ કરે, ફળે નહિ ફળે ! અકસ્માતને
અધીન ! મતિ સંગ્રહે ચિરસ્તી, અને વંચને.

વનેચર કૃષીવલો વણિક એકબીજાથકી
બને કુશળ સંગ્રહે પટુ બને વળી વંચને
પરાક્રમ કરે ભલે રુધિર રેડતા વા ભલે
સદા વિજય સંગ્રહી કુશળ વંચકોને વરે !

વિષાદ પરિવર્તને ? નહિ વિષાદ ! જો તો જરા
જગે નય અહો અચૂક વરતે મહામત્સ્યનો !
ગળાય ક્ષુદ્રિ–મધ્યમો, ધનિક મત્સ્ય મોટા થકી !
સમાજ અથ વ્યક્તિ એ નયપથે ! જુદો માર્ગ ના ?
નિહાળ...
ઉડંત ભગવી ધજા ! ફરતું ચક્ર બીજી દિશા ! !

કૉંગ્રેસ

મૂળ લેખક: ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
અનુવાદક: રામભાઈ પટેલ

પ્રિય અમિય ચક્રવર્તી,

અત્યંત ઉદ્વિગ્ન મને તમને પત્ર લખવા બેઠો છું.

કેટલાક વખત પહેલાં દેશનું મન મરુભૂમિમય હતું. દિગંતવ્યાપી ઉજ્જડતાએ એના ભિન્નભિન્ન ભાગોમાં પરસ્પરના વસ્તુવિનિમયના સંબંધને રુંધીને આખા યુગને દરિદ્ર કરી મૂક્યો હતો.

એવા કપરા કાળમાં આશ્ચર્યજનક રીતે અલ્પ સમયમાં એ સુદૃઢ શૂન્યતાની અંદરથી મુક્તિની મીઠી આશા વહન કરતી કૉંગ્રેસે બહુ શાખાપ્રશાખાવાળી વનસ્પતિની પેઠે દૂરગામી ભાવિ તરફ પોતાનું માથું ઊંચક્યું. વિરાટ જનતાનાં મનપ્રાણ આશ્ચર્યવેગે બદલાઈ ગયાં એ મનપ્રાણ આશા કરતાં શીખ્યાં ને ભય કરતાં ભૂલી ગયાં. બંધનમોચનના સંકલ્પો સેવવામાં હવે એમનો સંકોચ ભાગી ગયો.

ઘણા વખતથી દેશ, હૈયાની ધીરતા છોડીને ભરસાગરે ભૂલી પડેલી નૌકાના યાત્રીઓ જેમ કિનારાની આશા છોડીને ભાંગેલે હૈયે બેઠા હોય છે એ રીતે, મુક્તિને અસંભવ માની બેઠો હતો. પણ હવે એ અસંભવની લાગણી જતી રહી. સંકલ્પબળનું દૈન્ય અદૃશ્ય થઈ ગયું. દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી, માત્ર એક વ્યક્તિના અવિચલિત આત્મવિશ્વાસને જોરે આજે સમસ્ત રાષ્ટ્રનું મહાપરિવર્તન થઈ ગયું છે. ઇતિહાસનું આ એક આશ્ચર્ય છે. પણ આજે મારા મનમાં એક એવી આશંકા જાગી છે કે એ વ્યક્તિની સિદ્ધિના અસ્વીકારની, અકૃતજ્ઞતાની લાગણી દેશમાં જામતી જાય છે.

સફળ ભવિતવ્યતાના વિશ્વાસને લીધે આજે અસામાન્ય વ્યક્તિપ્રતિભાથી પર કૉંગ્રેસનાં મંડાણ થઈ રહ્યાં છે. આ વધતી જતી કૉંગ્રેસના સીમાડાઓ લંબાવવાના ને એનું સંસ્કારઘડતર વખત જતાં ધીરે ધીરે થવાનું. પણ અધીર થઈને જો આપણે એનો ઉતાવળો વિકાસ કરવા મંડીશું તો મહાસભામંદિરની દીવાલોમાં ચીરા પડશે. મહાત્માજીની શક્તિમાં દેશનું એક જબરદસ્ત મિલનતીર્થ ઘડાઈ ઊઠ્યું છે. હવે એમના સાથથી એ મિલનતીર્થની રક્ષા કરવી રહી ને એને પરિણામદાયી કરવું રહ્યું.

તમે જાણો છો કે મારો સ્વભાવ તદ્દન સનાતની નથી. જડ મતવાદ કે પધ્ધતિની દીવાલોમાં પૂરાઈ જકડાઈ રહેવાથી શ્રેયપ્રેયનું ચિરંતન રક્ષણ થાય છે એમ હું માનતો નથી. આધુનિક કૉંગ્રેસ ભલે ગમે તેટલી વ્યાપક થઈ હોય પરંતુ એનો મતવાદ કે એનું લક્ષ્ય દૃઢનિર્દિષ્ટ ભાવે નિશ્ચળ થાય એ વાત બની શકે એમ નથી. ક્યારે ય એવું ન બને એમ હું ઇચ્છું છું, પરંતુ આજ મહાસભાના પરમ મૂલ્યનું જ્યારે મને ભાન થાય છે,

ને એ વાત પણ જ્યારે હું જાણતો હોઉં છું કે એ એક મહાન વ્યક્તિની સર્જનસૃષ્ટિ છે ત્યારે એને અચાનક હચમચાવી કાઢવાની થઈ રહેલી પ્રવૃત્તિઓ જોતા મન ઉદ્વિગ્ન થયા વિના નથી રહેતું. એ વખતે મારા મનમાં એમ થાય છે કે કૉંગ્રેસના પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અંદરથી સંચારિત શરૂ થવી જોઈએ, એની બાહ્ય કાપકૂપ દ્વારા નહિ.

પહેલાં મહાસભાને નામે ભારતવર્ષમાં જે આંદોલન જાગ્યું હતું એ તો આપણે જાણીએ છીએ. એ આંદોલન બહારનું હતું, દેશના જનગણના અંતર તરફ એણે જોયું નહોતું, એને જગાડ્યું નહોતું; સ્વદેશના પરિણામ માટે એ આંદોલને કરુણદૃષ્ટિએ બહારની બાજુના ઉપરવાળાઓ તરફ રસ્તો ચીંધ્યો હતો. પરવશતા આપણી ધાકખોળે સ્વતંત્રતાએ આશ્રય લીધો છે એ આપણું સ્વપ્ન એ આંદોલને ભાંગ્યું નહિ ને દિવસોની કાકલૂદી કરનાર હાથજોડ કરનારી મુક્તિફોજના ચિત્તદૈન્યને મેં ધિક્કારી કાઢ્યું છે. એ તમે જાણો છો. એ સ્થિતિમાં અચાનક જાણે દેશવ્યાપૃત ઘોર વાદળામાં દેશના સુપ્તપ્રાણમાં કોકે વીજળીસંચાર કર્યો ને આત્મશક્તિનિર્ભર વિશ્વાસને જાગૃત કરી દીધો ને નિર્ભય વીરના સાધન તરીકે અહિંસ્ર સાધનનો પ્રચાર કર્યો. નવજીવનની તપસ્યાનું તે પ્રથમ પર્વ આજે પણ ખતમ થયું નથી આજે પણ એ, જેમણે એનો પ્રથમ પ્રચાર કર્યો એમના જ હાથમાં છે. શિવની તપોભૂમિમાં હોઠ ઉપર તર્જની રાખીને નંદી ઊભા હતા, કારણ કે તપસ્યા તે વખતે પૂરી નહોતી થઈ. બહારના આઘાતથી એ તપસ્યામાં ભંગ કરવા જતાં ઉત્પાત થયો હતો.

કૉંગ્રેસ પોતાના પરિવર્તનના આરંભકાળમાં હતી ત્યાં સુધી આંતરિક બાજુએ તેને શંકાનુ કારણ થોડું જ હતું. અત્યારે એણે વિપુલ શક્તિ ને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છે. સમસ્ત દુનિયાએ એનો શ્રદ્ધાભાવે સ્વીકાર કર્યો છે. તે જમાનાની કૉંગ્રેસ રાજદરબારનાં બંધ બારણા આગળ નકામી માથાફોડ કરતી હતી આજે એ જ દરબારનાં ખુલ્લાં દ્વારની ભીતરમાં એનું સ્થાન સંમાનિત ઢબે માન્ય થયુ છે. એ જ દરબાર હવે કૉંગ્રેસ સાથે કરાર કરવામાં પણ ક્ષતિ અનુભવતો નથી. પરંતુ મનુ કહી ગયા છે કેઃ 'સન્માનને ઝેરની માફક ગણજે.' પૃથ્વીના કોઈ દેશમાં કે ભાગમાં સામર્થ્ય અતિપ્રચુર પ્રમાણમાં સંચિત થાય છે ત્યારે અંદરખાનેથી જ એ પોતાના મારણવિષનું સર્જન પણ કરે છે. સામ્રાજ્યવાદનું નામ લો કે ફાસિઝમનું લો, સંચિત સત્તાશક્તિ ગમે તે નામે કે કામે પોતાની વિનાશસૃષ્ટિ સરજ્યે જાય છે. કૉંગ્રેસના અંતઃસંચિત બળનો તાપ એના અસ્વાસ્થ્યનું કારણ થઈ પડ્યાનો મને વહેમ જાય છે. જે લોકો એની મધ્યસ્થ જગ્યાએ આ શક્તિ ઉપર વિશિષ્ટભાવે અધિકાર ધરાવી રહ્યા છે એમની સંકટના વખતમાં ધૈર્યચ્યુતિ થઈ છે. વિવેકબુદ્ધિ સરળ સીધે રસ્તે ચાલતી નથી. પરસ્પર પ્રતિ જે શ્રદ્ધા ને સૌજન્ય, અને જે નિયમોનું યથાર્થભાવે પાલન થતાં કૉંગ્રેસના બળ ને સન્માનની રક્ષા થાત તેની ચ્યુતિ થયેલી માલૂમ પડે છે. આ વ્યવહારવિકૃતિ–આચારવિકૃતિના મૂળમાં સત્તાસ્પર્ધાનો પ્રભાવ છે. ઈસાઈશાસ્ત્રમા લખ્યું છે કે બહુ સંપત્તિવાનને માટે સ્વર્ગરાજ્યનો પંથ સાંકડો થઈ જાય છે. કેમ નહિ સાંકડો થાય? ધનના અભિમાનીનું જોર તામસિકતા આણે છે. કૉંગ્રેસ આજે વિપુલ સંમાનધન વડે ધનિક થઈ બેઠી છે. આથી એનો સ્વર્ગરાજ્યપંથ વાંકોચૂકો થઈ ગયો છે. મુક્તિની સાધના એટલે તપસ્યાની સાધના. એ તપસ્યા સાત્ત્વિક હોવી જોઈએ એવો હું

મહાત્માજીના ઉપદેશનો અર્થ સમજ્યો છું. પરંતુ આ તપસ્યાક્ષેત્રે જેઓ રક્ષક તરીકે એકઠા થયા છે એમના મન શું ઉદારતાથી ભીનાં થયેલા છે? એઓ આજે પરસ્પરને આઘાતપ્રઘાત કરી જે વિચ્છેદનું સર્જન કરી રહ્યા છે એ ઉપરથી જે આવેગ શક્તિગર્વ ને શક્તિલોભમાંથી પેદા થાય એ આવેગ એમના મનમાં બિલકુલ નથી એમ કહી શકાશે? મહાત્માજીના ભક્તો જ્યારે એમને હિટલર–મુસોલિનીના સમકક્ષ કહીને વિશ્વસમક્ષ એમને અસમાનિત કરી રહ્યા છે ત્યારે અંદરખાનેથી કોંગ્રેસના મંદિરમાં શક્તિપૂજાની વેદી રચાઈ રહ્યાની ઉદ્ધત સાબિતી નજરે નથી ચડતી? સત્યના પક્ષમાં જે તપસ્વીએ કોંગ્રેસને ઘડી છે એની વિશુદ્ધતા શું તેઓ રક્ષી શકશે? તેમનો આદર્શ શક્તિપૂજાના નરબલિસંગ્રાહક હિટલર મુસોલિની હોઈ શકે? હું સર્વાન્તઃકરણથી જવાહરલાલને શ્રદ્ધાભાવે નીરખું છું, કારણકે જ્યાં ધન, અધર્મ, કે રાષ્ટ્રપૂજા, વ્યક્તિની સંકીર્ણ સીમામાં શક્તિના ઔદ્ધત્યને પુંજીભૂત કરતાં હોય છે ત્યાં એની સામે એઓ ખડા થાય છે. હું જવાહરલાલજીને પ્રશ્ન કરું છું કે કોંગ્રસના દુર્ગદ્વારના રક્ષપાલોના મનમાં ક્યાંયે પણ વ્યક્તિગત શક્તિમદનું સામુદાયિક લક્ષણ દેખાવા માંડ્યું નથી? આટલા દિવસ પછી મારા મનમાં શંકા ઉપસ્થિત થઈ છે. પરંતુ હું પોલિટિશ્યન નથી એ વાત હું આ પ્રસંગે કબૂલ કરીશ.

આ બાબતમાં એક વાત કહેવી જરૂરી છે. ગઈ કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં બંગાળીઓની અવજ્ઞા કરવામાં આવી હતી એ ખ્યાલ બંગાળમાં ફેલાઈ ગયો છે. આ આરોપ માની લેવામાં નબળાઈ છે. ચારે બાજુ બધા પોતાની વિરુદ્ધમાં વર્તુળ રચી રહ્યા છે એવો સંશય હંમેશા મનમાં રાખીને ફર્યા કરવું એ એક પ્રકારના મનોવિકારનું ચિહ્ન છે. કમનસીબે દેશના મિલનકેન્દ્રરૂપ કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા થવા છતાં ભારતવર્ષમાં એક પ્રદેશના લોકોના બીજા પ્રદેશના લોકો સાથેના વિચ્છેદનું સામુદાયિક ચિહ્ન જુદે જુદે સ્વરૂપે ઠેર ઠેર દેખાવા માંડ્યું છે. ભારતવર્ષમાં હિંદુ–મુસલમાનનું અનૈક્ય શોચનીય ને ભયાવહ સ્થિતિએ પહોંચી ગયું છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વિચ્છેદનું વાહન ધર્મ પોતે થઈ પડે ત્યારે તેના જેવું દુર્દૈવ બીજું કશું નથી હોતું. પરંતુ એક પ્રદેશના બીજા પ્રદેશ સાથેના પરસ્પર આત્મભાનની ક્ષીણતાનું કારણ પરસ્પરમાં પરિચયનો અભાવ ને આચારની જુદાઈનું છે. આ દુર્ભાગી ભારતવર્ષમાં આચારે ને ધર્મે એક સિંહાસને ચડી બેસીને માનવીની બુદ્ધિને ગંધાતી ગુનાહિત કરી મૂકી છે. જે દેશનો આચાર આઘળી રૂઢવાળો નથી હોતો, જે દેશમાં ધર્મભેદ સામાજિક જીવનના ટુકડા ટુકડા નથી કરી નાખતો તે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્યનું સ્વતઃ સર્જન થાય છે. આપણી કોંગ્રેસ, આ પ્રકારના સ્વાભાવિક સામાજિક ઐક્યની ભીતરમાંથી સજીવરૂપે સર્જાઈ નથી. આપણી કોંગ્રેસને એક એવા સામાજિક અનૈક્યના પથ્થરતલ ઉપર સ્થાપવામાં આવી છે જે અનૈક્યે દરેક પાંચદશ ગાઉને અંતરે અનક્ષરસ્પર્શ ગર્ત ખોદી રાખ્યો છે. ધર્મનામધારી રક્ષકદળો દિનરાત એ ખાડાઓની આગળ વાડરૂપે ખડાં થઈ રહ્યાં છે.

કારણ જે હોય તે ખરું, પણ પ્રદેશ પ્રદેશ વચ્ચે જોડીમેળ જામ્યો નથી. અત્યારે મને મારા એક લખાણમાં મેં વાપરેલ ઉપમા યાદ આવે છે. એમાં હતું કે જે જૂની ગાડીનાં પૈડાં વગેરે ઢીલાંઢફ થઈ ગયાં હોય, જેની ઉપરનું કોચ બોક્સ ટગુમગુ થયા કરે,

ધૂંસરી પડુપડુ થતી હોય, એ ગાડીને દોરડાં દોરડી બાંધીને જેટલો વખત ઘોડારખાનામાં રાખી મૂકવામાં આવે તેટલો વખત એના બધા ભાગોમાં એક જાતની એકતાનો ખ્યાલ કરીને સંતોષ અનુભવી શકાય. પરંતુ જ્યાં ઘોડો જોડીને એને રસ્તા ઉપર હાંકવામાં આવે ત્યાં તો એનો આત્મવિદ્રોહ ઘોંઘાટ મચાવી મૂકે છે.

ભારતવર્ષની મુક્તિયાત્રાના રથને બાંધેલો હતો ત્યાંથી છોડી કોંગ્રેસે આજે બહાર નાણી લાવી રસ્તા ઉપર ચાલતો કર્યો છે. રાજકારણની દોરડી બાંધેલી અવસ્થામાં એ રથ ચાલવા મંડયો ત્યારે વારેવારે માલૂમ પડવા લાગ્યું કે એનાં પૈડાં, ધરી, ઘોડિયા કે ધૂંસરી વચ્ચે કોઈ જાતનું મેળમિલન નથી. બધા સાંધા જ ઢીલા ઢીલા. પરિસ્થિતિ જ્યારે આ જાતની હોય ત્યારે વધારે સચેત ને સાવધ થઈને ચાલવું એ કોંગ્રેસના કર્તાહર્તાઓની ફરજ છે. કારણ કે સંદિગ્ધ મનો બધી જાતના આઘાતો ને વિરોધોને મોટું રૂપ આપી દે છે. આજે એ જ થઈ રહ્યું છે. સમસ્ત બંગાળમાં આજે કોંગ્રેસની રસ્સી તોડી નાખવાની તાણ શરૂ થઈ છે. એની જરૂર નહોતી. આવા એક વિશાળ પ્રદેશના આ જાતના મનઃચાચલ્યની અવસ્થામાં બંગાળના નેતાઓને સીધે રસ્તે ચાલવું દુઃસાધ્ય થઈ પડશે.

હું સમજી શકુ છું કે દેશને સ્વાતંત્ર્યદાન કરવાના મહોદ્દેશ સાથે મહાત્માજીનો મનસંકલ્પ બંધાઈ ગયો છે. પોતાના રસ્તાનો નકશો એમણે મનમાં મનમાં આંકી રાખ્યો છે. આથી કદાચ કોઈ જુદા મતવાદના ઘાથી એમનો સંકલ્પ ક્ષુણ્ણ થઈ જાય એ પ્રકારની આશંકા એમના મનમાં થાય એ સ્વાભાવિક છે એમણે જ દેશને આટલા દિ' આટલે સુધી દેશની પ્રજાના વિષમ પ્રમાદમાં થઈને પણ દોર્યો ચલાવ્યો છે. આ સંચાલન કે દોરવણીની વ્યવસ્થાને શિથિલ કરવાની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે એઓ શંકિતભાવે જોતા હોય, તોયે એમ તો હું ન જ કહું કે એકચક્રીસત્તાના લોભથી એઓ આમ કરે છે. પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષમાત્રને પોતાના બળ કે શક્તિ તરફની પોતાની શ્રદ્ધા અતિદૃઢ ન હોય તો એમના જીવનનો ઉદ્દેશ માર્યો જાય. આ શ્રદ્ધાને તેઓ ભગવાન તરફની શ્રદ્ધા સાથે જોડી દઈને ધ્રુવતારકસમી નિશ્ચળ કરી મૂકે છે. મહાત્માજીની પોતાની આ શ્રદ્ધા સાર્થક હોવાનું પ્રમાણ એમને પોતાની મોટી મોટી ભૂલો છતાં મળી ગયુ છે. આ ઉપરાંત પોતાની કલ્પના પોતા સિવાય અન્ય કોઈ સંપૂર્ણ કરી શકે એમ નથી એ પણ એઓ માને છે. બધા પ્રભાવસંપન્ન પુરુષોને આ જાતની સ્વશ્રદ્ધા રાખવાનો હક્ક છે. પોતે શરૂ કરેલ કાર્ય અસમાપ્ત સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તો એમને પોતાની શ્રદ્ધા રાખવાનો ખાસ હક્ક મળે છે. મહાત્માજીના સૃજનમંદિરમાં નવાં ઘણાંયે મૂલ્યવાન ઉપકરણોનો સાથ સર કરવાની જરૂર છે. ધૈર્ય ને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ જાતનું સાથ મેળવવાનું એમનાથી નહિ બનશે તો એમના સર્જનસમમને હાનિ પહોંચશે. મારા પોતા સંબંધે એટલું કબૂલી લઉં કે મહાત્માજી સાથે બધી બાબતોમાં મારો મત મળતો નથી. એટલે કે હું જો એમના જેવો ચારિત્ર્યપ્રભાવસંપન્ન માણસ હોત તો હું બીજી રીતે કામ કરત. એ બીજી રીત કઈ તે મારાં અનેક જૂનાં લખાણોમાં વર્ણવાઈ છે. મારામાં ચિંતનશક્તિ કદાચ હોય પણ મારામાં પ્રભાવ નથી. એ પ્રભાવ દુનિયામાં બહુ થોડા માણસોમાં જ હોય છે... એવા કોઈ શક્તિસંપન્ન પુરુષનો આવિર્ભાવ દેશમાં થશે તો તેને એમનો રસ્તો છોડવો જ પડશે. એ પુરુષની કર્મધારાને આપણે વિક્ષિપ્ત કરી શકીશું નહિ. એવો વખત આવશે

જ્યારે આજની ખામી દૂર થશે. અને એ ખામીને દૂર કરવામાં આપણે બધા આપણી યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થઈશું. આજે તો આપણા નૌકાનાયકે સામેના જે ઘાટને લક્ષમાં રાખીને નૌકા છોડી છે એમને નિરાંતે નૌકા હંકવા દઈએ. દૃઢદૃષ્ટિહીન ભકતોની પેઠ આપણે માત્ર એવું નહિ બોલીએ કે એ નાવિક જે ઘાટે પહોંચાડશે એ ઘાટથી ઊંચે બીજો ઘાટ નથી. બીજા ઘણા ઘાટો છે ને ત્યાં પહોંચવા બીજા નાવિકો જોઈશે.

મારા મનમાં જે ખ્યાલ ઊઠયો હતો તે આગળ કહી ગયો છું. હું એટલું સમજું છું કે રાષ્ટ્રવ્યાપાર સમાજની અંતર્ગત ચીજ છે. કોઈ દેશની તવારીખમાં એથી ઊલટું નથી. સામાજિક ભીંતને બાદ કરી રાષ્ટ્રીય ઈમારતની કલ્પનામાં મુગ્ધ થવામાં કશો લાભ નથી. સમુદ્રપારના દેશોમાં અનેક પ્રકારની ઈમારતોની જયતોરણોના શિખરો માલમ પડે છે. પરંતુ એ કોઈનો ય પાયો રેતી ઉપર નથી ચણાયો. આપણે એમનું અનુસરણ કરતી ઈમારતનો પ્લાન ઘડીએ ત્યારે દેશના સામાજિક ચિત્તમાં રહેલ પાયાના રહસ્યનો પણ આપણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

થોડા દિવસથી લગભગ ઉજ્જડ પહાડ ઉપર આવીને આશ્રય લીધો છે. ખળભળી રહેલ રાજકીય ઉત્તેજનાથી કેટલેયે દૂર આવી પડયો છું. વરસો પછી ભારતવર્ષને અને મને પોતાને શાન્ત મનથી નીરખવાનો અવસર મળ્યો છે. હું જોઉં છું કે માનવજગતમાં રાજકારણ–પોલિટિક્સ–બે પ્રબલ શકિત લઈને વ્યવહાર કરે છે. એક શકિતનો પ્રયોગ બાહ્ય દિશાએ થાય છે. એ છે યંત્રશક્તિ. અને બીજી શકિતનો પ્રયોગ માણસની અંતરદિશામાં થાય છે. એ છે મંત્રશકિત. આજે યુરોપના સંકટ સમયે આ બે શકિતનો હિસાબ ગણીને પ્રતિદ્વંદીઓ કોઈવાર આગળ તો કોઈવાર પાછળ પગલાં ભરે છે.

એમની બાબતમાં હું એક વસ્તુ સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું તે એ કે આ બંને શકિત-ઓમાંથી કોઈ પણ સહેજે પામી શકાય એવી નથી. એની કીંમત બહુ મોંઘી છે ને એની વ્યવહારતાલીમની ચર્ચા પણ બહુ લાંબી છે. ઘણા કાળથી આપણે પારકાને તાબે હોવાથી યંત્રશકિતનો ઝટકો કેવો હોય છે તે જાણીએ છીએ પરંતુ એને પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો આપણે માટે અગોચર રહ્યો.

...એ વખતે દેશના રાજકારણનો આરંભ થયો. એને માથે અગોચર રસ્તાની દુરૂહ સમસ્યા હતી. એ વખતના નેતાઓએ રાજકારણની નાવ દરખાસ્ત, વિનંતિની પાર્લામેન્ટમાં હંકારી હતી. પણ તે ખોટકીને ઊભી રહી. આ વિકટ સ્થિતિમાં એક દિવસ મહાત્માજી આવીને વિપુલ શકિતમાન હરીફ સામે મોખરે ખડા થયા. એમણે દુઃખ સહ્યું પણ મસ્તક નમાવ્યું નહિ. યંત્રશકિત વિના પણ મહાસંગ્રામ ચાલી શકે છે એ સત્ય સિદ્ધ સાબિત કરી આપવું એ તેમની આશા હતી. એક એક પ્રશ્નને લક્ષ્ય બનાવીને તેમણે સંગ્રામ ઉપાડયો. એમાંથી એકેમાં એઓ છેવટ સુધી જીત્યા એમ તો હું નહિ કહી શકું, પરંતુ એમણે પરાભવની ભીતરમાં થઈને વિજયની ભૂમિકા સરજી. ધીમે ધીમે એમણે દેશમાં એવું સંકલ્પબળ તૈયાર કર્યું જે એમણે સજાવેલ શસ્ત્રને યોગ્ય સંયમ ને સાહસપૂર્વક વાપરી શકે. આ અસ્ત્ર સિવાય આપણે માટે બીજો કોઈ આરોઉગારો નથી એટલું જ નહિ પણ દુનિયાંને માટે પણ બીજો કોઈ શસ્ત્રવિકલ્પ રહ્યો નથી. હિંસયુદ્ધને છેડો નથી. તે ચોમેરના ધ્વંસસાધનની ચકરી ખવરાવે છે. એની સમાપ્તિ સર્વનાશમાં.

દિંસાયુદ્ધની સેના સજ્જવી સહેલી છે વરસેકની કૂચકદમ પછી એમને રણક્ષેત્રમાં મોકલી શકાય છે. પરંતુ અહિંસક વિગ્રહ માટે મનને પરિપક્વ કરતાં વખત લાગે છે. અશિક્ષિત લોકોને ભેળવીને એ યુદ્ધસેનામાં સારી ઠઠ જમાવવામાં આવી હતી. પણ એમને કારણે તો દક્ષયજ્ઞ ભાંગી જાય. મૂલ્યવાન કહી શકાય એવો સિદ્ધિલાભ એ અજ્ઞ જમાત નહિ કરાવી શકે. એટલું જ નહિ પરંતુ પાશવશક્તિ તરફથી રીતસરનો આઘાત થતાં અજ્ઞ ઠઠ પોતાને સમાલી શકતો નથી, છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે.

દુનિયામાં આજે જે જાતિઓ લડાઈઓ ચલાવે છે એ બધી જાતિઓનું જોર સર્વશક્તિમાન લોકશિક્ષણ ઉપર નભે છે. વર્તમાનયુગ શિક્ષિતબુદ્ધિનો યુગ છે. સ્પર્ધાખોર સ્નાયુબળની માંસપેશીનો યુગ ન હોય. જાપાન અને બીજી મોટી મોટી પ્રાચ્યજાતિઓએ મોટા પ્રમાણમાં જનશિક્ષણસત્રો ખોલી દીધાં છે. અત્યારના જમાનામાં આપણે લોકો આંખબંધા મોહને વાહન બનાવી મુસાફરી નહિ કરી શકીએ. મહાત્માજીએ સવિનય કાનૂનભંગ બંધ કરી જનશિક્ષણમાં મન પરોવ્યુ છે. મને લાગે છે કે એમણે જોયું હશે કે માણસોની ઠઠ જમાવીને કરેલો સત્યાગ્રહ જોતજોતામાં તો અસહ્ય થઈ પડે છે.

આજકાલ કયો લોકપુરુષ પોલિટિક્સને કયે રસ્તે લઈ જશે એ સંબંધે બહુ ચર્ચા ચાલે છે. મારા મનમાં તો અનેક શંકાઓ ઊઠે છે ને હું આ બધી રાજકીય પંથયાત્રાનુ પરિણામ સમજી શકતો નથી. એ બાબતમા નિશ્ચિત વિચાર કરવો મારે માટે મુશ્કેલ છે. કારણ હું રાજકારણ પ્રવીણ નથી. એટલી વાત હું જાણું છું કે જેઓ શક્તિશાળી હોય તેઓ નૂતન રસ્તે અસાધ્યને પણ સાધ્ય કરી શકે છે. મહાત્માજી આ વિધાનનું સાબૂત પ્રમાણ છે. તો પણ એમણે સ્વીકારેલ બધા સિદ્ધાંતો અંતિમત્વ પામશે એ વાત સ્વીકારી ન શકાય. બીજા કોઈ કર્મવીર પુરુષના મનમાં નૂતન સાધનાની પ્રેરણા જાગશે તો એને ખાળવા વાગવાના જબરા પ્રયત્નો છતાં એ વીર હાથજોડીને બેસી રહેવાનો નથી. પોતાની કામનાસિદ્ધિને માટે એને કદાચ ચાલી આવેલ રસ્તાનો ત્યાગ કરી કોઈ અજાણ્યે રસ્તે પોતાનું જુથ જમાવવું યે પડે. એ નવા જુથને વ્યવસ્થિત ને મજબૂત થતાં વખત પણ લાગે. કૉંગ્રેસની પ્રયાણદિશામાં કોઈ દળ નવી વાટ શોધવા માટે નીકળી પડે તો હું એ સફળ થાય એમ ઇચ્છીશ. હું એ નવા દળની કામનાની અભિવ્યક્તિ નીરખીશ. પરંતુ તે આઘે રહીને. કારણ કે દેશના જનગણનાયકની જવાબદારી અતિ ભારે હોય છે. એના સારાંનરસાં ફળો બહુ દૂરવ્યાપી હોઈને એ ઘણી વાર આગળથી ન જોઈ વિચારી શકાય એવાં હોય છે. જેને પોતામાં અતિ જબરો વિશ્વાસ હોય તે જ એ જવાબદારીનો સોખંડીભાર ઊંચકી શકે. પરંતુ મારે પક્ષે હું તો આ બધી રાજદ્વારી જવાબદારી ઉપાડવાનુ મારું સ્વાભાવિક કર્મ માનતો નથી. માટે પરધર્મો ભયાવહ . મને તો મારે પરિચિત રસ્તે જ સાંત્વના મળી શકે. આપણાં શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે ગણદેવતાની પૂજા બધી પૂજાથી પહેલી છે. જેનાથી જનસમૂહ સ્વસ્થ, સબળ થાય, શિક્ષિત થાય, આનંદનો લહાવો પામે, આત્મસંમાનની દીક્ષા મેળવે, પોતાની રોજિંદી જીવિકાની પ્રવૃત્તિમાં સુંદર ને નિર્મળની આરાધના, ઉપાસના કરી શકે અને આત્મરક્ષણ કાજે સ્વકલ્યાણનાં સાધનોમાં પરસ્પર પ્રતિ શ્રદ્ધા રાખી બધા સંમિલિત થઈ શકે એવાં બધાં કાર્યોનાં મંડાણમાં પ્રવૃત્ત થવું એ સ્વદેશસેવાની પ્રથમ રીત છે. મેં મારી મર્યાદિત શક્તિના ક્ષુદ્ર વ્યાપમાં રહીને આજ

ચાલીસ વરસથી એ પૂજાપ્રવૃત્તિમાં મારું મન દીધું છે. મહાત્માજીએ જ્યારે સ્વદેશને જગાડવાનો ભાર ઊંચકયો ત્યારે મેં મારા ખરા દિલથી પ્રાર્થના કરી હતી કે એઓ આપણી જનતાની અનન્ય શકિતનો કોઈ નવીન રાહદ્વારા ઉદ્ધાર કરી શકે. કારણકે દેશને પામવો એટલે એની પરિપૂર્ણતા દ્વારા પામવો. દેશની યથાર્થ સ્વાધીનતા તેને જ કહી શકીએ કે એની મારફત એની રૂંધાયેલી કુંઠાયેલી સમસ્ત શકિત મુકત થાય.

આજે બંગાળ પ્રાંતના લોકનાયકનું પ્રધાનપદ સુભાષચંદ્રનું છે. ભારતવર્ષમાં એઓ જે આસનમહણનો સાધના કરતા આવ્યા છે એ રાજકારણની વેદીથી, મેં પૂર્વે કહ્યું એ પ્રમાણે, હું અજાણ છું. એ વેદીમંચક ઉપર જુથ જુથની અથડામણના વંટોળની ધૂળ ઊડે છે. એ ધૂળના ચક્રાવામાં થઈને હું ભાવિને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો નથી. આજકાલ ચાલતી આ બધી હોંસાતૂસીમાં મારા મનને બંગાળ પ્રાંતે જકડી લીધું છે. જે બંગાળને આપણે મહાન કરીશું તે જ બંગાળને મહાન કરવાનો લાભ ભારતવર્ષને પણ મળશે. આ બંગાળની આંતરબાહ્ય સમસ્ત દીનતા, ક્ષુદ્રતાને દૂર કરવાની દૃઢનિશ્ચયી સુભાષબાબુ સાધના કરી શકે એટલી મારી એમને અભ્યર્થના છે. અને એમના આ મહાપ્રયત્નમાં એઓ મારી સહાયની આશા પણ રાખી શકે એમ હું એમને જણાવી દઉં. અલબત્ત, મારી સહાય મારા પોતામાં જે વિશેષશક્તિ હોય તે દ્વારા જ એમને મળી શકે. બંગાળની સાર્થકતા સિદ્ધ કર્યા પછી જ બંગાળ, ભારતવર્ષની મહાજાતીય રાષ્ટ્રસભામાં સંમાનપૂર્વક પ્રવેશ કરી શકશે. આ સાર્થકતા સુભાષબાબુની તપસ્યામાં સંપૂર્ણ થાઓ.

મંપૂ ૨૦–૫–૩૯ **રવીન્દ્રનાથ ઠાકૂર**

તા. ક. અપ્રાસંગિક છતાં ફરી વાર એક વાત તમને જણાવી દઉં. હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે નોકરીઓની પ્રમાણસરની વહેંચણી કરવામાં એક અવિચાર સમાયેલો છે એ માટે હિંદુઓએ ભારતશાસન મંત્રીના દરબારમાં એક વિનંતીપત્ર મોકલ્યું છે. એ પત્રમાં મારા નામની સહી કરતાં મેં સંકોચ અનુભવ્યો હતો. લાંબા કાળ સુધી ચાકરીનું ધાન ખાઈ ખાઈને બંગાળીની નાડી દુર્બળ થઈ ગઈ છે. હવે એ નોકરી ચાકરીની વહેંચણીની મારામારીમાં પડવાની રુચિ થતી નથી. હિંદુઓના કરમમા પરાધીન નોકરીનાં અસંમાનિત બારણાં જો બંધ થતાં હોય તો ભલે ને થાય ? ત્યારે જ મને લાગે છે કે નવી શક્તિ પેદા કરવી પડશે. આત્મનિર્ભરતાનો એક મહાપંથ ખોળી ખોદી કાઢવો પડશે. આ દુઃખનો ધક્કો જ યુગપલટો કરાવશે, પરંતુ અનિચ્છા છતાં મેં ફરિયાદપત્ર ઉપર મતું માર્યું છે. એનું માત્ર એક જ કારણ છે. દેશની આ બે જબરી કોમ વચ્ચે અન્યાય ને પક્ષપાતનું તત્ત્વ જોઈને શાસનકર્તા તરફ અશ્રદ્ધા જન્મે છે. એથી એના ફળાફળની વિચારણા એઓ કરે. પરંતુ બે પક્ષ વચ્ચે અસમાન ધોરણે અન્નવહેંચણી કરવાનું શોચનીય પરિણામ, સાંપ્રદાયિક ભેદબુદ્ધિને ઝીણી ઝીણી માલ વગરની બાબતમા પણ અતિ તીવ્ર કરી મૂકવામાં આવ્યું છે. એને શાંત કરવાનો અવકાશ રહ્યો નથી. પોતાની પ્રબળ શક્તિમાંથી જ હિટલર–મુસોલિની દુનિયામાં અન્યાય વરસાવવાનો અપ્રતિહત સુયોગ પામ્યા છે. એમાંયે એક ભયાનક મહિમા સમાયેલો છે. પરંતુ આપણી તકરારો ને અન્યાયોમાં તો પૌરુષનો મહિમાયે નથી, છે માત્ર દૈન્યની કઠોર કુરૂપતા.[1]

[1] શ્રી. અમીય ચક્રવર્તીને કવિવરે લખેલો પત્ર—'પ્રવાસી' આષાઢ અંકમાંથી ઢુંલાવીને.

રાજકીય નોંધ

'નિરીક્ષક'

અસહિષ્ણુતાનું પ્રતિબિંબ

રાજકીય વાતાવરણમાં કેટલી યે ગાજવીજ કરીને મહાસમિતિની બેઠક મુંબઈ ખાતે મળી ને પૂરી થઈ ગઈ. હિંદના રાજકારણમાં ને ખાસ કરીને હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાવાદી રાજકારણમાં આંતરિક ધૂંધવાટ, અકળામણ, અસહિષ્ણુતા ને જેને ગી મશરૂવાળાએ સ્વયોનિશત્રુત્વ કહ્યું છે એ બધું મહાસમિતિની બેઠક દરમિયાન મહાસભામાં જામેલાં જુદી જુદી વિચારસરણી ધરાવનાર જુથનાયકોનાં વક્તવ્યમાં બહાર આવ્યું. કઈ કાર્યપદ્ધતિએ મહાસભાનું કામ ચલાવવું એ બાબતનો જુથો વચ્ચેનો તીવ્ર મતભેદ કલકત્તા ને મુંબઈની મહાસભામાં સારી પેઠે બહાર આવ્યો. મહાસભા દેશમાં જુદા જુદા હિતસંબંધો ધરાવનાર ને નોખી નોખી આદર્શભક્તિ રાખનાર વર્ગોનું એક મંસ્થાગત જુથ હોવાથી એ દરેક વર્ગની લાગણીઓ, ભાવનાઓ, હિતસંબંધો ને સરસાઈ કે વર્ચસ્વ માટેની તીવ્રતાનુ પ્રતિબિંબ એમાં મોટે ભાગે પડે છે. દેશ અને દુનિયાં આજે જબરદસ્ત કટોકટી ને ભાવના વેગમાથી પસાર થઈ રહ્યાં છે. જગત સમસ્તમાં દોર જમાવી રહેલી ને માનવહૃદયને વ્યાકુળ વિહ્વળ કરી રહેલ અચોક્કસતા ને બિનસલામતીની લાગણીની પ્રચંડ અસરના આઘાત પ્રત્યાઘાત હિંદમાં પણ પૂરા જોશથી થઈ રહ્યા છે. પ્રજાવ્યાપી મનઃચાંચલ્ય ને હૃદયવેગની ધારા અક્ષત વેગે દોડી રહી છે. કોઈ પણ સમૂહમા જાગૃતિ ને સંગઠનની સાથેસાથ અસ્થિરતા ને અચોક્કસતાનું ભાન થતાં એ સમૂહના દિલમાં વૈષમ્ય ને વિરોધને એકદમ વશ થઈ જવાની લાગણી જન્મે છે. હિંદી રાજકીય મહાસભા મારફત હિંદની જનશક્તિને અપૂર્વ રીતે હલાવી નાખવાની મહાત્માજીની મહાવિરાટ શક્તિએ હિંદી જનસમૂહને જાગૃત ને સંગઠિત કર્યો. દેશની પ્રાંતિક સરકારોમાં થોડીઘણી સત્તા પણ એને કારણે પ્રાપ્ત થઈ. આ જાગ્રત જનશક્તિ વેગને સંતોખે, એમની જાગેલી આંકાક્ષાઓને તૃપ્ત કરે એ જાતની પરિસ્થિતિ પૂરતા પ્રમાણમાં ન પેદા થઈ અને સંગઠન ને જાગૃતિ તો વધતાં જ જાય છે. આ સ્થિતિ ઊભી થઈ એટલે સહેજે આંતરિક અથડામણો પેદા થવા પામી. એમ તો આંતરિક અથડામણો પહેલાં પણ હતી પણ આજની મહાસભાવાદી આંતરિક અથડામણોનું સ્વરૂપ પહેલાંની અથડામણોથી જુદા પ્રકારનું છે. મહાસભામાં વિપક્ષો વચ્ચેની વર્તમાન આંતરિક અથડામણનું સ્વરૂપ અશ્રદ્ધાના દૃઢ ખડક ઉપર રચાઈ રહ્યું છે. પહેલાં વત્તીઓછી ઉદ્દામ કે નરમતવાદવૃત્તિ ધરાવનાર મહાસભાવાદીઓમાં ગતિચાલનના મુદ્દા ઉપર અથડામણ હતી; આજે ધ્યેય ને હેતુઓના મુદ્દા ઉપર અથડામણો ખેંચાઈ રહી છે. આથી આજની અથડામણો વચ્ચે વિપક્ષોમાં સ્વસ્થતા નથી દેખાતી : અશ્રદ્ધા, ભય ને ફફડાટ દેખાય છે.

રાજકીય જવાબદારીનો ભાર ને પરિસ્થિતિની તાણનો વેગ વધતાં જાય છે, જ્યારે સાથોસાથ અશ્રદ્ધા વધતી જાય છે. શ્રી સુભાષબાબુના 'પ્રાગતિક પક્ષ'ના પ્રચાર અર્થે કરાયેલાં વક્તવ્યો ને ઉદ્દામવાદી મંડળના નેતા શ્રી રૉયનાં છેલ્લાં ભાષણો વાંચતાં એ વસ્તુ સાબિત થાય છે. 'પ્રાગતિક પક્ષ' ને ઉદ્દામવાદી મંડળને અને કિસાનનાયકોને મહાસભાના આજના મોવડીઓમાં વિશ્વાસ નથી. ભયાનક વિરોધ ને અશ્રદ્ધા છે. મહાસભામાં આજે વિપક્ષો વચ્ચે એક સમાન હેતુસિદ્ધિ માટેની તમન્નાભરી ખેરદિલી ઓછી થઈ ગઈ છે ને એકબીજાને ઉડાડી દેવાના ગંભીર પ્રયાસો ચાલે છે. મહાસમિતિના ઠરાવો, બંધારણમાં અમુક જાતના ફેરફાર કરવાના પ્રયત્નો, ડાબી પાંખના મંડળોના નેતાઓનાં વક્તવ્યો—એ બધું શું બતાવે છે? એ જો કંઈ પણ વ્યક્ત કરતાં હોય તો તે મેળમિલાવટ નહિ પરંતુ આંતરિક તાણાતાણની પરિસ્થિતિ. વિપક્ષ તરફથી પોતાની નાબૂદીની આશંકાને કારણે ડાબીજમણી પાંખના હૈયામાં ફફડાટ, અચોક્કસતા ને અસહિષ્ણુતા દેખાઈ રહ્યાં છે. કટોકટી જેમ જેમ ઉગ્રતર થતી જાય છે તેમ તેમ સ્વરક્ષણના કોટ સાંકડા ને સાંકડા કરતા જવાની વૃત્તિ દરેક પક્ષમાં વધતી જાય છે. વ્યક્તિગત ધોરણે મહાસભાવાદીઓ સત્યાગ્રહ ન આદરી શકે એ જાતનો ઠરાવ કરવાના મહાસમિતિમાં વધુમતિ પક્ષના પ્રયાસ અને લઘુમતિ પક્ષની રજૂઆત કરતા ઉદ્દામવાદી મંડળોના વિરોધમાં પરસ્પર સખત અવિશ્વાસ સિવાય બીજું કશું જોવા નથી મળતું. જે ઠરાવ સખત નિયમનને નામે પસાર કરવામાં આવતો હોય તેનો આટલો જબરો વિરોધ શાને? શું ડાબી પાંખવાળાઓ નિયમનના, આંતરિક સડાની નાબૂદી કરવાના પ્રયાસોના વિરોધીઓ છે? ના. તો નિયમનને ખાતર જ આ ઠરાવ કરવામાં આવે છે એવી જાતની મહાસભાના મોવડીઓ તરફથી કરવામાં આવેલી સ્પષ્ટ જાહેરાત છતાં વિરોધી દળ તરફથી એનો પ્રખર વિરોધ કેમ કરવામાં આવ્યો? એનું કારણ મને તો એટલું જ દેખાય છે કે ડાબી પાંખને વધુમતિ જમણી પાંખના ઇરાદામાં સ્પષ્ટ અવિશ્વાસ પેદા થયો છે; શંકા જન્મી છે. જ્યાં સાથીદારોની શુભદિલીને બદલે હેતુશંકા સહેજે જન્મતી હોય ત્યાં અથડામણ કેટલી અકળાવનારી હદે પહોંચી ગઈ હોવી જોઈએ એનો અચ્છો ખ્યાલ આથી આવી શકે છે. આ સ્થિતિમાં વધુમતિ પક્ષે એટલું જોવું જોઈતું હતું કે વર્તમાનને સમાલવાના એમના પ્રયાસમાં એઓ ભાવિને હારી ન બેસે. કારણકે આજે ગમે તે હો પરંતુ લઘુમતિને પક્ષે કાળનું ભાવિ તો છે જ. હિંદની પરિસ્થિતિ જ એટલી દુસ્સહ ને વિષમ છે કે એને માટે નમ્ર પ્રયાસનો, થાગડથીગડનો વચલો માર્ગ છે જ નહિ. દુરવસ્થાની સ્થિતિ જ માણસોને અકળાવી નાખે છે. વ્યક્તિ કે સમૂહ જ્યારે સતત અકળામણના ધૂંધળા વાતાવરણમાં જીવતા હોય ત્યારે શાંત મગજે ને હૈયાધારણપૂર્વક વિચાર કરવો એમને માટે કઠણ થઈ પડે છે. ઉદ્દામ વિચારધારા ઉદ્દામ પરિસ્થિતિનું પ્રતીક છે. આથી આજે લાગણીની ધમધમાટભરી અથડામણો પ્રવર્તી રહી છે. વધુમતિ પક્ષે, લઘુમતિને અળગી થતી અટકાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરવા રહ્યા. લઘુમતિમાં જન્મેલ આશંકા ને અશ્રદ્ધા દૂર ન થાય તો મને તો આપણું રાજકીય ભાવિ કથળી ગયેલું લાગે છે. મને લાગે છે કે સત્યાગ્રહ કરવા સંબંધેનો ઠરાવ પસાર કરીને વધુમતિપક્ષ વધારે સંકીર્ણ થયો છે. એણે લઘુમતિ ડાબી પાંખને વધારે ઉદ્દંડ થવાનો ને એને અળગી કરી મૂકવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે. આનું સીધું પરિણામ એ આવવાનું કે ડાબી પાંખવાળાઓ

વધારે મારમૂખા બનવાના, એ વધારે કેન્દ્રિત થવાના. શ્રી. સુભાષબાબુ જેવા અતિ લોકપ્રિય ને શક્તિશાળી નાયક ડાબી પાંખને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણું એ કમનસીબ છે કે એક પાંખ બીજી પાંખને અશક્ત કરવાના પ્રયત્નોમાં વધારે ને વધારે શક્તિ ખરચતી જાય છે.

નિયમનની શક્તિ ને એકતાની શક્તિ

મહાસભામાં વધી પડેલ અનિયંત્રિતતાને વધારે કાબુબદ્ધ કરવા માટે મહાસમિતિમાં વૈયક્તિક સત્યાગ્રહ માટે સ્થાનિક પ્રાંતિક સમિતિઓની મંજૂરી મેળવવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઠરાવ આજે દેશમાં ઠેરઠેર કિસાનસત્યાગ્રહો ચાલી રહેલા છે એને અંકુશમાં લાવવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. કિસાનસભા મહાસભાની હરીફ ને વિરોધી સંસ્થા બને એ મહાસભા ન જ સહી શકે. પરંતુ કિસાનસભા કે એના તંત્રવાહકો મહાસભા સામે ખડા થાય અને છતાં એઓ મહાસભાવાદીઓ તો હોય જ છે—એ કંઈ એમનામાં કોઈ માનસવિકૃતિ ગરી ગઈ છે એટલા કારણે નહિ પરંતુ એમને જ્યારે લાગે છે કે મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો કિસાનોનાં સાચાં દુઃખ દૂર કરવા તૈયાર નથી ત્યારે જ એઓ સત્યાગ્રહ આદરે છે. એની મર્યાદામાં રહીને વ્યક્તિનો–સમૂહનો પોતાને અસહ્ય લાગતા અન્યાયનો સત્યાગ્રહી સામનો કરવાનો હક્ક તો ખુદ ગાંધીજીએ સ્થાપિત કર્યો છે. કિસાન સત્યાગ્રહો એ અમુક મહાસભાવાદીઓની એ લાગણીનું પરિણામ છે. એના ઉપર પક્ષનિયમનની દૃષ્ટિએ કડક પ્રતિબંધ મૂકવાનું પગલું શિસ્તની શક્તિ જાળવવાની દૃષ્ટિએ વ્યાજબી ભલે હોય પરંતુ સમસ્ત મહાસભાની ઐક્યશક્તિ એનાથી વધશે નહિ, ઘટશે. શિસ્ત વધે ને ઐક્યશક્તિ જો ઘટવાની હોય તો એ શિસ્તની કિંમત કોડીની થઈ જાય છે. મહાસમિતિનો આ સત્યાગ્રહ વિશેનો ઠરાવ મહાસભાના અંતઃસ્થ ભંગાણનું સૂચન છે. એ જેટલું જલદી સાંધી દેવાય એટલું સારું.

તા. ૭–૭–૩૯

હિંદુમુસ્લિમ એકતા

વક્તા : રાજગોપાલાચારિયર ચક્રવર્તી
અનુવાદક : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

[ગઈ બારાંવફાતને દિવસે મહમ્મદ પેગંબરસાહેબનો જન્મદિવસ ઉજવવાને માટે મદ્રાસમાં ' મુસ્લિમ ગવર્નમેન્ટ સર્વન્ટ્સ એસોસિયેશન ' તરફથી સર મહમદ ઉસ્માનના પ્રમુખપદે એક મોટો સમારંભ ગવર્નમેન્ટ મોહમેડન કૉલેજના મકાનમા ગોઠવવામા આવ્યો હતો, જેમા મદ્રાસપ્રાંતના વડાપ્રધાન શ્રી. રાજગોપાલાચારિયર વગેરે કેટલાક હિંદુ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યુ હતું. આ પ્રસંગે શ્રી. રાજગોપાલાચારિયરે 'હિંદુમુસ્લિમ' એકતા એ વિષય ઉપર જે સચોટ અને માર્મિક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતુ તે ' હિંદુ" પત્રના તા. ૨૧–૫–૩૯ના અંકમાથી અત્રે ઉતારવામા આવ્યુ છે —અનુવાદક]

સાચા હિંદુની સમભાવ-ભાવના

આ પ્રસંગે મુસલમાન સિવાયના બીજાને વક્તા તરીકે આવવાનું આમંત્રણ કરનારા મુસ્લિમ ભાઈઓએ ખોટું કર્યું છે એમ નહિ કહી શકાય. જુદા જુદા સંપ્રદાય અને ધર્મોમાં થયેલા પ્રભુના પેગંબરો તરફ જેવી જાતનું માન છે, તેવી જાતનું માન ઇસ્લામમાં અને પેગંબર મહંમદમાં રાખનારા જે ઘણા હિંદુઓ છે, તેમાંનો હુ પણ એક હોવાનો દાવો કરી શકું છું. મુસ્લિમો સ્વાભાવિક રીતે સર્વોત્તમ, સર્વોચ્ચ અને છેલ્લા પેગંબર તરીકે મહંમદને જુએ છે. ઘણી મોટી સંખ્યાના જે હિંદુઓ પ્રભુના જે અનેક પેગંબરો–ધર્માચાર્યો થયા છે, તેઓમાંના એક તરીકે મહમદ પેગંબરને સ્વીકારે છે, તેઓના વતી હું આ શબ્દો ઉચ્ચારું છું, એ વસ્તુ તરફ શ્રોતાઓ અવિશ્વાસની નજરે ન જુએ, એવી મારી વિનંતી છે. માત્ર મહમદ પેગંબર સાહેબના વિષયમાં આ બીજાઓ અને મુસ્લિમોની વચ્ચે આદરમાં જે કાંઈ ન્યૂનાધિકતા છે, તે મારા મુસ્લિમ ભાઈઓએ ચલાવી લેવી જોઈએ. આ ન્યૂનાધિકતા મોટા પ્રમાણમાં છે, એમ તો જરાયે માનવું ન જોઈએ. હિંદુઓ, બધા ધર્મના આચાર્યો એકસરખા આદર અને માનને પાત્ર છે, તેવું એક સરખી રીતે માની રહ્યા છે. જ્યાં સામાન્ય માનવની બુદ્ધિની પહોંચ નથી તેવા વિષયોમાં તો સરખામણી કે ગણતરીનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. કેટલીક સામાન્ય બાબતોમાં યે જ્યારે કોઈ વાત અમુક હદ વટાવી જઈ રહેલી હોય છે, ત્યારે પણ હિંદુઓ તુલના કરવાના વિષયમાં કોઈ પ્રયત્ન કરતા નથી. પ્રભુ તરફના સંદેશાને લાવનાર, પછી તે ગમે તે હો, તે સામાન્ય માનવ ગણતરી અને આંકણીથી પરનો વિષય બની રહે છે. આથી જ પ્રભુ તરફનો સંદેશો લાવનાર હરકોઈ વ્યક્તિ તરફ સાચો હિંદુ જે આદર અને માન રાખી રહ્યો હોય છે, તે બે વચ્ચે ભાગ્યે જ કાંઈ ભેદ હોય છે.

કેળવાયેલા મુસ્લિમોની ધાર્મિક ટેવો

આજે આપણે જે એકત્રિત થયા છીએ, તેના પ્રસંગો અત્યંત સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં આવશ્યક છે, અને પ્રાર્થના સ્તવનોથી ગૂંજી ઊઠેલી સભાઓના કારણ રૂપે હોવા જોઈએ.

તે પ્રમાણે આજે એકત્રિત થયા તે માટે મારાં તમોને અભિનંદન છે જ્યાંસુધી મેં જોયુ છે ત્યાંસુધી માત્ર ઇસ્લામમા જ એ જોવામાં આવે છે કે આધુનિક દૃષ્ટિની સંપૂર્ણ કેળવણી લીધેલી વ્યક્તિઓ પણ પારંપરિક આચાર અને કર્તવ્યોને જાળવી રાખે છે. એ તદ્દન જાણીતી વાત છે કે અર્વાચીન કેળવણી પામેલી હિંદુ વ્યક્તિઓમાંથી પારંપરિક આચારમાં માનતી હોય, તેવી વ્યક્તિઓને શોધી કાઢવી એ અઘરામાં અઘરું કાર્ય છે.

તેઓએ જૂના આચારમાંથી પોતાને અનુકૂળ પડે તેવું થોડું તારવી લીધું છે. આ યોગ્ય થયું છે કે અયોગ્ય થયું છે, તે હું કહી શકતો નથી, પણ થયું તો છે જ. મેં મુસ્લિમોના વિષયમાં તો જોયું જ છે કે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી વ્યક્તિ પણ નિમાજનો સમય થતાં પોતે ગમે ત્યાં હોય ત્યાં પોતાની ચાદર જમીન ઉપર બિછાવી નિમાજ પઢવા લાગી હોય છે. એમ હોઈ શકે ખરું કે વધુ ચુસ્ત મુસ્લિમભાઈઓ એવી વ્યક્તિઓના વિષયમાં ફરિયાદ કરતા હોય કે એ આચાર કાંઈક અનિયમિત થતો જાય છે અને પારંપરિક આચારનું ખરા સ્વરૂપમા અનુસરણ નથી થતું; પરંતુ તુલનાની દૃષ્ટિએ જોતા મુસ્લિમોમાં છે તેના કરતાં હિંદુઓમાં આ પરિસ્થિતિ વધુ હીન દશાએ પહોંચેલી છે. પાંચ વખતની વાત જતી કરીએ, પણ મને તો 'નવાઈ જ લાગશે કે ઘણા હિંદુઓ પાંચ દિવસમાં તો શું પણ એક સપ્તાહમાં પ્રભુની પ્રાર્થના એકવાર પણ કરતા હોય! અલબત્ત, કદાચ એમ પણ કહેવામાં આવે કે પ્રત્યક્ષ રીતે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરવામાં ન આવે તેથી શું, પણ મનથી તો પ્રભુની પ્રાર્થના કરી લેવામાં આવે છે ' તેઓ એમ દલીલ કરશે કે માનવ, પશુ અને પક્ષીઓને જે ચાહે છે, તે ઉત્તમ પ્રકારની પ્રભુપ્રાર્થના જ કરી રહ્યો છે. અમુક ચોક્કસ વિધિ અને આચારો પાળવાનુ નક્કી કર્યું, તે પૂર્વજોને જાણે કે તે જાતના (એટલે કે જીવદયા વગેરે) સત્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હતું, એવું કાંઈ નથી. ઉપદેશ આપનાર ધર્માચાર્યોને એ વસ્તુનું જ્ઞાન હતું આમ છતાં તેઓને કેટલાક આચારો અમલમાં મૂકવાનું જરૂરનું જણાયું. અને ધર્મ-ચુસ્ત લોકોને તેથી કહેવાનો હક્ક છે કે એ પરંપરાપ્રાપ્ત 'વિધિ અને આચારોનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. આ વિષયમાં હિંદુઓ કરતાં મુસ્લિમો આચારપરાયણ વધુ છે, તે માટે મુસ્લિમભાઈઓને મારે અભિનંદન આપવાં જોઈએ. આધુનિક સર્વોચ્ચ કેળવણી પામેલા મુસ્લિમભાઈઓ, પોતામાં અને જૂના વિચારના મુસ્લિમભાઈઓમાં પોતપોતાના આચારના વિષયમાં કશો તફાવત નથી, તે પ્રમાણે નિમાજ પઢતા હોય, એ એક પરમ સંતોષની વાત છે. આ વસ્તુ નવી શ્રદ્ધા અને અનન્યતા જગવે છે.

આ બધી વસ્તુઓનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે ઇસ્લામે આ આચારને પોતાના અનુયાયીઓમાં જીવતો રાખ્યો છે, તે જોતાં ઇસ્લામમાં કાંઈક છે ખરું. એથી ઊલટું હિંદુધર્મ જેવા ધર્મોમાં કોઈક વસ્તુએ પરંપરાપ્રાપ્ત વિધિ અને આચારોને ન માનવાની સ્થિતમાં તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને મૂકી દીધા છે. આ દૃષ્ટિએ કહ્યા વિના નથી ચાલતુ કે ઇસ્લામે કાંઈ એવું તત્ત્વ જાળવી રાખ્યું છે કે જેણે અર્વાચીન કેળવણીના દબાણ હેઠળ પણ જૂના આચારવિચારને જાળવી રાખ્યા છે. કાં તો તે આચારવિચારમાં સાદાઈનું તત્ત્વ છે અથવા તો ઘરની કોઈ એવી ખાસ ચાલી આવતી

કેળવણીનું એ પરિણામ છે કે જે જાતની કેળવણીનો અત્યારનાં હિંદુ કુટુંબોમાં અભાવ છે. અથવા તો કોઈ બીજું જ કારણ છે. ગમે તે હો એ વાત સાચી તો છે જ."

દિલગીરી અને અફસોસનો વિષય

એક બીજાના ધર્મને સમજવાના, અને ધાર્મિક માન્યતામાં તફાવત હોતાં એક બીજાને ચાહતા કરવાના બધા પ્રયત્નો જેવા સફળ થવા જોઈએ તેવા સફળ થયા નથી, તે અફસોસની વાત છે. પ્રાર્થનાઓ કરવાના ખાસ વિધિના સંબંધમાં તફાવત માલૂમ પડતાં જ સૂગ બતાવી દૂર થઈ જવું એ એક સામાન્ય માનવસ્વભાવ જ ગણાય છે. આ વસ્તુની જાણ થતાં જ ઘણા દિલગીરી ભરેલા પ્રસંગો વારંવાર ઊભા થાય છે. આ જ વર્ષે મહમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મદિન પંચાંગ પ્રમાણે આવ્યો તેમ છતાં મતભેદને કારણે કેટલાય ન ઈચ્છવા યોગ્ય બનાવો બનવા પામ્યા અને વાત એટલે સુધી પહોંચી કે મારું તેમ જ આપણા પ્રાંતના બીજા ભલા માણસોનું તે તરફ અનિચ્છાએ પણ ધ્યાન ખેંચાયું. આ વિષયમા જો જરા વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત તો તેમાં કશુ પણ તથ્ય માલૂમ ન પડતાં નર્યું હાસ્યતત્ત્વ જ માલૂમ પડયું હોત. અમુક પ્રકારના વિધિને અમલમાં મૂકતાં એકજાતના ચાલ્યા આવતા જૂહાણામાં એકનો વધારો થતાં માત્ર વિધિના ભેદથી જ લોકો એકબીજાને ચાહવામાં નિષ્ફળ જાય, એ ભારે આશ્ચર્યનો વિષય છે. એક જ માણસનાં જુદાં નામ પાડતાં બાળકોમાં જેવો ઝઘડો થાય તેવા પ્રકારનો આ ઝઘડો છે. બચ્ચાઓના વિષયમાં તો આનો બચાવ કરી શકાય, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિષયમા તો બચાવ ન જ કરી શકાય. આમ છતાં આ ઝઘડા તત્ત્વજ્ઞ અને વિચાર કરનારાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે; આ તો ભારે દિલગીરી અને અફસોસનો વિષય ગણાય. આ ખાતર આપણે આજના મહમદ પેગંબર સાહેબના જન્મદિનને દિવસે સૌ સાથે મળી પ્રાર્થના કરીએ કે એક પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાની જુદી જુદી વિધિઓમાં કેળવાયેલા છતા આપણે સૌ આપણા જીવન દરમિયાન ઉત્તમ પ્રકારની સમાધાનીએ પહોંચીએ. અનેક નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં હજી યે આવી સમાધાનીની આપણે આશા રાખીએ જ.

બીજા ધર્મોના અભ્યાસની આવશ્યકતા

મારો અંગત અભિપ્રાય એવો છે કે જ્યારે મનુષ્ય ઉમરલાયક થાય ત્યારે તેણે એક બીજાના ધર્મનો અભ્યાસ કરવાને માટે તૈયાર થવું જોઈએ. બચપણમાં આ વસ્તુની શકયતા નથી. તે ઉમર દરમિયાન તો એ જ જરૂરનું છે કે બચ્ચાંઓને પોતપોતાના ધર્મનું જ ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવે. પણ તેઓ ઉમરલાયક થાય અને બુદ્ધિ પરિપકવ થાય ત્યારે એકબીજાના ધર્મોનો પૂર્ણ સ્વરૂપે અભ્યાસ થાય તેવી અનુકૂળતા તેઓને કરી આપવામાં આવવી જોઈએ; અર્ધા સમજેલા વિચારોને કે દ્વેષોને થવા ન દેવા જોઈએ. "બીજા ધર્મના લોકો કમનસીબ છે, પણ તેઓમાં એક ઉત્તમ પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષા તો છે જ," એમ થવું જોઈએ. હિંદના લોકોને કહેવામાં આવે છે કે તમારે ત્યાં ઘણા ધર્મો, ઘણી ભાષાઓ અને અનેક પ્રકારના રીતરિવાજો છે અને તેથી એકંદરે તમારા જેવી બીજી કમનસીબ પ્રજા કોઈ નથી: પણ ખરી વસ્તુસ્થિતિ આવી નથી; આમ હોવામાં એક

મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય રહેલું છે. અને આ અનેક પ્રકારના રીતરિવાજોના મધ્યમાં પણ શાશ્વત સત્ય અને જીવનસૌંદર્યને જોઈ શકે, એ ભાવના છે. આ જો મળે તો એ સર્વોત્તમ વસ્તુ છે. બધા ધર્મોની એકતા થાય તેવી મહત્ત્વાકાંક્ષા પોતાની સમક્ષ રહેલી જ છે; અને તેને માટે આનંદપૂર્વક પોતે સખત કામ કરવાનું છે, એવી જાતની સાચી સમજ પામેલી, કેળવણીના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલી પ્રજા એ બધા ધર્મોમાં હોય એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા સર્વને હોય છે. જો સર્વ તકલીફો થાય છે, તે પોતાના જ દેશમાં મોટી અને અનન્ય કીર્તિને પ્રાપ્ત કરવા તરફ દોરી લઈ જતી હોય, આમ છતાં આજે એક પણ એવી વ્યક્તિ નહિ મળે કે જેને આ વિષયમાં નિરાશા કે અફસોસની લાગણીથી બોલવાનું ન હોય. કોઈ પણ વ્યક્તિ ભૂલ ખાવાની અને ઊલટું સમજવાની સ્થિતિમાં મુકાયા વિના આ વિષયમાં બોલી નહિ શકે. અત્યારે આપણે મુશ્કેલી ભરેલા સમયમાં આવી પડ્યા છીએ. આ જ આપણી ખાસ કમનસીબી કહો, લાભ કહો, જે કાંઈ કહો તે છે. આમ છતાં હજીયે આપણામાંના ઘણા આશા રાખી રહ્યા છીએ કે આપણે પૂર્વવત્ કાર્ય કર્યે જઈએ છીએ. જેટલું વધુ સત્ય ઉચ્ચારીએ છીએ એટલા આપણે વધુ દંભી ગણાઈએ અને એટલા બીજા વધુ ગુસ્સે થાય. જેટલું ખેંચીએ તેટલી સામી બાજુથી ખેંચતાણ વધુ થવાની, જેવી આપણી બાજુ આવવાની ઇચ્છા વિનાના કોઈ પશુને ખેંચવાથી એ સામે ખેંચાય છે તેવી. લોકોને એકત્રિત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરીએ તો કેટલીક વાર તેઓ ઊલટાં સામાં થઈ વિભિન્ન થઈ જાય છે. પણ કેટલીક વાર જો રાશ ઢીલી મૂકવામાં આવે છે તો લોકો જોડાઈ જાય તેવું બની જાય છે. પશુઓના સંપર્કમાં આવેલી વ્યક્તિ આ વસ્તુ વધુ સમજી શકશે. માણસ પણ એ જ જાતના સ્વભાવનો છે. વાંચવા લખવામાં એ આગળ વધ્યો હોય, પણ ઐન્દ્રિક ઉગ્ર વૃત્તિઓમાં તો તે પશુ સમાન જ છે. પશુની જેમ મનુષ્યને પણ ક્ષુધા, ક્રોધ, અને ક્રૂરતા છે. આપણે આશા રાખીએ કે હિંદીઓ બધા એકત્ર થાય. આવા સાર્વદેશિક ઉત્સવોમાં ભિન્નભિન્ન કોમો એકઠી મળી શકે અને એકબીજાને વધુ સારી રીતે સમજી શકે, અને જ્યારે ઝઘડા અને સાંસારિક દ્વેષભાવને સ્થાને પ્રાર્થના અને માનથી વાતાવરણ વ્યાપ્ત થઈ ગયું હોય ત્યારે જુદા પડી તેઓ વધુ લાભ ઉઠાવી શકે. સરકારી નોકરોએ આજે આ જે ઉજવણી યોજી છે, તે માટે તેથી અભિનંદન આપ્યા વિના મારાથી રહી શકાતું નથી. હું આશા રાખું છું કે તમોએ બીજી કોમની ઘણી વ્યક્તિઓને આમંત્રણ આપ્યાં હશે. આ પ્રસંગ મળે છે, તેનો સદુપયોગ કરવાનું ચૂકવું ન જોઈએ. આમાં આટલું પણ જો બીજાઓને આમંત્રણ આપવાનું ઔદાર્ય બતાવવામાં આવ્યું છે, તો હવે ભવિષ્યમાં બીજી કોમોના પણ જે શુભ પ્રસંગો આવે તેમાં પણ પરસ્પર તે ઔદાર્ય જાળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ.

ગેરસમજૂતી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરો

મારાથી બની શક્યું છે તેટલો મહમદ પેગંબર સાહેબના જીવન અને ઉપદેશનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી ઇચ્છા છે, તેટલા પ્રમાણમાં હું ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોનો સંપૂર્ણપણે અભ્યાસ નથી કરી શક્યો, છતાં ઇસ્લામ તરફ માન અને આદર રાખનારો એક અભ્યાસક થવાનો તો પ્રયત્ન કર્યો જ છે. હિંદુધર્મનો પણ ઘણો અભ્યાસ

તે હું કરી શક્યો યે નથી. હજી યે મેં મારા મિત્રોમાંના ઘણાને જોયા છે કે જેઓ સદ્‌-મુસ્લિમો છે અને જેઓએ વર્ષો પૂર્વથી આ વિષયમાં મારે વિશે વ્યાજબી વલણને જાગ્રત કરેલું છે આજથી અઢાર વર્ષ ઉપર જ્યારે હું જેલમાં હતો ત્યારે મારી પડોશમાં બે ચુસ્ત મુસ્લિમ ભાઈઓ મારા સાથી તરીકે હતા. તેઓએ મને કુરાને શરીફનો એક સારો અનુવાદ આપ્યો અને મને તદ્વિષયક શિક્ષણ આપ્યું, જેને હું આજ પણ ભૂલી શકું તેમ નથી હિંદના કેટલાક લોકો પેગંબર સાહેબના વિષયમાં ખૂબ ઊલટું સમજેલા છે. આ વિષયમાં ઘણું કાર્ય કરવાની જરૂર છે. કેટલાક લોકો પેગંબર સાહેબના હાર્દને બરોબર સમજી નથી શક્યા, તે વિષયમાં તો જરા જેટલી પણ શંકા નથી; કેમકે એમ ન હોય તો કેટલુંક ખરાબ સાહિત્ય પ્રચારમાં આવ્યું છે, તે જન્મ જ પામી શકયુ ન હોત. આ વિષયમાં આપણે ઝઘડવાની જરૂર નથી, પણ આપણી ફરજ છે કે તેની ચોખવટ કરી નાખવી જોઈએ. જેઓને ઊલટું સમજાયું છે તેવા વર્ગના ગુના જ શોધવાને બદલે સમજાવીને સુધારીને, અને પ્રજાને સત્યનું દર્શન કરાવીને વસ્તુને સત્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ જગતમાં દરેક વસ્તુમાં અન્યથા સમજ થવાનો સંભવ છે અને તેમ થવું દૂરના દેશોમાં જુદા વાતાવરણ અને જુદા સમયમાં થયેલા લોકોના વિષયમાં સ્વાભાવિક છે. તે તે પદાર્થોના સમપ્રમાણની ખરી સમજ ન આવી શકી હોય અને તેથી બીજા દેશનાં પ્રજાજન કરતાં ઊંચા છીએ તેવી જાતની લાગણી પ્રવર્તતી હોય. સ્થાન, સમય અને વાતાવરણના તફાવતને લીધે આ થવા પામે છે. પેગંબર સાહેબ આજથી ૧૪૦૦ વરસ ઉપર થઈ ગયા; એને ઘણો સમય વ્યતીત થઈ ગયો છે. તેઓ હિંદ કરતાં જુદા જ પ્રકારના દેશમાં વસતા હતા. આથી કરીને જુદી જ પરંપરામાં અને જગતના વિકાસના સમયમાં તદ્દન જુદા જ સમયમાં ઊછરેલી હિંદની પ્રજા સરલતાથી પેગંબર સાહેબના અરબસ્તાનમાંના જીવનને બરોબર સમજી શકે નહિ. આથી કરીને અન્યથા થયેલી સમજને કેટલીક હદ સુધી તો મુસ્લિમભાઈઓએ ચલાવી લેવી જોઈએ. આ માટે પ્રજાને કેળવણી આપવી જોઈએ અને ઊલટી સમજને દૂર કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. આપણે પારસ્પરિક આદર બતાવીને તેવા આદરને ઉત્તરોત્તર વિકસિત કરીશું. મહમંદ પેગંબર સાહેબ અને ઇસ્લામનાં અભ્યાસ, સમજ અને વલણને વિશે હિંદુઓ માન અને આદર બતાવતા હોય તો તેમાં જરા જેટલી પણ શંકાને સ્થાન નથી કે હિંદુઓ જે વસ્તુઓ તરફ પૂજ્યભાવની દૃષ્ટિ રાખતા હોય તેના તરફ મુસ્લિમભાઈઓ તેટલું જ માન અને આદર બતાવશે જ. યોગ્ય અભ્યાસથી આમ ઘણું મેળવી શકાશે. આથી જ કોલેજોમા તેવા અભ્યાસને તેમ જ કોલેજની બહાર કેળવાયેલાં કુટુંબોમાં પણ બીજા ધર્મોના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાનો વિચાર હું પસંદ કરું છું. તમારા જેવા સરકારી નોકરોને પોતાની પાછળ મોટાં કુટુંબોની દેખરેખ રાખવાનું પડયુ છે. આ કુટુંબીજનોને ઉચ્ચ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિએ ઉછેરવાનું તેમ જ છોકરાંઓને તેઓ રાતદિવસ જે બીજા લોકો સાથે રહે છે, તેઓના ધર્મનું પોતાના ધર્મ ઉપરાંત યોગ્ય જ્ઞાન આપવાની સરળતા કરી આપવાની તમારી ફરજ છે. આ જ વસ્તુ હું મુસ્લિમ હોઉં તો હિંદુઓ સમક્ષ રજૂ કરવા ચાહું છું

હું તમોને એવું જણાવવા ચાહું છું કે એવા ઘણા હિંદુઓ અત્યારે પણ છે કે જેઓને પેગંબર સાહેબને માટે, મુસ્લિમભાઈઓને માન અને આદર છે તેટલાં જ માન

અને આદર છે. તમે આ વિષયમાં ગમે તેટલું ઊલટું સાંભળતા હો છતાં આ વિષયમાં આશા રાખો અને માનો કે ઊલટી કહેવાતી વસ્તુમાં વધુ પડતું છે જ. અત્યારે સાચી સમજવાળાની સંખ્યા વધતી ચાલી છે. હવે આ સમજનો જમાનો આવ્યો છે; મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં યે સાચી સમજનો આ યુગ આવ્યો જ છે.

શહેનશાહ અકબરને અંજલિ

હિંદના ઇતિહાસમાં એવી કેટલી યે પળોને આપણે ગુમાવી છે કે જે વખતે હિંદમાં વસતી પ્રજા-પ્રજા વચ્ચેની સંપૂર્ણ એકતા જ નહિ, સંપૂર્ણ સમજ પ્રાપ્ત કરી શકાઈ હોત. તેવા કેટલાએ મુસ્લિમ રાજવીઓ થઈ ગયા છે કે જેઓએ આ વિષયમાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગયા. તેઓ કોઈ સામાન્ય પોચા કે નિકૃષ્ટ માનવી નહોતા; તેઓ મહાન પુરુષો હતા પણ આપણાં એવાં દુર્ભાગ્ય કે તેઓએ સંપૂર્ણ સમજદારી સ્થાપવાની ઇચ્છા કરી પણ તે સ્થાપવામાં તેઓ સફળ થયા નહિ. તમારામાંના ઘણા દિલ્હી ગયા હશે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પણ જો ત્યાં જાઓ અને એ મહાન શહેનશાહોના મુકરબા જુઓ તો મને જે પ્રકારની લાગણી થઈ છે, તેવી ન થાય તેવું ન બને. હું અકબરના મુકરબાની યાદ અત્રે ખાસ આપવા ચાહું છું. ત્યાં જતાં તે ભવ્ય શાંતિ અને ગભીરતાના વાતાવરણમાં પ્રત્યેકને એવું થયા વિના નહિ રહે કે એ મહાન આત્માએ પુષ્કળ પ્રયત્ન, કર્યો પણ પારસ્પરિક સાચી સમજ સ્થાપવામાં નિષ્ફળતા મેળવી. હું જ્યારે જ્યારે દિલ્હીમાં અકબરના મુકરબાની મુલાકાતે ગયો છું, ત્યારે ત્યારે અનેક વાર મને આ જાતની લાગણી થઈ આવી છે કે 'સર્વધર્મની પરિષદ મેળવવાને માટે આ સ્થાન કેવું ભવ્ય છે' આ સ્થાન એટલું મોટું છે કે દુનિયાના સમગ્ર ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ અહીં એકઠા થઈ શકે. અરે, સ્થાન એટલું વિશાળ છે કે આખી મહાસભાની બેઠક ત્યાં ગોઠવી શકાય. આવી પરિષદને યોગ્ય શાંત સ્થળ આ છે, એમાં ફેર નથી; પણ એ બધા માત્ર શેખચલ્લીના વિચારો' આવી વસ્તુને અમલમાં મૂકાયેલી જોવાનું ભાગ્ય ક્યાંથી! કદાચ કોઈક દિવસે એ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ખરી!''

આવા તો ત્યાં ઘણા ભવ્ય મુકરબા અને બીજાં સ્થાનો છે કે જેમાં મને આવા પ્રકારના વિચાર થઈ આવ્યા છે. મુસ્લિમભાઈઓ હજી પણ એવું માને કે એક દિવસે એ શક્ય બનશે કે હિંદ ઇસ્લામનું એક મોટામાં મોટું મહાન સ્થાન બનશે, અને સાથોસાથ તેજસ્વી ભાગ્યે બધા મહાન ધર્મોના તરફ જે આદર અને માનથી જુએ છે, તે પ્રમાણે જ ઇસ્લામ તરફ આદરભાવથી નિહાળશે. હવે એવો પણ સમય આવી લાગશે કે જ્યારે આપણે અત્યારનાં તોફાનો, મુશ્કેલીઓ, વહેમો અને ટંટાઓને ભૂલી જઈશું. જો લોકોને શ્રદ્ધા હોય તો જરૂર આ વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે.

આપણે એવી જાતની કલ્પના પે ન કરવી જોઈએ કે યુગો થયાં એક ખાસ પ્રકારની જે સંસ્કૃતિમાં હિંદુઓ ઊછર્યા છે, તેને તેઓ છોડી દેશે. તેઓ એવા પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊછર્યા છે કે જેણે તેઓને પોતાના ધર્મ અને પોતાની માન્યતામાં ચુસ્ત બનાવી દીધા છે. વસ્તુઓ તરફનું તેઓનું દૃષ્ટિબિંદુ ઘણા જુદા પ્રકારનું છે કે જેને મુસ્લિમો પોતાની દૃષ્ટિએ જુએ તો તેવા પ્રકારનું જ જુએ. અમુક પ્રકારની પૂજા કે

ભક્તિ હિંદુઓ કરે છે, તે વિષયમાં ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓને સમજવામાં ભૂલ કરતા મેં અનેક વાર જોયા છે. આ વિષયમાં થયેલી ભૂલ માટે માત્ર મુસ્લિમભાઈઓ જ ગુનેગાર ગણાય તેમ નથી પૂજનને માટે અમુક જ પ્રકારના સ્વરૂપને નક્કી કર્યાં પછી હિંદુઓ તેને આદર અને ધર્મની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માત્રાએ જઈ પૂજી શકે છે. આમાં એટલો બધો તફાવત રહેલો છે કે પાદરીઓ તેને બરોબર રીતે સમજી ન શકે. પણ મુસ્લિમભાઈઓને તો હવે આ વસ્તુનું બરોબર જ્ઞાન થવું જ જોઈએ; કેમકે ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓ કરતાં ઘણા લાંબા સમયથી મુસ્લિમભાઈઓ હિંદુઓની સાથે રહેતા આવ્યા છે; અને તેથી સમજવાને શક્તિમાન થવુ જોઈએ. હિંદમાં મુસ્લિમભાઈઓ હિંદુઓને બરોબર સમજે છે, તેવું જોવાને માટે હું બહુ આતુર છું. પછી જો હિંદુઓ મુસ્લિમભાઈઓના હૃદયને ન સમજે તો બધો વાંક હું હિંદુઓ ઉપર મૂકવાને તૈયાર છું. મુસ્લિમભાઈઓના હૃદયને સમજવાનું હિંદુઓને માટે વધુ સરળ છે; કેમકે હિંદુઓમાં અનેક પ્રકારના પેટા ધર્મો અને ફિરકાઓ છે અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિના અનેક ભિન્ન પ્રકારો હોઈ શકે છે, તેવી માન્યતામા ઊછરવાનું થયું છે. આથી જ તેઓ મુસ્લિમભાઈઓના હૃદયને પકડી શકશે. પરંતુ મુસ્લિમભાઈઓને કદાચ એમ કરવુ મુસ્કેલી ભરેલું બને છે; કેમકે પ્રાર્થનાના પ્રકારના વિષયમાં તેઓના ઉપર લોખંડી શિસ્ત લાદવામા આવી છે. આમ છતાં જુદા જુદા દેશોમાં વસ્તુઓ જુદી જુદી રીતે ખીલે છે. મને જરા જેટલી પણ શંકા નથી કે અરબસ્તાનમાંનો એક વિદ્વાન મુસ્લિમ હિંદમાંના વિદ્વાન મુસ્લિમ કરતાં કેટલોય જુદો પડે છે, તે જ રીતે ઈરાનમાંનો એક વિદ્વાન મુસ્લિમ બીજા દેશના વિદ્વાન મુસ્લિમથી ક્યાંય જુદો પડે છે. તેઓની આસપાસ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની સંસ્કૃતિ છે. તે સંસ્કૃતિ શ્રદ્ધાને દૂષિત કરતી નથી, પરંતુ સમજ વધુ વિસ્તૃત બનાવે છે. આ દૃષ્ટિએ કેળવાયેલા મુસ્લિમભાઈઓ, જેનાથી આખરે સુખશાંતિ મળે તેવી દિશામાં હિંદમાંના મુસ્લિમભાઈઓને દોરી લઈ જઈ શકે. જૂના જમાનાના મૌલવીઓ ઉપર આ બધું ન છોડી દો. હું એ વસ્તુને પસંદ કરું છું કે હાલના કેળવાયેલા મુસ્લિમભાઈઓ બીજી પ્રજાને ઈસ્લામ ધર્મના વિષયમાં સમજૂતી અને પ્રકાશ પાડવાના કાર્યમાં બહુ જાગરુક ભાગ લે, કે જેથી અત્યાર સુધી હતી તેના કરતાં યે આપણા દેશમાં વધુ સારા પ્રકારની સમજ (અને એકદિલી) મેળવી શકીએ.

પ્રેમ અને સમભાવનો સંદેશ

પેગંબર સાહેબનું જીવન, જે પ્રદેશમા પ્રેમ અને સમભાવ નહોતો ત્યાં તેમણે પ્રેમ અને સમભાવ વિસ્તાર્યો તેનો સંદેશો, પોતાની આસપાસનાં માનવકાર્યોને જે રીતે વેગ આપ્યો અને આખા યુરોપને વિશે વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પુષ્કળ પ્રચાર એકદમ કરી આપ્યો તેવા પ્રકારની સંસ્કૃતિને જે રીતે હાથ આપ્યો તે રીત, આ સર્વને આપણે વિચારવાનો આ પ્રસંગ છે. જગતને જે વસ્તુની અત્યંત આવશ્યકતા હતી તે વસ્તુ આખા જગતમાં ફેલાવવાને અને સંગૃહીત કરવાને શક્તિમાન થાય તેવા સશક્ત જ્ઞાનને પેગંબર સાહેબે જે વહીથી વિસ્તાર્યું તે વહીમાં અને ઈસ્લામમાં કાંઈક વસ્તુ જરૂર છે.

કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ

[વિજ્ઞાનની એક અજબસિદ્ધિ]

પદ્મકાન્ત ર. શાહ
બી. એસસી., એ. એમ. આઈ. ઈ. ટી.

કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ પેદા કરવાની શોધની સફળતા—વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ—વીસમી સદીના વિજ્ઞાનની એક મહાન સિદ્ધિ છે. ડૉ. બર્જિયસ નામના જર્મન રસાયણશાસ્ત્રીની એ શોધ છે. એ શોધની ઉપયોગિતા જેવી તેવી નથી.

રસાયણશાસ્ત્ર પર કોલસાની કૃપા મોટી છે. કોલસામાંથી જગતને જે મળ્યું છે તે કદાચ બીજા કોઈ પદાર્થમાંથી નહિ મળ્યું હોય. બજારમાં મળતી મોંઘી દવાઓ, ફોટોગ્રાફીના રસાયણો, દિલ બહેલાવનારી સુગંધો, આંખને આંજી નાંખતી તરેહવાર રંગની છાયાઓ, સાકરથી સોગણી સ્વાદદાર સૅક્કરીન ખાંડ, વગેરે અનેક વસ્તુઓ, જેનાં નામ લખતાં પાર આવે તેમ નથી, એ સર્વેની વંશપત્રિકા જો તૈયાર કરવામાં આવે તો તેના આદિપુરુષ કોલસાદેવને મૂકવા પડશે. કોલસાને કુબેરભંડારી કહેવામાં આવે તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ ઉત્પન્ન કરવાની શોધ તો નવી છે. એ શોધનો ઔદ્યોગિક ઉપયોગ પૂરા પ્રમાણમાં હજુ નથી થયો. પણ એ થશે એ વાતમાં સહેજ પણ શંકાને સ્થાન નથી. એ શોધનો વિકાસ કરવા માટે જગત તૈયાર છે. એમાં જગતને સ્વાર્થ છે, એમાં જગતને રસ છે. જે થોડા વર્ષો પહેલાં સ્વપ્ન હતું તે હવે સિદ્ધ થયું છે. પેટ્રોલિયમના કૂવાઓ પર લોભી આંખ રાખવાની પછી જરૂર નહિ રહે. જ્યાં કોલસો છે ત્યાં આપોઆપ જ પેટ્રોલિયમ બનાવવાનાં કારખાનાં ઊભાં થશે.

અને નજીકના ભવિષ્યમાં, એમ પણ કલ્પના કરવી અવાસ્તવિક નથી કે જગત પર ઘણે ઠેકાણે ઘન બળતણને બદલે પ્રવાહી બળતણ વપરાશે. કોલસો જગત પર અખૂટ પડ્યો પાથર્યો છે. વિજ્ઞાનના હાથે એ ખજાનાનો ઉપયોગ એવો ઉત્તમ થશે કે જગતને વિજ્ઞાન પ્રત્યે મહાન આદર ઉત્પન્ન થશે.

કોલસાનાં રાસાયણિક સ્વરૂપનાં મુખ્ય અંગો તરીકે કાર્બન અને હાઈડ્રોજન, અને ઑક્સિજન અને નાઈટ્રોજનનાં જુદાં જુદાં સંયોગિત સ્વરૂપો માલમ પડ્યાં છે. એ સંયોગિત સ્વરૂપો કેવાં છે એ બરોબર જણાઈ શક્યું નથી કારણકે એમનું દર્શન થતાં પહેલાં જ એમના ટુકડા પડી જાય છે. ખનિજ કોલસામાં ખૂબ દબાણે હાઈડ્રોજન દાખલ કરવાથી એ કોલસાનું સ્વરૂપ પ્રવાહી બને છે એ ડૉ. બર્જિયસની શોધ છે.

ડૉ. બર્જિયસની શોધનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા દરેક દેશ આતુર છે. ૧૯૨૭માં એક બ્રિટિશ ફર્મે આ સાહસ માથે લીધું; બ્રિટિશ સરકારે પણ એમાં ખૂબ રસ લીધો અને પૂરતું ઉત્તેજન આપ્યું. રોજના દસ ટન કોલસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવો નાનકડો પ્લૅન્ટ શરૂઆતમાં ડરહામમાં આવેલા બિલિંગહામ નામના ગામમાં નાંખવામાં આવ્યો અને એ પ્રયત્ન સફળ થતાં ૧૯૩૩માં મોટા સ્વરૂપમાં પ્લૅન્ટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

હવે તો દર વર્ષે એક લાખ ટન જેટલું પેટ્રોલિયમ બનાવવામાં આવે છે અને તેને માટે પાંચ લાખ ટન જેટલો કોલસો જરૂરનો છે.

આ પદ્ધતિને કોલસાની 'હાઈડ્રોજન પ્રોસેસ' કહે છે. એની સફળતા યોગ્ય ઉષ્ણતામાન, યોગ્ય દબાણ અને યોગ્ય પ્રકારનું પેટ્રોલિયમ મળી શકે તેટલા જ સમયનો ઉપયોગ, એટલી વસ્તુઓમાં રહેલી છે. તેલમાં કાલવેલા કોલસાની અંદર અત્યંત દબાણે હાઈડ્રોજન પસાર કરવાથી (અલબત્ત યોગ્ય પ્રોત્સાહક–Catalyst–ની હાજરીમા) કોલસામાથી પેટ્રોલિયમ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. દર ચોરસ ઈંચે ચાર લાખ રતલ જેટલું ભયંકર દબાણ આપવું પડે છે અને તે પણ પ્રોત્સાહક હાજર હોય તો જ શક્ય થઈ રહે ! તેના વગર કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમનું ટીપું પણ તૈયાર ન થાય !

'પ્રોત્સાહક' એટલે શું તેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક લાગે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને વાંચતા કરવા માટે 'પરીક્ષા'નું નામ બસ થઈ પડે છે. એ લોકો એવા હોય છે કે પરીક્ષા ન હોય તો વાંચે જ નહિ. ત્યારે એમના સંબંધમાં 'પરીક્ષા' એ પ્રોત્સાહક વસ્તુ છે. પરીક્ષા લેવાય કે નહિ તે જુદી વાત છે પણ પરીક્ષાનું નામ દેવાથી જ તેઓ વાંચતા થઈ શકશે. એવી રીતે રસાયણશાસ્ત્રમાં પણ બને છે. ઓક્સિજનની બનાવટમા પણ આવા પ્રોત્સાહકની જરૂર પડે છે. પોટાશિયમ ક્લોરેટમાથી એને બનાવવામા આવે છે. હવે પોટાશિયમ ક્લોરેટને જો એમને એમજ ગરમ કરીએ તો ઓક્સિજન ઉત્પન્ન થવા માટે જ ખૂબ વખત લાગે; સખત તાપ થાય ત્યારે જ અંદરથી ઓક્સિજન છૂટો પડે. પણ જો અંદર મેંગેનીઝ ડાયોક્સાઈડ ઉમેરવામાં આવે તો તરત જ ઓક્સિજન ઉત્પન્ન થવાનો. આમ મેંગેનીઝ ડાયોક્સાઈડ ઓક્સિજનની બનાવટમા પ્રોત્સાહક તરીકે કામ કરે છે.

પ્રોત્સાહકોની શોધ ઘણી વાર અકસ્માતને જ આભારી હોય છે. જર્મનીમા બેડિશ વર્ક્સ (Badishe Works)માં રસાયણશાસ્ત્રીઓ બનાવટી ગળી તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે વખતની આ વાત છે. બનાવટી ગળી બનાવવાની એમની રીત પુસ્તકો પ્રમાણે બધી બરાબર હતી પણ કેમે કરી ગળી તૈયાર થતી ન હતી. ખૂબ તાપ વધાર્યો, ખૂબ દબાણ ઉત્પન્ન કર્યું પણ ગળી બને જ નહિ. આનું કારણ સમજાતું ન હતું ! રસાયણશાસ્ત્રીઓ તો નિરાશ થઈ ગયેલા. પ્રયત્ન તો ચાલુ જ હતો પણ એવામાં એક અકસ્માત બન્યો. રસાયણશાસ્ત્રીએ એક છોકરાને થર્મોમિટર વાંચવાનુ કહ્યું. છોકરો તો ગભરાઈ ગયો. ઉતાવળમાં એણે થર્મોમિટર ભાંગી નાંખ્યું અને પારો સીધો જ રસાયણો વચ્ચે જઈને પડયો ! રસાયણશાસ્ત્રીને લાગ્યુ કે બધી મહેનત નવેસરથી કરવી પડશે પણ એવામાં ચમત્કાર બન્યો. બનાવટી ગળી માટે જોઈતો પદાર્થ તરત જ બની ગયો ! આમ 'પારો' અહીં પ્રોત્સાહક બન્યો !

આવા 'પ્રોત્સાહકો' વગર રસાયણક્રિયા અશક્ય બને છે. પ્રોત્સાહક માત્ર પોતાની હાજરીથી જ રસાયણક્રિયાને વેગ આપે છે. એ ક્રિયામાં ભાગ લેતો નથી. શરૂઆતમાં અને છેવટે, એ તો જેવો હોય છે તેવો જ કાયમ રહે છે.

એ પ્રમાણે કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ બનાવવા માટે પ્રોત્સાહક ખાસ આવશ્યક છે. એ પ્રોત્સાહક હવે મળી ગયો છે અને જગતમાં કોલસામાથી પેટ્રોલિયમ બનાવવાનાં કારખાનાં ટૂંક સમયમાં ખડાં થઈ જશે એમ લાગે છે.

રાજેસરની દેરીઓને

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

પહોર મધરાતના! ઘસઘસાટ ત્યાં ઘોરતી
અઘોર ઉર નિંદને સકલ ચેતના સૃષ્ટિની!
ત્હણે જરીક કોર ફીક્કી નભખોળલો ખૂંદતી
રહે ઝબકી ચંદ્રની, અગણુ પાળીયા દેરીઓ
અડીખમ ઉભાં કંઇ; કંઈ પડું પડું થૈ ટકે.
મહાજન અનેક ને શુરવીરો, સતી, ભક્તના
પ્રતીક અવશેષમાં જરીક થાક લેવા ઉભા,!

ઉભા યુગ અનંતથી!
અઘોર અધરાત વેળ ચિર શાંતિ ભેંકાર શી
અને પવન આમતેમ ભટકી કરે કોકની
યથા વિફલ શોધ એમ ખખડાવતો પાંદડાં
સૂકાં તરુ તણાં : કદીક નિજ તીવ્ર સૂરાવટે
કરે ઘૂવડ ચીબરી પડ મસાણનું જાગતું!
કદીક પવને ફૂંકાઇ અડધી જલેલી ચિતા
જલે જરીક જોરથી, જલી ગયેલથી રાખનો
ભીંસાય ભરડો ઉનો ધરતીની પરે કારમો!

મને ત્યમ છતાં પસંદ બસ એ નિશૂન્ય સ્થળ!
નિશૂન્ય કહું કેમ જ્યાં વર પડોશી આવા વસે?
અમંગલ મનાય જ્યાં જવું અમસ્થું ત્યાં છેવટે
હરેક વિરમે, અહો, ન વિધિ કેરું વૈચિત્ર્ય એ?

હમેશ કિનખાબ જાજમ પરે ફરે પાય ને
રહે શિર પરેજ છત્ર, બસ વ્યક્તિ તેવી મહા
અને જીવન પોષવા તરફડી મરે જે જનો
ભૂખ્યાં, નગન, દીન, હીન સહુ સાથરે ધૂળના
સમાન બની પોઢતાં : અહીં ન વિશ્વકૌટિલ્ય કે

અસંખ્ય છળ, દ્વેષ, દંભ, મદ, સ્વાર્થ, મોહાંધતા,
બિછાવી શકતી ન રે, કદિય જાળ ઝેરીલી ત્યાં !
સદા ધખતી ભઠ્ઠી ત્યાં જગતની બની ઈન્ધન
ચિતા સળગતી મહીં સળગી શાંતિને પામતી ! ૨૯

મને સ્થળ પસંદ આ નવ પરંતુ એ કારણે !
કહું સ્થળ પસંદ કાં ? કહી શકાય શે કારણો ?
ન કાર્ય કદિ સંભવે વગર કારણે વિશ્વમાં ?
સુસ્પષ્ટ સહુ કારણો પણ ન જન્મ કાં કાર્યનો ?
વિચિત્ર ગણજો, ગણો અકલ ઘેલછા સ્વમની,
છતાં સ્થળ પસંદ એ ! ૩૫

અનેક વરસો પરે ધુસરક્ષુબ્ધ સંધ્યા સમે,
કદીક ઘણુ પાદરે રીડ સુણી ગ્રહી હાથમાં
પડેલ હથિયારને; નવજુવાન દોડી હશે
ઝુઝયો : ઝુઝી ઝુઝી હશે રુધિર નીંગળંતું તન
સુરક્ષણ જ કાજ નિર્બળ તણા ખપાવ્યું અહીં. ૪૦

સુરંગ ઘરચોળું પ્હેરી રૂપસુંદરી કોક ત્યાં
જતાં જ અહ—નંદવાઈ નિજ કંકણો, સ્વામીને
'અનેક ભવ અગ્નિસાક્ષી પથ જીંદગીનો પૂરો
કરીશ' વચનોનું બંધન વિછોડીને જે ઘડી,
અદીઠ પથ મૃત્યુનો નિરખી ખૂંદતા; તુર્ત જ
પળંત નિજ સ્વામી પૂંઠળ; ન સાક્ષી, સાથે લઈ
ચિતાઅગન; ઉત્સવે ચળતી હોય તેવાં ધરી
સુમાંગલિક વસ્ત્ર, પીયળ, ગુલાલ ને અક્ષત !
હશે જ શરમાળ કો કુળવધૂ બનીને સતી,
કુટુંબ, પુર, પ્રાંતમાં ઉચરતી જ અદ્વૈતની
—કથા પરમ સ્નેહની—શતસહસ્ર જીહ્વા થકી ! ૫૧

કદીક જન ગામના ડમરી ધૂળની દૂરથી
નિહાળી ઉડતી અને પડઘી અશ્વની ગાજતી
સુણી, બનત બાવરા; નિજની માલમત્તા અને
સલામત બચાવી જીવ ભયત્રસ્ત નાઠા હશે !
સલામત સુરક્ષવા નિજનું રંક કર્તવ્ય કો,

હશે પરમ ભક્ત મંદિર વિશે ઉભો ભાવથી,
કરી સ્મરણ ઈશનું પદ જડી દઈ આસને !
અને ' મૂરત તોડી ફોડી ધન સંગ્રહો સામટું '
વદી તૂટી પડયું હશે અબલ એ શિરે ધાડિયું !

પ્રચંડ પુરુષાર્થ, પ્રેમ, બલિદાન વાભવ્યની
કથા અગનઝાળ, સિંધુર અને પડી પત્થરે !
રહે ગજવી કાલદેવ નિજ અંગુલિથી મહા
સુભવ્ય ગત ભૂતકાલ અહીં–આ ભૂમિમાં સદા !

અનંત સ્મરણો તણા ગહન ઝંકૃતિના સૂરો
ધરી મજ ગરીબ આ તન વિશે જ રાચી રહું !
સદા બલિ બની જવું અબલ રક્ષવા પૌરુષે,
અને પ્રભુ અનાદિથી અધિક પ્રેમગાથા તથા
સ્વધર્મ મહીં મૃત્યુ ઈષ્ટ સમ મંત્ર ઉચ્ચોચ્ચના
ધખંત ઈતિહાસથી લઘુક ચેતનાની કણી
અહીં, મલકું આ સ્થળે; પરમ ધન્ય જેની ધરા !*

* દળવદનું ગજેસર નામક અગણિત ખાંભીઓ અને દેરીઓવાળું સ્મશાન જોઈને.

શિવાલય

મૂળ લેખક શ્રી અસમંજ મુખોપાધ્યાય
અનુવાદક : રોપણ દયાળજી મેલાણી

૧

એક દિવસે સાંજના, પાડામાં શ્રીરામ ઘોષને ઘેર સંધ્યાઆરતી તથા શંખધ્વનિના અવાજને ઢાંકી દેતો કજિયાનો કકળાટ જાગી ઊઠ્યો.

કલહ પિતા અને પુત્ર વચ્ચે હતો કલહનું કારણ શ્રીરામનો પહેલો તેમજ છેલ્લો—એટલે એક પુત્ર—શિવનાથ આજ સાત સાત મહિના થયા બકુલહાટની સ્કૂલમાં માસ્તરની નોકરી કરી ત્રીસ રૂપિયાનો મહિનો કમાતો હતો, પણ આજસુધીમાં સાત પૈસા પણ તેણે બાપના હાથમાં મૂક્યા નહોતા તે હતુ. પણ આજનો કજિયો રોજના કજિયા કરતા કાંઈક વધુ ગંભીર હતો.

વૃદ્ધ શ્રીરામને ગુસ્સો આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતુ. કારણકે આ એકના એક પુત્રને પોતાની અત્યંત ગરીબ અવસ્થા છતાં હજાર અભાવ અને જરૂરિયાતોની અવગણના કરી નણાઈને ખરચ કરી આઈ. એ. સુધી તેણે ભણાવ્યો હતો. અને નજીકમાં જ બકુલહાટ ગામના જમીનદારને ઘેર બેચાર વાર પગે ચાલી, ધક્કા ખાઈ, એક રીતે જમીનદાર મહાશયને પાયે પગે પડી, વિનવી, એમની સ્કૂલમાં એને નોકરી અપાવી હતી. શ્રીરામના મનમાં બહુ મોટી આશા હતી કે તેના દુઃખથી ચાલતા દરિદ્રસંસારમાં શિવનાથની કમાણીનું ધન ઘણાં દુઃખો દૂર કરશે. પણ પરિણામ જુદું જ આવ્યુ. શિવનાથ જે ત્રીસ રૂપિયા કમાતો હતો તે ત્રીસ દિવસની અંદર જ કપડાંલત્તાંમાં, ફરવા હરવામાં, આમોદ-પ્રમોદમાં અને વિલાસમાં ઉડાડી નાંખતો હતો. ગરીબઘરનો છોકરો હોવા છતાં, તે વર્તણુકમા મોટા માણસના છોકરાની માફક રહેવા માગતો હતો તેથી જ ચાર ધોતિયાંને બદલે એને તેર ધોતિયાં, જાતજાતનાં વીસેક અંગરખાં, ચારપાંચ જોડી પગરખાં, લાકડી, ચશ્મા, રીસ્ટવોચ, ત્રણેક ફાઉન્ટન પેન, ક્રીમ, કેસ્ટર ઑઈલ, ટૂથબ્રશ, હેરબ્રશ, સ્નો, ટોર્ચ, થરમોસ, ફ્લાસ્ક વગેરેથી તે સર્વદા વિંટળાયેલો જ રહેતો. આ સિવાય દરેક શનિ અને રવિવારે ઈન્ટર ક્લાસની ટિકિટ ખરીદી ૩૦ માઈલ છેટે આવેલ કલકત્તા જવુ અને સિનેમા વગેરે જોવાં આ બધુ તેને જરૂર જરૂર જોઈએ. તે ઉપરાંત હેરકટીંગ, રેસ્ટોરાં, ટ્રામ, મોટરબસ, પોતાના ગામની ક્લબ, લાયબ્રેરી વગેરે વગેરે તો હોય જ. તેથી ત્રીસ રૂપિયા નો શું, પણ રાજા દક્ષપ્રજાપતિનું રાજ મળે તોપણુ તેનો માસિકખર્ચ કાઢી શિવુ પોતાના દરિદ્ર પિતાને એક પૈસો પણ મદદ કરી શકત કે નહિ, એ શંકા પડતું હતું.

પણ શ્રીરામ—મૂર્ખ શ્રીરામ—વૃદ્ધ શ્રીરામ—મગજ ચસકેલો શ્રીરામ પોતાના પુત્રની આવી વર્તણુકને એકદમ અન્યાય ભરેલી, ગેરવાજબી છે એવું આજ દિવસ સુધી કહેતો

આવતો નહતો અને સાતસાત મહિનાના એક સામટા દુઃખ અને ગ્લાનિની જ્વાળને સહિષ્ણુતાના આવરણ નીચે ઢાંકી રાખી હતી તે આવરણ આજ એકદમ ઝાટકી નાખી ગુસ્સાથી લગભગ ગાંડા જેવો થઈ જઈ બગડા પાડી ગર્જી ઊઠયો અને બોલ્યો: "હમણાં જ ચાલ્યો જા અહીંથી હરામખોર, પાજી! નિમકહરામ સ્ટુપીડ ક્યાંકનો, ચાલ નીકળ અહીંથી જા તારું કાળુ કર!"

બન્ને વચ્ચેની બોલાચાલી જ્યારે હદ વટાવી ગઈ ત્યારે શ્રીરામની વિધવા બહેન સુખદાએ આવીને ગુસ્સાથી થરથર કાંપતા ભાઈને પરાણે ખેંચી ઘરમાં લાવી બેસાડ્યો અને પોતાની પુત્રી બાતાસીને મામા સારુ એક ચલમ તમાકુની ભરી લાવવા કહ્યું. પુત્ર ઉપરનો ગુસ્સો ભગિની ઉપર ઠાલવતો શ્રીરામ ડાચિયું ભરીને બોલ્યો: "એ ક્યાંથી તમાકુ ભરી લાવશે? મારી પાસે પૈસા હતા કે તમાકુ લાવી શકું? આખા દિવસમાં એક ચલમ તમાકુની પણ આ લાયવરાળમાં હું પી શક્યો છું?"

કન્યા તરફ જોઈ સુખદાએ કહ્યું: "તારો મોટાભાઈ (શિવનાથ) જે સીગરેટ પીએ છે તેમાંથી એક પેલા ઓરડામાંથી લઈ આવ જોઉં બહેન."

શ્રીરામ કૂદીને ઊભો થઈ ગયો અને ત્રાડ મારી બોલ્યો: "એ ચુનનની ચીજને હું— તુ જા બાતાસી, તારું કામ કર. જા."

ફળિયાના એક ખૂણામાં શિવુ હજુ નિશ્ચલ જડવત્ ઊભો હતો. તેના એક હાથમાં નેતરની છડી અને બીજા હાથમાં ટોર્ચ, પગમાં ક્રોકોડાઇલ લેધરના સેન્ડલ, શરીર ઉપર પોપલીનનો પંજાબી ઝભ્ભો. સાંજની ચા પી લીધી પછી તે પોતાની અને મિત્રોની 'કાર્તિકપુર વિજળી કલબ' તરફ જતો હતો—બરાબર તે જ વખતે ઉપલી આફત તેના પર આવી પડી.

શિવુએ ડેલીના દરવાજા પાસે અંધારામાં ઝાંખા દેખાતાં કણસના ઝાડ તરફ પોતાના હાથમાંની ટોર્ચ એક વાર તાકી અને તેનું બટન દબાવ્યું. પછી હાથમાંની સોટીના છેડા વતી ફળિયાની જમીન ઉપર બેચાર વાર ઠક, ઠક ઠોક્યું, પછી ફળિયામાં થોડી વાર આમ તેમ આંટા માર્યા અને છેવટે સીસોટી વગાડતો વગાડતો હાથમાંની સોટીને આંગળાંઓની વચ્ચે ગોળ ફેરવતો ફેરવતો 'કાર્તિકપુર વિજળી કલબ' તરફ જવા બહાર નીકળી પડ્યો.

૨

એ જ મહિનામાં શિવુનો હવાઈ કિલ્લો તૂટી પડ્યો—એટલે કે બકુલહાટ હાઈસ્કૂલની એની નોકરી જતી રહી.

બકુલહાટ જમીનદારના ઘરમાં જે વચલો ભાઈ હતો તે બહુ જ વિચક્ષણ પ્રકૃતિનો અને વિચારપરાયણ હતો. શિવુ તેના દરિદ્ર—ગરીબ—પિતાને એક પૈસો પણ આપતો નથી એટલું જ નહિ, પણ પોતાની બધી કમાણી વિલાસ અને બાબુગીરી કરવામાં આડે રસ્તે ખરચી નાંખે છે એ વાત ઘણી વખત તેને કાને આવી હતી. તેણે બેત્રણ મહિના પહેલાં જ હેડમાસ્તર મારફત શિવુને જણાવી પણ દીધું હતું કે શ્રીરામને કાંઈક મદદ અને

ગફલત મળશે એવુ સમજીને જ તેને સ્કૂલમાં નોકરી રાખવામાં આવ્યો હતો જો તે શ્રીરાગને કાંઈ આપશે નહિ તો તેની આ સ્કૂલની નોકરી ટકી શકશે નહિ. આટલી ચેતવણી આપ્યા છતાં પણ જ્યારે ઉપલી ઘટના તેને કાને આવી ત્યારે તરત જ તેમણે તેને કાઢી મૂકવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી અને તેને પરિણામે આજ શિવુની અવસ્થા 'યથા પૂર્વં તથા પરં' થઈ ગઈ.

એટલે શિવુએ નિશ્ચય કર્યો કે તેણે હવે કાર્તિકપુરમાં રહેવું નહિ, કલકત્તા ચાલ્યુ જવું. કલકત્તે જતા પૈસાનો શો ટોટો? જે મૂર્ખ હોય, બબૂચક હોય, ભોટમામા હોય. અક્કલના ઓથમીર હોય, મો પર બેઠેલી માંખ ઉડાડી શકતા નહોય, તેવા જ કલકત્તા જેવા શહેરમાં જઈને પણ કાંઈ ઉપાર્જન કરી શકે નહિ. બાકી કલકત્તામા તો પૈસા હવામાં ઊડયા જ કરે છે—ફક્ત એને હવામાંથી પકડી લેવાની જ વાર—આ વાત ચોક્કસ છે—તદ્દન સાચી છે. એ કાંઈ ખાલી મોઢાની વાતો કે ગપાટા નથી જ તેણે પોતાના એક ખાસ મિત્ર ગૌરને કહ્યું: "ચાલ ગૌર, કલકત્તા જઈએ. આ કાર્તિકપુરમાં શું સુખ બળ્યું છે કે અહીં પડયો રહે છે? ચાલ આવીશ?"

"હા આવીશ"

બન્ને મિત્રો વચ્ચે તે પછી ઘણી વાતો, વિચારો, આલોચનાઓ, તર્કવિતર્ક, સલાહ પરામર્શ ચાલ્યાં. કલકત્તે જઈ બન્ને મિત્રો જે ધન કમાશે તેનાથી સુખની—ખાતર સુખની જ હવા—તેમને રાતદિવસ ઘેરીને વહેવા માંડશે, વગેરે વિચારોના શેખચલ્લીનાં સ્વપ્નાંમાં જ બન્ને જણ મશગુલ થઈ ગયા અને તુરતમાં જ કલકત્તે જવાનો એક શુભ દિવસ પણ નક્કી કરી નાંખ્યો.

તેમના વિદાય થવાના માનમાં 'વિજળી કલબ'માં 'ફીસ્ટ'ની ગોઠવણ થઈ ખીચડી, તળેલાં ઈંડાં, તળેલાં સૂરણ, બટાટાની કાચરી, આમળાંની ચટણી, બટાટાવડાં અને એવું એવું બીજું પણ.

'ફીસ્ટ'ને દિવસે સમીસાંજ પહેલાં જ ધમાલ ચાલવા માંડી. કાંઈ સાધારણ વાત નહિ, લગભગ વીસ જણ મેમ્બર હતા. ચોખા, દાળ, ઈંડા, બટાટા, વેંગણ, મરી, મસાલો, રાઈ, મેથી, મરચાં, હળદર, તેલ, ઘી, મીઠું, કડાઈ, ટોપ, દેગડાં, કેળની પાતરો, બળતણ—વગેરે નાનાં પ્રકારનાં સાધનો આવવા લાગ્યાં. તે ઉપરાંત પાન, સીગરેટ અને બીજું પણ કાંઈ કાંઈ હતું.

સાંજ પછી હીરાલાલ એક મોટો પ્રસ્તાવ મૂકી બેઠો. તે બોલ્યો: "ખીચડી સાથે બકરાનું ગોસ હોત તો સારો મેળ ખાત. સ્વાદની મજા ઓર આવત." પ્રસ્તાવ થતાં જ બધાએ તેનું સમર્થન કર્યું. ત્યારે બધા વચ્ચે થોડી વાર મંત્રણા ચાલી અને તુરત જ નક્કી થયું કે ગોપાલ વાઝીના, ગામને છેડે આવેલા ઘરના તબેલામાં, તેનું જે એક સફેદ બકરીનું બચ્ચું છે તે, તેના ઘરની પાછલી બાજુએ આવેલા તેલી તળાવની પાળ ઉપરથી થઈ ઘરમાં દાખલ થઈ ચુપચૂપ લઈ આવવું. ગોંગાટ કરે નહિ એટલા ખાતર તેનું મોં બાંધી રાખવું—વગેરે વગેરે.

પ્રખતસર ગોપાલ વાઘ્દીનું સંકેદ બકરીનું બચ્ચું અને એક ખાંડું આવી પહોંચ્યાં. વખતસર બલિદાન અપાઈ રંધાઈ પણ ગયું. નટવર બોલ્યોઃ "આપણે તો ભાઈ એ ગોસ કેસ લેવાના નથી. આપણે એ ખાતા નથી. હું બલિદાનની 'અગેન્સ્ટ'માં છું."

શિવુ સિગરેટનો ધુમાડો મોઢામાંથી છોડી દેતો બોલ્યોઃ "આ બલિદાનમાં કાંઈ દોષ નથી. આ કાંઈ દેવતા કે દેવી પાસે બલિદાન નથી. આમાં તો પશુનો પ્રાણ જેવો છે તેવો જ રહેશે, આપણે તેને અડીશું પણ નહિ. 'ન હન્યતે હન્યમાને' ચ 'નૈનં છિન્દંતિ શસ્ત્રાણિ'-લાભમાં એટલું જ કે એકદમ ધર્માનુસાર રીતથી ફક્ત પશુનું માંસ જ વચમાંથી ખવાઇ જવાશે."

સુરેન્દ્ર બોલ્યોઃ "આ નટુ નાનપણમાં બકરીનું દૂધ પી ઉછરીને મોટો થયો છે તેથી બકરાંની જાત ઉપર તેનું હેત ઢોળાઈ પડે છે. મુરઘીનું બલિદાન આપો તો મને લાગે છે કે એમાં એ જરા ય વાંધો લેશે નહિ."

ગૌર બોલ્યોઃ "એમ નથી રે ભાઈ એમ નથી. કૃષ્ણગંજના ગોસ્વામી'(વૈષ્ણવ વૈરાગી જેઓ મત્સ્ય માંસ ખાતા નથી) ને ઘેર એની સગાઈ થવાની છે તેથી પ્રથમથી જ નિરામિષ થવાની રીહર્સલ આપી આ બધી તૈયારીઓ કરવામાં આવે છે."

અગ્નિની નાની ચિણગારીમાંથી જેમ અગ્નિનો એક મોટો ભડકો થઈ ઊઠે, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ એક છિદ્ર હોય તો જેમ તેમાંથી પાણી જઈ મોટી નૌકા જળથી સંપૂર્ણ ભરાઈ ડૂબી જાય છે, તેમ આ સાધારણ વાત મોટા કજિયાનું નિમિત્ત થઈ પડી અને નટવર સાથે બીજા બધાંનું તુમુલ વાગ્યુદ્ધ મોટા કલહમાં પરિણમ્યું. કજિયો વધી પડયો અરધા કલાક પહેલાં જેવું કોઈએ સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું તેવું અરધા કલાકમાં જ બની ગયું. ગજબ થઈ ગયો. નાટકના દશ્યના એકદમ છેલ્લા પ્રવેશમાં જેમ કોઈ ટ્રેજડીનો દેખાવ આવે તેમ કલહ જ્યારે સંપૂર્ણ ઉગ્ર માત્રા ઉપર આવી પહોંચ્યો ત્યારે શિવુ નટવરને ગળામાંથી પકડી ધક્કો મારી બહાર હાંકી કાઢતો બોલ્યોઃ "ગેટ આઉટ યુ રસ્કલ!" નટવરને અંગ્રેજીનું તો એટલું બધું જ્ઞાન ન હોવાથી તે સામું તેટલા જ જુસ્સાથી પોતાનું તેજ બતાવી શક્યો નહિ અતિશય ક્રોધના આવેશમાં તે ક્લબનું મકાન છોડી ચાલ્યો ગયો.

હીરાલાલ બોલ્યો : "મને લાગે છે કે એ કાંઈક પણ નવું પ્રકરણ જગાવશે."

સુરેન્દ્ર બોલ્યો : "કરશે સસલાનું શીંગડું. બીજું શું એના બાપનું કપાળ કરશે!"

શિવુ બોલ્યો : "ગૌર, એને 'ફોલો' કરીને જો તો ખરો એ કયાં જાય છે?"

ગૌર એક કૂદકે ઊઠી બહાર નીકળ્યો. લગભગ એક કલાક પછી પાછો આવી તેણે ચુપચૂપ જે ખબર બધાને કહી તેથી ક્ષણભર તો કોઈના મોઢામાંથી કાંઈપણ શબ્દ નીકળી શકયો નહિ. બધા નિસ્તેજ બની ગયા. એકેક મિનિટ પછી શિવુ બોલ્યો : "હેં! તેણે આજ રાતે જ એ ગોપાળ વાઘ્દીને પોલીસ ચોકીમાં લઈ જઈ.."

પ્રફુલ્લે સલાહ આપી : "ત્યારે તો દારોગાને સાથે લઈ આવી મુદ્દામાલ સાથે. આલો આપણે એક કામ કરીએ. જલદી જલદી બધા ખાઈ પી પરવારી હાડકાં આનગડાં બધાં ફેંકી દઈ એકદમ ઉપાધિ વગરના થઈ..."

તેને બોલતો વચમાં અટકાવી શિવુ બોલ્યો : "સમુર એમ કાંઈ શંખ્યો શકાશે નહિ. બકરું મારેલું, રાંધેલું, ખાધેલું બધું પુરવાર થયા વગેરે ટ્રાઈ-શકે-તેમ નથી. આ જુઓને પાસે જ આપણો મહા મહાશત્રુ યદુ મોડેલ રહે છે તે જરૂર સાક્ષી આપશે અને નટવર તો છે જ એટલે બધું પુરવાર થતાં જરા પણ હરકત આવશે નહિ."

શિવુની વાત સાંભળતાં બધાના ચહેરા ઉપર ચિંતાની છાપ પડેલી જણાઈ. શિવુ બોલ્યો. "બેત્રણ શીશી 'કોબરા બ્લૅક' ક્યાંયથી મળી શકશે?"

બેત્રણ જણા બોલી ઊઠયા: "જરૂર મળી શકશે."

"જલદી લઈ આવો. અને સાથે સાથે એક બ્રશ પણ."

થોડી વારમાં કોબરા બ્લૅક આવી હાજર થયું. બ્રશ પણ આવ્યું. બધાએ તે પછી ભોજનકાર્ય સમાપ્ત કર્યું અને તે પછી થોડી વારે સહુ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. અજીઠી પાતલો હાડકાં વગેરે જ્યાં હતાં ત્યાંના ત્યાં જ પડી રહ્યાં.

મોડી રાત પછી ત્રણચાર ચોકીદારોએ 'વિજલી ક્લબ'ના મેમ્બરોને ઘેર દોડાદોડી કરી તેમને બોલાવવા માંડયા. ગામની નજીકના પોલીસ થાણામાંથી દારોગા મહાશય આવ્યા છે, એમના સામે ગોપાળ વાગ્દીનું બકરું ચોરી જવાના કેસની 'ઈન્કવાયરી' થશે

તે જ મોડી રાતે 'ક્લબ'ના જ મકાનમાં દારોગાની ઈન્કવાયરી બેઠી. એક એક અજીઠી પાતલમાં બકરાંના હાડકાં વગેરે જોઈ દારોગા મહાશય બોલ્યા: "મને લાગે છે કે તમે બધાએ બહુ જ સરસ પાર્ટી કરી છે."

શિવુ બોલ્યો : "જી, કાંઈ ખાસ સરસ જેવું તો કહેવાય નહિ. ખીચડી અને બકરાનું ગોસ જ માત્ર હતાં."

બહારના વરંડામાં ફરિયાદી ગોપાળ વાગ્દી, નટવર, અને ગોપાળના પાડોશીઓમાંનો નંદપાલ અને આ તરફ ક્લબના પાડોશીઓમાંનો યદુ મોડેલ હસતે મુખડે બેઠા હતા.

શિવુએ આગળ ચલાવ્યુ : "વચમાં વચમાં બીજું તો કાંઈ નહિ પણ આ પ્રમાણે જગતગ મોજમજાહ કરવામાં આવે છે."

"ખોટું નથી, ગામમાં બકરાંનો તો કાંઈ ટોટો નથી—સાંજ પછી અંધારું થતાં મોઢું બાંધી બકરુ ખેંચી લાવવાની જ વાર. ત્યારે આ વખતે ગોપાળ વાગ્દીનો વારો આવી ગયો કેમ?—તેનું સફેદ બકરું. કેમ—"

"સમજી શકાતું નથી. આપ શું કહો છો."

"હું એમ કહું છું કે ગોપાળના સફેદ બકરાને ચોરી લઈ આવી આ વખતે ફીસ્ટ કરવામાં આવી છે, ખરું?"

"ગોપાળનું—સફેદ બકરું? કાંઈ કહેવાય નહિ. અમે તો ગઈ કાલે બજારમાંથી એક કાળુ બકરું ખરીદી લાવ્યા હતા. સસ્તામાં એટલે કે લગભગ નવ પાવલાની અંદર મળ્યું તેથી તો—"

"કાળું બકરું! ઉતારેલ ચામડી તમે ચોક્કસ ફેંકી દીધી હશે કેમ!"

"જી ના. એમ ચામડી ફેંકી દેવાય કાંઈ? એના કાંઈ નહિ તો પાંચ છ આના જરૂર ઊપજશે સાહેબ. આ પેલી ભીંતે ખીંટી પર લટકાવેલી પડી છે, જુઓ."

દારોગાએ તે તરફ તાકીને જોયું. ફરિયાદી ગોપાળ વાગ્દી અને તેની તરફના બધા સાક્ષીઓએ પણ તે તરફ નજર ફેરવી જોઈને બધા ઠંડાઈ જ ગયા

તે પછી આગળ 'એન્કવાયરી' લાંબી ચાલી નહિ દારોગાએ રિપોર્ટ લખ્યો—કેસ ખોટો છે—સફેદ બકરું પુરવાર થયું નથી. કાળું પુરવાર થયું છે. ગોપાળ વાગ્દી ઉપર દારોગો બહુ જ ક્રોધે ભરાયો અને તેને ગાળો આપતો આપતો ગાડાની છત્રી નીચે જઈને બેઠો. તેના ગયા પછી શિવુએ બધાને કહ્યું: "કોબરા બ્લૅક લગાડી ચામડીને જો 'પેન્ટ' કરી ન નાંખી હોત તો આપણને બધાને કાંઈક ભોગ ભોગવવા પડત."

ગૌર એકદમ ટેમમા આવી ગયો. તેણે ગાયું:

'તવ ચરણ તળે હૃદય મારું
ચઢાય જો ચાવાન્મધુરરાતે—"

૩

કલકત્તામા આહીરીટોલામાં આવેલા એક ઘરની ડેલી પાસે જઈ એક યુવક થોડી વાર ઊભો રહ્યો પછી ઘર તરફ સારી રીતે એક વાર નજર કરી લઈ ડેલીની સાંકળ ખખડાવવા લાગ્યો. અંદરથી ડેલી ખોલી દેવામાં આવતાં તે યુવકે અંદર દાખલ થઈ પૂછ્યું: "આ શું ૭૫ નંબરનું ઘર' વામાચરણ મિત્ર અહીં રહે છે?"

"હા, તે મારા મામા થાય. બોલાવી લાવું? લ્યો બોલાવું, પધારો આપ બેઠક-ખાનામાં બેસો."

પાંચેક મિનિટ પછી મામામહાશય શ્રીયુત વામાચરણ મિત્રે આવનાર યુવકની પાસે આવી પૂછ્યું "આપને શું કામ છે?"

"આપનું કાંઈ ખોવાયું છે?"

"ખોવાયું છે? હા ખોવાયું છે ને શું. મારી શુધબુધ બધી ખોવાઈ છે. એક દીકરો માંદો છે. તેની માવજત ચાકરીમાં મારો પ્રાણ કંઠે આવ્યો છે અને આ બધી દુર્ભાવના-દુઃખનો વિચાર કરતા કરતાં મારી શુધબુધ પણ—"

"આજે આપે કોઈ ચીજ ખોઈ છે? કોઈ કાગળ પત્ર કે કોઈ ટિકિટ જેવું કાંઈ!"

"હા, ટ્રામની એક 'મન્થલી' ટિકિટ આજ મેં ગુમાવી છે ખરી સાહેબ. માથાનું તો નથી કાંઈ ઠેકાણું. ગુમાવું એમાં નવાઈ પણ શી છે કહો બલા? મળી છે આપને! બહુ જ ઉપકાર થયો. ધન્યવાદ આપને. આપ ક્યાંથી આવો છો? ટ્રામભાડું આપી દઉં આપને, ઘણા જ ધન્યવાદ, ઘણા જ ધન્યવાદ."

"ટ્રામભાડું હું લઈશ નહિ. અને આપની ટિકિટ મને જડી આવી તે આપને દેવા આવું એમાં ઉપકાર જેવું હું કશું ય માનતો નથી. એ તો મારી ફરજ એ ન

ગણવું તો મને પાપ લાગે. એટલે આ બાબતમાં ધન્યવાદ પણ હું સ્વીકારી શકું તેમ નથી."

પછી ઘણી વાર બન્ને જણ વચ્ચે જાતજાતના વિષયો ઉપર આલાપ, આલોચના, ચર્ચા ચાલ્યા પછી બન્ને જણાએ એકબીજાને નમસ્કાર કર્યા અને નમસ્કાર કર્યા પછી શિવુ, મિત્રમહાશયનું ઘર છોડી રસ્તા પર આવી ઊભો.

શિવુ કાંઈક ઉપાર્જન કરવાના ઉદ્દેશથી કલકત્તે આવ્યો હતો. તે એકલો આવ્યો નહોતો પ્રથમથી કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે ગૌરને પોતાના ગોઠિયા તરીકે સાથે લાવ્યો હતો. બન્ને મીરજાપુર સ્ટ્રીટમાં એક મેસમાં ઊતર્યા હતા. ગૌર થોડાઘણા રૂપિયા સાથે લાવ્યો હતો. હાલ તુરત તો એમાંથી જ મેસનો ખરચ વગેરે ચાલતું હતું. બહાર આવી રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં શિવુ મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો: "મહિનો પૂરો થવાને તો ખાલી પાંચ જ દિવસ બાકી હતા ને? ટિકિટ પાછી ન આપતા જો મેં રાખી હોત, તો કાંઈ નહિ તો પાંચ દિવસ વાપરીને ઉપયોગમાં તો લઈ શકાત પણ એમાં એવો કયો મોટો લાભ થઈ જાત? પકડાત તો વીસ રૂપિયા દંડ થવાની પણ બીક તો હતી ને! તેના કરતાં અક્કલ વાપરી આ જે કર્યું તે બહુ જ સારું કર્યું છે. તાંત્રિક જ્યોતિષી છું એવી ઓળખાણ આપતા તે બુઢ્ઢાને મારા વિષે તો સારી જેવી છાપ પાડી આવ્યો છું. હવે આ છાપને પરિણામે જોઉં છું શું શું કેટલું કેટલું કરી શકું છું. જાળ તો પાથરી આવ્યો છું હવે જોઉં છું—મંગળવારે સાંજ પછી એક વાર પાછા અહીં આવવું પડશે."

મંગળવારે બપોરે જમી પરવાર્યા પછી એક સીગરેટ ફૂંકતાં ફૂંકતાં શિવુ ગૌરને કહેવા લાગ્યો: "ગૌર."

"શું કહો છો?"

"ઠેકાણું બરાબર યાદ છે ને?"

"ઘોરણુંમર યાદ છે: ૧૧૭, પાર્ક એવેન્યુ. બાલીગંજ."

"હા, એ એના જમાઈનું ઘર છે. જમાઈ બેન્કમાં નોકરી કરે છે. છ વાગે રોજ ઘેર આવે છે અને પછી ક્યાંય બહાર જતો નથી. તું બરાબર સવાસાત વાગે ત્યાં જજે. આ તરફ હું પણ બુઢ્ઢા પાસે બરાબર સાત વાગે જઈને હાજર થઈશ. સમજ્યો?"

"ગઈ કાલનું જ સમજી રાખ્યું છે. હવે વધુ સમજાવવાની જરૂર નથી."

સાત વાગવામાં ૫–૭ મિનિટ બાકી હતી. ત્યારે શિવુ આહીરીટોલામાં આવેલા ૭૫ નંબરના ઘરના બેઠકખાનામાં દાખલ થયો. મિત્રમહાશય થોડે દૂર હોકો રાખી ગડાકુનું ધૂમ્રપાન કરતા બેઠા હતા. શિવુને જોતાં તે બોલી ઊઠયા "પધારો, પધારો, આપની જ વાટ જોતો બેઠો છું. આપની વાત ઉપર મેં સારી રીતે વિચાર કર્યો છે. ગ્રહ-નક્ષત્ર, રાશિ-લગ્ન મેળવી વિચાર કરી શાંતિ સ્વસ્ત્યયન કરવાથી અચૂક ફળ મળે છે એ વાતમાં હું ખૂબ માનું છું. ગ્રહશાંતિ કરવાથી જ મારા પુત્રને એકદમ જલદી સારું થઈ જવા સંભવ છે પણ આજકાલ આ બધા કામમાં કોઈ તો વધારે—"

"વિશ્વાસ આવતો નથી એમ ને ? તે ખરું છે. વિશ્વાસ ન આવે એવું જ છે. જરા તરા શીખી લળદ્ગને ગાંઠિયે ગાંધી થઈ જ્યોતિષીનો ધંધો ચલાવી, પેટ ભરવા ખાતર જ સેંકડો માણસો જ્યોતિષી તરીકે આજકાલ ઉભરાઈ નીકળ્યા છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જ્યોતિષીનાં સાઈનબોર્ડો ઢગલેબંધ જણાય છે. એમાં 'સુક્કા ભેગું લીલું' પણ બળી જાય છે. આટલા ખાતર તો મિત્રમહાશય, મેં આ વિદ્યાને ઠીક ધંધા તરીકે પ્રાધાન્ય આપ્યું નથી. જ્યોતિષીની હરામખોરીની વાતો કાંઈ નવી નથી. એ બધા વાતો હવે જૂની થઈ ગઈ છે. 'વસુમતિ'માં વચ્ચેવચ્ચે કેટલીએ વાતો હું વાંચુ છું."

"તેથી જ તો મારું કહેવું છે કે જ્યોતિષવિદ્યા જરૂર સાચી છે અને અદ્દર્શાંતિ ગ્રાહ્ય ફળદાતા અને કાર્યકરી પણ છે, પણ—"

"જવા દો એ વાત આપના પણબણથી હું ડરું તેમ નથી. જો હું આપને આ ઘડીએ જ ખાતરી કરાવી આપું તો ? વારુ, આપને આ પુત્ર સિવાય બીજો પુત્ર પણ છે ને ? તે હમણાં ઘરમાં બેઠો બેઠો શું કરે છે તે હું કહી આપું."

શ્રીયુત વામાચરણ મિત્ર મહાશય હી હી હી અવાજ કરી જરા હસીને બોલ્યા "પુત્ર મારો એ એક જ છે, જો હાલ બિમાર છે. પુત્ર એક જ, પુત્રી પણ એક જ. તેનાં લગ્ન પણ થઈ ગયા છે. તે બાલીગંજ રહે છે."

"આપના જમાઈનું નામ શું ? તેની નામરાશિની આપને ખબર છે? આપની પુત્રીની નામરાશિ કઈ છે ?"

"પુત્રીની નામરાશિ છે વૃશ્ચિક તેનું નામ નુરબાલા. જમાઈનુ નામ કેતકી મોહન. તેની જન્મરાશિ ઘણું કરીને ધનરાશિ છે."

ગજવામાંથી ફાઉન્ટન પેન બહાર કાઢી નોટબૂકનાં કોરાં પાનાંમા પાંચેક મિનિટ સુધી આંકડા માંડી, લખી, કાંઈક ગણતરી જેવું કરતો આંગળીના વેઢા ગણતો શિબુ થોડીવાર ચૂપ રહ્યો અને તે પછી માથુ ઊંચું કરી બોલ્યો "હવે તમે જુઓ, સાચી ગણતરીનુ ફળ કેટલું સાચું આવે છે તે. લગભગ આ જ વખતે આપનો જમાઈ કોઈ એક માણસ પાસેથી કાંઈક ખરીદે છે."

"શું ખરીદે છે ?"

"ચાલુ સંજોગોમાં એ સવાલનો જવાબ બરાબર આપી શકાય તેમ નથી. તોપણ, કોઈ પણ જાતની ચોપડી કે પુસ્તક, અથવા સાહીકલમ, પેનસીલ બેનમીન, અથવા તો લખવા વાંચવા સંબંધી એવું જ કાંઈ હોવું જોઈએ. કાલ સવારે કોઈ માણસને ત્યાં મોકલી ખાતરી આ વાતની પરીક્ષા કરી જોજો ને. હું વળી આવતી કાલે આ વખતે ફરીથી આવી જઈશ."

ઉત્સાહમાં આવી જઈ મિત્રમહાશય બોલ્યા: "કાલ શા માટે ? મારે ત્યાં પણ ફોન છે, એમને ત્યાં પણ ફોન છે. હમણાં જ આપણે ખાત્રી કરી શકશું."

મિત્રમહાશયે ઊઠી ઊભા થઈ રીસીવર હાથમાં લીધું. "હલો, સાઉથ થ્રી ફાઈવ નોટ નાઈન. કોણ કેતકી ?"

"હાં."

"હું આહીરીટોલાથી વાત કરું છું. તમે હમણાં શું કરો છો?"

"આજ કરેલા ખરચનો હિસાબ લખું છું."

"કેટલીક વારથી હિસાબ લખો છો?'

"આ હમણાં જ લખવા બેસતો હતો. થોડીક બંગાલી ચોપડીઓ ખરીદ કરી–હમણાં જ–તેનું ખરચ લખવાનું હતું."

"કઈ કઈ ચોપડી ખરીદી?"

"બંગાળી વાર્તાની ચોપડીઓ એક છોકરો વેચવા આવ્યો હતો. તેની પાસેથી આઠેક ચોપડીઓ તારવી કાઢી રાખીઃ 'સુવર્ણલતા' '૭૦૩' 'યુગધર્મ' 'શ્રીગૌરાંગ' અને એવી એવી બીજી."

મહાવિસ્મય પામી મિત્રમહાશયે રીસીવર ટેલિફોન પર પાછું રાખી દીધું અને શિવુ પાસે આવીને બેઠા તે પછી બીજી અહીંતહીંની થોડી વાતો, ગપાટા ચાલ્યા પછી શિવુ બોલ્યોઃ "કુપિત ગ્રહની શાંતિ કરવા જતાં વધુમાં વધુ પચાસેક રૂપિયાનું ખરચ થાય તેમ છે. મને પોતાને તમારે કાંઈ આપવુ પડશે નહિ. કારણ મારો આ કાંઈ ખાસ ધંધો નથી. વિદ્યા શીખ્યો છું અને તે બહાને કોઈના ઉપર ઉપકાર થઈ શકે તો એ જ મારે મન મોટો લાભ છે, મારું આવતા જન્મનું તે ભથ્થું. પણ આટલું તો હું ભાર દઈને કહી શકું છું કે ગ્રહની શાંતિ થતાં જ આપના પુત્રની તબિયત સુધરવા માંડશે."

"ત્યારે પચાસ રૂપિયા હમણાં જ આપને આપવા પડશે ખરું?"

"જી, હા; અને છોકરાના હાથ ઉપરનું એક માદળિયુ કે એક વીંટી–જે તે રોજ પહેરતો–વાપરતો હોય, તે સોનાની હોવી જોઈએ. એ વીંટી કે માદળિયુ હું અંતર્ધાવન શુદ્ધિ કરી ત્રીજે દિવસે પાછી આપી જઈશ. તે જ દિવસે તે તેને પાછી પહેરાવી દેવી પડશે."

"અંતર્ધાવન્ શુદ્ધિ વળી શું?"

"એ આપ સમજી શકશો નહિ. એ તંત્રશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી એક ખાસ ક્રિયા છે."

બીજી પણ બેચાર વાતો, બેચાર ઉપદેશ, બેચાર પ્રશ્નો, બેચાર જવાબો પછી, દશદશ રૂપિયાની પાંચ નોટો અને એક સોનાની વીંટી લઈ શિવુ મિત્રમહાશયની રજા લઈ રવાના થયો.

૪

"ગૌર?"

"જી, હુજુર."

"અરે, પેલી ચોપડી તેણે ખરીદી નહિ ખરું?"

"કઈ ચોપડી?"

ચોકસી મહાશય ! નહિ તો રાતના દુકાનને આગ લગાવી દઈશ. તમે જાણો છો અમે બિજળી કલબના મેમ્બર છીએ."

ગૌર તો એકદમ આભો જ બની ગયો—અવાક્ નિશ્ચલ નિષ્પંદ.

ચોકસી મહાશય ગભરાઈને બોલી ઊઠ્યા: "શું થયું તમને, શું છે? શી હકીકત છે?"

"અમે બિજળી કલબના મેમ્બર–શી હકીકત છે તે સમજતા અમને કાંઈ થોડી જ વાર લાગે તેમ છે? પેના ભાઈશ્રી અંદરથી તમારો મત પૂછે છે— 'હરિ–હરિ–હરિ?", તમે કહ્યું: 'હર, હર–હર' અરે, સાડાસાત આના ભાર તો સોનું છે એમાંથી શું હરી લેશો? ઘણી જ મગજમારી કરી, અક્કલ ચલાવી, મહેનત કરી એ અતર્ધાવન મારફત હરાઈ છે. અને તમારે તેની ગીની સોનાની કિંમત આપવી પડશે. તેમાં તમારે નફો ખાવો હોય તો આઠેક આના ભલે ખાજો, બીજું શું."

તે પછી બન્ને જણ વચ્ચે થોડો વખત વાતચીત–વાદવિવાદ થયા પછી એક સંધિ થઈ અને બન્નેએ એકબીજાના માથે હાથ ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી શિબુ ચોકસી મહાશયની આપેલી બીડી સળગાવી, વીંટીની કિંમત ૧૩॥ગજવામાં મૂકી ગૌરનો હાથ પકડી દુકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો.

તે વખતે હજુ દશ સવાદશનો સુમાર હતો. છોકરાછોકરીઓ બધાં હજુ સ્કૂલ–કોલેજ ભણી જતાં હતાં. શિબુએ ગૌરને પોતાના શરીરનો ધક્કો મારી ઈસારાથી સામેના ફૂટપાથ તરફ તેની નજર ખેંચી. તે ફૂટપાથ ઉપરથી યુવતીઓનું એક ટોળું હાથમાં છાતીસરસી ચોપડીઓ રાખી, કોલેજ ભણી જતું હતું તેમનાંમાંની કોઈના પગમાં સેંડલ, તો કોઈના પગમાં મખમલ પર રૂપેરી સોનેરી ભરતકામ કરેલી મોજડીઓ, તો વળી કોઈના પગમાં હાઈ–હીલવાળા ફાર ફોર સ્લીપર. ખાસ ખાસ બંગાલ દેશની યુવતીઓને જ પહેરવા સારુ મુંબઈ અમદાવાદની મિલોમાં જે કીમતી સાડી બનાવવામાં આવે છે તેવી સાડીઓ બધીઓએ પહેરી હતી અને તે પહેરવાની વળી ખાસ અમુક જાતની રીત જેવી હોય તેવી જ રીતે પહેરેલી. વાળ બધીઓના સુંદર, અને શોભિતા નામનું જ તેલ લગાડેલા અને તે ગુંથીને લાંબા છૂટા રાખેલા પાછળ લટકતા હતા. બેએક જણીઓએ આંખ પર ચશ્મા ચડાવેલા. એ ચશ્માથી એમનાં મુખનું સૌંદર્ય વધતું હતું કે એ મુખ ઉપર બેસવાનું મળ્યાથી ચશ્માનું સૌંદર્ય વધતું હતું તેનો બારીકીથી વિચાર કર્યા સિવાય કહી શકાય તેમ નહોતું. ચાલ બધીઓની ધીર, મંથર ગતિવાળી. મુખ ઉપર છૂપા આનંદમિશ્રિત ગંભીરતાવાળો ભાવ.

તે તરફ જોતાં જોતાં શિબુ અને ગૌર મેસ ભણી આગળ ચાલવા લાગ્યા.*

સંપૂર્ણ]

* 'વસુમતી' માસિકમાંથી (બંગાળી પોસ ૧૩૪૨)

વળી આમાં તો ગ્રામજનતાની બુદ્ધિમત્તામાં, તેમની એકનિષ્ઠામાં, પ્રામાણિકતામાં, ન્યાયપરાયણતામાં શ્રદ્ધા રાખેલી છે. પ્રજા તરફથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી પંચાયતના હાથમાં ન્યાય અને કારોબારી વહીવટ સોંપાયેલાં છે.

ઉપરની ગરીબી પાછળનાં હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંની સંસ્કૃતિની સુવાસ જાણનારને ઔંધ નરેશના આ કાર્યથી આનંદ થશે. રાજ્યની આવકનો અર્ધો ભાગ પંચાયતને આપવાનો બંધારણમાં પ્રબંધ છે. ખરેખર જો બધી સરકારો આનું અનુકરણ કરે તો હિંદુસ્તાનનાં ગામડાં કેટલાં ટૂંકા વખતમાં સમૃદ્ધ થાય!

આ સુધારા દાખલ કરવામાં રાજાસાહેબને અંગત ભોગ પણ આપવા પડ્યા છે. એમણે પોતાની ખાનગી આવકનો મોટો ભાગ જતો કર્યો છે. પ્રાચીન ભારતના મહાન રાજવીઓનો નૈતિક વારસો એમણે મેળવ્યો છે. એઓ સારી રીતે જાણે છે કે મોટાં કામો આત્મભોગ વિના થઈ શકે નહિ. એમને એટલી પણ ખાતરી છે કે શ્રદ્ધાથી જ આવું ધર્મકાર્ય થઈ શકે અને કૃતકૃત્ય થયાનો સંતોષ મળે. કોઈ પણ કાર્યનું સાચું ફળ તો એ જ છે. હું તો માનું છું કે એમનાં હિંમત, ધૈર્ય અને આત્મભોગથી જ આ કાર્ય થઈ શક્યું છે. (આપણે એમ માનવાને કારણ નથી કે સાર્વભૌમસત્તા તરફનાં અંતરાયો વિના જ આ કામ થયું હશે.) આ વૃદ્ધ રાજા બંધારણમાં કહે છે કે, "રાજા સાહેબ રાજ્યનો પ્રથમ સેવક અને ઔંધની પ્રજાના આત્માનો ધારણ કરનાર છે."

આ શબ્દો પ્રજાની સાર્વજનિક સિદ્ધિ માત્ર નથી પરંતુ બંધારણમાં જે ભાવનામયતા છે તેના એ દ્યોતક છે.

જગતના રાજ્યબંધારણોમાં આગળ તરી આવે એવું, સર્વત્ર ચર્ચાતા સમકાલીન પ્રશ્નોનું આકલન એમાં છે. રાજ્ય તરફથી દરેકને કામ આપવાની બાંહેધરી એમાં છે. ઓછામાં ઓછા દરે કામ મેળવવાના હકની સમાનતાનો એમાં સ્વીકાર કરેલો છે. બેકારીના કઠણ પરંતુ હજીયે અણઉકેલ રહેલા પ્રશ્નનો આમાં રાજ્ય તરફથી જવાબદારી લઈને ઉકેલ આણવાનો પ્રયત્ન છે આપણી કલ્પનામાં પણ આવી શકે ખરું કે હિન્દુસ્તાન અને જગત આખાના પ્રશ્નનો આમાં નિકાલ આવી જાય છે—જો બધી સરકારો એની પ્રજાની એકેએક વ્યક્તિને કામ આપવાના હકનો સ્વીકાર કરે તો!

સાર્વત્રિક મતાધિકાર માટે અક્ષરજ્ઞાનને આવશ્યક ગણ્યું છે. શંકાવાદીઓને આમાં ઢીલ કરવાની નાદારી જણાવા સંભવ છે. પરંતુ જેણે ઔંધનાં ગામડાં જોયાં છે અને રોજ રાત્રે ૯ થી ૧૦ા સુધી મોટાં ફાનસની બાજુ ફરી વળતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળાંને, ધ્યાનથી પત્રકો, ચિત્રો, અને અક્ષરજ્ઞાન માટેના નકશાઓને જોતા નજરે જોયા છે, એમનાં મોં પર ઉત્સાહ અને રસ જોયો છે, જેઓ આખો દિવસ સખત મજૂરી કરી આ બધું શીખવા આવે છે અને થોડાં અઠવાડિયાંનું પરિણામ જોયું છે તેને તો શંકા આવે એવું નથી. મહારાષ્ટ્રના ખેડૂતોની સમજશક્તિ અને એક વરસમાં અક્ષરજ્ઞાન બધે દાખલ કરવાની ઔંધ સરકારની પ્રામાણિક ઇચ્છામાં શંકા લાવવા જેવું નથી. એવી આશા રાખવાને કારણ છે કે થોડા દિવસમાં જે અણધારી પ્રગતિ થઈ છે તે જોતાં તો અક્ષરજ્ઞાન યોજના એથીએ વહેલી પૂરી થાય.

આ પ્રચારમાં રાજાસાહેબનું આખું કુટુંબ ઉત્સાહપૂર્વક જોડાયું છે. રાજાની પુત્રીઓ આ રાત્રીશાળામાં શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે છે. એમાં નથી ઉપરનો વિવેક કે મુરબ્બીપણાની છાયા: સાદાઈથી, બંધુભાવથી, મૈત્રીની ભાવનાથી આ કામમાં એ કુટુંબ જોડાયું છે એમના પુત્ર—જેમને આ નવા બંધારણમાં દીવાનની જવાબદારી સોંપેલી છે તેઓ આ પ્રવૃત્તિના આગેવાન છે. એઓ ગામડે ગામડે ફરે છે, બધા પ્રજાજનોને મળે છે, અને તેમની જરૂરિયાતો, દુઃખો અને નબળાઈઓથી એ પરિચિત છેઃ ભારતીય દૃષ્ટિબિંદુથી રચાયેલા આ પહેલવહેલા બંધારણની સફળતાનો આધાર એમની શક્તિ છે, એમની મહાનુભાવિતા અને દક્ષતા ઉપર છે. એમને કામ કરતાં જોતાં કોઈને શંકા નથી રહેતી. કે આ મહાન કાર્યને યોગ્ય એ છે, અને થોડા વખતમાં આ નાનકડા રાજ્યને આખા ભારતમા સુખી અને સુંદર રાજ્ય બનાવશે, જે ભારતીય સંસ્કૃતિના સાચા પ્રતીક રૂપ હશે, જેમાં આદર્શોને કાર્યમાં મૂકેલા જોઈ શકીશું.

આ બન્ને નામો—રાજાસાહેબ અને એમના પુત્ર આપાસાહેબના—આ દેશનાં ભાવી માટે આનંદ અને આશાનાં સૂચક છે, અને હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એ નામો સાથે સારાં કાર્યો જોડાયેલાં હશે.

રતિનું સાન્ત્વન

હરિશ્ચંદ્ર ભ. ભટ્ટ

[હરિણી—પૃથ્વી]

નહિં, નહિં, નહીં જૂઠ્ઠું, બાળ્યો અનંગ શિવે નહીં :

"પણે નવ વસંતમાં તરુણ કેસુડે ફૂટતી
કળી અધુકડી ખિલે અરુણરંગી એ ડાંખળી
પરે કણુતરાં રમે કુહુરવે. તળાવે અહીં
નહિં જલ સુકું બધું નિરખતાં ઉડી સારસાં
જતાં યુગલમાં ભમે, ઉતરતી નિશા ગ્રિષ્મની.
અષાઢ વરસે, અને ગરજતાં ઘને નાચતો
મયૂર મદમત્ત આ, અરર—એકલો ? ના, નહિં
સમીપ નિજ પ્રેમની સુરત, મુગ્ધ છે ઢેલડી.
અને પ્રકૃતિ ષોડશી નૃયુગલી બની જોડલી
રમે શરદઉત્સવે, ગગનમાં ઢળે ચંદિરા.
નવાંકુરિત, તપ્ત, વા
શરદ્દામ સુધાભર્યાં.
બધે પુરૂષ પ્રકૃતિ શિવ અને સતી શાં રમે
મનોજ રતિ જીવતાં અહીં અભિન્ન આ વિશ્વમાં."

તમે નવ....

'રાજન્'

તમે નવ પ્રિયા, સખી સ્વજન વા નથી, તોય રે
અચાનક પથે કદી મિલન થાય જો આપણું
મળે ગગન અભ્ર ને તરલ વીજ ફૂટે ત્યમ
હિલોળ નયને, કપોલ પર રાગની રક્તિમા
અને મધુર સ્પંદનો અધર પે લસે; ત્યાં ફરી
થિયે અલગ : અંતરે હું અમુંઝાઉં શે ? કોણુ ?–આ.

ઉકેલી ગતકાલની સ્મરણપોથીનાં પાન મૈં
મથું ઘણુંય પામવા પ્રથમનું ફરી દર્શન :
નિહાળું જીવને પડી તડકી છાંયડી ને મહીં
નિહાળું રમણે ચઢયાં જન બધાં અહેકે કરી;
લહું સરવ થૈ રહે અફળ સાવ, પેલું ફક્ત
પથે વદન જોયું જે મગનપૂર્ણ આંખે તરે.

તમે નવ પ્રિયા, સખી સ્વજન વા, કદી તોય રે
પિછાન જુગજુગની અણુછતી દગે ઉછળે.

અમેરિકાના ગ્રામપુનર્ઘટનાના મૂળમાં

નગીનભાઇ માધવભાઈ પટેલ

ગ્રામજનતાની જાગૃતિ એ ગ્રામજીવનની ઉન્નતિનું કે ગ્રામપુનર્ઘટના અને વિકાસનું પહેલું પગથિયું છે. ગ્રામજીવન એ ખેતીપ્રધાન રાષ્ટ્રજીવનનું અમોલું અનિવાર્ય અંગ છે. આટલું રાજ્યસત્તા સ્વીકારે તો ગ્રામોન્નતિ કરી શકાય. પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં જ્યાં ગ્રામપુનર્ઘટનાની ભૂખ કે જરૂરિયાત પ્રજામાં જણાઈ એટલે તે સાધતાં બહુ લાંબો વખત નથી લાગતો. હિંદનું ગ્રામજીવન ગામડાંમાં સમાયેલું છે, જ્યારે અમેરિકાનું ગ્રામજીવન છૂટાછવાયાં ફાર્મમાં સમાયેલું છે. સહજીવન કે સમાજજીવનની દૃષ્ટિએ ગામડામાં વસતા ગ્રામજીવનનો વિકાસ છૂટાંછવાયાં રહેતાં ફાર્મનાં કુટુંબજીવન કરતાં સહેલાઈથી સાધી શકાય. પણ આપણા સહજીવન કે સમાજજીવનના કેટલાયે દોષને લઈને આપણે ગ્રામજીવનમાં ઉન્નતિ નથી આણી શકતા. ધર્મ અને રહેવા કરવાના સમાજવ્યવહારના રીતરિવાજ સિવાય અમેરિકાના ગ્રામજીવનમાં અને આપણા ગ્રામજીવનમાં ઘણી સમાનતા છે. ખેતી એ અમેરિકાના કે હિંદના—બન્ને દેશના ગ્રામજીવનનું સર્વસામાન્ય અંગ છે, આર્થિક ઉન્નતિ એ પણ બન્ને દેશના ગ્રામજીવનનું સર્વસામાન્ય અંગ છે; તે જ પ્રમાણે શિક્ષણની જરૂરિયાત પણ આપણા ગ્રામજીવનની હાલમાં જે સ્થિતિ છે તેના કરતાં સારી પણ તેવા જ દરજ્જાની આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં અમેરિકાના ગ્રામજીવનની પણ સ્થિતિ હતી. એટલા માટે આપણા ગ્રામપુનર્ઘટનાના કાર્યમાં અમેરિકાની ગ્રામજનતાની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ આપણને કંઈ કામ લાગે, આપણે એમાંથી પણ કંઈક શીખી શકીએ, એટલા માટે અમેરિકાના ગ્રામપુનર્ઘટનાના મૂળમાં ડોકિયું કરવા મારો વિચાર છે. અમેરિકાએ જે પંથ લીધો તે પંથે આપણે જવું જોઈએ એ જણાવવા નહિ, પણ બીજા દેશનો એક જ પ્રકારના કાર્યક્ષેત્રમાં થયેલો અનુભવ આપણને પણ તે જ પ્રકારના કાર્યક્ષેત્રમાં કામ લાગે એટલા માટે, કાર્યક્ષેત્રમાં સરખામણીનું એક દૃષ્ટિબિંદુ આપણને મળે એટલા માટે. અમેરિકાના ગ્રામજીવનના આદિઘડતરનો ઇતિહાસ આપણે પણ જાણવો રહ્યો.

ન્યૂયૉર્ક, શિકાગો જેવાં શહેર તો પાછળથી ઉપસ્થિત થયાં; અમેરિકાનું આદિજીવન ગ્રામજીવન હતું એટલું જ નહિ પણ નરદમ ખેડૂતજીવન હતું. આજે ૧૯૩૦ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે કુલ વસ્તીના અડધા ભાગ કરતાં પણ ઓછા ટકા, માત્ર ૪૩.૮ ટકા, ગ્રામવસ્તી છે અને ૫૬.૨ ટકા વસ્તી શહેરમાં રહે છે. પણ આ આંકડાઓ આપણને ખરો ખ્યાલ નથી આપતા. અમેરિકાની વસ્તીગણતરીનું ધોરણ કૃત્રિમ છે. અમેરિકાના અડતાલીસ રાજ્યોમાંથી ૨૭ રાજ્યોમાં તો ત્રીજા ભાગ કરતાં વધુ વસ્તી ગામડાંમાં વસે છે. દરેક રાજ્ય પરગણાંમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. પરગણાનું ક્ષેત્રફળ સાધારણ રીતે ૩૬ ચોરસ માઈલનું. દરેક પરગણાના ૭ માઈલના ચોરસ વિભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા છે. હવે આ ૭ માઈલના ચોરસ પ્રદેશમાં એકાદ નાનું શહેર વસ્યું હોય તો તેને 'ટાઉન' (Town) કહે છે. આવું નાનું શહેર ન વસ્યું હોય પણ છૂટાંછવાયાં ફાર્મ અને તેને અંગેની જરૂરી સંસ્થાઓ જેવી કે નિશાળ, દેવળ, સ્ટોર વગેરે હોય તો

તેને 'ટાઉનશીપ' (Township) કહે છે. ૨૫૦૦ અને તેથી વધારે જનસંખ્યાના ટાઉન જેવા જથામા પોતાનુ સ્થાનિક તંત્ર હોય તો તેને શહેરી ગણવું, તે સિવાયનું બધુ ગામડું. હવે આ ૨૫૦૦ નો આંકડો ગ્રામ અને શહેરીજીવન આવા બે વિભાગ પાડવા આપણે ન વાપરી શકીએ. અમુક જાતના વ્યવસ્થાતંત્રને લઈને અમેરિકા વાપરી શકે છે; આપણે માટે એ આંકડો ઘણો મોટો કહેવાય. હવે અમેરિકાના ભૂતકાળમાં નજર કરીએ, અને અમેરિકાના ગ્રામજીવનના વિકાસની પ્રવૃત્તિ પાછળ કેવો ઇતિહાસ છે તે જાણી લઈએ.

આદિવસવાટ કાળનુ અમેરિકાનું જીવન ગ્રામજીવન હતુ, ખેડૂતજીવન હતુ. પ્રો. સેન્ડરસન (Sanderson) બુલેટીન ૬૦૮ "A Study of Rural Community Development in Waterville, New York"માં આવા એક ગામનુ આદિજીવન સુંદર શબ્દોમા નીચે પ્રમાણે આપે છે:

In March of 1792 there were four feet of snow in the hills southwest of Utica. Two men and their wives, one of them with a small baby fought their way through the storm with oxen and sleds The snow was so deep that the oxen could not pull when yoked side by side in the usual way, so the men unspanned them, made an individual yoke for each ox, and hitched them up tandem, using the cords from their beds to lengthen the traces At last they reached a broad, sheltered hollow by a waterfall, and there they stopped and hewed out their cabins

The village of Waterville had begun

Those were the days of America's breeding. From the narrow streets of New England villages, from the crowded farms of Manhattan, even from the hills of Wales and the meadows of Ireland, sturdy men and women surged up the Mohawk, up the Susguehanna, to settle in rolling, lakejewelled central New York.

Fed by the steady immigrant stream, Waterville grew. Other hollows in the hills round about received their share of pioneers who cleared the slopes and sowed their corn, dammed their creeks, and built their grist mills

It was a struggle for the land. These settlers were jealous of the land which they had bought for as much as thirty dollars an acre from speculators who had purchased it from the government for three shillings an acre. (હાલમાં ચાર શિલિંગનો ડોલરનો ભાવ છે.) The fence lines had to be clear

and plain, or there were blows and law suits. The lazy man was despised, and only he who swung the axe with a will and laboured in the fresh-cleared cornfield from sun-up to sun-down, who ate with zeal and made the woods ring with his laughter, was praised.

પા. ૯-૧૨

હદનિશાન માટે આપણે ત્યાં હાલમાં પણ મારામારી થાય છે. અમેરિકામાં પણ એક કાળે થતી હતી, અને અહીંના ખેડૂતને પણ કોર્ટે ચડવું પડતુ. ઈંગ્લેન્ડ, સ્કૉટલેન્ડ, આયર્લૅન્ડ, જર્મની, ઈટાલી અને ફ્રેન્ચ—યુરોપના આ દેશોના લોકોએ અહીં આવી વસવાટ કરી ખેતી કરવા લાગ્યા. અને આ લોકો જ્યાં જ્યાં વસ્યા ત્યા ત્યાં પોતાના જૂના રીતરિવાજોને ચૂસ્તપણે વળગી રહી તે પ્રમાણે આચરણ પણ કરતા. પ્રો સ્ટાર્કનેર (Prof. Steiner) પોતાના The American Community in Action નામના પુસ્તકમા ગ્રામપ્રદેશમા આવીને વસેલી ખેડૂતજાતિનો સારો ચિતાર આપે છે તેના થોડાંક વાક્યોનો સાર અહીં ટાંકું છું.

"કેથેરાઈન કેમ્પબેલની સોનાની ગીનીઓથી ખરીદેલી જમીન આજે પણ તેના વંશજોના હાથમાં છે...તે (જોન મોનરો) કાવાદાવા પતાવતો, કોઈએ ખોટું કર્યું હોય તો તેને ધમકી આપતો, મરેલાંને વિધિસર દાટતો અને મરનારે કંઈ ખરાબ કામ કર્યું હોય તો તેને ઢાંકી દઈ તેની સ્તુતિ ગાતો. કોઈ વખતે વરસાદ ન પડયો હોય ત્યારે પોતે વરસાદ માટે પ્રાર્થના કરતો અને તે વખતે લોકો છત્રીઓ લઈ લઈને પ્રાર્થનામાં જતા."

વહેમ અને રૂઢિચુસ્તપણું અમેરિકાના આદિજીવનમાં પણ ઘણું હતું. હાલમા તો અમેરિકાનું જીવન બુદ્ધિપૂર્વક નિયંત્રિત થયેલું છે. સમાજજીવનના દરેક કર્તવ્ય પાછળ વિચારનું અને બુદ્ધિનું બળ સમાએલુ છે. અહીંની સમાજરચનામાં બુદ્ધિપૂર્વકની નિયંત્રણા મોટો ભાગ ભજવે છે અને જ્યા સમાજનું કાર્યક્ષેત્ર બુદ્ધિબળથી નથી રચાયુ ત્યાંનો સમાજ પાછળ પણ ઘણો છે આ લોકો એને rational planning કહે છે. કોઈ જગ્યાએ ૧૮૦૦ સુધીનો સમય તો કોઈ જગ્યાએ—દક્ષિણના અને પશ્ચિમનાં રાજ્યોમાં—૧૮૩૫ સુધીનો વખત આદિવસવાટકાળ ગણાય છે. પૈસા હોય તે પ્રમાણે લોકો રાજ્ય પાસેથી જમીન ખરીદ કરી ઘર બાંધી ખેતી કરી જીવન ગુજારતા. થોડાં કુટુંબ, થોડી વસ્તી, થોડી જીવનની જરૂરિયાતો, લાકડાં બળતણ, કાટમાલ માટે ઘીચ મોટાં જંગલ આ સંયોગોમાં ખેડૂતજીવન સરળતાથી પસાર થઈ જતુ. પણ અમેરિકાના ગ્રામજીવનનો ખરો વિકાસ ૧૮૦૦-૧૮૩૫ પછીનાં વર્ષોમા થવા પામ્યો.

રસાળ પણ કેટલાયે સૈકાઓ સુધી ખેડાયા વગરની જમીન ખેડાણ થઈ પાક રસાળતાને લઈને અને કુદરતી અનુકૂળતાને લઈને સારા પ્રમાણમાં પાકવા લાગ્યો. લોકો આબાદ થતા ગયા. સારા ઘરો બાંધ્યાં. નિશાળો સ્થાપી. આજે કાયદા પ્રમાણે દશ ચાર ચોરસ માઈલના લોકો જુદી પ્રાથમિક નિશાળની માગણી કરે તો રાજ્યે નિશાળ ખોલવી જ

રહી. ધર્માલયો અને દેવળો પણ ઠેકાણે ઠેકાણે ઊભાં કરવામાં આવ્યાં. હાલના વૈજ્ઞાનિક કાળમાં લોકોને ધાર્મિક જીવનમાં શ્રદ્ધા અને રસ નથી છતા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પડી ભાગવા નથી પામી લોકોની સ્થિતિ સુધરતી ગઈ તેમ તેમ જીવનની જરૂરિયાતો અને સાધનો પણ વધતાં ગયાં. જમીનમાંથી ઉત્પન્ન મળતુ; વેપાર રોજગાર હુન્નરઉદ્યોગ અને ખાણુ-માંથી પણ ઉત્પન્ન મળવા લાગ્યું. રસ્તાઓ અને રેલગાડીઓનો વિકાસ પણ ખૂબ જ થયો. આજે ગામડે ગામડે પાકી સીમેન્ટની સડક છે. એક બાજુએ મોટા શહેર ખીલવા લાગ્યાં; હુન્નર અને કારખાના વધતાં ગયાં. શહેરીજીવનથી ખેંચાઈ ફાર્મ ઉપરથી છોકરા-છોકરીઓ શહેરોમાં જઈને વસ્યા. પૂર્વમાં શહેરો તરફ લોકો જવા લાગ્યા અને પશ્ચિમ તરફ જમીન મળવાથી તે બાજુએ પણ લોકો વસ્યા—આમ મદદરૂપ છોકરાછોકરીઓ અને બીજાં માણસો ફાર્મ છોડીને જવાથી ફાર્મના માલિક ઉપર ખેડાણનો ભાર પડયો. આ જરૂરિયાતને લઈને ખેતીમાં મશીનરીનો વપરાશ વધવા લાગ્યો. નહિ તો મોટા જથ્થામાં આવેલી જમીનને એકલે હાથે પહોચી પણ શી રીતે શકાય? અને યંત્રો ખરીદવા વાપરવા માટે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ પણ સારી હતી.

પણ બધા દિવસ સરખા નથી હોતા. મહાન વિગ્રહની આગળનો કાળ ખેડૂતોને માટે વિકટ હતો. સાગએ ગ્રામજીવન માટે વિકટ હતો. જમીનો બધી અપાઈ ગઈ અને ખેડાવા લાગી. ઉત્પન્ન લેવાની હોંશમાં કે લોભમાં જમીનની માવજતનો પ્રશ્ન બાજુએ પડયો. નવી જમીન મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી એટલે જમીનની કિંમત પણ વધી ગઈ ઉત્પન્નનુ વેચાણવિક્રય નફો મેળવવાની દૃષ્ટિથી જ થતુ; ખેતીને પગભર કરવાના આશયથી નહિ પાકનું ધોરણ પણ બદલાઈ ગયુ. પહેલાં ખેડૂત પોતાની જરૂરી વસ્તુઓ પોતાના ખેતરમાથી પકવી લેતો પણ જરૂરિયાતો વધતી ગઈ એટલે ખેડૂત બીજા ઉપર પોતાની જરૂરિયાતો માટે આધાર રાખવા લાગ્યો. પોતે કપાસ પકવે પણ કપડાં માટે તેને બીજા ઉપર આધાર રાખવો રહ્યો: પોતે ઘઉ પકવે પણ રોટી માટે તેને બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે, કારણ કે પોતે એક જ જાતનો પાક ઉગાડે છે. પ્રો. સીમ્સ (Prof. Sims) પોતાના ગ્રામસમાજશાસ્ત્રમાં આનો સારો ચિતાર આપે છે:

Exploitei Poriod:—This period was characterized by land boom and speculation in values. There was no free land and values began to rise. Buying and selling was not primarily for agriculture but for profits. Commercial farming supplemented subsistance farming. The whole period was of social decay. So rural sociology was born when country life became seriously maladjusted. When the farmers moved to towns and left abandoned farms or turned them over to transient reuters, when schools and churches closed their doors; and when the country came to be looked upon by those who remained in it as an undesirable dwelling place, then the situa-

tion became critical in a most fundamental way. Agricultural decline, folk depletion and social degeneration were the characteristics of the period. The chief cause of these was the social drainage to the cities and to the West... 'Back to the Farm' movement arose...

આપણી હાલની સ્થિતિમાં અને અમેરિકાની તે વખતની સ્થિતિમાં બહુ તફાવત નથી. ખેતી પડતી દશામાં છે; સમાજવ્યવસ્થા તૂટી પડી છે તેની જગ્યાએ માત્ર કેટલી અણસમજુ ગેરફાયદાકારક ઊલટી નુકશાનકારક રૂઢિઓને ચૂસ્તપણે આપણે પાળતા જઈએ છીએ. સમાજજીવનના પ્રવાહમાં નથી એકધારું વહેણ કે નથી કશો આશય; સમાજ-જીવન સંકલવા માટે નથી સિદ્ધાંત કે નથી દિશા. ઉપર જણાવેલી અમેરિકાની સ્થિતિ અમસત્તાક રાષ્ટ્રીય રાજ્યસત્તા કર્યાંથી સહન કરી શકે? કોર્નેલ વિદ્યાલયના ડીન બેઈલી અને મીશીગનના પ્રો. બટરફીલ્ડ—આ બે વ્યક્તિઓએ ગ્રામપુનર્ઘટનાની પ્રવૃત્તિ હાથમાં ધરી. ડીન બેઈલીના પ્રમુખપણા નીચે પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે એક કમિશન નીમ્યુ—Commission on Country Life. આ કમિશન ૧૯૦૭માં નિમાયુ; અને તેનો સવિસ્તર અહેવાલ ૧૯૧૧માં બહાર પડ્યો. ગ્રામજીવનના આઠ મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર આ કમિશન ભાર મૂકે છે. આ મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ

૧. અનિયંત્રિત બેકાળજીથી ખેડાણ થતી જમીનનો ઊતરી જતો કસ.
૨. ખેતીના કામમાં માત્ર શારીરિક કામ કરનાર મજૂરની નહિ પણ સમજ અને બુદ્ધિપૂર્વક ખેતી કરે એવા માણસોની જરૂર.
૩. જમીન ખરીદવા વેચવામાં લેવાતા ખોટા ભાવતાલ.
૪. ધોરી રસ્તાઓ અને સડકોની ખરાબ સ્થિતિ- આને લઈને ખેતીની ઉત્પન્ન વેચવામાં નડતી મુશ્કેલીઓ, અને ખેડૂતનાં છોકરાના શિક્ષણમાં પડતી અગવડો.
૫. બજારના ભાવતાલની સ્થિતિ, રેલવે અને દલાલોને લઈને ખેડૂતને થતુ નુકસાન.
૬. ગ્રામકુટુંબોની તંદુરસ્તી અને શરીરસ્વાસ્થ્ય.
૭. ખેતરમાં સ્ત્રીઓને સખત કામ કરવું પડતુ અને તેથી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ કામ છોડી શહેર તરફ ભાગી જતી તે
૮. પૂરતી ગ્રામશાળાઓ સ્થાપવા વિષે.

આ પ્રવૃત્તિથી આજે અમેરિકામા પાંચસો સંસ્થાઓ અને વિદ્યાલયો ગ્રામ સમાજશિક્ષણના વર્ગો ચલાવે છે અને કેટલીયે વ્યક્તિઓ ગ્રામપરિસ્થિતિમા સંશોધન કરે છે. ગ્રામસમાજશાસ્ત્ર છેલ્લાં પચીસ વરસમાં ઘણું વિકસતા પામ્યુ છે. અમેરિકન કન્ટ્રી લાઈફ એસોસિયેશન આ નામની સંસ્થા ગ્રામસમાજના અભ્યાસ અને વિકાસ માટે કામ કરે છે. ઉપરનાં કારણોમાંથી આપણને ઘણાં લાગુ પડે છે કારણ કે આપણા ગ્રામસમાજની સ્થિતિ અમેરિકાના ગ્રામસમાજ કરતાં ઘણી ખરાબ છે. સમાજ પુનર્રચનાના પ્રયાસમાં સમાજનાં બધાં અંગોનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ-સમૂહનું આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક જીવનનુ દરેક અંગ સમાજપુનર્ઘટનાના કાર્યમાં ઉપયોગી છે. સમાજરચનામાં ક્યાં ક્યાં બળો કામ કરે છે તેનો ટૂંકમાં પ્રો. ગ્રાઈનર આ પ્રમાણે હેવાલ આપે છે.

The tangled web of community forces· To understand its physical structure consideration must be given to such factors as location, topography, economic basis, and means of transportation and communication. Viewed as a social unit, it is made up of individuals, families, informal social groups, organizations, institutions, all interrelated in multitudious ways. To the student of economics, the community presents itself as a constellation of economic forces intimately bound up with its trade life and industrial development. Those interested in religion find the community a fertile land for study of religious organizations and institutions and their effectiveness as a means of social guidance and social control. The community to the social reformer, becomes a laboratory where various experiments can be carried on in effort to deal with social problems. The community, moreover, is organized as a political unit with its laws and social government and its machinery of political parties. Educationally, it has its public school system, library, newspaper, and other means of disseminating knowledge The people themselves, apart from their organized efforts to satisfy their more important wants, may comprise different races and nationalities, vary greatly in their beliefs, attitudes, customs and traditions, and are widely divergent· in their abilities and dominant desires The strong urge for congenial associations, cliques and factions, all of which cut across the institutional life of the community and form a net-work of relationships that can hardly be unraveled.

અમેરિકાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે Communityનો અર્થ જ્ઞાતિ જે અર્થમાં આપણે સમજીએ છીએ અને વાપરીએ છીએ તે અર્થ નથી કરવાનો. ઉપર મેં જણાવ્યું તે પ્રમાણે એક ' ટાઉનશીપ 'ના ક્ષેત્રમાં વસતા લોકોને અમેરિકા કોમ્યુનિટી ગણે છે—પછી એ લોકો જર્મન, ફ્રાન્સ કે ઇંગ્લેન્ડ ગમે તે રાષ્ટ્રના હોય કે જુદા જુદા દેશના લોકો એ જગ્યાએ વસતા હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતા હોય. એ એક સમાજ થયો અને તેના સામાજિક પ્રશ્નો તે પ્રમાણે જ ઉકેલાવા જોઈએ. ધર્મને વધારે સ્થાન આપવાથી કે ફ્રેન્ચ જર્મન એવા ભાગ પાડવાથી અહીં પણ શરૂઆતમાં કજિયા થયા હતા. સમાજની ઉન્નતિ તે માત્ર ધર્મની કે શિક્ષણ પરત્વેની ઉન્નતિ નહિ પણ સમાજનાં બધાં જ વ્યાપક અંગોનો વિકાસ.

સરમુખત્યારીની માનસબિમારી

ચન્દ્રભાઈ ભટ્ટ

સરમુખત્યાર હિટલરને માનસબિમારી છે? શી ખબર! પણ માણસ હોય તેને મન હોય છે ને તે તો એનેય છે અને એ મનમા એક ધૂન છે—મહાન જર્મન પ્રજાની.

પણ એ પોતે જ જર્મન નથી ત્યાં! તેમાં શું? એવોએ એકલો જ ઓછો છે? બીજા ઘણાય આજે જ્યાં શાસન કરવા પહોંચ્યા'તા ને પ્રદેશના નહોતા. મુસ્તફા કમાલને જોઈને નેન તમે ગ્રીક કહેવાની ના પાડો પણ એ ગ્રીક હતો અને સાલોનિકામાં જનમ્યો હતો. પીલસુદસ્કી પોતે લીથુઆનિયન હતો. મુસ્સોલિની ગ ઇટાલીમાં જનમ્યો હતો, અને સ્ટેલિનને તો સૌ જાણે છે કે એ રશિયન છે જ નહીં. તો પછી એડોલ્ફ ઓસ્ટ્રિયામાં જનમ્યો તેમા એનો શો દોષ!

ઓસ્ટ્રિયામાં બ્રાનો છે ને બ્રાનોના મુખ્ય રસ્તા પર એક ત્રણ માળ ઊંચું મકાન છે. એ મકાનમાં એડોલ્ફની આંખો પહેલી વાર ઊઘડી અને એણે પહેલી વાર પ્રકાશ જોયો. એ ઘર હિટલરનાં માબાપની માલિકીનું હતું નહીં, પણ ભાડાનું હતું; પણ હિટલરના બાપની સ્થિતિ ગરીબ હતી અને સરમુખત્યારે બાળપણમાં ભૂખમરો દીઠેલો એ વાત તો ગલત છે.

આજે ત્યાં ઘણા એવા છે જેમણે એને નિશાળીઓ દીઠેલો. સ્પીટલ ગામમા એના માસીબા પણ જીવતાં જાગતાં છે અને જે આયાએ એની માતાના પેટમાંથી એને બહાર કાઢેલો તે પણ આજે ખૂબ ગમતી ને રસિક બુઢ્ઢી છે.

ઝેકોસ્લોવાક હદ પરના ડાન્યુબના કિનારાપ્રદેશમાં એ સરમુખત્યારના પિતામહ રહેતા. ૧૭૯૨ના ફેબ્રુઆરીના કોઈ દિવસે સ્પીટલ ગામમાં જોહાન હિડલર નામનો એક આદમી જનમ્યો હતો, તે જ એડોલ્ફ હિટલરનો પિતામહ. હીડલર એક રખડતા મિલરનો ગોઠિયો હતો. એને મેરિયા—આના સીકલગ્રુબર નામની એક બાઈ સાથે સંબંધ થયો અને મેરિયાને પરણતાં પહેલાં ૧૮૩૭ની સાલમાં એક દીકરો સાંપડ્યો. મેરિયા સીકલગ્રુબર ત્યાર પછી પાંચ વરસે પોતાના છોકરાના બાપ હિડલર સાથે પરણી અને ત્યાં સુધી મેરિયાએ દીકરા સાથે પોતાનું નામ સીકલગ્રુબર જોડેલું. મેરિયા અને હિડલરનો એ દીકરો ચાલીસ વરસનો થયો ત્યારે એની જાત કાયદેસર રીતે એનાં બાપા સાથે જોડાઈ. ત્યારે ૧૮૭૭ની સાલ ચાલતી હતી અને ત્યારે એનું નામ એલોઈ હિટલર પડ્યું. આપણા એડોલ્ફ હિટલરનો એ જ બાપ થાય.

પણ હીડલરનું હિટલર કેમ થઈ ગયું?

એમાં કોઈ ચમત્કારો હોતા નથી, એ બધું એમ જ થયા કરતું હોય છે. આખો દિવસ જમીનને ફોડતા ને રોટલો પકવતા ખેડૂતો કંઈ લખી વાંચી શકતા હોતા નથી. હીડલરનો બાપ પોતાને હ્યટલર કહેતો હતો પાછું હટલરનું હીડલર થઈ ગયુ. અને સરમુખત્યારના જન્મ પછી હીડલરનું હીટલર થઈ ગયું. આજે પણ એડોલ્ફની બેન પોલા પોતાને હીડલર જ કહે છે.

એડોલ્ફ હીટલરનો બાપ એલોઈ હીટલર કોબલર હતો અને ત્રણવાર પરણ્યો હતો. એની પહેલી સ્ત્રીનું નામ આના હતું, અને ત્યારે એ શીકલગ્રુબર કહેવાતો. આના એલોઈ કરતાં ચૌદ વરસે મોટી હતી અને તેથી જ તે એલોઈની સ્ત્રી અને માતા બન્ને બની શકી હતી અને પાછી શ્રીમંત હોવાથી એ જુવાન કોબલરની ઠીક ઠીક સંભાળ રાખી શકતી. ૧૮૮૩માં આના મરણ પામી અને પછી છડે આશ્વાસિયે જ એલોઈ એક ફ્રેન્ઝીસ્કા સાથે પરણ્યો. પણ તે ૧૮૮૪માં મરણ પામી અને પછી બરાબર ત્રણ મહિને એલોઈ ત્રીજીવાર એક ક્લારા નામની બાઈ સાથે પરણ્યો. પછી ક્લારા અને એલોઈના સંબંધથી ૧૮૮૯ના ૨૦મા દિવસે ત્રીજી રીકનો સર્જક એડોલ્ફ ક્લારાને સાંપડ્યો. એડોલ્ફ એની ઓગણત્રીસ વરસની માતાને ધાવતો હતો ત્યારે એનો બાપ બાવન વરસની ઉમરે હરખાતો જોતો હતો.

એની પહેલી સ્ત્રી આનાએ એલોઈને બે બાળકો આપ્યાં હતાં: એક દીકરો હતો, એક દીકરી હતી. દીકરો હેમબર્ગની એક હોટેલમાં નોકર હતો ત્યાં થોડાં વરસ પહેલાં મરણ પામ્યો અને દીકરી એન્જેલા વિયેનામાં જઈને એક રોપેલને પરણી હતી અને રસોયણ તરીકે કામ કરતી હતી.

ક્લારાથી પણ એલોઈને એડોલ્ફ ઉપરાંત બીજાં બે બાળકો થયાં. એક પૌલા જે ૧૮૯૭મા જન્મી હતી તે આજે વિયેનામાં જીવે છે. અને ત્રીજું બાળક તો બાળપણમાં જ મરણ પામ્યું હતું. પોતાની પહેલી સ્ત્રી આનાની લાગવગથી એલોઈને બ્રોનોમાં કસ્ટમ ઇન્સ્પેકટરની નોકરી મળી હતી અને પછી એ ત્યાં જ ક્લારા અને એડોલ્ફ સાથે રહેતો. પછી એલોઈને પેનશન મળ્યું અને પછી એ લોક લીંઝ પાસે રહેવા ગયાં ને એક ઘર ખરીદ્યુ. એલોઈ ૧૯૦૩માં મરણ પામ્યો.

મરણ પામેલા એલોઈનું ચિત્ર આજે પણ કબર પર દેખવા મળે છે. ગોળ અને મોટી ખોપરી, આછા ઉગેલા વાળ, નાની તીણી અને ઘાતકી નજર નાખતી સાંકડી આંખો, સાયકલના હાથા જેવી વાંકી વળેલી મૂછો અને હથોડા જેવી જુલમી અભિમાની હડપચી, એડોલ્ફને વારસો આપતી આજે પણ મોજુદ છે. એડોલ્ફની માતાનું ચિત્ર પણ વિશાળ ને ટટાર ગરદનવાળી, સાંકડા મુખ પર ઉત્તેજિત રેખાઓવાળી, અને સંવારેલા ગાલ પરની ચળકતી ને મોટી આંખોવાળી છબિ ખડી કરે છે.

જુવાન એડોલ્ફ એના બાપને ધિક્કારતો ને માને ચાહતો. એ ધિક્કારને ચાહનાના અંકોડાની સંધિઓમાં હિટલરચરિત્ર ઘડાયું. માનસચિકિત્સા એ ચરિત્રને ઇડિપસ ગ્રન્થિના નામથી આંકે છે.

“ તું નમાલો છે, નકામો છે, તરંગી છે ને આળસુનો સરદાર છે...તું ફટિયો હઠમાન છે, ચાંદાપોળીમાં જ રમનારો છે, તું કંઈ ઉકાળવાનો નથી...” એવા એના બાપના બોલે હિટલરનાં ઘડતર કર્યાં છે, અને બાપ તરફથી એની પીઠ પર પડતી ધક્કા-મુક્કીઓ અને મારપીટ એ આજે ય ભૂલ્યો નથી.

જુવાન એડોલ્ફે ત્યારે બાપના વિરોધમાં પોતાની જાતને માતામય કરવા માંડી. બાપના હરીફ એણે બાપાથી વિરોધી ચરિત્ર ઘડવા માંડ્યું. બાપ ખૂબ ઢીંચતો. એણે તમાકુ ને દારૂનો ત્યાગ કર્યો: બાપા એક પછી એક ત્રણ સ્ત્રીઓને પરણ્યા હતા, એણે આજન્મ સાથીના જેવા પ્રેમાચારને પચ્ચખાણ કર્યો: બાપને વિષયસુખ ગમતું, હિટલરે તેની સૂગ કેળવી.

એ બધાના વળતરમાં એણે એની માતા પર પ્રેમનો બધો આવેશ ઠાલવી દીધો. મા પણ બાપાને ધિક્કારતી હતી. એય બાપાને તિરસ્કારતો. બન્નેની એકતા જામી. એણે માતા પાસેથી ઘણી વાતો સાંભળી હતી. તેમાંની એક એના બાપા જેવા ન થવાની હતી અને બીજી કલાકાર બનવાની હતી. એડોલ્ફે એ બન્ને વાતો યાદ કરી લીધી અને એણે માતાને પ્રસન્ન કરવાના અને તેથી સત્તા હાથ કરવાના પોતાના જ હકના વિચારો કર્યા જ કર્યા.

તો શું બધા જ સરમુખત્યારો એવા હોતા હશે? કોઈપણ સમધારણ માનવી આખા રાષ્ટ્ર પર સરમુખત્યારીથી શાસન કરવાની હોડમાં કેમ ઊતરી શકે? આજના સરમુખત્યારો તો આ રહ્યા. કમાલ આતાતુર્કનું અંગત જીવન કેવું કારમું અવ્યવસ્થિત ને અંધેર હતું! ડોલ્ફસને વામનગ્રન્થિ હતી. પીલસુદસ્કીનો રોષ ઉગ્રતામાં માનસબિમારી સુધી પહોંચી ચૂક્યો હતો. યુથોપિયાના યુદ્ધે મુસોલિનીને "મેગાલોમેનીયાક" તરીકે પુરવાર કર્યો છે. સ્ટેલિન એકલો જ અપવાદ જેવો દેખાય છે ને માનવતાની સમધારણતા સાચવી રહ્યો છે પણ એય જુવાન હતો ત્યારે તો બોંબ નાખનારો જ હતો તે કેમ ભૂલી જવાય!

૧૯૧૪નાં વિશ્વવિગ્રહ પછી એવો પલટો આવી ગયો છે. જૂની સત્તા પદભ્રષ્ટ થઈ છે. દીકરાદીકરીઓએ બાપાઓને ગાદી પરથી ગબડાવી પાડ્યા છે. જુવાનોએ શિક્ષક, ગુરુઓને, આચાર્યોને, શાળાઓને અને મંદિરોને નકાર્યાં છે.

જૂની સત્તાગ્રન્થિ સંકોચાઈ ગઈ. ધર્મની ગાદી પર વિજ્ઞાનની તાજપોશી ઊજવાઈ. અને બાપાઓની સત્તાગ્રન્થિ પર હિટલરો ને મુસોલિનીઓ બિરાજ્યા. છોકરાંઓએ બાપાઓને નકાર્યા પણ હિટલરની, મુસોલિનીની, પીલસુદસ્કીની જુગોસ્લેવિયાના એલેકઝેન્ડરની, ડોલ્ફસની, કમાલની, સ્ટેલિનની સત્તા નકારી ન શક્યાં. સત્તાનું કેન્દ્ર ખસીને ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યું.

સત્તાના સંચલનમાં આવતા પ્રેમને બીકના વેગની ગતિ સરમુખત્યારોએ અનેકગણી વધારી મૂકી. જુગોસ્લેવિયાના એલેકઝાંડરે બળવાખોર ક્રોટસને મનાવી લેવાના પ્રયત્ન સાથે જ તેમને શૂળીએ ચડાવ્યા. ઠીંગણા ડોલ્ફસે સમાજવાદીઓનાં ખૂન કરવા તોપોને છૂટી મૂકી દીધી અને પછી પોતાને માફ કરવા તેમને વીનવ્યા. કહે છે કે હિટલર પણ એના ઘણા અનુયાયીઓનો વહાલો છે અને એણે જુનની ૩૦મીએ કત્લેઆમ ચલાવી. જાણે સરમુખત્યારોના ખૂની ચરણોમાં લેટવાનો રોગચાળો લાગુ પડ્યો છે.

એવાં વધારે ને વધારે રોગીઓ પોતાની લઘુતાઓને સરમુખત્યારીની મહત્તામાં શમાવતાં ને પોતે મહાન બનતાં જોડાતાં જાય છે. સરમુખત્યારીની સત્તાના લોહીમાંસનો જાણે તે સૌ ઉપભોગ કરે છે. જાણે તે સૌ સરમુખત્યારના અનેક આત્માઓ અને સરમુખત્યાર તેમનો બની રહે છે. સત્તાગ્રન્થિમાં સૌ ગળા સુધી ગરકાઈ જાય છે.

જર્મનો કહે છે કે તેઓ હિટલર માટે નથી લડતા પણ હિટલર તેમને માટે લડે છે. મુસોલિનીને પોતાને માટે સત્તા જોઈતી નથી પણ ઈટાલીને માટે જ જોઈએ છે સરમુખત્યારીની સત્તાગ્રન્થિમાં જાણે સરમુખત્યાર અને તેના ભગતરામો એક બની જતા દેખાય છે. એ ઐક્યમાં જ આજ્ઞાધારકતા ને અવગણનાનાં, પ્રેમ અને તિરસ્કારનાં ભયંકર તત્ત્વો ભેગા મળે છે અને એ સૌમાં ગરકાવ થઈ ગયેલો સરમુખત્યાર ઘડીભર તારણહાર બની રહે છે. સરમુખત્યારો સત્તા સાચવી શકે છે કારણ કે તેમની પ્રથામાં તલવારને મ્યાન નથી હોતું, તેમની ઘટનામાં પશુબળ નિરંકુશ ચંગતું હોય છે, અને આપણે ભલાભોળાં સામાન્ય કોટિનાં નરનારીઓ તેમનાથી ડરીને ચાલવાનું પસંદ કરતાં હોઈએ છીએ.*

* પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી ટૂંકમાં પ્રસિદ્ધ થનાર જોન ગંથર કૃત 'યુરોપની ભીતરમાં'નું એક પ્રકરણ

આપણી સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ

પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પટવારી
બી. એ., એલએલ. બી.

" All the great sources of human suffeering are in a great degree, many of them entirely, conquerable by human care and effort "

—John Stuart Mill

" We must devote the machinery of the state to the highest ends we know. "

—Horald Laski

પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય—કહેવાતું પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય સને ૧૯૩૫ના હિંદના નવા રાજ્યબંધારણનો એક અગત્યનો ભાગ કહી શકાય; બીજો ભાગ તે સમવાયતંત્ર. આ નવા બંધારણ અનુસાર ૧૯૩૭ના એપ્રિલ માસની પહેલી તારીખથી હિંદના બધા પ્રાંતોને નવી સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી.

સમવાયતંત્રની યોજનાનો પ્રારંભ હજુ કરવામાં આવેલ નથી. તેની સામે તો હિંદના દરેક રાજકીય મંડળે સખત વિરોધ અને અસંતોષ બતાવ્યો છે અને સૌએ તેને ગુલામીખત તરીકે વર્ણવ્યું છે. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તો તેને તોડીને ફગાવી દેવાનો નિશ્ચય અનેકવાર જાહેર કર્યો છે. હરિપુરા અધિવેશનમાં મહાસભાએ સમૂહતંત્ર અંગે બહુ અગત્યનો ઠરાવ કર્યો છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ નવા રાજ્યબંધારણનો અસ્વીકાર કરી સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું છે કે હિંદની જનતાને એવું બંધારણ સ્વીકાર્ય બનશે કે જે જનતાએ પોતે વિદેશી સત્તાના દરમ્યાનગીરી વિના વિધાન-નિર્માત્રી (Constituent Assembly) પરિષદ દ્વારા સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને અનુલક્ષીને રચ્યું હોય. અસ્વીકારની આ નીતિ અનુસાર મહાસભાએ પ્રાંતોમાં મહાસભા પ્રધાનમંડળ રચવાની અનુમતિ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની લડતને વેગ આપવા માટે આપી છે. પ્રસ્તાવિત સમૂહતંત્રને માટે તો આવી રચનાનો વિચાર થોડા સમયને માટે પણ કરવામાં નહિ આવે. આ સમૂહતંત્રની યોજનાથી ભારતવર્ષને ભયંકર આફત વહોરવી પડશે અને તેથી સામ્રાજ્યવાદી સત્તાએ જકડેલ બંધનો વધારે મજબૂત બનશે. આ યોજનામાં શાસનના મુખ્ય કાર્યોને જવાબદારીમાંથી વિમુખ રાખવામાં આવેલ છે

" મહાસભા સમૂહતંત્રના આશયની વિરુદ્ધ નથી પરંતુ ખરું સમૂહતંત્ર તો એ જ હોઈ શકે કે જે જવાબદારતંત્રના રૂપ ઉપરાંત એવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે જેમાં બધા વિભાગો સમાન સ્વતંત્રતા અને નાગરિકત્વ ભોગવતા હોય અને પ્રજાતંત્રવાદી ચૂંટણી-પદ્ધતિ અનુસાર પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય. સમૂહતંત્રમાં જોડાતાં દેશીરાજ્યોમાં પણ દેશના અન્ય પ્રાંતોની જેમ પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ, જવાબદાર રાજ્યતંત્ર, નાગરિકપણાના સંપૂર્ણ હક્કો અને સમૂહતંત્રની ધારાસભાઓ માટે ચૂંટણીપદ્ધતિ હોવાં જોઈએ. આ શરત સિવાય યોજિત સમૂહતંત્ર ભારતીય સંગઠન સ્થાપવાને બદલે અંદર અંદર કુસંપના બીજ વાવશે અને દેશીરાજ્યોને આંતરિક અને બાહ્ય ઝઘડાઓમાં ઉતારશે.

"આથી મહાસભા આ સમૂહતંત્રની યોજનાને સખત રીતે વખોડી કાઢે છે અને દરેક પ્રાન્તિક અને જિલ્લા સમિતિઓને અને સમગ્ર જનતાને અને પ્રાન્તિક સરકારોને આ તંત્રની સ્થાપના સામે સખત વિરોધ કરવાનું જણાવે છે

"હિંદુસ્તાનના પ્રજાની આ જાહેર ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જો સમૂહતંત્ર દેશ પર ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે તો પ્રજા તેની સામે દરેક રીતે લડત આપશે અને પ્રાતિક સરકારો તે સાથે કોઈ પણ પ્રકારના સહકાર કરશે નહિ

"જો ભવિષ્યમાં આવો કોઈ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે તો આથી અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિને અધિકાર આપવામા આવે છે કે તેણે આ દિશામાં યોગ્ય પગલાં લેવા."

૧૯૩૮ના સપ્ટેંબરમાં દિલ્હી ખાતે ભરાયેલી અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિએ પણ ઉપર્યુકત હરિપુરાના ઠરાવને સમર્થન કરતો ઠરાવ કરી બ્રિટિશ સલ્તનતને સ્પષ્ટ પડકાર કર્યો છે કે જેવી રીતે મહાસભાએ પ્રાંતિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે તેવી રીતે સમૂહતત્ર પણ મહાસભા સ્વીકારી લેશે તેવી ભ્રાંતિ હોય તો તુરત કાઢી નાખવી

ટૂંકમાં, સમૂહતંત્ર સામે હિંદની પ્રજાનો ઉગ્ર વિરોધ છે. બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ તો આ વિરોધને અરણ્યરુદન સમાન લેખી યેન કેન પ્રકારે સમૂહતંત્રને ઠોકી બેસાડવા તરકીબો કરવા માંડી છે. ભવિષ્યમાં શું બને છે તે જોઈશુ?

પ્રાંતિક સરકાર

મહાસભાએ હિંદના અગિયાર પ્રાંતોમાંથી આઠ પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદ સ્વીકારેલ છે. પહેલાં તો પ્રાંતિક રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ સહકાર આપવાની મહાસભાની ઇચ્છા ન હતી પરંતુ જ્યારે ગાંધીજીએ જણાવ્યુ કે મહાસભાને ખાતરી મળે કે પ્રધાનોનાં બંધારણીય કાર્યોમા પ્રાંતિક ગવર્નરો પોતાને મળેલી ખાસ સત્તાઓના આધારે હસ્તક્ષેપ નહિ કરે અને પ્રધાનોની સલાહની અવગણના કરવામાં નહિ આવે ત્યારે જ મહાસભા રાજ્યની લગામ લેવા વિચાર કરશે. ગવર્નરોએ તો આવી બાંહેધરી આપવાની કાંઈ તૈયારી ન બતાવી, એટલે મહાસભાએ પ્રધાનપદાં ન સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો. ૧૯૩૭ના એપ્રિલથી જુલાઈ સુધીમાં ઘણાખરા પ્રાંતોમાં કામચલાઉ મંત્રીમંડળો સ્થપાયાં. તેમણે ત્રણ માસ સુધી તો ધારાસભાની બેઠક બોલાવ્યા વિના ખેંચ્યુ પરંતુ પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યા વિના તેઓ કેટલું આયુષ્ય ભોગવી શકે? વાયસરોયને આ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર કર્યા વિના છૂટકો ન રહ્યો તેથી તેણે ગવર્નરોની નીતિ પરત્વે ચોખવટ કરી અને પ્રાંતિક સ્વતંત્રતામાં અડચણો નહિ નાખવામાં આવે તેવો સ્પષ્ટ ઇશારો કર્યો. આ સંજોગોમા ૧૯૩૭ના જુલાઈના પહેલા અઠવાડિયામાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ એવો ઠરાવ કર્યો કે કાર્યવાહક સમિતિને એમ જણાય છે કે પરિસ્થિતિ અને ઘટનાઓમાં જે ફેરફાર થયો છે તે જોતાં એમ ખાતરી થાય છે કે ગવર્નરો માટે તેમની વિશેષ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવાનું કાર્ય સહેલું નહિ રહે. આથી સમિતિ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે મહાસભાએ પ્રધાનપદાં સ્વીકારવાં.

આ નિર્ણય બાદ મહાસભાએ રાજ્યની ધુરા હાથ ધરી લેવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું. ૧૯૩૭ની ચૂંટણીમાં મહાસભાએ ૭ પ્રાંતોમાં બહુમતી મળી તેથી મદ્રાસ, મુંબઈ,

સંયુક્તપ્રાંત, બિહાર અને ઓરિસામાં મહાસભાવાદી મંત્રીમંડળો સ્થપાયાં. ત્યારબાદ સરહદ પ્રાંતમાં અને આસામમાં પણ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો રચાયાં છે.

પ્રધાનમંડળો રચાયાં તેની ટૂંક કારકિર્દીમાં જ બિહાર અને સંયુક્ત પ્રાન્તોના પ્રધાનો અને ગવર્નરો વચ્ચે રાજકીય કેદીઓની મુક્તિના પ્રશ્ન અંગે મતભેદ પડવાથી પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપેલાં અને તેને અંગે હરિપુરા અધિવેશન વખતે કેવું તંગ વાતાવરણ જામ્યું હતું તેથી સૌ પરિચિત છે. છેવટે ગવર્નરોને નમતું આપવું પડ્યું, સમાધાન થઈ, અને અત્યારે ગાડું આગળ ચાલી રહ્યું છે.

આ રીતે લોકમતવાદી પ્રધાનમંડળો તો રચાયાં અને તે કાંઈ હિંદના રાજ્યબંધારણને સ્વીકારી લેવા માટે નહિ પરંતુ વસ્તુતઃ બંધારણને તોડવા માટે સ્થપાયાં છે, એટલે કે અત્યારના બંધારણમાં પ્રાંતિક તંત્રોને જે મર્યાદિત સત્તાઓ નવાજવામાં આવી છે તે કોઈ રીતે નિભાવી શકાય તેમ નથી એટલે જ્યાં સુધી સ્વતંત્રતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણાથી જંપી શકાશે નહિ. એટલે હાલના તબક્કે રાજ્યની લગામ હાથ ધરવાનું એક માત્ર પ્રયોજન એ જ છે કે બંધારણમાંથી જનતાના કલ્યાણ માટે બને તેટલો લાભ ઉઠાવવો. બંધારણમાં જે આડખીલીઓ આપણી આડે ઊભી છે તે તો પુષ્કળ છે અને આપણે સૌ સમજીએ છીએ કે ઘણા અગત્યના મુદ્દાઓમાં પ્રધાનોના હાથમાં કાંઈ સત્તા નથી અને તેથી મહાસભાએ પ્રધાનપદાં શરૂ કર્યાં એનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે બધું ઠેકાણે આવી ગયું છે. ઊલટું હવે આપણે જે કાંઈ મળ્યું છે તે દ્વારા પણ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે અથાગ પ્રયત્નો જારી રાખવાના છે તે ભૂલવું ન જોઈએ

પ્રધાનોનાં કાર્ય

આજે મહાસભાવાદી પ્રધાનોનો અમલ ચાલુ થયાને પૂરાં બે વર્ષ થયાં નથી તે દરમિયાન બંધારણમાં મજેન સત્તા મર્યાદિત હોવા છતાં તેમણે પ્રજાહિત માટે પ્રશસનીય કામકાજ કરેલ છે અને મુખ્ય બાબતોમાં સત્તાનો અભાવ હોવા છતાં પ્રમાણમાં ખૂબ ઝડપી કામ ચલાવ્યું છે આટલી ટૂંકી કારકિર્દી દરમિયાન પ્રધાનમંડળે વાતાવરણમાં ખૂબ ફેરફાર કર્યો છે અને કામની અસર પ્રાંતના ખૂણેખૂણે નસેનસમાં પહોંચવા લાગી છે. જનતાનું હિત કયી રીતે વધારે સધાય તે દિશામાં તેઓ ખૂબ ઉદ્યમશીલ રહ્યા છે.

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો જે ઉત્સાહ અને વેગથી જનતાના શ્રેયાર્થે કામ કરી રહ્યા છે તે તો સૌ કોઈ જાણી શકે છે. તેઓ નવા નિશાળીઆઓ હોવા છતાં રાજ્યશાસનમાં જે લાયકાત બતાવી છે તેના વિષે અને તેમના શુદ્ધ હેતુ અને ઉચ્ચ ભાવના માટે બેમત ન હોઈ શકે. છતાં ય ઘણી વ્યક્તિઓ અને પક્ષો મહાસભાને માથે દોષના ટોપલા ઓઢાડ્યા કરે છે અને સતત ગાયા કરે છે કે પ્રધાનોએ પ્રજાની સ્થિતિમાં કશું પરિવર્તન કર્યું નથી. મજૂરો અને ગામડાના રહીશોની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ તેમને ખોટી ઉશ્કેરણી કરવામાં આવે છે કે મહાસભા સત્તાગોપીન છે અને મૂડીદારોની ટેકાદાર છે એટલે એ શું કરવાની છે?

પ્રધાનોના હાથમાં જે સત્તા છે તે જોતાં લોકોને ખોટી ભ્રમણામાં નાખ્યા વિના તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો ગમે તે જોનારને એટલું તો કબૂલ કર્યાં

વિના છૂટકો નથી કે મહાસભાએ ગરીબ પ્રજા માટે ઘણું કર્યું છે અને ઘણું કરવાના તેને મનોરથ છે, ઘણું કરવાની દૃષ્ટિ છે—આશા છે—આદર્શો છે.

આ વિષયની યોગ્ય સમજ માટે આપણે હાલના પ્રધાનો કયે રસ્તે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે તેનું ટૂંકું અવલોકન કરીએ.

પ્રધાનમંડળોએ દરેક દિશામાં કામ આરંભેલા છે. દરેક પ્રાંતમાં કેળવણી, આરોગ્ય, જમીનસુધારણા, ખેડૂતોદ્ધાર, ઉદ્યોગ, દેવું, મજરોનુ કલ્યાણ, જેલસુધારો, હરિજનપ્રવૃત્તિ, નહેરો વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં નવરચના કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા છે. જુદા જુદા વિષયોમા દરેકના નિષ્ણાતો પાસેથી સલાહ લઈ ખૂબ જ ઉત્સાહથી પ્રગતિ કરવા માંડી છે. પ્રધાન મંડળોએ કરવા માંડેલાં કાર્યોનું અવલોકન કરવા માટે તથા તેની કિંમત આંકવા માટે આટલી ટૂંક મુદ્દત ઘણી ઓછી કહી શકાય પ્રધાનો કહે છે કે અમારી ઘણીખરી યોજનાઓ તો હજુ ગર્ભાવસ્થા જેવી સ્થિતિમા છે, કારણ કે તે યોજનાઓ માટે કાયદા ઘડીને મંજુરી મેળવવાની જરૂર રહે છે, અને કાયદા લાબી વિધિ પછી ઘડી શકાય છે, છતાં ય જે થોડો વખત થયાં પોતે અધિકાર પર રહી છે તે દરમિયાન તેણે કારોબારી હુકમો કાઢીને પણ ઘણું કાર્ય સાધ્યું છે.

મુંબઈના મુખ્યપ્રધાન શ્રી બાળાસાહેબે પ્રધાનમડળની નીતિનો સુદર ઉલ્લેખ કરતા જણાવ્યું છે કે હોદ્દાસ્વીકાર કરતાંવેંત જ બંધારણીય મર્યાદાઓમાં શકય હોય તેટલી જનતાની નૈતિક અને આર્થિક સ્થિતિની સુધારણા કરવા માટે અમે સતત ચિંતાતુર રહ્યા છીએ. જો કે અમારાં સાધનો ક્ષુલ્લક છે.'[1]

પ્રધાનોએ પહેલું કાર્ય પોતાના પુરોગામી પ્રધાનો જે ભારે રકમના પગારો તથા ભથ્થાંઓ લઈ જતા હતા તેમાં ક્રાંતિકારક ઘટાડો કરવાનું કર્યું. પ્રધાનો અને ધારાસભાના પ્રમુખોના પગાર માસિક—રૂપિયા પાંચસો કરી નાખી અને મુસાફરીના ખર્ચમાં મોટો કાપ મૂકી આશરે વાર્ષિક સાતેક લાખ રૂપિયાનો બચાવ ઘણાખરા પ્રાંતોએ કરેલ છે. હિંદની ગરીબીના પ્રમાણમાં અમલદાર વર્ગ જે મોટા પગારો મેળવે છે તે ગાંધીજીને ઘણા વખતથી ખૂંચ્યા કરતું હતું. બીજા દેશોની આર્થિક સરખામણીમાં આપણા પગારો અતિ ગંજાવર કહી શકાય. મહાસભાના હાથમાં સત્તા આવતાં જ આ બાબતમા દાખલો બેસાડવા પ્રધાનોના પગાર પાંચ હજાર રૂપિયાથી પાંચસો સુધી ઘટાડી નાખવામાં આવ્યા. એ તો કમનસીબીની વાત છે કે બંધારણમા પ્રધાનોને સત્તા નથી તેથી તેઓ તાજના સનદી કે બીજા મોટા અમલદારોના પગારને આગળી અડાડી શકે તેમ નથી.

ખેડૂતોની સ્થિતિમાં સુધારણા કરવાનું કાર્ય દરેક પ્રાન્તમાં ખૂબ ઝડપથી હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. મુંબઈ ઈલાકામાં ઢોરોને ચરાવવા માટે સરકાર જે પૈસા લેતી અને જેમાંથી તેને વાર્ષિક સાડા ૭ લાખ રૂપિયાની આમદાની હતી તે કાઢી નાખવામાં આવેલ

1 Since taking office, our principal concern has been to find out within the limits prescribed to us by the constitution, ways for bettering the moral and economic conditions of our masses. The resources at our disposal are meagre.

છે. લગભગ સોળ લાખ રૂપિયા જેટલી જમીનમહેસૂલ માફ કરી છે. ગામડાંઓમાં પીવાનું પાણી પૂરું પાડવા માટે દસ લાખની રકમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ગૃહઉદ્યોગો માટે લગભગ દોઢ લાખનો ફાળો આપવાનું ઠરાવ્યું છે. દલિતોમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે ખાસ પ્રબંધ કરેલ છે અને શારીરિક કેળવણી આપવા માટે તથા પ્રૌઢ શિક્ષણના કાર્ય માટે હજારો રૂપિયાની જોગવાઈ કરી છે.

ગામડાંની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે, કરની યોગ્ય વહેંચણી કરવા માટે અને રૈયતને રાહત આપવા માટે અનેક યોજનાઓ ઘડાઈ રહી છે. ગ્રામ નવરચના માટે આશરે રૂપિયા પચાસ લાખ ખર્ચવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

ખેડૂતોને માટે તાબડતોબ પગલાં તાત્કાલિક લેવા માંડ્યાં છે. હજુ સુધી ગણોતિયા ખેડૂતોને મદદ કરવાના અને ખાતાઓ ઉપર હક્કનું નિયમન કરવાના સવાલ ઉપર મહાસભા વિચાર કરી રહી છે; પરંતુ તે દરમિયાન નાના ખેડૂતોની મિલકત, જમીનના માલિકો તેમની પાસેથી છીનવી ન લે તેવા હેતુથી નાના ખાતેદારોને મદદ આપવા બાબતનો કાયદો ઘડાયો છે. આ કાયદા દ્વારા કોર્ટોના હુકમનામાની બજવણીમાં નાના ખેડૂતોની મિલકત તેમની પાસેથી છીનવી લઈ શકાય નહિ તેમ ખેડૂત ગણોતિયાના કબજામાં કોઈ જમીન છ વર્ષ કે વધારે મુદત થયાં હોય તેને તે જમીનમાંથી કાઢી મૂકી શકાય નહિ. આ કાયદાથી નાના અને ગરીબ ખેડૂતોનું તો ખાસ સંરક્ષણ થયું છે. નાના ખાતેદારની વ્યાખ્યા એવી છે કે જે ખેડૂત જાતે જમીન ખેડતો હોય તથા જેઓ નહેરનું પાણી પાવામાં આવતું હોય તેવી જમીનના છ એકર સુધીના અને બીજી જમીનમાં અઢાર એકર સુધીની જમીન ધારણ કરતા હોય તે, અથવા જે જમીનની કુલ વાર્ષિક ખેતીની આકારણી રૂપિયા વીસ સુધીની હોય તેવી જમીન જેઓ ધરાવતા હોય તે ખાતેદારો તરીકે ગણાશે. ગણોતિયા જમીનના માલિકને ચાલુ વર્ષનું ગણોત આપે તો માલિક જમીનનો કબજો પડાવી લઈ શકે નહિ.

નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની બાબતમાં પણ મહાસભાવાદી સરકારે ખૂબ કાળજી રાખી છે અને રાજ્યદ્વારી બાબતમાં રસ લેનાર વ્યક્તિને, જ્યાં સુધી તે હિંસાભર્યું વલણ અખત્યાર ન કરે ત્યાં સુધી, તેને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય રહેશે. પ્રધાનોએ ધારાસભાની વ્યાસપીઠ ઉપર પોતાની નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય માટેની આતુરતા અનેક વાર પ્રદર્શિત કરી છે. નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય લોકશાસનો મજબૂત હક્ક હોઈ તે દરેક વ્યક્તિ બરોબર ભોગવે તે જોવા મહાસભા સદાય તત્પર રહે છે. સંખ્યાબંધ અખબારો અને પુસ્તકો ઉપરના પ્રતિબંધો દૂર કરી પ્રજાના વિચારસ્વાતંત્ર્યને વેગ આપેલ છે.

સવિનય કાયદાભંગની ચળવળને લઈને જપ્ત થયેલી અગર વેચાઈ ગયેલી જમીન અને બીજી સ્થાવર મિલકતો, તેમના મૂળમાલિકોને અથવા તેમના વારસોને પાછી આપવાના ઇરાદાથી, સરકારના ખર્ચે પાછી વેચાતી લેવાનો ઠરાવ કરી પ્રધાનોએ મહાસભાના કાર્યને ન્યાય અને નીતિની વિશાળ ભાવનાના આધારરૂપ બનાવી પોતાના દેશને માટે દુઃખ સહન કરનાર લોકોને ન્યાય આપવાનો સરસ પ્રયત્ન કરી બતાવેલ છે.

મજૂરોના હિત માટે પણ મહાસભાએ પૂરજોશથી કામ કરવા માંડ્યું છે. મજૂરો અને માલિકોના ઝઘડાનું ઉદ્યોગ અને પક્ષકારોને નુકસાન થયા વિના યોગ્ય રીતે

નિરાકરણ કરવા માટે પણ કાયદો ઘડયો છે. વળી મજૂરોની હાડમારીની તપાસ કરી તેમાં યોગ્ય સુધારણા કરવા માટે એક સમિતિ કામ કરી રહી છે.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રધાનોએ દાક્તની સંકુચિત દૃષ્ટિ અને ગોખણપટ્ટી તાનમાંથી રસ્તો કાઢવા પ્રયત્નો આદર્યા છે. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અને કેળવણી તથા પ્રૌઢ શિક્ષણની, પ્રગતિ માટે ખૂબ જ પ્રયાસો ગતિમાન બન્યા છે.

દારૂબંધીના કાર્ય વિષે તો આજે સૌ કોઈ પરિચિત છે. દિનપ્રતિદિન પ્રતિબંધિત વિસ્તાર વધતો જાય છે અને ધીમે ધીમે સંપૂર્ણ દારૂબંધીની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવશે.

વૈદકીય સુધારણા, આર્થિક પ્રગતિ, રસ્તા બાંધવાના કાર્ય, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, હુન્નર ઉદ્યોગની ખીલવણી, બેકારીનું નિવારણ એમ અનેક વિષયોમાં પ્રધાનો કામ કરી રહેલ છે.

આ બધું લખવાનો હેતુ પ્રધાનમંડળના કાર્યની પ્રશંસા કરવાનો નથી. તેમ પ્રધાનો સફળ સુકાની તરીકે નામાંકિત થયા છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ પણ નથી, પરંતુ વિષયની ચર્ચામાં જરા સુગમતા ખાતર સંક્ષિપ્ત દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવેલ છે. અને જે જે કાર્ય થઈ રહેલ છે તે તથા તેની પાછળનો હેતુ બરાબર સમજી આપણે શું કરવું જોઈએ તે તેનો વિચાર કરવા માટે જણાવ્યુ છે. સુધારણાનું જે કાર્ય ધપી રહ્યું છે તેનો સરસમા સરસ રીતે લાભ ઉઠાવવા આપણે પ્રયત્નશીલ બનવું પડશે. આજે આ બધું જોઈને અને વિચારીને આપણી જાતને આપણે સવાલ પૂછીએ કે આજે જે તક પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ આપણે કરી શકવા સમર્થ બન્યા છીએ કે કેમ! આ કાર્યની પાછળ જે આદર્શો રહેલા છે તે આપણે બરાબર સમજીએ છીએ કે નહિ! એક રાષ્ટ્ર તરીકે આ બધું ઝીલી લેવાની તાકાત આપણામાં આવી છે કે કેમ અને જનતાના જીવનમાં, વ્યવહારમા અને ભાવનામાં આ વસ્તુ બરાબર સાંગોપાંગ ઊતરે છે કે નહિ તે ખાસ જોવું જોઈએ.

આ સ્થળે અને વખતે પ્રધાનમંડળના કાર્યની સમીક્ષા કરનાર બીજા એક પક્ષનો મત તપાસવો આવશ્યક છે. જેમ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે એક પક્ષ મહાસભાને મવાલ અને મૂડીદારોને ટેકાદાર તરીકે વર્ણવે છે ત્યારે બીજા પક્ષનું એમ કહેવું છે કે પ્રધાનોની કાર્યશક્તિ અજબ છે અને તેમના કાર્યની પાછળ શ્રેષ્ઠ આદર્શો છે પરંતુ જે વેગથી કામ કરવામાં આવે છે તે અનિચ્છનીય છે અને હિંદની અણઘડ પ્રજા એવી ઝડપથી મજલ કાપી શકે નહિ. વધારામાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે ચૂંટણીમાં વિજયપ્રાપ્તિ મેળવી બહુમતી શાસનપદ્ધતિ ચલાવવામાં જે કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે તેને સમસ્ત પ્રજા અનુમતિ (sanction) આપે છે કે નહિ તે વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

નાણાંની ધીરધાર કરનારાઓનો ગરીબ માણસો ઉપર કેટલો અનહદ ત્રાસ ફેલાયેલો છે તેથી સૌ પરિચિત છે. પ્રધાનોએ આ બાબતમા પણ કાયદો કરવાનો ખરડો ધારાસભામાં દાખલ કર્યો છે અને તે કાયદા દ્વારા નાણાંની ધીરધાર કરનારાઓ પર અંકુશ મૂકીને તેમના હિસાબ અને નાણાં ધીરવાના ધંધાનું નિયમન કરવાનો હેતુ છે. આ કાયદાથી પરવાના આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવશે. પરવાના વગરના લેણદારોને

કોર્ટ મારફત લેણું વસૂલ કરવાનો હક્ક રહેશે નહિ. જો લેણદાર અપ્રમાણિકપણું કે છેતરપીંડી કરશે તો તેને યોગ્ય નશિયત કરવાનો પ્રબંધ થયેલ છે. આ મુદ્દામાં મહત્ત્વની એક વસ્તુ એ છે કે નાણાંની ધીરધાર કરનારાઓને હિસાબ રાખવાની તથા દેણદારને હિસાબનો આંકડો આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે. વ્યાજનું નિયમન કરવા માટે પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

મહાસભા ઉપર આમ પરસ્પરવિરોધી મંતવ્યો હુમલાઓ કરે છે. ઉદ્દામવાદીઓ એવો આક્ષેપ મૂકે છે કે પહેલાંની નોકરશાહી સરકાર અને આ સરકારમાં નામનો જ તફાવત પડ્યો છે. એક બાજુથી પ્રધાનોને ઉતાવળિયા સુધારકોનો ખિતાબ નવાજવામાં આવે છે, ત્યારે બીજી બાજુથી તેમને નિષ્ક્રીય કહેવામાં આવે છે. એક તરફથી કિસાનો અને મજૂરો લાંબાંટૂંકાં સરઘસો કાઢીને ધારાસભાના મકાન તરફ ધસી જઈ બૂમરાણ મચાવી મૂકે છે ત્યારે બીજી બાજુ જમીનદારો પણ પરિષદો ભરી લાંબાલાંબા ઠરાવો ઘડયે જાય છે, તેમ મિલકતમાલિકો પણ કૂચ ગોઠવી કસરત કરે છે અને પ્રધાનોને ફેડરલ કોર્ટમાં ઘસડી જવાની ધમકીઓ અપાય છે! એક વિચારકે ઠીક કહ્યું છે કેઃ "લોકસત્તાક શાસનપદ્ધતિમાં એક વાત બહુ જ ખરાબ હોય છે; જેને અપ્રિય બનાવી મૂકવો હોય તેના હાથમાં રાજ્યકારભાર સોંપી દેવો! પછી ખલાસ! રાજ્યકર્તા થોડા જ વખતમાં ટીકાનો વિષય બની જાય છે." મહાસભા પ્રધાનમંડળોની પણ અત્યારે કંઈક આવી જ સ્થિતિ થઈ પડી છે પરંતુ સંસ્થાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે અડગ ધીરજ, અખૂટ શ્રદ્ધા અને નિસ્સીમ પ્રેમથી મહાસભાએ પોતાનુ કાર્ય આગળ ચલાવવા માંડ્યું છે.

સમાજના તંત્રને સુધારવા માટે જે સુધારાઓ ખાસ આવશ્યક છે તે તાત્કાલિક કરવામાં ન આવે તો સમાજનું સડેલું તંત્ર વહેલું તૂટી પડે. અમુક વસ્તુઓ તો વહેલી તકે હાથ પર લીધા વિના છૂટકો જ નથી. બાકી તો દેશમાં અસંખ્ય કામ કરવાનાં છે અને તે ધીમે ધીમે થતાં જાય છે તે આપણે કયાં નથી જોતા!

બીજો પ્રશ્ન પ્રજાની અનુમતિ અંગે ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. એ વસ્તુ તો સત્ય છે કે પ્રજાની ખરી અનુમતિ તો ત્યારે જ હોઈ શકે કે જ્યારે સુધારણાના કાર્યને પ્રજા પૂર્ણપણે સ્વીકારી લઈ તેનો પૂરેપૂરો અમલ કરે અને તેને પોતાના જીવનમાં વણી લે. પરંતુ તેનો અર્થ એમ નથી થતો કે પ્રજા સમ્મતિ આપે તો જ સુધારણા કાર્ય કરવું અને સમસ્ત જનસમાજના કલ્યાણ માટેની ખૂબ આવશ્યક સુધારણા જ્યાં સુધી સર્વાનુમતે સ્વીકૃત ન થાય ત્યાં સુધી અમલમા ન મૂકી શકાય. એક દૃષ્ટાંત લઈએ. દારૂના દૈત્યનો વિનાશ જેટલો તાત્કાળિક કરવામાં આવે તેટલો વહેલો દેશને લાભ છે. પરંતુ દારૂના વેપારમાં સારી કમાણી કરતા થોડાક ગૃહસ્થોને દારૂબંધીથી આર્થિક નુકસાન થાય અને તેઓ ખૂબ શોરબકોર મચાવે એટલે શું દારૂબંધીનું કામ અભરાઈએ ચડાવવું? તે જ પ્રમાણે ખેડૂતવર્ગ હાલ જે શોષિત અવસ્થામાં ડૂબતો જાય છે તેમાંથી તેને બચાવવા માટે યોગ્ય ધારાઓ ઘડવામાં ઢીલ થઈ શકે તેમ નથી એ વાત તો ખેડૂતની દશા જોનાર દરેકે સ્વીકારવું પડશે. આવાં કાર્યોમાં ઢીલ કરવામાં આવે તો કોઈ દિવસ પ્રગતિ માંડી જ શકાય નહિ. થોડાક તાલુકદારો કે ઈનામદારો વગર મહેનતે મેળવેલ નાણાંની કોથળીઓની દોરીઓ ઢીલી મૂકી અર્થશાસ્ત્રીઓ કે ધારાશાસ્ત્રીઓ મારફત તરેહતરેહની દલીલો

ચલાવે એટલે શું ખેડૂતોનું કરજનિવારણ કે સુધારણાકાર્ય અટકાવી દેવું જોઈએ? આ કહેવાનો હેતુ લઘુમતી કોમના હિતો પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવાનો નથી. ઊલટું આદર્શ લોકશાસનના વિધાયકોની ફરજ છે તેમણે કોઈને પણ અન્યાય ન કરવો પરંતુ સાથેસાથે સમગ્ત જનસમાજના ઉત્કર્ષ આડે આવતી વસ્તુઓ દૂર કર્યા વિના, બેસી રહેવાય નહિ સ્વાર્થવૃત્તિ અને ટૂંકી બુદ્ધિને વિસારે પાડવામાં આવે તો જરૂર લાંબાકાળે આવા વેપારીઓને કે જમીનદારોને બીજી અનેક રીતે લાભ મળશે અને બીજા સારા ધંધા હાથ કરવાથી દેશના હજારો કંગાલોના આશીર્વાદ મેળવી પહેલાં કરતાં પણ અધિકતર ધનપ્રાપ્તિ કરી શકાશે.

એટલે આ બધી વસ્તુઓ જોતાં સુધારણા કાર્યની અનિવાર્યતા સ્વીકાર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. પરંતુ અત્યારની સુગ્મ સફરથી આપણે ફૂલાઈ જઈ રાચવાનું નથી. આપણા અંતિમ ધ્યેય નજીક પહોંચવાનો પંથ લાંબો અને વિકટ છે. વચ્ચે કેટલાયે ખડકો અને કેટલાંયે વાવાઝોડાં-તોફાન સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક નડતરરૂપ આવનાર છે. ભવિષ્યના માર્ગે પહોંચી વળવા આપણે વધારે ઉદ્યમશીલ બનવું પડશે. એટલું ખરું છે કે અત્યારે પ્રગતિ સાધવાની સાગમાં સારી તક પ્રાપ્ત થઈ છે. અને તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી શકવા આપણે સમર્થ બનવુ જોઈએ. રાષ્ટ્રના જીવનમાં આવી તકો વારંવાર નથી આવતી વરસાદ કંઈ બારેમાસ નથી વરસતો કે જેથી આપણે નિશ્ચિંત બેસી રહીએ.

મહાસભા હિંદની એક આદર્શ સંસ્થા છે, સત્ય અને અહિંસાની ભૂમિકા પર રચાયેલી છે અને નીતિ, ન્યાય અને આદર્શો પર પોતાની કાર્યનીતિ ઘડી રહી છે. પરંતુ આવી સંસ્થાને તથા જનતાને સંગીન અને બલાઢ્ય બનાવવા માટે આપણે સૌએ ખૂબ કામ કરવાનાં છે. મહાસભાના અન્ય કાર્યક્ષેત્ર અંગે હાલ આપણે ચર્ચા ન કરતાં મહાસભાએ રાજ્યધારણ દ્વારા જે જે સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ કરી સેવાકાર્ય ઉપાડયુ છે તે વિષે જ હાલ થોડું લખ્યુ છે.

આ બધી સંસ્થાઓ મારફત આપણા રાષ્ટ્રના ઉજ્જવલ ભવિષ્ય માટે અને આપણા આદર્શો અને ઉચ્ચ ભાવનાઓને પહોંચી વળવા માટે અને પ્રજાને આ બધું બરોબર પચાવવા માટે તૈયાર કરવાની ખાસ જરૂર છે આ માટે આપણે ઘણુ કરવુ જોઈશે. પરંતુ અત્યારે જે વસ્તુઓ અનિવાર્ય છે અને જેનો ખાસ અભાવ છે તેના ઉપર જ નજર દોડાવીએ તો પણ યોગ્ય કેળવણી, સંગઠન અને શિસ્તપાલનની ખાસ જરૂરિયાત છે. આ દરેક વાત એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે અને એકેય વિના નભાવી શકાય તેમ નથી.

કેળવણી

સૌથી પહેલાં તો દેશના મોટા ભાગની વસ્તીની ચાલુ અજ્ઞાનતા નાબુદ કરવી જોઈએ. નિરક્ષરતા નિવારણ એ આપણા દેશની ચાલુ પરિસ્થિતિમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું અને તાત્કાલિક હાથમાં લેવા જેવું કામ છે. એક વિદ્વાને યોગ્ય જ કહ્યું છે કે અશિક્ષિત લોકશાસન દેશને જ નહિ પરંતુ જગત આખાને અહિતકર્તા નીવડે છે. પ્રજા જેટલી ઉચ્ચ કક્ષાનો કેળવણી મેળવે તેટલી જ ઉચ્ચ કક્ષાએ શાસન, સત્ય અને ન્યાયના પાયા પર રચાય. ઉપર ચડવા માટે પહેલું અને સૌથી અગત્યનું પગથિયુ તો એ જ છે. જેને વાંચતાં કે લખતાં આવડતું નથી તે પ્રજાને અંધારામાં જ સબડી રહેવું પડે છે. તેથી સૌથી પહેલું કાર્ય તેમાંથી છૂટકો મેળવી બહાર આવવાનું છે. હમણા હમણાંમાં પ્રૌઢશિક્ષણનું કાર્ય

ખૂબ વેગવન્તું બન્યુ છે તે આનંદની વાત છે અને ખૂણેખાંચરે અજ્ઞાનતાને સાફ કરી શિક્ષણ પ્રસરાવવાના ખૂબ ઉત્સાહભર્યા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે તે આપણે જોઈએ છીએ. ગામડાંઓમાં પણ પદ્ધતિસર કામ આરંભાયું છે. આ કામ ખૂબ ગતિમાન બને અને આપણા બધા દેશ બાંધવો ટૂંક સમયમાં લખતાંવાંચતાં શીખી લે એવી આપણે આશા રાખીએ.

ક્રમાનુસાર વાચતાં લખતાં શીખવાની સાથે સાથે પ્રજાના દરેક સભ્યને રાષ્ટ્રના અંગ તરીકેની પોતાની ફરજો વિષે યોગ્ય કેળવણી આપવી જોઈએ. જે જે કામો ચાલી રહ્યાં છે તે બધાંની સ્પષ્ટ સમજણ લોકોને આપવા માટે અનુકૂળ પ્રબંધ થવો જોઈએ. અભણ પ્રજાને અને વિશેષતઃ ગ્રામવાસીઓને આજની દૃષ્ટિએ વ્યવહારુ જ્ઞાન આપવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ ભણેલાઓ અને શહેરીઓ પણ પોતાની ફરજપાલન વિષે અજ્ઞાન કે બેદરકાર હોઈ તેમને પણ આ દિશામાં યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવવાનું ખૂબ આવશ્યક છે

યોગ્ય કેળવણી અને જ્ઞાન આપવાથી લોકોમાં રાજકીય તેમજ સામાજિક અનેક સુધારણાઓ બહુ સહેલાઈથી પ્રવેશી શકશે અને પ્રજાની શક્તિ અને મનોવૃત્તિમાં જાગૃતિ આવતા સમાજ અને દેશનો વિકાસ કરવાનું કાર્ય સરળ બની જશે.

આ દૃષ્ટિએ આપણે બંધારણ અનુસાર જે સંસ્થાઓ હસ્તગત કરી છે તેનો વિચાર કરીએ. ગામડાંમા ગ્રામપંચાયત અને સહકારી મંડળીઓ હોય છે. તાલુકાનાં મુખ્ય મથકોમાં અને જિલ્લાના શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા લોકલબોર્ડ છે. આ ઉપરાંત પ્રાંતની મુખ્ય સંસ્થાઓમાં બે ધારાસભાઓ, મ્યુનિસિપાલિટી તથા થોડીક બીજી સંસ્થાઓ હોય છે.

હવે ગામડાંથી માંડીને મોટામાં મોટા શહેર સુધી આપણા હસ્તક જે સંસ્થાઓ ચાલી રહી છે તે લોકશ્રેયના વિકાસ માટે બરોબર કામ કરી રહી છે કે કેમ અને પ્રજા તેના કામને અનુકૂળ બની છે કે કેમ એ વાત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. સંસ્થાઓમાં કરવાનાં કામ અને યોજનાઓ માટે મહાસભા ઘણું કરે છે અને ગાંધીજી જેવા આદર્શ પથપ્રદર્શક પણ આપણને આજે સાંપડ્યા છે. તેની સાથેસાથે સંસ્થાના સભ્યોએ પણ યોગ્ય વિચારણા કરવી જોઈએ અને કાર્યશક્તિ ખીલવતાં નવી નવી સુધારણાઓ કરવાની દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ અને એ માટે જોઈતાં આદર્શ અને ભાવના ધરાવવા જોઈએ. આજે ગામડાંઓની વાત તો કર્યા કરીએ પરંતુ મારાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ તપાસો! આપણી ધારાસભાઓ જુઓ! આ વસ્તુનો અભાવ કેવો સ્પષ્ટ તરી આવે છે તે સહેલાઈથી જોઈ શકાશે.

સંગઠન

શહેર અને ગામડાંમાં અજ્ઞાન અને ગેરસમજુતીના કારણે આજે જે કુસંપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેથી દરેક વર્ગમાં અને કોમમાં આજે જે અનેક પક્ષો અને તડો પડેલાં છે તે ઓછા પ્રમાણમાં નથી. એક બીજાનું કાપી નાખવાની હોંસાતોસી, પરસ્પરની અદેખાઈ અને વિના કારણની ખેંચામેંચી ઓછી ગંભીર નથી આ વસ્તુએ

આપણાં શહેરો અને ગામડાંની સ્થિતિ અતિ શોચનીય બનાવી છે અને તેનું પરિણામ અંતે તો નિર્ધનતા અને દરિદ્રતામાં આવ્યું છે ખોટો દ્વેષ, અસૂયા અને કાટકૂટે આપણી પ્રગતિને ખૂબ રૂંધી નાખી છે. પરદેશી શાસકોએ પોતાનું રાજ્ય નિભાવી રાખવા માટે આંતરકલહને એક સરસ સાધન બનાવ્યું છે. નથી થયો તેમાં મુસલમાનોને લાભ કે નથી કોઇ હિંદુ ફાવી ગયા. તેવી જ રીતે ગરીબ અને તવંગર, મજૂર અને માલિક, ખેડૂત અને જમીનમાલિક કોઈનું કાંઈ શ્રેય નથી થયું આપણી અશિક્ષિત અવસ્થા અને સ્વાભાવિક બુદ્ધિનો અભાવ એ પણ પરસ્પરના ઝઘડાનું એક બીજું કારણ ગણી શકાય

હિંદની પ્રગતિના માર્ગમાં સંગઠનનો પ્રશ્ન બહુ જ કઠિન અને અટપટો બન્યો છે દિલગીરીની વાત તો એ છે કે હાલના સમયમાં સંગઠન વધવું જોઈએ તેના બદલે અમુક પક્ષો તરફથી જાણીબુઝીને કલહનું વાતાવરણ ઉપજાવવામા આવે છે અને વૈમનસ્ય વધારવામા આવે છે.

મહાસભાએ આમજનતા સાથે સંપર્ક વધારી આ વસ્તુ પ્રત્યે ખૂબ ધ્યાન આપવા માડ્યું છે. શહેરોમા આ દિશામાં ખૂબ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે કારણ કે મતભેદો અને કલહનું જન્મસ્થાન શહેર છે અને કલહનું બીજ વાવનાર મુખ્યત્વે શહેરની અમુક વ્યક્તિઓ જ હોય છે. ગામડે ગામડે પંચાયત પદ્ધતિ સ્થાપવાનું અને ગામનાં મહાજનોમા કુસંપને તિલાંજલી આપવા અને સંપ સાધવા કામ કરવાનું ખાસ આવશ્યક છે આજે દેશને વિષમ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો છે અને અનેક રાજકીય ગૂંચવણોનો ઉકેલ લાવવાનો છે તેવા તબક્કે જનતા અને મહાસભા સંગઠિત બની દેશની ઐક્યશક્તિ દ્વારા સ્વતંત્રતાની વિજયી કૂચ કરે એ માટે સૌએ પોતપોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ.

શિસ્તપાલન

બીજી અગત્યની વાત શિસ્તપાલનની છે આપણી એક પ્રજાજન તરીકેની જે ફરજો હોય તેનું યોગ્ય પાલન કરવામા આપણામાંના ઘણાખરા પછાત છીએ તે વસ્તુ આપણે કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. પંચાવન વર્ષ પહેલાં ઓક્ટેવિયન હ્યુમે જ્યારે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના કરી તે વખતે તેમણે આ વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચેલું અને કલકત્તાની કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને લખેલું કે “આપણી નાની સેના પણ શિસ્તબદ્ધ અને આચારવાન બનો, અને સવાલ એ છે કે તમારામાંથી કેટલા જણ ઉચ્ચતર જ્ઞાન ઉપાર્જન કરવાની સાથે સાથે નિસ્વાર્થી, સેવાભાવી, સાહસિક, આત્મસંયમી અને ઉદાર ભાવનાવાળા બનશો કે જે ગુણો આ સેનામાં ભરતી કરનારને માટે ખાસ આવશ્યક છે.”[1]

---

૧ "Our little army must be *sui generis* in discipline and equipment and the question simply is, how many of you will prove to possess, in addition to your big scholastic attainments the unselfishness, moral courage, self-control and active spirit of benevolence essential in all who should enlist."

મહાસભા જેવી સંસ્થામાં પણ શિસ્તભંગ દિવસે દિવસે વધવા માંડ્યો છે. તેમાંય મહાસભાએ જ્યારથી અધિકાર હસ્તગત કરેલ છે, ત્યારથી તેમાં વિસંવાદ વધ્યો છે અને તેનું મુખ્ય કારણ તેમાં નવા ભળનારાઓ છે. મહાસભા બળવાન અને વિશાળ બને તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે, પરંતુ, અધિકારની ઉથલપાથલમાં તકસાધુ લોકો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મહાસભામાં ભરતી કરતા હોય ત્યાં તેવી સખ્યા મહાસભાની શુદ્ધિનો નાશ કરે છે, તેનું જોર ઘટાડે છે. પ્રતિષ્ઠા નરમ પાડે છે અને સંગઠન કરવાને બદલે વૈમનસ્ય વધારે છે.

ગાંધીજી આ વાતથી અજાણ નથી તેઓ આ વસ્તુ ચિંતાજનક દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા છે. મહાસભાના આંતરિક સડા માટે તેઓ વારંવાર કહ્યા કરે છે કે મારો અને મારા સાથીઓનો ઘણો સમય મહાસભામાં પેસી ગયેલ સડો દૂર કરવામાં વ્યતીત થાય છે. મહાસભામાં ચારેમેર શિસ્તભંગ ચાલી રહેલ છે અને ઘણાખરાનું વર્તન મહાસભાના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન ઊલટું હોય છે પ્રજામાં અહિંસા છે પરંતુ જેઓ તેમની દોરવણી કરનારા છે તેમનામાં તે નથી.

તેવી જ સ્થિતિ આ બધી સંસ્થાઓની છે. સસ્થાઓ ચલાવનારાઓમાંના ઘણાખરા સંસ્થાના નિયમો અને સિદ્ધાંતોને અનુસરતા નથી એટલું તો નહિ પરંતુ તેથી ઊલટું સંસ્થાના હિતને જોખમાવી, પોતાનું હિત સીધી કે આડકતરી રીતે સાધનારાની સંખ્યા મોટી છે.

સભ્યોના ઘણાખરા પોતાની જનસમૂહના એક સામાન્ય અંગ તરીકેની શી ફરજો છે તેથી પણ અજ્ઞાત હોય છે. એક નાનું પરંતુ રોજ બનતુ દૃષ્ટાંત લઈએ. ગામડાંની સફાઈની વાત હાલ બાજુએ મૂકીને શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીના ઘણાખરા સભ્યોનુ વર્તન આપણે કેવુ જોઈએ છીએ? મ્યુનિસિપલ હિતમાં કે શહેરની આબાદીમાં કે પ્રજાની કેળવણીમાં તેઓ કેટલો ઊંડો રસ લે છે? અરે, પાણીની ખૂબ અછત હોય છે છતાં આપણામાંના ઘણાના ઘરમાં પાણીના નળ ખુલ્લા હોય છે અને બિનજરૂરી કેટલું બધું પાણી વહ્યું જાય છે? એક શહેરી તરીકે રસ્તે પસાર થનાર માણસે પણ આખા શહેરના લાભાર્થે ખુલ્લો નળ દેખાય ત્યાં બંધ કરી દેવો જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટીના કેટલા સભ્યો પોતાના ઘરમાં પણ આ વસ્તુનું ધ્યાન રાખે છે? સ્વચ્છતાના નિયમોનું પાલન કરનારા કેટલા મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો જડી આવશે? ઊલટું આપણા શહેરની શેરીઓ તો સાફ થાય કે થોડા વખતમાં તરત જ ગંદી થયેલી માલૂમ પડે છે કેમકે શહેરીઓ પોતાની ફરજનુ પાલન કરતા નથી અને ઊલટુ સંસ્થાના સભ્યો તો પોતાના વિશિષ્ટ સ્થાનના કારણે આવી બધી કાળજી રાખવામાંથી જાણે પોતે બાકાત ન હોય તેમ માની બેસે છે!

સારા કાર્યકરોની ઊણપ

એ તો સર્વમાન્ય વસ્તુ છે કે દેશનુ ભાવી દેશના કાર્યકરો ઉપર બહુ અવલંબેલું હોય છે. ગમે તે દેશ, પછી ભલે તે અણઘડ સ્થિતિમાં હોય કે પ્રગતિશીલ હોય, પરંતુ દરેક સમાજ, દેશ અને જાતિને સારા સામાજિક કાર્યકરોની ખૂબ આવશ્યકતા હોય છે.

પ્રજાના મોટા ભાગની સંખ્યા અમુક અમુક નેતા કે કાર્યકર્તાના મન, વચન અને કર્મનુ અનુસરણ કરે છે. એટલે કાર્યકરોની કક્ષાના ધોરણ ઉપર પ્રજાના જીવનનું માપ દોરી શકાય. જ્યારે દેશ પ્રગતિના પંથે ચાલવા મથી રહ્યો હોય ત્યારે તો પ્રયાણને ગતિશીલ બનાવવા અને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવવા માટે સારા કાર્યકર્તાઓ ખાસ અનિવાર્ય છે. દેશની સ્થિતિ અને નીતિનું ધોરણ કાર્યકર્તાનાં ચારિત્ર્ય પ્રભાવ અને શક્તિ ઉપર અવલંબેલુ કોઈ દેશને ઉચ્ચ ભાવનાશીલ અને ચારિત્રવાન કાર્યકરો વિના ચાલી શકે નહિ.

આપણી સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓમાં પણ યોગ્ય દોરવણી કરનારા કાર્યકરોની એટલી જ ખોટ છે. આ બધી સંસ્થાઓને આગળ ચલાવનારા અને ઉચ્ચ પ્રકારનું કાર્ય કરનારા માણસો અત્યારે બહુ જુજ છે તે કહ્યા વગર છૂટકો નથી. લોકશાસન પદ્ધતિ અનુસાર બધા સભ્યો પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચૂંટાઈને આવેલા હોય છે પરંતુ સંસ્થામાં સ્થાન મેળવવા માટે જે અશ્લાધ્ય સ્પર્ધા ચાલી રહી હોય છે અને પોતાનુ સ્થાન કાયમ રાખવા જે નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી હોય છે તે આપણી વિચારણા માગી લે છે. ચૂંટણીમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલા મોટા પ્રમાણમા ખર્ચ અને ખટપટ કરવામાં આવે છે ! ખોટા મત લેવાનુ, મત મેળવવા માટે પૈસા કે લાલચ આપવાનું અને આવાં અનેક પ્રપંચોથી આપણે ક્યાં અપરિચિત છીએ ! શું આ બધુ જનતાની સેવા કરવા માટે કરવામાં આવે છે ? આ લખવાનો હેતુ કોઈ વ્યક્તિ ઉપર કટાક્ષ કરવાનો નથી પરંતુ દેશની આઝાદી અને પ્રજાની સેવા માટે નિસ્વાર્થી સેવકોની કટલી આવશ્યકતા છે તે વસ્તુ પર ભાર મૂકવા માટે છે.

શહેરોમાં અને ગામડાંમા આ બધી સંસ્થાઓમાં સેવાભાવનાથી કેટલા સભ્યો જોડાયા હોય છ તેનું નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો આપણે જરૂર કાંઈક દુઃખદાયક વસ્તુ જોઈશું. જનતાની પ્રત્યક્ષ સેવા માટે જેઓએ કોઈ દિવસ વિચાર પણ કર્યો નથી હોતો તેઓ આવી સંસ્થાઓમાં જોડાવા કેટલા બધા આતુર હોય છે !

ટૂંકમાં, અત્યારે આ વિષયમા જે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે તે બરોબર તપાસ અને સતત ચોકસાઈ માગે છે. આ દિશામા કાંઈક પગલાં લેવાની ખાસ જરૂરિયાત છે તેની કોઈથી ના નહિ કહી શકાય.

ઘણી જગ્યાએ તો તદ્દન ઊંધી પરિસ્થિતિ જોવામાં આવે છે. યોગ્ય આવડતના અભાવે અને સ્વાર્થત્યાગની ગેરહાજરીમાં સસ્થાના સભ્યો પોતાની સાદી અને સહેલી ફરજ બજાવવામાં પણ નિષ્ફળ નીવડયા છે. નાનાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં વારંવાર અવ્યવસ્થા, અરાજકતા અને નાણાંના ગોટાળાને કારણે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને પંચાયતો બંધ કરવામાં આવે છે; આનો અર્થ એ નથી થતો કે આપણામાં વ્યવસ્થાશક્તિ નથી અને સંસ્થાઓ ચલાવવા માટે લાયકાત નથી તેથી આપણને કાંઈ મળવું ન જોઈએ. એ દલીલનો જવાબ આપવાની પણ જરૂર નથી. કોઈ પ્રજા શીખીને આવી નથી, કોઈ પ્રજા સ્વાધીનતા મેળવ્યા વિના પૂરેપુરું શીખી શકી નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે આપણે આજે જે જે વસ્તુઓ સંપાદન કરીએ છીએ તે ટકાવી રાખવાનું કાર્ય મુશ્કેલ

છે અને તેથી અધિકતર મુશ્કેલ છે તેમાં વિકાસ સાધવાનું કાર્ય. આપણે ઉદ્યમશીલ બની લોકોની જડ બની ગયેલી દૃષ્ટિમાં પ્રોત્સાહન લાવવું પડશે તે ચોક્કસ છે.

આપણી ફરજ

આ બધી સંસ્થાઓ ચલાવવાનું કાર્ય આપણા ઉપર આવ્યું છે, રાષ્ટ્રભાવનામાં જાગ્રતિ આવતી જાય છે અને સમાજના અને દેશના વાતાવરણમાં પલટો થઈ રહ્યો છે તેવે વખતે આ બધા સંજોગોનો સારામાં સારો લાભ કેવી રીતે ઉઠાવવો અને જનતાના શ્રેય માટે શું શું કરવું જોઈએ તે બધી બાબતો ખૂબ વિચાર માગી લે છે. પરિસ્થિતિની જ્યારે સંપૂર્ણ અનુકૂળતા આવી છે ત્યારે તેનો પૂરેપુરો લાભ લેવો જોઈએ. યુરોપના એક પ્રખર રાજનીતિજ્ઞ પુરુષે કહ્યું છે કે "વિજયવંત વર્ગો આજે જે મેળવ્યું છે તેમાં મગ્ન બની સંતોષ માની બેસશે અને ભવિષ્ય માટે જે કાર્ય કરવાનું છે તેમાં ઢીલાશ રાખશે તો મેળવેલું સર્વસ્વ ટૂંક સમયમાં જ ગુમાવી બેસશે. ખરો મોકો મળ્યો હોય ત્યારે તો સૌએ કર્તવ્યશીલ બની રાષ્ટ્રના ઉજ્જવળ ભાવિ માટે દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ"

જ્યારે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના આંદોલનો ચારેમેર ખૂબ જોશથી ચાલી રહ્યાં છે ત્યારે પ્રજા મુખ્ય બાબતોથી બરોબર માહિતગાર બને અને એક રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાનો વિકાસ સાધે તે ખાસ મહત્ત્વનું છે. આજે જે સમાજસુધારણા તથા રાજકીય સુધારણા ચાલી રહી છે તેની પાછળનો ઉચ્ચ હેતુ, શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા અને ઇષ્ટ પરિણામ લાવવાની આકાંક્ષા, એ બધાં વિષે આપણી સંસ્થાઓમાં કામ કરનારાઓ અને ભણેલાઓમાં પણ અજ્ઞાન પ્રવર્તી રહ્યું છે ત્યાં ગ્રામજનો અને અજાણની શી વાત કરવી ! આ અજ્ઞાનને એક ગંભીર રાજકીય ભય તરીકે ગણવું જોઈએ કારણ કે જે ઉચ્ચ આદર્શો અને ભાવના ઉપર આપણું અંતિમ ધ્યેય હોવું જોઈએ તેની કલ્પના પણ પ્રજાને ન હોય ત્યાં આપણે મેળવ્યું ન મેળવ્યા બરોબર છે. રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં આ વસ્તુ અનિવાર્ય છે રખે એમ ન કહેવાય અને ઇતિહાસના પાને એમ ન લખાય કે પ્રજાને બધું મળતું હતું પરંતુ તેનામાં લેવાની કે ભોગવવાની શક્તિ ન હતી, જીરવવાની તાકાત ન હતી.

જો કે આપણી પ્રજામાં અને વિશેષતઃ ગામડાંની પ્રજામાં સુધારણા કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની કે સહેલી વાત નથી. કાકાસાહેબે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે પડેલી પ્રજામાં એક જાતની જડતા રહે છે તે જડતાને લીધે ચાલુ વ્યવસ્થામાં, પછી તે ગમે તેટલી નઠારી કે જીવલેણ હોય, ફેરફાર કરતાં પ્રજાને ધ્રૂજ વછૂટે છે. દુર્બળ રોગી શરીરમાં સડો ચાલુ રહેવા દેવા તૈયાર હોય છે પણ નસ્તર મૂકાવતાં ધ્રૂજે છે.

ગામડાંની સ્થિતિ તો બહુ ખરાબ છે. અત્યારે ગ્રામપંચાયત જેવી સંસ્થાઓ નિષ્પ્રાણ અને નિરુપયોગી બની છે. તેમાં મોટું પરિવર્તન લાવ્યા વિના છૂટકો નથી. હાલના પ્રધાનમંડળે અત્યારની પંચાયતોના કામકાજ વિસ્તૃત બનાવવા માટે એક ખરડો તૈયાર કર્યો છે અને ટૂંક સમયમાં જ પંચાયતો સારું કામ કરતી થઈ જશે એમ જણાય છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે ભવિષ્યનો બધો આધાર જનતાના સહકાર ઉપર રહેતો હોઈ પ્રજાને આ સંસ્થાઓનો પૂરેપુરો ઉપભોગ કરવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શનનો પ્રબંધ પણ થવો જોઈએ. સંસ્થાઓ માટે ભલે ક્ષેત્ર વિશાળ બને અને પ્રજાને માટે સારા કાયદા

કાનુનો ઘડાય, પરંતુ લોકો જો યોગ્ય સહકાર ન આપે તો આપણું કામ બહુ મુશ્કેલ બને છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. એકબીજાના સહકારથી અને એકબીજાના વિચારની આપલેથી, જ્ઞાન અને અનુભવમાં વધારો કરવાથી અને એકબીજાના પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓ સમજવાથી જ આપણા દેશની સ્વરાજ્યપદ્ધતિ સારી પ્રગતિ કરી શકશે અને તેને યોગ્ય અને કુશળ દોરવણી આપી શકાશે

ગાંધીજીએ તાજેતરમાં બારડોલીમાં ગુજરાતની બધી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓના સભ્યોને ઉદ્દેશીને જે થોડી બાબતો કહી છે તે અત્રે જણાવવાનું અસ્થાને નહિ ગણાય તેમણે કહ્યું હતું કે લોકલબોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં લોકોના પ્રતિનિધિઓ જાય છે તે કાંઈ માન મેળવવા કે પ્રતિસ્પર્ધા કરવા માટે નથી જતા, પરંતુ પ્રેમથી લોકસેવા કરવા માટે જાય છે અને સેવા કાંઈ પૈસાથી નથી થતી. આપણો દેશ કંગાળ છે. જો આપણી મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોમાં સેવાભાવના હોય તો તેઓએ જાતે સાફસુફીનું કાર્ય પોતાને માથે લઈ ભંગી બની જવું જોઈએ અને તે માટે અભિમાન ધરાવવું જોઈએ. મહાસભાપક્ષ સિવાયના અન્ય મ્યુનિસિપલ સભ્યોને પણ પોતાની સાથે આવા કાર્યમાં જોડાવા આગ્રહ કરવો જોઈએ અને એ ચોક્કસ વાત છે કે તેમને આવા કામમાં આત્મશ્રદ્ધા હશે તો તેનો પ્રત્યુત્તર મળ્યા વગર નહિ રહે. બીજી વસ્તુ એ છે કે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલબોર્ડની હકુમતમાં આવતા બધા પુખ્ત વયના પ્રજાજનો પાસેથી કામનો યોગ્ય હિસાબ લેવો જોઈએ, સૌ કોઈને મ્યુનિસિપલ કાર્યવાહીમાં જોડાઈ યોગ્ય ફાળો આપવા પ્રેરિત કરવા જોઈએ. તે માટે એક નિયમિત પદ્ધતિસર હાજરીપત્રક રાખવું જોઈએ. જેઓ ગરીબ વર્ગના હોય અને પૈસા આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય પરંતુ શરીરે સશક્ત અને કદાવર હોય તેમણે કર આપવાને બદલે વેતન વગર કામ કરી આપવું જોઈએ. ખરું હિંદ થોડાં મોટાં શહેરોમા કે પ્રાંતનાં મુખ્ય મથકોમાં નથી પરંતુ સાત લાખ ગામડાંમાં છે. ત્યાં જ હિંદના ખરા અને અટપટા પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો હોય છે અને નિરાકરણ લાવવાનું હોય છે. ગામડાંઓ માટે આપણે સુંદર રસ્તાઓ, આદર્શ સફાઈ અને સ્વચ્છ પીવાના પાણીનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. જો પૈસાની આવક ઉપર જ આધાર રાખી કામ કરીએ તો આ વિશાળ કાર્યમાંના એક નાના ભાગનું કામ પણ આપણે નહિ કરી શકીએ હિંદમાં મનુષ્યશક્તિ અને મનુષ્યપ્રયાસ અથાગ મળે તેમ છે. જો આપણે આ બધું એકઠું કરી તેને યોગ્ય દિશામાં વાળીએ તો આપણે આપણા ગામડાને કોઈ ઓર સ્વરૂપમાં જ લઈ જઈ શકીએ.

સંસ્થાઓમાં આવા ધ્યેયલક્ષી કામ કરનારાઓની સંખ્યા ખૂબ જુજ છે. ઘણાખરા તો પોતાનું કે સગાંસંબંધીનું હિત સાધવા માટે જ સભ્ય થાય છે જ્યારે બીજાઓ સત્તાપ્રાપ્તિ માટે કે સત્તા ટકાવી રાખવા માટે જ સંસ્થામાં જાય છે. બીજા સભ્યો તરફથી સારી સૂચનાઓ કે વિચારવંત યોજનાઓ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે પોતાની સત્તાને આંચ ન લાગી જાય તે હેતુથી આ બધું અવગણવામાં આવે છે એ આપણે ક્યાં નથી જોતા ! જ્યારે નિસ્વાર્થ સેવાભાવી પુરુષોને કોઈ દિવસ સત્તા મેળવવાની લાભ નથી હોતી-સત્તાને એની પાછળ દોડતાં આવવું પડે છે.

શ્રી સત્યમૂર્તિએ હમણાં કલકત્તા ખાતે ભરાયેલ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી કહ્યું હતું કે "સમકાલીન હિંદના જાહેરજીવન ઉપર કટાક્ષ કરવાનો ઈરાદો રાખ્યા વિના એટલું તો મારે કહેવું જ પડે છે કે સ્થાનિક સંસ્થાઓ ન્યાયથી અને કુશળતાથી ચલાવવા માટે આપણી પાસે પૂરતી પુરુષશક્તિ તેમ સ્ત્રીશક્તિ નથી. જો કે ઇંગ્લાંડ તેમ જ અન્ય દેશોની સ્થાનિક સંસ્થાઓના ઇતિહાસમાં આ જ પ્રમાણે હતું એટલે આપણે આ દિશામાં ખાસ પ્રગતિ કરી નથી તે માટે આપણે શરમાવાનું નથી. મને વિશ્વાસ છે કે ટૂંક સમયમાં આપણામાં આપણા દેશનું તંત્ર ચલાવવા માટે જરૂરી પુરુષ તેમ સ્ત્રીશક્તિ આવી જશે. અને કદાચ આપણે ત્યારે આપણી સ્થાનિક સંસ્થાઓ બીજા દેશો કરતાં વધારે સારી રીતે ચલાવી શકીશું."

અંતમાં, હિંદના લોકો હિંદ ઉપર રાજ્ય કરે એવા વખતની આપણે છેક નજીક પહોંચવા આવ્યા છીએ ત્યારે, આપણી સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓના કામકાજ તથા ભવિષ્ય માટે આપણે ખૂબ ધ્યાન આપવું પડશે. લોકશાસનોનો જે મૂળ અર્થ કહેવામાં આવે છે કે તે પ્રજાનું રાજ્ય, પ્રજાથી રાજ્ય, અને પ્રજા માટેનું રાજ્ય છે તેની કેટલી હદે આપણે પહોંચ્યા છીએ તે જોવાનું છે

જુદી જુદી સંસ્થાઓનાં કામકાજ, નીતિ અને વિગતો વિષે આ લેખમાં ચર્ચા કરવી અશક્ય છે પરંતુ આપણી સમક્ષ આ સંસ્થાઓના મુખ્ય મુખ્ય સળગતા પ્રશ્નો છે તેના વિષે યોગ્ય વિચારણા અને કામ કરવાની જરૂર છે તે નિઃશંક છે. આપણી સમક્ષ આજે આ કઠિન સમસ્યા ખડી છે અને તે તાત્કાલિક દિશાસૂચન માગે છે.

વંદનીય

પૂજાલાલ

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

આદર્શે અનુરક્ત ભક્તહૃદયો સદ્ધર્મ સેવાતણી
વેદીમાં નિજ પ્રાણનો ય બલિ દે દેહાત્મબુદ્ધિ ત્યજી,
તેઓની કણ ભસ્મ તેય સહુને છે વંદનીયા સદા,
તેથીયે વધુ વંદ્ય વીર વિરલા જે મોતથી સોગણી
સ્હેતા જીવત વેદના ધ્રુવતણી સિદ્ધયર્થ, ધૈર્યે સજી
આત્મા સત્યપથે અખંડ ધપતો ને હારતો ના કદા.

છાપું

નાથાલાલ દવે

નાનો બિન્દુ ગયો ઉંઘી અરધી વાત સાંભળી;
સવિતાએ પછી ધીરે સતેજ બત્તીને કરી,
બેઠી એ વાંચવા છાપું ઓશીકે હાથ ટેકવી. ૩

મથાળે અક્ષરો મોટા, ચિત્રોયે ચમક્યાં ઘણાં;
નાનાં ખાનાં મહીં બેઠી નમ્ર પંક્તિ પરંપરા.
સત્તાધીશે કરેલી છે કશાની ક્યાંક ગર્જના,
હુકમો કૈંક છૂટયા છે પકડાપકડી તણા.
રાજધાની પડી મૂકી ચીનાઓ ચાલતા થયા;
ચડયા છે ભાવ ચાંદીના, તૂટયા પૂલ નદી તણા,
મારીને વાઘ ઉભા છે મહારાજા નજીકમાં.
દાઝી કો વિધવા, એને અકસ્માત નડયો હશે,
અને વચ્ચે છબી રૂડી દેશનેતા તણી દિસે.
એવા કૈંક સમાચારો, સીમા વૈવિધ્યની નહિં
સવિતા રસથી મોટા પાનાંઓ વાંચતી રહી.
જાહેરખબરો મોટી સીનેમાની, ધૂપેલની,
દવાની, દાંતની, સાબુ, ચશ્મા, તાળાં, સીલાઈની
ખૂણેથી સરીને છાની નજરે ચડતી હતી. ૧૭

સવિતા ખૂબ એકાગ્ર બનીને વાંચતી જતી,
ગુલાબી સાડલો ધીરે અંબોડેથી સરી ગયો
ને કાળાં વાળનાં ગુચ્છ બત્તી કેરા પ્રકાશમાં
નમેલા ગોર મ્હોં આડે અસ્તવ્યસ્ત ઢળી રહ્યા.

બાજુમાં ઉંઘતો બિન્દુ, પુત્ર એ ચાર વર્ષનો,
લાડીલો, એકનો એક, તોફાની, તંદુરસ્ત, ને
બીડેલાં પોપચાં, નાક નિદ્રામાં ફૂલતું જરા;
સુંવાળા વાળ ઓળેલા આડાઉભા બની ગયા. ૨૫

સવિતા થૈ જરા ઉંચી, ને બીજું પૃષ્ઠ ફેરવ્યું,
ચીનની એક બીનાનું ચિત્ર ત્યાં નજરે પડયું.
પડેલું ચીનનું શ્હેર, સૈન્ય આવે જપાનથી,
શત્રુના ત્રાસથી ન્હાસે ભયભીત પ્રજાજનો.
વરસે બોમ્બ, અગ્નિથી છંટાતી શેરીઓ, અને
હાથમાં બંદુકો ધારી સૈનિકો આવતા ધસી,
ફેલાવી પાંખ બે કાળી મૃત્યુનો ગૃધ્રરાજ ત્યાં
આવીને ઉતર્યો જાણે ઉજાણી આજ માણવા. ૩૩

શહેરના એક ખૂણામાં નૌકા ઉભી નદી તટે,
ને તેમાં બાળકો ઉભાં ખીચોખીચ ભરાઈને;
જતાં, નિર્દોષ પંખી શાં, મેલાં ને કોક દુબળાં,
હસતાં કોઈ, કો' રોતાં, કો' દિગ્મૂઢ બની ગયાં.
સહુના નામની ચિઠ્ઠી ચોટેલી કપડાં પરે,
ધકેલાતાં બધાં કયાંક અજાણ્યા કો' પ્રદેશમાં.
જતાં સૌ બચવા આજે શત્રુની ગોળીઓ થકી,
જતાં સૌ એકલાં, દૂર, વિખૂટાં માતતાતથી;
ભૂલાઈ જાય ના માટે ચિઠ્ઠીઓ ચોડવી પડી,
અરે ! એવાં બધાં, ભોળાં, નાનાં, ઘેલાં, અબૂજ સૌ
ભૂખ્યાં, દૂખ્યાં, જત વ્હાણે ચઢીને સર્વ બાળકો. ૪૪

સવિતા ચિત્ર પેખતી,
ઉંડો નિશ્વાસ નાખીને, ફરીથી જોઈ એ રહી.
ભિંજાણી આંખ આંસુથી,
ને એની કલ્પના એને ખેંચી ગૈ દૂરદૂરના
યુદ્ધપીડિત, સંહારે કંપતા ચીનદેશમાં.

સળગે શહેરો, તૂટે નદીના બંધ, ઉખડે
વૃક્ષો કેરાં વનો, રૌદ્ર રૂપ ધારે વસુંધરા.
તૂટતા દુર્ગ, ને તોપો ધડાકા કારમા કરે,
સંગીનો ચળકે, ઉંચે વિમાનો ઘોર સુસવે,
વરસે મોત, વાયુમાં ઝેરની લહરો વહે.
માનવી માનવી કેરા રક્તભૂખ્યો ઘૂમી રહે,
ભૂલીને જાત એ લીલા ઘોર સંહારની રચે;
ને એ તાંડવ વચ્ચેથી એક વ્યાકુલ ક્રંદન
મર્મભેદી રહે વ્હેતું માતાની વેદનાતણું.

સવિતા ચમકી; બિન્દુ ઉંઘમાં પડખું ફર્યો,
બોલ્યોઃ 'બા !' ને વળી પાછો શાંત એ ઉંઘતો રહ્યો.
નાનું શું નમણું નાક ફૂલતું, ને કરાંગુલિ
ટુંકી ને કુમળી એની પડેલી ગૌર ગાલપે.
ચમકે કુમળા કેશ બત્તીકેરા પ્રકાશમાં.
માતા નીચી નમી, ધીરે શિશુના મુખને ચુમી
ને તેને ગોદમાં લીધો, દબાવ્યો ખૂબ વ્હાલથી,
ન જાણે પ્રાર્થતી હોય તેમ, ધીમે મૃદુ સ્વરે
સ્થિર નેત્રે સવિતા ત્યાં ઉચ્ચરી શબ્દ આટલા—
"ગુમાવું ના કદિ મોંઘું મને જે રત્ન સાંપડ્યું
મને આશીષ દો એવી—" બિન્દુ પે હાથ ફેરવી—
"આ મારાં ફૂલને કોઈ દૂર ખેંચી જશો નહિં."

એક યુગપરિવર્તક સમન્વય

ઇ. સુ. ભાયાણી

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસફલક પર નજર નાખતાં, તેમાં જે નજરને પકડી રાખે તેવાં આકર્ષણસ્થાનો છે તેમાં ગીતાનું સ્થાન અનન્ય છે. તેના રચનાકાળથી તે અત્યાર સુધીના બે હજારથીયે વધારે વરસના ગાળા પર તેનો અભ્યાસ થતો આવ્યો છે; અને સાંપ્રદાયિક અને અસાંપ્રદાયિક, પ્રાચીન ને અર્વાચીન, પૂર્વના ને પશ્ચિમના એમ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદીજુદી દૃષ્ટિથી અને પદ્ધતિથી ગીતાને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિણામે એક સ્વતંત્ર ગીતાસાહિત્ય ઊભું થયું છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

આ ગીતાસાહિત્ય તપાસતાં એટલું તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ જોઈ શકાય કે આપણી અર્થકરણની પ્રાચીન અને પરંપરાગત પદ્ધતિ પ્રમાણે ગીતાના ધર્મ, વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા માટે કરાયેલા પ્રયત્નો સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ જ રંગાયેલા હોવાથી, તેમાં શાસ્ત્રોચિત તટસ્થતાનો અભાવ છે. ગીતા પરના શાંકરભાષ્યમાં અવારનવાર કરાયેલા ઉલ્લેખોથી જાણી શકાય કે શંકરાચાર્યની પહેલાં કોઈ વૈદિક કર્મકાણ્ડીએ ગીતામાં જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેના પછી શંકરાચાર્યે ગીતા સંન્યાસ અને જ્ઞાનને પ્રધાનપણે ઉપદેશે છે એમ પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. શંકર પછી રામાનુજે ગીતામાં સર્વત્ર ભક્તિ જ જોઈ. વૈદાન્તિક આચાર્યોએ તેમાં પોતપોતાના જ સંપ્રદાયોની વિશિષ્ટતાઓ દેખાડી. આ સૌથી જુદા જ પ્રકારની અસર નીચે અર્વાચીન સમયમાં શ્રી ટિળક જેવાએ ગીતાના પ્રધાન સૂર તરીકે નિષ્કામ કર્મને સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો.

અને તે તે આચાર્યો અને વિદ્વાનોના મતોને તેમના યુગમાં પ્રવર્તતાં બળોની પૃષ્ઠભૂમિકાએ તપાસતાં, એક જ ગીતામાંથી આવા પરસ્પરવિરોધી અનેક મતો કઈ રીતે અને શા માટે ઉત્પન્ન થયા તે સમજી શકાય. એક દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા આચાર્યોને તેમના યુગનું મુખ કહી શકાય. સમયના વહી જવા સાથે ઉત્પન્ન થયેલી લોકોની ધાર્મિક અને દાર્શનિક જરૂરિયાતોના પ્રતીક તે તે યુગના આચાર્ય હતા. બીજી રીતે જોતાં તે જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે પ્રસ્થાનત્રયી જેવા પ્રમાણભૂત મનાયેલા જૂના શાસ્ત્રવારસામાંથી જ ભાષ્યો દ્વારા નવા વિચારપ્રવાહને વેગ અને દિશાસૂચન આપનાર પણ આ આચાર્યો જ હતા. અને એ દૃષ્ટિએ તેમને યુગપુરુષો કહી શકાય. આ પ્રમાણે નૈયાયિકો, મહાયાન બૌદ્ધ તાર્કિકો વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા બુદ્ધિપ્રધાન વાતાવરણમાં થયેલા શંકરાચાર્યે કર્મસંન્યાસમૂલક જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપ્યું. સમય જતાં એવા સૂક્ષ્મ તાર્કિક ઊહાપોહથી કંટાળેલો લોકસમુદાય હૃદયને અસર કરે તેવો માર્ગ ખોળવા લાગ્યો. એટલે રામાનુજે ત્રણે પ્રસ્થાનોમાં ભક્તિની જ શ્રેષ્ઠતા દેખાડી. બીજા આચાર્યોના મતો એ જ રીતે સમજી

શકાય. અર્વાચીન સમયમાં પશ્ચિમનાં વિચાર, તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનના સંપર્કમાં આવતાં આપણું દૈવવાદી અને નિષ્ક્રિય જીવન અનેકવિધ પરિવર્તનો પામવા લાગ્યું. આ બળોની અસર નીચે કર્મયુગ સ્થપાતાં શ્રી. ટિળકે ગીતા દ્વારા કર્મયોગનું પ્રતિપાદન કર્યું. આમ, આચાર્યો અને વિદ્વાનોના એકતરફી અર્થકરણ માટે જુદાં જુદાં બળો અને સંયોગો કારણભૂત હતાં.

આવા પ્રકારની અશાસ્ત્રીયતાથી દૂર રહી નિષ્પક્ષપાતપણે ગ્રંથને સમજવા માટે તુલનાત્મક, ઐતિહાસિક અને વિવેચનાત્મક પદ્ધતિ ગ્રહણ કરાય છે. આ પદ્ધતિમાં, કોઈ ગ્રંથની ભાષા સમજવા માટે તે જ ગ્રંથમાં કે તેના સમકાલીન તેવા બીજા ગ્રંથમા થયેલા ભાષાવિષયક પ્રયોગોનો આશ્રય લઈ ને, અને ગ્રંથનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા માટે તેની પૃષ્ઠભૂમિકા તપાસીને અને દાર્શનિક વિચારોના આધારે વિકાસક્રમમાં બીજાની અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત ગ્રંથના સ્થાનનો નિર્ણય કરીને ગ્રંથની તટસ્થતાપૂર્વક મૂલવણી કરવામા આવે છે. અને તે જ શાસ્ત્રીય મૂલવણી છે.

ગીતાને આ રીતે તપાસતાં એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે ગીતા પોતાના વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનને તેના પછી રચાયેલા ષડ્દર્શનો કરે છે તેમ સુઘડ અને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરતી નથી. તેની વિચારમાળાના કેટલાક મણકા અસ્પષ્ટ અને કોઈ વાર તો અદૃશ્ય જેવા લાગે છે. એટલે કે ગીતાના વિચારોને રજૂ કરવાની ઢબ ઉપનિષદોની ઢબને મળતી છે. બીજું, ગીતાની દાર્શનિક પરિભાષા ઘણું પ્રવાહી છે. પાછળના સમયમાં અમુક અર્થમાં વપરાયેલા કેટલાક દાર્શનિક શબ્દો અહીં જુદા જ અર્થમાં વપરાયેલા છે, તો કેટલાક શબ્દો બે કે વધારે અર્થમાં યોજાયા છે. પણ આ પ્રમાણે વિચાર અને ભાષા થોડાક શિથિલ હોવા છતાંએ સમગ્રદૃષ્ટિએ જોતાં ગીતાના વિચારપ્રવાહો કેવા સ્વરૂપે કઈ કઈ દિશામાં વહે છે તે પૂરી સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય તેમ છે.

ગીતાની ધાર્મિક અને દાર્શનિક પૃષ્ઠભૂમિ જોઈએ તો સમજી શકાય કે ગીતાના રચનાકાળ પહેલાં મુખ્યત્વે વેદ, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ પર રચાયેલો ધર્મ સ્થાપિત ધર્મ તરીકે પ્રવર્તતો હતો. પરંપરાથી ગર્હિત થએલા અથર્વવેદના ધર્મને બાદ કરતાં, શ્રૌત-ધર્મમાં એક બીજાથી નિરાળા બે પ્રવાહો સ્પષ્ટતાથી તરી આવતા હતા યજ્ઞયાગમૂલક વૈદિક કર્મમાર્ગ અને કર્મસંન્યાસમૂલક ઔપનિષદિક જ્ઞાનમાર્ગ. વૈદિક કર્મમાર્ગ ઝીણી ઝીણી અસંખ્ય વિધિઓની પારાવાર આંટીઘૂંટીઓથી અત્યંત સંકુલ બનાવી દીધેલો (સરખાવો क्रियाविशेषबहुलाम् ગી. અ. ૨, ૪૩), શ્રીમંત વર્ગને જ પોસાય તેવો અને માત્ર બાહ્યાચારપ્રધાન હોવાથી જનતાના હૃદયની ભૂખ સંતોષી શકતો ન હતો; જ્યારે ઔપનિષદિક જ્ઞાનમાર્ગ બુદ્ધિપ્રધાન અને ભાવોની ઉષ્મા વિનાનો હોવાથી, તે પ્રત્યે પણ લોકસમૂહ આકર્ષાય તેમ ન હતો. આ પ્રમાણે એક તરફથી સ્થાપિત ધર્મ પ્રત્યે આંતરિક અસંતોષ વધ્યે જતો હતો, ત્યારે બીજી તરફથી, કેટલેક અંશે એ અસંતોષથી જ ઉદ્‌ભવેલી કેટલીક નવીન જ વિચારસરણીઓ એ અસંતુષ્ટ લોકહૃદય પર અસર કરી રહી હતી. સમય જતાં આ વિચારસરણીઓ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી પરસ્પરથી જુદી પડી જઈ, તેમના નીરનિરાળા સ્થાનમાન નિશ્ચિત થતાં સ્વતંત્ર દર્શનો કે સંપ્રદાયો રૂપે સ્થાપિત

રોમેં રોલાંનો જન્મ ૧૮૬૬માં જાન્યુઆરીની ૨૯મીએ ક્લામેસી (મધ્ય ફ્રાંસ)માં થયો હતો. તેણે પેરિસની 'સુપીરિયર નોર્મલ સ્કૂલ'માં અભ્યાસ કરી ઇતિહાસનો વિષય લઈ ડિગ્રી મેળવી. આ શાળા ફ્રેંચ સંસ્કૃતિનો એક અભેદ્ય દુર્ગ ગણાય છે. ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ તેણે રોમમાં ૧૮૮૯ થી ૧૮૯૧ સુધી કલા અને શિલ્પવિદ્યાની શાળામાં રહી સંગીત તથા કલાના ઊંડા અભ્યાસને પરિણામે 'અર્વાચીન ઊર્મિપ્રધાન નાટકની ઉત્પત્તિ' વિશે વિદ્વત્તાપૂર્ણ મોટો નિબંધ લખી 'ડોક્ટર'ની ડિગ્રી મેળવી. એ વિદ્યાપીઠમાં સંગીતના વિષય પર સ્વીકારાયેલો એ પ્રથમ નિબંધ હતો. રોમમાં તે ફ્રેંચ મટી યુરોપિયન થયો. સોરબોનથી પાછા ફરી તે પોતાની જૂની 'સુપીરિયર નોર્મલ' શાળામાં અધ્યાપક થયો અને તેને માટે સોરબોનમાં સંગીતશાસ્ત્રના અધ્યાપકની નવી પદવી સ્થાપવામાં આવી. તેણે સંગીતના ટીકાકાર અને ઇતિહાસકાર તરીકે ખૂબ લખ્યું છે. 'હાન્ડેલ' અને 'બીથોવન'નાં જીવનચરિત્રો, Musicians of Yesterday અને Musicians of To-day નામના ગ્રંથોમાં ભેગા કરેલા સંગીતકારો પરના સુંદર લેખો, અને 'પેરિસ—સંગીતનું કેન્દ્ર' નામનો અંગ્રેજો અને અમેરિકનોની આંખો ઉઘાડનાર પ્રખ્યાત ગ્રંથ—આ તેના સંગીતના વિષય પર જાણીતા ગ્રંથો છે. જ્હોન ક્રિસ્ટોફર પણ એક સંગીતકારનું કાલ્પનિક જીવન જ છે. એ નવલકથાના છેલ્લા ઇમમાં ભાગની શરૂઆતમાં નાયકના સંગીતપ્રેમને વ્યક્ત કરતા પોતાનો અપૂર્વ સંગીતપ્રેમ દર્શાવતાં તેણે લખ્યું છે:

"Music, thou who hast rocked my sorrow-laden soul: music, thou who hast made me firm in strength, calm and joyous,-my love and my treasure,-I kiss thy pure lips, I hide my face in thy honey-sweet hair.

"...Thou hast peace of the stars in the great space of the field of night, marking their luminous track-plows of silver guided by the sure hand of the invisible ox-herd.

"...I listen to the throb of eternal life."

'એમિલ ઝોલાનું જીવન' નામના ચિત્રપટે હિંદીઓને પણ ડ્રેફુસ પ્રસંગથી વાકેફ કર્યા છે. યહૂદી ડ્રેફુસને ફ્રાંકો-પ્રુશિયન લડાઈ વખતે થયેલા ભયંકર અન્યાયથી આખું ફ્રાંસ ખળભળી ઊઠ્યું હતું. ઝોલા અને આનાતોલ ફ્રાંસ જેવા મહાન લેખકો એ અન્યાયનો વિરોધ કરવા તીખાં ભાષણો આપતા હતા. રોમેં રોલાંએ આ કટોકટીના વખતે તટસ્થતા ધારી હતી. તેણે તો બંને પક્ષોના આંધળા અત્યાગ્રહમાં ઢંકાઈ જતા બુદ્ધિના પ્રકાશને બચાવવાનું પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું હતું. ડ્રેફુસના કેસે ફ્રેંચ સાહિત્ય પર પણ અસર કરી છે અને રોમેં રોલાંની તટસ્થતા પાછળ રહેલી અનિશ્ચિતતાનાં મૂળ પણ 'જ્હોન ક્રિસ્ટોફર'માં સમજાય છે. "I will not Rest"—"હું જંપીશ નહિ" નામના તેના પુસ્તકમાં આપણે તેને વિશ્વશાંતિના પ્રેમી તરીકે જોઈએ છીએ.

વાણીવિલાસથી રોમેં રોલાં હમેશાં પર જ રહ્યા છે. લેખન તેને મન એક જીવન-કર્તવ્ય છે, ધર્મ છે. તે પ્રાથમિક દશામાં રાષ્ટ્રના પ્રાણ સમાં જનસમૂહ સાથે સાચા સહૃદયી કવિઓ-લેખકોના નાના સંઘનો સંબંધ બાંધી જનસમૂહને આધ્યાત્મિક ખોરાક આપી તેમના આત્માની ભૂખ ટાળવા માંગે છે. તે મહાન ફ્રેંચ ઇતિહાસકાર મિશેલેત માફક માનવા લાગે છે કે "આપણે વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારોએ લોકો માટે શું કર્યું છે? આપણે શું તેમને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નગ્ન અને ભૂખ્યા નથી ગણ્યાં?" ટૉલ્સ્ટૉયની રોમેં રોલાં પર ગાઢી અસર છે. 'જહોન ક્રિસ્ટોફર'માં જ કલા માટે લખતાં તે કહે છે.

"સર્વોત્તમ કલા—તેના નામને દીપાવે એવી કલા કામચલાઉ નિયમોથી પર છે, તે તો અનંતમાં ઘૂમતા ધૂમકેતુ જેવી છે. તેની શક્તિ ઉપયોગી પણ લાગે અને કદાચ ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ તે નકામી અને હાનિકારક પણ લાગે; છતાં યે તે શક્તિ છે, તે ગતિ અને આગ છે, તે સ્વર્ગમાંથી છૂટેલી વીજળી છે; એ જ કારણે તે પવિત્ર છે, એ જ કારણે તે કલ્યાણકારી છે. વહેવારિક દૃષ્ટિએ પણ તે કલ્યાણકારી બને, છતાં યે તેનું સાચું દૈવી કલ્યાણ તો શ્રદ્ધા જેમ ચમત્કારિક કોટીનું છે. જ્યાં તે ઊગે છે ત્યાં તે સૂર્ય સમી છે. સૂર્ય નીતિમાન નથી તેમ અનીતિમાન નથી જે છે તે એ જ છે. તે અવકાશનું તિમિર પ્રકાશથી હેડે છે. કલા પણ એમ જ કરે છે."

'મારો સર્વોત્તમ મિત્ર શેકસપિયર' ના લેખક અને પ્રશંસક રોમેં રોલાંને પ્રથમ તો નાટકો લખી ફ્રેંચ રંગભૂમિ સુધારવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી. જનસમૂહનાં હૈયાંને સ્પર્શી તેમને ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ આપી ઉન્નત કરે એવાં નાટકો લખવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ કરવું એ કહેવા જેટલું સહેલું નથી. તેણે ઘણાં નાટકો લખ્યાં છે પણ ફક્ત છ નાટકો જ બે ગ્રંથો–*The Tragedies of Faith* અને *The Drama of the Revolution*–માં સંગ્રહિત કર્યાં છે. બીજા ગ્રંથમાં રહેલાં નાટકો મિશેલેતની દેશદાઝયુક્ત માનવતાવાળાં છે અને લેખકની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ફલિત કરે તેવાં છે. *The Wolves*—વરૂઓ—પ્રજાકીય લશ્કરને ઘેરો ઘાલવામાં આવેલો છે એવા શહેરમાં ડ્રેફુસના પ્રકરણની રજૂઆત કરે છે. સારી ગૂંથણીવાળું, તંગ, મહાન સરળ અને શક્તિશાળી, શ્વાસ થંભાવી દે તેવું આ નાટક લોકપ્રિય બનવા અસમર્થ છે. બીજાં બે *Wanton* અને *The Fourteenth of July* લોકપ્રિય નાટકના આદર્શની વધુ નજીક આવે છે, પણ તેમનું ધ્યેય ચૂકે છે. અહીં આપણે 'જહોન ક્રિસ્ટોફર'માં જોઈએ છીએ તેમ પ્રોમિથિયસ જેવી લાગણી ધરાવતો, અથવા ધરાવવા યત્ન કરતો, છતાં અધ્યાપક માફક લખતો માનવ જોઈએ છીએ. આ નાટકો સારું સાહિત્ય કહેવાય, પણ કેવળ સાહિત્ય જ; નવસર્જન નહિ. ઇબ્સને સર્જક વિશે કહ્યું છેઃ

"If a man is to persevere in his art, he must have something else, something more than his native genius . passions, sorrows, which shall fill his life and give it a direction. Otherwise he will not create, he will write books."

રોમેં રોલાંને હવે એમ જણાયું કે અમૂર્ત વિચારો થોડાંને જ ઉત્સાહિત કરી શકે, પણ વિશાળ જનતા તો પૂજવા યોગ્ય વીરોને જ પસંદ કરે છે. આ વિચાર સામાન્ય રીતે સાચો જણાય, પણ ફ્રેંચક્રાંતિ તેની સત્યતા માટે શંકા ઉપજાવે છે. રોમેં રોલાંને મન વીરપૂજા એ 'વાતાવરણની વીરોના શ્વાસથી શુદ્ધિ કરવી' એ છે. આ કાર્ય પ્લુટાર્ક માફક સારી રીતે ચૂંટેલાં જીવનચરિત્રો દ્વારા જ થાય એમ લાગવાથી તેણે ચિત્રકાર 'માયકલ એન્જેલો' સંગીતકાર 'બીથોવન', અને સાહિત્યકાર વિચારક 'ટોલ્સ્ટોય'નાં જીવનચરિત્રો લખ્યા પણ તે સારો અભ્યાસી અને સત્યપ્રેમી હતો એટલે નીતિને ખાતર પણ સુધરેલાં જૂઠાણાં તે ચલાવી લે તેમ નહોતું. તેને મન નિર્ભેળ સત્યવાળા માણસો જ મહાન વિભૂતિઓ છે આથી તેના આ મહાન જીવનચરિત્રોમાં આપણે બળ, આનંદ અને પ્રેમની ગુણત્રિપુટીનો તફાવત અને સમન્વય જોઈએ છીએ, છતાં યે અશક્તિ, મૂર્ખાઈ અને હતાશાની કપરી કંદરાઓ આપણને ભય પમાડી નિરાશ બનાવે છે 'માયકલ એન્જેલો'નું જીવન વિશાદની છાયાથી રંગાયેલું છે અને 'બીથોવન' અને 'ટોલ્સ્ટોય'ના જીવનનો અંત પણ કંઈ સુખદ નથી. આપણને એ લોકો દેવદૂતો જેવા ન લાગતા કેવળ અથડાતા કુટાતા યાતના વેઠતા માનવો જ લાગે છે. આપણે તેમને તેમના જીવનની ખામીઓ અને દુખોને લીધે જ ચાહીએ છીએ અને તેમના લાગણીભર્યા સહાનુભૂતિના આત્મા જેવા ચરિત્રકારને પણ સપ્રેમ વધાવીએ છીએ. પણ જનસમૂહની શક્તિવર્ધક દવા તરીકે આ પુસ્તકો નિરર્થક છે. 'હાન્ડેલ', 'ગટે' ને 'ગ્રુગોવોઁર'ના જીવનચરિત્રો પણ તેણે લખ્યાં છે.

'જહોન ક્રિસ્ટોફર' લખતી વખતે આ દષ્ટિએ રોમેં રોલાં એક શરૂઆત કરનાર નહતો. 'જહોન ક્રિસ્ટોફર' પ્રથમ તો *The Note Books of the Fortnight* નામના સામયિકના સત્તર ભાગમા પ્રસિદ્ધ થઈ. આ સામયિક ઉપલા મધ્યમ વર્ગના કલાપ્રેમી અને સ્વતંત્ર વિચારના યુવાનોએ સ્થાપ્યુ હતું અને તેનો દરેક અંક એક માણસનાં લખાણથી જ ભરવામાં આવતો. જહોન ક્રિસ્ટોફરનું બાળપણ અને જુવાનીનો પ્રવેશ દર્શાવતા સુંદર ભાગો આ સામયિક સિવાય ભાગ્યે જ બીજે પ્રગટ થઈ શક્યા હોત, કારણ કોઈ પણ ધંધાદારી પ્રકાશક તેમને પ્રગટ કરવા તૈયાર ન થાત. 'જહોન ક્રિસ્ટોફર' અમુક કોટીના વાચકો માટે લખાયુ હોવા છતા, તે કેવળ ઉચ્ચ શિષ્ટ વર્ગના ઉપભોગ અર્થે નથી. તેનું અનેક ભાષાઓમા ભાષાંતર થયુ છે. તેમા રહેલા સાહિત્ય અને કલાના અમુક નિર્દેશો સામાન્ય વાચકને રુચિકર નહિ લાગે અને તેને તેમાં તંત્રીમંડળની ચર્ચાઓના પડઘા સંભળાય, પણ તે જલદીથી ભૂલી શકાય એવાં છે અને આ પ્રચંડ ચરિત્ર–નિરૂપક ગાથા આપણને આશ્ચર્યચકિત અને પ્રેમબદ્ધ કરી લે છે

જહોન ક્રિસ્ટોફર સિવાય રોમેં રોલાંએ *The Soul Enchanted* નામની નવલમાલા તથા બીજી નવલો પણ લખી છે.

'જહોન ક્રિસ્ટોફર' દુઃખ વેઠી, ઝઝૂમતા અને વિજય પામવા સર્જાયેલા બધાં રાષ્ટ્રોના મુક્ત આત્માઓને અર્પણ કરવામા આવી છે.

"મેં અંતની નજીક જતા યુગની કરુણિકા લખી છે. મેં તેના દોષો, ગુણો, તેની ઊંડી વ્યથા, તેનું ધૂંધળું અભિમાન, તેના શૌર્યભર્યા યત્નો, આધિમાનવ ફરજના ભાર તળે–આખી દુનિયાના ભાર તળે–તેનો વિશાદ, દુનિયાની નીતિનું નવસર્જન, તેના સુંદરતાના સિદ્ધાંતો, તેની શ્રદ્ધા, નવી માનવતાનું ઘડતર–આપણે જેમ જીવીએ છીએ–તે બધામાંથી કાંઈ છુપાવવા પ્રયત્ન નથી કર્યો.

"જુવાનો, આજના જુવાનો, અમને તમારા પગ તળે કચડી, આગે બઢવા કૂચ કરો. અમારા કરતાં વધુ મહાન અને વધુ સુખી બનો.

"મારી જાત માટે તો હું જે મારો આત્મા સમો હતો તેને વિદાય આપું છું. હું તેને ખાલી કાંચળી જેમ ત્યજી દઉં છું. જીવન મરણો અને નવઅવતારોની પરંપરા છે. ક્રિસ્ટોફર, આપણે ફરી જન્મવા માટે મરવું જોઈએ. (ઑકટોબર, ૧૯૧૨)"

'જ્હૉન ક્રિસ્ટોફર'ને સર્વોત્તમ સો પુસ્તકોની નામાવલિમાં મૂકતાં જે. સિ. પોવિસે લખ્યું છે "નિત્શેના 'Ecce Homo' પછી પ્રગટ થનાર સૌથી નોંધપાત્ર પુસ્તક નિઃશંક રોમેં રોલાંનું જ્હૉન ક્રિસ્ટોફર છે કલા અને જીવનના સંબંધ પર એ અત્યંત મૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ સૂચક કૃતિ છે. એમા સમાયેલું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન વીરતાભર્યું છે—The philosophy of the worship of the mysterious life-force as God and of the reaching out beyond the turmoil of good and evil towards some vast and dimly articulated reconciliation. સૌંદર્યમય વિચાર અને લાગણીની ઉચ્ચ સપાટી પર પહોંચવાની બુદ્ધિવાદી સીડી તરીકે ગટેના 'વિલ્હેલ્મ મૈસ્ટર' પછી આવું મહામૂલ્યવાન પુસ્તક બીજું કોઈ લખાયું નથી. Massive and dramatic, powerful and suggestive, it magnetizes us into an acceptance of its daring and optimistic hopes for the world..."

રોમેં રોલાં યુદ્ધના વિરોધી અને શાંતિના પ્રેમી છે. જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે તેણે *Above the Battle*માં સંગ્રહિત કરેલ પ્રખ્યાત યુદ્ધવિરોધી લેખમાળા લખી ઘણો ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો અને પરિણામે તેને ઉતારી પાડવાના કેટલાક નીચ પ્રયાસોના ભોગ બનવું પડ્યું. ત્યારપછી તેણે આપમેળે ફ્રાંસ છોડી સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં વસવાટ શરૂ કર્યો. હજુ યે તે ભાગ્યે જ કામપ્રસંગ વિના ફ્રાંસ જાય છે. ૧૯૩૫માં જીનિવામાં તેના રહેઠાણ 'વિલા ઓલ્ગા'માં શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે તેમની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે તેણે સુભાષચંદ્ર બોઝને પોતાનો ટાગોર સાથેનો ફોટો ભેટ આપી, તેની સાથે પત્રમાં લખ્યું હતુ: "શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝને. આ પૂર્વ અને પશ્ચિમના મિલનની છબિ. મે. ૧લી ૧૯૩૫ રોમેં રોલાં." શ્રી. સુભાષ સાથેની વાતચીતમાં તેમણે પોતાનો કિસાનો અને મઝદૂરો પ્રત્યેનો પ્રેમ બતાવતાં કહ્યું હતું કે જો મહાત્મા ગાંધી તેમના હિતથી જુદા પડે તો હું તેનો વિરોધ કરી કિસાનો અને મઝદૂરોનો પક્ષ લઈશ. કારણ તેમના પક્ષમાં જ ન્યાય અને માનવસમાજની પ્રગતિને આવશ્યક સાચો કાયદો રહેલો છે. પોતાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જણાવતાં તેણે કહ્યું હતું: '(૧) આંતરરાષ્ટ્રીયતા (દરેક પ્રજા માટે ભેદ વિના સમાન હક્ક હોય તેવી); (૨) શોષિત શ્રમજીવીઓ માટે ન્યાય–એટલે કે આપણે શોષક અને

શોષિત ન હોય એવા સમાજની સ્થાપના માટે લડવું જોઈએ. એ સમાજમાં બધાંયે સમગ્ર જાત માટે કામ કરનારા હશે; (૩) દબાયેલાં રાષ્ટ્રોનું સ્વાતંત્ર્ય; (૪) સ્ત્રી અને પુરુષોના સમાન હક્ક—આ એ મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે.'

તે સત્યને ચાહે છે. પણ સત્યને તે મર્યાદિત દૃષ્ટિથી જોતા નથી. તે સત્યને અવિચળ ન માનતાં કહે છે: 'સતત બદલાતાં આ વિશ્વમાં જે સત્ય કદી બદલાતું નથી તે જુઠાણું છે, અથવા તેના કરતાં યે ખરાબ છે. જુઠાણાંને પારખવાને અશક્ત એવા નેક માણસો માટે એ શૂન્ય છે.' *Fifteen Years of Combat*માં તેણે તેના સામાજિક વિચારોની ઉત્ક્રાંતિ અને તે માટેની આંતરિક મથામણ દર્શાવ્યાં છે અને *By Way of Revolution to Peace*માં લડાઈ, શાંતિ, અહિંસા વગેરે પ્રશ્નો પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. કલા અને વિજ્ઞાનનું જીવનમાં સ્થાન બતાવતાં તેણે કહ્યું છે:

> "The foremost science in the world is the science of living in such wise as to produce the minimum of evil and the maximum of good possible. The foremost art in the world is the art of knowing how to avoid evil and to produce good with the least effort possible."

કવિ ભાલણ કૃતં

એક અપ્રસિદ્ધ કવિતા

સંપાદકઃ છ. વિ. રાવળ

[આ કવિની ઘણીખરી કવિતા ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી બહાર પડેલા બૃહદ્ કાવ્ય-દોહનના આઠ ભાગમા છપાઇ ગઈ છે, તેમ છતા હજુ પણ કોઇ કોઈ વાર તેની રચેલી અપ્રસિદ્ધ કવિતા પણ હાથ આવે છે. આવી એક છપાયા વિનાની કવિતા આ નીચે આપવામાં આવી છે

આ કવિતાની ભાષા, હાલની વપરાતી ભાષા જેવી છે. તેનુ કારણ એ છે કે, જેમ જેમ લહિયાઓ જૂના કવિતાની નકલો ઉતારતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ જૂની ભાષાની કવિતાને પોતાના વખતની ભાષાનું રૂપ આપતા ગયા. આ જ નિયમ નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈની કવિતાને પણ લાગુ પડે છે. તે બંનેના વખતની ભાષા હાલના જેવી નહોતી, છતા તેમની છપાયેલી અને લોકસમૂહમા વપરાતી કવિતાની ભાષા હાલની ભાષા જેવી છે. મીરાબાઈ મેડતા—મેવાડના વતની હતા એટલે તેમની ભાષા કંઈક હિંદી ને મુખ્યત્વે મેવાડી હોવી જોઈએ, પણ તેમ ન હોતા તેમા ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો જણાય છે.

આવી જૂની ઉત્તમ કવિતાના સંગ્રહથી આપણા કવિતાના સાહિત્યમા વધારો થાય એ ઈચ્છવાયોગ્ય છે.—સંપાદક]

મહાદેવના સાત વાર

પદ

શંભુજી **સોમવારે**, ગયા ગંગાના આરે
મને તે વંન મેલી, સંગે નથી સાહેલી
ન અન્ન પાણી ભાવે, વિજોગે દુઃખ આવે
એ વાત કોને કહીએ, મનમાં વિચારી રહીએ.

ભવાની **ભોમ** વારે, ચિંતા કરે અપારે
નિદ્રા હરિ ન આવે, શંભુના ગુણ ગાવે
કૈલાસ અમને મેલી, અહિં કોણ અમારું બેલી
નંદી ભૃંગી ઓથે, ગયા ગંગાને કાંઠે.
શું કરું હું એની, આશા તજી છે એની
ગળે જો દેઉં ફાંસી, તો લોક કરે છે હાંસી.

બહુનામી બુધવારે, અમને ન લઈ ગયા હારે
ગંગા ને શિર ધારી, અમને મૂક્યા વિસારી.
ગંગાને શંભુ એક, અમને મૂકયાં છે છેક
ગંગાના ભાગ્ય મોટાં, અમારાં ભાગ્ય છોટાં.

ગંગાજી ગુરૂવારે, અમને તે મેણાં મારે
માનીતી આજ એ છે, શંભુજી સુખ દે છે.
આધીન થયા છે અહીં એ, એ વાત કોને કહીએ
વેઠાય નહીં દહાડી, હવે શું કરું હું માડી.
તજી છે ત્રિલોક નાથે, ગંગા ચડાવ્યાં માથે
ગંગાને આવી સાડી, અમને મૂકયાં વિસારી.

શુક્રવારે સ્વામી, નમેરા શંભુ નામી
અસંખ્ય નામ તમારાં, છે અલ્પ ભાગ્ય મારાં
શંભુજીને કારણે, ઘોર તપ કીધાં વને
ગંગાનાં સત્ય સાચાં, અભય પદ લીધાં
મન માની પાછી વળતી, શંભુનું સ્મરણ કરતી.

શનિવારે પ્રદોષ કરીએ, મહા દુઃખ પાપ હરીએ
વાલમને રાજ મલીયાં, જે સર્વ દુઃખ ટળીયાં
આવેલા નથી માડી, હું વાટ જોઉં દહાડી
મહિમાનો પાર ન આવે, નીતિના ગુણ ગાવે.

આદિત્યે ઈશ આવ્યા, ભવાની મન ભાવ્યા
ચાલો સામૈયે જઈએ, પ્રીતે પૂજીએ મોરારી
આઠ વાર આ ભણીએ, મહા દુઃખ પાપ હણીએ
ભાલણ કહે છે વાણી, સ્મરોને શૂલ પાણી.*

* એક જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાંથી ઉતારો.

(૧) સમાજવાદનું અંદાજપત્ર

ઉત્પાદન અને ઉપભોગ વચ્ચેના આંતરિક વિરોધને દૂર કરી યોજનાબદ્ધ અર્થવ્યવસ્થા–Planned economy–ઉપર રાષ્ટ્રના અર્થચક્રને મૂકવાનો પ્રથમ અખતરો રશિયાએ કર્યો. ઉત્પાદન ને વપરાશ વધારવાની પંચવાર્ષિક યોજનાઓ પણ આ સંયોજિત અર્થવ્યવસ્થાનું જ પરિણામ છે. આજે રશિયા ત્રીજી પંચવાર્ષિક યોજનાની શરૂઆત કરી ચૂક્યું છે. આ યોજના અગાઉનાં વરસો ને ત્રીજી પંચવાર્ષિક યોજનાનાં ચાલુ વરસોની રશિયાની સામાજિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે જબરો ફેરફાર માલમ પડે છે. આજે રશિયાનું પાટનગર મોસ્કો ને બીજાં પ્રાંતીય નગરો જોતાં ન્યૂયોર્ક ને ચિકાગોની રિદ્ધિસિદ્ધિનાં એમાં દર્શન થાય છે. આમ છતાં અમેરિકન આબાદીમાં ગરીબતવંગર વચ્ચે રહેલ ભયાનક ભેદ રશિયામાં જોવા નથી મળતો. આર્થિક લોકશાસનનો અર્થ જ એ કે સમાજમાં સુખસંપત્તિની લગભગ સરખી વહેંચણી થાય.

સમાજશાસ્ત્રમાં આ પહેલો અખતરો છે. માટે સમાજશાસ્ત્ર વિચારકોની દૃષ્ટિએ રશિયન અખતરાનું માનવવ્યાપી મહત્ત્વ છે. માનસવિશ્લેષણશાસ્ત્રીઓને માટે પણ આ એક નવી માનસવેધશાળા–Psycho-analytical observatory–છે. માણસના માનસિક આકાશપ્રદેશના ખગોળવેત્તા માનસશાસ્ત્રીઓએ સમાજશાસ્ત્રના આ નવા પ્રયોગનું એ પ્રશ્ન મનમાં રાખીને અવલોકન કરવું જોઈએ કે સમાજમાં વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે સુખ, સંપત્તિ, તક ને સરળતાની સુમેળ વહેંચણી થાય ત્યારે વૈયક્તિક માનસ –Individual Psychology–ઉપર મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાના પ્રત્યાઘાતોથી કયા પ્રકારના જુદા ને સારાનરસા પ્રત્યાઘાતો થાય છે ને સમાજ ઉપર એનું સામુદાયિક પ્રતિબિંબ વ્યક્તિઓના સામુદાયિક વર્તન–Social behaviour of individuals–ઉપર કઈ જાતનું પડે છે.

આ તો માનસશાસ્ત્રના વિચારપ્રદેશને સ્પર્શતી સોવિયેટ સમાજવ્યવસ્થાની વાત થઈ. ને એનું અવલોકન સૂક્ષ્મ ને અટપટું હોઈ એ બહુ કપરું કાર્ય છે. પણ સોવિયેટ સમાજવ્યવસ્થાની અર્થશાસ્ત્રને સ્પર્શતી બાબતો તો બહુ જ સ્થૂળ ને ખાતરીકારક હોય છે. આર્થિક સંગઠન ને નિયંત્રણની બાબતમાં સોવિયેટ રશિયાનું આર્થિક સંગઠન ને નિયંત્રણ ચોક્કસપણે મૂડીવાદી વ્યવસ્થા કરતાં વધારે સરળ, શાસ્ત્રીય ને વધારે માનવકલ્યાણકારી હોઈ ઉન્નત લાગે છે. છેલ્લાં વીસ વરસમાં સોવિયેટ રશિયાની નવી

અર્થપદ્ધતિના અમલને કારણે ૧૯૧૮ ને ૧૯૩૯ના વરસ વચ્ચે નવ ગણો વિકાસ માલમ પડે છે! આજના રશિયાના આર્થિક વિકાસના આંકડા આકાશી પદાર્થોના અંતરના આંકડા જેવા લાગે છે. હમણા જ સોવિયેટ પાર્લામેન્ટે ૧૯૩૯-૪૦નુ સરકારી બજેટ પસાર કર્યું. એ બજેટ પ્રમાણે સોવિયેટ સરકારની ચાલુ વરસની આવક ખાતે ૧૫૫૬૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ રૂબલ (૩૦૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ડોલર અથવા ૬૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ પાઉંડ) જમા થશે! રાજ્યની આટલી જબ્બર આવકનો ૯૫ ટકા ભાગ રાજ્યની માલિકીના ઉદ્યોગોમાથી થશે જ્યારે પાંચ ટકા જેટલી જ આવક લોકો ઉપર સીધા કર નાખીને મેળવવામા આવશે!

ત્રીસ હજાર દશ લાખ ડોલરની રાક્ષસી રકમમાંથી ૭૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ડોલર જેટલી લશ્કરી બચાવ ખાતે રોકવામાં આવશે! રશિયા અભેદ કિલ્લો છે ને એ જેમ ૧૮૧૨માં નેપોલિયનની કારકીર્દિની કબર પુરવાર થયુ હતું તેમ ભવિષ્યમાં જર્મન સરસુખત્યાર હિટલરની કારકીર્દિનો ઘોર પણ પુરવાર થશે—જો હિટલર એ તરફ આક્રમણની તરવાર ઉગામશે તો. ચેમ્બરલેઇન હવે મોસ્કો સાથે ભાઇબંધી કરવાનાં ફાંફાં મારી રહ્યો છે એનુ આ પણ કારણ છ.

રાજ્યની ત્રિઝેરીખાતાના પ્રધાને અંદાજપત્રની ચર્ચા વખતે સોવિયેટ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ જણાવ્યુ હતું કે બે પંચવાર્ષિક યોજનાની સફળ પૂર્ણાહુતિને કારણે સોવિયેટ નેશનલ ઈકોનોમી—રાષ્ટ્રીય આવકનો—સાડા ત્રણ ગણો વિકાસ થયો છે. પહેલી પંચવાર્ષિક યોજના વખતે સામાજિક ને સાંસ્કારિક વિકાસ માટે રાજ્ય જેટલાં નાણાં ખરચી શકતુ હતું એનાથી પાંચથી છ ગણાં નાણાં બીજી પંચવાર્ષિક યોજના દરમિયાન સોવિયેટ સરકાર ખરચી શકી હતી! એ ખાતે ગયા વરસના કરતા આ નવા વરસે ૨૨ %. વધારે માંડવામાં આવશે.

હવે આની સાથે માતબર દેશો જેવા કે ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકાનાં રાક્ષસી ખોટો જમતાં ને અગાઉનું પબ્લિક દેવું વધારી મૂકતાં અંદાજપત્રો જુઓ. લશ્કરી ખાતે ત્રીસથી માંડીને સાઠ ટકા સુધી પોતાના બજેટને વેડરી નાખતી સરકારોનાં અંદાજપત્રો કયા સામાજિક નવવિધાન તરફ પ્રજાને લઈ જાય છે? વિગ્રહી નવવિધાન કે કલ્યાણકારી નવવિધાન? ૧૯૩૮-૩૯માં જર્મનીનું સરકારી દેવુ એક લાખ દશ લાખ માર્ક, ઇટલીનુ ૧૨૦ હજાર દશલાખ લાયર ને જાપાનનું ૬૫ હજાર દશલાખ યેન જેટલું થઈ ગયુ છે! ફાસિઝમના આ શાપિત આશીર્વાદનો ભયંકર પ્રત્યાઘાત જગત ઉપર ને વીસમી સદીનાં બાકી રહેલ વરસોની તવારીખ ઉપર કેવો થશે?

(૨) માનવજ્યોતિર્ધરની જેહાદ

થોડા અઠવાડિયાં પહેલાં જ મહાન જર્મન સાહિત્યકાર અર્ન્સ્ટ ટોલર આપઘાત કરીને મૃત્યુ પામ્યો. અર્ન્સ્ટ ટોલર ક્રાંતિકારી જર્મન સાહિત્યકાર હતો. એ મુક્ત વિચારક હતો. એના મુક્ત આત્માને જર્મનીમાં હિટલરશાહી હેઠળ ઘણું વેઠવું પડયું. જીવન એને હીટલરશાહી હેઠળ જીવવું અસહ્ય થઈ પડયું. એટલે એણે અતિ જુવાન વયે આત્મહત્યા કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો. મરતાં પહેલાં એણે અમેરિકન સાપ્તાહિક 'ધી ન્યૂ માસીસ'ને

એક અતિ પ્રાણવાન સંદેશ પાઠવ્યો હતો. ટોલરની આત્મવ્યથાનું એ સંદેશમાં સાચું પ્રતિબિંબ પડે છે. ફાસિવાદના દાનવી પડછાયાની ભૂતાવળ વીસમી સદીની બીજી ચતુર્થીમાં સમસ્ત માનવપ્રગતિને કેવી રીતે રૂંધી, દમી રહી છે એ ટોલર નીચેના સંદેશમાં દર્દનાક બયાનમાં જણાવે છે:

"સમસ્ત યુરોપ અને હવે તો જગતના બીજા ભાગોને પણ ધૂંધવી નાખતા પ્રત્યાઘાતી ઝેરીવાયુના ભોગ થઈ પડેલા ને એના દુઃખી સાક્ષી બનેલા અમને પૂછવામાં આવે છે કે ભયત્રાસિત સંસ્કૃતિને બચાવવા માટે અમે દેશ છોડીને ભાગેલાઓ શો ફાળો આપી શકીએ એમ છીએ?

"સંસ્કૃતિ—કલ્ચર—નો અર્થ આપણે વિજ્ઞાન, કલા ને સાહિત્યનાં ઉત્સર્ગી મહાન સર્જનોનો જથ્થો એટલો જ નથી કરતા, પણ સંસ્કૃતિના—સંસ્કારિતાના અર્થમાં આપણે નિત્યજીવનનાં તત્ત્વો, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સમાજ સમાજ વચ્ચેના સંબંધો અને એ સંબંધોનું નિયંત્રણ કરતા નૈતિક આદર્શોને પણ સમાવી લઈએ છીએ.

"જો કે આ સંસ્કૃતિ આદર્શો રાષ્ટ્રે રાષ્ટ્રે, એમની અભિવ્યક્તિમાં, ભાષામાં, પ્રણાલિકામાં ને ટેવોમાં જુદા પડતા ભલે લાગે પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મૂળમાં બધે જ એક સર્વસામાન્ય તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વ તે માનવતાનું.

"માનવતા ધર્મોના મૂળમાંથી ફૂટી રહી છે. એ સંતઋષિઓ ને આર્ષદ્રષ્ટાઓના આર્ષદર્શનમાંથી અને જેઓએ નિગૂઢ પ્રેમે માનવજાતિને ચાહી છે એમની લાગણીમાંથી ઊગી છે. પણ આ માનવતાનો કાનૂન સેંકડો ને હજારો વર્ષના યુગો પસાર થયા ત્યાં સુધી સાર્વત્રિક સ્વીકૃતિમાં આવ્યો નહોતો. આજે સરમુખત્યારો માનવતાના આ કાનૂનને પોતાની એક ટોળી—Tribe—ની સર્વોપરિતાની તરફેણમાં નકારી રહ્યા છે.

"આપણે માટે આત્મમાનનો અર્થ, વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યનો, ન્યાયનો ને વ્યક્તિના યોગ્ય વિકાસના હક્કના દાવાનો ને કરુણા—ભૂતદયાનો હતો. એનો અર્થ બધુ માનવોની વેદના, દુઃખો ને દમન પોતાનાં જેવાં ગણવાની વ્યક્તિની શક્તિનો હતો. આમ છતાં, આજે ફાસિઝમ, સ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય ને ભૂતદયાનો દુશ્મન થઈ બેઠો છે. વ્યક્તિની વિગ્રહી લાયકાત—fitness—એની ઉપયોગિતા નક્કી કરે છે; ન્યાય એ ટોળકીનો કાયદો બની ગયો છે ને ભૂતદયા તિરસ્કરણીય ને ઉપહાસપાત્ર થઈ રહી છે. ફાસિઝમ જુઠાણાને સત્યને સ્થાને બેસાડે છે, ધિક્કારને સદ્‌ગુણ ગણાવે છે ને ખૂન, હત્યાને આવશ્યકતા મનાવે છે. કારણ કે એ કોઈનો પણ આદર કરતો નથી. માનવીની વેદના કે આનંદઃ કંઈએ પ્રત્યે એને આદર નથી.

"જે સ્ત્રીપુરુષો સરમુખત્યારોનો છૂટો પ્રતિકાર કરી રહ્યાં છે અને જેઓ માનવસંસ્કૃતિના મહામૂલા વારસાને અક્ષત, અબાધિત રાખવાનો જીવલેણ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે ને જેઓ એ વારસાને નવાં ક્રાન્તદર્શનથી ને નૂતન સર્જનોથી એનું મૂલ્ય વધારવા મથી રહ્યાં છે એમનું આજે ઘોર દમન થઈ રહ્યું છે ને એઓ નાબૂદ થઈ રહ્યાં છે. દેશવટો સહીને એઓ પોતાને અને પોતાના સ્વમાનને બચાવે છે. ૧૯મી સદીમા જુલમોથી બચવા માટે જર્મનીનો જેમને ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો એ બોર્નસ, વેગ્નર્સ, માર્ક્સ,

હર્વેન્ગ અને સ્કર્ઝના અનુગામીઓ ૧૯૩૩ના જર્મન દેશત્યાગીઓ છે. ૧૯મી સદીના એ દેશવટો ભોગવનારા ચિંતકો ને સાહિત્યકારોએ પોતાના દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે એમણે એમના માદરેવતનની સંસ્કૃતિને મહાન બનાવી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ જે દેશોએ એમનું સ્વાગત કર્યું હતું, એમને અપનાવ્યા હતા તેમની સંસ્કારિતાને પણ ઉન્નત કરી હતી.

"રીચાર્ડ વેગ્નરની સર્વોત્તમ કૃતિ, હેઈન્સિનાં સુંદરતમ કાવ્યો ને માર્ક્સના મહાન ચિંતનગ્રંથોનું સર્જન એમના દેશવટામાં જર્મન સરહદની બહાર થયું હતું.

"સરમુખત્યારને સ્થાને કીંગ ફ્રેડરિક વિલિયમ ચોથો હોય કે એડોલ્ફ હિટલર હોય. પણ સરમુખત્યારની ચિરંતન ધિક્કારવૃત્તિ, એને બુદ્ધિવાદની ભીતિ હોય છે એની સાચી સાક્ષી પૂરે છે. કારણ કે બુદ્ધિ નિર્ભય હોય છે; તેથી એ સરમુખત્યારોની ભયંકર વિરોધી હોય છે. જેણે ભય જીત્યો એણે સરમુખત્યારને જીત્યો. એ વ્યક્તિ વિષે તેમજ આજે રાષ્ટ્રો વિષે સાચું છે.

"લોકશાસનવાદી દેશોએ દેશવટો ભોગવનારાઓને આદરમાનસહ અપનાવ્યા છે. એને માટે અમે એમના ભારે આભારી છીએ. એ જ સાબિત કરે છે કે માનવ એકતા મજબૂત ને જીવંત છે. જે વિચારો અમને વહાલા ને અમારે માટે મહાપવિત્ર છે એ જ વિચારો આ દેશોમા જીવે છે ને એનો અમલ થાય છે. એમણે અમને આશ્રય આપ્યો એ પહેલાંથી જ અમે એમના મહાન પુરુષોની કૃતિઓથી પરિચિત થયા હતા. શેક્સપિયર, મોલિયેર. ટૉલ્સ્ટૉય, બ્રીટમૅન, ઝોલા, ઈબ્સેન ને બાયરનની કૃતિઓને અમે હમેશ સંસ્કૃતિના અમારા વારસા તરીકે ગણી છે. એ સાહિત્યસંપદ્ આપણા બધાની મોંઘી મૂડી છે.

"આવી પરસ્પરવૃત્તિ, જો કે દેશવટો ભોગવનારની આપદા ઓછી કરતી નથી છતાં એની કટુતાને હળવી કરી નાખે છે. જે દેશમાં એમની માતૃભાષા બોલાતી કે વપરાતી નથી એ દેશમાં રહેવું સાહિત્યકારને માટે બહુ વસમું થઈ પડે છે. સાહિત્યકાર કે જેને સ્વભાષી બંધુઓની પ્રગટ અપ્રગટ વાચા તરફ કાન માંડવા જોઈએ એને પરભાષી વાચા સાંભળવી પડે છે. આ પરભાષાના સૂક્ષ્મતમ સૂરો એમને માટે તો હસ્તાપ્રાપ્ય જ રહે છે."

૧૯મી સદીમાં દેશવટો ભોગવનાર વીર ક્રાંતિકારીઓ ને આજે દેશવટો ભોગવતા સાહિત્યકારો ને ક્રાંતિકારીઓના વિષમ અવસ્થાભેદનો ઉલ્લેખ કરતાં અર્ન્સ્ટ ટોલર જણાવે છે.

"આજના દેશત્યાગી ને ૧૯મી સદીના દેશત્યાગીની સરખામણી કરતાં એક મહત્ત્વનો તફાવત એ નજરે પડે છે કે તે દિવસોમાં દેશત્યાગી, એક સૈનિક તરીકે કે સાહિત્યકાર તરીકે પરદેશમાં વસીને પણ પોતાના દેશના સરમુખત્યારનો સામનો કરી શકતો હતો. આજે તો આજનો સરમુખત્યાર એના પોતાના દેશની સરહદની બહાર પણ ઘણી વાર એટલો સજ્જેર ને સતાવવાની શક્તિ ધરાવતો હોય છે કે, એ સરમુખત્યારે હાંકી કાઢેલ ભાવનાના પ્રચારક દ્વારા લખાયેલ ગ્રંથો પ્રગટ કરવાની ગ્રંથપ્રકાશકો, એનાં નાટકો ભજવવાની નાટયગૃહપતિઓ અને મુક્ત ચિત્રકારનાં ચિત્રો આર્ટ ગેલેરીઓમાં મૂકવાની એના વ્યવસ્થાપકો હિંમત કરી શકતા નથી.

"આમ છતાં, અમે પ્રતિસ્પર્ધીઓ તરીકે તો જર્મન માંધાતાની હરોળમાં ઊભા છીએ. ભલે ડૉ. ગોબેલ્સ, જર્મન ભાષાનું જંજીરાવૃત સાહિત્ય જ દુનિયાને મળે એની કોશીષ

કર્યા કરે, પણ દુનિયાં, મુક્ત જર્મન દેશત્યાગીઓની કૃતિઓ વાંચે છે કારણ કે એ કૃતિઓમાં, આ દેશત્યાગીઓની, જર્મનીને બચાવવાની જેહાદની આભા હોય છે. જે જર્મનભાવનાને મુક્ત કરવા માટે એના મુક્ત સાહિત્યકારોની જેહાદ મંડાઈ છે એ ભાવના પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો બહુ પ્રશસ્ય ને મહાન ભાગ છે. આ ભાવનાનો એક દિવસ વિજય થશે જ થશે.

"એના ખૂની મોબતીઓના સથવારા છતાં મિ. હિટલર જર્મનીમાં ભમતા વિકરાળ પડછાયાને નહિ અટકાવી શકે. એ વિકરાળ પડછાયો તે બહારવટું ખેડનારા સાહિત્યકારના અવાજનો છે. આ અવાજ એટલો સમર્થ છે કે હિટલર એની હિસ્ટિરિયાથી ભરેલી ચીસોથી પણ એને નહિ ડુબાડી શકે. કેટલીક વાર જ્યારે ફુહરર એની બંધનજડિત પ્રજાને અમે મુક્ત ને બહારવટિયા સાહિત્યકારો શું લખીએ વિચારીએ છીએ એ કહે છે ત્યારે અમારો અવાજ એને અભિભૂત કરી મૂકે છે.

"નામશેષ થવાના ભયના વિકરાળ ગ્રાસમાં સપડાયેલ સંસ્કૃતિને એની મોચનવ્યથામાંથી બચાવવા માટે અમે દેશત્યાગીઓ શું કરી શકીએ? હિટલર અમારા ગ્રંથો ઉપર પલિતો ચાંપી એની રાખખાખ બોલાવી શકે છે, અમારી માલમિલકત જપ્ત કરી શકે છે, પણ એ રાવણી સામર્થ્ય ને તાકાત બતાવનાર હિટલર અમારી પાસેથી ગેટે ને હૈલ્ડરલીનની વાણી નહિ લૂંટી લૂટાવી શકે. આ ઉપરાંત જર્મનીની ભીતરમાં હજી આજેયે લાખો લાખો માનવો વસે છે કે જેઓમાં પોતાના રાષ્ટ્રના અધોગમનની લાગણી જાગ્રત છે એ અમારી શ્રદ્ધા અમારી પાસેથી હિટલર નહિ ખૂંચવી શકે.

"આત્મનાશના ભયથી વિહ્વળ બનેલી સંસ્કૃતિને બચાવવાનું અમારાથી તો જ બની શકે કે જે ભાગ્યશાળીઓ ગુલામીમાંથી છટકી નાઠાં છે એઓ પોતાની ભાષાને પોતાની સમગ્ર શક્તિ અર્પણ કરે, માનવજાતિ સામે આદરવામાં આવેલ હિટલરી માનવદ્રોહ સામે હિંમત ને સચ્ચાઈપૂર્વક ખડા થાય અને ફાસિસ્ટ બર્બરતા સામે જેહાદ માંડે.

"પણ આટલુંયે પૂરતું નથી.

"સંસ્કૃતિને શી રીતે બચાવી શકાય? જ્યારે બંધનમાં સપડાયેલ રાષ્ટ્રોની પ્રજા સ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય ને માનવશોભાની ઝંખના પોતામાં જીવતી રાખે ને આ ઝંખનાને અનુકૂળ તક મળતાં કાર્યમાં ફેરવી શકે."*

(૩) મહાસભાવાદી ને બિનમહાસભાવાદી પ્રાંતિક સરકારોનાં અંદાજપત્રોના આંકડા

નવા બંધારણનો પ્રાંતિક ભાગ બે વરસથી અમલમાં આવ્યો છે. એમાં અમુક અંશે સરકારી વહીવટ પ્રજાસત્તાના ધોરણ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. પોતાને જે જે પ્રાંતોમાં વધુમતિ મળી છે, એ પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં મહાસભાએ પ્રધાનમંડળો રચવાની સરકારી વહીવટ ચલાવવાની નીતિ સ્વીકારી છે. મળી શકે એટલાં નાણાંનો ઉપયોગ ગષ્ટ્રઘડતરનાં ખાતાંઓમાં કરવાનો મહાસભાવાદી પ્રધાનોના ભારે પ્રયત્નો છતાં એમની સરકારની આવક ને પ્રાંતની વસ્તીની વિપુલતા જોતાં પ્રધાનોને પોતાની આકાશી

* 'ન્યૂ માસીસ'ને મળેલા અર્ન્સ્ટ ટોલરના સંદેશમાંથી.

યોજનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં કેટલી અસાધ્ય મુશ્કેલી પડે એમ છે એનો ખ્યાલ એમના પ્રાંતિક બજેટની રકમો ઉપરથી આવી શકશે. સાથે સાથે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે પંજાબ, બંગાળ ને સિંધ જેવા પ્રાંતના બિનમહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો પણ અમુક અંશે વહીવટીતંત્રમાં મહાસભાની રચનાત્મક નીતિ અનુસરે છે.

૧૯૩૯–૪૦ નાં પ્રાંતિક સરકારી અંદાજપત્રો (૦૦૦ રૂા. માં)

પ્રાંત	વસ્તી	આવક	જાવક	પુરાંત
પંજાબ	૨૩૫૦૮૮૫૩	૧૧૬૭૦૦	૧૧૯૬૦૦	–૨૯૦૦
ઓરિસ્સા	૮૦૪૩૬૮૧	૧૮૪૩૨	૨૦૨૬૭	–૧૮૩૫
બિહાર	૩૨૩૭૧૪૩૪	૫૩૮૫૦	૫૩૭૨૫	+૧૨૫
મદ્રાસ	૪૬૭૪૦૧૦૭	૧૬૨૩૪૫	૧૬૪૦૭૨	–૧૭૨૭
સિંધ	૩૮૮૭૦૭૦	૩૮૩૨૩	૩૭૬૨૫	+૬૮૮
મુંબઈ	૧૮૧૯૦૦૦૦	૧૨૫૫૧૭	૧૨૮૩૮૩	–૨૮૪૬
સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૮૪૦૮૭૬૩	૧૩૨૩૪૫	૧૩૬૯૩૮	–૪૫૯૩
મધ્ય પ્રાંતો	૧૫૫૦૭૭૨૩	૪૮૫૭૪	૪૮૩૪૮	+૨૨૬
આસામ	૮૬૨૨૨૫૧	૨૮૪૪૫	૩૦૧૮૪	–૧૭૩૯
સરહદી પ્રાંત	૨૪૨૫૦૭૬	૧૮૩૨૮	૧૮૬૪૨	–૩૧૪
બંગાળ	૫૦૧૧૪૦૦૨	૧૩૭૮૦૦	૧૪૬૫૦૦	–૮૭૦૦
બ્રિટિશહિંદી પ્રાંતો	૨૫૬૮૫૯૭૮૭	૮૨૧૫૦૦	૮૨૬૫૦૦	–૫૦૦૦

બ્રિટિશ હિંદની ૨૫ કરોડથી પણ વધારે વસ્તી ધરાવનાર પ્રાંતિક સરકારો માત્ર ૮૨ કરોડની આવક ઉપર રાષ્ટ્રઘડતરનાં કામો, જેવાં કે કેળવણી, સ્વાસ્થ્ય સુધારણા, પ્રૌઢશિક્ષણ, રસ્તાસુધાર, ખેતી ને ઉદ્યોગોનો વિકાસ વગેરે પાછળ કેટલાં ને ક્યાંથી નાણાં ખરચી શકે?

રામભાઈ પટેલ

(૪) ટેકરીઓમાં નંદાની પૂજા

ગઢવાલ અને કુમાઉનમાં, ખાસ કરીને બરફની આસપાસના પ્રદેશોમાં, નંદાષ્ટમીનો તહેવાર મોટા પ્રમાણમાં ઊજવવામાં આવે છે. ગયા વર્ષે સુદ આઠમને શુક્રવારે આ તહેવાર આવ્યો હતો. પહાડી લોકો પોતાના મુખ્ય તહેવાર તરીકે તેને ખૂબ પવિત્ર ગણે છે. શિવ અને પાર્વતીનાં લગ્નનો આ દિવસ હોઈ તેની યાદગીરીમાં તે ઊજવવામાં આવે છે. શક્તિનું રહસ્યરૂપ નંદા કુમાઉન હિમાલયમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે. અને ગઢવાલ પ્રાંતમાં નંદાદેવીનું શિખર (૨૫,૬૬૦ ફૂટ) તેના પ્રતિનિધિરૂપ છે. વળી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આ ઊંચામાં ઊંચું શિખર છે. અહીંઆ નંદાદેવી હિમાચલની પુત્રી પાર્વતી સાથે મળી જાય છે, અને તેની જ પૂજા માટેનાં ઘણાં મંદિરો ત્યાં આવી રહેલાં છે.

મલ્લાસોલીના કુમ્રના લોકો તથા તલ્લાડસાલ્લીમાં આવેલ હિંડોલીના નાનોરા અને દસોંદારના ઉત્સવો ખાસ કરીને ગઢવાલી લોકોમાં ઊજવવામાં આવે છે. નંદાદેવીના સાથી ત્રિશૂલ (૨૩,૪૦૬ ફૂટ)માંથી વહેતી નદીને તેઓએ નંદાકિનીનું નામ આપ્યું

છે. નંદાકિની તથા પિંડોલીના જમણા કાંઠા પર મહાદેવ તળાવના નજીક ભરગઢ ઉપર ફરુર આવેલું છે. આ બન્ને મંદિરો મોટાં પુજ્યસ્થાનો છે. આ દેવીનાં બીજાં મંદિરો સેમ્લિ, મિંગ અને તલ્લા ધુરામાં, તલ્ના ચાંદપુરમાં, નૌતીમાં તથા લોભામાં ગેરમાં આવેલાં છે. જોહારમાં નંદાદેવીનું માહાત્મ્ય ઘણું જ છે. જોહર ખીણમાં ૧૧,૦૭૦ ફૂટ ઊંચે માર્તોગિમાં, એકાંત શાંતસ્થાન—જ્યાંથી અદ્ભુત દેખાવ નજરે પડે છે—ત્યાં હિમાચલની પુત્રી અને શિખર પર વસતા મહાદેવની અર્ધાંગના દેવી નંદાનું મંદિર આવેલું છે. સપ્ટેમ્બરના બીજા અઠવાડિયામા તેના માનમા વાર્ષિક મેળો ભરવામાં આવે છે. ત્યારે લગભગ દશ પાડા તથા ત્રણસોથી વધારે બકરાનો ભોગ અપાય છે અને ઉચ્ચ ગણાતા પંદર ગામોનાં લગભગ બધાં કુટુંબો ત્યાં હાજરી આપી, પૂજન કરીને આનંદ કરે છે. લાતામાં નીતિ ખીણમાં આ દેવીનું મદિર છે ત્યા ભોટિયા લોકો તેની પૂજા કરે છે. તે ખીણમાં જ્યારે કોલેરા સખત ફાટી નીકળે ત્યારે દેવીનું સાંત્વન કરવા માટે ટિબેટના લોકો ઘેટાંનો ભોગ આપે છે. નંદાદેવીનાં મંદિરો, આલ્મોરામાં, કટયુરમાં, રાચુલામા, તથા કુમાઉનમાં દાનપુરમાં બગરમાં છે. તે કુમાઉન રાજાઓની કુળદેવી હતી. તેના માનમા કટયુર, ભોવાલી અને રાણીખેતમાં મેળા ભરવામાં આવે છે.

તાલ્લાચાંદપુરમાં આવેલ પિતૃગૃહ નૌતીથી દેવીનો વરઘોડો નીકળે છે અને ત્રિશૂલ શિખરની તળેટીમાં આવેલ ૧૨૦૬૪ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલ ઐદની કુંડ સુધી ડોળીમાં જાય છે. ત્યાં તેના માટે એક મંદિર હોય છે, ત્યાં ખૂબ પૂજ્યભાવ તથા આનંદથી તેનુ પૂજન કરવામાં આવે છે. દર બાર વર્ષે એક મહોત્સવ થાય છે ત્યારે પોતાના પાર્વદ લાટુ સાથે ઐદનીકુંડથી આગળ બરફમાં જેટલુ જઈ શકાય તેટલે દૂર લોકો દેવીને લઈ જાય છે. અને ત્યાં બે શિલા સ્વરૂપે તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. આ શિલા અબરખથી ઝળકાટ મારતી હોઈ સૂર્યનાં કિરણોનુ પ્રતિબિંબ તેમાં પડે છે. પાર્વદનું પણ કુંડેસોલીમાં નૌતી ખાતે મદિર છે. ચાંદપુર પરગણામાં જન્મેલ ચાર શીંગડાવાળો દેવીને અર્પણ થયેલ ઘેટો આ સમારંભને મોખરે હોય છે. મુસાફરીના અંતે ઘેટાને શણગારી તથા દેવીને પસંદ રાખવા સારુ મોટો કોથળો તેના પર મૂકીને દેવી પાસે જવાને તેને છૂટો મૂકવામા આવે છે. ઘેટો કદિ પાછો આવતો નથી. પર્વત પર કોઈને રસોઈ કરવા દેવાની, ઘાસ કાપવા દેવાની, લાકડાં કાપવાની કે મોટેથી ગાવાની મનાઈ છે કેમકે આ બધાં કારણોથી બરફનો મોટો જથ્થો પડવાનો અથવા તો કંઈક આફત ઊતરી આવવાનો સંભવ છે.

નંદાનું બીજું લોકપ્રિય નામ 'ઉફારાયણ' છે. નૌતિ અને બીજાં સ્થળોએ તે આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે શિખર પર પત્થરના ઢગલા સિવાય તેના માટે કંઈ મંદિરો બાંધવામાં આવવાં નથી. નૌતીમાં તેના રીતસરના પૂજારીઓ છે.

ગઢવાલ તથા કુમાઉનમાં નંદાષ્ટમી સરખી જ રીતે લોકપ્રિય છે અને અલ્મોરામાં મહાન મેળાનો ઉત્સવ થાય છે. શક્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં—ભગવતી, માયા, મહામાયા—તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેના માનમાં કુમ્તુગ, વાતી, લાસી, માતે અને ચિર્ગાકમાં ઉત્સવો ઊજવવામાં આવે છે. ત્યાં નાના તથા મોટા પાડાઓનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. આલ્મોરામાં નાના પાડાનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે અને ત્યાં ચંદરાનીના પ્રતિનિધિ પોતાની તરવારથી પહેલો ઘા કરે છે અને પછી બીજાઓ પ્રાણીને મારી નાખે છે. કેટલાંક ગામોમાં આ ક્રૂર પ્રથાનો ઉત્સવ ઊજવવામાં આવે છે. પશુને આગલે દિવસે

દાળભાત ખવરાવવામાં આવે છે અને ભોગ ધરાવવાના દિવસે તેને મીઠાઈ ખવરાવવામાં આવે છે. તેના ગળામાં હાર પહેરાવવામાં આવે છે તથા તેની પૂજા કરાય છે. પછી ગામનો મુખી તેના ગળામાં તરવાર અથવા ખુકરી ખોસે છે અને પશુને છૂટું મૂકી દેવાય છે. બધા માણસો તેની પાછળ પડે છે અને તે મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તેના પર પત્થરો ફેંકે છે તથા છરીના ઘા મારે છે. જે ગામડાંઓમાં 'મહિષ–મર્દિની' નું પૂજન કરાય છે ત્યાં ખાસ કરીને આ રિવાજ ચાલુ છે.

એક રસમય દંતકથામા જણાવ્યા મુજબ આલ્મોરામાં રાજા કલ્યાણચંદે નંદાદેવીની સ્થાપના કરી ત્યારથી તેની પૂજા ચાલુ હતી પણ જ્યારે બ્રિટિશ લોકોએ ૧૮૧૫ માં કુમાઉનનો કબજો લીધો, ત્યારે મંદિરનાં મહેસૂલમુક્ત ગામડાંઓને કુમાઉનના પહેલા કમિશ્નર મી ટ્રેઈલે જુદા પાડી નાખ્યાં. ૧૮૧૮ માં જ્યારે તે જોહારની ભોટિયા ખીણ પાસે થઈને જતા હતા ત્યારે નંદકોટ—જ્યાં નંદાદેવીનો દરબાર ભરાવાનું મનાય છે—પાસે થઈને જતા બરફના ઝળહળિત પ્રકાશથી તે આંધળો થઇ ગયો. લોકોએ તેને કહ્યું કે જ્યાં સુધી દેવીની પૂજા ચાલુ નહિ થાય ત્યાં સુધી બરફને અંગે આવેલ કામચલાઉ અંધાપો રહેવાનો. તેમ કરવાનું તેણે વચન આપતાં તેની આંખો ઊઘડી અને સારી થઈ ગઈ.

ત્રિપૂલ શિખરની તળેટીમાં નંદાષ્ટમીને દિવસે દરવર્ષે દેવી યાત્રાએ જાય છે. ત્યાર બાદ તેને કુરરથી તેના પિતાને ઘેર દેઓરરામાં છ માસ માટે લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં બધાનના લોકો તેની પૂજા કરે છે. જાન્યુઆરીમાં ઉત્તરાયણના દિવસે કુરુરમાં આવેલ શ્વસુરગૃહે દેવી પાછા આવે છે. *

હિંદની ખનીજ પેદાશ

૧૯૧૯–૨૩ ના પાંચ વર્ષની સરેરાશ પેદાશ ૨૫,૧૯૪,૧૨૩ પૌંડની હતી. ત્યાર પછીના વર્ષમા ૧૯૨૪ મા ૩,૫૦૦,૦૦૦ પૌંડનો વધારો થયો. પરંતુ આ વધારો અંશતઃ રૂપિયાની સરેરાશ વધેલી કીંમતને આભારી હતો ૧૯૨૪ થી ૧૯૨૮ સુધી સતત ઘટાડો થતો ચાલ્યો. તે વર્ષમાં ૨૧,૮૮૮,૫૨૮ પૌંડની પેદાશ હતી. ૧૯૨૯ મા આ ઘટાડો અટકી ગયો. તે વર્ષમાં ૧૯૨૮ કરતાં ૨ ટકા વધારો થઈ ઉત્પન્ન ૨૨,૩૭૮,૬૮૬ પૌંડનું થયુ. ૧૯૩૦માં ઘટાડો ફરીથી થયો અને ૧૯૩૨માં વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૧૫,૬૧,૩૨૬ પૌંડનું થયુ. ૧૯૩૩માં ફરીથી સુધારો થતાં ઉત્પન્ન લગભગ ૧,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડનુ વધીને ૧૬,૫૯૯,૮૩૭ પૌંડનુ થયુ. આ સુધારો ૧૯૩૪માં ચાલુ રહ્યો. ત્યારે કુલ કીંમતમાં ૧,૦૬૮,૫૫૦ પૌંડનો વધારો થઈને ૧૭,૬૬૮,૩૮૭ પૌંડની થઈ. અને ૧૯૩૫માં ૧૯,૩૪૬,૮૮૦ પૌંડની થઈ. ૧૯૩૬માં ૭૬,૪૩૧ પાંડનો નાનો સરખો વધારો થઈને ૧૯, ૨૭૪, ૩૪૧ પૌંડનું ઉત્પન્ન થયું. ૧૯૩૭માં હિંદ અને બર્મામાં થઈને ૫,૯૪૪,૨૩૬ પૌંડનો વધારો થઈ કુલ આંકડો ૨૫,૨૧૮,૫૭૭ પૌંડનો થયો. હિંદના બધા ખનીજોની ઉત્પન્નની કુલ કીંમતમાં હિંદમાં ૩૪.૭ ટકા અથવા ૪,૧૦૪,૮૦૨ પૌંડનો વધારો થયો અને બર્મામાં ૧,૮૩૯,૪૩૪ પૌંડ અથવા ૨૪.૯ ટકાનો વધારો થયો હતો.

કોલસો તથા પેટ્રોલિયમ આ યાદીમાં પહેલાં આવે છે. કાચી મેંગેનીઝ ધાતુએ બીજું અને સોનાએ ત્રીજું સ્થાન લીધું છે. (એ. એમ. હેરન)

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

---

* ગોવિંદપ્રસાદ નૌતિયાલના લેખ પરથી.

વિપત્તિ--સ્તોત્ર

'પતીલ'

[શિખરિણી]

વિપત્તિ વાહાલી[1], સુચિર રહી જે મો-સહ[2] વસી
નકારી, નિભ્રંછી નવ ગઈ નમેરી થઈ ખસી,
બીજાંઓની પેરે, સમયની મહીં સખ્ત મુજને-
નિહાળ્યું મેં જ્યા જ્યાં તહીં તહીં બધે જોઈ તુજને ! ૧
ગુણોવાળી મોંઘા, મદ વગરની, ગૌરવવતી,
કૃપા જેની કોને અસુલભ કદાપિ નહિ થતી,
અમો જેવા કેરી ઉપર અહીં થાતા અણછતા[3]
ભુલાશે ના તારાં અમર વરદાનો વરસતાં ! ૨
નિહાળીને મારું જીવન કપરું કંટક ભર્યું
સખા જેવો લેખી મુજ ઉપર જેણે સ્મિત કર્યું !
પ્રદેશે આશાના મુજ સહ તું લાગી ભટકવા-
નહીં મૈત્રી છોડી મન કદી કર્યું તેં છટકવા. ૩
રહ્યું જ્યારે કોઈ મુજ નહિ, રહી તે સમય તું
થયો તારામાં હું લીન, થઈ ગઈ મૂજમય તું !
દિને, વ્યાપારોમાં, અગર રજનીમાં, સ્વપનમાં,
રહેતો હંમેશા બસ બસ હું તારા મનનમાં ! ૪
મહાદેવી જેવી, તનની ઉજળા, કૈરળ[4]સમા,
સમારાધી લાંબા સમયથી તને મેં, સુરરમા,
સખાઓની મધ્યે નહિ નહિ વિસાર્યો વિસરતાં
લીધાં છે સ્વીકારી સુનિશિત ઉપાલંભ, હસતાં ! ૫
જનો શાણા જેઓ જગમહીં તને આ અવગણે,
બહુ દાઝે, દોડે, ભટકી ભટકીને ભરરણે,
નહીં તેઓને છે અવગત તહારી વિપુલતા,
અશાંતિઓ કેરા અગણિત નિનાદે નિવસતા. ૬
પ્રકોપે રાજાના, રિપુજનભયે, તસ્કરડરે
ફસાયેલા જેવા ફિકરની બજારો મહીં ફરે;
નિશીથે જેઓની વિતત, વસમી સેજ ઉપરે
મીઠી નિદ્રા આંખો મૃદુ કરવતી બંધ ન કરે. ૭

---

૧ વ્હાલી ૨ મારી સાથે ૩ ગુપ્ત ૪ ધોળું કમળ

જતી ખૂટી એવી અનુભવહિણા અવ્યય થકી
સમૃદ્ધિઓ મારે નથી નથી જ હા ! જોઈતી નકી;
મળે છે જે માત્ર ક્રમણ કરવાથી કુપથમાં,
ગુમાવી વ્યક્તિત્વ, પ્રહસન સહીને સુવસમા ! ૮

અકલ્યાણો માંહે, અયિ પરમ કલ્યાણમુરતિ,
સુસંસ્કારો વાળી, અયશરહિતા ને બળવતી,
ઉગારી લેનારી નિઘૃણ અવલે પેથી અમને,
વહેનારી જારી વિષમ મુજ આ જીવનવને, ૯

ગયો જ્યારે નાખી તન પર તહારો હું સદરો
સભામાં, લેવાને શુભ સકુનનો[1] શુભ ગજરો,
પડયો ત્યારે કોઈ સુહૃદજન કેરી ન નજરે,
ફર્યો પાછો મારા ગૃહ તરફ, ગંધર્વનગરે[2] ! ૧૦

વહી બોજો તારો ગરદન પરે હું બહુ ફર્યો
લઈ રસ્તા લાંબા, ભુખ તરસ ને તાપથી ભર્યો;
કર્યા મેં ઉચ્ચારો, પ્રતિરવ કર્યા તે ગિરિનભે—
નહીં કોઈ સ્થાને તુજ કરી શકયો વિક્રય, શુભે ? ૧૧

મહામોલી મારી તુજ કરું સદા સેવન સુખે
તને વેચી એવું નવ કદી કહું હું મુજ મુખે;
ઉછીના આપેલા તુજ ગુણ હું મારા લઉં કરી,
વિના આનાકાની, સહુ તુજ અનુજ્ઞા અનુસરી. ૧૨

સહું તાતા તાપો, ભુખતરસના શાપથી મરું,
તને ના રુચે તે કદી પણ હવે હું નહિ કરું
રહે આલંબીને જીવન નિજ આપ્યાની શરતે
બધાંઓની વચ્ચે અરર ! તરછોડાય કયમ તે ? ૧૩

દઉં સ્વાર્થો હોમી સકળ મુજ તારા હુતભુજે,[3]
દબાયેલો ઓછો નથી હું તુજ વિખ્યાત કરજે:
બતાવ્યો તેં સાચો અતિ ગહન આદર્શ ઉજળો,
શકું વાળી તેનો, સુગુણવતી, શી પેર બદલો ? ૧૪

ધીમા શ્વાસે, અશ્વાસન વિમલ વાકયે વિતરતી,[4]
ધરી માથું તારા ચરણ મહીં, માગું, ભગવતી !
દુખાવા આ મારા હજીય દહનારા હૃદયને
ધરી સાચી શ્રદ્ધા સહન કરતાં શીખવ મને ! ૧૫

---

૧ શબ્દ ૨ અસ્તિત્વ વગરનું શહેર (આબાદીની દૃષ્ટિએ) ૩ અગ્નિ ૪ આપતી

એક પત્ર

[દેશદર્શન]

પ્રિય ભાઈ,

ગયે વર્ષે, ઉનાળાનો સમય એટલે લગભગ મે અને જુનનાં ચારેક અઠવાડિયાં મેં પુનામાં ગાળ્યાં હતાં અને ત્યાંના અનુભવો વિશે લેખ લખ્યો હતો. આ વખતની વેકેશન મુંબઈ તથા પરાંમાં ગાળેલી અને મારી શારીરિક નબળાઈને લીધે આરામ લેવો પડેલો, તે છતાં ત્રણચાર ચીજો મારા જોવાજાણવામાં આવી તે વિશે લેખને બદલે આ પત્ર લખું છું. મુસાફરી તથા સ્થળાંતરને લીધે જે નવા અનુભવો થાય છે તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને બ્રિટિશ લેખક ચેસ્ટર્ટનની એક વાત સાંભરી આવે છે. એ મશ્કરીમાં કહે છે કે સ્થળાંતર કરવાથી જે લાભ મળે છે તે મોટે ભાગે સામાનથી પેટીઓ ભરવામાં મળી રહે છે. કપડાં, કાગળો, પુસ્તકો વગેરેથી પેટીઓ ભરવાથી અને ગોઠવવાથી જે તકલીફ પડે છે તેનાથી મુસાફરીનો આનંદ તથા ઉશ્કેરાટ મળી રહે છે. સ્થળાંતર કરવાથી જે નવું જોવાનું મળે છે તેના કરતાં તો જે ચીજો હંમેશાં જોવામાં આવે છે તેનું નવી દૃષ્ટિથી, નવી આંખે, નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ ખીલવીએ તો સેંકડો ચીજો જોવામાં આવે અને એ સેંકડો બાબતો પર નવો વિચાર ચલાવી શકાય. આ વાત ઘણે મોટે ભાગે ખરી છે, અને દરરોજના ટેવાઈ ગયેલા વાતાવરણમાં જે થોડી બાબતો મારા લક્ષમાં આવી છે તે વિશે આજે લખું છું.

રસોડું અને ચોઢિયું

હું રહેતો હતો તેની પાડોશમાં આપણા હિંદીને પરણેલી એક અમેરિકન સન્નારી રહે છે તેનું ઘર જોવા માટે ગયો. ઘર બહુ મોટું નહોતું પણ એવી રીતે બાંધેલું કે એક તસુ જેટલો ભાગ નકામો પડી રહેતો નહિ. એ બાઈ જાજમ અને પાથરણાં પોતે વેક્યુમ ક્લીનરથી સાફ કરતી. રાંધવા માટે કેરોસીનનો સ્ટવ હતો. સામાન્ય રીતે જેને મધ્યમ વર્ગ કહીએ છીએ તેને પાલવી શકે તેના કરતા એ ઘણો મોટો અને ખર્ચાળ હતો ચારપાંચ તપેલીઓ સાથે ચડે અને મોટી ભઠ્ઠી (ઓવન)ના બે ખાનાં હતાં તેથી મેં કહ્યું કે મારે તો નાનો ચૂલો અને એક નાની ભઠ્ઠીવાળો સ્ટવ જોવો છે. આ બહેને કહ્યું કે એને ઘણો જ થોડો ખર્ચ આવે છે. પણ ચોક્કસ રાખેલા આંકડા વિના આપણે કોઈ ચીજ માની ન લઈએ. ગરીબ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને રસોડાં તથા ચોઢિયાં સિવાયનું બીજું કામ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા છે અને કેટલીક વખત તો કમાણીને માટે તેવાં કામની તેને જરૂરિયાત છે, તેથી હું વર્ષોથી સારા સ્ટવની શોધમાં છું. મેં અનેક પ્રકારના સ્ટવ, કૂકરો તથા ભઠ્ઠીઓ જોયાં છે. 'સ્ટવ' શબ્દ વાપરું છું તેનો અર્થ એવો ન કરશો કે બધા ચૂલા પ્રાઈમસની માફક હવાના દબાણને લીધે ધમધમાટ જોરથી બળે છે. મોટે ભાગે સ્ટવ વિદેશી આવે છે પણ હાલમાં સ્વદેશી સ્ટવ પણ બજારમાં મળે છે. મારા એક મિત્ર જેમણે

ઘણાં વર્ષો અમેરિકામા ગાળ્યાં છે તેમનું માનવું એવું છે કે સીમેન્ટનો સારો સ્ટવ બાંધી શકાય કે જેમાંથી રાંધવાની સાથે સાથે પાણીની નળીઓ ગરમ થાય એટલે નહાવા ધોવાનું પાણી મળે અને વાસણ માજવા માટેના વાસણમાં (સિન્ક) ગરમ પાણી મળે, અને એવો ચૂલો (સ્ટવ) રૂા ૮૦મા થઈ શકે. એ વિશે મારી ખાતરી થઈ નથી. આ અમેરિકન બહેન બધાં વાસણો કાટ ન લાગે એવાં સ્ટીલ (rustless steel)નાં વાપરે છે, તેને કલાઈ કરાવવાની જરૂર હોતી નથી. પણ આ વાસણો ખર્ચાળ છે. બધાં વાસણોને થોડો સાબુ નાંખીને ગરમ પાણીથી સાફ કરી નાંખે છે. એ બહેન પોતે જ કપડાં ધુએ છે. કપડાં ધોવાનું મશીન વીજળીથી ચાલે છે. સાબુના પાણીમાં રાખી મૂકેલાં કપડાને ત્રણ પાંખીઆના પંખાથી પાણીમાં ખુબ વીછળી લેવામાં આવ્યા બાદ (mangling) મશીનથી બધું પાણી નીચોવી લેવાય છે. મારી પાસે એક વેક્યુઅમ મશીન હતું તેવું નાનું એમની પાસે હતું તેનાથી રૂમાલો અને નાની ચીજો મશીનમાં મૂકયા વિના ધોઈ નાંખે છે

આ ઘરમાંથી નીકળીને અમે ફરવા જતાં હતાં એટલામા એક ભાઈએ અમને બહુ પ્રેમપૂર્વક પોતાને ઘેર બોલાવ્યાં. એમની સ્થિતિ સાધારણ ગરીબ હતી એમ કહું તો ચાલે. એમની પત્નીને રોજ સવારસાંજ બે વખત રાંધવાની તકલીફમાંથી બની શકે તેટલું બચાવી લેવા માટે એ whole meal bread, થુલાંવાળા લોટની પાઉરોટી એક વખત વાપરતાં એમને ત્યાં એક પ્રાઈમસ અને એક બીજો ઘાસલેટનો સ્ટવ હતો તેના પર બધી રસોઈ થતી. રોટલી કે પાઉં અને માખણ, શાકભાજી, ફળ, ભાત અગર ખીચડી, ઓટમીલ અને દૂધ વગેરે ચીજો અને વિટેમીન પૂરાં પડે એવી ચીજોનો વપરાશ કરતા મારા કુટુંબમાં આવા અખતરાઓ થયા છે એટલે હું બહુ બારીકાઈથી પ્રશ્નો પૂછીને બધી ખબર મેળવતો હતો. આવા ઘણા ઘણા અખતરાઓ થશે, પણ સાથે સાથે મને વિચાર આવ્યો કે મુંબઈ જેવા શહેરમા તો કોમ્યુનલ રસોડાં અમુક રસ્તાનું એક અગર અનેક મદ્રાસીઓનું એક, એવાં થવા જોઈએ. હુ નથી માનતો કે એ વધારે ખર્ચાળ થાય. પણ ગુજરાતી લોકો રસોઈની બાબતમા ઘણા ચીકણા હોય છે અને વિદ્યાર્થીઓની હોસ્ટેલ વિશે મેં મુંબઈ, પુના, વડોદરા, અમદાવાદ તથા અન્ય સ્થળોએ સાંભળ્યું છે કે અમદાવાદી ખોરાક સૂરતીઓને ન ભાવે, કાઠિયાવાડીઓને પણ જુદી જાતનો ખોરાક જોઇએ, અટલે કોલેજની હોસ્ટેલમાં ગુજરાતીઓ અનેક જુદા જુદા રસોડા રાખે છે. જ્યારે દરેક હિંદીને લશ્કરી નોકરી ફરજિયાત કરવાની આવશે ત્યારે આ ખોરાકની ચીધાઈ નાબૂદ થશે.

પણ એક પ્રશ્ન સહેજે એવો પૂછાશે કે સનાતન કાળથી જે વ્યવસ્થા ચાલી આવી છે તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર શી છે? તેનો ઉત્તર એક જ હોઈ શકે કે આજનો યુગ બદલાયેલો છે. ગામડાંઓમાં હજી સુધી તેની અસર ઓછી અગર નહિ જેવી જણાઈ હશે પણ શહેરોમાં અને મોટાં ગામોમાં ગરીબાઇને લીધે મધ્યમ વર્ગમા પણ સ્ત્રીપુરુષો બન્નેને કમાણી કરવી પડે છે અને તે ઉપરાંત સ્ત્રીઓને જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવાની તથા સામાજિક સેવા કરવાની ઈચ્છા થઈ છે અને થવી જોઈએ, તેથી બન્ને વખતે તાજી ગરમ રસોઈ કેવી રીતે કરવી અને તેમાં શું શું બનાવવું એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન બની ગયો છે.

મેં ઉપર જણાવ્યું કે હવે જે કટાય નહિ એ વાંધાતુનાં વાસણો મળે છે, તેને

કસાઈ કરાવવી પડતી નથી પણ મોઘાં છે અને જ્યારે તે ભાંગેતૂટે ત્યારે તેના ભંગારની કિંમત આવતી નથી:

આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો

સમાજના અમુક ભાગમાં જુદી જુદી ન્યાતનાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે લગ્નો થતાં જાય છે, તેવાં લગ્નોની સંખ્યા વધે છે અને હવે એવાં લગ્નોની સામે વિરોધ ઓછો થાય છે. આ બાબતમાં વાતાવરણ બદલાયું છે. પણ હું ખાસ ચર્ચા એ કરવા માગું છું કે આજથી ૨૫–૩૦–૪૦ વર્ષ પહેલાં આપણા હિંદીઓ યુરોપ કે અમેરિકાની કોઈ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરતા તો તેવાં લગ્નો બહુ સફળ નીવડતા નહિ. હાલમા આવાં લગ્નો થાય છે તે વધારે સુખી નીવડે છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે તેનું કારણ એ છે કે જૂના વખતમાં હિંદીઓ યુરોપિયન રીતે રહેવાનો અને બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં યુરોપિયન સોસાયટી સાથે વ્યવહાર રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. વિદેશી ગોરી પ્રજા ચડિયાતા સંસ્કારવાળી છે એ ભાવનાને લીધે એ ગૌરાંગ પ્રજા હિંદી ધણીને નીચો ગણતા. હવે આખું વાતાવરણ બદલાઈ ગયુ છે અને વિદેશી સ્ત્રી હિંદી થઈને રહે છે, હિંદી પ્રજામાં ભળી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, યુરોપિયન સમાજમા ભળવાનો જરાય પ્રયત્ન કરતી નથી. આવી રીતે એક જર્મન બહેનને તદ્દન હિંદી રીતે રહેતાં મે જોઈ હતી આવાં લગ્નોની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે. જે થાય છે તે સારું થાય છે કે નહિ તેની ચર્ચામાં અહીં ઊતરતો નથી.

વ્યાયામ અને હઠયોગ

છેવટે, મારે થોડી ચર્ચા હઠયોગ એટલે આસનો, પ્રાણાયામ અને નેતીધોતી જેવી ક્રિયાઓ વિશે કરવી છે. મને છેક નાનપણથી વ્યાયામનો શોખ હતો અને બારેક વર્ષની વયથી કસરતશાળામા વ્યાયામની તાલીમ લીધેલી. વૈદકીય અભ્યાસ કરતાં કરતાં મને એવું લાગેલું કે ૫૦૦ દંડ કાઢવા કે ૫૦૦ બેઠકો કરવી એ કસરતનો અત્યાચાર છે. ત્યાર પછીથી હું ઇંગ્લાંડમા સ્વિડીશ વ્યાયામ શીખ્યો. તેમા કોઈપણ અંગને વધારે પડતો શ્રમ પહોચતો નથી. એક હજારમાંથી નવસો નવાણું માણસોને તો નિરોગી રહેવા માટે વ્યાયામનો આશરો લેવો પડે છે. પ્રાણાયામ અને આસનો વિશે જાણવાનો મને શોખ હતો પણ આ ઉનાળામાં મારા જૂના વખતના ઓળખાતા બ્રહ્મચારી કુવલયાનંદના કૈવલ્યધામમાં ગયો ત્યાની વ્યવસ્થા જોયા ઉપરાંત ત્યાંથી થોડાં પુસ્તકો લાવીને વાંચ્યાં. અમદાવાદમાં મારા ઘરની જોડાજોડ એક બ્રહ્મચારી 'યોગસાધન આશ્રમ' ચલાવે છે. દરેક માણસે દરેક આસન શીખવાની જરૂર નથી, પણ હું બહુ સ્પષ્ટ રીતે માનુ છું કે વ્યાયામની હળવી કસરતોની સાથે સાથે અમુક આસનો અને પ્રાણાયામના કેટલાક પ્રયોગો આપણી ઊગતી પ્રજાને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે. આવી બાબતોમાં ગુજરાત હંમેશાં પાછળ પડી રહે છે. સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે આસનો તથા પ્રાણાયામના શિક્ષણને માટે વર્ગ ખોલ્યો હતો, અને તેની દેખરેખ શ્રી. કુવલયાનંદને સોંપી હતી એમ...

લિ. સ્નેહાધીન

સુમન્ત મહેતા

બહિર્જગત

રામભાઈ પટેલ

નવી કટોકટી

કટોકટી ઉપર જ ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારી નભે છે. આંતરિક વૈષમ્યભરી કટોકટીને સહ્ય બનાવવા સરમુખત્યારો આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીની એક લાંબી હારમાળા ર્ચે જાય છે. મહાયુદ્ધ પછી ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૨ સુધીનો દાયકો જાપાન ને ઈટલીમાં ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારીઓએ પોતાનું આંતરિક દ્રઢીકરણ કરવામાં ગાળ્યો. એમનું દ્રઢીકરણ પૂરું થયું એ અરસામાં જર્મન લાક્ષણિકતા સાથે ત્યાં નવા જ પ્રકારની લશ્કરી સરમુખત્યારી અસ્તિત્વમાં આવી. આ નાત્સી સરમુખત્યારીને આંતરિક દ્રઢીકરણની જરૂર નહોતી, કારણકે એણે પોતે સત્તાસ્થિત થયા અગાઉ ઘણા વખતથી જર્મન પ્રજાના મોટા ભાગનું ફાસિસ્ટ ને લશ્કરી ઢબે દ્રઢીકરણ કરી લીધું હતું. જર્મન, ઈટાલિયન ને જાપાનીસ ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારીએ લશ્કરી આક્રમણને પોતાનો રાષ્ટ્રસાધ્ય ધ્યેયમંત્ર બનાવ્યો હતો. મહાયુદ્ધ પછી જે રાજ્યો પાસે જગતનાં સંસ્થાનો ને પરાધીન એશિયાટિક પ્રદેશોનો કબજો રહ્યો હતો એમની સામે આક્રમણની એટલે કે એમનું સ્થાન પોતે લઈને એમને સ્થાનચ્યુત કરવાની એમની કૂડી નેમ હતી. વિગ્રહી કટોકટી વિના આ શક્ય નહોતું. આથી ૧૯૩૩ પછી આ ત્રણે દેશોની સરમુખત્યારીએ સંસ્થાનોવાળા સામ્રાજ્યવાદી દેશો સામે એકહરોળ મોરચો રચવાની નીતિનું અનુશીલન કરવા માંડ્યું. ૧૯૩૫ સુધી તો એ ત્રણે રાષ્ટ્રો પોતપોતાના હિતવિરોધોને કારણે ભેગાં થઈ શક્યાં નહિ. પણ એબિસીનિયન યુદ્ધે એ ત્રણેને ભેગાં થવાનો મોકો આપ્યો. બ્રિટન અને ફ્રાંસની ફાટફૂટીઆ વૃત્તિને કારણે, ને એ દેશોમાં બહુ લાગવગ ધરાવનાર ઉપલા વર્ગની ફાસિસ્ટ તરફી નીતિને કારણે, સામુદાયિક સલામતીના પાયા ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિની સ્થાપના રાષ્ટ્રસંઘના તખ્ત ઉપર ન થઈ શકી. બ્રિટન અને પાછળથી ફ્રાંસની કપટી નીતિને કારણે છેલ્લાં ચાર વરસમાં રાષ્ટ્રસંઘની વાસ્તવિકતા માત્ર નામ સિવાય ભૂંસાઈ ગઈ છે. ચેમ્બરલેઈન વડા પ્રધાન થયા પછી રાષ્ટ્રસંઘની સ્વીકૃત ને પ્રગટ નીતિને છેહ દઈને એબિસીનિયાના ઈટાલિયન કબજાને સરકારી મંજૂરી આપવામાં આવી. ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારો બ્રિટિશનીતિનું મંદું ને અચોક્કસ વલણ સમજી ગયા. એમણે સ્વહિતઅંધ બ્રિટિશ ટોરીઓને ભ્રમણામાં રાખીને બીજાં રાષ્ટ્રોને બ્રિટિશ મદદથી અળગાં પાડી દીધાં. અને એમના ઉપર એક યા બીજે મિશે આક્રમણપરંપરા શરૂ કરી. બ્રિટિશ ટોરીઓનો આત્મભ્રમ મ્યુનિચ કરાર વખતે એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. બીજાં નાનાં ને નબળાં રાજ્યોને ભોગે ફાસિસ્ટ વરવૃત્તિને સંતોષી પોતે ઘસારાથી બચી જવાની અદ્દાનત સેવનાર બ્રિટિશ ટોરીઓનો આત્મભ્રમ મ્યુનિચ પછી બહુ લાંબો ટક્યો નહિ. કારણ કે મ્યુનિચ પછી ફાસિસ્ટ આક્રમણ એ તબક્કે પહોંચ્યું હતું કે એમને પક્ષે થતી કોઈ પણ નવી કબજેગીરી ફ્રાંસ-બ્રિટનના સીધા હક્કો ઉપર અસર કર્યા વિના રહી ન શકે.

મ્યુનિચ કરાર પછીની ફાસિસ્ટ આક્રમણ નીતિએ એ નગ્નસ્વરૂપે બતાવી આપ્યું છે કે પોતાના હક્કો ઉપર ભૂમધ્યમાં ઈટલી તરફથી, યુરોપમાં ને સંસ્થાનોમાં જર્મની

તરફથી ને પૅસિફિક મહાસાગર ને ચીનમાં જાપાન તરફથી સીધી તરાપ પડવાની શરૂઆત થઈ કે તરત જ આજસુધી જે સામુદાયિક સલામતીને નામશેષ કરવાની નીતિ બ્રિટિશ સરકારના રાજપુરુષો રમી રહ્યા હતા તેમાં એમણે રાતોરાત જાણે દાવફેર કરી નાખ્યો. સોવિયેટ રશિયાને અલગ ને અંટૂલું પાડી નાખવાની કેટલી યે ભેરી દિલચાલો પ્રવૃત્તિમય થઈ હતી તે પણ અટકી ગઈ, ને આજે સામ્રાજ્યવાદી બ્રિટન ને સામ્યવાદી રશિયન સરકાર વચ્ચે લશ્કરી સંધિના કરારોની વાટાઘાટો શરૂ થઈ છે. એ વાટાઘાટો બહુ લંબાઈ રહી છે. લંબાવાનું કારણ એ નથી કે એંગ્લો-સોવિયેટ સંધિ નહિ થાય. પણ એનું કારણ એ છે કે એ વાટાઘાટો મારફત ઉત્તર દક્ષિણ રાજનીતિના ધ્રુવોના વિરોધી છેડાને ભેગા કરવાનો એમાં પ્રયાસ છે. એ વાટાઘાટો અશક્યને શક્ય બનાવવા માગે છે. સામ્યવાદ ને સામ્રાજ્યવાદ પરસ્પર હિતસામંજસ્યની ભૂમિકા શોધે છે. દુનિયાની પરિસ્થિતિ એમને એ કરવાની ફરજ પાડે છે.

ડાન્ઝીગ : નવું તોફાનકેન્દ્ર

ઝેકોસ્લોવેકિયા. સ્પેન અને આલ્બેનિયા ખતમ થયા પછી યુરોપીય રાજકીય વાતાવરણની તંગીને અતિતંગ બનાવતી નવી કટોકટી ઊભી થઈ છે. પોલિશ ચીરો જે તળ જર્મની અને જર્મન તાબાના પ્રુશિયા પ્રાંતને અલગ પાડી એ પટીની માફક ઉત્તરે બાલ્ટીક સમુદ્રના ડાન્ઝીગ બંદરે જવાના માર્ગ તરીકે વર્સેલ્સ સંધિએ પોલાંડને સોંપ્યો હતો એના સંબંધમા ને ડાન્ઝીગ શહેરને જર્મની સાથે જોડી દેવા બાબતમાં હિટલરે નવી કટોકટી ઊભી કરી છે.

યુધ્ધ પહેલાં ડાન્ઝીગ અને આજનો પોલિશ ચીરો જર્મનીને તાબે હતાં એટલે એને જર્મની સાથે ભેળવી દેવાની હિટલરની યોજના છે. પરંતુ એ આજે સહેલાઈથી, અને હમણાં જ બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી લૉર્ડ હેલિફેક્સે જાહેર કર્યા પ્રમાણે યુરોપીય યુધ્ધ કર્યા વિના, શકય નથી. પોલાંડ પોલિશ કૉરીડર ને ડાન્ઝીગ અબાધિતપણે જર્મનીને પાછા સોંપી શકે એમ નથી. કારણ કે જો એમ થાય તો થોડા જ માસમાં પોલાંડને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે નાબૂદ થવુ પડે. સુદેટન પ્રદેશ આપીને ઝેક રાષ્ટ્રનો જે નામશેષ થયો એ દૃષ્ટાંત કોઈ પણ સ્વતંત્ર યુરોપીય રાજ્યથી ન ભૂલાય એવું છે. આથી પોલાંડે કોઈ પણ ભોગે ડાન્ઝીગ અને પોલિશ ચીરાને આક્રમણના ભયથી ત્રાસી જઈ જર્મનીને સોંપી ન દેવાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો છે. ખુદ બ્રિટને એને આક્રમણ વખતે બિનશરતી મદદ કરવાની બાંહેધરી આપી છે.

આ બધું છતાં રોજેરોજ ડાન્ઝીગ શહેરમાં જર્મન હુમલાની તૈયારી થઈ રહી છે. પોલિશ-જર્મન સરહદ ઉપર જર્મન લશ્કરની જમાવટ થઈ રહી છે, ડાન્ઝીગ શહેરના જર્મનો જર્મન હુમલાને આવકારવાની ભારે તૈયારીમાં મચી પડયા છે જર્મન પત્રોમા બ્રિટન અને પોલાંડ ઉપર સખત હુમલાઓ કરવામાં આવે છે. અને જાણે થોડા જ દિવસમા હિટલર ડાન્ઝીગનો વિધિસરનો કબજો લેવાનો હોય એવી તૈયારી ચાલી રહી છે. ફ્રાંસ, બ્રિટન અને પોલાંડમાં એ હુમલાને વિગ્રહને ભોગે પણ ખાળવા માટે અસાધારણ શસ્ત્રસાજ ચાલી રહ્યા છે. બ્રિટિશ સરકારની જર્મન સરકારને સ્પષ્ટ ચેતવણી મળી ગઈ છે કે હવે જર્મની પોતાની આક્રમણકારી નીતિને સિધ્ધ કરવા માટે એક પણ ડગલું આગળ ભરશે કે તરત જ સમસ્ત યુરોપમાં ભારે વિગ્રહાગ્નિ સળગી ઊઠશે.

હિટલરની માગણીઓ

આક્રમણનું એક પગલું ભરવામાં આવતાં તાત્કાળિક વિગ્રહ સળગી ઊઠવાની બારે ગંભીર ને કટોકટીભરી પરિસ્થિતિ છતાં હિટલર તો કૃતનિશ્ચયી થયો લાગે છે. લંડનની પરદેશ કચેરીને હિટલર થોડા સમયમાં જે માગણીઓ લોકશાસનવાદી દેશો સમક્ષ રજૂ કરવા માગે છે એ માગણીઓનો હેવાલ મળી ગયો છે. એ હેવાલની ખબર મુજબ હિટલરની માગણીઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) ડાન્ઝીગને જર્મની સાથે જોડી દેવું.

(૨) મધ્ય યુરોપ ને બાલ્કન પ્રદેશોમાંથી બ્રિટન પોતાના સઘળા રાજકીય ને આર્થિક હિતસંબંધોનો ત્યાગ કરે ને એ પ્રદેશોને જર્મનીના એકહથ્થુ પ્રભાવક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે.

(૩) જિબ્રાલ્ટરની બ્રિટિશ હકુમત હેઠળની સામુદ્રધુની સ્પેનને સુપરત કરવામાં આવે.

(૪) જીબૂટીની રેલવે વગેરેમાં ઇટલીની તરફેણમાં હાલની યથાસ્થિતતામાં ફેરફાર થાય.

(૫) સુએઝ નહેરના તંત્ર ને કાબૂમાં ફેરફાર કરવો.

(૬) જર્મનીના સાંસ્થાનિક દાવાનો વિચાર કરવામાં આવે.

આ માગણીઓ પાછળ પૂરતું લશ્કરી બળ જમાવવા માટે નાત્સી સરકાર નીચે પ્રમાણે યોજના કરવા માગે છે.

(૧) જુલાઈની આખર સુધીમાં જર્મનીમાં શરૂ થયેલ લશ્કરી જમાવટ—mobilisation—સંપૂર્ણ કરવું.

(૨) ફ્રાંકો—જર્મન સરહદની કિલ્લેબંધીમાં લશ્કરની ભરતી કરવી.

(૩) પૂર્વ મોરેવિયા ને સ્લોવેકિયામાં જર્મન લશ્કરની ટુકડીઓ એકઠી કરવી. સ્લોવેકિયાની સરહદી કિલ્લેબંધી પૂરી કરવી.

(૪) જર્મન—પોલિશ સરહદ ઉપર બચાવ માટે લશ્કરી ટુકડીઓની હરોળો ગોઠવી દેવી.

હવે શું ?

આ અહેવાલ જો સાચો હોય તો યુધ્ધ માટે હિટલર દિલપૂર્વક તૈયારી કરી રહ્યો છે એમ ચોક્કસ જણાય છે. તો થોડા જ સમયમાં એંગ્લો—રશિયન વાટાઘાટો ખતમ થઈ જશે. છેલ્લા હેવાલ ઉપરથી લાગે છે કે એ વાટાઘાટો સફળ થશે. તો યુરોપમાં બ્રિટન, ફ્રાંસ, રશિયા, ટર્કી, રુમાનિયા વગેરે રાજ્યોનો બ્લોક રાજકીય નહિ પણ હવે લશ્કરી થવાનો. અમેરિકા ને કેનેડા પણ જર્મન—જાપાનીઝ—ઇટાલિયન બ્લોક સામે ગોઠવાઈ જશે—વિગ્રહની સંપૂર્ણ સજાવટ થઈ જશે. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓની આ જગતવ્યાપી જમાવટ ફાસિસ્ટ ગણ્યોને ખાળી શકશે ? મને નથી લાગતું. તોપણ ફ્રાન્સ, બ્રિટન અને રશિયાનું જૂથ જો પ્રામાણિકપણે રચાયું હશે તો તત્કાળ તો ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોની દોડને અટકાવી દે એવો પૂરો સંભવ છે. છતા સરમુખત્યારી માનસ અસમધારણ—abnormal—માનસ હોવાથી એ વાસ્તવિકતાનો ને એનાં જોખમો ને ખતરનાકીનો કેટલે સુધી વિચાર કરશે ને પોતાની નેમને ક્યાં સુધી ખાળી રાખશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ સ્થિતિમાં આશાજનક ચિહ્ન યુધ્ધવિરોધી રાજ્યો હવે જે રીતે સફાળાં થઈને એકત્ર થવા માંડયાં છે, તે છે. એ હકીકત જ આશાજનક છે.

તા ૭–૬–૩૯

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૭-૬
×રોનકજીની વાતો	૦-૬-૦
અમેરિકાનું સ્વાo યુદ્ધ	૦-૪-૦
×લોકકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
ક્રાન્તિ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ	(નથી)
ઈટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
ગરીબનીહાય	૦-૩-૦
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
ગાંધીકૃત આશ્રમ	૦-૮-૦
ભારસહની વીરાંગનાઓ	૦-૨-૦
લૂંટાતું હિંદ	૦-૩-૦
ગુરુનું કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું ઝાડ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
×ટેકને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
×મારી કહાણી	૦-૮-૦
×ચબૂતરો	૦-૧૦-૦
કોયા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
×કળજુગ	૦-૩-૦
×તૂટેલા તાર	૦-૮-૦
તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
જીવનચર્યા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું	૦-૮-૦
×ચીન જપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
×દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
શહીદનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
કાગવા	૦-૩-૦
આપણો આહાર	૦-૬-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આબુ	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧-૪-૦

અમારૂં આગામી પ્રકાશન

જોન ગંથર કૃત

મહાન ગ્રંથ Inside Europe

યુરોપની ભીતરમાં

ગુજરાતીમાં તૈયાર થાય છે.

↓

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે **પ્રગતિ**

↑

આકર્ષક જેકેટ સાથે જેમાં યુરોપીય માંધાતાઓના દુર્લભ ચિત્રો સારી પેઠે આપવામાં આવશે. ઑગસ્ટમાં બહાર બહાર પડશે. નોંધી રાખશો.

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ

×પ્રેમનો દંભ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
×સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
×કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
×નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
×નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
×નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
×હૃદયપરિવર્તન	૧-૪-૦
×કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લગ્નસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

×ઘરે-બાહિરે	૨-૦-૦
×ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નૌકાડૂબી	૨-૮-૦

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

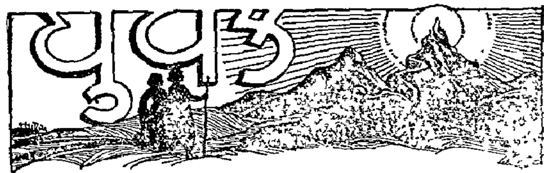
એકક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
એકક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨	૧-૪-૦
×ગાતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
×દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
×ગીતામન્થન	૧-૪-૦
×સત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લગ્નપ્રપંચ	૩-૮-૦
શેષના કાવ્યો	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

×દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
સુખન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
भारतपुण्यप्रवास	૧-૦-૦
ગાંધી મણિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (ત્રીજીઆવૃત્તિ)	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર (,,)	૦-૬-૦
×ઘરગથ્થુ વૈદક	૨-૦-૦
×દિનચર્યા	૧-૮-૦
×સાબરમતી	૧-૪-૦
×રશિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૦-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧-૮-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦
અસહકાર	૨-૮-૦
ચંપારણ્યમાં ગાંધીજી	૧-૮-૦
મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે

છેલ્લાં સાત વર્ષથી મહાગુજરાતમાં
ઘેર ઘેર વંચાતું માસિક પત્ર

- ☆ નવસર્જનની ઘોષણ કરતી ક્રાન્તિની ચીનગારીઓ દેખા દેશે. કંઈક કરવા માગતા યુવક-યુવતીને પ્રેરણા, અને પ્રોત્સાહન આપશે.
- ☆ એના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી, તાઝગી આપે તેવી કલ્પના, પ્રાણ અને ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.
- ☆ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી ભરપુર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનનો અને જીવનચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો વિષે ઝીણી છણાવટ અને ઉકેલ આપે છે.
- ☆ દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને, જીવન-જ્યોત, ઉઘડતે પાને, નારી વિભાગ, પ્રગટ થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણાત્મક લખાય છે.
- ☆ ઉછળતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં પીરસાય છે.

ઊંચા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો, સુઘડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂંઠા ઉપરનું બેરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પરદેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખો—

યુવક ઑફિસ : વડોદરા

ધર્મ

નાટક

અર્થશાસ્ત્ર

ઇતિહાસ

ટૂંકી વાર્તા

નવલકથા

રાજકારણ

સમાજશાસ્ત્ર

તત્ત્વજ્ઞાન

જીવનચરિત્રો

વગેરે ઉપરના ગ્રંથો આપતી

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

૧-૨ એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા
ભા. ૧-૨ (પીટર ક્રોપોટકિન) ૨-૮-
૩-૪ મારી જન્મટીપ ભા. ૧-૨ (સાવરકર)
(ખપી ગયાં છે)
૫ ઈશ્વરનો ઇનકાર (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૧-૦-૦
૬ ગાતા આસોપાલવ (ટેગોર) ૧-૮-૦
૭ દ્વિરેફની વાતો ભાગ ૨ (ર. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦
૮ ગીતામન્થન (કિ. ઘ મશરૂવાળા) ૧-૪-૦
૯ સત્યમય જીવન (કિ ઘ. મશરૂવાળા) ૦-૧૦-૦
૧૦ લગ્ન પ્રપંચ (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૩-૮-૦
૧૧ શેષનાં કાવ્યો (રા. વિ. પાઠક) ૨-૦-૦
૧૨ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦

આ માળાના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧ [ત્રીજી આવૃત્તિ]	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
રશિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૦-૦
સાબરમતી	૧-૪-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	૨-૦-૦
દિનચર્યા	૧-૮-૦
જીવનનાં દર્દ	૧-૪-૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધીમણિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦

નવી આવૃત્તિ

સુંદર ગેટ-અપ

છતાં

ઘટાડેલી કિંમત

રામ અને કૃષ્ણ	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૬-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

પુસ્તક ૧૦ મું : લગ્નપ્રપંચ

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૯૩૦
કિંમત રૂા. ૩-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૫-૦

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૨૮ અષાડ : ૧૯૯૫ અંક ૩

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ
મુદ્રક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ તા. ૨૦-૮-૩૯

બે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી ગ્રાહક થનારને બધાં પુસ્તકો પોણી કિંમતે મળે છે. ટ. ખ જુદું

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક
શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

ઘ રે—બા હિ રે

"સંભવ છે કે ટાગોરની બધી કૃતિઓમાં આ ચઢી જાય એમ છે. કાવ્યના મોતી તો આ નવલકથામાં તેમણે છૂટે હાથે વેર્યાં છે..."

—કાકા કાલેલકર

પૃષ્ઠસંખ્યા કિં. ૨-૦-૦
૩૭૨ પાનાં ગ્રાહકોને ૧-૮-૦

ચતુરંગ અને બે બહેનો

"આવા ભાષાન્તરો ખરેખર આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ માત્ર ગુજરાતી વાઙ્મય વાચનાર વર્ગની રસિકતા કેળવે છે, તેની દૃષ્ટિ વિશાળ કરે છે, અને ચિત્તને વધારે દ્રવીભૂત કરે છે."

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા કિં. ૧-૪-૦
૨૦૦ પાનાં ગ્રાહકોને ૦-૧૫-૦

નૌ કા ડૂ બી

'નૌકાડૂબી' નવલકથા એક રીતે એક જ મુખ્ય મોટા અને વિલક્ષણ બનાવની નવલકથા કહી શકાય. અને એ બનાવ વાર્તાની શરૂઆતમાં જ બને છે, પછી તો એ બનાવની દૂરગામી અસરો અને એ બનાવની વિષમતામાંથી મુક્ત થવાના વાર્તાના મુખ્ય પાત્રોના પ્રયત્નો જ આવે તેમ કહી શકાય.

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા કિંમત ૨-૮-૦
૪૧૪ પાનાં ગ્રાહકોને ૧-૧૪-૦

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રંથાવલિ

અનુવાદક
શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

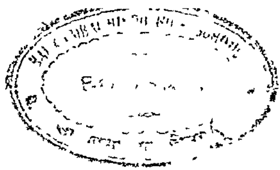
બહાર પડેલાં પુસ્તકો

૧	પ્રેમનો દંભ [ત્રીજી આવૃત્તિ]	૧-૪-૦
૨	સ્ત્રી અને પુરુષ [બીજી આવૃત્તિ]	૧-૦-૦
૩	કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪	નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
૫	,, ભા. ૨	૨-૦-૦
૬	,, ભા. ૩	૧-૦-૦
૭	દૃષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વૈદ્ય)	૧-૪-૦
૮	કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
૯	લગ્નસુખ	૧-૪-૦
	કુલ	૧૨-૮-૦

ગ્રાહકોને આ આખો સેટ હાલ પોણી કિંમતે એટલે રૂ ૯-૬-૦માં મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૨૮ અષાડ : ૧૯૯૫ અંક ૩

જીવનમાં રૂઢિનું સ્થાન*

રામનારાયણ વિ. પાઠક

રૂઢિ એ ખરી રીતે સમાજશાસ્ત્રનો વિષય છે. એ વિષયના વિશિષ્ટ અભ્યાસનો કોઈ દાવાથી હુ રૂઢિ ઉપર બોલવા ઇચ્છતો નથી. પણ મારા સાહિત્યના અભ્યાસને અંગે જ મને આ વિષય પર કેટલુંક કહેવા જેવું લાગ્યુ છે તેથી મેં આ વિષય પસંદ કર્યો છે.

આ વિષય તરફ મારું ધ્યાન કેવી રીતે ખેંચાયું એ પ્રસ્તુત હોવાથી જરા અંગત વાત કરું તો માફ કરશો. મારે ૧૯૩૦માં છ માસ જેલમાં રહેવાનુ આવ્યુ હતું. તે દરમિયાન મેં તિલકવ્યાખ્યા સાથે વાલ્મીકિકૃત રામાયણ સળંગ વાંચી જવાનું રાખ્યુ હતું. જેલમાં અમારા વાચનના વિષયો સંબંધી બીજા મિત્રો સાથે પુષ્કળ ચર્ચા થતી. હું રામાયણ વાંચતો હતો તે સંબંધી એક જુવાન મિત્રે મને પ્રશ્ન કર્યોઃ "રામ શા કારણથી આદર્શપુરુપ ગણાય છે? તેણે કઈ રૂઢિઓ સામે બંડ કર્યું? તેણે શી ક્રાન્તિ કરી?" આ પ્રશ્નની નીચે એવી માન્યતા રહેલી છે કે ખરી મહત્તા ચાલુ રૂઢિ તોડવામાં રહેલી છે. એ હું સાચું માનતો નથી. સમાજનું ખરું હિત વારંવાર રૂઢિ તોડવામાં નથી રહ્યું, જો કે લાંબે અંતરે રૂઢિઓ બદલાવવી પડે, અને કોઈ વાર બધી રૂઢિઓ એક સાથે

* સદ્‌ગત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની જયંતીસપ્તાહને પ્રસંગે તા. ૧૨-૩-૩૯ના રોજ આપેલ ભાષણની નોંધ ઉપરથી.

બદલાવવાનું આવે. રૂઢિને તોડવામાં જ જો મહત્તા રહેલી હોય તો પછી થોડા જ વખતમાં બધી રૂઢિઓ તટી રહે, અને પછીના માણસોને મહાન થવાને કશું સાધન ન રહે! કદાચ તેમને પછી ડોન ક્વિક્ઝોટની પેઠે પરાક્રમ કરવા માટે ખોટા રૂઢિરાક્ષસો ઉપજાવવા પડે. એ ખ્યાલ જ અનુપપન્ન છે, અને અત્યારનો જુવાન વર્ગ જે રૂઢિ તોડવામાં જ પોતાની મહત્તા સમજે છે તે પોતે પણ ફેશન, જે રૂઢિનું છીછરામાં છીછરું સ્વરૂપ છે, તેની સત્તાથી મુક્ત નથી.

આપણે જરા જીવનમાં રૂઢિનું પ્રયોજન જોઈએ. ધારો કે કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર કોઈ અજાણ્યો માણસ આવ્યો છે તે તેને ઘેર આવ્યો છે એનો અર્થ જ એ છે કે તેને તેની પાસેથી કાંઈક જોઈએ છે. તે અજાણ્યો છે, કદાચ થાકેલો છે. અજાણપણાનો તેને સંકોચ પણ છે. પેલા ગૃહસ્થની તેના તરફ કેવી વૃત્તિ હશે તે તે જાણતો નથી. હવે આ જગાએ રૂઢિ એવી છે કે ગૃહસ્થ આગન્તુકને આવકાર આપે, તેને બેસવાને જગા બતાવે, તેને પાણી વગેરે તરતનો થાક ઊતરે તેવું આપે, તેને આગમનકારણ પૂછે, અને તેનો અપરિચયનો સંકોચ એ રીતે શિથિલ કરે. અહીં રૂઢિ શું બન્ને પક્ષે ઇષ્ટ નથી? એથી બન્નેની મૂંઝવણ, અને માનસિક તાણ ઓછું થતું નથી? રૂઢિ શું બન્નેની પ્રવૃત્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપતી નથી? મને તો અહીં રૂઢિ, શબ્દ જેટલી જ, માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યવહારનું સાધન બનતી જણાય છે. શબ્દના સંબંધમાં પણ અર્થબોધનું કારણ રૂઢિ જ મનાય છે. રૂઢિ ભાવનો માર્ગ કરી આપે છે, ભાવને પ્રગટ કરી આપે છે, ભાવનું રક્ષણ કરે છે, અને વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના વ્યવહારમાં મૂંઝવણ અને ઘર્ષણ ઓછાં કરી વ્યવહારને સરલ કરી આપે છે. જેમ ભાષા જનસમાજની પ્રગતિનું અને સંસ્કારિતાનું સાધન છે, જેમ ભાષાની શોધમાં અને વિકાસમાં માણસજાતનો વિજય અને ઉત્કર્ષ રહેલો છે તેવો જ રૂઢિમાં રહેલો છે.

હું બધા પ્રકારની રૂઢિઓ વિશે બોલવા ઇચ્છતો નથી. પણ એક પ્રકાર તરફ ગુજરાતીઓનું ધ્યાન ખેંચવાની મને જરૂર લાગે છે માટે કહું છું. કેટલીક રૂઢિઓ કોઈ વ્યવહારને માટે હોતી નથી, વ્યક્તિ વ્યક્તિના વ્યવહારનો તેમાં પ્રશ્ન હોતો નથી; એ રૂઢિઓ સામાજિક જીવનના ઉલ્લાસ માટેની હોય છે. આપણામાં દીવાળીએ એક બીજાને મળવાનો રિવાજ છે, હોળીએ રંગ ઉડાડવાનો, હોળી પ્રગટાવવાનો રિવાજ છે, સંક્રાંતિએ પતંગો ઉડાડવાનો રિવાજ છે. આ બધા રિવાજોને જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે. એથી સામાજિક જીવન ઉલ્લાસમય થાય છે, વ્યક્તિને સામાજિક જીવનનો અનુભવ થાય છે, સામાજિક એકતાની ભાવના તે અનુભવે છે, સંઘકાર્યો કરવાનો અભ્યાસ મળે છે, અનેક વ્યક્તિઓનો પરિચય થાય છે અને તે સાથે સંઘવર્તનનો પરિચય થાય છે, જે પ્રજાજીવનમાં ઘણું જરૂરી છે. એથી મન અને કલ્પના વિશાળ થાય છે. માણસ ઘરમાં એકલો બેસી જમે, અને મોટી પંક્તિમાં બેસી જમે, એકલો દરિયે જઈને નહાય, કે હજારો માણસો દરિયે જઈને નહાય, એમાં અનુભવનો આખો પ્રકાર ફરી જાય છે. એ અનુભવથી માનસમાં જે ભરતી આવે છે, જે જોમ આવે છે, જે ઉત્સાહ આવે છે, તે વ્યક્તિગત કોઈ કાર્યથી આવતો નથી. પ્યાલામાં ભરેલું પાણી અને સમુદ્રનું પાણી

તત્ત્વત: એક જ છે, પણ પ્યાલાના પાણીનું દૃશ્ય અને સમુદ્રનું દૃશ્ય, અને બન્નેની ચિત્ત ઉપર થતી અસર, બન્નેના સંસ્કારો, અત્યન્ત ભિન્ન પ્રકારના છે. તેમ જ આ સામાજિક જીવનના પરિચયનું અને સંઘનાં કાર્યોનું છે. એના વિના જીવન એટલું દરિદ્ર રહે છે, શુષ્ક રહે છે, ફિક્કું રહે છે.

અલબત આ ઉત્સવોના રિવાજોની પછવાડે એક કે બીજા રૂપમાં ધર્મભાવના રહેલી હતી. ધીમે ધીમે ધર્મના બાહ્ય આચારો ઉપરથી આપણી શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ છે, અને તેથી આપણે એ રિવાજો પાળતા નથી. પણ એમ થયું હોય તો તે સમાજના રિવાજોને જરા જુદું ધર્મનિરપેક્ષ રૂપ આપવું જોઈએ, જેવું આપણે નવરાતરને આપેલું છે. નવરાતરની પછવાડે દેવીપૂજાની ભાવના હતી. અત્યારે આપણે કોઈ એ ધર્મભાવનાથી નવરાતર ઊજવતા નથી, માત્ર સ્ત્રીઓના કલાત્મક સંઘનૃત્ય અને સંઘગીતની ભાવનાથી જ એ ઉત્સવ ઊજવીએ છીએ. એમ આપણે બધા ઉત્સવોનું કરવું જોઈએ. હોળીમાંથી અશ્લીલતા અને ધૂળ કાઢી નાખો પણ ગલાલ રંગ શા માટે કાઢી નાંખવો? દાંડિયારાસ, મલ્લકુસ્તી એમાં શા માટે ભેળવીને આપણી જૂની ઘેરૈયાની રમતોની મરદાનગીને નવું સ્વરૂપ ન આપીએ? હું તો હોળીનો ભડકો પણ રહેવો જોઈએ અને એમાં ધર્મ નહિ માનનારા એવા ભણેલા, પોતાને સુધરેલા માનનારા પણ શા માટે ભાગ ન લે તે નથી સમજી શકતો.

આ બાબતમાં ગુજરાતીઓ દક્ષિણીઓ કરતાં વધારે સંઘકાર્યોથી દૂર જતા જણાય છે. દક્ષિણી ભાઈઓએ જૂના મેળાવડાના બધાં સ્વરૂપો જાળવી રાખ્યાં છે, અને તેમાં તેઓ નવાં અંગો, ખાસ કરીને વ્યાખ્યાનમાળાઓ ઉમેરતા જાય છે. દક્ષિણ બહાર જ્યાં જ્યાં દક્ષિણીભાઈઓ રહે છે ત્યાં ત્યાં તેમની કોઈને કોઈ સંસ્થા હશે જ, અને જાહેર તહેવારો તે સંસ્થાદ્વારા જ તેઓ ઊજવવાના. ગુજરાતીભાઈઓ જૂના તહેવારોને નવા રૂપો આપતા નથી, અને ભણેલાઓ જૂના તહેવારોના મેળાવડાથી દૂર નાસતા જાય છે, અને અતડા થતા જાય છે, જો કે અસહકારની ચળવળથી તે વલણ કંઈક રોકાયું છે. આમા સૌથી ખરાબ તો, એક પ્રકારની સંઘની સૂગને કેટલાક સંસ્કારિતા ગણતા થયા છે, તે છે. મને તો તે એક પ્રકારનું ક્ષુદ્રાભિમાન(Snobbery) જ લાગે છે. બીજાઓ અમુકમાં રસ લે છે એટલા જ કારણથી પોતે તેમાં રસ ન લેવો, અને તેમાં પોતાની સંસ્કારિતા ગણવી. એ હીન પ્રકારનું અભિમાન છે. આપણામાંથી એ જવું જોઈએ. એને લીધે ગુજરાતીઓમાં સંઘકાર્યશક્તિ ઓછી થઈ છે અને થતી જાય છે.

આપણે વિશેષ વ્યક્તિ તરીકે તો હમેશાં કામ કરીએ છીએ, હરીએ ફરીએ છીએ, પોતપોતાના મિજાજ પ્રમાણે આનંદ કરીએ છીએ, પણ હોદ્દા પદવી સામાજિક સ્થિતિ એ બધાની વિશેષતા છોડી દઈ, કેવળ એક સંસ્કારી સમાજની વ્યક્તિ તરીકે બધાએ સાથે ભળીને વિહરવાની પણ જરૂર છે. આપણા પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ આપણાથી અતડા રહે છે, એ જોઈને આપણે પણ એમના અનુકરણથી આપણા જ જાતિભાઈઓ તરફ અતડા થઈએ તો તે એક પ્રકારનો સમાજદ્રોહ છે. એમને તો અતડા રહેવું પડે, એમને

તો માત્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શાસન કરવું છે, અને અતડા રહેવાથી જ એ શાસન વધારે સખ્ત અને મજબૂત કરી શકાય, પણ આપણે એમ શા માટે કરીએ? અંગ્રેજો પોતાની પ્રજામાં એવા નથી. તેઓ તો પોતામાં બહુ જ ભ્રાતૃભાવ વાળા છે. તેમની ક્લબોમાં જોઇશો તો ઉપરી અને તાબેદારનો કશો જ ભેદ નહિ દેખાય આપણે તેમની ક્લબોનું અનુકરણ કર્યું, પણ તેમનો ક્લબનો ભાવ લાવી શકયા નહિ. આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો પણ ત્યાંના જેટલા મળતા હળતા રહેતા નથી. આ સર્વ બદલાવું જોઈએ. આપણું સમાજજીવન વધારે ચેતનવાળું અને મુક્તિવાળું થવું જોઈએ. પણ ક્લબો બસ નથી. તેમાં પણ અમુક જ સ્થિતિવાળા ભેગા થાય છે. જાહેર તહેવારો હોવા જોઈએ જેમાં જનતા કશા પણ ભેદ વિના સંઘજીવનનો આનંદ અનુભવે.

પણ ત્યારે આ રૂઢિ સામેનો આટલો બધો વિરોધ શાથી છે? જુવાન માણસો શા માટે આટલો બધો રૂઢિવિરોધનો પોકાર કરે છે? એ જરૂર સમજવા જેવું છે, અને સમાજે વિચારવા જેવું છે. આ વિરોધનું એક કારણ તો તરત સમજાય તેવું છે. જુવાન માણસોને રૂઢિના સંકોચ ડંખે અને તેના ફાયદા ધ્યાનમાં ન આવે. માણસને પોતાની પ્રતિકૂળતા તરત ધ્યાનમાં આવે છે, કોઈ પણ વસ્તુના દૂરગામી ફાયદા ઘણે અનુભવે જ સમજાય છે એ દૃષ્ટિએ જુવાન માણસોને રૂઢિ સામે થોડો અણગમો તો હંમેશા રહેવાનો. છોકરાંને સવારે દાતણ કરવાની ટેવ પાડવી પડે છે તે પણ પ્રથમ તો નથી જ ગમતું. એવો રૂઢિ સામેનો જુવાનોનો અણગમો બધા જમાનામાં હતો અને રહેવાનો. પહેલા પણ હતો, પણ હમણા જુવાન વર્ગ વધારે બોલતો થયો એટલે એ અણગમો પરિપક્વ અનુભવની રાહ જોયા વિના અધીરો થઈ બહાર આવે છે. પણ એ સામાન્ય કારણ ઉપરાંત વિશેષ કારણ પણ છે, અને સમાજે એ સમજવું જોઈએ

મે પહેલા શબ્દ અને રૂઢિ વચ્ચેનું સામ્ય બતાવ્યું. મે કહ્યું કે શબ્દની પેઠે જ રૂઢિ ભાવનું રક્ષણ કરે છે, તેને પ્રવર્તવાનો માર્ગ કરી આપે છે, અને વ્યવહારમાં ઘર્ષણ ઘટાડે છે. પણ જેમ શબ્દ કે સિક્કો જૂનો થઈ તેનું મૂલ્ય ઘટે છે અને તેને ચલણમાંથી કાઢી નાખવો પડે છે, તેમ રૂઢિ પણ જો ઊતરી જાય તો તેને બદલાવવી પડે રૂઢિ ઊતરી જાય છે ત્યારે તે ભાવને વહનમાર્ગ કરી આપવાને બદલે તેને રોકે છે. જેમ નાડી લોહી વહન કરવાનો રોધ કરે છે ત્યારે લોહીનું દબાણ વધે છે ને કવચિત્ નસ ફાટે છે, રક્તસ્રાવ થાય છે, પક્ષાઘાત થાય છે, કવચિત્ મૃત્યુ થાય છે, તેમ જ રૂઢિ ભાવનો રોધ કરતાં સમાજનો મિજાજ ઉછળે છે, તેનો ભાવ અપમાર્ગે વહે છે. તેનો અપવ્યય થાય છે, કવચિત્ સમાજને તેથી પક્ષાઘાત પણ થાય. આપણે ત્યાં લગ્નની રૂઢિઓની એ દશા થઈ છે. જૂના નાતના રિવાજો, તેનાં પસંદગીનાં સંકુચિત ક્ષેત્રો, અત્યારની લગ્નભાવનાને માર્ગ કરી આપતાં નથી, તેનું વહન કરતાં નથી, તેનો અવરોધ કરે છે. તેથી જુવાન વર્ગ રૂઢિ સામે જેહાદ પોકારે છે. લગ્નભાવ જીવનમાં એટલો વ્યાપક છે, જુવાનોને તો એટલો નિકટનો અને અનન્ય મહત્વનો લાગે છે, કે તેથી લગ્નરૂઢિ સામેના વિરોધમાંથી તેઓ રૂઢિમાત્રની સામે, રૂઢિના ખ્યાલની પણ સામે થઈ જાય છે. એટલેથી ન અટકતાં નીતિની પણ સામે તેઓ થાય છે. તેમા કંઈક અંશે આ કારણ છે. કંઈક અંશે નીતિ એટલે આચારનાં સર્વ ધોરણો કંઈક ફેરફાર માગે છે તે છે.

પણ આ સ્થિતિનો ખરો ઉપાય રૂઢિનો નાશ નથી પણ નવી રૂઢિઓ હોવી જોઇએ એ છે. જુવાન સ્ત્રીપુરુષોને પોતાનો જીવનસાથી શોધવાને માટે મળવાના રૂઢિનિયત પ્રસંગો નથી. આ બાબતમાં રૂઢિ નથી, એટલે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોનાં માબાપોને અને હિતસ્વીઓને, અને ખાસ કરીને જુવાન પુત્રીનાં માબાપોને,—કારણકે આચાર-સ્ખલનનો ગેરફાયદો પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને વધારે છે, અને સ્ત્રીને આ દશામાં વધારે રક્ષણની જરૂર છે,—અનેક આશંકાઓ ચિંતાઓ અવિશ્વાસો દહેસતો થાય છે. રૂઢિ ન હોવાથી, સમાજ પણ જુવાન સ્ત્રીપુરુષોના મળવાના પ્રસંગો તરફ યોગ્ય ઉદારતા કે તટસ્થતાથી જોઈ શકતો નથી, અને એવા પ્રસંગો અનેક નિન્દાને જન્મ આપે છે અને આખા વાતાવરણને બગાડે છે. જુવાન સ્ત્રીપુરુષો પણ આ પ્રકારની નિન્દા તેમની પોતાની સ્વતંત્રતાની વિઘાતક છે તે નહિ સમજતાં, અંગત રાગદ્વેષથી તેને સ્વીકારવામાં અને વિસ્તારવામાં સરકી પડે છે. આ બાબતમા ખરી જરૂર છે તે રૂઢિના અભાવની નથી. પણ યોગ્ય રૂઢિઓની છે, જેથી સ્ત્રી પુરુષો અને સમાજ યોગ્ય વર્તન અને મર્યાદા રાખી વર્તી શકે, પરસ્પર ઓળખી શકે, અને જેમાં જુવાનીનું સંરક્ષણ તેમ જ ભાવ પ્રકટીકરણ થાય. આપણો સમાજ વખતસર આટલું નહિ કરી શકે તો પરિણામે અનવસ્થા જ આવશે.

રૂઢિ તરફ એક બીજી આશંકા છે, અને માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રની પરિભાષામા વાતો કરતાં શીખેલ આ જમાનાને એ આશંકા કરતાં રોકી શકાય નહિ. 'રૂઢિથી ભાવનુ દમન નથી થતુ? દમન થવાથી ભાવ વધારે વિકૃત ન થઈ જાય?' આનો સાચો જવાબ તો એ છે કે એ શાસ્ત્રના શાસ્ત્રીય પુસ્તકો અને તેની તાત્ત્વિક ટીકા વાંચો, માત્ર એના શબ્દો પકડી લઈ વાતો ન કરો. હું તો અહીં એટલું જ કહી શકું કે માણસમાં જેમ અન્નવૃત્તિ કામવૃત્તિ રહેલી છે તેમ જ સમાજધારણવૃત્તિ, સમાજસુખવૃત્તિ, અને સંયમ-વૃત્તિ પણ રહેલી છે. જે જીવનબલ અન્નવૃત્તિ અને કામવૃત્તિમા પ્રગટ થાય છે તે જ જીવનબલ સમાજધારણવૃત્તિ સમાજપ્રેમ અને સંયમવૃત્તિમાં પણ પ્રગટ થાય છે, અને રૂઢિનુ અનુવર્તન એ કોઈ બાહ્ય બલની પરાધીનતા નથી, પણ પોતામા જ રહેલ સમાજ-ધારણવૃત્તિ સમાજપ્રેમ અને સંયમવૃત્તિનું આવિષ્કરણ છે. જેમ રસ્તાની ડાબી બાજુએ હાંકવું અને જમણી બાજુએ ચાલવું એ નિયમ પાળવાથી આપણી ગતિનું દમન થતુ નથી, પણ ગતિને મહત્તમ અવકાશ અને સંરક્ષણ મળે છે તેમ જ રૂઢિમાં જીવનને મહત્તમ અવકાશ સ્વાતંત્ર્ય અને સંરક્ષણ મળે છે, અને તે સાથે તેમાં સમાજસ્વાસ્થ્યની વૃત્તિ સંતોષાય છે. રૂઢિના પરિપાલનમાં આ સમાજપ્રેમ સમાજ-આદરની વૃત્તિ હંમેશા દેખાય છે, અનુભાવ્ય છે. એ વૃત્તિઓ પણ આપણા જ જીવનની છે એટલે એની ખાતર પાળેલા સયમમાં કોઈ અસાધારણ વિકૃત પરિણામ આવવાની જરૂર નથી.

ઘણાને વળી એમ લાગે છે કે રૂઢિની હદમાં વર્તન સ્વૈરતા ખોઈ બેસે છે અને તેથી તે સુંદર રહેતુ નથી. તેમાં વ્યક્તિત્વ દબાઈ જાય છે. એ સાચું નથી. પહેલાં આપેલો દાખલો ફરી લેતાં, હું પૂછું છુ, કે આપણે ઘેર કોઈ આવે તેને સન્માન આપતાં, તેની સાથે વિવેકથી વાત કરતાં, દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ નથી બતાવતી? —દરેક

વ્યક્તિ પોતાની કલા નથી બતાવતી ? વધારે સંસ્કારી માણસ માત્ર આવકાર આપવામાં જ ખરી સંસ્કારિતા કલા માનવતા બતાવતું નથી ? બધાં માણસો લગ્નજીવન ગાળે છે, પણ તેથી કોઈ બે દંપતીના લગ્નજીવનો એક સરખાં નથી બની જતાં, એ તો બન્ને જેવાં હોય છે, જેવાં એક બીજા સાથે વર્તે છે અને પોતાનું યુગલજીવન ઘડે છે, તેવું જ તે થાય છે. તેમ જ બધાનું છે.

રૂઢિની મર્યાદામાં રહેલા જીવનમાં પણ સૌંદર્ય છે. આપણને એ જોતાં આવડતું નથી. આપણા મહાન કવિ કાલિદાસે જેમ, સામાન્ય માણસને અજ્ઞાત અનનુભૂત અનેક જીવનપ્રસંગોમાં રહેલું સૌંદર્ય બતાવ્યું છે, તેમ રૂઢિની મર્યાદામાં રહેલું સૌંદર્ય પણ બતાવ્યું છે. રૂઢિની મર્યાદાને તે કોઈ પણ ભાવની શોભા ગણે છે. મેં મારા વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમા કહ્યું કે રૂઢિ વિશેનો પ્રશ્ન મારા સાહિત્યના અભ્યાસને અંગે ઊભો થયો છે. અને હવે ઉપસંહાર પણ હું સાહિત્યનાં અવતરણોથી જ કરીશ.

કાલિદાસ રૂઢિના અનુવર્તનમાં સૌંદર્ય જુએ છે. તેનાં પાત્રો, પ્રેમના આવેશમાં પણ આચાર પાળે છે, આવેશમા આચાર ભૂલાય એટલી સ્થિતિ આવે તો બીજું પાત્ર આચારની યાદ દેવડાવે છે. વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં બીજા અંકમાં પુરૂરવા અને ઉર્વશી બન્ને એક બીજાને મળવા અત્યંત ઉત્કંઠિત છે અને રાજા કહે છે:

तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्

'તપેલું લોઢું તપેલા લોઢા સાથે ઘડાવા યોગ્ય છે.' ઉર્વશીનો સંદેશો લઈ જનારી ચિત્રલેખા રાજાની વિરહાવસ્થા જોઈને રાજાની દૂતી થઈ ઉર્વશીને તેડવા આવે છે એવો રસિક અને તીવ્ર લાગણીનો પ્રસંગ છે. ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા વચ્ચે જરા સુન્દર રોળ થાય છે પણ રાજાને મળતાં જ ચિત્રલેખા કહે છે:

आआरं दाव पडिवज्ज। [आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व।]

'આચાર કર.' અને ઉર્વશી 'મહારાજાને જય જય' બોલે છે. એવી જ રીતે ઉર્વશીએ ગુપ્ત રાખેલ ઔરસ પુત્ર આયુષ રાજસભામાં આવે છે, ઉર્વશી તેને ઓચિંતો જુએ છે ત્યારે પણ 'મહારાજાને જય જય' કહેવાનું ભૂલતી નથી. એથી પણ વધારે ઉત્કટ પ્રસંગ કુમારસંભવમાંથી લઈએ. પાર્વતી શંકરની પૂજા કરવા જાય છે ત્યારે કામદેવ શંકરને મોહિત કરવા પોતાનાં શર વાપરે છે. એ રીતે મોહિત થવામાં હીનતા અને અપમાન લાગતાં શંકર કામદેવને ત્રીજા નેત્રની જ્વાળાથી બાળીને ભસ્મ કરે છે. પાર્વતી નિરાશ થઈ તપ આદરે છે. શંકર બટુકવેષે પાર્વતીની પરીક્ષા કરવા શંકરની નિન્દા કરે છે, પણ પાર્વતીની દૃઢ નિષ્ઠા જોઈ, ત્યા જ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તારા તપથી તારો વેચાણ થયો છું એમ કહીને પાર્વતીને ભેટે છે. પ્રેમનું આ અદ્ભુત રોમાન્સ છે. પણ આ પ્રેમ સિદ્ધ થયા પછી પાર્વતી અને મહેશ બન્ને કોઈ સ્વચ્છન્દી રીતે પરણતાં નથી. કુલાચાર બે પ્રકારનો, કન્યાના બાપ તરફથી કહેણ જાય, અથવા વરના બાપ તરફથી માગું જાય. પાર્વતી મહેશને ખાનગીમાં કહેવરાવે છે:

दाता मे भूभृतां नाथ : प्रमाणीक्रियतामिति । ६-१

'મારા પિતા દાનનું વેણ કહેવડાવે તે સ્વીકારજો.' પણ મહાદેવ પણ હિમાલય જેવા પર્વતરાજને એટલું પણ કરવું પડે એમ શા માટે કરે ! તે હિમાલયનું ગૌરવ કરવા સપ્તર્ષિઓને બોલાવે છે, અને માગું કરવા કહે છે

तानस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालय : ।६-२९

'મારા તરફથી હિમાલય આગળ ઉમાનું માગું કરવું.' અને

एवं वाच्य: स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ६-३१

'કન્યાને માટે આમ કહેવું એવું તમને તો કહેવાનું હોય જ નહિ! કારણકે તમારો જ રચેલો આચાર સાધુપુરુષોએ માન્ય રાખ્યો છે.' ફરી આચારનો જ ઉલ્લેખ છે. રઘુવંશમાં દિલીપની પત્ની સુદક્ષિણા ગર્ભાવસ્થામાં નાજુક પ્રકૃતિમાં પણ ઉપચારાંજલિ કરે છે.

तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः । ३-११

'ઉપચારની અંજલિ કરતાં જેનો હાથ થાકી જતો હતો એવી રાણીને જોઈને રાજા આનન્દ પામતો હતો.' અને પછી એ રાણીને પુત્રપ્રસવ થતાં વધામણી લાવનાર પરિજનને

अदेयमासीत् त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे । ३-१६

'ત્રણ જ વસ્તુઓ ભૂપતિને માટે ન અપાય એવી હતી. શશિપ્રભ છત્ર અને બે ચામરો' એમ અતિશયોક્તિ કરતા પણ રૂઢિની મર્યાદામાં કાલિદાસ શોભા જુએ છે. રઘુવંશમાંથી જ હજી એક બીજો દાખલો લઉં. રઘુવંશમાંનો અજવિલાપનો પ્રસંગ પ્રસિદ્ધ છે. અજને ઇન્દુમતીના મૃત્યુ પછી જીવન એટલું અકારું લાગ્યું કે તેને ઇન્દુમતીની સાથે જ પોતાનો દેહ પણ ભસ્મ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ લોકાપવાદભયથી તેણે તેમ કર્યું નહિ.

प्रमदामनु संस्थित: शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निसात् सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ८-७२

'રાજા વિદ્વાન છતાં પ્રમદાની પછવાડે મરણ પામ્યો એવા નિન્દાદર્શનથી તેણે પોતાનું શરીર અગ્નિસાત્ ન કર્યું. નહિ કે જીવિતની આશાએ !'[1] રાજાના મુખનું આવું વચન હોય, તો અત્યારની અશ્રદ્ધાના દૃષ્ટિબિન્દુથી કોઈ મશ્કરી પણ કરે કે ઠીક લાગણીવેડા કરે છો પણ આ વચન કાલિદાસનું છે. એટલે રાજાને જીવિત ઉપર એટલો વિરાગ આવ્યો હતો એમાં શંકા નથી. રાજાના શોકનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ એક સુંદરમાં સુંદર ઉપમાનો પ્રયોગ કરે છે

૧ મલ્લિનાથ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે.

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशंकुः
प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद । ८-९३

'પીપળાનો છોડ જેમ અગાસીને ફાડી નાંખે તેમ, શોકશંકુએ અજના હૃદયને બલથી ચીરી નાખ્યું.' છેવટે એ રાજાને આ શોકથી જ અસાધ્ય રોગ થાય છે અને તે છેવટે તીર્થમાં જઈ અનશનવ્રતથી દેહત્યાગ કરે છે. એટલે રાજાનો શોક સાચો હતો અને છતાં તે રૂઢિનિન્દિત રીતે દેહત્યાગ કરતો નથી, અને ત્યાં કાલિદાસનો લોકાદર અને રૂઢિગત ભાવના સૌંદર્યનું દર્શન આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં એક પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય અનુભવાય છે તેનાં અનેક કારણોમાં એક તેનો રૂઢિ માટેનો આદર પણ છે એમ હું માનું છું.

આવી રીતે રૂઢિને મનુષ્યજાતિના જીવનમાં ઘણું માર્મિક સ્થાન છે. રૂઢિઓને બદલાવવી પડે, અને ત્યારે લોકહિતની દૃષ્ટિએ, લોકમાનસને સંઘર્ષણ વિના પોતાના ભાવો પ્રગટ કરવાને તક મળે એવા રૂઢિઓ કરવી જોઈએ, પણ રૂઢિમાત્ર કાઢી નાંખવી જોઈએ એ વિચારમાં મનુષ્યસ્વભાવની ગેરસમજણ રહેલી છે રૂઢિનો રૂઢિ તરીકે દ્વેષ કરવામાં કોઈ ખાસ મહત્તા રહેલી નથી અને તેથી જ સાહિત્યમાં રૂઢિભંગને ખાસ કરીને મહત્તાનું લક્ષણ ગણી શકાય નહિ.

પૂજાલાલ

કબૂલ નથી હાર, જાઉં લખવાર હારી ભલે,
ભલે દુરિતનાં દલો વિજય વાવટાને ગ્રહી
ઊંચે ફરફરાવતાં ઉલટતાં નરગી ભલે,
ઝઝૂમીશ ખડો સમીપ રહી ધીર ને આગ્રહી.

હિમાચલ સમાન નિશ્ચલ મને ધસારા બધા
હઠાવીશ, અભીત વક્ષ પર તીક્ષ્ણ વજ્રોતણા
ખમીશ ભડ ધોધમાર, વપુ વિદ્ધ છો લક્ષધા
થતું અરુણ રંગમાં સ્નપિત; ગર્જી હું ચોગણા
બલિષ્ઠ અભિમાનથી, અગનરંગ ઉત્સાહથી
ધસીશ રણમાં ફરી ફરી, અભેદ્ય શ્રદ્ધાતણી
ધરી અનુપ ઢાલ, શુભ્ર સમશેરના ઘાવથી
ચીરી મદછકેલ શત્રુગણની મહાછાવણી
કરીશ ઋજુ માર્ગ, કાળજળ ઘોર સિંધુ મથી

નિગૂઢ ગઢમાં પ્રવેશ કરી લુપ્ત સામ્રાજ્યનાં
ચિરંતન સિંહાસનો ભર કરીશ ઐશ્વર્યનાં.

રાજકીય નોંધો

'નિરીક્ષક'

મહાસમિતિની બેઠક પછી

જૂનની આખરે મુંબઈ ખાતે મહાસમિતિની બેઠક મળી ગઈ. ત્રિપુરીની મહાસભા વખતથી શરૂ થયેલ મહાસભાની આંતરિક દુભામણ ને વ્યવસ્થિત અથડામણ કલકત્તામાં મહાસમિતિ મળી ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષબાબુના રાજીનામામાં ને મુંબઈ ખાતેની બેઠકમાં મહાસભાની બહુમતિ સામે એમણે આદરેલ ઉદ્દંડતાની જેહાદમાં પરિણમી. મુંબઈમાં રીતસર વિરોધ પક્ષના વિધિસરના નાયક તરીકે મહાસભાની ગાંધીવાદી બહુમતિ ને એના મોવડીઓ સામે એઓ ખડા થયા. આંતરિક બળવાન ચળવળના મુખ્ય ઝંડાધારીઓએ મુંબઈની મહાસમિતિની બેઠક વખતથી થયા એમ કહી શકાય. કોઈ પણ સાચા લોકશાસનવાદી તંત્રમાં બહુમતિ સામે લઘુમતિની વિરોધક ખડેપગી રહેવી જોઈએ. તો જ બહુમતિ પક્ષની રીતિનીતિઓની ક્ષતિવિકૃતિઓ એ પક્ષવાદીઓ ને સામાન્ય જનસમૂહની નજરમાં આણી શકાય. આ ઉપરાંત વ્યવસ્થિત લઘુમતિ પક્ષની હસ્તીનો બીજો એક ઇષ્ટ ફાયદો એ છે કે બહુમતિ પક્ષને એ સદાય જાગૃત રાખે છે, ને એ એની કાર્યક્ષતિઓ પ્રત્યે હંમેશ આંગળી ચીંધતો રહેવાને કારણે બહુમતિ પક્ષ સત્તાવિકૃત થતો અટકી શકે છે. આ કારણને લીધે કોંગ્રેસમાં મહાત્માજી એમની કારકીર્દિની શરૂઆતથી જ પ્રામાણિક ને નિખાલસ દિલે સભ્ય વિરોધીઓને આવકારતા આવ્યા છે. શ્રી આઝાદ ને બીજા સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવતા મહાસભાવાદીઓ પ્રત્યે મહાત્માજીએ હંમેશાં એક જન્મજાત લોકશાસનવાદીને શોભે છાજે એવી ખાનદાનીભરી રીતે આવકાર્યા છે. કારણકે એઓ માને છે કે મૃત ને જડબુદ્ધિ એકવાક્યતાના કરતાં જીવન્ત ને કાર્યક્ષમ મતભેદ પ્રગતિ ને સત્યદર્શન માટે ભારે ઇષ્ટ ચીજ છે.

પરંતુ શ્રી. સુભાષબાબુ અને એમના પ્રાગતિક પક્ષે મુંબઈની મહાસભાસમિતિની બેઠક પછી મહાસભાના ગાંધીવાદી બહુમતિ પક્ષ ને ખાસ કરીને એના અગ્રણીઓ સામે દેશભરમાં જગવેલ વિરોધઝુંબેશ લઘુમતિને માર્ગદર્શક થઈ પડે એ પ્રકારની છે? મહાસમિતિની પ્રચંડ બહુમતિએ પસાર કરેલ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ ઉપર અંકુશ મૂકતા ઠરાવનો શ્રી સુભાષબાબુ જેવા મહાસભાના ભારે જવાબદાર અગ્રણી પ્રચંડ વિરોધ, રાષ્ટ્રપતિની તેમ ન કરવાની વિનંતિ છતાં, જગવી રહ્યા છે. એમ કરીને મહાસભા કે દેશમાં એઓ કયા શિસ્તબદ્ધ તંત્રની સ્થાપના ઝંખે છે? કોઈ પણ ક્રાંતિકારી ને લડાયક પક્ષની પ્રતિકારિતા ને ક્રાંતિકવૃત્તિ જેમ વધારે તેમ એનામાં શિસ્તવૃત્તિ પણ ભારે હોવી જ જોઈએ. જ્યારે એક પક્ષે દેશમાં શાહીવાદવિરોધી સીધી લડત જગાવવાની જોરશોરથી ઘોષણા કરનારાઓએ બીજી બાજુ કોઈ પણ જાતના નિયમનના પાયા ઉપર પ્રહાર કરતી

એકામવૃત્તિ મહાસભામાં જગાવી રહ્યા છે લઘુમતિ પક્ષ વિરોધ એકામપણા ને નિરંકુશતા સુધી વહી જતો હોય ત્યારે આપણને એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે એમને માર્ગે કદાચ એઓ કોઈ બારે સિદ્ધિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય તો યે એ સિદ્ધિ એમની એકામ જમાતમાં એઓ વ્યવસ્થિત રીતે નિશ્ચયરૂપ કરી શકવાના નથી. દેશની મહાજનરી સંસ્થાના પાયા હલાવી નાખવા સુધી કે વરસો સુધી જે સાથીઓ સાથે લાગી ક્રાંતિકૃચની પગદંડીઓ કાપ્યા પછી પરસ્પર હૈયાભંગ થઈ જાય ત્યાં સુધી વિરોધની ચીરફાડ લઈ જવાનું દિલના લોકનાયક થવાની અંતસ્થ લાગવગ ને વિશદદૃષ્ટિ ધરાવનાર ન કરી શકે એ રીતે શ્રી. સુભાષબાબુ, કવિવર ટાગોરના શબ્દોમાં કહીએ તો, જનગણનાયકની નાયકાત વિનાના પૂરવાર થઈ રહ્યા છે. અને કોઈ પણ એક ગ્રુપ કે મંડળના લઘુદૃષ્ટિ નાયક થવાની પૂરતી લાયકાત એઓ આજે બતાવી રહ્યા છે.

પ્રાગતિક પક્ષ

મહાસભાના રાજકીય જનપટ ઉપર પ્રાગતિક પક્ષના જે તોફાની ને નિરંકુશ કુંડાળાં શ્રી. સુભાષબાબુએ ઊછળતાં કરી મૂક્યાં છે એ એ પક્ષનો કાર્યક્રમ અને એના મહાનાનાયકની ફિલસુફી ને એ મંડળના અગ્રણીઓની પરસ્પર વિસંવાદી રાજકીય કરિયર વગેરે જોતા પ્રાગતિક પક્ષ એ ભાવિ વિનાનો છતાં ય રાજકીય વર્ગનિર્દેશક તત્ત્વનું પ્રગટીકરણ છે. મહાસભામાં દાખલ થયેલ સમાજવાદી કે સામ્યવાદી મંડળોને એમનુ પોતાનું ઐતિહાસિક ભાવિ હશે કારણકે એ મંડળોને માનવજીવન વ્યાખ્યા ને રાજકારણની એક સ્પષ્ટ ને અનોખી ફિલસૂફી છે. જ્યારે પ્રાગતિક પક્ષના આચાર્ય શ્રી. સુભાષબાબુ પાસેથી એની કોઈ પણ જાતની વિચારસરણીની ફિલસૂફી મને આજ દિ' સુધીમાં હાથ લાગી નથી જો કોઈ પણ વિચારસરણી એમની મને હાથ લાગી હોય તો તે પરસ્પર વિરોધક ને અસંગત વિચાર ને લાગણીનું મિશ્રણ જ. દા. ત. એમણે પોતાના વિરોધની શરૂઆતમાં કહ્યું હતું કે એમને પોતાને કોંગ્રેસનો હાલનો કાર્યક્રમ ને નીતિ કબૂલ મંજૂર છે. સત્યાગ્રહ ને અહિંસા એમણે અનેક જાહેરનામા દ્વારા માન્ય કર્યા છે. એમને ગાંધીજીની આગેવાની પણ જોઈએ છે, જ્યારે હમણાં હમણાં એઓ ગાંધીજી ને ગાંધીજીના આગેવાન સાથીઓને કોંગ્રેસ છોડી દેવાની આના પણ પાઠવે છે. ને કારણમા કહે છે કે એમણે મહાસભાને બંધારણવાદી ને સુધારવાદી ને બિનક્રાંતિકારી ચીલે ચઢાવી દીધી છે! કોંગ્રેસમા ડાબી પાંખવાળાઓ આજે ઘણી લઘુમતિમા છે. એના વતી શ્રી. સુભાષબાબુ પ્રચંડ બહુમતિને 'કોંગ્રેસ છોડી જાવ ને અમને જગ્યા કરી આપો'ની ધમકી આપતા જણાય ત્યારે એમા ગજદારી બાણગાબાજીના જ સૂરો સંભળાય છે. સાચા ગણનાયકની ભાષા શ્રી. સુભાષબાબુના જેવી નથી હોતી. અમુક વ્યક્તિ ને વ્યક્તિઓ પ્રત્યે વૈયક્તિક કારણે વિરોધક ગ્રંથિઓથી ભરેલા માણસો વાળા કોઈ પક્ષે કે નાયકે જગતમાં સત્તા હસ્તગત કરી જાણી નથી.

શિસ્ત ને ગેરરીતિનો પ્રશ્ન

પણ મૂળે શ્રી. સુભાષબાબુને ગાંધીજી કે એમને ટીપે કરનારા કોંગ્રેસ મોવડીઓ સામે વાંધો કયાં છે? એ કયા મુદ્દા ઉપર સ્થગિત થઈ રહ્યો છે? ગાંધી–સુભાષ પત્રવ્યવહારમાં

મહાત્માજીએ તો શ્રી. સુભાષબાબુને સ્પષ્ટ ને ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે એમની અને સુભાષબાબુની વચ્ચે પાયાનો ને સિદ્ધાંતનો મતભેદ છે. જ્યારે એનો શ્રી. સુભાષબાબુએ આગ્રહપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો હતો. એ પછી થોડા મહિના બાદ આજે આ બાબત સંબંધમાં ગાંધીજી સાચા પુરવાર થયા છે. ગાંધી–સુભાષ વચ્ચે પાયાનો વાંધો નહિ હોત તો શ્રી. સુભાષબાબુનો વિરોધ આટલી કાતિલ હદે નહિ ગયો હોત. ગાંધીજીને પોતાની અમુક વિચારનીતિ છે. જ્યારે શ્રી. સુભાષબાબુને એવી કોઈ સ્પષ્ટ નીતિ નથી અને છતાં એમને ગાંધીનીતિ સ્વીકાર્ય પણ નથી. જ્યારે રીતિની બાબતમાં એમની બન્ને વચ્ચે ભારે ભેદો ને ઉગ્ર અંતરાયો છે. ગાંધીજીને કોંગ્રેસમાં સડો ને હિંસાવૃત્તિ બહુ ભારે દેખાય–શ્રી. સુભાષને એ માત્ર માનસિક ભ્રમ લાગે શ્રી. સુભાષને મન શાહીવાદને હિંદમાંથી ચોવીસ કલાકનું અલ્ટીમેટમ આપીને હાંકી કાઢવાની હાક સોનેરી તક જણાય ત્યારે ગાંધીજીને એમ કહેવું કરવું એ રાજકીય બાલિશતા જણાતી હોય.

ત્યારે ગાંધી–સુભાષ વિરોધનું મૂળ કાર્યપદ્ધતિનું ને એથી યે વધારે તો સ્વભાવનું માલૂમ પડે છે. ગાંધીજી પોતે વ્યક્તિવિશેષ સામર્થ્ય ને પરિસ્થિતિની આરપાર જોવાની અલભ્ય શક્તિ ને સામર્થ્ય ધરાવતા હોવાથી સહેજે શ્રી. સુભાષબાબુના પોતાથી વિરોધી મત સાથે એઓ મળતા થઈ જ ન શકે. તો તો એમને પોતાનું યુગસર્જક વ્યક્તિવિશેષત્વ છોડવું પડે. ઇતિહાસમાં કયા સિદ્ધસ્વીકૃત યુગપુરુષે એવું કર્યું છે કે આજે ગાંધીજી એમ કરે? ગાંધી–સુભાષ વિરોધ આથી વિરાટ ને વામન વચ્ચેનો વિરોધ થઈ પડયો છે.

કયે રસ્તે?

શ્રી. સુભાષબાબુનાં લખાણો, જાહેરાતો ને કાર્યક્રમો જોતાં એમ લાગે છે કે કોઈ ઉચ્ચાવચ્ચ રાજકીય વિચારસરણીનું સર્જન કે ઉદ્‌બોધન એમણે કોઈ દિ કર્યું નથી. પ્રાગતિક પક્ષદ્વારા એવું એમનાથી થઈ શકવાનું પણ નથી. વધારેમાં વધારે જે કંઈ એઓ કરી શકશે તો તે એટલું જ કે મહાસભાવાદી દળોમાં એઓ પોતાની લાગવગ ને લોકપ્રિયતાને કારણે જબરા ભાગલા પાડી શકશે. ભાગલા પાડવાની સ્થિતિ તરફ એઓ અત્યંત ઝડપે આગળ વધી રહ્યા છે. કારણકે એમણે જાહેર કર્યું કહેવાય છે કે જો કોંગ્રેસ કારોબારી એમની સામે શિસ્તભંગના પગલાં લેશે તો પોતે કોંગ્રેસ સામે બીજી સમાંતર સંસ્થા ઊભી કરશે. સીધી લડત ને શાહીવાદને છ મહિનાનું અલ્ટીમેટમ આપવાની લડાયક વાતો કરનાર નાયક પોતાના કરતૂકોને લીધે પોતાની વાતને સિદ્ધ કરી શકવાની કોંગ્રેસની શક્તિ, સદ્ધરતા ને શિસ્તનો નાશ નોતરી રહ્યા છે એટલું પણ એઓ સમજી શકતા નથી એ ભારે દુ:ખદ બિના આજના પ્રાગતિક પક્ષના રાજકારણની છે કોમવાદીઓનું જોર જ્યારે દેશમાં મહાસભા વિરુદ્ધ જામી રહ્યું છે, શાહીવાદનો સામનો કરવાની કટોકટી નજદીક આવતી દેખાય છે ત્યારે ઉપજાવી કાઢેલા મુદ્દાઓ ઉપર પ્રચંડ બહુમતિના સાફસાફ નિર્ણય સામે જઈ ને શિસ્તનો ભંગ કરવાની હદે જવું એ મહાસભા તોડી પાડવા તરફ જવા જેવું છે; અને નહિ કે એને વધારે ઉદ્દામવાદી ને ક્રાંતિકર બનાવવા તરફ જવા જેવું છે.

ઐતિહાસિક આવશ્યકતા ?

શ્રી. સુભાષબાબુએ થોડા દિવસ ઉપર એક નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું કે કૉંગ્રેસમાં પ્રાગતિક પક્ષ રાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક આવશ્યકતામાંથી નીપજ્યો છે. પ્રાગતિક પણ પક્ષની નિપજ હાલને તબક્કે હિંદની કઈ ઐતિહાસિક આવશ્યકતાને આભારી છે તે એમણે કદિ કહ્યું જણાતું નથી. પ્રાગતિક પક્ષની આવશ્યકતા ડાબીપાંખનાં મંડળોને ભેગાં કરીને 'ડાબી-એકતા, સિદ્ધ કરવાની હોય તો એમાં પણ શ્રી. બોઝને નિષ્ફળતા સાંપડી છે. કારણકે વ્યક્તિગત માણસો બાદ કરતાં મહાસભાનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્દામમંડળો પ્રાગતિક પક્ષમાં જોડાયાં નથી. એનું મુખ્ય કારણ ડાબીપાંખીઆ મંડળોની પરસ્પરની અસંગતવૃત્તિ છે શ્રી. સુભાષબાબુ ગરમપક્ષી સંગઠ્ઠન સાધવા જેટના સમર્થ પુરુષ પુરવાર નથી થયા. એમનાદ્વારા એ સંગઠ્ઠન શક્ય પણ નથી. ઊલટું, એમની પ્રવૃત્તિથી એઓ મહાસભામાં ડાબીજમણી પાંખ વચ્ચે ને ડાબીપાંખમાં અંદર અંદર ભાગલાવૃત્તિનો વધારો કરશે. આવી વિપરીતતાને આપણે ઐતિહાસિક આવશ્યકતા ભાગ્યે જ કહી શકીએ.

ડાબીપાંખમાં કોકવાર જે એકતા જણાય છે તે ગાંધીવાદી બહુમતિના એમના વિરોધને કારણે છે. પણ માત્ર એક વસ્તુના વિરોધની સામાન્ય લાગણીમાંથી દળદળ વચ્ચે સાચું ઐકય સ્થપાતું નથી. સાચા ઐકયનાં મૂળ કાર્ય ને વિચારસરણીની સમાનતામાં હોય છે. પ્રાગતિક પક્ષે ડાબી વિચારસરણીમા આ જાતની એકતા સાધી હોત તો પણ એણે ઘણું કર્યું કહેવાત. એને બદલે એના પ્રવર્તક, કૉંગ્રેસના ગાંધિયન અગ્રણીઓને નિંદવામાં ને એઓ બંધારણને ચોક્ષે ચઢી ગયાની જોરશોરથી જાહેરાત કરવામાં મચી પડયા છે. ને 'લેફ્ટ બ્લૉક કનસોલિડેશન'નું કામ ખોળંબે પડયું છે!

શ્રી. બોઝનો દારૂબંધી પદ્ધતિનો વિરોધ

મુંબઈમાં રહીને ડાબીપાંખનાં દળોને સંગઠિત ને એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ કરતાં શ્રી. બોઝે મુંબઈ સરકારે હાલ મુંબઈમા દારૂબંધીની જે પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે એનો વિરોધ કરતું એક લંબાણ નિવેદન બહાર પાડયું હતું. એમનું મંતવ્ય રજૂ કરવાનો એમને અબાધિત હક્ક હતો. પરંતુ દારૂબંધીની ખાધ ખમવા માટે મુંબઈ સરકારે જે મિલકત વેરો નાખ્યો છે એનો એમણે કોઈ વિચિત્ર રીતે વિરોધ કર્યો છે. મુંબઈમાં વસતી પારસી ને મુસ્લિમ લઘુમતિકોમના મિલકત ધરાવનારા આ વેરાથી કૉંગ્રેસ સામે થઈ જશે એ દલીલ કરીને એમણે લઘુમતિ કોમના મિલકતદારોનું જબરું બચાવનામું રજૂ કર્યું. સરકારના કોઈ પણ વેરાનો લઘુમતિ બહુમતિના કોમવાદી ધોરણે વિચાર કરીને વિરોધ કરવામાં શ્રી. બોઝે એક જબરદસ્ત રાજદ્વારી ભૂલ કરી છે. એક બાજુ કોમવાદ ને બીજી બાજુ મિલકતદારોના એ એમ કરીને વકીલ બન્યા. છે. કોમવાદી મુસ્લિમો ને પારસીઓ આજે એમનૂ બહુમાન કરી રહ્યા છે. શા કામ ન કરે? પણ બીજી બાજુ આપણને એ પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે શ્રી. બોઝનાં રાજકારણના સિદ્ધાંતો શા છે? સમાજવાદીઓ, સામ્યવાદીઓ ને ગાંધીવાદ વિરોધીઓ એમના સથવારામાં ભળે છે શું કામ? મારે માટે એ એક અનંત આશ્ચર્ય છે કે શ્રી. બોઝ સાથે સમાજવાદી ને સામ્યવાદીઓ વચ્ચે સંબંધસામ્ય શાથી હશે?

(૧૪) કર્મનાં ફળ અનંત છે. અને તેમની વ્યવસ્થા પણ આપણા હાથમાં નથી. તેથી ન તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ન તેના ફળોનો આગ્રહ અથવા લોભ રાખવો જોઈએ.

(૧૫) કર્મમાત્ર હૃદયસ્થ ભગવાનને સંતોષવા – ધર્મભાવના કૃતાર્થ કરવા – કરવું જોઈએ; પછી ભલે તેનું ફળ મળે કે ન મળે. કર્મ સફળ થાઓ અથવા નિષ્ફળ, અમે અમારી ફરજ બજાવી શકયા એ જ પરમસંતોષ છે, એવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ.

(૧૬) ચિત્તવૃત્તિની સમતા એ જ યોગ છે. આત્માની પ્રતિષ્ઠા આગળ નફોતોટો નગણ્ય વસ્તુ છે. ફળનો લોભ રાખવો કૃપણપણાનું કામ છે, પામરોનું કામ છે.

(૧૭) આવી સમતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ દરેક જાતનું કર્મ કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૮) જીવનમાં તટસ્થ ભાવ રાખી ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરવું એ જ કર્મની ખૂબી છે, કર્મયોગની ચાવી છે.

(૧૯) બુદ્ધિનાશ થયો તો સર્વનાશ થયો. તેથી માણસે ગમે તે પ્રયત્ને પોતાની બુદ્ધિને જાળવવી જોઈએ. જે સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરુષ છે તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે. તે બધા લોભનો ત્યાગ કરે છે. બાહ્ય પ્રતિષ્ઠાનો તે ભૂખ્યો નથી હોતો. પોતાના મહત્ત્વને તે ઓળખે છે. તેથી સુખદુઃખો તેને ચળાવતાં નથી. અનુરાગ, ભય અને ક્રોધ તો તેની પાસે આવતા જ નથી.

(૨૦) બળજોરીથી વિષયભોગ દૂર કરવાથી વિષયસેવનને આપણે અળગા કરી શકીએ છીએ. વિષયની ઇચ્છા—તેનો રસ—તો રહી જ જાય છે. જ્યારે સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વનો આસ્વાદ ચાખીએ છીએ ત્યારે જ વિષયોના રસ પોતાની મેળે નષ્ટ થઈ જાય છે.

(૨૧) ઇંદ્રિયો જબરી છે; જોરથી મનને ખેંચે છે, વિષય તરફ લઈ જાય છે અને બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરે છે.

(૨૨) આવી ઇંદ્રિયોને રોકવાથી જ બુદ્ધિ ઠેકાણે રહે છે.

(૨૩) મનુષ્યના અધઃપાતનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:

સદાચારની કદર રાખનાર મનુષ્ય પોતાને હાથે કુકર્મ ન થાય એટલા માટે પોતાના શરીરને તો ખૂબ સંભાળે છે, પણ મનને મનમાં જ વિષયોનું આનંદપૂર્વક ધ્યાન કરવા દે છે. ધ્યાન કરવાથી મન વિષયોમાં ચોટે છે. આમ મન વિષયોમાં પરોવાવાથી વિષયસેવનની ઇચ્છા જાગ્રત થાય છે. અને ઇચ્છા જ કામવિકાર છે. જ્યારે ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન દુનિયા પ્રત્યે કામની દૃષ્ટિએ જુએ છે ત્યારે ઇચ્છાવિરોધી કે ઇચ્છાને પ્રતિકૂળ સ્વાભાવિક વસ્તુઓ ઉપર પણ એને ક્રોધ આવે છે. ક્રોધથી યોગ્ય-અયોગ્ય પારખવાની વિવેકશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, પોતાની સ્થિતિનું અને કર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતું, બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને અંતે એનો વિનાશ થાય છે.

(૨૪) રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે; બધાં દુઃખો દૂર થાય છે અને બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, સ્થિર થાય છે.

(૨૫) જેણે પોતાના મનની સામ્યાવસ્થા ગુમાવી છે તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે, ભાવના નષ્ટ થાય છે, તે હે રબેચેનછે

गीतासार

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

ગીતા જીવનસિદ્ધાંતોનો સારગ્રંથ છે. તેમાંથી જે વિશેષ બોધ મળે છે તેનો અંહીં સંગ્રહ કરવામાં આવે છે.

अध्याय १ लो अने बीजो

(૧) જીવનસિદ્ધિમાં આડે આવનાર મોટામાં મોટી વસ્તુ હૃદયદૌર્બલ્ય છે; માટે એ મહાપાપ છે.

(૨) મન્યુદ્રુમ દુર્યોધન સંકટ સમયે આચાર્યનેજ ઉપદેશ આપવા લાગ્યો. ભક્તિદ્રુમ અર્જુન ધર્મજિજ્ઞાસુ થઈ પોતાના ગુરુને શરણે ગયો.

એકનો નાશ થયો, બીજાનો ઉદ્ધાર થયો.

(૩) ઉત્તમ જ્ઞાન તરીકે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું, 'આત્મા અમર છે, તે અનેક જન્મ અને અનેક શરીર ધારણ કરે છે.'

(૪) જન્મ અને મરણ બન્ને અપરિહાર્ય છે. સુખદુ:ખ પણ અપરિહાર્ય છે. તેમનો શોક વ્યર્થ છે. કેમકે જીવનસિદ્ધિ બન્નેમાંથી એકેકપર અવલંબેલી નથી.

(૫) આત્મા અને શરીર બન્ને સાથે રહેવા છતાં બન્નેના ધર્મ એકબીજાથી અલગ છે.

(૬) દેહની ચિન્તા કરવા જેટલી એની કિંમત નથી.

(૭) સુખ તથા દુ:ખ બન્નેની નૈતિક કિંમત કાંઈ જ નથી. ધર્મનિર્ણય કરવામાં બન્નેનો જરા સરખો પણ વિચાર ન કરવો જોઈએ.

(૮) ધર્મપાલન કરતાં જે યુદ્ધ આવી પડે છે, પ્રાપ્ત થાય છે, તે નિર્દોષ છે.
આર્ય લોકો મૃત્યુથી ડરતા નથી, અકીર્તિથી ડરે છે.

(૯) કર્મ કરતી વખતે તેથી ઉત્પન્ન થનાર સુખદુ:ખ, લાભઅલાભ, જયપરાજય બધાનો ખ્યાલ છોડી દેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નિર્મોહ અનાસક્ત કર્મ કરવાથી પાપ લાગતું નથી. અર્થાત્ આવી વૃત્તિવાળા માણસને હાથે પાપ થઈ શકતું જ નથી કેવળ ધર્મનો જ વિચાર કરી કરેલું કર્મ નિષ્પાપ જ હોઈ શકે છે.

(૧૦) આવું નિષ્પાપ ધર્માચરણ ભલે થોડું હોય, પણ તેની શક્તિ મહાન છે, મહાન ભયમાંથી તે ઉગારી લે છે.

(૧૧) ધર્મપરાયણ નિશ્ચયયુક્ત મનુષ્યના જીવનમાં દુગ્ધા હોતી નથી.

(૧૨) વિષયોપભોગના તેમજ ઐશ્વર્યના લોભથી બુદ્ધિ મલિન થાય છે, નિશ્ચયપણે ધર્મજ્ઞાન નથી થતું, અને ચિત્ત હમેશ અસ્વસ્થ તેમજ વ્યગ્ર રહે છે.

(૧૩) નવી નવી કમાણી કઈ રીતે હું કરું અને કમાયેલું કઈ રીતે અમેરી રાખું આ જ ચિન્તામાં જે ફસાયેલો છે તે આત્માને ઓળખી શકતો નથી.

(૧૪) કર્મનાં ફળ અનંત છે. અને તેમની વ્યવસ્થા પણ આપણા હાથમાં નથી. તેથી ન તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ન તેના ફળોનો આગ્રહ અથવા લોભ રાખવો જોઈએ.

(૧૫) કર્મમાત્ર હૃદયસ્થ ભગવાનને સંતોષવા – ધર્મભાવના કૃતાર્થ કરવા – કરવું જોઈએ; પછી ભલે તેનું ફળ મળે કે ન મળે. કર્મ સફળ થાઓ અથવા નિષ્ફળ, અમે અમારી ફરજ બજાવી શક્યા એ જ પરમસંતોષ છે, એવી વૃત્તિ રાખવી જોઇએ.

(૧૬) ચિત્તવૃત્તિની સમતા એ જ યોગ છે. આત્માની પ્રતિષ્ઠા આગળ નફોતોટો નગણ્ય વસ્તુ છે. ફળનો લોભ રાખવો કૃપણોનું કામ છે, પામરોનું કામ છે.

(૧૭) આવી સમતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ દરેક જાતનું કર્મ કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૮) જીવનમાં તટસ્થ ભાવ રાખી ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરવું એ જ કર્મની ખૂબી છે, કર્મયોગની ચાવી છે.

(૧૯) બુદ્ધિનાશ થયો તો સર્વનાશ થયો. તેથી માણસે ગમે તે પ્રયત્ને પોતાની બુદ્ધિને જાળવવી જોઈએ. જે સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરુષ છે તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે. તે બધા લોભનો ત્યાગ કરે છે. બાહ્ય પ્રતિષ્ઠાનો તે ભૂખ્યો નથી હોતો. પોતાના મહત્ત્વને તે ઓળખે છે. તેથી સુખદુઃખો તેને ચળાવતાં નથી. અનુરાગ, ભય અને ક્રોધ તો તેની પાસે આવતાં જ નથી.

(૨૦) બળજોરીથી વિષયભોગ દૂર કરવાથી વિષયસેવનને આપણે અળગા કરી શકીએ છીએ. વિષયની ઇચ્છા—તેનો રસ—તો રહી જ જાય છે. જ્યારે સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વનો આસ્વાદ ચાખીએ છીએ ત્યારે જ વિષયોના રસ પોતાની મેળે નષ્ટ થઈ જાય છે.

(૨૧) ઇંદ્રિયો જબરી છે; જોરથી મનને ખેંચે છે, વિષય તરફ લઈ જાય છે અને બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરે છે.

(૨૨) આવી ઇંદ્રિયોને રોકવાથી જ બુદ્ધિ ઠેકાણે રહે છે.

(૨૩) મનુષ્યના અધઃપાતનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:

સદાચારની કદર રાખનાર મનુષ્ય પોતાને હાથે કુકર્મ ન થાય એટલા માટે પોતાના શરીરને તો ખૂબ સંભાળે છે, પણ મનને મનમાં જ વિષયોનું આનંદપૂર્વક ધ્યાન કરવા દે છે. ધ્યાન કરવાથી મન વિષયોમાં ચોંટે છે. આમ મન વિષયોમાં પરોવાવાથી વિષયસેવનની ઇચ્છા જાગ્રત થાય છે. અને ઇચ્છા જ કામવિકાર છે. જ્યારે ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન દુનિયા પ્રત્યે કામની દૃષ્ટિએ જુએ છે ત્યારે ઇચ્છાવિરોધી કે ઇચ્છાને પ્રતિકૂળ સ્વાભાવિક વસ્તુઓ ઉપર પણ એને ક્રોધ આવે છે. ક્રોધથી યોગ્ય–અયોગ્ય પારખવાની વિવેકશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, પોતાની સ્થિતિનું અને કર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતુ, બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને અંતે એનો વિનાશ થાય છે.'

(૨૪) રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે; બધાં દુઃખો દૂર થાય છે અને બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, સ્થિર થાય છે.

(૨૫) જેણે પોતાના મનની સામ્યાવસ્થા ગુમાવી છે તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે, ભાવના બુઝાય છે, તે હે ર.બેચેનછે

(૨૬) દુનિયાભરના સામાન્ય લોકો આવા હોય છે. યોગીઓનો માર્ગ આથી ઊલટો હોય છે. જે બાબતમાં સંસારી લોકો કુશળ અને જાગ્રત રહે છે તે બાબતમાં યોગીઓ ઉદાસીન રહે છે, બેપરવા રહે છે; અને જે વિષે લોકો ગાફેલ રહે છે તે બાબતમાં યોગીઓ હંમેશાં જાગ્રત રહે છે.

અધ્યાય ૩ જો

(૧) સમુદ્રમાં ભલે ગમે તેટલી નદીઓ આવી મળે તો પણ તે ફુલાતો નથી, માઝામાં જ રહે છે. આ જ રીતે કામો પ્રત્યે, વાસનાતૃપ્તિ પ્રત્યે જે કેવળ ઉદાસીન રહે છે તેને જ શાંતિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે; વાસનાથી વિહ્વલ થયેલાને નહિ જ.

(૨) પણ બાહ્ય ત્યાગથી કશું વળતું નથી. બહારથી બધાનો ત્યાગ કર્યો અને અંતરમાં તેનું જ ધ્યાન રહ્યું તો તેથી કશો લાભ નથી. આવો માણસ પોતાને પણ ઠગે છે અને દુનિયાને પણ ઠગે છે. તેનું સંન્યાસાદિ આચરણ વ્યર્થ છે.

(૩) સમાજવ્યવસ્થાને જાળવવી, તેને ક્ષીણ થવા કે બગડવા ન દેવી, આ જ યજ્ઞ છે. યજ્ઞનો પરિષ્કાર ન થયો હોત તો દુનિયા ક્યારનીયે બગડી જાત. યજ્ઞના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલું કર્મ સમાજવ્યવસ્થા માટે, વિશ્વવ્યવસ્થા માટે, જરૂરી છે. અંગત સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી તે કરવું જોઈએ.

(૪) બધાના ભલા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, બગડેલાને સુધારવા માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, તે બંધનકર્તા નથી. કારણકે તેમાં કરનારનો અંગત સ્વાર્થ અને અહંકાર નથી. સંકુચિતતા પોતાના સ્વાર્થ ને લીધે જ આવે છે.

(૫) સમુદ્ર આકાશને પાણી આપે છે, આકાશ પર્વતને વરસાદ આપે છે, અને એ વરસાદ પર્વતમાંથી વહી નદીઓના રૂપમાં સમુદ્રને મળે છે. આ પ્રમાણે આ ચક્ર ચાલતું રહે છે.

(૬) બધાનું હિત સાધતાં સહેજે આપણું જે હિત સધાય છે તે જ કલ્યાણ છે.

(૭) જે સમાજની સેવા લે છે, બીજાના ભલાપણાનો લાભ લે છે, પણ પોતે કોઈની સેવા નથી કરતો, ભલાઈ બતાવતો નથી, તે ચોર છે.

(૮) સ્વાર્થથી વધીને પાપ નથી. સ્વાર્થ એટલે સમાજદ્રોહ અને અન્યદ્રોહ પણ.

(૯) બે પ્રકારના લોકો હોય છે : આત્મરતિ અર્થાત્ આત્મારામ અને બીજા ઇન્દ્રિયારામ. ઇન્દ્રિયારામનું જીવન વ્યર્થ છે આત્મારામનું જીવન કૃતાર્થ છે.

(૧૦) નિરપેક્ષવૃત્તિ–અનાસક્તિ અખંડ રહે. સદાને માટે હોય તો તે જ.

(૧૧) શ્રેષ્ઠ માણસનું અનુકરણ બધા કરે જ છે. સમર્થને બધા અનુસરે છે. આર્ય પુરુષના આચરણ વડે જ પ્રાકૃત લોકો ધર્મપાલનની શક્તિ મેળવી શકે છે, અને તેને કબૂલ રાખે છે. તેથી મોટાઓની જવાબદારી મોટી છે. સ્વાર્થ, અહંકાર આ મોટો જ્વર છે. આત્મપરાયણતા, આધ્યાત્મિક જીવન આ આરોગ્ય છે. રોગી દશા દૂર કરી કર્મ કરવું જોઈએ.

(૧૨) કુદરતનો પ્રવાહ એકસરખો નથી. ચોરી કરવી પણ સ્વભાવ છે અને પરોપકાર કરવો પણ સ્વભાવ છે. ઇન્દ્રિયો સ્વભાવિક રીતે પોતાના ભોગ માગે છે. સ્વભાવ સમજી તેમને વશ રહેવું એ સારું નથી. આત્માના સ્વભાવને વશ રહેવું જોઈએ. આત્મા માલિક છે. વિષયવાસના માર્ગના લૂંટારાઓ છે.

(૧૩) વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આત્મોન્નતિને અનુકૂળ એક જ માર્ગ રહે છે. તે જ સ્વધર્મ છે. તેનો ત્યાગ કરી બીજું કાર્ય સરળ અને રુચતું જોઈ કરવું જોખમભરેલું છે.

(૧૪) અર્જુન પૂછે છેઃ—મનુષ્ય પાપને ઇચ્છતો નથી છતાં પાપ કરે છે, આનું કારણ શું? કોના ખેંચાણથી લાચાર બની મનુષ્ય પાપમાં પડે છે?

ભગવાન કહે છેઃ—તે શત્રુ એક જ છે. એક બાજુએ જોતાં તે કામ, વાસના, ઇચ્છાના રૂપમાં નજરે પડે છે. બીજી બાજુએ જોતાં તે ક્રોધ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા. મત્સર, અસૂયાના રૂપમાં જણાય છે. મૂળ ખેંચાણ તો એક જ છે. અનુકૂળતા જણાતાં કામ અને પ્રતિકૂળતાના અનુભવથી ક્રોધ, આ તેનાં બે મોઢાં છે. આ દુશ્મને બધું બગાડી નાખ્યું છે. અગ્નિને ધુમાડો વિંટળાઈ વળે તેમ જ્ઞાનને આણે ઘેરી લીધું છે. આ દુશ્મનને મારવો જોઈએ.

(૧૫) આત્મરૂપી રાજા કિલ્લામાં બેઠો છે. અને કિલ્લો દુશ્મનના હાથમાં જવાથી રાજા કેદી બન્યો છે. કિલ્લાની એકેએક દીવાલ શત્રુના હાથમાંથી કબજે કરી રાજાને છોડાવવો જોઈએ. રાજાને આપવાના કરો આ દુશ્મનના સિપાહીઓ લઈ જાય છે. આપણી ગફલતને કારણે આપણી રાજનિષ્ઠા રાજાને ઘેરી વળેલા ચોરોને ન મળવી જોઈએ.

अध्याय ४ थो

(૧) રાજાને છોડાવવાનો આ પ્રયત્ન એક જન્મનો નથી. એક જન્મ તો નાટકનો જાણે એક જ અંક છે. તેમાં કોઈ વસ્તુનો પૂરો પરિપાક નથી થતો.

(૨) ભગવાને મનુષ્યના વિકાસ માટે અસંખ્ય જીવન આપ્યાં છે. અને મનુષ્યનો સાથ રાખવા માટે પરમાત્મા પોતે પણ અસંખ્ય વાર દેહ ધારણ કરે છે. મનુષ્ય અલ્પજ્ઞ હોવાથી આ જાણતો નથી. પરમાત્માથી કોઈ ભેદ છૂપો નથી. બધું ઉઘાડું છે.

(૩) આમ તો બધી સૃષ્ટિ પરમાત્માનો આદ્ય અવતાર છે. પ્રાણીમાત્ર તેનું જ રૂપ છે, પણ જ્યારે જ્યારે સમાજમાં જડતા શિથિલતા અથવા વિકૃતિ વધી જાય છે, લોકોનો વિશ્વાસ નષ્ટ થઈ જાય છે, સજ્જનતા દોષ રૂપ જણાય છે, ત્યારે સમાજને બચાવવા અને મનુષ્યત્વની પુનઃસ્થાપના કરવા પરમાત્મા પોતે વિશેષ શક્તિશાળી રૂપ ધારણ કરે છે. અને નીચે લોકોમાં આવી વિચરે છે આનું નામ તે અવતાર.

(૪) સદ્‌વાસનાઓનું રક્ષણ કરવું, દુર્વાસનાઓનો નાશ કરવો, અને ધર્મરહસ્યની, ધર્મનિષ્ઠાની માનવ હૃદયમાં સ્થાપના કરવી એ જ અવતારોનો સનાતન ઉદ્દેશ છે.

(૫) ઈશ્વર પાસે જવાના માર્ગ અસંખ્ય છે, અનંત છે. ઈશ્વરને માર્ગો સાથે નિસબત નથી. શરણે આવનાર જોડે કામ છે. ભક્ત જે નામે પોકારે છે તે નામે પરમાત્મા જવાબ આપે છે. નામ યથાર્થ છે કે નહિ, તે પરમાત્મા જોવા નથી બેસતા. બધાં નામો માણસનાં ગજેલાં હોઈ અપૂર્ણ જ છે, અયથાર્થ છે. તોપણ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે, અંતર્યામી,

હૃદયજ છે. તેથી તે બધાં નામોનો સ્વીકાર કરે છે. બધા માર્ગોના અંતે તે જ અનન્ત ઊભો છે. ગમે તે માર્ગે જાઓ—જલદી અથવા ધીમેથી—તેની પાસે જ પહોંચી જશો.

(૬) વ્યક્તિનો સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ જેમ ઈશ્વરનાં આપેલાં છે તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થા, સામાજિક પરંપરા અને સામાજિક પ્રેરણા પણ ઈશ્વરપ્રેરિત જ છે. માનવ સ્વભાવમાં ગુણ અને કર્મ જ પ્રધાન છે. આ બન્નેની વ્યવસ્થા માટે પરમાત્માએ તેને અનુસાર સમાજવ્યવસ્થાનું બીજ પેદા કર્યું છે.

(૭) કર્મ કોઈને નુકસાન નથી કરતુ, નુકસાન કરે છે કર્મની પાછળ રહેલી વાસના સંકલ્પનો નાશ થયો તો પાપપુણ્ય પણ ગયાં સ્વાર્થ જ પાપ છે. સૃષ્ટિવ્યવસ્થાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થયુ અને તે ગળે ઉતર્યું કે કર્મનું બીજ બળી જાય છે. તેનું બંધન રહેતુ નથી.

(૮) માટે કર્મ કરતી વખતે આસક્તિનો ત્યાગ હોય, વાસનાથી મુક્તિ હોય, બુદ્ધિ જ્ઞાનમાં સ્થિત હોય અને યજ્ઞનો ઉદ્દેશ હોય. આ અવસ્થામાં કર્મ કરવા છતાં પણ તેનું બંધન નથી રહેતું.

(૯) દુનિયાના લોકો ભોગો ભોગવી દુનિયાને બગાડી મૂકે છે. આ બગાડને સુધારવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તે પૂર્ણ કર્યા પછી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ બાકી રહે છે તે જ નિષ્પાપ છે. તેજ અમૃતભોજન છે. પ્રથમ દેવું પતવી નાંખો. દેવું પતવ્યા પછી જે કંઈ બાકી રહે તે ભોગવી લો. આ જ સજ્જનોનો માર્ગ છે. જે લોકો ઋણમુક્ત થવા માટે યજ્ઞ નથી કરતા તેમને નથી આ લોકમાં સફળતા કે નથી પરલોકમાં પ્રતિષ્ઠા.

(૧૦) દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે.

(૧૧) કર્મની સફળતા. કર્મની કૃતાર્થતા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં છે. અન્નાહારથી શરીરમાં લોહી તૈયાર થાય છે, લોહીથી શક્તિ આવે છે અને તે જ શક્તિ વડે નવું અન્ન પચે છે. આજ પ્રમાણે કર્મનો પરિપાક જ્ઞાનમાં થાય છે. જ્ઞાન એટલે અનુષ્ઠાન, જ્ઞાન એટલે સદાચાર; જ્ઞાન કેવળ વિચારરૂપ નથી, આચારરૂપ છે. સિદ્ધ આચાર જ જ્ઞાન છે.

(૧૨) જ્ઞાનનો માર્ગ સમજવા માટે જ્ઞાનીઓ પાસે જવું જોઈએ. તેમના શરણે જઈ તેમને અનેક રીતે સંતુષ્ટ કરી, તેમના સહવાસમા વસી, તેમના જીવનનું નિરીક્ષણ કરી, તેમની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આવા જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી કાર્યાકાર્યની શંકા રહેતી નથી.

(૧૩) પાપ ગમે તેટલું બળવાન હોય તો પણ તેની શક્તિ પરિમિત છે. જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ હોવાથી તેની શક્તિ અનંત છે. તેથી પાપનો સદા પરાભવ જ થાય છે. પાપ—સાગરને તરી જવા જ્ઞાનરૂપી હોડી પર્યાપ્ત છે.

(૧૪) ભગવાન કહે છે:—તમે ગમે તેટલા પાપી હો, પણ નિરાશ ના થશો. જ્ઞાનની મદદથી તમારો બેડો પાર થશે. ઇન્ધનોનો ડુંગર જેવડો ઢગલો હોય પણ તેને અગ્નિની એક ચિનગારી બાળીને ખાક કરી નાખશે. બધા કર્મોને બાળનાર શક્તિ જ્ઞાન જ છે. ચિત્તને યોગયુક્ત કરવાથી તે જ્ઞાન પોતાની મેળે જ સમય આવ્યે ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૫) જે જ્ઞાનની પાછળ પડયો છે, જેણે ઇન્દ્રિયોને રોકી તેમની દખલગીરી બાદ કરી છે, અને જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેને જ્ઞાન જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્ઞાન વડે જ સાચી અને ચિરંતન શાન્તિ મળી શકે છે.

(૧૬) જે અજ્ઞાની છે, જેની પાસે શ્રદ્ધા નથી અને જે હંમેશાં સંશયથી ઘેરાયેલો છે, તેનો તો નાશ જ છે. સંશયાત્મા અખંડ દુઃખમાં રહે છે. તેનો આ લોક પણ બગડે છે અને પરલોક પણ ખોવાય છે.

(૧૭) અજ્ઞાનમાંથી સંશય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે હૃદય બાળી તેને કોતરી ખાય છે. તે અજ્ઞાનનો નાશ કરી, સંશયને દૂર કરી, પ્રાપ્ત કર્તવ્ય માટે તૈયાર થઈ જવું એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

अध्याय ५ मो

(૧) કમળ પાણીમાં રહેવાથી પાણીથી પ્રસન્ન રહે છે તોપણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી. આ જ પ્રમાણે કર્મયોગી કર્મ કરવા છતાં, કર્મ દ્વારા ઉન્નતિ સાધવા છતાં, કર્મથી બંધાતો નથી. કારણકે તે જે કંઈ કરે છે તે બ્રહ્માત્મબુદ્ધિથી કરે છે.

(૨) કર્મફળ ઈશ્વરાર્પણ કરવાથી આપણે તેમાંથી મુક્ત રહીએ છીએ. ઈશ્વર પણ લોકોનું પાપપુણ્ય લેતો નથી. પ્રભુ કર્મના પ્રપંચમાં પડતો જ નથી. સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ બધું કરે છે.

(૩) આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન ક્યાંય બહારથી લાવવાનું નથી હોતું. જ્ઞાન ઉપર અજ્ઞાનનું આવરણ આવવાથી જ માણસ દુઃખી થાય છે. એ આવરણ દૂર કર્યું એટલે જ્ઞાન પ્રકટ છે જ.

(૪) બધામાં એકતાનાં દર્શન કરવાં એ જ જ્ઞાનનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જેમાં જ્ઞાન પરિણત થયું છે તે સમદર્શી છે.

જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યયુક્ત બ્રાહ્મણ હોય, જનહિતકારી પવિત્ર ગાય હોય, રાજવૈભવનો દ્યોતક મહાન ગજરાજ હોય, અથવા અકારણે અપવિત્ર ગણાયેલો કૂતરો હોય બધા પંડિતોની દૃષ્ટિમાં સરખા છે. વિશેષ તો શું કહીએ! કૂતરાનું ગોસ રાંધી ખાનાર ચંડાલને પણ પંડિતો તે જ સમાન દૃષ્ટિએ જુએ છે.

(૫) પરબ્રહ્મ પોતે દોષરહિત અને સમાનતાપૂર્ણ છે. માટે જે માણસ નિર્દોષ અને સમદૃષ્ટા થયો તેણે જીવતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો, બ્રાહ્મીસ્થિતિમાં સ્થિર થયો.

(૬) શરીરના ભોગો ક્ષણભંગુર છે, અસ્થાયી છે અને દુઃખપરિણામી છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતા જેટલાં સુખો છે તે પરિણામે દુઃખ આપનારાં છે. અને દુઃખ ન થાય તોપણ સુખનો તો અન્ત થનાર છે જ. આ ખ્યાલથી સુખમાં દુઃખ ભળી જાય છે. આ સ્થિતિમાં શાણો માણસ સુખની પાછળ શા માટે પડશે?

(૭) ઋષિ લોકો નિષ્પાપ થઈ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી પોતાનું સમગ્ર જીવન લોકકલ્યાણમાં જ ગાળે છે.

(૮) મૂર્ચ્છા, ભય અને ક્રોધનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સદાને માટે મુક્ત છે.

(૯) ત્રણે લોકોનો સ્વામી યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા છે. તેની પાસે પક્ષપાત નથી. બધાં પ્રાણીઓનો તે સમાન સુહૃદ છે, એકસરખો મિત્ર છે.

અધ્યાય ૬ ઠો

(૧) માણસ પોતે જે કરશે તે જ તેને માટે છે. પોતે જ પોતાનો શત્રુ અને પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે. બીજાથી આપણુ નુકસાન કેટલું થવાનું હતું? આપણા તટસ્થ રહેવા છતાં બીજાના કર્મથી જે થાય છે તે ખરું જોતાં નુકસાન પણ નથી અને લાભ પણ નથી. તેથી હમેશાં એવો યત્ન હોવો જોઈએ કે જેથી પોતાનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. માણસે પોતાને નીચે પાડવો ન જ જોઈએ.

(૨) આત્મજયનો અર્થ જ ઉદ્ધાર છે.

(૩) જે તટસ્થ થયો છે, શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન, હિતકારી, અનહિતકારી તેમજ મધ્યસ્થ, સાધુ અને પાપી બધાના વિષયમા જેનામાં સમાનતા છે તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તે જ સત્યધૃતિ છે.

(૪) જેના મનમાંથી વાસનાઓનું તોફાન શાન્ત થયું છે અને આ રીતે જે નિર્ભય અને નિર્મળ થયો છે, જેને બ્રહ્મચર્ય સહજ સાધ્ય છે અને જે સદા ઈશ્વરનું ધ્યાન રાખે છે, તે જ ખરો સાધક છે, તે જ યોગી છે.

(૫) યોગી મધ્યમમાર્ગી હોય છે. અતિ ખાવું અથવા બિલકુલ ન ખાવું, ખૂબ સૂવું અથવા બિલકુલ ન સૂવું આ યોગીઓ માટે બરાબર નથી. આહારવિહારમાં જેણે પ્રમાણ રાખ્યુ છે, કર્મ કરવામાં જેણે તેનુ જ કૌશલ પ્રાપ્ત કર્યું છે, ઊંઘવા જાગવામાં જે સુયંત્રિત છે, તેના શારીરિક અને માનસિક બધા દોષો દૂર થાય છે.

(૬) ખરું સુખ તો ઇન્દ્રિયો વડે નથી પ્રાપ્ત થતું પણ નિર્મળ બુદ્ધિ વડે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭) સાચા સુખનું લક્ષણ એ છે કે તેમાં માણસની શાન્તિ નષ્ટ થતી નથી, મન પ્રસન્ન રહે છે. જ્ઞાન જાગ્રત રહે છે, ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડવા છતાં હૃદયમાં ઉદ્વેગ થતો નથી અને કોઈ પણ લાભની ભૂખ રહેતી નથી.

(૮) આ રીતે દુઃખથી મુક્ત કરનાર યોગ તે જ સાચો યોગ છે. ચિત્ત શાન્ત કરી તેનુ અનુશીલન કરવું ઘટે છે.

(૯) ચિત્ત ચારે બાજુએ દોડે છે તેને ધીરે ધીરે ખેંચી લાવી વિષયોથી પરાઙ્મુખ કરી આત્મામાં સ્થિર કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ચચલ અને અસ્થિર મન જ્યાં જ્યા દોડી જાય ત્યાં ત્યાંથી તેને ખેંચી લાવી આત્મામાં લગાડવું જોઈએ. આ જ સાધના.

(૧૦) જે માણસે પોતાના દોષો કાઢી નાખ્યા છે, વિરાટ વિશ્વસમાજ સાથે જે એકરૂપ થયો છે અને જેના મનની અબળખા શમી ગઈ છે. એવા આત્મવિજયી માણસ પાસે સુખ એની મેળે ચાલી આવે છે.

(૧૧) આવી શક્તિવાળો માણસ પોતાને જ બધાના હૃદયમાં જુએ છે અને બધાને

પોતાની અંદર સમાયેલા જુએ છે. અને તેથી તે બધે એકરૂપ હોય છે. એને પોતીકો અને પરાયો એવો ભેદ હોય નહિ.

(૧૨) એને માટે બધે ઈશ્વરને જોતાં આવડવું જોઈએ અને ઈશ્વરમાં જ બધું સમાયેલું દેખાવું જોઈએ. એવો માણસ આત્મતત્ત્વને દગો ન દે અને આત્મતત્ત્વ પણ એને વિસારી ન મૂકે.

(૧૩) જે માણસ ઈશ્વરનિષ્ઠ છે અને બધાં ભૂતમાત્ર પ્રત્યે સમાન રીતે સમભાવી છે, તે જો ગફલતમાં હોય તોયે એને હાથે ભૂલ નહિ થાય.

(૧૪) બધાનો આત્મા એક જ છે એમ માનતાં મુસ્કેલી નહિ આવે; પણ બધાંનાં હૃદય એક જ છે એ જે સમજે છે અને સુખમાં તેમ જ દુ:ખમાં, બધા સાથે એકરૂપ થાય છે તે જ ખરો યોગી કહેવાય.

(૧૫) મન એટલે વાંદરું. પવનનું પોટલું બંધાય પણ મન હાથ કરવું અઘરું છે. છતાં જો માણસ ધીમેધીમે પ્રયત્ન કરે અને વાસનાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા કેળવે તો અંતે મન પણ તાબામાં આવી શકે છે.

(૧૬) માણસ આત્મોન્નતિને માટે મથતો હોય અથવા સમાજસેવામાં ખપી જતો હોય, તો એ કલ્યાણકારી છે; એની દુર્ગતિ કોઈ કાળે થવાની નથી.

(૧૭) જે માણસ સાધનાવીર થયો તેને કુદરત સાધનસંપન્ન કરે જ છે.

(૧૮) આ ભવની તપસ્યા તે આવતા ભવની મૂડી એ ન્યાયે એક જન્મની સાધના બીજા જન્મમાં કુદરતી બક્ષીસ જેવી માણસને મળે જ છે.

(૧૯) કેવળ તપ, કેવળ જ્ઞાન અથવા કેવળ કર્મ એ હંમેશ ગૌણ જ હોય છે. બધાનો જે સમન્વય કરે તે જ શ્રેષ્ઠ યોગી છે.

આમાં પણ જો આવા માણસના હૃદયમાં પહેલેથી ઈશ્વરનિષ્ઠા હોય તો પૂછવું જ શું? તે તો યોગીશ્વર જ છે.

अध्याय ७ मो

(૧) ઈશ્વરી વિભૂતિને સમજવા માટે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ અખિલ વિશ્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને વિનાશ ઈશ્વરમાં જ છે. ઇશ્વરથી પર એવું કઈ છે જ નહિ. સૂતરના તાંતણામાં જેમ મણિ લટકતા રહે છે તે જ પ્રમાણે સમગ્ર વિશ્વ ભગવાનના આધારે અવલમ્બી રહેલું છે.

(૨) બધાં ભૂત-પ્રાણીઓનું જીવન તે જ છે અને બધાના જીવનનું હરણ કરનાર મૃત્યુ પણ તે જ છે. ભગવાન કહે છે—'जीवनं सर्वभूतेषु' અને 'मृत्युः सर्वहरश्चाहम्'.

(૩) ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે—'बलमुपास्व'। આજકાલની દુનિયા પણ બળની ઉપાસના કરે છે. ભગવાન કહે છે—बलवताम् कामरागविवर्जितं बलमहमस्मि। કામ રાગ રહિત જે બળ છે તે જ ઈશ્વરની વિભૂતિ છે. તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. (યુરોપના ગુરુ નીટ્શેએ આટલી વાત સમજી લીધી હોત તો તે અસુર ન બનત.)

(૪) જીવનનો અન્ત છે, દરેક વસ્તુને ઘડપણ છે. પણ 'કામ'નો અન્ત નથી. શક્તિ ક્ષીણ થવા છતાં પણ કામ વધ્યે જ જાય છે. માટે તેને ધર્મના અંકુશમાં રાખવો જોઈએ. ધર્મ એટલે સદાચાર. જેને લગામ નહિ ગણીએ એટલો જ કામ માણસનો હક છે. ભગવાન કહે છે—धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ।

(૫) ભગવાને પ્રાણીઓ સર્જી ત્રણ ગુણોના બંધનમાં તેમને જકડી દીધા છે અને પોતે તેથી નિરાળા જઈ બેઠા છે. આથી માણસ પરમાત્માની કૃપાથી જીવતો હોવા છતાં પરમાત્માને ઓળખી શકતો નથી.

(૬) મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા જીતવી કઠણ છે. તેની જોડે કોઈ લડી શકતું નથી. જે મારે શરણે આવે છે તે જ આ માયાને જીતી શકે છે.

(૭) આસુરી વૃત્તિના લોકો આ ત્રિગુણાત્મક માયાની જાળમાં ફસાઈ દુરાચરી બને છે. તેમને મારા શરણે આવવાનું કદી સૂઝતું જ નથી.

(૮) ઈશ્વરને શરણે જનાર ભાગ્યશાળી લોકોના ચાર પ્રકાર છે, (૧) જેઓ દુઃખથી બચવા માગે છે, (૨) જીવનનું રહસ્ય સમજવા માગે છે, (૩) જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, (૪) અને જેમણે પોતાનો આત્મા સંસ્કારી કર્યો છે, જીવનનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેમની સમજ બધા ભેદો ખુલ્લા થયા છે અને ઈશ્વરની ભક્તિ જેમને અકારણ અર્થાત્ સહજ બની ગઈ છે આવા લોકો. આમાંથી છેલ્લી કોટીનો જ્ઞાની સર્વશ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે તેની ભક્તિ નિર્હેતુક અને એકાગ્ર હોય છે. ભગવાન કહે છે—'જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે.'

(૯) જ્ઞાની ભલે ગમે તેટલા જન્મ લે, અન્તે મારી પાસે જ આવનાર છે. તેને જ્યારે પ્રતીતિ થશે કે આ બધું વાસુદેવ જ છે ત્યારે તે સીધો મારી પાસે આવશે.

ચાલુ] [હિંદીમાંથી]

કવિવર રવીન્દ્રનાથ અને પં. જવાહરલાલ

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

જગતમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથનો મહિમા પૂ. ગાંધીજીની બરાબર છે. આ બે ભારત-પુત્રોને કારણે જગતમાં હિંદુસ્તાનનું માથું ઊંચું થયું છે. રાજકીય નેતાઓમાં પં. જવાહરલાલનું સ્થાન ગાંધીજીથી બીજું કહી શકાય. ગાંધીજીએ ઘણી વાર કહ્યું છે કે, તે એમના વારસ થશે. આ કારણે આ બે મહાપુરુષ જે કંઈ લખે તે આપણે માટે આદરપૂર્વક વાંચવા તથા વિચારવા યોગ્ય બની જાય છે. એમના વિચારોની આલોચના કરવી એ બહુ કઠણ તથા નાજુક કામ છે. પરંતુ એ જ કારણથી તેઓ પણ જે કંઈ લખે તે બહુ વિચાર કરીને લખે, એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહિ કહેવાય. એમની કલમમાંથી અધૂરા વિચારેલા કે ઉતાવળિયો એક શબ્દ પણ ભારે હાનિકારક તથા ગેર-સમજ વધારનારો થઈ શકે છે. એમની મહત્તાને કારણે એમનો દોષ કાઢતાં મને બહુ સંકોચ થાય છે. તો પણ તેમનાં બે નિવેદનોની આલોચના કરવી જરૂરી સમજું છું.

૧

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ

જુલાઈના 'મૉડર્ન રીવ્યૂ'[1]માં કવિવરનો 'કૉંગ્રેસ' વિષે એક પત્ર પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં, ગાંધીજીએ દેશ તથા કૉંગ્રેસની કરેલી સેવાની તથા તેમની આગેવાની હેઠળ કૉંગ્રેસે કરેલી પ્રગતિની ભારે કદર કરેલી છે. પરંતુ બીજી બાજુથી કવિવરના દિલમાં એવી શંકા પેદા થઈ ગઈ છે કે, કૉંગ્રેસના આગેવાનોમાં કદાચ અધિકારમદ પેદા થઈ ગયો છે. કવિવર એટલું કબૂલ કરે છે કે, આજકાલના રાજકીય મામલાઓનું તેમનું જ્ઞાન બહુ અધૂરું છે, તેથી તેમની શંકા પાયા વિનાની પણ હોઈ શકે છે. તો પણ તેમણે પં. જવાહરલાલ પાસે એ બાબતનો જવાબ માગ્યો છે.

આના જ અનુસંધાનમાં, સરદાર વલ્લભભાઈએ ગાંધી સેવાસંઘના સંમેલનમાં ઉચ્ચારેલા એક વાક્યનો (કદાચ અધૂરા રિપોર્ટ ઉપરથી) ઉલ્લેખ કરીને કવિવરે તેના ઉપર ટીકા કરી છે. તે લખે છે:

"કૉંગ્રેસમાં શાકતસંપ્રદાય ધીરે ધીરે વધતો જાય છે. મહાત્માજીના અનુયાયીઓની, મહાત્માજીને હિટલર યા મુસોલિનીની બરોબરીના જાહેર કરવાની વૃત્તિમાં તે પોતાના સાચા સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. નરમેધ કરનારા હિટલર-મુસોલિનીઓની આટલી પ્રતિષ્ઠા

* 'સર્વોદય' ઑગસ્ટ ૧૯૩૯ના હિંદી નોંધનો અનુવાદ.

1. 'પ્રસ્થાન'ના જેઠ-૧૯૯૫ના નવા અંકમાં 'પ્રવાસી'ના બંગાળી ઉપરથી ઉપરોક્ત લેખનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

સમજનારા એ લોકો, પોતાના નિષ્કામયોગી તપસ્વી ગુરુનું બતાવેલું સત્યનું મંદિર સારી રીતે પવિત્ર રાખી શકે, એ સંભવિત છે?"

સરદાર વલ્લભભાઈનું ભાષણ જુલાઈના 'સર્વોદય'માં આવી ગયું છે. તો પણ પ્રસ્તુત ફકરો અહીં ફરી ટાંકું છું:

"લોકો મને ડિક્ટેટર કહે છે. 'આ ડિક્ટેટર છે,' 'પેલો મુસોલિની છે,' 'કનાણો સવાઈ–હિટલર છે' એવી તેઓ વાતો કરે છે. પરંતુ હું તમને કહું છું કે, ગાંધીજીથી મોટો ડિક્ટેટર મેં જોયો નથી. પેલા જર્મનીવાળા હિટલરમાં અને આ હિટલરમાં એક ભારે ફરક છે. પેલો જોર–જબરદસ્તી અને હિંસાથી કામ લે છે; જ્યારે આની સત્તા પ્રેમ ઉપર નિર્ભર છે. આ તો પ્રેમ અને અહિંસાથી આપણાં હૃદય વશ કરી લે છે. એના પ્રેમનો હુમલો એવો છે કે તેનાથી કોઈ બચી નથી શકતું. આટલો ભારે લોકસંગ્રહ પણ એ પ્રેમની શક્તિ વડે જ થયો છે. એની બરોબરીનો બીજો માણસ દેશમાં નથી."

સરદાર વલ્લભભાઈ કવિ તો છે જ નહીં. બલકે વિદ્વાન પણ નથી. તે ખેડા જિલ્લાના એક ખેડૂત છે. અને સંભવ છે કે, શહેરી શૈલી યા રુચિનો ભંગ કયાં થાય છે તે એ નથી જાણી શકતા. તેથી કરીને કાક–સમીક્ષકોની દૃષ્ટિમાં ગાંધીજીની ડિક્ટેટર સાથે તુલના કરવામાં તેમણે હીનોપમાનો દોષ કરી દીધો હોય એ સંભવિત છે. પરંતુ તેમણે એ તુલના જે રીતે કરી છે, તેમાં શક્તિપૂજાનું સ્વરૂપ જોવું એ મને વધારે પડતી 'દૂરદર્શિતા' દેખાય છે.

આ ગેરસમજ કદાચ અધૂરા રિપોર્ટ ઉપરથી થઈ હોય તો પણ આ નાનો સરખો ઉલ્લેખ એટલું જરૂર બતાવે છે કે, કવિવરના દિલમાં સરદાર અથવા કોંગ્રેસના આગેવાનો પ્રતિ કેવી જાતની સાશંકવૃત્તિ પેદા થઈ છે.

એવી શંકાઓનુ નિવારણ કેવી રીતે થાય? કવિવર એટલા મોટા માણસ છે કે, કોંગ્રેસના આગેવાનોમાં ગમે તેટલો અધિકારમદ આવી ગયો હોય, તો પણ તેઓમાંથી એક પણ એવો નહિ નીકળે, કે જે કવિવરના આમંત્રણનો નિરાદર કરવાની હિંમત કરી શકે. એટલે, જેનાં જેનાં કામો અથવા પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં તેમને શંકા પેદા થઈ ગઈ છે, તેમને પોતાને બોલાવીને તેઓ ખુલાસો માગે તો કેવું સારું! છેવટે તો જેમની બાબતમાં બહુ ઝઘડો મચ્યો છે એવી વાતો પાંચ–છથી વધારે તો છે નહીં. કેવળ બુદ્ધિભેદ કરાવનારી એક કુશંકા જગતની સામે ફેંકવાને બદલે, જો તે રાજેંદ્રબાબુ તથા સરદારને પૂછપરછ કરીને નિશ્ચિતરૂપમાં પોતાનો સંતોષ અથવા અસંતોષ પ્રગટ કરે, તો દેશને વધારે ફાયદો થશે. જનતા પણ નિઃસંશયરૂપે સમજી શકશે કે કોંગ્રેસના વર્તમાન નેતાઓ ભણિ છે કે કાચ છે.

૨

પંડિત જવાહરલાલ

પરંતુ કવિવરનો શો વાંક કાઢીએ? કારણ કે પંડિત જવાહરલાલ, કે જે બધી બાબતોથી સારી રીતે વાકેફ છે તે પણ એક સાફ ભૂમિકા લઈને કોંગ્રેસના આમ–સભાસદોને એક અથવા બીજી તરફ સ્પષ્ટ દર્શન કરાવવાને બદલે ફક્ત સંશયવૃત્તિ પેદા કરાવવાનું જ

ઠીક માને છે. હાલમાં જ શ્રી. સુભાષબાબુના પક્ષે ૯મી જુલાઈને કોંગ્રેસ-વિરોધી દિન તરીકે પાળવાની જે જાહેરાત કરી હતી, તેના વિરોધમાં પં. જવાહરલાલે એક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. મેં એક શિક્ષક એવો જોયો હતો કે જે એવું માનતો હતો કે, નિશાળમાં આવતાં જ પહેલું કામ એ કરવું જોઈએ કે, દરેક છોકરાને બે-ચાર સોટીઓ ચોડી દેવી. પછી દિવસભર તેઓ શિક્ષકને તંગ નહીં કરે. પંડિતજીની બાબતમાં પણ એવી જ શંકા થાય છે કે, તેમણે પણ એવો જ કોઈ કેળવણીનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી તો નથી લીધો? ત્રિપુરી મહાસભાના થોડા દિવસ પહેલાંથી એમનાં નિવેદનોએ એવું જ સ્વરૂપ પકડી લીધું છે પોતાના આ નિવેદનમાં પં. જવાહરલાલે એક બાજુથી શ્રી. સુભાષબાબુના કાર્યનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો છે. પરંતુ બીજી બાજુ જે ઠરાવોની બાબતમાં સુભાષબાબુને અસંતોષ છે તેમને વિષે પંડિતજી કહે છે:

"આ બે ઠરાવ વાંચતાં તો સકારણ દેખાય છે; તેમજ કોઈ પણ સંગઠિતરૂપે કામ કરનારી સંસ્થા એવા ઠરાવ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ પણ સાચું છે કે, એમનો ઉપયોગ પક્ષાપક્ષી કરવામાં પણ થવો સંભવિત છે. અને એમાં એ જ જોખમ છે. તે કારણથી જો મને તક મળી હોત તો ભારતીય મહાસમિતિમાં સત્યાગ્રહના ઠરાવનો વિરોધ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો."

આનાથી સૂક્ષ્મરૂપમાં વર્તમાન પ્રાંતિક તેમ જ કારોબારી સમિતિ પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને સંદેહ પ્રગટ થાય છે: પ્રાંતિક સમિતિઓ એટલી વિશ્વાસપાત્ર નથી કે તેઓ યોગ્ય પ્રસંગે પણ સત્યાગ્રહ કરવાની મંજૂરી આપશે; તેમ જ કારોબારી સમિતિ પણ એવી નથી કે જે અપીલ કરવામાં આવે ત્યારે ન્યાય આપે.

જો હાલની કારોબારી સમિતિ એવી વિશ્વાસપાત્ર ન હોય, તો મારા અભિપ્રાય મુજબ પં. જવાહરલાલનું એ કર્તવ્ય બની જાય છે કે, તેઓ કાં તો તેને સુધારે અથવા જેઓ તેને તોડવા માગે છે, તેમને સાથ આપે. કોંગ્રેસ ગમે તેટલી મોટી સંસ્થા હોય, પણ નેતાઓની સચ્ચાઈ અને બુદ્ધિમાં જનતાનો વિશ્વાસ એ જ તેનો આધારસ્તંભ છે. જે લોકો નેતાઓમાં અવિશ્વાસ સૂચિત કરતા રહીને, પ્રજાને કોંગ્રેસનો આશરો લેવાનું કહે છે, તેઓ જાણીજોઈને ઊધઈએ અંદરથી પોલા કરી નાખેલા ઝાડ નીચે વિશ્રાંતિ લેવાની પ્રજાને સલાહ આપી રહ્યા છે.

૩

કોંગ્રેસની દયાજનક સ્થિતિ

પં. જવાહરલાલથી માંડીને માનવેન્દ્રનાથ રૉય સુધી એક સાંકળ બની છે. તેઓમાં પરસ્પર મતભેદ એ વિષયમાં નથી કે, કારોબારી સમિતિમાં કેટલા પ્રમાણમાં વિશ્વાસ પ્રગટ કરવામાં આવે; પરંતુ એ વિષયમાં છે કે, અવિશ્વાસ અને કુશંકાનું કેટલું પ્રમાણ પ્રગટ કરવામાં આવે. આ બધામાં કેવળ માનવેન્દ્રનાથ રૉયની ભૂમિકા જ સ્પષ્ટ તથા નિખાલસ છે. બીજા બધા ન તો પોતાની જાત પ્રત્યે ન્યાય કરે છે, કે ન તો કારોબારી સમિતિ પ્રત્યે સૌજન્ય દાખવે છે. માત્ર જેમના માથા પર આજે જવાબદારી છે, તેમની

સ્થિતિ દયામણી કરવાની જ તેઓ મજા લૂંટે છે. છેવટે તેમાં સ્થિતિ તો કોંગ્રેસની જ દયામણી થવાની છે. ફેડરેશન અથવા ૧૯૩૫નો કાયદો તો જ્યારે તૂટશે ત્યારે તૂટશે; પણ કોંગ્રેસ તો આજે જ તૂટી રહી છે.

૪

રોગ શો છે?

ઘણી વાર પોતાનામાં અવિશ્વાસ જ બીજાઓમાં અવિશ્વાસનું કારણ થઈ જાય છે. ન તો પં. જવાહરલાલ, ન શ્રી. સુભાષબાબુ, કે ન શ્રી. નરેંદ્રદેવ યા શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ કોંગ્રેસની લગામ પોતાના હાથમાં લેવાનો આત્મવિશ્વાસ અનુભવે છે. તો પણ 'કાંઈ બીજું કરું' 'કાંઈ વધુ કરું,' 'આટલાથી સંતોષ નથી,' આવી પ્રેરણા એમની બુદ્ધિમાં થયા કરે છે અને તે પોતા પ્રત્યે અસંતોષના રૂપમાં પ્રગટ થવાને બદલે કોંગ્રેસના સૂત્રધારો પ્રત્યે અસંતોષ પ્રગટ કરાવે છે. એમ કરવામાં એમને એ બહાનું મળી જાય છે કે, એ સૂત્રધારો સ્વતંત્ર વિચારક કે નેતા હોવાનો દાવો નથી કરતા. તેઓએ પોતાની ભક્તિ બીજા એક નેતાને સોંપી દીધી છે, તથા તેઓની બુદ્ધિ તેની જ યોજનાઓને સફળ બનાવવામાં સંતોષ માને છે. તેઓ બીજી યોજનાઓ પ્રત્યે રુચિ નથી બનાવી શકતા. 'કાંઈ વધુ કરું,' 'આટલાથી સંતોષ નથી' એવું તો તેઓને પણ થાય છે. પરંતુ 'કાંઈ બીજું કરું' એવી પ્રેરણા તેઓને નથી થતી. તેઓ પોતાના નેતાની યોજનાઓને પાર પાડવામાં જ 'કાંઈ વધુ કરવાની' જરૂરત, તથા 'સંતોષ નથી'ની વૃત્તિ અનુભવે છે. આ એકનિષ્ઠા અને સ્થિરબુદ્ધિના દોષને કારણે તેમના પ્રત્યે સાશંક અથવા કૃતઘ્ન થવાનો ઉપદેશ દેશના જુવાનોને આપવામાં આવે છે. જડ કુદરતમાં પ્રગતિનો કદાચ આવો જ કાયદો હશે! પરંતુ ચૈતન્યનો કાયદો આવો ન હોઈ શકે."

શહેરનો વરસાદ

અહીં છાપાંમાંથી તવ પ્રથમના આગમનની
લહીએ માહીતી: અમુક વરસ્યો ઇંચ, અમુક
પ્રકારે, સ્થાને કો અમુક, વળી આંહીં અમુક તે
દિને આવી પ્હોંચે, વહત સહજે, આભ ભરતાં
નિહાળી ટોળાંને જલદ ગણનાં, જ્ઞાન અમનું
બધાં વર્ષાશાસ્ત્રો તણું ઠલવીએ; ને ગરમીના
ઉકાળાથી ખોલી બટન અકળાતા વિંઝણલા
રહીએ ખાઈ ત્યાં વિજળીકરસંચારિત. તને
અમે યે ઝંખીએ: રજ ગરમી આ થાય જ કમી
અને ઓછાં આવે બિલ વિજળીનાં એમ ચિંતવી.

અને તું યે આવે બિજલી ચમકારે ગગડતો,
મઢ્યા ચશ્મે ઢાંક્યાં અમ નયન ઝાંખાં કરત તું
પડે તૂટી, સોડાધરમહીં ફુટે બોતલ યથા
ફસી જાતી, તેવાં કલકલત રેલાં, વહી જતો
પનાળોમાં માતો નહિ જ, ધુધવાએ નળ થકી
અગાસીઓકેરા, વિપુલ પડછંદે ઉતરતો
પછાડી કાયાને, સહુ નગરરસ્તા રસબસી
છલાવી દેતો સૌ ગટર, ઘડીમાં રેલ રચતો;
ઘડીમાં પાછો તું ક્યહીં ગુમ થતો જાદુગર શો,
નિશાની યે તારી નહિ કયહીં રહે, તુર્ત તડકો

કરી કોરું જાતો સઘળું, જ્યમ ત્યાં ટેબલ કરી
મુકે કોરાં બોયો ઝડપથકી સૌ હોટલ વિષે.
ગયા ખૂબી ચિંની નગર વસવાની વરસતા.

મને થાતું આ શું ઘડી ઘડી તમાસા તું ય કરે,
તને યે શ્હેરીનો સહુની જ્યમ રે છંદ શું ચડ્યો?
અરે ભૂંડા! બીજે ક્યહીં વરસવાનું જ નથી શું?
અહીં સૌના થઈને વસવું અળખાયા ક્યમ ગમે?

નકામો તું પેલાં ધનભવનવાસી અરથ છેઃ
બની રહે છે પૂરી લય વિહરતાં મોટર વિષે,
બગીચે તેઓને તું યે વિણ ફુવારા નિત ઉડે,
વિના તું યે ત્યાં રે કુસુમ હરિયાળી હસી રહે.

ઑફિસોમાં બેઠા જન અરથ પંચાતે વસમીઃ
કરાવે દિવાઓ દિવસ છત, વાછંટ છિડકી
પલાળે; ફેરિયા ઘડીઘડી જ ઢાંકે નિજ ચીજો;
તને ભાંડી રહે છે મનથી કણિયાઃ ભાવ વધશે
હવે ના દાણાના. બહુ જન તને ના સમજતા
કશે વર્ષે ખાલી? નહિ સ્પરશ તારો જળતણો
થતો ક્યાંયે ઓના હૃદયતલમાં જીવનતણા.

તને હા સત્કારે હૃદય ભરી સાચા ઉમળકે
દવાવાળાઓ ને સતત હસતા દાક્તર; વળી
ખુશી છત્રી-કોટો વિકત, હરખે પણ્યપતિઓ;
અને કો ઘેલૂડા કવિ હરખતા; ચિત્રક કદી
લઈ પીંછી લીલી ધરતી ચિતરે બ્હાર નીકળી;
અને નાનાં નાનાં શિશુ છબછબાવાનું મળતાં
ઘડી નાચે રાચે. વિમલતમ સત્કાર તુજ તે!

અરે ભોળા! તારા વિણ પણ ન કોઈનું અટકી
અહીં રહે; જો પેલે ધનિકઘર લક્ષ્મી વરસતી
રહે છે ત્યાં તારે કશી વરસવાની જરૂર કે?
દવાવાળાઓ દાક્તર નહિ હસે તો ય નભશે.
અને ઊંચા ભાવો થકી બધી બજારો હરખશે

કલાકારો ને હા કવિજન જરા વ્યગ્ર બનશે.
પરંતુ તેઓને કવવું કયહીં ઓછું ચિતરવું ?
અહીં સાડીઓમાં તવ ધનુષરંગો નિત ભર્યા,
અને આંખોમાં સૌ ચમક ચપલાની નિત વસે,
કવીઓ તે ભાળી ઘણું ય કવશે, ચિત્રકગણો
બધા પાડી રહેશે સ્થિરચિતર[1] આ શાક બહુનાં
દુકાળોમાં યે જે કદી નહિ બજારેથી ઘટતાં.
અરે, હા બચ્ચાંને રમવું જળ માંહિ ન મળશે;
પરન્તુ જાપાની બહુ રમકડાં છે અહીં ભર્યાં !

વળી ના સૂકાશે કદી ય જળ રાજા નળતણાં.
થશે ગર્મી, કિન્તુ નભવી જશું પંખા ચલવીને,
અને આઈસ્કીમોથી ઉદર અમ ઠારી શકશું સૌ.
તને પૂછું બાપુ ! . . . . .
અહીં વર્ષીને કાં ખરચ જલ મોંઘાં વ્યરથ તું ?
ન કો ઊંચી ડોકે તવ ગમ નિહાળી તલસતું,
ન આંહીં કો તારી ખબરી તલસે ચાતક સમું,
અહીં ના ઢેફલાં, બીજ ધરતીમાં તારી ઝરમર
રહે ઝંખી, ત્યાં ના સુપૃથુ પૃથિવી અંતર ખુલી
રહે તારા અર્થે, અહીં તું વરસ્યે મ્હેક નહિ રે
ધરાહૈયે ઊઠે,—વિકળ કરતા ડામર તણા

અહીં ગંધાયે છે પથ—અહીં ન કૂંળા સ્પરશથી
ઉઠે અંગેઅંગે પુલકી તરણાંથી પ્રકૃતિ: ના
તળાવોનાં હૈયાં છલકી ઉઠતાં, આંહિ જલ ના
ઉંચાં આવે કૂવાહૃદય, પનિહારી હરખવું
અહીં કો ના જાણે, નહિ કૃષકના અંતર વિષે
સ્ફુરે જે શાતા તે અહીં અનુભવે કોઈ, અહીં ના
રચે કોઈ કૂદેરાં. શિશુ રમત મારી લઈ લીની.

1 life

અહીં તારી, બાપુ ! નહિ કદર, ના રે જરૂર કે.
અહીં પાકે પૈસા ખણખણ સ્વયં, ચીજ અહિંયાં
મળે માગી પૈસે, અહીં તવ કને યાચવું નહિ,
ન પૃથ્વી પાગેથી કણકણ જ લેવો લખલખી,
ન રે ડાળીઓથી કુસુમ ચુંટવું સીધું ઝુકીને,
ત્યહીં તું હો વા હો નહિ, સરખું બંધો!
જગતમાં
ગમે ત્યાં તું જાજે, રણમહીં રડી તૂટી પડજે,
સમુદ્રે કે વસીં અવિરત ભર્યામાંહિ ભરજે,
પરન્તુ આ પૃથ્વી-વિમુખ, વિમુખાં જીવનતણાં
મુખોથી જે તેને અમૃત તવ કાં વ્યર્થ પીરસે ?

અમે છાપાં વાંચી,
કિતાબો કે વાંચી તવ પરમ ઉત્કર્ષ લહશું,
ધરાનો ને તારો રસબસત મેળાપ સુણશું,
પટે કે ચિત્રોને તવ ચમક કે ગર્જન લહી
શકીશું માણી સૌ પુલક દઈ પૈસા મબલખ.

તું જા, બંધો ! ત્યાં જ્યાં જન તલસતાં છે તું અરથે,
જયહીં ક્ષેત્રો ખોલી નિજ હૃદય બેઠાં તું અરથે,
અહીં ના કોઈને સમય વધુકો,
અહીં ના કોઈને હૃદય વધુકું છે તું અરથે!

કરીમની અગિયારસ

ગૌતમ કે. ભટ્ટ

રસ્તે આવતાં જતાં કરીમની સાથે વાતચીત કરવાની શરૂઆત તો મેં વર્ષો પર કરી હતી. આ મોટા નગરના માર્ગો પર, જે થોડા ઘણા, આંગળીને વેઢે ગણાય એવા, મને સલામ કરનારાઓ હતા તેમાં એનું સ્થાન પહેલું હતું, એટલે કોઈ વાર કરીમની પાસેથી પૈસા બે પૈસાના ચણા ખરીદતાં હું એની સાથે થોડીઘણી ઉર્દૂમાં વાતચીત કરી લેતો. ઘણી યે વાર વિચાર કરેલો કે કાબુલી ચણા ને ખારી સિંગોથી ભરેલું એનું દેવદારનું ખોખું, એક ઓઢવાનું અને એકાદ વધારાનું કપડું, એ ક્યાં રાખે છે એ પૂછી જોઉં. પણ પછી શિયાળામાં, પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે, કોક વાર સવારે વહેલાં ફરવા જતાં દુકાનના બે નાના ઓટલાને આ ખોખા વડે સાંધી, એને સૂતેલો જોયો ત્યારે હું સમજી ગયો કે એ ખોખું અને એ ચીજો તો એનાં રાતદિવસનાં સાથી છે. એ રાતે બે ઓટલાને સાંધનાર પુલ બને છે અને દિવસે જીવન અને મરણને અલગ રાખનાર ખીણ બને છે. અનેક માળિયાંવાળા એક મોટા મકાનની નીચેની જીવસૃષ્ટિનો એ વર્ષો થયાં સ્થિર જીવ હતો. બાકી તો આવે ને જાય, માલિકો હવાફેર કે વેપાર માટે બહારગામ જાય ને આવે, પણ કરીમ તો દિનભર ઠેરઠેકાણે ચણા વેચી આવી એ જ ઊંધા, ઉપર ચઢાવી દીધેલા તાપાવાળી દુકાનના ઓટલા પર આવી મોડી રાતે સૂએ; ત્યારે ચણા તો એના ભાગ્યે જ વધ્યા હોય પણ સિંગચણાને ગરમ કરવાની માટીની કુલડી, થોડાક પસ્તીના કાગળ અને થોડાંક ગંદું આકારના ખાલી પડીકાં તૈયાર વાળી રાખેલાં મળી આવે.

ઉંદરને પૂંછડીએથી ફસાવવાની તરકીબો આવે છે તેવાં નહિ પણ વેચનારાઓ કટાકટાક અવાજ કરે છે તેવાં ઉંદરિયાં તો સૌએ જોયાં જ હશે. એમની પણ બનાવટના કદમાં ઔચિત્ય કે સુસંગતતાનો ખ્યાલ રાખ્યો હોય છે. પણ કોણ જાણે કેમ આ આલીશાન માળાઓ જોઈ કોઈ એવા પાંજરાંનો મને ખ્યાલ આવે છે જે બનાવ્યાં હોય હાથી માટે પણ જેમાં રહેતા હોય ઉંદરડાઓ.

કબૂતરો, વાંદાઓ, ઉંદરો આ માળાઓનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં પોતાને અનુકૂળ વાસ મેળવી વખતે માલિકને દુઆઓ દેતાં હશે પણ કરીમ જેવા અસંખ્ય માણસોને તો પોતાના પાર્થિવ દૂબળા બદનને રાત્રિના વિશ્રામ માટે સંતાડવા, ટાઢ, તાપ કે વરસાદમાં બહારના ઓટલાનો આશ્રય લેવો પડે છે. એમનાં આ સ્થાનોની આસપાસ દિવાલ રૂપે મોટાં મકાનો હોય છે. રસ્તા પર વિજળીના અનેક દીવાઓ ઝગે છે, વાહનો દોડે છે. આ બધી સામગ્રીની વચ્ચોવચ્ચ બેસતાં કરીમ મખમલ પર બિરાજેલા બાદશાહનું ગૌરવ અનુભવતો લાગે છે.

એની આ પરિસ્થિતિમાં હું કંઈ ઓછો જ ફેરફાર કરી શકું એમ છું, પણ આનંદદાયક રીતે કોક કોક વાર એવું થયું છે એટલે લખું છું. બાકી ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હશે.

કે સાત રસ્તાથી વિંટળાયેલી આ નાનકડી સૃષ્ટિનો કરીમ એ જૂનો જોગી હતો. એ ઘડિયાળની દુકાન હતી. ઘણાં જ નવાં અને જૂનાં ઘડિયાળોથી ભરેલી. એમાંનાં ઘણાંખરાં કાળની ઓછીવત્તી મશ્કરી કરનારાં તો ખરા જ. કોઈ ને કોઈ તો જ્યારે જુઓ ત્યારે ટકોરા મારતાં જ હોય. રાત્રે બાર વાગે જો સતત ટકોરા ગણવા માંડો તો સંખ્યા ક્યાં જઈ પહોંચે તે કહેવાય નહિ. અને અવ્યવસ્થા તો એવી કે કેટલાંક તો સવારે ચારે બાર અને રાત્રે બારે નવ કે દસ ટકોરા પણ વગાડે. મારી રૂમમાં નવા આવનારને માટે તો બધાં જ એલારામ ઘડિયાળોનું જ કામ આપે પણ નિદ્રાના પ્રારંભમાં; અને નહિ એટલે ક્યારેય તમે એમના પર વિશ્વાસ ન નાખી શકો. હું તો ટેવાઈ ગયેલો અને પૂરી થઈ ગયેલી ઊંઘ જ એલારામ રૂપે ગણનારો. કરીમ તો પાંચેક વાગે દુકાન પાસેથી જતી મ્યુનિસિપાલિટીની મોટી ગૅસગાડીના ઘરઘરાટથી જાગી જતો અને દિનચર્યાના અનિવાર્ય પ્રાથમિક કામો ક્યાંક આગળ પાછળ પતાવી ખોખું લઈ કાબુલી ચણા ને ખારી સિંગો વેચવા બેસી જતો.

અજાણ્યો માણસ તો એને કોઈ પણ નાતજાતમાં કે કોમમાં ગોઠવી જ ન શકે. એ ધોતિયું પહેરતો અને તે પણ બંગાળી, મદ્રાસી, ગુજરાતી કે મરાઠી વગેરે ઢબોમાં પણ મળી આવે. ને અરધું કે આખું પાટલૂન પણ પહેરે. ટંગડી યે ચઢાવે. જે વખતે જેની છત હોય તે ખરું. સ્વચ્છતા એ તો વ્યક્તિગત ગુણ છે, કોમી નથી. એટલે એ બાબતમા પણ એનું ધોરણ અવારનવાર બદલાતું રહેતું.

પછી રાજમાર્ગોના જનમાર્ગો (footpaths) પર, જાણીતા કે અજાણ્યા સ્થળે બેસીને જુએ ને સલામ કરે ત્યારે બીજો વિચાર આવે કે ખોખામાં તો માંડ આઠબાર આનાનો માલ હશે. તે બધો વેચાશે ક્યારે અને એને એમાંથી નફો પણ શો મળશે? એ વિચારની ચિંતા એના મોઢા પર તો તમે શેના જુઓ? એ ભાઈસાહેબ તો પાનબાન ખાઈને બેઠા હોય, કારવાને હયાત જોતા હોય અને એમાંથી ઘરાક શોધતા હોય, બેતો કે ગઝલ લલકારતા હોય. ફારસી કે ઉર્દૂ ન જાણનાર માટે, બોસા, તસ્વીર, ખ્વાબ, પયખાના, પરવાના, મયખાના વગેરે એમા આવતા શબ્દો નિરર્થક હોય. વખતે સાંભળનારાએ કલાપી વાંચ્યો હોય તો કાંઈક પણ અર્થ કાઢી શકે.

એક દિવસ તો હું પૂછી પણ બેઠો, "મિયા, તુમ કયા કમાતા હૈ ઔર કયા ખાતા હૈ?" પણ ત્રણ છોકરાંઓને લઈ દરિયે જવા નીકળેલા એક સજ્જનનો, પૈસા પૈસાનાં ત્રણ પડીકાંનો જંગી ઓર્ડર પૂરો પાડવાના કામમાં એ લાગી ગયો અને હું પણ ચાલ્યો ગયો તેથી એનો જવાબ મેળવવાનું કઈ બની શક્યું નહિ. મુંબઈમાં ખાવાપીવા વગેરે અનેકરંગી જીવનવ્યવહારોને નભાવવાની સસ્તામાં સસ્તી અને સોંઘામાં સોંઘી જે રીતો પડેલી છે એમાંની કોઈકનો જ તે આશ્રય લેતો હશે એમ ધારેલું.

પણ એ શુક્રવારે કંઈ અવનવું જ બન્યું. પેલી ગૅસગાડી આવે તે પહેલાં જ કરીમ જાગી ગયો. રોજ તો એ વખતે બધું સુમસામ હોય. કોઈ હાલે કે ચાલે! પણ સાડાચાર કે પાંચેક વાગ્યાની શાંતિને ભેદતા, માણસોના વાર્તાલાપો ને અવરજવરથી તેની

નિંદર ઊડી ગઈ, અને તે બેઠો થઈ જોવા લાગ્યો. આટલાં બધાં માણસો કેમ દરિયે જતાં દેખાતાં હતાં તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

જુમેરાત એટલે ગુરવારની સાંજે તે પેલા નળબજારના, ચપ્પુની ધાર કાઢનાર બાડા માણસની દુકાનની બાજુમાંથી કાબુલી ચણા વધારે પ્રમાણમાં લઈ આવ્યો હતો, કારણ કે શુક્રવારે સામાન્ય રીતે તેનો વકરો વધી જતો. અને કોઈ વાર તો સાંજે પાંચેક વાગે, એત્રણ કલાકને માટે પણ દેશમાંથી તાજા આવેલા નાનકડા સદુ ઘાટીને દોડાવી થોડા વધારે ચણા કે સિંગો મગાવી લેતો. અને રોજ કરતાં વધારે ખુન્દો લાવી, વધારે કમાણી કરી પોતાને સ્થાને આવી સૂઈ જતો. વર્ષોથી તેનો આ જ કાર્યક્રમ. આપણે ક્યાં યે કરીમ અને એના જેવા બીજાઓની જીવનલીલા બારીકાઈથી જોઈએ છીએ કે કંઈક ચોકસાઈથી કહી શકાય? પણ મેં એને ઘણુંખરું, એકાદ બે દિવસ માટે પણ, ત્યાંથી ગેરહાજર રહેલો જોયો નથી—અલબત્ત, હું પોતે દેશમાં ન ગયો હોઉં તે વખતની જ વાત કરું છું.

પણ કોઈ દિવસે નહિ ને આજે તે બરાબર ફસાઈ ગયો તે દિવસે કોઈ તહેવાર હશે, એટલે ચણા સારા પ્રમાણમાં ખપશે એ વિચારના આનંદમાં તેણે દિવસ શરૂ પણ કરી દીધો, પણ આઠનવેક વાગે જિજ્ઞાસાના માર્યા કોઈને પૂછ્યું ત્યારે એને ખબર પડી કે મોટી અગિયારસ હોવાથી બધા દરિયે સ્નાન કરવા જતા હતા. શહેરની વસ્તીના મોટા ભાગના ઘણા માણસો તો ઉપવાસ કે ફળાહારમાં ખાવું જ ગણાય એવી વસ્તુઓની ફરાળ કરવાના એટલે એના ચણાના વેપારમાં તેજીને બદલે મોટી મંદી થવાની અને એ દિવસે એનો શુક્કરવાર વળવાનો નહિ.

સદુને પણ હજુ કંઈ કામ મળ્યું ન હતું. એટલે એ આ વખતે મોટા પીઢ રામાઓની માફક કામળ પર તમાકુ બાળીને દંતમંજન બનાવવાની, પાનની પટ્ટી તૈયાર કરવાની અને ખાસ હવે ધોતી પહેરવાની એમ ઘાટીજીવનની અનેકવિધ તાલીમ લેતો હતો. આજે તે મકાનના ખૂણા પાસે પોતાની વિશિષ્ટ ભાવહીનતા સાથે ઊભો હતો. એની પાસે "કયુ બે સદુ, અબ કયા કરેગે" કરતોક ને કરીમ આવીને ઊભો.

બરાબર એ જ વખતે, રજા હોવાથી જુહુ પર ફરવા જવાની ધારણાથી હું પરામાં મારા મિત્ર શ્રી. ઉ—ને ત્યાં જવા નીકળ્યો ને પસાર થતાં મિયાંને પૂછ્યું, "ક્યોં મિયાં, આજ ચણા બેચનેકુ નહિ ગયા હૈ?" એના જવાબમાં એણે ઉપરના બે કલાકની પોતાની વાત કહી. આમ મોટી અગિયારસ ને શુક્રવારને લીધે એનો નિયત કાર્યક્રમ કેમ બદલાઈ ગયો તે સાંભળી ન સાંભળી હું મારી પોતાની મઝાના ખ્યાલમાં ચાલ્યો ગયો.

આખો દિવસ અનેક મિત્રોની સાથે જુહુનીર ગાળી રાત્રે દશેક વાગે હું જ્યારે ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે કરીમ ને સદુની જોડી પેલા નાના ઓટલા પર બેઠેલી હતી. કરીમના મોંમાં સફેદ બીડી હતી અને સદુના મોઢામાં પાનનો ડુચો હતો. સવારની ચિંતાને સ્થાને બન્નેમાં મેં આનંદની છટા જોઈ, જો કે સખત રખડપટ્ટીની થકાવટ તો બન્નેના

બેસવાની ઢબ પરથી જણાઈ આવતી હતી. તે વખતે પણ મારા વ્યવસાયી મગજનું કરીમ-વાળું ખાતું મેં ખોલ્યું અને એમની સવારની પરિસ્થિતિના સવાલના અનુસંધાનમાં એમના આજના ખાસ દિવસની દિનચર્યા પૂછી.

એ બન્નેનાં તે દિવસનાં પરાક્રમોની વિગતો કરીમે જે રસમય શૈલીમાં કહી તે બધી તેવી જ રીતે અહીં ઊતારી શકતો હોત તો ઘણું સારું. એમ કરવાનું મારું ગજું નથી. એ બધું સાંભળીને જ હું ઉપર મારા રૂમમાં ગયો હતો.

પછી સવારે તો કરીમે આગલી રાતના ચણા ને સિંગનું પડીકું એની યોગ્ય જગાએ મૂક્યું, અને સદુના મોટાભાઈ ગનુને કહી સદુને સાથે લઈ કરીમે, પોગલ ગલીના ઊંડાણમાં આવેલા એક અંધારિયા મકાનની ભોંયતળિયે આવેલી અનવરની ખોલીનો રસ્તો લીધો. પતંગની મોસમ ગયા પછી રંગીન કાગળોની ફરકડીઓ, પંખાઓ વગેરે બનાવી આ અનવર તહેવારોને દિવસે હરવા ફરવાનાં સ્થાનોમાં વેચતો. એની પાસેથી ઘણા ફેરિયાઓ એ રમકડાં લઈ નાનકડી કમાણી કરતા. તમે છોકરાંવાળા હશો કે છોકરાંવાળા કુટુંબ સાથે ફરી ફરવા ગયા હશો તો તમે તેને જોયો જ હશે. છોકરાંઓનું ધ્યાન ખેંચાય અને તેઓ જીદ કરવા પ્રેરાય એવી રીતે તે તમારી પાસે થઈ પસાર થયો હોય ત્યારે તમે તેની એકાદ વસ્તુ (કમને) ખરીદી હોય કે ખરીદાતી જોઈ હોય તો પણ નવાઈ નહિ આ અનવર પાસેથી એવાં રમકડાંનો એક જથ્થો જૂની ભાઈબંધીના જોરે જાગડ લઈ કરીમ અને સદુએ જનમાર્ગ(ફૂટપાથ) પરની પોતાની માયા શરૂ કરી દીધી હતી.

ફરતા ફરતા જ્યારે બન્ને બપોરે મોટી મસીદ પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે ઘણા મુસ્લિમ બિરાદરો જુમ્માની મોટી નમાજ માટે મસીદમાં જતા હતા. એમની ધાર્મિકતાના વાતાવરણના પ્રભાવે કરીમ આજે નમાજ પઢવા અંદર જવા પ્રેરાયો. રમકડાં સદુને સોંપ્યાં. ને એને એક શરબતની લારીવાળાને ભળાવી પોતે અંદર ગયો. નમાજ પૂરી થયા પછી બન્નેએ પેલાને શરબત વેચવામાં મદદ કરી પ્યાલા ભરવામાં, આપવામાં, બરફનો ચૂરો કરવામાં અને ઇસેન્સ નાખવામાં પ્યાલા ધોવાનું પણ રહી જતું. પણ આવડત પ્રમાણે ત્રણેએ રંગબેરંગી પ્યાલાઓ ફેરવ્યા. તેમા થોડાંક રમકડાં વેચાયાં. પણ શરબતે અંગુર, અનાર કે ગુલાબની તો કેટલીયે વાર સુધી છોળો ઊડી. બન્નેને થોડા થોડા પૈસા ઉપરાંત બોનસ તરીકે એક એક મોટો શરબતનો પ્યાલો પણ પીવા મળ્યો. અને શરબતની લારી યે એક કાગળના રંગબેરંગી પંખાથી સુશોભિત બની.

આજે હિંદુઓની આમજનતા બરાબર ખીલી હતી. હિંદુ લોકોએ તો, પડોશી, મિત્ર, કુટુંબ કે બહારગામથી આવેલા સાઢુભાઈ સાથે ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે રોજ કરતાં બેચારેક વધારે ચાના પ્યાલા પીધા કે થિયેટરની દીવાલો વચ્ચે પુરાઈ ચિત્રપટો જોયાં, પણ સમાજના નીચલા થરના કામદારો તો એમનાં બાળબચ્ચાં સાથે ચોપાટી, બાણગંગા કે ભૂલેશ્વર જવા નીકળી પડયા હતા. એમના રંગીન સાફાઓ ને કપડાંથી રસ્તાઓનો દેખાવ ફરી ગયો હતો, અને ગ્રાંટરોડ પૂલને છેડેથી મહાલક્ષ્મી જવાના રસ્તા પર એ બન્ને નીકળ્યા ત્યારે તો નાની, નીચી કોટડીઓનાં આંગણાંઓમાં તો ભજનમંડળીઓએ

ઝગમગાટ મચાવવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી. બૈયાઓની ચકરીઓ, કઢિયારાનાં મરચાંઓ અને પારસીઓનાં મોટા કંપાઉંડવાળા જૂની ઢબનાં મકાનોનાં બતકો, ઘોઘીના બેસ તથા એ બધાનાં સાથી જેવાં પેલાં બાળકો, ગલીઓ બંધ હોવાથી છ છ કે સાત સાતની સંખ્યામાં મહાલક્ષ્મી જવા નીકળેલા મરાઠાઓની વિકટોરિયા કે બીજાઓની મોટરો નીચે કચડાઇ જવાનાં હતાં એ જ પ્રભુનો પાંડ. કરશીમતાર્થવાળાઓ ઝપાટાબંધ ધસતા હતા. કેટલાંક નાનાંમોટાં ક્ષુધાશાંતિગૃહોની બહાર મોટી તાસકમાં રોજનાં મોટાં ભજિયાંઓને સ્થાને ફરાળની વાનીઓ હતી. આટાદાળ દુકાનના કાદવવાળા આંગણામાં જિલ્લે કાનપુરના બૈયાજી, બગલના ધ્યાનમાં બેઠેલા ગંડેરીવાળાના મન પર, ગગામૈયાને લીધે પોતાના દેશની પવિત્રતા ઠસાવતા હતા. ગંડેરીના ખુમચા પર ગોઠવાયેલાં ત્રિકોણાકાર ખડિયાઓ ગંડેરી જ માંડ દેખાય એટલો ઓછો પ્રકાશ ફેંકતા હતા. એમના પ્રકાશ કરતાં ધુમાડો વધારે મહોળા ક્ષેત્રમાં ફેલાવાથી વાતાવરણ અનોખું લાગતું હતું.

આ રસ્તાઓ પર ફરી ફરીને ખૂબ રમકડાં વેચ્યાં, અને બહાર જવાં ઊતરેલા માનવપૂરમાં જ્યારે ઓટ આવવી શરૂ થઈ ત્યારે તે બેગા જ બન્ને ફરતા ફરતા પોતાને સ્થાને આવ્યા.

અહીં સદુનો મોટોભાઈ, ઘાટીઓના મુખીઓના અંતેવાસમાં બેઠો હતો. શેઠને ત્યાં સવારે ફરાળ કરેલું તે વધી પડેલું એ બધું ઘાટીઓને ખાવા મળેલું. પૈસા કમાવાની ધૂનમાં ઉપવાસી જેવા રહેલા આ બે જણ માટે ગનુએ રાખ્યું હતું તે પર બન્નેએ હાથ ચલાવ્યો અને પછી તે દિવસે આવેલું પરચૂરણ ગણી જોયું. રમકડાંવાળાને આપવાના પૈસા જુદા રાખતાં કરીમને ભાગે એક રૂપિયો આવ્યો અને સદુને આઠ આના મળ્યા. આ રૂપિયો કરીમની કમાણીના પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર હતો અને નાના સદુને એના ભાઈ પાસેથી બે આની વાપરવા મળી તે તેની ઊગતી કારકિર્દીના બીજના ચંદ્રમા જેવી હતી.

કરીમ આમ અગિયારસ કરી બેઠો હતો ત્યારે હું, આગળ જણાવી ગયો તેમ, જુહૂથી ફરીને આવ્યો અને એની વાત સાંભળી. પોતાના ચણા ન વેચાયાનો અફસોસ પણ એ કરવાનું ચૂક્યો નહિ. મારા બાબાને માટે એણે એક પીપૂડી પણ મને આપી. અને મેં પણ એની પાસેથી ચાર આનાના ચણા ખરીદ્યા. ધાર્યું કે કાલે છોકરાંને વહેંચીશ કે કોઈ આવશે તો તેને આપીશ. રૂપિયાનો સવા રૂપિયો થતાં કરીમનો હર્ષ પણ સવાગણો કરી હું થાકેલો હોવાથી ચણાનું પડીકું લઈ મારા નિવાસમાં ગયો.

જુહૂ પરના આનંદ પર્યટનના અનુભવો, મિયાંની વાત વગેરેથી હું થાકી ગયો હતો. શરીર અને મન આરામ માગતાં હતાં. ચણા ઉંદરને ખવડાવવાનું કાર્યક્રમમાં ન હોવાથી બરણીમાં ભર્યા. રાતના અગિયારનો સુમાર થયો. નીચે ઘડિયાળોના અગિયારના ટકોરા વાગવા શરૂ થયા. રોજની ટેવ પ્રમાણે બે ઘડિયાળના ગણતાં બાવીસ સુધી ગણી ચોકી છોડી દઉં છું અને સીધો ઊંઘમાં પડું છું.

સવારે ઊઠું છું ત્યારે દરિયા કિનારાનું સ્વપ્ન યાદ આવે છે. કિનારો ખૂબ લાંબો છે. સહેલાણીઓનો મોટો કાફલો ફરે છે. સંધ્યાકાળ છે. બધાંનાં છાયાચિત્રો જ દેખાય છે. બીજા કોઈ ઓળખાતા નથી, પણ આ મેળામાં, જુદાં જુદાં જીવનદશ્યોમાં કરીમની અને સદુની એમ બે જ મૂર્તિઓ ઓળખાય છે. એ નારિયેળ વેચે છે, ભેળ વેચે છે, સિંગ ચણા વેચે છે, ઘોડા પર બેસે છે, સાયકલ પર પસાર થાય છે, રબ્બરના બેલ્ટ કે ગોદડીઓ પર તરે છે અને વળી કોટપાટલૂન પહેરી ફરે પણ છે. સામે જીવન્ત સિંધુ ઘૂઘવે છે.

દાતણપાણી કરી ખુરશી પર બેસું છું ત્યારે ટેબલ પરના ચણા બાંધેલા કાગળ પર દષ્ટિ ફરતાં, ઝીણા-જવાહરના કોમી એકતાના પત્રવ્યવહારનું 'ફ્રી પ્રેસ જર્નલ'નું પાનું જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે. સાથે સાથે, જંગલનાં ઝાડોની ગુંચવાયેલી ડાળોને શ્રી. કાકાસાહેબે હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નની જટિલતા સાથે સરખાવ્યાનું વાંચેલું યાદ આવે છે. લાગે છે કે આ ગુંચવાયેલી ડાળો પર જ કરીમ અને સદુ જેવાં પંખીડાંઓ માળા બાંધી પડ્યાં છે. અને જીવનસંગ્રામમાં આર્થિક સમાનતાને લીધે એમના જીવનમાં એકતા આવેલી છે. એમને કોમી એકતાનાં ભાષણોની ગરજ નથી.

કંઈ ન સૂઝવાથી કરીમે આપેલી પીપૂડી વગાડું છું. મજાનગર વાગે છે. એના જેવી પીપૂડી પેલા ઝીણા-જવાહરવાળા કાગળની બનાવી વગાડવા પ્રયત્ન કરું છું પણ લગારે ન વાગવાથી ચીડમાં બારી બહાર ફેંકી, દૈનિક કામોની ઘટમાળમાં પડું છું.

ભીષ્મ-સ્તુતિ*

નાગરદાસ અમરજી પંડયા

[પુષ્પિતાગ્રા]

ત્યમ હરતી સ્પૃહાથી મુક્ત મારી
મતિ પ્રભુ યાદવશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણમાંહી,
નિજ સુખરત જે નિજક્રીડાર્થે
પ્રકૃતિ સૃજે ભવનો પ્રવાહ જેથી. (૧)

ત્રિભુવનગમતું તમાલરંગી,
રવિકરગોરૂં રૂડું દુકૂલ ધારે
વદનકમલછાયું કેશ તેવા,
મુજ હો રતિ શુચિ પાર્થના સખામાં.(૨)

રણતુરગરજે મલિન વાળે,
વળી પરસ્વેદથકી રૂડા મુખાળા,
મુજ શર વિંધી જેમની ત્વચાને
કવચ ધર્યું હરિ તે ધરું હું ધ્યાને.(૩)

નિજરથ અરિસૈન્યમધ્ય લાવી,
સુણી નિજ મિત્રનું વાક્ય તુર્ત જેણે
હરિ લીધું રિપુસૈનિકોનું આયુ,
મુજ રતિ હો સ્થિર પાર્થના સખામાં.(૪)

*દૂરથી દુર ઉભેલ સૈન્ય જેહ,
સ્વજન મેં સગા હણવાથી, પાપમાની,
[illegible] કુમતિ સખાની જ્ઞાન જેણે
[illegible] પરને રમું હું ચરણે. (૫)

૧જી મુજ પ્રતિજ્ઞા
[illegible] રથેથી આવ્યા,
સિંહ ગજ ગણવા શું, ચક્રધારી,
ધરણી ધ્રુજાવી, ખસી જતું દુકૂલે. (૬)

રૂધિરવહતું અંગથી. વિંધાયું
કવચ શરે મુજ આતતાયી કેરે,
મુજ વધ કરવા છતાં ધસ્યા જે
મુજગતિ તે ભગવાન્ મુકુન્દ થાઓ.(૭)

કરની મહીં લગામ, ચાબકો લે
કિરિટી તણા રથપાલ શોભતા તે,
મુજ મતિ મરણે શ્રીકૃષ્ણમાં હો,
થઇ મરનારની મુક્તિ જોઈ જેને.(૮)

લલિતગતિવિલાસ હાસ્ય મીઠું
પ્રણય કટાક્ષથી ખૂબ માનવાળી,
અનુકરણ મદાંધ થૈ કરંતી
પ્રકૃતિ રૂપે બની રે'તી ગોપી જેની. (૯)

મુનિ-નૃપતિની ભીડમાં સભામાં,
પૂજન યુધિષ્ઠિરયજ્ઞમાંહી પામ્યા
સહુનું, નિરખવા ઉચિત સૌના,
મમ દગગોચર એ હરિ જ ઉભા. (૧૦)

નિજ સરજીત સર્વના હૃદેમાં,
ઘટ ઘટ વ્યાપક સૂર્ય જેમ સર્વ
નજર મહીં અનેક તોય એક
ભજું અજ એ હું વિસાગી ભેદ મોહ. (૧૧)

શરીર અને મન.
જખ્મોમાં ભર્યાં. ગતના અમતેજ્ઞા બીજે શ્રીકૃષ્ણની કરેલી સ્તુતિ.
[illegible] ભાગવતના સમશ્લોકી ભાષાન્તરમાંથી (પ્રથમ સ્કંધ.
[illegible] દઉં છું અને [illegible]

૧૦

સારા કહેવરાવવાની કળા

'અ-કવિ'

કોઈએ બગાડવાની કળા ઉપર લખ્યું છે ખરું પણ એનાથી ભિન્ન છતાં એટલી જ અગત્યની સારા કહેવરાવવાની કળા ઉપર કોઈએ લખ્યું નથી. આ કળા ઘણી પ્રાચીન છે એમ તો હું પણ માનું છું. કારણકે તે વિના ભાષામાં એની કહેવત–આપ ભલા તો જગ ભલા—એ આવી શકી ન હોત. આ કહેવતની ખરી ખૂબી એ છે કે આપે ભલું થવું એમ એણે નથી કહ્યું. આપે ભલું રહેવું—ભલું દેખાવું —ને દુનિયા તમને પણ ભલા કહેશે ને બદલામાં તમારે દુનિયાને–ક્યાં ગામ ગિગસ આપવાનો છે?—ભલી કહેવી. આ પ્રમાણે અમે સારા છીએ કારણકે તમે સારા છો, તમે સારા છો કારણકે અમે સારા છીએ—એ સારા સંપ્રદાય વિષે રમણભાઈ જેવાને પણ ઉલ્લેખ કરવો પડયો છે.

આ સંપ્રદાયને કોઈ દર્પણ સંપ્રદાય સાથે ભેળવી ન દે માટે એની એક વિશિષ્ટતા ઉપર સૌનું લક્ષ ખેંચવું એ આવશ્યક છે. દર્પણમાં તો દેખાવા માટે પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ. પણ સારા સંપ્રદાયમાં તમારે સારું હોવું એ બિલકુલ જરૂરી નથી. કેટલાક કૉન્ટ્રાકટરો મકાનોના પાયામાં કાળી કપચીને બદલે ઢોર વાપરે છે, ને ચૂના ને રેતીનું પ્રમાણ રેતીને ખોટું ન લાગે એટલું રાખે છે, પણ ઉપરનું રંગરોગાની કામ એટલું સરસ કરે છે કે તમને જે વસ્તુ નથી દેખાતી તે ત્યાં ખરી રીતે હોય છે; જ્યારે જે વસ્તુ દેખાય છે તે ત્યાં ખરી રીતે હોતી નથી. કૉન્ટ્રાકટરોએ શાંકરમતની ઉપાસના કરવા આ બ્રહ્મભ્રમવાદને વ્યવહાર રૂપ આપ્યું છે. તેવી જ રીતે સારા સંપ્રદાયમાં, ઉપરનુ રંગરોગાની કામ એટલું આકર્ષક હોય છે કે તમને જે વસ્તુ ત્યાં નથી તે જ દેખાય છે. અંગ્રેજીમાં કલા– Art —ની સાથે કનીંગ–cunning–શબ્દ વાપરે છે તે આ અર્થમાં વપરાતો લાગે છે. Cunning શબ્દ હોંશિયારી માટે વપરાય છે. અને હોંશિયારી છુપાવવામાં રહી છે.

જે છે તે તો છે જ. એમાં હોંશિયારી શી? જે નથી તે છે એમ મનાવવું એમાં હોશિયારી છે. એટલે જે કેમ છુપાવવું તે જાણે છે, તે જ ખરી રીતે કેમ પ્રગટ થવું એ જાણે છે. સારા સમ્પ્રદાયનું મન્તવ્ય આ એક જ સૂત્રમાં આવી જાય છે. પણ ભગવાન પાણિનીના સૂત્ર ઉપર પણ જેમ ભાષ્ય કરવું પડયુ હતું ત્યારે જ એ સૂત્રાત્મક ભાષા સામાન્ય જનને સમજાઈ હતી, એ જ પ્રમાણે આ સૂત્ર ઉપર પણ ભાષ્ય કરવું જરૂરી છે.

ત્યારે આ સંપ્રદાયનો પહેલો સિદ્ધાંત એ કે તમને વસ્તુ સારી લાગે છે માટે તમે વસ્તુને સારી કહો છો એ અગત્યનું નથી. ખરી રીતે તમારા માટે તો વસ્તુ હોવી કે ન હોવી એ બધું સરખું છે. વસ્તુ હોય તો તમે જે કહેશો તે જ વસ્તુ ન હોય તો પણ તમે કહેવાના છો. ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે તમારા એક ઓળખીતા રતાંધળા છે. તમારે એને રતાંધળા છો માટે દેખાતું નથી એમ ન કહેતાં રાત અંધારી છે માટે દેખાતું નથી એમ કહેવું જોઈએ. દોષ ગગનનો છે. કારણકે તમારે રાતની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. એને તમો અંધારી કહો, અજવાળી કહો, ખાડી કહો કે કાણી કહો, પણ એ તમારી સામે ફરિયાદ કરવાની નથી. અકબરે પેલા વેપારીભાઈઓની પરીક્ષા લીધી ત્યારે એમણે જે ડહાપણ બતાવ્યું હતું તેવું જ ડહાપણ આ સંપ્રદાયમાં વારંવાર બતાવવાનું છે. આવું ડહાપણ વાપરવાની વખતે લોકની યાદમાં ન રહે માટે આપણા કવિજનોએ તો એ વસ્તુને કંઠસ્થ કરાવી મૂકી છેઃ

'કાણાને કાણો નવ કહીએ કડવાં લાગે વેણ,
પણ હળવે રહીને પૂછીએ શેણે ખોયાં નેણ.'

તે છતાં આ કવિતા પણ સારા સંપ્રદાયની સંપૂર્ણ સૂચક તો નથી જ. એમાં પણ નેણનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. અને એ રીતે એમાં આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાત્મક સિદ્ધાંતનો ભંગ છે. હું ખરી રીતે એ કવિતા આમ મૂકું:

કાણાને કાણો નવ કહીએ, કડવાં લાગે વેણ
(પણ કહીએ કે) ભરતમુનિ રસશાસ્ત્રનો શો અભિનય સુખ દેણ!

ભરતમુનિ ક્યાં જોવા આવવાનો છે કે ઉઘડતી એક આંખ જરાક મીંચવી એ શૃંગારની સૂચક છે. પણ આ ભાઈએ તો એક આંખ મીંચી જ રાખી છે માટે એમાં કોઈ અભિનય નથી.

વસ્તુને સારી, નરસી કાંઈ ન કહેવી પડે એટલા માટે જ બર્નાર્ડ શૉ પોતાનાં નાટકોમાં જે પ્રસ્તાવના મૂકે છે તેને નાટકની સાથે કાંઈ જ સંબંધ હોતો નથી. પણ એના કરતાં પણ વધારે સારી રીત આ છે. તમારે કોઈ પુસ્તક વિષે ધારો કે પ્રસ્તાવના લખવાની હોય, તો તમારે એમ કરવું કે પુસ્તક વાંચ્યા વિના જ પ્રસ્તાવના લખવી. એના બે ફાયદા છે. એક તો પુસ્તક અને તેના લેખક વિષે તમે જે અભિપ્રાય ધરાવતા હતા તેમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી. બીજો ફાયદો એ કે તમે જે પ્રસ્તાવના લખો તે તમારો જ સ્વતંત્ર લેખ થઈ જશે. પુસ્તક વાંચવાની તમારી મહેનત બચે. લેખકને પોતા વિષે કાંઈ જાણવાની મહેનત ન પડે. ને તમારો એક સ્વતંત્ર લેખ લખાઈ જાય! એક કાંકરે બે પંખી મારવાની કહેવત કરનારને ખબર નહિ હોય કે એને બદલે ત્રણ પંખી પણ મરે. ને ત્રણ મરે તો વધારે પણ મરે.

વળી આથી એક બીજો ફાયદો છે. તમે જળકમળવત્ અલિપ્ત રહી શકો છો. શાનું પુસ્તક છે, લેખકે શું કહ્યું છે, એણે શું લખ્યું છે, લખ્યું છે એમાં કાંઈ બલીવાર છે કે નહિ—એ કાંઈ જ જાણવાની તમારે ઉપાધિ નહિ. તમે પુસ્તક વાંચ્યા પહેલાં જોવા

કોરાધાક હતા તેવા જ કોરાધાક પુસ્તક વિષે લખ્યા પછી પણ રહેવાના. કારણકે તમે એ પુસ્તક સિવાય બીજા બધા વિષય ઉપર લખ્યું હોય છે !

•

મારા એક મિત્રે નુસખો બતાવ્યો હતો તે આના કરતાં પણ સારો હતો. કારણકે તેમા અર્થલાભની તક છે. પણ એ પ્રસ્તાવના કરતાં પુસ્તકના અભિપ્રાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પણ એ આ લેખની સાથે સંબંધ ધરાવે કે ન ધરાવે એ વસ્તુ પણ અગત્યની નથી. કારણકે લેખના મથાળા પ્રમાણે જ લખવાનું મેં તમને વચન આપ્યું નથી. અને વચન આપ્યું હોય તો સારા કહેવરાવવાની કળા વિષે વચન આપ્યું છે. અને કોઈ પણ લેખને તમારે સારો કરવો હોય તો તેમાં તમારે વિષય કરતાં વિષયાંતર જ વધારે કરવાનું હોય છે. ભાષણકર્તાઓ આ વાત સારી પેઠે સમજે છે. એક વખત એક સભામાં હું ગયો ત્યાં વિષય સંગીત વિષે હતો—પણ ભાષણકર્તાએ વિષય રસનો લીધો હતો. અને છેવટે તો વિષયાંતર કરીને જ રસ ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો. એટલા જ માટે હું વિષયાંતર કરીને લખું છું. તત્ત્વજ્ઞોએ તો ચોખ્ખું લખ્યું છે કે સૌન્દર્ય સૃષ્ટિમાં નથી, પણ દૃષ્ટિમાં છે. એ જ પ્રમાણે રસ પણ વિષયમાં નથી, વ્યક્તિમાં છે. વ્યક્તિ જેટલું વિષયાંતર કરી શકે તેટલો જ રસ આપી શકે. કારણકે વિષય વિષે જો તમને જ્ઞાન હોય તો યાદ રાખજો કે તમે એના વિષે કાંઈ જ નહિ કહી શકો ઘણુંખરું જ્ઞાન તો અજ્ઞાનીઓ આપે છે. એટલે હું વિષયાંતર કરવાનો લહાવો લઈને પણ તમને કાંઈક આપવાનો લહાવો લેવા ધારું છું.

અભિપ્રાય વિષે વાત એવી છે કે એક સદ્ગૃહસ્થે એક પુસ્તક મને અભિપ્રાય માટે મોકલ્યું. મને તો એક મુરબ્બીએ જીવનમાં, ફ્નેહની એક સર્વકલ નિયામક ચાવી આપી છે કે તમારે ફત્તેહ મેળવવી હોય તો કોઈ દિવસ દૂધને દૂધ ન કહેવું, દહીંને દહીં ન કહેવું, ને વાણિયા ભગની પ્રાચીન પ્રથાને વળગી રહેવું. મને એ પ્રથામાં બે સ્પષ્ટ ફાયદા લાગે છે. એક તો એ આપણા જ્ઞાનની જાહેરાત કરે છે. આ એક ફાયદો. પણ આ ફાયદો બીજા ફાયદાને મુકાબલે કાંઈ જ નથી. બીજો ફાયદો તો વધારે ઉપયોગી છે. એ આપણા અજ્ઞાનને છુપાવી દે છે. તમે અભિપ્રાય આપો તો કાં તમારું જ્ઞાન પ્રગટ થાય, અજ્ઞાન પ્રગટ થાય. પણ કાંઈક પ્રગટ થાય. પણ જો કાંઈ ન કહો તો શું પ્રગટ થાય ? સંસ્કૃતમા પંડિતોની સભામાં મૂર્ખે મૌન રાખવું એમ કહ્યું છે એ ખરું, પણ એની વિરુદ્ધ આમ પણ થઈ શકે કે મૂર્ખાઓની સભામા પંડિતે મૌન રાખવું. અમારા એક સહાધ્યાયી શિક્ષકમિત્ર હતા. કેળવણી વિષે કોઈ કોઈ લખાણ અંગ્રેજીમાં આવે એ તેમની પાસે ઉત્સાહથી વાંચીએ ત્યારે તે હોઠબીડેલું, મુરબ્બીવટ ધારણ કરેલું, આંખના ખૂણામાંથી જ જરાક મોંની રેખાદ્વારા પ્રગટ થાય તેવું, મૌનહાસ્ય હસતા. આ એમનું હાસ્ય શાનું સૂચક છે એ શી ખબર પડે ? એ અગાધ જ્ઞાનનું પણ સૂચક હોઈ શકે કે જેને આ છોકરવાદ જેવાં લખાણો જોઈ સહેજ હસવું આવે. એ તો એમણે એક દિવસ અજાણતાં અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે શેક્સપિયર કરતાં મિલ્ટનનો અભિપ્રાય શિક્ષણમાં વધારે મહત્ત્વનો છે—ત્યારે જ ખબર પડી કે અમે ભેંશ પાસે ભાગવત કરતા હતા ! અને ત્યારે એ મૌનહાસ્ય અજ્ઞાનનું સૂચક છે એ ખાતરી થઈ. પણ એ બોલ્યા ન હોત—કાંઈ અભિપ્રાય આપ્યો ન હોત—તે

દૂધદહીં જેવું છાતું હસ્યા જ કર્યા હોત તો? એટલા માટે પેલા પંડિતોએ છિદ્રમાં ઘણા અનર્થો છે એમ કહ્યું હતુ ત્યાં ખરી રીતે અભિપ્રાયમાં અનર્થો છે એમ કહેવું જોઈતું હતુ.

એટલે મારે માટે પણ અભિપ્રાય વ્યકત કરવો એ અશક્ય હતું. અને પેલા મારા મિત્રે મને એક યુક્તિ બતાવી. તમે એમ લખો કે તમારે કેટલા વાળો અભિપ્રાય જોઈએ છીએ? પૈસાના ચા વાળો અભિપ્રાય—દોઢ પૈસાના ચા વાળો અભિપ્રાય—સ્પેશ્યલ ટીનો અભિપ્રાય—કે સોડાલેમનની કિંમતનો અભિપ્રાય—કે રૂપિયા બે રૂપિયા—ખરી રીતે રૂપિયાને જો કોઈ પોતાનો મોટામાં મોટો દુશ્મન લાગ્યો હોય તો તે સાહિત્યકાર છે માટે 'એમ લખીને દુશ્મનાવટમાં વધારો કરવા જેવું હતું, છતાં મેં તો એમનું માનીને એ પણ લખ્યુ કે—રૂપિયા બે રૂપિયાનો કેટલાવાળો અભિપ્રાય જોઈએ છીએ તે લખજો. અલબત, ભાઈ વિશ્વનાથ જેવા ખુશીથી શોધી કાઢે તેમ છે કે આ નુસ્ખો પણ મૌલિક નથી. એમાં રહેલું અપહરણ સ્પષ્ટ છે. તાવીજવાળા—કેટલાનુ તાવીજ એમ જાહેરખબર કરે છે, એ ઉપરથી આ અભિપ્રાયનુસ્ખો લીધેલો છે. પણ એમ તો તાવીજવાળાએ પણ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી જ આ નુસ્ખા લીધા નથી? કેટલું દાન—ને શું ફળ—એ સ્પષ્ટ લખેલું છે. જોકે કેટલું દાન કરવાથી કેટલું પુણ્ય મળે એ સ્પષ્ટ કોઠો દર્શાવતું કોઈ એક પત્રક મારા હાથમાં હજી આવ્યું નથી, પણ આજે જ્યારે સરકાર જેવા પણ 'રીસર્ચ' કરાવે છે ત્યારે આ આપણા પૌરાણિક મિત્રો હજી આ રીસર્ચ વિષે ઉપેક્ષા સેવે છે એ બરાબર નથી. એમણે પણ એક પુણ્ય—અને દાન—એ દર્શાવતું પત્રક તૈયાર કરવું જોઈએ. સર્વહક્ક મારે સ્વાધીન છે એ જાહેરાત કરીને હું એક એવા કોઠાનો નમૂનો નીચે આપું છું:

દાન	પુણ્યહાંસલ
સુવર્ણ	વિમાનની આગલી બેઠક—સૂચના—કોયરબ પાલડીની મોટર બસમાં ડ્રાઈવર પાસે જગ્યા મેળવવા માટે ધક્કાધક્કી કરતા ભાઈઓ આ જગ્યાનું મહત્ત્વ સમજી શકે. માટે આજના પારિભાષિક કોશ પ્રમાણે એ કહેવું જરૂરી છે કે આ જગ્યા લગભગ—વિમાનવાહકની પાસે જ છે.
રજત	વિમાનમાં—આગલી હરોળમાં—પહેલી ત્રણમાંની ગમે તે એક જગ્યા—વહેલો તે પહેલો.
તાંબુ	વિમાનની પાછલી હરોળ—છેલ્લી ત્રણ જગ્યા. તાંબાની ગાગરમાં ચાંદીસિક્કો નાખનારને ખાસ 'કનસેશન' મળશે.
લોઢું	આ ધાતુ વિમાન માટે સ્વીકારવામાં આવતી નથી હિટલરને ઉપયોગી હોઈ ત્યાં મોકલી તેની ચાંદી કે સુવર્ણ લાવશે તેને છેલ્લી હરોળમાં જગ્યા મળી શકશે.

સૂચના :– મુખ્ય વિક્રેતા: લાલ ચક્કર પાઘડી ને કંકુ ચાંદલાની કું. સ્થળ: પોળનો અંધારિયો ખૂણો. સમય : ગમે તે.

આવું પત્રક તૈયાર કરવામાં આવે તો પોતાને, કઈ જગ્યાએ બેસવું છે એ નક્કી કરી માણસ એ પ્રમાણે ટિકિટ કઢાવી શકે. આ કોઠામાં ઝોન ટિકિટની યોજના રાખવી હોય તો વિમાન જે જગ્યાએ જવાનું છે એ જગ્યાઓનો નકશો આપવો જોઈએ. ને સ્વર્ગલોકમાંથી મૃત્યુલોકમાં આવવા માટે ને મૃત્યુલોકમાંથી પાતાળલોકમાં જવા માટેના સર્વ પ્રદેશનો નકશો સાથે રાખવો જોઈએ.

પણ આ તો આપણે આડી વાતે ચડી ગયા. આપણી મુખ્ય વાત અભિપ્રાયની છે. પણ જેવી રીતે કુશળ સંગીતકારો, મોંની ને ગળાની ગમે તેટલી કસરત કરી, છેવટે ધ્રુવપદને પકડી લે છે, તેમ આ લેખમા ગમે તેટલુ વિષયાંતર થાય, છતા ધ્રુવપદ ચૂકાતું નથી, એ વાંચનારે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. એટલે જ પાછા અભિપ્રાય વ્યકત કરવાની વાત ઉપર આવવું સુગમ થઈ પડે છે.

ત્યારે અભિપ્રાય વ્યકત ન કરવામાં જે લાભ છે તે સૌના ધ્યાનમાં આવ્યો હશે. એટલા જ માટે આપણાં ઘણાં જાહેર કામો વિષે ગમે તેટલો અસંતોષ છતાં સૌ સંતોષ જ વ્યકત કરે છે. અભિપ્રાય વ્યકત ન કરનારો જેમ જ્ઞાની ગણાય છે તેમ પ્રૌઢ પણ ગણાય છે. ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યમાં પણ તમે જોશો કે કોઈ અભિપ્રાય નથી આપતું. તમે આખું વિવેચન વાંચી જાઓ—તો એ પુસ્તક શું છે, ને સારું છે કે નરસું, એમાં શું વાંચવાનું છે એ તમને ખબર નહિ પડે. પણ એમાં કયે પાને શું લખ્યું છે એ તમને ખબર પડશે—કે જે તમે પુસ્તક ખરીદીને ખોળી શકો છો. એટલા માટે જેમણે પોતાને માટે સારા કહેવરાવવાની કલા હસ્તગત કરવી હોય તેમણે કલાનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત—સંયમ એટલે કલા—મોંએ રાખવો. કાંઈ કહેતાં કાંઈ ન કહેવું, સારું પણ ન કહેવું, નરસું પણ ન કહેવુ, બોલવુ જ નહિ—એ એની તો જાદુભરી દવા છે. એ જે લગાડે તે સારો જ દેખાય.

કેટલાક એમ કહે છે કે આપણા મૂળ ધર્મસંસ્થાપકો મહાન હતા. તેમણે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ પાછળથી શિથિલ થઈ; કારણકે એમનું જોઈએ તેવું વિશુદ્ધિકરણ ન થયું. એ લોકો એમ કહીને, અભિપ્રાયની જાહેરાત, સ્વચ્છતા, નિયમન, વગેરે ઉપર ભાર મૂકે છે. પણ એ લોકો એક વસ્તુ ભૂલી જાય છે કે અભિપ્રાય એ લોકો જ વ્યકત કરે છે કે જેમનો અભિપ્રાય કોઈ લેતું નથી. જે લોકો અભિપ્રાય આપે છે તે તો જાણે છે કે અભિપ્રાય ન આપવા જેવો એક પણ માર્મિક ઉપાય નથી. તમે અભિપ્રાય ધરાવો તો તમારે અભિપ્રાય માટે કાંઈક કરવાનું જોખમ ખેડવું પડે. તમે અભિપ્રાય ધરાવો—તો તમને વખતે કોઈક અભિપ્રાય માટે આગ્રહ પણ કરે. પણ તમે અભિપ્રાય ધરાવો ને ન ધરાવો—ને ન ધરાવો ને ધરાવો—તો તમને મોટામાં મોટો બારિસ્ટર પણ શું કરવાનો હતો? એટલે જ હું કહું છું કે ઘણાને બગાડવાની કલા જ સાધ્ય હોય છે ને બગાડે છે પણ કલાત્મક રીતે—તેમ ઘણાને સારા કહેવરાવવાની જ કલા સાધ્ય હોય છે ને તે પોતાને સારા કહેવરાવે છે કલાત્મક રીતે. કલાત્મક રીતે એટલા માટે કે એ પોતે તો સારા પણ હોતા નથી, નરસા પણ હોતા નથી, એ ખરી રીતે કાંઈ જ હોતા નથી; ને ખરી રીતે

તમે કાંઈ જ ન હો ત્યારે કાંઈક હો છો—પણ તે પોતાને કલાત્મક રીતે સારા કહેવરાવે છે. એ પણ એક કલા છે. ને તે સિદ્ધ કરવી હોય તો પ્રથમ સૂત્રઃ

अभिप्राय न वक्तव्यः वक्तव्यो कदाचित् खूणे,
खूणेऽपि न वक्तव्यो, भींते ऽस्ति कानवांन् खलु।

આ શ્લોકને તમે અશ્લોક કહો તો હું તમને કહું કે તમે આમાં કાંઈ જ સમજ્યા નથી. આ શ્લોક ખરી રીતે આ કલાના પ્રતીક જેવો છે. એમાં સંસ્કૃત પણ છે, ગુજરાતી પણ છે ને ખરી રીતે બેમાંથી એકે નથી. શ્રી. કાલેલકરે એટલા માટે જ પોતાની લિપિને દેવનાગરીની અપર દીકરી જેવી બનાવી છે, ને હનુમાનને પૂંછડે ગાભા વીંટાળ્યા હોય તેમ ગુજરાતીને પૂંછડે ગાભા વીંટાળ્યા જેવી વળગાડી દીધી છે. પણ એથી જ એના વિષે કોઈ કાંઈ કહેતું નથી. દેવનાગરીવાળા કહેશે કે ઠીક છે. ગુજરાતીવાળા કહેશે કે ઠીક છે. અને બન્ને જાણે છે કે આ ઠીક નથી. જેમના અભિપ્રાયમાં કાંઈક વજન હોઈ શકે એ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તો કહે છે કે અમે અભિપ્રાય ન રાખીને સરકાર માબાપના રાજમાં રોટલા ખાતા હતા. હવે પણ અભિપ્રાય ન રાખીને જ રોટલા ખાઈ શકીએ તેમ છીએ. માટે અભિપ્રાયઃ ન વક્તવ્ય.।

રાજનીતિ તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે રાજાને વસ્ત્રો સારાં લાગે તો એનો રંગ ઘનસ્યામ કૃષ્ણ સાથે મેળવાય, ગરમ લાગે તો એને કાળાં કહેવાય. જે વખતે ઘનશ્યામ કહેવાં જોઈએ તે વખતે કાળાં ન કહેવાય, ને જે વખતે કાળાં કહેવાં જોઈએ તે વખતે ઘનસ્યામ ન કહેવાય એ જે જાણે છે, તે, ઉપનિષદ્કારોના શબ્દોમાં કહીએ તો, સઘળું જાણે છે.

સારા કહેવરાવનારે જેમ અભિપ્રાય વિષે સાવચેતી રાખવી તેમ બીજી સાવચેતી પવન વિષે રાખવી. પવન કઈ દિશાનો છે એ જોવું જોઈએ. એ પવનની દિશા નહિ જાણવાથી તો ઝાર જેવા પણ ઊડી ગયા છે. સામે પવને ન દોડવુ, પણ પવનની સાથે દોડવું ને પવન ફરે કે તરત તેની સામે થઈ જવું. આ જે જાણે છે તે પણ સઘળું જાણે છે.

ગમે તેવી સારી વસ્તુને માણસ બગાડી શકે છે એ જેટલુ સ્વયંસિદ્ધ છે તેટલું જ સ્વયંસિદ્ધ આ છે કે ગમે તેવી બગડેલી વસ્તુને પણ માણસ સારી કહેવરાવી શકે છે. આપણે સડી ગયેલી કેરીને પણ ચપ્પુની મદદથી, 'આટલો જ ભાગ સડેલો છે.' 'ના, ના, આટલી તો સારી છે' 'હવે આટલી તો સારી છે જુઓને,' એમ વિશ્વાસી વાક્યો વડે ઉત્તેજી ઉત્તેજીને સારી નથી બનાવી દેતા? જુઓને, આપણા જ પ્રાચીન રીત-રિવાજોને સારા કહેવરાવવાં હોય ત્યારે આપણી મદદે કેટલાં બધાં પુરાણો, શાસ્ત્રો ને વિજ્ઞાનો પણ આવે છે? હમણાં જ મને એક મિત્રે કહ્યું કે સાળું આપણા કામમાં એક પ્રકારે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ તો નજરે પડે છે! થાળી પામે ફરતી પાણીની આડ કરી હોય તો કીડી ન આવે ને અપોષણના ત્રણ ભાગ મૂક્યા હોય તો માખી વગેરે ત્યાં જ બેઠાં રહે ને નિરાંતે જમાય. મેં કહ્યું કે ઇંદ્રિય આકર્ષણ એ ભયંકર વસ્તુ છે ને થોડા રસાસ્વાદ લેનાર વધારે લેવા લલચાય એ સિદ્ધાંતે તો માખી, પછી નાના ભાગ ઉપરથી, થાળી ઉપર જ આવવા લલચાશે—એ મારી દલીલનો જવાબ મારા મિત્રે વાળ્યો નથી. પણ

કાંઈ જ ખરાબ નથી–સઘળું સારું છે–એ સિદ્ધાંત તો કૈઝર પાસે ને ઝાર પાસે પણ રાજનીતિજ્ઞોએ મૂક્યો નહતો ? ને અત્યારે પણ કોઈ રાજ્યની તિજોરીમાં 'કાંઈ નથી' એમ કોઈ દીવાન બોલે ખરો ? એમ બોલાય જ નહિ. એ અવ્યવહારુ રીત છે તેવી જ રીતે તમે જ્યારે સઘળું સારું છે એ વાતાવરણમાં ફરતા હો ત્યારે 'આટલું ખરાબ' છે એમ ન બોલતા. બોલ્યા તો તમે દુર્જન. એ તો એકાદ વિકારથી, આખું શરીર સાફ થઈ જાય, ત્યારે કહેવું કે પહેલેથી આટલું ધ્યાન રહી શક્યું હોત !

આ કલાની પ્રાચીનતા વિષે શંકા નથી. એની અર્વાચીનતા જાણીતી છે એનું અમરત્વ પ્રગટ છે. એનો ઉપયોગ સૌના ધ્યાનમા છે. એનાથી થતા લાભ બધાના ખ્યાલમાં છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં, આ સારા કહેવરાવવાની કલા વધારે વ્યાપક બને માટે થોડા વ્યવહારુ માર્ગ બતાવી દેવા જરૂરી છે.

(૧) કોઈ પણ દિવસ નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય ન દર્શાવવો. અમુક વસ્તુ ખરાબ છે એમ ન કહેવું—એ સારી નહિ હોય એમ ? એમ પ્રશ્ન પૂછવો, ને પ્રશ્નનો જવાબ ગળી જવો.

(૨) આપણે બીજાને સારા ત્યારે જ કહેવા કે જ્યારે એ પહેલો આપણને સારા કહે.

(૩) ખરાબ વસ્તુ લાભ આપતી હોય તો વસ્તુને ખરાબ ન કહેતાં એના પરિણામને વખોડવું. દારૂ ખરાબ નથી–દારૂનું પરિણામ ખરાબ છે– એ એક ઉદાહરણ રૂપે.

(૪) જેવી રીતે ભક્તો હરિજાપ કરે તેમ તમારે 'અમે સારા કારણકે તમે સારા, તમે સારા કારણકે અમે સારા' એ જાપ ચાલુ રાખવો.

(૫) કોઈ વિષે કાંઈ પણ અભિપ્રાય ન આપવો; છતાં આપવો પડે તો એવો અભિપ્રાય આપવો કે જેમાં ભગતું નામ ભરી ન હોય.

(૬) એક સારા સંપ્રદાયની સ્થાપના કરવી. જેમ તૂટલ ફૂટલ વાસણ કંસારા સાંધે છે, તેમ એમાં સઘળી જ બગડેલી ચીજોને રંગરોગાન કરી સારી કરી બતાવવી.

(૭) તમે ગમે તે કરો પણ કલાત્મક રીતે કરશો તો તમારો વિજય છે.

(૮) કલા જેમ સંયમમાં છે, વાણી જેમ મૌનમાં છે, તેમ સારા કહેવરાવવાનું તમારા પોતાના હાથમાં છે. કોઈને–ખાસ કરીને ચાલુ પ્રવાહમાં વહેતી કોઈ વસ્તુને— નિંદતા નહિ.

(૯) જેને જેને વખાણો એ બધાને તમારાં પગથિયા ગણજો.

(૧૦) મૂળ સત્ત્વ આ છેઃ તમે કાંઈ ન કરો, કાંઈ ન કહો—છતાં તમે જ કર્યું છે એમ કહેવાય ત્યારે જાણવું કે તમારી કલા ફળી છે.

સીતાનો સંદેશ*

ઉપેન્દ્ર

એ ભૂપને તું મુજ વેણ કહિજે, પ્રત્યક્ષ અગ્નિ મહિં શુદ્ધિ ભાળી;
ત્યજી મ્હને તો ય પ્રજા-પ્રવાદે, છાજે શું વિદ્યા-કુલને, ભલા, એ? ૧
વસે શુભેચ્છા ઉરમાં ત્હમારા–સ્વચ્છન્દ આ કર્મ ગણાય કેમ?
મ્હારાં જ પ્રાગ-જન્મ મહિં કરેલાં પાપો તણો દારુણ છે વિપાક. ૨
વરેલી લક્ષ્મી તરછોડી, ચાલ્યા ત્હમે હતા લઈ મુજને અરણ્યેઃ
પામ્યે પ્રતિષ્ઠા, નવ સાંખી એણે મ્હને ત્હમારે ભવને રહેતી. ૩
નિશાચરોથી પતિઓ પીડાતાં, સૌ તાપસીને ય તમ-પ્રસાદે
મ્હેં આપિયો આશ્રયઃ શી રીતે હું, ત્હમે છતાં, આશ્રય શોધું બીજે? ૪
હું તો સદાને વિરહે ત્હમારે સૂના ન આ જીવનને ય ધારું-
જો ન્હોય મ્હારે ઉદરે ત્હમારું સંરક્ષવા યોગ્ય જ બીજ વિઘ્ન. ૫
તેથી, પ્રસૂતિ પછી દૃષ્ટિ રાખી સૂર્યે સ્થિરા હું તપ આદરીશઃ
જેથી બીજા જન્મ મહીં ય થાઓ ત્હમે મ્હારા પતિઃ ના વિયોગ. ૬
વર્ણો અને આશ્રમ કેરી રક્ષા—એ ભૂપનો ધર્મ મનુ-લખ્યો છેઃ
ત્યજી મ્હને તો ય રહી ત્હમારે બીજાં તપસ્વી જયમ રક્ષવાની." ૭

ધારીને ઉર સંદેશ સુમિત્રા-પુત્ર તો ગયો;
શોકના ભારથી સીતા મુક્તકંઠે રડી રહી. ૮

---

* રઘુવંશ, સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૬૧-૬૭નો સમશ્લોકી અનુવાદ. છેલ્લો શ્લોક પરિસ્થિતિ-નિર્દેશ માટે ૬૮મા શ્લોક ઉપરથી યોજીને મૂક્યો છે.

મૂળ લેખકઃ શ્રી અસમંજ મુખોપાધ્યાય
અનુવાદક : ટોપણ દયાળજી ઘેલાણી

[ગતાંકથી ચાલુ]

૫

શિવુ અને ગૌર કલકત્તા આવ્યે છ મહિના વીતી ગયા. થોડા દિવસ થયા મિર્ઝાપુર સ્ટ્રીટની મેસ છોડી ભવાનીપુરની મેસમાં બન્ને જણને આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. મિર્ઝાપુર મેસમાં બેત્રણ મહિનાનો ચાર્જ ચડી ગયો હતો. ઉઘરાણી ઉપર ઉઘરાણી કર્યા છતાં પણ જ્યારે તે વસૂલ થઈ શકી નહિ, ત્યારે એક દિવસ મેસના મેનેજરે ખૂબ તકરાર અને ગાળાગાળી કરી તેમની પાસેથી જે રોકડ રકમ નીકળી તે વસૂલ કરી તેમને લીલું શ્રીફળ અને સૂકો ગોળ પકડાવી રવાના કર્યા. છતાં યે તેના પૂરા રૂપિયા વસૂલ થયા નહિ, કાંઈક બાકી રહી ગઈ.

ઉપલા કારણથી શહેરના ઉત્તર ભાગમાં રહેવાનું છોડી તેઓએ દક્ષિણ ભાગમાં આવી આસરો લીધો. નવી મેસમાં આવી આદિ અને સાચાં નામો બન્ને જણને ફેરવવાં પડ્યાં. ગૌર બની ગયો નિતાઈ. એ નામનો હજુ યે મેળ ખાતો હતો (ગૌરાંગ મહાપ્રભુનું બીજું નામ નિતાઈ હતું તેથી) પણ શિવુને તો કૈલાસ ત્યાગ કરી એકદમ આકાશમાં ઉદય થવું પડ્યું—તેણે નામ રાખ્યું શશધર.

શિવુ નોકરી શોધવા પાછળ ખાઈપીને મંડ્યો હતો, આકાશપાતાળ એક કર્યો હતો, પણ કોઈપણ જગાએ સરખાઈ આવતી નહોતી. કલકત્તાની દક્ષિણે ગઢિયા મ્યુનિસિપાલિટીમાં એક જગ્યા ખાલી હતી. આજ કેટલાક દિવસો થયા તે આ જગ્યા મેળવવા વાસ્તે ધક્કા ખાતો હતો. કોઈ એક આબરૂદાર અને લાગવગવાળા કમિશનરની કોઈ રીતે ઓળખાણ કરી તેની લાગવગ લગાડવામાં આવે તો કામ થઈ જાય તેમ હતું. તપાસ કરતાં તેને જણાયું કે કમિશનરોમાંના કેટલાક તો તદ્દન વિચિત્ર પ્રકૃતિના માણસો હતા. તેઓની ગણના નહિ ત્રણમાં નહિ તેરમાં કે નહિ છપ્પનના મેળમાં એવી હતી. તેઓ કોઈની સિફારસ પણ બનતાં સુધી કરતા નહિ. તેમ એમની સિફારસનું કાંઈ એવું વજન પણ પડતું નહિ. બીજા કેટલાક જણ હતા તેમનો પ્રભાવ પણ જેવો વજનદાર હતો તેવા જ તેઓ બધાં ખાતાંઓમાં લાગવગ ધરાવતા હતા. પણ દુષ્ટ માણસો તરફથી ગામમાં તેઓની સારીનરસી વાતો પણ પુષ્કળ થતી હતી એમની પાસેથી કોઈ કામ કરાવી લેવું બહુ જ મુશ્કેલ હતું. આવા માણસોમાં ફક્ત એક રૂપચંદબાબુની સ્થિતિ કાંઈક જુદી જ જણાતી હતી. એમનો પ્રભાવ સારો પડતો હતો તેમજ સાધારણ જનસમાજમાં તેમનાં વખાણ પણ બારોબાર થતાં હતાં. તે બહુ જ સરળ મનના કહેવાતા. ઠાકોરજીની પૂજા કર્યા સિવાય

તે કોઈ દિવસ પાણી પણ પીતા નહિ. મોટરમાં બેસી બીજાઓ જ્યારે છાપું ખોલી વાચવા માંડે ત્યારે આ સદ્‌ગૃહસ્થ એ મળેલા વખતનો સંપૂર્ણ સદુપયોગ કરતા. તે ગજવામાંથી 'ખરકી–ગીતા' બહાર કાઢી તેનો કોઈ એક અધ્યાય વાચવા મંડી જતા. ગરીબ અને દુ:ખી માણસો તરફ તેની દયા પણ ઘણી હતી, દાન પણ ઘણું કરતા. બધા કરતાં વખાણવા લાયક હતું તેનું નિષ્કલંક ચરિત્ર. અનર્ગળ ધનના માલિક અને વિધુર થયેલા હોવા છતાં ચારિત્ર્યબળમાં તે મહાબળી હતા—જાણે રાષ્ટ્રપતિ રૂપચંદબાબુને કોઈ રીતે પકડી શકાય તો શિવુનું કામ થઈ જાય એમ હતું. પણ આજ ત્રણચાર દિવસ થયા અથાગ મહેનત કરવા છતાં યે તેમની મુલાકાત થઈ શકતી નહોતી. સદા સર્વદા તે કામમાં જ ગુંથાયેલા રહેતા. ઘરમાં અથવા બહાર તે બહુ ઓછું રહેતા. કોઈ એક માણસે શિવુને ખાનગીમા બોલાવી કહ્યું કે એમની મુલાકાત કરવી હોય તો ૫૩/૧ નંબર હાડકાકાગલી 'ચારુ પુતલી'ને ઘેર ગયા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

આજ સવારે શિવુ ત્યાં ગયો હતો. ઘણી તપાસને અંતે અને અનેક ફંફુરીતુરી કર્યા પછી તે ચારુબાલાને મળી શકયો. ચારુ ખરેખર પુતલી જેવી જ હતી. રૂપ જાણે તેનું છલકાઈ જતું હતું, ફાટી પડતું હતું આવું રૂપ નહોય તો રૂપચંદ કાંઈ ભૂલે એમ હતું ? ગમે તે હો, ત્યા પણ શિવુને રૂપચંદબાબુના દર્શનનો લાભ મળ્યો નહિ. પોતાની નોકરી સબંધી બધી વાત સંક્ષેપમાં જણાવી તે ચારુબાલાને જ ગળે પડયો. ચારુએ કહ્યુઃ "તમે નોકરીની આશા છોડી દો. પહેલાં તે મારી વાત ઠેલી શકતા નહિ. હું જે કહું તે બધુ કરતા. એક વખત એકજણ તુરતની જ વકીલની પરીક્ષા પાસ કરી અહી આવી નોકરી વાસ્તે મને જ પકડી બેઠો. એમને કહેતાવેંત જ માસિક અઢીસો રૂપિયાના પગારથી 'સેનિટરી' ઓફિસરની પોસ્ટ ઉપર તેને બસ બેસાડી જ દીધા."

"વાહ ! લો પાસ કરીને થયો સેનિટરી ઓફિસર ?"

"થાય જ તો મારી શિફારસ હતી ને?"

"સાજના પાછો અહીં આવું તો એઓ મને મળશે ખરા? "

"ના, પ્રથમ હંમેશા અહીં જ આવતા, રહેતા, એ વાત સાચી છે. પણ આજકાલ —વારુ, તમે 'મહિલાલય' જોયું છે. હમણાં જ નવું ખુલ્યુ છે તે ?"

"ના, કૉલેજ સ્ટ્રીટ મારકીટમાં કે શું ?"

"અરે, ના રે ના; આ કાંઈ ચોળી, સાડી, છાયલ કે કાપડનું આલય નહિ. આ પેલુ એકરોડ ઉપર 'વસનાલય' નવું ખુલ્યું છે કે જ્યાં કાપડ બહુ જ સસ્તું અને મનપસંદ મળે છે તે છોડીને પૂર્વ દિશા તરફ જરા આગળ જતાં જ આ 'મહિલાલય' એટલે કે મહિલાઓનું આલય આવેલું છે. અનાથ, વિધવા, સધવા બાઈઓને વાસ્તે એ ખોલવામાં આવ્યુ છે. આજકાલ એમની મુલાકાત ત્યાં થવાનો સંભવ છે આજકાલ એ તરફ ખૂબ ઢળી પડયા છે. શુ કહું તમને હું, બાઈસાહેબ, આ મારી ઉમર લગભગ ચાલીસ વર્ષની થવા આવી, મારી જિંદગીમાં બાબુઓ પણ મેં ઘણા યે જોઈ નાંખ્યા, પણ આવો કુચરિત્ર માણસ—"

"તમે બીજાને કોઈ જોયો નથી એમજ ને! તમારા જેવા માણસના સંસર્ગમાં આવ્યા છતાં તેના આવા દુર્ગુણ ગયા નહિ? ખરેખર, બહુ જ દિલગીર થવા જેવી બાબત છે!"

બીજી બેચાર આડીઅવળી વાતો કરી શિવુ ચારૂપુતલીને ત્યાંથી નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં તેને વિચાર થયો કે ચાલને જીવ આજ સવારના પહોરમાં જ એકવાર એકરોડ તરફ જઈ આવું. કદાચ અકસ્માત રૂપચંદબાબુ સાથે ભેટો થઈ જાય. તે ટ્રામમાં બેસી એકરોડ આવ્યો અને થોડી તપાસ કરતાં જ એક મકાનના દરવાજા ઉપર જ એક સાઈનબોર્ડ જોવામાં આવ્યું: "મહિલાલય. [અનાથા મહિલાઓનો આશ્રમ]"

ઘણી મહેનત કાલાવાલા વિનંતિ કર્યા પછી તેની મનની મુરાદ બર આવી. રૂપચંદબાબુ સાથે તેની મુલાકાત થઈ. રૂપચંદબાબુએ તેને કહ્યું: "ગડિયા મ્યુનિસિપાલિટીના વહીવટમાં મારું કાંઈ ચાલે તેમ નથી. એ તદ્દન અસંભવિત છે."

શિવુ નિરાશ થઈ બોલ્યો: "જો કોઈ પણ ઉપાયે એકાદ કામ પર મને—"

"લાચાર છું-લાચાર છું. ત્યારે તું હવે જા; મારે હજી ઘણુ કામ છે."

"જી, બીજી એક વાત આપને કહેવાની છે."

"વળી શું કહેવું છે? ચાલ બોલી નાંખ જલદી"

"સાહેબ, મારી દૂરની સંબંધી બે વિધવાઓ છે. તેઓ બહુ જ દુ:ખી છે. ખાવાનાં સાંસાં છે. આપના આ આશ્રમમાં જો કાંઈ—"

"એમને કાંઈ છોકરાંછૈયાં નથી? સંસાર કેમ ચલાવે છે?"

"સંસાર ચલાવી શકતી નથી. પાંચ જણાની દયા અને તેમની પોતાની આંખોના આંસુથી જેમ તેમ નિભાવ થાય છે. એક જણી તો બુઢ્ઢી થઈ છે. તેને હવે વધારે દિવસ દુ:ખ ભોગવવું પડે એવું લાગતું નથી, પણ— "

"બીજીની ઉમર કેટલી છે?"

"એકદમ બાળક, આ એકવીસ બાવીસ વરસ થયાં હશે. તેને તો હજુ દુ:ખની આખી જિંદગી કાઢવી બાકી છે. આપના આ મહાન અને સત્ આશ્રમમાં જો એને સ્થાન મળે તો કદાચ તે પોતાનો જીવ અને પોતાનું ચારિત્ર જાળવી—હાં, આપના હાથમા આ કઈ ચોપડી છે—આટલી નાની ચોપડી!"

"હા; બરથી ગીતા"

"સવારના પહોરમાં અનાથાઓને વાંચી સંભળાવતા હશો, કેમ? વારુ. ત્યારે આપનો હુકમ હોય તો તે મારી આત્મીયા બે જણીને—"

"જો એમ છે કે બેય જણને એક સાથે એડમિટ કરવામાં બહુ જ મુશ્કેલી ઊભી થશે કારણ બીજી ઘણીની અરજીઓ આગળની કરેલી પડી છે. પણ તું તારે આ નાની ઉમરની બાઈને લઈ આવ. હું પ્રયત્ન કરીશ. ક્યારે લાવશે?"

"જી, ત્યારે આઠેક દિવસ—"

"ના, ના; કાલ જ લઈ આવ, સમજ્યો, નહિ તો પછી સીટ ખાલી નહિ હોય તું ચા પીએ છે કે? હાં; અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં કારકુનની જગ્યા વાસ્તે પણ એક અરજી લખીને લઈ આવજે—જોઉં કાંઈ થઈ શકે તેમ હશે તો પ્રયત્ન કરીશ. ત્યારે હવે ઢીલ કરતો નહિ. કાલે જ ચોક્કસ આવી જજે, સમજ્યો? અનાથા અને 'એપ્લીકેશન' બન્ને એક સાથે જ કાલે લઈ આવજે." રૂપચંદબાબુએ શિવુને વાસ્તે ચા લાવવાનો હુકમ કર્યો.

બીજી બેચાર વાતો કરી, ચા પી, શિવુ રજા લઈ ઘેર પાછો ફર્યો અને મેસમાં આવી ગૌરને આ બધી કહાણી કહેવા લાગ્યો.

બધી વાત ચુપચુપ શાંતપણે સાંભળી લીધા પછી ગૌર તો પેટ પકડીને હસવા જ લાગ્યો અને હસતાં હસતા જમીન પર લોટી પડયો તો પણ હસવું ખાળી શકયો નહિ થોડી વારે હસવું શાંત થયા પછી તે બોલ્યોઃ "ગમ્મત તો બહુ જ સારી આવે છે."

"મારા સોગન, મને આ કાંઈ ગમતું નથી. એકાદ નોકરીચાકરીની ગોઠવણ ન થાય તો હવે—"

"પેલા ગુજરાતીની ઓફિસમાં નોકરીની જગ્યા માટે જરા સારી રીતે મહેનત કરી જો ને!'

"ચાલ ત્યારે ત્યાં આજે જ જાઉં. ત્યાં પણ જાઉં અને બિહાર ટ્રેડીંગ કોરપોરેશનની ઓફિસમાં પણ એકવાર જઈ આવું."

બપોરે શિવુ ગુજરાતી ગૃહસ્થની ઓફિસમાં હાજર થયો. ત્યાં ત્રણચાર માણસોની જગ્યા ખાલી હતી. હંમેશ સવારે શિવુ જ્યારે 'લેક' ઉપર ફરવા જતો ત્યારે આ ગુજરાતી ગૃહસ્થ સાથે હમેશ તેનો ભેટો થતો. ધીમે ધીમે તેની સાથે વાતચીતનો પ્રસંગ પાડી ઓળખાણ પાડી. તે ગૃહસ્થ સ્વભાવે સાલસ, બહુ જ શાંત અને દયાળુ હોવા છતા શિવુને ત્યાંથી નિરાશ થઈને પાછા ફરવું પડયું. તેમણે કહ્યુંઃ "જુઓ શશધરબાબુ, અમારો એક ખાસ સિધ્ધાંત છે કે—જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી' અમારા જ દેશના માણસ સિવાય બીજા કોઈને 'એપોઈન્ટ' કરવો નહિ. એટલા માટે હું બહુ જ દિલગીર છું—ચાલો નમસ્કાર."

દુઃખથી અને રોષથી શિવુનું અંતર વિષાકત બની ગયું. હવે તે બિહાર ટ્રેડીંગ કોરપોરેશનની ઓફિસમાં જવા માટે એક 'બસ' માં ચડી બેઠો. તેના હાથમા ચાલુ વરસના 'વસુમતિ' નો દશેરાનો અંક હતો તે તેણે ખોલી વાંચવા માંડયો. અનાયાસે કારટૂન ચિત્રવાળું એક પાનું જ ખુલ્યું. તેની નીચે લખેલું હતુંઃ

"ખાલી નથી—ખાલી નથી—ભાંગેલી, આ તરી (નૌકા)
તારાં જ દીધેલાં વિવિધ દાનથી ગઈ છે ભરી."

આ પાનું તે ધ્યાન દઈને વાંચવા લાગ્યો.

૬

સાંજને વખતે થાકેલે શરીરે અને ઉદાસ ચહેરે શિવુ મેસમાં પાછો ફર્યો અને ગૌરને કહ્યું: "જો ભાઈ, હવે મરણિયા થવું પડશે. કાં તો ઇસ પાર કે ઉસ પાર. રૂપિયા તો કલકત્તામાં ખરેખર હવામાં જ ઊડે છે એટલું જ નહિ, પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઊડતી છે તેને આપણે ઝડપી લેવા જોઈએ. વાંકી આંગળી કર્યા સિવાય ઘી નીકળવાનું નથી. સીધા રસ્તા હંમેશ લાંબા હોય છે અને ઘણી વખત પ્રમાણિક અને સત્યનિષ્ઠાવાળાના દુઃખનો અંત જિંદગી સુધી આવતો નથી." એમ બોલી તેણે તે દિવસની નિષ્ફળતાનું વર્ણન અક્ષરે અક્ષર જરા પણ ચૂકયા સિવાય ગૌર પાસે કર્યું.

ગૌરે વિસ્મય પામી પૂછયું: "બિહાર ટ્રેડીંગ કોરપોરેશનવાળા રઘુપતિપ્રસાદે પણ આવો જ જવાબ આપી તને રવાના કર્યો?"

"હાં, એ બધું સમજાય તેવું છે. બંગાળી જેવી મૂર્ખ કોઈ જાત નથી. અને મને લાગે છે કે આ બંગાળી જાતને જ ઠગી લેવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય હવે હાથમાં રહ્યો નથી. ઠગાઈ જવાની બાબતમાં આ આપણી જાતિએ આખી 'વર્લ્ડ'નો 'રેકર્ડ' 'બ્રેક' કર્યો છે પોતાને જેટલા ચાલાક અને હોશિયાર આ લોકો માને છે, તેનાથી અનેક ગણા વધુ તેઓ મૂર્ખ છે. લે, આ પિકચર આવતી કાલે મઢાવી લાવજે. ઓરડામાં ટાંગી રાખશું." એમ કહી શિવુએ 'ખાલી નથી, ખાલી નથી' વાળી પેલી 'વસુમતિ'ના અંકની છબિ ગૌરના હાથમાં આપી.

થોડીવાર ચૂપ રહી ગૌર બોલ્યો: "મારું કહ્યું માન તો રાણાઘાટના જમીનદારના વચલા પુત્રને તું એકવાર મળી આવને, તેઓ કદાચ તને નોકરી ચાકરી આપી મદદ કરી શકશે. તારા ઉપર તો તે બહુ જ હેત રાખે છે. અને પેલો ખૂબ પૈસાવાળો ડાકટર બાબુ—"

"ગાંડો થયો છે કે શું? રાણાઘાટના જમીનદારના વચલા પુત્રની વાત જુદી છે. પણ પેલા પૈસાવાળા ડાકટરની વાત તું કરે છે? મોટા માણસો—પૈસાદારો—ગરીબ તરફ કોઈ દહાડો સારી લાગણી ધરાવી શકે નહિ મારો સૂર તથા મારું ગાયન બેચાર વાર સાંભળી એ મારા તરફ જરા ખેંચાયા હશે; તેથી જ થોડા દિવસ— જો કે હજુ પણ હું તેનો તે જ શિવનાથ ઘોષ છું અને ગળામાંથી ગાયન પણ પ્રથમની માફક જ મીઠી રીતે ગાઈ શકું છું પણ મોહ તો કાંઈ ઝાઝા દિવસ ટકતો નથી, થોડા દિવસમાં જ ઊડી જાય છે. પરિણામે—સમજ્યો ને ?"

"હા, સમજ્યો"

"સમજ્યો છે ધૂળ આડી શેરીની! મારા જેવો પાકો—રીઢો—થા ત્યારે બધી સમજ પડશે છેતરપીંડીનો ધંધો મારે સ્વીકારવો પડયો છે એ વાત કબૂલ કરું છું, પણ કરવું શું, કહે જોઉં? આપણા દેશમાં જે લોકો પાસે પૈસા છે તે લોકો તરફથી તો દેશનું કાંઈ ભલું થવાની આશા જ નથી. હું મારા ઉપરથી વાત કરતો નથી, એવા પણ ઘણા માણસો હોય છે કે જેઓ અત્યંત શુધ્ધ ચારિત્ર્યવાળા, પ્રખર પ્રમાણિક, અત્યંત

સદાચારી અને એકદમ સીધે રસ્તે ચાલનારા સાચા સદ્‌ગૃહસ્થો હોય છે; પણ ભગવાને આ ગુણો આપવાની સાથે સાથે ગરીબી પણ એમને જ આપી છે—અને તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં. એમનો એ સ્વભાવ હોય છે કે હજાર દુઃખ કષ્ટ અભાવ અને તાણ પડતાં છતાં કોઈની પાસે જઈ મોઢું ફાડી બોલી શકે કે હાથ લાંબો કરી માગી શકે નહિ. બહુ બહુ કરે તો પરોક્ષ રીતે ઈસારાથી કે ઈંગિતથી જણાવવા પ્રયત્ન કરે, પણ—"

તેને વચમાં જ બોલતો અટકાવી ગૌર બોલ્યો: "આખો દિવસ રખડી રખડીને તારું માથું ખરાબ થઈ ગયું લાગે છે, શિવુ. હજારમાંથી નવસો નવાણું માણસો તો ગરીબ જ હોય છે. એક જણ પાસે કદાચ થોડા પૈસાટકા હોય. અને આ ગરીબોની વધારે ધાતાં તો ત્યારે—" એટલું બોલી વાક્ય અધૂરું રાખી તે હી હી હી કરતો ખડખડાટ હસી પડયો.

"વારુ. વારુ; હવે મૂક તારી ફિલસૂફી બાજુએ. ચૂપ રહે. આ બધી બાબતો સમજતાં તને હજુ ઘણો વખત લાગશે. ચાલ હવે, 'સ્ટવ' લે અને ચા બનાવ, જોઉં."

ચા તૈયાર કરી બન્ને જણાએ થોડા નાસ્તા સાથે પીધી. પછી, શિવુનો થાક ઊતરતાં એક સિગરેટ સળગાવીને તે બોલ્યો:

"મારા કપાળમાં હજુ ઘણું દુઃખ ભોગવવાનું લખેલું હોય એવું લાગે છે. મારી જિંદગીમાં મેં કાંઈ વધુ અન્યાયો કર્યા છે, એવું તો નથી; પણ જે એક અન્યાય થઈ ગયો છે તે મોટોખમ થઈ ગયો છે."

"જેમ કે?"

"જેમ કે, બુઢ્ઢા બાપ તરફ ગેરવર્તન. દર મહિને માત્ર બાર રૂપિયા તે કમાય—એ તેની પૂંજી. કેટકેટલા દુઃખ વેઠી અમને બધાંને ઉછેરી મોટા કર્યા હશે, ભણાવ્યા હશે વગેરે. અને મેં શકિત છતાં તેની એ ખરી મહેનતની કમાણીનું અન્ન બગાડી ખાલી બાબુગીરી કરવામાં મહિને ત્રીસ ત્રીસ રૂપિયા ઉડાવ્યા છે. કેટલી યે વાર તેમણે મને કહ્યું સમજાવ્યું હશે પણ મેં એ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું જ નહિ. એક જ પૈસા—ફક્ત એક જ પૈસાને અભાવે પિતા કોઈ કોઈ વખત તમાકુ પી શકતા નહોતા અને હું રોજ બે પેટી એટલે કે સાત આનાની સિગરેટનો ધુમાડો કરતો હતો!"

"કેમ શું છે રે? આજે આ બધું શું આદર્યું છે, કહે જોઉં? અચાનક આમ— ?"

"ખરેખર, આજ મન બહુ ખરાબ થઈ ગયું છે— ચાલ, જરા બહાર ફરી આવીએ."

રાતે વાળુ કર્યા પછી સૂતો સૂતો શિવુ બોલ્યો. "ગૌર, ઊંઘી ગયો કે શું?"

"ના."

"જો આવતી પરમ દિવસથી હું 'હંગર-સ્ટ્રાઈક' કરીશ."

"શું કરશે?"

"'હંગર સ્ટ્રાઈક'—અનશન—ઉપવાસ. મોગન ઉપર કહું છું હું કરીશ. જો સાંભળ બધું કહું છું તે. પણ તે પહેલાં એક બીજી વાત કહું છું તે સાંભળી લે. પોષ મહીનામાં

એકવાર હું રાણુવાટ જઈશ. જમીનદારનો વચલો પુત્ર ખરેખર મારા તરફ લાગણી ધરાવે છે, પણ સાથે સાથે એ વિચાર પણ આવે છે કે તે મારું શું ભલું કરી શકશે."

"કેમ?"

"કેમ એટલા માટે કે જેઓ પૈસાવાળા હોય છે તેઓનો બધો વખત, શકિત અને વિચાર એ પૈસાને કેવી રીતે સાચવવા ફેરવવા તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે અમલમાં મૂકવાના બંદોબસ્ત કરવામાં જાય છે. ગરીબ તરફ જોવાનું કે નજર કરવાનુ તો દૂર રહ્યું પણ એમના પોતાના સંસાર પણ સારી રીતે જોઈ શકવાનો સમય પણ તેમને મળતો નથી એ વાત હું બરાબર જાણું છું. વળી એક બીજી પણ વાત છે તે એ છે કે મેં બધી જગ્યાએ એવાં બાવળનાં બી વાવી રાખ્યાં છે કે ખરે ટાણે મને કોઈની યે મદદ મળે એ મારા નસીબમાં લખ્યુ હોય તો જ બને. આ પિતાનો જ દાખલો લઉં. પોતાના ઘરનાં માણસોમાંથી કોણે પિતાને ખરે ટાણે મદદ કરી જીવાડયા છે? એ તો બધું પરમાત્માએ જ કર્યું છે. એમ જ સમજવુ કે પ્રભુની એવી ઇચ્છા હશે, વિધાતાનુ વિધાન જ એવું હશે—જેવા ભાઈના લેખ, બીજું શું?"

"એ બધી તત્ત્વજ્ઞાનની કથા હમણાં ઊંચી મૂક. 'હંગર સ્ટ્રાઈક'ની બાબતમાં તું શું કહેતો હતો?"

"હા, આવતા પરમ દિવસથી હુ 'હંગર સ્ટ્રાઈક' કરીશ. નોકરી ચાકરી તો આપણે જાણે કરવી જ નથી. મળે તેમ પણ નથી. મને જ ન મળે એવું નથી પણ કોઇને પણ મળે એવું નથી. તેં આપણા દેશના શશી લુહારે બનાવેલી છરીઓ, કાતરો, અસ્ત્રા વગેરે કોઈ દિવસ જોયાં છે?"

"હા, જોયાં છે. એ તો 'ફર્સ્ટ કલાસ' ચીજ. મને લાગે છે કે વિલાયતથી આવતી કેટલીક જાતો કરતા પણ ઘણી ઊંચી જાતનો એ માલ બને છે."

"ખરેખર, એમજ છે. એના બનાવેલા અસ્ત્રાઓ બે રૂપિયા ડઝનના ભાવથી વેપારીઓ લઈ જાય છે. લાકડાના હાથાવાળા તે બનાવે છે પણ જો શીંગડામાથી બનતો પાલીશદાર હાથો અને તેના ઉપર નામ લખવામાં આવે તો સવા બે રૂપિયા ડઝન. વળી તેના ઉપર જો પૂંઠાનું ઘરું કરાવીએ અને ધારને જરા ઈલેકટ્રોપ્લેટ કરાવીએ, તો બહુ બહુ તો બધું મળીને ત્રણ રૂપિયે ડઝન પડવા જાય કલકત્તાની બજારમાં કાંઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછા આઠ રૂપિયે ડઝન તો જરૂર વેચાઈ જાય."

"પણ તારે હંગર સ્ટ્રાઈક કરીને મરવું છે કે શશી લુહારનો બનાવેલો અસ્ત્રો ગળા ઉપર ફેરવીને મરવું છે તે ઠીક સમજાયું નહિ!"

"મેં નિશ્ચય પાકો કર્યો છે: મરવું નથી, જીવવુ છે. પહેલાં હંગર સ્ટ્રાઈક કરવો છે, પછી શશી લુહારના અસ્ત્રાથી જીવવું છે."

"એટલે?"

" એટલે એમ કે એક વખત છેવટની છેતરપીંડી કરવી પડશે. તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી. પહેલાં 'હંગર સ્ટ્રાઈક' મારફત થોડા રૂપિયા ભેગા કરવા પડશે. પછી એ રૂપિયાથી જ આ શહેરમાં એક 'કટલેરી'નો 'બીઝનેસ' ખોલી બેસશું. આ બાબતમાં મેં બધી તપાસ કરી તૈયારી કરી રાખી છે. મારી ખાતરી છે કાંઈ ઉદ્ધાંદ ન કરીએ અને એકનિષ્ઠાથી મહેનત કરી મન પરોવી આ ધંધો ચલાવી શકીએ, તો આપણુ બન્નેની પૈસા સંબંધી મુશ્કેલીઓ દૂર થશે. અને તેમ થાય તો, પિતાને આટલા બધા દિવસ દુઃખી કર્યાં પછી તેને કંઈક સુખી કરી તેનો આશીર્વાદ મેળવી શકીશ."

મોડી રાત સુધી પથારીમાં પડચા પડચા આ બાબત ઉપર ખૂબ ચર્ચા—આલોચના કર્યાં પછી બન્ને જણા સૂઈ ગયા.

બીજે અઠવાડિયે જ્યાંત્યાં માણુસોને મોઢે મોઢે છાપે છાપે દિલને ચોકાવનારી એક ખબર ફેલાઈ ગઈ અને તેના પર જોરથી ચર્ચા ચાલવા લાગી. ભવાનીપુરની એક મેસમાં શશધર નામનો એક યુવક એક શિવાલય સ્થાપવા સારુ પૈસા ભેગા કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપવાસ આદરી બેઠો છે. તેણે એક મહિનાની અંદર હજાર રૂપિયા જો ભેગા ન થાય તો ઉપવાસથી દેહત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ઉપવાસ શરૂ કર્યાં પહેલાં તેણે નીચે પ્રમાણે નિવેદન કરી આહારનો ત્યાગ કર્યો છે અને મૌન સેવ્યું છે.

" હિંદુના દેશમા શિવાલયની પ્રતિષ્ઠા કરવા સારુ દરેક માણુસ એક રૂપિયો આપે એમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવુ કે અસંભવિત સરખું કાંઈ નથી બંગાળ દેશમાના એક હજાર માણસો પાસેથી એ મહત્ કાર્ય સાધવા સારું એ એક હજાર રૂપિયા ભેગા ન થાય તો આ ઉપવાસથી થનાર મૃત્યુનું પાપ અને તેની જવાબદારી આખી બંગાળી જાતિ ઉપર છે."

આ ખબર વાયુવેગે ચારે તરફ ફેલાઈ જતાં ધીરે ધીરે આ ઉપવાસ કરનાર મહાન વ્યક્તિની મુલાકાતે ચોતરફથી માણસો આવવા લાગ્યા અને રૂપિયા પણ ભેગા થવા લાગ્યા. ઉપવાસ કરનાર મહાન પુરુષ કોઈની સાથે કાંઈ વાત કરતા નહોતા ગળાં સુધી એક સફેદ ચાદરથી પોતાનું શરીર ઢાંકી દઈ ઓરડાની એક બાજુના ખૂણામાં બિછાવેલી પથારી ઉપર સૂઈ રહ્યા હતા. તેમનો અનુચર નિતાઈકૃષ્ણ આવતાં જતાં બધાં માણસોને આવકાર આપતો અને તેમની સાથે બની શકે ત્યાં સુધી વાતચીત કરતો, જવાબ આપતો અને આપાતા રૂપિયા ઉપકાર સહિત ગ્રહણ કરતો હતો.

પાંચછ દિવસ પછી એક દિવસ મોડી રાતે, એકાદ શેર ખાવાનું ખાઈ અને એક મોટો વાડકો દૂધનો પી જઈ શિવુએ ગૌરને પૂછ્યું: " આજ સુધીમાં કેટલા થયા? "

" ૫૭૧૭."

" ત્યારે તો એકબે દિવસમાં દશ હજારના આંકડે પહોંચી જવાશે એવુ લાગે છે. આપણે તો હજારેકની આશા માંડ માંડ રાખી હતી. પણ દયામય પ્રભુએ દશ ગણા મોકલી દીધા! "

બરાબર એમ જ થયું. બેત્રણ દિવસમા બંગાળ દેશના ધર્મપૂર્ણ કલકત્તા શહેરમાં ધાર્મિક બંગાળીઓ મારફત ધર્માર્થી શિવાલયની પ્રતિષ્ઠા સારુ ધાર્મિક પ્રવર શિવનાથના હાથમા દશ હજાર કલદાર રૂપાના સિક્કા ભેગા થઈ ગયા, જેને પરિણામે વૌ બજાર મોટા રસ્તા ઉપર એક મોટું મકાન ભાડે રાખવામાં આવ્યું અને મકાનના મુખ્ય દરવાજા ઉપર એક મોટું સાઈનબોર્ડ ઝૂલવા લાગ્યું. તેના ઉપર અને ઘરની ચોતરફ ખુલ્લી દીવાલો ઉપર નીચે પ્રમાણે લખાણ વાંચવામાં આવ્યું:

શિવાલય

દરેક જાતના

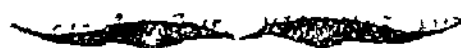
સ્વદેશી

અસ્ત્રા, છરી, કાતર, સૂડી વગેરે

બનાવનાર તથા વેચનાર

પ્રોપ્રાયટર્સ

શિવનાથ ઘોષ અને ગૌરકૃષ્ણ મંડલ*

* 'વસુમતી' માસિકમાંથી (બંગાળી પોષ : ૧૩૪૨)

દીઠો મેં દોસ્તને મારા

પતીલ

[ગઝલ]

દીઠો મેં દોસ્તને મારા છુપેલો ખાલી જામામાં,
ઉપાડ્યા વિણ ગયો પી હું પડેલી વસ્તુ પ્યાલામાં!

ગયો ના હું અદાલતમાં છતાં યે શાહિદી[1] પૂરી
ચઢયો ના જહાઝ પર તોયે કરી મેં સૈર[2] દરિયામાં;

વસાવી એક મેં બત્તી બળ્યા વિણ આપતી રોશન,[3]
કર્યો મેં કેદ કેદીને પુર્યા વિણ કેદખાનામાં!

ઉપાડી હાથથી ખંજર મને ના કોઇએ માર્યું
છતાં યે કેમ, ને શાથી થયો ઘાયલ હું હૈયામાં!

નથી આ રાત ખિલવતની[4] છતાં એવું મને લાગે,
રહ્યો છું જવાબ હું લેઈ સનમ કેરા બિછાનામાં.

કઝા[5] છે ના મને ભેટી મુઆ જેવો છતાં માનું,
ફૂલો મારા કફનમાં, ને કફન મારું જનાઝામાં.[6]

ગરીબી[7] વાત આ સરખી, પતીલા! ગુમ ગાયનમાં,
સુણીને સાચી કો કહેશે તહારા આ જમાનામાં?

૧. શાહિદી–સાક્ષી ૨. સૈર–સફર ૩. રોશન–અજવાળું ૪. ખિલવત–એકાન્ત મિલન.
૫. કઝા–મોત. ૬. જનાઝો–ઠાઠડી ૭. ગરીબી–વિચિત્ર.

રોમેં રોલાં અને તેની મહાન કૃતિ
(જોન ક્રિસ્ટોફરનો પરિચય)

કૃષ્ણવદન જેતલી એમ. એ

" His (Romain Rolland's) country is the world of art, his countrymen the elite of culture."

—Albert Leon Guerald

રોમેં રોલાંએ તેની 'જોન ક્રિસ્ટોફર' નવલકથા લખવાનો હેતુ સાતમા ભાગની પ્રસ્તાવના 'ક્રિસ્ટોફરના મિત્રોને' માં સમજાવતાં લખ્યું છે: "હું અટૂલો પડચો હતો, ફ્રાંસમાં બીજા ઘણાની માફક હું નૈતિક રીતે વિરોધી વાતાવરણમાં ગૂંગળાઈ રહ્યો હતો. મારે સ્વચ્છ હવા જોઈતી હતી. મારે એ રોગિષ્ટ સંસ્કૃતિ સામે, એ દંભથી બગડી ગયેલ વિચારો સામે, પ્રત્યાઘાત કરવો હતો. મારે એ બધાંને કહેવું હતું: 'તમે જૂઠાં છો! તમે ફ્રાંસના પ્રતિનિધિ નથી!' આમ કરવા મારે સ્પષ્ટ દષ્ટિ અને શુદ્ધ હૃદય તથા આવુ કહેવાનો હક ધરાવે એવો અકલંકિત આત્માવાળો તથા બધાં સાંભળે એવા મોટા અવાજવાળો નાયક જોઈતો હતો. મેં ધીરજ રાખી આવો નાયક સર્જ્યો છે. મેં એક શબ્દ પણ લખવો શરૂ કર્યો તે પહેલાં વર્ષોથી આ કૃતિનું ગર્ભાધાન થઈ ચૂક્યું હતું. જ્યારે હું ક્રિસ્ટોફરની યાત્રાનો અંત જોઈ શક્યો, ત્યારે જ ક્રિસ્ટોફર યાત્રા માટે સજ્જ થયો."

રોમેં રોલાં સત્યના એકનિષ્ઠ પ્રેમી છે. નવલકથાના દસમા ભાગમાં ઉતારેલ giuseppe preozzlinની સત્ય-પ્રશસ્તિ (The Hymn to Truth) માંથી નીચે જણાવેલ વાક્યો રોલાંના દષ્ટિબિંદુ પર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે:

"Be true. There is no conscience, there is no noble life, there is no capacity for sacrifice where there is not a religious, a rigid, and a rigorous respect for truth. Strive then, to fulfil this , duty. Untruth corrupts whoever makes use of it before it overcomes him against whom it is used. What does it matter that you gain an immediate success ? The roots of your soul will remain withered in the air above the soil that is crumbled away with untruth.—સાચાં બનો. જ્યાં સત્ય માટે ધાર્મિક સખત અને કડક માન નથી ત્યાં અંતઃકરણ નથી, શ્રેયસ્કર જીવન નથી, બલિદાનનું સામર્થ્ય નથી. માટે આ મુશ્કેલ ફરજ બજાવવા યત્ન કરો. અસત્ય બીજા સામે વિજય અપાવે તે પહેલાં જ તેના વાપરનારને દુષિત કરે છે. તમને સહજ સફળતા મળે તેથી શું થઈ ગયુ? જૂઠાણાંથી ખેડેલી જમીન પર તમારા આત્માનાં મૂળ હવામાં સુકાયેલાં પડી રહેશે."

આડંબરી સિલ્વેન કોહ્‌ન જ્યારે કલાભક્તિનો દાવો કરે છે ત્યારે ક્રિસ્ટોફરના મુખમાં જે કડુ અને તીખાં વેણો રોમેં રોલાંએ મૂક્યાં છે તે રોલાંની સાચી કલાભાવના પ્રગટ કરે છે. ક્રિસ્ટોફર કોહ્‌નને સુણાવે છે.

"......We even believe that we are idealists while we think of nothing but ourselves. But you are much worse. you cover your national lewdness with the names of Art and Beauty (with capitals). .. Art for Art's sake? That's a fine faith! But it is the faith of the strong. Art! To grasp life, as the eagle claws its prey, to bear it up into the air, to rise with it into the serenity of space! For that you need talons, great wings, and a strong heart... Art for Art's sake! Oh, wretched men! Art is no common ground for the feet of all who pass it by. Why, it is a pleasure, it is the most intoxicating of all. But it is a pleasure which is only won at the cost of a strenuous fight. it is the laurel-wreath which crowns the victory of the strong. Art is life tamed. Art is the Emperor of life. To be Cæsar a man must have the soul of Cæsar. But you are only limelight kings: you are playing a part, and do not even deceive yourselves And like those actors, who turn to profit their deformities, you manufacture literature out of your own deformities and those of your public. Lovingly do you cultivate the diseases of your people, their fear of effort, their love of pleasure, their sensual minds, their chimerical humanitarianism, everything in them that drugs the will, everything in them that saps their power for action. You deaden their minds with the fumes of the opium. Behind it all is death: you know it, but you will not admit it. Well, I tell you. where death is, there art is not. Art is the spring of life. But even the most honest of our writers are so cowardly that even when the bandage is removed from their eyes, they pretend not to see; they have the effrontery to say. 'It is dangerous, I admit: it is poisonous. but it is full of talent.' It is as if a judge, sentencing a hooligan, were to say: 'He is a black guard, certainly. but he has so much talent!'

'કલા ખાતર કલા' એ ઉક્તિ સામાન્ય માણસ માટે નથી. કલા તો જીવનમરણ છે. એના પાણીને રુંધાં બગાડાય નહિ. સાહિત્ય તમારી કદરૂપતાનું, બદીનું પ્રદર્શન કરવા

માટે નથી. જીવનની બદીઓ જ જ્યારે સાહિત્યમાં પોષાશે ત્યારે તે માનસને ક્રિયાહીન બનાવનાર અફીણની ગરજ સારશે. એ જીવનપોષક મટી જઈ જીવનનો ધ્વંસ કરનાર મૃત્યુસમ બની રહેશે. આવી કલા વિનાશક કામ કરે છે તે તમે જાણો છો, છતાં તમારામાં તેમ કહેવાની હિંમત નથી. ઊલટાં તમે કહો છો 'હું કબૂલ કરું છું તે નુકસાનકારક છે, ઝેરી છે, પણ તે ચાતુર્યમય છે.' જાણે કોઈ ન્યાયાધીશ હરામખોરને સજા કરતાં કહેતો નહોય: 'તે ખરેખર બદમાશ છે, પણ ઘણો બુદ્ધિમાન!' આવી રીતે કલાના ભક્ત હોવાનો દંભ કરનારા કલાદેવીઓ માટે બર્નાર્ડ શૉએ પણ લખ્યુ છે: 'Let no man dare to create in art a thing that he would not have exist in life'—'કલાક્ષેત્રમાં સર્વથા તે નિષિદ્ધ, ન જે જીવનક્ષેત્ર કાજે વિશુદ્ધ' (બ. ક. ઠા.)

'જ્હોન ક્રિસ્ટોફર'નાં બે હજાર પૃષ્ઠોમાં કેટલા યે પાત્રોનાં જીવન ધબકે છે તેમની આશાઓ, નિરાશાઓ, સુખો, દુઃખો, પ્રેમ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ વગેરે લાગણીઓ ઘડીભર આપણી પોતાની જ લાગણીઓ બની જાય છે. એ બધું આ દસબાર પાનાંનાં અવલોકનમાં ન મળે એ સ્વાભાવિક છે. કદાચ તેના રસાસ્વાદનું આ વર્ણન તેનો ઉપહાસ કરતું પણ લાગે. છતાં આ તો એક મહાન વસ્તુની જાહેરાત જેવું છે. એને ઓળખી એનો આનંદ માણવા વાચકો પ્રેરાય એ જ આ લેખનો હેતુ હોઈ શકે.

જ્હોન ક્રિસ્ટોફર ક્રાફ્ટનો જન્મ રાહિન નદી પર આવેલ એક હકરાતની રાજધાનીમાં થયો હતો. આ શહેર બીથોવનના રહેઠાણ બોનને મળતું આવે છે. બીથોવનના કુટુંબ જેમ ક્રિસ્ટોફરનું કુટુંબ પણ નેધરલેન્ડસમાંથી ઊતરી આવ્યું હતું. તેનો દાદો મિશેલ ઠાકોરનો મુખ્ય સંગીતકાર હતો. તે વિચિત્ર માણસ હતો. સારો સંગીતપ્રેમી અને સંગીતસંચાલક હતો, પણ બેદરકાર વાદકકાર હતો તેને રચવા માટે મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી, પણ પ્રેરણા જડતી નહિ. તેનામાં ધનિકોને લળીને ચાલવાની બીકણ આદત હતી. તેનો પુત્ર મેલશિઓર તેનાથી વધુ ખરાબ હતો. તે બાપ જેવો જ મજબૂત, કદાવર અને વણી દેખાવડો હતો. તે વાયોલિન અચ્છી રીતે બજાવતો. શું બજાવવું તેની તેને ગમ ન હતી. તે લુઈઝા નામની ઘેટા જેવા દેખાતી રસોયણ સાથે પરણ્યો હતો. તે લુઈઝા પર ખોટા આક્ષેપ કરી તેને સતાવતો, હેરાન કરતો અને પોતાના વેડફાયેલા જીવનની નિરસતા છુપાવવા માટે દારૂ ઢીંચતો. આ મેલશિઓર અને લુઈઝાનો પુત્ર તે ક્રિસ્ટોફર.

દાદાએ આપેલા જૂના પિયાનો પર ક્રિસ્ટોફર પોતાના આત્મામાં સંવેદન જગાડનાર સૂર શોધી વગાડે છે મેલશિઓર તેને આમ સૂરાવલિ સાથે રમત કરતો જુએ છે અને ક્રિસ્ટોફર પોતાને ચાબુકથી ફટકાવશે એ વિચારે થથરે છે. પણ ક્રિસ્ટોફરના સ્વરજ્ઞાનથી તાજુબ બનેલા મેલશિઓરને તો એને બાલસંગીતકાર બનાવી તેના દ્વારા કમાણી કરવાની તરકીબ સૂઝે છે. તે ક્રિસ્ટોફરના સ્વતંત્ર માનસથી વિરુદ્ધ એવું આકરું શિક્ષણ શરૂ કરે છે અને ક્રિસ્ટોફરને તે સામે બંડ જગાવવા બદલ ઘણી વાર માર પડે છે એટલે આખરે તે તાબે થાય છે. તેના સંગીત સ્વરોની નોંધ ઉતારી દાદા ઠાકોરને અત્યંત નમ્ર વિનતિભરી વાણીમાં અર્પણ કરે છે. ક્રિસ્ટોફરનો એક જાહેર જલસો ગોઠવવામાં આવે છે. વ્યાસપીઠ પર મુંઝાતો, હાસ્યજનક છતાં સહાનુભૂતિ માગી લેતો, સૂટમાં, ઘેટાના ઊન

જેવા વાંકડિયા વાળવાળો તે પ્રવેશ કરે છે. તેને મન આ સીનાની અગ્નિપરીક્ષા સમું કામ છે, અને જલસાને અંતે તેની દબાયેલી મૂંઝવણની લાગણીઓ અશ્રુપ્રવાહમાં વહી જાય છે. પણ ઠાકોર અને જનતાપ્રજા ખુશ થયાં છે અને ક્રિસ્ટોફરને,હવેથી હંમેશ માટે સંગીતના ગુલામ બનવું પડે છે. કપરી ગરીબાઈ, મિશેલ અને મેલશિઓર જેવા ઢંગ વિનાના શિક્ષકો અને નીરસ એવી વાતાવરણવાળું શહેર—બધું યે ક્રિસ્ટોફરની નૈસર્ગિક કલાભાવનાને રૂંધી નાંખે એવું છે.

પણ આ રણમાં યે એક સુંદર વીરડી છે. મામા ગોટફ્રિડ માયાળુ, નમ્ર અને સંત પુરુષ જેવા છે. તે ક્રિસ્ટોફરને આત્માને સ્પર્શે એવા નૈસર્ગિક અને સાહજિક લાગણીને લઈને અમર બનેલા લોકગીતો સંભળાવે છે અને ક્રિસ્ટોફરના પ્રશંસાથી પ્રેરાયેલા અર્થહીન સુંદર સૂરોને વખોડી કાઢે છે. તેને તે સાવ જુઠાણાં કહે છે. તે ક્રિસ્ટોફરને કહે છે, 'પરમાત્માનું સંગીત ઓરડાના સૂર્યપ્રકાશ જેવું છે. સંગીત તો બહાર પ્રભુની તાજી હવાનો તમે શ્વાસ લો છો ત્યાં જ મળે.' ક્રિસ્ટોફરને અંતરમાંથી જાગતા અપાર્થિવ ગુંજનના સંગીતનો અને મોંઘી વાજાની પેટીમાંથી કાઢતા દંભી સંગીતનો ફરક સમજાય છે. જાહેર જલસાના પ્રસંગ સાથે પ્રથમ ભાગ 'ઉષા'નો અંત આવે છે અને બીજો ભાગ—'સવાર'—શરૂ થાય છે. આ ભાગમાં ક્રિસ્ટોફને ૭ વર્ષથી પંદરમા વર્ષમાં લઈ જાય છે. દાદા મૃત્યુ પામે છે અને મેલશિઓર નિરંકુશ બને છે. ક્રિસ્ટોફરને માથે કુટુંબની જવાબદારી આવી પડે છે.

એક વખત ક્રિસ્ટોફને રાઇન પર વહાણમાં તેની જ ઉંમરનો ઓટો ડાઇનર નામનો મિત્ર જડી આવે છે. બંને એકબીજા વિના બેચેની અનુભવતાં હોય તેમ એકબીજાને પત્રો લખે છે અને ક્રિસ્ટોફર 'મારા પ્રાણ' એમ સંબોધી ઓટોને પત્રનો જવાબ પાઠવે છે. પણ ઓટો પૈસાદારનો પુત્ર છે અને ઝળકતી ગીતભાવનાવાળો છે. તેને અંદરથી ગભરુ જેવા લાગતા ક્રિસ્ટોફથી શરમ આવે છે. ક્રિસ્ટોફરને ખીજવવામાં અને તેની ઈર્ષા જાગૃત કરવામાં તે પ્રેમીની પોતાના પ્રત્યે ભક્તિની ખાતરી ધરાવનાર નખરાળી સ્ત્રી જેમ આનંદ માને છે. ક્રિસ્ટોફના નાના ભાઈઓ પણ તેમની મૈત્રીની મશ્કરીઓ કરે છે. છેવટે ઓટો વિદ્યાપીઠમાં જોડાવા શહેર છોડે છે ત્યારે સૌ જંગ વિરામ પામે છે. પણ ક્રિસ્ટોફનો ઓટો પ્રત્યે પ્રેમ એ તેના વિજાતી પ્રત્યે પ્રેમની વધાઈ આપનાર છે.

ક્રિસ્ટોફના ઘર નજીક આવેલા પોતાના ઘણા વખતથી તજેલાં ઘરમાં જોસેફા ફૉન કેરિશ નામની એક ધનિક વિધવા પોતાની એક નાની ચાંપલી અને ચાળા કરનારી પુત્રી મિના સાથે રહેવા આવે છે. હૃદયથી સ્વાર્થી, છતાં શ્રીમતી કેરિશ સમજુ અને માયાળુ છે. નવા વાતાવરણમાં કાંઈ ગોઠતું ન હોવાથી અને ક્રિસ્ટોફના ફૂવડ અને તેજ સ્વભાવથી ખુશ થઈ તે એને મિનાના સંગીતશિક્ષક તરીકે રાખે છે. મિનાને ક્રિસ્ટોફ તરફ અણગમો છે અને ક્રિસ્ટોફર પણ મિના તરફ બેદરકાર છે. છતાં યે એક દિવસ સંગીત શીખવતાં મિનાનો હાથ પોતાના હોઠ નજીક લાગતાં, તેનું મન હાથમાં ન રહેતાં ક્રિસ્ટોફ તેના હાથને ચુંબન કરે છે. આ ચુંબન યુવાનીના આંગણામાં ઉભેલાં બંને જણ પર વિદ્યુત જેવી અસર કરે છે. બંને જણ પોતે એકબીજાના પ્રેમમાં મગ્ન છે એવું માનતા

હોય છે. સાચી સ્થિતિ તો એ છે કે બંને પ્રેમ સાથે પ્રેમમાં પડયાં છે અથવા તો નજીક આવતા પ્રેમના પડછાયાને ચાહે છે. સમજુ અને અનુભવી માતા પુત્રીના પ્રેમથી અજાણ નથી રહી શકતી અને તે કાંઈ પણ ધમાલ કર્યા વિના પુત્રી સાથે ત્યાંથી ફ્રાંકફર્ટ ચાલી જાય છે. મિનાના પત્રો ટૂંકા અને વિવેકી બનતા જાય છે. જ્યારે મિના પાછી આવે છે ત્યારે ક્રિસ્ટોફરને પોતાની અને તેની વચ્ચે રહેલા, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક અંતરની ખબર પડે છે મિના તેની નથી—અરે, તેની હતી યે નહિ. તેનું ઘવાયેલું અહં રોષમાં પ્રગટે છે પણ એ ઘા થોડા વખતમાં જ રુઝાવાનો છે. પિતાના કરુણ મૃત્યુથી એ પ્રેમની વાત વિસારે પડે છે. દારૂના નશામાં ચકચૂર પિતાનું મૃત્યુ જલઘંટીના પાણીમાં ડૂબવાથી થાય છે. આ રીતે ક્રિસ્ટોફરના બાળપણનો અંત આવે છે.

મેલશિઓરના મૃત્યુ પછી ક્રિસ્ટોફરનું કુટુંબ યુલર્સના ગરીબ રહેઠાણમાં વસવા જાય છે એ લોકો તદ્દન જંગલી સ્વભાવના, બરાડા પાડનારા અને પંચાતિયાં છે. ઘરમાં સૌથી વડી એમેલિયા પોતાનું કહ્યું કરાવવા બૂમો પાડનારી અસહ્ય વ્યક્તિ છે. તેની સાદી મૂર્ખી પુત્રી રોઝા પણ બીજા માફક રાડો નાંખે છે. છતાં તે માયાળુ અને સ્નેહાળ છે. તે ક્રિસ્ટોફર પ્રત્યે ઊંડો પ્રેમ ધરાવે છે અને ક્રિસ્ટોફર તેથી ત્રાસી જાય છે.

ઊગતી જુવાનીનું થનગનતું લોહી ક્રિસ્ટોફરની નસોમાં વહી રહ્યું છે. તેનું મગજ તેને ગાંડો બનાવી દે એવા વિચારોના વમળમાં અટવાઈ ગયુ છે.

યુલર્સના ભોંય તળિયે સેબિન નામની એક જુવાન વિધવાએ ઘરગથ્થુ ચીજોની નાની દુકાન કાઢી છે. સેબિનના પાત્રનું આલેખન આખી નવલમાળામાં સૌથી અદ્દ્ભુત વસ્તુ છે. અર્ધ ઉઘાડા 'બોડિસ'માં, બેદરકાર, આળસુ સેબિન સાદાઈ, મીઠાશ અને આરામનો ખ્યાલ પેદા કરે છે. ક્રિસ્ટોફર અને સેબિન સાંજના એકબીજા સામે મીઠું તારામૈત્રક રચતાં બેસે છે. આમ તેમનો મૂક પ્રેમ શરૂ થાય છે. તેમને બંનેને એક ખ્રિસ્તીકરણની વિધિમાં આમંત્રણ મળે છે અને તોફાનને લીધે તેઓ સેબિનના ભાઈના ઘરમાં રાત્રિ ગાળે છે. બંનેના શયનખંડોને જોડતાં બંધ દ્વારનો ઉલાળો એક વખત ખૂલે છે અને ફરીથી શાંતિમાં ખલેલ પાડયા સિવાય હતો તેમ વસાય છે એ બિના જ તેમના અવ્યક્ત અને શુદ્ધ પ્રેમનું રૂપક બની રહે છે. ક્રિસ્ટોફરને જલસાઓ માટે ભમવાનું થાય છે અને ભ્રમણ પૂરું થાય છે ત્યારે સેબિન મૃત્યુ પામી હોય છે. આ લાગણીના ખોટા ઉભરા સિવાય આછા અને ઘેરા ભૂખરા રંગમાં આલેખેલું દશ્ય અત્યંત મૃદુ અને કરુણ લાગે છે અને સેબિનની આંખોમાં વસેલા મૂક અને મંદ તલસાટ આપણા સ્મૃતિપટ પર વારંવાર ભમ્યા કરે છે.

સેબિનની મૃદુ અને મધુર અસર ચાલી જતાં ક્રિસ્ટોફર પતનને પંથે વળે છે. તે અને તેનો ભાઈ અર્નસ્ટ એડા નામની એક દુકાનમાં કામ કરતી બિભત્સતા અને બદીથી રંગાયેલી છોકરી અને તેની સખીઓ સાથે કાદવિયું જીવન ગુજારે છે. દારૂની બદીમાં પણ તે સપડાય છે. ઘડીભર આપણને લાગે છે કે તે પણ તેના પિતા મેલશિઓરની જીવન-કેડીમાં જઈ ચડ્યો છે. પણ છૂપા ફિરસ્તા સમા મામા ગોટફ્રિડ તેને બચાવે છે અને તેનું

અણુકેળાયું બળ તથા ભાવનાવાદની જ્યોત ફરીથી ચમકે છે. ક્રિસ્ટોફર દુનિયાને જીતવા કમર કસે છે.

તે આજુબાજુ નજર કરે છે અને દંભ, સડો, બદી, નીરસતા, આત્મવંચના, સંસ્કૃતિના ખોટા ખ્યાલો, સાચી કલા તરફ ઉપહાસ અને ખોટી કલાની પૂજા વગેરે જોઈ ત્રાસી જાય છે. એ વાતાવરણ તેને ગૂંગળાવી નાંખે છે. તે એક ખંડન કરનાર વિનાશક બની જાય છે અને મહાન સંગીતકારો, બ્રાહ્મ ને મેન્ડલસોન, શુબર્ટ ને શુમાનને તો ઠીક, પણ વેગનર અને બીથોવનને પણ ભાંડે છે. થોડા યહૂદી જુવાન સૌંદર્યપૂજકો એક સામયિક પ્રગટ કરે છે. તેમાં ક્રિસ્ટોફર એક લેખ લખે છે અને પરિણામે આખું ગામ તેનું વિરોધી બને છે અને હાકોર્નો આશ્રય પણ તે ગુમાવે છે. તેણે રચેલા સંગીતના પુસ્તકને પ્રગટ કરવા તે પોતાની પાઈએ પાઈ ખરચી નાખે છે. પણ પુસ્તકનું વેચાણ તો થતું નથી! તેનું ખાનગી સંગીતશિક્ષકનું કામ જતું રહે છે અને મિત્રોમાં તેને માટે ખરાબ વાતો ફેલાય છે. તેની જીવનરોટી માટે તે ખાનગી શાળામાં બાળકોને શીખવે છે અથવા શીખવવાનો દંભ કરે છે. એક સંગીત મંડળી તેનું સંગીત બજાવવા તૈયારી કરે છે. પણ જાહેરમાં તે બજાવતી વખતે એટલું હાસ્યજનક અને કદરૂપું બનાવે છે કે શ્રોતાવર્ગમાં મશ્કરીઓ અને હાસ્યની ઘૃણાજનક ચીચિયારીઓ ઊઠે છે. મુખ્ય સંગીત સંચાલક કહે છેઃ 'મૂર્ખી જેમ બધાને ગાળો દેનારને ઉઘાડો પાડવા ખાતર જ મેં આ સંગીત પસંદ કર્યું હતું. નહિ તો આવું સંગીત છેવટ સુધી બજતું જ નહિ!'' ક્રિસ્ટોફરને થાય છે કે ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જાઉં. છેવટનો દાવ નાખવાનો વિચાર કરી તે થોડા પૈસા ભેગા કરી, બર્લિનમાં પોતાને બાળપણમાં મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે મહાન સંગીતકાર હેસલર પાસે પૂજ્યભાવે જાય છે. હેસલર સાથે વાત કરવાની તક પણ માંડ સાંપડે છે. હેસલર ખરીખર તો ક્રિસ્ટોફરના નૂતન શક્તિભર્યા સંગીતને પિછાની સહાનુભૂતિ બતાવે છે. પણ આળસ, સ્વાર્થ અને તિરસ્કાર તરત જ તેના મનને કબજે કરે છે અને તે જુવાન ક્રિસ્ટોફરને હતાશ બનાવે એવા શબ્દો સુણાવી વિદાય કરે છે. આ બનાવોમાં હ્યુગો વોલ્ફના જીવનના અનેક પડઘા છે.

બર્લિનથી પાછાં ફરતાં ક્રિસ્ટોફર થોડા કલાક શુદ્ધ આનંદ મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. દક્ષિણમાં આવેલી વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ડૉ. શુલ્ઝે તેનાં સંગીત કાવ્યો વાંચ્યાં છે અને તે વાંચી હર્ષ અનુભવ્યો છે. ક્રિસ્ટોફર તેને મળે છે. શુલ્ઝ તો તેને જોઈ ઘેલો થઈ જાય છે. ને મહાન નથી, પણ નમ્ર બાળક જેવો, પ્રેમાળ અને આદર્શ ભક્ત માણસ છે. ક્રિસ્ટોફરના સંગીત જોડે તે પ્રેમમાં પડ્યો હતો તેમ તેના વ્યક્તિત્વના પ્રેમમાં પડે છે. આનંદ અને ક્રિસ્ટોફરની સેવા કરવામાં તે થાકી જાય છે. ઘણા વખતથી પીડાતો આ બુઢ્ઢો થોડાં અઠવાડિયાં બાદ મરણ પામે છે. શક્તિશાળીનું બળ વધે છે ક્રિસ્ટોફર શુલ્ઝના મૃત્યુનું કારણ હતો અને એ મૃત્યુથી તેને વધુ જોમ આવે છે.

વિરોધી વાતાવરણવાળા શહેરમાં રહેવા ક્રિસ્ટોફર અશક્ત છે. મગજમાં આલેખાયેલું ઝાંખું અને વિકૃત ફ્રાંસનું ચિત્ર તેને ગહન રીતે આકર્ષે છે પણ તેની ઘરડી માને લીધે તે ત્યાં જવા નિશ્ચય કરી શકતો નથી. પણ વિધિ આ ગૂંચનો ઉકેલ આણે છે. એક ગામડામાં નૃત્ય પ્રસંગે કેટલાક સૈનિકો ગામડાની બાળાઓ સાથે ગેરવર્તણૂક ચલાવે છે

મૃદુ મ્લાન શૈલીમાં તે અનુપમ છે. તેના સેબિન, શુલ્ઝ, આંત્વનેત ને મોદામ આરનોડનાં પાત્રો દુનિયાના સાહિત્યમાં અમર થવાં સર્જાયાં છે. કેટલાંક પાત્રો આપણા પરિચિત જેવાં તો કેટલાંક આપણા પડોશીઓ જેવાં લાગે છે. તદ્દન અરસિક પાત્ર પણ માનવતાભર્યું છે અને આપણી સહાનુભૂતિ માગી લે છે.

આ નવલના પ્રથમ ચાર ભાગ છેલ્લા ૭ ભાગથી છૂટા પડે છે. પ્રથમ ચાર ભાગમાં જીવનચરિત્ર ધીમે પણ ચાલુ રહે છે. પણ કાપડના તાણાવાણા જેવી ગૂંથણી નથી, પણ પ્રસંગોના મણકાની માળા છે. બીજા ૭ ભાગ એક જંગલ રચે છે. તેમાં કેટલી વાર આંત્વનેત, જેકવેલાઇન અને આના જેવી છૂટી થતાં યે સંપૂર્ણ લાગે એવી વાતો જડે છે. રોમેં રોલાંએ ક્રિસ્ટોફરના જીવનને એક નદી જેવું ગણ્યુ છે પણ તે બંધોના અટકાવોવાળી અર્ધકૃતિમ નહેર જેવું છે–'Jean Christophe may be likened to a semi-artificial water way, interrupted by locks' એવો Guerardનો મત ઘણે અંશે સાચો છે. ક્રિસ્ટોફરનું જીવન તેના પ્રેમસંબંધમાં આવતી જુદા જુદા પ્રકારની સ્ત્રીપાત્રોની મદદથી જ નિરસ થતું અટકી જાય છે.

ફ્રેંચ સંસ્કૃતિના વર્ણન વિષે 'જ્હોન ક્રિસ્ટોફર' એક મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ છે. છતાં પૂર્ણ વિશ્વસનીય નહિ. સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અને નાયકનું જીવન તાણાવાણા માફક વણાયાં નથી; પણ વસ્ત્ર પર રંગીન કટકા ચોડી કરેલા ભરત જેવું લાગે છે. સમયની દૃષ્ટિએ પણ તેમાં ખામીઓ છે. પાંચમા ભાગની પશ્ચાદ્‌ભૂમિ ૧૯૦૮–૦૯ના બનાવોથી રચેલી છે. એ વખતે ક્રિસ્ટોફરની ઉંમર વીસ વર્ષની હોવી જોઇએ. આઠમા ભાગમાં ક્રિસ્ટોફર ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચે છે, પણ તેમાં જણાવેલા કેટલાક બનાવો ૧૯૧૦ની આસપાસના છે. છેલ્લા ભાગમાં બીજાં પંદર વર્ષ પસાર થઈ ગયાં છે. છતાં યે આપણે ૧૯૧૧ના ઐતિહાસિક કાળમાં જ ભમીએ છીએ! ફ્રાંસ અને જર્મનીને વિખૂટાં કરનારી ઙ્ઘ પર આ એક સાંસ્કૃતિક ઘા છે.

રોમેં રોલાંનું ધ્યેય પરમ કલ્યાણકારી છે, તેની સંસ્કૃતિની ભાવના વિશાળ છે, તેની બુદ્ધિ અનેકરંગી છે. એટલે જ અનેક ખામીઓ છતાં આથી વધુ રસિક અને વધુ ઉન્નતિપ્રેરક નવલકથાઓ આધુનિક સાહિત્યમાં ઘણી થોડી જ હશે. ટૉલ્સ્ટૉય જેવી ઊંડી સહાનુભૂતિને અંગે જ એણે દુનિયાના વાચકોનાં હૈયામાં ઘર કર્યું છે. સત્ય અને પ્રામાણિક ન્યાયની દૃષ્ટિએ ટૉલ્સ્ટૉય પછી 'જ્હોન ક્રિસ્ટોફર' જેવું શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ લખાણ આ સદીમાં પ્રથમ જ વાંચવા મળે છે. એક દૃષ્ટિએ તો તે વીસમી સદીની શરૂઆત છે. ગતકાળ અને વર્તમાનનો પૂલ માફક સંબંધ જોડી આપણે ક્યાં ઊભા છીએ તે એ બતાવે છે. ભૂત અને વર્તમાનને ઉકેલી ભવિષ્યનો ઉકેલ કરવાનો તે આપણને આદેશ આપે છે. ગિલબર્ટ કાનાના શબ્દો વાપરીએ તો:

"The book clears the air. An open mind coming to it cannot fail to be refreshed and strengthened by its voyage down the river of a man's life, and if the book is followed to its end, the voyage will discover with Christopher that there is joy beneath sorrow, joy through sorrow."

ધર્માદરમાંથી જીવનાદર જન્મે છે

મૂળ લેખક : રાજગોપાલાચારિયર ચક્રવર્તી

અનુવાદક : રામભાઈ પટેલ

એ એક દિલગીર થવા જેવી વસ્તુ છે કે લોકોને એકબીજાના ધર્મને સમજવા ને પરસ્પરને ચાહવાનું સમજાવવાના બધા પ્રયત્નો સફળ થવા જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં સફળ થયા નથી.

માણસોએ વયમાં આવે ત્યારે પરધર્મોનો વાચનદ્વારા અભ્યાસ કરવો જોઈએ. માત્ર સ્વધર્મનું અધ્યયન કે અભ્યાસ સર્વધર્મસમભાવની વૃત્તિ કેળવવા માટે પૂરતાં નથી. બાલ્યકાળમાં અને કેળવણી લેવાની શરૂઆતના સમય દરમિયાન બાળક કે બાળકીને બીજા ધર્મોનું જ્ઞાન મળે એ શક્ય ન બને. અને કદાચ એમને એ ગાળામાં સ્વધર્મનું શિક્ષણ મળે એ જ વધારે ઈષ્ટ છે. પણ જ્યારે તેઓ મોટાં થાય છે ને એમનું વિચાર ને સમજણ-વર્તુળ વિશાળ થાય છે ત્યારે એ જરૂરનું છે કે એમને પરધર્મોનો અભ્યાસ કરવાની ને એમનું મનનચિંતન કરવાની પૂરતી તકો મળવી જોઈએ. પોતાના ધર્મની સમજણ કેળવવાની તો એને પૂરી તાલિમ અપાવી જોઈએ. અર્ધસમજણવાળા ખ્યાલો કે જડ પૂર્વગ્રહોથી એમની સમજશક્તિ કલુષિત થતી અટકવી જોઈએ. આજે આપણી જબરી કમનસીબી વચ્ચે પણ મહાન મહેચ્છા સાથોસાથ માલૂમ પડે છે. ભારતવર્ષના લોકોને ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે એમના દેશમાં અનેકધર્મો ને અનેકભાષાઓ હોવાને કારણે એઓ કમનસીબી ભોગવી રહ્યા છે. પણ સત્ય હકીકત એ ન પણ હોય. એવું પણ હોઈ શકે કે વિધાતાની અજેય યોજનામાં આપણી દ્વારા કોઈ મહેચ્છાની સિદ્ધિ પણ થવાની હોય. અને આપણામાં રહેલ ધર્મભિન્નતા ને ભાષાભિન્નતા મારફત જ આપણે આત્યંતિક સત્યને પામી શકીશું. એની સિદ્ધિ થઈ શકે તો ખચીત એ મહાન વસ્તુ ગણાશે. એક બહુ સુસંસ્કૃત ને સંસ્કારી પ્રજા, સર્વ ધર્મોની એકતા સ્થાપિત કરે એવી જબરી મહેચ્છા આપણી સામે છે જેને માટે આપણે કાળીતોડ મથવું જોઈએ ને એ મથામણમાં આપણે ખપવું જોઈએ.

આશા ન છોડીએ

આપણી બધી વર્તમાન મુશ્કેલીઓ ને પારાવાર અથડામણોની ગતિદિશા કદાચ આ અપૂર્વ ને મહાન ગૌરવની આપણા દ્વારા થવાની સિદ્ધિ તરફ હોય. આમ છતાં આજે તો આ બાબત ઉપર નિરાશ ને શોકમગ્ન થયા વિના કોઈ પણ માણસ જોઈ શકે નહિ. એ જ રીતે પોતાને વિશે બાહ્ય ગેરસમજૂતી પેદા કર્યા વિના કે પોતે જય કરવાની સંભાવના વહોર્યા વિના એ વિષય ઉપર ભાગ્યે જ કોઈ બોલી પણ શકે એવી સ્થિતિ હાલ તો પ્રવર્તે છે. આપણે બહુ કપરા ને દારુણ કાળમાં જીવીએ છીએ. છતાં

આપણામાંના કેટલાક આશા રાખી રહે ને હુ જે આશાજગાનીમાં બોલુ છું એ રીતે બોલતા રહે. પણ આપણે સાચી વાત જેમ વધારે ને વધારે કહીએ તેમ કેટલાકને આપણે વધારે ને વધારે મોટા દભી પણ લાગીએ. ને એથી એઓ આપણા ઉપર વધુ ને વધુ ગુસ્સે પણ થાય. એક પક્ષે આપણે જેમ વધારે ને વધારે ખેંચાતાણ કરીએ તેમ સામે પક્ષે વધારે ને વધારે છૂટીપણું આપણને જોવા મળે. આવો અનુભવ આપણે ધરાર બેસી પડેલ જાનવરને એની મરજી વિરુદ્ધ જોતવા ને ચલાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે થાય છે.

આપણે લોકોને એક ધગણે લાવવા ખૂબ ખેંચાખેંચ કરીએ ત્યારે તેઓ હઠાગ્રહી થઈને વિરુદ્ધ દિશામા ખેંચે છે. પણ કેટલીક વાર એવું બને છે કે જો આપણે નમતું જોખીએ તો પેલા વિરોધીઓનો હઠાગ્રહ હળવો થઈ જાય છે. જેઓએ ગાયવાછરડાં પાસે કામ લીધું હોય એઓ મારી વાતનો મર્મ તરત સમજી શકશે. કારણ, ગમે તેમ હોય તો યે છેવટે માણસો પણ શું છે? એઓ પણ ચડતી પંક્તિનાં પ્રાણીઓ જ છે. એઓ લેખન, વાચન ને ભાષાવાણીમા આગળ વધ્યા હશે પણ પ્રાથમિક આવેશો ને લાગણીઓની બાબતમાં તો એઓ પણ પ્રાણીઓ જેવા જ ઘણે ભાગે હોય છે. પ્રાણીઓની માફક માણસો યે, ગુસ્સે થાય છે, ભૂખ્યાં થાય છે ને વરમુખાં બને છે. આથી આપણે આશા રાખીએ કે ભારતવર્ષમાં માણસો ભેગાં થઈને એકતા સાધી શકે. રાષ્ટ્રીય સમારંભો કે ઉજવણીઓને પ્રસંગે દુનિયાની અસૂયા ને અથડામણો ભૂલીને જુદી જુદી કોમના લોકો ભેગા થઈ શકે ને એકબીજાને વધારે સારી રીતે સમજી સાંભળી શકે. અને એ વાતાવરણમાં જો પ્રાર્થના ને આદરની ફોરમ રેલાવી શકાય તો ભેગા મળવાના પ્રસગથી એમને ઘણું મળી શકે.

પરસ્પર આદરભાવની જરૂર

બીજા પ્રત્યે બહુમાન કે આદર બતાવીને જ આપણે એને વિકસાવી વધારી શકીએ. હિંદુઓ જો એમના વલણ, અધ્યયન ને અભિમુખતા મારફત પયગંબરસાહેબ અને ઇસ્લામ તરફ આદરભાવ વ્યક્ત કરે તો મને તો શંકા નથી કે એ જ રીતે મુસ્લિમો પણ હિંદુઓ જે વસ્તુઓને પૂજનીય ને દૈવી ગણતા હોય એમના પ્રત્યે માનની લાગણીથી જોશે. આથી યોગ્ય અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઘણી સમજણ વધે. આથી કોલેજો ને ખાસ કરીને ભદ્ર ને કેળવાયેલા કુટુબોમાં પરધર્મોના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવામા આવે એ હું ખૂબ જ ઝંખું છું.

એવા કેટલા યે હિંદુઓ છે કે જેઓ ઇસ્લામને અને પેગંબરસાહેબને, ખુદ મુસ્લિમોની પેઠે જ માન આપે છે. એવાઓની સખ્યા વધી રહી છે. હાલનો યુગ સમજણનો યુગ છે; આટલી બધી મુશ્કેલીઓ છતાં આ યુગ સારી સમજનો યુગ છે. આ દેશમાં વસતા બધા જ લોકોમાં પરસ્પર સંપૂર્ણ ભલી સમજ જ નહિ પણ એકતા પણ સ્થાપિત કરી શકયા હોત એવી ઘણી તકો આપણે હિંદના ઇતિહાસમાં ઘણીવાર ગુમાવી છે મુસ્લિમ રાજકર્તાઓમાં એવા ઘણા મહાન શાસકો થઈ ગયા છે જેમણે આને માટે

ગિજુભાઈ : સ્મૃતિપ્રસંગ

'સંરાદ'

સંધ્યાતણી સુરખિલી મૃદુ લ્હેરખીમાં
મેં દશ્ય એક નવલું મધુરું નિહાળ્યુ:
સૌન્દર્ય શું હ્રદયરાધનના ઝરાનું,
પ્રેમસ્વરૂપ બનિયા જનનું, પિછાન્યુ.

મેદાનમાં શરતના ફરવા જતા'તા
મિત્રો અમે; જન ઘણાં ફરતાં હતાં ત્યાં;
થોડેક આગળ હતા અમ ગિજુભાઈ,
ઝભ્ભો સફેદ, કર લાકડી, શીર્ષ ખુલ્લું.

સામેથી ત્યાં ફરી અને વળી ફરેલ પાછી
બાળા મળી ત્રણ, હતાં કરમાં ફુલો કૈં;
આવી ઉભી રહી નમી અડધુંક આછું–
આછું હસી ફુલ દઈ ફરી ચાલી આગે.

ઉતાવળે જઈ અમે ગિજુભાઈ સામે
જોયું જરીક, ફુલ એ ધરી નાક પાસે
મીઠું હતા સ્મિત રહ્યા કરી ને પ્રકાશે
આંખો હતી ઝળકી ફુલ્લ રહી,–હુલાસે !

એ દશ્ય આજ મધુરું નજરે તરે છે;
સામે અચેત છવિ છે ગિજુભાઈ કેરી.
ફૂલો ઉછેરી ખૂબ ગુર્જરીનાં ગૃહોમાં
ચાલ્યા સ્વિકારી અહીંથી ફુલ કેટલાંક?

સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ગિજુભાઈનાં સંસ્મરણો

વિઠ્ઠલરાય ય. આવસત્થી

સને ૧૯૨૫ તથા ૨૬ની સાલમાં હું શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં શિક્ષકનું કામ કરતો તે અરસામાં દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના નિયામક શ્રી નાનાભાઈએ મને એક દિવસ કહ્યું: "આપણી સંસ્થામાં આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાઈ કામ કરવા આ ભાઈ આજથી આવ્યા છે, એમનું નામ ગિજુભાઈ; તેઓ આપણા મોટાભાઈ (હરગોવિંદદાસ-સ્ટેશન માસ્તર) ના ભાણેજ થાય છે." આમ તેમણે મને ગિજુભાઈની પ્રથમ પિછાન કરાવી, અને પછી અમારો પરિચય વધતો ગયો. તે એટલે સુધી કે ગામમાં પ્લેગના ઉપદ્રવ વખતે હું લગભગ ત્રણચાર મહિના એમના ભવનમાં જ રહ્યો હતો. અને શ્રી ગિજુભાઈને ત્યાં જમતો અને રહેતો હતો. એમનાં નાનાં છોકરાં પણ બધો વખત મારો ખોળો ખૂંદતાં અને આનંદ ગમ્મત કરતાં.

કેટલાક સમય સુધી મને એમ લાગ્યા કરેલું કે ગિજુભાઈ મૂળ વકીલાતનો ધંધો કરનારા, એમને કેળવણીનું કામ કેમ ફાવશે! એકવાર મેં એમને એ પ્રશ્ન પૂછેલો પણ ખરો. તેના ઉત્તરમાં તેમણે જે ખુલાસો કર્યો હતો તે ઉપરથી મને સમજાયું કે—તેઓ કાંઈ આજીવન વકીલ નહોતા, પણ સ્વાતંત્ર્યના ચુસ્ત પૂજારી અને સત્યની એકનિષ્ઠાવાળા હતા.

આફ્રિકામાં યુગાન્ડા-રેલવે સરકાર તરફથી નવી બંધાતી હતી તે વખતે આપણા દેશના ઘણા જુવાનો અને કારીગરો ધંધારોજી અર્થે આફ્રિકા જતા હતા. ગિજુભાઈ પણ તે વખતે કેટલાક દોસ્તો સાથે ત્યાં ગયેલા અને લગભગ બે વરસ સુધી જુદી જુદી અંગ્રેજ કમ્પનીઓ અને પેઢીઓમાં સારા પગારથી નોકરી કરેલી. પણ એમની સ્વાતંત્ર્ય-ભાવનાને એવી નોકરીમાં ગુલામીની ગંધ આવ્યા કરતી તેથી ત્રણચાર પેઢીઓ વારાફરતી બદલ્યા છતાં છેવટ તેઓ પાછા દેશમાં આવ્યા.

અહીં આવીને એમણે હાઈકોર્ટ પ્લીડરનો અભ્યાસ કર્યો અને તેની પરીક્ષામાં ઊંચે નંબરે પાસ થયા. શ્રી. ચૂડગર એમના સહાધ્યાયી હતા તે પહેલે નંબરે અને સ્વર્ગસ્થ ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા (આપણા ગિજુભાઈ) બીજે નંબરે આવેલા એમ મને યાદ આવે છે. પછી શ્રી. ચૂડગર, શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ, અને ગિજુભાઈ—એ પ્રખર પ્રવીણ વકીલત્રિપુટીએ વઢવાણ કેમ્પમાં વકીલાતનો ધંધો ઠીકઠીક ચલાવ્યો, અને સરકારી કોર્ટોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. પણ વકીલાતનો ધંધો પાપમય લાગવાથી સ્વર્ગસ્થ ગિજુભાઈએ ટૂંક સમયમાં તે તજી દીધો. અને લગભગ સને ૧૯૧૬માં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિના પવિત્ર કેળવણી તીર્થમાં એમનાં પુણ્ય પગલાં થયાં. એમની સત્યનિષ્ઠા છેવટે એમને કેળવણીના આવા પવિત્ર પ્રદેશમાં દોરી લાવી. તેમાં આજીવન સભ્ય થઈ તેમણે પૂરાં વીસ વર્ષ સતત ઉદ્યોગી રહીને કામ કર્યું અને સને ૧૯૩૬માં તેઓ એ સંસ્થામાંથી નિવૃત્ત

થયા હતા. તોપણ બાળકેળવણીના પ્રચારનું કાર્ય તો તેમણે છેવટની ઘડી સુધી જરાય છોડયું નહોતું.

મોન્ટેસોરી શિક્ષણશાસ્ત્રમાં 'સ્વયંસ્ફુર્ણા' અને 'સ્વાશ્રય કે સ્વાતંત્ર્ય' એ બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે. આ બે સિદ્ધાન્તો એમને બહુ ગમી જવાથી એ શિક્ષણપદ્ધતિને પોતે સાચી પદ્ધતિ માનતા હતા. દક્ષિણામૂર્તિમાં જોડાયા પછી તેમણે દેશદેશના કેળવણીશાસ્ત્રી અને પદ્ધતિઓનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો, અને તેમાં મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ તેમને સર્વશ્રેષ્ઠ લાગી હતી. તેથી તેમણે મોન્ટેસોરી બાળશાળા કાઢવા વિચાર કર્યો. અમે બન્નેએ મળીને તેનું નામ 'બાલમંદિર' નક્કી કર્યું; કેમકે તેમાં આવનારાં બાળકોને શિક્ષકે મારવા વઢવાનું કે ધમકાવવાનું બિલકુલ નહિ, પણ તેણે તો તટસ્થ રહીને કેવળ સ્નેહભાવે મા અને મમતાથી બાળકને માર્ગદર્શન કરાવવાનું હોય. માટે એનું નામ અમે 'બાલમંદિર' પાડયું હતું.

બાલમંદિરના પ્રચારની એમને તીવ્ર ધગશ હતી. તેથી ગામમાં લોકોને અનુકૂળ પડતા સ્થળોએ બાળકોનાં માવતર વડિલોને ભેગા કરી તેમણે અનેક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. વળી ભાવનગરના શિક્ષકોને પણ ભેગા કરીને ઘણાં વ્યાખ્યાનો આપેલાં; તેમાં, 'શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ,' 'બાળકો પ્રત્યે કેમ વર્તવું,' 'શિક્ષણ વિતરણ કેમ કરવું.' વગેરે ઘણી ઘણી બાબતોની સમજૂત આપીને શિક્ષકોને નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવવા તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કરેલા એ બધા પ્રસંગે હું એમના સાગરીત તરીકે સાથે રહેતો અને એમનાં વ્યાખ્યાનોની બને તેટલી અક્ષરશઃ નોંધ લઈ સાફ લખીને એમને સોંપતો. તે નોંધો પછી પત્રિકારૂપે છપાવીને બહાર પાડવામાં આવતી હતી.

આ કામની એમના ઉત્કંઠા આટલાથી તૃપ્ત થાય એમ નહોતું. તેમને પોતાને કેળવણીની જે નવી દૃષ્ટિ લાધી હતી તે નવી દૃષ્ટિ દેશભરના શિક્ષકોને અપાય તો આખા દેશની બાળપ્રજાનો ઉછેર સુધરે એવી એમની ઉમેદ હતી. કેમકે કેળવણીની જૂની ઢરેડમાં બાળકો શિક્ષકોના અને પરીક્ષાના ત્રાસે કચરાવાથી તથા માવતરની બેદરકારી, ઉપેક્ષા અને અજ્ઞાનથી દેશની બાળપ્રજા નિર્માલ્ય, બીકણ, નિષ્ઠુર અને પાંગળી બનતી જતી જોઈને એમનું દિલ કકળી ઊઠયું. આથી તેમણે બાલમંદિરના કામ સાથે શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના વર્ગો ચલાવવા માંડયા. આ વર્ગો લગભગ બારપંદર વર્ષ ચલાવ્યા હતા, તેમાં આખા ગુજરાતમાંથી, કચ્છ અને સિંધમાંથી, મહારાષ્ટ્રમાંથી અને બીજેથી પણ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ સેંકડોની સંખ્યામાં દર વર્ષે આવીને રહેતાં, અને વર્ષ દરમિયાન નવકેળવણીની સારી તાલીમ પામીને તથા નવી દૃષ્ટિ લઈને તેઓ જતાં. આ પ્રવૃત્તિથી તેમણે લગભગ હજાર જેવડી સંખ્યાના શિક્ષકો તૈયાર કરેલા. તેમાંના ઘણાખરા અત્યારે જુદે જુદે સ્થળે મોન્ટેસોરી—બાલમંદિરોના પૂજારીઓ બનીને બાલકિન્નરોની સેવાભક્તિ કરી રહેલા છે!

ઉપરાંત તેમણે બાલભોગ્ય સાહિત્યનાં પુસ્તકો તો લગભગ હજારેકની સંખ્યામાં પ્રગટ કર્યાં છે. 'શિક્ષણ પત્રિકા' અને એવી બીજી પ્રવૃત્તિ તો છેલ્લી ઘડી સુધી ચાલુ જ

રાખી હતી. પોતે માંદગીને લીધે બોલી ચાલી શકતા નહોતા, ત્યારે પણ એમની કલમ જે તેમણે મક્કમ હાથે પ્રથમથી જ પકડી હતી તેને જરાય ઢીલી પડવા દીધી નહોતી.

નવી કેળવણી પાછળ આવી ધગશથી, આવા ઉમંગથી અને આટલા સામર્થ્યથી એમ ચર્ચા મંડનાર સ્વર્ગસ્થ ગિજુભાઈ જેવો કેળવણીનો દ્રષ્ટા આપણા દેશમાં અત્યારે દુર્લભ છે, અને ત્યાં સુધી આપણને એમની ખોટ સાલવાની. એમણે નવી કેળવણીનો ફૂંકેલો મંત્ર સિંધ, કચ્છ અને મહારાષ્ટ્ર સુધી જ નહિ, પરંતુ ઉત્તર હિંદ અને બંગાળા સુધી તથા દક્ષિણે છેક મદ્રાસ પ્રાંત સુધી એ પ્રાણવંત મંત્રનાં પ્રભાવશાળી આંદોલનો ઊઠેલાં છે.

આ એમના બહિર્ જીવનની અને પ્રકટ પ્રવૃત્તિઓની હકીકત કહેવાઈ પણ હું એમના નિકટ પરિચયમાં આવેલો હોવાથી એમના આન્તરજીવનની ઝાંખી પણ મને ઘણી વેળા થઈ છે. અમે આશરે સને ૧૯૧૭ કે '૧૮ની સાલમાં વિનયમંદિરના તથા બાલમંદિરના લગભગ સાઠેક વિદ્યાર્થીઓને આનંદપર્યટન માટે લઈ ગયા હતા. તે વખત અમે દોઢ માસ જેટલી મુસાફરી સાથે કરી હતી, તેથી એમનું આન્તરજીવન જાણવાનું મને સુલભ થયેલું.

ભાવનગર રાજ્યનાં દરિયાકિનારાનાં ગામોમાં થઈને બધે પગે ચાલી છેક પીપાવાવ કે પોર્ટ વિકટર પહોંચવાનો પર્યટનનો ક્રમ રાખ્યો હતો. ભાતું, રસોઈનાં ઠામવાસણ અને ગોદુંસામાન રાખવા માટે એક ગાડું રાખ્યું હતું. અને નાનામોટા બધા વિદ્યાર્થીઓ હાથમાં દંડીકાં કે લાકડી પકડીને પગપાળા દરરોજ ઊપડતા. રોજેરોજ આશરે સાત ગાઉનો પંથ કરવો અને એટલામાં જે ગામ આવે તેમાં ઉતારામાં કે નિશાળમાં રાતવાસો કરવો એમ ગોઠવણ રાખી હતી. હું તે વખતે કેળવણીખાતામાં નોકર હતો તેથી એવાં સ્થળોના મહેતાજીઓને અમારા પ્રોગ્રામના આગળથી ખબર આપ્યા હતા, એટલે દરેક મજલે ઉતારાપાણીની સગવડ થઈ હતી. બપોરના ટીમણ વખતે રસ્તામાં અનુકૂળ સ્થળ આવે ત્યાં સૌને પાંદડાંમાં ભાતું પીરસાતું, અને રાતવાસો રહેવાને સ્થળે પહોંચીએ ત્યાં વાની રસોઈ કરી સૌ જમી લેતા રસોઇયો સાથે હતો તેથી રસોઈ થતાં દરમિયાન તથા બીજે દિવસ ચાલવાના વખત પહેલાં તે તે સ્થળોની આજુબાજુ જે કાંઈ જોવા જાણવા જેવું હોય તે કાર્ય કરી લેતા હતા. આ રીતે અમે લગભગ પંદરસત્તર દિવસે વિકટર પહોંચેલા. તે વેળા મહુવા કે વિકટર સુધી રેલવે લાઈન થઈ નહોતી. તેથી અમે બધા ચાલતા કુંડલા ગામે આવ્યા અને વિદ્યાર્થીઓને ટ્રેનમાં બેસારીને બે શિક્ષકો સાથે ભાવનગર મોકલી દીધા.

પછી ત્યાંથી ગિજુભાઈ, હું અને વેણીભાઈ પગપાળા નર્મદાનાં તીર્થસ્થાનોમાં પાવન થવા માટે સીધાવ્યા. નર્મદાનાં પાવનજળમાં અમે પંચતીર્થી પનાઈમાં બેસીને કરી હતી. ત્યાંથી શ્રી. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમનો અનુભવ લેવા અમારી ત્રિપુટી અમદાવાદ ઊતરી. આશ્રમવાસી તરીકે અમે ત્યાં ત્રણ દિવસ રહ્યા અને સૌની સાથે સૌની માફક અમારે ભાગે પડતું કામકાજ પણ કરેલું.

આ બધા સમય દરમિયાન સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ગિજુભાઈનો સરલ અને રોજાળ સ્વભાવ, નિર્મમત્વ અને નિરહંકાર, અડગ ત્યાગ અને એકલક્ષતા, નિર્લેપ અને નિખાલસ દિલ એવા ઊંચા ગુણો મને વારંવાર પ્રત્યક્ષ થયેલા.

મુસાફરીનો જે પ્રોગ્રામ નક્કી કરેલ હતો તે બધો બારીકીથી તેઓ પજેપજ પ્રમાણે પાળતા, અને 'સૌ તૈયાર છે' એવો સાદ પડે કે તુરત ઊભા થઈને તેઓ મોખરે ચાલવા માંડતા. તેમની ઝોળી ક્યાંઈ ટાંગેલી હોય, ધોતિયું રાતનું વળગણીએ સૂકાતું પડયું હોય તે કાંઈ સંભાળી લેવાની પરવા જ ન કરતા. કેટલીક વાર તો પગરખાં પહેરવાં પણ ભૂલી જતા. હું તે બધું સંભાળી લેતો અને કોઈ વિદ્યાર્થીઓ પણ કાંઈ ચીજવસ્તુ ભૂલી ગયા હોય તેની તપાસ કરીને હું સૌની પાછળ ચાલતો એક વખત ગિજુભાઈને આ બાબત મેં કહેલું કે: “આમ તમે દરેક સ્થળે કાંઈ કઈ વસ્તુ ભૂલતા જશો તો મુસાફરીને અંતે તમારે બધો સરસામાન ખોયાથી લંગોટીભર ઘેર પહોંચવું પડશે.” તેના ઉત્તરમાં તેમણે ઠંડે પેટે મને કહેલું: 'હું મારા પ્રોગ્રામમાં અને એકેદર યોજનામાં જરાય ભૂલ થવા નથી દેતો, તે બરાબર સાચવું છું. અને બાલકેળવણી પાછળ દેશનાં બાળકો ખાતર મેં લંગોટી તો ક્યારની વાળી છે. વળી એવી ચીજવસ્તુ મારી વતી તમે સંભાળનાર છો એટલે હું એમાં વધારે ભૂલકણો થઈ ગયો છું.”

એમના આ જવાબથી મને બે મુદ્દાનું રહસ્ય સમજાયું. એક, પોતાનું મુખ્ય અને મહત્ત્વનું કામ પોતે ચૂકવું નહિ; તથા બીજાના કામમાં દખલ કરવી નહિ; અને બીજું, સંભાળનાર કે દોરનાર કોઈક છે એવું ભાન જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી આપણે કાં તો બેદરકાર અથવા પાંગળા બનીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ હશે કે—માસ્તર નિશાળમાં શીખવશે, અથવા ઘેર આવનાર ખાનગી માસ્તર પાસેથી શીખી લેવાશે—એવું ભાન મનમાં હોય છે, ત્યાં સુધી આપણે આપણું વાંચવા લખવાનું કામ પોતાની મેળે અને તેટલું કરવા પરિશ્રમ લેતા નથી. એટલે તે આપમેળે તૈયાર કરવા ટેવાતા પણ નથી. પારકું આપેલું એવું ભણતર બહુ તો પરીક્ષા સુધી સંભારવાનો ભાર વેંઢારીને આપણે પરીક્ષા પછી માથું હળવું કરી દઈએ છીએ અને એ બધો ભાર મગજમાંથી ઉતારી દઈએ છીએ. શિક્ષણમાં સ્વાશ્રયી થવાના મુખ્ય સિદ્ધાંતથી આ વાત કેવળ વિરુદ્ધ છે.

હવે છેલ્લું એક અંગત સ્મરણ નોંધીને આ લેખ પૂરો કરું છું. દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્રમાં એક શ્લોક છે કે:—

चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धा शिष्या गुरुर्युवा ।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्न संशयाः ।

સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ગિજુભાઈ કરતાં હું ઉમ્મરે દસબાર વર્ષ મોટો હતો. તોપણ હું એમને મારા ગુરુ કહેતો. મેં જોકે પેનપાટી લઈને એમની પાસે કક્કો ઘૂંટયો ન હોતો, તેમજ એમનાં વ્યાખ્યાનોના વર્ગોમાં અભ્યાસ અર્થે નોંધપોથી લઈને હાજરી આપી નહોતી, પણ માત્ર એમના સહવાસ અને પરિચયથી કેળવણીના કેટલાક સંસ્કારો મેં ઝીલેલા અને તેથી એમને મારા ગુરુ લેખતો. તેમણે પણ મને પોતાના 'પરશિષ્ય' તરીકેનું મહિમાવાચક

બિરૂદ ખટ્યું. એટલે એમની પાસેથી તાલીમ લઈ જનારાઓમાં હું કાંઈ સર્વશ્રેષ્ઠ નહોતો, પણ એમના શિક્ષણવિષયક પ્રારંભમાં હું એમનો પહેલો સામીત હતો. એમની એ પ્રવૃત્તિમાંથી તથા એમના એકંદર જીવનના અવલોકનમાંથી હું વ્યાખ્યાનો વગર પણ તાલીમ મેળવી શકેલો અને કેળવણીની નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકેલો. તેથી ઉપર ટાંકેલો શ્લોક અમારા બેઉના સંબંધમાં યથાર્થ લાગુ પડે છે—એમ હું એમને ઘણીવાર કહેતો.

આવા એ ગિજુભાઈનો માયાળુ સ્નેહાળ સ્વભાવ કદિ વિસરાય એમ નથી. અને તેથી પણ ઘણા વધુ અંશે પ્રકાશતી એમની જાજ્વલ્યમાન પ્રતિભા તો અંતરની નજરે તર્યા જ કરે છે. એમણે અપાર બળથી ઉચ્ચારેલા નવી કેળવણીના મંત્રોનાં આંદોલનો દેશ આખામાં અત્યારે ગુંજી રહ્યાં છે તે હવે કદિ શમવાનાં નથી, કેમકે એ મંત્રના ધ્વનિ અમર છે અને એમનું એ જીવનકાર્ય પણ અમર રહેવાનું. એ સદ્ગત સ્નેહી આત્માને સ્વર્ગમાં સંપૂર્ણ શાન્તિ ઇચ્છું છું.

૧૯૧૪ની ગ્રીષ્મમાં

વિજય મુ. વાસુ

તે દિવસે રવિવાર હતો. સારા જેવા શહેરમાં અપાર મેદની વચ્ચે નદીના ઘાટથી થોડે છેટે ગાવરિલો પ્રિન્સીપ ઊભો હતો. તેના ખિસામાં એક ભરેલી ઓટોમેટિક પિસ્તોલ હતી. તેનાથી થોડે દૂર ચાબ્રિનોવિચ ઊભો હતો. તેના ખિસ્સામાં એક બોમ્બ હતો. ઑસ્ટ્રિયા–હંગરીના ગાદીવારસ આર્કડ્યુક ફર્ડિનાન્ડ અને તેની પત્નીનું સરઘસ નીકળ્યું. ચાબ્રિનોવિચે બોમ્બ ફેંક્યો. ફર્ડિનાન્ડ બચી ગયો. પાછળની મોટરમાં બેઠેલા ઘાયલ થયા.

ટાઉન હૉલમાં મેયરે ફર્ડિનાન્ડનું સ્વાગત કર્યું. "બસ કરો," ફર્ડિનાન્ડ ગુસ્સાથી ધૂંધવાતાં બરાડી ઊઠયોઃ "હું તમારી મુલાકાત લેવા આવ્યો છું અને તમે મારું સ્વાગત બોમ્બથી કરો છો !"

ઘવાયેલાઓને જોવા ફર્ડિનાન્ડે દવાખાના તરફ મોટર હાંકી બોસ્નિયાના ગવર્નરે તેનો રસ્તો બદલાવ્યો. "તમે ખોટે રસ્તે જાઓ છો ! નદીના ઘાટ તરફ હાંકો."

ગવર્નરના આ શબ્દોએ વિશ્વવિગ્રહમાં એંસી લાખ માણસોનો જીવ લીધો. ઘાટ તરફ પ્રિન્સીપની પિસ્તોલે ફર્ડિનાન્ડ અને તેની પત્નીના પ્રાણ લીધા.

* * *

જુલાઈની બીજી તારીખે કલાકના ૬૦ માઈલની ઝડપે 'અમેરિકા' નામનું વિમાન ૨૦૦૦ રતલ વજન ઉપાડી આટ્લાન્ટિક મહાસાગર ઓળંગી ગયું. તે જોઈને વિમાનનો શોધક ઓરવિલ રાઈટ બોલી ઊઠયોઃ "વિગ્રહનો અંત વિમાન આણશે, કારણકે જે લોકો વિગ્રહ સળગાવે છે તેઓ જ્યારે પોતાની જિંદગી જોખમમાં જોશે ત્યારે તેઓ વિગ્રહ સળગાવે તેવી ઓછી વકી રહેશે."

આનંદ કરો, હવે વિગ્રહ થવાનો નથી, કારણકે બ્રિટન કરોડો પાઉન્ડ ખરચીને દર માસે એક હજાર વિમાન બાંધે છે. જર્મની, રશિયા, અને બીજાં રાજ્યો કેટલાં બાંધે છે તેનો તો કશો હિસાબ નથી. ચેમ્બરલેઇન, હિટલર, મુસોલિની, દલાદિયર અને કર્નલ બેક એકબીજાના વિમાની કાફલા જોઈને ડરી જશે અને છેવટે વૈરાગ્યવૃત્તિ ધારણ કરી બધા વિમાનોને ભેગા કરી સળગાવી દેશે.—અથવા એકબીજે વિગ્રહ થઈ ગયા પછી તેમાં વિમાનો મનુષ્ય માત્રની હસ્તી મીટાવી દેશે એટલે પછી વિગ્રહ કરનાર કોઈ રહેશે નહિ !

* * *

ઑસ્ટ્રિયા–હંગરીએ સર્વિયાને આપેલ અલ્ટીમેટમનો સર્વિયાએ આપેલ જવાબ વાંચી કૈસર વિલ્હેલ્મે છૂટકારાનો દમ ખેંચીને કહ્યુંઃ "હવે લડાઈ થવાની બીક નથી."

એક કલાક પછી ઑસ્ટ્રિયા–હંગરીએ લડાઈ જાહેર કરી !

ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહે વિમાન જોયાં હોત તો બીકનો માર્યો તે લડાઈ જાહેર ન કરત !

•

જુલાઈની નવમી તારીખ હતી. યુરોપના મામલાથી બેચેન બનેલા અમેરિકનો 'વ્હાઈટ હાઉસ'માં બેઠા હતા. હેન્રી ફૉર્ડ અમેરિકાના 'શાન્તિપ્રેમી' પ્રમુખ વિલ્સન સાથે ખાણું લઈને બહાર નીકળ્યો. "આનંદ કરો," તેણે લોકોને કહ્યું, "હું પ્રમુખ સાથે મળતો થાઉં છું કે જાહોજલાલીનો વખત ચાલ્યો આવે છે."

•

જુલાઈની ૨૦મી તારીખે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં કામગારોએ શ્રમજીવી વર્ગનું પ્યારું વિપ્લવગીત La Marseillaise ગાયું તે માટે ઝારના સૈન્યે તેમની ઉપર હુમલો કર્યો.

લગભગ તે જ વખતે ફ્રાન્સના પ્રમુખ પોંકારેએ રશિયાની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકયો. જર્મની વિરુદ્ધ રશિયાની વલણ કડક બનાવવા તે આવ્યો હતો અને તેના માનમાં ખુદ ઝારના સૈન્યે La Marseillaise—જે વિપ્લવગીત ફ્રાન્સનું રાષ્ટ્રગીત છે—ગાયું ! ૧૮૧૨માં નેપોલિયને મૉસ્કો છોડ્યું તે પછી ઝારની પ્રજાએ પહેલી વાર દરબારી પ્રસંગે આ વિપ્લવગીત સાંભળ્યું.

•

આજે જર્મનીમાંથી જીવ બચાવવા નાસી છૂટેલો જગવિખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આઈન્સ્ટાઈન તે વખતે કૈસર વિલ્હેલ્મની વિજ્ઞાનની શોધખોળની સંસ્થાનો સંચાલક હતો.

•

પાઉલ જોસેફ ગૅબેલ્સ નામનો ૧૭ વર્ષનો એક પાંગળો ગરીબ વિદ્યાર્થી તે વખતે કૅથોલિક શિષ્યવૃત્તિ ઉપર નભીને કળા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતો હતો.

આજે હિટલરનો ડાબો હાથ બની યહૂદીઓ અને કૅથોલિકોનું નિકંદન કાઢી રહ્યો છે તે એ જ ડૉ. ગૅબેલ્સ.

•

તે વખતે ચીનની પ્રત્યાઘાતી સરકારથી ભાગીને એક યુવાન ભાવનાશાળી રાષ્ટ્રવાદી ચીનાએ જાપાનમાં આશ્રય લીધો અને ત્યાંથી મંચુરિયા જઈ ચીનના એ પ્રાંતને ચીન સામે બળવો કરવા પ્રેરણા આપી.

આજે ચીન તરફથી જાપાન અને મંચુરિયા સામે લડી રહ્યો છે તે એ જ ચીઆંગ કાઈ-શેક.

•

સ્પેનિશ મૉરોક્કોમાં બળવાખોર રીફ લોકોને દાબી દેવા માટે તે વખતે ૨૧ વર્ષનો એક યુવાન સ્પેનિશ લશ્કરી અમલદાર મૉરોક્કોમાં સ્પેનિશ ટુકડીના મોખરે લડી રહ્યો હતો.

૨૧ વર્ષ પછી સ્પેનની પ્રજાને દાબી દેવા બળવાખોર રીફ લોકોના મોખરે

રહીને જે સ્પેન સામે લડતો હતો તે એ જ ફ્રાન્સિસ્કો ફ્રાંકો. તેની વધારે ઓળખાણની જરૂર છે?

*

જુલાઈની ૨૮મી તારીખે ઈટાલીમા મિલાનના પોલીસ ખાતાના ખાનગી દફતરમાં નીચે પ્રમાણે શેરો થયોઃ

"લોવંતીના તંત્રી અને વિપ્લવવાદી સમાજવાદી નેતા બેનિટો મુસોલિનીએ વિપ્લવ માટે પ્રચારકાર્ય કરવા મોટી રકમની મદદ મેળવી છે."

એક વખતના એ વિપ્લવવીર અને સમાજવાદી નેતાએ હવે તો ઈટાલીમાંથી સમાજવાદનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું છે. હવે તે રશિયામાંથી અને આખી દુનિયામાંથી સમાજવાદનો નાશ કરવા માગે છે.

*

ઑગસ્ટની બીજી તારીખે જર્મન લશ્કરે ફ્રાન્સની સરહદ તરફ પ્રયાણ કર્યું તેમાં એક નાના અમલદારનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપેલ છેઃ

"મુલહાઉસન રેજિમેન્ટનો લેફ્ટેનન્ટ હરમાન ગેરિંગ—૨૧ વર્ષનો પાતળો, સુંદર જુવાન માણસ."

આજે તે પાતળો પણ નથી અને તેથી સુંદર પણ નથી. તેથી તો ગેરિંગ કહે છે કે જર્મનીને માખણ કરતા તોપોની વધારે જરૂર છે. ક્યાંક બધા જર્મન માખણ ખાઈને તેના જેવા થઈ જાય તો?

*

ઑગસ્ટની ત્રીજી તારીખઃ જર્મન લશ્કરમાં લડવા માટે દાખલ થવા એક ફિક્કા, જુવાન ઑસ્ટ્રિયન ચિત્રકારે—ચિત્રકાર નહિ પણ પોસ્ટકાર્ડ ચિતરનાર અને લેભાગુ વક્તાએ બાવેરિયાના જર્મન રાજા નામદાર લુડવિગ ત્રીજાને અરજી કરી અને નામદાર રાજાએ તે અરજી મંજૂર કરવાની મહેરબાની બતાવી.

હવે તેને લેભાગુ કહેશો નહિ, હવે તે કોઈને અરજી નથી કરતો તે રોજ શું કરે છે તે જાણવા અને તેના ભાષણ વાંચવા દુનિયાના માણસો રોજ સવારે ઊઠીને દોડધામ કરે છે. એડોલ્ફ હિટલરની ઓળખાણ આપવાની જરૂર છે?

*

ઑગસ્ટની ત્રીજી તારીખ પૂર્વ આફ્રિકાની આવતી એક સ્ટીમર ઇંગ્લંડ પહોંચવા દરિયાઈ સુરંગો વચ્ચેથી પાણી કાપે છે. તેની ઉપર છે "મોહનદાસ ગાંધી નામના એક ધનવાન વાણિયા વકીલ ગૃહસ્થ." તે ઇંગ્લંડ આવે છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વફાદાર રહેવા અને તેના સંકટના સમયે સેવા કરવા. પરંતુ આવતી કાલે થનાર લડાઈની તૈયારીમાં દુનિયાને તેના તરફ જોવાની ફુરસદ નહોતી.

સત્તર વર્ષ પછી લંગોટીભર, દૂબળા દેહે, લાકડીના ટેકે મુઠ્ઠીભર માણસો લઈને

અહિંસકપણે મીઠાનો કાયદો તોડી જ્યારે તેણે બ્રિટિશ રાજ્યશાસનને હચમચાવી દીધી ત્યારે આખી દુનિયાની નજર તે દૂબળા દેહ ઉપર ઠરી રહી.

*

ઝારની સત્તાએ તે વખતે જોસેફ જુગાશવિલીને સાઈબીરિયામાં કેદ રાખ્યો હતો, તેનો મિત્ર મેકસીમોવિચ લંડનમાં રશિયન એલચી ખાતાથી છેટો ભાગતો છુપાતો હતો.

ત્રણ વર્ષ પછી જેઓએ ઝારના લોહીથી નૂતન રશિયાની શરૂઆત કરી તેમાં એ હતા: સ્ટેલિન અને લીટવિનોવ.

*

અમેરિકાએ ખેતીના વિકાસ માટે યાંત્રિક હળ–ટ્રેકટર–ની શોધ કરી. બેલ્જિયમે તેની પાસેથી ટ્રેકટર ખરીદ કર્યાં. પ્રજાની આબાદી માટે યોજાયેલા તે યંત્રને જોઈને મેજર એડવર્ડ સ્વિન્ટન નામના એક બ્રિટિશ અફસરને તેમાં તોપો ગોઠવી લડાઈમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર આવ્યો. વિશ્વવિગ્રહમાં એ ટ્રેકટર ઉપરથી ટેંક બન્યું અને એ કાળમુખા શસ્ત્રે લડાઈમાં કેવો કરપીણ પાઠ ભજવ્યો છે તે કોનાથી અજાણ્યું છે?

*

ઑગસ્ટની ચોથી તારીખ: રાતના ૧૧–૫૯: લંડનમાં ૧૦ ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટમાં બ્રિટિશ પ્રધાનો જર્મનીના જવાબની રાહ જોતા હતા. "અભરાઈ ઉપર ઘડિયાળમાં બારના ટકોરા થવા લાગ્યા અને જ્યારે મધરાતનો છેલ્લો ટકોરો પડ્યો ત્યારે ઉષ:કાળ જેટલી શાન્તિ હતી. આપણે તે વખતે વિગ્રહમાં ઊતર્યા. હું સૂઈ જવા માટે રવાના થઈ અને સીડીના પગથિયા પાસે જ્યારે આવી ત્યારે મેં વિન્સ્ટન ચર્ચિલને ગુપ્ત મુખમુદ્રા સાથે ઝડપભેર પ્રધાનમંડળના ઓરડા તરફ જતો જોયો."[૧]

*

આઠ કરોડના હત્યાકાંડમાં એકલા બ્રિટને પાંચ અબજ પાઉન્ડનો ખર્ચ કર્યો. દુનિયામાં મરેલા અને ઘવાયેલાઓની સંખ્યા બે કરોડની થઈ. પરંતુ એ લડાઈ માટે કયું વ્યાજબી કારણ હતું તે હજી કોઈ નથી કહી શકતું. વિશ્વવિગ્રહમાં હારેલી પ્રજાઓ આજે પોતાને વિજયી માને છે અને વિજેતા રાજ્યો પોતાને પરાજિત માને છે!

અને છતાં આવતી કાલે આપણે બધા બીજા વધારે ભયાનક વિગ્રહમાં ઊતરવાની અણી ઉપર છીએ. શા માટે? તેનો જવાબ—સંતોષકારક જવાબ—કોઈ આપી શકે તેમ નથી. ×

---

૧ લેડી એસ્કવીથના શબ્દો.

× *Footnotes on Fourteen* નામના 'કરન્ટ હિસ્ટરી' (જુન, ૧૯૩૯)માં આવેલા એક કટાક્ષમય લેખ ઉપરથી.

આધુનિક કાવ્યપ્રવાહ

[એક વ્યાખ્યાન]

વ્યાખ્યાતા : ચંદુલાલ જ. ભટ્ટ

સંસ્કૃતમાં કાવ્યની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી છે. દણ્ડિન્, મમ્મટ, વિશ્વનાથ તથા જગન્નાથ કાવ્યની વિવિધ વ્યાખ્યા આપે છે, એમાંથી વિશ્વનાથની વ્યાખ્યા બહુ સ્પષ્ટ છે :

वाक्यम् रसात्मकम् काव्यम् ।

એટલે ' રસમય વાકય તે કાવ્ય '. જગન્નાથ કહે છે એ વધારે સ્પષ્ટ છે :

रमणीयार्थ–प्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ।

એટલે ' રમણીય અર્થ સૂચવતો શબ્દ તે કાવ્ય.'

મમ્મટ અને દણ્ડિનની વ્યાખ્યાઓ બહુ સ્પષ્ટ નથી. વળી " કાવ્ય તો દૈવી પ્રેરણાથી જ કે હૃદયની ઊર્મિઓના અતિરેકથીજ સ્ફુરે છે " એવો પણ કેટલાકનો અભિપ્રાય છે. અંગ્રેજ કવિ કોલેરીજ કહે છે તે મુજબ:

"Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings"
અને વર્ડ્સવર્થ કહે છે:
"Poetry is the emotions recollected in tranquility."

આ પ્રમાણે કાવ્ય કોને કહેવું એ વિશે અંગ્રેજ સાહિત્યકારોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મત છે.

આપણે આજના વિષય માટે તો ' વનપ્રવેશ ' કરી ચૂકેલા એટલે પચાસ વર્ષની વય ઉપર પહોંચેલા જીવંત વા સ્વર્ગસ્થ કવિઓની કૃતિઓની ચર્ચા કરીશું. ' વનપ્રવેશ ' કરી ચૂકેલા કવિઓનો યુગ તે ' નરસિંહરાવયુગ. ' એ બધાના અગ્રણી શ્રી. નરસિંહરાવ. એમની પહેલાંના નર્મદ અને દલપતે કાવ્યસરિતાનું વહેણ જુદી દિશાએ વાળ્યું. એમણે સમાજસુધારા અને સ્વદેશભક્તિના સૂર પૂર્યા. અને ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યમાં નવીન દિશા ઉઘાડી. એમની એ પહેલાંના કવિઓમાં ધ્યાન ખેંચે એવા પ્રેમાનંદ, શામળ અને દયારામે પૌરાણિક પ્રસંગો પરથી આખ્યાનો રચ્યા. ભક્તિ, નીતિ અને બોધદાયક કાવ્યો રચીને ગુર્જરીની અનુપમ સેવા કરી. નર્મદની કવિતામાં એનો 'જોસ્સો' છૂપો રહી શકતો નથી. " યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે " એ નર્મદનો મંત્ર ગુજરાતને હંમેશને માટે લાભદાયી થઈ પડશે. દલપતે પણ ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર કાવ્યો રચીને " ગુર્જરી વાણી રાણી "ના વકીલ તરીકે ઉત્તમ સેવા બજાવી.

સ્વ. શ્રી. નરસિંહરાવે કાવ્યઝરણાને જુદી દિશાએ વાળ્યું. જે યુગના નરસિંહરાવ પ્રણેતા લેખાયા છે એ યુગના લગભગ બધા કવિઓએ અંગ્રેજી, અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ખૂબ

અભ્યાસ કર્યો. એને પરિણામે કવિતા અને ગદ્ય સાહિત્યમાં નવીન દૃષ્ટિથી તત્ત્વશોધન શરૂ થયું. શ્રી. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિસૌન્દર્યનાં વર્ણનો સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. એ સુંદર પ્રકૃતિદર્શનમાં જ કવિ ઘડીભર મુગ્ધ થઈ જાય છે અને એ વર્ણનો વાંચતાં આપણે પણ સૌન્દર્યપાનમાં ભાન ભૂલી બેસીએ છીએ. એમનાં સુંદર કાવ્યોમાં લક્ષ ખેંચે એવાં 'મધ્યરાત્રિએ કોયલ,' 'મેઘ અને ચન્દ્ર'— વગેરે નોંધવા જેવાં છે. એ કાવ્યો પરથી કવિની સુંદર વર્ણનશક્તિનું ભાન થાય છે. એમનાં કાવ્યોમાં પ્રેમની મીઠાશ ને સૌરભ છે.

શ્રી નરસિંહરાવ એ પહેલા પ્રકૃતિકવિ છે. એમના પછી બીજા પ્રકૃતિકવિ શ્રી. કાન્ત ઉર્ફે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. ગુજરાતી ભાષામાં સુંદર 'ખંડકાવ્યો' અને 'અંજની ગીતો' લખવાનું માન એમને ઘટે છે. શ્રી. નરસિંહરાવે ખંડકાવ્યોની પ્રેરણા એમની પાસેથી મેળવેલી. કાન્તનાં સર્વ કાવ્યોમાં સર્વાંગ સુંદર કાવ્ય 'વસન્તવિજય' છે. એમાંનું પ્રકૃતિવર્ણન એટલું હૃદયંગમ છે કે શ્રી. ન્હાનાલાલે એને "ગુજરાતી સાહિત્યનાં ખંડકાવ્યોમાં તાજમહાલ" કહ્યો છે. એ કાવ્યની સુંદર પંક્તિઓમાં ધ્યાન ખેંચે એવી વસન્તના આગમન વિશેની પંક્તિઓ છેઃ

"ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઈ, ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય,
બેસીને કોણ જાણે ક્યહિં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
નાખી નાખે હલાવી, રસિક હૃદયને વૃત્તિથી દાબ જાય."

શ્રી. કાન્તનાં કાવ્યોમાં પ્રેમની કોમળતા છે. એમણે માનવજીવન અને પ્રકૃતિવર્ણનની સુંદર ગુંથણી કરી છે. જુઓઃ

"વહી જતા ઝરણા શ્રમને હરે,
નિરખતાં રચના નયનો ઠરે;
મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે"

*

"વસન્તે સ્થાપેલું પ્રબળ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે,
નવાં રૂડાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
બધી સામગ્રીએ મદન રસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી."

આ પ્રમાણે શ્રી. કાન્તમાં સુંદર પ્રકૃતિવર્ણનોમાં માનવજીવનના પ્રસંગોની ગૂંથણી જણાશે.

સંસ્કૃત મહાકવિ કાલિદાસે પણ શાકુન્તલમાં ઘણે સ્થળે માનવજીવન સાથે કુદરતનો સમન્વય સાધ્યો છે. શકુન્તલા સાસરે જાય છે એ પ્રસંગે પવનને લીધે ઝાડપાન હાલે છે. એ પરથી કવિ કહે છે કે નિર્જીવ વસ્તુ પણ શકુન્તલાને વિદાય આપે છે એટલો બધો સ્નેહ બેઉ વચ્ચે હતો. માનવજીવનની વિષમતાના દર્શનમાં રાચનાર કાન્ત આ પ્રમાણે પ્રકૃતિકવિ છે એટલું જ નહિ, પ્રણયકવિ પણ છે. કાન્તનાં કાવ્યોમા

ગેય તત્ત્વ ઉપરાંત, પદલાલિત્ય, માધુર્ય, વાચકને મુગ્ધ કરે છે. એ જ વસ્તુ એમનાં નાટકનાં ગાયનોમાં પણ લક્ષ ખેંચે છે. પદલાલિત્ય સાથે ગંભીર ભવ્ય કલ્પનાનું દર્શન કરવું હોય તો 'સાગર અને શશી'માં જુઓ :

"આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને,
ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહઘન, કુસુમવન, વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગનમાંહી ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે!"

ત્રીજા પ્રકૃતિકવિ રાજકવિ શ્રી. કલાપી. અત્રે પ્રશ્ન એ છે કે કલાપી કવિ કે સ્નેહી? કાન્તે એમને 'સ્નેહી' કહ્યા છે.

કલાપીનાં કાવ્યોનું પ્રભવસ્થાન 'સ્નેહ' છે એ ન ભૂલવું જોઈએ. શ્રી બલવન્તરાય ઠાકોર કહે છે તેમ,

" કલાપીના કાવ્યો એટલે દુઃખી દર્દીનાં આંસુ."

આ અભિપ્રાય સર્વાંશે સત્ય છે. કલાપીનાં કાવ્યોમાં આપણે પ્રકૃતિસૌન્દર્યમાંથી માનવની પામરતા માટે કવિને રડતા, ફરિયાદ કરતાં જોઈએ છીએ.

કલાપી કહે છે તેમ, " પ્રેમીઓ જુદાં છે."

" કમળ ભોળું, કુમુદ ભોળું, ભ્રમર ભોળો દિવાનાં છે,
જે જેનું ન તે તેનું, પ્રેમી પ્રેમી જુદાના."

કલાપીએ સુફીવાદની ગઝલોનું અનુકરણ કરીને ગુજરાતીમાં સુંદર ગઝલો લખી છે. સુફીવાદમાં ભક્ત તે આશક અને ઈશ્વર તે માશુક બને છે. એ 'ઇશ્કે હકિકી' એટલે 'દિવ્ય સ્નેહ'ની ભાવનાવાળી ગઝલો ગુજરાતીમાં લખવાનું માન એમને મળે છે.

"પેદા થયો છું ઢૂંઢવા તુંને સનમ !
ઉમર ગુઝારી ઢૂંઢતા તુંને સનમ !

આવાં સુફીવાદનાં કાવ્યોનો ઘણો અનર્થ થયો છે, એ ખરેખર શોચનીય છે. હાલના લોકો એ કાવ્યોની ફિલસૂફી સમજી શકતા નથી. કલાપીનાં અનુષ્ટુપ ઘણાં જ સુંદર છે. એમણે અનુષ્ટુપદ્વારા કરેલી માનવજીવનની નિર્બળતા વિશેની ફરિયાદ જોઈ શકીશુઃ

"રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ,
નહિ તો ના બને આવું, બોલી માતા ફરી રડી."

*

"જન્મ ને જીવનાં કૃત્યો, આકસ્મિક સૌ અરે !
પાસાં ફેંકે જનો સર્વે, દા' દેવો હરિ હાથ છે."

મંદાક્રાન્તામાં પણ આવી સુંદર પંક્તિઓ જડી આવે છેઃ

"છે આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
રે ! તોયે સૌ હૃદય ધરતાં, તૃપ્તિની કેમ આશા ?"

કલાપીને શરૂઆતથી જ રાજદ્વાર તરફ અણગમો હતો. 'અમારા રાહ'માં એ કહે છેઃ

"તમારા રાજદ્વારોના ખૂની ભપકા નથી ગમતા,
મતલબની મુરવત જ્યાં, ખુશામતના ખજાના જ્યાં."

'ગ્રામમાતા'નું કાવ્ય ખેડૂતજીવનનો સુંદર ચિતાર રજૂ કરે છે. રાજાનો શો ધર્મ હોવો જોઈએ એ આબાદ રીતે વ્યક્ત કરે છે. હાલના રાજાઓને એ કાવ્ય ઘણું જ બોધદાયક થઈ પડે એવું છે. કલાપીની કવિતામાં કલાનાં તત્ત્વોની ઊણપ જણાઈ આવે છે. એમાં ઊર્મિતત્ત્વ પ્રધાનપદે છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ મુખ્ય પ્રકૃતિકવિઓની ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિ—પ્રકૃતિસૌંદર્ય અને માનવતા વિશેની—આપણે જોઈ.

કલાપી પછી શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી 'સ્નેહમુદ્રા' મારફતે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એમનાં કાવ્યોમાં પદલાલિત્ય, ગંભીર સુંદર કલ્પના પણ માધુર્યનો સદંતર અભાવ જોવામાં આવે છે. કાવ્યોના પ્રસંગો સારા છે. એમનો હેતુ સમાજ સુધારણાનો હતો. 'સ્નેહમુદ્રા' અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'મા ઘણે સ્થળે સુંદર કાવ્યપંક્તિઓ નજરે પડે છે. એ જ એમની કવિ તરીકેની ગણના કરાવવા પૂરતું છે.

એમના પછી ગુર્જર કવિશિરોમણિ શ્રી ન્હાનાલાલ ગુર્જરી કાવ્યકુંજોમાં અમૃત રેડે છે. ન્હાનાલાલ બધી રીતે અસહકારી છે. કાવ્યલેખનમા એમણે નવીન પ્રણાલિ શરૂ કરી. એમણે ઘણા સાથે અસહકાર કરેલો. નાનપણમાં કવિ ઘણા જ તોફાની હતા. શ્રી. કેશવરામ હેડમાસ્તરે એમને સુધારેલા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર પિતાને અર્પણ કરી કવિએ ઉત્તમ પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યું છેઃ

"બાર બાર વીત્યા વરસો,
રાત્રિઓ વીતતાં સુની"

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રખર વિરોધી હોવા છતાં 'ગુજરાતનો તપસ્વી' લખીને ગાંધીજીની મહત્તાના યશોગાન ગાયાં. ન્હાનાલાલ કવિશ્રેષ્ઠ છે એની તો કોઈથી ના પાડી શકાશે નહિ. એમનાં કાવ્યોમાં કલા છે, અનેરી કલ્પના છે, પદલાલિત્ય છે, માધુર્ય અને ઓજસ પણ છે. 'વસન્તોત્સવ'ની પ્રથમ પંક્તિ જ જુઓઃ

"ગુલાબી સમીસાંજ નાજુક બાલિકા હતી."

આ પંક્તિમાં શું નથી? પદલાલિત્ય, કલા અને માધુર્યનાં દર્શન નથી શું? કેટલાક એમનાં કાવ્યોને 'કાવ્યો' કહેતા નથી. એમનાં કાવ્યોને 'અપદ્યાગદ્ય' કહે છે. અને શૈલીને 'ડોલનશૈલી' કહે છે. ગમે તેમ કહો પરંતુ જો આપણે કાવ્યની વ્યાખ્યા તરીકે 'रसात्मकम् वाक्यम् काव्यम्'ને સ્વીકારીએ તો ન્હાનાલાલની કવિતા સાચે જ શુદ્ધ કલાની પ્રતિમા છે. એમનાં અનેક કાવ્યોમાં 'તાજમહેલ'ની ભવ્ય કલ્પના અને સુંદર વર્ણન અનેકને ઘડીભર ભાન ભૂલાવે છેઃ કેટલાક 'તાજમહેલ'ને 'આંસુની પ્રતિમા' કહે છે. ઘણાં એને 'કાવ્ય' કહે છે. જ્યારે કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલે એને

"અશ્રુનો આરસ બન્યો."

એમ કહીને કલાના એ અપ્રતિમ નમૂનાને સુંદર કલ્પનાનું પડ ચડાવ્યું. શ્રી ન્હાનાલાલની

વર્ણનશક્તિ ખરેખર અદ્ભુત છે. એમના વર્ણનમાં એમની નવીન દૃષ્ટિનું દર્શન થાય છે. તત્ત્વદર્શન એ જ એમનો હેતુ છે. 'તાજમહેલ' ને જોઈને કવિ કહે છેઃ

"આ એહ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો
કે પ્રેમરાશિ પિયુ પ્રેમ ભગ્નનો ?
આ તાજ શું મુમતાઝનો સખે ?
કે સ્નેહના પંખીની વાસયષ્ટિ એ ?

•

સૌંદર્યનો, કલાનો, કે તાજ આ મુગલાઈનો ?

•

પ્રેમની ભગ્ન ધારી, ને દિગન્તે માંડી આંખડી,
પ્રેમના જોગણી કો આ, જુવે વ્હાલમની વાટડી."

શ્રી. ન્હાનાલાલ પણ એક સમયે તાજમહેલ જોવાની 'ના' જ પાડતા હતા. વર્ડ્ઝવર્થની પેઠે એ પણ માનતાઃ

"We have a vision of our own,
Why should we undo it ?"

પરન્તુ તાજમહેલના દર્શન પછી એમની કલ્પના એટલી સતેજ થઈ કે એમણે 'તાજમહેલ' જેવું સુંદર કાવ્ય ગુજરાતને આપ્યું. ન્હાનાલાલ 'જંઝેર' કવિ છે. એમણે કાવ્યની દેવીને તદ્દન બંધનમુક્ત કરી છે. રાસયુગના પ્રણેતા તરીકે ન્હાનાલાલની બરોબરી કોઈ જ કરી શકે એમ નથી. એમના સુંદર હૃદયસ્પર્શી રાસ ગુજરાતના રસતરસ્યાં નારી વર્ગમાં ચિરંજીવ રહેશે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓનું સુંદર અને તાદૃશ વર્ણન કરતો રાસ ઘણો જાણીતો છે. સૂરત, વડોદરા, અમદાવાદ, મુંબઈ, હાલાર વગેરે સ્થળોની સ્ત્રીઓનું એમણે આબેહુબ વર્ણન કર્યું છે. વડોદરાની સ્ત્રી વિશે લખે છેઃ

"છબી છટાભરી સોહાય, તપે મુખ મુગ્ધ હીરા,
શુભ વડોદરાની વેલ સરીખી એ ચતુરા !"

એમનાં નાટકો અને કાવ્યોમાં એમની તત્ત્વશોધનની દૃષ્ટિ જોઈને વિસ્મય થાય છે. 'ગિરનાર' અને 'તાજમહેલ'માં એ દૃષ્ટિ પ્રધાનપદે છેઃ

"ઉગ્યું સવાર સુખરૂપ સખી ! અમારું,
યાત્રા હલે શુભમુખી અમ ઊર્ધ્વગામી,
માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનાર શૃંગે
યાત્રાળુને કનક અંગુલિથી નિમન્ત્રે."

•

પર્વત ઉપર જતાં કવિને તત્ત્વદર્શન થાય છેઃ

"શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નહિ એક પૂરે ?
શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતનમંત્ર વાંચે ?
તે એક ગૈલકણના ઉરમાંહિ જોતાં,
ઇતિહાસવાહી લીધ દર્શન ત્યાં પ્રભુનાં."

ન્હાનાલાલ પછી બીજા 'સ્વતંત્ર' કવિ તે શ્રી. બળવન્તરાય ઠાકોર. એમણે છન્દોનાં માપ જાળવ્યાં છે. માત્ર મરજી પ્રમાણે યતિભંગ' કર્યો છે. જેમ વિચારપ્રવાહને અનુસરીને ગદ્ય લેખનમાં આપણે અલ્પવિરામ વગેરે વિરામચિહ્નો વાપરીએ છીએ તેમ, "વિચાર પૂરો થાય ત્યાં યતિ આવવી જોઈએ એમ એમનું મન્તવ્ય છે." શ્રી. ઠાકોરને મતે "કવિતા એટલે વિચારપ્રવાહ" "નક્કર વિચાર ન હોય તે કાવ્ય નકામું." આ રીતે જોતાં એમનાં કાવ્યોમાં સર્વત્ર પદલાલિત્ય કે માધુર્ય કદાચ માલમ ન પડે પરન્તુ ઓજસ્વિતા તો છે જ. એમનાં કાવ્યો એટલે "શુદ્ધ અગેય પદ્ય." "પદલાલિત્ય, માધુર્યની જરૂર નથી" એમ એ માને છે.

છતાં યે 'ભણકાર'માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઘણાંખરાં કાવ્યોમાં સુંદર કલ્પના, મનોહર વર્ણન અને પદલાલિત્યનો ચમકારો દેખાય છે. એમનાં કાવ્યો ન સમજી શકાય તો વાંચનારનો એટલો ઓછો અધિકાર. એ ઉચ્ચ કોટિનાં કાવ્યો છે અને રહેશે. એમણે પ્રેમનાં સુંદર કાવ્યો લખ્યાં છે. ઘણાં તો યુવાનોએ અભ્યાસ કરવા જેવાં છે. શ્રી. ઠાકોરે નવા શબ્દો યોજ્યા છે. શ્રી ઠાકોર એટલે શબ્દોની ટંકશાળ. 'જાતીય ત્રિકોણ' અને 'નવલિકા' જેવા અનેક શબ્દો યોજીને એમણે સાહિત્યની સેવા કરી છે એમનાં કાવ્યોમાં કોઈ સ્થળે 'દુરાન્વયદોષ' માલમ પડે છે. એમનું શાકુન્તલનું ભાષાન્તર છે એમાં કણ્વઋષિના મોંના શબ્દોમાંઃ

"છે દ્રવ્ય સાચે પરકીય કન્યા."

આ પંક્તિમાં 'પરકીય' વિશેષણ દ્રવ્યને લાગુ પડે છે, પણ વાંચનાર તે વિશેષણનો વિશેષ્ય 'કન્યા' સમજી બેસે એવી એ વાકયની રચના છે.

શ્રી. ખબરદાર ઠાકોરના કાવ્યના સિદ્ધાન્તનો સખત વિરોધ કરે છે. એ કહે છે કે સોનેટમાં ગમે એમ ન ચલાવી લેવાય. ઠાકોરે જોકે યતિભંગ સિવાય બીજો એકે દોષ યોજ્યા નથી એ નોંધવું ઘટે. ઠાકોર સોનેટના પ્રણેતા છે. 'સોનેટ'ને માટે 'પૃથ્વી' છન્દ યોગ્ય છે એ શોધનું માન એમને ઘટે છે. એમને પગલે ચાલીને આધુનિક યુવાન કવિઓએ 'સોનેટ' લખ્યાં છે.

એમના પછી જાણીતા વિદ્વાન પારસી કવિ શ્રી. ખબરદારની કવિતા પ્રતિ લક્ષ ફેરીશું. એમનાં કાવ્યોમાંથી એમનું સંસ્કૃતનું અપરિમિત જ્ઞાન વાચકને મુગ્ધ કરે છે. અને કવિ પારસી નહિ જ હોય એવા ભ્રમમાં નાખી દે છે. ખબરદાર એટલે "સંસ્કૃત પંડિત." એમનું ભજન "ભજ મન દુઃખભંજન ભગવાન" સુપ્રસિદ્ધ અને ઘણું લોકપ્રિય છે. કવિ નર્મદ પછી દેશભક્તિ, સ્વદેશપ્રેમ, અને સ્વાર્પણની ભાવનાવાળાં કાવ્યો એમણે ગુજરાતને આપ્યાં છે. જેમ એક અંગ્રેજ દુનિયાના ગમે એ ભાગમાં નવસતો હોય ત્યાં નાનું ઇંગ્લેંડ વસાવે, તેમ કવિ કહે છેઃ

"જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત."

ગુજરાતી જ્યાં વસે ત્યાં સુંદર ગુજરાત ઊભું કરે છે. આ કવિએ આપણને અંગ્રેજી Ballad–War songs પરથી સુંદર યુદ્ધગીતો આપ્યાં છે:

"વીરા ચાલો ઝટ રણમાં
કાઢો તાતી તલવાર.
રે ! હર હર નાદે ઘુમતાં,
કરીએ અરિનો સંહાર."

એમણે અંગ્રેજ કાવ્યોના અનુવાદ કર્યા છે. શ્રી. વિજયરાય એમને એથી જ 'અપહર્તા' કહે છે, જોકે એ સાચું નથી જ. 'પ્રતિકાવ્યો' લખવામાં શ્રી. ખબરદારની પ્રતિભાને કોઈ અનેરો આનંદ મળતો હોય એમ લાગે છે. એમણે શ્રી. ન્હાનાલાલના 'ગુજરાતનો તપસ્વી' પરથી 'પ્રભાતનો તપસ્વી' લખ્યું છે. શ્રી. નરસિંહરાવના 'ઘુવડ' પરથી 'ઘુવર' રચ્યું છે. એમનાં કાવ્યો અભ્યાસ કરવા જેવાં છે. ખબરદારે એમની પુત્રી તેહમીના પરના કાવ્યમાં અન્તે સુંદર ભાવનાયુક્ત કલ્પના રજૂ કરી છે:

"જન્મ ને મૃત્યુ છે ઊભય સુંદર જગે;
હો ભલે ઊભયના પંથ ન્યારા;
પણ ખરે મૃત્યુ એ અધિક સુંદર દિસે;
જ્યાં ખીલે માત્ર શુભ સ્મરણ ક્યારા !"

એમના પહેલાંના બીજા પારસી કવિ શ્રી. મલબારીને પણ ભૂલવા જોઈએ નહિ. એ એમની 'લાવણી' તથા ઉપદેશાત્મક કાવ્યો માટે પ્રસિદ્ધ છે. એમની ભાષા તથા શૈલી દલપતરામને મળતાં આવે છે:

"રાજા રાણા અકડ શેનાં વિશાત શી તમ રાજ્યતણી;
શી સત્તા પર ફૂદકા મારો લાખ કોટિના ભલે ધણી;
લાખ તો મૂઠી રાખ બરાબર કોટ છોડશો સરવાળે;
સત્તા સૂકા ઘાસ બરાબર બળી આસપાસે બાળે;
ચક્રવર્તિ મહારાજ ચાલિયા રાજચક્રની ફેરીએ;
સગાં દીઠાં મેં શાહઆલમનાં ભીખ માગતાં શેરીએ."

આ પ્રમાણે કવિએ વાસ્તવદર્શન કર્યું છે.

શ્રી. લલિતજી અને એમનાં મંજરીઆ ગુજરાતમાં ઘેરઘેર જાણીતાં છે. ન્હાનાલાલે એમને 'લગીર'ના કવિ કહ્યાં છે. એમનાં કાવ્યો 'મહાન' નથી છતાં એમાં માધુર્ય પુષ્કળ છે. 'મહૂલી' 'મહૂલી મઝાની પેઠે તીર,'

સંતો વ્હાલાં :–મહૂલી...

એ એમનું જાણીતું કાવ્ય છે.

શ્રી. બોટાદકર અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યથી બહુ પરિચિત ન હતા. એમણે બોટાદમાં મહેતાજી તરીકે જીવન વ્યતીત કરેલું છતાં એમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ સારો હતો. ગુજરાતે એમના જીવન દરમ્યાન એમની કદર નથી કરી. પોતે ગામડામાં જ જીવન પસાર કરેલું હોવાથી ગ્રામજીવનનું સુંદર વર્ણન એમનાં કાવ્યોમાં દષ્ટિગોચર

થાય છે. માનવજીવનના નાના છતાં સુંદર પ્રસંગો એ જ એમનાં કાવ્યોનો મુખ્ય વિષય છે.

'આણું'—

" આવી આવી વગડાવી'ધી વેલ્ય જો !
ઘુઘરીએ ધમધમતા આવ્યા ધોરલા,
આજ ફળી અંતરની એકજ આશ જો !
મોહેંડલી માવડીએ આણા મોકલ્યા."

આ કાવ્યનો ઢાળ પણ ગમી જાય એવો છે. કવિએ આગળ સુંદર ભાવ વ્યક્ત કર્યા છે. એમનાં પ્રકૃતિકાવ્યો ઘણાં જ સુંદર છે. સામાજિક કાવ્યો નોંધવા જેવાં છે. 'ભાગીરથી' અને 'ઊર્મિલા' સુંદર કાવ્યો છે. પતિતપાવની ગંગામૈયામાં સ્નાન કરીને પોતાને પાવન થયા માનનારાની મનોવૃત્તિનું તાદૃશ વર્ણન કવિએ કર્યું છે.

'ભાગીરથી'નાં દર્શન કરતાંની સાથે જ કવિને પ્રેરણા સ્ફુરે છે

" દીઠું ભગિરથ તણા શ્રમનું સુહાતું
હા ! આજ ભવ્ય પરિણામ મનોજ્ઞ મીઠું !
કર્તવ્યનિષ્ઠ કરના જયની સુગીતા,
દીઠી મહાર્ણવ સમી સુરવર્ઘ ગંગા.

•

" હા પામવો વિજય સ્વીકૃત કાર્ય માંહે,
હા પામવું મરણ પૂર્વજના નુપન્થે;
એવો ઉરે અચળ નિશ્ચય હોય જેને,
સ્વર્લોક-વૈભવ ન દૂર જણાય તેને"

•

'ભાગીરથી'મા સ્નાન કર્યા છતાં કોઈ એનું મહત્ત્વ સમજતું નથી. કવિ કહે છેઃ

" સેવી અનેક શ્રમ દૂર થકી ઉમંગે,
હા ! આવીએ તુજપદે અયિ ! માત ગંગે !
ને શુન્ય માનસ વડે વપુને ભીંજવી,
પાછા ગૃહે વિચરીએ સુરને હસાવી.
મીઠું મહત્ત્વ કદિ અંતરમાં ન આવે,
ને વીરનું સ્મરણ ના પળ એક આવે,
કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવા નહિ સ્વાન્ત જાગે,
ને અન્યના શ્રમતણું ફળ આપ માગે

કાવ્યને અંતે હિંદના પતનીઓના માનસનું દિગ્દર્શન થાય છે

આરંભી કાર્ય પળમાં અટકી જનારા,
ને સ્વલ્પ વિઘ્ન નડતાં લઈ નાસનારા,
કર્તવ્યસંગ ફળદર્શન ઇચ્છનારા,
ન કાર્યનું પ્રથમથી ફળ માનનારા.

જે ભૂમિના અહહ! આત્મજ હોય એવા,
ક્યાંથી સુભાગ્ય પ્રગટે ભવમાંહી એના,
એ ક્યાં થકી ત્રિદિવના પથને નિહાળે
ને ક્યાં થકી સુર તણાં સુખ સ્વલ્પ સેવે.

આ પ્રમાણે બોટાદકરનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરીએ તો ઘણું જાણવાનું મળે.

એમના પછી બહુનામધારી શ્રી. પાઠક આવે છે. એમણે વિવિધ નામ ધારણ કરી ગુજરાતી સાહિત્યની અનેક રીતે સેવા કરી છે. શ્રી. પાઠક ઘણા સારા તંત્રી છે. 'દ્વિરેફ' નામ હેઠળ એમણે રસપ્રદ વાર્તાઓ લખી છે. "સ્વૈરવિહારી" નામથી હાસ્યરસિક કટાક્ષમય લેખો લખે છે. અને 'શેષ' ઉપનામથી કાવ્યો રચે છે. એમ છતાં એ સર્વમાંએ એમની દૃષ્ટિ ઉચ્ચ વિવેચકની જ છે. વિનોદ માટે લખે ત્યારે એ ઘણી સુંદર ઉપમા આપી શકે છે. એમના અનુષ્ટુપ કલાપીને મળતા છે— ઘણાં જ સુંદર છે. ટૂંકામાં; એમની ભાવપ્રદર્શિત કરવાની હથોટી સૌ કોઈને મોદ પમાડે એવી છે:

"ફરીવે જનનાં જન્મો, આદર્યાંને પૂરાં કરે,
ચલાવે સૃષ્ટિનો તંતુ, ધન્ય તે નવયૌવન"

એમનું 'સ્નેહરશ્મિ' પરનું કાવ્ય કદિ ન હસનારને પણ હાસ્ય ઉપજાવવાની શક્તિનું ભાન કરાવે એવું છે.

શ્રી. પાઠકને છન્દ પર પ્રભુત્વ છે એ સુસ્પષ્ટ છે. કોઈ કોઈ સ્થળે 'ગણદોષ' ગ્હી ગયા છે.

એમનાં કાવ્યોમાં લોકગીતોના જૂના ઢાળ જોવામાં આવે છે. શ્રી. પાઠકની કવિતાઓમાં કાઠિયાવાડી ગ્રામભાષાના શબ્દો સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે:

(૧) "સખી મારા ઉરમાં છે એક હીરલો
એ તો અમથો હલયહલય થાય રે......
(આ સાથે સરખાવો શ્રી. હરગોવિંદ પ્રેમશંકરના
"શિવાજી અને જેબુન્નિસા" કાવ્યમાંની પંક્તિઓ—
પ્રેમહિરલો રે પ્રેમહિરલો
મારા ઉરમાં ઝળક ઝળક થાય...પ્રેમહીરલો)
(૨) દેદરે ઉાડીને જ્યારે સોંદશું.
(૩) ધુમતલ સેહરના કે હિલ્લોળ
તેજની કુટે ટશર્યું જો.

શ્રી. પાઠકની કેટલીક ઉપમાઓ ધ્યાન ખેંચે એવી છે:

(૧) કુકવિની કલ્પના પેઠે,
અંગ્રેજ રાજ્યનાં ઓર્ડિનન્સોની પેઠે
ઝંઝાવાતો ઉભરાતા હતા.

(૨) દુરાન્વયની પાસે ઢસેલી નાગણીની જેમ
લીબડાઓ તેને આંગણે
ઢળતી ભીંજી ઓઢીઓ એસવના" હતા.

રમુજ ઉત્પન્ન કરે એવાં 'શેષનાં કાવ્યો'માં કવિની પોતાની છીંક પણ આવે છે:

પૂછયું શુકસનન્દિકે,
પ્રાસ નહીં મળવાની બીકે,
ગણ્યું ચોથાચરણ તરીકે,
પાઠકની છીંક !

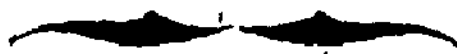
આ પ્રમાણે વનપ્રવેશ કરી ચૂકેના જાણીતા કવિઓનાં કાવ્યોનું મૂલ્યાંકન કરી ચૂકયા. શ્રી. નરસિંહરાવથી માંડીને શ્રી પાઠક સુધી જે કવિઓ વિશે આજે બોલાયું તેમાં ઘણા સમયને અભાવે રહી ગયા હશે. પરંતુ વિષયને ઉપયોગી નીવડે એવા જ કવિઓની કૃતિ વિશે બોલવું એ જ મારો હેતુ હોવાથી કોઈને અન્યાય થયો હોય તો માફી ચાહું છું. અસ્તુ !*

લારીવાળો

'પુંડરીક'

ઉનાળાનો ભાનુ પ્રખર પ્રજળે દ્વિપ્રહરનો,
તપે રસ્તો ભારે વિજનસમ ભાસે નગરનો:
તહીં લારીવાળો ધૂળમય પથે ભાર વહતો,
કપાળે પ્રસ્વેદે મલિન વદને નિકટ બનતો,
પરાણે ખેંચે છે સજલ શરીરે ભાર પરનો.
બતાવી ચિઠ્ઠી તે સકળ જનને અક્ષરવનો,
પહોંચી અંતે તે લિખિત સ્થળપે પ્હોંચ દઈને
ઉતારીને બોજો રસિક ગીત ગાતો ઘર ફરે.

* અવેની ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના આશ્રય હેઠળ-તા ૧૮-૨-૩૯ ના રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન નોંધ ઉપરથી તૈયાર કરનારઃ શ્રી. જયન્ત નાનુભાઈ શેઠ બી. એ. (ઓનર્સ)

समाजविकासनां मूळभूत तत्त्वो

: दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

મનુષ્યસમાજના ગીતાએ મુખ્ય બે વિભાગ કરેલા છેઃ દૈવી અને આસુરી.

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च। (અ. ૧૬, શ્લો. ૬)

અને વળી કહ્યું છે કે

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता। (અ. ૧૬, શ્લો. ૫)

દૈવી સંપત્તિથી મનુષ્યનો વિકાસ થાય છે અને ધીમેધીમે સમાજવિનાશક દુર્ગુણોથી એ મુક્ત થાય છે. આસુરી સંપત્તિ સમાજના સ્વાર્થ, અહંકાર, મત્સર ઇત્યાદિ સમાજ-દ્રોહી દુર્ગુણોને વધુ ને વધુ બાંધી રાખે છે. ભોગ ને ઐશ્વર્ય—ની અંદર જ ચિત્ત પરોવી તેઓ આંધળા બને છે. સાચું જ્ઞાન તેઓ ખોઈ બેસે છે. અને અંતે અધોગતિએ પહોંચે છે. કામ, ક્રોધ, અને લોભ આ ત્રણેને કબૂલ રાખ્યા પછી સમાજની અવનતિ જ થવાની. નરકના દ્વારરૂપી આ ત્રણ દુર્ગુણોનો સતત વિરોધ કરવાથી જ સંસ્કૃતિ ટકી શકે છે.

ફક્ત જીવવાથી જેમ વ્યક્તિનું જીવન કૃતાર્થ નથી થતું, તેમ સમાજનું પણ છે. જીવવું, ભોગવવું, જીવવું, અને ટકવું એટલાથી જ સમાજ કૃતાર્થ ન થઈ શકે. સમાજની મહત્ત્વાકાંક્ષા, સમાજની પ્રવૃત્તિ અથવા પુરુષાર્થ, સમાજનો જ્ઞાનરાશિ કંઈક મહાન ઉદ્દેશ તરફ દોડનાર હોય, જીવન કૃતાર્થ કરનાર હોય, મનુષ્યજાતિનું ચિત્ત એમનું જ ધ્યાન ધરતું હોય, તો જ જીવનમાં કંઈક પ્રવૃત્તિ છે, સફળતા છે, એમ કહેવાય. જે લોકો આગળ એ વસ્તુ નથી એ લોકો આસુરી સંપત્તિના છે. તેઓ,

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः। (અ. ૯, શ્લો. ૧૨)

છે એમ ગીતાએ કહ્યું છે.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર દૈવી સંપત્ અને આસુરી સંપતના વિભાગમાં જ સમાયેલું છે. દૈવી સંપત્તિમાં સમાજના સ્થૈર્ય અને અભિવૃદ્ધિનાં સર્વ લક્ષણો આવી ગયાં છે, જ્યારે આસુરી સંપત્તિમાં વિજય અને ઐશ્વર્યના આભાસથી માણસ આંધળો કેમ બને છે, જીવનસર્વસ્વ કેમ ખૂએ છે, અને અંતે એનો નાશ કેમ થાય છે, એ બતાવેલું છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અથવા વેદાંતવિદ્યા પરલોક માટે જ છે, ઇહલોકને વિરોધી છે એમ માની આપણે આજકાલ એ તરફ ઘણી ઉદાસીનતા કેળવી છે. પણ ઇહલોક ને પરલોક વચ્ચે આવો વિરોધ હોઈ જ ન શકે એમ ઉપનિષદોએ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઇહલોકમાં જેઓ નાલાયક નીવડ્યા તેઓ પરલોકમાં અનાયાસે લાયક ઠરશે એમ ન જ બને. જે અહીં એ જ ત્યાં. જે ત્યાં તે જ અહીં. જેઓ આ બે વચ્ચે વિરોધ જુએ છે તેઓ એક વિનાશમાંથી બીજા વિનાશમાં ઊતરે છે, એમ વિનાશના સ્વામી યમરાજે પોતે જ કહ્યું છે. શ્રીશંકરાચાર્યે પણ ધર્મ વિષે કહેતાં એ જ કહ્યું છે કે,

ધર્મમાં એ એટલી શક્તિ છે. ઇહલોકમાં અભ્યુદય અને પારલૌકિક કલ્યાણ એ બંને જે સાધી આપે તે જ ધર્મ. ધર્મની બાબતમાં "નાના" એટલે પરસ્પર વિરોધ હોઈ જ ન શકે, એમ વિચારપૂર્વક માણસે હૃદયમાં ઠસાવવું જ જોઈએ.

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।

આપણી માન્યતા એવી છે કે માણસ પૂર્વ સંસ્કારોને લીધે વિશિષ્ટ જન્મ લે છે અને એ મર્યાદા અથવા બંધનમાં રહીને જ એને પોતાનો વિકાસ સાધવાનો હોય છે. જ્યારે દેહ, કુટુંબ અને સમાજની મર્યાદામાં રહીને એ પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે કાં તો એ જૂનાં બંધનો વધુ ને વધુ દૃઢ કરે છે અને પોતાની શક્તિ ક્ષીણ કરે છે, અથવા કર્મ દ્વારા બધી સંકુચિતતામાંથી ઊગરી જઈ વધારે વ્યાપક જીવન માટે લાયક બને છે. વ્યક્તિની પેઠે સમાજ પણ વિકાસશીલ છે અને બંનેનું ધ્યેય એક જ હોઈ શકે છે.

વ્યક્તિનો આદર્શ જુદો અને સમાજનો આદર્શ જુદો એમ નથી એટલા જ માટે વ્યક્તિવાદ કે સમાજવાદ એ ઝઘડામાં અર્થ નથી. વ્યક્તિ કે સમાજ પોતાનો વિકાસ સાધીને કઈ દિશામાં જવા માગે છે એ જો પ્રથમથી નક્કી કર્યું હોય, તો યુરોપના સમાજશાસ્ત્રીઓમાં લાંબા વખતથી ચાલતો આવેલો એ ઝઘડો અર્થહીન છે એ સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

પુરુષાર્થ એટલે વિઘ્નો પર વિજય. માણસના સ્વભાવમાં જીવનસાફલ્ય તરફ જીવનનો જવાની વૃત્તિ પણ છે અને જીવનનો ઉદ્દેશ મારી જાય એ જાતની આત્મઘાતી વૃત્તિઓ પણ છે. એમને વિકૃતિ અથવા વિકાર કહેવામાં આવે છે. સ્વાર્થ, સંકુચિતતા, વિરોધ, વેર, દ્રોહ, હિંસા, અભિમાન વગેરે વિકારોથી જીવનપ્રયોજન હણાય છે અને માણસ વધુ ને વધુ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે.

હવે આપણે સમાજવિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો ગીતાએ કઈ રીતે બતાવ્યાં છે તે તપાસીએ.

અભય

સમાજનો વિકાસ બધા સાથે જ્ઞાનયુક્ત ઐક્ય સાધવામાં છે એમ ગીતાનું કહેવું છે. આના કરતાં વ્યાપક, ઉદાત્ત અને વ્યવહારુ આદર્શ દુનિયાની કોઈ પણ ફિલસૂફીએ કે ધર્મે મનુષ્યસમાજ આગળ ધર્યો નથી. બધા સાથેનું સંપૂર્ણ ઐક્ય અનુભવવું એ જ સાચો વિશ્વજિત્ યજ્ઞ કહેવાય. જ્યાં ભેદ રહ્યો ત્યાં વિજય ન સંભવે. ભેદ છે ત્યાં ભય છે જ. ભેદ કાઢી નાખવો હોય તો પ્રથમ અભય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. એટલે જ ગીતાએ દૈવી સંપત્તિના ગુણો ગણાવતી વખતે 'અભય'ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. ઉપનિષત્ કહે છે કે

द्वितीयाद्वै भयं भवति । બૃહદ્૦ (૧-૪-૨)

અભય બે પ્રકારનો છે. માણસ પોતાનું જીવન એવી રીતે રચી નાખે કે એ કોઈનાથી બીએ નહીં અને કોઈને એનાથી બીવાનું કારણ ન આપે. આ બન્ને જ્યારે સધાય ત્યારે અભય પ્રતિષ્ઠિત થયો એમ ગણાય. આ બન્ને બાજુઓ ફકીરી એકિકરી વગર ખીલવી ન શકાય. હું કોઈનાથી ત્યારે જ નહિ ડરું જ્યારે મારી ખાતરી હોય કે મારું સાચું સર્વસ્વ

કોઈ લૂંટી જ ન શકે, અથવા જેને લોકો લૂંટી શકે તેવી વસ્તુઓ મારા જીવનવિકાસમાં મહત્ત્વની છે જ નહિ. "Who steals my purse steals trash" એમ કહેનાર માણસ આ વાત જરૂર કંઈક અંશે જાણતો હતો. લોકો લૂંટી લૂંટીને શું લૂંટે? સંપત્તિ, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સ્થાન કે સંબંધ અને આ મર્ત્ય શરીર એટલું જ લૂંટી શકે. વીર એ વસ્તુની પરવા નથી રાખતો.

મારાથી કોઈ ન બીએ એ વૃત્તિ કેળવ્યા પછી એટલે કે કોઈનું નુકસાન આપણે હાથે ન થાય એ રીતે જીવન ચલાવવાથી સંપૂર્ણ સમાધાન રહે છે. છતાં આપણાથી લોકો ન જ બીએ એમ ન કહેવાય. કેમકે માણસ વહેમી છે. જ્યાં બીવાપણું ન હોય ત્યાં જ વધારે બીએ છે. પણ જે માણસ કોઈને બીવાનું કારણ નથી આપતો તે માણસ ધીમેધીમે સમાજનો અત્યંત હિતકર્તા નીવડે છે. પણ અમુક માણસ આપણું ભૂંડું કરવાનો નથી એવી ખાતરી થયા પછી એનો લાભ લેનાર વિભૂતિઓ દુનિયામાં પડેલી જ હોય છે. એવા લોકો સામે અભયનો પહેલો ભાગ, એટલે કે કોઈનાથી ડરવું નહિ કેમકે કોઈનાથી આપણું સાચું નુકસાન થવાનું જ નથી, એ વૃત્તિ જ કેળવવી જોઈએ.

આત્મરક્ષણની વૃત્તિ સમાજમાં એટલી બધી વ્યાપેલી છે કે આપભોગના અસંખ્ય પ્રસંગો માણસ જતા જ કરે છે. આપભોગ એ જ વિકાસનો ખોરાક છે. એ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સમાજને મળતો નથી માટે સમાજનું ચારિત્ર્ય આટલું દુર્બળ છે. આપભોગ જ્યારે સહજ અને સ્વાભાવિક થશે ત્યારે સમાજ જોતજોતામાં ઉન્નત દશાએ પહોંચશે. ડરપોક અને ડરાવનાર બંને જાણે છે કે નિર્ભય માણસ એ જ સમાજનું હીર છે—ખમીર છે. મબલખ સત્તા કે સંસ્કારિતા એટલા પરથી જ કોઈ સમાજ આગળ વધેલો છે એમ ન કહેવાય. જ્યાં અભય હોય ત્યાં જ વિકાસ છે, પ્રગતિ છે.

અભયનો અર્થ આપણે ફરીફરી વિચારવો ઘટે છે. હું કોઈનાથી બીતો નથી, મને કોઈની પરવા નથી એવી માણસ બડાઈ મારે એ અભયનું લક્ષણ નથી. માણસનું જીવન જ એવું હોવું જોઈએ કે એને ભયનું કારણ ન હોય. લોભ, ભોગલાલસા, અદેખાઈ, વગેરે માણસમાં હોય ત્યાં સુધી એ નિર્ભય નથી, અને જે પોતે નિર્ભય નથી તે બીજાને નિર્ભય શી રીતે કરી શકે? જે તૃપ્ત અથવા વિરક્ત છે તેજ નિર્ભય થઈ શકે છે અને એ જ બીજાને પણ અભયદાન આપી શકે છે; કેમકે તૃપ્તિ કે વિરક્તિ બંનેમાંથી જ સમાધાનનું વાતાવરણ આપણે મેળવી શકીએ છીએ.

સમાજની દૃષ્ટિએ—મનુષ્ય જાતિની દૃષ્ટિએ—સમાધાન એ જ આજે દુનિયાને મુખ્ય વસ્તુ જોઈએ છીએ. પોતાની ઉન્નતિ પૂરેપૂરી થઈ નથી, જ્ઞાનનાં કેટલાંય ક્ષેત્રો હજી અણખેડેલાં જ છે, રોગ-મત્સરાદિ શત્રુઓ ઉપર હજી વિજય નથી મળ્યો તે કારણે માણસે અસંતોષ કેળવવો જોઈએ. પણ ભોગૈશ્વર્યની બાબતમાં અસંતોષ રાખીને દુનિયા કોઈ દિવસે સુખી થવાની નથી. આજે દુનિયાના ભિન્નભિન્ન સમાજો જોઈએ તો તે કાં તો ભયભીત દશામાં છે અથવા બીજાને ભયભીત કરવાની તૈયારીમાં છે. આ પ્રગતિનું લક્ષણ તો ન જ હોઈ શકે. તેથી જ અભય—દ્વિવિધ અભય—એ સમાજનાં ધૈર્ય અને ઉત્કર્ષને માટે અત્યંત આવશ્યક એવો સામાજિક સદ્‌ગુણ છે.

सत्त्वसंशुद्धि

આજકાલ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે કેળવણી વગર સમાજ સુવ્યવસ્થિત ન રહી શકે. જેમ વાસણો રોજ ઊટકવાં જોઈએ, શરીરને રોજ નવરાવવું, ખવડાવવું જોઈએ, તેમ સમાજને અખંડની કેળવણી મળવી જ જોઈએ એ કેળવણીનો આદર્શ સત્ત્વસંશુદ્ધિ અને જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિમાં આવી જાય છે સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે હૃદય, ઇચ્છાઓ, હેતુઓ, વાસના, આદર્શ, એમની શુદ્ધતા એ જેટલે દરજ્જે સધાઈ હોય તેટલે દરજ્જે સમાજ સંસ્કારી ગણાય

સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે જૂના કાળમાં ધર્મોપદેશકો ખૂબ પ્રયત્ન કરતા, આજે વિદ્વાનો અને સમાજસેવકો પ્રયત્ન કરે છે અને હવે તો એવો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થતો જાય છે કે જે ઉપલા બંને વર્ગોની નિષ્ફળતા જોઈ સત્ત્વસંશુદ્ધિના પ્રયત્નો વ્યર્થ છે એમ જ માનતો અને કહેતો થયો છે કે એની મેળે જેટલી સત્ત્વસંશુદ્ધિ થાય એટલી ખરી સત્ત્વસંશુદ્ધિનો ખાસ પ્રયાસ તો વ્યક્તિઓ ભલે કરે પણ સામાજિક પ્રયાસથી તો તે ન જ થઈ શકે—ન જ થવો જોઈએ, થતો હોય તો એનો વિરોધ કરવો જોઈએ એમ કહેનાર એક પક્ષ છે

સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે સામાજિક પુરુષાર્થ થઈ શકે છે અને તે થવો જોઈએ નહિ તો મેળવેલું જ્ઞાન અને કેળવેલી શક્તિ સમાજને જ તોડી પાડવામાં કામ આવશે એ તરફ લોકોનું લક્ષ જતું નથી તેથી જ રાષ્ટ્રો યુદ્ધની તૈયારીઓ વધારતાં જાય છે વેપારીઓ અને કારખાનદારો જીવલેણ હરીફાઈ ચલાવે છે અને કેળવણીનાં ઝરણાં મૂળમાં જ કલુષિત કરવામાં આવે છે જૂના ધર્મોપદેશકોએ અને આજના વિદ્વાનોએ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન કર્યો એમાં કશું ખોટું નહોતું અખંડ પ્રયત્ન વગર સંસ્કૃતિ ટકવાનો જ નથી પણ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન શબ્દો દ્વારા મુખ્યત્વે કરવાનો નથી હોતો શબ્દોની શક્તિ પરિમિત છે શબ્દો અર્થોનું વહન કરે છે નિશ્ચય, ચારિત્ર્ય કે સંસ્કાર શબ્દોમાં નથી હોતા પણ એ વાપરનારના જીવનમાંથી આવે છે જીવનશક્તિને અભાવે શબ્દો મોળા પડે તો તેને ખાતર સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયોગ પણ છોડી દેવો એ બરાબર નથી

લોકચર્ચા

[એક પત્ર]

દારૂબંધી અને મિલકતદાર

પ્રિય ભાઈ

કોંગ્રેસ-સરકારની દારૂબંધી પ્રત્યે રોષ દાખવતો તારો કાગળ મળ્યો. એ જ પુરાણી, ચુંથાયેલી, રદ્દી દલીલો. એનો જવાબ તો અનેક ઠેકાણે અનેક વાર અપાઈ ગયો હશે. પણ હું તો આજ તને એની જુદી જ બાજુઓ તારા પત્રના જવાબમાં બતાવી રહ્યો છું.

તું જાણે છે કે હું પણ તારા જ વર્ગનો—જેને લૅન્ડલૉર્ડ યાને મિલકતદાર નામના બાદશાહી સંબોધનથી સંબોધવામાં આવે છે, એવા વર્ગમાંનો એક છું. મારે પણ પ્રોપર્ટી ટૅક્સ ભરવો પડયો છે. અને મારી કાપડની દુકાન માટે મેં લાઇસન્સ તો કઢાવી જ લીધું છે, અને હવે સેલ્સ ટૅક્સને વધાવવાની તૈયારી પણ કરી છે. પ્રોપર્ટી-ટૅક્સ ભરવા બાબત તો એક સુંદર વાત બની છે. તું જાણે છે કે છેલ્લા છ મહિનાથી એકાદ મોટર ખરીદવાની વાત હું, તને ને બીજાને કહ્યા કરતો. આખરે આ વાત ગયા માર્ચમાં નક્કી પણ થઈ અને હવે કઈ મોટર લેવી—ઑસ્ટીન કે ફૉર્ડ, શેવરોલે કે ઓપેલ એનો જ અમે વિચાર કરતા હતા. અલબત્ત, અમારે કંઈ બહુ 'લક્ઝુરિયસ' ગાડી તો નહોતી જ ખરીદવી, ગેલનના ૩૦ થી ૪૦ માઈલ જાય અને ઓછી ખર્ચાળ હોય એવી ગાડીની શોધમાં અમે હતા. અને એકાદ અઠવાડિયામાં તો બેચાર મેકરની ટ્રાયલ ડ્રાઈવ લઈ અમે એ ખરીદી જ લેવાના હતા. પણ ત્યાં તો એક સાંજે સાંજના વર્તમાનપત્રે —'જન્મભૂમિ' એ-ખબર આપી કે સરકારે દારૂબંધી માટે ૧૦ ટકાનો પ્રોપર્ટી ટૅક્સ નાખવાનું નક્કી કર્યું છે. અને ચાલુ વર્ષનાં મ્યુનિસિપલ બિલમાં એનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવશે. થયું, આવતી કાલે જ મોટર જોવા જવાનો મનસૂબો કર્યો હતો તે માંડી જ વાળ્યો. ૧૦ ટકા પ્રોપર્ટી ટૅક્સ આપવો પડે પછી મોટરના ખર્ચની જોગવાઈ ન જ થઈ શકે. હજાર બારસો રૂપિયા એ ટૅક્સના આપવા પડવાના. મોટર ખરીદવાનું તો માંડી જ વાળ્યું. ઠીક વેળાસર આ જાહેરાત બહાર પડી. મોટર લીધા પછી પડી હોત તો સાપે છછુંદર ગળવા જેવું થાત. રાખત તો પોસાત નહિ; ને કાઢી નાખત તો લોકોને કહેવાનું થાત કે ભાઈ કંઈ સપાટામાં આવી ગયા લાગે છે. હજુ તો ગઈ કાલે મોટર લીધી અને આજ તો કાઢી પણ નાખી ! પણ મોટર ન આવી એનો અફસોસ મને તો ત્યારેય ન થયો, અને આજેયે નથી થતો. અત્યારે ટ્રામમાં કે બસમાં કે પગ ઘસતાં મુંબઈના રસ્તાઓમાં ફરું છું, ત્યારે બીજાઓને મોટરમાં બેસી ફરનારાને જોઈ અફસોસ નથી થતો, એમ થાય છે કે ઠીક જ થયું કે મોટર ન આવી. જે પૈસા થોડીક આસાએશ ને સગવડને બહાને પરદેશમાં જાત તે દારૂબંધીના કાર્યક્રમે સેંકડો ને હજારોનાં કલ્યાણમાં વહેતા કરાવ્યા. મને તો એ તે વખતે જ ગૌરવરૂપ લાગેલું અને આજેય લાગે છે મારા

દેશના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાતાં પ્રકરણમાં થોડી સુવર્ણરજ છાંટવાનું ભાગ્ય મને પણ પ્રાપ્ત થયું! ભલે ટ્રામ પકડવા થોડું દોડવું પડે કે વરસાદમાં કે તડકામાં ફર્લાંગ ચાલવું પડે. એ રઝળપાટ કરતી વખતે પણ હું તો કહું છું કે ભલે આવી દારૂબંધી.

અને મને તો લાગે છે કે દારૂબંધી કાગ એક પથ્થરે બે પક્ષી આપણે મારી રહ્યા છીએ. દારૂબંધીથી આપણી પ્રજાને અભૂતપૂર્વ ફાયદા થવાના છે એ તો નિઃશંક જ છે. પણ પેલા અંગ્રેજો અને યુરોપિયનોની શી વલે! એમને તો ક્લબોમાં, હોટેલોમાં, કે બારમાં પણ દારૂ નહિ મળે. ઘરને ખૂણે બેસીને પીવામાં એમને થોડી જ લિજ્જત આવશે! દારૂ વિનાના મેળાવડામાં, ખાણામાં, નૃત્યરંગમાં શી મોહાશ રહેશે! એમની મોસ્યસ લાઇફ, એમનું રાત્રિ જીવન, તો ખલાસ જ થયું ને! દારૂ વગરના 'શુષ્ક' દેશમાં પૈસાદાર થઈને રહેવા કરતાં પોતાના 'લીલાછમ' દેશમાં ઓછી કમાણીએ રહેવું એમને ઠીક નહિ લાગે! અને એમ થાય તો ખોટું યે શું છે! આપણે પરદેશીઓને તો કાઢવા છે. પરદેશીઓને અહીં રહેવું હોય તો આપણા દેશના રીતરિવાજને, આપણા દેશના પ્રતિષ્ઠા ને ખાનદાનીના ખ્યાલોને એમણે માન આપવું જ જોઈએ. દારૂ પીનાર માણસ આપણા સમાજમાં તો પ્રતિષ્ઠિત કે ખાનદાન નથી જ ગણાતો. દારૂ તો એણે છાને ખૂણે બેસીને જ પીવો પડે છે. અંગ્રેજોને, યુરોપિયનોને પણ દારૂ પીવો હોય તો તે છાને ખૂણે જ પી શકે, જાહેરમાં નહિ જ. નીતિના, વ્યવહારના, પ્રતિષ્ઠાના આપણા આચારો એમણે પાળવા જ જોઈએ—જો એમણે હિંદુસ્તાનમાંથી 'પેટિયું' મેળવવું હોય તો.

એટલું જ શા માટે! હું તો એથી પણ વિશેષ રાજી થાઉં જો કોંગ્રેસ-સરકાર સૌ પરદેશીને, હિંદુસ્તાનીમાં જ લખવા બોલવાની ને ધોતિયું કે પાયજામો ને ટોપી પહેરવાની ફરજ પાડે તો. એના દેશમાં આપણે ધોતિયું નથી પહેરી શકતા, જાહેર સમારંભોમાં તો નહિ જ, તો આપણા દેશમાં એમણે આપણો પોશાક કેમ ન પહેરવો જોઈએ? અને પોતાના દેશમાં જ પરદેશી ભાષા બોલાય એ તો ગુલામ માનસની અવધિ કહેવાય. દુનિયાભરમાં હિંદમાં જ એ શક્ય બન્યું છે કે જ્યાં પરદેશીને હિંદુસ્તાની નહિ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં વ્યવહાર કરવો સરળ પડે છે. અને આ બે બાબતોમાં તો એ નિયમો હિંદીઓને પણ એટલા જ આગ્રહપૂર્વક લાગુ પાડવા ઘટે બલકે હિંદીઓને તો એના ભંગ માટે વિશેષ આકરી સજા કરવી ઘટે. દેશના કાયદાના ભંગનો અને માતૃભાષા અને દેશના રીતરિવાજના અપમાનનો એમ બેવડો આરોપ એના પર મૂકી શકાય.

આ મંદીના જમાનામાં તને તારી આવક ઉપર ૧૦ ટકા આપી દેવા આકરા લાગે છે, એ ખબર છે. આકરા તો સૌને લાગે, સ્વભાવ જ એવો છે. પણ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ જ નથી કહ્યું કે માણસે કમાણીનો છઠ્ઠો ભાગ દાનધર્મમાં ખરચવો? અને હજારો લાખો માણસોને આ મહાવિનાશમાંથી ઉગારવા, એથી વધારે દાનધર્મ બીજો કયો હોઈ શકે? પણ કદાચ શાસ્ત્રોની વાત તારે ગળે નહિ ઊતરે. પણ આજકાલ યુરોપ ને અમેરિકામાં, કહેવાતી સુધરેલી દુનિયામાં, પ્રજાની આવકનો મુખ્ય ભાગ, ત્યાંની સરકારો લશ્કરી જમાવટ ને શસ્ત્રસરંજામ ઉત્પન્ન કરવા માટે લઈ લે છે, તેનું

કેમ ? તે બધાને મુંગે મોંએ નથી આપવું પડતું ? અને શા માટે? પરસેવો પાડીને પેદા કરેલા તમારા પૈસાનો ઉપયોગ તમારા જેવા જ બીજાને એટલે કે તમને જ બોમ્બ, ઝેરી ગૅસ ને અગ્નિવર્ષાથી મારી નાખવા માટે જ ને? ત્યાં કેમ વિરોધ નથી કરતો પશ્ચિમનો એ શિક્ષિત સમાજ ?

ત્યારે આપણે ભાગે જે કરવધારો આપવાનો આવ્યો છે, એ નિર્દોષ બીચારાંઓના લોહી રેડવા માટે નહિ, પણ એમના કંગાળ જીવનમાં નવી આશા, નવું લોહી, નવું ખમીર, નવી શક્તિ રેડવા માટે. એમની તૂટેલી ઝૂંપડી સમારવા માટે, એમના નગ્ન દેહ ઢાંકવા માટે, એમનાં ભૂખ્યાં પેટ ઠારવા માટે. એ જ છે દારૂબંધીનું પ્રયોજન, એ જ છે દારૂબંધીનું અંતિમ ફળ.

જો આપણામાં આર્યત્વનાં કંઈક સંસ્કાર બાકી હોય, જો આપણામાં આપણી સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિનુ અભિમાન કંઈક જાગ્રત હોય, દોઢ સદીની માનસિક ગુલામી છતાં પણ જો આપણે દિવો ન મટયા હોઈએ, તો દારૂબંધીને આપણે આવકારવી જ રહી, એટલું જ નહિ પણ ગમે તે ભોગે એને સફળ બનાવવી જ રહી.

હું આશા રાખું છું અને આ લાંબા કાગળ પછી એ અસ્થાને નથી એમ પણ માનું છું કે, દારૂબંધીની લડતને હાનિ પહોંચે એવો એક શબ્દ પણ તારે મોઢેથી બહાર નહિ પડે. તને લાગશે કે હું તારા પ્રત્યે બહુ કડક થાઉં છું. પણ આ માત્ર તને સંબોધીને જ નથી લખતો. આ પત્ર લખતી વખતે મારી નજર સમક્ષ એક એવો ગુલામીને વિકૃત માનસવાળો વર્ગ નાચી રહ્યો છે કે જેને માટે હું જેટલો કડક થાઉં એટલું ઓછું જ છે.

ઠીક ત્યારે, અમર રહો દારૂબંધી.

લિ.

તને મારા વિચારનો થયેલો

જોવા ઇચ્છતો તારો મિત્ર

' એક લૅન્ડલૉર્ડ યાને મિલકતદાર '

સમ્બન્ધી*

પ્રતાપરાય

બાવાતણી એક બડી જમાત
આવી શહેરે રહી એક રાત
કે ગોરના આશ્રમ આસપાસ
પડાવ નાખી, પળીઆ પ્રભાત. ૧

ત્યાં તેમનું વાહન કો ગધેડું
રાત્રિ દરમ્યાન જ મર્ણ પામ્યુ
તેને મૂકી તંબુ ઉપાડી તુર્ત
સૌ ઉપડયા શોધી રૂડું મુહૂર્ત. ૨

પ્રભાતે ઉઠીને ગોરે ગધેડું મૃત નીરખ્યું
મ્યુનિસિપાલિટી કેરા તંત્રીઓને જણાવિયું. ૩

'મુડદું સડશે તો કો જંતુરોગ વધી જશે
તુર્ત દૂર કરો' એવું નમ્ર ભાવે લખ્યું ઘણું. ૪

સેક્રેટરીએ વળતાં લખ્યું કે
'મુએલના ગોર ધણી ગણાય
તો સૌ વ્યવસ્થા કરવી ઘટે છે
સ્વહસ્ત તેને દફનાવવાની !' ૫

ગોરે જવાબ વાળ્યો જે 'હું મારી ફર્જ ના ચુકું
કિન્તુ છેલ્લી ક્રિયા પ્હેલાં સમ્બન્ધીને જણાવવું
એવો શિરસ્તો છે તેથી તમને લખવું પડયું.' ૬

* 'Times of India'ના એક ટુકડા ઉપરથી.

(૧) Tramp Tramp Tramp for Beauty

Although scientific research places walking fifth in the list of beneficial exercises, it ranks first as the favourite exercise of the Hollywood stars.

Anita Louise says she walks to keep her weight up Susan Hayward walks to keep her weight down.

That isn't as contradictory as it sonuds because slow walking actually builds up our underweight figure and a brisk hike really reduces excess poundage.

Fay Bainter takes a long walk each evening. She saunters along and does not cover a lot of territory, but uses walking as a relaxer. It relieves the tension of nerves and muscles Kay Francis, on the other hand, looks upon a brisk walk just before retiring in the evening as a sure cure for insomnia.

A half dozen younger players say that they walk to aeqtur euire pos perfection. Jane Bryan goes into a little more detail, saying that she does her walking indoors and combines it with a balancing act. Like the girls of mother's day, she gains grace by walking with a plate perched on hear head.

The Times of India june 7, 1939. p. 15

ભાવાર્થ:—જો કે શરીરની કસરતમાં ચાલવાની કસરતનો પાંચમો નંબર છે પણ હોલીવુડની નટીઓની એ પહેલા નંબરની પ્રિય કસરત છે.

એક નટી કહે છે કે તે વજન વધારવા માટે ચાલે છે, બીજી વજન ઘટાડવા ચાલે છે. આમાં દેખાય છે તેટલો વિરોધ નથી કારણકે ધીમે ચાલવાથી શરીરનો બાંધો વધાય છે અને ઉતાવળાં ચાલવાથી વધારાનું વજન ઘટે છે.

એક બીજી નદી સાંઝે ફરવા જાય છે. તે ખાસ દૂર જતી નથી પણ થોડામાં લંટાર માર્યા કરે છે. એમ કરવાથી જ્ઞાનતંતુની અને સ્નાયુઓની તંગ દશા ઢીલી થાય છે. એક બીજી બાઈ નિદ્રાનાશના રોગના ઉપાય તરીકે સુતા પહેલાં ઉતાવળી ચાલે કરી આવે છે.

છએક જુવાન નદીઓ કહે છે કે પોતે આકારસૌષ્ઠવને માટે ફરવા જાય છે. એક બાઈ વધારે વિગતમાં જણાવે છે કે તે ચાલવાનું કામ ઘરમાં કરે છે અને ગતિનું લાલિત્ય મેળવવા માટે ઝાલ્યા વિના માથા પર થાળી રાખીને ચાલે છે.

ગુજરાતમાંથી બેડે પાણી ભરવાનો—રિવાજ ઘણી જગાએથી નીકળી ગયો છે ત્યાં આપણી સ્ત્રીઓની લલિત ગતિ સાચવી રાખવા માટે પાણીનું બેડું ભરી લાવવાની કસરત સ્ત્રીઓએ કરવી જોઈએ અને આપણી કન્યાશાળામાં તે દાખલ કરવી જોઈએ.

૨I. વિ. પા.

(૨) પંડિતજીની નજરે

સંયુક્ત પ્રાંતોની સરકારના મુખ્ય મંત્રીએ જિલ્લા અધિકારીઓ પર કોમવાદીઓ ને સામ્યવાદીઓ સાથે અમુક પ્રકારનું વર્તન ચલાવવું એ સંબંધી સૂચના કરતો એક પરિપત્ર પાઠવ્યાની હકીકત થોડા સમય ઉપર બહાર આવી હતી. એ પરિપત્રમાં સરકારે જિલ્લા અધિકારીઓને એવું સૂચવ્યાનું કહેવાય છે કે કોમવાદ ને વર્ગવિગ્રહ ફેલાવનાર વ્યક્તિઓને એક લાકડીએ જ હાકવા જોઈએ આ જાતનો પરિપત્ર પાઠવ્યાની સાચી હકીકત હજી બહાર આવી નથી. પરંતુ એ પ્રાંતોમાં એ કહેવાતા પરિપત્ર ફેરવવાની બાબત વિશે ટીકડીક ઉહાપોહ થયો હતો. એ સબંધે શ્રી. પંતની સરકારને સલાહ આપતો એક લેખ લખનૌના મહાસભાવાદી દૈનિક '"ધી નેશનલ હેરાલ્ડ'માં પંડિત જવાહરલાલજીએ લખ્યો છે. એ લેખમાં એઓ જણાવે છેઃ

"યુ. પી. ની સરકારે ફેરવેલ પરિપત્રનો બિનસત્તાવાર હેવાલ છાપાંમાં પ્રગટ થયો છે. એમાં એક ફકરો આ પ્રમાણે છે કે 'હું એ સ્પષ્ટ કરવા માગું છું કે જે સખત હાથે કોમવાદીઓ તરફ કામ લેવાની જરૂર છે એ જ રીતે જેઓ વર્ગતિરસ્કાર ફેલાવે છે ને ખાસ કરીને કોમ્યુનિસ્ટો તરફથી જે વર્ગવિગ્રહની ભાવના ફેલાવવામાં આવે છે એની સામે પણ કામ લેવાની જરૂર છે. કારણકે એનું પરિણામ હડતાળોમાં આવે છે ને એ કામદાર ને માલિકો વચ્ચે બેદિલી પેદા કરે છે." આગળ ચાલતાં પંડિતજી જણાવે છે કે એ પરિપત્રમાં કોમવાદીઓ ને સામ્યવાદીઓને અંકુશગત રાખવા માટે પિનલ કોડની ૧૫૩અ કલમનો ઉપયોગ કર્યો.

પંડિતજી કહે છે કે જો આ જાતની સૂચના અપાઈ હોય તો એઓ એ પરિપત્રના ટીકાકારો સાથે સહમત થાય છે. પણ એઓ કહે છે કે કોમ્યુનિસ્ટો ને કોમવાદીઓને એક ભૂમિકા ઉપર મૂકતો કહેવાતો પરિપત્ર મહાસભાવાદી પ્રધાનોના માનસનું પ્રતિબિંબ નથી પાડતો, પણ સેક્રેટરિયેટના કોઈ અતિ ઉત્સાહી સેક્રેટરીએ ઉત્સાહમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે લખી નાખ્યું હશે. કારણકે એઓ કહે છે કે, "આ રીતે તંત્ર ચલાવવું મહાસભાવાદી સરકારને માટે યોગ્ય નથી. વર્ગતિરસ્કાર કે તિરસ્કારનું બીજું કોઈ પણ સ્વરૂપ અનિષ્ટ વસ્તુ

છે. કોઈ એમ કહી શકે ખરું કે વર્ગવિગ્રહની ભાવના ધાંધલિયાઓનું સર્જન છે ? દરેક માણસ જાણે છે યા એણે જાણવું જોઈએ કે વર્તમાન સમાજનું આર્થિક વ્યવસ્થાતંત્ર વર્ગોના વિભાગો ઉપર સ્થાપિત થયેલું છે. એ વિભાગો અનિવાર્યપણે એકબીજા સાથે અથડામણ ને ઘસામણમાં આવ્યા કરે છે. આ કમનસીબ અને અન્યાયી સ્થિતિ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવું, વર્ગવિભાગો ને એની અથડામણોને નાબૂદ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા અને જે વ્યવસ્થા એને વધારે છે એને બદલવા મથવું એ દરેક સરકાર કે જેને દેડ ન્યાયી ને સમવ્યવસ્થાવાળો સમાજ ઊભો કરવાની ધખના છે એનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. આમ ન કરવું એનો અર્થ વર્ગતિરસ્કારને ચિરંતન કરવા બરાબર છે. સ્થાપિત હિતોવાળા, જેમને યથાસ્થિતતા ચાલુ રાખવી છે એમનો એ પુરાણો આચાર છે કે પોતાનાં સ્થાપિત હિતોનું સાચું સ્વરૂપ સારાં સારાં સૂત્રો વડે ઢાંકવા પ્રયત્ન કરવો. પણ દળદરવાડાનો ઇન્સ્પેક્ટર કંઈ દળદરવાડાઓનો સર્જક નથી. એ પોતે તો દળદરવાડાઓને ઉઘાડા પાડે છે ને એને નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગટરોમાં ભેગો થઈ રહેતો કચરો ને ગંદવાડ કંઈ સેનિટરી ઇન્સ્પેક્ટર પેદા નથી કરતો." પંડિતજી કહે છે કે એ જ રીતે વર્ગવિગ્રહ કે વર્ગતિરસ્કાર આજે સમાજમાં દૃગ્ગોચર થાય છે એના ઉત્પાદકો કંઈ સામ્યવાદીઓ નથી.

પંડિતજી લખે છે કે, "કોમ્યુનિસ્ટો કયા પ્રકારનો વર્ગતિરસ્કાર ફેલાવે છે?... સામ્યવાદીઓ ને સમાજવાદીઓ એક પ્રકારના આર્થિક વાદ–theory–માં માને છે. અને પોતે એ વાદને ઉદ્ધૃત કરવાને કે એની ટીકા કરવાને લાયક માની એમે એ પહેલાં સરકારી અધિકારીઓ એ વાદનો અભ્યાસ કરે એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સરકારે પ્રજાના એક મંડળ કે ટોળીને વખોડવી ન જોઈએ. એણે તો જેઓ એના કાયદાનો ભંગ કરે છે એમને જ વખોડવા જોઈએ. બીજા બધાઓની માફક કોમ્યુનિસ્ટો પણ સારા કે નરસા કે બંને વૃત્તિઓનું મિશ્રણ હોય છે." ને પંડિતજી જણાવે છે કે આ દેશની સરકાર કે એના અધિકારીઓએ આજે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે ખુદ બ્રિટિશ સરકાર જેની સાથે વિમદી મૈત્રી માટે વાટાઘાટ ચલાવી રહી છે એવી દુનિયાની એક બહુ જ બળવાન ને પ્રગતિમાન સરકાર, કોમ્યુનિસ્ટ સરકાર છે.

"એ વાત સાચી છે કે પોતાને કોમ્યુનિસ્ટ કહેવડાવતા એવા ઘણા યે છે જેઓ ગેરવર્તણૂક કરે છે ને મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. એમને જરૂર વખોડો યા યોગ્ય લાગે એવાં પગલાં એમની સામે ભરો. પણ આને માટે જવાબદાર વ્યક્તિને જ એમાં સંડોવવી જોઈએ."

આગળ ચાલતાં એ લેખમાં નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય ને મજૂર દફનાજો સંબંધે પોતાના વિચારો પ્રગટ કરતા પંડિતજી લખે છે કે: "યુ. પી ની સરકારે કાનપુરની મજૂરસભાને લખેલ એક પત્રદ્વારા એ વાત ભારપૂર્વક જણાવી છે કે દરેક માણસને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનો લાભ મળે એ એની ખાહેશ છે. કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર આવ્યા પછી વિશાળ નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવાનું મળ્યા બદલ આ પ્રાંત ભાગ્યશાળી છે. જો કે કોમી અથડામણોના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થવાને કારણે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય ઉપર અમુક અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો છે. મજૂરસભા ઉપર સરકારે લખેલ કાગળ અભિનંદન પાત્ર છે. એમાનો કેટલોક ભાગ બહુ રોચક ન હોવા છતાં સરકારની મજૂરો પ્રત્યેની બધી નીતિ તો એ બતાવે જ છે.

"સરકારે ટ્રેડ ડીસ્પ્યુટ્સ બિલ તૈયાર કર્યું છે એ પણ આનંદની વાત છે એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે મુંબઈ સરકારે પસાર કરેલ આવા બિલમાં જે ભૂલો રાખી છે એ ભૂલો એમાં નથી રહેવા પામવાની. કારણકે એ ભૂલોને કારણે મુંબઈ સરકારના બિલમાં રહેલ કેટલાંક સારાં તત્ત્વો વેડફાઈ ગયાં છે......

"કાનપુરમાં હડતાળોનો ને ખાસ કરીને એકદમ પાડવામાં આવતી હડતાળોનો મજૂરો તરફથી જે આસરો લેવામાં આવે છે એને વખોડી કાઢવામાં, સરકાર સંપૂર્ણપણે વ્યાજબી છે. આવી હડતાળોનો, મજૂરોને તકલીફ હોવા છતાં પણ ભાગ્યે જ બચાવ થઈ શકે. અચાનક પડતી આ પ્રકારની હડતાળોને કારણે કાનપુરમાં મજૂરોને સારી પેઠે ખમવું પડયું છે ને જનતાનો શહેરીઓનો પહેલાં એને જે સાથ હતો તે ઢીલો પડી ગયો છે.

"પણ હડતાળો હંમેશાં જ મજૂરોની આડાઈને લઢવાડિયાપણાને કારણે જ પડે છે? માલિકોના પક્ષે જે વલણ કાનપુરમાં અખત્યાર કર્યું ને એમણે જે નામોશી બતાવી છે એ સરકારે બતાવી હોત તો સારું થાત. ગયે વરસે સરકારે તપાસ સમિતિ નીમી હતી એની સાથે માલિકોએ જે અશિષ્ટતા આચરી હતી અને એ સમિતિની ભલામણો એમણે કેવી રીતે તરછોડી કાઢી હતી તે શું સરકાર ભૂલી ગઈ છે? ગયા વરસ દરમિયાન માલિકોની વર્તણૂંક કેવી ઉશ્કેરાટભરી હતી? જો મજૂરોની માન્ય માગણીઓ સ્વીકારવામાં ન આવે તો એમણે શું કરવુ? અન્યાયી રીતે એમના ઉપર વેર વાળીને દાઝ કાઢવામાં આવે તો એમણે શું કરવું? સરકારના મજૂર અમલદારની ભલામણો અવગણવામાં આવે તો સરકાર શું કરશે? મજૂરો ખોટી રીતે વર્તતા હોય તો એમને દરેક રીતે વખોડી કાઢો. પણ એઓ સાચા હોય ને માલિકો દેખીતી રીતે જ ખોટા હોય તો સરકાર મજૂરોને સાથ આપશે?

"હડતાળો સંબંધે સરકાર નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનો નિર્દેશ કરે છે ત્યારે સરકારના મનમાં એનો શો અર્થ છે એ સ્પષ્ટ થતું નથી. મોટા રસ્તાઓ ને ગલીકૂંચીઓના આંતરબાહ્ય નાકાંઓ જમીન ઉપર સૂઈ જઈને કે કોર્ડન કરીને રોકી દેવામાં આવતાં હોય ત્યારે એને સરકાર વખોડી કાઢે તો હું પોતે તો સરકારની નીતિ સાથે ઊભો રહું. આ રીત હમણાં હમણાં જ બહુ પ્રચલિત થઈ છે ને બધી જાતના લોકો એને દરેક પ્રસંગે વાપરી રહ્યા છે. ભૂખમરાની હડતાળને જેમ હું સખત રીતે નાપસંદ કરું છું તેમ આ જાતની હડતાળોને પણ હું નાપસંદ કરું છું. મને લાગે છે કે આવી રીતો આપણને ઉતારી પાડશે ને આજે જે એની એક ભવ્ય અસર થાય છે એ અસર કરવાને બદલે એ આપણી લાગણીઓને બૂઠી બનાવી દેશે. એ ચોખ્ખી વાત છે કે સરકારની સર્વપ્રથમ ફરજ જાહેર શાંતિની જાળવણી છે.

— "પણ આ દલીલનો ઉપયોગ ન્યાયી હડતાળ ને વ્યાજબી પિકેટીંગને વખોડી કાઢવામાં કરવામાં આવે તો એ દુઃખદ વસ્તુ છે. હડતાળને તોડી પાડવા માટે હડતાળ બાંગનારાઓને બહારથી આયાત કરવા દેવા એ નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય નથી."

(૩) રશિયા યુરોપીય લશ્કરી બળની ચાવી

હિટલરે ફ્રાંસ અને બ્રિટનના વડાપ્રધાનો સાથે કરેલ મ્યુનિચ્ તહનામાનો ભંગ કરીને એમનો જે વિશ્વાસઘાત કર્યો એનાથી એ બંને દેશોની સરકાર ચોંકી ઊઠી. હિટલરની નેકદિલી ઉપરથી એમની પતીજ ઊઠી ગઈ. ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેંડના રાજપુરુષોની પાકી ખાતરી થઈ કે વહેલેમોડે જર્મની અને તેના મળતિયાં રાજ્યો ઇટલી ને જાપાન સામે એને વિગ્રહમાં ઉતાર્યા વિના છોડશે નહિ. આ પ્રતીતિ થતાં જ ફ્રાંસ–બ્રિટને પોતાની મજબૂત હરોળ રચવાનો નિર્ધાર કર્યો ને અત્યાર સુધી સોવિયેટ રશિયાને અલગ પાડી દેવાની ને જર્મનીને એઠી ખાધ વેડીને મનાવી લેવાની પોતાની નીતિ એમને પડતી મૂકવી પડી ને એ જ રશિયા સાથે સંધિ કરવા માટે વાટાઘાટો આરંભવાની એમને ફરજ પડી. આજે એ વાટાઘાટો લગભગ સંપૂર્ણ થવા આવી છે ને એક શકવર્તી ફ્રાંકો–બ્રિટિશ ને સોવિયેટ–બ્રિટિશ લશ્કરી કરાર દુનિયાં જોવા પામશે. એવી આજની ઘડીએ રશિયાનું સમગ્ર બળ કેટલું ગણતરી છે એનો ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે. 'ઓરીએંટ' પત્રમાં પ્રગટ થયેલ લેખનો નીચેનો સારભાગ રશિયાની શક્તિનો ખ્યાલ કરાવશે.

"રશિયાની માનવશક્તિનું કદ ભીમસેની કહી શકાય. એ દેશ નથી પણ એક મોટો ખંડ જ છે. કારણકે યુરોપમાં નોર્વે ફિન્લેંડથી માંડીને એની પ્રાદેશિક રેખા અતૂટ દોરે પૂર્વમા પાચ હજાર માઈલ લંબાતી પાસિફિકના શાંત કિનારાઓ સુધી પહોંચી ગઈ છે. બીજી બાજુ ઉત્તરે આર્કટિક પ્રદેશથી દક્ષિણે અફઘાનિસ્તાનની સાથે એ સરહદી સબંધ બાંધે છે. રશિયા ધરતીની ભૂસપાટીનો આમ પૂરા પંદર ટકા ભાગ રોકી રહ્યું છે.

"લગભગ અઢાર કરોડની સોવિયેટ વસતી ધરાવનાર રશિયા પોતાના દેશની વસતી વધારવા ફાંફાં મારનાર હિટલર–મુસોલિનીની આંખમાં કણીની માફક ખટકે છે.

"રશિયન લશ્કરી સત્તાવાળાઓ સોવિયેટ સરકારની યુદ્ધશક્તિના આંકડા આપે છે એના અડધા પણ જો સાચા હોય તો પણ રશિયાનું લશ્કર ધરતીના પડ ઉપર સૌથી વધારે આશ્ચર્યજનક લશ્કરી યંત્ર કહી શકાય. સોવિયેટ સ્ટેન્ડિંગ આર્મીની સંખ્યા ૧૭૦૦૦૦૦થી પણ વધારે છે. તાલીમબદ્ધ અનામત સૈનિકો પંદર લાખથી વધારે છે તે વળી જુદા. તદુપરાંત રશિયામાં પ્રતિ વરસે સોળ લાખ માણસો ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમની ઉંમરે પહોંચે છે એમાંના ૮૦ ટકા જેટલા શારીરિક લાયકાત ધરાવતા હોય છે. સામાન્યત. એમાંથી દશ લાખને તાલીમ માટે બોલાવવામા આવે ને એમાંથી ત્રણ લાખને ખડા લશ્કરમા ઉમેરવામાં આવે છે. બાકીના રીઝર્વ પ્રાદેશિક યોદ્ધાઓ તરીકે રહે છે. રશિયા ગમે તે ઘડીએ રણભૂમિ ઉપર ૭૦૦૦૦૦૦ સૈનિકોને સૌથી અદ્યતન લડાયક સાધનો સહિત ખડેપગે કરી શકે છે. અને આ આંકડો યુદ્ધની ખુવારી સહી લેતાં પણ ઘણા લાંબા સમય સુધી રશિયા ચાલુ રાખી શકે છે."

સોવિયેટ હવાઈ બળ

"સોવિયેટ સરકારના હવાઈ દળ પાસે ૨૦૦૦૦ વિમાનો છે. ત્યાં વિમાની ઉદ્યોગ ખૂબ ઝડપે વિકસી રહ્યો છે. ૧૯૪૦ સુધીમાં સોવિયેટ સરકાર ૨૫૦૦૦ તૈયાર વિમાનો ને

૭૦૦૦૦ વિમાની એંજીનો બનાવવા માગે છે. સાથેસાથ વિમાનીઓને પણ રશિયા એટલી જ ઝડપે કેળવી રહ્યું છે ૧૯૪૦માં એની પાસેની સંખ્યામાં તાલીમબદ્ધ વિમાન પાઈલેટો હશે. એટલે કે દરેક વિમાન સંભાળનાર વિમાની દીઠ બીજા પાંચ અનામત વિમાનીઓ તૈયાર થશે."

યંત્રીકૃત લશ્કર

"સોવિયેટ લશ્કરનું યંત્રીકરણ લગભગ સંપૂર્ણ થઈ ગયું છે. એની પાસે ૨૦,૦૦૦ ટેંકો ઉપરાંત બે લાખ ટ્રેક્ટરો કે જેને જરૂર પડતાં ટેંકોમાં ભરતી શકાય એમ છે તે છે. રાતા લશ્કરની ટેંકોની અસરકારકતા પણ ભારે છે. એણે બળતણ લીધા વિના કે અટક્યા વિના આઠ આઠસો માઈલ દોડવાના જગતના રેકર્ડ નોંધાવ્યા છે.

"રાતા લશ્કર પાસે એક બનાવટની ૩ હજાર જંગી તોપો, ૩૫ હજાર ભારે ને ૫૦ હજાર હળવી મશિનગનો છે.

"હમણાં જ રશિયન યુદ્ધખાતાની સમાલોચના કરતાં યુદ્ધમંત્રી વોરોશીલોફે કહ્યું હતું કે ૧૯૩૧ ને ૧૯૩૪ના ગાળામાં સોવિયેટ સબમરીનોમાં ૩૨૫ ટકા, મશિનગનોમાં ૭૦૦ ટકા, એન્ટી-ટેન્ક બંદુકોમાં ૪૫૦ ટકા, બ્લીપેટ ટેંકોમાં ૨૪૭૫ ટકા, હળવી ટેંકોમાં ૭૬૦ ટકા, મધ્યમ ટેંકોમાં ૭૯૨ ટકા ને તોપખાનામાં ૨૪૦ ટકાનો વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. હવે આ વધારો યુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો ભય હતો ત્યારે કરવામાં આવ્યો હતો એ આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ તો હાલ, જ્યારે ગમે તે ઘડીએ લડાઈ સળગી ઊઠવાના સતત ભયમાં યુરોપ સબડી રહ્યું છે ત્યારે, રશિયન યુદ્ધખાતાએ એના જુદા જુદા વિભાગોમાં કેટલો જંગી વધારો કર્યો હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

"સોવિયેટ લશ્કરી બળનો વધારો. ૧૯૩૬માં ૬૦૦૦,૦૦૦,૦૦ પૌંડના એના વાર્ષિક લશ્કરી ખર્ચમાંથી ૧૯૩૯માં ૧૭૦૦૦,૦૦૦,૦૦ પાઉન્ડ લશ્કરી ખર્ચનું બજેટ આંકવામાં આવ્યું છે એમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

"ઘણા લોકો એમ માને છે કે સ્ટેલિને છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં લશ્કરના ઘણા વડાઓને મારી નાંખ્યા હોવાને કારણે ચાલુ લશ્કર ઘણું નિર્બળ થઈ ગયું છે. આ સત્યથી ઘણું વેગળું છે. હિટલરે એની પાર્ટીના ઘણા માણસોને પોતાની સાફસૂફીમાં ઝડપી લીધા હતા એ વાત જગજાહેર છે. અને છતાં તે પછી એની સત્તા કે શક્તિ ઘસાઈ ગયાં નથી. ઊલટાનું, તે પછી તો એ ભાલ્યો છે. આ જ વસ્તુ સ્ટેલિનને પણ લાગુ પડે છે. સ્ટેલિનની સાફસૂફીનો હેતુ એ હતો કે રશિયાનો સામનો કરનાર કોઈ પણ સામે રશિયા સંગઠિત ને એકમતથી સામનો કરે.

"હિટલરની ગમે તેટલી બણગાંબાજી છતાં એ રશિયા સાથે વિગ્રહ માંડતાં ખૂબ બીએ છે...કારણકે જર્મની એ ભૂલી નથી ગયું કે ગમે તેટલાં ઓછાં સાધનોવાળા ને અસ્તવ્યસ્ત હોવા છતાં ગંજાવર સંખ્યાવાળા રશિયન લશ્કરે ગત મહાયુદ્ધમાં જર્મન અને ઓસ્ટ્રિયન લશ્કરની બહુ મોટી સંખ્યાને પૂર્વ મોરચા ઉપર રોકી રાખી હતી. અને એને કારણે પશ્ચિમ મોરચામાં જર્મનીને સૈનિકોની ભારી ખોટ સહન કરવી પડી

હતી. આજે જ્યારે લાલ લશ્કર ઘણું વ્યવસ્થિત, સાધનો ને સંગઠનવાળું, શિસ્ત ને શીસ્તબીની સમજવાળું છે ત્યારે પશ્ચિમ મોરચે લડતાં લડતાં જો હિટલરને પૂર્વ મોરચે ખેંચવું પડે તો એ જાણે છે કે જર્મનીનો પરાજય અનિવાર્ય છે. એટલે તો આજે ઍંગ્લો-સોવિયેટ વાટાઘાટો સફળ થવાની બીકે હિટલર ભારે ચિંતાતુર બન્યો છે. એ વાટાઘાટો પડી ભાગે તો સૌથી વધારે ખુશી જર્મનીને ઊપજશે. કારણકે એને યુરોપમાં રશિયાના બળની વિગતોની સૌથી વધારે જાણભાળ છે. સ્ટેલિનના રશિયાની શકિત વિશે બ્રિટન હજી શંકિત છે, નહિ તો સોવિયેટ સરકાર સાથે વાટાઘાટો પતાવી દઈને એણે ક્યારની યે લશ્કરી સંધિ કરી દીધી હોત.

ભીમસેની સાધનો

"પરદેશી તજ્જ્ઞો પણ કબૂલ કરે છે કે રશિયાના લશ્કરી ઉદ્યોગો યુદ્ધના મોરચા ઘણે લાંબે અંતરે ગોઠવવામાં આવ્યા હોવાથી સલામત છે. લડાઈમાં એ હવાઈ હુમલાની ખાનાખરાબીથી બચી જશે.

"આ ઉપરાંત ખોરાક, કાચો માલ ને સૌથી વધારે તો તેલ: એ બાબતોમાં રશિયા વિપુલ સામગ્રીથી સુસજ્જ થઇ બેઠું છે. યુદ્ધ વખતની પોતાની જરૂરિયાતો કરતાં રશિયા આજે ઘણું વધારે તેલ કાઢી રહ્યું છે. આ બાબતોમાં એ સ્વયંપૂર્ણ હોવાથી એ મહા-બળવાન રાજ્ય થઈ પડ્યું છે. સાથે સાથે અગણિત જનસંખ્યા, મોટા ઉદ્યોગોનો જબરો વિકાસ, લશ્કરી યંત્રીકરણ ને વિશાળ ભૂપટને લીધે એકલા યુરોપનું જ નહિ પણ કદાચ દુનિયાનું સૌથી બળવાન રાષ્ટ્ર આજે રશિયા છે."

આ હકીકતની ખાતરી થતા બ્રિટિશ વડાપ્રધાન એમના મજબૂત પૂર્વગ્રહોને દબાવી દઈને ઍંગ્લો-સોવિયેટ મૈત્રી કરારો થાય તો એના ઉપર અતૂટતાની મહોર મારવા મોસ્કો જઈને ક્રેમ્લીન ખાતે સ્ટેલિન સાથે હાથ મિલાવવા દોડી પહોંચે તો નવાઈ નહિ.

સોમાભાઈ પટેલ

અહિર્જગત.

રામભાઈ પટેલ

નવી સ્થિતિ

યુરોપિયન રાજકારણમાં આજે ત્રણચાર માસથી એક નવી પરિસ્થિતિ સરજાઈ રહી છે. અને ક્રમને પણ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને ગયા સપ્ટેમ્બરમાં મ્યુનિચ ખાતે વ્યવસ્થિતપણે સ્વીકારેલ ને જેના ઉપર ચાર મહારાજ્યોના વડાની કરારી મહોર મારેલ ઇટાલો-જર્મન ભાઈબંધીની નીતિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. વડા પ્રધાનપદ ઉપર આવ્યા પછી ચેમ્બરલેઇને સ્વીકારેલ ઇટાલો-જર્મન ભાઈબંધી સર કરવાની નીતિ અશક્ય, અવ્યવહારુ ને ટૂંકદષ્ટિની છે એમ ઘણા દીર્ઘદૃષ્ટિ રાજકીય લેખકો કહેતા આવ્યા છે. પરંતુ હિટલર-મુસોલિનીની સત્તાભૂખને સંતોષી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવામાં એમને ટેકેદારો બનાવવાની ચેમ્બરલેઇનની મેલી મુરાદે એમને હિટલર-મુસોલિનીને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખવા અશક્ત કરી મૂક્યા. સામ્રાજ્યના ચાલુ લાભો ગુમાવવાનો ભય, યુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો ભય, હિટલર-મુસોલિની દ્વારા રશિયન બોલ્શેવિઝમનો સામનો કરી યુરોપમાંથી એની જડ નાબૂદ કરવાની ભૂંડી લાલસા ને છેવટે રોમ-બર્લિનના નાયકોને પરસ્પર ભેખડાવી, ગમે તે એકનો પક્ષ લઈ એમને નબળા પાડી દેવાની લાલચ: વગેરે કારણોને લઈને ચેમ્બરલેઇનની સરકારે એમને, ગમે તેટલો વધારે ટેકો આપ્યા કર્યો. એમાં એણે સ્પેન, ઑસ્ટ્રિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા ને આલ્બેનિયાને શિકાર થવા દીધાં. આટલું થયા પછી ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ સરકારના વડાઓની આંખ ઊઘડી. ઘણાને માટે જે દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું કે મહાયુદ્ધમાં જીત્યાનો લાભ ખાટી જનાર ફ્રાંસ અને બ્રિટન સાથે જર્મની અને ઇટલીનું હિતસામ્ય સફળ કરવું વ્યવહારમાં અશક્ય છે તે વાત એ સરકારોના સત્તાધીશોને આટલી મોડી ને ભૂમધ્ય અને મધ્ય યુરોપમાં પોતાની મજબૂતીના પાયામાં ઘા લાગ્યા પછી સૂઝી !

પણ મોડી મોડી યે એમને ઍંગ્લો-જર્મન ને ઍંગ્લો-ઇટાલિયન હિતવિરોધની અનિવાર્યતાની ખાતરી થઈ અને એમણે બગડેલી બાજી સુધારવા પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધા.

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સરકારે પોલાંડ ને ટર્કીને ફાસિસ્ટ આક્રમણ વખતે બિનશરતી ને તાત્કાલિક મદદની ખાતરી આપી દીધી. રાષ્ટ્રસંઘની સંઘસલામતીને નામશેષ કર્યા પછી આજે એમણે યુદ્ધવિરોધી રાજ્યોનું જૂથ રચવાની નીતિ સ્વીકારી નવો મોરચો ઊભો કરવા માંડ્યો છે. રશિયા સાથે લશ્કરી ને રાજકીય સંધિની વાટાઘાટો શરૂ કરીને એ મોરચાને પગભર કરવા માંડ્યા છે એના જોરદાર પડઘા હિટલર મુસોલિનીની પરદેશનીતિ ઉપર પડવા માંડ્યા છે પોલાંડને ગભરાવીને એની પાસે યુદ્ધ પછી આવેલ પોલિશ

ચીરો અને પોલિશ રિતસંબંધવાળું ડાન્ઝીગનું સ્વતંત્ર શહેર ત્રીજા જર્મન રીશ સાથે જોડી (જેમ સુડેટન જર્મન પ્રદેશ સંબંધે ગયે વરસે કરવામાં આવ્યું હતું) દેવાની હિટલરની યોજના હવે ઢીલી પડી ગઈ લાગે છે. પહેલી વાર હિટલરને ખ્યાલ આવે છે કે હવે યુદ્ધવિરોધી દેશોએ એકત્ર અને મક્કમ સામનો ગોઠવી દીધો છે. હવે અણુગાંબાજી અને સદ્ય હુમલાઓ કરીને પ્રદેશ પચાવી પાડવાની જર્મનનીતિ એક પગલું પણ આગળ વધે એ વખતે જ યુરોપિયન વિગ્રહ ફાટી નીકળશે. અને હિટલર અને એના બે જબરા સાથીઓ ડૉ. ગોબેલ્સ ને ગોરિંગ જાણે છે કે એ સ્થિતિમાં જર્મનીના દુશ્મનો કયા ને કેટલા હશે. એટલે હમણાં જ બે દિવસ ઉપર ગોરિંગના પોતાના એક પત્રે વિગ્રહમા જર્મની સામે કયા કયા દેશો ઊભા રહેવાનો સંભવ છે તેની યાદી આપતો અગ્રલેખ લખ્યો હતો.

ત્યારે આજની નવી યુરોપીય પરિસ્થિતિ એંગ્લો-જર્મન ને એંગ્લો-ઈટાલિયન ભાઈચારાની અત્યાર સુધી બ્રિટને સ્વીકારેલ નીતિમાં ઐતિહાસિક પલટો બતાવે છે. ને એને બદલે હવે જર્મની ને ઈટલી વિરુદ્ધ યુરોપનાં બીજાં મહારાજ્યોને યુદ્ધમાં સંડોવાવું પડશે જ એ ખ્યાલપ્રેરિત નીતિ ઘડાઈ રહી છે.

યુરોપ વિરુદ્ધ જર્મની

પ્રિન્સ બિસ્માર્ક ને વિલ્હેલ્મ કૈઝરના વખતથી જર્મની યુરોપનું દુશ્મન રહ્યું છે. એણે કોઈ પણ યુરોપિયન રાષ્ટ્ર સાથે ભાવિ કે વર્તમાન વિજેતાનો જ સંબંધ બાંધ્યો છે, સમાનતાનો નહિ. મહાયુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા પછી પરાજયને કારણે એ યુરોપ વિરુદ્ધ રહ્યું. હર હિટલર સત્તાસ્થિત થયા પછી પરાજયની કાળી મેસ ભૂંસી નાખવાના ઈરાદાથી અને અગાઉના પરાજયનું પુનરાવર્તન ન થાય એવા વિજયના ખ્યાલને લીધે આજે એ યુરોપની વિરુદ્ધ છે. એની મુખ્ય નેમ ઇંગ્લેંડની સર્વોપરિતા તોડી નાખવાની. ફ્રેંચ અને રશિયન પ્રતિકાર ને લાગવગને દૂર કરવાની અને છેવટે યુરોપ ઉપર અને પૃથ્વીના મોટા ભાગ ઉપર જર્મન રાજકીય અને આર્થિક પ્રભુત્વ જમાવવાની છે.

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સરકાર

આ સ્થિતિમાં ચેમ્બરલેઈન અને દલાડિયેરની જર્મન મૈત્રી સાધવાની નીતિ આત્મઘાતી હતી. યુરોપમાં જે જે પ્રદેશો જર્મનીએ પોતાના કરી લીધા છે એમાં એનો ફ્રાંસ-બ્રિટન વિરોધી કારભાર એનો પુરાવો છે. નવા પ્રદેશો હસ્તગત કરવા માટે એણે માંડેલ પ્રચાર પણ એનો પુરાવો છે. રશિયન-લાગવગના હડહડતા વિરોધી ચેમ્બરલેઈનને ગળા સુધી ખાતરી થઈ કે કોઈ પણ સંજોગોમાં એંગ્લો-જર્મન મેળ સાબૂત થઈ શકે એમ છે જ નહિ, ત્યારે જ એણે રશિયા સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી. એ વાટાઘાટો હજી પણ પૂરી થતી નથી એનું શું કારણ? પોલાંડ ને ટર્કીને બાંહેધરી આપતી વાટાઘાટો ગણ્યા-ગાંઠ્યા દિવસોમાં પતી ગઈ તે રશિયાને હિટલર વિરુદ્ધ સાથમાં લેવા બ્રિટને પોતે થઈને શરૂ કરેલ વાટાઘાટનો આજ ચાર ચાર મહિનાથી પાર આવતો નથી! ચેમ્બરલેઈનને હજી પણ ઊંડે ઊંડે આછી પ્રતીતિ રહી ગઈ લાગે છે, કે રશિયા સાથે અત્યારથી પરિણામગામી

લાગતી વાટાઘાટો મંડાવાને કારણે હિટલરની નીતિમાં બ્રિટિશપક્ષી ફેર પડશે. એટલા માટે તો એ અને એના પરદેશમંત્રી, વારંવાર, જર્મનીને ચોમેરથી ઘેરી વળવાનો અમારો ઇરાદો છે જ નહિ, ઊલટા, આ નવા શાંતિમોરચામાં એ તૈયાર હોય તો અમે એને એમાં દાખલ કરવા અત્યંત ખુશી છીએ, એ પ્રકારની વાતો કર્યા જ કરે છે. પણ રોમ–બર્લિન–ટોકિયો ધૂરાના સર્જકો હિટલર અને મુસોલિની કોઈ રીતે પણ બ્રિટનના પાશમાં આવવાની ના પાડે છે. બીજી તરફ પોતાના અમાપ લશ્કરી બળની ખાતરી ઉપર મુસ્તાક રશિયા પણ બ્રિટિશ રાજપુરુષોની ભ્રામક શબ્દજાળમાં ફસાવાની ના પાડે છે, એણે તો જરા પણ છટકબારી રહેવા ન પામે એ જાતની સંધિ બ્રિટન સાથે કરવાની વાત માંડી છે. જ્યારે કુટિલ ડિપ્લોમસીની શબ્દજાળમાં પાવરધા થઈ રહેલ બ્રિટિશ રાજપુરુષો પોતાને અનુકૂળ હોય ત્યારે રશિયાથી છટકી જવાય ને રશિયા ગમે ત્યારે પણ ન છટકી શકે એ જાતની શબ્દરચનાવાળું કરારપત્ર તૈયાર કરવામાં રોકાયા છે. અને રશિયન નેતાઓ એ શબ્દજાળને 'અસ્વીકાર્ય'નો નમ્ર છતાં દૃઢ ને દઢ જવાબ આપીને પાછી ઠેલે છે. કારણકે બ્રિટનને રશિયાની ગરજ વધારે છે.

મોસ્કોની વાટાઘાટો

બ્રિટિશનીતિ કેવી સ્વાર્થપટુ ને ભેસણા વિનાની ગોળગોળ ફરવાની છે એનો સારો ખ્યાલ હાલમાં રશિયા સાથે ચાલતી એની વાટાઘાટો ઉપરથી આવે છે. મહાયુદ્ધ પછી ને ખાસ કરીને જર્મનીમાં હિટલર આવ્યા પછી બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓની નેમ રશિયાને યુરોપીય રાજ્યસંઘમાંથી ને રાજકારણમાંથી અળગું પાડી દેવાની રહી છે. એમણે જર્મન ને ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોને એમનાં બધાં કરતૂકોમાં ગર્ભિત કે આડકતરો ટેકો આપ્યો. રાષ્ટ્રસંઘને ઠેબે માર્યો, મ્યૂનિચના ચતુર્રાષ્ટ્ર કરારો કર્યા ને સ્પેનિશ ને ઝેક પ્રજાસત્તાકને નાબૂદ કર્યાં!

પણ એનું પરિણામ રશિયાને અળગું કે નબળું પાડવાને બદલે ફ્રાંકો–બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના પાયા ડગમગાવી કાઢવામાં આવ્યું. સ્પેનમાં ફાસિસ્ટ પક્ષી ફ્રાંકોનો વિજય થતાં ફ્રાંસને ફ્રાંકો–સ્પેનિશ સરહદ ઉપર નવો ભય ઉપસ્થિત થયો. ભૂમધ્યમાં ફ્રેંચ નૉર્થ આફ્રિકન તરીમાર્ગને યુદ્ધ સમયે જોખમમાં મૂકતી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ બ્રિટનને માટે પણ જિબ્રાલ્ટરમાં થઈને ભૂમધ્ય માર્ગે પૂર્વનો રસ્તો જોખમમાં મૂકાયો છે. મધ્ય યુરોપમા ઠેઠ પોલીશ સરહદ સુધી જર્મન પ્રભુત્વ જામી જવાથી ફ્રાંકો–બ્રિટિશ લાગવગને ઘા પડ્યો છે.

આ વિપરિતતાને ભૂસવા છેવટ મોસ્કોની વાટાઘાટ શરૂ થઈ છે. વાટાઘાટોનું પરિણામ હજી જાહેર થયું નથી. રાજકીય વાટાઘાટો થોડા દિવસ માટે મુલતવી પણ રહી છે. કારણકે લંડને મોસ્કો મોકલેલ ખાસ પ્રતિનિધિ પરિસ્થિતિનો હેવાલ આપવા સારે (તા. ૬) લંડન ગયા છે. પણ એ સાથે ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ લશ્કરી પ્રતિનિધિમંડળ સોવિયેટ યુદ્ધખાતા સાથે વાટાઘાટો કરવા મોસ્કો ઊપડ્યું છે. હવે લશ્કરી વાટાઘાટોનો આરંભ થયો છે. એટલે એંગ્લો–સોવિયેટ સંધિ સફળ થવાને ઝાઝી વાર લાગશે નહિ એમ લાગે છે. બ્રિટિશ ડિપ્લોમસીની કુટતા રશિયા સાથે ચાલી શકે એમ નથી એ ચેમ્બરલેઈન જાણી ગયા લાગે છે. અત્યારે ડાન્ઝીગને જર્મની સાથે જોડી દેવાની હિટલર ભારે તૈયારી કરી

રહ્યો હોવાથી યુરોપીય રાજકીય કટોકટી વધારે ઉગ્ર થતી જાય છે. આથી એંગ્લો-સોવિયેટ વાટાઘાટોને અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં લાંબો કાળ રાખી શકાય એમ પણ નથી. નહિ તો એમની જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓ અનિશ્ચિત સમય સુધી વાટાઘાટો લંબાવ્યા કરત.

પણ ફ્રાંસ, ઇંગ્લેંડ ને રશિયા એક થઈ જાય તો ડાન્ઝીગના મામલામાં સુદેટન જર્મન પ્રદેશના મામલામાં કે મેમલ લેવા માટે સીધું આક્રમણ કરવાની નીતિ હિટલરે અખત્યાર કરી હતી એનું પુનરાવર્તન હવે એ નહિ કરી શકે. કારણકે ડાન્ઝીગ લેવા માટે એને પોલાંડ ઉપર આક્રમણ કરવું જ પડશે. ને પોલાંડ ઉપર આક્રમણ થતાં એંગ્લો ફ્રેંચ બાંહેધરી પ્રમાણે એ બંને તરત જ જર્મની સામે લશ્કર ખડું કરી દેશે. અને એવામાં જો મોસ્કો કરાર થઈ ગયા હશે તો રશિયા પણ તરત જ વિગ્રહમાં સંડોવાશે.

આજે પોલાંડની સ્થિતિ ૧૯૧૪માં બેલ્જિયમની સ્થિતિ હતી તેવી છે. બેલ્જિયમ ઉપર ચડાઈ કરીને કૈઝરે જે ઐતિહાસિક પરાજયનું જોખમ વહોર્યું હતું તે જ જોખમ ડાન્ઝીગ માટે પોલાંડ ઉપર હુમલો કરીને હિટલરને વહોરવું પડશે. અને ગત યુદ્ધની જેમ જર્મનીને ભાગ પરાજય જ નિર્માયો છે.

એ રીતે મોસ્કોની સફળ વાટાઘાટો કયાં તો હિટલરને તરત જ થંભાવી દે કે કયાં તો એને મારમુખો બનાવી યુરોપિયન યુદ્ધમાં ધકેલી દેશે. આ બે વિકલ્પોમાંથી હિટલર કયો પસંદ કરશે એ આજે કોઈ કહી શકે એમ નથી. પોલીશ સરહદ ઉપર દશ લાખ સૈનિકોની હિટલરે શરૂ કરેલ જમાવટ ઉપરથી કહી શકાય ખરું કે પોલાંડ સામનો કરશે તો એના ઉપર વિરાટ હુમલો મંડાશે? સરહદ ઉપર લશ્કરી જમાવટ કરવામાં એનો ઈરાદો પોલાંડને ગભરાવી મૂકવાનો પણ હોય. અને પોતાની લશ્કરી જમાવટના પડઘા મોસ્કોની વાટાઘાટો ઉપર, ફ્રાંસ-બ્રિટનની લશ્કરી તૈયારી ઉપર અને ચીનમાં ટીન્ત્સીનના જાપાને ઘાલેલ ઘેરા ઉપર શું પડે છે એ જોવાનો પણ હોય. જો ફ્રાંસ અને બ્રિટન કૃતનિશ્ચયી થઈને મક્કમ સામનો કરવાનો નિર્ધાર વ્યક્ત કરે તો એ પાછો પણ હઠી જાય. એટલે જ હમણાં આમની સભામાં વિન્સ્ટન ચર્ચિલે પરદેશના મામલા સંબંધે ચાલેલી ચર્ચા દરમ્યાન કહ્યું હતું કે ' આજે તો જ્ઞાનતંતુઓની લડાઈ ચાલી રહી છે.' ફ્રાંસ અને બ્રિટિશ સરકાર હિટલરની લડાયક તૈયારીથી માનસિક ગભરાટ ને મૂંઝવણમાં પડી જાય તો હિટલર જોઈ લેશે કે પોલાંડની મદદે એ સરકારો જર્મની સામે વિગ્રહ માંડવાને ભોગે નહિ જાય.

આમ આજે યુરોપનું ભાવિ અત્યંત નાજુક દાંડીએ તોળાઈ રહ્યું છે. એ દાંડીને વિગ્રહ તરફ નમાવવાનું દુનિયામાં આજે એકલા હિટલરના હાથમાં છે—જેમ ૧૯૧૪ના જુલાઈમાં જર્મન સામ્રાજ્યના તાજધારી કૈઝરના હાથમાં હતું. હિટલર પણ એના પુરોગામીને રસ્તે જ જશે? આ અચૂક પ્રશ્નનો જવાબ આપવો માત્ર એના જ હાથમાં છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
રાજાજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા૦ યુદ્ધ	૦-૪-૦
×જાતકકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
ક્રાન્તિ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ	(નથી)
×ઈટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
ફાડબિનીહાથ	૦-૩-૦
જમીનપેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
ગાંધીકૃત આત્મભ	૦-૮-૦
સોરઠની વીરાંગનાઓ	૦-૨-૦
લૂંટાતું હિંદ	૦-૩-૦
ગુફાનું કમળ	૦-૩-૦
રશિયાનું ઝાડ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
×ટેકને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
×મારી કહાણી	૦-૮-૦
×ચબૂતરો	૦-૧૦-૦
જોયા ભગતની હડેલી વાણી અને ગરીબોના ગીતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
×કળિયુગ	૦-૩-૦
×તૂટેલા તાર	૦-૮-૦
તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
જીવનચર્યા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું	૦-૮-૦
ચીન જાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
આલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
ગહીદનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
કાગવા	૦-૩-૦
આપણો આહાર	૦-૬-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આબુ	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧-૪-૦

અમારૂં આગામી પ્રકાશન

જોન ગંથર કૃત

મહાન ગ્રંથ Inside Europe

યુરોપની ભીતરમાં

ગુજરાતીમાં તૈયાર થાય છે.

↓

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૭-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

↑

આકર્ષક જેકેટ સાથે જેમાં યુરોપીય માંધાતાઓનાં દુર્લભ ચિત્રો સારી પેઠે આપવામાં આવશે. ઓગસ્ટમાં બહાર પડશે. નોંધી રાખજો.

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

×પ્રેમનો દંભ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
×સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
×કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
×નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
×નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
×નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
×દૃષ્ટિપરિવર્તન	૧-૪-૦
×કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લગ્નસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

×ઘરે-બાહિરે	૨-૦-૦
×ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નૌકાડૂબી	૨-૮-૦

બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ

એકક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
એકક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨	૧-૪-૦
×ગાતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
×દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
×ગીતામન્થન	૧-૪-૦
×સત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લગ્નપ્રપંચ	૩-૮-૦
શેષનાં કાવ્યો	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

×દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
भारतपुण्यप्रवास	१-०-०
ગાંધી મણિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર (,,)	૦-૬-૦
×ઘરગથ્થુ વૈદક	૨-૦-૦
×દિનચર્યા	૧-૮-૦
×સાબરમતી	૧-૪-૦
×રશિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
ગહીદનો સંદેશ	૧-૦-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧-૮-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦
અસહકાર	૨-૮-૦
ચંપારણમાં ગાંધીજી	૧-૮-૦
મદિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૦૦

લવાજમ હિંદમાં રૂા. ૨; બર્મા તથા પરદેશમાં રૂા. ૩

આવકાર

↓

ગુજરાતમાં ગ્રન્થમાળા તો ઘણી છે, પણ આટલી સસ્તી અને આવું સરસ વાચન પૂરું પાડનારી ગ્રન્થમાળા બીજી હજુ જોઈ નથી;

[પુસ્તકાલય] માણેકલાલ

ગામડાના લોકો રેલવેમાં વેચાતી સારી માઠી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યે ખરીદે છે અને વાંચે છે. તે કરતાં આવી ચોપડીઓ તેઓ વાંચતા રહે તો કેવું સારું! અમદાવાદ પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સસ્તી ગ્રન્થમાળા ખાસ આ દૃષ્ટિએ જ યોજાયેલી છે. એના વિષયો થોડું ભણેલા લોકોને જ્ઞાન મળે એ હેતુથી પસંદ કરવામાં આવે છે અને કિંમત પણ રેલવેમાં વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓ કરતાં સસ્તી હોય છે.

(બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા) જુગતરામ દવે

"જાતિને જાગ્રત કરનારું સાહિત્ય દેશના યુવકો ઉપર ઔષધની પેઠે રેડયા જવું, અંધળાની આંખો અને બહેરાના કાન ઉઘાડી નાખવા એ આ ગ્રન્થમાળાનું વ્રત છે."

નરસિંહભાઈ પટેલ

વર્ષ ૧ લું

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
રાજાડની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું યુદ્ધ	૦-૪-૦
નીતકથા સંગ્રહ	૦-૩-૦
ક્રાન્તિ	૦-૬-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦-૩-૦
૧૮૫૭ના બળવાની બીજી બાજુ	નથી
ઈટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
ગરીબની હાય	નથી

વર્ષ ૨ જું

વીરની હાકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
ગાંધીકુચ આલ્બમ	૦-૮-૦
પૂજારીને પગલે	નથી
બારસદની વીરાંગના	૦-૨-૦
લાલ ટોપી	નથી
અયોધ્યા ઓહિયાં	નથી
લૂટાતું હિંદ	૦-૩-૦

વર્ષ ૩ જું

પચાસ વરસ પછી	નથી
ગુલાનું કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું શ્રાદ્ધ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
ગાંધી વિચારદોહન	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	૦-૩-૦

વર્ષ ૪ થું

પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
મારી કહાણી	૦-૮-૦
ચબૂતરો	૦-૧૦-૦
ભોગાભગતની કડવી વાણી	૦- -૬
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
લેનિન	૦-૩-૦

વર્ષ ૫ મું

તૂટેલા તાર	૦-૮-૦
કન્યાને પત્રો	૦-૬-૦
જીવનચર્યા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું	૦-૮-૦
ચીનના પાનનીપાત	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦

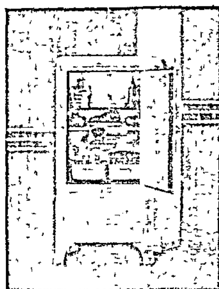
વર્ષ ૬ ઠું

બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ?	૦-૮-૦
દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
શહીદોનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
કાગાવા	૦-૩-૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

વર્ષ ૭ મું: આપણો આહાર ૦-૬-૦ સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા ૦-૫-૦ ગિરિરાજ આબુ ૦-૮-૦

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા ૧-૪-૦

ફ્રિજિડેઅર વિનાનું ગૃહ સંપૂર્ણ સજ્જિત નથી જ.

૧૯૨૯નાં ન્યૂ ફ્રિજિડેઅર્સ આ વર્ષના સર્વોત્તમ રેફ્રિજરેટર્સ છે. તેમાં બીનહરીફ સૌંદર્ય છે—ડીઝાઈનમાં મોડર્ન છે અને છતાં ગમે તે ટાઈપના ઘરમાં ભળી જાય એટલું સરળ અને છતાં ભવ્યતાવાળું છે—અને ઉપયોગિતામાં તો એની વપરાશ પછી જ તમને ખાત્રી થશે:—'ઈન્સ્ટન્ટ આઈસ ક્યુબ રીલીઝ', 'ફૂડ સેફ્ટી ઈન્ડીકેટર', વધુ જથ્થા માટે જગા, વગેરેની સગવડ તેમાં સમાયેલી છે જ. અને વીજળીક ખર્ચ તો એટલો નજીવો આવે છે કે નહિ એટલો જ. એ. સી. કરંટથી ચાલે એવાં ફ્રિજિડેઅરનાં ખાનાંઓ (કેબિનેટ) પાંચ વરસની ગેરંટીથી મળી શકે છે. શોરૂમ ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી છે.

કિંમત રૂ. ૫૦૦/-થી

મહિને રૂા. ૧૨ના ભાડાથી પણ અપાય છે: ઓછામાં ઓછા ૭ મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન નં. ૨૨૨૪ **ધી બોમ્બે ગેરેજ** મિરજાપુર રોડ અમદાવાદ

BOMBAY.

BOMBAY.

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૨૮ — શ્રાવણ : ૧૯૯૫ — અંક ૪

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ
મુદ્રક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ તા. ૨૨-૯-૩૯

હિંદુસ્તાની સૌથી મોટી વીમા કંપની

ના જિંદગીના ખાતાની અદ્વિતીય પ્રગતિ:—

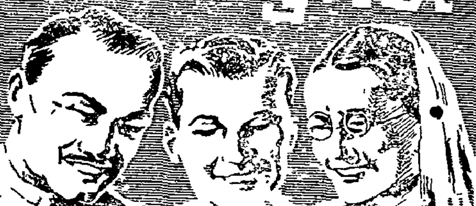
નવું વર્ષ	કામકાજ રૂ.	પ્રિમિયમની આવક રૂ.	ખર્ચનું પ્રમાણ
૧૯૨૯–૩૦	૩૮,૬૭,૫૦૦	૧,૫૭,૫૭૯	૮૪·૬૯
૧૯૩૦–૩૧	૭૧,૮૯,૫૦૦	૪,૦૭,૦૭૦	૬૭·૩૫
૧૯૩૨–૩૩	૧,૦૫,૨૭,૭૦૦	૧૦,૮૧,૨૩૧	૪૯·૨૫
૧૯૩૪–૩૫	૧,૪૧,૦૨,૪૫૦	૨૦,૫૨,૮૬૫	૩૯·૭૨
૧૯૩૬–૩૭	૧,૬૭,૦૦,૨૫૦	૩૧,૧૮,૮૭૬	૩૩·૦૯

વીમા અગર એજન્સી માટે લખો યા મળો:—

એન. એમ. ફોજદારની કું.

તાર:—'BENEFIT'
ટેલીફોન ઑફીસ–૨૨૨૫
ઘર–૭૭૨૩

ચીફ એજન્ટસ : ગુજરાત
ફુવારા સામે, ગાંધીરોડ
અમદાવાદ

Sentinel

⟶ પ્રસ્થાનની જાહેરખબરના ભાવ ⟵

		૧ પાનું	½ પાનું	¼ પાનું
૧૨	માસ	૧૨૦	૭૨	૪૮
૬	માસ	૭૨	૪૮	૩૦
૩	માસ	૪૮	૩૦	૧૮
૧	માસ	૧૬	૧૦	૬

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સસ્તી ગ્રન્થમાળા.

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
×શાંતલની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ	૦-૪-૦
જનકલ્યાણસંગ્રહ	૦-૩-૦
ક્રાન્તિ	૦-૫-૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ	(નથી)
ઈટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
ગાર્ફિલ્ડની વિદાય	૦-૩-૦
ગરીબાઈ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
ગાંધીજીનું આલ્બમ	૦-૮-૦
આયર્લૅન્ડની વીરાંગનાઓ	૦-૨-૦
લૂંટાતું હિંદ	૦-૩-૦
ગુલાબનું કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું ગાડું	૦-૫-૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
×કોકને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
×મારી કહાણી	૦-૮-૦
×ચબૂતરો	૦-૧૦-૦
મેરા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
×કોલંબસ	૦-૩-૦
ગૂરખા વાર	૦-૮-૦
ભારતવર્ષમાં પ્રવેગની કલ્યાણ પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
જીવનગાથા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં કેળવણી	૦-૮-૦
×ચીન જાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
એરોપ્લેન અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
×રેખાચિત્ર	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને મજૂરદળ	૦-૬-૦
ગલીઓનો સરદાર	૦-૧૨-૦
સામાયિક	૦-૩-૦
આપણો આહાર	૦-૬-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આબુ	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧-૪-૦

અમારું આગામી પ્રકાશન

જૉન ગંથર કૃત

મહાન ગ્રંથ Inside Europe

યુરોપની ભીતરમાં

ગુજરાતીમાં તૈયાર થાય છે.

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૮-૦-૦
સસ્તી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ	૭૮ક

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

આકાંક્ષ જોઈએ જેમાં યુરોપીય માંધાતાઓનાં કુંભ ચિત્રો સારી પેઠે આપવામાં આવશે. ઓગસ્ટમાં બહાર પડશે. નોંધી રાખજો.

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ

×પ્રેમનો દમ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
×સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૮-૦
×કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
×નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૮-૦
×નવો અવતાર ભા.	૨-૦-૦
×નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
×ઢીંગલીની રમત	૧-૪-૦
×કથાવલિ ભા. ૨	૨-૪-૦
હસમુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

×ઘરે-બાહીરે	૨-૦-૦
×ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નૌકા ડૂબી	૨-૮-૦

બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૮-૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભાગ ૨	૧-૪-૦
×માતા યશોધરાય	૧-૮-૦
×ઢીંગલીની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
×ગીતાંજલિ	૧-૪-૦
×સત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લગ્ન પ્રપંચ	૩-૮-૦
ગૌરવનાં ગાન	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

×દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
મુંબઈ અને બીજી વાતો	૧-૮-૦
માતૃપુણ્યપ્રભાગ	૧-૦-૦
નારી હૃદયમંદિરનાં	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર (")	૦-૬-૦
×ચરણસ્પર્શ વેદ	૨-૦-૦
×હિંદચિત્રાવલિ	૧-૮-૦
×સાબરમતી	૧-૪-૦
×હિંદનું ઘડતર	૨-૦-૦
જુગમાંનો પ્રવાસ	૨-૦-૦
ગલીઓનો સરદાર	૧-૦-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧-૮-૦
દમ્પતી ને નહિ સમાજ	૦-૬-૦
અંતઃપુર	૧-૦-૦
અંધારયુગમાં પ્રભાત	૧-૮-૦
મહિલા પ્રવાસ	૧-૮-૦
શાહજાદાની કહાણી	૦-૧૨-૦
અનંત	૦-૮-૦

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૨૮ શ્રાવણ : ૧૯૯૫ અંક ૪

મારું પ્રિય પુસ્તક

રામનારાયણ વિ. પાઠક

ઘણી જગાએ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રશ્નોત્તરીના મને પ્રસંગો મળેલા છે. તેમાં એક વાર પ્રશ્ન થયો હતો: "તમારો favourite author [કૃપાપાત્ર તો નહિ જ, પ્રેમપાત્ર લેખક] કયો? તમારું favourite [પ્રેમપાત્ર] પુસ્તક કયું?" ત્યારે તરત જવાબ સૂઝ્યો હતો અને કહી દેતો તે કહું: (—અત્રત્ય કોઈ ઉપર ટીકા નથી જ કરતો.)

એચ. જી. વેલ્સની એક વાર્તામાં એક પળ જ જોઈને ચીડ ચડે એવો ધાંધલિયો ખટપટિયો પુરુષ એક ભોળી સુંદર કુમારિકા પાસેથી લગ્નની હા પડાવવામાં ફાવી જાય છે, અને પછી તેને પૂછે છે: "તમારો કૃપાપાત્ર વાર્તાકાર કયો? તમારો પ્રિય રંગ કયો?" પેલી કંઈક કહે છે. ધારો કે ત્યારે તે મેરી કોરેલીનું અને પીળા રંગનું નામ દે છે.

પછી બંને પરણીને દેશાટનથી પાછાં ફરે છે ત્યારે પહેલી જ વાર પેલો તેને અનુકૂળ આશ્ચર્ય પમાડવા પોતાના સજ્જિત ઘરમાં લઈ જાય છે. પેલી બાઈ જઈને જુએ છે તો કબાટમાં આખી હારબંધ મેરી કોરેલીની સેટ જડેલી છે. આખી સેટ પીળા રંગનાં પૂંઠાંમાં બંધાવેલી. સેટનું જ હોત તો ઠીક, પણ દીવાલોનો રંગ પીળો, છતનો રંગ પીળો,

ટેબલનાં આચ્છાદનો પીળાં, વગેરે વગેરે—મને એ બધું યાદ નથી, અને મને એ અત્યારે બધું ગણાવતાં પણ નહિ આવડે, એની જરૂર પણ નથી. પણ બરાબર યાદ છે કે પેલી ભિખારી એ રંગ જોઈને લગ્નજીવનનો પ્રથમ આઘાત પામી. પછી તો એ વાર્તામાં એ પતિ તરફથી એને આઘાતો જ આઘાતો મળ્યા કરે છે.

પ્રિય પુસ્તકનો આવો અર્થ નથી. એની એટલી વ્યાપકતા નથી. મને તો જો કોઈ પૂછે કે મારો પ્રિય રંગ કયો, તો હું જવાબ આપી શકું નહિ. કદાચ કોઈ ન આપી શકે. પેલી બાઈએ મુગ્ધત્વમા જ, અથવા અમુક લુગડું જ તે વખતે ધ્યાનમાં આવી જવાથી, એક રંગનું નામ દીધું હશે. પુસ્તકનું પણ મને એવું છે. અત્યારે વળી મહાભારત ઘણું સુંદર લાગે છે. ચાર વરસ પહેલાં શ્રી લીલાબાઈએ કર્ણકુંતાના શ્રી સોમાભાઈ શાહનાં ચિત્રના વિવેચનલેખની મારી પાસે માગણી કરી, ત્યારે એ ચિત્રના વસ્તુ ઉપરથી મહાભારતમા એ પ્રસંગ અને પછી એ ઉપરથી કર્ણકુંતાના અનેક પ્રસંગો વાંચવા ઉપર ચડી ગયો ત્યારે એ પુસ્તક ઘણું જ પ્રિય લાગ્યું હતું. અત્યારે પણ નલોપાખ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં મહાભારત હાથમાં લેવાનું આવ્યું ત્યારે ફરી પાછું મહાભારત વાંચ્યા જ કરવાનું મન થાય છે. તેમ પ્રસંગે પ્રસંગે મને અનેક પુસ્તકો પ્રિય લાગ્યાં છે.

જ્યારે 'રેખા'ના સંચાલક મિત્રોએ મારી પાસે પ્રિય પુસ્તકનો લેખ માગ્યો ત્યારે મેં તેમને એ જ કહ્યું કે મારે કોઈ એક પુસ્તક એટલું પ્રિય છે જ નહિ. મનમાં ન સમજાય, ન કહી શકાય એટલા સૂક્ષ્મ વલણોને લીધે અમુક વખતે અમુક પુસ્તક પ્રિય લાગે છે, વળી પાછુ તે મનમાથી ખસી જાય છે, વળી ફરી પાછું આવી પણ જાય છે તેનો નિયમ કરી શકાતો નથી.

પણ લેખ લખવાની હા પાડી તો આટલો જ ઉત્તર આપી અટકી શકાય નહિ. એટલે મને અમુક અમુક વખતે જે પુસ્તકો ઘણા જ પ્રિય લાગ્યાં છે તેનું ટૂંકું બ્યાન અહીં આપીશ.

નાનપણમાં બને તેટલે દૂર નજર કરતાં મને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે હું નાનો સાતેક વર્ષનો હોઈશ ત્યારે મને પ્રેમાનંદનું ભાગવત દશમસ્કંધ અત્યંત પ્રિય લાગેલું. મારા પિતા રાજકોટમાં સાહેબ લોકોને ગુજરાતી ભણાવતા, અને તેમાં કોઈક સાથે આ ભાગવત વાંચતા. તે અધ્યાપન માટે તૈયાર થવા તેઓ ઘરમાં જ એ દશમ વાચતા. હું અને મારાં બા અત્યંત રસથી સાંભળતા. કૃષ્ણનું કાલીનાગ નાથવા જમનામાં પડવું, જશોદાનો વિલાપ, રાક્ષસો સાથે યુદ્ધો, કંસવધ એ મને અત્યંત પ્રિય લાગતાં. મને તેની ઘણી ઊંડી અસર થતી. વરસ જતાં દશમ ઉપરની પ્રીતિ વધતી જ ગઈ છે. દેવકી વિલાપ, જશોદાનો વિલાપ, કૃષ્ણનો નંદને પુત્ર હોવાનો ઇનકાર, નંદનો વિલાપ, ઉદ્ધવમિલન, એ ભાગો હજી પણ હું ઊંચી કરુણ કવિતાના ગાતું છું.

અભ્યાસ કરતાં કઈ કવિતા ગમી ગયેલી તે નથી ગણાવતો પણ બીજી અંગ્રેજી ભણતાં કથાસરિત્સાગર ઘણું ન સમજતાં પણ વાંચેલું તે ગણાવવા લાયક લાગે છે. હવે એ નજરે પડે તો હજી પણ રસથી વાંચું, જો કે વાંચવાની દૃષ્ટિ કદાચ જુદી જ હોય. પણ ત્યારે, ત્યારે તો માત્ર વૃત્તાંતના રસથી કશું પણ ન સૂઝાઈ જાય તેવી ખંતથી

વાર્તાની કડી યે કડી મેળવીને વાચેલો. અને પાંચમા અંગ્રેજી ધોરણમાં અરેબિયન નાઈટ્સ અંગ્રેજીમાં બહુ ખંતથી વાંચેલું. મને યાદ છે કે અમારા ઘરમાં સહુ વહેલાં સુઈ જતાં એટલે રાત્રિ, પેલો રાતે કરવાનો નાનો મગના દાણા જેવડી શગવાળો જાપાની દીવો આવતો તેને અજવાળે હું એ છાનોમાનો વાચતો. પુસ્તક ઠીક ઠીક મોટું હતું, અને અક્ષરો પણ ઝીણા હતા. પણ તે આખું પુસ્તક મે એમ જ વાંચેલું. તેમા પણ વાર્તાનો અંકોડે અંકોડો મળી રહે તેવી રીતે વાચેલું. પછી એ વાચેલું નથી. પણ હજી પણ તેમાંનું ઘણું તાદશ યાદ છે. ઉપર ટાંગેલી છરી લેવા જતાં છરી છટકી જઈ નીચે સૂતેલા છોકરાનું મૃત્યુ થાય છે, અને એ રીતે જ્યોતિષીની આગાહી ખરી પડે છે એ દશ્ય, હજી મારી આંખ આગળ બરાબર ખડું થાય છે. મુંબઈમા છજામાં ઊભાં ઊભાં ચપ્પુથી નખ ઉતારતાં નીચે રમતું એક છોકરું જોતા મને એકાએક એ દશ્ય યાદ આવી ગયું અને મેં તરત હાથ અંદર લઈ લીધો તે મને યાદ છે. મને એ પુસ્તક હજી પણ ગમે છે, જો કે કેટલાંય વરસોથી એ વાંચ્યું નથી. હજી જેટલું યાદ છે તેમાં મને વધારે વધારે મનુષ્ય-સ્વભાવનું દર્શન થતું જાય છે.

હું ધારું છું હું મેટ્રિક ક્લાસમાં હતો ત્યારે 'કલાપીનો કેકારવ' સૌથી પહેલો મારા હાથમાં આવેલો. હું ભાવનગર હાઈસ્કૂલમાં ભણતો, અને ત્યાથી મારે ઘેર જેતપુર જતાં રસ્તામાં મારા મુરબ્બી સદ્‌ગત હરગોવિંદ પંડ્યા જેઓ ધોળામા સ્ટેશનમાસ્તર હતા તેમને ત્યાં રાતે ઊતર્યો. ત્યાં તેમના પુત્ર પોપટભાઈ (શ્રી હીરાલાલ હ. પંડ્યા)એ મને એ ચોપડી બતાવી. રાતે જ મેં વાચી. મને એ બહુ જ ગમી ગઈ અને એ પુસ્તક આખું અવળું મેં કેટલીય વાર વાંચી નાખ્યું હશે હું, મારા મિત્ર હીરાલાલ, અને હજી જેના મૃત્યુનો ખેદ તાજો છે તે સદ્‌ગત શિવુભાઈએ ભેગાં અને પ્રત્યેકે જુદા ઘણી યે વાર એ પુસ્તક વાંચેલું. એમ એ પુસ્તક ઉપર મેટ્રિક, પ્રીવિયસ અને કંઈક ઈન્ટર સુધી અનન્ય પ્રેમ રહ્યો હશે. ઈન્ટરથી એના ઉપરનો પ્રેમ ઊતરતો જ ગયો છે. અત્યારે તેને હું મારું પ્રિય પુસ્તક ગણી શકતો નથી, જોકે હજી પણ તેનાં કેટલાંક કાવ્યો વાંચતાં મને મજો આવે છે.

હું બી. એ.માં હતો ત્યારે સૌથી પ્રથમ શ્રી ન્હાનાલાલનાં કેટલાંક કાવ્યો ભા. ૨જો વાંચવામાં આવ્યો, પણ તે વખતે હજી એ પ્રિય પુસ્તક બન્યું નહોતું, જો કે તેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો બહુ જ ગમ્યાં હતાં—હજી ગમે છે. પણ બી. એ. પાસ થયો ને તરત ઈન્દુકુમાર ભા. ૧લો વાચવા મળ્યો. કવિએ પોતે મારા પિતાને તે ભેટ આપેલો. ઘણાં વરસ સુધી એ મારું પ્રિય પુસ્તક રહ્યું છે. મેં એને અનેકવાર વાંચ્યું છે. એ અનેકવાર વાચેલી મારી નકલ કોઈ લઈ ગયું છે તેનો ખેદ હજી મટતો નથી તે પછી ન્હાનાલાલનાં બીજાં ઘણાં વાંચ્યાં. તેમનાં કેટલાક છૂટક કાવ્યો—જેવું કે શરત્‌ પૂર્ણિમા, ઘણાં જ ગમે છે, પણ ઈન્દુકુમાર ભા. ૧લા જેવું તેમનું કોઈ બીજું પુસ્તક મને પ્રિય થયું નથી.

આ અભ્યાસનાં વરસોમાં જ મેઘદૂત, કુમારસંભવ, રઘુવંશ અને શાકુન્તલ તરફ મારો પ્રેમ કેળવાયેલો. મેઘદૂત મેટ્રિકથી વાંચવું શરૂ કરેલું અને અનેક વરસો મને તેમાં રસ પડ્યો છે. હજી પણ વાંચવું ગમે છે. કુમારસંભવનું પણ તેમ જ. રઘુવંશ મારે પાઠ્યપુસ્તક હતું. મને તે વખતે તે બહુ નહિ ગમેલું. વિદ્યાપીઠમાં કામ કરતો હતો તે

દરમિયાન, એક વાર જરા લાંબી માંદગીમાંથી ઊઠી, એક ગામડામાં હવાફેર કરવા અને આરામ લેવા ગયો ત્યારે, મિત્રો સાથે ચર્ચા કરી, સાથે માત્ર રઘુવંશ લીધો. ત્યાં હું તે સાદ્યંત વાંચી ગયો ત્યારે જ તેની ખરી મહત્તા સમજ્યો. અત્યારે પણ તેને હું એક મહાન ગ્રન્થ ગણું છું. શાકુન્તલ પણ કોલેજનાં વરસમાં જ વાંચેલું. હજી પણ તે પ્રિય પુસ્તક છે. કંઈ કામ કરતાં કંઈ જોવા હાથમાં લઉં, તો મુખ્ય કામ પડયું રહે અને એ વાંચવા ચડી જાઉં એમ હજી પણ બને છે. મને તેના પહેલા ત્રણ અંકો અદ્‌ભુત માદક લાગે છે, તેનો ચોથો અંક દ્રાવક, પાંચમો મર્મભેદક, અને છેલ્લો સાતમો અત્યંત મંગલ અને આત્માને ગહન તૃપ્તિ કરનો જણાય છે. મેં કંઈ નહિ કંઈ નહિ તો એ સોએક વાર વાંચ્યું હશે; પરીક્ષા માટે નહિ, મારે પરીક્ષા માટે એ કદી કરવાનું હતું જ નહિ. ઉત્તરરામ પણ કોલેજના દિવસોમાં જ વાંચેલું. તેનો કરુણ મને બહુ જ મર્મસ્પર્શી અને દ્રાવક લાગેલો, તેના કેટલાય શ્લોકો મોઢે હતા, છે. પણ અત્યારે તે શાકુન્તલ જેટલું પ્રિય નથી.

ઉપનિષદ તરફનું આકર્ષણ પણ આ અરસામાં જ શરૂ થયેલું. ઘરમાં મારા પિતા હમેશાં સ્નાન કરતાં ઈશોપનિષદનો પાઠ કરતા, ત્યારથી એ બહુ ગમેલું. ઉપનિષદોમાં મને ખાસ એ ઈશ અને શ્વેતાશ્વતર બહુ ગમે છે. શ્વેતાશ્વતર ગમવાનું કારણ કદાચ તેના મંત્રો સહેલા છે, ઉચ્ચારમાં સુંદર છે, અને તેનું કાવ્યત્વ મને વધારે મનોહર લાગે છે તે હશે, પણ હજી પણ એ બહુ ગમે છે. વેદાન્તનાં મૂળ મન્તવ્યો, આ ઉપનિષદોનો શોખ, અને કંઈક દાર્શનિક દૃષ્ટિ તરફ ઝોક, એ તો હું મારો પૈતૃક વારસો ગણું છું.

પછીના જીવનમાં એક વરસ ફિટ્ઝજિરલ્ડનું ઓમાર ખય્યામ બહુ જ ગમેલું. હજી પણ એ ગમે છે પણ જાણે એ મારા સ્વભાવના એક જ અંશને આનંદ આપે છે, જો કે એટલો આનંદ ઘણો જ માદક હોય છે.

ગુજરાતી કવિઓમાં, હું મેટ્રિકમાં હતો ત્યારથી કાન્તનાં ખંડકાવ્યો મને પ્રિય થઈ પડેલાં. પણ તેને માટે પુસ્તક માત્ર શ્રી અંજારિયાનું 'કાવ્યમાધુર્ય.' પછી વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા પછી પૂર્વાલાપ પ્રસિદ્ધ થયો પછી જ એ મારું ખરું પ્રિય પુસ્તક બન્યું. કાવ્યસમુચ્ચય માટે બધા કવિઓ વાંચતાં મને પોતાને કાન્ત અને મસ્ત (બાલાશંકર) એ બે મારા મનમાં સૌથી વધારે વસી ગયા. તેમાંથી મસ્ત અત્યારે હવે ઓમાર ખય્યામની પેઠે માત્ર મારા સ્વભાવના એકાંશને જ રુચે છે ભણકાર તરફનો પક્ષપાત ત્યારે માત્ર શરૂ થયો ને ધીમે ધીમે જ વધતો ગયો છે. અત્યારે ગુજરાતી કવિઓમાં મારા પ્રિય કવિઓ ન્હાનાલાલ, કાન્ત, અને પ્રો. ઠાકોર, એ ત્રણને જ હું ગણાવી શકું.

અને અંગ્રેજી કવિઓ નોવેલિસ્ટો, તેમાંથી કોઈ જ, પ્રિય નહિ? વડ્ઝવર્થ, શેલિ, મિલ્ટન, શેક્સપિયર, કોલરિજ કીટ્સ, એ બધાનું શું? એ બધા વિષે કહેવું હોય તો મારે જરા જુદી રીતે કહેવું પડે. તે હવે નથી કહેતો. પણ એક જ વસ્તુ કહીશ. જે કાંઈ વાંચ્યું છે તેમાંથી ગોગોલનું 'ડેડ સોલ્સ' હું પ્રિય પુસ્તક તરીકે ગણાવી શકું. વધારે ચિકચરવા રોકાતો નથી.

અને આ બધા લેખકોમાં મેં પૂજ્ય ગાંધીજીનું નામ ન મૂક્યું! ગાંધીજી વ્યક્તિ તરીકે મારે મન પૂજ્ય છે, પ્રિય છે, પણ લેખક તરીકે નહિ મારા જીવન ઉપર અસર કરનારા લેખકો કે વ્યક્તિઓને હું આમાં ગણાવતો નથી. જીવન ઉપર અસર કરનારાઓમાં હું ઉપર આપેલામાંથી જુદાં જ નામો આપું અને તેમાં ગાંધીજીને પહેલા અથવા બીજા મૂકું. અલબત્ત પ્રિય સાહિત્યકૃતિઓ અને સાહિત્યલેખકો પણ મન ઉપર અસર કરે છે, પણ તે ગૂઢ. હું પ્રિય તો તેને જ કહું કે શી અસર કરે છે તેનો વિચાર કર્યા વિના, માત્ર તે વાંચવાની એની મેળે ઝંખના થાય, અને ઉપરનો લેખ મેં તે દૃષ્ટિએ લખ્યો છે. ઉપર ગણાવેલાં નામો અને કૃતિઓ વાંચવાની મને અમુક અમુક વખતે ઝંખના થયા કરેલી છે. માટે મેં તેને પ્રિય કહેલી છે.

અને અત્યારે વળી ઉપર ગણાવી ગયો તે તરફ મન નથી જતું. કરેલા અભ્યાસ ઉપરથી કંઈ લખવા માટે એ બધું કરી વાંચું તે બને, પણ એ કશું વાંચવાની ઝંખના થતી નથી. અત્યારે ઉપનિષદો અને મહાભારત વાંચવાની ઇચ્છા થાય છે, તેમાંથી વળી જે વાંચી શકાય તે ખરું! ×

તા. ૩–૮–૩૯

× આ લેખ મૂળ છપાયો 'રેખા અને ગતિ':

રાજકીય નોંધો

'નિરીક્ષક'

વિરોધ કે ભાગલા ?

મહાસભાના ગાંધીવાદી મોવડીઓથી છૂટા પડીને અને એમને મવાળપણાનાં બને તેટલા વધારે ઉદ્બોધનો કરતા રહીને શ્રી સુભાષબાબુ દેશના એમની નજરે ક્રાંતિકારી લાગતાં ઉદ્દામ તત્ત્વોને એક તાંતણે ગાંઠીને એમનો એક વ્યવસ્થિત બ્લૉક રચવાના કામમાં મંડી પડ્યા છે. ફૉરવર્ડ બ્લૉકના ઉપક્રમ હેઠળ એમણે ઉદ્દામ સંગઠ્ઠનનું કાર્ય ઉપાડી લીધું છે. આ ઉદ્દામ સંગઠ્ઠનનો રસ્તો સીધો ને સરળ કરી મૂકવા માટે એમણે કૉંગ્રેસની વિશાળ ગાંધીવાદી બહુમતિ અને તેના ધૂરીણો સામે વિરોધની સૂત્રગાથા ઉચ્ચારવા માંડી છે. ગાંધીવાદી વિરોધના શોરબકોરથી આજે એમણે હિંદના રાજકીય વાતાવરણને કલરવપ્રધાન ને કલુષિત કરી મૂક્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ગાંધીજી અને એમના ડાબાજમણા પડખાં જેવા એમના ભડ અનુયાયીઓને ભયંકર અન્યાય કરતા હેત્વારોપણથી એમને નિંદવામાં શ્રી સુભાષબાબુ બાકી રાખતા નથી. એમના એક તાજેતરના ટૂંકા નિવેદનમાં એઓ આ નિંદાખોરીમાં એટલા બધા આગળ વધીને જણાવે છે કે મહાસભાના ગાંધીવાદી મોવડીઓને ગાંધીજી સુદ્ધાં બ્રિટિશ સત્તા સાથે સમવાયતંત્રની બાબતમાં સમાધાન કરી લેવા ને બીજી લડત નહિ આપવાની બાબતમાં વ્યવસ્થિત ને છૂપી તજવીજો ને તરકીબો કરી રહ્યા છે. અને આ તરકીબો મહાસભાના સમવાયતંત્રવિરોધક અણનમ ઠરાવ છતાં ચાલી રહી હોવાની સજ્જડ ને અફર સાબિતી આપતી માહિતી એમની પાસે આવી હોવાનું પણ એઓ જણાવે છે. એમની પાસે એવી કઈ સાબિતી છે એ એમણે કદી જણાવ્યું નથી. જ્યારે બીજી બાજુ ગયે વરસે જ્યારે જવાહરલાલજી લંડનમાં હતા ત્યારે એમને પાઠવેલા એક સંદેશ ઉપર ટીકા કરતાં મહાત્માજીએ 'હરિજન'માં લખ્યું હતું કે 'ફેડરેશન કૉંગ્રેસ કઈ રીતે સ્વીકારી શકે એ હું કલ્પી જ શકતો નથી.' એ પછી હમણાં જ મહાત્માજીએ જાહેરમાં જણાવ્યું છે કે વડી સરકાર તરફથી તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઈસરૉય સાથે એમને કોઈપણ જાતની રાજદ્વારી વાટાઘાટો કે દરખાસ્તો માટે સંદેશા ચાલતા નથી. જે યુગપુરુષે મહાસભાના આજના મોભાનું સર્જન કર્યું છે અને જેણે ગણના સુપ્ત પૌરુષને જાગૃત કર્યું છે એવા પુરુષના શબ્દો ને એની પારદર્શક સચ્ચાઈ વિષે શંકા ઉઠાવનાર દેશમાં ભાગ્યે જ કોઈ હશે. જેની નેતાગીરી ખુદ સુભાષ બોઝને પણ જોઈએ છે એના શબ્દો ને કામગીરી ઉપર શંકા લાવવાનો એમને શો નૈતિક હક્ક છે ? મહાસભાવાદીઓમાં પરસ્પર મતભેદ હોય એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે. પરંતુ મહાસભાની બહુમતિના અગ્રણીઓ ને એ બધા ઉપરાંત ખુદ મહાત્માજીની નેક દાનત ઉપર શંકા લાવવી એ શ્રી સુભાષબાબુ જેવાને માટે તદ્દન અયોગ્ય જ ગણાય. કોઈ પણ ક્રાંતિકારી સંસ્થાના મોવડીઓમાં પરસ્પર હેતુની શંકા હોય ત્યારે એમાં ભાગલા અનિવાર્ય થઈ પડે છે. કાર્ય

કરવાની પદ્ધતિ કે ઝડપ વિશે મતફેર હોઈ શકે, કાર્યની કે ધ્યેયની નિષ્ઠા પરત્વે નહિ: જો એકસાથ સામનાનો પ્રમાણિક અમલ કરવો હોય તો આજે શ્રી સુભાષબાબુ ખુદ જે રીતે ગાંધીજીની નિષ્ઠા સામે હાથ મારતા ઊભા છે એ રીતે એકસાથ સામનાનો અમલ નહિ થઈ શકે. ડાબી પાંખના અગ્રણીઓનાં ધ્યેય કે હેતુનિષ્ઠા વિરુદ્ધ ગાંધીવાદી જવાબદાર માણસોએ હરફ-પણ ઉચ્ચાર્યો નથી એ એમનું ગાંધીવાદી સૌજન્ય છે. જ્યારે એ ડાબી પાંખના માન્ય મોવડી શ્રી સુભાષબાબુ મહાસભાના વર્તમાન સર્જનમાં અણમોલ ફાળો આપનાર ગાંધીજી ને એમના અનુયાયીઓની નિષ્ઠા સામે પ્રહાર કરે છે ત્યારે એને કયા પ્રકારનું નવતર સૌજન્ય ગણવું ?

ઉદ્દામ સંગઠન ?

ઉદ્દામ સંગઠનની એકવાક્યતા જુઓ. જેમણે સમાજવાદ, ને ફાસિવાદને એક પોતામાં વણી કાઢવાની આકાંક્ષા[1] વ્યક્ત કરી છે એવા શ્રી સુભાષબાબુથી માંડીને પોતાને ચુસ્ત ગાંધીવાદી કહેવરાવતા સેનાપતિ શ્રી બાપટ સુધીના બે વિરોધ છેડાની વચમાં આવી જતાં તત્ત્વો આજે ફૉરવર્ડ બ્લૉકમાં જોડાવા લાગ્યાં છે એ બધાં તત્ત્વો વચ્ચે ગાંધીયન નેતાગીરીના વિરોધના સમાન તત્ત્વ સિવાય બીજું એકે સમાન તત્ત્વ નથી. આદર્શની સમાનતા વિના નિષ્ઠાની સમાનતા ક્યાંથી આવે ? ફૉરવર્ડ બ્લૉકની દશા જેના સાધેસાંધા ઢીલા હોય એવા ગાડા જેવી છે. અને એવું ગાડું ખાડાટેકરાવાળા રસ્તા ઉપરથી જતું હોય ત્યારે એનો ખડખડાટ અને ભડભડાટ ભારે હોય છે. ફૉરવર્ડ બ્લૉકનો રાજકીય અવાજ પણ એના સાધાના દોદળાપણાનો સૂચક છે.

રાજકીય ધ્યેયસિદ્ધિ ઇચ્છતા રાજકીય પક્ષના સભ્યોમા ખંડનાત્મક કાર્યક્રમમાં જેમ એકતા જોઈએ તેમ મંડનાત્મક કાર્યક્રમમા પણ સારા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. ફૉરવર્ડ બ્લૉકવાદીઓ ખંડનાત્મક પ્રોગ્રામમાં મહદંશે એક થતા લાગે છે પણ મંડનાત્મક બાજુએ એમના રાજદ્વારી સિદ્ધાંતોમાં ભારે વિરોધ નજરે પડે છે. ફૉરવર્ડ બ્લૉકમાં જોડાનાર ઉદ્દામવાદી જૂથો પહેલેથી જ જાગૃતપણે એક વાત ચોક્કસ કરીને જોડાતાં હોય છે. એ વાત તે ગાંધીવાદના વિરોધની. ગાંધીવાદ સામે આજે મહાસભામાં છૂટાછવાયા હુમલા થાય છે. એને બદલે ફૉરવર્ડ બ્લૉક મારફત એ હુમલાઓની ઝીંક સંગઠિત ને કેન્દ્રિત કરવી એ એના મોવડીનો અંતર્ગત હેતુ મને દેખાય છે. આ જાતનું ઉદ્દામ સંગઠન કેટલે સુધી રાહ કાપશે ?

કૉંગ્રેસની વિષમાવસ્થા

પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ અને ઉદ્દામ વિરોધે મહાસભાની અંતર્ગત એકસૂત્રતા આજે તોડી નાખી છે લડાયક કાર્યક્રમની ગેરહાજરીમાં ને થોડી ઘણી યે સત્તાની વહેંચણીમાં રાજકીય પક્ષનું અંતર્ગત ગઠનબળ ઘટે એ સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે જ આવી સંસ્થાના મોવડીઓ ખૂબ નિષ્ઠાવાન ને ધ્યેયજાગૃત હોવા જોઈએ. શિસ્તપાલન પણ એ પરિસ્થિતિમાં કડક જોઈએ. કૉંગ્રેસે પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ પોતાનું બળ વધારવાના હેતુથી

---

[1] એ માટે શ્રી સુભાષબાબુના 'ઇન્ડિયાઝ સ્ટ્રગલ ફૉર ફ્રીડમ'નું છેલ્લું પ્રકરણ જુઓ.

સ્વીકાર્યો. આ કાર્યક્રમની સફળતા સાથે કોંગ્રેસને મર્યાદિત સત્તાનો અધિકાર પણ મળ્યો. આમ થયું એટલે યથાસ્થિતતા જેના લાભમાં કામ કરતી હોય એ સમૂહના માનસમાં એને જારી રાખવાની આકાંક્ષા જાગે એ સ્વાભાવિક છે. ઉપરાંત એ કાર્યક્રમનું ઉદ્‌બોધન કરનાર સમૂહ એને બને તેટલો સફળ થયેલો બતાવવા માટે એની ઊજળી બાજુ તરફ જ બધાનું ધ્યાન ચોંટાડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે અને પોતાની સ્થિતિ સાચી પુરવાર કરવા એ કાર્યક્રમને બને ત્યાં સુધી વધારે લંબાવે રાખવાનો પ્રયત્ન પણ કરે. આમ કરવામાં બીજા કોઈ વધારે આકર્ષક કાર્યક્રમની ગેરહાજરીનું કારણ પણ કામ કરતું હોય એમ બને. આજે પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ ચાલુ રાખવા માગતા અગ્રણીઓ મોળા પડી ગયા ને કારણે નહિ પરંતુ એમને એમ લાગે છે કે એ સિવાય હાલને તબક્કે વધારે સારો કાર્યક્રમ મહાસભાના વિકાસ માટે ઉપલબ્ધ નથી, એ કારણે એ ચાલુ રહ્યો છે. ડાબી પાંખવાળાઓમાંના મોટા ભાગના માણસો પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમમાં માનનાર મહાસભાવાદીઓ મવાળ બની ગયા છે ને એમને (ખાસ કરીને ગાંધીજીને) બ્રિટિશ શાહીવાદ સાથે સમજુતી કરી લેવી છે એ બાબતો ઉપર પણ ભાર મૂકતા હોય છે. મહાસભાની કું. બહુમતિ જે મતને પક્ષે છે એ મતવાદીઓની નિષ્ઠા ને હેતુ ઉપર શંકા લાવવી એ એકત્ર સામનો રચવાની વૃત્તિનું સૂચન નથી. પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ ને જલદ કાર્યક્રમમાં માનનારા વચ્ચે નરમગરમનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. એ પ્રશ્ન ઊભો કરવો એ ચોખ્ખા પાણીને ડહોળીને ડહોળું બનાવવા જેવું છે. .પણ કેટલીક વાર રાજકારણમાં માણસો રાજકીય પાણીના ઉછાળા ઊંડે એને ભરતી કહેતા ને માનતા હોય છે.

૨૯-૮-૩૯

गीतामां सामाजिक दृष्टि

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

ગીતાનો આખો સંદેશો સામાજિક છે કેમકે અર્જુનવિષાદ પાછળ પ્રથમથી જ સમાજહિતની દષ્ટિ છે

*

પ્રથમ ગીતામાહાત્મ્ય તપાસીશું. ગીતામાહાત્મ્ય ગીતા સાથે પૂરેપૂરું બળતું નથી એ તો કોઈ અદ્વૈતવાદીએ કરેલા ગીતાનાં ભક્તિપૂર્ણ વખાણ છે; છતાં એમાં પણ સામાજિક તત્ત્વો છે જ.

अद्वैतामृतवर्षिणी । અદ્વૈત શબ્દ અસામાજિક છે એમ ગણાય. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જ્યાં દ્વૈતનું સ્પષ્ટ ભાન છે ત્યાં પ્રેમ અથવા અભેદના અદ્ભુત કીમિયા દ્વારા કેવળ ઐક્ય અથવા અદ્વૈત જોવું, સિદ્ધ કરવું અથવા અનુભવવું, એનું જ નામ અદ્વૈત. એવા અદ્વૈતના અમૃતનો વર્ષાવ કરનારી ગીતા છે એમ પ્રથમથી જ કહી નાખ્યું છે. અદ્વૈત એટલે સર્વાત્મ્યૈક્ય.

*

મહાભારત એ ભારતીય સમાજશાસ્ત્રનો સામાજિક સાહિત્યનો પ્રચંડ ગ્રંથ છે. એમાં ગીતા એ જ્ઞાનપ્રદીપ છે એટલે જ ગીતા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય પ્રકટાવનાર ગ્રંથ છે એ વિષે શંકા ન હોઈ શકે भारत तैलपूर्ण प्रज्वालितो ज्ञानमय प्रदीपः ।

*

भवद्वेषिणी । ભવ એટલે સંસાર એનો દ્વેષ કરનારી ગીતા અસામાજિક જ હોઈ શકે એમ કેટલાક કહી શકે. પણ ખરું જોતા ભવ શબ્દ સૃષ્ટિવાચક છે જ નહિ. ભવ એટલે સાંસારિક દષ્ટિ. ભવ શબ્દ subjective છે. એ સાંસારિક દષ્ટિને કારણે જ બધા સામાજિક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. સમાજને ભવદષ્ટિએ અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ દોરનાર એમ બે માર્ગ છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં આપણે એ બે પ્રધાન માર્ગનો જ ઉહાપોહ જોઈશું.

*

નારાયણ શબ્દ પણ ઈશ્વરનું સામાજિક સ્વરૂપ સૂચવે છે. નર એટલે મનુષ્ય. નાર એટલે માનવ્ય — મનુષ્ય કોટિ – એને જ પોતાનું સ્થાન કરીને રહેનાર, માનવ્યને આધારે પ્રગટ થનાર પરમાત્મા, સમાજાત્મા, તે નારાયણ.

*

'ભગવાન' નામ પણ psychological કરતાં sociological વધારે છેઃ

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणाः ॥

*

બધાં ઉપનિષદોની દૃષ્ટિ સામાજિક છે જ એવું નથી. પણ જનસમાજને અર્થે ઉપનિષદોનું દોહન કરી સમાજહિતનું દૂધ ભેગું કરવાની કળા શ્રીકૃષ્ણની છે. માટે જ એને સમાજગુરુ અથવા જગદ્‌ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. कृष्णं वंदे जगद्गुरुम्।

*

ભારતપંકજને 'કલિમલ પ્રધ્વંસિ' કહ્યું છે. 'કલિ' એટલે યુદ્ધ, ઝઘડો, મત્સર, અસૂયા આદિ અસામાજિક વૃત્તિઓ. આ વૃત્તિઓનું તાંડવ મહાભારતમાં જેવું વર્ણવ્યું છે તેવું બીજે ક્યાંયે ન હોય. આ અસામાજિક વૃત્તિઓની ભીષણતા બતાવી, 'લોકે' એટલે જનસમાજમાં સજ્જનોને બોધ આપવાનું કામ મહાભારતે અને એમાં આવેલી ગીતાએ હંમેશ કર્યું છે.

*

માધવની કૃપા મૂક માણસને પણ વક્તા બનાવે છે, પંગુને દુર્ગયાત્રી બનાવે છે, એ કૃપા સમાજમાં સામર્થ્ય રેડે છે.

*

विष्णुर्वा त्रिपुरान्तको આ શ્લોકમાં અથવા यं शैवा समुपासते એ શ્લોકમાં एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति નો બોધ જેટલો સ્પષ્ટ છે તેટલો સ્પષ્ટ यं ब्रह्मा वरुणेन्द्रमાં નહિ હોય, પણ છે તો ખરો જ. અને એ બોધ અસ્પષ્ટ રાખવાથી શ્લોકનું માધુર્ય વધ્યું છે. અને આ બધા પંથો સુર માર્ગે કે અસુર માર્ગે જાય તો યે તે પરમ મહાદેવની વિભૂતિને સંપૂર્ણપણે તો ન જ ઓળખે એમ કહી એ માધુર્યમાં અનંતતાની સુવાસ ઉમેરી છે. અનેક લોકો એક ઈશ્વરને અનેક રીતે ઓળખે છે એટલું જ્યારે મનુષ્યકોટી અનુભવશે ત્યારે વિગ્રહમાત્રનો નાશ થશે અને સામાજિક વિશ્વશાંતિ સ્થપાશે. 'હિંદુ વ્યૂ ઑફ લાઈફ'માંનું ધર્મવિગ્રહવાળું પ્રકરણ અહીં ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

*

હવે ગીતામાં પ્રવેશ કરીશું. અર્જુન શરૂઆત કરે છે: न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे। (૧. ૩૧). અર્જુનની તમામ ચિંતા સામાજિક શ્રેયની છે. ગીતામાં નિઃશ્રેયસનો ઉપદેશ છે. પણ તે ઉત્તમોત્તમ શ્રેયઃસાધક તરીકે જ બતાવેલો છે. જે નિતાન્ત શ્રેયસ્ છે તે જ નિશ્ચયપૂર્વક સમાજશ્રેયને ઘડનારું છે. રાજ્યભોગ અથવા જીવિત, અથવા 'ધી વિલ ટુ લિવ્ડ,' 'ધી વિલ ટુ ઍંજોય' અને 'ધી વિલ ટુ વિન (કૉંકર)' એ ત્રણે સ્વાર્થી છે, સંકુચિત છે, અસામાજિક છે. અર્જુનના મનમાં એ અસામાજિક વૃત્તિઓ છે જ નહિ. અર્જુન તો રાજ્યભોગ અને સુખ સ્વજનોને અર્થે જ કાંક્ષે છે. સ્વજન અને ગુરુજનના પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ, કૃતજ્ઞતાભાવ એને અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે. એનું હૃદય સ્વજનોમાં પરોવાયેલું છે. માટે એને કુલક્ષય, મિત્રદ્રોહ આતતાયીપણું, સંકર ઇત્યાદિ વસ્તુની ભારે બીક છે.

અર્જુનની વૃત્તિ ફેંકી દેવા જેવી જરા યે નથી. અર્જુન જેવો ક્ષત્રિયવીર યુદ્ધથી યના દોષે। સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે એ વસ્તુ જ મનુષ્યજાતિનું ભાગ્ય સૂચવે છે.

*

સમ્રાટ અશોકે યુદ્ધમાંથી પ્રસવતો સર્વનાશ જોયો અને એણે બૌદ્ધધર્મમાં શાંતિ મેળવી. યુદ્ધથી થતો નાશ નજર આગળ પ્રત્યક્ષ કરી અર્જુન વિષાદ પામ્યો. એને શાંતિદાયક ગીતાધર્મ મળ્યો. બૌદ્ધધર્મ કરતાં ગીતાધર્મમાં જો કંઈ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે ગીતાની વ્યાપક સામાજિક દૃષ્ટિ છે. જાતિધર્મ, કુલધર્મ ઇત્યાદિ શાશ્વત ધર્મ જેને આધારે ટકે છે તે લગ્નવ્યવસ્થા યુદ્ધોને લીધે જોખમમાં આવે છે માટે 'હું ન લડું' એવી અર્જુનની દલીલ છે. સામાજિક નીતિનો અધઃપાત એ જ નરક. એ નરકની બીક અર્જુન આગળ પ્રત્યક્ષ છે.

આવી સમાજહિતૈષી નજરવાળા અર્જુનને ભગવાને એમ બતાવવું રહ્યું કે પોતે જે કર્તવ્યમાર્ગ સૂચવે છે તે सर्वभूतहिते रताः એવા લોકસંગ્રહકારી સમાજપુરુષોનો, સજ્જનોનો જ માર્ગ છે.

*

દૈવી સંપત્ સર્વકલ્યાણકારી હોય છે, સર્વોદયકારી હોય છે. આસુરી સંપત્ એકાંગી, સ્વાર્થી અને ક્ષણિક ઉત્કર્ષકારી હોય છે. રાક્ષસી સંપત્ આંધળી, વિનાશકારી અને મનસ્વી હોય છે. જ્યારે આ ત્રણેમાંથી એકે સંપત્માં બેસી ન શકે એવો મનુષ્યદ્રોહી સમાજવિનાશક નરાધમ તે આતતાયી.

સ્વજનો મરી જશે તો મોટો ઘાત થશે, સમાજનો અંત આવશે એ જાતની બીક મનમાં રાખી અર્જુનનું હૃદય સ્વજનકૃપાળુ બન્યું એમ જોઈ ભગવાન એને સમજાવે છે. 'મરણ એ કંઈ વિનાશક વસ્તુ નથી; મરણમાં સમાજનું અકલ્યાણ છે જ નહિ; મરણ એ એક સનાતન અને આવશ્યક વસ્તુ છે: મરણથી સમાજને ઊલટી તાજગી જ પ્રાપ્ત થાય છે, મરણ ટાળવાથી લોકસંગ્રહ નથી થતો પણ અસામાજિક હીન વૃત્તિઓ ટાળવાથી સમાજ બચી જાય છે, લોક-કલ્યાણ થાય છે.'

મરણની બીક એ કેવળ હૃદયદૌર્બલ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સૂક્ષ્મ રીતે ક્લૈબ્ય જ રહેલું છે, એમ કહી ભગવાને પ્રથમ પ્રહાર કર્યો. એની સામે અર્જુને ગુરુજનો પ્રત્યેના પોતાના ધર્મની ઢાલ આગળ કરી અને યુદ્ધના મૂળમાં વિજય, રાજ્ય, ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ જ છે, એવો દોષ પણ રજૂ કર્યો અને ન લડવાનો પોતાનો નિશ્ચય વધારે દૃઢ કર્યો.

વાત આટલે સુધી પહોંચી ત્યારે જ ભગવાને મરણનો વિચાર કેવો નાસ્તિક છે, આત્માને ભૂલી જનાર છે, એ વધારે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રહારથી આત્મા હણાતો નથી, પણ ભોગૈશ્વર્યની લાલસાથી આસક્તિથી-કામકામીત્વથી આત્મા હણાય છે અને સમાજ પડે છે એ પ્રારંભમાં જ ભગવાને અર્જુનને સમજાવી દીધું છે.

ગીતાએ ઇંદ્રિયારામ અને અંતરારામ એવી બે દૃષ્ટિઓ વચ્ચેનો ભેદ બતાવીને પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર અંતરારામ એવા માણસોના આધાર ઉપર રચાયેલું છે. ભગવાન પોતે 'સર્વ ભૂતાનાં સુહૃદ્' છે, એને સર્વસ્વ અર્પણ કરી પોતાની વાસનાઓ કબજે કરી 'સર્વ

કર્મકુશળ છે, એ ત્રિગુણાતીત છે, એ આત્મવાન્ છે, એ બ્રાહ્મણ છે, એ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, ભક્ત છે. એ બધું છે.

માણસને સુખ મળ્યું એટલે એનું જીવન સુધર્યું, એની પ્રગતિ થઈ, એ કૃતાર્થ થયો, એવું તો છે જ નહિ. માણસ પર દુઃખ આવી પડે એમાં એનો ગુનો અથવા એનો પાત છે, દુરાચારની એ સજા છે, એનો અધઃપાત છે, એમ પણ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાતું નથી ઇંદ્રિયજન્ય અથવા વાસનાજન્ય સુખદુઃખને ખરી નૈતિક કિંમત નથી, એટલું ગીતાએ આપણને સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. અને તેથી મનુષ્યજીવનમાં સુખદુઃખના વિચારે કશા મહત્ત્વના ફેરફાર ન કરવા જોઈએ એવું સમાજશાસ્ત્ર પ્રથમથી જ સૂચવી દીધું છે.

*

મરણ પાછળ જનન, અને જનન પાછળ મરણ આવ્યા જ કરે છે એ જોઈને પણ જીવનની દૃષ્ટિએ કે સમાજની દૃષ્ટિએ મરણનો વિચાર મહત્ત્વનો નથી. ઘાસ સુકાયાનો કોઈ શોક કરતું નથી કેમકે ચોમાસું આવ્યે એ ઊગવાનું જ છે. એવી જ રીતે મરણનું છે.

જન્મ પહેલાંની સ્થિતિ અને મરણ પછીની સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી. જે વસ્તુ આપણે જાણતા નથી તેને વિશે હર્ષ–શોક મનમાં રાખવા એમાં ડહાપણ તો નથી જ.

કોઈ પણ વેપારી પોતાની મૂડીનું ક્ષણેક્ષણે રૂપાંતર થતું જોઈ દુઃખ પામતો નથી. એ જાણે છે કે યથાકાળે મૂડીનું રૂપાંતર થવું એમાં જ તિજારત રહી છે. રૂપાંતરથી મૂડીનું સત્ત્વ ઘટતું નથી, ઊલટું વધે જ છે, એટલો એને વિશ્વાસ હોય છે. જીવનનો વેપારી પણ એ જ શ્રદ્ધા સહેજે રાખી શકે છે. જીવનવ્યાપારમાં આત્મા એ 'મૂડીનું સત્ત્વ' છે. એમાં વધવાઘટવાપણું છે જ નહિ. કેવળ રૂપાંતરો ચાલ્યા કરશે. આપણી જીવનની ચિંતા એટલી જ હોવી જોઈએ કે એ રૂપાંતરો ઇષ્ટ દિશામાં થાય. ઢંકાયેલો આત્મા પ્રગટ થાય. આત્મૌપમ્ય—વિશ્વાત્મૈક્ય—નો સાક્ષાત્કાર થાય એ રીતે રૂપાંતરો થયા કરે એટલી જ કાળજી રાખવાની રહી.

સામાજિક પ્રગતિની દિશા બીજી રીતે નક્કી ન થાય.

*

યહૂદી સંસ્કૃતિ કર્મકાંડપ્રધાન છે, એમ કહી શકાય. ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ઉપાસનાપ્રધાન છે. ચીની સંસ્કૃતિ સદાચાર અને પરંપરાપ્રધાન છે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્વસમન્વયકારી હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રધાન છે એમ દેખાય છે. તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણથી જ શરૂઆત થાય છે. જ્ઞાન શુદ્ધ, સર્વવ્યાપી અને સમર્થ હશે તો તમામ સંસ્કૃતિઓને તે તે પ્રસંગે ઇષ્ટ એવું રૂપ તે આપી શકશે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના મૂળમાં જ્ઞાન જ છે, અને એને પરિણામે પણ જ્ઞાન જ દૃઢ કરવાનું હોય છે. 'જ્ઞાનમાંથી પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિ રૂપી કર્મ અને એ કર્મોમાંથી અંતે ફરી જ્ઞાન' એ ક્રમ જોયા પછી જ ગીતાએ જાહેર કર્યું : 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते।'

*

ગીતાને એક રીતે 'સ્વધર્મ યોગ' પણ કહી શકાય. સ્વધર્મ એટલે સ્વકાલિક,

દૈશિક, સાર્વભૌમ, 'સર્વભૂતહિતે રત' એવા પરમ ધર્મને અવિરોધી અને પોષક જ હોવો જોઈએ. ગીતાની એ મોટી શોધ છે. ચોકઠાનો એક ખૂણો સરખો કર્યો હોય તો બાકીના ત્રણે ખૂણા સરખા થવા જ જોઈએ એ ભાવ ગીતામાં છે અથવા ઊલટી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે, બાકીના ત્રણે ખૂણા જેથી સરખા થાય એ રીતે પોતાનો ખૂણો ગોઠવવો એ જ પોતાના ખૂણાનું સરખાપણું છે. એ જ ગીતાનો સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મની કલ્પના સ્વીકાર્યા પછી વર્ણાશ્રમધર્મની તેમ જ યુગધર્મની કલ્પના આવવાની જ.

ગીતાએ આવા સ્વધર્મ સામાન્ય શાસ્ત્ર આપ્યું છે માટે ગીતા વિશ્વજનીન એટલે કે બધાને માટે અને સાર્વકાલિક છે, જ્યારે ધર્મની વિમનોમાં ઊતરનાર વ્યાપક સ્મૃતિઓ પણ કાલગ્રસ્ત અને ત્યાજ્ય થાય છે. તેથી જ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે : यस्मिन्देशेकालेनिमित्ते च यः धर्म अनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेषु अधर्मो भवति। (શાંકર શારીરભાષ્ય ૩–૧–૨૫)

*

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्, આવું વચન અથવા सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् એવું વચન, કેવળ અધ્યાત્મશાસ્ત્રી ન જ ઉપદેશે. સમાજશાસ્ત્ર રચવાનો બોજો જેને માથે છે એ જ નિર્ભય થઈને આવા વચનો સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરી શકે. ગીતાનો સંદેશો સામાજિક છે એ બતાવવા માટે આ વસ્તુ પ્રધાન દલીલ તરીકે આપી શકાય. સમાજ એ સનાતન અને વ્યાપક વસ્તુ છે, ભૂમા છે. એની વ્યવસ્થા કાલરૂપી પરમાત્માના હાથમાં છે. માણસ કેવળ એના હાથમાં નિમિત્ત છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા સમજી તે પ્રમાણે માણસ વર્તે એટલો જ માણસનો ધર્મ છે. અને ઈશ્વરની ઇચ્છા સ્વધર્મ મારફતે માણસને પ્રગટ થાય છે. દરેક વ્યક્તિના સ્વધર્મનો સરવાળો એ જ આ વિશ્વસંસ્થાનો પરમ ધર્મ અથવા સર્વધર્મ છે.

સ્વધર્મ સમજવામાં અથવા પાળવામાં માણસ જેટલી ગફલત કરે તેટલું તેનું જીવન વ્યર્થ થાય છે, સંકટમય બને છે. સ્વધર્મપાલન કરતાં શ્રેષ્ઠ કશું નથી. માત્ર સ્વધર્મ પાલન કરવામાં દોષ ન આવે, પાપ ન ચોંટે, બંધન પેદા ન થાય, એને માટે અમુક સર્વહિતકારી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. એ વૃત્તિ ગીતાએ શીખવી છે. ગીતાએ એને અનેક નામ આપ્યાં છે. જ્ઞાની એ વૃત્તિને આત્માનાત્મવિવેક કહેશે. કર્મી એને નિષ્કામતા કહેશે. ભક્ત એને પ્રપત્તિ કહેશે. ગીતા એ બધાને અનાસક્તિ તરીકે ઓળખે છે. સમાજશાસ્ત્રી એ જ અનાસક્તિને સામ્ય અથવા આત્મૌપમ્ય તરીકે ઓળખશે.

'ઈશાવાસ્ય'માં પણ લખ્યું છે. यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् विजानतः तत्र को मोहः क शोक एकत्वमनुपश्यतः।

સ્વર્ગ એ શી વસ્તુ છે? સમાજશાસ્ત્રમાં એને કંઈ સ્થાન છે ખરું? સ્વર્ગ અને નરક એ કલ્પના છે? ભૂમિકા છે? કે લોક છે? જે અર્થમાં આપણે સૂર્યલોક, ચંદ્રલોક કે મંગળલોક માનીએ છીએ તેવો તો સ્વર્ગલોક ન જ હોય. એ કેવળ કવિકલ્પના પણ નથી. મરણોત્તરનું અસ્તિત્વ માન્યા પછી એ અસ્તિત્વને સ્થાન જોઈએ છે. માટે બધા ધર્મોએ સ્વર્ગ–નરક માન્યાં છે. સ્વર્ગ કે નરકનો વાસ કાયમનો નથી. ત્યાં જે ભજવાપણું છે, તેમ ત્યાંથી પુણ્ય કે પાપ ખવાઈ જતાં પાછું આવવાપણું પણ છે;

એ કલ્પના ગીતામાં વિશેષ છે. પાછા ન અવાય એવી સ્થિતિ પણ છે તે મોક્ષની છે. એ સ્થિતિમાં જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ બધું જ બંધ થઈ જાય છે. અને છતાં એ મોક્ષ-સ્થિતિ કેવળ પોલાણ નથી.

ત્યારે સ્વર્ગ શું છે? પંચભૂતાત્મક દેહમાં આપણો વાસ એ વાસ્તવિક (real) અને આપણે કરેલાં પુરુષાર્થનાં કર્મોમાં આપણે જે જીવીએ છીએ તે આપણો વાસ અથવા આપણી હસ્તિ અવાસ્તવિક (unreal) એમ તો ન જ કહેવાય. આટલો સંકુચિત વિચાર મનુષ્યજીવનના યથાર્થ આકલન પછી સેવાય જ નહિ.

મરણ પછી પ્રેમી જનોના હૃદયમાં આપણે રહીએ છીએ, વધીએ છીએ અને ઘટીએ છીએ, ત્યાં પણ સેવા કે અસેવા કરીએ છીએ, એ બધું આપણું મરણોત્તર જીવન છે. એ જીવનમાં આપણા નવા પુરુષાર્થને અવકાશ નથી. એ આપણે માટે કર્મભૂમિ અથવા કર્મલોક નથી. એ ભોગભૂમિકા છે. કેમકે જીવતાં કરેલા પુરુષાર્થના પરિપાકને જ એમાં અવકાશ રહે છે. એ જીવનની વ્યવસ્થા આપણા હાથમાં ન હોય તો યે એ જીવન આપણું જ છે અને એ મહત્ત્વનું છે. જીવતાં કરેલા બધા પુરુષાર્થનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે જ કે સમાજમાં વવાયેલું આપણું મરણોત્તર જીવન શુભપરિણામી, દીર્ઘપરિણામી, ત્રિવિધ અને કીર્તિકર થાય.

એ જીવન જ આપણું સ્વર્ગ છે. (અથવા નરક છે.) સમાજમાં મહત્ત્વના આદર્શો અને એના ઉચ્ચ નમૂનાઓ વાવીને જવું—જવા કરતાં લોકોનાં હૃદયમાં જ રહ્યા કરવું એ આપણું યશોજીવન છે. अभिमुखनिहतस्य सतः तिष्ठतु तावत् जयोऽथवा स्वर्गः उभयबल-साधुवादः श्रवणसुखोऽसौ चतात्यर्थम् ।

*

ગીતામાં અહિંસાને પ્રાધાન્ય છે ખરું (અને અહિંસા એ જ સામાજિક જીવનનો પાયો છે), પણ ગીતામાં બચાવના યુદ્ધને માન્યતા આપેલી છે. બચાવનું યુદ્ધ સ્વર્ગનાં દ્વારો ખોલી આપે છે. બચાવના યુદ્ધમાં ન ઊતરવું એમાં અધર્મ છે, પાપ છે અને કીર્તિનો નાશ તો છે જ. અહિંસાનો લોપ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા આતતાયીને અહિંસાવૃત્તિનો લાભ ન આપવો એ જૂની શિખામણ હતી. ગીતાએ એ સ્વીકારી છે. ગીતાની અહિંસાનિષ્ઠા એટલે દરજ્જે મર્યાદિત ગણાય. આતતાયી અહિંસાવૃત્તિથી મનના રક્ષણનો હકદાર ભલે ન હોય, પણ આતતાયીને મારવાની વાત કરી ગીતાએ અહિંસાનું સાપવાદપણું સ્વીકાર્યું, એના સાર્વભૌમત્વને ઝાંખપ લગાડી. પણ આ બાબતનો ગીતાનો અભિપ્રાય અર્થવાદ ગણી કોરે મૂકવો જોઈએ. અર્જુન પૂરતો ભગવાનનો લડવાનો આગ્રહ ગમે તેટલો હોય, ગીતાની શિખામણ યુદ્ધની આગ્રહી નથી લાગતી. જેમ ક્ષાત્રધર્મમાં युद्धेचाप्यपलायनम् એ ગુણ વર્ણવ્યો છે, તેમ ગીતાના આદર્શ પુરુષનાં જેટલાં લક્ષણો (સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, ભક્ત, જ્ઞાની, પંડિત, યોગી, સંન્યાસી, સિદ્ધ, બુદ્ધિમાન, સાત્ત્વિક, દૈવી સંપતનો અભિજાત) છે તેમાં યુદ્ધનો આગ્રહ દૂરતઃ પણ સૂચિત કરેલો નથી. અને ક્ષાત્રધર્મમાં પણ યુદ્ધ વહોરી લેવાની વાત છે જ નહિ. માથે આવી પડે તો "ત્યાં મુખ પાણી ઝાંખી મરીએ" એટલું જ ગીતાએ માગ્યું છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં યુદ્ધને સ્થાન દેખાતું નથી. આવેલો પ્રસંગ

પાર પાડવા ખાતર અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો છે એ વાત સાવ અલગ છે. અર્જુનને કરેલો લડવાનો ઉપદેશ પણ અંતે निमित्तभाव ની અને प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ની દલીલ ઉપર જ રચાયેલો છે.

આત્મા અમર છે, અને દેહ નશ્વર છે, એ દલીલ ગીતામાં અર્જુનને હિંસા તરફ પ્રવૃત્ત કરવાને વપરાયેલી છે, એમ સ્વાભાવિક રીતે લાગે છે. પણ वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ આ શ્લોકમાં હિંસા પ્રત્યે પ્રેરણા નથી ઊલટું આત્માને અવિનાશી, અજ અને અવ્યય તરીકે ઓળખનાર સ્વભાવે જ હિંસાવિમુખ હશે એમ ગીતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અહીં कथं શબ્દ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. એ જાણે છે કે કોઈ આત્મા મરતો જ નથી માટે શી રીતે એ કોઈને મારવા પ્રવૃત્ત થાય? આત્માનું અમરત્વ જેને ગળે ઊતર્યું તે જેમ મરતાં ડરતો નથી તેમ જ કોઈ કાળે મારવાનો ઉત્સાહ પણ ધરાવતો નથી. હિંસા એટલે કે મારવાની ક્રિયા નિર્વીર્ય છે, વ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે. કોઈને મારવાથી એનો આત્મા તો હણાતો નથી, એની શુભાશુભ વૃત્તિઓ હાથમાં આવતી નથી, એણે કરેલા સંકલ્પો તોડાતા નથી, એના ઉપર મેળવેલો વિજય કેવળ બાહ્ય અને ક્ષણિક જ હોય છે, અને બાપડું શરીર જેનો ક્ષણનો પણ ભરોસો નથી તે તોડવાનો પુરુષાર્થ શો, આવા વિચારથી હિંસા કરવાની વૃત્તિ જ મરી જાય છે. એ જ વસ્તુ તેરમા અધ્યાયમાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મૂકી છે:

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ (અ. ૧૩, શ્લો. ૨૮)

અઢારમા અધ્યાયમાં આવેલો હિંસાવિષયક શ્લોક હિંસાવાદીઓ ભારપૂર્વક ટાંકે છે. અઢારમા અધ્યાયનો એ શ્લોક જે ઢબે અને જે અનુસંધાનમાં આવ્યો છે તે તપાસવું જોઈએ. ત્યાં કર્મત્યાગ અને કર્મફલત્યાગની ચર્ચા ચાલે છે. કર્મ માત્ર બંધક છે માટે એનો જ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, એવી એક દલીલ છે એની સામે ગીતા કહે છે: 'કર્મનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી અને શક્યતા યે નથી. કર્મના સંગ અને ફળ બંનેનો ત્યાગ કર્યો એટલે પત્યું અથવા સંગ અને ફલ સાથે કર્મનો કર્તા હું છું એ જાતનો અહંભાવ પણ છોડી દેવો જોઈએ.'

એ અહંભાવ છોડવા માટે એક સાંખ્ય દલીલ ભગવાન રજૂ કરે છે કે હરેક કર્મ માટે પાંચ કારણો હોય છે: અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણકલાપ, વિવિધ ચેષ્ટા અને દૈવ. માણસે કરેલા એકેએક સારાનરસા કર્મ માટે આ પાંચ કારણો તો હોય જ છે. આ પાંચમાંથી ચાર એટલાં તો જબરદસ્ત છે કે એમની અનુકૂળતાએ જ પાંચમું કારણ – કર્તા કામ કરી શકે. પોતાનો હિસ્સો આટલો અલ્પ હોવા છતાં કેવળ પોતાને જ કર્મનો કર્તા જે માને છે તે દુર્મતિ છે, એની બુદ્ધિ અસંસ્કારી છે, આટલું કહી ગીતા દાર્શનિક સિદ્ધાંત પૂરો કરવા ખાતર કહે છે: 'ચાર કારણો ઉપર તો માણસનો કાબૂ છે જ નહિ, એ ચાર કારણોને લીધે માણસને હાથે સારાંનરસાં કર્મો થાય પણ ખરાં. એમાં જો માણસ અહંકાર છોડી દે અને રાગદ્વેષ, વેરઝેર, હિંસાવૃત્તિ ઇત્યાદિનો લેપ બુદ્ધિને થવા ન દે તો

એને હાથે આ બધા લોકોનો નાશ થઈ જાય તો યે એણે એ નાશ કર્યો એમ ન કહેવાય. અને એને એ ક્રિયાનું બંધન ન હોય.' જેમ કોઈ જબરદસ્ત માણસ મને નિરશ કરી બધી રીતે બાંધી દઈ મારો હાથ પકડી એનાથી કોઈ મુરબ્બીને તમાચો મરાવે તો મેં એ મુરબ્બીનું અપમાન કર્યું એમ ન ગણાય. તેમ અહંકારને અભાવે અને વાસનામલિન બુદ્ધિને અભાવે મારી દ્વારા થયેલા કર્મનું બંધન મને નથી. પછી ભલે તે કર્મ સર્વ લોકોનો એકસામટો નાશ કરવા જેટલું ઘોર પણ હોય. આવી તાત્ત્વિક ચર્ચાનો શ્લોક હિંસાને પ્રેરનારો છે એમ માનવું હાસ્યાસ્પદ છે. હિંસા કરવી છે અને ગીતા પાસેથી બચાવ પણ મેળવવો છે, એટલા ખાતર પોતે જ પોતાને પ્રમાણપત્ર આપવું કે પોતાનામાં અહંકાર છે જ નહિ અને પોતાની બુદ્ધિ તો કમળપત્ર જેવી અલિપ્ત છે, એ હાસ્યાસ્પદ છે; દુર્મતિનું લક્ષણ છે. ગીતા તો એકેએક કર્મમાં કેટલે દરજ્જે હિંસા રહેલી છે એ તપાસી તે ટાળી શકાય તેટલી ટાળવાની ડહાપણભરી સલાહ આપે છે. अनुबंधंक्षयं हिंसां। હિંસાનો હિસાબ જેમાં નથી એ કર્મ ગીતાની દૃષ્ટિએ તામસી છે. ગીતાને ઇષ્ટ એવું કર્મ તો अरागद्वेषतः कृतम् એવું જ હોવું જોઈએ.

આના જ અનુસંધાનમાં એક વસ્તુ સહેજે ધ્યાન ખેંચે છે કે यस्य नाहंकृतो भावो એ શ્લોક સન્યાસોપનિષદમાં નીચેના પાઠફેર સાથે આવેલો છે:

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥

*

શાક—સ્વાવલંબનનો પ્રયોગ

નટવરલાલ પ્ર. બૂચ

પ્રયોગો કરવાનો મારો શોખ મને સહજ છે. જગતને હું એક મોટી પ્રયોગશાળા જ સમજું છું. જુદાં જુદાં અનેક ક્ષેત્રોમાં મેં ઘણા પ્રયોગો કરી જોયા છે. એ બધા પ્રયોગો એકઠા કરું તો મારા પ્રયોગજીવન વિશે એક પુસ્તક ભરાય. એવું પુસ્તક હજુ સુધી નથી લખ્યું તેનું કારણ એટલું જ કે પ્રકાશકો પ્રયોગો કરવાના શોખીન જણાયા નથી!

પ્રયોગો કરવા જેમ મને ગમે છે તેમ સ્વાવલંબન પણ મને ગમે છે. સ્વાવલંબન મારે મન એક મહાન ગુણ છે. પરાવલંબન અને પાંગળાપણાં વચ્ચે જો મારે પસંદગી કરવાની હોય તો હું પાંગળો થવાનું વધારે પસંદ કરું. આજે, હું જોઈ શકું છું કે, આપણા સમાજમાં સ્વાવલંબન બહુ ઓછું જોવામાં આવે છે. એ દુ:ખદ સ્થિતિ ગણાય. જો મનુષ્યમાત્ર સ્વાવલંબી બની જાય તો જીવનક્રમ ઘણો સરળ થઈ જાય. કોઈએ એક બીજાની આડે આવવાપણું રહે જ નહિ. વ્યક્તિ વ્યક્તિનાં જીવન, રેલના પાટા પેઠે, એક બીજાને સમાંતર જ રહે અને વિષુવવૃત્તની રેખા પેઠે મનુષ્યજીવન સંસારનો ફેરો ફરી પાછું પોતાનામાં જ આવી મળે.

સ્વાવલંબનનો પ્રયોગ કરવાનો વિચાર હું ઘણા વખતથી કરતો હતો. વસ્ત્રસ્વાવલંબન વિષે મેં ઘણીવાર વાંચ્યુ હતું. [એકાદ પ્રયોગ કરેલો પણ ખરો, પણ આજે એ વસ્ત્ર-સ્વાવલંબનના પ્રયોગની વાત નથી કરવી.] એવામાં એક બાજુ આપણા દેશમાં કેળવણી સ્વાવલંબી થઈ શકે કે કેમ તેની ચર્ચા થવા લાગી અને બીજી બાજુ હિંદ બહાર ફેસિસ્ટો પોતાના દેશને સ્વાવલંબી અને સ્વયંસંપૂર્ણ કરવાની વાતો કરવા લાગ્યા. આ પરથી મને પણ સ્વાવલંબનનો પ્રયોગ કોઇક ક્ષેત્રમાં કરી જોવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ.

ક્ષેત્રનો વિચાર કરતાં આખરે મેં શાકસ્વાવલંબન કરવાનું ધાર્યું—એટલે કે મારું શાક મારે જ ઉગાડી લેવું તેમ નક્કી કર્યું. શાકનું ક્ષેત્ર પસંદ કરવા પાછળ એક તો મારો શાક તરફનો અથાગ ભાવ અને બીજી પરમાર્થ વૃત્તિ પણ હતી. મારા ગામમાં શાક બહુ મોંઘાં છે. એટલે મેં વિચાર કર્યો કે જો મારું શાક હું ઉગાડી લઉં તો મારાપૂરતી શાકની માગ ઘટે. માગ ઘટવા સાથે અર્થશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભાવ પણ ઘટે. આ રીતે પ્રજાને લાભ થાય. હું જાણું છું કે આમ બીજાનો વિચાર કરનારા વિરલ હોય છે—કદાચ આ બાબતમાં તો હું એકલો જ હોઈશ. પણ પરહિતચિંતકે બીજાના સાથની અપેક્ષા વગર જ આગળ ધપ્યે જવું જોઈએ. એટલે મેં શાક ઉગાડવાનું નક્કી કર્યું.

આ પ્રમાણે શાક, સ્વાવલંબી, અને પ્રયોગો એ ત્રણેય વસ્તુ તરફના મારા પક્ષપાતને લીધે મેં શાકસ્વાવલંબનનો પ્રયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારા પ્રયોગ

મને થયું કે કહેવતમાં 'મીઠાં'ને બદલે 'મારાં' તો નહિ હોય! અથવા તો ધીરજને નેતરની પેઠે ફળ જ નહિ થતું હોય કે શું? પણ તો યે મેં ધીરજનો ત્યાગ કર્યો નહિ. હાર્યો જુગારી બમણું રમે તેમ હું ધીરજને બેવડા જોરથી વળગી રહ્યો.

ભીંડાએ રંગ રાખ્યો. પાંચ છોડ હતા. મારી પેઠે નમ્ર ઘણા એટલે બીજા સામાન્ય છોડથી અર્ધી ઊંચાઈએ પહોંચી વધારે માથું ઊંચું જ ન કર્યું; દરેક છોડ દોઢેક ફૂટ ઊંચો હશે. ભાદરવો બેઠો ને ભીંડાએ જોર કર્યું. છોડે છોડે આછા પીળા રંગનાં ફૂલ બેઠાં. ફૂલો ખરી ગયાં અને તેની જગ્યાએ કોઈ રૂપાળી કન્યાની ટચલી આંગળી જેવા કૂણા ભીંડા આવ્યા. થોડા દિવસમાં એ ભીંડા વધીને કોઈ કદાવર પુરુષની વચલી આંગળી જેવા થવા લાગ્યા. દરેકનો આકાર પણ વૈવિધ્ય વાળો. કોક ભીંડો સીધો કટાર જેવો, તો કોઈકે તલવાર પેઠે સહેજ વળાંકવાળો, તો કોઇક વળી જમૈયાની પેઠે છેડેથી ગોળ વળેલો. ભીંડા પાકતા જતા તેમ હું એને ઉતારતો જતો. મારો આનંદ તમે કલ્પી જ લેજો. મારે મન એ કેવળ ભીંડા જ ન હતા; એ તો ધીરજનાં ફળ હતાં અને આ વખતે તો મીઠાં હતાં. એકાદ દિવસ એક ભીંડો ઊતરે; વળી ચાર દિવસ ખાલી જાય. ફરી પાછા બે ભીંડા ઊતરે; વળી ૭ દિવસ ખાલી જાય. જે દિવસે ભીંડા ઊતરતા તે દિવસે તેને હું ચાલુ શાકમાં ભેળવી દેવા આપતો. અને તે દિવસનું શાક અમને વધારે સ્વાદ આપતું. અને એક દિવસ તો એકસાથે આખા બાર–એક ડઝન–ભીંડા ઊતરેલા. તે દિવસે (૨૯ સપ્ટેંબર ૧૯૩૭) અમારે ત્યાં ઉત્સવ વરતાઈ રહેલો એમ મને યાદ છે. તે દિવસે અમે અમારા રોજના શાક ઉપરાંત, તેનાથી જુદું, આ ભીંડામાં હવેજ ભરી આખા ભીંડાનું શાક કર્યું હતું. દરેકને ભાગે બબ્બે ભીંડા આવેલા. આ લખું છું ત્યારે પણ એ ભીંડાનો સ્વાદ મોંમાં તાજો થાય છે.

આ મારા આખા પ્રયોગના વિગતવાર આંકડા પણ મેં રાખ્યા છે. તેમાંથી ભીંડાના આંકડા અહીં આપું છું. શરૂઆતથી તે છેલ્લો ભીંડો ઉતાર્યો તે દિવસ સુધીમાં મેં બધા છોડવાને મળીને ૯૪૦ ડોલ એટલે કે ૩૭૬૦ ગેલન પાણી પાયું હતું. રોજ પાણી પાવામાં જે વખત જતો તે સરેરાશે ૨૩।। કલાક થયો હતો. તે વખતે મને મળતા પગાર પ્રમાણે કલાકના બે આના ગણતાં આ ભીંડાઓની પાછળ મેં રૂ. ૨–૧૫–૦ની મહેનત ખર્ચી હતી. આખી મોસમમાં ઉતરેલા ભીંડા બધા મળી સંખ્યામાં ૪૭ અને વજનમાં સવા પાંત્રીસ તોલા થયા હતા. (મારે મારા પ્રયોગનું net result આપવું છે એટલે આ સંખ્યામાં સડી જવાથી નકામા ગએલા ૧૪૧ તથા બી માટે પાકવા દીધેલા ૩ ભીંડાનો સમાવેશ કર્યો નથી.) આ રીતે મારા પ્રયોગના ભીંડા મને નંગને હિસાબે એક આનામાં એક ભીંડો અને વજનને હિસાબે રૂા.૩–૫–૪ ના શેરને ભાવે પડયા હતા. (તે વખતે ભીંડા બજારમાં એક આને શેર વેચાતા હતા.)

કોઇ કહેશે કે આ પ્રયોગ તો મોંઘો પડયો. બધી વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન પૈસાથી જ કરનારા લોકો આ પ્રયોગનું મહત્ત્વ નહિ સમજે. ભાવનાની વાત જુદી છે. એમ તો એકવાર મેં હાથે કાંતેલ સૂતરની ખાદી વણાવી (મારા વસ્ત્રસ્વાવલંબનના પ્રયોગમાં) તે મને એક રૂપિયે વાર પડેલી; જ્યારે બજારમાં તે જ જાતની ખાદી આઠ આને વાર વેચાતી.

એનો અર્થ એ થયો કે મારી ખાદીમાં દર વારે મેં આઠ આના જેટલી કિંમતની ભાવના રેડી હતી. એ ભાવનાની ખાદીની મજા અનેરી છે. તે પ્રમાણે આ મારા બીંડામાં દરેક શેરમાં મેં લગભગ સવાત્રણ રૂપિયાની ભાવના રેડી હતી. ભાવનાના બીંડા મોંઘા હોય એટલે જ મીઠા હોય છે.

છતાં કોઈ કહેતું હોય કે મારો પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો તો જવાબમાં મારે એટલું કહેવાનું કે મહાપુરુષોએ, કેળવણીકારોએ અને બીજા ઘણાએ કરેલા નિષ્ફળ પ્રયોગો પરથી અને મારા પોતાના પ્રયોગોમાંથી હું તો એટલું શીખ્યો છું કે પ્રયોગનું સાર્થક્ય તેની નિષ્ફળતામાં જ રહેલું છે.

સાચે જ

'સ્વપ્નસ્થ'

સાચે જ આ હૃદય-ભીતર એક વાર
રોપેલ પ્રેમ—ધરતી ઉર જેમ દર્ભ
સંગુપ્ત મૂલ ધરતો વિકસી રહે છે
તેવો જ—આ બહિર જીવન શુષ્કતાને
પામે, છતાં ય થર-ભીતર ગૂઢ રૂપે
ફેલી રહેલ નિજ મૂલ અજાણ આથી.
એથી ક્વચિત્ શુલ થકી ય સુરમ્ય, લીલી
લીલી ધરા હસતી જીવનપૂર્ણ, કિન્તુ:
ત્યાં ના: પછી કદિ ય પુષ્પ પ્રફુલ્લવાનાં,
આ નિત્યનાં દરદ ગૂઢ રહી જવાનાં.

ત્રણ કાવ્યો

હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ ભટ્ટ

(૧)

નિત નવ ધરી શોભા થાજે સદૈવ શુભંકરા
કુદરત સમી મારે માટે ચિરં રસપ્રીક્ષણા.

(૨)

વસંત વીતી નવ આમ્રમંજરી
ખરી પડી યૌવન દેહમંજરી,
ને ગ્રીષ્મની વાદળ છાંયડી મહીં
ઊગેલ એકાન્ત તળાવને ખૂણે
ઝાંખી લાલાશવાળી ધવલ કમલિની, એવું સૌંદર્ય તારું.

(૩)

સુવર્ણ પ્રતિમા સમી પ્રણયમૂર્તિ મારે હતી.
વનાન્ત, ગિરિ-ગવ્હરે, ઉદધિતીર, ખંડેરમાં
હવે વરસ કૈં જતાં, પ્રણયમૂર્તિ શોધું ફરી.

અરે ! સમીપ માહરી ! જગત માંહી શોધી વળ્યો ?
વિચ્છિન્ન સહુ અંગ, ને વદન ખિન્ન એવી અહીં
હતી જ પ્રતિમા ખરી, હતી પરંતુ અવશેષ શી.

માજીનો પ્યાલો

ગુલાબદાસ બ્રોકર

ઘરમાં બધે દોડધામ થઈ રહી. ચારે તરફ તપાસ ચાલી રહી. બુઢ્ઢાં માજી પણ માંદાં માંદાં એ તપાસમાં જોડાયાં.

"પણ ઈ જાય ક્યાં?" ઘરમાંથી કોઈએ કહ્યું.

"આજ તો ઠીક છે કે એક નાની ચીજ ગઈ પણ આવી રીતે કાલે સવારે કોઈ મોટી ચીજ પણ ચાલી જાય." વળી કોઈ બીજું બોલ્યું.

એ બધાં વાક્યોની તડામારી વચ્ચે પણ ગુમ થયેલી વસ્તુની શોધખોળ ચાલુ રહી.

જ્યારે ઘરનો ખૂણેખૂણો તપાસાઈ ગયો, જે જે જગ્યાએ એ વસ્તુ મૂકાઈ ગઈ હોય તે બધી જગ્યાઓ તપાસાઇ ગઈ, છતાં પણ ખોવાયેલી ચીજ ન મળી ત્યારે ઘરનાં બધાં માણસોને ખાતરી થઈ ગઈ કે એ ચીજ ક્યાંય મૂકાઈ નહોતી ગઈ પણ ચોરાઈ ગઈ હતી.

એ ચોરાઈ ગયેલી કે મૂકાઈ ગયેલી વસ્તુ સાવ સામાન્ય હતી. માંદાં માજી તેમના એક જુદા ઓરડામાં આખો દિવસ પડયાં રહેતાં. તેમના ખપની દરેક વસ્તુ એ ઓરડામાં જ રહેતી. તેમની દવાની બાટલીઓ અને દવા પીવાની પ્યાલી, ચમચી વગેરે બધું તો તેમની પથારી પાસે જ રહેતું. સદ્‌ભાગ્યે જમવાની તેમને છૂટ હતી તેથી દિવસના બે વખત તે રસોડામાં જતાં એટલું જ, બાકી તો તેમની પથારી ભલી અને તે ભલાં. પાણી પીવાની માટલી પણ તેમના ઓરડાની ત્રણ બારીઓમાંથી એક બારી ઉપર રહેતી. અને તેના ઉપર પાણી પીવાનો ચાંદીનો એક પ્યાલો રહેતો અત્યારે તે પ્યાલો નહોતો મળતો. ઘરમાંથી જ્યારે તે ન જ મળ્યો ત્યારે જ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે પ્યાલો ચોરાયાની ઘરનાં બધાં માણસોને ખાતરી થઈ ગઈ.

એ ઘર નાનું હતું છતાં સફાઈદાર હતું. નીચે પાંચ ઓરડા અને ઉપર પાંચ ઓરડા. આજુબાજુ એક નાનો કંપાઉંડ. માજીના ઓરડાની ત્રણે બારીઓ એ કંપાઉંડમાં પડતી. તેમાંની બે બારીઓ તો ઉપરના માળ પર ચડવાનો રસ્તો હતો તે રસ્તા પર પડતી. જે બારી ઉપર પાણીની માટલી પડી રહેતી તે બારી તો ઉપર જવાના દાદરની છેક નજીક હતી. તે માટલી ઉપર સદાસર્વદા પડી રહેતો પ્યાલો, ઉપર જનાર કોઈ તફડાવી ન જાય એટલા ખાતર માજી તે બારી હંમેશાં બંધ રાખતાં. ઉપરના ભાગ પર રહેનારાં લોકો તો એવું કરે જ નહિ. માજીને એટલો તો મુંબઈના ઘરમાં રહેનાર લોકો પર વિશ્વાસ હતો. પણ કોણ જાણે કોઈકવાર નોકરચાકરની દાનત બગડે તો તે ઉપાડી જતાં વાર પણ ન લાગે.

જેવી માજીને ખાતરી થઈ ગઈ કે એ પ્યાલો ઘરમાં જ ક્યાંય આડોઅવળો મૂકાઈ નથી ગયો પણ ચોરાઈ જ ગયો છે તેવો જ તેમને તે બારીનો ખ્યાલ આવ્યો. સવારે ઊઠતાંવેંત એ પ્યાલો ન મળતાં તેમણે તપાસ કરેલી. પણ બારી ઝાઝો ભાગ બંધ રહેતી હોવાથી તે આજે ખુલ્લી છે કે બંધ તે જોવાની તેમણે દરકાર કરેલી નહિ. હવે એની તપાસ કરવા તે ધ્રૂજતા પગે બારી પાસે દોડયાં. બારી અર્ધી ઉઘાડી પડી હતી. તેમનાં પેટમાં ધ્રાસ્કો પડી અને સાથેસાથે નક્કી પણ થઈ ગયું કે એ અર્ધી ઉઘાડી બારી દ્વારા જ તેમનો પ્યાલો ભરખાઈ ગયો.

"આ બારી કોણે ઉઘાડી મૂકી'તી?" તેમણે બૂમ મારી.

બધા ત્યા દોડી આવ્યા. સર્વાનુમતે એવું નક્કી થયું કે કોઈ મોટેરાએ તો તે દુષ્કૃત્ય કર્યું નહોતુ કોઈ પણ બાળક એ પાપનો બોજો શિર પર ચડાવવા તૈયાર નહોતું. પણ પંચ બોલે ત્યા પરમેશ્વર એ ન્યાયે નક્કી થયું કે એ બાળકોમાંથી કોઈના જ એ કામ હશે. ગુસ્સાભરી આંખે, માજીએ બધાં બાળકો સામે જોઈ લીધું. એ ઓરડ નાખી એ પાપના જાણતાં અજાણતાં ભાગીદાર જેવાં બધાં બાળકો રવાના થઈ ગયાં

હવે નક્કી થઈ ગયું કે ચોરી તો એ બારી વાટે જ થઈ હતી. અને એ વસ્તુ નક્કી થતા જ ચોર પણ નક્કી થઈ ગયો.

હમણા મહિના દોઢ મહિનાથી ઉપરનો ભાગ ખાલી પડયો હતો ઘર આખાને ચૂનો લગાડવાની ક્રિયા ઘરના માલિક તરફથી એકબે દિવસમાં શરૂ થવાની હતી. તે માટે જરૂરી માલ પણ આવી ગયો હતો તેમાંનો થોડો ભાગ હમણાં ઉપર કોઈ રહેતું નહિ હોવાથી ઉપરના ભાગમાં ગોઠવાયો હતો. અને તેને સાચવવા એક નોકર હમણાં બેત્રણ દિવસથી ઉપર સૂતો હતો. ગતના સૂવા માટે તે મોડો મોડો આવતો. આજે તે સવારના વહેલો વહેલો ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. એ બધી વસ્તુઓ સાચવવાની સાથે સાથે માજીનો આ રૂપાનો પ્યાલો સાચવવાનો ભાર પણ તે પોતા માથે લઈ વહેલી સવારમાં તેની પાકી વ્યવસ્થા કરવા ચાલી ગયો હતો તે વિષે કોઇને શંકા ન રહી.

આતુરતાપૂર્વક બધાં તેના પુનરાગમનની રાહ જોવા લાગ્યાં.

તે માણસ પાછો આવવાનો તે તો નક્કી જ હતું કેમકે દસબાર રૂપિયાના ચાંદીના પ્યાલાથી તેનું નગીર્ગ કે ઊઘડી જવાનું નહોતું કે તે નોકરી છોડી દઈ ભાગી જઈ શકે. એ ક્યારે પાછો આવે એ જ પ્રશ્ન હતો. કલાક બે કલાકમાં તો તે આવવો જ જોઈએ કેમકે તે દિવસે તો ચૂનો દેવાનું કામ શરૂ થવાનું હતું.

પણ તેના ચોર સિદ્ધ થવા પછીનો અને તેને તેની ચોરી પકડાઈ ગઈ છે એ વાતની ખબર આપી શકાય તે પહેલાંનો કાળ સર્વથા વ્યર્થ ન ગયો. તેને વિષે એ સમય દરમિયાન રસભરી વાતો થવા લાગી.

"ઈ તો મેં એનું મોઢું જોયું ત્યારથી જ મને લાગતું'તું કે આ માણસ સારો નથી." માજીએ પથારીમાં બેઠાં બેઠાં પરમ સત્ય ઉચ્ચારતાં હોય તેવી ઢબે કહ્યું.

"મને પણ એવું લાગતું'તું હોં! પણ મેં કહ્યું કે આપણને શી ખબર પડે?" નાની વહુએ માથા ઉપર છેડો ઠીક કરતાં કહ્યું.

"સાલ્લો આવી જાય તો એને તો બરોબર બનાવી દઉં." નાની વહુ સામે ગૌરવપૂર્વક જોઈ એનો પતિ બોલ્યો.

અને એ જ રીતે અધીરાપણે કલાક નીકળી ગયો. પેલો ચોર તો ન આવ્યો પણ એટલામાં ભાડું લેવા માટે શેઠનો મહેતાજી આવી પહોંચ્યો.

અત્યંત ઉશ્કેરાટ અને છતાં એટલા જ રસપૂર્વક તેની પાસે બધી હકીકતો રજૂ થઈ. ઘણીવાર તો એટલા બધા અવાજો એકસાથે મહેતાજીના કાન પર અથડાતા હતા કે તેને વાત સમજવી મુશ્કેલ થઈ પડતી હતી. છતાં તે વાત તો બરોબર સમજી ગયો.

"ભાઈ, આવા માણસને ક્યાં મોકલ્યો? આ તો ઠીક છે કે આ પ્યાલાની નજીવી વાત હતી પણ કાલ સવારે તો ઈ ઘર જ લૂંટી જાય ના?" માજીએ મહેતાજીને કહ્યું.

ત્યાં તો પેલો નાની વહુનો વર બોલી ઊઠ્યો.

"માગીને લઈ જાય તો એક લાખ રૂપિયાની પણ ના ન પાડીએ, પણ આમ તો એક પૈની ચીજ પણ ચોરાઈ જાય એ ન પોસાય" જાણે એક લાખ રૂપિયાનું દાન તો હરહંમેશ વિના સંકોચે તે કરી દેતો હોય તેવી તેની મુખમુદ્રા બની રહી.

તે જોઈ ફરી ત્યાં જ ભેગાં મળેલાં બાળકો હસી પડ્યાં પણ તેમને ત્યાંથી હટાવી મૂકવાને માટે તો એ જુવાનની એક જ નજર બસ હતી. તે લાખ રૂપિયા તો આપે કે ન આપે પણ બેચાર તમાચા તો આપી જ દેશે તેની ખાતરી થઈ ગઈ.

પણ એ મહેતાજી પાસે તો, દરેક મહેતાજી પાસે દરેક શેઠને માટે જે સૂત્ર હાજર હોય છે તે સૂત્ર હાજર જ હતું.

"શું કરીએ માજી? એ તો શેઠ જ લોભિયા છે. બે રૂપિયા વધારે ખરચીને સારો માણસ ન રાખે. પણ એને કોઈ એ ઓછું કહેવાય? આ જુઓની મારો જ દાખલો ..."

પછી તો દશેક મિનિટ સુધી એ મહેતાજીને શેઠ તરફથી થતા અન્યાયમાં સહાનુભૂતિ બતાવતા સૂરોમાં વાર્તાપ્રવાહ તણાઈ ગયો.

ત્યાં ઓચિંતા જ માજીને કાને એક નાનો સરખો અવાજ આવ્યો અને તે ચમકી ઊઠ્યાં. તેમની વૃદ્ધાવસ્થા તેમના કાન સુધી પહોંચી નહોતી તેમણે કહ્યું:

"ભાઈ, ઉપર કંઈ સળવળાટ થતો સંભળાય છે. જોવ તો ખરા ઈ આવ્યો કે નહિ?"

તરત જ મહેતાજી ઉપર દોડ્યો. સાથે માજીનો પેલો લાખ રૂપિયાનો જેને હિસાબ નહોતો એ પુત્ર પણ દોડ્યો. નીચે બધાં એક ધ્યાને ઉગ્ર વાતાવરણનો ધ્રુજારો ઝીલવા તત્પર થઈ ગયાં.

થોડી રાડારાડી, એકાદ બે તમાચા, રડુંરડું થઈ જતો પેલા નોકરનો અવાજ, વધુ રાડારાડી, મહેતાજીના અવાજમાં ભળી જતો પેલા જુવાનનો અવાજ, એ બધું નીચે બેઠેલાંઓના ધ્વનિયંત્ર ઉપર પછડાયું. પેલાએ ચોરી કબૂલ કરી કે નહિ તે ન સમજાયું.

અર્ધોએક કલાક પછી મહેતાજી અને મણિલાલ (એ જુવાનનું નામ મણિલાલ હતું) નીચે આવ્યા. પ્રશ્નાર્થસૂચક દૃષ્ટિ માજીએ તેમની તરફ ફેંકી.

"એ હરામખોર એમ માને એવો નથી," મહેતાજીએ કહ્યું. "મેં તેને કેટલો ધમકાવ્યો અને માર્યો તે તો બાઈ જાણે છે. પણ એ કબૂલ થતો જ નથી."

"એ લુચ્ચા લોકો એવા જ હોય," મણિલાલ બોલ્યો. "એકાદ તમાચો તો મેં ખેંચી કાઢ્યો, પણ એ તો કહે: 'ના શેઠ, મને તો કૈં ખબર જ નથી. મારે આવી નોકરી કરીને જીવવું તેમાં આવી ચોરી કેમ પોસાય?' અને પાછો ઢોંગી એવો કે જ્યારે વધારે દમ માર્યો અને પોલીસમાં લઈ જશું તેમ કહ્યું ત્યારે રડી પડ્યો."

"પણ જો એણે ચોરી કરી નથી તો સવારના પહોરમાં એ ગયો'તો ક્યાં?" માજીએ પૂછ્યું. તેમની ચપટીમાંની છીંકણી જરા વધારે પ્રમાણમાં સુંઘાઈ ગઈ હશે કે કેમ પણ દોઢ મિનિટ સુધી તેમણે તે પછી છીંકો ખાયા કરી.

તે શાંત પડતાં જ મહેતાજી બોલ્યાઃ

"ચોર સાલ્લો; પણ જૂઠું બોલવામાં પાકો છે હોં! કહે છે કે એ તો એની તમાકુ ખલાસ થઈ ગઈ'તી તે લેવા ગયો'તો. ને રસ્તામાં આજુબાજુના બંગલામાંનો કોઈ માળી મળી જતાં તેને ત્યાં બેઠો રહ્યો'તો ગપાટા મારવા, એટલે વાર થઈ"

"હા, બાઈ હા; ઈ કહેવ સાચું. ચાહુકારની એક આંખ ને ચોરની ચાર. ઈ તો જરા વધારે દમ મારશે, ને ઓલા કાકા (પોલીસ)ની રાતી આંખ દેખશે કે ચા દઈને કાઢી દેશે પ્યાલો." માજીએ આખી યોજના સમજાવી દીધી.

"હા, હા, માજી, એના વિના છૂટકો જ નથી." મહેતાજીને આવું કૈંક પરાક્રમ કરવાનો કદાચ જીવનમાં પહેલો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હશે.

"ચાલો, હું પણ સાથે જાઉં છું," મણિલાલ બોલ્યો.

માજીએ તેની આંખો સાથે પોતાની આંખો મેળવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોયો પણ જ્યારે એમને લાગ્યું કે પુત્રનું પોતા તરફ ધ્યાન જ નહોતું ત્યારે તે મુંઝાયાં. મહેતાજી અને મણિલાલ તો ચાલવા લાગ્યા. હવે ઢીલ કરવી પોસાય તેમ નહોતું.

માજીએ ગળું ખંખાર્યું અને કહ્યું:

"તું રહેવા દે, મણિલાલ, ઈ તો મહેતાજી એકલા જ એને પૂગ પડે એમ છે."

મણિલાલે આ સાંભળી તેમની સામે જોયું. ત્યાં તો તેમણે એમની વૃદ્ધ આંખોમાં પણ એવી ચમક આણી દીધી કે મણિલાલે જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

"કૈં નહિ ત્યારે," કહીને એ અટકી ગયો.

"હું હમણાં જ જઈ આવું." મહેતાજીએ કહ્યું. તેનો ઉત્સાહ આજે માતો ન હતો. "કલાકમાં તો પાછા આવી જશું. બેચાર સોટી પડશે કે બેટા સમજી જશે."

તે ચાલ્યો ગયો.

તે ગયો કે તરત જ માજી બોલ્યાં :

"લ્યો, ભાઈ થઈ ગયા તૈયાર: 'હું પણ આવું છું.' આવડો મોટો છોકરો થયો પણ કંઈ સમજ છે ? ઈ પોલીસબોલીસના લફરામાં આપણે ન પડીએ, ભાઈ."

પાછાં બધાં શાંત થઈ ગયાં. મહેનાજી કાંડું પકડી પેલા નોકરને ધમકાવતો ધમકાવતો બહાર લઈ જતો હતો

માજી પણ તે જોવાને ઊભાં થઈ ગયા.

માજીને પેલા માણસે જોયાં. તે જરા ઊભો રહી ગયો અને કરગરતે અવાજે બોલ્યો:

"ડોસીમા, મેં તમારો પ્યાલો જોયો પણ નથી મારાં બાયડીછોકરાં રખડી મરશે. આને કહો કે મને હેરાન ન કરે. હું તમારે પગે પડું"

"ઈ એમાં અમે કંઈ ના જાણીએ, ભાઈ," માજી બોલ્યાં, "એને ઠીક લાગે એમ ઈ કરે. બાકી, હા, ઘરમાં બીજું કોઈ આવ્યું જ નથી"

વધારે કાકલુદી પેલાની નજરમાં ભરાઈ. પણ ત્યાં તો મહેનાજી ત્રાડૂક્યો :

"હવે ચાલ ચાલ, ચીનના શાહુકાર. બધી વાત પોલીસચોકીએ કરજે એટલે ખબર પડશે સાચી"

તે માજી સામે હસતો હસતો પેલાને ઘસડી ગયો.

"જુઓ તો ખરા હજી કબૂલ કરતો નથી નાહકનો હેરાન થશે. હવે તો ગરીબ માણસો પણ લુચ્ચા થઈ ગયા." તેના ગયા પછી માજી બોલ્યાં.

અનેકાનેક પ્રશ્નો ઘરનાં ત્રણચાર નાનાં બાળકોનાં મનમાં પૂરાઈ ગયા હતા. અત્યાર સુધી તો વાતાવરણ તંગ હતું. વળી માજીની વૃદ્ધ અને મણિલાલની જુવાન એમ બન્ને મળી ચાર આંખોના ક્રોધભર્યા ચમકારા તેમને કંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવાની છૂટ આપે તેમ નહોતા. તેથી અત્યાર સુધી તો તેમનામાંથી કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહોતું. પણ હવે વાતાવરણ જરા હળવું પડયું હતું. ફરી પાછા મહેનાજી અને પેલા માણસનાં દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી તેમાં જોર આવે તેમ પણ નહોતું. તક જોઈને સાત વર્ષની સરલાએ પૂછ્યું:

"હેં માજી, પણ એણે જ ચોરી કરી હશે ?"

માજી ખીજાયાં.

"ત્યારે કોણે કરી હશે તારા બાપે ?"

પણ બાળકોની ઉત્સુકતા એમ ટળે એમ નહોતી પાંચ વર્ષના કાંતિએ સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પર્શતો એક પ્રશ્ન પૂછયો:

"તી માજી, ગરીબ હોય ઈ બધા ચોરી કરે ના ?"

"ઘોઘા જેવો છે," સરલાએ જ જવાબ આપ્યો, "એટલું પણ સમજતો નથી. ઈ ચોરી કરે કે ન કરે પણ વહેમ તો એની ઉપર જ આવે ના ? કાં માજી ?"

પણ નાના કાંતિનું કૌતુક આ જવાબથી સંતોષ ન પામ્યું. તે બેએક પળ તો વિચારમાં પડી ગયો પછી તેણે પૂછ્યું:

"પણ માજી, આપણે ગરીબ હોઈએ તો આપણે પણ ચોરી કરીએ? આપણને પણ આમ મહેતાજી, પોલીસ, શેઠ, બધા મારે?"

માજીએ છીંકણીને નાકમાં વધરે જોરથી ઊંચે ચડાવી. પછી બૂમ મારી:

"વાલા મુવાં આ છોકરાં તો જીવ લેશે. સવારના પહોરથી સખે બેસવા જ નથી દેતાં. મણિયા, આને અહીંથી બહાર કાઢ."

મણિયો માજીના હુકમનો અમલ કરે તે પહેલાં જ છોકરાંઓ એ ઓરડામાંથી ચાલી ગયાં.

માજીના ઓરડામાં માજી, મણિલાલ અને તેની પત્ની જ રહ્યાં.

છોકરાંઓ બીજા ઓરડામાં જઈ ગુમપુસ વાતો કરવા લાગ્યાં. વાતો ચોર ઉપરથી કોની પાસે કેટલી ટિકિટો હતી (હમણાં આ બાળકોમાં જૂની ટિકિટો એકઠી કરવાનો રોગ ફાટ્યો હતો) તે ઉપર આવી. સરલાએ કહ્યું:

"હું તો કાલે જ એક સરસ ટિકિટ લાવી છું. જોવી છે?"

"હા, હા, બતાવને." બધાં એકી સાથે બોલી ઊઠયાં.

સરલાએ જઈને ટેબલના જે ખાનામાં પોતે ટિકિટ સાચવી રાખી હતી તે ખાનું ઉઘાડયું. ઉઘાડતાં જ તે રાડ પાડી ઊઠી:

"માજી, ભાઈ, બા, ઓલો પ્યાલો તો અહીં પડયો છે!"

હાથમાં પ્યાલો લઈ તે માજીના ઓરડામાં દોડી ગઈ બીજાં બાળકો પણ તેની પાછળ દોડયાં. ત્યાં માજી વગેરે બધાં ઊભાં થઈ ગયાં હતાં.

"કયાં હતો?"

"કયાંથી મળ્યો?"

"કોણે આપ્યો?"

ત્રણે મોટેરાંઓ એકી સાથે પૂછી રહ્યાં.

સરલાએ એ પ્યાલો કેમ મળ્યો તેનો ખુલાસો કર્યો.

"પણ ખાનામાં પ્યાલો સંતાડયો'તો કોણે?" મણિલાલે ગર્જના કરી. સૂચના પણ આપી:

"સાચું બોલજો, નહિ તો મરી ગયાં સમજજો."

કાંતિ રોતાં રોતાં બોલ્યો:

"હું ભૂલી ગયો'તો. કાલે રમતાં રમતાં મેં એમાં મૂકી દીધો'તો."

મણિલાલે હાથ ઉગામ્યો, પણ માજીએ તેને વાર્યો:

"રહેવા દે, ભાઈ, હવે એને મારવાથી લાભ નથી"

પાંચદશ મિનિટ તો એ બધું કેમ બન્યું તેનું વિવેચન ચાલ્યું. વસ્તુસ્થિતિના ઉસ્કેરાટને અંગે બધાં ઊભાં જ હતા. એક માજી જ વિચારગ્રસ્ત દશામાં તેમની પથારીમાં બેઠાં હતાં. સરલા બોલી:

"પણ માજી, ઈ નોકર ... ..."

ત્યાં તો ઓચિંતાં જ વહુએ જોરથી તેનો હાથ પકડ્યો અને નાક પર આંગળી મૂકી તેને ચૂપ થવા સૂચના કરી. પછી તે ધીમેથી બોલી

"જો પેલા લોકો તો આવ્યા પણ"

કોણ એ કહેવાની જરૂર ન પડી. બધા એ દિશામાં સ્તબ્ધ તરફ જોઈ રહ્યા. માજી પણ પથારીમાંથી ઊભા થઈ ગયાં. સામેથી મહેતાજી અને પેલો નોકર ચાલ્યા આવતા હતા. એ નોકરનું માથું નમી પડ્યું હતું. ચાલમાં નિરાશા દેખાતી હતી, થાક જણાતો હતો. સાથેનો મહેતાજી પણ નિષ્ફળતાનાં ચિન્હો પોતાના મુખ ઉપર છતાં કરતો હતો. ધીમે ધીમે બન્ને ચાલી આવતા હતા. ત્યાં કાંતિ હાથમાં પ્યાલો લઈ કૂદતો કૂદતો બોલ્યો:

"બાંદા તો પ્યાલો કેવો ગોતી આપ્યો એમ મહેતાજીને ને નોકરને બેયને બતાવવાના."

માજી પોતાની માંદગી ભૂલી ગયા. તેમની ઉંમરે અને તેમની શારીરિક સ્થિતિમાં ન કલ્પી શકાય તેવી ચપળતા તેમનાં અંગોમાં આવી ગઈ. તેમણે જોરથી ડગલું ભરી પ્યાલો કાંતિના હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધો તેનો કાન પકડી તેમણે કહ્યું.

"ખબરદાર છે કંઈ બોલ્યો તો. વહુ, આ પ્યાલો ક્યાંક મૂકી દો"

કાંતિ, સરલા અને બીજાં બાળકો અચંબાથી તેમની સામે જોઈ રહ્યાં.

"પણ માજી," સરલાએ રડતા જેવા સાદે કહ્યું, "એને બિચારાને ખબર તો આપશું ના?"

"મૂંગી મર, મૂંગી, માજીની સગી." માજીએ ક્રોધથી છતાં દબાવેલે સાદે કહ્યું.

અને મણિલાલના એક તમાચાએ તેની આવી કંઈ વાત કરવાની શક્તિ હણી લીધી.

મૃત મિત્રને ઘેર

સુન્દરમ્

આજે એ ઘરમાં પાછો ડગ દેઈ ખડો રહું,
અતડી સૃષ્ટિ એ પાછી જૂની સૌરભે ભરું.

હું આજ ઊંચો ઘરની નવાણીથી
નમાવી માથું ઘરમાં પ્રવેશું છું,
ને માળિયે કૈં વળગેલ બાવાં
ચોટંત કેશે કરથી હઠાવું છું.

ને માહરી ઉમ્મર ને ઊંચાઈનો
મારા સમો, પ્રૌઢ, પસારી હાથને
ઘસંત લેવા મુજ મિત્ર આવશે
કલ્પું છું હું ટેવ જૂની પ્રમાણે,
—ભૂલી જવાતું ક્ષણ એ નથી જગે—
ને નાનકા એ ઘરને ભરંતા
તે મિત્રસ્થાને નિરખું ખૂણામાં
ફંફોળતી વાંકી વળેલ ડોસી
જમીનથી દોઢક હાથ ઊંચી,
નીચા ઘરે મોકળી ખૂબ લાગતી.

ને 'કોણ ?' બોલી, હું ભણી ફરી તે
ટગુમગુ આવતી . આંખ , ખેંચતી.
ન એ પીછાની શકી સાદ મારો
મને ય વા, નામ દઈ , હું મારું
બોલ્યો અને તે સૂણતાં જ વેંત
એ બેવડી 'ચોવડ ' હા દઈને
ઢળી પડી લો !

એ મિત્ર કેરા ઘરનો 'વશેષ !
નિર્માયલા પાંગરવા પ્રફુલ્લવા
ઉદ્યાનમાં એક બચેલ ઠૂંઠું
બળેલ ને બેવડ દગ્ધ કાળું.

પોતે જણ્યાં ને વળી તેહનાં જણ્યાં
વળાવી આ બાકી રહી જવાની
સ્વર્ગે, કથા. એ કરણેક વિશ્વની
ડોસી તણું રૂપ લઈ વસી અંહીં.

પુત્રચ્છબી ભીંત પરે ટીંગાયલી
ના દેખતી છે પણ એ જ માની
વિશ્વાસની, હાથથી નિત્ય સ્પર્શી
રાખેલ જે ગોઠવી તે બતાવીને
બકી રહી કેટલું, અંધ તો યે
નિહાળતી, હોય બધું જ જાણે.

ને એ છબી સાથ અનેક બીજી
છબી હતી પૂર્વ શું ગોઠવાયલી
ભૂકંપથી વ્યસ્ત બનેલ ભૂમિમાં
અકંપ કો કાગળ કોટડી શી.

રે એ છબીઓ !
બે હાથ ઊંચી ધરતીથી એ હતી.

હું આવતો હ્યાં મુજ બાલ્યકાળમાં.
છબી કિનારે લગભગ પહોંચતા,
નિહાળતા અંદર મોં ઊંચા થઈ
ને જીભ ચાળા કરી રાચતા'તા.

બંને અમે, ડોસી કથા છબીની
કહેતી: થતી ભેટ જ ભાઈભાઈની
તે રામ શું યોગી ભરતતણી જે
ને ભાઈ શા ડોસી પદે નિરાજી
અમે રહેતા સુણી.
ત્યાં જ ગોખમાં

પૂજા હતી શક્તિની, તેલ દીવડી
રહેતી બળી, વ્યાઘ્ર પરે વિરાજતી
અંબા ધરીને કરમાં ત્રિશૂળ

રક્તામ્બરે રાજતી, કલ્પનાને
ખેંચી જતી અર્બુદ શેખરો પરે.

પ્રસાદ માનો ઉભયે ઉતારતા
મઝાથી પેટે, નવરાત્રિ ટાંકણે
ત્યાં ડાખલું વાગતું ઘોર રમ્ય,
ભૂવો લવંતો કંઈ ગાન માતનાં,

વળી કદી એ મુજ મિત્ર ડાહ્યલો
વાંચંત ઘોડી પર પોથી મૂકી
મીઠી કથા ભાગવતે લખેલી
ગોપી અને કૃષ્ણની, યામિનીઓ.

અંધારી આ ઓરડીમાં થઈ જતી
ઉમળી, ને એ હસતો પ્રફૂલ્લતો
મારી ભણી તાકી રહંત આર્દ્ર થૈ.

એવા અમે બે સહપાઠી ઘૂમતા
સ્વપ્નો રચંતા કંઈ રમ્ય ભાવિનાં,
ભણીગણી નોકરી રૂડી મેળવી
નિરાંતના દી દઈશું જ વૃદ્ધને.

રમ્ય ભાવિ મુજનું બધા ગણે;
રે કિંતુ એ ભાવિ રચાવનારા
તે મિત્રનું હા રણ તો બન્યું છે!

તૂટી પડે મોતી અને જ છાપરું
ધરા ઢળે, તેમ અહીં થઈ ગયું.
ડોસી અને દુઃખ જ શેષ છે રહ્યું.

ને પૂછું, 'મા કેમ કરી નભે છે?'
'ઓ બાપ!' નિશ્વાસ જ માત્ર વહે છે.
મુખેથી, ડૂમો દિલનો દબાવીને
મારી શિશુને—મુજ સંગ રોતી
સાસુ પૂછે છે, 'કયમ ઘેર તારે?

ડોસી છ ડોસા ?
. એયે ગયાં ?' બોલ્યું ધીમેથી ને એ

કપાળ કૂટે 'મુજ મોત ના હજી !'
નિશ્વાસ એનો મુજ ગોઠવેલાં
આ શ્વાસનો સૌ પળમાં રહી ગયો
ને મૂક હું મૂંગી—મરમંત મારી
બાલા ભણી તાકી રહ્યો ક્ષણેક.

ક્ષણેક એ નીરવ સ્તબ્ધતા ત્યાં
વ્યાપી રહી, કોઈ ન કાંઈ બોલ્યું:
ભુલાઈ આ એ ક્ષણ જે જવાયલી
કલ્લોલી મારી શિશુ ત્યાં જ ઉઠી જ.

મૂળાનાં પતીકાં જેવાં ચશ્માં પૂંઠે ઢળી રહી,
લૂછીને આંખ ડોસીએ બાલાને ગોદમાં લીધી.

વાર્ધકયના અંતિમ રૂપનો ને
આ બાલ્યના આદિમ રૂપ કેરો,
બે દંત હીણાં મુખ સામસામાં
તણાં સ્મિતે સંગમ શું બની રહ્યા.
અને છબીમાંથી સુચારૂ એના
મુખસ્મિતે શંકરને અમો આ
ત્રણેવના સંગમને નિહાળતો
સજીવ જાણે જ નિહાળિયો મેં.

મૃત એ જીવનધારીની જીવનાશા ફળી શું કે
ચિંતતાં અમ ત્રણેની સ્થિતિ પાછી વિચારું છું.

જો હોત એ શંકર તો ઘરે આ
અહીં વહુ હોત, અને કલોલતું
હતે શિશું, ડોસી તણા મુખે અને
અનસ્ત રાજી સ્મિત કો રહેત.
પરંતુ રે....રે...

ઉરહાય સંવરી

કઠોર ભાવે ઝડપે ઉઠ્યો હું
અને શિશુને ત્યહીં દૂર કોણમાં
લપાયલીને પકડીને કરે ધરી.

જતાં જતાં બોલવું કૈંક જોઈ એ
વિચારી બોલ્યો "નહિ દુઃખ લાવશો,
માડી મને શંકર માનજો હવે
તમે જ મારી વડમા બની રહો."

'હા, ભાઈ!' ઓચરી ઓષ્ઠ ડોશી ઉઠી ઉભી થઈ,
અને હું માથું સંભાળી ઊંબરા બહાર નીસર્યો.

ચોંટેલ માથે હજી બે'ક બાવાં
ઉડાવતો, હિંમતથી જતાં જતાં
મેં દૃષ્ટિ પાછી કીધ, ડોસી ત્યાં હજી
તે નાનકા દ્વાર મહીંય નાની
રેખા સમી ઊભી હતી ઝુકીને
ને તેની પૂંઠે સ્મિતવંત શંકર
છબી થકી હાથ ઊઠાવીને મને
હમેશ પેઠે શું વદ્યો જ 'આવજે!'

મૃત એ જીવતા તો યે મિત્રની છબિ-છાંયમાં,
મૂકીને ડોસીને ઝૂંપે પળ્યો હું વ્યવસાયમાં.

*

જિન્દગી મહીં જે ખાડા પાડે છે મૃત્યુનો કર,
ભલેને વિસ્મૃતિનાં તેને ઢાંકી દે ઘાસ ગીચ કૈં,
પરંતુ તે રહે ખાડા અણપૂર્યા સદાયના
ભલેને અન્ય સૌ કેવા હોયે સગા ય સોગણા.

પ્રેમાનંદીય નાટકોના કર્તા

સ્વ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ?

પ્રો. કાન્તિલાલ બ૦ વ્યાસ એમ. એ.

૧

'પ્રેમાનંદનાં નાટકો' વસ્તુતઃ કોણે રચ્યાં એ આપણા સાહિત્યનો એક કૂટ પ્રશ્ન છે. એ નાટકો ઈ. સ. ૧૮૯૧–૯૨ના અરસામાં પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારથી જ વિદ્વાનોને એના કર્તૃત્વ સંબંધે અનેક શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. ઈ સ. ૧૯૦૪માં ભરાયેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ એ શંકાઓને વિસ્તૃત શાસ્ત્રીય સ્વરૂપમાં ગ્રંથબદ્ધ કરી નાસ્તીપક્ષે પુરવાર કરી આપ્યું કે એ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી પરંતુ કોઈ આધુનિક વિદ્વાનની રચના છે. સ્વ. નરસિંહરાવે પોતાની શંકાના સમર્થનમાં રજૂ કરેલાં કારણોમાં હાથપ્રતનો અભાવ, ગૂજરાતી રંગભૂમિનું અને ભજવાતાં નાટકોનું મધ્યયુગમાં અનસ્તિત્વ, હાથપ્રત પૂરી પાડનાર બાઈની અવિશ્વસનીયતા એ બાહ્ય પ્રમાણો, અને પ્રેમાનંદીય શૈલીનો અભાવ, કૃત્રિમ પ્રાકૃતો, શુદ્ધવૃત્તોનો ઉપયોગ, અતિસંસ્કૃતમય શબ્દપ્રયોગો, ફારસી શબ્દોનો વિશેષ ઉપયોગ, અંગ્રેજી રૂઢિના અનુવાદ જેવા પ્રયોગો, ગદ્યમાં અંતર્ગત યમક, કેવળ આધુનિક શબ્દો, ચરોતર માટેનું મમત્વ વગેરે આંતરપ્રમાણો મુખ્ય છે.

આટલી સમર્થ ચર્ચા પછી સ્વ. નરસિંહરાવ કહે છે કે "શાસ્ત્રીવર્ગની પદ્ધતિના જ્ઞાનવાળા તેમજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળા કોઈ લેખકે આ નાટકો લખ્યાં છે એમ માનવું પડશે."

નરસિંહરાવના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ 'પ્રેમાનંદનાં જ નાટકો' એ લેખમાળા વડે આપ્યો છે. એમણે પ્રેમાનંદીય નાટકોની સ્વ. નરસિંહરાવે નોંધેલી કેટલીક વિલક્ષણતાઓ વલ્લભની રચનાઓમાં મળી આવે છે એમ દર્શાવ્યું છે. પરંતુ વલ્લભનાં આખ્યાનો પણ પ્રેમાનંદનાં નાટકોની માફક જ આધુનિક બનાવટનાં હોવાનો પૂરો સંભવ છે. એટલે વલ્લભના આખ્યાનોમાંથી આપેલાં પ્રમાણોથી કાંઈ જ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

પ્રકાશકો સ્વ. નરસિંહરાવના પૂર્વપક્ષનું ખંડન ન કરી શકયા, તેમજ હાથપ્રતને માટે મોટું ઈનામ જાહેર થયા છતાં હાથપ્રતનું એક પાનું પણ તેઓ રજૂ કરી શકયા નહીં તેથી આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એવી સામાન્ય માન્યતા વધારે દૃઢ થઈ આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં ન હોય તો પછી પ્રકાશકોમાથી જ ભરતનાટયોદ્ધારક મંડળીના માલિક શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર, કે સસ્કૃત અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી છોટાલાલ નરભેરામ એ બેમાંથી કોઈએ કે બંનેએ એ બનાવ્યાં હોય એવો સંભવ ઘણાને લાગ્યો. આજે પણ સામાન્ય રીતે સ્વ. શાસ્ત્રી નાથાશંકર અને સ્વ. છોટાલાલ નરભેરામને જ આ નાટકોના કર્તા ગણવામાં આવે છે

આ સર્વથી નિરાળું એક પ્રતિપાદન નોંધી લઉં. સાતમી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચેલા એક સમર્થ નિબંધ વડે[1] પ્રો. ડોલરરાય માંકડે એમ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે પ્રેમાનંદીય નાટકો પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની રચના છે. આ શંકાસ્પદ નાટકોની બધી વિલક્ષણતાઓ વલ્લભમાં છે. પરંતુ વલ્લભ સિવાયના કોઈ પણ બીજા મધ્યકાલીન કવિમાંથી ડોલરરાય આધાર આપી શક્યા નથી. અને વલ્લભની કૃતિઓનું આધુનિક ભાષાસ્વરૂપ જોતાં એ સર્વ પણ એક આધુનિક બનાવટ હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. કદાચ પ્રેમાનંદીય નાટકોના આધુનિક પ્રણેતાએ જ વલ્લભનાં સર્વ આખ્યાનો રચ્યાં હોય.[2] વલ્લભનાં આખ્યાનો અને આ નાટકો એક જ વ્યક્તિની રચના છે એ તો ચોક્કસ છે; પણ એ વ્યક્તિ મધ્યકાલીન નથી, પણ અર્વાચીન છે એમ મને તો લાગે છે. ભાષા પરત્વે આ નાટકોની અર્વાચીનતા સંબંધે સ્વ. નરસિંહરાવે રજૂ કરેલાં પ્રમાણોમાં ઘણું સત્ય છે. પ્રેમાનંદના યુગની ભાષાનું બંધારણ આ નાટકોની ભાષાથી ભિન્ન છે. ઉદાહરણ તરીકે, શક્યાર્થ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષામાં નથી, પણ એને બદલે કર્મણિ રચના આવે છે,[3] અપેક્ષાપૂરક ઉભયાન્વયી તરીકે 'કે' નો પ્રયોગ હજી શરૂ થયો નથી, પરંતુ 'જે' મૂકાય છે;[4] વરાંસી, ફાંસ, આફણીએ, પ્રીછે, શોર, વહાતી (છેતરાતી), નિબંછાં, જેવા અનેક જૂના શબ્દો પ્રેમાનંદની ભાષામાં વપરાયા છે, જેનો પ્રયોગ હવે લુપ્ત થઈ ગયો છે. મધ્યકાલીન ભાષાનું કલેવર તરત જ પરખાઈ આવે તેવું છે. પ્રેમાનંદીય નાટકોની ભાષામાં મધ્યકાલીન લાક્ષણિક પ્રયોગોનો બિલકુલ અભાવ છે, અને શક્યાર્થ અપેક્ષાપૂરક 'કે' વગેરે આધુનિક પ્રયોગોનું પ્રમાણ ઘણું છે. આથી પ્રેમાનંદીય નાટકો તદ્દન અર્વાચીન જ છે એ સ્વ. નરસિંહરાવનું મંતવ્ય મને સંપૂર્ણ રીતે વાસ્તવિક લાગે છે. વલ્લભની રચનાઓમાં ને આ નાટકોમાં ભાષા પરત્વે તેમજ અન્ય લાક્ષણિક અંગોમાં સમાનતા હોય તેથી આ નાટકો વલ્લભનાં ઠરતાં નથી; ઊલટું એ બન્ને—એ નાટકો ને વલ્લભનાં આખ્યાનો—આધુનિક અને બનાવટી ઠરે છે.

૨

ત્યારે આ નાટકો રચ્યાં કોણે? સ્વ. નરસિંહરાવ પોતાના નિબંધના ઉપસંહારરૂપે સૂચવે છે કે આ નાટકો શાસ્ત્રીવર્ગની પદ્ધતિના જ્ઞાનવાળા તેમજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળા કોઈ લેખકે લખ્યાં હોય એમ લાગે છે. આ વર્ણન ઘણું સામાન્ય રૂપનું છે અને શાસ્ત્રી નાથાશંકર, છોટાલાલ નરભેરામ, હરિ હર્ષદ ધ્રુવ કે કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ સર્વને સરખું લાગુ પડે તેવું છે.

---

૧. "એ ત્રણ નાટકો" સાતમી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.

૨. વલ્લભની પણ હાથપ્રતો મળી નથી; અને વલ્લભનાં કાવ્યોની ભાષાનું સ્વરૂપ તેમજ ભાષાની ભક્તિનો જુસ્સો નર્મદોત્તર કાલનાં લાગે છે.

૩. ઉપમા ન અપાય નળ મેં (નળાખ્યાન–કડવું ૩)
ભૂપ કહે પ્રયાણ તે, હંસ મેં ન કહેવાય (નળાખ્યાન કડવું ૧૦)

૪. વારુ થયું જે તમે મળીયા, શું નેપધનાથે મોકલીયા. (સદર–કડવું ૨૧)
જઈ કહો તમે દેવને જે એ કારજ નવ થાય. (સદર–કડવું ૨૨)

આજે વિદ્વાનો[૫] અને સાહિત્યરસિકોમાંથી ઘણાખરા- શાસ્ત્રી નાથાશંકરને અને કેટલાક સ્વ. છોટાલાલ નરભેરામને આ નાટકોના સ્રષ્ટા માને છે. આ નાટકોની કવિતા સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવ અને સ્વ કેશવલાલ ધ્રુવે રચી હોય એમ એક સામયિકના તંત્રીને લાગ્યું હતું.[૬] આ કલ્પના માટે ભરતવાક્યોમાં આવતા 'હરિ' શબ્દ સિવાય બીજો આધાર તેમણે આપ્યો નહોતો. નાટકોનું ગદ્ય અને એમાં સ્થળે સ્થળે વચ્ચે વચ્ચે ગુંથાયેલાં પદ્યો એ બંને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓની કૃતિઓ હોય એ સંભવિત નથી.

મને તો એમ લાગ્યા કર્યું છે કે આ નાટકો સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવે રચ્યાં હોય. એમનું સંસ્કૃત નાટકોનું અને નાટ્યશાસ્ત્રનું[૭] પરિશીલન, પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ, શાલીનતા અને સંકોચની વૃત્તિ, મિત્રો અને શિષ્યોને પોતાના સંશોધનના ફળરૂપ સાહિત્ય આપી દેવાની તત્પરતા,[૮] પ્રકાશકમંડળ સાથે એમનો તથા ડો. હરિલાલ ધ્રુવનો સંબંધ : આ સર્વ ઉપરથી એમના કર્તૃત્વ સંબંધેની મારી શંકા બળવત્તર થઈ. એ દૃષ્ટિથી એમના અનુવાદોને પ્રસ્તુત નાટકો સાથે સરખાવતાં એ બંને વચ્ચે ભાષાશૈલી અને પદ્યરચનામાં મને ખૂબ સામ્ય જણાયું. નરસિંહરાવે આ નાટકોની જે જે વિલક્ષણતાઓ સામાન્ય શૈલી પરત્વે તેમજ છૂટા છૂટા શબ્દપ્રયોગોમા નોંધી છે તે સર્વ સ્વ. કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં પણ છે. આગળ મેં 'પરાક્રમની પ્રસાદી'[૮અ] અને નાટકો વચ્ચે શૈલી અને શબ્દપ્રયોગની સમાનતા વિસ્તારથી દર્શાવી આપી છે. આટલી બધી સમાનતા કેવળ આકસ્મિક હોય એમ મને લાગતું નથી. આ સર્વ આંતર પ્રમાણો હું આગળ રજૂ કરીશ.

કેશવલાલભાઈના કર્તૃત્વનું સમર્થન કરે એવાં સીધાં બાહ્ય પ્રમાણો મળી આવ્યાં નથી. પરંતુ એક એવું પ્રમાણ મળી આવ્યું છે કે જેના ઉપરથી શાસ્ત્રી નાથાશંકર તથા છોટાલાલ નરભેરામે આ નાટકો રચ્યાં હોવાનો સંભવ ઘણો ઓછો થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણ તે શાસ્ત્રી નાથાશંકરના આપ્ત સ્નેહી શ્રી. જટાશંકર યજ્ઞેશ્વર વૈદ્યે સ્વ. રણછોડરામ વાત્રાભાઈને લખેલો પત્ર છે. શ્રી. જટાશંકર સદ્. શાસ્ત્રીના સ્નેહી હોવાથી

---

૫. અપવાદરૂપે પ્રો. ડોલરરાય માંકડ વલ્લભને પ્રેમાનંદીય નાટકોનો કર્તા ગણે છે; અને સ્વ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ તો આ નાટકોને પ્રેમાનંદની કૃતિ માનતા અને મનાવવાને મથતા.

૬. "કૌમુદી ત્રૈમાસિક" પુસ્તક ૨, અંક ૧; આશ્વિન, ૧૯૮૨.

૭. શરૂઆતની કૃતિઓ 'વનમાળી' એ તખલ્લુસથી પ્રસિદ્ધ કરેલી.

૮. 'કાન્હડદે પ્રબંધ'નું સમગ્ર સંશોધન એમણે કરેલું અને પોતાના મિત્ર દેરાસરીને આપેલું એ વાત જાણીતી છે. 'વિમલ પ્રબંધ'ના સંપાદનમાં એમનો કેટલો ફાળો હોય હશે તે વિ.પ્ર. ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાશે. વાતચીતમાં કા.પ્ર. પોતે સંશોધીને દેરાસરીને આપેલો એમ એમણે ઘણાને —મને પણ— કહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને પણ તેઓ છૂટથી પોતાનું કિંમતી સાહિત્ય વાપરવા દેતા.

૮ અ. ઘણા અનુવાદો તપાસતાં કોઈ આરોપ મૂકે કે આટલા બધા બહોળા સાહિત્યમાંથી શોધેલા સમાનતાના દાખલા આકસ્મિક પણ હોય; આથી સ્વ. કે. હ. ધ્રુવના અનુવાદોમાંથી માત્ર 'પરાક્રમની પ્રસાદી'માંથી જ પ્રસ્તુત નાટકો સાથેનું સામ્ય બતાવી આપ્યું છે. એવી જ રીતે બીજા અનુવાદોમાંથી પણ પુષ્કળ સામ્યનાં ઉદાહરણો જડશે.

આ નાટકોના કર્તૃત્વ સંબંધી એમની પાસેથી કાંઈક વિશ્વસનીય હકીકત મળશે એમ ધારીને સ્વ. રણજીતરામે એમને પૂછાવેલું. તેના ઉત્તર રૂપે તેમણે આ પત્ર રણજીતરામને લખી મોકલેલો.[૯] 'વસન્ત'ના જૂના અંકો સુપ્રાપ્ય નહીં હોવાથી આ પત્ર તરફ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાયું લાગતું નથી. આથી પત્રમાંનો મહત્ત્વનો બધો ભાગ નીચે ઉતાર્યો છે :

પ્રેમાનંદનાં નાટકો સંબંધી મારી માહિતી

સાક્ષરવર્ય શ્રીયુત રણછતરામભાઈ,

ઉપલા વિષયમાં આપની સાથે વાતચીત થયા પછી મારા અનુભવમાં આવેલી ખરી હકીકત આપને લખી મોકલાવું છું. × × × 'ભરતનાટ્યોદ્ધારક કંપની' મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાની જ્યુબિલીને પ્રસંગે રાજકોટ ગયેલી હતી. આ કંપનીના અગ્રગણ્ય શાસ્ત્રીજી નાથાશંકર પૂજાશંકરને ને મારે મૈત્રિય હોવાથી રાજકોટમાં હું ઘણો ભાગ તેમની સાથે જ રહેતો હતો અને 'વડોદરા વીરક્ષેત્ર' છાપખાનામાં આ વખતે 'તપત્યાખ્યાન' છાપવાનું કામ ચાલતું હતું. × × ×

'તપત્યાખ્યાન' છપાતું હતું ત્યારે કંપની લઈને શાસ્ત્રીજી રાજકોટ ગયેલા હતા. તેની પ્રેસકોપી કરાવી લેવા વૈદ્યરાજ ઘનશ્યામભાઈને છેક વડોદરાથી રાજકોટ આવવું પડેલું હતું. તેમની પાસે પરિચય થતા મેં વૈદ્યરાજને પૂછ્યું કે પ્રેસકોપી કરવા સારુ આપે અહીં સુધી ધક્કો ખાધો તેના કરતાં છોટાલાલભાઈએ જ (છોટાલાલ નરભેરામે) આ કામ ત્યાં વડોદરે બેઠાં જ કર્યું હોત તો આપને આટલી તસદી પડત નહીં. અને પ્રેસમાં રોકાઈ રહેલા ટાઈપ બીજા ઉપયોગમાં આવી શકત. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વૈદ્યરાજે એવો ખુલાસો કર્યો કે પ્રાચીન હસ્તલિખિત કોપીના અક્ષરોનો અભ્યાસ અમારામાંથી કોઈને નથી તેથી અહીં સુધી આવવું પડ્યું છે. એક જ પાનું બનાવવાની માગણી કરતાં કંઈ જ ઉત્તર આપ્યો નહીં. શાસ્ત્રીજીને વિનંતિ કરતા તેમણે ખુલાસો કર્યો કે મૂળ પુસ્તક સરકારી છે અને કોઈને ન બતાવવું એવો ધારો છે. આ ખુલાસાથી મારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત ન થવાથી પ્રેસકોપી કરતા હોય તે વખતે જઈને જોઈ લેવું એવો મનમાં ઠરાવ કર્યો, પરંતુ એ ધારણા પાર ન પડી. કેમકે ત્યારપછી એક માસ સુધી પ્રેસકોપીનું કામ ચાલ્યું પરંતુ તે બંધબારણે જ થયું. અને તે એવી રીતે કે અંદર શાસ્ત્રીજી એકલા બેસતા અને પેનસિલ વડે પ્રેસકોપી ઉતારી આપતા હતા જેની યથાવકાશ વૈદ્યરાજ શાહીથી પ્રેસકોપી કરી લેતા હતા. અને તે વખતે તો ઘણો ભાગ હું વૈદ્યરાજ પાસે બેસતો હતો.

આ પ્રમાણે એક માસ કામ ચાલ્યાં છતાં આખા નાટકની પ્રેસકોપી તો તે વખત થઈ જ નહોતી. ઘણો ભાગ લખવો બાકી જ હતો, જે શાસ્ત્રીજીએ કકડે કકડે

---

૯. આ પત્ર રણછતરામના અવસાન બાદ એમના કોઈ મિત્ર દ્વારા 'વસન્ત'-વર્ષ ૧૮ અંક ૭ (શ્રાવણ, સં. ૧૯૭૫)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

પાછળથી મોકલાવેલો હતો એ વાત મને બરાબર યાદ છે. કારણકે આ વખતે મારે શાસ્ત્રીજીની સાથે ઘણો વખત રહેવું થતું અને તેમની સાથે જ હું કરાંચી સુધી ગયેલો એટલે એ વાત મારા બરોબર સ્મરણમાં છે.

ત્યાર પછી પણ શાસ્ત્રીજી સાથે મારે લાંબો પરિચય રહેલો હોવાથી હું એકબે વખત વડોદરે પણ ગયેલો હતો અને તે વખતે પણ શાસ્ત્રીજી પ્રાચીન કાવ્ય અને આ નાટક કંપની સાથે જ જોડાયેલા હતા, એટલું જ નહીં પણ ઉપરની બંને સંસ્થાઓના નેતા પણ તેઓશ્રી પોતે જ હતા.

તેઓની કરેલી સ્વતંત્ર કવિતાઓમાંની જે મારા સ્મરણમાં છે તે નીચે લખું છું :

મરાઠી સાખી

"રંગપ્રેક્ષકો ઉત્સુક રસના રંગભૂમિ શોભાવે,
તે સર્વેની ઉત્સુક્તા સમ રંગ મેહ વરસાવે,
કરવા તેવી ક્રિયા, સજી શૃંગાર આવ્ય પ્રિયા;—કરવા તેવી."
"સર્વાંગભૂષણ સ્વામી મારા—આજ્ઞાનુસાર હું આવી,
ઇચ્છિત કાર્યો પ્રવૃત્ત થવા, માર્ગ દીધો દરશાવી.
દાસી દીન જાણી, મૃદુ મુખે વદો વાણી;—દાસી દીન."

તેમણે દયારામ તથા પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોને નવા રાગમાં ગોઠવાવી 'રાધાવિલાસ નામે એક નાટક લખેલું હતું તેમાં ઉપરની બે કવિતાઓ અનુક્રમે સૂત્રધાર અને નટીના મુખમાં બોલાવી હતી આ સિવાય ઉપરના નાટકમાં અનેક પ્રાચીન કહેવતો પણ દાખલ કરેલી હતી. 'એક પંથ ને દો કાજ' 'ઠુંઠી ચૂડો પહેરવા જાય ત્યાં મરડિયો માંદો પડે એ વાળી ગત થઈ.'

શાસ્ત્રીજીના લેખમાં ઘણી વાર પાત્રોના સ્વભાવમાં અને વસ્તુસંકલનામાં અનૌચિત્યના દોષો આવી જતા. શાસ્ત્રીજી સંસ્કૃત બિલકુલ જાણતા નહોતા એમ મને મારા અનુભવથી જણાયું છે, પરંતુ છોટાલાલ નિર્ભયરામ (માસ્તર) જેવા વિદ્વાનોના નિત્યસહવાસથી તેમને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઘણો પરિચય હતો. વળી માસ્તરે ભાષાન્તર કરેલ મહાભારત તેઓ કાયમ વાંચતા.

× × × શાસ્ત્રીજીમાં અનુકરણ શક્તિ બહુ આશ્ચર્યજનક હતી.

આટલા મારા અનુભવો ઉપરથી આપ અમુક અનુમાન ઉપર આવી શકશો એવી આશાથી આટલું લખી મોકલ્યું છે. અને વિશેષ સ્મરણમાં આવશે તો હવે પછી લખી મોકલીશ.

લિ. આપનો સ્નેહાધીન
વૈદ્ય જટાશંકર યજ્ઞેશ્વરના ઘટિત

આ પત્રમાંથી નીચેના અગત્યના મુદ્દાઓ જડે છે :

(૧) છોટાલાલ નરભેરામનો આ નાટકોની રચનામાં કોઈપણ જાતનો હાથ નથી.

(૨) શાસ્ત્રી નાથાશંકર સંસ્કૃત જાણતા નહિ, જોકે આડકતરી રીતે તેમને સંસ્કૃત સાહિત્યનો થોડો ઘણો પરિચય થયેલો.

(૩) શાસ્ત્રીજીની રચનામાં પાત્રોના સ્વભાવમાં અને વસ્તુસંકલનામાં અનૌચિત્યના દોષો આવી જતા.

(૪) શાસ્ત્રીજીની 'રાધાવિલાસ'ની કવિતા કેવળ સામાન્ય-ક્ષુદ્ર કોટિની કહી શકાય તેવી છે. આ ઉપરથી પ્રસ્તુત નાટકોની કવિતા રચી શકવા જેટલી એમની શક્તિ લાગતી નથી.

(૫) શાસ્ત્રી બંધબારણે પ્રેસકોપી કરતા, એટલે મૂળનું લખાણ બીજાનું હોવું જોઈએ એમ પ્રતીત થાય છે નહિ તો પોતાના લખાણમાંથી પોતે નકલ કરી આપવાની જરૂર પડત નહિ. પોતાનું લખાણ હોય તો હાથપ્રત ઉપરથી પોતે પ્રેસકોપી બનાવી રાખી છે એમ કહીને એ લખાણ જ ખુશીથી સુપરત કરી શકત.

(૬) 'તપત્યાખ્યાન'ની પ્રેસકોપી કરતાં મહિનાઓ લાગ્યા એનું શું કારણ? શાસ્ત્રી પોતે જ એ નાટકોના કર્તા હોય તો આખું નાટક રચીને પછીથી જ છાપવાનું શરુ કરાવે એ વધારે વાસ્તવિક નથી લાગતું? કોઈ બીજા વિદ્વાન પાસેથી થોડુંક લખાણ મળ્યું હોય અને બાકીનું લખાણ વખતસર મોકલી આપવાનું વચન આપ્યું હોય તો આ પ્રમાણે છાપવામાં વિલંબ થાય એ દેખીતું છે.

(૭) મૂળ હાથપ્રત કે પોતાની કરેલી નકલમાંથી ઉતારતાં આટલી ચોકસાઈથી બંધબારણે કામ ન કરવું પડે. જૂની હાથપ્રતને લીધે આધુનિક લેખકનું લખાણ જોવાથી કોઈને વહેમ ન આવે માટે આટલી બધી ચોકસાઈ રાખવી પડી હશે.

આ પત્રના મુદ્દાઓ ઉપરથી એમ લાગે છે કે છોટાલાલ નરભેરામે આ નાટકો રચ્યાં નથી, અને શાસ્ત્રી નાથાશંકરે રચ્યાં હોય એવો સંભવ લાગતો નથી. આ બંનેથી નિરાળી કોઈ ત્રીજી જ વ્યક્તિએ રચ્યાં હોય એ વધારે સંભવિત છે. આ ત્રીજી વ્યક્તિ મારા મત પ્રમાણે સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ છે. મારા મતના સમર્થન માટેનાં થોડાંક કારણોનો નિર્દેશ હું ઉપર કરી ગયો છું. હવે સ્વ. કેશવલાલભાઈના કર્તૃત્વના સૂચક વિસ્તૃત આંતર પુરાવાઓ રજૂ કરું છું.

૩

આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી જ કોઈએ આ નાટકો રચ્યાં હોય તો સ્વ. કેશવલાલભાઈએ એ રચ્યાં હોવાનો વધારે સંભવ છે એમ આંતર પ્રમાણો જોતાં લાગે છે. સ્વ. નરસિંહરાવે પ્રેમાનંદીય નાટકોની જે જે વિલક્ષણતાઓ—ભાષાની પ્રૌઢી, ગદ્યમાં આંતર યમક, વારંવાર પડતા ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ, કૃત્રિમ પ્રયોગો, કેટલાક સૂચક શબ્દપ્રયોગો વગેરે—દર્શાવી છે તે બધી કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં જડે છે અને એમની લાક્ષણિક છે.

(૧) પ્રથમ તો પ્રેમાનંદનાં નાટકોની રચના એવી સુશ્લિષ્ટ છે અને એમાં અર્થપ્રકૃતિ, સંધિ વગેરેની યોજના એવી શાસ્ત્રીય છે કે એ ઉપરથી એનો કર્તા નાટ્ય-

શાસ્ત્રનો અને નાટકોનો પ્રખર અભ્યાસક હોવો જોઈએ એમ જરૂર લાગે. સ્વ. કેશવલાલભાઈએ ભાસનાં નાટકો, શ્રી હર્ષની નાટિકાઓ, વિશાખદત્તનું મુદ્રારાક્ષસ અને કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય વગેરેના સરસ અનુવાદો કર્યા છે. નાટ્યશાસ્ત્રનો એમનો અભ્યાસ તલસ્પર્શી છે.

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાંથી 'તપત્યાખ્યાન'નું[10] સૂચન વિક્રમોર્વશીય ઉપર મળ્યું હોય, 'રેખદર્શિકા' 'પ્રિયદર્શિકા' ઉપરથી સૂચવાયું હોય, અને 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન'[11] 'વેણીસંહાર' ઉપરથી ઘડાયું હોય એવો સંભવ છે. આ નાટકો નાટ્યકલાના પ્રખર અભ્યાસી, અને આટઆટલાં સંસ્કૃત નાટકોના સફળ અનુવાદક કેશવલાલભાઈની કૃતિ હોય એ મત નિરાધાર નથી. નીચેના આભ્યંતર સ્વરૂપના પુરાવાઓથી એમના કર્તૃત્વની સવિશેષ પ્રતીતિ થશે.

(૨) પદ્ય ભાગમાં સ્વ. કે. હ. ધ્રુવના અનુવાદો તથા પ્રેમાનંદીય નાટકોનું ઘણે અંશે સામ્ય જણાય છે. આ નાટકોમાં પદ્યભાગમાં ઊર્મિ કરતાં ચાતુર્ય તરફ વધારે લક્ષ અપાયેલું છે. શ્લિષ્ટાર્થ શબ્દો, યમક, અને અનુપ્રાસનો અણઘટતો મોહ, અને શબ્દોને અનુપ્રાસ માટે કે યમક માટે વિકૃત કરવાની તત્પરતા એ પ્રેમાનંદીય નાટકોનું ખાસ લક્ષણ છે. આ જ વિશેષતાઓ કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં પણ લાક્ષણિક રૂપે જણાય છે. ઉ. ત.

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાં	કેશવલાલભાઈના 'પરાક્રમની પ્રસાદી'માં
(૧) ધડેડાટ કર્તો ગદા મારી આજે છૂટે છેલડી તો સુરો મારી આજે. (પાંચાલી૦ પૃ. ૧૦૬)	(૧) ઉઘાડિયે આ દૃગ દીર્ઘ પક્ષ્મિની, દિને વિકાસે જાણે જોડ પદ્મિની. (અંક ૧)
(૨) વાઘણી વક્ર જે જાય આ પાસથી, નાગણી સીધી આ શિર છેદે, વા ઘણી શોધ સંભાળ જે ધારશો, ના ગણી જાય મોટાઈ વેદે. (તપત્યા૦ પૃ. ૪૨)	(૨) જોતાં વાંત જ હઈયું વિભ્રમશરે વીંધી લીધ વિષમ શરે, તે જ પળે આગે ઉર વસી એ, દિવ્ય ઉરવશી એ. (અંક ૨)
(૩) કર આકર આ કરતા અખિંજન, ગંજન સર્વ સદા તજતી; વર શા વરષા ભરતા નભપૂરણ, ચૂરણ ચાર દિશા લજતી. (પાંચાલી૦ પૃ ૮૦)	(૩) મુજ પર રજ મ્હેરજથી અથવા તો રસની લ્હેરની લ્હેરજથી. (પ્રસ્તાવના) જ્યોત્સના જામી તમ વિરમતાં રાત્રિ જેવી ઉજાસે (અંક ૧)

૧૦ 'તપત્યાખ્યાન'નું મૂળ મહાભારત આદિ પર્વ ૧૭૩-૧૭૫માં છે. શ્રી નિવાસ કવિના સંસ્કૃત નાટક ઉપરથી 'તપ્તા-સંવરણ' નામનો કવિ સવિતા નારાયણે કરેલો એક ગૂજરાતી અનુવાદ પણ છે.

૧૧ મહાભારત, આરણ્યક પર્વ, ૧૪૫-૧૪૭માં આની મૂળ કથા છે.

મનોરથ જગાડી કામ નિજ કામ
પૂરા કરો (અંક ૨)
ગરમી વિરમી વિલાસ કેરા,
દિન આવ્યા ધન નૂતને અનેરા.
(અંક ૪)
તરના પટમાં અટંત જોએ. (અંક ૪)

(૪) વંચક દર્પિમંચક રાજિત સાજિત,
આભૂષણ ભૂષણ ભારી.
(રોપદર્શિકા–પૃ. ૨૨૧)
આભૂષણ ભૂષણનું ભામિની આ વેરાન
વિષે ન ડરું (તપત્યા૦ પૃ ૪૮)
ભૂષણ ભૂષિતકારી, ઉપમા તારી
અનન્વયામી છે. (પાંચાલી૦–૮૬)

(૪) સોહે ભૂષણનું એ ભૂષણ,
શણગારનો ય શણગાર.
ઉપમાન જ ઉપમાનનું તન ને તરુણીનું
નિર્ધાર (અંક ૨)

(૫) આ તે લલિત મધુકણ સ્રવે શકે
વા મધુરી ગુર્જરીની મિઠાશ મોંઘી
ઘણી (પાંચાલી૦ પૃ. ૬)
આ નંદનવન નો ય, અધિક ગુર્જર
ભૂમિ હોય,
વા શકે રંગભૂમિ ઝુમી ઝઝુમી આ.
(પાંચાલી૦ પૃ. ૭)

(૫) ગરવી ગુર્જરી વાડીમાં.
* *
મોરી મોરી મંજરી નૂતન
બહલાવી બહલાવી મધુકણ
ફોરી ફોરી રજ ઘન વન વન
મચવો અવનવી . મોહની.
(પરાક્રમની પ્રસાદીનું નિવેદન)

અહીં સ્થળસંકોચને લીધે થોડા જ દાખલાઓ આપી શકાયા છે. બાકી તો આવા અનેક દાખલાઓ ઉતારી શકાય એમ છે.

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાંથી ઉતારેલાં નીચેનાં અવતરણોમાં સ્વ. કેશવલાલભાઈની સ્વતંત્ર પદ્યરચના તમને વિશેષતઃ એમના 'ગીત ગોવિંદ'ના અનુવાદની છાપ જણાશે.

—ગુર્જરી રાગ—

નિર્ઝર નિર્ઝર દુખરોચન વરનયન સયન સુખકારી;
યદુનંદન વંદન ચંદન ચર્ચિત સ્પંદન પારથ રથ સારી.
મન્મથ મદખંડિત માધવ મંડિત મદકલ કર કંદુકધારી;
મંજુલ કચસારક વંજુલ વચચારક રતિપતિ પીડ વિદારી.
વંચક દર્પિમંચક રાજિત સાજિત, આભૂષણ ભૂષણ ભારી;
અનુપ મધુપ અખિલેશ્વર ઈશ્વર મધુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી.
(રોપદર્શિકા–પૃ. ૨૨૧)

—ધ્રુપદ—

આ તે લલિત મધુકણ સ્રવે શકે
વા મધુરી ગુર્જરીની--મીઠાશ મોંઘી ઘણી.

કિંશુક કુસુમ રક્તપીતવર્ણ વાસવનું,
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ.
ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત્ત ભૃંગ ગુંજે;
અકલ પરભૃત આ વાણી કે પ્રેમીતણી.
(પાંચાલી૦ પૃ. ૬)

—ચર્વિણી ચતુષ્પદિકા—

વન વન રનવન ભટકી અટકી થનગન નાચે હા નાચે મુનીબાલા;
રૂપ રસાળા મોહની શાળા નયનવિશાળા ધરી કરમાળા બાળા. વન૦
પતિ અતિ રતિ ધરી મતિ કરી નિર્મલ અમલ કમલ વર લાવો લાવો;
મમ કરણ ધરું, પતિ પાસ ફરું, મન આશાભરું ભરપૂર લાવો લાવો. પતિ૦
(પાંચાલી૦ પૃ. ૯૭)

રાધા બાધાહારક, યુવતી યૌવનવતી શચી જેવી;
કમળ અલૌકિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વયસ્ય ! કહું કેવી'!
(રોપ૦ પૃ. ૬૬)

કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શું રાજે!
નહિ નહિ મદન શિલીમુખ, વાંકુંસીધું સદાય જે ભ્રાજે
(રોપ૦ પૃ. ૭૦)

તુજ સમ સુખનયની, અધિક સુવયની, રાજિતઅયની, રમ્ય ભજે
(પાંચાલી૦ ૩૦)

હે ભયભંજન, હે જનરંજન, હે અરિગંજન મંજન મોટા
(પાંચાલી૦ ૪૨)

મધુથી મીઠી વાણી, કોમળ કમળથી હશે ઘણી કેરી;
શર્મદ નર્મદ સુખદા, નમ્ર વાણી એ પ્રિયા તણી હેરી.
(પાંચાલી૦ ૬૪)

ઉપરનામાંથી ગીતગોવિંદના ગુર્જરી જેવા રાગોમાં રચાયેલાં ગીતોનું સ્થાન આ નાટકોમાં ઘણું મહત્ત્વનું છે. આથી આ સામ્ય વધારે સૂચક બને છે.

(૩) આધુનિક સંસ્કૃતમય ગૂજરાતીની અતિભક્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલા 'ચારુતર' 'અતિથિસત્કારગૃહ' 'મહાશય' 'ધન્યવાદ' જેવા કેટલાક કૃત્રિમ શબ્દપ્રયોગો સ્વ. નરસિંહરાવે નોંધ્યા છે. ભાષામાં સ્થળે સ્થળે અતિશય સંસ્કૃતમયતા એ પ્રસ્તુત નાટકોનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સ્વ. કેશવલાલભાઈનાં ગદ્ય લખાણોનું એક વ્યાવર્તક લક્ષણ સૂત્રાત્મકતા, સંક્ષિપ્તતા છે. એ સંક્ષિપ્તતા સાધવાને માટે તેઓ પોતાના લેખમાં અનેક પરિચિત કે અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો ઠાંસી ઠાસીને ભરે છે. સ્નેહીઓ ઉપરના એમના પત્રોમાં પણ આવા ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો આવે છે. એમનાં ગદ્યલખાણોમાંથી હવે કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

"વાણીનો આ સ્વાભાવિક વ્યાપાર અત્યારે પણ પ્રવર્તતો શ્રુતિગોચર થાય છે. તેને અન્વયે સં. लवङ्ग તે 'લવિંગ' સં. जननी તે 'જનુની'. આપણી બોલીમાં બોલાય છે." ('વાગ્વ્યાપાર' પૃ૦ ૪)

"સંસ્કૃત વૈયાકરણ અનંતરોક્ત પચીસ વ્યંજનને જ પૂર્ણ સ્પર્શથી બોલાતા લેખે છે,......પરંતુ અવૈયાકરણને પણ સ્વાનુભવથી વિદિત થશે કે..." ('વાગ્વ્યાપાર' પૃ. ૧૨)

"શાસ્ત્રીય પૃચ્છક બુદ્ધિથી જે પરિષ્કૃત હોય, સાર્થ શુદ્ધ સમર્થ વાણી વાપરવાની સુઘડતા જેમનામાં હોય, તેઓને આ અદ્યાપિ અંધકારમાં રહેલા વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવા વિનંતિ છે. ('વાગ્વ્યાપાર' પૃ ૨૧)

અહીં વપરાયેલા અતિ સંસ્કૃતપ્રયોગો પારિભાષિક આવશ્યકતાના કારણથી યોજાયાં નથી પરંતુ કેવળ લખાણને ગૌરવ અર્પવાના હેતુથી યોજાયા છે. 'શ્રુતિગોચર' 'અનંતરોક્ત' 'વિદિત થશે' 'પરિષ્કૃત' વગેરેને બદલે સહેલા તદ્ભવ શબ્દો ચાલી શકે તેમ છે. આવા સંસ્કૃતમય ભાષાનાં ઉદાહરણો "પદ્ય રચનાની ઐતિહાસિક સમાલોચના" તથા એમના અનુવાદોની પ્રસ્તાવના એમાં ઠેર ઠેર જડશે. અનુવાદોમાં પણ સંસ્કૃતમયતાનાં ઉદાહરણો વિરલ નથી. જેમકે 'પરાક્રમની પ્રસાદીમાં'

માણવક–આ પ્રદીપે ઝળહળતો મણિમહેલ. ગંગાજીના તરંગ સરખાં શીતલ સ્ફટિકના પગથિયે ઉપર ચઢિયે.

રાણી–છોકરીઓ! પૂજાની સામગ્રી લાવો. મણિમહેલના મસ્તકે ચંદ્ર ભગવાનનાં કિરણનું હું પૂજન કરું. નિપુણિકા! આ નૈવેદ્યના મોદક આર્ય માણવકને આપ. (અંક ૩)

નારદ–'માટે' મિત્ર રસનો ત્યાગ કરતા નહિ.

અમારા રણસહાય તમે છો. વિશેષમાં જણાવ્યું છે કે ઉર્વશી જીવનપર્યંત રાજર્ષિની સહધર્મચારિણી થઈને રહેશે. (અંક ૫)

(૪) સ્વ. નરસિંહરાવે પ્રસ્તુત નાટકોમાંથી ગદ્યમાં અંતર્ગત યમકનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. પારસી–ગુજરાતી નાટકોના આરંભકાળમાં ગદ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે આવી યમકરચના આવતી; તે પછી મુંબઈની રંગભૂમિ ઉપર ગુજરાતી નાટકોમાંથી કેટલાંક એ દાખલ કરી એવો એમનો મત છે. આ ગદ્યાન્તર્ગત યમક પ્રેમાનંદીય નાટકોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આવી રચના મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં મળી આવતી નથી.

પરંતુ સ્વ. કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં આવી યમકરચના ઠેકઠેકાણે છે. 'વિક્રમોર્વશીય'ના અનુવાદમાંથી ઉદાહરણો લઈએ.

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાં નરસિંહરાવે નોંધેલા ગદ્યાન્તર્ગત યમકના દાખલા	**'પરાક્રમની પ્રસાદી'માંથી ગદ્યાન્તર્ગત યમકનાં ઉદાહરણો**
(૧) નારદ– (સખેદ) શિવ! શિવ! × × × સોળ સહસ્ર રાજકન્યા એ કષ્ટજન્યા જ રહેવાની! તેમ તેની ઘટિકા ધન્યા, એ પણ ક્યાં? (રોપ૦ પૃ. ૬૫)	(૧) મહેન્દ્ર જેવા પ્રતાપી આ મહીન્દ્રે (પૃ. ૭)
(૨) શીદામો– × × જો ભૂલી ગયા હો તો કરો મને ગુરુ એટલે કાંઈ રહેશે નહિં અધૂરું. (સદર–પૃ. ૮૪)	(૨) માણવક–ચાલો પાકશાળામાં. ત્યાં અનેક પ્રકારનાં પાત્રોમાં પાંચ પ્રકારની ભોગસામગ્રી થતી હશે, તે જોઈશું ને બેઠેની ખાઈશું. (પૃ. ૧૯)

(૩) કૃષ્ણદેવ–× × પણ જોજો એ પચમુખી નાગની ફણા જેવા કે મણા વગરના કર વડે કોને બોલાવે છે? (સદર. પૃ ૮૨)	(૩) જનના મનના જાણનાર ઈન્દ્ર ભગવાને ઠીક કર્યું. (પૃ. ૪૦)
(૪) સૂત્રધાર–પ્રાણપ્રિયા! સુખજન્યા! ધન્યા! (પાંચાલી૦ પૃ. ૮)	(૪) અપ્સરાના રસિયાને મળિયે. (પૃ. ૩૫)
(૫) વક્રવલ્લી–× × જો એની એકાદ ગદાનો ઝપાટો લાગી ગયો તો સદાને માટે વનદેવતાપણું મૂકવા વારો પ્રાપ્ત થશે. (સદર પૃ ૧૩૫)	(૫) વ્હાલ પેલું વકાય વ્હેલું કેવું વ્હાલ ને કેવા હાલ! (પૃ ૬૦)
(૬) કોકનદેશ્વર– × × નીકર હવડાં પક્ષેશ્વર માટે ખામુખા આવી કામુકા કેશો કે લાવો. (સદર. પૃ. ૧૭૮)	(૬) હવે પાછો જ્યાં એ સુદર્શના અદર્શન પામી ત્યાં એકનાર જાઉં. (પૃ ૭૮)
(૭) વાગીનો બાકી રહેલો સંબંધ જાગીને પૂરો કર્યો. અસત્ય ત્યાગી વાગીનો સંબધ તો પૂરો કરવો જ જોઈએ. (તપત્યા૦ પૃ ૨૦)	(૭) પણ એ વૈભવની ભૂંગળે વળે શું? (પૃ. ૬૪) રોષના આવેશમાં વિસગી જઈ. (પૃ. ૮૫)

(૫) પ્રસ્તુત નાટકોમાં આહીરી, રાક્ષસી તથા ગ્રામ્ય બોલીઓ વપરાઈ છે. આ કૃત્રિમ પ્રાકૃત બોલીઓ ઘડી કાઢનાર પ્રાકૃત ભાષાઓમા પ્રવર્તતા નિયમો વગેરેના જ્ઞાનવાળો હોવો જોઈએ એમ નરસિંહરાવને લાગ્યું હતું. પ્રાકૃત ભાષાઓનો અભ્યાસ આપણા શાસ્ત્રીવર્ગમા ભાગ્યે જ થતો; પ્રાકૃતનું સંશોધન અને તેના ભાષાસ્વરૂપનો અભ્યાસ આધુનિક છે. એટલે આ બોલીઓ ઘડી કાઢનાર કોઈ આધુનિક વિદ્વાન જ હશે એવું નરસિંહરાવ અનુમાન કરે છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યમા આ પ્રકારની કૃત્રિમ બોલીઓ બેત્રણ વિદ્વાનોએ યોજી છે: બ. ક. ઠાકોરે, મ. ન. દ્વિવેદીએ અને કે. હ. ધ્રુવે. સંસ્કૃત નાટકોમાં હલકાં પાત્રો તથા સ્ત્રીઓ સંસ્કૃત નથી બોલતાં, પરંતુ જુદી જુદી પ્રાકૃતો વાપરે છે આથી સંસ્કૃત નાટકોના ગૂજરાતી અનુવાદો કરતાં પ્રાકૃતોના જેવી લોકબોલીઓ આ વિદ્વાનોને ઘડી કાઢવી પડી છે. એમાંથી રા. બ. ક. ઠાકોર અને મ. ન. દ્વિવેદીને તો આ નાટકો સાથે કોઈ રીતની સેવા દેવા છે જ નહીં; એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વ. કેશવલાલભાઈ તરફ આપણી દૃષ્ટિ જાય છે. નીચે 'પરાક્રમની પ્રસાદી'ની કૃત્રિમ બોલીઓને પ્રસ્તુત નાટકોની કૃત્રિમ પ્રાકૃતો સાથે સરખાવી છે:

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાંથી	'પરાક્રમની પ્રસાદી'માંથી
અનગતિક– × × જો બીધ્યો તો ગેં લીધ્યો હમજજે. સોને સોરો જાડો ભમ રયો. અલ્યા ભરમરખસા! એ દીયરાના	માછી ત્યાગી વૈરાગી બનીને પુકારે છે 'ઝા, ભા ઝા, મને ક્રમ થાહે.' પૈસ–પરસાન તો થં. એ સારાદેવીકન

ટાંટિયા હીથાહટે કેમ હશે? અલ્યા ઝાંપડા, તું જો એ મારા સૈયાને વળગી જ પડજે, સોડતો ના હોં.

ઝાંપડો– × × હું તે ચિમ સોડતો હઈશ હાહુના છયાને એવો વળગુ વળગુ કે ઈનુ ભરતિયુ જ કરી લાખું.

(પાંચાલી૦ પૃ. ૧૦૪-૧૦૫)
રાક્ષસી બોલી.

મુખી ખેડૂત–બાળ્ય, બાળ્ય અલ્યા તારું મૂઢું. નગરપાળ દાદાએ કહ્યુ સે તે ભૂલી ગયો હઈશ. મેર મારા કોડા જરા આંખ્ય-નીએ હરમ પડશે કેની. અલ્યા જો તો ખરો, હું અમે ચોર સઈએ? વખાના માર્યા તો ભરામણો પણ ગમે તિમ કરે સે.

બીજા ખેડૂતો–બાપા જવા દ્યોને. હીથા ચાલિયે. હરકારી માણહાં એ તો આ લોકના જમડા જેવાં હમજવાં. ઈકે ઈમિ હીંડો. પરધાન બાપો આપણને ક્યાં નથી જાણતા?

ચોથો ખેડૂત–અલ્યા તુ હરકારી માણહ તિમાં મારે સે કે? અમે બાર જણા સીએ તે તમારાં હથિયારાંએ જ તમારો કૂટો કરી નાંખીએ.

*

પાંચમો ખેડૂત—ભાઈ સાલોને સાલો; ગિયા વગર કંઈ સૂટકો થવાનો સે. એ હકમદાર અને આપણે હકમ વિનાના.

મુખી–ઈમાં હું પુસો સો? રાજા બાપો નાહી ગિયા સે, તાણનું હરવે દેહમાં-અને અંદર રાજાને તાં અંધેર અંધેર થી રયું સે. અમને ખાવાનું ના જડયું તાણે અહીં આયા, :અને જે ખાતાતા તિમની કનેથી ઓંટી લઈ, ખાધું તિમાં અમારો હો દોહ? × ×

('તપત્યાખ્યાન' ગ્રામ્ય બોલી.)

લખમીસયંવરના ખેલમાં તે તે રસમે પરસંગોમાં સૌ એકતાર થઈ રયા'તા તંઈ ઉરવસીની એક ભૂલ થઈ ગઈ. લખમીના વેસમાં ઉરવસીને મેનકાએ પૂછ્યું 'કે બેન! તારું મન કેનામાં રમે છે? × × તારે કેવાનૂં હતૂ 'પરસોતમમાં' પણ કેવાયૂ 'પુરુરવામાં.' ×× ઈંદ્રે કયૂ કે '×× રાજરખી પુરુરવા તને બહુ ચાય છે. માટે ××× તાં લગી તેમની સાથે સુખે રે. અરે! વાતમાં ને વાતમાં ગુરુજીનો અસનાનનો સમો થઈ ગયો. (પૃ. ૩૯-૪૦)

કિરાત—ગઝબ થયો! મહરાજના શેણગારની મણિ કારા મૂંડાનો ગીદડો ઓંટી જ્યો. એ હૂં તમકડીમા ધોરા હીરાગર રેજા પર મૂંચી લેઈ જાતો તો ને મુએ માંહનૂં બટકૂં સે કરી ઝડપ મારી.×× પેણે મૂંડાનહાં હોનાની હેરે મણિ લેઈ ચકર ચકર આભમાં ભમે સે ને રમચીનાં કૂંડારાં કરે સે એ. ××

હકમ, મહરાજ. (પૃ. ૮૮)

આ ઉદાહરણોમાંની ગ્રામ્ય બોલીઓ થોડેક અંશે સાચી, પરંતુ મોટા પ્રમાણમાં કૃત્રિમ—બનાવટી છે. એમાં શિષ્ટ શબ્દોના વર્ણોમાં અમુક રીતના વિકારો કરીને જ ગ્રામ્ય શબ્દો ઉપજાવી કાઢ્યા છે. આ વર્ણવિકારની પદ્ધતિ પ્રસ્તુત નાટકોમાં અને 'પરાક્રમની પ્રસાદી'માં મોટે ભાગે સરખી જ છે. જેમકે :

સ–શનો હ—હમજજે, હીધાહટ, હાહુના, હરમ, હું, હરકારી, માણહાં, દોહ. (પ્રે. નાટકો); થાહે, માંહનૂં, હોનાની, હેર. (પરાક્રમની પ્રસાદી).

છ–ચ નો સ–સોને, સોરો, સૈવાને, સે, સઈએ, સાથીને સાલો, સૂટકો. (પ્રે. ના.); સે, ભમે સે, કરે સે (પ. પ્ર.).

ક નો ચ–ચિમ, ચ્યાં (પ્રે. ના.); મૂંચી (પ. પ્ર.)

સંયુક્તાક્ષરનું વિભાગીકરણ—ભરમરખસા, ભરામણો, પરધાન, રચો, રથુંસે, આયા (પ્રે. ના.); પરસન, લખમી સયંવર, પરસંગ, રયા'તા, કેવાનૂં, રાજરખી, અસનાન, પરસોતમ, રે. (પ. પ્ર.).

અન્ય વિકૃત શબ્દો–મૂહું, તાં, ઝોંટી, નોંખીએ, હકમદાર, હકમ વિનાના (પ્રે. ના); કારામૂંડાનો, તાં લગી, ઝોંટી જયો, પેણે, હકમ. (પ. પ્ર.)

(૬) નરસિંહરાવ કહે છે કે પ્રેમાનંદનાં બીજાં જાણીતાં આખ્યાનોમાં ફારસીનું મિશ્રણ નથી છતાં એનાં નાટકોમાં ઠેકઠેકાણે ફારસી શબ્દોનો બહોળે હાથે પ્રયોગ થયો છે. જેમકે–બંદો, તૈયાર, ગરક, દગો, દગાબાજી, અક્કલ, કમાન, શીશી, પોષાક, રવાને થાય છે, મસ્ત, દાનત, દરંદ, મરદ (રોષદર્શિકા.), શરમ, કયાસ, મસ્કરી, જરૂર, પરવા (પાંચાલી૰) વગેરે. ફારસી શબ્દોનો વધારે વપરાશ તો આધુનિક જ છે.

આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી કે. હ. ધ્રુવે પોતાના સંસ્કૃતના અનુવાદોમાં ફારસી શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં વાપર્યા છે. એમ કરવાનો હેતુ નાટકોમાં સચોટતા અને સ્વાભાવિકતા લાવવાનો હશે એમ લાગે છે. કોઈક કોઈક સ્થળે તો આપણને એમ અવશ્ય લાગે કે આ ફારસી શબ્દો નાટકના સંસ્કૃત વાતાવરણમાં એકરૂપ બની શકતા નથી; એને બદલે, સરળ સંસ્કૃત શબ્દો વધારે બંધબેસતા આવે 'પરાક્રમની પ્રસાદી'માંથી ઉતારેલાં નીચેનાં થોડાંક ઉદાહરણોથી આની પ્રતીતિ થશે.

જાસ્તી ગુજારી, મહેન્દ્રની હજુરમા, બંદા, તોબા, મ્હેર, હુકમ, ફરમાવે છે, અફસોસ વગેરે.

(૭) પ્રસ્તુત નાટકોના ઘણા લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો અને ઉક્તિઓ એ જ સ્વરૂપે કે. હ. ધ્રુવના અનુવાદોમાં પણ મળી આવે છે. આવા પ્રયોગો અન્ય આધુનિક સાહિત્યકારોમાં ભાગ્યે જ જડશે. નીચે પ્રેમાનંદીય નાટકો અને 'પરાક્રમની પ્રસાદી'ના આવા વિલક્ષણ પ્રયોગો ને સરખાવ્યા છે.

'પ્રેમાનંદીય નાટકો'	'પરાક્રમની પ્રસાદી' માંથી
(૧) પડતીમાં તો પડતી જ. ચઢતીમાં ચઢતી. (રોપ૦ પૃ. ૨૭)	(૧) અફસોસ! ભાગ્યની પડતી ત્યાં નડતીમાં નડતી. (પૃ. ૬૩)
(૨) રૂક્મિણી—દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલાં મોના મીઠડાં, પણ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતા જ માનું છુ. (રોપ. પૃ. ૩૩) મીઠડાં મને જરાકે ગમતાં નથી. (સદર. પૃ. ૧૮૬) મોના મીઠડાં શાના કરો છો? (સદર. પૃ. ૧૯૬)	(૨) રાજા (પૂઠે જતો)—કરિયે ક્ષમા, હું માનિની, અપરાધી છું જ; દોષ પરહરચે કોપે સેવ્ય અને કયમ હોય નિરપરાધ સેવક તે? * રાજા—મનવી, ઉપરના જ મીઠડાં વણ રસ જે કરિયે મનામણાં. (પૃ. ૩૭) * રાજા—અહો સુંદરી! ધણીપણું તમ છે. (પૃ. ૫૩)
(૩) આભૂષણ ભૂષણ તું ભામિની (તપત્યા૦ ૪૮) ભૂષણ ભૂષિત કારી ઉપમા તારી અનન્વયાથી છે. (પાંચાલી૦ ૮૬) વંચક દધિમચક રાજિત સાજિત આભૂષણ ભૂષણ ભારી. (રોપ૦ પૃ ૨૨૧)	(૩) સોહે ભૂષણનૂં એ ભૂષણ, શણગારનોય શણગાર, 'ઉપમાન જ ઉપમાનનૂં તન તે તરુણીનૂં નિર્ધાર. (પૃ ૨૦)
(૪) મધુર વચન વદા પૂંઠે અર્ઘ્યપાદ્ય અર્પી (રોપ૦ પૃ. ૫૮) યજ્ઞારંભ કર્યા પૂંઠે મનગમી વાતો સહુ તો બની. (તપત્યા૦ ૧૩) ત્યાર પૂંઠે (પાંચાલી૦ ૨૮)	(૪) પૂઠે (પૃ. ૧૭, ૧૮. ૩૭ ઈ)
(૫) હર્બડ્યા (તપત્યા૦ ૩૨)	(૫) બંદાનો સ્વભાવ જ છે ભરભડિયો. હરબડી (પૃ. ૯)
(૬) પાવડું ડફ દઈ હેઠું પડયુ એટલે ધડધડ હડી કાઢી મારવા ધાયો. (રોપ૦ ૯૨)	(૬) નિપુણિકા—હાશ! ગુપ્ત ભેદ ડબ દેઈને નીકળી આવ્યો. (પૃ. ૧૬) ઝબ લેઈને તે પેઠી. (પૃ. ૬૦)
(૭) દુર્મિલ (પાંચાલી૦ ૯૫)	(૭) દુર્મિળ (પૃ ૮૧, ૮૨)
(૮) ઊલી શકાય. (પાંચાલી૦ ૧૧૭)	(૮) ઊભિયે—ઊભે છે. (પૃ. ૯૪)

(૯) સીતામાતા એક વાર ધીજ પતીજ કરવાથી કીર્તિમતી થઈ. (પાંચાલી૦ ૬૬)	(૯) ઉર્વશીના ઊંડા પ્રેમની ધીજપતીજ થયા પછી.
(૧૦) વડી વારથી (રોપ૦ પૃ ૧૦૬)	(૧૦) રજનિ તુજ સમાગમે ય તેવી વડી નીવડી હું કૃતાર્થ થાઉં સેવી. (પૃ. ૫૮)
(૧૧) કિયો (રોપ૦ ૨૦૫) કિયે પ્રકારે (તપત્યા૦ ૫૫)	(૧૧) કિયાં કર્મની વાત ?
(૧૨) સુલોચના—એમની વાતથી જાનીતાં થઈને કરવું ઘટે તે કરો (તપત્યા૦ ૨૧)	(૧૨) શું તે વાતથી અજાનાની રતિનો રાગી અજાણ્યો તું એ ? (પૃ. ૬૫)
(૧૩) રડવું (તપત્યા. ૮૮)	(૧૩) આ હીણું હૈડું-એ અળખૂં વહેમાય છે. (પૃ ૪૭)
(૧૪) સેલોસટ (પાંચાલી૦ ૧૧૬)	(૧૪) ચોખૂંચટ (પૃ. ૫૨)
(૧૫) રયણી સયણી (સરણી) (તપત્યા૦ ૭૮)	(૧૫) સર્વસ્તિવાયણ (પૃ. ૫૦) રેણે (રજનીએ)
સેયણ (તપત્યા૦ ૧૦૫)	

(૭)

ઉપર નોંધેલા શબ્દપ્રયોગો સાહિત્યની ભાષામાં સાધારણ નથી. તેથી તેમનું સામ્ય વિશેષ સૂચક છે.

(૮) પ્રેમાનંદીય નાટકોની શબ્દ-જોડણી પણ એમ દર્શાવે છે કે લેખકને ભાષાશાસ્ત્રનું તથા વચલાં પ્રાકૃત રૂપોનું (અવાન્તર રૂપોનું) સંગીન જ્ઞાન છે. એ જમાનામાં—૧૮૯૧-૯૨માં આવી વિશુદ્ધ જોડણી લખનારા કેટલા? એમાંથી સ્વ. નરસિંહરાવ કે સ્વ ક. આ. ત્રિવેદીની જોડણીપદ્ધતિ આ નાટકોથી નિરાળા સ્વરૂપની છે. સ્વ૦ ગોવર્ધનરામ, સ્વ મ ન. દ્વિવેદી, રા૦બ. ક. ઠાકોરને તો આ અપવાદની છાયા પણ સ્પર્શી નથી. તો પછી આ રીતની જોડણી લખનાર કેશવલાલભાઈ ન હોય ? આ જોડણીની પદ્ધતિ કે. હ ધ્રુવના કર્તૃત્વનું પરોક્ષ રીતે સમર્થન કરે છે એમ હું માનું છું.

નીચેના શબ્દોની જોડણીની વિશુદ્ધિ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે:

રોપદર્શિકા૦	પાંચાલી૦
જૂઠી, ઊઠી, બિચારાનું (પૃ૦ ૯૪)	મરૂતિયા (૨૦)
મૂલ્ય (૯૭)	ધૂણી-ઊભી-વેહેલા (૨૪)
કપાશિયા (૧૧૪)	મોમિયા (૨૬)
ઊભાં, ચૂકીશ (૧૨૯)	છૂટી (૩૫)
અધૂરૂં મૂકાવી કાણ ઊઠનાર છે (૧૯૪)	કૂં કૂં (૩૬)
સૂંઢાઈ અંત (૧૯૪)	સોંરિયાં, બિચારી (૮૨)
નાતરિયો, જૂઠી, ફૂટે છે (૨૦૫)	ભૂલા (૧૯૦)
ઓશિયાળાં (૨૦૯)	ભરડિયો, પોરવા (૧૦૧)

ઝુલ્ટકો, ડૂબતી, દરિયો (૨૧૩)
ગોવાળિયાને (૨૨૮)
સહિયારું (૨૩૨)

તપત્યા૦

રોં, પેલું (૯૫)
દૂધમાં, ફૂલ (૧૦૧)
સમૂળું (૧૧૦)
મૂળમા (૧૧૫)
વાહાલું (૧૧૫)
ઉછેદિયો (૧૨૦)

આ જોડણી શુદ્ધ છે એટલું જ નહીં પણ કેટલેક અંશે કેશવલાલભાઈની જોડણીને મળતી આવે છે. નગસિંહરાવની માફક એમા હકાગ્નો સંયોગ નથી, તેમ તે સમયની પ્રચલિત જોડણીથી ઊલટું એમાંય-શ્રુતિને સ્વીકારી છે. આથી એને કે. હ. ધ્રુવની જોડણી ગણવી નિરાધાર નથી લાગતું.

(૯) સ્વ. કે. હ ધ્રુવને પદ્યમાં પોતાનું નામ વણી દેવાનો મોહ હતો એ જાણીતી વાત છે ઉ ત.

આરાધી આજ અલકેશ વળી હતી એ (પૃ૦ ૨)
રંભા હર્ષ દર્શાવતી (પૃ૦ ૮)
છે કુચ પીન કઠિન એના વ યૌવને (પૃ૦ ૮)

અહીં જે અક્ષરો કાળા ટાઈપમાં મૂકયા છે તેની નીચે મૂળમાં લીટી દોરી છે. વળી,

લઈ લેવા જેને નિજ કરે વધારે રવિ શકે

અહીં અક્ષરો ઊલટાવવાથી કર્તાના નામાક્ષરો નીકળશે

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાં સૌથી મહત્ત્વનાં ગીતોમાં વા શકે અથવા સ્વે શકે જેવા પ્રયોગો ઘણી વાર આવે છે. ઉદા૦

આ નંદનવન નો'ય, અધિક ગુર્જરભૂમિ હોય,
વા શકે રંગભૂમિ ઝુમીઝુમી આ (તપત્યા૦, પૃ. ૭)
આ તે લલિત મધુકણ સ્રવે શકે
વા મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ મોઘી ઘણી.
(પાચાલી૦ પૃ. ૬)

આ બંને ગીતો નાટકના આરંભમાં સૂત્રધાર ગાય છે. સૂત્રધાર નાટકારંભે કવિ તથા પ્રયોજ્ય નાટક સંબંધી માહિતી આપે એ સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલી સંભારીએ એટલે આ ગીતોમાં નામ ગૂંથવાનું મહત્ત્વ સમજાશે. આ નામ-ગૂંથણી આકસ્મિક નથી, પણ અમુક જ શબ્દપ્રયોગથી, પદ્યમાં ધ્યાન ખેંચે તેવે સ્થળે જ આવે છે.

આ નાટકોનાં અંતિમ ભરતવાક્યોમાં પણ નામ સૂચવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. જેમકે :

જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં તે સ્થાન એ લ્યો વરી,
થાઓ શ્રેષ્ઠ સહુ સભાજન થકી એ આશ પૂરો હરિ !
(રોપદરિંગ્રહ)

જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠત્વ પામી રહ્યો,
તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ ચારુતર છે, પ્રહ્વો ન જાયે કહ્યો;
એવા દેશોની જે ગિરા ગુણવતી, નામે મહાગુર્જરી,
વાધો તે સુરસે કરો ગુણગણે, જો પ્રિય વાછો હરિ !
(તપત્યાખ્યાન૦)

આ ભરતવાક્યો ઉપરથી સ્વ. નરસિંહરાવને લાગ્યું હતું કે આ નાટકોનો કર્તા "હરિ શબ્દમાં પોતાનું નામ નિગૂઢ રાખવાની ઇચ્છાવાળો કોઈ હરિ નામનો પુરુષ તો નહિ હોય ? એ પુરુષ ચરોતરી હોવાનો સંભવ પણ વિશેષ છે." મને તો 'હરિ' શબ્દમાં 'કેશવ'નો જ પર્યાય સમાયેલો લાગે છે. 'કેશવ' શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે આવે તો શંકા ઉત્પન્ન થાય તેથી, કે શાર્દૂલના ચરણાંતે 'કેશવ' શબ્દ ગોઠવી શકાય તેમ નથી તેથી 'હરિ' પર્યાય મૂક્યો છે કે હ ધ્રુવ નડિયાદના એટલે ચરોતરની પ્રશંસા કરે એ દેખીતું છે.

આ ઉપરાંત કર્તાના નામના સૂચક કેટલાક ગૌણ નિર્દેશો નાટકની વચ્ચે ગૂંથાયેલા પણ મળી આવે છે. એ નિર્દેશો[૧૨] ઉપરના જેવા સચોટ નથી એટલે એમની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં કરી નથી.

૪

અહીં સુધી આપણે બાહ્ય અને આંતર પુરાવાઓ તપાસ્યા. સ્વ. નરસિંહરાવે પોતાના સમર્થ નિબંધ વડે આ નાટકોને અપ્રેમાનંદીય અને આધુનિક ઠરાવ્યાં ત્યારથી એમની આધુનિકતા વિષે કોઈને શંકા રહી નથી એમને પ્રેમાનંદનાં રચેલાં માનવાને આજે કોઈ જ તૈયાર નથી.

આ નાટકોનું કર્તૃત્વ આધુનિક હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ એમના પ્રકાશકો ઉપર સહુને શંકા આવે. આથી ઘણા સાહિત્યરસિકો એ શાસ્ત્રી નાથાશંકર અને છોટાલાલ નરભેરામે રચેલાં છે એમ માને છે. આ માન્યતા વૈદ્ય જટાશંકર યજ્ઞેશ્વરના પત્ર ઉપરથી ખોટી ઠરે છે. છોટાલાલ નરભેરામ આ બાબતમાં સંડોવાયા જ નહોતા,

અને 'શાસ્ત્રી નાથાશંકરમાં આવાં નાટકો રચવાની શક્તિ નહોતી એમ' એ 'પત્ર' ઉપરથી જણાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ એમ હોય તો પછી આ નાટકો કોણે લખ્યાં? સ્વ. નરસિંહરાવે આછો નિર્દેશ કર્યો છે કે એ ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવે વખતે રચ્યાં હોય. પરંતુ ડૉ. હરિલાલને સંસ્કૃતમય ભાષાનો ઘણો મોહ હતો.[13] તેમની રચનામાં ભારોભાર દેશ્ય શબ્દો અને ઉક્તિઓ આવે એવો સંભવ ઓછો લાગે છે. વળી એમના કર્તૃત્વની સાબિતીમાં અંતિમ ભારતવાક્યો સિવાય બીજા આભ્યંતર પુરાવાઓ નથી. એ ભરતવાક્યોમાંના કર્તાના નામનિર્દેશને પણ અન્યથા ઘટાવી શકાય તેમ છે. આથી ડૉ. હરિલાલનું કર્તૃત્વ બહુ સંભવિત લાગતું નથી.

તો પછી આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી આ નાટકો રચ્યાં હોય એવી એક જ વ્યક્તિ બાકી રહે છે તે સ્વ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ. એમનો સંસ્કૃત નાટકોનો અભ્યાસ, પ્રાકૃતોનું પરિશીલન, દેશ્ય પ્રયોગો તરફની અભિરુચિ પ્રકાશકમંડળ સાથે ડૉ. હરિલાલ ધ્રુવ દ્વારા નિકટ સંબંધ: એ સર્વ જોતાં આ નાટકો અન્ય કોઈ આધુનિક વિદ્વાન કરતાં એમણે રચ્યાં હોવાનો સંભવ વધારે છે એમના સ્વભાવમાં સંકોચવૃત્તિ, ક્ષોભ વધારે હતાં, અને પૂર્વ વયમાં તો એ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં હશે પોતાના પ્રથમ અનુવાદો પણ 'વનમાળી' તખલ્લુસથી જ પ્રસિદ્ધ કરેલા; પોતાના નામથી એ પ્રસિદ્ધ કરતાં એમને સંકોચ થયેલો.

આ નાટકો પ્રકાશકોની માગણીથી રચી આપ્યાં હોય, અને પહેલાં પ્રેમાનંદને નામે પ્રસિદ્ધ કરી, એ સફળ થતાં પોતાનું કર્તૃત્વ જાહેર કરવાની એમની ધારણા હોય એ સંભવિત છે અથવા કદાચ મધ્યકાળમાં હિંદની કોઈ પણ ભાષામાં નાટકો નહોતાં છતાં ગૂજરાતી ભાષામાં સુંદર નાટકો રચાયાં હતાં એમ દર્શાવી આપીને અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓ કરતાં ગૂજરાતીનું ગૌરવ વધારવાના હેતુથી એમણે આ નાટકો રચીને પ્રેમાનંદને નામે ચડાવ્યાં હોય. વડોદરામાં અને અન્ય સ્થળે એ ગઈ સદીની છેલ્લી વીશીમાં મરાઠી ગૂજરાતી વચ્ચે સ્પર્ધા થતી. એમ ગમે તે કારણથી એ નાટકો રચ્યાં હોય પણ એમાં એમના કર્તૃત્વની નિશાનીઓ છૂપી રહી શકી નથી. ગદ્યમાં અંતર્ગત યમક, પદ્યરચનામાં યમક લાવવાની પદ્ધતિ, ફારસી શબ્દો, જોડણી, કૃત્રિમ પ્રાકૃતો અને કેટલાય શબ્દપ્રયોગો અને ઉક્તિઓ આ નાટકોમાં અને કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં સમાન છે.

કોઈ કહેશે કે આ સમાનતા તો આકસ્મિક પણ હોઈ શકે. પરંતુ એમ નથી. ગદ્યાન્તર્ગત યમક, કૃત્રિમ બોલીઓ, ફારસી શબ્દોનો બહોળો વપરાશ એ પ્રેમાનંદીય નાટકોનાં લાક્ષણિક અંગો છે. એ લક્ષણો વિરલ છે, છતાં પણ કેશવલાલમાં તો વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એ ઉપરાંત સ્વ. કે. હ. ધ્રુવના એક અનુવાદમાં જ કેટલા બધા એવા લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો મળે છે કે જે અન્ય સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં જણાતા નથી, અને પ્રેમાનંદના બહોળા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે! આટલી બધી સમાનતા શું કેવળ આકસ્મિક હોઈ શકે?

---

૧૩. એમના 'ચિત્રદર્શન'નું અવલોકન કરતાં સ્વ. નવલરામે 'સંસ્કૃતમય ગૂજરાતી' પ્રસિદ્ધ લેખ લખી, અતિ સંસ્કૃતમયતામાં અયશનો બતાવ્યાં છે.

બીજી પણ એક દલીલ થઈ શકે એમ છે. આ નાટકોના આદર્શ ઉપરથી, સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે પોતાના અનુવાદો કર્યા તેથી બંને વચ્ચે આટલી સમાનતા જણાય છે. આ દલીલમાં બહુ વજુદ નથી. પ્રેમાનંદનાં નાટકો એવાં આદર્શ નથી કે જેની નકલ કરવાને કોઈ પ્રેરાય, એવી એક પણ નકલ હજી સુધી થઈ પણ નથી. વળી આ નાટકોના આદર્શનું અનુકરણ સ્વતંત્ર નાટકમાં થાય એ વધારે સંભવિત છે. અનુવાદમાં મૂળની ભાષાનું અનુસરણ એટલી ચીવટથી કરવું પડે છે કે તેમાં બહારનાં તત્ત્વો દાખલ કરવાનો ભાગ્યે જ અવકાશ રહે. વળી મૂળ સંસ્કૃત પદરચનાના આદર્શથી વિરુદ્ધ જઈને વર્ણોને વિકૃત કરીને તાલમેલિયા પ્રાસ મેળવવાને તત્પર થઈ જવાય એટલો બધો આ નાટકોનો કે. હ. ધ્રુવ ઉપર પ્રભાવ પડ્યો હતો એમ માનવું ઠીક લાગતું નથી. એના કરતાં આ નાટકોને અને પ્રસ્તુત અનુવાદોને એક જ લેખિનીનાં ફૂલ ગણવાં વધારે સયુક્તિક છે.

સ્વ. કેશવલાલભાઈના કર્તૃત્વથી ચારુતર પ્રત્યેનો પ્રેમ, ચરોતરી શબ્દપ્રયોગો વગેરેનું કારણ પણ મળી રહે છે. અને આટલા બધા આધુનિક સાક્ષરોમાંથી સ્વ. કે. હ. ધ્રુવ જેવા સારગ્રાહી વિદ્વાનને આ નાટકો પ્રેમાનદીય ઠરાવવાનો આગ્રહ શા માટે? તેમજ કેશવલાલભાઈ આ નાટકોની નવી આવૃત્તિનું સંપાદન કરે તેનું કારણ શું?

આટલી ચર્ચા પછી એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી જ આ નાટકો કોઈએ રચ્યાં હોય તો તે સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે રચ્યાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. આંતર પુરાવાઓ આ સંભવનું સમર્થન કરે છે. બાહ્ય નિશ્ચિત પુરાવાઓ હજી કોઈને મળ્યા નથી એટલે બેધડક આ કૃતિઓ અમુક જ વ્યક્તિની છે એમ તો કહી શકાય જ નહીં. એટલે, છે એટલા પુરાવાઓ ઉપરથી કોઈ પણ રીતના મતાગ્રહ વિના આ મત રજૂ કરું છું. વધારે નિશ્ચિત પ્રમાણો ઉપરથી, મારી કલ્પનાને સુધારવાની જરૂર પડે તો તેમ કરતાં મને સંકોચ થશે નહીં.

કૃપણનું પ્રમાણપત્ર

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

દાનીઓની દાન રીતિ કૃપણને નવ ગમે,
યાચક બની લે દાન કરે ના વખાણ,
કરે હાંસી ઉલટાની, કૂપમાંથી પાણી પીતાં,
"લોટ, લોટ" હસી કહી, ઘડો દે પ્રમાણ.

ધમ્મપદ

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

[ચિત્તવર્ગ]

૩૩ રક્ષણે કપરું ચિત્ત, કપરું ય નિવારવું;
ચળુંચળું ચપળ, તે મેધાવી કરતો ઋજુઃ
બાણકાર કરે સીધી જેમ બાણ તણી અણી. ૧

૩૪ જલે જાયું, સ્થલે ફેંક્યું તરફડે જેમ માછલું,
છાંડતાં મારઘરને ફફડે તેમ ચિત્તડું. ૨

૩૫ યથાકાળ ચરંતું (ને) દુર્નિગ્રહ (વળી) લઘુ[1]
ચિત્ત ત્હેને દમો સમ્યક્; ચિત્ત દાન્ત સુખાવહ. ૩

૩૬ સુદુર્દર્શ સુનિપુણ, ચિત્ત કામચરંત (જે)
રક્ષવું તે બુદ્ધિમાને; ચિત્ત ગુપ્ત[2] સુખાવહ. ૪

૩૭ દૂરંગમ એકચર અશરીર ગુહાશય
ચિત્તને સંયમે[3] જેઓ છૂટે તે મારબંધથી. ૫

૩૮ ચિત્તની અનવસ્થા ને પરિપ્લવ પ્રસાદનો;
સદ્ધર્મજ્ઞાનહીણાની પ્રજ્ઞાની પરિપૂર્તિ ના. ૬

૩૯ અનાસક્ત થયું ચિત્ત, અનાઘાત બન્યું તથા,
પુણ્યપાપ થકી મુક્ત; નાસ્તિ જાગ્રતને ભય. ૭

૪૦ કાયાને આ કુંભ સમાન જાણી,
શહેર જેવા ચિત્તને આ સુરક્ષી,
પ્રજ્ઞા યુધેથી માર સ્હામે લડીને
જીતી એને અનિવેશ રક્ષવો. ૮

૪૧ શાંહી ક્હોળની જેવી ફેંકેલી પૃથિવી પરે;
ક્ષુદ્ર આ કાય અચિરે લંબાશે ગતચેતન. ૯

૪૨ ચિત્ત મિથ્યા લગાડેલું કરે ભૂંડપ તેહનીઃ
શત્રુની શત્રુ ન કરે, વેરીની વેરી વા નહીં. ૧૦

૪૩ માતા પિતા નહીં તેવું સ્વજનો અન્ય વા નહીં
કરે શ્રેય, કરે જેવું ચિત્ત સમ્યગ્વ્યવસ્થિત. ૧૧

---

૧ ચંચળ. ૨ સંરક્ષેલું ૩ સંયમમાં રાખે. ૪ અનાસક્ત બનીને.

ઉદ્યાન અને ઉદ્યાનયોજક

ભાનુપ્રસાદ લ. દેસાઈ
બી.એજી; એફ. આર. એચ. એસ. (લંડન)

કોઈ સુંદર હીરાની કિંમત ઘણી હોય પણ જ્યાં સુધી તેને યોગ્ય કારીગરને હાથે સોનાના ઘરેણામાં જડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની શોભાની પિછાન આમવર્ગને થતી નથી. પુષ્પવાટિકા, બગીચો, ઉદ્યાન, વાડી, એ બધાં કોઈ પણ નાનાં કે મોટાં મકાન, આવાસ, સંસ્થા, ગામ કે શહેર રૂપી હીરાને ઘરેણાંની ગરજ સારે છે.

સ્થાપત્યનો નમૂનો તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં બંધબેસતો કરવો, તેને માટે અનુકૂળ પૃષ્ઠભૂમિની યોજના કરવી એ કામ ઉદ્યાનયોજક–(landscape designer)નું છે. ઉદ્યાનનો ફેલાવો ગમે એટલો નાનો હોય પણ તેની અંદરના કામની ઝીણવટનો પાર હોતો નથી. મોટા બગીચો હોય તો તેના સંયુક્ત ભાગો પ્રમાણમાં મોટા હોય પણ પ્રત્યેક ભાગના આકાર, માપ, રૂપ, રંગ વગેરે માટે નાના અને મોટા ઉદ્યાનમાં કાળજી તો સરખી જ રાખવી પડે.

ઉદ્યાનયોજકનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુરુ કુદરત છે. પર્વતના કોઈ ઊંચા શિખર ઉપરથી ખીણનો રમ્ય દેખાવ, તેમાં ઘેરાતા છાયા અને પ્રકાશના આવરણો, સ્થિર સરોવરમાં કિનારાના ઊંચાંનીચાં ઝાડોનું મંદ આંદોલન કરતું પ્રતિબિંબ, કે ધીમે ધીમે આવતા સમીરથી પાણી ઉપર નાચતાં કમળદળના પૂર્ણો, દૂર આવેલી ઝાડીની પાછળ કે ઊંચા મંદિરની ઓથે સંધ્યાના રંગોમાં ડૂબકી મારી જતો સૂર્ય, કે વાદળાંની કાળી ઘટામાંથી ડોકિયાં કરતો ચંદ્ર, અથવા ઘાટા જંગલમાંથી ઘૂ...ઘૂ...અવાજ કરીને હજારો ફૂટ નીચે જળધોધ, અવિરત ઘૂઘવતા સાગર ઉપર નાનકડી હોડીના પડછાયાનું નૃત્ય, એ સૌ ઉદ્યાનયોજકને કુદરતમાં રહેલી પ્રતિભા અને દૃશ્યમાં રહેલાં સમતોલપણાનો બહુ સરસ ખ્યાલ આપે છે. બુદ્ધિશાળી યોજક આ બધાંમાંથી પોતાની દૃષ્ટિની વિશાળતાથી અમૂલ્ય-તત્ત્વો ઉપાડી લઈ માણસજાતના મનને રાહત આપે, શાંતિ બક્ષે એવાં ઉદ્યાનો કરવામાં વાપરે છે.

બગીચાની યોજના કરનાર કુદરતનો અભ્યાસી હોય પણ જો તેને પોતે લાવવા ધારેલી વસ્તુઓ, વનસ્પતિ વગેરેનું પૂરતું જ્ઞાન ન હોય, પોતાના વિચારોને વાણીમાં, લખાણમાં, રેખાચિત્રો કે કાગળ ઉપર નકશા રૂપે, અને બધી નાનીમોટી બાબતોને સ્થળ ઉપર ઉતારી શકવાને અસમર્થ હોય તો તેની કારકીર્દિ સફળ થઈ શકતી નથી, તે સાથે ઉદ્યાનયોજકે કરવા ધારેલી પુષ્પવાટિકા કે બગીચાને લગતા આર્થિક પ્રશ્નો પ્રત્યે પણ દુર્લક્ષ ન રાખવું જોઈએ.

માણસનું મન ન સમજાય એવી વસ્તુ છે. એકને અમુક રીતનો દેખાવ પસંદ હોય, બીજાને તે જ દેખાવમાં કોઈ અમુક જાતના અંશની ક્ષતિ લાગે, ત્રીજાને વળી કોઈ નવીન જ યોજના ગમે.

એક દૃશ્ય સુંદર છે કે અસુંદર તેની છાપ માણસના મન ઉપર કાયમ થતાં પહેલાં ત્રણ ચીજોની ક્રિયાઓ ઉપરાઉપરી કામ કરે છે. દૃષ્ટિ, કલ્પના, અને તેમાંથી પેદા થતી સ્થિર છાયા. ઘણીવાર સ્થળ, સમય કે કાળ અથવા આગળ પાછળ બની ગયેલા બનાવોની અસર માણસના મનને કોઈ સુંદર દેખાવ પ્રત્યે પણ પ્રથમ દર્શને અણગમો કરાવે છે. પણ સાચે દેખાતું ઉદ્યાન કે વાટિકાનું દૃશ્ય ધીમે ધીમે માણસના અસ્થિર થઈ ગયેલા મન ઉપર પણ જ્યારે કબજો મેળવી તેને શાંત અને સ્વસ્થ કરે ત્યારે જ ઉદ્યાનયોજકના કામની સાર્થકતા ગણાય. ઘણીવાર બહારની ઉપાધિથી ટૂંક સમય માટે માણસે પોતાના મનની શાંતિ ગુમાવી દીધી હોય તો તેવી વ્યક્તિઓ તરફથી અપાતા મતો વજનદાર ન હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે.

કેટલીક વખત માણસની, પહેલાંની પરિસ્થિતિ, તેનું શિક્ષણ કૌટુંબિક રીતિઓ, સ્વપ્રાંતીય કે સ્વદેશીય ભાવનાઓ, અને વર્તમાન માન્યતાઓ પણ તૈયાર થયેલાં કામ ઉપર ન્યાય તોળતી વખતે અસર કરે જ છે. આ ઉપરાંત કોઈનો સ્વભાવ પુરાણી રીતિઓથી જોવાનો હોય છે, તો કોઈ અગમ્યવાદી જણાય, ત્યારે કોઈને આદર્શવાદ પર વધારે લક્ષ હોય, અથવા કોઈ શાસ્ત્રીય રીતે પૃથક્કરણ કરે તો કોઈને આર્થિક બાજુ વધારે મહત્ત્વની જણાય. આવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓની જુદી જુદી તુલનાત્મક દૃષ્ટિ હોય અને તેથી તેમનો અભિપ્રાય પણ અનેકવિધ હોય તેથી ઉદ્યાનયોજકે ખંતથી કરેલાં કામની કિંમત ઓછી અંકાશે એવો ખ્યાલ રાખવાની જરૂર નથી. એટલે સ્વપરીક્ષણના જેવો પ્રગતિનો બીજો શ્રેષ્ઠ માર્ગ ન હોવાથી તેને જ અનુસરવું જોઈએ.

એક ઠેકાણે હજારો ફૂલઝાડોનો ઢગલો કરી દેવો, મરજીમાફક તેને રોપી દેવાં, કે ગમે તેમ ભૌમિતિક રેખાઓ, ગોળ, ત્રિકોણ, અષ્ટકોણ, ચોરસ કે લંબચોરસ ને ગૂંચવણ ભરેલી આકૃતિઓનો શંભુમેળો કરી મરજીમાં આવે તેમ બેચાર રસ્તાઓ આડાઅવળા બનાવી અર્થ વગરના કુંડાળામાં ફૂલના રોપાઓ ખીચોખીચ ભરી દેવાં, છોડવાઓ મોટા થઈ કેવા દેખાશે, આંખને ગમશે કે નહિ, દરેક દિશામાં સમતોલપણું જળવાશે કે કેમ, ભવિષ્યમાં તેના રૂપરંગ કેવાં થશે, વગેરે અનેક બાબતોનો વિચાર કર્યા વિના વનસ્પતિનું સંગ્રહસ્થાન કરી તેને પુષ્પવાટિકા કે ઉદ્યાન કહેવામાં આવે તો તે અજુગતું જ ગણાય.

બગીચો ગોઠવનારે અનેક બાબતો પ્રથમથી જ જાણી લેવાની હોય છે. ફૂલવાડી કે ઉદ્યાન કરવાનું હોય તે સ્થળની માહિતી, દરિયાની સપાટીથી ઊંચાઈ, તે પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, હવામાન, પાણીનો પ્રકાર અને તેની પૂરતી સગવડ, જમીનની જાત, [illegible] જમીનનું [illegible], ને સ્થળને સુગમ એવી વનસ્પતિ, ફૂલવાડીનો ઉપયોગ જેવો કે [illegible] માટે, શાળા કે [illegible] માટે, આમજનતાના ક્રીડાંગણ તરીકે, અથવા મહેલ કે ઉદ્યોગપતિના મકાનની શોભા અર્થે અગર સાધારણ આર્થિક સ્થિતિવાળા ગૃહસ્થના આંગણામાં કે [illegible] ખેડૂતોના ખેતરમાં કમાણી માટે, કે ફળો સારુ, શાકભાજી અર્થે કે ફક્ત આનંદના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ થવાનો છે એ વિગતો

નક્કી કરી લેવી જરૂરની છે. આ ઉપરાંત એ સ્થળના લોકોની ભાવના, માન્યતા, અને કેટલેક અંશે પ્રગતિ ઉપર નજર રાખીને ઉદ્યાનયોજનાનું ઘડતર કરવું જોઈએ

એકલાં ફૂલોનું જ્ઞાન, વનસ્પતિ ઉગાડવાની માહિતી, શોભાનાં ઝાડોની ખાસિયતની જાણ, સારી આકૃતિઓ કાગળ ઉપર દોરવાની કે જમીન ઉપર નકશાઓ ઉતારવાની આવડત, એકલી સ્થાપત્ય વિદ્યાનો અભ્યાસ, ચિત્રકળાનો અનુભવ, કે સુંદર વર્ણનાત્મક ભાષણ કે લખાણ કરવાની કુનેહથી જ સાગ પુષ્પવાટિકા બનાવનાર થઈ શકાતું નથી: આ બધી વસ્તુઓના જ્ઞાન સાથે તેનો અનુભવ, યોગ્ય સ્થળે પ્રમાણસર ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અને ઉદ્યાન બનાવતી વખતે આવી પડતી નાનીમોટી વિમાસણોનો તાત્કાલિક ઉકેલ કરવાની દક્ષતા ખાસ જરૂરનાં છે.

ઉદ્યાનયોજનાના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો ગણવામાં આવ્યા છે. એક, કુદરતી નૈસર્ગિક, શોભાને અનુરૂપ થાય તેવો; અને બીજો, મનુષ્યના કૌશલ્યે ગોઠવણી કરેલો. અંગ્રેજીમાં એને 'Naturalistic અને Humanized અથવા ઘણીક વાર Informal અને Formal પણ કહે છે. કેટલીક વાર અમુક દેશમાં કે અમુક કામમા વ્યવહારથી સ્થાપિત થયેલા કાયદાઓ અનુસાર ઉદ્યાનસંયોજનના પ્રકારમાં પણ ભેદો પાડવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, મુગલ જમાનાના બાગો જેમાં ઈરાન અને અરબસ્તાનની સંસ્કૃતિની છાયા હોઈ, સાથે સાથે ધાર્મિક અર્થસૂચકતા પણ દેખાય છે. આ જાતના બગીચાઓ મુખ્યત્વે કોઈ મહાપુરુષની કબર; મહેલ કે મસ્જિદોની આંસપાસ ખાસ જોવામા આવે છે. વળી મુગલાઈ બાગોમાં વહેતાં પાણીને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી હોજ, ફુવારા, કે બનાવટી જળધોધને બગીચાની યોજનામાં ગૂંથવામા આવે છે, તે એની ખાસ વિશેષતા છે. કાશ્મીરનો શાલીમાર બાગ, દિલ્હીના કિલ્લામાંના જૂના બાગો, આગ્રાના તાજમહાલની સામે, અને લાહોર લખનૌ કે દક્ષિણમાં પણ ઔરંગાબાદ કે હૈદ્રાબાદ સુધી મુગલાઈ બગીચાનાં અંગભૂત તત્ત્વોની અસર ઠામ ઠામ દેખાય છે. દિલ્હીમાં વૉઈસરોય માટે હાલમા જ નવા બનાવેલા મહેલમાં જૂના જમાનાના બાગોના બધા અંશોનો સમાવેશ કરી એક સરસ બગીચો બનાવ્યો છે, અને તેને 'મુગલ ગાર્ડન' તરીકે ઓળખાવે છે. આ સિવાય સ્પેનનાં મુરીશ બાગો જેમાં પાણી છાંટી છાયાંવાળી જગ્યાઓ, ને ફુવારાઓના સમાવેશ સાથે વિવિધ રંગી વસ્તુઓની યોજના કરી હોય છે. 'ઈટાલીના પુનરુત્થાન કાળ'ના ઉદ્યાનો જે મોટે ભાગે અમીર ઉમરાવોના 'વીલા'ઓની આસપાસ જોવામાં આવે છે તે પણ ઘણી જૂની શૈલીના ગણાય. આમાં ખાસ કરીને જમીન ઉપર અથવા ટેકરીઓના ઢોળાવ સાથે કઠેરાવાળી અગાસી જેવા બાગો બનાવવાની વિશેષતા ગણાય છે. ફ્રાન્સના વર્સાઈના બાગમાં વળી બીજી જ તરેહની યોજના જોવામાં આવે છે. મોટાં ઝાડોથી ઢંકાયેલા દૂર દૂર સુધી પહોંચતા રસ્તાઓ, દૂરના ભવ્ય દેખાવો, અનેક ફુવારાઓની એકજથ્થે કરેલી ગોઠવણ વગેરે એક નવીન દિશાસૂચન કરે છે. આ ઉપરાંત 'ટયુડર કાળ' શુદ્ધ અંગ્રેજી કે વસાહતોમાં બનાવેલા બાગોની ગોઠવણ કે 'ડચ' બાગો પણ ધ્યાન ખેંચે એવા છે. આધુનિક જર્મન કે અમેરિકન બાગો, ઉદ્યાનો, કે 'પાર્કો' માં પોતાના દેશનું વ્યક્તિત્વ બહાર પડી આવે તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ અમેરિકન કરતાં જર્મન બાગોમા વધુ પડતી હોય છે. પણ સૌથી સુંદર

રીતે જુદી પડતી, અને પશ્ચિમમાં ઉદ્યાનકળાનો ઉદય થયો તે પહેલાંની હજારો વર્ષોથી ઊતરી આવેલી 'જપાની' અને તેની પુરોગામી 'ચીની' વાટિકાઓ કરવાની રીત બહુ આકર્ષક છે. નાનું તળાવ અને પાણીનું ઝરણું, તેમાં એકાદ નાવડી, ઝરણાં પર લાકડાંનો કમાન આકારનો પૂલ, વાટિકાની શાંત જગ્યામાં પૂર્વજનું મંદિર કે રંગબેરંગી મંડપ, લીલી હરિયાળી ઉપર ગોઠવેલાં પથ્થરનાં ફાનસો વગેરે અંગેઅંગમાં ઝીણવટભરી કારીગરી દેખાય છે. આપણા દેશમાં અને પરદેશમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે મોટા ઉદ્યાનોમાં જપાની વાટિકાને સ્થાન મળેલું જોવામાં આવે છે. બાગકળાના ઇતિહાસમાં હિંદનું સ્થાન પ્રથમ આવે છે. કદાચ પરદેશીઓ આ બીના તરફ દુર્લક્ષ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આપણાં કાદમ્બરી, શાકુન્તલ, ઉત્તરરામચરિત, કે એવા જ બીજા મહાગ્રંથોમાં, જૂના કાળમાં જાણીતાં વનો, ઉપવનો, લતામંડપો, વાટિકાઓ વગેરેનાં વર્ણનો આ હકીકતના ટેકા રૂપ છે.

ટૂંકમાં, આ બધી પુરાણી અને નવી પદ્ધતિઓનો ઇતિહાસ અને અભ્યાસ હોય તો બાગ બનાવનારને કયો પ્રકાર, કઈ શૈલી, કઈ યોજના કયાં અને કેવી રીતે બંધબેસતી આવે તે નક્કી કરવાનું સહેલું પડશે.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણેના ભેદો ઉપરાંત, ઉદ્યાનને પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોનારના મન ઉપર જે અસર થાય તે અનુસાર પણ વર્ગીકરણ થઈ શકે. જેવું કે સુંદર, રમણીય, આનંદમય, સરળ, ઉત્તેજક, ગંભીર, શોકપ્રદ, અદ્ભુત વગેરે. આ અસર ઘણીવાર વખત, ઋતુ, તેજ, છાયાનું મિલન, ઝાડવેલાની મિલાવટ, કે સ્થળમહિમાને લીધે પણ થાય છે. તો પણ એકંદરે ઉદ્યાનની યોજનાં અને તેનાથી ઉત્પન્ન થનારી અસરનું ઐક્ય સધાવું જોઈએ.

કોઈ વસ્તુને-ખાસ કરીને કળાના નમૂનાઓને કિનારી-સીમા હોય તો તે વધુ સારી લાગે છે. ફ્રેમવાળું ચિત્ર, પાળવાળું સરોવર, કિનારાવાળી નદી, તેજછાયાની રેખાવાળી વાદળીઓ, ઊંચીનીચી પર્વતશ્રેણી, કે ક્ષિતીજ અથવા દૃષ્ટિમર્યાદાથી બંધાતો મહાસાગર, જુદાં પડતાં રેખાબંધનને લીધે વધારે સરસ લાગે છે. એ જ પ્રમાણે બાગબગીચાને પણ વાડની જરૂર તો છે જ. પછી તે લાકડાંની, પથ્થરની કે બીજી કોઈ જાતની અથવા લીલાં ઝાડોની હોય તો પણ ચાલે.

મુંબઈ, પૂના, અમદાવાદ અને હિંદુસ્તાનનાં બીજાં અનેક નાનાંમોટાં શહેરોમાં કે કસબાઓમાં મુખ્ય વસ્તીથી દૂર બંગલાઓ, કુટિરો, વીલાઓ, વગેરેની આસપાસ બગીચાઓ, જોવામાં આવે છે. તેમાં લગભગ બધે જ ઠેકાણે સામ્ય જોવામાં આવે છે. વાહનમાર્ગ, લૉન-હરિયાળી, ફુવારા, પૂતળાં, વેલા, કમાનો, માંડવા, બાંકડા, બધું જ એક જ રીતે અથવા તો નજીવા ફેરફાર સાથે મૂકેલું દેખાય છે. આમાં અપવાદ રૂપ પણ કેટલાક બાગો છે. પણ તેની સંખ્યા દરેક વસ્તીમાં થોડી જ હોય છે.

બગીચો તૈયાર કરાવનારા ઉત્સાહી માલિકો મોટે ભાગે, પૂતળાં, ફુવારાઓ કે એવી જ અનેક ચીજો જે વ્યક્તિગત રીતે જોતાં કળાનો સરસ નમૂનો હોય, તેને એક જ ઠેકાણે ખીચોખિચ ભરી દે છે. આ વધારે પડતું હોઈ બાગની શોભાને વધારવાને બદલે તેમાં અતિશયપણાની ખામી બનાવે છે.

સારા ઉદ્યાનયોજકને હાથે અતિરેક ન જ થાય ઉદ્યાન ગોઠવનાર પાસે બહુ જ થોડી ચીજો હોય મણુ તેને જુદા જુદા બાગોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે ગોઠવી પાડોશીઓના બાગમાં પુનરાવર્તન કે નકલનો દોષ ટાળી શકાય છે.

આખો બગીચો અથવા ફૂલવાડી એક જ દષ્ટિએ જોવાઈ જાય તેના કરતાં બાગની જુદી જુદી વિશિષ્ટતાઓ ઠેકાણે ઠેકાણે અને અનોખી રીતે નજરે પડે તો તે વધુ આલ્હાદક લાગે. ફરતાં ફરતાં રસ્તાઓનો વળાંક મૂકતાં સામે જ સુંદર ફૂલોથી લચી પડેલી સુગંધિત વેલ કે માંડવો આપણને આનંદમગ્ન કરી દે, તેને છોડી વળી બીજી કેડી પકડતાં ઝાડપાનથી આચ્છાદિત શાંત જગ્યાએ વિરામાસન દેખાય, અથવા કોઈ ગીચ ઝાડીમાંથી બહાર આવતાં સામે જ વિશાળ ને સુંવાળી લાગતી હરિયાળી, કે પવનની લહેરોમાં ઝીણાં જલબિંદુનાં છાંટણાં છાંટતો ફુવારો અચાનક આંખે પડી માનવીને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દે એવું વિવિધતાવાળું અને પગલે પગલે નવું જણાતું સંયોજન બગીચા માટે અસરકારક ગણાય.

બાગની યોજનામાં વસ્તુઓનું સમતોલપણું ખાસ જરૂરનું છે, પણ તેથી કાંઈ બગીચાના એક ખંડમાં કરેલી ગોઠવણી જેવી જ દરેક દિશામાં ગોઠવણ કરવી એવું નથી. એમ થવાથી તો ઉદ્યાનની સામુદાયિક શોભા માટે ભેગાં કરેલાં અંગોના વ્યક્તિત્વોનો નાશ થઈ નૈસર્ગિક સૌંદર્યમાં તેમનું સ્થાન ગૌણ બની જશે.

કેટલાકને ફૂલઝાડો વગેરેની કાપકુપ કે કેળવણી કર્યા વિના તેમને કુદરતી રીતે જ ઊગવા દેવાની એક જાતની ધૂન હોય છે. ઉદ્યાનયોજકે ભવિષ્યમાં સ્થાયી થવાના કદ અને આકાર કે રંગ ઉપર ધ્યાન રાખીને જો બાગમાં ઝાડો રોપ્યાં હશે તો આ વૃત્તિ એક રીતે ખોટી નથી. પણ જો તાત્કાલિક અસર ઉપજાવવા માટે જ તેને રોપ્યાં હોય તો તેની અસર ટકાવી રાખવા માટે અથવા તો જંગલમાં ઊગતાં ઝાડપાનને આપણે ગામ કે શહેરમાં લાવીને વસાવ્યાં એટલે તેને વસ્તીમાં રાખવા પૂરતાં તો કેળવવાની જરૂર રહેશે જ.

પણ હરકોઈ વાત વધારે પડતી ન જ ચલાવી લેવાય. કોઈ માણસને હાથમાં લાંબી કાતર લઈ ને પુષ્પવાટિકામાં ઊગતાં તમામ ઝાડપાનની સવારથી સાંજ સુધી હજામત કર્યા કરવાની આદત જ પડી જાય તો તેણે કોઈ બીજો જ ધંધો હાથ કરવો જોઈએ.

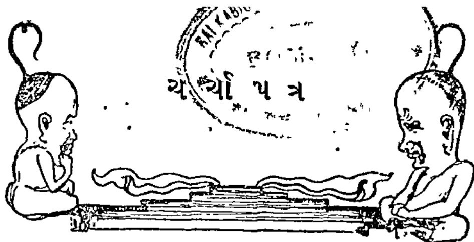
જૂની રીતે યોજેલા બાગોમાં–આપણા દેશમાં પણ–ઝાડોને વખતોવખત કાપી તેનું ઘણું રૂપાન્તર કરી નાંખેલું જોવામાં આવે છે. સમય જતાં માણસોનાં પહેરવેશ, બોલી, સ્થાપત્ય, ચિત્રલેખન કે બીજી નાનીમોટી કળાકારીગરીમાં ફેરફાર થતો ગયો તેમ બાગકળાનું પણ બન્યું. એક ઠેકાણે ઝાડોને કાપીને તેને કૂતરા, ઘોડા, મોર કે એવી જ સજીવ અથવા નિર્જીવ ચીજોના આકારની નકલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો; બીજી જગ્યાએ આડા ઊભા ને ત્રાંસા રસ્તાઓ અને ભૌમિતિક આકૃતિઓ ફૂલના ક્યારા માટે પસંદ કરાય; તો વળી કોઈ સ્થળે જેમ બને તેમ વધુ ને વધુ વળાંકવાળા રસ્તાઓ, અનિયમિત ક્યારાઓ ને ભૂમિતિની રેખાઓનો જાણી જોઈને ધ્વંસ કરેલો દેખાય. આમ કેટલીક ચીજોને નૂતનતા આપવાના મોહમાં તેમાં છીછરાપણું ન આવી જાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ.

મોટાં સ્થાપત્ય કામોમાં કોઈ વખતે સ્થપતિ પોતાની કળાનું સર્વોપરિપણું બતાવવાના અહંકારમાં અથવા તો ઝાડોને ઉગાડી જાણનાર બાગબાન, પોતાની કુનેહના તોરમાં કે શિલ્પી એની સુડોળ મૂર્તિ બનાવવાની શક્તિના બળે ઉદ્યાનયોજકને તેના કામમાં સહકાર આપવાને બદલે વિમુખ થાય છે. આવો વખત આવતાં ઉદ્યાનની ગોઠવણમાં આ બધા કારીગરોનો સાથ જરૂરનો હોઈ કુનેહથી કામ લેવાવું જોઇએ. ખરી રીતે તો ઉદ્યાનયોજકને તેના કામને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોનું ખપપૂરતું જ્ઞાન હોય તો આવી વેળાએ પોતાના અભિપ્રાયને વધુ વજનદાર બનાવી શકે; અને બધાં સુમેળ સાધી સપ્રમાણ દશ્ય ઉપજાવી શકે.

બગીચો બનાવનાર પોતે પણ ઘણી વાર પોતાની કુશળતાના અભિમાનમાં બીજા કળાકારોને અન્યાય કરે છે. સગવડ કે કુદરતના સામાન્ય નિયમોનું પણ અનુસરણ ન કરતાં મનસ્વીપણે પોતાને ફાવે તેવી યોજના ઘડી કાઢે છે, અને તેને એક નવીન પદ્ધતિ તરીકે આગળ ધરી લોકોમાં મૌલિક સર્જક તરીકે ખપવા માગે છે.

થોડાંક ઉદાહરણો લઈએ. વાડ કે કિનારી અથવા સીમાદર્શક વસ્તુઓ વિનાના ઉદ્યાનખંડો બનાવવા, ઘર અથવા એવી જ મહત્ત્વની ચીજની આસપાસ ઉજ્જડ વેરાન રાખે અને દૂર ઘેરી ઘટાવાળી કુંજો હોય, રસ્તો હોય પણ તેનો છેડો કોઈ પણ મુકરરં જગ્યા કે વસ્તુ પાસે ન લાવતાં સામે ભીંત જ ઊભી કરી દે, એક જ આદર્શ કે ઉપયોગ માટે તૈયાર થયેલી ગોઠવણીના અર્થ વિનાના ભાગલા કરી નાંખે, પ્રવેશદ્વારને ઘર સામે મોખરે પડતી જગ્યાએ ન રાખતાં કોઈ ખૂણામાં જ હડસેલી દે, ઉદ્યાનની વચમાં રસ્તા બનાવવાને બદલે વાડની એકદમ નજીક જ રાખે, એક જ જાતનાં ઝાડોની કુંજો બનાવવાને બદલે ઊંચાંનીચાં કે આછાંપાતળાં ઊગનારાં ઝાડોની ઝાડી બનાવે, નીચાણમાં પાણીને સ્થાન હોવું જોઈએ તેને બદલે ટેકરી ઉપર જ ચડાવે, ઝરણું બનાવી તેમાં રેતી ને નાનકડા પથ્થરોને બદલે ફરસબંધી કરાવે—આ અને એવી બીજી અનેક અટપટી ગોઠવણી અને અવનવા તરંગો પ્રચલિત કરે ત્યારે એ પ્રયત્નો અલ્પજીવી બને એમાં નવાઈ નથી.

ઉદ્યાનયોજકમાં કળાકારનો આત્મા, દુનિયામાં વસતા સામાન્ય માણસની વ્યવહાર બુદ્ધિ, અને એક કુશળ કારીગરની દક્ષતાનો અભાવ હશે તો તે કોઈ પણ કાળે એના ધંધામાં લાક્ષણિક સફળતા મેળવી શકશે નહિ.

૧

શ્રી. પ્રસ્થાનતંત્રીની સેવામાં

'પ્રસ્થાન'ના તાજા અંકમા "આધુનિક કાવ્યપ્રવાહ" એ વિષય ઉપરના એક વ્યાખ્યાનનો સાર પ્રકટ થયો છે તે જોતાં એ વ્યાખ્યાતાબંધુની મર્યાદાઓ વિષે બે લીટી લખું છું.

(૧) ઉત્તમ કવિ કે કલાકારને 'સમ્રાટ' 'ઇંદ્ર' 'શાહ' કે 'કયસર' જેવા સત્તાધરવાચક પદે નવાજવા, તે બેહુદું છે. સ્થૂલ અને જડ બલ ધરાવતી આપખુદ બેલગામ સત્તાથી કોઈ પણ મહત્તા અત્યંત ભિન્ન હોય તો તે બુદ્ધિ અને પ્રતિભાના પ્રભાવની મહત્તા છે.

(૨) શ્રી ન્હાનાલાલ કવિનું કિશોર વયનું તોફાનીપણું સુધારનાર હેડમાસ્તરનું નામ આ વ્યાખ્યાનમાં "કેશવરામ" આપેલું છે તે સાચું નથી.

(૩) "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી..." એ ભાવને વ્યાખ્યાતા વખાણે છે તે યોગ્ય છે, પણ શ્રી ખબરદારે એ ભાવ કોના કયા લખાણમાંથી ઉડાવ્યો, તેની વ્યાખ્યાતાને ખબર જ નથી એમ એમના લખાણ પરથી લાગે છે.

(૪) "છે દ્રવ્ય સાચે પરકીય કન્યા" એ પંક્તિ વિષે શ્રી વ્યાખ્યાતાને લાગે છે કે "વાંચનાર પરકીયને કન્યાનું વિશેષણ સમજી બેસે એવી વાકયરચના છે." "સાચે" નો અન્વય જેને ન સુઝે તે અર્થનો અનર્થ કરે પણ, પરંતુ તેમાં દોષ લેખકનો ગણાય કે અનધિકારી વાચકનો જ ? કે એઓ 'સાચ્ચે' એવી ભ્રષ્ટ જોડણીના હિમાયતી હશે ? કે

કન્યા ખરેખાત મતા પરાઈ
કન્યા નકી પારકું દ્રવ્ય જાણો
માલેક ના બાપ નિજાત્મજાનો
પિતા તણૂં રે નવ દ્રવ્ય કન્યા.

કે એવો કોઈ તરજુમો એઓ વધારે સારો ગણતા હશે ?

મુંબઈ તા. ૨૮-૮-૧૯૩૯ — બલવંતરાય ક. ઠાકોરના જય જય

તા. ક. એ બધું ગમે તેમ, આપણા સાહિત્યને અને ખાસ આપણી કવિતાને આપણા બેપરવા લોકમાં ફેલાવવાના યત્નો થાય, તે કાચી તૈયારીએ થતા હોય તથાપિ ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

અને સંભવિત છે કે આ પ્રકાશનમાં જણાય છે તે કચાશ મૂળ વ્યાખ્યાતાની હોય તે કરતાં એ વ્યાખ્યાનનો સાર લખી મોકલનાર વિદ્યાર્થીની વધારે હશે. બં.

૨

લેખક-પ્રકાશક વચ્ચે થતું કરારનામું

શ્રી. ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી અને શ્રી. રતિલાલ ઉકાભાઈ પરેખ એ બે ભાઈઓએ મળી 'લેખક-પ્રકાશક વચ્ચે થતું કરારનામું' નામે જે લેખ લખ્યો છે તે 'પ્રસ્થાન'ના ચૈત્રના અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૨૫ થી છપાયો છે. તે લેખમાં પૃષ્ઠ ૫૩૧ ઉપર એ ભાઈઓ લખે છે કે:

"લેખક પોતાનું લખાણ પ્રકાશકને એક વખતને માટે વાપરવા આપે અને પ્રકાશક તેને તેના બદલા તરીકે અમુક રકમ પુરસ્કાર રૂપે આપે ...આવું ધોરણ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' 'માનસી' વગેરેના તંત્રીઓએ સ્વીકારેલું છે. એથી ઊલટું, ક્યારેક ક્યારેક પ્રકાશકો તરફથી લેખન પુરસ્કાર તો બાજુએ રહ્યો, પણ જે સામયિકના અમુક અંકમાં લેખકનું લખાણ પ્રગટ થવા પામ્યું હોય તે અંકને પણ રીતસરની કિંમત આપીને ખરીદવાની તુંડમિજાજનો અનુભવ કોઈ કોઈ લેખકને થયો હોય એવાં દૃષ્ટાંતો પણ મળી રહે છે ખરાં."

પણ મને તો એથીયે વધારે કડવો અનુભવ થયો છે તે આમ પ્રસંગ આવ્યે પ્રકટ કરવો ઇષ્ટ લાગે છે; ખાસ કરીને એટલા માટે કે, લેખકોને તેમના લેખો માટે પુરસ્કાર આપનાર 'માનસી'ના તંત્રીનું નામ ઉપર આવ્યું છે. એ તંત્રી પૂર્વે 'કૌમુદી'ના તંત્રી હતા, ત્યારે ઈ. સ. ૧૯૨૭માં જર્મન ભાષામાંથી ગુજરાતી ભાષામાં મેં કરેલા 'વિલ્હેલ્મ ટેલ' નાટક ઉપર ભાઈ બાણુરાવ ઠાકોરે લખેલી ચર્ચા 'કૌમુદી'ના એક અંકમાં પ્રકટ થયેલી. એ ચર્ચાનો મેં ખુલાસો લખી એ પત્રના તંત્રી શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય ઉપર તે પછીના અંકમાં પ્રકટ થવા મોકલેલો. પણ અંકમાં સ્થાન નથી એવી દલીલ કરીને તે ખુલાસો તંત્રીશ્રીએ પાછો મોકલ્યો. 'જે પત્રમાં ચર્ચા થઈ હોય તે પત્રમાં તેનો ખુલાસો પ્રકટ કરવો જોઈએ એમાં જ તંત્રીની ન્યાયવૃત્તિ છે' વગેરે મારી અનેક દલીલો નિષ્ફળ ગઈ; છતાં 'તે ખુલાસો પ્રકટ કરાવવો જ હોય તો તેમાં રોકાતાં પૃષ્ઠના પૈસા આપો તો તે પ્રકટ કરી શકાય,' એવું તંત્રીશ્રીએ મને જણાવ્યું. મારા તાજા પુસ્તકની જાહેરમાં અવગણના ન થાય એ હેતુએ મેં તંત્રીશ્રીની શરત કબૂલ રાખી અને પછી મેં શું જોયું!

મારો ખુલાસો 'કૌમુદી'ના જે અંકમાં છપાયો તે અંક તંત્રીશ્રીએ મારા ઉપર રૂ.૫-૦-૦નું વી.પી. કરીને મોકલ્યો. તે ઉપર વી. પી. ચાર્જના ને મનીઑર્ડર ચાર્જના પૈસાનો દંડ ભરીને પણ, મારે મારી શરત પાળવા માટે, તે અંક મારે સ્વીકારવો પડ્યો!

આમ 'કૌમુદી'ના તંત્રીશ્રી વિજયરાય વૈદ્યની તુંડમિજાજીએ મારા લેખ કે ખુલાસા માટે મને રૂ. ૫-૦-૦ ને વી.પી તથા મ. ઓ નો મને દંડ કર્યો અને મારે ગરજનો માર્યો તે દંડ ભરવો પડ્યો!

આ વાતમાં જેને શંકા પડતી હોય તે શ્રી. વિજયરાય વૈદ્યને પૂછીને ખાત્રી કરી શકે છે.
આવો કડવો અનુભવ, મને લાગે છે કે, બીજા કોઈ લેખકને નહિ થયો હોય.
'બુદ્ધિપ્રકાશ' લેખકોને લેખના બદલા તરીકે પુરસ્કાર આપે છે એ વાત સાચી જ છે. એમ મારા પોતાના અનુભવથી કહી શકું છું.

'પાટીદાર'મંદિર, આણંદ — નરસિંહભાઈ પટેલ

અમેરિકાનું ગ્રામશિક્ષણ

નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ

શિક્ષણ એ રાષ્ટ્રઘડતરનું મુખ્ય સાધન છે. અને આ રાષ્ટ્રઘડતરનું મહાન કર્તવ્ય હવે જ્યારે આપણે આદર્યું છે, ત્યારે બીજા દેશોની શિક્ષણપ્રણાલિઓ, સરખામણીના દૃષ્ટિબિંદુથી સમજવી એ આપણી ફરજ છે. બીજા દેશોના અનુભવ આ રીતે કામે લગાડવાથી આપણે પ્રયોગ કરવા જતાં ભૂલો કરતા અટકીએ એટલું જ નહિ, પણ આપણે ઘડી કાઢેલી નવીન શિક્ષણ-પ્રણાલિમાં અનુકૂળ અને યોગ્ય ફેરફારો કરી શકીશું. આ સરખામણીના દૃષ્ટિબિંદુથી અમેરિકાના ગ્રામશિક્ષણ ઉપર હું લખવા માગું છું.

હિંદુસ્તાનની અને અમેરિકાની ગ્રામપરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેર છે. જો કે હિંદુસ્તાન અને અમેરિકા બન્ને ખેતીપ્રધાન દેશો છે, પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનની ગ્રામ પરિસ્થિતિ અમેરિકાની ગ્રામ પરિસ્થિતિથી જુદી છે. પરિસ્થિતિનો પ્રશ્ન શિક્ષણ સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા સાથે સંકળાયેલો છે. અમેરિકાની ૫૪ ટકા વસ્તી ગ્રામ છે, અને બાકીના ૪૬ ટકા વસ્તી શહેરી છે. ગ્રામ વસ્તીના બે ભાગ પાડવામાં આવે છે: (૧) ફાર્મ ઉપર રહેતા લોકો જેઓ ખેતીના કામમાં રોકાયેલા છે; અને (૨) નાનાં ગામડાંમાં રહેતા લોકો જેઓ પોતે ખેતી કરતા નથી પણ ખેડૂતો અને ખેતી સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ ધરાવે છે તે આ સંબંધ તે આવી જાતનો—ખેડૂતોને જરૂરી દાણા દુણી, ખાવાની તૈયાર ચીજો, કપડાં, ખાતર, ખેતીનાં ઓજારો અને યંત્રો વગેરે વેચવાના સ્ટોર કે દુકાનો ચલાવવી તે. અમેરિકાની વસ્તીનું આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ કૃત્રિમ છે; પણ સરળતા ખાતર આવું કૃત્રિમ વર્ગીકરણ પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. જે ગામડાં કે જનસમુદાય ૨૫૦૦ માણસોની વસ્તીથી નાનાં ગામડાંને 'ગ્રામ' (rural) તરીકે ગણવામાં આવે છે, જો કે તેને ખેતીના કામમાં સીધો સંબંધ ન હોય તો પણ, ખેડૂત-જીવન સાથે સંબંધ હોય તે પ્રશ્ન જુદો છે. અમેરિકામાં ફાર્મ મોટાં હોવાથી, દરેક ફાર્મ-કુટુંબ, દરેક ખેડૂત-કુટુંબ પોતાના ફાર્મ ઉપર રહેતું હોવાથી, એકબીજાથી છેટે રહે છે. આમ અમેરિકામાં છુટાંછવાયાં ખેડૂત-કુટુંબો આવેલાં છે આ ખેડૂત કુટુંબો ગ્રામજનતાનો એક ભાગ છે, અને બીજો ભાગ તે ૨૫૦૦ની જનસંખ્યાવાળાં નાનાં ગામડાં.

ફાર્મની ઉત્પન્ન શહેરોમાં કે બજારોમાં લઈ જવા માટે દરેક ફાર્મ આગળ થઈને, દરેક ફાર્મના દરવાજા આગળ થઈને પથ્થરની કે સીમેન્ટની સડક આવેલી છે. અમેરિકામાં રસ્તાની સગવડ ઘણી સારી છે. ડુંગરાળ, વેરાન, અને ખરાબાનો, વસ્તી વિનાનો પ્રદેશ બાદ કરતાં ગણતરી કરવામાં આવે તો દર બે માઈલ ચોરસે આડોઅવળો રસ્તો આવેલો જ હોય. આનો અર્થ એમ કે બેત્રણ માઈલ કોઈ બાજુએ તમે જાઓ તો એકાદ પાકો રસ્તો તમને જરૂર મળી આવે મોટાં શહેર, વેપાર તથા હુન્નરનાં મથકો, ઔદ્યોગિક સ્થળો અને બંદરો—આ બધાંને જોડતા ધોરી રસ્તાઓ (high ways) અમેરિકાની

સંયુક્ત સરકાર તરફથી બંધાવવામાં આવેલા છે. આમ રાજ્ય વચ્ચેના ધોરી રસ્તાઓ સંયુક્ત સરકાર બંધાવે છે. આ ઉપરાંત અમેરિકાનાં ૪૮ રાજ્યોમાંનાં દરેક રાજ્યે પોતાના રસ્તાઓ, આ ધોરી રસ્તાઓને જોડતા (feeder roads), બંધાવેલ હોય છે. આ રસ્તાઓ પણ પાકા છે. રાજ્ય (state) પરગણાં (counties)માં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. પરગણાંનું ક્ષેત્રફળ આપણા જિલ્લાઓની માફક એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ બદલાતું રહે છે. પરગણાં ટાઉનશીપ (township) માં વહેંચી નાખવામાં આવેલા છે. અમેરિકાના આદિવસવાટ દરમિયાન ઓછામાં ઓછી ૩૬ ચોરસ માઈલ (છ માઈલ ચોરસ) જમીનનો જથો નવા વસાહત કરનારને આપવામાં આવતો; એટલે સાધારણ રીતે ટાઉનશીપનું ક્ષેત્રફળ ૩૬ ચોરસ માઈલનું હોય છે. ટાઉનશીપને આપણા નાના તાલુકા જોડે સરખાવી શકાય. પરગણાં પોતાના રસ્તાઓ નિભાવે છે અને ટાઉનશીપ પણ પોતાના રસ્તાઓ બંધાવે છે અને નિભાવે છે, તેની મરામત, સમારકામ કરી સારી સ્થિતિમાં રાખે છે. બરફની ઋતુમાં બરફના થરથી જ્યારે આ રસ્તાઓ છવાઈ જાય છે ત્યારે તે બરફને ખસેડી નાખવાનું કામ પણ તેઓ જ કરે છે. શહેરના પોતાના રસ્તા હોય છે અને શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી તેની દરકાર રાખે છે. પણ શહેરના રસ્તાઓ સાથે આ સ્થળે આપણે સંબંધ નથી. આપણે ગ્રામ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ. 'ગ્રામ' એટલે ''ગામડાંનું'' કે 'ગામડાં સંબંધીનું' આવો અર્થ અમેરિકાને નથી લાગું પડતો; કારણકે જે ખરી રીતે 'ગ્રામ્ય' છે તે તો ખેડૂત કુટુંબો છે, ઉઘાડા ખુલ્લા પ્રદેશમાં છૂટાં છૂટાં દૂર દૂર વસતાં એકલવાયાં ખેડૂત કુટુંબો છે. માસાચુસેટ્સ, વર્મોન્ટવાળો ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના વિભાગને 'ગ્રામ્ય' એટલે 'ગામડાં સબંધીનું' આવો અર્થ લાગુ પડે છે; કારણકે આ પ્રદેશમાં આ લોકો જ્યારે આવીને વસ્યા ત્યારે ગામડાં બાંધી એક જથે રહેવા લાગ્યા. પણ અમેરિકાના બીજા આઠ વિભાગને આ અર્થ નથી લાગુ પડતો. વસ્તી-ગણતરીપત્રક પ્રમાણે અમેરિકાના નવ વિભાગ પાડવામાં આવે છે. બીજા આઠ વિભાગમાં ખેડૂતો ગામડાં વસાવી નથી રહેતા પણ છૂટા છૂટા પોતાનાં ફાર્મ ઉપર રહે છે.[1]

છુટાંછવાયાં ફાર્મને કઈ વસ્તુ જોડે છે? અહીં રસ્તા સારા છે, અને દરેક ખેડૂત પાસે મોટર હોય છે. પણ આ બધાં ખેડૂતકુટુંબોને પોતાની દૈનિક જરૂરિયાતો પાસેનાં ગામડાંમાંથી મેળવવી રહી. આમ અમેરિકામાં ગામડું એ કેટલાં યે આજુબાજુનાં ખેડૂત-કુટુંબોને જોડતા એક કેન્દ્ર તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આમ હોવા છતા પણ, ગામડાં પણ દૂર દૂર આવેલાં છે. પણ આજુબાજુનાં કેટલાંક ફાર્મની વચ્ચે, ત્રણચાર રસ્તાઓના જોડાણ આગળ, એકાદ સ્ટોર, દેવળ, નિશાળ અને થોડાંક ઘરનો જથો આવેલો હોય છે. આને આ લોકો 'પાડોશ' (neighbourhood) કહે છે. જ્યાં ખેડૂત કુટુંબો છુટાંછવાયાં રહેતાં હોય ત્યાં આવું એકાદ કેન્દ્ર કે જે ગામડું કહેવાય નહિ અને શહેર પણ કહેવાય નહિ તેને 'પાડોશ' કહેવામાં વાંધો પણ શો? આ પાડોશમાં એકાદ નિશાળ આવેલી જ હોય. ખેડૂત કુટુંબોને ખાવા પહેરવા માટેની ચીજો માટેનો

---

૧ આ વિષેના સવિસ્તર હેવાલ માટે જુઓ 'અમેરિકાના ફાર્મ' નામનો મારો

સ્ટોર ન હોય, કે રવિવારે પ્રાર્થના કરવા માટે દેવળ ન હોય પણ એકાદ 'લાલ રંગની નિશાળ' તો આવા પાડોશમાં આવેલી જ હોય. આવી ગ્રામ પરિસ્થિતિમાં, આવા ગ્રામ સંયોગોમાં અમેરિકાની ગ્રામશાળાઓ આવેલી છે. આ શાળાઓ એટલે ઘણે મોટે ભાગે ધૂળી નિશાળ કે ગામડી નિશાળ.

ધૂળી કે ગામડી નિશાળનો અર્થ એ નથી કે છોકરાંઓ ધૂળમાં બેસે છે. પણ જ્યાં પદ્ધતિસર, ક્રમાનુસાર, ધોરણવાર વર્ગો નથી લેવામાં આવતા. હોશિયાર છોકરાઓને આગળ ને આગળ શીખવવામાં આવે પણ ધોરણ જેવું કશું નહિ. આપણે ત્યાં ગામડી નિશાળો કે જે ખાનગી રીતે શિક્ષકો ચલાવતા તેમાં પણ આ પ્રમાણે બનતું હતું. શિક્ષક હોશિયાર વિદ્યાર્થીને આગળ ને આગળ શીખવે પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થી બધા ભેગા જ બેસીને ભણે, ધોરણ કે વર્ગ જેવું કશું નહિ. તે પ્રમાણે અહીંની ગ્રામશાળામાં પણ છે. લગભગ ૭૫ ટકા ગ્રામશાળાઓ (૧૯૩૦ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૪૩,૪૪૫ સંખ્યા) આપણી ગામડી શાળાઓના જેવી છે. કુલ નિશાળોના લગભગ ૬૦ ટકા જેટલી નિશાળો ગ્રામશાળાઓ છે અને આના ૭૫ ટકા ધૂળી નિશાળો છે. ધૂળી નિશાળ એટલે એક શિક્ષક અને એક ઓરડી પાંચથી વીસ વર્ષ સુધીના છોકરાઓ માટે ફરજિયાત શિક્ષણ છે. અમેરિકાનાં ગામડાંમાં આવેલી કે શહેરમાં આવેલી નિશાળો કરતાં આ ગ્રામશાળાઓની સ્થતિ જુદી છે. ગામડાંમાં આવેલી નિશાળને વસ્તીના પ્રમાણમાં પૂરતા નિશાળીઆઓ મળી રહે, અને શહેરમાં વધુ પડતા છોકરા હોવાથી એક કરતાં વધુ નિશાળો સારી રીતે ચલાવી શકાય. પણ ગ્રામશાળાઓ સારી રીતે ચલાવવી મુશ્કેલ છે. ગ્રામવસ્તી કે જ્યાં સો સો એકરોનાં મોટાં ફાર્મ આવેલાં છે ત્યાં આછીપાતળી વસ્તીને લીધે, ઓછાં છોકરાંને લીધે, નિશાળનું ક્ષેત્ર વધુ લંબાવવું પડે છે અને દૂર દૂરથી છોકરાઓને નિશાળમાં લાવવા પડે છે. આ પ્રશ્ન જેટલો અમેરિકાને લાગુ પડે છે તેટલો જ આપણને પણ મૂંઝવશે. કારણકે આપણાં ગામડાં નાનાં હોવાથી ગામડે ગામડે નિશાળ ચલાવી શકાશે નહિ અને એટલે કેટલાંક ગામડાંના જથ્થામાં એકાદ અનુકૂળ જગ્યાએ આપણી પણ ગ્રામ શાળાઓ આવવાની. અને (૧) નિશાળ ચલાવવા માટે પૂરતા નિશાળીઆઓની સંખ્યા; (૨) કેટલે દૂરથી નિશાળમાં નાનાં બાળકોને આણી શકાય તે; અને (૩) છોકરાંઓને દૂરથી આણવાનાં સાધનો જેવાં કે સારા રસ્તા અને મોટરબસો—આ ત્રણ પ્રશ્નો આપણે માટે ગ્રામશિક્ષણના વિકાસ દરમિયાન જરૂર ઉપસ્થિત થવાના. (૪) ચોથો પ્રશ્ન આ અમેરિકાની ગ્રામશાળાઓ એટલે ફાર્મ કુટુંબનાં છોકરાં ઉપર નભતી નિશાળ. અમેરિકામાં શહેરોમાં લગભગ ૭ મહિના (૧૮૩ દિવસ) આ પ્રાથમિક શાળાઓ કામ કરે છે અને ગ્રામશાળાઓ લગભગ પાંચ મહિના (૧૫૬ દિવસ) કામ કરે છે. ગ્રામ શાળાઓમાં સાધારણ રીતે ૫૦ ટકાથી થોડા વધુ છોકરાઓ હાજર રહે છે. આટલી ઓછી હાજરીસંખ્યા હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જે છોકરાં ખેતરમાં કામ કરી શકે એવાં હોય છે તે છોકરાં જો કોઈપણ જાતનું ખેતકામ મળી આવે તો તે કામ કરવા જરૂર જવાનાં જ. આપણે ત્યાં પણ જ્યાં ગામડાંમાં નિશાળો ચાલે છે ત્યાં પણ આ વસ્તુસ્થિતિ છે. "આજે તો જા અલ્યા, ભેંસ ચારવા જા" . "જા, અલ્યા મજુરો પર

દેખરેખ રાખવી જો." આમ નિશાળમાં આવતાં છોકરાંને તેમનાં માબાપના ધંધામાંથી તદ્દન અળગાં કરી શકાય નહિ. પ્રાથમિક ફરજિયાત શિક્ષણમાં, નિશાળોને સારી રીતે ચલાવવામાં આ ધંધાવિષયક પ્રશ્ન આપણી ગ્રામશાળાઓમાં જરૂર આવવાનો. આ બધી વસ્તુઓ તો નિશાળને સફળતાથી ચલાવવાની કાર્યપ્રણાલિ, નડતી મુશ્કેલીઓ અને તેનો ઉકેલ—આમ બાહ્ય વસ્તુઓ સાથે સંકળાયેલો હોવાથી જ્યારે એ પ્રશ્ન ઊભા થાય ત્યારે આપણે સહેલાઇથી વટાવી શકીએ. પણ મુખ્ય વસ્તુ તો શિક્ષણનું ધ્યેય અને શિક્ષણ પ્રણાલિ છે. માટે આ વસ્તુઓ ઉપર આપણે હવે આવીએ.

એકાદ ડૉક્ટર પોતાનું પ્રાથમિક, સેકન્ડરી અને કૉલેજનું શિક્ષણ પૂરું કરી બારથી પંદર વરસ ગાળી પોતાના ધંધામાં નિષ્ણાત થાય ત્યારે આપણે તેને જવાબદારીનું કામ સોંપીએ છીએ; કે એકાદ ઇજનેર કેટલાંય વરસો સુધી પોતાના વિષયનો અભ્યાસ કરે, ત્યારે તેને દેશની ઇજનેરી રચનાનાં કામની જવાબદારી સોંપીએ છીએ; કે એકાદ વકીલ કેટલાંયે વર્ષો સુધી કાયદાનો અભ્યાસ કરે અને ત્યાર બાદ કાયદાના ક્ષેત્રમાં કામ કરે ત્યારે તેને રાજ્યના કાયદાવિષયક પ્રશ્નોની જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે. પણ વિચિત્ર તો એ છે કે રાષ્ટ્રઘડતર અને રાષ્ટ્રચણતરનો આ મૂળ પાયો—નાનાં બાળકો—થોડું ભણેલા, થોડા પગારવાળા, શિક્ષકોના હાથમાં છે. તેને કેટલી મહાન જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તેનું ભાન નથી તેને, કે નથી સોંપનારને. અમેરિકામાં આ વસ્તુ પરત્વેની જવાબદારી કે જાગૃતિ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી આવવા પામી છે બાળશિક્ષણનો પ્રશ્ન એ રાષ્ટ્રઘડતર, રાષ્ટ્રવિકાસ કે રાષ્ટ્રોન્નતિનો પ્રશ્ન છે. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા જતાં બાળક એ કુંભારના ઘરની કાચી માટી જેવું છે અને તેમાંથી માટીના ગુણરૂપ પ્રમાણે ધાર્યો ઘાટ ઘડી શકાય. પણ આ ઉપમા મને નથી ગમતી. હું બાળકને અણવિકસ્યા કમળદળની ઉપમા આપીશ, અને કમળદળને વિકસાવનાર કે ઉઘાડનાર સૂર્ય કિરણોને શિક્ષણ પ્રણાલિની ઉપમા આપીશ. શિક્ષણપ્રણાલિમાં શિક્ષણનો આત્મા સમાએલો છે, એટલે કે શિક્ષણપ્રણાલિ એ એક યાંત્રિક વસ્તુ નથી પણ જીવંત વસ્તુ છે, જોકે પ્રણાલિ પ્રણાલિમાં ફેર છે. એકાદ પ્રણાલિ યાંત્રિક પણ હોય. આપણી ચાલુ આખી યે શિક્ષણપદ્ધતિ નગ્દમ યાંત્રિક છે. શિક્ષણપ્રણાલિ કયા ધ્યેયથી રચવામાં આવી છે તે ધ્યેય ઉપર વ્યક્તિવિકાસ, સમાજવિકાસ કે રાષ્ટ્રવિકાસનો આધાર રાખે છે. અમેરિકાની શિક્ષણપ્રણાલિ કયા ધ્યેય ઉપર, કયા સિદ્ધાંત ઉપર રચાએલી છે તેનો વિચાર કરીએ.

દરેક બાળકમાં વ્યક્તિત્વ (personality) સમાયેલું છે. એક બાળકનું વ્યક્તિત્વ બીજા બાળકના વ્યક્તિત્વથી ભલે જુદું હોય, અને હોય છે; પણ શિક્ષણનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો બાળકમાં રહેલા આ ગૂઢ વ્યક્તિત્વને જાગૃત કરી, યોગ્ય દિશાએ દોરી, રાષ્ટ્રઘડતરમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું છે. બાળકો ભવિષ્યના નાગરિકો છે તેનો અર્થ આ. વ્યક્તિવિકાસની દૃષ્ટિએ જોતા જતાં, ગ્રામશિક્ષણનાં બે અંગ છે: (૧) શારીરિક વિકાસ; અને (૨) માનસિક વિકાસ. ખરું શિક્ષણ આ બન્ને વસ્તુઓને સાંગોપાંગ વિકસાવે તે છે. બાળકમાં રહેલું ગૂઢ વ્યક્તિત્વ જે શિક્ષણ વિકસાવે–ખીલવે તે શિક્ષણ ખરું શિક્ષણ છે.

બાળશિક્ષણના વિષયમાં અમેરિકા બે વસ્તુઓનો સમાવેશ કરે છે: (૧) આત્મવિકાસ (self-expression); અને (૨) જાતદોરવણી (self-guidance). જેમ વર્તુલનો વિકાસ કે વિસ્તાર તેના કેન્દ્રમાંથી થાય છે તે જ પ્રમાણે બાળકનો વિકાસ પણ અંદરથી જ થવો જોઈએ. એટલા માટે બાળકોને શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કાચી માટી તરીકે નથી ગણવામાં આવતાં. કાચી માટીના ઘડવામાં આવતા ઘાટ એ બહારની દોરવણી છે— બહારથી કરવામાં આવતો વિકાસ છે. વસ્તુસ્થિતિ, પરિસ્થિતિ અને સંજોગો કે વાતાવરણ એટલાં બધાં અનુકૂળ બનાવવાં જોઈએ કે બાળકનું સુપ્ત કે અણવિકસ્યું વ્યક્તિત્વ, આંતરિક રીતે, અંદરના બળથી, બાળકની જ્ઞાનબુદ્ધિના વિકાસ સાથે વિકસવા પામે. આ વસ્તુ કેટલે અંશે 'સામુદાયિક રીતે' સાધી શકાય એ પ્રશ્ન જુદો છે. પણ શિક્ષણશાસ્ત્રના આ આત્મવિકાસ (self-expression) અને જાતદોરવણી (self-guidance) ના સિદ્ધાંતમાં બાળવિકાસની દૃષ્ટિએ જોતા જતાં, વ્યક્તિઘડતરની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં, એક સત્ય સમાએલું છે તે તો આપણે જરૂર સ્વીકારવું પડે. શિક્ષકો, બાળકોના આ આત્મવિકાસના નેતા છે, નિયંતા નથી. નિયંતા તો બાળક પોતે જ છે; પણ શિક્ષકનું કર્તવ્ય તો એ છે કે બાળકમાં કેવા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ સમાએલું છે તે જાણવું, અને તે જાણ્યા પછી તે વ્યક્તિત્વનો સારામા સારો વિકાસ કેવી રીતે થાય તેને માટે પ્રયાસ કરી તે વ્યક્તિવિકાસનું નેતૃત્વ સ્વીકારવું. આ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અમેરિકાનું આધુનિક ગ્રામશિક્ષણ આ સિદ્ધાંત ઉપર રચવામાં આવ્યું છે.

બાળકના વ્યક્તિત્વનો "રાષ્ટ્રઘડતરના કામમાં ઉપયોગ કરવાનો" મેં ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે. રાષ્ટ્રઘડતરનો પ્રશ્ન ઘણે મોટે ભાગે આર્થિક છે; અને બીજે નંબરે સામાજિક છે. રાષ્ટ્ર કે ગ્રામશિક્ષણનું ધ્યેય સામાજિક છે કારણકે પ્રજાસત્તાક રાજ્યને અનુકૂળ નાગરિકતા તેનામાં ખીલવવાની છે. આજે જે વ્યક્તિઓ અમેરિકામાં મતાધિકાર ધરાવે છે તે જ્યારે વાત કરતાં 'હું અમેરિકાનો નાગરિક છું' એમ બોલે છે ત્યારે કેટલો મગરૂર થાય છે; અને 'અમેરિકા'ના 'મે' ઉપર ભાર દઈને આત્મશ્રદ્ધાથી અને પોતાના અમેરિકાના નાગરિકપણા તરફ બહુમાનથી જુએ છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ જેમ તેમની દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ માટે મગરૂર છે, અને પૂર્વની પ્રજાઓ જેમ તેમનાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે મગરૂર છે, તે જ પ્રમાણે આ નાગરિકપણાની મગરૂરી કેળવવા બાળક લખતું વાંચતું થયું કે તેને સમાજશાસ્ત્રના પ્રાથમિક પદાર્થપાઠ શીખવવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત એકલવાયું જીવન ગુજારવાને બદલે વધુ ને વધુ સામાજિક જીવન, સમૂહજીવન ગુજારતું થાય, અને સહકારિતાથી અને સહિષ્ણુતાથી કામ કરતું થાય, એક બીજા સાથે હળીમળી, એકબીજાની લાગણીઓને માન આપી ભેગાં રહીને કામ કરતું થાય, એવા પદાર્થપાઠો બાળકને આ ગ્રામશાળાઓમાં શીખવવામાં આવે છે.

રાષ્ટ્રઘડતરનો બીજો પ્રશ્ન આર્થિક છે. દરેક વ્યક્તિ કંઈ ને કંઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરે તેને માટે આ ગ્રામશાળાઓમાં જ બાળકોને ધંધાદારી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અમેરિકાની આખી યે શિક્ષણસરણી લગભગ વીસ પગથિયાંની બનેલી છે. ગ્રામશાળા કે પ્રાથમિક શાળાઓનાં આઠ ધોરણ રૂપી આઠ પગથિયાં. ત્યારબાદ હાઇસ્કૂલના ચાર વર્ષનાં ચાર પગથિયાં. હાઇસ્કૂલનો

બાળશિક્ષણના વિષયમાં અમેરિકા બે વસ્તુઓનો સમાવેશ કરે છે: (૧) આત્મવિકાસ (self-expression); અને (૨) જાતદોરવણી (self-guidance). જેમ વર્તુલનો વિકાસ કે વિસ્તાર તેના કેન્દ્રમાંથી થાય છે તે જ પ્રમાણે બાળકનો વિકાસ પણ અંદરથી જ થવો જોઇએ. એટલા માટે બાળકોને શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કાચી માટી તરીકે નથી ગણવામાં આવતાં. કાચી માટીના ઘડવામાં આવતા ઘાટ એ બહારની દોરવણી છે—બહારથી કરવામાં આવતો વિકાસ છે. વસ્તુસ્થિતિ, પરિસ્થિતિ અને સંયોગો કે વાતાવરણ એટલાં બધાં અનુકૂળ બનાવવાં જોઈએ કે બાળકનું સુપ્ત કે અણવિકસ્યું વ્યક્તિત્વ, આંતરિક રીતે, અંદરના બળથી, બાળકની જ્ઞાનબુદ્ધિના વિકાસ સાથે વિકસવા પામે. આ વસ્તુ કેટલે અંશે 'સામુદાયિક રીતે' સાધી શકાય એ પ્રશ્ન જુદો છે. પણ શિક્ષણશાસ્ત્રના આ આત્મવિકાસ (self-expression) અને જાતદોરવણી (self-guidance) ના સિદ્ધાંતમાં બાળવિકાસની દૃષ્ટિએ જોતા જતા, વ્યક્તિઘડતરની દૃષ્ટિએ જોતા જતાં, એક સત્ય સમાએલું છે તે તો આપણે જરૂર સ્વીકારવું પડે. શિક્ષકો બાળકોના આ આત્મવિકાસના નેતા છે, નિયંતા નથી નિયંતા તો બાળક પોતે જ છે; પણ શિક્ષકનું કર્તવ્ય તો એ છે કે બાળકમાં કેવા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ સમાએલું છે તે જાણવું, અને તે જાણ્યા પછી તે વ્યક્તિત્વનો સારામાં સારો વિકાસ કેવી રીતે થાય તેને માટે પ્રયાસ કરી તે વ્યક્તિવિકાસનું નેતૃત્વ સ્વીકારવું. આ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અમેરિકાનું આધુનિક ગ્રામશિક્ષણ આ સિદ્ધાંત ઉપર રચવામાં આવ્યું છે.

બાળકના વ્યક્તિત્વનો "રાષ્ટ્રઘડતરના કામમાં ઉપયોગ કરવાનો" ઉલ્લેખ મેં ઉપર કર્યો છે. રાષ્ટ્રઘડતરનો પ્રશ્ન ઘણે મોટે ભાગે આર્થિક છે; અને બીજે નંબરે સામાજિક છે. રાષ્ટ્ર કે ગ્રામશિક્ષણનું ધ્યેય સામાજિક છે કારણકે પ્રજાસત્તાક રાજ્યને અનુકૂળ નાગરિકતા તેનામાં ખીલવવાની છે આજે જે વ્યક્તિઓ અમેરિકામાં મતાધિકાર ધરાવે છે તે જ્યારે વાત કરતાં 'હું અમેરિકાનો નાગરિક છું' એમ બોલે છે ત્યારે કેટલો મગરૂર થાય છે, અને 'અમેરિકા' ના 'મે' ઉપર ભાર દઈને આત્મશ્રદ્ધાથી અને પોતાના અમેરિકાના નાગરિકપણા તરફ બહુમાનથી જુએ છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ જેમ તેમની દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ માટે મગરૂર છે, અને પૂર્વની પ્રજાઓ જેમ તેમનાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે મગરૂર છે, તેજ પ્રમાણે આ નાગરિકપણાની મગરૂરી કેળવવા બાળક લખતું વાંચતું થયું કે તેને સમાજશાસ્ત્રના પ્રાથમિક પદાર્થપાઠ શીખવવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત એકલવાયું જીવન ગુજારવાને બદલે વધુ ને વધુ સામાજિક જીવન, સમૂહજીવન ગુજારતું થાય, અને સહકારિતાથી અને સહિષ્ણુતાથી કામ કરતું થાય, એક બીજા સાથે હળીમળી, એકબીજાની લાગણીઓને માન આપી ભેગાં રહીને કામ કરતું થાય, એવા પદાર્થપાઠો બાળકને આ ગ્રામશાળાઓમાં શીખવવામાં આવે છે

રાષ્ટ્રઘડતરનો બીજો પ્રશ્ન આર્થિક છે. દરેક વ્યક્તિ કંઈ ને કંઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરે તેને માટે આ ગ્રામશાળાઓમાં જ બાળકોને ધંધાદારી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અમેરિકાની આખી યે શિક્ષણસરણી લગભગ વીસ પગથિયાંની બનેલી છે. ગ્રામશાળા કે પ્રાથમિક શાળાઓનાં આઠ ધોરણ રૂપી આઠ પગથિયાં. ત્યારબાદ હાઈસ્કૂલના ચાર વર્ષનાં ચાર પગથિયાં. હાઇસ્કૂલનો

ગ્રેજ્યુએટ (અહીં ગ્રેજ્યુએટ કહેવામાં આવે છે; ગ્રેજ્યુએટ એટલે ધોરણવાર શિક્ષણ પામેલી વ્યકિત) હાઇસ્કૂલ છોડયા પછી કોઈ પણ હુન્નરકળાના ધંધામાં કામ કરી શકે છે કારણકે તે વિષેનું થોડું ઘણું શિક્ષણ તેને આપવામાં આવેલું હોય છે. આ રીતે જોતા જતાં હાઇસ્કૂલનો ગ્રેજ્યુએટ તેને આપવામાં આવતા ધંધાદારી શિક્ષણને કારણે થોડે અંશે આર્થિક સ્વતંત્રતા ભોગવતો થાય છે. સ્મિથ–હયુઝીઝ કાયદાના ધાગધોરણ પ્રમાણે શરૂઆતમાં ખેતીનું ધંધાદારી શિક્ષણ ગ્રામશાળાઓમાં અપાવા લાગ્યું. ખેડૂતોનાં બાળકો શહેરી જીવનથી આકર્ષાઈ શહેરો તરફ મોટપણે ન ભાગી જાય તેથી અને મોટાં થતાં પોતાના ફાર્મ ઉપર, વધુ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યા સિવાય, સારી રીતે કામ કરી ફાર્મ ચલાવી શકે એ ધ્યેયથી સ્મિથ–હ્યુઝીઝ કાયદાએ ગ્રામશાળાઓમાં ખેતીવાડીનું ધંધાદારી શિક્ષણ આપવાનું ફરજિયાત બનાવ્યું. અને સંયુક્ત સરકાર તરફથી આ ધંધાદારી શિક્ષણ માટે, સાધનો વગેરે માટે ગ્રાન્ટ પણ આપવામાં આવી. છોકરીઓને ગૃહશાસ્ત્ર (home economics) ના પદાર્થપાઠ શીખવવામાં આવે છે. ધંધાદારી શિક્ષણમાં આ પ્રમાણે બધા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે: ખેતીવાડી, ગૃહશાસ્ત્ર, સંગીત, હુન્નર ઉદ્યોગના ધંધા, વેપારી ધંધા, જાહેર બોલવાનું કે ભાષણ કરવાનું શિક્ષણ, અને શારીરિક શિક્ષણ. અક્ષરજ્ઞાન, કવિતા, સાહિત્ય, ભૂગોળ, અને ઇતિહાસના વિષયોનો પણ ગ્રામશાળાના શિક્ષણક્રમમાં સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રામશાળાઓ ૧૯૨૪ના 'સ્મિથ–લીવર' કાયદા પ્રમાણે પ્રૌઢ શિક્ષણ (adult education) આપવા માટે પણ બંધ બેસી છે. પલટાતી દુનિયામાં સમાજ અને આર્થિક પરિસ્થિતિ, પણ બદલાતી રહે છે. એટલા માટે પ્રૌઢશિક્ષણની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે પ્રૌઢશિક્ષણના અભાવે આપણા સમાજમાં અને ઘરડાંઓમાં જે રૂઢીચૂસ્તપણું જીવનભર રહે છે, અને યુવાનો અને ઊગતી પ્રજાને ઘરડાંઓનું કે સમાજનું એ રૂઢીચૂસ્તપણું હંમેશાં દબાવ્યે જાય છે: તેનાથી અત્રે આપણે સામાજિક વિકાસ સાધી શકતા નથી એ હું જરૂર જણાવીશ. પ્રૌઢશિક્ષણનો અભાવ એ આપણી ઉન્નતિને જરૂર છેદી નાખે છે કારણકે ઘરડાંઓ, પ્રૌઢશિક્ષણના અભાવે, હંમેશાં જૂના વિચારના, ચાલુ સમાજના પ્રવાહોથી વંચિત, જુનવાણી, અને રૂઢીચૂસ્ત રહે છે. અમેરિકાની ગ્રામશાળાઓમાં પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો પણ ચલાવવામાં આવે છે, અને તેમાં, ખાસ કરીને તેમને ઉપયોગી ધંધાદારી શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આને માટે પણ સંયુક્ત સરકાર તરફથી આ શાળાઓને મદદ મળે છે. આમ ગ્રામશાળાઓ બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમનું સામાજિક વ્યકિતત્વ ખીલવે છે. સમૂહમાં ભેગાં રહીને કેવી રીતે કામ કરવું, એક બીજાની લાગણીઓને માન આપી, એક બીજા તરફ સમૂહમાં, કેવા ભાવથી વર્તવું એ વસ્તુ બાળકો ગ્રામશાળાઓમાંથી શીખે છે. સમાજશાસ્ત્રના શિક્ષણથી બાળકનું સામાજિક વ્યકિતત્વ (social self) પણ ખીલવા પામે છે અને ધંધાદારી શિક્ષણનો આ વસ્તુઓ સાથે સમાગમ થવાથી આ બાળકોને આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નાગરિકો બનાવવાનું ગ્રામશિક્ષણનું ધ્યેય છે. અને શિક્ષણક્રમ પણ તે પ્રમાણે રચવામાં આવ્યો છે.

ગ્રામશાળાઓ એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓ એવો અર્થ ખાસ કરીને નહિ, પણ જે શાળાઓ ગ્રામપ્રદેશમાં આવેલી છે તે એવો વ્યાપક અર્થ કરવામાં આવે છે.

ગ્રામશાળાઓમાં એક શિક્ષક અને એક ઓરડીવાળી પ્રાથમિક નિશાળો, ધોરણવાર ચાલતી નિશાળો, કેટલીક હાઈસ્કૂલો અને આ ઉપરાંત કેટલીક સંયુક્ત કે મધ્યસ્થ શાળાઓ (central schools) નો સમાવેશ થાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓનાં આઠ ધોરણો અને હાઈસ્કૂલનાં ચાર વર્ષ ગાળ્યા પછી વિદ્યાર્થીમાં આત્મશ્રદ્ધા આવવા પામે છે. આ આત્મશ્રદ્ધા તે આ પ્રકારની: હું આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવવાને સમર્થ છુ. હું હાઈસ્કૂલનો ગ્રેજ્યુએટ છું; હું મારો રસ્તો કરી લઈશ. મને ધંધાદારી શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, જેથી હું મારો રસ્તો કરી શકીશ. અમેરિકાની સમાજરચના એવા પ્રકારની છે કે છોકરા છોકરીઓ જેમ બને તેમ વહેલાં આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર થવાના પ્રયાસ કરે છે. હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર થઈ શકે પણ આ વિશિષ્ટતાના જમાનામાં તેને મુશ્કેલીઓ ઘણી નડે છે. જેને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળવા પામ્યું છે તે અમેરિકામાં પોતાનો માર્ગ સારી રીતે કરી શકે છે માટે આ શિક્ષણની નિસરણીમાં હજુ વધુ પગથિયાં એને ચડવાં રહ્યાં. હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી થોડાં વર્ષ ધંધાધારી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં તે ગાળે છે; અને અમુક પોતાને ગમતા ધંધામાં વિશિષ્ટતા—તજ્જ્ઞતા—મેળવે છે. પણ જેને ડિગ્રી કે ઉપાધિ મેળવવાની અભિલાષા છે તે કોલેજો અને વિદ્યાલયોમાં જાય છે, અને ત્યાંથી ધંધાદારી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી વિશિષ્ટતા સંપાદન કરે છે. વિદ્યાલયના સ્નાતક થતાં ચાર વરસ લાગે અને બીજાં ત્રણચાર વરસ પોતાના વિષયમાં વિશિષ્ટતા મેળવતાં લાગે. નિષ્ણાતો ઘણુંખરું સંશોધનના ક્ષેત્રમાં જ રોકાઈ જાય છે. આમ અમેરિકામાં લગભગ ૪૦ વર્ષે જીવનની શરૂઆત થાય છે. આ વિચાર જણાવવા માટે આ વાક્ય પ્રચલિત અને અર્થસૂચક રીતે વાપરવામાં આવે છે: Life begins at forty. આ વાક્ય વિમાકંપનીઓમાં પ્રચલિત છે કારણકે આ ઉંમરથી વ્યક્તિના આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર અને ગૃહજીવનની શરૂઆત થાય છે.

પાછા આપણે આપણી 'લાલ નિશાળો' ઉપર આવીએ કેવી પરિસ્થિતિમાં અમેરિકાની ગ્રામશાળાઓ આવેલી છે તેનો શરૂઆતમાં મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગ્રામશાળાઓ કાં તો બહુ નાનાં ગામડાંમાં આવેલી છે કે ધોરી રસ્તાઓના જોડાણ આગળ આવેલાં થોડાં ઘરના 'પાડોશ'માં આવેલી હોય છે. આમ ખુલ્લા પ્રદેશમાં ગ્રામશાળાઓ આવેલી છે. આવી શાળાઓમાં આજુબાજુના ખેડૂતકુટુંબો કે ફાર્મકુટુંબો પોતાનાં બાળકોને ભણવા મોકલે છે. આજુબાજુના જેટલા પ્રદેશમાંથી નિશાળીઆઓ આ શાળામાં આવતા હોય તેને 'શાળાનું પરગણું' (school district) કહેવામાં આવે છે. આ શાળાના પરગણાને રાજ્ય વહીવટ માટે પાડવામાં આવેલાં પરગણાં (counties) સાથે કશો સંબંધ નથી અમેરિકાનો કાયદો કહે છે કે ગ્રામપ્રદેશમાં અને શહેરોમાં, દરેક બાળકને શિક્ષણ મેળવવાના (આ ફરજિયાત શિક્ષણને જ લાગુ પડે છે) સંયોગો અને સગવડો એક સરખી હોવી જોઈએ (equal educational opportunities). શહેરમાં કે ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં વસતાં બાળકોને ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાના સંયોગો આછીપાતળી વસ્તીમાં રહેતાં ફાર્મકુટુંબોનાં બાળકો કરતાં સારા હોય તો આછીપાતળી વસ્તીવાળા પ્રદેશના લોકોનાં બાળકોને પણ સારા અને

સમાન સંયોગો મળે એવી વ્યવસ્થા રાજ્યે કરી આપવી રહી; આ ફરજ રાજ્યની છે, સંસ્કારની છે. શહેરી શું કે ગ્રામ શું, શિક્ષણવિષયક સંયોગો અને સગવડો એ બંને પ્રકારનાં બાળકોને એક સરખી હોવી જોઇએ. હિંદુસ્તાનમાં આજ સુધી સરકારે ગ્રામશાળાઓની ખીલવણી માટે કે ગ્રામશિક્ષણના પ્રચાર માટે નહિ જેવું જ કર્યું છે. જ્યારે શહેરની શાળાઓના વિકાસ તરફ વધુ ધ્યાન આપ્યું છે. મારો કહેવાનો અર્થ એમ નથી થતો કે શહેરની શાળાઓના વિકાસ તરફ ધ્યાન ન આપવું, પણ ગ્રામશાળાઓ માટે બેદરકારી તો ન જ રખાય. આપણી નવીન શિક્ષણ-પ્રણાલિમા ગ્રામશાળાઓના વિસ્તાર માટે ઘણો અવકાશ છે અને શિક્ષણવિષયક સમાનતાનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકાશે એમ હું ઈચ્છુ છું. આમ છે તો અમેરિકામાં અમુક ક્ષેત્રફળમાં વસતા લોકો પોતાનાં બાળકો માટે સરકાર તરફથી નિશાળ કેવી રીતે મેળવી શકે તે જોઇએ.

શરૂઆત લોકોએ કરવી રહી, માગણી લોકોએ કરવી રહી. કદાચ તમે પ્રશ્ન પૂછશો કે જ્યાં ફરજિયાત શિક્ષણ છે ત્યાં માગણી જેવો સવાલ જ કેવી રીતે ઊભો થવા પામે? અમેરિકામા શિક્ષણ કાયદાથી ફરજિયાત કરવામા આવ્યું છે એ વાત ખરી, પણ શિક્ષણનો ઘણો મોટો આર્થિક બોજો જ્યાં શાળા આવેલી હોય તે 'શાળાના પરગણા'ના લોકોએ જ સહન કરવો પડે છે. અમેરિકાની વસ્તુસ્થિતિ આપણાથી જુદી છે. અમુક જરૂરિયાત—અને શિક્ષણ એ એક જરૂરિયાત છે, પ્રાથમિક જરૂરિયાત કે મૌલિક જરૂરિયાત જે કહો તે—લોકોને જણાઈ અને તે પૂરી પાડવા માટે લોકો સરકાર પાસે મદદ માગવા જાય તો રાજ્યની સરકાર (State Government) અને સંયુક્ત સરકાર (Federal Government) પણ આર્થિક મદદ જરૂર કરે. પણ આવી શાળારૂપી જરૂરિયાતનો ઘણો મોટો આર્થિક બોજો તે પરગણાના લોકોએ જ વહેવો પડે છે. અમેરિકાનો સમાજ આર્થિક દૃષ્ટિએ રચાયેલો સમાજ છે (economic society). શહેરના લોકો કહેશે ગ્રામશાળાઓ સ્થાપવા અને ચલાવવા માટે અમારા ઉપર નખાતા કરનો ઉપયોગ ન થવો જોઈએ. શાળા એ 'સ્થાનિક' જરૂરિયાત છે, કારણકે તેનો ઉપયોગ અમુક ક્ષેત્રફળમાં વસતા સ્થાનિક લોકો જ કરવાના છે, તે જ લોકોના છોકરાને એ શાળા શિક્ષણ આપવાની છે, અને તે શાળાથી થતા બીજા સામાજિક લાભો પણ તે જ લોકોને થવાના છે એમ છે તો તે શાળાને બીજાઓ ઉપર નખાતા કરભારથી નભાવવા જતાં આ આર્થિક દૃષ્ટિએ રચાએલો સમાજ જરૂર વાંધો લેવાનો અને લે છે. આ વસ્તુસ્થિતિને લઈને એક જ રાજ્યનાં જુદાં જુદાં રાજદ્વારી પરગણા, રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ જોતા જતાં જેટલું ફ્રાન્સ જર્મનીથી જુદું પડે છે તેટલાં જ આ પરગણાં પણ જુદાં અને સ્વતંત્ર છે. નથી તેમને સંસ્કૃતિના સમાન બંધ કે નથી સંસ્કારિતાના સમાન બંધ, કારણકે એક પરગણું જર્મનીએ વસાવ્યું હોય તો બીજું આયર્લૅન્ડના લોકોએ, અહીં અમેરિકામાં આવીને વસાવ્યું હોય. પણ આ બધાં પરગણાં સંસ્કારિતાની લાગણીથી બેગાપણું અનુભવે છે. અમેરિકાનું 'પરગણું' (county) એ એક સ્થાનિક રાજ્યસત્તા છે. રાજ્યવહીવટની દૃષ્ટિથી પાડેલામાં આવેલા એક પરગણામાં કેટલાં યે 'શાળાનાં પરગણાં'નો સમાવેશ થાય છે. પરગણાનો પેટા વિભાગ તે

ટાઉનશીપ. 'શાળાનુ પરગણું' થોડું એક ટાઉનશીપમાં આવ્યું હોય તો થોડું બીજી બાજુના ટાઉનશીપમાં આવ્યું હોય. 'શાળાના પરગણા'ને રાજ્યદ્વારી હદ જોડે કશો સંબંધ નથી. આ સંયોગોમાં નિશાળ કેવી રીતે ઉઘાડાય ? અને શાળાનું પરગણું કેવી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે ? શાળાનું પરગણું એ ક્ષેત્રફળ છે. શાળા રૂપી જરૂરિયાત મેળવવા માટે નખાતા 'શાળાના કર' (school tax)નો પ્રશ્ન હું આ જગ્યાએ ચર્ચવા નથી માગતો. આપણી પરિસ્થિતિની અને ખાસ કરીને ગ્રામ પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ જોતા જતાં, આપણું ગ્રામ શિક્ષણ ફરજિયાત હોવું જોઈશે એટલું જ નહિ, પણ મફત પણ હોવું જોઈશે. એટલે કરનો પ્રશ્ન ન જ ચર્ચવો એ જ ઠીક છે. શાળાના પરગણાનો, મધ્યસ્થ શાળાઓની સ્થાપનાનો અને તે કેવી રીતે ચાલે છે તેનો, અને તે શાળાઓમાં કેવા પ્રકારનું વિપયવાર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેનો, તેમજ આ પ્રથા આપણને કેવી રીતે—કેવા ફેરફાર સાથે અનુકૂળ થઈ પડે તેમ છે તેનો આપણે કોઈક વખત વિચાર કરીશું.

ચરણ દૃષ્ટિ પૂતં ન્યસેત્

પારાશર્ય

કઠોર ગણી કે સુકોમલ ગણી અજાણ્યા ઉરે
તમે મૃદુ પવિત્ર પાદ નહિ ભૂલથી મૂકશો.
સુકોમળ! નઠોર! કેવું ઉર કોણ જાણે હશે,
અજાણ પથમાં સખે ચરણ દૃષ્ટિ પૂતં ન્યસેત્.
હશે યદિ નઠોર તો અસહ કંટકો ભોંકશે,
સુકોમળ હશે કદાચ ફસકાઈ તો સ્વાસ્થ્યને
અચૂક લથડાવશે, પદ તળે કિંદાઈ ન તો
બની અમર પંક બાઝી રગદોળશે પાદને.

અરાજકવાદી વીર માલાટેસ્ટા

શિવલાલ જેસલપુરા

લોહીનું પાણી કરી નાખે એવી રાતદિવસ મજૂરી કરતા આ મજૂરો અને કિસાનો, સદાય આમ ઘોર કંગાલિયતમાં સબડાયેલા જ રહેશે? તેમની મહેનતના નફે સત્તાધીશ બની બેઠેલા મૂડીવાદીઓના જોરજુલમ તેઓ મૂંગે મોઢે સહ્યા જ કરશે? પીડિતજનોની આ કરુણ કથનીએ જગતનાં અનેક જુવાન દિલ હલમલાવી મૂક્યાં છે. જગતના ખૂણેખૂણે ક્રાંતિ ફેલાવી મૂડીવાદનો વિનાશ કરવા અનેક 'વીરોએ' સૈકાંઓથી સતત પ્રયાસો કર્યા છે. હદપારી, જપ્તાનજંધી, જેલ, 'ભૂખમરો,' વગેરે ઘોર યાતનાઓ તેમની સામે આવી ખડી રહી, તોપણ એકધારી તમન્નાથી ગરીબવર્ગની આઝાદીનો સૂર તેમણે ચાલુ જ રાખ્યો છે.

ક્રાંતિના આ સર્વ ઉપાસકોમાં માલાટેસ્ટાનું નામ મોખરે ખડું રહે એમ છે. શરૂથી તે અંત સુધી ક્રાન્તિકારીની કાળઝીદીવાળું ઉજ્જવળ જીવન તેનાં જેમ થોડાએ જ વીતાવ્યુ હશે. રાજા અને મૂડીવાદના એ કટ્ટર શત્રુએ પોતાના સિદ્ધાંત ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી જે તપશ્ચર્યા કરી છે એ ખરેખર અદ્ભુત છે. પ્રિન્સ ક્રોપોટ્કિને પોતાની આત્મકથામાં તેના વિષે ઉલ્લેખ કરતાં લખ્યું છે કે, "સાંજે ક્યાં વાળુ કરશે અને રાત્રે ક્યાં સૂઈ રહેશે એની જરાપણ ચિંતા કર્યા વગર, આવેશની અખંડ જ્વાળા અને જુવાનીના જોમથી પોતાના સિદ્ધાંતના પ્રચાર પાછળ મંડ્યો રહેતો માલાટેસ્ટા એક પ્રમાણિક આદર્શવાદી છે." તેના વિરોધી, ઈટાલીના શાસનકર્તા મુસોલિનીએ પોતાના પત્રમાં એકરાર કરેલો: "નિઃસ્વાર્થભાવે પોતાના ધ્યેયમાં નિરંતર મંડ્યા રહેનાર આ વીર પુરુષની પ્રશંસા કરવી એ મારી ફરજ છે."

'રાજ્યની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો એ ગુનો લેખાય એવી પ્રબળ રાજસત્તા જ્યારે પ્રવર્તતી હતી, ત્યારે સર્વ પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિના વિનાશક અરાજકવાદના આ મંત્રદ્રષ્ટાનો જન્મ ઈટાલીના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા એક ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૫૩માં થયેલો. ૧૭ વર્ષની ઉંમરે નેપલ્સના વિશ્વવિદ્યાલયમાં વૈદકનો અભ્યાસ કરવા તે દાખલ થયો. આ વખતે ઈટાલીમાં ક્રાંતિનો પવન વાતો હતો. મજૂરો અને ખેડૂતોની હડતાલો સામાન્ય થઈ પડી હતી. શ્રમજીવી વર્ગની આઝાદીની લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માલાટેસ્ટાએ સરદારી લઈ પોતાની કૉલેજમાં એક દિવસ હડતાલ પડાવી. કૉલેજ-સત્તાવાળાઓએ આ બાબતને મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું અને તેને કૉલેજમાંથી રૂખસદ મળી.

અભ્યાસ માટે બીજે કોઈ ઠેકાણે બેસવાની ઇચ્છા નહિ કરતાં દાસત્વની શંખલામાં જકડી રાખતી આ કેળવણીને તેણે સદાને માટે તિલાંજલી આપી દીધી. કિતાબોના

---

* ગુજરાતીમાં 'એક ક્રાંતિકારની આત્મકથા' એ નામથી પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી બહાર પડી છે.

બોજામાંથી તે મુક્ત થઈ ગયો. હવે તે એક મહાન પરિબળ નીચે આવ્યો. એ પરિબળ તે અરાજકવાદીઓનો ગુરુ માઈકેલ બાકુનીન. બાકુનીનમાં આઝાદીની જે ચિનગારી ચેતેલી એણે અનેક યુવાનોનાં દિલમાં આતશ પૂરેલો. માલાટેસ્ટા પણ એ પરિબળથી અસ્પૃષ્ટ કેમ રહી શકે? સાઇબીરિયાથી નાસીને બાકુનીન આ વખતે નેપલ્સમાં આવેલો હતો. તેના અસાધારણ ત્યાગ અને વ્યક્તિત્વથી અંજાઈને કેટલાય ઇટાલિયન યુવકો તેની મંડળીમાં શામેલ થયા હતા. માલાટેસ્ટા પણ આ મંડળીમાં જોડાઈ ગયો.

બાકુનીનની પાસે રહી તેણે અરાજકવાદના સિદ્ધાંતોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો. તેનાં અંતચક્ષુ ઊઘડી ગયાં. જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા વર્ગભેદથી તેનું અંતર ઊકળી ઊઠયું. રાજ્ય અને મૂડીવાદનો તે કટ્ટર શત્રુ બન્યો. સંપૂર્ણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાળી અરાજકવાદી સમાજરચના સર્વત્ર ફેલાવી જોઈએ એમ તેની માન્યતા ચોક્કસ રીતે બંધાઈ ગઈ. માત્ર માન્યતા બાંધીને બેસી નહિ રહેતાં તે માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરવાનો પણ તેણે મનોનિર્ણય કરી લીધો. ભાવિ જીવનનો લેશ પણ વિચાર નહિ કરતાં તેણે ક્રાંતિને જ પોતાનું જીવનધ્યેય બનાવી દીધું.

આ જ અરસામાં ઇટાલીના ખેડૂતોમાં ક્રાંતિ લાવવાના પ્રયાસો થતા હતા. કેટલાક વિપ્લવવાદી યુવાનોએ ખેડૂતોને રાજ્ય અને મૂડીદારો સામે ઉશ્કેરવા માંડયા હતાં. કામ ઉત્સાહપૂર્વક અને જુસ્સાથી ચાલતું હતું માલાટેસ્ટાએ આ તક ઝડપી લીધી અને એમાં ઝંપલાવ્યું. ઇટાલીની સરકાર ચેતી ગઈ. આ બધા યુવાનોને પકડવામાં આવ્યા. મુકદમો ચલાવ્યા વગર જ તેમને બધાને જેલમાં પૂર્યા આખરે એક વર્ષ જેલમાં રાખી તેમને છોડી મૂક્યા.

ઈ સ. ૧૮૭૫માં તુર્કીએ બાલ્કનના ખેડૂતો ઉપર ખૂબ અત્યાચાર કરવા માંડયો હતો. આ સમાચાર મળતાં જ માલાટેસ્ટાનું લોહી ઊકળી આવ્યું. નાની ઉંમર અને અનુભવહીન હોઈ કોઈ દુષ્કર કાર્ય ન કરવું એવી માન્યતામાં તેને નર્યો દંભ લાગ્યો. ૨૨ વર્ષનો માલાટેસ્ટા ખેડૂતોનો પક્ષ લઈ તુર્કી સામે લડવા ઊપડયો. તુર્કી સરકાર ચેતી ગઈ. હંગરી–ઑસ્ટ્રિયાની સરહદ ઉપરથી તેને પકડવામાં આવ્યો અને તુરત ઇટાલી પાછો મોકલી દીધો.

લોકો ફરી રાજ્ય સામે માથું જ ઊંચું ન કરી શકે એ માટે ઇટાલીમાં દમનનો કોરડો પૂરજોશથી વીંઝાવા માંડયો હતો. આ જોઈ માલાટેસ્ટાના હૃદયમા ઊંડેલી ક્રાન્તિની ચિનગારીએ ભયંકર જ્વાળાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. રાજ્ય સામે વિપ્લવ જગાવવાનું તેણે નક્કી કર્યું. તેણે અને તેના સાથીઓએ રાતદિવસ રખડી રખડીને ખેડૂતોને ઉશ્કેરી મૂક્યા. નેપલ્સની નજીકમાં આવેલ બેનવેન્ટો નામના સ્થળે મુકરર કરેલ દિવસે બધાએ મળી બળવો કરવાનુ નક્કી થયું. અસંખ્ય ખેડૂતો અને મજૂરો આમાં ભાગ લેવાના હતા. પણ આ ષડ્યંત્રની રાજ્યને અગાઉથી જાણ થઈ ગઈ અને બળવાના અગાઉને દિવસે ત્રણસો જેટલા ખેડૂતોની ધરપકડ કરવામાં આવી. માલાટેસ્ટાનો મનોરથ આમ નિષ્ફળ ગયો. તેને, તેના છવીસ સાથીદારો સાથે જેલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો.

સોળ મહિનાની જેલ પૂરી કરી ઈ. સ. ૧૮૭૮માં તે છૂટયો. એ જ જલદ લેખો અને એ જ જુસ્સાદાર વ્યાખ્યાનો દ્વારા અરાજકવાદના પ્રચારનું કાર્ય પાછું તેણે શરૂ કર્યું. સરકાર ભડકી ઊઠી અને એના રોષની તલવાર માલાટેસ્ટાના શિર પર ઝઝૂમવા લાગી. જેલના સળિયા પાછળ પુરાઈ રહેવા કરતાં પરદેશમાં જઈ પોતાનું પ્રચારકાર્ય ચાલુ રાખવાનું તેણે યોગ્ય ધાર્યું. વતન છોડવાનો તેણે નિરધાર કર્યો. પરંતુ એમ કરતાં પહેલાં તેણે ત્યાગનું એક આદર્શ પગલું ભર્યું. જે રાતદિવસ મજૂરી કરી મરે છે તેમને પેટ પૂરતું ખાવાનુંય ન મળે, અને તેમની મહેનતના નફે આ મૂડીવાદીઓ બેઠા બેઠા અમનચમન ઊડાવે એ અન્યાયે તેનું દિલ કપાતું બળી ગયું હતું. સર્વ પ્રકારના મૂડીવાદનો વિનાશ થાય એ માટે તે પૂરજોશથી પ્રચાર કરતો હતો. માલાટેસ્ટા પોતે પણ એક મોટી જાગીર ધરાવતો હતો મૂડીનો ત્યાગ કરવા બીજાને ઉપદેશ આપે, અને પોતે આ જાગીર સાચવી રાખે એ તેને બિલકુલ લાજિમ ન લાગ્યું. બીજાઓ જેમ, 'પરોપદેશે પાંડિત્યમ્' નહિ કરતા પોતાના સિદ્ધાંતનો અમલ પોતાને ઘેરથી જ કરવાનું તેને ઠીક લાગ્યું. એ પ્રમાણિક આદર્શવાદીએ પોતાની જાગીર, મકાનો તેના ખેડૂતો અને નોકરચાકરોને વહેંચી આપ્યાં. આજિવિકા માટે તે બિલકુલ બેતમા બની ગયો. દરિદ્રનારાયણની સેવા કરવાને તે દરિદ્ર થઈ ગયો.

આ જ વખતે તેને પોતાના ગુરુ બાકુનીનના મૃત્યુસમાચાર મળ્યા. જરાપણ નાસીપાસ થયા વગર ગુરુનું અધૂરું રહેલું કાર્ય તેણે હિંમતપૂર્વક ઉપાડી લીધું. અરાજકવાદના સિદ્ધાંતોનો જગતભરમાં પ્રચાર કરવાનું જીવનકાર્ય ગણી હવે તે પાંચ વર્ષ સુધી સ્પેન, ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોમાં ફર્યો. એકેએક દેશના ક્રાંતિકારીઓ સાથે તેણે સંપર્ક સાધ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૮૩માં માલાટેસ્ટા ઈટાલી ગયો. તેની વિપુલ કાર્યશક્તિની રાજ્યને જાણ હતી. ઈટાલીની સરકાર ભડકી ઊઠી. તેને પકડવામાં આવ્યો અને ત્રણ વર્ષ કેદની સજા ઠોકી દેવામાં આવી. માલાટેસ્ટાએ આ સામે અપીલ નોંધાવી તેને એક મકાનમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો. માતૃભૂમિમાં ક્રાંતિ જગાવવાના વિચારે તે આવેલો. તેના વિચારો આમ ભાંગીને ભૂક્કા થઈ જશે એનો એને ખ્યાલ પણ નહોતો. તે આમ જેલમાં પુરાઈ રહે અને ત્રણ વર્ષ તેનું કાર્ય ખોળંબે પડે એ તેને બિલકુલ ઠીક ન લાગ્યું. તેણે નાસી છૂટવાનો નિર્ણય કર્યો. પોલીસ તેને સારી રીતે ઓળખતી હતી અને ખૂબ જ સાવધાન રહેતી. પણ તેણે પોલીસને બરાબર થાપ આપી. તે એક પેટીમાં પુરાયો. અમેરિકા જતા એક જહાજ ઉપર પેટી ચડાવી દેવાઈ અને તે આર્જેન્ટાઈન પહોંચ્યો. અરાજકવાદીઓને પૈસા મળી રહે એ માટે ત્યાં તેણે સોનાની ખાણવાળી જમીન ખરીદી અને એ ખોદાવવાનો વિચાર કર્યો. જમીન તો મળી ગઈ. પરંતુ આર્જેન્ટાઈનની સરકારને આ વાતની જાણ થઈ ગઈ અને જમીન પડાવી લેવામાં આવી.

ઈ. સ. ૧૮૮૯થી ૧૮૯૭ સુધી માલાટેસ્ટા લંડનમાં રહ્યો. આ બધો સમય તેણે અરાજકવાદના પ્રચાર પાછળ ગાળ્યો. અને તેનો જીવનનિર્વાહ કેટલો બધો કપરો હતો! આખો દિવસ લંડનની ગલીઓમાં તે શરબત વેચતો અને એની આવકમાંથી આજીવિકા ચલાવતો. રાત્રે પોતાના સિદ્ધાંતો અને વિચારોના પ્રચાર માટે જોરદાર લેખો લખતો.

આ લેખોની પુસ્તિકાઓ તે પોતાને ખરચે પ્રગટ કરતો. આ પુસ્તિકાઓ એટલી લોકપ્રિય થઈ પડી હતી કે યુરોપની કેટલીય ભાષાઓમાં એનાં અનુવાદ થવા માંડયા. અહીંથી તેણે વેશ બદલીને બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ, સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ, વગેરે દેશોમાં ફરવા માંડયું. આ દેશોની સરકારે તેની સામે પ્રવેશબંધી ફરમાવી હતી. પણ શિર પર ઝઝૂમતી આ ભયની તલવારની તેણે લેશ પણ પરવા ન કીધી.

માતૃભૂમિના દર્શન કરવાની ઝંખના દિન પર દિન ઉગ્ર બનતી ગઈ. તે ઈ. સ. ૧૮૯૬માં છૂપી રીતે ઈટાલી પહોંચી ગયો. પ્રચારકાર્ય માટે અંકોના નામની જગાએથી એક પત્ર તેણે છૂપી રીતે શરૂ કર્યું. આ પત્રના લેખોનો પ્રભાવ એટલો બધો પડવા લાગ્યો કે લોકોએ શરાબ છોડી દીધો, ખૂન, મારામારી અને તકરારો તજી દીધાં. સરકારી કચેરીઓ ખાલીખમ રહેવા માંડી. પોલીસ અને સરકારી અધિકારીઓ હાથ જોડી બેસી રહેવા લાગ્યા. સરકાર ખળભળી ઊઠી. એની સત્તાને આંચ આવે એ એને કેમ પાલવે? પોલીસે બારીક તપાસ કરવા માંડી માલાટેસ્ટા પકડાઈ ગયો અને રાજ્યવહીવટમાં ડખલ કરવાના આરોપસર ૭ માસ જેલમાં પૂરાઈ ગયો.

જે દિવસે માલાટેસ્ટા ૭ મહિનાની સજા પૂરી કરી છૂટવાનો હતો તે દિવસે ઈટાલીના દક્ષિણ ભાગમાં બળવો થયો. ઈટાલીની સરકારે કશું પણ સમજ્યા વગર બધી દાઝ માલાટેસ્ટા પર કાઢી. આ સંબંધમાં કશું પણ નહિ જાણનાર માલાટેસ્ટાને પાંચ વર્ષ માટે દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી અને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલ લમ્પેડૂસા નામના એક નિર્જન ટાપુમાં તેને મોકલી દેવામાં આવ્યો!

ઈ. સ. ૧૮૯૮ના મે મહિનામાં આ ટાપુની આસપાસ સમુદ્રમાં ભયંકર તોફાન જાગ્યું. આવા તોફાનમાં કેદીઓ નાસીને કયાં જવાના હતા એમ ધારી પહેરો ભરતા સંત્રીઓ ઘરમાં જઈ બેઠા અને આરામ કરવા લાગ્યા. માલાટેસ્ટા અને તેના ત્રણ જેલસાથીઓએ આ તકનો લાભ ઉઠાવ્યો. આવા તોફાની દરિયામાં ઝુકાવવું એ મૃત્યુને આલિંગન કરવા સમાન હતું. પણ આઝાદીમાં મસ્તાન આ કેદીઓને મૃત્યુનો ભય કયાં હતો? ચારે મિત્રોએ એક નાની હોડી દરિયામાં મૂકી અને એમાં બેસી તેઓ નાઠા. નાવ કયારનું ઊંધું પડી ગયું હોત અને માલાટેસ્ટા અને તેના સાથીઓ સાગરમાં ડૂબી મર્યાં હોત; પરંતુ ક્રાંતિનું અધૂરું રહેલું કાર્ય પૂરું કરવા પ્રભુએ તેમને બચાવવાના હશે! આ જ વખતે ત્યાંથી એક જહાજ પસાર થયું એણે આ હોડીના માણસોને બચાવી લીધા અને માલ્ટામાં ઉતાર્યાં.

માલ્ટાથી માલાટેસ્ટા લંડન ગયો. થોડા માસ ત્યાં રહી તે અમેરિકા ગયો. હજારો માઈલ દૂર રહી માતૃભૂમિની સેવા કરવાની તેની તમન્ના જરાપણ ઓછી થઈ નહોતી. દેશભક્તિની ખરી ધગશથી ત્યાં બેઠા બેઠા તેણે ઈટાલિયન ભાષામાં એક પત્ર શરૂ કર્યું. આ વખતે તેમની પોતાની સંસ્થા સ્થાપવા વિષે ત્યાંના અરાજકવાદીઓમાં મતભેદ ઊભો થયો. પ્રચારકાર્ય બરાબર વ્યવસ્થિત થાય અને તેમનું સંગઠન વધે એ માટે માલાટેસ્ટા આવી સંસ્થા સ્થાપવાના મતનો હતો. અને તેની સાથે અરાજકવાદીઓનો મોટો ભાગ સંમત હતો. આ બાબતમાં બિસ્સા નામનો એક અરાજકવાદી વિરોધી મત

ધરાવતો હતો. તેણે માલાટેસ્ટા પર બંદૂક વડે હુમલો કર્યો. માલાટેસ્ટા ઘાયલ થઈ પડ્યો, અને બિસ્સા નાસી ગયો. પોલીસ આવી પહોંચી, અને માલાટેસ્ટા પાસેથી અપરાધીનું નામ જાણવા ખૂબ કોશીશ કરી. પરંતુ માલાટેસ્ટાએ હુમલો કરનારનું નામ ન જ આપ્યું. તેનું મૃત્યુ ઇચ્છનાર અરાજકતાવાદી બિસ્સા પ્રત્યેની તેની આ ક્ષમાદૃષ્ટિ કેટલી અદ્ભુત હતી!

થોડા દિવસની સારવાર પછી માલાટેસ્ટા ઈ.સ. ૧૯૧૦માં લંડન ગયો. ત્યાં તેણે ઈલેક્ટ્રીશિયનનું કામ કરવા દુકાન ખોલી. જીવનનિર્વાહ માટેની આવક લઈ લીધા પછી, જે સમય બચતો એમાં અરાજકતાવાદનો પ્રચાર તે કર્યા કરતો. ઈ.સ. ૧૯૧૧–૧૨માં તેને લંડનની જેલની હવા ખાવી પડી. ઈ.સ. ૧૯૧૧–૧૨માં ઈટાલીએ ટ્રિપોલી પર આક્રમણ કર્યું. આ બાબતમાં લંડનનિવાસી ઈટાલિયન ક્રાંતિકારીઓમાં મતભેદ ઊભો થયો. બંને પક્ષના વાદવિવાદમાં માલાટેસ્ટાએ વિરોધીને કહી નાંખ્યું, "તું તો સરકારી જાસુસ છે." પેલા વિરોધીએ કોર્ટમાં માનહાનિનો દાવો માંડ્યો. ટાંપીને બેસી રહેલી ઇંગ્લેન્ડની સરકારને પણ માલાટેસ્ટાને સજા કરવાની તક મળી અને ત્રણ માસ માટે તેને જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૧૪ના જુન માસમાં માલાટેસ્ટા ઈટાલી ગયો. ત્યાં જઈ તુરત તેણે એક છાપખાનું ઊભું કરી દીધું અને એક અખબાર પ્રગટ કરવા માંડ્યું. આ પત્રની નીતિ ખૂબ ઉગ્ર હતી અને એની ભાષા જલદ રહેતી આથી આકર્ષાઈને પત્રના કાર્યાલયમાં ક્રાન્તિકારીઓનો અડ્ડો જામવા માંડ્યો. આ બધાએ મળી ઈટાલીમાં જબરદસ્ત હડતાળ પડાવી. માલાટેસ્ટા અને તેના સાથીઓને આશા હતી કે આ હડતાળ વિપ્લવનું સ્વરૂપ લેશે. પરંતુ આ આશા નિષ્ફળ નીવડી. મજૂર નેતાઓએ આ હડતાળ ટૂંક સમયમાં ખતમ કરી, આ બધી પ્રવૃત્તિનું કારણ માલાટેસ્ટા જ છે એમ ધારી સરકારે તેને પકડવા ખૂબ કોશીશ કરી. પણ તે લંડન નાસી છૂટ્યો.

મહાયુદ્ધના દિવસોમાં માલાટેસ્ટાએ સ્વદેશ આવવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. પણ સરકારે તેને અનુમતિ ન આપી. સરકારનું કહેવું એક જ હતું: "ઈટાલી માટે માલાટેસ્ટા ભયંકર છે, ચાહે તે જેલમાં હો, ચાહે તે સ્વતંત્ર હો!"

યુદ્ધ વીત્યા બાદ માલાટેસ્ટાએ ઈટાલી જવા પાછા ખૂબ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. ઈટાલીની સરકારે સાફ ના સુણાવી દીધી. કોઈ પણ બ્રિટિશ બારેથી કોઈ જહાજ તેને ન લઈ જવો એવો ઇંગ્લેંડની સરકારે હુકમ કાઢ્યો. ફ્રેન્ચ સરકારે તેની મદદમાં થઈ માલાટેસ્ટા ઈટાલી પહોંચી ન જાય એ માટે ખૂબ તકેદારી રાખવા માંડી. પણ આ ત્રણે સરકારોને તેણે થાપ ખવડાવી. લંડનથી એક ઈટાલિયન જહાજ ઉપડવા જતું હતું. એના કપ્તાનની સાથે કંઈક ગુફતેગો કરી, માલાટેસ્ટા એમાં ચડી બેઠો. અને ઈટાલી પહોંચી ગયો. તેના આગમનના સમાચાર સાંભળી ઈટાલીની સરકાર તો સડક જ બની ગઈ. ઈટાલીની પ્રજાનાં ટોળેટોળાં તેનું સ્વાગત કરવા નીકળી પડ્યાં. તેને આવકાર આપતાં મુસોલિનીએ તેના અખબારમાં છાપ્યું:

"નિસ્વાર્થભાવે પોતાના ધ્યેયમાં નિરંતર મંડયાં રહેનાર માલાટેસ્ટાનું હું હાર્દિક સ્વાગત કરું છું."

ઇટાલી આવતાંવેંત તેણે એક અખબાર ચાલુ કર્યું. ૫૦ વર્ષની તેની દેશભક્તિથી લોકોને તેના ઉપર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. આથી એના લેખોનો પ્રભાવ જનતા ઉપર ઘણો પડવા માંડયો. તેના સિદ્ધાંતના પ્રચાર ખાતરે તેણે વ્યાખ્યાનો પણ આપવા શરૂ કર્યાં. આ વ્યાખ્યાનોમાં લોકોની ઠઠ જામવા લાગી. આ વ્યાખ્યાનોની અસર એટલી બધી થતી હતી કે ભાષણની નોંધ લેવા આવનાર પોલીસના પણ હૃદયપલટો થઈ જતાં અને પોતાની નોકરીનું રાજીનામું તેઓ આપી દેતા.

આટઆટલા પરાજય છતાં, જરાપણ નિરાશ નહિ થતાં માલાટેસ્ટાએ ઇટાલીમાં ફરી એકવાર ભયંકર હડતાળ પડાવી. તેને સંપૂર્ણ આશા હતી કે આમાંથી વિપ્લવ જરૂર જાગી ઊઠશે. લેખો લખીને જ બેસી ન રહેતાં સડસઠ વર્ષની ઉંમરે પણ તેણે મજૂરોમાં ઉત્સાહ અને બળ પૂરવા તેમના ઘેરઘેર ફરવા માંડ્યું. પણ થોડા દિવસમાં આ હડતાલ તૂટી ગઈ. માલાટેસ્ટા અને તેના સાથીઓને પકડવામાં આવ્યાં. છ માસ સુધી સરકારે કોઈ જાતનો મુકદમો ન ચલાવ્યો. આના વિરોધ તરીકે માલાટેસ્ટા અને તેના સાથીઓ ભૂખમરાની હડતાળ પર ગયા. સરકારનું હૃદય પીગળી ગયું. પણ આ જ વખતે એક એવો મૂર્ખતાપૂર્ણ બનાવ બન્યો કે સરકાર તો શું પણ સામાન્ય જનતા પણ અરાજકવાદીઓ ઉપર ગુસ્સે થઈ ગઈ. ૨૩ માર્ચ ૧૯૨૧ના રોજ એક થિયેટરમાં, એક વીજળીઘરમાં અને એક હોટેલમાં બોમ્બના ધડાકા થયા અને એકવીસ નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા. આ વાતની જાણ થતાં માલાટેસ્ટાએ જેલમાં બેઠા બેઠા એક નિવેદન બહાર પાડયું અને આ હિંસાત્મક નીતિને સખત રીતે વખોડી નાખી. પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ અને તેને ઉપવાસ છોડી દેવા પડયા. માલાટેસ્ટાનો આમાં હાથ હશે એવું લોકોએ અનુમાન કર્યું. આ સંબંધમાં તપાસ થતાં આ કાવતરાના કરનાર એક સરકારી ઓફિસર અને એક બીજો અરાજકવાદી નીકળ્યા ત્યારે જ આ ભૂસું જનતાના મગજમાંથી નીકળ્યું.

દસ મહિના પછી સરકારે તેનો મુકદમો ચલાવ્યો. જુરી સમક્ષ એક નિવેદન રજૂ કરી માલાટેસ્ટાએ જેલમુક્ત રહેવાની ચાહના દર્શાવી. જુરીએ તેની આ તલપ વધાવી લીધી.

જેલમાંથી છૂટીને માલાટેસ્ટાએ અરાજકવાદના પ્રચાર માટે એક દૈનિકપત્ર શરૂ કર્યું. પણ આ વખતે શાસન કરતી મુસોલિનીની સરકારે એને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૪ના ઓકટોબરમાં તેણે એક પાક્ષિક શરૂ કર્યું. એમાં અરાજકવાદના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા માત્ર થતી હતી. સરકારથી એ પણ સહન ન થયું અને ઈ. સ. ૧૯૨૬માં એને બંધ કરાવ્યું.

આટલી વૃદ્ધ ઉંમરે રઝળપાટ અને જેલ પણ કેટલાં સહન થઈ શકે ? છેલ્લાં દસ વર્ષથી ગુજરાન માટે ઇલેક્ટ્રીશિયનનું કામ કરતો માલાટેસ્ટા પોતાની પત્ની અને પુત્રી સાથે ઇટાલીમાં રહી આજ શાંત જીવન ગુજારે છે. છૂપી પોલીસ તેની પાછળ ને પાછળ રહી

તેની દરેક પ્રવૃત્તિ ઉપર નજર રાખે છે. પોલીસને ય થાપ આપીને કદીક કદીક તેના સિદ્ધાંતના પ્રચાર માટે તે પત્રિકાઓ છપાવી નાંખે છે અને આખા ઇટાલીમાં પહોંચાડી દે છે. લોકો તેને મળવા જતાં પણ ડરે છે. કેમકે મુસોલિનીની નિરંકુશ સરકારનો ખોફ કોણ વહોરે?

જો કે માલાટેસ્ટા તેના ધ્યેયમાં નિષ્ફળ ગયો, તે તેના સિદ્ધાંત મુજબ અરાજક સમાજની સ્થાપના ન કરી શક્યો, પરંતુ એ ધ્યેય ખાતર તેણે સચ્ચાઈથી સંકટભર્યું જે જીવન વિતાવ્યુ છે એ કોના હૃદયમાં તેના માટે ભક્તિભાવ નહિ જગાવે? ન્યાય, સ્વાધીનતા અને પ્રેમના સિદ્ધાંત પાછળ તેણે ૬૦ વર્ષની જે ઘોર તપશ્ચર્યા કરી છે એની આગળ કોનું મસ્તક નહિ ઝૂકી પડે? તેની આ તપશ્ચર્યા એક અનોખું પરિબળ આપણને પૂરું પાડે છે. જગતની જુવાની સદાય એમાંથી પ્રેરણા મેળવતી રહેવાની.*

* આ જીવનચરિત્રની સામગ્રી 'વિશાળભારત' ૧૯૩૫ જાન્યુઆરીના અંકમાં પ્રગટ થયેલા શ્રી. બનારસીદાસ ચાતુર્વેદીના 'અરાજકવાદી મેલટેસ્ટા' નામના લેખમાંથી તેમજ ક્રોપોટકિનની આત્મકથામાંથી લીધી છે—લેખક

એક પ્રસંગ

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

અંધારે આંકડા ભીડી, સાંકડી કેડીએ ડગ
માંડીને બેય જતાં'તાં; આથડી—ઊઠતા પડી.

થાક્યાં'તા પાય, છોલાણી કાયા, ને શ્વાસ ખૂટતો,
લોચાતો જીવ; તો યે ના હાથથી હાથ છૂટતો.

'કહેને કેટલે દૂર?' બોલું ત્યાં લથડ્યો પગ,
અંકોડા હાથનાં ઢીલાં—ક્યાંનું ક્યાંય પડ્યું તન!

પલાણે ઘાવ કૈં ઓર કાયાને, વળતાં કળ
દંડોળી શૂન્યતા સાદ વહાવે લોચને જળઃ

રૂઝાશે ઘાવ, વ્હીલાશે અંધારું, ઊગશે પ્રભા,
થશે એ સર્વ તો શું ના ગળશે જન બે જુદાં?

રે! રે! તૂટયા તારે મળે નહિ —

મનુ ત્રિવેદી

મારા અંતરની સહિયારી! યાદ તને છે બાગ
જ્યાં ચુટેલાં ફૂલે ખેલ્યાં નવતર હોળી ફાગ?
નવતર હોળી ફાગ જ્યાં ખેલ્યાં
અંતર લજ્જાપટ તેં મેલ્યાં
લીધા દીધા કોલ સ્વીકારી
મારા અંતરની સહિયારી! યાદ તને છે બાગ?

આજે બાગ વિષે હું ભમતો યાદ કરૂં તે વાત;
વર્ષ વીત્યાં કંઇ દોહલ તેમાં ભાત પડે રળિયાત
ભાત પડે રળિયાત એ બાગે
ખેલ્યા ગણુતર દિન અનુરાગે;
સંજીવની શાં સ્મરણે જીવતો
આજે બાગ વિષે હું ભમતો યાદ કરૂં તે વાત.

બાગે કોયલ ટહુકંતી તું વસંતમાં થઈ મૂક;
જાણે સર ચોમાસે અટકયાંઃ કોની થઈ ત્યાં ચૂક?
કોની થઈ ત્યાં ચૂક શું જાણે
કોયલ ફક્ત ઋતુ જે માણે
અકાળ રસભર અટકંતી તું
બાગે કોયલ ટહુકંતી તું વસંતમાં જઈ મૂક?

જેના સહ હૃદબંધન બાંધ્યાં તે છે હજુ હયાત;
તનનાં બંધન અન્યે બાંધ્યાં તૂટયાં તે વિધિહાથ.
તૂટયાં તે વિધિહાથ, જોડેલાં
સમાજના મોવડીએ ઘેલા;
જાણે તાર તૂટેલ સંધાયાઃ
જેના સહ હૃદબંધન બાંધ્યાં તે છે હજુ હયાત.

રે! રે! તૂટયા તાર મળે નહિ, વચ્ચે તંબુર દેહ;
એય બજે નહિ, બજવા દે નહિ, કેમ થાય સમલેહ?
કેમ થાય સમલેહ તંબુરે?
કેમ કોકિલા વસંત સૂરે
કલબોલે તાહીં? બાગ પૂરે ટુહી?
રે! રે! તૂટયા તાર મળે નહિ, વચ્ચે તંબુર દેહ.

(૧) ઝડપનું ભાવિ

હાલમાં જમીન, જળ ને આસમાનમાં વાહનોની ગતિ વધારવાના ને ચાલુ ઝડપના રેકર્ડો અતિ ઝડપે તોડવાના બનાવો દુનિયામાં બન્યા કરે છે. ઇજનેરો, શોધકો ને વિચારકોનું સારું એવું ધ્યાન આજે યાનવાહનની ઝડપો વધારવા તરફ દોરાયું છે. એ વખતે પ્રો. જે. બી. એસ. હેલ્ડેન જેવા પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિકે ઝડપના ભાવિ વિષે તાજેતરમાં એક રસિક લેખ લખ્યો છે. અને નજદીકના ભવિષ્યમાં ઝડપનું માઈલેજ કેટલે જઈ શકે એમ છે એની આગાહી ભાખી છે. પોતાના લેખની શરૂઆતમાં એઓ જણાવે છે કે "ઈસ્ટને જમીન ઉપરનું ઝડપનું રેકર્ડ ફરી વાર તોડયું છે. આજે હાલ ઝડપનું રેકર્ડ દર કલાકે ૩૭૫.૫ માઈલનું આવ્યું છે. હવે માત્ર દસ જ વરસ ઉપર ખુસ્કી ઝડપનું રેકર્ડ કલાકના માત્ર ૧૭૧ માઈલ જેટલા સામાન્ય ધોરણ ઉપર હતું! હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે તો આવતા દસ વરસમાં એ શું ફરી બેવડું થઈ જાય એમ છે?

"૧૯મા સૈકામાં ઘણા લોકો સતત પ્રગતિનો ખ્યાલ ધરાવતા હતા. એમણે માન્યું હતું કે સામાજિક સ્થિતિમાં પ્રગતિકારક સુધારો થયાં જ કરશે. આ એમને તે વેળા ઇંગ્લેંડમાં થઈ રહેલ સતત સુધારણા ને પ્રગતિ ઉપરથી લાગ્યું હતું. એ જ રીતે એ જમાનાના પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પોતાના મનમાં એવો ખ્યાલ કદી નહોતો કર્યો કે હાલના પદાર્થની ઝડપને ઊંચે કે નીચે કોઈ મર્યાદા હોઈ શકે.

"એક હવાઈ જહાજ ત્રણ કારણે અવાજ કરે છે. એનું પ્રોપેલર, ચક્કરોનું પરિભ્રમણ ને ઘર્ષણ અને હવામાં થઈને એનું જવું. એરપ્લેનના અવાજનાં આ ત્રણ કારણો છે. વિમાનનો અવાજ હવામાં દરેક દિશામાં કલાકે ૭૫૦ માઈલની ગતિએ ફેલાય છે. (અવાજની ગતિ કલાકના ૭૫૦ માઈલની હોય છે.)

"આથી જો કોઈ વિમાન ૭૫૦ માઈલની ઝડપે હવામાં ઊડે તો એ એના પોતાના અવાજની ઝડપ સાથે રહી શકે. પણ અવાજ એટલે હવામાં ખળભળાટ. આથી અવાજની જ ગતિએ દોડતું વિમાન અવાજને કારણે થતા હવાના અત્યંત ખળભળાટના તુમુલ આંદોલનતાંડવમાં સપડાઈ પડે છે. આ ખળભળાટની મધ્યમાં વિમાન આવી પડે છે. એનો ધક્કો એને એટલો લાગે કે એ પોતાનો માર્ગ ચૂકી જાય કે ક્યાં તો એનો ભાંગીને ભૂક્કો થઈ જાય.

"વ્યવહાર ને સિદ્ધાંતમાં આ વાત સાચી છે. કેવી રીતે તે જોઈએ. વોટર્લૂ ને પીટર્લૂની લડાઈમાં જે ગોળીઓ બંદૂકોની નળીમાંથી વછૂટતી હતી એનો વેગ સરેરાશ પાંચસો માઈલના પ્રમાણમાં હતો. આજની રાઈફલોની નળીમાં છૂટતી ગોળીઓની ઝડપ કલાકે ૨૦૦૦ માઈલની હોય છે. પણ આ રીતે જતા ગોળીની ઝડપ ઘણી અસ્થિર, --erratic--હોય છે. અવાજની ઝડપની ગતિએ દોડતા પદાર્થ સામે હવાનું રોધક-બળ--resistance force--ઘણું વધી જાય છે.

"આથી મને શંકા છે કે ઘણાં વરસો સુધી અવાજની ઝડપે કે એથી વધારે ઝડપે વિમાનો ભાગ્યે જ ઊડશે. જ્યારે એ ઝડપે ઊડશે ત્યારે ઊંચે ઘણી પાતળી હવામાં વિમાનોને ઘણા વજન સાથે ઊડવું પડશે. અને હવાની પાતળાશને જ કારણે પ્રોપેલરો નકામાં થઈ જશે. તે વખતે વિમાન ડીઝાઈનરોને હવામાં વિમાન હલેસા તરીકે પ્રોપેલરનો નવો જ નુસખો શોધી કાઢવો પડશે કે કોઈ નવી જ તરકીબનું નિર્માણ કરવું પડશે.

"ગતિ--કે ઝડપનો પ્રશ્ન એક એવા સિદ્ધાંતનો દાખલો છે કે જે પદાર્થવિજ્ઞાન, રાજકારણ ને અર્થકારણમા પ્રવર્તે છે. એ સિદ્ધાંતને હીગલ ને કાર્લ માકર્સે વસ્તુના જથાનું ગુણમાં રૂપાંતર--the transformation of quantity into quality--ના સિદ્ધાંત તરીકે ગણાવ્યો છે.

"ગતિમાન પદાર્થની ઝડપ વધે છે ત્યારે પ્રથમ તો એનો અવાજ એ પદાર્થ ઉપર નજીવી, માલમ બેમાલમ અસર ઉપજાવતો હોય છે. બીજી સ્થિતિમા સહેજ કે વધારે ગતિરોધક વિઘ્ન બને છે ને અત્યંત ઝડપની ત્રીજી સ્થિતિમાં અવાજ ભારે ભયંકર વસ્તુ થઈ પડે છે. પદાર્થની આ કટોકટીભરી સ્થિતિ ગણાય. હવે પદાર્થ જો એ વખતે ટકીને ટક્કર ઝીલી શકે તો એ પછી ફરીવાર હળવાશ પેદા થાય છે. રાજકારણમાં આવા દાખલા બનતાં આપણે ઘણીવાર જોઈએ છીએ.

"અવાજના કરતાં પ્રકાશની ગતિ લગભગ ૧૦૦૦,૦૦૦ ગણી વધારે હોય છે. સૌથી વધારે ગતિ કરતા મોટા પદાર્થોમાં તારાઓનાં કેટલાંક અતિ દૂરનાં મંડળો છે. જે પ્રકાશથી $\frac{1}{10}$ ગતિએ એટલે કે અવાજથી લાખ ગણી વધારે ઝડપે આપણાથી દૂર ભાગતાં હોય એમ જણાય છે. પણ પ્રયોગભવનોમાં આપણે વિદ્યુદ્કણો Electrones--અને વીજળીક પ્રવાહ દીધેલ અણુઓને પ્રકાશની ગતિની ઘણે નજદીક જતી ગતિએ દોડાવી શકીએ છીએ.

"પ્રયોગભવનમાં આ રીતે પદાર્થને પ્રકાશની ગતિની ૯૯ ટકા કે એથી યે કદાચ વધારે ટકાની ઝડપે દોડાવી શકાયા હશે. પરંતુ આજદિન સુધી કોઈ પદાર્થને પ્રકાશગતિની ગતિ આપી શકયું નથી."

પ્રકાશની ગતિ જેટલી ગતિએ પદાર્થો કેમ ચાલી શકતા નથી એ જણાવતાં પ્રો. હેલ્ડેન બતાવે છે કે પદાર્થ સ્થૂળ છે ને પ્રકાશ શક્તિ છે. પ્રકાશશક્તિ--light energy--ની ગતિ કોઈ પણ પદાર્થ, પદાર્થ રહીને ધારણ કરી શકે નહિ, એને માટે એનું શક્તિમાં રૂપાંતર થવું જોઈએ. આથી હાલ તો આપણે માટે ઝડપની

છેલ્લી મર્યાદા પ્રકાશગતિ જ છે. કોઈ પણ ઝડપની છેવટની ગતિ પ્રકાશની ગતિના જેટલી જ હોઈ શકે, એથી વધારે નહિ

"પણ," પ્રો. હેલ્ડેન ગતિની ચર્ચા કરતાં આગળ લખે છે કે, "માનવ પદાર્થ-વિજ્ઞાન કોઈ પણ ઝડપમર્યાદા નક્કી કરતું નથી. પણ તમે જો અતિ ઉતાવળા જતા હો ને એકાએક વળાંક લેવાનો આવે તો એ ભયકારક છે. કારણકે જેટલી ઝડપે તમે વળાંક લો એટલી ઝડપે હૃદયમાંથી લોહી શરીરના ભાગોમાં ઠલવાય છે. આમ લોહીનો એકદમ થતો ધસારો માણસને બેભાન કરી નાખે છે. ખાસ કરીને એક વિમાની ઝડપથી જતાં પોતાના વિમાનને એકાએક ઉપર ચડાવે તો એના શરીરના ઉપલા ભાગનું લોહી એકદમ પગોમાં ધસી આવે ને તરત પેલો બેશુદ્ધ થઈ જાય.

"ગતિની ધીમી બાજુએ કોઈ પણ મર્યાદા છે ખરી ? આપણને તરત તો લાગશે કે એ બાજુએ એને મર્યાદા છે કારણકે સ્થિર પદાર્થોને કોઈ હલન હોતું નથી એમ આપણે કહી દઈશું. પણ ના, એવું નથી. સ્થિર પદાર્થોમાં પણ એનાં અણુ પરમાણુઓ સતત પરિભ્રમણ કર્યા કરતાં હોય છે. આ પરિભ્રમણની વત્તીઓછી તીવ્રતાને આપણે ગરમી કહીએ છીએ. જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ ઠંડી પડી જાય છે ત્યારે એ સામાન્યતઃ સંકોચાઈ જાય છે અને ત્યારે એનાં રજકણોનું ભ્રમણ ધીમું થઈ જાય છે."

આમ હોવાથી પ્રો. હેલ્ડેન જણાવે છે કે ઘન પદાર્થને કોઈ રીતે એટલો બધો ઠંડો પાડી દેવામાં આવે કે એની અણુ–ગતિ (Atom motion) નાબૂદ થઈ જાય તો એ પદાર્થ એટલો બધો સંકોચાઈ જાય કે કેટલા યે ટનનું વજન એક દિવાસળીની પેટીમાં ભરીને લઈ જઈ શકાય. પણ આમ બનતું નથી કારણકે દરેક પ્રકારના અણુને પોતાની ઓછામાં ઓછી ગતિ તો હોય જ છે; જેને એમાંથી નાબૂદ કરી શકાતી નથી. વીસેક વર્ષ ઉપર પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને કબૂલ કરવું પડયું હતું કે પદાર્થ ને ગતિ –Matter and motion–બંને અવિભાજ્ય તત્ત્વો છે, એટલે બીજી રીતે કહીએ તો, દ્રવ્યનાં અણુ પરમાણુઓ સંપૂર્ણપણે ગતિહીન–motionless–નહિ કહી શકાય. પદાર્થની ગતિહીનતા અકલ્પ્ય છે. કારણકે એ વિના પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ ન હોઈ શકે. ક્વૉન્ટમ સિદ્ધાંતનો આ એક પાયાનો મુદ્દો છે. અને એણે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને એટલા ગૂંચવ્યા છે કે તેઓ એમ માનતા થયા છે કે દ્રવ્યને ગતિ તેમજ સાચું અસ્તિત્વ જ નથી. એ માત્ર મિથ્યા ભ્રમ જ છે.

(૨) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ

રામકૃષ્ણ મિશન ઇન્સ્ટીટયૂટ ઑવ્ કલ્ચરના ઉપક્રમ હેઠળ ભારતના જાણીતા ડૉ. રાધાકુમુદ મુકરજી એમ. એ.; પીએચ ડી હાલમાં 'પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ' ના વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાનમાળા આપી રહ્યા છે. રાષ્ટ્ર વિશે પ્રાચીન હિંદુઓના ખ્યાલ વિશે ચર્ચા કરતાં એઓ જણાવે છે કે, "બહુ જ ખતરનાક રાજકીય સત્તાઓના આવાગમન છતાં ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રસમસ્તના વ્યાપવાળી માતૃભૂમિના ખ્યાલ સહિત હિંદી સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવામાં આવી છે. જ્યારે હિંદુઓની હિંદવ્યાપી સંસ્કૃતિના પાયા

બહુ સારી રીતે મંડાઈ ગયા ત્યારે ક્ષણભંગુર રાજદ્વારી બનાવોની એને ભયમાં મૂકવાની સ્થિતિ પસાર થઈ ગઈ. દુનિયાંમાં હિંદુઓ જ એક એવી પ્રજા છે કે જેમને જગતમાં સૌથી લાંબો ઇતિહાસ છે સંસ્કૃતિ એમનું રાષ્ટ્ર હતું અને રાષ્ટ્ર એમની સંસ્કૃતિ Culture હતી. એ બંને એકરૂપ હતાં. અને સંસ્કૃતિથી ભિન્ન કે અલગ એવા રાષ્ટ્રનો ખ્યાલ એમને કદી નહતો. હિંદીઓ ખરેખર એમના વારસાનું ગૌરવભર્યું અભિમાન લઈ શકતા."

ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અટપટા સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ કરતાં એમણે જણાવ્યું કે, "હિમાલયથી માંડીને કેપ કોમોરિન સુધી યુગના યુગો દરમિયાન ભારતીય ઇતિહાસ કદી એકરંગી-unified-નહોતો. જેમ ઇગ્લેંડનો ઇતિહાસ એક કેન્દ્રમાં કેન્દ્રિત થયેલાં બળોદ્વારા પ્રેરાયો ને રચાયો છે તેમ કદી પણ હિંદનો ઇતિહાસ કોઈ મધ્યસ્થ કેન્દ્રથી દોરાયો કે રચાયો નથી. હિંદનો ઇતિહાસ, પ્રાંતિક ઇતિહાસ, પૃથક્ ઇતિહાસ ને અનેક લઘુ ઇતિહાસોનો બનેલો છે. ભારતની મુખ્ય તવારીખરેખામાં અનેક પ્રજાઓ પોતાનો ભાગ ભજવી ગઈ છે, એને કારણે આપણી તવારીખનો પ્રકાર સંમિશ્ર છે. આથી કોઈ પણ એક પ્રાંત કે કોઈ પણ એક પ્રજા ભારતના ઇતિહાસને વિકસાવવાની જવાબદારીના ઇજારાનો દાવો કરી શકે એમ નથી. ઊલટું, આ સાંસ્કૃતિક સંમિશ્રણ તો અનેક પ્રજાઓ ને અનેક પ્રાંતપ્રદેશોના કથાનકોના ફાળાની નિપજ છે. એણે ભારતતવારીખ રચી છે. રાજદ્વારી ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ વડે હિંદી સંસ્કૃતિને સમજવી મુશ્કેલ છે. હિંદી સંસ્કૃતિને સમજવા ઇચ્છનારે ભારતીય પ્રજાઓની આધ્યાત્મિક પાર્શ્વભૂમિકા ને માતૃભૂમિના ખ્યાલને સમજવો જોઈએ."

આર્ય શાસ્ત્રકારો ને પ્રાચીન ઋષિઓએ અખિલ હિંદવ્યાપી માતૃભૂમિના ખ્યાલને વિકસાવીને એને દિગંતવ્યાપી, ભૌગોલિક, પ્રાંતિક ને વર્ણના સીમાડાઓથી પર એવા ખ્યાલથી આભુષિત કરી છે એની ચર્ચા કરતાં ડૉ રાધાકુમુદ જણાવે છે કે, "હિંદી ઋષિઓ, જેઓ ભાવિમાં દૃષ્ટિઅવગાહન કરી શકતા એમને ભવિષ્યની સમસ્યાઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધ્યાન હતું. એમણે ભૌતિક બાબતોથી એમના આધ્યાતિમક આર્ષદર્શનને કુંઠિત કરવો દીધો નહિ. તેથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રને એક પવિત્ર ચીજ તરીકે, મહામાતા, જનનીની જનની તરીકે ધરિત્રીનો એમણે ખ્યાલ કર્યો. એમણે એ વિચાર શાસ્ત્રોમાં પુનરુચ્ચાર્યો. અને એમણે ઇરાદાપૂર્વક રાષ્ટ્રીય પ્રાર્થનાઓ દાખલ કરી. એ પ્રાર્થનાઓ ભૌગોલિક મર્યાદાઓ વટાવી ગઈ, પ્રાંતિક સીમાડાઓ એણે તોડી નાખ્યા, અને સામાજિક રૂઢિરિવાજો ઉપર વિજય મેળવ્યો. એમને તો માતૃભૂમિની વાસ્તવિક્તા સંબંધે જનગણમનની ચેતના જાગૃત કરવી હતી. અને એમને એ ખ્યાલ આપવો હતો કે એમની મહામાતા હિંદમાતા સમસ્ત ભારતવ્યાપી છે. રાજકીય હેતુસર હિંદના કેટલા ભાગ વિભાગ પાડી શકાય એ બાબત એમને મન ગૌણ હતી. કારણકે ગમે તેમ તો યે રાજદ્વારી બાબતો ભારતની જનતાના સામુદાયિક જનહિત સંબંધોને આવરી શકે એમ નહોતું. આ માતૃભૂમિની કલ્પના એક દિવસમાં ઊભી નહોતી થઈ. એણે તો યુગો લીધા કારણકે ભારતનું આર્યો મારફત થયેલું સંસ્થાનીકરણ, આર્યકરણ ને સંસ્કૃતિ એક દિવસમાં થઈ શકે એમ જ નહોતું."

આજનો
અટપટો પ્રશ્ન...

વીસમી સદીમાં ભરશે

કોણ પાણી ???....

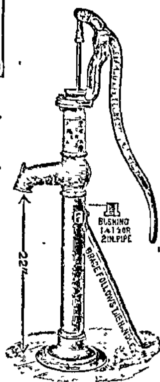

આ રોજની ખટખટ

ટાળવા આપની

સેવામાં હાજર છે.....

MYERS

માયર્સ પંપ

- તમારા મીઠા પાણીના કુવાઓ.
- તમારા બાથરૂમો.
- તમારા બાગ-બગીચાઓને...

હંમેશાં તાજા પાણીથી સજીવન રાખે છે.

પાણીની તમામ જરૂરિયાતો માટે લખો યા મળો:-

ટે. નં. ૨૪૬૩૩

વૉટર સપ્લાય

સ્પેશિયાલિસ્ટસ લી.

૮ હમામ સ્ટ્રીટ,
કોટ, મુંબઈ
પો. બો. નં. ૯૮૪

માયર્સ પંપ

૧૧

ઘણી વખત માણસ પોતે પોતાને જાણે છે એના કરતાં એને બીજા વધારે જાણે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ આ સાચું છે કે માણસ પોતાના વિષે જાણે છે એના કરતાં બીજાના વિષે વધારે જાણે છે. નહિતર, રવિવાર હોવાથી નિરાંતે ખાઈપીને આરામખુરશી ઉપર હું બેઠો હતો, ત્યાં કોઈ નહિ ને અમારા પાડોશી વખતચંદ શું કરવા આવી ચડે? આવી તો ભલે ચડે પણ એ તો એટલા માટે આવી ચડયા હતા કે આ લડાઈ ક્યારે પૂરી થવાની છે એ વિષે મને માહિતી હતી, એમ એમને ખબર હોવાથી એ આવ્યા હતા. મેં ક્યારે જાહેરખબર આપી કે મને આ લડાઈ વિષે વધારેમાં વધારે જ્ઞાન છે એ તો મારા જ્ઞાનની બહારની વસ્તુ છે. પણ મારા પોતાના વિષે મારા કરતાં પણ મારા પાડોશીને વધારે જ્ઞાન હતું એ જોઈને મને ઉપનિષદનું વાક્ય યાદ આવ્યું: હું જાણું છું કે હું જાણતો નથી, માટે જ હું જાણું છું. એમણે પણ એ જ દલીલ કરી હતી, કે તમે કહો છો કે તમને ખબર નથી, માટે તમને ખબર છે. આ પ્રમાણે વગર જાહેરખબરે ને વગર જ્ઞાને મને જે પ્રતિષ્ઠા મળી તેથી મને આનંદ તો થયો પણ સાથે સાથે શોક પણ થયો કે જ્ઞાન ન હોવામાં જ્ઞાન છે એમ જાણતાં છતાં કેટલા બધા માણસો જ્ઞાન માટે નિરર્થક પ્રયત્ન કર્યા કરે છે!

હવે ખરી વસ્તુ એ છે કે આ લડાઈ શું છે એ મને ખબર નથી ને કોઈને ખબર નથી. છતાં એ શરૂ થઈ ત્યારથી સૌ માને છે કે એની રજેરજ હકીકતની મને ખબર છે. આવા અર્ધજ્ઞાનમાં મૌન રાખવું એ વિવેકમર્યાદા છે એમ ધારીને મૌન રાખીએ તો સૌ માને છે કે ભાઈને ખબર છે એટલે ભાઈ મોંઘા થાય છે! ને અધૂરામાં પૂરું અમારા વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પાસ માસ્તર વજેરામ, હિટલર વિષે એટલી જાતમાહિતી પ્રગટ કરતા ફરે છે કે એ રીતે તો આપણા મૌનનો અર્થ પણ અભિમાન થઈ જાય! 'આ માસ્તર વજેરામ આટલું જાણે—ને ભાઈને કાંઈ ખબર ન પડે એમ હોય? પણ એ તો બોલે નહિ, ભાઈ! બોલે નહિ.'

થોડા દિવસ પહેલાં વળી એક જણ આવ્યો. તેણે પૂછ્યું કે હિટલર વિમાનમાં જર્મનરૂપિયા ભરીને આવવાનો છે ને એ રૂપિયા મુંબઈ બંદર ઉપર નાખશે—ને એવી રીતે સૌને કહેશે કે જુઓ, આ તમારી સરકાર, ઈ તો નોટું જ છપાવે છે નોટું, ત્યારે હું તો રૂપિયાનો જ વરસાદ વરસાવું છું!

એક દિવસે હું પોસ્ટ ઓફિસે ગયો તો ત્યાં સેવિંગ બેંકમાં કારકુન આખા દેશની એરંડિયાની પીધી હોય એવા રૂપાળા અભિનય સાથે માણસની હદ સામે જોઈ રહ્યો

હતો. 'લેવા છે કે મૂકવા છે?' એના જવાબમાં લેવા છે, ને લેવા છે, એ જ જવાબ મળતો હતો. એણે બિચારાએ પટાવાળાને કહ્યું: 'ભઇ! હવે તો થોડીક ચા મંગાવ' આજે કાંઇ આરો આવે એવું નથી '

મેં કહ્યું: ' રૂપિયા લોકો લઈ જાય—એમના છે ને લઇ જાય—એમાં તમને શો વાંધો છે?'

એણે કહ્યું: ' લઈ તો ભલેને જાય—પણ આઠ દિ પછી આટલા ને આટલા પાછા મૂકવા આવશે એ ખ્યાલથી હું તો ધ્રૂજી ઊઠું છું!'

બહાર નીકળ્યો ત્યાં એક બિહારના ભૈયાજી સેવિંગ બેંકમાંથી પોતાના સાડત્રીસ રૂપિયા ઉપાડીને ઊભા હતા, તેમણે પૂછ્યુ: 'સા'બ! વો જર્મન આને વાલા હે-તે કહતે હય વો સબ નોટ લે લેંગે-ઔર ઉસકા સોના ચાંદી દે દેંગે વો સચ્ચ બાત?'

મેં કહ્યું: ' ભાઈ! તારી જાત સિવાય બીજું બધુ કથીર છે એટલું તું શીખી જા તો લડાઇનો તને શોક કે મોહ કાંઈ નહિ થાય!'

એને સાડત્રીસ રૂપિયા સાચવવા માટે એનાં ચૂલાની રાખ પાસે પથારી કરવી પડી હશે એનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે જે લોકો દુનિયામાં વાસ્તવવાદ છે એમ કહે છે તે લોકો કલ્પનામાં રહેલા વાસ્તવવાદના પ્રમાણને સમજતા નહિ હોય!

ભૈયાજી બિચારા સાડત્રીસ રૂપિયા સાચવવા માટે હવે ઓરડીની બહાર જતા પણ બંધ થઇ ગયા છે.

કોઈકે વળી કહ્યું કે હિટલરને અમરફળ મળ્યું છે ને એટલા માટે આટલો ગાજે છે. આ માહિતીમાં બીજાએ સુધારો મૂક્યો કે એણે તે ચેમ્બરલેઇનને 'અર્ધું' આપવા માટે કહ્યું હતું. ને ચેમ્બરલેઇન એની છત્રીમાં સાચવીને ઇગ્લંડ લઈ જવાનો હતો, પણ ત્યાં હિટલરે ના પાડી કે ના, ખાવું હોય તો આહીં ખા. ઇગ્લંડ નહિ લઈ જવા દઉં. એની આ લડાઈ જાગી છે!

સાચું ખોટું ભગવાન જાણે, પણ એમ કહેવાય છે કે હિટલરને ખબર પડી છે કે હિંદના લોકો સોનાના ઘરમાં રહે છે. એટલે આ સોનાના ઘરમાંથી થોડી થોડી ઈંટો લઈ જવા માટે એ આ યુદ્ધ કરે છે!

આ લડાઈમાં એક કરામત એ છે કે એમાં કોઈ લડતું નથી ને લડાઈ ચાલે છે! હિટલરે જાહેર કર્યું હતું કે મેં યુદ્ધ જાહેર કર્યું નથી. ચેમ્બરલેઈને તો જર્મન પ્રજાને પત્રિકાઓ પણ પહોંચાડી કે અમે લડતા નથી. ફ્રાન્સ તો જર્મની લડે તો જ લડવા માગે છે. એટલે આમાં કોઈને લડવું નથી—માત્ર લડાઈ ચાલે છે.

આ લડાઈની બીજી ખૂબી એ છે કે એમાં લડાઈ કરનારા સહીસલામત છે. ભોંયમાં ત્રણસો ફૂટ નીચે બેઠા એ તોપો છોડયા કરશે. પણ નહિ લડનારા કોઈ સહીસલામત નથી. એટલે આ લડાઈ લડનારાઓ વચ્ચે નહિ, પણ બિન-લડનારાઓ વચ્ચે છે.

આ લડાઈની ત્રીજી ખૂબી એ છે કે એમાં લડાઈ કરીને કોઈ થાકવા માગતા નથી, રાહ જોઈ જોઈને થાકવા માગે છે. નાનાં છોકરાં જેમ રીસામણું લે છે નાં, કે કોણ પહેલું બોલે છે? તેમ આ લડાઈ, કોણ સંધિની વાત પહેલી કરે છે. એની રાહ જોવાતી લડાઈ છે. બીજી લડાઈઓમાં કોઈની તોપ-કોઈનો સરદાર-કોઈનો મોરચો-કોઈનો બચાવ એમ અનેક વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધિ પામે. આ લડાઈમાં સૌથી વધારે ખ્યાતિ ચેમ્બરલેઈનની છત્રીને મળી છે! એ છત્રી વહેલી ઊઘડે તો આ લડાઈ વહેલી થાય. એ છત્રી જો બંધ થાય તો આ લડાઈ બંધ થાય. એ છત્રી એણે વહેલી ઉગામી હોત તો લડાઈ થાત જ નહિ! છત્રીનો આ મહિમા કૃષ્ણના સુદર્શન ચક્ર સમાન થાય તો ના કહેવાય નહિ!

ઘણી લડાઈઓમાં ગપગોળા ચાલે છે. પણ આ લડાઈમાં ગપગોળા આવે છે તે એરોપ્લેનને લીધે આકાશમાંથી સીધા ચાલ્યા આવે છે. કોઈ કહે છે, બર્લિનથી એક મશીનવાળું એરોપ્લેન ઊડતું પૃથ્વીને ચક્કાવો લેશે. ને ૩૦૦ ફૂટ કરતાં ઊંચાં મકાન હશે તે સઘળાં પાડી નાખશે. કેટલાક કહે છે કે હિટલરને હિંદુસ્તાનના સાંઢિયા પસંદ પડી ગયા છે માટે પહેલવહેલો એ અઢારે વાંકા અંગવાળા ઊંટની માગણી કરશે. કોઈ કહે છે ચેમ્બરલેઈનને કયઝરે સંદેશો મોકલ્યો છે કે હિટલરને બદલે મને ગાદીએ બેસાડો તો હું ડાન્ઝીગ બ્રિટિશને આપું. ને યાહૂદીઓને તમે હિંદમાં વસવા દો તેના બદલામાં તમને 'વિશ્વબંધુત્વનાં પારેવડાં' એવો ખિતાબ આપું! અંગ્રેજોએ સામી માગણી કરી છે કે હિંદમાં જેટલી કોમી લાગણી છે તેમાંની અર્ધીનાં બીજ જો તમે. તમારે ત્યાં રોપો તો આ વિશ્વયુદ્ધ તરત બંધ કરી દઈએ ને તમને જર્મનીની ગાદી પણ સોંપી દઈએ!

કોઈ કહે છે હિટલર પોતે જ હિંદમાં આવવાનો છે. ને એને મંત્રસિદ્ધિ છે એટલે હિંદમાં જ્યાં જ્યાં સોનું છે ત્યાં ત્યાં એ ફરીને લઈ લેવાનો છે બીજા કહે છે કે હિંદમાં હવે સોનું નથી, ને કાગળિયાના કટકા તો એને ત્યાં પણ ખૂબ છે એટલે હવે આવવાનો નથી.

આ બધા ગપગોળા કરતાં મને તો એક સીધી વાત ગમી. ચેવડાવાળો કહે છે કે જર્મન લશ્કરે ચેવડો મંગાવ્યો છે માટે ભાવ વધી ગયો છે. કેળાંવાળો કહે છે, ફ્રાન્સના લોકો માટે મોટો ઑર્ડર છે માટે ભાવ વધ્યો છે. ખાંડનું તો પાણી કરીને બાલ્ટિક સમુદ્રમાં નાખવાનું છે એટલે સબમરીનવાળાને ચા પીવા મળે માટે ખાંડના ભાવ વધ્યા છે! આ ગપગોળા અર્થવાહી હોવાથી મને એ ગમ્યા છે ને સૌને એ ગમે છે. દાતણવાળો વાઘરી પણ જાણે છે કે જરમરવાળો આવ્યો છે એટલે બધું મોંઘું થાય છે. અરે, ધૂળધોયાઓએ પણ નક્કી કર્યું હતું કે લડાઈના ભયે લોકો સોનુંચાંદી સંઘરી લે છે ને પહેરતા નથી માટે કાંઈ ધૂળમાં મળતું જ નથી. મળે છે તો ફક્ત છાપાના કટકા! છાપાવાળાઓએ નક્કી કર્યું છે કે લડાઈ ચાલે કે ન ચાલે પણ આપણે લોકોને માહિતી આપવામાં પછાત રહેવાનું નથી. ફેરિયાઓ પણ જાણે છે કે લોકોને જેમાં કાંઈ સનાનસૂતક હોતું નથી એવાં માણસો મરે છે ત્યારે લોકોને વીરત્વની આંધી આવે છે. માટે એ પણ બૂમ પાડે છેઃ 'ત્રણ લાખનો કચ્ચરઘાણ! પોલાંડમાં ૬૦ હજાર મર્યાં!' ને લોકો ચટ ચટ પૈસો દઈ, પોતાનું સગું સાગવું મર્યું નથી એ ખાતરી હોવાથી, ચટ છાપું લે છે!

આમ રીતે આ લડાઈ વિશે આટલી માહિતી તો અવશ્ય મળી છે કે લડાઈ ચાલે છે—ને લડનારા લડે છે! ને લડાઈમાં ઊતરનારા સિવાય સૌ એના વ્યૂહની સાચી માહિતી ધરાવે છે. એટલે જર્મની ફ્રાંસમાં જાય કે ન જાય, ફ્રાંસ ધસારો કરે કે ન કરે, એ ગમે તેમ થાય, પણ આંટી નકશા જોનારા સૌને એ વ્યૂહની સંપૂર્ણ માહિતી મળેલી છે ને એને આધારે, બે ને બદલે ચાર કપ ચા પીવા મળે છે, ને ખાસ્સો અર્ધો દિવસ પણ ચર્ચામાં ક્યાં ગયો એ ખબર પડતી નથી! આ લડાઈનો સૌથી મોટો ફાયદો નવરા માસ્તરો. પ્રોફેસરો, વકીલો ને ડૉક્ટરોને મળ્યો છે. આ ચારેનો વર્ગ એ બ્રિટિશ કેળવણીની જાદુઈ પેદાશ છે. એમને જે રસ આ લડાઈના વાદવિવાદમાં પડે છે તે રસ ખુદ લડનારાઓને પણ દુર્લભ છે. હમણાં બીજું કાંઈ નહિ, એમનાં ઘેરાં બિચારાં ઘેર બુમાબુમ કરતાં હશે, કે દાણો મોંઘો થયો છે ને આ તરફ આમના તો જઠરાગ્નિએ પણ હમણાં કાંઈ નવા મશીન વેગે કામ ચલાવ્યું છે!

આ જાદુઈ વર્ગનો દરેકે દરેક માણસ કોનું શું શું થવાનું છે એ આજથી જાણી શક્યો છે. મેકડુગલે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે નવી સ્ત્રીઓમાંની ઘણી, પોતાનાં છોકરાંને વિસારી મૂકી, 'છોકરાંની કેમ સંભાળ લેવી' એ ભાષણોની પરંપરામાં કલાકારના જેવો, કલાની ખાતર કલાની પેઠે, ભાષણની ખાતર ભાષણનો રસ લઇ શકે છે. લગભગ એવો જ રસ હિટલરના જુલમ વિશે ઘણા માણસો લઈ શકે છે. મહત્ત્વાકાંક્ષામાંથી જન્મતા આવા મોટા હિટલરો કરતાં પણ નાના નાના ક્ષેત્રના, ઘરના ને ફળીના ને પોળના ને નાતના મહત્ત્વાકાંક્ષીઓ–હિટલરની શક્તિ વિનાના હિટલરો–હોઈ શકે છે એ ઘણી વખત, આ યુદ્ધનો રસ યુદ્ધના રસની ખાતર લેતાં, વિસ્મૃતિમાં પડી જાય છે એટલે તો માનવતાની ખાતર થતા યુદ્ધ વિશે જે ચર્ચા થાય તેમાં રસ પડતો હોવાથી, ઘરઆંગણેથી થોડીવાર માનવતા મૂકી દઈએ તો પણ કાંઈ જ વાંધો નહિ એમ ઘણાની માન્યતા થઈ ગઈ છે. ને પોલેંડની સ્વતંત્રતા માટે મરો ફીટતું ઇંગ્લેંડ, હિંદની સ્વતંત્રતા વિશે, ધીમે પગલે, સખીની ચાલે–'ગોરી ધીરે ચલો'ની ગજગામિનીની રીત પ્રમાણે કામ કરે છે એ ઉદાહરણ જ એમને અનુકરણ કરવા માટે પણ પૂરતું છે.

એવી રીતે આ યુદ્ધ જાહેર થતાં જ એણે લોકોને જુદા જુદા રસનો પ્યાલો પાયો છે. છોકરાંને યુદ્ધની કથા ગમે છે એ કહેવત એણે ખોટી પાડી દીધી છે. યુદ્ધની કથા મોટાંને પણ ગમે છે. એણે જ પહેલી વખત બતાવ્યું કે ઇંગ્લેંડ પોલેંડની સ્વતંત્રતા માટે મરી ફીટે છે તો ભવિષ્યમાં હિંદની સ્વતંત્રતા માટે પણ એ જ દાખલો ઉપયોગી થશે. વેપારીઓને આ યુદ્ધમાં પૈસાનો રસ છે. પ્રોફેસરોને ચર્ચાનો રસ છે. ફેરિયાઓને કચ્ચરઘાણનો રસ છે. લોકોને રૂપિયાનો રસ છે. બેકારોને આપઘાત કરતાં ઊડી જવાનો રસ છે ચેમ્બરલેઇનને છત્રીની આબરૂ રહી ગયાનો રસ છે. હિટલરને લશ્કર ઉદ્યમે પડયાનો રસ છે. ફ્રાંસને મેગીનોટ લાઈનનું સામર્થ્ય બતાવ્યાનો રસ છે સ્ટેલિનને સૌ નબળા પડયાનો રસ છે. જાપાનને હિંદી બજાર ખુલ્લું થવાનો રસ છે. અને આટલા બધાને જેમાં રસ છે તે આખ્યાન જલદી પૂરું ન થાય એમાં પણ સૌનો રસ છે.

બહિર્જગત

રામભાઈ પટેલ

યુરોપિયન વિગ્રહ

ગયા સપ્ટેંબરમાં બ્રિટિશ વડાપ્રધાને મહા જહેમતથી ને ઝેકોસ્લોવાક સ્વતંત્ર રાજ્યનો જર્મન ફાસિવાદના કાળમૂખા ગ્રાસમા ભોગ આપીને ટાળેલો વિગ્રહ છેવટે બ્રિટન સન્મુખ આવીને ખડો થયો છે ગમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં વિગ્રહ ટાળવામાં બ્રિટન અસમર્થ પુરવાર થયું છે. કારણકે ગાંધીજીએ હર હિટલર ઉપર પોતે લખેલા પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, યુરોપને મહાસંહારક વિગ્રહમાં ધકેલવાનું દુનિયામાં એક માત્ર હિટલરના જ હાથમાં હતું. અને એણે છેવટે નક્કી કર્યું કે પોતે જગતને વિગ્રહમાં ઉતારવું. પરંતુ જે સંજોગોમાં વિગ્રહ શરૂ થયો છે એ જોતાં એમ કહી શકાય કે રૂસો–જર્મન બિનઆક્રમણકારી સંધિ થવાને કારણે વિગ્રહ એકદમ શરૂ થયો છે. જ્યાં સુધી ઍંગ્લો–ફ્રાંકો–રશિયન મૈત્રીના સંદેશા ચાલતા હતા ત્યાં સુધી જર્મન સરમુખત્યારને પોતાની સામે ત્રણ અતિસમર્થ રાજ્યોનું સંગઠિત જુથ ખડું થવાની બીક રહ્યા કરતી હતી. પરંતુ ગમે તે કારણે મોસ્કોની વાટાઘાટો સફળ ન થઈ અને રશિયાએ જર્મનીની બિનઆક્રમણકારી સંધિની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો ને પોતે યુરોપીય રાજ્યોથી અલગ થઈ ગયું. ચોંકાવનારી ને અણધારી ઝડપથી રશિયા સાથેની પોતાની વિચારસરણીની મડાગાંઠને ઉકેલી નાખી હર હિટલરે રશિયાને જબરી ચતુરાઈ ને સફળતાથી ફ્રાંસ અને બ્રિટનથી અલગ પાડી દીધું. આમ કરીને એણે પોતાના એક અતિ જબરા પ્રતિપક્ષીને છૂટો પાડી દીધો. રશિયાનો નિકાલ કરી નાખ્યા બાદ હિટલરે જોયું કે હવે પોતે પોલાંડ ઉપર પોતાનો રાક્ષસી પંજો સફળતાપૂર્વક અજમાવી શકે એમ છે. એની ગણતરી એવી પણ કદાચ હશે કે જેમ ગયે વરસે બ્રિટન અને ફ્રાંસે ઝેકોસ્લોવેકિયાની સરકારને અણીને વખતે સાથ ન આપ્યો ને બ્રિટિશ વડાપ્રધાને મ્યૂનિચ કરાર કર્યો તેજ પ્રમાણે આ વરસે પણ એક બાજુએથી રશિયા પોતાને પક્ષેથી ખસી ગયું હોવાથી નાહિંમત થયેલા ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ વડાપ્રધાનો પોલાંડને પણ છેલ્લી ઘડીએ છોડી દેશે પરંતુ મ્યૂનિચ કરારના એકપક્ષી ભંગ પછી એ બંને દેશોના સત્તાવાળાઓ હિટલરની અપ્રામાણિકતા ને વિગ્રહવૃત્તિથી ચોંકી ઊઠયા હતા. એટલે આ વખતે એમણે છેવટનો નિર્ણય કરી લીધો હતો કે જર્મન સરમુખત્યાર સાથે હવે તો કોઈ પણ ભોગે સલાહ થઈ શકે એમ નથી જ. એટલે એમણે રૂસો–જર્મન કરાર થયા પછી તરત જ પોલાંડને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બીજી વારની બાહેધરી આપી. એ બાંહેધરી પછી હિટલરને બ્રિટિશ અનિશ્ચિતતાનો રહ્યોસહ્યો ભ્રમ ભાંગી જવો જોઈતો હતો. પરંતુ એનાં ત્યારપછીનાં કૃત્યો જોતાં એમ લાગે છે કે એ એવા કોઈ ભ્રમમાં નહોતો. એ તો એના હેતુ પરત્વે કૃતનિશ્ચય થયો હતો. ડાન્ઝીગ અને પોલિશ કૉરિડર જર્મનીને વિના શરતે ને નિયત સમયમાં પોલાંડ સોંપી ન દેશે તો જર્મની બળ વાપરીને પણ એનો કબજો લેશે એ મતલબની પોલિશ સરકારને એણે ખબર આપી.

પોલાંડ પણ પોતાનાં દિનોનો બચાવ કરવા માટે મક્કમ નિર્ણય કરીને બેઠું હતું બ્રિટિશ બાંહેધરીએ એ નિર્ણયને વધુ મક્કમ બનાવ્યો. આ સંજોગોમાં હિટલરને પોતાને બે વિકલ્પોમાંથી ગમે તે એક પસંદ કરવાનું રહ્યું. કયાં તો એણે પોલાંડ પાસે રજૂ કરેલી માગણી જતી કરવી, કે કયાં તો જર્મનીને જબરદસ્ત વિગ્રહમાં ધકેલી દેવું. હિટલરે બીજો વિકલ્પ પસંદ કર્યો ને ઑગસ્ટની છેલ્લી તારીખોએ પોલિશ સરહદ ઉપર જર્મન લશ્કરની કૂચ કરતી જમાવટ શરૂ કરી દીધી. પોલાંડને આપેલ અલ્ટીમેટમની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં જ જર્મન લશ્કર પોલિશ સરહદ ઓળંગી ગયું. ને વિધિસરની જાહેરાત વિના હિટલરે યુરોપ સામે વિગ્રહ શરૂ કર્યો. સપ્ટેંબરની પહેલી ત્રણ તારીખો પૂરી થતાં પહેલાં તો ફ્રાંસ અને બ્રિટને જર્મની સામે લડાઈની જાહેરાત કરી. ઇતિહાસની વિગ્રહી કૂચ પૂરી ઝડપે શરૂ થઈ ગઈ. બ્રિટિશ સરકાર નવા જર્મન કૈઝરના મારમૂખા ગાંડપણનો સામનો કરવા મેદાનમાં ઊતરી પડી દુનિયાં એક જ સપ્તાહમાં પા-સદીની ભયાનક શાંતિમાંથી બીજી વાર ભયાનક વિગ્રહમાં ઝડપાઈ ગઈ.

જર્મન વિરોધી મોરચાની પરિસ્થિતિ

૧૯૧૪ ને ૧૯૩૯ના વિગ્રહની વાસ્તવિકતા ને પ્રતિસ્પર્ધી જૂથોમાં શો તફાવત પડયો છે? વાસ્તવિકપણે કશો જ નહિ જર્મન કૈઝરે પોતાની દાનવી વૃત્તિથી ૧૯૧૪ પહેલાં દુનિયાં આખીને પોતાની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી મૂકી હતી. વિનાશની ફિલસૂફીના નવા ઉદ્બોધક, એ જ કૈઝરના અનુગામી હેર હિટલરે પણ પોતાની છ વરસની લોહિયાળ કારકીર્દિમાં દુનિયાં આખીને જર્મનીવિરુદ્ધ નથી ઉશ્કેરી મૂકી? કૈઝરે બ્રિટિશ સિંહને જેર કરવા બેલ્જિયમને પોતાનું તાત્કાલિક શિકાર બનાવ્યું હતું ફ્યુહરર એ જ સિંહનો સામનો કરવા પોલાંડનો કચ્ચરઘાણ વાળી રહ્યો છે. પોલાંડને જમીનદોસ્ત કરવા પહેલાં એણે પોતાને પક્ષે દુનિયાંમાં કયા રાજ્યને સ્વપક્ષે રહેવા દીધું છે? રશિયા વિરોધી રોમ-બર્લિન-ટોકિયો ધૂંસરીના કયા છેડા ને કયાં ચક્રો એણે સાબૂત રહેવા દીધાં છે? ગણતરીબાજ ને વિચક્ષણ મુસોલિની ને રશિયા પ્રત્યે હાડવેર સેવનાર જાપાનને એણે પોતાથી અલગ કરી મૂકયાં છે એ રાજ્યો વહેલાંમોડાં બ્રિટનને પક્ષે જવાનો પૂરો સંભવ છે. ને એમ ન બને તોપણ હિટલરનો સાથ તો એમણે છોડી જ દીધો છે.

આમ વિગ્રહની શરૂઆત જ જર્મન સરમુખત્યારને એકલે હાથે કરવી પડે છે. જ્યારે સામે પક્ષે પોલાંડને પક્ષે ઊભાં રહેનાર મિત્રરાજ્યોનું બળ ને જુથ જગતવ્યાપી થતું જાય છે. ડી-વેલેરાના આયરિશ ફ્રી સ્ટેટ સિવાય આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય બ્રિટનને પક્ષે લડાઈ જાહેર થવાના દસ દિવસમાં ખડું થઈ ગયું છે. ટર્કી, ઇજિપ્ત, સીરિયા, ઇરાક ને પેલેસ્ટાઈન જેવાં મુસ્લિમ ને અરેબિક રાજ્યો બ્રિટિશ પક્ષમાં ભળતાં જાય છે. યુ.એસ.એ. ના પ્રજામતની અને એના અતિ લોકપ્રિય પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટની સહાનુભૂતિ મિત્રરાજ્યોને પક્ષે છે. અને યુ.એસ.એ. પણ મિત્રરાજ્યોની બારીક પળે એમની સાથે આવીને ન ઊભું રહેશે એમ શી રીતે કહી શકાય? જગતનાં તટસ્થ રહેલાં નાનાં રાજ્યોને પણ પોતાના અસ્તિત્વ સંબંધે જર્મન સરમુખત્યાર તરફથી ભારે બીક હોવાથી મિત્રરાજ્યો તરફ છાની ને ઉઘાડી મિત્રવૃત્તિ પ્રગટ કરી રહ્યાં છે.

ઑસ્ટ્રિયા ને ઝેકોસ્લોવેકિયા જેવા જપ્ત થયેલાં રાજ્યોમાં સારા પ્રમાણમાં અસંતોષ પ્રસરતો જાય છે. ને વિગ્રહનો તબક્કો આગળ વધ્યા પછી જ્યારે જર્મન સરકારનું આંતરિક બળ ઘટી જશે ને લશ્કરી દૃષ્ટિએ એ ખુવાર થશે ત્યારે ઑસ્ટ્રિયા ને ઝેકોસ્લોવેકિયામાં આંતરિક બળવાઓ થવાનો પૂરો સંભવ છે. ખાસ કરીને ગત ઝેકોસ્લોવાક રાજ્યના ઉચ્ચ શ્રેણીના આગેવાનો આજે અમેરિકામાં વસવાટ કરતા કરતાં ત્યાં જર્મની સામે લડનાર ઝેક પ્રજાની ટુકડીઓ તૈયાર કરી રહ્યા છે.

અંતનો જુગાર

લશ્કરી ને આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા હિટલરનો આ વિગ્રહી દાવ ગજદારી જુગાર જેવો લાગે છે. ઇટલી અને જાપાનને પોતાના સાથમાં હિટલર લઈ શક્યો હોત તો ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વ્યવહાર ને વેપારના દરિયાઈ ધોરી રસ્તાઓને એ સત્તાઓ પોતાના કાફલાથી આંતરી શકત. અને બ્રિટિશ પક્ષને મહાભારત મુશ્કેલીમાં મૂકી શકત. ફ્રાંકો-બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભાગોમાંથી એ પક્ષને મળતા નર, નાણા ને ખોરાકીને ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેંડ પહોંચતા મોટે ભાગે અટકાવી શકાત. સીંગાપોર ને ભૂમધ્યના જળપ્રદેશોનાં નાકાં જાપાનીઝ ને ઇટાલિયન કાફલા રૂંધી શકત. જર્મન કાફલો બ્રિટનના આટલાંટિક તરી માર્ગોને અટકાવવા શક્તિમાન થાત. પરંતુ આજે ફ્રાંકો-બ્રિટિશ પક્ષને માત્ર જર્મનીનો જ સામનો કરવાનો હોવાથી સમસ્ત ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવ્યાપી દરિયાઈ બળનો ઉપયોગ જર્મનીને ચોમેરથી ઘેરી લેવા માટે કરવાની યોજનાઓ મિત્રરાજ્યોના નૌકાદળ વિચારી રહ્યાં છે. હમણા જ 'ડેલી ટેલિગ્રાફ' પત્રે જાહેર કર્યા મુજબ હિટલરે ફ્રાંસ અને બ્રિટન સામે વિગ્રહમાં ઊતરતાં પહેલા એ બંને રાજ્યોની તાકાતનું સાચું માપ કાઢ્યું લાગતું નથી. અથવા તો ૧૯૧૪ના જુલાઈમાં વિલ્હેલ્મ કૈઝર બ્રિટિશ બળની અસરકારકતા વિષે જે ભ્રમણામાં રહ્યો હતો એવી ભ્રમણામાં હિટલર રહ્યો હોય. આ ઉપરાંત એની બીજી ભ્રમણા જર્મન લડાયક શક્તિ વિષે હોય એમ પણ લાગે છે. જર્મન સરમુખત્યાર પોતાના જ આંતરિક આવેગોની સલાહને અનુસરતો હોવાથી વિરોધીઓની 'વાસ્તવિકતા વિશેનું' એનું અજ્ઞાન કોઈ પણ મટાડી શકે એમ નથી. આ તબક્કે વિગ્રહ શરૂ થવામાં હિટલરની ઝનૂની અંધતાએ જ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

નવો સંભવ

વિગ્રહની શરૂઆતમાં એના પરિણામનો વિચાર કરવો અતિ મુશ્કેલ છે. છતાં પોતાને પક્ષે ભારે મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં વિગ્રહ શરૂ કરવામાં હિટલર અને એના સાથીઓની ગણતરી એવી પણ હોય કે બેત્રણ અઠવાડિયામાં પોલાંડનો ખુરદો કાઢી નાખ્યા પછી ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેંડ તરફથી શાંતિ માટે કહેણ આવે. તો ટૂંકા વિગ્રહે પોલાંડને જર્મન લશ્કરી બૂટની એડી હેઠળ ચગદી નાખવાની જર્મન નેમ પાર પડે ને ફ્રાંસ-ઇંગ્લેંડ સાથે લાંબા ને વિનાશક વિગ્રહની કસોટીમાંથી ઊગરી જવાય. ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ ગજપુરુષોનું હાલનું મનોવલણ જોતા લાગે છે કે પોલાંડનું પતન થયા કરે પણ જ્યાં સુધી જર્મન સરમુખત્યારનું પતન ન થાય ત્યાં સુધી લડત અટકે એમ લાગતું નથી.

રશિયા ને જર્મની

રૂસો-જર્મન સંધિ વર્તમાન યુરોપીય રાજકારણ ને સત્તાતુલાને સખતમાં સખત આંચકો લગાડનારી સંધિ ગણી શકાય. બોલ્શેવિક રાતી જંગલિયતમાંથી યુરોપિયન સમાજને બચાવવાની જેહાદ જાહેર કરનાર નાત્સી સરમુખત્યારે જે ઉતાવળ ને વિકળતાથી રશિયા સાથે સંધિ કરી લીધી છે એ સગ્ગુખત્યારી બેફામપણાનો આબેહૂબ નમૂનો છે. હિટલરની નીતિ ને રીતરસમોથી જગત પરિચિત હોવાથી પોતાના કટ્ટર વિરોધી રશિયા સાથે એ કરાર કરે એથી બાકી દુનિયાને એટલું બધું આશ્ચર્ય થતું નથી જેટલું શાંતિ-વાદનો ફાસિવાદ વિરોધી મોરચો ખડો કરવાની વરસોથી ગુલબાંગો પોકારનાર સોવિયેટ રાજપુરુષો એકદમ જર્મની સાથે ભાઈબંધી કરવા તૈયાર થવા એનાથી થયું છે. જ્યારે ખરેખર શાંતિનો મોરચો રચાતો હતો તે વખતે રશિયાએ એની દીવાલમાં મોટામાં મોટું ગાબડું પાડ્યું છે. ને એ ગાબડામાંથી જ ફાસિસ્ટ લશ્કરીવાદનાં લારા આટલી ઝડપથી ને ચપળતાથી પોલાંડ ઉપર ધસી શકયા છે. રૂસો-જર્મન કરાર થવાનું કારણ સોવિયેટ સત્તાવાળાઓના જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારની બેવડી બાજી રમવાની નીતિનું જણાવવામાં આવે છે. મોસ્કોમા બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ વાટાઘાટ ચલાવતા હતા ત્યારે બીજી બાજુથી એક હજાર દશલાખ પાઉન્ડની શાન્તિલોન જર્મનીને આપવાની હિલચાલ લંડન ખાતે છૂપી રીતે થવાની વાત પણ બહાર આવી હતી. ઉપરાંત ચેમ્બરલેઈનની સરકારની છેલ્લાં વરસોની નીતિએ સોવિયેટ સરકારમાં ભારે અંદેશ પેદા કર્યો હોય તો યે નવાઈ નહિ. એમ હોય તો યે વિગ્રહ-શાન્તિની બેખડ ઉપર છેલ્લી ધારે બેઠેલી દુનિયા એટલું તો જોઈ શકી છે કે ૨૩મી ઑગસ્ટના રૂસો-જર્મન કરારનું સીધું પરિણામ હિટલરે પોલાંડ ઉપર ચડાઈ કરી એ આવ્યું છે. શાન્તિવાદી રશિયન સરકારને માથે એ પરિણામની ઐતિહાસિક જવાબદારી ચોંટી ગઈ છે. લાંબે ગાળે એનું પરિણામ જર્મનીને ખતમ કર્યા પછી વિજયી મિત્રરાજ્યો સોવિયેટ રશિયાને ચોમેરથી ઘેરી લઈને એને એકલું પાડી દે એમ પણ બને.

એ ગમે તે હો. પણ આજે તો જર્મન આક્રમણવાદ સામે છેવટે ફ્રાંસ અને બ્રિટનને ઊભાં રહેવાની ફરજ પડી છે ત્યારે જગત આખાનો એને ટેકો છે. વિગ્રહને પોતાના લાભમાં ફેરવવા માટે એમને માટે આટલું કારણ પણ પૂરતું છે.

૧૧-૯-૩૯

તરુણ ગ્રંથમાળા અને ગૂર્જર ગ્રંથમાળા

ગીતનાં પુસ્તકો

કથાગીતો
૦-૬-૦

નવીજ બહાર પડી છે.

વેણીનાં ફૂલ
[સુધારેલી પાચમી આવૃત્તિ]
૦-૮-૦

મોટી ચાંદાપોળી
૦-૩-૦

કિલ્લોલ
[ત્રીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર]
૦-૮-૦

કંકાવટી-મંડળ પહેલું
[પાચમી આવૃત્તિ]

ફુવારો
૦-૩-૦

નિરંજન : જેનાથી શ્રી૦ મેધાણીના વિરોધીઓ પણ તાજૂબી પામ્યા છે એવી સાફ સાફ વાત કરતું એક અજોડ પુસ્તક : કોલેજ જીવન, આજના યુવક, યુવતી, પ્રોફેસર વગેરેનું માર્મિક વાણીમાં દિગ્દર્શન.

સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી : મેધાણીનું સોરઠના પાત્રોને સજીવ કરતું અજોડ પુસ્તક.

ગોદાન : ગાય અને દેશના પ્રશ્નોનું રસમય રીતે નિરૂપણ કરતી પ્રેમચંદજીની અજોડ નવલકથા

કર્મભૂમિ : હિંદી સાહિત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાકાર પ્રેમચંદજીની, આજના અનેક સળગતા પ્રશ્નોનો ચિતાર રજૂ કરતી નવલકથાનો સુંદર અનુવાદ.

સોળ સતી : આપણા સ્ત્રીસમાજને ગ્રંથો અને પુસ્તિકાઓ દ્વારા ચારિત્ર અને શીલરક્ષાનું જે ધાર્મિક દોહન મળ્યું છે, એમા ઉમેરો કરતું સોળ આર્ય લલનાઓનું સાદી સરળ ભાષામાં લખાયેલું સુંદર પુસ્તક

ખોવાયેલા તારા : વિશ્વના સમર્થ નવલિકાકારોની દર્દભરી નવલિકાઓનો સંગ્રહ.

શાહજહાં : દ્વિજેંદ્ર રૉય : અનુવાદક શ્રી. મેધાણી

કંકાવટી :- [મંડળ ૧-૨] સ્ત્રીઓ માટે મત-સાહિત્ય

રૂઢિનાં કલંક : વિધવાઓના પ્રશ્નને છણતી એક નવલકથા.

અપરાધી : શ્રી મેધાણીની એક સામાજિક નવલકથા.

નિર્દોષ પુસ્તકોની શ્રેણી

૧
નિરંજન
૨-૦-૦

૨
સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી
૨-૮-૦

૩
ગોદાન
૨-૮-૦

૪
કર્મભૂમિ
ભા. ૧લો ૨-૦-૦
ભા ૨જો. ૨-૮-૦

૫
સોળ સતી
૧-૪-૦

૬
ખોવાયેલા તારા
૧-૮-૦

૭
શાહજહાં
૧-૦-૦

૮
કંકાવટી
[મંડળ બીજું]
૧-૪-૦ પાકું પૂંઠું

રૂઢિનાં કલંક
૨-૮-૦

અપરાધી
૨-૮-૦

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ. પાનકોર નાકા-અમદાવાદ

ધી વૉર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અજોડ પ્રગતિ

હરદિન, હરમહિને, હર સાલ, વૉર્ડન વધારે ને વધારે સધ્ધર બનતી જાય છે. અને વૉર્ડન સલામતીનું તેનું ધોરણ એટલી ચોકસાઇથી જાળવે છે કે જેથી તેના પૉલિસી-હૉલ્ડરનાં હિત સોએ સો ટકા સલામત રહે છે નાણાં રોકવામાં સલામતી જાળવવાના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરહંમેશની નીતિનું એ પરિણામ આવ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ચોદિશામાં અદ્વિતીય અને અજોડ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ વૉર્ડનના

૧.	જિંદગીના વીમા ભંડોળમાં	૭૭૬'૩૪ ટકાનો વધારો.
૨.	કુલ અસક્યામતમાં	૨૬૮'૨૪ ટકાનો વધારો.
૩.	પ્રીમિયમ આવકમાં	૨૫૬ ૦૦ ટકાનો વધારો.
૪.	ચાલુ રહેલા કામકાજમાં	૧૯૮ ૬૬ ટકાનો વધારો.

સધ્ધરતા, સહીસલામતી અને જનસમાજના વધતા જતા વિશ્વાસ માટે આથી વધુ બીજો પુરાવો શો હોઈ શકે?

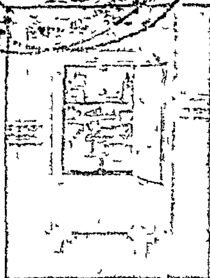
પ્રોસ્પેક્ટસ તેમજ ડાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો:—

ધી વૉર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં ૮૫ : અમદાવાદ

શાખાઓ:—મુંબઇ, મદ્રાસ. કલકત્તા. પૂના

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદભરમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં

ફ્રિજિડેઅર વિનાનું ગૃહ સંપૂર્ણ સજ્જિત નથી જ.

૧૯૨૯નાં ન્યૂ ફ્રિજિડેઅર્સ આ વર્ષના સર્વોત્તમ, રેફ્રિજરેટર્સ છે. તેમાં [illegible] સૌંદર્ય છે—ડીઝાઈનમાં મોડર્ન છે અને [illegible] ગમે તે આપના ઘરમાં [illegible] [illegible] અને છતા ભવ્યતાવાળું છે—અને ઉપયોગિતામાં તો એની વપરાશ પછી જ તમને ખાત્રી થશે. 'ઇન્સ્ટન્ટ આઈસ ક્યુબ રીલીઝ', 'ફૂડ સેફ્ટી ઈન્ડીકેટર', વધુ જગ્યા માટે [illegible], વગેરેની સગવડ તેમાં સમાયેલી છે જ. અને વીજળીક ખર્ચ તો, એટલો નજીવો આવે છે કે નહિ એટલો જ. એ. સી. કરંટથી ચાલે એવા ફ્રિજિડેઅર્સનાં ખાનાંઓ (કેબિનેટ) પાંચ વરસની ગેરંટીથી મળી શકે છે. શોરૂમ ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી છે.

કિંમત રૂ. ૫૦૦/–થી

મહિને રૂ. ૧૩ના ભાડાથી પણ અપાય છે : ઓછામાં ઓછા છ મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન નં. ૨૨૨૪

ધી બોમ્બે ગેરેજ

મિરજાપુર રોડ, અમદાવાદ

ધી કોમનવેલ્થ એસ્યુરન્સ કું. લી.

પોલિસી હોલ્ડરોને

●

ત્રિવાર્ષિક નફો

દર હજારે

રૂ. ૫૪

જિંદગીના

વીમા ઉપર

●

રૂ. ૪૫

હયાતીના

વીમા ઉપર

●

●

ભવિષ્યની જોગવાઇ એ દરેક કુટુંબી જનની ચિંતા હોવી જ જોઇએ. જીવનમાં એવા દિવસો પણ આવે છે....જ્યારે તેઓ કમાવાને અશક્ત બને છે અને ત્યારે જ વીમાની પોલિસીનું રક્ષણ અમૂલ્ય થઇ પડે છે.

●

વધુ વિગત માટે લખો:—

લક્ષ્મીનારાયણ એમ. દવે

: બ્રાન્ચ મેનેજર :

ટે નં ૨૨૯૬

રીલીફરોડ : શાખા : અમદાવાદ

એજંટોને

●

પ્રથમ વાર્ષિક

પ્રીમીઅમ ઉપર

ભરપુર કમીશન

કાયમી રીન્યુઅલ

કમીશન અને

અન્ય સગવડો

આપવામાં

આવે છે.

●

કાઠિયાવાડના એજન્સી ઓર્ગેનાઇઝર :

નગીનદાસ એ. શાહ.

મહેસાણા તથા મહીકાંઠાના એજન્સી ઓર્ગેનાઇઝર :

ભાલચંદ્ર બી. દવે

હેડ ઓફિસ :

પૂના

શાખાઓ ;

મુંબઇ, કલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્હી

અને સારાએ હિંદમાં ઓફિસો છે.

હસતાં મુખડાં

અમોને નીચેનું બોનસ
જાહેર કરતાં આનંદ થાય છે.

દર હજારે

જીંદગીના વીમા પર રૂા. ૧૦
હયાતીના વીમા પર રૂા. ૮

તમારો વીમો સેન્ટીનલમાં ઉતરાવો

બ્રાન્ચ ઓફિસ
રીલીફરોડ, અમદાવાદ

ધી
સેન્ટીનલ
એસ્યોરન્સ કું. લીમીટેડ

⋙→ પ્રસ્થાનની જાહેરખબરના ભાવ ←⋘

		૧ પાનું	½ પાનું	¼ પાનું
૧૨	માસ	૧૨૦	૭૨	૪૮
૬	માસ	૭૨	૪૮	૩૦
૩	માસ	૪૮	૩૦	૧૮
૧	માસ	૧૬	૧૦	૬

જાહેરખબરના એજન્ટ:-

મેસર્સ શુકલ બ્રધર્સ

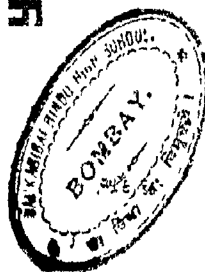
૧૫૧૭, શ્રીરામજીની શેરી,

ખાડિયા : અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૨૮ આસો : ૧૯૯૫

પિયા બિન ....

નાથાલાલ દવે

પુસ્તક બંધ કીધું,
બુઝાવીને હું દિપ બહાર આવ્યો.
વહી જતી રાત; ન વાય વાયુ;
ત્યાં પશ્ચિમે આથમી શુક્ર તારા.
નિદ્રાભરી લાલમલાલ આંખે
ચાલી જતી ચંદ્રકલા.

ઝાંખી બનેલી ગિરિમાળ પાસે,
વૃક્ષો તણી ડાળ ન એક હાલે.
શહેર આખું વિસરી પ્રવૃત્તિ
ઝંપી ગયું બાલ શું. પ્રકૃતિએ
એના પરે પાલવ શ્વેત પાથર્યો
તુષારનો.

સામેની બારીએ આછા બત્તી કેરા પ્રકાશમાં
હલતો પરદો શ્વેત, ને સૂરો કોઈ ગીતના
આવતા'તા ધીરે ધીરે, ધ્યાન મારું નહિં હતું
પડ્યો'તો વાંચવામાં તે.

હવે જ્યાં શાંત રાત્રિમા ઉભો હું ગીત સાંભળું.
આસાહેબ તણું ત્યાં તો 'પિયા બિન' શરૂ થયું. ૩૮

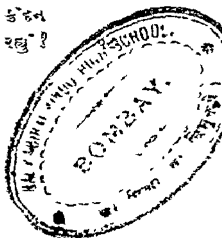
ઝિંઝોટીના સૂર સર્યો પ્રવાહી,
ધીરે ધીરે એ પ્રસર્યો હવામાં.
નિષ્પંદ રાત્રિ મહીં સૌમ્ય વેગે
આવી અને અંતર પે ફરી વળ્યા.
અંગાંગમાં, રે અણુએ અણુમાં
મંજુલ મીઠી લહરી વહી રહી
એ રાગની.

રમ્ય પ્રકંપ જાગ્યો
હૈયે, સ્મૃતિ પૂર્વની કેમ જાણે
જાગી ઉઠી હોય ન જન્મજન્મની
કિલ્લોલ મીઠો મનમાં મચાવતી. ૩૯

એ રાગની રંગીન કો છટા હવે
જાણે દિસે વિસ્તરતી દિગંતમા,
સિંધુ તણી જેમ તરંગમાલા
ફેલાય ધીરે કલમંદ્ર સૂરે
રાત્રે સુધાઉજ્જવલ ચંદ્રિકામાં.
આકાશમાં મેઘધનુષ કેરી
વહી રહે રંગભરી પરંપરા,
તેવું વહે ગાન; સુનીલ ક્ષેત્રે
અનિલ - આલિંગનમાં ઝુલી રહે
અનાજના છોડ, અને રમી રહે
હિલ્લોલ પે જે પગલી પ્રકાશની,
તેવા રમે સૂર. ગૂંથાય જાણે.
એ સૂરની કોમલ દોરીઓથી
કલ્લોલતા એ સ્વરપુંજમાંથી
અદૃશ્ય કો ઘુમ્મટ અંતરંગી
વિતાનમાં. મંજુલ એ વદે કથા—

" ના ચેન આવે, ઉર જાગતી વ્યથા;
શી રીત? એની કયમ વાત ગાવી!
રૂંધાય કંઠસ્વર, શબ્દ ના જડે,
ના ચેન આવે કશું યે પિયા બિન."

શી રીતે હે કલાકાર! સૃષ્ટિ જાદુઈ આ રચી?
કોટિ કોટિ મનુષ્યોથી આખી આ અવની ભરી.
રે! એ કોટિ ઉરે એક વાત ગુંજી રહી હતી,
કોઈને પ્રિયના વિના ચેન ના આવતું ઘડી.
પ્રકૃતિએ મનુષ્યોને આપેલું એ ચિરંતન
રહસ્ય ક્યા તને લાધ્યું? કઈ એવા અષાઢની
અંધારી મેઘલી રાત જગાડી ગઈ સ્પંદન
તારા સંતપ્ત પ્રાણે, કે આવું ગંભીર ક્રંદન
તારી અંતરવીણાના તારે તારે રમી રહ્યું?

અનંત કોટિ મનુજોની વચ્ચે
કો ધન્ય કાળે હૃદયો મળે એ,
અંજાય નેત્રે મૃદુ પ્રેમદીપ્તિ,
ને હોઠમાં, અંતરમાં નવીન
પ્રકંપ જાગે, પ્રસરે પ્રકાશ.
ત્યાં આત્મ જાગે, પરમ પ્રફુલ્લિત,
ને જિંદગીનો ઉજવાય ઉત્સવ.
ને પ્રેમનું આર્જવ કંઠમાં ભરી
બોલી ઉઠે, " પ્રાણ! ન દૂર જાજે
અને તજી ના દૂર જઈશ તું કદિ,
તારા વિના ચેન મને નહિં ઘડી."

તો યે તજીને દૂર તો જવું પડે,
સંસાર આ વ્યાકુલ કાર્યભારે,
હસી, ઉપેક્ષા કરી અંતરોર્મિની,
એ દૂર ખેંચી લઈ જાય પ્રિયને.
ભૂલી બધી વાત, બધીય ઝંખના
અખૂટ ને નીરસ કાર્યજાલે
તેને પૂરાવું જ પડે—

ગાથા એની કવિકુલગુરુ કાલિદાસે રચેલી,
છંદોબદ્ધ મનુજ ઉરની વેદના ત્યાં થયેલી,
એ આકાંક્ષા યુગયુગતણી . મેઘગંભીર સૂરે
ગાઈ એણે—"પ્રિય જન વિના ના કશું ચેન આવે." ૧૪૨

એ વાતને વર્ષ ઘણાં વહી ગયાં,
ગયા યુગો, ને સ્મરણો રહી ગયાં.
આજે નહિ યક્ષ, ન ઈન્દ્રનીલ,
ને ચિન્હ ના કૈં અલકાપુરીનું,
સિદ્ધાંગના ના, નહિં યક્ષસુંદરી.
ઉલ્લાસ, એ ઉત્સવ, એ ગુલાલ
રહ્યા નહિ જીવનમાં, ન કાવ્યમાં.
હૈયા તણાં માનસ આજ સૂનાં
આવે નહિ ઉજ્જ્વલ રાજહંસ,
રે ! પ્રેમનું ગૌરવ યે ન સાંભરે.
ખાલી રહ્યા સૌ તલસાટ ઉરના,
નિશ્વાસ ઊંડા, મનના ધખારા,
અન્તમાં હાથ ઉંચા કરીને
જાણે કરે માનવ સાદ, "ઓ પ્રિય !"
ને સર્વ શૂન્ય; પડઘો ય ના પડે. ૧૫૧

રે ! એના સાદનો કોઈ પાડે ના પડઘો, અને
પીંછે ના કોઈ હૈયાનાં સ્વપ્નો એનાં દ્યુતિભર્યાં.
કોટિ કોટિ મનુષ્યોથી ભર્યા આ અવનિતલે
એકલો, અટુલો, વ્યગ્ર માનવી ભમતો રહે
શોધતો પ્રેમને, નાવે ચેન એને પિયા બિન.
સૂસવે કારમા વાયુ નિરાશાના ખુણેખુણે
અને દાવાનળો કે કૈં સળગી અંતરે રહે.
એ બધી વેદના ત્યારે, મર્માન્તિક મનોવ્યથા,
રસર્ષિ કાલિદાસે જે છંદોબદ્ધ કરી હતી,
સ્વરબદ્ધ બની જાણે આજે એ જ કથા ફરી
વિરહી ઉરની ઘેરી અવ્યક્ત ઊર્મિઓ તણી
ઓ રે મહાકાલસ્વામી !
તારા આ માર્દવે સીંચ્યા ઝિંઝોટીના સૂરો મહિં. ૧૭૦

શ્રી ખબરદારનું માર્ગદર્શન

ત્રિભુવનદાસ લુહાર

[ગતાંકથી ચાલુ]

પરિપૂર્ણ પદ્યમાં રહેતી પરિપૂર્ણ અંગોવાળી દેશજ કવિતા

શ્રી ખબરદાર આપણી આગળ સુંદર અને પરિપૂર્ણ પદ્યથી શોભાવાતી અને સરજાતી પરિપૂર્ણ કવિતાનો આદર્શ રજૂ કરે છે. આ પરિપૂર્ણ કવિતાનાં કેટકેટ આવાં લક્ષણો હશે એમ તેમનાં લખાણોમાંથી તારવી શકાય.

(૧) જનહૃદયની પરીક્ષા કરવી (૨) કલ્પનાની સ્પષ્ટતા (૩) કલ્પનાનો ગુજરાતી ભાષામાં ઉદ્ભવ થવો. (૪) કાવ્યના તમામ અંગો સમતોલ, પરિપૂર્ણ અને સુંદર હોવાં. (૫) ભાષાનો પ્રવાહ સરળ અને સચોટ હોવો, અર્થાત્ જટિલ શબ્દપ્રયોગો. વાણીની ક્લિષ્ટતાનો ત્યાગ કરવો (૬) પદ્યરચના પરિપૂર્ણ કરવી, અર્થાત્ છંદોભંગ ન થવા દેવો. અને વ્યાકરણના દોષો ન કરવા. (૭) આપણી જૂની પરંપરાને ચાલુ રાખી, સંસ્કૃતની જેમ જ અંગ્રેજીની અસર નીચેથી નીકળી, અંગ્રેજી ઢબની સંકુલ અન્વયવાળી તેમ જ સંસ્કૃત છંદોમાં લખાતી સંસ્કૃત શબ્દોની અતિશયતા ત્યાગી, ગુજરાતી ભાષાને પ્રતિકૂળ એવા સંસ્કૃત છંદો વાપરવા છોડી દેશજ ભાષામાં દેશજ છંદરચના-પ્રધાનતઃ માત્રામેળ કે બહુ બહુ તો મુક્તધારા જેવા અક્ષરમેળ છંદોમાં જ કવિતારચના કરવી. (૮) અને પ્રથમ સંપર્કે જ વાચક તથા શ્રોતાને આકર્ષી લે તેવી કવિતા કરવી અને જનતાને રુચવી.

અતિવ્યાપ્તિવાળાં કથનો-[૧] પરદેશી ભાષામાં કલ્પના કરવી

આ મુદ્દાઓનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં એક વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખીએ કે શ્રી ખબરદાર નર્મદ પછીના એકેએક કવિની તમામ કવિતાને દોષિત ઠરાવે છે. સાક્ષરી અજ્ઞાન અને પદ્યરચનાના વૃતના આરોપોમાંથી એક પણ કવિ બચી શકે તેમ નથી. આવું નિરપવાદ કથન તેમના કથિતવ્યને સરળ અને સચોટ રહેવા દેવાને બદલે ઢીલું અને અતિવ્યાપ્તિવાળું કરી મૂકે છે.

એ વસ્તુ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે એમણે નવીન કવિતાના કલ્પેલા 'દોષો' દરેક કવિની કવિતામાં નથી જ. નવીન કવિતાને વિષેનાં એમનાં અનુમાનોને દલપત પછીના એકેએક કવિને લાગુ પાડી તેની સત્યાસત્યતા જોવા બેસીએ તો પ એક મહાગ્રંથ બની જાય. સદ્ભાગ્યે તેમણે અર્થઘનતાની હિમાયતને સર્વ દોષોના જનનીપણામાંથી મુક્ત રાખી છે. આ દોષોના મુખ્ય કારણ રૂપે કવિઓની કલ્પના મૂળે પરદેશી ભાષામાં જન્મતી હોવાનું શ્રી ખબરદાર જણાવે છે એમાંથી પછી ક્લિષ્ટ સંસ્કૃત શબ્દો, દુર્બોધતા એનાં એવાં તત્ત્વોનો જન્મ નેમો

સૂચવે છે. હવે આ કથન કેટલું બધું અતિવ્યાપ્તિવાળું છે? વિચાર, ભાવાદિકની કલ્પના અંગ્રેજી ભાષામાં કદી જન્મી શકે તેમ ન હતી છતાં તેમની રચનાઓમાં ઉપર ગણાવાતાં અનુષંગી લક્ષણો છે. અને જરા કડક એવો પ્રશ્ન પૂછીએ કે આ કવિઓનાં મગજમાં કલ્પના પરદેશી ભાષામાં જન્મી છે એમ કહેવાનો આધાર શો? કવિતા વિષે જે નિર્ણય કરવાનું સાધન હોય તો તે કવિતા સિવાય બીજું કશું નથી. અને કવિતા ઉપરથી કવિચિત્તના વ્યાપારો વિષે અનુમાનો દોરવાં એ જોખમકારક છે. હા, શરૂઆતના અંગ્રેજી ભણેલા કહેતા કે તેમને અંગ્રેજીમાં જ વિચારો આવતા. પણ દરેક નવીન કવિને વિષે માન્યું હોય તો આપણે પૂછીએ કે નર્મદનું 'હિંદુઓની પડતી,' ન્હાનાલાલનું 'ઇન્દુકુમાર', કાન્તનું 'વસન્તવિજય,' બ. ક. ઠા. નું 'આરોહણ', ઉમાશંકરનું 'વિશ્વશાંતિ' એ બધાંની કલ્પનાઓ શું પરદેશી ભાષામાં આવી હતી? અને કવિની કેળવણી અને સંસ્કાર અમુક પ્રકારના હશે તો તેને કઈ રીતે ફેરવી શકાવાના છે? જો કે આવી રીતે કવિના ચિત્તવ્યાપારને નિયમન કરતાં સૂચનો કરવાં એ જ વધારે પડતું છે.

[૨] જૂની કવિતાનો અભ્યાસાભાવ

નવીનો વિષે આવું જ અતિવ્યાપ્તિવાળું બીજું કથન છે જૂના કવિઓની શિષ્ટ કવિતાઓનો અભ્યાસ કર્યા વગર તેને નમાલી છે એવો અભિપ્રાય બાંધી લેવાનું. ભલા, આવા નવીન કવિઓ કોણ કોણ છે? નર્મદે જૂના કવિઓની કવિતાને સંશોધી, તેમની કવિતાઓ પ્રકાશિત કરી, તેમનું તુલનાત્મક વિવેચન પણ કર્યું છે. નવલરામની ઉક્તિ તો જગજાહેર છે કે પ્રેમાનંદના પેગડામાં પગ ઘાલે તેવો બીજો કવિ એકે નથી. પ્રેમાનંદનાં નાટકોની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરનાર નરસિંહરાવે જૂની ગુજરાતી કવિતાનો અભ્યાસ નથી કર્યો? હા, કાન્તે કહ્યું છે કે, 'પ્રેમાનંદને પણ જોડકણાં જોડનાર સહેજે સાબિત કરી શકાય.' પણ આ અભિપ્રાય એને વાંચ્યા વિના જ બાંધી લીધો હશે કે પછી કવિતા વિષેની કોઈ બીજી ઉચ્ચ કલ્પનામાંથી?

આવી જ રીતે જે કોઈ લક્ષણને શ્રી ખબરદાર નર્મદથી શરૂ થતી કવિતાનો ભયંકરમાં ભયંકર સર્વવ્યાપી દોષ કહેવા તૈયાર હોય તે દરેકને વિષે કહી શકાય છે. પોતાનાં મન્તવ્યોને હકીકતોથી અને ઊંડા તાત્ત્વિક નિરૂપણથી પુષ્ટ કરવાને બદલે કેવળ પોતાનો રોષ ઠાલવવાનું જ કામ શ્રી ખબરદાર કરે છે એવી શંકા કોઈને થાય તો નવાઈ નહિ. શ્રી ખબરદારને આપણે પૂછીએ કે નવીન ગુજરાતી કવિતામાંથી જેને આપ 'દૂષિત' તત્ત્વો ગણો છો તેવાં તત્ત્વોવાળી કવિતા વીણી આપો અને નર્મદથી માંડી આજ લગીની કવિતાનો તે કેટલામો ભાગ બને છે તે બતાવો.

વારુ. શ્રી. ખબરદારના કથનમાંથી આવેશને બાદ કરતાં જે કાંઈ સારરૂપ રહે છે તેની જે નોંધ ઉપર કરી છે તેનો હવે વિચાર કરીએ

'પરિપૂર્ણ કવિતા' ના પહેલા ચાર મુદ્દાઓ વિષે સૌ કોઈ સ્વાભાવિક રીતે સંમત હોઈ શકે. ત્રીજો મુદ્દો નાટ્યાંશવાળો એક કાળે અંશતઃ હતો. છતાં એવી રીતની માગણી જરા હાસ્યજનક લાગે છે.

પ્રથમ સંપર્કે દિગ્વિજય

સૌથી વધુ વિવાદાસ્પદ મુદ્દો છેલ્લો અને એમાંથી જન્મનો પાંચમો મુદ્દો છે. શ્રી. ખબરદારનું કહેવું છે કે પ્રથમ સંપર્કે જ કવિતાએ વાચકશ્રોતાને આકર્ષી લેવો જોઈએ અને તે માટે ભાષાનો પ્રવાહ સરળ અને સચોટ હોવો જોઈએ. અહીં શ્રી. ખબરદાર એ પણ સ્વીકારી લેતા લાગે છે કે ગમે તે પ્રકારના વિચાર, ભાવ કે કલ્પના કે તત્ત્વને સરળ રીતે રજૂ કરી શકાય અને તેનાથી વાચકને પહેલે જ તડાકે જીતી શકાય.

શ્રી. ખબરદાર કવિતાની બાબતમાં વિવેચકોની પાસે નહિ પણ કવિઓની પાસેથી જ શીખવાનું કહે છે 'શ્રી. ખબરદાર દેશી પરદેશી સાત આઠ ભાષાઓના કવિતાસાહિત્યથી અને કવિતાવિવેચનથી પરિચિત છે.' એટલે આ બાબતમાં તત્ત્વ મુદ્દામાં હાથ આવવાનો વધુ સંભવ છે. આ વિષયે અંગ્રેજી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્ય અને વિવેચન શું કહે છે? આ ત્રણે સાહિત્યમાં જેમની કવિતાની ઉત્કૃષ્ટતા વિષે બે મત નથી તેવા કાલિદાસ, ભવભૂતિ, માઘ, ભારવિ, શેક્સપીયર, બ્રાઉનિંગ, ઓડન, બાલણ અને અખો એ કવિઓની દરેક કૃતિ શું પ્રથમ સંપર્કે જ જીતી લે તેવી છે?

સરલતા અને સચોટતા

વારુ. વિવેચકોનું પ્રામાણ્ય શ્રી ખબરદાર બહુ સ્વીકારતા નથી પણ એ વિવેચનથી તેઓ પરિચિત છે એટલે તેઓ જણાવશે કે કયા વિવેચકે કે કાવ્યશાસ્ત્રે સરલતા અને સચોટતાને જ કાવ્યના એક માત્ર ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય તરીકે વર્ણવ્યાં છે? સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારો તો ભાષાની વૈદર્ભી ગૌડી એવી સહેલી અઘરી અનેક રીતિઓ સ્વીકારે છે. વળી કાવ્યના અર્થગુણો તરીકે તેઓ માધુર્ય ઓજસ અને પ્રસાદને વર્ણવે છે. ઓજસગુણ લાંબા સમાસો અને પરુષ કઠોર વર્ણરચનાને પણ સ્વીકારે છે. અને પ્રસાદને દરેક રસમાં સાધારણ તરીકે મૂકે છે. અહીં પણ સરલતાનો તો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. પ્રસાદની વ્યાખ્યા श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्। એમ આપેલી છે. પણ આ અર્થપ્રત્યય શ્રુતિમાત્રથી જ પ્રથમ સંપર્કે કોને થાય! આખું સંસ્કૃત રસશાસ્ત્ર રસને સમજવા માટે સહૃદયતાસંપન્ન અધિકારી વાચકની અપેક્ષા રાખે છે એ શ્રી ખબરદાર જાણતા હશે. અને કાવ્યને સમજવા તેઓ પોતે પણ, વાચકઓના પક્ષે કંઈક અધિકારની જરૂરિયાત સ્વીકારતા હશે જ. ગુજરાતી બોલનાર તરીકે નોંધાયેલી એકેએક આબાલવૃદ્ધ વ્યક્તિને જીતવાની શક્તિને જ કવિતાની સફળતાનું માપ તેઓ નહિ ગણતા હોય. જેને શ્રી ખબરદાર સચોટતા કહે છે તેનો તો સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. અને આ સચોટતા પણ શું નકામો શબ્દપ્રયોગ નથી? એ શું કવિતાનું સર્વવ્યાપી લક્ષણ છે? વળી આ સચોટતા તે કવિતામાં જ એકલી રહેલી છે કે એમાં વાચકની ગ્રહણશીલતાની પણ કંઈ આવશ્યકતા ખરી? જ્યાં કેવળ આકાશ જ હોય ત્યાં ગમે તેવા રામબાણની પણ ચોટ ક્યાં વાગવાની? સચોટતા એક પ્રકારનું ચમત્કારમય આઘાતકારક તત્ત્વ છે. અને દરેક કાવ્યની અસર એકદમ આઘાત રૂપે જ થતી નથી.

અંગ્રેજી વિવેચનમાંથી અનેક વિવેચકોના અભિપ્રાયો ઉપલબ્ધ છે. પણ અહીં તો અત્યારના સુપ્રતિષ્ઠિત કાવ્યતત્ત્વચિંતક આઈ. આર. રિચાર્ડ્સનો જ અભિપ્રાય જોઈએ.

The truth is that very much of the best poetry is necessarily ambiguous in its immediate effect. Even the most careful and responsive reader must reread and do hard work before the poem forms itself clearly and unambiguously in his mind. An original poem, compels the mind which receives it to grow and this takes time. Any one who upon reflection asserts the contrary must be either a demigod or dishonest.

આ કથન કેટલું સાચું છે એ તો ઉત્તમ ગણાઈ ચૂકેલી કૃતિઓને તપાસી જોતાં જ જણાશે. પણ પ્રથમ સંપર્કે જ કવિતાસુંદરીને વરવા નીકળેલાઓની જગતમાં ખોટ નથી રહી. લોહીમાંસની બનેલી સાધારણ સ્ત્રી પણ ઘણી વાર પ્રથમ સંપર્કે જીતી*શકાતી નથી. તો આ અશરીરિણી મનોદેવતાને આમ ચપટીમાં વશ કરી લેવાની કલ્પના કરવી વધારે પડતું નથી? જો બધા જ જૂના ગુજરાતી કવિઓ આ કરી શક્યા છે એમ શ્રી ખબરદારનું કહેવું હોય તો એની કંઈક પ્રતીતિકર માહિતી આપણને તેઓ આપે તો આભારી થઈશું. માત્ર એક જ વિગત પૂછીએ: પ્રેમાનંદે પોતાના કાળના ગુજરાતની વસ્તીના કેટલા ટકાને પોતાની કવિતાથી જીત્યા હતા? આ તો શ્રી ખબરદારની રીતે પ્રેમાનંદની કવિતાનું મૂલ્યાંકન થાય છે. ઘણાની દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદની મહત્તા કાંઈ જીતનાર શ્રોતાની સંખ્યા ઉપર અવલંબેલી નથી. જનતાની વધારેમાં વધારે સંખ્યાને જીતવી એ જ જો કવિતાની કે કોઈપણ સૂક્ષ્મ તત્ત્વની ઉત્કૃષ્ટતાનો અને સફળતાનો પુરાવો હોય તો ઘણી વસ્તુઓનો કાંકરો નીકળી જશે.

આથી જણાશે કે કેટલાયે કવિઓનો પોતાનો જ પુરાવો શ્રી ખબરદારની હિમાયત સામે જાય છે. અને ભાષાના પ્રવાહની સરલતા કે સચોટતા એને જ વળગી રહેવાની હિમાયત બધા કવિઓ તો નથી જ કરતા જે નથી કરતા તે કવિ નથી એમ કહેવું હોય તો ભલે.

કાવ્યનાં પરિપૂર્ણ અંગો કયાં?

ત્યારે હવે કવિતાની પરિપૂર્ણતા શેમાં ગણવી? શ્રી. ખબરદાર કહે છે તેમ અંગોના સમતોલપણામાં, પરિપૂર્ણતામાં અને સુંદરતામાં? તો આ અંગો કયાં છે? આ અંગો એ કાવ્યના રસ, ઉઠાવ, રજૂઆત, નિરૂપણ માટે વપરાતી સામગ્રીપ્રસંગો, ઘટનાઓ, વિભાવો, અનુભાવો, વગેરેનું પ્રમાણપુરઃસરનું સંયોજન અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ

* સાચી વાત છે કે ઘણા મોટા ભાગની ઉત્તમ કવિતાની પ્રથમ સંપર્કે જે અસર પડે છે તે આવશ્યક રીતે સંદિગ્ધ રૂપની હોય છે. અત્યંત સાવધાન અને સહૃદયતાવાળા વાચકના ચિત્તમાં પણ કાવ્ય સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ રીતે રૂપ ધારણ કરે તે પહેલાં તેણે કાવ્યને પુનઃપુનઃ વાંચવું જોઈએ અને સખત મહેનત કરવી જોઈએ કોઈ પણ મૌલિક કૃતિ તેને ગ્રહણ કરનાર ચિત્તને વિકસવાને મજબૂર કરે છે અને એ વિકાસ થતા વખત લાગે છે કોઈપણ માણસ ખરેખર વિચારપૂર્વક આથી વિરુદ્ધનો મત જો ધારણ કરે તો તે કાં તો અર્ધાં દેવ હોવા જોઈએ કે પછી અપ્રામાણિક હોવા જોઈએ.

તો કાવ્યના વસ્તુનું સંકલન, અર્થનું સંકલન એ અર્થ કોઈ થકે. આ અર્થ હોય તો પરિપૂર્ણતા અને સુંદરતાની માગણી અપ્રસ્તુત થઈ જાય છે. કયા વિભાવને કે પ્રસંગને કે વસ્તુ-અંશને પરિપૂર્ણ કરીશું? વળી કાવ્યમાં મૂકાતું એકેએક તત્ત્વ સુંદર જ હોવું જોઈએ? સુંદર વસ્તુમાંથી જ રસનિષ્પત્તિ થતી હોય તો શોક ક્રોધ ભય અને જુગુપ્સાને સ્થાયી ભાવ કરી નિપજતા કરુણ રૌદ્ર ભયાનક અને બીભત્સ જેવા રસને કાવ્યમાં સ્થાન જ ન રહી શકે. આ જ સુંદર શબ્દોનો આવો શિથિલ પ્રયોગ પરિપૂર્ણ પદની બાબતમાં પણ તેઓ કરે છે. ઓજસ્ ગુણ જે પદરચના માગે છે—તેવી દીર્ઘસમાસવાળી, જોડાક્ષરોથી ભરેલી, ટ ઠ ડ ઢ જેવા અક્ષરોથી ભરેલી વિકટ સંઘટનાને પણ કાવ્યમાં ક્યાંય સ્થાન ન રહે.

અર્થઘનતા એટલે !

કાવ્યનું રૂપ શું છે એની વ્યાખ્યા હજી કોઈએ સંપૂર્ણ બાંધી નથી. પણ મમ્મટની સહેલી સાદી વ્યાખ્યા લઈને ચાલીએ કે **તદદોષૌ શબ્દાર્થૌ સગુણાવનલંકૃતી પુનઃ ક્વાપિ**—દોષરહિત, સગુણ અને કદી અલંકાર વિનાના શબ્દાર્થ એ કાવ્ય છે. જો કે એની સામે **'વાક્યં રસાત્મકમ્ કાવ્યમ્', રમણીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્' 'રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય', 'કાવ્યસ્યાત્મા ધ્વનિઃ'** વગેરે અનેક વ્યાખ્યાઓ ચડાઈ કરીને આવતી લાગે છે. પણ મમ્મટ પોતાના નિરૂપણમાં તત્ત્વ રૂપે રસ ધ્વનિ રીતિ વગેરેનો સમાવેશ કરી લે છે. અહીં શબ્દ એટલે કેવળ તેના અક્ષરો—વર્ણો એટલો જ તેનો અર્થ છે અને અર્થ એ તેની અંદર સ્થિત થયેલું સાર તત્ત્વ છે. અક્ષરોના બનેલા શબ્દની અંદર અર્થ વસેલો છે ને એવા અર્થયુક્ત શબ્દોના ઉચિત સંકલનમાંથી કાવ્ય જન્મે છે, એમ ટૂંકામાં કહી શકાય. અર્થાત બધા જ અક્ષરોનું અર્થમાં પર્યવસાન છે, અર્થઘનતા જે રીતે આપણે ત્યાં પ્રયોજાઈ છે તે કાવ્યના કેવળ અક્ષરો પરથી દૃષ્ટિ હઠાવી લઈ, કાવ્યના કેવળ અક્ષરો પર રચાતી, અનુપ્રાસ, ઝડઝમક કે વર્ણસગાઈ જેવી દલપતશાહી રમતોમાંથી વાચકને મુક્ત કરી, કાવ્યને હીન 'ચિત્ર' દશામાંથી મુક્ત કરી તેને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ લઈ જવા માટે અર્થઘનતા એ આ શબ્દના રૂપ-બાહુલ્યની સામે મૂકાયેલી વસ્તુ છે. અને એ છેવટે સ્વયંપર્યાપ્ત નહિ પણ રસપર્યવસાયી છે. અર્થઘનતાનું અનુસરણ કાવ્યને રસઘનના તરફ જ લઈ જવા માટે છે. કેવળ શબ્દના આકારની ચમત્કૃતિ રસઘનતા તો શું રસના છાંટાને પણ પાસે આવવા નથી દેતી.

જો આ રીતે કાવ્યનું અંગ એટલે કે અર્થસંકલન—વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવનું નિરૂપણ એ શ્રી ખબરદારને અભિપ્રેત હોય અને એ દૃષ્ટિએ જો દલપત પછીની કવિતાને તે દૂષિત ગણતા હોય તો ગુજરાતી કવિતાથી હાથ ધોઈ નાખવાપણું જ રહે છે. નર્મદની વસ્તુસંકલનાને બાજુએ મૂકીએ પણ નરસિંહરાવ, કાન્ત, કલાપી, કે ન્હાનાલાલની કૃતિઓમાં ભલે જ અર્થસંકલનાના દોષો ભરેલા છે એમ કહેવા તો શ્રી. ખબરદાર પોતે પણ તૈયાર નહિ હોય.

શ્રી ખબરદારનું લક્ષ્ય : અર્થતત્ત્વ નહિ—કેવળ શબ્દ

શ્રી. ખબરદારનું પ્રધાન લક્ષ્ય તો કાવ્યનું શબ્દરૂપ છે. કાવ્યના અંતસ્તત્ત્વ વિષે તો

એમણે ખાસ કર્યું નથી. આ શબ્દરૂપ દુર્બોધતા. ક્લિષ્ટતા, જટિલતા. છંદોદોષ અને વ્યાકરણદોષોથી દૂષિત થયેલું છે એમ તેઓને લાગે છે. ઉપર પૂછેલો પ્રશ્ન ફરી પણ અહીં પૂછીએ છીએ કે આવા પ્રકારની 'દૂષિત' શબ્દરચના, દલપત પછીની 'કવિતાનો કેટલામો ભાગ છે, કેટલા ટકા છે? ગુજરાતી કવિતાનો દરેકોઈ અભ્યાસી જાણે છે કે શ્રી. ખબરદાર આ લક્ષણોને આજે કે ગઈ કાલે જેટલા વ્યાપક રૂપે જોઈ રહ્યા છે તેટલું વસ્તુતઃ નથી. છતાં જે કંઈ છે તે કષ્ટ છે કે અનિષ્ટ, દોષ છે કે ગુણ તે તપાસવું જોઈએ.

દુર્બોધતા ઈ.નો વિશેષ વિચાર

દુર્બોધતા, જટિલતા, ક્લિષ્ટતાનો થોડો વિચાર ઉપર આપણે કર્યો છે. અહીં તેનો જરા વધારે વિચાર કરીએ. કવિતા દુર્બોધ જટિલ કે ક્લિષ્ટ લાગે છે તેનાં કારણો કવિ અને વાચક બન્ને પક્ષે સંભવે છે કેટલાક કવિઓ વિષે એવું બને છે કે તેઓ દુર્બોધ રીતે જ લખી શકતા હોય છે. એમની શૈલી જ એવી હોય છે કે જે એવું જ રૂપ લે છે. અને શૈલી એ કંઈ ઇચ્છા પ્રમાણે બદલી શકાય તેવું કપડું નથી શૈલી માણસના આખા શીલનો, ઘડતરનો, પ્રકૃતિનો, પ્રતિભાનો આવિષ્કાર હોય છે. જો એવા કવિમા સાચી પ્રતિભા હોય તો તે દુર્બોધ કે ગમે તે રૂપે પણ બહાર આવતી હોય છે. ટી એસ. ઇલિયટ તો કહે છે આવા પ્રતિભાશીલ કવિઓ, દુર્બોધ રીતે નો દુર્બોધ રીતે પણ લખે છે એ જ ઘણા આનંદની વાત છે. આવા કવિઓ દુર્બોધ રીતે લખાય કરતા લખે જ નહિ એ વધારે સારું એમ કહેવું હોય તો કહો. એ રીતે જગત ભવભૂતિ ભારવિ હર્ષ કે બ્રાઉનિંગોને ગુમાવવા તૈયાર છે કે કેમ તે પણ જોવાનું છે.

કવિતા વાચકને દુર્બોધ લાગતી હોય છે તો તે કવિતાની નવીનતાને લીધે પણ હોય છે. કદાચ તદ્દન પ્રાથમિક દશાના શ્લોકઢાળ કે માત્રામેળ છંદોમા લખાતી કવિતા પ્રથમ સંપર્કે સમજાઈ જતી હશે. પણ એવું યે ક્યાં છે? અખાએ ચોપાઈઓમાં લખ્યું છે તેથી કંઈ તે પ્રથમ સંપર્કે જ સમજાઈ જાય છે? હા, નવીન છંદો થોડીઘણી મુશ્કેલી ઊભી કરતા હશે. પણ તેથી કંઈ માત્રામેળ સિવાયના છંદોને નિર્વાસન આપવાનું છે? વળી દુર્બોધતા વિષયના રૂપ ઉપર પણ ઘણી અવલંબે છે. અને છેવટે તો વાચકની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઉપર અને ગ્રહણશીલ વ્યક્તિની અભિમુખતા ઉપર અવલંબે છે. કેટલીક વાર વસ્તુ અઘરી છે એમ કહેવાથી પણ સહેલી વસ્તુ અઘરી બની જાય છે. કેટલીયે કવિતા એવી છે, જેનો અર્થ સમજવા છતા તેનું રહસ્ય વારંવાર મનનથી જ ગ્રહણ થઈ શકે છે. શબ્દાર્થગ્રહણ અને કાવ્યના રહસ્યની પ્રાપ્તિ એ બે જુદી વસ્તુઓ છે. પ્રથમ સંપર્કે કવિતાને ગ્રહણ થતી કરવાની હિમાયત કરી શ્રી ખબરદાર દરેક કવિતાને શું દલપતશૈલીની કરવા ઇચ્છે છે અને વાચકને માટે કવિતા સમજવા જરા યે શ્રમ લેવો ન પડે તેવું કરી નાખવા ઇચ્છે છે? જગતમાં બધી જ ઉત્તમ વસ્તુઓએ જો તદ્દન અબૂઝ માણસની અબૂઝતાને જ અનુરૂપ થવું જોઈએ એમ શ્રી ખબરદારનું કહેવું હોય તો તેમની હિમાયત જગતની અબૂઝતાને જ ચિરંજીવ રાખવાની બની જાય છે કળા અનની કોટિએ ઊતરે તે કરતાં જન જન સુજ્ઞ બની જાને કળાના ધામમા જાય એ ઇષ્ટ છે કે બીજું તે દરેક જણ વિચારી લે. અજન્ટાના ચિત્રકારોએ ગુફાને બદલે ક્યાંક રાજમાર્ગની દીવાલોને શોભાવી હોત તો સારું થાત એમ કહેવા જેવું આ નથી?

વ્યાકરણ અને છંદની શુદ્ધિ

હવે આપણે વ્યાકરણ અને છંદની શુદ્ધિનો વિચાર કરીએ. નવીન કવિતામાં આ બંને વિષયમાં થતા 'દોષો'ના ભેદ પ્રકારો આ લેખની શરૂઆતમાં જોઈ ગયા. આ વિષયનો વિચાર કરતાં આપણે ચોક્કસ ભાષા અને છંદના છેક મૂળમાં જવું પડશે.

ભાષા અને વ્યાકરણ

પહેલી ભાષા લઈએ. ભાષાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ એટલે શું ? ભાષાની શુદ્ધિ એટલે તત્કાલીન બહુમાન્યતા. ભાષા એ કેવળ શબ્દોના સંકેત જ છે. એમાં દરેક શબ્દનો અર્થ કેવળ રૂઢિથી જ ગ્રહણ કરાય છે. હમેશાં પલટાતા જતા જીવનવ્યવહાર પ્રમાણે ભાષા ઘડાય છે. વિકસે છે, તેમા નવાંનવા શબ્દો, શબ્દપ્રયોગો અને નવી રૂઢિઓ દાખલ થાય છે. ટૂંકામા ભાષા એ વહેતો પ્રવાહ છે. એક જ શબ્દ ક્રમેક્રમે પોતાનું રૂપ બદલે છે, તેનો મૂળ અર્થ ખરી જઈ અર્થની જુદી જ છાયા તેમાં પ્રવેશે છે. 'કર્મ,' 'કમ્મ,' 'કામ' 'કરમ' એમાથી કયું શુદ્ધ રૂપ અને કયું અશુદ્ધ ? જે અર્થછાયા 'કામ' માં છે તે 'કર્મ' માં નથી. એક જ શબ્દના કે પદના અનેક અર્થો એ તો વળી બહુ જ વૈચિત્ર્યભરી વાત છે.

ભાષાના આ વહનમા વ્યાકરણ કંઈક નિયમન પ્રેરવા મથે છે. વૈયાકરણીઓની પ્રખર બુદ્ધિમત્તા અને મહાન સેવાઓને સ્વીકારવા છતાં એ કહેવું પડશે કે વ્યાકરણ છેવટે ભાષાનું અનુગામી છે. પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાને વ્યાકરણબદ્ધ કરી છતા જમાને જમાને તેમા નવા પ્રયોગો થતા ગયા. અને નવા વ્યાકરણીઓને એ બધા ઉપર પાછી શાસ્ત્રીયતાની મહોર મારવી પડી આપણી ગુજરાતી તો હજી પૂરી વ્યાકરણબદ્ધ પણ થઈ નથી. કમળાશંકરનું બૃહદ્‌વ્યાકરણ હજી અનેક રીતે અપૂર્ણ ગણાય.*

આમ વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યા પછી અહીં વ્યાકરણભંગ થઈ ગયો, શબ્દનુ રૂપ બગડી ગયું એમ કહેવું એ ભાષાને અને કાવ્યમા થતા તેના વિનિયોગને ન સમજવા જેવું જ નથી ? સાચો કવિ વ્યાકરણની રૂઢિથી દૂર જાય છે છતાં તે ભાષાના અંતસ્તત્ત્વને અવલંબીને જ તેમ કરે છે. તે કદીક કોઈ નવી જ રીતનો પ્રયોગ કરતો હોય છે તો પણ તે ભાષાના મૂળરૂપને કદી વિરોધી નથી હોતું. ખરું જોતા ભાષાને ખરી રીતે સમજનાર

* આ સંદર્ભમા હેવલૉક એલિસનું મંતવ્ય પણ વિચારપ્રેરક છે. તે કહે છે, 'પ્રથમ કલાકાર પ્રભવે છે ને સૂત્રધાર એને અનુસરે છે, એનો શિષ્ય બનીને.... વ્યાકરણ અને વાક્યરચના પરત્વે પણ આપણે આવું જ દૃષ્ટિબિન્દુ રાખવું જોઈએ નિયમો સાથે કોઈ બહુ છૂટછાટ લઈ શકે નહિ એ અલબત્ત ખરું છે. અને નિયમોના પૂરા જ્ઞાન વિના એમનું ઉચિત ઉલ્લંઘન પણ થઈ શકે નહિ. વળી આપણા પુરોગામીઓની પરંપરા સાથે પણ અણછાજતી છૂટ આપણે લઈ શકીએ નહિ. તેમ છતા ચિંતનવ્યાપાર વ્યાકરણના નિયમોને કેટલીક વાર ક્યારે આગળ નીકળી જાય છે તેથી લેખકની વ્યક્તિગત વેદનશીલતા પ્રમાણે વાક્યરચનાનું નવેસરથી ઘડતર થવું જોઈએ......**નિયમો કામના છે પણ જ્યાં સુધી આપણા ઈપ્સિત ધામ પ્રત્યેના આપણા પ્રયાણમાં સહાયરૂપ હોય ત્યાં સુધી જ કામના છે** તમામ કલાનો સાચે જ આ એક પદભ્રષ્ટ ન કરી શકાય એવો મહાન નિયમ છે.

('મનોબંધુ'માંથી, મૂળ "જહોન ઓ' લંડન્સ વીકલી"માં.)

તેની અંદરની લાક્ષણિક શક્તિને ખિલાવનાર, અને તેને નવું તેજ આપનાર, તેનામાં પ્રાણ પૂરનાર તો કવિ જ છે. એને હાથે ભાષાની હાનિ કેવી રીતે સંભવે? ભાષાને હાનિ કરનાર તો જોડકણાં જોડનાર જ હોય છે. કેટલા સુકવિઓના ભાષાપ્રયોગોથી ગુજરાતી ભાષાને ખરેખરું શું વેઠવું પડ્યું તેના ઉદાહરણો કોઈએ તારવવા જેવાં છે. સાથે સાથે એ કવિને હાથે ભાષામાં કેટલાં નવાં પ્રાણવંત તત્ત્વો દાખલ થયાં છે તેની નોંધ થાય તો તુલના માટે સરળતા પણ થાય. ના, પણ શ્રી. ખબરદારના મતે ભાષા પર પ્રભુત્વવાળા તો સાક્ષર કે નવીન કવિઓમાં છે જ કોણ?

શબ્દમાં સ્વતંત્ર કાવ્યગુણ છે?

શ્રી ખબરદારને બીજો મહાન દોષ એ લાગે છે કે કવિતામાં ફારસી શબ્દો સાથે સંસ્કૃત શબ્દો વપરાય છે, ગ્રામ્ય, અપરિચિત અને પ્રાંતીય કર્કશ શબ્દો વપરાય છે. આ તત્ત્વો એમને ભાષાની શિષ્ટતા તેમ જ સુરુચિ હણનારા લાગતા હશે. એમ હોય તો બિચારો બર્ન્સ કે બીજો ભગત મુવા જ પડ્યા છે! અખો પણ ઓછો ગુનેગાર ન કહેવાય. જગતના બધા કવિઓનો વારસો લેવા જતા તો આવી ખીચડિયા ભાષા જ મળે છે. પણ શબ્દોના પ્રયોગ સામે આવા કાવ્યેતર પ્રકારનો વિરોધ એ કોઈક જુદી જ માન્યતામાંથી જન્મ લેતો લાગે છે. એ માન્યતા એ છે અમુક પ્રકારના શબ્દો આવે તો જ કવિતા થાય

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અમુક ગુણોમાં અમુક પ્રકારના વર્ણવાળા શબ્દો વાપરવા એમ સૂચવે છે. પણ તે ય ઐકાન્તિક–નિરપવાદ રૂપે નહિ શ્રી. ખબરદારની રીતે તેમણે શબ્દોનું વર્ગીકરણ કરી બહિષ્કાર ક્યાં યે પોકાર્યો નથી કર્કશતાનો જુગુપ્સાનો તેણે અમુક રસોમાં રસના પોષક તત્ત્વ તરીકે પણ સ્વીકાર કર્યો છે

પણ આ બાબતમાં બીજું એક દૃષ્ટિબિંદુ છે જે દરેક કવિતાકારે વિચારવા જેવું છે. એ એક બીજા અંગ્રેજ વિવેચક જોન લિવિંગ્સ્ટન લોવેના શબ્દોમાં રજુ કરું છું.

There is no law whatever that can be laid down, whereby one word is taken and another left out by poetry at large. It is determined by the poem's unity of impression. Words in themselves are neither poetic nor unpoetic The only test of poetical quality of a word is its ability to hold its own triumphantly in its particular setting ..Poetry exercises its creative energy through the penetration of familiar words with imaginative quality. Poetry has the power of imbuing with emotional suggestion words which are without distinction in themselves...Is thereany limit to this transforming power which poetry exercises over words? Assertions perilous. If the imaginative energy is strong enough almost no word can remain insoluble. It is when the stream runs shallow that the words refuse to blend.

છંદરચના

જેવું ભાષાનું અને શબ્દોનું છે તેવું છંદનું પણ છે. જેને શ્રી ખબરદાર છંદોદ્રોહ ગણે છે—શ્રુતિ કે માત્રાઓ વધી જવી, સંધિઓના નિયમો તોડવા, યતિભંગ કરવો વગેરે તત્ત્વોને, તેઓ છંદને કોઈ સનાતન રૂપ છે એમ માનીને તેની પાછળ દોષ રૂપે રજૂ કરે છે. પરિણામે એમની હિમાયત પદ્યરચનાના રૂઢ બંધનને અનુસરવાની જ બની જાય છે. અને તેમાંયે દેશજ કવિતાનો આગ્રહ એમને એટલી હદે લઈ જાય છે, કે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત વૃત્તોનો પ્રયોગ જ તેમને અગુજરાતી—એટલા માટે કઠોર અને એટલા માટે અસ્વીકાર્ય લાગે છે.

સંસ્કૃત કાવ્યે અને કાવ્યશાસ્ત્રે પદ્યબંધને કવિતાના આવશ્યક તત્ત્વ તરીકે ક્યાંયે સ્વીકાર્યું નથી. બાણને તેમણે કવિ તરીકે જ સ્વીકાર્યો છે ગદ્યપદ્યમિશ્રિત નાટકોને પણ તેમણે કાવ્યમાં જ ગણ્યાં છે. એમણે વાણીદ્વારા રસનિષ્પત્તિ કરાવનાર કોઈ પણ વાઙ્મય રૂપને કાવ્ય કહેવાની તત્પરતા દાખવી છે અને શ્રી ખબરદાર જ્યારે કહે છે કે 'છેવટે તો કવિતા લયયુક્ત, રસપૂર્ણ અને લલિત વાણીમાં જ આવીને સ્થિર થવાની છે,' ત્યારે આ લયયુક્ત રસપૂર્ણ લલિત વાણી એટલે બરાબર છંદોમાં પુરાયેલી જ વાણી એવો અર્થ નિષ્પન્ન નથી થતો. લય=છંદ: એવું સમીકરણ યોગ્ય નથી.

કવિતા છંદમાં હોવી જોઈએ કે નહિ એ જ એક કવિતા જેટલો જૂનો વિવાદનો વિષય છે. પણ એટલે સુધી ન જતાં પદ્યબંધનો વપરાશ સ્વીકારી લઈએ તોય કાવ્યના લયનાં અનેકાનેક રૂપો હોઈ શકે છે તે સ્વીકારવું પડશે પિંગળના નિયમો પણ વ્યાકરણની પેઠે પ્રવર્તમાન છંદોમાંથી તારવેલા છે આઈ. એ. રિચાર્ડ્સ તો કહે છે.

It cannot be too much insisted that there is no obligation upon verses to conform to a standard The pattern is only a convenience, though an invaluable one, it indicates the general movement of the rhythm, it gives a model, a central line, from which variations in the movement take their direction and gain an added significance; it gives both poet and reader a firm support, a fixed point of orientation in the indefinitely vast world of possible rhythms.*

* એવો તો એક કાનૂન ન કરી શકાય કે જે પ્રમાણે સામાન્યપણે કવિતામાં અમુક શબ્દ વપરાય અને અમુક ન વપરાય. એનો નિર્ણય તો કાવ્યની અસરની સમગ્રતા ઉપરથી થાય. શબ્દો પોતે નથી કાવ્યમય કે નથી અકાવ્યમય. કોઈ પણ શબ્દના કાવ્યગુણની એકમાત્ર કસોટી એ જ છે કે તે તેના વિશિષ્ટ સ્થાને વિજયી બનીને સુદૃઢ રીતે ઊભો રહે છે કે નહિ. પરિચિત શબ્દોમાં કલ્પનાગુણ પૂરીને કવિતા પોતાની સર્જકતા પ્રગટાવે છે. જેમને પોતાની કશી જ સ્વાધીન લાક્ષણિકતા નથી એવા શબ્દોમાં ભાવની ભરતી ભરવાની શક્તિ તો કવિતાની છે.. શબ્દોની આ કાયાપલટ કરી નાખતી કાવ્યશક્તિને કશી મર્યાદા છે? ચોક્કસ વિધાન કરવા તો જોખમકારક છે. પણ જો કાવ્યની કલ્પનાનો વેગ પૂરતો પ્રબળ હોય છે તો તો એકે શબ્દ રસત્વ પામ્યા વિના નથી રહેતો. શબ્દો રસમય નથી દેખાતા એવું તો ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે કલ્પનાનો પ્રવાહ ધીમો થઈ જાય છે.

આમ લયની એક મુખ્ય લક્ષણને અનુસરી છંદને આડકેટા જવાની અનંતતા હોવી જોઈએ અને એવી રીતે અનેક સફળ કૃતિઓ બની શકી છે. શ્રી ખબરદાર જે માગે છે તે તો ચોકઠાની ચોક્કસતા છે. ચોકઠાને જ જોનાર ગાણિતિક મગજ એ ચોકઠામાં ન એમની કવિતાને જ તરછોડી નાખે છે.

લયની અનંતતા

શ્રી ખબરદારની દૃષ્ટિ કેવળ રૂઢ ગાણિતિકની જ છે. છંદને નિયમતા લયને જોવાની તેઓ ના પાડે છે. પણ આ લય તે જેટલો આપણે સમજતા હોઈએ તેટલો જ જગતમાં હોઈ શકે એમ માનવું ભૂલ છે. શ્રી બળવંતરાય ઠાકોરની એક પંક્તિએ ઘણા છંદજ્ઞોને ચોંકાવ્યા છે. એ પંક્તિ છે:

બંના વિમલ વિમલ વિમલ નયન શ્રાત્ર કર પદ આ.

આ છંદના નામનો આગ્રહ રાખવો હોય તો આને ભલે પૃથ્વીછંદ ન કહો. પણ એમા મવાદ નથી એમ કહેવું એ પિંગળનું અજ્ઞાન જ સૂચવે છે. સંસ્કૃત પિંગળે આથી પણ વધારે લઘુઓથી ભરેલી પંક્તિઓને છંદ તરીકે ગણી છે. જુઓ આ એક લીટી:

प्रवमसि पथिक हतक यदि भवति तव विपत्तिः ।

આ 'આપીડ' છંદનું ચોથું ચરણ છે. (છંદશાસ્ત્ર, પા. ૨૧)

આમા છેવટે બે જ ગુરુ હોવા એટલું જ આવશ્યક લક્ષણ છે, બાકી ગમે તેટલા લઘુ ગોઠવી શકાય છે. અને આ ય માત્રામેળ નહિ પણ વર્ણમેળ રચના છે. શ્રી ખબરદારના શિષ્ય શ્રી કાન્તને, મન્દાક્રાન્તાની એક લીટીમાં પાંચને બદલે છ ગુરુ જોતાં લયભંગ થઈ જતો લાગ્યો તો આ છંદનો તો લય જ તેમના હાથમાં ક્યાંથી આવે?

બીજો એક છંદ જોઈએ:

जनयति महतीं प्रीतिं हृदये
कामिना चूतमजरी
मिलदलिचक्रचुपरिचुम्बितकेसरा
कोमलमलयवातपरिनर्तित तरुशिखरस्थिता ।

આ એક 'મંજરી' છંદ છે. આમા 'લય'નું કે 'મનનીયતા'નું કયું નિયામક તત્ત્વ હશે?

* પદ્ય ઉપર કોઈ પણ એક ધોરણને અનુસરવાની જરાકે ફરજ નથી આ વસ્તુ ઉપર જેટલો ભાર દેવાય તેટલો ઓછો છે. છંદનો જે નમૂનો લેવાયો હોય છે એ તો એક સગવડ જ છે. બે-ત ઘણી અગત્યની સગવડ છે, તેની ના નથી. છંદ લયના સામાન્ય સંચલનનું રૂપ બતાવે છે, છંદ એક પ્રતીક આપે છે, એક મધ્યરેખા આપે છે કે જેના ઉપરથી લયના સંચલનના ભિન્નભિન્ન નવા રૂપો પોતાની દિશા નક્કી કરે છે, અને તેમ કરી વિશેષ મહત્ત્વવાળા બને છે. છંદ કવિ અને વાચક બંનેને એક દૃઢ આધાર પૂરો પાડે છે, અનેક શક્યતાઓવાળા લયના નિરવધિ વિસ્તૃત જગતમાં નવા નવા ઉન્મેષો માટે એ એક ખંડ રચી આપે છે.

છંદની સજાતીયતા અને વિજાતીયતાનો મુદ્દો તો પિંગળના આધાર વિનાનો લાગે છે. આવી રીતે છંદોનું વર્ગીકરણ કોઈએ પ કર્યું હોય એમ જણાયામાં નથી. કયા કયા છંદોનું મિશ્રણ થઈ શકે કે ન થઈ શકે એને માટે કશો પિંગલશાસ્ત્રપ્રણીત નિયમ નથી. એમાં કેવળ કવિની રસદૃષ્ટિ જ નિયામક તત્ત્વ રહે છે. એક જ કૃતિમાં એકથી વધારે છંદો વાપરવા એ કાંઈ નવી વસ્તુ નથી. તેમજ એક જ શ્લોકમાં જુદા જુદા છંદનાં ચરણ વાપરવાં એ પણ કાંઈ આજના કવિઓએ જ કર્યું છે એમ નથી. 'રઘુવંશ' વગેરે મહાકાવ્યોના સર્ગોમાં એકથી વધારે છંદો પ્રયોજાયેલા છે. માધવની 'રૂપસુંદરકથા'માં તથા બીજાં જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યોમાં અનેક વૃત્તોનો પ્રયોગ છે. એ બધાની પાછળ કશું શાસ્ત્રીય નિયમન નથી.

યતિભંગ

યતિભંગને નામે તો નવીન કવિતાને ફોગટની જ વગોવવામાં આવે છે. યતિનું સાચું રૂપ શું છે એના મૂળમાં ગયા સિવાય કેવળ જે રૂઢ રીતની યતિ આપણે જોતા આવ્યા છીએ તેને જ શાસ્ત્રીય સમજી લીધી છે. આપણે એમ માનીએ છીએ કે યતિભંગ કરીને, છંદોનું મિશ્રણ કરીને કે શ્લોકમાં એકથી વધુ છંદનાં પદોનું મિશ્રણ કરીને નવું જ પ્રસ્થાન આપણે કરી રહ્યા છીએ. પણ તેવું તો જમાનાઓથી સંસ્કૃત કાવ્યમાં થતું આવેલું છે.

હેમચંદ્ર તો એટલે સુધી કહે છે કે श्रव्यो विरामो यतिः. જ્યાં આગળ વિરામ સંભળાય તે જ યતિ. 'યતિ'ની આપણી કલ્પના તો કેવળ પદની વચ્ચે આવતી યતિ રૂપે જ છે, પણ મૂળે તો યતિ પાદાન્તે અને વિશેષરૂપે શ્લોકાર્દ્ધે આવશ્યક રીતે જણાવી છે. પદમની યતિ જે આપણે ત્યાં ઘણાને મન યતિના સર્વસાર જેવી છે તે તો ક્વચિત જ જણાવી છે. અને તેમાં ય ઘણું જ સૂક્ષ્મ વિચાર કરી તેના વિધિનિષેધ યોજ્યા છે.[૧]

આને વિષે અહીં વિસ્તાર ન કરતાં કેવી રીતે પદમધ્ય યતિ હોય કે ન હોય તેનાં થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ. જ્યાં – આમ લીટી કરી છે ત્યાં આખા શબ્દની વચ્ચે આવેલી યતિ છે.

पर्यान्ते तप्तचामी–करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ
कूजत्क्रौञ्चाण्डकोला–हलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशाः ।
शर्मा हस्ताग्रमग्ना–हनमपि तुलिता–हीन्द्रसारद्विपोऽसौ
वैरिश्वाना तर्याञ्चा–रितरुचिरकुचां चाननाना चतुर्णाम् ॥

આવી યતિ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય ગણાઈ છે.

માત્ર યતિની અંદર શબ્દ એવી રીતે આવતો હોય કે તેનો એક અક્ષર આ બાજુ કે તે બાજુ રહી જાય તો તે બરાબર ગણાયું નથી જેમકે

एतस्या ग–ण्डतलममलं......
एतस्या रा–जति सुमुखमिदं.. ...

[૧] यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः । समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥
क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
'છંદશાસ્ત્ર' પરની હલાયુધ ભટ્ટની ટીકામાંથી.

વર્ણો ધાતુના કે વિભક્તિના પ્રત્યયોને યતિસ્થાનની પેલી બાજુએ લઈ જવામાં પણ પદમધ્યની કે પદાન્તયતિનો ભંગ ગણાયો નથી.

ક્રિયાપદના પ્રત્યયનો દાખલો—

शोभा पुष्य-त्यमभिनवा सुन्दरीणा प्रबोधः ।

વિભક્તિના પ્રત્યયનો દાખલો—

विमिश्र श्यामान्तश्च-ररपुटचीत्कारविरुतै

વામન કૃત કાવ્યાલંકાર સૂત્રાણિ અધિકરણ ૨જું અ૦ ૨. સૂ ૪

વસ્તુત. યતિ સુષ્ઠુ અર્થગ્રહણનું એક સાધન જ છે. કાવ્યનો પાઠ કેવી રીતે કરાય છે તેના ઉપર એનો મુખ્યત્વે આધાર છે. ઉપર જે યતિસ્થાન દૂષિત ગણાયું છે તે પણ કોઈ સારા પાઠ કરનારને હાથે જરાકે અરોચક ન બને. હેમચંદ્ર જે કહે છે કે વિરામ સંભળાય ત્યાં યતિ એ જ સાચુ છે. અને વિરામ કર્યાં સંભળાવવો કે સાંભળવો એ પાઠ કરનારના કૌશલ ઉપર પણ ઘણું અવલંબે છે. સળંગ પદ્યને માટે અર્થાનુસારી યતિ આવશ્યક છે. અને તેમા આવી પદમધ્ય અને પદાન્ત યતિઓ આપોઆપ લોપાઈ જાય છે. સળંગ પદ્યની હિલાવહના સ્વીકારવી કે નહિ તે જુદો પ્રશ્ન છે

સંસ્કૃત છંદોનું અગુજરાતીપણું ?

' સંસ્કૃત છંદોમા લઘુ શ્રુતિઓ પૂર્ણ લઘુ રૂપે બોલવી પડે છે માટે તે અગુજરાતી લાગે છે, માટે તે કઠોર લાગે છે, માટે તે ત્યાજ્ય છે એવી શ્રી ખબરદારની દલીલમાળા ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને જ અધૂરુ સમજવામાંથી નીપજી છે. ગુજરાતીમાં જો લઘુ શ્રુતિ દ્રુત બોલાય છે તો તે ગુજરાતીની દેશજ લોકકવિતામાં પૂર્ણ લઘુ તો શુ પણ ગુરુ અને પ્લુત સુધી પણ લબાય છે.

લોકગીતોમાંથી મળતા સખ્યાબંધ ઉદાહરણોમાંથી થોડાંક જ જોઈએ.

આમાં ⌣ ચિહ્ન ગુરુનું લઘુ, = લઘુનું પૂર્ણ લઘુ, અને =લઘુનું ગુરુ, અને કદીક પ્લુત સુધીનુ ઉચ્ચારણ બતાવે છે.

મેંદી તે વાવી માળવે ને એનો રંગ ગયો ગુજરાત રે
મેંદી રંગ લાગ્યો.

વાટી ઘૂંટીને ભર્યાં વાટકા ને ભાભી રંગો તમારા હાથ રે.
હાથ રંગીને દેરી શું રે કરું એનો જોનારો પરદેશ રે,

*

મેં તો થાળ ભર્યો રે શગ મોતીડે

*

સોનુલા વાટકડી ને રૂપલા કાંગસડી,
બાલુડો જોગી બેઠો નાવારે ઝુરુખરી,

વાઘુપગ ચોળે એના ચુરની અમ્રતરી,
વાસાના મોરૂ ચોળે માડીરે ભુરથુગી.

*

માડી બારૂ મારૂ વરસે આવિયો
માડી નો દીકી પૉતુળી પરમૉરૂ રે જાઉછ મા,
મોઢુમા દીવા ગુ ગુ બળે રે

આ લોકગીતોમાં વપરાતી લઘુ શ્રુતિનું ગુરુ અને પ્લુત ઉચ્ચારણ જો અગુજરાતી નથી તો પછી સંસ્કૃત છંદમાં થતું માત્ર પૂર્ણ લઘુ ઉચ્ચારણ કેવી રીતે અગુજરાતી કે કઠોર બને એ સમજ બહારની વસ્તુ છે. એ મુદ્દા પર સંસ્કૃત છંદોનો વિરોધ જરાકે ટકી શકે તેમ નથી. હા, સંસ્કૃત છંદો ગુજરાતીમા પાકયા નથી એમ કહેવું હોય તો કહો. જો કે એ ય સાબીત કરવું મુશ્કેલ છે. જે કવિઓ આપણા માર્ગદર્શક હોય તો કેટલી યે સદીઓથી ગુજરાતી ભાષામા સંસ્કૃત છંદો તેઓ તો વાપરતા આવ્યા છે જ. હા, જૂના કવિઓમાં તેમની બહુમતિ ન હતી !

કોટલાની પરિપૂર્ણતા

તો આ રીતે શ્રી ખબરદારની પરિપૂર્ણ કવિતાની હિમાયતને આપણે જોઈ. પરિપૂર્ણતાની આ કલ્પના વળીવળીને 'વાણી'ના સ્વરૂપ ઉપર જ આવીને ઠરે છે. આવી ભાષા વાપરો, આવા શબ્દો વાપરો, આવો છંદ બનાવો, એથી વિશેષ એમને કશું કહેવાનું હોય એમ હજી લગી જણાયુ નથી. કાવ્યતત્ત્વના ગહન રૂપને સમજનાર જોઈ શકશે કે આ હિમાયત કોટલાની પરિપૂર્ણતાની છે. અને એ હિમાયત કરતા તેઓ પોતે જ કવિઓની પરંપરાને અનુસરવાને બદલે વ્યાકરણ અને પિંગળના જડ રૂપોના—બીજા અર્થમા કહીએ તો છીછરા વિવેચકોના જ અનુયાયી બની ગયા છે. અને એમની દેશ જ કવિતાની હિમાયત તો ખરેખર ચોંકાવનારી છે. કવિતાના ક્ષેત્રમાં પણ ભલા આ દેશી–વિદેશીના ભેદો ઊભા કરવા છે !

કાવ્યોપજીવી પદ્ય કે પદ્યોપજીવી કાવ્ય ?

શ્રી ખબરદાર જો સુકવિઓને માર્ગદર્શન આપવા નીકળ્યા હોય તો તેમણે આ છંદપદની વાતને બદલે કોક ઊંચી કલાની વાત કરવી જોઈતી હતી. પરિપૂર્ણ પદ્યની કલ્પના જ એક રીતે તો અવળે માર્ગે લઈ જનારી છે. 'કાવ્યને શોભાવવા અને સંરક્ષવા સુંદર અને પરિપૂર્ણ પદ્યની જરૂર છે.' એ વિધાન પદ્ય અને કાવ્યનો ભેદ પાડી પદ્યને કાવ્યથી સ્વતન્ત્ર ,એવુ મહત્ત્વ આપે છે. પદ્ય જાણે કે કોક બીજે ઠેકાણેથી બનીઠનીને, કોક અમોઘ લક્ષણ શક્તિ લઈને બિચારા શક્તિહીન સૌન્દર્યહીન કાવ્ય ઉપર તેને શોભાવવા ને સંરક્ષવા ઊતરી પડતું ન હોય ! શ્રી ખબરદાર પદ્યની જે શોભા ને શક્તિની હિમાયત છે તે તો છેવટે વ્યાકરણ અને પિંગળની જ છે.

ખરો પ્રશ્ન તો એ છે કે કાવ્યકળામાં પદ્યને કાવ્યથી અતિરિક્ત એવું સ્થાન જ છે કે કેમ ? શ્રી ખબરદારની હિમાયતવાળું સબળ અને સુંદર પદ્ય એ તો છેવટે એક નિર્જીવ ખોખું છે. પદ્યમાં કાવ્યથી સ્વતંત્ર એવું સૌંદર્ય કે શક્તિ કલ્પવી એ જ મોટી ભૂલ છે.

છેવટે તો પદ્ય અંતઃસ્થ કાવ્યના રસથી જ સજીવ અને પ્રભાન્વિત બને છે. પદ્યને ખોખારૂપે પણ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ આપવાની ભૂલે કેટલા યે અનર્થો નિપજાવ્યા છે. જેમ આત્માના સંચરણથી જ શરીર બંધાય છે તેમ કવિની પ્રતિભાના સ્ફુરણથી જ કાવ્યનું શરીર બંધાવા લાગે છે. પહેલાં નિર્જીવ શરીર રચાય અને પછી તેમાં આત્મા પ્રવેશે તેમ કદી બનતું નથી. શ્રી ખબરદારને પદ્યમાં જ વિશિષ્ટ રૂપે જે સુંદરતા અને શક્તિ દેખાય છે તે તો મૂળે કાવ્યની જ છે. આત્મા શરીરમાંથી સૌંદર્ય કે બળ મેળવતો નથી. પણ આત્માને લીધે જ શરીરમાં શક્તિ અને સૌંદર્ય જન્મે છે. કેવળ જડવાદી જ આત્માનું આકલન કરવાને શરીરનાં અને મજ્જાતંતુનાં માપ કરવા બેસે છે.

કવિની સ્વયંભૂ પ્રતિભા

સુકવિની કલા કોઈ પણ દોષને નિભાવી લેતી નથી, એ વાત તદ્દન ખરી છે. પણ એક પણ દોષ કવિતામાં હોય તો તે સુકવિતા નથી એમ કહેવું એ વ્યાકરણ અને પિંગળની દૃષ્ટિએ કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરવા જેવું છે. વ્યાકરણને કે પિંગળને મન તો રૂઢિથી સહેજ પણ ભિન્નતા તે દોષ જ બને છે. કારણ એ બિચારાંનો જન્મ જ રૂઢિમાંથી છે. અને કવિતા ગમે તે હશે પણ તે કેવળ રૂઢિ તો હરગીઝ નથી. કવિતાને જન્મ આપતી પ્રતિભા તો ક્ષણે ક્ષણે નવતા ધારણ કરનારી છે, નવનવોન્મેષશાલિની છે. તે વ્યાકરણ અને પિંગળથી સદાકાળ દશાંગુલ પર જ છે. કદાચ એ પ્રતિભાના નવા ઉન્મેષો જ વ્યાકરણ અને છંદને દોષ રૂપ લાગે છે. લાગે તો નસીબ એમનુ.

વળી શ્રી ખબરદાર કહે છે કે 'દોષો તે દોષો જ છે તેની ના કહી શકાય તેમ નથી.' પણ, તેમાં જ ના કહેવાની છે. જો તત્ત્વ જ જોવું હોય તો વ્યાકરણના અને પિંગળના ગુણો કે દોષો પણ કોઈ ત્રિકાલાબાધિત રૂપના નથી. અને શ્રી ખબરદાર જેને દોષો તરીકે જણાવે છે તેને તો વ્યાકરણ અને પિંગળે પણ સદાસર્વદા દોષરૂપે સ્વીકાર્યા નથી. અને બાકીના જે બધા 'દોષો' છે તે કવિઓએ સ્વીકાર્યા નથી. જો કવિઓની પરંપરાનું અનુસરણ શ્રી ખબરદાર ઇષ્ટ ગણતા હોય તો તો એમને નવીન કવિતાથી દૂભાવાનું કશું જ પ્રયોજન નથી એક વાર તો એમ જ લાગી આવે છે કે જાણે શ્રી ખબરદાર દૂભાવા જ નીકળ્યા છે એટલે કવિઓની પરંપરાની જાળવણીને નામે જેટલું કહેવાય 'તેટલું' તે બદલે કહેવું અને બાકી રહે તે વ્યાકરણ અને પિંગળની પરંપરાને નામે કહેવું.

બેશક કવિએ પ્રારંભ દશામાં છંદ અને પદની પ્રભુતા કેળવવી જોઈએ, તપશ્ચર્યાપૂર્વક સિદ્ધ કરવી જોઈએ એને માટે ગુજરાતમાં અને બીજે ક્યાંય મતભેદ નથી. પણ સુકવિઓને કહેવા જવું કે તમારી કવિતામાં છંદપદના 'દોષ' હશે તો તેને સુકવિતા નહિ કહીએ એ છેવટે તો સુકવિની પ્રતિભા પાસે એક શાસ્ત્રજડતામાંથી જન્મતી ધૃષ્ટ ઉચ્છૃંખલ માગણી જેવું જ બની જાય છે.

શ્રી ખબરદાર જો ખરેખર ગુજરાતી કવિતાનો ઉત્કર્ષ ચાહતા હોય તો તે કવિ-પ્રતિભાને આમ કોટલાની પરિપૂર્ણતા પ્રબોધીને નહિ સાધી સધાવી શકે. કોક રસ્તાનો જનાર કવિતા સામે દુર્બોધતા કિલષ્ટતાનો આરોપ મૂકે અથવા જેને છંદની માત્રાગણના કે

શબ્દોની વ્યાકરણમાં જણાવેલી શુદ્ધિ સિવાય બીજું જોતાં કશું આવડતું નથી તે આમ છંદોભંગ કે બીજા ભંગાભંગના આરોપ મૂકે તે સમજાય તેવું છે. પરંતુ શ્રી ખબરદારમાં તો કવિપ્રતિભાને જોવાની ને સમજવાની દૃષ્ટિ છે એવી હરકોઈએ આશા રાખી છે.

કવિપ્રતિભાનું નિયામક તત્ત્વ કોઈ હોય તો તે ઉચ્ચ કળાદૃષ્ટિ—રસદૃષ્ટિ છે. આ ભાષાની પિંગળની કે ખેંચાખેંચીને ખડું તો અલંકારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ ભાગ્યે જ તેને તે સ્થિતિએ લઈ જઈ શકે. જે વસ્તુ જાતે વિકસી શકતી નથી તે હંમેશ સજીવ અને નવોન્મેષ ધારણ કરતી વસ્તુને કેવી રીતે પ્રેરી શકવાની છે? પ્રતિભાને જો તેઓ સ્વયંભૂ માનતા હોય તો તેનું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ તે કંઈ છંદ અને વ્યાકરણના પરિશીલનમાંથી જ તેને સિદ્ધ થવાનું નથી.

શ્રી ખબરદારની વેદના અસ્થાને—ઊંધી કડછીની મોંકાણ

ગુજરાતી કવિતાના હિતસ્વી તરીકે શ્રી ખબરદાર જે પ્રકારનું માર્ગદર્શન કરાવવા નીકળ્યા છે, તેનો આભાર સાથે સ્વીકાર કરવા છતાં સર્વથા ગર્વમુક્ત રહીને એ કહેવું જોઈએ કે એમની વેદના અસ્થાને છે. એમને ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ દિનોદિન બગડતી લાગે છે. પણ એનું કારણ જ એ છે કે તેઓ ઊંધી બાજુથી કવિતાને જોવા નીકળ્યા છે. કોઈ અપદ્યાગદ્ય જેવી કે એવી બીજી કોઈ નૈશિષ્ક નીતિરીતિ સામે તેમનો વિરોધ સમજી શકાય તેમ છે, અરે કોઈ વ્યક્તિવિશેષ સામેનો વિરોધ પણ કલ્પી શકાય તેમ છે. પણ આમ દલપત પછીની આખી કવિતાને બગડેલી કહી નાખવી એ તો કોઈ વિપરીત દર્શન જેવું જ ભાસે છે. શ્રી ખબરદાર જાણે કે ઊંધી કડછીએ રસ માપવા નીકળ્યા છે. કડછી તો છે રોજ રસોઈમાં વપરાતી, પણ પકડનાર એને ઊંધી પકડે પછી કોનું દુર્ભાગ્ય? શ્રી ખબરદારની ચર્ચા તો લાગે છે કવિતા વિષેની જ. જાણે કે કવિતાના મહામૂલ્યોનો પ્રશ્ન અહીં તોળાઈ રહ્યો છે. પણ વસ્તુત કાવ્યરસને ધારણ કરનાર આ છંદપદ આ કડછીથી વિશેષ નથી. જો કે આ ઉપમા પણ પૂરી સયુક્તિક નથી. એ કડછીને સવળી કે અવળી પકડવામા તો આસમાન જમીન થઈ જાય ને જમીન આસમાન થઈ જાય.

કેવળ બાહ્યાંગની ચર્ચાનાં જોખમો

શ્રી ખબરદાર આવી કેવળ બાહ્યાંગની ચર્ચાથી ગુજરાતી કવિતાને ખરેખર ક્યા પંથે લઈ જાય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. ગુજરાતીમા દલપત પછી કોઈ કવિપ્રતિભા જ જન્મી નથી એમ તો તેઓ કહેવા તૈયાર નહિ જ હોય. જો ગુજરાતમાં કવિપ્રતિભા છે તો તેના જમા પાસે શું છે તે પણ તેમણે નિર્દિષ્ટ કરવું જોઈએ. અને તેના ગુણોની સરખામણીમા દોષો કેટલા છે તે જોઈને પછી સતાપ કરવો જોઈએ.

અત્યારે તો એ સ્થિતિ આવીને ઊભી છે કે એમના જેવા માન્ય કોટિના સાક્ષરને હાથે થતા કેવળ બાહ્યાગના જ આવા વિવેચનનો વારસો લઈને એવા વિવેચકો પાકવા માંડ્યા છે કે જેમને મન ભાષાની કે છંદની કે કલ્પનાની કે અલંકારની કે પછી નીતિ અનીતિની ભૂલો શોધી કાઢવી એ જ વિવેચનની ઇતિશ્રી થઈ ગયુ છે. આમ છંદપદાદિની કુટપટ્ટીથી કવિતાને માપવી એ તો બાળક પણ કરી શકે છે. અને મોટા માણસ જ્યારે એવું કરવા

નીકળે છે ત્યારે તેમાં બાલિશતા પણ ભળે છે. આ દોષદૃષ્ટિને મત આ ચોકઠામાં ન બેસતી કવિતા જ અકવિતા થઈ જાય છે. દુઃખની વાત તો એ છે કે આવો શિષ્ટગતો વર્ગ કેવળ બાહ્યાંગની દૃષ્ટિથી પોતાને સર્વસંપન્ન માની કાવ્યના અંતરંગને જોવાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ ગુમાવતો જાય છે. ઉપરાંત એમની પ્રવૃત્તિ કેવળ આ ઉપાંગોનું છિદ્રાન્વેષણ જ બની જઈ કવિતા માટેનું વાતાવરણ પણ બગાડે છે. શ્રી ખબરદારના આગ્રહથી કદાચ 'શુદ્ધ' 'અદોષ' ખોખા વાળી કવિતા જન્મશે પણ તેથી ગુજરાતની પ્રતિભાને તો જરાકે પોષણ નથી મળવાનું.

કાવ્યના અંતરંગમાં પહોંચવા માટે આમ બહિરંગથી પ્રારંભ શ્રી ખબરદાર કરતા હોય તો ભલે' પણ, આટલું કર્યા પછી હવે, ગુજરાતની કવિતાદૃષ્ટિને શાસ્ત્રજડ થતી અટકાવી એને ઊંડા કાવ્યતત્ત્વને જોનારી કરવાની શ્રી. ખબરદારની ફરજ બની રહે છે.

નવીનોનું એક જ દુર્ભાગ્ય

છેવટે એક જ બાબત વિષે, ન લખવું જોઈએ છતા બે શબ્દ લખવા પડે છે. શ્રી ખબરદાર કહે છે, હજી જનસમાજનું હૃદય અણુપરીક્ષેલું અને અણજિતાયેલું રહ્યું છે. એમ કહી એ ગુજરાતની કવિતાપ્રતિભાને અન્યાય કરતા હોય તો ભલે કરે. પણ તેઓ ગુજરાતના જનસમાજને પણ કેટલો મોટો અન્યાય કરે છે? નર્મદ નહાનાલાલ કલાપી વગેરેની કવિતા કોના હૃદયની વાત કરે છે એ પ્રશ્ન પૂછવામાં જ બાલિશપણું છે. અને શ્રી ખબરદાર વધારે સહૃદયતાથી જોઈ શક્યા હોત તો તેમને જણાત કે નવીન 'પૃથ્વી–વર્ગી' કવિઓ જે લક્ષણો શ્રી. ખબરદારને 'દોષ' રૂપ લાગે છે તેમાં સર્વથા સપડાયેલા નથી, અને હવે તો પણ તેમાંથી તે ઝડપભેર નીકળી જવા લાગ્યા છે. નવીન કવિઓની સંસ્કૃત વૃત્તોમાં જ લખાયેલી કવિતા ઉપરાંત બીજી કવિતા પણ જો શ્રી ખબરદારે વાંચી હોય અને શ્રી મેઘાણીએ જ્યારે લોકગીતો તથા પોતાનાં ગીતો ૧૯૨૫–૨૬થી ગાવા માંડ્યાં ત્યારપછી તેમને સાંભળવા તથા બીજા કવિઓને સાંભળવા માટે જે જે સભાઓ થઈ છે, જે જે કાવ્યગાનો અને મુશાયરા થયા છે એમાંના એકેયમાં તેઓ જો હાજર રહી શક્યા હોત કે તે તે વિષે તેઓથી થોડુંક જાણી શક્યા હોત તો તેમનું દુઃખ પોણા ભાગનું ઓછું થઈ જાત. વળી હજી તેઓ તમામ નવી કવિતાથી સુપરિચિત હશે તો તેઓ જોઈ શક્યા હશે કે તે પોતાના નવા પ્રસ્થાનો ઉપરાંત તેઓશ્રીના મત પ્રમાણેની લયયુક્ત રસપૂર્ણ અને લલિત વાણીમાં પણ ક્યારની ય વિચરી રહી છે.

ના, પણ મારે નવીન કવિતાનો કેસ રજૂ કરવો નથી. નવીન કવિતાની અસર જનસમાજમાં ગમે તેટલે પહોંચી હોય છતાં હજીસુધી તે શ્રી ખબરદાર લગી નથી પહોંચી શકી એ જ એનું નાનુંસૂનું દુર્ભાગ્ય નથી?

બે ભાઈઓ

'દ્વિરેફ'

જીવરામ અને રાજારામ બન્નેનો સ્વભાવ જાણનાર કોઈ ન માને કે બન્ને એક જ માના પેટમાં આળોટયા હશે. જીવરામ સ્વાર્થી, ભીરુ, છીચોળુ, દગાખોર અને કપટી હતો. રાજારામ ખુલ્લા દિલનો, હસમુખો, સાહસિક, મળતાવડો અને નિખાલસ હતો.

તેમની મા વહેલી મરી ગઈ હતી. બાપ ગુજરી ગયા ત્યારે જીવરામ વીસ વરસનો અને રાજારામ ચૌદ વરસનો હતો. ઘરનો નભાવ થોડા ગરાસથી અને યજમાનવૃત્તિથી થતો. બાપ મરી જતાં જીવરામે ગરાસ અને યજમાનો સંભાળી લીધાં. જીવરામની દાનત રાજારામ ગુજરાતી ભણતો હતો તે ભણાવી, કોઈ થોડે દૂર નિશાળમાં માસ્તરગીરી કરવા મોકલી ગરાસ અને યજમાનની ઘરાકી પચાવી પાડવાની હતી. રાજારામ જ્યારે જ્યારે દૂર સંસ્કૃત ભણવા જવાનું કહે ત્યારે, જીવરામ ભાઈ ઉપર ખૂબ વહાલ દેખાડી બાપે સોંપ્યો છે તે નજરથી દૂર જાય એ ખમાતું નથી કહી તેને જવા ન દે. તેણે તેને પોતાના ગામ અદાવડમાં જ ગુજરાતી ભણાવ્યા કર્યું.

રાજારામ ગામમાં ગુજરાતી સાતે ધોરણ ભણી રહ્યો ને બધામાં પહેલા નંબર હોવાથી તેને બે રૂપિયાની માસ્તરગીરી મળી. આનો બધો જશ, અલબત, જીવરામ લઈ જતો. નાતમાં બધા માણસો ગોરણે ફાળિયાં બાંધી બેઠા હોય, ને રાજારામ તો અજવાળિયામાં ગેડીદડા રમવા ગયો હોય, ત્યારે જીવરામ વાતવાતમાં સૌને કહેતો કે જુઓને કશાયની ફિકર છે? આ રમતો ફરે છે! નથી વહુની ફિકર, નથી ગરાસની ચિંતા કે નથી યજમાનની સમજણ! મેં તો કેટલી સિફારસ કરીને માસ્તરની નોકરી અપાવી છે, પણ તેનું ય એને કાંઈ નથી.

ત્રણ વરસ પછી રાજારામનો પગાર વધીને ત્રણ રૂપિયા થયો!

અદાવડની આસપાસ પુષ્કળ કળણો હતાં તેનાથી. થોડે દૂર દરિયાની ખાડી હતી, અને અદાવડની સીમમાં જો પૂલ કરી રેલવે લાઈનને શહેર સુધી લઈ જવાય તો ત્યાં બંદર ખોલી શકાય એમ હતું. આ પૂલ થઈ શકે કે નહિ, ને થાય તો કેટલો ખરચ થાય તેની તપાસ કરવા એક ગોરો સાહેબ ને તેનો કારકૂન ત્યાં આવેલા. ફરતાં ફરતાં ગોરા સાહેબને ઇચ્છા થઈ ને તે ગામની નિશાળ જોવા આવ્યો. ગોરાએ કેટલાક દાખલા પૂછ્યા ને રાજારામે એટલી ઝડપથી તેના જવાબો આપ્યા કે ગોરો સાહેબ ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તેણે રાજારામને પોતાની ઑફિસમાં પચીસ રૂપિયાની જગા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. રાજારામે તરત હા પાડી. ગામ આખામાં ઘડીમાં વાત ફેલાઈ ગઈ! ગોરો સાહેબ પોતે રાખવાનું કહે એ તો શા સરખી વાત! અને પચ્ચીસ રૂપિયા! આખા ગામમાં વાહવાહ કહેવાઈ ગઈ! પણ રાજારામને એકદમ પચીસ રૂપિયાની નોકરી થાય તે જીવરામથી ખમાયું નહિ. તેણે નોકરી લેવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ દેખાડી. "શહેરમાં ક્યાં ઠેકો! આપણે ત્યાંથી ગામ છોડીને જે શહેરમાં રહેવા ગયા છે ને કોઈ સુખી થયા નથી. બધાનો નિર્વંશ જાય છે. નાના છોકરાને શી રીતે મોટો કરશે? આ યજમાનવૃત્તિનો બધો ભાર'

જાણે કશું જ બન્યું ન હોય એવું દેખાતું હતું ! જયંતીએ ચારે બાજુ જોયું. એનું એ અર્થહીન જડ આકાશ, એની એ પૃથ્વી, એનાં એ ઝાડ ! ક્યાંઈ જ કશો ફેરફાર નહોતો!

પણ માણસ પૃથ્વી જેવું ઉદાસીન કે તટસ્થ થઈ કે રહી શકતું નથી. એ બનાવને માટે જયંતી જરા પણ જવાબદાર નહોતો, પણ આ ભયંકર બનાવનું માત્ર સાક્ષીપણું પણ તે પેલી ધરતીની પેઠે ઠંડે પેટે ગળી જઈ શક્યો નહિ. તેનું હૃદય કે જીવન એટલી વાતને અંદર સમાવી શક્યું નહિ. તે એકદમ ગભરાઈ ગયો. એ ઠંડી સ્થિર પૃથ્વી તેને ઘડીભર ડોલતી દેખાઈ! એટલી વિશાળ પૃથ્વી અને એટલું વિશાળ આકાશ પણ તેના અંતરને ચારે બાજુથી ભીંસ દેતું તેને લાગ્યું. તેને કશું સૂઝ્યું નહિ. તે રડી પણ ન શક્યો. તેણે ચારે બાજુ જોયું પણ કોઈ માણસ તો શું પણ પશુ કે પક્ષી પણ તેને ધીરજ આપવા ત્યાં હાજર નહોતું. હિમ પડે ને ઊભી પાંગરેલી વનસ્પતિ જેમ મરી જાય તેમ તે ઘડીભર સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો ! પછી એ સ્તબ્ધતાથી જ થોડી વારે થાકીને ઢોરની પેઠે કેવળ ઘરના આકર્ષણથી ચાલવા લાગ્યો !

ઘેર ગયો ત્યાં જીવરામ આંગણામાં ઊભો હતો. તેણે જયંતીને આવતો જોઈ કહ્યું: "કોણ જયંતી ? કેમ આટલું મોડું થયું ?" જયંતી એકદમ રડી પડ્યો અને રડતો રડતો જીવરામને વળગી પડ્યો.

જયંતીના રડવાના ચિત્કારથી જીવરામ સમજી ગયો કે આમાં કાંઈક ભેદ છે. તે ભેદની વસ્તુ જાણ્યા વિના તે એનું એટલું સ્વરૂપ પણ કળી ગયો કે એમાં એક બાજુ મોહન અને નાગરરામનું કંઈ અનિષ્ટ છે અને એમાં બીજી બાજુ જયંતીનો બચાવ કરવાની જરૂર છે. એક બાજુ તેની ઈર્ષ્યાવૃત્તિ સંતોષાઈ અને બીજી બાજુ તેની જયંતીનો બચાવ કરવાની સ્વાર્થવૃત્તિ ઉત્તેજાઈ. પાણી સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો રસ્તો શોધી કાઢે છે, એટલી જ સહેલાઈથી, જરા પણ ભાનપૂર્વક વિચાર કર્યા વિના, તેના માનસે કાર્યદિશા નક્કી કરી નાખી. ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતા જયંતીને છાતીમાં દબાવી તેણે તત્કાળ કહ્યું: "તેમાં રડે છે શું ? મોહન ન ઊતર્યો ? તે આજે નહિ નીકળ્યો હોય તો કાલે આવશે. તેમાં શું થઈ ગયું ?" એટલામાં જીવરામની વહુ દયા ઘરમાંથી બહાર આવી ને તે પણ કહેવા લાગી: "જયંતીનું મન બહુ પોચું. માણસોના છોકરાં તો કેવાં કઠણ કાળજાનાં હોય છે ? અને આ તો એક આજે ભાઈ ન ઊતર્યો એટલામાં કેવો થઈ ગયો ?" ફળીનાં માણસો ભેગાં થઈ ગયાં હતાં તેની પાસે ફરી પ્રચાર કરવાનો જીવરામને લાગ મળ્યો: "મારા જયંતીનું હૃદય બહુ કૂણું ! મોહન ગાડીએથી ઊતર્યો નહિ એટલામાં કેટલો ગભરાઈ ગયો ! એને મન મોહન સગા ભાઈ જેવો છે. એના મનમાં જરા ય કળજગ પેઠો નથી !" જયંતીએ આટલી વારે ડૂસકું થોભાવી કહ્યું: "ત્યારે એ કેમ નહિ ઊતર્યો હોય ? એને કાંક થયું હશે તો ?" મનની અસહ્ય અસહાયતામાં તેણે બાળાપણનો માર્ગ પકડી લીધો હતો. ઘડીને જૂઠું બોલવા જેટલી એનામાં શક્તિ નહોતી. જીવરામે પોતાનું પ્રચારકામ આગળ ચલાવ્યું: "એ તો કાંઈ કારણ હશે ને નહિ મોકલ્યો હોય, તે કાલે મોકલશે. આજ સામો કાળ છે ને ન મોકલ્યો હોય તો ઊલટું સારું. મને તો આવવાનો કાગળ આવ્યો ત્યારે જ થયું'તું કે આજ ન મોકલે તો સારું, પણ એ તો સાહેબલોક ! શી ખબર કાળબાળે ય જોવરાવતાં હશે કે કેમ ! ને એ તો મોકલવાનું કહીને ફરી જાય એવાં છે. એમને નાતજાતની શી પડી છે ? અમને એના છોકરાનું આટલું લાગે છે પણ એનું

એને કાંઈ નથી! રજાની ના પાડીને ઊભો રહ્યો! તોય તને બહુ ચિંતા થતી હોય તો કાલે કાગળ લખીને પૂછાવશું. ટ્રેન ઊપડી ગયા સુધી રોકાણો'તો ને!" જયંતીએ હા પાડી એટલે તેણે ફરી ચલાવ્યું: "એ તો નારે આવવાનું મોડું થયું એટલે હું સમજી જ ગયો'તો, કે રોકાવાને લીધે જ વાર લાગી હશે. નહિતર દીવાટાણાથી બહુ મોડું થતું નથી. હે ચાલ, છાનો રહી જા, કાલ કાગળ લખશું."

રાત આખી જયંતીને દુઃસ્વપ્નો આવ્યા કર્યાં. કોઈવાર તે મોહનને કળણમાં કળી જતો તરફડિયાં મારતો જોતો, તો કોઈવાર તે જાણે કળણમાંથી બહાર નીકળી મને કેમ ન કાઢ્યો એમ ડોળા કાઢી ડરાવતો દેખાતો, ને કોઈવાર જાણે તેને પોતાને મોહન કળણમાં ઊંડે ઊંડે ખેંચી જતો હોય એવો આભાસ થતો હતો. રાતે બે ત્રણવાર તે ગભરામણમાં રડતો રડતો જાગી ગયો, અને ત્યારે જીવરામે તેને વધારે સાન્ત્વન આપવા, પોતાની વધારે ઊંડી ફિલસૂફીનું રહસ્ય રાતના એકાંતમાં સમજાવ્યું: "એમ પારકાંની ચિંતામાં રોઈએ નહિ! દુનિયાં છે, કંઈ કંઈ બને, ને એમ બીજાને દુઃખે દુઃખી થઈએ તો આરો ન આવે. આપણે આપણી મોજે આપણું સંભાળીને બેસીએ." આ બધું તેણે સત્યના અને સ્વાર્થના એટલા આવેશથી કહ્યું કે જયંતીને ખાનગી વાત કરવાનો વિચાર આવ્યા પહેલાં જ અટકી જાય.

બીજે દિવસે જીવરામ નિશાળના માસ્તરને ત્યાં પોસ્ટકાર્ડ લેવા નીકળ્યો ને જતાં રસ્તામાં જેટલા મળ્યા તેમને, અને નિશાળે જઈ માસ્તરને પણ, મોહન ન આવ્યાની, જયંતીના પોચા મનની ને ગજારામની અણસમજ, અવળાઈ, અશ્રદ્ધા વગેરેની વાતો કરી પોસ્ટકાર્ડ લીધું. પોસ્ટકાર્ડમાં લખ્યું કે 'મોહન ઊતર્યો નથી, તે તમે નહિ મોકલ્યો હોય, તો હવે ક્યારે મોકલશો ને મોકલવાનો વિચાર ફેરવ્યો હોય તો તેમ લખશો. આજ હું પોતે સ્ટેશને જઈશ, ને ઊતરશે તો લેતો આવીશ, તેની ચિંતા કરશો નહિ, પણ જયંતીને બહુ ચિંતા થાય છે માટે કાગળ લખ્યો છે.'

તે દિવસે, સ્ટેશન તરફના ગામમાં યજમાનવૃત્તિને અંગે જવાનું હતું એટલે પાછાં ફરતાં ને ટ્રેન ઉપર થતો આવ્યો. આગલે દી ભાઈનો મોહન ઊતર્યો નહોતો એમ સ્ટેશન ઉપરના માધાવાળાને પૂછી ખાતરી કરતો આવ્યો. ને ઘેર આવી ફરી જયંતીને ખભે હાથ દઈ સાન્ત્વન આપ્યું કે મોહન નહિ જ આવ્યો હોય.

ત્રીજે દિવસે કાગળ કે તારથી પૂછાવવાની રાહ જોયા વિના રાતના ગજારામ અને તેની પત્ની સંતોક, નાની સાત વરસની વસંતને લઈને આવ્યાં. તેઓ પણ સ્ટેશને માધાવાળાને પૂછતાં આવ્યાં હતાં. તેમને ઘરમાં પેસતાં જોઈ જીવરામ જરા આભો બની ગયો. સંતોક 'હાય હાય ભાભીજી, મોહનનું શું થયું હશે!' કહી દયાની છાતી ઉપર માથું નાખી મોટેથી રડી પડી. જયંતી પણ રડવા માંડ્યો. વસંતે કશું સમજ્યા વિના સાથે સાથે ભેંકડો તાણી રડવા માંડ્યું. જાણે હમણાં જ કોઈ મરી ગયું હોય તેવી રડારોળ સાંભળી ફળીનાં માણસો ઘરમાં ને બહાર એકઠા થયા, પણ એવું કશું બન્યું નથી, તેમ જ મોહનના પણ કશા નવા સમાચાર નથી જાણી ધીમે ધીમે વિખરાઈ ગયાં

રાતે જમ્યા પછી બે ભાઈઓ ભેગા બેઠા. ગજારામે ખાતરીથી કહ્યું કે મોહનને પોતે જાતે જ સ્ટેશને બેસાડી આવ્યો હતો, અને બેસાર્યો ત્યારે તદ્દન સાજો સારો હતો. જીવરામે કહ્યું: "પણ માધાવાળાને પૂછ્યું તે પણ ઊતર્યાની ના કહે છે!" અને ગજારામે

પણ એ વાતની હા કહી. છતાં રાજારામે કહ્યું ' પણ આપણે જયંતીને તો પૂછીએ ' અલ્યા જયંતી ! કહે જોઇએ, તે મોહનને ઊતરતો નહિ જોયેલો ?" પણ જયંતી રડવા જ માંડયો. જીવરામે અત્યાર સુધી જે વાતો કરી હતી, જે યોજના અને સૃષ્ટિ રચી હતી, તેમાં તેને બીજું કશું કહેવાને અવકાશ જ રહ્યો નહોતો.

બીજે દિવસે રાજારામ અને જીવરામે રીતસર તપાસ શરૂ કરી: જયંતીને સાથે લીધો. ' તું કયે રસ્તે ગયો ને આવ્યો ' તે પૂછ્યું, પણ રસ્તા જ પડયા નહોતા ત્યાં જયંતી શું બતાવે, ને ત્રણ દિવસનાં જૂનાં પગલાં હોય તે પણ શી રીતે વરતાય ? અટકળે અટકળે બધે ફર્યા પણ કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. ' અને ધરતી તે કાંઈ ઓછી બોલવાની હતી ? ધરતી બોલતી હોત તો માણસજાત માટે તેને શું શું કહેવાનું હોત !

ત્યાંથી જયંતીને ઘેર મોકલી બંને ભાઈ નજીકને મોટે સ્ટેશને ગયા. બધે તાર કર્યા, વર્તમાનપત્રોમાં, લાગતાવળગતામાં લખ્યું વગેરે ઘણુ કર્યું. સાંજે વળી ભેગા થયા ત્યારે સંતોકે લાજમાંથી કહ્યુ: " માનો ન માનો જયંતીભાઈ કંઈક જાણે છે, ને કહેતા નથી. " જયંતીની માએ તરત જવાબ આપ્યો: ' વળી જાણવાનું શું હતું જે ? છોકરો ઊતર્યો નથી, પછી એ શું જાણે ? બિચારો મોહનની ચિંતામાં અર્ધો તો થઈ ગયો છે ? એને પાછો તમે વધારે સતાવશો મા ! "

રાતે સંતોક કે રાજારામ કોઈને ઊંઘ આવી નહિ. કશા પણ પુરાવા વિના બંનેને, ' જયંતી જાણે છે, પણ કહેતો નથી ' એ જ વહેમ ફરી ફરીને આવ્યો ને એની જ તેમણે વાત કરી.

બીજી બાજુ જયંતીનાં ફફડાટ, દુઃસ્વપ્ન હજી ચાલુ જ હતાં.

આમ ને આમ બે ત્રણ દિવસો ગયા. સંતોકે તો લગભગ ખાવાપીવાનું છોડી દીધુ હતુ. ગામ આખું આ જ વાત કરતુ હતુ કોઈ કહે બાવા જમાતમાં લઈ ગયા કોઈ કહે માબાપને ખોટું ભરમાવી ભાગી ગયો કોઈ કહે પૈસા ચોરી નાસી ગયો. કોઈ કહે કાબુલી પકડી ગયા. કોઈ કહે અઘોરી બાવા ભોગ ધરાવવા લઈ ગયા.

એક દિવસ બૈરા સાથે વાતો કરતા સંતોકથી બોલાઈ જવાયું કે ભલે ને ગમે તેમ કહો પણ જયંતી જાણે છે ને કહેતો નથી. ને કોઈએ એમાં ટાપશી પૂરી. વાત ચણપણ ચણપણ થવા લાગી ને જીવરામના જાણવામાં આવ્યું એટલે તેની ઈર્ષ્યા અને સ્વાર્થ ફરી સળવળ્યાં. એટલામાં બોલવાનો લાગ મળ્યો. એક વાર રાજારામે ફળીમાં કહ્યું કે મારી ઑફિસમાં એક જગા ખાલી છે, કોઈને આવવું હોય તો આવો, ને રાજારામ જેટલું જ ભણેલો એક ગોવિંદ હતો તે તૈયાર થયો. ત્યારે પાછું જીવરામે પોતાનું સર્વ ડહાપણ ધાર્મિકપણું પરોપકાર સદ્વૃત્તિ એકઠાં કરી કહ્યું: " અલ્યા, મારું માન તો જવાની વાત ન કરીશ. આપણું ગામ છોડીને જાય છે તે કોઈ સુખી થતું નથી. આ અમારો દાખલો જોતો નથી ? જુવાનજોધ છોકરો જડતો નથી. એક આ પેટ પાપી છે તે ભરવું પડે છે, નહિતર મનમાં તો દુઃખનો કૈં પાર નથી. હું તો તારા ભલા સારુ ને નાતના ભલા સારુ કહું છું. ઘેર અર્ધો રોટલો મળે તો વહેંચી ખાઈએ પણ માણસના ખોટને પહોંચાતું નથી. " બીજું પણ ઘણું કહેવાનું તેને મન તો થઈ ગયું, પણ પ્રસંગના ઔચિત્યની તેનામાં કલાત્મક બુદ્ધિ હતી ' તેણે સંયમ રાખ્યો '

એક વાર જીવરામને અને દયાને બન્નેને યજમાનને ત્યાં જવાનું આવ્યું. રાજારામ માત્ર સંતોકના સાંત્વન ખાતર દૂરના ગામે ખબર કાઢવા જવાનો હતો અને સંતોકને સખત તાવ આવ્યો હતો એટલે કાશીની સંભાળ લેવા જયંતીને મૂકી સૌ ગયાં. સંતોક મેડી ઉપર તેની હમેશની જગાએ સૂતી હતી. જયંતી નીચે સૂતો હતો. સંતોકને તન ફાટે એવો તાવ ધીકયે જતો હતો અને ઊંઘ નહોતી આવતી. રાત આખી મોહનના વિચારો કરી તે અરધી ગાંડી થઈ ગઈ હતી. છેવટે તેનાથી રહેવાયું નહિ ને રાતના અંધારામાં તે નીચે જયંતી સૂતો હતો ત્યાં ગઈ ને તેના હાથને બાઝી પડી. જયંતી તેના ધીકતા હાથના સ્પર્શથી બેબાકળો બની ગયો. બીકમાં ને બીકમાં તે ચીસ પણ પાડી શક્યો નહિ. તેનાં શરીરે શેદ વળવા લાગ્યા. ને સંતોક તો તેને વધારે વધારે વળગતી બોલવા જ લાગી. "મારા બેટા, તું સાચું કહે. મારા સમ તું જાણે છે ને કહેતો નથી. તારામાં ઈર્ષ્યા નથી, તારું મન ભોળું છે જેવું હોય તેવું કહી દે. એ મરી ગયો હોય તો ય હું તને નહિ વઢું. એ ખબરથી ય મને નિરાંત વળશે, પણ આ તો નથી ખમાતું. એક વાર મને કહે. ઘરમાં કોઈ નથી. હું કોઈને નહિ કહું. મને જેવું હોય એવું કહે. એ જીવતો છે કે મુવો છે એટલું કહે. ભગવાન તારું ભલું કરશે... .."

તાવમાં, તે કેટલું બોલી, એણે શા સારુ જયંતીને પકડી રાખ્યો, જયંતી થરથર ધ્રૂજતો હતો, તેને પરસેવો વળી જતો હતો, તે કશું જ તેણે જાણ્યું નહિ. છેવટે જયંતી માંડ માંડ તેનો હાથ વછોડી એકદમ નાઠો ત્યારે સંતોક ત્યાં જ ઢળી પડી. જયંતી બારણું ઉઘાડી ઘરની બહાર સવારમાં ઠૂંઠવાતો એમ ને એમ બેસી રહ્યો.

પરોઢમાં જીવરામ અને દયા બન્ને આવીને જુએ છે તો જયંતી ઓટલે ઠૂંઠવાતો બહાર બેઠો છે. દયાએ એકદમ મોટે સાદે કહ્યું: "કેમ અત્યારે ટાઢમાં બહાર બેઠો છે?" જયંતી ફાટતે સાદે રોઈ પડ્યો ને કાકીએ રાતે બીવરાવ્યો વગેરે વાત જેમ તેમ કહી. ફળીના માણસો ભેગા થઈ ગયા. જીવરામ ને દયા બન્ને ઘરમાં ગયા ને સંતોકને ઢંઢોળી ઉઠાડી તેનો તાવ હવે ઊતર્યો હતો. ને પછી તેના ઉપર બન્નેએ પસ્તાળ પાડી: "મોહન મોહન કરતી મારા જયંતીને શા સારુ વળગે છે. પૂછ તારા ધણીને' એ મૂકવા ગયો'તો. અમે તો કોઈએ એને જોયો નથી ' કોણ જાણે તમે શહેરમાં રહો છો, ને શું ય હશે ને શા સારુયે નાસી ગયો હશે! એમણે ભોળે ભાવે તમારા સારા સારુ થઈને ભીમજી ભટની દાઢીમાં હાથ ઘાલીને દીકરી માગી, ને આવતી લક્ષ્મી પાછી વાળી છે, ને સારું તો નથી થવાનું. તેમાં હું શું કહેવાની હતી ને જયંતી એ શું કહેવાનો હતો? ખબરદાર મારા છોકરાને કાંઈ કહ્યું છે તો!" જીવરામે પણ સંભળાવ્યું કે "સામા કાળે છોકરો મોકલતાં વિચાર ન કર્યો ને હવે બીચારા જયંતીને શીદ સતાવો છો?" સંતોક બહુ રોતી રોતી બેસીને સાંભળી રહી. જેઠ જેઠાણી એમની મેળે બોલતાં બંધ થયાં એટલે એ બહાર ઓટલે જઈને બેઠી. જેઠાણીએ કહ્યું: "વહુ, તાવ આવે છે ને ભાદરવાને તડકે બેઠાં છો તે વધારે તાવ આવશે. આમ અમને શા સારુ વીતાડો છો?" સંતોકે એક જ જવાબ આપ્યો "હવે આ ઘરમાં મારે જીવતાં પગ નહીં મૂકવો. હવે કાંધે ચડીને આવીશ" પેલો ગોવિંદ જે રાજારામની ઓફિસમાં રહેવા તૈયાર થયો'તો તેને બોલાવી તેણે ગાડું કરાવ્યું. જીવરામે આ જાણ્યું એટલે કોઈ યજમાનને ત્યાં જવું છે કહી ઘરની કૂંચી સંતોકને આપી ત્રણેય જણાં બહાર ચાલ્યાં ગયાં. રાજારામ ઘેર આવ્યા ત્યારે તેને,

વહુ ને દીકરીને ગાડામાં બેસાડી એ જ કલેગ સ્ટેશને ચાલ્યા જવાનું કરવા સિવાય કાંઈ બાકી રહ્યું નહોતું. ઘર વાસી, પાડોશીને કૂંચી આપી તેઓ ચાલી નીકળ્યા. ઘર વાસતાં સંતોકે કહ્યું "આ ઘરને આ છેલ્લો હાથ અડાડું છું." પોતાનો સામાન લેવા પણ તે ઘરની અંદર ગઈ નહોતી. ખરે બપોરે ખાધા પણ વિના એ ચાલી નીકળ્યા. ફળીનાં માણસો એક સ્તબ્ધ હાહાકારથી આ જોઈ રહ્યાં!

જીવરામ ને દયા ઘર છોડી ચાલ્યાં ત્યારે દાઝમા ને દાઝમાં એમને કોઈને જયંતી સામું જોવાનું સૂઝયું નહોતું. ને જયંતી તો આ બનાવોના ભારથી એટલો દબાઈ ગયો હતો કે તેને કશું કહેવું સૂઝે નહિ. એક યજમાનને ત્યાં જઈ રસોઇ કરી જયંતીને જમાડવાનું કર્યું અને તેણે જમવાની ના પાડી ત્યારે જ દયાને તેની સામું જોવાનું અને તેને હાથ અડકાડવાનું સૂઝયું. "હાય, મા, તાવ તો ધીકયો જાય છે. નખ્ખોદણીએ પોતાનું નખ્ખોદ કાઢ્યું ને હવે મારું કાઢવા ઊભી થઈ છે! ચાલ, બેટા, જે ભાવે તે બે કોળિયા ખાઈ લે." કહી કામ આટોપી બન્ને ઘેર પાછાં આવ્યાં. તેઓ જાણતાં જ હતા કે ગગનરામ ગયો હશે. પાડોશીને ઘેરથી કૂંચી લઈ ઘર ઉઘાડી ખાટલો ઢાળી જયંતીને સુવાડયો.

એ ખાટલો ઢળાયો એ ઢળાયો, પછી એક મહિના સુધી એ ફરી ઊપડયો નહિ. જયંતીને ત્રિદોષ થયો, સન્નિપાત થયો. સન્નિપાતમાં તેને સંતોકને જોયાનાં અને મોહનને જોયાનાં ભાસ થતા ને વારંવાર બીકથી ફફડી ઊઠતો અને લવરી કરતો. લવરીમાં પણ એની એ વાતો કરતો "મોહન આવે છે, મોહન નથી ઊતર્યો, મોહન કયા ગયો તેની મને ખબર નથી. મોહન, મે તને કંઈ કર્યું છે? પૂછી જુઓ મોહનને, એ આવ્યો! કાકી, મોહનને ના કહો." વગેરે તે બોલતો.

ગગનરામનું કુટુંબ હતુ ત્યાં સુધી તેમની સામેના વિરોધના જોરે જીવરામના મનમાં એક પ્રકારનું બળ હતુ. તેમના જતાં તે બળ બંધ પડયુ. એમ થતાં તેને પોતાનું મન અત્યંત ભાર નીચે દબાયેલુ લાગ્યું. મોહનનું શુ થયું હતુ તે તે જાણતો નહોતો, તેનુ ગમે તેવું અનિષ્ટ થયું હોય પણ તેમાં તેનો કશો જ ભાગ નહોતો, પણ અત્યાર સુધી ગગનરામની ઈર્ષ્યા કરેલી, તેનુ ભૂરુ ચાહેલું, તે વૃત્તિએ છાનાંમાનાં મોહનના અનિષ્ટનું પૂરું કર્તુત્વ ઓઢી લીધુ હતુ અને એ સવળા બનાવના ભારથી જીવરામનુ મન અસહ્ય મૂંઝવણ ભોગવતુ હતું. તેમાંથી બચવા એ જ વૃત્તિઓને ઉશ્કેરવા સિવાય કોઇ બીજો ઉપાય નહોતો અને એ ઉપાય એના મને ડૂબતો તરણું પકડે તેમ પકડી લીધો. એટની ચિંતામાં પણ, જયંતીની તબિયત જોવાને આવતા, તેમની આગળ તે બધા અનિષ્ટનું કારણ ગગનરામને જ જણાવતો. તે કહેતો. "મને તો નક્કી લાગે છે, કે જયંતીને મોહન નડે છે. ગમે તે કહો પણ તે જીવતો હોય તો આમ થાય જ નહિ. ઘર પૂછીને આવતી લક્ષ્મી પાછી વાળી ત્યારથી મને તો થતું હતું કે આમારુ ભૂંડું થવા બેઠું છે. કોણ જાણે અભાગ દુગમાં કયાથી આવો પાક્યો! જરૂર એ છોકરાનું મન પરણવામાં રહી ગયું છે ને ભૂત થયો છે. શરમાય છે એટલે બોલાતું નથી, પણ વાસના છે ને! જુવાન જોધ ને કાંઇ મન્યું ગમ્યું હશે?" આમ તેણે અનેક સૂચનો કર્યાં અને જયંતી ભાનમાં આવ્યો ત્યારે "કોઈને દેખછ? કોને દેખછ?" પૂછી પૂછીને તેણે નક્કી કર્યું કે મોહન મરી ગયો છે ને તેને વાસના રહી ગઇ છે. નાતના લોકો બધા તેણે દેશમાં આવી છોકરા પરણાવે તે પગલે નીત પગભારી જવા, ગગનરામને કાગળ ગયો

આ કાગળ પહેલો સંતોકના હાથમાં આવ્યો. તેણે તે વસંત પાસે વંચાવ્યો. તેને પણ મોહન મરી ગયો એવો વહેમ તો હતો જ, પણ આ વાસનાની વાતથી તેને કાળ ચડ્યો ને તે સતત એટલી ઉશ્કેરાયેલી રહેતી કે ગમે તેની સાથે લડી લડીને ખપી જવા તે ગમે ત્યારે તૈયાર હતી. તેણે વસંત પાસે જવાબ લખાવ્યો: “મારા દીકરાને કોઈ કશું કહેશો નહિ. કોણ કહે છે એ મરી ગયો છે? ને નહિતર તો જયંતી જાણે છે તે એ કહે કે એણે એને માર્યો કે મરતો ભાળ્યો તો હું માનું. ને ભૂત થયો હોય તો અમારી પાસે આવે અમે એની પ્રતિપાળ્ય કરશું. એમાં બીજાને શું?” જીવરામ કાગળ વાંચી ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયો. અનેક આક્ષેપોમાં અને અનિષ્ટોમાં તેણે છોકરીઓને ભણાવવાનો ઉમેરો કર્યો, તેણે ફરી સર્વજ્ઞની રીતે “ભૂત તો જે માને તેની પાસે જાય. નાસ્તિક પાસે જઈને શું કરે?” વગેરે કહી, એક કાગળ રાજારામની ઓફિસને સરનામે નાખ્યો. રાજારામે ઘેર આવી કાગળ વાંચી દેખાડ્યો ને સંતોકે પહેલા કાગળની બધી વાત સાચેસાચી કરી, પણ ગાંડા આવેશથી નીલ પરણાવવાનો વિરોધ કર્યો. રાજારામે શાંત રહી મોટાભાઈને શાંત રહેવા ને એ દિવસ ગાદ જોવા લખ્યું મંદવાડમાંથી ઊઠ્યા પછી જયંતીનું શરીર હજી વળ્યું નહોતું. હવે અત્યાર સુધીનાં રાજારામ વિરુદ્ધનાં સર્વ ધાર્મિક સત્યો સાબીત કરવા પોતાને ખરચે નીલ પરણાવવી એ એક જ ઉપાય રહ્યો. દયાએ નાતમાં ઘેરાંને કહ્યું: “ત્યાં જઈને બેઠો છે. અમે અહીં એનો વહેવાર સંભાળીએ છીએ તેનું તેને કાંઈ નથી એ તો ઠીક, પણ નીલ પરણાવવાની વાતે ય માનતો નથી. એને એટલું ય થાય છે કે આ જયંતી એઠો હશે ને અવળે હાથે પાણી રેડશે તો ય છાંટો એને પહોંચશે? બધાનું નિર્વંશ કાઢવા ઊભો થયો છે, મારો કોઈ પરભવનો દુશ્મન! એમના જેવાં આપણાથી ઓછાં થવાય છે? તે અમે તો ગમે તેટલું ખરચ કરીને પણ તેની પછવાડે નીલ પરણાવશું. બીજું શું કરીએ? આટલાં ભેગું એટલું!”

જીવરામે નીલ પરણાવી, ને નાત કરી. ઓફિસને સરનામે રાજારામને કાગળ લખ્યો ને તેમાં વૈરીને વશ થઈ ગયાનું એક વધારાનું મહેણું માર્યું. રાજારામે, ભાઈની દેવાળ ન્યા ખાઈને, સંતોકથી છાના, અમે રૂપિયા કકડે કકડે જીવરામને મોકલી આપ્યા.

છતાં જયંતીને સારું થયું નહિ, પણ તેથી જીવરામનું શાસ્ત્ર ખોટું પડ્યું નહિ, “એનો બાપ કરે ને એને જેવું પહોંચે તેવું કાંઈ અમે કરીએ ને પહોંચે?” થોડા સમયમાં, જયંતીનું સગપણ કર્યું હતું તે કન્યા પરણાવવા જેવડી થઈ. જયંતીને પારકા કરીએ તો બીજાને નસીબે જીવે એમ કહી તેમણે તેને પરણાવ્યો, પણ પરણ્યા પછી વરસમાં તો એ શરીરે ખવાતો ખવાતો છેવટે મરી ગયો. એક ભયંકર આપત્તિના ગુપ્ત વાતના વધતા જતા બોજાએ, એ પણ જાણે અનેક વિપત્તિઓ અને માનસિક યાતનાઓમાં ધીમે ધીમે કળતો કળતો તડફડિયાં મારતો મરી ગયો. તેની પાછળ તેનાં માબાપ પણ બેત્રણ વરસમાં વાંસામોર મરી ગયાં. પણ મરી જતાં સુધી તેમણે નાતનું, ધર્મનું, શાસ્ત્રનું, અને રાજારામની અશ્રદ્ધાનું, રહસ્ય સમજાવ્યા કર્યું અને દેહ સુધી તેમને સાંભળનાર મળી રહ્યા!! એમના જીવનની એ સફળતાની કોઈથી ના પડાય એમ નથી!

* * *

આજ સુધી સંતોક, લીધેલા પણ પ્રમાણે કદી અમદાવાદ ગઈ નથી અને તેથી રાજારામ પણ ગયા નથી. યજમાનો ધીમે ધીમે બીજે વળી ગયા છે, અને રાજારામની સિફારસથી ઓફિસમાં રહેતા ગામના માણસો ગરાસની વ્યવસ્થા કરી આપે છે, તથા રાજારામ તરફથી જોઈતું કરતું પૂરું પાડે છે, તેથી જયંતીની વિધવાનો નિર્વાહ ચાલે છે

બે વ્યાખ્યાનો

મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

વિદ્યાપીઠોના પદવીદાનસમારંભોની ઋતુ હવે બેઠી છે અને તેનો પહેલો હાર, મદ્રાસમાં ઊજવાયો છે. મદ્રાસ વિદ્યાપીઠના સમારંભના મુખ્ય ચાલુ કેળવણીના વ્યાખ્યાતા મદ્રાસના કેળવણી-પ્રધાન નામ૦ વાર્ડી હતા. તેમણે રીતે વર્તમાન શિક્ષણતંત્રની સમાલોચના કરતાં કહ્યું,

"હાર્ટોગ કમિટીએ અનેકવિધ તપાસ કરી જે નિવેદન કર્યું તેમાં તેણે મુખ્ય ધ્યાન સરકારી કેળવણી-તંત્રનાં ત્રણ સૂચક અને પ્રધાન લક્ષણો તરફ ખેંચ્યું હતું. આ ત્રણ લક્ષણો તે આ: (૧) કેળવણી પાછળ થતા ખર્ચના મોટા ભાગની વ્યર્થતા, ખાસ કરીને પ્રાથમિક કે સાર્વત્રિક કેળવણીમાં, (૨) ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં દાખલ થતા નાલાયક વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા; (૩) માધ્યમિક શિક્ષણતંત્રની અંદર વિવિધતાનો અભાવ—જડ એકધારાપણું."

દોષોનું કારણ

આને તેમાંના ૨ જા અને ૩ જા લક્ષણની ચર્ચા કરતાં નામ૦ વાર્ડીએ તેનું કારણ બતાવ્યું છે,

'ધ્યાનથી જો તપાસવામાં આવે તો જણાશે કે, છેલ્લાં બે લક્ષણો વચ્ચે કાર્યકારણભાવનો સંબંધ રહેલો છે: માધ્યમિક શિક્ષણતંત્રમાં વિવિધતાનો અભાવ હોવાથી જ ઘણા નાલાયક વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ઘસે છે."

માધ્યમિક શિક્ષણમાં સુધારો

તેને માટે વિદ્યાપીઠોને જવાબદાર ન ગણવી જોઈએ. વિદ્યાપીઠોના કાર્યની ટીકા તો જુદાં જ કારણો પર આધાર રાખે છે. શ્રી તેમાં જે મોટા સુધારાની જરૂર છે તે એ છે કે, ઉચ્ચ કેળવણીને માટે નાલાયક વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં ઘૂસતા રોકવા. અને તેને સારુ નામ૦ વાર્ડી માધ્યમિક કેળવણીમાં ઉદ્યોગ દાખલ કરવા તરફ વળવા સૂચવે છે. પરંતુ, આથી પણ બેકારી જશે જ એમ માનવું મુશ્કેલ છે; કારણકે, બેકારીનો આખરી ઉપાય તો આપણા દેશના ઉદ્યોગતંત્રને સધ્ધર અને સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રીય કરવા ઉપર જ છે જ્યાં ધંધોરોજગાર જ ઓછો હોય, પરદેશના હાથમાં હોય, ત્યાં તે વધારવો જોઈએ; અને તે વધારવાનું સીધું કામ શિક્ષણસંસ્થાઓનું જ નથી એ ઉઘાડું છે.

શિક્ષણમાં ઉદ્યોગ

છતાં આજની કેળવણીને ઉદ્યોગ અને જાતમહેનત તરફ વાળવી જોઈએ એમાં આજ કોઈને શંકા નથી. શિક્ષણમાં ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ આજ એટલું બધું છે કે, એબટ અને વૂડ નામના બે અંગ્રેજ કેળવણીકારોને વડી સરકારે ૧૯૩૭માં બોલાવ્યા હતા, અને એમને હિંદની કેળવણીની પુનર્ઘટનાને અંગે મુખ્યત્વે આ જ મુદ્દો વિચારવા સોંપ્યો હતો. તેઓએ એક કીમતી નિવેદન રજૂ કર્યું છે. એને વિષે એટલું કહેવું બસ છે કે, જો સમર્થ અને સ્વદેશી ઢબની ને તેથી વધારે સાચી યોજના જો દેશે ન વિચારી કાઢી હોત, તો આ બે કેળવણીકારોનો હેવાલ દેશના શિક્ષણતંત્રને અત્યારે તો કદાચ દોરતો હોત.

વર્ધા-યોજના

પરંતુ દેશને સદ્ભાગ્યે, ગાંધીજીની પ્રતિભા બરોબર વખતે ઝરી અને આપણને વર્ધાયોજના મળી. એ યોજના માત્ર ઉદ્યોગ દાખલ કરવા પૂરતી નથી. એ તો ઉદ્યોગને એક કેળવનારી સમર્થ શક્તિ માનીને ચાલે છે. અને એ સિદ્ધાંત ઉપર એક આખી વ્યાપક ને સાંગોપાંગ શિક્ષણયોજના ઘડવા તાકે છે,—ભલે અત્યારે તેનું પ્રાથમિક કે પાયાનું રૂપ જ દેશ આગળ મંડાયું હો.

યુનિવર્સિટી અને વર્ધા કેળવણી

નામ૦ વાર્ડી આ યોજનામાં ખૂબ રસ લેનારા છે. પરંતુ, પ્રાથમિક કેળવણી સાથે યુનિવર્સિટીને સીધી લેવાદેવા નથી, એવા એક ટૂંકા વિચારથી આજે યુનિવર્સિટીઓ તેમાં પડતી નથી; એ શિરસ્તા પ્રમાણે ચાલીને શ્રી. વાર્ડીએ પણ પોતાના વક્તવ્યમાં આ ચર્ચા કાઢી નથી, ને હર્ટોગ સમિતિએ ચીંધેલા પ્રથમ લક્ષણનો નિર્દેશ માત્ર કરીને તે અટક્યા છે. વિદ્યાપીઠોએ આ શિરસ્તાને દૂર કરવો જોઈએ, કેમકે વર્ધાકેળવણી તેમને પણ અસર કરનારી છે એ એમને તો પહેલું દેખાવું જોઈએ.

૨

શ્રી મસાણીનું વ્યાખ્યાન

મદ્રાસ પછી થોડે જ દિવસે મુંબઈની વિદ્યાપીઠનો પદવીદાનસમારંભ થયો. તેના મુખ્ય વ્યાખ્યાતા તેના કુલનાયક શ્રી. આર. પી. મસાણી હતા. શ્રી વાર્ડી સરકારના પ્રધાન છે; શ્રી મસાણી એક વિદ્વાન વિદ્યાપ્રેમી ગૃહસ્થ છે. તેથી એમનાં વક્તવ્યમાં એટલા પૂરતો ફેરફાર તો પડે જ એમ સૌ કોઈ આશા રાખે તે ઉપરાંત એક મોટો અને અહીં

ધ્યાન ખેંચવા પાત્ર ફેરફાર જોવામાં આવે છે તે, શ્રી મસાણીનું કેળવણીમાં સુધારા અને ખાસ કરીને વર્ધાસિદ્ધાંત પ્રત્યેનું વલણ શ્રી વાર્ડી પોતાના વ્યાખ્યાનમાં સુધારા શા કરવા એ વિચારે છે અને વર્ધાયોજનાનો સુધારો સારો છે એમ જણાવે છે. શ્રી મસાણી શરૂઆતમાં જ વિદ્યાપીઠ અને સરકારો વચ્ચેના સંબંધની ચર્ચા કરે છે. અને તેમાં આજે રહેલા ભયો બતાવતાં કહે છે:—

ઝડપી સુધારાનો ભય

"ઉગતી પેઢીના બૌદ્ધિક-વિકાસ પર ઝઝૂમતા એક બીજા ભય વિષે પણ આપણે સંભાળવાનું છે; તે છે સુધારો કરી નાંખવાની ધગશની ધૂનમાં આવી જઈ, અભ્યાસક્રમો અને શિક્ષણતંત્રમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તનોનો ભય."

પ્રાંતીય સ્વરાજની સ્થાપનાથી પ્રાંતીય સરકારો કેળવણીના પ્રશ્નો બાબત આવકાર-દાયી વલણ ધરાવતી થઈ છે તેની તે તારીફ કરે છે. તેના સૂચક ચિહ્ન તરીકે તે સરકારે શરૂ કરેલા કેટલાક મૌલિક સુધારાને જણાવે છે. પરંતુ, તે ચેતવે છે કે,

"હયાત ઇમારત તોડી પાડતા પહેલાં, તેની જગાએ શું પછી ખડું કરવું છે તેનો બરોબર વિચારી કાઢેલો નકશો હોવો જોઈએ."

એટલે કે, શ્રી. મસાણી પ્રારંભાયેલી સુધારણામાંથી કોઈ ચિત્ર જોઈ શકતા નથી, અથવા તો જે કોઈ કરી શકે છે તે તેમને માન્ય નથી.

પોતાના વ્યાખ્યાનમા આ ચેતવણી આપીને તરત તે મુંબઈ સરકારે હાઈસ્કૂલોમાં ઉદ્યોગ દાખલ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે તેની નોંધ લે છે, અને તેને કાંઈક મનના દાબેલા અવાજથી આવકારતા લાગે છે. યુનિવર્સિટીની ઇમારતનું સીધું ચણતર આ હાઇસ્કૂલો ઉપર થાય છે; અને આ હાઈસ્કૂલો પ્રાથમિક કેળવણીના પાયા પર ઊભી છે. એટલે, યુનિવર્સિટી તે પાયાને પોતાની સમીક્ષા બહાર ગણીને ચાલે છે. પરંતુ શ્રી. મસાણી પાયાની આ કેળવણી માટે યોજાયેલી વર્ધા-પદ્ધતિ પોતાની મનોભૂમિમાં રાખીને વાત કરતા તો લાગે છે. અને તે તેમના વ્યાખ્યાનમાં જ્યાં તે ઉચ્ચ કેળવણીના ઉદ્દેશની ચર્ચા કરે છે ત્યાં જણાય છે.

જીવન અને જીવનનિર્વાહ

પદવીદાનનાં વ્યાખ્યાનોમાં ઉચ્ચ કેળવણીના ઉદ્દેશનો કાંઈક ગગનવિહાર તો આવે જ એ એક રૂઢિ થઈ પડી છે. શ્રી. મસાણી એ રૂઢિને અનુસરી વ્યાખ્યાનનો ઠીક ઠીક ભાગ એ બાબતે કાઢે છે તેમાં એમણે જીવન અને જીવનનિર્વાહ વચ્ચે ભેદ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે બાજુ સુધારકોનું ધ્યાન દોર્યું છે. તે કહે છે:—"ઉચ્ચ શિક્ષણનો મૂળ ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીને જીવનની તૈયારી કરાવવાનો છે, જીવનનિર્વાહની તૈયારી તો તેમાં પ્રસંગોપાત્ત માત્ર બને છે..."

"જો આપણે એકમતીથી હિંદમાં એવું શિક્ષણતંત્ર યોજીએ કે જેથી દરેક હિંદીને નિર્વાહ મળી રહે અને પોતાના પગ પર ઊભો રહેતાં તે શીખે તો, લાગે છે કે, હિંદના શિક્ષણતંત્રમાં હવે મૌલિક પરિવર્તનો માગનાર લોકોનો મોટો ભાગ તેથી સંતોષ પામે. ખરું જોતાં, અને સામાન્ય રીતે કહું તો, વિદ્યાપીઠનું મોટા ભાગનું શિક્ષણ ધંધાદારીનું છે. વિદ્યાર્થીઓ કોલેજોમાં દાખલ થાય છે, તે કોઈક વકીલ, દાકતર વગેરે જેવા

ધંધો મનમાં વિચારીને. હવે એવી બૂમ મચવા લાગી છે કે, ઘણી જાતના નાના ઉદ્યોગહુન્નરો માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરો."

એટલે, વિદ્યાપીઠમાંથી વકીલાત, દાક્તરી, ઇજનેરી ઇત્યાદિ 'લિબરલ' (?) ધંધા શીખે ત્યાં લગી તો ઠીક છે; તે વિદ્યાપીઠના ઉદ્દેશમાં કદાચ બેસે. પણ હવે જો નાના ઉદ્યોગોની વાતો વર્ધાપદ્ધતિ કરે છે; એટલે, શ્રી મસાણી તેવા વર્ગને જણાવે છે કે,

"પરંતુ, જીવન માટેની તૈયારી અને જીવનનિર્વાહ માટેની તૈયારી એ બેમાં ભેદ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. વિદ્યાપીઠ અને કલાભવન વચ્ચે જે ભેદ છે તે જો ભૂંસી નંખાય તો ઘાતક પરિણામ આવે."

વકીલ દાક્તરીના ધંધાથી વિદ્યાપીઠ કલાભવન નથી બનતી; તો તે જ ઉદ્દેશથી આવનાર વિદ્યાર્થીઓને લઈને તે ખરા અર્થમાં વિદ્યાપીઠ પણ રહે છે કે? આમ પ્રજામાંથી નોખો પડતો ને તેની કાંધે ચઢીને ચાલતો એક વર્ગ જ તેનાથી નિર્માણ થયો છે. એમ નહિ કે? શ્રી. મસાણી જાણે છે કે, વિદ્યાપીઠનો સાચો ઉદ્દેશ આજ સરતો નથી.

તેઓ જણાવે છે કે, "તેનું મોટા ભાગનું શિક્ષણ ધંધાદારીનું છે." તેઓ એમ પણ જણાવે છે કે, "કેટલીક વાર સંશોધન (કે જે વિદ્યાપીઠનો આત્મા છે) નકામા જ્ઞાનનો મોટો ઢગલો કરવાનો ઢગ જ વધારતું હોય છે." અને એબટ તથા વૂડે પોતાના રિપોર્ટમાં, ઉપરાંતમાં, એક વાત કહી છે તે પણ તેમના ધ્યાન બહાર નથી લાગતી. તે બે અંગ્રેજ કેળવણીકાર કહે છે,

યુનિવર્સિટીની ઊણપો

"અમારો એવો મત છે કે, જો વિદ્યાપીઠો કડક રીતે ચલાવવામાં આવે તો આજે જે લોકો પદવીની પરીક્ષાઓમાં પ્રવેશ મેળવે છે, તેમાંના ઘણા એમ નહિ કરી શકે. ખરી વાત એ છે કે, ચાલુ હાઈસ્કૂલોનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનારમાંના ઘણાને માટે યોગ્ય ધંધાની આશાઓ નથી; એટલે માબાપો હતાશ થઈને પોતાનાં છોકરાંને આગળ ભણવા યુનિવર્સિટીમાં ધકેલે છે. પણ એ છોકરાઓની બુદ્ધિ કે શક્તિ, યુનિવર્સિટીએ જેવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ તેવું મેળવીને કાંઈ લાભ ઉઠાવે, એવી લાયક નથી હોતી. સામેથી યુનિવર્સિટીઓ પણ, કાંઈક લોકમતના દબાણથી ને કાંઈક ફીમાંથી થતી સંગીન આવકના લાભને કારણે, એક યુનિવર્સિટીને છાજે એવું કડક ધોરણ સાચવવામાં નિષ્ફળ થાય છે."

એટલે, શ્રી મસાણીને આ આખી કથળેલી ભાજીની ખબર નથી એમ, એમના વ્યાખ્યાન પરથી, નથી લાગતું. પરંતુ તેમને ઉદ્યોગની શિક્ષણશક્તિ વિષે શ્રદ્ધા કદાચ ન હોય, ને તેથી જ તેમને વિદ્યા સાથે હુન્નરકળાનો મેળ અજુગતો લાગતો હોય. દિંને જીવનની દીક્ષા દેનાર ગાંધીજી આ સૂચના કરે છે તે માત્ર જીવનનિર્વાહની જ ટૂંકી નજર રાખીને, એમ કેમ તેમણે માન્યું હશે? આશા તો એવી રખાય કે, એક યુનિવર્સિટીના કુલનાયકપદેથી તેઓ ગાંધીજીના આ, ભલે તેમને ક્રાંતિકારી લાગતા સુધારાને, તેને છાજતી રીતે ચર્ચે. ઉદ્યોગને ગાંધીજીએ એક જીવન ઘડનારી વ્યાપક શક્તિ તરીકે આજ કેળવણીકારો આગળ

વિદ્યા અને ઉદ્યોગ

ધર્યો છે: આળસ અને દળદરમાં ડૂબેલી તથા જાતમહેનતમાં હીણપદ જોવા શીખેલી વસ્તીના દેશમાં ઉદ્યોગ જીવનદાયી નીવડશે, માત્ર રોટલો જ આપશે એમ નહિ. શ્રી. મસાણી જેવા સૂક્ષ્મ વિચારક આ દૃષ્ટિથી ઉદ્યોગની ગાંધીજીની સૂચનાને કેમ નહિ જોતા હોય?

અને, ઊલટ પક્ષે પૂછવા મન થાય છે કે, જે જીવનની તૈયારીનાં ગુણગાન આપ કરો છો તે સાધવાનાં સાધનો આપ સૂચવશો? આજે ચાલતી પુસ્તકિયા પદ્ધતિને સાધને તે તૈયારીઓ થશે એમ? એનાથી તો નથી થઈ શકી એ હવે તો ઇતિહાસ પણ કહેશે.

વળી, જીવન અને જીવનનિર્વાહને, તાત્ત્વિક રીતે જોતાં, જુદા પાડવા એ પણ બરોબર છે કે?

જીવનનિર્વાહ દ્વારા જીવન

ધર્મ અને જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ જોતાં તો, ઈશુ ખ્રિસ્ત અને ટૉલ્સ્ટૉય જેવા જીવનવીરોની શીખ એથી ઊલટી જતી લાગે છે. ઈશુએ કહ્યું— અને તે નીતિવચન હતું, નહિ કે બેકારીનો ઉપાય, જોકે એ નીતિવચનમા એનો ખરેખરો ઉપાય તો પડેલો જ છે;—ઈશુએ કહ્યું, "તારો રોટલો તારા પરસેવાનો કમાજે." અને એ સૂત્રને ટૉલ્સ્ટૉય જેવો કોઈ પણ વિદ્યાપીઠને શોભાવે એવો વિદ્વાન, જીવનનો સાર ગણીને અનુસર્યો. જીવનનિર્વાહ જીવનના ઘડતરનું સાધન બનવું જોઈએ, એને જુદાં પાડવાનું તો અર્વાચીન યુરોપની આર્થિક શોધ છે. આજ જ્યારે મોટે ભાગે જગતમાં જીવનનિર્વાહ દ્રોહ પર રચાતો જાય છે, ચૂસણ એ એક મોટી રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક આપત્તિ થઈ પડ્યું છે, ત્યારે નિર્વાહ અને જીવન વચ્ચે જેવો ભેદ શ્રી મસાણી બતાવવા મથતા લાગે છે, તે જ કદાચ ઘાતક અને અવળી શીખ નથી?

છતાં, શ્રી મસાણીનું કહેવું જો એટલું જ હોય કે શુદ્ધ અને પવિત્ર વિદ્યોપાસના વગર ગજ્રજીવન જોખમાશે, માટે એ ધ્યાનમાં રાખજો; તો એ બરોબર છે. પરંતુ એવી ઉપાસના આજ જીવન–ઉદ્યોગથી ઉન્મુખ થઈ છે. એ એની શુદ્ધતા અને શક્તિને જ હરી લેનારી નીવડી છે. અને ઉદ્યોગ પણ વિદ્યાનું અંગ છે, એ હવે કેળવણીકારોએ સમજવું જોઈશે. એ ઉન્મુખતાથી વિદ્યાનાં ધામ ગણાતાં સ્થાનો પણ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂક્યાં છે. તેથી ગાંધીજીની કેળવણીની કલ્પના જો સાચી રીતે સમજાય, તો તેમાથી સાચી વિદ્યાપીઠોએ જન્મવાનું છે. આજે એવી વિદ્યાપીઠો નથી, અને જે છે તે એવી હોવાનો ડોળ ચાલે છે; અને એ જ આપણી કેળવણીનું આજનું દુઃખ છે એ દુઃખના નિવારણનો ઉપાય હિંમતભેર કરવો જોઈશે, અને ક્રાંતિકારી વેગે. ક્રાંતિથી ડર્યે નહીં ચાલે. અને એક ઉથાપીએ તે વખતે જ નવું શું થાપવાનું તે આખું ને આખું કોઈ જોઈ શક્યું છે? એના મૂળ સૂત્ર જ જાણી શકાય છે, અને એથી વધારે જાણવાની મનુષ્ય પાસે કદાચ તાકાત પણ નથી.

૨૦–૮–'૩૬

મહાકવિ કાલિદાસ*

રતિલાલ ત્રિવેદી

જીવનમાં છુપાએલાં મહાન સત્યો જોવાં અને ભાવમય વાણીમાં પ્રકટ કરવાં એ કવિતાનું સર્વોત્તમ લક્ષ્ય છે અને એ જ મહાકવિઓની દૃષ્ટિ છે. કાલિદાસના ગ્રંથોમાં મનુષ્યજીવનનું એક પરમ સત્ય પ્રકટ થાય છે, તે એ કે મનુષ્યે તપ કરતાં કરતાં જીવનનો આનંદ ભોગવવો. એકલો આનંદ, એકલી Romance એ બસ નથી બલ્કે એ હાનિકારક છે; પરંતુ જ્યારે એ તપ અથવા સંયમ સાથે જોડાય છે ત્યારે જ એ સત્ય બને છે. અર્થાત્ એ આનંદ—એ Romanceની સાથે સંયમનો સમન્વય થાય તો જ એ Classical Romance બની શકે. આપણે સહુએ આપણા જીવનની Classical Romance રચવી જોઈએ એટલે કે આપણા જીવનને એક કલા તરીકે જીવવું જોઈએ એમ મહાકવિ કાલિદાસનો એના ગ્રંથોમાં રહેલો ઉપદેશ છે.

જીવનની ઉત્પત્તિના મૂળમાં જ આ બન્ને તત્ત્વો 'તપ અને આનંદ' રહેલાં છે. ઉપનિષદનું એક વચન છે : सतपस्तप्यत, आनन्दादेव इमानि भूतानि जातानि। અર્થાત્ પરમાત્માએ તપસ્યા કરી અને એના આનંદમાંથી આ ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એટલે કે 'તપ અને આનંદ' એ બંનેનો સમન્વય—એનું યોગ્ય પ્રમાણ—જીવનના સર્જન અને વિકાસમાં આવશ્યક છે. કાલિદાસે આ મૌલિક સત્યને પોતાના ગ્રંથોમાં જીવનના કલામય ચિત્રો દ્વારા મનોહર રીતે ઉતાર્યું છે.

પ્રથમ 'કુમારસંભવ' લઈએ.

પ્રકૃતિની રમણીયતા વચ્ચે આ કાવ્ય મંડાય છે. મહાકવિ એક પછી એક સુંદર ચિત્રોની પરંપરા દેખાડે છે. હિમાલયની ભવ્યતા અને સુંદરતા, પાર્વતીનો નિર્દોષ આનંદમય બાલ્યકાળ, એનું રસમય યૌવન; એની શંકરને વરવાની તમન્ના; હિમાલયની મધ્યમાં સમાહિત બનીને તપસ્યાનું સેવન કરતા શંકર ભગવાનનું એ 'આનંદ-લતિકા' પ્રત્યે અવિકારીપણું, (સંભારો 'विकारहेतौसति विक्रियन्त येषा न चेतांसि त एव धीराः) ઇત્યાદિ આરંભના ચિત્રો કેવાં મનોરંજક અને ઉજ્જવલ છે! આગળ ચાલતાં દેવોને આ આદર્શ યુગલમાંથી—શિવપાર્વતીના દ્વન્દ્વમાંથી—એક પુરુષોત્તમ (Superman) અવતારવો છે. એમને શંકરની ઉદાસીનતાથી ચિન્તા થાય છે. ભગવાન શંકરને સંસારી કરવા માટે દેવો કામદેવને સમજાવી એમની સમક્ષ મોકલે છે. પાર્વતી નિત્ય નિયમને અનુસરી પૂજન અર્થે આવે છે તે વારે મદન બીતો બીતો પોતાનું બાણ છોડે છે. શંકરના શરીરનું માળખું સહેજ ખળભળે છે ત્યાં તો એ મહાયોગી ક્ષણવારમાં ચેતી જાય છે. એનું ત્રીજું લોચન તત્કાળ ખુલે છે અને મદન બળીને ખાખ થઈ જાય છે—

* શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટ્સ કૉલેજના પ્રાધ્યાપકમંડળ તરફથી તા. ૧-૧૦-૩૯ના રોજ કાલિદાસ જયંતી ઉજવાઈ હતી તે પ્રસંગે આપેલું ભાષણ.

'हरकोपानलभस्म केवलम्'.—પાર્વતી ઝીખી પડે છે. એ માનભંગ થાય છે; એનો મનોરથ ભાંગીને ભૂકો થાય છે. પરંતુ શંકર પ્રત્યે સાચો પ્રેમ હોવાથી આત્મસૌન્દર્યથી એમને વશ કરવા ઉગ્ર તપસ્યા આદરે છે. લગ્નસુખનો સાચો આનંદ અનુભવવો હોય તો મનુષ્યે ખરી તપસ્યા મેળવી જોઈએ એમ એનો નિર્ધાર થાય છે. દારુણ તપથી દુર્બલ બનેલી એ 'કૃશાંગી' છેવટે શંકરનું પરમ પ્રીતિપાત્ર બને છે. સૌન્દર્ય અને સાધુતાનો સંયોગ થાય છે. શંકર પાર્વતીનું પાણિગ્રહણ કરે છે. આમ જ્યારે કામદેવ ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ આવે છે ત્યારે જ કાલિદાસ શિવ અને પાર્વતીના શૃંગારનો આનંદનું આઠમા અંકમાં સરસ વર્ણન કરે છે.

હવે 'મેઘદૂત', 'રઘુવંશ' અને 'વિક્રમોર્વશીય' અનુક્રમે લઈએ.

જેમ આદિકવિ વાલ્મીકિના સમયનો સહુથી મોટો પ્રશ્ન એ હિંસાનો (યુદ્ધ અને સંહારનો) પ્રશ્ન હતો તેમ કાલિદાસના સમયનો પ્રધાન પ્રશ્ન વિલાસિતાનો હતો. વાલ્મીકિએ એક પરમ સત્ય એ પ્રતિપાદન કર્યું કે હિંસાની સાથે ઘોર શાપ સદૈવ જોડાયો છે. પ્રત્યેક હિંસક શાશ્વત જીવનના અધિકારમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને જ્યાં સુધી એ હિંસા કરે છે ત્યાં સુધી એ કદાપિ ફરીને હામ બેસવાનો નથી. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનાં ઘોર યુદ્ધો, કાર્તવીર્ય અને પરશુરામના ભયંકર સંહારો, દશરથની મૃગયા અને નિર્દોષ ઋષિકુમાર શ્રવણનો વધ, રામરાવણનું યુદ્ધ વગેરે અગણિત પ્રસંગોમાં હિંસાની પ્રભુતા અને પરિણામે નિષ્ફળતા અને નિઃસારતા વાલ્મીકિએ એમના મહાકાવ્ય રામાયણમાં અદ્‌ભુત છટાથી વર્ણવી છે.

કાલિદાસનો સમય એ 'ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો દેદીપ્યમાન સમય.' આ સમયમાં આપણા દેશમાં વૈભવ અને વિલાસનો અતિરેક હતો પરંતુ સાથે સાથે આર્યજીવનની ઊંચી ભાવનાઓના તેજ ઝાંખા પડતા હતા અને સંદેહમાં આવી પડ્યાં હતાં. આ અંત્યદશામાંથી ભારતવર્ષને ઉગારવાને મહાકવિ કાલિદાસે આર્ય સંસ્કૃતિના મહાન આદર્શો, સાદાઈ, સંયમ અને અહિંસાનું પ્રજાને જોરથી સ્મરણ કરાવી એનામાં આત્મભાન આણવા પ્રયત્ન આદર્યો. શાન્તિ અને સમૃદ્ધિના સમયનુ મહાન અનિષ્ટ વિલાસ છે અને એમાંથી અનેક ઉગ્ર દુઃખો અને પાપો ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રશ્ન કાલિદાસના લગભગ બધા જ ગ્રંથોમાં પ્રધાનપણે તરવરે છે

'મેઘદૂત' નો યક્ષ કામી છે, વિલાસી છે. કાલિદાસે વિલાસિતા સાથે શાપ જોડ્યો છે. વિલાસમાં રાચતા રાચતાં યક્ષ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય છે અને પરિણામે શાપિત બને છે એનો મહિમા અસ્ત પામે છે અને એ રામગિરિમાં એક વર્ષ સુધી નિવાસ કરે છે. આ વિયોગકાળમાં એને જીવન વિષે ચિન્તન કરવાની તક મળે છે અને એમાંથી જ સાચું જ્ઞાન આવે છે. 'नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे'—આત્મા એ જ આત્માનો આધાર છે એ પરમ સત્ય વિયોગી અન્તે એની સમજણમાં ઊતરે છે વિયોગ એનો સાચો ગુરુ બને છે અને સમૃદ્ધિ અને વિલાસમાં દુઃખની વાસ્તવિકતા એને સમજાતી નથી એ વિરહકાળમાં એ સમજે છે અને અનિવાર્ય અવસ્થા તરીકે સ્વીકારે છે:—

'कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

વિયોગમાં સ્નેહીઓ સવિશેષ નિર્મલ બને છે અને કાન્તા પ્રત્યેનો યક્ષનો સ્નેહ પ્રેમ-મગ્ન થાય છે.

'રઘુવંશ'માં પણ વિલાસિતામાંથી શાપ જન્મે છે એ દિલીપના આખ્યાનમાં કાલિદાસે દર્શાવ્યું છે. સત્તા અને શક્તિના અધિદેવ ઈન્દ્રની આરાધના કરીને રાજર્ષિ દિલીપ સ્વર્ગમાંથી પાછો ફરતો હતો. માર્ગમાં કલ્પતરુ નીચે કામધેનુ ઊભી હતી. એ કોઈ અપાર વેદનામાં હતી. સ્વર્ગમાં પણ એ સુખી નહોતી. એની શાન્ત અને કરુણ ચીસ રાજાએ કાને ન ધરી. પુત્રની લાલસા પ્રબલ હતી એટલે રાણીને મળવા એ અધીરો બન્યો હતો. એની મનોવૃત્તિઓ ઉદ્દામ બની હતી. શરીરનું માળખું કંપતું હતું. કાબૂ ગયો હતો. રાણીને એ પળે પળે ઝંખતો હતો. ખરેખર એ કામધેનુ કોઈ અમોઘ શક્તિ જ હતી; પરંતુ સમાગમની ઉત્કંઠામાં એ કામધેનુને વિસરી ગયો. ભોગ અને વિલાસની મૂર્છામાંથી એનો ઝીણો અવાજ–the still small Voice–એણે ન સાંભળ્યો, ન સત્કાર્યો. કર્તવ્યનો 'શાન્ત નાનકડો અવાજ' અવગણીને રાજા કામધેનુનો શાપ પામ્યો અને દીર્ઘકાળ પર્યંત અપુત્ર રહ્યો. છેવટે વસિષ્ઠ મહર્ષિએ રાજાનાં પ્રથમના મૂલ્યોમાં પરિવર્તન કર્યું અને વસ્તુના ખરાં મૂલ્યો એને સમજાવ્યાં, ક્ષણિક અને તાત્કાલિક સુખ કે લાભની વસ્તુ છોડી પરમ લાભની વસ્તુ તરફ એણે ચિત્ત ચોંટાડ્યું. કર્તવ્ય એ કામધેનુ છે અને એની સાથે સુખ અવશ્ય જોડાયેલું છે. અને એના અનુસરણથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ એ પાપ નથી પરંતુ એ કર્તવ્યનું ફળ હોઈને મનુષ્ય એનો ઉપભોગ સુખેથી કરી શકે છે એ રહસ્ય દિલીપને સમજાયું. કામધેનુ અને મહર્ષિ વસિષ્ઠની કૃપાથી શાપનો અંત આવ્યો અને 'તપ અને આનંદ'નો જીવનમાં સમન્વય કરનાર દિલીપ ઉપર દિવ્ય કૃપા ઊતરી.

'વિક્રમોર્વશીય' નાટકમાં पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरूरवसीति निर्गता वाणी'— લક્ષ્મી સ્વયંવર નાટકમાં લક્ષ્મીનો પાઠ ભજવતાં 'કોનામાં તારો પ્રેમ છે' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'પુરુષોત્તમ' કહેવું જોઈએ ત્યાં 'પુરૂરવા' બોલી જવાથી ઉર્વશીને ભરતમુનિ શાપ આપે છે અને એ પ્રમાદથી થયેલા શબ્દસ્ખલનને લીધે ઉર્વશી દિવ્યસ્થાનમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને સામાન્ય સ્ત્રી બની પુરૂરવાની પ્રિયતમા બને છે. ગુરુના શાપથી એનું હૃદય અતિશય મૂઢ–'गुरुशापमूढहृदया'–બને છે અને ઉદયવતીને એકચિત્તે નિહાળી રહેલા રાજા પ્રત્યે ઈર્ષ્યાથી ક્રોધાવિષ્ટ થાય છે. સ્નેહી હૃદયની ઉદારતા એના અંતરમાંથી અદૃશ્ય થાય છે. વિલાસની લાલસાને કાલિદાસ ક્ષમા આપતો નથી કારણકે અનેક દુઃખો અને અનેક પાપોનું એ પ્રધાન કારણ એને જણાય છે. ઈર્ષ્યાના અગ્નિથી પ્રજ્વલતી ઉર્વશી દિવ્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને એ નન્દનવનની દિવ્યલતિકા જંગલની સુકી વેલ બની જાય છે. એના દિવ્યપ્રેમનું ઝરણું સુકાઈ જાય છે. એના અન્તરની કોમળતા કઠોરતામાં ફરી જાય છે. એના જીવનનો સમસ્ત રસ હરી જાય છે. દિવ્યતામાંથી માનુષતા અને માનુષતામાંથી કેવળ જડ જેવી અવસ્થા—આ વિનિપાત ઓછો છે? વીર પુરૂરવા પણ પ્રિયતમાની શોધમાં એવી જ જડ દશામાં સરી જાય છે અને અનેક અનર્થોનો ભોગ થઈ પડે છે. બાર વર્ષ પર્યંત ઉન્મત્તની પેઠે ફરતાં ફરતાં પુરૂરવાને સૌભાગ્યનો–દામ્પત્ય સ્નેહનો–સંગમનીય મણિ સાંપડે છે. બંનેની લાંબી તપસ્યા પૂરી

થાય છે. પુરૂરવા અપાર સ્નેહથી આર્દ્ર બની શુષ્ક વનવેલી જેવી ઉર્વશીને આલિંગન આપે છે અને ઉર્વશી મૂળ પ્રકૃતિમાં આવે છે. એના રાગદ્વેષ મટી જાય છે. એનો દિવ્યપ્રેમ પુનર્જીવન પામે છે. એની દિવ્યશકિત પાછી આવે છે. ઉર્વશીને જીવનની સાચી જડીબુટ્ટી પ્રાપ્ત થતાં જ રાજાને એ પરમાનંદમાં લીન કરે છે. રાજાનો સૂક્ષ્મદેહ એ દિવ્યસુંદરી સાથે અન્તરિક્ષના અનન્ત વહેણમાં વહેતો વહેતો, વિશ્વદૂત મેઘની પેઠે, હળવો બની હવામાં તરતો તરતો, અનેક તેજસ્વી ભાવનાઓ અનુભવતો ગન્તવ્ય સ્થાને પ્રતિષ્ઠાન–પહોંચે છે. હવે એ દમ્પતીના જીવનમાં સંયમ અને સુખનો સમન્વય થાય છે. હવે એમના ઉપર દેવની કૃપા ઊતરે છે અને રાજારાણી અને પુત્ર આયુઃ નારદમુનિના આશીર્વાદ પામે છે. હવે ઉર્વશી પુરૂરવાની સાચી સહધર્મચારિણી અને હૃદયદેવી બને છે.

છેવટમાં, સંસ્કૃત નાટકના ઉન્નત ગિરિશિખર જેવું 'શાકુન્તલ' નાટક જોઈએ.

પ્રકૃતિના સ્વચ્છંદ વિહારમાં નાટકનો આરંભ થાય છે. એના મનોહર અને મોહક ચિત્રપટ ઉપર નાયક અને નાયિકાને કવિ પૂર બહારમાં ખેલાવે છે અને પરિણામે આશ્રમની જ ભૂમિમાં દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનું ગાન્ધર્વ લગ્ન થાય છે. મહર્ષિ કણ્વ જ્યારે સોમતીર્થથી આશ્રમમાં પાછા ફરે છે ત્યારે પુત્રીની હકીકત જાણી પતિના ઘેર એને તુરત જ વિદાય આપે છે. સ્વાતંત્ર્યના ઉછાળાનું પરિણામ પુત્રીને ભોગવવું પડશે એમ કણ્વ મહર્ષિ સારી પેઠે જાણે છે પરંતુ જીવનનું સાચું બળ સંયમ છે અને એ સંયમમાં જ સ્વાતંત્ર્ય અને ઉલ્લાસ રહેલાં છે એમ એમની અચળ શ્રદ્ધા છે. વળી પુત્રીને જાતે અનુભવ થશે તો જ એનું કલ્યાણ થશે એમ મહર્ષિ સમજે છે. પરિણામે મુસીબતોમાં શકુન્તલાનો આત્મા સંયમનું સાચું રહસ્ય પામી શકે છે. દુર્વાસાના શાપથી સંસ્કારધ્વંસ પામેલો દુષ્યન્ત પ્રાકૃત બને છે. શકુન્તલા દુષ્યન્તથી અનાદર પામે છે અને મારીચ મુનિના અજાત આશ્રમમાં માતા મેનકા એને મૂકી આવે છે. પરસ્પરના વિયોગકાળમાં દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા બંનેને સંયમનું રહસ્ય સમજાય છે. બંનેની આત્મવિશુદ્ધિ થાય છે અને સંયમ અને સાધુતાના સંયોગમાં નાટકની સમાપ્તિ થાય છે.

કાલિદાસના ગ્રંથોમાં બે પ્રકારનાં મુખ્ય પાત્રો જણાય છે. કેટલાંક પાત્રો સ્થિર ચિત્રો જેવાં–static કે stationary characters છે અને કેટલાંક ચલચિત્રો જેવાં dynamic કે moving છે. પહેલો વર્ગ સ્થિર, શાન્ત અને સ્વસ્થ છે; બીજો વર્ગ ક્રમેક્રમે પોતાનો જીવનવિકાસ કરે છે. જીવનની કરુણતામાંથી ઉગારનાર વસિષ્ઠ કણ્વાદિ જ્ઞાનીઓ પ્રથમ વર્ગના છે; દિલીપ, દુષ્યન્ત, પુરૂરવા, યક્ષ, શકુન્તલા, ઉર્વશી આદિ બીજા વર્ગના છે પ્રથમ વર્ગના જ્ઞાનીઓ દૈવ ઉપર–પ્રતિકૂળ દૈવ ઉપર–પણ કલ્યાણકારી અમર એમના સંયમના પ્રભાવથી પાડી શકે છે. એઓ ભૂલભૂલામણીમાં પડેલા આત્માઓને સાધુતા તરફ વાળે છે એઓ પરિસ્થિતિની ઐહિકતાની પાર જઈ મૂંઝવણ કે ગૂંચવણના ઉકેલ અર્થે ભાવનાના જગતમાં સંચરે છે અને એ સૂક્ષ્મ જગતમાંથી કોઈ પ્રેરક ભાવ, કોઈ તારકમન્ત્ર આ દુઃખી જગત ઉપર ઉતારે છે અને અનેક જીવોને ઝંઝાવાતના વિનાશમાંથી ઉગારે છે. એઓ અનેક ભૂલો અને અપૂર્ણતાથી ભરેલા જગતમાં નિર્દોષ અને પરિપૂર્ણ જીવન પ્રત્યે મનુષ્યનું લક્ષ ખેંચે છે. શોકને મધુરતામાં સંક્રાન્ત કરવાની એમનામાં શક્તિ છે. એઓ પામે જીવનનાં સનાતન મૂલ્યો છે અને ઘણે અંશે જીવનની

કરુણતા અટકાવી શકે છે. વિષમતામાં એઓ સમતા જુએ છે અને અસ્થિરતા અને ક્ષણિકતામાં આત્માની સ્થિરતા નિહાળી અન્તરની સમતા અનુભવે છે. 'રઘુવંશ'માં ઇન્દુમતીના મૃત્યુ નિમિત્તે વિલાપ કરતા અજને મહર્ષિ વસિષ્ઠ સંદેશ મોકલે છે:

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदिशल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेवमन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥

વળી 'શાકુન્તલ'ના ચોથા અંકમાં પ્રકટ થતુ વનવાસી કણ્વમુનિનું જગતના વ્યવહારનું જ્ઞાન કેટલું ઊંડું છે? એમના નિર્ણયો કેટલા શીઘ્ર અને સાચા છે? એમનામાં સ્થિરતા અને સંયમ કેટલાં અદ્ભુત છે? આ સ્થિતપ્રજ્ઞો જ સંસ્કૃત નાટકોને શુભાન્ત કરી શકયા છે.

હવે મહાકવિ કાલિદાસ વર્તમાનયુગના સાહિત્યકારોને પોતાની કૃતિઓ દ્વારા અમર સંદેશ આપી ગયા છે તે વિષે બે શબ્દો કહું

આપણા કેટલાક વર્તમાન લેખકો વાસ્તવિકતાની તાત્કાલિક શોધ અર્થે પોતાના ગ્રંથોમાં અપાર મનોમન્થન કરે છે. દરેક પ્રકારનુ વાસ્તવ દર્શન એ જ એમનાં કાવ્યો, નવલકથાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓનો પ્રધાન સૂર હોય છે. વાસ્તવિકતાની શોધની ધૂનમાં એઓ અનાચાર (Vice)ને આકર્ષક બનાવે છે અને સદાચાર (Virtue)ને, માનવ-હૃદયની નિર્બળતા તરીકે આલેખે છે. આથી મનુષ્યજીવનનું સુંદર અને ભવ્ય આલેખન તેઓ કરી શકતા નથી. કેટલાક લેખકોને મનુષ્યઆત્માના અધઃપતનનો જેટલો અનુભવ છે તેટલો એના ઉચ્ચીકરણનો —એના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો— અનુભવ નથી. પરિણામે, તેઓ મનુષ્યને નિષ્ઠુર નિયતિના હાથનું એક રમકડું બનાવે છે અને ક્રમેક્રમે અધોગતિના ગર્તમાં ઊંડે ઉતારે છે. વળી આશાને બદલે નિરાશાનાં ચિત્રો રચાયછે અને જીવનને ભાંગી નાંખે છે. આશાનો જેમાથી નિતાન્ત બહિષ્કાર થયો છે એવું મનુષ્યજીવન કદાપિ આકર્ષક થઈ શકે? અલબત્ત, સદાચાર અને શ્રદ્ધામાં મનુષ્યને ઊંચે ચઢાવવા કરતાં અનાચાર અને શંકાનાં ચિત્રો દોરવાં સહેલાં છે પરંતુ આપણા સમાજનાં આવાં આતુર્યયુક્ત ચિત્રો આપણા યુવાન માનસમાં હલાહલ વિષ, રેડે છે. માનવજાતિને તો ભરપૂર આશાથી ભરેલાં ચિત્રોની અપાર ભૂખ છે આપણા એ લેખકો ભૂલી જાય છે કે સામાન્ય મનુષ્યજીવન પણ એનાં શૈશવ અને યૌવન કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામા આખા જીવનના અનુભવથી અધિક ઘડાય છે અને વિશેષ નિર્મળ બને છે. જે મનુષ્ય સદાચારમા ધીમે ધીમે આગળ વધે અને વય વધતી જાય તેમ અજ્ઞાન બાળક મટી સાચો પ્રૌઢ—સાચો જ્ઞાનવૃદ્ધ—બને તે જ વિકાસ પામ્યો છે તેમ ગણાય. જગતની કેટલીક વ્યક્તિઓમા આજ પણ આવો વિકાસ થઈ રહ્યો છે અને મનુષ્યની એક સબળ લઘુમતિ॥ અન્તરમાં સત્ય, સૌન્દર્ય અને સાધુતાની ભાવનાઓ વિકસતી જાય છે. પાપ અથવા અનાચાર એ મનોવૃત્તિનો ક્ષણિક આવેગ છે. એમાં આકર્ષણ છે; એમાં મોહકતા છે પરંતુ એમા ચિરંજીવિતા કે સનાતનતાના અંશો લેશ પણ નથી. અલબત્ત, એ જેટલો વખત ટકાય છે તેટલો વખત એ મનુષ્યને ભારે અકળામણમાં નાંખે છે અને કેટલીકવાર તો

કોઈ ભીષણ અને ભયંકર ખડક ઉપર પણ એને પ્રછાડે છે. પરંતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિના દૈનિક જીવનમાં પાપ કરતાં પુણ્યની પળો અનંતગણી વધારે છે મનુષ્યજીવનનો સામાન્ય ઝોક સદાચાર પ્રત્યે વળેલો છે અને આપણા લેખકોએ એ સનાતન વલણને અંતરના ઊંડાણમાં સમજણપૂર્વક ઉતારી જીવનનાં સુંદર અને ભવ્ય ચિત્રો રચવાનાં છે. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનું નાટકના આરંભનું ચિત્ર કેવું મોહક છે? કેવું મનોહર છે? પરંતુ એ ચિત્ર સાથે નાટકના અંતે આપેલું એ દંપતીનું શાન્ત સ્વસ્થ અને પવિત્ર ચિત્ર કેવું સુંદર અને ભવ્ય છે? કેવું ઉન્નત છે? એ પાછલા ચિત્રમાં દેહની સુંદરતાનું આકર્ષણ ક્યાંય એ નથી પરંતુ એમાં પવિત્રતાની સુંદરતા અને મનોહરતા ભરપૂર ભરેલી છે. એમાં ઊંડી શાન્તિ છે. અચળ પ્રેમ છે અને પરમ આનંદ છે. આવું અનુભવથી મહાન બનેલું જીવન એ જ પરિપકવ અને વિકાસ પામેલું જીવન છે. આપણું સામાન્ય જીવન આટલું ઊંચું બની શકે છે એ જ માનવજીવનનો સાચો ચમત્કાર છે. એ જ કોઈ કલ્યાણકારી જગતસ્રષ્ટાની અદ્ભુત લીલા છે. એ જ મનુષ્યજીવનનું પરમ ધ્યેય છે મહાકવિ કાલિદાસે આ ઉદ્દંડ દીવાદાંડી એના ગ્રંથોમાં દેખાડી છે. આપણા વર્તમાન લેખકો એના પ્રકાશમાં આપણને જીવનના મહાન ચિત્રો અધિક પ્રમાણમાં ક્યારે આપશે? સાહિત્યકારો જગતને થોડાંક ડગલાં જરૂર આગળ લઈ જઈ શકે.

વેદના

'પુંડરીક'

જાગે આજે વિમલ પળમાં એક મૂર્તિ પુરાણી,
વાગે હૈયે જીગર ચીરતી રાગિણી વેદનાની;
એ મૂર્તિની કરુણકથની હાય, કોને જણાવું!
પ્રેમીની ક્યાં પ્રણયરસની કાહિની સંભળાવું!
આનંદે છે સભર દુનિયા વિલસે, ન્હોય ફાની;
વ્યક્તિની જે દુઃખમય સીમા સુખમાં પામવાની.
આ તો છે સૌ પટ ઉપરના ઘૂંઘવંતા ઉછાળા,
ઊંડાણે છે નીરવ જલધિના મહાઘોષ ન્યારા.

પરણામ

પરથમ પરણામ મારા માતાજીને કહેજો રે
માન્યું જેણે માટીને રતન જી;
ભૂખ્યાં રહે જમાડયા અમને, જાગી ઊંઘાડયા, એવાં
કાયાનાં કીધલાં જતન જી. ૧
બીજા પરણામ મારા પિતાજીને કહેજો રે
ઘરથી બતાવી જેણે શેરી જી;
બોલી બોલાવ્યા અમને, દોરી હલાવ્યા ચોટે,
ડુંગરે બતાવી ઊંચે દેરી જી. ૨
ત્રીજા પરણામ મારા ગુરુજીને કહેજો રે
જડયા કે ન જડયા તો યે સાચા જી;
એકને ય કહેજો એવા સૌને ય કહેજો, જે જે
આગમનિગમની બોલ્યા વાચા જી. ૩
ચોથા પરણામ મારા ભેરુઓને કહેજો રે
જેની સાથે ખેલ્યા જગમાં ખેલ જી;
ખાલીમાં રંગ પૂર્યો, જંગમાં સાથ પૂર્યો,
હસાવી ધોવરાવ્યા અમારા મેલ જી. ૪
પાંચમા પરણામ મારા વેરીડાને કહેજો રે
પાટુએ ઉઘાડયાં અંતર દ્વાર જી;
અજાણ્યા દેખાડયા અમને ઘેરા ઉલેચાવ્યા જેણે
ઊંડા ઊંડા આતમના અંધાર જી. ૫
છઠ્ઠા પરણામ મારા જીવનસાથીને કહેજો
સંસારતાપે દીધી છાંય જી;
પરણામ વધારે પડે, પરણામ ઓછા યે પડે,
આતમની કહેજો એક સાંઈ જી. ૬
સાતમા પરણામ બોલ્યા મહાત્માને કહેજો રે
ઢોરનાં કીધાં જેણે મનેખ જી;
ફરવા ફેરવાના જેણે મારગ ઊઘાડયા રૂડા
હારોહાર મારી ઊંડી મેખ જી. ૭
છેલ્લા પરણામ અમારા જગતને કહેજો જેણે
દીધા વિના આલિયું સરવસ્સ જી;
આલ્યું ને આલશે, ને પાળ્યા ને પાળશે, જ્યારે
ફરી અહીં ઊતરશે અમારો હંસ જી. ૮

शुद्धिकरण के क्षेत्रनिवृत्ति ?

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

અત્યારે મહાસભા સામે એક ગંભીર પ્રશ્ન ઊભો છે. ગયાં વીસ વર્ષમાં મહાસભાએ જે રાજકીય પ્રગતિ કરી બતાવી છે તે કેવળ હિંદુસ્તાનના જ નહિ પરંતુ દુનિયાના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. આ પ્રગતિનું મૂળ શું છે તેમ જ કઈ શક્તિથી અને કઈ પ્રેરણાથી આપણે, પતન પામેલા એક રાષ્ટ્રની અંદર આત્મવિશ્વાસ અને સામર્થ્યનો સંચાર કરી શક્યા એનો આજે આપણે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો ઘટે છે. ગાંધીજી માને છે કે આપણી પ્રગતિના મૂળમાં સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યેની રાષ્ટ્રની શ્રદ્ધા છે. પરંતુ દેશમાં કેટલાક લોકો એવા છે કે જે આ પ્રગતિ માટે આનંદ અને કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવા છતાં મહાત્માજીથી જુદો વિચાર ધરાવે છે: "મહાસભાએ ખાદી માટે આટલો બધો આગ્રહ ન રાખ્યો હોત અને ચરખાસંઘની પ્રવૃત્તિ પણ ચલાવી ન હોત તોયે આજે દેશમાં જે પ્રગતિ જોઈએ છીએ તેમાં જરા પણ ખામી ન આવત. ગાંધીજી અસાધારણ, અલૌકિક સૈનિક છે. રાષ્ટ્રની પરસ્પર વિઘાતક એવી શક્તિઓને એકત્ર કરીને સ્વરાજ્ય માટે સંગઠિત કરવાની આવડત તો કેવળ એમને જ વરી છે. એટલા માટે એમને ખુશ કરવા એમની કેટલીક વાતો માનવી જોઈએ. માટે ખાદી તો ખાદી; એ અમે પહેરી લઈશું. એનાથી જો કાંઈ લાભ ન થતો હોય તો કાંઈ નુકસાન પણ નથી થતું. કલાની ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ ખાદીમાં સૌંદર્ય ભર્યું છે, આપણા દેશની આબોહવાની દૃષ્ટિએ ખાદી પહેરવી એ સુખદાયી વસ્તુ છે; ગરીબ વિધવાઓને એક વખત પણ ખાવાનું મળે એ તો સંતોષની વાત છે, પરંતુ ખાદી સ્વરાજ્યને નજીક લાવશે એ વાત માનવા જેવી નથી." મહાસભામાં આવી દૃષ્ટિ રાખવાવાળા પણ કેટલાક છે. આવા લોકો એમ પણ ચોક્કસ વિચારતા હશે કે જ્યાં સુધી ગાંધીજીની ઉપયોગિતા છે ત્યાં સુધી આ બંધન રાખવાનું છે. પછીની વાત જોઈ જશે. ગાંધીજી પણ મનમાં વિચારતા હશે કે ગમે તે હેતુથી પહેરે પણ પહેલાં એક વાર તો આ લોકોને પહેરવાની ટેવ! પાછળથી જે વાત લોકો આજે દલીલોથી નથી સમજતા તે અનુભવથી સમજશે. જો ખરેખર ખાદીમાં સ્વરાજ્ય લાવવાની શક્તિ હશે તો એનો સાક્ષાત્કાર બધાને થયા વિના થોડો જ રહેવાનો છે?

ગાંધીજીની બીજી પણ બે વાતો એવી છે કે જેના ઉપર લોકોને વિશ્વાસ નથી બેસતો, અને છતાં ગાંધીજીને કારણે એમણે એ વાતો માનવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ બાબતો ખાદીની જેમ નિરુપદ્રવી ન હોવાને કારણે એનો રોજ ને રોજ ખ્યાલ રાખવો પડે છે. આ બે વાતો છે—હિંદુ મુસ્લિમ એકતા અને અહિંસાનું પાલન. કેટલાક સનાતનીઓ કહેશે કે જ્યારે મીમાંસા જ કરવા બેઠા છો ત્યારે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને પણ એમાં ગણી લ્યો ને! જેમને રાષ્ટ્ર-સંગઠનનો જરા જેટલો પણ ખ્યાલ છે તેઓ તો હિંદુ-મુસલમાનની એકતા અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું મહત્ત્વ હવે ખરા દિલથી કબૂલ કરવા લાગ્યા છે.

એનું મહત્ત્વ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ હોય યા ન હોય, પરંતુ અસ્પૃશ્યતાનિવારણને નામે આપણા દેશમા સામાજિક સુધારણાનું જે પ્રચંડ આંદોલન ચાલ્યું એને કારણે પણ લોકો અસ્પૃશ્યતાનિવારણના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા લાગ્યા છે. બાકી વાત રહી એક અહિંસાની.

ગાંધીજીએ જ્યારે મહાસભામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અહિંસામા પૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવનારા અને એનાં સ્વરૂપ તથા સામર્થ્યને જાણવાવાળા કદાચ તેઓ એકલા જ હતા. એ દિવસોમાં કેટલાક લોકોએ ગાંધીજીને સાફસાફ કહી દીધું હતું કે અમે અહિંસામાં માનતા તો નથી પરંતુ હિંદની આજની પરિસ્થિતિમાં એ નીતિ જરૂરી છે એમ માનીને સાચા દિલથી એનું પાલન કરીશું. ગાંધીજીએ એ વાતને એટલી મર્યાદિત હદ સુધી પણ પર્યાપ્ત માની અને તેઓ આગળ વધ્યા. તેઓ જાણતા હતા અને જાણે છે કે અહિંસા જેવી ચમત્કારી અને લોકવિલક્ષણ વસ્તુ પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યા વિના નહિ રહે. એમને વિશ્વાસ હતો કે કાંઈ નહિ તો પણ હિંદના લોકો તો અહિંસામાં જ ઊછર્યા છે, એમાં જ પળાયા–પોષાયા છે અને તેથી આજે નહિ તો કાલે, કાલે નહિ તો પરમ દિવસે પણ તેઓ અહિંસાનું મહત્ત્વ પૂરી રીતે સમજી જશે પાણીમાં રહેવું એ માછલી માટે જેમ સ્વાભાવિક છે તેમ જ અહિંસાનું વાતાવરણ કાયમ રાખવું અને તેમા જ પોતાનો વિશ્વાસ જાહેર કરવો એ હિંદની જનતા માટે સ્વાભાવિક છે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ લોકો અહિંસાનું મહત્ત્વ ભલે ન સમજે પરંતુ સામાજિક તથા રાજકીય દૃષ્ટિએ તુરત સમજી જશે. આટલી જ પૂંજી લઈ, એના બળ ઉપર, ગાંધીજીએ પોતાનો ધંધો આરંભ્યો. અનેક ઐતિહાસિક, સામાજિક અને ધાર્મિક કારણોને લીધે હિંદનો સમાજ વિશ્રૃંખલિત—શિથિલ—થઈ ગયો છે. સાંસ્કૃતિક એકતા હોવા છતાં નાની મોટી અનેક ભિન્નતાઓ લોકોના મગજમા આવે છે, નજીવાં કારણોને લઈને જુદી જુદી ન્યાતો આપસમાં લડી પડે છે, અને રાષ્ટ્રશક્તિને ક્ષીણ કરે છે. આ રૂઢ થઈ ગયેલા દર્દને માટે તો સહિષ્ણુતા એટલે કે આંતરિક અહિંસાની દવા જ જરૂરી છે. આ તો થઈ એક બાજુ. બીજી બાજુ બધી જ જાતનાં શસ્ત્રબળથી સુસજ્જિત અને અસાધારણ રીતે સંગઠિત સરકાર સામે આપણું ભાંગ્યું તૂટ્યું અસંગઠિત શસ્ત્રબળ અથવા તો હિંસાબળ કાંઈ જ કામ નહિ આવે; ઊલટું, જરા જેટલી હિંસા કરવાથી, નાનો એવો બળવો કરતાંની સાથે જ, સરકારને એની બધી જ શક્તિ એકત્રિત કરીને લોકોને દબાવવાની તક મળશે. પરિણામે સ્વાતંત્ર્યને બદલે સુરક્ષિતતાને વધુ પ્રિય માનવાવાળી જનતાનો મોટો વર્ગ સરકારના પક્ષમાં ભળી જશે, એ જોતાં પણ આપણે હિંસાનો પ્રયોગ છોડી દેવો જોઈએ. આટલી વાતો ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રને સારી રીતે સમજાવી દીધી અને રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ એમણે ચલાવ્યું. જેમને અહિંસામા જરા સરખો પણ વિશ્વાસ નહોતો તેવા લોકો પણ ગાંધીજીની આ નવી નીતિનો સ્વીકાર કરીને એ યુદ્ધમાં સામેલ થયા. તેઓ જાણતા હતા કે બીજો કોઈ માર્ગ છે જ નહિ. અહિંસામાં જેમને થોડોઘણો પણ વિશ્વાસ હતો તેઓ તો બહુ સહેલાઈથી એમા સામેલ થયા. પરંતુ આ બન્ને પ્રકારના લોકોએ અહિંસા માટે જરૂરી એવી સાધનાની તો ઉપેક્ષા જ કરી છે

આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે અહિંસા એ માની લેવાનો કે મનાવી લેવાનો કોઈ બૌદ્ધિક સિદ્ધાન્ત નથી પરંતુ એ તો જીવનમાં દૃઢમૂલ કરવાની એક સાધના છે. એ તો એક તાલીમ છે, જીવનદૃષ્ટિ છે. જ્યારે એનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, જ્યારે એ જીવનને માટે સ્વાભાવિક બની જાય છે ત્યારે એનો પૂરેપૂરો ચમત્કાર જોવા મળે છે. અને સતત પ્રયત્ન કરવાથી જ અહિંસાનો આ સાક્ષાત્કાર શક્ય બને છે. બધાં પશુઓની જેમ મનુષ્યમાં પણ હિંસા સ્વાભાવિક છે અને નાનું એવું કારણ મળતાં જ એ હિંસાવૃત્તિ મનુષ્યમાં જાગી ઊઠે ને બહાર ઊછળી આવે છે. જ્યાંસુધી અહિંસાનો ઉદય નહોતો થયો ત્યાંસુધી આત્મરક્ષા માટે હિંસાશક્તિનો પ્રયોગ કરવો અનિવાર્ય હોવાને કારણે મનુષ્યજાતિએ હિંસાશક્તિની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધારી મૂકી હતી અને ક્ષાત્રધર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવ્યો હતો. આદર્શસમાજ, કે જેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં તેજસ્વિતા અને આત્મબલિદાન કરવાની વૃત્તિ જાગ્રત રહે છે, તેમાં હિંસાશક્તિનું આટલું મહત્ત્વ નથી મનાતું. પરંતુ આત્મસંરક્ષણમાં અસમર્થ અને પ્રાણરક્ષા માટે સદા આતુર રહેનારા નમાલા માણસોમાં નિર્ભય અને શૂરવીર લોકોની ખુશામત કરવાની, તેમનાં ગુણગાન ગાવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. આ કારણે જ સમાજમાં શૂરવીરોની અને એમનાં ગુણગાન ગાનારા ચારણો વગેરેની પ્રતિષ્ઠા વધી. ક્ષત્રિયોએ ચારણોને અવધ્ય, પૂજ્ય અને આશ્રયને યોગ્ય માન્યા અને ચારણોએ ક્ષાત્રવૃત્તિને આસમાન જેટલી ઊંચે ચડાવી જનતાએ માની લીધું કે ક્ષત્રિયોને અને ચારણોને ખવરાવ્યા-પીવરાવ્યાથી અને તેમનું નેતૃત્વ કબૂલ કરવાથી બધી જાતનું રક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ જશે.

આ રીતે સમાજમાં હિંસાવૃત્તિની પ્રતિષ્ઠા વધવાને કારણે અહિંસાધર્મનો પ્રચાર અત્યન્ત મુશ્કેલ બની ગયો. કાયરતાથી અહિંસા અનેક ગાઉ દૂર છે એ સીધી અને સાદી વાત પણ લોકોને ન સમજાઈ તેઓ માને છે કે શૌર્ય અને હિંસાવૃત્તિ એક જ છે. ગાંધીજીએ આ વીસ વર્ષોમાં હિંદની જનતાને અહિંસાનો પાઠ આપ્યો. લોકોએ એમાંથી લાભ પણ જોયો, પરંતુ અહિંસાનું જ આ પરિણામ છે, એનું જ આ ફળ છે, એ તેઓ જોઈ શક્યા નથી અને એમ માનવા લાગ્યા છે કે હવે જ્યારે મહાસભાના હાથમાં સત્તા આવી છે ત્યારે મહાસભાથી ડરવાનું કોઈ કારણ નથી રહ્યું. સરકારની વિરુદ્ધ બળ-પ્રયોગ કરવાનો પ્રશ્ન તો આ વખતે ઊઠતો જ નથી, પરંતુ આપસમાં બળ-પ્રયોગ કરવાની આ સારી તક છે, અને જેમને સામાજિક હિતનો ખ્યાલ નથી, કે જેમને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની પડી નથી એવા લોકો તો પક્ષાભિમાનને અધીન બનીને મહાસભાના કાર્યને જ અશક્ય કરવામાં મશગૂલ બન્યા છે.

જેઓ સમાજહિતના સમર્થક છે તેમણે ઓછામાં ઓછો એટલો ખ્યાલ તો રાખવો જ જોઈએ કે જનતા સૌથી પ્રથમ તો શાંતિ અને સુરક્ષિતતા પ્રચ્છે છે. અને સરકારનું પણ એ પ્રાથમિક કર્તવ્ય છે કે કોઈ પણ તાત્કાલિક ઉપાય અજમાવીને તેણે શાંતિની રક્ષા કરવી જો શાન્તિની રક્ષા આપણે ન કરી શક્યા તો આપણું રાજ્ય એક દિવસ પણ નહિ ચાલી શકે અને જો હિંસાના બળ ઉપરથી જ આપણે આંતરિક શાન્તિ સ્થાપિત કરવી પડશે તો જોતજોતામાં મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થઈ જશે. રાષ્ટ્રના દુર્ભાગ્યે જ્યારે

દેશમાં પક્ષો ને ઉપપક્ષો પેદા થાય છે અને એમની અંદર આપસમાં પારાવાર ઉગ્રતાથી દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, અને વૈરભાવ પેદા થાય છે ત્યારે તો મહાસભાને સરકાર માટે એક દૃષ્ટિએ બળ-પ્રયોગ કરવો અશક્ય બની જાય છે પણ બીજી દૃષ્ટિએ તે આવશ્યક બને છે. સ્વરાજ્યને નષ્ટ કરવાનો આથી વધારે સારો રસ્તો બીજો કયો હોઈ શકે? અને તેથી જ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે જો આ દેશમાં આપણે અહિંસાના બળથી આંતરિક શાન્તિ અને સુરક્ષિતતા સ્થાપિત ન કરી શક્યા તો આપણું રાજ્ય ચાલવાનું નથી. પરંતુ એ દુઃખની વાત છે કે લોકોનું એ તરફ ધ્યાન જ નથી જતું દરેક અઠવાડિયે ગાંધીજી રાષ્ટ્રને ગંભીર ચેતવણીઓ આપી રહ્યા છે કે સ્વરાજ્યના પ્રાણ સમી અહિંસા અને આપસનો વિશ્વાસ આજે જોખમમાં આવી પડ્યાં છે. તો પણ લોકોમાં આત્મશુદ્ધિ માટેની કોઈ વિશેષ જાગૃતિ નથી દેખાતી. કદાચ સૌ કોઈ એમ માનતા હશે કે આ ચેતવણી બીજાઓ માટે છે, પોતાને માટે નહિ!

જ્યારથી મહાસભાના હાથમાં સત્તા આવી છે ત્યારથી સત્તાલોલુપ વ્યક્તિઓની મહાસભામાં પ્રવેશ કરવાની વૃત્તિ વધવા માંડી છે અને હિંસાની સાથે અસત્ય તથા કપટ પણ ઘૂસવા માંડ્યા છે મહાસભા પોતે જો શુદ્ધ ન રહી તો એની શક્તિ ટકનાર નથી રહેવાની. શુદ્ધિ અને સેવા એ જ મહાસભાનું બળ છે. સ્વાર્થ અને કપટમાં એનો નાશ સમાયેલો છે. આજે મનુષ્ય માટે એવાં કોઈ કાનૂન કે સૂત્ર બતાવવામાં નથી આવ્યાં કે જે દ્વારા મનુષ્યકૃત સંગઠનમાં પાપનો સંચાર ન થાય. રાષ્ટ્રની પ્રાણશક્તિ જ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓને શુદ્ધ રાખી શકે છે. ખાદીનો નિયમ એક એવો હતો કે જે દ્વારા લોકસેવકોને આપણે ઓળખી શકતા હતા. પરંતુ તે દિવસોમાં પણ સરકારી નોકરો ખાદી પહેરીને મહાસભાવાદીઓ ભેગા ભળી શકતા હતા

રાષ્ટ્રપિતાની ગંભીર ચેતવણી સાંભળતાં છતાં જો રાષ્ટ્રસેવકો જાગ્રત નહિ બને અને મતદારો રાષ્ટ્રીય જીવનની શુદ્ધિને પોતાનું કર્તવ્ય નહિ સમજે તો મહાસભાની શક્તિ નષ્ટ થઈ જવાની છે. આજે તો મહાસભાની એવડી કસોટી છે. જો એનું સંચાલન જનતાને રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રાથમિક પાઠ આપી શકશે અને આપણા સાર્વજનિક જીવનને અધઃપાતથી બચાવી શકશે તો તો સારું જ છે. પરંતુ દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે કે આપણી એ મહાન રાષ્ટ્રસભાના નેતાઓમાં રાષ્ટ્રીય જીવનના આ મૂળભૂત કાર્ય પ્રત્યે પૂરેપૂરું ધ્યાન આપ્યું હોય એવા નેતાઓ બહુ જ થોડા છે. જીવનશુદ્ધિ અને તેજસ્વિતાના પાઠો ગાંધીજી ભણાવતા ગયા અને ગાંધીજીની શક્તિનો લાભ ઉઠાવી તેઓ સરકાર સામે લડતા ગયા સેનાપતિ બે પ્રકારના હોય છે કુશળ સેનાપતિ તો એ છે કે જે ઉપલબ્ધ સેનાના બળ ઉપર સારામાં સારી રીતે લડી શકે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યના સેનાપતિએ તો એથી પણ વિશેષ યોગ્યતા બતાવવી પડે છે. કેવળ યુદ્ધકૌશલ એને માટે પૂરતું નથી. એને તો પતન પામેલા લોકોમાંથી જ પોતાની સેના ઊભી કરવી પડે છે. સેનાને લડાવવી એ એક વસ્તુ છે જ્યારે સેનાને ઊભી કરવી એ બીજી વસ્તુ છે

ગાંધીજી તો મહાસભાથી જુદા થઈને એને સલાહ આપી રહ્યા છે કે કાં તો મહાસભાને શુદ્ધ કરો અથવા તો એને અશુદ્ધ કરનારાઓના હાથમાં સોંપીને એમાંથી બહાર

બીજા ગ્રહો પરની દુનિયા

પદ્મકાન્ત ર. શાહ

આપણી પૃથ્વી માફક બીજા ગ્રહો પર દુનિયા વસેલી હશે? આ રોમાંચક કલ્પના દરેક યુગના માનવીને થયા કરી છે. આપણી સ્વર્ગ અને નર્ક વિશેની ભાવના પણ ઉપરના પ્રશ્નમાંથી જન્મેલી છે. પૃથ્વીને વિશ્વનુ મધ્યબિન્દુ કલ્પીને માનવીએ જે કાલ્પનિક ગગનવિહાર કર્યો તે હિંદુ, રોમન અને ગ્રીક સંસ્કૃતિઓનાં પુરાણોમાંથી આપણે વાંચી શકીએ છીએ.

પણ આ તો બધું કલ્પનાનું ખેડાણ હતું. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ આ વિષયમાં પહેલવહેલી ઈ. સ. ૧૮૭૭માં મિલાનની વેધશાળાના ડાયરેક્ટર ગિઓવાની શિઆપેરેલી (Giovanni Schiaparelli)એ મંગળના ગ્રહ પર નહેરો (canals)નુ અસ્તિત્વ બતાવ્યું ત્યારથી પડી એમ કહી શકાય. આજે તો, અજાયબ જેવું છે કે શિઆપેરેલીની નહેરોમાં માનનાર ખગોળશાસ્ત્રીઓ બહુ ઓછા થઈ ગયા છે. છતાં, પેલો મોટો પ્રશ્ન તો એમનો એમ જ અનુત્તરિત પડેલો છે: 'કોઈ ગ્રહ ઉપર જીવન છે?' અથવા તો શું આપણે એમજ માનીને બેસવુ કે આપણી પૃથ્વી પર જ જીવન છે અને વિશ્વના અનંત તારકજૂથોમાંથી એક પણ જૂથમાં એક પણ એવો ગ્રહ નથી કે જ્યા જીવનની સંભાવના કરી શકાય? વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની સીમાઓ પર આ પ્રશ્ન શક્યાશક્યતાઓ (probabilities) અને પ્રાપ્ત થએલા પુરાવાઓની તુલા પર તોળાઇ રહ્યો છે.

ત્યારે, અત્યારસુધીમા, આપણને જે જે સત્યો સાંપડ્યાં છે તેમના ઉપર જરા નજર ફેરવી લઈએ. જીવનના અસ્તિત્વ અને નિભાવ માટે જીવનશાસ્ત્રીને ક્યાં ક્યાં જરૂરી તત્ત્વો જડ્યાં છે તે આપણે જીવનશાસ્ત્રીને પૂછી જોઇએ અને જો એની બુદ્ધિ પાર્થિવ જ્ઞાનનુ સીમોલ્લંઘન કરી વધુ આગળ ન જઈ શકતી હોય તો આ તકે એને યાદ દેવડાવી લઇએ કે જુદા જુદા સંયોગો અનુસાર બીજા ગ્રહ પર જીવનનો જન્મ જુદી જ રીતે થએલો હોવો જોઇએ. રણમાં સંગ્રહવા પડતા ખોરાક માટે ઊંટને ખૂંધ મળેલી છે એ સમજી શકાય એવું છે. કેટલાંક સૂક્ષ્મ જંતુઓ (Bacteria) નાઈટ્રોજન પર જ રહી શકે છે અને જીવન માટે ખાસ અગત્યના મનાતા પ્રાણવાયુ (Oxygen)ની તેમને જરાય જરૂર પડતી નથી.

આવો અપવાદ છતાં, કોઈ તરંગી–મહાતરંગી–જીવનશાસ્ત્રી પણ પ્રાણવાયુ અને પાણી વગર જીવનની કલ્પના નહિ કરી શકે શક્તિના પ્રાદુર્ભાવ માટે દહન (burning) આવશ્યક મનાયું છે અને દહન એટલે બીજું કૈં જ નહિ પણ પ્રાણવાયુના બીજાં રાસાયણિક તત્ત્વો સાથેના સંયોગમાંથી પરિણમતી એક ક્રિયા છે. આના અપવાદમાં ફક્ત તારકોની ઉષ્ણતાની શક્તિ છે; અને આ શક્તિ એક દ્રવ્યમાંથી બીજા દ્રવ્યના પરિવર્તન (transmutation of matter)–માંથી ઉદ્‌ભવ થાય છે. દુનિયાનુ દરેક યંત્ર દહનની ક્રિયામાંથી જ બળ મેળવે છે (સિવાય કે વિદ્યુત્ અને જળધોધ તથા વાયુ વડે ચાલતાં યંત્રો). આપણે જીવીએ છીએ, હાંસીએ

છીએ, ચાલીએ છીએ, વિચારીએ છીએ—આ બધી જ ક્રિયાઓ—આપણે અશન કરેલા ખોરાકના દહનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી શક્તિને લીધે છે. જઠરનો વૈશ્વાનર અન્નને પચાવે છે અને એ પાચનક્રિયામાંથી ઉદ્‌ભવેલી ઉષ્મા, જે શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેનાથી જ માનવીનું શરીરયંત્ર સતત ધમધોકાર ચાલ્યા કરે છે. કોઈપણ જાતના જીવનના ટકાવ માટે દહનની ક્રિયા વગર બીજી કોઇ ક્રિયા હોઇ શકે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

એટલી જ મુશ્કેલ કલ્પના પાણી વગર જીવનની સંભાવનાની છે. પાણી આપણા જીવનમા એવી સામાન્ય વસ્તુ બની ગઈ છે—આપણામાં તે એવી ઓતપ્રોત થઇ ગઇ છે—કે તેના પ્રત્યે સહેજ પણ વિચાર કરવાની આપણને જરૂર જણાતી નથી. પણ પાણી વિના જીવનનો નિભાવ અશક્ય છે વનસ્પતિ અને પ્રાણી, બન્નેનાં જીવનમાં પાણીનો ઉપયોગ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે રાસાયણિક દ્રવ્યોના અભિસરણ માટે છે કારણકે દરેક દ્રવ્યને તે દ્રાવ્ય સ્વરૂપમાં સંઘરી શકે છે. એના જેવું દ્રાવણ કરનાર બીજું કોઇ દ્રવ્ય જાણવામાં નથી અને હાઇડ્રોજન અને ઑક્સિજનનો એ રાસાયણિક સમાસ અત્યંત સ્થિર–અચલ–છે. ઉપરાંત, શરીરની અંદર રાસાયણિક ક્રિયાઓને વેગ આપવા માટે તે એક ઉત્તમ સાધન છે; એટલું જ નહિ, શરીરનું ઉષ્ણતામાન એકસરખું રાખવા માટે પાણી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ તેનો ગુણ જીવનને ટકાવી રાખવા માટે અત્યંત ઉપયોગનો ગણાય છે. દરેક રાસાયણિક ક્રિયા ઉષ્ણતામાન પર અવલંબેલી છે અને જો આ ઉષ્ણતામાન એકસરખું ન હોય તો શરીરયંત્ર સરળ રીતે ન ચાલી શકે. પાણીને અમુક ઉષ્ણતામાન સુધી ગરમ કરવા માટે અથવા તો તેમાંથી વરાળ ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજાં દ્રવ્યો કરતાં વધારે ગરમીની જરૂર પડે છે. આ તેનો એક અગત્યનો ગુણધર્મ છે. કારણકે આપણું શરીર મુખ્યત્વે પાણીનું બનેલુ છે અને તેથી તેને ગરમ થતાં વાર લાગે છે અને પ્રસ્વેદનું બાષ્પીભવન શરીરને જરૂર કરતાં વધુ ગરમ થતું અટકાવે છે.

એટલે, બીજા કોઇ પણ ગ્રહ ઉપર પ્રાણવાયુ અને પાણી જિંદગીને અર્થે આવશ્યક છે એમ આપણે સમજી શકીએ છીએ. શરીરમાં ચેતન ચાલુ રાખવા માટે કેટલી હદ સુધી ઠંડી સહન થઇ શકે તેની પણ મર્યાદા રસાયણશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ મુકરર કરેલી છે, જ્યારે અમુક ગરમી કરતા વધારે ગરમી કોઈપણ જાતના જીવન માટે વિનાશક થઇ પડે એ દેખીતું છે પણ આ મર્યાદાઓ બહારના ઉષ્ણતામાનની નહિ પણ શરીરની અંદરના ઉષ્ણતામાનની છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, જો શરીર પાણીનો ઉપયોગ પ્રચુર પ્રમાણમાં કરતું હોય તો પછી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે શરીરની અંદરનું ઉષ્ણતામાન શૂન્ય (હિમ બિંદુ–freezing point) અને ઉકળ બિંદુ (boiling point) ની વચ્ચે, એટલે કે 0° અને ૧૦૦° વચ્ચે ક્યાંક હોવું જોઇએ. હવે જો માણસની ત્વચા એસ્બેસ્ટોસની હોત તો અત્યારે તે જેટલી ગરમી સહન કરી શકે છે તેના કરતાં ઘણી વધારે ગરમી સહન કરવાની તેનામાં શક્તિ રહેત અને એવું છે કે બહારનું ઉષ્ણતામાન પાણીના ઉકળ બિંદુ–boiling point–કરતાં વધુ ન હોવું જોઇએ (જો હોય તો પાણીનો બરોબર ઉપયોગ કરવા માટે માણસ અશક્ત બની રહે) પણ શૂન્ય કરતાં ઘણાં નીચેનાં ઉષ્ણતામાનો સંપૂર્ણ રીતે શક્ય બની રહે, જો કેફસાંમાં હવા પહોંચે ને પહોંચતાં ને ગરમ થાય એવી નળીઓ ગોઠવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો. આવી વ્યવસ્થા કોણ કરે ને ચાહી પ્રશ્ન નથી કારણકે

આ તો શકયાશકયતાઓનુ સમીકરણ છે. આવી વ્યવસ્થાને કારણે ફેફસાં ખરાબ થતા અટકે. છતાંય, આ રીતે ગરમીનો ઘણો વ્યય થાય કારણકે જે હવા શ્વાસ લેતી વખતે અંદર લેવામાં આવે તેનું અને ઉચ્છ્વાસ વખતે જે હવા બહાર નીકળે તેનું ઉષ્ણતામાન-એ વચ્ચે ફરક ઘણો હોય. આ ફરક પણ ગરમ હવાની ગરમી ઠંડી હવાને અંદર જતાં ગરમ કરવાના ઉપયોગમાં લઈ, ઓછો કરી શકાય.

એટલે, આ બધી વિગતો પરથી એટલું તારવી શકાય કે ખૂબ ઠંડા ગ્રહ પર જીવનના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરવુ એ ખૂબ ગરમ ગ્રહ ઉપર એવું અનુમાન કરવા કરતાં વધારે અનુકૂળ છે. એટલુ જ નહિ, જીવનના અસ્તિત્વની શકયતાઓ પણ ઠંડા ગ્રહ પર વધારે છે. ગ્રહમંડળનો કુદરતી ઈતિહાસ પણ આવા જ અનુમાન તરફ નિર્દેશ કરે છે. જેમ જેમ ગ્રહોનો સૂર્ય (એક તારક–Star) ઠંડો પડતો જાય છે તેમ તેમ તેના ગ્રહો પણ ઠંડા પડતા જાય છે. એટલે જો આપણે ગરમ ગ્રહ પર જીવનના અમુક સંકીર્ણ સ્વરૂપ (complex form) નુ અસ્તિત્વ ધારીએ તો એના ભૂતકાળમાં જીવનના સરળ અને ઓછા સુરક્ષિત સ્વરૂપ (simpler and less well protected form) નું અસ્તિત્વ વધુ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં ધરાવતું કલ્પી શકીએ અથવા, જો એ ગ્રહ પર જીવનની શરૂઆત કોઈ અનુકૂળ પરિસ્થિતિવેળા થઇ હોય તો તે સમય પરથી આગળ જતાં જીવન વધતી જતી ઠંડીને અનુસાર ઘડાતુ ગયું હોય, એમ આપણે માની શકીએ. જો બીજા ગ્રહ પર વસતા લોકો બુદ્ધિશાળી હોય તો આપણે ધારીએ કે આપણી શોધોને પરિણામે જે આપણે હજુ જોઇ શકયા નથી તે તેઓ કદાચ શોધી શકયા હોય.

એક કલ્પના કરીએ કે લાખો કરોડો વર્ષો પછી વિષુવવૃત્ત આગળ પણ સતત બરફ પડેલો હશે કારણકે સૂર્યની ગરમી તે વખતે અતિશય ઓછી થઇ જવી જોઇએ. આવી અનૈસર્ગિક–પ્રાતુકૂળ-સ્થિતિમાં પણ માણુસ સફળ અને સુખી જીવન જીવતો હશે એ શકય નથી? ભૂગર્ભ (under-ground) નગરો તે વખતે વસ્યાં જ હશે. અતિ-પાટલ (ultra-violet) કિરણોના દીવાઓ, (જે અત્યારે પણ મળે છે) સૂર્યપ્રકાશની ગરજ સારતા હશે. પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ભાગ પરથી તો વનસ્પતિ અને પ્રાણી અદશ્ય થઇ ગયાં હશે પણ આ ભૂગર્ભ નગરોની અંદર વનસ્પતિ અને પ્રાણીજીવન સરળતાથી બહેલી શકતું હશે. અહીં ઋતુઓનો ફેરફાર વૈજ્ઞાનિક ભેજાબાજોને હાથ હશે અને અનુકૂળ ઋતુ તેઓ જ્યારે જોઇએ ત્યારે પેદા કરતા હશે રસાયણશાસ્ત્રીઓ એમનાં મહાન કારખાનામાં માણુસની અંગત જરૂરિયાતો અને ખોરાકના સાધનો બનાવતા હશે એટલે ધાન્ય ભલે ઊગે કે ન ઊગે તેની જરૂર આ યુગના માણુસને નહિ જણાતી હોય.

પણ આ બધું શકય બનાવવા શક્તિ–energy–કયાંથી લાવવી? તે વખતે કોલસા અને પેટ્રોલ ખલાસ થઇ ગયા હશે ધોધબળ પણ બરફમાં અચેતન પડી રહ્યુ હશે. પરંતુ આ પ્રશ્નોનો વિચાર આવી સ્થિતિ પ્રગટ થતા પહેલાં જ, તે તે સમયના વૈજ્ઞાનિકો જગત્ પરિષદો બોલાવીને નક્કી કરી લેશે. કદાચ, એક દ્રવ્યમાંથી બીજા દ્રવ્યના પરિવર્તન (transmutation of matter)ની ક્રિયામાંથી તેઓ શક્તિ મેળવવાનો રસ્તો શોધી કાઢશે. અત્યારે આપણુને જેનો રતિભાર પણ ખ્યાલ નથી એવી કોઇ શોધ તેઓ શક્તિની પ્રાપ્તિ અર્થે કરી નાંખશે એ સંભવિત છે.

મનુષ્યજાતિનું ભવિષ્ય ભાખવા માટે આ કંઈ અતિ ઉદ્દામ કલ્પનાવિહાર નથી. એટલું તો સ્પષ્ટ મંતવ્ય આપણે ધરાવી શકીએ કે જીવનની સંભાવનાનો વિચાર કરતી વખતે સૂર્યની પાસેના ખૂબ ગરમ ગ્રહો કરતાં જરા દૂરના ઠંડા ગ્રહો વિશેષ મહત્ત્વના છે.

હવે જો આપણે એક પછી એક સૂર્યમાળાના ગ્રહોને લેવા માંડીશું તો માલમ પડશે કે ઘણાખરા ગ્રહો તો ઉષ્ણતામાનને કારણે જ આપણા પ્રશ્નમાંથી દૂર રહી જશે. સૂર્યની પાસેમા પાસેનો બુધ એટલો ગરમ છે કે તેની સપાટી ઉપર જસત ઓગળીને રસ થઇ જાય. મોટા ગ્રહો, ગુરુ અને શનિ, એટલા બધા ઠંડા માલમ પડ્યા છે કે જીવનની હસ્તિ માટે બહુ ઉદારતાથી તેમના પ્રત્યે વિચાર કરવા છતાં ત્યાં જીવનની કલ્પના અસંભવિત બને છે. પછી બીજા બહારના ગ્રહો, યુરેનસ, નેપ્ચુન અને પ્લુટો તો કલ્પનાતીત ઠંડા હોય એ તો સમજી શકાય એમ છે. બાકી રહ્યા મંગળ અને શુક્રના ગ્રહો. પૃથ્વીની બન્ને બાજુએ આ બે ગ્રહો તુલાના પલ્લા માફક ટળેલા છે. મંગળ વિષે અનેક હવાઈ કલ્પનાઓ છે અને શુક્ર તો ભેદી તેજ–આવરણથી છવાઈ રહ્યો છે.

પૃથ્વી પરનાં ધોરણોએ વિચારતા મંગળ ઘણો ઠંડો છે. દિવસે તો તેનું ઉષ્ણતામાન ૫૦ અંશ ફેરેનહાઇટ જેટલુ ચડે છે પણ સૂર્યાસ્ત પછી તે પાણીનો બરફ થઇ જાય એટલું નીચે ઊતરે છે. પૃથ્વી પરનાં દિવસ અને રાત્રિના ઉષ્ણતામાનોના વધારેમાં વધારે તફાવત કરતાં મંગળ પરનો આ તફાવત બમણો છે મંગળ પરની રાત્રિ અસહ્ય છે પણ મંગળવાસીઓએ રાત્રે ટાઢ સામે રક્ષણ લેવાની યુક્તિઓ કરી જ હોય કારણકે જીવનને ટકાવવા જેટલો મંગળ ગરમ છે એટલુ તો આપણે ખાતરીપૂર્વક માનીએ છીએ.

હવે આપણે મંગળ ઉપર વાતાવરણ છે કે કેમ, અને જો હોય તો એ કેવા પ્રકારનું છે તે જોવાનું રહ્યું. આપણે જાણીએ છીએ કે કોઇ પણ વાયુ મુક્ત સ્થિતિમાં બધી જગ્યા ભરી દે છે. એક ફૂટબોલમાં હવા ભરી હોય અને પછી બધી હવા બહાર કાઢી નાંખીએ તો એ હવા ચોમેર ફેલાઈ જશે હવા, પાણી કે બીજી કોઇ વસ્તુની માફક એક જગ્યામાં સંઘરી નહિ શકાય. એટલે, ગ્રહની આજુબાજુ હવાનુ આવરણ જો એ ગ્રહનું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ ન હોય તો ચોમેર ફેલાઈ જાય; પરંતુ ગ્રહના આ ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે વાતાવરણ ગ્રહની આસપાસ વિંટળાયેલું રહે છે અને ગ્રહને છોડીને આકાશમાં પ્રસરી જતુ નથી. એટલે પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ અને મંગળનુ ગુરુત્વાકર્ષણ, એ બેની સરખામણી જો આપણે કરીએ તો પૃથ્વી અને મંગળ પરના વાતાવરણની પણ આપણે સરખામણી કરી શકીએ

સુભાગ્યે, ગુરુત્વાકર્ષણનુ બળ એવુ છે કે આપણે બહુ જ ઓછી ભૂલ કર્યા વગર તેને માપી શકીએ. ખગોળશાસ્ત્રીઓની ગણત્રી પ્રમાણે મંગળનું ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના બળ કરતાં લગભગ અઢીગણું ઓછું છે, એટલે કે પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ જો ૧૦૦ હોય તો મંગળનું ૪૦ હોય (ખરેખરું, ૩૮), આથી, બીજા કોઈ પણ જાતનાં અવલોકનો કરતા પહેલાં આપણે એટલું ચોક્કસ કહી શકીએ કે આપણા વાતાવરણ કરતાં મંગળ પરના વાતાવરણની ઘટ્ટતા ઘણી ઓછી હોવી જોઇએ. મંગળ પર વાતાવરણ છે તેની તો ખાતરી થઈ ચૂકેલી છે કારણકે મંગળ પણ પૃથ્વી જેવો જ ગ્રહ હોવાથી પૃથ્વીના ઇતિહાસ કરતાં તેનો ઇતિહાસ જુદો ન હોઇ શકે. મંગળ સૂર્યથી વધારે દૂર અને પૃથ્વી

કરતાં નાનો છે એટલેથી જ એ પૃથ્વીથી જુદો પડે છે. પણ તેના પર વાતાવરણ છે તેની સીધી સાબિતી પણ છે. સૌથી પહેલા તો, મંગળની સપાટી પરની નિશાનીઓ (ચિહ્નો) જ્યારે તે એક બાજુએ હોય છે ત્યારે પૃથ્વી પરથી ઓછી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આનું કારણ એ છે કે આપણે પૃથ્વી પરથી તેમને વધારે ત્રાંસી રીતે જોઈએ છીએ એટલે કે, મંગળના વાતાવરણને વધારે ઊંડે ભેદીને આપણે તેમને અવલોકીએ છીએ. બીજું, મંગળની સપાટી પર ઊંચે અદ્ધર ફરતાં ધોળા ધાબાં જોવામાં આવ્યાં છે જેમનું અનુમાન વાદળાં સિવાય બીજું થઈ શકતું નથી. મંગળ પરના વાતાવરણનો સૌથી સરસ પુરાવો તો તેના પરથી થએલા પરાવર્તિત પ્રકાશનો રંગવિચ્છેદ (spectrum analysis) પૂરો પાડે છે આ પ્રકાશના પૃથક્કરણ પરથી મંગળ પર ઑક્સિજન (પ્રાણવાયુ) અને પાણીની વરાળ, બન્ને માલમ પડ્યાં છે. મંગળ પરના વાતાવરણમા પાણીની વરાળ છે તેનું અવલોકન ખાસ ગ્રહોના અવલોકન માટે નિર્માણ થએલી ઍરિઝોનાની લોવેલ વેધશાળા (Lowel Observatory Arizona) મા ડૉ. સ્લાઈફરે કર્યું હતુ. આ વેધશાળાએ જગતની બીજી કોઈ પણ વેધશાળા કરતાં ગ્રહો પર જીવનની હસ્તીનાં પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામા વધુ સારો ફાળો આપ્યો છે.

એટલે, ઉષ્ણતામાનની દૃષ્ટિએ મંગળ પર જીવન હોવાની શકયતા ઉપરાંત મંગળના વાતાવરણમાં પણ જીવનના નિભાવ માટે ખાસ અગત્યના બે તત્ત્વો પ્રાણવાયુ અને પાણી પણ છે એટલે મંગળ પર આપણા જેવી દુનિયા છે એવું અનુમાન ખોટું નથી.

પણ ત્યારે એમ પૂછવામા આવશે કે મંગળ પરની પેલી કહેવાતી નહેરો (canals) વિષે શુ ? જો એ નહેરો ખરેખરી જ હોય અને મંગળ પરના લોકોએ બનાવેલી હોય તો તો વધારે પૂછવાનું કે કહેવાનુ રહેતું નથી, જીવનનુ અસ્તિત્વ એમ આપમેળે ત્યાં સિદ્ધ થઈ જાય છે પણ આ નહેરો ખરેખરી નથી અને ફક્ત દૃષ્ટિભ્રમને લીધે જ એ દેખાય છે એમ કેટલાક આધુનિક ખગોળશાસ્ત્રીઓનું કહેવુ છે

ગ્રીનિજના એક ખગોળશાસ્ત્રીએ આ વાત સિદ્ધ કરવા એક સાદો પ્રયોગ કરી જોયો હતો. ઓરડાને એક છેડે તેણે કેટલાંક બાળકોને બેસાડ્યા અને બીજે છેડે મંગળનો નકશો મૂક્યો. આ મંગળના નકશા ઉપર તેણે નહેરો બતાવી નહતી હવે તેણે છોકરાઓને એ નકશો તેમની પાસેના કાગળમા જોઈ જોઈને ચીતરવાનુ કહ્યું. ઘણાખરા નકશાનાં ચિત્રો પરથી જોવામાં આવ્યુ કે બાળકોએ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ જેવી મંગળ પર નહેરો જોઈ હતી તેવી જ નહેરો તેઓએ ચિત્રોમા પણ દોરી હતી ! આ પ્રયોગ પરથી એમ નક્કી કરી શકાય કે મંગળ પરની નહેરો માત્ર કાલ્પનિક છે અને આપણને જે નહેરો જેવું દેખાય છે તે દૃષ્ટિભ્રમ જ છે. આમ છતાંય, જો આ નહેરો ખરેખરી હોય તો પણ આટલે છેટેથી— પાંચ કરોડ માઈલથી—જોઈ શકાય એટલી પહોળી નહેરો બાંધવી એ તો ગજબનાક ઇજનેરી શક્તિ માટે પણ અત્યંત કઠિન પડી જાય એમ છે. બીજું એ કે મંગળની ભૂમિની કઠિનતા જોતાં (ઓછા સરાસરી ઉષ્ણતામાનને કારણે) આવી નહેરો ખોદવી અતિ મુશ્કેલ લાગે છે.

તોપણ, એટલુ કહી દેવુ પડશે કે આ નહેરોની વાસ્તવિકતામાં માનનારા હજુ પણ ઘણા ખગોળશાસ્ત્રીઓ છે. આ નહેરોમા ન માનનાર વૈજ્ઞાનિકોની સંખ્યા બહુ અલ્પ છે.

આમાંના એક ઉપર નિર્દેશ કરેલા ડૉ. સ્લાઇફર પણ છે. આપણું વાતાવરણેય એવું અસ્થિર છે કે આ સંબંધી નિશ્ચયાત્મક પ્રયોગો કરવા મુશ્કેલ છે. હવાના ભ્રમિત પ્રવાહો (eddy currents)ને લીધે મોટામાં મોટા ટેલિસ્કોપ પણ ગ્રહ પરની સ્પષ્ટ રૂપરેખા નથી બતાવી શકતો.

મંગળ પર જીવનની સંભાવનાનો પરોક્ષ પુરાવો તેના પરના કહેવાતા સમુદ્રો (seas) પરથી મળે છે. આ સમુદ્રો, કહેવાય છે તેમ સમુદ્રો નથી, જો કે એટલું શક્ય છે કે એક વખતે તેઓ સમુદ્રો હોય. અત્યારે તો એ કાળાં ધાબાં જેવાં દેખાય છે. ત્યાં પાણી હોઇ શકે એમ લાગતું નથી કારણકે મંગળનું વાતાવરણ એટલું સૂક્ષ્મ છે કે ત્યાં પાણી હોય તો તેની વરાળ થઇ જાય. આ બધી ચર્ચા જવા દઇએ તોપણ, મંગળના સમુદ્રો ઋતુ અનુસાર રસિક રીતે રંગ બદલતા રહે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ધ્રુવ પરના સમુદ્રો અદૃશ્ય થાય છે અને વિષુવવૃત્ત ઉપર સમુદ્ર લીલો રંગ ધારણ કરે છે, પછી લીલામાંથી તપખીરિયા રંગ થાય છે અને આ રંગ છેવટે ઝાંખો પડી જાય છે. આ શું ત્યાંની વનસ્પતિના વસંત ગ્રીષ્મ અને પાનખર ઋતુ વખતના ફેરફારો તો નહિ હોય? મંગળના વાતાવરણમાં અપાનવાયુ (Ammonia)ના અસ્તિત્વથી આ વાતને ટેકો મળે છે. કારણકે અપાન વાયુનો ઉદ્ભવ વનસ્પતિના કહોવાટ (decay)માંથી થાય છે. પણ મંગળ પર વનસ્પતિ છે તેનો અર્થ એમ ન કરી શકાય કે ત્યાં પ્રાણીજીવન પણ છે, જો કે બન્ને એક બીજા વડે સંકળાયેલાં છે એ સાચું છે દરેક પ્રાણી તેના જીવન માટે વનસ્પતિ પર આધાર રાખે છે એટલે મંગળ પર નિઃશંક જીવન છે

આ ગ્રહની મઝા લઇ બીજા ગ્રહ પર જતાં પહેલાં અહીંના કરતાં ત્યાંના જીવનની વિષમતાઓ વિચારી લઇએ. મરૂભૂમિ કરતાંય વધુ ઉજ્જડ એવી મંગળની વેરાનભૂમિ અને તેનું ગતિનું ખૂબ ઓછું ઉષ્ણતામાન—એ બે બાબતો બાજુએ મૂકીએ તો પણ મંગળ પર ગયેલો આપણો પૃથ્વીનો પ્રવાસી ત્યાંના આકાશદર્શનથી આશ્ચર્યચકિત થઇ જવાનો. કદી આકાશમાં એક વાદળું પણ દેખાવાનું નહિ એટલું તો જાણે ઠીક, પણ ત્યાં આકાશ ઊંડા ભૂરા રંગનું—Navy Blue—દેખાવાનું. ત્યાંનું વાતાવરણ પાતળું એટલે પ્રકાશનું વિખરામણ—scattering—ઓછું થવાનું. જો મંગળ પર વાતાવરણ હોય જ નહિ તો આકાશ કાળી શ્યાહી જેવું દેખાય

રાત્રે તો આપણો પૃથ્વીનો પ્રવાસી મંગળના બે ગાંડા ચંદ્રો જોઇ વધુ નવાઇ પામવાનો. મંગળને બે ચંદ્રો છે તેમાંનો મોટો આપણા ચંદ્ર કરતાં $\frac{1}{3}$ ભાગનો દેખાય. એ પશ્ચિમમાં ઊગે છે અને પૂર્વમાં આથમે છે. આટલા ટૂંકા સમયમાં તે બીજના ચંદ્રથી તે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેટલો વધે છે. મંગળની તે એટલો પાસે છે કે તેનો જોનાર જેમ જગા બદલે તેમ તેની તેજસ્વિતા પણ બદલાયા કરે બીજો ઝાંખો ચંદ્ર તો આથી પણ વિચિત્ર વર્તન બતાવે છે. એકવાર તે આકાશમાં ચડ્યો કે પૂરા ત્રણ દિવસ સુધી તે એક જ જગ્યાએ રહેવાનો અને એટલા સમયમાં તે બે વાર બીજનો અને બે વાર પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેટલો બનવાનો.

મંગળના ઓછા ગુરુત્વાકર્ષણને પરિણામે ત્યાં રમાતી રમતો પણ ખૂબ રસિક બનવાની.

આપણે ત્યાં વીસ ફૂટ કૂદકો મારવા માટે જેટલો પ્રયાસ કરવો પડે તેટલો ત્યાં પચાસ ફૂટનો કૂદકો મારવા માટે કરવો પડે! સારા long jump માટે ત્યાં ૫૫ ફૂટથી ઓછું કોઇ કૂદે તો ખાસ પરાક્રમ કર્યું ન કહેવાય, જ્યારે high jump માટે તો સોળ ફૂટથી ઊંચે કૂદાય તો જ ઇનામ મળે! ત્યાં જો ક્રિકેટની મોટી રમત રમાવાની હોય તો આખા મુંબઈ શહેર જેટલું મોટું મેદાન જોઇએ.

આટલુ મંગળ પૂરતુ. એ એકલો જ ગ્રહ એવો છે કે જેને વિશે આટલા વિસ્તારથી વાત થઇ શકે. શુક્ર વિશે બહુ લંબાણથી લખી શકાય એમ નથી. શુક્રે પોતાના તેજથી ઘણાને આકર્ષ્યા છે. વિનસને ગ્રીક લોકોએ સૌંદર્યની દેવી કલ્પી છે. કવિઓએ શુક્ર ઉપર કાવ્યો લખ્યાં છે. જ્યોતિષીઓએ હથેળી પરના શુક્રના પર્વતને માણસોના પ્રેમનું માપ બતાવતો માન્યો છે પણ ખગોળશાસ્ત્રીઓને એના વિશે બહુ માહિતી મળી શકી નથી. પૃથ્વી કરતાં એ સૂર્યની વધારે પાસે હોવાથી આપણે તરત જ કહી શકીએ કે એ પૃથ્વી કરતા ગરમ હોવો જોઇએ. પણ એ અતિશય ગરમ નથી. શુક્રદાદા તપ્ત તેમ આર્દ્ર બન્ને છે. ત્યાં ઉષ્ણતામાન વધારે પડતુ છે ખરું, પણ માનવજીવન માટે નહિ તો કોઈ અમુક પ્રકારના જીવન માટે તે અનુકૂળ છે જ. તેના વાતાવરણ સંબંધી તો આપણે એટલુ જ જાણી શકચા છીએ કે ત્યા વાતાવરણ છે એથી વધુ કંઈ પણ જાણી શકાયું નથી. ઑક્સિજન કે પાણીની વરાળ હજુસુધી શોધી શકાયાં નથી શુક્ર પરથી પરાવર્તિત થએલા સૂર્યપ્રકાશનું પૃથક્કરણ પણ આપણને શુક્રના વાતાવરણના છેક ઉપલા પડમાં સમાયેલાં તત્ત્વો સિવાય કંઈ કહી શકતું નથી. શુક્રના વાતાવરણના નીચલા થરો તો અભેદ્ય છે. એટલે, વાદળથી સતત છાઈ રહેલો શુક્ર ટેલિસ્કોપમા વધુ પ્રકાશ પાડી શકતો નથી આ-રક્ત (Infra-red) કિરણોથી શુક્રનુ એ ભેદી આવરણ ભેદી શકાય અને ત્યારે જ એના વિશે વધુ માહિતી મળી શકે. હમણાં જ આને વાસ્તે નવી જાતની ફોટોગ્રાફિક પ્લેટો તૈયાર કરવામાં આવી છે અને એમ લાગે છે કે ધીરે ધીરે શુક્રનું ભેદી આવરણ ખગોળ-શાસ્ત્રીઓ ઊંચકી શકશે આજે તો, શુક્રના વાતાવરણમા માત્ર અંગારવાયુ (carbon dioxide) કંઈક અંશે (પણ ચોક્કસ અસ્તિત્વ ધરાવતો) માલમ પડ્યો છે. આ ઉપરથી એમ આશા રખાય છે કે કોઇ દિવસ જીવનદાતા પ્રાણવાયુ (Oxygen) પણ ત્યાં મળી આવશે આટલી જ આશા રાખીને શુક્ર વિશે વધુ જાણ્યા સિવાય આપણે એની વિદાય લઇએ

બીજા તારાઓના ગ્રહો વિશે શું? આપણી સૂર્યમાળામાં તો જીવનને ધારણ કરી શકે એવા બે ગ્રહો આપણને મળ્યા. આકાશમા ચમકતા હજારો લાખો તારલાઓને પણ ગ્રહોરૂપી કુટુંબીજનો ન હોવાં જોઇએ? અને આમાના થોડા ગ્રહો પર પણ જીવન હોય એ સંભવિત નથી? લાગે છે તો આ બધું શક્ય, પણ ખગોળશાસ્ત્રીઓની એક સંભાવિત માન્યતા (theory) પ્રમાણે ગ્રહોનો જન્મ એક મોટો તારો બીજા નાના તારા પાસે જાય, ગુરુત્વાકર્ષણના બળે તેમાથી ગ્રહો ખેંચી લે છે ત્યારે થાય છે આપણી સૂર્યમાળાના ગ્રહોનું જુદું જુદું કદ ઉપરની માન્યતા પ્રમાણે સમજાવી શકાય પણ એ માન્યતા ઉપરથી એમ ચોક્કસ ફલિત થાય કે ગ્રહોનો જન્મ વિશ્વનો એક અપૂર્વ અને અદ્ભુત બનાવ છે; સર જેમ્સ જીન્સના કહેવા મુજબ દર પાંચ અબજ વર્ષે આવો બનાવ વિશ્વમાં બને છે.

આટલા લાંબા સમયની સરખામણીમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવનધારી મનુષ્યો તારકો પર જીવન શોધવાનો પ્રયત્ન કરી શકે જ કેવી રીતે ?

પણ, સર જેમ્સ જીન્સની આ ગણતરી તો આઈન્સ્ટાઈનના વિશ્વવિકાસ (Expanding Universe) ના નિયમની શોધ પહેલાં થઈ હતી. વિશ્વ વિકાસ પામે છે એ શોધ તારાઓમાંથી ગ્રહો છૂટા પડે છે એ માન્યતાની શક્યતા સિદ્ધ કરે છે, પણ એથી કંઈ કેટલા તારાઓના સંબંધમાં એમ બન્યુ હશે તેની ગણતરી કરવામાં જરા યે સહાય થતી નથી. સૂર્યમાળાના ગ્રહોનો જન્મ થયો ત્યારે વિશ્વ આજના કરતાં ઘણું નાનું હોવું જોઈએ. શક્ય છે કે પૃથ્વીનો સૂર્યમાંથી જન્મ વિશ્વના વિકાસક્રમ વખતે જ થયો હોવો જોઈએ, અથવા, જો પૃથ્વીનો જન્મ મોડો થયો હોય તો બની શકે કે તેના જન્મ પહેલાં બીજા ગ્રહો—સૂર્યમાળાની બહારના પણ—જન્મ્યા હોય. પણ આ બધી વાતો ગ્રહો પરના જીવનનો નિર્ણય કરવા માટે અંધકાર સામે બાથ ભીડવા જેવી છે.

તેથી જ પાર ન પામી શકાય એવે સ્થળે વિહરતી મનુષ્યની કલ્પનાને આટલેથી જ અટકાવીએ, ઉપરની ગ્રહાન્તર જીવનની શક્યાશક્યતાઓની બધી વાતોનો ટૂંકમાં જ સમન્વય કરવો ઠીક થઈ પડશે. સૂર્યમાળામાં મંગળ અને શુક્ર, અને સૂર્યમાળાની બહાર બીજા એવી જ કોટિના ગ્રહો પર જીવનની કલ્પના કરી શકાય. એમ માનવું ગેરવ્યાજબી નથી કે ભૌતિક જીવનની જ્યોત સૂર્યનો મહાન ઉષ્ણતાનો ભંડાર કલ્પના કરાવી શકે તેના કરતા પણ વધારે ચિરંજીવ છે. તટસ્થ અને વિનયી દૃષ્ટિએ આપણે એમ માનવું જોઈએ કે આપણે કદાચ સર્જનહારની બુદ્ધિશાળી જીવન જન્માવવાની લીલામાં ફક્ત આદિ ભૂમિકામાં જ છીએ અને બીજી દુનિયાઓમાં આપણા કરતાંય વધુ તેજસ્વી જીવોનું સર્જન થઈ ગયુ છે સત્ય વા અસત્ય, વિવેકની દૃષ્ટિને તો આવું મન્તવ્ય રુચિકર છે.

આખા વિશ્વમાં, એક ધૂળની કણીથી પણ ઓછી વિસાત જેવો આપણો પૃથ્વીનો ગ્રહ જ જીવન ધારણ કરવા સમર્થ હોય અને બીજે જીવન ન જ હોઈ શકે, આપણે જ સૌથી બુદ્ધિશાળી સર્જનહારની પ્રજા, આપણે જ વિશ્વમાં સર્વસ્વ, એવી એવી માન્યતાઓ આપણુ મિથ્યાભિમાન નહિ તો બીજું શું બતાવે છે ? સાડા પાંચ હાથનો માનવી પોતાના જ્ઞાન પર મુગ્ધ બની છાતી ફૂલાવે છે ત્યારે એ ભૂલી જાય છે કે વિશ્વમાં પૃથ્વીનું સ્થાન એટલું બધુ તુચ્છ છે કે એનું પોતાનું સ્થાન તો અનિશ્ચય તુચ્છ—તેણે બનાવેલા મોટામાં મોટા દૂરબીન વડે પણ સર્જનહારને તેનું કદ ન દેખાય એવું—છે એને ભાન નથી કે એના દુનિયાદારીના પ્રપંચો પર વિરાટનું અટ્ટહાસ્ય કેટલું ભયંકર હશે ! વિરાટ મહાશક્તિની પ્રેરણા નીચે ચાલનાર માનવજંતુ એમ સમજે છે કે આખું વિશ્વ એનાથી જ નભી રહ્યું છે ! નારંગી પર ચડેલી કીડી એક મહાપરાક્રમ કર્યું હોય તેમ ફૂલાઇને ચારે બાજુ નજર કરે તે પહેલાં જ જેમ માણસની એક ફૂંક માત્રથી એ ક્યાંય ઊડી જાય, તેમ, વિશ્વની વિરાટ શક્તિ એને ક્યાં ઉથલાવી પાડશે તેનું ભાન એને રહેતું જ નથી એટલે જ, એક બીજાને લૂટતી, રંજાડતી, દબાવતી, દંડાવતી પૃથ્વી પરની આ મહાન (!) માનવજાતિ પર વિશ્વનો વિરાટ ભગવાન આખું હાસ્ય ફરકાવતો હશે ! ×

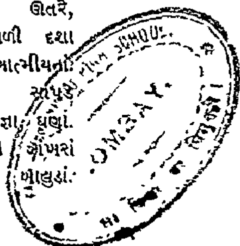
× *Unsolved Problems of Science* By Hazelettને આધારે.

ગિજુભાઈને

(પૃથ્વી-અનુષ્ટુપ્)

લાભશંકર પાઠક

ઉછેર મનુબાલના અટપટા અને આકરા.
શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો, હૃદય, બુદ્ધિ, આત્મા ધરી
અહીં મનુજ બાલકો પૃથિવિપાટલે ઊતરે,
વિકાસપથપે પ્રવૃત્ત, પણ ઓશિયાળી દશા
ચહે સમજયુક્ત સ્નેહ સુસહાય આત્મીયનાં:
સુભાગ્યવત્ કો'કને જ અનુકૂળતા સાંપડે,
અસંખ્ય અસહાય હ્યાં અનુભવે અવજ્ઞા ઘણાં.
વિરૂપ વિણુરંગ ઢંગ જ્યમ જંગલી ઝાંખરાં
વિના સજગ દેખભાળ ત્યમ ઊછરે બાલુડાં.
અકાળ જનનીત્વ હ્યાં,
અજાણ જનકત્વ હ્યાં,
વિના સમજશક્તિ કોડ જનકત્વ દામ્પત્યના.
ન સાનયુત ચાહ હ્યાં,
ન માનયુત સ્થાન હ્યાં,
ન બાળહિત ધ્યાન હ્યાં,
અહીં અધિક લાડ વા અવદશા ઉપેક્ષા ચહ્યાં.
ત્યહીં તું-સમ કો'ક બાલપ્રભુપૂજકો જાગતા.
રચી રુચિર ટેકરીશિખર બાલમંદિર, તેં
નવાં સ્તવનથી, નવાં અરચને, નવાં સાધને
કરી અચલ એકનિષ્ઠ અવિરામ આરાધના;
વદી સરલ સૂક્ત મંત્ર શિશુબાળસંવર્ધને,
રચી વિશદ દર્શને વિવિધ બાલગ્રંથાવલી,
ધરી વિમલ દિવ્ય જ્યોત શિશુરક્ષણે શિક્ષણે.

પ્રબોધ્યાં શિક્ષકો શિષ્યો, પ્રબોધ્યાં માતતાતને
ગુર્જરી મંદિરે કીધી પ્રતિષ્ઠા બાલ-કૃષ્ણની.
બાલવાત્સલ્યની જેણે સમર્પી શુભ્ર સાધના
ગુર્જરી ગૌરવે, એવા ગિજુભાઇ ! નમો નમ:

☆

જનેતા કે બહેન ?

રતિલાલ મહેતા

ઘણાં વર્ષો પહેલાંની એક વાત છે. ન્યૂઝીલેન્ડમાં જ્યાં અત્યારે પ્લીમાઉથ વસ્યું છે ત્યાં જૂના વખતમાં ટારાનાકી નામે એક ગામડું હતું. ત્યાં માઓરી જાતનો મુખી રહેતો હતો. તેને એક પત્ની અને બે દીકરીઓ હતી. મોટી દીકરીનું નામ ટીપી : બીજી ધાવણી હતી.

એક દિવસ તે મુખી પાસેના જંગલમાં એક મોટું વૃક્ષ કાપવાને ગયો. વૃક્ષ કાપતાં કાપતાં તે તેના પર પડયું, અને તેની તળે કચરાઇને તે મૃત્યુ પામ્યો. એના મૃત્યુનો આઘાત એની પત્નીને જબરો થયો. તે વખતના રિવાજ મુજબ તેને જીવવું અશક્ય હતું. અને તે પતિને સોરતાં સોરતાં મરણને શરણ થઈ હતી. છેલ્લી ઘડીએ માતાએ ટીપીને બોલાવી કહ્યું. "બેટા, તુ હવે આ તારી નાની બહેનની માતાની પેઠે કાળજી રાખજે."

બિચારી ટીપી! તેને હવે કોઈ નહોતું. તેની બહેન પ્રત્યે તેનો પ્રેમ અગાધ હતો. તે જ્યાં જતી ત્યાં તેની કેડે બહેનને બાંધી લઈ જતી. તે મુશ્કેલીમાં બચી હતી એટલે તેનું નામ 'ઓરોનોઆ' તેણે રાખ્યુ 'ઓરોનોઆ'નો અર્થ 'મુશ્કેલીમાં બચાવ' એમ થાય છે.

જગલમા પકવ ફળફૂલ વૃક્ષો પર જ હેલારા મારી રહ્યાં હતાં. અને ટારાનાકી પર્વત પરથી પવનની ઠંડી લહરીઓ ટારાનાકીનાં ગ્રામજનોને અનેરો ઉત્સાહ આપી રહી હતી. તેમને હવે દરિયાની સફરે જઈ માછલાં પકડવાનો સમય થયો હતો. એથી એક દિવસ જુવાન પુરુષો તેમના બાળકોને પોતાનાં વૃદ્ધ માતપિતાને સોંપી હોડીમાં બેસી લાંબી સફરે ઊપડયા.

એક દિવસ ગામના કેટલાક છોકરાઓ ફળ તોડવાની ઇચ્છાએ એક વૃક્ષ પર ચડયા. વૃક્ષની ટોચે ચડતા તેમણે દૂર એક ઝાડના છાંયડા હેઠળ કેટલાક માણસોની ટોળી બેઠેલી જોઈ તેઓ તેમને તરત ઓળખી શકયા. એઓ દુશ્મન હતા. એઓ વાઇકારો જાતિના માણસો હતા. આ જાણતાં છોકરાઓ ઝાડ પરથી નીચે ઊતરી ગામ તરફ બૂમો પાડતા દોડયા 'વાઇકારો આવે છે! વાઇકારો આવે છે!'

આવા આફતના સમયે એમણે શું કરવું એ પહેલેથી તેમને સફરે ગએલા જુવાન માણસોએ સમજાવ્યું હતું. તેઓ બે હોડીઓ મૂકી ગયા હતા. એટલે ખોરાક, પાણી અને શસ્ત્રો લઇને તેઓ પાસેના બેટ પર હંકારી ગયા. એ બેટનું નામ હતું મોટુરાઓ. ત્યાં તેઓ બધા સહીસલામત રીતે રહી શકે કારણકે વાઇકારો જંગલમાં રખડનાર લોકો

હોવાથી તેમને દરિયાકિનારા પર રહેનાર લોકો જેટલું હોડી ચલાવવાનું જ્ઞાન નહોતું તેમજ બેટ વિશે ઝાઝી ખબર નહોતી.

એ જ સવારે ટીપી પાસેના એક બેટ પર માછલાં પકડવા બહુવાર પર ગઇ હતી. ત્યાં જવાનું કામ ઘણું ભયંકર હતુ તેથી તે તેની બહેનને એક ઓળખાણવાળી બાઇને સોંપીને ગઈ હતી. એને ગયે બહુવાર થઇ હતી. એ પાછી ન ફરી ત્યાં સુધીમાં એક હોડી કેટલાંક માણસોને લઇને ત્યાથી ઊપડી ગઇ હતી અને બીજી હોડી ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી. એવામાં ટીપી ત્યાં દોડતી આવી પહોચી. હોડીમાં બેસતાં માણસોએ તેને પોતાની તરફ આવવા સંજ્ઞા કરી. પણ ટીપીએ પેલી બાઇને પૂછ્યુંઃ "ક્યાં છે મારી બહેન ઓશેનાઓ ?" પેલી બાઈએ ટૂંકામાં ઉતાવળથી પતાવતા જણાવ્યુ "પહેલી હોડીમાં તેને ક્યારની યે મોકલી દીધી. લૂંટારાઓ ગામ લૂંટે છે માટે ચાલ જલદી." આથી ટીપી પણ તેઓની સાથે હોડીમાં બેસી ગઈ

જ્યારે તેઓ બધા મોટુરાઓ પહોચ્યા ત્યારે ટીપીએ પ્રથમ વાત એની બહેનની સંભારી. પેલી બાઇએ દિલગીર થતા કહ્યું કે, "ઉતાવળે ચાલી નીકળવાની તૈયારીમા હું ભાન ભૂલી ગઇ અને એ બિચારીને ગામમાં ઊંઘતી જ મૂકી આવી છુ! જૂઠું બોલવા માટે મને માફ કર."

આ સાભળતાં ટીપીનું હૃદય તેના હાથમા ન રહ્યું તેણે કરુણ આક્રંદ કર્યું. બીજાઓએ તેને આશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેને શાંતિ ન વળી. આખરે તેણે ભીષણ નિશ્ચય કર્યો.

જ્યારે બધાં ભરનિદ્રામા પોઢેલા હતા ત્યારે ટીપી ઊઠી. થોડો ખોરાક અને પાણી એક વાસણમાં ભરી લીધા. અને પોતાની કમરે બાધી ધીમે રહીને દરિયાના પાણીમાં સરકી ગઈ. રખેને કોઇ જાગી જાય ! લાંબું અંતર પાણીમાં કાપી તે તેના ગામના કિનારે પહોંચી. અને લપાતી છૂપાતી તે જ્યા પેલા દુશ્મનોની ટોળી પડી હતી ત્યાં ગઈ. તેની બહેન ટોળીના વડા માણસના પડખે સુખેથી ઊંઘતી હતી. તે જીવતી રહી હતી, એ જોઇ ટીપીને ઘણો હર્ષ થયો. ટીપીએ તેને ઘણી કાળજીથી અવાજ ન થાય એવી રીતે ઊચકી. પણ એમ કરતા બાળકીએ ચીસ પાડી. એટલે પેલો વડો જાગી ઊઠયો અને તેણે તેના માણસોને જગાડયા. પરંતુ ટીપી તો દુશ્મનો જાગી ઊઠી તેને પકડી પાડે તે પહેલાં બહેનને લઇ ગામ બહાર દોડી ગઈ હતી. પોતાનું બધુ જોર એકઠું કરીને દોડાય તેટલુ તે દોડી દુશ્મનો પાછળ પડયા હતા. તે તરીને આવી હતી તેથી તથા તેને ખૂબ જ દોડવું પડયુ હતુ તેથી તેને ઘણો થાક લાગ્યો હતો. છેવટે પોતે પકડાઈ જશે એવી બીકથી એક વૃક્ષની ઘટામાં તે સંતાઇ ગઇ. દુશ્મનોએ ભૂલથાપ ખાધી, અને તેઓ ટીપીથી આગળ ચાલ્યા ગયા.

થોડી વાર આરામ લઇને ટીપીએ તેની બહેનને પોતાની કમરે બાંધી, અને પારીટુટુ નામના એક ઘણા જ ઊંચા અને સીધા પર્વત પર ચડવા માંડયુ. પર્વત પર પોતે સહી-સલામત રહેશે એમ તેને લાગતુ હતુ.

જ્યારે ટીપી ઠેઠ પર્વત પર ચડી રહી ત્યારે સવાર પડતું હતું. સૂર્યનાં બાલકિરણો વૃક્ષઘટા, દરિયાનાં પાણી અને બેટો પર પથરાવા માંડ્યાં હતાં. આ દૃશ્ય થાકીને લોથપોથ થએલી ટીપીને ખૂબ ગમ્યુ. તેનો અર્ધો થાક આ દૃશ્યથી ઊતરી ગયો, તેને વધારે થાક ન લાગ્યો કારણકે તેને નાની બહેનને બચાવવાનો ખૂબ સંતોષ થતો હતો. તેની માતાએ કરેલી આજ્ઞાનું પાલન કરી શકી તેથી તે પ્રભુનો ખૂબ ઉપકાર માનવા લાગી.

પર્વત પર ચડતાં તેને ખૂબ વાગ્યું હતું. અણીદાર પથરા તેના નાજુક શરીરમાં ભોંકાતાં લોહીની ધારાઓ છૂટતી હતી. પણ આની તેણે પરવા ન કરી. ઓરોનાઓને પોતાની કમર પરથી છોડી ખોળામાં લેતા ઓરોનાઓ રડી. એનો રડવાનો અવાજ પાસેના મોટુરાઓ બેટ પર સભળાયો, જ્યાં ટીપીના ગામના માણસો માછલાં પકડવા જઇ વસ્યા હતા. તેમને એ જાણી આનંદ થયો કે ટીપી અને ઓરોનાઓ જીવતાં છે.

એમ કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. ત્યારબાદ પેલા જુવાનોની ટોપી પાછી ફરી અને મોટુરાઓ પરનાં માણસોને મળી તેઓએ તેમની બધી વિતક વાત જાણી. તેમણે વાઇકાટો દુશ્મનોને મારી હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલે તેઓ બધા શસ્ત્રો લઇને ટારાનાકી ગામે પહોંચ્યા. દુશ્મનોએ તેમના પાછા ફરવાની આશા બિલકુલ રાખી નહોતી તેથી લડવાની કાંઇ તૈયારી રાખી નહોતી. એટલે તેઓ બધા માઓરી લોકોના અચાનક હુમલાથી હારી ગયા અને ગામમાંથી નાસી ગયા.

એ પછી ટીપીનાં મિત્રો જ્યાં ટીપી હતી તે પર્વત પર ચડ્યા. જઇને જુએ છે તો, ટીપી ઊંડા શ્વાસ લઇ રહી હતી. ટીપીએ પોતાની સાથે લીધેલાં ખોરાકપાણી પૂરાં થઈ ગયાં હતાં તેથી બન્ને જણુ ભૂખે મરવા લાગ્યાં. ટીપી પોતાની નાની બહેનને મરતી જુએ એ સહન કરી ન જ શકે. એથી એણે પોતાનો હાથ ચીરી તેનું લોહી તેની નાની બહેનને ચુસાડવા લાગી હતી. આમ તેણે પોતાના લોહી વડે જ તેની માતાએ પોતાને સોંપેલ બહેનને પોતાની જિંદગીના ભોગે જીવતી રાખી. !

ભ્રમરને

કમળ મૃદુલ ખીલે દૃશ્ય જોનાર જોશે.
પરિમલ પણ એની શ્વાસ લેનાર લેશે.
તદપિ પ્રણય-ઝંખા-કમ્પ-સંતૃપ્તિ કેરો
મધુર ! અધિકારી તું વિના કોણ થાશે ?

પારાશર્ય.

—ને ...

પ્રિયે ! કવિજનો રચે કવિત હું પરે; તે તને
સમસ્ત શુભશબ્દકોષ થકી વર્ણવે; તે છતાં
અતુટ જ રહે સદા સકળ એમની એષણા.
રચું કવિત હું પરે ? નવ કદી મ; સાક્ષાત્ યદા
તમે જ કવિતા, તદા શીદ વૃથા કરું જલ્પન !

જયાનન્દ દવે

મૃત્યુ શાને ?

ડૉ. રમણિક ત્રિવેદી
ભા. પ્ર. કોઠારી

વિખ્યાત બેલ્જિયન ફિલસૂફ મેટરલિંકે કહ્યુ છે કે મૃત્યુ દેખાય છે તેટલુ દુઃખદ હોતુ નથી. આપણને ભાસતી તેની ભયંકરતા તો માત્ર જીવનની મૃત્યુ પહેલાંની રોગગ્રસ્ત સ્થિતિને લીધે જ હોઈ શકે. વળી મૃત્યુના પ્રસંગની આજુબાજુ સંકળાયેલા જીવનના બીજા કેટલાક સંજોગોથી પણ મૃત્યુ ભયંકર લાગે છે વસ્તુત તો મૃત્યુના પ્રસંગ કરતાં જેમાંથી તે પરિણમે છે તે જીવનના પ્રસગો જ ભયંકર હોય છે. સંબધીઓની, મિત્રોની અને કુટુંબીઓની વિવશતા અને બાળકોની નિરાધારતાનો વિચાર મૃત્યુને બિહામણુ બનાવે છે. ઉપરના કથન પ્રમાણે જો મૃત્યુ ભયંકર ન હોય તો આપણામાંનો દરેક જણુ મૃત્યુના વિચાર માત્રથી ઘડીભર શા માટે થંભી જાય ? મૃત્યુ એ જીવનની અપરિહાર્ય અને સુખદ છેલ્લી અવસ્થા હોય તો શા માટે આપણે તે તરફ જવા ઉત્સુક થતા નથી ? પરંતુ વસ્તુતઃ આપણામાં રહેલી જિજીવિષા એટલી વ્યાપક હોય છે કે જાણે અજાણે પણ દરેક પ્રાણી મૃત્યુનો પ્રસંગ ટાળવાને પોતાનાથી બનતુ સઘળું કરે છે. આ વૃત્તિમાંથી જ રોગપ્રતિકારનાં અને મૃત્યુનાં કારણોને સમજવાના માનવીના આજ સુધીનાં સર્વ પ્રયત્નો યોજાયા છે. આવા દરેક પ્રયત્ન પહેલાં તેના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે છેઃ આ મૃત્યુ શાથી ?

દિવસ અને રાત્રિ, કે પ્રકાશ અને અધકારનાં દ્વદ્વો જેવું જીવન અને મૃત્યુનું દ્વદ્વ કહી શકાય જીવનની કલ્પના સાથે જ આજે મૃત્યુની કલ્પના આપણી સામે ખડી થાય છે. ઓજસ, સક્રિયતા, એકીકરણુ અને સર્જશક્તિ એટલે જીવન; જડતા, નિષ્ક્રિયતા, વિઘટના અને સર્જશક્તિનો અભાવ એટલે મૃત્યુ. વિજ્ઞાને મૃત્યુની આ અવસ્થા કેવી રીતે આવે છે તે શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આ પ્રયત્નોનો હેતુ મૃત્યુને નિવારવાનો ન હતો પરંતુ જીવનની મર્યાદા બને તેટલી લબાવવાનો અને મૃત્યુના આકસ્મિક હુમલાને અટકાવવાનો હતો. આથી માણસ પોતે મૃત્યુના ક્યા પ્રકારના હુમલામાંથી બચી શકશે એ નક્કી કરી શકે છે, પરંતુ અંતે મૃત્યુ એ જીવનની અંતિમ દશા તરીકે અપરિહાર્ય રહે છે જ.

પ્રાણીશરીરો જે કોષોથી ઘડાયાં છે તેમના સ્વભાવનું અને ગુણધર્મોનું આજે ખૂબ તલસ્પર્શી વૈજ્ઞાનિક અવલોકન થઇ રહ્યું છે. આ કોષોમાં રહેલા ચેતનદ્રવ્યની પરિસ્થિતિઓ સામે ટકી રહેવાની શક્તિ અપરિમિત નથી. આવા કોષોને ખૂબ તપાવવામાં આવે, કે તેમને કચરી નાખવામાં આવે, અથવા તો તેમના ઉપર ઘાતક રાસાયણિક દ્રવ્યોની પ્રક્રિયા કરવામાં આવે તો ચેતનદ્રવ્ય તેના મૂળ સ્વરૂપે રહી શકે નહિ, એટલુ જ નહિ પરંતુ આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ લાંબો વખત ચાલુ રહે તો ચેતનદ્રવ્યના મૂળ સ્વરૂપમાં એવા અનેકવિધ ફેરફારો થાય કે જેથી એ ચેતનદ્રવ્યમાંથી કોઈ જુદાં જ દ્રવ્યો ઉદ્ભવે. આમ પેલા કોષો વ્યક્તિગત

રીતે એવા પલટાઇ જાય છે કે તેમનું મૂળ સ્વરૂપે પરિવર્તન થવું અશકય બને છે. આને કોષોની મૃત્યુદશા કહી શકાય. કોષોના સંબંધમાં જેમ બને છે તેમ પ્રાણીઓના વિષયમાં પણ બને છે. વ્યક્તિશરીરનો તેની સમગ્ર ચેતના સાથેનો નાશ એટલે મૃત્યુ. વિજ્ઞાને પ્રાણીશરીરના મૃત્યુનાં કારણોના અસ્વાભાવિક, વ્યાધિજન્ય અને શરીરપ્રકૃતિજન્ય એમ ત્રણ વિભાગ પાડયા છે.

પ્રથમ વિભાગના કારણોમાં અકસ્માતો, યુદ્ધપ્રસંગો, આપઘાતો અને માનવશક્તિનો જેના પર કાબૂ નથી એવા ધરતીકંપ, જલપ્રલય જેવા બનાવોનો સમાવેશ થાય છે. આવા દરેક કારણ વખતે સુનિયંત્રિત રીતે ચાલતા શરીરતંત્રમાં એકાએક અસહ્ય અને પ્રચંડ ફેરફારો થઇ જાય છે અતિ નાજુક રીતે ગોઠવાયેલા શરીરતંત્રની રાસાયણિક સમતુલાઓ એકાએક નાશ પામવાથી મૃત્યુ નીપજે. કોઇ અતિ પ્રિય સ્વજનના મૃત્યુસમાચાર સાંભળતા જ આખુ માનસતંત્ર જ્યારે બધીર થઇ જાય છે તે વખતે હૃદય અને ફેફસાં ઉપરનો મજ્જાતંત્રનો કાબૂ કેવળ સરકી જાય છે. આ સ્થિતિ અમુક ક્ષણો કરતાં વધારે સમય રહે તો શ્વસનતંત્ર અને રક્તાભિસરણની ક્રિયાઓ બંધ પડી જાય અને મૃત્યુ નીપજે. આવી જ કોઇક વસ્તુ જ્યારે પિસ્તોલની ગોળી છાતીની આરપાર નીકળી જાય ત્યારે બની જાય છે. કરોડરજ્જુને કાપી નાખતા આ આઘાતથી ચિત્તતંત્ર અને શરીર વચ્ચેના સંબંધો તૂટી જાય છે અને ચેતના તત્કાળ નાશ પામે છે. તલવારનો કારી જખમ, શરીર પર સેંકડો મણનું એકાએક આવી પડતું વજન, અથવા તો શ્વાસમાર્ગોને રૂંધી લેતા જળ–પ્રવાહ,—આ સર્વ અકસ્માતોના પરિણામે નીપજતાં મૃત્યુમાં આખુંય શરીરતંત્ર અસામાન્ય રીતે ખળભળી ઊઠે છે અને એક ક્ષણજીવી સામનો કરી અંતે બંધ પડી જાય છે. માનવી ધારે તો આવા ઘણા અકસ્માતોમાંથી બચી શકે. અથવા તો યુદ્ધો અટકાવી શકાય તો આવા અસ્વાભાવિક કારણોથી નીપજતા મૃત્યુ ઘણા અંશે ઓછાં કરી શકાય.

માનવશરીરના વ્યાધિઓને લીધે નીપજતાં મૃત્યુ ઉપર તો આજે વિજ્ઞાને આશ્ચર્ય-કારક વિજય મેળવ્યો છે. આ વ્યાધિઓનાં કારણોનો એટલો બધો ઊંડો અને ઝીણવટ-ભર્યો અભ્યાસ થયો છે કે પ્લેગ, કોલેરા, શીતળા, મેલેરિયા, ટાઇફોઇડ, ક્ષય, અને એવા જ બીજા રોગોથી થતા મરણોનુ પ્રમાણ આજે ઘટતું જાય છે. વળી જીવવાની રીતમા પણ વિજ્ઞાને જે જે ફેરફારો સાધ્ય કર્યા છે તેને લીધે રોગોના ઉપદ્રવોથી મૃત્યુનો ભય સદંતર ઓછો થઇ ગયો છે. માણસ ધારે તો તેના જીવનમાથી આજે નહિ તો એક બે દસકા પછી પણ સઘળા રોગોને નિર્મૂળ કરી શકે. આ ઉપરાંત બાલમરણનું પ્રમાણ પણ એટલુ બધુ ઘટાડી શકાય કે વ્યાધિથી થતા મૃત્યુની સંખ્યા નહિવત્ થઇ રહે. આમ કરવાને માણસે વિજ્ઞાનની બધી જ પ્રાપ્તિઓનો ઉપયોગ કરી તેની જીવન-પ્રણાલિકા ફરીથી રચવી પડશે કોઈ પણ કારણવશાત્ માણસ પ્રગતિશીલ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિઓનો ઉપયોગ ન કરે તો રોગપ્રેરક જન્તુઓના હુમલાને પરિણામે તેના શરીર ઉપર અને શરીરતંત્રમા એવી જાતના રાસાયણિક ફેરફારો થાય કે એમાંથી આખરે અસાધ્ય રોગાવસ્થા જન્મે. આ જન્તુઓ શ્વસનતંત્રમાં પ્રવેશે ને એના દરેક અંગમા વિષમય દ્રવ્યો પ્રવર્તી રહે અને કોષોના રાસાયણિક ઘટના એટલી બધી ફરી જાય કે એવા કોષો માત્ર ઘાતક કચરારૂપે જ

તંત્રમાં રહેવા માંડે. આવો કચરો અને શ્વાસમાર્ગોમાં એટલો જામી જાય કે એનું છેવટનું પરિણામ મૃત્યુ જ હોય ! વળી પચનતંત્રમાં કોઇ રોગજંતુઓ પ્રવેશી ત્યાં સફળ હુમલો કરે તો એ તંત્રના અવયવો છિન્નભિન્ન થઇ જાય, તે પોતાનું કામ સુવ્યવસ્થિત રીતે કરી શકે નહિ અને અંતે આખુંય શરીરયંત્ર પડી ભાગે. આમ મૃત્યુના આ બધાં કારણો શરીરમાં થતા અસામાન્ય રાસાયણિક ફેરફારો ઉપર અવલંબે છે. વિજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ દ્વારા આવી વિકટ અને અસાધ્ય પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનું શક્ય બન્યુ છે આમ મૃત્યુનાં બીજા વર્ગના કારણોને લીધે થતાં મરણો ઉપર જોઇએ તેટલો કાબૂ લાવી શકાય તેમ છે.

ઉપરના બે વિભાગોમાં જણાવેલા મૃત્યુનાં કારણો ઉપર થોડે ઘણે અંશે વિજય મેળવવા વિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિ સમર્થ બની છે; પરંતુ આજે વૈજ્ઞાનિકની સામે ઊભા થતા પ્રશ્નોમાં મૃત્યુનાં સ્વાભાવિક કારણો ઉપર વિજય મેળવવાનો કોયડો ઉકેલ માગી રહ્યો છે. આધુનિક યુગની આટલી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ હોવા છતાંય માનવી આ વિષયમાં તેના પૂર્વજો કરતાં વધારે સમર્થ નથી બન્યો એ સ્વીકારવુ રહ્યું. મૃત્યુના બીજાં બધાય કારણો બાદ કરતાં પણ આખરે શરીરનો નાશ થવાનો જ એ નક્કી. આનું કારણ એ છે કે શરીરતંત્રનું ઘડતર જ એ પ્રકારનુ છે તથા આપણી જીવન પ્રણાલિકા એ જાતની છે કે જેને પરિણામે મૃત્યુ એ જીવનનો અપરિહાર્ય અંત બની રહે.

કેટલાક ચિત્રકારોએ કરેલી કલ્પના પ્રમાણે મૃત્યુ ભયંકર અટ્ટહાસ્ય કરતા અને કર્કશ અવાજ કરતા હાડપિંજરના સ્વરૂપે આવતુ હોય છે. પરંતુ મૃત્યુની બીજી પણ એક કલ્પના છે: એ હંમેશાં બહુ જ ધીમે જો કે ખૂબ જ સચોટપણે ચાલી રહેલી એક ક્રિયા રૂપે શરીરમાં પ્રવર્તી રહેલું હોય છે. અકસ્માત કે કોઇ વિઘાતક રોગનો હુમલો ન હોય તો પણ, મૃત્યુ પામવાની ધરી ક્રિયા આપણા સૌના શરીરમાં સદૈવ ચાલી રહી હોય છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ આ ક્રિયાને લીધે મૃત્યુ પામવા માંડે છે. વળી ઘણી વખત કોઇ નૃત્યના રમણીય હલનચલન સમયે કે અભિનયની કોઇ મુગ્ધ કરી દેતી પળોએ કે સૂરીલા સંગીતના કોઇ મધુર તાન સમયે જ્યારે આપણને મૃત્યુનો લેશમાત્ર પણ ખ્યાલ હોતો નથી ત્યારે પણ મૃત્યુની ધરી ક્રિયા શરીરયંત્રમાં ચાલુ જ રહેલી હોય છે. અર્થાત્ જન્મથી માંડી સારાય જીવન દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે કોઇ પણ વિચાર જાગે ત્યારે ઘસાઇ રહેલા શરીરયંત્રના કોષોને લીધે મૃત્યુની ક્રિયા સદૈવ ચાલુ હોય છે. જન્મ પછીની દરેક ક્ષણે આપણે વૃદ્ધ થતા જઇએ છીએ તેમજ મૃત્યુની સમીપ આવતા જઇએ છીએ

ઉપરના વિવરણથી કદાચ જીવન વિષયક નિરાશા ભરેલા અને વિષાદપ્રેરક વિચારો ઉદ્ભવે, પરંતુ જીવનક્રિયાનું ચિત્ર ઉપર જણાવ્યું તેવું છેક ભયપ્રદ નથી. શરીરતંત્રમાં ચાલી રહેલી ક્રિયાઓનુ સમ્યક્ અવલોકન કરતાં તરત જ સમજાશે કે જેમ જેમ જૂના કોષો મૃત્યુ પામતા જાય તેમ તેમ જીવનમાં રહેલી સર્ગશક્તિના પ્રતાપે નવીન કોષો ઉદ્ભવતા જાય છે. કોષોના ચયોપાર્જનની આ ક્રિયાથી જ જીવન–મૃત્યુ વચ્ચેના સમ પ્રમાણનો કંઇક ખ્યાલ આવે બાલ્યાવસ્થા દરમ્યાન કોષસમૂહોની ચયક્રિયા કરતાં ઉપાર્જન

ક્રિયા વધારે સાર્વત્રિક હોવાથી શરીરવૃદ્ધિ થાય છે. યુવાવસ્થામાં વ્યયોપાર્જન ક્રિયાઓ વચ્ચેનું પ્રમાણ એટલું યોગ્ય રીતનું જળવાઇ રહે છે કે બીજા કશા અવરોધો ન હોય તો સંપૂર્ણ નીરોગી સ્થિતિ લાંબો સમય સાધી શકાય. આ દિશામાં વિજ્ઞાને થોડીઘણી જે પ્રગતિ કરી છે તેનાથી કાર્યસાધક યુવાવસ્થા અને નીરોગી પ્રૌઢાવસ્થા લાંબા સમય સુધી સાચવી શકવાનું આજે વધારે શક્ય બનતું જાય છે. પરંતુ કાર્યસાધક અને નીરોગી પ્રૌઢાવસ્થાની મર્યાદાઓ દુર્ભાગ્યવશાત્ અપરિમિત રહી શકતી નથી. આપણી ગમે તેટલી દરકાર હોવા છતાંય કાંઇક એવું બની જાય છે કે વ્યયક્રિયાની રાસાયણિક ઘટનાઓ ધીમે ધીમે બળવત્તર થતી જાય છે. આપણા શરીરનાં જુદાં જુદાં તંત્રોમાંથી કોઇ એકાદ તંત્રમાં ફાટ પડે છે અને વૃદ્ધાવસ્થાની શરૂઆત થાય છે. કોઇ વખત પચનતંત્રમાં તો કોઇ વખત ઉત્સર્ગતંત્રમાં અથવા ક્યારેક શ્વસનતંત્રમાં કે ક્યારેક રક્તાભિસરણતંત્રમાં આવી ફાટ પડે છે અને મૃત્યુની ક્રિયા વધારે વેગવંતી થતી લાગે છે. શરીરમાંથી સારી રીતે ન નીકળી શકતા કચરાને લીધે ઘણી વખત મૃત્યુની ક્રિયા વધારે વ્યાપક અને ઘેરી બનતી જાય છે. સાંધાઓમાં યુરિક એસિડનો જમાવ કે રક્તવાહિનીઓની શિથિલતા માનવીને મૃત્યુની વધારે સમીપ લઇ જાય છે વળી જીવનમાં ઊભરાતી ઊર્મિઓ અથવા તો તેને ઘેરી લેતા શોકાવેગો કે આનંદાવેશો પણ માનસતંત્રને ઘાતક ધક્કા આપી મૃત્યુની ક્રિયાને વધારે ઝડપી બનાવે છે. મૃત્યુનાં આ શરીરપ્રકૃતિજન્ય કારણો જાણ્યા પછી કદાચ એવું સંભવિત બને કે જેનાથી આવાં કારણો જેમ બને તેમ ઓછાં ઉદ્ભવે એવા સંજોગો ઉપજાવી શકાય. આમ થાય તો મૃત્યુની ક્રિયાનો વેગ થોડે ઘણે અંશે ઓછો કરી શકાય.

શરીરની સાથે સંકળાયેલાં મૃત્યુનાં બાહ્ય કારણોમાં આસપાસના વાતાવરણના ઉષ્ણુમાનનો અને જીવન જીવવાના વેગનો સમાવેશ થઇ શકે. વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી એમ માલુમ પડ્યું છે કે ઓછા ઉષ્ણુમાને રહેલાં પ્રાણીઓ વધારે ઉષ્ણુમાને રહેતાં પ્રાણીઓ કરતાં વધારે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકે છે ઠંડા પ્રદેશના વતનીઓની ગરમ પ્રદેશના વતનીઓ કરતાં લાંબી જીવનમર્યાદા આ જ સિદ્ધાંત પર અવલંબે છે. મોટા પાયા પર અને સાર્વત્રિક રીતે નિયંત્રિત હવામાન (Air-conditioning) યોજનાની સહાયથી (આવાં કારણોથી) વધી પડતા જીવનક્રિયાના વેગને અટકાવી જીવનમર્યાદાને લાંબી બનાવી શકાય. વળી હવામાનનાં ભેજ કે સૂકાપણા પર પણ જીવનની ક્રિયાઓનો આધાર રહે છે. ભેજવાળી હવામાં શરીરતંત્રો પર વધારે પડતા બોજાને લીધે કોષોને વધારે પડતો ઘસારો લાગે છે. આ સર્વ કારણો કરતાંય અસ્વાભાવિક વેગથી જીવાતા જીવનમાં કોષોનો ક્ષય ખૂબ ઝડપથી થાય છે અને આથી મૃત્યુની ક્રિયા ઝડપી બને છે. દાખલા તરીકે, નિયમિત રીતે તાલીમ પામતા શરતના ઘોડા જીવનની એટલી શક્તિ ખરચી નાખે છે કે તેમનું સરેરાસ આયુષ્ય ગાડીને જોડાતા સામાન્ય ઘોડાના આયુષ્ય કરતાં સાધારણ જ ઓછું હોય છે. અર્થાત્ જીવનની ક્રિયાનો વેગ જેટલો અસ્વાભાવિક તેટલો જ કોષોનો વધારે પડતો ઘસારો થાય છે. આથી સતત ચાલી રહેતી મૃત્યુની ક્રિયા પણ તેટલી ઝડપી બને છે.

ઉપર વર્ણવેલા મુદ્દાઓનું અવલોકન કરતાં એવું જ લાગે કે શરીરતંત્રની પ્રાકૃતિક લાક્ષણિકતા, બાહ્ય કારણોની શરીર પર થતી અસર અને જીવન દરમ્યાન ઉદ્ભવતા આવેશ-

મય માનસ વ્યાપારો—આ સર્વને લીધે સ્વાભાવિક મૃત્યુનાં કારણો પર વિજ્ઞાનને વિજય મળવો અશક્ય છે પરંતુ હજુ આ વિષયમાં વિજ્ઞાને છેવટની નિરાશા જાહેર કરી નથી. આજે ચાલી રહેલા પ્રાયોગિક અભ્યાસમાંથી થોડીક રસમય અને ઉપયોગી વિગતો વૈજ્ઞાનિકને મળી છે. અમુક જાતના કોષસમૂહોને યોગ્ય પોષણથી ઘણાં વર્ષો સુધી જીવંત રાખી શકાય છે. મરઘીના હૃદયના કોષસમૂહો તેના શરીરની બહાર પંદરથી પણ વધારે વર્ષ સુધી જીવંત રાખી શકાયા છે. આમ કરી શકવા માટે પોષક માધ્યમ, વ્યયદ્રવ્યોનો યોગ્ય નિકાલ અને રોગજંતુઓનો અભાવ–આ ત્રણ વસ્તુઓ ખાસ આવશ્યક હોય છે. આ પ્રયોગોથી સાબિત થાય છે કે વ્યયદ્રવ્યોરૂપી વિષોનો શરીરમાંથી સારી રીતે નિકાલ થઈ શકે, યથાર્થ પોષણ મળી શકે અને શરીરનાં વિવિધ તંત્રોની ક્રિયા વચ્ચે અત્યંત કાર્યસાધક સંવાદ હોય તો શરીરયંત્રનો ઘસારો બળવત્તર થઇ પડે નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ નવીન કોષોનું ઉપાર્જન સમર્થ રીતે થવાથી શરીરની પુનર્રચના આપોઆપ સિદ્ધ થાય. સાદાં એકકોષી પ્રાણીઓમાં પુનર્જીવનની ક્રિયા આજે પ્રયોગોથી સિદ્ધ થઈ છે, પરંતુ સંકુલ માનવ શરીર-તંત્રમાં આ કેવી રીતે સાધ્ય થઇ શકે એ વિચારવાનું છે. જે શરીરયંત્રના એકેએક અવયવમાં કરોડો કોષો અત્યંત નાજુક રીતે અને છતાંય આશ્ચર્યકારક ચોકસાઈથી ગોઠવાયા છે તે શરીરમાં પુનર્જીવનની ક્રિયા કયા સિદ્ધાંતો ઉપર રચાશે? માનવીના માનસ વ્યાપારો પણ એટલા સંકુલ છે કે લાંબું આયુષ્ય સિદ્ધ કરવામાં તે અંતરાય રૂપ નીવડે. આપણી ઊર્મિઓ અને આપણા આવેગો જીવનને અમુક અંશે ટૂંકું કરે છે જ. લાંબું આયુષ્ય ભોગવવાને કદાચ આપણે ઊર્મિઓ અને આવેગો વિનાનું રંગવિહીન જીવન ગાળવું પડે. વળી જીવનના વેગને ધીમો કરવાને આપણે કદાચ આપણને પ્રિય લાગતાં હલનચલનો પણ ઓછાં કરવાં પડે. શરીરની ક્રિયાઓના પરિણામે તંત્રમાં જામતાં 'શ્રમવિષો'નો સારી રીતે નિકાલ કરવાને આપણે આપણાં હલનચલનો માટે ખૂબ જ તકેદારી રાખવી પડે. આ બધું થાય તો આપણું સામાજિક જીવન, આપણી રસમય પ્રવૃત્તિઓ અને આપણા આનંદોનું શું થાય? પોતાની વેગવાન પ્રવૃત્તિઓ, અનિયંત્રિત ક્રિયાશકિત અને ઉદ્દામ આવેગોની કિંમત માણસે આપવી જ જોઇએ જીવન જેટલું વધારે રંગીન તેટલી આયુષ્યમર્યાદા ટૂંકી. પ્રશ્ન એ છે કે માણસ માત્ર લાંબા આયુષ્ય માટે જીવે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર આ વિષયમાં વિજ્ઞાનની ભાવી પ્રવૃત્તિ રચાશે આનંદઆવેગો અને સમગ્ર જીવનને આવરી લેતી ઊર્મિઓ ભરી સમૃદ્ધ જીવનની એક જ ક્ષણની જેને ઝંખના હોય તેની સામે રજુ થયેલી સેંકડો વર્ષોના લાંબા પણ રંગવિહીન અને નિષ્ક્રિય આયુષ્યની સંભાવના કદાચ જરા પણ સ્પર્શ કર્યા વિના રહી જાય.

આમ વિસ્તૃત આયુષ્યમર્યાદા કદાચ વૈજ્ઞાનિક કુતૂહલ સંતોષવા ખાતર સિદ્ધ કરી શકાય; પરંતુ તેનો વ્યાવહારિક સ્વીકાર આજે તો લગભગ અશક્ય લાગે છે. મૃત્યુ કદાચ વ્યકિતગત રીતે એક મોટો ધક્કો લાગે પરંતુ તેની સમગ્ર અસર તો જીવનને વધારે સબળ બનાવવાની જ હોય છે. આજે તો જર્મન ફિલસૂફ ગેટેનું કથનઃ "સમૃદ્ધ જીવન સિદ્ધ કરવા માટે પ્રકૃતિ મૃત્યુની અતિ કાર્યસાધક તરકીબ યોજે છે" એ સાચે જ યથાર્થ લાગે છે.

અનન્તનાં ન્હોતરાં!

દેવજી રા. મોઢા

આવ્યાં આવ્યાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!
મારે ન્હોતરાં રાખવાં માન્ય!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

હું વાટ જોતી'તી ક્યારની રે!
આવી લાગી એ વેળા ધન્ય!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

ગાઇ લીધાં, ગુંજી લીધાં સઘળાં જીવનગીત;
એક અધૂરું નથી હવે,
મને લાગી અનન્તથી પ્રીત!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

આવ્યાં આવ્યાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!
મારે ઉર ઉછળે આનંદ!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

ઘન આંધી શમી ગઇ ઉરની રે!
મીઠાં તેજ ટમટમતાં મંદ!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

આશા એક ન અણફળી, વણપૂરી નહીં કોડ;
ઉઠયો વિરલ તરંગ, ને
મને સાંભરી અનન્તની સોડ!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

આવ્યાં આવ્યાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!
મારે હસતે મુખે મંજુર!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

મને લેશ તમન્ના ન તાણની રે!
હું પારખું એ પ્રેમનાં પૂર!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

દિવસ સેવા દોહ્યલા કર્યા વિવિધ પ્રયાણ;
પણ હૃદિયે રાખેલ મેં
એક અનન્તનું એંધાણ!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

મીઠાં મીઠાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!
મને મીઠો ન્હોતરિયાનો સાદ!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

મારે પ્હોં'ચવું અનન્તની અટારીએ રે!
મારા ઝટ્પટ્ ઉપડે પાદ!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

દેવા! ઢીલ કરો નહીં, છલકે રસકાસાર!
હું તૈયાર થઇ ઉભી, હવે તમ્મારી વારે વાર!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

આવ્યાં આવ્યાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!
મારે મન ઉપજ્યાં અભિમાન!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

જઈ ઝૂલવું વિરાટને હિંડોળડે રે!
મારે થાવું અનન્તનાં મેમાન!
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે!

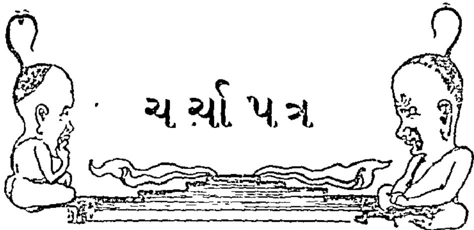
તડાગ-જીવન

પ્રતાપરાય

નીરક્ષીરવિવેકમાં નિપુણ જે તે રાજહંસો ગયા
તે ઠામે શઠટાંભિકો હતબકો સ્વાર્થે સમાધિસ્થ આ!
જ્યાં ષટ્પદ સૌરભે ઉમટતા, ગુંજારવે મૂર્છતા,
ત્યાં ભેકો કરી કર્કશધ્વનિ સુકા વાનીરથી ઠાકતા!

જે વારિ મદમત્તહસ્તિમદથી પ્હેલાં સુગન્ધી બન્યું
તે ડ્હોળાય કઠોર સૂકર પદાઘાતે વલોવાયલું!
ના રોકાય તીરે પીવા જળ કદી થાકેલ પાન્થાતિથિ;
આ રીતે બહુ જીવવા તણી હવે ઈચ્છા કશી રહી નથી. ૨

આવા શોકવિચારમગ્ન રહીને કાસાર કાયા ઘસે,
ગ્રીષ્મે, "તોપણ આ બરે જલચરો મારે પડ્યાં આશરે
તેનું શું?" કરી એ વિચાર મનમાં કાયા ટકાવી રહે,
ને એ મૂક, કૃતજ્ઞ, રમ્ય મુખડાં આશ્વાસ આપી શકે! ૩

૧

'પ્રસ્થાન'ના તંત્રીશ્રી,

'અષાડ'ના 'પ્રસ્થાન'માં આવેલ 'આધુનિક કાવ્યપ્રવાહ'નો એક માહિતીદોષ શ્રી. બલવંતરાય ઠાકોરે બતાવ્યો..તે પરથી બીજા કેટલાક દોષો, જેની તરફ મારું ધ્યાન ગયું હતું તે દર્શાવું છું.

(૧) શ્રી ન્હાનાલાલને સુધારનાર હેડમાસ્તર કેશવરામ નહિ એમ શ્રી ઠાકોર કહે છે. હુ તેમા ઉમેરું છું કે તેમનુ નામ પ્રો. કાશીરામ મેવકરામ દવે, જે કેટલોક સમય મોરબી હાઈસ્કુલના હેડમાસ્તર હતા.

(૨) " મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રખર વિરોધી હોવા છતાં 'ગુજરાતનો તપસ્વી' લખીને ગાંધીજીની મહત્તાના યશોગાન " શ્રી. ન્હાનાલાલે ગાયાં એમ કહેવુ તે યોગ્ય નથી. શ્રી ન્હાનાલાલે ગાંધીજીની પચાસમી જયંતીના પ્રસંગે આ કાવ્ય લખ્યું ત્યારે તે ગાંધીજીના પ્રશંસક હતા. વિરોધની શરૂઆત તો પછી થઇ.

(૩) " તાજમહેલના દર્શન પછી એમની કલ્પના એટલી સતેજ થઇ કે એમણે 'તાજમહેલ' જેવું સુંદર કાવ્ય ગુજરાતને આપ્યુ. " શ્રી ન્હાનાલાલ પરત્વે આ વિધાન ખોટું છે. તેમણે તાજમહાલ (મહેલ નહિ) જોયા વિના જ આ કાવ્ય લખ્યું હતુ

(૪) " શ્રી. ખોટાદકર અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યથી બહુ પરિચિત હતા. " આ બરાબર નથી. ખોટાદકરને અંગ્રેજી ભાષાનું કે સાહિત્યનું બિલકુલ જ્ઞાન નહતું, એટલુ જ નહિ પણ ગુજરાતી ફાઈનલની પરીક્ષામા પણ તે નાપાસ થયા હતા અને તેથી રાજકોટની ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ને દાખલ થઇ શકયા નહિ અને આખી જિંદગી અનટ્રેન્ડ શિક્ષક તરીકે તેમને ગાળવી પડી

(૫) " એમણે ખોટાદમાં મહેતાજી તરીકે જીવન વ્યતીત કરેલુ " એમ ખોટાદકર વિષે કહેવાયું છે. પણ મરણ પહેલાં જ તે ખોટાદમાં શિક્ષક થયેલા, તે પહેલા ભાવનગર રાજ્યના ઘણાં નાનાં ગામડાઓમા તેમણે જીવન ગાળેલું.

(૬) " ગુજરાતે એમના જીવન દરમ્યાન એમની કદર કરી નથી ! " આ વાકય આ ભાષણ–કર્તાની માફક જ બીજા ઘણાએ વાપર્યું છે. પણ તે ખરું છે ? ખોટાદકરના કાવ્ય-સંગ્રહો છપાવવા માટે તેમને હમેશાં આર્થિક મદદ કરનાર મળ્યા, પ્રસ્તાવનાઓ લખનાર વિદ્વાનો મળ્યા, ભાવનગર રાજ્યે આ અનટ્રેન્ડ શિક્ષકને માટે રસ્તો શોધી કાઢી તેમને કવિ તરીકે વીસ રૂપિયા વધારાનો પગાર આપવાનું ઠરાવ્યું, શ્રી અંજારિયાએ 'કાવ્ય-માધુર્ય'માં તેમને સ્થાન આપ્યુ. પણ 'કદર' નામની કોઇ ખાસ ચીજ છે જે ગુજરાતીઓ આપતા નથી, કારણ તે કોઇની પામે નથી.

નવલરામ ત્રિવેદી

૨

‘ વિજ્ઞાન અને ચૈતન્ય ’

‘ અનામી ’ નામે કોઇ ભાઇએ ‘ વિજ્ઞાન અને ચૈતન્ય ’ નામે જે લેખ લખ્યો છે તે ‘ પ્રસ્થાન ’ના ચૈત્રના અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૩૯ થી છપાયો છે.

તે લેખમાં કંઇ ખાસ નવીન કે મહત્ત્વનું નથી, પણ વૈજ્ઞાનિકો ઉપર કેટલાક ખોટા સિદ્ધાન્તો આરોપી તેમને વગોવ્યા છે. એના એક મહત્ત્વના ખોટા સિદ્ધાન્ત વિષે અહીં હું ચર્ચા કરીશ.

શ્રી અનામી એ લેખમાં પૃષ્ઠ ૫૪૨ ઉપર આમ લખે છે : “ વિચાર કરતાં પ્રતીતિ થાય છે કે આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ કોઇ જડદ્રવ્યમાંથી નહિ, પરંતુ ચૈતન્યમાંથી થઇ છે. જડવાદીઓનું એવું મંતવ્ય છે કે આદિકાળમા ચૈતન્ય જેવું કાંઈ હતુ જ નહિ. અને ચૈતન્યની શરૂઆત તો ક્રમવિકાસ (evolution) થતાં બહુ મોડી થઇ હતી. ”

શ્રી અનામીને પૂછવાનુ મન થાય છે કે કયા વૈજ્ઞાનિકે-એમને હિસાબે ‘ જડવાદી ’ એ-એમ માન્યુ છે કે આદિકાળમા ચૈતન્ય જેવું હતુ જ નહિ અને એની શરૂઆત તો ક્રમવિકાસ થતા બહુ મોડી થઇ હતી ! છેલ્લા પચાસ વર્ષના, અરે ડાર્વિનથી માંડીને પણ, કોઇ વૈજ્ઞાનિકે એવુ માન્યાનુ મે વાંચ્યુ નથી.

જર્મન વૈજ્ઞાનિક અર્નેસ્ટ હેકલ (Ernst Haeckel—૧૮૩૪-૧૯૧૯) સમર્થ વિચારક પણ હતો એણે જર્મન ભાષામા Die Ratsel der Welt નામે પુસ્તક લખીને વિકાસવાદને આધારે ‘ વિશ્વનો કોયડો ’ ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પુસ્તકનું અંગ્રેજીમા *The Riddle of the Universe* નામે ભાષાન્તર થયું છે. એ પુસ્તક વાંચ્યે સમજાશે કે એ વૈજ્ઞાનિક વિશ્વના મૂળતત્ત્વને substance નામ આપે છે. અને એ તત્ત્વ જડ જ નહિ, પણ ચેતન પણ છે એમ માને છે. આ રહ્યાં એના વચનો:

“ Matter and energy are but two inseparable attributes of the one underlying substance ” (પૃ. ૧૭૭)

આ વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે જડ દ્રવ્ય અને ચૈતન્ય મૂળતત્ત્વના કદાપિ જુદા ન પાડી શકાય એવા ગુણ છે.

સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોના ને વિચારકોના અભિપ્રાયોને આધારે અને બહુ વર્ષોને ચિંતને સં ૧૯૯૦ મા ‘ઇશ્વરનો ઇનકાર’ નામે પુસ્તક મેં લખેલું. તેમા મે સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે કે substance ‘ તત્ત્વ એ મૂળ પદાર્થ અતિસૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં પોતાના સ્વભાવને વશ રહી અવકાશમા ભ્રમણ કર્યા કરે છે. એ તત્ત્વના બે મુખ્ય ગુણ છે · પ્રકૃતિ (matter) અને પુરુષ (Energy અથવા spirit). આ બે ગુણ પોતાના ગુણી તત્ત્વથી કદાપિ જુદા પડી શકતા નથી અને તેથી પોતે એક બીજાથી પણ જુદા પડી શકતા નથી. તેઓ તત્ત્વમાં સદા સાથસાથે જ રહેલા છે હેક પહેલેથી તે આજ જગદીશચંદ્ર બોઝ સુધીના બધા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો દૃઢ મત છે કે પ્રકૃતિથી પુરુષ તેમજ પુરુષથી પ્રકૃતિ કદાપિ અલગ થઇ શકે જ નહિ, રહી શકે જ નહિ. ગાંધીજી જેવા આધ્યાત્મિક પુરુષ પણ માને છે કે ‘વિશ્વમાં જેમ સર્વત્ર ચૈતન્ય કે આત્મા એક જ છે તેમ જ જડ ગણાતું દ્રવ્ય પણ એક જ છે, અને તત્ત્વતઃ જડ અને ચેતન બંને નોખા પાડી જ ન શકાય. ’ (“ હરિજનબંધુ ’ તા. ૬-૮-૧૯૩૩)”

અને ત્યારે હવે શ્રી અનમલ કોઇ પ્રસિદ્ધ જડવાદી (?) વૈજ્ઞાનિકને એમ કહેતો બતાવશે કે "આદિકાળમાં ચૈતન્ય જેવું કાંઈ હતું જ નહિ, અને ચૈતન્યની શરૂઆત તો ક્રમવિકાસ થતાં બહુ મોડી થઈ હતી?"

અને 'આદિકાળ' એ ભાઈ શેને માને છે? કાળ અને દેશ શું અનાદિ અનંત નથી? એ જ પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક હેકલ પોતાના એ જ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૯૮ ઉપર આમ લખે છે:

The extent of the Universe is infinite and unbounded, it is empty in no part, but everywhere filled with substance. The duration of the world is equally infinite and unbounded, it has no beginning and no end, it is eternity. (વિશ્વનો વિસ્તાર અનંત અને અસીમ છે, એ કોઇ જગાએ ખાલી નથી, પણ સર્વત્ર તત્ત્વથી ભરેલું છે. તે જ રીતે જગતનો સ્થિતિકાળ અનંત અને અસીમ છે; તેને આદિ નથી અને અંત પણ નથી; એ નિત્ય–સનાતન છે.

આપણું જૈન દર્શનશાસ્ત્ર પણ એમ જ માને છે

અને એ સ્થિતિમાં ત્યારે વિશ્વના સર્જક–વિનાશકની પણ જરૂર ક્યાં રહી? શ્રી. અનમલ એરિસ્ટોટલનું પ્રમાણ આપે છે કે "There must be a Prime mover, who is the ultimate source of every motion in the world. This Prime mover must be himself unmoved, since otherwise there would be needed another source motion prior to him." (કોઇ એક પ્રથમ ચલાવનાર હોવો જોઇએ, જે જગતની પ્રત્યેક ચલનનુ ચરમ કારણ છે. આ પ્રથમ ચલાવનાર પોતે તો ચલનહીન જ હોવો જોઇએ, કારણકે નહિ તો તેના પહેલાં પણ ચલનનું બીજુ કોઇ કારણ માનવું પડે) પણ જ્યા ચલન અનાદિ અનંત અને સર્વવ્યાપક છે, ત્યાં એ ચલનના પ્રથમ ચલાવનારની જરૂર જ શી ? વિશ્વના સર્જક–વિનાશકની જરૂર જ શી ?

શ્રી અનમલને "વિચાર કરતાં પ્રતીતિ થાય છે કે આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ કોઇ જડ-દ્રવ્યમાંથી નહિ, પરંતુ ચૈતન્યમાંથી થઇ છે." ત્યારે આજે વિશ્વમાં જે જડ દ્રવ્ય દેખાય છે એ ક્યાંથી આવ્યું તેનો અનમલ ખુલાસો કરશે?

હવે અંતે એક વાત: શ્રી અનમલ આજના વૈજ્ઞાનિકોને જડવાદી કહે છે, પણ એમનું એમ કહેવું છેક અનર્થક છે એમ ઉપરના આખા ચર્ચાપત્રથી જણાશે વળી આપણે નિત્યનવીન શોધોને અવગણીએ અને છેક પ્રાચીન કાળના એરિસ્ટોટલને આવા વિજ્ઞાનના યે વિષયમાં પ્રમાણભૂત ગણીએ, આગળ ચાલવાને બદલે જડ થઈ બેશી રહીએ ત્યારે આપણે જડવાદી કે નિત્યનવીન શોધો કરી પ્રગતિ કરનાર વૈજ્ઞાનિકો જડવાદી? શ્રી અનમલ જરા વિચાર કરી જોશે? વિશેષ તો શું?

'પાટીદાર' મંદિર,   નરસિંહભાઈ પટેલ
આણંદ

ઓખાતટે

મનુભાઈ ત્રિવેદી

હું આ તટે, સુભગ મંદિર ઓ તટે ને
વચ્ચે ઝુલે ઉદધિ કુહુ બની ઉનાળે.
એ ઘૂઘવે સ્ખલરેલ નટે ઉછાળે.
હું—આ ઉભી દૂર તટે, શિશુ જેમ—ઘેને,
જોઇ રહું દુઃખી દગે દધિ ચેન ચાળા.
મારે હર્યું અહીં રહ્યું રડતું ઉશાળા.

હમેશ જાય લઇ યાત્રિક હોડકાં કૈં;
હમેશ જાય પ્રભુદર્શનવાંછું યાત્રી,
એને ઉરે ન ડર લોલ વિલોલ કેરો,
મારૂં ય હૈયું નવ ક્ષોભ વિલોભ તેથી

શા કામની ઉદધિ દૃશ્ય કુદી જનારી,
હોડી મને જ્વ છલે ઉરમાં અશ્રદ્ધા
કેરો સમુદ્ર ? અતિ સ્હેલ જલે ભરેલો
ઓળંગયો, અતિવ દુસ્તર શંકઘેરો.

निःशस्त्र प्रतिकार विरुद्ध सत्याग्रह

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

જ્યારે ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે કાયદો તોડવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે દુનિયા નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારથી જ વાકેફ હતી. જ્યારે પ્રતિપક્ષી પાસે યુદ્ધનો સંપૂર્ણ સામાન તૈયાર હોય છે અને તેની શક્તિ પણ આપણી શક્તિ કરતા ખૂબ વધારે હોય છે ત્યારે સશસ્ત્ર વિરોધનો કંઈ અર્થ રહેતો નથી; સશસ્ત્ર વિરોધ કરવાની સાથે જ દુશ્મન આપણી શકિતને કચડી નાખે છે. દુશ્મનના આ હુમલાથી બચવા માટે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારની રીત લોકોએ શોધી કાઢી અને તેનો પ્રયોગ પણ કર્યો. ઇંગ્લંડમાં મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્યાની સ્ત્રીઓએ નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર વડે પુરુષો અને રાજસત્તાને હેરાન કરી મૂકયા. એ લડતમાં શસ્ત્ર લઈ પ્રતિપક્ષીને મારવા અને ઘાયલ કરવાની વાત છોડી બીજાં બધા તોફાન હલાલ ગણાતા. જનતા અને સરકારનું ધ્યાન પોતા પ્રત્યે દોરવા માટે ઇંગ્લંડની મતાધિકાર માગતી સ્ત્રીઓ પોસ્ટની ટપાલ નાખવાની પેટીઓનાં મોંમાં તેજાબ રેડતાં પણ ન ચૂકી.

મિલમજૂરો અને મિલમાલિકો વચ્ચે જ્યારે ઝઘડા થાય છે ત્યારે મિલમજૂરો સમજે છે કે તેમનાથી સશસ્ત્ર પ્રતિકાર થઈ જ ન શકે. સશસ્ત્ર વિરોધ થતાં જ લશ્કર બોલાવવામા આવે છે, લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવે છે, મજૂરોના આગેવાનોને દેશનિકાલ કરવામા આવે છે અથવા એમને સખતમા સખત સજા કરવામા આવે છે. એવું દમન કરવામા આવે છે કે મજૂરો ફરી વર્ષો સુધી પ્રતિકારનું નામ જ લઈ શકતા નથી. આ બધું વિચારી નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનો ઉપાય શોધવામા આવ્યો

પણ આમા પ્રતિપક્ષીને દબાવવો, તેને હેરાન કરવો, બની શકે તેટલુ તેને નુકસાન પહોચાડવુ, તેના દુશ્મન જોડે સુલેહ કરવી અને બન્નેએ મળી તેને હરાવવો, ગમે તે પ્રકાર પોતાના પ્રતિપક્ષીને પરાસ્ત કરવો વગેરે બધી વાતો યોગ્ય ગણાય છે.

ગાંધીજીને આ દુર્નીતિ પસંદ ન હતી. તેઓ પોતાની આર્યતા અને સર્વહિતની કલ્યાણકામનાનો ત્યાગ કર્યા વિના જ લડવા માગતા હતા. તેથી તેમને વારંવાર પોતાના પક્ષને તેમજ વિરોધીઓને કહેવું પડતુ કે તેમની કાર્યપદ્ધતિ ઓર જ છે, તેમનો ઉદ્દેશ કંઈ બીજો જ છે, તેમની ફિલસૂફી જ જુદી છે આ નવી દૃષ્ટિ માટે તેમને એક નવા અને સમર્થ શબ્દની જરૂર પડી જાહેર નિમંત્રણ કરીને તેમણે એક આવા શબ્દની માગણી કરી. આ માટે તેમણે એક હરીફાઈ પણ જાહેર કરી. સ્વ. મગનલાલભાઈએ આ હરીફાઈમાં જીત મેળવી નવો શબ્દ આપ્યો—સદાગ્રહ. તેમા થોડોક ફેરફાર કરી ગાંધીજીએ તેને 'સત્યાગ્રહ' નામ આપ્યુ. થોરોએ જેને 'સિવિલ ડિસઓબીડિયન્સ' (નવિનયભંગ) નામ આપ્યુ તેના માટે જ મગનલાલભાઈએ સદાગ્રહ શબ્દ સૂચવ્યો. વિનયનો અર્થ છે ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ ચારિત્ર્યનો ત્યાગ ન કરવા છતાં જે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે અથવા

જે વિજય વડે ઉચ્ચ ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ ઉત્કટ રૂપે પ્રતિપક્ષી પર પડે છે તેનું જ નામ 'સત્યાગ્રહ' સત્યાગ્રહ વડે આપણે પ્રતિપક્ષીને બતાવી આપીએ છીએ કે જે માણસ સત્ય પર આરૂઢ છે અને દુનિયાદારીની વાતોથી નિર્લિપ્ત છે તેને ડરાવવો, કચડી નાખવો, કોઈ પણ મહાન બળવાળી સમ્રાટ માટે પણ સહેલું નથી. દરેક માણસમાં ક્યાંક ને ક્યાંક આત્મશક્તિ છુપાએલી પડી જ હોય છે. જ્યારે સત્યાગ્રહીની આત્મક્લેશજનિત બહાદુરીથી—સહનશક્તિની તીવ્રતાથી—દમન કરનાર પરાસ્ત થઈ જાય છે, તેની હીનતા નિર્વીર્ય બને છે ત્યારે તે વિચારે છે કે આ આત્મશક્તિ શી વસ્તુ છે? આ માણસ શા માટે પોતાનું બધું હોમવા તૈયાર થયો છે? અને શા કારણે મારું તેની આગળ કશું ચાલતું નથી? ત્યારે ઉચ્ચ ચારિત્ર્યની આગળ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ અને હીન વૃત્તિઓ હારી જાય છે ત્યારે ત્યાં આર્યતા, સાધુતા અને ન્યાયબુદ્ધિનો ઉદય થાય છે જ. સત્યાગ્રહી પોતાના આર્યત્વથી પહેલાં પ્રતિપક્ષીને હરાવે છે, પછી કિંકર્તવ્યમૂઢ બનાવે છે અને અંતે પોતાના તેજથી તેને અમુક અંશે સદાચારપરાયણ બનાવે છે.

કોઈ એક બાદશાહે કહ્યું હતું કે જો હું કોઈની જોડે વ્યવહાર કે સંબંધ કરું અને છતાં તે માણસ દીન અને દરિદ્રી રહે તો તેમાં મારી મોટાઈ શાની? આ રીતે સત્યાગ્રહી પણ કહે છે કે હું કોઈની જોડે સંઘર્ષમાં આવું છતાં પણ તે માણસમાં હીનતા અને અનાર્ય વૃત્તિ કાયમ રહે અથવા વધે તો સત્ય અને પ્રેમની કિંમત શી રહી?

મેં જેનો વિરોધ કર્યો તે અંતે જ્યારે સત્યાગ્રહીનો યોગ્ય પ્રતિપક્ષી બનશે—મારે માટે શોભાસ્પદ વિરોધી બનશે—ત્યારે જ મારા વિરોધની કંઈક અસર થઈ કહેવાય. જો હું કલ્યાણકારી છું તો મારા વિરોધથી મારા પ્રતિપક્ષીમાં આર્યવૃત્તિનો ઉદય થવો જ જોઈએ. શ્રી ભગવાને અવતાર લઈ જે જે દૈત્યોનો વિરોધ કર્યો તે બધાઓનો અંતે ઉદ્ધાર જ થયો તેથી જ્ઞાની ભક્તે કહ્યું 'क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः'। ભગવાનના ક્રોધની અસર વરદાનની જેમ કલ્યાણપ્રદ હોય છે. સત્યાગ્રહનું પણ આવું જ છે. કોઈને પરાસ્ત કરવો એ બિલકુલ ગૌણ વસ્તુ છે. તેની હીનતાનો નાશ કરી તેનો ઉદ્ધાર કરવો એ જ મનુષ્યોચિત મહત્ત્વાકાંક્ષા હોઈ શકે છે.

નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારની સામે આવો ઊંચો આદર્શ નથી. સશસ્ત્ર પ્રતિકાર કરી નથી શકતા એ જોઈ લાચારીથી, દ્વેષથી, બળતા હૃદયે, કાતર બુદ્ધિથી, પ્રતિપક્ષીને જેમ બને તેમ નુકસાન પહોંચાડ્યું તેમાં ચારિત્ર્યનો જરાયે વિકાસ નથી. બન્ને પક્ષોનો વિકાસ એ જ સત્યાગ્રહનું અભીષ્ટ છે. જેણે સત્યાગ્રહધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તેની પરમ મંગલકારી વીરતા સહુ માટે આશીર્વાદ સ્વરૂપ છે. કેમકે તેમાં કોઈનું પણ અધઃપતન વિચારાતું જ નથી. સત્યાગ્રહમાં તો બધાનો ઉદય સાધવામાં આવે છે. નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારમાં પોતાનું ચારિત્ર્ય ગુમાવી દુશ્મનને ક્ષીણસત્ત્વ, ક્ષીણચારિત્ર્ય અને ક્ષીણતેજ બનાવવામાં આવે છે. સત્યાગ્રહને પરિણામે સાર્વત્રિક સર્વોદય જ નિષ્પન્ન થઈ શકે છે.*

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૬

* હિંદી 'નવનીત'માંથી

કાર્યવાહક સમિતિનું નિવેદન

[યુરોપીય મહાયુદ્ધ પ્રસંગે હિંદનો કેસ રજૂ કરતું એક ઐતિહાસિક નિવેદન મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તે અમે અહીં ફરીથી રજૂ કરીએ છીએ]

યુરોપમાં યુદ્ધ જાહેર થવાથી જે ગંભીર, વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, તેના ઉપર કાર્યવાહક સમિતિએ બહુ કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યો છે. યુદ્ધ થાય તો રાષ્ટ્રે કયા સિદ્ધાંતોને અનુસરવું તે મહાસભાએ ફરીફરીને બતાવ્યું છે, અને એક મહિના પહેલાં જ આ સમિતિએ તેનો પુનરુચ્ચાર કર્યો છે, અને હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકારે કરેલા હિંદી લોકમતના અનાદરની સામે નાપસંદગી દર્શાવી છે.

બ્રિટિશ સરકારની આ નીતિથી વિખૂટા પડવાના પ્રથમ પગથિયા તરીકે આ સમિતિએ મધ્યવર્તી વડી ધારાસભાના મહાસભાવાદી સભ્યોને આગામી અધિવેશનમાં હાજર ન રહેવાનું ફરમાન કર્યું હતું. ત્યાર પછી બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનને યુદ્ધમાં ઊતરેલો દેશ જાહેર કર્યો છે, ઑર્ડિનન્સો કાઢ્યા છે, રાજ્યબંધારણના કાયદામાં ફેરફાર કરનારો ખરડો પસાર કર્યો છે, અને બીજાં દૂરવર્તી પરિણામવાળાં પગલાં ભર્યાં છે, જેની હિંદી પ્રજા પર માર્મિક અસર થઈ છે અને જેનાથી પ્રાંતિક સરકારોની સત્તાઓ ને પ્રવૃત્તિઓ સંકુચિત ને મર્યાદિત બની છે.

આ બધું હિંદી પ્રજાની સંમતિ વિના કરવામાં આવ્યું છે, ને આ બાબતોમાં એ પ્રજાની જાહેર કરેલી ઇચ્છાઓની બ્રિટિશ સરકારે ઇરાદાપૂર્વક ઉપેક્ષા કરેલી છે. એ બનાવો કાર્યવાહક સમિતિને ગંભીરમાં ગંભીર લાગ્યા વિના રહે એમ નથી.

ફાસીઝમ અને નાઝીઝમના આદર્શો ને આચરણ વિષે, અને યુદ્ધ, હિંસા ને માનવી આત્માના દમનના તેમનાં ગુણગાન વિષે, મહાસભાએ તેની પૂરેપૂરી નાપસંદગી ફરીફરીને જાહેર કરી છે. તેમણે ફરીફરીને જે હુમલા કર્યા છે અને સભ્ય વર્તનના ચિરસ્થાપિત સિદ્ધાંતો ને સ્વીકૃત ધોરણોની જડ ઉખાડી નાંખી છે, તેને મહાસભાએ વખોડી કાઢેલાં છે સામ્રાજ્યવાદના જે સિદ્ધાંતની સામે હિંદી પ્રજા ઘણાં વર્ષોથી લડતી આવી છે તેનું જ ઉગ્ર રૂપ મહાસભાને ફાસીઝમ અને નાઝીઝમમાં દેખાય છે. તેથી જર્મનીની નાઝી સરકારે પોલંડની સામે જે છેલ્લો હુમલો કર્યો છે, તેને આ કાર્યવાહક સમિતિએ વિનાસંકોચે વખોડવો રહ્યો છે, ને જેઓ તે હુમલાનો સામનો કરે છે, તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવી રહી છે.

વળી મહાસભાએ એમ પણ જાહેર કર્યું છે કે હિંદુસ્તાનને માટે યુદ્ધ કે શાંતિના પ્રશ્નનો નિર્ણય હિંદી પ્રજાએ કરવો જોઈએ. કોઈ પણ બહારની સત્તા તેને માથે એ નિર્ણય લાદી શકે નહિ, તેમ જ હિંદી પ્રજા પોતાની સાધનસામગ્રીનો સામ્રાજ્યવાદી હેતુઓને માટે ઉપયોગ થવા દઈ શકે નહિ. એ પ્રજાએ પસંદ નહિ કરેલા હેતુઓ માટે હિંદી સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો બહારની સત્તાએ લાદેલા નિર્ણયનો અથવા તેણે કરેલા પ્રયત્નનો એ પ્રજાએ અચૂક સામનો કરવો પડશે.

કોઈ સત્કાર્યને માટે સહકાર જોઈતો હોય તો તે ફરજ પાડીને કે ગાળાગાળી કરીને મેળવી ન શકાય; અને બહારની સત્તાએ કાઢેલા હુકમોના અમલ થવામાં હિંદી પ્રજા સંમતિ આપી શકે નહિ. સહકાર સમોવડિયાઓ વચ્ચે, પરસ્પર સંમતિથી, અને બંને જેને સત્કાર્ય ગણે તેને સારુ હોવો જોઈએ.

હિંદની પ્રજાએ ગયાં થોડાંક વરસોમાં પોતાની આઝાદી મેળવવા માટે અને હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્ર, લોકશાસનવાળું રાજ્ય સ્થાપવા માટે મહાસંકટો ખેડ્યા છે ને ભારે આપભોગો આપ્યા છે, અને તેની સહાનુભૂતિ સર્વાંશે લોકશાસન અને સ્વતંત્રતાની તરફ છે.

પણ જ્યારે લોકશાસનવાળી સ્વતંત્રતા પોતાને આપવામાં ન આવતી હોય, ને પોતાને જે મર્યાદિત સ્વતંત્રતા મળેલી છે તે છીનવી લેવામાં આવતી હોય, ત્યારે એવી સ્વતંત્રતા માટે લડાતા કહેવાતા યુદ્ધમાં તે સાથ આપી શકે નહિ.

આ સમિતિને ખબર છે કે ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાન્સની સરકારે એવું જાહેર કર્યું છે કે તેઓ લોકશાસન અને સ્વતંત્રતા માટે અને આક્રમણનો અંત આણવા માટે લડે છે; પણ ગયા થોડાક વરસનો ઇતિહાસ એવા દાખલાથી ભરેલો છે, જેમાં બહાર ઉચ્ચારેલા શબ્દ તથા જાહેર કરેલા આદર્શો વચ્ચે અને સાચા હેતુઓ ને ધ્યેયો વચ્ચે સતત અંતર રહેલું છે ૧૯૧૪–૧૮ની લડાઈમાં લોકશાસનની, અને નાનાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણય અને સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા, એ યુદ્ધના ધ્યેય તરીકે જાહેર થઈ હતી. અને છતાં જે સરકારોએ એ ધ્યેયો ગંભીરપણે જાહેર કર્યાં હતાં, તેઓ જ ઑટોમન સામ્રાજ્યના ભાગલા પાડવા માટેની સામ્રાજ્યવાદી યોજનાઓથી ભરેલા છૂપા કરારોમાં ઊતરી હતી. પોતાને જરા પણ મુલક મેળવવો નથી એમ કહેવા છતાં, વિજેતા રાષ્ટ્રોએ પોતાના વસાહતી મુલકોમાં મોટા ઉમેરા કરી લીધા હતા. યુરોપની અત્યારની લડાઈ જ બતાવે છે કે વરસાઈનું તહનામું ને તેના કર્તાઓ—જેમણે પોતે આપેલાં વચન તોડ્યાં ને પરાજિત રાષ્ટ્રો પર સામ્રાજ્યવાદી સુલેહ પરાણે ઠોકી બેસાડી—છેક જ નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે. એ તહનામાનું જે એક જ આશાજનક પરિણામ—રાષ્ટ્રસંઘ—હતું, તેને જનેતા રાષ્ટ્રોએ જ શરૂઆતમાં મો બંધ કરી ગળે ફાંસો દીધો, ને પાછળથી એનો જીવ લીધો.

ત્યાર પછીના ઇતિહાસે ફરી વાર બતાવી આપ્યું છે કે જિગરમાંથી નીકળતી દેખાતી વફાદારી જાહેરાત કરેલી હોવા છતાં પાછળથી નામોશીભરી રીતે પાછી પાની કરવામાં આવે છે. મંચૂરિયામાં બ્રિટિશ સરકારે આક્રમણ પ્રત્યે આંખ આડા કાન કર્યા; એબિસીનિયામાં તેણે એમાં સંમતિ આપી; ઝેકોસ્લોવેકિયા ને સ્પેનમાં લોકશાસન જોખમમાં

હતું, ત્યાં તેને ધૃષ્ટતાપૂર્વક ઠેબો દેવામાં આવ્યો, અને સંયુક્ત સત્તાઓની આખી પદ્ધતિને, જેઓએ અગાઉ પોતાની એ વિશેની દરખાસ્ત જાહેર કરી હતી, તેમણે જ અંદરથી સુરંગ લગાડી.

વળી, એમ કહેવામાં આવે છે કે લોકશાસન ભયમાં આવી પડ્યું છે, ને તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. એ કથનમાં આ સમિતિ પૂરેપૂરી સંમત છે. સમિતિ માને છે કે પશ્ચિમની પ્રજાઓ આ આદર્શ ને હેતુથી પ્રેરાયેલી છે, ને તેને સારુ તેઓ બલિદાનો આપવા તૈયાર છે. પણ પ્રજાઓના અને જેમણે એ લડતમાં ભોગો આપ્યા છે તેમના આદર્શો અને ભાવનાઓની ફરીફરીને ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. ને તેમને આપેલા વચનો પાળવામાં આવ્યા નથી.

આ લડાઈ જો સામ્રાજ્યવાદે કબજે કરેલા મુલકો, વસાહતો, પ્રસ્થાપિત હકો ને અધિકારો છે તેમના તેમ બચાવીને કાયમ રાખવા માટે હોય, તો હિંદુસ્તાનને તેની સાથે કંઈ લેવાદેવા હોઈ શકે નહિ. પણ જો લોકશાસન અને લોકશાસન પર સ્થપાયેલી જગતની વ્યવસ્થા એ લડાઈનો હેતુ હોય તો હિંદુસ્તાનને એમાં બહુ જ ઊંડો રસ છે. આ સમિતિની ખાતરી છે કે હિંદી લોકતંત્રનો સ્વાર્થ બ્રિટિશ લોકતંત્રના અથવા જગતના લોકતંત્રના સ્વાર્થનો વિરોધી નથી.

પણ હિંદુસ્તાન માટેના તેમ જ બીજેના લોકશાસન અને સામ્રાજ્યવાદ તથા ફાસીઝમ વચ્ચે સ્વભાવગત અને ન ભૂંસી શકાય એવો વિરોધ છે. ગ્રેટબ્રિટન જો લોકશાસનનાં રક્ષા ને વિસ્તાર માટે લડતું હોય તો તેણે પોતાના તાબાના મુલકોમાં સામ્રાજ્યવાદનો અંત પ્રથમ આણવો જોઈએ ને હિંદુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ લોકશાસન સ્થાપવું જોઈએ. હિંદી પ્રજાને આત્મનિર્ણયનો હક, બહારની દખલ વિના લોકપ્રતિનિધિ સભા મારફતે પોતાનું બંધારણ ઘડવાનો હક અને પોતાની રાજનીતિ ઘડવાનો હક હોવા જોઈએ. સ્વતંત્ર ને લોકશાસનવાળું હિંદુસ્તાન બીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ સાથે પરસ્પર બચાવ ને આર્થિક સહકાર માટે ખુશીથી જોડાશે. સ્વતંત્રતા ને લોકશાસન પર રચાયેલી સાચી જગતવ્યવસ્થાની સ્થાપના માટે, અને માનવજાતિની પ્રગતિ ને આગેકૂચ માટે, જગતનાં જ્ઞાન અને સાધનસામગ્રીના ઉપયોગ માટે અમે કામ કરીશું.

યુરોપમાં જે વિષમ પ્રસંગ ઊભો થયો છે તે એકલા યુરોપનો નથી પણ માનવજાતિનો છે, અને બીજા વિષમ પ્રસંગો કે વિગ્રહોની પેઠે તે જગતના અત્યારના મૂળભૂત બંધારણને અકબંધ રહેવા દઈને વહી જાય એમ નથી. એથી જગતમાં કાયમને માટે નવી વ્યવસ્થા સ્થપાવાનો સંભવ છે. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ, આ વિષમ પ્રસંગ એ ગયા મહાયુદ્ધ પછી ચોંકાવે એવી રીતે વધેલા સામાજિક ને રાજકીય સંઘર્ષો ને વિરોધોનું અનિવાર્ય પરિણામ છે, અને જ્યાં સુધી એ સંઘર્ષો ને વિરોધો દૂર થશે ને નવું સમતોલન સ્થપાશે ત્યાં સુધી આ વિષમ પ્રસંગનું અંતિમ શમન થવાનું નથી. એ સમતોલન એક દેશને હાથે થતા બીજા દેશના આધિપત્ય અને શોષણના અંત ઉપર, અને સૌના સર્વસામાન્ય કલ્યાણ માટેના ન્યાયી પાયા પર, આર્થિક સંબંધોની પુનર્રચના ઉપર જ રચાઈ શકે.

આ બાબતમાં હિંદુસ્તાન એક કોયડારૂપ છે, કેમકે હિંદુસ્તાન એ આધુનિક સામ્રાજ્યવાદના અગ્રગણ્ય દૃષ્ટાંતરૂપ છે, અને જગતની જે નવરચના આ માર્મિક પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરશે તે સફળ થવાની નથી. હિંદુસ્તાનની પાસે વિશાળ સાધનસામગ્રી હોઈ, તે જગતની નવરચનાની કોઈ પણ યોજનામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યા વિના રહેવાનું નથી. પણ જેની શક્તિઓ આ મહાન ધ્યેયને માટે મુક્ત થઈ છે, એવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જ તે આમ કરી શકે; આજે સ્વતંત્રતા એ અખંડ અવિભાજ્ય વસ્તુ છે, અને જગતના કોઈ પણ ભાગમાં સામ્રાજ્યવાદી આધિપત્ય કાયમ રાખવાના પ્રત્યેક પ્રયત્નને પરિણામે, નવી આપત્તિ નીપજ્યા વિના રહેશે નહિ.

હિંદમા ઘણા રાજવીઓએ પોતાની સાધનસામગ્રી તથા અંગત સેવા બ્રિટનને ચરણે ધરીને યુરોપના લોકશાસનનો પક્ષ કરવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો છે, તેની કાર્યવાહક સમિતિએ નોંધ લીધી છે. જો પરદેશના લોકશાસનની તેઓ તરફેણ કરતા હોય તો, સમિતિ તેમને સૂચવે છે કે. પ્રથમ તેમણે પોતપોતાના રાજ્યમાં આજે પ્રવર્તી રહેલા નિર્ભેળ આપખુદ અમલને ઠેકાણે લોકશાસન સ્થાપિત કરવાની દરકાર રાખવી જોઈએ.

આ આપખુદી માટે દેશી રાજાઓ કરતાં પણ બ્રિટિશ સરકાર વધારે જવાબદાર છે, એનો દુ:ખદ પુરાવો ગયા વરસ દરમિયાન મળી ચૂકયો છે. તેમની આ નીતિ એ લોકશાસનનો, તેમ જ દુનિયામાં નવી વ્યવસ્થા સ્થાપવાને બ્રિટન યુરોપના વિગ્રહમા ઊતર્યું છે એ દાવાનો સ્પષ્ટ ઇનકાર છે. યુરોપ, આફ્રિકા અને એશિયાના ભૂતકાળના બનાવો અને ખાસ કરીને હિંદની ભૂતકાળની તેમ જ વર્તમાન ઘટનાઓ ધ્યાનમાં લેતાં, લોકશાસન કે સ્વયંનિર્ણયના ધ્યેયને આગળ ધપાવવાનો કશો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હોય, એમ સમિતિને લાગતુ નથી; તેમ જ બ્રિટિશ સરકારે લડાઈ અંગે કરેલી જાહેરાતોનો અમલ કરાય છે અથવા તે કરવામા આવશે, એનો પુરાવો પણ તેને મળતો નથી.

લોકશાસનની સાચી કસોટી તો સામ્રાજ્યવાદ તેમ જ ફાસીઝમ તથા તેને આનુષંગિક ભૂત તથા વર્તમાન આક્રમણોનો અંત લાવવામાં જ રહેલી છે. આ રીતે જ નવી પુનર્ઘટના કરી શકાય આ નવી પુનર્ઘટના માટેના વિગ્રહમાં સમિતિ દરેક રીતે પોતાનો ફાળો આપવા ઉત્સુક છે. પરંતુ સામ્રાજ્યવાદના ધોરણે ચાલતા, અને જેનો આશય હિંદમા તેમ જ અન્યત્ર સામ્રાજ્યવાદને મજબૂત કરવાનો હોય, એવા વિગ્રહમાં સમિતિ પોતાનો સાથ કે સહકાર આપી શકે નહિ.

પરંતુ પ્રસંગની ગભીરતા જોતા, તેમ જ છેલ્લા થોડા દિવસોમાં માણસનું મન ગ્રહણ કરી શકે તે કરતા પણ ત્વરિત ગતિથી બનેલા બનાવો ધ્યાનમાં લેતાં, સમિતિ આ ઘડીએ અંતિમ નિર્ણય કરવા ઇચ્છતી નથી, કે જેથી સંકળાયેલા બધા મુદ્દાઓની, તથા જે હેતુઓ લક્ષમાં રાખવામા આવ્યા છે તેની, અને હિંદની વર્તમાન તથા ભાવિ પરિસ્થિતિનુ સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ થાય. પરંતુ આ નિર્ણય લાંબા મુદત સુધી ઠેલી શકાય એમ નથી; કારણકે જેમાં હિંદ પક્ષકાર નથી તેમ જ સંમત નથી, એવી નીતિમા રોજબરોજ તેને સંડોવવામાં આવે છે.

આથી કાર્યવાહક સમિતિ બ્રિટિશ સરકારને લોકશાસન. સામ્રાજ્યવાદ અને ભાવિ

નવસર્જનની બાબતમાં વિગ્રહને અંગે પોતાની શી નેમ છે તે, તથા ખાસ કરીને એ નેમ હિંદને કેવી રીતે લાગુ પાડવામાં આવનાર છે અને આજની ઘડીએ તેનો કેવી રીતે અમલ કરવામાં આવનાર છે તે, સાફ સાફ શબ્દોમાં જાહેર કરવા આમંત્રે છે. એમાં (એ નેમોમાં) શાહીવાદને રુખસદ આપી, પ્રજાની ઇચ્છા અનુસાર પોતાની નીતિ ઘડવાની છૂટ રહે એવા આઝાદ હિંદનો સમાવેશ થાય છે ખરો?

સામ્રાજ્યવાદ તેમ જ ફાસીઝમનો એકસરખો અંત લાવવાની પ્રતિજ્ઞાની સ્પષ્ટ જાહેરાતને બધા દેશની પ્રજા આવકારશે. પરંતુ બને એટલા વધુ પ્રમાણમાં એનો અમલ કરવો એ એથીયે વધારે મહત્ત્વનું છે; કારણ એનાથી જ પ્રજાને ખાતરી થશે કે જાહેરાત પ્રામાણિકપણે અમલ કરવાના આશયથી કરાયેલી છે. કોઈ પણ જાહેરાતની સાચી કસોટી વર્તમાનમાં તેનો અમલ કરવામાં રહેલી છે. કારણ વર્તમાન જ આજના કાર્યનો નિર્ણય કરશે તેમ જ ભાવિનું ઘડતર કરશે.

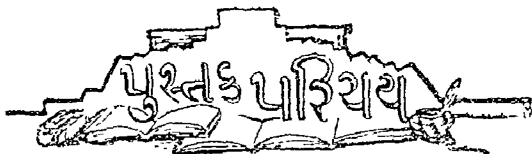
યુરોપમાં યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું છે અને તેના પરિણામોનો વિચાર પણ ત્રાસજનક છે. પરંતુ ગત વરસોમાં એબિસીનિયા, સ્પેન તથા ચીનમાં યુદ્ધે મનુષ્યોનો ભારે ભોગ લીધો છે. ખુલ્લા શહેર ઉપરના બોંબમારાએ અસંખ્ય નિર્દોષ સ્ત્રી, પુરુષ તથા બાળકોનો સંહાર કર્યો છે. આ ભીષણ વરસો દરમ્યાન નિષ્ઠુર કતલ, રિબામણ અને ભારે માનહાનિની પરંપરા ચાલુ જ રહી છે. આ ત્રાસ વધ્યે જ જાય છે અને હિંસા તથા હિંસાની ધમકીએ જગતને આવરી લીધું છે. એનું નિયમન કરી અંત લાવવામાં ન આવે તો જમાનાઓનો અમૂલ્ય વારસો નાશ પામશે.

યુરોપ તથા ચીનમાં આ ત્રાસ ઉપર અંકુશ મૂકવો જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એના કારણભૂત સામ્રાજ્યવાદ અને ફાસીઝમની જડ કાઢ્યા વિના એનો અંત નહિ આવે આ ધ્યેય હાસલ કરવા કાર્યવાહક સમિતિ પોતાનો મદદગાર આપવા તત્પર છે. પરંતુ જો આ ભીષણ યુદ્ધ પણ સામ્રાજ્યવાદની ભાવનાથી, અને યુદ્ધ તેમ જ માનવી પતનના કારણભૂત તેની ઇમારતને ટકાવી રાખવા માટે લડવામાં આવશે તો તે અતિશય કરુણ ઘટના બનશે.

કાર્યવાહક સમિતિ જાહેર કરવા ઇચ્છે છે કે હિંદની પ્રજાને જર્મન, જાપાનીઝ કે બીજી કોઈ પણ પ્રજા જોડે કશી તકરાર નથી. પરંતુ આઝાદીનો ઇનકાર કરતી હિંસક અને આક્રમણાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ સામે તેને સખત તકરાર છે. તે એક પ્રજા ઉપર બીજી પ્રજાના વિજયની તેમ જ બળજબરીથી ઠોકી બેસાડેલી સુલેહની અપેક્ષા નથી રાખતી. તે તો બધા દેશોની પ્રજા માટે સાચા લોકશાસનના વિજયની, અને સામ્રાજ્યવાદના ત્રાસથી તથા હિંસાની ચૂડમાંથી મુક્ત દુનિયાની અપેક્ષા રાખે છે.

કાર્યવાહક સમિતિ હિંદી પ્રજાને આ જોખમભરી પળે આનંતરિક ઝઘડા અને તકરારો મિટાવી સમગ્ર પ્રજાને એકમત થઈ સજ્જ રહેવાને તથા શાન્તપણે જગતની વ્યાપક સ્વતંત્રતામાં પોતાની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે કૃતનિશ્ચય થવા ગંભીરપણે અપીલ કરે છે.

'હરિજનબંધુ'માં

અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો:—વ્યાખ્યાતા: રા. રામનારાયણ વિ. પાઠક પ્રકાશક: મુંબઈ યુનિવર્સિટી મુંબઈ, ૧૯૩૮.

ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં વ્યાખ્યાતાએ ૧૯૩૬ના જુનમાં આપેલાં પાંચ વ્યાખ્યાનોનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ છે. આ પાંચે વ્યાખ્યાનોમાં શ્રી પાઠકે પોતાનો કાવ્યવિવેચનનો પ્રિય વિષય લીધો છે જેમાં કોઈ એક ચોક્કસ કવિતાનું કે કવિનું વિવેચન આવતું નથી પરંતુ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં લક્ષણો અને બળોની આંકણી છે.

સાહિત્યમાં જ્યારે જ્યારે નવાં બળો અને લક્ષણોનાં પ્રસ્થાન થાય છે ત્યારે એનું પરીક્ષણ કરવું અત્યંત રસિક થઈ પડે છે. પરંતુ આ વિષયની જવાબદારી ગંભીર હોવાના કારણે કે શાથી, આપણે ત્યાં વિદ્વાન વિવેચકોની ખોટ નથી છતાં, એ ખાસ પ્રયાસો જણાતા નથી. સદ્‌ગત વિવેચકોમાંથી કદાચ રમણભાઈ નીલકંઠનું નામ આપણે દઈ શકીએ. એમણે 'કુસુમમાળા'ની નોંધ લેતાં કવિતા ઉપરના એમના નિબંધમાં નવીન કવિતાના બળોની ચર્ચા કરી હતી. પણ આ ચર્ચા પ્રાસંગિક હોવાથી કુદરતી રીતે અધૂરી છે અને સમગ્ર ચર્ચાનું મધ્યબિંદુ 'કુસુમમાળા' હોવાથી એમાં જોઈએ તેટલું તાટસ્થ્ય જળવાયું નથી. વર્તમાન વિવેચકોમાંથી, ૧૯૩૩ના ગ્રંથસ્થ વાઙ્મયની સમીક્ષા કરતાં શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે, આપણા સાહિત્યની આજની અવસ્થાનાં લક્ષણોની ચર્ચા કરી છે. પણ તેમાં લેખકને અત્યંત અર્વાચીન સમયની મર્યાદા હોવાથી આ વિષયને માત્ર સ્પર્શ જ કરી શક્યા છે. આ રીતે આ વિષય કોઈ વિદ્વાન વિવેચકના હાથે છણાવાની ઘણી જરૂર હતી અને તેમ બન્યું હોવાથી આ પુસ્તકને આપણે સહર્ષ સત્કારીએ તે સ્વાભાવિક છે.

દલપત—નર્મદથી માંડીને ઠેઠ આજસુધીના કવિતા લેખકોએ કેવાં અને કેટલાં બળો ઝીલ્યાં તેની સમાલોચના આ પુસ્તકમાં છે. સામાન્ય ઐતિહાસિક બળોની ચર્ચાથી આરંભ કરી વ્યાખ્યાતાએ કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપમાં શા શા ફેરફારો થયા તે પ્રથમ નોંધ્યા છે અને બાહ્યમાંથી ક્રમે ક્રમે આંતરસ્વરૂપ તરફ પ્રયાણ કર્યું છે. આ વિષયની વહેંચણી કેમ કરવી એ પ્રશ્ન ખૂબ મૂંઝવનારો હતો એમ એમણે કહ્યું છે. પણ એ મૂંઝવણનો એમણે આણેલો નીવેડો ખરેખર શાસ્ત્રીય છે. પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં જ એમની પરીક્ષણ પદ્ધતિ કેવી તો શાસ્ત્રીય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પ્રથમ તો એમણે જમાનાની અસરથી એક ફેરફાર થતાં તે બીજા ઘણા ફેરફારોને જન્માવે છે તે બતાવ્યું છે. પશ્ચિમની અસરથી દલપત—નર્મદના જમાનામાં મુખ્ય ફેરફાર એ પડ્યો કે તે પહેલાં માત્ર ધર્મમાં જ

હો તેને પરિણામે વ્યવહારમાં પણ રસ પડવા લાગ્યો. અને તેમાં સંસારસુધારો અને નીતિબોધ એ સાહિત્યના વિષય બન્યા. બીજી બાજુ નવીન સંસ્કૃતિના આક્રમણથી આપણા રીતરિવાજો અને ટેવોને આઘાત લાગ્યો, જેમાંથી માણસને ચિંતન અને આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ફરજ પડી. આમ બનતાં ચિંતનાત્મક અને આત્મલક્ષી કાવ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આ પ્રાથમિક ફેરફાર વર્ણવીને તરત એની મર્યાદા પણ એમણે બતાવી છે અને એ મર્યાદામાંથી પ્રત્યાઘાતરૂપે નવીન બળો ઉત્પન્ન થયાં એમ બતાવ્યું છે. આ નવીન બળો પ્રથમ શ્રી નરસિંહરાવની 'કુસુમમાળા'માં જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારની કવિતામાં આકારનો અને સંયમનો આગ્રહ છે તેમ જ મહાન તથા ભવ્ય વિષયનો પણ આગ્રહ છે. આ પરીક્ષણ આટલેથી અટકાવી તત્કાળ શ્રી. પાઠક એની મર્યાદાઓ દર્શાવે છે. દલપત-નર્મદના સમયની કવિતાની અતંત્રતામાં વ્યવસ્થા આણવા માટે આ બળ ઉદ્ભવ્યાં હતાં, તે સમય જતાં કવિતાના વિસ્તાર અને વિકાસની આડે આવ્યાં અને તેથી તેમને ભેદવા માટે નવાં બળો ઉત્પન્ન થયાં એમ કહીને તે નવાં બળોની સમીક્ષા એઓ શરૂ કરે છે. મારે કહેવાનું એ જ છે કે આ આખી ચર્ચા અત્યંત શાસ્ત્રીય છે અને તેમાં એકમાંથી બીજો મુદ્દો આપોઆપ ફલિત થતો લાગે છે. ઉમેરવાની જરૂર નથી કે ચર્ચા શાસ્ત્રીય હોવા છતાં નીરસ બનતી નથી. આ રસિક શાસ્ત્રીયતા પુસ્તકની દરેક ચર્ચામાં છે. પછી ભલે ચર્ચાનો વિષય છન્દ જેવો અટપટો હોય કે અલંકાર જેવો શુષ્ક હોય. ચર્ચા શાસ્ત્રીય છે એમ એક બીજા કારણે પણ કહી શકાય. નવીન કવિતા તરફ વ્યાખ્યાતા મુગ્ધભાવે નથી જોતા. તેના ભયસ્થાનો તરફ પણ આંગળી ચીંધે જ છે.

શ્રી. પાઠકની શૈલીનું અગત્યનું એક લક્ષણ વિશદતા જણાય છે. એમના લેખન માત્રમાં આ ગુણ વ્યાપ્ત છે. વિષય ગમે તેવો ગૂંચવણભરેલો હોય તોપણ તેઓ પોતાની સ્પષ્ટ લખાવટથી એને એવો તો સરળ બનાવી મૂકે છે કે એ વિષયમાં હજી પ્રથમ ગણેશ માંડનારને પણ તેમાં કશી મુશ્કેલી ન નડે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. વળી એક ચર્ચા સમેટતાં તેમાં વિચારાઈ ગયેલા મુદ્દાઓનો ટૂંક સાર કહી આપવાની એમની પદ્ધતિ પણ આ દૃષ્ટિએ પ્રશંસનીય છે.

વ્યાખ્યાતાએ પ્રસ્તાવનામાં તેમ જ પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં ખાસ ભાર દઈને કહ્યું છે કે આ વ્યાખ્યાનોમાં ઘણા લેખકોનો ઉલ્લેખ રહી ગયો હશે તેથી એમ સમજવાનું નથી કે એમને એ લેખકો તરફ અનાદર હોવાથી એમ બન્યું છે પરંતુ આ વ્યાખ્યાનોના વ્યક્તિ કરતાં કાવ્યવહેણો જ ચર્ચાનું કેન્દ્રબિંદુ હોવાથી કેટલીક વાર અગત્યના કવિના લેખકોનો ઉલ્લેખ રહી ગયો છે. ખરું જોતાં અર્વાચીન કવિતા સાહિત્યના મોટા ભાગના લેખકોનો ઓછોવત્તો ઉલ્લેખ આ પુસ્તકમાં થયો છે. કોઈ પણ કવિનો અનાદર થયો હોય તો તે 'શેષ'નો થયો છે. બીજા કોઈ રહી ગયા હશે તે કાં તો સરત-ચૂકથી, કાં તો જરૂર નહિ હોવાથી પણ 'શેષ'નો તો લેખકે સભાન અનાદર કર્યો છે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. અલંકારમાં અપહ્નુતિ વિશે કહેતાં, હાસ્ય [illegible], અને કાન્તના પ્રેમ અને દામ્પત્યના વિષયોનો વિચાર કરતાં, વ્યાખ્યાતા, પોતાના જ કાવ્યોમાંથી દાખલા આપી શકત. પોતાની એક પણ કૃતિમાંથી અવતરણ ન લેવાની કાળજી

એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય એવું લાગે છે. અને એ રીતે ઔચિત્યનું ધોરણ પૂરા આગ્રહપૂર્વક જાળવ્યું છે. આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરતાં આપણા બીજા એક વિદ્વાન વિવેચક શ્રી. નરસિંહરાવ યાદ આવે છે એમણે પોતાના દરેક વિવેચનમાં પોતાની કૃતિને હંમેશાં ધોરણ તરીકે લેખીને, તેની સરખામણીમાં જ બીજાની કૃતિઓની ચર્ચા કરી છે. પછી ભલે તે કવિ ન્હાનાલાલની હોય, ખબરદારની હોય કે બોટાદકરની હોય.

આ વિષય રહ્યો અત્યંત વિશાળ અને તેમાં પાછો અર્વાચીન એટલે એમાં મતભેદોને તો અવકાશ હોય જ. તેથી વ્યાખ્યાતાના દરેક મંતવ્ય સાથે બધા એકમત ન થાય એ સ્વાભાવિક. પરંતુ વ્યાખ્યાતાએ આ ખળખળ વહેતાં વહેણો જે રીતે નીરખ્યાં છે, એની ઊંડાઈ કે છીછરાપણાનો તાગ કાઢ્યો છે અને એની સ્વચ્છતા વા મલિનતા સ્પષ્ટ કરી છે તે ગીત સામે ભાગ્યે જ કાંઈ ફરિયાદ કરવા જેવું લાગે. સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે એ મેથ્યુ આર્નોલ્ડના સૂત્રનું યથાર્થ દર્શન કદાચ આવાં વિવેચનોમાં પણ થઈ શકે.

પ્રસન્ન ન. વકીલ

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૨૮ • આસો : ૧૯૯૫ અંક ૬

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ
મુદ્રક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ તા ૭-૧૦-૩૯